

853

ВІСНИК

**Прикарпатського
національного
університету
ім. В. Стефаника**

**ювілейний випуск
на пошану 100-річчя
від дня народження
професора
Івана КОВАЛИКА**

ФІЛОЛОГІЯ

Випуск XV-XVIII

каб: журнатра

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ВІСНИК ПРИКАРПАТСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

**ЮВІЛЕЙНИЙ ВИПУСК НА ПОШАНУ
100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ПРОФ. ІВАНА КОВАЛИКА**

**ФІЛОЛОГІЯ
ВИПУСК XV-XVIII**

ВІСНИК ПРИКАРПАТСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

НБ ПНУС

753627

**ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
2007**

Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XV-XVIII. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – 730 с.

Статті, що публікуються в ювілейному випуску вісника на пошану 100-річчя від дня народження проф. Івана Ковлика, присвячені актуальним проблемам лінгвістичної концепції вченого в контексті українського і слов'янського мовознавства, теорії та історії мови, граматики, дериватології, лексикології, фразеології, термінології, ономастики, лінгвістичної інтерпретації тексту.

Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів.

Bulletin of the Precarpathian Nationality University named after Vasyl' Stefanyk. Philology. – Issue XV-XVIII. – Ivano-Frankivsk: Publishing-designer department CIT, 2007. – 730 s.

Articles, which are published in the anniversary issue of bulletin on honouring of 100 year from a birthday prof. Ivan Kovalyk, devoted to the issue of the day of linguistically conception of scientist in the context of Ukrainian and Slavonic linguistics, theory and history of language, grammar, derivation, lexicology, phraseology, terminologies, onomastics, linguistically interpretation of text.

The journal is designed for researchers, professors and teachers, graduate and undergraduate students.

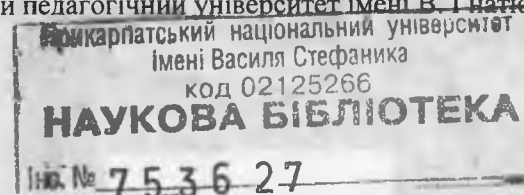
Друкується за ухвалою Вченої ради Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. **В. В. ГРЕЩУК** (голова ради), д-р філос. наук, проф. **С. М. ВОЗНЯК**, д-р філол. наук, проф. **В. І. КОНОНЕНКО** д-р істор. наук, проф. **М. В. КУГУТЯК**, д-р юрид. наук, проф. **В. В. ЛУЦЬ**, д-р філол. наук, проф. **В. Г. МАТВІЙШИН**, д-р фіз.-мат. наук, проф. **Б. К. ОСТАФІЙЧУК**, д-р пед. наук, проф. **Н. В. ЛИСЕНКО**, д-р хім. наук, проф. **Д. М. ФРЕЙК**.

Редакційна колегія: д-р філол. наук, проф. **В. Г. МАТВІЙШИН** (голова редколегії), д-р філол. наук, проф. **Д. Г. БУЧКО**, д-р філол. наук, проф. **М. І. ГОЛЯНИЧ**, д-р філол. наук, проф. **В. В. ГРЕЩУК**, д-р філол. наук, проф. **В. І. КОНОНЕНКО**, д-р філол. наук, проф. **Б. С. КРИСА**, д-р філол. наук, проф. **Л. М. ПОЛЮГА**, д-р філол. наук, проф. **Т. Ю. САЛИГА**, д-р філол. наук, проф. **М. В. ТЕПЛИНСЬКИЙ**, д-р філол. наук, проф. **С. І. ХОРОБ** (відповідальний секретар).

Рецензенти: д-р філол. наук, проф. **Н. В. ГУЙВАНЮК** (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича), д-р філол. наук, проф. **Л. В. СТРУГАНЕЦЬ** (Тернопільський державний педагогічний університет імені В. Гнатюка).

Видається з 1995 р.

Адреса редакційної колегії:

76025, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.

© Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2007.

Тел.: (0342)59-60-51

Vasyl Kobylak

(1907–1989)

**ІВАН КОВАЛИК І СУЧАСНЕ МОВОЗНАВСТВО
(ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ІВАНА КОВАЛИКА)**

УДК 81-11:811.16:811.161.2

ББК 81.1-0

Василь Грещук

ВНЕСОК ІВАНА КОВАЛИКА В УКРАЇНСЬКЕ І СЛОВ'ЯНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

У статті проаналізовано лінгвістичну спадщину професора Івана Ковалика. Відзначено широту наукової проблематики і новаторський підхід до інтерпретації багатьох мовознавчих проблем. Висвітлено внесок ученого в розвиток українського й слов'янського мовознавства, передовсім у ділянці дериватології, а також граматики, фонології, лексикології й лексикографії, термінології, діалектології, лінгвостилістики, історії мови.

Ключові слова: І Ковалик, концепція, мовознавство, дериватологія, словотвір, морфологія, фонема, діалектизм.

У 2007 році наукова громадськість нашої країни вшановує 100-річчя від дня народження видатного українського мовознавця, з ім'ям якого пов'язано становлення української дериватологічної школи, яскравого дослідника актуальних проблем українського й слов'янського мовознавства, чудового педагога й вихователя науково-педагогічних кадрів, автора підручників для вищих навчальних закладів професора Івана Ковалика. Скоро мине два десятки літ, як він відійшов у вічність, але й сьогодні по всій Україні, де є кафедри української чи слов'янської мов, є чимало науковців, у долі яких ця по-життєвськи мудра, задушевна, залюблена в життя і абсолютно віддана науці Людина залишила слід чи то як науковий керівник дисертації, чи то як її опонент, чи то як університетський викладач, чи то як член спеціалізованої ради для захисту дисертацій, чи то як рецензент наукових праць з мовознавства, чи то як автор відгуків на автореферат дисертації, чи то як порадник щодо теми дисертаційного дослідження, чи то як організатор наукових конференцій, чи то як керівник міжвузівського лексикографічного семінару з укладання Словника мови поетичних творів Івана Франка...

Народився Іван Ковалик 16 лютого 1907 р. у селі Млинів колишнього Яворівського повіту, яке після війни відійшло до Польщі, в родині бідних селян. Вчився спочатку в Млинівській початковій школі та Перемиській гімназії. По матурі записався був на теологію в Перемишлі, однак потяг до світських наук переміг прагнення здобути священничий сан і в 1928 р. поступає на гуманітарний факультет Львівського університету. У 1933 р. здобув ступінь магістра філософії в ділянці слов'янського мовознавства. За особливі успіхи в навчанні був залишений на кафедрі для підготовки докторської дисертації, однак за доповідь на II Міжнародному з'їзді славистів у Варшаві 1934 р., виголошену українською мовою в умовах відголосків політики пацифікації, яку проводив тодішній уряд Польщі, змушений був залишити докторантуру. Не зміг дістати посади за фахом і в школі, тому пішов працювати звичайним робітником у пекарню. Потяг до наукової роботи не полишає його й тут, і з'являється наукова розвідка з ... технології випікання хліба. Обдарованого випускника університету запримітив відомий український філолог, етнограф і громадсько-культурний діяч І. Свенціцький і запросив на роботу в очолюваний ним Національний музей. У 1939 р. з відкриттям у Львівському університеті повноцінної кафедри української мови, якою керував Василь Сімович, стає аспірантом, викладачем. У часи воєнного лихоліття знову повертається до пекарської справи як службовець хліботресту, а згодом викладач ремісничої школи. Після війни у 1944 р. – старший викладач, через два роки – доцент, а з 1950 р. і до 1971 р. – незмінний завідувач кафедри української мови Львівського університету.

Після сумнозвісного 1971 р. маланчуківська опричнина своїм зловісним крилом торкнулася і долі професора Івана Ковалика. В університеті штучно створюється атмосфера, в якій далі працювати професор не зміг. Планомірно руйнують його дітище – найпотужнішу в Україні кафедру української мови, на якій працювали три доктори філологічних наук, професори, а лаборанти кафедри проводили наукову роботу не менш ефективно, ніж викладачі з науковими ступенями, чиняться всілякі перешкоди щодо організації роботи над Словником мови поетичних творів І. Франка, почастишали нагадування, що не член партії, забирають завідування кафедрою. Якийсь час працює професором кафедри, а з липня 1974 р. очолює кафедру української мови в Івано-Франківському педагогічному інституті ім. В. Стефаника, де пропрацював аж до виходу на пенсію в 1983 р. Повертається до рідного Львова, поближче до дітей. Ще два роки працює професором-консультантом Дрогобицького педінституту ім. І. Франка.

Помер проф. Іван Ковалик 12 квітня 1989 р., похований у Львові на Янівському цвинтарі.

Як справедливо зазначено в передмові до збірника праць і матеріалів на його пошану (Львів, 2003), "Іван Ковалик належав до тієї когорти вчених, що жертвовно відроджували українську мовознавчу науку в повоєнному Львові. Його новаторські за своїм характером праці заклали міцний фундамент для широкого спектру лінгвістичних студій і ще довго слугуватимуть надійним орієнтиром для нинішнього і прийдешнього покоління дослідників" [9].

Він відомий передовсім як дослідник словотвору слов'янських мов. Упродовж усього творчого життя словотвір залишався головною проблемою його наукових студій, за результатами яких захистив докторську дисертацію "Питання словотвору іменників у східнослов'янських мовах у порівнянні з

іншими слов'янськими мовами" (К., 1961), опублікував ряд праць, найголовнішими з яких є "Питання слов'янського іменникового словотвору" (Львів, 1958), "Вчення про словотвір" у двох випусках (Львів, 1958, 1961), "Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах" (Львів, 1964), "Некоторые вопросы славянского словообразования" (М., 1962), "Дериватология (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову" (К., 1979). У цих та інших працях професор І. Ковалик постає як оригінальний теоретик словотвору, який дав блискучі зразки скрупульозного опису фрагментів словотвірних систем слов'янських мов, екстраполюючи власні теоретичні напрацювання на мовну конкретику. Беззаперечною є заслуга вченого в обґрунтуванні необхідності виділення словотвору в окрему самостійну мовознавчу науку із своїм спеціальним предметом дослідження, власною проблематикою та системою наукових понять і термінів, а також специфічними прийомами й методами вивчення словотворення. "Одні включають словотвір до складу морфології в широкому розумінні цього слова, інші відносять його до лексикографії, хоч, треба гадати, є такі питання словотвору, яких не можна віднести ні до морфології, ні до лексикографії, – писав він, – і саме вони являють собою центральні питання вчення про словотворчу будову мови" [29, 6].

Обґрутовуючи необхідність усамостійнення словотвору як окремої лінгводисципліни, рівноправної з морфологією чи лексикологією, учений переконливо доводив, що традиційний підхід до словотвору не дає змоги достатньо мірою з'ясувати природу деривата, усвідомити його своєрідність і специфіку у стосунку до непохідного слова, ізоморфність двокомпонентної структури похідного слова синтаксичним структурам, чітко розмежувати як засоби творення, так і результати процесів деривації у словозміні, формотворенні та власне словотворенні, ступеневий характер словотвору слов'янських мов тощо. Окреслення і виокремлення комплексу словотворчих проблем, які вимагали науково-лінгвістичного розв'язання і не знаходили його в рамках морфології та лексикології, послужило підставою для виділення вчення про словотвір в окрему галузь наукового дослідження мови з чітко визначеним окремим спеціальним предметом дослідження, властивою саме йому проблематикою, яка в усій своїй сукупності не включалась до складу якоїсь іншої галузі науки, та виробленою системою наукових понять і термінів і специфічних прийомів і методів дослідження, зумовлених об'єктом вивчення [14, 5].

Все це, своєю чергою, вимагало розв'язання ще однієї теоретичної проблеми – обґрунтування словотвірної рівня у структурі мови і його конститутивних лінгвоодиноць. Це питання й сьогодні не має однозначного розв'язання ні щодо рівневого статусу словотвору, ні щодо встановлення основної одиниці словотвірної рівня. І. Ковалик послідовно обстоював самобутність словотвірної рівня. "Основним і вирішальним при встановленні лінгворівнів, – підкреслював він, – повинні бути лінгворівневі одиниці (у словотворі дериватами), а не самі словотворчі ресурси. Саме вся стратиграфічна різноманітність словотворчих ресурсів і багатогранність способів словотворення є тими факторами, що складають своєрідність і словотвору як окремого лінгворівня" [15, 4].

Основною одиницею словотвірної рівня учений запропонував дериватему. "Дериватема – це базова субстанціональна мовна одиниця словотвірної рівня, що характеризується відповідною словотвірною формою та словотвірним значенням, – зазначав І. Ковалик. – У кожній дериватемі виявляється відповідний словотвірний тип залежно від того, за допомогою якого способу словотвору вона утворювалась [...]. Дериватемі, як узагальненому інваріантові, підлягають усі одноструктурні деривати" [14, 35; див. також 25, 28-32].

Потракування дериватами як інваріантної дериваційної величини, якій підлягають конкретні деривати, що характеризуються семантико-словотвірною однотипністю, стало вагомим внеском у теоретичну дериватологію, дало змогу чітко розмежувати словотвірні явища у сфері мови і мовлення, глибше пізнати закономірності словотвору.

Виокремлення і окреслення спеціальної проблематики вчення про словотвір вимагало від І. Ковалика глибокого аналізу взаємозв'язків і взаємозумовленостей дериватології і суміжних галузей науки про мову – граматики (морфології і синтаксису), лексикології, семасіології, етимології, стилістики, фонетики. Учений виявив і ґрунтовно проаналізував зазначені зв'язки, чітко розмежувавши предмет вивчення і межі кожної з лінгводисциплін [13, 54-70].

Виходячи з того, що мова в цілому являє собою складну систему систем, а системний характер структури мови взагалі і ділянок зокрема вимагають вивчення всіх систем родового й видового типів у їх взаємозв'язках і взаємозумовленостях, І. Ковалик вибудовує струнку логічну концепцію системності словотвірної будови мови. Системність, на думку вченого, пронизує словотвірну будову мови. Вона виявляється у словотворчих ресурсах, у сукупності всіх способів словотворення, у всіх наявних у даній мові словотвірних типах і категоріях. Основу системності становить єдине ціле, частини якого перебувають між собою в закономірних співвідношеннях і постійних взаємозв'язках [12, 12]. Система словотвору, будучи лише частковою підлеглою системою в мові як загальній системі систем, своєю чергою, містить супідрядні частини, пов'язані між собою взаємозв'язками і закономірними співвідношеннями. Такими супідрядними складовими частинами загальної системи словотвірної будови мови є ієрархічно узалежнені словотвірний тип, словотвірний розряд, словотвірна категорія, словотвірний клас. Словотвірний тип як найменша узагальнена словотвірна величина є базовою

вузловою системоутворювальною комплексною одиницею, що виявляється у ряді конкретних дериватів на підставі тотожності частиномовної належності твірної основи, дериваційного форманта і словотвірного значення. Сукупність семантично однорідних словотвірних типів у їх взаємозв'язках формують словотвірний розряд – системне словотвірне поняття вищого порядку. Більш загальним, ширшим за своїм обсягом є поняття словотвірної категорії, яка об'єднує споріднені словотвірні розряди. Нарешті, множина усіх словотвірних категорій у межах однієї частини мови являє собою окремий словотвірний клас даної частини мови, сукупність яких формує загальну систему словотвору певної мови [12, 12-15].

Обґрунтування системності словотвірної будови мови, виділення комплексних системоутворювальних одиниць у їх ієрархічних взаємозв'язках і взаємозумовленостях стало помітним надбанням теоретичної дериватології, воно дало змогу значно глибше з'ясувати природу словотворчого механізму мови, більш адекватно інтерпретувати словотвір. Потракування словотвірної системи як системи систем, пов'язаних між собою відносинами послідовного включення словотвірного типу, словотвірного розряду, словотвірної категорії, словотвірного класу мало важливе значення для словотвірної аналізу і практики опису словотвору певної мови, порівняльного та зіставного вивчення мов у ділянці словотвору.

І. І. Ковалику належить пріоритетність визначення конститутивних ознак словотвірного типу, що свого часу засвідчили відомі російські дериватологи [36, 45]. Однак і сьогодні іноді забувають про це, покликаючись при визначенні словотвірного типу на праці російських учених чи чеського граматикиста М. Докуліла, ідеї якого справді помітно збагатили сучасну дериватологію, однак у питанні визначення словотвірного типу він творчо використав праці І. Ковалика [43, 72].

Суттєву частину творчого доробку І. Ковалика в дериватології становить теоретичне опрацювання словотворчих ресурсів, до яких учений відносив усі мовні значущі величини, які використовуються як будівельний матеріал для утворення слів за всіма способами деривації. Він визначив основні диференціальні ознаки словотворчих ресурсів різного типу, вказав на непослідовність і суперечливість визначення сутності кореневої та афіксальних морфем і їх функцій у словотворенні.

Основною словотворчою частиною слова, на думку вченого, є його коренева морфема, або так званий корінь слова – "словотворчо далі неподільна частина слова, яка містить у собі спільну семантичну базу всього ряду кореневоспоріднених слів" [12, 17].

Коренева морфема є обов'язковою частиною слова на противагу афіксальним, які не обов'язкові. Найбільш суттєвою теоретичною інновацією щодо словотворчих ресурсів стала інтерпретація І. Коваликом семантичної функції кореневої морфемі. Зазвичай з нею пов'язують лексичне значення цілого слова. Учений переконливо довів, що носієм лексичного значення є слово в цілому як сукупність кореневої, афіксальних і флексійної морфем, а коренева морфема є лише носієм загальної семантичної ідеї, на базі якої залежно від характеру поєднуваних із нею афіксальних і флексійної морфем ця ідея конкретизується в окремі лексичні значення слів. "Наприклад, у словах типу *вітряк, столяр, кравець, швець* кореневі частини *вітр-, стол-, кра-, шв-,* – писав І. Ковалик, – аж ніяк не визначають основного семантичного значення цих слів чи основний зміст лексичного значення слів, а є тільки відправним смисловим центром, смисловою основою, на якій утворюється і будується семантика цих слів за допомогою афіксальних морфем. Основним лексичним значенням слова ми називаємо смислове значення всього слова, а не лише його кореня" [12, 17-18].

Така переконлива аргументація залишається доволі актуальною й сьогодні, бо навіть у найновіших ґрунтовних наукових працях і навчальних посібниках традиційно зазначають, що носієм лексичного значення є корінь слова [41, 275; 2, 8; 40, 230].

Цікаві також міркування І. Ковалика про первинні, етимологічні і вторинні корені, їх відношення до так званих кореневих слів і основ слів. Учений застерігав від змішування кореня слова з кореневими словами, їх подібність вичерпується звуковою тотожністю, однак за семантикою це зовсім неоднакові величини. "Корінь слова містить у собі семантичну спільну базу для всіх кореневоспоріднених слів, семантику кореня ми розкриваємо тільки на основі абстрагування спільного у ряді слів з цим коренем, включаючи сюди і кореневі слова з їх частковим значенням. Наприклад, коли взяти такий ряд кореневоспоріднених слів, як *вод-а, вод-ний, вод-яний, вод-нистий, вод-яник, під-вод-ний* і т.д., то семантика кореневого слова *вод-а*, хоч і найближча до семантики кореня, але аж ніяк ще з нею не тотожна, бо семантика кореня *вод-* у словотворчоспоріднених словах по лінії кореня не обмежується тільки значенням кореневого слова *вод-а*, яке, до речі, є семантичною основою оформлення смислової структури слова" [12, 23].

Нетотожні між собою корінь і основа навіть кореневого слова, бо коренева морфема має більш загальне значення, а основа – конкретніше, вужче, власне лексичне значення без його граматичного оформлення [там само, 25].

У дериватологічній концепції І. Ковалика чітко окреслені граматики-словотворчі функції афіксів. Основною функцією афіксальних елементів він вважав словотворчу. Крім того, кожний афікс може виконувати ще ряд інших функцій, зокрема класифікаційну, тобто функцію ідентифікації позначуваного поняття у межах певного лексико-граматичного класу похідних, транспонувальну, пов'язану з

переведенням однієї частини мови в іншу, поняттєву, або семантичну, яка по суті є своєрідною деталізацією класифікаційної, бо афікси не лише вказують на частиномовну належність дериватів, а й на їхнє словотвірне-розрядне значення, уточнювальну, яка виявляє себе в підсиленні або послабленні значення твірної основи, та оцінно-стилістичну [14, 20].

У питанні інтерфіксації учений заперечував поширення її на асемантичні прокладки, що розташовані між твірною основою і словотворчою морфемою, вважаючи, що “усі подібні елементи є складовими і невід’ємними частинами поліморфемних суфіксів, що постали внаслідок словотвірного перерозкладу морфем” [там само, 20]. Інтерфіксами є лише голосні, які поєднують дві твірні основи в композиті.

Аналізуючи взаємодію і роль твірної основи й дериваційного форманта в процесі формування семантики похідного слова, І. Ковалик ще в 50-х рр. минулого століття звернув увагу на те, що словотворчі форманти є тими мовними елементами, які поєднують похідні слова у точно окреслені категорії назв, наприклад, діяча, місця, знаряддя тощо, ототожнюючи деривати, тоді як твірні основи розрізняють їх, диференціюють [12, 57-61]. Ці ідеї стали засадничими для обґрунтування ролі твірної основи і словотворчого форманта в дериваційних актах, зокрема щодо структурування семантики похідного слова в тих дослідженнях, які пов’язували словотворення з ономасіологічними категоріями. В таких дослідженнях із компонентів словотвірної структури дериватів, що корелюють із двочленною ономасіологічною структурою (ономасіологічна база й ономасіологічна ознака), дериваційний формант ідентифікує об’єкт найменування з певною поняттєвою категорією та її підкатегоріями, а твірна основа фіксує її індивідуальну ознаку.

У працях І. Ковалика чи не вперше звернено увагу на однобічність вивчення словотвору, спричинену недостатньою увагою до твірної основи як надзвичайно важливого чинника словотворення, і необхідність дослідження ролі й функцій твірної основи в лексичній деривації. На поч. 60-х рр., ще до того, як такі ж питання були підняті в російському мовознавстві, вчений писав: “[...] й досі, наскільки мені відомо, ще не маємо в ділянці вчення про словотвір ні однієї спеціальної праці, в якій була б охарактеризована вся структура словотворчих основ. А втім такий аспект вивчення системи словотвору даної мови допоміг би краще зрозуміти словотворчі факти й дав би більш надійні підстави зробити далі глибші висновки й узагальнення з теоретичних питань учення про словотвір” [29, 43-44; пор. також 13, 70]. У російській дериватології аналогічні думки були висловлені в працях дещо пізніше [див.: 11; 35; 10]. І якщо сучасна українська дериватологія має у своєму доробку монографічні дослідження словотвору української мови з оперттям на твірну основу як типологізувальний чинник [5; 1], то в цьому велика заслуга І. Ковалика, бо його праці спонукали до основоорієнтованих досліджень у словотворі й формування основоцентричної дериватології.

Безсумнівні заслуги І. Ковалика і у вивченні словотвірних гнізд як комплексних одиниць словотвору, які являють собою сукупності спільнокореневих слів, упорядкованих відношеннями словотвірної похідності. Він опрацював принципи укладання словотвірних гнізд, визначив основні проблеми дослідження їх формально-сислової структури, обґрунтував роль кореня у структуруванні гнізда, запропонував оригінальну методику інтерпретації його семантичної структури. На думку вченого, “в процесі комплектування словотвірних рядів у словотвірному гнізді в ході творення похідних дериватів від твірних слів у семантико-словотвірній сітці можуть мати місце накладання і знімання сем чи семем, тобто семізація і десемізація, а то й відповідні накладання додаткових сем при збереженні наявних сем та семем твірних слів” [26, 54]. На прикладі словотвірного гнізда з коренем *зелен-* подав зразок опису семантичних відношень між його компонентами. Застосування такої методики дає змогу з’ясувати семантичне розгортання кореневої морфемі в гнізді у динаміці, зафіксувати і описати найтонші нюанси складних семантичних трансформаций на кожному дериваційному кроці. Дослідження словотвірних гнізд з коренями на позначення руху, мовлення, мислення, почуттів тощо, виконані учнями й послідовниками І. Ковалика, – вагомий внесок у розвиток сучасної дериватології.

Спеціальну розвідку присвятив І. Ковалик дискусійному і донині питанню про омонімію і синонімію у словотворі [21, 5-26]. Науковець розглядає словотворчу омонімію і синонімію у їх стосунку до лексичної й граматичної омонімії і синонімії. Розмежовуючи їх, він запропонував три різні диференційовані лінгвістичні терміни: омолексми, тобто лексичні омоніми, омоморфемі з поділом їх на омофлексії і омоафікси (омосуфікси і омопрефікси). Конструктивним виявився погляд ученого на критерії визначення кількості суфіксів-омонімів в омонімічному суфіксальному ряді в межах однієї суфіксеми, згідно з яким “кількість словотворчорозрядних значень даної суфіксеми буде мірилом її омонімічної диференціації на ту чи іншу кількість суфіксів-омонімів” [там само, 16]. Однак, як справедливо зауважив дослідник, питання омонімічності в словотворі надалі залишається відкритим і заслуговує на спеціальне дослідження з огляду на можливість поширення словотвірної омонімії на такі словотвірні поняття, як словотвірний тип, словотвірна категорія і навіть словотвірний клас, а також складність і неоднозначність інтерпретації зв’язків омонімії й полісемії в словотворі. Словотвірні суфіксальні синоніми І. Ковалик вбачав у рядах похідних слів, які мають спільну твірну основу й однакові за значенням різнозвучні суфікси на зразок *збирач* – *збиральник*, *здавець* – *здавальник*. Поряд із цим відношення словотвірної синонімії вчений констатував і в рядах різноосновних дериватів,

об’єднаних спільним словотвірним розрядним значенням, кваліфікуючи її, на відміну від попередньої, словотвірним розрядною суфіксальною синонімією [там само, 21-24].

І. Ковалик у своєму вченні про словотвір приділив багато уваги способам словотворення, їх класифікації. Способи словотвору він розглядав як різні з погляду структури шляхи й прийоми творення нових слів за допомогою усіх словотворчих ресурсів, як комплексну систему “використання різних структурних словотворчих засобів і способів утворення дериватем” [14, 26].

Спосіб словотвору як одиниця класифікації й опису системи словотвору об’єднує структурно однотипні словотвірні типи. Усі способи словотвору діляться на дві групи залежно від кількості твірних основ – однієї чи двох і більше. У межах способів творення слів на базі однієї твірної основи вчений виділяв такі: суфіксальний (з нульовим суфіксом включно), префіксальний, постфіксальний, префіксально-суфіксальний (з нульовим суфіксом включно), суфіксально-постфіксальний, префіксально-суфіксально-постфіксальний, черезступеневий, морфолого-синтаксичний, лексико-морфологічний, семантичний (лексико-семантичний). До другої групи способів творення слів з двома і більше твірними основами він відносив складання основ, суфіксально-складний (також з нульовим суфіксом), префіксально-складний, префіксально-суфіксально-складний, зрощеневий, суфіксально-зрощувальний, аббревіаційний, аббревіаційно-складний, контамінаційний, телескопічний, аналітичний (словосполучний) [там само, 26-27]. Питання про кількість і якість способів словотвору і сьогодні є одним із суперечливих і дискусійних. З урахуванням оказіонального словотворення виділяють до 80 способів [див.: 42]. Класифікація способів словотвору І. І. Ковалика на сьогодні залишається найповнішою в україністиці.

Дериватологічні студії І. Ковалика суттєво збагатили славистику як розробкою теоретичних проблем методики порівняльно-історичного дослідження словотвору слов’янських мов, так і ґрунтовними порівняльно-типологічними характеристиками словотвору іменників у слов’янських мовах. Порівняльний аналіз словотвору іменників у слов’янських мовах дав змогу виявити загальне, спільнослов’янське та індивідуальне, властиве тільки для окремих слов’янських мов, що, своєю чергою, уможливило відтворення шляхом внутрішньої та зовнішньої реконструкції системи словотвору спільнослов’янської прамови. Що стосується методики порівняльної славистики, то вчений переконливо обґрунтував необхідність за основну, вихідну одиницю для порівняльного дослідження слов’янського словотвору брати не дериваційний формант, як це було раніше, а словотвірний тип як найменшу узагальнену словотвірну величину. Словотвірний тип у порівнянні з суфіксом краще і повніше виражає природу словотвірного явища, він більш конкретизований, краще відображає продуктивність словотворчих процесів, бо один і той же суфікс в одних словотвірних типах може бути продуктивним, а в інших – малопродуктивним чи непродуктивним. Так само і в межах однієї мови чи групи споріднених мов мовно-територіальні вияви словотвірного типу і суфікса можуть не збігатися. Словотвірний тип як вихідна величина в процесі порівняльного дослідження дає змогу краще виявити характерні особливості і індивідуальні відмінності або спільні риси в споріднених мовах [22, 20-22].

Окремо слід відзначити слушні міркування І. Ковалика щодо особливостей і специфіки діалектного, термінологічного, ономастичного словотворення.

Характерною ознакою І. Ковалика як дослідника словотвору була однакова увага як до теоретичних проблем деривації, так і до практики опису словотвірної системи чи її фрагмента. Його теоретичні побудови екстраполювалися на словотвірну конкретику, з урахуванням якої могли називати певних коректив. Описи конкретних словотвірних систем, що їх здійснив учений, чи це слов’янського іменникового словотвору, чи словотвірної будови українських топонімів із суфіксами *-иц-я* (*-ниц-я*), *-иц-е*, *-нищ-е*, *-лищ-е*, *-бищ-е*, *-овищ-е*, *-иськ-о*, *-овицьк-о*, чи системи словотвору прізвицьк жителів його рідного села Млинів, чи словотвору технічних термінів, чи іменникового словотвору у говірці села Бітля на Львівщині – і нині залишаються зразками виняткової наукової скрупульозності і добросовісності, прикладом для наслідування.

Наукова проблематика І. Ковалика далеко не вичерпувалася словотвором, вона обширна і різноаспектна. Своє вагоме слово учений сказав і в морфології. Він, зокрема, є автором вступної, теоретичної частини до книги “Морфологія” академічної колективної праці “Сучасна українська літературна мова” [39] та низки статей, присвячених морфологічним категоріям і одиницям. Ще в довоєнний період І. Ковалик опублікував декілька статей, в яких аналізуються многократні дієслова в українській мові на широкому тлі розвитку категорії виду в слов’янських мовах. З цієї проблематики ще в 1934 р. на II Міжнародному з’їзді славистів у Варшаві виголосив наукову доповідь “Формації наворотних дієслів в українській мові” [30]. Багатократні дієслова в українській мові у порівнянні з іншими слов’янськими мовами стали темою його кандидатської дисертації, успішно захищеної в 1949 р.

Наступні морфологічні студії ученого стосувалися методологічних проблем лінгвістичного аналізу граматичних категорій, їх сутності, способів існування та засобів вираження, характеристики морфологічних категорій, передовсім дієслівних, місця граматичного значення в смисловій структурі слова, його зв’язку з частиномовним, лексичним і словотвірним значенням. Характерною ознакою цих досліджень стала їх заакцентованість на семантичних і функціональних аспектах.

Грамматична концепція І. Ковалика передбачала виділення в межах морфології двох розділів – вчення про граматичні категорії (граматична категоріологія) та вчення про частини мови, вона заклала надійні підвалини новітніх досліджень у ділянці категорійної граматики.

У своїх працях І. Ковалик торкнувся і проблем фонології, зокрема асимілятивних і дисимілятивних змін приголосних у слов'янських мовах, історичних змін у системі голосних фонем української мови, фонематичного характеру довгих приголосних фонем у сучасній українській мові. Дослідник на широкому фактичному матеріалі проаналізував артикуляцію та мовно-територіальні вияви процесів уподібнення й розподібнення у групах приголосних “губний + носовий” та “передньоязиковий + носовий” і дійшов переконливого висновку, що назалізація, як і деназалізація, – це спільне загальнослов'янське фонетичне явище, яке виявляє себе різною мірою в діалектах усіх слов'янських мов. Причини обох звукових змін він вбачав у характері участі м'якого піднебіння при вимові аналізованих звукосполучень [18, 73].

У й нині дискусійному питанні про довгі приголосні фонем у сучасній українській мові учений обстоював думку про те, що при встановленні фонематичності подовжених приголосних треба використовувати в протиставленнях не тільки так звані основні форми слів, а усі їх словоформи і тоді у системі приголосних фонем будемо мати щонайменше три довгі консонанти – /с:/, /л'/, /н'/ [24, 11-12].

“Для праць професора І. Ковалика про розвиток українського вокалізму характерний системний підхід до вивчення мовних явищ, який учений послідовно використовував, аналізуючи одиниці інших рівнів, зокрема словотвірного. Дослідник розглядав не поодинокі заміни одних звуків іншими, а вивчав кількісні і якісні зміни в системі голосних фонем української мови з IX до XX ст. Слід зазначити, що хронологічні рамки розвитку системи голосних фонем, що їх визначив І. І. Ковалик, збереглися і в новіших працях істориків української мови” [38, 62-63].

Низка наукових праць І. Ковалика присвячена лінгвостилістичним дослідженням та естетичній функції слова, які він розглядав як необхідну передумову розв'язання більш складної проблеми – опрацювання теорії та практики укладання словника мови художніх творів письменника. Лінгвостилістичні дослідження ученого теж починаються ще у довоєнний період, коли він зацікавився мовою і стилем новел В. Стефаника і написав про це наукову розвідку, яка на жаль, пропала під час війни [19, 96]. Деякі уривки з неї, зокрема про діалектизм новел Стефаника, про епітети й порівняння та техніку іменування персонажів встиг опублікувати. Після війни з'являються праці про лінгвостилістичну функцію слова в художньому тексті, типологічну інтерпретацію художнього слова та текстознавчі студії. “Учений неодноразово наголошував на необхідності системного типологічного дослідження мови і стилю художньої літератури (він уживав термін “типологічна лінгвостилістика”), підкреслюючи, що слід досконало вивчати естетичне спрямування й використання кожного лінгвального елемента, всіх експресемодів у структурі художніх творів. Це теоретичне твердження має неабияке значення для багатьох галузей української мовознавчої науки: по-перше, Іван Іванович прокладав шлях саме до комплексного аналізу цілого тексту; по-друге, він заклав фундамент типологічної лінгвостилістики; по-третє, розгорнув перспективи вивчення і системного дослідження естетичного буття слова в безпосередньому зв'язку з необхідністю укладання словників художніх творів” [6, 25].

Як уже відзначалось, ґрунтовний аналіз мови художніх творів І. Ковалик розглядав як важливий попередній стан у розв'язанні ширшої проблеми – лексикографічного опрацювання ідіолекту письменника. Постійна увага вченого до теорії й практики української лексикографії, передовсім у ділянці мови художніх творів письменника, – це ще одна яскрава сторінка у науковій діяльності мовознавця. “І. І. Ковалик звернувся до лексикографічної практики ще в 1947-1948 роках, коли під його керівництвом у Львівському університеті була укладена картотека Словника мови художніх творів В. Стефаника. Згодом на кафедрі української мови цього вузу почали створювати картотеку й словник мови поетичних творів І. Франка (на основі найповнішого в той час 20-томного видання). До цієї роботи спонукало науковця, сфера дослідницьких пошуків якого відзначалася широтою і різноманітністю, насамперед гостре відчуття своєчасності започаткованої ним справи. А ще він завжди був свідомий свого патріотичного обов'язку і переконаний в тому, що словники мови письменників, зокрема І. Франка та В. Стефаника, стануть цінним лексикографічним набутком, працями, які засвідчать лексичне багатство української мови, її естетичні можливості” [37, 15].

Картотеки послужили базою для укладання словопоказчиків “Художнє слово Василя Стефаника” [32] та “Лексика поетичних творів Івана Франка” [34], які стали добрим підґрунтям для подальшої роботи над укладанням словників та вивчення обсягу лексикону цих письменників, його граматичного й семантичного групування, кількісних параметрів використання слів тощо.

І. Ковалик опрацював наукові засади укладання Словника мови художніх творів Василя Стефаника [19] та Словника мови поетичних творів Івана Франка [20]. І хоч ученому з різних причин не вдалося повністю реалізувати свої творчі плани в ділянці словництва, він висловив цінні міркування щодо розмежування художньої мови і художнього мовлення в процесі укладання словників мови художніх творів, естетичного буття художнього слова, природи експресем, її лінгвостилістичної функції, вияву індивідуальної майстерності слова письменника в словнику мови його художніх творів, які помітно збагатили сучасну теорію й практику ідіолектної лексикографії.

Ще однією ділянкою мовознавства, в якій І. Ковалик залишив помітний слід, є діалектологія. Зважаючи на те, що вивчати будь-яку мову на всіх лінгворівнях необхідно з урахуванням як літературного, так і діалектного мовлення, учений успішно опрацьовує низку проблем теоретичної діалектології, зокрема співвідношення синхронії й діахронії, статички й динаміки, часткового й загального в територіальних діалектах, взаємодію їх з літературною мовою, закономірності нівелювання місцевих особливостей мови, олітературнення діалектного мовлення.

Лінгвіст не цурався й аналізу конкретних фонетичних, лексико-семантичних, граматичних явищ в окремих говорах української мови. Особливе місце в його діалектологічних студіях посідав діалектний словотвір, перспективи дослідження якого пов'язував із лінгвогеографією. Предметом лінгвогеографічного вивчення він слушно вважав словотвірні діалектизми, які вбачав у рядах семантично тотожних суфіксальних похідних, що мають етимологічно спільну тірну основу, але різнозвучні співвідносні суфікси на зразок *рибак*, *рибач*, *рибар*, *риболос* [28, 28]. “Думки І. Ковалика стосовно форм і методів лінгвогеографічного дослідження діалектного словотвору мали значний вплив на картографування словотвірних явищ в окремих лінгвістичних атласах і насамперед в Атласі української мови, зокрема в його 2-му томі, який містить найбільшу кількість словотвірних карт з національних атласів східнослов'янських мов, а згодом були враховані і в Загальнослов'янському лінгвістичному атласі при складанні карт лексико-словотвірної серії. Опубліковані випуски національних, регіональних і проблемних атласів, у яких картографовано більшу чи меншу кількість словотвірних явищ, повністю підтверджують міркування дослідника про те, що саме дані цих карт значною мірою допомагають краще і глибше виявити як ступені спорідненості слов'янських мов, так і специфіку кожної з них” [8, 30-31].

На особливу увагу заслуговують праці І. Ковалика, в яких аналізується логіко-лінгвальна природа наукової і технічної термінології. У них учений одним із перших в Україні розробляв методологічні засади дослідження наукових і технічних термінів, з'ясовував поняттєву, лексико-семантичну, словотвірну, граматичну структуру терміна, опрацював основи і дав зразки порівняльно-типологічного вивчення термінологічних систем. На переконання мовознавця, принципи термінування повинні ґрунтуватися на системності, моносемічності, стилістичній нейтральності, структурній уніфікованості, чіткості, мотивованості, словотворчій здатності [16; 17; 27]. Як надзвичайно важливе завдання термінознавства І. Ковалик розглядав питання упорядкування, систематизації, нормалізації й кодифікації термінів науки і техніки, під цим кутом зору детально проаналізував українську лінгвістичну термінологію із позицій власної концепції термінотворення, запропонував низку поправок щодо системного розмежування в термінах лінгвальної і лінгвістичної дійсності, подолання неоднозначності певних термінів, структурної уніфікації однорядних термінів.

Окремо треба відзначити роль ученого у творенні й розбудові системи наукових понять і термінів, їх позначення в науці про словотвір. Багато з них, наприклад, *словотвірний тип*, *дериват*, *дериватема*, *афіксема*, *словотвірна категорія*, *словотвірний клас*, *дериватологія* та ін. стали надбанням не тільки українистики, а й славистики. Як провідного українського термінознавця в ділянці лінгвістики І. Ковалика запросили до укладання словника міжслов'янських термінів відповідників [44].

У полі зору вченого постійно були й питання історії мови. Навіть у працях синхронного спрямування, наприклад з іменникового словотвору слов'янських мов, маємо блискучі зразки історичних коментарів до словотвірних явищ. Ряд статей присвячено безпосередньо історії української мови, зокрема формуванню системи голосних фонем, граматичній категорії часу дієслів XVI – XVIII ст., мовним засобам вираження заперечення, структурі лексикографічних статей у “Лексиконі словенороському” Памви Беринди. “Наукові розвідки І. Ковалика з історії української мови – фонетики, морфології, синтаксису, лексикографії – є помітним внеском в українське мовознавство. Цінність їх у тому, що вони присвячені маловивченим або й зовсім не висвітленим питанням, містять ґрунтовний аналіз фактичного матеріалу, цікаві спостереження і змістовні висновки, які з успіхом використовують дослідники історії української мови” [4, 55].

Для наукових студій І. Ковалика визначальним було органічне поєднання теоретичних проблем українського й слов'янського мовознавства з проблемами загального мовознавства. Учений успішно опрацьовував кардинальні проблеми теорії мови як багаторівневої складно структурованої системи систем, логіко-лінгвальної природи категоріальних значень, обґрунтувавши при цьому необхідність чіткого розмежування онтологічної, гносеологічної, лінгвальної та лінгвістичної дійсності, мови і мовлення як двох сфер існування єдиної мовної дійсності, форм і способів існування лінгвоєдиниць і лінгвокатегорій у сфері мови і мовлення, загальнотеоретичних логіко-лінгвістичних засад термінології, наукознавства та логіки наукового пізнання, еволюції лінгвістичної думки, дослідницьких методів та ін.

Як відзначила І. Галенко, “професор Ковалик осмислив багато проблем загального мовознавства, які стосуються лінгвістичної теорії, методології, дослідницьких методів і еволюції лінгвістичної думки. Він був серед тих, чий погляд визначали основні напрямки розвитку і вивчення науки про мову в Україні і певною мірою, особливо в ділянці дериватології, за її межами [...]. Свої загальнотеоретичні погляди професор І. Ковалик подав масштабно, вибудувавши їх на фундаментальних новітніх досягненнях науки, врахувавши здобутки минулого і накресливши завдання на майбутнє. Тому його

проблемні праці зберігають актуальність і нині, викликають до життя нові ідеї сьогодні і викликать завтра” [3, 49].

Все своє життя І. Ковалик пропрацював викладачем у вищих навчальних закладах, але своїми науковими працями постійно засвідчував, що немає поділу науки на академічну й вузівську, вона або є, або її немає. Поряд із лінгвістичними працями найвищої проби у творчому доробку вченого маємо такі ж високоартісні лінгводидактичні праці. Він став автором оригінальної програми курсу “Загальне мовознавство” для студентів педінститутів за спеціальністю “Українська мова і література”, яка не була копією відповідних російських програм, як це практикувалось в ті часи [7]. Відповідно до неї І. Ковалик у співавторстві з С. П. Самійленком написав підручник з історії лінгвістичних учень, в якому вперше появились розділи про зародження науки про мову в Київській Русі, лінгвістичні погляди І. Франка, М. Драгоманова та ін. [33]. І. І. Ковалик написав теоретичну частину підручника “Методика лінгвістичного аналізу тексту” для студентів-україністів [31]. Це власне був перший український підручник з лінгвістичного аналізу тексту, яким студенти користуються й нині.

Отже, науково-лінгвістичний доробок І. І. Ковалика в різних галузях українського й слов'янського мовознавства досить вагомий. Для його лінгвістичної спадщини характерна передовсім теоретична спрямованість, екстраполяція теоретичних побудов на лінгвальну конкретику, широта мовного контексту досліджуваних явищ, одиниць, категорій, окреслення завдань на майбутнє, розбудова науково-поняттєвого і термінового апарату науки про мову. Учений легко сприймав новітні конструктивні ідеї, постійно поглиблював, уточнював, деталізував положення власної мовознавчої концепції, не боявся відмовитись від наукових положень, які не витримали перевірки часом. У багатьох питаннях був справжнім новатором, не випадково його праці знайшли позитивний відгук, поцінування й використання у таких відомих лінгвістів, як В. Дорошевський, Б. Гавранек, Я. Горецький, В. Виноградов, Ф. Філін, А. Єдлічка, М. Докуліл та ін. Праці І. І. Ковалика мали помітний вплив на розвиток українського і слов'янського мовознавства, вони зберігають актуальність і сьогодні, не втраять її і надалі, тому його лінгвістична концепція заслуговує окремого монографічного осмислення.

1. Валух З. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. – Київ-Полтава, 2005. – 353 с.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Галенко І. Проблеми загального мовознавства у працях професора Івана Ковалика // Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – С.32-49.
4. Гринчишин Д. Іван Ковалик – дослідник історії мови // Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – С.50-55.
5. Грещук В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1985. – 206 с.
6. Дідик С. Іван Ковалик про естетичну функцію слова // Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – С.23-26.
7. Загальне мовознавство: Програма педагогічних інститутів для студентів спеціальності 2102 “Українська мова й література” / Укл. І. І. Ковалик. – К., 1985.
8. Закревська Я. Діалектологічні студії у творчому доробку Івана Ковалика // Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – С.27-31.
9. Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – 323 с.
10. Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании // Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния: Виноградовские чтения, I-VIII. – М., 1978. – С. 63-77.
11. Зенков Г. С. Вопросы теории словообразования. – Фрунзе, 1969. – 165с.
12. Ковалик І. Вчення про словотвір (словотвірні частини слова). – Львів, 1958. – 78с.
13. Ковалик І. Вчення про словотвір. – Львів, 1961. – Вип. 2. – 83с.
14. Ковалик І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С.5-56.
15. Ковалик І. Дериватологія, система її наукових понять і термінів та її місце серед розділів науки про мову // Тези доп. та повід. міжвуз. наук. конф. з питань східнослов'янського словотвору. – К., 1974. – С.3-4.
16. Ковалик І. До упорядкування системи українських ономастичних термінів // Повідомлення української ономастичної комісії. – Вип. 14. – К., 1976. – С.20-27.
17. Ковалик І. Логіко-лінгвістична проблематика технічної термінології у слов'янських мовах // Вісник Львів. ун-ту. – Сер. філол. – 1969. – Вип. 6. – С.19-23.
18. Ковалик І. Назалізація і деназалізація приголосних у слов'янських мовах // Питання слов'янського мовознавства. – Кн.3. – 1953. – С.71-98.
19. Ковалик І. Наукові основи побудови Словника мови художніх творів Василя Стефаника // Ковалик І., Ощипко І. Художнє слово Василя Стефаника. – Львів, 1972. – С.95-101.
20. Ковалик І. Наукові філологічні основи укладання і побудови Словника мови художніх творів Івана Франка // Українське літературознавство: Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1972. – Вип. 17. – С.3-8.
21. Ковалик І. Питання словотвірної омонімії і синонімії у сфері іменників слов'янських мов // Питання слов'янознавства: Матеріали I-ї Славистичної конференції. – Львів, 1962. – С.5-26.
22. Ковалик І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими. – Львів, 1958. – 153с.
23. Ковалик І. Принципи укладання Словника мови творів І.Франка // Українське літературознавство: Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1969. – Вип. V. – С.174-183.
24. Ковалик І. Про довгі приголосні фонемі в сучасній українській мові // Вісник Львівського університету. – Серія філологічна. – Львів, 1973. – Вип. 8. – С.3-12.
25. Ковалик І. Про основну мовну одиницю словотвірного рівня // Українське мовознавство. – К., 1976. – Вип. 4. – С.28-32.
26. Ковалик І. Про семізацію і семемізацію у словотвірному гнізді кореня *зелен-* в українській мові // Українське мовознавство. – К., 1983. – Вип. II. – С.50-60.
27. Ковалик І. Про систематизацію українських ономастичних термінів // Українське мовознавство. – 1980. – №8. – С.88-95
28. Ковалик І. Словотвір і лінгвогеографія // Праці Х Республіканської діалектологічної наради. – Київ, 1961. – С.26-35.

29. Ковалик І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. – Львів, 1964. – 94 с.
30. Ковалик І. Формативні наворотні дієслів в українській мові // Księga referatów II zjazdu międzynarodowego slawistów w Warszawie w 1934 roku. – Ч. I. – С. 61-64.
31. Ковалик І., Мацько Л., Плюш М. Методика лінгвістичного аналізу тексту. – К., 1984.
32. Ковалик І., Ощипко І. Художнє слово Василя Стефаника: Матеріали для Словопоказчика до новел В.Стефаника. – Львів, 1972. – 102 с.
33. Ковалик І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки. – К., 1985. – 214 с.
34. Лексика поетичних творів Івана Франка / Упорядники І. І. Ковалик, І.Й. Ощипко, Л.М. Полюга. – Львів, 1990. – 263 с.
35. Лопатин В. В. Словообразование как объект грамматического описания // Грамматическое описание славянских языков. – М., 1974. – С.53-60.
36. Лопатин В. В., Улуханов И. С. Теория грамматики и практика грамматического описания // Вопросы языкознания. – 1978. – № 1. – С.38-45.
37. Невідомська Л. Іван Ковалик і проблеми лексикографування мови художніх творів // Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – С.14-19.
38. Пилецький В. Філологічні студії Івана Ковалика // Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – С.62-64.
39. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
40. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Уздиган та ін. – 3-тє вид., допов. – К., 2002.
41. Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 2004. – 824 с.
42. Улуханов И. С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация. – М., 1996. – 221 с.
43. Dokulil M. Tvoření slov v češtině: Teorie odvozování slov. – Praha: Nakl. Českosl. akad. věd., 1962. – 264 s.
44. Slovník slovanské lingvistické terminologie. – T.I. – Praha, 1977. – 554 s; T.II. – Praha, 1988. – 483 s.

Professor Ivan Kovalyk's linguistic inheritance is analysed in this article. The scope of scientific problems and innovative approaches to the interpretation of a great number of linguistic problems is also described. The author also elucidates the scholar's contribution to the development of Ukrainian and Slavonic linguistics first of all in the derivatology and also in grammar, phonology, lexicology, lexicography, terminology, dialectology, linguistics and the history of the language.

Key words: I. Kovalyk, conception, linguistics, derivatology, word building, morphology, phoneme, dialecticism.

ББК 81.2 УКР-2

УДК 808.3-083-55

Євгенія Карпіловська

СИСТЕМНА ТЕОРІЯ СЛОВОТВОРУ І. І. КОВАЛИКА ТА МОВНА ДИНАМІКА

Статтю присвячено аналізу теорії системної організації словотвору І.І.Ковалика та її місця у вивченні динаміки мови. Для показу еволюції поглядів І.І.Ковалика до розгляду залучено праці вченого 50-70-х рр. минулого століття. Особливу увагу приділено остаточній версії системної теорії І.І.Ковалика, поданій у його “Вступі” до академічного “Словотвору сучасної української літературної мови” (К., 1979). Оригінальне трактування деривативи як основної одиниці словотвірного рівня мовної системи дало І.І.Ковалику змогу вибудувати структуру словотвору як системи систем, що має надрівневий характер. У статті на прикладі інноваційних процесів у сучасному українському лексиконі показано значення системної теорії словотвору І.І.Ковалика для дослідження динаміки української мови, україномовної категоризації світу і місця в ній словотворення.

Ключові слова: система мови, мовна динаміка, словотвірний рівень мови, дериватема, інновація, системна підтримка інновації, комунікативна підтримка інновації

Ідеї справжніх учених мають дивовижну властивість з часом і плином суспільного та наукового життя не втрачати своєї пізнавальної сили, а, навпаки, її набирати. Це твердження вповні стосується наукової спадщини професора І.І.Ковалика, зокрема його теорії системної організації словотвору. Уявлення словотвірного (дериватемного) рівня мови (лінгворівня) як об'єкта, на думку І.І.Ковалика, певною мірою надрівневого, а не міжрівневого [4, 32], як системи систем з власною структурою та правилами функціонування відкрило перспективи для з'ясування місця словотвору в мовній концептуалізації та категоризації світу, в мовній діяльності спільноти. У запронованій розвідці прагнемо показати не лише поняттєвий, а й методико-процедурний потенціал теорії системної організації словотвору І.І.Ковалика, її значення для вивчення мовної динаміки, лексичних та словотвірних інновацій у сучасній українській мові та тенденцій їхньої стабілізації.

І.І.Ковалик послідовно розрізняв не лише діакронію та синхронію в словотвірних процесах мови, а й систему мови як певний конструкт-інваріант та її реалізацію в конкретних мовних одиницях. Це передусім відбилосся в оригінальному трактуванні основної, на думку вченого, одиниці словотвірного рівня мови – *дериватема*. І.І.Ковалик розумів її як “базову одиницю словотвірного рівня з відповідною словотвірною формою та словотвірним значенням” [1, 14]. Отже, дериватема як системна (емічна) одиниця реалізується у певних упорядкованих сукупностях спільно- та різноструктурних дериватів, тобто конкретних (етичних) мовних одиниць. Це й підкреслює висновок ученого про те, що “система словотвору мови – це цілісна єдність її дериватем” [Там же]. Введення до системної організації похідної лексики поняття дериватема в такому її трактуванні уможливило несуперечливе, на наш погляд, об'єднання в загальній словотвірній системі дериватем як, за словами І.І.Ковалика, родових дериватологічних понять різних підсистем, заданих видовими дериватологічними поняттями, такими, як *словотвірна категорія/розряд, словотвірний клас, словотвірний тип, словотвірне гніздо, спосіб словотворення*. Отже, в остаточній версії своєї системної теорії, поданій у “Вступі” до академічного

“Словотвору сучасної української літературної мови” 1979 р., І.І.Ковалик аж ніяк не заперечує своїх міркувань про системність похідної лексики, словотворчі ресурси мови, викладених у його “Вченні про словотвір” 1958 р., а поглиблює їх і розвиває. У цій праці, як відомо, він проявив системної організації дериватів вбачав передусім у сукупностях всіх способів творення слів і в словопороджувальному потенціалі самих, за його словами, словотвірних частин слова – кореневих та афіксальних морфем, а отже, в організації лексики у складі словотвірних гнізд і словотвірних класів [2, 11]. Завдяки своєму статусу загальної родової одиниці словотвірного рівня дериватема виконує роль гранично узагального показника словотвірної техніки оформлення певних моделей номінації і, глибше, певних когнітивних структур – складників національно-мовної категоризації світу. Таким чином, вивчення дериватем відкриває можливості для з'ясування причин, тенденцій, способів і наслідків мовної динаміки, зокрема інноваційних процесів у словотворі.

Відомості про системні відношення певного деривата уможливають визначення його місця в лексиконі, а обсяг таких відношень засвідчує його номінаційну активність. Водночас текстотвірні спроможності похідних вказують на їхню комунікаційну активність. З огляду на це функціональний потенціал уже наявних номінацій в межах системи мови та тексту становить підтримку для тих лексико-словотвірних інновацій, які виявляють з ними формально-семантичну спільність. При цьому збіги формально-семантичної структури інновацій з системними об'єднаннями дериватів можна розглядати як їхню *системну підтримку*, а з іншими складниками тексту чи в цілому певної комунікативної ситуації – як їхню *підтримку комунікативну*. Системні зв'язки вже наявних номінацій, спільних з інновацією за формальними чи семантичними ознаками, відіграють роль своєрідного “санітарного кордону”, в якому вона проходить випробування на відповідність правилам української дериваційної граматики. Наші міркування щодо цього далі обговоримо на прикладі нових запозичень, оскільки саме процеси їхнього засвоєння найяскравіше виявляють вплив системи мови й мовної практики на оновлення української мови. Серед нових запозичень вирізняються своєю активністю аббревіатури-вкраплення на зразок *VIP, DVD, CD, SMS, PR, Internet* тощо. Спосіб їхнього графічного оформлення, адаптування до граматичної системи української мови, словотвірний потенціал напряду залежать від їхньої комунікативної підтримки, а саме: від активності їхнього вживання як у професійній, так і в загальній комунікації. Причому різні настанови мовців у цих сферах мовної діяльності суспільства – вимога семантичної точності й прозорості номінації у сфері професійній і послаблення жорсткості цієї вимоги у сфері непрофесійній – спричинюють появу конкурентних спільноосновних номінацій різної словотвірної будови, а також з різним графічним оформленням запозиченої основи. Наприклад, аббревіатури *PR* і *Internet* ще донедавна вживалися в різних графічних варіантах: *PR, ПР, Пі-Ар, пі-ар, піар* чи *Internet, INTERNET, Інтернет, інтернет, ІНТЕРНЕТ*, а також могли співіснувати з транслітерованими українськими відповідниками своїх базових словосполук (пор. у словнику Д.Мазурик [5] *наблік рилейшнз, наблік рилейшин* і *піар*). Словник за редакцією В.В.Жайворонка подає ці аббревіатури уже в усталеному написанні *піар* та *інтернет* [6]. Похідні, вже наявні в українському лексиконі від цих аббревіатур, яскраво демонструють дію правил мовної категоризації та словотвірних технік її втілення. Наприклад, низка простих суфіксальних похідних від розглядуваних аббревіатур на зразок *піарівський (піарний), піарник (піарівець), піарити* чи *інтернетизація (інтернетаризація), інтернетний (інтернетівський), інтернетівець (інтернетник)* демонструє нові аспекти позначених ними понять. Натомість ці ж аббревіатури, виступаючи в ролі нових означень інших понять, беруть участь у творенні складних номінацій, пор.: *піар-акція, піар-компанія, піар-менеджер, піар-служба, піар-структура, піар-технології, піар-фахівці, піар-хід* і навіть *піар-хитрощі* або *інтернет-адреса, інтернет-банк, інтернет-видання, інтернет-голосування, інтернет-кафе, інтернет-магазин*, а також *інтернет-дискурс, інтернет-журналістика, інтернет-фан, інтернет-шоу* тощо. На “заданість” словотвірної будови похідних роллю їхніх складників у процесі мовної категоризації поняття звертає особливу увагу І.І.Ковалик у зв'язку з обговоренням статусу так званих напівсуфіксів. Як такі він розглядав активні основи композитів на зразок *-носець, -воз, -роб* та інші [3, 48]. В активній дії такого системного розподілу словотвірних засобів-категоризаторів та специфікаторів переконує стійке співіснування в українському лексиконі простих і складних номінацій зі спільнокореневими основами і спільним категорійним словотвірним значенням, пор.: *водій, возждь, возжак* і *верховод, воловід, гріховода, полководець*. В сталості такої системної рівноваги між різнофункціональними словотвірними засобами переконають і найсвіжіші інновації в українському лексиконі.

Спілкування за допомогою мобільного телефону стимулювало появу нових номінацій за участю англійського *message* на позначення текстів, обмін якими уможлиблює мобільний зв'язок, – так званих *SMS-повідомлень* (від англійської назви такої послуги – *Short Message Service* – служба коротких повідомлень). Спостерігаємо вживання цієї номінації як з першою основою-вкрапленням – *SMS-повідомлення*, так і з такою основою в транслітерованому її варіанті *смс-повідомлення*. У газетно-журнальних текстах з'явилася й згорнута форма цієї номінації, причому в обох можливих варіантах її написання – *SMS'ка* та *смс-ка* з невластивим українській мові способом графічного оформлення словотвірної структури слова. У розмовному мовленні обертається й звуковий варіант цієї номінації – *есемеска* і навіть демінутив від неї *есемесочка*, а також вживання аббревіатури *SMS* у субстантивованому

вигляді, напр.: *відправте SMS, надішліть SMS*. Дальша аспектуалізація цього поняття підсилює роль у номінації основи – специфікатора, згортка якої затемнила б значущий, диференційний компонент семантики такого означення. Отже, потреби фахової комунікації підтримують творення й вживання складних номінацій на зразок *SMS-інструкція, SMS-відповідь, SMS-довідка, SMS-гра, SMS-вікторина, SMS-опитування, смс-голосування* та ін.

Аналіз інноваційних процесів у сучасному українському словотворенні беззастережно доводить важливість врахування їхнього функціонального потенціалу в межах системи мови та тексту, з'ясування їхньої системної та комунікативної підтримки. Такий підхід до вивчення мовної динаміки закликає дослідників до ґрунтовнішого вивчення набутих української мовної системології, серед яких чільне місце належить теорії системної організації словотвору І.І.Ковалика.

1. Ковалик І.І. Вступ // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук.думка, 1979. – С.5-56.
2. Ковалик І.І. Вчення про словотвір (словотворчі частини слова). – Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – 78 с.
3. Ковалик І.І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими: До IV Міжнародного з'їзду славистів. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – Ч.1. – 151 с.
4. Ковалик І.І. Про основну мовну одиницю словотвірного рівня // Українське мовознавство. – 1976. – Вип.4. – С.28-32.
5. Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Л.: Світ, 2002. – 130 с.
6. Російсько-український словник / За ред. В.В.Жайворонка. – К.: Абрис, 2003. – 1424 с.

Article is devoted to the analysis of word-formation system organization theory by I.I.Kovalyk and its place in language dynamics studies. For demonstration of evolution of scientific views of I.I.Kovalyk about this subject his works by 50-70 years of last century are involved in consideration. The special attention is given to the final version of system theory of I.I.Kovalyk submitted in his "Introduction" to the academic "Word-formation of Modern Ukrainian Literary language" (K., 1979). Original treatment of derivatema as basic unit of the word-formation level of language system has enabled I.I.Kovalyk to build structure of word-formation as system of systems having super-level character. In article by examples of innovative processes in Modern Ukrainian lexicon meaning of the word-formation system theory by I.I.Kovalyk for the investigation of language dynamics, Ukrainian categorization of the world and the place of word-formation in it is shown.

Key words: system of language, language dynamics, word-formation level of language, derivatema, innovation, system support of innovation, communicative support of innovation.

УДК 81'373

ББК 81-211.2-Ук.

Марія Федурко

МОРФОЛОГІЯ У СТРУКТУРІ ВЧЕННЯ ІВАНА КОВАЛИКА ПРО СЛОВОТВІР

В історію української мовознавчої науки Іван Ковалик увійшов як різноплановий дослідник, коло наукових зацікавлень якого доволі масштабне: це фонетична, словотвірна та граматична структура й історія української мови, лексикографія, славистика, історія лінгвістичних учень. Провідною сферою наукової діяльності професора визнано все ж дериватологію: основні поняття і терміни, якими нині послуговується ця галузь українського мовознавства, належать йому, функціонують у його інтерпретації. На цьому наголошують усі дослідники наукового доробку вченого [1].

Закладаючи підвалини української дериватологічної науки, Іван Ковалик не міг, ясна річ, оминати увагою морфологічного аспекту словотвірних процесів. Навпаки, він усвідомлював його значущість не тільки для описових, а й для типологічних та порівняльно-історичних студій [7]. І хоча ґрунтовних досліджень з проблем морфології загалом та української зокрема учений не залишив, однак майже в кожній із своїх дериватологічних розвідок він розглядав питання, що перебувають сьогодні в компетенції словотвірної морфології. Попри таку вагомість морфологічної компоненти в наукових пошуках Івана Ковалика, ніхто з дослідників наукової діяльності професора цього її аспекту спеціально не торкався.

Мета нашої статті – розглянути основні морфологічні мотиви словотвірної концепції Івана Ковалика. Відзначимо передусім, що морфологія в трактуванні вченого – це “лінгвістична дисципліна про фонемний склад і порядок морфем та про правила морфемосполучень при словотворенні” [8, 8]. Таке розуміння цієї науки узгоджується з провідними ідеями її фундатора, російського мовознавця Миколи Трубецького. Трубецькою як член Празького лінгвістичного гуртка, прихильник структурно-функціонального напрямку в мовознавстві морфологію називав наукою про принципи морфологічного використання фонологічних засобів мови і виділяв у ній три таких розділи: 1) теорію фонологічної структури морфем; 2) теорію комбінаторних звукових змін морфем як результатів їхньої взаємодії; 3) теорію звукових, морфологічно значущих чергувань [9, 115-119].

Український учений поділяв думку Миколи Трубецького про актуальність розрізнення парадигматичної і дериватологічної (словотвірної) морфології: маючи спільні засоби формальної адаптації кореневих і службових морфем, вони різняться способами їх застосування. В аналізі словотвірної будови похідних одиниць важливо, наполягав дослідник, урахувати всі морфологічні особливості словотвору певної мови [8, 8]. До того ж необхідно відмежовувати морфологію від

морфотактики, закономірності якої передують у часі морфонологічним модифікаціям, бо процедура формального пристосування словотворчих морфем реальна тільки після їхнього вибору [8, 12].

Іван Ковалик визнає, що центральним поняттям морфонології є поняття непостійної (змінної, варіантної) морфемі, адже “корені й афікси виявляються у морфонемних різновидах” [5, 71]. Ці різновиди належать морфонемному рівневі мови, лінгвоодиноцею якого є морфонема [6, 7]. Усупереч загальноприйнятому підходу, Іван Ковалик трактує морфонеми як двопланову мовну сутність: “За кількістю наявних сторін у мовних одиницях лінгвоодиноці являють собою нерівномірні групи: односторонні одиниці – фонемі (графемі), семантеми – і двосторонні одиниці – морфемі, морфонемі, ономатеми, дериватеми, лексеми, парадигмеми, синтаксеми, фраземи” [6, 7]. Наведені твердження, а також наступне: “За квантитативністю лінгвоодиноць мовні одиниці виявляються у різних кількостях. Так, фонем і графем буває кілька десятків, морфем (морфонем) афіксальних – більше сотні, кореневих – кілька тисяч...” [6, 7] – дають підстави для висновку, що термін “морфонемний” у цій статті Івана Ковалика відповідає за змістом термінові “морфний”. Це тільки наш здогад, бо ґрунтовнішого визначення понять “морфонема”, “морфонемний” вивчені нами праці вченого не фіксують.

Морф як варіант, за Коваликом, є конкретною одиницею, що має конкретне морфемне значення (семему) і конкретний звуковий вигляд (алосон). Інваріантною властивістю ряду морф або певних морфем є властивості мати певне конкретне звучання і мати окреме значення [6, 6].

В одній із найперших своїх праць з теорії словотворення – у “Вченні про словотвір” – Іван Ковалик аналізує шляхи постання варіантів морфем. Їх два – фонетичний та морфологічний. Фонетичні варіанти морфем постають в результаті їхніх фонетичних перетворень, а морфологічні – морфологічних [3, 48]. “Фонетичні зміни звукового складу словотворення, – каже професор, – здійснюються в основному в усіх морфемних частинах слів, без спеціальних обмежень, якщо тільки є на те відповідні фонетичні умови, необхідні для діяння фонетичних закономірностей” [3, 39].

Які типи перетворень слід, за Коваликом, віднести до категорії фонетичних? Насамперед історичні чергування голосних та приголосних фонем. До такого висновку спонукають наведені в праці аломорфні ряди російського дієслівного кореня *нес-* (*нѣс-, нѣс-, нос-, нѣс-, нос-, нос-, нос-, наш-*) та суфікса *-ець* (*-ець, -и, -и-*). Із наступних прикладів та обґрунтувань випливає, що компетенцію морфонології Іван Ковалик поширює і на ті зміни, що зумовлені дією живих фонетичних законів – асиміляції, спрощення, а також зміни кореневого вокалізму, пов’язані з наголосом – цілком у дусі Миколи Трубецького та представників Петербурзької (Ленінградської) лінгвістичної школи, скажімо, В. Касевича [2, 20]. У сказаному переконують: а) наведені у праці як приклад префіксальні морфи *роз-* – *рос-*; б) зауваження про збільшення числа варіантів кореня *нес-* за умови врахування наголосу; в) приклади слів з рефlekсами фузійних змін на стиках морфем (*люд-ѣство > людство > люцтво, чеш-ѣск-ий > чеш-ский > чеський*) та лексем з частково чи повністю втраченими морфемами, навіть кореневими: польське *weź* (*weś*), зах.-укр. *вос’ < возми, -иш < відиш, -иш < видиш* [2, 39-40]. Тут названо також причини останнього перетворення: 1) центр ваги певного кореня поступово переходить на сполучений з ним префікс, порівн. *обуть, разуть, отвыкнуць, привыкнуць* тощо; 2) суфіксальна морфема зазнала перетворення внаслідок фонетичної зміни (наприклад: *кост-і-с > кость > кість*) чи переходу в розряд закінчень (*нога-ми > ног-ами, носи-ши > нос-иш*), а то й унаслідок зрощення з кореневою частиною слова [3, 40]. Услід за Миколою Крушевським учений виділяє ті фрагменти слов’янських кореневої та суфіксальної морфем, які найбільш чутливі до фонетичних перетворень: це кінцева частина кореня і початок суфікса [3].

Морфологічна видозміна морфемного складу мови засвідчує факт з’яви інших варіантів морфем – морфологічних [3, 40]. Іван Ковалик наголошує на відмінному характері спрямованості цього типу перетворень у кореневій і суфіксальній частинах слова. Зміна суфіксальної частини має регресивну спрямованість, оскільки “сильнішою є наступна кінцева частина слова, яка абсорбує частину з попереднього передсуфіксального морфемного (або звукового) складу слова” [3, 46], тоді як зміна кореневої – прогресивну, бо наростання кореня здійснюється за рахунок колишніх формантів – суфіксів. Наслідком цього процесу є виникнення вторинних коренів – таких основних спільних, етимологічно споріднених частин слів, які вже не поділяються на менші словотворчі частини без втрати суцільності свого лексико-семантичного значення [8, 15].

Процес зрощення суфіксальної/префіксальної частини слова з його основним кореневим складником відомий мові з найдавніших часів. “Уже в мові-основі предків індоєвропейців, пізніше в мові-основі предків слов’ян” він був доволі активним явищем [3, 42]. Це спостереження Івана Ковалика підтверджує думку Миколи Трубецького, що морфонологія завжди була живим, особливим і самостійним відділом мови [9, 116]. Спершу абсорбції зазнавали афікси, що склалися тільки з одного приголосного – *в, г, д, ж, л, м, н, п, т, с, х* (*става, полова, книга, муж, город, імла*), пізніше – дво- і кількофонемні [3, 42]. У подальшому дослідник став іменувати такі корені етимологічно вторинними одиницями. Факт з’яви вторинного кореня засвідчує семантика похідного слова, яка ґрунтується на значенні нової, а не етимологічно первинної словотворчої морфемі [8, 16; 4, 19].

Уведення в практику аналізу структури похідних слів поняття етимологічно вторинного кореня виявилось актуальним для опису морфонологічних особливостей сучасного словотворення, зокрема

відіменникового [10]. З’ясувалося, що словотвірні гнізда іменникових слів з первинним і вторинним коренем у переважній більшості випадків мають відмінну морфонологічну структуру. Це дало підстави для виокремлення двох мегакласів відсустантивних словотвірних гнізд – 1) словотвірні гнізда з морфонологічно нечленованою вершиною; 2) словотвірні гнізда з морфонологічно членованою вершиною [10, 118-119].

Обстежуючи суфіксальний склад мови, Іван Ковалик наголошує на тому, що “одвічний закон руху і зміни по-своєму здійснюється і в галузі словотворчих морфем” [3, 46]. Зміни можливі як в галузі лексико-словотворчої функції суфіксальних частин слова, так і в їхньому морфемному складі та звуковому вияві [3, 46; 4, 17-18]. Кількісні та якісні історичні зміни звукового складу суфіксальних морфем призводять до з’яви їхніх фонетичних варіантів [3, 47]. Морфологічні варіанти в галузі згаданих морфем виникають шляхом морфологічного перерозкладу (переінтеграції) за рахунок морфемних (чи тільки звукових) частин передсуфіксальної частини слова [3, 46].

Спільним для обох типів варіювання суфіксальних морфем (фонетичного і морфологічного) є те, що постали внаслідок цих процесів суфікси пов’язані з однією суфіксею своєю словотворчою функцією. Термін “суфіксема” Іван Ковалик запропонував за аналогією до термінів “морфема”, “лексема”, “фонема”, “синтаґма” на позначення родового поняття ‘тип суфікса’, по-іншому – тієї самої одиниці у відмінних її функціональних виявах, як-от: *-ик, -ник, -чик, -овик*. Важливою причиною виникнення і поширення морфологічних варіантів суфіксальних морфем дослідник уважав те, що ці одиниці “вносять більш виразну різницю між початковими словами і новими утвореннями, ніж морфемно споріднені з ними їх співвідносні прості (непохідні) суфікси” [4, 19]. При цьому вчений допускав, що окремий елемент певного ряду морфів може виокремитися у самостійну суфіксею. Це один із шляхів збагачення словотворчих засобів мови. Він має місце лише тоді, коли “зміни словотворчої ролі певного суфіксального варіанта призводять до того, що утворювані слова виходять поза межі лексико-словотворчої категорії слів, утворюваних за допомогою одного ряду суфіксів” [3, 49].

Важливо, що Іван Ковалик, усупереч поширеному на той час погляду, відмовився від терміна “інтерфікс” на позначення формальних ускладнювачів (поширювачів) морфем, бо не вважав можливим кваліфікувати ці елементи “як окремі безфункційні асемантичні складники слова” – “цьому суперечить об’єктивна мовна дійсність”, адже всі вони є “невід’ємними частинами поліморфних суфіксів, що постали внаслідок словотвірного перерозкладу” [8, 20].

Актуальним для сучасних студій в галузі словотвірної морфонології стало використане і схарактеризоване в працях Івана Ковалика інше поняття і термін – “субморфи” [10, 40-41]. Їхню суть автор окреслював так: “це одиниці нижчого рівня, ніж морфи, і на словотвірному рівні не виділяються, а тільки на морфемному”; вони “можуть виступати як одиниці, паралельні службовому морфу, або як одиниці, функціонально еквівалентні морфу кореневого, наприклад у словах *люб-ов, з-вик-ати*” [8, 21]. Іван Ковалик пропонує розрізняти три групи субморфів: 1) “унікальні квазіморфи із словотвірними або словозмінними значеннями (моделі типу *любов*); 2) службові морфи, тотожні у звуковому і семантичному відношеннях справжнім афіксам, але на відміну від них поєднані не з морфемами, а з кореневими квазіморфами (моделі типу *про-вул-ок*); службові морфи у сполученні з квазіморфами без корелята у вигляді регулярного афікса” (модель *дедер-он, капр-он, нейл-он*) [8, 21].

Крім елементів-ускладнювачів суфіксальних морфем (по-іншому, складників поліморфемних суфіксів), у працях Івана Ковалика проаналізовано такі морфонологічні явища, як усічення (усікання) та накладання словотворчих морфем.

“Процес усікання твірних основ, – пише автор, – зумовлюється тенденцією до усунення великого нагромадження голосних або приголосних на морфемному шві” [8, 25]. Ця зміна активно застосовується як при творенні відіменникових похідних: *лібрето – лібрет-ист, самбо – самб-іст, Тбілісі – тбілі-ський, тбілі-сець, Сухумі – сухум-ський, амазонка – амазон-ський, цитатата – цит-увати, математика – математ-изувати, Петрівка – петрів-ський*, так і відприкметникових: *популярний – популяр-изувати, мокрий – мок-нути* та віддієслівних: *бігати – біг-ун, колоти – кол-ун* [8, 25].

Ґрунтовно схарактеризовано і таке явище морфемного стику, як накладання (інтерференція) морфів. Автор відзначає, що “це окремий різновид так званої гаплогії, тобто явища зникання одного з двох тотожних сусідніх складників у слові” [8, 24]. Воно здійснюється в певних умовах словотворчого процесу і стосується, крім усього, не тільки окремих складів, але й цілих суфіксів. Накладання морфів можливе на межі твірної основи: *Архангельськ – архангельський*, на стику основи й розширеного суфікса: *СЕАТО – сеатовський – сеатовець*, на стику двох основ: *морфо-фонологія – морфонологія* [8, 25]. До похідних, утворених за участю морфонологічної операції накладання, учений зараховує і дериват *таксист*, даючи двояку інтерпретацію його морфонологічної структури: *таксист ← такси + ст* або *такс + ист*.

Цей останній із наведених дослідником прикладів дозволяє, oprіч іншого, не приймати беззастережно думку, що всі без винятку різновиди накладання морфем слід трактувати як усікання. Свою позицію Іван Ковалик пояснює так: “У деяких утвореннях від запозичених основ їх кінцева

голосна фонема все ж зберігається, як у словах типу *дзюдоїст, каноїст*. Очевидно, що відбувається при творенні слів, подібних до *таксист*, – усікання морфем чи їх накладання – розв'язати важко” [8, 25].

Підсумовуючи усі висловлені Іваном Коваликом думки щодо явищ, які сьогодні перебувають у компетенції морфології, констатуємо, що автором була ближчою статична (реляційна) модель морфологічного опису, навіть попри наявність у його дослідженнях досить значного історичного (діахронічного) елементу.

1. Актуальні проблеми словотвору української мови: матеріали наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. – Тернопіль, 1993. – 183 с.
2. Касевич В.Б. Морфологія. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 180 с.
3. Ковалик І. Вчення про словотвір. – Львів: Вид-тво Львівського університету, 1958. – 77 с.
4. Ковалик І. Питання слов'янського іменникового словотвору. – Львів: Вид-тво Львівського університету, 1958. – 152 с.
5. Ковалик І.І. Про корінь слова та його роль у процесі словотворення // Українська мова і література в школі. – 1980. – № 2. – С. 69-72.
6. Ковалик І.І. Про морфеми (морфи) у сфері мови і мовлення // Мовознавство. – 1982. – № 1. – С. 3-12.
7. Ковалик І.І. Морфологический аспект словообразования деминутивов в польском, чешском и русском языках // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков: Тезисы международного симпозиума (декабрь 1984). – М., 1984. – С. 102-104.
8. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 5-57.
9. Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфологии // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. – М.: Прогресс, 1987. – С. 115-119.
10. Федурко М. Морфологія відіменникового словотворення. – Київ-Дрогобич: Вимір, 2003. – 271 с.

УДК: 81'373

ББК: 81-211.2-Ук.

Роман Бачкур

ПРИЧИНИ ТВОРЕННЯ НОВИХ СЛІВ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІВАНА КОВАЛИКА

У працях Івана Ковалика окреслені основні причини творення нових слів, серед яких учений виділяє мовні та позамовні чинники, виявляє їх типологію. У пропонованій статті аналізуються погляди дослідника на цю проблему, підкреслюється його вагомий внесок у її подальше вивчення.

Ключові слова: словотворча продуктивність, причини словотворення, мовні та позамовні чинники словотвору.

Будь-яке наукове дослідження спрямоване не тільки на опис і фіксацію фактів, їх групування чи класифікацію, виявлення взаємозв'язків між ними, а й на встановлення причин їх виникнення та існування. При цьому дослідження причинних зв'язків визнається в сучасній науці одним із центральних завдань, що має не тільки теоретичне, а й практичне значення. “Будь-яке наукове дослідження, – пише І. Фролов, – або безпосередньо, або в кінцевому результаті своєю теоретичною ціллю визнає з'ясування найближчих і віддалених причин, що зумовлюють специфіку явищ, які вивчаються. У цьому сенсі можна сказати, що й сучасна наука розвивається під девізом родоначальника дослідних наук Нового часу Френсіса Бекона: “Істинне знання є знанням, що сягає причин” [10, 8]. Лінгвістичні студії з цього погляду є чи не найскладнішими, що зумовлено насамперед складністю предмета дослідження – мови. Незважаючи на це, виявлення причин виникнення мовних процесів та явищ, встановлення різноманітних закономірностей їх існування та деформацій, прогнозування тенденцій розвитку мовної структури та її функціонування все більшою мірою стають пріоритетними завданнями лінгвістичного дослідження.

І. Ковалик відомий передусім як дослідник словотвору української та інших слов'янських мов. У цьому плані беззаперечною є його заслуга в обґрунтуванні необхідності виділення словотвору в окрему самостійну лінгвістичну науку з притаманними їй предметом, об'єктом та методами дослідження, виділенні та інтерпретації одиниць словотвірної системи мови та їх ієрархічної організації тощо. Як слушно відзначає В. Грещук, студії Івана Ковалика, присвячені вивченню українського та слов'янського словотвору, “значною мірою визначили обличчя сучасної української науки про словотвір, позначилися на розвитку теорії словотвору й практиці його опису в слов'янському світі” [3, 5].

Однією з центральних проблем у дериватологічній концепції проф. І. Ковалика була системність у словотворі. Учений розглядає мову як систему систем, а словотвір інтерпретує як часткову систему, при цьому зазначаючи, що “під системою в мовознавстві розуміється внутрішньо організована сукупність взаємозв'язаних в певний спосіб мовних елементів та їх класів” [9, 12]. В інтерпретації мови як системи систем уже закладена сама можливість постановки питання про причинність тих чи інших лінгвальних процесів, адже поняття системи передбачає існування різноманітних взаємозв'язків та взаємозумовленостей між її компонентами. Іван Ковалик справедливо вважає: “Виявлення системних зв'язків мовних одиниць, визначення системних відношень кожного компонента до інших мовних компонентів становлять одне з найважливіших завдань ... мовознавства” [9, 12-13].

Типологія причин утворення нових слів поки що не знайшла монографічного висвітлення в україністиці, однак чимало вчених зверталися й звертаються до цієї проблеми, що ще раз свідчить про її актуальність [див. огляд літератури: 1, 140-148]. У концепції Івана Ковалика різноманітні аспекти

причинності в словотворі також знаходять свою інтерпретацію, висвітлення якої і є предметом дослідження в пропонованій статті.

Іван Ковалик основною комплексною одиницею систематизації та опису дериваційного матеріалу вважав словотвірний тип. У його розумінні це “певна словотвірна структура з відповідним словотвірним значенням, яку становлять належність твірного слова (основи) до певної частини мови, дериванта, дериватор та деривативне (словотвірне) значення” [9, 34]. У той же час “під словотвірним типом також треба розуміти схему побудови слів” [9, 14]. У зв'язку з цим причини утворення чи неутворення слів у певній мові можна розглядати як чинники, що впливають на продуктивність того чи іншого словотвірного типу.

Використовуючи поняття словотворчої продуктивності, професор Іван Ковалик пропонує розмежовувати два її види – емпіричний і системний. При цьому емпіричну продуктивність словотвірного типу він вважає предметом дослідження діахронічного словотвору. З погляду синхронії слід вести мову про системну продуктивність словотвірного типу, яка “залежить від різного роду обмежень, накладених системою мови” [9, 45]. Дослідник вказує на важливість для дериватологічного дослідження “вияснення умов, що обмежують можливість утворення слів певного типу” [9, 45], вважаючи такі умови насамперед внутрішніми факторами мови.

Поряд із поняттям продуктивності словотвірного типу, І. Ковалик оперує також поняттям словотвірної регулярності, яка, на відміну від продуктивності, стосується перш за все потенційної можливості утворення слів за зразком певного словотвірного типу, а не самих фактів реалізації цієї потенційності. Аналізуючи словотвірну регулярність як невід'ємну характеристику словотвірного типу, вчений вказує, що її якість може бути зумовлена “як їх (словотвірних типів. – Р. Б.) мовною структурою, так і зовнішніми, позамовними, соціальними факторами” [9, 46].

Таким чином, І. Ковалик вказує на дві групи причин творення нових слів: власне лінгвістичні, пов'язані із різноманітними параметрами словотвірних типів і дериватем, та позамовні, пов'язані із соціальною природою мови. Так, відзначаючи у сфері прикметників української мови зростання ступеня продуктивності словотвірного типу на *-овий (-евий)* порівняно зі словотвірним типом прикметників на *-ний*, дослідник зазначає: “Цей процес зумовлений, з одного боку, внутрішніми законами розвитку мови – зростанням якостіності у прикметниках на *-ний* внаслідок втрати семантичної співвіднесеності похідного слова з твірним, зміна співвідношення між різними стилями в системі літературної мови, а з другого – позамовними факторами, оскільки потреба в поповненні термінологічної лексики у зв'язку з розвитком науки, техніки, виробництва зумовила в сучасній українській мові активізацію словотвірного типу на *-овий (-евий)*” [9, 52].

Розмежовуючи внутрішньомовні та позамовні чинники, що впливають на утворення нових слів, Іван Ковалик віддає пріоритет власне лінгвістичним: “Діяння тих чи інших основних загальних закономірностей у сфері різних мовних рівнів зумовлене в першу чергу (виділення наше. – Р. Б.) внутрішніми факторами, проте ці закономірності зазнають певного впливу позамовних (екстралінгвальних) факторів, передусім соціальних, які можуть прискорювати або сповільнювати діяння відповідних (активних чи пасивних) внутрішніх факторів (пор., наприклад, значне зростання у радянський період кількості назв жінок за родом їх занять чи за професією у східнослов'янських мовах або розвиток термінологічних систем у період науково-технічного прогресу)” [9, 52].

Власне мовні фактори, які стимулюють словотворчу активність, Іван Ковалик поділяє на два основні види, “з яких одні зв'язані із структурою словотворчого типу, а інші визначають продуктивність словотворчої моделі в межах певного значення, тобто певної лексико-семантичної групи” [6, 16]. При цьому перші він пов'язує із так званою словотворчою аналогією “на фоні словотворчих співвідносних зв'язків між основними і похідними словами” [6, 16], серед других виділяє такі фактори, як кількість і якість твірних основ, морфологічні особливості поєднання твірної та афікса, мовностилістичні фактори, похідна структура суфікса, словотворча синонімія.

Як один із основних факторів словотворчої продуктивності дослідник розглядає семантику та структуру твірних основ, адже слушно вважає, що “словотворча активність моделей може лімітуватися наявністю основ з відповідним лексичним значенням чи морфологічною структурою” [6, 17]. Не менш важливим чинником, на думку І. Ковалика, є й морфологічна сумісність поєднання твірної основи з словотворчим формантом: “суфікси з початковими голосними (*-ак, -ач, -ик, -ец* і т. п.) звичайно поєднуються із словотворчими основами, що кінчаються тільки на приголосні” [6, 17].

Виокремлення таких лінгвістичних чинників, які впливають на продуктивність словотвірних типів, а отже, й на словотворення в цілому, підтверджують і дослідження інших українських та закордонних мовознавців [див. огляд літератури: 1, 140-148]. Скажімо, Н. Юсупова виділяє семантичні, формальні, структурні, словотвірні, стилістичні та лексичні фактори, які “впливають на сполучуваність основ із афіксами” [12, 6], зазначаючи, що “на реалізацію словотворчих можливостей іменників впливають різноманітні фактори, однак головну роль при цьому відіграє семантичне обмеження їх сполучуваності з афіксами” [11, 69].

Продуктивним підходом, який дав змогу до нового розглянути причини утворення слів у мові, став започаткований Іваном Коваликом українському словотворі підхід, згідно з яким значна увага в

дослідження процесів деривації стала приділятися і твірній основі. Названий пізніше в працях Василя Грещука основоцентричним [див.: 2; 4], цей аспект вивчення словотвірної системи мови дав змогу розглядати проблему детермінації словотворчих процесів як результат реалізації словотворчого потенціалу певних груп твірних слів. Важливим завданням цього підходу, таким чином, стало з'ясування причин реалізації словотворчої спроможності твірних, заповнення семантичних позицій словотвірних парадигм більш, ніж одним дериватом, відсутності похідних тощо.

У межах основоцентричного підходу до інтерпретації словотвору Іван Ковалик звертає увагу на параметри твірної основи, які впливають як на реалізацію її словотворчої потенції, так і на семантику та структуру вихідних одиниць – дериватів: “сама морфологічна природа і характер словотворчої основи як невід’ємного складового елемента словотворчого типу в багатьох випадках обумовлює те чи інше лексичне, а разом з тим і деривативне значення слова” [7, 6]. Детально розглянувши функції кореня в словотвірному гнізді й процесах деривації загалом, Іван Ковалик встановлює залежність протікання словотворчих процесів від ступеня словотвору, тобто віддаленості похідного від вершини словотвірного гнізда [8, 20].

Важливим моментом наведеної раніше типології мовних чинників словотворчої продуктивності, розробленої Іваном Коваликом, є те, що в ній значне місце відводиться різноманітним лінгвістичним характеристикам словотворчого форманта, зокрема, його фонетичній будові, семантиці, похідній структурі тощо. У більшості інших праць, присвячених висвітленню словотворчої спроможності різноманітних класів твірних слів, фактично абсолютизується роль твірної основи, визначальний вплив на словотворчу продуктивність її лінгвістичних ознак (семантика, в тому числі й частиномовне значення, похідність, структурна складність, запозиченість і т. д.). Так, визначаючи найзагальніші тенденції, спільні для словотвору різних лексико-граматичних класів слів, О. Земська підкреслює: “Спостерігаються такі загальні закономірності в будові словотвірних парадигм різних частин мови: 1) у слів частовживаних словотвірні парадигми багатші, ніж у слів рідковживаних; 2) у слів нейтральних словотвірні парадигми ширші, ніж у слів стилістично забарвлених; 3) у слів, що мають вільну сполучуваність, словотвірні парадигми ширші, ніж у слів, що мають обмежену сполучуваність; 4) у слів, які стосуються цілеспрямованої діяльності людини, сфер, важливих для життя людини, словотвірні парадигми ширші, ніж у слів, що називають явища іншого гатунку” [5, 16].

Меншу увагу Іван Ковалик приділяє дослідженню позамовних факторів, які впливають на словотворчу продуктивність словотвірного типу, підкреслюючи при цьому визначальну роль так званого соціального чинника, тобто виникнення суспільної потреби, необхідності назвати те чи інше поняття або предмет, явище: “розвиток людства покликає до життя все нові і нові слова, необхідні для порозуміння між членами даного суспільства в усіх галузях діяльності людини, в усіх сферах її роботи. Тим самим постійний розвиток суспільства обумовлює і процеси творення нових слів, тобто процеси словотворення” [6, 68-69]. Саме такий чинник традиційно описується практично в усіх дериватологічних дослідженнях, які порушують питання встановлення причин словотворення. Однак Іван Ковалик, крім нього, виділяє також мовно-географічний фактор: “Ступінь продуктивності певного словотворчого типу залежить ще й від мовно-територіальних умов: в одних говірках даної мовної території може активно функціонувати один словотворчий тип, в інших — інший, пор. такі паралельні діалектні утворення, як східноукр. *пасовище*, *Ткаченко*, західноукр. *пасовис(ь)ко*, *Ткачук* та ін.” [6, 18]. Такий аспект здебільшого не береться до уваги в сучасних дослідженнях причин словотворення. Це, на нашу думку, зумовлене тим, що матеріалом таких досліджень є переважно словотворення літературної мови.

Як бачимо, Іван Ковалик комплексно розглядає причини словотворення, адже звертає увагу на лінгвістичні характеристики і твірної основи, і словотворчого форманта, з одного боку, а також враховує різноманітні позамовні чинники, серед яких варто відзначити названий ним мовно-географічний фактор, з іншого. На нашу думку, концепція вченого заслуговує на своє поглиблення в подальших дослідженнях, адже досі, наприклад, практично не розглядається залежність процесів словотворення від функціонування літературної мови в певному регіоні. Перспективним також є дослідження різноманітних параметрів словотворчого форманта як таких, що впливають на реалізацію словотворчого потенціалу певних класів твірних слів. Такі спостереження могли б суттєво доповнити наявні концепції основоцентричного словотвору, в яких при аналізі словотворчих спроможностей твірних слів, що об'єктивується в словотвірних парадигмах, звертається увага тільки на чинники, які всебічно характеризують твірну базу [Див.: 1, 150].

Таким чином, у працях Івана Ковалика окреслені основні причини творення нових слів, серед яких лінгвістичні чинники – семантика і структура твірної основи, семантика і структура словотворчого форманта та системні зв'язки в лексиці і словотворі певної мови (омонімія, синонімія, семантичний зв'язок між твірним і похідним, ступінь словотворення і т. д.) – та позамовні – соціальний (розвиток суспільства), мовно-географічний тощо. Давши їх загальні характеристики, Іван Ковалик тим самим окреслив перспективні напрями дериватологічних студій, які потребують детального дослідження з урахуванням сучасного розвитку лінгвістичної науки.

1. Бачкур Р. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин і рослин: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 228 с.
2. Грещук В. В. Основоцентрична дериватологія: історія, стан, перспективи // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. Василя Грещука. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 68-78.
3. Грещук В. В. Передне слово // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. Василя Грещука. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 5-6.
4. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
5. Земская Е. А. Структура именных и глагольных словообразовательных парадигм в русском языке // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. научн. ст. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С. 14-17.
6. Ковалик І. І. Вчення про словотвір: словотворча характеристика слова. Відношення вчення про словотвір до інших мовознавчих дисциплін. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1961. – 82 с.
7. Ковалик І. І. Про деякі питання слов'янського словотвору // Філологічний збірник (АН УРСР. Український комітет славистів). – Київ, 1958. – С. 5-26.
8. Ковалик І. І. Семантична функція кореня в словотвірному гнізді // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 17-35.
9. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
10. Фролов И. Г. О причинности и целесообразности в живой природе: Философский очерк. – М.: Наука, 1981. – 86 с.
11. Юсупова Н. Г. Роль семантического фактора в реализации деривационного потенциала имен существительных // Актуальные проблемы русского словообразования: Материалы V Республ. научн. конф. – Ташкент: Укитувчи, 1989. – С. 65-69.
12. Юсупова Н. Г. Структура словообразовательных парадигм имен существительных в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ин-т русс. яз. – М., 1980. – 22 с.

In labors of Ivan Kovalyk the outlined principal reasons of making up new words, among which a scientist selects linguistic that extra-linguistic factors, shows their typology. The looks of researcher on this problem are analysed in the offered article, his ponderable payment in its subsequent study is underlined.

Key words: word-formation productivity, causes of word-formation, linguistic that extra-linguistic factors of word-formation.

УДК 81'373

ББК 81-211.2-Ук.

Марія Брус

ФЕМІНІТИВНИЙ СЛОВОВІР У ПРАЦЯХ І. І. КОВАЛИКА

У статті розкрито історію вивчення словотвірних особливостей фемінітивів української мови з часу становлення в Україні лінгвістичної науки. Показано, на якому рівні досліджувалися фемінітиви в перших граматичних працях (XVI-XVII ст.), в пізніших українських граматиках (XIX-XX ст.) і в загальних та спеціальних виданнях сучасної української літературної мови (XX ст.). Основну увагу зосереджено на аналізі праць І. І. Ковалика, присвячених фемінітивному словотвору. Відзначено, що вчений узагальнив здобутки своїх попередників і виділив словотвір фемінітивів української мови як окрему дериваційну підсистему з характерними їй словотвірними одиницями і словотвірними поняттями.

Ключові слова: словотвір, фемінітиви, фемінітивні суфікси.

Історія вивчення фемінітивів української мови бере початок ще у XVI столітті. З того часу до сьогодні появилася значна кількість загальних і спеціальних наукових розвідок, які висвітлюють словотвірні особливості іменників зі значенням особи жіночої статі в українській мові. Однак ступінь опрацювання словотвору загальних найменувань жінок за такий довгий проміжок часу був неоднаковим.

Дослідження фемінітивів української мови започаткували перші друковані слов'янські наукові розвідки – грамматики XVI–XVII століть. Так, праця “Аделфотне. Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова” (Львів, 1591) характеризує змінювання фемінітивів на зразок *жена – жены; съжителница – съжителницѣ; юница – юницѣ* і навіть мотивування, зокрема здрібнілих іменників, напр.: *служебничка, служебница, рабыня* [1; 31, 54-55]. “Грамматика словенска. Съвершенна(г) искусства осми частей слова, и иных(х) нуд(ж)дны(х)” Л. Зизанія (Вільно, 1596) відносить фемінітиви до загальних назв, до імен жіночого роду і наводить зразки відмінювання їх в однині, множині, двоїні як іменників четвертої і восьмої відмін, напр., у четвертій відміні: “*Єдинственнаго Чи(с)ла. и(м). Дѣва. ро(д). дѣвы. да(т). дѣвѣ. тво(р). дѣвою. ви(н). дѣв. в. дѣвѣ. з. дѣво*” [6; к-ла зв.]. І “Грамматика славенскиа правилное свнтагма” М. Смотрицького (Єв'є, 1619) виділяє фемінітиви серед загальних найменувань жіночого роду на зразок *мати, доулиця, сноха, Самаряныни* та відмінює їх в однині, множині, двоїні як імена першої і третьої відмін, напр., у третій відміні: “*Множественнаго числа. Име(н): тѣ матери. Ро(д): тѣхъ матерій. Да(т): тѣмъ матеремъ. Ви(н): тѣ матери. За(т): ѿ матери. Тво(р): тѣми матерми. Ска(з): ѿ тѣхъ матерехъ*” [7; Вє 2 зв. не нум., Г зв., Гв], s зв. – s в]. Разом з тим, подає різні види похідних імен на зразок “*Отчествнаго вида имѣсть / еже ѿ(т) отчества происходит: пакѡ. Вилнанинѣ / ѿ(т) Вилна: Лвованинѣ / ѿ(т) Лвова: сице. Лвованыни / Вилнаныни: и про(ч). Властелиннаго вида имѣсть / еже ѿ(т) власти происходит: пакѡ. царевичѣ / царевна. ѿ(т) царѣ: Восводиць / восводиinna, ѿ(т) воеводи: старостанна / каштел(н)на. и про(ч).*” [7; Г г]. Рукописна “Грамматика слов'янська” І. Ужєвича (за списками 1643, 1645pp.) представляє значно більшу кількість фемінітивів, ніж попередні граматики. В обох її списках назви жінок подано як звертання до Богородиці на зразок *приснодѣво, мати, Бгородице, дѣво* [3; 46, 56] і як окремі мовні одиниці з різними суфіксами, напр.: *воеводина, матка, панна, братова, пророкѣна* [3; 11а, 11б, 12а, 40(1), 40(2)].

Подальша історія фемінітивів української мови частково відобразилася в наступних наукових працях, написання яких було призупинено в Україні у XVIII столітті під впливом різних історичних чинників, а в XIX столітті зміщено в Західну Україну, – переважно в граматиках XIX–XX століть. Так, “Грамматика Русского **А**зыка” Я.Головацького (Львів, 1849) в характеристиці іменників наводить приклади здрібніло-пестливих назв жінок *сестриччка, сестричка, сестричечка*, розміщує найменування *сестра, нана, мати, мамонька* серед імен жіночого роду, подає відмінкові форми деяких фемінітивів другої і четвертої відмін на зразок *кнажна, кнажснь; сестра, сестръ и сестерь* [5; 43, 47, 48, 69, 70]. Щодо словотвору грамматика зазначає, що лише серед назв істот відбувається зміна кінцевих морфем, коли назви жіночої статі утворюються від назв чоловічої статі за допомогою закінчень *а, ѡа, ка, овка, иха, ница, ина*, напр.: *кѡмъ – кѡма, гостъ – госта, свѣдѣ – свѣдка, жидѣ – жидовка, сволѣк – сволѣченица, коваль – ковалиха, нѣмци – нѣмкина* [5; 50-51]. Більш повну характеристику словотвору української мови взагалі та фемінітивів зокрема дає “Українська грамматика” С.Тимченка (Київ, 1907) [21; 37-95]. Вона аналізує велику кількість суфіксальних іменників-назв жінок з виділенням стилістично маркованих словотворчих формантів *-к-а, -иц-я, -оньк-а, -ус-я, -ун-я, -ул-я*, стилістично нейтральних *-к-а, -иц-я, -иха, -еня, -иня, -аля* та вказівкою на приєднання цих морфем до відповідних твірних основ (переважно іменників чоловічого роду), напр.: *дочка, сестриця, дружинонька, матуся, бабуня, дівуля; чорнявка, цариця, шевчиха, німкеня, грекinya, прая* [21; 41, 42, 52, 53, 57; 44, 45, 47, 50, 54, 56]. Крім того, наводить приклади фемінітивів з деякими префіксами і складні за структурою на зразок *посестра, супруга, богородиця, чорнобривка* [21; 92, 93, 94]. “Грамматика української (руської) мови” С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера (Львів, 1928) виділяє словотворення окремою частиною, де вказує на три способи творення нових слів від старих – суфіксальний, префіксальний, складання [4; 26-60, 33-34]. У розгляді суфіксальних фемінітивів зазначає про творення з допомогою певних твірних основ і словотворчих формантів різних за значенням найменувань осіб, зокрема від дієслів за допомогою суфікса *-аля* – назв діячів *шваля, прая*; від прикметників і дієприкметників за допомогою *-иц-я* – назв осіб за якоюсь прикметою *учениця, гришниця, черниця*; від іменників за допомогою *-иця, -иня, -иха, -ова, -ева, -ка* – різних за значенням назв жінок *цариця, богиня, ковалиха, братова, королева, болгарка*; від іменників за допомогою суфіксів *-ичка, -інка, -ина, -уня, -уся* – здрібніло-пестливих назв *сестричка, матінка, дівчина, мамуня, бабуся* [4; 35, 36, 37]. Серед префіксальних і складних слів виокремлює фемінітиви *прабаба і Богородиця* [4; 44, 45]. “Грамматика української мови” В.Сімовича дає обширну характеристику процесу, шляхам і засобам творення нових слів в українській мові, наводячи, разом з тим, приклади фемінітивів на зразок *поповичівна, пасербича, мамуня, мамунечка, подруженька, дівчинонька, бабуня, ледациця, Богородиця* [19; 105-126, 110, 113, 115, 117, 121]. А в розділі, де мова йде про творення іменників, виділяє окремі групи найменувань жінок за структурою і семантикою, зокрема іменники на *-иня, -иця, -ха, -уха, -аля, -ка* для позначення жінок за різними заняттями, напр.: *господиня, цариця, пряха, цокотуха, граля, слухачка*; іменники на *-івна, -івна* для вказівки на належність дочок батькам, напр.: *бондарівна, ковалівна*; іменники на *-ка, -иха, -ина* для вказівки на належність жінок чоловікам, напр.: *галичанка, дячиха, дячина* [19; 133-134].

Словотвірні особливості фемінітивів української мови невеликою мірою відображені і в більш загальних наукових та навчальних працях XX ст., які, крім граматики, охоплюють фонетику, лексику, фразеологію чи інші розділи. Так, у “Нормах української літературної мови” О.Синявського (Львів, 1941) при розгляді словотвору української мови до реєстру іменникових дериваційних засобів уведено велику кількість фемінітивних суфіксів (наросків), зокрема морфем *-аля, -уня, -уся, -аха, -иня, -иха, -иця, -івна, -ка, -анка, -уля, -уха*, напр., у словах: *шваля, матуся, красуня, шваха, бойкиня, ковалиха, вдовиця, бондарівна, акторка, жаданка, товстуля, хитруха* [18; 116, 117, 121, 122, 123, 124, 125, 128]. І зафіксовано ще деякі префіксальні фемінітиви, напр.: *падчїрка, піддївоча* “дівчина-підліток” [18; 143, 144]. У “Курсі сучасної української літературної мови” за редакцією Л.А.Булаховського (Київ, 1951, Т.1) класифікація фемінітивних суфіксів здійснена за виділеними семантичними групами фемінітивів, у творенні яких вони задіяні, зокрема у деривації найменувань жінок за спеціальністю, професією чи родом діяльності взагалі беруть участь морфем *-ка, -ниця* та ін., напр.: *артистка, викладачка, робітниця, фрезерувальниця*; назв жінок за певним станом – форманти *-ка, -ниця*, напр.: *визволителька, господарка, заступниця, переможниця*; найменувань жінок за належністю до різних напрямків, угруповань – суфікс *-ка*, напр.: *комуністка, партійка*; назв жінок за зовнішніми та внутрішніми ознаками і якостями – морфем *-ниця, -уха, -ка, -иця, -уня*, напр.: *бесідниця, цокотуха, юначка, стариця, красуня*; найменувань жінок за національними і територіальними ознаками – суфікс *-ка*, напр.: *клянка, полтавчанка, сибірчачка*; назв жінок за різними зв’язками з оточенням – форманти *-ниця, -ка, -івна, -иха, -уха, -ина, -ова*, напр.: *напарниця, землячка, царівна, купчиха, свекруха, дячина, братова* [16; 350-354]. “Сучасна українська літературна мова. Морфологія” за ред. І.К.Білодіда (Київ, 1969) упорядкувала найменування жінок за семантикою суфіксів як найбільш продуктивних засобів творення фемінітивів, зокрема виділила суфікс *-к-* для творення різних за значенням фемінітивів, суфікси *-ниці-, -чиці-* – відповідно до назв осіб на *-ник, -чик*; суфікс *-их-, -ш-* – для творення назв жінок за професією, становищем та за професією і становищем чоловіків; суфікси *-ичк-, -оньк-, -еньк-, -ус-, -ун-, -ух-* – для

вираження позитивної і негативної оцінки, напр.: *українка, степовичка, управителька, робітниця, льотчиця, ткачиха, ковалиха, директорша, генеральша, сестричка, дівчинонька, бабуся, мамуня, шептуха* [20; 42, 44, 45]. Крім того, навела приклади творення іменників-назв жінок за допомогою префіксів, напр.: *прабаба, падчєрка* [20; 35].

Із загальних лінгвістичних праць XX століття цінні відомості про творення фемінітивів містять розвідки, присвячені історії української мови. Так, у монографії “Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст.” Л.Л.Гумецької (Київ, 1958) представлено непохідні і похідні фемінітиви, мотивовані проаналізовано за структурою, способами творення і подано в більшості як суфіксальні деривати з формантами *-ка, -иця, -ьни, -на, -я* та поодинокі складні, субстантивати і лексико-семантичні утворення, напр.: непохідні *-жона, матєрь, пани, сестра*, похідні – *дочка, матка, сестриница, князьни, княжна, з(с)жа, руска, королевая, богоматєрь, на другу матки бжъ ѣ* [8; 77, 88, 111, 113, 114]. “Історична морфологія української мови” С.П.Бевзенка (Ужгород, 1960) в межах суфіксального способу виділяє значну кількість різних за структурою іменників зі значенням особи жіночої статі, аналізуючи їх продуктивність упродовж історії розвитку української мови, зокрема фемінітиви із суфіксами *-ка, -иця, -ьня, -иха, -уха, -ля, -ина, -ова, -івна, -очка, -ичка, -онька, -уся, -уня, -уля*, напр.: *друкарка, робітниця, богатыня, столяриха, щєбетуха, ткаля, дячина, братова, ковалівна, жіночка, сестричка, мамонька, бабуся, мамуня, товстуля* [2; 120, 121, 134, 135]. Як поодинокі утворення в ній зафіксовано префіксальні і складні фемінітиви, напр.: *прабаба, падчєрица, богоотроковица, богородица* [2; 136, 137]. “Нариси з історичної морфології української мови” С.П.Самійленка (Київ, 1964, Ч.1.) засвідчують також продуктивне творення фемінітивів суфіксальним способом і непродуктивне префіксальним, префіксально-суфіксальним, основокладанням. До того ж, фемінітивні словотвірні форманти уведено в загальну класифікацію іменникових дериваційних засобів за часом виникнення, продуктивністю в українській та інших слов’янських мовах. З виділених найменувань жінок українській мові властиві утворення із суфіксами *-ва, -ьни, -ма, -инк-а, -иц-я, -их-а, -ах-а, -ис-а, -ес-а, -ш-а, -ух-а, -ал-я, -льниц-я, -к-а, -ен-я, -ин-я, -оньк-а, -ус-я*, напр.: *д’ѡва, князьни, в’ѡдьма, д’ѡзчинка, королиця, старостиха, шваха, актриса, поетєса, секретарша, моргуха, ткаля, полієниця, учителька, грекinya, німкеня, матонька, бабуся*; а також поодинокі префіксальні, префіксально-суфіксальні, складні, субстантивовані слова, напр.: *прабаба, покритка, невіста, руска, знайома, гетьманова* [17; 20, 22, 24, 28, 29, 32, 33, 36, 41, 43, 52]. Наприкінці 70-х рр. ХХст. появилася навіть окрема самостійна праця про словотвір фемінітивів української мови – дисертаційне дослідження Фекети І.І. “Жіночі особові назви в українській мові (творення і вживання)” (Ужгород, 1968). У її першому розділі глибоко проаналізовано способи творення іменників-назв жінок – морфологічний (суфіксальний) як найбільш продуктивний, морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний та описовий як малопродуктивні способи деривації фемінітивів. Другий розділ присвячено лексико-семантичній характеристиці найменувань жінок, а третій – вживанню назв чоловіків замість назв жінок [див. 22, 23].

Однак словотвір фемінітивів української мови як окрема дериваційна підсистема вперше був відображений у працях І.І.Ковалика. Внаслідок обґрунтування професором Коваликом системності словотвору, визначення ним структури і теоретичної бази дериватології як лінгвістичної дисципліни найменування жінок увійшли до *словотвірної класи іменників*, а в межах цього класу – до *словотвірної категорії осіб*, далі серед іменників цієї категорії утворили окремий *словотвірний розряд* слів з відповідними *словотвірними типами і словотвірними моделями* [див. 10; I, 14 і 13; 25].

З об’єднанням в словотвірній категорії осіб назв чоловічого роду і назв жіночого роду вчений вважав більш доцільним окремо розглядати такі групи слів, зокрема найменування жінок віддільно від назв чоловіків, пояснюючи це багатьма причинами [15; 3]. До того ж, професор довів на основі багатьох фактів, що найменування жінок стосовно назв чоловіків є окремими лексемами, а не їх формами [15; 10]. Завдяки цьому фемінітиви набули статусу окремого самостійного словотвірного розряду слів з характерними йому словотвірними поняттями і словотворчими засобами.

Як окремий словотвірний розряд, “до складу якого входить уся сукупність семантично однорідних словотворчих типів, тобто ряд словотворчих типів, споріднених лексико-семантичною єдністю” [12; 10], фемінітиви описано в багатьох працях І.І.Ковалика. Попри те, що науковцем виділено й охарактеризовано до десятка основних способів творення слів [11; 19-30], детальний аналіз у його дослідженнях отримали лише фемінітиви, утворені морфологічним способом – шляхом суфіксації. Тому словотвірний розряд фемінітивів у працях вченого охопив саме суфіксальні деривати. А основою його розгляду стало виділення та аналіз словотвірних типів суфіксальних іменників-назв жінок як трискладових понять, до яких входять: “1) лексико-семантична єдність; 2) єдність лексико-граматичного характеру словотворчої основи, як вихідної бази словотворчого процесу; 3) єдність афіксальних частин...” [12; 8].

До словотвірного розряду фемінітивів, за І.І.Коваликом, належить велика кількість словотвірних типів. Класифікація словотвірних типів здійснена ним з урахуванням фемінітивних суфіксів, які, на думку вченого, є не лише показниками “жіночої статі, але можуть мати ще й відповідне словотворчо-розрядне (агентивне, професійне чи інше) значення” [15; 33], напр.: “Словотвірний тип з

суфіксом –н-а”, “Словотворчий тип з суфіксом –(л)иц-я [15; 17, 18], “Словотворчий тип з суфіксом –анк-а (-янк-а)”, “Словотворчий тип з суфіксом –их-а” [12; 82, 83]. У характеристику словотвірних типів фемінітивів увійшло визначення твірної бази, структури мотивувальних слів, сполучуваності твірних основ зі словотворчими засобами і семантики мотивованих іменників-назв жінок. Таким чином, в межах виокремлених словотвірних типів фемінітивів постали словотвірні моделі, або словотвірні підтипи, напр., “Словотворчі типи з суфіксом –к-а” охопили “Словотворчий тип з суфіксом –к-а, співвідносний із словотворчим типом на –ец(ь)”, “Словотворчий тип з суфіксом –к-а із словотворчою основою на –тель”, “Словотворчі типи з суфіксом –к-а від основ на –ар, –ак (-як), –ач, –овик”, “Словотворчі типи з суфіксом –к-а від основ на –ор, –тор, –атор, –ер, –іонер, –ир, –ик, –іст, –ент, –ант (-янт); –ат, –от; –ит (-іт)” [15; 11-14].

Оскільки І.І.Ковалик досліджував український іменниковий словотвір в контексті слов'янського, то й виділені словотвірні типи фемінітивів переважно розглядав на рівні усіх слов'янських мов [див. 13, 14, 15]. Зокрема, словотвірні типи із суфіксами –к-а, –анк-а, –янк-а, –чанк-а, –инк-а, –енк-а, –овк-а, –івк-а, –ох-а, –ех-а, –н-а, –ин-я, –ин-і, –кин-я, –лиц-я, –ниц-я, –ис-а, –ес-а трактував як спільнослов'янські, словотвірні типи на –івн-а (-овн-а, –евн-а), –ов-а (-ев-а) – як північнослов'янські, словотвірні типи із суфіксами –ал-я, –ил-я, –іл-я, –ад-я – як південно-східнослов'янські, словотвірні типи на –их-а, –циц-я, –щиц-я, –овциц-я, –льщиц-я, –ш-а – як східнослов'янські. При цьому він визначав функціональність словотвірних типів в межах однієї мови чи групи мов та продуктивність їх в різних мовах. Напр., учений вважав, що східнослов'янський словотвірний тип на –их-а властивий агентивним, атрибутивним і менше іншим за значенням фемінітивам; словотвірні типи із суфіксом –ах-а є поодинокими в українській, російській, польській та болгарській мовах [15; 25, 30], словотвірний тип із суфіксом –ниц-а від основ на –тель охоплює назви жінок за професією, родом діяльності і властивий лише російській мові зі східнослов'янських та рідко іншим мовам, натомість словотвірний тип із суфіксом –к-а від основ на –тель, до якого належать агентивні назви жіночого роду, характерний майже всім слов'янським мовам, зокрема українській, білоруській, болгарській, менше – польській, кашубській, чеській, словацькій і ще менше – нижньолужицькій [9; 18, 19]. На основі аналізу мовно-географічного поширення окремих словотвірних типів він зробив висновок, що “основною вихідною величиною для порівняльного дослідження словотвору слов'янських мов повинен стати словотворчий тип як узагальнене словотворче поняття” [15; 34].

Обов'язковою складовою опису словотвірних типів фемінітивів у роботах І.І.Ковалика стало визначення твірної бази і характеру сполучуваності мотивувальних основ з відповідними словотворчими формантами. Словотвірну базу для найменувань жінок у роботах професора склали в основному іменники зі значенням особи чоловічої статі, рідше інші субстантиви чи взагалі частини мови. Це дало вченому можливість узагальнити, що здебільшого “суфіксальні назви живих істот жіночої статі утворені від паралельних назв живих істот чоловічої статі, протилежний словотворчий процес дуже рідкий, напр., укр. *вдова* > *вдов-ець*, але пор. ще *вдов-иця* (неодериват)... Поряд із рідкими утвореннями назв жіночих істот без співвідносних паралельних назв чоловічих типу укр. *породілля* та паралельних різновідмінних назв типу укр. *сусіда* – *сусід*, *кума* – *кум*... маємо переважно співвідносні суфіксальні назви” [15; 33]. Твірні основи при сполученні з фемінітивними суфіксами залишалися незмінними або зазнавали різних морфологічних процесів (усічення маскулінних суфіксів, чергування кінцевих приголосних, чергування голосних, зміни наголосу тощо), напр.: *вершитель* – *вершителька*, *незнайомець* – *незнайомка*, *співак* – *співачка*, *повар* – *повариха* [див. 12; 76, 77, 81, 83].

Для творення фемінітивів І.І.Коваликом була задіяна велика кількість дериваційних суфіксів. Вони стали показниками словотвірних типів, важливими елементами словотворчого процесу і творцями семантики похідних іменників-назв жінок. До арсеналу аналізованих фемінітивних суфіксів увійшло найбільше спільнослов'янських словотворчих формантів, менше суфіксів, властивих окремим групам мов чи окремим мовам [див. 15]. За структурою вчений поділяв їх на одноморфемні (-к-а, –ов-а тощо) і поліморфемні (-арк-а, –овк-а тощо). Останні трактував як поєднання маскулінних суфіксів з фемінітивними на зразок –ан + –к-а > –анк-а, –чан + –к-а > –чанк-а і вважав, що вони формуються в результаті перерозкладу при творенні назв жінок від назв чоловіків і за відсутності відповідних маскулінних найменувань можуть безпосередньо приєднуватися до інших основ, напр., дієслівних [9; 24]. Учений висловлював думку, що роль поліморфемних фемінітивних суфіксів зводиться уже не тільки до вираження жіночості, а й певного словотвірної-розрядного значення, напр., роду діяльності жінки, і співпадає з функціонуванням одноморфемних словотворчих формантів [9; 24].

Розглядувані професором суфіксальні морфемні характеризуються різною продуктивністю у творенні найменувань жінок взагалі та лексико-семантичних груп фемінітивів зокрема. Лише деякі з них є високопродуктивними (напр., –к-а, –ниц-я), інші ж належать до малопродуктивних формантів (напр., –івн-а, –их-а) або непродуктивних (-н-а, –ал-я). У процесі деривації різних за значенням фемінітивів простежується розмежування суфіксальних морфем, напр., форманти –ниц-я, –иц-я, –к-а, –анк-а, –ух-а, –их-а, –ах-а, –ин-я, –ш-а беруть участь у творенні назв жінок за професією, посадою, різною діяльністю, суфікс –к-а – назв жінок за різними поглядами, уподобаннями, морфемі –ниц-я, –к-а – назв жінок за соціальним станом [12; 74, 78, 82, 83, 84, 85, 110, 111, 118, 120]. Однак суттєвої відмінності між

фемінітивними суфіксами немає – вони всі певною мірою задіяні в деривації різних за значенням іменників-назв жінок [див. 12; 69-94, 110-112, 118-121].

Загалом роль І.І.Ковалика в опрацюванні словотвору фемінітивів української мови та всієї української дериватології визначається оцінкою попередніх надбань у цій лінгвістичній галузі та впливу здобутків ученого на подальший розвиток української дериватологічної науки. Минулі покоління видатних діячів, мовознавців готували століттями міцні підвалини для систематизування у майбутньому знань зі словотвору української мови і зокрема для зведення словотвору фемінітивів до окремої дериваційної підсистеми. І.І.Коваликові належало синтезувати роботу своїх попередників, завершити становлення українського словотвору і залишити майбутнім поколінням сформовану словотвірну систему української мови з відповідною теоретичною і методологічною базою, яку потрібно тільки розвивати, збагачувати новими дериватологічними студіями.

1. Аделфотне. Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова. – Львів, 1591 / Підгот. вид. О. Горбача. – Мюнхен, 1988.
2. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови. Нариси із словозміни і словотвору. – Ужгород: Закарпат. обл. п-во, 1960. – 416 с.
3. Грамматика слов'янська І.Ужвеча / Підгот. до друку І.К.Білодід, Є.М.Кудрицький. – К.: Наук. думка, 1970.
4. Грамматика української (руської) мови. Уложили С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер. Четверте вид. – Львів, 1928. – 209 с.
5. Грамматика Русского Языка составлена Яковомъ Головацкимъ. – Львов, 1849. – 224 с.
6. Грамматика словенска. Съвершена(г) искусства осми частей слова, и ины(х) ну(ж)дны(х). Новшества(в)лен(н)а Л.З. – Вільна, 1596 // Лаврентій Зизаній. Грамматика словенська / Підгот. факсимільного вид. та дослідження пам'ятки В.В.Німчука. – К.: Наук. думка, 1980.
7. Грамматика славенских правилное свнтагма. Потщаніємъ Многогрѣшнаго Мнѣха Мелетїа Смотрискогго. – Єв'с, 1619 // Мелетій Смотрицький. Грамматика / Підгот. факсимільного вид. та дослідження пам'ятки В.В.Німчука. – К.: Наук. думка, 1979.
8. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298с.
9. Ковалик І.І. Відлісслівні іменники з суфіксами –тель (-tel), (-тель)-ка (-tel-ka), (-тель)-ниця (-tel-nic-a) у слов'янських мовах // Питання українського мовознавства. Книга четверта. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1960. – С. 5-20.
10. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів: В-во Львівського ун-ту, 1958. – Вип.1. – 78 с.
11. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів: В-во Львівського ун-ту, 1961. – Вип.2. – 83 с.
12. Ковалик І.І. Питання слов'янського іменникового словотвору. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1958. – 153с.
13. Ковалик І.І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1964. – 94с.
14. Ковалик І.І. Словотворчий розряд назв живих істот жіночої статі в сучасній нижньолужицькій мові // Славистичний збірник. Окремий відбиток. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1963. – С. 23-29.
15. Ковалик І.І. Словотворчий розряд суфіксальних загальних назв живих істот жіночої статі у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами // Питання українського мовознавства. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1962. – Кн.5. – С.3-34.
16. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. – К.: Радянська школа, 1951. – Т.І. – 520с.
17. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. – К.: Рад. школа, 1964. – Ч.І. – 234с.
18. Синявський О. Норми української літературної мови. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 363с.
19. Сімович В. Грамматика української мови. 2-ге доп. вид.– Ляйпціг, 1921 / Фотопередрук з післясловом Олексі Горбача. – Мюнхен, 1986. – 584с+14с.
20. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 584с.
21. Тимченко Є. Українська граматика. – К, 1907. – 179с.
22. Фекета І.И. Женские личные названия в украинском языке (образование и употребление): Автореф. дис. на соиск. учен. ст. канд. филол. наук. – К, 1969. – 22с.
23. Фекета І.И. Жіночі особові назви в українській мові (творення і вживання): Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. филол. наук. – Ужгород, 1968. – 369с.

The article exposes the history of the feminine word-formation peculiarities in the Ukrainian language since the foundation of its linguistics. It also shows the development of the feminines in different periods of time: Grammar works (cent), Ukrainian grammars (cent), different publications of modern Ukrainian (cent). Much attention is paid to J.I.Kovalyk's works. The linguist summerized the former achievements and analysed the word-formation feminines in the Ukrainian language as a separate derivation system with its own word-formative units and concepts.

Key words: word-formation, feminines, suffixes of the feminines.

УДК 811.161.2:9.29 Ковалик

ББК 810 Ковалик

ІВАН КОВАЛИК ЯК ДОСЛІДНИК ДИНАМІКИ МОРФЕМНОЇ БУДОВИ СЛОВА

Олена Плахоніна

У статті проаналізовано роль І. І. Ковалика в розвитку теорії історичних змін у морфемній будові слова. З'ясовано, що основну увагу мовознавець зосередив на дослідженні трансформацій у словотвірній структурі слова, зокрема описав процеси перетворення одного словотвірного типу в інший та утворення похідних суфіксів.

Ключові слова: словотворчий перерозклад (переінтеграція), словотворча абсорбція (зрощення), похідний афікс, асиміляція.

Іван Ковалик (1907–1989) – український мовознавець і педагог, дослідник слов'янського словотвору – серед багатьох проблем дериватології порушував і питання динаміки морфемної будови слова, зокрема описав такий процес, як словотворчий перерозклад (переінтеграція), наслідком якого визначив трансформацію морфологічної структури словотворчого типу та утворення похідних афіксів.

У східнослов'янському мовознавстві 50–60-х років ХХ ст. усталюється думка, що похідні афікси постають унаслідок дії перерозкладу [5; 7; 9; 10; 17; 18]. І. І. Ковалик природу морфем такого типу

тлумачить інакше, а саме пов'язує із взаємодією процесів словотворчого перерозкладу (переінтеграції) та словотворчої абсорбції (зрощення).

Як відомо, поняття морфологічної абсорбції, переінтеграції та перерозкладу в науковий обіг запровадили представники Казанської лінгвістичної школи, зокрема М. В. Крушевський та В. О. Богородицький. Під морфологічною абсорбцією (а пізніше – переінтеграцією) вони розуміли інтеграцію частини однієї морфеми іншою безвідносно до наслідків цього процесу: чи це повне злиття морфем слова, чи лише сусідніх зі збереженням подільного характеру основи [15, 54; 16, 107]. З часом В. О. Богородицький розмежував перерозклад – процес переміщення меж між морфемами за збереження подільності основи та опрощення – процес перетворення слова зі складною морфемною будовою на слово просте (корінь) [1; 3]. І. О. Бодуен де Куртене терміни «перерозклад» та «переінтеграція» уживав як синоніми [4, 13]. У східнослов'янській лінгвістичній думці ХХ ст. усталюється термін «перерозклад» [5; 7; 9; 18].

І. І. Ковалик модифікує поняття перерозкладу: він розвиває думку В. О. Богородицького про те, що «перерозклад можна спостерігати також у сфері суфіксів під час творення слів» [2, 101], і розглядає дію цього процесу в площині словотвору, тобто пов'язує перерозклад зі змінами морфологічної структури словотворчого типу. Мовознавець пропонує термін «словотворчий перерозклад» та його синонімом «переінтеграція», під яким розуміє «переміщення вихідного пункту з наявної початкової, переважно похідної, словотворчої основи на її передсуфіксальну, здебільшого кореневу, частину» [14, 17].

Словотворчу абсорбцію І. І. Ковалик тлумачить як процес зрощення морфем, насамперед префіксів та суфіксів із коренями в єдине словотворчо неподільне ціле, наслідком чого є утворення вторинних невивідних основ слів (тобто коренів). Причиною словотворчої абсорбції такого типу (деафіксації) мовознавець називає часткову або повну втрату продуктивності афіксів, їх словотворче зневиразнення [11, 41-42]. Зазначимо, що так само в мовознавстві розуміють і процес опрощення, отже, поняття словотворчої абсорбції І. І. Ковалика можна вважати синонімом поняття опрощення.

Іншим типом словотворчої абсорбції, як вважає дослідник, є збагачення морфемного складу кінцевого суфікса внаслідок скорочення морфемного складу початкової похідної словотвірної основи через відрив від неї кінцевої морфеми та перехід її в розряд суфіксальної частини [13, 17]. Цей тип словотворчої абсорбції, на думку вченого, нерозривно пов'язаний із словотворчим перерозкладом. Унаслідок взаємодії цих процесів з'являється не лише новий похідний суфікс, а й нова словотворча модель і разом із цим новий словотворчий тип [13, 17].

Отже, за І. І. Коваликом, в основі творення похідних суфіксів лежить взаємодія процесів перерозкладу та абсорбції (інакше – опрощення): переміщення межі поділу між похідною основою та словотворчим суфіксом і злиття частини похідної основи (суфікса) із словотворчим суфіксом. З огляду на загальноприйняте розуміння процесу перерозкладу, тлумачення мовознавцем сутності процесу творення похідного афікса є суперечливим: процес перерозкладу вже припускає одночасний відрив частини похідної подільної основи та її злиття із сусідньою морфемою.

Заслугою І. І. Ковалика є детальний опис трансформації структури словотворчого типу та визначення її наслідків для словотворчої системи мови.

Фактором, що обумовлює таку трансформацію, учений вважає зміну мотивації похідного слова: в процесі словотворчого перерозкладу за наявності цілого ряду етимологічно споріднених слів зі спільним коренем словотворча база пересувається з похідної початкової словотворчої основи на її передсуфіксальну (переважно кореневу) частину, в результаті чого змінюється сама природа взаємозв'язку і взаємовідношення між новою вторинною словотворчою основою і новоутвореним похідним суфіксом: *пекар-ня* (місце, де працює пекар) > *пек-арн-я* (місце, де печуть).

Загалом механізм трансформації структури словотворчого типу, за І. І. Коваликом, полягає в такому:

“1. Найперше відбувається пересув (транспозиція) з наявної початкової похідної словотворчої основи на її передсуфіксальну, часто кореневу частину (*пекар-н-я* > *пек-арн-я*).

2. Одночасно з цим проходить процес словотворчого перерозкладу, переінтеграції (*пекар-н-я* > *пек-арн-я*).

3. У зв'язку з цим перерозкладом скорочується морфемний склад початкової похідної словотворчої основи (*пекар-н-я* > *пек-арн-я*), тобто змінюється словотворче гніздо та одночасно в результаті відриву кінцевої морфеми від первинної похідної словотворчої основи і її переходу у розряд словотворчої суфіксальної частини, разом з цим в результаті морфологічної абсорбції збагачується морфемний склад її (*пекар-н-я* > *пек-арн-я*).

4. При цьому ж зневиразнюється і втрачає свою первинну самостійну словотворчу або формотворчу роль колишня суфіксальна частина початкової словотворчої основи, проте вона не залишається якоюсь словотворчою «нейтральною смугою», функціонально підпорядковується словотворчій функції наявного суфікса даного слова (*пекар-ня* (*пекар*) > *пек-арн-я*).

5. Внаслідок цього збагачення морфемного складу суфіксальної частини за рахунок початкової основи підсилюється словотворча виразність новоутвореного похідного суфікса і разом з цим часто збільшується ступінь його продуктивності.

6. У результаті цих внутрішніх структурних трансформацій (змін) з'являється нова словотворча модель (нова словотворча формула), разом з цим і новий словотворчий тип у системі будови мови (*пекар-н-я* > *пек-арн-я*), пор. *каварня* (*кав-а*)» [13, 18].

Учений вважає, що новоутворений похідний суфікс, а разом із тим і новий словотвірний тип може набути нового додаткового смислового відтінку або виділитися в цілком самостійний суфікс із цілком новою словотвірною функцією. Для цього, як стверджує І. І. Ковалик, необхідно, щоб початкова основа була не кореневою, а похідною суфіксальною величиною, тобто повинна мати в своєму складі, крім кореня, принаймні один суфікс (*пек-ар-н-я* > *пек-арн-я*) [13, 19].

Наслідком словотворчого перерозкладу І. І. Ковалик називає і зміну структурного характеру словотворчого типу та словотворчої моделі, напр.: *пекар-ня* – спочатку виявлявся відіменниковий словотвірний тип, який унаслідок словотворчого перерозкладу перейшов у розряд віддієслівних словотвірних типів: *пек-арня* [14, 18]. Це явище супроводжується “асиміляцією” некінцевого афікса, яка відбувається у зв'язку зі словотворчою абсорбцією: якщо суфікси, що зазнають словотворчої абсорбції, були не іменникові (а прикметникові, дієслівні тощо), то вони набувають іменникового характеру. Це, на думку дослідника, повна «асиміляція». З іменниковими суфіксами цього процесу не відбувається, бо в них уже наявний іменниковий характер. Тут маємо лише часткову “асиміляцію” [13, 20].

Як вважає вчений, словотворчий перерозклад, який в історії розвитку структури мови викликає широкий процес трансформації морфологічної будови словотворчих типів, є одним із шляхів кількісного збагачення останніх, а також є джерелом постійного формування нових, переважно продуктивних, словотворчих типів.

Отже, І. І. Ковалик розвинув теорію історичних змін у морфемній будові слова, зокрема визначив роль та вияви процесу перерозкладу в словотвірній структурі слова. Думки мовознавця мали в українській дериватології логічне продовження (див., напр., роботи Т. М. Возного, В. О. Горпинича [6; 8]).

1. Богородицький В. А. Об основных факторах морфологического развития языка // Русский филологический вестник. – 1895. – Т. 33. – С. 219-251.
2. Богородицький В. А. Общий курс русской грамматики. – Изд-е 5-е, перераб. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1935. – 356 с.
3. Богородицький В. А. Этнод по психологии речи // Русский филологический вестник. – 1882. – Т. 8. – С. 134-145.
4. Бодуэн де Куртене И. А. Лингвистические заметки и афоризмы. По поводу новейших лингвистических трудов В. А. Богородицкого // Журнал Министерства народного просвещения. – 1903. – Май. – С. 1-37.
5. Винокур Г. О. Заметки по русскому словообразованию // Известия АН СССР. ОЛЯ. – Т. 5. – Вып. 4. – 1946. – С. 315-332.
6. Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. – Львів: Вища шк., 1981. – 188 с.
7. Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык: В 2-х ч. – Ч. 1: Фонетика и морфология. – М.: Учпедгиз, 1958. – 406 с.
8. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова: Морфема. Словотвір. Морфологія. – К.: Вища шк., 1999. – 207 с.
9. Грамматика русского языка. – Т. 1: Фонетика и морфология. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 720 с.
10. Ільїн В. С. Префікси в сучасній українській мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 168 с.
11. Ковалик І. І. Вчення про словотвір (словотвірні частини слова). – Львів: Вид-во ун-ту, 1958. – 78 с.
12. Ковалик І. І. Вчення про словотвір (словотворча характеристика слова. Відношення вчення про словотвір до інших мовознавчих дисциплін). – Вип. 2. – Львів: Вид-во ун-ту, 1961. – 83 с.
13. Ковалик І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах порівняно з іншими слов'янськими мовами. – Ч. 1. – Львів: Вид-во ун-ту, 1958. – 154 с.
14. Ковалик І. І. Про деякі питання слов'янського словотвору // Філологічний збірник – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 5-26, 330-333.
15. Крушевський Н. В. Лингвистические заметки. ...III. О морфологической абсорбации // Русский филологический вестник. – 1880. – Т. 4. – № 3. – С. 33-63.
16. Крушевський Н. Очерк науки о языке. – Казань: Тип. Император. ун-та, 1883. – 152 с.
17. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. – Т. 1: Вступ. Лексика. Фонетика. Морфологія. Наголос. – К.: Рад. шк., 1951. – 520 с.
18. Шанский Н. М. Основы словообразовательного анализа. – М.: Учпедгиз, 1953. – 56 с.

The author analyzed I. I. Kovalyk role in investigation of historical changes in morphemic word's structure. It is concluded that linguist paid attention to transformations of the word-formative word structure, namely he has described such processes as turning of the derivative type to others and forming of derived suffixes.

Key words: word-formative redistribution (reintegration), word-formative absorption (merging), derived affix, assimilation.

УДК 811.162.2'373

ББК 81.411.1-3

Вікторія Сухенко

СЛОВО В МОВОЗНАВЧІЙ КОНЦЕПЦІЇ ІВАНА КОВАЛИКА

У статті висвітлюється одне з актуальних питань мовознавства – визначення змісту поняття „слово”. На матеріалах праць українських та російських мовознавців представлено різнобічні погляди на слово, розкрито його роль і місце в мовознавчій концепції І. Ковалика.

Ключові слова: слово, І. Ковалик, лінгвістична одиниця, словотвір, художнє мовлення, лінгвістичний аналіз, мовне поняття, словник мови письменника.

Слово – одна з основних одиниць мови, яку здавна досліджують філософи, мовознавці, психологи та представники інших наук. В історії вивчення слова висувалися десятки критеріїв його визначення, в основі яких були різні принципи.

Складна природа слова породжує різні точки зору та багато визначень, які пояснюються різними науковими позиціями вчених та рівнем розвитку мовознавства й суміжних з ним наук. На фонетичному, морфологічному, словотвірному, граматичному, синтаксичному, лексико-семантичному рівнях слово розглядається як різнопланова одиниця мови. Термін „слово” полісемічний і можна виділити ряд типів визначень: побудовані на основі розуміння зв'язку мови й мислення; залежно від місця слова в системі мови; описові; комбіновані; функціональні.

Визначити слово на основі його зв'язку зі свідомістю намагалися Ф. Буслаєв, Д. Кудрявський, В. Богородицький. На думку Л. Булаховського, „слово є звичайно тією одиницею мови, яку найлегше відрізнити як носія певного смислового змісту і яку звичайно добре виділяє з цілого висловлення навіть неписьменна людина” [1, 28]. Але слова по-різному пов'язані зі свідомістю, і не в усіх словах виражаються поняття.

Деякі лінгвісти виносили питання про слово за межі мовознавства. Фердинанд де Соссюр висловив думку, що „слово, незважаючи на всі труднощі, пов'язані з визначенням цього поняття, є одиницею, що невідступно постає перед нашим розумом як щось центральне в механізмі мови” [13, 143]. Його послідовники вважали, що слово не належить до структурних одиниць мови.

Д. Ушаков, О. Пешковський були прибічниками думки, що слово можна визначити, враховуючи його структурні ознаки.

Логічне визначення слова можливо сформулювати на основі його зв'язків з іншими словами та мовними одиницями, тобто на основі місця слова в системі мови та участі в побудові вислову. Цей погляд простежується в працях І. Бодуена де Куртене, Ф. Фортунатова. На думку Л. Щерби, „...словом ми назвемо частину речення, яку ми можемо, не змінюючи значення, використовувати самостійно” [17, 100-101].

В. Виноградов визначав слово як лінгвістичну одиницю, що характеризується структурною цілісністю, неподільністю на інші слова, здатністю означати предмети й поняття, поєднуватися з іншими словами, багатозначністю.

На думку Д. Шмельова, слово є найменшою одиницею найменування, „що характеризується ціліснооформленістю (фонетичною і граматичною) та ідіоматичністю” [16, 55]. До цього визначення приєднується Г. Уфимцева, вважаючи слово номінативною одиницею. Подібні визначення вказують на складну природу слова.

В українському мовознавстві визначення поняття „слово” з погляду фонетики, граматики, семантики дав М. Жовтобрюх, який вважав слово найменшою самостійною одиницею мови, „що складається зрідка з одного звука, а частіше із граматично оформленого звукового комплексу, за яким суспільною практикою закріплене певне значення і якому властива відтворюваність у процесі мовлення” [14, 13].

І. Вихованець сформулював таку дефініцію слова як мовної одиниці: „слово – найменша відносно самостійна знакова мовна одиниця, здатна виконувати функцію члена речення або мінімального (однослівного) речення, і найбільша морфологічна одиниця (морфологічна одиниця-конструкція щодо мінімальної морфологічної одиниці – морфеми)” [2, 9].

Щоб усвідомити реальне існування слова й дати йому наукове визначення, А. Грищенко виділяє диференційні ознаки: лексичне значення, номінативну функцію, відокремленооформленість, внутрішньоструктурну цілісність, позиційну рухливість.

Слово, за визначенням Л. Лисиченко, – „це не тільки певний звуковий комплекс і не тільки певне значення, а сполучення звукового комплексу із певним значенням, закріплене суспільною практикою” [10, 11]. Отже, слово, крім звучання, має ще й значення (семантику). Слово – елемент мовної картини світу.

Поняття „слово” – не тільки наукова абстракція, а насамперед явище мовної свідомості народу. Слова – це інструмент пізнання світу таким, яким ми його бачимо, тому й підбираємо та групуємо слова, щоб дізнатися з них про дійсність.

В енциклопедії „Українська мова” слово визначено як найменшу самостійну й вільно відтворювану в мовленні відокремленооформлену значеннєву *одиницю мови*, яка співвідноситься з пізнаним і вичленуваним окремим елементом дійсності (предметом, явищем, ознакою, процесом, відношенням та ін.) і основною функцією якої є позначення, знакова репрезентація цього елемента – його називання, вказування на нього або його вираження [15].

Метою нашої статті є встановлення ролі й місця слова як лінгвістичної одиниці в мовознавчій концепції І. Ковалика.

Слово в лінгвістичній теорії вченого є одиницею, що тісно пов'язана з усіма рівнями мови. Тому „слово як реальний мовний факт можна вивчати з різних сторін залежно від завдання, яке ми ставимо перед собою” [5, 31]. І. Ковалик не заперечував різноманітних аспектів вивчення мовного матеріалу, але наголошував на необхідності детального розгляду структури слова з позиції словотвору, який в українському мовознавстві в самостійну галузь оформився в 60-х роках ХХ ст. Мовознавець вважав словотвір цілком самостійним розділом мовознавства, оскільки він вивчає закони творення слів на базі моделей і зразків, наявних у системі слів, що належать до словникового складу мови. І. Ковалик вичленовував слово з потоку мовлення й досліджував його з точки зору структури. Він став фундатором української дериватологічної школи. Із усієї наукової спадщини з питань українського, слов'янського й загального мовознавства, підготовлених проф. І.І. Коваликом, майже третина присвячена словотвору [3].

Учений займався науковою розробкою проблем загального мовознавства, історії мовознавства, історії фонології, лексикології, семасіології, термінології, фразеології, лексикографії, стилістики, культури мови та ін.; досліджував мову творів В. Стефаника, І. Франка, Т. Шевченка.

Тільки шляхом комплексного дослідження можна скласти повну картину будови слова. І. Ковалик дослідив частини слова, що творять його смислову та граматичну форму, з'ясував їх роль у процесі творення слова та його форм, визначив усі способи словотворення, показав різні види аналізу слова, подав основні принципи словотворчої характеристики слова. Розкриваючи словотворчі ресурси, І. Ковалик відобразив неоднакову міру їх використання окремими способами словотвору та взаємозв'язки і взаємовідношення між складовими частинами словотворчого будівельного матеріалу.

Сукупність усіх словотворчих частин, що складаються у слово в процесі його утворення, дає уявлення про лексичне й граматичне значення слова. І. Ковалик погоджувався з думкою О. Потєбні, що „слово містить у собі вказівку на певний зміст, властивий тільки йому одному, а разом з тим вказівку на один або кілька спільних розрядів, що зветься граматичними категоріями, під які зміст цього слова підводиться нарівні зі змістом багатьох інших” [11, 25]. Отже, „всі форманти, які служать для оформлення семантики слова, одночасно приносять із собою в слово і якість граматичне значення” [4, 27].

Історія розвитку мовознавства свідчить, що наукове дослідження неможливе без використання принципів діалектики. Діалектичний характер мають усі лінгвологічні та лінгвокатегорії. Тому І. Ковалик розвивав й обґрунтовував думку про діалектичний характер словотвірної структури похідного афіксального слова [6].

Визначальними в наукових працях вченого є дослідження ролі слова у створенні художнього образу в літературному творі. І. Ковалик розмежовував роль слова в художньому творі з функцією слова в нехудожньому мовленні. Спираючись на працю О. Потєбні „Из записок по русской грамматике”, лінгвіст доводив, що лексичне значення слова в щоденному мовленні не передає всієї повноти змісту думки. „Слово в художньому літературному мовленні, тобто в художньому контексті, не перестає бути словом” [7, 19]. І. Ковалик наголошував, що в розкритті функцій слова в процесі створення художнього образу необхідно спиратися на його семантичну структуру. У даному випадку слово в І. Ковалика – „складний і багатогранний мовний знак” [7, 18].

Розробляючи методику лінгвістичного аналізу тексту, мовознавець наголошував, що в художньому тексті слово стає засобом у створенні словесних художніх образів, засобом художнього мислення в процесі створення художнього світу, зберігаючи свою комунікативну функцію. „Слово як матеріал і як предметна форма образу є органічною частиною самого образу” [7, 14], тобто художнє слово викликає ряд додаткових смислових нашарувань.

Розвитком теоретичних положень І. Ковалика в сучасному українському мовознавстві стала думка про те, що слово в художньому мовленні піддається трансформаціям. Збігаючись своєю зовнішньою формою з лексичною одиницею, яку можна знайти в словнику, воно звернене не лише до загальнонародної мови, а й до відображеного в художньому тексті світу дійсності.

Вагомими як для мовознавства, так і для літературознавства є матеріали І. Ковалика для Словопокажчика до художніх творів В. Стефаника; про типологічну інтерпретацію художнього слова у Словнику мови І. Франка. Мовознавець наголошував, що „не можна зводити лінгвістично-лексикографічні характеристики словесних величин художнього твору лише до загальних лінгвістичних позначок, як у звичайному тлумачному словнику типу *образне, переносне, лайливе, іронічне* тощо” [8, 100], оскільки це не висвітлює індивідуальної майстерності слова письменника. Тому ставив за мету поряд із лексико-семантичною й парадигматичною характеристикою слова виявити його лінгвостилістичну функцію у створенні художніх образів. І. Ковалик доводив, що для створення перспективного повного загального академічного словника художніх творів письменника слід укласти відповідні спеціалізовані словники різних типів експресем.

Отже, слово в мовознавчій концепції Івана Ковалика є результатом мовного руху: слово – реальний мовний факт, і його слід вивчати з позиції словотвору; слово – лінгвальна величина, яка є будівельним матеріалом словесно-художнього образу; у лексикографічному тлумаченні слова-експресемі слід насамперед розкривати ті його значення, що виявляються в контекстах певного художнього твору.

У проблемі визначення слова можна виокремити два розуміння: лінгвістичне (визначення слова в мовознавчій науці) та концептуальне (визначення слова в мовленні). Унаслідок чіткого розмежування мови й мовлення стає можливим виявлення особливостей лінгвістичної одиниці та слова як концепту в дискурсивних практиках.

Перспективним вважаємо дослідження слова як лінгвістичного поняття в наукових теоріях мовознавців – послідовників Івана Ковалика і в працях сучасних учених. Особливої актуальності набуває розмежування слова як термінопоняття і слова як концепту художнього мовлення. Розроблені вченим методологічні засади створення словника мови письменника також розкривають перспективи для подальших лінгвостилістичних досліджень.

1. Булаховський Н.А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Рад. школа, 1955. – 247 с.

2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 255 с.

3. Ковалик І.І. // Мовознавство. – 1989 – №4. – С.79-80.
4. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів, 1958. – 78 с.
5. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів, 1961. – 83 с.
6. Ковалик І.І. Діалектичний характер словотвірної структури похідного слова // Питання словотвору. Зб. наук. праць. – К.: Вища школа, 1979. – С.20-26.
7. Ковалик І.І., Мацько Л.І., Плюш М.Я. Методика лінгвістичного аналізу тексту. – К.: Вища школа, 1984. – 120 с.
8. Ковалик І.І., Ощипко І.Й. Художнє слово Василя Стефаника. – Львів, 1972. – 102 с.
9. Ковалик І.І. Про деякі питання слов'янського словотвору. – К.: АН УРСР, 1958. – 24 с.
10. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови. – Х., 2006. – 150 с.
11. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Харьков, 1888. – Т. 2.
12. Сосина Р.В. Вопросы теории слова в трудах русских языковедов: Автореф. дис. ... канд. филол. наук – Горький, 1964. – 20 с.
13. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.
14. Сучасна українська літературна мова: В 5 т. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1973. – 438 с.
15. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. – К.: Вид-во „Укр. енцикл.“ ім. М. Бажана, 2004. – 824 с.
16. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 279 с.
17. Щерба Л.В. Что такое словообразование? // Вопросы языкознания. – 1962. – №2.

The article is to represent one of the most actual problems of linguistics that is the definition of the contents of the concept "word". Various views on the word are presented in the works of Ukrainian and Russian linguists, word's role and meaning are shown in I. Kovalik's linguistic conception.

Key words: a word, I. Kovalik, linguistic unit, word-formation, literature speech, linguistic analysis, language concept, the dictionary of the writer's language.

УДК 811.161.2'367

ББК 81.411.1-22

Ніна Гуйванюк

КОРЕФЕРЕНТНІСТЬ І ВЧЕННЯ ПРО СИНТАКСИЧНІ ПАРАДИГМИ

У статті порушується питання про співвідношення понять кореферентності і формально-семантичної співвідносності (внутрішньої та міжмодельних видозмін) синтаксичних одиниць. Висвітлюються погляди мовознавців на трансформаційні, дериваційні та кореферентні парадигми речень.

Ключові слова: кореферентність, синтаксичні парадигми, трансформаційні, дериваційні та кореферентні парадигми речень.

Яскравим прикладом подолання суцільно інвентаризуючої, дистрибутивної методики дослідження синтаксису є застосування нових підходів до вивчення граматичного ладу мови як динамічної системи функціональних одиниць, взаємопов'язаних різними відношеннями. У результаті розвинулися теорії про синтаксичну номінацію й кореферентність, про синтаксичні трансформації, синтаксичну деривацію та синтаксичну парадигматику. Усі ці теорії безпосередньо пов'язані з проблемою формально-синтаксичних співвідношень (ФСС) у синтаксисі, хоч між ними існують суттєві відмінності. Аналізуючи кореферентні співвідношення, слід враховувати, по-перше, історичну похідність словоформ чи конструкцій, а по-друге, аналізувати їх як особливі співвідносні знаки номінації у передачі ситуації дійсності чи її фрагмента. Для з'ясування кореферентної ізофункціональності двох чи більше знаків номінації потрібно використовувати їх взаємотрансформації. Оскільки йдеться про смислову близькість і конструктивну співвідносність синтаксичних одиниць (речень і словосполучень), потрібно з'ясувати насамперед відношення синтаксичної похідності на основі ядерних структур, тобто здійснити відповідні дериваційні процеси. Синтаксичним же перетворенням, звичайно ж, передують процеси становлення синтаксичних структур, об'єднані з відповідною семантикою. Спільним, як бачимо, є інтерес мовознавців, пов'язаний з прагненням сучасної лінгвістики на основі розуміння мови як процесу досягнути динамічну сторону синтаксичної системи мови, а отже, й поняття кореферентності, невіддільне від понять деривації і синтаксичної парадигматики.

Трансформаційні й кореферентні співвідношення об'єднує спосіб (метод) – трансформація, який тісно пов'язаний і з поняттям парадигми. Так, наприклад, П. Адамець і В. Грабе, описуючи систему російського речення на основі трансформаційного методу, виділяють такі типи парадигматичних відношень: 1) **варіації** (видозміни форм типу "Он учится" – "Он будет учиться"); 2) **модифікації** (модальні видозміни речення, що не змінюють його структури, наприклад: "Ты подождешь" – "Ты бы подождал") і 3) **трансформації**, тобто перетворення вихідного речення в похідне, як-от: "Река унесла лодку" – "Рекой унесло лодку!" [1, 185-192].

Синтаксичну деривацію трактують насамперед як процес утворення похідної одиниці з новою синтаксичною функцією на основі первинної (вихідної) одиниці без зміни її лексичного значення. О. І. Москальська співвідносить деривацію синтаксичних одиниць з процесами перефразування і найрізноманітнішими трансформаціями, визначає її "як ускладнення граматичної структури речення, пов'язане з введенням у смислову структуру додаткового елемента, смислу" (наприклад, елемента каузації, суб'єктивної оцінки тощо) [12, 76-77]. Правда, існує й інший (протилежний) погляд на синтаксичну деривацію. Наприклад, К. Г. Городенська тлумачить її як процес "спрощення" [6, 5], а не ускладнення вихідної структури. Так чи інакше, синтаксична деривація має справу із зіставлюваними (вихідною й похідною) структурами, в тому числі і з кореферентними.

Як і проблема деривації, так і проблема кореферентності пов'язана із засобами творення співвідносних структур експліцитними (лексичними, морфологічними, словотворчими) операторами деривації й імпліцитними, якими є такі засоби актуалізації й ієрархізації смислів, як інтонація й порядок актуального членування співвідносних висловлень. Різні типи деривації переплітаються з трансформаційними процесами, в результаті чого також утворюються кореферентні висловлення.

Співвідносні конструкції, об'єднані синонімічними чи трансформаційними відношеннями, останнім часом все частіше підводяться під поняття **парадигми**.

Вчення про парадигму, що сформувалося в системі морфологічних явищ і має там регулярний і формалізований характер, у синтаксисі, на жаль, не відзначається такою чіткістю і системністю. Хоч учення про граматичну парадигму речень, запропоноване Н.Ю.Шведовою, відіграло, на наш погляд, дуже важливу роль. Найчастіше серед парадигматичних відношень у синтаксисі учені виділяють насамперед "внутрішні відношення між власне схемою та її реалізаціями" (Н.Ю.Шведова) [7, 546-574]. Граматичні видозміни речень, що підводяться під поняття парадигми, пов'язані з різним оформленням основного граматичного значення – предикативності (часовості, способовості, особовості). Однак існує ще цілий ряд формальних і семантичних видозмін, зумовлених експліцитним та імпліцитним вираженням семантико-граматичних категорій речення, "спрощенням", "скороченням" ("конденсацією") змісту завдяки структурній редукції чи "розгортанням" семантичних основ, пов'язаних з ускладненнями різного роду смислами (суб'єктивного та прагматичного характеру), актуалізацією компонентів

2007

висловлення (яка є наслідком видозміни порядку словоформ, інтонації, перестановки фразового наголосу) тощо.

Найбільш повно питання синтаксичної парадигматики, що спирається на основи трансформаційної теорії, представлено у праці Д. С. Уорта. Синтаксичну парадигму учений розглядає як комплекс корелюючих синтаксичних структур, що розрізняються принаймні однією морфемою. Він виділяє, крім простих, так звані комплексні парадигми (гіпертагми), які утворюють “тагми”, а “тагми” мають власні парадигми – “алотагми”. Наприклад: *Студент читає книгу* (гіпертагма). Тагми: *Студенти читають книгу // Книга читається студентами // Книга, яку читають студенти* і т.д. Алоотагми для I-ої тагми: *Студенти читають (читали, будуть читати і т.д.) книгу*. Крім внутрісхемних кореляцій, Уорт виділяє синтаксичні міжсхемні утворення, виходячи, таким чином, за рамки трансформаційної теорії [18].

Близько підійшов до виділення парадигм на основі семантичної еквівалентності З. Херріс, використовуючи метод субституцій, тобто метод еквівалентних заміни, у праці “Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре” [16, 541]. Учений розрізняє співвідносність на основі субституцій і співвідносність на основі трансформацій. Поняття “функціональних заміни (субституцій)” прямо пов’язане з поняттями “трансформації” (А. Сеше), “функціональної трансформації” (Ш. Баллі), “трансляції” (Л. Теньєр).

Спроба застосувати поняття еквівалентності до синтаксичних сполук відображає прагнення мовознавців, які наголошують на тому, що парадигматична концепція достатньо незалежна від концепції генеративної лінгвістики, вийти за межі синтагматики і ввести в синтаксис поняття *парадигматичних рядів*. Однак поняття парадигми не може охопити всі поширені структури речень, оскільки вони надто різноманітні і можуть потенційно передбачати велику кількість внутріструктурних модифікацій. Наприклад, за даними, наведеними у статті Ю. М. Костинського про синтаксичну парадигматику, речення “*Батьки прощають сину його провини*” може мати близько 200 парадигматичних видозмін [див.: 11, 108]. Тому більшість учених обмежують виділення парадигматичних рядів лише видозмінами предикативного центру (мінімальної структурної схеми) або конструктивних членів (крім головних, до них зараховують деякі об’єктні та обставинні члени, зумовлені валентністю дієслова чи предикатива).

Н. Ю. Шведова розрізняє *систему формозмін* (парадигму) і *регулярні реалізації* (синтаксичні модифікації). Серед факторів, що визначають можливість регулярних реалізацій тієї самої структурної схеми, Н. Ю. Шведова називає такі: 1) повнота чи неповнота схеми; 2) характер зв’язку (координація чи некоординація) головних членів; 3) можливість введення напівзв’язкових дієслів; 4) наявність різних часток, що надають реченню експресії чи обмежують можливість наповнення схеми, впливають на характер її парадигми [17, 15]. Таким чином, дослідниця розрізняє поняття форми речення і парадигми речення. Форми речень – це видозміни, що не змінюють структурної основи і мають те чи інше часткове синтаксичне значення. А парадигма – це “сукупність усіх регулярно існуючих у системі мови видозмін речення, пов’язаних з вираженням категорії об’єктивної модальності і синтаксичного часу” [17, 10]. Широко розуміє синтаксичну парадигму і С. Д. Кацнельсон, який вважає парадигматично співвідносними стверджувальне і питальне речення [10, 103].

Отже, підхід до ФСС як до результатів парадигматичних видозмін і синтагматичних модифікацій є, на наш погляд, найбільш правильним.

Факторами, що визначають регулярні реалізації синтаксичних одиниць, є повний чи неповний вияв схеми, характер зв’язку головних членів (участь дієслів-зв’язок, можливість введення напівповнозначних дієслів), можливість заміни предиката тощо. Учення про регулярні реалізації речень і синтаксичні ряди співвідносних форм знайшло практичне втілення у двох останніх виданнях академічної граматики російської мови 1970 і 1980 рр. за редакцією Н. Ю. Шведової [7; 14]. Так, у “Граматиці-70” підкреслюється, що “поряд із стилістично нейтральною формою, існують форми і варіанти форм, властиві експресивно забарвленому, розмовному чи невимушеному мовленню, а в деяких випадках – мовленню високому чи книжному. Таким чином, парадигма речення об’єднує стилістично різнотипні форми і варіанти форм” [7, 547].

При різних підходах до поняття синтаксичної парадигми видається найбільш переконливим тлумачення, запропоноване В. А. Белошапковою. Дослідниця підводить під поняття парадигми: 1) будь-які системні видозміни речення внутрісхемного характеру, такі, що не змінюють характерних ознак його структурної схеми, тобто “*внутрісхемні видозміни*”; 2) будь-які системні протиставлення речення різних структурних схем і взаємопереходи (взаємотрансформації) між ними, тобто “*міжсхемні видозміни*”; 3) будь-які протиставлення речень одного формального класу іншим синтаксичним одиницям чи їх частинам (словосполученню і складному реченню чи його частині, наприклад, підрядній), які також перебувають у відношеннях можливих взаємоперетворень і співвідношень між існуючим реченням і тією конструкцією, яку воно отримує в результаті перетворення (“*міжрівневі видозміни*”) [15, 455]. Для ілюстрацій “внутрісхемних видозмін” В. А. Белошапкова наводить такі приклади: а) *Я открою дверь – Я открыл дверь – Я открыл бы дверь*; б) *Я открою дверь – Открою дверь*; в) *Я могу открыть дверь – Я начал открывать дверь*. “Міжсхемними” вважаються такі

видозміни: *Я открыл дверь – дверь открыта мной*. До “міжрівневих” належать співвідношення речень: *Я открыл дверь – Открытие мной двери – Открытая мною дверь* тощо.

Таким чином, загалом досить правильна, на наш погляд, ідея підвести під парадигматичні співвідношення синтаксичні одиниці на основі системних видозмін, з’ясування яких повинно бути складовим елементом синтаксичного аналізу, все ж тлумачиться досить нечітко, змішуються як співвідношення плану формально-граматичного, так і семантико-синтаксичного.

Відзначимо також, що В. А. Белошапкова вперше запровадила вчення і про *дериваційну парадигму* в синтаксисі, розуміючи її, правда, досить широко, а саме як “регулярні видозміни формальних зразків речення, що володіють власним семантичним потенціалом” [3, 60]. На думку В. А. Белошапкової, у дериваційну парадигму речення “*Гості приїхали*” входять такі його регулярні видозміни:

Стали (продовжували, перестали) приїжджати гости.

Гости (могут, хотят, должны) приїхати.

Гостям приїжджати. Гостям не приїхати.

Гостям не слід (не возможно, не можно) приїжджати.

Гостей наїхало! Ни один гость не приїхав.

Як бачимо, у “дериваційну парадигму” В. А. Белошапкова включає не тільки речення зі ствердженням факту про прибуття гостей, а й про заперечення такого факту (пор.: “*Гостям не приїхати*”, “*Ни один гость не приїхав*”), різні модальні і фазисні модифікації, які, навпаки, розрізняються, порівняно з вихідним реченням, загальним референтним (номінативним) значенням, а не об’єднані ним. Важко погодитися з тим, що всі ці речення “називають ту саму ситуацію” (приїзду гостей), тобто мають “спільне номінативне значення” [3, 60]. Їх, на нашу думку, не можна вважати корелюючими. Спільне номінативне значення з вихідним реченням “*Гості приїхали*” має тільки речення “*Гостей наїхало*”. Корелюючими можна вважати заперечні речення: *Гости не приїдуть // Гостям не приїхати // Гости не могут приїхати*. Останнє речення відрізняється імпліцитною вказівкою на квантитативність (типу “*Багато гостей приїхало*”), яка відсутня у вихідному реченні, тому не є корелюючим до інших речень.

Все ж підкреслимо заслугу В. А. Белошапкової, яка, хоч і широко представила дериваційну парадигму, однак вказала на існування власне видозмін структурної схеми речення і її можливих перетворень у схемі інших синтаксичних одиниць при тотожності їх лексичної бази (тобто корелюючих, так чи інакше співвіднесених між собою структур) та на важливість системного вивчення ФСС у синтаксисі. Для вичерпної характеристики того чи іншого формального зразка речення (структурної схеми) в синтаксичній системі необхідно розглядати його співвідношення у всіх напрямках, що пов’язані з широким розумінням парадигми речення.

Оскільки системні співвідношення в синтаксисі досить об’ємні й багатопланові, залишаються нез’ясованими, наприклад, питання, які із співвідношень включати в парадигму речення, а які розглядати окремо як особливе явище. Так, наприклад, деякі корелюючі висловлення, з тих чи інших міркувань, учені ще залишають поза межами системи парадигм. Зокрема, у колективній праці В. А. Белошапкової та Т. В. Шмельової зазначається, що речення “*Желаю их отъезда*” і “*Желаю, чтобы они отъехали*” не входять у парадигму через те, що тут мають місце “асоціативні відношення іншого характеру” [4, 46]. У праці “Современный русский язык” (М., 1981) В. А. Белошапкова називає їх “міжсхемними” і “міжрівневими” дериваційними співвідношеннями, зазначаючи, що ці типи співвідношень поки що недостатньо досліджені і що їх вивчення є одним з актуальних завдань синтаксичної науки [15, 455].

Подібну думку висловлює О. І. Москальська, аналізуючи “*внутрімодельні*” і “*міжмодельні*” співвідношення. Вона зазначає, що взаємозв’язок міжмодельних синтаксичних процесів (трансформацій, перифраз, різних видів синтаксичної деривації) дозволяє говорити про наявність у мові “ще не дослідженої загальної системи міжмодельних відношень” [12, 78], вивчення якої є одним із необхідних і перспективних завдань синтаксису. Вона також намагається з’ясувати відмінність між поняттям синтаксичної деривації і синтаксичної парадигматики, зазначаючи, що і самі процеси, і характер відношень між співвідносними синтаксичними структурами при синтаксичній парадигматиці і синтаксичній деривації – не однотипні. Найбільш значною є різниця між внутрімодельними модифікаціями речень, які відбуваються в рамках однієї структурної схеми і не порушують тотожності моделі, та міжмодельними модифікаціями, тобто перетвореннями, що призводять до зміни структурної схеми речення. У рамках кожного з цих двох останніх типів синтаксичних перетворень існує цілий ряд відмінних один від одного синтаксичних процесів.

Терміном “*міжмодельні модифікації*” послуговується і Й. Ф. Андерш, застосовуючи метод зівставного типологічного вивчення ФСС у синтаксисі української і чеської мов [2, 34]. А. М. Мухін говорить про “*репертуари репрезентативів*” (“репертуари поверхневих репрезентацій”) тієї чи іншої ситуації [13]. Г. О. Золотова об’єднує співвідносні за спільною семантикою при формальних видозмінах речення у так звані “*поля речень*”, які вона розуміє досить широко, включаючи в це поняття граматичні, семантичні й комунікативно-стилістичні модифікації структур, а саме:

1) “граматичні модифікації”, коли змінюються співвідношення часових форм, а також способів вираження граматичних категорій, що характеризують присудок;

- 2) “синонімічні варіанти”, коли, за умови тотожності лексичного складу і структури, змінюється мовний показник, що виражає семантико-граматичні відношення між його компонентами;
- 3) “експресивно-комунікативні модифікації” (типу “*Как он работает!*” і “*Он и работает же он!*”);
- 4) “комунікативно-стилістичні варіанти”, ускладнені модально-вольонкативними значеннями (“*Работать!*”, “*Брату еще работать!*”, “*Брату не работается*” і под);
- 5) “поліпредикативні ускладнення моделі речення” [9, 182-183].

І все-таки більшість учених схильється до можливості звести ФСС до поняття парадигматики. Так, Б. М. Головін вважає, що потрібно виділити окремі парадигми розповідних, питальних і спонукальних речень. Крім того, учений пропонує поняття про так звані “позиційні парадигми”, які залежать від властивостей словопорядку [5, 85]. Якщо визнати, що парадигма – це сукупність варіантів тієї самої мовної одиниці чи категорії, що функціонують у мові, то, очевидно, – допускає Б. М. Головін, – можна говорити і про парадигми членів речення, адже кожний з них одержує в мовленні по декілька варіантів вираження, маючи при цьому один найпоширеніший варіант. Наприклад, підмет, як відомо, виражається найчастіше називним відмінком імені, але може виражатися і займенником, і субстантивованими частинами мови, інфінітивом та словосполученнями.

Як бачимо, поки що немає єдності в розумінні як часткових, так і провідних аспектів синтаксичної парадигматики, проте сам напрям в цілому є перспективним, сприяє виявленню специфічних особливостей синтаксичного рівня мови. Труднощі в розмежуванні парадигматичних і дериваційних відношень у синтаксисі можна пояснити не лише “молодістю” синтаксичної парадигматики та синтаксичної дериватології, але й тим, що ці поняття мають багато спільного. Обидва вони пов’язані з динамічним підходом до речення, з поняттям синтаксичного процесу, обидва ставлять за мету виявити регулярні зв’язки між різними синтаксичними структурами в системі мови і постулювати у мові наявність викінченої кількості правил перетворення синтаксичних структур.

Очевидно, поряд з іншими парадигмами синтаксичних одиниць можемо виділяти на основі спільної репрезентативно-номінативної функції і так звані *корелативні парадигми* як співвідносні форми в плані вираження ними спільного референтного значення [8]. Корелативні парадигми можна виділяти, досліджуючи ту чи іншу підсистему співвідносних засобів вираження конкретних номінативно-синтаксичних значень. Проте підвести усі ФСС в синтаксисі під поняття парадигми і таким чином систематизувати їх надзвичайно важко. По-перше, тому, що саме поняття парадигми розуміється дуже широко. По-друге, різноманітні внутріструктурні (внутрімодельні) співвідношення важко піддаються формалізації.

1. Адамсц П., Грабс В. Трансформация, синтаксическая парадигматика и члены предложения // Slavia. – 1968. – №2. – С. 185-192.
2. Андерш Й.Ф. Модифікація двоскладних дієслівних структур у чеській мові (в зіставленні з українською) // Мовознавство. – 1986. – №2. – С. 31-41.
3. Белошапкова В.А. О принципах описания русской синтаксической системы в целях преподавания русского языка нерусским // Рус. яз. за руб. – 1981. – №5. – С. 58-63.
4. Белошапкова В.А., Шмелева Г.В. Деривационная парадигма предложения // Вестник Московского ун-та. Сер. 9. Филология. – 1981. – №2. – С. 43-51.
5. Головин Б.Н. К вопросу о парадигматике и синтагматике на уровнях морфологии и синтаксиса // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. – С. 73-87.
6. Городенская Е.Г. Деривация синтаксических единиц: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – К., 1991. – 38 с.
7. Грамматика современного русского литературного языка / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М., 1970. – 767 с.
8. Гулявнюк Н.В. Формально-семантические соотношения в системе синтаксических единиц. – Чернівці: Рута, 1999. – 335 с.
9. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
10. Кашнелсон С.Д. Порождающая грамматика и процесс синтаксической деривации // Progress in Linguistics / Ed. M. Bierwisch, K.E. Heidolph. The Hague-Paris, London, 1970. – P. 56-68.
11. Костинский Ю.М. Вопросы синтаксической парадигматики // Вопр. языкознания. – 1969. – №5. – С. 106-114.
12. Москальская О.И. Синтаксическая парадигматика и синтаксическая деривация // Проблемы общего и германского языкознания. – М.: Наука, 1978. – С. 71-78.
13. Мухин А.М. Функциональный анализ синтаксических элементов (на материале древнеанглийского языка). – М., Л.: Наука, 1964. – 292 с.
14. Русская грамматика: В 2 т. – Т.2. Синтаксис. – М., 1980. – 709 с.
15. Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой. – М.: Высшая школа, 1981. – 560 с.
16. Херрис З.С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре // Новое в лингвистике. – М., 1962. – Вып. 2. – С. 528-637.
17. Шведова Н.Ю. Парадигматика простого предложения в современном русском языке (опыт типологии) // Русский язык: Грамматические исследования. – М.: Наука, 1967. – С. 3-77.
18. Worth D.S. The role of transformations in the definition of syntagm in Russian and other Slavic language // American contributions to the V International congress of slavists – Sofia, 1963, The Haque (preprint).

A question at correlation of notions of coreferentnosti and formal-semantic correlative (intramodel and intermodel modifications) of syntactic units is affected in the article. The looks of linguists on transformations are lighted, derivation and coreferent paradigms of sentences.

Key words: coreferent, syntactic paradigms transformation, derivation and coreferent paradigms of sentences.

УДК 81'367.5:161.2

ББК Ш12=411,4*2

Анатолій Загнітко

СУЧАСНИЙ ГРАМАТИЧНИЙ АНАЛІТИЗМ У ТИПОЛОГІЧНИХ ВИЯВАХ

Досліджено проблеми сучасного граматичного аналітизму з послідовною диференціацією особливостей морфологічного і синтаксичного аналітизму і розмежуванням аналітичних форм й аналітичних конструкцій. Встановлено специфіку іменної і дієслівної систем, що визначають різні напрями аналітизації в граматичному ладі мови. Встановлені особливості функційного аналітизму і його співвідношення з морфологічними і синтаксичними аналітичними формами і конструкціями.

Ключові слова: граматичний аналітизм, іменник, дієслово, морфологічна форма.

Сучасний граматичний аналітизм є нерівнорядним не тільки в одноструктурних мовах, але й в різноструктурних. Його нерівнорядність простежується в тому, що, з одного боку, він охоплює морфологічний і синтаксичний яруси, а, з іншого, лінійна кількість компонентів аналітичних конструкцій виступає не регламентованою. Постає питання і розвитку аналітичних форм, конструкцій пов’язані з процесом граматизації словосполучень. Остання зумовлена послабленням або втратою лексичного значення одного з компонентів словосполучення.

Розвиток аналітичних форм зі словосполучень зумовлює здебільшого витіснення флективних форм, що детермінує збільшення кількості аналітичних форм. На думку В.Г. Адмоні, в ряді індоєвропейських мов відмирає флективна система відмінків [1, 99], поступово замінюючись системою применниково-відмінкових форм (пор.: [2, 204-207]), підтвердженням чого постає спроба осмислення применника як особливої синтаксичної морфеми (див.: [7]).

Простежуючи особливості розвитку граматичного ладу німецької мови в давньовірньо-, середньонімецький періоди, Л.Р. Зіндер і Т.В. Стросва констатують, що динаміка форм часу в німецькій мові поставала від абсолютно вільних словосполучень до відносної і повної їхньої граматизації [17, 118-121], пор. співвідношення синтетичних й аналітичних форм недоконаного майбутнього часу в українській мові: *писатиму / буду писати // писатимеш // будеш писати // писатиме // буде писати* і под.

Аналіз граматичного аналітизму повинен ґрунтуватися на простеженні специфіки вияву розчленованих форм на морфологічному і синтаксичному ярусах мовної системи. Свого часу М.І. Стеблін-Каменський стверджував, що аналітичні утворення є „синтаксичними” лише за формою, а за значенням вони – „морфологічні”, тому „такі морфологічні словосполуки природно віднести до морфології” [40, 21], пор.: *Indessen hatte sich der Regen wirklich gelegt, und die Sonne beschien sogar die wiete Gegend* (Keller). Розглядаючи особливості синтетизму й аналітизму, здебільшого їх витлумачують за протиставленнями: 1) наявності / відсутності флективної словозміни [4]; 2) однослівності / неоднослівності оформлення семантично співвідносних утворень [30, 334]; 3) вираження морфологічного значення слова внутрішньослівними (афіксами, флексіями, суплетивно, наголосом, фонетичним чергуванням) / позаслівними (службовими словами, синтаксичними аналітичними морфемами, порядком слів, інтонацією, контекстуально) засобами [8, 122, 202]; 4) компактності / розчленованості вираження основного (лексичного) й модифікаційного значень слова [9, 23]; 5) полісемічності (в інших термінах, кумуляція, синтетосемія, синкретизм) / моносемічності (гаплосемічності) службових елементів морфологічної форми [38, 113]; 6) асиметричності / симетричності форми й значення в номінативній одиниці [5, 159; 38, 113]; 7) ускладненості / спрощеності, послаблення семантико-синтаксичних відношень у складі синтаксичних одиниць [2, 9-13]. Застосування кожного з критеріїв дає різні результати, та і їхній перелік насамперед ґрунтується на суто морфологічних явищах і відповідному тлумаченні аналітичної форми як морфологічної. Не зупиняючись на аналізі кожного з критеріїв (див.: [12, 10-11]), слід констатувати, що застосування усього комплексу ознак неможливе в силу взаємної суперечності, пор. статус словоформи *буде* у формах українського майбутнього, що за ознакою „позаслівне вираження морфологічного значення” повинна розглядатися як допоміжна, але цьому суперечить її полісемічність (грамема 3 особи, однини, майбутнього часу), яка приписується синтетичним засобам (аналогічно: ісп. *habrás* – грамема 2 особи, однини, майбутнього часу в аналітичних формах Futuro Perfecto; нім. *hast* – грамема 2 особи, однини, минулого часу у формах перфектно-активного індикатива та ін.). О.А. Дубова констатує, що випадки використання двох (або більше) повнозначних слів, порядку слів, контексту, інтонації як засобів вираження певних типів значень повинні залишатися поза межами морфологічного аналітизму [12, 31], оскільки інтонація, порядок слів, сполучення з іншими повнозначними словами є засобами вираження синтаксичної семантики, співвіднесеної з певними грамемами морфологічних категорій (але не тотожної їм) у межах функціонально-семантичної категорії [12, 31]. Актуалізується в цьому разі питання щодо статусу таких форм у синтаксисі і не з’ясованим залишається специфіка вияву певного значення іменника поза його власною формою типу *мелодійне понурі, молода кольрабі, смачний олександрюлі* та ін. Кваліфікувати, наприклад, роль займенників типу *я, ти, він* у сполуках з формами минулого, давноминулого часу дієслів як засіб номінації суб’єкта для речень певної структури [12, 31] не зовсім коректно, оскільки вони передають семантику персональності, що прямо корелює із морфологічним значенням особи, яке завжди в присудку детерміноване значенням особи підмета. Водночас наявність таких займенникових компонентів у внутрішньореченнєвій структурі може бути сигналом їхньої абсолютної актуалізації: *Я*

тільки пам'ятала, як довго в нього заживали рани після пірсінгу, як вони кровили і як довго він не міг викинути звичайну застуду в тропічній країні (І.Карпа) – в цьому разі суб'єкт є абсолютно актуалізованим. Не заперечуючи тези про те, що прикметники у складі ад'єктивно-субстантивних словосполучень використовуються не як формативи, а спрямовані на реалізацію відношень іменника з іншими словами в реченні [12, 31-32], варто уточнити, що значення роду, числа, відмінка для прикметника є відображувально-конгруентним. У цьому разі слід говорити про відображення відповідного іменникового значення опосередковано – в залежному прикметнику. Підхід О.А. Дубової ґрунтується, очевидно, на ототожненні не тільки протиставлення „аналітичність ↔ флективність”, але й у зведенні першого компонента до суто морфологічних вимірів, оскільки флективність справді є суто морфологічним явищем.

Правомірнішим постає розгляд аналітичності шляхом зіставлення із синтетичністю, оскільки остання – явище морфологічне і синтаксичне. За простежуванням поглядом, аналітичність слід розглядати вузько, досліджуючи аналітичність морфології на синтаксичному тлі. В цьому разі виявляються відповідні тенденції аналітизму на флективному тлі і статус аналітичних засобів встановлюється шляхом зіставлення з флективними на загальному тлі категорійної семантики. Широке розуміння аналітичності, коли „граматичний зміст слова з'ясовується тільки в контексті за допомогою відповідних слів і не переданий формою самого слова” [49, 62], розкриває особливості репрезентації граматичного значення цілісним комплексом.

Загалом у лінгвістиці існує кілька поглядів на еволюцію і статус аналітизму як такого. Одні вчені схиляються до думки, що постання аналітичних форм і подальше їхнє розширення призводить до певного збіднення мови, оскільки флективні мови, за Ф.Боппом, являють собою вищий ступінь розвитку усіх мов світу, а кореневі корелюють з „дитинством” людства (цит. за: [3, 10]). Інші ж мовознавці наголошують на тому, що аналітичні мови є свідченням динаміки людської абстракції, оскільки флективні форми сигналізують про відсталість, неспроможність абстракції мислення (пор. погляди А. Сміта та ін.) (див.: [3, 11]). Ще інші дослідники констатують, що аналітизація граматичного ладу ні в якому разі не постає підтвердженням прогресивного розвитку (за О. Єсперсенем) або деградації (погляди компаративістів та ін.), а виступає певним явищем на відповідному розвитку мови. Цей погляд аргументує В. Георгієв, розглядаючи болгарську мову в діячності щодо співмірності / неспівмірності аналітичних і синтетичних форм у її будові.

Історія окремих мов показує, що з розвитком мови синтетичні форми і конструкції можуть замінюватися аналітичними [3, 18], але й на ґрунті аналітичних конструкцій часто утворюються нові синтетичні форми шляхом пропуску службового елемента або стягнення компонентів (пор. еволюцію конструкцій типу *класти хрест* → *хреститися*, які досить ґрунтовно проаналізував О.О. Потєбня [16, 285]). Такі процеси, очевидно, пов'язані з переходом від синкретизму до дискретності. Остання найпоширеніше виявляється в аналітизмі. „Синкретизм співвідноситься зі сприйняттям цілісного образу, з його синтезованою уявою, що в процесі когнітивної діяльності розчленовується на складники, а дискретність елементів – це властивість, що пізнається під час аналітизму” [16, 18]. У процесі історичного розвитку нерозчленовані когнітивні репрезентації змінюються дискретними, саме тому для кожної мови притаманні різні ступені аналітизму [35, 56-57].

Здебільшого під аналітизмом мається на увазі розчленованість лексичного і граматичного значення, але в цьому разі не враховано статус аналітичних одиниць та їхню ярусну приналежність. На думку Т.Б. Астен, на кожному мовному рівні можна виділити два класи одиниць: „класичні”, або традиційні, лінгвістичні одиниці (фонемі, морфемі, лексемі) і функціональні еквіваленти цих одиниць (суперсегментні фонетичні, граматичні частки [3, 19], а І.О. Мельчук констатує, що під аналітичним, протиставленим синтетичному, здебільшого мають на увазі закономірність вияву двох (або більше) синтаксично пов'язаних словоформ там, де цілком логічним був би вияв тільки однієї словоформи [30, 334], пор. *вести пропаганду, взяти зобов'язання, завдати удару*; нім. *in Gang kommen* та ін. Учений вважає, що в суворому термінологічному вжитку термін „аналітичний” можливий тільки в складі виразу „аналітична форма”, використання його в інших виразах є метафоричним, неточним [30, 335]. Можливо, саме цим мотивується використання як рівноцінних аналітичних форм предиката = описовим предикатам. Останні кваліфікуються як „одиниці непрямой номінації, що складається з дієслівного компонента з переосмисленим вихідним значенням й іменного компонента; їй притаманні семантична цілісність і виконання функції простого дієслівного присудка ... або поєднання підмета і присудка...” [19, 45]. Інколи саме така описовість елемента дозволяє дослідникам вважати його еквівалентом синтетичної форми. Підтвердженням цього може бути констатація, що „існують описові дієслівно-іменні звороти, що формуються навколо таких дієслів, як *робити, надавати, віддавати, справляти, чинити, стати, виявляти, мати, зазнавати, набувати, діставати, прийти* та ін., напр.: *Ворог чинив дедалі упертіший опір* (О.Гончар); *Правдою слово багате мені надавало наснаги* (М. Нагнибіда)” [48, 75]. Констатація дієслівно-іменного складу подібних структур коректна лише щодо їх вияву на морфологічному рівні, а на синтаксичному вони еквівалентні дієслову. Водночас наголошується на напівповнозначності дієслівного релятора, оскільки його власне лексичне значення „спустошене”, „послаблене”, „вивітрене”, „поблідло”. Статус таких елементів сьогодні не визначений ні теоретично, ні практично, не встановлено

кількісний і якісний склад таких лексем. У подібних структурах, дієслово наче програмує дію, а сполука, концентруючись навколо кореферентного дієслова, або уточнює, або доповнює характеристику дії, названого самим дієсловом, і дві чи більше сполуки утворюють з дієсловом відповідну семантичну парадигму (пор.: [18, 91]). Врахування тільки наявності синонімічних корелятивів з такими описовими утвореннями не може поставати діагностичним показником напівповнозначності дієслова, пор.: *ставити питання* ↔ *питати* і *робити гімнастику* ↔ **гімнастувати*, з одного боку, і *писати листи* ↔ *листувати*, з іншого. Очевидно, не зовсім коректним поставатиме ототожнення цих конструкцій.

Ряд дослідників (О. Земська та ін.) твердять про поступове зростання аналітизму, наприклад, у російській мові, на підставі заміни однослівних найменувань ознак родинності і своцтва словосполученнями, пор.: *стрий* → *брат батька*; *вуйко* → *брат матері*. Слушною постає думка А.В. Баклушина про те, що кожна аналітична форма структурно складається з двох або більше словоформ, а функційно (за значенням) вона виступає як одна словоформа однієї лексичної одиниці [4, 29], пор.: *на березі* і *почати працювати*. Ступінь десемантизації службово-допоміжного елемента не є рівнозначним, оскільки в одних випадках такий елемент повністю втратив свою семантику, а в інших – йому притаманна власна значущість. Особливо чітко це простежується на синтаксичному рівні, де наявні, наприклад, десемантизовані (неповнозначні): *бути* в різних часових формах та наближені *являти собою, становити*, напівповнозначні (*ставати, стати, робитися, виявлятися, називатися, іменуватися, доводитися, здаватися, уявлятися, лишатися, залишатися, зоставатися*), повнозначні (*піти, повернутися* = *пішов рядовим, а повернувся капітаном*).

У тлумаченні аналітизму на лексичному рівні постає актуальним послідовне розмежування понять „вільне словосполучення”, „фразеологізм” й „аналітична лексична одиниця” (пор.: [29, 92-96]), де останній властиві можливості: 1) перекладу іншою мовою (мовами) за допомогою цілісної лексичної одиниці; 2) заміни усього утворення синонімом – одним словом; і неможливість синонімічної заміни окремого компонента (за [25]). До цього слід також додати і синтаксичну нерозчленованість аналітичної лексичної одиниці, в чому простежується активна між'ярусна взаємодія і кореляція з відповідними частинимовними елементами. Окремооформленість компонентів аналітичної лексичної одиниці сигналізує тільки про орфографічну особливість і ніякою мірою не про семантичну специфіку її компонентів, оскільки останні певною мірою можуть бути прирівняні до відповідних морфем.

Проблему загальномовного аналітизму загалом й аналітизму кожного окремого мовного ярусу (лексичного, морфологічного, синтаксичного та ін.) слід розв'язувати в загальнотеоретичному вимірі. Водночас можна встановлювати напрями аналітизму як властивість мовної системи, що впливає на її типологічну приналежність, і як характерну особливість способів передачі граматичних значень різними засобами. Таке дослідження можна реалізувати в діячності і синхронії. Перший напрям уможливить простеження динаміки аналітизму і виявлення закономірності його розширення / звуження, синхронічний зріз дозволяє кваліфікацію частотності аналітичних форм, але не розрізняє динаміку їхньої появи. У цьому розрізі важливими можуть бути зіставно-типологічний і порівняльно-типологічний аналізи. Зіставно-типологічний розгляд спрямований на вияв репрезентативності аналітизму в суміжних споріднених і/або неспоріднених мовах, а порівняльно-типологічний аналіз концентрує увагу на динаміці власних засобів. Концентрація уваги на співвідношенні флективних й аналітичних форм інколи дозволяє розмежувати окремі групи індоєвропейських мов з виявом відповідних тенденцій розвитку: 1) флективний розвиток мов з послідовним збереженням старого статусу і стану флексій (польська та ін.); 2) абсолютна флективна динаміка, за якої розвиваються нові флексії (російська з новими флексіями родового і місцевого відмінків); 3) аналітичний розвиток мови, за якого аналітизм поширюється на цілий ряд морфологічних структур (болгарська та ін.); 4) абсолютний аналітичний розвиток мови, за якого аналітизм охоплює більшу частину морфолого-синтаксичної структури (англійська) [28].

Твердження про абсолютний флективний розвиток української (в ряді досліджень – російської) мови є не зовсім коректним, оскільки, з одного боку, чітко простежується конвергенція (за наявності відносної дивергенції) відмінкових флексій і їхнє розмежування вимагає відповідних дистрибуцій, а з іншого, збільшення кількості невідмінюваних іменників, прикметникових еквівалентів, активізація постдієслівних флексій (*наступити на / завітати до / підійти до / перестрибнути через*) засвідчує послаблення статусу флексії і її трансформацію в допоміжний елемент.

Грамматичне значення є вираженням аналітично, якщо реалізується окремою словоформою, а в протиставлених рядах у межах відповідної категорії воно виражається частиною словоформи: *пиши / пишимо / пишійть і нехай пишу / нехай пише / нехай пишуть*. Здебільшого аналітичними конструкціями вважають поєднання службового слова і повнозначного, в якому службове слово виражає граматичне значення повнозначного і репрезентує граматичне значення усєї аналітичної конструкції. До класичного типу аналітичних конструкцій зараховують вищо-часові складені дієслівні форми: укр. *буду писати; писав був*; нім. *habe geschrieben*, а до суперечливих – модальні конструкції типу *мушу приходити; повинен знати*; нім. *könnte schreiben; möchte schreiben*; прикметниково-відмінкові форми: *на березі, у вікні*; та ін. ([14, 7]). Суперечливість мотивована тим, що вияв, наприклад, конструкцій „фазове дієслово + інфінітив” є регулярним тільки при інфінітивах недоконаного виду тощо.

За усієї тривіальності визначення аналітичної форми проблема розрізнення аналітичних форм й узвичасних словосполучень є досить складною. Для адекватного розв'язання цього питання І.О. Мельчук вважає за необхідне – чітко усвідомити те, чи є словозмінним додаткове значення, яке виражене такою конструкцією. Тому службове слово в аналітичній конструкції – це справді слово, а не морфема (пор. кваліфікацію І.Р. Вихованцем прийменників як особливих аналітичних синтаксичних морфем – і в цьому разі усі прийменниково-відмінкові конструкції постають суто аналітичними формами). Твердження про найтісніший граматичний і смисловий зв'язок між елементами складної аналітичної форми, їхній контактний вияв, нерозривність (морфологічну неподільність) не постають обов'язковими для поєднаних елементів, пор. *Я буду співати сьогодні пісні* → *Я буду сьогодні співати пісні* → *Я буду сьогодні пісні співати*, де допоміжний компонент легко змінює свій лінійний вияв. Якщо допоміжний елемент в аналітичній формі вважати все-таки словом, а не морфемою (пор.: [14, 9-10]), таке утворення може бути прирівняним до особливого різновиду сполук слів (не словосполучень [3, 25]), оскільки традиційно (не за дистрибутивною теорією) словосполученням вважається поєднання двох і більше повнозначних слів на основі підрядного синтаксичного прислівного зв'язку (І.Р. Вихованець, О.С. Мельничук та ін.).

У кваліфікації словосполучення можна застосовувати і погляд дескриптивістів, О.М. Пешковського та ін., які вважали словосполученням будь-яке поєднання слів, у тому числі – повнозначних і службових. Такий погляд для В.М.Жирмунського є цілком мотивованим, оскільки розрізнити ці дві групи як словосполучення і прості сполуки слів є „невиправданим термінологічним педантизмом” [14, 10]. Підтвердженням цього постає, на думку Т.Б. Астен, неможливість встановлення чіткої межі між службовими і повнозначними словами в силу наявності випадків перехідності, що є результатами більшої / меншої граматизації. Аргументом постають відприслівникові прийменники типу *навколо міста, посеред міста* [3, 25]. Якщо йти цим шляхом, то шоразу при розгляді утворень на кшталт *край лісу, уперек дороги* завжди виникатимуть питання про статус першого компонента, не кажучи уже про особливий різновид прийменника – „подовженого префікса дієслова”: *наступити на, зайти за, підійти до* і под. Тому цілком доцільним постає розмежування понять **аналітична форма** й **аналітична конструкція**, хоча в цьому разі постає суттєвим зауваження про те, що основна складність „у тлумаченні аналітичних форм слова полягає в подоланні антиномії: аналітична форма – це форма одного слова, аналітична форма – це поєднання слів” [31, 185]. За твердженням В.С. Храковського, якщо два морфологічні слова виступають як одна синтаксична молекула, тобто являють собою мінімальний елемент синтаксичної структури, то цього необхідно і достатньо, щоб розглядати ці морфологічні слова як аналітичну синтаксичну молекулу [43, 49]. Саме тому аналітична форма – це вираження за межами словоформи одного з її морфологічних значень (за І.О. Мельчуком [30, 35]): нім. *hat gemacht*, укр. *був зробив*. Очевидно, в цьому разі не суттєвою постає кількість елементів такої синтаксичної молекули, пор. нім. *war gemacht worden, wird gemacht werden* і *würde gemacht worden sein*. Цілком логічним видається розвиток цієї думки з мотивацією, що аналітична форма репрезентує вираження граматичного значення не тільки поза основним словом, а разом з ним, оскільки тільки модель повнозначного слова і службового слова може реалізувати відповідне граматичне значення (пор. погляд О.В. Бакушина [4, 62-69]). Тому аналітична форма може бути визначена як цілісна, семантично нерозкладна сполука повнозначного і службового компонентів, що прямує до максимальної драматизації службового елемента і що функціонує у морфологічній парадигмі. В цьому разі граматизація витлумачується як процес втрати словом власного лексичного значення й перетворення його на граматичний індикатор. Цьому різновиду протиставлені аналітичні утворення, які, поза всяким сумнівом, слід кваліфікувати як аналітичні конструкції (пор. погляд А.В. Баклушина та ін.), що охоплюють різноманітні поєднання інфінітива з модальними дієсловами на позначення повинності, бажальності, прохання та ін. За своєю регулярністю вони можуть максимально наближатися до аналітичних форм, підтвердженням чого постає статус сполук *haben, sein + zu + інфінітив* у німецькій мові: *Ich hatte gegen die Angst, die mir solche Begegnungen verursachten, anzukämpfen...* (S.Hermlin), а в українській мові може наближатися сполука предикативний прикметник + інфінітив: *Хлопець знову й знову повинен був розповісти про минулі події* (І.Нечуй-Левицький). Для такої тези є всі підстави, оскільки „в сучасній німецькій мові сполуки *haben* і *sein* з інфінітивом постають складними дієслівними формами тільки за наявності ... станової співвіднесеності. В інших випадках це вільні синтаксичні сполуки. Дієслово *haben* зберігає своє лексичне значення, а *sein* виступає у функції зв'язки. Наприклад: *Therese ... fürte dunkle Reden, sie habe ihm was zu gestehen. Die vier Reiter waren nicht zu sehen*” [17, 227-228]. Цього ж погляду дотримується й А.В. Баклушин [4, 113]. Такі утворення не постають стійкими в морфологічному плані, оскільки ступінь їхньої граматизації може бути різним.

Існує твердження, що аналітична форма-конструкція за семантичною і функційною цілісністю виступає подібною до слова і посідає проміжну позицію між словом і словосполученням [44, 5-6]. Узагальнюючи проблему аналітизму, А.М. Мухін констатує: „Основна складність у тлумаченні аналітичних форм слова полягає у подоланні антиномії: аналітична форма – це форма одного слова, аналітична форма – це сполука слів” [31, 195]. Очевидно, саме ця обставина спонукала окремих лінгвістів говорити, що аналітичну конструкцію можна кваліфікувати або як відповідне повнозначне

слово, що є елементом системи його словозміни (парадигми), або як словосполучення. Тому В.В. Виноградов аналітичне формотворення визнавав „синтаксичним” [6, 112], хоча кваліфікація „синтаксичності” вимагає певної корекції, оскільки синтаксичні відношення в таких утвореннях є значною мірою нейтралізовані. Визнання ж повної „синтаксичності” дозволяє говорити про аналітичну форму як про вільне словосполучення, де допоміжний компонент стосується не окремого слова, а всього речення загалом (пор. подібні думки В.М. Мігіріна щодо допоміжного елемента *бути* у формах майбутнього часу дієслова). Термінологічне означення *аналітична конструкція*, на погляд багатьох лінгвістів, дозволяє уникнути проблеми співвідношення з вільним словосполученням. Це не зовсім так, тому що досі не напрацьовано універсальних критеріїв розмежування вільних словосполучень й аналітичних форм. Очевидно, на цій підставі можна диференціювати аналітизм морфологічного і синтаксичного рівнів. Якщо два морфологічні слова заповнюють одну синтаксичну позицію, утворюють цілісну форму в межах відповідної морфологічної категорії, синтаксичної структури, то це засвідчує вияв морфологічного аналітизму.

Морфологічні аналітичні форми „протиставлені словосполученням у функціональному плані, тому що в них роль допоміжного компонента зведена до морфем, і вони виступають одним членом речення, характеризуючись нерозкладністю синтаксичної семантики (словосполучення у своїй структурі вміщують два або більше членів речення)” [15, 32], хоча це твердження вимагає свого поглиблення, оскільки словосполучення типу *три брати, п'ять зошитів, зграя птахів, один з учнів* заповнюють одну синтаксичну позицію і виконують функцію одного члена речення: *Три брати стояли біля батьківської хати* (А.Яна). *Це п'ять зошитів залишилось перевірити Вірі Тимофіївні* (Україна молода. – 8 жовтня. – 2005). *Зграя птахів на блакитному тлі видавалася величавою* (Донеччина. – 12 червня. – 2004). *Один з учнів підійшов до нового класного керівника...* (Україна молода. – 10 жовтня. – 2003), але містять у своєму складі два і більше морфологічних слова (*Мені запам'яталась поїздка з Києва до Одеси*). А.О. Колесников, аналізуючи такий підхід, наголошував, що запропонований критерій не дає можливості розмежувати аналітичні морфологічні форми й аналітичні конструкції типу *буду читати* і *три дівчини* на синтаксичному ярусі [22, 72]. Це міркування вимагає свого поглиблення, оскільки саме такі утворення легко розпізнаються шляхом опозиціонування: простий / складний (або складений) член речення. Тому кваліфікація утворення як складеного або складного члена речення засвідчує його статус як *аналітичної конструкції*.

Граматичною основою розгляду морфолого-флективного аналітизму може бути теорія формальної недостатності окремих мовних фрагментів у реалізації тих чи інших облігаторних морфологічних значень, оскільки аналітичною постає та форма, в якій реалізується певне морфологічне значення поза межами відповідної словоформи [30, 33], пор. також: [50, 84-85; 32, 248]. Водночас окремі лінгвісти наголошують, що аналітичні форми „передають граматичні значення не лише „поза словом”, але й „всередині слова” завдяки структурним елементам основного слова, і граматичне значення аналітичної форми стосується не до повнозначного слова, а до усієї форми загалом” [4, 62-63]. Таке твердження є цілком логічним, оскільки допоміжний елемент разом з основним складають цілісність, що тільки у своїй даності реалізує відповідну граматичну семантику: *буду працювати, на морі* та ін.

Отже, аналітична форма – це семантично нерозкладне поєднання повнозначного і службового компонентів, що прямує до щонайповнішої граматизації (= перетворення лексичної одиниці у граматичний показник, пор. еволюцію і сучасний вияв форм майбутнього складного в українській мові: *співатиму, йтиму, чекатиму* і под.) службового елемента і функціонує у морфологічній парадигмі поряд із синтетичними формами, пор. статус допоміжного елемента *бути* у формах майбутнього часу, який інколи кваліфікують як „збляклий” [41, 94-95] або як „релятивно-регресувальне напівслово” [45, 20]. Твердження про те, що „словосполучення, яке розуміється як форма, не містить у собі суперечності” [3, 29], є не зовсім коректним, якщо словосполучення розглядати як поєднання повнозначних слів. У тому ж разі, коли словосполучення кваліфікувати як поєднання двох і більше будь-яких слів, тоді така думка є цілком слушною. Але ця некоректність постає актуалізованою тільки на синхронному зрізі, а в діакронному плані – це цілком є виправданим. Очевидно, певні сполуки слів можуть або лексикалізуватися з поступовим утворенням фразем, або морфологізуватися з послідовним перетворенням такої сполуки в аналітичну форму відповідної словозмінної парадигми.

Думка про те, що аналітичні конструкції є не формами слова, а особливого типу словосполученнями, основним завданням яких є вираження якісних відношень, ґрунтується на тому, що службові слова подібно до синтетичних форм слова певною мірою можуть виконувати функції морфем, хоча це не дає підстав для наголошення на їхній функційній еквівалентності [37, 104]. Останнє дозволяє констатувати, що аналітичні і синтетичні форми являють собою якісно різні утворення [37, 104]. Очевидно, такий підхід ґрунтується на тому, що потенційно допоміжний компонент аналітичної форми легко може змінювати свою позицію в реченнєвій структурі: *Я сьогодні буду працювати над редагуванням свого попереднього реферату* = *Я буду сьогодні працювати над редагуванням свого попереднього реферату* = *Я сьогодні працювати буду над редагуванням свого попереднього реферату* = *Я сьогодні працювати над редагуванням буду свого попереднього реферату* / **Я сьогодні працювати над*

редагуванням свого *буду попереднього реферату* / *Я сьогодні працювати над редагуванням свого *попереднього буду реферату*. Попри те, що відбувається позиційне переміщення допоміжного елемента, його зв'язок з основним словом є сильним, оскільки тільки в комплексі „бути + -ти/ть” реалізується значення майбутнього часу, форми якого входять у цілісну словозмінну дієслівну парадигму. Не цілком мотивованою постає критика цього погляду як парадигмоцентричного і його протиставлення семантико-категорійному [51, 29], оскільки перший є формально-категорійним (вузьким), а інший – функційним (широким).

В.С. Храковський вважає, що у функційній морфології поняття „аналітична конструкція” втрачає свою актуальність, а суттєвими постають поняття „аналітична словоформа” й „аналітичне слово” [43, 221]. Аналітичні форми слова можна вирізнити тільки у мовах з розвинутими морфологічними формами як облігаторними елементами мовної структури. Окремі лінгвісти констатують, що для встановлення аналітичності певної форми варто спочатку визначити повний інвентар граем і квазіграем мови [30, 338], і тоді будь-яка сполука слів, що виражає певне лексичне значення разом з певною граемою або квазіграемою, є аналітичною формою. Своєрідний критерій визначення аналітичної форми запропонував свого часу А.І. Смирницький: нехай Е – це словосполучення (мови Z), що виражає певне лексичне значення L й окреме „підозріле” значення Y. Е являє собою аналітичну форму лексеми „L”, якщо а) в інших випадках Y виражається в мові Z синтетично або в крайньому разі якщо б) Y належить до такої категорії, в якій інші значення виражаються в мові Z синтетично [39].

До морфологічних виявів аналітизму належать: 1) аналітична форма майбутнього часу недоконаного виду; 2) аналітична форма давноминулого часу; 3) форми умовного способу; 4) форми третьої особи однини і множини імператива; 5) форми майбутнього і минулого часу предикативів; 6) аналітичні форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників; 7) аналітична форма вищого ступеня порівняння прислівників. Неоднозначно визначається статус особи у формах минулого і давноминулого часу, оскільки окремі лінгвісти (Т.П. Ломтев та ін.) вважають елементи типу *я / ми, ти / ви, він (вона, воно) / вони* аналітичними префіксами. Якщо виходити із тези про заповнення аналітичною формою позиції одного члена речення, то утворення типу *я пішов / ти працював / він читав* не можуть бути віднесені до аналітичних у силу реалізації ними двох синтаксичних позицій – підмета і присудка. Хоча реалізація препозитивними елементами категорійно-особової семантики ніякою мірою не заперечує цієї думки. Очевидно, це частковий вияв категорійного аналітизму, де морфологічний аналітизм не усталився синтаксично (до цього типу наближеним постає вияв граматичного значення роду поза іменником: *нова потурі, красива ебосі* тощо. Останню групу поширюють також іменники – найменування професій, звань, типу занять, соціального статусу. Мотивація граматичного роду в таких випадках актуалізована ознакою біологічної статі, пор. *жінка-лікар, дівчина-агроном* (найслабший вияв, оскільки синтаксична форма кореляції і семантика апозитивності сигналізують про наявність двох синтаксичних позицій і відповідно двох членів речення) й *отоларинголог констатувала, академік підтвердила; На титання, чи був він знайомий з убитим полковником Єрохіним, депутат сказала: "Така людина в Донбасі була"* (Українська правда. – 2006. – 1 вересня) (в таких утвореннях граматичний рід іменника детермінує форму роду дієслова-присудка).

Статус часткового вияву аналітизму мотивований тим, що в аналітичному утворенні тільки окремі категорійні форми репрезентовані як аналітичні, інші ж – є синтетичними (пор. для дієслів минулого часу – це число; для іменників – це число, відмінок). А саме це може бути визначеном визначальним у силу того, що в українській (подібно і в інших слов'янських мовах) граматичні значення реалізуються комплексно. Складаючись як мінімум з двох елементів, аналітична одиниця „на рівні цілісної аналітичної словоформи значення її компонентів, що доповнена спільною граматичною семантикою, відтворюваною нею загалом, постає чітко оформленим найменшим відрізком мисленнєвого процесу – одним концептом” [45, 22].

Наявні також сумніви щодо віднесення аналітичного ступенювання прикметників до аналітичних форм, оскільки слова „більш” / „менш” у таких сполуках зберігають своє лексичне значення, що унеможливує їхнє перетворення в показники морфологічного значення [36, 562]. Так, В.В. Виноградов вважав постання аналітичних форм ступенів порівняння одним із доказів загальної тенденції до аналітизму, констатуючи, що аналітичні форми, значення яких у другій половині XIX ст. посилювалось, далі виступають як основа аналітизму, його морфологічний плацдарм: вони готують можливість аналітичного вжитку ступенів порівняння від іменників чи їхнє використання з якісним значенням і відповідне утворення від обставинних прислівників [6, 200-204] (пор. сумніви щодо цього в [10, 92]). В українській мові активізація аналітичних форм ступенів порівняння значною мірою була спричинена „особливостями наближення” розвитку української і російської мов, сьогодні ж намітилася тенденція поступової активізації синтетичних форм вищого і найвищого ступенів порівняння.

Аналіз специфіки синтетичності й аналітичності здебільшого ґрунтується на врахуванні закономірностей двох систем – іменникової і дієслівної. Для першої властивою постає послідовна міжвідмінкова внутрішньокатегорійна конвергенція й поступова втрата самої категорії, принаймні її формальної репрезентації (пор. еволюцію відмінкової системи в болгарській мові; можливо, таким виявом є розширення кількісного складу невідмінюваних іменників – загальних і власних назв у

слов'янських мовах), то для дієслівної притаманні два напрями: з одного боку, поступова редуція окремих форм (наприклад, особових форм та ін.), а з іншого, збільшення репрезентативності категорійних форм (категорія часу) (див. також: [35, 55]). У дієслівній системі наявні окремі елементи, які можна характеризувати як відносний аналітизм: інфінітив, дієприслівник, особливий статус форми *є* (її інколи кваліфікують як окресму частину мови – зв'язку (В.О. Горпинич та ін.), двовидові дієслова ([15, 28-32; 16, 144-156]; див. також: [33, 128-129; 20, 79]), нейтралізація ознаки роду у формах теперішнього і майбутнього часу (*Хлопець співає / Дівчина співає / Хлоп'ятко співає*).

Щодо транспозиційно-способових форм типу *А вони й піди на той час* (пор. зауваги в Т.Б. Астен [3, 35]), то це вторинні їхні функції, системність яких постає відносною, і про їхній функційний аналітизм можна говорити тільки у вторинних виявах. До таких слід віднести форму інфінітива, що тільки у внутрішньореченнєвій структурі набуває відповідних ознак іменниковості чи дієслівності (*Працювати – ось найбільше покликання людини-творця і Працювати будете сьогодні в майстернях*, пор. розгляд двоїстої природи інфінітива І.Р. Вихованцем [8]). Форми типу *скік, стриб, бух, бах* [11, 93-95] визначають або корелятами дієслів, або словозмінними формами відповідних дієслів (В.В. Виноградов, М.В. Панов, О.М. Пешковський), або „самостійними в граматичному плані аналітичними дієсловами” [46], або їх виводять за межі дієслівності в силу відсутності визначальної ознаки граматичних відношень – обов'язковості, пор. *стрибати – стриб, хлюпати – хлюп*, але: *читати – ?, писати – ?, робити – ?, працювати – ?, мислити – ?* [20, 81]. Очевидно, вияв таких утворень обмежений лексемами на позначення активної дії. Водночас до „незаперечно аналітичних дієслів” інколи зараховують лексеми типу „*тю-тю*”, „*ні гу-гу*”, „*ні бум-бум*” [20, 82-83], пор. також: [47]. Цей ряд можна продовжити й інтер'єктивними типу *соб!*, *цабе!*, які свого часу вирізняв О.О. Потєбня і стверджував, що вони складають один з визначальних компонентів речення – присудковий, поза яким речення у слов'янських мовах не існує.

В іменниковій системі особливий статус належить так званім невідмінюваним іменникам, яких сьогодні, наприклад, в українській мові разом з власними іменами нараховується більше п'яти тисяч. Аналітизм вияву їхніх граматичних значень роду, числа і відмінка є функційно опосередкованим, оскільки у відповідному атрибутивному компоненті певне значення відображується.

Розглядаючи аналітизм, слід виходити з того, що більшість формулювань аналітизму ґрунтуються в принципі на опозиції: аналітизм одиниць й аналітизм відношень [42, 6-7], у якій перший елемент охоплює морфологічні явища, а інший – синтаксичні явища. Досить аргументованою постає думка, що протиставлення морфологічного і синтаксичного аналітизму не є досить емним, оскільки поза увагою залишаються дифузні явища. В аналітизмі відношень структурні і категорійні показники одного повнозначного елемента встановлюються із його відношень з іншими повнозначними елементами: *Залишок – кілька сотень гривень. Очі – два озера людської води* (М.Коцюбинський). *Студентів із десять сиділо на східях невеселими*. Морфологічний аналітизм (особливо невідмінювані іменники, абрєвіатури) попадають до аналітизму відношень, оскільки формальні ознаки цих слів виявляються тільки в контексті словосполучення або речення [Там само: 6-7]. Такий підхід постає вельми привабливим, але він охоплює тільки окремі аспекти вияву аналітичних тенденцій, оскільки синтаксичний аналітизм поширюється на різноманітні інноваційні процеси у словосполученні (*завтра кафедра, наступна „Театральна”*), простому (*Я проти такої педагогіки; Годинник на стіні; Дівчина з хутора; Хлопець мікати; Діти на екскурсії; Телепатія. Скільки різноманітних емоцій викликає це слово*) і складному (*Хлопці підійшли до села поночі. Щоб ніхто не побачив. Щоб не потривожити своїх рідних* (А.Яна)) реченнях. Морфологічний аналітизм охоплює різноманітні вияви номінації (особливості засвоєння і функціонування невідмінюваних іменників, аналітичні дієслова), аналітизм граматикалізації (постання і розширення групи аналітичних форм дієслова і прикметника), аналітизм категоризації (утворення окремих лексико-граматичних класів слів з аналітичними категорійними властивостями – предикативи, аналіт-прикметники (за М.В.Пановим)) й аналітизм граматизації (набуття граматичною формою спроможності передавати два або більше корелятивних граматичних значення).

Синтаксичний аналітизм є значно емнішим у силу універсальності самого синтаксису і відображення в ньому найновітніших тенденцій (пор. хрестоматійне визначення частин мови як усталених форм членів речення (В.В. Виноградов, О.М. Пешковський, В.В. Бабайцева та ін.), оскільки в морфології ніколи не може постати те, чого не було або немає в синтаксисі. До виявів синтаксичного аналітизму належать різноманітні випадки різних ступенів „складності” позиції члена речення, видозміни у структурі словосполучення і речення, внаслідок яких порушується усталена лінеарність, розрив цілісної структури складного речення тощо. До функційного аналітизму належать різноманітні аналітичні конструкції, що за своєю регулярністю наближаються до аналітичних форм, але не постають рівнорядними з ними. Розмежування аналітизму на рівні форми і на рівні семантики дозволяє простежити і виявити основні / неосновні тенденції асиметрії мовного знака і водночас підтвердити тезу щодо реалізації морфологічного значення поза власною формою (в цьому разі не акцентовано наявність / відсутність відповідного флексійного потенціалу, пор. статус так званих невідмінюваних іменників і кваліфікацію кінцевого елемента таких лексем як *фіналі*) і вияв певної семантики тільки в межах цілісної сполуки слів (підтвердженням цього виступають цілісні словосполучення: *кожен з нас, один з учнів*,

п'ять хлопців, дівчина з красивим волоссям, подорож з Донецька до Києва). Її ускладнення належить до модифікаційних реалізацій і може бути витлумаченом як ускладнення синтаксичної позиції в межах тієї самої синтаксичної форми: *прагнути розпочинати вивчати, повинні завершити будувати*. В останньому випадку проблемним є визначення статусу синонімічних конструкцій типу *прагнути розпочинати вивчення, повинні завершити будівництво*, що можуть розглядатися як особливий вияв функційного аналітизму, пор. аналогічні кореляти: *почати розмовляти і почати розмову, завершувати пропагувати і завершувати пропаганду*. Номіналізаційні тенденції в сучасному синтаксичному ладі слов'янських і германських мов засвідчують збільшення кількості описових іменникових предикатів, послаблення внутрішньословосполученських і внутрішньореченських, внутрішньотекстових зв'язків, що розширюють загальне тло функційного аналітизму.

1. Адмони В.Г. Развитие родительного падежа в германских языках // Проблемы грамматического строя германских языков. – М.: Наука, 1963. – С. 99-115.
2. Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1990. – 168 с.
3. Астен Т.Б. Аналитизм в морфологии имени: когнитивный и прагматический аспекты. – Ростов н/Д: Изд-во Ростовского государственного экономического университета, 2003. – 264 с.
4. Баклушин А.В. Аналитичність і флективність в системі і тексті (на матеріалі сучасного мови). – Иркутск: Изд-во Иркутского университета, 1989. – 184 с.
5. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1955. – 416 с.
6. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.
7. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 287 с.
8. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
9. Вихованець І.Р. Аналітизм // Українська мова. Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія ім. М.Важана, 2000. – С. 23.
10. Воронников В.Л. О грамматическом статусе аналитических форм компаратива в русском языке // Словарь и культура русской речи. – М.: Индик, 2001. – С. 82-96.
11. Долин Ю.Г. К вопросу о грамматической природе форм типа «хлоп» в современном русском языке // Русский язык в школе. – 1970. – № 5. – С. 93-95.
12. Дубова О.А. Типологічна еволюція морфологічних систем української та російської мов. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – 302 с.
13. Жирмунский В.М. История немецкого языка. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1956. – 382 с.
14. Жирмунский В.М. Об аналитических конструкциях // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М., Л.: Наука, 1965. – С. 7-18.
15. Загнітко А.П. Аналітизм у системі дієслівних категорій // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 28-37.
16. Загнітко А.П. Внутрішньореченнева предикатність і предикативність іменників в інтерпретації О.О.Потебні // О.О.Потебня й актуальні питання мови та культури: Зб. науков. праць. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 282-289.
17. Зиндер Л.Р., Строева Т.В. Историческая морфология немецкого языка. – Л.: Просвещение, 1968. – 263 с.
18. Калимуллина В.М. Номинативная лексико-фразеологическая парадигма в английском языке // Сб. научн. трудов Моск. гос. пед. ин-та иностр. языков. – Вып. 171. – М.: Изд-во МГПИИЯ, 1981. – С. 89-96.
19. Канза Роже. Описательный способ выражения семантического предиката в современном русском языке (предикат со значением состояния человека): Автореф. ... канд. филол. наук. – М., 1992. – 217 с.
20. Клобуков Е.В. Аналитические глаголы в русском языке // Жизнь языка: Сб. к 80-летию М.В.Панова. – М.: ЯРК, 2001. – С. 72-86.
21. Колесников А.А. Грамматические категории имен существительных современного русского языка в плане отображения действительности: Автореф. ... канд. филол. наук. – Днепропетровск, 1974. – 21 с.
22. Колесников А.А. Семантическое обеспечение грамматических форм имен существительных в современном русском языке: Дис. ... докт. филол. наук. – Измаил, 1988. – 427 с.
23. Колесников А.А. Аналітизм в граматическій системі сучасного російського мови. – Измаил: Изд-во Измаил. ун-та, 1992. – 187 с.
24. Колесников А.А. К проблеме парадигматико-компенсирующих свойств аналитических форм в системе современного русского языка // Филологические науки. – 1994. – № 1. – С. 70-79.
25. Левит З.Н. Об отличительных признаках фразеологических эквивалентов слов и синтаксических словосочетаний во французском языке // Вопросы лексикологии и грамматики иностранных языков. – Мн., 1963. – С. 18-29.
26. Левит З.Н. О понятии аналитической лексической единицы // Проблемы аналитизма в лексике. – Вып. 1. – Мн., 1967. – С. 14-21.
27. Леков И. Общность и многообразие в грамматическом строе на славянских языках. – София, 1958. – 231 с.
28. Леков И. Отклонения от флективного строя в славянских языках // Вопросы языкознания. – 1958. – № 2. – С. 45-51.
29. Медникова Э.М. Разграничение понятий „свободное сочетание“, „фразеологическая единица“, „аналитическая лексическая единица“ // Проблемы аналитизма в лексике. – Вып. 1. – Мн., 1967. – С. 91-99.
30. Мельчук И.А. Курс общей морфологии. Слово. – Т. I. – М.; Вена: ЯРК, 1997. – 416 с.
31. Мухин А.М. Функциональный критерий в морфологии (В связи с вопросом об аналитических формах слова) // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М., Л.: Наука, 1965. – С. 194-208.
32. Норман Б.Ю. Грамматика // Общее языкознание / Под ред. А.Е.Супруна. – Мн.: Вышшая школа, 1983. – С. 200-311.
33. Панов М.В. Позиционная морфология русского языка. – М.: ЯРК, 1999. – 356 с.
34. Ремчукова Е.Н. Креативный потенциал русской грамматики. – М.: Изд-во РУДН, 2005. – 329 с.
35. Руберт И.Б., Гендизе Н.К. Аналитические тенденции в языковой эволюции // Филологические науки. – 2003. – № 1. – С. 42-59.
36. Русская грамматика – Т. I. М.: Наука, 1980. – 788 с.
37. Серебренников Б.А. К вопросу о „морфологизме“ // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М.; Л.: Наука, 1965. – С. 99-111.
38. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. – М.: Наука, 1988. – 242 с.
39. Смирницкий А.И. Аналитические формы // Вопросы языкознания. – 1956. – № 2. – С. 18-28.
40. Стеблин-Каменский М.И. Грамматика норвежского языка. – М., Л.: Наука, 1957. – 242 с.
41. Сухотин В.П. Синтаксическая роль инфинитива в современном русском языке // Кабардино-Балкарск. гос. пед. ин-т. Уч. зап. факультета языка и лит-ры. – Вып. 1. – Нальчик, 1940. – С. 91-101.
42. Хайров Ш.В. Аналитические предикатные выражения в славянских языках: Дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1985. – 234 с.
43. Храковский В.С. Аналитическая конструкция, аналитическая словоформа, аналитическое слово // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М., Л.: Наука, 1965. – С. 42-51.
44. Цыганова Т.В. Соотношение синтетических и аналитических форм глаголов в древнерусском и современном русском языках: Автореф. ... канд. филол. наук. – Саратов, 1999. – 22 с.

45. Чесноков П.В. Явление переходности между словом и единицами ближайших к нему уровней // Переходность и синкретизм в языке и речи: Межвузовск. сб. научн. трудов. – М.: Изд-во Моск. пед. ин-та, 1991. – С. 11-24.
46. Шарафутдинов Д.Р. Аналитические глаголы в современном русском языке: к вопросу о глагольных междометиях // Русская глагольная лексика: пересечение парадигм. – Екатеринбург: Изд-во Екатеринбургск. ун-та, 1997. – С. 47-61.
47. Швец Р.Д. Глагольно-междометные формы в восточнославянских языках. – Киев-Одесса, 1976. – 132 с.
48. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. – К.: ВД „Академія“, 2004. – 406 с.
49. Ярцева В.Н. Проблема аналитического строя и формы анализа // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М., Л.: Наука, 1965. – С. 58-69.
50. Schmidt W. Grundfragen der deutschen Grammatik. – В., 1965.
51. Trnka B. Rapport sur question III // Actes du Sixième congrès de linguists. – Paris, 1948. – P. 145-167.

Problems of contemporary grammatical analyticity with consistent differentiation of morphological and syntactic analyticities are researched. Also analytical configurations and analytical constructions are bounded. Specificity of substantive and verbal systems is defined. The substantive and verbal systems determine different tendencies of analytisation in grammatical language order. Peculiarities of functional analyticity and its correlation with morphological and syntactic analytical configurations and constructions are ascertained.

Key words: grammatical analytic, substantive, verb, morphological form's.

УДК 811.161.2'367.624 + 366.56

ББК Ш 12

Катерина Городенська

ВЛАСНЕ-ПРИСЛІВНИКОВА Й ТРАНСПОЗИЦІЙНА СФЕРА СТУПЕНЬОВАНИХ ПРИСЛІВНИКІВ З ПЕРВИННОЮ ЯКІСНО-ОЗНАЧАЛЬНОЮ СЕМАНТИКОЮ

У статті обґрунтовано функціональну специфіку компаративів і суперлативів з первинною якісно-означальною семантикою на тлі функціональних характеристик інших семантичних груп означальних прислівників. Визначено параметри використання ступеньованих прислівників у позиції своїх базових якісно-означальних прислівників та в ролі компаративних і суперлативних присудків простих ускладнених речень з інфінітивним підметом.

Ключові слова: якісно-означальні прислівники, компаративи, суперлативи, придієслівний другорядний член речення, інфінітивний підмет, транспозиційна синтаксична сфера.

За семантико-синтаксичними ознаками прислівники української мови поділено на два великі класи (розряди), для означення яких вживають різні терміни. Перший, який відбиває специфіку прислівника як частини мови похідного характеру і передає таку семантику відношень, якої не виражають інші частини мови, називають власне-обставинними, або обставинними [1, 186–190; 2, 302–307], обставинними, або предметно-обставинними прислівниками в межах атрибутивних прислівників [7, 59]. Другий клас (розряд) відомий як обставинно-атрибутивні, або атрибутивні [1, 186 – 187], означальні [2, 302-303] та означальні, або означально-обставинні знову ж таки в межах атрибутивних [7, 59]. Домінанту означальних (атрибутивних) прислівників становлять якісно-означальні, характерними рисами яких вважають у традиційній граматиці їхню співвіднесеність з прикметниками, вираження якісної ознаки іншої ознаки – процесуальної або статичної, здатність утворювати форми ступенів порівняння, безвідносної міри якості та суб'єктивної оцінки якості [6, 435]. У новіших граматичних дослідженнях атрибутивне придієслівне вживання прислівників так само порівнюють з атрибутивним уживанням прикметників з опорними іменниками. І. Р. Вихованець, зокрема, зазначав, що “атрибутивні прислівники виражають значення якісної характеристики дії і займають переважно переддієслівну позицію у структурі речення, як і прикметники щодо опорного іменника” [1, 187].

На противагу традиційним описам у них спростовано словозмінний статус категорії ступенів порівняння прислівників, бо вона ґрунтується на їхніх синтаксичних, морфологічних і словотвірних характеристиках. Саме тому її витлумачено як морфолого-синтаксико-словотвірну категорію, що розташована між власне-морфологічними і синтаксичними категоріями й пов'язана зі словотвірним рівнем мови [1, 189; 5, 36]. На основі структурно-функціонального аналізу ступеньованих прислівників встановлено, що вони є транспозиційно-модифікаційними утвореннями. Їхній транспозиційний характер засвідчує те, що прислівники вищого та найвищого ступенів порівняння транспонуються переважно в синтаксичну сферу дієслова, а на модифікаційні зміни вказує семантична відмінність цих форм від вихідних, яку реалізують словотвірні засоби – суфікси *-ш-*, *-іш-*, префікс *най-* та аналітичні компоненти *більш/менш*, *найбільш/найменш* [5, 74]. Ця семантична відмінність модифікаційного характеру, експлікована словотвірними засобами, а також нерегулярність утворення компаративів і суперлативів дали підстави І.Р.Вихованцеві надати категорії ступенів порівняння прислівників статус категорії словотвірного типу, а прислівники вищого та найвищого ступенів і їхні вихідні прислівники кваліфікувати різними словами, а не формами того самого слова [1, 189].

У зв'язку з таким витлумаченням співвідношення між ступеньованими прислівниками і їхніми вихідними якісно-означальними прислівниками постає проблема розмежування цих прислівників і за функціонально-синтаксичними сферами. Традиційно якісно-означальні прислівники закріплені за синтаксичною функцією обставини, хоч деякі з них можуть виконувати синтаксичні функції й інших частин мови – функцію присудка дієслова, функцію підмета чи додатка іменника, функцію означення прикметника,

причому, виконуючи ці різні синтаксичні ролі, прислівник не перестає бути прислівником, так само як іменник, що може виступати підметом, додатком, присудком, означенням та обставиною [6, 430-431].

У функціонально-синтаксичній концепції прислівника І. Р. Вихованця якісно-означальні прислівники закріплені за позицією некерованого придієслівного другорядного члена, що поєднується з опорним дієсловом формою підрядного зв'язку – приляганням, яке передає зв'язок залежного слова з головним за змістом [2, 299].

Компаративи й суперлативи від якісно-означальних прислівників як одиниці складної за своєю природою категорії ступенів порівняння виявляють специфіку в синтаксичному функціонуванні. З одного боку, вони вживаються в позиції своїх вихідних якісно-означальних прислівників, а з другого – у своїх власних, зумовлених їхнім транспозиційним статусом. Параметри функціонування таких ступеньованих прислівників залежать і від семантики їхніх вихідних якісно-означальних прислівників. Компаративи й суперлативи, утворені від означальних прислівників локативної семантики, що можуть мати валентний зв'язок з локативними предикатами або ж невалентний з дієслівними предикатами іншого лексико-семантичного наповнення, успадкували від них формально-синтаксичну позицію керованого придієслівного другорядного члена речення і детермінантну позицію [4, 7-8], тоді як компаративи й суперлативи, співвідносні з означальними прислівниками суто якісної ознаки дії, стану чи процесу, можуть виконувати лише функцію некерованого придієслівного другорядного члена речення, пор.: *Молодь живе цікавіше; Діти співають голосніше; Зірка сяє яскравіше*. Характерною особливістю вживання таких компаративів, що представляють найпериферійнішу ланку прислівного підпорядкування, є валентно зумовлена потреба в залежному від них другорядному члені речення зі значенням об'єкта порівняння, оскільки без нього речення постає як граматично і семантично незавершене. Специалізованими засобами його вираження є знахідний відмінок іменника з прийменником за та родовий з прийменником від (од), а також порівняльний зворот, до складу якого входить порівняльний сполучник *ніж/аніж*, зрідка – *чим, як* (зі значенням *ніж*), пор.: *Молодь живе цікавіше за (від) дорослих; Молодь живе цікавіше, ніж (чим) дорослі; Діти співають голосніше за (від) артистів; Діти співають голосніше, ніж (чим) артисти; ... довгі черги легше додало старше покоління, аніж молодь* (Україна молода, 7.07.2006).

Використання цих засобів залежить від ускладнення об'єктного значення локативною, темпоральною та означальною семантикою. У разі його семантичного ускладнення вживають порівняльний зворот зі сполучником *ніж/аніж*, пор.: *У місті молодь живе цікавіше, ніж (чим) у селі; Увечері діти кричать голосніше, ніж/аніж (чим) уранці; Вечірня зірка сяє яскравіше, ніж/аніж (чим) ранкова; Тут [у північних землях Володимирівської держави] християнство ширилося... млявіш, як у корінній Україні* (І. Огієнко); *Цього року яблука коштували не дорожче, ніж минулого* (Україна молода, 6.04.2006).

Суперлатив з первинною якісно-означальною семантикою, уживаючись у позиції придієслівного другорядного члена речення, не потребує для граматичного і семантичного завершення речення залежного компонента зі значенням об'єкта виокремлення, пор.: *Молодь живе найцікавіше; Діти кричать найголосніше; Зірка сяє найяскравіше*.

Крім свого первинного атрибутивного сектора, деякі якісно-означальні компаративи і суперлативи (точніше, правильніше, вірогідніше, найвірогідніше та ін.) мають ще й периферійний, який ґрунтується на семантиці суб'єктивної модальності й зумовлює переміщення їх у детермінантну позицію, а саме в позицію вставних слів, пор.: *Вони не знають про це, точніше, удають, що не знають; Найвірогідніше, ця зустріч не відбудеться*. Саме тому такі ступеньовані прислівники виводять з класу якісно-означальних і виокремлюють у групу прислівників з модальним значенням [5, 70].

Щодо транспонування у формально-синтаксичну позицію присудка, то ступеньовані прислівники з первинною якісно-означальною семантикою обмеженіше, порівняно з іншими семантичними групами означальних прислівників, зокрема міри й ступеня [3, 54], проникають у синтаксичну сферу дієслова. Воно можливе лише в семантично неелементарних простих реченнях, підметову позицію яких заповнює інфінітив, пор.: *Ходити ставало важче; Ходити було найважче увечері; Їздити стало краще; Їздити було найкраще в понеділок; Малювати стало гірше; Малювати було найгірше ввечері; Дихати ставало легше; Дихати було найлегше в основному бору*. Характерно, що в присудкову позицію компаративи та суперлативи потрапляють не самостійно, а за допомогою дієслівної напівзв'язки *ставати/стати* або зв'язки *бути* в певній часово-особовій формі, до того ж ця група компаративів і суперлативів семантично обмежена, бо охоплює такі оцінні ступеньовані прислівники, як *важче (найважче), тяжче (найтяжче), легше (найлегше), простіше (найпростіше), гірше (найгірше), краще (найкраще), ліпше (найліпше), дешевше (найдешевше), дорожче (найдорожче)* та ін. В українських народних прислів'ях і художній літературі зафіксоване широке вживання цих компаративів та суперлативів із керуванням другорядним членом речення на позначення об'єкта порівняння, вираженим також інфінітивом і порівняльним сполучником *ніж/аніж*, зрідка – *чим, як*, пор.: *Лучче [краще] вкрати, чим напратити* (Укр. прислів'я); *... сміятись краще все-таки, ніж плакати* (Л. Костенко); *Ненавидіти легше, ніж любити* (В. Гей); *Руйнувати легше, ніж будувати* (В. Скуратівський).

Другий тип речень з інфінітивним підметом та компаративним прислівниковим присудком, що має первинну якісно-означальну семантику, становлять ті, керований другорядний член речення яких зі

значенням об'єкта порівняння виражений іменником конкретної семантики і в межах об'єктного значення співвідноситься з компаративним присудком, пор.: *Виготовити двигун простіше й дешевше, ніж колеса* (Україна молода, 8.06.2006); *... людині природніше бачити подібного до себе, аніж протилежність* (Знання та праця, 1990, №10).

Третій тип речень з інфінітивним підметом та компаративним прислівниковим присудком охоплює ті конструкції, керований другорядний член яких передає об'єктно-просторову та об'єктно-темпоральну семантику: *... тепер у садку краще обідати, ніж у хаті* (І. Нечуй-Левицький); *Працювати в селі було важче, ніж у місті; Зараз простіше, ніж 20-30 років тому, купити телескоп зарубіжного виробництва* (Україна молода, 7.06.2006); *Ійти йому сьогодні було легше, аніж учора* (А. Дімаров).

Для присудкового прислівникового суперлатива, пов'язаного з інфінітивним підметом, позиція керованого другорядного члена речення з об'єктною семантикою є факультативною, пор.: *Їхати сьогодні на роботу було найважче; Критикувати найлегше; Виготовляти ці речі в Україні найвигодніше*.

Подібно до компаративних та суперлативних прислівників з первинним значенням місця, такі ж прислівники з первинною якісно-означальною семантикою вживаються в предикативній позиції семантично неелементарних простих речень, підметову позицію яких заповнює інфінітив зі значенням руху, а керовані другорядні члени речення виражають значення вихідного або кінцевого пункту руху: *Їздити звідси на роботу легше; Ходити туди зручніше; Носити звідси туди воду важче*. Замість зв'язкового компонента *бути* в цих реченнях може вживатися тире, що надає їм спонукального характеру, перетворює їх на речення-заклики, пор.: *Стрибати – краще! Писати – ліпше! Купувати – дешевше! Продавати – дорожче! Співпрацювати – найвигодніше!* Предикативно вжиті компаративи можуть мати також керованого другорядного члена речення з об'єктною семантикою, вираженого формою *за всіх* або *від усіх*, що вказує на цілковите перевершення всіх потенційних об'єктів-суперників, пор.: *Стрибати – краще за (від) усіх! Писати – ліпше за (від) усіх! Купувати – дешевше за (від) усіх! Продавати – дорожче за (від) усіх* [4, 9].

Присудковий прислівниковий компаратив, зокрема, *краще, ліпше, гірше* і под., у семантично неелементарному простому реченні може пов'язуватися й з іменниковим підметом, вираженим предикативним іменником: *Краще сором, ніж голодна смерть* (М. Кропивницький); *Людська заздрість – гірше, як слабкість* (М. Матіос).

На противагу компаративним прислівникам із первинною локативною семантикою компаративи з первинною якісно-означальною семантикою не можуть виступати в ролі відкомпаративних просторових прийменників або кількісно-просторових чи кількісно-обмежувальних прийменників, тобто вони зовсім не транспонуються у сферу слів-морфем.

Отже, функціональна сфера ступеньованих прислівників з первинною якісно-означальною семантикою є найвужчою порівняно з відповідними сферами двох інших груп ступеньованих означальних прислівників – міри й ступеня та локативної семантики. Її репрезентує одна власне-прислівникова формально-синтаксична позиція придієслівного другорядного члена речення й одна транспозиційна, спрямована в синтаксичну сферу дієслова – формально-синтаксичну позицію присудка семантично неелементарного речення з інфінітивним та іменниковим підметом. У периферійній детермінантній позиції можуть виступати лише поодинокі ступеньовані якісно-означальні прислівники, що передають ще й суб'єктивну модальність.

1. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
2. Іван Вихованець, Катерина Городенська. Теоретична морфологія української мови. – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 398 с.
3. Городенська Катерина. Синтаксична сфера компаративних і суперлативних прислівників міри й ступеня // *Ucrainica II. Současna ukrajinstika. Problemy jazyka, literatury a kultury: Sbornik článků*. 3. Olomoucké symposium ukrajinstů 24 – 26. srpna 2006. – Olomouc, 2006. – 1. část. – S.53 – 58.
4. Городенська К.Г. Синтаксичні позиції ступеньованих прислівників з первинною локативною семантикою // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: 36. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – Вип. 2. – С.6-11.
5. Костусь Н.М. Категорія ступенів порівняння у граматичній системі української мови: Дис. ... канд. філол. наук. – Луцьк, 1998. – 227 с.
6. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
7. Чапля І.К. Прислівники в українській мові. – Х.: Вид-во ХДУ, 1960. – 124 с.

The functional specific features of comparatives and superlatives expressing a genetically primary qualitative-attributive meaning in the light of functional peculiarities of other semantic groups of qualitative adverbs have been defined. The principles of the use of adverbs that have degrees of comparison in the position of their basic qualitative-attributive adverbs and in the function of comparative and superlative predicates of simple complicated sentences with the infinitive subject have been outlined.

Key words: qualitative-attributive adverbs, comparatives, superlatives, the infinitive subject, the transposition-syntactic sphere.

УДК 81'373 611

ББК 81-211.2Ук.

Анатолій Зеленько

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ОБґРУНТУВАННЯ ТЕОРІЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

Статтю присвячено розгляду загальних питань теорії дериватології, зокрема статусу словотвірної підсистеми, наголошується на морфологічному способі словотворення.

Ключові слова: дериватологія, способи словотворення, статус словотвірної підсистеми.

Автор цієї розвідки звертається до визначення місця словотвірної системи у мовній системі, розрізняючи серед них основні та проміжні підсистеми. У русистичній та українській дериватології представлена авторитетно – О. А. Земською, О. М. Тихоновим, І. С. Улухановим, П. І. Білоусенком, М. І. Голянич, В. В. Грешуком, Є. А. Карпіловською, Н. Ф. Клименко та ін. Їх надбання значною мірою завдячують дериватологічній спадщині українського мовознавця І. І. Ковалика.

Зрозуміло, що конференція, присвячена ювілею ученого-дериватолога, дає підстави для підведення підсумків у галузі словотворення й постановки та розв'язання назрілих питань у цій сфері. Багато зроблено у сфері теорії та практичного аналізу у галузі словотворення, але, крім загальних проблем, впадають в око деякі, здавалося б, незначні. Їх ми й торкнемось у даній розвідці.

Насамперед, відзначимо, що, на жаль, у створенні теорії словотвору немає визначеності. І пояснюється це значною мірою небажанням дериватологів оперувати, найперше, загальнотеоретичними лінгвістичними категоріями форми й змісту, небажанням визнавати фактичний статус словотвору як окремої підсистеми.

Словотвірний аналіз уже відмежовується від морфемного, відповідно розрізняють словотвірну та морфемну будову слова. Але через те, що нібито не помічають морфемної підсистеми, то морфемний спосіб словотворення називають в українській слідом за русистами морфологічним.

До речі, ми вважаємо за необхідне виділити й морфологічний спосіб словотворення. Скажімо, в ономастичі констатується творення формою називного відмінка множини загальної назви топоніма (*сосни* – *сосни* (наз. відм. мн.) – *Сосни* (назва місцини, де колись був ліс)). Те ж можна сказати про родовий відмінок однини чи множини. До речі, це особливо помітно в антропонімії.

Ніяк не стане здобутком шкільного курсу з мови чітке розмежування категорій способу та засобу словотворення. Як не прикро, але це переноситься й у вузівську практику. Здається, час уже розрізнити словотворення за засобами (суфіксальний, префіксальний тощо) та способами (лексико-семантичний, морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний, морфемний та морфологічний), з одного боку, та констатувати те, що аббревіація лише супроводжує лексико-синтаксичний спосіб словотворення чи то на основі сурядного, чи то підрядного зв'язків компонентів (*радгосп, профорг, трудзагін, диван-ліжка*). Нелогічно розрізнити поєднання цілих, скорочених, усічених основ (коренів).

Мало вмотивоване розрізнення О. А. Земською чистого складання на основі сурядного й підрядного зв'язків (*диван-ліжка, водонепроникний*) та зрощення стосовно прикметників (*довгограючий*) [3, 177-178]. Зате цілком умотивоване віднесення до морфемного (а за О. А. Земською) суфіксально-префіксального морфологічного усічення твірної основи (*магнітофон* – *маг*) [3, 178]. Знову ж таки цілком невиправдано віднесено до цього способу фактично лексично-синтаксичний у випадку *швидкорозчинна (кава)* [3, 179]. Певні, що конверсію як специфічну форму словотворення шляхом зміни парадигми словозміни твірної слова слід віднести до морфолого-синтаксичного способу словотворення (*холодне, солодке, перше, зовнішнє, бобові*).

Тим більше, що перехід прикметників, прислівників в іменники кваліфікується як субстантивіація. Здається, усі міжчастиномовні переходи мають бути віднесені до одного – морфолого-синтаксичного словотворення.

Лексико-семантичний спосіб словотворення на основі метонімічного, метафоричного, функціонального переносів стосовно апелювання слід доповнити стосовно власних назв онімізацією та трансонімізацією (*наречена* – *магазин "Наречена"*, *Медея* – *магазин "Медея"*) [1].

Комбінування лексико-синтаксичного з морфемним (суфіксальним, префіксальним чи конфіксальним (суфіксально-префіксальним)) чи аббревіацією підтверджує наше припущення про необхідність ієрархізації різних способів словотворення на основі взаємозв'язку категорій змісту й форми лексичного та граматичного значень.

Здається контамінація (українські діалектні східнополіські *конозубка (коновка + зубка)* "корзинка для збирання грибів, ягід", *корзубець (корзина + зубка, зубець)* "корзинка для збирання грибів, ягід") та редуплікація (*дуже-дуже* без видозміни другого компонента та *сила-силена* – із зміною другого компонента) мають стати між лексико-синтаксичним та лексико-семантичним чи лексико-синтаксичним та морфемним способами словотворення [5].

Насторожує небажання українців нехтувати терміном конфікс. До речі, ще недоречніше, коли замість засобу формотворення й словотворення внутрішньої флексії (*село* – *сільський*) ведуть мову про чергування голосних та приголосних фонем.

Здається, ієрархія способів словотворення може постати такою: лексико-семантичний – лексико-синтаксичний – лексико-морфологічний – морфологічний – морфемний способи словотворення. Цю схему ієрархічного зв'язку способів словотворення підсилює їх комбінування. Адже щодалі засвоювана новостворена лексема нове значення виражає не лише поєднанням змістових компонентів, але й нових засобів вираження, що еволюціонують за мірою абстрагування й узагальнення їх значення (лексема – словоформа – морфема).

Визначення статусу словотвірної підсистеми неминуче зобов'язує співвіднести парадигматичні, синтагматичні зв'язки лексем зі словотвірними, а між ними визначити – епідигматичні поєднання лексем на основі власне словотвірних та лексичних (*земля* – *земляний* – *землянка, земля* – *земний* – *підземний*) зв'язків.

Визначення ієрархії та типології способів словотворення дає певні підстави для визначення сутності словотвірного значення, не співвідносного ні з лексичним, ні з граматичним. Можливо, його слід якось асоціювати з граматичною валентністю-сполучуваністю або уживаним деkim з мовознавців структурним значенням.

Аналіз словотворення якнайтісніше пов'язується із морфемофонологією (перетинаючись з морфемією та морфологією). Поки що як така не визначена морфемофонема. Це питання було вже предметом спеціального аналізу Н. Ф. Клименко [4], В. А. Глушенка, Ю. В. Ледняка, І. М. Рябіної [2], але далеке від розв'язку.

На жаль, явище морфонології аналізується в основному в аспекті вираження, а не змісту. До речі, у даному випадку знову ж таки дається взнаки нерозрізнення категорій змісту та форми, мови й мовлення.

Скажімо, фонема як функціональна значима одиниця складалась тривалий час поетапно. При сформуванні буквено-звукового давньогрецького письма підсвідомо було сформоване поняття фонем, назване звуком мови. І лише зусиллями ідеологів структурної парадигми у ХІХ ст. склалась фонологія, предметом дослідження якої стає фонологічна підсистема з фонемою як звуком мови, що розрізняє смислово значимі морфемні. В аспекті мови очевидна семасіологічна функція словотвірної чи формотвірної морфемі. Отже, стає необхідним знову ж таки в аспекті мови спробувати визначити функцію-значення морфемофонемі.

Мабуть, згадувані категорії змісту й форми, мови й мовлення мають бути доповнені категоріями синхронії та діахронії. Це очевидне стосовно морфемофонологічного рівня.

1. Белей О. О. Сучасна українська ергонімія: власні назви підприємств Закарпаття. – Ужгород: УжДУ, 1999. – 111 с.
2. Глушенко В. А., Ледняк Ю. В., Рябіної І. Н. Морфеміка і словообразование: Учеб. пособие для студентов филологических специальностей. – Славянск: СГПУ, 2004.
3. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по специальности № 2101 "Русский язык и литература". – М.: "Просвещение", 1973. – 304 с.
4. Клименко Н. Ф. Основы морфеміки сучасної української мови: Навч. посібник для студентів філол. факультетів університетів та педінститутів. – К.: ІЗМН, 1998. – 182 с.
5. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К., 1989.

The author speaks about general questions of theory of derivatology, marks the morphological method of word-formation.

Key words: derivatology, methods of word-formation, status of word-formation subsystem.

УДК 811.161.1-2'373[611-612]

ББК Ш 12

Світлана Соколова

ПРОБЛЕМА СТОВРЕННЯ ДВОМОВНОГО СЛОВНИКА ПРЕФІКСАЛЬНОЇ ДИВЕРГЕНЦІЇ

У статті обґрунтовано доцільність та запропоновано основні засади створення українсько-російського кореневого словника префіксальних дієслів, в якому відображено асиметрію семантичної структури багатозначних дієслів різних мов та відмінності їхньої префіксальної сполучуваності.

Ключові слова: дієслово, префікс, сполучуваність, дивергенція, порівняння.

Відомо, що семантична структура слів різних мов може бути відмінною, що спричиняє труднощі під час перекладу. Для дієслова, що має найбільший з усіх частин мови ступінь багатозначності, ця проблема надактуальна. Особливості семантичної структури лексичних одиниць, зокрема дієслів, намагаються враховувати перекладні словники, однак в них переважно не відображено повною мірою їхню сполучуваність, а отже – семантичні відтінки.

Паралельне функціонування в одному ареалі близькоспоріднених мов (зокрема української та російської) та масова двомовність, з одного боку, усувають мовний бар'єр між активними носіями однієї з мов (принаймні пасивно другою мовою володіють практично всі), а з іншого – створюють підстави для виникнення інтерферентних помилок у мовленні другою мовою. До таких помилок серед інших належить і неправильне вживання лексичних одиниць, що у рідній мові є лексико-семантичними варіантами (ЛСВ) одного слова, а в іншій – різними словами. Так, з 7-ми значень з відтінками, які зафіксовані словником [9] для укр. дієслова *ховати*, далеко не всім відповідає рос. *прятать*, а з 12-ти значень рос. *представляют* [7] лише 4-ом укр. *представляти*. До того ж, не всі відтінки певного ЛСВ однієї мови можна передати тим самим словом іншої. У табл. 1 подано порівняльний аналіз семантичної структури укр. дієслова *ховати* та рос. *прятать*. Оскільки жоден словник не позбавлений суб'єктивності, деякі уточнення в українську частину внесено за допомогою Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, у російську – за допомогою інших тлумачних словників російської мови [8; 15].

Таблиця 1.

Семантична структура дієслів *ховати* та *прятати*

<i>Ховати I</i>	<i>Прятати</i>
1. Що-н. [= класти в таємному місці, щоб ніхто не міг знайти]	1. Кого-, що-л. [= помешать в тайное место, укрытие, чтобы другие не могли найти, заметить]
А) Що-н. [= помешати, класти кудись, у певне місце]	2А) Что-л. (куда-л.) [= убирать, помещать на место]
Б) Що-н. [= зберігати, берегти, переховуючи тривалий час]	= беречь, хранить
В) Кого-, що-н. [= улаштувати десь так, щоб зберегти неушкодженим]	2. Что-л. [= помешать, класть куда-л. для сохранности, предохранения от чего-л.]
2. Кого-н. [= надавати таємний притулок, рятуючи від переслідування, небезпеки, або навмисне не показувати людям, захищаючи від когось]	1. Кого-, що-л. [= помешать в тайное место, укрытие, чтобы другие не могли найти, заметить]
А) Кого-н. [= не видавати, покривати]	1. Кого-, что-л. [= помешать в тайное место, укрытие, чтобы другие не могли найти, заметить]
Б) Кого-н. [= захищати, оберігати від чогось]	= защищать, оберегать
3. Кого-, що-н. [= робити невидимим або непомітним, покриваючи, прикриваючи, затулюючи]	<i>Прятать</i> голову за что-л.
А) Що-н. [= позбавляти кого-н. можливості бачити, затулюючи, відвертаючи, повертаючи і т.ін.]	<i>Прятать</i> лице.
Б) Що-н. [= захищати, оберігати якимсь чином від чого-н. (холоду, морозу, спеки, удару тощо)]	2Б) Что-л. (где-л.) [= закрывать, прикрывать чем-л., защищаясь от ветра]
В) Що-н. [= приховувати, скрадати, прикривати]	= скрывать (<i>прятать</i>) нищету
4. Кого-н. [= здійснювати обряд похорону]	= хоронить покойника
5. Що-н. (думки, почуття) [= не виявляти, не показувати, приховувати, тримати в таємниці]	1А) <i>Перен.</i> Что-л. [= скрывать, держать в тайне от других]
6. Що-н. [= замовчувати, не розповідати про щось, не розголошувати]	= скрывать (<i>прятать</i>) приказ
А) Що-н. від когось [= маскувати, прикривати певним чином від інших]	♦ <i>Прятать</i> усмешку.
7. Що-н. (зовні непомітне, яке не виявило себе) (у чомусь, у собі) [= мати, містити]	= скрывать (<i>прятать</i>) залежи
<i>Ховати II</i>	
<i>Діал.</i> Кого-н. [= виховувати]	= воспитывать

Для зручності подальшого відсилання відтинки значень позначені літерами української абетки. Певні зміни внесені в структуру самого тлумачення: актантні дієслова (а саме – об'єкт дії, подекуди локатив або термінатив) винесено на перше місце і виділено підкресленням. Обов'язкові актантні наведено без дужок, факультативні – у дужках. Приклади залучено у тих випадках, коли за даними словників в одній з мов відсутнє відповідне значення дієслова. Оскільки вихідна частина – українська, розташування матеріалу відповідає даним українського словника [9], а тлумачення російського дієслова (зі збереженням нумерації словника) [7] або відповідники розташовано на тому самому рівні таблиці.

Перші значення укр. дієслова *ховати* та рос. *прятать* фактично збігаються, проте у тлумаченні першого значення російський словник об'єднує перше та друге значення українського, який розділяє їх за об'єктом істотою та об'єктом неістотою, виділяючи ще й відтінок (2А). Приклади у словниках підтверджують це: укр.: *Ховай (I) зараз оцей мішок та нікому й слова не кажи, що я в тебе був, тебе бачив* (І. Нечуй-Левицький) – рос. *Мне давно хотелось узнать, что он прячет (I) в сундуке* (М. Горький); *То була менша дочка, котру погано убирали і ховали (2) од паничів в далекій кімнаті* (І. Нечуй-Левицький) – *[Муж] стыдится вас будет. От гостей и товарищей будет вас прятать (16), потому что вы необразованная* (А. Чехов) [9]; *Ми партизанили цілим Донбасом, і кожне селище нас годувало, кожен завод нас ховав (2А)* (Ю. Яновський) – *Сестры постоянно прятали (I) на квартире у Румянцева каких-то студентов* (Н. Паустовский). Два відтинки першого значення українського дієслова відповідають другому значенню та його відтинкові за російським словником: – *А що, хлопці, будемо рушати, – каже дід. Хлопці підводяться, ховають (1А) у торби своє чорно-хлібне снідання й біжать згонити овець* (Панас Мирний) – *[Директор] поминутно вытаскивал часы и, не успев взглянуть на циферблат, тотчас же машинально прятал (2А) их в карман* (И. Куприн); *Міцний мороз примушував ховати у комір обличчя, і тому люди здавалися непривітними* (В. Собко) – *Но холодно; я прятал (2Б) руки в рукава или за пазуху, по карманам* (И. Гончаров) [8]. П'яте значення українського дієслова відповідає відтинку першого за російським словником: *Роман стояв, ховав (5) печаль, чекав, що хтось про нього згадає* (П. Дорошко) – *Чем сильнее становилось ее чувство, тем глубже она прятала его за колкими шутками* (Д. Гранин). Те, що в українському словнику потрактовано як відтінок шостого значення, один з російських словників [8] подає як фразеологічний вираз: – *Ха-ха! – реготала молодь, і навіть беззубі хаджі ховали усмішку у білі бороди* (М. Коцюбинський) – *Прятать усмешку*. У російських словниках не виділено окремих значень, що відповідають українським 3, 3А, 3В, 6 та 7, але таке вживання цілком можливе: *Тоді він [Черниш] на мить ховав (3) голову за якогось убитого і, причаївшись, ждав товаришів* (О. Гончар) – *Прятать* голову за что-л.; *Ще дужче плакала Катерина і ховала (3А) лице на грудях у милого* (Г. Хоткевич) – *Прятать* лице; – *Ах, ноче зоряна! Нащо ти в сутніні ховаєш (3В) злидні?!* (А. Головка) – *Скрывать (прятать) нищету*; – *Як вони сміють царський наказ*

ховати (6)? – кричать сміливіші (Панас Мирний) – *скрывать (прятать) приказ*; *Достеменно відомо, що морське дно ховає величезні поклади корисних копалин* (3 журналу) – *Скрывать (прятать) залежи*.

Лише у двох значеннях (4-му та діалектному, яке СУМ розглядає як омонім до літературного) та двох відтинках (1Б та 2Б) рос. дієслово *прятать* об'єктивно не може бути еквівалентом укр. *ховати*. Пор.: *Я був на похороні, як старий мужик ховав (4) сина* (В. Стефанік) – рос. *хоронить*; *С церква у Варшаві. Там стіна ховає (1Б) Польщі й людськості святиню – Шопена серце* (М. Рильський) – рос. *хранить, беречь*; – *Ну, хай тебе боронить і хова (2Б) од лихого мати божа... Прощавай* (М. Коцюбинський) – рос. *защищать, оберегать*.

Існують відмінності й у префіксальній сполучуваності дієслівних основ-мотиваторів, співвідносних з різними ЛСВ того самого дієслова у тій самій мові, тобто різні ЛСВ безпрефіксного дієслова можуть бути пов'язаними відношеннями словотвірної мотивації з різним за якістю та кількістю набором префіксальних похідних. Українська та російська мови мають дуже подібний, але не тотожний арсенал дієслівних префіксів [12], які найбільше різняться своїми сполучувальними можливостями. Український та російський префікси *пере-* загалом здатні передавати ті самі значення, але нерідко по-різному сполучуються з конкретними основами-мотиваторами. Порівняння семантичної структури укр. дієслова *переховати* (*переховувати*) та рос. *перепрятать* (*перепрятывать*) свідчить саме про це (табл. 2).

Таблиця 2.

Семантична структура дієслів *переховати* та *перепрятать*

<i>Переховати II – переховувати</i>	<i>Перепрятать – перепрятывать</i>
1. Кого-, що-н. [= сховати від когось, укрити на якийсь час]: <i>перез- + ховати_{2,4}</i>	= спрятати (прятать)
А) Кого-, що-н. (від чогось) [= стати притулком у негоду, спеку і т.ін.; захистити]: <i>перез- + ховати_{2Б}</i>	= спрятати (прятать), скрывать (скрывать)
2. Кого-, що-н. [= сховати, приховати ще раз, повторно, в іншому місці]: <i>перез- + ховати_{1,2}</i>	1. Кого-, что-л. [= спрятати снова, в другое место]
3. Розм. Що-н. [= приховати для того, щоб зберегти]: <i>перез- + ховати_{1Б}</i>	= припрятать, спрятать
4. Діал. Кого-, що-н. [= зберегти I]: <i>перез- + ховати_{1Б}</i>	= сохранный (сохранять)
<i>Переховати I</i>	<i>Перепрятать</i>
<i>Тільки ДВ.</i> Кого-, що-н. (всіх, багатьох або все, багато, чого-н.) [= сховати, схоронити одного за одним]: <i>перез- + ховати_{1,2}</i>	2. Разг. Что-л. (все, многое) [= спрятать]

Індекси префіксів [14, 18-22] відповідають таким значенням: *перез-* – повторне виконання дії; *перез-* – дистрибутивне; *перез-* – загальнорезультативне. Індекси основ вказують на їхнє співвіднесення з певним значенням мотиватора. Російське дієслово має лише два значення, що відповідають одиницям, які СУМ тлумачить як омоніми на підставі їхньої різної видової співвідносності: *Хлопцєві мрії зразу увірвалися, йому чогось прийшло в голову: треба переховати (I: 2) халявки, щоб дяк не вкрав часом* (С. Васильченко) – *Мишка перепрятал (I) пакет, сунув его в карман шинели* (М. Шолохов); *Одну за другою я брав свої перлини та ховав В землі, поки переховав (II) все те, що в світі миле мав* (Я. Щоголів) – *Перепрятать все вещи*. Вважаємо, що видова парність / непарність не може бути єдиним критерієм розмежування омонімів та ЛСВ, отже, згадані одиниці варто тлумачити як ЛСВ, оскільки вони мотивовані тими самими ЛСВ мотиватора і різняться лише префіксальними значеннями – *перез-* та *перез-*. У російській мові відсутні значення дієслова *перепрятать* із загальнорезультативним значенням префікса, хоча з іншими основами-мотиваторами воно можливе: *перезимовать, переночевать* та ін. В українській мові такі значення є: *В кожному селі полтавські матері переховують (I) як не одного, то кілька оточенців* (О. Гончар); *Цей ліс і ця липа, що стільки меду з її бджола набрала, що стільки раз переховувала (1А) мене <...>, все це пропаде* (Панас Мирний); *Коли Вольф не прийде, то він сам забере гроші, переховає (3) їх для нього, коли б вернувся пізніше з Угорщини* (І. Франко); *Але жадобу любові і відповідний темперамент зуміла вдовиці переховати (4) аж до своїх цілком поважних літ* (Г. Хоткевич).

Ще більше розходження спостерігаємо за постфіксації, пов'язаної зі зміною актантного розподілу семантики дієслова, що можна проілюструвати шляхом порівняння українського дієслова *переховатися* (*переховуватися*) та російського *перепрятаться* (*перепрятываться*) (табл. 3).

Таблиця 3.

Семантична структура дієслів *переховатися* та *перепрятаться*

<i>Переховатися – переховуватися</i>	<i>Перепрятаться – перепрятываться</i>
1. (Ді-н.) [= сховатися, укритися на якийсь час]	= Спрятаться
2. Розм. [= сховатися в новому, іншому місці]	1. [= Спрятаться снова, в другом месте].
3. Тільки НДВ, розм. (Ді-н.) [= зберігатися I]	= Сохраняться
= Поховатися	2. Разг. [= Спрятаться (о всех, многих)]
4. *Плас. до <i>переховати</i>	3. Страд. к <i>перепрятать</i> 1,2.

Українській мові найбільше властиве вживання дієслова у 1-ому та 3-ому значеннях із загальнорезультативним префіксом (*перез-*). Вони проілюстровані прикладами у словнику, відповідні вживання зафіксовані у лексичній картотечі та наших власних матеріалах. Пор.: *Два поранених бійці, блукаючи в крові і горі, зайшли ... до одної старої жінки переховатися (I) од смерті й води напитись*

(О. Довженко); <...> жінка напевно знала, де **переховуються** (1) сини, бо перша прибігла до читальні... прибігла й упала перед **синами**, і обіймала їх, і розчісувала пальцями їх закривавлені зуби, і щось примовляла до них (Р. Федорів). У російській мові 1-му значенню відповідає дієслово *спрятаться* (*прятається*). У 3-му значенні українське дієслово вживане лише у НДВ: *Листи і малюнки [Т. Шевченка] переховуються* (2) у [князя] Гагаріна в Москві, запаковані в скриню (А. Кримський); *В ризниці Собору св. Марка, в Італії, І переховується* (2) чудової роботи тарілка, яку Ольга подарувала Константинові Порфірородному. (Н. Полонська-Василенко), – у російській мові в цьому значенні вживані дієслова *сохраняться*, *сберегаются*, а найчастіше трапляються зовсім інші ЛСВ: 1. Спрятаться снова, в другом месте.; 2. Разг. Спрятаться (о всех, многих). До них є й приклади: *Мужик твой скрылся?* <...> *Если дома спрятала его, пускай перепрячется* (1). *Найдут казаки – не помилуют* (Неверов) [7]; *Деревня после вчерашней гулянки еще спала* <...> *Казалось Богдану – разбежалась, перепряталась* (2) *по сугробам деревня* (В. Иванов) [8]. 1-ому значенню рос. дієслова, де префікс має значення повторного виконання дії (*пере-*), відповідає 2-ге українського, проте у словнику немає ілюстрації, відсутній матеріал і в картотечі, можливо, внаслідок недостатньої фіксації у друкованих матеріалах розмовних форм. Незважаючи на можливе дистрибутивне значення укр. префікса *пере-*, з цією основою функціонує лише префікс *по-*, отже рос. *перепрятаются*, (*попрятаются*) відповідає лише укр. *поховатися*: *Здавалося, велетенський звір-потвора наближався до пониклої землі <...> Од його дихання трусилися дерева й поховалося усе живе* (М. Коцюбинський).

Щодо пасивного вживання префіксального дієслова, то тут виявляється відмінність граматичного ладу української та російської мов. В російській мові постфіксація є основним способом вираження пасивності дієслова, а в українській пасивні конструкції з постфіксом *-ся*, “на противагу іншим слов’янським мовам, опинилися на крайній периферії” [3, 243], тому їх останнім часом вилучено з парадигми конструкцій пасивного стану. Незважаючи на відсутність ілюстрацій у російському словнику, їх досить легко змодельовати: *Пакет перепрятується Мишкою. Все вещи перепрятываются нами*. Стосовно українського дієслова таке моделювання недоцільне. Отже, сполучувальні можливості семантично еквівалентних основ-мотиваторів у близькоспоріднених мовах мають досить значні відмінності, які доречно відобразити у словниковій формі.

Явище вибіркової сполучуваності афіксів (зокрема префіксів) з основами-мотиваторами залежно від семантичних якостей останніх неодноразово зафіксовано в науковій літературі, що, правда, ставлення до нього варіює від припущення до доведеного факту, який можна використати у методиці викладання мови як нерідної. Пор. в М. О. Кронгауза: “Існує припущення, що вибір конкретного префікса і набір значень відповідного префіксального дієслова зумовлені семантикою дієслівної основи або, точніше кажучи, наявністю або відсутністю в неї певних семантичних ознак” [5, 222] та у навчальному посібнику для вузів: “Вибірковість основ відносно набору префіксів, який існує і функціонує в мові, залежить від семантики основи та її семантичної сумісності з префіксом цього словотвірного значення, походження як самої основи, так і префіксів, а також від префіксальної синонімії” [2, 167]. Питання вибіркової сполучуваності основ-мотиваторів з афіксальними морфемами досліджував І. С. Улуханов [17], однак вплив семантики мотиватора (зокрема дієслова) вчений розглядає поряд з іншими факторами, що обмежують морфемну сполучуваність, тому детально на питанні дієслівної полісемії не зупиняється.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х років минулого століття О. М. Соколов запропонував називати властивість службових морфем вибірково поєднуватися з різними видами мовних одиниць-мотиваторів залежно від їхніх формально-семантичних якостей словотвірною дивергенцією [10]. Поняття дивергенції словотвірних рядів вперше використане у монографії О. С. Ахманової як один з критеріїв розмежування полісемії та омонімії [1, 113], що, правда, фактично не як термін з чітким визначенням, а як образний вислів. Сам термін і досі широко вживаний переважно в історичній фонології [16, 130]. Власне явище словотвірної дивергенції та конвергенції із застосуванням відповідних термінів системно опрацьовано лише в працях О. М. Соколова та його учнів. “Дивергентні відношення являють собою мотиваційно вибіркового вид співвідносності, сутність якої полягає в тому, що афікси диференційовано поєднуються з протичленами, що утворюють ту чи ту лексичну опозицію” [10, 118]. Протичлени лексичної опозиції – це будь-які дві одиниці лексичної системи мови, між якими досліджують відношення на формальному і семантичному рівні. Таким чином, префіксальна дивергенція може бути одним з чинників виокремлення ЛСВ багатозначного дієслова, отже, її слід застосовувати як робочий інструмент лексикографа. Створення словника префіксальної валентності дієслів, запропоноване свого часу О. М. Соколовим для російської мови [9], значно полегшить це завдання. У наших попередніх працях ми вже обґрунтували концепцію такого словника для української мови [13; 14], підкреслюючи, що саме в ньому повною мірою відображена й префіксальна дивергенція. Останнім часом з’явилися праці, присвячені дивергентним відношенням в українській мові [4; 6], отже, вважаємо доцільним створення двомовного словника префіксальної дивергенції, актуального передусім саме внаслідок близької спорідненості мов, що спричиняє подібність їхньої граматичної структури, яку мовці нерідко сприймають як тотожність. У табл. 4 подано порівняльний аналіз префіксальної сполучуваності основ-мотиваторів, співвідносних з укр. дієсловом *ламати* та рос. *ломать*. В обох мовах значення цих дієслів частково перетинаються відповідно зі спільнокореневими укр. *ломити* та рос. *ломить*, а префіксальні похідні від других основ

мають подвійну мотивацію (укр. *ломати* – *зломити* та *ломити* – *зломити*; рос. *ломать* – *слоमितь* та *ломить* – *слоमितь*) або мотивовані лише у префіксально-суфіксальний спосіб (рос. *ломать* – *обломить ветку*). Семантичні відношення, що виникають у цих випадках, дуже цікаві, але для ілюстрації префіксальної дивергенції ми навмисне враховували лише відношення у межах мотиватор – префіксальний мотиват, тобто моделі *ломати* – *зламати*, ігноруючи інші).

Таблиця 4.

Порівняльний аналіз префіксальної сполучуваності основ-мотиваторів, співвідносних з українським та російським дієсловами на тлі їхньої полісемії

<i>Ламати</i>	<i>Ломать</i>
1. Що-н. [= згинаючи або б’ючи з силою, відділяти частини чого-небудь або розділяти на частини]: Ви ₁₋ ; Ви ₄₋ ; Від ₁₋ ; До ₂₋ ; З ₇₋ ; За ₄₋ ; На ₂₋ ; Над ₂₋ ; Об ₃₋ ; Пере ₅₋ ; Під ₃₋ ; По ₄₋ ; Про ₁₋ ; Роз ₃₋	1. Что-л. [= сгибаая, перегибая или ударая с силой, разделять на части, куски]: В ₃₋ ; Вы ₁₋ ; До ₂₋ ; Из ₆₋ ; На ₂₋ ; Над ₂₋ ; Об ₃₋ ; От ₁₋ ; Пере ₄₋ ; По ₃₋ ; По ₄₋ ; Под ₃₋ ; Про ₁₋ ; Раз ₁₋ ; С ₇₋
<...> в одному гірському селі на власні очі бачив, як місцеві учні старшокласники старовинну свою гуцульську церкву на орова ламали (О. Гончар): До ₂₋ ; З ₇₋ ; По ₄₋ ; Роз ₃₋	Б) Что-л. (строение) [= разрушать, разбирать на части] <i>Дом, когда его стали ломать, оказался тоже деревянным</i> (Конашевич): До ₂₋ ; Из ₆₋ ; По ₄₋ ; Под ₁₋ ; Раз ₁₋ ; С ₇₋
А) Що-н. [= видобувати або розробляти, розламуючи певним знаряддям]: Ви ₁₋ ; Від ₁₋ ; До ₂₋ ; На ₂₋	3. Что-н. [= добывать, разбивая, разламывая каким-л. орудием]: Вы ₁₋ ; На ₂₋
Б) Що-н. [відокремлювати листя або плоди від стовбура]: Ви ₁₋ ; Від ₁₋ ; До ₂₋ ; На ₂₋ ; Над ₂₋ ; Об ₃₋ ; Об ₃₋ ; Під ₃₋ ; По ₄₋ ; По ₂₋ = калічити, нівечити	<i>Ломать табак Ломать кукурузу</i> [15]: Вы ₁₋ ; До ₂₋ ; На ₂₋ ; Об ₃₋ ; От ₁₋ ; Под ₁₋
2. Що-н. [= робити непридатним; руйнувати, псувати ударами]: До ₂₋ ; З ₇₋ ; Роз ₃₋ ; Під ₃₋ ; По ₄₋	2. <i>Прост. Кого-н.</i> [= калечить, увечить] <i>Крестьянин ахнул не успел, как на него медведь насл. Подмял крестьянина, ворочает, ломает</i> (И. Крылов) Из ₆₋ ; Пере ₄₋
А) Що-н. (перепону) [= руйнуючи, робити вільним вхід, прохід, доступ куди-небудь у щось]: Ви ₁₋ ; До ₂₋ ; З ₇₋ ; Роз ₃₋ ; Про ₁₋	ІВ) Что-л. [= приводит в негодность, портить]: До ₂₋ ; Из ₆₋ ; На ₂₋ ; Пере ₄₋ ; По ₂₋ ; По ₄₋ ; Раз ₁₋ ; С ₇₋
Б) Що-н. [= різними рухами розділяти на частини, порушувати єдність чого-небудь; розривати] <i>Земле, моя всеплодоносящая мати... Силы рукам дай, чтоб пута ламати</i> (І. Франко): До ₂₋ ; З ₇₋ ; Роз ₃₋	♦ <i>Ломать дверь</i> (БАС) В ₃₋ ; Вы ₁₋ ; До ₂₋ ; Про ₁₋ ; Раз ₁₋ ; С ₇₋
В) <i>Військ. Що-н.</i> (оборону) [= руйнуючи, псуючи, переборювати опір (звичайно про наступ на ворога)] <i>Благодаря: Командующий армией Огнев залишає заслон, а сам з наданною йому групою кінноти Колоса ломает вражью оборону</i> (О. Корнійчук): З ₇₋ ; Про ₁₋ ; Роз ₃₋	= рвать, разрывать
3. <i>Перен. Що-н.</i> (традиційне, усталене) [= рішуче відкидати; руйнувати, знищувати]: З ₇₋ ; Пере ₅₋ ; По ₄₋	4. <i>Перен. Что-л.</i> (устоявшееся, укоренившееся) [= решительно отбрасывать; уничтожать, разрушать]: По ₄₋ ; С ₇₋
А) Що-н. (характер, звички) [= рішуче міняти]: З ₇₋ ; Пере ₅₋ ; По ₄₋	А) Что-л. (характер, привычки, поведение) [= резко, круто изменять]: По ₄₋ ; С ₇₋
Б) Що-н. (життя, кар’єру і т. ін.) [= руйнувати, змінювати на гірше]: З ₇₋ ; По ₄₋	Б) Что-л. (жизнь, карьеру) [= разрушать, изменять в худшую сторону]: Из ₆₋ ; По ₄₋ ; С ₇₋
В) Що-н. (слово, закон) [= порушувати, не дотримуватися чого-небудь] — <i>Я для чогось побився об заклад з парубками, що притягну з лісу деревину. Воно, звісно, дурне діло заклад, але ж не ламати слова</i> (М. Стельмах): З ₇₋ ; Пере ₅₋ ; По ₄₋	= нарушать
= калічити	5. <i>Перен. разг. Что-л.</i> (слова, язык, речь) [= разрушать, изменять в худшую сторону] <i>Русские обитатели Оренбургской губернии до сих пор, говоря с башкирцами, стараются точно так же ломать русскую речь, как и сами башкирцы</i> (С. Аксаков)
4. <i>Перен. Кого-н.</i> [= умовляти діяти певним чином] <i>Старости, робили своє діло: вони умовляли, уговорювали, підводили, підбивали, ламали стару Сикліту [Секлету] Вританову віддавати дочку за Василя Мітлу</i> (Грицько Григоренко): З ₇₋ ; Над ₂₋ ; Об ₄₋ ; Під ₃₋	<i>Жизнь ломает людей без шума</i> (М. Горький) <i>Ломать свою жизнь</i> [15]: Из ₆₋ ; Об ₄₋ ; С ₇₋
5. <i>Перен. Що-н.</i> [= порушувати звичайний вигляд, звичайні контури] <i>Мала Целінка морщила брівки, ламала губки, і з загніваним личком кричала</i> (І. Франко): З ₇₋ ; По ₄₋	= морщить
6. <i>Перен. (Кого-н. що-н.)</i> [= викликати хворобливе відчуття ломоти]: Роз ₃₋ (НДВ)	6. <i>Перен. разг. (Кого-н.)</i> [= вызывать болезненное ощущение ломоты]: Из ₆₋
А) <i>Безос. Що-н.</i> у чому-н. (кому-н.) <i>Ох-ох-ох! Усе мені ламає, усе болить, чи на негоду, чи що</i> (Дніпрова Чайка); <i>Вечірні випари пронизували косарів, ламало в суглобах...</i> (К. Гордієнко): Роз ₃₋ (НДВ)	А) <i>Безл. (Кого-н.)</i> <i>Второй уже день он мучился лихорадкой, и в это самое время его знобило и ламало</i> (Л. Толстой)
= гнути горб (горба, хребта, спину)	7. <i>Прост. На кого-л.</i> [= работать трудно и много] — <i>Кабы выделили дочь-то!.. Нет ведь – тещь-дьявол не выделит. Ну, и буду я ломать на него... долго... Года!</i> (Максим Горький)

Спеціально для цього словника вироблено спільний реєстр префіксальних значень [9]. Його специфіка полягає у суцільній індексації, яка охоплює як однакові для обох мов значення префіксів, так і

специфічні. Це стосується передусім українського префікса з- (з його фонетичними та графічними варіантами), співвідносного з трьома російськими префіксами, та префікса в-/у- (також з варіантами), співвідносного з російськими префіксами в- та у-. Жирним шрифтом в обох колонках виділено префікси, притаманні похідним відповідного ЛСВ лише в одній з мов. У разі відсутності відповідного базового ЛСВ в одній з мов наведено інший відповідник. Об'єктивно відмінність у семантичній структурі аналізованих дієслів полягає у відсутності в укр. дієслова значень: 'калічити' (рос. 2), 'руйнувати, змінювати у гірший бік слова, мову, мовлення' (рос. 5) та 'працювати важко й багато' (рос. 7), а в російського – значення 'порушувати звичайний вигляд, звичайні контури' (укр. 5) та відтінків, що відповідають укр. 2Б 'різкими рухами розділяти на частини, порушувати єдність чого-небудь; розривати', 3В 'порушувати, не дотримуватися чого-небудь – слова, закону'. Подекуди за відсутності безпрефіксного відповідника наявні префіксальні похідні зі зв'язаними основами, що може свідчити про теоретичну можливість мотиватора: рос. *Надо подумать, как взломать тылы керченской группировки* (А. Первенцев). Різна співвідносність з похідними семантично еквівалентних ЛСВ різних мов зумовлена як відмінністю арсенала префіксів (напр., рос. *вз-, из-*), так і власне відмінністю префіксальної сполучуваності: укр. *Галичани посунули до кріпості, ніхто їм не забороняв, ворота стояли відкриті – лиха звістка переламала звичне, щоденне життя* (А. Хижняк) (від *ламати 3*); *Привали були короткі, і після них ще тяжче було вставати, всі кістки розламувало* (О. Гончар) (від *ламати 6А*); рос. *[Стыров:] я их [шахматы] запираю от любопытных. Растеряют либо переломают* (А. Островский) (від *ломать 1В*, що відповідає укр. *ламати 2*).

Таким чином, префіксальна сполучуваність семантично еквівалентних дієслівних основ у близькопоріднених мовах різниться досить значною мірою, тому двомовний словник префіксальної дивергенції міститиме широкий фактичний матеріал для важливих теоретичних узагальнень щодо особливостей дієслівної префіксації у цих мовах та стане практичним посібником з уживання багатозначних дієслів білінгвами.

1. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 295 с.
2. Беляева Т.М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке: Учеб. пособие для яз. отд. ун-тов и пед. ин-тов. – М.: Высш. школа, 1979. – 184 с.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / За ред. І.Вихованця. – К.: Унів. вид-во "Пulsари", 2004. – 400 с.
4. Колібаба Л.М. Дивергентні відношення у сфері віддієслівного іменникового словотвору: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т укр. мови НАН України – К., 2004. – 19 с.
5. Кронгауз М.А. Семантика: Учебник для вузов. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 399 с.
6. Лахно Н.В. Префіксальна сполучуваність дієслів руху в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т укр. мови НАН України – К., 2004. – 19 с.
7. Словарь русского языка: в 4-х т. / Под ред. А.П.Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1981.
8. Словарь современного русского литературного языка: в 17-ти т. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950 – 1965.
9. Словник української мови: в 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
10. Соколов О.М. Вопросы префиксальной дивергенции // Вопросы языка и литературы – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1970. – С.90-169.
11. Соколов О.М. О построении словаря префиксальной валентности // Вопросы русского языка и его говоров. – Томск, 1976. – Вып. 2. – С. 84 – 92.
12. Соколова С.О. Зіставний аналіз семантики дієслівних префіксів в українській та російській мовах // Ономастика і апелятиви: (проблеми словотвірної дериватології) / Збірн. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1999. – Вип. 7. – С. 207 – 212.
13. Соколова С.О. Лексикографічні проблеми префіксальних дієслів: шлях до розв'язання // Лінгвістика. 36. наук. праць. – Херсон, 2005. – Вип. 1. – С. 116 – 122.
14. Соколова С.О. Префіксальне дієслово у системі міжрівневих мотиваційних відношень: Автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т укр. мови НАН України – К., 2004. – 35 с.
15. Толковый словарь русского языка: в 4-х т. / Под ред. проф. Д.Н.Ушакова. – М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1934-1940.
16. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
17. Улуханов И.С. О закономерностях сочетаемости морфем в славянских языках // Славянское языкознание: XII Междунар. съезд славистов. Краков, 1998 / Докл. российской делегации. – М.: Наука, 1998. – С. 536 – 555.

In der Artikel sind die Zweckmäßigkeit der Verfassung des Ukrainisch-Russischen Stammwörterbuches der Präfixalverben abgegründet und der Grundsatz dieser Verfassung vorgeschlagen. Das Wörterbuch widerspiegelt die Asymmetrie der semantischen Struktur der verschiedensprachigen polysemantischen Verben und ihre verschiedene Präfixalvalenz.

Schlüsselwörter: das Verb, der Präfix, die Valenz, die Divergenz, die Konfrontation.

УДК 811.161.2

ББК 81.2 Ук

Ярослав Яремко

СЕМАНТИКА СЛОВЕСНОГО ЗНАКА: ВІД ЛІНГВОЦЕНТРИЗМУ ДО АНТРОПОЦЕНТРИЗМУ

У статті заголошено увагу на закономірності повернення лінгвістичного пізнання в річище антропоцентризму, на взаємодії когнітивних і мовних структур, опертій на принцип ізоморфізму. Такий підхід уможливує побачити в мові не лише системно-структурне явище, а живий національний організм з характерним для нього способом мислення і способом світобачення.

Ключові слова: семантика, антропоцентризм, когнітивні елементи, ізоморфізм, концептуальна картина світу, мовна картина світу.

Очевидною тенденцією в сучасних семантичних студіях є розширення дослідницької парадигми – від структурної до когнітивної. Притягальна сила останньої зумовлена її антропологічним характером: мова розглядається не тільки і не стільки як об'єктивно існуюча система sui generis, а як світ людини (соціуму) з характерною для неї системою цінностей (Ю.Апресян, О.Ахманова, А.Вежицька, В.Гак, В.Жайворонок, М.Кочерган, Л.Лисиченко, М.Манакін, О.Селіванова, Ю.Степанов та ін.). Якою б не була стратифікація цих цінностей – чи то з погляду соціальної антропології (суспільні, індивідуальні й соціокультурні цінності), чи з погляду концептуального аналізу текстових структур (сенсорні: гедоністичні і психологічні; сублімовані: естетичні та етичні оцінки; раціоналістичні: утилітарні, нормативні, телеологічні компоненти) [4, 8], в основі кожної типології є людина як мірило усіх явищ довкілля. Тож поширене твердження, що когнітивна семантика вивчає не значення слів, а концепти, на нашу думку, не означає відмежування системно-структурного аналізу від когнітивних структур. Те, що основні поняття лексичної семантики тісно пов'язані з ментальним світом людини, і зумовлює входження ідей когнітивізму у простір загальної семасіології. Як слушно зауважує А.В. Бондарко, "стає все очевиднішим, що закладені в змістовій площині мови елементи мисленевих категорій можна пізнати тільки через мову, шляхом дослідження мовних значень і розкриття тих когнітивних елементів, які у них закладені [6, 63]. Цими елементами є, зокрема, поняття – складові когнітивної свідомості, які знаходять своє вираження в значеннях – елементах мовної свідомості, що дає підстави говорити про їх ізоморфізм. Звідси – і поєднання різних дослідницьких парадигм, які, то ніби накладаючись одна на одну, то зближуючись, то ігноруючи одна одну, перебувають у доповнювальних відношеннях [13, 146]. Когнітивна лінгвістика, розширюючи наші уявлення про лексичну семантику, водночас розв'язує методологічно інше, постструктуралістське завдання – експлікувати певні "приховані" механізми вербалізації мисленевих структур в процесі пізнання світу [4, 89]. Невипадково в ряді методологічних принципів когнітивної лінгвістики (експансіонізму, експланаторності, функціоналізму, універсалізму) очевидним є примат антропо- і етноцентризму, опосередкованих принципом менталізму – базовим у когнітивній науці [15, 207; 19, 32-45]. Звернення до проблеми "людина – в мові і мова – в людині" засвідчує нову хвилю еволюційного напрямку в розвитку семантики, ідеї якого закладались у працях В. фон Гумбольдта, Х. Штейнталя, О.О.Потебні, отримали продовження в гіпотезі лінгвістичної відносності Е. Сепіра і Б.Л. Уорфа та їх послідовників.

Розглядаючи мову як "оселю духу" (М.Гайдеггер), сучасні вчені пам'ятають знамениту гумбольдтівську кореляцію: "Мова є ніби зовнішнім проявом духу народів: мова народу є його дух, а дух народу його мова, і важко уявити собі що-небудь тотожніше" [8, 68]. Але питання "яким чином... вони зливаються в єдине і недоступне для розуміння джерело" [7, 68] було і залишається актуальним. Тому повернення лінгвістичного пізнання в річище антропоцентризму було хоч і затяжним, проте закономірним. Йдеться не про існування різних шкіл і напрямків, що в царині науки є явищем характерним і бажаним, а про антименталістський крен в мовознавстві першої половини і середини ХХ ст. Про відхід від антропоцентризму тією чи іншою мірою засвідчили, зокрема, структуралізм, у трактуванні якого мова постає не діяльністю мовця, а готовим продуктом; дескриптивізм з його асемантичним вектором; хомскіанство з його синтаксичним універсалізмом і вторинною інтерпретаційною роллю семантики та ін. [22, 36]. Спостерігаючи за абсолютизацією того чи того напрямку, Л. Єльмслев, всупереч розробленій ним теорії глосематики, що основною сутністю мови вважає форму (мова в самій собі і для себе), визнавав: "Мова невіддільна від людини і йде слідом за нею у всіх її дях. Мова – інструмент, через посередництво якого людина формує думку і почуття, впливає на інших людей, зазнає їх впливу; мова – первинна і найнеобхідніша основа людського суспільства" [цит. за 22, 36]

Антропоцентризм пронизує мовний простір наскрізь – від окреслення кола денотатів, що підлягають номінації тим чи тим національним соціумом, до семантичного членування позамовної дійсності, виявляючи, за термінологією В. Гумбольдта, мовну свідомість народу (nationeller Sprachsin), а через неї – мовне світобачення (sprachliche Weltansicht). Успадкованими у когнітивній семантиці стали не тільки згадані поняття, але й підхід до трактування природи лексичного значення, яке, на думку когнітивістів, є не просто антропоцентричним, а етноцентричним, позаяк фіксує не стільки субстанціональні, скільки релевантні ознаки фрагмента позамовної дійсності: засвоюючи мову, зокрема, значення слів, носій мови починає бачити світ і сприймає його надалі під кутом зору, підказаним йому рідною мовою, відтак зживається з концептуалізацією світу, характерною для відповідної культури [30, 7].

Як відомо, у поліфонії культур кожна національна спільнота має свій голос: "Немає культури без коріння, без генетичної лінії і без обличчя, звичайно, національного" (підкреслення Є. Маланюка) [18, 8]. Прилучення індивіда до загальнолюдського відбувається через національне. "Саме через національну індивідуальність кожна окрема людина входить у людство", – констатує М. Бердяєв. Якщо екстраполюємо ці висловлювання в площину психолінгвістики, то визнаємо рашію О. О. Леонтьєва,

котрий стверджує, що "в основі світобачення і світосприйняття кожного народу лежить своя система предметних значень, соціальних стереотипів, когнітивних схем. Тому свідомість людини завжди етнічно зумовлена, бачення світу одним народом неможливо простим "перекодуванням" перевести на мову культури іншого народу [16, 20].

Оскільки кожен народ виражає себе у своїй мові, то у значеннях мовних знаків як елементах мовної свідомості закодована важлива частина етнічної самосвідомості, фрагмент національного світогляду. Такий соціосеміотичний підхід до розуміння природи лексичного значення входить у певну суперечність із "субстанціональним" підходом (або "відображальною семантикою"), поширеним у радянському мовознавстві (пригадаймо відомий постулат теорії відображення стосовно культури. "національної за формою, інтернаціональної за змістом"). Концепція "відображальної семантики" синтетично втілена у визначенні О. І. Смирницького, де слово постає білатеральною сутністю, але значення слова наділяється ефектом дзеркала і трактується "як відоме відображення предмета, явища чи відношення в свідомості...", що входить у структуру слова як так званий внутрішній його бік, стосовно якого звучання виступає як матеріальна оболонка..." [26, 152].

З погляду когнітивної семантики, яка розмежує сферу речей і сферу значення слів, лексичне значення є не дзеркальним відображенням пізної реальності, а певною інтерпретацією її бачення. Ця інтерпретація впливає із тої системи етнічних констант, крізь яку людина дивиться на світ [17, 228]. Тому культуру можна трактувати як систему свідомості, поєднану з певним етносом як колективною індивідуальністю [1]. На етнокультурному характері сприйняття і "омовлення" докільля загострював увагу ще Гегель у рецензії на дослідження В. Гумбольдта "Бхагаватгіта" ["Божественна пісня", 1827]: "Природі речей суперечить вимога, щоб слово мови якогось народу [...] передавалось таким словом нашої, яке б відповідало йому в його повній визначеності. Слово нашої мови дає нам наше певне уявлення про відповідний предмет..." [цит. за 12, 69]. Сучасна наукова картина світу як субструктура мовної також не стверджує, що матеріальний світ можна описати однозначно об'єктивно. Пізнана реальність, на думку Н. Бора і В. Гейзенберга, конструюється металними актами і залежить від того, що і як ми вибираємо для спостережень [див.: 27, 158].

Наведені вище висловлювання дають підстави говорити, що притаманний для мови спосіб концептуалізації дійсності (погляду на світ) має бінарний характер: є частково універсальним, а частково – національно-специфічним. Тож носії різних мов, за Ю. Д. Апресяном, можуть сприймати світ дещо по-іншому... [3, 38]. Це зумовлено рефлексивністю мовної свідомості, її здатністю об'єктивувати не тільки пізнавальну інформацію про певну реальність, але й передавати суб'єктивно-оцінне ставлення до неї як результату лінгвокреативного мислення.

Так чи так, система мислення дублюється системою мови. У плані змістової організації слова це дублювання полягає в кореляції частини лексичного значення слова – денотативного – із поняттям як основою семантичної структури слова. Саме в понятті, а точніше – в інтенціоналі як ядрі сигніфіката зберігається універсальна когнітивна інформація про певний фрагмент дійсності, що і підтверджують інтегральні семи у різномовних лексемах. Але на модель лексичного значення накладають свій відбиток не лише логіка, але й психіка, внутрішній світ людини, формуючи лінгвокреативний за своєю природою прагматичний компонент, інгредієнтами якого є чи то суб'єктивований стилістичний компонент, чи конотативний. Якраз в імплікаціоналі – периферійній частині лексичного значення – локалізується трансетнічна інформація, що пов'язана з національно-культурною лінгвалізацією фрагмента позамовної дійсності. Ідентифікаторами цієї інформації виступають релевантні ознаки, що стають прообразом внутрішньої форми слова. Здійснюючи через структуру номінативних одиниць мовну об'єктивізацію інтеріоризованої у мисленні дійсності, лексеми з визначеною внутрішньою формою є переконливою ілюстрацією до твердження Е. Сепіра, що "лексика є надзвичайно чутливим показником культури народу" [23, 243].

У діапазоні тлумачень природи внутрішньої форми словесного знака (ономасіологічного, семасіологічного, інтерпарадигмального та ін.) виокремимо когнітивний аспект, який опирається на поняття аперцепції, що отримало лінгвістичне обґрунтування в працях О. Потебні, та інтерпретації пізної реальності, зумовленої національною специфікою світосприйняття. Це виразно проявляється при проекції на політичну картину світу, пов'язану із терміносистемою політології – науки про політику та її взаємовідносини з людиною і суспільством. З погляду контрастивного аналізу семантики термінолексими згаданого типу формують групи, для яких характерні:

а) безеквівалентність (як правило, у словах з денотативно-сигніфікативним типом семантики), напр.: *тризуб* "геральдичний знак київських князів династії Рюриковичів. З 1992 р. – малий державний герб України" [11, 875]; *січовик* "козак Запорізької Січі" [25, IX, 235]; *пластун* "представник дитячо-молодіжної організації, покликаної виховувати молодь на морально-християнських засадах, плекати почуття лідера та виховувати почуття українського патріотизму" [11, 582]; *мазепинка, петлюрівка* "різновиди шапок вояків УПА" [29, 42].

б) частковий збіг семного складу лексичних значень, коли при перекладі частина сем втрачається (як правило, у словах сигніфікативного типу семантики), пор., напр.: укр. *волелюбний* "який любить волю, прагне до волі, незалежності" [25, I, 726] / рос. *свободолюбивый* "отличающийся свободолюбием"

[24, IV, 53]; укр. *змова* "1) таємна угода для досягнення якої-небудь мети (частіше політичної); 2) взаємна домовленість кількох чи багатьох осіб про спільні дії" [25, III, 629]; рос. *заговор* "тайное соглашение нескольких лиц о совместных действиях против кого-, чего-л для достижения каких-л. определенных политических целей// Тайный договор, сговор" [21, I, 509]; укр. *самосвідомість* "ясне розуміння своєї суті, своїх особливостей, своєї ролі у житті, в суспільстві" [25, IX, 42]; рос. *самосознание* "полное понимание самого себя, своего значения, своей роли в жизни, обществе" [24, IV, 23].

Опираючись на відомий закон відповідності світу слів світові думок (Н. В. Крушевський), що детермінують універсальний та трансетнічний компоненти значення, можна говорити про ізоморфізм семантики слова: у загальнономовній картині світу універсальний компонент формус інваріантний, інтегральний план мовного зображення, а трансетнічний – варіантний, національно-специфічний план зображення. У дефініції значення слова цей універсальний інгредієнт співвідноситься зі словом – ідентифікатором (чи загальним класифікатором) – носієм родової ознаки. До речі, розуміння згаданого вище закону відповідності світу слів душевному ладу людини виявляємо у давній пам'ятці української культури "Палей Крехівській", час написання якої, на думку І. Франка, "мусимо відносити до XVI або й XV віку" [2, I, 48]: "Господь дає кожному чоловікові за його подобою: який розум його, така й снага його; яке ж серце його, такі і уста його; яке око його, такий і сон його; яка душа його, таке і слово його..." [9, 131]. У цій глибинній філософській сентенції проявляється не лише найвищий смисл буття, але й божественно-людський (теоантропологічний) ізоморфізм людини і світу, людини і мови, де на осі *світ – людина – мова* серцевиною є людина, яка пізнає об'єктивну дійсність і відбиває її у мові. На цей чинник звертали увагу й античні філософи, які зіставляли позамовний простір, що оточував людину, зі світом слів. Невипадково, на думку дослідників, назва *logos* в процесі семантичного розвитку розширювала свій денотативний обсяг, реагуючи на розширення знань про докільля, відтак позначаючи не тільки "слово", але й "ідею, причину", "судження", "визначення", "категорію", "вчення" та ін. (біля 40 значень) [див.: 14, 28-29].

Із взаємодії двох діалектично пов'язаних, але не тотожних феноменів – мови і мислення впливає взаємодія двох картин світу – концептуальної і мовної. Хоча особливості кореляції цих структур – це предмет окремого дослідження, у межах, дотичних до нашої теми, зауважимо, що у сучасному мовознавстві поширеним стало трактування мовної картини світу як глобального образу світу, що закладений в основу світобачення людини (соціуму), репрезентує сутнісні з погляду носіїв мови властивості пізнаних реальностей і є результатом духовної діяльності [21, 21]. Як суб'єктивний образ духовної реальності ця картина матеріалізується у мовних знаках. Позаяк мовний знак є засобом об'єктивізації поняття – основної одиниці концептуальної (логічної) картини світу (ККС), то між концептуальною і мовною картинами світу (МКС) формуються ієрархічні відношення, де перша – базова, а друга – похідна. Концептуальна картина світу – це весь поняттєвий континуум, той пізнавальний субстрат, у якому зберігається початкова інформація про реальність докільля.

Звичайно, межі поняттєвого континууму постійно розширюються, відбиваючи зміни в пізнанні світу. Причому зміни в ККС двоякі – як у кількісному плані, що проявляється в освоєнні нових понять, так і в якісному, що виражається у реструктуризації понять. Останній чинник дає науковцям підстави говорити про так звану тиранію мови: "Мова наша часто допомагає нам не думати: мало того, вона часто тиранічно заважає нам думати, бо непомітно підсовує нам поняття, які більше не відповідають дійсності..." [27, 131]. Здатність адекватно реагувати на зміни в ККС найяскравіше виражена в термінах, завдяки чому розкривається інтелектуальна функція цих мовних одиниць, їх когнітивно-інформативна природа. Тож закономірно термінологія виступає своєрідним барометром наукового поступу національного соціуму, його інтелектуальної самодостатності. Чим більше вироблене, кажучи словами І. Франка, "духовне обличчя" народу, тим багатша його мовна картина світу. Однак мовна картина світу будь-якого національного соціуму не в силі подолати максимальний, концептуальний "бар'єр" – покрити мовними знаками усю концептуальну картину світу хоча б тому, що гносеологічно світ понять передусім світу значень, внаслідок чого у мовній картині світу закономірно виникатимуть номінативно-значеннєві лакуни.

Оскільки визнається, що універсальним засобом пізнання, накопичення і збереження інформації є поняття (В. А. Звегинцев, Л. А. Лисиченко), то концептуальна (логічна) картина світу є інваріантною для всіх людей і незалежною від мови, якою думають і спілкуються мовці. Натомість мовна картина світу як засіб експлікації знань про докільля варіює від мови до мови [7, 235], випрозорюючи своєрідність членування концептуальної картини світу різними народами. Ця своєрідність може бути виявлена через порівняння як універсальний лінгвістичний метод, завдання якого – виявити відмінності (контрасти) на тлі подібностей, у тому числі типологічного характеру. Невипадково у сучасній контрастивній лексикології утверджується думка, що пошук "фонові мови" зіставлення (*tertium comparationis*, або мови – еталона) "слід вести в напрямку когнітивної лінгвістики, яка виводить мовні явища на рівень загальнолюдських закономірностей пізнання світу і дозволяє за конкретними мовними фактами побачити концептуальні феномени, що їх покладено в основу людського світогляду й мовних картин світу" [20, 32]. У контексті сказаного показовими були б словники, які б подавали сукупності слів на позначення нових понять (ідей). А. В. Щерба підкреслював, що такі словники "повинні дати матеріал для побудови

історії мислення, відбитого у мові..." [32, 295]. Вони наочно засвідчили б умовність розмежування концептуальної і мовної картин світу, які, відбиваючи характерну для них ієрархічність відношень, водночас утворюють, можна сказати, семіотичний симбіоз.

Певною мірою, втіленням такого лексикографічного мегапроєкту є робота, розпочата у 2002 р. Інститутом української мови НАН України спільно з Університетом Нансі і Варшавським університетом над європейським проєктом UMR 7118 "Словник суспільно-політичних понять країн Центральної та Східної Європи" (*Dictionnaire des notions politique et social des pays d'Europe centrale et orientale*). На основі базового переліку суспільно-політичних понять, укладеного на французькомовному матеріалі із його доповненням українськими поняттями, було сформовано українську частину реєстру *Словника суспільно-політичних понять*, що охопила 120 лексичних одиниць. В анкетах українських респондентів найвищу квантитативну характеристику отримали такі поняття: *а влада, демократія, незалежність, держава, ідеологія, конституція, громадянин, націоналізм, патріотизм, національна мова, бюрократія, ідентичність, народ* [10, 141]. Прикметно, що кількість одиниць базового реєстру, відзначених українськими респондентами, становить 74 слова (пор.: у французькому питальнику – 82, в польському – 75 слів і словосполучень) [10, 142], що свідчить про євроцентричну оптику сприйняття політичних реалій українськими респондентами, які репрезентували різні регіони держави. Водночас відчутною є питома вага слів і словосполучень на позначення суспільно-політичних процесів і явищ, типових для України (45 одиниць). З соціосеміотичного погляду ця група є неоднорідною і структурно розмежовується на 4 підгрупи: а) мовні знаки, що відбивають суспільно-політичні реалії, актуальні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. для України, але вже не актуальні для інших європейських країн: *демократія, олігархія, автократія*; б) мовні знаки, що співвідносяться з суспільно-політичними реаліями радянського періоду: *асиміляція (національна, мовна), дисидентство, сталінізм, застій, перебудова*; в) мовні знаки, що відбивають суспільно-політичні реалії пострадянських країн: *історична пам'ять, духовність, псевдопатріотизм, слов'янофільство, євразійство*; г) мовні знаки, що співвідносяться із власне українськими суспільно-політичними реаліями: *малоросійство, українізація, голодомор, соборність*.

Така структурація української частини *Словника суспільно-політичних понять* засвідчує динамічний характер політичної картини світу – одного із напрямків антропоцентричних досліджень (поряд із філософською, художньою, релігійною та ін. картинами світу). Політичну картину світу трактуємо як інформаційну субмову, у якій закумуляовані політичні знання, вироблені етносоціумом в процесі історичного розвитку. За динамікою інформпростору політичного лекту постає хроніка національної історії, історико-культурна свідомість народу, що відображає його когнітивний досвід, духовні й етичні ідеали – те, що Є. Маланюк називав "тяглістю нашої культури" [18, 9]: "Насіння наступної доби вже посіяне в добі попередній" [18, 46].

У процесі пізнавальної, мисленнєвої діяльності людина "омовлює" світ, формуючи знаковий образ пізнаних реалій. Контури терміна-знака, його системне значення запрограмовані відповідним термінологічним полем. Однак слово є провідником не лише власне лінгвальної інформації – воно синергетичне, воно більше від самого себе (П. Флоренський). Слово виявляє свою значущість не лише у системі мови, але й у системі суспільних цінностей, з компонентами якої воно пов'язане невидимими енергетичними нитками. Якраз ці нитки є провідниками лінгвокультурної інформації, завдяки чому слово переростає межі свого лексичного значення, набуваючи того смислового чи символічного ореолу, що надає мовній одиниці ще й культурної значущості. Енергетичний заряд закладений в значній частині політонімів – репрезентантах суспільних цінностей: *держава, незалежність, нація, соборність, мова, церква та ін.* Їх енергетичне поле живилось національною самосвідомістю народу і передавалось від одного покоління до іншого. Так формувалась когнітивна пам'ять слова. Звідси постає закономірна потреба бачити у словах не лише одиниці мовної системи, але й концепти – ментальні одиниці, породжені історико-культурною свідомістю народу як посередником між культурою і мовою. Тому в структурі концепту етнокультурний компонент є визначальним.

Тлумачення терміну *концепт*, як і ряду інших популярних термінів, змушує пригадати відоме порівняння з усмішкою Мони Лізи, яку кожен трактує по-своєму [19, 23]. У когнітивній лінгвістиці набула поширення думка Ю.С. Степанова, котрий розглядає концепт як "основний осередок культури в ментальному світі людини, у якому, з одного боку, закладений зміст поняття, а з іншого – все те, що робить його фактором культури: етимологія, коротка історія даного концепту, сучасні асоціації, оцінка, переживання тощо" [28, 56]. Інакше кажучи, окрім поняттєвої і предметної інформації, концепт охоплює і всю комунікативно-прагматичну інформацію, витаючи як над концептуальною, так і мовною картинами світу. Звідси слово-концепт постає одиницею надмовної картини світу як вмістища усіх знань про світ.

Таким чином, аналіз семіотичного симбіозу, сформованого із концептуальної, мовної і надмовної картин світу, дозволяє побачити у мові не лише іманентне, системно-структурне явище, але й живий національний організм із своєрідним способом мислення й способом світобачення.

1. Алефиров Н. Спорные проблемы семантики. – М.: Гнозис, 2005.
2. Апокрифи і легенди з українських літописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р І.Франко. Апокрифи старозавітні. – Львів, – Т.1, 1896.

3. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка // Вопросы языкознания. – 1995. – №1.
4. Арутюнова Н.Д. Аксиология в механизмах жизни и языка // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1984.
5. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990.
6. Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. – Л.: Наука, 1978.
7. Брутян Г.А. Очерки по анализу философского знания. – Ереван, 1979.
8. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984.
9. М. Гуняк. Палея Крехівська. – Дрогобич: Вимір, 2006.
10. Демська-Кульчицька О. Українська мова у європейському контексті // Українська мова. – 2003. – № 3-4. – С. 141.
11. Довідник з історії України. – : Генеза, 2001.
12. Косериу Э. Контрастная лингвистика и перевод: их соотношение // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1989. – Вып. 25.
13. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. – К., 2003.
14. Красухин К.Г. Слово, речь, язык, смысл: индоевропейские истоки // Языкознание: Сб. статей / Под общ. рук. и ред. Н.Д. Арутюновой. – М., 2000.
15. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во II половине XX века // Язык и наука конца XX века. – М.: Рос. гуман. ун-т, 1995.
16. Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М., 1993.
17. Лурье С.В. Историческая этнология. – М., 1997.
18. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.
19. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. – К., 2004.
20. Манакин В.М. Деякі питання контрастивної лексикології слов'янських мов // Мовознавство. – 2003. – №4.
21. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А. Серебрянников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова и др. – Наука, 1988.
22. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология. – К.: Фитосоцицентр, 2000.
23. Сэлр Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993.
24. Словарь русского языка: В 4-х т. – М., 1986. – Т.2.
25. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
26. Смирничий А.И. Лексикология английского языка. – М., 1956.
27. Уфимцев А.В. Культура и проблема заимствования // Встречи этнических культур в зеркале языка. – М.: Наука, 2002.
28. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М., 2001.
29. Хмель С.Ф. Українська партизанка. – Лондон, 1959.
30. Шмелев А. Могут ли слова быть ключом к пониманию культуры // Анна Вежицкая. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001.
31. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974.
32. Щерба Л.В. Литературный язык и пути его развития // Щерба Л.В. Изб. работы по русскому языку. – М., 1957. – С. 131.

In the article special attention is addressed to the linguistic knowledge and its regularities in the channel of the anthropocentrism, based on the principle of the isomorphism. Using the described approach this study, explores systemic and structural notion, but also a live national organism with its characteristic ways of thinking and world outlook.

Keywords: semantics, anthropocentrism, cognitive elements, isomorphism, the conceptual picture of the world, the lingual picture of the world.

УДК 81'1
ББК 81.00

Олег Остапович

ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІ НАУКОВІ ЗАСАДИ РЕЛЯТИВІСТСЬКИХ І КОНТИНЕНТНИХ МОВНИХ ТЕОРІЙ

У статті проаналізовано історію концепцій співвідношень між мовою, культурою, мисленням та свідомістю, які поділено на релятивістські та континентні. Автор пропонує власну концепцію часткової лінгвальної доповнювальності у відношеннях між поняттєвою та мовною картинною світу.

Ключові слова: мовна картина світу, поняттєва картина світу, мовний релятивізм, мовний універсалізм.

Проблема співвідношення мови і мислення, ширше кажучи, мови і свідомості здавна привертала увагу мислителів – філософів, лінгвістів, літературознавців, психологів, істориків мистецтва, культурологів. Ще в античній філософії точилися дискусії щодо слова як носія інформації про дійсність, вербальної природи знань, пізнавальної природи слова. Геракліт Ефеський (VI-V ст. до н.е.) найближче підійшов до поняття слова, "логоса" як вмістилища знань, тобто того, що нині прийнято називати *кумулятивною* функцією мови. Відстоювана Платоном і Арістотелем апостеріорна концепція "договірної" характеру лексичної семантики виходила із виключно номінативно-комунікативної функції мови, заперечуючи кумулятивно-гносеологічну. Філон Александрійський (V ст. до н.е.) захищав концепцію логоса як носія і джерела знань, писав про необхідність тлумачення, експлікації змісту важких і незрозумілих слів. Загалом можна стверджувати, що саме в цей час закладалися основи пізніших *континентних* теорій слова [9, 3-4; 10, XIV; XVI-XVII; 33-34; 57-58; 63-64; 18, 49; 106-109; 131].

Основи ж *релятивістських* мовних концепцій, що виходили із вирішального впливу типу мовної структури на національну свідомість, почали закладатися лише на межі XVIII-XIX ст. Вперше подібні думки були висловлені ще видатним німецьким філософом і культурологом І.Гердером. Характерними рисами його погляду на мову є ототожнення мови й світогляду (у термінології Гердера "Besinnung" – „осмислення“), гіпертрофування ролі національної специфіки й своєрідності природних мов, визнання певного містичного "духу народу" джерелом активності мови на противагу суспільній практиці даного народу, яка, щоправда, не ігнорується зовсім [14, 77-78; 80].

Ці думки розвинув і радикалізував В. фон Гумбольдт. У його лінгвістичній концепції мова виступає уже не як гердерівське дзеркало народу (що частково правильно передає суть категорії "відображення" у мові соціального досвіду нації, хоча й надає йому дещо пасивного характеру), а як абстрактний трансцендентний "дух народу" (поняття якого не розшифровується).

Гумбольдт писав: "Кожна мова описує коло навкруги народу, котрому вона належить, коло, за межі якого можна вийти, лише перейшовши у інше коло" [15, 60]. Теорія Гумбольдта отримала назву теорії "межсвіту" ("die Zwischenwelt"), першим цей термін вжив Л. Вайсгербер (див. нижче). Мова є також зовнішнім проявом духу народів: "Мова - це їх дух, а дух - це їх мова. Ніколи не вдається достатньою мірою виразити їх ідентичність" [15, 108].

Не можна заперечувати, як це робилось у радянському мовознавстві, величезного позитивного значення теорії Гумбольдта. Воно насамперед у визнанні мови як роботи духу, зображенні істотною ознакою мови руху, прогресу, визнанні її творчого, активного начала в процесі пізнання. Незаперечну цінність зберігають донині ідеї Гумбольдта про суть внутрішньої форми мовних одиниць ("innerer Sinn des Ausdrucks", "ursachlicher Ausgangspunkt") як специфічного для даної мови способу поєднання звукового матеріалу і психічного змісту, де вибір ознаки як представника предмета визначається "духом народу". Внутрішня форма виступає, за Гумбольдтом, національно-своєрідним способом представлення предметів зовнішнього світу, яким твориться особливий "мовний світогляд" [15, 60; 86; 94; 96].

Таким чином, Гумбольдт заклав методологічні основи теорій про внутрішню форму змісту мовних одиниць як мотивуючу ознаку номінації, що відображає і закріплює національно-специфічні факти, реалії тощо. Незважаючи на власні застереження Гумбольдта проти однобічного перебільшення його ідей, вони все ж поклали початок релятивістському напрямку філософії мови, що стверджує абсолютну своєрідність плану змісту кожної окремої мови. Саме після Гумбольдта можна говорити про гіпотезу лінгвістичної відносності.

Однобічна абсолютизація окремих суперечливих тверджень гумбольдтової теорії призвела до виникнення уже в ХХ столітті неогумбольдтіанських концепцій про мову як іманентну духовну сутність, що самостійно перетворює оточуючий світ в ідеї, "вербалізує" його ("das Worten der Welt" [24, 28]). Їх представники поділяли думку Гумбольдта про мову як "мисленневий проміжний світ" [23, 44]. Найвидатнішим неогумбольдтіанцем ХХ століття був Л. Вайсгербер. У своїх основних працях він, наголошуючи на гумбольдтіанському визначенні мови не лише як витвору духу ("Ergon"), а й як процесу його творення ("Energie"), підкреслював, що наявність неусвідомленої, наперед заданої мовної картини світу є необхідною умовою можливості сприйняття й пізнання світу [23, 33]. Ним сформульовано, поряд із "законом зумовленого мовою існування" ("Gesetz des sprachlich bedingten Daseins") і "законом рідної мови" ("Gesetz der Muttersprache"), "закон мовної спільноти" ("Gesetz der Sprachgemeinschaft"): "Мовний колектив об'єднується спільною картиною світу рідної мови" [22, 7; 14; 126; 161]. "Народ" розуміється ним у сенсі німецької класичної філософії як "маніфестація об'єктивного духу мови" [21, 10], тотожне йому поняття "мовний колектив" є "спільнотою духовного типу", мова є "рушійною силою його історичного розвитку" [21, 114]. "Мовний колектив" є природним утворенням, а "нація" – державна спільнота – штучним і тимчасовим явищем. Вона може базуватися лише на мовній спільності. За такого підходу ігнорується не лише можливість існування національно-культурних особливостей психології, ментальності австрійців чи німецькомовних швейцарців, але й національне варіювання німецької мови на цих територіях, хоча ці відмінності є об'єктивно існуючим фактом (дані етноси належать до однієї із німцями мовної спільноти, але утворюють окремі нації). Під сумнів ставиться саме існування їх окремої національної державності, виходячи виключно із спрощеного розуміння об'єднуючого начала німецької мови. Як бачимо, така позиція суперечить реальному стану речей. Ці ідеї викликали цілком слушні заперечення, адже при їх істинності було б дуже проблематичним порозуміння між народами, сама можливість перекладів з іноземних мов була б сумнівною. Врешті-решт одна й та ж мова може служити виразником діаметрально протилежних світоглядів. Найяскравішим прикладом цього є усе та ж німецька мова, особливо у її національно-державних варіантах.

Підсумовуючи погляди Гумбольдта і неогумбольдтіанців, зазначимо, що незаперечною є заслуга Гумбольдта у постановці питання про суть мови не лише як зовнішнього засобу суспільної комунікації, а і як незамінного засобу визначення світогляду. На сучасному етапі вже немає сенсу заперечувати, що мова грає активну роль в процесі пізнання, коригуючи логічну, мисленневу картину дійсності.

Значний внесок у розробку проблеми національно-культурної детермінації плану змісту мовних одиниць зробив український вчений О.О. Потебня. Важливим був розвиток теорії внутрішньої форми як мотивуючої ознаки акту номінації. Суттєвим у ній є саме процес вибору "характеристичного знаку", що стає внутрішньою формою мовної одиниці. Потебнею тут допускається значний елемент національного мовного суб'єктивізму [6]. Це стосується і досліджуваних ним фразеологічних порівнянь зі слов'янської народної творчості, компаративних зворотів, у яких вибір елемента *tertium comparationis* ("знаку значення" за Гумбольдтом) якраз і зумовлюється "національним духом" народу. Вони справді містять національно-специфічні конотації, тобто відображають набір типових для національного менталітету уявлень і асоціацій. Навіть у цілком демотивованих зворотах, із затемненою внутрішньою формою,

можна шляхом етимологічної реконструкції простежити первинний образ, певну інформацію культурологічного, країнознавчого плану. Треба лише провести своєрідне зворотне розгортання "згущеної" думки [5]. Ці положення є наслідком розвитку цілком оригінальної потебнянської теорії про два типи мовних значень: "найближче" етимологічне, котре є завжди народним, і "подаліше", особисте. Саме у визнанні об'єктивного і, разом з тим, національно специфічного характеру внутрішньої форми мовних одиниць як способу виявлення позамовного змісту і полягає головне значення потебнянської концепції внутрішньої форми для подальших культурологічно орієнтованих досліджень лексичної семантики.

І хоча певні положення і погляди Потебні об'єднують його із Гумбольдтом, було б, на наш погляд, неправильно зараховувати його до релятивістського напрямку в мовознавстві. Цьому, насамперед, суперечить його розуміння духу нації як свідомої розумової діяльності, визнання об'єктивного і соціального характеру ядра лексичної семантики, суспільної природи знання, що зберігається у слові, і успадкування через слово членом етнокультурної спільноти її досвіду.

Саме у поєднанні суспільного характеру семантики слова із національною специфікою її суть. Тому, за Потебнею, вивчення мови взагалі і лексичної семантики зокрема неможливе без вивчення історико-культурних обставин і особливостей буття нації-носія. Ми також погоджуємося із тими авторами, котрі не вважають психологізм основною рисою теорії Потебні. Визначальним було у ній постулювання суспільно закріпленої семантики слова, акумуляції словом колективного знання, передачі й успадкування його через слово, тобто, інакше кажучи, – акцентування уваги на кумулятивній та гносеологічній функції мови. Саме тому культурно-історична концепція Потебні (термін Є. Верещагіна і В. Костомарова, [3, 289-299]), яку ми назвемо *концепцією культурно-етнічної детермінації лексичної семантики*, значною мірою підготувала ґрунт для пізнішої появи континентних семантичних теорій.

Теорії мовного релятивізму отримали подальший розвиток у середині ХХ століття в американській етнолінгвістиці. Найяскравіше принцип мовного релятивізму сформульований у знаменитій гіпотезі Сепіра-Уорфа [19; 27; 28].

На противагу принципу мовного універсалізму, що стверджує принципову тотожність граматичних систем усіх людських мов, прихильники теорії лінгвістичної відносності стверджують, що мислення, світогляд, поведінка людей лінгвістично детерміновані. Мова впорядковує потік вражень навколишньої дійсності, тип мови визначає тип світогляду. Інакше кажучи, структура мови утворює своєрідну "сітку" чи "окуляри", крізь які індивід інакше сприймає дійсність, а план змісту мови характеризується абсолютною національною своєрідністю. І ще радикальніше, за Б.Л. Уорфом: "Грамматика формує думку" [27, 212].

На наш погляд, досить сумнівним видається саме існування гіпотези Сепіра-Уорфа як чогось єдиного і цілісного. Нам видається коректним розділити цей напрямок у лінгвістично-філософській теорії на гіпотезу лінгвістичної детермінованості (Е. Сепір) та теорію мовного релятивізму (Б.Л. Уорф), що різняться у принципових моментах. Перша висловлена у наступних гіпотетичних твердженнях Е. Сепіра, більшість яких заледве можна піддати запереченню чи емпірично спростувати: "Зрозуміло, що предметна сторона мови знаходиться у тісному зв'язку з відповідною культурою... У цьому сенсі лексичний склад мови є точним відбитком культури, цілям якої він служить... Людські істоти живуть не лише у об'єктивному світі і не лише у тому, який називають суспільством. Вони живуть також значною мірою у світі тієї мови, котра стала для їхнього суспільства засобом, медіумом вираження, вислову... Фактично "реальний світ" дуже значною мірою вибудований підсвідомо на мовних нормах даної спільноти..." [19, 192-194]. Незаперечною цінністю є слухна ідея Сепіра про те, що суспільно сформована мова передовсім впливає на спосіб розуміння дійсності суспільством. Більше того, Сепір заперечує подальші категоричні висновки послідовників Б.Л. Уорфа про абсолютну детермінованість світогляду типом мовної структури: "Культуру можна визначити як те, що дане суспільство робить і думає. Мова ж є тим, як думають. Насправді ж ніщо не свідчить про те, щоб форма певної мови мала хоча б щось спільне із національним характером... Спроби поставити специфічні типи мовної морфології нарівні із певними ступенями культури видаються цілком безперспективними" [19, 194]. У цьому плані безумовно актуальним є твердження Сепіра про те, що неможливо знайти пряму відповідність між будовою мови і національною культурою: з культурою пов'язаний лише словниковий склад мови [19, 192].

Головною заслугою Сепіра вважаємо визнання тісного зв'язку із культурою саме змістової сторони мови. В подальшому розвитку його ідей уже як аксіома висувався примат мови над думкою і обумовленість світогляду людей характером мови, причому її формальною, структурною стороною.

Б.Л. Уорф зробив спробу емпірично перевірити припущення свого вчителя Е. Сепіра на матеріалі мови індіанців племені Гопі і прийшов до радикальних та, на думку багатьох вітчизняних і західних дослідників, в основному, помилкових висновків. Ним сформульовано принцип мовного релятивізму: "Не усі спостерігачі отримують однакову картину світу із однакового фізичного стану речей, тоді їх лінгвістичний фон... був би подібним чи міг би бути якимось чином зведеним до спільного знаменника... Із факту структурної відмінності мов впливає те, що ми називаємо "принципом лінгвістичної

відносності", тобто люди, які використовують мови із різними граматичними системами, через граматику приходять до типово різних спостережень" [27, 214; 28, 12]. Уорф не заперечував зв'язку мови із суспільними реаліями, факторами екстралінгвістичної природи. Основну ж увагу він приділяв впливові мови на мислення і поведінку людей, заперечуючи думку, що процес мислення є принципово ідентичним у всіх людей. Мова детермінує картину об'єктивної реальності, отже, за різницею в ментальності стоять різні типи культур.

У своїй програмній роботі „Science and Linguistics“ [27] Уорф поглиблює і розширює тлумачення цього принципу. Він постулює залежність мислення, світогляду і передовсім поведінки людей від прийнятих форм вживання слів, від природи і характеру мови. Саме останній, поведінковий аспект у теорії Уорфа, на наш погляд, є достатньо обґрунтованим і викликає найменше заперечень. Проте коли Уорф екстраполює свої висновки на рівень загальнофілософської абстракції, то приходять до явних перебільшень. Адже не викликає сумніву, що при ідентичних лінгвістичних моделях можливі відмінні типи бачення світу. Це "зворотний" бік гіпотези Уорфа, що ставить під сумнів її категоричність.

Модерні філософські напрямки – герменевтика та екзистенціалізм – підходили до проблеми співвідношення мови й культури з двох різних, проте споріднених позицій. Так, засновники герменевтики Ф. Шлейєрмахер і В. Дільтей визначили її як науку розуміння, культурно-історичного тлумачення, інтерпретації мови. Близьким до цього є поняття "мовного тлумачення світу" ("sprachliche Weltauslegung") Г. Гадамера [12, 420-423; 450; 464]. Очевидно, що герменевтика у царині філософії мови має чітко виражену континентальну спрямованість. Один із найвидатніших представників екзистенціалізму Мартін Гайдеггер, на перший погляд, визнає уорфіанську тиранічну владу мовної структури над свідомістю, коли сама мова говорить в людині і через людину. Проте мова у концепції Гайдеггера фіксує культуру попередніх поколінь і лише тому впливає на поведінку наступних.

Для герменевтики і екзистенціального аналізу важливим є отримання із мови спеціального, суспільного знання (шляхом етимологічних розвідок). Тому ці філософські напрями зробили позитивний внесок у культурологічний аналіз мови: слово визнавалося носієм і джерелом суспільного знання, яке можна експлікувати шляхом перекладу, інтерпретації, тлумачення через "вживання" в інший культурний контекст.

Ідеї лінгвістичної відносності і передовсім гіпотеза Сепіра-Уорфа були піддані критиці європейською наукою. Було здійснено спробу ще раз перевірити емпіричні докази теорії Уорфа. Послідовник Уорфа німецький мовознавець Г. Гіппер піддав сумніву твердження про деякі особливості структури мови племені Гопі, які, за Уорфом, нібито утворюють цілком національно-специфічний тип світобачення. Більшість із цих висновків Гіппер емпірично спростовує. Ті ж із відзначених Уорфом мовних явищ, які у племені Гопі все ж існують, на думку Гіппера, зумовлені конкретними обставинами життя племені, а не навпаки. Гіппер, визнаючи часткову правоту Уорфа у визначенні впливу мовних структур на картину світу у свідомості мовця, заперечив радикалізм його висновків, які не підтверджуються конкретним мовним матеріалом. Він виходив із положення про те, що "... процес мислення проходить у всіх людей принципово однаково, підкоряючись законам загальної логіки, а різні мови служать лише для вираження думок, що творяться незалежно від них". Гіппер визнав: "Мова творить не реальність саму по собі, а нашу картину реальності" [13, 68-69]. Він висунув реалістичну компромісну концепцію, вільну від неоурфіанських крайнощів. Вона визнає, що мовні структури можуть впливати на "мовну картину світу", але мова володіє можливостями міркування "всупереч мовним правилам" [13].

Проблему мови як відображення дійсності, її ролі в процесі пізнання, плідно розробляв у праці "Мова і пізнання" польський філософ А. Шаф [20]. Залишаючись у рамках традиційної марксистської ортодоксії, він, тим не менше, висловив оригінальні й переконливі думки стосовно критики уорфіанських теорій, головним чином їх методологічних та філософських засад. Нам видається цілком слушним твердження Шафа, що приклади, які часто наводяться прихильниками теорії Уорфа, яскраво доводять прямо протилежне принципу мовного релятивізму: "... Мова розвивається із людської суспільної практики... Люди говорять так, як їм диктує життя, практика. Тому зрозуміло, чому у ескімосів 30 слів для "снігу", а у жителів пустелі - десятки слів "жовтого" та "коричневого" кольору, а не навпаки... Але одне є цілком певним: не ми створюємо довільно ці відмінності й сорти снігу, вони є об'єктивно наявними в природі... Для ескімосів, приміром, розрізнення сортів снігу в прямому розумінні є питанням "життя і смерті" [20, 154-156].

Вірменський філософ Г.А. Брутян на противагу принципу лінгвістичної відносності висунув принцип лінгвістичної доповняльності: "У процесі пізнання в зв'язку з активною роллю мови і в силу її специфічних особливостей постає мовна картина світу. Вона в цілому і основному збігається із логічним відображенням у свідомості людей. Але при цьому зберігаються периферійні ділянки у мовній картині світу, які залишаються за межами логічного відображення, і у якості словесних образів речей і лінгвістичних моделей відношень між ними варіюють від мови до мови, залежно від специфічних особливостей останніх. Через вербальні образи і мовні моделі проходить додаткове бачення світу; ці моделі виступають побічним джерелом пізнання, осмислення реальності і доповнюють нашу загальну

картину. знання, корегують її. Словесний образ поєднується із поняттєвим образом, лінгвістичне моделювання світу – з логічним його відображенням, створюючи передумови для більш повної і всебічної картини навколишньої дійсності у свідомості людей" [2, 57]. При сполученні поняттєвої і вербальної картини світу словесний образ предмета виступає додатковим вербальним фоном, мова "по-своєму перетворює результати мисленнєвої діяльності, висуває своє осмислення реальності, вносить "поправки" (не завжди правильні) в логічне відображення навколишнього світу" [2].

Переконливою видається критика принципу лінгвістичної відносності Б.Л. Уорфа американським лінгвістом М. Блеком. Він слушно зазначає, що сегментація дійсності є лише наслідком довільності класифікації досвіду, тому роль лінгвістичних моделей тут не є вирішальною. Будь-який опис – завжди, до певної міри, спотворення: "Наявність слова в активному вжитку передбачає існування поняття, відсутність же слова не говорить ні про що" [1, 204].

В останні десятиліття в рамках переходу до антропоцентричної парадигми вивчення мовних систем було реабілітоване поняття національної мовної картини світу. Мовна картина світу розуміється як "визначений спосіб осягнення через мову дійсності (як позамовної, так і мовної), що виражається в семантичних, граматичних, синтаксичних, прагматичних категоріях даної природної мови" [7, 113]. Нас цікавитиме, передовсім, семантичний компонент національної мовної картини світу (тут і далі – НМКС), що виступає як результат "семантичного мапування світу" (англ. "semantic mapping of the world"). Зазвичай, мовна картина світу протиставляється концептуальній або поняттєвій (далі – ККС) як результату мисленнєвого логічного пізнання світу, принципово однакового у різних народів, хоча вони й не ізольовані одна від одної. Мовна картина світу розуміється як "матеріалізація світобачення... Мовні знаки, будучи представниками значень, складають у своїй єдності чітко оформлену і водночас відкрити систему, своєрідну "картину світу", на якій континуум доступних людям явищ поділяється на дискретні поняття" [8, 2]. Дослідники відзначали еволюцію уявлень про НМКС від постановки питання про відповідність слова й ідеї (уже згадані концепції логоса) до визнання, починаючи від Гумбольдта, ролі НМКС як регулятора соціального пізнання і соціальної діяльності, форми світобачення, що є одночасно інструментом і результатом пізнання. Мовна картина світу розглядається як вираз світобачення окремої людини, соціальної групи, народу, нації. Саме останні є носіями НМКС. Вона може, на наш погляд, фіксуватися як національною літературною мовою, так і національним варіантом негомогенної поліцентричної мови. Складні родо-видові відношення між цими двома типами НМКС досі не були предметом спеціального дослідження. Дослідження цієї проблеми у 80-і рр. ХХ ст. певний час перебували в стані невизначеності. Вони не йшли далі констатації очевидного факту, що відображення культури в семантиці мовних одиниць являє собою фіксацію в інтер'єрній суспільній та в індивідуальній свідомості результатів освоєння навколишнього світу даною лінгвістичною спільнотою в процесі її суспільно-історичної практики. Якщо в основі своєї НМКС збігається із ККС (логічним відображенням дійсності), то за межами цього збігу залишаються, на думку Г.А. Брутяна, "...мовні образи реальних предметів та їх відношень, периферійні ділянки вербальних уявлень... В цілому вони стають джерелом додаткових відомостей, носієм побічної інформації про навколишню дійсність" [2, 54]. Причому, завдяки своїй образності, вони часто викликають стійкі національно-культурні асоціації, часто суб'єктивні і не зовсім реалістичні. Отже, додаткова інформація, що закладена в НМКС, лежить ніби за межами ККС. Однак існує протилежна точка зору. Так, О.С. Кубрякова вважає, що додаткова інформація, отримана у вигляді мовного знака (залежно від онтологічної сутності та прагматичної цінності цих відомостей) одразу включається до ККС [цит. за 7, 144-145]. За межами поняттєвого образу реальності не може залишатись те, що представлене в акті номінації. Таким чином, ККС "ширша і багатша" за НМКС, мовний світогляд підпорядкований логічному. На наш погляд, концептуальна і мовна картини світу знаходяться у тісному взаємозв'язку. Поняттєве логічне пізнання мертво без мовного вираження. У свою чергу мовні образи (навіть невідповідні до реальної дійсності) теж сприяють (або перешкоджають) формуванню понять. Тому вважаємо, що відношення між ККС і НМКС визначаються не лише комплементарністю (як на думку Г.А. Брутяна) і не підпорядкованістю однієї іншій (як вважає О.С. Кубрякова), а частковим перекриванням в інваріантній частині.

Ми констатуємо наявність поняттєво-семантичного інваріанту, який значно перевищує за об'ємами периферійні ділянки розбіжностей. Окрім того, об'єм ККС ширший, тобто існують ті ділянки, де логічні концепти не мають відповідного лексичного виразу. Але і мовні образи можуть бути неадекватними логічному уявленню про реальність (як було сказано вище) і тому лежати за межами ККС.

Інші вчені підкреслювали сценарно-фреймову [Ч. Філмор, 11] або прототипову структуру мовного світогляду, чи то у формі "базових концептуальних метафор" Д. Лакоффа та М. Джонсона [16; 17] чи "семантичних примітивів" та "культурних скриптів" А. Вежбіцької [29; 30, 27], де також переважають національно-етнічні стереотипи. А. Вежбіцька цілком справедливо підкреслює важливість інтерпретаційного, світоглядного компоненту семантики на противагу формально-логічному співвідношенню "знак-референт": "У природній мові значення є результатом інтерпретації світу людьми. Воно суб'єктивне, антропоцентричне, відображає домінуючі культурні інтереси і культурно-специфічні

способи соціальної взаємодії тією ж мірою, як усі об'єктивні риси світу "як такого" [30, 2]. Ми також цілком погоджуємось із точкою зору Ж.П. Соколовської про те, що на часі зняття протиріччя між двома аспектами вивчення лексичної семантики, позначуваної терміном "мовна картина світу". Перший – це загальна інтегральна сукупність мовного змісту, що є відносно постійною та повільно еволюціонує в часі. Другий – це специфічні диференційні ознаки семантики мов. Напевне, жодна повноцінна НМКС не може існувати без взаємодії цих двох аспектів – мовної картини світу, що відображає "інтелектуальний зміст", та картини, що фіксує гносеологічні потенції та етнокультурні особливості внутрішньої форми слів [8, 6-7].

Інший вітчизняний вчений В.М. Манакин подібний універсальний зміст НМКС позначив терміном "єдиний когнітивно-семантичний континуум" [4, 80]. Він містить "основну інформацію загальнолюдської когнітивно-семантичної сфери, але через призму свого власного світобачення" [4, 81]. Отже, семантика будь-якої мови фіксує як інформацію універсального плану, так і "локалізовану мікросоціумом інформацію, обумовлену національно-культурною специфікою лінгвалізації світу" [4].

Все викладене вище мало на меті проілюструвати необґрунтованість точки зору традиційної марксистської ортодоксії про те, що мовні структури (перш за все, їх ідеальна, семантична сторона) лише відображають факти національної культури. Це пасивне відображення, начебто детерміноване виключно екстралінгвістичними факторами, є соціальним за своєю природою, при цьому первинною є об'єктивно існуюча реальність довкілля, вторинною – мовна свідомість нації, а вплив мови на ментальність національної спільноти не є суттєвим або взагалі ігнорується.

Не викликає сумнівів тісний зв'язок мови з культурою мовної спільноти. Адже знакову, символічну функцію той чи інший матеріальний предмет може виконувати лише у певній культурі. Таким чином, мова впливає вже самим фактом, на наш погляд, національно-суб'єктивного вибору ознаки денотату на асоціативне поле значення, його оцінковий компонент, певні усталені етичні й естетичні уявлення.

Із визнання наступних тверджень (мова забезпечує саму можливість поняттєвого мислення; мова фіксує попередні етапи людського пізнання; набір значень, фіксованих в ідеальній стороні мовних одиниць, певною мірою варіює від мови до мови; у різних мовах існують різні семантичні описи однакових речей та їх різні аксіологічні характеристики) власне, і народилась гіпотеза лінгвістичної детермінованості Е.Сепіра та принцип мовного релятивізму Б.Л.Уорфа. Сучасні західні дослідники справедливо відзначають, що поверхова жорстка критика Уорфа (передовсім М. Блеком і А. Шафом) виходила з т.зв. "жорсткого" прочитання принципу мовного релятивізму, тобто повної детермінованості світогляду мовною структурою, що мало б призвести до абсурду – тотальної неперекладуваності різних мов. При цьому Уорфу, вочевидь, ставили у провину те, чого він ніколи не стверджував [26, 2; 27-28; 201; 238-239]. Коректніше слід формулювати гіпотезу Уорфа у т.зв. "м'якому" варіанті: вона не заперечує об'єктивно існуючої позамовної дійсності, проте постулює частковий вплив структур мови на образ цієї реальності (в Уорфа "picture of the universe" [27, 214]), цілком у дусі мовної доповняльності Г. Брутяна. При цьому відмінності у вищезгаданому образі не є нездоланними і можуть зніматися логічною рефлексією. Тому у західному мовознавстві після короткого сплеску інтересу до мовного релятивізму у 40-60-і рр. ХХ ст., а потім десятиліть "насмішок", на початку ХХІ ст. спостерігається новий інтерес до гіпотези Уорфа [26, 31]. Передовсім у США, попри, здавалось би, тотальне панування хомськіанської формальної лінгвістики, було здійснено, починаючи з 2000 року, декілька спроб експериментальної перевірки принципу мовного релятивізму на емпіричному матеріалі прикметників, що позначають колір, квантитативного мовного членування довкілля (J.A. Lucy), іменників-позначень абстрактних просторово-часових понять і відношень (J.J. Gumperz, D. Slobin). Відголоски "неоуорфанізму" очевидні у дослідженні новітньої евфемії – „political correctness“ (S.H. Elgin), навіть у гендерній лінгвістиці останнього десятиліття [26, 31-85]. Вони фактично підтвердили коректність "м'якої" версії принципу мовного релятивізму.

Можна визнати, що різні мови (але під впливом різних конкретних життєвих умов даної мовної спільноти) певним чином по-різному "організують" реальність (точніше, не реальність як таку, а наше уявлення про неї). Наявність чи відсутність певних мовних знаків і структур полегшує чи навпаки ускладнює позначення певних речей. Перебільшення ролі семантичних відмінностей в мовах ставить дослідника, перекладача, особу, що вивчає іноземну мову, в лінгвістичний і філософський кут, применшення ігнорує їх національну специфіку. Не мають рації традиційні настанови марксистського мовознавства, постулат про роль мови як виключно пасивного відображення дійсності, детермінованого лише суспільною практикою, а надто ленінська концепція "двох культур", яку ми б називали "релятивізмом навиворіт".

Усі відомі нам теорії взаємодії фактів національної культури із семантичною стороною мовних одиниць можна дуже умовно і спрощено поділити на дві великі групи. Перші – континентні концепції, що підходять до слова як до "вмістилища", хранителя і джерела інформації культурологічного плану, "дзеркала нації" (концепції "логосу" – Геракліт, Філон, Гердер, Потебня; гіпотеза мовної детермінованості Сепіра; теорії Гіппера, Шафа; філософія герменевтики – Шлейермахер, Дільтей;

екзистенціалізм – Гайдеггер, гіпотеза лінгвістичної доповняльності Брутяна і лінгвокраїнознавча теорія слова Верешагіна та Костомарова). Інші – релятивістські, що трактують мову як детермінанту світобачення, яке має абсолютну національну специфіку (теорії Гумбольдта, принцип лінгвістичної відносності Уорфа, закони Вайсгербера, концепції Лакоффа, Вежбіцької). Але й у них значну роль відіграють ідеї про пізнавальні можливості внутрішньої форми слова, її гносеологічні функції. Це суперечить традиційним уявленням про немотивованість номінації об'єктивними реаліями, випадковість вибору мотивуючої ознаки, що спотворює картину світу.

1. Блек М. Лингвистическая относительность: Теоретические воззрения Бэнджамена Ли Уорфа // Новое в лингвистике. — М. — 1960. - Вып. 1. - С. 199-212.
2. Брутян Г. А. Гипотеза Сепира-Уорфа. — Ереван: Луйс, 1968.
3. Верешагин Е. М., Костомаров В. Г. Лингвострановедческая теория слова. — М.: Рус. яз, 1980.
4. Манакин В. Н. Языковая картина мира в перспективах контрастивной лингвистики // Язык и культура. II Международная научная конференция. Доклады. - К. — 1993. - С. 77- 83.
5. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности: басня, пословица, поговорка. — Харьков, 1930.
6. Потебня А. А. Мысль и язык. — К.: Синто, 1993.
7. Серебренников Б. А. (ред.) Роль человеческого фактора в языке (язык и картина мира).— М.: Наука, 1988.
8. Соколовская Ж. П. «Картина мира» в значении слов. «Семантический фанатизм» или «Катехизис семантики»? — Симферополь: Таврия, 1993.
9. Aristoteles. Peri Hermeneias / Aristoteles. Werke in deutscher Übersetzung. — Berlin: Akademie Verlag. — 1994. - Bd. 1. — S. 3-37.
10. Coseriu E. Geschichte der Sprachphilosophie. — Tübingen: Francke. — 2003.
11. Fillmore Ch. Scenes-and-frames-semantics // Zampolli A. (ed) Linguistic structures processing. — Amsterdam / New York: North Holland Publ. — 1977. - p. 55-81.
12. Gadamer H.-G. Wahrheit und Methode. — Tübingen: Francke, 1975.
13. Gipper H. Gibt es ein sprachliches Relativitätsprinzip? Untersuchungen zur Sapir-Whorf Hypothese. — Frankfurt-am-Main: Fischer (Conditio humana), 1972.
14. Herder J.-G. Abhandlung über den Ursprung der Sprache. — Stuttgart: Reclam, 1966.
15. Humboldt W. von. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechtes. — Berlin. - 1836, Nachdruck 1935: Schneider.
16. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. — Chicago: Chicago University Press, 1980.
17. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind. — Chicago and London: University of Chicago Press, 1987.
18. Plato. Kratylos oder über die Richtigkeit der Namen / Plato. Sämtliche Dialoge. — Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1988. - Bd. 2. Menon. Kratylos. — S. 37-151.
19. Sapir E. Die Sprache. — München: Max Hueber Verlag, 1961.
20. Schaf A. Sprache und Erkenntnis. — Wien / Frankfurt / Zürich: Europa Verlag, 1964.
21. Weisgerber L. Die Stellung der Sprache im Aufbau der Gesamtkultur // Wörter und Sachen. — 1934. - Bd. XVI.
22. Weisgerber L. Das Gesetz der Sprache als Grundlage des Sprachstudiums. — Heidelberg. Quelle und Meyer, 1951.
23. Weisgerber L. Die sprachliche Gestaltung der Welt. — Düsseldorf: Schwan, 1962.
24. Weisgerber L. Grundformen sprachlicher Weltgestaltung. — Köln und Opladen: Westdeutscher Verlag, 1963.
25. Weisgerber L. Die geschichtliche Kraft der deutschen Sprache. — Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwan, 1971.
26. Werlen I. Sprachliche Relativität. — Tübingen / Basel: Francke, 2002.
27. Whorf B. L. Language, Thought and Reality. — Cambridge, Mass.: MIT, New York: J. Wiley; London: Chapman Hall, 1956.
28. Whorf B. L. Sprache – Denken – Wirklichkeit. Beiträge zur Metalinguistik und Sprachphilosophie. — Reinbeck bei Hamburg: Rowolt, 1997.
29. Wierzbicka A. Semantics, Primes and Universals. — Oxford, New York. — Oxford University Press, 1996.
30. Wierzbicka A. The semantics of grammar. — Amsterdam: John Benjamins, 1988.

The article deals with the problem of relationships between language and culture, thought and consciousness. Different attempts to define these relations by prominent linguists were analysed and divided into two groups: the relativistic and continistic ones. The author proposed his own concept of partially complementary relations between the conceptual and lingual world picture.

Key words: linguistic world picture, conceptual world picture, linguistic relativism, linguistic universalism

УДК 811. 161. 2'373, 611,

ББК Ш 141. 14 – 211

Ірина Кузьма (Вербовська)

СЛОВОТВІРНА ВАРІАНТНІСТЬ: ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ (НА МАТЕРІАЛІ ПРИКМЕТНИКА)

Стаття присвячена теоретичним питанням та історії словотвірної варіантності – специфічному відношенню між дериватами (прикметниками): запропоновано визначення дискусійного в сучасному мовознавстві терміна „словотвірні варіанти“; обґрунтовано дворівневий статус аналізованого явища – у системі афіксів і дериватів із цими афіксами; простежено історію формування словотвірних варіантних пар і їхніх моделей на різних етапах розвитку української мови (XI-XVIII ст.).

Ключові слова: словотвірні (дериваційні) варіанти, варіантні афікси (суфікси), модель словотвірної (дериваційної) варіантності.

Необхідним атрибутом мови на різних етапах її розвитку є мовна норма на всіх рівнях системи, отже, і процеси деривації українських прикметників регулюються словотвірною нормою відповідного

періоду. Прикметникове словотворення різного часу нерідко характеризується варіантністю норми, що полягає в закріпленні тотожних чи близьких *словотвірних значень* за різними *дериваційними моделями*. З одного боку, це ознака неусталеності мовної норми, а з іншого – свідчення розгалуженості стильової системи. Творення прикметників від різних частин мови може супроводжуватися варіюванням ад'єктивних афіксів (переважно суфіксів). Результатом таких паралельних можливостей словотвірної системи є спільнокореневі похідні, статус яких і досі залишається дискусійним.

Для аналізу *прикметникових словотвірних варіантів*, зафіксованих в українських писемних джерелах XI-XVIII ст., найдоцільнішим видається синхронно-діахронний підхід. Саме поєднання “осі одночасності” й “осі послідовності” [11, 103] допоможе виявити варіантні можливості дериваційної системи в розвитку, зафіксувати дериваційні моделі прикметникових словотвірних варіантів, простежити *статуту* й *динаміку* в їх еволюції, встановити *причини* виникання протягом століть, знайти історичні корені явищ сучасного стану, щоб і в практичному слововжитку зуміти відрізнити збагачення мови від засмічення невластивими українській мовній нормі паралелями, розкрити сутність поняття “*словотвірна варіантність*”.

Проте незаперечна плідність такого підходу тісно межує із небезпекою сплутування синхронних відношень з історичними процесами, а інколи навіть із неможливістю встановити межу між ними. “...Втручання чинника часу ставить лінгвістику у скрутне становище, залишаючи її на розгалуженні двох шляхів... Слід завжди розрізняти 1) вісь одночасності..., яка стосується відношень між явищами, що співіснують, і де виключене всяке втручання часу; 2) вісь послідовності..., на якій ніколи не можна розглядати шоразу більше, ніж одну річ, але де розташовані всі явища першої осі з усіма їхніми змінами” [11, 102-103]. Виходячи із методологічних принципів Ф. де Сосюра, для забезпечення чіткої різниці між мовними одиницями, що перебувають у системних відношеннях одного часу (варіюють), й одиницями, які витісняють одна одну в хронологічній послідовності, обираємо для аналізу *метод синхронних зрізів – одночасних площин у діахронії*.

Оскільки взаємодія *сталості – руху* є одною з основних антиномій мови [4], на практиці, звичайно, залишається проблемним запитання, де саме варто робити “перерізи” часу, а крім того, поняття тривалості одного синхронного зрізу дуже відносне. Адже *синхронія* і *статика* – це нетотожні речі. Абсолютна синхронність – це наукова абстракція, умовне перенесення якої „на реальну мову виявляється можливим завдяки тенденції мовної системи до стійкості і поступовому характеру мовних змін, внаслідок чого синхронним... може вважатися стан мовної структури протягом невеликого відрізка часу” [12, 551]. Відповідно, при аналізі дериваційної варіантності прикметників, засвідчених у мові українських пам'яток XI-XVIII ст., із урахуванням характеру мовних змін цього періоду й жанрово-стильового функціонування мови, умовно виділено такі синхронні етапи: XI-XIII ст., XIV-XV ст. (актова мова), XVI-XVIII ст.

Усебічне висвітлення суті *форми і змісту, системи і норми, синтагматики й парадигматики* у словотворі (на прикладі дериваційної варіантності прикметника) можливе тільки завдяки поєднанню афіксо- та основоцентричного підходів при аналізі конкретного матеріалу. “Специфіка похідного слова – основної одиниці словотвору – як бінарної одиниці, що включає твірну основу й словотвірний формант, не дозволяє обмежитися аналізом ролі ... лише формуючої частини, нехтуючи базовою... Основоцентричний аспект ... зумовлює необхідність аналізу ряду теоретичних і практичних проблем, які при формантоцентричному підході залишаються поза увагою...” [6, 7-8]. Насамперед це дериваційна валентність твірних основ, „їх словотвірчі потенції..., зумовленість ... формально-смысловими особливостями, способи освоєння семантичних інгредієнтів твірного слова в смисловій структурі похідного у процесах деривації, парадигматика й синтагматика твірних основ...” [6, 7-8].

У сучасному українському мовознавстві вчення про словотвірні варіанти розвивається в таких основних напрямках: 1) отожднення терміна „словотвірні варіанти” із поняттям „словотвірні синоніми”, а інколи і з терміном „фонетичні варіанти”; 2) уживання терміна „словотвірні варіанти” на позначення спільнокореневих дериватів, утворених різними морфами одного афікса, і трактування їх а) як окремих слів, б) як форм того самого слова; 3) уживання терміна на позначення аломорфів або вільних варіантів словотворчого афікса; 4) визнання дворівневого статусу словотвірної варіантності (на рівні афіксів і дериватів).

Варіюватися можуть будь-які двобічні мовні знаки [11], але навіть у межах тільки словотвірної підсистеми це явище неоднорідне. Адже неоднорідними в плані вираження та в плані змісту є і самі одиниці дериваційного рівня мови – афіксеми та дериватими (словотвірні типи) – мінімальні одиниці та “одиниці-конструкції” [1]. Тому словотвірну варіантність, як і словотвірну синонімію, можна простежити на двох рівнях словотвірної системи – афіксемному й дериватемному.

Морфема як двобічна мовна одиниця „варіюється у плані форми вираження. Морфи і є проявом цього варіювання... Морфема виступає як клас позиційно зумовлених аломорфів..., зовнішня несхожість яких порівняно з іншими морфами ... зумовлена фонемним складом сусідніх морфів, отже, тільки їх позицією в слові” [7, 6-7, 9]. Напр., суфікси *-ин-/-ін-, -ов-/-ев-, -оньк-/-еньк-*, згідно зі сучасною словотвірною нормою, переважно сполучаються з іменними твірними основами, залежно від їх кінцевого приголосного.

Крім позиційно зумовлених виявів морфеми, існують морфи, які “здатні замінити один одного в складі того ж слова чи словоформи. На відміну від аломорфів, для яких визначальним є відношення додаткової дистрибуції, такі варіанти морфеми перебувають у відношенні вільного варіювання” [8, 1]. Наприклад, взаємозамінними при поєднанні з прикметниковими основами є варіантні суфікси *-есеньк-/-ісіньк-/-усіньк-*.

Неоднозначним у сучасній дериватології є статус дво- і більшекомпонентних (складних) афіксів: “...постає питання, чи ці новоутворені похідні суфікси є... варіантами, чи, може, цілком окремими самостійними суфіксальними величинами...” [9, 51]. Йдеться про співвідношення між морфемами типу *-ив-/-лив-, -н-/-альн-, -ичн-/-ічн-, -н-/-овн-, -ат-/-нат-/-чат-*...

На думку І. Ковалика, безсумнівними суфіксами-варіантами є тільки “фонетичні варіанти (за сучасною термінологією аломорфи. – І. К.) даного суфікса (суфіксеми), звукові варіації, які зумовлені історико-фонетичними змінами у фонетичній системі даної мови чи групи мов. Наприклад, суфікс *-ець-* в українській мові і в інослов'янських мовах виступає у варіантах *-ец-, -ц', -ц-, -ч-*, укр. *старець, старця, старцем, старче*” [9, 53], а похідні суфікси стосовно їх джерела є самостійними суфіксальними величинами. “Про їх окремішність свідчить не лише різний морфемний склад, але також у багатьох випадках їх різне словотворче функціонування та різний ареал деривативного застосування як у відношенні до словотворчих розрядів іменникових утворень, так і у відношенні до лексико-граматичного характеру словотворчих основ, з якими поєднується простий і похідний від нього суфікси” [9, 52]. В А. Грищенко такі вторинні суфіксальні величини мають різні назви: “модифікаційний варіант”, “позиційний варіант”, “позиційно пов'язаний варіантний відповідник”, “гібридна суфіксальна морфема”... [2, 131, 147, 148, 151, 154], [3, 124, 131, 145]: “Суфікс *-овн-* виступає єдино можливим позиційно пов'язаним варіантним відповідником основної словотворчої морфеми *-н-*” [2, 148]; “як варіанти суфікса *-ат-* виступають похідні морфеми *-нат-, -чат-*” [2, 151]; “продуктивнішим порівняно з абстрагованим суфіксом *-ив-* виявився його позиційний варіант *-лив-*, який задовольняв зокрема фонетичні умови сполучуваності з дієслівними твірними основами, поширеними вокальними суфіксами” [2, 154].

Оскільки вторинні афікси – це результат перерозкладу на стику питомої чи запозиченої твірної основи і того словотворчого суфікса, що став базою для нового форманта, то такі складні суфіксальні одиниці (“гібридні суфіксальні морфеми”, “позиційно пов'язані варіантні відповідники”, “модифікаційні варіанти” [2]) розглядатимемо серед словотвірних варіантів афіксального рівня.

Отже, словотвірними варіантами афіксального рівня виступають: а) позиційні варіанти морфеми (аломорфи), б) вільні варіанти словотворчих засобів, в) прості й похідні від них складні форманти, що утворюють деривати зі спільною (близькою) семантикою.

Відповідно словотвірними варіантами дериватемного рівня є: а) спільнокореневі похідні, утворені суфіксами-варіантами трьох згаданих типів (аломорфами: *хвильовий – хвилевий*; вільними варіантами: *дрібнісінький – дрібносінький*; складними варіантами: *екзистенційний – екзистенціальний – екзистенціональний*), б) спільнокореневі похідні, у яких той самий морф поєднується з варіантними твірними основами (усіченою і неусіченою: *дифузійний – дифузний*).

Обов'язковою умовою словотвірної варіантної пари є спільна лексична й словотвірна семантика її компонентів на одному синхронному зрізі, оскільки за моделлю “спільна твірна основа + варіантні суфікси” нерідко можуть утворюватися і слова-пароніми. Пор.: *трансцендентний – трансцендентальний* (словотвірчі суфікси-варіанти *-н-* й *-альн-*) – словотвірні варіанти, але *музичний – музикальний* (словотвірчі суфікси-варіанти *-н-* й *-альн-*) – пароніми.

Отже, тільки двобічний, семантико-словотвірний та формально-структурний, дериваційний аналіз прикметників уможливує правильне виявлення варіантних пар (рядів) різних моделей.

Перші словотвірні варіантні пари прикметників в українській мові відомі ще з XI ст. В українських пам'ятках до XVIII ст. дериваційне варіювання ад'єктивів пов'язане з відіменниковим та віддієслівним словотворенням: 1) від спільної твірної основи за допомогою різних варіантів одного і того самого суфікса, 2) від варіантних твірних основ за допомогою суфікса в одному й тому ж інваріантному чи варіантному вияві. Так, ще з XI ст. відомий вияв словотвірного варіювання прикметників названих двох моделей. Наприклад: *адьськьи – адовськьи*: Не... адьськож постигним дно. Не презри мене блгыи кше днь адовськьи моуку горьчак ксть [СДЯ, I, 74-75]; *безмилостьныи – безмилостьивныи* [С, I, 59]; *безсловесьныи – бесловьныи*: Житик наше словесно и бесловесно. Въ телеси акы чървь нѣкыи сѣдѧ въ бесловьныа подвыги [С, I, 74].

Для пам'яток української мови XIV-XVIII ст. особливо характерними є дериваційні варіанти першого типу; найчастіше це відіменникові похідні, утворені за допомогою різних виявів суфіксів *-н-, -ов-, -ив-, -ат-*, рідко – *-ск-* і *-ит-*.

Наприклад, за допомогою інваріантного суфікса *-н-* та різних його варіантів утворилися такі прикметникові дериваційні варіанти: *-н-* і *-овн-* (*-евн-*) – *азбучный* (XVII ст.) – *азбуковный* (XV, XVI ст.); Лѣтеры азбучныи, иж з них всѣ книги суть написаны. Начаста съставлѧти писмена азбуковная Словеньскы [Т, 13]; *винный – виновный* (XV-XVIII ст.) [Т, 253, 254] (*безвинный – безвиновный* (XV, XVII-XVIII ст.)) [Т, 67]; *грѣшный* (XV-XVIII ст.) – *грѣховный* (XV, XVII ст.): Поки тѣла моего

грѣшного не погребут. От грѣшного бо корене злыи плодъ бываеъ [Т, 622, 621]; **денный** (XVII ст.) – **дневный** (XV, XVIII ст.): Стыи... за денную працу брал 12 грошей. Суть еше инныи Индульгенцыи, **дневныи** и Рочныи [Т, 693, 727]; **-н-** і **-очн(-ечн-)** – **безперерывный** – **безперерывочный** (XVIII ст.) (утворені префіксально-суфіксальним способом): Панщини и роботизни тяжкія, **безперерывныя**. Громъ **безперерывочный** годинъ на 10 [Т, 75]; **-н-** і **-ечн-/-ѣшн-/-шн-** – **сѣнный** (XVI, XVII ст.) – **сѣнный** (XVIII ст.): Пришедши до **сѣнных** дверей. Куплено часовню до дверей **сѣнных** [КТ]; **вечерный** (XV, XVII-XVIII ст.) – **вечерѣнный** (XVIII ст.): Молитвы **вечерныи** и оутрѣныи списа. Будѣте мнѣ на помочи вроки излѣчити... зарашныи, полудененіи, **вечерѣныи**, вчерашныи [Т, 227, 228]; **крайный** – **крайшый** (XIV-XV ст.): а львовчане што имут поити до браилово, по рыбы, на **крайнее** мыто. А шо привезоут от Басараб или от Тоуроухъ, или перець, или баволноу, или боуд шо... оу тых **крайшых** тръгов [ССМ, I, 509]; **-н-** і **-алн-** – **комедійный** (XVI ст.) – **комедіальный** (XVI, XVIII ст.): И видишь ми ее подобень быти онымъ **комедійным** жакомъ. Акт **комедіальный** [КТ]; **-н-** і **-ивн-** – **милостный** – **милостивный** (**безмилостный** – **безмилостивный**) [КТ].

Отже, суфікс **-н-** послужив основою для утворення на його базі ряду складних власне українських суфіксів [10, 167], а також приблизно з XVI ст. став засобом «творення прикметників від запозичених слів, головним чином інтернаціоналізмів. У результаті цього утворилися складні афікси **-альн-**, **-уальн-**, **-озн-**, **-арн-**, **-ічн-**, **-ичн-**, **-аїчн-**» [10, 167]. Це і стало джерелом словотвірної варіантності. Пор. однотипні сучасні українські прикметникові словотвірні варіанти: **орбитный** – **орбитальный**, **гимназійный** – **гимназальный**.

Друге місце за кількістю після словотвірних варіантів на **-н-**ий займають прикметники, утворені різними складними варіантами суфікса **-ат-** (**-аст-**, **-част-**, **-чат-**).

Найчастіше дериваційні варіанти, утворені цими формантами, мають якісні словотвірні значення “схожий на те, що назване іменником”, рідко “який має велике те, що назване іменником”, “який складається з того, що назване іменником”. Наприклад: **-ат-** і **-аст-** – **вилчастый** – **вилчатый** (XVI-XVII ст.) (від іменника-полонізма *вилкъ*): Конь зъ серниста **вилчатый**. Познал есми у кон **вилчастый** [Т, 250]; **двойчатый** – **двойчастый** (XVI-XVIII ст.): Лихтарик мосяжовый **двойчатый** на шруби. Ворота уезные **двойчастые** [Т, 678]; **драбинчатый** – **драбинчастый** (XVII-XVIII ст.): Простой **драбинчатый** возокъ. Тѣло его нагоє на **драбинчастомъ** возу сѣномъ прикритоє привезено в Гадяч [Т, 821]; **попелятый** (XVIII ст.) – **попелястый** (XVIII, XIX ст.): Подшитий луданом **попелятым**. Кунтушь лудановый **попелястый** [КТ]; **ребратый** – **ребрастый** (XVIII ст.): Сотворію страшную, сухую, зубатую, **ребратую**, голѣнатую. Смерть... **ребрастую**... з остроу косою [КТ]; **-аст-** і **-част-** – **крупястый** – **крупчатый** (XVI ст.): Соль **крупястая**. Соль **крупчатая** [КТ]. Пор. сучасні варіантні прикметники цієї ж моделі: **вухатый** – **вухастый**, **трубчатый** – **трубчастый** та ін.

Словотвірними варіантами, утвореними за допомогою варіантних суфіксів **-ов-(-ев-)**, є переважно відносні прикметники: **дожвовый** – **дожчевый** (XVIII ст.): *Дождовое* літо видалося [КТ]. Вь... **дождчевыхъ** непогодахъ [Т, 756]; **грушовый** – **грушевый** (XVI-XVIII ст.): Бочок двадцат пороженных, а одна с квасом **грушовым**. Взвару доброго **грушевого** сулѣя склянна [Т, 620]; **гарцовый** – **гарцевый** (XVI, XVIII ст.): Фляш **кгарцовыхъ** шесть. Ходячи куфи и носатки закритъ мѣркою **кгарцевою** [Т, 637]. Пор. в сучасній українській мові: **зграйовий** – **зграєвий**, **хмельовий** – **хмелевий**.

Рідко словотвірні варіанти на **-ов-**ий /**-ев-**ий /**-ув-**ий¹ є присвійними чи якісними прикметниками: **Лазаровъ** – **Лазаревъ** (XV ст.): От оусты лазировы долины. А на то ест... вѣра пана станчоула брата **лазарева** [ССМ, I, 537]; **Василевъ** – **Василюв** (XV ст.): сѣно **василевоу**. А писалъ се **василюв сѣн** [ССМ, I, 154]; **королевъ** (XIV ст.) – **королюв** (XIV-XV ст.) [ССМ, I, 499]; **лазуровый** – **лазуревый** (XVIII ст.): Свѣжи папер **лазуровый**. **Лазуреву** фарбу сподобав [КТ].

Словотвірні варіанти, утворені за допомогою суфікса **-ив-** та його варіантів **-лив-**(**-овлив-**), можуть мотивуватися іменником або мати подвійну мотивацію: **злостивый** – **злостливый** (XVI-XVIII ст.): Часы нынѣшніе **злостивые**. Такое **злостливое** и душевредное дѣйствие [КТ]; аналогічно **незлостивый** – **незлостливый** (XVII ст.) [КТ]; **уродивый** – **уродливый** (XVII ст.): Розмыслая, **уродивая**. Пно... до трох дней. Елена... **уродливая** панна [КТ]; **жартливый** – **жартовливый** (XVI-XVII ст.) (можлива подвійна іменниково-дієслівна мотивація): **жартливый** смѣхотворца. Вь словахъ **жартовливыхъ** [Т, 907].

Отже, відіменникові прикметникові дериваційні варіанти відповідають двом загальним моделям: **спільна твірна основа + варіантні суфікси** і рідко **варіантні твірні основи + той самий суфікс**.

Прикметникові словотвірні варіанти, мотивовані дієсловами, в українських пам’ятках трапляються порівняно рідко (засвідчені в текстах XV-XVIII ст.). Наприклад, за допомогою інваріантного суфікса **-н-** та його варіанта **-льн-** утворилися ад’єктиви **оуздавный** – **уздавальный** (XV, XVII ст.): На **оуздавныхъ** листохъ. **Уздавальні** листи [КТ]; **докончанный** – **докончальный** (XV, XVII-XVIII ст.) [Т, 765].

За допомогою суфікса **-н-** утворюються ад’єктиви від твірних основ переважно на приголосний, а за допомогою **-льн-** – на голосні /а/ або /и/ [2, 178]. Хоч зрідка до тої самої основи може паралельно додаватися або інваріантний суфікс, або його варіант. У пам’ятках української мови XVI-XVIII ст. засвідчені також прикметники із варіантним суфіксом **-тельн-**. “Відсутність у переважній більшості випадків безпосереднього словотворчого зв’язку між іменниками на **-тель-** і відповідними прикметниковими похідними на **-тельн-** служить важливим аргументом на користь твердження про самостійне функціонування зазначеного суфікса у поєднанні з дієслівними твірними основами” [2, 148].

Наприклад, словотвірними варіантами є віддієслівні прикметники, утворені від тої самої твірної основи за допомогою інваріантного суфікса **-н-** та його складного варіанта **-тельн-**: **вредный** – **вредительный** (XVI-XVII ст.): Недугъ **вредный**. Всякое мясо больших птицъ... **вредительны сѣтъ** к питанью [СУМ XVI-XVII, V, 14].

Префіксально-суфіксальним способом за допомогою префікса **не-** й суфіксів **-н-** і **-тельн-** утворилися від дієслівної основи прикметникові дериваційні варіанти: **незносный** (XVI-XVIII ст.) – **незносительный** (XVI ст.): Много кривдъ **незносныхъ** терпѣли. Вчителі і фарисеї навазоуют бо беременна **тажжаа** а **незносительнаа** [КТ].

Від варіантних дієприкметників морфолого-синтаксичним способом утворилися прикметникові словотвірні варіанти **будущий** – **будущий** (XVI ст.) [СУМ XVI-XVII, III, 90] та **волочатый** – **волочащий** (XVI-XVII ст.) [СУМ XVI-XVII, IV, 212].

Отже, формування перших варіантних пар (XI-XV ст.) пов’язане з нечітко сформованими на той час законами сполучуваності суфіксів присвійних прикметників **-ов-/-ев-/-ув-**, із варіюванням суфіксів **-ив-/-лив-** у результаті руйнування первісних обмежень морфеми **-ив-** поєднуватися тільки з іменниками і-основ і дієсловами **и-**класу, з утворенням похідного варіантного суфікса **-ьск-/-овьск-**, а також із варіюванням іменникових твірних баз колишніх **s-**основ: **тѣл-/тѣлес-**, **слов-/словес-**. Із XVI ст. активізується дериваційна варіантність прикметників, особливо відіменникових, – під впливом міжмовних контактів український суфікс **-н-** став базою для гібридного варіантного суфікса **-алн-** (**-альн-**), який паралельно з **-н-** міг приєднуватися до твірної основи іншомовного походження. Типовим стає варіювання в тій самій позиції морфем **-ат-**, **-аст-**, **-чат-**, **-част-**; із попередніх століть зберігається паралельне функціонування простого і складного варіантних суфіксів **-ив-**, **-лив-**, **-овлив-**. Морфеми **-ов-**, **-ев-** продовжують варіювати тільки у відносних прикметниках. Словотвірна варіантність віддієслівних прикметників в українській мові XVI-XVIII ст. пов’язана з варіюванням суфіксів **-н-**, **-льн-**, **-тельн-** і **-уч-(-ущ-)**, **-ач-(-ащ-)**. Загалом прикметникові дериваційні варіанти XI-XVIII ст. відповідають двом моделям, які й збереглися в сучасній українській мові: **спільна твірна основа + різні варіанти того самого суфікса**; **варіантні твірні основи + той самий суфікс**, тобто до XVIII ст. в українській мові вже були сформовані основні принципи сучасної дериваційної варіантності прикметників, хоча конкретні словотвірні варіантні пари староукраїнської мови в сучасній активній лексиці поодинокі.

Використані джерела:

Т – Історичний словник українського язика / за ред. проф. Є. Тимченка. – Т.І. – К., 1930–1932; КТ – Картотека історичного словника Є. Тимченка (м. Львів. Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, відділ української мови); ССМ – Словник староукраїнської мови XIV – XVст. – Т.І-ІІ. – К., 1977–1978; СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVIIст. – Вип. I-6. – Львів, 1994–1999; С – Срезневський І. Матеріали для словаря древнерусского языка. – Т.І-ІІІ. – СПб., 1893–1903.

1. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – 256с.
2. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. – К., 1978. – 206с.
3. Грищенко А. П. Суфіксальний словотвір прикметників// Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С.119-170.
4. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – 397с.
5. Гумецька Л. Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV-XV ст. – К., 1958. – 298с.
6. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995. – 208с.
7. Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К., 1998. – 182с.
8. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української мови. – К., 1998. – 161с.
9. Ковалик І. І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. – Львів, 1964. – 93с.
10. Кунець І. І. Прикметники з суфіксами **-н-**ий у давньоруській і в українській мовах// Питання слов’янського мовознавства. – №7-8. – Львів, 1963. – С.166-179.
11. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – К., 1998. – 324с.
12. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – 750с.

This research paper is devoted to derivational variation as special relations between words (adjectives) in the Ukrainian language. The definitions of the term “derivational variants” is polemical point of issue. According to the approach that derivational variants are word-forming affixes and words with them, the origin and evolution of adjectival variants and their models are traced diachronically in different stages of language development (XI – XVIII centuries).

Key words: derivational variants, variant affixes, model of derivational variation.

¹ Варіантний суфікс **-ув-**, який не зберігся в сучасній українській мові, “відбиває подовження суфіксального **-е-** в закритому складі” [5, 122].

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ

У статті систематизовано погляди українських та зарубіжних мовознавців на поняття "комунікативна компетенція". Проаналізовано складники комунікативних компетенцій. Більш детально висвітлюється сучасна наукова інтерпретація лінгвістичної, соціолінгвістичної і прагматичної компетенції.

Ключові слова: володіння мовою, комунікативна компетенція, лінгвістична компетенція, соціолінгвістична компетенція, прагматична компетенція.

Поняття "компетенція" (лат. *competentia* – коло повноважень якої-небудь установи або особи) виникло дуже давно. Лінгвісти, філософи та дидакти в різні часи розмежовували знання (компетенцію) і його реалізацію (діяльність). Стосовно володіння мовою під компетенцією розуміють свідоме або інтуїтивне знання системи мови для побудови граматично й семантично правильних речень, а під реалізацією – уміння та здібності за допомогою мови демонструвати знання системи. Таке уявлення про компетенцію склалося у середині ХХ століття під впливом лінгвістичної теорії, яка відводила граматиці основну роль у науці про мову.

На сучасному етапі розвитку мовознавства термін "комунікативні компетенції" функціонує дуже активно. Проте вживається він із різним значенням. Тому метою нашої розвідки є систематизація поглядів науковців на поняття "комунікативна компетенція", аналіз його компонентів.

Уперше поняття "мовна компетенція" було введено в обіг у наукових працях американського лінгвіста Н. Хомського, який протиставляв "знання мови" (*competence*) "використанню мови" або "мовному виконанню", "мовній активності" (*performance*). Хомський вважав, що мовна компетенція формується внаслідок взаємодії вроджених знань із пасивно засвоюваним мовним матеріалом. У такий спосіб мовна компетенція виявлялася фактом індивідуального світосприйняття, поза увагою залишалася сфера соціалізації дитини, всі соціальні фактори, що зумовлюють становлення особистості як члена соціуму та впливають на спосіб її комунікативної діяльності [9, 8].

Мовознавець У. Чейф критикує породжуючу граматику Хомського за те, що в ній штучно відгороджується знання мови (компетенція) від використання мови в актах мовленнєвого спілкування (перформанція). Він проти локалізації породжувальних процесів у замкнутій сфері компетенції, яка не має виходу у сферу застосування. "Я не збираюсь заперечувати, – заявляє він, – правомірність різниці цих двох аспектів, і висунута тут модель – це модель мовної компетенції. Але теорія мовної компетенції повинна мати відношення до використання мови, і немає підстав вважати, що чим більше затемнена природа цього відношення, тим краще для теорії" [8, 82]. Вчені зрозуміли, що запропонована Хомським модель лінгвістичної компетенції недостатня для пояснення процесів породження речень і їх розуміння, тобто спілкування. Американські мовознавці звернулися до вивчення факторів, які допомогли б вийти із створеної безвиході в теорії (роблячи при цьому наголос на дослідження розуміння речення). Це стимулювало розвиток психолінгвістики і соціолінгвістики, які все більше і більше виходили на передній план у дослідницькій діяльності вчених [6, 17].

Згідно з соціолінгвістичним підходом, пов'язаним з іменами Дж. Остіна, Дж. Серла, які розробляли логіко-філософські теорії мовних актів, компетенція не є вродженою здатністю, а формується в результаті взаємодії індивіда з соціальним середовищем (надбання цієї здатності забезпечується соціальним досвідом і потребами індивідів у нерозривному зв'язку з процесом соціалізації особи). При розгляді опозиції "мова – мовлення" поняття "мовна діяльність" і "мовленнєва діяльність" розходяться. Здатність бути учасником мовленнєвої діяльності етнолінгвіст Д. Хаймс назвав комунікативною компетенцією [7, 45]. Розглядаючи формування навичок вільного володіння мовою у процесі соціалізації дитини, Д. Хаймс звертає увагу на актуальність вивчення того, які дані про мову, крім правил граматики і словника, засвоює дитина у процесі її перетворення у повноправного члена даного мовного суспільства [5, 121].

У середині 60-х – на початку 70-х років у теорії лінгводидактики чітко вималювався комунікативно-прагматичний підхід, який одержав назву "комунікативної революції". Це дало можливість ученим розглядати в тісному взаємозв'язку мовну систему з умовами її використання і функціонування, засвоєння і тими змінами, які відбуваються в процесі спілкування. У науковий обіг широко ввійшли терміни: "комунікація", "мовленнєве спілкування", "комунікативна революція", які зайняли важливе місце в системі мовознавчих та лінгводидактичних наук.

У російському мовознавстві Ю. Апресян один із перших зробив спробу "розчленувати" поняття "володіння мовою" на компоненти. На його думку, володіння мовою означає:

- а) вміння виражати заданий смисл різними способами (здатність до перефразування);
- б) вміння виділяти смисл із сказаного даною мовою, а особливо – розрізнити зовнішньо подібні, але різні за значенням висловлювання (розрізнення омонімії) і знаходити однакове значення у зовнішньо різних висловлюваннях (володіння синонімією);
- в) вміти розрізнити правильні у мовному відношенні речення від неправильних [1, 217-305].

Показником рівня володіння мовою є здатність до перефразування. "Закон, який характеризує застосування правил перефразування, може бути сформульований таким чином: свобода перефразування

тим більша, чим менш маркованим є засіб перефразування і контекст, у якому використане вихідне висловлення" [1, 345].

У сучасному українському і російському мовознавстві користуються терміном мовна, або лінгвістична компетенція, але із ширшим значенням, ніж у Хомського, маючи на увазі володіння мовою. Н. Шумарова до мовної компетенції зараховує ще показники інтерференції (проникнення рис однієї мови в іншу), продуктивність мовлення (здатність утворювати нові форми), швидкість мовлення, його правильність, насиченість, адекватність тому, про що йдеться в комунікації. Дослідниця зазначає, що мовна компетенція повинна виробити і зберегти в собі ті варіанти мовних одиниць, які й добирає носій мовної компетенції залежно від власного розуміння структури комунікативного акту. Відсутність вибору свідчить не тільки про характер соціолінгвістичної чи комунікативної компетенції, але й про відповідний рівень мовної компетенції. Для того, щоб виявити рівень мовної компетенції комплексно, Н. Шумарова виділяє три аспекти дослідження – лінгвістичний, психолінгвістичний та соціолінгвістичний. Проаналізуємо ці аспекти.

Лінгвістичний аспект мовної компетенції дозволяє вивчати створювані мовцем тексти, коли перевіряється його дотримання норм сучасного розмовно-літературного мовлення або інших стратифікаційних взірців (діалектних норм, просторіччя тощо), а також багатство його мовних ресурсів. Він охоплює всі мовні рівні, відображені у створюваних мовцем письмових чи усних текстах-висловленнях.

Психолінгвістичний аспект дослідження передбачає розгляд кожного інформанта як мовної особистості, мовно-культурні стереотипи поведінки якої одночасно є характерними для соціокультурної групи, до якої вона належить, і в той же час індивідуальними, притаманними носієві мовної картини світу.

Соціолінгвістичний аспект виявляється у розгляді мовної компетенції особистості в кількісно-якісних параметрах мовної поведінки. Цей аспект дозволяє вивчити мовний репертуар особистості та його лінгвістичні характеристики не лише в межах лінгвістичних теорій (напр., теорії норми, варіантів національних мов тощо), але й звернутися до "людського фактора" безпосередньо, розглядаючи мовця як члена соціуму і творця мовної ситуації [6, 11 - 17].

Російський лінгвіст В. Звєгінцев, підтримуючи прихильників розширення окресленого поняття, зазначає: "Для того, щоб досягти розуміння, недостатньо володіти лише лінгвістичними знаннями, необхідні ще деякі додаткові і суттєві знання, які визначають, коли, де і як потрібно застосовувати речення. Таким чином, процедура конструювання речень на основі лінгвістичних знань повинна супроводжуватись інтерпретативною процедурою на основі комунікативної компетенції. Ця обставина отримує ширше визначення, і ми вже маємо переформулювання лінгвістичної компетенції у комунікативну компетенцію" [4, 36].

Український мовознавець Ф. Бацевич зазначає, що індивід повинен уміти використовувати мову в конкретному контексті й ситуації, тобто володіти комунікативною компетенцією. Тому комунікативна компетенція залежить від багатьох аспектів комунікації: дотримання комунікативних стратегій; знання особистості співбесідника, врахування психологічних особливостей адресата; постійної орієнтації в умовах та ситуації спілкування; підтримування самого процесу спілкування; контролю власної поведінки, емоцій; навичок та уміння завершення комунікації, виходу з неї [2, 124-125].

У сучасному мовознавстві розглядають компоненти комунікативних компетенцій, проте перелік їх ще не усталився. Виділяють:

- мовну компетенцію (здатність розуміти і продукувати необмежену кількість правильних повідомлень);
- дискурсивну компетенцію (здатність поєднувати повідомлення у зв'язні дискурси);
- соціолінгвістичну компетенцію (здатність розуміти і продукувати мовлення у конкретному соціолінгвістичному контексті спілкування);
- ілокутивну компетенцію (здатність реалізовувати комунікативні наміри, використовуючи структуру повідомлення (мовленнєвого акту));
- стратегічну компетенцію (уміння брати ефективну участь у спілкуванні, добираючи правильну стратегію і тактику спілкування);
- соціокультурну компетенцію (уміння використовувати соціокультурний контекст: звичаї, норми, ритуали, соціальні стереотипи) [2, 125-126].

З огляду на те, що функціонує багато термінів на позначення складників комунікативних компетенцій, комісія з мовних питань при Раді Європи запропонувала їх усталений перелік: лінгвістична компетенція, соціолінгвістична компетенція, прагматична компетенція.

У Загальноєвропейських рекомендаціях зазначено, що лінгвістична компетенція складається з лексичної компетенції (характеризується наявністю необхідних лексичних одиниць та граматичних навичок), граматичної компетенції (характеризується знаннями та вміннями користуватися граматичними ресурсами мови), семантичної компетенції (розглядає здатність фахівця усвідомлювати та контролювати організацію змістової частини; семантична компетенція складається з лексичної і граматичної семантики), фонологічної компетенції (сюди входять знання та навички сприйняття та

відтворення певного тексту), орфографічної компетенції (знання та навички сприймання символів, з яких складаються письмові тексти), орфоепічної компетенції (вміння правильно озвучувати інформацію, яка подана в написаному вигляді).

Соціолінгвістична компетенція мовців пов'язана зі знаннями та вміннями, необхідними для здійснення соціального аспекту використання мови. Виділяють такі напрями набуття соціолінгвістичної компетенції:

- знання та розуміння соціальних умовностей (правила ввічливості);
- вживання та вибір форм звертання, привітань;
- знання, розуміння та правильне вживання висловів народної мудрості;
- здатність розпізнавати діалекти (соціальних класів, регіонального походження, національного походження, етнічної належності, професійної групи).

Прагматична компетенція пов'язана з функціональним вживанням лінгвістичних засобів: продукуванням мовних функцій, актів мовлення тощо. Її поділяють на підвиди:

- дискурсивну (усвідомлення принципів, за якими висловлювання структурується у зв'язні відрізки мовлення);
- функціональну (уміння використовувати мовленнєві навички зі спеціальними функціональними цілями) [3, 13].

На основі сучасних лінгвістичних інтерпретацій поняття “комунікативна компетенція” стверджуємо, що це комплекс використання індивідом мовних і немовних засобів у різних ситуаціях спілкування, ініціативність спілкування. Комунікативна компетенція перебуває на найвищому шаблі в ієрархії типів компетенцій людини, оскільки поєднує в собі всі інші. Видається перспективним у подальших студіях детальний аналіз лінгвістичних, соціолінгвістичних та прагматичних компетенцій індивіда.

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Прогресс, 1974. – 367 с.
2. Бацевич Ф.С. Основы коммуникативной лингвистики: Учебник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с.
3. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Наук. ред. українського видання С.Ю. Ніколаєв. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.
4. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. – М.: Изд-во Московского университета, 1976. – 307 с.
5. Крысин Л.А. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. – М.: Наука, 1989. – 188 с.
6. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Пер. с англ. В.А. Звегинцева. – М.: Прогресс, 1978. – 543 с.
7. Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект / Казан. гос. ун-т. филол. фак-т. – Казань: Казан. гос. ун-т, 2004. – 348 с.
8. Чейф У.Л. Значение и структура языка / Пер. с англ. Г.С. Шура. Послесловие С.Д. Кацнельсон. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.
9. Шумарова Н.П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. – К.: КЛДУ, 2000. – 248 с.

In this article the points of view of Ukrainian and foreign linguists on the notion of “communicative competence” are described. The constituents of communicative competence are analysed. In details elucidates the modern scientific interpretation of, sociolinguistic and pragmatic competences.

Key words: domain by language, communicative competence, linguistic competence, sociolinguistic competence, pragmatic competence.

УДК 811:801.8:81'42

ББК 81.00

Святослав Шевель

ТЕКСТ ЯК КОГНІТИВНА ОДИНИЦЯ МОВИ

У статті висвітлюються основні питання сутності тексту як когнітивної одиниці мови, зокрема функціонування тексту як етноментального і соціокультурного означника. Основну увагу зосереджено на можливостях міжтекстової взаємодії як однієї з умов реалізації текстової когніції.

Ключові слова: лінгвокогнітивні процеси, текст, когніція, соціокультурна дійсність.

Розуміння тексту як складного поліфункціонального утворення, що поєднує в собі найсуттєвіші риси означника соціокультурної дійсності, виводить на цілу низку проблем, зокрема функціонування тексту як найголовнішої площини розгортання і реалізації процесів лінгвістичної когніції. Тому метою дослідження є виокремлення загальних закономірностей когнітивної суті тексту як структурної одиниці знакового коду мови. Загальне поняття тексту і його роль у лінгвокогнітивних процесах співвідноситься з літературним текстом, що дає можливість відстежити можливості внутрішньотекстових, міжтекстових та позатекстових взаємодій. Теоретичні основи дослідження засновані на підходах до тексту та його специфіки, розроблених А. Мельничуком, І. Гальперінім, У. Еко, Ю. Кристевою, Р. Бартом, С. Васильєвим, Л. Мурзінім, А. Штерном. Когнітивний підхід до розуміння мовної системи спирається на дослідження Ю. Степанова, А. Вежбицької, І. Голубовської, В. Маслової, В. Карасіка.

Текст – інформативна одиниця, яка є динамічною і рухомою структурою, у межах нього відбувається реалізація процесів мовного пізнання навколишньої дійсності, на різних етапах

психолого-семантичних операцій реципієнта. Тобто основним у тексті є вияв антропоцентричної позиції сприйняття тексту, заснованої на потенційних можливостях текстової когніції.

Концептуалізація навколишньої етнокультурної дійсності заснована на єдності соціального та ментального простору, з яким співвідноситься текст. Концептуалізація знань про світ і їх вербальний вияв у тексті створює можливість реалізації знакової природи мови як універсальної системи кодування, збереження та передавання інформації в руслі перебігу когнітивних процесів, оскільки текст – структурна одиниця комунікації, тобто він є надзнаковим рівнем цілісних рецепцій навколишнього простору.

На нашу думку, вербалізація інформації через текст у першу чергу забезпечується універсальністю мовної системи як знакової ієрархії, в якій текст є проміжною ланкою між структурами іншого порядку – мовною картиною світу і дискурсом. Вербалізована текстова структура є семантико-прагматичною матрицею, співвідсною з первинною оповідною схемою викладу певної інформації, отриманої в процесі пізнання певного виміру соціокультурної реальності. Тому кожен текст можна кваліфікувати як єдність означника (власне тексту) з означуваним (мовним та позамовним середовищем). Тоді будь-який текст є співвідносним із соціокультурним фрагментом дійсності, яка піддається дії лінгвокогнітивних механізмів, тобто процесу семантизації через буквально зіставлення означника і означуваного у мовній діяльності людини. Принцип соціокультурного співвіднесення вирізняє специфіку текстової структури як безпосереднього виміру пізнавальних процесів.

Як наслідок, кодифікуюча роль тексту як носія глибинної, аж до архетипів колективного підсвідомого етносу, національно-культурної інформації визначається концептуальністю вербальних стереотипів, у яких знайшли своє найповніше відображення особливості національного характеру і специфіки сприйняття світу.

Процес свідомої, тобто цілеспрямованої динамічної діяльній настанови, так само як і актуалізація сфери підсвідомого оперування текстом, визначає глибину фіксації соціокультурної та етнонаціональної парадигми сприйняття дійсності, кодованої через текст.

Ми вважаємо, що когнітивний підхід до функціонування тексту передбачає декілька рівнів співвідношення тексту. Перший рівень – співвіднесеність тексту і соціокультурного простору, наступний рівень – це зріз реалізації міжтекстових співвідношень. Інтегруючим чинником такої дворівневої співвідносності є позиція відправника / отримувача мовної інформації, що визначається антропоцентричністю тексту. Так, ключовим положенням когнітивного потенціалу тексту в руслі антропоцентричного підходу є його актуалізація в процесі інтерпретаційних операцій реципієнта (отримувача мовної інформації) та вихідним потенціалом інформації, закладеної автором тексту (у цьому разі автора можна визначити як творця тексту).

Закономірності співвідношень тексту з соціокультурним простором та іншими текстами-носіями різнопланової інформації окреслює загальні підходи до розуміння когнітивної суті текстової структури. Виходячи з цього, можна виокремити декілька основних підходів до поняття тексту, заснованих на принципах його семантико-інформаційного наповнення.

Структуралістський підхід виокремив ряд основних принципів семантико-інформаційного декодування текстової структури, але головний недолік такого підходу полягав у замкненості конкретного тексту у відношенні до інших текстів, з якими він гіпотетично може і повинен взаємодіяти [6].

Підхід до тексту як структурної одиниці, яка може піддатися вичерпному декодуванню у семантичному розрізі, переважно спрощує не лише функціональну роль тексту у процесі його значеннєвої конкретизації читачем, а, перш за все, розуміння тексту як інтегративної одиниці різнопланової соціокультурної інформації, кодованої через мову та реалізованої у тексті.

Зрештою, ми отримали зразки аналізу конкретного тексту, виходячи із конкретизації його семантичного наповнення безвідносно до позатекстового або іншотекстового семантичного простору. Текст набув ролі прямого номінуючого знаряддя кодування різнопланової інформації, яка має пряме і однопланове співвідношення із самим текстом.

Реалізація текстових одиниць, так само як і цілісної структури тексту, у руслі структуралістського підходу опирається на потенційний ресурс семантики внутрішньотекстових одиниць. За таких умов можна відстежити основний недолік цієї методології – парадигматичні зрізи функціонування будь-якого тексту не мають повноти семантичного вираження, якщо ця повнота ініційована посиланнями на інші тексти. Це – внутрішній діалог одного тексту, бо він обмежується вертикаллю значеннєвої парадигми тієї чи іншої мовної одиниці конкретного тексту.

Беззаперечним є той факт, що синтагма створює умови для комбінаційної взаємодії мовних одиниць і в межах тексту є одним із засобів нового смислотворення. Отже, існує внутрішня синтагма і внутрішня парадигма тексту як структурної одиниці, що надзвичайно важливо для розуміння суті окремого тексту, який є складною структурою, навіть якщо не враховувати можливості його взаємодії з іншими текстами, тобто за умови, коли ми маємо справу із міжтекстовими парадигматичними відношеннями.

На суть таких внутрішньотекстових синтагматичних зв'язків звернула увагу Г. Москальчук: «Текст є послідовністю речень (висловлювань), які впорядковані людиною задля передачі якої-небудь

інформації. Синтагматичний аспект структури цілого виявляється в послідовності і безперервній направленості континууму вздовж часової осі, тобто від абсолютного початку до абсолютного кінця тексту. Ця послідовність є неоднорідною за рядом параметрів: за розміром окремих речень, що мають якимось чином координуватися за даною ознакою один з одним і одночасно з усією (кінечною за своєю суттю) цілісністю. На лінійну протяжність ланцюжка речень (висловлювань) накладаються інтонаційно-комунікативні, прагматичні та емотивні характеристики, які узгоджуються з цілим, але вже як його компоненти» [4, 53]. Тобто послідовність континуальної реалізації текстової синтагми містить у собі внутрішні ресурси семантики та прагматики структурних одиниць тексту. Власне, структуралістський підхід до розуміння тексту обмежився дослідженнями цих внутрішньотекстових процесів.

Постструктуралістський підхід до розуміння функціональної ролі тексту, його специфічних характеристик, пов'язаних із семантичною багатоплановістю означуваних можливостей, окреслює нові напрями дослідження тексту: виникає якісно інша доктрина внутрішньотекстових взаємодій, заснованих на закономірностях співвідношення конкретного тексту з іншими текстами.

На противагу структуралістському підходу, у якому за основу аналізу взято одиничний текст безвідносно до його комплексної взаємодії з іншими текстовими елементами структурами, постструктуралізм зосереджує увагу на міжтекстових парадигматичних відношеннях.

У межах постструктуралістського підходу лінійність синтагми переважно окреслює поетапність смислового розгортання тексту як певної графічної реалізації плану вираження мовного знакового коду.

Парадигма кожної мовної одиниці, яка входить до складу синтагми, має декілька можливих планів вираження: типова парадигма словесного вживання – семний комплекс як формалізований набір значення, що його закріплено мовною практикою за даним звуковим комплексом, та парадигма можливих знакових посилань на інші тексти – варіативні смислові набори нових значенневих та конотативно-прагматичних реалізацій, актуалізованих під час міжтекстових взаємодій.

З цього приводу варто уваги є думка Ю. Крістєвої, яка наголошує на тому, що «зрозуміти статус слова – означає зрозуміти способи співвіднесення цього слова (як семного комплексу) з іншими словами речення, а потім виявити ті ж самі функції (відношення) на рівні більших синтагматичних одиниць» [2, 429].

Такий теоретичний підхід на противагу структуралістському підходу до функціонування тексту визначає основні закономірності його реалізації як багатоплощинної динамічної та відкритої структури з множинним набором можливих міжтекстових співвідношень, так само як і багатопланових взаємодій у системі автор – текст – читач. Отже, «текст як рівень має характеризуватися, з одного боку, деякою дистрибуцією, тобто вступати з іншими текстами в синтагматичні відношення, а з іншого – субституцією, тобто парадигматичними відношеннями з подібними до нього текстами» [5, 8].

На основі засад міжтекстових співвідношень з одного боку та закономірностей сприйняття тексту читачем з іншого визначають ми визначили такі основні принципи функціонування тексту.

По-перше, текст є згорнутим повідомленням, у якому первинно закладено певну інформацію, вона може бути типізованою (одноплановою) або специфічною (різноплановою) і тому по-різному співвідноситься з іншими текстами, що і визначає інформативно-когнітивну суть тексту.

По-друге, специфіка міжтекстових взаємодій визначається специфікою самого тексту та когнітивними операціями свідомості реципієнта: «Усі діалогічні відношення між текстами проявляються лише тоді, коли ці тексти потрапляють у поле однієї індивідуальної свідомості, яка встановлює між ними зв'язки, що руйнують текстові межі, роблять їх відносними» [1, 69]. Трансляційні процеси, що знаходять своє конкретне вираження у цілісній структурі текстової тканини, не завжди беззаперечно обмежуються інформаційною складовою у буквальному розумінні інформації як певного фактажного наповнення повідомлення. За таких умов інформаційна суть текстової тканини набуде вигляду висхідної суми понятійних і позапонятійних складових трансляційного процесу.

Але позапонятійні складові трансляційних процесів також втілюють множинність означальних можливостей тексту, перш за все спираючись на знаковість мовного коду та інтерпретаційну варіативність розуміння і тлумачення будь-якого тексту реципієнтом. Щодо наявності саме таких специфічних трансляційних процесів у середовищі літератури, тобто художніх текстів І. Левий зазначає: «Література – це специфічна форма повідомлення, передачі інформації (ідейної та естетичної) читачу. Процес, який розпочинається написанням твору і закінчується конкретизацією твору читачем, є одним із випадків ланцюга комунікації» [3, 279].

Але проблема інформаційно-трансляційних можливостей тексту переважно не обмежується доволі умовною антитетикою розмежування літературності / нелітературності тексту. Кожен текст є повідомленням, а його літературність або нелітературність безпосередньо визначає обсяг і специфіку повідомлюваної інформації, що закладена в ньому. Визначальною за таких умов є жанрова або стилістична належність тексту, яка не просто типізує текстове повідомлення, а окреслює можливі межі варіативного розуміння тексту, зважаючи на його специфічні функціональні можливості.

Якщо автор – відправник повідомлення, текст – повідомлення, читач – отримувач повідомлення, то цілком логічним є припущення, що існує значна різниця між умовним обсягом інформації на «вході» цієї трьохелементної структури, тобто закладеної автором у текст, та обсягом інформації на «виході»,

тобто уже декодованої та сприйнятої читачем. Пояснити це можна, зважаючи на те, що автор твору не може повністю передбачити всі можливі варіанти його образної та семантичної конкретизації читачем, зважаючи на низку факторів, починаючи з історичного чи соціального контексту рецепції твору та закінчуючи естетичним та емоційно-оцінним варіативними можливостями декодування твору читачем, зрештою, мовною компетенцією читача. Сам текст як специфічний засіб кодування різнопланової інформації має величезні потенційні можливості семантичної взаємодії з іншими текстами, позатекстовою реальністю.

Постструктуралістська концепція розуміння тексту додає ще деякі аргументи на підтвердження «нелінійності» тексту як повідомлення. Це різні варіанти міжтекстових взаємодій, які розширюють інтерпретаційні можливості читача під час текстового декодування, – інтертекст. Рівень інтертексту переважно є актуальним для художнього тексту. Для нехудожнього ж нелінійність повідомлюваного може ускладнюватися понятійною «образністю» як засобом інформаційного унаочнення, візуалізації та конкретизації переданої інформації. Аналогом інтертексту для нехудожнього тексту може бути понятійне декодування тексту через уже відомий і суміжний до даного конкретного тексту, попередньо засвоєний понятійний набір або набори, які «відсилають» до текстів, через які їх засвоєно реципієнтом.

Вважаємо, що, досліджуючи закономірності реалізації лінгвокогнітивних процесів у структурі тексту, варто спиратися на класифікацію текстів відповідно до їх функціональної ролі у процесах мовного пізнання на бінарну пару художнього/нехудожнього тексту, зважаючи на специфіку їх аспектного (інформаційного, емоційно-оцінного, образного, понятійного, семантичного) наповнення та особливостей взаємодій цих аспектних планів у тому чи іншому тексті.

Отже, функціонування тексту як одиниці мовної когніції зумовлено такими чинниками:

- текст – це інформативна одиниця;
- текст – означник соціокультурного простору навколишньої дійсності;
- текст – семантико-прагматична площина розгортання мовного коду;
- текст – інтегративна одиниця, співвідносна з іншими текстами як означниками етнокультурного простору.

1. Васильєв С. Синтез смысла при создании и понимании текста. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.
2. Кристева Ю. Бахтин: Слово, диалог и роман // Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму / Пер. с фр. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М.: Прогресс, 2000. – С. 427-457.
3. Левый И. Теория информации и литературный процесс // Структурализм: «за» и «против». Сборник статей. – М.: Прогресс, 1975. – С. 277-305.
4. Москальчук Г. Текст как синергетический процесс. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 296 с.
5. Мурзин Л., Штерн А. Текст и его восприятие. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 172 с.
6. Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму / Пер. с фр. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М.: Прогресс, 2000. – 536 с.

The article highlights the main questions of the essence of the text as the cognitive unit of the language and, therefore, functioning of the text as ethnic and moral, social and cultural determinant. Special attention is concentrated on the possibilities of the textual coordination as one of the of conditions of realization of text cognition.

Key words: *lingua-cognitive processes, text, cognition, socially-cultural reality.*

ВИДОВІ КОРЕЛЯЦІЇ ВІДІМЕННИХ ДІЄСЛІВ

У статті робиться спроба описати семантико-словотвірний потенціал відіменних дієслів, особливості реалізації категорії виду відіменними дієсловами та особливості перфективізації відіменних дієслів.

Ключові слова: відіменні дієслова, відад'єктивні дієслова, одновидові дієслова, двовидові дієслова.

Категорія виду дієслова здавна привертала і продовжує привертати увагу дослідників. Про це свідчать численні наукові праці, в яких запропоновано різні тлумачення теоретичних засад цієї категорії (Виноградов В.В., 1947; Русанівський В.М., 1971; Авилова Н.С., 1976; Шведова Л.Н., 1984; Вихованець І.Р., 1988; Загнітко А.П., 1996 та інші).

Метою нашого дослідження є виявлення особливостей реалізації категорії виду відіменними дієсловами та межі перфективізації у системі відіменних дієслів.

Відіменні дієслова вживаються передусім як назви дій і процесів, значно рідше – станів. Значення дії виражає переважна більшість відіменних дієслів і порівняно невелика частина відад'єктивних дієслів. Відіменні дієслова із значенням дії передають насамперед різні види діяльності людини. Проте похідний характер таких дієслів спричинився до того, що їх зручніше диференціювати в межах лексико-семантичної групи або безвідносно до неї за словотвірними типами, тобто за словотвірними афіксами як виразниками певних словотвірних значень. Так, зокрема, серед відіменних дієслів на позначення різних видів трудової діяльності людини виділяються слова кількох синонімічних словотвірних типів з суфіксами –ува-, -и-, -а-, -нича-, -ствува-, що виражають словотвірне значення “бути кимось за професією, видом занять тощо” (пор.: лісникувати, мірошникувати, пекарювати, директорувати, вівчарити, кухарити, саботажничати, хабарничати, літераторствувати, акторствувати), а також дієслова з суфіксом –ува-, що передає значення “займатися діяльністю, визначеною твірною іменниковою основою” (пор.: мародерствувати, критиканствувати, вільнодумствувати, прожектерствувати).

Відіменні дієслова конкретної фізичної дії, що вказують на спрямування дії на певний об'єкт, значно менше, ніж вербальних. До них належать дієслова з суфіксами –ува-, -и-, -ізува-/–ізува-, що виражають словотвірне значення “покривати зверху або обробляти чи забезпечувати тим, що визначено твірною іменниковою основою” (пор.: бальзамувати, воскувати, воцити, перчити, солити, бактеризувати, вітамінізувати), а також дієслова з суфіксами –ува-, -и-, -а-, -ірува-/–ірува-, що передають словотвірне значення “діяти, обробляти за допомогою засобу, знаряддя, визначеного твірною іменниковою основою” (пор.: боронувати, коткувати, дискувати, свердлити, пиляти, драгірувати).

Відіменні дієслова звучання, на відміну від вербальних, зовсім мало. Це дієслова з суфіксами –а-, -і-, -и-, що передають словотвірні значення “видавати, створювати те, що визначає твірна іменникова основа” (пор.: кричати, звучати, верещати, пицати, свистіти, шуміти, сигналізувати) та “створювати, видавати звуки, сигнали тощо за допомогою інструмента, названого твірною іменниковою основою” (пор.: сурмити, трубити, дудіти, трембітати).

Відіменні дієслова із значенням мовлення, мислення та інтелектуальної діяльності у складі відповідної групи, як уже зазначалося, посідають помітне місце. Їх розрізняють не за словотвірною, а за лексико-семантичною ознакою, виділяючи відіменні дієслова мовлення (мовити, бесідувати, голоніти, дебатовати й под.) та відіменні дієслова мислення, сприймання розумом (думати, мислити, мізкувати, розуміти, тямити й под.).

Із значенням дії вживаються лише ті відад'єктивні дієслова, які виражають словотвірне значення “робити що-небудь якимсь за ознакою”. До них належать дієслова з суфіксом –и-, дії яких спрямовані тільки на зміну кольору предмета (пор.: біліти, чорніти, синіти, зеленіти, жовтіти, червоніти й под.), та дієслова з суфіксом –ізува-/–ізува-, дії яких можуть змінити будь-яку ознаку предмета (пор.: стерилізувати, модернізувати, стабілізувати, нейтралізувати, активізувати, централізувати, індустріалізувати, систематизувати й под.). Значно частіше це словотвірне значення виражають суфіксально-префіксальні відад'єктивні дієслова, утворені за допомогою суфікса –и- і різних префіксів (пор.: випорожнити, витончити, уповільнити, удосконалити, збагатити, збільшити, зменшити, спростити, завищити, осквернити, обкружити, погіршити, подовжити, поліпшити, применшити, пришвидшити, розм'якшити, розпрямити, відволочити, підвищити, полегшити, продовжити й под.).

На позначення процесів вживаються передусім відад'єктивні дієслова з суфіксами –і-, –ну-, що мають словотвірне значення “ставати, робитися якимсь за ознакою” (пор.: біліти, блакитніти, дрібніти, мізерніти, тужавіти, крижаніти, склянити, мужніти, статечніти, жовкнути, глухнути, сліпнути, худнути, гіркнути й под.) та відад'єктивні дієслова з суфіксом –а-, що передають словотвірне значення “ставати, робитися якимсь за ознакою в більшому ступені її вияву” (пор.: важчати, вищати, вужчати, глибшати, коротшати, солодшати, тоншати, ширшати й под.). Значення процесу властиве тільки поодиноким відіменним дієсловам з суфіксом –і-, який вказує на уподібнення за якоюсь ознакою

до того, хто названий твірною іменниковою основою, пор.: *совіти, бараніти, збюрократіти, зміщаніти, оскотиніти*.

Статичну ознаку передають відад'єктивні дієслова з суфіксами –ува-, –а-, що виражають словотвірне значення “бути таким, як визначено твірною прикметниковою основою” (пор.: *бравувати, гордувати, хитрувати, наївничати, скромничати, сентиментальничати, ліберальничати* й под.) та суфіксом –і-, що має словотвірне значення “виділятися певною ознакою” (пор.: *біліти, чорніти, синіти, зеленіти, темніти, сивіти, кругліти, горбатіти* та ін.). Серед відіменних дієслів вживається зовсім небагато дієслів на позначення психічного або фізичного стану людини (*сумувати, голодати, морозити, температурити*) та стану природи (*дощити, морозити, хмарити, зоріти*).

Усім відіменним дієсловам, подібно до вербальних, властива категорія виду. Щодо її реалізації вони так само неоднорідні й поділяються на три основних групи:

1. Непарновидові, або неспіввідносні за видовою ознакою дієслова, які об'єднують дві підгрупи: 1) дієслова, які виражають тільки значення недоконаного виду, або одновидові дієслова недоконаного виду; 2) дієслова, які вживаються лише із значенням доконаного виду, або одновидові дієслова доконаного виду.

2. Парновидові, або співвідносні за видовою ознакою дієслова, що утворюють кореляцію недоконаного й доконаного та доконаного й недоконаного виду.

3. Двовидові дієслова.

У сучасній українській мові близько шестисот відіменних дієслів мають лише значення недоконаного виду. Серед них розрізняються дієслова абсолютного недоконаного виду, тобто ті, які зовсім не перфективуються, та одновидові дієслова недоконаного виду, які хоч і зазнають перфективізації, але не можуть корелювати за видовою ознакою з префіксальними дієсловами. Їх виділяє семантична функція процесності, тривалості, що формує ядро категоріального значення недоконаного виду.

Серед відіменних дієслів недоконаного виду доміганта належить відіменним. Їх нараховується близько п'ятисот. Видова непарність цих дієслів зумовлена неграничним характером дій, процесів та станів, які вони виражають. Річ у тому, що більшість відіменних дієслів означає внутрішньо необмежені дії та стани, які не спрямовані на досягнення своєї внутрішньої межі. Саме цим пояснюється послідовно одновидовий характер відіменних дієслів на позначення різних видів діяльності людини в межах словотвірних значень – “бути тим, хто названий твірною іменниковою основою” (*столярувати, чабанити, дворушничати, акторствувати*) та “займатися діяльністю, визначеною твірною іменниковою основою” (*доброчинствувати, меценатствувати*). Через внутрішню необмеженість дій не співвідносяться за видовою ознакою відіменні дієслова звучання (*кричати, пицати, свистіти, шуміти*), мовлення (*бесідувати, балагурити, дискутувати*), мислення та інтелектуальної діяльності (*думати, мислити, розуміти*).

Поза видовою співвіднесеністю знаходяться й відіменні дієслова на позначення певного стану людини (*бідувати, сумувати, блаженствувати, панікувати*) та природи (*весніти, хуртовинити, дощити*).

З-поміж відад'єктивних дієслів, які спеціалізуються насамперед на вираженні процесів і зрідка передають дії та стани, тільки у формі недоконаного виду виступають ті з них, які виражають статичну ознаку, оскільки вона несумісна з граничністю. Їх репрезентує невелика група відад'єктивних дієслів, що мають словотвірне значення “бути таким, як визначено твірною прикметниковою основою” (*хитрувати, бравувати, наївничати, манірничати*).

Отже, одновидовий характер відіменних та відад'єктивних дієслів недоконаного виду зумовлений семантичною ознакою – здатністю виражених ними дій та станів досягати своєї внутрішньої межі, а не граматичним фактором, як вважає О.А.Земська, суть якого полягає у відсутності морфологічних засобів для утворення форм доконаного виду, оскільки наявні префікси, поєднуючись з такими дієсловами, не втрачають повністю свого словотвірного значення [2, 5].

Відіменні дієслова, які вживаються лише у формі доконаного виду, в сучасній українській мові небагато. Статус одновидових дієслів доконаного виду мають тільки відіменні утворення, вербалізовані за допомогою суфікса –і- й різних префіксів, що виражають словотвірне значення “стати якимсь за ознакою” (*збуденіти, знепорушніти, знерухоміти, знесамовитіти, закудлатіти*) та “уподібнитися до когось за якоюсь ознакою” (*збюрократіти, зміщаніти, знімчіти*). Їхня видова непарність, на відміну від одновидових дієслів недоконаного виду, зумовлена граматичним чинником, зокрема відсутністю в суфікса –і- префіксально-суфіксальних та префіксальних дієслів доконаного виду співвідносного суфікса імперфективізації.

До парновидових, або співвідносних за видовою ознакою, відіменних дієслів належать ті дієслова недоконаного виду, які означають такі дії та процеси, що в своєму розгортанні можуть досягати внутрішньої межі. Основним засобом утворення до них корелятив доконаного виду є префікси, що не вносять до дієслівної семантики ніяких додаткових значень чи відтінків, а виконують лише граматичну функцію, тобто видові префікси.

У системі відіменних дієслів недоконаного виду співвіднесеність за видовою ознакою найпоширеніше виявляють відад'єктивні дієслова із словотвірними значеннями “ставати, робитися

якимсь за ознакою” і “ставати, робитися якимсь за ознакою у більшому ступені її вияву”, тому що вони виражають процес становлення ознаки, який має граничний характер, пор.: *рудіти – порудіти, сіріти – посіріти, рідіти – порідіти, старіти – постаріти, смутніти – посмутніти, сохнути – посохнути, дорожжчати – подорожжчати, важчати – поважчати, добрішати – подобрішати* та ін. Семантична ознака граничності властива також відад’єктивним дієсловам дії, що виражають словотвірне значення “робити якимсь за ознакою (кольором)”, пор.: *білити – побілити, білувати – побілувати, зеленити – позеленити, синіти – посинити* й под.

Видова корелятивність відсубстантивних дієслів, незважаючи на те що вони вживаються переважно на означення дій, представлена обмежено, бо ці дії мають неграничний характер. Виняток становлять дії, які спрямовуються на об’єкт. Їх виражають відсубстантивні дієслова із словотвірними значеннями “покривати зверху, обробляти речовиною, названою твірною іменниковою основою” та “діяти, обробляти за допомогою знаряддя, засобу, визначеного твірною іменниковою основою”. Проте далеко не всі дієслова цих словотвірних типів можуть реалізувати свою семантичну граничність як префіксальну видову кореляцію, тому що співвідносні з ними перфективи зберігають залишки словотвірних значень префіксів, пор.: *бальзамувати – набальзамувати, воцити – навоцити, боронувати – заборонувати, свердлити – просвердлити* та ін.

Якщо парновидові відіменні дієслова становлять меншість щодо всіх відіменних дієслів недоконаного виду, то парновидові відіменні префіксально-суфіксальні та префіксально-суфіксально-постфіксальні дієслова доконаного виду – більшість у контексті всіх відіменних дієслів доконаного виду цього типу. Це зумовлено тим, що їх видова корелятивність є наслідком імперфективації, для здійснення якої достатньо лише того, щоб суфікси дієслів доконаного виду мали співвідносні суфікси недоконаного виду. До складу комбінованих словотвірних формантів (конфіксів), за допомогою яких утворилися відіменні дієслова доконаного виду, входять чотири суфікси: *-и-, -ува-, -а-, -і-*, три з яких мають імперфективні кореляти, на основі яких формуються видові пари *-и- // -ува-, -а-, -ува- // -овуа-, -а- // -ува-*, пор.: *випорожнити – випорожнювати, випорожняти, зменшити – зменшувати, ототожнити – ототожнювати, озвучити – озвучувати, знебарвити – знебарвлювати, спростувати – спростовувати, оподаткувати – оподатковувати, обнародувати – обнародовувати, видужати – видужувати, опоясати – опоясувати* й под.

У великій групі відіменних дієслів тією самою основою реалізуються граматичні значення недоконаного й доконаного виду. Деякі з них є двовидовими лише історично. До них належать дієслова українського походження *дарувати, женити, мовити, клинцювати, колесувати, ночувати* та ін. У сучасній українській мові вони мають перфективні утворення, але рідко формують з ними видові пари, пор.: *дарувати – подарувати*.

Загал двовидових відіменних дієслів становлять дієслівні основи іншомовного походження, запозичені переважно із західноєвропейських мов і оформлених на українському ґрунті за допомогою суфіксів *-ува-, -ізува-/изува-, -ірува-/ирува-, -фікува-*, напр.: *амністувати, анексувати, анестезувати, афішувати, гарантувати, гранулювати, діагностувати, дозувати, експортувати, лімітувати, автоматизувати, вітамінізувати, госпіталізувати, драматизувати, модернізувати, телефонізувати, демпфірувати, пікірувати, плісирувати, солірувати, кінофікувати, кодифікувати* та ін. Пор. у контекстах: *Держава зараз амністує деякі категорії засуджених. – Уряд амністував професора, професор зі своєю тонкою дипломатією переїхав на Україну... (М.Хвильовий); У глибині душі відчуває (Марія), що несправедлива в таких претензіях, що Бастьєн приховує своє до неї ставлення, не афішує його перед усіма, але нічого не може з собою вдіяти... (М.Слабошпицький); Спортсмен уже афішував свої досягнення; “Добре лікує той, хто добре діагностує” – твердить давнє латинське прислів’я (З газети); Лазер швидко діагностує деталь, у потрібне місце за тисячні частки секунди надішле сигнал і лишки металу випарує або доплавить (“Знання та праця”).*

Двовидовий характер мають і ті відіменні дієслова, які утворилися приєднанням суфіксів іншомовного походження до питомих українських коренів, напр.: *українізувати, слов’янізувати, яровизувати, звукофікувати, теплофікувати* та ін. Пор. у контекстах: *– Ви знаєте, дивна річ, вони українізують Запоріжжя більше ніж хто до них раніше: газета, школа і взагалі... (“Наука і суспільство”); Симон Петлюра “українізував” подихом, запалював інтелігентські голови... (Ю.Яновський); Для посіву на розсаді відбирають добірне, повноцінне насіння і яровизують його (“Наука і суспільство”); Насіння озимої пшениці кооператорки спочатку яровизували при звичайних для неї умовах, тобто при температурі +2⁰, +5⁰ (“Наука і суспільство”).*

У системі відіменних дієслів, подібно до вербальних, переважає граматико-словотвірна перфективація. Проте префіксальні відіменні дієслова поступаються місцем перед префіксальними вербальними. Це зумовлено, з одного боку, тим, що непохідних дієслів значно більше, ніж відіменних, а з другого – вони вільніше поєднуються з префіксами. На противагу їм, відіменні дієслова перфективуються більш вибірково, що зумовлено особливостями їх лексичних значень. У зв’язку з цим К.Г.Городенська зазначала: “Відіменні дієслова обмеженіше сполучаються з префіксами, за винятком відад’єктивних та окремих дієслів відсубстантивного походження. Найчастіше вони поєднуються з одним-двома і рідше – кількома префіксами” [1, 58].

Перфективація відіменних дієслів за допомогою префіксів з обмежувально-темпоральною семантикою має цілий ряд своїх особливостей. На відміну від загалу вербальних дієслів вони зовсім рідко поєднуються з префіксом *за-* як перфективним засобом вираження початкової стадії в розгортанні дії або процесу. Це стосується передусім відад’єктивних дієслів, бо з фазовим значенням сумісне лише їх процесуальне значення “ставати, робитися якимсь за кольоровою ознакою”, пор.: *забіліти, засиніти, засіріти, зачервоніти, зачорніти, зазеленіти, заяскравіти* й под. Напр.: *Дарка нічого не відповіла, тільки так шпарко-завзято замахала квачем, що й шибка хутко забіліла... (Леся Українка); Пролетіли чорні хмари, Небо засиніло... (С.Руданський); Зачервоніло над лісом небо, неначе кров’ю облилося; зачервоніла... в Росі вода (І.Нечуй-Левицький); Зазеленів вишневецький садочок (Л.Глібов).*

Значення початку дії префікс *за-* надає порівняно невеликій частині відсубстантивних дієслів. Найпослідовніше його виражають дієслова звучання, пор.: *закричати, заверещати, запищати, засвистіти, зашуміти, засурмити, затрубити, затрембітати* й под. та деякі дієслова мовлення, пор.: *загомоніти, залепетати*. Напр.: *Як тільки в могили посипались перші грудки землі... у нестямі закричали жінки (С.Скляренко); Помітивши мене, миша-мати раптом неспокійно запищала (О.Копиленко); Прапорщик висмикнув скрочок і пронизливо засвистів (Ю.Смолич); Вночі на верховині затрембітала трембіта (Л.Первомайський).*

Із великою масиву дієслів на позначення різних видів діяльності людини з префіксом *за-* поєднуються лише ті, що означають взаємні дії (пор.: *приятелювати – заприятелювати, товаришувати – затоваришувати*) та деякі відіменникові дієслова, дії яких не пов’язані з професійним заняттям людини (пор.: *хазяйнувати – захазяйнувати, чумакувати – зачумакувати, франтити – зафрантити*). Напр.: *Ще в Новограді-Волинському Леся щиро заприятелювала з молодшою батьковою сестрою Оленою Антонівною (М.Олійник); Тимко... захазяйнував, як порядний господар... (Г.Тютюнник).* Інші відсубстантивні дієслова з префіксом *за-* виражають початкову стадію в розгортанні здебільшого неграничних дій, процесів та станів, пор.: *затанцювати, затовпитися, заройтися, забрунькувати, запроменіти, запухиритися* й под. Напр.: *Затанцювала (Зоя) ... мовби топчучи закаблуками своє лихо (М.Стельмах); Як тільки почне йому Лукія Назарівна про курорт, то він аж підскакує, руками відмахується від її слів, ніби перед ним заройлися оси (О.Гончар); Твій вогонь не попелом впаде. Від нього, може, гілка забрунькує (Л.Забашта).*

Подібно до вербальних, відіменні дієслова з префіксом *за-*, що визначає початок дій, процесів та станів, є дієсловами абсолютного доконаного виду, що належать до починального способу дієслівної дії. Виняток становлять кілька відсубстантивних дієслів, зокрема *зацвісти, завітнути, завітувати*, які мають імперфективи, відповідно *зацвітати, завітати, завітувати*.

Обмежено-темпоральний префікс *по-* приєднується тільки до відсубстантивних дієслів, що виражають здебільшого неграничні дії та стани. Він обмежує коротким проміжком часу насамперед дії тих дієслів, які передають словотвірні значення “бути кимсь” та “уподібнюватися до того, хто названий твірною іменниковою основою”, пор.: *полікарювати, помірошникувати, попасічникувати, побурлакувати, побатькувати, побабувати, побродяжити, поверховодити* й под. Напр.: *Він побатькував на весіллі; Купці й кажуть до неї (баби): – Не бійся, ми приїхали за тобою, щоб ти разом з нами поїхала та добре діло зробила – побабувала у нас (М.Стельмах); Погуляв деньків зо два по селу Денис, поверховодив на вулиці (Г.Квітка-Оснор’яненко).*

Досить послідовно значення короткочасності передає префікс *по-* у структурі відсубстантивних дієслів звучання, мовлення та мислення, пор.: *покричати, поверещати, попищати, пошуміти, посвистіти, посурмити, погаласувати, побесідувати, погомоніти, подумати* й под. Напр.: *Покричав (Оленчук), побушував і знову ліг, замовк надовго (Олесь Гончар); (Дремлюга:) Пошумлять, погаласують, а потім усе стане на своє місце (О.Корнійчук); Юрба ще трохи погомоніла, потопталась і... стала поволі розходитися (Г.Тютюнник).*

Відсубстантивним дієсловам, які виражають граничні дії, спрямовані здебільшого на об’єкт, префікс *по-* зрідка надає делімітативного значення, пор.: *полікувати, поборонувати, поклейти, пожарити* й под. Напр.: *Згодом він виїхав до свого хутора на Громоклеї, щоб полікувати одержану в бою рану (С.Добровольський); Хлопець поклейв трохи конверти, а потім перейшов на іншу роботу.*

Префікс *по-* може вказувати на короткий час перебування людини в певному стані. Це значення передають дієслова *побідувати, посумувати, понудьгувати, полютувати, поблаженствувати* та ін. Напр.: *Параска, ... недовго побідувавши біля розореного злиденного господарства, перейшла до міста (В.Еллан); – Боюсь, що посумує, понудьгує отак якийсь час, а потім зірветься чи в п’янство, чи в якийсь розбій (М.Стельмах).*

Обмежувально-темпоральне значення префікс *по-* виражає, поєднуючись з деякими відсубстантивними дієсловами процесу, що характеризують динамічні явища в рослинному світі, пор.: *поквітувати, поцвісти*. Напр.: *Гучним водограєм відспівали струмки, напоївши землю, щоб поквітувала й зародила пшениць і персиків (З газети); – не слід їм, вітре, догоджати, Бо що вони за квіти, треба знати? Ще тиждень поцвітуть, А потім і посохнуть (Л.Глібов).*

Цілком очевидно, що в сучасній українській мові префікс *по-* обмежує коротким відтинком часу переважно неграничні дії, стани та процеси, які виражають відсубстантивні дієслова. Утворені від них

делімітаивні дієслова є одновидовими дієсловами доконаного виду обмежувального способу дієслівної дії.

Характерно, що своє словотвірне значення “обмеження дій, станів, процесів певним часовим періодом” префікс **про-** реалізує в основному в тому самому семантико-словотвірному контексті відсубстантивних дієслів, що й префікс **по-**. Це, по-перше, дієслова, що мають словотвірне значення “бути кимсь, здебільшого за професією”, пор.: *провчителювати, прогончарювати, простельмахувати, продівувати*, напр.: *Тридцять п'ять років провчителювали вони у моєму селі Миколаївці (С.Олійник); Він прогончарював увесь свій вік*; по-друге, дієслова звучання та мовлення, пор.: *прокричати, пропищати, просвистіти, пробесідувати, прогомоніти*, напр.: *Друзі пробесідували півдня; Тісі неспокійної ночі вони так і прогомоніли до самого ранку (С.Чорнобривець)*; по-третє, дієслова, що виражають конкретні фізичні дії, спрямовані на об'єкт, пор.: *проклеїти, прожарити*, напр.: *Діти проклеїли іграшки цілий день; Жінки прожарили кілька годин*; по-четверте, дієслова, що визначають стан людини, пор.: *пробідувати, просумувати, пронудьгувати*, напр.: *Вернулась (Наталка) мовчки до хати і просумувала до мерку (І.Цюпа); Ціле життя пробідував (Юра) у бутинах, на інших свої сили витратив (А.Крушельницький)*; по-п'яте, дієслова на позначення динамічних явищ у рослинному світі, пор.: *проквітнути, процвісти*, напр.: *Квітка процвіла тиждень*.

Іноді в межах свого темпорального значення префікс **про-** перетинається з префіксом **від-**, пор.: *пропрацювати і відпрацювати, прочергувати і відчергувати* та ін. Напр.: *Гурій Андріянович склав текст, а Опара, що довгі роки пропрацював у малярному цеху, оформив табличку (І.Сенченко); Поглянь на свої руки токаря. Тридцять років вони відпрацювали в цеху (О.Донченко)*.

Відсубстантивні пердуративні дієслова, за рідкісними винятками (пор.: *відпрацювати – відпрацьовувати*), є одновидовими дієсловами доконаного виду тривало-обмежувального способу дії.

Відіменні дієслова вибірково поєднуються з префіксами **від-**, **пере-**, **до-**, що виражають фінитивні значення. Найуживанішим є префікс **від-**, який вказує на завершення тривалих, внутрішньо необмежених дій, що вичерпали себе. Серед дієслів, що передають такі дії, відсубстантивні дієслова звучання й мовлення, пор.: *відзвучати, відшуміти, віддзвеніти, відгомоніти*, а також дієслова на позначення різних видів діяльності людини, пор.: *відпрацювати, відслужити, відвартувати, відрібалити, відгостювати* й под. Напр.: *Він одпрацював усе своє і на землі, і під землею (П.Колесник); Уже комбайни стихли по степах, Одгомоніли всюди мотарки (І.Вирган); – Оздоблював ти колись церкву, за клуб візьмись, га? Богові відслужив, послужив тепер громаді (Р.Іванчук)*.

Цього фінитивного значення префікс **від-** і відіменним дієсловам, що означають процеси, пор.: *відцвісти, відквітувати, відквітнути, відбіліти* й под. Напр.: *Тепер минає літо і липи одцвіли (Н.Забіла); Вже давно жито відквітнувало (Ю.Збанацький); В гаїв зеленій глушині уже конвалії одквітли... (В.Сосюра); Згаса цвіт, моруділи гречки, .. одбіліли буряки (К.Гордієнко)*.

Префікс **пере-**, що вказує на припинення дій, які тривали до цього довго, виявляє сумісність з тими відсубстантивними дієсловами, які виражають неграничні дії, стани та процеси. Він так само, як і префікс **від-**, поєднується з дієсловами звучання та мовлення, пор.: *передзвеніти, передзвонити, пересвистіти, перешуміти, переголосити, перегомоніти* й ін., але зовсім не перфективує дієслів із значенням діяльності людини. Напр.: *Ще зорі сипалися в роси, Ще не займавсь на сході ліс, А вже передзвеніли коси (І.Вирган); Перешуміла (буря). Та досі ще сльози важкі ронить дерево (Леся Українка); Жінка вже переголосила перший біль (П.Панч)*. Від префікса **від-** його відрізняє сполучуваність з відсубстантивними дієсловами, що передають різні стани людини, пор.: *перебідувати, перегорювати, перелютувати, перегніватися, пересумувати* й под., та стан природи, пор. *передощити, перегріміти*. Напр.: *– Нічого, перебідую яюсь, – шепотіла вона (Л.Первомайський); – Ти зніваєшся? – вдовиченко примирливо поклінує віями, на яких осів пилок дороги. – Та ні, перегнівався (М.Стельмах)*. Нарешті, аналогічно до префікса **від-** префікс **пере-** приєднується до дієслів на позначення процесів, що характеризують динамічні явища в рослинному світі, пор.: *переквітувати, перецвісти*. Напр.: *Жито вже переквітнувало... (К.Гордієнко); Перецвіла калинонька (калинонька), перецвіла біла; чи любов у серці згасла, чи лиш притайлась (У.Кравченко)*.

Префікс **до-**, спеціалізуючись на вираженні фінитивного значення, яке виокремлює кінцеву фазу в перебігу дії, поєднується переважно з відсубстантивними, рідше – відад'єктивними дієсловами, які означають граничні дії, спрямовані на об'єкт, пор.: *догвинтити, досвердлити, доклеїти, доміряти, домурувати, досадити, досмолити, досолити, доквасити, дофарбувати, добіліти, досушити, дочистити, дочорнити* й под. Напр.: *Слюсар догвинтив гайку; Робітники домурували піч; Малярі дофарбували паркан; Жінки добілили стіни; Косарі досушили сіно; Дівчата дочистили останні корені буряків*. Значно рідше він надає цього фінитивного значення відсубстантивним дієсловам, які виражають неграничні дії або процеси, пор.: *допрацювати, дотанцювати, дослухати, дочумакувати, доцвісти*. Напр.: *Так і дотанцювала (Надія) до кінця, не зводячи з нього погляду (М.Чабанівський); Василь Іванович уважно дослухав мою ліричну сповідь (О.Гуреїв); Осінні квіти доцвіли*.

Слід відзначити, що відіменні дієслова з префіксами **від-** і **пере-** мають статус одновидових дієслів доконаного виду, а з префіксом **до-** – парновидових, оскільки вони формують імперфективні видові кореляції, пор.: *домурувати – домуровувати, досадити – досаджувати, доквасити – доквашувати,*

дофарбувати – дофарбовувати, добіліти – добілювати і т. д. Характерним є і те, що серед відіменних дієслів з фінитивними префіксами переважають відсубстантивні дієслова із значенням дії. Одновидові й парновидові відіменні дієслова з цими префіксами є дієсловами фінитивного способу дієслівної дії.

Потенціал префіксів з кількісними значеннями у відіменних і вербальних дієслів в основному спільний, але в його використанні спостерігаються певні особливості. Так, зокрема, відіменні дієслова обмеженіше сполучаються з префіксом **попо-**, який надає діям багаторазового, ітеративного характеру. З ним поєднуються найуживаніші відсубстантивні дієслова, що виражають тривалі, внутрішньо необмежені дії та стани, пор.: *попокричати, попогріміти, попошуміти, поподумати, поповідувати, попогорювати, попомучити, попомуштрувати* й под. Напр.: *(Трохим:) А вона (вчителька) другий раз і голосу не зведе... (Іван) Авжеж, як попокричиш на тебе, то з голосу спадеш! (Г.Григоренко); Учитель охвицер (офіцер) хороший у нас був, із наших ... Що було і він над нами попогорює, попомучиться! (Г.Барвінок); – Скільки вони попомучили подавальницю і дієтсестру. .. Що не подадуть їм – усе не те... (Є.Кравченко)*. Щоправда, в розмовному мовленні коло таких відсубстантивних дієслів розширюється.

Натомість відіменні дієслова активніше, ніж вербальні, перфективуються за допомогою префікса **під-**, що вказує на неповний, додатковий вияв дії. Він поєднується передусім з відсубстантивними, частково – з відад'єктивними дієсловами, які означають граничні дії, спрямовані на об'єкт, пор.: *підгвинтити, підкрохмалити, підзолити, підсолодити, підцукрити, підсолити, підмастити, підмагнітити, підсинити, підчорнити, підсушити, підчистити* й под. Напр.: *Годував його (теля) молоком із соски, цукром молоко підсолоджував (О.Донченко); Підсоллював (Сагайдак) корми, разів чотири на день товкмачив Айстрину морду у відро з водою (С.Добровольський); – Ось тільки підсушить трохи вітрець низину, зараз же почнемо сівбу (буряків) (Є.Кротевич); (Хропко:) Вуси? Та вуси тільки підчорнити трохи, то такий тобі бравий, .. що й молодий не справиться! (Панас Мирний)*. Виразником цього кількісного значення іноді буває префікс **при-**, що спричиняється до вживання дублетних перфективів, пор.: *підсолити і присолити, підсолодити і присолодити, підсушити і присушити, підсохнути і присохнути* та ін. Напр.: *Яремченко сьорбнув картопляну юшку і, здається, за розмовою не помічав, яка вона на смак, аж поки сам господар не нагадав йому, що її треба присолити (Д.Бедзик); Господині присушили грибів на зиму; Зерно коли присохне, перемелеться – мука як сонце (К.Гордієнко)*.

У цьому ж семантичному контексті відіменних дієслів префікс **пере-** реалізує цілком протилежне кількісне значення – надмірний ступінь вияву дії, пор.: *пережарити, перекрохмалити, перезолити, пересолити, переморозити, перепарити, пересолодити, переквасити, пересушити* й под. Напр.: *Кухар пережарив картоплю; Жінка перекрохмалила білизну; Господиня пересолує борщ і пересолодила узвар; У теплиці пересушили ґрунт*. У структурі деяких відад'єктивних дієслів з суфіксом **-ну-**, що передають процес становлення певної ознаки, префікс **пере-** вказує на надмірний ступінь вияву цієї ознаки її носієм, пор.: *перекиснути, перегіркнути, перемокнути, пересохнути* й под. Напр.: *Вдома зараз стоїть діжа з учиненим хлібом. Треба вже місити, бо перекисне (Ю.Мокрієв); Досить хоч трошечки пересохнути бобам, як вони лускаються, а зерно розлітається на всі боки (З газети); Щоб не перемокли конопі, пішли (пішли) на Сікновеніс тягати їх (Словник Грінченка)*.

Відіменні дієслівні утворення з кількісними префіксами неоднорідні за видовою ознакою. Відсубстантивні дієслова з префіксом **попо-** є одновидовими дієсловами доконаного виду багатократного (ітеративного) способу дієслівної дії. Решта перфективних відіменних дієслів співвідносяться за видовою ознакою з імперфективами, пор.: *підсолити – підсолювати, присолити – присолювати, підсушити – підсушувати, перекрохмалити – перекрохмалювати, перекиснути – перекисати* і т. д. Вони значно переважають над вербальними дієсловами з відповідними префіксами і є базовими для двох кількісних способів дієслівної дії: зменшено-пом'якшувального (відіменні дієслова з префіксами **під-**, **при-**) та надмірного (відіменні дієслова з префіксом **пере-**).

За особливостями використання префіксів із спеціально-результативними значеннями відіменні дієслова зближуються з вербальними дієсловами конкретної фізичної дії, тому що більшість відсубстантивних дієслів виражає граничні дії, які визначають різні види діяльності людини, спрямовані на створення чого-небудь, рідше – на часткове або повне його знищення.

На вираженні дистрибутивно-результативного значення спеціалізується передусім префікс **пере-**. Цього значення він надає тим відіменним дієсловам, які означають граничні дії, спрямовані на об'єкт. Переважну їх більшість становлять відсубстантивні утворення, дії яких поширюються на багато або на всі об'єкти, пор.: *перезначити, переклеїти, перемирити, перефарбувати, перекарбувати, перемагнітити, перекрохмалити, перевінчати, пересипати, перебруднити, перезнайомити* й под. Напр.: *Сусідки перезначили всіх курчат; Маляр перефарбував усі дахи будинків; Праля перекрохмалила всю білизну; Дитина перебруднила весь одяг*.

Отже, потенціал засобів творення відповідників доконаного виду до відіменних дієслів недоконаного виду менший, ніж у вербальних дієслів. Якщо до вербальних дієслів кореляти доконаного виду утворюються кількома способами, серед яких доміганта належить префіксальному, а в ролі другорядних використовується суфіксація, зміна наголосу, суплетивізм, то до відіменних – лише одним способом – префіксальним.

1. Г. Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова. – К.: Наук. думка, 1981. – 199 с.

2. Земская Е. А. Типы одновидовых приставочных глаголов в современном русском языке // Исследования по грамматике русского литературного языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 5-41.

In the article it is given a shot to describe semantic and word form potential of substantivized verbs, features of realization of category of kind by substantivized verbs and features of prefixion of substantivized verbs

Key words: *desubstantive verbs, deadjective verbs, appearance verbs.*

ББК 81.411.1-0

УДК 81.161.2'367.623'04

Тетяна Бичкова

СИСТЕМА ДІЄСЛІВНОЇ СЛОВОЗМІНИ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ РУКОПИСНИХ АПОКРИФІЧНИХ ЗБІРНИКАХ XVII – XVIII СТ.

У статті розглядаються дієслівні форми теперішнього і майбутнього часів у західноукраїнських рукописних апокрифічних збірниках XVII – XVIII ст. Вказано, що мова цих пам'яток поєднує народно-розмовні (у тому числі й діалектні) і церковнослов'янські елементи.

Ключові слова: *рукописні апокрифічні збірники, словозміна, дієслово, теперішній час, майбутній час, закінчення.*

Другу половину XVII – XVIII ст. більшість дослідників характеризує як найскладніший і поки що найменше вивчений період історії української мови. У цей час староукраїнська літературна мова “досягла свого розквіту: удосконалився її офіційно-діловий стиль, мова полемічної літератури, набула поширення навчально-проповідницька проза, активізувався розвиток поезії і драматургії, осмислювалась староукраїнською мовою власна історія, але вже намітилися й певні ознаки “втомленості” цієї мови, які стали особливо виразними на середину XVIII ст.” [11, 125].

Зрозуміло, що інтенсивний жанрово-стилістичний розвиток у XVII – XVIII ст. зумовив появу найрізноманітніших писемних пам'яток, неоднорідних за своєю мовною основою. В. Передієнко зазначає, що “поряд із пам'ятками, більш-менш однотипними за їх живою українською мовою або, навпаки, книжною церковнослов'янською, існує значна кількість текстів, у яких обидві мовні системи поєднуються в тих чи в тих пропорціях” [9, 46].

Різноманітне дослідження української мови XVII – XVIII ст. почали здійснювати мовознавці ще з кінця XIX. Але більшість досліджень ґрунтувалася на пам'ятках, створених на Лівобережній Україні, використання ж фактичного матеріалу із західноукраїнських пам'яток було епізодичним. Проте Західна Україна є особливим регіоном через історичне функціонування тут багатьох мов – української, румунської, німецької, польської, угорської з першоосновою функціональної самодостатності мови руської ще з часів Галицько-Волинського князівства. Церковнослов'янська мова мала тут особливо міцні традиції у першу чергу через те, що більшість в освічених верствах суспільства становили священники.

Значну частину західноукраїнської писемної спадщини XVII – XVIII ст. складають рукописні збірники апокрифічних творів.

Морфологічні, зокрема словозмінні, особливості мови пам'яток XVII – XVIII ст. із Західної України є одним з основних аспектів дослідження багатьох науковців. На специфіку морфологічної системи Учителних Євангелій XVI – XVII ст. вказують Г. Чуба, У. Добосевич [14; 5], почаївських стародруків XVIII ст. – С. Федак [13] тощо. Граматична будова мови окремих апокрифічних збірників XVI – XVIII ст. у загальних рисах проаналізована М. Станівським [12], С. Перепелицею [10], Д. Гринчишиним [4]. Актуальність нашого дослідження продиктована відсутністю в мовознавстві праць, присвячених системному вивченню мови західноукраїнських апокрифічних текстів XVII – XVIII ст.

У статті ми розглядаємо дієслівні форми дійсного способу (у теперішньому й майбутньому часах; про дієслівні форми минулого часу в аналізованих збірниках див. [3]), вказуючи на вплив церковнослов'янської і народно-розмовної мови, зокрема південно-західних діалектів, на мову апокрифічних пам'яток. Для дослідження обрано рукописні збірники з Буковини, Галичини і Закарпаття.

Теперішній час. Однією з особливостей оформлення дієслів першої особи однини теперішнього часу є форми із флексією -м, властиві рядові карпатських говорів, зокрема західнокарпатським, частково північнокарпатським і північно-західній частині середньозакарпатських: *слѣшамъ... твои речн* (2Кр95). С. Бевзенко припускає тут вплив атематичних дієслів *ѣм, дам* [2, 129].

Дієслова першої особи множини в більшості досліджуваних збірників мають флексію -мо, напр.: *не можемо* (2Кр90), *мы идемо до пана* (1П137), *помышляемо* (1Д8), *ми шукаемо* (2Др64), *працѣємо* (1Тс158), *можемо* (2Др60), *знаемо* (ЗУЛ152) тощо. Однак у дієсловах подекуди зберігається й закінчення -м, порівн.: *не знаем* (2Т16), *вас питаем* (2Т16), *читаем* (4С19).

Перевагою флексій -мо над -мъ західноукраїнські апокрифічні збірники XVII – XVIII ст. засвідчують загальноукраїнську мовну тенденцію – поступове витіснення старих форм на -мъ. Адже в попередні століття найпоширенішим у літературі був саме цей традиційний варіант. Його зафіксовано в документах, що походять з території Наддніпрянщини, Волині, Галичини, Молдавії, Литви і Білорусії [6, 314].

Окрім цих двох флексій, у рукописі С.Теслевцьового в дієсловах першої особи множини відзначаємо особову флексію -ме, напр.: *просиме та* (2Тс73). І.Керницький фіксує це закінчення в

учительному Євангелії XVI ст. з Прикарпаття. Дослідник вважає, що флексія -ме перейшла в пам'ятку з сусідньої словацької мови [7, 193]. Дієслівні форми на -ме вживаються в сучасних карпатських говорах, за винятком гуцульських [1, 288].

У пам'ятках XVII – XVIII ст. для дієслів першої дієвідміни поширеними є безфлексійні форми теперішнього часу третьої особи однини, напр.: *принити не хоче* (2Кр78), *выдає* (2РК55), *праздѣє* (2Кр75) тощо. Зрідка фіксуємо дієслова I дієвідміни з книжною флексією -єть, напр.: *слѣхает* (4Др63), *кажетъ* (1П137), *ѣказѣет* (1Т261), *ростет* (4С30). Практично в усіх апокрифічних текстах наявне дієслово *рече* – (2Т15; 4ГБ253; 1Тс313). Однак не можемо категорично стверджувати, що це форма теперішнього часу, оскільки вона тотожна з формою сигматичного аориста; хоч Г.Чуба розглядає дієслово *рече* (*рече гь*) саме як форму теперішнього часу [14, 13]. Проте І.Керницький наводив приклад *а по вечерн взѣ чашѣ вина блвн и рече* для ілюстрації форм аориста [7, 200].

Дієсловами другої дієвідміни в аналізованих рукописних збірниках властива, як правило, флексія -т із майже послідовним збереженням твердості кінцевого приголосного, напр.: *нѣкомѣ не належит* (2Тс71), *стойтъ* (2Т15), *мовитъ* (2Т14). Порівн. також форми множини дієслів двох дієвідмін: *люде говорат* (2Тс103), *не чѣют* (1РБ98), *спѣвають весело* (2Тс68), *хадатъ* (1РБ98), *говорат* (1П137) тощо. Вживання кінцевого -тъ у цей період було превалуючим. Дослідники припускають, що повсюдній перевазі цих форм сприяла грамати́ка Мелетія Смотрицького, який, “орієнтуючись на західні українські говірки, освячував форму на -тъ... як своєрідну норму” [6, 317]. Саме нормами М. Смотрицького пояснює С. Федак вживання кінцевого -тъ, а не -ть у мові почаївських друків XVIII ст. [13, 15]. Винятками в нашому матеріалі є кілька прикладів із буковинських рукописних збірників, а також з Дубовецького рукопису, у яких зафіксовано форми з кінцевим -ть у дієсловах третьої особи множини, порівн.: *мовлатъ* (1П137), *милостинню творятъ* (4РБ61), *нас хочѣтъ нзгнати* (2П160), *посылають* (1Д9).

У Керестурському рукописі зафіксовано дієслово II дієвідміни третьої особи однини без флективногого -т, що характерно для частини південно-західних діалектів: *совнстѣ ма мѣчи* (2Кр95).

Дієслово *быти* в теперішньому часі змінюється в деяких рукописних збірниках за зразком польської мови, напр.: *“естем свѣтъ”* (2Тс104), *я естем... кроль* (1П291), *мы естесмо... готовын* (1Тс325), *не естем подобнаа* (2Тс67), *един естем грѣшенъ* (2П57), *хто ты естес* (2Тс348) та ін. Зокрема форма *естес* виникла шляхом додавання скороченої форми другої особи однини *есъ* до третьої особи однини *ест* [7, с.183].

Майбутній час. Прості форми майбутнього часу в апокрифічних текстах творяться від дієслів доконаного виду, напр.: *рож'дѣ плодъ* (2П58), *видамо виноватого* (1П137), *покрыю* (2Д244), *сотворим паматъ* (1П292) і под. При цьому дієслова третьої особи однини в майбутньому часі виступають, як правило, з кінцевим -т, напр.: *воснаетъ* (2Т14), *не бѣдет... кривди жаднои* (1П136), *тон оупасетъ люден* (2Т14), *зачнетъ и породитъ* (2РК55), *бѣдет тоє дитя* (2Тс67) тощо. У третій особі множини кінцевий -т є твердим, порівн.: *станѣтъ* (2Т16), *поработають емѣ* (2Т14), *погнѣнѣт* (1Д7).

Дієслова другої особи однини виступають переважно із закінченням -ши, як-от: *бѣдешн ѿць... народомъ* (2Т186), *зачнешн во чревѣ* (2П58), але: *не ѣчинншѣ* (1П291) та ін.

Окрім простих форм майбутнього часу, в рукописних збірниках наявна також аналітична, що складається з допоміжного дієслова *быти* й інфінітива (розвиткові цієї форми, стверджує Л.Марчило, сприяв вплив праслов'янських форм майбутнього II, вживання дієслова *быти* у конструкціях, які склалися з модальних слів та інфінітивів [8, с.97]), напр.: *бѣдет працювати* (2Тс106), *бѣдешн имати потомство* (2РК54), *тебѣ бѣдѣ казати* (1РБ98), *бѣдешн фрасовати* (2РК54) тощо.

Як відомо, у давнину для вираження майбутньої дії вживалися сполучення інфінітива з особовими формами таких допоміжних дієслів, як *начьнѣ, почьнѣ, станѣ, хочѣ, имамѣ*. Зрозуміло, що в XVII – XVIII ст. ці дієслова вже втрачають властивість творити аналітичні форми майбутнього часу і зберігають своє первісне лексичне значення або мають модальне значення бажання чи повинності. Проте в кількох рукописах XVIII ст. фіксуємо такі конструкції: *са народит двца таа, котраа маєт ѿна Бжаго породити* (2Др61); *положѣ на васѣ... мищѣ мою: рѣки има ѣсѣшннѣ* (4РБ61); *Гди, котрѣн оупрошенни маѣт быти? — ...вопрошенни бѣдѣтъ распеншѣн ма жидове* (4П262); *Гди, потомъ что хочетъ быти? — Тогда гавит са ѿмѣстник* (4П259). Вважаємо, що сполучення *маєт породити, има ѣсѣшннѣ, маѣт быти, хочетъ быти* в цих контекстах утворюють аналітичні форми майбутнього часу.

Синтетичних форм майбутнього часу, утворених від інфінітива дієслів недоконаного виду додаванням до них особових закінчень -му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -мутъ, у досліджуваних пам'ятках не зафіксовано.

Проведений аналіз дієслівної словозміни показав, що пам'яткам західноукраїнської апокрифічної літератури XVII – XVIII ст. властиві переважно живомовні елементи, які пізніше закріпилися і стали нормативними в дієслівній парадигмі української літературної мови. У цих елементах знайшли відображення не лише загальноукраїнські риси, а й особливості південно-західних говорів.

Отже, на прикладі дієслівної словозміни можемо констатувати поступове наближення морфологічної системи західноукраїнських рукописних пам'яток XVII – XVIII ст. до морфологічних стандартів сучасної української літературної мови. І в цьому наближенні брали участь не лише середньонадніпрянські, а й південно-західні діалекти української мови. А з огляду на те, що носії цих діалектів з об'єктивних політико-історичних причин у досліджуваний період не мали активних безпосередніх контактів, можемо твердити, що розвиток української мови, змагання в ній традиційно-книжних і живомовних рис мав глибоке природне коріння.

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. – Ужгород, 1960. – 416 с.
2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – 246 с.
3. Бичкова Т. Способи вираження минулого часу в західноукраїнських рукописних апокрифічних збірниках XVII – XVIII ст. // Актуальні проблеми синтаксису: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Рута, 2006. – С.232-236.
4. Гринчишин Д. Пам'ятки української мови XVI – першої половини XVII століть, писані поза межами України // Діалектологічні студії. З: Збірник пам'яток Ярослава Закревської. – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАНУ, 2003. – С.132-142.
5. Добосевич У. Українська мова в учительному Євангелії середини XVII ст. // Діалектологічні студії. I: Мова в часі і просторі / Відп. Ред. П.Гриценко, Н.Хобзей. – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАНУ, 2003. – С.45-63.
6. Історія української мови: Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с.
7. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові: на матеріалі пам'яток XVI ст. – К.: Наук. думка, 1967. – 288 с.
8. Марчило Л. Форми майбутнього часу в “Актових книгах Полтавського міського уряду” (1664-1680 рр.) // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: 36 наук. праць. – Запоріжжя: Вид-во ЗДУ, 1996. – Ч.І. – С.96-98.
9. Передрицько В. Проблеми вивчення живого народного мовлення за староукраїнськими пам'ятками другої половини XVI – XVIII століть // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – Вип. II. – К.: Вид.-поліграф. центр “Київський університет”, 2001. – С.46-55.
10. Перепелиця С. Мова апокрифічного збірника XVIII століття з буковинського села Іспас // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. – Вип. 116. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2001. – С.74-83.
11. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
12. Станіславський М.Ф. Спостереження над мовою буковинсько-молдавських пам'яток XIV – XVIII століття // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. – Чернівці, 1958. – С.3-21.
13. Федак С.А. Українська літературна мова на Волині у XVIII ст. (фонетика та морфологія почаївських стародруків): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т української мови НАН України. – Київ, 2004. – 20 с.
14. Чуба Г.В. Лінгво-текстологічний аналіз Учительних Євангелій другої половини XVI – XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський держ. ун-т. – Львів, 1998. – 18 с.

Список використаних джерел та їх умовних скорочень

- Бр *Боршівський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.
 ГБ *Рукопис Георгія Більяського XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.
 Д *Дубовецький рукопис XVII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.
 Др *Дрогобицький рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.
 ІР *Іспаський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.
 К *Рукопис П.Кизикевича XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899.
 Кз *Рукопис Якова Казиницького XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899.
 Кл *Калуський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.
 Кр *Керестурський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899.
 П *Перемиський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899.
 РБ *Рукопис І.Яремецького-Білашевича XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.
 РК *Рукопис Івана Кузикевича XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899; Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.
 С *Сокольський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.
 Т *Рукопис Т.Половича-Тухлянського XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.
 Тс *Рукопис С.Тесляцького XVII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.
 У *Унгарський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899; Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.
 УЛ *Узороуський рукопис із с.Літманової XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899; Т.3. – Львів, 1902.

The article is about the verb forms of the Present and Future tenses in the west Ukrainian hand-written apocryphal collections of the XVII – XVIII centuries. It is proved that folk-spoken (including dialectic) and churchslavonic elements are combined in the language of these monuments.

Key words: the hand-written apocryphal collections, inflection, verb, Present tense, Future tense, ending.

УДК 811.161.2:81'367.625

ББК 81.2Ук

Гафія Василевич

ВЕРБОНОМІНАНТИ ЯК КОМУНІКАТИВНІ ЕКВІВАЛЕНТИ ДІЄСЛІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розкриваються граматичні аспекти формування структури та функціонування дієслівно-іменних сполук, які становлять неоднослівні найменування дії із десемантизованим дієслівним компонентом та абстрактним іменником (типу *приймати рішення, надавати сумніву*)

Ключові слова: вербономінант, дериватори, конотація, сполучуваність, семантико-синтаксичні ознаки.

У лінгвістичних дослідженнях останнього часу все частіше звертається увага на різні аспекти конотацій, які виникають у семантиці різних мовних одиниць. Цікавими з цього погляду є стійкі дієслівно-іменні сполуки слів типу *вжити заходів, надати допомогу, вести до стабілізації, брати уроки, справляти враження, одержати допомогу, прийняти рішення, віддати наказ, подати сигнал, давати консультацію*, які в мовознавчій літературі отримали назви *вербоїди, вербономінанти* [4; 5]. Дослідниця подібних сполук на базі російської мови Л. В. Шубіна називає їх дієслівними перифрастичними зворотами [8].

Під вербономінантами, услід за В. Сидорцем, ми розуміємо не-однослівні найменування дії із десемантизованим дієслівним компонентом та абстрактним іменником, які передають один *денотат*. Вони фіксують відповідну дію там, де синонімічні дієслова з тих чи інших причин не використовуються або взагалі відсутні у мові. Наприклад: *надавати медичну допомогу* (не можна сказати „медично” *допомагати*), *вести діалог, справляти новосілля*.

Вербономінанти можна умовно віднести до нерозкладних словосполучень. Хоч у них є багато спільного із вільними словосполученнями (вони мають структурну схему, певне граматичне значення, їх компоненти поєднані одним із способів підрядного зв'язку – керуванням), однак у цих сполуках головний компонент не має ні семантичної повноти, ні чітко вираженого лексичного значення яке конкретизується або доповнюється значенням залежного слова – абстрактного іменника. Основне семантичне навантаження несе саме іменник, внаслідок чого формується словосполучення із цілісною нерозчленованою семантикою. Усе це і пов'язує обидва компоненти в нероздільне ціле, наприклад: *приймати рішення – вирішувати, брати до уваги – зауважувати, подати сигнал – сигналізувати, робити спробу – пробувати*. Виконуючи свою граматичну функцію (виступають присудком), вони несуть і особливе смислове навантаження: стають єдиним смисловим компонентом речення (*Дніпро бере свій початок* за межами України).

За своєю граматичною структурою вербономінанти досить неоднорідні, десемантизований дієслівний компонент поєднується з абстрактними іменниками у різних відмінках, різноманітні часткові значення яких „об'єднуються” основним і, підтримуючись формальним вираженням і флексією, викликають у процесі мовлення однакове розуміння специфіки як єдності, що протиставляється усім іншим відмінкам” [3, 103].

Найбільш продуктивними є ті типи вербономінантів, які утворені сполученням дієслів з абстрактними іменниками у знахідному відмінку. Знахідний із применниками, за спостереженнями І. Р. Вихованця, як за різноманітністю структурних типів, так і за багатством значень значно переважає знахідний безприменниковий [1, 47]. Та щодо вербономінантів, то в них, навпаки, переважають сполуки із знахідними без применників (понад 50), а з применниками *в, на, за* їх значно менше (понад 20). Наприклад: *складати уявлення, надати допомогу, давати консультацію, віддати команду, брати зобов'язання; падати в обійми, вводити в оману (в сором, в славу), грати на нервах, брати на глум, хапатися за працю*.

Продуктивними в сучасній українській мові є і ті вербономінанти, які утворилися поєднанням дієслів – своєрідних дериваторів – із абстрактними іменниками у давальному відмінку, який виражає „семантико-синтаксичні функції суб'єкта стану й об'єкта дії або стану” [2, 107]. Наприклад: *піддати обстрілу (бомбардуванню, ізоляції), піддавати сумніву (критиці, аналізу)*. Орудний відмінок іменників поєднується із дієсловами типу *покривати, займатися, поводити*, утворюючи такі вербономінанти: *покривати славою* (прославляти), *займатися дослідженням* (досліджувати), *поводити вухом* (прислухатися), *супроводжувати аплодисментами* (аплодувати). Найменшою є група вербономінантів, які складають неоднослівні найменування дії „дієслово-дериватор плюс абстрактний іменник у місцевому відмінку” (значно рідше – у родовому): *спливати в уяві* (уявлятися), *тримати в оренді* (орендувати), *стискати в обіймах* (обіймати), *лежати в лікарні* (лікуватися), *доводити до згуби* (згубити), *вести до підвищення* (підвищувати), *вести до порушення* (порушувати).

Слід зазначити, що абстрактні іменники, які є семантичним центром вербономінантів, можуть приєднуватися до одного й того ж дієслова – дериватора. За нашими спостереженнями, найбільшу кількість іменників „притягають” до себе такі дієслова: *брати* (ціль, зобов'язання, уроки, початок, розгін, сміливість, на муки, на замок, на глум), *віддати* (привіт, рапорт, салют, славу, команду, наказ, поклін, повагу), *вести* (атаку, боротьбу, діалог, монтаж, переговори, сівбу, торгівлю), *одержати* (перемогу, відповідь, допомогу, інформацію, назву, оцінку, освіту), *вводити* (в сором, в славу, с оману, в неславу), *піддавати* (сумніву, критиці, ізоляції, арештові), *слати* (погрози, прокльони, привіт), *посилати* (привіт, прокльони, уклін), *складати* (уявлення, привітання, надію).

Такі блоки становлять своєрідні лексико-семантичні мікропарадигми, які мають у своїй структурі від дев'яти до трьох іменників. Оскільки дієслівний компонент є значною мірою десемантизованим і не має чітко вираженого лексичного значення, то основне семантичне навантаження переходить на абстрактні іменники (і трансформація теж відбувається за їх рахунок): *віддати поклін – поклонитися*,

скласти/складати уявлення – уявити/уявляти, надавати критиці – критикувати, вводити в сором – соромити, грати на нервах – нервувати та ін.

Ще однією особливістю є те, що з одним і тим же абстрактним іменником можуть сполучатися різні дієслова, однак у своїй новій функції вони виражають те саме поняття і мають тотожне значення. Наприклад: *віддати славу, покривати славою, вводити в славу, вихопити з слави* (у значенні „прославляти”), *сипати прокльони, посилати прокльони, слати прокльони* (у значенні „проклинати”), *слати привіт, віддати привіт, посилати привіт, складати привіт* (у значенні „вклонятися”), *стискати в обіймах, схопити в обійми, падати в обійми* (у значенні „обіймати”), *співати хвалу, віддати хвалу* (у значенні „хвалити”), *подавати надію, складати надію* (у значенні „надітись”). Такі типи вербономінантів можна вважати синонімічними.

Зібраний нами матеріал із „Словника української мови” [6] та частково із періодичної преси дає можливість виділити декілька семантичних груп, які характеризують явища та процеси навколишньої дійсності: 1) вербономінанти із загальним значенням мовлення: *слати погрози* (погрожувати), *слати прокльони* (проклинати), *слати привіт* (вітати), *віддати хвалу* (хвалити), *віддати команду* (командувати), *сипати питання* (запитувати); 2) сполучення слів, що виражають позитивне ставлення до когось або чогось: *пускати усмішку* (усміхатися), *складати шану* (шанувати), *обмінюватися усмішками* (усміхатися), *супроводжувати аплодисментами* (аплодувати); 3) вербономінанти, які виражають негативне ставлення до когось або чогось: *покривати соромом* (осоромлювати), *вводити в неславу* (знеславлювати), *брати на глум* (глузувати), *вводити в оману* (обманювати); 4) вербономінанти, які характеризують внутрішній стан, почуття: *кидати на сміх* (сміятися), *не мати сумніву* (не сумніватися), *розкидати здогад* (здогадуватися), *складати уявлення* (уявляти); 5) вербономінанти із значенням чуттєвого сприймання: *поводити носом* (принюхуватися), *поводити вухом* (прислухатися).

Таким чином, у сучасній українській мові здебільшого паралельно існують як однослівні виразники, так і поєднання дієслівно-іменних сполук. Паралельне існування у мові дієслівно-іменних сполук та їх однослівних відповідників уже виражає експресивну тенденцію у мовній системі, її прагнення до збагачення виражальними ресурсами. Особливість досліджуваних сполук полягає в тому, що вони створюються на основі зв'язаного значення дієслівного компонента, яке є прообразом метафоричного значення і, відповідно, передбачає певні експресивні характеристики [1, 293]. У цьому випадку цікаво розглянути системні експресивні можливості вербономінантів у періодичній пресі на прикладах синонімічних рядів: *стати при владі – отримати владу – прийти до влади – здобути владу – захопити владу – узурпувати владу – дірватись до влади*. Як видно з наведених прикладів, ці вербономінанти розташовані за наростанням оцінюваної властивості стандартної сполуки *стати при владі* зі значенням „оволодіти певним станом”. Сполука *прийти до влади* має певний семантичний відтінок „отримати владу в кінці шляху до неї”, *здобути владу* – „наполегливо досягти у впертій боротьбі”, *захопити владу* – „оволодіти насильно”, *узурпувати владу* – „оволодіти насильно”, *узурпувати владу* – „оволодіти насильно; захопити методами”; сполука „*дірватись до влади*” має значення подібне до попереднього, але вона маркована як розмовна. Як бачимо, у формуванні експресивного фону сполуки важливу роль відіграє дієслівний компонент. Незважаючи на його часткову делексикалізацію, саме він виражає уявлення суб'єкта про міру інтенсивності явища і, відповідно, його оцінку. Так звана оцінна шкала передбачає послаблення/наростання оцінюваної властивості від зони стандарту. Вона становить певні стереотипи як основу для порівняння „узвичасної” для певної лінгвокультурної спільноти.

Розглянемо інший приклад: *звертати увагу – затримувати увагу – зосереджувати увагу – акцентувати увагу*. Тут нормативний стереотип *звертати увагу* у значенні „зауважити, відзначити” задає діапазон градування інтенсивності логічної оцінки: „*звернути цілеспрямовану увагу*” (*затримувати увагу*), і „*зауважити концентровано, напружено*” (*зосереджувати увагу*). А в синонімічному ряду *мати вплив – здійснювати вплив – поширювати вплив* значення стандартної одиниці „*впливати*” модифікується, відповідно, „*активно впливати*” й „*активно впливати на постійно збільшувану кількість об'єктів*”, що, на нашу думку, передбачає посилення мовної експресії.

Таким чином, експресія вищерозглянутих вербономінантів формується за рахунок сем „логічної оцінки” та „інтенсивності” дієслів. Саме цим і відрізняються вербономінанти від ідіом, у яких експресія має емоційно-оцінний характер, зумовлений образною внутрішньою формою всього виразу: *замилувати очі, бити байдки, зводити кінці з кінцями*.

Вербономінанти часто є джерелом емоційно-експресивної насиченості, засобом реалізації стильових особливостей мовлення періодичних видань. Навіть неекспресивні вербономінанти можуть модифікуватись у мовленні і набувати емоційного забарвлення у певному контексті. Щоб досягти виразності, журналісти змінюють, актуалізують ці сполуки, розширюючи відтінки їх значення.

Аналіз їх функціонування у мові періодичної преси дає можливість виділити деякі прийоми їх актуалізації: 1) у публіцистичних текстах простежується розширення компонентного складу вербономінантів, а це, у свою чергу, збільшує ємність сполуки, наприклад: *користуватись успіхом – користуватись великим успіхом* (Концерти вокального ансамблю „Росинка” завжди користуються великим успіхом); 2) відбувається лексична заміна компонентів сполуки: *загнати в глухий кут – вповзти*

в глухий кут (Парламент остаточно вповз у глухий кут); 3) простежується зміна структури сполуки (активна конструкція змінюється на пасивну): *приділяти увагу – увага буде приділена* (Велика увага у навчальному процесі буде приділена ознайомленню з державними вимогами до якості знань); 4) вербономінанти можуть вживатися як фігури контрастного протиставлення (Оберуть керівником управління Павла Сємсновича – буде весело, а стане ним хтось із комуністів – може статися, що сміятимемося на кутні) (маємо антонімічні відношення „сміятися – плакати”); 5) вербономінанти можуть утворювати семантичну градацію разом із словами близького чи синонімічного значення (Ніхто з ініціаторів цих переслідувань не посипав голову попелом, публічно не кався і не подав у відставку).

Ці та інші приклади є свідченням того, що вербономінанти мають велику потенційну здатність до експресивного використання у мовленні і передбачають поєднання широкого ряду варіацій – від стандартного до експресивного вживання.

Механізм творення таких дієслівно-іменних сполучень слів як номінативних одиниць ґрунтується на використанні мовцем мисленнєвих операцій від узагальнення до конкретизації структури поняття, яке, в свою чергу, включається у мовленнєві зв'язки і набуває конкретного змісту. Абстраговані значення цих сполук становлять особливий рівень лексичної семантики, що віддзеркалює пізнання людиною навколишнього світу.

Таким чином вербономінанти становлять дієслівно-іменні сполучення слів, що є багатими граматичною структурою, так і особливостями семантичного значення та функціонального використання.

1. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. – К.: Наукова думка, 1971. – 120 с.
2. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 228 с.
3. Плюш М.Я. Семантико-синтаксичні значення відмінків в українській мові // Синтаксична будова української мови. – К.: Наукова думка, 1968. – С.103 – 107.
4. Сидорец В.С. К вопросу о парадигматике вербономинантов в современных восточнославянских языках // Русский язык. – Минск, 1997. – Вып.7. – С. 42 – 48.
5. Сидорец В.С. Неоднословное наименование действия у восточных славян – избыточность или необходимость. – Мозырь, 1993.
6. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
7. Шмелев Д.М. Современный русский язык. Лексика. – М.: Просвещение, 1977.
8. Шубина Л.В. Глагольные перифрастические обороты в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1973. – 22 с.

The article highlights the grammatical aspects of structure, formation and functioning of verb-noun phrases that are of more than one word structure denoting action with a verbal component and an abstract noun (of the type 'to make decisions', 'to call smith in question').

Key words: verb-noun phrase, derivatives, connotation, combinability, semantic and syntactical peculiarities.

УДК 81'373. 611:811.161.2

ББК 81.211

Оксана Микитюк

УКРАЇНСЬКІ МОРФЕМИ ЯК УВИРАЗНЮВАЧІ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОГО СТИЛЮ

У статті розглянуто творення за допомогою українських морфем самобутніх відповідників до ненормативних штамів офіційно-ділового стилю. Проаналізовано мовну практику 20-их років, указано шляхи духового відродження української мови.

Ключові слова: українські морфеми, мовні штампи, офіційно-діловий стиль.

Статус національної мови змінився ще в 90-их роках, хоча державність української мови (з огляду на духову неукраїнськість усіх шаблів влади) і досі під загрозою. Відтак актуальною є проблема наповнення всіх стилів, зокрема офіційно-ділового, самобутніми українськими формами, бо повсякчас „переклади з російської мови рясніють карикатурними кальками”, а запобігти „появі таких псевдоукраїнських новотворів міг би словник” [3, 3]. Неймовірно цінним для сучасної „мовно-мислительної практики духовний досвід видатних митців українського слова – Валер'яна Підмогильного та Євгена Плужника” [9, 6], які уклали „Фразеологію ділової мови”. Словник видано 1927 року, саме тодішнє Відродження українського слова та культури має чимало аналогій зі сьогоденням. Аби державна українська мова і далі не була блідою копією мови імперії, маємо:

- Відродити специфічні українські слова, що побутували в словниках 20-30-их років. До речі, бюлетені 1933-1935 рр. зліквідували 14,5 тисяч українських слів (що складало 50-70 % усієї української термінології), їхнє ж місце заповнили кальковані російські відповідники, що не відтворюють сутності української мови.

- Відмовитися від визнання спільного з російською мовою словникового складу (як і від „колиски братніх народів”), позаяк така практика примусово нав'язувалася советською ідеологією. Доведено, що українська мова на рівні лексики відрізняється від російської на 38%, а, наприклад, від польської – на 30%, себто „причини засилля не в лексичній близькості мов, а в політиці” [7, 8].

- Відтворити мовну практику представників діаспори (Ю. Шерех, Св. Караванський та ін.), що зберегли „українськість мови”.

• Показати лексичну самобутність та словотвірну досконалість мови, її здатність наповнювати власне українськими лексемами будь-який стиль.

• Увиразити мовленнєву культуру, що відповідає за творення правильних семантичних і структурних відповідників і „виявляється у використанні вже існуючих у мовній системі однозначних елементів” [4, 23].

Саме ці чинники визначають необхідність зміни мовних штампів, які породжені здебільшого кліше (тобто набором постійних елементів, що згруповані довкола стрижневого слова). Згодом кліше переростає в штамп, позаяк мовці несвідомо доповнюють стрижнєве слово низкою інших слів, поєднання яких в сталому словосполученні призводить до порушення норми. Сама назва „мовний штамп” – це „художній прийом або зворот мови, що багаторазово механічно повторюється без творчого осмислення” (підкреслення наше – О. М.) [11, 658].

Мартін Гайдеггер писав: „Речі починають сяяти лише після того, як ми первинно назвемо Богів, а сутність речей перейде у слово” [1, 353]. Позаяк кожна українська лексема – це відбиток неповторної реальності нашого життя, спробуймо проаналізувати „сутність речей”, а саме – мовні штампи (неточні вислови, беззмістовні словосполучення, стилістично невмотивовані словесні потвори) офіційно-ділового стилю, що виникли внаслідок нищення української мови советським режимом.

З 4584 мовних штампів, поданих у словнику „Фразеологія ділової мови”, В. Підмогильного, Є. Плужника, 730 перекладено по-українському одним словом (що складає 16 % від загальної кількості). Ці нормативні однослівні відповідники – це дієслова, іменники, прикметники, прислівники, за допомогою яких можна виявити „власну духовну суть” [9, 5]. На основі зазначеного словника виписано всі випадки, коли ненормативному словосполученню відповідає одне дієслово, бо саме тоді український словотвір є засобом пружності й досконалості мови. Недаремно: „Стислість надає мові сили. Є вислови, які мають властивість променів сонця: чим більше вони згущені, тим більше печуть” (Р. Соуті). Аналізуючи подані дієслова, ми виявили просту та типову схему побудови нормативного відповідника: викидаємо з мовного штампа (у нас це дієслівне словосполучення) стрижнєве дієслово, а натомість залежний іменник, часто ускладнений афіксами, стає дієсловом. Оскільки основною функцією афіксальних морфем є словотвірна, маємо похідні, утворені морфологічним способом. Здебільшого це:

1. Префіксально-суфіксальний спосіб творення нормативних відповідників, коли у поєднанні з дієслівними суфіксами *-а-*, *-и-*, *-і-*, *-ува-* використовуємо різноманітні за семантикою префікси, таким чином ненормативний штамп перетворюється в природню для української мови форму. Наприклад, маємо *вволяти*, *вволити* (замість штампа *виконувати волю*), де префікс *в-* має „значення направленості” [8, 369], відтак немає необхідності в слові *виконувати*, яке автори словника вважають недоцільним. Нормою є: *висвітлювати* (замість *проливати світло*), де префікс *ви-* має значення „звільнення від чогось” [8, 369]; *віддихувати*, *відсапувати* (замість *перевести подих*), бо *від-* – „вказує на направленість, віддаленість, відокремлення, закінчення якоїсь дії” [8, 370]; *зубожити*, *збіднити* (замість *довести до бідноти*), *здурніти* (замість *зробитися дурним*), де морфема *з-* „вказує на однократний вияв дії” [8, 371]; *заклопочувати* (замість *здавати клопоту*), де *за-* „вказує на часове і просторове значення” [8, 371]; *зневіритися* (замість *загубити віру*), *знепритомніти* (замість *впасти в непритомний стан*), де префікс *зне-* позбавляє ознаки, вираженої твірним словом; *оподатковувати* (замість *обкладати податком*), де *о-* „вказує на дію навколо чогось” [8, 372]; *перепрошувати* (а не *просити пробащення*), де *пере-* „вживається для вказівки на повторення дії” [8, 373], *поборгувати* (а не *відстрочити борг*), де *по-* „вказує на повторюваність, тривалість дії”; *прибіднити* (а не *трохи збіднити*), де *при-* „вказує на зменшення якоїсь ознаки” [8, 374], *процінувати* (замість *помилитися в ціні*), де префікс *про-* „вказує на дію крізь щось, перебування в певному часі” [8, 374]; *уможлиблювати* (замість *дати можливість*), де *у-* „надає значення направленості” [8, 369].

2. Суфіксальний спосіб, коли замість штампа-словосполучення автори пропонують утворення з дієслівними суфіксами *-а-*, *-ов-*, *-ува-*. Похідні зі суфіксом *-а-* (*більшати*, *добрішати*, *жсвавішати* (*моторнішати*), *злішати*, *червонішати*) завжди замінюють словосполучення з головним дієсловом *ставати*, *робитися* (*ставати більшим*, *ставати добрим*, *робитися жсвавішим*, *ставати злим*, *ставати більш червоним*), творячи таким чином короткі нормативні форми в українській мові.

Нормою для офіційно-ділового стилю є: *зауважувати* (замість *робити зауваження*), *колувати* (замість *робити коло*), *наголошувати* (замість *ставити наголос*), *підсумовувати* (замість *підбивати підсумки*), *хабарювати* (замість *брати хабарі*).

3. Префіксальний спосіб творення українських дієслів в офіційно-діловому стилі: *ззмагатися* (замість *вступити в суперечку*), *напозичати* (замість *набрати позики*), *дорозумітися* (а не *добратися до суті*), *прогадати* (замість *помилитися в розрахунку*), *прорахувати* і *пролічити* (замість *обманутися в розрахунку*), *пересердитися* (не *перестати сердитися*), *вирятуватися* (замість *вийти з труднощів*).

4. Префіксально-суфіксально-постфіксальний спосіб, який автори використовують, творячи відповідники до ненормативних кальок: *заміритися* (а не *брати намір*), *заприязнитися* (а не *вступити в дружбу*), *зижуватися* (а не *відзижувати один одного*), *нетерпеливитися* (а не *висловлювати нетерпіння*), *привинитися* (а не *послужити виною*).

5. Серед нормативних відповідників до штампів ділового стилю є постфіксальні (*заборгуватися* (а не *влізати в борги*), *задовольнитися* (а не *залишитися задоволеним*), *зачинатися* (а не *брати початок*), *знатися* (а не *водити знайомство*), *вириватися* (*вихоплюватися*) (а не *вперед вискакувати*), *спричинитися* (а не *послужити поводом*)), префіксально-постфіксальні (*роздякуватися* (замість *розсипатися в подяках*)) та суфіксально-постфіксальні (*наміритися* (а не *мати намір*)) похідні.

6. Низка поданих слів є немотивованими, наприклад, *байдикувати* (замість *бити байдиком*), *бідувати* (замість *бути в бідному становищі*), *важити* (а не *мати вагу*), *мусити* (а не *бути змушеним*), *покутувати* (замість *спокутувати провину*), *помилувати* (замість *давати помилування*), *смакувати* (замість *находити смак в чомусь*), *шкодити* (а не *робити шкоду*). Проф. Ковалик І.І. вважав, що такі слова є первинними початковими похідними. Учений обґрунтовував це тим, що непохідні слова перебувають у дериваційних структурно-семантичних зв'язках з коренями, а їхнє значення випливає безпосередньо із значення кореневих морфем [5, 18].

Відтак, нормативні відповідники до слів-штампів – це передусім українські дієслова, що мають афіксальну структуру. Окрім того, зауважу, що часто однослівний відповідник передано не тими лексемами, що творять словосполучення, а словами з іншим коренем, що точніше відтворює суть штампа. Тому маємо: *вимовляти* (а не *оголошувати догану*), *зватися* (а не *носити ім'я*), *обняти* (а не *отримати у володіння*), *підводиться* (а не *вставати з місця*), *позирати* (а не *шукати очима*), *розводитися* (а не *говорити просторо*), *розласитися* (а не *ввійти в смак*), *спричинитися*, *спричинитися* (а не *послужити виною*), *схоплюватися* (а не *вставати поспішно*), *тямити* (*твердо знати*), *чатувати* (а не *стояти на варті*).

Впадає в очі, що українські афіксальні дієслова часто є відповідниками до тих штампів-словосполучень, у яких залежним є іншомовне слово: *наймати* (хоча є і *орендувати*, але порушенням норми автори вважають *брати в оренду*), *розозніти* (замість *ввійти в азарт*).

В. Підмогильний, Є. Плужник, укладаючи словник, вважали за необхідне подати службовцеві „хоч навід, коли не нормативну відповідь” [9, 7], тому маємо низку синонімів до ненормативних словосполучень: *богатирювати*, *гараздувати* (а не *жити в багатстві*), *верзти*, *плескати* (а не *городити дурниці*), *віддихувати*, *відсапувати* (а не *перевести подих*), *забути*, *занехаяти*, *занедбати* (а не *випустити з уваги*), *здужати*, *спромогтися* (а не *мати можливість*), *легковажити*, *занехаяти*, *занедбати* (а не *залишити без уваги*), *не зчутися*, *не стямитися*, *не зоглядітися* (а не *не встигнути опам'ятатися*), *партачити*, *базграти*, *поганити* (а не *робити щось погано*), *повідомити*, *сповістити*, *оповістити* (а не *дати знати*), *поневірятися*, *бідувати* (а не *заснавати горя*). Багатство таких варіантів – „це завжди можливість вибору і ширшого пізнання, це пошук і віднайдення” [12, 255].

Отож, словотвір і далі є одним з найпоширеніших джерел поповнення лексичного складу мови, позаяк це – результат твірної функції мови, наслідок її виражальних можливостей. Тому немає потреби використовувати дво- чи багатослівні штампи офіційно-ділового стилю, коли маємо місткі та пружні відповідники. Саме багаті за значенням українські морфеми, творячи нове похідне, роблять слово зрозумілим і відомим для кожного українця, бо „непорозуміння між людьми виникають не через незнання чужих мов, а через невміння думати своєю” [9, 5].

Щодо вживання українських дієслів в точному та лаконічному офіційно-діловому стилі існують різні погляди. Мовознавець Алла Коваль вважає, що між словосполученням та однослівним відповідником існує смислове розмежування: „дієслово називає дію вузку, конкретнішу (*шукати*); це саме поняття, „розщеплене” на допоміжне дієслово та віддієслівний іменник, дію широку, узагальнену (*вести пошук*)” [6, 160]. Зрозуміло, що не всі дієслівні словосполучення, часто вживані в ділових текстах, мають однослівний відповідник (їх 16%), бо „є випадки, коли дієслово і „дієслово + іменник” далеко розійшлися за своїми значеннями; порівняймо: *провести операцію* і *оперувати*... Розщеплені присудки набули значення, близького до термінологічного, а дієслова зберегли свою багатозначність, широке загально мовне смислове наповнення” [6, 161]. Хоча і маємо деякі переваги словосполучення в діловому стилі, „досить часто – це данина традиції” [6, 162], бо ж стрижнєве дієслово часто не може сполучатися з певними іменниками, творячи беззмістовні довгі і ненормативні конструкції. Тому, на думку Святослава Караванського, „уся надія сьогодні на здатне критично мислити молоде покоління українських мовознавців. Їм належить відмити увесь „царсько-пролетарський” бруд із здорового тіла української мови” [2, 101].

Праця Валер'на Підмогильного та Євгена Плужника – це свідчення багатства українського дієслова (учені навіть виділяли іменні частини мови та дієслово), яке ми вживаємо природньо й легко. Польська дослідниця проф. Діана Вечорек, вивчаючи українське дієслово, „виявила таке цікаве явище, як „одієслівлювання”, розуміючи під цим органічну здатність українців усе бачити в динаміці, русі і передавати це дієсловом” [10, 96]. Тому до ненормативних штампів, в яких „усе змавповане, здерте з чужого „плеча” без жодного натяку на українську тональність” [2, 224], в діловому стилі маємо відновити однослівні дієслівні відповідники, в яких увиразнювачами значення є українські морфеми.

1. Гайдеггер Мартін. Гедерлін та сутність поезії // Тарас Возняк. Тексти та переклади. – Харків: Фоліо, 1998. – С. 345-360.

2. Караванський Святослав. Пошук українського слова, або боротьба за національне „Я”. – К.: Академія. – 240с.

3. Караванський Святослав. Російсько-український словник складної лексики. – К.: Академія, 1998. – 712с.
4. Ковалик І.І. Основні проблеми вчення про словотвір // Укр. мова і літ. в школі. – 1970. – № 10-11. – С. 22-29.
5. Ковалик І.І. Семантична функція кореня в словотвірному гнізді // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наукова думка, 1983. – С.17-35.
6. Коваль А.П. Ділове спілкування. – К.: Либідь, 1992. – 279с.
7. Лизанчук Василь. Чи можна поєднати націоналізм і глобалізм? // Урок української. – 2004. – № 8-9. – С. 5-9.
8. Морфемний словник / Уклад.: Л.М. Полюга – К.: Радянська школа, 1983. – 463с.
9. Підмогильний В., Плужник Є. Фразеологія ділової мови. – К.: Час, 1927. Перевидано як „Російсько-український словник ділової мови”. – К.: Редакція журналу „Український світ”, 1992. – 295с.
10. Сербенська Олександра, Марія Волошак. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. – К.: Просвіта, 2001. – 206с.
11. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000. – 680с.
12. Фаріон Ірина. Словотвірні норми в контексті національно-культурних орієнтацій // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2003. – № 10. – С. 250-267.

The article studies how original equivalents to non-standard formal style clichés can be built with a help of Ukrainian morphemes. In addition, it analyses language practice of the 1920-ies, and points out the ways of spiritual revival of the Ukrainian language.

Key words: Ukrainian morphemes, language clichés, formal style.

УДК – 81'367.625.1

ББК – 81.411.1-2

ОДНОЗНАЧНІ ТРАНЗИТИВНІ ДІЄСЛОВА В ПАМ'ЯТКАХ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Ольга Рим'як

У статті О. Рим'як виділяє та аналізує чотири групи однозначних транзитивних дієслів, які зафіксовані в мові пам'яток XVI – першої половини XVII століття. Показано вплив семантики та контексту на перехідність дієслова.

Ключові слова: лексико-семантична група, однозначне транзитивне дієслово, перехідність/неперехідність, прямий додаток.

Перехідність/неперехідність дієслова — одна з важливих категорій у граматичній системі мови. Учені розглядають транзитивність як здатність дієслова приєднувати до себе прямий додаток — сильнокерований іменник (займенник) у знахідному відмінку, який називає предмет, на який спрямована дія [5, 210]. Водночас вказують, що перехідність — один із виявів семантико-дієслівної категорії валентності дієслова [2, 90].

У цій роботі звернемо увагу на окремі однозначні транзитивні дієслова, які зафіксовані в пам'ятках XVI – першої половини XVII століття, у порівнянні з сучасною українською мовою.

За семантичною ознакою перехідність/неперехідність — це здатність або нездатність дії, вираженої дієсловом, поширюватися/не поширюватися, спрямовуватися/не спрямовуватися на об'єкт — конкретний предмет, особу чи іншу якість істоти, що виступають у валентно зумовленій об'єктній позиції дієслова [3, 247-248]. Основні шість лексико-семантичних груп транзитивних дієслів класифікував І.Р. Вихованець у праці "Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові" [1, 13]. За цією класифікацією у пам'ятках XVI – першої половини XVII ст. можемо визначити такі лексико-семантичні групи:

1. Конкретної фізичної дії: администрувати, аккомодувати, асигнувати, бити, бороти, бурювати, в'язувати та ін.;
2. Ставлення, внутрішнього стану і почуття:
 - 2.1. Позитивного ставлення: благодарити, благословити, блажити, боготворити, в'язувати та ін.;
 - 2.2. Негативного ставлення: баламутити, безчестити, блюзнити та ін.;
 - 2.3. Спрямованості інтересу до чогось: бажати, благодати та ін.;
3. Розумової діяльності: алегувати, апелювати, апробувати, аргументувати, бадати та ін.;
4. Володіння і позбавлення: брати, мати та ін.;
5. Чуттєвого сприймання: бачити, слухати та ін.

Серед дієслів, які репрезентують наведені лексико-семантичні групи, значну частину становлять однозначні, що стануть об'єктом нашого дослідження. Відповідно до семантики, виділяємо дієслова конкретної фізичної дії, внутрішнього стану та розумової діяльності. Зазначмо, що серед однозначних дієслів є ті, які:

I. За своєю лексико-граматичною природою вимагають іменника у формі знахідного відмінка без прийменника — зафіксовані і в мові пам'яток XVI – першої половини XVII ст., і в сучасній українській мові;

II. Вимагають знахідного відмінка прямого об'єкта тільки в мові пам'яток XVI – першої половини XVII ст.; у сучасній мові можуть бути і перехідними, і неперехідними;

III. Можуть уживатися і з прямим додатком, і без нього тільки в мові пам'яток XVI – першої половини XVII ст., у сучасній мові — вимагають знахідного відмінка прямого об'єкта;

IV. Вимагають знахідного відмінка прямого об'єкта в мові пам'яток XVI – першої половини XVII ст., а в сучасній мові не збереглися.

Характерною ознакою дієслів I групи є те, що у пам'ятках вони трапляються тільки як однозначні. У сучасній українській мові деякі лексеми цієї групи у процесі розвитку мови стали двозначними, однак, оскільки всі їхні семантики вимагають об'єкта дії для розкриття змісту дієслів, залишилися перехідними в обох випадках. Зазначмо, що багато лексем — це запозичення. Наприклад, однозначне перехідне дієслово **апробувати** 'затверджувати, схвалювати, санкціонувати, апробувати': **Теды сама очевисте засвѣжа для небезпечности од того злого чоловіка до учинення осветченя не прибыла, теды теперь... очевисте протестацыи... апробую** [Луцьк, 1598 АрхЮЗР 8/III, 477]. У сучасній українській мові зафіксовано вже два значення цієї лексеми, проте в обох випадках вона потребує прямого додатка: 1. 'давати апробацію, офіційно схвалювати, затверджувати що-небудь': Редактор **покликаний допомагати перекладачеві і апробувати його роботу** [СУМ, Т.1, С.56]. 2. с.-г. 'робити апробацію' [СУМ, Т.1, С.56]: **Крім польових культур, апробують також овочеві, плодові та ягідні культури** [УРЕ, Т.1, С.225].

Серед дієслів, які у сучасній українській мові однозначні, зафіксовано: **арендувати, арендовати, арендовать, арендовать, арендовать, арендовать, ассигновати, ассигновати, боготворити** тощо; двозначні — **апробувати, апробувати, апробувати, апробувати, апробувати, апробувати** та інші.

У староукраїнських пам'ятках використовується чимало іншомовних слів. Частина з них — це полонізми (**бадати, вымышляти** тощо), частина потрапила в українську з інших мов за посередництвом польської, інші ж запозичені з чужих мов завдяки розвиткові освітньої та перекладацької діяльності. Наприклад, полонізм **бадати** 'вивчати, досліджувати': **И што головнѣйшихъ поводивъ або аркѣме(н)тв(в) // Николасвухъ широкость бадаючи, весполь и противъ ставачи оуставы щирон и непохвонной правды, не вынайдуочи анѣ вымышляючи шмыльныхъ фѣкѣрѣр або цырклей землемѣ(р)скнхъ, в которыхъ бавачиса бе(з) пожиткѣ zostали, правдѣ выставити хотячи** [Київ, 1619 Гр.Сл. 191-192].

Дієслова цієї групи як у мові пам'яток XVI – першої половини XVII століття, так і в українській мові без назви об'єкта не вживаються. У всіх цих випадках наявність при дієслові відмінкової безприйменникової форми обов'язкова; "вона визначається семантикою дієслова, який не сам, а разом зі своїм доповненням виражає своє значення у словосполученні і в реченні" [4, 5].

Дієслова II групи характеризуються насамперед тим, що в пам'ятках XVI – першої половини XVII століття вживаються лише з іменниками (займенниками) у формі знахідного відмінка без прийменника, проте у сучасній українській чи польській мовах ці слова або неперехідні (тобто значення дії поєднується з абсолютною семантикою), або ж, залежно від лексичного значення і контексту, можуть бути як перехідними, так і неперехідними.

Серед дієслів, які у сучасній мові зараховують до неперехідних, у мові пам'яток досліджуваного періоду виявляємо **администрувати, администрувати, актыковати, актыковати** тощо. Деякі досліджувані дієслова в староукраїнській мові мають властивість входити в лексикалізовані і фразеологічні словосполучення. Так, **администрувати** з прямим додатком **сакраментѣта** вживається у значенні 'сакраментувати, подати причастя': **Будючи я с повинности моее плебанъскои рекуированый од неякого Валенътого Лонъского перед смертю его близкою, авым оному сакраментѣта светое, до збавеня души людзькое пилю потребѣне, администрувал** [Луцьк, 1621 АрхЮЗР I/VI, 494]. Дієслово **актыковати** зафіксоване як перехідне 'вписати, внести (в актові книги)': **теды... на томъ аркѣшѣ, што хочѣтъ, попишѣтъ и маетности того шляхтича... до книгъ гродскихъ актыкуютъ, а такіи то вышѣты маютъ свои штѣки** [бл. 1626 Кир. Н. 20]. У польській мові лексема вживається з тим самим значенням, але вже не керує знахідним відмінком: *Wszystkie akta początkowej instalacji augustianów spłonęły i śladu ich nie zostało z powodu, że nie były aktykowane* [SJP, Т.1, С.65].

До дієслів, що у мові пам'яток зафіксовані зі знахідним прямим об'єктом, а в сучасній українській та польській мовах можуть бути і перехідні, і неперехідні, зараховуємо **аккомодувати, аргументувати, аргументувати, аргументувати, аргументувати, аргументувати** тощо. Специфіка дієслова **благати, благати** полягає у тому, що у пам'ятках лексема фіксується як семантично неповноцінна зі значенням 'просити, молити' і вимагає прямого додатка: **Благаймо Его, жевы и намъ скаръбѣ Д.ха своего даровати рачил** [Вільна, 1627 Дух. б. 189]. В українській мові це дієслово вживається із тим самим значенням, але перехідність визначається контекстом. Напр.: 1) *Пару літ терпіли бойки, **благали** і **жандармів**, і **ревізорів**, щоб увільнили їх від напасті* [СУМ, Т.1, С.191] та 2) *„Відчиніть мерщій, **благаю**” — за дверима голос просить* [СУМ, Т.1, С.191]. У цьому випадку одне і те ж дієслово виражає ознаку або самостійно, або в безприйменниковому поєднанні з іменником (займенником), що має форму знахідного відмінка.

Характерним для III групи дієслів є те, що лексеми, які знаходимо у пам'ятках досліджуваного періоду, можуть вимагати чи не вимагати прямого додатка, на відміну від слів у сучасних українській та польській мовах, де вони вживаються із знахідним прямим об'єктом. Яскраві приклади дієслів цього типу: **алеговати, алекговати, алекговат, аликговати, альлекговати, блюзнити, блюзнитъ, блюзнить, бостити** та інші. Наприклад, у досліджуваних пам'ятках лексема **блюзнити** може вимагати іменника (займенника) у формі знахідного відмінка без прийменника або вживатися без прямого додатка. Порівняймо цитати: 1) **Наконецъ-волю Пана Бога блюзнитъ** [Вільна, 1595 Ун.гр. 144] та 2) **За што он на патриарху блюзнитъ** [Київ, 1621 Коп. Пал. 473]. Тобто це дієслово, залежно від контексту, або перехідне (1), або неперехідне (2). Хоча в українській мові XIX століття — семантично неповноцінна лексема 'зневажати, поганити що-небудь святе, високе': [Князь]: *Безумна жінко! Не вже ти думаєш, що блюзнячи Отак мій суд і праведні закони, Осягнеш те, за чим сюди прийшла?* [СУМ, Т.1, С.204]. У сучасній мові це дієслово — маловживане. Тобто значна частина перехідних дієслів може бути неперехідними, не втрачаючи при цьому основної лексичної семантики.

Останню групу охоплюють дієслова, які не збереглися в українській мові, але у мові пам'яток зафіксовані з іменниками, що виконують функцію прямого додатка у реченні: **виривати, благопронизволити, в'їн'їтетовати** тощо. Напр., **в'їн'їтетовати карати**: **Насадивши, п'їшовъ тамъ, выдкудъ не прїдетъ борзо в'їн'їтетовати гр'їшныхъ, а коли ся прибли(ж)въ часть плодови у часть пророческий** [XVI ст. НС 127].

Таким чином серед однозначних транзитивних дієслів, які зафіксовані в мові пам'яток XVI — першої половини XVII століття, виділяємо сталі перехідні дієслова та дієслова, які можуть втрачати перехідність у певному контексті [6, 29]. Оскільки словосполучення, до складу якого входить перехідне дієслово та іменник (займенник) у ролі прямого додатка, є, по суті, нерозкладним: вилучення зі словосполучення іменника (займенника) у знахідному відмінку приводить до зміни семантики дієслова. Тому перехідність тісно пов'язана із значенням дієслівної лексеми і виявляється у фразі, тобто межа між перехідними і неперехідними дієсловами може змінюватися і в багатьох випадках вона лежить у семантиці самого дієслова.

1. Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. — К., 1971.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988.
3. Городенська К. Дієслово // Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. — К., 2004. — С. 217-297.
4. Кротевич Е. Управление как способ выражения синтаксических отношений. — Львов, 1958.
5. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. — К., 1971.
6. Wołowska D. Przechodność i nieprzechodność tego samego czasownika w zależności od znaczenia // Język Polski. — R. XLI. — Krakow, 1961. — S. 19-30.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ:

1. XVI ст. НС — *Почення на евангеліе по Няговскому списку 1758г.* // Материали для истории Угорской Руси. Памятники церковно-религиозной жизни угро-русов XVI — XVIII вв., изд. А. Петровым. — СПб., 1914. — Вып. VII.
2. бл. 1626 Кир. Н. — *Святого Кирила, ексарха Александрийского игумена наука о протвнвой ўнни противъ благочестивыхъ священиковъ ясное указание.* — Б.м.н., 1626 // ЧИОНЛ. — К., 1892. — Кн. VI, отд. 3. — С. 9-28.
3. Вільна, 1595 Ун.гр. — *Ўнія греків з костьолом римським.* — Вільна, 1595 // Русская историческая библиотека. Литовская метрика. — Т. VII: Памятники полемической литературы в Западной Руси. — Пг., 1882. — Кн. 2. — С. 111-168.
4. Київ, 1619 Гр. Сл. — *Прп(в)ного Максима грека, Инока ш(т) с.тыл Афонскія горы, нъкому придавати што або оуїмовати в Бозскомъ вызнаню або складѣ непокалной христїанской вѣры Слово а.... Слово в...* — К., 1619 // Гермонох Азаріас. *Вѣра С.тон кафолнческо Ап(с)таскон Цр.кве на Веходѣ.* — Арк. 184-306.
5. Київ, 1621 Коп. Пал. — *Копнстенський Захарія. Палінодія.* — К., 1621 // Русская историческая библиотека. Литовская метрика. — Т. IV: Памятники полемической литературы в Западной Руси. — Пг., 1878. — Кн. 2 — С. 313-1200.
6. Кунів, 1615 ЛНБ 5, III 4054 — Львівський національний музей
7. Луцьк 1621 АрхЮЗР I/VI — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1883. — Ч. 1, т. VI.
8. Луцьк, 1598 АрхЮЗР 8/III — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1909. — Ч. 8, т. III.
9. СУМ — Словник української мови: 11 т. — Т. 1. — К., 1970.
10. УРЕ — Українська радянська енциклопедія: 12 т. — Т. 1. — К., 1977.
11. SJP — Doroszewski W. Słownik języka polskiego: 11 t. — Т. 1. — Warszawa, 1958.

Dans son article Olga Rymyak présente et analyse quatre groupes de verbes transitifs monosémantiques qui sont fixés dans les documents du XVIe – et de la première moitié du XVIe siècles. On montre l'influence de la sémantique et du contexte sur la transitivité du verbe.

Mots-clé: le groupe lexico-sémantique, le verbe transitif monosémantique, la transitivité/intransitivité, le complément direct.

УДК: 811.161.2'366.5

ББК: 81.411.1 – 212

Віталій Борецький

ВЗАЄМОДІЯ ФОРМАЛЬНИХ І СЕМАНТИЧНИХ ЧИННИКІВ ПРИ ТРАНСПОЗИЦІЇ У СФЕРІ СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ІМЕННИКА

У статті подаються найтипівші транспозиції окремих семантико-граматичних категорій, зумовлені суміжністю понять і нерозрізненням омонімічних суфіксів, які етимологічно мали синкретичну семантику.

Ключові слова: семантико-граматична категорія, іменник, транспозиція, конвергенція, омонімія, синкретизм

Семантико-граматичні категорії (СГК) — це наступний після частиномовного поділу ступінь класифікації одиниць словесного рівня, який полягає у їх групуванні за способом подальшого (після граматичного категоріального значення) членування предметів і явищ навколишньої дійсності. СГК виявляються у специфічних парадигмах граматичних та словотвірних категорій (їх поява, звуження, відсутність). Це пояснюється компресією денотативного змісту на граматичні категорії як найвищі узагальнення реальних позамовних відношень. Членування іменника на СГК — це передовсім розподіл його на семантико-граматичне значення (СГК-значення) граматичної ("абстрактні іменники") й реальної предметності (родове СГК значення "конкретні іменники"). Така класифікація була сформульована автором, зважаючи на сенсорність — основну ознаку конкретності іменників, яка притаманна усім іншим СГК ("загальні — власні", "дискретні — недискретні", "збірні", "одиничні") [3, 8].

СГК іменника як перехідні, гібридні категорії здавна привертала увагу мовознавців. В останній час вона зосередилася навколо динамічних і трансформаційних процесів у цій царині. Динамічні явища у сфері СГК іменника у плані синкретизму, взаємопереходів, полісемії тощо на матеріалі різних мов досліджували Арнольд І. В., Бабайцева В. В., Безпояско О. К., Бондарко О. В., Гак В. Г., Гайсина Р. М., Гарская Л. В., Дудченко В. В., Маковецька Н. А., Горпинич В. О., Зайцева І. П., Зеленько А. С., Золотова Г. О., Кім О. М., Колесников А. О., Кравченко М. В., Кудрявцева Л. О., Ніколіна Н. А., Озерова Н. Г., Олексенко Е. А., Попко Л. П., Салімов Р. Х., Тарасова Н. І. Попри таку кількість досліджень, транспозиційні явища СГК українського іменника, зокрема ті, що пов'язані з афіксальною омонімією, переважно залишаються осторонь уваги лінгвістів.

Метою статті є розгляд найтипівших транспозиційних відношень між різними СГК, ускладнених, окрім перенесення за суміжністю (метонімія), ще й омонімічними суфіксами.

Як відомо, усі СГК (окрім СГК "власні — загальні іменники") мають власний арсенал категоріальних суфіксів. Зокрема, абстрактні виражаються формантами **-ість, -ство, -їзм, -ин- (-я), -енн-** тощо (**злість, боягузство, символізм, кохання**); конкретні, будучи родовою категорією, включають наступні СГК-значення з відповідними їм афіксами: дискретні: **-ач, -ер, -ир, -ник, -льник, -ок** тощо (**копач, суфлер, підвіконник, купальник**); недискретні: **-ит, -ол, -ин- (-а)** (**іприт, бензол, деревина, сечовина**), а також новоутворені суфікси як наслідок сполучення з етимологічним **-ї** (**вугілля, каміння, ключа**); збірні: **-ств(-о) -в(а), -н(я), -от(а), -еч(а), -ин(-а), -ар, -іан- (-а)** тощо (**боярство, німота, малеча, шекспіріана**); одиничні: **-ин: -иц(-я), -ок-, -к(-а), -инк- (-а): саниця, палиця, сучок, ганчірка, порошинка**. Наявність подібних афіксів категоріальної семантики не є обов'язковою для усіх репрезентантів СГК (для СГК-значень "абстрактні іменники", "дискретні іменники, "недискретні іменники" це — факультативна ознака) й не свідчить про їх словотвірний характер. Винятково словотвірними в українській мові вважаються бінарно не протиставлені категорії "одиничні" та "збірні".

Наявність категоріальних омонімічних афіксів при однакових словотвірних основах призводить до специфічного різновиду транспозиції, кваліфікованого нами як конвергенція (зближення структурно подібних одиниць). Метонімія при цьому виступає як обов'язковий фактор. Конвергенція на рівні СГК іменника, зокрема їхніх транспозиційних значень, проявляється в лексикографічному та кваліфікаційному нерозрізненні первинних семантем у ряді афіксованих іменників. Найяскравіше й найчастотніше це представлено в іменниках з омонімічними суфіксами абстрактності — збірності й одиничності — недискретності: а) на **-ств(-о)** (нерозрізнення первинності абстрактної й збірної семантики): **боярство, батрацтво, бурлацтво, кріпацтво** тощо; б) на **-ин(-а)** (нерозрізнення одиничної та недискретної семантики): **вербина, осичина, полотнина, ясенина** тощо. Так, іменники **батрацтво, бідрацтво, гультяїство, жебрацтво, земляїство, кервінцтво, крамарство, кріпацтво, купецтво, куркульство, партуїство, побратимство** тощо за "Словником української мови: В XI томах" первинно належать до абстрактних і транспонуються (вторинна семантема) до збірних, словникові дефініції іменників тієї ж семантичної групи **боярство, бурлацтво, гайдамацтво, глинтаїство, козацтво, лицарство, панство, плебейство** тощо немотивовано фіксують зворотню транспозицію (збірн. → абстр.). Почасті причиною подібних транспозицій є авторське нерозрізнення паронімів на зразок **братство — братерство, керування — кервінцтво, людство — людськість, панство — панськість, товариство — товарицькість** тощо. Пор.: — **Непорушно тримається братерство народів! — ревуть і гримотять танкісти** (О. Довженко); — **Братерство радянських народів, виховане в нас великою нашою партією, — це сила, якій немає рівної у світі** (О. Довженко); — **Живе непорушно товариство! — гуркочуть льотчики, змітаючи з лиця землі ворогів без ліку** (О. Довженко); **Багато подій переплутається в сивих головах героїв Вітчизняної війни від частих спогадів і перетворюються на легенди, та одне залишиться непохитно вірним та незабутньо ясним — високе благородне почуття товариства і братерства всіх бійців, що знищили фашистське безумство на землі** (О. Довженко).

Щодо пояснення подібних явищ, то у слов'янській лінгвістиці накреслилося кілька тенденцій: а) подвійна словотвірна мотивація (на зразок **вчительство** від **учитель** (збірн.) і від **учити** (абстр.) [8, 100 – 101]; б) омонімія словотвірних засобів [7, 24 – 25; 4, 68]. Нерозрізнення мотивації первинних семантем у семантично однорідних рядах іменників найадекватніше пояснює третя концепція, закладена О. О. Потебнею, за якою суфікс **-ств(-о)** етимологічно поєднував синкретичні значення конкретності (збірності) й ознаковості, що як компонент суфіксальної семантики зберігається й дотепер [5, 66; 10, 18 – 20;]. Зокрема, Л. Колібаба,

досліджуючи асиметрію словотвірних співвідношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів, відзначає конвергентну функцію афіксів *-ств-, цтв-, нцтв-*, яка полягає „в об'єднанні ВДІ (віддієслівних іменників) на позначення людської поведінки, рідше – професійної діяльності. Частина таких девербативів поєднує загальне значення опредметненої дії з іншими: об'єкта й місця дії (*будівництво 2, видавництво 1, керівництво 3*)” [6, 190 – 191].

Городенська К. Г. й Безпояско О. К. зазначають, що частина похідних іменників є запозиченими і виділяється на основі співвідносних пар, внаслідок чого утворюються збірні назви за метонімічними переносами, наприклад: *декадентство* як течія – *декадентство* як сукупність декадентів [2, 57]. Проте питомі іменники аналогічної структури виявляють суперечливі особливості, про що було зазначено вище.

Отже, дотримуючись положень О. О. Потебні про первинний синкретизм абстрактно-збірного значення суфікса *-ств(о)*, припускаємо, що після розпаду його на окремі значення відбувається їхнє повторне зближення (конвергенція). Аргументом на користь цього й виступає зазначене нерозрізнення первинних семантем у семантично й словотвірно споріднених групах слів. Статистичне співвідношення різноспрямованих транспозицій збірн → абстр. / абстр. → збірн = 19 / 21 (всього зафіксовано 40 лексем).

Іншу значну групу одиниць з транспозиційно релевантним синкретизмом афіксальних значень (виявляється також у нерозрізненні первинних семантем у семантично споріднених групах слів) становлять іменники із суфіксом *-ин-*. Як зазначає автор спеціалізованого дослідження Г. М. Куцак, суфікс *-ин-* має 8 рівноправних значень. Перше значення – предмета, друге омонімічне словотвірне значення – маси, речовини: „масу матеріал, живу тканину – суфікс *-ин-* передає у відіменникових та відприкметникових утвореннях типу *деревина* (тверда тканина, що розташована між корою і серцевиною), *клітина* („найпростіша одиниця будови організму“), *білковина* (білкова речовина)...” [7, 25]. Олексенко В. П. у спеціальному дослідженні пов'язує етимологію й співвіднесеність одиничних імен з речовинними (недискретними): „Більш помітні зрушення в семантиці суфікса *-ин-* відбулися тоді, коли він почав поєднуватися з речовинними іменниками” [9, 259]. Етимологія значень суфікса *-ин-* підтверджується й сучасним лексикографічним матеріалом. Так серед 32 іменників на *-ин-* з гіпотетичними конвергентними відношеннями „одиничний предмет (частина) – недискретна (збірна) субстанція” 20 виявили транспозицію *один.* → *недискр.* (збірн.): *березина, вуглина, кожушина, осичина, посудина, сокорина, соснина, тополина, тростина* тощо. Решта одиниць цієї групи немотивовано засвідчують зворотню транспозицію *недискр.* (збірн.) → *один.*: *дернина, дубина, конина, луштина, парусина, ряднина, смеречина, тернина, черемшина* тощо. Окрім вищенаведених аргументів, на користь конвергенції свідчить і різна транспозиційна продуктивність синонімічних іменників з різними афіксами: *темність* (не виявляє вторинної семантики) – *темнота* (виявляє); *панськість* (не виявляє вторинної семантики) – *панство* (виявляє).

Первісний синкретизм значення відзначають науковці й у інших суфіксах (*-ан, -от* тощо) [1, 136, 145]. Проте конвергентні відношення у таких словах відбуваються спорадично й, зокрема у випадку із суфіксом *-от*, часто супроводжуються зміною наголосу. Пор. *абстр.* → *збірн.*: *чорнота – чорнота, пишнота – пишнота*; зворотній перехід *збірн.* → *абстр.*: *біднота – біднота, але сліпота, смакота* та інші не виявляють подібних трансформацій.

Отже, транспозиція на рівні СГК іменника, окрім універсальних механізмів перенесення номінації (метафора, метонімія, синекдоха), у випадку наявності омонімічних суфіксів різної семантики може реалізувати змішаний семантично-контамінаційний тип відношень. Головна умова цього явища – первинний (етимологічний) синкретизм семантики вказаних суфіксів.

Перспективи дослідження транспозиційних явищ у царині СГК будь-якої частини мови полягають, окрім встановлення найтипівіших різновидів перенесення семантики (метафора, метонімія, синекдоха) в обов'язковому врахуванні змін у семантиці на інших рівнях – морфемному (синкретизм й омонімія), морфологічному (конверсія), синтаксичному (еліпсис) тощо.

1. Азарх Ю. С. Словообразование и формобразование существительных в истории русского языка. – М.: Наука, 1984. – 248 с.
2. Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 209 с.
3. Борешкий В. В. Неоднорідність семантико-граматичних розрядів іменника української мови // Актуальні проблеми філології та перекладознавства: Збірник праць та доповідей Всеукраїнської наукової конференції. 12 – 13 травня 2005 року. – Хмельницький, ХНУ: 2005. – С. 6 – 8.
4. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
5. Історія української мови. Морфологія / С. Л. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лубінова та ін.; АН УРСР. Ін-т мовознавств ім. О. О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1978. – 540 с.
6. Колібаба Л. М. Асиметрія словотвірних співвідношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів. – К.: Інститут української мови НАН України, 2005. – 349 с.
7. Куцак Г. М. Основні вияви словотвірної омонімії: Дис. ... к. ф. н.: 10.02.01. / НАН України. Ін-т української мови. – К., 2000. – 164 с.
8. Лопатин В. В. Выступление на обсуждении книги А. Н. Тихонова „Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка” // Актуальные проблемы русского словообразования, II. Самарканд. 1972 – С. 100 – 101.
9. Потебня А. А. Из записок о русской грамматике – М.: Учпедгиз, 1958. Т. 1 – 2. – 536 с.
10. Тихонов А. Н. Множественность словообразовательной структуры слова в русском языке // Русский язык в национальной школе – 1970. – № 4. – С. 18 – 23.

The article presents the most typical transpositions of the separate semantically-grammatical categories, that caused by the metonymy and without distinction of omonymical suffixes, which had a syncretic semantic etymologically.

Key words: semantically-grammatical category, the noun, transposition, convergention, omonymy, syncretism.

УДК 811.161.2'367.634

ББК Ш 141.14-218

Тетяна Висоцька

СТАТУС СПОЛУЧНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

У статті розкрито поняття “сполучник”, указано на його місце в системі частин мови. Розглянуто проблему сполучника як носія лексичного та граматичного значення. Указано на частиномовне (категоріальне) значення сполучника.

Ключові слова: сполучник, службові слова, аналітичні синтаксичні морфемі.

У системі частин мови службові слова, зокрема сполучники, посідають особливе місце. Дослідження сполучників у діахронному і синхронному аспектах здебільшого базувалося на питанні: виділення сполучника в системі частин мови, поділ сполучників на сурядні та підрядні, диференціація їх за походженням, опис сполучників у функціонально-семантичному плані тощо. В українському мовознавстві цим проблемам присвячені праці О.Потебні, Л.Булаховського, Ф.Медведева, О.Петренка, М.Каранської, І.Слинька, І.Вихованця та ін. Загальну характеристику подано в академічному виданні “Сучасна українська літературна мова. Морфологія” за загальною редакцією І.Білодіда. Перші згадки про сполучник засвідчено у граматиці української мови М.Смотрицького, І.Ужевича. У праці Мелетія Смотрицького “Грамматика славенския правильное синтаagma” (1619р.) подано класифікацію сполучників як невідмінюваної частини мови (у М.Смотрицького “частини слова”) за будовою на складні і прості, а також зроблено поділ на дев'ять розрядів відповідно до тих відношень, які передають сполучники [18, 128].

Однак, попри значну кількість робіт в українському мовознавстві, і дотепер залишаються дискусійними питання: 1) про статус сполучника у системі частин мови; 2) про те, чи є сполучник носієм лексичного і граматичного значень; 3) про визначення поняття “що таке сполучник”.

В історії східнослов'янської граматичної традиції немає одностайної думки про обсяг класу службових слів. Ф.Буслаєв зараховував до цього класу, окрім прийменника, сполучника, також займенники, числівники, займенникові прислівники, допоміжні дієслова [2, 287]. О.Шахматов, класифікуючи слова на частини мови за синтаксичною ознакою, до службових включав сполучник, прийменник, частки і префікси, що вживаються для вираження тієї чи іншої несамоїсної граматичної категорії [29, 420-421]. Службові частини мови граматист кваліфікував як засоби, які служать для виявлення наших уявлень в інших словах [29, 429]. Л.Щерба до службових частин мови зараховував дієслівні зв'язки, а також сполучникові слова [30, 68].

Ю.Леденьов поділяє усі службові слова на три підкласи і, окрім “з'єднувально-зв'язкових” слів, куди входять прийменники і сполучники, зараховує також допоміжні дієслова, зв'язки, співвідносні та сполучні слова, слова-відповіді та ін. [12, 187]. Учений припускає, що в лінгвістичній літературі ще не до кінця визначено обсяг класу службових слів, оскільки “межі (даного класу) надто нечітко окреслені не лише по лінії зіткнення слів, що нас цікавлять, з повнозначними словами, але і по лінії їх зближення з так званими “модальними” і “вставними словами”, з морфемами, з вигуком” [12, 183].

В академічному виданні “Сучасна українська літературна мова. Морфологія”, у шкільних посібниках з сучасної української мови до службових слів, протиставляючи самотійним частинам мови, зараховують прийменник, сполучник і частку. Для цих службових одиниць ще досі не знайдено остаточного найменування: несамотійні, напівповнозначні, неповнозначні, службові (у М.Ломоносова) [16, 408], формальні (за О.Потебнею) [19, 25], слова часткові (за П.Фортуновим) [28, 374], слівця (у В.Богородицького) [1, 105-106], “пусті” слова (у Х.Г.К.фон дер Габеленц) [15, 473], частки (у широкому розумінні цей термін вживався на позначення слів без реального самотійного значення [3, 499]), слова-морфемі (точніше аналітичні синтаксичні морфемі, за І.Вихованцем) [6, 81], неповнозначні (у Ю.Леденьова) [13, 5] тощо. Тобто йдеться про так звану “термінологічну умовність”.

Отже, прийменники, сполучники і частки ми розглядаємо як клас незмінних службових слів, що не називають ні предметів, ні ознак об'єктивної дійсності, самотійно не виконують синтаксичної функції у реченні, а служать для вираження різних семантико-синтаксичних відношень між словами, реченнями і частинами речення, для вираження різних відтінків суб'єктивної модальності.

Категорії мислення мають своєрідне відображення у граматиці. М.Ломоносов, класифікуючи слова на частини мови, опирався на зв'язок категорій мови з мисленням, судженням. Учений стверджував, що самотійні частини мови (зачисляє іменник і дієслово) використовуємо для “зображення наших думок”; відповідно особливі службові частини мови, наприклад, сполучник, для “зображення взаємності наших понять”, а прийменник – для “показання належності обставин до речей чи дій” [16, 408].

Оскільки, за висловом логістів і філософів, “поняття” у мові виражається словом або сполученням слів [8, 150; 27, 507], то Л.Сумарокова підкреслює: сполучники, як і інші службові слова, “не можуть бути суб'єктом і предикатом судження”, що є однією із властивостей поняття (натомість ця ознака притаманна самотійним частинам мови). Проте функції сполучників, стверджує науковець, можна вияснити лише на основі аналізу судження і умовиводів, висновків, які входять у категорії логіки [22, 158-159].

Тож, під сполучниками розуміють своєрідну групу слів, що не вживаються у мові самостійно, не виражають поняття (хоча мають зв'язок із категорією мислення), не мають лексичного значення (отже, є асемантичними), а лише граматичне; у загальному є супровідниками, помічниками самостійних (повнозначних) частин мови.

До другої пол. XIX ст. на позначення поняття “сполучник” вживалися такі терміни: “союз, союжничек, злучник”. Сучасний термін “сполучник” в українську термінологію ввів О.Огоновський (1889р.) [17, 86].

У слов'янському мовознавстві побутує думка, що сполучники, на відміну від повнозначних слів, не є частиною мови, що їх потрібно розглядати поза частиномовною системою, що вони належать до явищ іншого гатунку з якісно відмінними ознаками (тобто, формально не є членами речення, не використовуються у мові самостійно, не виражають поняття та ін.), що не сумісні з ознаками самостійних (повнозначних) частин мови (О.Суник, наприклад, сполучники називав “несправжніми словами” [23, 45-46]).

О.Потебня у вченні про частини мови поділив слова на “знаменні” і службові. До останніх лінгвіст зараховував сполучники, прийменники, частки і допоміжні дієслова. На його думку, ці службові одиниці “не мають “частного” (речового) змісту”, їх можна трактувати, як формальні, що служать лише “вказівниками”/“виразниками” функцій інших слів і речень, відповідно не бувають частинами мови [19, 36]. Отже, сполучник, за О.Потебнею, не входить у систему частин мови. Подібних поглядів дотримувалися О.Шахматов, Л.Щерба, В.Виноградов.

В українському мовознавстві ХХст. І.Кучеренко спростував думку про формальність класу службових слів; вважав, що сполучник – це повнозначна частина мови з реальним лексичним значенням і є функціональним членом речення. А тому поділяти слова на повнозначні і неповнозначні (службові) роботи не доцільно [10, 80-81].

Іншу позицію у цьому питанні зайняв Ю.Скиба. Він стверджував, що службові слова не слід залишати на маргінесі мови; у будь-якому випадку вони входять до системи мови, “формують її зовнішню і національну специфіку” [21, 3]. Звичайно, говорить науковець, сполучники не можна розглядати як рівноцінні слова порівняно із повнозначними, оскільки службові слова – це “світ граматичних і модально-стилістичних абстракцій, що представляють систему мови...” [21, 39].

Більшість граматистів розглядає сполучники як слова, ознаки яких несумісні з ознаками повнозначних слів, а І.Вихованець стверджує, що найбільш вдало найменш їх аналітичним синтаксичними морфемами, перш за все завдяки їх “суто синтаксичному призначенню” аналогічно до синтетичних релятивних морфем [5, 23]. Отже, сполучник як синтаксична аналітична морфема вказує на відношення між різними синтаксичними одиницями. Окрім того, це є одноморфемний граматичний елемент, позиційно неавтономний [4, 10].

Зазначимо, що першим, хто прирівняв функції службових слів до морфем-афіксів, був О.Потебня [19, 26]. Послідовник О.Потебні, В.Виноградов, вважав, що службові слова лежать на межі слів і морфем, пов'язані з технікою мови [22, 155].

Звичайно, така концепція викликала у лінгвістиці низку заперечень і до сьогодні не знайшла свого остаточного розв'язання.

За Ю.Леденьовим, сполучники володіють ознаками слова, а не морфем. Питання нерухомоті службових слів у цілому і сполучників, зокрема, на його думку, зближує їх з морфемами, але не ставить між ними знак рівності. Здебільшого нерухомоті є сполучники, проте у них ця особливість зумовлена не зі зближенням із морфемами, а особливою сполучниково-зв'язковою роллю у словосполученні і реченні [11, 27]. Окрім того, службові одиниці мови наділені певним достатньо абстрактним лексико-семантичним значенням, можуть також об'єднуватися в антонімічні і синонімічні пари [11, 28].

В українському мовознавстві сполучники та інші службові одиниці традиційно розглядаються як слова. Важливим чинником до розмежування їх від морфем є те, що службовим словам притаманна виділюваність, рухлива позиційність, а однією із важливих ознак морфем є те, що поза словом вони не виступають [25, 11].

Сполучники як службові слова об'єднуються у лексико-граматичний клас слів, відповідно є носієм певного значення, тому що “слів без жодного значення у мові не існує” [24, 13]. Його значеннєвість виникає не сама по собі, а завдяки текстовій ситуації. В українській та інших слов'янських мовах питання про значення сполучників не є остаточним висвітлено. Так, для одних сполучник має лише граматичне значення (О.Потебня, О.Шахматов, І.Вихованець), для інших – його лексичне значення збігається з граматичним (О.Ахманова, І.Кучеренко, Ю.Леденьов, А.Смирницький, К.Черкасова).

За І.Вихованцем, однією із важливих властивостей сполучників як аналітичних синтаксичних морфем є така, що у них “лексичне і граматичне значення не розрізняється. [...] Сполучники, виражаючи

синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення між простими реченнями, не передають значення взагалі, а перебувають у сфері граматичних значень” [6, 82].

Якщо ж дотримуватися погляду, що службові слова, зокрема сполучники, є носіями лексичного значення, то його не потрібно сприймати, як “чисте” лексичне значення, яким наділені іменники, дієслова, прикметники тощо. Його інколи називають загальноабстрактним, що залежить від кожного конкретного випадку вживання [20, 43]. Це лексичне значення є мінливе, рухливе [3, 499] або ж незначне, яке “часом навіть зникає та переходить у категоріально-семантичне” [14, 7-8].

І.Кучеренко у дослідженнях про лексичне значення у службових словах беззаперечно твердить про їх семантичну повноцінність, про їх співвідносність з явищами дійсності. Сполучники, на його думку, “як слова, формують і виражають поняття, отже, мають значення, яке прийнято називати лексичним” [9, 14].

Порівнюючи первинні і вторинні сполучники, Ю.Леденьов указує, що в похідних (вторинних) лексичне значення проявляється більш виразно, точно, аніж у давніх, первинних [14, 19-20].

На нашу думку, близьким до розв'язку цієї проблеми був В.Виноградов. Він підкреслював, що матеріальне (лексичне) значення усіх службових слів є незначним, недостатнім; швидше потрібно говорити про додаткові відтінки, які вносять дані одиниці у значення інших слів. Окрім того, лексичне значення цих слів збігається зі змістом їх граматичної, логічної чи експресивної функції [3, 499].

Отже, якщо сполучники зарахувати до особливої лексико-граматичної категорії слів, тоді потрібно звернути увагу на їхнє частиномовне (категоріальне) значення. У лінгвістиці частиномовне значення трактують, як загальнограматичне (за О.Суником) [23, 27] або ж категоріально-семантичне (за Ю.Леденьовим) [13, 7].

До важливих лінгвістичних проблем І.Ковалик зараховував такі, як дослідження характеру частин мови, визначення їх природи, тобто з'ясування того, якими саме лінгвальними величинами вони є. Якщо кожна частина мови як лінгвальна величина, на його думку, має своєрідне абстрактне категоріальне значення, то можна стверджувати, що службові слова, які входять у систему частин мови, володіють також певним лексичним значенням. Адже частиномовне (категоріальне) значення, як він уважав, є узагальненням того чи іншого конкретного лексичного значення частин мови, виражає відповідну пізнавальну величину. Відповідно для сполучників характерна кон'юнктивність [7, 4]. Учений підкреслює, що не потрібно сплутувати його з “чисто” лексичним і граматичним значенням, “категоріальне не супроводжує лексичне і не нанизується на нього” [7, 10].

Розбіжності у поглядах на вищеперераховані проблеми з вивчення сполучників зумовлюють різні визначення поняття “сполучник”. Зазвичай сполучник розглядають, як: 1) службове слово, за допомогою якого оформляється зв'язок між частинами складного речення, між окремими реченнями у тексті, а також між словами чи сполученнями слів у простому реченні, тобто основною функцією сполучника є зв'язкова; 2) частину мови, що з'єднує чи роз'єднує слова, які поєднуються, словосполучення чи речення зі сторони тих або інших відношень [29, 505]; 3) клас службових слів, що вживається для вираження логіко-граматичних зв'язків між однорідними словами, словосполученнями і частинами складного речення” [25, 514]; 4) незмінне службове слово, яке виражає синтаксичні зв'язки речень або слів і семантико-синтаксичне відношення між ними” [26, 633]; 5) клас службових слів, що оформлюють синтаксичні зв'язки речень і синтаксичні зв'язки слів [15, 484].

Отже, сполучник (калька з лат. conjunctio і грецьк. σύνδεσμος, букв. зв'язок) – це слова, що входять у систему частин мови. Їм властиве частиномовне (категоріальне) значення кон'юнктивності (сполучуваності). Сполучники виражають семантико-граматичні відношення між словами, елементарними реченнями, між структурними частинами складнопідрядного речення. Вони не є носіями лексичного значення і самостійно не виконують синтаксичної функції у реченні. Характерною ознакою сполучників є та, що у реченні вони мають чітке, фіксоване місце.

1. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. – М., 1935.
2. Буслав Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959.
3. Виноградов В.В. Современный русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Учпедгиз, 1938. – В. II.
4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.
5. Вихованець І.Р. Частини мови у семантико-граматичному аспекті. – К., 1988.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К., 1983.
7. Ковалик І.І. Логіко-лінгвальна природа категоріальних значень частин мови // Мовознавство. – 1970. – № 4.
8. Краткий словарь по логике / За ред. Д.П. Горского. – М., 1991.
9. Кучеренко І.К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – 1973. – № 3.
10. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. – К., 1961. – Ч. I.
11. Леденев Ю.И. Вопросы изучения неполнозначных слов // Материалы для словаря неполнозначных слов и их омонимов. – Вып. I. – Ставрополь, 1966.
12. Леденев Ю.И. О границах и функциях класса неполнозначных слов в русском языке // Ученые записки Московского обл. пед ин-та им. Н.К. Крупской. – М., 1964. – Т. 148. – Вып. 10.
13. Леденев Ю.И. О системности в языке: класс неполнозначных слов. – Ставрополь, 1977. – В. II.
14. Леденев Ю.И. Об исследовании неполнозначных слов в русской советской лингвистике за 50 лет // Русский язык. Материалы и исследования. – В. II. – Ставрополь, 1969.
15. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.

* Важливою ознакою сполучника, прийменника, частки є те, що їх потрібно розглядати як слова, адже стосуються усіх рівнів мови. пронизуючи лексику, фразеологію, морфологію, синтаксис, а також стилістику [21, 5].

16. Ломоносов М.В. Труды по филологии: Российская грамматика / Полн. собр. соч. – М.-Л., 1952. – Т. VII.
17. Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. – К., 1959.
18. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. – К., 1985.
19. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. I-II.
20. Симонова К. Категоріальні ознаки та синтаксична функція часток // Українська мова і література в школі. – 1983. - №7.
21. Скиба Ю.Г. Категория служебных слов и развитие языка как системы. – Черновцы, 1974.
22. Сумарокова Н.А. Служебные слова и понятия // Логико-грамматические очерки. – М., 1961.
23. Сунік О.П. Общая теория частей речи. – М.-Л., 1966.
24. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. – Київ, 1973. – Т. II.
25. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. – Київ, 1969. – Т. III.
26. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004.
27. Філософський словник. – К., 1986. – С. 507.
28. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение. Общий курс / Избр. труды. – М.: Учпедгиз, 1956. – Т. I.
29. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка – Ленинград, 1941.
30. Щерба Л.В. О частях речи в русском языке // Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957.

The article discusses the problems of defining the status of a conjunction within the lexical-semantic system of the Ukrainian language. Also, the researcher focuses upon the question whether conjunction carries any lexical or grammatical meanings, as well as upon the issue of the categorial meaning (the one defining the status of a part of speech) of a conjunction as a lingual item.

Key words: conjunction, auxiliary parts of speech, analytic syntactic morpheme.

УДК 81'37 (477)

ББК 81.2 У(к)-3

Лілія Париліяк

СТРУКТУРА СЕМАНТИКИ ІТЕРАТИВНОСТІ

У статті розглядається польова структура семантики ітеративності, а саме: визначаються семантичні ознаки ітеративності, здійснюється аналіз особливостей семантичних ознак ітеративності та їх місця у польовій структурі семантики ітеративності.

Ключові слова: ітеративність, семантичне поле, семантичні ознаки.

У сучасній мовознавчій науці значення ітеративності розглядається в аспекті кількісної семантики. Вчені пов'язують ітеративність із многократністю (І.І. Ковалик), багатократністю (О.І. Бондар), неоднократністю (О.В. Бондарко). З іншого боку, ітеративність досліджується в граматиці й пов'язується з многократними, багатократними, неоднократними дієсловами, тобто із кількісними характеристиками дії або із дієслівною множинністю (В.С. Храковський, В. Дресслер).

Метою роботи є опис польової структури семантики ітеративності, що передбачає виявлення семантичних компонентів ітеративності, з'ясування їх особливостей та визначення їх місця у польовій структурі семантики ітеративності.

Особливістю дієслова у вираженні кількісних відношень виступає багатосторонність кількісних характеристик [8, 82]. У зв'язку з цим розглянемо ітеративність як сукупність таких семантичних компонентів кількості: (Q), дії (A), темпоральності (T), суб'єктно-об'єктних відношень (S-O), місця (L). Комплексна актуалізація цих семантичних ознак простежується на рівні речення: *Час від часу (T) неподалік (L) голосно гримали (A, Q, T, S) дверима (O)*.

Комбінація семантичних ознак у структурі дієслова прогнозує специфічне ітеративне значення. Серед таких специфічних або видових значень ітеративності виділяються: значення мультиплікативності (многоактності), дистрибутивності, многократності. У мовознавчій літературі терміни многократність та ітеративність часто використовуються як синонімічні. Так, наприклад, Л.А. Булаховський у системі недоконаного виду виділяє значення повторюваності (кратності) [3, 164-165]. І.І. Ковалик ітеративними вважає многократні дієслова, які в системі дієслова української мови позначають поняття кількісного вияву дії-стану [5, 4]. Подібний підхід у О.І. Бондаря, який називає ітеративні дієслова багатократними і відносить їх до субполя кратності [6]. В.С. Храковський розглядає многократність вужче – як один із способів дії, називаючи многократними дієслова типу *видати, чувати* [7, 12]. У нашій роботі використовуємо терміни ітеративність та многократність у родо-видовому співвідношенні: ітеративність описує всі різновиди повторюваності дії; многократність є одним із семантичних різновидів ітеративності.

Польову структуру семантики ітеративності формують три семантичні мікрополя: мультиплікативності (1), дистрибутивності (2) та многократності (3) (рис. 1).

У межах польової структури семантики ітеративності будь-яке семантичне мікрополе може перетинатися з іншим.

Головне місце в структурі семантики ітеративності займають мультиплікативи. Вони виступають семантичною основою у формуванні дистрибутивного та многократного значень. Близьку периферію семантичного простору ітеративності (або проміжну область між центром і периферією) формують сфери семантики дистрибутивності та многократності, які взаємодіють між собою та з мікрополем мультиплікативності.

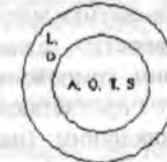
Центральна позиція мультиплікативів у структурі семантики ітеративності зумовлена їх морфемно-семантичною структурою. Мультиплікативність визначається семантикою дієслівної основи, тоді як у сфері дистрибутивного значення семантика дистрибутивного префікса домінує над значенням основи (мультиплікатив *носити воду* – дистрибутив *розносити подарунки*). Значення многократності формується комбінацією морфемно-семантичних, граматичних та лексичних компонентів, і роль останніх є домінуючою (*щоранку носити воду, розносити подарунки кожного Різдва*).

Дальню периферію семантичного простору ітеративності формують периферійні компоненти кожного семантичного мікрополя із слабо ймовірними, ексклюзивними, негативними або прихованими семантичними ознаками мультиплікативності, дистрибутивності чи многократності. Наприклад, конверсативи та мультиплікативи переміщення (*говорити, ходити*) належать до периферії семантичної структури ітеративності. Вони є периферійними компонентами семантичного мікрополя мультиплікативності, оскільки містять приховані семантичні ознаки цього мікрополя. Предикати властивостей і постійних відношень (*любити*) у деяких випадках (ексклюзивно) можуть виражати значення ітеративності (*Степан любить відпочивати в Криму*). Можливість актуалізації малоймовірної семантичної ознаки многократності в окремих реченнях із предикатами цього типу визначає місце цих предикатів на дальній периферії семантичного мікрополя многократності зокрема та семантичного простору ітеративності загалом.

У кожному мікрополі визначаються ядерні та периферійні компоненти відповідного значення. Реалізація у мові специфічних значень семантики ітеративності, як було зазначено, здійснюється семантичними ознаками кількості (Q), дії (A), темпоральності (T), суб'єктно-об'єктного відношення (S-O), місця (L). Семантична структура мультиплікативності, дистрибутивності чи многократності містить обов'язковий набір цих семантичних ознак. Розглянемо структуру семантики кожного мікрополя зокрема.

1. Якщо компоненти у семантичній структурі дієслова поєднуються у послідовності A, Q, T, S (де A – мультиплікативний акт, Q – кількість A, S – суб'єкт мультиплікативних актів, T – їх часова характеристика), то це дієслово означає кількість мультиплікативних актів, які повторюються суб'єктом із невеликими проміжками часу: *бренькати, гавкати, гупати*. Позиція семантичного компонента визначає його значимість. Отже, у мультиплікативній семантиці домінують значення кількості актів та їх часової характеристики. З огляду на це мультиплікативні дієслова називаються многоактними.

Структура семантики мікрополя мультиплікативності (рис. 2).

Центральними елементами семантики мікрополя мультиплікативності виступають семантичні ознаки A, Q, T, S, які є постійними, обов'язковими і невід'ємними (A, Q, T – актуалізовані семантичні компоненти). Периферійними елементами є приховані семантичні ознаки L, O.

2. У значенні дистрибутивності домінує семантична ознака L. Семантична структура дієслів типу *злітатись, розлітатись* (цислокативів і диверсативів, за визначенням В.С. Храковського [7, 21]) має такий набір семантичних ознак: L, S, A, Q; T, O. Місце кожного компонента прогнозоване його семантичною значимістю. У семантичній структурі дієслів типу *накидати, наносити; об'їздити, переносити (все)* (кумулятивні та дистрибутивно-сумарні [7, 21]) актуалізується об'єктний компонентом: L, S-O, A, Q, T. Значення дистрибутивної сумарності може бути представлене комбінацією семантичних ознак із наближенням локативного компонента до периферії: S-O, A, Q, L; T (*обдзвонити*).

Структура семантики мікрополя дистрибутивності (рис. 3)

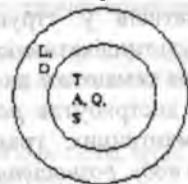

Ядерна семантична ознака T виступає диференційною ознакою дистрибутивної дії, периферійна сема темпоральності T диференціює акти дистрибутивної дії.

3. У значенні многократності домінує семантична ознака темпоральності (T). Специфіка многократної семантики полягає у тому, що вона виявляється на рівні речення. Часова семантична

ознака многократного значення реалізується у мові взаємодією кількох синтаксичних елементів: *Кожної зими Андрій купається в ополонці; Вона [Марфа]щораз перша вгадувала, коли тато обізветься (Т. Тютюнник); Влітку цілими днями Порфир на річці, ковбаситься у воді, стрибає з гілляк... (О. Гончар).* Співвідношення семантичних ознак многократності визначається послідовністю: Т, А, Q, S; L, O.

Структура семантики мікрополя многократності (рис. 4).

Перелічені співвідношення семантичних ознак кожного різновиду ітеративного значення (мультиплікативності, дистрибутивності та многократності) можуть виступати як основа для більш складних семантичних комбінацій. Ці комбінації виникають внаслідок взаємодії компонентів різних семантичних мікрополів. Наприклад, взаємодія семантичних ознак Т, S мікрополя многократності із елементами А, Q, T мультиплікативного мікрополя формує значення многократної мультиплікативності. У мові це значення реалізується на семантико-синтаксичному рівні як результат взаємодії мультиплікативного предиката із обставинним компонентом речення: *Щоранку (Т) у сусідньому дворі (L) кукурікає (Т, А, Q) півень (S).* Значно рідше значення многократної мультиплікативності виражається морфемно-семантичною структурою дієслова (*поговорювати*).

Ще одним прикладом семантичної контамінації є значення многократної дистрибутивності, яке формується тими самими компонентами семантики мікрополя многократності Т, S та семантичними ознаками дистрибутивного мікрополя L, O, A, Q, T. У мові це значення реалізується на семантико-синтаксичному рівні як результат взаємодії дистрибутивного предиката із обставинним компонентом речення: *Кожного ранку (Т) листоноша (S) розносить (L, А, Q, Т) листи (O).*

Значення многократної мультиплікативності та многократної дистрибутивності назвемо терміном "подвійна ітерація". Мотивацією такого визначення виступає "дворівневність" ітеративної семантики. Ітерація першого рівня – це повторюваність дії, тоді як ітерація другого рівня – це повторюваність повторюваної дії.

Визначена структура семантики ітеративності не передбачає опозиційності виділених специфічних значень. Аналіз співвідношення семантичних ознак ітеративності в межах кожного мікрополя вказує на постійний набір ядерних семантичних ознак ітеративності (А, Q, S) в різних комбінаціях. Отже, специфічні значення мультиплікативності, дистрибутивності та многократності не визначаються як екстраполяри.

Протиставлення специфічних ітеративних значень доречно здійснювати за семантичною ознакою темпоральності (Т). Ця ознака в структурі семантики мікрополя многократності виступає основою ядра, у семантичному мікрополі мультиплікативності – одним із центральних компонентів, у структурі мікрополя дистрибутивності – периферійним компонентом (рис. 2, 3, 4). За семантичною ознакою темпоральності значення многократності протиставляється значенням мультиплікативності та дистрибутивності як поліциклічне моноциклічним (на семантико-синтаксичному мовному рівні). Моноциклічні ітеративні предикати (мультиплікативні та дистрибутивні) виражають повторюваність дії в межах одного циклу часу (*Вартовий ходить по кімнаті; Вартовий обійшов всі кімнати*). Поліциклічні многократні предикати, взаємодіючи із лексемами-ітеративізаторами, вказують як на ітерацію дії в межах циклу, так і на повторюваність циклів повторюваної дії (*Кожного вечора вартовий обходить всі кімнати* – значення многократної дистрибутивності).

Особливе значення при реалізації ітеративності у мові має семантична ознака темпоральності (Т), яка типово включає денотативний та характерологічний компоненти [4, 108]. Денотативний компонент пов'язаний із значенням інтервалу, характерологічний – із часом як граматичною категорією.

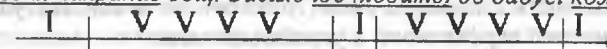
Інтервал як денотативний компонент темпоральності – це час між завершенням попереднього акту й початком наступного. Основною характеристикою інтервалу виступає його часова тривалість, відповідно розрізняються короткотривалий (*бамкати, белькотати*) та довготривалий інтервал (*їдати, чувати*). Серед ітеративів із короткотривалим інтервалом виділяється група дієслів із моментальним інтервалом (*брякати, мигкотіти*). Самототожність інтервалу за основною його характеристикою – часовою тривалістю – прогнозує значення регулярної повторюваності дії. Самототожність інтервалу виявляється на рівні морфемної семантики ітеративів, які мають одноразові відповідники, що увиразнюють межі інтервалів (*ахати- ахнути*). Інтервал у мові може бути експліцитним або імпліцитним. Значення інтервалу виступає імпліцитним у дієсловах розмови (конверсативах) і переміщення. Нечіткість вираження інтервалу в семантиці цих дієслів (*говорити, ходити*) зумовлена специфікою мовленнєвого акту й рухових дій. Сам мовленнєвий акт, а також і будь-яке переміщення вже можна означити як "дію актів" – "актів-слів" (у першому випадку) чи "актів-кроків" (у другому випадку). Імпліцитним значення інтервалу виступає також у дієсловах із ознаками процесуальності

(*збрукувати, мережити*), коли процес здійснення кожного окремого акту є значимим лише за умови послідовної повторюваності, а не самостійно. Семантика процесуальності частково нівелює чіткість вираження інтервалів у дієсловах цієї групи. Значення інтервалу на синтаксичному рівні мови модифікується залежно від результату семантичної взаємодії предиката із недієслівними засобами вираження ітеративності.

Із семантикою інтервалу пов'язане явище подвійної ітерації, про яке йшлося вище. Подвійна ітерація співвідноситься із поліциклічністю. У структурі темпоральної характеристики дії значення інтервалу є постійним і обов'язковим; фактично семантика інтервалу є диференційною ознакою значення дії; інтервал є моментом початку і кінця дії, тобто дія об'єктивується мовцем через усвідомлення її тривання з погляду початку і кінця [1, 131]. Це значення інтервалу як диференційної ознаки дії позначимо (I), а інтервал як диференційну ознаку актів ітеративної дії (у вузькому розумінні) будемо позначати (i).

Речення із моноциклічною ітерацією характеризуються моноінтервальністю (I) та поліінтервальністю (i): *Накрапає дощ. Василь іде до бабусі.* Значення i диференціює акти дії ("крап"-накрапати, "крок"-іти), значення I диференціює саму дію, тобто актуалізує семантику початку її тривання: $I, V \quad V \quad V \quad V$, де V – акт повторюваної дії, | – межа дії, стрілка позначає темпоральну вісь.

Речення із поліциклічною подвійною ітерацією характеризуються відповідно подвійною поліінтервальністю (I, i): *Щодня крапає дощ. Василь іде (ходить) до бабусі кожної суботи:*

Отже, польову структуру семантики ітеративності формують три семантичні мікрополя: мультиплікативності, дистрибутивності та многократності. Головну позицію займають мультиплікативи.

Структура семантики кожного мікрополя залежить від комбінації семантичних компонентів ітеративності: кількості (Q), дії (A), темпоральності (Т), суб'єктно-об'єктних відношень (S-O), місця (L). Ядерними у кожному специфічному значенні ітеративності виступають семантичні ознаки Q, A, S.

Особливе значення при реалізації ітеративності у мові має семантична ознака темпоральності (Т) та її денотативний компонент інтервал. Семантика інтервалу диференціює не тільки акти ітеративної дії, а й саму дію як таку, що містить динамічну сему тривання.

За семантичною ознакою темпоральності значення многократності протиставляється значенням мультиплікативності та дистрибутивності, як поліциклічне моноциклічним (на семантико-синтаксичному мовному рівні). Поліциклічність ітеративної дії прогнозує семантику подвійної ітерації.

1. Барчук В. М. Концептуальні параметри семантики інтервалу // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2004. – № 6. – С. 129-134.
2. Бондар О.І. Система і структура функціонально-семантичного поля темпоральності в сучасній українській мові. Функціонально-семантичний аспект: Дис... канд. філол. наук. – Одеса, 1988.
3. Булаховський Л.А. Курс російського літературного мовознавства. – Изд. III. – Киев – Харьков, 1938.
4. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – Київ – Одеса, 1991.
5. Ковалик І.І. Многократні дієслова в українській мові в порівнянні з іншими слов'янськими мовами: Дис... канд. філол. наук. – Львів, 1949.
6. Теория функциональной грамматики / Отв. ред. А.В. Бондарко. – М., 2001.
7. Храковский В.С. Семантические типы множества ситуаций и их естественная классификация // Типология итеративных конструкций. – Л., 1989 – С. 5-54.
8. Чеснокова Л.Д. Выражение категории количества глагольными формами современного русского языка // Вопросы языкознания. – 1983. – № 6 – С. 82-90.

The article deals with the structure of the semantic field of iteration: the semantic features of iteration are determined. The peculiarities of the semantic features of iteration are analyzed. The place of the semantic features in the structure of the semantic field of iteration is determined.

Key words: iteration, semantic field, semantic features.

УДК 811.161.2

ББК 81.411.1

Тетяна Соломкіна

АД'ЄКТИВНА ТА СУБСТАНТИВНА ПЕРФЕКТНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена дослідженню морфологічних та контекстуальних умов вираження значення перфектності в українській мові на рівні ад'єктивної та субстантивної лексики.

Ключові слова: ад'єктивна перфектність, статальна перфектність, результативність, контекстуальність.

З появою та розвитком функціонально-семантичної лінгвістичної школи у загальному та вітчизняному мовознавстві центральним об'єктом дослідження стало дієслово. Вчення про період функціонування розгалуженої системи форм минулого часу у функціоналістів набуло іншого характеру – реставрування семантики формально втрачених чотирьох форм дієслів (аорист, імперфект,

плюсквамперфект та перфект), що спричинило появу численної кількості ґрунтовних розвідок з питань встановлення ступеня інтенсивності вищо-часових співвідношень, класифікації дієслів за лексико-граматичним розрядом (способи родів дії), характеристики різних функціонально-семантичних полів з їх складовими елементами (центр, периферія) тощо. Особливої уваги у мовознавстві набуло вчення про одну з форм минулого часу, що стала основою сучасному дієслову в українській мові, – перфект. Посилений інтерес функціоналістів до перфекта перш за все обумовлений його семантичною інакшістю – здатністю поєднувати ретро- та проспекцію через збереження результату минулої дії у теперішньому часі. Мовознавець Ю.Маслов розглядав перфектність як „семантичну категорію в межах аспектуальності, яка характеризується своєрідною часовою двоїною, поєднанням в одній предикативній (або згорнуто-предикативній) одиниці двох зв'язаних між собою часових планів – передуючого та подальшого” [2, 195]. Значення перфектності більшість дослідників, в тому числі й Л.Панін, пояснюють не як часову характеристику дієслівної форми, а як один зі способів дієслівної дії, адже це значення, з одного боку, виступає як доконаність дії на певний момент, а з іншого – як певний результат цієї дії [3, 45].

Зазвичай у загальному та вітчизняному мовознавстві поняття перфектності розглядалося як окреме функціонально-семантичне поле в рамках аспектуальності суто на дієслівній лексиці. Але семантична або граматична близькість дієслова з іменником та прикметником спричинила виникненню нових суджень щодо здатності цих двох частин мови передавати ознаки аспектуальності. А оскільки перфектність є невід'ємною складовою аспектуальності, це надає підстав стверджувати про наявність в українській мові ад'єктивної та субстантивної перфектності. Брак ґрунтовних розвідок стосовно цієї проблеми окреслив необхідність з'ясування умов (граматичних та контекстуальних) вираження значення іменникової та прикметникової перфектності в українській мові.

Незважаючи на тіснішу граматичну близькість дієслова до іменника (виражає процесуальну дію відносно до предмета), все ж таки за ступенем інтенсивності виявлення у мові дієслівних ознак провідне місце належить саме прикметнику. Перші лінгвістичні спроби встановлення спільності ознак дієслова та прикметника у загальному мовознавстві належали Лакоффу та Сепіру, пізніше, у слов'янській лінгвістиці – Л.Кузьміну та Ю.Маслову. На основі англійського прикметника російським мовознавцем Л.Кузьмінім було встановлено безпосередній зв'язок двох частин мови за спільністю наявних семантичних класів (фізичний, екзистенційний, часовий, фізіологічний, психічний, соціальний тощо) [1, 72]. Але саме Ю.Маслов чи не вперше у слов'янському мовознавстві, у розвідці, присвяченій семантичній категорії перфектності, ґрунтуючи свої твердження спільністю походження, відзначив безперечно наявність ад'єктивної перфектності у віддієслівних прикметниках „...з суфіксом -л- (-в-), які генетично походять від старих дієприслівників на -ль-” [4, 202]. Дійсно, ціла низка саме віддієслівних прикметників у сучасній українській мові мають здатність передавати результативне значення, наприклад: *Як підете туди, між мій народ, розкажіть, якою ви бачили його королеву, - тут її величність показала трагічним жестом на свої стоптани черевики і потерту сукню, - ось чого дочекалась наймилоштивіша з королев від свого народу!* (Л.У.); *Он той похилений стовп із затесаною стрілкою-дороговказом, схожий на перехняблений хрест посеред снігів* (Г.Т.); *Вмостившись на купі соняшничиння, я ховаю руки в рукави свого пошарпаного лапсердака* (Гр.Тют.); *А переді мною прив'ялі садки позатинню* (Гр.Тют.); *Стара монетка, тридцять другий рік* (Л.Кост.).

Оскільки уся дієслівна лексика поділяється на акціональну та статальну, тому й прикметники, утворені від різних типів дієслів, можуть передавати як акціональну, так і статальну перфектність: *Під вікном стояв чималий стіл, на ньому були розкидані (акціональна перфектність) книжки та розтріпані (статальна) зошитки університетських лекцій Настинного брата* (Л.У.); *Варто подивитись, ось поглянь! - я схопив першу ліпшу чужу рукопис зо стола, всю почеркану (акціональна) моїми поправками...* (Л.У.); *Потім ти зняла шапочку і обтрясла сніг, від якого твоя чорна коса здавалась посивілою (статальна) і надавала тобі трагічний вигляд...* (Л.У.); *...ручка простяглась без вагання і стиснула без тремтіння мою нещасну, мов зов'ялу (статальна), руку* (Л.У.).

Певне значення результативності виражають також віддієслівні (переважно від акціональних) прикметники з префіксом не-: *Тихо походжаючи по стежці, вона все думала невимовлені, ненаписані думки-гадки! Невиплакані сльози серце їй гнітили* (Л.У.); *Густенька каша, та каша, бачте, та не наша, а наш несолений куліш* (Т.Ш.); *Та кузня, і та компанія в ній, і той її дружній, радісний настрій лишаться живими та незатертими в душі маленького рудоволосого хлопчини* (Фр.).

Нерідко, залежно від контексту, якісні прикметники кольору, якщо вони семантично передають зовнішню зміну стану суб'єкта, також мають здатність передавати значення перфектності, наприклад: *Від горя вона вся почорніла (дієслово) - Від горя вона стала вся якась чорна (прикметник); „Вона стояла вся червона від сорому” - яскраво вказує на вираження перфектності, а речення „...але кілька кривих дерев з червоною корою зоставлено зрідка по ній” (Л.У.); „Убрано вбого, буйні коси, мідяного кольору з золотистими полісками, прикриті простим сільським покривалом” - не передають зміни стану суб'єкта, а лише вказують на колір або його відтінок, тому не можна вважати зазначені прикметники носіями перфектного значення.*

Таким чином, за ознаками певних змін стану суб'єкта, статально-ад'єктивну та акціонально-ад'єктивну перфектність можна поділити на такі два класи:

1) за ознакою зовнішньої (фізичної) зміни: *...коли се зауважила, що з книжки в неї щось випало, - вона нахилилась здійснити: то була суха квітка невідомої барви; У їх ротах були задимлені люльки; Пошарпані та обідрані двері завжди драгували його; Поламані стебла стирчали з-під снігу; Похилений, затесаний стовп здалеку був схожий на хрест.*

2) за ознакою зовнішньої зміни стану суб'єкта чи об'єкта з позначенням кольору або відтінку: *шкіра має землистий колір; зчорнілі стебла; блідувати щічки; червоні від сорому щоки тощо: „Се ти, моя змарніла квітка бідна? / Бліда, пожовкла, наче давня мрія”...*

Наявність перфектності простежується не тільки у морфологічно генетичних з дієсловом прикметниках, зазвичай значення результативу передається і внутрішньосемантичною організацією ад'єктиву, в яких, незалежно від способу творення та типу дієслова, генетично закладено значення перфектності, причому переважно із семантикою передачі негативного результату: *масний (відбиток); іржава (чашка), кривавий (слід), гнилий, мокрий, сухий, мертвий, старий, покійний тощо: - Я подібний до покійного батька, відповів я і замовк, залишивши свої доводи (Л.У.); Старее та малее до гурту ставало / Сліпого співця вислухати (Л.У.).* Цей клас лексики протиставляється іншому, який також, незалежно від способу творення (інколи віддієслівні прикметники передають значення перфектності тільки в умовах певного контексту), не несе в собі семантико-генетичну перфектність: *свіжий, чужий, царський, фальшивий, великий, маленький, новий, вродливий, щирий тощо.*

На основі виділених двох класів лексики – семантико-генетичний та негенетичний – можна виокремити ще одну, так звану перехідну, групу прикметників, в яких значення перфектності виражається відповідною контекстуальною мікро- чи макроситуацією. Наприклад, у реченні *„Вона була горбата”* прикметник не передає значення перфектності, бо за контекстом несе функцію постійності, хоча даний ад'єктив семантично здатен виражати перфектність, що простежується у такій ситуації: *„Після цієї аварії вона стала горбатою”.*

Нерідко в текстах значення ад'єктивної перфектності передається художніми засобами, за частіше це тропи (епітети, метафори): *Здійнявся з лона землі сивим туманом і холодною хмарою полинув над землею (Л.У.); Сивими зорями очі далекі впливли з-під празникової хустки (Корж.); Старий в'яз боровся за життя. Поки молоде листя не прихотили сиві зазимки; Сивими зорями очі далекі; Старий кременний дуб зітхав і плакав.*

Отже, на основі ад'єктивної лексики, що має здатність зберігати значення результативності, можна виділити такі п'ять класів констатації перфектності: 1) віддієслівні (акціональні та статальні) прикметники; 2) генетичні (акціональні та статальні) прикметники; 3) якісні прикметники кольору; 4) художні засоби (порівняння, тропи тощо); 5) мікро- та макроситуації, що впливають на вираження перфектності у прикметниках.

Оскільки граматично найближчим до дієслова є все ж таки іменник, категорійно-семантичні ознаки аспектуальності притаманні й субстантивній лексиці, що яскраво простежується на таких прикладах: *„Почувся скрип (кратність) дверей”; „Не здивуйте, якщо мої доводи на сей раз не будуть дуже дотепні, бо варварські гуки (тривалість) фортеп'яно” і гостре сопрано, що доноситься з гостинної (розучується ваш Дуєт!), мішають мені думки і псують настрої...” (Л.У.); „Молоде товариство надгородило співця плесканням (тривалість)...” (Л.У.).* Наявність кратності, фазовості, тривалості надає підстав стверджувати про можливість іменником виражати й перфектність.

Особливої уваги набувають іменники, які у своїй семантиці несуть генетичну перфектність, і від яких, власне, утворюються так звані відіменникові прикметники та дієслова: *іржа (іржавий – іржавіти), зморшка (зморщений), дірка (дірваний – продірявити), піт (спітнілий – потіти), гниль (гнилий – гнити) тощо: Я ж порахував усі зморшки на її обличчі (Л.У.); Згадав свою покійницю матусю (Л.У.).*

Здатність передавати значення перфектності мають і віддієслівні іменники, наприклад: *Недоїдки (від недоїсти) по закутках збирати? (Л.У.)*

Субстантивна перфектність наявна в іменниках типу *стара, старий, мала, малий* з метою позначення віку людини: *Ну, знаєш, / Мій синочку, пробач мені, старому (Л.У.); До старої дідуся повернувся; Один Тимко згадав про старого і розшукав його межі підводами (Гр.Тют.); - Ей, малий, йди сюди! - покликав Івась молодшого брата.*

Контекстуально обмеженими зі значенням результативу дії також становлять іменники хвальби на зразок *молодець, геній, золотце* тощо. Це проявляється у таких випадках: *- Все зробив? Молодець!; - Ах ти ж моє золотце, все вивчив!; Так написати як він міг тільки геній!* Інколи з негативним відтінком: *Нещастя ти моє, скільки разів я тобі говорила, не ходи туди!; От ледар, нічого не зробив за цілий рік!*

На основі контекстуальних ситуацій також було відзначено, що закріплення за людиною прізвиська через якусь подію в минулому також надає іменникові перфектність і переважно з негативним відтінком: *„Спитайте кого хочете в Сонгороді, чия то хата, і кожний вам скаже, що то хата Ілька Чубатого, хоч і молодого, але першого злодія на цілий Сонгород – злодія, якого сам батько одцурався, а добрі люди десятою вулицею обминають, з яким мають діло тільки його приятелі, такі ж, як і він, злодій...” (Винн.).* У даному реченні іменником *злодій* передається результат минулих дій героя, а закріплення за ним цього прізвиська і подальше свідчить про негативні дії. Тобто іменник *злодій* відображає результат минулої дії героя, яка переноситься й актуальна у теперішньому. Семантика субстантивної

перфектності яскраво означена і на таких прикладах: ...Федьо осідлав був свого барана і повіз на нім сина до школи, і ніхто не сказав, що Федько дурний, хоч до сина відтоді так і прилипло прізвисько "баран" (Матіос); ...Бо зараз, мов тавро, поклати: „Злодій!“ (Л.У.).

Обґрунтовуючи багатьма прикладами ряд суджень стосовно виділення перфектності у зазначених частинах мови, було доведено рівноправне функціонування значення перфектності не тільки у межах дієслова, але й поширення його семантичних ознак на прикметник та іменник.

1. Кузьмин Л.А. Категория качества в современном английском языке (на материале прилагательных) // Функционально-типологические проблемы грамматики. В 2-х ч. – Ч.2 – Л., 1986. – С.70-76.
2. Маслов Ю.С. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (значение и употребление) // Вопросы грамматики болгарского литературного языка. – М., 1959. – 416 с.
3. Панин Л.Г. О формах русского залога. – М.: Наука, 1986. – 228 с.
4. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектология. Таксис / Под ред. А.В.Бондарко. – СПб: Наука, 1996. – 264 с.

The article is devoted to research morphological and contextual values of expression of Perfect meaning in Ukrainian language at the level of adjective and substantive vocabulary.

Key words: adjective perfectivist, statalna perfectivist, resultativnist, coniectualnist.

СИНТАКСИЧНІ ОДИНИЦІ І КАТЕГОРІЇ, ЇХ ФУНКЦІЇ

УДК 811.161.2'367.7

ББК 81.02

Микола Мірченко

КОМПЛЕКСНИЙ ХАРАКТЕР ТА ІЄРАРХІЯ КАТЕГОРІЙНИХ ПАРАМЕТРІВ РЕЧЕННЯ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з проблем категорійної граматики. Показано комплексний вияв та ієрархію трирівневих категорійних функцій у реченні, простежено складний процес моделювання синтаксичних категорій речення, міжкатегорійну взаємодію.

Ключові слова: семантична структура, синтаксична категорія, категорійна структура речення, логічна система предикатів, синтаксична семантика, рівнева структура, грамеми предикатності, грамеми субстанціальності.

Сучасний стан граматичного ладу української мови характеризує розгалужена система синтаксичних категорій, що властиві синтаксичним одиницям і виявляються на основі синтаксичних зв'язків та характеру семантико-синтаксичних відношень між конститутивними одиницями речення. Система синтаксичних категорій речення відображає водночас його рівневу структуру, в якій простежуємо насамперед формально-орієнтовані показники категорійних функцій. Ці функції відображають номінативно-екзистенційний характер речення, де яскраво виявляємо когнітивну функціональну перспективу морфологічної форми та її явну синтаксичну категорійну семантику; тут реалізовано ситуативно-прагматичну мотивацію кожної з граматичних форм і виявляємо модифікаційні її властивості, що спрямовують цю форму в рівень синтаксичного моделювання та модифікації речення. Реченнєва модель структурована інваріантно / варіантними компонентами, синтаксичні функції яких у семантико-синтаксичній структурі речення мотивує, з одного боку, семантика морфологічної форми, з іншого – семантика слова і його позиція в цілісній реченнєвій конструкції.

Система синтаксичних одиниць має свою внутрішню кореляцію, що розподіляє ранговий пласт усіх синтаксичних зв'язків і відтворює особливості граем синтаксичних категорій. У словосполученні як блоковий, двобічний величині (керування, узгодження, прилягання, кореляція) здійснюється первинне структурування слова, пристосування його до реалізації комунікативної функції. У реченні як елементарній комунікативній одиниці твірним виступають предикативний зв'язок та підрядний прислівний. У неелементарному утворенні-реченні крім цих зв'язків наявні підрядний детермінантний, прислівно-кореляційний, детермінантно-кореляційний. Інструментальний рівень речення представляють модифікаційні зв'язки (детермінантний, дуплексивний напівпредикативний, опосередкований тощо). Предикатний та підрядний прислівний зв'язки реалізують семантико-синтаксичні категорійні величини субстанціальні та предикатні, що мають свою внутрішню структуру. Субстанціальні окреслюють грамеми суб'єктності, об'єктності, адресатності, інструментальності, локативності; предикатні – дії, стану, процесу тощо. Предикатні грамеми моделюють у вторинних позиціях ад'єктивні, атрибутивні та адвербіально-обставинні компоненти, що наповнюють неелементарне з семантичного погляду речення.

На формально-граматичному рівні в реченні функціонують відповідні категорії, що передають властивості його як конструктивного елемента мови, в якому відображено специфіку формального структурування реченнєвих моделей. Тут найважливішою опозицією постає розмежування та поляризація граматичних категорій головних членів та граматичних категорій другорядних членів речення. В цьому протиставленні, яке на формальному рівні відображає внутрішні семантичні категорійні функції, категорійної значущості набувають інші суттєві ознаки відповідних категорій. Так, присудок у формальному плані – це особова дієслівна форма, форма дійсного, умовного, наказового способу. За референцією – це ознакове слово, що передає предикатну ознаковість, звичайно, через дію, процес, стан. Підмет у формальному вимірі – це форма називного відмінка. За референцією – це предметне слово, що передає звичайно семантику істоти, вказуючи на мовця, співрозмовника або третю особу (осіб), що не бере (уть) участі в акті комунікації, і, поляризуючись у парадигмі "суб'єктність – об'єктність", типово виражає суб'єктні категорійні значення. Переміщення суб'єктної функції до об'єктної частково нівелює семантику підмета не як формально-граматичної категорії, але позбавляє його значень істоти, мовця й агенса. Такий формальний ситуативний підмет все-таки виступає у відмінковій формі – називному відмінку, але не передає онтологічних рис активного джерела предикативної ознаки. Цей синтаксичний паралелізм формалізованої категорійної функції побудований на принципі розмежування морфологічної форми, або фіксованого змісту граматичної форми, і синтаксичної функції такої форми, її позиції у структурі речення. Морфологічні функції стають основою для реалізації синтаксичних функцій і відповідних категорійних значень синтаксичного рангу.

Категорія другорядного члена речення поляризується в позаядерній площині речення, відображаючи периферійні категорійні функції, у референтному плані дублюючи об'єктні, суб'єктні (непрямо суб'єктні), обставинні та вторинні означальні категорійні значення. Категорійну диференціацію другорядного члена в елементарному реченні регулює валентність предиката. Саме валентність предиката зумовлює обов'язковий або можливий компонент у формі додатка, що передає об'єктну функцію. Така функція корелює з суб'єктною, яка типово виявляє себе у лівобічній позиції підмета. Ця

відмінність і позиції, і функції становить розрізняльну властивість формально-граматичних категорій підмета й додатка, які реалізують форми двох центральних відмінків – називного й знахідного. Фактично валентно зумовлювана присутність відмінка забезпечує обов'язковий прислівний компонент – другорядний член речення, що передає інші синтаксичні значення. Детермінантну субпозицію другорядного члена речення, зумовлену послабленням підрядної залежності та перевагою семантичної мотивації, заповнюють синтетично-аналітичні форми, що постійно займають периферійні позиції. Обов'язковий і стійкий зв'язок між дієсловом-присудком і додатком реалізує валентність першого, який за інших умов може відкривати інші позиції залежно від сили впливу, дії категорії підрядності й типового у цьому випадку зв'язку керування. Позиції, не передбачені змістовою дією предиката, виступають факультативними і периферійними для іменних компонентів як членів речення.

Організаційна функція дієслова-присудка очевидна, проте не всі, навіть обов'язкові, позиції з боку формальної та змістової цілісності стають валентно зумовленими. Виникає особлива взаємодія між додатком і підметом, або між непрямим і прямим додатком, яку регулюють реченнєві зв'язки і яка не залежить прямо від валентності дієслова-присудка. Помічено, що межа між обов'язковою, але не обов'язково реалізованою позицією і позицією периферійною може суттєво розмиватися, проте основа відмінностей цих позицій захована у валентному потенціалі дієслова, яке спроможне виявляти класи з семантичною доміантою присутності, співвіднесеності та каузативу. Яскравими представниками показниками цих класів виступають дієслівні форми *бути*, *мати* і *робити*. Предикати присутності орієнтовані на моновалентну позицію суб'єкта у формі називного, що представляє категорійну функцію підмета. Предикати співвіднесеності звичайно бівалентні, з обов'язковою суб'єктно-об'єктною віссю та сильними позиціями суб'єкта (підмета) й об'єкта (прямого додатка). Предикати каузативу – три-, чотири-, п'яти-, шестивалентні..., оскільки їхні валентності лежать у площині функціонування в реченні та залежать від каузативу співвіднесеності (*Я віддав братові книгу*); подвійної каузативу співвіднесеності (*Я поклав книгу братові на стіл*). У тому випадку, коли поняття про валентний суб'єкт у моновалентних предикатах присутності семантично не протиставлене поняттю предикативної ознаки, виникає семантично авалентна, хоча в основі моновалентна, конструкція (напр.: *Доцить*; *Сутеніє*).

Такий семантично дифузний суб'єктно-предикат може ховатися за зовні моновалентними моделями (*Іде дощ*; *Настають сутінки*), але вже в зовні авалентному *Доцить*; *Сутеніє* заховано на формальному рівні його валентну позицію *Дощ + ить*; *сутені-є*.

Предикати співвіднесеності забезпечують обов'язкову позицію суб'єкта-особи, оскільки в їхній основі конкретно-локалізована функція передбачає семантичний компонент активності – зусилля особи. Ознака неактивності / активності лежить в основі поділу предикатів на активні (антропоцентричний принцип), динамічні локальні й нелокальні об'єктного контакту.

Предикати нелокального контакту за ознакою активності / неактивності утворюють групи: сприйняття, психічного стану, модальної оцінки, а предикати каузативу – обов'язково за цією ознакою передбачають об'єктну позицію (як мінімум) і позицію обставини мети.

Можна передбачити: розподіл предикатів за цими рубриками не є остаточний, проте зрозуміло, що в основі диференціації предикатів лежить не лише валентна спроможність. Тут активно вирізняються такі критерії:

- розчленування / нерозчленування субстанції та її ознаки;
- присутність / відсутність активного компонента (антропоцентричний критерій);
- динамічний / статичний характер предикативної ознаки;
- наявність / ненааявність локального компонента у співвіднесеності з динамічним чи статичним предикатом.

Фактично саме ці критерії зумовлюють валентний спектр предиката і спрямовують його семантичну диференціацію. Периферійна позиція вторинного предиката цілком закономірна і можлива завдяки згортанню (редукції) і входженню вторинної предикатної семи в реченнєву модель на основі її конденсації в цій моделі. Спостерігаємо взаємодію пропозиційної (ознакової) функції й розширення її завдяки конденсації та перерозподілу функцій словоформ. Тут справді діє закон, за якого фіксований зміст морфологічної форми на синтаксичному рівні не потребує додаткової форми, але набуває вторинної функції завдяки перерозподілу функцій. Первинна і вторинна функції визначають системні зв'язки та умови позиційності в реченні її одиниць, що перебувають у своєрідній ієрархії. Функція залежить від семантики словоформи, але не тотожна лексичному значенню.

Актантність як можливість увиразнити предикатні відношення стосується формалізованої сутності пропозиційності, здатної вирівнювати актантні відношення, спрямовані на реалізацію диктумної сфери значень. Саме вона "спрямовує" актантні партнери на реалізацію мисленнєво-мовного змісту окресленого модальними параметрами висловленого. Модальність, представником і сателітом якої виступає модус як категорійна величина, передвіщає наявність актантних значень, скерованих загальною системою відношень між категорійними величинами у різноранговому, але співвіднесеному протиставленні.

Категорії семантико-синтаксичні відображають глибинні семантичні функції у реченні. Серед них – надкатегорії предикатності та субстанціальності з їхньою внутрішньою графемною диференціацією та

взаємодією. Вони репрезентують семантико-синтаксичний рівень речення, що корелює певною мірою з денотативною ситуацією, яку відображає його структура. Однак ситуацію відображають і категорії семантико-синтаксичні, їхня взаємодія та корелятивна мотивація. За умов застосування логічної системи предикатів до пояснення семантичної структури речення доцільно провести їхню семантичну диференціацію з урахуванням класичної системи базових універсальних предикатів, що стають основою для визначення пропозиційних функцій. Тут перетинається розрізнення денотативно / сигніфікативних змістових величин синтаксичних категорій. Денотативний зміст синтаксичної категорії відображають прагматичні (дейктичні) функції, які репрезентують конкретні лексеми з можливими зв'язками кожної з них із контекстними партнерами через конденсацію, модифікацію або редукцію, співвіднесеність із конкретною ситуацією віртуального чи реального світу, комунікативну мотивацію розподілу інформативного змісту у плані актуалізації ситуативно-прагматичних параметрів, спрямованих на сегментативний, парцельований чи фрагментарний спектри такої мотивації на рівні висловлювання. Сигніфікативний зміст впливає як узагальнено-типізоване уявлення про фрагмент-ситуацію, її узагальнені складники та взаємозв'язки між ними. Саме тут здійснюється буквально-контактна співвіднесеність із логічною системою предикатів та іншими логічними величинами. Змістову структуру речення реалізує система категорій семантико-синтаксичного виміру, в основі яких лежить переплетення модальних і диктальних суб'єктно-предикатних відношень та відповідних категорійних значень. Першоосновою семантичної структури виступає прагматична семантика структурної схеми, що вже має рівневу структуру, оскільки вміщує абстрактне значення своїх компонентів, яке визначає їхню морфологічну природу та закономірні відношення між ними. Заповнення структурної схеми-моделі увиразнює синтаксичну семантику, що виникає у взаємодії граматичної семантики форми та лексичної семантики її носія. Основними графемами семантико-синтаксичного рівня виступають графема предикатності (предикативної ознаки), суб'єктності, що взаємодіє з предикатністю, та об'єктності. Вже в структурній схемі простого речення морфологічна властивість головного компонента (предиката) суттєво впливає на загальну семантику такого типу речення. І саме предикатна якість регулює кількісний вимір семантико-синтаксичних величин, що супроводжують предикат і заповнюють його валентну площину в реченні.

Питання про обов'язкові категорійні величини в реченні залежить від виділення актуалізаційних і неактуалізаційних категорійних ситуацій і пов'язане з проблемою категорій шифтерів і не-шифтерів у трактуванні Р. Якобсона [див.: 4, 95-113]. Категорії першого рангу вміщують вказівку на відношення категорійного змісту до ситуації мовлення та її учасників – мовця, слухача. До таких категорій належать насамперед категорії настанови, суб'єктності, модальності, синтаксична категорія часу, категорія особи. У площині обов'язкових категорій перебувають пов'язані з ними графема предикатності, означеності-неозначеності, субстанціальності, в які як у надкатегорії входять категорії першого рангу. Ієрархія категорійних величин утворює своєрідну шкалу категорійності речення. В ній синтагматичні зв'язки між категоріями виявляємо у взаємодії суб'єктності – об'єктності, субстанціальності – суб'єктності / об'єктності; субстанціальності – категорії особи; предикатності – модальності, часу, особи. Ієрархія категорій залежить від загальної рангової взаємодії категорійних функцій графем у надкатегорії як найзагальнішій категорії, де суть узагальнення, наприклад категорії субстанціальності, виявляємо не в ототожнюванні його із загальним лексичним значенням, а у способі відображення дійсності через субстанціальність, пор.: *бігти* – *біг*, *біганина*; *синій* – *синь*, і в спроможності синтагматичного корелювання з іншими категоріями синтаксичного рангу.

Ідея узагальнених категорійних значень, як відомо, має давню історичну традицію й різне тлумачення. В одному випадку ця ідея підтверджена мовною функціональною регулярністю, коли інваріантне категорійне значення виводимо на основі часткових корелятивних граматичних значень. У такому аспекті можна розглядати графема МК роду, числа, особи, але фактично неможливо – категорію відмінка. Що ж до синтаксичних категорій, то тут ще зриміше постає ця проблема, оскільки синтаксичні категорії не завжди пов'язуються прямо з морфологічними формами, а відображають інші категорійні параметри речення. Тут доречно нагадати, що вже в класичній лінгвістиці, наприклад, внутрішньо граматичні значення способу розрізняли: дійсний та умовний способи розглядали як категорії, що виражають різні види оцінки реальності дії чи стану, а наказовий спосіб – як таке значення, що виражає особливе комунікативне завдання. На цій основі дійсний, умовний способи кваліфікували як логіко-граматичні, а наказовий – як комунікативно-граматичні категорії [див.: 1, 11], пор.: розмежування об'єктивних та суб'єктивно-об'єктивних категорій у О. М. Пешковського [3, 89]. [Див.: 2, 10-13].

Система категорійної синтаксичної семантики становить, в одному випадку, об'єднання різного роду синтаксичних значень в одній синтаксичній єдності як комплексній структурі, в іншому – систему однорівневих синтаксичних значень графем внутрішньоаспектного рівня.

Першу утворює набір категорійних величин, взятих абстраговано, безвідносно щодо їхнього комунікативного спектру та реалізації в мовленні. Сюди належать узагальнені синтаксичні значення, якими наділені відповідні словоформи, що є елементами речення, і на які накладаються додаткові синтаксичні категорійні величини. Їх можна кваліфікувати як постійні, що властиві словоформам і чітко виявляють свою морфологічну природу. До таких постійних величин належать категорії підмета,

присудка як категорії формально-граматичного спектру. Категорії особи і числа, спроектовані від підмета на зв'язок із дієсловом, значення модальності й часу, формальними носіями яких виступає дієслівна форма, також належать до постійних категорій речення.

Зовнішньочастининомовні функції граем МК спрямовані на утворення реченнєвих моделей і реалізацію формально-граматичних категорій речення (підрядності, сурядності). На цій основі реалізуються інші функціонально-категорійні значення. Ієрархія відмінкових форм іменника, напр., виникає завдяки їхній участі в реалізації категорії субстанціальності, де називний і знахідний відмінок найпоширеніше її представляють, поляризуючи інші відмінки на реалізацію інших категорійних значень. На реченнєвому рівні найрегулярніше спостерігаємо міжкатегорійну та міжчастининомовну взаємодію МК іменника – роду, числа, відмінка, що моделюють характер підрядності. Відмінок іменника може зумовлювати і бути зумовленим валентним потенціалом дієслова і виступати показником формально-граматичних і семантико-синтаксичних категорій у реченні. Взаємопроникнення граєми категорії особи дієслова та відмінка іменника створює взаємодію формально-граматичних і семантико-синтаксичних категорій. Граєма називного є ієрархічно вищою в реалізації формально-граматичної категорії підмета і пов'язана з валентною особовою спроможністю дієслова реалізувати суб'єктне категорійне значення семантико-синтаксичного виміру. В цьому ракурсі граєма називного відмінка є визначальною серед граєм інших відмінків, але в загальному вимірі однофункціональною з ними.

Непостійною може виступати категорія роду (*Вона – хірург*), що з'єднує предикативне ім'я з підметом. До змінюваних у реченнєвій структурі належать внутрішньоаспектні категорії (теми / реми), (значення головного і підрядного речення), що передають функції комунікативно-мотивовані чи структурно-семантичні, які включаються в речення на певному рівні його структурованості чи розгортання.

Взаємодія постійних і змінних категорійних значень у реченні й у поєднанні речень реалізує комплекс граматичних (синтаксичних) величин, що відтворюють рівневий характер семантико-синтаксичної структури речення. Виникає своєрідна партитура категорій, що представляють граєми формальної, змістової структури речення та його комунікативної модифікації.

На комунікативному рівні найповніше взаємозумовлюваними виявляємо номінативні та прагматичні (аналогові) семантичні категорійні функції, які відображають особливості мовної картини світу через наївно-примітивну, міфологічно-образну та науково-інтерпретативну модель. Категоріями комунікативного спрямування постають категорії розповідності, питальності, спонукальності, бажальності, умовності як базові категорійні значення надкатегорії настанови. Периферійні зони цієї суперкатегорії заповнюють значення переповідності, необхідності, ймовірності, можливості, заперечення, ствердження... У цьому ракурсі суттєвих прагматичних критеріїв-ознак набуває модальність як категорія міжрівневого характеру, в якій перехрещені та взаємодіють семантико-синтаксичні величини (ствердження-заперечення, можливості, необхідності) і комунікативно-орієнтовані – розповідності, питальності, спонукальності, бажальності, умовності з модифікацією емоційності / нейтральності, достовірності / недостовірності в корелятивних взаєминах на осі "реальності – гіпотетичності – ірреальності".

Це дає підстави стверджувати, що предикативність, у якій центральне місце належить модальності, обов'язково має комунікативну підоснову та співвідноситься у тринарному вимірі: формально-граматичної структури → семантико-синтаксичної предикатної якості й комунікативно-прагматичних значень. Комунікативно орієнтовані величини акумулюються у граємах категорій особи, часу, локативності, модальності, які відображають і визначають мовця – співрозмовника в загальній структурі комунікативного простору і водночас належать до семантико-синтаксичних категорій речення. Вже традиційна граєма, виділивши комунікативно-граматичні категорії як специфічний різновид граматичних категорій, намагалася лише підкреслювати цю специфіку й не допускала виходу за межі граматичної системи, в так звану теорію мовленнєвої діяльності. Проте зрозумілим є і те, що такий вихід можливий і необхідний, адже відірвати комунікативні спектри від речення – значить не побачити прагматичної (дейктивної) мотивації багатьох синтаксичних категорій не стільки формально-граматичних, скільки семантико-синтаксичного рівня.

Синтаксичний лад сучасної української мови має систему граєм, що утворюють цілісну систему категорій. Міжграємна взаємодія та кореляції показують складну граємну будову синтаксичних категорій речення, процеси конденсації, міжграємною модифікації засвідчують динамічний характер категорій і динамічний характер мовної системи в цілому.

1. Адмони В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. – М., 1955. – 391 с.
2. Ковалик І. І. Про лінгвальні категорії, їх властивості і види // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С.10-13.
3. Пешковський А. М. Русский синтаксис в научном освещении. 7 изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
4. Якобсон Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М.: Наука, 1972. – С.95-113.

In this article the author continues to touch upon the problems of categorial grammar. The article deals with complex structure and hierarchy of three-level categorial functions in the sentence, complex process of modeling syntactic sentence categories and categorial interaction.

Key words: semantic structure, syntactic category, three-category, sentence structure, coherence of predicates, syntactic semantics, the smallest grammar unit of predication, the smallest grammar unit of substantivization.

УДК 811.161.2'367

ББК 81.2 Ук 2

Надія Тишківська

НАЗИВНИЙ УЯВЛЕННЯ І НАЗИВНИЙ ТЕМИ

У статті аналізуються синтаксичні конструкції, відомі як називний уявлення та називний теми. Досліджується функціональна різниця між ними, інтонаційні та пунктуаційні особливості. Виявлено динаміку стилістичного використання.

Ключові слова: сегментація, називний уявлення, називний теми, інтонація, пунктуація.

У свій час О. М. Пешковський [4] звернув увагу на називний відмінок, який використовується для того, щоб викликати уявлення про предмет чи явище, після чого йшов відповідний коментар. Наприклад: *Червоні маки! Скільки сягало око, жевріли вони на луках, ніким не сіяні, але радує всіх* (Олесь Гончар).

Таку структуру вчений визначив як **називний уявлення**. Серед мовознавців донині немає єдиної думки щодо природи цієї конструкції.

Одні (наприклад, Н. С. Валгина, А. С. Попов), продовжуючи традиції О. М. Пешковського, вважають, що подібні форми не утворюють ні речень, ні їх частин, оскільки не мають значення самостійної комунікативної одиниці. Тільки разом з наступним реченням називний уявлення становить єдине синтаксичне ціле.

Другі (наприклад, П. С. Дудик, К. Ф. Шульжук) кваліфікують називний уявлення як особливий різновид називних речень, "бо синтаксично та інтонаційно він функціонує як окрема комунікативна одиниця" [8, 262].

Треті (наприклад, Є. М. Галкіна-Федорук, Н. В. Гуйванюк) вважають сегментовані структури з називним відмінком особливою формою висловлення – комунікатом, тому що сам термін "називний уявлення" виразно акцентує на комунікативній меті цієї конструкції – констатувати наявність уявлення про предмет або явище в свідомості мовця. З цієї точки зору називний уявлення є темою, а наступне речення, в якому розгортається згадане, – ремою.

Фактичний матеріал показує, що конструкції з сегментованим називним відмінком – неоднорідні. Одні з них дають уявлення про предмет, стаючи поштовхом до роздумів (саме вони й позначаються терміном "називний уявлення"), інші ж вживаються тільки для того, щоб назвати предмети, події, явища, а не викликати емоційно підкреслене уявлення про них (у цьому випадку маємо "словоформи називання" [6, 288], або (частіше вживаний термін) "називний теми" [1; 5]).

Основна різниця між такими конструкціями – функціональна. Так, називний уявлення не просто називає тему подальшого викладу, а ніби запрошує до участі в роздумах, викликає асоціативні спогади про названий об'єкт: *Шопена вальс... Ну, хто не зрава його і хто не слухав?* (М. Рильський).

Називний уявлення використовується насамперед у художній літературі як особливий стилістичний прийом. Найчастіше зустрічається в монологіях-роздумах ліричного характеру як у прозі, так і в поезії, наприклад: *Дорога! Як багато вона може розповісти допитливому серцю, нав'яти і радість, і журу, воскресити в пам'яті давні перекази і бувальщини...* (І. Цюпа); *Карпати... Млиста давнина при цьому слові вирина* (М. Рильський).

Аналізуючи використання таких конструкцій в російській мові, А. С. Попов [5, 302] зауважує, що якщо до 50-х рр. ХХ століття вони служили в основному високому стилю, надавали мовленню урочистості, то приблизно з середини 50-х рр. ці структури широко використовуються не тільки в художніх текстах, а й у публіцистиці, зокрема у заголовках, і, як правило, супроводжуються подальшим запитанням. Подібне спостерігаємо і в українській мові. Наприклад: *Сільська лікарня. Яка вона?* (Газета "Галичина"); *Переяслав: правда і міфи* (Газета "Експрес"); *Секс? Це ви про що?* (Газета "Експрес"); *Загадки цивілізації: Хто жив на берегах теплого Льодовитого океану?* (Газета "Аргументы и факты в Украине"). Саме такі конструкції дістали назву "називний теми".

Називний теми, як і називний уявлення, використовується з метою привернути увагу читача чи слухача. Однак експресія виражена в них набагато слабше. Їх легко можна замінити кореферентними структурами. Пор.: *Всесвіт. Що ми знаємо про нього? і Що ми знаємо про Всесвіт?*

Таким чином, основна функціональна різниця між називним уявленням і називним теми полягає в тому, що перший має специфічне художнє забарвлення, характеризується підвищеною експресією, психологізмом, підтекстом; другий використовується для привернення уваги читача і для дохідливої подачі інформації, причому не тільки в публіцистиці. О. М. Пешковський виділяє так звані "лекторський" називний, який використовується з метою виділити тему і тим самим полегшити її сприйняття в наступному реченні, тобто думка подається в два прийоми [4, 405].

З функціональними особливостями пов'язані й інші властивості таких структур: лексичне наповнення, інтонація та пунктуація.

У конструкціях з називним уявленням, в порівнянні з називним теми, частіше використовується абстрактна лексика, наприклад, т.зв. поетизми (щастя, доля, весна, пам'ять тощо); власні назви, зокрема імена відомих осіб (в таких випадках слово не просто називає людину, а викликає певні асоціації, створює образ), а також конкретні назви, в семантиці яких відбуваються певні зміни у зв'язку з сегментацією. Наприклад: *Пам'ять... Пам'ять... Де ж твоя луна?* (Л. Талалай). *Щастя! Воно прийшло, як завжди, неждано-негадано* (Олесь Гончар). *Шовкун! Хороший милий Шовкун з під'язаною цокою! Як вона раніше не помічала, що в нього таке симпатичне обличчя, такі добрі, лагідні очі!* (Олесь Гончар).

У конструкціях з називним теми частіше використовуються конкретні назви: *Комп'ютер у школі: диктатор чи помічник?* (з газети).

Суттєва різниця між називним уявленням і називним теми і в інтонації. У класичних випадках називний уявлення вимовляється з незавершеною інтонацією, наголошений голосний розтягується, інтонацією виражається експресія. Своєрідний тембр вимови називного уявлення О. М. Пешковський назвав замисленим.

На письмі такої інтонації найчастіше відповідають три крапки: *Степи перекопські... Мабуть, нема іншого такого місця на планеті, де тіло землі було б так густо насичено металом війни* (Олесь Гончар). *Сніги... Сніги... Так скоро землю вкрили. Під ними гори думають своє* (С. Пушик). *Розкішний степ... Убогі села... Це ти, мій краю чарівний?* (Г. Чупринка). *Вікна і вікна... За кожним вікном непрочитана біографія* (М. Шалата).

Схвильованість висловлювання, його емоційна насиченість позначається на письмі знаком оклику, який наближає інтонацію цієї конструкції до окличних речень. Наприклад: *Весна! Скільки свідчень про неї, ознак* (І. Нехода). *Кордон! Ми знов повернулися сюди, і вартовий став на тому самому місці, де він стояв 22 червня 1941 року* (Олесь Гончар). *Син! Дванадцять років йому, а вже біжить на поміч* (М. Стельмах).

Називний уявлення може відділятися від наступного речення і з допомогою знака питання, який активізує увагу читача, викликає в ній образ предмета, про який йтиметься далі, задає тему. Наприклад: *А овечата? Подивися – аж сміх бере* (Л. Глібов). *А барвінок? Барвінок хрещатий? Притоптаний коло тину, засихає, в'яне* (П. Тичина).

Рідше після називного уявлення використовується тире і двокрапка: *Аероплани й усе довершенство техніки – до чого це, коли люди один одному в очі не дивляться?* (П. Тичина). *І Бєлий, і Блок, і Єсенін, і Клюєв: Росіє, Росіє, Росіє моя!* (П. Тичина).

Нечасте використання тире і двокрапки пояснюється тим, що конструкції з такими розділовими знаками мають перехідний характер: із граматично самостійних частин складного цілого до однієї синтаксичної одиниці – складного речення.

Називний теми не має такого, як називний уявлення, специфічного інтонаційного малюнка. Його інтонація швидше нагадує інтонацію називного речення – пониження тону, завершеність звучання, нейтральність інтонації, не така довга пауза, як після називного уявлення. Тому на письмі найчастіше вживаним розділовим знаком є крапка. Останнім часом у заголовках наукових статей з називним теми активізувалося використання двокрапки. Наприклад: *Іменникові словосполучення: синкретичні смислові відношення. Образ та мовна особистість: лінгвістичний аспект. Дескрипція й оцінка: взаємозв'язок і зумовленість* (див. Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Вип. XI – XII. – Івано-Франківськ, 2006).

Таким чином, обидві конструкції – називний уявлення і називний теми – безумовно, експресивні. Основою їх експресії є сегментація. Однак у називних уявленнях експресивність більша, що пояснюється насамперед їх функціональною різницею, стилістичними особливостями. Це позначається на лексико-семантичних засобах вираження називного відмінка, впливає на інтонацію і пунктуацію.

Як називний уявлення, так і називний теми, хоч і вживається окремо, не є самостійним реченням. Як правило, називний відмінок у називному уявленні продубльовується у наступному реченні тим чи іншим його членом, найчастіше вираженим займенником (*щастя – воно, дорога – вона, Карпати – при цьому слові, війна – ось до чого* тощо).

За спостереженнями вчених, сегментові конструкції з називним відмінком пройшли такий шлях: усне розмовне мовлення – художній стиль – публіцистичний стиль – науковий стиль.

1. Акімова Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1990.
2. Валгина Н. С. Некоторые функции изолированного именительного падежа. // РЯШ. – №2.
3. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. – К.: Наук. думка, 1973.
4. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Наука, 1956.
5. Попов А. С. Сегментация высказывания // Русский язык и советское общество. Морфология и синтаксис современного русского литературного языка. – М., 1968.
6. Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис української мови. Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994.
7. Современный русский язык / Под ред. Е. М. Галкиной-Федорук. – Ч.2. – М., 1964.
8. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972.
9. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. – К.: Академія, 2004.

The article deals with the analysis of the syntactic constructions known as "nominative conception" and "nominative themes". The functional differentiation between the peculiarities of intonation and punctuation is studied. The dynamics of stylistic usage has also been revealed.

Key words: segmentation, nominative conception, nominative themes, intonation punctuation.

УДК 811.161.2'367.335

ББК 81.411.1 - 22

Тамара Слободинська

СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНИЙ ЗАСІБ ЕКСПЛІКАЦІЇ НЕЗАЛЕЖНОГО ТАКСИСУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена аналізу складносурядних речень з погляду реалізації ними трьох грамем категорії таксису: грамеми одночасності, грамеми часової попередності та грамеми часової наступності.

Ключові слова: незалежний таксис, складносурядні речення, грамема одночасності, грамема різночасності.

Функціонально-семантична категорія таксису (структурована у вигляді ФСП) об'єднує в собі систему різнорівневих лінгвальних (синтаксичних, морфологічних, словотвірних, лексичних, контекстуальних) засобів, котрими мовці послуговуються для експлікації семантико-синтаксичних відношень одночасності або різночасності дій. Специфіка аналізованої категорії (поля) полягає в тому, що, по-перше, функціонально-семантичне поле таксису, що є виразником часових відношень між діями (безвідносно до моменту мовлення), належить до полів з предикативним ядром і, по-друге, ФСП таксису має складну біцентричну будову, що покликане об'єктивним існуванням у мові незалежного й залежного таксису. Терміни *залежний* і *незалежний* таксис не варто трактувати у розумінні наявності чи відсутності залежності між членами таксисного відношення. Дії, які є елементами поліпредикативного комплексу і які перебувають в тих чи інших часових відношеннях у межах цілісного періоду часу, завжди так або інакше пов'язані один з одним, між ними завжди встановлюється той чи інший ступінь змістової і структурної залежності. У цьому розумінні взаємна залежність характеризує не тільки відношення основної і другорядної дії у конструкціях з дієприслівником, але й відношення дій у різних частинах складнопідрядних речень. Той чи інший ступінь залежності між діями представлений і в конструкціях сурядного типу. Відмінність між залежним і незалежним таксисом полягає в наступному: у першому випадку представлена залежність другорядного предиката від головного, що знаходить вираження у відсутності у другорядного предиката власної самостійності (абсолютної) часової віднесеності, у другому ж випадку такої залежності немає, оскільки немає явно вираженої градації предикатів: жоден з них не має ознак другорядності. Зокрема, кожний предикат має самостійну (незалежну) часову віднесеність [3, 239-240]. Мікрополя залежного й незалежного таксису ієрархізовані: до центральної (ядерної) зони відносимо засоби, які найбільше спеціалізуються на вираженні синхронності/асинхронності дій, периферійну ж зону посідають засоби, для яких експлікація одночасності/різночасності дій є маргінальною функцією.

До мікрополя незалежного таксису належать синтаксичні засоби, бо „таксисна функція має не тільки парадигматичні, але і яскраво виражені синтагматичні ознаки, а за своїм формальним вираженням є у своїй основі синтаксичною” [3, 234]. Окрім простих речень з однорідними предикатами, до синтаксичних засобів незалежного таксису (до ядерної зони) відносимо складні речення (складнопідрядні з підрядним часовим, складносурядні, безсполучникові, деякі сполучниково-безсполучникові конструкції, окремі складні речення з кількома підрядними, речення із сурядністю і підрядністю, надфразні єдності), бо складне речення визначається насамперед як поєднання предикативних одиниць чи їх контекстуальних еквівалентів, побудоване за тією чи іншою структурною схемою (формулою складного речення) і призначене для функціонування як одна комунікативна одиниця [1, 23]. Одним із таких засобів (саме на синтаксичному рівні) є паратаксісні конструкції. На можливість останніх виражати семантико-синтаксичні відношення одночасності чи послідовності перебігу кількох дій, процесів чи станів, звертали увагу дослідники й раніше [4; 5; 9; 6; 7 та ін.]. Проте у форматі функціонально-семантичної категорії (поля) таксису згадані конструкції науковці-україністи практично не розглядали, за винятком Бондаря О. І., який складносурядні речення подає фрагментарно у контексті функціонально-семантичних полів темпоральності й водночас обґрунтовано відносить їх до ФСП таксису [2].

Метою цієї статті є окреслення місця складносурядних речень у структурі функціонально-семантичного поля таксису, а також подальша систематизація функцій складносурядних конструкцій в аспекті реалізації ними семантико-синтаксичних відношень синхронності/асинхронності дій.

Розгляд складносурядних синтаксичних конструкцій неможливий без з'ясування сутності терміна “сурядність”. Сурядність у сучасній лінгвістиці трактується як синтаксична категорія, яка є однією з центральних на синтаксичному рівні мови [6: 14]. Специфіка названої категорії полягає в тому, що вона зображає явища й процеси реальної дійсності у природній послідовності їх вияву, відбиваючи у лінійно-горизонтальному розташуванні висловлень послідовність самих явищ, а це найбільшою мірою збігається

із семантичною домінантою категорії таксису. Сурядність – багатолінійна й багатомірна категорія, синтаксичні форми якої не завжди є рівнорядними. Тому розрізняють центральні й периферійні компоненти категорії сурядності, виділяючи сфери перетину з іншими синтаксичними категоріями, де утворюється синкретизм синтаксичної семантики. Сурядний зв'язок утворює структурну основу паратаксистичних конструкцій, бере участь у формуванні структури складних багатокомпонентних конструкцій, конструкцій з однорідними компонентами тощо.

Неабияку роль у формуванні семантико-синтаксичних відношень одночасності чи різночасності дій відіграють сполучні засоби, які є центром формально-граматичної організації сполучникового складного речення і вказують на тип синтаксичного зв'язку. Підкреслимо, що “функція сполучника щодо семантичної взаємодії складових частин, так би мовити, факультативна, тимчасом, як для визначення формально-граматичних властивостей складносурядного речення вона обов'язкова” [4, 162]. Специфічна роль сполучників полягає в тому, що вони поєднують два вихідних елементарних простих речення у синтаксично складну конструкцію. “Сурядні сполучники, як правило, функціонують у складних – як із семантико-синтаксичного, так і з формально-граматичного боку – реченнях” [4, 73]. Додаткові функції сурядного зв'язку: текстова функція, яка реалізується, зокрема, як посилання до попереднього й наступного контексту, співвіднесеність з певною пресупозицією, непряме відсилання до додаткових пропозицій, моделювання мовної дійсності, участь в актуальному членуванні речення [11, 62]. І.Р. Вихованець виділяє сполучникові складносурядні речення, серед яких вирізняє: а) складносурядні речення з асемантичними сполучниками; б) складносурядні речення з семантичними сполучниками. До речень першого угруповання науковець відносить складносурядні речення із сполучниками і (й), та (у функції і). До другого – складносурядні речення, де семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами виражаються семантичними (зіставними, протиставними, розділовими, приєднувальними й градаційними) сполучниками [5, 301]. Елементарні речення у функції частин складносурядного речення виступають як незалежні одне від одного й підпорядковуються однаковою мірою сполучнику, який “з логічного погляду уподібнюється до предиката предикатів, роль аргументів якого виконують елементарні прості речення” [4, 73]. Сполучник у складносурядних реченнях виражає деякі відношення між подіями (висловленнями), а відповідно, містить предикат, валентності якого заповнюються частинами складного речення [10, 77]. Істотною ознакою сурядних сполучників є анафорична наповненість їх лівої валентності. У найзагальнішому вигляді такі сполучники означають: “те, про що йшлося у першій частині, пов'язується певними відношеннями з тим, про що буде йтися далі”, тобто, вони містять анафоричне посилання до першого в часі висловлення; “саме цим зумовлюється фіксована інтерпозиція сурядного сполучника: одне із висловлень завжди передує появі сполучника, який спирається на це висловлення, повторюючи його анафорично” [10, 77]. Анафора входить і у значення таких засобів зв'язку, як займенникові аналоги сполучників. Такі засоби зв'язку ближчі до сурядності, ніж до підрядності. Отже, сполучник сурядності є предикатом предикатів, валентності якого заповнюються частинами складного речення. Сама анафорична наповненість лівої валентності і складає уявлення про самостійність, незалежність першої частини складносурядного речення. Перше речення-компонент не є чимось таким, що вимагається значенням сполучника. З огляду на це, речення, що йде за сполучником сурядності (або ж його аналогом), є настільки залежним від сполучника, підпорядкованого йому, як і додаткове речення, що заповнює валентність підрядного сполучника. Сполучник є одним з головних формальних показників сурядності. Але було б помилково бачити у сполучнику виразника причинно-наслідкових, умовно-наслідкових та інших відношень. І.О.Попова слушно зауважує, що у визначенні значення зв'язку між частинами складносурядного речення провідна роль належить не сполучникові, а реальному змістові цих частин [14, 374]. Не можна впадати у крайнощі: або “звалювати у значення сполучника все, що можна витягти із матеріального змісту поєднаних ним частин” [13] або ж забувати про наявність у сполучників залишків лексичного значення.

У межах складносурядного речення сурядні частини вступають у такі семантико-синтаксичні відношення: а) часові (ми застосовуємо термін „таксисні”) з їх членуванням на відношення одночасності дій, станів тощо або послідовності їх перебігу (за допомогою єднальних сполучників і (й), та (у значенні і) і без них; б) зіставні (за допомогою зіставного сполучника а); в) протиставні (за допомогою сполучників а, але, та (у значенні але); г) розділові з їх диференціацією на значення чергування, несумісності явищ та інші (за допомогою сполучників або, чи, то-то, чи то – чи то; не то – не то); г) причинно-наслідкові (за допомогою єднальних сполучників); д) умовно-наслідкові (за допомогою єднальних сполучників).

Єднальні складносурядні речення не є одноплановими з погляду граматичної залежності між складовими частинами, проте їм властиві насамперед такі спільні ознаки: 1) граматична рівнозначність складових частин; 2) більший ступінь самостійності складових частин у вираженні загального значення плану складносурядного речення. Друга ознака особливо помітна в тих випадках, коли складові частини повідомляють про одночасність або часову послідовність кількох дій, станів, процесів, які своєю сукупністю створюють яку-небудь картину, образ тощо [9: 25].

Отже, в українській мові для оформлення сурядних відношень закріпилися сполучники і, й, та, а, але, або, чи, то-то, або-або, чи-чи, чи то - чи то, не то - не то. Щодо сполучників зате, проте, однак, то

варто погодитись із О.М.Пешковським, який вважає, що” процес перетворення таких слів у сполучники, що поєднують частини складного речення, не закінчився і в сучасній мові “ [13, 143]. Проте тільки деякі сполучники міцно прикріплені до таксисних функцій. Розглянемо їх.

Серед сурядних сполучників у вираженні таксисних відношень особливе місце посідає сполучник і. На думку Є.М.Ширяєва, сполучник і має варіанти і1, і2. Сполучник і1 “ може мати тільки спільну для сурядних сполучників функцію – показувати однакову віднесеність двох компонентів до третього ” [15, 51-52]. Не погоджуємось із думкою Є.М.Ширяєва щодо функції сполучника і1, спільної для всіх сурядних сполучників. Функція названого сполучника дещо інакша. І1 вказує, що “ те, про що йшлося у першій частині, пов'язано певними відношеннями з тим, про що буде йтися далі” [10, 77]. Це загальне значення зливається з конкретнішим специфічним для кожного сполучника лексичним значенням.

У системі українського таксису сполучник і2 є “сурядним сполучником непротиставним і неспецифічним”. І.Кручиніна вважає, що основним значенням сполучника і2 “ є значення слідування”; “решта значень (послідовність, подібність, безперервність, єднальність тощо) – вивідні” [12, 20].

Сполучник і має універсальне щодо вираження таксисних відношень значення, бо функціонує у складносурядних реченнях із семантикою одночасності, а також із семантикою різночасності дій. Наприклад: *Раптом татари почули тріск, і рівночасно вода полилась їм у капці (М.Коцюбинський)* – реалізація грамеми одночасності; *Увійшов Саша, і всі подалися в сад (У.Самчук); Обережно скинула шапку з голови, і срібний м'який волос посипався на пальці (М.Стельмах)* – реалізація грамеми різночасності (попередності/наступності). Грамема одночасності найчастіше може бути зреалізована двокомпонентними паратаксистичними конструкціями, наприклад: *В церкві саме гасли свічі і падали столітні баби (М.Стельмах); Згори сипалися на нього колючі сніжинки та чорною картечкою падав воронячий грай (Ю.Щербак)*, проте спорадично зустрічаються і трикомпонентні: *І тільки тепер стара Ганна кидається до сина, завмираючи, водночас обіймає і притримує його, а він, горблячись, нахилиється над нею, і пучки зморщок під очима виколюють радість, біль і рух сльози (М.Стельмах)*.

Характерним при вживанні сполучника та (синонімічного сполучникові і) виявляється один дуже помітний значеннєвий відтінок у відношеннях між складовими частинами: паралелізм тривання дій, станів виразніший, ніж у реченнях з сполучником і; отже, значення одночасності проявляється конкретніше [9, 41]. Наприклад: *Лише гул од копитів степом котився та хліба шелестіли (А.Головка)*.

Грамема різночасності (специфіка експлікації названої грамеми у паратаксистичних конструкціях полягає у тому, що перша частина конструкції, як правило, реалізує грамему часової попередності, а кожна наступна частина є репрезентантом часової наступності) зреалізована у наступних складносурядних реченнях: *Обидві каруци рушили, і наші подорожні так-сяк розташувалися (М.Коцюбинський); Через кілька днів прийшли до нас гості, і мама сказала натрусити яблук (Є.Гуцало); Всі замовкли, і тут Дербера розповів їм про хлопчика з бичком (П.Загребельний); Махов узяв двома пальцями затискувач, схожий на білизняну заціпку, і з гумової трубочки полилася тоненька цівка дезинфекційного розчину (Ю.Щербак)*.

Таксисне відношення послідовності дій іноді реалізується за допомогою складносурядних конструкцій із сполучником та: *Ось привезуть наші солі, та поїдете на промисел (І.Багрянний)*.

Значення дистантної наступності реалізується у випадку, де маємо великий проміжок часу між діями, наприклад: *Уже люди й про обід забули, а у Вусті ще тільки закипала вода в горщику (П.Загребельний)*. Певний часовий проміжок між діями також доводить існування факту дистантної наступності: *З куців запищав слабкий голосок Олі, і по часі з'явилися Лінкерт і Роман (У.Самчук)*.

Свідченням контактної наступності є приклад складносурядного речення, де послідовні дії швидко змінюють одна одну: *Дорошенко ледве встигла відступитись – і Лозицький гримнув спиною об двері (Ю.Щербак); Він ступнув у сніг, і зразу ж гілка боляче подряпала обличчя (Ю.Щербак)*. Лексичні засоби ледве встигла, зразу ж є показниками контактної наступності дій.

Дуже рідко натрапляємо на складносурядні конструкції, у яких друга частина виражає значення часової попередності: *Бувало, повернеться вона з роботи, а він уже й свиней погодував, і дров нарубав, і підлогу помив (повозив), ще й понаставляв на столі та підвіконні глечиків з бузком, півниками чи півоніями (Ю.Мушкетик)*.

У складносурядній конструкції *І тоді звідти вдарив кулетом, і гиркнули автомати, і забахкали гвинтівки (Ю.Мушкетик)* спостерігаємо недиференційований таксис.

Опозиційним до сполучника і2 є сполучник але, що має обмежувальне значення: подія Б перериває плин події А, наприклад: *Дід якось нагадав вельможному за плату, але той лише розреготався... (М.Стельмах)*. Синонімічним сполучникові але є сполучник та, який має таке ж значення: *Ми ще раз випили по чарці, та тут увійшла до світлиці Мотрона й залякла на порозі (П.Загребельний)*.

Сполучник а є засобом вираження дистрибутивних відношень. Пов'язані цим сполучником висловлення відтворюють ситуацію, розчленовану на рівновеликі частини. “Розділові відношення передбачають порівняльну оцінку взаємопов'язаних ситуацій і тому часто ускладнюються значенням зіставлення” [9, 21]. Наприклад: *Люся хвилювалася, а він радів (Ю.Мушкетик); Приймак поморщився, а Сашко почервонів (Ю.Мушкетик); Однак на початку XIII ст. процеси роздробленості знову*

пожваляються, а міжкнязівські відносини загострюються (Історія України); Вогонь у кінці городу під в'язом розпалював він, а вона чистила картоплю, змивала тиюно і кришила сало (Ю.Мушкетик); Розгорнута книжка зсунулась з його грудей, а сам він поки що справляється з іншою роботою (С.Васильченко).

Досить несподіваним фактом є реалізація послідовності дій у паратаксісних конструкціях зі сполучником **а**, наприклад: *Павлина осміхнулася, подивилася на Миколу, а той провів п'ятірнею по довгастому заспаному обличчю, відвернувся (Ю.Мушкетик); Круглодобове чергування – а вранці на залік (Ю.Щербак).*

Сполучник **або** позначає, що в кожний окремий момент можливим є лише один (А або В) з двох зв'язків, і А виключає В і навпаки: *Або згинемо, або здобудемо перемогу.*

Сполучник **чи** – **чи** вказує на рівнозначність компонентів сурядної конструкції. Для названої ситуації різниця між одним та другим компонентом неістотна, бо ситуація має місце за будь-яких умов. Напр.: *Чи підслухувала, чи здогадалася, чи винюхала (П. Загребельний).*

Сполучник **то – то** (і лише він один) містить вказівку на чергування дій, подій чи явищ у часі: *То вітер свище, то дощ ллє.*

Отже, сполучники **або, чи, або – або, то – то, чи – чи** і їх варіанти завжди вказують на різночасність.

До найбільш поширених в українській мові належить зіставно-протиставний зв'язок між складовими частинами складносурядного речення. Складові частини повідомляють про паралельний перебіг не протилежних одна одній дій, тривання станів [9, 98]. Наприклад: *Тим часом ми ідемо й ідемо, а сонце котиться вниз і розганяє хмару (М.Коцюбинський).*

Розділові складносурядні речення становлять в сучасній українській мові цілком виразний, відмінний від інших тип складного речення. На протигагу єднальним і зіставно-протиставним реченням, які з логічного погляду являють собою так звані кон'юнктивні судження, розділові складносурядні речення інтерпретуються в логіці як диз'юнктивні (розділові) судження. Ознакою цих суджень є логічний сполучник **або** [8, 126-132]. Збіг граматичних характеристик присудків складових частин розділових складносурядних речень виступає як важлива формальна ознака саме цього типу складносурядних речень безвідносно до одночасності або послідовності дій, станів [9, 150].

Отже, складносурядні речення (так само, як і конструкції з однорідними предикатами) належать до центральної зони незалежного таксису, але все ж вони не можуть трактуватися як такі, що знаходяться на вищому ступені ієрархії компонентів цієї сфери поля таксису. Якщо в складнопідрядних реченнях з підрядними часовими сама синтаксична структура має яскраво виражене категоріальне таксисне значення і такий тип синтаксичних структур являє собою спеціалізований засіб вираження семантики таксису, то щодо паратаксісних конструкцій ми не можемо сказати, що вони завжди служать саме для вираження таксисних відношень одночасності, часової попередності або часової наступності. Звичайно, ці відношення включені в семантичну структуру розглядуваних конструкцій. Завдяки співвідношенню видових форм дієслова і можливій участі лексичних обставинних показників на зразок *спочатку, а потім*, вони можуть підкреслюватися і висуватися на передній план, але так буває не завжди. З'ясування тих умов, за яких конструкції паратаксісу виражають відношення одночасності/різночасності дій, стане наступним етапом дослідження таких речень.

1. Белошапкина В.А. Сложное предложение в современном русском языке (Некоторые вопросы теории). – М.: Просвещение, 1967. – 160 с.
2. Бондар О.І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові. Функціонально-ономасіологічний аспект. Дис. ... доктора філол. наук (10.02.01). Одеський держ.ун-т ім. І.І.Мечникова. – О., 1998. – 369 с.
3. Бондарко А.В. Общая характеристика семантики и структуры поля таксиса // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л.: Наука, ЛО. – 1987. – С.243-242.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
5. Вихованець І.Р. Грамматика української мови. Синтаксис. – К.:Либідь, 1993. – 368 с.
6. Глушкова Г.М. Засоби вираження граматичних значень сурядності //Функціонально-когнітивні вияви граматичних структур: Зб. наук. праць /А.П.Загнітко та ін. (ред.) Донецький держ. ун-т. –К., 1998. – С.39 – 49.
7. Глушкова Г.М. Структурно-семантичні типи сурядності. Автореф. дис. ... канд. філол.наук. 10.02.01. Дніпропетровськ, 1998. – 16 с.
8. Горский Д.П. Логика. – М.: Учпедгиз, 1963. – 292 с.
9. Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1969. – 154 с.
10. Гуревич В.В. Указательная связь в общей системе синтаксических связей // Вопросы языкознания. – 1994. - №2. – С. 75-81.
11. Костанди Е.И. К вопросу о функциональных особенностях сочинительной связи //Языковые функции: семантика, синтактика, прагматика. Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика. Новая серия У111. Тарту, 2003.- С.62-73.
12. Кручинина И.Н. Структура и функции сочинительной связи в русском языке. – М.:Наука, 1988. – 209 с.
13. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – 512 с.
14. Попова И.А. Сложносочиненные предложения // Вопросы синтаксиса современного русского языка. –М.: Учпедгиз, 1956.
15. Ширяев Н.Н. Дифференциация сочинительных и подчинительных союзов на синтаксической основе // Филологические науки. – 1980. -№2. – С. 49-54.

The article analyses compound sentences from the point of view of their realization of three grammatical categories of taxis: the category of simultaneity, the category of time precedence and the category of time succession.

Key words: an independent taxis, the compound sentences, the grammata of simultaneity, the grammata of different times.

УДК 811.161.2'367.334

ББК 81.2 Ук-22

ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНА ТИПОЛОГІЯ НЕЗАКІНЧЕНИХ РЕЧЕНЬ

Василь Пітель

У статті досліджуються типологічні особливості незакінчених речень з погляду їх формально-граматичної організації. На основі семантико-синтаксичних відношень та синтаксичних зв'язків, що існують в аналізованих синтаксичних конструкціях, встановлюються відповідні типи незакінчених речень.

Ключові слова: незакінчені речення, синтаксичні зв'язки, семантико-синтаксичні відношення, просте речення, елементарне/неелементарне речення, складне речення.

Питання формально-граматичної класифікації незакінчених речень (далі – НР) та їх місця в системі граматичних (синтаксичних) одиниць у сучасній українській мові залишаються не до кінця з'ясованими. До цього часу аналізовані синтаксичні конструкції виокремлювали в межах еквівалентів речень [9, 289 – 309] насамперед через “багатогранність” структурно-граматичної організації [3, 252 – 259], для чого, на нашу думку, нема достатньо вагомих підстав.

У сучасному українському синтаксисі все частіше з'являються твердження про те, що НР мають більше ознак власне речення, аніж його граматичного відповідника².

Метою статті є обґрунтування тієї позиції, за якою НР – це відомі нам типи простих і складних речень, які мають властиві їм специфічні структурно-граматичні, семантико-синтаксичні, логічні, інтонаційні та ін. особливості. Одним із лінгвістичних критеріїв обґрунтування цього твердження є наявність в структурі НР семантико-синтаксичні відношення та синтаксичні зв'язки між компонентами, що уможлиблює здійснення їх формально-граматичної класифікації.

На основі семантико-синтаксичних відношень та синтаксичних зв'язків, які властиві НР і мають у них відповідні засоби вираження, виділяються структурні типи аналізованих синтаксичних конструкцій. За своєю природою – це такі різновиди речень, які відповідають простим і складним реченням в українській мові, але мають ознаки НР. Тому за структурною організацією НР можна поділити на окремі типи, враховуючи такі ознаки, як:

- моно- або поліпредикативність;
- кількісно-семантичний склад предикативного центру;
- наявність чи відсутність другорядних членів речення;
- наявність або відсутність структурно необхідних членів речення;
- тип синтаксичного зв'язку та семантико-синтаксичні відношення між частинами складного речення;
- можливість інтонаційно-сислового членування синтаксичної конструкції (явище парцеляції);
- синтаксична нечленованість.

Ознака моно- та поліпредикативності лежить в основі розрізнення двох базових різновидів речення – простого і складного, яким притаманна сукупність формальних, семантичних та комунікативних ознак. Монопредикативність є визначальною рисою, що уможлиблює кваліфікацію відповідної синтаксичної конструкції як простого речення, тоді як поліпредикативністю характеризуються складні речення. Просте речення за всіма ознаками є монопредикативною одиницею, “що в типових виявах є знаком однієї ситуації, формується на основі визначального предикативного зв'язку і субстанціальних семантико-синтаксичних відношень, будується за тим чи тим структурним типом і призначене для функціонування як єдине комунікативне ціле” [1, 64]. Складне речення – це поліпредикативна одиниця, що визначається “як об'єднання предикативних частин (вихідних простих речень) на основі синтаксичного зв'язку й семантико-синтаксичних відношень, як знак взаємопов'язаних ситуацій, як побудована за певним структурним типом поліпредикативна синтаксична одиниця і як єдине у функціональному плані комунікативне ціле” [1, 65].

Структура будь-якого НР може характеризуватися або монопредикативністю, або поліпредикативністю, що лежить в основі диференціації НР на прості і складні. Порівняйте: – ... Але ж все це зовсім не відкидає самої можливості цього процесу, отже, інколи того чи іншого результату його... – Та ні... Ви не так все це... (Просте НР.) – задумливо перепинив його Іван Семенович (Є.Плужник); –Дай Боже! А щодо ксьондзів не йміть віри, то небезпечне діло. Гадаю, коли й будуть тут, то... (Складне НР.) – козак загасив золу в люльці пальцем і посунув до кишені (М.Лазорський).

Відповідно до структури простих або складних речень НР мають у своєму складі конститутивні елементи, які викликають різні думки з приводу їх синтаксичної кваліфікації.

Одні вчені вважають, що під час аналізу НР “... ми маємо справу з особливим явищем. Специфіка його полягає в тому, що... частини в усічених реченнях не співвідносні із членами речення. Їх не можна вважати ні головними, ні другорядними членами. Вони, швидше всього, синтагматичні одиниці, аніж синтаксичні члени” [11, 79]. Інші допускають можливість кваліфікації компонентів НР як членів

² Так, наприклад, професор Шульжук К.Ф. вважає, що “структури, у яких представлені повнозначні компоненти, що вказують на двоскладність/односкладність конструкції, можна вважати реченнями, інші, які такої вказівки не мають, є еквівалентами речень” [12, 146].

звичайного речення, проте пов'язують що можливість з наявністю або відсутністю в синтаксичній структурі елементів предикативного ядра. Виходячи із цього, НР, у структурі яких зберігаються елементи (елемент) предикативної основи, вважаються синтаксично членованими, а НР, які характеризуються відсутністю таких елементів (елемента), синтаксично нечленованими. "До синтаксично нечленованих (або неповністю членованих), – вважає А.П.Сковородніков, – відноситься тільки та частина усічених речень, склад якої не дозволяє співвіднести усічену конструкцію із визначеною структурною схемою. Головним чином, це речення з усіченим предикативним ядром, в яких форма наявних компонентів (компонента) не має достатньої розрізняючої сили" [8, 87]. А.Е.Хмельовський також вважає, що "компоненти обірваної конструкції можуть бути не співвідносними із членами звичайного речення, оскільки порушується синтагматичне членування останнього..." [10, 138]. В українському мовознавстві існує думка про співвідносність конститутивних елементів НР із членами речення [5].

Аналіз фактичного матеріалу дає підстави твердити, що складові елементи синтаксичної структури НР в основному збігаються із членами речення незалежно від наявності чи відсутності в незакінченій синтаксичній конструкції компонентів предикативного центру.

Синтаксична функція того чи іншого члена НР визначається морфологічною природою і лексико-граматичними властивостями вербалізованих елементів структури, а також характером перерваних синтаксичних зв'язків та відношень і т. ін. Наприклад: – А по смерті... По смерті в усіх доля однакова (Р.Федорів). У наведеному прикладі НР "А по смерті..." представлено прийменниково-субстантивним комплексом у значенні обставини часу. Інші члени речення не вербалізовані в результаті порушення цілісності обставинних семантико-синтаксичних відношень та розриву підрядного синтаксичного зв'язку.

За структурними ознаками предикативного центру розрізняються такі основні типи НР: двоскладні та односкладні. Двоскладними НР вважаються тоді, коли у структурі предикативного центру наявні два головні члени – підмет і присудок, а односкладними – НР з одним головним членом. Наприклад: – Виходжу, знаєте, до льоху, нічого собі не думала. Там ще трохи яблук загнило і думала: переберу їх та повідкидаю гнилі. Вступила, чуєте, аж у тому, другому, льошку раптом переді мною мигнув Демко. Блідий, страшний. Його нагнав величезний німець і втенидив йому... (Двоскладне НР.) Боже, Боже!.. Не можу цього казати. Не можу, люди мої. Не маю сили... Я крикнула і впала... (У.Самчук); Пишу про... (Односкладне НР.) Пишу про все, що стосується цієї справи (Із газети).

Двоскладні НР класифікуються на підвиди відповідно до типів присудка. У межах цього виокремлюються: 1. НР із дієслівним присудком: а) з простим дієслівним присудком. Наприклад: – А я йому й відповідаю... Латочка став на коліна, одне око в нього ще дужче примружилось, друге засвітилося недобрим вогнем, лице зробилось знуцально-насмішкуватим (Г.Тютюнник); б) із складеним дієслівним присудком. Наприклад: – Мамо... я вам маю сказати... – А що там, Гафійко? (М.Коцюбинський); 2. НР із складеним іменним присудком. Наприклад: Я в д о х а. Що? За того старця, що нічого не має й чужою стравою живе? П и л и п. Як нічого? А млин, а поле – то ж... Я в д о х а. Хіба ж то його? (І.Карпенко-Карий).

Важливою рисою односкладних НР, як і будь-яких інших односкладних речень, є наявність у їх структурі є лише одного головного члена речення.

Односкладні НР поділяються на кілька підвидів відповідно до типів головного члена речення та його морфологічної форми. Серед них виділяємо: 1. Дієслівні НР: а) означено-особові: – Радіє серце моє, – почав князь Святослав, – що кличе тебе Новгород – верх нашої землі. Мабуть, ти сам ще не знаєш, що це за земля і куди ти їдеш. Тоді слухай, сину... (С.Скляренко); б) неозначено-особові: – Нащо вони вбили того Олександра? Скасував кріпосне право, дав людям волю. Мали дякувати... – Тиранів дякувати? (В.Врублевська); в) безособові: ... – Я не можу взяти участі у будь-яких процедурах, пов'язаних із захистом вашої дисертації, з суто формальних причин: ми з вами ведемо спільні дослідження, впроваджуємо вакцину. Правилами ВАК заборонено... – Я думав про це, – зупинився Жадан. ... (Ю.Щербак); г) інфінітивні: – А то ж заклятий хліб. З'їсти такий хліб і... (У.Самчук); 2. Іменні НР. В межах цієї групи виділяємо називні речення. Вони трапляються дуже рідко. Прикладом таких речень є наступне: – Україна... Україна... Укра... А хіба Дніпро не Україна? (Р.Федорів).

За наявністю чи відсутністю другорядних членів речення НР поділяються на поширені і непоширені, або на "елементарні" і "неелементарні", причому "на тлі непоширених (елементарних) простих речень вирізняються поширені (неелементарні) прості речення" [1, 107].

Поділ будь-якого речення на елементарне або неелементарне пов'язаний із поділом членів речення на головні і другорядні. Він відбиває дві принципово різні мовленнєві реалізації речень як одиниць мови: непоширене речення втілює граматичний мінімум речення, а поширене – його розширену структуру, яка, крім головних членів, містить ще й їхні поширювачі.

НР, у структурі яких є лише головні члени (головний член речення у односкладних реченнях), а другорядні матеріально не виражені (тобто або їх не було у речення взагалі, або вони є усіченими), вважаються непоширеними (елементарними). Наприклад: – Чого вам треба? Одійдіть! – Я хочу... Хто

ваш начальник?.. Тільки прошу... я не хотів би... – У нас нема начальника. Ми самі по собі (Ю.Винничук).

НР, у структурі яких наявні головні і другорядні члени речення, вважаються поширеними (неелементарними). Наприклад: – Хто забуває про Русь, а думає тільки про себе, – той наш ворог. – То й мати моя, княгиня... – схилиється до самого вуха княжич Святослав. – Ні! – голосно відповів Асмус (С.Скляренко).

Таким чином, відмінність між непоширеними (елементарними) і поширеними (неелементарними) НР полягає в тому, що непоширені (елементарні) мають у своїй структурі лише головні, обов'язкові члени, які є необхідними для реалізації структурної схеми, а поширені (неелементарні) – і головні, і другорядні, факультативні. Тому останні є більш значущими, багатшими своїм інформативним змістом. Порівняйте: Степан. Пробач... Я сам не знаю... я не смію... (Леся Українка) і – А яке буде наше бачення після всього... Всього того, що ось тут стоїть, на отих картках? (І.Франко).

Традиційно прості речення за наявністю чи відсутністю структурно необхідних членів поділяють на повні або неповні [9, 262 – 283]. Класифікація за цією ознакою речень незакінчених потребує детального аналізу, оскільки у мовознавстві існують суперечливі думки щодо розрізнення НР і власне неповних речень [Див., наприклад, 2, 11 – 14; 4, 153 – 154; 5, 72 – 79].

Ми вважаємо, що НР і власне неповні речення не можна ототожнювати [7, 45 – 47]. Це різні лінгвістичні величини, які мають ряд спільних і водночас відмінних ознак. Не кожне НР може бути неповним, тоді як будь-яке неповне речення може бути незакінченим у результаті переривання чи усічення його семантико-синтаксичної структури. Таким чином, за наявністю чи відсутністю структурно необхідних членів речення НР поділяються на повні та неповні. Наприклад: – Але ж повелителько... – з острахом сказав наглядч, – вони втікачі й повинні... (О.Бердник) (Повне НР.); – І знаєш, "дружина" – це краще, як "жінка" або "супруга", бо "жінка" – то означає "рождающая", "супруга" ж по-українському – "пара волів", а "дружина"... (М.Куліш) (Неповне НР.).

За типом синтаксичного зв'язку та семантико-синтаксичними відношеннями, які існують між частинами поліпредикативної синтаксичної конструкції, НР поділяються на: НР складносурядного типу, НР складнопірядного типу, НР безсполучникового типу та НР складного типу із різними видами зв'язку.

Найбільш поширеними серед них є складнопірядні речення (51,9% від загальної кількості проаналізованих складних речень). НР такого типу вважається різновидом складних речень, основною ознакою яких є синтаксична нерівноправність поєднаних підрядним зв'язком частин, одна з яких, зазвичай остання, залишається незавершеною. Наприклад: – А як вона здивується, коли... От коли б!.. (П.Мирний); – Правовірні мусульмани, правда, нишком перешіптуються, що нечесним шляхом здобув він свої статки, що ніби... Але, ш-ша! Задовгі язика можуть вкоротити (Р.Федорів).

Поширені в сучасній українській мові НР складносурядного типу (їх кількість становить 21,2 % від усіх складних речень, виявлених при дослідженні). Синтаксична конструкція такого типу є різновидом складного речення, яке складається з двох або більше частин, що поєднуються сурядним зв'язком, синтаксично не залежать одна від одної і, як правило, остання частина яких в структурно-семантичному та інтонаційному відношенні зазнає переривання чи усічення. Наприклад: – Але ж вона може образитись, і взагалі я не звик... (М.Івченко); – Біжи лиш, Одарко, по жінок, а я... От, може, Кирило та Панько дадуть підмоги яму копати (Панас Мирний).

До найменш поширеної групи складних НР (10,2% від загальної кількості усіх досліджуваних речень складного типу) належать безсполучникові речення, які є різновидом складних, що налічують у своїй структурі дві або більше предикативні частини, які поєднуються безсполучниковим зв'язком і, зазвичай, остання частина яких відзначається структурно-семантичною та інтонаційною незавершеністю. Наприклад: – Не смійте!.. Не смійте доторкатися! Ви – гадина... Ви – хитра звірюка, у вас серця нема... ви... (Л.Яновська); ...Він наказує, він велить: схилися, скорися, і я поверну тобі назад і небо, й сонце, і море, і солодкий сік винограду. Бачиш, вони в моїй руці. Не скорися, я натисну ледь-ледь... (Ю.Мушкетик).

У межах складного речення виділяються НР з поліпредикативними частинами, які поєднані за допомогою різних видів синтаксичного зв'язку і в яких, як правило, остання частина характеризується структурно-семантичною та інтонаційною незавершеністю (вони становлять 16,8% від всієї кількості аналізованих складних речень.) Наприклад: ... Женщина — не дитина: вона знає, чим може скінчитися для неї кохання, і вона сама відповідає за себе і... Словом мужчина не відповідає за жінчину, а жінчина за мужчину (М.Чернявський); – Ти тримаєшся за Вернерів, бо така сама, як вони, тільки що Станіслав п'є, а ти... (В.Врублевська).

НР виникають як результат парцеляції – "процесу членування єдиної синтаксичної структури речення, що реалізується в кількох інтонаційно-сміслових одиницях мовлення – фразах" [6, 75].

Парцельовані синтаксичні утворення, які утворилися у мовленні в результаті мотивованого членування речення, зберігають особливість семантико-синтаксичного зв'язку частин тієї конструкції, яка розпалася. Збереження відповідного зв'язку вказує на залежність парцелята у постпозиції від

основного речення у препозиції. НР, яке утворюється в результаті процесу парцеляції, завжди розташоване у препозиції (тобто виступає головним у відношенні до наступної парцельованої частини) і пов'язане із парцелятом семантико-синтаксичним зв'язком, на що вказують формальні засоби вираження такого зв'язку: сполучники, граматичні форми головних членів речення, займенниково-співвідносні слова і т.ін. Як елемент, що підсилює ці формальні засоби вираження синтаксичного зв'язку, виступає інтонація. Наприклад: *— Хотів, схопившись, зіскочити, але...* Збагнув, що то був лише страшний сон (І.Грекуляк).

В окремий тип виділяються нечленовані НР (що є результатом майже повної редукції синтаксичної структури того чи іншого простого або складного речення), в яких у формально-синтаксичному плані не можна виділити ні головних, ні другорядних членів речення. Однак у функціонально-семантичному відношенні такі синтаксичні конструкції, як правило, виконують ряд комунікативно-когнітивних функцій.

Синтаксично нечленованими можна вважати ті НР, до яких входять лише сполучники, частки, модальні слова і словосполучення, вигуки, а також лише звертання. Наприклад: 1. Нечленовані НР, які складаються лише із неповнозначних слів: Він ніколи мене не обманить і ніколи мене не осудить. *Тільки, може...* А раптом заєдно Ми у часі і просторі станем? (Г.Гайворонська). 2. Нечленовані НР, які складаються лише із звертань: Порфирій Іванович схопив її скроні, наче хотів остаточно переконатись, і, вдивляючись у дівочі очі, з яких рясно лилися слюзи, шепотів: — Дочечко! *Марусько...* — Але далі говорити не міг, бо слюзи бризнули і з його очей (Б.Антоненко-Давидович).

Дуже близькі до нечленованих є НР, у структурі яких залишилось лише одне повнозначне слово, котре в окремих випадках супроводжується неповнозначними (сполучниками, частками і т.п.). У таких НР самостійними частинами мови виражаються, зазвичай, підмети, означення або обставини. Наприклад: 1. НР, до структури якого входить тільки одне повнозначне слово: ... Обраних волею народу, покликаних оберігати закони й дбати про міць держави. Вершити Божу й народну волю. *Покликаних...* (Ю.Мушкетик); — Так і зі мною. *Офелія...* Бач, вона схожа на тебе. Ти помічаєш це? (Є.Гуцало). 2. Нечленовані НР, до структури яких входять неповнозначні слова у поєднанні із одним повнозначним: — *А я...* — І не договорює Ядзя, дрібоче геть від Роксаниної синьої скриньки на колесах, що парує смачним духом (Р.Федорів); Здається, Київ тут десь недалеко! *А там...* Василько зрозумів усе (П.Воронько).

Таким чином, структурні типи НР — це незакінчені відрізки простих чи складних речень, причому компоненти НР тотожно співвідносні із членами або частинами відповідно простих або складних синтаксичних конструкцій. Однак через недоговорювання (усічення) важливих структурних елементів НР допускаються синонімічні форми при сприйманні їх загального інформативного значення, що тісно пов'язано із лінгвальними та позамовними факторами.

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. — К., 1993. — 368с.
2. Дудик П.С. Обірвані, або незакінчені, речення // УМШ. — 1955. — №4 — С. 11 — 14
3. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. — К., 1973. — 288 с.
4. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. — К., 1992. — 400с.
5. Марич С.М. Особливі форми у творах М.Стельмаха. — К., 1997. — 94с.
6. Марич С.М. Структурні і смислові особливості парцельованих речень — Українське мовознавство. — 1988. — №15. — С. 75 — 78.
7. Пігель В.І. Функціонально-семантична структура незакінчених речень у сучасній українській літературній мові: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. — Івано-Франківськ. 2000. — 188с.
8. Сковородников А.П. Об усеченных предложениях // РЯШ — 1972. — №5. — С. 86 — 90.
9. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К., 1972. — 512с.
10. Хмельський А.З. Прерваные речевые конструкции и неполные предложения // Лингвистические дисциплины на факультете русского языка и литературы. (Матер. семинара преподав. русск. яз. пед. ин-тов Москов. зоны 25 — 26 октября 1971 г.). — М., 1973. — С. 135 — 141.
11. Цой А.А. О так называемых усеченных, или недоговоренных, предложениях // РЯШ. — 1971. — №6. — С. 76 — 79.
12. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. — К., 2004. — 408с.

The article is about the formal-syntactic typology of incomplete utterances. The corresponding types of the incomplete utterances are determined on base of semantic-syntactic relations and syntactic bonds.

Key words: incomplete utterances, syntactic bonds, semantic-syntactic relations, simple sentence, elementary/non-elementary sentence, complex sentence.

УДК 811.161.2'367.4

ББК 81.411.1-22

Людмила Пархонюк, Ірина Пархонюк

АПОЗИТИВНІ СПОЛУКИ З ПОГЛЯДУ СИНТАКСИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ

Стаття присвячена вивченню дериваційної бази апозитивних конструкцій (АК). Автори керуються положенням, що для похідних синтаксичних одиниць, до яких відносяться й не вивчені в цьому аспекті АК, дериваційною базою виступає семантично елементарне речення. Для АК таким реченням є так зване субстантивне речення, що внаслідок трансформації та транспозиції згортається в апозитивний дериват. В статті вперше виділяються та описуються кілька видів апозитивних дериватів залежно від семантичного типу і групи твірної для нього субстантивного предиката, який підлягає апозитивному перетворенню.

Ключові слова: апозитивна конструкція (сполука), субстантивне речення, предикат, апозитивний дериват, дериваційна база, трансформація, транспозиція.

Ідея синтаксичної деривації, висловлена свого часу польським вченим Є. Куриловичем [9, 60-61], виявилась досить плідною для сучасної лінгвістики. Коротко її можна сформулювати так: це утворення похідних одиниць зі зміною їх синтаксичної функції, але при збереженні спільного лексичного значення з твірною одиницею. Вивчення синтаксичних одиниць під таким кутом зору, з одного боку, дозволяє поглибити саме поняття синтаксичної деривації, з іншого ж, розширює її межі, адже при цьому розглядаються всі процеси творення одних синтаксичних одиниць від інших [2, 49]. Особливо вагомим для синтаксичної теорії стало сформульоване під впливом дериваційного та семантичного дослідження словосполучення і речення поняття семантично елементарного речення [4, 31]. На думку І. Р. Вихованця, "семантично елементарними простими реченнями називаються речення, які складаються тільки з одного предиката й зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових лексем" [3, 11].

Елементарні речення служать дериваційною базою для похідних синтаксичних одиниць, які утворюються внаслідок згортання предиката і з огляду на це кваліфікуються як словосполучення чи конструкції, що ускладнюють семантичну структуру елементарного речення. У праці К. Городенської "Деривація синтаксичних одиниць" до таких елементів відносяться конструкції з атрибутивними відношеннями, серед яких виділяються так звані первинні словосполучення — наслідок реалізації семантико-граматичної валентності іменника (*великий сад, дубовий паркет*), вторинні, або невластиво-словосполучення (*школа край села, читати біля будинку*), залежний компонент яких не може мотивуватися валентністю опорного слова, а є результатом редукції дієслівного предиката (*школа [знаходиться] край села*), і проміжні, вторинні за походженням, але валентно мотивовані опорним словом (*приліт птахів - Птахи прилетіли*) [6, 76-77]. Проте незалежно від походження та валентних зв'язків опорного й залежного компонентів атрибутивні конструкції утворюються на базі або редукції предиката (*Школа знаходиться край села - школа край села*), або ж його трансформації (*Душа ніжна - ніжність душі*) чи транспозиції, як на нашу думку (*Сад великий - великий сад*).

Апозитивні ж конструкції (АК) як поєднання двох іменників — різних найменувань одного й того ж денотата (*художник-карикатурист, руки-крила, хірург Ковальчук, озеро Світязь*) семантично близькі до атрибутивних. Однак ні в цитованій праці, ні в українській синтаксичній теорії взагалі вони в дериваційному аспекті не розглядаються, хоч займають (це показують наші спостереження) помітне місце в семантичній структурі ускладненого речення. Як можна припустити, АК також є наслідком транспозиції предиката (*Ковальчук-хірург - хірург Ковальчук*) чи навіть його редукції (*поїзд, який іде з Києва до Львова - поїзд Київ - Львів*). Цілком очевидно, що дериваційною базою типових інваріантних АК є речення, які прийнято називати за частиномовною належністю предиката субстантивними [11, 148], тобто речення на зразок 'Ковальчук - хірург'. Необхідно лише з'ясувати, які саме моделі таких речень здатні до перетворення в АК і які семантичні групи субстантивних предикатів можуть трансформуватися в апозитиви, що і є завданням пропонованої праці.

Зупинимось спершу на семантичній класифікації предикатів. Найбільш переконливою нам видається класифікація, започаткована ще Арістотелем [див.: 12, 122-134], у якій виділяється три основних семантичних (вони збігаються з логічними) категорії предикатів, а саме: сутності, стану, відношення. Субстантивні предикати переважно належать до першої категорії — сутності.

Розглянемо субстантивні речення — твірну базу АК. Ці речення побудовані за типовою моделлю 'Ковальчук - хірург': перетворення, отже, зазнає лише вихідна форма парадигми, яка має значення реальної модальності теперішнього часу, що виражається в цій формі імпліцитною реалізацією зв'язки *бути - є*.

Втрата предикативності — ось у чому виявляється сутність перетворення субстантивного речення в АК. Синтаксичний механізм такий: предикативний іменник переміщується вліво, у присуб'єктну позицію, при цьому втрачається зв'язка *є*, хоч вона здебільшого формально імпліцитна. Внаслідок цього, звичайно, змінюється синтаксичний зв'язок: координація переходить у кореляцію — основну форму підрядного зв'язку в апозитивних сполуках. Однак апозитивний дериват зберігає семантику твірної для нього одиниці — субстантивного речення. Це значення тотожності. Формально-граматична будова також спрощується, проте спрощення не стільки кількісне (два матеріально виражені компоненти все-таки зберігаються), скільки якісне (імпліцитна зв'язка зникає і якісно змінює конструкцію), зазнає зміни, як вказувалося вище, і синтаксичний зв'язок. Включає ж механізм трансформації базової одиниці словопорядок іменникових компонентів, що є визначальним для утворення типових апозитивних дериватів. Саме лівобічне переміщення предикатного іменника і переводить конструкцію на зразок 'Ковальчук - хірург' із субстантивного речення в апозитивне словосполучення *хірург Ковальчук* з опорним компонентом *Ковальчук* та залежним, апозитивним, *хірург*. Отже, в основі описаної у формально-граматичному аспекті трансформації типового субстантивного речення — транспозиція в широкому розумінні цього терміна [див.: 10, 85-86].

Що ж до семантичної структури, то її трансформація виявляється в тому, що предикат субстантивного речення, переходячи у здебільшого лівобічний, додатковий до основного, актант, втрачає

властиве йому значення сутності, зате виразніше проявляє значення тотожності (у базовій одиниці воно було супровідним, одним із тих, якого логічно вимагають предикати сутності). У похідній же одиниці – апозитивному дериваті – значення тотожності стає головним, супровідними до якого виступають різні кваліфікативні значення: конкретизація, характеристика, оцінка тощо.

Простежимо, які семантичні групи предикатів категорії сутності можуть зазнавати апозитивного перетворення, оскільки є певний зв'язок між семантикою предикатів і їх трансформаційно-транспозитивними потенціями. Як зазначалось вище, субстантивні предикати переважно належать до мовомисленневої категорії сутності і тому їх пропозиційна функція полягає у віднесенні суб'єктного актанта до того чи іншого класу предметів на основі тотожності. Тотожність буває реальною (узуальною) й оказіональною. Реальна зумовлена існуючою в дійсності і відображеною в мові таксономією предметів і їх назв. Оказіональна виникає в індивідуальному мовомисленні внаслідок здійснюваних мовцем видимих лише йому асоціативних зв'язків між відомим (суб'єктний актант) і пізнаваним (предикат). Крім того, серед субстантивних предикатів є незначна частина іменників, у яких відсутнє денотативне значення, бо вони мають одноозначковий сигніфікат і через це “зовсім не пристосовані для денотації” [1, 4]. Це предикатні знаки першого виду, за класифікацією Н. Д. Арутюнової [там же, 4], і хоч серед таких названі лише дієслова та прикметники, нема підстав не зараховувати сюди похідні від них іменники на зразок *пакса, пустун, красень, велетень*. Як похідні одиниці, вони, за висловом І. Ковалика [8, 94], зберігають властиву для твірних одиниць атрибутивну чи агентивну семантику, пор.: *Лось красивий – красивий лось: Лось – красень – красень-лось*. Отже, усі субстантивні предикати сутності можна поділити на дві семантичні групи: тотожності й атрибутивності, з поділом перших на предикати узуальної та оказіональної тотожності.

Субстантивні речення з предикатами узуальної тотожності як дериваційна база АК

Семантику узуальної тотожності мають предикати, які приписуються суб'єктним актантам, що входять до одного класу чи групи предметів із приписуваними. При цьому велике значення має те, до якого розряду відноситься суб'єктний актант – загальних чи власних назв, тому їх варто розглядати окремо.

Конструкції із суб'єктним актантом – загальною назвою

У таких субстантивних реченнях позицію суб'єктного актанта здебільшого займає іменник – родова назва або назва ширшої групи предметів, предикатний же субстантив є назвою видового поняття або ж вузької групи предметів, тобто в актантного і предикатного іменників різнооб'ємні екстенсionali. Тому предикат цього типу має семантику включення (*Учитель – фізик; Студент – третьокурсник; Фірма – посередник; Камера – морозильник; Син – програміст; Мати – узбечка* і под.), яка при перетворенні конструкції в апозитивну стає конкретизуюче-кваліфікуючою: *учитель-фізик, студент-третьокурсник, фірма-посередник, камера-морозильник, син-програміст, мати-узбечка* і под. При трансформації не відбувається переміщення компонентів: зникає лише зв'язка (переважно імпліцитна) та змінюється синтаксичний зв'язок. Зауважимо, що сама твірна конструкція має, порівняно з апозитивним дериватом, дещо штучний характер, адже більш звичним для мовної практики є якраз останній. Причому він сам нерідко зазнає подальшого семантико-синтаксичного згортання до універба – одиничного, у нашому випадку відапозитивного, іменника, що має значення всієї апозитивної сполуки: *фізик, третьокурсник, посередник, морозильник, програміст, виробник, замовник, відмінник, заочник* і под.

Конструкції із суб'єктним актантом – власною назвою

У позиції суб'єктного актанта таких конструкцій використовується власне особове ім'я людини (антропонім), частіше це прізвище, рідше – ім'я: *Ковальчук – хірург; Богдан – фермер*. Семантика предиката в цій конструкції визначається соціальною, професійною чи ситуативно-релятивною функцією суб'єкта. Той самий суб'єкт, позначений антропонімом, може виконувати і реально виконує декілька соціальних, етнічних, ситуативних і под. ролей. Скажімо, хтось *Ковальчук* може бути водночас чи в конкретному дискурсі *хірургом, заввідділу, українцем, учасником(чогось), сином, батьком, чоловіком, земляком, тернополянином, призером, лауреатом, колекціонером, пасажиром, водієм, співрозмовником* тощо. Власне ім'я само по собі, крім імен визначних людей, не інформативне, отже, предикат у таких конструкціях містить необхідну інформацію про суб'єкт на основі семи тотожності ‘особа’, котра дозволяє віднести його до того чи іншого розряду соціальних, ситуативних або релятивних особових ролей.

Конструкції цього виду легко згортаються в АК, при цьому обидві одиниці, і базова, і похідна, однаково представлені в мові, можна говорити лише про певну дискурсивно-стильову закріпленість апозитивного деривата: це офіційно-діловий та газетно-інформаційний дискурси передовсім. При транспозиції інформативність колишнього предиката дещо послаблюється, і сполука набуває ознак мовленнєвого власного імені, семантично нерозкладного: *хірург Ковальчук, пасажир Матвієнко, тернополянин Стеців, колекціонер Томусяк* тощо. У дискурсі можливе функціонування універба, однак напрям семантико-синтаксичної компресії залежить від комунікативно-прагматичних чинників та інтенцій мовця. Це означає, що однаковою мірою можливе *колекціонер ‘колекціонер Томусяк’ і Томусяк ‘колекціонер Томусяк’*.

Субстантивні речення з предикатами оказіональної тотожності як дериваційна база АК

Субстантивний предикат у таких реченнях – це слово, вжите в метафоричному значенні, показником чого нерідко виступають модальні порівняльні частки при предикаті, переважно гіпотетичні (*як, мов, немов, ніби, наче, неначе*) або ж інколи залежний іменниковий компонент при предикаті: *Тривога наче пташка; Трави ніби стріли; Вдова як билинонька; Сон немов отрута; Віти – коси дерев; Місяць неначе сапка; Стюардеса мов мадонна; Очі мовби блискавки* і под. Формула перетворення таких речень в апозитивне словосполучення зовні проста. Зокрема, порівняльна частка – формальний показник переносного вживання – усувається разом з імпліцитною зв'язкою. За рахунок цього два оказіонально тотожні (вони стали тотожними завдяки фантазії мовця, його вмінню знаходити подібне у далекому, для звичного бачення асоціативним не зв'язаному) іменники опиняються поряд і таким чином утворюється не просто АК-дериват, а надзвичайно містка та експресивна сполука, перехідна ланка до власне-метафори: *трави-стріли, вдова-билинонька, сон-отрута, віти-коси, місяць-сапка, очі-блискавки*. Ще більшого ступеня виразності набуває така АК у випадку інверсії апозитивного компонента: *пташка-тривога, мадонна-стюардеса, лампадки-зорі, зірниця-очі, племін-слово*.

Додамо, що дериваційною базою для цього виду АК можуть служити й розгорнуті речення на зразок «*Місяць подібний до сапки*», «*Місяць здається сапкою*», у яких порівняльно-гіпотетичний елемент – лексично повнозначний. Однак порівняно із конструкціями субстантивного типу вони цілком нейтральні і тому в поетичному чи публіцистичному дискурсі, де переважно функціонують і наведені вище базові одиниці – субстантивні речення, і їх апозитивні деривати, виглядають і сприймаються як штучні або ж архаїчні утворення.

Субстантивні речення з предикатами атрибутивної семантики як дериваційна база АК

Предикати цього типу – переважно відприкметникові утворення і мають семантику, яку дериватологи визначають як ‘носій ознаки’ [5, 114]. Інакше кажучи, вони зберігають невластиву іменникові атрибутивну семантику і через сигніфікативну природу лексичного значення їх не можна віднести до предикатів тотожності. Це предикати атрибутивності. У субстантивних реченнях позицію предиката можуть займати іменники як власне-атрибутивної семантики, так і атрибутивно-оцінної: в обох випадках це так звані власне-предикатні імена [див.: 1,4]: *красень, хитрун, слабак, дикун, сміливець, дотепник, умілець, заздрісник, дивак, гігант, велетень, чарівниця, майстер, трудівниця, ентузіаст, патріот, хуліган, пустун, забіяка, пакса* і под.

У позиції суб'єкта може використовуватись як загальний, так і власний іменники: *Болільник – хуліган; Петро – хуліган; Жінка – трудівниця; Марія – трудівниця*. Перехід предикативного іменника в апозитивний здійснюється за рахунок зникнення імпліцитної зв'язки, що посилює епітетні властивості іменника: *болільник-хуліган, хуліган Петро, жінка-трудівниця, трудівниця Марія і Марія-трудівниця* та под.

Вкажемо, що оскільки йдеться про предикатні імена, вихідною дериваційною базою можуть слугувати й дієслівні речення: *Маруся плаче – пакса Маруся; Братик пустун – братик-пустун*. Очевидно, що зауваження стосується передовсім віддієслівних предикатних імен і питання, як саме, безпосередньо від дієслівного чи через субстантивне речення, здійснюється трансформація в АК, є складним і потребує спеціального вивчення на достатньому матеріалі.

Отже, дериваційною базою інваріантних АК, які є ядром цього виду словосполучень, виступає субстантивне речення, здатне, відповідно до потреб комунікації і дискурсних умов, згортатися і займати актантну позицію в ускладненому (поширеному) реченні. Формальний і семантичний механізми трансформації чи, частіше, транспозиції субстантивного речення в апозитивний дериват закладено у самій цій одиниці, що сприяє утворенню апозитивних сполук, здавна відомих у мові. У плані ж синтаксичної номінації субстантивні речення й апозитивні сполуки є одиницями, які дослідники називають кореферентними [див.: 7, 23].

Описані апозитивні деривати складають ядро АК, периферію ж становлять деривати не тільки субстантивних, а й інших речень чи сполук, що може бути предметом окремого розгляду.

1. Арутюнова Н.Д. Логико-коммуникативная функция и значение слова // Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Яз.рус.к-ры, 1999. – С.1-94.
2. Белошапкова В.А. О понятии синтаксической производности // Рус.яз. за рубежом. – 1983. - №7. – С.49-53.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.:Либідь, 1993. – 368с.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук.думка, 1983. – 219с.
5. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук.думка, 1991. – 191с.
6. Грещук В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 206с.
7. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 335с.
8. Ковалик І. Питання слов'янського іменникового словотвору. – Львів: Вид-во Львів.ун-ту, 1958. – 153с.
9. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая: К теории частей речи // Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр.лит-ры, 1962. – С.57-70.
10. Никитевич Л.М. Основы номинативной деривации. – Минск: Вышэйшая шк., 1985. – 157с.
11. Слинсько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – 670с.
12. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика. – М.: Наука, 1981. – 360с.

The article deals with the derivational base of invariant appositive constructions. Appositive constructions are formed from transformation of substantival sentence with predicate of category of essence into combination of words. The authors describe some types of substantival predicates: predicates of usual and occasional identity, attributive predicate. The analysis of appositive derivatives depends on it.

Key words: appositive construction, appositive combination, substantival sentence, predicate, derivational base, transformation, transposition.

УДК 811.161.2'37

ББК 81.2. Ук-2

Володимир Барчук

СТРУКТУРА СЕМАНТИКИ ІНТЕРВАЛУ

У статті осяється обґрунтування категорії інтервалу у співвідношеннях та зв'язках із категоріями аспектуальності, темпоральності, акціональності, виду. Встановлено історичну та семантико-функціональну зумовленість місця і ролі інтервалу в системі дієслівних значень. Визначено структуру семантики інтервалу і подано її загальну характеристику.

Ключові слова: темпоральність, інтервал, вид, аспектуальність, акціональність, роби дії.

У структурі темпорального значення дієслова семантика інтервалу виявляється як внутрішня іманентна ознака дії*. Інтервал як граматичне значення близький до значення онтологічного часу в денотативному вияві; це кваліфікатор безвідносної темпоральності дії в її об'єктивному розгортанні. Натомість час морфологічний і таксис є зіставними темпоральними характеристиками: час виявляється через співвіднесення дії з моментом мовлення (абсолютною, статичною у граматичному сенсі константою), а таксис через співвіднесення з моментом іншої дії (відносною, динамічною точкою відліку).

Особливістю темпорального значення інтервалу є те, що воно визначається морфемною структурою дієслівної основи, а лексико-граматичний його характер виявляється через словотворчий потенціал афіксів. Отже, характеристика вираження значення інтервалу не зумовлюватиметься безпосередньо лексико-граматичною таксономією дієслів за семантичними типами дій, а глибинною, внутрішньою семантичною структурою, на рівні якої ідентифікується морфологічний статус дієслова.

Таксономія дієслів опирається на спектр лексико-граматичних ознак, які з погляду граматики є додатковими і визначаються на морфемному та можуть уточнюватися на синтаксичному рівнях. Проблема встановлення цієї дієслівної семантики зумовлена необхідністю врахування лексичних, граматичних (морфолого-синтаксичних) і прагматичних чинників та визначення системних концептуальних засад інтерпретації. Визначаючи семантику як лексико-граматичну, не виводимо її за межі граматики, а вказуємо на опозиційність суто формальну у способі вираження. По-друге, ця семантика повинна входити в ієрархію граматичних категорій і не може бути інтерпретована поза її межами. По-третє, слід розмежовувати (а це має відбиватися на системній типології) власне дієслівні (морфологічні), морфолого-синтаксичні, інтерпарадигматичні та загальнономовні семантичні модифікації. Очевидно, що задовільно можуть бути описані в межах граматики морфологічні і морфолого-синтаксичні компоненти семантичної структури об'єкта, а також може бути встановлено більш-менш чітку їх системно-структурну типологію; два інші компоненти можуть бути інтерпретовані принагідно як такі, комплексний аналіз яких перебуває за межами рівня опису. Насамкінець, для досягнення адекватної моделі семантичної структури дієслова, неприпустиме змішування категорій та структурних рівнів, бо множинність та варіантність семантичних модифікацій вимагає чіткості і навіть аксіоматичності вихідних концепцій. Такі засоби вимагають розв'язання низки проблем, зумовлених чисельністю та непослідовністю (неузгодженістю) окремих концепцій.

При переході граматики в сферу семантики і водночас до компетенції функціонального аналізу, очевидно, спрацював механізм впливу нового горизонту дослідження: перспектива і багатогранність поля пізнання зумовила множинність варіантів опису і принципів інтерпретації. Ця різноманітність з'явилася (і з'являється) як прояв доконцептуального етапу пізнання об'єкта. Науковість і об'єктивність може забезпечити адекватно до мети і завдань розвинений методологічний, термінологічний та концептуальний (аналітико-процедурний) апарат. Інакше кажучи, необхідно знати, як, що і на яких засадах пізнається. Феномен мови (її фрагменти) в межах навіть мінісистеми водночас всебічно відбити неможливо, бо ми не можемо виразити мовою те, що саме виражає себе в ній [5, 42]. Якщо ми впроваджуємо основне поняття, то воно має бути виражене в усіх зв'язках, у яких воно взагалі виступає [там само, 60]. Інша причина контроверсійності – бажання охопити водночас весь об'єкт.

Отже, необхідно чітко дотримуватися процедури відображення. Основна її форма – рух по ієрархічній драбині, який виключає змішування і підміну понять. Очевидно, що звуження семантики

* Тут термін внутрішня темпоральна ознака не збігається з поняттям внутрішнього часу та тим змістом, який вкладає в нього Ю.С. Маслов, пов'язуючи “інгерентну властивість дії” з аспектуальністю через змішування понять результату (аспектуальної характеристики) і межі (темпоральної характеристики) (див.: Маслов Ю.С. К основам сопоставительной аспектологии // Вопросы сопоставительной аспектологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. – Вып.1. – С.4-44).

збільшить кількість семантичних модифікацій в межах граматики і особливо на синтаксичному рівні; не всі граматичні значення перебувають в опозиційних відношеннях. Завданням дослідників є створення таких моделей інтерпретації загальнокатегоріальних значень і виявлення таких рівнів абстракції їх опису, які б дозволили в межах однієї категорії об'єднати доволі різнотипні внутрікатегоріальні протиставлення значень, тобто не тільки опозитивні, а й неопозитивні і градуальні [7, 133].

Таке розлоге теоретичне обґрунтування засад дослідження структури семантики інтервалу в межах категорії темпоральності зумовлене усталеними в граматичній традиції суперечливими концепціями базових дієслівних категорій, перш за все аспектуальності і виду, а також темпоральності, часу, акціональності та понять зовнішньої та внутрішньої семантики дієслова.

Функціональний аналіз дієслова виявляє спектр ознак дії, які визначаються як акціональні типи (А. Загнітко), роди дії (К. Городенська), способи дієслівної дії (РГ-80). Проблема віднесення акціональних значень дієслова зумовила пошук категорії, яка б включала т.зв. внутрішню характеристику дії. Поділ на внутрішню та зовнішню семантику зумовлений віднесеністю значення до семної структури дієслівної основи чи до спрямованості його на денотативно-предикатну ситуацію. Денотативно-предикатна ситуація характеризується категорією часу. На внутрідієслівному рівні через відсутність категорійного обґрунтування темпоральної семантики пошук завершився не почавшись: загальнодієслівне значення виду як вияв категорії аспектуальності – єдина внутрідієслівна категорія (О.М. Пешковський, Ю.С. Маслов, О.В. Бондарко, А. Загнітко). Однак темпоральна семантика акціональних типів дієслів очевидна. Тоді дається обґрунтування внутрішнього часу і приписується його до видової семантики. Навіть при опрацюванні граматичної теорії очевидна суперечність не викликає застережень: “Безперечно, будь-яка ситуація існує і розгортається в часі, що послідовно відбивається семантикою часових форм. Видова семантика відносно незалежна від часової і перетинається в синтагматиці. Вид пов'язаний з внутрішньою темпоральністю дії, стану, час характеризується дійктивною темпоральною локалізацією дії або стану” [8, 211-212]. Не викликає застережень у самих фундаторів видоцентричної концепції факт, що “у німецькій мові, як і у французькій, немає виду як самостійної граматичної категорії”, зате “обмеженість/необмеженість дієслова є одним із визначальних факторів аспектуальної характеристики дії” [3, 15]. То чи лежить в основі так широко окресленої аспектуальності значення виду? Чи, можливо, ця аспектуальність є акціональністю, що ґрунтується на темпоральній ознаці дії, яку виражає інтервал?

Як наслідок, внутрішній час пов'язується із видом: “часові стосунки всередині самої ситуації становлять її внутрішню темпоральність і виражаються граматичним значенням доконаного і недоконаного виду” [8, 212]. Пристосовуючи семантику виду до акціональних типів та внутрішнього часу, дослідники розв'язують проблему сутності видової семантики. Пошук семантичної основи видового значення привів до усталеного твердження, що в основі виду лежать ознаки цілісності/нецілісності [12, 309] та обмеженості/необмеженості дії внутрішньою межею [14, 583]. Однак вид характеризує дію з погляду результативності і не визначає таких її ознак, як неподільність і членованість дії чи опозицію цілісності / нецілісності дії. Про це свідчить сучасний статус в граматичній системі категорії виду, який в основному втратив лексико-семантичні ознаки і повністю граматикувався. Формально-видова парадигма свідчить, що засоби творення виду через наскрізність видотворення (від будь-яких основ у будь-якому напрямку) вузько спеціалізовані, асемантизовані; значення, які надають окремі морфемні дієслівним словам, беручи участь у творенні акціональних типів дії, щодо видового можуть кваліфікуватися як омонімічні.

Типологія акціональних ознак ще більш суперечлива. По-перше, не слід отожднювати функціональні особливості дієслівних основ в аналітичних і синтетичних мовах. По-друге, не можна змішувати дійктивні ознаки дії із внутрішньою семантико-граматичною структурою. Так, скажімо, мутативний аспект дії (типу *в'янути, зростати, біліти* і под.), номінативний або демінутивний (пом'якшувальний) не можуть належати до акціональних типів, оскільки не характеризують внутрішньограматичну ознаку дії. Це семантичні класи дієслів за характером лексичного значення [15, 325-330], яке перебуває в сфері загальнолінгвістичної семантики і може аналізуватися на рівні загальнономорфемному, а не дієслівної категорійної системи. Лексико-семантична типологія дієслів індеферентна до акціональних типів дії (пор.: *сохнути – пересохнути – поперешихати – перешихати – підсихати; біліти – відбіліти*).

Історично роди дії як лексико-граматична категорія засвоєні спільнослов'янською (праслов'янською) із праїндоевропейської епохи [9, 280]. Навіть більше, сучасною українською мовою успадковані засоби і способи вираження основних реліктових родів дії, а розвиток семантики дієслова відбувався в основному у зв'язку із розвитком префіксації [9, 280-281]. При цьому префіксація, безсумнівно, впливала і визначала зрушення у формально-семантичній структурі усіх граматичних категорій дієслова, зокрема категорії темпоральності та виду.

Однак очевидно, що нові лексико-граматичні значення формуються на основі дієслівної семантики, яка може бути означена як дійовість. Її розгортання ґрунтується на значенні моменту дії, її проміжку, тобто на значенні інтервалу [1, 131-132]. Такі семантичні показники, як означеність / неозначеність дії, її спрямованість, кратність чи тривалість, а пізніше (з розвитком префіксації) і

починальність, закінчуваність, обмеженість в основі своїй мають значення моменту дії, її проміжку. Слід пам'ятати, що видове значення є набутих та накладених на давнє протиставлення за тривалістю / однократністю [9, 281]. Творення нових лексико-граматичних типів родів дії відбувається на основі давньої взаємодії загальнограматичних категорій, як-от: інтервалу, кількості (кратності), так і нової, зумовленої розвитком граматичної системи та афіксації, – результативності, суб'єктності, об'єктності, локативності (в тому числі диференціація за напрямком дії). При цьому за ознакою результативності формування семантики дієслів відбувається у двох напрямках: кількісно-результативного значення на основі модифікації інтервально-кратної семантики (типу *набігатися, вийти, вистраждати*) та власне результативного (безвідносного до особливостей дії, типу *пекти – спекти*). Якщо кількісно-результативне значення формує парадигму родів дії, то власне результативне (не темпоральне в своїй основі, а наслідок протиставлення неозначених / означених дієслів, які в нових умовах корелюють за доконаністю/недоконаністю дії), цілковито граматикалізуючись, формує видову парадигму аспектуальності. Отже, в українській мові зберігається двоє значення результативності дієслів – лексико-граматичне та граматичне, тобто акціональне та аспектуальне. Використовуючи часто одні й ті ж морфологічні засоби акціональна та аспектуальна семантика можуть накладатися (напр.: *робити – зробити* (аспектуальність), *бігати – вибігати, просити – випросити* (аспектуальність та акціональність). Наявність постійної аспектуальної семантики зумовлена цілковитою граматикалізацією категорії, її парадигматичною наскрізністю.

На певному етапі лінгвістика не оперувала категоріями загальномовного та граматичного рівнів диференційовано, не цілком визначено було онтологічне та мовне в семантичній структурі лінгвальних знаків різних рівнів. Так, використовуючи термін вид для типології дієслів та розмежовуючи доконаний / недоконаний види як граматичне значення, вчені використали його для позначення лексико-граматичних родів дії спочатку понятійно, а згодом теоретично контамінуючи його з аспектуальністю [див.: 11; 10].

Правда, І. Ковалик помічає цю методологічну хибу: “Многочисленність дії аж ніяк не виключає поняття її доконаності чи недоконаності. Многочисленні дієслова можуть позначати повторювану дію як доконану, так і недоконану. На наш погляд, було б корисним ввести в систему граматичної термінології надрядні терміни: “вид кількісний” для позначення многочисленних дієслів та одноразових дієслів та “вид якісний” для позначення всіх інших якісних видових значень дієслів”. І далі: “В системі якісного виду дієслів можна виділити ще низку підрядних парних типів його різновидностей (доконаний – недоконаний, довготривалий – короткотривалий)” [10, 6].

Правда, згодом термін вид щодо акціональності було замінено в русистичі на “способы глагольного действия”, однак залишилась інтерпретація: “З категорією виду тісно пов'язані лексико-граматичні розряди дієслів, названі способами дієслівної дії” [14, 596].

Ця тенденція, чи радше інерція, рухає й українську граматичну думку. При розгляді т.зв. словотвірної природи категорії виду та категорії родів дії, виділено модифікаційно-видові та мутаційно-видові підвиди аспектуальних пар серед способів дієслівної дії [див.: 16, 117]. Правда, К. Городенська вказує, що “видові пари і дієслівні роди розрізняються характером лексико-семантичних співвідношень”, однак все ж пов'язує дієслівні роди із видом через визначальну властивість саме видових граем: дієслова доконаного виду, що не співвідносяться за видовою ознакою з безпрефіксними дієсловами недоконаного виду, є одновидовими доконаного виду, і саме на їхній основі переважно формуються дієслівні роди” [4, 235]. Не цілком однак визначеною є вказівка “переважно”. А як кваліфікувати ті роди дії, що не формуються на основі одновидових дієслів доконаного виду?

Ця проблема виявляється надалі в процесі типології та опису дієслівних родів. Але очевидно, що в основі змішування виду і акціональних дієслівних типів лежить згадана теза про базову семантико-понятійну ознаку аспектуальності – обмеженість /необмеженість та у зв'язку з цим цілісність /нецілісність: “обмеженість дії межею означає обмеження дії абстрактною, внутрішньою межею, що виявляє дію як цілісний акт, на відміну від вираження дії чи процесу в його тривалості і повторюваності” [14, 583].

Як зазначалось, вид сформувався історично на основі та у зв'язку і через кореляцію із означеними / неозначеними дієсловами та родами дії. При формуванні теоретичної бази акціональності та аспектуальності відбуваються змішування та накладання понять, оскільки вид, виведений з акціональності, продовжує пов'язуватись з родами дії [9, 276]. Це наслідок того, що видові приписується динамічна ознака [15, 337]. Як же тоді дієслово виражало динамічну ознаку до оформлення категорії виду? На наступному етапі вид починає інтерпретуватись через акціональні ознаки і, насамкінець, акціональність визначається похідною від аспектуальності.

Отже, в основі зазначеної інерції лежить кваліфікація виду за цілісністю / нецілісністю дії чи стану. Однак в основі аспектуальності лежить семантична ознака дії з погляду результату: дія доконана – результативна, дія недоконана – нерезультативна. Ні момент, ні проміжок дії у дієсловах за видовим протиставленням не виражено; пор.: *У молоді роки Микола Петрович працював учителем* – дія не є цілісною, вона не має внутрішньої межі? Дія до межі індеферентна, бо в основі семантики виду немає дійовості: *працювати – відпрацювати* – субстантивне дієслово; *хід-прихід* – дієслівний (віддієслівний)

субстантив, у якому немає ні ознаки цілісності, ні обмеженості, але можна ототожнити ознаку результату.

В майбутньому Микола Петрович відпрацює вашу послугу – дія є цілісною, вона має внутрішню межу? Ні, хоч перша дія не позначає результативності, друга позначає. Якби семантика виду включала такі комплексні ознаки як цілісність та межа, вона б не була наскрізною, а вид би не був універсальною дієслівною категорією, бо цілісність і межа дії залежить від лексико-граматичного типу дієслова, що її позначає, а видотворення ще у спільнослов'янську епоху перетворилося зі словотворчого засобу у формотворчий [9, 276], а на час утворення староукраїнської літературної мови дієслівний вид був уже цілком сформованою категорією [6, 238].

У трактуванні акціональних типів дієслів втілено за традицією вицентричну концепцію дієслова; це відбувають праці з граматики не тільки теоретично, а й структурно: як правило, категорія виду розглядається першою [див. вже зазнач. праці]. Правда, теоретичне обґрунтування в одних випадках здійснюється коректно, не аксіоматично, із врахуванням суперечностей концепції, що дає перспективи розвитку теорії дієслова. Наприклад, Н. С. Авілова (РГ–80) зазначає, що з категорією виду тісно пов'язані лексико-граматичні розряди дієслів, названі способами дієслівної дії [14, 596], а визначення самих способів дієслівної дії відбувається на семантико-словотвірному рівні, як „групувань дієслів, в основі яких лежать формально виражені модифікації (зміни) значень безпрефіксних дієслів з погляду часових, кількісних і спеціально результативних характеристик” [14, 596]. Далі обґрунтовується суть зв'язку між категорією виду та способом дієслівної дії, яка виявляє на морфологічному рівні зіставлення видових значень і значень акціональних, однак визнано, що “різні способи дієслівної дії з погляду можливості утворення видової пари ведуть себе по-різному” [14, 596]. Отже, тут способи дії розглядаються як словозміни за семантичними типами морфологічні одиниці, а цей вузький підхід дає можливість продовжити пошуки загальнотеоретичної інтерпретації цієї дієслівної семантики та встановити її місце в системі дієслівних категорій.

В іншому випадку абсолютизують окремі концепції, через що відбувається механічне змішування типологічно різних та різнорівневих понять. Так, визнаючи за О. М. Пешковським [див.: 13, 105] “ядерність дієслівного виду у характері перебігу дії і розподілі дії в часі”, А. Загнітко за О. Бондарком визначає категорію виду як компонент функціональної системи аспектуальності, “яку також репрезентують різноманітні акціональні значення” [8, 217]. Однак очевидно, що таке розуміння виду не збігається з його дійсним трактуванням у сучасній українській граматиці, в тому числі самим автором, не відповідає історії формування дієслівних категорій, а об'єднує усі різновиди дієслівної семантики безвідносно до рівня її вияву та місця в системі дієслівних категорій. Це підтверджує наведена типологія аспектів дій [8, 221-222]. При цьому визнається, що “надзвичайно складною і суперечливою проблемою є класифікація аспектів дій” через відсутність єдиного логічного принципу їх виділення [8, 223]. Не випадково, що така непослідовність виявила глибокі суперечності окремих тез: “Аналіз міжрівневої міжкатегоріальної взаємодії виду і акціональності розкриває механізм функціонування макрокатегорії аспектуальності” [8, 223]. При цьому А. Загнітко визначає, що в сучасній українській лінгвістиці спосіб, час і вид визнаються окремими морфологічними категоріями [8, 226], однак стверджує, що вид і час ґрунтуються на темпоральності [див. поклик. на с. 3]. Як різні категорії можуть мати єдину семантичну основу?

В основі виокремлення морфологічного класу дієслів лежить категоріальне (частинимовне) значення дійовості. Об'єктивація цього значення відбувається через усвідомлення тривання дії, процесу, стану, в основі якого лежить семантика інтервалу – моменту або проміжку дії. Цей момент дії орієнтований не на вираження того, що відбувається між діями (їх актами) (лінгвально це ніяк граматично не об'єктивується), а на вираження самої дії чи проміжку з погляду її тривання як такої, що почалася, здійснюється, завершується, повторюється, є одномоментною та под. Це значення об'єднує усі слова класу дій і є за природою темпоральним, тобто пов'язаним об'єктивно з онтологічним часом як базою ментально-світоглядного феномена людини – носія мови. Українська мова як слов'янська індоєвропейська має інтерлінгвальні та етнолінгвальні темпоральні форми та значення. Свої особливості українська мова виявляє в засобах, способах та структурі семантики інтервалу. Визначивши загальнограматичний та загальнолінгвістичний статус надкатегорії темпоральності, необхідно термінологічно окреслити співвідношення базових понять. Темпоральність – загальне універсальне значення граєми, що виявляється в семі тривання, іманентно властивій кожному дієслову. Об'єктивно темпоральність виявляється як лінгвальна інтерпретація онтологічного часу в усіх його сегментах. Лінгвістичний термін час означає лінійну морфологічну темпоральність [див.: 2].

За І. Б. Долініною в центрі класифікації граматичної категорії має знаходитись мовець, який визначає сутність і аспект характеристики мовного елемента в системі. З цього погляду розмежовується три типи категорій: 1) мовець характеризує відношення між одним із номінаційних аспектів і об'єктивною дійсністю; 2) мовець характеризує власне ставлення до факту; 3) мовець характеризує відношення одного факту до іншого [7, 136].

Таким чином, у структурі категорії темпоральності – інтервал – час – таксис – інтервал є категорією, значення якої орієнтоване на вираження відношення між мовним знаком та дійсністю, хоч включає водночас і

відношення мовця до повідомлюваного факту. Реально морфологічний час виявляє перш за все ставлення мовця до факту, оскільки мовець об'єктивує позицію відліку – момент мовлення, хоч водночас і відбиває факт як вияв об'єктивної дійсності (цілком граматикалізований морфологічний час водночас сприймається як співвіднесений з онтологічним) [див.: 2, 47]. Таксис відображає відношення між ознаками, однак участь мовця виявляється як інтерпретація цих відношень.

Акціональність як граматична категорія виражає внутрішню семантику дійовості, тобто семантику інтервалу. Акціональність як лексична категорія позначає цільове (чи наслідково-результативне) значення дії і виражається дієсловом як лексемою: значення зміни (мутації), створення, руйнування і под.

Поєднання двох типів значень при аналізі можливе на міжривневому ярусі при дослідженні загальномовної категорії акціональності; такий аналіз не може бути здійснений окремо в межах граматики чи в межах лексики.

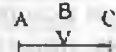
Аспектуальність в сучасній граматиці базується на видовій парадигмі, в основі її семантики лежить результативність як ознака дії. Повна граматикалізація категорії позбавила її безпосереднього зв'язку з акціональною семантикою моменту дії; цей зв'язок виявляється тільки на рівні засобів вираження та акціональних типів.

На основі теоретичної концепції аспектуальності русистів та типології способів дієслівної дії здійснюється аналіз та типологія дієслівних родів дії українськими мовознавцями. Правда, роди дії визначаються як окремі морфолого-словотвірні категорії, при цьому спільну семантичну основу їх достатньо не обґрунтовано, а визначено спільні структурні ознаки та кореляцію з видом [4, 235]. Виділено три групи дієслівних родів одновидових дієслів доконаного виду: часові (фазові), кількісні, результативні [4, 236]. Розглянемо семантичну і морфемну структуру дієслів цих груп.

Часові роди розмежовують починальний, обмежувальний, фінитивний; обмежувальний має два різновиди: делімітативний (коротко обмежувальний) (хоч, на наш погляд, це швидше неозначено обмежувальний) та пердуративний (тривало обмежувальний).

Очевидно, що в основі часових родів лежить семантика темпоральності. Однак чи багато дієслів цієї групи виражають перелічені варіанти значень у чистому вигляді? Оскільки дієслівна основа синтетичної української мови включає водночас спектр поліфункціональних морфем, то виділити в окремій грамемі певне єдине значення дуже складно: *замурликати, закахкати*.

Повернімося до сутності семантики дійовості та інтервалу. Для того, щоб дійовість дієслівної лексики реалізовувала динаміку позначуваної дії як процесу, необхідно, щоб це загальне значення виражало сему тривання, визначаючи дійовість як момент, проміжок дії. Яким чином може бути актуалізована сема тривання? Через кількісне вираження дійовості:

де V – дія, – тривання дії; значок V (дія) вказує, що, наприклад, дія розгортається в просторі ABC на лінії часу в точці B з проміжком AC. Стрілка вказує напрям розгортання дії, але оскільки час односпрямований і незворотний, то в схемі стрілку можна упустити. Слова “рух” і “рухатися” схематично розрізняються як і .

Отже, категорійна семантика дієслова формується двома компонентами – “дійовість” + “тривання”, які є виявами єдиної сутності через семи темпоральності та кількості. Це значить, що в межах граматичної системи української мови виразити дію без включення в значення грамемі сем темпоральності та кількості неможливо. Семи темпоральності та кількості, реалізуючи дійовість як тривалість, є семантичною основою темпоральної категорії інтервалу.

Звідси очевидно, що поділ родів дії на часові (темпоральні) і кількісні є умовним, оскільки дія є кількісно виражена темпоральність. Справді, *курликати* – ітеративна дія; *закурликати* – починальна ітеративна дія. При цьому треба зважати, що доконаний вид дієслова „закурликати” вказує не на результативність усєї дії, а на результативність її початку, тобто починальність дії функціонально домінує в структурі дієслівного значення. Таким чином, функціонально префікс *за-* перш за все фазовий, а вже потім аспектуальний (видовий). Саме багатофункціональність префіксів зумовила суперечності у трактуванні темпоральності та аспектуальності. Однак якби не ця багатофункціональність, то, для забезпечення тих самих семантичних можливостей однофункціональними префіксами, українська мова мала б стати “мовою префіксів”. Исторично первинною функцією префікса була акціональна як більш давня і зорієнтована на саму сутність дії, видова (аспектуальна) – вторинною. Через це вона, з одного боку, наскрізна, з іншого – здатна до нейтралізації. Напр.: *цвісти* – неозначений інтервал; *зацвісти* – означений інтервал: починальність + результативність (док. вид); *зацвітати* – означений інтервал: починальність + ітеративність – результативність (недок. вид) (нейтралізація суфіксом *-а-* вторинного значення префікса *за-* - видового).

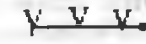
У видоцентричному трактуванні родів дії, що запанував в русистиці і в руслі якого сформовано погляди на аспектуальність в українському мовознавстві, навпаки, стверджується, що „в усіх випадках в конкретних реалізаціях значення док. виду спосіб дії накладає той чи той відбиток на це значення, актуалізуючи ту чи ту його сторону і збагачуючи (підкреслення наше – В. Б.) семантику док. виду додатковими ознаками, які взаємодіють з основними. Те ж явище взаємодії семантики виду і способу дії можна констатувати і в стосунку до недок. виду” (3,13). Однак не визначено, як і чому відбувається однакове

явище накладання значень способів дії на опозиційну видову семантику і „збагачення” цієї семантики. Чи не заперечує ця теза центральність видового значення щодо способів дії?

Дієслова результативного роду позначають або кількісні дії (*наварити, напекти, накришити*), або їх результативність є сурою видовою (*зварити, спекти*).

Підприємтям визначення родів дії повинна бути семантика дієслівної основи. На морфологічному рівні внутрішня темпоральність виражена інтервалом, зовнішня – часом. Отже, в основі лексико-граматичних типів дії лежить значення інтервалу. Акціональні типи, роди дії чи способи дієслівної дії – різні терміни, що вказують на семантику дієслова, яка виявляє себе як семантика інтервалу. В основі семантичної структури категорії інтервалу, як зазначалось, лежить значення темпоральності як момент, проміжок дії та кількості як міра дії, забезпечуючи динамічний характер дійовості. Співвідношення цих семантичних категорій визначає ієрархію та структуру семантики інтервалу. Інтервал на першому рівні типології виявляє два структурно-семантичні різновиди: фазові дії - квантитативні дії.

Домінантою фазових дій є вказівка на початок чи завершення дії. Зрозуміло, що з кількісного погляду така дія має бути ітеративною чи неозначено-кількісною, бо разова дія не підлягає оцінці з погляду початку чи кінця. Напр., *заспівати, заскакати, засвітити*, а також *заспівувати, засвічувати, порушувати, порушити*. Схеми:

Як бачимо, починальність позначають як дієслівні основи доконаного, так і недоконаного виду. На схемі починальність виражена акцентом на початковий момент дії.

Фінитивна дія має таку схему: *відспівати, відскакати, відсвітити*, а також *відспівувати, відсвічувати* (у значенні “останній проміжок часу” (секунди, хвилини і под.), а не “відбивати світло”).

Дії т.зв. обмежувальні, які зараховують традиційно до фазових, – *поспівати, пожуритися*, а також *проспівати* (у значенні „тривалий час” (напр., у хорі)), *пробайдикувати*, – виражають кількісне, а не фазове значення: *погратися* (трохи, якийсь час), *пропрацювати* (багато часу, достатньо з погляду мовця).

Отже, квантитативні дії формують такі групи: *семельфактивні дії* (разові), *недостатні, достатні та надмірні дії*. Напр., *семельфактиви*: *крикнути, стукнути*, а також *сіпонути, стуконути* із ознакою адекватної інтенсивності (сили) дії. Ця ознака не входить у семантику інтервалу, а є дієслівно-атрибутивною і лежить в сфері функціональної спеціалізації прислівника. Саме змішування різнорівневих ознак приводило до різнобюю у типології родів дії.

Недостатність дії: *підбілити, притрусити, надломити*, а також *підбілювати, притрушувати, надломлювати*. Недостатність дії виражається меншою за норму (норма (достатність) умовно три значки (V)) кількістю дій. Сюди ж належать *поспівати, пожуритися*.

Достатність дії: *находитися, наспіватися*, а також *проспівати, пробайдикувати*. Дії, що деякі дослідники відносять до одного типу (обмежувальних) [див.: 4, 237] з фазовими, входять до відповідних груп квантитативних дій за ознакою кількісного вияву.

Надмірність дії: *перемити, перебрати, перемастити*, а також *розбалакався, розходився*.

На основі зазначених типів інтервалу можуть виражатися додаткові значення (в тому числі значення наступних типологічних рівнів): *лімітативності, дистрибутивності, мультиплікативності і под.*

Схематично структура семантики інтервалу має такий вигляд:

На наш погляд, запропонований підхід до встановлення темпорально-видових співвідношень в системі граматичних категорій дає змогу об'єктивно та послідовно здійснити опис форм, засобів та способів вираження семантики дієслова, а також забезпечує теоретичне обґрунтування виникнення, розвитку та функціонування категорій темпоральності та виду, а в межах надкатегорії темпоральності її складової – інтервалу, що репрезентує фундаментальний рівень включення та інтерпретації онтологічного часу в систему мовного моделювання. У світлі функціональної граматики інтервал є категорією, що виявляє внутрішню, безвідносну темпоральність у динамічному розгортанні дійовості як акціональних значень дії.

1. Барчук В.М. Концептуальні параметри семантики інтервалу//Науковий вісник Волинського державного ун-тету ім. Лесі Українки. – 2004. – №6. – С.129-134.
2. Барчук В.М. Морфологічний час як вияв лінійної темпоральності//Українознавчі студії, 2006-2007. – №6-7. – С. 38-47.
3. Бондарко О.В. Теория значения в аспектологических исследованиях//Теория грамматического значения и аспектологические исследования. – Ленинград: Наука, 1984. – С.5-21.
4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 398 с.
5. Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження. – К.: Основи, 1995. – 311 с.
6. Гумецька Л.Н. Нарис словотворчої системи української мови XIV-XV ст. – К., 1958. – 298 с.
7. Долинина И.Б. Функциональная грамматика и содержательная классификация грамматических категорий// Проблемы функциональной грамматики. – М.: Наука, 1985. – С.132-142.
8. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк, 1996. – 435 с.
9. Історія української мови. Морфологія / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с.
10. Ковалик І.І. Многократні дієслова в українській мові в порівнянні з іншими слов'янськими мовами: Дис. канд. філол. наук. – Львів, 1949.
11. Маслов Ю.С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском языке// Изв. АН СССР. Отдел языка и литературы. – 1948. – Вып. 4. – С.303-316.
12. Маслов Ю.С. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке: (Значение и употребление) // Вопросы грамматики болгарского литературного языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 157-312.
13. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
14. Русская грамматика: В 2 т. – М.: Наука, 1980. – Т. 1. – 783 с.
15. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
16. Украинская грамматика. – К.: Наук. думка, 1986. – 360 с.

The article grounds the category of interval in the correlation and relationship with the categories of aspectuality, temporality, actionality and aspect. It is established historical and semantic-functional determination of the place and role of the interval in the system of verbal meanings. The structure of the interval's semantics and its general characteristics are provided.

Key words: temporality, interval, aspect, aspectuality, actionality, types of action.

УДК 81'367.5

ББК Ш12=411.4

Наталія Лешкова

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕМИ В ДЕТЕРМІНАНТНИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ

У статті простежуються структурно-типологічні особливості вияву комплексної реми, розкривається специфіка репрезентації такої реми на реченнєвому рівні.

Ключові слова: рема, комплексна рема, актуальне членування речення, висловлення, підмет, присудок.

Залежно від того, якими засобами в контекст вводиться нова інформація, значною мірою визначається характер речення. Для структурно-типологічної та стилістичної характеристики суттєве значення має контекстуальна даність або новизна, тобто наявність або відсутність у попередньому контексті того, про що йдеться в наступних реченнях. До даної інформації належить також і те, що якоюсь мірою вже визначено попереднім контекстом.

Найбільш природним способом введення в контекст нової інформації служить включення цієї інформації до складу реми висловлення. Окрім комунікативно розчленованих висловлень, в яких виділяються дві частини – тема і рема, для мовлення властивий ще один комунікативний тип висловлення – нерозчленовані висловлення (*Пшов доц; Прийшла весна*), які традиційно несуть повністю нову інформацію.

Нерозчленовані висловлення складають велику групу, яка відрізняється розмаїттям лексико-синтаксичного складу і різним функціональним навантаженням. Репрезентуючи собою комплексну рему, висловлення добре пристосовані до введення в розповідний або описовий контекст нових явищ, фактів, предметів, осіб. Вступну функцію виконують в основному речення з дієсловами екзистенції і виникнення, або, як їх іноді називають, дієсловами „появи на сцені”: *Жили колись король з королевою...; Один багатий удівець одружився вдруге з удовою...; В давні-предавні часи один багатий і могутній король... і под.* Введена в контекст нова особа, предмет або явище у подальшому викладі може вільно фігурувати як дане, відоме читачеві. (Як тема, що вже визначена попереднім контекстом, можуть функціонувати і назви окремих аспектів або складових частин вже введеного в розповідь предмета або явища). Наприклад: *Закони були написані для їх виконання. Його (закон) це називають малою конституцією столиці, адже деталізує загальні положення закону про місто-герой Київ* (Столиця. – 2005. – 4-10 квітня. – С.2).

Будова тексту, за якого нова інформація вводиться уже вказаними способами, відображає природну логічну послідовність смислових ланок розповіді. Логіка розповідального руху диктується поінформованістю або непоінформованістю читача, що впливає з того, згадані чи незгадані в попередньому контексті окремі елементи змісту речення. Новий предмет або особа повинні бути введені в контекст повідомленням про їхнє існування або появу на конкретній просторовій ділянці і в конкретний часовий момент розповіді. При послідовному розгортанні смислових ланок розповіді

необхідно вести також і повідомлення про прихід нової пори, нового відрізка часу, нового стану довілля і т.п.

Наявні й інші принципи побудови тексту, пов'язані з нестандартними способами введення нової інформації. Одним з таких принципів виступає включення нової інформації відразу, безпосередньо в тему висловлення, не враховуючи тих ступенів, які зумовлені суворю логічною послідовністю викладу, що враховує міру поінформованості / непоінформованості читача. Найбільш наочно цей принцип виявляє себе в реченнях, де темою постає склад головного речення, а ремою – склад підрядного речення або тема – склад підмета, рема – склад присудка. Наприклад: *Вітер дмухав із берега, так що море замерзло на сотню метрів* (Ю.Яновський). Наведене складнопідрядне речення є початком розділу і містить у собі по суті два повідомлення: 1) *Вітер дмухав із берега*; 2) *Море замерзло*. В логічно розгорнутому викладі новий предмет або явище, яке виражене субстантивною групою, за традицією вводиться до контексту нерозчленованим висловленням з екзистенційним дієсловом: *Був сильний вітер* (можливий експресивний варіант з інверсією компонентів, які переміщує фразовий наголос з фінально-позитивного вияву в ініціальний в реченні: *Сильний вітер був*). У наступних висловленнях подаються характеристики цього явища. В художній розповіді часто відбувається стиснення двох повідомлень в одне. Виникають висловлення подібні до такого типу утворень. Подібні висловлення можуть бути нерозчленованими експресивними, якщо присудок у них не був значною мірою поширений й інформативно значущий. Розгорнута характеристика явища, яка міститься у присудку, перетворює останній на рему, перешкоджаючи осмисленню подібних висловлень як нерозчленованих експресивних. Пор. наступні приклади: *Дівчинка відкидає набір віночок, який вона тпела, сидючи біля воза, встає і, переконавшись, що поблизу нікого нема, біжить до старого гіллястого дуба, що, мов сторожа, стоїть на узліссі* (М.Олійник). У цьому разі речення являє собою з логічного погляду „стиснуте” висловлення, що містить у собі по два повідомлення [4, 35]. Зміст першого повідомлення – твердження про існування або виникнення якогось явища, друге повідомлення містить його подальшу характеристику. (Можливі такі утворення, коли з двох однорідних присудків перший виражений дієсловом з екзистенційним значенням, а другий – дієсловом або дієслівним словосполученням зі значенням конкретної індивідуальної ознаки (часто у вигляді метафори)). Якщо б речення обривалося на першому присудку, воно б репрезентувало нерозчленоване експресивне висловлення: *Ясна річ, є окремі випадки*. Але другий присудок вводить нове повідомлення й, оскільки він є ремою, вимагає включення до складу реми і першого присудка: *Ясна річ, є окремі випадки, коли люди втрачають контроль* (Столиця. – 2005. – 4-10 квітня. – С.12).

Речення з партиципними формами дієслова цікаві в плані тема-ремачного аналізу. У більшості граматик розглядається наявність / відсутність підмета при вказуванні на суб'єкта дії. Дж.Сінклер вважає, що підмет репрезентує суб'єкт у підрядних реченнях [6, 46]. Пор.: *Марійка читала книжку для того, щоб ми це обговорювали; Для прочитання цієї книги Марійкою, хтось повинен знайти копію – Марійка*. Такий висновок більш прийнятний з позиції швидше актуального аспекту синтаксису, ніж структурного. Дієслівність безособових форм зумовлює їхній ремачний характер, а вся конструкція являє собою типову тема-ремачну структуру. Якщо порівнювати конструкції *Я готова до нього прийти* та *Я готова прийти*, неважко помітити, що в першій з них поєднані дві тема-ремачні повні структури зі своїми темами і ремами:

T1 → P1

|

T2 → P2

(де T1 – Я; P1 – готова; T2 – до нього; P2 – прийти). Друга конструкція має одну тему і подвійну рему: (де T1 – Я; P1/1 – готова; P2/1 – прийти). Саме останній приклад репрезентує випадок подвійної реми, коли два дієслівних елементи співвідносяться з однією темою так, що другий елемент нерозривно пов'язаний з першим, внаслідок чого являє собою його поповнення, але водночас має самостійний зв'язок з темою.

Для української мови є характерною конструкція з комплексною ремою, перший зі складників якої може бути виражений іменною або ад'єктивною групою, а другий – інфінітивом. Найбільш виразно репрезентують „прозорий” приклад подвійної реми пасивні конструкції типу: *Я була запрошена прийти*. Аналіз подібних конструкцій у плані їхньої семантики проводився у багатьох роботах, але нам не видається доречним використання терміна *катенативне сполучення* у використанні щодо сполучень такого типу. Також можливі окремі випадки подальшого розвитку інфінітивних груп, тобто потрібної реми: *Я була запрошена прийти подивитися на нього*. Особливий випадок комплексної реми являють собою словосполучення з модальними дієсловами: *Щоб запобігти складнощам, ці складнощі можуть вирішуватися декількома шляхами*. Схематичний запис таких конструкцій характеризується тим, що обидві частини подвійної реми індексуються однаково, але з додатковими показниками: T1 → P1/1 + P2/1.

Відокремлені обставини самі по собі мають тема-ремачні відношення, оскільки дієслово є ремотвірним елементом. Ця властивість партиципних форм у традиційних граматиках називалася *предикативністю*, а О.Есперсен називає її *нексусом*. Зауважимо, що, пояснюючи введене ним поняття

нексу, О.Есперсен відзначає властивість таких сполучень, яка притаманна саме тема-рематичній конструкції. „Нексус, – пише він, – завжди має два поняття, які обов'язково повинні залишатися розчленованими: вторинне слово додає дещо нове до того, що вже було назване ... нексус – дещо гнучке, або наче би більш живе, розчленоване” [1, 132]. Нексус, на його думку, схожий на процес або драму, а як приклад наведемо речення: *Надворі стало темно, тому що небо затягли хмари*, що протиставлене реченню *Тому що небо заволокли хмари, надворі стало темно*, як явище, що називається юнкцією.

В.Матезіус кваліфікував такі конструкції як випадок складної конденсації, які дозволяють репрезентувати висловлення в компактному вигляді, однак він не встановлював їх статусу з погляду тема-рематичної організації.

Водночас такий підхід дуже важливий, оскільки він дозволяє вирішити питання про предикативність конструкцій з партиципними дієслівними формами. Якщо з давніх часів предикативність (предикація) пов'язувалась з фінітними формами і з категоріями часу та способу, які вони виражають, то конструкціям з безособовими формами слід відмовити у статусі предикативних утворень. Однак у них з'являються інші властивості предикативних конструкцій, а саме вказування на дію (або стан), хоча без використання закріплених за їхнім вираженням граматичних форм. Це протиріччя може бути вирішене лише внаслідок визнання того, що в них як і в інших конструкціях, діє інший принцип організації синтаксичних структур – не підметово-присудковий, а тема-рематичний [3, 248].

Частим є використання речень, де акумулюються дві самостійні тема-рематичні структури, з яких перша поєднується з підметово-присудковою, а інша постає в чистому вигляді. У сучасних граматиках термінологічний статус таких конструкцій не має однозначного тлумачення. У граматиці Л.Бархударова і Д.Штелінга вони називаються дещо незвичним для такого поняття терміном *комплекс*, в зарубіжних граматиках – часто просто *дієслівними групами*.

У науковій літературі неодноразово відзначалась синонімічність дієприкметникових конструкцій і підрядних речень: *зроблена справа = справа, яка повинна бути зробленою*. Однак детальний розгляд співвідношення конструкцій цих двох типів дозволив О.Пронічеву зробити висновок про те, що різниця між смислами зводиться до різного ступеня вияву модальних значень [2, 16].

Безумовно, одним із прикладів ускладнення реми є подвійна рема, але треба перш за все відрізнити *багаточленне координативне ускладнення*, тобто приєднання декількох незалежних структурно, семантично рематичних утворень до однієї схеми: $T \rightarrow P1 = P2$: *Він довго блукав по тайзі, доки його обморозженого, кволого не знайшли мисливці* (Г.Тютюнник).

У ряді випадків спільним елементом у таких конструкціях виявляється не тільки тема, але і дієслівна частина, яка вводить рематичні комплекси: $T \rightarrow P (P1 + P2)$. Таке координативне ускладнення реми може включатися до другого компонента подвійної реми: $T \rightarrow P1/1 + P2/1 (+ P2 + P3 + P4)$. Дужки у двох останніх схемах показують, що частина реми ускладнилася: *Пожди, моє серце, пожди, / допоки повстане руїна, допоки кайданів сліди не скине з душі Україна* (Д.Павличко).

У глибшому і детальнішому дослідженні випадку координативного ускладнення – біномінальних конструкцій М.Густавсон показує, що такого типу утворення часто використовуються саме у складі реми. „Згідно з принципом розгортання функціональної перспективи речення кінцеве положення цих елементів означає, що вони є носіями найвищого ступеня комунікативного динамізму, тобто їхній вклад у передачу інформації є найважливішим” [5, 74]. Водночас актуалізується зауваження, що нерідко другий елемент пари несе лише додаткову інформацію і його використання постає, швидше, стилістичним прийомом або навіть диктується ритмічними умовами.

М.Густавсон констатує лінгвістично важливу рису: використання біномінальних конструкцій у будь-якому компоненті рематичної частини висловлень. Однак найбільша частотність виявляється в конструкціях з партиципними дієслівними формами, оскільки вони дозволяють обійтись без розгорнутих підрядних частин, що відображає специфіку синтаксису, і коли речення містить глибинну інформацію першого, другого та інших рівнів, пор.: *Війна завжди його тривожила, от і не хотів Василь цього* (А.Яна), де репрезентований метафорою, що передає участь суб'єкта (Василя) у бойових подіях, а предикативна детермінантна частина репрезентує динамізм неспокоїного стану суб'єкта.

Іншим типом ускладнення реми є *субординація* відношень між складовими її частинами, коли в межах реми використовуються два або декілька членів, які пояснюють один одного таким чином, що жоден не може бути втраченим: *Маруся злякалась, що не можна й розказати, а сама не зна чого* (Г.Квітка-Основ'яненко).

Використання у складі реми різних адвербіальних елементів також ускладнює цю частину конструкції, але на відміну від координації і субординації, можливо, доцільно називати таку рему *комплексною*. Слід додати, що найпоширенішим випадком ускладнення реми є наявність додатків до дієслова.

1. Есперсен О. Философия грамматики. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 404с.

2. Проничев А.И. Присубстантивные инфинитивные конструкции в сопоставлении с придаточными предложениями в современном английском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1970. – 20 с.

3. Пумпянский А.Л. Информационная роль порядка слов в научной и технической литературе. – М.: Наука, 1974. – С.248-256.

4. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Под ред. Ярцевой В.Н.. – 2-е изд. – М.: Большая российская энциклопедия, 2000. – 688 с.

5. Gustafsson M. Binomial expression in present-day English. A syntactic and semantic study. – Turku, Turun Ylio-pisto, 1975. – 173 p.

6. Sinclair J., McH. A course in spoken English. Grammar. – London: Oxford Univ. Press, 1972. – 117 p.

In the article found out structural and typical peculiarities of the research of the complex rheme, the specific of representation such rheme on sentences level is revealed.

Key words: rheme, complex rheme, actual division of the sentence, expression, subject, predicate.

УДК 81.411.1–22

ББК 811.161.2*367

Наталія Герета

СЕМАНТИЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ВВІДНИХ СЛІВ У КОНСТРУКЦІЯХ ІЗ ПРЯМОЮ МОВОЮ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ М. СТЕЛЬМАХА „ДУМА ПРО ТЕБЕ”)

У статті розглянуто семантичне навантаження ввідних слів у авторських ремарках на матеріалі творів М. Стельмаха. Значну увагу зосереджено на мовленнєвій характеристиці дійових осіб, вираженій словами автора.

Ключові слова: пряма мова, слова автора, ввідні слова, семантика.

Художні твори є яскравими виразниками особливостей авторського мислення і мовлення. У них основна роль відводиться оповіді автора, а висловлювання дійових осіб є лише одним із компонентів художньої прози. Автор або коментує майже кожен репліку мовця, або викладає зміст окремих висловлювань, цілих розмов від себе, використовуючи непряму мову.

У художніх творах поряд функціонують різні види чужого мовлення, простежується їх взаємозв'язок із мовою автора, удосконалюються способи передачі розмовної мови на побутовому рівні і рівні авторського опису, розвиваються прийоми коментування висловлювань дійових осіб. Таким чином, саме художня проза і може стати матеріалом для вивчення типів чужого мовлення та його взаємодіювань з авторським текстом.

Конструкції з прямою мовою вивчалися вітчизняними та зарубіжними лінгвістами. І якщо чуже мовлення та його різновиди у сучасній російській літературній мові були в центрі уваги російських (Г. І. Винокур, В. І. Кодухов, М. К. Міліх, Н. Ю. Шведова) та українських (Г. М. Чумаков) учених, то ґрунтовні дослідження у цій галузі щодо української мови відсутні. Функціонування авторських ремарок описувалося переважно в підручниках із сучасної української літературної мови або зі стилістики української мови [1; 2; 3; 5; 7]. Саме ці аспекти і зумовили актуальність теми нашого дослідження.

Нами уже розглядалася синтаксична структура авторських ремарок у творчості М. Стельмаха, тому у статті увага зосереджується на семантичному навантаженні слів автора як синтаксичного центру, що організовує конструкції з чужим мовленням у романі М. Стельмаха „Дума про тебе”.

Ремарки є засобом вияву експресії в конструкціях із прямою мовою. Вони можуть містити вказівку на факт мовлення; на обставини, за яких воно відбувається; характеризувати дійову особу; висловлювати ставлення автора до неї [3, 325]. Тому точний вибір дієслова говоріння відіграє важливу роль для відтворення настрою (*сказав, прошепотів, гарикнув, визвірився*). Отже, до складу слів автора обов'язково повинні входити ввідні слова, які за своїм значенням вказують на чуже або власне висловлювання.

Найбільш продуктивними лексемами, що виконують цю функцію у творах М. Стельмаха, є дієслова. Серед них можна виділити декілька груп.

1. Дієслова говоріння або мовлення:

а) дієслова, що позначають акт говоріння в загальному значенні (*казати, говорити, розповідати, промовляти*): *Він невдоволено по-гусячому витягнув шию, сказав: „От іще!” – і обтер щічку* (16³); *Він [Артемон] складає сиву шапку, обережно обтрушує з неї весільні квітки і сніг і говорить одне слово: – Мете!* (27); *– Га-га-га! – нарешті обізвася, мов у ступи загуркотів, мельник* (67).

Характерним для автора є використання прислівника *глибокодумно*, який може вживатися без додаткових конотацій або з іронічним забарвленням: *– Доля рідко буває веселою, – глибокодумно сказав історик, якого теж вразила дівоча врода* (53); *– На все приходиться час, – глибокодумно мовить Артемон, не спускаючи погляду з довгастого обличчя, на якому господарює кубчастий упертий ніс* (62);

б) дієслова, що, крім акту говоріння, вказують на його особливості, манеру, спосіб мови (*кричати, гукати, шепотіти, перекиривляти*): *– Добре, що не вовки трубили, – буркнув у вусища Шаламай і повернувся до незакінченої розмови* (38); *Давид Васюта бурмотів у роздуті ... вуса: – Господи, не одвертай своє всевидюче око від нас* (17); *– Січена калина, січена! – перекиривив пісню дружок. – А я тебе на капусту посічу* (25); *Навіть руку приклав до того місця, де мала бути печінка, і*

³ Цитуємо за джерелом: Стельмах М. Твори в шести томах. – Т. 5. – Дума про тебе: Роман. – К.: Дніпро, 1973. – 391 с.

наварився на чадо. – Сьогодні ж увечері занеси цю роздобичу (17); Він розімкнув руки і устами, що мали поцілувати її, прошепотів: – З млинів смерті (44).

Особливо продуктивною у М. Стельмаха є лексема *гукати*, яку він використовує майже на кожній сторінці роману: – *Яринко!* – гукнув, як у школярські роки (16); – *А ми не старці, щоб просити!* – стрепенув вустами Шаламай і гукнув на дітей: – *Хлопці, на ярмарок!* (57).

Як відомо, авторська ремарка використовується не лише для введення прямої мови, а й для того, щоб охарактеризувати манеру персонажа говорити [4, 37] і водночас розкрити його внутрішній світ. В ідіюстилі автора це простежується дуже яскраво: *Ще якось батько-небіжчик, коли зайшла розмова про лій у голові, під н'януруч ляпнув у шинку: – Аби можна було прикупити розуму, як сала на ярмарку, прикупив би його цілу бодню* (19); *Омелян чоботом наступив на обронений кетяг калини, чортихнувся: – Говоріть, мамо, щось із відданицею, говоріть, бо як не поведу її по-людськи до шлюбу, то поведу до ополонки...* (25); – *Очманіла?! – визвірився на сестру. – Куди тебе лиха година несе?* (29); – *З гостями, тату, ми сьогодні не будемо пити, – відрізає Артемон і, прикушуючи скло, пожадливо перехилив чарку* (59);

в) дієслова на позначення характеру протікання мовлення, його зв'язку із попереднім викладом, фазових ознак (*питати, одповісти, відповісти, запитувати, починати*): – *Та ніби так виходить, – неохоче відповів Омелян. – Ти часом не бачив її на шляху?* (33); – *Як хочеш – діло хазяйське, – чоловік приніс із сіней ночовки, висипав у них улов, залюбувався ним і спитав Богдана: – А ви не рибалка часом?* (69).

Часто, поряд із дієсловом, автор ставить прислівник способу дії, який характеризує процес мовлення прямо або описово: *Хтось за спину Давидові синнув жменю мурахів, ховаючи погляд од Югіна, тихо відповів: – То не я, то Артемон вирвав його* (21); – *Для себе – мало, для когось, може, й забагато, – відповів отим натяком, що вколупне і серце, і печінки* (22);

г) дієслова, які, позначаючи процес говоріння, характеризують мовця, асоціюючи його із тваринним світом (*вкусити, набичитися, гарцювати, телотати*): – *І все одно мали б у себе лише піст, – вкусив старого непоштивий Гринюк, який мав баняк розуму в голові і діряву свиту на плечах* (19); *Югін одразу ж вкусив Давида: – Бо мої руки ніколи не ховали золота...* (22); *Парубок набичився, поправив галіфе, дихнув горілкою в обличчя: – Який же дурень даремно відступиться від краси...* (27); – *Значить, треба перевертати село, рідню усяку, – загарцював побіля Безкоровайного Васюта* (33); – *Я тобі, щиро зуба, помію ложки! – сичить Омелян. – Загороди пельку і щезни, язичнице, з очей* (56); *Артемон рвонув двері до себе і вже з сіней гарикнув: – Коли ви згасаєте, мов хрест у печі, то не сійте попіл на чийсь життя...* (24); – *Ой, не приїхала, – загелготіли друзки і світільки, а мати заплакала* (56); – *Як ви смієте, дядьку, таке говорити?! – кизикнула, мов підбита чайка* (20); *Ярина гойднула станом і зажебоніла самою довірою: – Ти, Богдане, кажуть, уже в інститут переходиш?* (16). Ввідні лексеми яскраво характеризують героїв та ставлення автора до них: негативних він асоціює із собакою, змією, биком, а позитивних – із чайкою, гусьми тощо.

2. Дієслова, що не вказують на акти мовлення і мислення, але вводять пряму мову. Такі лексеми виявляють модальне забарвлення прямої мови, бо основним виразником модальності висловлення є інтонація, а вона в усій повноті свого звучання графічно не передається. Тому в художній літературі виробляються спеціальні прийоми опису інтонації в ремарках [3, 327]. Це, зокрема:

а) дієслова, що позначають міміку, жести, руки, які супроводжують говоріння і мислення (у романі це переважно похідні від лексеми *усміхатися*, які можуть супроводжуватися прислівниками *ледве, розгублено, прязно*): – *Та це ж мої діти відлежують боки! – засміявся музика і, пізнавши Богдана, здивовано прогнув брови* – *О, студент! Теж прийшов переночувати?!; – Хіба ж вулицю можна вкрасти? – не повірила і засміялася школярка* (14); – *Мені сьогодні цілий день гуділи бджоли, – ледве посміхнувся Богдан* (38); – *Ач який захисник! – підсміюється Іван* (53); – *Це ти? – розгублено посміхнувся і хотів підійти до неї, та земля вихоплювалася з-під ніг, і він тільки махнув рукою* (16); – *І як ти, Василю, впізнав, що вона чорнява? – гизикнув другий Шаламай* (32);

б) дієслова, що виражають емоції, почуття, відчуття мовця, внутрішній стан, що супроводить мовлення (*зітхати, хвалитися, журитися, турбуватися, похнюпитися, дивуватися* тощо): – *А наша вулиця ширша! – похвалилася дівчинка...* (14); – *Найшли молодця, – похнюпилася Ярина* (41); – *Чого ж він дурень? – враз обурилася Ярина* (53); – *І нащо ж було вириватися у таку хуртовину? – зажурилася мати* (37); – *Богдане, хоч картоплі печеної, – затурбувалася мати* (37); – *Жайворонкова, – співуче зітхнула Тетянка...* (19).

Особливістю мови автора є поєднання дієслова із часткою *мало не*: – *Де ж він?! – мало не зойкнула дівчина, а в синіх очах її прокинувся туман жалю* (52); – *Не можу, – мало не застогнав Богдан, бо як йому їхати з тими музиками* (10). Іноді ремарка характеризується наявністю особового дієслова в безособовому значенні: – *Двадцять верст?! – аж зойкнуло всередині Богдана, і хтось одразу згорнув із серця палюче тепло* (11); – *Доброго здоров'я, – аж зітхнулось йому...* (15); – *Оце їздили та возились... – здивовано вирвалося у Василя* (33).

3. Описові звороти, лексикалізовані сполуки, фразеологізми.

В ідіюстилі М. Стельмаха, поряд із загальноновживаними дієсловами мовлення, мислення, словосполученнями з таким значенням, надзвичайно продуктивними є так звані описові авторські ремарки, коли використовується ціле речення з метафоричним змістом. Функцію ввідних слів тут часто виконують іменники, які є спільнокореневими з дієсловами говоріння та мислення, або описові звороти, вжиті з такою семантикою:

а) сміх: *В очах Югіна затремтіли веселі скалочки місяця: – Та нічого. Не перетрудився, несучи хреста?* (21); – *Законна, законна, – видовбує тіняву посмішку з глибоких, вузькуватих очей* (27); – *І наче лагубили щось... – лагідно хльоснув його стриманий сміх* (64);

б) плач: *У Ярини безпомічно і скорбно ворухнулись зліплені сльозами вії: – Ні за ким я не сохну* (26); *В її голосі одразу ж обізвилися сльози: – Даремно постішали. Не буде, діду, цього весілля!* (41);

в) злість: *Васюта набирає в очі туману: – Аби ж конокради, – то не жалко було б, а то навіть говорити соромно – Ярина Безкоровайна!* (62); – *З матері? Який же ти проворний! – накібчилося усе обличчя Туровця. – Може, вона, мати, брала коня з стайні?* (63); – *Як що?! – ошкірився увесь вузький вид Омеляна – Шукати Ярину! Не голка ж вона!* (63);

г) занепокоєння, страх: – *А чим, Давиде Івановичу, не догодив це вечір вам? – занепокоїлися ... ворушки Омелянові очі* (23); *На очах жінки висіклися темні краплини: – Де тепер моє дитя студить душу в таку хуртовину?...* (35); *До Яринино болю присєднався ще й страх: – Мамо, звідки ж ви знаєте?...* (26);

д) впертість: – *А хоча б і так! – випнуті Артемонові уста облягла недобра упертість ...* (29); *І хоч як благав батька, той затявся на своєму: – По любові можуть женитися або безпросвітні дурні, або великі пани, що проживають на готовизні...* (20); – *А чого ж мені не сміти? – добивав своєю розсудливістю. – Хіба я не знаю, що біля краси вроджується гріх?* (20);

е) здивування: – *Сонце? – кліпнув Омелян і в подиві запустив руку в ляпані квіти своєї манишки. – Прирівняла! ...* (25);

є) гнів: *На устах, на притемненім дівочім обличчі ворухнулись тіні осмути і гніву. – Аби твоя ноля, звироднілий, ти б і сонце катував* (25);

є) інші почуття: *Богдан ... почув, як парості тепла торкнулися його серця. – Ви й справді в хуртечу виходите на шлях? (9); Рум'янець обвів обличчя Ярини: – То відійдїть від нього, жінко добра. Я ж не прошу вас купувати!* (55); – *Добрий день, Богдане, – задихали смагляві ямки, тріпнулися коси і напахли татарським зіллям* (15).

Малопоширеним у романі є використання фразеологізмів у ролі ввідних слів. Зокрема, зафіксоване одиначне оказіональне використання лексеми із значенням мовлення: *Іван здивовано поглянув на Ярину і одразу ж почав баяндрасити! – Вгадали, любко, таки не забув і повік не забуду, бо для чого тоді жити на білому світі?* (52).

Таким чином, дієслова на позначення мовлення становлять велику лексико-семантичну групу слів української мови. Серед таких лексем активно практикуються синонімічні заміни, особливо в мові художніх творів, що зумовлюється необхідністю всебічно описати мовлення дійової особи, відобразити стиль оповіді [4, 19]. У ремарках дієслова, виражаючи мовлення, одночасно характеризують дійових осіб, їхні почуття, оскільки різні характери відрізняються один від одного не тільки тим, що вони говорять, але й тим, як вони говорять.: *Старий гримнув на господаровитого сина: – Чи на тебе вже одур напав – приволік таке свіже дерево?! (17); – Богдане, Богданчику, ти?! – шелестять її слова ...* (35); – *Тепер і зерно політикою стало, – відрізала мати* (38); *Шаламай хмикає і бубонить наче сам до себе: – Коли з лихою думкою заглядаєш у чужі роки, так само заглянуть і в твої...* (57).

Отже, автор, вводячи пряму мову, вказує на особливості мовлення того чи іншого персонажа. У художньому творі мовленнява характеристика створюється двома шляхами: мовленням самого персонажа і словами автора, який від свого імені дає характеристику мовленню персонажа. Використання М. Стельмахом лексем на зразок *гукнув, пробурмотів, гаркнув, вкусив, гизикнув* тощо та різних описових зворотів, що характеризують героя, відображаючи його настрій, внутрішній світ, є диференційною ознакою, що вирізняє ідіюстіль М. Стельмаха серед творчості інших українських письменників.

1. Бевзенко С. П. та ін. Сучасна українська мова. Синтаксис: Навч. посіб. / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. – К.: Вища школа, 2005 – 270 с.
2. Каранська М. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 312 с.
3. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. – К.: Вища школа, 1978. – 375 с.
4. Кодухов В. І. Прямая и косвенная речь в современном русском языке. – Ленинград, 1957. – 87 с.
5. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 314 с.
6. Чумаков Г. М. Синтаксис конструкций с чужой речью. – К.: Вища школа, 1975. – 219 с.
7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2004. – 408 с.

The article considers semantic significance of introductory words in the author's remarks on the material of in M. Stel'makh novels. In the text it is introduced by author's words which not only mean the speech belongs to other person but also show his/her character and actions.

Key words: another's speech, direct speech, significance.

МОВНА ЕКОНОМІЯ ТА НАДЛИШКОВІСТЬ У СИНТАКСИЧНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІАЛОГІЧНОЇ ЄДНОСТІ

У статті відзначається, що розмовне мовлення характеризується двома полярними якостями: економією та надлишковістю. Якщо виявом економії мовних засобів діалогу є еліпсис, то одним із виявів діалогічної надлишковості є антиеліпсис – позначення вже згаданого об'єкта двічі.

Ключові слова: розмовне мовлення, формально-синтаксичний аспект, семантико-синтаксичний аспект, комунікативний аспект, синтаксична модель, вємо-ремні віношення, антиеліпсис, еліпсис, діалогічна єдність.

Українське мовознавство досягло помітних успіхів у дослідженні різних структурних рівнів мови, зокрема синтаксису. Дослідження синтаксичних структур на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки спонукає науковців торкатися саме тих питань, які є найменш опрацьованими. У цьому плані не послаблюється інтерес до проблем діалогічного мовлення, яке в системі сучасного синтаксису має своєрідну формально-синтаксичну організацію, семантичну структуру й комунікативну специфіку, у зв'язку з чим дослідження й опис явища мовної економії та надлишковості у синтаксичній організації діалогічної єдності, що є метою даної статті, робить можливим заповнення ще однієї лакуни в системі багатоаспектних досліджень сучасної української літературної мови.

Діалогічне мовлення, що є основною формою розмовного функціонально-стилістичного різновиду загальнонародної мови, є яскравим виявом комунікативної функції мови, бо саме в діалогічному мовленні повідомлення оформлюється в безперервне взаємне спілкування членів людського колективу.

Функціонування усної форми літературної мови висвітлюється в роботах лінгвістів у різних аспектах [9; 10; 12; 15; 18; 19]. Актуальність статті полягає в тому, що дослідження синтаксичних особливостей усного діалогічного мовлення залишається одним із важливих завдань сучасної лінгвістики.

У мові об'єктивно існує можливість передачі певного змісту різними синтаксичними побудовами. При цьому не всі елементи в матеріальній структурі діалогічної фрази є необхідними для вираження певного змісту. І це закономірно, тому що кожна діалогічна конструкція орієнтована на конкретну ситуацію, конкретного співбесідника, конкретне ставлення мовця до предмета мовлення, конкретну імпровізацію в процесі мовлення. Саме тому, коли ми вичленуємо з діалогу речення як найменшу відносно закінчену одиницю повідомлення, слід урахувати його залежність від інших одиниць, безпосередньо пов'язаних з ним за змістом та структурою, тобто з тим, що Н.В.Глаголев називає "лінгвістичним макроконтекстом" [5, 60]. З іншого боку, внутрішні зв'язки, інтонаційна завершеність та відносна комунікативна самостійність (мікроконтекст [6, 61]) дозволяють відмежувати речення у мовленнєвому потоці.

Отже, вслід за Н. В. Глаголевым, під лінгвістичним макроконтекстом будемо розуміти таку частину структурно вираженої комунікації, що безпосередньо передає окремому реченню мовлення (рідше йде за ним) і зовні визначає його зміст та форму. Під мікроконтекстом же розуміємо сукупність структурно-семантичних зв'язків, що складаються всередині окремого речення діалогічної єдності.

Крім того, безпосереднє мовне спілкування людей відбувається в умовах певних загальних уявлень і понять про предмети та явища, однаково суспільну та мовну поведінку, загальну комунікативну реакцію. Все це Н.В.Глаголев пропонує назвати "коінтенцією" [7, 5], без якої неможливо уявити розуміння та передачу думок. Саме "коінтенція" дозволяє співбесідникам розуміти один одного з півслова, нерідко вгадувати наперед те, що скаже співрозмовник, і навіть певною мірою пояснити випадки, коли людина все розуміє, а висловити не може. Ось чому важливо не ігнорувати її імпліцитну присутність та вплив на форму вираження думки. Інакше кажучи, ми не можемо не враховувати при аналізі діалогічної єдності ту частину структурно не вираженої комунікації, що безпосередньо зумовлює зміст та форму діалогічного речення, тобто "екстралінгвістичний макроконтекст" [7, 6].

Пошуки стислості, лаконізму, експресивності призводять до ігнорування основних структурних компонентів речення і актуалізації тих його частин, які несуть інформативну вагу. Ось чому еліптичні структури, які є типовими для діалогічного мовлення, які становлять каркас і будівельний матеріал, виконують роль конструктивних компонентів певної моделі діалогічної побудови, що не можна членувати за традиційною схемою, бо вони піддаються лише актуальному членуванню – на тему і рему або визначаються як комплексна рема. В таких випадках еліпсис виявляється ефективним засобом актуалізації висловлення. Наприклад:

- Скажи, чому рибина зветься "лин"?
- Скажи сам!
- Тому, що линяє (В. Барка).

Діалогічне мовлення часто використовує й незакінчені висловлення: *Секлета. Вип'ємо ж по чарці за живих і за мертвих! (Наливає і п'є). Щоб живим жити і не вмирати, а померлим, коли померли... (Маха рукою). Голохвостий. Бодай не вставати!* (М.Старицький).

Аналіз матеріалу показав, що адекватне сприйняття таких конструкцій можливе лише у випадку, коли рема виражена повністю або частково представлена в його незакінченій частині, або існує реальна можливість її відродження за допомогою паралінгвістичних факторів. У випадку абсолютної відсутності реми однозначне розуміння незакінченого висловлення проблематичне.

Отже, процеси утворення думки, під впливом яких формується двостороння мовна конструкція з безпосереднім контактом, призводять до нерівномірної чіткості повідомлюваного змісту і до його нерівномірно повного вираження.

Окрім зовнішнього структурного та соціально-культурного впливу, діалогічне мовлення перебуває також під впливом так званих позаструктурних, або паралінгвістичних, компонентів мовлення – міміки, жести, тону, відповідних пауз, що накладаються на повідомлення та надають йому особливої виразності.

Оскільки зміст реплік драматичного діалогу доповнюється особливою ситуацією, жестами, мімікою, ремарками, то цілком закономірним у синтаксичній організації складного речення є те, що одна з його предикативних частин фактично не вербалізована, а являє собою вказівку на жест або будь-яку виконувану мовцем дію:

- Дай і мені, - обізвалась Марійка.

- На, коли хочеш, - відповів Гаврилко (М. Коцюбинський).

Своєрідну групу неповноскладних утворень діалогічного мовлення виділяють Д.Х.Баранник та Г.М.Гай – "комунікативно недостатні без міміко-драматичного доповнення" [1, 129]. Наприклад: *Степан. ... Коли б ви знали, як боляче, як жорстоко вразили мене у це місце (на серце), а!* (М.Старицький); *Всі ми руйнуємо, - кипів син. – І я, і ти, і він, - вказав на батька, - руйнуємо тим, що осторонь стоїмо...* (О.Гончар).

Як бачимо, хоча кінеми не входять до знакового поля мови і належать до одиниць іншої семіотичної системи, вони включаються в знаково-синкретичні акти мовлення. Звичайно, у діалозі найважливіша роль належить вербальним засобам. Інші складові виконують допоміжну функцію, хоча їх не можна вважати другорядними. Як зауважив Ф.С.Бацевич, "фактично, не вони вмонтовані у вербальний контекст, а, навпаки, вербальний компонент вмонтований у невербальну сферу як щось відпочаткове ... Саме тому, вважаючи вербальний компонент основою комунікації, не варто ігнорувати інші її компоненти, навіть якщо вони мають вигляд зовнішніх і часом малосуттєвих уведень у вербальний корпус" [2, 81].

Міміка та жест іноді відіграють роль репліки в діалозі, абсолютно замінюючи словесне вираження. Часто мімічна репліка дає відповідь раніше, ніж мовленнєва:

- Приготуй торбинку з борошном, ще чого-небудь...

Максим кивнув головою: добре (С.Журахович).

Невимушений діалог побутового розмовного стилю – це найприродніше та оптимальне середовище функціонування кінем. Зміст висловлення, минулий досвід людини та форми виразових рухів, що склалися у суспільстві й повторюються за аналогічних умов, забезпечують простоту розуміння кінеми, її автоматизм та повноту. Тому має рацію Л.П.Якубинський, який, відзначаючи роль кінем у спілкуванні людей, писав: "Ми інстинктивно говоримо, дивлячись одне на одного, дитина часто повертає ручками обличчя матері, коли говорить та чекає відповіді. Саме це інстинктивне бажання бачити одне одного під час розмови та використати у такий спосіб всі можливості розуміння стало однією з причин виникнення звичаю про "непристойність" сидіти спиною до будь-кого... під час розмови" [19, 123].

Аспекти вивчення жестів різнопланові: етнографічний, психологічний, естетичний, історичний, соціологічний. Тому жестова комунікація є об'єктом дослідження багатьох учених [3; 5; 7; 17]. Нас же передусім цікавить зв'язок жести з мовним текстом у діалозі, бо ігнорування ролі авербальної системи комунікації в діалогічному мовленні може призвести до неадекватного опису синтаксичної будови діалогічних реплік, оскільки на репліку впливає контекст ситуації, причому позалінгвістична детермінованість відображається на формальних елементах висловлення.

Отже, усяке завершене повідомлення існує на базі об'єктивних лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів, які розвантажують його структуру і, таким чином, є основою для різнопланової мовної економії. Але учасники діалогу не просто повідомляють певні факти співбесідникові, але й виражають своє ставлення до них, а також намагаються викликати інтерес до того, про що говорять, а це веде до надлишковості у структурній організації висловлення.

Аналіз мовного матеріалу показав, що в репліках-реченнях спостерігається наявність двох протилежних явищ: "структурно-стиснуті речення" та "структурно-розширені речення" [6, 78]. Автор вказаного дослідження пропонує розрізнити подібні типи речень у відношенні до оптимальної моделі речення (те, що ми визначасмо структурною схемою інваріанта). Принципова різниця між вказаними типами речень в тому, що структурно-стиснуті побудови відбивають якісну трансформацію інваріантної структури, а структурно-розширені – кількісну.

Отже, розмовне мовлення характеризується двома полярними якостями: економією та надлишковістю. Якщо виявом економії мовних засобів діалогу є еліпсис, то одним із виявів діалогічної надлишковості є антиеліпсис – позначення вже згаданого об'єкта двічі. Причому залежно від структурних особливостей тексту форма повтору (експліцитна або імпліцитна) може бути облігаторною

(структурно обов'язковою), з одного боку, і факультативною, – з іншого. Аналіз показує, що існує потенційна стилістична опозиція “повноскладна структура – неповноскладна структура”. На позначення повних речень, що входять до вказаної стилістичної опозиції, використовують термін “антиеліпсис” [17, 183]. Наприклад:

– Степан. А мати що, за його?

– Галя. То ж моє нещастя, що мати за його... (М.Старицький);

– Василь. Ти віриш мені?

– Галя. Тобі вірю, але їх боюсь: там чаклуни, чарівниці! (М.Старицький).

Вважається, що в питально-відповідній формі діалогу “звичайна неповнота формально-граматичного складу речення... повинна розглядатися як норма, а не відступ від неї, оскільки ця неповнота впливає із специфіки питально-відповідної форми діалогу, зумовлюється нею і для неї є типовою” [16, 102]. Тому в загальних випадках стилістично небажане використання повних речень у функції непочаткових реплік діалогу, “в якому низка неповних речень утворює і лаконізм, і достатній змістовий об'єм” [13, 141]. Однак спеціальна художня мотивація може зробити використання повної конструкції (антиеліпсису) у функції відповідної репліки виразним стилістичним засобом підсилення емоційного компонента висловлення.

Антиеліпсис, як показують наші спостереження, функціонує у художньому творі як у межах монологічних, так і діалогічних контекстів, тому відповідно “виділяються два різновиди антиеліпсису – монологічний і діалогічний з можливою подальшою диференціацією кожного різновиду на тавтологічний та займенниково-анафоричний антиеліпсис” [17, 185]. Нас, звичайно, цікавить передусім антиеліпсис діалогічний, що відрізняється від монологічного вищим ступенем експресивності. Ця теза знаходить підтримку в працях багатьох лінгвістів [4; 14].

З погляду функціональної перспективи висловлення антиеліпсис завжди пов'язаний з повтором даного: теми, частини теми. Завдяки антиеліпсису вдруге вербалізована тема виділяється, однак з погляду актуального членування речення основне цільове призначення такого прийому полягає в додатковому, експресивному підкреслюванні теми, яке стає можливим у конструкції з антиеліпсисом завдяки протиставленню теми експліцитно вираженій темі. Така функціональна спрямованість антиеліпсису яскраво виявляється в діалогічних конструкціях.

Отже, якщо говорити про діалогічний еліпсис та антиеліпсис, слід зазначити, що, обираючи відповідну конструкцію, мовець керується рядом факторів: семантичними відтінками, якими відрізняються побудови, уявленням про те, яка з синонімічних конструкцій є найбільш вдалою до даної граматичної та структурно-семантичної модифікації; нарешті, вибір відбувається відповідно до комунікативно-стилістичної настанови.

Таким чином, формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний та комунікативний яруси у структурі речення в діалогічному мовленні, взаємодіючи між собою, створюють реальне речення-репліку. Виділені яруси перебувають у різних взаємовідносинах і мають різний стосунок до змісту і форми речення. Як справедливо зауважив А.П.Загнітко, “одне речення корелює з множинністю висловлень як його реалізаціями” [11, 3]. Значення речення і значення відповідних висловлень слід розрізняти.

1. Баранник Д.Х., Гай Г.М. Драматичний діалог: Питання мовної композиції. - К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. - 156 с.

2. Баєвич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. - К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. - 344 с.

3. Білодід І.К. Виховання культури усного побутового мовлення // Мовознавство. - 1968. - № 5. - С. 3 - 11.

4. Боярченко Э.П. Неполные предложения в составе сложного и принципы их классификации: Автореф. дис. ... канд. филолог. наук. - Курск, 1968. - 22 с.

5. Гельгардт Р.Р. Рассуждение о монологах и диалогах (к общей теории высказывания) // Сборник докладов и сообщений лингвистического общества. - 1971. - Вып. 1. - Т. 11. - С. 28 - 154.

6. Глаголев Н.В. Лингвистическая основа экономии и избыточности в синтаксисе разговорной речи (на материале немец. языка) // Ученые записки 1-го Моск. ин-та ин. яз. им. М.Тореза. - М., 1967. - Т. 37. - С. 56 - 83.

7. Глаголев Н.В. Языковая экономия и языковая избыточность в синтаксисе разговорной речи: Автореф. дис. ... канд. филолог. наук. - М., 1967. - 20 с.

8. Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации. - М.: Наука, 1980. - 104 с.

9. Грищенко А.П. Напрями досліджень з усного мовлення у сучасному мовознавстві // Мовознавство. - 1968. - № 5. - С. 11 - 16.

10. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. - К.: Наук. думка, 1973. - 288 с.

11. Загнітко А.П. Прагматичний аспект речення і прагматичний рівень висловлення // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Зб. наук. праць РДГУ. - Рівне, 2005. - Вип. 13. - С. 3 - 7.

12. Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. - К.: Наук. думка, 1965. - 310 с.

13. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. - М.: Высш. шк., 1972. - 159 с.

14. Михлина М.Л. Из наблюдений над синтаксическими особенностями диалогической речи: Автореф. дис. ... канд. филолог. наук. - М., 1955. - 16 с.

15. Никольский А.А. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. - Душанбе: Изд-во Таджикского ун-та, 1964. - 73 с.

16. Попова И.А. Неполные предложения в современном русском языке // Труды Ин-та языкознания. - М.: Изд-во АН СССР, 1953. - Т. 2. - С. 17 - 156.

17. Сковородников А.П. Об одном виде повторной номинации со стилистической значимостью // Синтаксис текста. - М.: Наука, 1979. - С. 182 - 196.

18. Українське усне літературне мовлення. - К.: Наук. думка, 1967. - 308 с.

19. Якубинский Л.П. О диалогической речи. Русская речь // Труды фонетического института практического изучения языков: Сб. статей под ред. Л.В.Щербы. - Петроград: Изд-во фонет. ин-та практич. изучения языков, 1923. - Вып. 1. - С. 96 - 195.

The article stresses that speech is characterized by two opposite features: economizing and immoderation. While one of the displays of economizing of speech facilities of a dialogue is ellipsis then one of the demonstrations of dialogue immoderation is anti-ellipsis i.e. double repeated attribution of already defined object.

Key words: dialogical speaking, formal-syntactic, semantic- syntactic and communicative aspect, syntactical model, base and innovational relations, antyellipsis, ellipsis, dialogical unity.

УДК 811.161.2'367.625

ББК Ш 12

Лариса Колібаба, Валентина Фурса

ПРОБЛЕМА ЗВ'ЯЗКУ СЛОВОТВІРНИХ КАТЕГОРІЙ ДІЄСЛІВ ІЗ СИНТАКСИСОМ

У статті досліджено проблему зв'язку словотвірних категорій дієслів із синтаксисом у сучасній українській мові, пояснено механізм формування дериваційних категорій локативності, інструментальності, результатива, об'єкта, темпоральності та квантитативності на синтаксичних засадах, схарактеризовано форманти, які виокремлюють названі дієслівні словотвірні категорії.

Ключові слова: словотвірна категорія, локативність, інструментальність, результатив, об'єкт, темпоральність, квантитативність, префікс, суфікс, дієслово, предикат, аргумент.

Одним із центральних у дериватології є поняття словотвірної категорії. З кінця 60-х рр. ХХ ст. у лінгвістиці стало традиційним витлумачення словотвірної категорії, запропоноване фундатором української дериватологічної школи І.І.Коваликом. Словотвірною категорією він назвав “сукупність похідних із спільним загальним словотвірним значенням, вираженим певним комплексом словотвірних засобів” [19, 36]. Це визначення не втратило своєї актуальності й дотепер. Його у дещо модифікованому формулюванні активно використовують сучасні дериватологи. На сьогодні у мовознавстві словотвірну категорію розуміють як сукупність похідних слів зі спільним загальним словотвірним значенням, але різними формальними засобами його вираження [13, 134; 14, 25; 15, 618].

Проте, незважаючи на усталений погляд щодо сутності словотвірних категорій, дериватологи по-різному визначають критерії їхнього виокремлення. Зокрема, з кінця 80-х рр. ХХ ст. у лінгвоукраїністиці значного поширення набув синтаксичний підхід до пояснення природи словотвірних процесів, згідно з яким словотвір тісно пов'язаний із синтаксисом [2; 3; 4; 9; 10; 11]. Принципова відмінність дериватологічних досліджень синтаксичного спрямування – пояснення природи словотвірних процесів із погляду семантичного синтаксису. Дериваційні процеси ґрунтуються на складних взаємозв'язках предикатних і непередикатних знаків семантично елементарних речень, які самостійно або разом із іншими семантично елементарними реченнями трансформуються в реальні деривати.

За І.Р.Вихованцем, дериваційні процеси розпочинаються з переведення базової синтаксичної одиниці (речення чи словосполучення) у відповідну семантико-синтаксичну позицію, на “стартову” площину, що дає поштовх наступним перетворенням [2, 133]. Відповідно, суфіксальні й префіксальні деривати є конденсатами семантично елементарних речень або формально-граматичними репрезентаціями предикатно-аргументних та предикатно-предикатних структур, а суфікси та префікси, що входять до їхнього складу, – виразниками значень предикатів або аргументів, тобто значення предикатних та непередикатних компонентів категоризуються за допомогою словотвірних афіксів. Отже, згідно з синтаксичним підходом формування дериваційних категорій – наслідок синтаксичних процесів, що відбуваються на перетині синтаксису та словотвору.

Синтаксичний підхід до виокремлення словотвірних категорій є панівним і в сучасній українській дериватології. Зокрема, найповніше досліджено синтаксичний механізм формування словотвірних категорій іменника [1; 9; 17] та прикметника [5; 12], частково – дієслова [1; 2]. Тому комплексне вивчення дериваційних категорій дієслів на синтаксичних засадах вважаємо актуальним завданням, розв'язати яке ставимо за мету в пропонованому дослідженні.

Згідно з синтаксичним підходом префіксальні, суфіксальні, префіксально-суфіксальні та інші дієслова є формально-граматичними репрезентами предикатно-аргументних та предикатно-предикатних семантичних структур, які згортаються в реальне слово в будь-якій позиції речення. Базовою одиницею, компоненти якої беруть участь у формуванні похідних дієслів, є словосполука “предикат зі значенням дії, процесу або стану + залежний від нього непередикатний аргумент” та “предикат зі значенням дії, процесу або стану + супровідний предикат (предикат предиката)”. Отже, на ґрунті значень залежного компонента (непередикатного аргумента чи супровідного предиката), яке реалізують відповідні словотвірні форманти в процесі трансформації базової синтаксичної одиниці в реальне дієслово, у сучасній українській мові можна виокремити два типи словотвірних категорій дієслів: 1) словотвірні категорії, що ґрунтуються на семантико-синтаксичних функціях непередикатних компонентів (словотвірна категорія локативності, словотвірна категорія інструментальності (знаряддя та засобу дії), словотвірна категорія результатива та словотвірна категорія об'єкта); 2) словотвірні категорії,

що базуються на значеннях супровідних предикатів (словотвірна категорія темпоральності та словотвірна категорія квантитативності). До дієслівних категорій особливого типу, яка ґрунтується на семантико-синтаксичних функціях як предикатних, так і непередикатних компонентів, відносимо словотвірну категорію стану [16, 303].

Словотвірна категорія локативності об'єднує дієслова, базова предикатно-аргументна структура яких містить предикат з локативним значенням і залежний від нього локатив. Із формально-граматичного погляду ця структура є дієслівним словосполученням, роль опорного компонента у якому виконує дієслово руху, а залежного – іменниковий компонент. У процесі згортання словосполучення опорний дієслівний компонент залишається у своїй вихідній формі, а залежний від нього компонент з функцією локатива трансформується в префікс, тобто локативну функцію залежного компонента в формально-граматичній структурі дериватів виконують префікси, вибір яких залежить передусім від характеру локативного значення, а також від лексичного наповнення опорного дієслівного компонента. На відміну від суфіксів, які під час моделювання структури слів поєднуються з різними аргументами, локативні префікси формують дієслівні структури тільки з предикатами дії або стану, поєднання з іменниковими аргументами їм не властиве [2, 147]. Тому семантична структура дієслів, до складу якої входять префікси – виразники локативної семантики, є однотипною, оскільки вона ґрунтується на предикатно-аргументній моделі П (дія) + А лок., пор.: *їхати всередину чого-небудь* → *зайхати, в'їхати*; *повзти всередину чого-небудь* → *заповзти, вповзти*; *нести зсередини чого-небудь* → *винести* та ін.

Цілком очевидно, що провідну роль у формуванні локативного значення похідних дієслів відіграють префікси, які можуть позначати напрям руху, шлях руху і місце дії. З-поміж дієслівних просторових префіксів найпродуктивнішими є в-(у-), ви-, від-, до-, з-(с-), за-, над-, о-, об-, пере-, під-, по-, при-, про-.

Переважає більшість дієслівних префіксів спеціалізується на вираженні значень вихідного та кінцевого пунктів руху. Типовими формальними репрезентантами значення вихідного пункту руху є префікси ви-, від-, причому перший з них вказує на локалізацію вихідного пункту руху всередині просторового орієнтира, а другий – на дистантну локалізацію вихідного пункту руху щодо просторового орієнтира, пор.: *вийти* ← *йти зсередини чого-небудь, з меж певного простору*; *вибігти* ← *бігти зсередини чого-небудь*; *відійти* ← *йти від чого-небудь, віддаляючись від нього*; *відбігти* ← *бігти від чого-небудь, віддаляючись від нього на якусь відстань*. Напр.: *Веселий дощик прошумів, Омив деревам листя, І діти вибігли з домів – Пашать азартом лиця* (М.Луків); *У личаках старих я з дому вийшла, Коли зоря скотилася у брід* (М.Стельмах); *Від каменя відбігають півколами, тремтять і зникають на сонній воді ...хвилька за хвилькою* (Є.Гуцало).

Значення кінцевого пункту руху в структурі дієслівних дериватів виражають префікси в-, за-, до-, при-, під-, над-. Локалізацію руху всередині певного просторового орієнтира передають префікси в-, за-: *увійти, зайти* ← *йти всередину чого-небудь, у межі певного простору*. Напр.: *Данило увійшов до сторожки, намацав примістку й ліг* (Григор Тютюнник); *Я поліз попід тином, мимо гарбузиння, увійшов тихо в сіни й спинивсь перед хатніми дверима* (О.Довженко); *...раптом двері відчинилися і до хати зайшов Коляда* (М.Зарудний); *Переступаючи дірки в підлозі, чернець зайшов до однієї з келій* (В.Шевчук). Префікси до-, під- вказують на дистантну локалізацію кінцевого пункту руху щодо просторового орієнтира, пор.: *дійти* ← *йти до потрібного місця*; *підійти* ← *йти до чого-небудь, зупинившись біля нього*. Це локативне значення можуть виражати ще два префікси – при- і над-, які “за семантичними показниками розташовані між дистантними і контактними дієслівними префіксами” [2, 149], пор.: *прибігти* ← *бігти довго до потрібного місця*; *прибігти* ← *бігти довго в межі певного простору*; *надбігти* ← *бігти до потрібного місця після якогось часового орієнтира*; *надбігти* ← *бігти в межі певного простору після якогось часового орієнтира*, пор.: *Уночі до моря знову я прибіг, А воно ридало біля моїх ніг* (Д.Павличко); *Роман тільки що прибіг у двір* (І.Нечуй-Левицький). Слід зауважити, що, крім локативного значення, префікси при- і над- передають водночас різні відтінки темпорального значення.

Основними виразниками значення шляху руху у структурі похідних дієслів є лише два префікси – пере-, про-, які розрізняються тим, що перший вказує як на контактну локалізацію руху щодо поверхні просторового орієнтира, так і на дистантну, пор.: *перелетіти* ← *летівши, перетнути рухом що-небудь*; другий визначає шлях руху як наскрізну дію через внутрішню частину просторового орієнтира: *прорости* ← *рости через що-небудь наскрізь*, пор.: *Гринджоли в одну мить перелетіли через Русавку і зупинилися в лозах* (М.Зарудний); *А ще я бачив зрослих добуки буків – гілля проросло крізь серцевину, і таку пару буків називають деревами кохання* (С.Пушкін). Шлях руху як замкнену лінію навколо статичного просторового орієнтира передає префікс об-: *обходити* ← *ходити навколо чого-небудь*, пор.: *Нашукався, набачився див, Обходив і об'їздив півсвіту, Але кращої долі не стрів, Аніж тут, між колосся і цвіту* (М.Луків); *Марта обійшла навколо вітряка й наче відчула свої давні сліди* (М.Зарудний).

На місце реалізації дії вказують префікси над-, при-, на-: *надбудувати* ← *будувати, приєднавши щось зверху до чого-небудь*; *прибудувати* ← *будувати, приєднавши щось до бокової частини чого-небудь*; *наклеїти* ← *клеїти щось до поверхні чого-небудь*. Напр.: *Листок-блуканець так міцно*

приліпився до вікна, що ніякий вітер не міг його зірвати (Т.Пишнюк); *Хата його приліпилась на згірку, на самому розі двох вуличок, деревою обросла від дороги* (О.Гончар).

У структурі дієслів префікси можуть заміщати два і більше значень локатива. Зокрема, словотворчий формант з- / с- поєднує семантику шляху руху з семантикою напрямку руху, пор.: *зійти* ← *йти по поверхні вертикально розташованого просторового орієнтира знизу вгору або згори вниз*. Напр.: *Зійшов униз узвозом, яким колись прорвались шведи в замок* (В.Шевчук); *Заболотний зійшов по трапу останній, опинившись на горі, озирнувся ще раз, усмішкою зблиснув до нас* (О.Гончар).

Дієслівні деривати зі словотвірними значеннями знаряддя, засобу дії, результати та об'єкта безпосередньо утворені на базі дієслівних словосполучень, опорний компонент яких виражає значення дії, а залежний – значення співвідносних із ним аргументів – знаряддя, засобу, результати й об'єкта. Причому акцентування зазнають залежні компоненти, які й формують кореневу морфему дієслів, а виразниками предикатної семантики слугують суфікси.

Словотвірна категорія знаряддя дії об'єднує дієслова, коренева частина яких сформувалася на основі іменникового компонента з семантикою знаряддя дії. Значення дії згорненого дієслівного опорного компонента базового словосполучення у формально-граматичній структурі цих дериватів виражають суфікси -ува-, рідше -и-, -а-, -ірува-: *трембітати* ← *створювати звуки трембітою*; *помпувати* ← *качати помпою*; *ралити* ← *орати ралом*; *сапати* ← *полоти сапою*, пор.: *Уже дзвіночки радість творять, музики грають, а в горах трембітає трембітач, роги ревуть* (С.Пушкін); *... там (в Йемені) добувають нафту, помпують її невпинно й нема їй кінця* (Юрій Винничук); *Анна сапала на горі* (С.Пушкін).

Похідні дієслова, роль кореневої частини яких виконує іменниковий компонент із значенням засобу дії, утворені на тому самому структурному типі словосполучення, що й попередні. Проте основним виразником значення дії згорненого дієслівного опорного компонента базового словосполучення у формально-граматичній структурі цих одиниць виступає суфікс -и-: *фарбувати* ← *обробляти фарбою*; *крохмалити* ← *намочувати тканину в крохмальному розчині*, пор.: *Одні дівчата витискають гострою машинкою листя та пелюсточки, другі вправляють дроти в те листя, треті фарбують, четверті крохмалють* (Леся Українка).

Дієслова, кореневою частиною яких є аргумент із семантичною функцією результати і називає предмет, що є результатом дії предиката, позначають дію з акцентуванням її результату. Згорнений опорний дієслівний компонент базового словосполучення зазвичай репрезентують суфікси -ува-, -ізува-: *брикетувати* ← *робити брикети*; *телефонізувати* ← *встановлювати телефони*. Напр.: *Продукти сухого очищення до того ж можна переробляти, брикетувати* (О.Гончар).

Словотвірна категорія об'єкта ґрунтується на семантико-синтаксичній функції аргумента, що називає предмет, на який спрямовано дію і який є її об'єктом. Процес згортання базового дієслівного словосполучення аналогічний до попереднього. Акцентування зазнає залежний компонент, унаслідок чого він потрапляє в позицію кореневої морфемі дієслівного деривата. Опорний компонент базового словосполучення у структурі таких дієслів представляє переважно суфікс -ува-: *датувати* ← *визначати дату*; *інтригувати* ← *робити інтриги*.

До дериваційних категорій дієслів, що базуються на значеннях супровідних предикатів (передусім часовому й кількісному), належать словотвірна категорія темпоральності та словотвірна категорія квантитативності. Основними засобами передання словотвірної семантики темпоральності та квантитативності слугують дієслівні префікси. У предикатній функції вони заміщають супровідні предикати з темпоральною та кількісною семантикою, унаслідок чого отримали статус “типових префіксів-модифікаторів” [2, 150].

Словотвірна категорія темпоральності об'єднує дієслова, що вказують на тривалість дії, процесу чи стану і співвідносяться з предикатно-предикатною структурою, до складу якої входять основний предикат із значенням дії, процесу або стану та супровідний (предикат предиката), що здійснює часову конкретизацію цих значень основного предиката. На формально-граматичному рівні базова предикатно-предикатна структура є аналітичним присудком речення, утвореним основним і допоміжним (фазисним) дієсловами, або словосполученням, опорним компонентом якого є дієслово, залежним – прислівники з темпоральною семантикою. Як зауважує І.Р.Вихованець, такі словосполучення являють собою особливу двокомпонентну одиницю, нерозкладний синтаксичний компонент, що є перехідною структурою між словосполученням і словом [2, 147]. Процес згортання обох типів базових структур у дієслівні деривати з часовим значенням відбувається однаково: співвідносні з темпоральним супровідним предикатом компоненти завжди трансформуються в префікси, які сполучаються або з дієслівним опорним компонентом словосполучення, або з основним дієсловом аналітичного присудка. Вибір префіксів залежить від часових параметрів супровідних предикатів. Темпоральними традиційно вважають префікси за-, до-, від-, пере-, по-, ви-.

Супровідні предикати, співвідносні з допоміжними дієсловами складеного присудка, здебільшого вказують на дві фази перебігу дії, процесу, стану в часі – початкову та кінцеву. Основним виразником значення початкової стадії в розгортанні дії, процесу, стану в структурі похідних дієслів є префікси за- та по-: *почати співати* → *заспівати*; *почати цвісти* → *зацвісти*; *почати бігти (в певному напрямку)* →

побігти; **почати летіти** (в певному напрямку) → **полетіти** тощо. Напр.: *Весело запалало багаття, зашкварчало на шпичках сало, запарувало у відрах вода, залунали веселі розмови, приглушений сміх* (Юрій Збанацький); *На гребені стріхи затривожились, заклекотали лелеки* (М.Стельмах); *Міла звичним рухом підхотила з вогню турочку, в якій зашуміла, запінилася кава* (Т.Пишнюк); *І жваві струмки потечуть, І жайвір у небо зметнеться* (М.Луків). Значення кінцевого етапу в розгортанні дії, процесу, стану у структурі дієслівних дериватів виражають префікси **до-**, **від-**, **пере-**: **кінчити майструвати**, **виготовивши щось** → **домайструвати**; **кінчити писати**, **створивши що-небудь** → **дописати**; **перестати цвісти** → **відцвісти**; **перестати шуміти** → **відшуміти**; **перестати сердитися** → **пересердитися**, **перестати хворіти** → **перехворіти** та ін.

Супровідні предикати, що корелюють із залежним компонентом дієслівних словосполучень, вираженим прислівником з темпоральною семантикою, конкретизують тривалість дії або стану, визначаючи її як “недовго”, “довго”, “певний час”. На нетривалість дії, стану, короткий час їхнього здійснення вказує префікс **по-**: **спати недовго** → **поспати**; **бігати недовго** → **побігати**; **лежати трохи** → **полежати** тощо. Напр.: *Посидів трохи та й пішов так мовчки* (Ліна Костенко); *Посумувала, посумувала його душа, скоцюрбилась, мов порожня клітинка, і теж потяглася до батьківського грошоловства і крутіства* (М.Стельмах); *Посидить пару часин, втупивши очі в куток, а потім і все нормально* (Т.Пишнюк). Тривалий час реалізації дії або стану виражає префікс **ви-**, який водночас репрезентує значення ще одного аргумента базової структури – результату, пор.: **ходити довго**, **досягнувши потрібного результату** → **виходити**; **сидіти довго**, **досягнувши потрібного результату** → **вісидіти**. Напр.: *Висидів цілісіньку зиму на печі, подурнішав дід, то кортить якогось дива начуватися, щоб мізки розворушить* (Григорій Тютюнник); *Де у яру, замшійий, в три обхвати дуб Століття вистояв перед грозою* (М.Стельмах). Значення точно визначеного проміжку часу, протягом якого триває дія або стан, пов’язане з локативним значенням місця здійснення дії або місця перебігу стану і формально в структурі дієслів репрезентоване префіксами **про-**, **пере-**, пор.: **жити певний час** (де-небудь) → **прожити**; **сидіти певний час** (де-небудь) → **просидіти**, **пересидіти**; **працювати певний час** (де-небудь) → **пропрацювати**; **чекати певний час** (де-небудь) → **прочекати**, **перечекати** та ін. Часове значення цих префіксів нерідко перетинається з локативним. Пор.: *Доктор підійшов до столика, з увічливою незграбністю вклонився й несміло, як людина, що все життя прожила на селі, кашлянув* (В.Винниченко); *Свині добре все те чули, Та й бровою не моргнули І пролежали в багні Дві секунди ще й два дні* (В.Симоненко); *Так і проговорили вдвох весь вечір* (М.Зарудний); *..хоча ваші румуни мають з ними якийсь гешефт і продають людей. Але, як можеш, аби ми пересиділи цю ніч у тебе, – забери нас* (М.Матіос).

Механізм формування дієслівних дериватів із словотвірним значенням **квантитативності** аналогічний процесу формування одиниць словотвірної категорії темпоральності. Відрізняються вони лише квантитативним значенням супровідних предикатів базових предикатно-предикатних структур. Синтаксична конструкція, на основі якої формуються похідні дієслова кількісної семантики, з формально-граматичного погляду є так само дієслівним словосполученням – “основний предикат із значенням дії, процесу або стану + супровідний предикат”. Супровідні предикати диференціюють кількісний вияв дії, вираженої основним предикатом, вказують на міру, силу або кратність її вияву, кількість об’єктів чи суб’єктів, на які поширюється дія. Отже, в утворенні дієслівних одиниць з кількісним значенням беруть участь два семантичні типи предикатів предиката: 1) супровідні предикати – виразники кількісного вияву дії; 2) супровідні предикати – виразники кількості об’єктів чи суб’єктів дії.

Супровідні предикати першого типу вказують на міру, силу або кратність вияву дії. Вони можуть диференціювати три ступені кількісного вияву дії: 1) слабкий, неповний, недостатній; 2) достатній, нормальний; 3) інтенсивний, надмірний.

Найчастіше супровідні предикати визначають слабкий, неповний, або інтенсивний, надмірний, ступені вияву дії чи стану. Супровідний предикат із значенням неповного вияву дії у формально-граматичній структурі похідного дієслова репрезентують префікси **при-**, **над-**, **під-**, **по-**, **недо-**: **присмажати** ← **смажити трохи**; **надгризти** ← **гризти трохи**; **підлікувати** ← **лікувати трохи**, **недовго**; **полежати** ← **лежати недовго, якийсь час**; **недовиробити** ← **виробити менше, ніж потрібно** і т. д. Напр.: *Трохим помовчав, потім неохоче відповів* (М.Стельмах); *Помовчу, постою край галяви, Подивлюся на квітки і трави...* (М.Луків).

Інтенсивний, надмірний, вияв дії супровідний предикат представляє по-різному. Він може позначати ретельне, ґрунтовне, бездоганне виконання дії, виконуючи кількісно-оцінну функцію. Виразниками цього квантитативного значення супровідного предиката найчастіше є префікси **ви-**, **на-**, **про-** (**вибілити** ← **білити ретельно** (поверхню чого-небудь); **виписати** ← **писати дуже охайно, красиво**; **напрасувати** ← **прасувати дуже добре**; **пропекти** ← **пекти дуже добре, наскрізь**) та префікс **на-** у поєднанні з постфіксом **-ся** (**наїстися** ← **їсти досхочу**; **наговоритися** ← **говорити стільки, скільки потрібно**; **набігатися** ← **бігати багато, уволу**).

Супровідний предикат із квантитативною семантикою може репрезентувати й інше значення інтенсивного, надмірного вияву – “понад міру, норму”. Формальними засобами вираження оцінки з

погляду перевищення певної норми є префікси **пере-** і **об-**: **переварити** ← **варити що-небудь довше, ніж потрібно, надміру, позбавивши його потрібних якостей**; **пересмажити** ← **смажити що-небудь довше, ніж треба, надміру, позбавивши його потрібних якостей**; **обгодувати** ← **годувати когось більше, понад норму, спричинивши небажаний результат**; **обпоїти** ← **поїти кого-небудь більше від норми, спричинивши цим самим небажаний результат**. Пор.: *Поки є в неї [людини] і переє – розкошує, ледарює, немає – скигить!* (Григорій Тютюнник); *Куховарка, мабуть, закохалась, бо все пересолоє страву, то перепікає, то пересмажує* (І.Нечуй-Левицький); *– Якось забрело до Андрія, до шевця [дитя], а там взяли та й обгодували картопляним хлібом, що всю ніч дитина як в огні горіла* (С.Васильченко). Значення надмірної інтенсивності, супроводжуване темпоральним, передає також префікс **раз-** у поєднанні з постфіксом **-ся**: **розкричатися** ← **почати кричати + кричати тривалий час**; **розлітатися** ← **почати літати + літати дуже довго**; **розхворітися** ← **почати хворіти + хворіти дуже довгий час**.

Супровідні предикати, що здійснюють квантитативну характеристику дії основного предиката, можуть вказувати ще й на її кратність, зокрема на разовий вияв дії чи повторне здійснення над об’єктом. Різні модифікації цього значення виражають префікси **попо-**, **пере-**, **від-** та суфікси **-ну-**, **-ону-**: **попостогнати** ← **стогнати довгий час, багато разів**; **попосадити** ← **садити що-небудь дуже довго, багато разів**; **переробити** ← **робити що-небудь заново, удосконаливши його**; **відбудувати** ← **будувати що-небудь (зруйноване) повторно, відновивши його**; **грюкнути** ← **грюкати один раз**; **стукнути** ← **стукати з силою один раз** та ін. Пор.: *Натягасися щиків на токах, попогнеш спину на буряках – де й та врода дінеться...* (В.Симоненко); *– Що вже попокричав, що попостогнав уві сні, так бодай і не згадувати...* (Остап Вишня); *– Скільки я попоходила, скільки я попоносила, поки [землю] тоді oddали, – згадувала Мотря* (Панас Мирний); *Одарка стала перед дзеркалом і перев’язала наново собі хустку на голові* (І.Нечуй-Левицький); *Як відбудували після фашистської навали шахту, Івана Федоровича щоранку можна було бачити біля прохідної* (Остап Вишня); *Юдко жвавенько витяг з-позад себе батіжка, цмокнув, шарпнув віжками і стьобнув по вогкуватих губах Татарку* (В.Винниченко). Значення неодноразового виконання дії через певний інтервал, час від часу у структурі похідних дієслів можуть реалізувати префіксально-суфіксальні комбінації **по-** + **-ува-** та **на-**, **під-**, **при-** + **-ува-**: **покрикувати** ← **кричати час від часу**; **покашлювати** ← **кашляти багато разів час від часу**; **накульгувати** ← **кульгати знову й знову через певний час**; **підморгувати** ← **моргати кілька разів час від часу**. Напр.: *А в печі щось клекотіло й булькало, шкварчало й пострілювало* (М.Зарудний); *Білі овечки пасуться у трав’яному ліжничкові та дзвінками подзвонюють, ніби дають знак із самого раю* (М.Матіос); *Максим накульгував на одну ногу помітніше, ніж звичайно* (В.Козаченко).

Другий тип квантитативних супровідних предикатів конкретизує кількість об’єктів або суб’єктів дії і може мати кілька значеннєвих виявів. Предикати з центральною семою “дати певну кількість, частину об’єктів” у структурі дієслівних дериватів заміщують префікси **до-**, **при-**, **під-**: **доплатити** ← **платити ще додаткову суму або платити ще стільки, скільки потрібно до норми**; **досолити** ← **солити ще трохи або солити ще стільки, скільки потрібно до норми**; **прикупити**, **підкупити** ← **купити ще трохи чого-небудь, додавши до того, що вже є**; **підлітати** ← **влітати ще трохи чого-небудь**.

Квантитативні супровідні предикати другого типу можуть виражати також значення “нагромадити велику кількість об’єктів”, увиразнюючи водночас і результативне значення основного предиката. Типовим виразником нагромаджувально-результативного значення у структурі похідного дієслова є префікс **на-**: **насадити** ← **садити багато чого-небудь у великій кількості**; **напекти** ← **пекти багато чого-небудь у великій кількості**; **назбирати** – **зібрати велику кількість чого-небудь** і под. Напр.: *Під березу їжачок Наносив сіңя стіжок* (М.Стельмах); *– Наговорили ви тут три міхи і двоє бесаг чуда* (М.Матіос). Досить часто такі супровідні предикати передають значення “множина, чисельність об’єктів, на які спрямовано дію” та “повний вияв дії – поширення на всі без винятку об’єкти”. Виразниками цього комплексу квантитативних значень найчастіше виступають префікси **по-**, **ви-** і **пере-**: **поламати** ← **ламати, знищивши всіх або все дощенту**; **перестріляти** ← **стріляти, знищивши один за одним всіх**; **переловити** ← **ловити по черзі один за одним всіх**; **вистріляти** ← **стріляти, знищивши всіх повністю, дощенту** тощо. Напр.: *Скрізь вешталася солдатські постаті, такі собі, звичайні, прості, такі самі, яких доктор стільки перебачив на фронті під час війни* (В.Винниченко); *Переорю усі дороги, Попідриваю всі мости...* (В.Крищенко); *Довго скрізь його шукали, у всі шпари заглядали, Перерили всі двори, Обходили всі бори, Час потратили дарма: Лоскотна скрізь нема...* (В.Симоненко).

Із значенням “велика кількість, множина, чисельність суб’єктів, що чинять дію” супровідні предикати вживаються значно рідше. На виконання дії багатьма або всіма суб’єктами вказує префікс **на-** та подвійні префікси **пов-**, **пови-**, **повід-**, **поз-**, **поза-**, **пона-**, **пооб-**, **попід-**, **попере-** тощо, які сполучаються переважно із дієсловами різноспрямованого руху, внаслідок чого у структурі похідних дериватів поєднують кількісне значення з локативним, пор.: **найти**, **наїхати** ← **багато людей зібралось (прийшло, приїхало) кудись, в певне місце**; **повибігати** ← **багато людей вибігло звідки-небудь, з якогось місця**; **поналітати** ← **багато птахів налетіло звідкись, з якогось місця**. Пор.: *Всі ліси давно пооблітали І стоять похмурі й мовчазні* (М.Луків); *На неозоре оксамитове поле повибігали візці, що без числа, без ліку, й лише пастух загаявся...* (Василь Шевчук).

Отже, дієслівні деривати з погляду семантичного синтаксису ґрунтуються на предикатно-аргументних та предикатно-предикатних сполуках, що збігаються чи не збігаються зі структурою плану словосполучення. Зв'язок словотвірних категорій дієслів із синтаксисом виявляється в їхньому структуруванні двома типами синтаксичних одиниць – дієслівним словосполученням із залежним непередкатним компонентом як самодостатньою базовою одиницею, виокремленою з семантично елементарного речення, та невластивим дієслівним словосполученням із залежним предикатним компонентом. Значення залежного компонента базової синтаксичної структури (непередкатного аргумента чи супровідного предиката) є основною умовою виділення дієслівних словотвірних категорій.

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 211 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
3. Вихованець І.Р. Принципи категорійної граматики української мови // III Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство (26-29 серпня 1996 р.). – Харків, 1996. – С. 177-181.
4. Вихованець І.Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту. Серія: Філологія. – 2000. – Вип. 2. – С. 3-6.
5. Вихованець І.Р. Словотвірні категорії прикметника в сучасній українській мові // Лінгвістика: 36 наук. праць. – Вип. I. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. – С. 130-134.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.
7. Городенська К.Г. Семантичні функції дериваційних морфем // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 21-29.
8. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наукова думка, 1991. – 192 с.
9. Городенська К.Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 22-28.
10. Городенська К.Г. Проблема зв'язку словотвору та синтаксису в новій академічній граматиці української мови // III Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство (26-29 серпня 1996 р.). – Харків, 1996. – С. 182-185.
11. Городенська К.Г. Синтаксичні засади категорійного словотвору // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту. Серія: Філологія. – 2000. – Вип. 2. – С. 6-9.
12. Городенська К.Г. Синтаксичні засади словотвірних категорій граматичної ад'єктивності // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. д-ра філол. наук В.В.Грещука. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 46-54.
13. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 1999. – 207 с.
14. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. – М.: Наука, 1992. – 221 с.
15. Клименко Н.Ф. Словотвірна категорія // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Укр. енциклопедія ім. М.П.Бажана, 2004. – С. 618.
16. Колібаба Л., Фурса В. Синтаксичні засади виокремлення словотвірних категорій дієслів // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Лінгвістика": 36 наук. пр. Випуск II. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. – С. 298-305.
17. Олексенко В.П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників: Монографія. – Херсон: Айтлант, 2001. – 240 с.
18. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 2003. – 288 с.
19. Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – 496 с.

The article is devoted to problem of relation of wordbuilding categories of verbs with syntax the in the modern Ukrainian language. The formation and syntactic bases of wordbuilding categories locativiti, instrumentativiti, resultatitiviti, object, temporalitiviti and quantitiviti is explained. The formantes which determine certain wordbuilding verbal categories are analised.

Key words: wordbuilding category, locativiti, instrumentativiti, resultatitiviti, object, temporalitiviti, quantitiviti, prefix, suffix, verb, predicat, argument.

УДК 81'367:821.161.2

ББК 81.22

Наталія Єршова (Морозова)

СПЕЦИФІКА СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕЧЕНЬ ЗАЙМЕННИКОВО-СПІВВІДНОСНОГО ТИПУ В ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА

У статті на основі сучасних теоретичних положень до тлумачення й організації складнопідрядного речення займенниково-співвідносного типу з'ясовано структурно-семантичні особливості організації двокомпонентних конструкцій названого класу Є. Гуцала, визначено особливості авторської побудови речень.

Ключові слова: складнопідрядне (двокомпонентне) речення займенниково-співвідносного типу, речення симетричної та несиметричної структури, відносне слово.

В основу витлумачення формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної організації складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу покладено загально визнані теоретичні положення про структурну і семантичну будову цих конструкцій. Виконані мовознавцями праці розкривають наукові підходи до трактування зазначених аспектів [1-7]. Спираючись на провідні ідеї дослідників, ставимо за мету схарактеризувати специфіку структурно-семантичної організації складних (двокомпонентних) речень займенниково-співвідносного типу в художній прозі Євгена Гуцала, окреслити особливості речення автора. З огляду на те, що донині творчу спадщину письменника не було досліджено у мовознавчому, зокрема синтаксичному, аспекті, матеріал статті є на часі.

В українському та зарубіжному синтаксисі проблемі статусу складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу приділено значну увагу. Традиційно конструкції з опорним займенником у головній частині витлумачувались відповідно до загальної теорії поділу складнопідрядних речень як розгорнені обставини способу дії, міри або ступеня. На основі функцій вказівних слів частину речень з відтінком наслідку і міри розглядали серед присудкових, ті, що мали

семантику способу дії, порівняння – витлумачували як займенниково-означальні конструкції [5, 493; 6, 378].

На виокремленні займенниково-підрядних речень наголошував М.С.Поспелов: "в окремий структурно-смісловий тип необхідно виділити ті відносні конструкції складних речень, в яких співвідносним словом у головній частині виступає займенник" [4, 147]. І.Г.Чередниченко виділяв "призайменникові" речення з ряду "причлених підрядних" [7, 29]. Диференціювали займенниково-означальні конструкції і речення міри та ступеня С.Я.Єрмоленко, С.П.Бибик, О.Г.Тодор, характеризуючи перші як такі, що "пояснюють член головного речення, виражений займенником *той, такий, все, кожний*, вжитим у значенні іменника" [2, 62]. Складнопідрядні ж синтаксичні одиниці міри та ступеня вказують на міру чи ступінь виявлення дії, ознаки, вираженої у головній частині речення, відповідають на питання *скільки? наскільки? якою мірою? до якої міри?*; підрядна частина з'єднується з головним реченням сполучниками *що, щоб, що аж, як, мов, немов, наче, неначе* [2, 127].

Сучасні підходи до витлумачення синтаксичних одиниць, окреслення стрижневих формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак зумовили перегляд статусу складнопідрядних займенникових (займенниково-означальних, міри, ступеня та способу дії) речень.

На думку І.Р.Вихованця, такі конструкції слід кваліфікувати як займенниково-співвідносні складнопідрядні речення, в яких наявний специфічний різновид прислівного підрядного зв'язку – прислівно-кореляційний [1, 336]. Наявність співвідносних слів у головній частині, які виконують у ній функцію члена речення і, крім того, накреслюють функціонально-семантичний тип підрядної частини, – одна з основних ознак речень займенниково-співвідносного типу. Підрядна ж частина заповнює своєрідну лексичну неповнозначність співвідносного займенникового слова [1, 336]: – *Сам себе розхвалив так, що я тебе і не впізнаю* (1).

За слушним зауваженням С.В.Ломакович, займенниково-співвідносні речення є структурами негнучкими, що проявляється "в неможливості розташування їхньої підрядної частини в препозиції до головного без того, щоб не виокремити від неї співвідносне слово: підрядна частина функціонує тільки в комплексі зі співвідносним словом. (...) Водночас можливою для названого типу речень є інтерпозиція підрядної частини" [3, 45-46].

Формальною ознакою, що визначає окреме місце займенниково-співвідносних конструкцій у системі складнопідрядного речення є наявність у складі головної частини співвідносних слів – займенників, що "відзначаються вибірковістю стосовно можливих засобів зв'язку в підрядній частині", виконують функцію поєднання змісту головної та підрядної частин; вказують на формальну і семантичну незавершеність головного речення [3, 42]. Найтиповішими співвідносними словами є вказівні займенники *той, та, те, такий, така, таке, там, туди, стільки, доти* та ін.: – *Дехто з тих, що повтікали з села зараз назад проситься*. (1); – *Не вродився ще такий, хто б мені горя завдав...* (1).

Загалом будова складнопідрядних займенниково-співвідносних речень подібна до складнопідрядних конструкцій з підрядними означальними. Тому підрядна частина приєднується до головної сполучними засобами, які характерні для складнопідрядних синтаксичних одиниць означального типу.

Формальні ознаки займенниково-співвідносних складнопідрядних конструкцій зумовлюють встановлення семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами, "сутність яких полягає в наявності опосередкованого зв'язку між одним із компонентів змісту пропозиції, репрезентованого в головній частині речення, та змістом пропозиції в підрядній частині – в повному його об'ємі чи частково" [3, 118]. За специфікою поєднання співвідносних слів і сполучних засобів синтаксичного зв'язку (сполучні слова, сполучники) розрізняють конструкції симетричної та несиметричної структури, що мають свою формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну організацію [1, 338].

Залежно від поєднаних співвідносних слів і семантично однорідних з ними сполучних слів, між предикативними частинами займенниково-співвідносних речень симетричної структури встановлюються семантико-синтаксичні відношення:

- субстанціальні (*той...хто, той...що* і похідні): 1. – *Хай цим молодим назавжди буде наукою те, що ти сказав за столом* (1), 2. – *Забирайте свої стовпи в того, хто вкрав у вас* (2);

- атрибутивні (*такий...що, такий...який* і похідні): *До весілля наречена мала від нареченого такі подарунки, які досі не мала жодна великочеська красуня від свого судженого* (1);

- адвербіальні (*там...де, доти...доки* тощо): *Поміж статей найдужче до вподоби такі, де бучуються ледарі, хапуги, бюрократи й інші пережитки минулого* (1).

У складнопідрядних синтаксичних одиницях несиметричної структури між предикативними компонентами наявні такі семантичні відношення:

- означальні (співвідносне слово + асемантичний сполучник *що, щоб, наче* і под.): *Відтоді Козидра почувався так, наче хтось у хаті є* (1);

- речення, що містять нівельоване в семантичному плані співвідносне слово *те*: *Його вистачило на те, щоб і тепер не забути свою скрипку, не закинути її в темний куток* (1).

У текстах художньої прози Євгена Гуцала було виявлено значну кількість складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу – 2,2% (253) синтаксичних одиниць від 100% (11116) проаналізованих складних (двокомпонентних) конструкцій.

Вивчення структурної і семантичної організації займенниково-співвідносного типу речень дозволило виокремити синтаксичні одиниці симетричної – 0,85% (99) і несиметричної – 1,35% (154) будови.

Згідно з синтаксичними нормами сучасної української мови “симетричні займенниково-співвідносні конструкції є типовими для певного класу (розряду, різновиду), вони становлять його ядро” [3, 308]. Тому надання Євгеном Гуцалом переваги реченням симетричної структури – процес закономірний.

Аналіз формально-синтаксичної організації займенниково-співвідносних конструкцій симетричної будови дав підстави виділити групи речень за характером семантико-синтаксичних відношень.

Кількісну домінанту становлять синтаксичні одиниці з атрибутивними семантико-синтаксичними відношеннями – 0,53% (58), з предметною семантикою – 0,3% (34) конструкцій. Обмежено використав письмений речення з обставинно-просторовим значенням – 0,07% (7) синтаксичних одиниць.

Атрибутивні семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами займенниково-співвідносного типу речень виявлено у 0,53% (58) синтаксичних одиниць. Роль сполучних слів у підрядній частині виконують займенники з означальною семантикою: *що, який, як* тощо. Вони позначають предмет, неживу істоту, про яку йдеться в головному реченні.

Домінантним поєднанням співвідносного і сполучного слова в означальних займенниково-співвідносних реченнях є семантична скріпа *так...як* – 0,4% (45) конструкцій. Значення співвідносного вказівного займенника *так* зумовлює розширення його семантичних меж якісною характеристикою способу дії, репрезентованою підрядною частиною і семантикою сполучного засобу *як*: 1. *Й зненацька ним знову стало колотити в інвалідському возику так, як іще зовсім недавно колотило в полі за садком тітки Меланки* (2), 2. – *Я все зроблю так, як ти хочеш* (1), 3. *Йшла так, як би йшов поранений по обоє крил старий лелека* (1).

Меншою мірою автор використав сполучні скріпи *така...що, таке...що*, – 0,18% (11) речень: 1. *Ольга була така щира в гніві, що від незаслуженої образи в зоотехніка перейняло подих* (1), 2. *Все було таке занедбане, що серце їй стислось від жалю* (2).

В обмеженій кількості виявлено займенниково-співвідносні синтаксичні одиниці зі скріпами *такий...який* – 0,02% (3) конструкції: *Знову біль шеберхнув у голосі з таким шелестом, із яким в ополонці треться крижинка об крижинку* (1).

Роль сполучних слів у підрядних частинах складнопідрядних речень із семантикою предметності виконують вказівні займенники *хто* або *що* та похідні від них форми.

Євген Гуцало обмежено реалізував сполучне слово *що*. Це пов'язано із семантикою означуваного іменника чи субстантивованого займенника, який виконує в головній частині функцію означуваного слова, вказує на особу чи на живу істоту: 1. – *Ти кажеш за тих людей, на кого й подумати трудно* (1), 2. *Кость уславився в їхньому селі тим, що по телевізору дивився всі ті передачі* (1).

Адвербіальну семантику виявлено у незначній кількості речень – 0,07% (6) синтаксичних одиниць. Визначальним в їхніх межах є поєднання співвідносного слова *той (ті)* зі сполучним словом *коли* з часовою семантикою: 1. *Давно минув той час, коли слухав я біля криниці Оврама Козидру* (1), 2. – *Минулись ті часи, коли боялись* (1).

В обмеженій кількості речень 0,02% (2) виявлено поєднання співвідносного слова *той (та)* зі сполучним словом *де*, що вказує на просторову семантику вказівного займенника головної частини: *Поминали в тій самій кімнаті й за тим самим столом, де ще недавно стояв із небіжчиком гроб, повитий чорним крепом і червоним кумачем* (2).

Займенниково-співвідносні конструкції несиметричної структури мають особливості формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної організації. З цього приводу С.В. Ломакович зазначила: “На відміну від інших типів складнопідрядних речень, абстрактний синтаксичний механізм займенниково-співвідносних конструкцій надає предикативним частинам певної свободи у формуванні їхніх семантичних властивостей та, відповідно, семантики речення в цілому. Ця обставина дозволяє говорити про займенниково-співвідносні речення як синтаксичні конструкції з широким семантичним потенціалом. Оскільки існуючі обмеження лексичного складу предикативних частин займенниково-співвідносних речень є незначними, то можливим для цих конструкцій є використання нетипової для них лексики, яка модифікує або навіть трансформує їх. Такі співвідносні конструкції функціонують як речення асиметричної будови” [3, 307]. Семантика зазначених синтаксичних одиниць формується співвідносними словами з означальним значенням і асемантичними сполучниками *що, щоб*, порівняльними сполучниками *наче, мовби, ніби* і под.

В аналізованих текстах Євгена Гуцала конструкції несиметричної будови виявлено 1,75% (199) синтаксичних одиниць. Типовими в їхніх межах є речення зі співвідносним словом *так* у головній частині й асемантичним сполучником *що* – у підрядній – 1,4% (157) конструкцій. Означальна семантика вказівного займенникового слова *так* зумовлює якісну характеристику головного речення в підрядному. Стилiстично ж нейтральний сполучник *що* виконує тільки роль “зв’язкового” компонента, і, таким

чином, не вуалює означально-якісне значення підрядного речення: 1. *І зареготав так лунко, що кури злякано закудкудакали на причілку* (1), 2. *Мабуть, саме спогад про запічок так розжалолюбив, що в сухому голосі забриніли сльози* (2), 3. *Тут уже Василь так зареготав, що мало щоки йому не луснули* (2).

Незначну кількість виявлено займенниково-співвідносних конструкцій зі сполучним поєднанням *стільки...що* – 0,1% (11) речень. Семантика співвідносного займенникового слова *стільки* вказує на кількісну характеристику головної частини в підрядній. Роль асемантичного сполучника *що* аналогічна до його функцій у реченнях зі сполучною скріпою *так...що*: 1. *В тому зорі було стільки волі, сили, що Арсен Максимович якось зразу забув про своє тверде рішення затаїтись* (1), 2. – *На комбайні виробляє стільки, що й для онуків вистачить* (1).

Обмежено використав Євген Гуцало займенниково-співвідносні конструкції із поєднанням *так...наче* – 0,01% (2), *так...мовби* – 0,01% (1), *так...щоб* – 0,01% (1) синтаксичних одиниць. Наявні в підрядній частині сполучники порівняння *наче* і *мовби* вносять у речення семантику гіпотетичності; сполучник *щоб* – додає відтінок мети: 1. *Вони обидві замовкли і дивились на неї так, наче раптово їм явилось чудо* (1), 2. *Дід Матвій переступає поріг так, мовби вутлий човен високу річкову хвилю переборює* (2), 3. *Норовите так, щоб на дурничку прожити, без мозолів* (1).

Різновидом речень займенниково-співвідносного типу несиметричної структури є конструкції, в яких співвідносне слово *те* виступає семантично нівельованим. У таких синтаксичних одиницях, за твердженням І.Р. Вихованця, “можуть уживатися майже всі сполучні слова, а також асемантичні сполучники *що, щоб*” [1, 339].

В художній прозі письменник обмежено використав конструкції з названими структурними і семантичними особливостями – 0,02% (3) синтаксичні одиниці: 1. *Він відчував те, що після цього падіння щось сталося з його чутливими приладами та надчутливими деталями* (3), 2. *Його вистачило на те, щоб і тепер не забути свою скрипку, не закинути її в темний куток* (2).

Отже, теоретичні положення синтаксису до витлумачення складнопідрядного речення займенниково-співвідносного типу, визначення його формальних і семантичних особливостей уможливають характеристику формально-семантичної організації складного (двокомпонентного) речення названого типу в прозових художніх творах Євгена Гуцала.

У процесі структурного оформлення займенниково-співвідносних конструкцій автор надав перевагу реченням несиметричної структури (1,25%). Типовими в їхніх межах є займенниково-співвідносні синтаксичні одиниці з означальною семантикою, оформлені сполучними скріпами *так...що, стільки...що, так...наче* – визначальний тип, *так...мовби, так...щоб* – використано обмежено. Семантика співвідносного слова *так* передбачає формування в підрядній частині якісної характеристики.

Меншу кількість речень становлять займенниково-співвідносні конструкції симетричної структури (0,85%). Домінантним типом в їхніх межах є речення з атрибутивною семантикою (0,53%) і сполучною скріпою *так...як* (0,4%).

Значення субстанціальності на позначення особи чи живої істоти реалізовано меншою мірою (0,3%), типовою в їхніх межах сполучною скріпою є *той (та, те, ті) ...хто*.

Адвербіальні складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу із вказівкою на час і місце дії в художній прозі Євгена Гуцала виявлено обмежено (0,07%).

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368с.
2. Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224с.
3. Ломакович С.В. Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові: Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Тернопільський держ. пед. ун-т. – Тернопіль, 1993. – 382с.
4. Поспелов Н.С. Мысли о русской грамматике: Избр. тр. / Сост. Е.А. Иванчикова; Отв. Ред. Н.И. Толстой; АН СССР. – М.: Наука, 1990. – 179с.
5. Русская грамматика / Под ред. Н.Ю. Шведовой: В 2т. – М.: Наука, 1980. – Т.2. – 710с.
6. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. Ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 634с.
7. Черднеченко І.Г. Складнопідрядне речення в сучасній українській мові. – Чернівці: Вид-во Чернівецького ун-ту, 1959. – 134с.

Список використаних джерел

1. Гуцало Є.П. Твори в 5-ти томах. Т.1.: Оповідання. – К.: Дніпро, 1997. – 461с.
2. Гуцало Є.П. Твори в 5-ти томах. Т.2.: Повісті. – К.: Дніпро, 1997. – 461с.
3. Гуцало Є.П. Твори в 5-ти томах. Т.1.: Повісті, роман. – К.: Дніпро, 1997. – 461с.

In the article have been determined structure-semantically peculiarities of coordination of the compound sentences of pronoun type by Yevhen Hutsalo (based on the modern theoretical theses to the interpretations and organizations of the compound constructions), the peculiarity of author's organization of the sentences are considered.

Key words: compound (two-complex) sentences of pronoun type, symmetrical and asymmetrical structure sentences, correlation word.

УДК 316.77:811.161.2

ББК 81.2 Ук

Ірина Гуменюк

ІНТЕР’ЄКТИВИ ЯК ЗАСОБИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ МОДУСНОЇ СФЕРИ ВИСЛОВЛЕННЯ

Стаття присвячена вивченню інтер’єктивів як засобів творення суб’єктивної модальності. Визначено ряд основних засобів, які у взаємодії з інтер’єктивами сприяють реалізації кількісної модальності висловлення; проаналізовано функціональну придатність інтер’єктивів для вираження спонукальної модальності висловлення.

Ключові слова: модусна сфера висловлення, квантитативна модальність, кваліфікативна модальність, волюнтативні відношення.

У мові постійно взаємодіють об'єктивне і суб'єктивне, оскільки, виконуючи роль засобу спілкування, "мова завжди невіддільна від людини, яку неможливо уявити поза її суб'єктивними судженнями і суб'єктивними сприйняттями" [4, 20]. З цього погляду цінним видається дослідження суб'єктивної сторони мовлення, зокрема інтер'єктивів як засобів її репрезентації.

В основі функціонування інтер'єктивів як модусних елементів лежить специфічна ознака слів обох розрядів, а саме – суб'єктивність вигуків та звуконаслідувань. Суб'єктивність як яскрава ознака семантики вигуків полягає в тому, що вони є суспільно усвідомленими мовними знаками для вираження емоційно-вольових, суб'єктивних, але об'єктивно існуючих почуттів і волі, таких, що специфічно відображають об'єктивно існуючий світ людських стосунків. Дійсність, яка викликає емоції і почуття, реальна; емоції і волевиявлення існують об'єктивно. Суб'єктивним є тільки характер індивідуально-особистого вияву невіддільних від суб'єкта почуттів і волевиявлень у мовленні засобом вигуків. Саме він і становить специфічну рису значення вигуків – суб'єктивність [5, 58].

Мовознавці наголошують також на суб'єктивному характері звуконаслідувань як розряду інтер'єктивів. К.Г. Городенська доводить, що хоча об'єктивно існуюча ситуація, яка позначається звуконаслідуванням, не має ніякого зв'язку зі світом емоцій мовця, проте використання певного звуконаслідувального слова залежить від акустичних та артикуляційних можливостей мовця, його образного звукосприймання і звуковідтворення, а отже, звуконаслідування містить у собі суб'єктивний елемент [1, 327].

Одне і те ж реальне звучання, за Л.І. Мацько, може передаватися різними звуконаслідуваннями не тільки у різних мовах, а й у різних носіїв однієї мови. "З цієї обставиною пов'язані такі суттєві ознаки семантики звуконаслідувань, що зближують їх з вигуками, як суб'єктивність, ситуативність, контекстність, зв'язок з іншими засобами, зображувальність, емоційність, експресивність, рухливість" [5, 61].

Таким чином, суб'єктивність як специфічна ознака вигуків та звуконаслідувань формується у названих мовних елементах на різній основі: у вигуках – на основі функціонування їх як одиниць для вираження почуттів та емоцій мовця, у звуконаслідуваннях вона зумовлена індивідуальним сприйняттям кожною людиною навколишньої дійсності та можливостями відображення цієї дійсності мовними засобами. Необхідність вивчення названих одиниць як засобів творення суб'єктивної модальності з метою розробки комплексної різнорівневої схеми аналізу виникнення та мовленнєвої реалізації модусу висловлення й визначає актуальність проведеного дослідження.

Досягнення поставленої у роботі мети – дослідити роль інтер'єктивів у контексті засобів репрезентації модусної сфери висловлення – передбачає розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати межі взаємодії значень квантитативної та кваліфікативної модальностей; 2) визначити ряд основних засобів, які у взаємодії з інтер'єктивами сприяють реалізації квантитативної модальності висловлення; 3) проаналізувати функціональну придатність інтер'єктивів для вираження спонукальної модальності.

Серед різновидів суб'єктивної модальності можна виділити різноманітні квантитативні значення: міри вияву, перебільшення, захоплення великою кількістю чогось тощо. Для передачі цих значень у висловлюваннях мовцями активно використовуються інтер'єктиви (в основному емоційні) паралельно з іншими мовними та позамовними засобами. Серед допоміжних мовних елементів чітко виділяються частки, а серед позамовних – інтонація, жести, міміка.

Необхідно зазначити, що квантитативна модальність обов'язково є кваліфікативно маркованою, оскільки висловлення із значенням інтенсифікації якісної або кількісної ознаки завжди містять оцінний компонент із знаком „+” або „-”. Висловлень, у яких взаємодіють квантитативна і кваліфікативна модальність із значенням нейтральності („=”), нами не зафіксовано.

Квантитативна модальність у процесі мовлення може реалізовуватися за допомогою таких засобів:

1) одиничних інтер'єктивів, які самостійно виконують функцію інтенсифікації. Наприклад:

Ух, кисле! (Л.Костенко); **Ох, тоді лементу в хаті: квочка по хаті стрибає, квочче...** (Остап Вишня); **Ой, велика війна була – Велика Вітчизняна** (С.Пушик); – **Ой, пам'ятаю, Марічко, й повік не забуду...** (М.Коцюбинський).

2) інтер'єктивів + повторення лексеми (лексем), значення якої (яких) інтенсифікується. Наприклад:

Коли я вперше почув про Гоголя? Ой, давно, давно, давно! (Остап Вишня); **Бачив Хо таких, ох, бачив, і тепер... не вірить** (М.Коцюбинський); – **Чого вам так тяжко? – Ой, тяжко, синочку, тяжко, бо-м сама, як палець, лишилася** (С.Пушик); **Якби ми знали, о, якби ми знали, що буде з нами, о, що буде з нами...** (Л.Костенко).

3) інтер'єктивів + частка ЯК. Наприклад:

Ох, як глибоко зненавиділа я ту брудну долину, ту долину, в котру мусила проте все назад вертати! (О.Кобилянська); **Ах, як знаменито Берлін їсть гроші** (Остап Вишня); **Ах, як не хочеться листу з дерева падати, – він ніби кров'ю з печалі налився і закривавив ліси** (Остап Вишня).

4) інтер'єктивів + частка ЯК + повторення основної лексеми. Наприклад:

А як довго (ой, як довго!) це були „Пшемшляни” – містечко Львівського воєводства Ржечі Посполитої Польської (Остап Вишня); **Ох, як се болить, болить!** (О.Кобилянська); **Ах, як се нудно, як нудно все одно чути!** (М.Коцюбинський).

5) інтер'єктивів + частки ЯКИЙ (яка, яке, які), ЩО. Наприклад:

– **Ай, яка шкода!** – **засмутився директор. – Така неоціненна для нашої справи людина!** (Остап Вишня); **Ой, гріх який, і звідки вона тут?** (Л.Костенко); **О, який я щасливий!** (О.Довженко); **Гей, що була я жвава!** (О.Кобилянська); **Фе, яка бридка, мерзенна істота!** (В.Винниченко); **Ох, яка тонка думка: любов тримає планету!** (Ю.Мушкетик).

6) інтер'єктивів + частки СКІЛЬКИ (СТІЛЬКИ). Наприклад:

О, скільки тут було пролито крові... (Л.Костенко); **О, скільки людських тіл поніс Черемош!** (С.Пушик); **Ах, скільки мав би я тобі говорити!** (О.Кобилянська); **О, скільки в мені молодості й сили!** (Г.Тютюнник); **Гей, стільки ще забобонних на білому світі і, зокрема, в моїх горах!** (С.Пушик).

7) інтер'єктивів + частка І. Наприклад:

Ох, і страховидло! Три пуди й фунт! (Остап Вишня); **Густа балка і чималенька балка! Ох, і вовка там! Як завиють, – волосся дротом!** (Остап Вишня); **Ой, і наплакались ми** (О.Довженко).

8) інтер'єктивів + частка І (Й) + частка Ж (ЖЕ). Наприклад:

Ох, і не любив же Василь Блакитний нічого прилизаного! (Остап Вишня); **Ох, і смачна ж дичина!** (Остап Вишня); **Ех, і помчимо ж тепер, бережись усе на світі** (І.Кочерга).

9) інтер'єктивів + частка І, ЯК + частка Ж + частка ЖЕ. Наприклад:

А сітка тоненька-тоненька (ой, як же ж чудесно дід Мастей уміють такі сітки виплітати – і на перепелів, і на рибу, і на метелика!) – така сітка, ніби найніжніше вирізування... (Остап Вишня); **Ох, і очеретяна ж річка Оскі!** **Ох, і рибна ж вона, ох же ж і вутяна!** (Остап Вишня); **Ті (ох, як же ж смертельно ненавидів їх!) знали з його життя і те, про що він давно забув** (Ірина Вільде).

10) інтер'єктивів + частка ЯК + частка ЖЕ (Ж) + повторення основної лексеми. Наприклад:

Ой, як же довго, довго в ту суботу не вечоріло! (Остап Вишня); **Так довго-довго її не бачив! О, як же довго!** (О.Кобилянська).

11) інтер'єктивів + ЩО ТО (ЩО Ж БО ТО). Наприклад:

Ах, що ж бо то він і не виправляв з тими кінями – не надивився би-сь і за днину! (О.Кобилянська); **Ох, що то час може! Два роки станули між нас і змінили нас так сильно!** (О.Кобилянська).

12) інтер'єктивів + ЯКА (ЯКИЙ, ЯКЕ, ЯКІ) Ж (Ж БО) (ТИ (ВИ)). Наприклад:

– **Ей, ека ж бо ти, жінко, дивна!** (Марко Черемшина); **Ах! Яка ж ти, лисочко, довірлива** (Остап Вишня); **Ах, яке ж щастя, що між нами лежить море!** (О.Кобилянська).

13) інтер'єктивів + ЦІ (ОТІ, ЦЕЙ, ТОЙ, ЦЯ, ТА, ОЦЯ, ОТА...). Наприклад:

Ах, ці німці, оті дикі мадяри! (О.Довж., 132); **Ой, оті очі. Які ж вони жадібні та бистрі** (Остап Вишня).

14) інтер'єктивів + ЩО ЗА. Наприклад:

Гей, що за сила була он тут, що її розрізували тепер (О.Кобилянська); – **Ей, сийо тепер за грецька! В нас не хоче родитися грецька** (С.Пушик); – **Ех, що за дорога, що за дорога!** (О.Кобилянська).

Для глибшого аналізу висловлень з інтер'єктивами необхідно, на нашу думку, внести додаткові пояснення стосовно співвідносних вигуків і часток. Це питання досі залишається маловисвітленим у мовознавстві. У посібнику „Сучасна українська мова. Морфологія” зазначається: „Межі часток і вигуків часто зближуються, але різниця між ними полягає в тому, що вигуки виражають різні почуття, емоції, а частки лише надають певного емоційного відтінку словам або реченню, наприклад: „Здрастуйте, товаришу Таранута!” – привітався Авдотін. „Голос знайомий... Ой же знайомий, а не впізнаю. Хоч і набий, діду” (Ю. Збанацький); **Ой, виріжуть нам виноградники, доценту виріжуть, антихристи!**” – **голосила якась баба**” (М. Коцюбинський).

У першому реченні частка Ой надає певного емоційного відтінку слову, у другому вигук Ой виражає тривогу, застереження, тобто емоційний стан” [8, 512].

О.П. Блик наводить кілька ознак, за якими розрізняють частку й однозвучний вигук, та стверджує: „Визначення слова як частки чи як вигуку зумовлює постановку при ньому розділового знака – коми або знака оклику. Якщо в реченні вжито частку, вона не відділяється комою” [3, 23].

Для нашого дослідження це твердження виявилось нефункціональним; оскільки інтер'єктиви є одиницями більше мовленнєвими, ніж мовними, то вивчення їх у процесі комунікації передбачає врахування відповідного інтонаційного оформлення. А графічне відображення інтонації висловлень з інтер'єктивами може бути варіативним. Наприклад, у реченнях: **Ой який я нещасний!** (О.Довженко); **Ой як „тяжко” тепер нашій молоді!** (Остап Вишня) – кома після Ой у писемному варіанті не поставлена. Однак якщо досліджувати подані мікротексти як відображення усного мовлення, то досить легко припустити вигуківу інтонацію, – і лексема Ой буде не надавати емоційного відтінку реченню, а повноцінно виражати емоції чи почуття мовця: **Ой, який я нещасний!** (авт.); **Ой, як „тяжко” тепер нашій молоді!** (авт.).

Крім того, автори досить часто не є точними у відображенні на письмі інтонації знаками пунктуації, наприклад: *Ех, і б-б-бахнуло! Ех же ж і рвонуло!* (Остап Вишня). На нашу думку, наведені два речення є рівноцінними за інтонаційним оформленням, оскільки пауза, позначена комою після вигука *Ех!* у першому висловленні, не функціональна. Таким чином, ми будемо розглядати вигуки у подібних ситуаціях як компонент схеми [6, 614] і при дослідженні квантитативної модальності висловлень з інтер'ективами доміантною для нас буде орієнтація на вигуківий варіант пропонованих лексем.

Позиція у висловленні інтер'ективів, які виконують функцію інтенсифікації якісної або кількісної ознаки, може бути варіативною:

1) безпосередньо перед словами, значення яких інтенсифікується:

а) на початку речення, наприклад:

О, як потрібен прогноз погоди селянинові! (С.Пушкін); *Ой, як давно це було, а й досі в нас старі люди згадують чудесної душі людину, вчительку Марію Андріївну...* (Остап Вишня); – *Ох, і полохлива, ох, і сторожка птиця!* – зітхнув дядько Дорош (Остап Вишня); *Ой, горіли ж древліани, аж зуготіло!* (Л.Костенко).

б) всередині речення, наприклад:

Я вас люблю, о, як я вас люблю! (Л.Костенко); – *Яка різниця, о, яка різниця?!* (Л.Костенко); *Який же я дурень, ах, який дурень!* (М.Коцюбинський).

2) синтаксична позиція підрядного речення, наприклад:

Я тільки мир без пона поховала, що гай! (Марко Черемшина); *Так красно поховала бідного... та такі поминки справила, що ей де!* Нічого не жалувала (О.Кобилянська).

3) у функції члена речення, наприклад:

Ноги гудуть. Та поперека на кольки бере. А голова – ні! Голова в мене – ого-го! (Остап Вишня); *То вже сонце – гей-гей!* (С.Пушкін); *Та хапайся, сину, бо вже ген-ген з полудня, а треба вернутись завидна...* (М.Коцюбинський); *Далі дивлюсь, аж стоїть краля така, що тільки зм!* Та й годі (П.Куліш).

4) у кінці речення або його частини як емоційний концентрат, наприклад:

Лиш німецькі жінки такі поетичні... такі... такі... ах! (О.Кобилянська); *...лиш її очі... такі трагічні, такі... ох, він не має сили в них глядіти* (О.Кобилянська); *І який же ти, Васько, нетямущий – ух!* (М.Хвильовий).

Таким чином, незалежно від позиції у реченні та від виконуваної синтаксичної функції, інтер'ективи в комплексі з іншими мовними засобами виступають активними репрезентаторами квантитативної модальності висловлення, одночасно вносячи у контекст емоційно-експресивно-оціночний елемент.

Водночас у інтер'ективах спостерігається певний потенціал для вираження спонукальної модальності.

Спонування – форма мовленнєвого впливу на співрозмовника чи оточуюче середовище з метою організації або перебудови його відповідно до вимог мовця. Воно передбачає підпорядкування адресата спонування волі мовця і є активною формою втручання мовця в діяльність того, кого спонукають. Модальний аспект окремих видів спонування визначається характером відношень між тими, хто спілкується, в умовах певної ситуації [2, 23].

Спонукальна модальність, за Л.В. Бережан, є своєрідним сплавом об'єктивної модальності, яка виражається двома варіантами волонтеративних відношень (прямої і непрямой спонукальності) та суб'єктивної модальності, позначеної різним ступенем інтенсивності спонукальних відношень, безпосередню участь у передачі яких бере спонукальна інтонація, словопорядок, спеціалізовані чи неспеціалізовані засоби вираження предиката, а також суб'єктивно-модальні форми (вигуки, частки, повтори, вставні компоненти) у структурі речень [2, 173].

У процесі комунікації мовець намагається викликати у адресата певну реакцію, подіяти на його уяву, спонукати до якоїсь дії, спричинити виникнення певного стану речей. Мовленнєве спонування можливе лише як „комплекс мовленнєвих, психологічних та доказових зусиль комуніканта [7, 123]. З цієї позиції вигуки як суб'єктивно-модальні форми є вираженням психологічно-мовленнєвої роботи адресанта, який використовує ці мовні одиниці у висловленні.

Для вираження спонукальної модальності придатні такі різновиди інтер'ективів: імперативні (спонукальні, наказові, апелятивні), етикетні та зооапелятивні. Інші групи інтер'ективів можуть виконувати лише функцію підсилення спонування, вносячи у висловлення емоційно-експресивний відтінок, а саме спонування виражатиметься за допомогою інших засобів. Наприклад:

Ой, зробіть що-небудь! (розм.); – *Ат, дай ти мені спокій з тою економією...* (М.Коцюбинський); – *Ей, кайтеси, люди, кайте, – жасаються кумки* (Марко Черемшина); – *Ет, одчепись ти від мене, а то... – гримав голова колгоспу* (Остап Вишня); *Ох, тіточко, не говоріть таке!* – просила я її, а вона розсміялася весело (О.Кобилянська).

У поданих мікротекстах використання вигуків зумовлене фактом врахування трансмісором можливості небажання або незгоди адресата (адресатів) виконати спонувану дію. Вираження емоцій спрямоване на збільшення сили спонування або впливу на волю адресата. Як зазначає

Л.І. Мацько, наявність емоційних вигуків у складі речення уже є свідченням того, що в концептуальний зміст речення органічно вводиться певне емоційно-оцінне нашарування. А це веде до часткового ускладнення семантики всієї синтаксичної структури... [5, 70-71].

Л.В. Бережан виділяє три типи спонукальних відношень: пом'якшене спонування, нейтральне та категоричне [2]. Якщо виконання дії обов'язкове для адресата через об'єктивну необхідність або через залежність адресата від мовця, то спонування виражається в категоричній формі. Пом'якшене спонування виникає в умовах, коли мовець-адресант залежить від волі адресата і „м'яко” виражає спонування до дії. У певних умовах названі диференційні ознаки можуть зніматися – наявне нейтральне спонування [2, 22].

У цьому контексті виділяються наказові імперативи як спеціалізовані одиниці для вираження категоричного спонування. Такий тип спонукальних відношень оперує трьома значеннями: прямий наказ, пряма вимога, пряма заборона – і реалізується за допомогою вигуків *Ану! Досить! Гайда! Геть! Годі! Марш! Стоп! Цить! Цс! С-с! Ша!* і под. Наприклад:

– *Стоп-стоп-стоп!.. Ніякої політики ми торкатись не будемо...* (Остап Вишня); – *Цс... – цикнула жінка на нього, – там Доря* (М.Коцюбинський); – *Геть!* – скрикнула вона, звертаючись до Явдохи. – *Щоб твоя нога більш тут не була. Геть! Геть!* (М.Хвильовий); *...секретарка ходить навшипиньки і, як котрийсь сатана голову до приймальні виткне, – зразу: – Ш-ш-ш! Тихо!* (Остап Вишня).

Окремі імперативні вигуки здатні виражати спонування, граматично підпорядковуючи собі члени речення: *на, ну, гайда, геть, марш*. Вони часто виступають у реченні як керуючі слова і вимагають, подібно до дієслів, додатка або обставини. Такі вигуки фактично є граматичним центром речення, об'єднуючи навколо себе інші члени речення за правилами сполучення слів, властивими українській мові. Це свідчить про функціональну близькість вигуків до дієслів-присудків у формі наказового способу. Наприклад:

– *Ох, Господи! Одно скінчило, друге починає... Цить мені зараз!.. Не підеш* (М.Коцюбинський); – *Отак зразу? – А ти думав як? Гвинтівку в руки – і гайда!* (Г.Тютюнник); *Ану, марш звідси!* (розм.); *Я не витримаю більше... Геть, геть із дому якомога швидше...* (М.Коцюбинський).

Спонукальна модальність із значенням категоричності може виражатися і за допомогою апелятивних вигуків, зокрема у тих випадках, коли у репліці не названий адресат апеляції. Наприклад:

Одна з сестер знепритоміла. – Гей, заберіть сестру! (О.Довженко); – *Не маси?.. Добре! Гей, бери свиту з жердки!* – крикнув соцький до десятника (М.Коцюбинський).

Щодо адресата апеляції (виконавця спонування), то поширену думку про те, що виконавцем дії може бути лише співрозмовник, заперечує В.С. Храковський, який стверджує, що виконавцем прескрипції може бути будь-хто з учасників комунікативного акту спілкування, а саме: слухач, третя особа, сам мовець чи будь-яка „теоретично припустима сукупність цих учасників” [9, 7-8]. Зауважимо, що мається на увазі умовне „виконання прескрипції”, оскільки фактичне виконання може бути відсутнім або неможливим. Наприклад:

– *Ей, хто в лісі, хто за лісом – ідіть до мене вечеряти!* (Г.Тютюнник); *Гей, люди, тилютеся, на сволоки не дивіться, навкруг хат не крутіться* (Марко Черемшина).

Як бачимо, у наведених мікротекстах апелятивні вигуки беруть участь в реалізації невизначеного та узагальненого спонування, оскільки у першому висловленні адресат апеляції не визначений, а у другому спонування умовно стосується всіх.

Засобами вираження спонукальної модальності із значенням категоричності у певних умовах можуть бути й зооапелятиви. Реалізація таких спонукальних відношень можлива в ситуації прямої вимоги адресанта (людини) до адресата (тварини) виконати конкретну дію. Якщо команда не виконується після одиничного спонування, то воно з нейтрального переходить на рівень категоричного: людина використовує додаткові засоби з метою посилення впливовості спонування (підвищення інтонації, повтор, жести, заміна команди...). Наприклад:

– *Тр-р-р!.. Куди, ряба?! Та куди ж ото ти, ряба? Кажі, га? Тр-р-р! Тр-р-р! Та бодай же ти йому була ж іздохла! Тр-р-р!!!* (Остап Вишня); *Біжить Ванько: – А кіса! А кіса! Здохло б воно тобі!* (Остап Вишня); – *Агуш, трекляті... Агуш-ша!* (М.Коцюбинський); – *Гей! соб, сиві, бодай ви скрутилися!.. Тпру!* (М.Коцюбинський).

У перших трьох прикладах для досягнення бажаного результату мовець використовує повтор, припустимо підвищення інтонації та відповідні рухи (до уваги береться процес мовлення), у четвертому – зміну команди.

Для вираження пом'якшеного спонування у мовленні використовуються спонукальні, апелятивні та етикетні вигуківі одиниці. Цей вид спонукальних відношень оперує значеннями, які відтворюють зацікавленість мовця у виконанні дії, його бажання одночасно з врахуванням певної залежності адресанта від волі адресата: прохання, благання, молитви, волання, упрошування, переконання, побажання, які супроводжуються відповідною інтонацією. З цієї метою використовуються практично всі апелятивні та спонукальні вигуки. Наприклад:

– „Відстань, ну, що тобі коштує”, – просить він Андрона в умі (Г.Тютюнник); – *Гое!* – задержав його ще на хвилину Андронаті, відійшовши вже кілька кроків (О.Кобилянська); – *Гашіце, ме-ей!..* –

розляглося рівночасно від хати (М.Коцюбинський); – Де! дедю, зв! чуєте, де! – озвався нараз під церковною хвірткою хоп'ячий, тремтячий голос (Марко Черемшина).

Модальні вирази *будь ласка, прошу, перепрошую*, які належать до групи етикетних вигуків, є спеціальними контекстуальними показниками оптативних відношень (лат. *optativis* – прохання, благання). Вони є ознакою „ввічливого мовлення“, мовленнєвого етикету і в спонукальному висловленні визначають зовнішню за вираженням віднесеність спонукування до пом'якшеного типу, навіть якщо за змістом це спонукування належить до категоричного [2, 42]. Наприклад:

– *Гарна?! Ха-ха-ха! Приглянься лише, будь ласка, ближче тій красі...* (О.Кобилянська); *Вибачайте, що лишаю вас на самоті... у мене слуг немає, я все сам...* (М.Коцюбинський); – *Не забувай, будь ласка, що ти мені можеш наказувати тільки на роботі* (І.Вільде).

Етикетні вигуки у висловленні мають найменший потенціал спонукування і у випадку небажання адресата виконати спонукувану дію сила мовленнєвого впливу може зростати за рахунок використання інших засобів, в тому числі й інтер'єктивів. Наявність цієї ознаки при пом'якшеному спонуванні зумовлює вираження посиленого прохання, перехід висловлення в інший спонукальний варіант.

Носіями пом'якшеного спонування є й інші етикетні одиниці з дезидеративним значенням (англ. – *desiderative* – висловлення побажання [2, 47]), які містять елемент побажання: *Добрий день! На добраніч! З Богом! Щастя вам! Мир цьому дому! Хай вам Бог помагає!* та ін. Наприклад:

Добридень, люди! Вбитий на снігу, я спам'ятався в зоряній пустелі (Л.Костенко); – *Добридень вам, кумо! Здорові будьте з неділею*. – *згукнула Мотря від воріт* (М.Коцюбинський); *Стукнули двері: – Драстуйте. Плачете: воно всігди так – біда біду кличе...* (Г.Косинка); – *Ну, хай тебе боронить і хова од лихого Мати Божої... Прошавай!* (М.Коцюбинський).

Належність цих одиниць до елементів, які формують пом'якшені спонукальні відношення, зумовлена експліцитно вираженою в них кваліфікативною модальністю із знаком „+“.

Нейтральні спонукальні відношення реалізуються за допомогою інтер'єктивів у значеннях запрошення, пропозиції до співучасті в дії і не мають ознак, властивих категоричному та пом'якшеному спонуванню, тобто:

1) виконання дії не є обов'язковим для адресата; 2) мовець не залежить від волі адресата і відповідно не докладає великих мовленнєвих зусиль, щоб спонування було реалізоване в дії. Для здійснення нейтрального спонування за названих умов придатні окремі спонукальні та апелятивні вигуки і всі зооапелятиви. Наприклад:

Нехотючи став він убійцею чотирьох душ. Гей, гей, батьку! Гей, гей, матінко!.. Прийдіть і викопайте йому гріб (О.Кобилянська); *Кличеш його: – Сірко! На! на! на! І не дивиться* (Остап Вишня); – *Цип, цип, цип...* – *витягала губи Марія і тулила до рожової шиї жовтий пушок* (М.Коцюбинський).

Як видно з наведених прикладів, виконання дії для адресата є не тільки не обов'язковим, але й в окремих випадках неможливим, чим і зумовлено віднесення такого спонування до нейтрального.

Таким чином, визначені групи інтер'єктивів є ефективними засобами вираження спонукальної модальності висловлення у формі трьох видів спонукальних відношень (категоричне, нейтральне, пом'якшене), кожний з яких оперує комплексом спонукальних значень.

Таким чином, інтер'єктиви як суб'єктивно-модальні форми спричиняють появу у реченні додаткових семантичних нашарувань або інтенсифікують сказане, підвищуючи його емоційно-експресивний потенціал. У окремих випадках вони можуть нести основне семантичне навантаження, концентруючи в собі весь зміст сказаного, що й визначає їх семантико-синтаксичну роль у реченні чи тексті. Виразальні можливості інтер'єктивів, психологічно-мовленнєві особливості їх виникнення та здатність репрезентувати модусну сферу висловлення як самостійно, так і у взаємодії з іншими засобами формують широке поле для наступних досліджень.

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови: Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. Бережан Л.В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Чернівецький державний університет ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1997. – 194 с.
3. Блик О.П. Співвідносність часток *О, Ой* та однозвучних вигуків // Українське мовознавство. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – 1977. – Вип. 5. – С.18-23.
4. Будагов Р.А. Человек и его язык. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1976. – 429 с.
5. Мацько Л.І. Семантика вигуків і звуконаслідувань // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 2. – С. 56-62.
6. Русская грамматика: В 2 т. – Т. 2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 765 с.
7. Ряполова Л.Г. Аргументація в спонукальному дискурсі: Дис... канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 1993. – 192 с.
8. Сучасна українська мова. Морфологія / За ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, – 1969. – 583 с.
9. Типология императивных конструкций / Отв. ред. В.С.Храковский. – Спб.: Наука, 1992. – 300 с.

The article is devoted to the study of interjektivs as facilities of creation of subjective modality. Certainly row of basic facilities which in co-operation realization of kvantitativ modality of utterance promote with interjektivs; the functional fitness of interjektivs is analysed for expression of incentive modality of utterance.

Key words: modus sphere of utterance, kvantitativ modality, kvalifikativ modality, voluntativ relation.

УДК 811.161.2'(367+37)

ББК 81.411.1 – 22

Яна Майстренко

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ВІДНОШЕННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ У ВИСЛОВЛЕННЯХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті здійснено комплексний аналіз засобів реалізації відношення ідентифікації української мови на рівні складного речення; з'ясовано, що основними засобами вираження його є вказівні займенники й ідентифікуючі дескрипції, контекст, слова з видільно-обмеженим значенням і контрастний наголос; описано ознаки виділення об'єкта з класу подібних.

Ключові слова: відношення ідентифікації, вказівний займенник, ідентифікуюча дескрипція, контрастний парадигматичний наголос, контекст, слова з видільно-обмеженим значенням.

Висловлення з відношенням ідентифікації на зразок *Коли батя одержав від тебе [Володьки] листівку, оту, що з хвилями океану, з пальмами... як дитина, радів* (О.Т.Гончар); *Свідок є: одна комсомолка; випадково чула, як Катерина, та, що втекла, розказувала про Катранників* (В.Барка); *Це ж який Вінкельман? – враз стрепенувся дід Утюжок, радий, що й він може тут знадобиться. – Може, той, що в районі комендантом при фашистах був?* (П.А.Загребельний) привертати увагу лінгвістів – прихильників динамічного підходу до мови, оскільки відношення ідентифікації належать до таких мовних явищ, адекватний опис яких неможливий без урахування "комунікативної ситуації, де одночасно присутні і мовець, і текст, і смисл" [6, 100]. Зокрема, П. Стросон наголосив на залежності референції від комунікативної структури висловлювання [8]. На думку Д. Вайса, сутність речень з відношенням ідентифікації полягає в тому, що вони повідомляють адресату (слухачу) про можливість зміни висловлення X, референт якого ще невідомий йому (принаймні так вважає мовець), на висловлення Y, референт якого передбачається відомим [4]. Н.Д.Арутюнова у своїх наукових працях проаналізувала засоби вираження відношення ідентифікації на рівні простого речення [1; 2]. Необхідною умовою здійснення функції ідентифікації, на думку мовознавця, є використання таких ознак, які можуть бути віднесені до предмета або особи на об'єктивному рівні. Так, запитання *Хто та вродлива дівчина, що вчора була на засіданні?* (розмовне мовлення) може стати причиною непорозуміння, оскільки мовець ризикує розійтись у смаках з адресатом [1]. О.В.Падучева ж розглядала комунікативну структуру референтних висловів, наголошуючи на таких засобах вираження відношення ідентифікації, як контрастний наголос та актуальне членування простих речень з відношенням ідентифікації, і пропонуючи для аналізу використовувати терміни "зсунута рема" і "підкреслена тема" [5]. Але умови реалізації відношення ідентифікації та засоби його вираження на рівні складних конструкцій залишилися поза увагою лінгвістів.

Хоч конструкції на зразок *А може він, той, що стріляв, зараз ще десь бродить лісами, підкрадається потай до золотих міст, з ненавистю наслухає радісний гомін народів?* (О.Гончар), *Вранці Ягельського теж не прибрано – черговий корпус, той, що обходив і вчора з перевіркою, порухав усіх – і Ягельського – і записав його в журнал як живого, разом з усіма, на заяву ж, що Ягельський помер і що його треба прибрати, не звернув жодної уваги* (І.П.Багряний), *Тих, що з сорок першого, намагалися оберігати* (П.Загребельний) привертати увагу І.Р.Вихованця, С.В.Ломакович, М.Й.Олексіюк та ін., однак предметом спеціального дослідження в україністиці вони ще не були. Тому завданням цієї статті є аналіз засобів вираження цього відношення на рівні складного речення, дослідження ролі лексичного наповнення синтаксичних позицій у складі головної та підрядної частин як засобу творення семантики висловлення.

Засоби вираження відношення ідентифікації можуть бути "мовними", тобто граматичними (займенники, позиція в реченні), і лексичними, а також "немовними" (ситуативними – наголос, тема - рематичне членування; жест – без звернення до значення, а прямою вказівкою на необхідний предмет).

Серед основних засобів вираження відношення ідентифікації на рівні простого речення виділяються мовознавцями [2; 5] такі:

1. Дейктичні займенники, що виконують вказівну функцію у випадках відсутності власних назв, напр.: *Ось цей будинок* (розмовне мовлення).

2. Власні назви, які виконують номінативну функцію щодо об'єктів і мають властивість одниничної референції, незалежно від умов комунікації. Зокрема, власним назвам віддається перевага, якщо функція ідентифікації домінує в тих випадках, коли мова йде про предмет, що є відомим як мовцю, так і адресату (в оптимальному випадку емпірично). Напр.:

Долорес

... Один щасливий лицар зліз на гору

і доступив руки і серця панни.

Що ж, Анно, мрія ся уже справдилась,

бо та принцеса – то, звичайно, ти,

убиті лицарі – то ті панове,

що сватались до тебе нещасливо,

а той щасливий лицар – дон Гонзаго (ЛесяУкраїнка).

3. Загальна назва, що виконує денотативну функцію.

4. Тема-ремагичне членування.

5. Порядок слів та контрастний наголос.

На рівні ж складного речення умови відношення ідентифікації та засоби вираження його складніші: вказівні займенники й ідентифікуючі дескрипції, контекст, слова з видільно-обмеженим значенням і контрастний наголос.

Наприклад, у реченні *Це, мабуть, той, що по радіо Тоню вітає*, - приколиуючи дитину, сказала Корнієва молодиця і потім звернулася до льотчика: - Ціла ж тут історія в нас, Петре... (О.Гончар) відношення ідентифікації відбувається через використання не лише вказівного займенника *той* ("дейктичного показника"), а й ідентифікуючої видільної дескрипції - "дескриптивного терму" (*по радіо Тоню вітає*).

Комунікативна функція висловлення з відношенням ідентифікації полягає передусім у вказівці на предмет, про який робиться повідомлення, тому мовець акцентує увагу на ознаці або відношенні, що здатні виділити об'єкт з класу подібних. Серед таких ознак і відношень можна назвати:

1) відношення родинної спорідненості: *Крім Баглая – молодшого, є ще Баглай – старший, що за свій темперамент та задиркуватість раніше був знаний на селищах як Іван – дикий, Іван – рудий, а з певного часу відомий більше як «отой Баглай, що в Індії», або просто Віруньчин Іван* (О.Т.Гончар); - *А хто той Осел? – утерши кров, запитав той, хто народив Холця* (Іван Сенченко);

2) відношення додатковості: *Пораєм корів, а я [Вірунька] ні ясел, ні силосу не бачу, все поглядаю на шлях, коли вже ті шефи прийдуть, а з ними той рудий – кучерявий, що в нього щось шалене в очах...: Ет, що твоє старцювання! От як той дід сліпий, що сидить біля мосту, ну, той має всякого добра повну торбу: там тобі й бублики, й яблука, й медівники!.. – облизалась на одну згадку Марійка* (М.Коцюбинський);

3) партитивні відношення, напр.: *На прохання Леверье астроном Іоган Галлі тільки спостерігав той сектор неба, на який йому вказав математик* (Г.В.Железняк).

Належність предмета до більшості може бути підкреслена і сполученнями *один з, один з тих, з тих*, які мають видільно-вказівне значення, напр.: *Єлька теж тут не затрималась, а ось біля важезної залізної вагонетки, однієї з тих, що їх колись ганяли на домнах каталі, вона таки пристояла, опинившись в юрмиську піонерів, які перед тим зацікавлено розглядали колекцію іржавих металевих якірців, що їх колись кидано під копита кінноті в козацьких війнах* (О.Т.Гончар); *Дашенька перейняла від батька залюбленість у безмовний тваринний світ і тому серед майбутніх зоотехніків у академії була одною з тих небагатьох, хто вибрав собі фах за покликанням, хоч ніхто їй і не вірив так само, як ніхто не вірив попервах у Веселоярську* (П.А.Загребельний);

4) сингулярні для певного фрагменту світу ознаки: *Дівчата – горожанки, особливо ті, що з фіолетовими віями, стрижені під лобуря, позиркували на Єльчині босоніжки критично, принаймні так їй здавалося, але помічала вона й інші, оті зблискітки жіночої заздрості в очах, коли горожанки окудали Єльчину тонкостанну постать, гордовиту шию, смагле, самим сонцем мальоване лице!..* (О.Т.Гончар); *Прости ще! – казав Гаврило, одбираючи випрохані гроші. – Біжи он за тією панею, що на голові пір'ячко теліпається* (М. Коцюбинський); *Я задоволений вашими відповідями, - заявив доцент з червоним галстуком, і тут за Гришу взявся той, що з синім* (П.А.Загребельний); *П'ятий – той, що у френчі й галіфе кольору кави, - пристав у дорозі до веселої, безжурної компанії* (І.П.Багрянний);

5) локальні відношення: *Яке вікно, який балкон? Може, отой, де чийсь вудки стирчать? ; Про домову книгу знов було кинуте слово. Це на Зачіплянці, де всі свої, то поки що не чіпляються, а он у тих квартирах, що на проспекті, спробував би хто переночувати без паспорта – одразу ж і виглядай дільничного з двірником, прийдуть, поцікавляться...* (О.Т.Гончар);

б) посесивні відношення:

Годвінсон (до Едіти)

- Я жалкую, що покарав Господь

побожну матір нечестивим сином,

але вже я не можу зоставатись

в тім домі, де господарем ваш син (ЛесяУкраїнка);

7) креативні відношення: *Це ж який письменник? Отой, що «Роксолану» нашкрывав?* (П.А.Загребельний);

8) участь у події: *Ніхто так і не збагнув, кого Тиміш назвав йолопом – Василя чи того, хто звів гвинтівку* (Ю.М.Мушкетик).

Проте не всі дескрипції рівноцінні щодо мети ідентифікації. Наприклад, у речення *Згодом навіть феодалі стали продавати розташовані на їхніх землях парафії і монастирі тому, хто більше заплатив, або відписували їх своїм родичам, що не мали права успадкування* (з підручника) дескрипція не вказує на ознаки конкретної особи, тому що людей, спроможних заплатити, може бути багато.

Важливою умовою реалізації відношення ідентифікації є важливість відмінних характеристик для мовця і слухача в контексті їхньої розмови. Так, наприклад, у конструкції *Срібло! І яку ж водичку бажає отримати шляхетний пан? Ту, що оберігає від демонів ночі? Чи ту, що приносить смерть твоїм ворогам? А може, таку, що зігріє палким коханням холодне жіноче серце?* – хитро

всмійнулася стара Хект, швидко ховаючи кільце (Ю.В.Грузін) дескриптивний зміст ("ту водичку") зводиться лише до значення простого терма "водичка", але, щоб реалізувалося відношення ідентифікації, мовець повинен повідомити про існування одиничного предмета, або про якісь ознаки, факти.

На рівні складнопідрядних речень засобом реалізації відношення ідентифікації є і слова з видільно-обмеженим значенням (*саме, лише, навіть*) та контрастний парадигматичний наголос. При цьому члени парадигми можуть бути названі в тому ж контексті або відомі з загального фонду знань, або з конситуації. А контрастний наголос обов'язково виділяє предмет або особу з відомого нам набору. Наприклад, у висловленнях

Анна

- *А що важкого єсть у вашім серці?*

Дон Жуан

- *О, сеньйорито, сеє може знати ти*

та, що візьме теє серце в ручку (Леся Українка).

Ми мусимо виконувати всі накази нашого повелителя. Навіть той, що його недавно привіз розвідник Паакер, ми теж маємо виконати... (Леся Українка); *З підручниками завжди було сутужно, тому Одарія Трохимівна всіляко виховувала в своїх учнів шанобливе ставлення до книги, на уроках усі, хто мав підручники, повинні були тримати їх на партах розгорненими саме на тій сторінці, з якої читався урок або перевірялося домашнє завдання* (П.А.Загребельний); *Знову перед Чорнишем з'явився німець, ніби той самий, якого він дувив, кресали каміння ковані чоботи, тріпалася фляжка на заді, хтось близько кричав: "Стій!"* (О.Т.Гончар) об'єкти (дівчина, наказ, сторінка, німець) співвідносяться з деяким відомим і названим набором актантів. Функцію виділення виконує також частка *ж*, напр.: *Хіба не знаєте: це ж той Грицько, що його замкнули в тюрму, бо він, сіючи, насіння в картузі сховав* (В.Барка).

Аналіз висловлень з відношенням ідентифікації дозволив виділити такі засоби його вираження, як вказівні займенники й ідентифікуючі дескрипції, контекст, слова з видільно-обмеженим значенням і контрастний наголос. У майбутніх наукових працях значної уваги слід приділити тема-ремагичному членуванню, "контексту життя" і "контексту мовлення (дискурсу)" як умовам реалізації відношення ідентифікації.

1. Арутюнова Н.Д. Референція имени и структура предложения // Вопросы языкознания – 1976. - №2. – С.24-35.
2. Арутюнова Н.Д. Лингвистические проблемы референции // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.13. – М.: Прогресс, 1982. – С.5-40.
3. Арутюнова Н.Д. Тождество и подобие (Заметки о взаимодействии концептов) // Сравнение и идентификация / под ред. Н.Д.Арутюновой. – М., 1990. – С.7-32.
4. Вайс Д. Высказывание тождества в русском языке: опыт их отграничения от высказываний других типов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.15. – М.: Прогресс, 1985. – С.434-463.
5. Падучева Е.В. Высказывания и его соотносительность с действительностью. – М.: Наука, 1985. – 271с.
6. Ревзин И.И. О роли коммуникативного аспекта языка в современной лингвистике. – Вопросы философии, 1972, №1.
7. Серл Дж Р. Референция как речевой акт // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.13. – М.: Прогресс, 1982. – С.179-202.
8. Стросон П.Ф. Идентифицирующая референция и истинное значение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.13. – М.: Прогресс, 1982. – С.109-133.
9. RyleG. Systematically misleading expressions. – In: "Essay on logic and language", ed. A.Flew. New York, 1951.

The article focuses on the complex analysis of facilities of expression of identification of the Ukrainian language: it is found out, that the demonstrative pronouns and identifying description, context, words with the limited meaning and contrasting accent are the main facilities of its expression: the signs of selection of the object are described. There are used such methods of research in the article: descriptive, complex, method of comparison.

Key words: relation of identification, demonstrative pronoun, identifying description, contrasting accent, context, words with the limited meaning.

УДК 811.161.2'367

ББК 81.2 Ук

Оксана Семенюк

СЕМАНТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУБ'ЄКТА ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ

У статті проаналізовано семантичні характеристики суб'єкта емоційного стану, що поряд з іншими ознаками дають змогу виокремити предикати емоційного стану як підклас предикатних імен. Ознаки експерієнсива поділено на дві групи: ті, які притаманні суб'єктам внутрішнього стану загалом, і специфічні ознаки, властиві носіям емоційних станів.

Ключові слова: емоційний стан, предикат, суб'єкт емоційного стану, експерієнсив.

Речення як багатопланове мовне явище досліджується у різних аспектах. Однак одним із провідних залишається напрям, що передбачає аналіз семантики синтаксичних одиниць. При дослідженні семантичної структури речення вихідною точкою найчастіше є її центральний компонент – предикат, оскільки саме він зумовлює наявність інших компонентів і визначає їх семантичні функції. Серед проблем, пов'язаних із вивченням предикатів як особливих семантичних сутностей, актуальною залишається проблема універсальної класифікації предикатів, яка, незважаючи на численні спроби

вирішення, продовжує викликати інтерес сучасного мовознавства. При створенні такої класифікації важливе значення мають властивості суб'єкта – компонента семантичної структури речення, якому приписується предикативна ознака.

Мета статті – дослідження семантичних характеристик суб'єкта емоційного стану, які разом з іншими релевантними ознаками дозволяють відмежувати емоційні стани від інших класів та підкласів предикатних імен.

Суб'єкт емоційного стану у лінгвістичній літературі має назву експерієнсив, або експерієнцер [9, 167-168; 2, 423; 3, 53]. Термін “експерієнсив” (“*experieñcer*”) походить із граматики глибинних відмінків (праці Ч. Філлмора, У. Чейфа), де він позначає особу, що відчуває. Ужитий у вузькому значенні, цей термін кваліфікує суб'єкт як психічне “я”, пор.: “поняття експерієнцер відноситься до живого предмета, у якому відбувається психічний процес, як-от: сприймання, мислення, емоція чи волевиявлення” [2, 423]. У широкому розумінні експерієнсив – це суб'єкт не лише психічного, а й фізичного стану [див. наприклад, 3, 53]¹.

Для суб'єкта емоційного стану характерна низка семантичних ознак, які можна поділити на дві групи: ті, які притаманні суб'єктам внутрішнього стану загалом, і специфічні ознаки, властиві саме носіям емоційних станів.

До ознак експерієнсива, які об'єднують його з іншими статальними суб'єктами, належать такі ознаки²:

1. Суб'єкт не відіграє визначальної ролі у виникненні стану. Поява емоції залежить не від експерієнсива, а від якоїсь зовнішньої сили; емоція є наслідком дії певної причини, вплив якої також практично не залежить від волі і бажання суб'єкта. Тому суб'єкт емоційного стану – це так званий невизначальний суб'єкт.

2. Суб'єкт емоційного стану – пасивний суб'єкт, оскільки він не просто не відіграє вирішальної ролі у виникненні предикативної ознаки, але й не докладає для цього фізичних та вольових зусиль і навіть незалежно сам від себе не є джерелом енергії, що зумовлює і підтримує появу предикативної ознаки.

У деяких дослідженнях суб'єкт емоційного стану кваліфікують як “неактивний” (чи “інактивний”) [4; 5], маючи на увазі перелічені вище характеристики експерієнсива. Таке визначення видається менш точним, оскільки під ним можна розуміти принаймні два різновиди “неактивності”: 1) неактивність, пов'язану з поняттям пасивності (пацієнса), тобто “таку неактивність, при якій Х не визначає здійснення, підтримання Р; Р привноситься якоюсь зовнішньою щодо Х-а силою чи ... є самопідтримуваним” (саме така неактивність властива суб'єктові емоційного стану); 2) неактивність, “зумовлену тим, що Х взагалі у прямому значенні слова не діє, але, з іншого боку, енергія, потрібна для реалізації чи підтримання Р, походить від нього” [7, 112], наприклад: *Тіло випромінює теплову енергію*. Тому, на наш погляд, при характеристиці суб'єкта емоційного стану точнішим є термін “пасивний”, що однозначно вказує на особливості відношення експерієнсива і стану.

З поняттям “пасивність” пов'язане поняття контролю. Контрольованість, на відміну від пасивності, є властивістю ситуації в цілому, а не характеристикою окремо взятого суб'єкта [5, 63], однак вона залежить від того, яку саме роль суб'єкт відіграє у ситуації. Ситуацію Р вважають контрольованою для людини Х, якщо Х є в Р суб'єктом свідомої дії, результат якої збігається з об'єктом наміру і розглядається як однозначно зумовлений попередньою дією. При цьому під висловленням “Х має намір Р” розуміють: “Х думає: “Я зроблю Р”; [у презумпції: Х думає: “Я можу зробити Р”] [5, 64].

Емоційні стани у принципі неконтрольовані для суб'єкта. Експерієнсив є обов'язковим учасником ситуації емоційного стану, але не контролює її, тобто не виступає суб'єктом свідомих дій, спрямованих на виникнення чи підтримання стану.

На лінгвальному рівні ознака “– контроль” виявляється насамперед у тому, що:

– предикати емоційного стану вільно сполучаються зі словами і виразами, які характеризують стан як такий, що виникає випадково, без контролю свідомості, не залежить від неї, наприклад: *Йому мимоволі стало шкода її...* (Ю. Мушкетик); *І, дивлячись на це лице, проти волі робилося весело та легко* (В. Винниченко); *– Гарна птиця, – сказав ти по хвилі, – а коли отак загукає, то чогось поневолі на серці моторошно робиться* (І. Франко);

– досліджувані предикати несумісні з мовними виразами, які мають цільове значення (підрядним мети, цільовим інфінітивом та ін.), пор.: **Мені образливо, щоб тобі стало соромно; *Мені образливо, щоб засоромити тебе; *Мені образливо для тебе (заради тебе)*. Як зауважує Н.Д. Арутюнова, стани не вибираються і тому не можуть мати мети, їм властиві причинно-наслідкові відношення: *Мені сумно тому, що весело тобі, а не *Тобі весело для того, щоб мені було сумно* [1, 14];

– предикати емоційного стану не відповідають на питання “навіщо?”, оскільки емоційні стани не пов'язані з цілеспрямованими, тобто залежними від волі і намірів суб'єкта зусиллями (пор.: **Навіщо тобі весело? *Навіщо тобі прикро?*, що сприймаються як беззмстовні питання, і цілком нормальне питання *Навіщо ти це купив?*);

– предикати емоційного стану не можуть утворювати наказових форм (**Хвилюйся! *Лякайся!*) і утворюють форми негативного імператива, які, замість семантики застереження чи заборони, означають, що немає причини для відповідного емоційного стану або що ця причина недостатньо серйозна [4, 63], пор.: *Не хвилюйся!* (тобто *Для цього немає причин; Це не вартує того, щоб ти хвилювалася*);

– у поєднанні з дієсловом *могти* предикати емоційного стану позначають можливу ситуацію, на відміну від предикатів, яким властива ознака “+ контроль”, пор.: *Він може відтворити будь-яку мелодію*, тобто *Він спроможний це зробити*, – ситуація контрольована і *Він може засмутитися*, тобто *Це можливо*, – ситуація неконтрольована.

Однак ситуації емоційного стану у позамовній дійсності не є абсолютно неконтрольованими. Експерієнсив може робити свідомі спроби оволодіти своїми емоціями, заспокоїтися і припинити дію стану (пор. фразеологізм *брати себе в руки*).

Зовнішні вияви емоційних станів також можуть бути контрольованими. Пор.: *... я робив вигляд, що і мені весело, і реготав разом із ними, хоч мені хотілося втекти, десь забитися в куток – страшно мені стало* (В. Шевчук) – суб'єкт, що відчуває страх, зусиллям волі стримує характерну для цього стану реакцію (бажання втекти) і свідомо імітує інший емоційний стан.

Проте деякі фізичні прояви внутрішніх переживань не підлягають контролю з боку суб'єкта стану. Скажімо, тамуючи гнів і контролюючи викликане ним бажання агресивних дій, суб'єкт не здатний контролювати суто фізичні прояви емоції: почервоніння обличчя, тремтіння тощо, пор.: *Він ледве стримався, щоб не кинутися на кривдника з кулаками і *Він ледве стримався, щоб не почервоніти (не затремтіти) від гніву; *Він свідомо не почервонів (не затремтів), щоб не виявити свій гнів*. Таким чином, предикати фізичних проявів емоційних станів на зразок *червоніти, бліднути, тремтіти, пітніти* тощо не поєднуються з ознакою “+ контроль”, адекватно передаючи неконтрольованість позначених ними реакцій [4, 72-73].

Вираження емоційного стану є неконтрольованим у випадках, коли стан досягає значної сили, а інші чинники контролю або цілком заблоковані, або пригнічені домінантною емоцією. Так, непідвладну вольовому контролю розрядку у вигляді несвідомих дій можуть давати інтенсивні емоційні переживання з бурхливим перебігом – афекти.

Особливості вияву ознак контрольованість/неконтрольованість, які характеризують ситуації емоційних станів, зумовлені тим, що “контрольованість як властивість ситуацій у світі є поняттям градуальним: як зовнішні щодо людини ситуації, так і ті, в яких вона бере участь, можуть контролюватися різною мірою” [5, 65]. Шкала контрольованості має “полюси” – тобто, з одного боку, контрольовані дії на зразок *Зачинити двері*, а з іншого боку, неконтрольовані дії, наприклад *Потрапити в аварію*, – між якими розташований увесь спектр проміжних випадків. При цьому абсолютно контрольованих ситуацій, тобто таких, реалізація яких цілком визначалася б суб'єктом, взагалі немає, і навпаки, справді неконтрольовані ситуації у житті є [там само].

Ситуації емоційних станів містяться між “полюсами” шкали, прилягаючи до точки “неконтрольованість”. Нормально вони виникають незалежно від волі суб'єкта, проте можуть утримуватися в певних рамках, а також припинятися внаслідок його цілеспрямованих вольових зусиль.

3. Пасивність суб'єкта емоційного стану поєднується зі здатністю відчувати і кваліфікувати свої відчуття.

У зв'язку з цим деякі дослідники (Т.М. Смирнова, В.І. Сергєєва) висловлюють думку, що суб'єкт стану слід розглядати у двох площинах. Так, у одному зі своїх аспектів він виступає як пацієнсив, об'єкт, на який спрямований вплив стану. З іншого боку, суб'єкт є експерієнсивом (тим, що відчуває). Отже, згідно з наведеним поглядом, суб'єкт стану одержує подвійну характеристику: як особа, що перебуває у певному стані, зазнає його впливу, і як особа, яка щось відчуває. Нетотожність цих властивостей виявляється у тому, що суб'єкт може зазнавати впливу опосередковано, через певний орган чи “предмет психічного світу” (серце, душу та ін.), а відчуття може бути пов'язане з суб'єктом лише безпосередньо: Х відчуває, що... [8, 14-15].

Слід зауважити, що подібну інтерпретацію семантичних ознак суб'єкта внутрішнього стану знаходимо у концепції У. Чейфа. Однак У. Чейф не розмежовував дві сторони носія стану (здатність підлягати впливові і здатність відчувати), а розглядав їх як нерозривну єдність, визначаючи експерієнсив (того, хто відчуває) як особу, чий настрій або розумові процеси зазнають впливу [9, 168].

На наш погляд, дві характеристики суб'єкта емоційного стану (бути об'єктом впливу з боку емоційного стану і здатність відчувати, переживати стан) взаємопов'язані і передбачають одна одну. Експерієнсив є не просто об'єктом, що зазнає впливу стану незалежно від власної волі й бажання, не просто середовищем, у межах якого розгортається емоція, яке вона охоплює. Суб'єкт емоційного стану, за висловом О.О. Потєбні, є “середовищем дії, не байдужим до самої дії”, це психічне “я”, наділене здатністю відчувати та оцінювати власні емоції [6, 336].

¹ У статті термін “експерієнсив” уживатимемо як синонім до терміна “суб'єкт емоційного стану”.

² Аналізуючи властивості експерієнсива, спираємося, передусім, на дослідження О. Селіверстової [7], яка розглядає статальний суб'єкт у контексті суб'єктів інших класів, що дає можливість для послідовного виділення присутніх семантичних характеристик суб'єкта стану.

Розглянемо опис внутрішніх переживань персонажа, у якому відбита подвійна природа суб'єкта емоційного стану: *І враз у неї ніби вихор зірвався в душі. Й крутив, і кидав її у якусь шаленство, і вона почувала таку злість, аж жар випікав очі, їй було кривдно на весь світ, і вже злість затуманювала свідомість, ховала під собою все* (Ю. Мушкетик).

У цьому сегменті експерієнсив представлений, насамперед, як субстанція, на яку спрямований афект: він (афект) *крутить, кидає у шаленство* (дієслова *крутити, кидати* мають значення фізичної дії й передбачають існування об'єкта: *крутити жорна, кидати камінь*; у наведеному прикладі у ролі такого об'єкта виступає експерієнсив); *злість затуманює свідомість, ховає під собою все*. На інтенсивність та раптовість внутрішніх переживань суб'єкта вказує їх порівняння з вихором, пор.: *Враз у неї ніби вихор зірвався в душі*, де слово *вихор* містить сему "сильний", а слово *зірватися* – семи "раптовість" і "швидкість". При цьому людина ототожнюється з предметом, що опинився під владою стихії.

Проте у наведеному описі особа представлена не лише як об'єкт, що зазнає впливу. У мікротексті експлікується її здатність відчувати (*вона почувала злість*) та оцінювати свої відчуття (*вона почувала злість, їй було кривдно*). Таким чином, послуговуючись набором суб'єктивних ознак, експерієнсив встановлює, які саме емоції його охоплюють і наскільки інтенсивними вони є (пор.: *вона почувала таку злість, аж жар випікав очі*).

Специфічною властивістю суб'єкта емоційного стану є його цілісність, яка виявляється у тому, що емоція охоплює увесь суб'єкт. На мовному рівні ця ознака відбита у семантиці таких компонентів висловлень про емоційні стани: предиката *охоплювати* і його синонімів; інтенсификатора *увесь* і його синонімів; предиката *повний* [див.: 4, 61-62], наприклад: *Якесь давнє-давнє почування любе знов обхоплювало його* (Б. Грінченко); *Солодке, глибоке, безмежне потерпання – воно вже повивало мене цілого* (Ю. Смолич); *Так мені стало сумно. Я увесь пройнявся їхнім смутком* (О. Довженко); *І підуть вони в безвість віків, повні туги і жаху...* (І. Франко).

Цілісність експерієнсива виявляється при його зіставленні із суб'єктом фізичного стану, якому ця ознака не властива. "Якщо болять окремі частини тіла – рука, нога, голова і т.п., то емоції охоплюють людину повністю" [4, 61]. При цьому суб'єкт фізичного стану також може мати ознаку "+ цілісність". Відчуття холоду чи тепла можуть стосуватися суб'єкта в цілому (*Мені холодно; Мені тепло*, тобто *Мені всьому холодно (тепло)*), однак емоційний стан, на відміну від стану фізичного, не може відчувати лише якусь частину експерієнсива, пор.: *Мені боляче в руку* (фізичний стан) і **Мені боляче в душу* (емоційний стан).

Проте у мові емоційні стани можуть бути представлені як такі, що опановують душу, серце чи якийсь інший орган фізичного або психічного "я". Однак цей спосіб номінації експерієнсива не дає підстав для висновку, що онтологічний суб'єкт у дійсності не є цілісним і емоційний стан стосується лише його окремої частини. Такі висловлення відображають наївну картину світу, зокрема уявлення про властиві людині "вмістилища" емоцій. Навіть якщо переживання емоційного стану на мовному рівні пов'язуються з душею, серцем чи іншою частиною суб'єкта, "під тим, хто зазнає впливу стану, у підсумку завжди розуміють суб'єкт" [8, 16].

Отже, семантичними ознаками суб'єкта емоційного стану є неспроможність відігравати вирішальну роль у виникненні предикативної ознаки, пасивність, здатність відчувати і кваліфікувати свої відчуття, цілісність.

1. Арутюнова Н.Д. Язык цели // Логический анализ языка. Модели действия. – М.: Наука, 1992. – С. 14-23.
2. Бехерт И. Эргативность как исходный пункт изучения прагматической основы грамматических категорий // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1982. – Вып. XI. – С. 411-431.
3. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая структура предложения. – Л.: Изд-во ЛУ, 1977. – 204 с.
4. Вольф Е.М. Эмоциональные состояния и их представление в языке // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. – М.: Наука, 1989. – С. 55-75.
5. Зализняк Анна А. Исследования по семантике предикатов внутреннего состояния. – Мюнхен: Verlag Otto Sagner, 1992. – 203 с.
6. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1968. – Т. 3. – 551 с.
7. Селиверстова О.Н. Второй вариант классификационной сетки и описание некоторых предикативных типов русского языка // Семантические типы предикатов. – М.: Наука, 1982. – С. 86-157.
8. Смирнова Т.Н. Семантическая структура предложений с предикатами состояния (на материале русского языка): Автореф. ... дис. канд. филол. наук: 10.02.01 / Харьк. гос. ун-т им. А. Горького. – Харьков, 1986. – 25 с.
9. Чейф У. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 482 с.

УДК 811.161.2'367.335

ББК 81.411.1 – 222

Михайло Ковальчук

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ РІЗНОВИДИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ З ВІДНОСНО-РЕПРОДУКТИВНОЮ СЕМАНТИКОЮ В СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена проблемі класифікації складних речень з відносно-репродуктивною семантикою в стародавній українській мові, які фіксують ознаки перехідних типів синтаксичного зв'язку між сурядністю / підрядністю та сурядністю / дворядністю.

Михайло Ковальчук. Структурно-семантичні різновиди складних речень з відносно-репродуктивною семантикою...

Ключові слова: складні речення, синтаксичний зв'язок, предикативні компоненти, співвідносна синтаксема, відносно-репродуктивна семантика.

У стародавній українській мові визначені граматичні різновиди утворюють речення, в яких семантико-синтаксична взаємодія між предикативними частинами зумовлюється граматичною співвіднесеністю експліцитно або імпліцитно вираженої спеціалізованої синтаксеми із семантичним змістом всього препозитивного компонента (у реченнях співвідносна синтаксема виділено – М. К.):

Хочай и син козацькій, тую ж панщину мусіл робити и платі давати, тоє над козаками было (ЛС, с.46)

Не можуть теде над привилєн свон болшен себе прилащити, на што, бачу, ничего не деают ... (КПС, с.136)

... свѣт солнечный на ввєс мир сияєт, так Многость Божая всѣм ся подаєтъ (ЦНЛ, с.282)
И заразъ взявши образъ пречистон дѣвы зъ дитяткомъ, дала єму цѣловати, до которого цѣлована и самъ Фешфнль порвалъся ... (ІГ, с.286)

Нихъто мене не намовлял, але сам ... тоє злоє дѣло пополнил, призьнаю (ЛРК, с.92)

Як засвідчують наведені приклади, аналізований тип семантико-синтаксичних відношень у складному реченні в стародавній українській мові утворюють і безсполучникові, і сполучникові конструкції. У контексті синтаксичних досліджень у сучасних мовах складні речення такого типу розглядаються відповідно до наявності чи відсутності в них формальних засобів зв'язку, тобто в межах безсполучниковості чи сполучниковості. По-різному визначаються і семантико-синтаксичні відношення в безсполучникових і сполучникових конструкціях. У східнослов'янському синтаксисі такі речення, як правило, виокремлювались серед безсполучникових структур і визначались як коментуючі речення. Вказувалося на те, що друга частина складного речення має "вміщуюче значення" [2, 346], або ж "коментуюче, роз'яснює значення" [12, 189]. Відповідно до інших синтаксичних концепцій аналізовані структури визначаються як складні речення з коментуючою частиною, які утворюють один з різновидів безсполучникових конструкцій з пояснювальними відношеннями [5, 80], а також кваліфікуються як "безсполучникові складні речення, у яких другий компонент означає рему висловлення і починається словами *це, те, ось, то, от, такий, тут, там, тоді, так* та ін." [6, 263]. У дослідженнях стародавньої безсполучниковості виділяються речення коментуючого типу, які за загальним семантичним спрямуванням відношень між компонентами поділяються на відповідні структурно-семантичні групи і відносяться до складних речень з недиференційованими типами зв'язку. Одну з таких груп утворюють відносно-коментуючі речення [1, 19-20].

Складні сполучникові речення зі сполучним словом у постпозитивному компоненті, яке співвідноситься зі змістом препозитивного компонента, розглядаються, як правило, серед складнопідрядних речень. Вони визначаються як складнопідрядні речення з підрядними супровідними частинами [10, 386; 3, 339], з приєднувальною підрядною частиною [2, 356], як складнопідрядні поширювально-з'ясувальні речення, у яких як підтип виділяються поширювально-обставинні речення [8, 527-529], як складнопідрядні відносно-поширювальні речення розчленованого типу [4, 735], як складнопідрядні відносно-репродуктивні речення з ознаками нерозчленованих і розчленованих конструкцій [9, 594], як синкретичні складнопідрядні супровідні речення [11, 155]. У межах відношень граматичної залежності складні речення аналізованого типу розглядаються також у синтаксичних дослідженнях польської мови [13, 83; 14, 68]. З огляду на таку різноманітність визначення аналізованих конструкцій постає проблема як з'ясування специфіки семантико-синтаксичних відношень, так і загально визначення типу синтаксичного зв'язку між їх предикативними компонентами. Оскільки вказується, що співвідносний займенник "зорієнтовано на предикативний центр головного речення і є засобом його повторного відтворення у підрядному реченні" [див.: 8, 527], тобто співвідносний елемент у постпозитивному компоненті цілісно відтворює ситуацію попереднього висловлення, то є підстави, на наш погляд, визначати семантико-синтаксичні відношення у таких реченнях як відносно-репродуктивні (як уже зазначалось, саме таке визначення щодо сполучникових конструкцій з займенником *що* та його відмінковими формами було обґрунтовано і застосовано в синтаксичних дослідженнях сучасної української мови [9, 593]). При цьому слід зауважити, що співвідносною синтаксемою в постпозитивному компоненті аналізованих речень може виступати не лише відносний займенник *що*, який традиційно вважається сполучним словом – спеціалізованим граматичним індексом. Співвідносним із препозитивною ситуацією елементом у наступному компоненті відносно-репродуктивних речень може бути вказівний займенник, прислівник, займенниково-присубстантивне сполучення синтаксем; співвідносний елемент може бути формально відсутній (відповідні граматичні моделі аналізуються нижче). З огляду на це в межах семантико-синтаксичного типу відносно-репродуктивних речень в стародавній українській мові опису підлягають і безсполучникові, і сполучникові конструкції. Комунікативне членування аналізованих складних речень визначає ремою препозитивного висловлення співвідносною синтаксемою, яка вже у відносно-репродуктивному компоненті становить основу висловлення – виступає темою. Відносно-репродуктивні речення в стародавній українській мові виявляють різний ступінь конкретизації

семантико-синтаксичних відношень – за цим класифікаційним критерієм вони в різних граматичних моделях і варіантах постають як речення з узагальненою семантикою, полісемантичні, моносемантичні.

Загалом проблема визначення типу синтаксичного зв'язку між компонентами відносно-репродуктивних речень все ще залишається недостатньо вирішеною. Відомо, що речення з відносно-репродуктивною семантикою, насамперед сполучникові, трактуються як складнопідрядні структури. Очевидно, в основу цього було покладено граматичне значення сполучника *що* в постпозитивному компоненті. Однак різноаспектний аналіз засвідчує семантико-синтаксичну незумовленість дій в обох предикативних частинах, тому немає підстав однозначно кваліфікувати синтаксичний зв'язок у відносно-репродуктивних реченнях як підрядність. Підрядність як тип синтаксичного зв'язку у цьому типі складних речень, як відомо, передбачає наявність у препозитивній частині опорного слова і реалізується у з'ясувальних або означальних відношеннях. У попередньому компоненті відносно-репродуктивних конструкцій такого опорного слова немає, натомість постпозитивна частина містить співвідносний елемент, який семантично відтворює весь зміст препозитивного висловлення. Тому зазначається, що відносно-репродуктивні речення мають ознаки нерозчленованих і розчленованих конструкцій [8, 466; 9, 587], або, за І. Вихованцем, детермінантно-кореляційний зв'язок [3, 340]. Однак у цих випадках мова йде про складнопідрядне речення. Водночас аналіз складних речень з відносно-репродуктивною семантикою в староукраїнській мові засвідчує, що і безсполучникові речення, наприклад, з вказівним співвідносним займенником, і сполучникові речення з відносним займенником виступають як функціонально тотожні синтаксичні одиниці, тобто ці форманти у постпозитивному компоненті виконують однакову – відносну – функцію. Очевидно, зважаючи на це, І. Попова у свій час звернула увагу на структурну і семантичну спорідненість цих речень. Вона назвала зв'язок у цих сполучникових реченнях відносною підрядністю, зауваживши, що в цьому випадку "...маємо відношення сурядності в формі підрядності" [7, 356]. Як уже зазначалося, безсполучникові речення із вказівним співвідносним займенником було віднесено до складних речень з недиференційованими типами зв'язку [див.: 1, 19]. За допомогою вказівного займенника оформляється відносний розчленований зв'язок формально незалежних компонентів складного речення.

Також характерною для безсполучникових відносно-репродуктивних речень є формальна відсутність у постпозитивній частині співвідносного елемента. Однак своїм семантико-синтаксичним змістом постпозитивний компонент передбачає повнозначну співвідносну синтаксему, що виконує відповідну синтаксичну функцію і семантично відтворює зміст попереднього висловлення.

Застосування методу граматичної трансформації в межах однієї граматичної моделі відносно-репродуктивних структур засвідчує, що і безсполучникові, і сполучникові речення характеризуються однаковими структурно-семантичними особливостями. Однак іншою властивістю речень аналізованого типу є можливість структурних перетворень між різними їх граматичними моделями:

А и сам Василенко лозовою палицею с тим же злодѣмъ Корнѣемъ разов зъ десят ударив , тое сам на себе висвѣдчилъ (ДМ, с.175).

Це речення може трансформуватись в інші граматичні різновиди в межах аналізованого семантичного типу, що засвідчує спільність граматичного значення цих синтаксичних одиниць (потенційні семантичні еквіваленти вказівного займенника виділено дужками – М. К.): 1. *А и сам Василенко лозовою палицею ... разов зъ десят ударив , (што) сам на себе висвѣдчилъ*. 2. *А и сам Василенко лозовою палицею ... разов зъ десят ударив , (так) сам на себе висвѣдчилъ*. 4. *А и сам Василенко лозовою палицею ... разов десят ударив , (...) сам на себе висвѣдчилъ*. 3. *А и сам Василенко лозовою палицею ... разов зъ десят ударив , (которий побой) сам на себе висвѣдчилъ*.

Конструкції зі співвідносним займенниково-субстантивним сполученням у староукраїнській мові виявляють належність до відносно-репродуктивних речень, оскільки у постпозитивному компоненті це співвідносне сполучення синтаксем виконує тотожну синтаксичну функцію зі співвідносним займенником (див. останній приклад трансформованого речення.)

Таким чином, в основу виділення граматичних моделей відносно-репродуктивних речень (і безсполучникових, і сполучникових) покладено граматичні засоби вираження співвідносної синтаксеми, яка семантико-граматично взаємодіє зі змістом усього препозитивного компонента, визначаючи форму вираження синтаксичного зв'язку і граматичне значення складного речення. Відповідно до цього в староукраїнській мові складні речення з відносно-репродуктивною семантикою утворюють такі граматичні моделі: 1) речення із співвідсною займенниковою синтаксемою: *І проигравана меж тым хлѣбомъ бываеъ болшь, нежели выигравана , што бѣда нагоршъ* (КЗ, с.306) *Яко ж ми, вяд, вачеъ тон справе жадного еше шеляга шт Костантиа не видали , що смо до книг записали* (ЛРК, с.32);

2) речення із співвідсною адвербіальною синтаксемою: *Богъ не на земное, але на небесное царство возвалъ , якъ насъ ... писма святого свѣдоцтва научаютъ и уверняютъ* (ЗКП, с.864) *Треба хлѣба шкуркѣ дати натщо оукронвшн сѣркою посолити иззѣсти , такъ разн кѣлка чинити ...* (СП, с.85);

3) речення із співвідносним займенниково-субстантивним сполученням у постпозитивному компоненті: *Въ субботу великоденнюю у гробѣ Божого свѣчки ся сами запалили , которое чудо было тамъ звичайное ...* (ЗКП, с.842) *А потомъ тот же пленнопотентъ позваное стороны знову на консервати апеловалъ , которое апелацин ... мы ему не допустили* (КПС, с.199);

4) речення з імпліцитним співвідносним елементом: *И тѣмъ: возми нирекъ бараннихъ ... посѣчи их, налий горѣлкою простою и пережени чрезъ лемѣнкъ, ту водку впушай въ уши , ест певне на глухоти* (ЛГП, с.85) *Немали во свѣтѣ статку , знай з мого припадку* (УП, с.217)

Кожний із виділених різновидів відносно-репродуктивних речень внутрішньо структурується на відповідні граматичні варіанти, які можуть стати об'єктом подальших досліджень складних речень цього структурно-семантичного типу .

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ЗКП – Копистенський З. Палінодія // Русская историческая библиотека – СПб, 1878. – Т. 4.

ДМ – Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1976.

ІГ – Галатовський І. Ключ розуміння. – К.: Наук. думка, 1985.

КЗ – Зіновій К. Вірші. Приповіді посполиті. – К.: Наук. думка, 1971.

КПС – Книга Київського підкоморного суду (1584-1644). – К.: Наук. думка, 1991.

ЛГП – Лікарські та господарські порадники XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1984.

ЛРК – Лохвицька ратушна книга др. половини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1986.

ЛС – Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1978.

СП – Два почаївські стародруки (18 ст.). – Мюнхен, 1985.

УП – Українська поезія XVII ст. – К.: Наук. думка, 1992.

ЦНЛ – Царство натурі людской // Хрестоматія давньої української літератури. – К.: Рад. школа, 1967.

1. Барчук В. М. Складні безсполучникові речення староукраїнської мови: Автореф. дис... канд. філол. наук за спец. 10.02.01 – українська мова. – Івано-Франківськ, 1996. – 24с.

2. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского литературного языка. – М.: Высш. шк., 1990. – 439 с.

3. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.

4. Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1970. – 767 с.

5. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. – Харків, 1980. – 152 с.

6. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української мови. – К.: Либідь, 1995. – 312 с.

7. Попова И. А. Сложносочиненное предложение в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1950. – С. 355-396.

8. Русская грамматика: В 2 т. / Под ред. Н. Шведовой. – Т. 2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 760 с.

9. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.

10. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.

11. Тишківська Н. Я. Синкретичні складні речення // Вісник Прикарпатського ун-ту. Філологія. Вип. VIII. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 154-157.

12. Хамзина Г. К. Об одном типе бессоюзного сложного предложения (К вопросу о пояснительной связи) // Вопросы синтаксиса русского языка: Сб. ст. – Ростов-на-Дону, 1971. – С. 185-193.

13. Klemensiewicz Z. Zarys składni polskiej. – Warszawa, 1961. – Wyd. 3. – 133 s.

14. Twardzikowa J. Zdania rozwijające w polskim systemie opozycji hipotaktycznych. – Wrocław: Wyd-wo PAN, 1975. – 258 s.

The article is devoted to the problem of classification of relatively-reproductive compound sentences of Old Ukrainian, which fix the signs of transitive types of sentence connection between co-ordination / subordination and subordination / bilateral co-ordination.

Key words: compound sentences, sentence connection, predicative components, relatively-reproductive.

ББК 81.411.1-22

УДК 811.161.2'367

Світлана Марцин

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ЛИСТУВАННІ

Завдання статті – проаналізувати безсполучникові складні конструкції в мові епістолярного підстилю розмовно-побутового стилю української мови, виявити їхні функції як речених складних структур.

Ключові слова: безсполучникові складні речення, епістолярний підстиль, приватне листування, розмовно-побутовий стиль.

Листування застосовувалося й застосовується в трьох сферах: у приватному, в міждержавному і внутрідержавному спілкуванні. Використання мови в названих сферах наклало відбиток на добір мовних одиниць для задоволення відповідних завдань. Міждержавні і внутрідержавні документи позначені добром специфічної лексики, дотриманням вироблених традицією штампів, тобто ознак ділового мовлення. Вони висвітлені в існуючих посібниках з ділового мовлення, рекомендованих для вивчення студентами вищих навчальних закладів і для використання в державних установах [1].

На відміну від названих сфер листування, приватне листування позбавлене штампів, за винятком початку і кінця листів. Приватне листування становить вільний виклад інформації, що спричинює використання всього лексичного і граматичного арсеналу мови. Це дозволяє виявити важливі функціональні особливості мовного наповнення приватних листів, а відтак і встановити притаманні їм стилістичні прикмети.

На жаль, в українському мовознавстві немає єдиного погляду на стильовий статус приватного листування. У наукових джерелах, у лінгвістичних енциклопедіях і у вишівських посібниках листування кваліфікують як епістолярний стиль [4; 5; 6]. Однак такий статус листування не знаходить одностайного прийняття: його жанр вважають не стилем, а підстилем або художнього, або розмовного стилю [2; 3]. Віднесення цього підстилю до художнього стилю не можна визнати правомірним. По-перше, в листах не передбачена художність зображення; у них настанова – дати інформацію, висловити прохання, пояснити щось, вибачитись та ін. Це – буденні, а не художні завдання. По-друге, листи пишуться, як правило, без обдумування чи редагування. Цим текст листа нагадує усний виклад з властивими йому особливостями: використанням розмовних елементів та порушенням граматичних правил. Тому відносити цей підстиль до стилю художньої літератури не виправдано. Листування як окремий підстиль є писемною формою розмовно-побутового стилю. Цим визначається його своєрідність у межах розмовно-побутового стилю, яка й потребує аналізу використання в цьому підстилі різнорівневих мовних одиниць і виявлення особливостей функціонування їх відповідно до екстралінгвальних вимог до написання тексту. Предметом статті є листи видатних майстрів художнього слова: Т. Шевченка, Панаса Мирного, Лесі Українки, М. Старицького, Т. Зіньківського, Б. Грінченка, М. Куліша, В. Симоненка. Мета – проаналізувати специфіку використання безсполучникових складних речень в епістолярному підстилі української мови для задоволення потреб листування.

Основний набір безсполучникових складних речень складають види і різновиди, які формують відношення одночасного переліку, зіставлення чи протиставлення, або відношення, засновані на участі певних лексем, що вимагають уточнення, або на відношенні препозитивних частин, що передають обґрунтування чи вказівки на наслідок зазначеної дії. Такі будови позбавлені експресії за винятком тих висловлень, які усно мали б вимовлятися з окличною інтонацією, а на письмі супроводжуються знаком оклику. Найбільш активно вживаними з числа безсполучникових складних речень виступають речення з перелічувальною семантикою, що є закономірним. Перелік осіб, предметів, подій супроводжує кожен лист як необхідний елемент повідомлень чи прохань. Відношення переліку в таких будовах може ґрунтуватися на різних частинах мови, що передають назви осіб чи предметів. Особливість епістолярного підстилю полягає в тому, що в ньому в перелічувальний ряд ставляться не однотипні частини мови, як-от у реченні: *У нас усе зовсім гаразд, у Оксани око зовсім не болить, усі діти здорові, граються і не капризять* [7, 25]. Своєрідність розглядуваного підстилю зумовлюється його особливістю: писати від себе і про себе, про свою участь в описуваних подіях. Ілюструє це уривок з листа М. Куліша до І. Дніпровського: *Тичина візьме свою чудову ліру і заграє на струнах вічності, Хвильовий з динамічної рушниці стрілятиме в тайну вечерю зорь, ти на конструкціях дядьківські сорочки почепиш, штани, спідниця тощо або коників ловитимеш, тих що у стремених (а ригати ми виведемо тебе на кришу того будинку, де живе Хвильовий), [а я, затаївши в куточках очей теплий щирий сміх, методично і цілком реально випиватиму з усіх пляшок і п'янітиму не так від питва того, як од вас, моїх друзів ...]* [3, 536]. У листуванні порушується прийняте в кодифікованій мові правило про введення до переліку іменників на позначення або тільки осіб, або лише предметів. Переконає в цьому приклад: *Є Дніпро, є місяць уночі, є ставок, є комарі, жінки, діти, є пльотки, звичайно, є навіть лікар і крокет* [3, 538]. Такі зразки непоодинокі. Як правило, в листах мають місце перелічувальні структури, що відповідають нормі, пор.: *Примірник надіслав Юрі, примірник захопив Кудрицький (за два огляди), примірник дав Любченкові до друку* [3, 543]. Помітне місце посідають також безсполучникові складні речення, у переліку яких беруть участь порядкові числівники, зокрема: *Перша* (книга – С.М.), *як самі знаєте, надрукована у "Раді", другу* *недавничко скінчив і зашилю через брата до Києва; третя і четверта дождиваються зайвого часу* [4, 365]. Почасти перелік будується з участю прислівників: *По-первах, купив книжок, по-друге, ти прислав* [3, 506]. Як і в структурах перелічувальної семантики, в будови речень із зіставно-протиставним значенням доволі часто адресант вписує себе, як-от: *Кльоня тебе вітає, я міцно цілую* [7, 389]; *Сестра пішла до своїх дітей; мої облягли спати...* [4, 417]. Непоодинокі й речення типу: *Їздиш, гризешся, поясняєш – нічого не помагає* [2, 74].

З не меншою активністю, ніж речення перелічувальної семантики, фіксуються безсполучникові складні речення з уточнювальним компонентом. Їхня поширеність обґрунтована: в адресанта досить часто виникає потреба переліку осіб, предметів як уточнень. Це твердження доводять приклади: *Потрібні такі подробиці: хто з ким свариться, хто у кого хліб перебиває, хто на низу, а хто на Олімпі сидить* [3, 503]; *Отже, надрукувавши Вашого листа, ми добилися б одного: розворушили рану у Раїній душі* [5, 267].

Листування творчих осіб пов'язане переважно з розповідями про написане чи надруковане, з проханням відгукнутися про рукопис чи опублікований твір. Таке спрямування листа зумовлює використання речень з компонентом обґрунтування, як у прикладах: *Тільки Ви трохи помилилися в справі з тим збірником: я нічого не збиралася видавати вкупі з моєю матір'ю та п. Стешенком; п. Стешенко сам видає від часу до часу книжки перекладів з класичних або знаменитих європейських авторів (досі видав тільки "Орманську діву" Шіллера в своєму перекладі), і до того видавництва я маю дати свій переклад "Каїна" з Байрона – тим і кінчається моя участь у сій справі* [7, 230]; *[Коли буде Ваша ласка,] прочитайте їх та хоч коротенько скажіть мені свою думку про них: Ваша думка, Ваше слово, чи*

прихильне, чи гірке, – має для мене велику вагу. Ваші твори мали великий вплив на мене: oprіч величезного літературного хисту, який зразу зачарував мене, я бачив в них широкий та вільний розмах думки – власне те, чого не стає мало не всім нашим балетристам [2, 152]. Такі конструкції загальностильові, але як одиниці розмовно-побутового стилю, зокрема його писемного підстилю, характеризуються тим, що їх діячем виступає автор листа.

Можливе, звичайно, й оформлення буденних справ, як у реченнях: *Кланяйтесь і цілуйте від мене дядю Сашу і тьотю Олександрю Василівну, я з утіхою згадую своє перебування у Харкові* [7, 28]; *Приїзди, коли можна тобі: я буду дома до 1-го – 2-го марта, [і ми обоє, я і Маруся, дуже будемо раді твоєму приїздові]* [1, 48]; *Не ремствуй на мене: з Кордшівки я буду більше і частіше писати, там просто іде* [6, 437]. Правомірно твердити, що в епістолярному підстилі виклад відтворює особисті переживання і роздуми, настрої і звернення до адресатів, що й зумовлює широке використання особливих займенників у різних видах і різновидах безсполучникових складних речень. У художньому стилі такі структури можливі лише в мовленні персонажів.

Логікою умови і наслідку позначені речення з предикативною частиною, що має значення наслідку. Це підтверджують приклади: *Оце учора на привелику силу вирвав у його рукопис і здав до друку: тепер викінчуться думи за 1 місяць* [6, 436]; *Загальний мій погляд ти уже знаєш – скажу децю про подробиці* [1, 92]; *Хвильовий свій перший етап (не знаю його рим) пройшов, чекатимемо на другий* (3, 507); *Таня ще дитина, вона здатна просто захопитися* [5, 270].

Децю меншу питому вагу займають у листах речення:

а) з коментуючим компонентом: *Скомпоновав ще я маленьку поему "Гамалія", друкують у Варшаві* [8, 301]; *Одержав оце з цензури видрані з зшитку листки – дозволив їх цензор, а в їх 2 оповідання* [1, 66];

б) з розгортаючою частиною: *Кажуть: існують собі на папері, а жити не дамо* [2, 74]; *Скажу тільки: не піддавайсь!* [3, 543]. В усіх розглянутих реченнях відчутний вплив усно-розмовного стилю, що зумовлює динамізм оформлення думки, спричинений відсутністю сполучних засобів.

Крім них, у листуванні помітне вживання експресивно забарвлених безсполучникових складних конструкцій, відношення в яких засноване на видо-часових і способових співвідношеннях частин, а саме:

– речення з часовим компонентом: *Напишу – тоді вишлеш* [3, 671];

– висловлення з умовно-наслідковим відношенням: *Пиши швидше, дуже дякуватиму* [1, 77];

– конструкції з компонентом мети: *Гроші за них ("Граматки") oddайте Чижсаку – нехай лежать у його* [3, 168];

– структури з допустовою частиною: *Розпитував людей – не чули* [3, 522]. Ці конструкції поодинокі.

Проаналізоване доводить, по-перше, що безсполучникові складні речення є важливою прикметою розмовно-побутового стилю не тільки в усному, а й у письмовому вияві; по-друге, що в епістолярному підстилі вони, хоч і є загальностильовими одиницями, характеризуються окремими особливостями будови, по-третє, що в епістоляріях обмежено використовуються безсполучникові структури експресивного наповнення на відміну від усного вияву розмовно-побутового стилю, в якому експресивні конструкції посідають значне місце. У цьому відмінності усної і писемної форм розмовно-побутового стилю. Несхожість їх також і в тому, що на відміну від усної розмовності, якій властиве використання неускладнених структур, у розглядуваному підстилі широкого використання набули багатокомпонентні конструкції. Етимологічно первісні усномовні моделі безсполучникових речень у писемному вияві зазнали ускладнень, але не зміни структурної сутності. Ці дані дозволяють зробити висновок, що формування думок у писемному викладі збільшує можливості для активного застосування багатокомпонентних утворень, забезпечує різнопланове використання безсполучникових структур як синтаксичних і стилістичних одиниць.

1. Гриценко Т.Б. Українська мова та культура мовлення: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 536 с.
2. Дудик П.С. Стилістика української мови. – К.: Видавничий центр "Академія", 2005. – 367 с.
3. Мацько Л.І. Стилістика української мови. – К.: Вища школа, 1990. – 462с.
4. Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К.: Наукова думка, 1976. – 288 с.
5. Русский язык: Энциклопедия / Гл. ред. Ю.Н. Караулов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая российская энциклопедия, 1997. – 703 с.
6. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Укр. енцикл., 2004. – 821 с.

Джерела

1. "... Віддати зумієм себе Україні": Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком. – Київ, Нью-Йорк. – 2004. – 520 с.
2. Кошобинський М.М. Твори: В 4-х т. / Упорядник і примітки М. Грицюти. – К.: Дніпро, 1985. – 335 с. – Т.4.
3. Куліш М.П. Твори в 2-х томах. – К.: Дніпро, 1990. – Т.2. – 878 с.
4. Мирний П. Зібрання творів. У 7-ми томах. – К.: Наукова думка, 1971. – Т.7. – 663 с.
5. Симоненко В.А. Твори: У 2т. – Т.2: Статті. Рецензії. Нариси. Виступи. Листи. Автографи. – Черкаси: Брама-Україна, 2004. – 320с.
6. Старицький М.П. Твори у 8-ми томах. – К.: Дніпро, 1965. – Т.8. – 751с.
7. Українка Л. Зібрання творів: У 12-ти томах. – К.: Наукова думка, 1975 – 1979. – Т.10. – 530 с.
8. Шевченко Т.Г. Три літа: Вибране: Поезії. Драми. Повісті. Листування. – К.: Книговид. центр "Посередник" Ltd., 1994. – 413 с.

The main task of this article is to analyse the asyndetic complex structures in the language of epistolary substyle colloquial style of the Ukrainian language, to reveal their functions complex structures are really sentences.

Key words: asyndetic complex structures, epistolary substyle, private correspondence, colloquial style.

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ БІБЛІЙНИХ ПОРІВНЯЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ

У статті розглядаються проблеми означення структури порівнянь в українському та зарубіжному мовознавстві та структурні особливості порівнянь в українських перекладах Святого Письма.

Ключові слова: структура порівняння, суб'єкт, об'єкт, основа, показник порівняння.

У сучасному українському мовознавстві помітним є значне зростання інтересу вчених до вивчення лінгвістичної природи порівняння. Останнім часом відзначаємо появу багатьох різноаспектних досліджень, присвячених цій проблемі. Зокрема, граматичні особливості порівнянь розглядаються у працях І. Кучеренка, М. Заборної, Л. Прокопчук, В. Мараховської, комплексно граматичні та семантичні – у дисертації С. Рошко, функціонально-семантичний їх статус вивчала Н. Шаповалова, специфіку функціонування порівнянь у художніх творах з'ясували Л. Голоух, М. М'яснянкін та О. Марчук, стійкі народні порівняння досліджували А. Найда та Г. Доброльожа. Крім того, існує значна кількість статей, у яких висвітлюється той чи інший аспект функціонування порівняльних конструкцій у мові, їх психолінгвістична природа та співвідношення з метафорою.

У всіх названих дослідженнях вчені насамперед торкаються питання структури порівнянь. Огляд цих праць дає підстави для твердження, що між мовознавцями як названими українськими, так і російськими, досі немає єдності при визначенні остаточної кількості елементів, з яких має складатися кожне порівняння, крім того, назви цих елементів трапляються найрізноманітніші.

Перша із названих проблем полягає в тому, що вчені чітко виділяють тільки два елементи порівняння – суб'єкт та об'єкт. О. Марчук з цього приводу зазначає, що названі компоненти є необхідним мінімумом, наявність якого – це достатня підстава для визнання деяких структур порівняльними [7, 7], зокрема таких: *Серце його – попіл* [X³:Мудр. 15:10]. Ці елементи визнають основними у порівнянні й В. Мараховська та Г. Доброльожа, зокрема В. Мараховська з цього приводу висловлює таку думку: “Акт порівняння передбачає наявність двох його учасників: суб'єкта порівняння – предмета або явища, ознаки якого розкриваються через посередництво іншого предмета чи явища; об'єкта порівняння – предмета чи явища, ознаки якого добре відомі, і тому залучаються для характеристики суб'єкта порівняння” [6, 6]. Щодо інших компонентів порівняльної конструкції – основи та показника, то, залежно від спрямування свого дослідження, мовознавці один із них визнають за обов'язковий компонент структури порівняння, про інший же згадують тільки принагідно. Так, обов'язкова наявність основи порівняння у структурі компаративеми актуальною є для Л. Голоух, Г. Доброльожі, Л. Мацько, Л. Прокопчук, С. Рошко, Н. Арутюнової. Факультативною називає основу порівняння М. Черемісіна. Для цієї дослідниці базовими складовими частинами компаративеми є суб'єкт, показник та об'єкт порівняння. З приводу основи вона зазначає, що порівняльні конструкції “допускають ще одну факультативну позицію, котру можна назвати позицією іменного модуля порівняння. Модулем звичайно називають словоформу, що виражає ознаку, за якою встановлюється схожість”. Незаповненість цієї позиції, на її думку, означає вираження загальної, нерозчленованої, глобальної схожості [17, 74].

Проте названі вище автори, які дотримуються погляду про тричленну структуру порівняння, у своїх роботах ніколи не уникають згадок чи й детальних описів, що стосуються компонента, який вони виключають з основного складу елементів порівняльної конструкції. Тому, на нашу думку, доцільним є визнання чотириконтентної структури порівняння, яку в українській мовознавчій науці запропонував ще І. Кучеренко (його праця про граматичні особливості порівнянь датується 1959 роком) і яку застосовують при аналізі порівнянь у своїх роботах сучасні дослідниці О. Марчук та Н. Шаповалова. Отож “структура мовної моделі порівняння є наслідком поєднання чотирьох складників: а) предмета (суб'єкта) порівняння (компаратива) – тобто, предмета чи явища, ознаки якого ми пізнаємо, розкриваємо за допомогою іншого; б) образу (об'єкта) порівняння (компаратора) – того, з чим порівнюється суб'єкт, тобто, предмета чи явища, що має яскраво виражені й добре відомі мовцями ознаки й унаслідок цього використовується ним для характеристики пізнаваного; в) основи порівняння – ознаки (або ряду ознак), за допомогою якої здійснюється акт порівняння; г) показника порівняльних відношень – засобу мовного оформлення порівняльної семантики” [16, 8-9].

Актуальним є також вирішення питання вироблення єдиних термінів – назв елементів порівняльної конструкції. Досі для всіх мовознавчих робіт, у яких досліджуються компаративеми, спільним є тільки термін *показник порівняльних відношень*. Назви ж інших трьох компонентів, як ми вже зазначали, у кожного дослідника свої. Зокрема, на позначення “того, що порівнюється” і “того, з чим порівнюється” вживаються назви: *референт порівняння та агент порівняння* [17, 48], *предмет та образ порівняння* [10, 8], дослідники складнопідрядних порівняльних речень називають ці елементи *пропозиціями* [5, 7], простих речень із порівняннями – *позитивом та компаративом* [13, 6]. В. Огольцев для зручності позначає їх латинськими літерами А і В (де А – те, що порівнюється, В – те, з чим порівнюється) і в своїй монографії “Устойчивые

сравнения в системе русской фразеологии” [12] користується виразами “елемент А порівняльної конструкції”, “елемент В порівняльної конструкції”. Ознаку, що лежить в основі порівняння, вчений позначає латинською літерою С, її також часто називають латинським терміном *tertium comparationis* [15, 471], *компаративним предикатом (модулем)* [4, 6], *іменним модулем* [17, 74]. Проте найчастіше в українських мовознавчих роботах, присвячених розгляду порівнянь, зустрічаються терміни *суб'єкт, об'єкт, основа порівняння*, зокрема їх послідовно використовують Н. Шаповалова, Л. Голоух, О. Марчук, В. Мараховська, Л. Мацько, А. Мойсієнко. Зазначимо, що теж дотримуємося цієї термінології і вважаємо за доцільне прийняти її як єдину для всіх подальших досліджень порівняльних конструкцій, шкільних та вузівських підручників з української мови, в яких описуватимуться порівняння, з метою уникнення плутанини в назвах та швидкої ідентифікації того чи іншого елемента компаративеми рецепієнтом наукової праці чи підручника. Для зручності також можна позначати їх, за прикладом В. Огольцева, латинськими літерами.

В українських дослідженнях порівнянь мало приділяється уваги стилістичному навантаженню розташування елементів компаративеми, зокрема структурним особливостям порівнянь нехудожнього мовлення. Про значимість розташування того чи іншого компонента порівняльної конструкції у певній позиції на матеріалі художніх текстів (поетичних творів Т. Шевченка) здійснене ґрунтовне дослідження А. Мойсієнка [9]. Проте, чи має якусь специфіку розташування компонентів порівняння у прозових або нехудожніх текстах, наявність чи відсутність деяких із них безпосередньо у порівняльній конструкції, чи може певний порядок компонентів у порівнянні бути характеристикою мови того чи іншого автора – у сучасній українській мовознавчій науці цим питанням ніхто не займався.

Наш аналіз порівнянь у книгах Біблії, зокрема в П'ятикнижжі Мойсея, доводить, що опис структури порівняльних конструкцій допомагає з'ясувати специфіку функціонування компаративеми у прозових, майже позбавлених образності, текстах. Дослідження структури порівнянь у різних перекладах названих книг, зокрема, у найпоширеніших повних перекладах, виявляє особливості ідіостилію кожного з перекладачів – митрополита Іларіона (Івана Огієнка), о. Івана Хоменка, Пантелеймона Куліша.

Перш за все відзначимо, що для порівнянь традиційним (логічним) є таке розташування компонентів їх структури: *суб'єкт→основа→показник→об'єкт* або ж АСмВ, як записує структуру порівняльної конструкції В. Огольцев, (де А – суб'єкт порівняння, С – основа, м – показник, В – об'єкт). Такий запис є зручним особливо тоді, коли порівнюється специфіка структури компаративеми у різних перекладачів, адже дозволяє відобразити розташування основних елементів порівняльної конструкції, абстрагувавшись від членів речення чи й цілих речень, що у більшості випадків їх поширюють, і чітко побачити різницю між побудовою компаративеми у кожного з авторів перекладу.

Досліджувані нами книги Біблії переважно становлять сухий опис подій та фактів з життя ізраїльського народу, містять закони й настанови світського та релігійного характеру (тобто перед нами елементи наукового та офіційно-ділового стилів, яким властиві чіткість, стрункість та логіка викладу, прямий порядок слів), а тому більшість порівнянь тут позбавлені образності. Незважаючи на сказане, компаративні конструкції із описаним вище традиційним порядком розташування компонентів, яке б при перекладі тої самої конструкції послідовно простежувалося у всіх трьох перекладачів, трапляються не так уже й часто, пор Левіт 6:10: *Бо це (А) пресвята річ (С), як і (m) жертва за гріх і жертва за відшкодування (В1, В2) [X]; ... вона (А) – Найсвятіше (С), як (m) жертва за гріх та жертва за провину (В1, В2) [O]; Се (А) велика святиня¹ (С), як (m1) жертва за гріх (В1) і як (m2) жертва за провину (В2) [K]*. Звернемо увагу на те, що у наведених прикладах елемент А виражений займенником, і відзначимо, що це типове, особливо для логічних (необразних) порівнянь, частиномовне вираження суб'єкта (він часто прямо названий у найближчому контексті, а безпосередньо в структурі порівняльної конструкції виражається займенниками різних типів). Натомість назва об'єкта порівняння займенником замінюється дуже рідко – за умови присутності її у найближчому контексті (наприклад, у непорівняльній частині того самого речення): *Коли б мені та смертю праведних померти, коли б то кінець мій був такий, як їхній* [X: Числ. 23:10]. Таке співвідношення частиномовного вираження суб'єкта та об'єкта порівняння зумовлене, на нашу думку, насамперед тим, що суб'єкт у компаративемі є темою (уже відомим рецепієнтові і згаданим, інколи й неодноразово, у попередньому контексті), а об'єкт – ремою (новою інформацією, яку оповідач хоче повідомити про суб'єкт).

Щодо наведених вище конструкцій із традиційним (логічним) розташуванням елементів структури, відзначимо й те, що перед нами один із небагатьох у П'ятикнижжі Мойсея випадків двохоб'єктного і двопоказникового (у П. Куліша) логічного порівняння (І. Хоменко та І. Огієнко поєднують об'єкти сурядним зв'язком і показник не дублюють).

Якщо у логічних порівняннях кілька об'єктів найчастіше слугують меті якомога точніше описати певну ознаку нового предмета чи явища, що про нього щойно почалася оповідь, то в образних компаративемах два і більше об'єктів при одному суб'єкті сприяють посиленню образності, надають максимальної експресивності порівняльній конструкції: *Що за красні, Якове, намети в тебе, – Ізраїлю, твої оселі! Вони немов луки розкинулись, немов сади понад ріками, немов дуби, Господні сажениці, немов оті кедри, що над водою* [X: Числ. 24:5-6] (маємо тут чотирьохоб'єктну порівняльну конструкцію).

¹ Тут і далі літера X означає “Святе Письмо у перекладі І. Хоменка. – Рим, 1991”, літера O – “Біблія у перекладі проф. І. Огієнка. – Київ, 2004”, літера K – “Біблія у перекладі П. Куліша, І. Пулюя, І. Нечуя-Левицького”.

⁴ Тут і далі збережено авторський правопис П. Куліша.

Трапляються й випадки, коли в основі логічного порівняння є кілька ознак, найчастіше дві. Таке властиве переважно тим компаративемам, у складі яких є прикметники чи прислівники у формі вишого ступеня порівняння: *...і виведу з тебе народ більший та сильніший, ніж вони* [X: Числ. 14:12].

Інколи фіксуємо й випадки двосуб'єктних порівнянь, але вони переважно зумовлені збереженням перекладачами такої особливості мови оригіналу як плеоназми: маємо не "зроби", а "піді і зроби", не "відповів", а "відповів і сказав" і под. [1, 507] порівняймо: *Потім повернулись ми й рушили в пустиню, шляхом до Червоного моря, як велів нам Господь* [X: Второз. 2:1].

Порівняльна конструкція може й не містити якогось із названих структурних елементів. Відсутніми безпосередньо у компаративемі можуть бути основа, суб'єкт і навіть показник порівняння (у конструкціях типу: *Веніамін – вовк хижий...* [X: Бут. 49:27]), але не об'єкт – без нього порівняння не буде існувати. Найчастіше невербалізованою є основа порівняння, підкреслимо – саме невербалізованою, а не зовсім відсутньою, оскільки вона здебільшого не вживається у самій ядерній (тобто такій, за визначенням М. Черемисіної, у якій містяться тільки необхідні для розуміння порівняння члени речення [17, 30]) порівняльній конструкції, але відновлюється з найближчого контексту або ж домислюється сприймачем тексту: *...бо ж ти – як сам фараон* [X: Бут. 44:18]. У наведеному прикладі в самій конструкції ознака, за якою порівнюються дві особи, не вербалізована з тієї причини, що мається на увазі глобальна схожість суб'єкта і об'єкта порівняння – ряд ознак, перелік яких зробив би конструкцію занадто громіздкою, проте ми легко домислюємо найголовніші з них на основі пресупозитивних знань про об'єкт та найближчого контексту: *могутній, наділений владою* і под. Існує також тип порівняльних конструкцій, у яких основа завжди відсутня. Це конструкції із певною семантикою та частинимовним вираженням суб'єкта та об'єкта (дієсловами), наприклад, коли співвідношення семантики основних компонентів – *конкретна людська дія* → *конкретна людська дія*: *...і втікають від меча* [X: Лев. 26:36] (хоча і тут основу можна легко відновити: *швидко, у паніці* і под.).

Засвідчено серед біблійних порівняльних конструкцій і такі, у яких відсутня чітка номінація суб'єкта, що зумовлено, на нашу думку, насамперед специфікою біблійної оповіді. Описуючи одне із чудес, що їх являв Бог ізраїльському народові, оповідач конкретизує його тільки через об'єкт, щоб підкреслити незбагненність побаченого, неспроможність людини осягнути велич Господніх діл: *Так було щоразу: хмара вкривала її за дня, а наче поломя вночі* [К: Числ. 9:16] (такі випадки повної відсутності суб'єкта поодинокі і не є систематичним явищем).

Досі ми розглядали порівняння із традиційним порядком розташування компонентів. Проте він не є обов'язковим, кожен із компонентів (крім показника) може опинитися абсолютно у протилежному місці від того, де він розташований у традиційній структурі, і тільки показник – завжди у препозиції до об'єкта і ніколи не відірваний від нього. Крім того, кожен перекладач може розташовувати елементи порівняльної структури відмінно від інших. Зауважимо також, що такі зміни у логічній структурі компаративеми майже завжди мають стилістичне навантаження.

Найчастіше трапляються випадки "оберненого" до традиційного розташування компонентів: *показник* → *об'єкт* → *основа* → *суб'єкт*, що зосереджує увагу насамперед на об'єкті порівняння: *Мов левиця, устає він...* [К: Числ. 23:25]. Також послідовно у П'ятикнижжі Мойсея нами фіксуються випадки винесення основи порівняння на початок конструкції при звичному розміщенні решти елементів: *...і підійметься він, немов лев* [О: Числ. 23:24] (у цьому випадку відбувається зміщення акценту на основу порівняння). Основа може опинитися і в кінці порівняльної структури: *...і спротивились ви слову Господньому, і як одчайдухи туснули в гори* [К: Второз. 1:43].

Виявом індивідуальної мовотворчості кожного із перекладачів є різне розташування ними елементів того самого порівняння. Ось яскравий приклад із Книги Чисел 23:24: *Ось люд, що встає, неначе та левиця, що зводиться вгору, мов той лев...* [X]; *Тож устане народ, як левиця, і підійметься він, немов лев* [О]; *Мов левиця устає він, і мов лев стрибає вгору...* [K]. У символічному відображенні структурна побудова цих порівнянь має такий вигляд: Хоменко – I АСтВ, II СтВ; Огієнко – I САтВ, II САтВ; Куліш – I тВСА, II тВС. Як бачимо, Хоменко дотримується традиційного порядку розташування елементів і не вводить, як і Куліш, у друге порівняння суб'єкт (це часто трапляється і в інших порівняннях, коли суб'єкт прямо названий у попередній непорівняльній частині речення. У такому випадку Хоменко уникає повторного його введення у порівняльну конструкцію з допомогою займенника, Огієнко ж дуже часто дублює суб'єкт і безпосередньо у порівняльній конструкції). Огієнко у наведених прикладах зміщує основу на позицію перед суб'єктом, створивши тим самим інверсію підмета і присудка і надавши ритмічності фразі, у зв'язку з чим вона читається як поетичний рядок. Куліш використовує "обернений" порядок елементів, крім того обставина – частина основи – другого порівняння риметься з обставиною у другій непорівняльній частині речення: *вгору – з улову*. Зауважимо, що попри всі огріхи проти канону, які трапляються у Кулішовому перекладі в деяких місцях і, зокрема, при оформленні порівнянь, він є справжнім витвором поетичного мистецтва – швидше переспівом, ніж перекладом. Жоден із його критиків, на жаль, не відзначає, що окремі рядки тут побудовані як поетичні строфи. На підтвердження цієї особливості Кулішевої мови перекладу наведемо повністю речення із порівнянням, що звучить завдяки інверсіям та римуванню окремих слів як справжня поезія: *І в степу, де ти бачив еси, що Господь, Бог твій, ніс тебе, як чоловік носить сина свого, по всій дорозі, що нею йшли ви, поки дійшли до місця свого* [К: Второз. 1:31].

Бачимо, отже, що дослідження структури порівняльних конструкцій має значення для виявлення особливостей індивідуального стилю перекладачів того самого тексту (а також і письменників, як показав А. Мойсієнко на прикладі творчості Т. Шевченка), стилістичного навантаження елементів порівняння у зв'язку із зміщенням їх із закріпленої за ними традиційної позиції, а також для здійснення певних комунікативних інтенцій автора оригіналу чи перекладу.

1. Аверинцев С. С. Истоки и развитие раннехристианской литературы // История всемирной литературы в 9 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1983. – С. 501-516.
2. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры: Сборник. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5-32.
3. Голоух Л. В. Порівняння як структурно-стилістичний компонент художнього тексту (на матеріалі сучасної української історичної прози). – Автореф. дис. ... канд. філ. наук. – Київ, 1996. – 20с.
4. Добролюба Г. М. Идеография и генезис польских антропогностических порівнянь. – Автореф. дис. ... канд. філ. наук. – Житомир, 1997. – 16с.
5. Заборна М. С. Складнопідрядні порівняльні речення в сучасній українській мові. – Автореф. дис. ... канд. філ. наук. – Харків, 1997. – 18с.
6. Мараховська В. Г. Типи складнопідрядних речень з підрядними прикомпаративними. – Автореф. дис. ... канд. філ. наук. – Запоріжжя, 1998. – 23с.
7. Марчук О. І. Структурно-типологічні параметри порівняльних конструкцій в ідіостилі М. Коцюбинського. – Автореф. дис. ... канд. філ. наук. – Одеса, 2003. – 20с.
8. Мацько Л. І. та ін. Стилістика української мови: Підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. За ред. Л. І. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462с.
9. Мойсієнко А. Порівняння в системі Шевченкового вірша // Дивослово. – 1996. – №3. – С. 25-29.
10. М'яснякіна Л. І. Порівняння в ідіостилі М. Г. Шолохова: функціонально-семантичний і прагматичний аспекти. – Автореф. дис. ... канд. філ. наук. – Харків, 2002. – 16с.
11. Найда А. М. Стійкі народні порівняння як об'єкт фразеології (семантичний і структурний аспекти). – Автореф. дис. ... канд. філ. наук. – Дніпропетровськ, 2002. – 20с.
12. Огольцев В. М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1978. – 160с.
13. Прокопчук Л. В. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення. – Автореф. дис. ... канд. філ. наук. – Київ, 2000. – 17с.
14. Рошко С. М. Формально-граматична та функціонально-синтаксична структура порівняльних синтаксем і підрядних речень у сучасній українській мові. – Автореф. дис. ... канд. філ. наук. – Ужгород, 2001. – 20с.
15. Тимошик Г. Типологія біблійних порівнянь (на матеріалі перекладу Святого Письма П. Куліша та І. Пулюя) // Християнство й українська мова. Матеріали наукової конференції. – Львів: Видавництво Львівської богословської академії, 2000. – С. 471-477.
16. Шаловалова Н. П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові. – Дис. канд. філ. наук. – Дніпропетровськ, 1998. – 182с.
17. Черемисіна М. І. Некоторые вопросы синтаксиса. Сравнительные конструкции современного русского языка (Материалы спецкурса). – Новосибирск, 1971. – 181с.

The article tells about problems of studying the structure of comparative constructions and its peculiarities at the Bible.
Key words: the structure of comparative construction, subject, object, stem, index of comparison.

УДК 811.161.2'367.332.7

ББК 81.411.1.-22

Надія Карпенко

ОПИСОВІ ДІЄСЛІВНО-ІМЕННИКОВІ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ ЯК ПРИСУДКИ В НАУКОВОМУ СТИЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті аналізуються описові дієслівно-іменникові словосполучення як необхідні елементи наукового тексту, зокрема розглядається їх стилістичне та предикативне функціонування в ньому. З'ясовано специфіку використання описових словосполучень і співвідношень із ними дієслів-еквівалентів з урахуванням їх стилістичних особливостей.

Ключові слова: описове словосполучення, предикат, науковий стиль, семантична співвіднесеність, синонімічні відношення.

У сучасному українському мовознавстві конструкції на зразок *робити звіт* – *звітувати*, *вносити пропозицію* – *пропонувати*, *дати обіцянку* – *пообіцяти* активно використовуються у стилях мови.

Уживання таких сполук характеризується тим, що, як правило, вони виконують синтаксичну роль присудка, зміст якого описується поєднанням дієслова та віддієслівного іменника, і за своєю структурою схожі на словосполучення. Звідси походить назва на позначення цих одиниць – описові дієслівно-іменникові словосполучення.

Особливістю названих сполук є здатність трансформуватися в одиничне дієслово, спільнокореневе з іменником відповідної сполуки. Це дозволяє паралельно використовувати як словосполучення (*проводити спостереження*), так і його дієслівний еквівалент (*спостерігати*).

Однак між словосполученням та його заміником – дієсловом – можуть бути смислові та стилістичні розбіжності, які виявляються у стилістичному забарвленні, передачі тонких відтінків, сфері використання. Тільки розуміння нюансів семантичного співвідношення словосполучення і відповідного дієслова дозволяє обирати стилістично виправданий варіант, а значить – свідомо використовувати їх у мовленні.

Описові словосполучення неодноразово привертали увагу дослідників. Стилєва характеристика дієслівно-іменникових поєднань збагатилась працями Н. О. Бойченко, А. І. Мамалиги й О. М. Пазяк, які

розглядали ці конструкції на матеріалах публіцистичного тексту; Д. В. Горбачука, який проаналізував використання названих сполук в офіційно-діловому стилі. У російському мовознавстві ці мовні одиниці в їх відношенні до однослівного синоніма в науковому мовленні досліджувала Н. М. Ларіохіна, яка виділила ряд особливостей функціонування дієслівно-іменникового сполучення і дієслова-еквівалента, О. В. Цуцкарева звернула увагу на лексико-семантичні та структурно-граматичні особливості деяких поєднань у текстах технічної літератури. Ці роботи сприяли розширенню наукового уявлення про дієслівно-іменникові конструкції. Однак поза увагою названих розвідок залишилася синтаксична роль аналізованих мовних утворень у науковому стилі, тимчасом як необхідність її дослідження існує, оскільки в мовознавстві питання належності описового словосполучення до певного типу присудка – дискусійне.

Саме потреба у подоланні невизначеності цих сполук як предикатів під кутом зору виявлення їх специфіки функціонування в різновидах наукового стилю актуалізує названу проблему. Розгляд її під цим кутом зору дасть змогу доповнити синтаксичну теорію новими відомостями про функціонування цих одиниць у сучасній українській мові взагалі та використанні в науковому стилі зокрема.

Мета цієї розвідки: простежити закономірності використання описових словосполучень у підстилях наукового стилю на матеріалах праць з гуманітарних (мовознавство, літературознавство), природничих (медицина), точних (математика, фізика) наук. Завдання: виявити специфіку предикативного функціонування цих сполук у науковому стилі.

Сферою використання наукового стилю є наукова діяльність, тому в ньому переважають мовні форми, спроможні адекватно, точно й економно передавати наукову інформацію. Він характеризується нормативністю, логічністю, доказовістю, переконливістю, відсутністю емоційності та образності. Перевага у цьому функціональному різновиді мови надається тим мовним засобам, які є однозначними і здатними максимально повно виразити сутність поняття. На лексичному рівні – це значна кількість термінів, стандартизація мовних засобів, на синтаксичному – чітко організована будова речень. Ці вимоги задовольняють описові словосполучення типу *проводити спостереження, підвищувати продуктивність, робити аналіз, проводити перевірку*, які є характерними ознаками наукового стилю і які вживаються у всіх його підстилях, проте неоднаково представлені в них.

Як свідчить аналіз, у філологічних текстах часто вживаються такі сполучення: *відігравати роль, мати значення, звернути увагу, набувати поширення, проводити дослідження, приділяти увагу, робити огляд, дати можливість, брати участь, надавати критиці, знаходити відображення*. У фізико-математичних текстах переважають сполучення на зразок: *подається у вигляді, знайти розподіл, призвести до зростання, нести навантаження, зробити висновок, зробити аналіз, зробити припущення, задовольняти умову, відповідати меті*. У текстах з медицини поширеними є такі поєднання, як *завдавати шкоди, надати допомогу, проводити аналіз, проводити перевірку, мати контакт, створювати умови, брати на облік, стати в нагоді, вживати заходів*.

Незважаючи на те, що перелічені сполучення характеризуються певною фаховою специфікою використання, їх точне віднесення до окремої галузі наук – неможливе, адже деякі з названих сполучень вживаються у всіх її сферах.

Своєрідною особливістю дієслівно-іменникових сполучень, які функціонують як еквіваленти дієслів, є їхня здатність вступати в синонімічні відношення, що виявляється у можливості описового словосполучення трансформуватися в дієслово, спільнокореневе з іменником цієї сполуки, наприклад: *дати оцінку – оцінити, надавати критиці – критикувати*. Така синонімічна варіативність відбувається в наукових текстах також, що дозволяє урізноманітнювати їх виклад та уникати повторів, наприклад: *Така система суттєво відрізняється від системи живлення електровозів постійного струму, які одержують живлення від тягових підстанцій з багатофазним (від 6 до 24 фаз) випрямленням. Як відомо, при такому випрямленні пульсація випрямленої напруги дуже мала і тягові двигуни живляться практично постійним струмом* [1, 72]. З огляду на те, що значення дієслова, яке утворюється від описового словосполучення, обумовлюється значенням іменника, який називає дію, то його заміна не повинна заперечуватись.

Взаємозамінність описового словосполучення і дієслова розуміється як синонімічність, яка ґрунтується на близькості слів за значенням, що розрізняються тонкими смисловими відтінками, але не вбачається як тотожність, тобто як повна семантична еквівалентність значень, оскільки, як справедливо вказує Ф.І.Буслаєв, „... у мові кожна форма має власний свій смисл ...” [1, 509]. Синонімія як мовне явище – це семантичне зближення слів, тому аналіз співвідношення сполучення й одиничного дієслова засвідчує переважно часткову їхню відповідність, повна ж відповідність трапляється рідко. Аналогічної думки дотримується Ю.Р.Гепнер, який зазначає, що „... немає потреби удаватися до сполучення двох слів, якщо можна сказати те ж саме за допомогою одного слова. Якщо б *принять участие* було рівнозначним слову “*участвовать*”, *оказать помощь* – слову “*помочь*” і т.ін., то всі фразеологізми такого роду слід було б визнати за тавтологізми, які ускладнюють нашу мову” [2, 63].

Тим часом слідом за С. І. Дорошенком можна стверджувати, що не в усіх випадках така заміна є виправданою: цим синонімам властиві деякі смислові відтінки, що впливають на їх використання у стилях мови [3, 114]. Так, словосполучення *скласти конспект* і відповідне дієслово *законспектувати*,

незважаючи на їхню цілком можливу взаємозаміну, мають деякі семантичні відтінки, які не дозволяють їх отождествлювати. Сполучення „*скласти конспект*”, крім „*законспектувати*”, передбачає таке значення: потрібно не просто написати конспект, а зробити його відповідно до якихось правил. Інакше кажучи, дієслово „*скласти*” виступає як уточнююче слово (з огляду на те, що науковий стиль схильний до уточнень), яке несе додаткове значення, що додається до значення дієслова „*законспектувати*”. Це додаткове значення дієслова „*скласти*” з одного боку дозволяє ускладнити семантику сполуки, а з іншого – звузити її, тому що дієслово „*законспектувати*” залишається ширшим у семантичному плані. Отже, сполучення *скласти конспект* багатше виражальними можливостями, ніж одиничне слово „*законспектувати*”, оскільки воно дозволяє більш точно і конкретно виразити поняття. Саме в цьому й полягає призначення конструкцій такого типу. Крім того, дієслова в описових словосполученнях вносять відтінок у стилістичне використання сполуки: „*скласти конспект*” має забарвлення книжності, а „*законспектувати*” є загальноповживаним словом. У зв'язку з цим поєднання *скласти конспект* і його дієслівний заміник *законспектувати* правомірно вважати стилістичними синонімами.

Щоправда, існує думка Н. М. Ларіохіної, яка на відміну від Ю. Р. Гепнера стверджує, що іноді між розглядуваними сполуками і дієсловами може відбуватись повна семантична еквівалентність: *совершатъ движение – двигаться, совершатъ возвращение – возвращаться, давать подтверждение – подтверждать* [4, 199]. Отже, Н. М. Ларіохіна вважає їх абсолютними синонімами, тобто словами, що за предметно-понятійним значенням є тотожними і які не відрізняються відтінками значень. Справді, семантично вони є дуже близькими, проте відрізняються стилістично: *совершатъ движение* – тяжіє до наукового стилю, *двигаться* – стилістично нейтральне. До того ж, як відомо, просте дієслово може надавати недоречний у науковому викладі відтінок розмовності.

Іноді спостерігається, що словосполучення можна замінити дієсловом, спільнокореневим з іменником, але при такій заміні відбувається невідповідність значень, наприклад: *зробити зауваження* не значить *зауважити*, *надавати значення* не дорівнює *значити*, а *знайти відповідь* не означає *відповісти*. У таких випадках дієслівно-іменникові поєднання стають єдиною можливими засобами висловлення.

Функціональна активність цих сполук у науковому стилі пояснюється тим, що в такому сполученні дієслово вказує на дію, яку називає іменник, а це забезпечує потрібну названому стилю однозначність і точність. Оскільки в науковому стилі важливо підкреслити не саму дію, а констатувати її факт, то в ньому часто використовуються віддієслівні іменники, адже „*прагнення до однозначності розуміння викладеного матеріалу приводить до зменшення ролі дієслів і збільшення ваги іменників: вживання іменника у сполученні з десемантизованим дієсловом у ролі присудка ... дозволяє уточнити виклад шляхом нанизування означень, виражених прикметниками чи іменниками в непрямих відмінках*” [5, 564]. З цим не можна не погодитись: часто до складу дієслівно-іменникового утворення може входити прикметник – поширювач іменника, який не тільки збільшує та урізноманітнює виражальні можливості сполучення, а й конкретизує зміст, виступаючи як необхідний компонент таких конструкцій. Підтверджують це приклади: *Крім того, обертання якоря буксуючого двигуна з дуже великою частотою може призвести до його механічного зруйнування* [1, 72], або *Як уже згадувалося, диференціал дозволяє виконувати наближені обчислення* [2, 71], або *Часто такі скінченні частини таблиць і системи стрілок дають наочне уявлення про характер даного відношення* [3, 21], або *При підозрі на патологічний процес вказаної локалізації виконують цитологічне дослідження рідини, взятої шляхом пункції яєчника, або асцитичної рідини* [4, 51].

Науковий стиль схильний до певних штамлів, що виявляється в усталеності деяких моделей словосполучень типу *зробити аналіз, дати пояснення, дати відповідь*. Тривале функціонування таких поєднань у мові спричинило їхню стандартизованість, яка спрощує і полегшує викладання і сприймання інформації. Як наслідок цього – багаторазова повторюваність одних і тих же конструкцій, які на відміну від художнього стилю, в якому повторюваність свідчить про стилістичні огріхи, стає нормою. Завдяки конкретності і точності описові словосполучення тяжіють до усталених синтаксичних одиниць. Деякі дослідники називають їх вербальними складеними термінами (М. Н. Захарова).

У науковому стилі існують описові словосполучення, що закріпилися в мові як сполуки відповідного фаху, наприклад: *дати постріл* (у військовій справі), *реагувати з киснем* (у хімії), *зробити вакцинацію* (у медицині), *брати акорд* (у музиці), які неможливо замінити відповідним дієсловом у зв'язку з відсутністю похідних дієслів від іменників *постріл, кисень, вакцинація, акорд*. Тому вони функціонують як єдиний виразник певного поняття і як такі, що потенційно можуть трансформуватися в одиничне дієслово. Це дозволяє стверджувати, що описові словосполучення доповнюють систему дієслова тими формами, які в нього відсутні.

Отже, можна зробити висновки:

1. Спосіб вираження членів речення, а саме – присудка, вираженого описовим словосполученням, є одним із стилістичних засобів оформлення речення.
2. Описові словосполучення становлять специфічну ознаку наукового стилю – одного із книжних функціональних різновидів української мови.

3. Використання дієслівно-іменникових поєднань у ролі присудків у різних підстилях наукового стилю свідчить про їхню багатфункціональність.

4. Здатність описових дієслівно-іменникових словосполучень утворювати паралельні форми вказує як на їхню синонімічність, так і на широкі функціонально-стилістичні можливості.

Питання про функціонування дієслівно-іменникових поєднань у всіх стилях та підстилях мовлення, їх стилістичні можливості та частотність використання доволі широке, а тому потребує спеціальних вузько спрямованих досліджень, присвячених поглибленому зіставному аналізу дієслівно-іменникових конструкцій на матеріалі різностильових текстів. Цим зумовлюється перспективність їх подальшого дослідження.

1. Буслав Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Гос. учебно-пед. издат. Министерства просвещения РСФСР, 1959. – 624с.
2. Гепнер Ю.Р. Об основных признаках фразеологических единиц и о типах их видоизменения // Проблемы фразеологии: Исследования и материалы / Под ред. А.М.Бабкина. – М. – Л.: Наука, 1964. – С.57-69.
3. Дорошенко С.І. Граматична стилістика української мови: Посібник для учнів. – К.: Радянська школа, 1985. – 200с.
4. Лариохина Н.М. Глагольно-именные фразеологические словосочетания, употребляющиеся в научной речи // Из опыта преподавания русского языка иностранцам. – М., 1964. – С.190-199.
5. Сучасна українська літературна мова: Стилістика / За заг. ред. акад. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 588с.

Джерела

1. Безрученко В.М., Варченко В.К., Чумак В.В. Тягове електричне машини електрорухомого складу: Навч. посібник. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту заліз. трансп. ім. акад. В.Лазаряна, 2003. – 252с.
2. Бугір М.К. Математика для економістів: Навч. посібник. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1998. – 192с.
3. Математика: Елементарні теорії множин і комбінаторики. Елементи математичної логіки і деякі алгебраїчні поняття. – К.: Вища школа, 1973. – 71с.
4. Мосієнко В.С. Рак – неминучість чи вина? – К.: Здоров'я, 1990. – 80с.

The article presents the analysis of descriptive verb-noun word combinations as necessary elements of a scientific text, their stylistic and predicative functioning in it in particular. The peculiarity of the use of descriptive word combinations and corresponding verbs-equivalents is identified, with their stylistic specifics taken into consideration.

Key words: descriptive word combinations, predicate, scientific style, semantic correlation, synonymic relations.

УДК 811.161.2

ББК 81.2Ук

Наталія Кобченко

ДЕРИВАЦІЙНА ПРИРОДА ВІЛЬНОГО ПОЄДНАННЯ* В КОНСТРУКЦІЯХ З ДАТИВОМ

Пропонована стаття є спробою описати шляхи встановлення в конструкціях із залежним дативом вільного поєднання у відмінковому вияві, схарактеризувати таким чином одну із зон функціонування цієї форми підрядного синтаксичного зв'язку.

Ключові слова: вільне поєднання, форма підрядного синтаксичного зв'язку, опорний компонент, ад'юнкт, валентність, синтаксична позиція, синтаксична деривація, редукція.

Помітною тенденцією в мовознавстві останніх десятиліть є виразний крен у бік аналізу явищ синтаксичної деривації, центральною проблемою якої продовжує залишатися синтаксична похідність. Поняття похідності, яке є досить ємним, лінгвісти визначають як семантичний і формальний зв'язок базової (якою здебільшого виступає речення) й похідної синтаксичних одиниць [8, 178]. У зв'язку з тим, що в контексті функціонального синтаксису речення інтерпретують з погляду чотирьох аспектів – формально-граматичного, семантико-синтаксичного, власне-семантичного та комунікативного [7, 125-130; 10, 14], – явище синтаксичної похідності знаходить свій вияв на декількох рівнях. Якщо власне-семантичні структури базової й похідної синтаксичних одиниць завжди ідентичні, тобто характеризуються тотожним якісним і кількісним складом семантем, то їхні семантико-синтаксичні структури в переважній більшості випадків не відзначаються цією ознакою, оскільки дериваційні перетворення базової одиниці призводять до витворення низки синтаксем (темпоральних, каузальних, цільових тощо), які властиві лише похідній синтаксичній одиниці й не корелюють з семантемами [3, 312; 8, 7-12]. Як відомо, зміни речення на семантико-синтаксичному рівні неминуче відбиваються і на його формально-граматичній структурі: внаслідок редукції одного із компонентів вихідного речення та перебудові синтаксичних зв'язків між рештою утворюється похідна синтаксична одиниця простішої позиційної структури [7, 139-143; 5, 26, 83-84; 8, 12-14].

Останнього часу в україністиці з'явилися наукові розвідки, спеціалізовані на вивченні синтаксичної похідності, проте об'єктом зацікавленості їхніх авторів здебільшого є семантичний аспект дериваційних відношень, питання перетворення базової побудови на формально-синтаксичному рівні

порушується лиш епізодично [8; 5, 137-194; 17; 9]. З огляду на це особливої уваги вимагає дослідження перебудови синтаксичних зв'язків між компонентами речення внаслідок його трансформації.

Завданням нашої статті є аналіз шляхів витворення форми підрядного синтаксичного зв'язку вільного поєднання у відмінковому вияві на прикладі конструкцій із залежним дативом.

Передовсім слід вказати на те, що визначальну особливість вільного поєднання становить його вторинність у структурі речення, адже формування семантично елементарної реченнєвої побудови відбувається за рахунок відкриття предикатною синтаксею валентних гнізд і заповнення їх субстанційними синтаксемами [7, 139; 5, 79; 10, 91-92]: *Гордій сокирою обрубав коріння* (Борис Харчук), що, відповідно, на формально-синтаксичному рівні реалізовується через предикативний синтаксичний зв'язок – між присудком та підметом (*Гордій обрубав*), – та підрядний прислівний синтаксичний зв'язок у формі керування – між головним дієслівним компонентом та залежними субстантивними (*обрубав коріння, обрубав сокирою*). Поява ж у реченні вільного поєднання, подібно до узгодження й кореляції, пов'язана з дериваційними перетвореннями, напр.: *І роси холодні. І втома нестерпна. І стежка в село непряма* (Ліна Костенко) ← *Стежка є непряма + Стежка веде в село; Недалеко од хати під грушею Мотря терла коноплі* (Іван Нечуй-Левицький) ← *Мотря знаходилася недалеко од хати + Мотря знаходилася під грушею + Мотря терла коноплі*.

Перш ніж перейти до аналізу умов встановлення в конструкціях з ад'юнктом-дативом підрядного синтаксичного зв'язку у формі вільного поєднання, вважаємо за потрібне стисло окреслити функціональні особливості цього відмінка. У відмінковій системі української мови, як зазначають вчені, він є найбільш цілісним з-поміж інших відмінків і характеризується напівсильним підрядним зв'язком у формі керування з опорним дієсловом і семантикою адресата дії [14, 45; 4, 106-109; 16, 73]. Вторинні відмінкові функції датива (окрім функції суб'єкта стану в односкладних безособових реченнях на зразок *Мені весело*) згруповані навколо зазначеної основної, що зумовлено його лексичними обмеженнями – вираження лише назв осіб. Саме це й стало підґрунтям для об'єднання деякими дослідниками всіх семантико-синтаксичних різновидів давального в одне значення – давальний особи [11, 261-262; 1, 40].

У сучасній українській мові для давального відмінка характерна транспозиція в ад'єктивну сферу, яка, однак, не набула значного поширення. Лінгвісти вказують на потрапляння його в приіменникову позицію до обмеженої групи девербативів – з семантикою виділення й призначення (*асигнування комітету, виділення школам, присудження лауреату*), напрямку (*відсилка постачальникам, напрямлення уряду, переправлення партнерам*), доставки (*доставка замовникам, постачання підприємцям, перерахування виконавцям*) та передачі (*вручення переможцю, продаж конкурентам, виплата банку*) [13, 7-8].

На перший погляд питання про природу синтаксичного зв'язку в таких конструкціях видається очевидним: опорні субстантиви керують давальним відмінком, оскільки успадкували цю властивість від твірних дієслів. Проте, якщо взяти до уваги те, що певний компонент керує лише тими ад'юнктами, наявність яких зумовлена його семантико-синтаксичною валентністю, а семантико-синтаксична валентність компонента, на переконання деяких дослідників, перебуває в безпосередній залежності від його функціональної позиції [15, 45], то питання про синтаксичний зв'язок опорного девербатива із залежним дативом набуває дискусійності. Адже в такому разі форма підрядного зв'язку між членами розглядуваних сполук потрапляє в залежність від позиції в реченні опорного компонента. Так, у побудові *Ця гарна сукня – подарунок сестрі* елемент *подарунок* посідає функціональну позицію предиката, відповідно, його активна валентність відкриває місце для адресатної субстанційної синтаксеми, тому ад'юнкт *сестрі* є керованим щодо опорного компонента *подарунок*. У реченні ж *Подарунок сестрі лежав на столі* елемент *подарунок* характеризується функціональною позицією суб'єктної субстанційної синтаксеми, яка зумовлена лівобічною валентністю предиката *лежав*, і тому сам активною валентністю для приєднання елемента із семантикою адресата не володіє, наявність при ньому залежного компонента *сестрі* є наслідком дериваційних процесів, пор.: *Подарунок сестрі лежав на столі* ← *Подарунок лежав на столі + Подарунок призначається сестрі*. Таким чином, синтаксичний зв'язок у словосполученні *подарунок сестрі* реалізується у формі вільного поєднання.

Окремо слід зазначити про сполучення давального відмінка з власне-іменниками на зразок *лист, нота, ціна* та похідним іменником *пам'ятник*, який, щоправда, втратив мотиваційні зв'язки з твірним дієсловом. Підпорядкування датива цим субстантивам завжди відбувається у формі вільного поєднання у відмінковому вияві, яка встановлюється між ними в результаті компресії та згортання компонента, що керував давальним відмінком, пор.: *[Кассандра] Брате, не знаєш ти ціни жіночим жертвам...* (Леся Українка) ← *Брате, не знаєш ти ціни, яка призначена жіночим жертвам; Собі ціну я добре знаю, Не шлю на вас небесних кар, І за образу вибачаю, До зобачення, о ревуар!* (Володимир Сосюра) ← *Я добре знаю ціну, яку призначила собі; [Золотницький] Ні, поки не даси мені слова, що поїдеш в земське собраніє і пошлеш гроші на пам'ятник Котляревському, доти не сяду з тобою за стіл!* (Іван Карпенко-Карий) ← *Ні, поки не даси мені слова, що поїдеш в земське собраніє і пошлеш гроші на пам'ятник, який призначатиметься Котляревському, доти не сяду з тобою за стіл*.

Ще одним виявом функціонування датива в ад'єктивній сфері є конструкції з предикативним номінативом, напр.: *Не ворог я царю Латину* (Іван Котляревський); *І на душі так дико й дивно... Хрещений батько Мотрі він* (Володимир Сосюра). За аргументованим твердженням І.Р. Вихованця,

* Замість традиційного терміна „прилягання” вслід за І.Р. Вихованцем використовуємо „вільне поєднання” [6, 23-24], відповідно, вживаємо „вільне поєднання у відмінковому вияві” замість „відмінкове прилягання”.

подібні побудови формуються шляхом редукції предиката належності, набуття компонентом з первинною семантикою об'єкта володіння предикативної функції й появи безпосередньої залежності від присудка давального посесивного, що трансформується з називного [4, 118], пор.: *То буде нам Еней сусід* (Іван Котляревський) ← *Ми будемо мати сусіда + Еней буде ним (сусідом)*. Як видно з наведеного прикладу, у результаті згортання предиката належності (*будемо мати*) і транспозиції об'єктної синтаксеми (*сусіда*) в предикатну зону, номінатив (*ми*), що посідав місце суб'єктної синтаксеми щодо зредукованого предиката, перетворившись на датив (*нам*), опиняється поза валентною рамкою нового предиката (*сусід*), а тому між ними встановлюється підрядний синтаксичний зв'язок у формі вільного поєднання у відмінковому вияві. Реалізація між називним і залежним давальним відмінком підрядного зв'язку саме у формі вільного поєднання підтверджується й існуванням між ними атрибутивних відношень, виникнення яких не можливе за керування. Здатність датива до абсолютної транспозиції в ад'єктивну зону доводить витворення в нього посесивної семантики, пор.: [Лукаш] *Та як же? Я ж їм син...* (Леся Українка) → *Я ж їхній син*.

Слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку української мови науковці звужують сферу поширення подібних конструкцій діалектним мовленням, вважаючи таку функцію давального залишковим елементом праслов'янської мови, в якій датив у реченневих побудовах досить часто безпосередньо залежав від іменника, виступаючи його означенням [12, 461].

З-поміж інших вирізняються конструкції з давальним адресатно-посесивним, якому властива подвійна залежність – від дієслова та іменника, напр.: *Пани вино їм [жінкам] з тухольки пили. А ми у шапці ніженьки їм гріли* (Ліна Костенко); *Вона лице схилила біле Коневі в гриву, впала з ним, Стріла в спині їй затремтіла Кінцем роздвосним своїм...* (Володимир Сосюра); *Я вчора, пробачте, підгледів, як ви в потоці мили цій панії ноги. Наші чоловіки ніколи не миють своїм жінкам ноги* (Марія Матіос). Такі побудови не є новотворами сучасної української мови, вони досить широко вживалися й у старослов'янській, але на пізніших етапах розвитку слов'янських мов сфера поширення давального адресатно-посесивного відчутно звужилася [12, 461-462; 2, 236-238].

Нааявність у конструкціях датива з адресатно-посесивною семантикою не передбачена семантико-синтаксичною валентністю предиката, а є наслідком синтаксичної деривації. Після об'єднання двох семантично елементарних речень та згортання в одному з них предиката належності давальний, який позначає суб'єкт володіння, сполучається підрядним зв'язком у формі вільного поєднання з компонентом у функції об'єкта володіння, який водночас є й об'єктом спрямування активної дії в другому реченні, пор.: *Її скорити він не міг, Хоч вився хмелем перед нею Й барвінком слався їй до ніг...* (Володимир Сосюра) ← *Він слався до ніг + Ноги належали їй; Пахуче розріджене повітря вдаряло в голову молодій жінці, ніби легке вино, занадто квапливо випите...* (Павло Загребельний) ← *Повітря вдаряло в голову + Голова належала жінці*. Підпорядкування давального адресатно-посесивного, крім іменника, ще й дієслову відбувається, як слушно зауважив І.Р. Вихованець, через те, що сильна спрямованість дії на предмет втягує у свою орбіту й суб'єкт володіння цього предмета [4, 117]. Оскільки такий предикат (із семантикою активної дії) не відкриває валентної позиції для адресатної синтаксеми, тобто не керує нею, то між ними встановлюється слабкий підрядний зв'язок у формі вільного поєднання.

Про те, що датив у таких конструкціях насамперед пов'язаний з іменником, а вже через нього – з дієсловом, свідчить можливість трансформації давального в родовий чи власне-прикметник з посесивною семантикою та в результаті цього втрача підпорядкованості дієслову, пор.: *Злітає сон на очі гостей; Голову йому вкрив тил, і з-під брудної кори над вухом проступила кров* (Юрій Яновський) → *Його голову вкрив тил; Леонід поцілував матері руку й помалу пішов із кімнати* (Володимир Винниченко) → *Леонід поцілував материну руку й помалу пішов із кімнати*. Відмінність давального адресатно-посесивного від власне-ад'єктива та генітива з посесивною семантикою зумовлена тим, що датив, окрім посесивного, також виражає значення особи, у зв'язку з якою чи стосовно якої відбувається дія.

Для повного відбиття шляхів витворення вільного поєднання датива необхідно зупинитися й на випадках його переміщення в детермінантну позицію, напр.: *Мені поля задумливо шептали свої ніким не співані пісні* (Василь Симоненко); *Альтов захотів зробити хлопчині щось приємне, щоб потім той мав розповідати що своїм товаришам...* (Євген Гуцало). У подібних побудовах давальний відмінок набуває семантики призначення й, хоч і маючи деяку спорідненість з давальним адресатним (і в ролі давального адресатного, і в ролі давального призначення вживаються переважно назви осіб), суттєво від нього відрізняється обставинною функцією.

Встановлення вільного поєднання у відмінковому вияві як форми детермінантного підрядного зв'язку між дативом та предикативним центром конструкції є наслідком об'єднання двох семантично елементарних речень в одне. Ця трансформація супроводжується редукцією в одному з базових речень предиката призначення, який керує давальним відмінком. У процесі таких дериваційних змін сема призначення не елімінується разом із згортанням предиката, а конденсується в дативі, відтак у похідній конструкції цей датив, не знаходячи місця у валентній рамці дієслова-предиката, сполучається з предикативним ядром підрядним детермінантним зв'язком, єдиною формою реалізації якого є вільне поєднання, пор.: *Вулкан-коваль тоді трудився, Зевесу блискавку ковав* (Іван Котляревський) ← *Вулкан-*

коваль тоді трудився, ковав блискавку + Блискавка призначалася Зевесу; Її пісні сумні складаю про сумну мою любов (Василь Симоненко) ← *Пісні сумні складаю про сумну мою любов + Пісні призначаються їй; Осріблені місяцем гори лежать, Їм кедрі і сосни казки шелестять, І дивні пісні їм співають вітри, Що нишком підслухали в моря з гори* (Олександр Олесь) ← *І дивні пісні співають вітри + Пісні призначаються їм*.

Не можна, однак, категорично стверджувати, що така функціональна позиція датива свідчить про його повну транспозицію в адвербіальну сферу, адже він, репрезентуючи в похідному реченні зредукований предикат *призначатися*, зберігає завдяки цьому семантику адресата, напр.: *А потім хтів тобі Мазена від серця щирого добра...* (Володимир Сосюра). Ця особливість давального призначення й дала підстави І.Р. Вихованцю визначити його функцію як синкретичну обставинно-адресатну з перевагою адвербіального значення [4, 116].

Отже, форма підрядного синтаксичного зв'язку – вільне поєднання – в конструкціях з ад'юнктом-дативом встановлюється в процесі певних дериваційних перетворень, кінцевим результатом яких є транспозиція давального відмінка до ад'єктивної чи адвербіальної сфери.

1. Андерш Й.Ф. Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1974. – № 10. – С. 34-40.
2. Андерш Й.Ф. Дательный принадлежности в современном русском и украинском литературных языках // Сопоставительное исследование русского и украинского языков. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 222-238.
3. Арутюнова Н.Д. Синтаксис // Общее языкознание: Внутренняя структура языка. – М.: Наука, 1972. – С. 259-343.
4. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
5. Вихованець Р.І. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
6. Вихованець І.Р. Студії про члени речення: прислівник // Укр. мова. – 2005. – № 3. – С. 22-26.
7. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
8. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць / АН України. Ін-т мовознавства; Відп. ред. І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
9. Джура А.С. Синтаксична транспозиція відмінкових форм (на матеріалі іменникових форм родового відмінка): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 19 с.
10. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонУ, 2001. – 662 с.
11. Мельничук О.С. Історія вживання давального безприменникового відмінка в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 5-261-195.
12. Мельничук О.С. Синтаксичні функції відмінків // Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За заг. ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 446-488.
13. Печников А.Н. Соотносительные глагольные и именные словосочетания, включающие дательный падеж без предлога: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Куйбышев, 1966. – 14 с.
14. Плющ М.Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. К.: Вища шк., 1986. – 176 с.
15. Распопов И.П. Валентность, синтаксическая проекция и синтаксическая ориентация словесных форм в составе конструктивной базы предложения // Распопов И.П. Спорные вопросы синтаксиса. – Ростов н/Д: Изд-во Ростовск. ун-та, 1981. – С. 44-58.
16. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
17. Юсікова О.В. Семантико-синтаксична структура субстантивних вторинних словосполучень: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1994. – 18 с.

The paper is an attempt to describe the ways of appearance in the constructions with the adjunct dative free unit in the case manifestation, characterizing in such a way one of the zones of functioning of this form of the subordinate syntactic connection.

Key words: free unit, form of the subordinate syntactic connection, head component, adjunct, valency, syntactic position, syntactic derivation, reduction.

УДК 82 – 3 (477) “19”

ББК 81. 411. 4 – 2

Ольга Яцук

ВЛАСНЕ СЕМАНТИЧНИЙ ТА СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИЙ АСПЕКТИ ВІДОКРЕМЛЕНИХ ПРИКЛАДОК (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ ЗЛАМУ ХХ – ХХІ СТОЛІТЬ)

У статті розглянуто художньо марковані відокремлені прикладки у власне семантичному аспекті як синтаксичні конструкції, що співвідносяться з інваріантами елементарних речень. Описано також семантико-синтаксичний аспект реалізації відокремлених прикладок: семантико-синтаксичні відношення, модальність, темпоральність.

Ключові слова: інваріант, елементарне речення, предикат, семантико-синтаксичні відношення, модальність, час.

Відокремлені прикладки (далі – ВП), якими послуговуються українські письменники межової генерації (так українських майстрів слова кін. ХХ – поч. ХХІ ст. називає літературознавець Н. В. Зборовська [11, 160]), якісно відрізняються як від стилістично нейтральних, так і від тих, які трапляються у художніх творах попередніх періодів історії української літератури. Відмінності полягають у розширенні смислового об'єму художньо маркованих ВП сучасної української літератури, наповненні їх емоційно-експресивним змістом, вираженні через змістову структуру ВП відчуття дійсності. Очевидно, названі ознаки ВП зумовлюють їх статус як ідіостилістичних носіїв колориту епохи, яку представляє українська

література кін. XX – поч. XXI ст. Ще однією, не менш важливою, відмінністю ВП є їх структура, граматична компонентність.

Зважаючи на якісно нові ознаки ВП, закономірним є вибір такої парадигми їх дослідження, яка б сприяла виявленню не лише власне граматичних ознак ВП, але й їх функціонального навантаження.

У сучасному українському мовознавстві саме семантико-синтаксичний підхід до опису синтаксичних одиниць дозволяє вирішити поставлене у статті завдання, а саме – з'ясувати ефективність власне семантичного та семантико-синтаксичного аспектів для дослідження ВП шляхом їх опису в означених аспектах.

Одиниці синтаксису в семантико-синтаксичній парадигмі стали об'єктом розгляду в працях Й. Ф. Андерша, Н. М. Арват, Н. Ю. Шведової, О. О. Каминіної, Г. О. Золотової, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської та ін.; за останній період розвитку синтаксичної науки – у працях Т. С. Слободинської, О. В. Кульбабської, Е. Г. Ганиш, М. В. Будько та ін.

Релевантним для нашої розвідки є визначення у межах семантико-синтаксичної парадигми власне семантичного та семантико-синтаксичного ярусів, яке обґрунтував І. Р. Вихованець. Яруси відрізняються характером компонентів – семантем і синтаксем відповідно – та якістю їх вираження [5, 57 – 66].

Якісно нове розуміння синтаксичних одиниць, започатковане та обґрунтоване у працях названих вище мовознавців, дозволяє взяти за основу нашого дослідження твердження про те, що ВП є напівпредикатні одиниці (О. О. Потебня, О. О. Каминіна, В. Т. Володін, В. Граб'є та ін.) [20, 358 – 363; 6, 69; 9, 236]. Поряд із цим незаперечним є те, що в сучасному мовознавстві синтаксична конструкція витлумачується як „поєднання слів (словосполучення), що в типових випадках утворюють речення або словосполучення” [22, 548]. Реченнєвість же передбачає предикативність як основотворчу складову. З упевненістю можемо твердити, що ВП є реченнєві конструкції, що виявляються у семантичному та семантико-синтаксичному ярусах. У формально-граматичному аспекті ВП можуть номінуватися синтаксичними конструкціями лише за умови їх поширеності, тобто тоді, коли вони є словосполученнями. Семантичний та семантико-синтаксичний аспекти сприяють визначенню ВП як синтаксичних конструкцій навіть за умови їх однокомпонентності, бо на цих рівнях виявляється напівпредикативність (реченнєва риса) ВП.

Цілком слушним буде припущення, яке спробуємо довести, що ВП можуть співвідноситися з типами елементарних речень – семантичних інваріантів, універсальних моделей, які базуються на спільності структури позначуваних у мові ситуацій. Розуміння поняття „інваріант” у синтаксичній теорії є неоднорідним. В. М. Русанівський витлумачує інваріантне значення як семантичну ознаку синонімічного ряду форм синтаксичних конструкцій, які мають знаменником морфологічні категорії [18, 10]. Заслуговує на увагу і спроба визначення інваріанта на рівні сигніфіката (мови) та денотата (мовлення), яку здійснив В. Г. Гак. Мовознавець зазначає, що інваріантним буде те значення, яке полягає в діалектному співвідношенні різних за структурою і лексичним наповненням речень, що можуть виступати і як тотожні (прагматично-комунікативний аспект), і як семантично не тотожні (експресивний аспект) [8, 50].

І. Р. Вихованець визначив центром семантичної структури речення предикат (дії, стану), кількість аргументів, а також підкреслив, що „поняття семантичної структури речення ґрунтується на ідеї вияву його змістової сторони, тобто смислу, в певному абстрагуванні від його зовнішнього оформлення. У зв'язку з цим семантичну структуру речення варто розглядати як інваріант, спільну основу об'єднання ряду формально неоднотипних із змістового боку конструкцій, що відображають однотипні реальні ситуації” [5, 44].

У подальшому на позначення семантичного інваріанта І. Р. Вихованець використовує термін „пропозиція”, розуміючи його як „семантичний інваріант, спільний для всіх членів парадигми речення і похідних від речення конструкцій (словосполучень, зворотів тощо)” [4, 121].

П. Адамець у праці „Образование предложений из пропозиций в современном русском языке” (Прага, 1978) визначає пропозицію як конфігурацію лексичних найменувань, що пов'язані семантико-синтаксичними відношеннями в одне смислове ціле, номінацію будь-якого факту (денотативної ситуації), на відміну від таких чинників, як модальність, час, актуальне членування тощо, а також від конкретної граматичної форми [1, 7]. Названі чинники, зазначає П. Адамець, – специфікатори пропозиції [1, 9], їх граматичне втілення в речення – реалізація [1, 18].

Зважаючи на те, що за семантичною теорією ВП здатна формувати речення (основною ознакою останнього як синтаксичної одиниці і у семантичному, і у семантико-синтаксичному аспектах є наявність предиката), визначити, які типи інваріантів (елементарних речень) відповідають їй, можна лише шляхом трансформації ВП в елементарне речення. Варто зауважити, що, „втрачаючи при перетворенні елементарного речення в одиниці нереченнєвого з формально-граматичного боку рівня (словосполучення, звороти) синтаксичну функцію присудка і навіть перетворюючись у залежний компонент похідних від речення конструкцій, предикат зберігає свої потенції як організуючий центр їх семантичної структури... У словосполученнях-трансформах речень залишаються тотожними семантичні функції аргументів” [5, 32 – 33].

Оскільки ВП є субстантивною конструкцією, що може характеризувати або ідентифікувати означуване слово, а також зважаючи на те, що мова йтиме про напівпредикат (синтаксичну одиницю, про яку, крім власне потенційної здатності утворювати підрядне речення, у сучасному мовознавстві немає більше відомостей), типи інваріантів елементарних речень, які співвідносяться з ВП, слід визначати, на наш погляд, як такі, що мають в основі предикат стану. Останній, звичайно, становить узагальнений клас і може, зважаючи на характер семантичного наповнення ВП, конкретизуватися. Необхідно також зважати й на те, що об'єктом нашого розгляду є художньо марковані ВП, відтак ступінь їх поширеності (предикат із значенням стану переважно супроводжується одним аргументом [5, 44]) не повинен впливати на визначення типів елементарних речень.

У творах українських письменників межової генерації ми помітили такі типи конструкцій інваріантів елементарних речень, які співвідносяться з ВП та будуються за схемою, в якій представлені семантема предикат та семантема аргумент чи семантеми аргументи.

1) EP* (елементарне речення) → П (предикат ототожнення*) + А (аргумент) ідент. (ідентифікатив) + А ідент.: „В ніч із першого на друге листопада в столиці Грузинської республіки – Тбілісі – здійснено військовий переворот [...]” [12, 19] ↔ Столиця Грузинської республіки – Тбілісі;

2) EP → П (таксонімічний) + А компон. (компонентив) + А композ. (композитив): „Я була чужа жона, що вчинила смертний гріх – перелюбство” [14, 496] ↔ Смертний гріх – перелюбство.

Стилістично марковані ВП, що функціонують у художньому стилі, співвідносяться з визначеними типами елементарного речення: семантеми аргументи є незмінними, а характер предиката буде визначатися семантичним наповненням ВП.

Означеним типам елементарних речень властиві такі типи семантичного предиката (предикат ототожнення і таксонімічний названі вище у типах елементарних речень):

– предикат характеризуючий: „В той вечір, коли у Прошчиної матері, останньої своєї колеги по самогонному бізнесу, Пашок взяв належну йому долю готового продукту, вчитися йому не хотілося особливо” [7, 25] ↔ Прошчина матір – остання колега Пашка по самогонному бізнесу;

– предикат оцінний: „На лівому березі Бузану, біля Саркелу, є розорані землі, і живуть там алани – народ мирний [...]” [10, 34] ↔ Алани – народ мирний.

На наш погляд, дослідження ВП у власне семантичному аспекті не дозволяє визначити та описати характер компонентів, окрім предикатів, які утворюють усі варіанти художньо маркованих ВП, знівельоване їх варіативне граматичне й стилістичне вираження. На наш погляд, аналіз ВП у семантичному ярусі є необхідним, оскільки зумовлює висновки про те, що ВП має реченнєву структуру, що дає можливість за даною аналогією, враховуючи характер предиката, утворювати речення і в семантико-синтаксичному ярусі, але здійснювати опис за „законами” ярусу, в якому відбувається дослідження.

Безумовно, найефективнішим для визначення усіх проявів граматичної варіативності ВП є семантико-синтаксичний ярус. Граматична зумовленість у ньому відзначається характером синтаксем – компонентів семантичної структури речення, між якими встановлюють семантико-синтаксичні відношення. Варто зауважити, що типи семантичних відношень у синтаксичній теорії є різними. Так, Й. Ф. Андерш зазначає, що семантична структура речення – сукупність семантичних відношень, які встановлюються між частинами синтаксичної структури речення. Це такі семантичні відношення: агенс – дія, носій стану – стан, дія – інструмент, агенс – дія – пацієнс та ін. [2, 40]. Означені поняття, на наш погляд, слід іменувати як компоненти семантичної структури речення.

Синтаксичні відношення, як зауважує А. Ф. Прияткіна, що властиві граматично ускладненому реченню у формально-граматичному аспекті, є такими: додаткова предикативність, внутрішньорядні (для підрядного зв'язку в простому реченні поділяються на причинові, часові, обумовлені тощо, тобто ці відношення такі, як і у складному реченні) [15, 10 – 24].

А. Ф. Прияткіна, хоч і чітко дотримується формально-граматичної парадигми, визнає, що додаткова предикативність пов'язана, а тому, на наш погляд, повинна розглядатися, з семантичним синтаксисом [15, 17].

І. Р. Вихованець виділяє такі семантико-синтаксичні відношення, що ґрунтуються на підрядному зв'язку: атрибутивні, адвербіальні, об'єктні і модальні, що розташовані на найвищому рівні абстракції, а також їх підтипи на нижньому рівні абстракції, напр., адвербіальні відношення поділяються на просторові, часові, причинові, цільові тощо [19, с. 44 – 45].

Художньо марковані ВП-елементарні речення характеризуються семантико-синтаксичними відношеннями, а також наявністю зумовлених контекстом суб'єктивних значень: предикативністю (час, модальність), настанова речення, вірогідність / невірогідність, ствердження / заперечення, емоційність / нейтральність. Зважаючи на те, що названі суб'єктивні значення виражають „ставлення мовця до

* Користуємось системою скорочень, що є у зазначеній в списку літератури праці І. Р. Вихованця та ін. [5, 40-46].

** Використовуємо власне поняття на позначення предиката.

*** Тут і надалі так позначатимемо власне скорочення тексту.

повідомлюваного в реченні” [4, 117] і відзначаються комунікативною спрямованістю речення, їх визначення для ВП носитиме опосередковане значення. Виняток становить предикативність як невід’ємна граматична ознака речення насамперед як синтаксичної одиниці. Відтак цілком правомірним буде визначення лише предикативності (у нашому випадку напівпредикативності) ВП-елементарного речення з урахуванням решти суб’єктивних значень основної предикативності речення як комунікативної одиниці.

Предикативність репрезентують час і модальності, які в українському мовознавстві щодо ВП мають різне тлумачення.

Релевантними для нашої статті є дослідження, в яких описано модальність ВП як напівпредикативної одиниці. Так П. Д. Богданов зазначає, що між відокремленими членами речення і означуваним словом є предикативні відношення, головним компонентом яких є модальність [3, 106]. Напівпредикативні відокремлені члени речення, підкреслює П. Д. Богданов, виражають індикативну модальність: а) ствердження, заперечення; б) припущення, сумнів, впевненість [3, 108]. Модальність напівпредикативних конструкцій В. Граб’є визначає як реальну в таких різновидах: заперечення і ствердження. Мовознавець вважає, що модальність не є диференціюючою ознакою напівпредикативної конструкції щодо інших членів. Такими категоріями є час та особа. Різниця між модальністю ВП і модальністю другорядного члена речення, наголошує В. Граб’є, полягає у тому, що модальне слово у ВП є носієм модального відтінку в зв’язку з імплікацією дієслова „бути”, тобто модальність ВП лексично зумовлена [9, 237].

Поняття модальності як граматичної категорії ВП-елементарного речення, таким чином, не має єдиного визначення своєї синтаксичної функціональності. Зважаючи на те, що об’єктом нашого дослідження є художньо марковані ВП, їх модальність, очевидно, буде контекстуально зумовлена.

Що ж до часової віднесеності речення, А. П. Грищенко вважає, що її необхідно визначати, зважаючи на контекст [19, 26]. Подібний висновок, але вже про ВП, бачимо у Т. С. Слободинської: „при перетворенні відокремлених прикладок у підрядні означальні речення повинен бути збережений часовий план трансформованої конструкції” [21, 18 – 19]. Очевидно, це твердження може бути застосоване і в інших типах трансформації – у елементарне речення.

Безперечно, що при такому визначенні модальності варто керуватися останніми дослідженнями, які присвячені визначенню модальності як семантичної категорії. Пріоритетними для нашого дослідження є ті типи модальності, які визначив І. Р. Вихованець, оскільки розгляд ВП у власне семантичній парадигмі відбувався за науково-теоретичними висновками про власне семантичний ярус структури речення І. Р. Вихованця.

ВП з двох типів модальності, за І. Р. Вихованцем, – об’єктивної, яка є необхідною граматичною ознакою будь-якого речення і разом з категорією часу формує предикативність, та суб’єктивної, яка не становить обов’язкового елемента кожного висловлення, а створює додаткову модальну інтерпретацію за допомогою модальних слів, словосполучень і речень [22, 338], – властива об’єктивна модальність із різним вираженням часових проявів.

Визначення модальності здійснюватимемо у поєднанні із з’ясуванням типів семантико-синтаксичних відношень.

У художніх текстах зламу ХХ – ХХІ ст. побутують ВП-елементарні речення з такими типами семантико-синтаксичних відношень, як предикатні, які мають однокомпонентну структуру в таких проявах:

– ВП згорнуті: „Микола Васильович Лоб’юк думав про те, що віддав цій хижій містичній жінці – *Україні*, котра не може розродитися державою, найкращі молоді роки [...]” [16, 8] ↔ *Хижя містична жінка – Україна* (ВП з предикатною (якістю) синтаксевою; об’єктивна реальна модальність; відносний минулий час);

– ВП згорнуті, ускладнені сполучниками (тобто, себто, або, чи), вказівними займенниками (ту, цей), прислівниками (майже, навіть, пізніше, переважно), усталеними сполученнями слів (родом з, за походженням) тощо: „Я маю нахил до ритуалізації та збочення, до монументалізму, *себто пам’ятникоманії*” [17, 34] ↔ *Монументалізм – пам’ятникоманія* (ВП з предикатною (якістю) синтаксевою; об’єктивна реальна модальність; відносний теперішній час);

– ВП згорнуті, ускладнені поширеною / непоширеною однорідністю: “[...] прийшла Марія, привела Костю Шаповала – *вантажника, дебошира, любителя гітари і Розенбаума* [...]” [23, 31] ↔ *Костя Шаповал – вантажник, дебошир, любитель гітари і Розенбаума* (ВП з предикатною (якістю) синтаксевою; об’єктивна реальна модальність; відносний минулий час);

– ВП розгорнуті: “[...] вона закінчила цей розпідник ересі – *Києво-Могилянську Академію* [...]” [13, 26] ↔ *Розпідник ересі – Києво-Могилянська Академія* (ВП з предикатною (якістю) синтаксевою; об’єктивна реальна модальність; відносний минулий час).

ВП з предикатними семантико-синтаксичними відношеннями виконують у художніх прозових текстах кін. ХХ – поч. ХХІ ст. номінативну, характеризуючу та ідентифікуючу функції щодо означуваного слова, їх частотність використання в означених текстах незначна. Значно багатшою є палітра стилістичних значень тих ВП, структура яких складається з двох і більше компонентів і яким

властиві такі семантико-синтаксичні відношення: предикатно-субстанціальні, предикатно-атрибутивні, предикатно-субстанціально-атрибутивні. Кожен із цих типів відношення потребує окремого дослідження, оскільки їм властива різнорідна компонентна структура (наявність контекстуально зумовлених синтаксем).

Проаналізувавши художньо марковані ВП у власне семантичному та семантико-синтаксичному аспектах, можемо зробити такі висновки:

- ВП мають ознаки реченневої конструкції завдяки напівпредикативності;
- ВП співвідносяться з двома типами інваріантів елементарних речень з предикатом стану з одинадцяти, які визначив І. Р. Вихованець. Типи ж предикатів стану, що зумовлюють формування означених елементарних речень, є такі: таксонімічний, ототожнення, характеризуючий, оцінний;
- семантико-синтаксичні відношення, на основі яких виділяються синтаксеми – компоненти ВП-елементарного речення, – представлені такими типами: предикатні, предикатно-субстанціальні, предикатно-атрибутивні, предикатно-субстанціально-атрибутивні;
- предикатні семантико-синтаксичні відношення характеризуються як згорнуті, згорнуті ускладнені приєднувальними компонентами, однорідністю, розгорнуті;
- однокомпонентні ВП мають значно вужчу палітру функціонального навантаження, ніж багатокомпонентні, що зумовлено як структурою, так і лексико-семантичним наповненням, граматичною організацією ВП;
- найефективнішим для дослідження ВП є семантико-синтаксичний аспект, оскільки сприяє виявленню граматичних значень ВП, враховуючи відношення ВП-елементарного речення до позначуваної ним ситуації.

Подальший опис художньо маркованих ВП потребує з’ясування питання про багатокомпонентні семантико-синтаксичні відношення, граматичне їх вираження, характер синтаксем та стилістичне значення.

1. Адамец П. Образование предложений из пропозицией в современном русском языке. – Прага: Univ. Karlov, 1978. – 160 с.
2. Андерш Й. Ф. До питання про семантичну структуру речення (на матеріалі чеської та української мов) // Мовознавство. – 1984. – №5. – С. 38 – 42.
3. Богданов П. Д. Обособленные члены предложения в современном русском языке / Учебное пособие по спецкурсу. – П. Д. Богданов; Сев.-Осет. гос. ун-т им. К.Л. Хетагурова. – Орджоникидзе: Сев.-Осет. ун-т, 1977. – 227 с.
4. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
5. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.
6. Володин В. Т. Обособленное приложение в современном русском языке // Ученые записки Куйбышевского госуд. пед. ин-та. Каф. рус. яз. / Под ред. Малаховского В. А. – Вып. 26. – Куйбышев, 1959. – С. 57 – 72.
7. Вольвач П. Кляса. Роман // Кур’єр Кривбасу. – 2003. – №162. – С. 47 – 109; №163. – С. 3 – 71; №164. – С. 14 – 87.
8. Гак В. Г. О семантическом инварианте и синонимии предложения // Сборник научных трудов: Вопросы романо-германской филологии. Синтаксическая семантика. – Вып. 112 / Отв. ред. О. И. Москальская, Л. С. Бархударов, Е. В. Гулыга. – М., 1977. – С. 42 – 50.
9. Граб’є В. О полупредикативной конструкции и второстепенной предикации // Языкознание в Чехословакии: Сборник статей. 1956 – 1974 / Под ред. А. Г. Широковой. – М.: „Прогресс”, 1978. – С. 232 – 254.
10. Єшкілєв В., Гуцуляк О. Адепт, або свідомство Олексія Склавина про сходження до трьох імен. Роман знаків // Сучасність. – 1995. – №1. – С. 22 – 70, №2. – С. 6 – 33.
11. Зборовська Н. В. Феміністичні роздуми. На карнавалі мертвих поцілунків. – Львів, 1999. – С. 8 – 192.
12. Кожелянко В. Дефіляда в Москві. Роман // Сучасність. – №11. – С. 9 – 56; №12. – С. 6 – 38.
13. Кожелянко В. Котигорошко. Роман. – Львів: Кальварія, 2001. – 148 с.
14. Пагутяк Г. Захід сонця в Урожі. Повесть. – В кн.: Приватна колекція: Вибрана українська проза та есеїстика кінця ХХ століття/ Упоряд., вступне слово, бібліограф. відомості та приміт. В. Габора. – Львів: ЛА „Піраміда”, 2002. – С. 465 – 499.
15. Прияткина А. Ф. Осложненное простое предложение. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1983. – 96 с.
16. Прошок С. Інфекція. – Львів: ЛА „Піраміда”, 2002. – 196 с.
17. Прошок С. Шибениця для ніжності (повість). – Тернопіль: Джура, 2001. – 200с.
18. Русанівський В. М. Поняття семантичного і стилістичного інваріанта // Мовознавство. – 1981. – №3. – С. 9 – 20.
19. Синтаксис словосполучення і простого речення (синтаксичні категорії і зв’язки) / Редкол.: Жовтубрюх М. А. та ін. – К.: Наук. думка, 1975. – 222 с.
20. Слинько І. І., Гуїванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
21. Слободинська Т. С. Функціональна взаємодія підрядних означальних речень і відокремлених атрибутивних зворотів в українській мові: Автореф. дис. ... к. ф. н.: 10.02.01. – К., 1993. – 20 с.
22. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тарасенко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – К.: „Укр. енцикл.”, 2000. – С. 338 – 339.
23. Уляненко О. Сталінка. – В кн.: Уляненко Олександр. Сталінка. Роман, оповідання. – Львів: Кальварія, 2000. – С. 7 – 96.

The article deals with literary marked appositions in a purely semantic aspect as syntactic constructions which correlate with the invariants of elementary sentences. The description of the realization of appositions in semantic-syntactic aspect (semantic-syntactic relations, modality, temporality) is provided.

Key words: invariant, elementary sentence, predicate, semantic-syntactic relations, modality, time.

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСПОНУВАННЯ ЧАСОВИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА У СФЕРУ МАЙБУТНЬОГО В ПОЛІПРЕДИКАТИВНИХ СТРУКТУРАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті досліджено особливості функціонування форм теперішнього і минулого часу в сфері майбутнього на рівні поліпредикативних структур. Розглянуто закономірності реалізації, засоби встановлення цих типів транспозиції.

Ключові слова. транспозиція, теперішній час, минулий час, майбутній час, поліпредикативна структура.

Основним граматичним засобом відтворення дії темпоральної сфери майбутнього, об'єктивно нереальної, однак усвідомлюваної мовцем як дійсність, хоча прийдешня, можливо, нездійснена, є дієслівні форми майбутнього часу. Семантичний потенціал цих форм, вжитих у прямому значенні, охоплює дії, процеси, стани, що відбудуться чи відбуватимуться після моменту мовлення. Фактично гіпотетичні ірреальні дії [1, 44-45] постають реальними у свідомості мовця, однак у певних ситуативних умовах виникає необхідність формально подати їх як здійснювані у момент мовлення або вже здійснені. Саме можливість транспозиційних переходів дієслівних часових форм у сферу суміжної грами, зокрема перенесення форм презенса і претерита у часовий простір футурума, забезпечує реалізацію цього завдання.

Транспозиція часових форм у сферу майбутнього – один із аспектів наукового зацікавлення низки мовознавців, в україністиці ґрунтовне дослідження цього питання здійснили О.І.Бондар, С.С.Єрмоленко, І.В.Піддубська [2; 6; 7]. Однак транспозицію часових форм дієслова найчастіше розглядають на рівні тексту, ситуації або без розмежування сфери її реалізації. Проте умови для транспонування у межах граматичної категорії часу забезпечує перш за все речення, зокрема поліпредикативна структура (далі – ППС), транспозиційні ознаки слова найбільш чітко виявляються на рівні синтаксису.

Завдання статті – встановити закономірності вживання форм теперішнього і минулого часу в сфері функціонування форм майбутнього у ППС, зокрема виявити засоби, які зумовлюють ці транспозиційні переходи, а також відношення між предикатами ППС, що сприяють транспонуванню форм презенса і претерита.

Транспозиція часових форм дієслова у ППС, з одного боку, підпорядкована загальним закономірностям грами, з іншого – має низку особливостей. За загальними законами вона виникає у результаті втручання граматичної форми у “чужий” контекст – у сферу прямого вживання суміжної за парадигматичним рядом граматичної форми, інакше кажучи, у випадку відсутності збігу між морфологічним часом дієслова і синтаксичним часом речення [5, 57]. Специфіка транспозиційних переходів у ППС зумовлена особливостями синтаксичної конструкції, а саме: наявністю кількох предикатів, відношень між ними, також обмеженістю рамками власне конструкції, що, на відміну від транспозиції на рівні тексту, не дозволяє залучати до аналізу засоби з-поза меж конструкції. Транспозиційна функція часової форми у ППС встановлюється завдяки зіставленню часових значень предикатів, а також предикативних і непередикативних компонентів. Очевидно, ці закони діють і при транспозиції форм презенса і претерита у сферу майбутнього на рівні ППС.

Досліджуючи випадки вживання форм теперішнього часу в ролі майбутнього, мовознавці зауважили, що зазвичай футуральний презенс позначає заплановану мовцем дію. Так, О.В.Бондарко вказував на те, що “дія відбудеться у майбутньому, але намір, готовність її здійснити або впевненість у тому, що вона відбудеться, виявляється вже в теперішньому” [3, 154].

Контекст футурума у синтаксичній конструкції формують дієслівні форми майбутнього, вжиті у прямому значенні, та часові лексеми, що позначають період після моменту мовлення. Ці компоненти речення є основними засобами встановлення факту транспозиції форм теперішнього часу в ППС із семантикою майбутнього.

1. Предикат, виражений дієслівною формою майбутнього ДВ, у ППС двох типів:

а) у конструкціях із відношеннями зумовленості, зокрема із умовно-наслідковими, часовими: *Тільки знайди достойну особу і – все: замикаюся у привату, іду в інтим!* (О.Гончар); *Хто схопить одну лише трійку – одразу ж вибуває з загону* (А.Дімаров); *Значить так: до вечора відпочиваємо, а тільки смеркне, я йду в село* (А.Дімаров); *Поглянемо початок і йдемо* (В.Дрозд).

У цих реченнях транспонування форм теперішнього часу зумовлене тим, що вони позначають дію, яка є наслідком іншої дії, що повинна здійснитися у майбутньому (вона виражена формою майбутнього ДВ у прямому значенні). Отож дія, представлена формою презенса, як хронологічно пізніша, також є ірреальною і здійснюватиметься після моменту мовлення.

У конструкціях із відношеннями зумовленості чіткої диференціації функцій між дієслівними формами нема. Зазвичай форми футурума називають дію, що є умовою здійснення наступної, вираженої транспонованою формою теперішнього часу (наведені приклади). Рідше форми майбутнього позначають дію-наслідок, а транспонована форма презенса – дію-зумовлення: *Хочу – обзаведусь путами Гімenea, а хочу – сам доживу свій вік* (В.Чемерис);

б) у конструкціях із відношеннями пояснення: *Слухай, як ми зроби́мо: збираємо зраст і несемо до колії, а в поїзді кондуктор навіть не запитає квитка* (С.Пушкін); *Знаєш, зробим так: я йду, вечеряю, а потім сходимось у певному місці* (У.Самчук). У цих конструкціях дії, виражені різночасовими формами, належать до одного темпорального проміжку, оскільки за допомогою теперішнього деталізується, уточнюється те, що передано формами футурума. Отже, форми теперішнього часу позначають дії, яким передують моменти мовлення. У ППС із відношеннями пояснення частина із транспонованою часовою формою розкриває зміст частини із предикатом, що виражений дієслівною формою у прямому значенні.

2. Часові конкретизатори плану майбутнього. Лексичні показники часу нерідко створюють умови для переведення дієслова іншого часового плану у свій темпоральний простір. Вони, зокрема, спроможні формувати значення майбутнього у форм презенса: *Я з наступного місяця йду до кооперативу, комерційним директором, мені уже все – до феньки* (В.Дрозд).

Часовий конкретизатор, як правило, зумовлює зсув у значенні всіх форм теперішнього, що займають постпозицію щодо нього. Порівняймо: 1) *Завтра кидаю Єгипет і повертаюся в Рим* (В.Чемерис) і 2) *Кидаю Єгипет і завтра повертаюся в Рим*. У першому випадку транспонованими під впливом часового конкретизатора є всі дієслівні форми, у другому – транспонованою формою представлено тільки один предикат, той, який безпосередньо стосується часового показника. Вплив лексеми *завтра* не завжди поширюється на предикат у препозиції, тому залежно від ситуативних умов цей предикат може бути виражений дієслівною формою у прямому значенні.

Якщо встановлення транспозиційної функції форм презенса через співвіднесення із формою футурума відбувається виключно на рівні ППС, то для поєднання “лексичний показник майбутнього + транспонована форма теперішнього часу” таких обмежень немає. Тут транспозиційні процеси відбуваються на рівні однієї предикативної частини. Тому у ППС під впливом часових показників майбутнього зазнають транспонування також дієслівні форми теперішнього часу відносного вживання (у складних реченнях із підрядними з'ясувальними, де значення часової форми встановлюється не щодо моменту мовлення, а стосовно іншої дії): *Він танцював механічно, не відчуваючи Олі, наче її не було зовсім; згадав, що післязавтра приїде лікарка Гаврилюк, і йому стало радісно...* (Ю.Щербак); *Саме вона наполягала на цьому весіллі, коли дізналась, що завтра він їде* (О.Гончар).

Лексичні показники майбутнього диференціюють загальне значення футурального презенса на часткові семантико-стилістичні варіанти:

– теперішній визначеного майбутнього: *Завтра неділя, завтра Данило виїжджає в небезпечну мандрівку* (Р.Чумак); *Зустрічаємось через годину на дачі Дозорця, де ми не один раз різалися в карти* (В.Дрозд);

– теперішній невизначеного майбутнього: *Так що я йду незабаром в Київ, як і хотіла* (Ю.Покальчук); *Не турбував її Коблик день, два і тиждень – Калерія зовсім забула, що скоро він їде, що доведеться на прощання якось визначити, нарешті, їхні стосунки* (В.Петльований).

Форми минулого НДВ досить обмежені щодо транспозиційних переходів, вони не функціонують і у сфері майбутнього. Отож репрезентувати значення футурума можуть лише форми минулого ДВ. В.В.Виноградов вказував на емоційно-експресивний відтінок при цій транспозиції: “...зображення майбутньої дії як такої, що вже здійснилася, досягла мети, межі, завжди передбачає суб'єктивну пережитість факту як минулого. Цей часовий зсув мотивований різкою експресивністю повідомлення...” [4, 430].

Явище транспозиції форм претерита у контекст майбутнього виявляється зазвичай за допомогою співвіднесення різночасових дієслівних форм, а також завдяки сполучуваності з лексичними показниками майбутнього. Засобами встановлення цього типу транспозиції є, як правило, предикат, виражений формою майбутнього ДВ у прямому значенні, та лексичний показник майбутнього, у окремих випадках – порядок дій.

1. Предикат, виражений формою майбутнього ДВ, у ППС із умовно-наслідковим зв'язком між предикативними частинами: *Задощить знову – пропало тоді сіно* (О.Донченко). У реченнях такого типу дія, виражена минулим ДВ, здійснилася лишень в уявленні мовця, реально ж вона ще в майбутньому і буде наслідком попередньої майбутньої дії. Отже, тут функціонування форм минулого ДВ у зоні прямого вживання майбутнього очевидне.

У конструкції *Невідомо, хто ви і з чим їдете, але часи тепер такі, що як чужих до села пустиш, то пропало село* (Б.Лепкий) транспозиційний процес являє собою послідовний перехід: форму минулого ДВ (*пропало*) вжито у значенні майбутнього (під впливом форми футурума), але водночас часова форма футурального минулого функціонує у контексті теперішнього неактуального, на що вказує частина *Невідомо, хто ви і з чим їдете, але часи тепер такі*, граматичне ядро якої формують дієслівні предикати, виражені формами теперішнього часу у прямому значенні.

2. Лексичні показники майбутнього. Поєднуючись із формами минулого ДВ, лексичні показники майбутнього зумовлюють їх перенесення у темпоральну сферу свого функціонування: *Лук'ян вкинувся було в голуби, та скоро збагнув: то майже те саме, що розводити горобців – сьогодні вони ніби й твої, а на завтра знялися на крила – і вже обрали собі іншого хазяїна* (В.Земляк); *А потім це ж такий народ, – веселим тоном вів далі комісар, – сьогодні він курсант, а завтра, дивись, йому раптом кубики*

почепили, і він вже командир, уже й вам, товаришу старший сержант, у когось із них доведеться бути підлеглим, як тоді, га? (О. Гончар).

Такі конструкції позначають дії можливі, передбачувані, цілком здійсненні (вони вже є такими в уявленні мовця), але не заплановані, інколи навіть небажані. Показники *завтра, на завтра* при цьому втрачають своє конкретне лексичне значення і позначають не так певні періоди на часовій осі, як абстрактне, узагальнене майбутнє, зумовлюючи цим узагальненість ситуації і узуальне значення дієслів у формі минулого ДВ.

3. **Порядок дій** є засобом транспозиції, як правило, у структурі “теперішній + минулий ДВ”, коли граматичні чи лексичні засоби вираження майбутнього відсутні. Так, у ППС *Стоїть собі серед ріки на льоду, світить на мене оцима, іклами сіце – пропав я* (С. Пушук) дійсне часове значення форми минулого ДВ (майбутнє) визначається через зіставлення часових характеристик реальних дій і способів їх вираження: реальний порядок здійснення дій не збігається із його представленням за допомогою дієслівних часових форм (наступна після теперішньої дія виражена формою минулого, а не майбутнього). За умови вираження цієї ситуації дієслівними формами, вжитими у прямому значенні, форма минулого ДВ була б виражена формою футурума: *Стоїть собі серед ріки на льоду, світить на мене оцима, іклами сіце – пропаду я*. Однак у цьому випадку послаблюється модальний відтінок впевненості мовця у неминучості виконання дії.

Нечисленні випадки вживання форм минулого часу в значенні майбутнього засвідчують спроможність форм футурального претерита репрезентувати значення як близького і неминучого майбутнього, так і типових й одноразових дій майбутнього.

Не всі лексико-граматичні типи дієслів у формі презенса чи претерита можуть бути вжиті у функції форми майбутнього часу. Так, О. І. Бондар зазначає, що функцію транспозиції зазвичай можуть мати тільки деякі (кількісно невеликі) групи дієслів: дієслова руху (*іти, їхати, летіти, вирушати*), дієслова цілеспрямованої дії (*зустрічати, замовляти, брати, обідати*), фазові дієслова (*починати(ся), тривати, закінчувати(ся), приступати*) [див.: 2, 306]: *Ні, завтра ж їду в район, хай пакують у посылку і шлють на Південний берег Криму* (Г. Тютюнник); *...сядь, синку, хоч раз на справжнього коня, бо завтра вже його більшовики в колгосп забирають...* (Ю. Покальчук); *Оце діти завтра приїжджають, все починається спочатку* (Ю. Покальчук).

У процесі аналізу прикладів транспонованого значення форм презенса виявлено, що у функції футурума можуть вживатися також дієслівні форми, які є поєднанням інфінітива і модальної зв'язки, де виразником часового значення є саме зв'язка: *Якщо хазяїн цього дому до ранку не залишить Рим, мусимо його забрати* (= змушені будемо забрати) (В. Чемерис); *Воротар зараз розчинить браму, і я мушу звестися* (= змушений буду звестися), *щоб побачити черницю й усміхнутись їй* (В. Яворівський). Модальне дієслово виконує транспозиційну функцію переважно у реченнях із причиново-наслідковим зв'язком, однак розширює спектр таких конструкцій і на сурядні речення (2-й приклад).

У результаті аналізу транспозиційних процесів у ППС із семантикою майбутнього дійшли таких висновків:

1. Транспозиція форм теперішнього і минулого часу відбувається за таких умов: 1) за наявності у ППС засобів, які би визначали темпоральний план речення як майбутній. Це дієслівні форми майбутнього часу, вжиті у прямому значенні, лексичні показники майбутнього (*завтра, наступного місяця* і под.); 2) за наявності у ППС міжпредикатних відношень зумовленості, а також пояснення (при транспозиції форм презенса).

2. Вживання форм минулого часу для позначення дії майбутнього можливе у структурі “теперішній + минулий ДВ”, де транспозиційну функцію форми претерита визначає реальний порядок дій, репрезентованих у ППС.

3. Окрім дієслів руху, цілеспрямованої дії та фазових дієслів, у функції форм майбутнього часу можуть вживатися також дієслівні форми теперішнього часу, які є поєднанням інфінітива та модальної зв'язки.

1. Барчук В. М. Морфологічний час як вияв лінійної темпоральності // Українознавчі студії. – Івано-Франківськ, 2005-2006. – № 6-7. – С. 38-47.
2. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: Дис. ... докт. філол. наук. – Одеса, 1998. – 369 с.
3. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола (значение и употребление). – М., 1971. – 239 с.
4. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М., 1972. – 614 с.
5. Всеволодова М. В., Ким Тэ Чжин. Принципы анализа употребления форм глагольного времени. Прямое и переносное употребление форм настоящего времени глагола в русском языке (в зеркале корейского языка) // Вестник Московского университета. – Серия 9. Филология. – 2001. – №3. – 53-78.
6. Ермоленко С. С. Образные средства морфологии. – К., 1987. – 121 с.
7. Піддубська І. В. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм: Дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2000. – 185 с.

The article describes the usage of present and past tense forms instead of future tense form in the polypredicative constructions. The terms of realization and components-indexes of transposition of forms of the present and past tense have been analysed at the work.

Key words: transposition, present tense, past tense, future tense, polypredicative constructions.

УДК 811.161.2

ББК 81.2 Укр

Людмила Іванова

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕЧЕНЬ ІЗ ДИСТРИБУТИВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ

У статті зроблено спробу дати загальну характеристику семантико-синтаксичній структурі речень із дистрибутивними предикатами, встановити валентний потенціал дистрибутивних дієслів, розглянуто субстанційні синтаксеми, притаманні реченням названого типу.

Ключові слова: семантико-синтаксична структура речення, дистрибутивні предикати, валентність дистрибутивних дієслів, субстанційні синтаксеми.

Сучасний етап розвитку синтаксичної теорії характеризується намаганням лінгвістів систематизувати закономірності репрезентації семантичної структури речення формально-граматичними засобами. Саме цим пояснюється посилений інтерес до ідей типології речень та їх структурних компонентів. У вітчизняному мовознавстві такі проблеми розглядалися в наукових студіях Й. Ф. Андерша, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, Н. Л. Іваницької, О. Г. Межова та ін. [1; 2; 3; 5; 6; 7; 8; 10]. Однак до цього часу існує ціла низка нерозв'язаних питань, пов'язаних із семантизацією синтаксичних структур: проблема рівнів та аспектів семантико-синтаксичного моделювання речення, характер компонентів семантичної структури речень, типологія речень з різними предикатами, що детермінують кількісний і якісний склад непередикатних компонентів тощо. Як справедливо зазначає Л. О. Кадомцева, „...не викликає заперечень твердження багатьох дослідників про те, що система традиційно описуваних синтаксичних одиниць, явищ і категорій, для яких установлено певну сітку взаємовідношень і кореляцій, вимагає уточнень і доповнень” [9, 3]. Однією з таких проблем є опис семантико-синтаксичної структури речень з дистрибутивними предикатами. Слід зазначити, що в мовознавчих працях дистрибутивні предикати згадуються в контексті з іншими й не мають єдиної термінологічної визначеності. Здебільшого термін “дистрибутивні предикати” не подається взагалі.

Метою публікації є розгляд семантико-синтаксичної структури речень з дистрибутивними предикатами. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити валентний потенціал дистрибутивних предикатів; 2) виокремити субстанційні синтаксеми, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю дистрибутивного предиката; 3) охарактеризувати семантичні й морфологічні засоби вираження субстанційних синтаксем.

Під семантичною структурою речення розуміємо сукупність семантичних відношень між реаліями об'єктивної дійсності, відбитих у синтаксичних структурах, оскільки саме семантичний аналіз синтаксичної структури речень уможливорює уточнення їхніх семантичних структур і відмінностей між ними [2, 14]. Принципово важливим для нашого дослідження є твердження про те, що “структурні особливості мови, зокрема лексико-граматична природа дієслова, ужитого у функції предиката, відіграють вирішальну роль при конструюванні семантичної структури речення” [2, 13]. Тому вивчення семантичної структури речення передбачає обов'язкове врахування типу предиката, його лексико-семантичної природи, від якої залежить кількість учасників дії та їх рольовий статус.

Дистрибутивний предикат, функціонуючи як організувальний центр речення, визначає його семантичну структуру, кількість і функції актантів залежно від семантичної якості дистрибутивного предиката дії чи стану.

Породжувальна функція дистрибутивних предикатів зумовлена семантичною природою, а характер їхньої валентної рамки залежить від того, до якої групи предикатів дії чи стану вони належать. Тому дистрибутивним предикатам властива як одно-, так і полівалентність. Вершинну позицію в ієрархії семантико-синтаксичної валентності цих дієслів посідають семивалентні дієслова, напр.: *Товариство його* [Ігнатове] *недавно отсе в холеру повимирило* (П. Куліш) (одновалентний предикат); *Вони порозпаковували чемодани, позастеляли ліжка, понакривали столи привезеними скатерками* (І. Нечуй-Левицький) (двовалентний); *Вона доручала цю роботу кращим школярам* (С. Васильченко) (тривалентний); *Надія заспокоює серце, душу, вливає в серце радість із степового повітря* (І. Нечуй-Левицький) (чотиривалентний); *Хлопці повиносили бабусі мішки з хати на вулицю* (п'ятивалентний); *Діти стежиною перенесли бабусі гарбузи з городу до хати* (шестивалентний); *Батько позавозив продукти дочці з села в місто автомобілем асфальтованим шосе* (семивалентний).

У синтаксичній науці утвердилася думка про те, що семантично елементарне речення складається з одного предиката та зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових (субстанційних) синтаксем. Типи таких іменникових синтаксем у структурі простого елементарного речення виокремлюють на основі субстанційних семантико-синтаксичних відношень, що вказують на стосунок субстанційних синтаксем до відповідного класу предикатів. Тому в структурі семантично елементарного речення функціонують такі типи іменникових синтаксем: суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні та локативні [5, 258 – 264].

Центральним іменниковим компонентом у семантично елементарному реченні виступає суб'єктна синтаксема, що вирізняється з-поміж інших субстанційних компонентів певними специфічними ознаками. Маючи здатність поєднуватися з усіма валентними типами та семантичними класами

предикатів, суб'єктна синтаксема характеризується найширшою семантичною диференціацією, найбільшою кількістю морфологічних варіантів (усі відмінкові та ряд приєднаниково-відмінкових форм іменників сучасної української мови). Іменник у функції суб'єкта перебуває в центральній формально-синтаксичній підметовій позиції (у типових виявах) та позиції лівобічного сильнокерованого члена речення. І хоча суб'єктна синтаксема, як і всі іменникові, виступає підпорядкованим предикатові семантичним компонентом елементарного речення, їй все-таки належить особлива роль у семантико-синтаксичній організації речення [10, 45 – 46]. Семантична диференціація суб'єктних синтаксем у семантично елементарному простому реченні залежить від характеру предиката та його валентності. Суб'єктна синтаксема поєднується з предикатами будь-якого семантичного типу (зрозуміло, у тому числі й із дистрибутивними).

Типовим морфологічним засобом вираження суб'єктних синтаксем у сучасній українській мові виступає іменник або займенник у називному відмінку, що є суб'єктним відмінком першого рангу. Однак слід підкреслити, що в реченнях із дистрибутивними предикатами (це стосується насамперед речень із одновалентними дистрибутивними предикатами) суб'єктна синтаксема вживається переважно у множині, що пояснюється наявністю в семантиці дистрибутивності семи “участь у виконанні дії всіх (або багатьох) суб'єктів”, напр.: *Люди обступили його довкола і постовпили. – Бідний чоловік! Два місяці нічого не їв!* (І. Франко); – *А ті [сини], що в армії, теж тут позакінчували десятирічку* (О. Довженко); *Завіса ... закрила сцену, глядачі азартно заплодували* (Ю. Збанацький). Іноді замість іменника в множині може вживатися збірний іменник в однині або “назви угруповань людей і тварин, які граматично категорії істот не виражають і не належать до збірних, бо не виявляють ознаки неподільної єдності та вільно утворюють форми множини” [10, 54], напр.: *І пророків своїх... Порозшукує люд..., І воздасть своїм страдникам славу...* (М. Старицький); *Заворушилася монгольська сила, забряжчала зброя* (І. Франко).

Об'єктна синтаксема також має свій набір семантичних і морфологічних варіантів. Подібно до суб'єктної синтаксеми, семантичне членування об'єктної синтаксеми зумовлено насамперед лексичним значенням предиката. Лінгвісти виокремлюють такі семантичні варіанти об'єктної синтаксеми: об'єкт дії, об'єкт процесу, об'єкт стану, об'єкт якісної ознаки-відношення та об'єкт локативного предиката дії [4, 118]. Як зазначає І. Р. Вихованець, у сучасній українській мові основним морфологічним засобом вираження об'єктного значення є знахідний відмінок, що виявляється спеціалізованим у граматичній системі мови як відмінок об'єкта [4, 119], напр.: *Спалахнула ясна блискавиця, посліпила всю турецьку варту* (Леся Українка); *Сизоненко перешипує розписки, ховає під божницю і тільки дві лишає при собі* (М. Стельмах); **Образно. [Іваненко:] Переверну все місто, але знайду [Варвару]* (О. Корнійчук). Окрім того, дослідник стверджує, що знахідний відмінок в об'єктній функції взаємодіє з родовим, який є одним із морфологічних варіантів об'єктної синтаксеми, особливо якщо вони співвідносяться в зоні семантичного розмежування за ознакою непартитивності / партитивності, напр.: *Дівчинка понаносила цукерки і Дівчинка понаносила цукерок; – Щоб твого батька так кістки з домовини повикидало, як поповикидає Карпо фурманам грошей, тебе по городу шукаючи!* – *накинулася фурія на мою гостю* (Л. Яновський); *Ще, може, багато води перетовчеться, перекаламутиться, врешті, товчена і каламучена утече, а тоді вже щось нового буде* (Леся Українка). У ролі морфологічного варіанта об'єктної синтаксеми виступає також давальний відмінок у функції об'єкта дії, напр.: *Одна бабуся поставила [богунцям] мисочку вареної нечищеної картоплі, і ніхто потім в селі не докоряв її й не посміхався з неї* (О. Довженко). Периферію морфологічних варіантів об'єктної синтаксеми складає орудний відмінок об'єкта, статус якого в синтаксичній системі сучасної української мови впливає із вторинної для нього об'єктної функції, напр.: *Петро Олександрович не випускав Гоголя з-під своєї уваги: підбадьорював в інституті, запрошував додому, де перезнайомив з усією родиною* (О. Полторацький); **Образно. Полірована дзеркальна шафа переблискується з нікелевим ліжком* (І. Волошин).

Адресатна синтаксема має меншу семантичну й морфологічну розгалуженість та поєднується лише з предикатами дії, вказуючи на особу чи іншу істоту, якій призначена дія. Основним морфологічним варіантом адресатної синтаксеми виступає давальний відмінок, що спеціалізується на вираженні семантико-синтаксичної функції адресата дії, напр.: *І стало їй чудно, що вона розказує за себе хлопцеві, котрого побачила вперше* (І. Нечуй-Левицький). Залежні від дієслів іменники адресатної семантики мають досить вузький лексичний діапазон, зазвичай поширюючись на назви істот (здебільшого осіб).

Інструментальні синтаксеми поділяють на синтаксеми у функції знаряддя дії і у функції засобу дії. Інструментальні синтаксеми посідають периферійну позицію у семантико-синтаксичній структурі елементарного простого речення і тому поєднуються з предикатами дії слабким підрядним зв'язком. Субстанційним синтаксемам названого типу властиве деяке лексичне обмеження, оскільки вони здебільшого виражаються іменниками на позначення спеціалізованих конкретних предметів, напр.: *Перевієв Силентій підсаком увесь попів, але червінців не знайшов* (Г. Тютюнник); *Вони... передивились своїми очима кожний колосочок, переслухали кожну балачку меж людьми про Томську* (Грицько Григоренко); *Тихо, майже пошепки, переказував Марко телефоном на шхуну звістку* (М. Трубілаїні). Як бачимо, спеціалізованою формою вираження інструменталія у реченні виступає орудний відмінок як

основний морфологічний варіант інструментальної синтаксеми. Крім того, спостерігається формування вторинних приєднаниково-відмінкових форм, які активно поповнюють засоби вираження інструментальності і диференціюють інструментальні семантико-синтаксичні відношення компонентів, пор.: *Перекопати землю лопатою та Перекопати землю за допомогою лопати*. Поряд з орудним відмінком у сфері інструментальних відношень функціонує знахідний приєднаниковий, що вказує на додаткові інструментальні відтінки, напр.: *Передирати ячмінь на жорнах* (СУЛМ, т. VI, с. 168); *В Хмельницькому аеропорту газети і журнали перевантажують на легкомоторні літаки і в той же день їх одержують сільські читачі* (Із газети).

Локативні синтаксеми позначають різні просторові поняття: назви населених пунктів, приміщення, предмети тощо. Вони вживаються при локативних дієслівних предикатах та поєднуються з ними за допомогою керування. В елементарному простому реченні локативні синтаксеми переважно вживаються при трьох розрядах локативних дієслів: власне-локативних дієсловах, локативних дієсловах процесу і локативних дієсловах дії. Семантичними варіантами локативної субстанційної синтаксеми виступають три типи варіантів: синтаксеми із значенням статичної локалізації, синтаксеми із значенням напрямку руху та локативні синтаксеми на позначення шляху руху [5, 263], напр.: *В тіні на м'якій травичці понасідало жінок, дітей* (Панас Мирний); *Титар познімав з воза горшки, миски, макітри, ринки, глечики та покришки й порозставляв той крам кругом ганка [ганку]* (І. Нечуй-Левицький); *Генеральша, перш ніж сама приїхала, задалегідь понасилала з батьківщини прикажчиків* (Панас Мирний); *До мене, як в зеленій гай, Поприлітали пташенята* (Л. Глібов); *Вулицею рухалися сотні підвід і кілька сот незаможницької кінноти* (Г. Епик); **Образно. Чи співає свої співанки? А може, справді порозсівала по горах, вони зійшли квітками, а Марічка замовкла* (М. Коцюбинський). Морфологічними варіантами субстанційних синтаксем із значенням локатива виступають місцевий відмінок як спеціалізована локативна грамама категорії відмінка, орудний, знахідний, родовий і давальний відмінки.

Отже, функціонуючи у семантико-синтаксичній структурі простого елементарного речення, субстанційні синтаксеми є такими компоненти, які зумовлюються семантико-синтаксичною валентністю предиката і виражаються іменниками з реальним предметним значенням. Відповідно до різних типів субстанційних відношень виділяють суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні та локативні синтаксеми, кожна з яких має певні семантичні та морфологічні засоби вираження.

Разом з тим слід зазначити, що реальне просте речення не завжди реалізується за схемою семантично елементарного. Значно частіше у мовленні вживаються семантично ускладнені (неелементарні) прості речення, у яких можна виокремити базову структуру одного з вихідних елементарних речень і модифіковану структуру іншого елементарного речення [4, 44 – 47], напр.: *[Бабуся:] Учора вночі листки по селу хтось поклейв* (Я. Баш) ← *Хтось поклейв листки по селу + Це відбулося учора вночі*. Окрім субстанційних компонентів, семантично елементарні прості речення містять вторинні предикатні синтаксеми [4, 269 – 278]: а) адвербіальні, напр.: *Дівки... порозносили борці і кулешу. Кожний з робітників витягнув з-за пояса свою дерев'яну ложку* (Н. Кобринська); *Багато гостей поназ'їздилось на сватання, аж у клуні їх приймали* (А. Свидницький); б) атрибутивні, напр.: *Вона складала всі свої надії на Карпа* (П. Мирний); *Помучений кріпак... переорював панські лани та засівав на панський прибуток* (Панас Мирний); в) модальні, напр.: *Багатство міське некрутів здивувало.... Все, що було на селах найкращого, мабуть, постягали сюди [у місто]* (Панас Мирний); – *Оця надто практична людина не загине на селі! Кажуть, вона назгрібала незліченну силу грошей то з хліба, то з сього, то з того* (І. Нечуй-Левицький). У простих семантично ускладнених реченнях функціонують також вторинні субстанційні компоненти, або складні синтаксеми, що поєднують у собі два елементарні значення (основне і супровідне) [4, 266–269]. Так, у реченні *Чутка про дикий бал у панському дворі рознеслася по селу і нікого не здивувала* (І. Нечуй-Левицький) субстанційна синтаксема *чутка* виражає значення суб'єкта та об'єкта дії, про що свідчить трансформація: *Чутка про дикий бал у панському дворі рознеслася по селу...* ← *Люди рознесли чутку про дикий бал у панському дворі по селу*.

Таким чином, аналіз фактичного матеріалу дозволяє стверджувати, що специфіка дистрибутивного предиката виявляється у функціонуванні його як організувального центру переважно в складних із семантичного погляду конструкціях, зумовлених особливостями вираження дистрибутивності.

1. Андерш Й.Ф. Типологія простих речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К.: Наук. думка, 1987. – 192 с.
2. Андерш Й.Ф. До питання про семантичну структуру речення (на матеріалі чеської та української мов) // Мовознавство. – 1984. – № 5. – С. 38 – 42.
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
5. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, 1983. – 219 с.
7. Городенська К.Г. Параметри семантико-синтаксичної структури елементарних двоскладних речень із дієслівними предикатами // Південний архів: 36. наук. праць. Філол. науки. – Херсон: Айлант, 2001. – Вип. IX. – С. 22 – 25.
8. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.

9. Кадомцева Л.О. Українська мова. Синтаксис простого речення. – К.: Вища шк., 1985. – 127 с.
 10. Межов О.Г. Суб'єктивні синтаксиси у структурі простого речення: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України. Ін-т укр. мови – К., 1998. – 19 с.

In the article the attempt is made to give a general characteristic of semantical-syntactic structure of the sentences with distributive predicates, to establish valencial potential of distributive verbs; the substantial syntaxemes are considered, which are peculiar to the sentences of the named type.

Key words: semantical-syntactic structure of the sentence, distributive predicates, valency of distributive verbs, substantial syntaxemes

УДК 811.161.2'367

ББК 81.2Укр – 22

Оксана Семотюк ФУНКЦІОНАЛЬНА ПРИРОДА ВСТАВЛЕНИХ КОМПОНЕНТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано функціональні особливості вставлених компонентів в українській мові. Представлено різні види класифікацій та виділено такі основні функції вставлених конструкцій: I) пояснювально-уточнювальну; II) обставинну; III) довідково-відправну; IV) доповнюючу; V) характерологічну; VI) переплетення мови автора і мови персонажа; VII) модально-оцінну.

Ключові слова: вставлені компоненти, функціональний рівень, структурний рівень, висловлювання, основна інформація, додаткова інформація.

Характерною особливістю сучасного синтаксису є тяжіння до частішого використання синтагматично непов'язаних семантичних компонентів, які ускладнюють висловлювання. Одним із таких компонентів є вставлені конструкції.

Вставлення – факультативна частина висловлювання, яка не несе в собі основного змістового наповнення. Вилучення вставленого компонента із висловлювання не порушить його структурної, змістової, інтонаційної цілісності. “Спільний синтаксичний принцип вставлення полягає у свободі включення слова або конструкції у склад речення. Це включення не впливає на зв'язки членів речення... Вставлення й основна частина характеризуються кожна власним комунікативним планом і можуть належати до різних мовленнєвих ситуацій. Вони кваліфікуються самостійною модальністю, незалежним одне від одного актуальним членуванням: вставлення – це завжди окрема тема” [3, 36]. Важливим є те, що така конструкція служить засобом розширення, збагачення, а також, на думку А. Загнітка, аналітизму висловленого, коли відбувається “розширення горизонтальної площини реченнєвої структури” [2, 88].

А. Шапіро вставлені компоненти відповідно до їх функціональних особливостей влучно назвав “вставками”. Він дає їм таку характеристику: “Основний характер ознак вставлених слів і вставлених речень полягає в тому, що вони появляються у реченні ніби несподівано не тільки для слухача (читача), але й для самої особи, що говорить (пише), інакше кажучи, вони появляються тоді, коли певна структура речення вже намічена, здійснюється, але в процесі цього здійснення виникає необхідність в доповненні, роз'ясненні, в зауваженні чи в якомусь застереженні з приводу висловленого” [8, 306].

Вставлена конструкція виконує багато різноманітних смислових функцій. Існує кілька думок щодо цих функцій (див. Граматику російської мови, праці В. Ковальова, В. Шинкарука, В. Тихомирова, Б. Кулика, А. Прияткіної, А. Загнітка та ін.), хоча деякі мовознавці вважали, що їх важко структурувати, тому що вони багатифункціональні. В. Ковальов, розглядаючи вставлені конструкції на прикладі творчості Ф. Достоєвського, вважав, що “їх повна класифікація навряд чи можлива”, що “в мовленні персонажів вони використовуються як засіб характеристики, оскільки значною мірою саме через таке мовлення Ф. Достоєвський розкриває душевний світ своїх героїв. У їх репліках і монологах вставлені конструкції застосовуються для надзвичайно різноманітних творчих задумів”. [4, 16]. Проте відзначає декілька типових випадків використання вставлених одиниць для показу різних психічних станів героїв, які можна назвати спробою класифікації, але тільки стосовно художнього стилю. А саме, на означення: 1) тривоги і хвилювання; 2) несподіваного повороту думки; 3) заперечення сказаного. В. Шинкарук також зазначає, що “дискурсивні висловлювання з вставленою конструкцією не піддаються класифікації за змістом” [9, 49].

Автори Граматики російської мови описують функціональні особливості вставлень, але не подають упорядкованої їх класифікації, зазначаючи лише, що “основне речення може нібито розриватися, “роз'єднуватися” тими додатковими зауваженнями, уточненнями, поясненнями, виправленнями тощо, які вносять той, хто говорить. Це можуть бути, наприклад, викликані змістом цілого речення чи окремого слова додаткові відомості про що-небудь; зауваження, які мають характер порівняння чи протиставлення...” [1, 167].

В. Тихомиров робить спробу згрупувати вставлені конструкції на основі значеннєвої частотності їх використання і пропонує виділити такі “основні види: 1) конструкції уточнюючо-пояснюючі; 2) причинно-пояснюючі конструкції; 3) конструкції-характеристики; 4) конструкції чужорідного характеру, які значно віддалені від змісту основного речення; 5) вигуківі вставлені конструкції; 6) конструкції, які характеризують особу щодо належності її до суспільних течій, організацій (найчастіше в

суспільно-публіцистичному мовленні); 7) конструкції як засіб переплетення мовлення автора і персонажів; 8) вставлені конструкції – називання жестів, що супроводжують усне чи писемне мовлення” [7, 102].

Б. Кулик функції вставлених компонентів в деякій мірі узагальнює і “за характером смислового зв'язку з основним реченням вставлені речення” поділяє “на такі групи (вживані найчастіше): 1. Уточнюючі речення; 2. Речення, що виражають мимохідь (“між іншим”) висловлене пояснення; 3. Речення доповнюючі” [5, 175-176].

Для нас найбільш прийнятною є класифікація А. Прияткіної, за якою “характерними для вставок є такі функції: 1) пояснювально-уточнювальна (повторне найменування, конкретизація), 2) причинно-мотивована, 3) довідково-відправна, 4) коментуюча, модально-оцінна” [6, 159]. У своєму дослідженні зазначеної класифікації дотримується й А. Загнітко.

Проаналізувавши фактичний матеріал, вважаємо, що вставленим компонентам властиві такі функції:

I. Пояснювально-уточнювальна: 1) повторне найменування; 2) конкретизація; 3) тлумачення, пояснення незрозумілих слів, переклад.

Вставлені конструкції вказують на нові деталі чи факти, які уточнюють, часто пояснюють основний інформативний план, підкреслюють сказане.

1) Сиротині сонце світить (*Світить, та не гріє*) – Люде б сонце заступили, Якби мали силу, Щоб сироті не світило, Сльози не сушило (Шевченко Т.); Та це так, між іншим, бо всі ж мисливці знають, що ніколи на охоті ніхто в порожні (*порожні, порожні пляшки! Не повні! Ні!*) пляшки не стріляє, такого звичаю в охотників не було, нема й не буде! (Вишня О.);

2) “Але згідно з офіційними урядовими відомостями (*наприклад, звіт Балицького, шефа ГПУ*), тут голод спричинив загибель коло десяти мільйонів” (Барка В.); А Ілаш (*так звався братів товариш*) уже такий рад! – а я вже таки не можу устояти, так мене, бачите, кортить на дівочі жарти надивигись (Федькович Ю.);

3) У баньках (*у людей ці штуки зветься – очі*) нема ні радості, ні суму, самі тільки хитрощі (Українка Л.); Скільки тут поми (*винограду*) – страх!.. (Кошобинський М.).

II. Обставинна: 1) місця; 2) часу; 3) міри і ступеня; 4) причини; 5) мети; 6) умови; 7) допустовості; 8) наслідку та ін.

1) Скрізь весна – *в селі і в місті* – Золотий до неба міст... (Рильський М.); Супроти мене він не раз аж покірний, і мені здається, що та покора обгортає його мимовільно; каже, що таки поважає мене дуже глибоко, хоч споминав про мене майже легковажно (*тоді, як відбулася “буча”*) (Кобилянська О.);

2) - Чи це ти, може, сам (*В минулому*), маленький і несмілий, Грушки збираєш, слухаючи пильно Прозорий шелест ясного гілля, І перший дзенькіт синичок бадьорих, І вишний голос доброго Творця? (Рильський М.); До великодніх свят було сіро, холодно, першого (*паски святили*) заясніло, весело, тепло (Хвильовий М.);

3) Ніч одягне на груди свій старий медальйон. Місто спить, як строфи Верхарна. Стільки років землі, - *і мільярд, і мільйон* – а яка вона й досі ще гарна! (Костенко Л.);

4) “Ворота, як на те ж, кругом усі заперті, А дуже Вовкові не хочеться умерти (*Бо ще він не нажився, бач!*), А гірше од людей – од видимої смерті...” (Глібов Л.); Річ святу поцілувавши тричі (*Один раз тому, що батько в плахті*), Я поглянув на святе обличчя І зненацька скам'янів від дива... (Українка Л.);

5) Коби лише скорше, Орядин! – заговорила я, впиливши очі в його гарне, інтелігентне лице (*щоби «насититися» також, говорячи вже його словами*). – Я хочу жити, Василечку, прегарним, чудовим життям (Кобилянська О.); Любий мій читачу, це ж Карків шоденник (*для того: розкрити природу тила*), і тільки зрідка проривався я (Хвильовий М.);

6) У довгій мові є недовгий зміст: Люблю співать про те, про що співаю; Хай буду класик, а не футурист, Співець рибалок, меду й Навзікаї, Але в житті і я свій, може хист (*Коли він є*) по вітру не розмаю... (Рильський М.); Сестрице любя, я тобі бажаю Ясного щастя (*коли се не мрія!*), Щоб “радою” і радістю ти стала Усім, кого ти любиш (Українка Л.);

7) Юнка степова У полі дикім десь сама собі співа. Свавільна й горда (*хоч заручена з бідною*), Як тая ластівка крилата над водою, Дивніша над усі ваші “дива”, - Вона гордує вами, дивлячись у вічі... То Беатріче! То прекрасна Беатріче! (Багрянний І.); Мушу виголошувати кандидатські промови (*хай мені боги дарують у своїй великій ласці цей великий гріх*) і виходжу послом (Стефаник В.);

8) Людям, рокованим на смерть, видали рушниці (*вволили їхні останні бажання*) (Стус В.).

III. Довідково-відправна: 1) посилання на джерело інформації; 2) посилання на адресанта; 3) вказівка на адресата. Найважливішим завданням зазначеної функції є вказівка на джерело інформації, що властиво і вставним конструкціям, тобто такі вставлення містять в собі певний елемент суб'єктивної модальності.

1) Сказано ж бо: “Ви прямуєте до випадковостей близького світу, а Аллах бажає майбутнього” (*Коран, 8, 68*) (Загребельний П.А.);

2) А позаяк був з собою у згоді, позаяк розумів себе, як розумів і свої лісові справи, тож ходив (*як кажуть “простенькі люди”*) “годинник зовсім в порядку” (Кобилянська О.);

3) Кравчина явно сердиться на мене: - Багато він розуміє... (До генерала); Он там, в Дніпрі... купались в сорок третім, пам'ятаєте? (Довженко О.).

IV. Доповнююча: 1) приєднання; 2) протиставлення; 3) зіставлення; 4) розділова; 5) коментуюча; 6) побіжні зауваження, асоціативні здогадки; 7) несподіваний поворот думки; 8) створення підтексту.

Наприклад, значення приєднання знаходимо у реченні: Брат випроводжав тітку аж против Устірік, та також вернувся, доставши від Калини вже красну шовкову хустку на шию (ще й сьогодні її має), а мені знов дала премудру дзьоблинку міцкову та й запрядач делікатний (Федькович Ю.); а функцію зіставлення – у реченні: Регочу на кутні – буде легше (а як буде важче – теж не гріх) (Стус В). Вставленим компонентом може бути коментар: Урочище, весь його крутояр потопає в розквітлих акаціях, що стали ярусами по схилах (насадили їх уже після війни, щоб захистити ґрунт від ерозії), а по самому дну урочища блискоче вода (Гончар О.). Несподіваний поворот думки спостерігаємо у такому реченні: Кінцем чобота допоможемо знічев'я йому [грибу] власти на листяне ліжко (нащо навстоячки дримати) (Бабляк І.).

Створення підтексту – типова функція вставлених конструкцій в поезії; подає паралельно інший хід думок, відмінних від основної інформації. Як одна з ознак індивідуального стилю вставлення такого типу притаманні творчості В. Самійленка, багато віршів якого побудовані на використанні вставлень як засобу поетичної стилістики. Наприклад: Я працюю весь вік для народу // (Якщо маю вигоду). // Полягти я для його готовий // (На перині пуховій). // Я – підпора громадського ладу // (Поки маю я владу). // Людям силу даю тільки певним // (Небожатам і кривим). // Всіх караю лихих і нечистих // (Ворогів особистих). // Я митець на закони державні // (Переписую давні). // Для проектів меткі в мене руки // (Без допомоги науки). // На війні ж я сміліший за Гонтю // (Тільки б далі від фронту...) (В. Самійленко).

V. Характерологічна. Автор подає характеристику особи за зовнішніми ознаками, професійною діяльністю, віком, належністю до певної соціальної групи, описує обстановку, певний предмет. Наприклад: Вуйко Іванов, гімназійний професор, і тітка (вона спольщена німкеня), при котрих тепер живу, то... та ні! (Кобилянська О.); “А дівчина – чорні очі – глипла дококола: “То не сокіл, то мій милий вороном літає!”” (Федькович Ю.).

VI. Переплетення мови автора і мови персонажа. В основному це зауваження автора, що стосуються поведінки персонажів, їх манери висловлюватися, переживань, думок, жестів та ін. Наприклад: “Правда? (Усмішка матері). Вже не знаю, яке слово підібрати для нього” (Довженко О.).

VII. Модально-оцінна. Характерним для вказаної функції є наявність відтінку суб'єктивності, що споріднює її із вставними компонентами, логічної та емоційної оцінки, передача впевненості, сумніву, припущення тощо. Наприклад: Він прибув, щоби умовитися, коли ладити весілля. Воно має відбутися під час вакацій, отже, за чотири-п'ять місяців, цілком тихо; і зараз другого дня маємо “ми” (ха-ха!) від'їхати (Кобилянська О.); Я хочу ловити – гуп! – лежу, як лата (Федькович Ю.); Калюжа рябіє – це море блищить, По березі бродять леви й бегемоти, І птиця – їй-Богу, рожева – летить, І учаться землю орать готтентоти (Рильський М.); І дурний в очах всього народу – вже вкотре! – йде додому дід (Костенко Л.); Так сумно, так без краю сумно. Усе скінчилось. (Чи й було?) Дивлюсь недвижно і бездумно Крізь зимове морозне скло (Рильський М.). Часто в межах вставлених компонентів є вставні, які підкреслюють їх суб'єктно-модальне значення: На дальньому холодному Амурі, На берегах незваної Міссурі, В країні галушок і варенух (На жаль, міфічний), - скрізь рибальський дух Не угаса (Рильський М.); Давно спарувались, як птиці гоже, Пір'я назносять, кладуть між віток, і хлопці вже чули (чи брешуть, може), Як розмовляли вони про діток (Малишко А.).

Цікавим явищем в синтаксисі української мови є вставлені пунктуаційні знаки. Питальні чи окличні знаки у дужках здебільшого виражають нерозуміння, сумнів, здивування, саркастичну реакцію, обурення та ін. В цьому випадку вони за значенням наближаються до вставних. У них приховане те почуття автора, яке подумки заставляє нас підшукувати слово, якого не вистачає, яке еквівалентне цим знакам. “Знак оклику в середині речення і в дужках рівнозначний вставленій конструкції зверніть увагу, він приваблює... своїм лаконізмом” [10, 151]. Наприклад: “Я пішла не оглядаючись, як та сонна, і не знаю, чи мені це приснилося, чи було дійсністю, а то, що вслід за мною прозвеніло на силу висказане, але майже на просьбу подобаючи, раз мені жартом (!) кинене ним слово: “Цвіт лотосу...” (Кобилянська О.); “- Розуму? – докінчила я. – Ні, Наталочко (!), математики замало у вас!” (Кобилянська О.).

“Три крапки не в кінці речення рівнозначні вставленню ви не повірите, приготуйтеся побачити дещо незвичайне: Серед білого дня загорілась...ріка; В конкурсах на крашу медсестру і крашого лікаря оцінювалася не тільки професійна майстерність, але і ... кулінарні вміння учасниць; “Автомобіль ... вертикального польоту” створений в ФРГ” [10, 151]. В текстах три крапки часто використовуються для того, щоб уникнути написання ненормативної лексики: Ух-ха! Хе-ха! У ггі!!! – У нашого гармоніста Та не зовсім совість чиста, - Нашій Гандзі як (...), Не очунає й тепер (Багрянний І.).

Слід підкреслити, що такі вставлення можливі тільки в писемному мовленні, в усному їм відповідає інтонація, яка іноді підкреслюється паралінгвістичними засобами комунікації: мімікою, жестами – або виражаються тільки за допомогою цих засобів.

Отже, основна функція вставлення – диференціювати інформаційний зміст висловлювання відповідно до комунікативно-прагматичних прагнень мовця на основну і додаткову інформацію. В

процесі писемної мовленнєвої діяльності суб'єкт мовлення визначає принципово важливі для вирішення стратегічних завдань повідомлення і несуттєві елементи повідомлення, надаючи останнім статус вставлення, тобто виокремлюючи із основного інформаційного плану, використовуючи при цьому розділові знаки на письмі та специфічну інтонацію в усному мовленні. Вони мають відношення до опорного речення, але виключення їх не порушує його цілісності в плані значення, структури та інтонаційного малюнка. Із семантико-психологічної точки зору вставлений компонент зумовлюється прагненням мовця до яскравішого, підкресленого підтвердження висловленої думки новими варіантами особливих сприймань, оцінок, зіставлень, спостережень, уточнень. Ті чи інші смислові навантаження вставлених компонентів, як правило, ситуативні; додаткові пояснення, зауваження підказуються обставинами мовлення і психологічним ходом думки мовця.

1. Грамматика русского языка. Т.2. Синтаксис. Ч.2. – М.: Акад. наук СССР, 1954. – 444 с.
2. Загнітко А.П. Основи українського теоретичного синтаксису. Ч.1 – Горлівка: ГДППМ, 2004. – 228с.
3. Загнітко А.П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс) Ч.2: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1996. – 240с.
4. Ковалёв В.П. Вставные конструкции. // Русская речь. – 1971. - №5. – С. 11-17.
5. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Ч.2. Синтаксис. К.: Радянська школа, 1965. – 283 с.
6. Прияткина А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения: Учеб. пособие для филол. спец. вузов. – М.: Высш. шк., 1990. – 159с.
7. Тихомиров В. Разграничение вводных и вставных конструкций в современном русском языке // Русский язык в школе. – 1963. - №6. – С.100-102.
8. Шапиро А.Б. Основы русской пунктуации. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1955. – 398 с.
9. Шинкарук В.Д. Нарис із синтаксису зв'язного мовлення. – Чернівці: Рута, 1997. – 152 с., 49 с.
10. Шмелёва Т.В. Диалогичность модуса // Вестник Московского государственного университета. Филология. – 1995. - №5. – С. 147-156.

In the article the functional peculiarities of the inserted components in the Ukrainian language are analyzed. The main functions of the inserted constructions are proposed to be determined I) precisising-explicable; II) adverbial modifyaly, III) reference-sending; IV) supplementary; V) characterizing; VI) the fusion of the authors speech with the characters speech; VII) modal-estimative. The means of the realization of the named structures are analyzed on the basis of the given material.

Key words: the inserted components, the functional level, the structural level, expressions, the main information, the additional information.

УДК 811.161.2'37'367

ББК 81.411.1-3

Юлія Ричагівська

ТИПИ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У БАГАТОКОМПОНЕНТНОМУ РЕЧЕННІ ПОЕТИЧНОГО МОВЛЕННЯ

Аналіз типів семантико-синтаксичних відношень у складному багатоконпонентному реченні поетичного мовлення дозволяє зробити висновок про активізацію часових відношень в основних моделях поліпредикативних речень.

Ключові слова: семантико-синтаксичні відношення, семантичні, асемантичні сполучники, ієрархічний/неієрархічний характер відношень.

Будова складного багатоконпонентного речення суттєво відрізняється від структури складного елементарного. На думку В.А. Белошапкової, різниця полягає не стільки в кількісному складі, скільки в принципі організації та якості компонентів, що формують конструкцію. У складних реченнях двокомпонентної будови частини співвідносні з простими реченнями. У складних багатоконпонентних реченнях, як правило, один із компонентів структурно відповідає схемі складного речення і передбачає виділення в своїх межах інших компонентів [1, 59]. Така різниця формально-граматичного плану виявляється й на семантико-синтаксичному рівні. Отже, неієрархічний характер семантико-синтаксичних відношень у складному елементарному реченні спричинює його двокомпонентна структура, в центрі якої перебуває сполучник чи його еквівалент, що об'єднує дві предикативні одиниці. Ієрархічний/неієрархічний характер відношень у багатоконпонентних реченнях зумовлений одномірністю/багатомірністю будови, що, в свою чергу, залежить від структурних особливостей синтаксичної одиниці та певною мірою від жанрової специфіки.

Сучасній науці властива орієнтація на цілісне уявлення про будь-яке явище. У світлі актуальних проблем лінгвістики одним із перспективних є комплексне дослідження структури й семантики складного речення, виявлення його специфіки в різних стилях і жанрах. Теоретичні основи вивчення складного речення в такому аспекті в українському мовознавстві закладено в працях І.Р. Вихованця, А.П. Грищенка, С.І. Дорошенка, К.Ф. Шульжука та ін. Системний аналіз багатоконпонентних конструкцій сучасної української мови започатковано дисертаційними дослідженнями С.В. Давнюк, О.О. Кузьмич, Т.М. Шкарбан, К.Ф. Шульжука. Однак поза увагою досі залишалися особливості формальної та семантичної структури складних елементарних і неелементарних речень, їх виражальні можливості в мові поезії.

Наша стаття є частиною комплексного дослідження складного речення в поезії й передбачає вивчення типів семантико-синтаксичних відношень у багатокомпонентному реченні віршового мовлення.

В основу аналізу нами покладено класифікацію семантико-синтаксичних відношень у різних типах речень, запропоновану І.Р. Вихованцем [4, 48-52].

Одним із завдань на етапі семантико-синтаксичного аналізу конструкцій вважаємо вивчення семантичних сполучників, що виконують функцію кваліфікаторів відношень, та асемантичних сполучних засобів, функціональність яких актуалізує внутрішню семантику компонентів складного речення для вираження семантико-синтаксичних відношень.

Тривалий час сполучник визначався як службова частина мови, що не має „виразно виявленої самостійної семантики”, передає „лише формальну, синтаксичну перспективу, не створюючи, в основному, на відміну від прийменника, перспективи в змісті речення” [8, 334]. Традиційний погляд на сполучник як формальний засіб зв'язку двох чи більше предикативних одиниць у складному реченні змінився з розвитком функціонального підходу до синтаксичних явищ. В останні десятиріччя в науковій літературі підкреслюється важлива роль сполучника як пропозиційної зв'язки, предиката предикатів [2, 74].

І.Р. Вихованець, беручи за основу семантичну роль сполучних засобів, класифікує складні сполучникові конструкції так: а) складні речення з асемантичними сполучниками; б) складні речення з семантичними сполучниками [3, 301,319]. Проміжну групу, на думку мовознавця, становлять складнопідрядні речення зі сполучними словами. До семантичних сполучників у складносурядному реченні належать усі сполучні засоби, крім еднальних, у складнопідрядному – ті, що поєднують підрядну частину з головною детермінантним зв'язком. Семантичні сполучники мають подвійне навантаження: і як виразники зв'язку на синтаксичному рівні, і як виразники семантико-синтаксичних відношень. Натомість асемантичні сполучні засоби, виражаючи формально-синтаксичні категорії сурядності та підрядності, уможливають реалізацію семантичного потенціалу інших елементів складного сполучникового речення, як-от: опорного предикатного слова, видо-часових дієслівних форм, лексичного наповнення частин, структури самого речення тощо.

К.Ф. Шульжук, урахувавши структурно-семантичні параметри складного речення, виділяє чотири рівні класифікації й опису останнього, серед яких два рівні семантичні. В основі їх розрізнення семантичність/асемантичність сполучних засобів та участь предикативних частин у вираженні семантико-синтаксичних відношень [9, 72]. На першому рівні перебувають сполучникові речення, предикативні частини яких поєднуються семантичними сполучниками, а отже, семантико-синтаксичні відношення визначаються без допомоги контексту. Сюди належить також незначна частина неелементарних конструкцій, компоненти яких поєднані лише семантичними сполучними засобами. На другому семантичному рівні семантико-синтаксичні відношення визначаються предикативними частинами. Йдеться про сполучникові речення із функціональними сполучниками, сполучними словами, безсполучникові конструкції, співвідносні зі сполучниковими, багатокомпонентні складнопідрядні, а також речення з різними видами зв'язку. В умовах асемантичності сполучних засобів та безсполучниковості між компонентами складного речення зростає роль контексту і лексичних актуалізаторів у вираженні семантико-синтаксичних відношень.

Відомо, що в основі сполучуваності компонентів складного багатокомпонентного речення лежать їх валентні властивості, тобто здатність сполучатись із іншими, як однофункціональними, так і різнофункціональними компонентами. Однією з умов поєднання у складному багатокомпонентному реченні є логічна сумісність компонентів, узгодженість структури і семантики поєднуваних предикативних одиниць.

Семантико-синтаксичні відношення в багатокомпонентних реченнях комбінуються по-різному. Якщо врахувати, що тут представлений майже весь спектр відношень, виділюваних в елементарному складному реченні, то стає зрозумілим, що проаналізувати всі варіанти комбінацій у поліпредикативних конструкціях неможливо. Тому обмежимося характеристикою семантико-синтаксичних відношень лише в основних типах конструкцій із мінімальною кількістю компонентів, необхідних для існування тієї чи іншої багатокомпонентної одиниці (виняток становлять лише конструкції з однорідною супідрядністю: їх проаналізовано стовідсотково). Ієрархічний/неієрархічний характер відношень у складних багатокомпонентних реченнях зумовлений однорідністю/багатомірністю останніх.

У складносурядних поліпредикативних одиницях та багатокомпонентних реченнях із ведучим сурядним зв'язком на зовнішньому рівні членування встановлюються найчастіше зіставно-протиставні відношення. Ширший спектр відношень у безсполучникових багатокомпонентних реченнях та неелементарних реченнях із безсполучниковим зв'язком на першому рівні членування. Здебільшого тут встановлюються пояснювальні, причинові, наслідкові, зіставні відношення.

У центрі складних багатокомпонентних речень, як відомо, перебувають складнопідрядні: з однорідною супідрядністю, з неоднорідною супідрядністю, з послідовною підрядністю та контаміновані.

Характер структури конструкцій із послідовною підрядністю, при якому кожен наступний компонент послідовно включається в попередній, накладає на цей тип складних багатокомпонентних речень подвійні обмеження, оскільки кожен із підрядних компонентів, крім останнього, повинен відповідати умовам сполучуваності як відповідних їм головних, так і залежних підрядних речень.

Так, у двоступеневих конструкціях із послідовною підрядністю на першому рівні членування 53,3% – це відношення об'єктні та атрибутивні; на другому рівні членування таких відношень загалом 45,8%. Сполучення в різних комбінаціях лише підрядних прислівних спостерігається в 26% трикомпонентних конструкцій із послідовним підпорядкуванням, у 27,5% комбінуються першоступеневі й другоступеневі адвербіальні відношення. Наприклад: *Лиш одна є вітра в тому, що під небом голубим аж тепер вже видно, хто ми, до самісіньких глибин (Л. Костенко); І не зміг заробити монумента цей наївний франк чи дуліб, бо не зміг він знайти момента, щоб узяти патент на хліб (В. Симоненко)*. Найпоширенішими в конструкціях із послідовною підрядністю є такі поєднання семантико-синтаксичних відношень: об'єктні – об'єктні (8,3%), об'єктні – атрибутивні (6,7%), причинові – атрибутивні (6,7%), атрибутивні – об'єктні (5,8%), атрибутивні – атрибутивні (5%).

У досліджуваному матеріалі не виявлено поєднання на різних рівнях членування однофункціональних детермінантних підрядних, хоча за умови використання синонімічних сполучних засобів воно можливе [7, 73]. Натомість серед трикомпонентних конструкцій із послідовною підрядністю досить часто фіксуються синтаксичні одиниці з однотипними прислівними відношеннями: *Мені стояло в пам'яті роками, як ми тоді не віддали про те, чого старий тремтячими руками ловив секунди крильце золоте (Л. Костенко)*.

Особливими з семантико-синтаксичної точки зору є конструкції з однорідною супідрядністю, оскільки вони репрезентують складнопідрядну одиницю, в якій на різних рівнях членування можуть виявлятися лише певні типи відношень: на першому рівні ті, що властиві складнопідрядним реченням, на другому рівні – складносурядним. Центральну позицію серед конструкцій із однорідним підпорядкуванням посідають синтаксичні одиниці з об'єктними семантико-синтаксичними відношеннями на зовнішньому рівні, дещо рідше фіксуються часові та атрибутивні відношення. Менш поширеними, але загалом регулярними є причинові, цільові, допустові та умовні відношення. Переважання семантико-синтаксичних відношень одного типу та обмежене функціонування іншого свідчить про те, що одні типи підрядних одиниць посідають центральну позицію в конструкції, інші – периферійну. Так, на периферії у трикомпонентних конструкціях із однорідною супідрядністю перебувають просторові та порівняльні семантико-синтаксичні відношення. Загалом у 42% конструкцій із однорідними супідрядними зовнішній рівень представлений прислівними відношеннями.

Одним із засобів посилення сприйняття складних багатокомпонентних речень є звуження кола можливих синтаксичних зв'язків між компонентами, порівняно зі складним елементарним реченням, що, в свою чергу, звужує коло можливих семантико-синтаксичних відношень. Ця тенденція поглиблюється і в міру збільшення кількості компонентів у окремих моделях поліпредикативного речення. Так, у проаналізованих конструкціях із однорідною супідрядністю зі зростанням кількості рівнів членування зростає й питома вага об'єктних (до 33%) та атрибутивних (до 23%) відношень. Із збільшенням кількості предикативних одиниць у складі цих конструкцій від трьох до семи коло виділюваних семантико-синтаксичних відношень звужується з одинадцяти до восьми. У розряд периферійних переходять допустові та умовні відношення.

На внутрішньому рівні безумовне лідерство належить темпоральним семантико-синтаксичним відношенням. У межах підрядного блоку однорідні супідрядні вступають переважно в типові для складносурядного речення семантико-синтаксичні відношення одночасності, значно рідше – послідовності: *І нащо йому, малому, знати, що печаль сосе, немов змія, що для мене найлютішим катом стане совість змучена моя (В. Симоненко)*. Регулярно функціонують синтаксичні одиниці із зіставно-протиставними відношеннями. Периферію становлять розділові, причиново-наслідкові та пояснювальні відношення між компонентами блоку однорідних супідрядних.

Складна організація конструкцій з неоднорідною супідрядністю утруднює поділ цієї моделі на рівні членування. Реченням цього типу більшою мірою, ніж іншим складним багатокомпонентним реченням, властива одномірність, а це зумовлює неієрархічний характер їх будови. У досліджуваних конструкціях із неоднорідним підпорядкуванням, що поділяються на рівні членування, центральними зовнішніми здебільшого виступають часові та означальні відношення (відповідно 33% та близько 39%), центральними внутрішніми – об'єктні та означальні (23,8% та 29,5%): *Та вже як малося звершитись чудо, із жахом пересвідчився маестро, що між апостолів лишивсь ... Іуда (Б. Олійник)*.

Серед проаналізованих нами моделей складного багатокомпонентного речення зафіксовано 8% одиниць, у яких семантико-синтаксичні відношення визначаються лише семантичними сполучниками.

С.Я. Єрмоленко, досліджуючи семантичне наповнення синтаксичних одиниць у поетичному мовленні, наголошує на особливій вазі власне-означальних, просторових та часових відношень між компонентами речення [6, 167,170]. Ми відзначасмо дещо вищий, ніж в інших дослідників поліпредикативних конструкцій (К.Ф.Шульжука, О.О.Кузьмич, Т.М. Шкарбан), відсоток відношень адвербіального типу, в першу чергу, за рахунок активізації часових відношень. За нашими спостереженнями, темпоральні відношення є центральними в блоці підрядних у конструкціях із однорідним підпорядкуванням. Часові відношення також посідають вагоме місце в конструкціях із неоднорідною супідрядністю, на зовнішньому рівні членування конструкцій із однорідним підпорядкуванням.

Однак нескладні математичні підрахунки в підрядних синтаксичних одиницях дозволяють зробити висновок про перевагу семантико-синтаксичних відношень прислівного характеру, зокрема означальних. Отже, очевидна кількісна перевага асемантичних сполучників, семантико-синтаксичні відношення в таких синтаксичних одиницях виражаються при допомозі контексту, а саме предикатного слова, семантико-синтаксична валентність якого й визначає характер семантико-синтаксичних відношень.

Подальші наукові пошуки мають бути спрямовані на дослідження семантико-синтаксичних відношень у всіх типах складних багатокomпонентних речень поетичного мовлення.

1. Белошапкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке.-М, 1967.-160с.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення.-К., 1983.-219с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993.-368с.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови.-К., 1992.-224с.
5. Гувайнюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць.-Чернівці, 1999.
6. Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика.-К., 1982.-210с.
7. Кузьмич О.О. Складні конструкції з послідовною підрядністю в сучасній українській мові. Дис. ... канд. філол. наук. - Рівне, 1995.-166с.
8. Курс сучасної української літературної мови: В 2 т. /За ред. Л.А. Булаховського.-К., 1951.-Т.2.-408с.
9. Шульжук К.Ф. Класифікаційні параметри складного речення// Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Зб. наук. праць.-Вип.13.-Рівне, 2005.-С.70-73.
10. Шульжук К.Ф. Складні багатокomпонентні речення в українській мові.-К., 1986.-184с.

Having analyzed the types of semantico-syntactic relations in the complex multicomponent sentence of poetic speech we may draw a conclusion that temporal relations in the basic models of polipredicate sentences are foregrounded.

Key words: semantico-syntactic relations, semantic, asemantic conjunctions, hierarchical/non-hierarchical character of relations.

УДК 81'367.335.2

ББК 81.2 Ук

Людмила Дубовик

ОСОБЛИВОСТІ СИНТАКСИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ЧАСТИНАМИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ ПРИЧИНОВОЇ СЕМАНТИКИ

Статтю присвячено проблемі власне-синтаксичної організації поліпредикативних багатосполучникових конструкцій, зокрема з'ясуються особливості недиференційованого синтаксичного зв'язку в реченнях корелятивного та некорелятивного типів причинової семантики

Ключові слова: безсполучникове складне речення, недиференційований синтаксичний зв'язок, категорія причини, наслідок.

Категорія причини покваліфіковується як функціонально-семантична, а засобами її вираження є різнорівневі мовні одиниці, з-поміж яких активно використовуються складні безсполучникові утворення, що й постають об'єктом нашого аналізу. Метою статті є з'ясування особливостей формально-синтаксичної організації безсполучникових поліпредикативних структур причинового змісту.

Безсполучникове складне речення (далі – БСР) покваліфіковується “як окремих різновид синтаксичних конструкцій і тлумачиться як тип складних речень, частини яких об'єднуються в одне синтаксичне і смислове ціле за допомогою певних лексико-граматичних і ритмомелодійних засобів, але без сполучників і сполучних слів” [7, 124]. Якщо в детермінантних складнопідрядних реченнях розчленованої структури причинова семантика визначається значеннєвим потенціалом відповідних підрядних сполучників, то в БСР відсутні спеціалізовані граматичні індекси й причиново-наслідкові відношення постають імпліцитними, що й зумовлює наявність опозиційних класів сполучникових і безсполучникових складних речень, які реалізують значення причини. Саме через відсутність формальних маркерів складні безсполучникові речення привертають увагу дослідників [2, 4, 6, 10, 12], оскільки реченнєві утворення такого типу при їх структурній несхожості із сполучниковими здатні репрезентувати тотожний з ними смисл. Так, у реченні *На той час в Пологах організували колгосп, бо комуна кінці з кінцями не зводила і навіть двічі розпадалась* (В. Шовкошитний) складнопідрядна структура вербалізує значення причинової залежності, яке експлікується спеціалізованим сполучником *бо*. Наявність причинового сполучного засобу в складнопідрядному реченні певною мірою прогнозує відповідні семантичні відношення між частинами, а відтак передбачає певне інтонаційне оформлення висловлення. Імпліцитність формально-граматичного сполучного засобу в безсполучникових реченнях уможливує передачу різних значеннєвих відтінків однією й тією ж структурою: *З метро його вигнали, діловий омоневець навіть хотів затримати, – довелося вибиратися на поверхню і ловити таксі* (А. Кокотюха). Смислові відношення між частинами можна визначити як відношення часової послідовності і як причиново-наслідкові, що, безумовно, вплине на ритмомелодійне оформлення, змінивши інтонаційний малюнок всієї конструкції, що було б неможливим при наявності сполучних засобів, які запрограмували б характер смислових відношень. При відсутності сполучника у складному реченні часто відсутній увиразнений семантичний зв'язок між частинами і можлива єдність значеннєвих відтінків, тоді як уведення конкретного сполучного засобу актуалізує один із цих відтінків і робить

інтонаційний малюнок речення однозначним [8, 258-259]. Передача сукупності смислових відношень є одним із свідчень правомірності існування безсполучникових речень як окремого структурного типу, певичерпний стилістичний потенціал якого зумовлює активне функціонування речень у художніх текстах, зокрема у поетичному мовленні, де актуальною є не лише передача інформації чи констатація факту, а й ритмічна організація вірша: *Ні, піснярем мене ви не зовіть: / Я – горевісник згубленого краю* (В.Шовкошитний); *З досадою / кривиться кінооператор: / ніяк не ввіймає ув об'єктив / півтори хвилини / їхньої натренованої радості* (В. Стус).

Характер синтаксичного зв'язку між частинами безсполучникового речення не так визначається ознакою сполучниковості / безсполучниковості, як ознакою відкритості / закритості структури складного речення. На думку В. Белошапкової [3, 235], всі речення відкритої структури – як сполучникові, так і безсполучникові – схожі за будовою. Частини такого речення характеризуються не лише внутрішньою однорідністю, а й відносною смисловою самостійністю, що уможливує відкритість синтаксичного ряду й потенційну його необмеженість. Наявність / відсутність при цьому сполучника не є присутньою, а реченнєвотвірний зв'язок між частинами трактується як сурядний.

Кількість компонентів у безсполучникових реченнях закритої структури не підлягає варіюванню, а специфіка цього структурного типу полягає у смислового та інтонаційного підпорядкуванні однієї частини іншій: *Він [Сашко – Л.Д.] не міг стриматися від сміху, так благально дивилась на нього ця дівчина* (М. Бриних). Відсутність у реченні сполучників *тому що, бо* не суперечить трактуванню смислових відношень між частинами як причиново-наслідкових. Класифікація семантичних відношень ускладнюється нейтралізацією опозиції рівноправність / підпорядкованість структурних компонентів складного речення і варіативним інтонаційним оформленням висловлення. Саме у таких закритих безсполучникових структурах реалізується специфічний різновид реченнєвотвірного синтаксичного зв'язку – недиференційований.

Складні безсполучникові речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком реалізуються у двох різновидах [9, 223]. По-перше, це конструкції, де опозиція сурядність / підрядність нейтралізується через можливість кваліфікації смислових відношень між частинами і як рівноправних, і як підпорядкувальних, тобто умовно можна підставити сполучники як сурядності, так і підрядності, актуалізуючи тим самим одне із запрограмованих значень, пор.: *Якийсь снаряд все ж таки влучив у вікно, дощем посипалися уламки скла* (Я. Дубинянська) – *Якийсь снаряд все ж таки влучив у вікно, і / тому що дощем посипалися уламки скла*.

Дещо суперечливим може видатися наявність недиференційованого синтаксичного зв'язку у структурах з виразно підпорядкувальними, на перший погляд, смисловими відношеннями між частинами БСР, зокрема, з каузальними. Увиразненню причинової залежності сприяють, на нашу думку, пунктуаційні знаки двокрапки та тире між частинами БСР у писемних варіантах і відповідна попереджувальна інтонація на фоно-просодичному рівні, які можна розглядати як своєрідні сигналізатори нерівноправних відношень: *Минулого разу було значно простіше: було за що вхопитися руками, було на чому повиснути* (Ю. Андрухович); *Григорієві це місто сподобалось – воно дуже нагадувало Київ* (І. Багрянний). На користь визначення реченнєвотвірного синтаксичного зв'язку як недиференційованого говорять, з одного боку, причинові семантичні відношення, а з іншого – момент сурядності виявляється у відносній смисловій самостійності частин та їхній рівнорядності.

Другий тип конструкцій з недиференційованим синтаксичним зв'язком характеризується усуненням зазначеної опозиції через неможливість кваліфікації смислових відношень ні в межах сурядності, ні в межах підрядності, тобто немає повної залежності однієї частини від іншої, але й як абсолютно рівноправні вони не сприймаються: *Слухай мене уважно, я не дам тобі сьогодні вставити жодного слова* (Р. І ваничук) [Там само, 223].

Характер формальної організації безсполучникових реченнєвих утворень з недиференційованим синтаксичним зв'язком дозволяє виділити з-поміж аналізованих конструкцій 1) ті, що містять формальні показники зв'язку частин; 2) з формально не вираженими на лексико-граматичному рівні засобами зв'язку. Такі БСР йменуються у лінгвістиці як речення типізованої й нетипізованої структури. Структури, зв'язок між частинами яких підтримується лексико-граматичними компонентами речення, можна потрактувати як безсполучникові складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком кореляційного типу. Конструкції, що не дістали формальної підтримки з боку хоча б однієї з частин покваліфіковуються як БСР з недиференційованим синтаксичним зв'язком некореляційного типу [Там само, 223]. Обидва різновиди БСР здатні до репрезентації причинового значення: 1. *Раптом, десь перед самою північчю, усі три [хлопці – Л.Д.] міцніше стиснули біяки в руки: на могилі почувлось тихе пиляння* (С. Женецький); 2. *У хаті стало поночіше: то скло на лампі закурило* (Гр. Тютюнник); 3. *На вулиці враз зробилось людно, – то з кінотеатру висипала юрба* (І.Багрянний). Речення (1) являє собою безсполучникову конструкцію з недиференційованим синтаксичним зв'язком некореляційного типу. Речення (2), (3) – безсполучникові складні утворення кореляційного типу, зв'язок між частинами яких підтримується введенням частки *то* до другої частини, що сприяє реалізації комплексних семантичних відношень.

У реченнях кореляційного й некореляційного типів відсутність сполучників чи сполучних слів компенсується іншими засобами семантико-синтаксичної організації складного речення, з-поміж яких визначальними і взаємозумовленими постають модально-часові форми предикатних синтаксем. Нам видається посутнім урахування співвідношення граматичних форм дієслів у конструкціях причиново-наслідкових БСР. З цього погляду до безсполучникових складних причиново-наслідкових конструкцій ми залучаємо поліпредикативні одиниці з такими часовими відношеннями:

1. Форма минулого часу як причина чи як тло вияву наступного наслідку – форма минулого часу як наслідок: *Замало було вже в нього [вітру – Л.Д.] сили, вчора забагато знемігся* (С. Женецький).

2. Форма теперішнього розширеного часу як причиновий компонент – наслідок у формі минулого часу: *На п'ятий поверх піднімалися пішки – ліфт у цьому будинку працює за незбагненим індивідуальним графіком* (М. Бриних).

3. Форма минулого часу як причина – форма майбутнього часу як наслідок: *Співзасновник компанії Леонід Вінцевич запевнив, що пасажирів не перевантажуватимуть рекламою: за підрахунками, частка її в загальному ефірі не перевищила 30 відсотків* (Україна молода. – 2003. – 23.08).

4. Форма минулого часу як причина – футуральний інфінітив як наслідок: *Треба вставати: Прагнімак прилітав рано* (В. Дрозд).

5. Форма минулого часу як причина – імператив як наслідок: *Напиши знову адресу – я той клаптик забув* (В. Шевчук).

6. Форма розширеного теперішнього часу як посилка – форма розширеного теперішнього часу як висновок: *Вона [слава – Л.Д.] скидається на підстаркувату повію: багато обіцяє та нічого не дає* (Л. Демська).

7. Форма теперішнього часу як причина – форма майбутнього часу як наслідок: *Телевізора увечері не увімкнеш: усе "козли" забирають* (В. Дрозд).

8. Форма теперішнього часу як наслідок – минулий час як причина чи причинове тло для вияву наслідку: *З кінця травня цього року підрозділи міліції, які ведуть безпосередню боротьбу з незаконним обігом наркотиків, працюють у посиленому режимі – розпочалася загальнодержавна операція "Мак – 2003"* (Україна молода. – 2003. – 19.08).

9. Форма теперішнього часу як причина – футуральний інфінітив як наслідок (зі значенням можливості / неможливості реалізації дії): *Балухати мистецтвознавці! / Вам даремно іспитувати мене: / Я знаю всі ходячі цитати / з патентованих класиків, / я неоднозначно вирішую / головне філософське питання: / спочатку була матерія, / а потім...* (В. Стус).

10. Форма наказового способу як наслідок, висновок – форма теперішнього часу як причина, привід: *Не думати більше про гроші – це погано відбивається на психіці* (А. Кокотюха).

11. Форма майбутнього часу як причина – форма майбутнього часу як наслідок: *У місті їй буде добре: усе буде мати* (С. Женецький).

12. Форма майбутнього часу як причина – форма минулого часу як наслідок: *Дівчина майже заспокоїлася: з таким типчиком, напевне, напружу в дорозі не буде* (В. Кокотюха).

13. Форма футурального інфінітива як наслідок – форма майбутнього часу як причина: *До Мар'яниного клану бажано не попадати – вб'ють* (А. Гарасим).

14. Форма майбутнього часу як наслідок – футуральний інфінітив як причина: *Поїду, треба відпочити* (В. Шевчук).

Найчастотнішими співвідношеннями постають минулий час – теперішній; теперішній час – майбутній, що пояснюється об'єктивним передуманням причини наслідку в часі. Активно реалізуються конструкції з часовим співвідношенням минулий час – минулий час, причому причиновий компонент позначає пропозицію, дія якої передують дії, вираженій наслідковим компонентом, хоча граматичного матеріального вираження такий часовий поступ не зазнає.

З-поміж інших чинників, які підтримують синтаксичний зв'язок між частинами причинового БСР на формально-граматичному рівні, дослідники виокремлюють наявність семантики заперечення в першій частині, що вимагає певного пояснення, обґрунтування [11, 7; 1, 16], напр.: *Ірину Володимирівну клікати не було треба, сама сюди йшла* (В. Шевчук). При цьому друга предикативна частина може вибудовуватися за моделлю заперечного чи стверджувального речення, пор.: *Тільки зараз слова не мали жодного значення – ніхто, крім мене, не читатиме того, що я напишу* (Я. Дубиняньська); *На прийом я до цілительки, на відміну від згаданого ксьондза, не піду – моя "гуля" вже тріснула* (В. Шевчук).

Волевияв, спонукання чи побажання, можливість / неможливість, необхідність у першій частині потребують визначення причини чи аргументації: *Тобі теж не раджу зв'язуватися з татусевими колегами – зуби поламаєш* (А. Кокотюха); *Ходімо, любий, скоро буде зовсім темно* (Л. Демська); *На верхівку державної піраміди їм [аристократам – Л.Д.] не добратися: хороша генеалогія за своєю натурою не має селянської впертості чи нуворішівської хватки* (М. Гримич).

Компенсувальним формально-граматичним засобом поєднання компонентів БСР постає порядок розташування частин, актуальний для речень неоднорідної структури з недиференційованим синтаксичним зв'язком. Причинові БСР виявляють неможливість взаємозаміни своїх структурних компонентів, оскільки така інверсія призводить до зміни смислових відношень між частинами: *Йому весь*

час здавалося, що фон Зайонц дуже майстерно шахрує – чомусь саме в нього завше виявлялася та карта, якої так бракувало Юркові (Ю. Андрухович). Друга частина безсполучникового речення являє собою причиновий, мотивувальний елемент каузативної конструкції, що певним чином відповідає структурі складнопідрядних речень з підрядними причини, граматичним засобом зв'язку частин яких є сполучник бо: *Наталка зразу не послухала Заливая, що тяг у свій бік, – вона думала, що ліпше орієнтується* (І. Багрянний) – *Наталка зразу не послухала Заливая, бо вона думала...* Така граматична співвідносність БСР і СПР причинової семантики уможливорює трактування цих структур як стилістичних синонімів [5, 124].

Отже, безсполучникове складне речення постає одним із репрезентантів категорії причини на таксономічному рівні, виявляючи при цьому своєрідність синтаксичного зв'язку між частинами реченнєвого утворення. За відсутності сполучних засобів недиференційовані структури кореляційного й некореляційного типів підтримують поєднання компонентів іншими формально-граматичними засобами, з-поміж яких визначальними є модально-часове та семантичне співвідношення предикатних синтаксем.

1. Барчук В.М. Складні безсполучникові речення староукраїнської мови. Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Івано-Франківськ, 1996. – 24 с.
2. Бевзенко С.П. Структура складного речення в українській мові. – К.: КДПІ, 1987. – 79 с.
3. Белошапкова В.А. Современный русский язык: Синтаксис. – М.: Высш. школа, 1977. – 248 с.
4. Бронська А.А. Про синтаксичні відношення у безсполучникових складних реченнях // Мовознавство. – 1973. – №6. – С.56-63.
5. Дорошенко С.І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. – Харків: Вища школа, 1980. – 151 с.
6. Жоголева М.П. Бессоюзные сложные предложения с общим значением причинно-следственных отношений // Вопросы преподавания современного русского языка в вузе. – Горький, 1960. – С.175-196.
7. Загнітко А.П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс): Навч. посібник. – Ч.1. – К.: ІЗМІІ, 1996. – 202 с.
8. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української мови. – К.: Либідь, 1995. – 311 с.
9. Пац Л. Недиференційований зв'язок у складному безсполучниковому реченні // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Випуск 11 / Укл. Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонУ, 2003. – С.221-227.
10. Рожило Л.П. Співвідносність сполучникових і безсполучникових складних речень // Українська мова та література в школі. – 1972. – №10. – С.59-63.
11. Тележкіна О.О. Безсполучникові складні речення з компонентом обґрунтування: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Харків, 2002. – 18 с.
12. Чайковская Н.Н. О структурной разновидности бессоюзных сложных предложений // Науч. докл. высш. шк.: Филологические науки. – 1988. – № 6. – С.47-50.

This article deals with the problem of syntactic organization of polipredicative asyndetic construction, in particular the peculiarities of undifferentiated syntactic connection in the sentences of correlative and not correlative types of cause semantics is turned out.

Key words: asyndetic construction, undifferentiated syntactic connection, category of cause, consequence.

З ІСТОРІЇ СУФІКСА -ИНА (назви тварин)

На матеріалі, виявленому в писемних пам'ятках і говорах української мови, від найдавніших часів до сучасності досліджено творення різних типів найменувань тварин за допомогою суфікса -ина.

Ключові слова: дериваційна семантика, назви тварин, словотвірна модифікація, мутаційні утворення, сингулятиви, пейоративи, гіпокористично-демініутивне словотворення.

1. Попередники праслов'янського суфікса -ина уже в індоєвропейській мові мали кілька значень [17, 223; 118, 122 та ін.], зокрема творили п. collectiva, п. abstracta, що, як і речовинні назви, мають індоєвропейську давність [11, 38]. Дослідники відзначають високу продуктивність цього форманта в праслов'янській мові, велику територіальну поширеність, здатність сполучатися з широким колом іменних [19, 544], рідше, – дієслівних [18, 120] основ, а також творити похідні з різними типами словотвірних значень: абстрактні, генетично пов'язані з ними збірні чи конкретні іменники, та деривати, що належать до сфери конотативного словотворення (демініутиви, аугментативи) [див. 11, 38; 12, 294; 13, 66; 18, 120 та ін.]. Нерідко, обіч збірного, у тому самому слові маємо значення сингулятивне [18, 121]. У колі цих похідних етимологи реконструюють і кілька іменувань тварин на -ина: *zvěřina* “звірина; м'ясо диких звірів, дичина” [18, 121]; *govędina/govędjina* (ЕССЯ VII 73) “велика рогата худоба” від *govědo; divina* (ЕССЯ V 32) “тварина, звір” від *divъj(ь)* “дикий” чи *divo* “чудо, диво”, пор. *divina* “назва рослини” (див. ЕСУМ II 66); *živina* “щось живе” [14, 168].

2.1.1. У давньоруськоукраїнських пам'ятках назви представників фауни трапляються нечасто. Відіменниковий дериват *гадина* укладачі “Словаря древнерусского языка (XI–XIV вв.)” пояснюють як “те саме, що *гадь*” – “будь-яка земноводна тварина чи плазун” (див. СДЯ II 314), однак тут можна вбачити й деяку увиразнювальну-пейоративну семантику: *яко гадину попираемо* (XII СДЯ 314). Іменник *скотъ* вживається зі збірною семантикою, номен *скотина* – переважно зі значенням “тварина; домашня тварина” як сингулятив: *моуки ради къ скотинѣ привязанъ бысть* (1097 Ср III 385), *коупить ... скотиною* (XI/1282 ПР 125), *пакощами порежеть конь или скотину* (131), *яко Скотина на грѣхованикъ приходить* (XI/XIII-XIV ХА 85), *не оставихо(м) оу него ни челадина ни скотины* (1118/1375 МП 248). Сюди ж іменник *животина* з узагальненим значенням “тварина, жива істота” від *животъ* “життя”: *А юже юлемыта животины ѡ(т) пса* (1080-1089 Іо 3), *ни человекъ, ни ино что животинъ помѣтаемо скверно нечисто, погребуться со вслжымъ храненьюмъ* (6), *псомъ же и котеламъ ... нелѣлымъ животинамъ ... оугажахоу* (XI/XIII-XIV ХА 64). Суфікс -ина в давній руськоукраїнській мові зрідка оформлював запозичені слова: *коракина* (XI/XVI СлРЯ VII 305) “вид риби, що водиться в р. Ніл” (*тѣ коракѣвъ*).

2.1.2. У пам'ятках середньої та нової української мови назв тварин з формантом -ина фіксується значно більше. Панівна більшість десубстантивів об'єднана в невеликі групи дериватів з різними типами модифікаційних значень. Деривати, що позначають сукупність тварин, в українській мові фіксуються вкрай рідко: *товарина* (1701 МатТимч II 393) зб. “скотина”; *пташина* (1727-1753 256) зб. „птахи”; *пташина* (О II 160, Корз 194, СУМ VIII 380), [1, 108] “птаство”; *звірина* (СУМ III 484) зб. “дикі хижі тварини; звірі”; *звірина* (О I 324) “звірі; тварини”; *свинина* (О II 207) зб. „свини”; *гадина* “вужі” [1, 108 та ін.]. У “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” нарахується лише 4 назви тварин зі збірним значенням [7, 10]. Іменник *скотина* уже в XI-XIII ст. мав збірне значення “скот” (див. Ср III 385), у сучасній українській мові слово *скот* вживається зі значенням сукупності, *скотина* – як із сингулятивним, так і зі збірним значенням (див. СУМ IX 307), [1, 108] та ін., щоправда, зі збірним значенням це слово має розмовний характер.

Зрідка трапляються деривати з модифікаційним словотвірним значенням жіночої статі: *волкіна* (XVII Сл XVI-п. XVII IV 201) “вовчиця”; *сернина* (Ж 862); *зузулина* (Гр II 188) “зозуля”, певно, тут ідеться про пташку жіночої статі; *голубина* (Кирич I 347), пор.: *голуб з голубиною* [1, 107]; *гадина* [3, 20] “самка змія” поряд зі значенням “змія” без указівки на статі. В іменнику *осличина* суфікс -ина, очевидно, підсилює значення жіночої статі: *црь тво(и) ... седи(т) на ослати ос(ь)личинѣ* (1556-1561 ПЄ 401 зв.) (*ослиця*). Дослідники стверджують, що цей формант непродуктивний для творення найменувань самок тварин [15, 18].

В українській мові закріпився давній дериват *гадина* переважно з пейоративною семантикою, наприклад: *гадини шкодливие* (XV Пов 30), *в(ь)мѣсто рыбы гадиною ли подасть емоу* (1556-1561 ПЄ 267), *гадина* (сер. XVI УкрЛекс 58) “змія”, *Узривши погани висячую гадину в руки его* (1560-і КА 22); *заклинаю ... гадинѣ* (1596 ЗизЛекс 63), *прилѣзла къ ёму чорна гадина* (1820 УкрП 81), *гадина* (Кв-Осн I 248) “земноводна тварина або плазун”, *гадина* (Гр I 263) “гад, плазун, змія; лайливе слово”, *гадина* (СУМ II 10) розм. “плазун”, *гадина* (О I 156) “гадюка” та ін. Це слово набуває й узагальненого значення “огидна, бридка тварина”, виступає в переносному значенні, наприклад: *гадини ... выганяе(т)* (к. XVI Трав 52), *Гадина рогатаа* (1627 БерЛекс 215), *гадини наши ... выкоренить* (1640 Тіт 359), *гадина* (Б-Н 92) “отруйна, бридка тварина”, пор. прізвище *Гадина* [2, 47]. Негативна оцінка проглядає й у ряді інших

утворень: *конина* (Б-Н 191,) “поганий кінь”, пор. *конина* (БукГов IV 75) “шкапа”, *конина* (СУМ IV 266) розм. “кінь”; *шкапина* (УмСп 355) “погана шкапа”; *коровина* (Гр II 285) “корова, погана коро́ва”, пор. *коровина* (СУМ IV 295) розм. “невелика або погана коро́ва”; *кобильчина* (СУМ IV 201) розм. “погана худа кобила”; *копячина* (277) розм. “малий худий кінь”, *корівчина* (292) “невелика або поганенька коро́ва” (*корівка*); *псина* (VIII 373) розм. “пес”. Наш матеріал загалом підтверджує думку про розмовний характер таких слів [6, 213]. Позитивну чи негативну оцінку вбачають в іменнику *рибчина* [9, 24]. Пор. переносне з підсилювальним -ина: *Се ж ти вбралась у наше, старая шкапино!* (1747 Інт 166).

Розгляданий формант міг підсилювати наявне в мотивувальному слові гіпокористично-демініутивне значення, що виражалось за допомогою суфікса -к(а), пізніше це значення перебрав на себе суфікс -ина, пор.: *Да и казав взять у мене кобилчину сиву* (1737 Інт 140) від *кобил-к(а)*; *Коло млина конячина – явор похилився* (1827 УкрП 190), можливо, *копяч-(к)а + -ина > коняччина > конячина*; *Коровенка = корівчина* (УмСп 370), *коровчина* (Б-Н 192) (*коровка*), *корівчина* [1, 107]; *пташина* (Б-Н 305, СУМ VIII 380) пестл. “невеликий птах; птах взагалі”; *рибчина* (Б-Н 311) пестл. до *рибка*; *статчина* (340) “скотинка, корівка, волик, бичок, теличка тощо” (*статок* „майно, скот, товар”); *Лиш конині дав їсти, лиш перехрестився, аби похарчувати* (М. Черемшина); *кобильчина* (СУМ IV 201) “зменш.-пестл. до кобила”; *а та рибка – судачина* [1, 107]; *мурашина* [Там само]. У прозі Ю. Федьковича утворення на -ина типу *коровина* мають найменший вияв здрібності, пестливості [4, 232-233]. Пор. поетичне: *голубина* (СУМ II 118) рідко “голуб”. Демінутивного походження, очевидно, й іменник *утина* (Ж 1020, Гр IV 362) “качка”, пор. *утиця* “те саме”, пов'язане з давньоруськоукраїнським *ути* (прасл. *utъ*) [див. 14, 188, 192]. Зрідка трапляються деривати з семантикою недорослості: *курчина* (Корз 150), [1, 107] “молода курка, курочка” від *курка*.

В українській мові збережено дериват *скотина*, у якому проглядалося сингулятивне значення вже в XI-XIII ст. Пізніше він, однак, вживається як з сингулятивним значенням, так і з семантикою “тварина, жива істота”, пор.: *скотина* (ССУМ II 350) “худобина”, *оусю свою стижоу со многими звѣрѣты. й с скотинами ка(к) в оны(х) сторона(х) есть обычай* (XV Пов 23), *о вложилъ его на свою скотиною* (1556-1561 ПЄ 264 зв.), *И горшаа есть речъ оуподобитиса скотинамъ, нѣжли скотиною оуродитиса* (1619 СУ 178), *ратовати въ хоробахъ всякую скотину* (1788 Кн 59), *чтобъ мы ... головѣ своихъ какъ нѣмая скотина не потеряли* (1770 СИ 341), *Окульбачышь мовѣ скотыну* (1820 УкрП 278), *скотина* [1, 105] “сингулятив до *скот*”. Зі схожими значеннями вживається давній іменник *животина*, наприклад: *многіс дѣяболската розмаите нсмоци отегна(л) и ѡ(т) животини(н) и ѡ(т) клоуса(т)* (XV Пов 4), *оу тоую црквъ ... сараценове кидаютъ стервы. а (оу)мерлоую животиноу* (66), *жѣвотіна* (ССУМ I 361) “худоба, скот; худобина, животина”, *не могла животина ходити на поле* (к. 30-х XVII ЛОстр 134), *животини* (Яв 223) “істота”, *оставиле(м) корову молодую трстяку, козлятокъ двое* (1714 ПЛ 19), *животина* (Яв 223) “істота”, *животина* (СПГ 33) “тварина”, *животина* (СУМ II 527) розм. „свійська або дика тварина”. Подібна семантика проглядається й у дериватах, які не траплялися в пам'ятках давньоруськоукраїнської мови, пор.: *въ рокъ по осмачки овса отъ рабочей товарини давали* (1701 МатТимч II 393) „скотина”, *давати каждой товаринѣ малой* (1788 Кн 70), *товарина* (Б-Н 354) “велика домашня скотина”; *бидлина* (1683 Тимч 160) “скотина, товарина”, *І не знаеть како(в) звѣ(р) птыца и бы(д)лина* (к. XVII-п. XVIII КЗ 189), *бидлина* (Ж 26) “товарина”, *бидлина* (Гр I 55) “скотина, одна скотина”, *бидлина* (О I 51) “худобина”, *бидлина* (СловГуц 180) “тварина”; *худобина* (Гр IV 418) “скотина, одна скотина”. У західнополіському говорі як сингулятив виступає також іменник *гадина* [1, 105].

Окремі деривати мають лише сингулятивну семантику: *комашина* (Гр II 275, СУМ IV 241) „одна комаха”; *тхорина* (Гр IV 299) „один тхір”. Деякі деривати з сингулятивною чи несингулятивною семантикою розрізняються за допомогою наголосу; *тварина* „одна жива істота”, *тваринѣ* „зб. тварини” (див. Гр IV 250, СУМ X 45).

Іменник *звѣрина* в давній руськоукраїнській мові мав значення „м'ясо диких тварин” (див. СДЯ III 364), давня семантика закріпилася за цим дериватом і в старій та новій українській мові. Однак згаданий іменник все частіше вживається зі значенням „упольований дикий звір”, „дика тварина”, „дика, хижка тварина”: *Та била там и ботвіна И вшелякая зверина* (1619 Інт 47), *звѣрина* (1621 МатТимч I 309) “дичина”, *Козаки ... ради добичи звѣрини бывало ходять* (1770 СИ 325), *звірина* (Гр II 132) “звір”, *звірина* (СУМ III 484) “дика, хижка тварина”. На основі давньоруськоукраїнської сполуки *лютыи звѣрь* в українських говірках у словах *звірина*, *звір* сформувалося значення “вовк” (Гр I 132), пор. *люта звірина* “вовк” [8, 380]. Отже, суфікс -ина тут не є надлишковим, він посилює семантику „недомашності”, „дикості”, закладену в твірному слові. Пор. також аугментатив *копячина* (УмСп 413) „збільшене до кінь”.

За нашими даними, лише іменник *космина* (Гр II 290-291) має мутаційне словотвірне значення, так називали вола з неправильно спрямованими рогами: один має нахил уперед, інший – назад (*косма* “довге розтріпане волосся”, див. ЕСУМ III 50).

У деяких дериватах суфікс -ина виступає структурно зайвим елементом: *лящина* (УмСп 400, СУССГ 117) “лящ як вид риби”; *линина* (УмСп 406) „м'ясо лина”, „лин”; *кертина* (СУМ IV 443) діал. “кріт”, пор. *кротина* [1, 110] “те саме”; *падлина* (СУМ VI 13) діал. “падаль”; *конина* [1, 110] “кінь”.

3.1. В обстежених пам'ятках давньоруськоукраїнської мови зафіксовано лише один відприкметниковий дериват на позначення тварини: *лонщина* (XII/XV СлРЯ VIII 282) “дворічна тварина, тварина минулорічного приплоду” від *лонський* “торішній, дворічний”, пор. укр. діал. *лони* “торік” (Ж 412) [див. також 16, 103]. Цей іменник в українській мові виступає з іншим суфіксом – *лонцакъ, лонца* [14, 176].

3.2. В українській мові закріпилася незасвідчена пам'ятками XI-XIII ст. праслов'янська нава *живина*, наприклад: *живина* (сер. XVI УкрЛекс 99) “жива істота”; *живина* (Гр I 481) “тварина, животина”, *живина* (О I 251) “жива істота; животинка”. Фіксується ще декілька найменувань тварин за характерними зовнішніми чи внутрішніми ознаками: *здохла* (сер. XVII СУМ XVI-п.п. XVII XI 201) “труп здохлої тварини; падаль”, пор. *здохла* (О I 306), діал. закарп. *здохлина* [12, 173], *дохліна* (Гр I 435) “те саме”; *німіна* (БукГов VI 61, Бандр 6, СУМ V 424) “тварина”; *базрина* (СловГуц 124) “чорна корова”; *твердина* [1, 296] “корова з твердими дійками”, *худина* (Гр IV 418) “худа, виснажена тварина”. Пор. також утворення від складного прикметника *четвероногий*: *А се церковный суди: ... кого застануть съ четвероножиною* (XII/XIV УВ 23) “чотиринога тварина” [див. також 10, 68].

Суфікс -(’а)тин(а) утворено внаслідок подвійної мотивації іменників типу *поросятина* (*поросья*, *поросята*), “від основ прикметників утворює тільки назви неосіб”, мотивувальними виступають “непохідні ад’єктиви, які виражають внутрішні якості предметів” [4, 71], а мотивованими досить часто “іменники із значенням загальної збірності, часто негативної” [9, 30], наприклад: *мерзлятина* (СУМ IV 677) розм. “мерзлі продукти”; *ималятина* (Чаб IV 241) “смалятина”; *кислятина* (Бевка 72) “вичавка, жмиха із фруктів для варіння самогону”; *гнилятина, тухлятина* [4, 71] тощо. Дослідники суфіксального словотворення окремих говірок відзначають вузьку спеціалізацію суфікса -*атина* (-*ятина*) – творення іменників зі значенням “м’ясо тварин”, див., наприклад, [5, 11]. Ряд іменників на -*атина* називає мертвих тварин: *мерлятина* (УмСп 434) (про тварин); *здохлятина* (Б-Н 153), пор. *здохла* (БукГов III 61, СУМ III 548), *дохлятина* (СУМ II 397) “здохла тварина”; *здохла* (БукГов III 61, СУМ III 548), *дохлятина* (СУМ II 397) “здохла тварина”; *дохлятина, дихлятина* [1, 288]. Використання згаданого суфікса тут зумовлене, певне, тим, що ці тварини розглядаються носіями мови вже не як тварини, а як м’ясиво мертвої тварини.

За допомогою суфікса -*ина* від прикметників також утворено ряд іменників зі значенням сукупності: *дробина* (1678 Тимч 826) “дрібна худоба; птаство”, пор. *дробина* (Б-Н 124) “домашня птиця”, *дробина* (Гр I 446) “домашня птиця; дрібні плазуни, черв’яки”, *дробина* (О I 235) “вівчий товар”, *дробина* (СУМ II 419) діал. “свійська птиця”; *стаднина* (1688 МатТимч II 358) “худоба, скотина”, пор. *стаднина* (Гр IV 195) “табун коней всякого віку”; *дичина* (XVIII Тимч 721) “дикі звірі”, пор. *дичину послалемъ* (1723 ЯМ 28), *Кроткая и смиренная дичина с п’яси умирая едина* (60-70-і XVIII Байки 147), *дичина* (СУМ II 292) “дикі птахи і звірі, на яких полюють і м’ясо яких використовують як їжу”; *живина* (ДолГов 56) “звірі, птахи”, *живина* (БукГов II 53, Бандр 6) “все живе”, *живина* [1, 297] “усі звірі в лісі”; *німіна* (О I 492) “худоба”; *лісовина* [1, 297] “лісові звірі”. Сюди можна віднести й *худина* (Гр IV 418) “худоба”, де суфікс -*ина* виступає на місці звичного -*оба*: *худоба* від *худий* “поганий; малий; неміцний; непоказний; убогий, мізерний” – алегоричне, описове позначення майна, щоб увести в оману нечисту силу (Ф IV 282). Пор. утворення з суфіксом -*авина*: *дичавина* (СУМ II 292) “дикі птахи і звірі, яких полюють”.

Отже, суфікс -*ина* у відіменниковому словотворенні майже не використовується для нових найменувань тварин. Це пояснюється відносно замкненою денотативною базою: коло домашніх тварин практично незмінне, як і стабільне коло диких тварин, з якими зустрічалася наша людність у старі й нові часи на різних теренах; потреби давати ймення новим, невідомим раніше тваринам звичайно не виникає. Лише від прикметників цей суфікс брав участь у творенні кількох найменувань (паралельних до офіційних чи стилістично нейтральних назв) за характерною внутрішньою чи зовнішньою ознакою тварини. Натомість розвинулася давня уточнювальна (увиразнювальна) функція суфікса -*ина*: приєднуючись до іменників, які мали сему сукупності, однинності, демінутивності, пейоративності тощо, він увиразнював ці значення, що пов’язувалося в уявленні мовців з їх репрезентацією в похідному слові. Звідси – широкий діапазон значень, які надає розгляданий формант похідним словам, звідси – й примхливе поєднання під однією звуковою оболонкою часом таких неспіввідносних результатів модифікацій.

Перелік умовних скорочень використаних джерел:

Байки	Байки в українській літературі XVII-XVIII ст. / Розвідка, підгот. текст. та приміт. В.І.Крекотня. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 199 с.
Бандр	Бандрівський Д.Г. Матеріали до діалектного словника Бориславського і суміжних районів Львівської області // Дослідження і матеріали з української мови. Т. IV. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С.3-14.
Бевка	Бевка О. Словник-пам’ятник. Діалектний словник села Поляни Мараморощського комітату. – Ніредьгаза, 2004. – 180 с.
БерЛекс	Лексикон словеноросійський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В.В.Німчука: Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – XL, 272 с.
Б-Н	Біленький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.
БукГов	Матеріали до словника буковинських говірок. Вип. 1-6 / Ред. кол. К.Ф.Герман, К.М.Лук’янок, В.А.Прокопенко. – Чернівці: Чернівецький державний університет, 1971 – 1979.

Гр	Словарь української мови / Збір. ред. журн. “Киев, старина”. Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1-4.
ДолГов	Верхратський І. Про говор долівський // ЗНТ ім. Шевченка. Т. XXXV і XXXVI. Кн. III і IV. – Львів, 1900. – 128 с.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови / За ред. Л.С.Мельничука. В 7 т. – К.: Наук. думка, 1982-2003. – Т. 1-4.
СУ	The Jevanhelije ucytelnoje of Meletij Smotryc’kyj. Text. Volume II / With an Introduction by David A. Frick. – Harvard: Ukrainian Research Institute of Harvard University, 1987. – 552 s.
Ж	Желехівський С., Недільський С. Малорусько-німецький словник. – Львів, 1886. – Т. 1-2. – 1117 с.
ЛизЛекс	“Лексис Лаврентія Зизанія” // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніми славеноросская / Підгот. текстів пам’яток і вступ. ст. В.В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 23-89.
Інт	Українські інтермеді XVII-XVIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 239 с.
Іо	Іоанна, митрополити руськаго ... написавшаго правила церковнаго отъ святыхъ книгъ въ кратцѣ Якову Черноризцю, 1080-1089 рр. (список XIV) // Памятники древнерусского канонического права. – Спб., 1880. – Ч. 1. – (РИБ, Т. 6). – С. 1-20.
КА	Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол. Т. II. – Варшава, 1930. – 192 с.
Кв-Осн.	Словник мови творів Г.Квітки-Основ’яненка: У трьох томах. – Харків: ХДУ, 1978 – 1979. – Т.1-3.
КЗ	Зиновій К. Вірші. Приповіді посполиті / Підгот. текст. І.П. Чепіги; Вступ. стаття В.П.Колосової, І.П. Чепіги; Істор.-літ. комент. В.П.Колосової. – К.: Наук. думка, 1971. – 391 с.
Кирич	Українсько-російський словник: У 6-и т. / За заг. ред. І.Кириченка. – К.: Наук. думка, 1953 – 1963.
Кн	Книжниця для господарства. – Почаїв, 1788. – 111 с.
Корз	Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика: Збірник наукових праць. – К.: Наук. думка, 1987. – С.62-267.
ЛЮстр	Острозький літопис // Бевза О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1970. – С. 125-140.
МатТимч	Є.Тимченко. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст.: У 2-х книгах / Упор. В.В.Німчук, Г.І.Лиса. – Київ – Нью-Йорк, 2003.
МП	“Поученьє В.Мономаха” // Лаврентієвская летопись. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – С. 240-251. – (Полн. собр. рус. летописей; Т.1, вып. 1).
О	Онишкевич М.Г. Словник бойківських говірок. – К.: Наук. думка, 1984. – Ч. 1-2.
ПЄ	Пересопницьке євангеліє 1556-1561 рр. Рукопис ЦНБ АН України, №15512.
ПЛ	Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1987. – 173 с.
Пов	Перетц В.Н. Повесть о трех королях-волхвах в за-падно-русском списке XV в. – Спб., 1903. – С. 1-106.
ПР	Правда русская / Тексты подгот. к печати В.П.Любимов, Н.Ф. Лавров, М.Н.Тихомиров и др.; Под ред. Б.Д.Грекова. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – Т.1 – 505 с.
СДЯ	Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.) / Гл. ред. Р.И.Аванесов. – М.: Русский язык, 1988 – 1991. – Т. 1-4.
СН	Собрание историческое // Летопись Самовилда по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. – К., 1873. – С. 320-378.
СловГуц	Єдлінська У.Я., Закревська Я.В., Керста Р.Й. Словник гуцульських говірок // Гуцульщина. Лінгвістичні етюди. – К.: Наук. думка, 1991. – С.90-280.
Сл XVI-п.п. XVII	Словник української мови XVI - п. пол. XVII ст. – Львів, 1994-2005. – Вип.1-12.
СлРЯ	Словарь русского языка XI - XVII вв. – М.: Наука, 1975 -1992. – Вып. 1-18.
СПП	Вашенко В.С. Словник полтавських говірок. – Харків: Вид-во Харків. університету, 1960. – 107 с.
Ср	Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893 – 1912. – Т. 1-3.
ССУМ	Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1977-1978.
СУМ	Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. 1-11.
СУССГ	Глуховцева К., Лєснова В., Ніколаєнко І., Терновська Т., Ужченко В. Словник українських східнословобанських говірок. – Луганськ: Луганськ. держ. пед. ун-т ім. Т.Г.Шевченка, 2002. – 234 с.
Тимч	Історичний словник українського язика / За ред. Є.Тимченка. – Харків – Київ: ДВУ, 1930-1932. – Т.1. – XXIV, 937 с.
Тіт	Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVII-XVIII ст. Всебірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – 332 с.
Трав	Німчук В.В. Мова українського травника XVI ст. // Мовознавство. – 1976. – №5. – С.51-55.
УкрЛекс	Дже Л. Украинская лексика сер. XVI века: Няг. поучения: (Словарь и анализ). – Дебрецен, 1985. – 525 с.
УВ	Устав князя Володимира Святославича // Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. Изд. подгот. Я.Н.Шилов. – М.: Наука, 1976. – С. 22-24.
УкрП	Українські пісні, видані М.Максимовичем. Фотокоп. з вид. 1827 р. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 222 с.
УмСп	Уманець М. и Спилка А. Русско-украинский словарь. – Берлін, 1924. – 1149 с.
ХА	Книги времени и образныя Георгия мниха // Истрин В.И. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Т.1. Текст. – Пг., 1920. – 612 с.
Чаб	Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: У 4 т. – Запоріжжя, 1992.
ЭССЯ	Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / Под ред. О.Н.Трубачева. – М.: Наука, 1974-2001. – Вып. 1-28.
Яв	Яворницький Д. Словник української мови. Т. 1. А – К. – Катеринослав: Слово, 1920. – 412 с.
ЯМ	Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1734 гг.) / Под ред. А.Лазаревского. – К., 1983-1987. – Ч.1-III. – 418 с.

1. Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору. – Луцьк: Вежа, 2004. – 764 с.
2. Горпинич В.О., Корнієнко І.А. Прізвища Дніпровського Припоріжжя (словник). – Дніпропетровськ: Пороги, 2003. – 272 с.
3. Грицак М.А. Евфемізи в українських говорах Закарпаття // Тези доповідей до XX наукової конференції. Серія мовознавча. – Ужгород, 1966. – С. 17-24.
4. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай. – 208 с.
5. Дика Л.В. Суфіксальний словотвір іменника в говірках полісько-середньонаддніпрянського порубіжжя. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003. – 19 с.
6. Коваленко В. Словотвір субстантивних аугментативів // Актуальні проблеми українського словотвору. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С.209-217.
7. Ковальчук М.С. Словотвірні засоби категорії збірності іменникових утворень української мови // Питання історичного і сучасного словотвору слов’янських мов. Матеріали міжвузівської наукової конференції (16-17 грудня 2004 р.) – Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. – С.9-10.
8. Корнєєв А.П. История промысла диких зверей на Украине. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1953. – 37 с.
9. Кравченко М.В. Словотвірний аналіз дериватів із суфіксом -ин(а) і його похідними формантами // Українська мова і література. – 1987. – №9. – С.24-31.

10. Максимов В.И. Суффиксальное словообразование имен существительных в русском языке. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. – 224 с.
11. Мартынов В.В. Праславянская и балто-славянская деривация имен. – Минск: Наука и техника, 1973. – 59 с.
12. Мейе А. Общеславянский язык. – М.: Изд-во вост. л-ры, 1951. – 491 с.
13. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 416 с.
14. Селищев А.М. Старославянский язык. Часть вторая. Тексты. Словарь. Очерки морфологии. – М.: Госучпедгиз, 1952. – 206 с.
15. Семенюк С.П. Формування словотвірної системи іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові: Дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2000. – 273 с.
16. Черных П.Я. Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период. – М.: Изд-во МГУ, 1956. – 244 с.
17. Brugmann K. Grundriss der vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprache. B. II, t. 2. – Strassburg, 1906. – S. 463-846.
18. Slawski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański. – Wrocław. Warszawa. Kraków. Gdańsk. Tom 1. – 1974. – S. 58-141.
19. Vondrák W. Vergleichende slavische Grammatik. Bd.1. Lautlehre und Stammbildungslehre. – Göttingen, 1924. – XVIII. – 724 s.

Based on the material of written memorandums and dialects of the Ukrainian language, from old times to modernity, word building with suffix -ina of different types of animals was researched.

Key words: suffix, derivative semantic, names of animals, word building modification, mutant forming, singularities, pejoratives, hypocoristic and diminutive word building.

УДК 81'373.611

ББК 81.2 УК

Володимир Олексенко

СЛОВОТВІРНА КАТЕГОРІЯ ОДИНИЧНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті подано характеристику суфікса -ин- як найбільш виразного словотворчого форманта зі значенням одиничності. Ключові слова: словотвірне значення, сингулятив, словотвірна категорія, дериватологія, словотвірний тип.

Словотвірна категорія одиничності реалізує таке квантитативне значення супровідного предиката базового словосполучення, яке адекватне значенню числівника *один*, що модифікує аргумент, виражений іменником із конкретно-предметним значенням [6, 148; 8, 27 – 28; 2, 102].

Мотивувальними для таких утворень виступають головно іменники зі збірним або речовинним значенням, а також назви парних предметів [14, 94] чи предметів, які існують парами чи групами, або можуть бути репрезентовані і як одиничні [11, 162]. Потреба в називанні таких предметів чи осіб виникла давно, семантику одиничності на різних етапах розвитку української мови виражала низка формантів.

Основним виразником словотвірного значення одиничності в сучасній українській мові є суфікс -ин-, який є результатом злиття в одному індоєвропейських формантів -einā та -inā [4, 54], розмежувати які на праслов'янському ґрунті неможливо [18, 123]. Дослідники відзначають високу продуктивність цього форманта в праслов'янській мові, велику територіальну поширеність, здатність сполучатися з широким колом іменних [19, 544], рідше дієслівних [18, 120] основ, а також творити похідні з різними типами словотвірних значень: абстрактні, генетично пов'язані з ними збірні чи конкретні іменники та деривати, що належать до сфери конотативного словотворення [3, 115].

Специфіка сингулятивів на -ин-(а) полягає в тому, що вони називають предмет або особу не взагалі, а як такий предмет або особу, які виділені з-поміж подібних їм предметів чи осіб [1, 67; 9, 102]. Напр.: В темряві никне ріка, Чуть, лиш, як плеще, як стогне над нею *Очеретина* суха та гнучка (Дніпрова Чайка); Із *піщин* зростають гори, із краплин – могутнє море (Н. Забіла); Зробив [Білогруд] крок убік, нагнувся і вирвав з землі поруділої нескошену *стеблину* пшениці (Ю. Бедзик).

У статті Г.Я. Гольдрота, спеціально присвяченій дослідженню суфікса -ин- і його похідних, поряд із сингулятивами виділено лексеми, в яких значення одиничності не є основним [7, 173]. Дехто з дослідників вбачає в суфіксі -ин- можливі засоби виразності [13, 42; 15, 185].

Умови появи в суфікса -ин- значення одиничності до цього часу остаточно не з'ясовані. Так, Р. Гжегорчикова вказує два шляхи його розвитку. Перший шлях вона пов'язує з історією суфікса -in [16, 170], на що звертали увагу свого часу З. Клеменевич, Т. Лер-Сплавінський, С. Урбанчик та ін. [17]. Р. Гжегорчикова наголошує на семантичній невідповідності між похідними із сингулятивними суфіксами -in та -in-(а). Другий суфікс вживається на позначення назв предметів (переважно рослин), що не пояснює форму жіночого роду. Якби суфікс -inа походив від суфікса -in, він виступав би передусім у словах на позначення осіб жіночої статі. Тоді можна було б з упевненістю визнати, що відправним пунктом у розвитку цього суфікса є форма, яка фактично репрезентує експресивне утворення [16, 171].

Суфікс одиничності -ин- сполучається тільки зі збірними та речовинними іменниками: *намистина*, *травина*. Він модифікує семантику твірних слів за ознакою протиставлення цілого і його частини. Значення одиничності, репрезентоване суфіксом -ин-, однобічно відображає його семантику.

Оскільки збірними вважаємо ті іменники, які позначають сукупність предметів, яка складається з однорідних одиниць, що підлягають лічбі, то розрізнявальною ознакою таких іменників є можливість утворення від них похідних із суфіксом -ин-, що називають ті одиниці, з яких складається сукупність,

позначена цими іменниками: *вуглина*, *дробина*, *крижина*. Тільки в цьому випадку суфікс -ин- має власне одиничне (сингулятивне) значення.

Речовинними вважають ті іменники, які позначають більш-менш монолітну масу, що може розпадатися на окремі шматки неоднорідного характеру, але необов'язково складається зі шматків, напр.: *залізо*, *золото*, *рядно*, *сир*, *шпагат*. Важливою відмінністю таких іменників є можливість утворення від них похідних із суфіксом -ин-, які називають будь-яку невизначену частину речовини, позначену цими іменниками: *ряднина*, *шпагатина*. Суфікс -ин- у таких утвореннях має вже не власне одиничне, а «часткове» значення. Оскільки в обох випадках цей суфікс служить для називання виділеного із загальної сукупності або маси (незалежно від того, чи вважається виділене означеною одиницею чи неозначеною частиною), його загальне словотвірне значення можна було б визначити як видільне.

Суфікс -ин- зі значенням одиничності сполучається з іменниками, які за своїми семантико-граматичними особливостями поділяються на чотири типи:

1. Іменники, для яких значення збірності є постійною семантико-граматичною властивістю (назвемо їх власне-збірними): *град* – *градина*, *намисто* – *намистина*, *очерет* – *очеретина*, *хмиз* – *хмизина*.

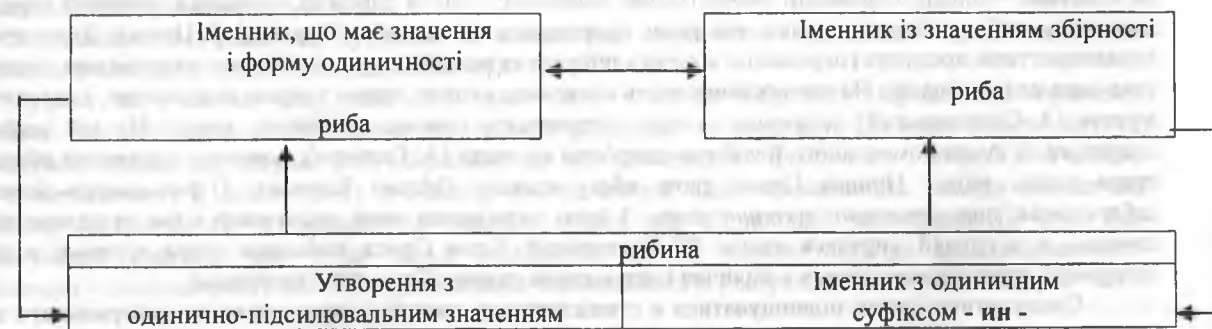
2. Іменники, що вживаються для позначення як сукупності цілої низки однорідних предметів (наприклад, виду рослин, породи тварин, різновиду матеріалів), так і одного з цих предметів (назвемо їх іменниками зі збірним значенням): *горох* – *горошина*, *капуста* – *капустина*, *квасоля* – *квасолина*, *кукурудза* – *кукурудзина*, *пісок* – *піщина*.

3. Іменники на позначення предметів, які постають здебільшого групами або парами, але можуть бути представлені і як одиничні, напр.: *бадиля* – *бадилина*, *брови* – *бровина*, *дрова* – *дровина*, *лозиння* – *лозина*, *штахетник* – *штахетина*.

4. Іменники – назви предметів, які складаються з однорідних одиниць: *двері* – *дверина*, *штани* – *штанина*.

Якщо іменники другої і третьої групи на -ин-(а) розглядати у співвіднесенні зі спільнокореневими іменниками, які мають не тільки форму однини, але й позначають одиничний предмет (*морква*, *риба*, *цегла*), то необхідно визнати, що в цих похідних відбувається своєрідна контамінація одиничного значення суфікса з його підсилювально-експресивним значенням. Тому їх можна назвати одинично-підсилювальними. Одиничними вони є за своєю природою, бо утворюються від співвідносних назв сукупності (множинності) тих самих предметів. Саме те, що подібні іменникові утворення із суфіксом -ин- за своїми функціями в мові, а не тільки за походженням, є сингулятивами, підтверджується і можливістю приєднання до них власне підсилювального суфікса -ин-.

Цей зв'язок відбиває схема:

Звичайно, не можна не враховувати і можливості утворення експресивних форм із суфіксом -ин- безпосередньо від іменників, що мають форму і значення однини на зразок *риба*, *цегла*. І все-таки похідні *рибина*, *цеглина* не будуть суто експресивними формами, тому що поряд з ними стоять і постійно асоціюються з ними, створюючи своєрідне тло, ті самі твірні іменники *риба*, *цегла*, але зі значенням збірності.

Відповідно ці похідні постають як підсилювально-одиничні і практично нічим не відрізняються від одинично-підсилювальних форм.

Ще в мові періоду Київської Русі вживалася група похідних іменників із підсилювальним суфіксом -ин-, які внаслідок зникнення їхніх твірних слів або інших причин стали назвами одиничних предметів, безпосередньо співвідносними з назвами, що позначають сукупність або множинність тих самих предметів. За аналогією до них з'явилися тоді й перші утворення із суфіксом -ин-, що мають одиничне значення. У сучасній українській мові, наприклад, на відміну від російської й білоруської, наголос у цих похідних іменниках завжди на суфіксі -ин-: *бадилина*, *горошина*, *капустина*, *морквина*, *цеглина* [5, 42; 10, 20]. Це є переконливим свідченням того, що формування словотвірного типу з одиничним суфіксом -ин- у різних мовах (російській, українській, білоруській) відбувалося по-різному.

Після появи в мові суфікса *-ин-* з одиничним значенням семантичні відношення між твірними і похідними основами цього типу змінилися. Деякі іменникові утворення з суфіксом *-ин-* на тлі відповідних родових назв сприймалися як такі, що мали чітко виражений одиничний відтінок, пор.: *лозина* – «одна стеблина лози», напр.: *Замфір ходить поміж кущами, де тичку очеретяну поправить, де лист зайвий оскубе, де лозину підв'яже* (М. Кошобинський).

Більш помітні зрушення в семантиці суфікса *-ин-* відбулися тоді, коли він почав поєднуватися з речовинними іменниками, пор.: *дернина* – «поверхневий шар ґрунту, вкритий травою і трав'янистими рослинами, густо прониза – ний їх коренями»; *льодина* – «шматок льоду, крижина», напр.: *Минули передмістя. Показалися запорізькі січеві курені, вкриті дерниною або повстю* (О. Довженко); Кришталево мінилося *льодини* проти місяця (З. Тулуб). Суфікс *-ин-* у таких утвореннях одержав «часткове» значення, що зумовило виникнення нового семантичного підтипу в межах того ж словотвірного типу. Загалом про суфікс *-ин-* можна говорити як про формант із загальним видільним значенням.

У сучасній українській мові виразно простежуємо тенденцію до зростання продуктивності суфікса *-ин-*, пор.: *бур'янина, виноградина, градина, ікринка, капустана, картоплина, лозина, макаронина, маслина, помідорина, пушина, сльозина, шпротина, штанина*. Проте в мовознавчій літературі відома цілком протилежна думка, згідно з якою виражену суфіксом *-ин-* категорію одиничності вважають непродуктивною [7, 206].

Особливою продуктивністю відзначаються іменники з видільним суфіксом *-ин-*, як і власне експресивні форми на *-ин-(а)*, які помітно вживані в розмовному мовленні. Це стосується передусім одинично-підсилювальних форм, яким притаманна більша виразність. Особливо відчутна вона на тлі семантичних дублетів, що й надає їм зниженого стилістичного забарвлення, пор.: *береза* – *березина, дерево* – *деревина, жердь* – *жердина, ніздря* – *ніздрина, помідор* – *помідорина, цегла* – *цеглина*.

Сингулятиви, утворені від власне збірних іменників та від іменників, що позначають предмети, які лише частково складаються з однорідних величин, мають свої функціонально-стилістичні особливості. Ці сингулятиви – єдині назви відповідних реалій, що не мають ні семантичних, ні стилістичних, ні лексичних дублетів. Вони позначають порівняно зі збірними іменниками контрастні поняття. Здавалось би, вони повинні послідовно поповнювати стилістично нейтральну лексику сучасної української літературної мови. Однак їхній тісний семантичний зв'язок із твірними словами, які називають ті самі предмети, але в сукупності, і служать постійним асоціативним тлом вторинних утворень, а також успадкований видільним суфіксом *-ин-* від підсилювального експресивний потенціал – усе це накладає свій відбиток на стилістичне забарвлення сингулятивів цього виду. Вони утворюються і вживаються переважно в розмовному мовленні. Нерідко, залежно від контексту або семантики твірного слова, похідні із суфіксом *-ин-* набувають додаткових семантико-стилістичних відтінків: 1) підкреслення позитивної характеристики, пор.: *козачина, молодчина, хлопчина*, напр.: – А він же з себе і красень! Що за *козачина* – лицар, справжній лицар (Панас Мирний); – Ну й даремно, – озвався шустрий чорнявий *хлопчина*. – Я після десятирічки два роки попрацював на шахті в Горлівці (І. Цюпа); 2) негативної характеристики предмета (переважно в назвах побутових реалій), пор.: *одежина* – «поганенька, зношена, така-сяка одежа», напр.: На плечах йому якась *одежина* суконна, чорна з сірою підшивкою, і невеличкий вузлик (А. Свидницький); *кофтина* – «про поганеньку, поношену кофту», напр.: На ній *кофтина* старенька.. з сукна домотканого й чоботи-шкарбуни на ногах (А. Головка); *хатина* – «невелика вбога або стара хата», напр.: Продав Павло свою вбогу *хатину* (Марко Вовчок); 3) фольклорно-пісенного забарвлення, пор.: *сльозина, хустина* напр.: З його засмучених очей викотилася одна за одною кілька *сльозин*, а з грудей вирвався стогін (С. Скляренко); Коли Оріся побачила свою *хустину* в руках суперниці, гаряча кров ударила в обличчя і затуманила голову (Григорій Тютюнник).

Сингулятиви здатні підвищуватися в стилістичному «ранзі» і переходити до нейтрального шару лексики. Цьому сприяють три обставини: називання ними особливих реалій; широке і достатньо тривале використання останніх у побуті, досить часте використання їх у практиці людської діяльності безвідносно до будь-якої сукупності; відсутність у цих похідних лексичних синонімів: *виноградина, горошина, градина, дробина*.

Основна функція суфікса *-ин-* – виражати одиничність. Крім цього, як уже зазначалося, він може утворювати іменники – назви безвідносно малих предметів із відтінком пестливості, пор.: *крихта* – *крихтина*. В іменниках *кімнатина, лавчина* суфікс *-ин-* передає синкретичне, одинично-здрібніле, значення з відтінком пестливості. Характерно, що в подібних словах однаковою мірою може виявлятися як відтінок пестливості, так і фамільярності. Пор. у контексті: Аби мав *корівчину*, то на цій полові давала б вона не молоко, а саму сметану (М. Стельмах); Розстелив Решетняк на ній свою *шинельчину* обстрьопану (О. Гончар). У «Словнику української мови» (Т. IV, с. 720) так витлумачено значення слів цього типу: *кисетина* – блаженський кисет; *купчина* – збільшене до купець. Тільки мовна ситуація, семантика твірного слова, літературна традиція вживання можуть виявити його конкретне значення.

Для словотворення іменників із суфіксом *-ин-* характерні деякі морфонологічні особливості. Він вільно поєднується з твірною основою, коли фонетичні умови не суперечать закономірностям поєднання сусідніх фонем, напр.: *виноград* – *виноградина, град* – *градина, морква* – *моркви́на, одежа* – *одежина*,

очерет – *очеретина, солома* – *соломина, стебло* – *стеблина, трава* – *травина, хліб* – *хлібина, цегла* – *цеглина*.

У процесі творення сингулятивів із суфіксом *-ин-* спостерігаємо чергування голосних звуків у коренях твірної і похідної основ. Так, зокрема, [і] в закритому складі чергується з [о] або з [е] у відкритому складі, пор.: *дріб* – *дробина, ятір* – *ятеріна*; по-друге, голосні [е], [о] чергуються з нулем звука, пор.: *хребет* – *хреbtина*; по-третє, між приголосними в кінці твірної основи з'являються вставні голосні звуки [е] або [о], тобто нуль звука чергується з цими голосними: *капля* – *капеліна* (у цій парі слів відбувається також чергування [л']/[л]).

У позиції перед суфіксом *-ин-* спостерігаємо чергування приголосних звуків: [к]>[ч], [г]>[ж], [х]>[ш], [ц']>[ч] та [ск]>[шч], напр.: *мак* – *мачина, сніг* – *сніжина, горох* – *горошина, перець* – *перчина, запаска* – *запацина* та ін.

Збірні іменники з подвоєними приголосними, поєднуючись із суфіксом *-ин-*, зазнають усичення, зокрема усичується одна з подвоєних фонем (/t'/, /c'/, /л'/, /н'/), що виникла внаслідок асиміляції колишнього суфікса *-j-*. При цьому відбувається також чергування м'яких приголосних з твердими: *бадиля* – *бадилина, волосся* – *волосина, насіння* – *насінина, сміття* – *смітина*. Якщо в твірній основі збірного іменника немає подвоєння приголосних, то відбувається лише чергування м'якого приголосного з твердим, пор.: *дрантя* – *дрантина, квасоля* – *квасолина, картопля* – *картоплина*.

Фонетичним варіантом суфікса *-ин-* є суфікс *-ін-*, який приєднується до твірної основи з кінцевим приголосним *й*: *пір'я* – *пір'їна (пір'ї-а – пір'ї-ін(а))*.

Особливістю одиничних іменників зі словотворчим формантом *-ин-* є те, що вони можуть ускладнюватися суфіксом *-к-*, який надає їм експресивного, здрібніло-пестливого забарвлення, пор.: *кровинка, очеретинка, піщинка, стеблинка, хатинка, хустина*, напр.: Я чую, як серце... б'ється. Як кожна *кровинка* тремтить (І. Франко); Тонку *очеретинку* Рибалонька зломив, і з неї він сопліку Ножем собі зробив (Пісні та романси); Писати вчуся я поволі, Перо – *стеблинкою* в руці (Д.Павличко); Один перелічує шибки у вікні, а друга лічить *піщинки* на долівці (Г. Квітка-Основ'яненко); А там, в гаю, у тіні деревини, Біліються сільські *хатинки* (М.Кошобинський); „Дівча бере *хустинку* шалінову, Соромлячись, на плечі накида” (О.Гончар).

Похідні іменники з цим суфіксом можуть утворюватися від твірних основ якісних прикметників: *кислий* – *кислина – кислинка; слабий* – *слабина – слабинка*; інколи – від основ дієслів: *дряпати* – *дряпина – дряпинка; лакомитися* – *лакомина – лакоминка*. Суфікс *-инк-*, сформований шляхом контамінації, абстрагування і має здатність поєднуватися безпосередньо з твірною основою прикметника, без проміжних утворень на *-ин-*: *хитрий* – *хитринка*, напр.: – І тому в його (Мар'яна) очах світиться і якась, наче збоку, насмішка до себе, і задьориста хмільна *хитринка* (М. Стельмах). Невелика частина оцінних утворень мотивується основами абстрактних іменників: *жалість* – *жалостинка, сміх* – *смішинка*.

В ускладненні суфікса *-ин-* суфіксом *-к-* виявляється семантичне і формальне переплетення назв одиничних предметів із назвами зменшеності-пестливості.

Суфікс *-ин-*, як ми вже зазначали, може мати значення збірності (*мерзлятина, сірятина, телятина*), і за цієї умови використання додаткового форманта *-к-* поляризує значення одиничності [6, 148]. Цілком слушно зауважував В.В. Мартинов, що збіг показників збільшеності і збірності, з одного боку, і зменшеності й одиничності, з іншого, вмотивований, адже множинність завжди більша від відповідної одиничності, а одиничність завжди менша від відповідної множинності, через що конглютація суфіксів *-ин-* і *-к-* може кваліфікуватися як «демінутивізація аугментативності» (*хворостина* – *хворостинка*) або «сингулятивізація колективності» (*смородина* – *смородинка*) [12, 163 – 164].

Отже, словотвірний тип сингулятивних іменників на *-ин-(а)* вказує на одиничний предмет, посилює семантику виділення предметів з-поміж їм подібних, слугує протиставленням цілого та його частини. Та попри багатofункційність суфікса *-ин-*, його семантичну переважаність, він усе ж таки є основним засобом творення сингулятивів у сучасній українській мові.

1. Азарова Л.Є. Композитні утворення в українському мовознавстві // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2000. – № 6. – С. 122 – 125.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 211 с.
3. Білоусенко П.І. З історії словотвірної модифікації (сингулятивний суфікс *-ина*) // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С.115-122.
4. Булаховський Л.А. Об интонационных суффиксальных дублетах в праславянском языке // Булаховський Л.А. Вибрані праці в 5-ти т. – Т.4. Слов'янська акцентологія. – К.: Наук. думка, 1980. – С.49-59.
5. Булаховський Л.А. Очерки восточнославянского ударения // Учен. зап. Киевск. ун-та. – 1955. – Т. XVI. – Вып. 2. – С. 42 – 45.
6. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
7. Гольдрот Г.Я. О некоторых закономерностях словообразования // Учен. зап. Новосиб. пед. ин-та. – 1975. – Вып. 1. – С. 173 – 258.
8. Городенська К. Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 22 – 28.
9. Закревська Я.В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. – К.: Наук. думка, 1976. – 162 с.

10. Ковалик І.І. Питання слів'янського іменникового словотвору. – Львів. Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – 152 с.
11. Максимов В.И. Суффиксальное словообразование имен существительных в русском языке. – М.: Изд-во Ленинградского университета, 1975. – 224 с.
12. Мартынов В.В. Категории языка: Семантикологический аспект – М.: Наука, 1982. – 192 с.
13. Нейштадт В.И. Суффикс единичности -ин(а) // Доклады и сообщения Ин-та языкознания АН СССР. – М., 1953. – Т. 4. – С. 42–46.
14. Родіна Л.О. Суффіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С.57-118.
15. Филин Ф.П. Об одной особенности диалектного словообразования // Учен. зап. Ленингр. пед. ин-та. – Л., 1956. – Т. 15. – Вып. 4. – С. 185–193.
16. Grzegorzczakowa K. Kształtowanie się funkcji znaczeniowych sufiksu -ina // Biuletyn polskiego towarzystwa językoznawczego. z. XX Wrocław u. a. 1961. – 235 s.
17. Klemensiewicz Z., Ichr-Splawiński T., Urbańczyk S. Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa, PWN, 1965. – 596 s.
18. Słowski F. Zarys słowotworstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański. - Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk. Tom 1. 1974. – S.58-141.
19. Vondrak V. Vergleichende slavische Grammatik. - Gottingen, 1924. – XVIII.

The characteristic of the suffix -in- as the most expressive wordbuilding formant with the meaning of singularity has been given in the article.

Key words: wordbuilding meaning, singularity, wordbuilding category, derivation, wordbuilding type.

УДК 81.161.2

ББК 81.2 Ук

Катерина Савич, Зінаїда Сікорська

АБРЕВІАТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті аналізуються абрєвіатури, зафіксовані на сторінках сучасних періодичних видань, розкриваються особливості їх творення, семантика, функціонування, словотвірні особливості.

Ключові слова: абрєвіатура, акронім, словотвірна мотивованість, абрєвіація.

Абрєвіація – наймолодший спосіб словотворення. Зазначимо, що окремі мовознавці заперечують словотвірний статус абрєвіатур. Про подібне категорично заявляє й А. Нелюба, але наведені ним аргументи: 1) між вихідним словосполученням і його скороченим відповідником – абрєвіатурою – відсутня семантична мотивація; 2) відсутнє і формальне мотивування (відсутній словотвірний засіб, що є носієм словотвірного значення); 3) утворилися, походять не від інших слів, а "сформувалася із звуків", із "значимої" сукупності звуків – непереконаливі [1, 39].

У процесі аналізу словотвірної структури похідних більшість дериватологів користується поняттям "словотвірна мотивованість", "словотвірний формант". Словотвірний формант, що є носієм словотвірного значення, виражається різними мовними засобами. До складу форманта при утворенні слів на базі двох і більше твірних основ (слів) входять усі ті засоби, що цілісно оформляють дериват, зокрема при абрєвіації – довільне усічення основ слів твірної бази, єдиний наголос, певна система закінчень.

Не сприймається і вказана автором причина породження та поширення абрєвіатур: занепад мовних інстинктів неокласиків (у поетичному мовленні 20-30-х років ХХ ст. абрєвіатури були дуже поширеними) та брак розумової традиції в мові [1, 132].

Дослідники встановили, що першими почали широко вживати абрєвіатури телеграфісти на початку ХХ ст. Скорочення в телеграфних адресах були викликані виключно економією енергії [2, 94].

Хіба це нерозумна дія в мові, спричинена позалінгвальним чинником?

Увірвавшись у ХХ ст., абрєвіаційний спосіб продовжує бурхливо розвиватись і в ХХІ ст. За компонентами складноскорочених слів визначають їхні види: літерні (ЦВК [це-ве-ка] – Центральна виборча комісія), звукові (СОТ [сот] – Світова організація торгівлі), складові (Мін'юст – Міністерство юстиції), мішані (міськдержадміністрація – міська державна адміністрація). Первинним типом абрєвіатур в історії мови вважається звуко-буквений.

Термін акронім (від грец. *акрос* 'крайній, верхній' і *ὄνομα*, *ὄνομα* 'ім'я, назва') на позначення абрєвіатури, що складається з початкових літер або звуків твірної бази, у лінгвістиці поширився порівняно недавно. Раніше деякі вчені давали назву акронім системним штучним словам із стандартними фінальними фрагментами типу ГАЗ, ЛАЗ, ПАЗ, КРАЗ, англ. *мазер*, *лазер*, *фазер* [3, 216]. Цей вид складноскорочених слів називали й ініціальними абрєвіатурами. За структурою їх поділяли на ініціально-буквені: УМЗ [у-ем-зе] – український мобільний зв'язок; власне буквені: есер – соціал-революціонер; ініціально-звукові: БЮТ [бют] – Блок Юлії Тимошенко; буквено- і звуко-цифрові: УТ-1 [у-те] – українське телебачення, СЕУ-67 [сеу] – сонячна енергетична установка; буквено-звукові: СЗОШ [ес-зош] – середня загальноосвітня школа; запозичені ініціально-буквені, власне буквені та ініціально-звукові абрєвіатури: ОБХС(С) [о-бе-ха-ес], рос. – відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності та спекуляцією / *отдел борьбы с хищениями социалистической собственности и спекуляцией*; *радар* – англ. *радіолокатор*/ *radio detecting and ranging*; ФІФА [фіфа] фр. – Міжнародна федерація футболу/ *Federation Internationale de Football Association* [4, 6]. Тепер такі скорочення

розбивають на два види. Так, Н. Клименко до ініціальних абрєвіатур відносить лише літерні, причому ті, що складаються з початкових великих літер (ООН, ЄС, НАН), а ті, що складаються з початкових звуків, позначених малими, зараховує до звукових (*вуз*, *загс*) [5, 7].

Твірною базою акронімів можуть бути: одне слово, у тому числі й складне: ТРК [те-ер-ка] – телерадіокомпанія, два чи більше рівноправних слова: ПІК [пік] – політика і культура (журнал), прізвище: ЛІ [лі] – Лісунов Б.П., ім'я та прізвище: АШ [а-ша] – Аркадій Шведов, два прізвища: Бі [бі] – Березняк і Ісаєв (у маркуванні літаків, авіаційних двигунів, наприклад: ЛІ-2, Бі-1, АШ-82), індивідуальні імена людей, по батькові, прізвища: /леді/ Ю – Юлія Володимирівна Тимошенко, ВАЮ [ваю] – Віктор Андрійович Ющенко, сполучення іменника з прикладкою: МП [ем-пе] – мова-посередник; фразеологізм: ДСК [де-ес-ка] – для службового користування; ад'єктивне сполучення: РЗС [ер-зе-ес] – рецесивний, зчеплений зі статтю (біол.) та найчастіше двочленні й багаточленні номінативні словосполучення: ІТ[і-те] – інформаційні технології, МВФ [ем-ве-еф] – Міжнародний валютний фонд. На основі початкових абрєвіатур утворюються складні: КНУ ТКТ – Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І.Карпенка-Карого.

Скорочені лексичні одиниці співвідносяться здебільшого з питомими твірними базами: УНІАР – Українська незалежна інформаційна агенція "Республіка", рідше з чужомовними: ОМОН [омон], рос. – загін міліції особливого призначення/ *отряд милиции особого назначения*; АМАП [амап], фр. – Малийська агенція преси й публікацій/ *Agence Malline de Press et de Publicite* – АМАР; Бі-бі-сі, англ. – Британська радіомовна корпорація/ *British Broadcasting Corporation* – ВВС.

Л. Кислюк відзначає, що зараз найбільше потрапляє в українську мову абрєвіатур з англійської: АСЕАН, ЕС, ФІФО, ІНФОТЕРМ, НСА, СОІ, СНІД [6, 53]. Помічено й таке цікаве явище, як поява абрєвіатур-англіцизмів, які записуються здебільшого латинською графікою, а інколи українською: SWIFT – СВІФТ – Міжнародне товариство міжбанківських фінансових телекомунікацій [7, 131].

Загалом чужомовні абрєвіатури, які позначають реалії інших країн або міжнародні федерації, характеризуються переважно подвійним написанням: ФІАТ – FIAT (итал.), ІННАК – INNAC (исп.), ФІДЕ – FIDE (фр.), ФІЖ – FIG (фр.), ІКАО – ICAO (англ.), але й пор.: Також було укладено договір про стратегічну співпрацю уряду України з Європейською оборонною авіаційно-космічною корпорацією EADS [СП]. Дуже рідко замість української назви набула поширення транслітерація іншомовного найменування: ОПТ – OPT (рос.), РЯНШ – RYNSH (рос.). Абрєвіатури-назви мжнародних стандартів мають одне графічне оформлення: WWW – World Wide Web, GPRS – General Pacet Radio Servise; ... *упровадити міжнародні стандарти бухгалтерського обліку й аудиту (JFRS)* [СП].

Об'єктом акронімної мовотворчості виступають найрізноманітніші вияви об'єктивної дійсності – країни: ПАР, ПМР; державні та всесвітні органи: ВР, РНБО, УВКР; союзи: СНД, СВА; організації: ОУН, РО КУН; фонди: МВФ, УФК; договори: ОСВ-2; міністерства: МЗС, МВС; об'єднання: УГС, СОУ; товариства: ТУКУ, КТПУ; блоки: БЮТ, НС НУ; партії: УРП, УНП; конгреси: КПТ, КПМ; комісії: ТВК, ВАК; бібліотеки: ЦНБ, БСЛ; навчальні заклади: КМІС, ЛДІКМ; факультети: ФУФ, ФІФ; навчальні дисципліни: ОСК, СУМ; збройні сили: ЗСУ, ВПС; табори: ГУЛАГ, СТОП; підприємства: РБУ, НПЗ; банки: НБУ, МБЕС; валюта: USD, EURO; видавництва: КНЕУ, ЦНЛ; поняття різних галузей науки: УСТ, УВТ; літописи, грамоти: ПВЛ (Повість времєнних літ), ЛГВ (літопис Галицько-Волинський); монографії: ТРС (Тасмниці розкриває санскрит); атласи: ЗЛА, ДАУ; словники: ЕСУМ, АУС; журнали, газети: УМЛШ, ПІК, СП; телеканали: НТН, ICTV; театри: ТЮГ, МХАТ; гурти: ВВ, ДДТ; клуби: КЮФ, КВК; шляхи, канали, залізниці: ВБВШ, ВДСК; літаки: ТУ – 154, АН – 70; агрегати: АГ – 6; культиватори: КМОТ – 5,4; плуги: ПН – 6-40; комбайни: КЗК – 4,2; трактори: МТЗ – 80/82, копачі-навантажувачі: КБН – 6 тощо.

Словотворчу спроможність реалізують, як правило, акроніми – назви політичних партій, військових блоків, закладів тощо. Словотвірна парадигма таких скорочень характеризується двозонною структурою – субстантивною, що передбачає семантичну позицію "назва особи": *енкаведист*, *ендепешник*, *ефесбешник*, *петеушник*, *оунівець*, *рухівець*, *бютівець*, *унсовець*, *ердеповець*, *натовець* → *неонатовець*, а також *есерія*, *ефемка*; ад'єктивною, де виділяється семантична позиція "відносність": *енкаведерівський*, *есесерівський*, *есерівський*, *ЄПівський*, *рагсівський*. Морфемно неподільні твірні слова продукують подільні (суфіксальні) цілісно оформлені лексичні одиниці.

Деривати, що мотивуються буквеними абрєвіатурами, мають здебільшого негативний конотативний відтінок значення, у похідниках, мотивованих звуковими абрєвіатурами, превалює позитивний оцінний компонент. Деякі абрєвіатури виступають твірними компонентами складних структур: VIP-персона, PR-технології, ТБ-крикитеса, що з'являються на позначення нових реалій і поєднують у собі ознаки двох понять.

Утворення акронімів досить часто породжує таке лексико-семантичне явище, як омонімія. Ряди абрєвіатурних омонімів бувають двочленні та багаточленні. Наприклад, у ряді омонімів ПК [пе-ка] міститься два члени: 1) *персональний комп'ютер*, 2) *пожежний кран*, а в ряді омонімів КП [ка-пе] – двадцять сім: 1) *керівник польотів*, 2) *керуюча програма*, 3) *керуючий пристрій*; 4) *кисневий прилад* і т.д. [4, 213-214]. Незважаючи на те, що в мовах є тенденція до усунення надмірної омонімії [8, 46], спостерігається і зворотний напрям розвитку. Так, зафіксовані Словником скорочень 'дев'ятнадцятичленні ряди омонімів СП [ес-пе], МП [ем-пе] недавно поповнилися номенами СП [ес-пе] –

спільне підприємство, СП [ес-пе] – Слово Просвіти, СП [ес-пе] – словотвірна парадигма; МП [ем-пе] – мале підприємство, МП [ем-пе] – медіа-простір. Крім омонімів-аббревіатур, великою кількістю предсавлені міжрівневі омоніми – продукти лексичного та словотвірного рівнів. Пор.: мед – 1) густа солодка маса, яку бджоли виробляють з нектару квітів; 2) легкий хмільний напій, виготовлений з цієї солодкої маси [9, 661-662] і МЕД [мед] – мінімальна ефективна доза (мед); сум – невеселий, важкий настрій, спричинений горем, невдачею, смутком, журба [10, 834] і СУМ [сум] – сучасна українська мова, СУМ [сум] – Словник української мови (в 11-ти томах), СУМ [сум] – спеціалізоване управління механізації ремонтно-будівельних робіт, СУМ [сум] – Спілка української молоді. Збігаються із загальноживаними словами такі, наприклад, аббревіатури-омофони: АД, АДА, АРЕНА, АС, БАК, БАЛ, БАС, БІГ, БІК, БОР, БОС, БУШ та ін., аббревіатури-омоформи: АГУ, ВАМ, ВАС, ВСЕ, ВСІ, ВСЯ, ГА, ГАВ, ГЕП та ін.

Абревіація зумовлює появу також міжмовних омонімів. Пор.: УК [у-ка], укр. – українське козацтво й УК [у-ка], рос. – Уголовный кодекс. З російськими словами збігаються, наприклад, аббревіатури: АІР, АІСТ, БОК, ВОЗ, ДА, ДІСК, ЕДІК та ін.

Акроніми вживаються також в усіх сферах мовної діяльності, особливо ж вони поширені в публіцистичному, науковому, офіційно-діловому стилях.

У структурі кожного стилю аббревіатури мають свою специфіку, що полягає в кількісних показниках їх уживання та у функціях, які вони виконують. Використання скорочених лексичних одиниць диктується законами стильової організації мови, на їх відбір впливають специфічні комунікативно-прагматичні установки, що обумовлюються різною комунікативною спрямованістю текстів. Зокрема в науковому стилі згідно з вимогами знання термінології та її однозначного вживання створюються еквіваленти багатослівних найменувань без додаткових конотацій, авторських оцінок. Такі текстові скорочення подаються авторами на початку статті з обов'язковим розшифруванням. І далі вживається лише скорочений відповідник словосполучення. Зручність і економічність такого способу конденсації тексту цілком очевидні. Наприклад, Л. Коржик у розвідці на 9,5 сторінок сто разів послуговується аббревіатурою СЛ, розкритою нею в другому реченні: "перспективною є методика опису семантичних структур слів у парах твірне – похідне та у словотвірних лнцюжках (далі СЛ)" [11, 312]. Ініціальні аббревіатури активно функціонують у термінологіях різних наук [12, 59]. Наукові аббревіатури поділяються на узвичаєні і випадкові, принагідні. Такими, наприклад, у мовознавстві є: 1) ЛСГ (лексико-семантична група), СП (словотвірна парадигма); 2) ПН (прізвище й назви), ДІС (дієслівно-іменна сполука); в економіці: 1) СЕЗ (спеціальні економічні зони); 2) АРМ (авторемонтна майстерня); у ветеринарії: 1) МТФ (молочно-товарна ферма), 2) ВРХ (велика рогата худоба). І одні, й другі мають спеціальну сферу вжитку в мові, не набувають значного поширення в літературній мові. Адресуючи наукові розробки фахівцям, автори нерідко залишають без розшифрування узвичаєні неповторювальні аббревіатури, наприклад, І.Корніловська пише: "Термінологічний центр інституту НДПІАСУтрасгаз у рамках виконання програми НАК "Нафтогаз України" розробив і впровадив інформаційну комп'ютерну технологію створення оригінал-макетів словників з використанням електронного термінологічного банку даних, яка є складовою частиною інформаційної технології створення термінологічних словників" [13: 177]. Такі акроніми зручні в професійному мовленні, де вони не потребують тлумачення.

Акроніми публіцистичного стилю називаємо соціальними. Вони наявні в заголовках: Роздержавлення ЗМІ: плюси й мінуси [СП]; підзаголовках, рубриках, підписах: Микола Жулинський, народний депутат ВР, академік АНУ [СП], але більшою мірою в текстах. Серед них виділяються такі, що стали нормою літературної мови, що пробиваються в літературне мовлення, і такі, що не ввійшли до загальноживаної лексики.

Ті скорочені лексичні одиниці, що закріпились у літературній мові, зрозумілі читачам без розшифрування, вони сприймаються як звичайні слова, їхня вторинність стосовно твірної бази не відчувається: МЗС Російської Федерації оприлюднило – уже не вперше – заяву про те, що голод 1932-1933 рр. в Україні не може бути визнаний геноцидом на "етнічному ґрунті" [СП]. Якщо ж перехід аббревіатури з вузькопрофесійного вжитку до загального не завершився або ж вона щойно з'явилася й адресант хоче, щоб аббревіатура виконувала роль повноцінного інформатора, поряд подається розгорнуте твірне словосполучення, як, наприклад: Політичне керівництво національно-визвольною боротьбою українського народу здійснювала Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) [СП]. Інакше такі скорочені назви залишаються зрозумілими лише відповідним фахівцям. Наприклад: ...голова Львівського МО ВЛУЖ [НіД].

Головну функцію скорочень у тексті – економію мовленнєвих засобів – виконують лише узуальні аббревіатури, ті, що міцно утвердились у словниковому складі мови. Індивідуально-авторські та периферійні аббревіатури, вжиті без розшифрування, як правило, залишаються в межах відповідних текстів і не завжди увиразнюють мовлення: Приїхали з міста Ірпеня, навчасось у НАДСПУ [СП]. Акроніми служать своєрідним індикатором ще не прочитаної статті. Так, якщо в ній зібрані номені Бі-бі-сі, ОБСЄ, ЄС, то йтиметься про політику; СШ, ЗОШ, СЗОШ – про освіту; УТ-1, СТБ, ТРК "Україна",

ОРТ – про засоби масової інформації; РР, ЗМІ – про зв'язки з громадськістю; WBA, NBA, ФІФА, УЄФА, МОК – про спорт.

Абревіатури співвідносяться з певними етапами історичного розвитку, відбивають прикмети того часу, коли вони народились, зміни в житті суспільства: Ось так і оцінювали діяльність ОУН і УПА ті, хто допоміг Німеччині озброїтися [СП]. Поява таких нових лексичних одиниць, як БЮТ, УНП, НРУ, і віддалення на периферію словникового складу мови таких, як КП(б), ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, СРСР, УРСР, спричинені соціально-політичними процесами (розвиток багатопартійності, відмова від однопартійності). Спостереження показують, що аббревіатури-неологізми подаються з розшифруванням, а аббревіатури-історизми – без пояснень, але ж останні стають незрозумілими для нових поколінь, отже, потребують тлумачень. Пор.: Кілька слів про показник самооцінки здоров'я (СОЗ) чоловіків і жінок, запропонований автором цих рядків [СП]. На фестивалі було представлено ретроспективу фільмів до 60-річчя закінчення Другої світової війни, київські хроніки з архіву РГакФД, українську документалістику 60-х з архіву ЦДКФФА [СП]. Деякі аббревіатури на позначення тих самих реалій з плином часу видозмінюються, що теж зумовлено позамовними чинниками, наприклад: РРФСР/ РФ, ВУАН/ УАН, АН УСССР, АН України, НАНУ. Цікавими з погляду часової осі є аббревіатури на позначення одного з навчальних закладів: КПІ – НТУУ "КПІ", КМА – НаУКМА.

Багатьом соціальним акронімам властива цілеспрямована, оцінна експресія. У них відображається об'єктивна чи суб'єктивна оцінка мовця, їхня конотаційна характеристика може розчленовуватися на позитивну і негативну. Яскравою ілюстрацією цього процесу є омоакронім ЗУБР, що постає на основі словосполучення "За союз України, Білорусі, Росії". Організатори руху з однойменною назвою свідомо опустили звук [с] слова "союз" при утворенні аббревіатури, пов'язуючи свій ЗУБР із зубром у значенні про того, хто має великий досвід, знання у якійсь ділянці, відіграє керівну роль де-небудь. Пор.: Появившись на політичній карті, ЗУБР уже сейчас став центром притяження сил...; ... о необхідності скорейшого виступлення ЗУБРа в качестве проводника единственно спасительной политики для Украины – ориентации на восток [ЖЛ]. Безмірна залюбленість у ЗУБРа позначилася і на назві їхньої газети "ЗаЗУБРина". Отут уже не вистачило знань у мовній ділянці, бо рос. зазубрина, укр. зазублина, зазубень, щербина – це 'виймка, заглибина або вищерблене місце на ребрі будь-якого предмета', а зазубень у діалектному мовленні – 'туник'. Отож і не дивно, що в масовій свідомості української людності лексична одиниця ЗУБР набула конотації експресивно-оцінного типу на основі семи зубра 'про того, хто вперто дотримується відсталих, реакційних поглядів, переконань тощо'. Гнівний осуд викликають ініціатори Південно-східної автономної республіки та члени об'єднання "Славянський Союз", що виражається в убивчо сатиричних аббревіатурах ПІСУАР та СС [ес-ес].

Позалінгвальні чинники можуть спричинити зміну конотації. Негативного емоційно-експресивного забарвлення набули сьогодні аббревіатури ВУК, ЧК, НКВС, НКДБ, ҚДБ, вони асоціюються з ворожою силою, насильством, репресіями: НКВС розгортав терористичні операції проти визвольних сил за кордоном, а також утримував величезний штат ГПУ – НКВС [НіД]. А УГА, УНР, ЗУНР, УПА, ОУН, УВО – позитивного і поєднуються в уявленні з військово-політичними формаціями, з національними героями, які боролися за незалежність України: Українську військову організацію (УВО), в якій Р.Шухевич очолював бойову референтуру, народ з любов'ю називав "українським підпільним військом" [НіД]. Нові семантичні відтінки, витісняючи старі, накладаються на основне значення аббревіатур, як правило, суспільно-політичної лексики. З розпадом Радянського Союзу аббревіатура СРСР змінила свою соціальну цінність. Колишне її патетично-урочисте звучання витісняється іронічним з відтінком сатиричності: Роман Кудлик в іронічній поезії "На похороні рим" забиває осиковий кілок у такі словесні римогнізда, як "СРСР - тепер", "Хрущову - промову", "Кремлі - землі" тощо [СП]. А щоб підкреслити негативний експресивно-емоційний відтінок зневаги і осуду, мовці часто вживають її в російському оформленні: ... тяжко було зберегти себе українцем у СССР [НіД], бо спочилий СРСР з його формаціями ототожнюється з Російською імперією, з "Імперією Зла": Він [Рейган] тоді саме назвав СССР "Імперією Зла" [НіД]. Та імпер-шовіністи не враховували, що СРСР (Російська імперія) ще не знищила в поневоленіх народах відчуття національної приналежності, яка формується на генному рівні століттями [СП]. Створення експресивно забарвлених елементів у семантичній структурі складноскорочених слів газетно-публіцистичного та розмовного стилів можна вважати універсальною тенденцією різних мов. Доказом цього можуть служити цікаві спостереження про розвиток експресивно-оцінної конотації в аббревіатурах сучасної німецької мови [14, 242-243].

Основними видом текстів у всіх жанрах офіційно-ділового стилю є документи (закони, укази, статuti, постанови, накази, інструкції, розпорядження, звернення тощо), мова яких повинна бути точною й водночас зрозумілою і доступною кожному громадянину. Ця риса спричинює вживання всіх аббревіатур (загальновідомих та периферійних) з їх розшифруванням: Автором першого законопроекту "Про визнання Організації Українських Націоналістів (ОУН) та Української Повстанської Армії (УПА) воюючою стороною у Другій світовій війні", поданого на розгляд парламенту, була Слава Стецько [НіД].

Розвиток аббревіації супроводжується неусталеністю графічно-орфографічної передачі скорочень. Особливо велика кількість варіативних написань зафіксована в Словнику скорочень в українській мові, наприклад: Чека, ЧК; чека, Цека, ЦеКа, ЦК, Цеком; неп, НЕП; дот, ДОТ. Він може послужити джерелом

фактичного матеріалу для дослідження змін правопису скорочень в українській мові. У чинному орфографічному кодексі та проекті найновішої редакції "Українського правопису" спрощено правила написання деяких видів скорочених назв, пор.: *неп, дот* [15, 57; 16, 90], *чека, чека* [16, 90].

Звернімо увагу, що в "Українському правописі" точніше сформульовані правила, ніж у проекті найновішої редакції. Пор.: *Складноскорочені назви, утворені з початкових (ініціальних) букв, імен власних і загальних, пишуться великими літерами: АТС, КНР, НЛО* [15: 57], і *З великої літери пишемо: ... 3) переважну більшість ініціальних аббревіатур...: АПК, АТС, КНР, НЛО, СНД* [16, 89].

І все ж ще не вироблена чітка орфографічна норма. Як пояснити, чому *неп* пишеться малими літерами, а *ГЕС* – великими, також: *КАСКАД* (клас автоматизованих систем комплексного аналізу документів) і *бор* (батарея оптичної розвідки); *Бар* (біологічна активна речовина) і *БАТ* (біологічно активна точка) і *Пд.-З.з.* (Південно-Західна залізниця). Сучасні публікації рясніють подвійним написанням аббревіатур, що свідчить про постійний розвиток норми: *СНІД/снід; БІКІ/бікі* (Бюлетень іноземної комерційної інформації); *ФІАТ/фіат/ FIAT; КАМАЗ/ КАМАЗ; КРАЗ/ КРАЗ; "ЗаЄДУ!" "єда"/ ЗаЄДУ; ТніР/ ТН і Р* (типові норми і розцінки). Якщо паралелізи типу *ЦНБ НАНУ – ЦНБ НАН України, НСПУ – НСП України, УПЦ КП – УПЦ Київського патріархату, ЧАЕС – Чорнобильська АЕС, ПЕОМ – персональна ЕОМ* та абсолютні семантично тотожні синоніми: *СПУ / БМ* естетично збагачують мову, то дублети на зразок *БІКІ – бікі, КАМАЗи – КАМАЗи, ГУЛАГів – ГУЛАГів, НКВДист – енкаведист, ОУНівець – оунівець, МНС – Мін НС* можна вважати мовними покручами.

Необхідно ліквідувати різнобію у встановленні граматичних категорій аббревіатур. Пор.: звукові аббревіатури – відмінювана: *КРАЗ – КРАЗа – КРАЗові* [8, 119] і невідмінювана *ФІАТ* [8, 134], *ФІАТ* (концерн) і *"фіат"*, а, ч. (автомобіль фірми ФІАТ) [4, 469]. Так само владає в око неузгодженість у визначенні роду іменників типу *ДЕК, ВАК* і основного слова синонімічного словосполучення: *ДЕК ухвалив і Державна екзаменаційна комісія ухвалила*. Хоча в родовому розподілі аббревіатур діють різнопланові тенденції, актуальною для морфологічної системи української мови є тенденція родової кваліфікації аббревіатури відповідно до роду головного слова словосполучення, від якого утворено аббревіатуру [17, 515]. Отже, *ДЕК ухвалила*. Однак формальний показник роду (твердий кінцевий приголосний) перетягує такі акроніми до чоловічого роду. Можна припустити, що саме ця ознака стає провідною в родовій характеристиці звукових аббревіатур. Пор.: *Сітка "НАРТу" позитивно відрізняється від інших FM-станцій* [СП]. *НАРТ* – Незалежна асоціація радіо і телебачення. Також: *Конгрес СФУЛТУ* (Світової федерації українських лікарських товариств); працівник *ЖЕКУ* (житлово-експлуатаційної контори), але й *екс-керівника ДУСі* (Державного управління справами).

Зважаючи на високу активність аббревіаційної деривації та на найхарактернішу граматичну категорію іменника – рід, потрібно виробити чіткі правила родової кваліфікації аббревіатур. Це важливо ще й тому, що з категорією роду значною мірою пов'язують відмінювання іменників, їхні відміни. Орфографічні довідники не дають відповіді на питання: чому *ВАК – ВАКу – ВАКом* і не відмінюється *ПОЛ [пол] – пілотована орбітальна лабораторія*, чому існує факультативна відмінюваність аббревіатур.

На часі наукова орфографічна і морфологічна нормалізація всіх видів скорочень, її наслідки необхідно закріпити в правописі, навчальних посібниках, довідниках тощо.

1. Нелюба А. Про словотвірний статус аббревіатур // Актуальні проблеми укр. словотвору / За ред.: В.Грещука. – Івано-Франківськ, 2002.
2. Стадник М., Стадник Н. Аббревіація в термінопросторі засобів масової інформації // Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць. – Вип. IV. – К., 2001.
3. Алексеев Д.И., Борисов В.В. Аббревиация в условиях научно-технической революции // Научно-техническая революция и функционирование языков мира. – М., 1977.
4. Словник скорочень в українській мові / За ред. Л.С. Паламарчука. – К., 1988.
5. Климченко Н. Аббревіатура // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000.
6. Кислюк Л. Нові англійські запозичення і термінологія // Українська термінологія і сучасність. – К., 2001.
7. Курило Т. Специфіка вияву лексико-семантичних відношень в економічній термінології // Українська термінологія і сучасність. – К., 2001.
8. Сучасна українська мова / За ред. О.Д. Пономарева. – К., 1997.
9. Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1970-1980. – Т.IV.
10. Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1970-1980. – Т.IX.
11. Коржик Л. Структура і семантика відприкметникових словотвірних ланцюжків української мови // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. В.Грещука. – Івано-Франківськ, 2002.
12. Колесникова І. Деякі аспекти сучасної термінологічної деривації // Українська термінологія і сучасність. – К., 2001.
13. Корніловська І. Комп'ютерна технологія створення оригінал-макетів тематичних тлумачних словників із використанням єдиного термінологічного банку даних // Українська термінологія і сучасність. – К., 2001.
14. Солдатова С., Артюшенко В. Проблеми дослідження експресивно-оцінної конотації аббревіатур сучасної німецької мови // Південний архів. Збірник наукових праць: Філологічні науки. – Вип. XIV. – Херсон, 2002.
15. Український правопис. – К., 1996.
16. Український правопис: Проект найновішої редакції. – К., 1999.
17. Озерова Н.Г. Рід // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000.

Список умовних скорочень

ЖЛ – газета "Жизнь Луганска"; НІД – газета "Нація і держава"; СП – газета "Слово Просвіти"

The abbreviations fixed on the pages of modern periodicals are analysed in the article, the features of their creation, semantics, functioning, word-formation features open up.

Keywords: abbreviation, acronym, word-formation explained.

УДК 811.161.2.373.611

ББК 81.2 УКР-2

Володимир Калашник

ОКАЗІОНАЛЬНЕ СЛОВОТВОРЕННЯ ЯК СПОСІБ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ХУДОЖНЬОГО СВІТУ ПОЕТА (ЗА ІДІОСТИЛЯМИ В. СТУСА, М. ВІНГРАНОВСЬКОГО С. САПЕЛЯКА)

У статті розглядається питання про okazіональне словотворення в художньому дискурсі. Зроблено спробу визначити роль okazіоналізмів у концептуалізації художнього світу поета на матеріалі ідіостилів В. Стуса, М. Вінграновського, С. Сапеляка. Ключові слова: okazіоналізм, концепт, ідіоконцепт, ідіостиль, художня картина світу.

У різних сферах функціонування мови спостерігається як сталість, так і змінність засобів вербальної комунікації, передусім на лексичному рівні. Особливо динамічним є словниковий склад творів художньої літератури, зокрема поезії. У віршовій мові вживані поетом слова трансформуються, набувають естетичних якостей і стають конструктивними елементами художнього змісту [5, 7]. Водночас поетична мова зумовлює появу нових слів, які здебільшого бувають носіями образності та сприяють посиленню експресії висловлювання. Лексичні неологізми, до яких звичайно відносять і нові слова, і нові значення відомих слів, нерідко мають okazіональний характер.

Словотвір поета спричинений потребою виділити певні відтінки смислу, дати свою оцінку зображуваного, а також необхідністю назвати нові поняття, що формуються процесом художнього пізнання й відображення світу – реального та уявного. Відповідно поетичні новотвори, серед яких переважають okazіоналізми, мають як стилістичну, так і семантичну вагу в індивідуально-авторському стилі, а нерідко і в художній мові певного періоду в цілому. Слід зауважити, що okazіональне словотворення є однією з найхарактерніших ознак української поезії ХХ – початку ХХІ століть, його результати мають кількісні та якісні відмінності в межах окремих ідіостилів.

Okazіоналізми звичайно виокремлюють із неологізмів, кваліфікуючи як індивідуально-авторські новотвори, або стилістичні неологізми. При цьому актуалізується їхня особлива роль в увиразненні поетової мови, наданні їй експресивності, емотивної забарвленості, образності; паралельно вказується на те, що okazіоналізми можуть служити способом формування концепту художнього твору [11, 424]. Оскільки стилістичні функції okazіоналізмів досить активно студіюються дослідниками поетичної мови, ми зосереджуємо увагу в цій статті на концептуальній значущості okazіонального словотворення в поезії й робимо спробу з'ясувати роль okazіональних новотворів у концептуалізації художнього світу поета – того естетичного феномена, який представлений його ідіостилем. Матеріал для відповідного аналізу нами вибрано із поезії Миколи Вінграновського, Василя Стуса, Степана Сапеляка – авторів, чия художня мова надзвичайно багата на okazіоналізми, що в їхніх творах є не просто ефективними стилістичними засобами, а нерідко й важливими художніми концептами, формантами своєрідної образної картини світу кожного з митців.

Поняття **концепт**, активно використовуване сучасною лінгвістикою (вітчизняною так само), позначає інформаційну одиницю пам'яті, сукупність знань про об'єкт пізнання і, безсумнівно, має стосунок до художньої сфери функціонування мови як естетично спрямованої творчої діяльності. Такі типи концептів, як уявлення, узагальнюючі чуттєво-наочні образи (за способом концептуалізації), ідіоконцепти (за параметром суб'єкта концептуалізації), образно-художні (за якістю інформації), культурні та емоційні (за параметром об'єкта концептуалізації), які виділяє Олена Селіванова [11, 258], безпосередньо пов'язані з мовою поезії. Концептуалізація художнього світу поета як творчої особистості знаходить вияв у мовній картині світу, в образно-поетичному її фрагменті.

Висвітлюючи питання про відмінності між мовною та концептуальною картинами світу, Лідія Лисиченко наголошує на необхідності враховувати й ментальну картину світу, уявлення про світ, що, не маючи мовного вираження, є джерелом для нього [8, 12]. Властиві поетичній мові ідіоконцепти на okazіональному ґрунті дають образні уявлення не тільки про світ як такий, а й про поетове світосприйняття як певну самоцінну реальність. Останнє і становить предмет наших спостережень у цій розвідці.

Характерним okazіоналізмом, що належить до ідіоконцептів образно-художньої інформації, може бути лексичний новотвір В. Стуса *самособоюнаповнення*, яким автор визначив своє розуміння смислу життя: **"жити – то не є долання меж, а навикання і самособоюнаповнення"** [13, 128]. Утворене поєднанням узуальних лексичних одиниць okazіональне слово сформувало новий цілісний зміст, окремої назви для якого у мові немає. Культивоване поетом "самособоюнаповнення" Михайлина Коцюбинська визначила як "самопорятунок, запоруку духовної суверенності" [7, 156]. Із цим щасливо знайденим образом, творчим відкриттям дослідниця пов'язує основні константи поезики Стуса [7, 158]. Відповідний концепт у своєму значенні підтримується низкою подібних утворень із компонентом **само**: *самогамування* [13, 148], *самопочезання*, *самодарування* [13, 146], *самопроминання* [13, 167], *самобіль* [13, 97] тощо. Своєрідним синонімом центрального словообразу цього ряду можна вважати okazіоналізм *себяявлення* [13, 222]. Концептосфера визначального для розуміння Стусової поезики образно-художнього ідіоконцепту *самособоюнаповнення* достатньо широка. До неї відносимо різноструктурні утворення на ствердження чи заперечення авторового життєвого кредо: і складні слова (*сліпорозроджений* [13, 57], *всеживий* [13, 218], *потаймир* [13, 77], *сторозтриклятий* [13, 184], *пустографки* [13, 142], *смертеіснування й життєсмерть* [13, 264], *потовч-поторочя* [13, 77], *крайсебе* [13, 275], *крайчасу* [13,

221] і т. ін.), і новотвори з нульовою суфіксацією (*стерп* [13, 67], *промельки* [13, 266], *безокрай* [13, 251] та под.), і граматичні новотвори та форми з “порушенням” норми (*зблуклий* [13, 146], *рабований* [13, 81], *цонаймертві* [13, 72] тощо). Виконуючи в основному стилістичні функції, наведені та подібні їм okazіоналізми певною мірою беруть участь у концептуалізації художнього світу поета – людини надзвичайно мужньої й цілісної у своїх життєвих принципах, митця, який довіряє слову найпотаємніше, сподіваючись на його непроминальність і нетлінність.

За моделлю розглянутого вище поетичного ідіоконцепту В. Стуса, політв'язень, на долю якого випало випробування жорстокістю радянської каральної системи в ставленні до інакомислення, створює й промовистий okazіоналізм із коренів означальних слів та означуваного **табір**: *рад-соц-конц-таборів* (союз) [13, 106]. Тим самим поет дав своєрідне визначення справжньої суті тоталітарної радянської держави, що брехливо виставляла себе захисницею прав і свобод трудящих усього світу. Нищівною іронією, якою взагалі наповнена Стусова поезія, постає злиття цілої тиради тодішнього нав'язливого ідеологічного знеособлення людини в одне слово, у текст без словоподілу: “вчасколивесьрадянськийнародівсепрогресивнелюдствоготуєтьсягіднозустрітичерговийізідкпрс”. Ліричний герой у телеграмі такого змісту побажав собі великих успіхів, як це й передбачалося в тих суспільних умовах. З погляду звичайної логіки подібне утворення не має смислу, але з позицій текстолінгвістики не позбавлене смислової актуалізації, оскільки в ньому закодована логічно обґрунтована інформація (відсутність конкретного значення в окремих складниках і маніпуляція свідомістю людей; дешевазна змісту пропонованого тексту підкреслюється й можливістю меншої плати за телеграму з невеликої кількості слів) та продемонстрована оригінальна структурно-стильова маніпуляція словесним матеріалом [6, 31-32]. Поетичній мові В. Стуса взагалі притаманна смислова наповненість найнесподіваніших okazіональних новотворів (див.: *привсюдність* [13, 222], *живоття* [13, 221], *прогріх* [13, 146], *відслонення* [13, 148] і т. ін.), пов'язаність їх із концептуальними засадами його життя і творчості, що були завжди в нього “самособоюнаповненням”, єдиним нерозривним цілим.

Okazіональне словотворення М. Вінграновського відзначається структурно-стилістичним розмаїттям та багатством виразових і оцінних конотацій. Це насамперед оригінальні утворення демінутивного характеру: *зоренятко*, *хмаренятко*, *стеженятко* [2, 155], *столітечко* [1, 116], *літатенятонько* [1, 197], (коло) *тебенько* [1,337], *народонько* [1,189] і т. ін. Поряд із власне експресивною функцією подібні емоційні новотвори (не тільки з демінутивними суфіксами) можуть виконувати й роль концептуального чинника в поетичному творі, особливо при включанні їх до фігури ампліфікації, наприклад:

Мій світе, світку, *світотенько*,

Мій *світонько*, *світище* мій!.. [1, 123].

В ампліфікаційному ряду виділені суфіксальні утворення-okazіоналізми сприймаються як знаки особливого поетового світосприйняття. До ідіоконцептів художнього світу М. Вінграновського, поза сумнівом, слід віднести й такі різноструктурні okazіоналізми, як *закличчя* [1, 186], (не) *змавтитися* [1, 128], *обпожежити* (душу) [1, 228], *півправа*, *півсвобода* [1, 189]; *безнебий* [1, 188], *непереквітло* [1, 303], *стоглобальний* (біль) [1, 165], (водневі) *гробопаді* [1, 165], *всесилість* [1, 85], *Дніпророжденний* (світ) [1, 91], *тривогненість* [1,107], *морезвід* [1, 121], *тисячосилий* [1, 90], *серцепад* [1, 143], *зорехмарний* [2, 141], *небопадь* [2, 114] та подібні. Загальне їх значення є прозорим і поза контекстом, воно впливає з базових слів чи лексичних компонентів складних утворень і дозволяє створити уявлення про авторове сприйняття світу з його позитивною чи негативною оцінкою.

Як і в поезії В. Стуса, у поетичних творах М. Вінграновського є чимало okazіоналізмів підкреслено сатиричного змісту. Це, зокрема, такі okazіональні авторські новотвори: *стоганебий* [1, 124], *всейжоїжучий* (живіт) [1, 124], *пустоколосья* [1, 127], *всепожерні вселюдські* (руки) [1, 114], *горевіз* [1,127]. Подібні okazіональні слова концептуалізують осуд поетом різних негативних явищ у сучасному йому суспільному житті та стосунках між людьми. Однак okazіональна словотворчість М. Вінграновського більшою мірою спрямована на утвердження позитивних емоцій, зокрема у прикладкових структурах: *любов-лелека* [1, 174], *народ-козак* [1, 189], *скирта-дума* [1,227], *хмарина-мама* [1, 226], *світло-сміховиння* [1, 150], *жоржина-дружина* [1, 65] та подібні. До цього типу okazіональних утворень (з відносно несподіваними прикладками до означуваних) зараховуємо й розлоге від нанизування прикладок звертання до батьківщини в одному з віршів М. Вінграновського: *Вітчизно-сьозе-тріє-сну* [1, 143]. В останньому прикладі образність підпорядкована створенню художнього концепту для вираження багатства почуттів ліричного героя до рідної країни. Важливими чинниками концептуалізації художнього світу є чимало okazіоналізмів М. Вінграновського, певну частину з яких ми подали вище із загальною їх характеристикою.

Поезія С. Сапеляка перетинається зі Стусовою лірикою насамперед темою десидентського досвіду, а з поетичною творчістю М. Вінграновського – здебільшого мотивом кохання. Це засвідчують і назви збірок С. Сапеляка, узятих нами для аналізу наявних у них okazіоналізмів: “Тривалий рваний зойк” (1991) і “Страсті по любові” (2000). У першій із них переважають okazіоналізми сатиричного, заперечного плану, підкресленого мотиву несприйняття, у другій – стверджувальні, позначені позитивною емоційністю глибоких переживань закоханої людини.

У поетичному світі С. Сапеляка життя радянських політв'язнів постає насамперед знеособленням, позбавленням у кожному людській сутності. Таке сприйняття табірної дійсності передає okazіональне дієслово **опортретнювати**: “*Опортретнено* всіх. За квадратом квадрат” [9, 11]. Відповідне образне значення підтримується іншими авторськими okazіоналізмами: (тяжке) *безмогиля* [9, 27], *снопія 'я* (снігу) [9,84], *кровожилля* [9, 141], *многопрокльоння* [9, 131], *древокрів'я* (жил) [9, 102], *многожолля* [9,181]. До цієї концептосфери належать і гострі викривальні характеристики відступників та пристосуванців: *червослів'я* [1, 84], *літСПУнівські* (чинуші), *покаохи* [9, 83]. Співвідносний семантично з наведеними вище також okazіоналізм *чорнобилити* [9, 35]. Важливо підкреслити паралельне вживання поетом okazіональних демінутивів на зразок *небесонька* [9, 54], *самовбивченко*, *вітчизнонька* [9, 129], що є однією з характерних ознак його ідіостилію. У поезіях збірки “Тривалий рваний зойк” такі okazіоналізми є своєрідним контрастним глом основного мотиву, визначеного самою назвою збірки.

Низкою поетичних новотворів С. Сапеляк створює картину щасливих сподівань свого ліричного героя, “страстей по любові”. Серед okazіоналізмів, що концептуалізують таку картину, здебільшого складні слова та прикладкові структури: *вольнопольне* (серце) [10, 73], *синєвір* [10, 47], (хризантемний) *сніголистопад* [10, 65], *коханолубка* [10, 77], *листочок-листопад* [10, 174], *красностелити* [10, 78], *свят-насіння* [10, 32] і т. ін. Супровід демінутивними утвореннями тут ще виразніший, спрямований на підсилення позитивної оцінки зображуваного: *любовенька* [10, 39], *крайсонечко* [10, 138], *плеченько* [10, 35], *прощаннячко* [10, 45]. Остання ілюстрація взята із тавтологічного контексту: *Прощаннячко, прощай*, – що забезпечує додатковий ефект підкресленої емоційності.

В обох збірках знаходимо місткий слово-образ **сковородинськомудрий**: (душа ясніє) *сковородинськомудра* [9, 77; 10, 120]. Okazіоналізм, утворений поєднанням слів, формує нову семантичну єдність, що має концептуальну значимість в ідіостилі С. Сапеляка подібно до образу **самособоюнаповнення** в ідіостилі В. Стуса. Відмінності авторського світосприйняття вбачаємо лише в більш узагальненому філософському змісті Стусового okazіоналізму порівняно з актуалізацією Сапеляковим новотвором такої ознаки людського буття, як духовність.

Наше дослідження дає підстави для висновку про те, що в багатовимірному світі поета важливу роль відіграють okazіональні утворення. При цьому слід мати на увазі, що лексичні okazіоналізми можуть виступати як безпосередніми концептуальними формантами художнього світу поета, так і своєрідним глом стрижневих образів, контекстом певного концепту поетичного світосприйняття митця. Щодо ідіостилів, обраних для аналізу okazіонального словотворення в проекції на концептуальний вимір художнього сприйняття й відображення світу, то такий вибір мотивуємо як неологічною продуктивністю авторів, так і сутністю створених ними okazіоналізмів не тільки як стилістичного, але значною мірою і як концептуально-образного чинника. Філософська проблема автентичного буття, що постає у зв'язку з поетичним феноменом В. Стуса [12, 253-291], постійне спрямовування до недосяжного ідеалу й відбиття багатобарвності та багатозвучності світу своєрідним поетичним словником М. Вінграновського [1, 5-10], природність і людяність печалі у віршах С. Сапеляка [10, 26] – все це лінії перетину чи дотичності образності в оригінальних художніх стилях, важливим засобом у яких є okazіональний словотвір. При всій різноманітності образної семантики okazіоналізмів трьох означених поетів об'єднуючим чинником у їхніх ідіостиліях є стрижневі знаки української етнокультури: *віра* [4, 98-99], *надія* [4, 383], *любов* (*кохання*) [4, 311-312]. Зауважимо, що названі знаки є базовими взагалі для вітчизняної поезії в її кращих зразках.

Інтенсифікована виразність, яка властива більшості okazіоналізмів, формує лінгвостилістичне значення мовних одиниць і має вплив на семантичну структуру мови в цілому [14, 17]. Okazіональні новотвори поетів є формантами естетичних знаків національної культури, до яких належать окремі поезії і вся поетична творчість того чи іншого автора [3], а нерідко вони й самі є такими знаками, оскільки маніфестують неповторні поетичні світи у сфері художнього функціонування мови.

1. Вінграновський М.С. Вибрані твори: У 3 т. – Т. 1. Поезії / Вступна стаття Т. Салиги. – Тернопіль: Богдан, 2004. – 400 с.
2. Вінграновський М. Поезії. – К.: Дніпро, 1971. – 176 с.
3. Єрмоленко, Світлана. Мовно-естетичні знаки національної культури // Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). – К.: Довіра, 1999. – С. 358-368.
4. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
5. Калашник В.С. Поезія як чинник розвитку мови в естетичному напрямі // Філологія: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Збірник наук. праць. – № 1. – Харків, 2006. – С. 3-10.
6. Колоїз Ж. Лексичні okazіоналізми як засіб створення актуалізованого контексту // Рідний край. – 2002. – № 1 (6). – С. 30-34.
7. Кошубинська М.Х. Мої обрії: У 2-х т. – Т. 2. – К.: Дух і літера, 2004. – 386 с.
8. Лисиченко Л.А. Лінгвософські ідеї О.О. Потебні (предтеча сучасного вчення про мовну картину світу) // Олександр Потебня: сучасний погляд: Матеріали міжнародних читань. – Харків: Майдан, 2006. – С. 6-16.
9. Сапеляк С.Е. Тривалий рваний зойк: Поезії / Передм. П. Мовчана. – К.: Рад. письменник, 1991. – 189 с.
10. Сапеляк С. Страсті по любові. – Х.: Майдан, 2000. – 132 с.
11. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
12. Соловей Е. Українська філософська лірика: Навч. посібник із спецкурсу. – К.: Юніверс, 1998. – 368 с.
13. Стус В. Палімпсест: Вибране. – К.: Факт, 2003. – 432 с.
14. Чабаненко В.А. Стилістика експресивних засобів української мови. – Ч. І: Навч. посібник. – Запоріжжя: ЗДУ, 1993. – 216 с.

The article deals with the problem of occasional word-formation in literary discourse. An attempt is made to determine the role of occasionalisms in the conceptualization of the poet's artistic world out of idiolects of V. Stus, M. Wlgrnowski, S. Sapelyak.

Key words: occasionalism, concept, idioconcept, idiolect, artistic picture of the world.

УДК 81'373.611 (811.161.2 + 811.161.1)

ББК 81.411.1-2 + 81.411,2-2 + 81.002.1

Олександр Стишов

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ВИЯВИ В СЛОВОТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ І РОСІЙСЬКОЇ МОВ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті розглянуто активізацію тенденції глобалізації в словотворенні споріднених східнослов'янських мов – української і російської. Порівнюючи ці мови, автор показує типові і відмінні на прикладах деривації здебільшого загальномовних і частіше оказіональних інновацій.

Ключові слова: словотворення, тенденція, глобалізація, інтернаціоналізація, спосіб словотворення, інновація, неологізм, оказіоналізм.

Живі мови – динамічні й багатогранні системи, які постійно зазнають розвитку та вдосконалення. Останні виступають природними способами їхньої суспільної екзистенції. Спостереження над шляхами модифікації лексичного складу слов'янських мов кінця ХХ – початку ХХІ ст. засвідчують, що традиційно одним із важливих джерел лексичного збагачення було й залишається словотворення, тобто реалізація потенційних можливостей, закладених у цій підсистемі національних мов. Спираючись на власні словотворчі ресурси, а також запозичуючи певну частину їх з інших мов, дериваційна система кожної розвиненої мови дістає великий потенціал для утворення різноманітних лексичних одиниць. Історичний поступ суспільства виявляється виразно й чітко в лексико-семантичному аспекті словотворення, зокрема в поповненні словотвірних типів, словотвірних гнізд новими похідними словами, в активізації тих чи інших семантичних розрядів лексики і твірних основ, афіксів. Помічено, що в будь-якій мові спостерігаються періоди поступового, еволюційного розвитку її рівнів, а також періоди стрибкоподібних змін. Саме таким і є названий вище відрізок часу в історії слов'янських літературних мов пострадянських і постсоціалістичних країн. Незважаючи на хронологічне обмеження рамок цього періоду, він відзначається надзвичайною інтенсивністю дериваційних процесів.

Студійована проблема глобалізації в сучасній лінгвістиці не нова. Її порушували в своїх дослідженнях українські й зарубіжні мовознавці [1; 2; 13; 15; 9; 18; 5; 12, 110 та ін.]. Роботи названих вище та інших авторів слугують надійним фундаментом для проведення порівняльних і зіставних досліджень із словотворення слов'янських і неслов'янських мов.

Головна мета цієї статті – провести порівняльний аналіз найбільш типових виявів у словотворенні тенденцій глобалізації та їх особливостей, які намітилися і діють в споріднених українській і російській мовах, зокрема показати типові і відмінні на прикладі деривації здебільшого загальномовних і частіше оказіональних інновацій на синхронному зрізі.

Матеріалом для дослідження стали численні інноваційні утворення (понад 3100 одиниць), зафіксовані передусім у сучасній україномовній і російськомовній публіцистиці (програмах і передачах радіо й телебачення, газетах, журналах, публічних виступах), красному письменстві, розмовному мовленні, а також частіше в науковому й офіційно-діловому стилях та окремих словниках, які охоплюють значний часовий проміжок – 1985 – 2007 рр.

Значний фактичний матеріал і лінгвістичні праці останніх двох десятиліть засвідчили, що процеси інтернаціоналізації інтенсифікувалися не лише на лексико-семантичному рівні української і російської мов як найбільш динамічному, але великою мірою й на словотвірному. Активне входження до лексичного складу сучасних східнослов'янських мов значної кількості іншомовних слів, зростання питомої ваги спільних з іншими європейськими мовами словотвірних формантів і процесів є свідченням подальшої європеїзації й інтернаціоналізації її лексико-семантичних систем. Це зумовлено багатьма чинниками, передусім екстралінгвального, а також інтралінгвального порядку, які нерідко діють у нерозривній єдності й взаємопереплетенні. Серед останніх визначальними в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., на нашу думку, є такі: 1) демократизація всіх галузей суспільного життя в Україні і в Російській Федерації, зокрема припинення “холодної війни”, розширення контактів і зв'язків зі світовим товариством; 2) посилення прагматичного інтересу до вивчення іноземних мов; 3) активізація і розширення мережі Інтернет, зростання її впливу на носіїв мов; 4) інтенсифікація перекладацької практики з однієї мови на іншу (особливо з англійської); 5) закордонні відрядження, наукові симпозиуми, конференції, круглі столи, а також туристичні подорожі; 6) мода на слова й структурні елементи (певні морфеми) як відбиття естетичних смаків нашої доби; 7) науково-технічний прогрес, а звідси – інтелектуалізація українського і російського соціумів; 8) пошуки нових засобів вираження; необхідність, доцільність, практичні потреби в цьому носіїв мови; 9) зростання ролі культурних, економічних і науково-технічних досягнень інших народів, зокрема американського, а відповідно і їх мов; 10) значну

роль у цьому процесі відіграє численна українська діаспора, яка проживає здебільшого в англомовних країнах; 11) тенденція до ускладнення, збагачення мовної структури; 12) принцип економії мовної енергії, мовних засобів; 13) дія аналогії; 14) лібералізація норм літературних мов та ін.

Помічено, що тенденція до глобалізації (інтернаціоналізації) стала провідною в сучасних українській і російській мовах. Найбільш переконливо ця тенденція експліцитно й імпліцитно діє на словотвірному рівні [4, 41], продукуючи велику кількість мотивованої та немотивованої нової лексики, що виконує номінативну, прагматичну й стилістичну функції.

Глобалізаційні процеси в сучасному українському і російському словотворенні виявляються насамперед на рівні активізації використання запозичених раніше та порівняно нових словотворчих ресурсів (як афіксів, так і твірних основ, що мають загальноєвропейський або інтернаціональний характер), а також способів словотворення та ін. Домінує в цьому процесі постійна активізація у використанні англійських та грецьких і латинських слів-основ, афіксів.

Вплив глобалізації засвідчено в ряді виявів, на яких зупинимося докладніше.

1. Інтенсивне зростання кількості іншомовних за походженням твірних слів-основ. Значна за обсягом кількість останніх в обох східнослов'янських мовах характеризуються високою частотністю вживання й позначає важливі для суспільства реалії та поняття певної історичної доби і дістала вдалу назву – **к л ю ч о в і с л о в а** [17: 255-256]. До них відносимо лексичні одиниці на зразок: **укр.** *ринок, інтернет, Європа, брифінг, бартер* та ін.; **рос.** *рынок, интернет, Европа, рейтинг, бартер* та багато ін. “Ключові слова доби, – як слушно зазначає О. Земська, – виявляють підвищений словотвірний потенціал, сприяють розширенню словотвірних парадигм і гнізд” [7, 98]. В українській і російській мовах кінця II-го – початку III тисячоліття, зокрема в словотворенні, спостерігаємо спостерігаємо інтенсивне використання багатьох слів як твірних основ для формування нових одиниць. Такі ключові слова позначають переважно явища та реалії, які є соціально важливими, актуалізованими в нашу добу: “Що суттєвішими, вагомішими для носіїв мови є нові предмети, явища, поняття, то більшою кількістю похідних відгукується на них мова, і що ширше коло похідних у неологізмі, то більше у нього шансів увійти до основного словникового фонду” [22, 17]. Від зазначених слів, які є вершинами (передусім новозапозичень здебільшого з американського варіанта англійської мови), утворилися цілі словотвірні гнізда, що активно поповнюються і розширюються в досліджуваних мовах: **укр.** *спікер – спікерський, проспікерський, спікерувати, спікеріада, екс-спікер; спонсор – спонсорівий, спонсорський, спонсорство, спонсорувати, спонсоризація, заспонсорувати, проспонсорувати; клан – клановий, клановик, клановість, клановізація, кланово-мафіозний; рос. *путч – путчистий, антипутчистий, допутчевий, послепутчевий, постпутчевий, антипутчевий, путчистски, путчизм; интернет – интернет-газета, интернет-зависимість, интернет-кафе, интернет-новости, интернетизація, интернетовец, интернетовский, интернетный, интернетчик; рэкет – рэкетный, рэкетмен, рэкетнуть, рэкетир, рэкетирский, рэкетирство, рэкетирствовать* тощо.*

Засвідчено нову тенденцію, яка раніше в словотворенні української і російської мов виявлялася досить обмежено, – активізацію використання в ролі твірних основ у порівнюваних мовах невідмінюваних нових іншомовних слів, що також виступають ключовими, пор.: **укр.** *зомбі – зомбувати, зомбування, зомбізація, зомбований, зазомбований, зомбі-автомат; мас-медіа/медіа – мас-медійний, медійник, медіальний, медіа-бомба, медіа-магнат, медіа-олігарх; рос. *лобби – лоббист, лоббистский, лоббизм, лоббировать, пролоббировать, лоббирование; мафиози – мафиозний, мафиозник, мафиозность, мафиозно-клановий* тощо. Відрадно, що в україністиці вже досить ґрунтовно розглянуто словотвірний потенціал й освоєння невідмінюваних імен [21].*

Зібраний нами значний ілюстративний матеріал і наведені вище приклади доводять: переважна більшість ключових слів-основ однакова, що можна пояснити схожістю як екстра-, так і інтралінгвальних чинників, які діють в обох східнослов'янських мовах (пор. ще: *екологія/экология, дотація/дотация, приватизація/приватизация, тусовка/тусовка//тусовка* тощо). Проте навіть однакові новозапозичення можуть відрізнятися наповнюваністю і межами словотвірних гнізд. Так, наприклад, ключове слово (вершина) *манкурт*, активно „розкручене” журналістами в українській мові функціонує інтенсивніше, ніж у російській, і, відповідно, помітною є різниця в гніздах: **укр.** *манкурт – зманкуртіти, зманкуртілий, змаркуртизований, манкуртизація, манкуртизм, манкуртизований, манкурство; рос.* *манкурт – манкуртизація, манкуртизм.* Хоча, звичайно, знаходимо деякі вершини гнізд, що є відмінними в аналізованих мовах.

Фактичний матеріал новітніх української і російської мов показує, що поступово зростає словотвірна продуктивність не лише ключових слів-основ, а й інших новозапозичень. Активне залучення останніх у словотворчі процеси є свідченням поступового їх освоєння («вростання») в мовах, тобто пересування із периферії лексичних систем досліджуваних мов до центру. Пор.: **укр.** *степлер – степлерний, степлерувати, кастинг – кастинговий; рос.* *степлер – степлерный, кастинг – кастинговый.* Навіть є приклади творення розмовних і жаргонних слів в обох мовах на основі запозичень: **укр.** *фазенда – фазендний, крейзі – крейзонутий, крейзіхаус, окей – окечки, окейний, окейно; рос.* *крейзи – крезд/крэза, крейзити, крезовать, крезовый/крэзовый, крезануться/крэзануться, крезанутый/крейзанутый, крезаторий, крезовник, крезогон, крезонд, крезуха, крезоник/крезушник* [20, 278-279; 11, 319-320].

2. Високим рівнем активізації і продуктивністю в зазначених вище національних мовах останніх двох десятиліть характеризуються багато запозичених префіксів та префіксоїдів. Вони переважають у творенні іменників і прикметників. Характерно, що серед них активізувалися як давно запозичені *анти-, супер-, контр-, архі-/архи-, гіпер-/гіпер-, міні-/міні-, псевдо-, квазі-/квази-, екс-/екс-, нео-* та ін. (укр. *антиекологічний, суперворотар, контртермін, архітерміновий, гіперзростання, міні-завод, псевдодержава, квазісборний, екс-командувач, неосталініст*; рос. *антирыночник, суперсредство, контрреформа, архисрочный, гипертираж, мини-пекарня, псевдосуверинитет, квазипартия, экс-глава*), так і порівняно нові *пост-* (укр. *постперебудова, постчорнобиль, постчорнобиль, постсталинський, постіндустріальний, посткомуністический*). Засвідчено, що аналізовані препозитивні афікси мають неоднакову словотвірну валентність із різними твірними основами: перевага надається питомо українським і російським. У творенні дієслів високою продуктивність відзначаються лише два запозичені префікси – *de-*, і *re-*, які сполучаються і з питомими українськими/російськими, і з чужомовними основами, хоча перевага надається останнім (*детінізувати, деукраїнізувати, реінвестувати, реприватизувати – департизировать, деколлективизировать; реинвестировать*).

3. Фактичний матеріал свідчить, що порівняно з інтенсивною префіксацією, запозичені суфікси в сучасному українському і російському словотворенні використовуються кількісно дещо обмежено. Найбільшою продуктивністю відзначаються словотвірні типи із суфіксом *-ізацій/-ізацій/-ізацій-*, що виникають переважно від іншомовних за походженням дієслів і виражають значення опрідметненої дії, процесу: укр. *комп'ютеризувати – комп'ютеризація, американізувати – американізація*; рос. *аферизовать – аферизація, бандитизировать – бандитизація* тощо. Зафіксовано лише поодинокі субстантиви з цим суфіксом від власне українських і питомих російських твірних іменникових або прикметникових основ: укр. *гривенізація, жєбракізація, співдружнізація – рос. рублевизація, зарплатаизація, совковизація* і под.

Дещо меншою продуктивністю в новітній період відзначаються традиційні запозичені суфікси. Так, формант *-ист/-ист* поєднується переважно з іншомовними та запозиченими основами (укр. *скейтбордист, пейнтболіст, візажист*; рос. *экологист, могулист*). Проте останнім часом помітно активізувалися одиниці й від основ слів на позначення партій, рухів та організації, сформованих переважно вже в незалежній Україні й оформлених структурно як аббревіатури, пор.: укр. *НДП (ендене) – енденіст, ПРП (неерне) – ПРПіст* та ін. У сучасній російській мовній практиці названі вище утворення не відзначаються продуктивністю: *ЛДПР (элдэпэр) – ЛДПРовец/элдэпэровец*.

Відомий суфікс *-изм/-изм* приєднується здебільшого до неслів'янських прикметникових основ у обох порівнюваних мовах (укр. *манкуртизм, солідаризм*; рос. *харизматизм, регионализм*). Поряд з новотворами від іншомовних одиниць останнім часом, особливо в україно- і російськомовній публіцистиці, зростає кількість дериватів, утворених від власних назв: укр. *горбачовізм, кравчукізм, кучмізм*; рос. *горбачевизм, гайдаризм, ельцинизм* тощо. Менш продуктивними в сучасних східнослов'янських мовах є постпозитивні давно запозичені форманти: *-атор, -ацій/-ацій-, -ар/-яр/-ар/-арь* (укр. *приватизатор, фашизація, мітингар*; рос. *фермеризатор, релаксація, лицензиар, фонотекарь*) та ін.

Відзначаємо, що в аналізований період в українській і російській мовах активізувалося творення інновацій за допомогою ряду суфіксоїдів, зокрема *-лог-, -фоб, -ман, -маній/-маній-, -фобій/-фобій-* (укр. *успіхолог, українолог, націєфоб, галичанофоб, дістоман, орендоманія, рейтингоманія, ринкофобія, ісламофобія*; рос. *рекламолог, конфликтолог, русофоб, погодоман, компьютероманія, буддоманія, славянофобія, этнофобія*) тощо.

Помічено, що порівняно з попередніми періодами розвитку порівнюваних мов, непродуктивні й малопродуктивні суфікси і суфіксоїди нині стали в них продуктивними, особливо при творенні okazіоналізмів, зокрема *-ан/-іан/-ан/-іан-* на означення збірності, сукупності певних мистецьких творів, присвячених кому- або чому-небудь: укр. *наполеоніана, київіана*; рос. *бондиана; -ад/-іад/-ад/-іад-* на означення дій, процесів, поведінки особи, названої твірною основою: укр. *спікеріада, олігархіада*; рос. *гимназиада* та ін.

4. Активізація деривації різних типів складних слів, у творенні яких бере участь повна або усічена іншомовна основа.

Серед нових композитів найбільш численними виявилися іменники і прикметники, утворені переважно з вільних словосполучень та за аналогією внаслідок основоскладання (найчастіше із суфіксацією, зрідка – без неї) як від запозичених, так і від питомих українських і російських слів. Відзначено продуктивність таких запозичених іменникових складників, які мають подібність до аглютинативів і майже автоматично приєднуються (“нанізуються”) до чужомовних і питомих національних основ, зокрема *нафт-/нефт-, валют-, -терапія/-терапія, -психолог, -трейдер* (укр. *нафтодолар, валютоокупний, валютотримач, словотерапія, космопсихолог, зернотрейдер*; рос. *нефтематфиози, валютообменный, зоотерапия, смехотерапия, астропсихолог, нефтетрейдер*) тощо.

В аналізований період в обох східнослов'янських мовах помітно активізувалися деякі словотвірні типи частково скорочених аббревіатур унаслідок поєднання усіченого слова-означення та повного слова-означуваного. Початковими скороченими компонентами прикметникового походження виступають

переважно як давно відомі запозичені лексеми-морфеми, зокрема *теле-, політ-/полит-, дем-, біо-/био-, агро-, енерго-/энерго-, парт-* (укр. *телезвернення, політеліта, демплатформа, біорегулювання, агропідприємство, енергопрогрес, партнамісник*; рос. *телепрезентация, политстратег, демокристский, биотопливо, агрофирма, энергокризис, партбуржуазия*) тощо, так і активізовані в словотворенні української і російської мов в останні два десятиліття – *євро-/евро-, нарко-, поп-, еко-/эко-, секс-* (укр. *євроспільнота, наркодилер, поп-гурт, екобезпека, секс-работоргівля*; рос. *евростандарт, наркобосс, поп-звезда, экодвижение, секс-культура*) тощо. Цікаво, що окремі скорочені морфеми із зрозумілих етнополітичних і ментальних причин у сучасній російській мовній практиці, зокрема в словотворенні, використовуються спорадично. Зате в українській мові вони відзначаються високою продуктивністю, пор.: *імпер-* (укр. від *імперський*): *імперкомуніст, імпершівініст, імпервеликодержавництво, імперрадикал* та ін. Засвідчено також зовсім нові аброморфеми, які в попередні періоди розвитку порівнюваних мов не зустрічалися: *етно-/этно-, порно-, іно-/ино-, тер-* (укр. *етнопсихологія, порнозірка, інопартнер, теругруповання*; рос. *этнополитология, порнолитература, инобанк, терудар*) тощо.

У порівнюваних східнослов'янських мовах в останнє десятиріччя намітилася негативна тенденція до варваризації, зокрема це засвідчено в збільшенні кількості нових іншомовних літерних і звукових аббревіатур, серед яких переважають англіцизми, що подаються в текстах латинкою і вимовляються за англійським зразком (*PR (ni-ap//mu-ap) (public relations – наблік рилейшинз букв. “громадські зв'язки”), DOS (дос) (Disk Operating Syatem), NHL (ен-ейч-ел/эн-эйч-эл) (National hockey league – Національна хокейна ліга), SMS (ес-ем-ес/эс-эм-эс) та ін.* Причому від них утворюються як поодинокі слова (*KFOR – KFORiveць/KFORoveць; DOS – DOSівський/DOSовский; FM – FM-станція/FM-станция*), так і словотвірні ланцюжки (*PR – укр. PR-акція, PR-хитроці, PR-пропозиція; рос. PR-клуб, PR-акция; укр. NHL – NHLiveць, NHLівський; рос. NHLoveць, NHLовский; укр. SMS – SMSка, SMS-повідомлення; рос. SMSка, SMSочка, SMS-прикол*).

Зібраний нами фактичний матеріал дає підстави твердити про інтенсифікацію творення в розглянутих мовах складних слів способом з р о щ е н н я. Такі одиниці виникають переважно на основі двох запозичених нерідко комбінованих – запозичених і питомих лексем. На відміну від попередніх етапів розвитку української і російської мов у наші дні високої продуктивності у словоскладанні набули препозитивні чужомовні компоненти *відео-/видео-, аудіо-/аудио-, кіно-/кино-, радіо-/радио-, фото-* (укр. *відеокурс, аудіоновинка, кінофорум, радіодебати, фоторобот*; рос., *видеоканал, аудиопродукция, киностолица, радиоролик, фотоцентр*) та ін., за допомогою яких утворено як загальномовні, так і okazіональні одиниці.

У сучасних українській і російській мовах активізується творення композитів за допомогою ю к с т а п о з и ц і ї. Продуктивними в цих складних словах є компоненти інтернаціонального характеру, поширені в багатьох мовах світу. Такими складниками можуть бути, по-перше, початкові, переважно чужомовні одиниці, зокрема *бізнес-/бизнес-, медіа-/медиа-, блиц-/блиц-, шоу-, гала-* (укр. *бізнес-новини, медіа-підтримка, блиц-опитування, шоу-передача, гала-вистава*; рос. *бизнес-контакт, медиа-магнат, блиц-опрос, шоу-балет, гала-концерт*) тощо.

В останній час у творенні складних слів східнослов'янських мов помічено істотний вплив дериваційної системи англійської мови. Він полягає в тому, що під впливом цієї мови як засобу міжнародного спілкування відбувається перетворення сполучень слів (вільних і фразеологічних) в окреме слово, тобто своєрідна лексикалізація (пор. в англ. *flavour-of-the-month* “те, що вважається дуже модним або популярним на цей час” [6, 128], *one-man-of-the-world-to-another* (A.Christie). Прикладами таких здебільшого okazіональних похідних одиниць у східнослов'янських мовах є: укр. *xin-xon-дівчина, помічник-радник-заступник, яничари-манкурти-хахли-перевертні, персонаж-собі-на-умі, моя-хата-скраїність* тощо; рос. *ясли-сад-школа, свой-в-доску-парень* тощо. Ці та інші дволексемні й багатолексемні утворення засвідчують тенденцію до розвитку аналітизму в українському й російському словотворенні, до інтернаціоналізації їхнього складу, до економності, сконденсованості та експресивізації. Слушним видається зауваження щодо таких дериватів: “Для сучасної української мови [і для російської також – О.С.] типовими є композити з двох основ, тому трикомпонентні [і більші – О.С.] утворення сприймаються як дещо штучні, незвичні й помірно експресивні...” [22, 19].

Помічено поступове зростання чисельності гібридних композитів, одним із складників яких є варваризм в іншомовному написанні (укр. *пewукраїнець, pew-романтик*), але буває і в українській/російській транслітерації (укр. *ньюзайзд, ньюГолохвастов*; рос. *Classic-премьер, Lanosарифметика*).

5. Поява нових способів словотворення й інтенсифікація деривації в українській мові за їхньою допомогою.

У сучасних українській і російській мовах, особливо в останні роки, помічено поступове зростання продуктивності нового способу словотворення – т е л е с к о п і ї. Він посідає проміжне місце між словоскладанням й аббревіацією. *Телескопія* (від грец. τηλεσκοπος – далекоглядний) – це такий спосіб деривації, при якому нове слово виникає внаслідок злиття повної основи одного твірного слова з усіченою основою іншого або поєднанням двох усічених основ вихідних слів [3, 101]. На нашу думку,

цей спосіб словотворення в українській і російській мовах виник під впливом англійської.

Активізація аналізованого способу словотворення у порівнюваних східнослов'янських мовах спричинена, на нашу думку, певними позитивними властивостями телескопізмів як засобів номінації – компактністю та цілістю оформлення, виразністю і мотивуванням, зокрема яскравістю їхньої внутрішньої форми: укр. *футболіти* – від *футбол* + *боліти*, *демократурв* – від *демократія* + *диктатура*, *метробус* – від *метрополітен* + *автобус* тощо; рос. *папомобиль* – від *папа* + *автомобиль*, *солнцемобиль* – від *солнце* + *автомобиль*, *мотомобиль* – від *мотоцикл* + *автомобиль* тощо.

Отже, в словотворенні близькосторідних мов – української і російської – в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. виявлено багато типового в процесах глобалізації (інтернаціоналізації), зокрема в деривації складних, префіксальних і суфіксальних новотворів, телескопізмів. Посилення проаналізованої вище тенденції в порівнюваних мовах спричинене низкою чинників передусім екстралінгвального, а також інтралінгвального характеру. Проте зібраний фактичний матеріал засвідчує, що тотальній тенденції до глобалізації в названих вище сучасних східнослов'янських мовах протистоїть інша визначальна (також досить потужна) тенденція – до націоналізації, або автохтонізації, яка потребує подальшого ґрунтовного дослідження. Надалі також варто глибше простудіювати як основні тенденції в словотворенні слов'янських мов, так і низку побічних, другорядних.

1. Ажнюк Б.М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К.: Рідна мова, 1999.
2. Ажнюк Б.М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації // Мовознавство. – №3. – 2001. – С. 48-54.
3. Английские неологизмы / Жлуктенко Ю.А., Березинский В.П., Борисенко И.И. и др. – К.: Наук. думка, 1983. – 172 с.
4. Баранник Д. Українська мова на межі століть // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 40-47.
5. Гутшидт К. Общин тенденции и специфические формы их реализации в современных славянских языках // Jazykovedný časopis. – 1998. – № 1-2. – С. 15-26.
6. Зацний Ю.А. Неологизмы английской речи 80-90 годов XX столетия. – Запорожжя: РА “Тандем-У” – 1997. – 396 с.
7. Земская Е. Активные тенденции словообразования // Русский язык. – Ополе, 1997. – С. 167-201.
8. Земская Е. Активные процессы современного словообразования // Язык и культура: 3-я Междунар. конф. Тезисы докл. – К., 1994. – С. 97-99.
9. Ландер М.А. Глобалізаційні процеси в словотворі назв знярядь праці і засбів дії // Ономастика і апелятиви. – Вип. 26, 2006. – С. 53-66.
10. Лукашанец А. Тэндэнцыя до нацыяналізацыі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах // Słowotwórstwo/Nominacja: Komparacja współczesnych języków słowiańskich / Red. nauk. I. Ohnheiser. – Opolo: Uniwersytät Innsbruck – Institut für Slawistik, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 2003. – S. 137-151.
11. Никитина Т.Г. Молодежный сленг: толковый словарь. – М.: Астрель: АСТ, 2007. – 910 с.
12. Россихина Г.Н. Новый англо-немецкий язык: Угроза или реальность? // Филологические Науки. – №2. – 2001. – С. 109-116.
13. Семенюк О.А. Язык эпохи и его отражение в сатирико-юмористическом тексте. – Кировоград: РВЦ КГПУ им. В.К. Винниченко, 2001.
14. Сорокин Ю. Развитие словарного состава русского литературного языка 30 – 90-е годы XIX века. – М. – Л.: Наука, 1965. – 564 с.
15. Стишов О.А. Глобалізаційні процеси в сучасному українському словотворі // Ономастика і апелятиви. – Вип. 21. – 2004. – С. 15-24.
16. Тараненко О. Ключові слова // Українська мова: Енциклопедія. – вид. 2-ге (випр. і доп.). – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 255-256.
17. Ферм Л. Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет). – Uppsala, 1994. – 238 с.
18. Friedman, Thomas L. The Lexus and the Olive Tree. Anchor Books. – NY, 2000.
19. Фурса В. Семантико-граматичне та словотвірне освоєння невідмінюваних імен. – К., 2005. – 252 с.
20. Химик В.В. Большой словарь русской разговорной экспрессивной речи. – СПб: Норинт, 2004. – 768 с.
21. Чабаненко В. Нормы словотворення і мовна експресія // Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 13-20.
22. Эглит Л. Неологизмы в структуре словообразовательных гнезд: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / НИИ преподавания русского языка АПН СССР. – М., 1989. – 18 с.

This article deals with an activation of a new tendency of globalization in the Ukrainian and Russian word-formation. Comparing these languages, the author gives typical and distinctive features with examples of the derivatives of general language and occasional innovations.

Key words: word-formation, tendency, globalization, internationalization, devices of word-formation, innovation, neologism, occasionalism.

УДК 81'373

ББК 81.211.2 Ук

Зоя Валюх

ВЕРБАЛЬНИЙ БЛОК СЛОВОТВІРНОЇ ПАРАДИГМИ ІМЕННИКІВ – НАЗВ ОСІБ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття продовжує цикл публікацій автора із словотвірної парадигматики української мови. У статті з'ясовано специфіку словотвірної поведінки іменників, що належать до лексико-семантичної групи назв осіб. Проаналізовано особливості дериваційного та семантичного наповнення вербального блоку типової словотвірної парадигми, визначено глибину її семантичних позицій.

Ключові слова: словотвірна парадигма, парадигматика, типова словотвірна парадигма, словотвірний потенціал, словотвірний суфікс, словотвірне значення.

Частиномовна належність найменувань осіб за професійною дією, соціальним станом і званням, внутрішніми ознаками, національною та етнічною належністю тощо, їхнє лексико-семантичне наповнення є тими основними чинниками, від яких залежить творення дієслів. Дієслова ж у ролі

похідних одиниць реалізують потенції базової іменникової основи відповідно до своїх частиномовних можливостей.

Відіменникові деривати, що формують дієслівні блоки типових словотвірних парадигм іменників згаданих лексико-семантичних груп, утворюються здебільшого за допомогою суфікса *-ува-/-юва-*, суть словотвірної функції якого полягає в здійсненні дієслівної транспозиції субстантивних основ. Пор.: *бондар* → *бондарювати*, *бортник* → *бортникувати*, *вівчар* → *вівчарювати*, *візник* → *візникувати*, *гончар* → *гончарювати*, *кобзар* → *кобзарювати*, *кравець* → *кравцювати*, *косар* → *косарювати*, *пекар* → *пекарювати*, *поштар* → *поштарювати*, *різьбяр* → *різьбярювати*, *садівник* → *садівникувати*, *скотар* → *скотарювати*, *стельмах* → *стельмахувати*, *столяр* → *столярювати*, *учитель* → *учителювати*, *чабан* → *чабанувати*, *чинбар* → *чинбарювати*, *шевець* → *шевцювати*, *гетьман* → *гетьманувати*, *козак* → *козакувати*, *приймак* → *приймакувати*, *злидар* → *злидарювати* та ін.

Відіменникові дієслова з суфіксом *-ува-/-юва-*, утворюючись за зразками, що вже усталилися в українській мові або на основі нових мотивувальних основ, постійно поповнюються, особливо за рахунок слів іншомовного походження [6, 173]. На сучасному етапі розвитку української мови спостерігаємо тенденцію до широкого використання іншомовних іменників – найменувань осіб у ролі базових основ для творення дієслів, пор.: *ректор* → *ректорувати*, *адвокат* → *адвокатувати*, *професор* → *професорувати*, *суфлер* → *суфлерувати* та ін.

Дієслова на зразок *критиканствувати*, *політиканствувати*, *інтриганствувати*, *панікерствувати* К.Г. Городенська кваліфікує як похідні одиниці, мотивовані відособовими іменниками із суфіксом *-ств-* (*критикан-ств-о* → *критиканств-ува-ти*, *політикан-ств-о* → *політиканств-ува-ти*, *інтриган-ств-о* → *інтриганств-ува-ти*, *панікер-ств-о* → *панікерств-ува-ти*), що мають значення “уподібнюватися за певними ознаками до когось”. Це словотвірне значення, на її думку, зумовлене їхнім тісним семантичним зв'язком з назвами осіб [2, 34]. Водночас ці дієслова можна розглядати і як деривати із суфіксом *-ствува-*, мотивовані іменниками, що називають осіб за внутрішніми ознаками зі згаданим словотвірним значенням. Підтвердженням цього слугує те, що утворення дієслів такого словотвірного типу, як зазначила свого часу Л.А. Юрчук, підтримує властивий суфіксові *-ствува-* відтінок іронії та зневаги, якого набуває дієслово [6, 179]. Цей формант, приєднуючись до основ негативно маркованих іменників іншомовного походження *критикан*, *інтриган*, *політикан* та ін., увиразнює їхній негативно-оцінний характер у похідних дієсловах.

Потрібно зазначити, що деякі дієслівні основи із суфіксом *-ува-/-юва-* мають дублетні відповідники із суфіксом *-и-*. Такі синонімічні деривати формують глибину семантичної позиції в дієслівному блоці словотвірної парадигми іменників зі значенням осіб за професією, постійним або тимчасовим видом заняття, соціальним станом та званням, пор.: *стельмахувати*, *стельмашити*; *чабанувати*, *чабанити*; *вівчарювати*, *вівчарити*; *скотарювати*, *скотарити*; *кухарювати*, *кухарити*; *злидарювати*, *злидарити*; *парубкувати*, *парубочити*; *князювати*, *княжити*; *жебракувати*, *жебрачити* та ін. Напр.: *Пастухував у поміщика: така ж і там у них спека, таке ж безводдя, такі ж розкішні марева коливаються влітку* (О. Гончар); *Мати пастушити з хати жене, – вмє писати й читати, та й досить!* (Д. Павличко).

Характерною особливістю відособових дериватів дієслівного блоку є те, що вони зберігають виразні словотвірні зв'язки із твірними іменниковими основами. Це засвідчують іменникові основи, які повністю входять до складу дієслівних, на що вказують іменникові суфікси або їхні варіанти, пор.: (*чобот-ар*)-*юва-ти*, (*ліс-н-ик*)-*ува-ти*, (*шев-ц*)-*юва-ти*, (*город-ник*)-*ува-ти*, (*лік-ар*)-*юва-ти*, (*бурс-ак*)-*ува-ти*, (*тес-л-яр*)-*ува-ти*, (*сад-ів-ник*)-*ува-ти*, (*сот-ник*)-*ува-ти*, (*див-ак*)-*ува-ти* та ін.

Відсубстантивним дієсловам однойменної зони властиве основне словотвірне значення “*бути тим, хто названий мотивувальним іменником, виконувати дію, властиву тому, хто названий мотивувальним іменником*”, яке реалізується в часткових значеннях “обіймати посаду”, “виконувати обов'язки”, “перебувати в певному соціальному стані”, “поводити себе так, як визначено твірним іменником” тощо. Це зумовлено тим, що мотивувальними словами для них слугують іменники, які називають осіб за професійною дією, соціальним станом та званням або осіб за внутрішньою ознакою. Дієслова з такою семантикою кваліфікують як похідні одиниці зі значенням буттєвості, що є найхарактернішою для відперсональних дієслів семантичною ознакою, оскільки в їхній семантичній структурі сема дії розташована на лінії, що з'єднує всі однотипні акти дії [3, 60]. Пор.: *Крім Андрія Галактіоновича, вчителя ще земського, давнього, що вчителює в Тернівщині ніби справіку, буде тепер у нас новий молодий учитель, що прибув змінити свого попередника* (О. Гончар); – *Бортникуєте?* – *Полюбляю бджолу і дітей, щось у них однакове є* (М. Стельмах); *Терешко різьбярював. Він різав не прикраси, а те, що потрібне людям на щодень: ложки і кухлі кленові, які звав квартами* (Григорій Тютюнник); *А творці її сіяли жито, пшеницю, пасічникували, чинбарили і нічутінку не журилися, що про них ніхто й словом не обмовився* (М. Стельмах); – *Ну, то як визволили мене козаки – не здатний я вже був козакувати* (Б. Грінченко); *А сам коронний стражник Лац далі собі розбишакує та збиткується над нами* (П. Загребельний).

У семантиці дієслів дії, слушно зауважує А.Д. Зверев, наявна сема активності, зумовлена суб'єктом-діячем, виразником якого є особа, адже ще О.М. Пешковський відзначив, що "діяти" можуть тільки живі істоти, усі інші предмети не "діють", а лише рухаються [3, 60].

Похідні дієслова, мотивовані іменниками – найменуваннями осіб за дією, яка є для них професійним заняттям, а також за соціальним станом та званням, вирізняються з-поміж інших акціональних дієслів тим, що вони позначають дію чи стан, пов'язані саме з особою, а назви осіб, як стверджує М. М. Янценецька, на відміну від назв конкретних предметів, певною мірою пристосовані до предикативності, до виконання класифікаційної функції, що й виявляється на рівні похідного дієслова [7, 223]. З огляду на те що особи, названі в мотивувальній частині похідного дієслова, виконують предикативну функцію, потенційно будь-який особовий іменник може бути перетворений у відповідне дієслово. Пор.: *він - сторож, сторожує; він - кравець, кравцює; він - поштар, поштарює; він - бондар, бондарює; він - столяр, столярює; він - чабан, чабанює; він - пасічник, пасічникує; він - чинбар, чинбарює, чинбарить; він - гетьман, гетьманює; тощо.* Напр.: *Помагав трохи по господарству... Столярювати* вчився (М. Стельмах); *Чабанює* Данько в степу (О. Гончар); *Я потроху пасічникую* (М. Стельмах); *Заради нього він шарпався на всі боки: гендлював худобою, потайки чинбарював, крав ліс, сіяв наспіл, але все не могло задовольнити його спраглу жадобу* (М. Стельмах); *А може, хай вже гетьманює він [Богун]? Той вмів так розколикати духа, що Україна загуде як дзвін* (Л. Костенко).

У семантиці дієслів, утворених від назв осіб за професією, постійним чи тимчасовим видом заняття, тісно взаємодіють два значення – "особа" і "фах": перше виокремлює буттєвість особи за фахом, друге вказує на дію особи, спрямовану на досягнення результату, який становить сутність даного фаху. Пор.: *учителювати* "бути вчителем", "учити дітей"; *фельдшерувати* "бути фельдшером", "лікувати людей"; *кравцювати* "бути кравцем", "шити одяг"; *скотарювати, скотарити* "бути скотарем", "розводити велику рогату худобу"; *пастухувати, пастушити* "бути пастухом", "пасти худобу"; *мірошникувати* "бути мірошником", "молоти борошно" тощо. Напр.: *І молодий, що тільки перший рік учителює, вчитель, і сторож Кирило Криворукій працюють з усієї сили* (Б. Грінченко); *Війна застукала мене на залізниці, де я хоробро захищав "царя, престол і отечество" від ворогів зовнішніх, фельдшерував у залізничній лікарні* (Остап Вишня); *Туровець у осінній чутливій тиші почув шугання крил вітряка, в якому довгі роки незмінно мірошникував Сергій Гордієнко* (М. Стельмах).

Структура відіменних дієслів, як зазначає К.Г. Городенська, виявляє певні особливості і в якісному плані, зокрема в їхніх граматичних характеристиках, оскільки специфічний семантичний обсяг відіменних дієслів обмежує їхню участь у видових кореляціях, наслідком чого є переважання одновидових дієслів у їхній видовій структурі [2, 21].

Дієслова, мотивовані особовими іменниками звичайно мають неперехідне значення, оскільки ознака дії або стану в них зосереджується на самій особі. Перехідні дієслова із словотвірним значенням "робити те, що властиве особі, названій твірним іменником", трапляються лише зрідка. Пор.: *Ось цей простий, без хитроців світ і сторожує* Мина, удень і вночі чатує це врівноважене степове життя (О. Гончар).

Ще однією особливістю дієслів, мотивованих іменниками зі значенням осіб, зокрема назвами осіб за професією, є те, що дієслова цієї лексико-семантичної групи здатні приєднувати префікси *по-, про-, від-*, напр.: *повчителювати, попасічникувати, поскотарювати, почабанувати, підбізнесменити, потеслярювати, провчителювати, пролікарювати, прошевцювати, відучителювати, відкіоскерувати* тощо. Однак, зауважує К.Г. Городенська, дієслівні основи з цими префіксами не корелюють за видовою ознакою з відповідними безпрефіксними дієсловами, бо виражають дію, обмежену часовими відрізками, або вказують на її завершення [2, 60].

Деривати, що наповнюють дієслівний блок типової словотвірної парадигми найменувань осіб за дією чи станом, виражають лише одне словотвірне значення, як і більшість особових іменників, що їх мотивують. Лише деяким із них властиво виражати двоє значень, пор.: *жебрачити* – "просити милостиню; старцювати"; "випрошувати щось у кого-небудь"; *парубкувати* – "бути парубком", "бути нежонатим, неодруженим"; *владичити* – "панувати", "бути владикою".

Дослідження відсубстантивних дієслів, мотивованих іменниками із семантикою особи за соціальним станом та званням, дає змогу кваліфікувати їх як групу похідних, яким властиво виражати ще одне словотвірне значення – "перетворювати, перетворюватися в те, що позначено твірним іменником, уподібнюватися до того, хто названий твірним іменником", яке виражають деривати, що утворюються за такими словотвірними типами:

- *pref (no-) + N + suf (-u-) -tu → V: покуркулити, покріпачити;*
- *pref (o-) + N + suf (-u-) -tu → V: обюрократити;*
- *pref (z-) + N + suf (-i-) -tu → V: зміщанити;*
- *pref (o-) + N + suf (-u-) -tu + postf (-ся) → V: окуркулитися, обюрократитися, оміщанитися;*
- *pref (z-) + N + suf (-u-) -tu + postf (-ся) → V: зміщанитися;*
- *pref (za-) + N + suf (-u-) -tu + postf (-ся) → V: зашляхтитися.*

Напр.: *На новій службі він ще більше запишався, зашляхтитися, але став менше вживати нисарських слів, кинувся до політичних* (М. Стельмах).

Дієслівну зону словотвірної парадигми найменувань осіб за етнічною та національною належністю репрезентують деривати, з-поміж яких за структурно-семантичними особливостями вирізняються дві групи похідних. Першу групу формують префіксально-суфіксальні дієслова із словотвірним значенням "зробити тим, хто названий твірним іменником", пор.: *сполячити, сфранцузити, знімечити, онімечити, ополячити, ослов'янити, отуречити, офранцузити, потуречити*. Напр.: *Реальні факти розбивають облудні легенди про успішну спробу онімечити цей вільний народ* (Із журналу).

Спеціальними виразниками цього дієслівного мутаційного значення є префікси *з-(с-), о-, по-* і суфікс *-и-*. Характерно, що та сама іменникова основа може сполучатися з суфіксом *-и-* і кількома префіксами, які надають дієсловам близьких, синонімічних значень, напр.: *сполячити, ополячити; знімечити, онімечити; сфранцузити, офранцузити; отуречити, потуречити* та ін.

У другу семантично однорідну групу об'єднуються префіксально-суфіксальні та префіксально-суфіксально-постфіксальні дієслова, які виражають словотвірне значення "набути певної ознаки, уподібнитися до когось". Передають це значення різні словотвірні засоби в чотирьох словотвірних типах відсубстантивних дієслів:

- *pref (z-) + N + suf (-i-) -tu → V: знімчити;*
- *pref (z-/c-) + N + suf (-u-) -tu + postf (-ся) → V: стурчитися;*
- *pref (no-) + N + suf (-u-) -tu + postf (-ся) → V: потурчитися, побусурманитися;*
- *pref (o-) + N + suf (-u-) -tu + postf (-ся) → V: ополячитися, ослов'янитися, офранцузитися.*

Напр.: *Та нехай мене, дівки-бранки, Марусі, попівни-Богуславки, з неволі не викупас, бо я вже потурчилася, побусурменилася* (Народна творчість); *Три дні висів він так, хоч і обіцяли йому волю й вільне життя, аби він зрікся віри й потурчився, той не переставав клясти турків* (М. Аракс).

Спільнокореневі префіксально-суфіксально-постфіксальні дієслова з різними префіксами, що виражають те саме словотвірне значення, зумовлюють розгортання словотвірної парадигми іменників – найменувань осіб за національною та етнічною ознакою в глибину.

Характерно, що в словотворенні іменників провідну роль відіграють дієслівні основи, а в дієслівному, навпаки, – субстантивні основи [4, 61]. Це зумовлено, очевидно, відомою єдністю протилежностей іменника і дієслова, які можуть існувати лише як складники цієї єдності і функціонують лише в її межах. Іменник і дієслово розташовані, так би мовити, на двох протилежних полюсах, про що говорив ще О.О. Потебня. Його відома кваліфікація іменника і дієслова як двох протиставлених одиниць у системі частин мови стосовно формотворення [5, 37] видається цілком справедливою і щодо взаємостосунку між ними у процесах словотворення. Поділ на іменники й дієслова, зазначає І.Р. Вихованець, є найуніверсальнішим протиставленням у системі частин мови, яке реалізоване і в категорійних, і в грамемних виявах [1, 44].

Отже, на основі порівняння характерних особливостей у словотворенні дієслів та іменників робимо висновок: більшу схильність до взаємопереходу внаслідок афіксації виявляють ті частини мови, яким властивий високий ступінь поляризації. Прикметники посідають проміжну позицію, начебто балансує між двома основними частинами мови – іменником і дієсловом.

Дехто з мовознавців убачає певну аналогію між віддієслівними особовими іменниками і відперсональними дієсловами, яка, на їхнє переконання, полягає в тому, що іменники є похідними від дієслів, дієслова – від іменників, а особа й дія міняються місцями: у першому випадку емпірична частина семантики слова наповнюється дією, категорійне значення, стрижнева сема стає семою особи, у другому – навпаки: емпіричні ознаки презентує особа, сему буттєвості – стрижнева сема. Водночас відперсональні дієслова не є структурами "навпаки" порівняно з особовими віддієслівними іменниками: віддієслівні іменники є регулярними і продуктивними структурами неідіоматичного характеру. Будь-який віддієслівний іменник має значення особи-діяча незалежно від конкретної дії та конкретної особи. У групі відперсональних дієслів лише деякі належать до неідіоматичних структур [4, 61].

Отже, поповнення дієслівного блоку типової словотвірної парадигми іменників, що називають осіб за різними ознаками, новими членами відбувається за рахунок відіменникових дієслів, у семантичній структурі яких наявні семи "буттєвість", "особа", "професія, фах", "соціальний стан" та ін. Цим дієсловам властиво виражати основне словотвірне значення "бути тим, хто названий мотивувальним іменником, виконувати дію, властиву тому, хто названий мотивувальним іменником". У сучасній українській мові вони становлять відкритий ряд одиниць, який постійно поповнюється.

Проте у типовій словотвірній парадигмі згаданих іменників відбувається послідовна реалізація інших дериваційних значень похідних дієслів, таких, як: "перетворювати, перетворюватися в те, що позначено твірним іменником", "уподібнюватися до того, хто названий твірним іменником", "зробити тим, хто названий твірним іменником", "набути певної ознаки" тощо. Це свідчить про те, що в межах транспозиційного словотворення високопродуктивними є більшість словотвірних типів відіменникових дієслів.

Основними чинниками, які зумовили словотвірну поведінку вершинних слів словотвірної парадигми – особових іменників, слугують їхні структурно-семантичні та лексико-граматичні особливості, а також різноманітні позамовні чинники. Найбільшою дериваційною спроможністю послідовно характеризуються ті іменники, які мають давню історію функціонування в українській мові. Ці найменування були актуальними у зв'язку із соціальною значущістю на певному хронологічному відрізку, вони вирізнялися через це й високою активністю вживання.

1. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови. – К.: Університетське вид-во "Пульсари", 2004. – 398 с.
2. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова. – К.: Наук. думка, 1981. – 199 с.
3. Звєрев А.Д., Дашенко О.І. Семантика відперсональних дієслів в українській та російській мовах // Мовознавство. – 1994. – № 2 – 3. – С. 60–64.
4. Мурясов Р.З. Словопроизводство и грамматические категории // Вопросы языкознания. – 1979. – № 3. – С. 60–69.
5. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – М.: Просвещение, 1968. – Т. 3. – 551 с.
6. Юрчук Л.А. Суфіксальний дієслівний словотвір // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С.171–210.
7. Яценецкая М.Н. Семантические вопросы словообразования: Производящее слово. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1991. – 271 с.

The article is the sequential of the author's series of publications on derivational paradigmatic of the Ukrainian language. The article investigates the specific word-building behaviour of nouns which belong to the lexico-semantic group 'names of persons'. Special features of derivational and semantic repletion of verb block of derivational paradigm are analysed. The depth of its semantic positions is determined.

Key words: derivational paradigm, paradigmatic, typical word-building paradigm, word-formative potential, derivational suffix, derivational meaning.

УДК 81'373

ББК 81.022 Ук

Микола Лесюк

ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВОТВОРУ НА РІВНІ СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД

У статті обґрунтовується доцільність дослідження словотвірної системи української мови на рівні словотвірних гнізд, оскільки в словотвірному гнізді можна спостерігати за словотвірними одиницями нижчого порядку (словотвірними парами, словотвірними рядами (ланцюжками) та словотвірними парадигмами), можна побачити потенційну силу кореня, набір похідних у парадигмах, інвентар словотворчих формантів, різноманітні морфологічні зміни, які супроводжують словотвірні процеси, тощо. Для ілюстрації використано фрагмент словотвірного гнізда кореня *-вед-* у сучасній українській мові, описана структура цього гнізда.

Ключові слова: словотвір, словотвірне гніздо, словотвірна модель, семантико-словотвірна структура слова, твірне основа, похідне слово, дериват, мотиватор, мотивант, словотворчий формант, корінь слова.

У мовознавстві застосовуються різноманітні методи аналізу словотвірної структури похідного слова і словотвірної структури мови в цілому. Найпоширенішим з них є дослідження словотвірних процесів на основі бінарної структури: твірне – похідне, де видно твірну основу і формант, який додається до неї, встановлюються семантичні зв'язки між твірним та похідним, семантична структура похідного. Монографічних досліджень такого плану в українському мовознавстві є немало. Це переважно дослідження семантико-словотвірної структури похідних окремих лексико-семантичних груп лексики. Більш наочним є дослідження словотвірних процесів на рівні словотвірних ланцюжків, які демонструють горизонтальну потенцію кореня і твірного слова. [6]. В останні роки на кафедрі української мови Прикарпатського національного університету та в дериватологічному Центрі ім. Івана Ковалика розгорнулося під керівництвом проф. В. Грещука дослідження словотвору через словотвірні парадигми [див. 9], у яких видно вертикальну спроможність кореня і твірного слова, тобто набір різноманітних похідних на першому ступені творення. (словотвірна парадигма, за визначенням О.Земської, – це сукупність похідних, які мають одну й ту ж твірну основу і знаходяться на одному й тому ж ступені словотворення [2, 31]. Принципово не відрізняється й визначення В. Грещука, який вважає, що словотвірна парадигма – це комплексна одиниця, що являє собою „ряди дериватів, які об'єднуються тотожністю твірної основи й протиставляються дериваційними формантами“ [1, 12]). І все ж найбільш оптимальним, на нашу думку, є дослідження словотвору на рівні словотвірних гнізд (існує ще термін „словотвірні поля“), що в українському мовознавстві започаткував у 70-их роках минулого століття професор Іван Ковалик. У російському мовознавстві у цей же час виступив з ідеєю дослідження словотвірної системи мови в комплексі, на основі словотвірних гнізд Олександр Тихонов, опублікувавши цілий ряд праць з цього питання [15]. У 70-80 роках у Росії почався справжній бум навколо словотвірних гнізд, бо в цей час появився цілий ряд праць, у яких об'єктом дослідження були словотвірні гнізда або підкреслювалася важливість і необхідність їх дослідження. Це праці О. Тихонова, В. Лопатіна, О. Кубрякової, І. Улуханова, Ю. Гінзбурга, І. Альтман, А. Хамидуллової, В. Силіної, К. Шарофітдінова, А. Залізняка, Л. Ширіної, Т. Іванової, Т. Яруліної тощо.

В українському мовознавстві, як було зазначено, з ініціативи професора І. Ковалика був також виконаний цілий ряд дисертаційних досліджень, об'єктом для яких послужили різноманітні словотвірні гнізда. Так, В. Верещака досліджував словотвірні гнізда коренів з повноголосним сполученням -ор- в

сучасній українській мові (Ужгород, 1978), М. Голянич – словотвірні гнізда коренів зі значенням говоріння в сучасній українській мові (Київ, 1979), М. Лесюк – словотвірні гнізда коренів зі значенням руху в сучасній українській мові (Київ, 1982), Г. Василевич – словотвірні гнізда коренів зі значенням мислення в сучасній українській мові (Київ, 1985), Н. Тишківська – словотвірні гнізда коренів слів зі значенням почуттів у сучасній українській мові (Київ, 1987). Тепер на кафедрі української мови досліджуються словотвірні гнізда коренів дієслів сприймання.

Як зазначав О. Тихонов, саме словотвірне гніздо є „найблагодатнішим об'єктом для вивчення міжрівневих процесів“ [14, 4] у мові, оскільки в ньому (у гнізді) найповніше відображений діалектичний взаємозв'язок таких лінгвальних величин, як твірні основи, афікси, морфологічні засоби, на різних ступенях словотворення.

Словотвірне гніздо – це сукупність слів, об'єднана спільністю кореня і живими послідовними словотвірними зв'язками¹. Воно дає можливість простежити потенційну силу продуктивності того чи іншого кореня, виявити набір можливих морфологічних варіантів, у яких він проявляється в своїх похідних словах, а також інвентар афіксів, які послужили для оформлення тих чи інших похідних із цим коренем, умови їхньої фонетичної сполучуваності, тобто внутрішню, чи словотвірну, валентність цього кореня, яку він проявляє до вибраних морфем. „Кожен корінь, – зазначає Н. Клименко, – має свій, характерний тільки для нього, узір сполучуваності суфіксів і префіксів у похідних від нього словах“ [3, 29].

Словотвірне гніздо дозволяє наочно побачити словопороджувальну активність і генеративну здатність твірного слова, від якого прямо залежить структура гнізда, проаналізувати співвідношення похідних різноманітних частин мови, їх кількість, розташування на ступенях словотворення, закономірності формування і комплектації словотвірних парадигм як одиниць нижчого порядку (класу), які й складають словотвірні гнізда. Від того, до якої частини мови належить вихідне (твірне) слово гнізда, тобто його вершина, залежить також можливість чи неможливість утворення тих чи інших типів похідних.

Словотвірне гніздо робить можливим перспективний підхід до аналізу словотвірної системи мови, тобто завдяки аналізу структури словотвірного гнізда можна побачити „що (які слова, якої структури і значення) утворено (у синхронному сенсі) і може бути утворено від слова того чи іншого класу чи підкласу“ [8, 54]. Навіть більше, словотвірне гніздо дає можливість сумістити перспективний підхід у дослідженні словотвірних явищ із ретроспективним, завдяки чому забезпечується повний і всесторонній опис словотвірних процесів. Словотвірне гніздо створює можливість використати комплексний аналіз похідних, пов'язаних спільністю кореня і приналежністю мотивуючого слова до тієї чи іншої частини мови. Це дозволяє виявити формальні і семантичні параметри мотиватора (мотивуючого слова), оскільки вони проявляються в його мотивантах² (похідних від нього словах).

Словотвірне гніздо дає найповніше уявлення про семантику кореня, який виступає основним змістовим ядром ряду похідних слів, „загальною семантичною базою цілого ряду споріднених слів“ [4, 17], про можливість „синтагматичного розгортання цього кореня“ [7, 38], дозволяє визначити його словотвірну дистрибуцію; словотвірне гніздо постає при цьому як „певним чином організований синтагматичний ряд“ [12, 34].

У словотвірному гнізді яскраво і повно простежуються семантичні зв'язки між спільнокореновими словами, ієрархія взаємовідносин між членами гнізда, проявляється безпосередня чи посередня, єдина чи множинна мотивація похідного, наочно проглядаються способи „організації“ внутрішньої структури похідних слів, видозміни категоріальної семантики [8, 56] твірного слова в семантиці мотиванта (похідного).

На базі словотвірного гнізда можна проводити різноманітні дослідження, застосовувати різні принципи. Тут можна відштовхуватися від форманта, тобто виявляти формантний арсенал, застосовувати формантоцентричний підхід до вивчення структури і семантики похідного, можна використовувати основоцентричний принцип, тобто йти в аналізі семантико-словотвірної структури похідного від основи твірного слова. Тут можна вивчати окремі словотвірні ланцюжки, досліджувати їх глибину чи довжину, можна вивчати систему словотвору через набір різноманітних парадигм. Усі ці елементи присутні в словотвірному гнізді і, власне, через вивчення цих елементів, цих окремих частин словотвірного гнізда можна прийти до загальних висновків, до узагальнень.

Подамо для підтвердження вищевказаного характеристику й опис словотвірного гнізда кореня *-вед-*, вершиною якого виступають парні дієслова руху *вести-водити*, що корелюють за односпрямованістю-неодноспрямованістю. Треба відзначити, що дієслово серед інших частин мови має, можливо, найширші словотвірні зв'язки і впливає на всі важливі процеси словотворення, а словотвірні гнізда з дієслівними вершинами мають складну структуру і велику кількість похідних. На базі дієслів утворюються як самі дієслова, так і інші частини мови – іменники, прикметники, прислівники тощо. У

¹ Подібне визначення словотвірному гніздові давав також професор І. Ковалик, див.: [5, с.42].

² Вважаємо, що в описі семантичних співвідношень „твірне-похідне“ терміном *мотиватор* можна б успішно замінити небажаний в українській мові активний дієприкметник *мотивуючий* (*мотивуюче слово*), а терміном *мотивант* – описову структуру *похідне слово* чи просто субстантивований прикметник *похідне*.

словотвірному гнізді з вершиною *вести* є 516 слів, не враховуючи складних слів типу *трубопровід*, *класовод*, і серед них 257 іменників, 173 дієслова, 45 прикметників, 8 прислівників та 33 дієприкметники. Зауважимо, що дієприкметники як форми дієслів уведені в словотвірне гніздо в зв'язку з тим, що іменники на *-ння*, *-іння*, *-ення* творяться саме від дієприкметникових основ, хоч і вважаються віддієслівними утвореннями. По-друге, часто дієприкметники в сучасній українській мові набувають значення прикметників.

Похідні, що входять у це словотвірне гніздо, розташовані на сімох ступенях словотворення. Тут зауважимо, що на першому ступені ми розташовуємо вершину гнізда, тобто твірне дієслово *вести*, при творенні якого в свій час також були застосовані певні словотвірні-семантичні операції – на базі кореня **ved-* додаванням інфінітивного суфікса *-*ti* була сформована лексема *vedti* > *vesti*. На першому ж ступені знаходиться також дієприкметник *ведений*. На другому ступені в цьому гнізді вже є 42 деривати, у тому числі 22 дієслова, 18 дієприкметників (деякі з них уживаються уже і як прикметники) та 2 іменники – *ведення* і *ведіння* – утворені, власне, від дієприкметника *ведений*. На третьому ступені утворені 97 дериватів, і тут уже є майже порівну дієслів (46) та іменників (45) і лише 2 прикметники, один прислівник і 3 дієприкметники. Найбагатшим і найпродуктивнішим у цьому гнізді, як і в інших словотвірних гніздах дієслів руху, є четвертий ступінь, на якому утворено 218 похідних. Серед них значну перевагу мають іменники, яких тут налічується аж 138. Дієслова займають друге місце – 62 деривати, прикметників тільки 4, прислівників – 3 і дієприкметників 11. На п'ятому ступені утворено 33 дієслова, один дієприкметник, 55 іменників, 30 прикметників та один прислівник (усього 120 похідних). Шостий ступінь об'єднує тільки 33 похідних і з них 14 іменників, 9 дієслів 8 прикметників та 2 прислівники. На останньому – сьомому – ступені є 4 деривати, серед яких 3 іменники та один прислівник. Це означає, що глибина найдовшого словотвірного ряду, чи ланцюжка, в цьому гнізді дорівнює сімом словотвірним тактам. Покажемо ці ряди: *вести* > *ви-вести* > *вивод-и-ти* > *вивід-є* > *вивід-н-(ий)* > *не-вивідн(ий)* > *невиводн-о*; *вести* > *до-вести* > *довод-и-ти* > *довід-є* > *довід-н-(ий)* > *не-довідн(ий)* > *недовідн-ість*; *вести* > *про-вести* > *провод-и-ти* > *провід-є* > *провід-н-(ий)* > *над-провідн(ий)* > *надпровідн-ість*. У четвертому семиступеневому словотвірному ряду (ланцюжку) на 7-ому ступені утворений іменник *непровідність*.

У словотвірних гніздах, вершинами яких є дієслова руху, проглядається певна закономірність у побудові словотвірних парадигм. Це видно з фрагмента словотвірного гнізда, який подаємо нижче. Найчисленніші словотвірні парадигми розташовані на четвертому ступені. Це похідні префіксальних непрямопрямованих дієслів типу *вводити*, *відводити*, *доводити*, *заводити*, *зводити* і под. Серед похідних цих дієслів є, як правило, постфіксальне дієслово (наприклад, *доводити-ся*), дієслово зі вторинним префіксом *по-* (*по-доводити*), іменник, утворений нульовим суфіксом (*довід-є*), може бути присутній іменник із суфіксом *-енн-я* (*доводж-енн-я*), іменник із суфіксом *-ин-и* (*звод-ин-и*, *завод-ин-и*), майже в кожній парадигмі присутні іменники абстрагованої дії жіночого роду із суфіксом *-к-а*, які, в принципі, небажані в українській мові, оскільки утворені за російським зразком (*довод-к-а*, *навод-к-а*, *обвід-к-а*, *перевод-к-а* і под.), але які подає 11-томний Словник української мови, іменники на позначення діяча з різними суфіксами (*довод-ець*, *довод-ник*, *довід-ця*, *довід-чик*), може бути прикметник (*довод-ливий*). Парадигми цих непрямопрямованих дієслів на 4-му ступені можуть налічувати різну кількість дериватів, і це вже залежить, очевидно, від префіксального дієслова, його частотності, поширеності. Так, від дієслова *вводити* утворено лише чотири похідні, а від дієслова *заводити*¹ – 20, тобто тут значно ширший набір віддієслівних іменників (у цій парадигмі, наприклад, є 5 іменників *завод-є*, які різняться між собою семантикою). Якщо ж проаналізувати парадигму дієслова *водити*, то вона налічує аж 24 деривати і серед них такі іменники: *вод-інн-я*, *вож-и-во*, *вождь-є*, *вож-ай*, *вож-ак*, *вож-ак-а*, *вод-ир*, *вод-ій*, *вожд-ій*, *води-л-о*, *води-льц-я*, *вож-ат-ий*, *пред-води-тель*.

Найбільше в цьому гнізді, як було зазначено, є іменникових утворень (257). 50 із них утворені за допомогою суфікса *-ння* (*-ення*, *-іння*). Саме ця модель – дієслівна основа (ДО) плюс суфікс *-ння* (*-ення*, *-іння*) – є найпродуктивнішою серед усіх моделей, за якими творяться віддієслівні іменники, причому це характерно для всіх словотвірних гнізд дієслів руху. Переважно це іменники 3-ого ступеня типу *доведення*, *зведення*, *розведення*, що утворені від прямопрямованих префіксальних дієслів доконаного виду *довести*, *звести*, *розвести* тощо, хоча можуть бути й іменники, утворені від дієслів недоконаного виду. До речі, ці іменники в українській мові зберігають у своїй семантиці видові відмінності дієслово-мотиватора (*довести* – *доведення* і *водити* – *водіння*), що є важливою специфічною особливістю сучасної української мови, її важливою граматичною нормою [10, 61]. Треба зазначити, що в гнізді наявні всі три варіанти цього суфікса: *нн-я* – *супроводжува-нн-я*, *-інн-я* – *вод-інн-я* та *-енн-я* – *довед-енн-я*.

Другою за продуктивністю в цьому словотвірному гнізді є модель ДО+є за якою утворено 33 іменники типу *вивід*, *відвід*, *довід*, *завод*, *звід*, *привід*, *розвід* тощо. Ця словотвірна модель характерна всім словотвірним гніздам, у ролі вершин яких виступають дієслова руху. Усі ці іменники, як правило, творяться від префіксальних дієслівних основ, що є свідченням того, що префіксація дієслів стимулює їх участь у творенні іменників з нульовим суфіксом [11, 45]. Вони утворюються від дієслів як доконаного, так і недоконаного виду, тому часто буває важко або й неможливо встановити дієслово-мотиватор. У

словотвірному ж гнізді кореня *-вед-* усі вони, без сумніву, утворені від дієслів недоконаного виду типу *виводити*, *заводити* на четвертому ступені словотворення.

Інші моделі вже менш продуктивні. За моделлю ДО+к-а утворено 14 іменників, за моделлю ДО+ник – 13, ДО+ин-и – 8, ДО+ець – 7 похідних. Усього ж для утворення 257 іменників використано 38 моделей, а в усіх разом словотвірних гніздах дієслів руху віддієслівні іменники утворені за 80 моделями.

Друге місце за кількістю дериватів у гнізді кореня *-вед-*, як було відзначено, займає дієслово. Для утворення 173 дієслівних дериватів використано 21 модель. Найпродуктивніша серед них – преф+префДО₂, тобто модель за якою до префіксованої основи непрямопрямованого дієслова типу *виводити* додається вторинний префікс (переважно це префікс *по-*): *по-виводити*, *по-доводити*, *по-наводити*, *по-розводити*, *на-зводити*. За цією моделлю утворені 29 дієслів. Ці дієслова утворені на IV-ому ступені (*вести* > *роз-вести* > *розвод-и-ти* > *по-розводити*).

Другою за продуктивністю (24 похідних) є модель префДО₁+и, тобто до префіксальної дієслівної основи прямопрямованого дієслова типу *завести* додається суфікс *-и-*: *завести* – *завод-и-ти*. Відзначимо, що словотвірний акт тут супроводжується ще й морфологічним чергуванням кореневих голосних *є/о*. 23 дієслівні деривати утворені додаванням постфікса *-ся* до префіксальної основи непрямопрямованих дієслів (модель префДО₂+ся): *наводити-ся*, *обводити-ся*, *переводити-ся* і под. Наступною за продуктивністю у цьому гнізді є модель преф+ДО₁, за якою утворено 20 дієслів. У префіксації прямопрямованих дієслів доконаного виду використано в цьому гнізді 19 українських префіксів або їх фонетичних варіантів. Це, зокрема, такі: *в-*, *ви-*, *від-* (*од-*), *воз-*, *до-*, *з-* (*із-*), *за-*, *на-*, *над-*, *об-*, *пере-*, *під-*, *по-*, *при-*, *про-*, *роз-*, *у-*. Зазначимо, що всього у словотвірних гніздах коренів зі значенням руху для префіксації прямопрямованих дієслів використано 34 префікси або їх фонетичні варіанти.

Інші дієслівні моделі у досліджуваному гнізді менш продуктивні. Особливо зупинимося на моделі преф+ДО₂, за якою утворено 8 дієслів. Це одновидові дієслова доконаного виду *ви-водити*, *з-водити*, *на-водити*, *об-водити*, *пере-водити*, *по-водити*, *попо-водити*, *про-водити*, а також префіксально-постфіксальне дієслово *до-водити-ся*. Вони різняться від імперфективних утворень не тільки наголосом, але й семантикою. Дієслово *виводити* за Словником української мови має 12 лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) із загальним значенням 'допомагати або примушувати когось іти з собою звідки-небудь', а дієслово *виводити* має значення 'водячи кого-небудь, примусити довго ходити десь або побувати скрізь' [13, 366-377]. Або дієслово *виходити* має значення 'іти звідки-небудь назовні, за межі чогось' (тут є ще 16 ЛСВ), а одновидове дієслово доконаного виду *виходити* означає 'старанно доглядаючи, виликувати хворого, пораненого' [13, 530-533].

Якщо аналізувати словотвірну структуру прикметників, то слід зауважити, що більшість із них утворена від іменника. Віддієслівних прикметників тут є лише 5 і так само 5 прикметників утворені від ад'єктивних основ. Більшість прикметників (30) утворена аж на V-ому ступені.

Щодо прислівників, то їх у цьому словотвірному гнізді найменше. На III-ому ступені є лише один – *заведено*, на IV-ому три (*нав-завод-є*, *нав-завод-и*, *нав-завод-ах*), на V-ому – один (*доводливо*), на VI-ому – два відприкметникові деривати – *довідно*, *довідне* і на VII-ому – один прислівник *невиводно*.

Не вдаючись у детальнішу характеристику цього гнізда, зазначимо, що словотвірне гніздо дійсно дає можливість проводити різнобічні спостереження за семантикою та структурою як окремого деривата, так і в комплексі всіх похідних того чи іншого гнізда.

1. Грещук Василь. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995.
2. Земская Е.А. О комплексных единицах системы синхронного словообразования // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент, 1978.
3. Клименко Н.Ф. Про закономірності сполучуваності афіксів сучасної української мови. – Мовознавство, 1968, № 6.
4. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів, 1958.
5. Ковалик І.І. Корень слова и его роль в словообразовательном гнезде // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент, 1978.
6. Коржик Л.І. Структурно-семантична типологія відприкметникових словотвірних ланцюжків у сучасній українській мові. – Автореф. дис... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1999.
7. Кубрякова Е.С. Об основной единице словообразовательной системы языка // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент, 1978.
8. Лопатин В.В. Словообразование как объект грамматического описания // Грамматическое описание славянских языков. – Москва, 1974.
9. Микитин О.Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові. – Автореф. дис... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1998; Бачкур Р.О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин. – Автореф. дис... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2004; Пославська Н.М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта. – Автореф. дис... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2006.
10. Наконечний М.Ф. Розмаїтість форм – багатство мови. – Мовознавство, 1967. – № 2.
11. Пінчук А.Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників сучасної української літературної мови // Морфологічна будова сучасної української мови. – Київ, 1975.
12. Сирина В.Б. Семантическая структура словообразовательного гнезда (слова с корнем *lich-* в славянских языках) // Общеславянский лингвистический атлас. – Москва, 1975.
13. Словник української мови. – В 11-ти томах. – Т. I. – Київ, 1970.
14. Тихонов А.Н. Лексико-семантические и грамматические проблемы изучения словообразовательного гнезда // Вопросы русского и общего языкознания. / Сборник научных трудов № 549. – Ташкент, 1978.

15. Тихонов А. Н. Проблемы составления гнездового словообразоват. словаря современного русского языка: Курс лекций. – Самарканд, 1971; його ж. Словообразовательный словарь русского языка. – В 2-х томах. – Москва, 1985; його ж. Школьный словообразовательный словарь русского языка. – Москва, 1978.

The article by M. Lesiuk presents argumentations of necessity of investigating the word-building system of the Ukrainian language in terms of word-forming word families, as word-building units of lower order (word-building pairs, word-forming rows (chains) and word-forming paradigms). Besides, one can see the potential power of the root, a set of derivatives in paradigms, the stock of word-building elements, various morphological changes accompanying the processes of word formation, etc. By way of illustration the author has used a fragment of the word-building word family of the root – ved – in modern Ukrainian, and has described the structure of the word family in question.

Key words: word-building, word-building model, semantically-word-building structure of word, basis, derivative, word-building affix, root of word.

УДК 811.161.2'373.611'367.624

ББК Ш 141.14-211

Ірина Ощипко

СЛОВОВІРНА СИНОНІМІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВНИКІВ

Розглянуто питання про вимоги до поняття словотвірні синоніми на рівні прислівника. Указано на історичне і сучасне творення аналізованих українських прислівників. Проаналізовано прислівники сучасної української мови, які створюють словотвірні синонімні пари та ряди.

Ключові слова: прислівник, словотвірний синонім, морфема, морфемна структура, адвербіалізація.

Прислівник, як частина мови, об'єднує переважно похідні утворення, які в сучасній українській мові можна зіставити зі словами усіх самостійних частин мови. Небагато є таких, що виникли ще в індоєвропейській прамові чи в праслов'янській мові [4, 206], і їх прийнято називати первісними. Отже, більшість прислівників виникла на ґрунті окремих слов'янських мов переважно в історичний період. Поповнення складу прислівників було активним процесом протягом віків [4, 206] і досить активно прислівникові лексеми окремих словотвірних моделей творяться і в сучасній українській мові (прислівники на -о; пор. також нові *вкотре, наживо*).

Прислівники в українському мовознавстві були предметом вивчення дослідників [12; 1; 19; 14; 6; 2; 5; 17; 7; 13 та ін.]. Здебільшого висвітлювалися проблеми виникання українських прислівників в історичному аспекті, наголошувалися, структура українських прислівників у порівнянні з іншими слов'янськими, давалися семантико-синтаксичні класифікації тощо. У працях про прислівник по-різному описується питання творення цих слів. Історично всі прислівники виникали внаслідок адвербіалізації різних форм імен, дієслова (морфолого-синтаксичним способом). Проте в сучасній українській мові, деякі, переважно відприкметникові, прислівники створили модель, за якою творяться нові похідні, і ці моделі є дуже продуктивними. Відомо, що прислівник виникає з потреби спілкування. І саме відприкметникові прислівники на -о (-е) в сучасній мові можна утворити від кожного (теоретично) прикметника. Отже, з'являється новий прикметник – наслідок новий прислівник. Тому ці прислівники в сучасній мові утворюються суфіксальним способом: прикметникова основа будь-якої структури + суфікс -о (-е). Префіксально-суфіксальним способом у сучасній мові утворюються і відприкметникові прислівники типу по-...-ому (-и), хоч історично їх творення пояснюють по-різному: форма давального відмінка прикметника і прийменник по, або прислівник на -ки (філософськи) і префікс по- [16, 287, 288; 18, 32]. Прислівники відіменникові, відчислівникові – це “застиглі на різних етапах адвербіалізації прикметниково-відіменникові конструкції” [16, 288].

Маловивченим є питання лексичної синонімії (*оптом – гуртом, квапливо – торопко, також – теж, вицент – дотла – внівець* та ін.), в тому числі прислівникової синонімії. Проблему словотвірної синонімії в українському мовознавстві висвітлював І.Ковалик на рівні іменника [10, 8], І.Кузьма на рівні прикметника [11], частково Т.Возний на рівні дієслова [3]*, І.Ощипко на рівні прислівників [13].

Розкриваючи поняття *словотвірна синонімія*, автори ставлять до таких похідних певні вимоги. Прислівниковими словотвірними синонімами можна вважати слова: 1) які мають у твірній основі, що може бути різноструктурною, той самий корінь; 2) які утворені одним або різними способами за допомогою різнозвучних однофункційних словотвірних засобів (синонімних морфем); 3) які мають те саме лексичне значення.

Уже в українській мові XVI – поч. XVII ст. наявні прислівники з суфіксами -о, -е, які можна вважати словотвірними синонімами: *высоко/высоце* [15, вип.6, 50], *добро/добре* [15, вип.8, 50], *довровольно/довровольне* [15, вип.8, 52] та багато інших.

У сучасній українській мові паралельних утворень з суфіксами -о, -е чимало. Такі прислівники здебільшого мотивуються прикметниковими словотвірними синонімами [11, 78 і наст.], утворюються за

допомогою синонімичних словотвірних суфіксів і характеризують дію за ознакою, на яку вказує мотивувальний прикметник, отже, створюють словотвірні синонімні пари або ряди: *багрово/багряно, безкорисно/безкорисливо, безсило/безсильно, обтяжно/обтяжливо/обтяжено, приязно/приязне* та ін. Наприклад: *Я вмисно запросив його до себе (Леся Українка). Ви немов умисне втікаєте від мене (Леся Українка). [Дід Маркіян] розмахує руками, щось доводить людям, задириливо позираючи на Васю (С.Васильченко). – А якщо я таки вкрала гроші? – вигукнула вона задиристо (Д.Ткач). [Грицько] заклад за спину руки, задиркувато кругом розглядається (С.Васильченко).*

Суфікс -е найчастіше приєднується до твірної основи з кінцевим шиплячим, але і до таких утворень є синонімні пари з суф. -о: *войовниче/войовничо, вороже/ворожо, скрипуче/скрипучо, співуче/співучо, ледаче/ледачо, значуще/значущо* та ін. Наприклад, у реченні: *Вона одним тасмниче шептала щось... (М.Коцюбинський). Сусана тим часом тасмничило щось прикривала в кутку на канані (М.Коцюбинський).*

Якщо мотивувальні прикметники з різними афіксами є паронімами, то й похідні прислівники також є паронімами. Пор. *розумно* = “розсудливо, мудро” < *розумний* = “який має розум, керується розумом”: *Великі сині очі з-під довгих чорних вій дивилися тильно і розумно (М.Коцюбинський); розумово* = “застосовуючи розум” < *розумовий* = “пов’язаний з діяльністю розуму”: *Вона була дівчина на свій вік розумово надзвичайно розвинена... (О.Кобилянська).*

Прислівники на -о вживаються частіше і з часом можуть витіснити похідні на -е і стати єдиними. Зрідка суфікси -е та -о від прикметникових основ утворюють пароніми: *дуже* – надзвичайно, *дужо* – з великою силою, *зле* – погано, недобре, *зло* – злісно, жорстоко. Утворені ці прислівники і від різних семем полісемічних прикметників. Прислівник *дуже* мотивований прикметником *дужий* зі значенням “який має велику фізичну силу, сильний”: *Вона [Ліна] дуже любить мови. Вона вільно розмовляє німецькою і англійською (О.Іваненко). Ант ходив по хаті дуже тихо (С.Скляренко).* Прислівник *дужо* мотивований прикметником *дужий*, але семемою “великий, значний щодо ступеня вияву”: *Голос Яворницького лунав у соборі дужо і владно (О.Гончар). Співала ж [Оксана Петрусенко] дзвінко, дужо, незрівнянно (П.Тичина).* Пор. також *зле* від *злий* “поганий, несприятливий, згубний”: *Як собі хочете, а мені тут зле (Ю.Смолич); зло* від *злий* “пройнятий злістю, злорадством, недобррозичливістю”: *Він ще зло жартував... (П.Загрибельний); – Бач, як її нарядили! – зло гукала прикажчикова жінка (П.Мирний).*

Прислівникові словотвірні синоніми виникають унаслідок префіксального творення за допомогою синонімних префіксів *без-, не-, а-*: *безповоротно/неповоротно, нелогічно/алогічно, ненормально/анормально, неритмічно/аритмічно* та ін.: *Кожний автор пише у нас по-своєму, а деякі й безграмотно (М.Коцюбинський). Неграмотно,... мішаним правописом написані... рядки (В.Еллан). Широкий рот, вилицювате лице і ненормально худа довга шия робили її зовнішність неприємною для ока (І.Вільде). – Годі нам говорити на різних мовах. Це анормально, що кримський татарин погано розуміє... (М.Коцюбинський).*

Окремі відприкметникові прислівники є словотвірними синонімами, якщо утворені від тої самої прикметникової основи за допомогою різних афіксів. Це прислівники з твірною основою якісного прикметника та суфікса -о чи біфікса по-... -ому. Такі похідні мають “якісно-порівняльне значення”: *дивно/по-дивному, молодод/по-молодому, просто/по-простому, пусто/по-пустому* та ін. Наприклад, у реченнях: *Чи збираються ще й досі Веселі гості Погуляти у старій, Погуляти просто, По-давньому, по-старому, Од світу до світу (Т.Шевченко). Будуть якісь труднощі, заходьте по-простому (Ю.Збанацький). Жайсак щиро зрадів гостю, запросив його сідати на почесне місце навпроти входу (З.Тулуб). Вона одна, перша обізвався до нього по-щирому (О.Кобилянська).*

Якщо мотивувальний відносний прикметник набув якісності, то від нього можливе творення прислівника суфіксальним та префіксально-суфіксальним способом. Такі утворення тотожні, мають “якісно-порівняльне значення”. Словотвірно ці прислівники пов’язані з прикметником, але семантично співвідносні не з прикметником, а з мотивувальним іменником [8, 69, 300]: *модний > модно* і *по-модному* “як вимагає мода, відповідно до моди”, *театральний* і *по-театральному* “як у театрі” тощо. У реченнях: *Барвисто і театральні бриніли його слова (З.Тулуб). – Діти! – кликала вона по-театральному (О.Кобилянська). Весь ліс в інеї, в крихкому, казково розкішному уборі (О.Гончар). Ось він [місяць] по-казковому освітив доріжки, що входять у хліба (М.Стельмах). Лисенку Миколі дружньо Римський-Корсаков поміг (П.Тичина). Іван зиркнув на дівчину, і тільки очі їхні по-дружньому засміялися (П.Колесник).*

Прислівники типу по-...-ому утворюються і від прикметників, що мають тільки відносне значення, і такі похідні не вступають у синонімні словотвірні відношення з прислівниками на -о. Здебільшого це прислівники, утворені від прикметників з суфіксом -ськ- (-цьк-, -зьк-).

* Т.Возний використовує такі терміни для позначення поняття словотвірної синонімії “спільнокореневі пари”, “словотвірні пари”, “словотвірні співвідношення”, “синонімні форми” [3, 27-29].

* Такі утворення розглядають також як відприкметникові суфіксальні, у мотивувальних словах яких є різні префікси. Проте в сучасній мові протиставляються незаперечні і заперечні прислівники: *злобно/беззлобно/незлобно, грамотно/безграмотно/неграмотно*.

Відприкметникові прислівники з суфіксом -о можуть мати відповідниками однокореневі різної структури відіменникові утворення, але з тотожним значенням: *напівголосно/напівголоса, нахраписто/нахрапом, невчасно/невчас, неквапно/неквапом* та ін. Іноді такі прислівники утворюють ряди: *напівжартливо/напівжартом/напівжартома, уривково/уривцем/уривками*. Вищу частотність мають відприкметникові прислівники. Приклади в тексті: "Процай, Трохимчуку, моє дитятко!" – *зукала напівголосно Горпина (Ю.Яновський)*. Він ... *повів їзгу до літака. Щось напівголоса сказав льотчику (Н.Рибак)*. Між тими сторчуватими стіжками в танучих димах *неквапно рухались постаті бійців (О.Гончар)*. Він *спинився і неквапом наблизився до виходу з печери (Ю.Смолич)*. Вона *казала уривково ... але Гордій все ж зрозумів (Б.Грінченко)*. Грім *гримить якось уривчасто, неначе з рушниці гуркає (І.Нечуй-Левицький)*. *Кипить робота, хоч і уривцем працюють (А.Головко)*. *Вчитися в цих умовах випадало лише уривками (О.Гончар)*. "Що з тобою, Антоне?" – *Антін, очевидно, вагався (М.Коцюбинський)*. *І сниться ж йому [Чіпці], що недавно очевидно було! (П.Мирний)*. *На порозі стояла Вежбова й очевидно чекала (З.Тулуб)*.

Окремі прислівники, що історично виникли шляхом адвербіалізації іменникових прийменникових форм однини, множини, рідко двоїни, набули однакового лексичного значення при відмінній у сучасній мові морфемній структурі і стали словотвірними синонімами: *навік/навіки, навперегін/навперегони, надвечір/надвечори, наокоз/наокози, повік/повіки, убрід/уброди* та ін. ... *дні минають. Минають місяці – село навік замовкло (Т.Шевченко)*. *Нехай житом, пшеницею, як золотом покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря – слов'янська земля (Т.Шеченко)*. *Надвечір увійшли ми в село і розбрелись прочани улицями (М.Вовчок)*. *Ви стояли навколішки так надвечори і молились Богу (І.Нечуй-Левицький)*. *Не засну я в оцій глухомані, що пільмою лягла наокоз (Л.Первомайський)*. *Наокози по сусідству і чужі його поважали (О.Стороженко)*. *Вона [Венера] тайком к Вулкану кралась (І.Котляревський)*. *Розказувала раз, та не мені, а тайкома від мене бабі (Г.Барвінок)*.

Чимало українських прислівників – це адвербіалізовані безприйменникові форми орудного однини здебільшого іменників чоловічого роду. Синонімними до них є похідні від тих же іменників, але орудного двоїни (у сучасній мові різні морфемні): *жартом/жартома, плазом/плазьма, смерком/смеркома, тайком/тайкома*. Наприклад у реченнях: – *Моє пуделко й хустину віддай, – шептала Варвася жартом до товаришки (С.Ковалів)*. *Ліда жартома піднесла до носа Шульженкові дорідний куц жалючої кропиви (Я.Качура)*. *Увечері, смерком уже, вертаються з панщини люде (М.Вовчок)*. *Іванові випало здавати рибу, і в берег він повернувся уже смеркома (О.Гончар)*. *Тільки мельком устигла вона глянути на Семена (Л.Смілянський)*. *А на умі все одно: коли б побачити [парубка], хоч здалека, хоч одним оком, хоч мелькома (П.Мирний)*.

Словотвірними синонімами є відіменникові прислівники з суфіксом -ом і -а (адвербіалізовані форми орудного та родового відмінка того самого іменника: *дибом/диба, клусом/klusа, притьмом/притьма, прожогом/прожога*. Порівняймо в тексті: *Сивиллу тут замордувало і очі на лоб попаяло, і дибом волос став сідий (І.Котляревський)*. *Як скочить Лев – аж диба стала трава (Л.Глібов)*. *Вода зійшла – колеса стали. Злякався Мірошник та й біжить Притьмом до прірви, щоб гатить (Л.Глібов)*. ... *вона ні на кого не глянула, а ... мишиавого і вже немолодого притьма покохала (О.Стороженко)*.

Окремі прислівники з суфіксом -ом мають синонімі утворення з суфіксом -ою (адвербіалізовані форми орудного відмінка жіночого роду) і -цем (суфікс, що виник внаслідок поєднання аломорфа суфікса -ещь і закінчення -ем) [13, 39]: *А ти чого причепився до дівчини і силком тягнеш її, розбишака (І.Тобілевич)*. *Нимидора вхопила Джерику за руку й повела її силою до вікна (І.Нечуй-Левицький)*. *Кінь іде ступом (Сл.Грінченка)*. *Щупак їхав по тротуару ступою і скося пильно приглянувся до колони демонстрантів (А.Головко)*. *Двоє дорослих далеко відстали від маленького, але теж поспішали бігом (М.Трублаїні)*. *Людина майже бігцем прямувала до дверей (О.Копиленко)*. *Оленка підбігла підструбом з дитиною на руках (К.Гордієнко)*. *Миколка підстрибцем у берег, ... у річку ляп-ляп, – і на тім березі (О.Вишня)*.

До прислівників з суфіксом -ом (-цем) паралельними є спільнокореневі утворення з морфемою -ки, які вважають колишньою формою іменника орудного відмінка множини; ця морфема виступає здебільшого у словах з дієслівним коренем: *перекидом/перекидьки, полапцем/полапки, попасом/попаски, пошептом/пошепки*. У реченнях: *Худобу попасом погнали ще вчора (П.Панч)*. *Гнідко пішов попаски, вищипуючи свіжу траву (П.Мирний)*. – *Ой, зомлію! – так смердить горілка на цілу хату, – говорила пошептом Олеся Казанцеву (І.Нечуй-Левицький)*. *От, не встаючи, полапцем намацаєш котру [грушу] коло себе та й їси (Є.Гребінка)*. *Онися встала, полапки знайшла в скрині стару чоловікову сорочку (І.Нечуй-Левицький)*.

Деякі спільнокореневі різноструктурні прислівники з тотожним значенням утворюють синонімічні словотвірні ряди, які відомі були вже в українській мові XVI-XVIIст. [15, вип.9, 151, 158]: *пішком/піхом/піхотою/пішки, поповзом/поповза/поповзки* та ін. Пор.: *Сип коневі мішком – не ходитимеш пішком (Н.тв.)*. *Ударили по три поклони, дивлячись на святую церкву і пішли – хто піхом, хто возом (Г.Барвінок)*. *Дозвольте, дядечку, кинути у вас коня у дворі, а я піду піхотою (Г.Барвінок)*. *Ясногорська вирішила, не чекаючи, доки розгородять дорогу, йти далі пішки (О.Гончар)*. Вони [розвідники] *поповзом*

обминули ворожі окопи, а в густій кукурудзі пішли на весь зріст (В.Кучер). *Стіжок поповза посунувся, не лишивши на землі жодної зернини... (І.Ле)*. *Падай! (Знову падають, потім поповзки зникають) (Я.Баш)*.

Прислівникові словотвірні синоніми виникають і внаслідок використання синонімічних префіксів: *завтовшки/товшки, навхрест/вперехрест, наперед/уперед*. Ці утворення тотожні за значенням, напр.: *Наперед до завязаного бою За громадські та власні права (П.Грабовський)*. *Мені заплачено уперед гаразд (Г.Квітка-Основ'яненко)*. *Кожного місяця сходило з конвеєра триста машин, і на кожній броня в два пальці завтовшки (О.Донченко)*. *Який вздовж, такий втовши (Сл.Грінченка)*.

Іноді у морфемній структурі прислівника відмінними є як префікси, так і суфікси, але значення цих слів тотожне: *втівнич/опівночі, наяву/уяв*. Наприклад в реченнях: *Тобою, краю мій, живу У бурях, снах і наяву (М.Стельмах)*. *Я бачив сон..., ні, марилося уяв – Він і тепер стоїть перед очима (М.Старицький)*.

Отже, прислівники – похідні слова, які здебільшого творилися на ґрунті окремих слов'янських мов. Українські прислівники формувалися із іменних частин мови шляхом адвербіалізації, а в сучасній українській мові творяться від прикметникових твірних основ суфіксальним і префіксально-суфіксальним способом. Чимало прислівників має різну морфемну структуру, але творилися переважно тим самим способом, передають те саме лексичне значення, отже, перебувають у словотвірних синонімічних відношеннях.

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. – Ужгород, 1966.
2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.
3. Возний Т.М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською – Львів, 1981.
4. Вступ до порівняльного вивчення слов'янських мов. – К., 1966.
5. Гумецька Л.Л. Словотвір прислівників української актової мови XIV-XVст. // Українська мова в школі. – 1957. - №6.
6. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995.
7. Довга Т.М. Адвербіалізація конструкцій "до+родовий відмінок" із значенням місця // Матеріали наукової конференції молодих науковців. – Ужгород, 1969; Адвербіалізація словоформ орудного відмінка часу; Адвербіалізація орудного відмінка місця // Матеріали XXI наук. конференції Ужгородського держ. ун-ту, 1967.
8. Земская Е.А. Современный русский язык: Словообразование. – М., 1973.
9. Ковалик І.І. Питання словотворчої омонімії і синонімії в сфері іменників слов'янських мов // Питання слов'янознавства. Матеріали першої і другої республіканських славістичних конференцій. – Львів, 1962.
10. Ковалик І.І. Синонімія і омонімія в межах словотворення // Доповіді та повідомлення ЛДУ. – Львів, 1957. – Вип.7. – Ч.1.
11. Кузьма І. Словотвірна синонімія і словотвірна варіантність прикметників в українській мові. – Львів, 2006.
12. Німчук В. Прислівник. Історія української мови. Морфологія. – К., 1978
13. Ощипко І. Українські відіменникові прислівники з суфіксами -ом (-ем, -цем), -ою (-єю) у порівнянні з російськими та білоруськими. // Українське мовознавство. – К., 1976. – Вип.4.
14. Русанівський В.М. Прислівник. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1969.
15. Словник української мови XVI – першої половини XVIIст. – Львів, 1999. – Вип.6; 2000. – Вип.7; 2001 – Вип.8; 2005 – Вип.12
16. Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979.
17. Уздыган І.М. Отдельные наречия в украинском языке XVI-XVIIвв. Словообразовательная структура: Автореф.дис...канд.филол.наук, К., 1975.
18. Уздыган І.М. Прислівники на -ому, -и в українській мові. // Українська мова і література в школі. – 1975. - №10.
19. Чапля І.К. Прислівники в українській мові. – Харків, 1960.

The article focuses on the requirements to the notion of derivative synonyms on the level of an adverb. In particular, historical and contemporary formation of the discussed Ukrainian adverbs is mentioned. The author analyzes the adverbs of contemporary Ukrainian language that form word-building synonymic pairs and rows.

Key words: adverb, derivative (word-formative) adverb, morpheme, morphemic structure, adverbialization.

УДК 81'373.611

ББК 81.02

Юрій Шепель

СЛОВОТВІРНА ІНВАРІАНТНІСТЬ – ВАРІАТИВНІСТЬ – СИНОНІМІЯ

(з позиції аналізу словотвірних рядів слів)

У статті висвітлюються через призму словотвору питання тієї галузі семантики, яка пов'язана з практичними питаннями лексикографії. Об'єктом аналізу є теорія словотвірної семантики при побудові словотвірних рядів похідних слів. Розробляються робочі принципи польової семантики словотвірних рядів похідних прикметників української мови у зіставленні з російською та англійською, що покладені в основу методів виділення розмежування словотвірних варіантів.

Ключові слова: словотвірний ряд, семантична структура, словотвірне значення, варіантність, інваріантність, синонімія, генетична спільність, семантико-словотвірні відношення.

Загально визнано, що мова є не єдиною системою, а сукупністю взаємодіючих підсистем. Цілком логічно припустити, що синонімічні відношення між словами в різних підсистемах будуть різними і тому їх слід вивчати з урахуванням конкретних підсистем. Аналіз семантики похідної лексики з позиції словотворення є одним із актуальних завдань сучасного словотвору. Обумовлюється це тим, що останнім часом увагу дериватологів привернули питання аналізу системності у словотворі, передусім дослідження „максимальних” одиниць словотвірної системи.

У цій статті ми ставимо перед собою за мету простежити за межею варіантних і синонімічних словотворчих елементів на прикладі ад'єктивних слів.

При визначенні виду семантичних одиниць у статті враховується такий фактор, як зв'язок з формальною одиницею – морфемою або словом. Тому цілком можна було б говорити про два рівні в плані змісту – морфо-семантичний і лексико-семантичний. Не менш важливе значення має ступінь узагальнення тієї або іншої одиниці. Так, визначальним для виявлення ступеня співвідношення, скажімо, синонімії і паронімії, виявляється фактор зв'язку аналізованої одиниці з конкретним класом однорідних живих.

Взаємообумовлені потреба і необхідність розставляти акценти на ті чи інші деталі фрагмента значення виявляються реалізованими завдяки можливості різного ступеня експлікації розумового змісту та альтернативним способам вираження [11]. Так, у сучасній українській мові взаємодія словотворчих афіксів, за спостереженнями К.Г. Городенської, ширше представлена серед словотворчих суфіксів іменників, дещо вужче – серед таких же суфіксів і префіксів прикметників і найменше – серед суфіксів дієслів [6, 3]. В цілому в українському словотворі сформувалася множинна реалізація того самого словотвірного значення, тобто декілька словотворчих суфіксів або префіксів постійно можуть бути його виразниками. Це сприяло ширшому, ніж в російській мові, розвитку варіативності словотворчих засобів, що спостерігається упродовж усього періоду розвитку української мови [2; 13]. В наш час в сучасній українській мові відбувається зворотне явище, пов'язане зі скороченням об'єму словотвірних рядів іменників на *=щик=*, *=чик=*, *=юч=* і збільшення об'єму рядів на *=ач=*, *=ик=*/*=ник=*, *=ець*. Серед прикметників спостерігається зміна об'ємів словотвірних рядів на *=юч(ий)*, *=льн(ий)*, *=очн(ий)*, *=ов(ий)*. Останнім часом через уніфікацію словотворчого оформлення, перш за все у сфері термінології, відповідно до норм словотворення сучасної української мови і норм, які складають національну специфіку утворення іменників, прикметників, дієслів, відбувається заміна прикметників на *=юч=* із значенням «призначений виконувати будь-яку дію» прикметниками на *=льн(ий)*, прикметників на *=очн(ий)* – прикметниками на *=ов(ий)*. Встановлення типу відношень похідності визначає сутність словотвірного значення. Словотворчий формант набуває значення, що повторюється в словотвірному ряді слів, носить узагальнений характер і має ідентичне формальне вираження. У значеннях похідних слів реалізується здатність мотивувального слова виражати актантні зв'язки (стандартний набір відношень), латентність яких в похідному оточенні створює пропозиційно-смісловий підтекст, що дозволяє відбити в лексичному значенні похідного слова дещо більше, ніж те, що міститься в сукупності значень його складників, пор. рос. *делитель* – не той, хто ділить; *множитель* – не той, хто множить і т.ін.

Одна з найважливіших особливостей словотвірної системи полягає у тому, що її доміанти означають: афікси, які є більш залежними від лексичної індивідуальності мотивувальних одиниць, здатні «розподілятися» по різних і часто досить далеких один від одного класифікуючих значеннях, тобто розвивати в собі наявно виражену полісемію. В результаті цього виникає розвинена синонімія афіксів. Не тільки матеріально споріднені, але й матеріально не споріднені афікси упорядковують лексично різний матеріал в межах того самого значення деривату. Так утворюється словотвірне поле, яке формується на знаковій відмінності засобів одного рівня (суфіксації V префіксації). Апелюючи до значень похідних, ми одержуємо і відповідну систематизацію значення [10; 15].

Засобом розмежування слугує критерій генетичної спільності, що відчувається носієм мови: варіантні форманти володіють генетичною спільністю, для синонімічних афіксів наявність генетичних зв'язків байдужа. Останній критерій, проте, нейтралізується міркуваннями про необхідність розмежовувати діахронічний і синхронічний підходи щодо ідентифікації словотворчих явищ. Іншими словами, поняття варіантності поглинає поняття синонімії. З цього приводу М.М. Шанський зауважує: «Під варіантними морфемами слід розуміти такі значущі фрагменти слова, які, будучи синонімічними і генетично спорідненими, розрізняються між собою (при різному звучанні) або у стилістичному, або у словотвірному відношенні» [16, 284]. Так, в українській і в російській мовах широко уживаються прикметники на *=ит(ий)*, *=ист(ий)*, *=аст(ий)*, пор.: укр. *лобатий*, *череватий*, *хвостатий*, *волосатий*; *властий*, *гіллястий*, *ікластий*; *жолудистий*, *мозолистий*, *вовнистий*; *гіллястий*, *м'язистий*, *зморшкуватий*...; рос.: *зобастый*, *горластый*, *бородатый*, *волосатый*; *бровастый*, *суковатый* та ін. Загальне словотвірне значення суфіксів *=ат=*, *=аст=*, *=ист=* тотожне – «який має що-небудь у великій кількості, наділений чим-небудь надмірно», пор: *носатий* // *носастий* – «з великим носом», *зубатий* // *зубастий* – «який має великі, гострі зуби або багато зубів», *волосатий* // *волосистий* – «який має велике, густе волосся або надмірно покритий волоссям». У цьому значенні «непомірності» у величині, розмірі, силі і т.ін. суфікси *=ат=*, *=аст=* у обох мовах майже адекватні. Це споріднює словотвірні ряди на *=ат=*, *=аст=*, що підтверджується наявністю в обох мовах великої кількості паралельних прикметників на *=ат(ий)*, *=аст(ий)*, утворених від однієї іменної основи, пор.: укр. *зубатий* / *зубастий*, *броватий* / *бровастий*, *гриватий* / *гривастий*; рос. *зубатый* / *зубастый*, *носатый* / *носастый*, *усатый* / *усастый* і

т.ін. Поступове зближення рядів на *=ат=*, *=аст=* у сучасній українській та російській мовах, що виражається усуненням розбіжностей у значеннях прикметників на *=ат(ий)*, *=аст(ий)*, до їхнього вирівнювання, призводить до поступового скорочення об'єму цих рядів за рахунок скорочення таких пар похідних. Так, у сучасній українській мові на цей час превалює словотвірний ряд на *=ат=*, складові якого або не мають, або мають паралелізму. Рідко стали вживатися похідні слова ряду на *=аст=*. У російській мові, навпаки, об'єм ряду на *=аст=* превалює над об'ємом ряду на *=ат=*.

Що стосується рядів на *=ист=*, то в українській мові, на відміну від російської, похідні ототожнюються за своїм значенням з рядом на *=аст=* і функціонують у вигляді паралелізмів. Значна кількість прикметників на *=ист=* має паралельні утворення від іменних основ з тим самим значенням, що і з суфіксом *=аст=*, пор.: *стовбуристий* – *стовбурастий*, *дуплистий* – *дупластий*, *іклистий* – *ікластий*. У російській мові на відміну від української, як правило, одній похідній основі відповідає тільки один з даних суфіксів. Але в українській мові позначилося скорочення об'єму паралельного функціонування похідних рядів на *=аст=*, *=ист=*. Деякі прикметники на *=ист=* за даними «Словника української мови» (Київ, 1975) встановлюють відповідні паралелі тільки історично: *кізті* – *кізтистий* (*кізтястий*), *плечі* – *плечистий* (*плечастий*).

Включення до складу суфіксальної взаємодії словотворчих формантів, які володіють не тільки фізичною близькістю, але й ознаками синонімічності, здавалося б, знімає суперечність між словотвірною варіантністю та синонімією. Проте проблемним залишається питання про межу варіантних і синонімічних словотворчих елементів.

Проблема словотвірної синонімії має підлеглий характер по відношенню до проблеми словотвірної варіантності / інваріантності. Проте не можна не враховувати і універсальності явища синонімії, яка обслуговує всі рівні мови. Якщо межею варіювання словотвірної семантики є полісемія, то межею варіювання фізичної сторони функціональної словотвірної одиниці слід визнати синонімію. Словотвірна синонімія пов'язана з семантичною словотвірною варіантністю, хоча і не зводиться до неї. Тим більше словотвірна синонімія не може бути обмежена стилістичним аспектом мови, оскільки в мові завжди є сукупність словотвірних типів (похідних), які можуть бути зіставлені одному категоріальному словотвірному значенню.

Особливості семантико-словотвірних відношень між синонімічними похідними виявляються в процесі аналізу їхньої внутрішньої сполучуваності. Визначення внутрішньої сполучуваності слова передбачає дослідження закономірності валентних зв'язків мовних одиниць, які мають як план вираження, так і план змісту. Такими одиницями при словотворенні виступають афікси і мотивувальні основи [1; 4, 404; 17, 17-25]. Справедливим буде зазначити, що такі лексико-словотвірні одиниці в мовознавстві оцінюються неоднозначно: одні учені вважають їх синонімічними словами, інші – лексико-словотвірними варіантами одного слова (А.П. Євгенєва, Ф.П. Філін, І.І. Ковалик, Р.П. Рогожнікова, Л.О. Родніна, С.М. Желєзняк та ін.).

Лексико-словотвірні варіанти характеризуються конкретними ознаками: (а) ідентичністю лексичних і граматичних ознак, (б) утворенням яких-небудь елементів слова як наслідок поєднання однокореневих основ з формоутворюючими афіксами або шляхом морфологічної варіативності [12]; (в) перебування аломорфів у відношенні додаткової дистрибуції [9, 70], а також матеріально вираженою лексико-семантичною спільністю і разом з тим невідповідністю між матеріальними, звуковими відмінностями і відмінностями лексико-семантичними, коли перші не виявляють останніх, наприклад: *мандариновий* – *мандаринний*, *апельсиновий* – *апельсинний* і т.ін.

Таким чином, в основу виділення лексико-словотвірних синонімів покладають два критерії – семантичний та функціонально-дистрибутивний. За семантичними властивостями ці одиниці не можна вважати варіантами одного слова, оскільки для цього вони повинні були б характеризуватися повною тотожністю лексичних значень. Похідні спільнокореневі прикметники, як показує компонентний аналіз семантичної структури² [14, 30-32,52], відрізняються спільністю тільки окремих слів [5, 28-30], що дозволяє кваліфікувати їх як лексико-словотвірні (словотвірні) синоніми. Так, похідні *визначний* і *знатний* співвідносяться не в усьому об'ємі своєї семантики. Прикметники мають загальний семантичний компонент «якої виділяється серед інших якими-небудь особливими рисами...», а диференційним компонентом є «який заслуговує на увагу, чудовий» в першому слові (*визначний*) і «родовитий» - у другому (*знатний*).

Семантичні ознаки словотвірних синонімів визначаються також на рівні функціонально-дистрибутивних властивостей, в основі яких є принцип сполучуваності дериватів з іншими словами в пропозиції і сполучуваність афіксів дериватів з мотивувальними основами. При цьому варто враховувати зовнішню і внутрішню сполучуваність однокореневих синонімічних похідних. Під зовнішньою сполучуваністю розуміється здатність слова актуалізуватися в пропозиції, під внутрішньою – його внутрішня словотвірна структура.

¹ Для цього випадку Б.Ю. Городецький, наприклад, запропонував використовувати термін «узема» від лат. *usus* – «вживання» [7, 8].

² Спільними і обов'язковими компонентами семантичної структури прикметників вважаються денотативний і кваліфікативний елементи.

Спостереження за зовнішньою сполучуваністю аналізованих похідних показують, що на відміну від лексико-морфологічних варіантів слова, що характеризуються однаковою сполучуваністю, словотвірні синоніми мають різну сполучуваність. У українській мові похідні *латвійський // латиський* вступають у синонімічні відношення при сполучуваності з іменниками із значенням суб'єкта, пор.: *латвійський (латиський) народ, нація, народність, студенти, пролетаріат*. Похідні *систематичний // системний // систематизований* у сполучуваності з іменниками об'єкту дії також вступають у синонімічні відношення, пор.: *систематичні // системні // систематизовані (перевірки, рейси, бунти)*.

Отже, багатоступенева ієрархія однокореневих похідних створює умови для їхньої різної інтерпретації. Наявність в обох мовах великої кількості структурних синонімів типу *стовбовитий – стовбуристий, дірчастий – дірчавий // моховитий, мишавий, мишаний; кістлявий – костистий* свідчить про розвиток динамічних процесів в системі перш за все словотвірних типів і далі – в системі словотвірних рядів.

Розрізнення зовнішніх і внутрішніх мотиваційних зв'язків спільнокореневих похідних слів допомагає з'ясувати семантичне зближення компонентів їхньої семантичної структури і зумовлює інше бачення процесу появи часткової синонімії як результату перетину словотвірних рядів.

Словотвірні синоніми, які простежуються в місцях перетину словотвірних рядів, – це модифікації кількості та матеріального складу словотворчих морфем, які не порушують тотожності слова.

1. Алефіренко Л.Б. Лексико-словотвірна синоніміка прикметників (на матеріалі англійської та української мов) // Мовознавство. – 1980. - №5. – С. 61-65.
2. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). – К., 1993. – 214 с.
3. Богданова Л.И. Закономерности формы актантов от семантических свойств русского языка: Дис. на соиск. уч. степ. д-ра филол. наук / 10.02.01 – русский язык. – М., 1999. – 347 с.
4. Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. – М., 1959. – С.404.
5. Вольф Е.М. Грамматика и семантика прилагательного. – М.: Наука, 1978. – С. 28-30.
6. Городенська К.Г. Словотвірна варіантність і процеси унормування сучасної української термінології // Українська термінологія: сучасність і історія. Зб. наук. праць. Вип. 5 / Відпов. ред. Л.О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2003. – С. 3-6 (214 с.)
7. Городецкий Б.Ю. Теоретические основы прикладной семантики: Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. д-ра филол. н. – М., 1978. – 32 с.
8. Зенков Г.С. Вопросы теории словообразования. – Фрунзе: Кирг. гос. ун-т, 1969. – 165 с.
9. Клименко Н.Ф. Система аффиксального словотворения сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 70.
10. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Вип. 2. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1961.
11. Кубрякова Е.С. Когнитивные аспекты морфологии // Язык: теория, история, типология. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 22-27.
12. Лопатин В.В., Улуханов И.С. О формальной (фонстической) близости алломорфов // АПРС. – Самарканд, 1972, ч. 1
13. Семиряг В.Д. Шляхи виникнення іменникових словотворчих варіантів // Мовознавство. – 1971. - № 5. – С. 21-27.
14. Соколовская Ж.П. Проблемы лексической синонимии в современной лингвистике. – Кишинев: Изд-во Кишинев. ун-та, 1970.
15. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке. – М.: Наука, 1977. – 259 с.
16. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. – М., 1959.
17. Шепель Ю.О. Про словотвірний потенціал твірних усередині словотвірного гнізда // Мовознавство. – 1986. - № 3. – С. 17-22.

The questions of that field of semantics which is related to the practical questions of lexicography are lighted in the article from the prism of word-formation. The theory of word-formation semantics is the object of analysis at construction of word-formation rows of derivatives working principles of the field semantics of word-formation rows of derivative adjectives of Ukrainian in comparison with Russian and English are Developed, that excretions of differentiation of word-formation variants are fixed in the basis of methods.

Keywords: word-formation row, semantic structure, word-formation meaning, variant, invariance, synonymy, genetic community, semantic-word-formation relations.

УДК 811.161.2' 373.611

ББК 81.02

Анатолій Нелюба

ВІД ГРАФІЧНОЇ ЕКОНОМІЇ ДО НОВИХ СЛОВОТВОРЧИХ ЗАСОБІВ І ОСНОВ (СКЛАДАННЯ СКОРОЧЕНИХ ОСНОВ І ЙОГО НАСЛІДКИ В СЛОВОТВІРНІЙ НОМІНАЦІЇ)

Традиційно в мовознавстві до складноскорочених відносять слова, які первісно постали в результаті скорочування повних і подальшого поєднання їх залишків. З огляду сучасних номінативно-словотвірних процесів – це різні статусом і наслідками одиниці. Пропонувану до друку статтю присвячено виділенню різновидів серед таких номенів, визначенню специфіки їх появи і перебігу самих процесів, з'ясуванню суперечностей щодо статусу в мові, встановленню найзагальніших особливостей тощо.

Ключові слова: аббревіація, модель, номінативне гніздо, префікс, складноскорочене слово, словотвірне гніздо, словотворчі засіб, твірна основа.

У словотвірній практиці визнаним є факт, що до складних належать слова, які утворено складанням повних основ (як правило, двох) і основ скорочених. Про конфіксальне й інтерфіксальне складання й постали на їх основі композити йшлося раніше [12].

В українському мовознавстві до композитів відносять і номени, що постали внаслідок взаємодії не тільки повних основ, а й унаслідок взаємодії скорочених основ (їх елементів) і визначають такі утворення як різновиди аббревіації. З огляду на етимологію постановки згаданих одиниць такий критерій класифікації небезпідставний. Однак бачиться, що за способом появи, використаними засобами, номінативними (у тім числі й номінативно-словотвірними) функціями і статусом у цій групі

неправомірно об'єднано найрізноманітніші одиниці, частина з яких не має нічого спільного зі словотвору, – з одного боку, а з іншого, – суттєво відрізняється від інших одиниць, зарахованих до аббревіації, – так звані неподільні аббревіатури (буквенні, звукові, змішані). Таке ж стосується і складноскорочених слів, які не належать до уніфікованих, монолітних явищ і відзначаються неоднорідністю.

Звичайно, якщо зважати на формальний бік цих одиниць, їхнє звукове вираження, то обов'язково прийдемо до висновку про спорідненість, тотожність означених – первісне скорочування одного чи кількох взаємодійних елементів. І все ж із огляду номінації поява таких одиниць ховає досить різні процеси, зміни і наслідки. У зв'язку з означеним, мабуть, є некоректною постановка питання щодо статусу елементів у всіх так званих складноскорочених словах (афікс це чи корінь?), що зустрічаємо в праці Д.Алексеева [1, 223].

Справа в тому, що серед таких слів в українській мові чітко виділяються два різновиди:

– поєднання першого скороченого і другого повного елементів (*технагляд, держплан, укрмава*);

– поєднання двох (рідше трьох) скорочених елементів (*універмаг, комунгосп, техред*).

Утворень на взірць “повна перша частина в поєднанні зі скороченою другою” (*членкор*) українська мова не продукує.

Які ж процеси, крім формального скорочування, відбуваються у формуванні цих номенів? Який статус посталих одиниць? Які наслідки можливі й реальні в словотвірній номінації?

1. Номени моделі *технагляд, держплан*

Незважаючи на ніби однаковість мовознавців у віднесеності означених номенів (це аббревіатури, різновид – комбіновані аббревіатури), маємо цілий спектр запитань, що були і залишаються без відповіді. Зокрема, з'ясування потребують такі аспекти: морфемна і словотвірна структура таких утворень; механізми формування моделі і словотвірного значення; типологічні ознаки; одноосновність чи двоосновність номена; правописні особливості; у деяких випадках постає і проблема змінності чи сталості форми тощо.

Сучасні мовознавчі студії засвідчують різні бачення навіть статусу таких одиниць, хоча досить жвава дискусія з означеного питання відбувалася більше тридцяти років тому (про таку дискусію йдеться в праці Д.Алексеева [1, 227 і далі]).

Для унаочнення означеного стану подаємо деякі зразки-судження: “це власне не складні слова, а словосполучення” [15, 292]; “складноскорочені слова на зразок профбилет, госконтроль, ... легко і просто членуються, бо по суті тут наявне словосполучення, синтагма, але в ролі визначального не звичайний прикметник, а “аналітичний прикметник”...” [14, 10]; “немає сумнівів, що аббревіатури на зразок комвзвода, завскладом – це по суті конденсовані сполучення” [16, 128]; “прийом, що межує між аббревіацією і складанням” [7, 158] і т. ін.

Крім уже згаданих, однією з причин таких суперечностей убачається й невиокремлення видів, що суттєво різняться між собою. Маємо на оці два типи номенів: а) *техучилище, спецпайок* і б) *бізнес-проект, піонертабір*.

Поява номенів першого типу переважно спричинена потребами письмової мови – необхідність умістити значну обсягом інформацію, витрачаючи небагато місця й часу для написання, звідси і скорочування одного з елементів. Саме тому на початковій стадії становлення такі позначення мали специфічний запис: перша скорочена частина відділялася від другої повної крапкою й окремим написанням (традиційно деякі утворення цього типу зберігають первісну графіку). Пізніше втрачається монополія письмової мови на такі позначення, зростає частотність їхнього використання в усній мові, відповідно під час вимови не зберігаються вказівники й виразники двослівності, двоелементності таких номенів. Згодом в орбіту такого творення нових позначень потрапляє все більша кількість означальних словосполучень (у тому числі з одним і тим же означальником), а частотність такого використання спричиняє усвідомлення їх як окремої моделі: *технічне училище* → *тех. училище* → *техучилище*, *спеціальний пайок* → *сец. пайок* → *спецпайок*. При цьому вихідне словосполучення і кінцеве слово використовуються як абсолютні синоніми (слово як замітник словосполучення). Зрештою формується значна кількість утворень такого типу, які “ніби є словотвірним рядом, члени якого можна відтворити за визначеною моделлю” [11, 155], а вже в цій моделі – складові компоненти – словотворчі засоби.

Аналізуючи слова на взірць *райграбли, райпуговиця, главхвост* і т. ін., Г.Могилевський робить цікаве спостереження: “Наявність словотворчих елементів, яких немає в словосполученні, може слугувати основою припущення, що частина складноскорочених слів з'являється не в результаті скорочування словосполучень, а незалежно. Це досить яскраво виражено також на прикладі оказіональних складноскорочених слів, які взагалі не мають співвідносних словосполучень” [11, 155]. Сьогодні це вже не припущення, а реальність: оформилася нова модель творення номенів “без опори на номінативне словосполучення” (Г.Віняр), у свою чергу така модель не є оказіональною (*літсідало, літмафіоз, єврбум, європані, політвовк, політінвестор, спецідо*).

Логічним і об'єктивним бачиться питання, на яке в українському мовознавстві немає чіткої й однозначної відповіді: до якого способу словотвору належать досліджувані номени і який статус мають складові таких дериватів?

На нашу думку, деривати цього типу не належать (і, мабуть, ніколи не належали) до розряду складних, затим що у ході творення таких відсутні операції складання (порівняймо з основоскладанням), натомість наявна операція приєднання одного елемента до іншого. Справа в тому, що перша (етимологічно відслівна) частина таких дериватів ніколи не мала ознак слова й основи, до того ж і постала внаслідок довільного скорочування – не на морфемному рубці. Велика частотність використання таких елементів у свою чергу спричинилася до формування в мові явища відслівних морфем (через морфемізацію відслівних елементів), які за зовнішніми, змістовими, функціональними ознаками не відрізняються від префіксів. І, мабуть, процес морфемізації більшої частини таких елементів уже завершився, свідченням чого якраз і є значна кількість утворень без посередництва словосполучень (для прикладу згадаємо кілька одномодельних дериватів із виступу В.Яворівського на п'ятому з'їзді Національної спілки письменників України: *літневдаха*, *літсуєта*, *літбазікання*, *літестет*, *літкуці*).

Про морфемний (префіксальний) статус таких елементів, відповідно і про неналежність таких дериватів до складних, може свідчити цілий ряд мовних фактів (у ході цього порівняймо з так званими “класичними” префіксами). По-перше, різниця між композитами і простими дериватами полягає в тому, що “монема [складові], які утворюють композит, існують і поза ним, тоді як одна з монем, що бере участь у деривації, поза похідними не існує” [9, 488]. За такого розуміння перетворення “монема, що є компонентом композита, в афікс відбувається тоді, коли ця монема поза композицією перетворюється на афікс” [9, 489]. По-друге, перша частина таких слів є змінною уточнювальною ознакою (як і її етимологічний родич – прикметник) до повної другої частини, яка є базисом – указівником узагальненого класу, розряду. У цьому, як зазначає Л.Полякова, у найзагальнішому вигляді полягає сутність префіксації як основного способу словотвору [13, 15-16]. По-третє, не можемо не погодитися з думкою про те, що в разі, коли “складний іменник реально утворено за аналогією до інших, то, звичайно, один із його компонентів перетворився в афікс” [4].

За всіма ознаками такі явища можна співвіднести із явищем черезкрокового словотвору - на рівні номінативного ланцюга випускається якась із очікуваних традиційних ланок у номінації: слово → “словосполучення” → слово (у лапках подаємо пропущену ланку). Означене в свою чергу також спростовує перебіг процесів складання, оскільки в цьому і подібних випадках нічого не складається. Порівняймо: *маргінал* → “*маргіналізувати*” → “*змаргіналізувати*” → *змаргіналізований*, *Естонія* → “*розестонювати*” → *розестонювання* і *їдло* → “*спеціальне їдло*” → *спецідло*, *бум* → “*європейський бум*” → *євробум*.

Можемо вказати й на основні причини несприйняття описуваних дериватів як простих, а перших елементів у них – як префіксів.

З одного боку, спрацьовує інертність мислення, сила традицій і стереотипів, про що писали вище. З іншого – сучасні мовні одиниці різною мірою зберігають у собі генетичні ознаки, вказуючи на “історію” своєї появи, на своїх “прародичів”. Для прикладу згадаймо спостереження Н.Клименко про те, що “більшість префіксів у сучасній українській мові зберігають зв'язок з прикметниками і тому вносять у слово елементи словоскладання” [8, 65]. За аналогією можемо стверджувати, що і сучасні новопосталі відслівні префікси зберігають зв'язок (асоціативний, семантичний, функціональний) із відповідними прикметниками, накладаючись на ознаки словосполучення і складного слова. Про аббревіатурність таких префіксів (абропрефікси) можна говорити лише з огляду на історію появи, перший крок їх появи – скорочування слова. У сучасній мові описані процеси є джерелом поповнення префіксальних морфем української мови.

В українській мові є значна кількість слів, які водночас відносять до аббревіатур і до складних слів. Досліджуючи номени на зразок *пионерлагерь* у російській мові, А.Мельникова відносить їх до складних слів (бо складаються із цілих коренів та слів), утворених способом аббревіації [10], і визначає як контаміновану модель. Заперечуючи їй, Б.Дюндик указує, що нема підстав розглядати їх “як словосполучення з компресивною атрибутивною частиною на відміну від повністю компресованих словосполучень – аббревіатур-акронімів” [6, 156].

Порівняно з номенами на зразок *техучилище*, *спецпроект* можна визначити найсуттєвіші відмінні словотвірні ознаки номенів групи *бізнес-проект*:

- чітко виражена кореневість першої частини, її формальна повнота, цілість;
- здатність такої частини використовуватися в ролі самостійної лексичної одиниці;
- перша частина переважно двоскладна (в українській мові такою є незначна кількість префіксів), чим нагадують запозичені елементи фото-, супер- (такі і подібні частини Н.Клименко пропонує відносити до коренів, виділяючи серед них зв'язані і вільні [8, 31];

- множинність мотивації: *бізнес* і *проект* → *бізнес-проект*, *бізнесовий проект* → *бізнес-проект*; за першим ланцюгом це прикладковий тип номенів, але на відміну від традиційних номенів-прикладок (означальний елемент здебільшого на другому місці), у цих утвореннях означальний елемент знаходиться на першому місці (порівняймо з *автограф-сесія*); за другою моделлю – це поєднання усиченого прикметника й повного іменника.

Бачиться, що саме названі ознаки утруднюють чи й зовсім унеможливають перехід першої частини таких номенів до розряду префіксальних морфем. Фактично такі номени (можливо, у першу чергу через множинність їхньої мотивації) є виявом переходових, зв'язувальних ланок між різними способами словотвору в українській мові.

1. Номени моделі *універмаг*, *колгосп*, *райком*.

У підґрунті перебігу появи цих номенів лежала загальномова суперечність між структурною розчленованістю номена й цілісністю його семантики, неприродність чого відчував мовець. Отже, складові елементи номенів цього типу з'явилися внаслідок неекономності первісних синтаксичних номенів-словосполучень і можливості їх заміни формально економнішими, стислішими зі збереженням семантичного наповнення. Однак на відміну від появи номенів попереднього типу, у появі цих відбувалися дещо інші модифікації, відповідно і складники мають дещо інший статус.

У номенах цього типу елементи втрачають семантичну значимість, самодостатність і автономність, нівеликуються як самостійні структурні і змістові елементи – кожен із них без опертя на інший втрачає будь-який сенс. Унаслідок деетимологізації складання (термін запозичено у Л.Булаховського [2]) етимологічно відслівні елементи утворюють лексичну єдність. Ось чому виділення в таких номенах морфем у ході морфемного аналізу чи твірної основи (основ) у ході словотвірного аналізу є алогічним; відповідно необґрунтованим є і віднесення номенів такого зразка до складних. Порівнявши словотвірні можливості номенів на зразок *картоплезбиральний*, *винокур* і *колгосп*, побачимо різочу відмінність: номени першої групи не дають похідних зовсім, номени другого типу – один-два похідні (*винокурня*, *винокуріння*), номени третього типу – зразок природної нестримної ланцюгової реакції у словотвірних процесах із великими потенціями. Означене якраз засвідчує різний статус самих номенів, а саме єдність, слівність, кореневість останніх.

Фактично за всіма процесами появи, наслідками, сучасним статусом утворення *колгосп*, *мін'юст* абсолютно ідентичні до запозичень зразка *монарх*, *гестапо*, де відбулося опрощення. Відмінність між ними полягає в тому, що запозичені номени прийшли до нас у готовому вигляді як слівні єдності, як опрощені одиниці; процеси появи власне мовних номенів такого ж типу відбувалися “на очах” у мовця, мають недовгу історію, відповідно зберігають і відчуття зв'язаності зі своїми етимологічними попередниками. Крім того, уповільнювачем процесів асоціативно-психологічного сприйняття власне мовних номенів як неподільної єдності є частотність використання співвідносних із ними словосполучень. Підтвердженням однакового (опрощеного) статусу запозичених і власне мовних номенів може, зокрема, слугувати і значна кількість дериватів, утворених від цих основ (коренів): *монарх* → *монархія*, *монархічний*, *монархізм*, *монарший*, *монархіст* і *колгосп* → *колгоспний*, *колгоспник*, *колгоспниця*, *колгоспівський*, *колгоспувати*, *приколгоспний*. Якраз саме така продуктивність, навпаки, прискорює “забуття”, стирання зв'язку зі співвідносними словосполученнями.

Досліджуючи словотвірні можливості описуваних номенів, не можна обійти проблему їхнього “гніздування”, оскільки такі номени репрезентують щонайменше два елементи, що входять до різних гнізд; об'єктивно постає питання реєстрації таких дериватів у якомусь із гнізд.

Е.Гінзбург, зокрема, стверджує, що будь-яке складне слово входить, щонайменше, до трьох різних гнізд (на зразках номенів *хлеб*, *печь*, *хлебопечение*), а одне і те ж слово до кількох словотвірних гнізд [3, 178-179]. Як вважає Б.Добош, означений “факт належності однієї і тієї ж одиниці до двох гнізд є одним із “місточків”, що з'єднують усі гнізда окремої підмови або, ширше, мови в одне складне ціле” [5, 28].

Розглядаючи дериват *китобій* у контексті гніздування, Н.Клименко стоїть перед вибором віднесення його до гнізда за першою основою (*кит-*), до гнізда за другою основою (*би-*) чи до самостійних гнізд (окремо з першою, окремо з другою основою). І все ж авторка відносить такий дериват до гнізда з другою основою, наголошуючи, що таке узгоджується з думкою Д. Коллара про те, що “перший некінцевий елемент складного слова має пояснювальний характер, а останній виконує функцію ідентифікації” [8, 11]. Вважаємо, що такий аргумент можливий і спрацьовує в номенах, першою частиною яких є відслівні префікси: *нацреалізм*, *літкофейня*, *технісенітниця*. В інших випадках вважаємо доцільним визначити ці номени вершиною (початком) окремого словотвірного гнізда. Таке твердження підперто деякими мовними фактами:

1. Ми вже згадували, що до появи таких номенів спричинилися не окремі слова (основи), а цілісне словосполучення, відповідно й одна основа:

кит → *кит(а) би-ти* → *китобій* → *китобійний* → *китобійник*
↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓
китовий *китувати* → *китобієць*

2. Твірною основою до номенів моделі *колгосп* також була основа словосполучення, точніше, – її прототип, однак після поєднання довільно вичленовуваних частин такої основи відбулося ослівнення постало утворення; подібні метаморфози відбувалися і в інших випадках появи слів – відабревіатурні номени на кшталт *газ*, *бомж*, *вуз* – але відносити їх до різних словотвірних гнізд на підставі окремих звуків (які символізують певне слово, є ідеограмою) нікому не спадає на думку.

3. Згадані факти якраз і вможливають започаткування й подальше розгортання словотвірного гнізда з відповідною вершиною.

Зрештою можна стверджувати, що такі процеси є виявом взаємодії різних типів номінації (у цьому разі словотвірної і синтаксичної), а номени, що постали внаслідок таких процесів, є частиною єдиного номінативного гнізда.

Завершуючи виклад спостережень щодо статусу описуваних процесів, їх належності/неналежності до словотвірних, до “економних”, можемо зазначити деякі найзагальніші особливості.

1. Різноманітність статусу й суті описуваних процесів, засобів і результатів, як бачиться, криється в силі стереотипів у науці – з одного боку, а з іншого – в номінативних процесах відбулися значні зміни, сформувалися нові тенденції, що в свою чергу суттєво відрізняють новопосталі номени, їх елементи від первісних, які започатковували цей тип номенів.

2. Позамовний чинник прагматичної економії (економія знаків на письмі) зрештою веде до економії номінативної, що втілюється, зокрема, в пропусковій синтаксичній номінативній ланки (словосполучення), у формуванні нової дериваційної моделі, у зміні статусу наявних мовних елементів (частина складного слова → префікс).

3. Від часу перших спроб використання означених одиниць (асемантичне скорочування елементів і поєднання їх із іншими повними чи також скороченими) пройшов порівняно незначний час для мови – від 20-их – 30-их років минулого століття. Такі елементи в силу різних згаданих обставин (мовних і позамовних) змінили свій статус. Означене в свою чергу переконливо й незаперечно підтверджує ідею безперестанних змін функцій мовних елементів (у тім числі морфем і інших елементів слова) у ході словотвірних процесів.

4. У сучасній українській мові маємо цілий арсенал префіксальних морфем, що постали внаслідок згаданих процесів (*держ-, мат-, спец-, політ-, хім-, рай-, тех-, пед-, мед-, буд-, пром-* та ін.), такий ряд не є вичерпним і закритим; переважна кількість таких префіксів постала внаслідок скорочування основ із чужомовними коренями (*партсвіня, партстража, партбоз, партфракція...*). Водночас в інших умовах – у поєднанні з іншими відслівними скороченими елементами – утрачають будь-який самостійний морфемно-словотвірний статус, відбувається взаємозрошення їх – внаслідок чого з'являються нові основи, що започатковують нові словотвірні гнізда, тощо (*техред, Держбуд, колгосп*).

1. Алексеев Д.И. Сокращенные слова в русском языке. – Саратов, 1979. – 328с.
2. Булаховский Л.А. Дефигурализация сложений в русском языке // Мовознавство. – 1951. - № 9. – С. 71-78
3. Гинзбург Е.Л. Словообразование и синтаксис. – М.: Наука, 1979. – 264 с.
4. Григорьев В.П. О границах между сложением и аффиксацией // Вопросы языкознания. – 1956. – №4. – С.38 - 52.
5. Добош Б.В. Номинативные потенции словообразовательных гнезд отраслевой лексической системы // Номинация и словообразование (немецкий язык). – Калинин, 1989. – С.27-38.
6. Дюндик Б.П. О компрессии именных конструкций в современном английском языке // Проблемы синтаксиса английского языка. Ученые записки Московского пед.института им. В.И.Ленина. – 1970. -№422. – С. 152 - 160.
7. Ицкович В.А. Акронимы-омонимы // Культура речи в технической документации. – М.: Наука, 1982. – С. 150 – 158.
8. Клименко Н.Ф. Словотворная структура и семантика сложных слов в сучасній українській мові. -К.: Наукова думка, 1984. –251 с.
9. Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике. – Вып. 3. – С. 347 – 566.
10. Мельникова А.И. Об одной новой контаминированной модели сложения слов // Статьи и исследования по русскому языку. – М., 1962. – С. 43-64.
11. Могилевский Р.И. Является ли аббревиация словообразованием? //Актуальные проблемы русского словообразования.-Вып.1. - Самарканд, 1972. - С.151 - 156.
12. Нелюба А. Основы- і словоскладання в контексті словотвірної номінації // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – 2006. – № 2. - С. 179 – 184.
13. Полякова Л.В. Аспекты словообразовательной номинации. – Саратов, 1982. – 44 с.
14. Реформатский А.А. О членности слова // Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование и членность слова. - М., 1975. - С. 5 - 13.
15. Реформатский А.Ф. Введение в языковедение. – М., 1967.
16. Шуба П.П. Процессы аббревиации в научно-технической терминологии (вовлечение прилагательных в сферу аббревиации) // Процессы номинативной и словообразовательной деривации в славянских языках. – Гродно, 1982. – С. 127 – 132.

Traditionally in linguistics abbreviations are the words which were originally formed in the result of shortening of complete words and further joining up their remains. From the point of view of modern word-formative processes they are units of different statuses and consequences. The article is dedicated to the problem of varieties among such nomins, determination of specificity of their emergence and character of the processes. It contains the attempts to solve some controversial points as for language status, to ascertain general peculiarities, etc.

Key words: abbreviation, model, nominative family, prefix, abbreviated word, word-formative family, word-formative way, formative stem.

УДК 81'373.611

ББК 81.411.1-2

Любомир Сегін

ДІЄСЛОВА РУХУ ЯК МОТИВУЮЧІ СЛОВА

У статті проаналізовано питання напрямку похідності в парах “іменник – дієслово”, “дієслово – іменник” на матеріалі дієслів руху. Серед дієслів руху виявлено приклади словотвірних пар, в яких неоднозначно визначають напрям мотивації та вивчення погляди мовознавців щодо кожної з таких пар.

Ключові слова: словотвірна мотивація, твірне слово, похідне слово, напрям похідності.

У сучасній дериватології проблема словотвірної мотивації виділилася як одна із найбільш актуальних. Розв'язання її безпосередньо пов'язане з вирішенням питання похідності. Явище словотвірної мотивації неодноразово ставало об'єктом спеціального дослідження, що здійснювалось на матеріалі різних частин [2; 6; 9; 10; 16; 17 та ін.]. Як справедливо зазначають дослідники, особливо цікавими з погляду мотивації є дієслова. Цілком зрозуміло, що ці дослідження не дають повного уявлення про дискусійні питання мотивації похідних одиниць, рjrhvtf й на матеріалі дієслів руху. Проте дослідники спеціально не займалися виявленням таких словотвірних пар із значенням руху та вивченням поглядів мовознавців. Саме це спонукало до вивчення питання визначення напрямку похідності в парах “іменник – дієслово”, “дієслово – іменник” на матеріалі дієслів руху.

З теоретичного погляду, як відомо, словотвірно мотивованим є слово, якщо його значення визначається через значення іншого спільнокореневого слова або ж дорівнює йому в усіх своїх компонентах, крім граматичного значення частини мови. Хоча й існують критерії встановлення напрямів похідності в парах слів, що перебувають у мотиваційних відношеннях [11, с. 133], у деяких випадках важко визначити твірне слово для конкретного деривата. Не є винятком і віддієслівний словотвір з цього погляду. Зокрема, третій критерій встановлення напрямів похідності “при тотожності лексичних значень, незалежно від формальної складності, в парах дієслово – іменник, який означає дію за цим дієсловом, похідним визначається іменник...” [11, 133] (типу *шелестити – шелест* та ін.) у лінгвістів викликає суперечності. Тому при визначенні напрямку мотивації в таких випадках, як справедливо зазначають дериватологи, слід керуватися сукупністю критеріїв – семантичних, формальних, граматичних, стилістичних та ін. На думку О. А. Земської, похідним вважається той член словотвірної пари, який є більш складним у порівнянні з іншим членом пари у формальному і семантичному відношенні або хоча б у формальному чи семантичному [3, 64]. Одні й ті ж іменники із значенням предметності дії при відсутності у них матеріально вираженого суфікса розглядаються вченими по-різному: як віддієслівні утворення або ж як непохідні слова. Так, наприклад, російський дериватолог О. М. Тихонов подає як непохідні слова *шелест, шепіт* і под. [15, 390, 392]. Ці ж слова, на думку І. С. Улуханова, слід розглядати як віддієслівні утворення з нульовим суфіксом [17, 32]. Названі суперечності актуальні і для дієслівно-іменникових пар на позначення руху (*ходить – хід, хода; їздить – їзда, блудити – блуд* та ін.). Так, відомий російський мовознавець Ю. С. Степанов стверджує: “є фактом – до певної міри загадковим – природних мов те, що первинні імена, навіть якщо вони іменують об'єкти з явно вираженим в об'єктивному світі функцією дії, ознаки, стану, в мові ніколи не відображаються у вигляді дієслівної або предикатної функції, ніколи не є похідними ні від дієслова, ні від предиката, ні від “імені ознаки” – вони дійсно первинні” [14, 19]. Протилежного погляду дотримуються автори “Русской грамматики”(1980), О. М. Тихонов, М. П. Лесюк та ін. [11; 15, 334; 7; 13, 71]. У польській лінгвістичній літературі іменники цього типу визначаються терміном “*derzwacja poprzez zastosowanie paradygmatu w roli formantu*” і трактується як похідні іменники з нульовим суфіксом [12, 18; 20, 17; 19]. Дещо компромісний підхід пропонує І. С. Улуханов, який вважає, що у дієслівних пар (*бредить – бред, блудити – блуд, ходити – ход, ездить – їзда*) системно-словотвірні критерії допускають обидва трактування [17, 31]. У нашому дослідженні ми виходимо з того, що у дієслівно-іменникових парах на зразок *ходить – хід, хода, їздити – їзда* доцільно застосувати семантичний критерій і визнати похідними іменники на тій підставі, що семантика процесуальності, дії (у нашому випадку руху) категоріально характерна не іменнику, а дієслову.

Аналогічне явище спостерігається і серед словотвірних пар на зразок *галоп – галопувати, марш – марширувати, дрейф – дрейфувати* та ін. При встановленні мотивації в цих парах у польському мовознавстві, з одного боку, і в українському та російському, з іншого боку, існують розбіжності щодо визначення напрямку похідності. Так, польські мовознавці у названих парах напрям похідності ведуть від дієслова: *maszerować → marsz, galopować → galop, dryfować → dryf* та ін. [20, 43, 46, 53; 12, 93], тоді як в українській і російській лінгвісти такі дієслова трактують як похідні: *галоп → галопувати, марш → марширувати, дрейф → дрейфувати* [1, 48, 62; 5, 246; 15, 315]. На думку І. С. Улуханова, дієслова на *-ить (блудить – блуд, ходити – ход, ездить – їзда)* мають менше ознак деномінативності, ніж дієслова на *-овать, -ировать* [17, 31], тобто дієслова з суфіксами *-ува-* та *-ирува-* (*галопувати, марширувати* та ін.) є більше підстав відносити до відіменникових, ніж дієслова з суфіксом *-и-* (*ходить, їздити* та ін.). На користь похідності дієслів *галопувати/galopować, марширувати/maszerować, дрейфувати/dryfować, крокувати, spacerować* і под. можуть слугувати також аргументи, що, по-перше, названі дієслова у порівнянні з відповідними іменниками є формально складнішими; по-друге, ці дієслова у тлумачних словниках пояснюються через іменники (пор.: *марширувати* – іти, ходити маршем; *galopować* – бієс galopem).

На спеціальну увагу заслуговує і проблема мотивації в словотвірній парі *транспортувати – транспорт*. На думку Т. М. Возного, похідним є дієслово *транспортувати* [1, 57]. М. А. Осипова, яка досліджувала особливості словотвору таких дериватів, вважає, що похідним є іменник, оскільки до складу названого дієслова входить зв'язана основа *-портувати (-portować)*, якій приписується значення “переміщати, возити” і яка виділяється в інших дієсловах: *депортувати* “примусово висилати”, *експортувати* “вивозити товари і под. за кордон”, *імпортувати* “ввозити в країну товари”, а також

семантика мотиваційних відношень відповідає моделі “дія – засіб, інструмент дії”, яка досить широко представлена в слов’янських мовах [5, 84].

У сучасному мовознавстві поширений погляд, згідно з яким для сучасної мови характерне не стільки запозичення іншомовних дієслів, скільки запозичення імен і утворення на рідномовному ґрунті відіменних дієслів. Очевидно саме це дало підстави стверджувати окремим лінгвістам про похідність дієслів у парах типу *import* → *импортувати*, *export* → *експортувати* [17, 33]. Протилежного погляду щодо напрямку мотивації (*импортувати* → *import*) дотримується О. М. Тихонов, М. А. Осипова [15, 389; 9, 84]. Такий же напрям мотивації встановлюється і для польських дієслів: *importować* → *import*, *eksportować* → *eksport* [12, 101; 20, 46]. На думку М. А. Осипової це пояснюється тим, що запозичені дієслова, подібно до корінних, містять різноманітні префікси з типовим словотвірним значенням, які невідомі іменникам [9, 84]. Сюди відносять, зокрема, українські *ім-*, *екс-*; польські *ім-*, *екс-*, які означають напрям дії в середину або за межі і синонімічні корінним префіксам *в-*, *w-*, та *ви-*, *wy-*. Як один з аргументів підтвердження похідності іменників *імпорт*, *експорт* від відповідних дієслів може свідчити той факт, що в українській мові наявне дієслово *депортувати* при відсутності іменника *депорт*.

1. Возний Т.М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською і білоруською. – Львів: Вища шк., 1981. – 187с.
2. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 206с.
3. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304с.
4. Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами-омографічними коренями. – К.: Укр. енциклопедія, 2002. – 912с.
5. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова і реалізація. – К.: УкрНДІПСК, 1999. – 297с.
6. Каспришин З. Множественность словообразовательной мотивации в современном украинском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – К., 1982. – 24с.
7. Лесюк Н.П. Словообразовательные гнезда корней со значением движения в современном украинском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – К., 1982. – 24с.
8. Лопатин В.В. Множественность мотивации и ее отражение в отглагольном именном словообразовании // Русский язык в школе. – 1979. – № 2. – С.77-84.
9. Осипова М.А. Морфемная структура слова и мотивационные отношения “имя” – “глагол” // Проблемы сопоставительной грамматики славянских языков. – М., 1990. – 1990. – С.81-87.
10. Розентова А.Я. Спорные случаи установления производности в глагольно-именных парах // Актуальные проблемы русского словообразования: Тезисы V респ. науч. теорет. конф. – Самарканд: Изд-во Самарканд. ин-та, 1987. – Ч.1. – С.409-413.
11. Русская грамматика: В 2-х т. – М.: Наука, 1980. – Т.1. – 783с.
12. Секежицки Эдвард. Парадигматические существительные в русском и польском языках – Szczecin: Un-t Szczeciński, 1996. – 145с.
13. Словотвір сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 406с.
14. Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. – М.: Наука, 1985. – 335с.
15. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. – М.: “Русский язык”, 1990. – Т.1. – 856 с.; Т.2. – 886с.
16. Топіха В. Множинність словотвірної мотивації дієслів у сучасній українській мові: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – К., 1998. – 17с.
17. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. – М.: Наука, 1977. – 256с.
18. Grzegorzczukowa Renata. Zarys słowotwórstwa polskiego (słowotwórstwo opisowe). – Wyd. III. – Warszawa: PWN, 1979. – 96s.
19. Waszakowa Kristina. Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki z formantami paradygmatacznymi. – Warszawa Wyd-wo Un-tu Warszawskiego, 1994. – 265s.

The article the direction of derivativity in “noun – verb”, “verb – noun” pairs by means of verbs of motion. Among verbs of motion the examples of word-formation pairs of non-adequate direction of derivativity were revealed and the linguists views on each of these pairs were studied.

Key words: word-formation, derivating word, derivative word.

УДК 808.3-083-55

ББК 81.2 УКР-2

Лариса Кислюк

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА СЛОВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НЕОЗАПОЗИЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто функціонування та словотвірний потенціал неозапозичень та новотворів від запозичень. На прикладі окремих лексем іншомовного походження простежено особливості пристосування їх до системи української мови та участь у словотвірних процесах. Аналіз словотвірних гнізд з основами *-медіа-*, *-бізнес-* демонструє словотвірну продуктивність неангліцизмів.

Ключові слова: неозапозичення, новотвір, неоморфема, неоформант, словотвірне гніздо, словотвірний потенціал.

Проникнення в сучасну українську мову значної маси нових іншомовних лексем, особливості функціонування та засвоєння їх системою мови, їхня словотвірна активність зумовлює всебічне вивчення таких нових одиниць. Серед останніх мовознавчих розвідок, які охоплюють проблеми змін у системі мови, аналізують динаміку розвитку української мови назвемо праці Є.А.Карпіловської [3],

Н.Ф.Клименко [4], Д.В.Мазурик [6], О.А.Стишова [9], Л.В.Струганець [10]. Вийшли у світ словники нової лексики [2], [7], [8].

Зміни на різних мовних рівнях – *інновації* – вивчає порівняно молода дисципліна – неологія. Терміном *лексичні інновації*, *неологізми* або *неолексеми* позначають нові одиниці номінації. Серед неологізмів дослідники вирізняють *неозапозичення* – нові лексеми іншомовного походження, адаптовані до мови-реципієнта, та *новотвори* – нові похідні слова, створені в системі української мови за питомими зразками. Серед *морфемних* та *словотвірних інновацій* виділяють *неоморфемі* – нові компоненти слова, виділені зі складу нових запозичень (найчастіше – основи та корені) та *неоформанти* – нові морфемі, які виявили словотвірну активність і стали складниками новотворів [3; 8]. Послугуючись таким термінологічним апаратом, розглянемо окремі лексеми іншомовного походження, яким властива конотація новизни, і які в процесі пристосування до системи української мови стають учасниками словотвірних процесів.

Серед особливостей функціонування іншомовної лексики в ЗМІ лінгвісти відстежують дві протилежні тенденції: з одного боку – вживання іншомовних слів чи термінів без будь-якого перекладу чи тлумачення, а з іншого – не лише з тлумаченням, а й з авторськими коментарями, певним „обігруванням” нового слова в контексті [5; 155], особливо, коли нове слово стосується якихось хвилюючих для суспільства тем. Скажімо, загроза стати країною-банкрутом у 1999 році, що спричинила подання у журнальній статті, окрім подання дефініції ще й розгорнутий авторський коментар. „*Це іноземне слово default (з англійської: „невиконання зобов’язань”) із моменту його залучення в ЗМІ майже два роки тому вже встигло стати звичним і майже українським терміном. Хоча вітчизняна публіка буквально впадає в шок тільки від „default”, тоді як звичайне „невиконання зобов’язань” усі сприймають як норму...*” („ПіК”, 1999, №11, с.15). Автор статті подає рік появи іншомовного слова, час його освоєння українськими мовцями та своє бачення психологічної реакції на неозапозичення.

Пришвидшення темпів запозичення та освоєння нових одиниць виявляється у варіантності написання іншомовних лексем і, як наслідок, їхньої некодифікованості, появі словотвірної активності без проходження етапу граматичної і навіть фонетичної адаптації, і як результат – поява новотворів від неозапозичень і формування словотвірних гнізд часто за умов відсутності реєстрації базових слів-неозапозичень у лексикографічних джерелах: *PRник*, *політPRмен*, *PR-менеджер*, *політPR*, *PR-агенція* (від англ. „PR” – скорочення від public relations – стосунки з громадськістю); *web-камера*, *web-сайт* (з англ. „web” – снувати павутину, плести сітку).

Активізація процесу запозичення може отримати різний розвиток у мовній системі. Подальший розвиток цієї тенденції залежить, передусім, від об’єктивних потреб мовної системи загалом, насамперед, від її комунікативних потреб [1;23]. Мова як самоорганізований і саморегульований механізм активно „просіює” лавину іншомовних лексем, які проникають в лексику. Мовна система виробила декілька шляхів захисту своєї глибинної структури від чужорідних елементів: адаптація запозичень до системи мови; калькування як спосіб захисту від перенасичення іншомовною лексикою (*window* - *вікно*, *mouse* - *мишка*, *page* - *сторінка*); гібридизація іншомовної лексики (поєднанням питомих і запозичених основ) і конкурування гібридів з іншомовними дублетами: *web-сайт* - *веб-сторінка*, *Інтернет-шоп* - *Інтернет-магазин*, *тенгейт* - *касетогейт* (від англ. gate (ворота, вхід/вихід), на позначення скандальних подій, які отримали резонанс). Активізація дериватів словотворного типу із суфіксоїдом *-гейт* є новим явищем у словотворенні [9; 137]: *Кучмагейт*, *УТ-гейт*.

Відбувається зростання словотвірної активності нових та потужності засвоєних раніше запозичень. Лексеми, які виявили словотвірну активність, стають базовими для нових гнізд. Найпотужніші з них: *піар* (*наблік-рйлейшин*, *наблік-рйлейшнз*, *пі-ар*, *Пі-Ар*, *PR*) – 41 слово, *мас-медіа* (*медіа*, *масмедіа*, *медія*) – 25 слів. Новотвори від запозичень можна погрупувати за здатністю ставати твірними основами: для афіксальних похідних (скажімо, основа *піар*, яка набула граматичних ознак іменників чоловічого роду другої відміни, успішно поєднується з питомими афіксами: *піарівець*, *піарити*), або для складних слів (більшість основ іншомовного походження без обмежень утворює складні похідні, переважно без з’єднувальних голосних; серед таких – *бізнес* (50 складних дериватів), *медіа* (19 складних дериватів), *Інтернет* (70 складних дериватів). Складні слова, переважно композити, утворені способом словоскладання, теж становлять дві підгрупи за походженням основ: поєднання двох запозичених основ: *Інтернет-роумінг*, *Інтернет-сайт*; *бізнес-проект*; поєднання запозиченої та питомої основ (слова-гібриди): *Інтернет-розвідка*, *Інтернет-смітник*; *бізнес-посиденьки*.

Високий словотвірний потенціал, тобто, здатність ставати базовим для дериватів, мас неангліцизм *медіа* (*мас-медіа*, *мас-медія*) (англ. massmedia, mass масовий; маса + media, мн. від medium засіб, посередництво) – „засоби масової інформації”, що є базовим для повного словотвірного гнізда з двома ступенями похідності. Неолексеми вживають у ЗМІ понад 10 років тому, після 5-ти років уживання запозичення, а згодом і його деривати *медіальний*, *медіа-піратство*, *медіапартнер*, *мас-медійний*, *мас-медійно* на українському ґрунті зафіксували лексикографічні джерела: [9; 178, 180]; [7; 71]; [2; 132]; [8; 74]. Преса 1994-2001 років свідчить про активне функціонування неозапозичення: „У роботі семінару взяли участь провідні працівники канадських мас-медіа” (ЛУ, 3.02.94); „Проблема полягає в самих медіа.” (День, 12.02.97); „Загострення відносин між США та Україною на ґрунті

боротьби з *медіа-піратством* мало би статися ще раніше.” (Поступ, 9.08.2001, с.70-71); „*медіа-партнер* Фонду Шваба...”; „*наш медіабомонд* зголоднів за справжніми успіхами вітчизняного кіно” (ДТ, 2006, № 580), „*шкалу емоційно-оцінних реакцій* викликав у представників *кіномедіа пан Кириленко*” (ДТ, 2006, № 580); „*Телеведучих і дикторів тут називають медіа-кілерами*” (Критика, 2006, № 100); „*нарошують медіа-потенціал*” („ГПУ”, 11.08.2006).

Затребуваність лексеми суспільством величезна, про що свідчить активне формування гнізда. Від *мас-медіа* утворено три суфіксальні деривати: *мас-медійний* словотвірного з похідними другого ступеня *мас-медійно*, *мас-медійник*. Варіант *медіа* як базове слово гнізда є набагато продуктивнішим, оскільки дає життя окрім суфіксальних: *медійний* (з похідним другого ступеня *електронно-медійний*), *медіальний*, ще й дев'ятнадцяти складним дериватам, утвореним словоскладанням, де *медіа-* є першою частиною складних слів (окрім *кіномедіа*) з дериватом другого ступеня *медіамагнатство*. Відбувається розгортання словотвірних ланцюжків: *мас-медіа – мас-медій-н(ий) – мас-медійн-ик, мас-медійн-о; медіа – медій-н(ий) – електронн-о-медійн(ий); медіа – медіа-магнат – медіамагнат-ств(о)*. Гніздо весь час розростається за рахунок аглютинативних утворень першого ступеня похідності без будь-яких обмежень.

Словники неологізмів зафіксували неоморфеми *-сайт* та *веб-* як частину складних слів: *бізнес-сайт, інтернет-сайт, спортсайт, веб-архів, веб-портал, WEB-ресурс*, а „*сайт* і як окрему лексему (з англ. „site” – місцезнаходження чогось) – іменована ділянка пам'яті в мережі Інтернету, де зберігається й поповнюється інформація про щось [7; 105]. *Веб-* (з англ. „web” – снувати павутину, плести сітку) подано як активну іншомовну основу складних слів, яка є неоморфемою і неоформантом і «яка означає „призначений для Інтернету”, „працює в Інтернеті» [7; 20] – *веб-майстер, веб-сторінка, веб-дизайн*: „Знайти у мережі Інтернет офіційну чи неофіційну *веб-сторіночку* будь-кого із закордонних музикантів неважко.” [7; 21]. З власної картотеки додамо *веб-документ, веб-компонент, веб-мережа, веб-портал, веб-камера* тощо. Отож, *сайт* активно функціонує і як окрема лексема, і як неоморфема: *web-сайт* або ж *веб-сайт*. На прикладі ланцюжка слів *web-сайт – веб-сайт – веб-сторінка* можна простежити тенденцію до утворення слів-гібридів як вияв мовної конкурентоздатності до боротьби з надмірною кількістю запозичень там, де вони дублюють наявні питомі лексеми. Маємо співіснування одразу трьох дублерів: *сайт, веб-сторінка* та *веб-сайт*: „*Передбачено геть усе: від особистої веб-сторінки кожного учасника на сайті ВЕФ до спеціальних пакетів.*” (ДТ, 2006, № 583). „*На веб-сайті Держкомстату* недавно з'явився повніший опис методології.” (ДТ, 2006, № 587).

Новотвори поповнюють уже наявні словотвірні гнізда від раніше запозичених лексем, або формують гнізда від зафіксованих раніше слів-одинаків. Найпотужніше з таких гнізд – утворене від раніше одиничного запозичення *Інтернет* з варіантами *інтернет, ІНТЕРНЕТ, Інет, Internet* – 66 слів. До наявного коренево-словотвірного гнізда *бізнес*, яке містило словотвірні деривати *нафтобізнес* і *фермер-бізнесмен*, додалося ще 56 лексем, загалом гніздо об'єднує 58 лексем; до гнізда *лобі*, яке містило 4 похідні, додалися *лобіювати, лобіювання, пролобіювати*; до лексем, які об'єднувалися в кореневе гніздо *шоу*, *шоу-бізнес, шоумен*, додалося 13 нових лексем, до одиничного запозичення *промоушен* – 8 слів тощо.

Якщо до 2000 року лексема *бізнес* разом із *бізнесмен* об'єднувала похідні *нафтобізнес* та *фермер-бізнесмен*, то на 2006 рік коренево-словотвірне гніздо *бізнес* перетворилося в словотвірне гніздо за рахунок набуття неоморфемою *-мен* статусу кореневої (*СС-мен, супермен, шоумен*). Словотвірний потенціал гнізда зріс переважно за рахунок складних утворень першого ступеня похідності. Це поєднання двох (інколи трьох – *бізнес-інтернет-центр*) іншомовних основ способом аглютинації з основою *бізнес-* у препозиції: *бізнес-група, бізнес-ідея, бізнес-клас, бізнес-клуб* та постпозиції: *енергобізнес, наркобізнес, шоу-бізнес* з похідними прикметниками *шоу-бізнес-ов(ий)* та *шоу-біз-ов(ий)*, а також новотвори-гібриди: *бізнес-кола, бізнес-легенда, бізнес-посиденьки, бізнес-постать, бізнес-середовище*. Серед афіксальних дериватів маємо *бізнесовець* на противагу запозиченому *бізнесмен*, яке стало твірним для: *бізнесменчик* [8; 12], *бізнесмен-пісихід, міністр-бізнесмен*, розгортаючись по горизонтальній осі у словотвірні ланцюжки (інший приклад такого розгортання – *бізнес – бізнес-ов(ий) – бізнесов-о-космополітичн(ий)*). З'явилося відіменне дієслово *бізнесувати*. Новотвори активно функціонують у ЗМІ: „*Ходять діючі й відставні президенти, живі бізнес-легенди.*” (ДТ, 2006, № 583). „*Святковий телебізнес — це і споконвіку вигідний сегмент для продюсерів-рекламдавців.*” (ДТ, 2006, № 580); „*За таких умов незалежні політичні ЗМІ як бізнес-проекти неможливі.*” (Критика, 2006, № 100). „*За частиною економіки, яка ще залишилася, уважно стежить міністр-бізнесмен із Росії.*” (ДТ, 2006, № 583).

Наявність експресивного забарвлення демонструють афіксальні новотвори від засвоєних раніше запозичень, які утворювали словотвірні гнізда переважно за рахунок складних дериватів: *клуб – клуб-іст, старт – старт-ону(ти), футбол – футбол-ізаці(я), футбол-ітика* (футбол[ьна]+[пол]ітика), *футболіти* (футбол[ом]+[бол]іти, тобто вболівати за футбол). Останні приклади – зразок телескопічного способу творення, не надто поширеного, але який останнім часом почав виявляти активність в українській мові.

Серед новотворів від запозичень досить поширеним є явище словотвірної або дериваційної варіантності, коли похідні слова, за умови тотожності словотвірного значення відрізняються словотвірними формантами: *піарівець, піарник, піарщик, піармен; бізнесовець, бізнесмен; інтернетівець,*

інтернетник; інтернетівський, інтернетний, інтернетовий; медіальний, медійний тощо. Переважно це випадки між системними варіантами, однак, інколи вони з'являються внаслідок проникнення словотвірних кальок з російської (*піарщик*), англійської (*піармен, бізнесмен*) мов.

Отже, функціонування неозапозичень ілюструє як позитивні тенденції: заповнення номінативних лакун, поповнення синонімічних рядів тощо, так і негативні явища на зразок дублювання питомих одиниць.

1. Брейтер М.А. „Киллер” или „убийца”? (попытка системного подхода к описанию современной русской лексики). – „Вестник ЦМО МГУ”, 1989, № 1, Часть 2. „Русский язык: лингвистические исследования”.
2. Вінар Г.М., Шпачук Л.П. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття. - Кривий Ріг, 2002. - вип.2. – 232 с.
3. Карпіловська Є.А. Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики) // Українська мова. – 2004. – № 3. – с.3-29.
4. Клименко Н.Ф. Неологізування в українській мові в часи глобалізації // V Міжнародний конгрес Міжнародної асоціації україністів. Мовознавство. – Чернівці: Рута, 2003. – с.38-42.
5. Крысин Л.П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни // Русский язык конца ХХ столетия (1985-1995), - М., 1996. – с.142-161.
6. Мазурик Д.В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ ст.). - Автореф.дис. ... канд.філол.наук. – Л., 2002.
7. Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Л., 2002. – 130 с.
8. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983-2003). – Х., 2004. – 136 с.
9. Русско-украинский словарь иностранных слов. – Х., 1999.
10. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). – К., 2003. – 387 с.
11. Струганець Л.В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. – Тернопіль, 2002.

Умовні скорочення:

ДТ – Дзеркало тижня (газета, електронний варіант)
 ЛУ – Літературна Україна (газета)
 ГПУ – Газета по-українськи
 ПІК – Політика і культура (журнал)

Some Ukrainian lexemes of a foreign origin (loanwords and neoforations originated from newly formed borrowings) are studied to determine their functionality, word-formative potential, adaptation to the system of Ukrainian and participation in derivative processes. The analysis of derivative nets on the basis of -media-, -бізнес- demonstrates the word-formative potential of English words in Ukrainian.
Key words: new loanwords (neoborrowing), neoforation, neomorpheme, neoforant, derivative net, word-formative potential.

УДК 811.161.2–81'373.611

ББК 81. 2Ук

Інна Демешко

МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕВЕРБАТИВІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ДІЯЧА

У статті розглянуто особливості словотвірної морфології девербативів на позначення діяча в сучасній українській літературній мові, визначено морфологічні явища, встановлено морфологічні позиції і продуктивні морфологічні моделі.
Ключові слова: морфологія, морфонема, морфологічні зміни, морфологічні позиції, морфологічні моделі, модифікація морфем, девербативи.

На сучасному етапі розвитку української словотвірної морфології спостерігаємо систематизацію словотвірних одиниць на нових концептуальних засадах. Питання внутрішньої організації слова, комплексний аналіз семантичних, словотворчих і граматичних ознак девербативів залишається актуальною проблемою граматики української мови.

Морфологічна проблематика розроблялася в працях Я.(І.О.) Бодуена де Куртене, М.В. Крушевського, М.С. Трубецького, Л. Блумфілда, О.О. Реформатського, О.А. Земської, В.Б. Касевича, В.Г. Чурганової, О.С. Кубрякової, Ю.Г. Панкраца та ін. В україністиці в 70–80-х роках ХХ ст. проблеми морфології порушувалися при вивченні закономірностей словозміни і словотворення в працях І.І. Ковалика, Л.Л. Гумецької, Н.Ф. Клименко, В.О. Горпинича, К.Г. Городенської та ін. У 80–90-х рр. і на сучасному етапі з'являються праці, присвячені питанням морфології словозміни іменників і дієслів (праці Л.І. Комарової, І.В. Козленко), словотвірної морфології української мови (М.В. Кравченко, М. Ю. Федурко), польської (К. Ковалик), російської мов (С.М. Толстая, І.Б. Іткін).

Праці І.І. Ковалика стали своєрідним підсумком здобутків у цій галузі мовознавства кількох поколінь дослідників. І.І. Ковалика можна вважати фундатором словотвірної морфології української мови, оскільки він увів у науковий обіг поняття морфотактики і морфонеміки, звернув увагу на морфологічні явища, які відбуваються на межі морфемних швів, установив механізм трансформації морфологічної структури словотвірного типу, описав види відношень між твірною основою і дериватором, окреслив роль кореневої морфеми в словотвірному гнізді, обґрунтував поняття парадигматики і синтагматики у словотворі, поняття словотвірної категорії, словотвірного класу, словотвірного розряду, словотвірного типу, словотвірного значення, вивів поняття морфеми (морфа) і субморфа, з'ясував поняття словотвірної похідності, продуктивності, регулярності / нерегулярності, розглянув поняття позицій [10, 4–56; 5, 6; 7].

У сучасній лінгвістиці морфологи зосереджують увагу на загальнотеоретичних питаннях аналізу морфологічних систем мов із високою регулярністю формальної модифікації морфем. У загальнотеоретичному плані значну роль для побудови єдиної граматичної системи частин мови відіграє дослідження віддіслівних дериватів, зокрема девербативів із питомими і запозиченими основами.

Якщо словотвірний синтез передбачає врахування сполучувальних закономірностей, то його кінцева мета – відображення словотвірної системи або підсистеми у вигляді моделей, що дають уявлення про словотвірну парадигму різного складу й об'єму для формальних і семантичних класів похідних.

Метою цієї статті є дослідження синхронного опису морфологічних закономірностей віддіслівного словотворення з аналізом морфологічно релевантних ознак словотворчих морфем. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) встановити морфологічні засоби морфемного варіювання девербативів на позначення діяча; 2) дослідити морфологічні особливості девербативів даного типу; 3) довести актуальність для морфологічного аналізу похідного слова встановлення морфологічної моделі; 4) описати морфологічно релевантні ознаки дієслівних коренів та поєднуваних з ними афіксів; 5) встановити продуктивні морфологічні моделі.

Як самостійний розділ морфологія була представлена в граматиках слов'янських мов: російської (Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970, Русская грамматика. – Т.1, 1982), польської (Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia / Pod red. R. Grze-gorczykowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla. – Warszawa, 1984), чеської (Mluvnice čestiny. Fonetika. Fonologie. Morfologie a morfemika. Tvořene slov. – Praha, 1986). Різне уявлення про структуру морфології зумовлює її розгляд в одних працях як частини формальної морфології, а в інших – як функціональної фонології морфем.

В україністиці досі немає загальноприйнятого розуміння місця морфології серед лінгвістичних дисциплін, не визначено статус її основних одиниць. Це пояснюється неоднорідністю самого предмета, який, з одного боку, пересікається з фонологічними фактами (позиційно зумовлені чергування, фонемний склад морфем), а з іншого боку, – з морфологічними фактами (явища, що мають іншу природу на межі морфем).

В українській мові словотвірну парадигму віддіслівних іменників на позначення діяча формують питомі суфікси *-ник* (*-івник*, *-льник*), *-ець* (*-івець*, *-анець*, *-енець*), *-ач*, *-тель*, *-ун*, *-щик/-чик*, *-ар*, *-ак*, *-ак(а)*, *-ок*, *-ень*, *-ир*, *-ич* та форманти іншомовного походження *-атор* (*-ізатор/-изатор*), *-ер/-ор*, *-ант/-ент*.

Трансформація дієслівної основи, яка зазнає усічення, часто поєднуються з чергуванням. Аналізуючи формальні модифікації морфем, необхідно розрізнити чергування, що мають як парадигматичний (варіанти морфем), так і синтагматичний (сполучуваність морфем) аспекти, а усічення належить до морфології слова, що виступає засобом організації морфемної послідовності (синтагматичний аспект) в межах основи мотивованого слова.

Варто погодитися з думкою С.М. Толстой, що завдання морфологічного опису полягає в тому, щоб виявити регулярність чергувань і представити їх у вигляді певної системи і певного набору морфологічних правил, які б відносились до класів морфем, класів позицій [11, 80]. Регулярні чергування можуть мати низьку сферу дії із-за обмеження основ (у даному випадку похідні на позначення діяча) або низьку потужність афікса (пор. *-тель*, *-ун*).

Аналіз лінійних перетворень дієслівної основи дає можливість вивчити механізм взаємоприспосовування мотивуючої основи і дериваційного засобу, для яких властиві різні морфологічні засоби, оскільки дієслівна основа має вокалічний і консонантний різновиди.

Лінійні перетворення (усічення, нарощення, акцентні позиції) більшою мірою характерні для дієслівної, ніж для іменникової основи, і виступають при словотворенні і словозміні. Вони представляють механізм взаємоприспосовування мотивуючої основи і словотворчого афікса. Дієслівна основа характеризується двоваріантністю, оскільки має консонантний і вокалічний різновиди, афікси можуть бути теж двох типів – повокальні, поконсонантні. Так, для ВДІ на позначення діяча характерні такі афікси: повокальний *-тель* (*вихователь*, *визволитель*) і поконсонантні *-ник* (*замовник*, *проповідник*), *-ець* (*продавець*, *ясновидець*), *-ун* (*опікун*), *-ій* (*водій*), *-ар* (*пекар*), *-ак* (*ходак*), *-ир* (*поводир*), *-атор* (*дегустатор*), *-ант* (*емігрант*).

Типовий склад суфіксальних морфем залежить від прив'язаності до певної частини мови. В.Г. Чурганова підтримує загальновідому тезу про те, що облігаторним компонентом іменних суфіксів праслов'янської мови був консонантний компонент, а дієслівних – вокальний [13, 15]. Ця риса успадкована сучасною українською мовою і належить до її визначальних морфологічних ознак, оскільки іменні суфікси у фіналі мають приголосні фонемні: *дослідник*, *перекладач*, *практикант*, *задавак(а)*. Дієслівні ж суфікси становлять або однокомпонентні вокалічні структури *-и-*, *-і-*, *-а-*: *водити* – *водій*, *стрибати* – *стрибун*, *збирати* – *збирач*, або кількокомпонентні, з вокальним сегментом у фіналі тематичного формату-ва (*-ува-*): *ремонтувати* – *ремонтник*, *утискувати* – *утискувач*.

Передумовою морфологічних трансформацій повинно бути уявлення про варіації фонемного складу морфем. С.М. Толстая зазначає, що практично неможливо оперувати повними рядами альтернатив, маніфестуючими варіантність кожної морфемі, тому, як правило, морфолог має справу з

мінімально повторюваними в окремих рядах ланками, частіше всього парами фонем, які і називаються чергуваннями [11, 72].

Одне із завдань словотвірної морфології полягає в тому, щоб виявити регулярність чергувань, представити їх у певній системі і сформулювати морфологічні правила, характерні для відповідних морфем і позицій, вивести морфологічні моделі.

Аналіз ВДІ на позначення діяча засвідчив наявність механізмів, які впливають на похідну основу: 1) консонантні і вокалічні альтернативи; 2) усічення дієслівної фінали; 3) нарощення суфіксальної морфемі; 4) зміна місця наголосу похідного слова щодо твірного, вияв акцентних позицій.

Кожна морфема-суб'єкт має певну позицію. Так, позицію палатальності створюють суфікси *-ій* (*водій*, *носій*, *палій*), *-івник* (*керівник*, *суднобудівник*), *-івець* (*мандрівець*, *метробудівець*); позицію депалаталізації – суфікси *-ун* (*свистун*, *шелестун*), *-ець* (*охоронець*, *оборонець*); позицію перехідного пом'якшення – суфікс *-ник* (*запобіжник*, *спостережник*), *-ець* (*переможець*, *стріловержець*).

Для позиції усічення принципове значення має морфемно членована основа, а для позиції нарощення принципове значення має: 1) поскладова організація основи; 2) характер тематичного голосного (належність до дієслівного класу); 3) фонемний склад афіксальної морфемі. Наприклад, *Vb + (-ан-, -ен-)* + *-ець*, де аломорфи *-анець*, *-енець* утворені внаслідок нарощення лівої частини суфікса, оскільки два варіанти пов'язані з основами пасивних дієприкметників (*вихованець*, *приспосованець*, *уродженець*, *переселенець*).

Встановлення та аналіз морфологічних моделей показав, що для кореневих морфем актуальні такі параметри: 1) відкритість / закритість; 2) характер контактної зони; 3) особливість фінальної морфемі; 4) поскладова організація кореня; 5) характер вокалічного сегмента контактної зони; 6) особливості акцентних позицій.

Історично склалося, що дієслівний корінь в українській мові – відкрита структура, і в залежності від вокалічного сегмента і характеру контактної зони можна спрогнозувати формальні трансформації у фіналі дієслівного кореня. Так, суфікс *-тель* поєднується з відкритими дієслівними коренями (*зачинатель*, *учитель*, *заклинитель*), суфікс *-ець* – із закритими, в яких тематичний форматив зазнав усічення (*іздець*, *продавець*, *писець*, *авіаносець*).

Морфологічне усічення при творенні віддіслівних іменників відбувається у фіналі мотивуючої основи, залежить від її структури та ініціалі словотворчого афікса (*видавець*, *рекламодавець*).

Усічення має свої закономірності: усічення зазнають морфемні і фонемні структури, які не впливають на семантичне навантаження похідного і формують передумови для сполучуваності мотивуючої основи із формантом. Так, формант *-вець* у складі ВДІ типу *здавець*, *роботодавець* виник внаслідок нарощення лівої частини суфікса *-ець*. М. В. Кравченко зазначає, що "аломорф *-в'ець* з'явився за аналогією до іменників, мотивованих двома дієслівними формами – доконаного і недоконаного виду. Такі деривати морфологічно поєднуються з формою недоконаного виду із суфіксом *-ва-*" [4, 205]. Тому у ВДІ типу *гравець*, *знавець*, *народознавець* (52) аломорф *-в'ець*, очевидно, з'явився за аналогією до віддіслівних іменників, які утворені від дієслів недоконаного виду, оскільки ця дієслівна форма знаходиться у сильній морфологічній позиції по відношенню до форманта *-ець* (*книговидавець*, *законодавець*). О.А. Земська сегмент *-в-* пояснює як інтерфікс [2].

З погляду морфології особливу вагу становлять морфемні, які знаходяться на морфемному стику, тому суфікс *-ун* поєднується з усіченими дієслівними основами (при цьому усічення зазнають тематичні формативи *-а-*, *-ува-*, *-і-*), депалаталізація передньоязикового приголосного (т//т) відбувається при усіченні тематичного форматива *-і-* (*свистун*), а після губного /н/ зміни відбуваються на фонетичному рівні, на морфологічному це чергування не відбите: *сопнати* – *сопун*, *хрипнати* – *хрипун*.

Термін *тематичний форматив* вживаємо на позначення післякореневої морфемі, що використовується для творення граматичних форм слова, виступає як синонім термінів граматична морфема, тематичний суфікс [3, 16].

Врахування особливостей фінальної морфемі дає можливість виявити характер консонантних альтернатив або використання розширених словотворчих суфіксів *-івник* (*мосто-*, *верстато-*, *тунелебудівник*), *-овник* (*завойовник*, *розфасовник*). У позиції перед суфіксом *-ець* відбуваються чергування задньоязикового із шиплячим (т//ж): *перемогти* – *переможець*, нерегулярні вокалічні альтернативи в кореневій морфемі: *жати* – *жнець*, *шити* – *швець*, *приводити* – *привідець*. Перед суфіксом *-ак* простежуються нерегулярні чергування передньоязикових із шиплячими: *водити* – *вожак* (д//ж), *просити* – *прошак* (с//ш), але *ходити* – *ходак*.

Для кореневої морфемі дієвим є характер вокалічного сегмента контактної зони. Морфологічна релевантність вокалічного сегмента контактної зони засвідчена альтернативами типу *С//С'*, *К//К'*. Так, перед вокалічним суфіксом з ініціальним *-і-* відбуваються такі консонантні альтернативи: (д//д'): *водити* – *водій*, (с//с'): *носити* – *носій*, (л//л'): *колоти* – *колій*; (г//ж): *стригти* – *стрижій* (1. *Те саме, що стригаль*. 2. *заст. Те саме, що перукар* (СУМ IX, 769)). *Стригаль* (*Робітник, який займається стришкою овець і верблюдів* (СУМ IX, 767)).

Досліджуючи морфологічні зміни при творенні ВДІ необхідно враховувати тип акцентної парадигми. При наголошеному тематичному формативі *-и-*, *-а-*, *-ува-* (у твірному слові) у девербативі

наголос може виводитися з морфемної структури і переходити на словотворчий суфікс (друга акцентна позиція): *пред'явити – пред'явник, рятувати – рятівник, читати – читець, косити – косій, шептати – шептій, нести – нестий*.

Аналіз акцентних властивостей девербативів дає можливість зробити висновок, що для ВДІ на позначення діяча характерні такі акцентні позиції: 1 а. п. – наголос твірного слова збігається з наголосом похідного слова (незмінний наголос): *давати – давальць, бетонувати – бетонувальник, радити – радник, замовити – замовник*; 2 а. п. – переміщення наголосу з тематичного форматива твірного слова на кореневу морфему: *лікувати – лікар, ремонтувати – ремонтник, запобігати – запобіжник, писати – писар*; 3 а. п. – переміщення наголосу з кореневої (основної) морфеми на словотворчий суфікс: *кріпити – крійник, різати – різник, їздити – їздець*; 4 а. п. – переміщення наголосу з тематичного форматива твірного слова на словотворчий суфікс: *продавати – продавець, творити – творець, конкурувати – конкурент*; 5 а. п. – переміщення наголосу з інфінітивного суфікса на кореневу морфему: *пекти – пекар, трясти – трясун* (член містичної релігійної секти п'ятдесятників (СУМ Х, 307)); для ВДІ на *-тель* характерна шоста акцентна позиція: 6 а. п. – переміщення наголосу з твірної основи на тематичний форматив: *мислити – мислитель, виховати – вихователь, визволити – визволитель*.

Найпродуктивнішими для ВДІ на позначення діяча з формантом *-ник* в українській літературній мові є вокалічні альтернативи в кореневій морфемі: (o//i) (29): *винаходити – винахідник, супроводити – супровідник*; (и//о) (3): *призиватися – призовник, позивати – позовник*.

Якщо в українській мові комбінаторні зміни кінцевої приголосної морфеми, зумовлені контактом з іншими морфемами, мають прогресивну обумовленість, то комбінаторне варіювання голосних фонем у морфемі має регресивну обумовленість. У словотвірній морфології віддієслівних похідних (зокрема іменників) сильніше виражені консонантні зміни, оскільки морфемне варіювання зумовлене впливом кінцевої приголосної фонем у морфемі. У тому, що морфологічні явища не індивідуальні, а системні, регулярні, прогнозовані, можна переконатися на прикладі консонантних альтернатив.

Для ВДІ на позначення діяча із суфіксом *-ник* характерні консонантні альтернативи (r//ж) (6): *спостерігати – спостеріжник* (p//r, i//e), *перемогти – переможник*; (x//ш) (3): *насміхатися – насмішник, послухати – послушник*; (ст//шч) (2): *хрестити – хрещеник, відпустити – відпущеник*, а для ВДІ із суфіксом *-івник* – чергування твердих з м'якими передньоязиковими приголосними: (д//д') (36): *будувати – будівник, авіа-, турбо-, літакобудівник, трудитися – трудівник*; (т//т') (11): *бунтувати – бунтівник, вартувати – вартівник, жартувати – жартівник*; (p//p') (8): *керувати – керівник, мандрувати – мандрівник, кочувати – кочівник*.

У зв'язку з високою активністю усичення у віддієслівних похідних необхідно зазначити, що воно викликано морфологічними характеристиками суфіксальної морфеми і зумовлене природою твірної основи. ВДІ на *-ник (-івник)* утворені від дієслів доконаного і недоконаного виду на *-ува-, -а-, -и-*, які зазнають усичення. Суфікс *-івник* утворився внаслідок нарощення лівої частини суфікса *-ник*. О.А. Земська сегмент *-ів-* пояснює як інтерфікс [2].

Вмотивованість морфологічних трансформацій передбачає встановлення морфологічних моделей. “Морфологічна модель являє собою не тільки статичну одиницю опису, що відображає безпосередню реальність мови, вона є аналогом правил перетворення, властивих морфам однієї морфеми у відповідній парадигмі, і тому таку модель можна вважати моделлю синтезу форм у складі однієї парадигми” [8, 103]. Встановлення морфологічних моделей дає можливість передбачити правила моделювання, встановити особливості морфологічних трансформацій, вплив суб'єкта-морфа на мотивуючу основу.

Аналіз ВДІ дає можливість диференціювати палаталізовані і непалаталізовані морфологічні моделі, моделі усичення, нарощення, виявити акцентологічні моделі, які розрізняють акцентні позиції. Продуктивність морфологічної моделі проявляється в активності використання словотвірної структури. Подібним є пояснення словотвірної структури. “Продуктивність словотвірної структури – це не тільки його здатність, а й перш за все його словотворча активність”. І.І. Ковалик зазначає, що продуктивність “залежить від різного роду обмежень, накладених системою мови. Вона встановлюється експериментальним способом – шляхом виявлення умов, що обмежують можливість утворення слів певного типу” [10, 45.].

Для ВДІ на позначення діяча продуктивними є такі моделі: для похідних із формантом *-ник, -івник (-овник), -льник*: ММ (Ун + Ак) (116): *дослідити – дослідник, передплатити – передплатник*; ММ (У + Ак) (101): *замовити – замовник, переносити – переносник*; ММ (Ун + C//C' + Ac) (44): *керувати – керівник, руйнувати – руйнівник*; *-ач*: ММ (У + Ак) (126): *оформлювати – оформлювач, оздоблювати – оздоблювач*; *-ач*: ММ (Ун + Ac) (61): *перекладати – перекладач, передавати – передавач, сіяти – сіяч; -ець, -івець (-овець), -анець, -енець*: ММ (У + Ac) (27): *видавати – видавець, продавати – продавець, ловити – ловець; -тель*: ММ (У + Ат) (101): *служити – служитель, усинювати – усинюватель*; *-ун*: ММ (У + Ac) (50): *опікати – опікун, співати – співун; -ій*: ММ (Ун) + C//C' + Ac) (14): *водити – водій, судноводій, возити – возій; -атор (-ізатор/-изатор)*: ММ (Ун + Ac) (78): *координувати – координатор, екранізувати – екранізатор; -анти/-енти*: ММ (Ун + Ac) (10): *рецензувати – рецензент, претендувати – претендент*.

Непродуктивні моделі для похідних із формантом *-ник*: ММ (У + Ac) (19): *виробити – виробник, представити – представник; -ій*: ММ (У + C//C' + Ac) (7): *заводити – заводій; -ник*: ММ (У + V//V + Ac) (6): *обходити – обхідник, обводити – обвідник; -ун*: ММ (Ун + C//C' + Ac) (6): *свистіти – свистун, шелестіти – шелестун; -ер*: ММ (Ун + Ac) (4): *гримувати – гример, функціонувати – функціонер; -ер*: ММ (Ун + C//C' + Ac) (2): *контролювати – контролер, гастролювати – гастролер; -ник*: ММ (Ун + K//Š + Ак) (2): *спостерегти – спостеріжник; перемогти – переможник, -ач*: ММ (Ун + C//C' + Ac) (1): *глядіти – глядач*.

Девербативи на позначення осіб за дією на *-ник* утворюються від основ дієслів доконаного і недоконаного виду, що зумовлено морфологічними змінами – усиченням видового показника дієслова. А.В. Мамрак вважає, що здатність префіксальних дієслів позначати певні диференційовані процеси стимулює активність суфікса *-ник* щодо зв'язку з основами дієслів доконаного виду [9, 48]. ВДІ на *-ач* на позначення особи за родом занять чи професією утворюються від основ дієслів недоконаного виду. Для похідних зазначеного типу продуктивними є перша (незмінний наголос; наголошена коренева морфема) і четверта акцентні позиції (наголос переходить з тематичного форматива *-а-* на словотворчий суфікс). Девербативи на *-ець* на позначення особи за дією утворюються від основ дієслів недоконаного виду (безпрефіксні) і доконаного виду. Для похідних даного типу продуктивними є перша і четверта акцентні позиції. ВДІ на *-ун, -ій, -ок, -ар (-яр)* (*плавун, водій, стрілок, скляр, різьбяр*,) на позначення діяча утворюються від безпрефіксних основ дієслів недоконаного виду, девербативи на *-ир (проводір, поводір, командір)* – від основ дієслів доконаного і недоконаного виду. Для похідних на *-ун, -ар (-яр)* продуктивною є третя акцентна позиція (переміщення наголосу з кореневої (основної) морфеми на словотворчий формант), а для похідних на *-ій, -ок* продуктивною є четверта акцентна позиція (переміщення наголосу з тематичного форматива твірного слова на словотворчий суфікс). Девербативи на позначення осіб за дією із суфіксом *-ій* належать до непродуктивного типу, оскільки похідні даного типу виходять з активного словникового фонду сучасної української літературної мови під впливом екстралінгвального чинника, оскільки переважна більшість лексичних одиниць із формантом *-ій* перейшла до пасивного складу лексики: *возій, стриждій, колій*. Похідні із суфіксом *-щик (-чик) / -льщик* на позначення діяча лексично обмежені і становлять непродуктивний тип в сучасній українській мові. Появу іменників даного типу в пам'ятках української мови фіксують лише з XVI ст. у складі запозичень із російської мови (напр., *приказчик, зборщик*) [10, 61], що з'явилися внаслідок міжмовних контактів [1, 33]. Вживання суфікса *-щик (-чик)* є порушенням словотвірної норми, їм відповідають іменники на *-ник / -льник, -ач, -ар*: *розмітчик – розмітник, закрийщик – закрийник, носильщик – носильник, переводчик – перекладач, газетник – газетяр*. Проте деякі ВДІ із суфіксом *-щик (-чик) / -льщик*, які не мають українських відповідників, і зараз функціонують в українській мові: *льотчик, гонщик, сищик, зломщик*.

Форманти іншомовного походження *-атор (-ізатор/-изатор), -ер/-ор, -анти/-енти* поєднуються з усиченими дієслівними основами (при цьому усичення зазнає тематичний форматив *-ува-*). Девербативи іншомовного походження на позначення діяча утворюються від основ дієслів недоконаного виду. Для похідних зазначеного типу продуктивною є четверта акцентна позиція (наголос переходить з тематичного форматива *-ува-* на словотворчий суфікс).

Інвентар формальних трансформацій на морфемному стику переконує в тому, що кожній частині мови властивий свій набір дериваційних засобів, які відрізняються семантично і структурно, а тому і морфологічні зміни на морфемному стику не тотожні.

Наведені приклади переконують в тому, що кожна морфологічна модель має узагальнюючий характер. Морфологічні моделі мають різні набори морфологічних перетворень і характеризуються регулярністю (передбачуваністю, повторюваністю) і продуктивністю (широким діапазоном дії). Історично склалося, що український дієслівний корінь – відкрита структура, тому при творенні похідних іменників у всіх випадках відбувається усичення дієслівної фінали. На межі морфем можуть відбуватися й інші морфологічні явища: консонантні альтернативи (вокалічні – у кореневій морфемі), модифікація наголосу, інтерфіксація. Врахування акцентних позицій дає можливість зробити висновок, що переважна більшість іменних і дієслівних суфіксів не індіферентна щодо наголосу. Так, іменникові суфікси *-ник, -ій, -ач, -ар, -ун, -атор (-ізатор/-изатор), -анти/-енти*, тематичні формативи *-ува-, -і-* мають високу акцентну потужність.

Фактичний матеріал засвідчує наявність механізмів, що впливають на зовнішній вигляд девербатива при поєднанні дієслова із словотворчим формантом: 1) вокалічні і консонантні альтернативи; 2) усичення дієслівної фінали; 3) нарощення суфіксальної морфеми; 4) модифікація наголосу. Це дає можливість розрізнити морфологічні позиції консонантних і вокалічних альтернатив, позиції усичення дієслівної фінали, нарощення суфіксальної морфеми (пор. *-івник (метробудівник)*, акцентні позиції).

Аналізом встановлено, що морфологічну структуру віддієслівних іменників необхідно досліджувати з використанням морфологічних моделей. Зміни на морфемному стику відбуваються під час взаємодії кореневої (основної) морфеми із суфіксальною за наявності відповідних умов, які становлять морфологічну позицію. Суб'єктами морфологічних трансформацій частіше виступають

суфіксальні морфеми, які у ВДІ спонукають до зміни в контактних іменникових зонах кореневі (основні) морфеми.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ – Словник української мови в 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970–1980. ВДІ – віддієслівні іменники, ММ – морфологічна модель, Vb – дієслівна основа, // – символ чергування, V//V – вокалічні альтернативи, С – консонантна тверда передньозвожикова приголосна, С' – консонантна м'яка передньозвожикова приголосна, К – консонантна фарингальна приголосна, Š – консонантна шипляча фрикативна; У – усичення дієслівної фінали, Ун – усичення наголошеної дієслівної фінали, А – зміна наголосу (Ап – префіксальний, Ак – кореневий, Ас – суфіксальний наголос, Ат – наголошений тематичний форматив); а. п. – акцентна позиція.

1. Безпояско О.К. Суфікси семантичної предметності // Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 26–90.
2. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
3. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова і реалізація. – К.: Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 1999. – 297 с.
4. Кравченко М.В. Словообразовательная морфология современного украинского языка: Дис. ... д-ра філол. наук // Ін-т мовознавства АН УРСР. – К., 1990. – 260 с.
5. Ковалик І.І. Питання слов'янського іменникового словотвору. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – 152 с.
6. Ковалик І.І. Корень слова и его роль в словообразовательном гнезде // Актуальные вопросы русского словообразования. – Ташкент, 1978. – С. 39–42.
7. Ковалик І.І. Про морфеми (морфи) у сфері мови і мовлення // Мовознавство. – 1982. – № 1. – С. 3–12.
8. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфология в описании языков. – М.: Наука, 1983. – 119 с.
9. Мамрак А.В. Продуктивність словотвірних типів у сучасній українській мові (на матеріалі утворень з *-ник*) // Мовознавство. – 1982. – № 4. – С. 47–54.
10. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
11. Толстая С.М. Морфология в структуре славянских языков. – М.: ИНДРИК, 1998. – 318 с.
12. Федурко М.Ю. Морфология відіменникового словотворення. – Київ–Дрогобич: Вимір, 2003. – 271 с.
13. Чурганова В.Г. Очерк русской морфологии. – М.: Наука, 1973. – 239 с.

The article is considering the particularities of the wordbuilding morphological the deverbatives with the meaning of the figure in modern ukrainian literary language, the morfonological phenomena are definite, morfonological positions and productive morfonological models are set.

Key words: morphonology, morphemes, morphonological changes, morfonological positions, morphonological models, morpheme modifications, deverbatives.

УДК 811.161.2'73.611:81(477)(092)Сімович

ББК 81.411.1-211; 81г(4Укр)дСімович

Ольга Кацімон, Людмила Ткач

СЛОВОТВІРНА ПРОБЛЕМАТИКА У ПРАЦЯХ ВАСИЛЯ СІМОВИЧА

У статті висвітлено словотворчу проблематику української мови за працями видатного мовознавця, першого структураліста в українському мовознавстві Василя Сімовича. Розкрито його погляди щодо особливостей творення дериватів на різних етапах розвитку мови, причини появи та занепаду окремих формантів.

Ключові слова: словотвір української мови, словотвірні терміни, історія українського мовознавства, історична ономастика, словотвірні засоби, В. Сімович, „Граматики...” В. Сімовича.

У становленні словотвору як окремої галузі української лінгвістичної науки чи не головна заслуга належить професорові Івану Коваликові. Саме його праці, що з'явилися у кінці 1950-их – на початку 1960-их („Вчення про словотвір”, „Питання слов'янського словотвору” та ін.) відіграли дуже важливу роль у формуванні словотвірної термінології, в усвідомленні семантичної природи словотвірних явищ української на широкому загальнослов'янському зіставлювальному тлі. Проте завжди варто пам'ятати, що учені такого високого рівня, як проф. І. Ковалик, з'являються тоді, коли працею їхніх попередників у науці створюються відповідні передумови, коли в їх житті їм пощастило зустріти Учителя – у властивому значенні цього слова. У житті Івана Ковалика, і справді, такий Учитель був. Зі статті О. Сербенської, що була опублікована з нагоди 95-річного ювілею ученого, дізнаємося, що в 30-х роках, коли закладалися основи його лінгвістичної освіти, „майбутній професор відвідував заняття мовознавчого гуртка, яким керував відомий славіст Ян Янув. Тоді у Львівському університеті працювали відомі лінгвісти, представники високої європейської культури, – Т. Лер-Сплавінський, Т. Гертнер, І. О. Кляйнер; їхня педагогічна й наукова діяльність не тільки, як можна міркувати, вплинула на формування наукових інтересів українського мовознавця, а й, очевидно, виховувала його ціннісні орієнтири” [1, 104]. Проте О. Сербенська припускає, що „найвідчутніший вплив на Івана Ковалика мав, як здається, професор Василь Сімович”. Дуже важливими є й особисті її спогади: „Десять у 60-х роках, коли я працювала лаборантом кафедри, Іван Іванович почав зі мною говорити, правда, якимось боязко, весь час оглядаючись, але з великим пієтизмом, про Василя Сімовича, який короткий час завідував кафедрою, та доручив мені зв'язатися з його родиною і принести його фотографію. Говорив, що планує написати статтю про свого Вчителя, хоч такої публікації в його доробку немає і не пам'ятаю, чому не зреалізував свого задуму. Я тоді вперше почула це прізвище (маючи вже закінчений відділ української філології Львівського педінституту) і не пригадую, щоб на кафедрі мови у Львівському університеті коли-небудь

хтось згадував про В. Сімовича. То був час великого страху, дуже пильного цензора над людьми і цензора у самих людях” [1, 104].

Для широкої філологічної громади наукова діяльність Василя Сімовича (1880 – 1944), видатного українського мовознавця, на жаль, ще й досі залишається мало відомою. Так, окремий том його мовознавчих праць видано в Україні аж після 70-и років від того дня, як В. Сімовича не стало [5]. 100-річчя від дня народження проф. І. Ковалика є високою нагодою згадати і про його Вчителя, проф. В. Сімовича.

Головною працею В. Сімовича, що мала вагоме значення для нормування української літературної мови, є „Граматики української мови” (видання 1918, 1921 рр.; далі в тексті – „Граматики”). Саме тут він виклав найновіші для того часу погляди щодо походження і сутності мови, її функціонування та розвитку, історії, становлення української літературної мови, її діалектної основи, морфологічної будови та правописної практики, культури й стилістики, мови художніх творів письменників тощо.

Після 10 років викладання в українських високих школах Праги та знайомством з теоретичними розробками Празького лінгвістичного гуртка В. Сімович певною мірою змінив погляд на внутрішню будову мови. На зміну поглядам етнографічної школи прийшов структурний метод, за яким мова порівнювалась із певною системою, а окреме мовне явище – з елементом цієї системи. Так, до прикладу, констатуючи велику кількість здрібнених суфіксів в українській мові, Василь Сімович пов'язує це явище з такими її прикметами, як емоційність, експресивність. У своїх дослідженнях учений послуговувався порівняльно-історичним методом, що надає його працям певної завершеності.

Ця стаття є спробою висвітлити лише одну із багатьох ділянок мовознавчих зацікавлень Василя Сімовича – словотвірний образ української мови.

1.1. Уже в „Граматиці” Василь Сімович подає докладні відомості про словотвірні особливості української мови. Їх він висвітлює в різних розділах. Так, другий розділ, що має назву „Слова” (§ 94-127), присвячено способам творення слів, розкриттю значення словотвірних суфіксів (*наростків*), характеристиці запозичень та їх словотвірній адаптації, особливостям змінних та незмінних слів і т. ін. У розділах про окремі частини мови детально описано способи їх творення („Творення іменників” – § 130-143, „Як творяться прикметники” – § 179-191, „Як поділяються числівники і як вони творяться” – § 213, „Як творяться дієслова” – § 227-228, „Значіння приіменників та як вони творяться” – § 282-283; у назвах розділів та цитуванні „Граматики” збережено правопис першодруку – О. К., Л. Т.).

У „Граматиці” В. Сімовича привертає увагу й наочно-метафорична манера викладу, завдяки якій явища словотвору розглядаються з образним викладом матеріалу, проте не спрощено, й постають доступними для розуміння людей з різним рівнем освіти, напр.: „Як саме творяться слова, то найкраще порівняти з деревами. Кожне дерево виростає з коріння. Корінь як до дерева. Буває так, що на ньому нема ні зпереду, ні ззаду корінчиків, і він сам один виростає зпід землі, щоб стати пнем деревини. А то частіше корінь має побічні корінчики – приростки зпереду, або наростки ззаду, і з усього цього разом виростає пень <...> кожне слово має свій корінь, до якого зпереду можуть приростати корінчики – словечки – приростки або позад його можуть наростати корінчики – словечка – наростки, щоб разом з ними вирости в пень слова <...> корінь (*нес-*) дерева (слова: *нести*) немає ніяких ні наростків, ні приростків, то він так і виростає в пень (корінь слова „*нести*” і пень одинакові) <...> корінь (*-рад-*) має приросток (*но-*) і наросток (*-ник*), і аж із усіх тих трьох частин виріс пень (*порадник*)” [2, с. 107-108]. Адаже завдання своєї „Граматики” В. Сімович бачив не лише в тому, щоб викласти у ній закони української мови, а й допомогти якнайширшим верствам тих, для кого призначалася „Граматики”, усвідомити ці закони, опанувати їх і практично засвоїти норми літературної мови.

Принадні словотвірні коментарі присутні не лише у „Граматиці”, а й у таких статтях В. Сімовича, що безпосередньо словотвору не стосувалися. Так, наприклад, у праці „Наша купецька мова” аналізується стан мови у період після Першої світової війни й, зокрема, виробленість таких її лексичних і фразеологічних шарів, які відображають сферу торгівлі. При цьому В. Сімович звертає увагу на слово „крам”, давнє запозичення з німецької мови, що завдяки словотвірним можливостям української мови глибоко засвоїлося й породило в ній ціле словотвірне гніздо: *крам* (= товар, у поляків – поганенька крамничка), *крамар* (= купець), *крамариха* (= крамарева дружина), *крамарка* (= купчиха), у піснях співається про „крамарочку молодую”, *крамниця* (= місце, де крам продають), *крамничник* (= продавець у крамі), *крамарювати* (= бути крамарем). Таке слово дуже вигідне, бо від нього можна творити багато нових потрібних для купецтва слів (по-вченому кажуть, це слово – *словотворче*), напр., *крамний*, *кравовий* (= куплений у крамі, не роблений у себе дома, напр. *сорочка, спідниця, хустка крамна*, інакше народ і не говорить), *кравна комора* (= склад на крам), *кравниця* (= кравна матерія), *краваренко* (= син крамаря – є ж такі давні наші прізвища!), *краварчук* (= молодий крамар, ще не досвідчений), *кравничниця* (= продавчиця у крамниці) і т. д.” [5, с. 280-281].

У статті „Федьковичева мова”, в якій подано мовознавчі спостереження над творами письменника – опис та коментар окремих явищ на рівні фонетики, морфології, синтаксису, лексики і фразеології, В. Сімович наголошує також на одній із характерних рис української мови, що виявляється у Федьковичевій письменницькій мові, – це „вживання приростка *но-* (в дієсловах для дійства багатьох осіб за чергою). Явище вияснить сам Федькович на прикладі: „Жидів з оковитими горілками *позаповідає*

вам аж з Вижниці, а музику заповість вам місяцем уже наперед аж зо самої Глиниці” („Люба-згуба”). Сучасний інтелігент (і письменник), що живе виключно під впливом чужим, не віддасть ніколи цього чисто українського нюансу. А в Федьковича скрізь дуже докладно зазначена ця прикмета української мови (на неї Словник Грінченка увагу звертає!)” [4, с. 34].

1. 2. У працях Василя Сімовича вже представлено систему словотвірних термінів: *словотворний перезвук* [2, с. 107] = морфологічні чергування при словотворенні; *корінь* [2, с. 105] = корінь слова; *наросток* [2, с. 105] = суфікс; *безнаросткові слова* [2, с. 110] = слова, що складаються з основи слова та закінчення; *багатонаросткові слова* [2, с. 110] = слова, що складаються з кількох суфіксів; *первісні слова* [2, с. 110] = слова першого ступеня похідності; *витвірні або похідні слова* [2, с. 110] = слова другого ступеня похідності; *прості, суцільні, незложені слова* [2, с. 113] = слова, що складаються з кореня і суфіксів; *зложені слова* [2, с. 114, с. 120] = складні слова; *зложені приростки* [2, с. 114] = складні префікси; *творило* [5, с. 184] = словотвірний суфікс чи префікс.

Основи, від яких можуть утворюватися нові слова, В. Сімович розрізняє за будовою: *кореневі основи* [1, с. 109-110] = непохідні основи; *пні* [1, с. 109-110] = похідні основи.

У своїй „Граматиці” В. Сімович послідовно проводить зв'язок між префіксами і прийменниками, з чого випливає і його погляд на складне слово. Це відображено й у термінах, й у визначеннях: *приросток* [2, с. 105] = префікс; *сприростковані слова* [2, с. 112] = слова, що містять в основі префікс, В. Сімович вважав складними: „Приростками бувають, як бачимо, здебільшого п р и і м е н н и к и, і яке значіння у прийменнику, коли його поставити перед словом, таке здебільшого буває і в слові, зложеному з прийменником, що є приростком” [2, с. 113].

1. 2. Головним критерієм правильного [за законами української мови] творення слова учений вважає народне чуття: „Яке саме словечко додати зпереду незмінної частини слова, яке ззаду, щоби слово мало таке, а не інше значіння, народове каже його народне чуття. Учені люде зібрали все те в систему, поклали закони, й уже на основі тих законів самі свідомо творять слова, яких їм потрібно. Тільки ж у мові приймають ся лишень такі слова вчених, які вони повитворювали в душі законів народної мови, всі інші пропадають” [2, с. 106-107]. Звичайно, зазначає В. Сімович, народ створює нові слова за певними фонетичними та морфологічними законами, однак цей процес відбувається несвідомо. Наприклад, народним словотвором називає вчений явище, коли за допомогою українських морфем чуже слово адаптується в мові: „...Іх народ живцем перебірає, як ми бачили, приспособлюючи їх до своїх звукових законів, а то й часто доладжує собі їх до відомих уже слів, і так їх нераз переверне, що й не розпізнаєш, що це чуже слово. Ось, н. пр., німецьке слово „Ortschaft” приспособив собі народ до свого слова „орати” й думає, що наш „орчик” має що-небудь спільне з „орати”. Те ж саме стало ся зі словом „пашух”, яке народ зводить зі своїм „пашкий”, а отже, це німецьке слово” [2, с. 124].

Як зазначає В. Сімович, до дієслів іншомовного походження, як правило, додається суфікс *-ува-* (*ілюстр-ува-ти, ігнор-ува-ти*). Наприклад, при запозиченні німецьких дієслів із суфіксом *-ieren* в українську мову цей суфікс втрачається й в основі дієслова з'являється суфікс *-ува-*, а в російській мові запозичення таких дієслів відбувається „разом із наростками”: „На жаль, і в нас почує в устах укр. інтелігента такі московські форми, як: *ілюстріувати, ігнорувати* й т. д. Це явні москалізми, яких ніяк уживати не можна. При тій нагоді треба завважити, що чуже слово *арештувати* в українській мові недоконане (у моск. доконане – недоконане: *арештовувать*)” [2, с. 248].

2. 1. Особливістю української мови, у порівнянні з іншими слов'янськими мовами, є, на думку В. Сімовича, здатність утворювати складні префікси (за термінологією В. Сімовича – *зложені приростки*). В одному слові можуть функціонувати три і навіть чотири префікси: *по-на-з-до-гонювати, по-на-с-прошувати, по-ви-на-їмати, по-по-на-ви-гадувати, по-по-їсти* [2, с. 114]. Велику словотворчу продуктивність має префікс *по-*, що може передавати різні значення: *по-надбирати, по-пере-скакувати, по-при-кривати, по-ви-чунювати, по-при-викати, по-за-становлювати, по-за-кидувати, по-при-викати, по-під-ривати, по-на-с-прошувати, по-над-грязати, по-при-викати, по-під-вязувати, по-за-становлювати, по-пере-різувати*. „Як із кількох останніх прикладів видно, то в нашій мові може бути в слові три, а то й чотири приростки. Інчі мови зложених приростків не знають, передусім не знає їх московська мова” [2, с. 115].

2. 2. Наголошуючи на тому, що емоційність є особливою прикметою української мови, В. Сімович вказує на характерне явище – здатність утворювати велику кількість пестливих слів, напр.: *гребінець, мамуня* (іменник), *невеличкий, рідничий* (прикметників), *усенький, самісінький* (займенник), *одненький, однісінький* (числівник), *спатоньки, спатуні* (дієслово), *тутечки, такечки, таменьки* (прислівник).

Пестливі іменники творяться суфіксами:

<i>-ець, -чик, -чичок</i> [гребінець, братчик, зайчикок];	<i>-ко, -енько, -ечко</i> [соловейко, таменько, дяченко];
<i>-ок, -очок, -ечок</i> [візок, млиночок, беріжечок];	<i>-онько</i> [голубонько];
<i>-ик, -ичок, -иченько</i> [столик, столичок, кониченько];	<i>-сь, -сьо, -уньо</i> [Антось, Антосьо, Івасуньо];

<i>-ця, -иця, -ичка, -иченька, -ичечка</i> [церковця, водиця, травичка, криниченька, криничечка];	<i>-ина, -инка (інка), -инонька, -иночка</i> [хатина, хатинка, дівчинонька, дівчиночка];
<i>-ка, -очка, -онька, -енька, -ечка</i> [голівка, голівочка, голівонька, річенька, подружечка];	<i>-онька</i> [робонька];
	<i>-уня, -уся, -унця</i> [бабуня, Гануся, бабунця];
<i>-це</i> [деревице, відерце];	<i>-атко, -ятко</i> [дівчатко, гусятко];
<i>-ко, -енько, -ечко</i> [личко, серденько, містечко];	<i>-еня</i> [цуценя].

Пестливі прикметники творяться суфіксами

<i>-чий</i> [невеличкий, недалечкий];	<i>-енечкий, -онечкий, -оцький</i> [ріденечкий, дрібонечкий, дрібоцький];
<i>-енький, -онький</i> [молоденький, слабонький];	<i>-юсенький, -юсінький</i> [малюсенький, чорнюсінький];
<i>-есенький, -осенький</i> [гарнесенький, дрібосенький];	<i>-іський</i> [золіський, саміський, одніський];
<i>-юній</i> [гарнюній, манюній];	<i>-ісінький</i> [дурнісінький, нічогісінький];

Пестливі дієслова творяться суфісами:

<i>-ки</i> [спатки, їстки];	<i>-уні, -усі, -унечки</i> [ходуні, спатусі, ходунечки];
<i>-оньки, -очки</i> [робитоньки, гуляточки];	<i>-ці</i> [купати – купці];

Пестливі прислівники творяться суфіксами:

<i>-ки</i> [сидячки, очевидячки];	<i>-ечки, -еньки</i> [тутечки, таменьки, тепе-реньки].
-----------------------------------	--

2. 3. У розділі „Слова. Зложені слова” В. Сімович подає ряд моделей, за якими творяться складні слова: „імня + імня” [чорний + брови = *чорнобровий*, крутий + ріг = *круторогий*, дивний + дерево = *дивдерево*]; „імня + дієслово” [сон + видіти = *сновиди*, міх + носити = *міхоноша*, сіно + жати = *сіножасть*]; „дієслово + імня” [вернути + воля = *верниволя* (до речі, це слово В. Сімович обрав собі за псевдонім, яким часто підписував свої праці, писані в період Першої світової війни та українських визвольних змагань), пасти + волос = *падиволос*, пройти + світ = *пройдисвіт*]; „цілі слова” [ні + се + ні + те = *нісенітниця*, леда + що = *ледащо*; не + знати + що = *незнатищо*, не + навидіти = *ненавидіти*].

Характеризуючи будову складних слів в українській мові, В. Сімович не залишає поза увагою такі утворення, які вважає в ній неорганічними, хоч би вони й траплялися у мові українських письменників. Так, зокрема, складні слова з початковою частиною основи від числівників *два, три, чотири* у формі родового відмінка, напр. *двохтижневик, трьохсвятитель, чотирьохкутник*, привнесено в українську мову з російської. „Такі формації трапляються в народних письменників, напр., у Ганни Барвінок, бувають вони й на Лівобережжі, але ж це, нічого й казати, московські твори [словотвірні утворення – *О. К., Л. Т.*], так, як *двузон* (у Мирного), *двуличний* (в Шевченка), при чому в останньому випадку можливий і польський вплив. <...> В нашій мові обов'язує тут загальний закон про зложені слова, і то при *два* й *чотири* сполучний звук *-о* (*двозначний, двомісячна дитина*, отже – *двохтижневик, чотирокутник*), при *три* – ніякого сполучного звука немає, як у всіх зложених словах, де перша частина зложення кінчається на *-и*, пор. *межигір'я, межигусобиця* (отже: *тризуб, трискладовий, трикутник*)” [5, с. 245]. Варто підкреслити, що правила написання в українській мові слів такого типу залишалися нестійкими впродовж тривалого часу. Можна з певністю припускати, що причина такої нестійкості була пов'язана з радянською тенденцією уніфікувати норми правопису двох мов – української та російської (як взірцевої). Отже, в правописі 1960 р. складні слова, що їх утворено від числівників *два, три, чотири* та інших іменних основ, не мають спеціального правила, а серед прикладів складних іменників і прикметників, „першою частиною яких є числівник, написаний буквами” є лише такі приклади: *п'ятирічка, шестиденка, сімсотп'ятдесятиріччя, семиразовий, тридцятьовосьмиповерховий, стодвадцятип'ятилітній* [7, 36]. Про написання слів „з числівниками *одно-, дво-, три-, чотири-* йдеться у § 19 („Правопис складних слів”), проте під різними пунктами, в ряду з іншими словами, перша основа яких може закінчуватися а) на голосний звук (*одноденний, двоногий, двометровий, двохижневий, триніжок, трирічний, чотирікутник, чотирігодинний*); б) на приголосний звук, якщо дальша частина слова починається голосними *а, я, о* (*трьохаршинний, трьох'ярусний, двохошовий*) [7, с. 33-34].

У нині чинному правописі ці правила загалом збереглися, за вилученням слів, друга частина яких починається з *я*: отже, потрібно писати вже не *двох'ярусний, а двоярусний*, проте й далі залишається *двохошовий, чотирьохактний* [6, с. 30]. У новій редакції українського правопису варто повернутися до перегляду цього правила, зважаючи й на словотвірні закони української мови, й на думку такого авторитетного їх знавця, як В. Сімович.

3. Окремий цикл становлять ономастичні праці Василя Сімовича, якими він фактично започаткував в українському мовознавстві дослідження словотвору українських імен і прізвищ на основі давніх писемних джерел. У статтях „Українські іменники чоловічого роду на *-о* в історичному розвитку й освітленні”, „Українські чоловічі імення осіб на *-но*”, „Історичний розвиток українських здрібнених та згублених чоловічих хресних імен із окремішною увагою на завмерлі суфікси” автор досліджує історію словотвору власних назв в українській мові. Використовуючи багатий джерельний

матеріал [перелік джерел подано в додатку], В. Сімович доводить існування суфіксів *-но*, *-ло*, *-ко* вже з XI ст. Такі суфікси вказували на одну з характерних прикмет української мови, а саме її великий словотвірний потенціал. У наш час такі суфікси є замерлими, вони збереглися лише у власних іменах та прізвищах. Для обґрунтування своїх висновків Василь Сімович використовує порівняльно-історичний метод – зіставлення з фактами з інших слов'янських мов.

Праця „Українські йменники чоловічого роду на *-о* в історичному розвитку й освітленні” характеризується повнотою і ґрунтовністю. Мовознавці, які досліджували свого часу проблему становлення йменників чоловічого роду на *-о* (Р. Смалъ-Стоцький, С. Кульбакін, А. Шахматов, А. Кримський), з огляду на новітні для свого часу теоретичні досягнення лінгвістики, пояснювали виникнення і розвиток таких йменників окремою рисою мови. В. Сімович, як один із перших структуралістів в українському мовознавстві, обґрунтовує своє дослідження сукупністю фонетичних, морфологічних, словотвірних закономірностей української мови.

3. 1. З історичної перспективи формант *-ко* утворився паралельно з словотвірними формантами *-ло*, *-но*. Найдавніші формації йменників на *-ко* (*-ько*, *-ько*) засвідчують, що суфікс *-ко* вживався у значенні здрібнення (*Семен – Семьонко*, *Ратислав – Ратиславко*, *Володимир – Володимирко*, *Василь – Василко*). Суфікс *-ко* мав також значення згрубілості у поєднанні із здрібнілими власними іменами з формантом *-ись*. Напр., *Гаврицько* (церк. *Гавриль*, євр. *Gabriel*, гр. *Γαβριήλ*, укр. *Гаврило – Гавриць*); *Ваврицько* (церк. *Лавръ*, *Лаврентій*, гр. *Λαῦρός*, *Λαῦρέντιος*, укр. *Лавро*, *Вавро – Лавриць*, *Вавриць*). Отож, утворюється новий суфікс *-исько* у власних іменах і прізвищах, який має значення згрубілості (*Сависько*, *Терисько*, *Ісисько*). Причиною виникнення форманта *-ко* В. Сімович називає невластивий склад, що утворився після відпаду глухих (приголосний + *k*: *Markъ – Mark – Marko*). Опісля, явище аналогії допомогло утворитися загальним назвам (*marschalk – maršalko*) та назвам місцевостей (*Šumško – Šumško*).

3. 2. Суфікс *-ло* додавався до дієслівних коренів і мав значення якоїсь певної прикмети людини, її характеристики, також відчувався відтінок іронічності, насміху над окремою рисою чи недоліком у вимові. Наприклад, *терпїти – Іванъ Терпѣло*, *сопїти – Iwan Szorіo*. За допомогою суфікса *-ка* (*-к* + *a*-) утворювалися дієслова, а від них – прізвища з суфіксом *-ло*: *ху – хукати – Хукало*, *куда – кудакати – Кудакало*. Через велику поширеність йменників із суфіксом *-ло* утворено нові суфікси *-ило*, *-ало*, *-айло* для прізвищ із значенням певної прикмети, характеристики, насмішки чи згрубілості. Наприклад, *Тарас Трясило* (= що трясє), *Шатило* (= що шатається), *Сгуско Tolpіo* (= що товпиться), *Хведоръ Токало* (= токар), *Ясько Рекало* (= балакун), *Купайло* (= купати).

3. 3. Йменники на *-но* утворювалися різними способами: додаванням форманта *-о* до твірної основи йменника, що закінчувалась на *-н* (*Ган – Гано*, *Мамон – Мамоно*); також існував окремий суфікс *-но*, що вказував на прикмету людини, давав їй певну характеристику. Суфікс *-но* додавався до власних імен, що мали у першому складі звук *-х*, *-ф*, *-с*, *-θ* (*Мих-айло – Мих-но*, *Стефан – Стах-но*, *Дас-ій – Дах-но*). Згодом утворився новий суфікс *-хно*, за допомогою якого творилися прізвища (*Грихно*, *Лохно*, *Ілліхно*). Таке раннє явище, що сягає XII – XIV ст., мало найбільше поширення в XVI – XVII ст., коли поширилось на всю етнографічну територію України. З часом, коли втрачається первісне значення суфікса *-но* [певна характеристика людини], знижуються його словотвірні можливості, власні імена перетворюються на прізвища і вже в XIX ст. суфікс замирає.

Застосовуючи порівняльно-історичний метод, В. Сімович указує, що у слов'янських мовах і досі існують прикметникові словотвірні суфікси *-ах*, *-ох*, *-ух* (прасл. **ъсѣъ*, **исѣъ*). При додаванні суфікса *-лъ* прикметники набувають значення пестливості. Порівн. серб. *младахан*, *-хна*, *-хно* (= молодесенький) із прасл. **mold-ъсѣъ-лъ*, *-сѣпа*, *-сѣпо*; *губахан* (= губесенький), *млахан* (= малесенький) із прасл. **mal-ъсѣъ-лъ*; *мѣкахан* (= м'якесенький) із прасл. **mek-ъсѣъ-лъ*. В. Сімович припускає, що такі прикметникові форманти існували колись і в українській мові, і це пояснює існування йменників на *-сѣъ*, *-исѣъ*, *-асѣъ* (*буроха*, *дурноха*, *чистюх*, *червнюх*, *білюх*, *молодуха*, *хитруха*, *лисуха*, *пустуха*). Джерела XVI – XVII ст. свідчать про існування великої кількості суфіксів для творення пестливих назв. Пестливі жіночі імена *Зіню*, *Лесью*, *Луцью* [на основі чоловічих імен *Зень*, *Лесь*, *Луць*] за допомогою мовного явища асоціації утворюють імена *Івасю*, *Гриню*, *Михасю*, *Петрусю*.

Отож, проаналізувавши історичні матеріали XII – XVII ст., В. Сімович вказує на існування таких суфіксів, що позначали здрібнення: *-ко*, *-очко*, *-енко* (*-енько*), *-ечко*, *-ойко* (*Климочко*, *Тышецько*, *Юройко*, *Ющенко*); *-но*, *-хно* (*Михно*, *Пихно*); *я'* (прасл. **et*) (*Хроля*, *Захаря*); *-ьо* (*Стасю*, *Матю*), *-ець* (*Ходорець*), *-ик* (*Павлик*); *-ь* (*-сь*, *-нь*, *-ць*, *-дь*) (*Вась*, *Дась*, *Гась*); *-х* (*Мих*, *Зах*); *-аш* (*Іваш*); *-ош* (*Левош*); *-иш* (*Гавриш*); *-уш* (*Андруш*); *-ша* (*Кунша*, *Фока – Фокиша*); *-та* (*Мануйло – Манта*); *-да* (*Іван – Ванда*); *-уша*, *-аша*, *-иша* (*Матюша*, *Улаша*).

Вживалися також суфікси із значенням згрубілості, збільшення чогось. До них належать: *-ан*, *-ян* (*дідуган*, *жебран*), *-ун* (*старцун*, *Богун*); *-он* (*Тирон*); *-ин* (*Логвин*, *Акидин*, *Улашин*); *-их* (*Хведиха*, *Малиха*); *-ук*, *-ак* (*Костюк*, *Костяк*); *-ай*, *-яй* (*бородай*, *горлай*); *-ій* (*плакцій*, *бабій*); *-ир* (*богатири*,

Стахир); *-им* (*вітчим*, *побратим*); *-ух* (*свинтух*, *лежух*); *-ах*, *-ас* (*лежаса*, *простяса*); *-иця* (*Хомиця*); *-ина* (*Іванина*, *Василина*); *-аха* (*бідолаха*); *-ура* (*танцюра*).

Загалом В. Сімович виділив такі специфічні для української мови словотвірні риси: „а) загиб багатьох наростків (напр., *-тель*, *-тельний*), зате поширеність значення тих, що залишилися (*-ач*, *-ун*, *-ак*, *-ник*, *-иця* і т. д.); *-ний*, *-енний*, *-анний*, *-альний*, *-уватий* і т. д.), зокрема розріст творил здрібнілих, не тільки в йменників та прикметників, але й для деяких функцій прислівникових (*тамечки*, *тамечки*) та дійменникових (*спатоньки*, *істки*); б) окремі наростки для родових прізвищ, здебільша з кол. здрібнілих чи згубілих імен власних (*Махно*, *Петлюра*, *Тимченко*, *Равлюк*, *Петрило*, *Івашина*); в) приросток *по-* для дійства багатьох осіб за чергою (*діти полягали спати*), та дійства в меншій мірі (*попоїсти*, *попоспати*); г) дієслівні творива з 2 ступеня прикметника (*крацати*, *темнішати*) та розріст наростка *-ува-* чи то в чужих словах (*опонувати*, *реагувати*), чи в дієсловах, що вказують на заняття (*дякувати*, *лікарувати*, *кравцювати*); г) наростки *-оти-*, *-ота-* для повторення дії (*зримотіти*, *брязкотіти*), *-ону-* для висловів раптовості (*зуконути*); д) зрізничування наростків у видах дієслів (*настановити – настановляти – настановлювати*, а далі *понастановлювати*, *попонастановлювати*) і т. д.; е) тенденція оминати віддієслівні йменники, замінювати їх у чоловічому роді пнем, у жіночому закінченням *-а-*, а то й дієменниковим висловом (*осяг*, *виріб*, *постанова*, *підготовка* і т. д.); є) для 3 ступеня прикметників (і прислівників) приросток *най-* (*найбільший*) або (ще вищий ступінь) наросток *-ісінський*, *-іський* (*білісінський*, *біліський*); ж) велика живучість примітивного словотвору (викликів)” [4, с. 184-185].

Таким чином, можемо стверджувати, що у своїй „Граматиці української мови” та наукових статтях В. Сімович послідовно й системно виклав свої погляди словотвірні явища української мови, подавши при цьому характеристику способів і засобів творення нових, схарактеризувавши значення і будову основи слова, значення, будову і продуктивність суфіксів і префіксів. Важливим інструментом аналізу й пояснення виступає словотвірна термінологія, у якій вже визначено специфіку тих основних базових одиниць та морфологічних явищ цього рівня мовної системи, які є предметом дослідження й сучасної української дериватології. Важливими моментами Сімовичевого викладу словотвірних особливостей української мови є апелювання до природного народного чуття у творенні слів, до структурних законів мови, а також нормотворча спрямованість „Граматики”, доречне зіставлення фактів української та інших слов'янських мов (російської, польської).

У наукових статтях, присвячених ономастичному словотвору, В. Сімович на основі багатющого джерельного матеріалу (подаємо ці джерела в додатку – *О. К.*, *Л. Т.*) окреслив основні тенденції функціонування та розвитку системи формантів давньоукраїнської та староукраїнської мови; довів, що суфіксація була основним способом творення нових слів, а система словотвору в українській мові має спадкоємний характер від найдавніших періодів життя мови аж до сучасного її стану.

Словотвірна тематика мовознавчих праць В. Сімовича за глибиною досліджень, а багато в чому, за новаторськими для свого часу підходами, й донині зберігає свою наукову вартість

Сербенська О. Професор Іван Ковалик, його доба та оточення // Дзвін. 2002. – № 9. – С. 103-110.

Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці / Друге видання з одніми й додатками – Київ; Ляйпціг: Українська накладня, б/р – 584 с.

Сімович В. Українське мовознавство. Розвідки й статті. Т. 1. Упорядкування й вступна стаття Ю. Шевельова. – Ottawa: The University of Ottawa Press, 1981 – 451 с.

Сімович В. Українське мовознавство. Розвідки й статті. Т. 2. Упорядкування й вступна стаття Ю. Шевельова. – Ottawa: The University of Ottawa Press, 1981 – 240 с.

Сімович В. Праці у двох томах. Том 1: Мовознавство / Упорядкування і передмова Людмили Ткач. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – 520 с.

Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Інститут української мови – 7-е вид., стереотип. – К.: Наук. думка, 1998. – 240 с.

Український правопис. – 2-е вид. – К.: Видавництво Ан УРСР, 1960. – 272 с.

Джерела

Полное собрание русских летописей, издаваемое Академиею Наук СССР, т. I, Лаврентьевская летопись, Ленинград, 1926, *Полное собрание русских летописей*, т. II, Ипатьевская летопись, издание второе, С.-Петербург, 1908, *В. Розовъ, Южнорусскія грамоты XIV-XV вв.*, Київ, 1917, або укр. видання Укр. Ак. Наук; проф. *Вол. Розов, Українські грамоти*, т. I, (XIV в., перша половина XV в.), Київ, 1928; *Матеріали для історії взаємнихъ отношеній Россіи, Польши, Молдавіи, Валахії и Турції въ XIV-XVI вв.* – съ предисловіемъ В. А. Уляницкаго (Чтенія въ Импер. Общ. истор. и древност. рос. при Московск. универс. кн. III, Москва, 1887); *Акты о заселеніи Югозападной Россіи отъ второй половины XV в. до Любл. Унії 1569*, Київ, 1890; *Акты относящіяся къ історіи Западной Россіи*, собранные и изданные Археологической Коммисіею, томъ второй (1506-1544), С.-Петербург, 1848; *Описи королівщини в руськихъ земляхъ XVI віку*, т. I. Люстрації земель Галицької й Перемиської, Львів, 1895; т. II. Люстрації земель Перемиської й Сяноцької, Львів, 1897; т. III., Люстрації земель Холмської, Белзької і Львівської, Львів, 1900 (під редакцією Михайла Грушевського), вид. Науков. Товариства ім. Шевченка у Львові; *Древнійъ памятникъ Кіево-печерской Лавры* (Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Летописца), Київ, 1891; *Акты о заселеніи Южной Россіи XVI-XVII вв.*; *Памятники, изданные Кіевскою Коммисіею для разбора древ. актовъ*, т. I-II, изд. II, Київ, 1898; *Матеріали до історії Галичини*. Т. I., Акти з р. 1648-1649, Львів, 1898; т. II., Акти з р. 1649-1651, Львів, 1901, зібрав і впорядкував Стефан Томашівський, вид. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові; *Регистра войска Запорожскаго послѣ Зборовскаго договора съ королемъ польскимъ Яномъ Казимиромъ, составленные 1649 год. окт. 16 дня* (Чтен. въ Импер. Общ. истор. и древност. рос. при Московск. университетѣ, – подѣ завѣдываніемъ О. М. Бодянскаго), Москва, 1874, кн. I (генварь-мартъ), кн. II (апрѣль-юнь), кн. III (юль-сентябрь), – своя окрема пагінація; *Люстрації старовствоъ Кіевскаго воеводства 1765 – 1789*; *Жерела до історії*

України-руси, т. XXII, Львів-Київ, 1913; *Описание старой Малороссии, материалы для истории заселения, землевладения и управления*, Ал. Назаревскаго, том II (полк Стародубский), Киев, 1888, Д. И. Эварницкий, *Источники для истории Запорожских казаков*, Владимирь, 1903; *Evangelium Putianum*, видання Є. Калужняцького (Monumenta Linguae palaeoslovenicae, I.), Відень, 1888; *Указатель евангельских Чтеній XIII-XI в.* (А. Соболевский, Очерки из истории русс. языка, додаток до Универс. Изв'їст.), Київ, 1884; *Виктор Юркевич, Харківський перепис 1660 р.*, Записки іст.-філ. від. ВУАН, XX. – Київ, 1928; *Поучения на евангелія по Нязовському списку 1755 г.* (А. Петровъ, Памятники церковно-религиозной жизни Угрюросовъ XVI-XVII, Петроградъ 1921, Сборникъ Отдѣл. русск. яз. и слов. Росс. Акад. Наукъ, т. XCVII, № 2 и послѣдній).

In the article the word-formation problems of the Ukrainian language are shown on the basis of the works of the outstanding philologist, the first structuralist in the Ukrainian language, Vasyl Simovych. His views on the peculiarities concerning features of derivating creation at different stages of language development, the reasons of their occurrence and the decline of those or others formations are elucidated.

Key words: word-formation of Ukrainian language, word-formation terms, history of Ukrainian linguistics, historical onomastics, means of word-formation, V. Simovych, „Grammar...” by V. Simovych.

УДК 81'373

ББК 81-3

Олександр Петров

СКЛАДНІ СЛОВА ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ПОДІБНОСТІ У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ

У статті простежуються особливості творення, семантики та функціонування складних слів зі значенням подібності у сучасній російській мові.

Ключові слова: складне слово, ад'єктив, імпліцитність, значення подібності.

Відношення подібності передається у мові різноманітними лексико-граматичними засобами – словами різних частин мови: іменником (*глазок, лимонка, насынок, хрусталик, квартира-распашонка*), прикметником (*колбасный, коробчатый, крючконосый, медвежесеватый, шаровидный*), прислівником (*ежицом, змейкой*). Найбільш вивченими у цьому напрямі є прості за структурою суфіксальні іменники.

В прикметниках російської і української мов значення подібності може передаватися за допомогою різноманітних суфіксів і суфіксоїдів *-видный, -образный, -подобный* [3; 4]. Особливий інтерес викликають ад'єктиви, що функціонують у різних термінологічних підсистемах. Наприклад, в анатомічній термінології є одиниці зі скороченими основами: *шило(видный) + сосцевидный – шилососцевидный, перстне(видный) + щитовидный – перстнещитовидный, клино(видный) + ладьевидный, клино(видный) + кубовидный*. У той же час репрезентованими є і такі утворення, що першим компонентом мають не скорочену, а повну основу: *клиновидно-ладьевидный, кубовидно-ладьевидный* [2, с. 273].

В той же час окремою групою вирізняються складні ад'єктиви, у яких значення подібності не має морфемного вираження, передається імпліцитно, розкривається при розгортанні похідного у мотивуючу синтагму, до складу якої належить порівняння: *свиноголовый – «такий, що має голову, як у свині»; спицерогий – «такий, у котрого роги, як шпичі» (спицерогие олени)*. Порівн. «Мазам, или спицерогие олени, обитающие в Центральной и Южной Америке, носят на голове небольшие прямые рожки» (Б. Сергеев). Аналогічно і в українській мові: *гіллястоколюсий, гіллясторогий – роги, як гілля; колос, як гілля* (приклади Н.Ф. Клименко).

Імпліцитно виражається подібність і в складних іменниках – композитах і юкстапозитах: *подковонос – «ніс, як підкова, у вигляді підкови»; лирохвост – «хвіст, як ліра»; серпоклюв – «дзьоб, як серп, у вигляді серпа»; грибок-остановка «навіс на якійсь опорі (що нагадує грибок) на місці зупинки транспорту»; рыба-клоун «риба зі строкатим офарбленням, як одяг у клоуна».*

Сему подібність відбито у словникових тлумаченнях по-різному: з опорою на порівняльний зворот, ад'єктиви з другими компонентами *-видный, -образный, -подобный* або через квантори *похожий, напоминающий, в виде*. Порівн.: *шилоносый «З носом, що нагадує за виглядом, формою шило» (шилоносая севрюга); клюворыл «рід дельфіна з щелепами, що звужуються у напрямі країв, подібно дзьобу птаха»; саблезубый тигр «копалінна тварина род. кішок з великими саблеподібними верхніми іклами»; лирохвост «птаха з род. гороб'ячих, схожим на ліру»; серпоклюв «птаха із заgonу куликів з дзьобом, що нагадує за формою серп»; щитоноска «жучок з щитоподібним покровом на тілі із род. листожерів, шкідник рослин» (свекловичная щитоноска) та ін.*

Такі похідні закріпилися у ботанічній і біологічній термінології. Композити виникли за уподобанням рис одних речей, котрі репрезентовані другими основами слова, іншим речам, що виражені першими основами. Таким чином, у складних словах згорнуто порівняння. Аналогічне явище спостерігається і в українській мові [3; 4].

Проте існують і утворення за типом *мышевидки, слизневидки, сердцевидка*.

Термінологізація композитів з семантикою подібності супроводжується утворенням субстантивів зі значенням *pluralia tantum*: *веерокрылый – веерокрылые, веслоногий – веслоногие, змееголовый – змееголовые, клювоголовый – клювоголовые, корнеголовый – корнеголовые, ластоногий – ластоногие, листоногий – листоногие; собакоголовый – собакоголовые, рогохвостый – рогохвостые* та ін. Порівн.:

собакоголовый – «собакоголові, мн., в знач. ім. Загальна назва великих наземних мавп підрод. мавпячих з великою головою, що нагадує собачу». Серед ад'єктивних субстантивів даної моделі не зафіксовано лексичних одиниць з гіпонімічними відношеннями, які є можливими від похідних других моделей: *карпозубовидные, карпозубообразные*.

Ад'єктивні композити перехрещуються з похідними на *-оватый, -чатый, -видный, -образный, -подобный*, особливо це стосується лексем, що розвивають нетермінологічні значення. Порівн.: *собакоголовый і собакообразный «схожий за виглядом на собаку» (собакообразная обезьяна); клинобородый – клиноватый – клиновидный – клинообразный: « – Удивительная вещь, – толковал клинобородый мужик с умным лицом» (Писемський); «За столом сидели: сам Фрол – маленький тшедушный старичишка с клиноватой бородежкой.., его жена, дородная и величественная старуха, сын Тимофей» (Шолохов); «Калиныч часто брался рукою за свою жидкую клиновидную бороду» (Тургенев); «Хорунжий был человек лет сорока, с седою клинообразною бородажкой, сухой, тонкий и красивый» (Л.Т.).*

У природничонауковій термінології зафіксовано складні найменування, до складу яких належать суфіксальний прикметник з семою подібність і утворення на *-видный*. Черговість ад'єктив є не закріпленою: *кувшинчато-шаровидный, крыловидно-решетчатый, метельчато-колосовидный, метельчато-щитовидный и линзовидно-жилковатый, мешковидно-пластинчатый, колосовидно-метельчатый, перстневидно-клеточный*.

У гнізді з вершиною *-лист* зафіксовано композити з синонімічними другими компонентами *-листный* та *-листый*: *клинолистный та клинолистый, ясенелистный та ясенелистый*. Ведучою є модель композитів на *-листный*, оскільки у гнізді серед ад'єктивів з семою подібність нема похідних на *-листый* поза синонімічною парою: *каштанolistный, кленолистный, копельистный, крапивolistный, лавролистный, плющелистный, рябинолистный, сердцелистный, хмелелистный*.

Від складних ад'єктивів на *-листный* та *-листый* не утворюються субстантивовані прикметники. Породжують субстантивати похідні другої моделі – з суфіксом *-ов-*: *роголистниковый – роголистниковые*; порівн., також ад'єктиви з іншим значенням *парнолистниковый – парнолистниковые*. У гнізді репрезентовані також одиниці за типом *саблевиднолистный, сердцевиднолистный*.

Складні слова з семантикою подібності широко репрезентовані серед зоонімів у словоутворювальних гніздах з вершинами-соматизмами *хвост, голова, зуб, крыло, нога, нос, перо, рог*: *хвост (вилохвостый, вилохвостка, вуалехвост, горихвостка, зайчихвост, змеехвостка, клещехвостка, ластохвост, лирохвостый, лирохвост, лисохвост, лисохвостый, лисьехвостый, мечехвост, мышехвостник, пилохвост, рогохвостый – рогохвостые, рогохвост, шилохвостый, шилохвостка, шилохвость, шилохвост, щитохвостый); голова (ежеголовник, змееголовый, змееголов, змееголовка, змееголовник, львиноголовка, рогоглавник, жабоголовка, клювоголовый – клювоголовые, свиноголовый, щитоголовый – щитоголовые, иглоглав, китоглав, молотоглав); зуб (волкозуб, карпозубые, ремнезуб, рогозуб, саблезубый, трубокзуб – трубокзубые, удавозуб); крыло (звездокрылый, кисейнокрылый, серпокрылка, пальцекрылый – пальцекрылые, сетчатокрылый – сетчатокрылые); нога (веслоногий – веслоногие, жгутоногий – жгутоногие, клещеногий, клещеножка, козлоногий); нос (листонос, лопатонос, пилонос, подковонос, трубноносый – трубноносые, трубнонос, утконос, утконосые, шилоносый, шишконосый); перо (лучеперые, перистокрылый – перистокрылые, перистокрылка, перистоуска); рог (рогозуб, рогоклюв, роголистник, рогохвостый – рогохвостые, рогохвост, вилорог, саблерогий, рожковидный).*

У гнізді з вершиною *клевать* основа *клюв-* може займати початкову і кінцеву позицію у слові, що визначає напрям уподібнення (що порівнюється, з чим порівнюється): *клювоголовый – клювоголовые, клювонос, клюворыл* (голова, ніс, рило уподібнюються дзьобу) і *зубчатоклювый, крючокклювый, ножеклюв, серпоклюв, серпоклювый, шилоклювый, шилоклювка, шишкоклювый* (дзьоб уподібнюється зубчику, крючку, ножу, серпу, шилу, шишці).

Незначну кількість композитів з семою подібність зазначено й у інших гніздах з вершинами: *брюхо (желобобрюхий – желобобрюхие); борода (козлобородник, золотобородник); глаза (павлиноглазый, павлиноглазка); грудь (щитогрудый – щитогрудые); губа (губоцветный – губоцветные); морда (щитомордник); палец (пальчатолопастный); рыло (звездорыл, клюворыл, крючкорылый – крючкорылые); шея (змеиношейный, змеешейка).*

В оказіональних утвореннях також спостерігається зазначена закономірність: властивості одних речей, котрі репрезентовані другими основами слова, уподібнюються іншим речам, що виражені першими основами. Порівн.: *кинжалоглазый (кинжалоглазые ханы) (НРЛ-77), ястребиноглазый (ястребиноглазая администрация) (НРЛ-78), буйвологлазый (буйвологлазый бармен), солнцeboкий (солнцeboкие карпы) (НРЛ-82), рысьеглазый (НРЛ-88), звездноглазый Пегас, кактусоногий человек, соколиноглазый повелитель* та ін.

Значення подібності також відбивають зооніми-юкстапозити, що належать до іменників. Юкстапозити зі значенням подібності за класифікацією М.Б. Костроміної належать до детермінованих утворень метафоричного типу [5]. Інваріантним значенням таких похідних є – «А, схожий на В». Поширеними у складі юкстапозитів є одиниці *рыба, бабочка, клоп, птица*, які є такими компонентами складання, що їх визначають, і займають вони звичайно початкову позицію у слові: *бабочка-адмирал,*

бабочка-мешочниця, бабочка-парусник; клоп-черепашка, клоп-кружевниця, клоп-гребляк; птиця-дудка, птиця-коршун, птиця-ліра, птиця-мышь, птиця-секретарь, утка-мандаринка. У юкстапозитах іхтіонімах компонент, що визначається, може займати також кінцеву позицію: меч-рыба, сабля-рыба, игла-рыба, латша-рыба, луна-рыба, лягушка-рыба. Зафіксовано юкстапозити, до складу котрих за правами визначальних компонентів належать такі композити, як: акула-пилохвост, бабочка-пальцекрылка, бабочка-побеговьон, бабочка-серпюкрылка, та ін.

Значення подібності може також передаватися похідними з префіксоїдами *лже-*, *квази-* та *псевдо-*. Як зазначає Є.І. Голанова, «препозитивні елементи *лже-*, *квази-*, *псевдо-*, поєднуючись з іменниками, додають їм семантику неістинності, несправжності, фіктивності з відтінком негативної експресії» [1, с. 164]. Значення ж подібності передають ті одиниці з названими префіксоїдами, що закріпились у тій або іншій термінології.

Наприклад, запозичений елемент *псевдо-* широко використовується у хімічній термінології (*псевдокислота*, *псевдорозтвори*, *псевдокаучук*), медичній (*псевдоанемія*, *псевдоартроз*, *псевдоглаукома*, *псевдоневрит*, *псевдопараліч*, *псевдоподагра*, *псевдотуберкулез*), біологічній (*псевдоакація*, *псевдоскорпиони*), геологічній (*псевдомінерал*, *псевдокристалл*). Префіксоїд *квази-* використовується у фізичній (*квазивязкий*, *квазіхрупкий*, *квазіпрутий*) і астрономічній термінології (*квазізіезда*).

Споконвічний слов'янський префіксоїд *лже-*, як і префіксоїд *ложно-*, є закріпленим у природничонауковій термінології і править як переклад, калька елементу *псевдо-*, додаючи значення «схожий за зовнішніми ознаками» [1, с. 172].

У Великому Академічному Словнику компонент *лже...* визначено як першу частину складних слів, що значить: а) фальшивий, несправжній, уявний: *лженаука*, *лжеприсяга* тощо; б) у природознавстві – схожий за зовнішніми ознаками: *лжелесток*, *лжеплод*, *лжетычинка*; у той же час компонент *ложно...* наданий недиференційовано і зображується як перша частина складних слів, що відповідає за значенням словам *ложный*, *ложно*: *ложноногие*, *ложнохоботные*, *ложноклассицизм* тощо. Однак разом з тим не зазначено, якому значенню багатозначного прикметника *ложный* відповідає перша частина складних слів. Матеріал свідчить про те, що похідні з першим компонентом *ложно-* відбивають значення у відповідності з другим і третім ЛСВ ад'єктиву *ложный*: а) той, що не відповідає дійсності (*ложнопатетический*, *ложноромантический* та ін.) і б) той, що має зовнішні ознаки, схожість зі справжнім, дійсним (у спец. термінології у назвах рослин, тварин, хвороб і т.п.) (*ложнококон*, *ложносетчатокрылый* та ін.).

Можлива взаємозамінність, поява цих морфем у однакових позиціях підтверджує їх семантичну близькість: *ложнолиственница* і *лжелиственница*, *ложноскорпион* і *лжескорпион*, *ложнолопатонос* і *лжелопатонос*.

Препозитивні елементи *лже-* і *ложно-* знаходяться у положенні стійкої рівноваги; наприклад, у Словообразовательном словаре О.М. Тихонова зафіксовано рівну кількість похідних з компонентами *лже-* і *ложно-* відповідно.

За думкою Н.Ф. Клименко, підсилює термінологічне значення композитів зі значенням подібності типу *голубоподібний*, *горобцеподібний* процес їх субстантивізації, оскільки субстантивовані утворення означають цілі класи об'єктів [4]. Аналогічний процес відбувається і у складеннях з першим компонентом *ложно-*, котрі переходять у іменники *pluralia tantum*: *ложносетчатокрылые*, *ложнохоботные*, *ложноногие*. У композитах з першим компонентом *лже-* зафіксовано один іменник *лжекузнечиковые*, котрий утворився, минувши стадію композитного прикметника.

У назвах хвороб використовуються ад'єктивні композити з препозиційним елементом *ложно-*: *ложнодифтерийный*, *ложносифилитический*.

Таким чином, значення подібності у складних словах може передаватися за допомогою формальних засобів – аффіксоїдів або без опори на спеціальні морфемі. Під час семантизації похідні другого типу розгортаються у мотивуючу синтагму, що містить порівняльний зворот. Закріплюється значення подібності у похідних, що належать до тої чи іншої термінологічної системи.

1. Голанова Е.И. Об одном типе препозитивных единств в современном русском языке (на материале имен существительных с префиксами *квази-*, *лже-*, *псевдо-*) // Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование. Членность слова. – М.: Наука, 1975. – С.160–174.
2. Денисенко О. Словообразовательная структура сложных имен прилагательных русской анатомической терминологии // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент, 1975. – С. 272–276.
3. Карпіловська Є.А. Конкуренція варіантних номінацій як вияв тенденцій розвитку лексики: регулятори рівноваги // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. Зб. наук. пр., присвяч. ювілею Загнітка А.П. – Донецьк: ДонГУ, 2004. – С.122–132.
4. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1984. – 252 с.
5. Костромина М.В. Биномы в русском языке: Автореф. дис. ... филол. наук. – М., 1992. – 23 с.

The features of creation, semantics and functioning of complex words with the meaning of similarity in modern Russian are traced in the article.
Key words: complex word, adjective, implication, meaning of similarity.

УДК 833.3+413.0.

ББК 83.3 (2=УКР)+81.02

Олена Марчук
СЛОВОВІРНІ КОМПАРАТИВНІ СТРУКТУРИ У ТВОРАХ М.М. КОЦЮБІНСЬКОГО

У творах М. М. Коцюбинського вживаються всього дві словотвірні компаративні структури: 1) активна – прислівник з конфіксами *по-...ому* й *по-...и*, а також 2) пасивна – дієслова типу *остобістити*. Розглянуто функціонування, поширення й походження цих компаративних лексем.

Ключові слова: компаративна структура, М. М. Коцюбинський, словотвір.

Порівняльні конструкції тому й називаються конструкціями, що виражаються на синтаксичному рівні – реченнями чи бодай словосполученнями. Окремими лексемами, словотвірно вони передаються дуже рідко. Зі словотвірних компаративних структур, яких Н.П. Шаповалова нарахувала в українській мові сім, а А. П. Романченко більше 20, у М.М.Коцюбинського в активному вжитку перебуває тільки одна, точніше дві синонімічні – прислівники з конфіксами *по-...ому* та *по-...и* [4, 25]. Із них перша модель представлена у письменника 25 вжитками, а друга 15: “за шибками [...] *по-великодньому* блима світло лампадок”, “безжурний Петро [...] весело, *по-дитячи* сміявсь” [5, т.3,235; 5, т.1,43]. Фактично тут цілком можлива адекватна заміна: *блима, як на Великдень*; *сміявсь, як дитина*. Подібна заміна добре аргументує компаративний сенс зазначених прислівників і показує, що ці компаративні прислівники виражають об'єкт порівняння й водночас є показниками порівняння. Таке поєднання притаманне всім словотвірним компаративним конструкціям.

Із цих двох прислівникових компаративних утворень давнішою є форма з конфіксом *по-...и*, причому діахронічно вона утворена не конфіксом. Ще в давньоруській мові існували відприкметникові прислівники на *-и*, що являли собою застиглу флексію орудного відмінка множини нечленних прикметників, яка перетворилась на суфікс: *тирански*, *приятельски* [2,380]. Пізніше для підсилення компаративного сенсу до таких прислівників був доданий префікс (початково – прийменник) *по-*: *по-приятельски*, *по-дитячи* тощо. Цікавим у цьому зв'язку є той факт, що в тексті М.М. Коцюбинського “буйна лоза [...] спліталась вусиками з сусідніми лозами, *по-братерськи* єдналась у зеленому морі виноградників” [5, т.1,208] форма *по-братерськи* внесена вже в чистовик – у чернетці вона вживалась без префікса: *братерськи* [5, т.1,387].

А вже значно пізніше, після утвердження членного відмінювання прикметників, членна флексія проникла і в ці утворення. Оскільки в українській мові прийменник *по* вживається з місцевим та знахідним відмінками [8, т.6,604], то й членна флексія, яка набула функції суфікса, одержала тут форму не орудного відмінка множини, а місцевого відмінка однини: *по-великодньому*. Але генетично, з походження ці прислівникові утворення, як бачимо, виникли з популярної компаративної форми орудного порівняння, що, можна думати, й забезпечило їм широку уживаність.

В оповіданні М.М. Коцюбинського “По-людському” ця компаративна конструкція є найуживанішою, з'являючись там 12 разів, у тому числі і в заголовку, тоді як найактивніші у творі сполучникові побудови з *як* та *мов* трапляються тільки по 10 разів, пор.: “Що ти вигадав: *по-панському* схотів жити, кров свою одмінити?”, “Що, - каже, - пожив *по-людському*, одмінив кров?”, “Еге, - кажу, - отак наші *по-людському* живуть...” [5, т.2,57,59]. Опозиція прислівників *по-панському* та *по-людському* є головним виразовим засобом цього оповідання. Вони можуть творити єдину структуру заперечного порівняння, будучи вже тільки об'єктом та суб'єктом, тоді як засобами компаративності слугує побудова *не ... а*: “не *по-панському*, раз вам сказав, а *по-людському*” [5, т.2,57]. Семантично подібне заперечне порівняння, але виражене не стійкою структурою, а вільним зіставленням двох прислівників, уведених у два різних речення, маємо і в такому випадку: “Ні, - каже, - це вже *по-свинячому* вишло ... не вмів я *по-людському* жити” [5, т.2,59].

Не всі подібні утворення чи, за словами Л.В. Прокопчук, “обставинні прислівники з порівняльно-уподібнювальною функцією” [6,41] мають компаративний сенс. Фраза *говорити по-українськи* означає не “говорити, як українці”, а “говорити українською мовою” і компаративності не містить. А ось фраза *чинити по-українськи* означає вже “чинити, як українці” і становить собою порівняння. Між першою і другою ситуацією є і перехідні випадки, чим скористався М.М. Коцюбинський. Текст “Хай говорить *по-молдуванськи*” [5, т.1,221] цілкоміто позбавлений компаративності. А в опозитивному тексті “Се просто нікчемність... *писати до мене по-українському* на відкритці... компрометувати мене! [...] Ну, взяв би і написав би *по-російському*...” А то...” [5, т.1,181-182] два прислівники зіставляються, порівнюються, причому компаративність посилюється тим, що один з прислівників узятो в лапки. Якщо ж у наведених прислівників з'являються контекстуальні синоніми, то їх компаративність зростає. Той же персонаж, псевдопатріот Макар Іванович Літко після “страшного” сну подумки запевняє, що він “не вмів навіть читати *по-українському*”, а потім (теж подумки!) виправдовує себе вже перед протилежним табором, “що вже десять літ збирається він написати наукову розвідку на українській мові, хоч та мова страх яка бідна, яка нездатна до наукових праць... Він погоджується, що не знає мови... так якось не було часу вивчитись... і через те мусить балакати *по-московському*, здобуваючись інколи на макаронічні фрази” [5, т.1,180]. Тут теж маємо опозицію двох прислівників з конфіксом *по-...ому*, з яких

перший компаративних компонентів не містить, а другий їх має, причому вони значно посилені редакційною правкою автора: у чернетці було *по-російському* [5, т.1, 375].

Ще виразніше вони проступають у “Ціпов’язі”, де замість *по-українському* сказано так: “*Бійтеся бога, чи ж я можу писати до царя по-музицьки? – скрикнув здивований жид*” [5, т.1, 134]. А замість *по-російськи*: “*Далі Семен помічав, як дівчата та парубки глузують з тих, що, повернувши з москалів, намагаються балакати “по-панськи”, і як він не раз й сам реготавсь, почувши яке кумедне нерідне слово*” [5, т.1, 118]. А про своє навчання писемної (такі російської!) мови той же Семен розмірковує: “*Осе [...] поки станеш паном – треба балакати по-пташиному. Кра-кра! – згадав він склади. – Се зовсім, як ворона*” [5, т.1, 118]. У цьому контексті фраза балакати *по-пташиному* означає передусім “*балакати, як птах*” (порівняння), а вже на другому плані виринає сенс “*балакати по-панськи*”, тобто російською мовою.

Інші словотвірні порівняльні побудови у М.М. Коцюбинського рідкісні, а їх компаративність майже цілком зітерта часом. Можна згадати хіба що одну дієслівну модель, яку оминули і Н.П. Шаповалова, і А.П. Романченко. У російській мові є дієслово *осточертеть*, яке М.М. Шанський із співавторами вважає власне російським, але слушно етимологізує з фразеологізму “*надоеть как сто чертей*” [10, 316]. Під впливом цього джерела білоруське *астачарцець* упорядники білоруського етимологічного словника тлумачать як російське запозичення [12, т.1, 182]. Але це ніяке не запозичення. В українській мові є ціла серія подібних утворень: *осточортіти* “до краю обриднути, остогидіти” [8, т.5, 788], *остобісити*, яке СУМ тлумачить ідентично, а М. Фасмер виводить із *сто* і *біс* [9, т.3, 164], *остогидіти* і *остогиднути* “до краю обриднути, стати гидким, нестерпним” [8, т.5, 788]. Б.І.Грінченко сюди долучає й *остопранцюватіти* = остобісити [1, т.3, 71] від *пранці* “сифіліс” [1, т.3, 401].

Сто бісів і *сто чортів* (до речі *чорт*, генетично – з *крит*, є найдавнішим евфемізмом, що заступив собою табуйоване слово *біс* [3, 4]) – це можна зрозуміти як і *сто праниців* (сифілітичних уражень). А як зрозуміти *сто гудів*? Слово *гуд* нині вживається переважно з абстрактним значенням “нечисть, бруд” [8, т.2, 60], але означає і “мерзотник”. Давніше воно, можна думати, вказувало тільки на істоту, пор. чes. *húd* “страховища, комахи, свійські птахи”. Слово це належить, з фонетичним чергуванням, до того ж кореня, що й *гад* і сягає індоєвропейської давнини [11, т.7, 220]. Зважаючи на древність кореня (*біс* і молодше від нього слово *чорт* – тільки праслов’янські) якраз утворення *остогидіти* й можна вважати джерелом цієї цікавої моделі, яка завдяки своїй виразовості й досі не повністю втратила свою компаративну сутність: “*І так вже й остогидло, так остобісіло, до живих печінок дійшло*” [5, т.1, 49]. У таких компаративних побудовах за межами дієслова залишається тільки суб’єкт, а в його межах – об’єкт (*сто гудів, сто бісів* тощо), основа (сенс “обридло”) та показник (дієслівна форма).

Що торкається прикметникових порівнянь, то, власне, всі прикметники, похідні від іменників, містять у собі порівняння, якщо вони вжиті в переносному сенсі. Так, сполучення *металева труба* не має ніякої компаративності, бо прикметник містить пряме значення “виготовлена з металу” (труба). А у фразі “*металевим гострим голосом вижує він над сполоханим табором наказ*” [5, т.1, 202] компаративність уже є, бо голос отамана, на відміну від труби, не виготовлений з металу, а *дзвенить, як метал*. Прикметник набув переносного значення, а це означає – компаративного. Компаративних побудов такого типу у творах М.М. Коцюбинського величезна кількість, і ми не вважали доцільним рахувати та аналізувати їх. Адже переноси такого типу є досить стандартними і швидко потрапляють у словники, стаючи ще одною семемою слова. Пор. докладний розгляд подібних словотвірних засобів компаративності у А.П. Романченко [7, 46–48]. Тут про власне компаративний зворот можна говорити лише досить обмежений період, коли перенос іще є свіжим, коли це семантичний авторський неологізм. Один такий зворот-неологізм у М.М. Коцюбинського, здається, можна виділити: “*В житті синіли волошки та сокирки, білів зіркатий ромен*” [5, т.1, 37]. Для виразу сенсу “формою схожий на зірку” існують прикметники *зірчастий* та *зірчатий* [8, т.3, 578]. А прикметник *зіркатий* у Б.Грінченка вказується із дещо сумнівним значенням “*большеглазый*” [1, т.2, 154], а в академічному словникові – вже з п’ятьма значеннями, пов’язаними переважно із *зором*, очима. Але два з них указують на *зірку* – “*прикрашений зіркою*” (явно радянський період) та “*з квітками, подібними формою до зірок*”. Це останнє значення ілюструється тільки наведеним вище текстом М.М. Коцюбинського [8, т.3, 577] і навряд чи може бути доповнене якимось іншим прикладом. Саме формулювання цього значення явно вилучене з тексту М.М. Коцюбинського.

Таким чином, словотвірні порівняння – це передусім проблема дослідження полісемії, а не компаративних конструкцій, проблема прямого й переносного значення. *Кривава рана, гадюча шкіра* ніякого порівняння у прикметникові не містять. Але в переносному вжитку цих прикметників, пор. *криваві маки, гадюче коріння дерев*, з’являється виразна компаративність. Справа тут, отже, не в суфіксах *-ав-, -ї-*, а в контексті, тобто зрештою – не в словотворі, а в синтаксисі і, відповідно, семантиці. Єдина більш-менш активно вживана і виразно окреслена словотвірна компаративна конструкція: *по-козацьки, по-приятельськи, по-сільськи, по-хазяйськи* [5, т.1, 61; 5, т.2, 25, 306; 5, т.3, 12], а *відтак і по-дурному, по-давньому* [5, т.1, 167; 5, т.2, 50] генетично вийшла колись з орудного порівняльного. Панівна більшість словотвірних структур, розглядуваних зазвичай як компаративні, одержує свій порівняльний

сенс не на базі словотвірних прикмет, а залежно від своєї синтаксичної позиції та семантичного наповнення.

1. Грінченко Б.Д. Словарь української мови. – К., 1959. – Т.1–4.
2. Історія української мови. Морфологія / Бевзенко С.П., Грищенко А.П., Лукінова Т.Б., Німчук В.В., Русанівський В.М., Самійленко С.П. – К., 1978
3. Карпенко Ю.О. Методичні вказівки до курсу “Народознавство”. – Одеса, 1994. – Ч. 1. Український етногенез та глотогенез.
4. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998.
5. Коцюбинський М.М. Твори: В 7 т. – К., 1973–1975 – Т. 1–7.
6. Прокопчук Л.В. Граматичні засоби об’єктивізації порівняння в простому реченні української мови // Студії з граматики, лексикології та лінгводидактики української мови. – Вінниця, 1997.
7. Романченко А.П. Зона компаративності у сучасній українській мові: Словотвірні засоби // Записки з українського мовознавства – Одеса, 2001 – Вип.11.
8. Словник української мови. – К., 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
9. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1964 – 1973. – Т. 1 – 4.
10. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – 2-е изд. – М., 1971.
11. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. – М., 1974 – 1999. – Вип. 1–25.
12. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1978. – Т.1. А-Б.

Only two wordbuilding comparative structures are used in M.M.Kotsubynskiy's literary works: 1) active – adverbial with confixes *no...ому and no...у*, and 2) passive – verbs like *остобісити*. Functioning, circulation and origin of these comparative lexemes is being examined in the article.

Key words: comparative structures, M.M. Kotsubynskiy's, wordbuilding.

УДК 81'367.622

ББК 81.2 Ук-2

Світлана Семенюк

ІМЕННИКИ З МОДИФІКАЦІЙНИМ ЗНАЧЕННЯМ ЖІНОЧОЇ СТАТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ КІНЦЯ XVIII – XX СТОЛІТТЯ (СУФІКС -УХ-А)

У статті розглядається процес становлення впродовж останніх двох століть підсистеми іменників з модифікаційним значенням жіночої статі, котрі продукують суфікс *-ух-а*, з таким невід’ємним атрибутом, як тиск системи на функціонування окремих її елементів.

Ключові слова: іменники з модифікаційним значенням жіночої статі, фемінітив, корелят, модифікація.

Упродовж останніх десятиліть проблемі формування дериваційної підсистеми іменників згаданого типу українські мовознавці приділяли значну увагу. Особливості творення та вживання найменувань осіб жіночого роду з суфіксом *-ух-а* на історичному матеріалі розглянуто в дисертаційному дослідженні М. Брус [4, 5, 12]. У працях І. Ковалика [11, 300, 305], І. Фекети [20, 24, 37], Т. Вільчинської [6, 11] та інших встановлено специфіку продукування й вживання лексем згаданого типу в українській мові ХХ століття. Г. Аркушин [1, 221–223], Г. Пелих [13, 162], З. Сікорська й Б. Шарпило [17, 54] та інші проаналізували дериваційні й функціональні аспекти розглянутих іменників на матеріалі різних діалектів сучасної української мови. У дисертації О. Білиха описано творення і встановлено продуктивність фемінітивів на *-ух-а*, виявлених у творчій спадщині І. Котляревського, Г. Квітки-Основ’яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка [3, 45].

Упродовж усіх періодів розвитку вітчизняного мовознавства іменники з модифікаційним значенням жіночої статі, що їх продукує суфікс *-ух-а*, аналізувалися фрагментарно. Досі немає праці, у якій би процес становлення підсистеми згаданих жіночих особових назв був об’єктом комплексного дослідження. Залишається чимало нез’ясованих питань щодо визначення мотивувальних основ, встановлення причин, котрі зумовили зміну продуктивності форманта *-ух-а* в окремі періоди становлення української мови кінця XVIII – ХХ століть, виявлення в процесі розвитку особливостей функціонування деривативів згаданого типу, їх емоційно-експресивної диференціації.

Потребує уточнення питання щодо твірної основи назв жінок розглядової структури. О.Потебня стверджував, що назви на *-ух-а* “є жіночий рід до *-ухъ*, але при сучасному стані мови наводиться у зв’язку з *potina agentis -унъ*” (рос. *горюн – горюха*) [146, 115]. Упродовж ХХ століття поміж українських дослідників поширеною є думка про те, що деривати словотвірного типу з суфіксом *-ух-а* співвідносяться з віддієслівними іменниками – назвами чоловічого роду з суфіксом *-ун*: «...маємо координоване чергування фемінізуючих суфіксів із відповідними маскулінізуючими» [11, 304] (*балакун – балакуха, говорун – говоруха, реготун – реготуха, щебетун – щебетуха* та под.). Ця концепція простежується в працях Є.Тимченка [19, 53], А.Загородського [9, 83], І.Ковалика [10, 304], С.Самійленка [16, 28], І.Матвіяса [18, 41], Л.Родніної [15, 98] та ін.

Можливість мотивації окремих назв осіб жіночої статі на *-ух-а* безпосередньо дієслівною (*ляскати – ляскотуха, скреготати – скреготуха*) або прикметниковою (*білий – білянка, круглявий – круглявка*) основою припускають І.Фекета [20, 37], В.Горпинич [8, 51], Т.Вільчинська [7, 43–44].

Дійсно, в лексемах типу *говорун – говоруха, моргун – моргуха, цокотун – цокотуха* та подібних існує прозора мотивація чоловічих і жіночих назв дієсловами. Причому в силу певних особливостей семантики таких іменників, фемінітиви творилися значно раніше, ніж назви осіб чоловічої статі.

Однак під впливом лінгвальних та екстралінгвальних чинників у чоловічих і жіночих особових назвах встановлюється словотвірна симетрія, тобто спостерігається послідовна співвіднесеність чоловічого та жіночого роду. Зважаючи також, за М.Докулілом [21, 111], як на значеннєве, так і на формальне узгодження між твірною й похідною основами слів («ступінь звукової відповідності»), можна стверджувати про мотивацію жіночих особових назв на *-ух-а* відповідними іменниками чоловічого роду з суфіксом *-ун*. У процесі модифікації формантом *-ух-а* віддієслівних найменувань осіб чоловічої статі морф *-ун* усикається: *брехун – брехуха, товстун – товстуха* тощо.

На думку С.Бевзенка, зазначений формант розвинувся на праслов'янському ґрунті шляхом ускладнення найдавнішого суфікса *-й-* суфіксальним елементом *-с-*, який після *ѣ, и, у* та інших перейшов у *-х-* [2, 105–106]. У пам'ятки української мови утворення на *-ух-а* проникають порівняно пізно, десь у XVI – XVII столітті [2, 121]. У цей період згаданий афікс є «малопродуктивним словотворчим засобом творення загальних жіночих особових номінацій» [4, 5].

1. В обстежених пам'ятках нової української мови трапляється невелика група фемінітивів, які продукуються за допомогою суфікса *-ух-а* від співвідносних назв осіб чоловічої статі за функціональною ознакою.

1.1. З кінця XVIII століття творяться кореляти від чоловічих найменувань осіб за сталим чи тимчасовим заняттям або за професією. В "Енеїді" І.Котляревського фіксується одна назва цієї групи: "Відьом же тут колесовали / всіх *щептух*, і ворожок" (Котл., 81). Упродовж століття їх поступово стає більше. Так, по 4 деривати містять "Русско-українській словарь" М.Уманця і А.Спілки та "Словарь української мови" Б.Грінченка, основна маса яких у лексикографічних працях нової української мови фіксується вперше, наприклад: *брикуха* (УміСп., 932), *дрянуха* (1093), *скакуха* (932); *віщуха* (Гр., I, 243), *прядуха* (III, 494), *співуха* (IV, 177). За нашими даними, у першій половині XX століття число таких назв зростає, "хоча спостерігається це лише у розмовній мові і пейоративне забарвлення зберігається" [12, 41]. У цей період виявлено поодинокі новотвори (6 найменувань): *плигуха* (Крим., III, 627), *полоскуха* (343), *продачуха* /діал./ (566) від *продачун* "продавець"; *бігуха* (Кирич., I, 89), *повзуха* (III, 483), *сапуха* (V, 262). Протягом другої половини XX століття чисельність таких дериватів істотно не збільшується. Кілька назв уперше засвідчуються дослідниками в говірках Правобережного Полісся та Нижньої Наддніпряниці: *гребуха* (Ник., 192–193) від *гребун* "чоловік, який гребе сіно"; *лескотуха* (Чаб., II, 250). У XIX – XX століттях фемінітиви такого типу вживаються лише в уснорозмовному (діалектному) мовленні та мові художніх творів, а саме: "Баба Федора кинулась по ворожках, по *щептухах*" (О.Донченко, III, 132).

1.2. У писемних джерелах кінця XIX – початку XX століття виявлено 2 випадки, коли суфікс *-ух-а* модифікує найменування, що називають особу чоловічої статі як об'єкт або результат функціональної дії: *мазуха* (Гр., II, 397) від *мазун* "улюбленець", *пестуха* (III, 148) від *пестун* "кого пестять, балують". У подальшому мовці користуються цими фемінітивами, проте новотворів не трапляється.

2. Значно більшою є група корелятивів до чоловічих найменувань за характеризуючою ознакою.

2.1. З кінця XVIII століття реєструються поміпа *feminitatis*, які творяться за допомогою форманта *-ух-а* від співвідносних назв осіб чоловічої статі за характерною поведінкою. Так, "Енеїда" І.Котляревського містить 8 таких похідних, наприклад: "Мовчать! Прескверна *пашекуха*? – Юнона злобно порошить. – Фіндюрко, *ящірко*, *брехуха*! Як дам – очіпок ізлетить..." (Котл., 169); "Цібелла же була *ласуха*. Для збитню рада хоть на все..." (144) тощо. Упродовж XIX століття такі фемінітиви частіше проникають у писемні пам'ятки української мови. В обстежених джерелах зазначеного періоду засвідчується чимало дериватів, як от: *ляскуха* (Кв.-Осн., II, 96); *кивуха* (Закр., 361); *брикуха* (Левч., 178), *жируха* (178); *реготуха* (Ж., II, 799), *сопуха* (896) та под. У лексикографічних працях кінця XIX – початку XX століття чисельність фемінітивів цієї групи значно збільшується. Так, "Словарь української мови" за ред. Б.Грінченка містить 26 таких утворень, а "Русско-українській словарь" М.Уманця і А.Спілки – 30, серед яких відповідно 63% та 48% іменників у проаналізованих текстах попередніх періодів не фіксувалися, а саме: *верескуха* (Гр., 135), *клопотуха* (II, 253), *лепетуха* (355); *веселуха* (УміСп., 1041), *жартуха* (1122), *крикуха* (382), *хвастуха* (1083) та багато ін. 2 деривати зазначеного типу зареєстровано в працях І.Верхратського: *навалюха* (ГовЗам., 173), *скоруха* (Знад., 30, 258).

У першій половині XX століття зберігається продуктивність модифікації суфіксом *-ух-а* чоловічих назв осіб за характерною поведінкою. В обстежених джерелах цього періоду виявлено 11 новотворів: *дикуха* (Дубр., 83); *боркотуха* (Яв., 46), *каверзуха* (362); *гоготуха* (Крим., 173); *вертуха* (Кирич., I, 121), *гоструха* (356), *джеркотуха* (VI, 600), *кректуха* (II, 395), *пласкуха* (III, 441), *ревуха* (V, 28), *скрипуха* (360). Як свідчать загальнономовні словники, досить поширені такі назви в уснорозмовному мовленні, наприклад: *вередуха* /розм./ (Кирич., I, 121), *жируха* /розм./ (498), *лопотуха* /розм./ (II, 468), *реготуха* /розм./ (V, 29) тощо. Поодинокі кореляти на *-ух-а* від чоловічих найменувань осіб за характерною поведінкою трапляються в діалектах української мови. Близько 10 назв реєструється у "Словнику говірок Нижньої Наддніпряниці" В.Чабаненка та 21 – у "Матеріалах до словника говірок Східної Слобожанщини" В.Леснової, причому з-поміж них деякі фемінітиви в писемних джерелах нової

української мови засвідчується вперше, як от: *бурчуха* (Чаб., I, 118), *кахкотуха* (II, 156) від *кахкотун* "людина, що розкотисто регоче", *лисуха* (255) від *лисун* "хитрун"; *бормотуха* (Лес., 10), *мовчуха* (35), *репетуха* (50). Під впливом мовних та позамовних процесів окремі деривати цієї групи перейшли до розмовного шару лексики, тоді як обстежені джерела першої половини XX століття фіксували такі утворення в літературній мові: *дріботуха* /розм./ (СУМ, II, 416) від *дріботун* "хто дуже швидко і багато говорить", *пласкуха* /розм./ (VI, 560), *сопуха* /розм./ (IX, 462), *хвастуха* /розм./ (X, 34), *хитруха* /розм./ (XI, 67), *чепуруха* /розм./ (295), *щепетуха* /розм./ (577). Поодинокі назви, як і співвідносні найменування осіб чоловічої статі, мають виразну стилістичну маркованість, наприклад: "...Я тебе задавлю, *триклята!* *брехуха!*... *сучко!*" (П.Мирний, I, 678). Деякі деривати вживаються в переносному значенні для образної характеристики людини, а саме: "Христя – молода, весела, *щепетуха*, *працьовита дівчинка* – *дядина ще малку не давала ногам та рукам її відпочинку, призвичаїла до роботи*" (Там само, 381).

На всіх етапах розвитку нової української мови фемінітиви зазначеного типу використовуються переважно в уснорозмовному (говірковому) мовленні, у мові творів художньої літератури та в епістолярному стилі, зрідка – в окремих субстилях публіцистичного, як от: "Як доведеться побачить сестру Ярину, то скажи їй, що вона *брехуха*" (Т.Шевченко, VI, 275); "Утоніку – Лютоніку – Михалюнку – Люнку міцно цілую – такого любого листочка написала моя *шкряботуха!*" (Л.Українка, XII, 202); "Хоча й біля своєї *крикухи* жити не став" (О.Гончар, VII, 42) тощо.

2.2. У новій українській мові суфікс *-ух-а* непродуктивний у творенні жіночих відповідників до назв осіб чоловічого роду за характерними зовнішніми, внутрішніми та іншими ознаками. Упродовж XIX – XX століть в обстежених джерелах української мови виявлено кілька дериватів зазначеного типу: *сліпуха* (Ж., II, 884), *хитруха* (1038); *гладуха* (Гр., I, 287), *лисуха* (II, 363); *коротуха* (Кирич., II, 380), *чистуха* (VI, 437). Такі фемінітиви обслуговують переважно уснорозмовне мовлення, зрідка вживаються в мові художньої літератури для створення певного колориту та як засіб гумору, наприклад: "– *Ще знаєте, – веде господиня, – коли б не дитина, то я б її до віку держала...* Що за *чистуха* та *чепоруха*, що за швидка – *шпарка!*" (П.Мирний, I, 49) та ін.

2.3. На початку XX століття фіксується кілька назв на *-ух-а*, які творяться від співвідносних чоловічих найменувань за віком та станом здоров'я: *дристуха* (Гр., I, 443) від *дристун* "хто страждає поносом"; *старуха* /розм./ (Кирич., V, 492) від *старун* "літній, старий чоловік". Деривати цієї групи функціонують лише в уснорозмовному (говірковому) мовленні.

2.4. У новій українській мові збереглася й активно вживається давня назва, яка продукується за допомогою суфікса *-ух-а* від співвідносного чоловічого найменування особи за родинними стосунками: "За смертію слідом *валилось Жінок, свекрух і мачух злих*" (Котл., 70); "...*Оддячила! Иди ж шукай У Москві свекрухи. Не слухала моїх речей, То її послухай!*" (Т.Шевченко, I, 26). Ця номінація в "лексичній картотеці Інституту мовознавства АН України представлена 110 ілюстраціями, в 55 з них має яскраве негативне забарвлення, в 30 – нейтральне, і тільки в 25 – позитивне" [5, 52]. У писемних пам'ятках XIX – XX століть не виявлено нових слів зазначеного типу. Протягом усіх періодів розвитку нової української мови лексема "свекруха" вживається здебільшого в народнопоетичній творчості, мові художніх творів, епістолярному стилі, уснорозмовному (говірковому) мовленні та окремих субстилях публіцистичного.

Таким чином, в українській мові суфікс *-ух-а* належить до афіксів, котрі розвинулися на праслов'янському ґрунті і творять іменники з модифікаційним значенням жіночої статі. У цій функції згаданий формант є непродуктивним (порівняно з такими словотворчими засобами як *-к-а*, *-иц-я*). Мотивувальними основами жіночих особових назв на *-ух-а* слугують віддієслівні іменники чоловічого роду з суфіксом *-ун*, котрий у процесі деривування усикається (*брехун – брехуха, товстун – товстуха*).

З кінця XVIII – до середини XX століття суфікс *-ух-а* послідовно модифікує назви осіб чоловічої статі за характерною поведінкою. По кілька фемінітивів творяться від чоловічих назв осіб за функціональною дією; за характерними зовнішніми, внутрішніми та іншими ознаками; за віком та станом здоров'я; за родинними стосунками. У другій половині XX століття деривати на *-ух-а* всіх згаданих груп використовуються мовцями, проте новотворів не виявлено. Отже, упродовж двох останніх століть послідовно зберігається основне значення словотвірного типу з суфіксом *-ух-а* – "назва особи за характерною поведінкою". У 50-70 роки XX століття під впливом мовних та позамовних чинників окремі похідні цієї групи перейшли до розмовного шару лексики, тоді як обстежені джерела першої половини XX століття фіксували такі фемінітиви в літературній мові (*сопуха, хвастуха* тощо). Деривати на *-ух-а* вживаються головним чином в уснорозмовному (говірковому) мовленні та в окремих жанрах художньої літератури, публіцистики з метою створення народного колориту і як засіб гумору, сатири. Проте формант *-ух-а* не можна вважати формальним показником розмовності, оскільки він модифікує вже стилістично марковані назви осіб чоловічого роду на *-ун*.

1. Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору: Монографія. - Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 764 с.
2. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. – Ужгород, 1960. – 416 с.
3. Біліх О.П. Іменниковий словотвір в українській літературній мові кінця XVIII – середини XIX ст. (на матеріалі мови творів І.П.Котляревського, Г.Ф.Квітки-Основ'яненка, Є.П.Гребінки, Т.Г.Шевченка): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Кіровоград, 1997. – 206 с.

4. Брус М. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI- XVII століть: словотвір і семантика: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Івано-Франківськ, 2001. – 20 с.
5. Взаємодія усних і писемних стилів української мови / Жовтобрюх М.А., Пилинський М.М., Ленець К.В. та ін. – К.: Наук. думка, 1982. – 180 с.
6. Вільчинська Т.П. Семантико-словотвірна характеристика оцінних назв осіб в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Львів, 1996. – 16 с.
7. Вільчинська Т.П. Словотвірні особливості українських іменників – оцінних назв осіб жіночої статі // Актуальні проблеми українського словотвору: Матеріали 3-їх наукових читань, присвячених пам'яті професора Ів. Ковалика. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – С. 43–44.
8. Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. – К.: Рад. школа, 1977. – 118 с.
9. Загородський А.О. Граматика української мови. – К.– М.: Рад. школа, 1945. – Ч. 1. – 203 с.
10. Ковалик І.І. Питання іменникового словотвору східнослов'янських мов у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. Дис. ... д-ра філол. наук. – Київ-Львів, 1960. – Т. 1. – 385 с.
11. Ковалик І.І. Питання слов'янського іменникового словотвору. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1958. – Ч. 1. – 153 с.
12. Остах Н.Л. Взаємодія розмовного та діалектного мовлення в галузі іменникового словотвору // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: Тези доповідей та повідомлень до IX міжнародного з'їзду славистів. – Житомир, 1983. – С. 159–161.
13. Пелих Г.Ф. Спостереження над суфіксальним творенням іменників назв осіб жіночої статі за професією в усному мовленні // Усне побутове літературне мовлення. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 161–164.
14. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1968. – Т.3. – 516 с.
15. Родіна Л.О. Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С.57–118.
16. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. – К.: Рад. школа, 1964. – Ч. 1. – 234 с.
17. Сікорська З.С., Шарпило Б.А. Деякі закономірні риси системи словотворення іменників в українських говорах південно-східного мовного пограниччя // Мовознавство. – 1970. – № 3. – С.51–59.
18. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
19. Тимченко Є.К. Українська граматика. – К., 1917. – 168 с.
20. Фекета І.І. Жіночі особові назви в українській мові (Творення і вживання): Дис. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 1968. – 369 с.
21. Dokulil M. Tvoření slov v češtině: Teorie odvozování slov. – Praha, 1962. – 247s.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

Ант.	Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. – К.: Веселка, 1989. – 606с.
Арк.	Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: У 2-х т. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
Аф.	Афанасьєв (Чужбинський) А.С. Словарь малорусскаго нарѣчія // Собрание сочиненій / Под ред. П.В. Бикова. – С.Петербург, 1892. – Т.9. – 464с.
Я.Галан	Галан Я. Драматичні твори. Художня проза. Публіцистика. – К.: Наук. думка, 1983. – 591с.
Л.Глібов	Глібов Л. Твори: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1974.
Гов.Зам.	Верхратський І. Говор замішанців // Записки наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – 1894. – Т. III. – С. 153-210.
О.Гончар	Гончар О. Твори: У 7 т. – К.: Дніпро, 1987.
Гр.	Словарь української мови: В 4 т. / Зібран. ред. журн. "Києв. старина". Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б.Грінченко. – К., 1907–1909.
О.Донченко	Донченко О. Твори: У 6 т. – К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ "Молодь", 1956.
О.Досвітній	Досвітній О.Ф. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1991.
Дубр.	Дубровський В. Українсько-російський словник / Ред. І.Стешенка. – К.: Час, 1909. – 318 с.
Ж.	Малорусско-немецкий словарь. – Львів, 1886. – Т. 2. – 1117с.
Закр.	Закревський М. Словарь малороссійскихъ идиомовъ // Старосветскій бандуриста. – Москва, 1861. – Кн.3. – С.247–628.
Зоря.Львів	Зоря. Письмо літературно-наукове для рускихъ родинъ. – Львовъ. – 1883 – 1897.
Кв.-Осн.	Словник мови творів Г. Квітки-Основа'яненка: У 3 т. – Харків 1978–1979.
Кирич.	Українсько-російський словник: У 6 т. / За заг. ред. І. Кириченка. – К.: Наук. думка, 1953–1963.
Котл.	Котляревський І.П. Твори. – К.: Дніпро, 1980. – 312с.
Крим.	Російсько-український словник: У 3 т. / Українська АН. Комісія для складання словника української живої мови / Голою ред. А. Кримський. – К.: Червоний шлях, 1924–1933.
Левч.	Опыт русско-украинского Словаря / Составил Мих. Левченко. – Киевъ, 1874. – 190с.
Лес.	Леснова В.В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: Людина та її риси. – Луганськ: Шлях, 1999. – 74с.
П.Мирний	Мирний П. Твори: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1989.
Ник.	Никончук М.В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся. – К.: Наук. думка, 1985. – 310с.
СУМ	Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
Г.Тютюнник	Тютюнник Г. Вир. – К.: Дніпро, 1966. – 623с.
Л.Українка	Українка Леся. Твори: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1975.
УміСп.	Уманець М. и Спилка А. Русско-украинский словарь. – Берлін, 1924. – 1149.
Чаб.	Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: У 4 т. – Запоріжжя, 1992.
Черв. право	Червоне право. Двохтижневий орган народного комісаріату юстиції УРСР. – 1928 – 1938.
Т.Шевченко	Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964.
Яв.	Яворницький Д.І. Словник української мови. – Катеринослав: Слово, 1920. – Т.1. – 412с.

The article elaborates upon the development of the subsystem of nouns with modify feminine which are produced by the suffix *-ux-a* during the last two centuries, considering such an integral attribute as the system's influence on the functioning of its separate elements.
 Key words: nouns with modify feminine, feminitive, correlate, modification.

УДК 81'373.611
 ББК 81 021 (2Ук)

Оксана Ципердюк

ДО ПРОБЛЕМИ СЛОВОТВІРНОЇ СИНОНІМІЇ

У статті розглядаються лексико-семантичні та функціонально-стилістичні особливості словотвірних синонімів на матеріалі похідних, мотивованих абстрактними непохідними іменниками. Аналіз проведено з опорою на таку комплексну словотвірну одиницю, як словотвірна парадигма.

Ключові слова: словотвірні синоніми, глибина словотвірної парадигми, спільноосновні десубстантиви, словотвірне значення, лексико-семантична структура.

Одним з пріоритетних напрямків у сучасній українській дериватології є основоцентричний, започаткований свого часу І.Коваликом та розвинутий його учнем В.Грещуком. Саме І.Ковалик чи не вперше поставив питання про необхідність зміщення акценту зі словотворчого форманта на твірну основу та вивчення дериваційних мікросистем, об'єднаних спільністю твірної основи, зазначивши: “У працях із суфіксального словотвору дослідники звертають увагу головним чином на суфікси, а ролі твірної основи звичайно не враховують. Вивчаючи характер суфіксального словотворчого процесу іменників, необхідно враховувати як роль твірної основи (баземи), так і суфікса (суфіксеми)” [5, 6-7]; “... й досі, наскільки мені відомо, ще не маємо в ділянці вчення про словотвір ні однієї спеціальної праці, у якій була б охарактеризована вся система будови словотвору даної мови з погляду структури словотворчих основ. А втім такий аспект вивчення системи словотвору даної мови допоміг би краще зрозуміти словотворчі факти й дав би надійні підстави зробити далеко глибші висновки й узагальнення з теоретичних питань учення про словотвір” [7, 43-44].

Теоретичні проблеми основоцентричної дериватології комплексно вперше розглядаються в монографії В.Грещука “Український відприкметниковий словотвір” [4]. Основне завдання основоцентричного словотвору – вивчення словотворчої спроможності твірних слів, їх словотворчої поведінки та чинників, які її зумовлюють. Цей напрямок досліджень виявився достатньо продуктивним в українському мовознавстві: за останні роки з'явилася низка дисертаційних робіт, виконаних у руслі основоцентричної дериватології (І.Джочки, Р.Бачкура, Н.Пославської, О.Микитин та ін.), і монографічна розвідка З.Валух “Словотвірна парадигматика іменника в українській мові” [2]. У цих працях аналіз проводиться з опорою на словотвірну парадигму (далі СП) – комплексну системоутворювальну одиницю, що відображає словотворчий потенціал різних лексико-семантичних, тематичних, структурно-семантичних, лексико-граматичних груп слів. СП формують похідні від однієї твірної основи на одному ступені деривації.

Аналіз СП дає змогу простежити не лише їх протяжність (кількість зон та словотвірних значень), але й глибину семантичних позицій. Розгортання СП в глибину передбачає заповнення однієї семантичної позиції різними дериватами з одним і тим же словотвірним значенням (далі СЗ). Услід за І. Коваликом [6, 24; 12, 47] та В.Грещуком [4, 164], такі ряди однакових чи близьких за значенням спільноосновних дериватів з різноструктурними формантами вважаємо словотвірними синонімами.

Синонімічні відношення, у яких перебувають відіменникові похідні, мотивовані назвами споріднення та свояцтва, а також назвами рідин, уже були предметом нашого аналізу [8; 9], вивчалися і синонімічні демінутивно-аугментативні назви тварин та рослин [1]. У пропонованій статті розглядаємо особливості словотвірної синонімії на матеріалі похідних, мотивованих абстрактними непохідними іменниками.

Лексико-семантичні структури спільноосновних відіменникових похідних з однаковим СЗ аналізуються за смисловим обсягом, за місцем і роллю тотожних лексико-семантичних варіантів у семантичних структурах дериватів, при цьому враховуються конотації, емоційно-експресивне забарвлення, частота і сфера використання (лексико-семантичні структури словотвірних синонімів подаються за тлумачними словниками української мови: [3; 10; 11]).

У межах десубстантивних утворень, мотивованих абстрактними непохідними іменниками, засвідчені похідні субстантиви із СЗ “носій предметної ознаки” (*силань*), “виконавець дії, об'єкт якої названий твірним іменником” (*силомір*), “абстрагована дія, об'єкт якої названий твірним іменником” (*розкошолоубство*), “демінутивність” (*воленька*), “аугментативність” (*талантище*), “збірність” (*символіка*), “заперечення предметної ознаки” (*безвір'я*), “стилістична модифікація” (*грішка*); похідні прикметники із СЗ “загальна відносність” (*рекордний*), “який не має або позбавлений того, що назване твірним іменником” (*беззаконний*), “який перебуває за межами того, що назване твірним іменником” (*позашлюбний*), “скерований проти того, що назване твірним іменником” (*проти природний*); похідні дієслова із СЗ “дія, результат якої названий твірним іменником” (*прогнозувати*), “дія, стан, зміст яких названий твірним іменником” (*горювати*), “позбавити того, що назване твірним іменником” (*обездолити*), “втратити те, що назване твірним іменником” (*обезглуздити*), “наділяти предметною ознакою” (*ритмізувати*), “бути тим, що назване твірним іменником” (*стимулювати*); похідні прислівники із СЗ “адвербіалізація ознаки” (*авансом*).

У багатьох словотвірних парадигмах абстрактних непохідних іменників та чи та семантична позиція представлена не одним, а кількома спільноосновними дериватами – словотвірними синонімами.

Серед похідних іменників словотвірна синонімія найпоширеніша у межах десубстантивів із СЗ „носії предметної ознаки”.

Десубстантиви, маючи спільне дериваційне значення, часто не збігаються за лексико-семантичними структурами, стилістичними та функціональними особливостями.

Повний збіг усіх характеристик дериватів властивий членам кількох синонімічних рядів. Пор., наприклад, спільноосновні похідні *бенкетар* („учасник бенкету, любитель бенкетів”), *бенкетник* („те саме, що бенкетар”), які мають одне й те ж лексичне значення: „Усі *бенкетарі* напруго посхалувались, вискакуючи хто куди міг, перевернули стіл з усіма кубками й стравами” (І. Франко); „*Бенкетники* довго удавали, що не помічають цих зблідлих, знекровлених людей з вовчим блиском в голодних очах” (З. Тулуб).

Частина синонімічних похідних, маючи тотожну лексичну семантику, розрізняються сферою функціонування, частотою вживання. Пор.: *злидар* „людина, яка живе в злиднях, нестатках; бідняк”, *злиденник* „діал. злидар”, *злидень* „розм. те саме, що злидар”, *злидняк* „розм. те саме, що злидар”; *схематизм* „спрощеність, трафаретність у мисленні, зображенні”, *схематика* „рідко те саме, що схематизм”.

У парі *радія* – *радник* словотвірні синоніми мають спільний ЛСВ, пор.: *радник* „1) розм. те саме, що порадник (1); 2) назва деяких службових посад, а також осіб, що займають ці посади; 3) у дорев. Росії – складова частина в назві цивільних чинів, а також назва осіб, які мали ці чини”, *радія* „заст. радник (2)”. Похідні *радник*, *радія* розрізняються обсягом лексико-семантичних структур та функціональними характеристиками.

Багато спільноосновних десубстантивів із СЗ „носії предметної ознаки” мають відмінні лексичні значення, які, проте, не позбавлені й спільних елементів у семантиці. Пор., наприклад, лексико-семантичні структури похідних *критик* („1) той, хто аналізує мистецькі твори; 2) людина, що аналізує життєві явища, хиби”) і *критикан* („розм. людина, схильна до уїдливого, дріб’язкової критики”), які споріднені в тому, що називають осіб, котрі мають відношення до критики. Але коли критик професійно займається критикою або схильний до критики (аналізу) життєвих явищ, хиб, то критикан – це людина, критика якої недоброзичлива і дріб’язкова. Дериват *критикан* поширений у розмовному стилі: „Знайдеться *критикан* – в газету напише” (І. Рябокляч).

Різні лексичні значення мають спільноосновні деривати *концертант* („артист, що дає концерт або бере в ньому участь”), *концертино* („1) музичний інструмент; 2) віртуозний музичний твір типу концерту”), перший з яких називає особу, а другий – предмети.

Ряди спільноосновних демінутивів нараховують від двох до чотирьох членів. Словотвірні синоніми мають переважно однакові лексико-семантичні структури та функціонально-стилістичні особливості, як, наприклад, демінутиви у парах *горенько* – *горечко* („зменш.-пестл. до горе”), *тугонька* – *туженька* („нар.-поет., пестл. до туга”), *смертонька* – *смерточка* („пестл. до смерть(2)”). В окремих випадках спільноосновні демінутивні похідні синонімізуються частково. Пор.: *душенька* „пестл. до душа 1-3, 5”, *душечка* „пестл. до душа 1-3, 5”, *душка* „1) пестл. до душа 1, 2, 5; 2) розм. про людину з прекрасними рисами характеру // при пестливому звертанні до когось”.

Численними є словотвірні синоніми і серед десубстантивів із СЗ „стилістична модифікація”, проте, на відміну від спільноосновних демінутивів, спільноосновні деривати із СЗ „стилістична модифікація” здебільшого мають нетотожні лексичні значення, а інколи – й стилістичні характеристики. Так, у парі *тямок* („те саме, що тьяма”) – *тямка* („розм. 1) те саме, що тьяма; 2) рідко пам’ять, згадка”) десубстантиви розрізняються обсягом лексико-семантичних структур; другий дериват є багатозначним, має, окрім спільного, ще й інший ЛСВ, який є до того ж рідковживаним. Пор.: „Любов до гарного, природа, Дівчата любі, друзяки, І найсвятіший дар – свобода, – По них самі тепер *тямки!*” (П. Грабовський).

Спільноосновні десубстантиви з іншими СЗ субстантивної зони трапляються рідко. Так, засвідчена тільки одна пара спільноосновних *аугментативів* *силища* – *силеча* з однаковою лексичною семантикою („збільш. до сила 1, 12”). Останній дериват є рідковживаним.

В ад’єктивній зоні конкретних СП словотвірні синоніми засвідчені лише серед десубстантивів із СЗ „загальна відносність”. Синонімічні ряди похідних прикметників здебільшого двочленні та тричленні.

Спільноосновним дериватам із СЗ „загальна відносність” нерідко властиві однакові лексико-семантичні структури, стилістичне забарвлення, сфера функціонування. Пор., наприклад, *візитний* „стос. до візиту // означ. для візитів” – *візитовий* „те саме, що візитний”; *сановитий* – *сановний* („який має високий сан, чин; 2) показний, величний з вигляду”).

Деякі похідні прикметники розрізняються функціональними особливостями: *суттєвий* „який складає саму суть, зміст чогось; важливий // який має велике, особливе значення” – *сутній* „рідко те саме, що суттєвий”; *щасливий* „1) який має щастя, який зазнає щастя, радості // у знач. ім. щасливі люди, яким щастить; // дуже радий чомусь; // задоволений чимось, радісний з приводу чогось // з інф. дуже охочий, радий щось робити; // повен радості, щастя; // який виражає щастя, викликаний щастям; 2) який

приносить або приніс щастя, успіх, удачу; радісний; // особливо вдалий, гарний; // який сприяє щастю, щільності, успіхові; 3) якому випадає щастя, успіх, удача, якому щастить; // у знач. ім. щасливий, -ва, -ві людина, якій щастить; 4) успішний, благополучний; // вигідний для когось, виграшний; // не пов’язаний з муками, переживаннями, легкий” – *щасний* „розм, те саме, що щасливий // у знач. ім. щасні мн. люди, яким щастить”.

В інших парах спільноосновних десубстантивів із СЗ „загальна відносність” похідні мають здебільшого різні лексичні значення (пор.: *гріховний* „який порушує рел., мор. норми, настанови // який веде до гріха; схильний до гріхів (2); // який виражає схильність до гріхів” – *грішний* „1) який наробив гріхів (2) // у знач. ім. грішні ті, що мають гріхи; // сповнений гріхами (1); // як пост. епітет при словах душа, тіло, що виражає визнання власних помилок, безсилля; 2) перен. який заслуговує осуду”).

У рядах спільноосновних похідних, що складаються більше, ніж з двох членів, десубстантивам властиві складніші взаємовідношення лексико-семантичних структур та функціонально-стилістичних характеристик. Так, серед спільноосновних прикметників, мотивованих твірним іменником *пиха*, тотожні лексичні значення мають деривати *пихатий* – *пихливий* („якому притаманна надмірно висока думка про себе, зверхність, погорда, зарозумілість, зазнайство”), *пиховитий* – *пихуватий* („сповнений пихи (1,3); // який відзначається пихатістю”). Прикметники в парах розрізняються частотою вживання: другі синоніми рідковживаними.

Спільноосновні прикметникові похідні, мотивовані іменником *ціль*, мають нетотожну лексичну семантику. Похідні *цільовий* („1) спрямований на здійснення, досягнення якоїсь мети; 2) означ. для певної мети; який не може бути використаний для ін. протреб; // пов’яз. з використ. чогось з певною метою”) і *цільеспрямований* („1) який прагне до певної мети; 2) спрямов. на досягнення певної мети”) синонімізуються в одному ЛСВ, який займає у їх семантичних структурах неоднакове місце. Однозначні похідні *цілький* („який точно потрапляє в ціль, влучний”), *цільний* 2 („діал. влучний”) майже не розрізняються лексико-семантично, хоча сфера функціонування другого прикметника обмежена діалектним мовленням. Пор.: „Іх /оборонців/ *цільні*, хоч і рідкі, стріли смертельно ранили монголів і стримували їх від наближення” (І. Франко).

СЗ вербальної зони в конкретних СП також бувають представлені кількома спільноосновними десубстантивами, хоча й значно рідше, ніж проаналізоване СЗ ад’єктивної зони. При цьому глибина СП у вербальній зоні здебільшого не перевищує двох дериватів.

СЗ „дія, зміст якої названий твірним іменником” серед дієслівних СЗ найчастіше виражається кількома спільноосновними дериватами. Частина спільноосновних дієслів розрізняються тільки частотою або сферою використання. Так, у синонімічній парі *бідувати* – *бідити* („жити в бідності, нужді, терпіти злидні // жити в горі, горювати”) останнє з дієслів поширене в діалектному мовленні: „– Як побралися ми з Юхимом, то вже не одна *бідила*, а вдвох” (О. Гончар); „Відколи Грициха вмерла, то він /Гриць/ *бідував*. Не міг собі дати ради з дітьми без жінки” (В. Стефаник).

Лексико-семантичні структури спільноосновних похідних дієслів можуть збігатися не повністю, а лише в кількох ЛСВ. Так, 1-ий та 4-ий ЛСВ дієслова *вірити* синонімізуються відповідно з 2-им та 1-им ЛСВ дієслова *вірувати*. Спільні ЛСВ займають у семантичних структурах різні місця, пор.: *вірити* „1) бути впевненим, переконаним у чому-небудь // бути впевненим у кому-небудь, вважати когось гідним довір’я; 2) приймати щось за правду; 3) мати довір’я до когось; 4) бути релігійним, вірувати”, *вірувати* „1) бути релігійним, вірити в Бога, у надприродні сили; 2) рідко бути певним, переконаним у чому-небудь”. Дериват *вірити*, як бачимо, окрім спільних, має ще й свої ЛСВ.

У межах словотвірних синонімів із СЗ „дія, результат якої названий твірним іменником” повний збіг значень властивий дієсловам у двочленних рядах. Наприклад: *рикошетувати* – *рикошетити* („відскакувати, відлітати рикошетом”), *субсидувати* – *субсидіювати* („надавати субсидію”). У парі *цільити* – *цільяти* („1) мітити, спрямовувати зброю в ціль; 2) перен. мати на увазі когось, що-небудь, натякати на когось, щось”) дієслова розрізняються тільки сферою вживання: останнє поширене в розмовному мовленні. Пор.: „*Цілив* в ворону, та попав в корову” (М. Номис); „Дивлюсь, турчин із-за куша *цільє* прямо в мене” (М. Кропивницький).

Дієслівні СЗ „позбутися того, що назване твірним іменником” та „позбавити того, що назване твірним іменником” представлені дериватами-синонімами лише в декількох конкретних СП. Спільноосновні десубстантиви переважно не розрізняються за семантичними та функціонально-стилістичними характеристиками. Пор., наприклад, семантику дериватів *обезсилити*, *знесилити* (СЗ „позбутися того...”): „Вклонився вітер, мабуть, *обезсилів*” (Ю. Збанацький); „Тепер баба поблідла, як крейда, й одразу *знесиліла*, тільки й могла ледве чути промовляти: – Ой лишечко, рятуйте!..” (К. Григоренко).

Отже, двома і більше спільноосновними десубстантивами (словотвірними синонімами) представлені 11 СЗ із 19-ти. Різноманітність відношень між лексико-семантичними структурами словотвірних синонімів, мотивованих абстрактними непохідними іменниками, можна звести до кількох основних типів, які не відрізняються від аналогічних взаємовідношень синонімічних похідних, мотивованих назвами споріднення та свояцтва чи назвами рідин [див.: 8; 9], і виділити такі групи словотвірних синонімів: 1) слова, які мають однакові значення та функціонально-стилістичні

особливості; 2) слова, які, маючи однакові лексичні значення, розрізняються конотаціями, емоційно-експресивним забарвленням, частотою і сферою використання; 3) слова, що мають спільне одне чи кілька значень і протиставляються іншими компонентами лексико-семантичних структур; 4) слова, що мають різні значення.

Найпростіші семантичні відношення складаються між однозначними спільноосновними десубстантивами, які здебільшого мають тотожні лексичні значення. Якщо ж спільноосновні однофункціональні похідні багатозначні, а до того ж утворюють синонімічний ряд з трьох і більше дериватів, то взаємовідношення ускладнюються.

Тип взаємовідношень лексико-семантичних структур словотвірних синонімів корелює і з типом СЗ. Так, спільноосновні десубстантиви із СЗ “демінітивність”, “аугментативність”, “виконавець дії, об’єкт якої...”, “позбутися того...”, “позбавити того...” майже завжди, а із СЗ “дія, зміст якої...”, “дія, результат якої...” у половині випадків мають однакові лексико-семантичні структури та функціонально-стилістичні особливості. Близькі лексико-семантичні структури, синонімізуючись в одному чи кількох ЛСВ, властиві словотвірним синонімам із СЗ “стилістична модифікація”, рідше – із СЗ “абстрагована дія, об’єкт якої...”, “загальна відносність”. Різні лексико-семантичні структури мають найчастіше спільноосновні похідні із СЗ “носії предметної ознаки”.

Аналіз словотвірних синонімів на базі дериватів, мотивованих абстрактними непохідними іменниками, засвідчив, що словотвірна синонімія не завжди корелює з лексичною. Багато словотвірних синонімів можна назвати лексико-словотвірними, однак усе-таки немало спільноосновних десубстантивів з однаковою словотвірною семантикою і різними словотвірними формантами мають неоднакові лексичні значення і не є синонімами на лексичному рівні.

1. Бачкур Р. О. Демінітивно-аугментативний словотвір іменників на позначення тварин і рослин та проблема словотвірної синонімії // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. – Випуск IX-X (2004-2005 pp.) – Івано-Франківськ: Плай, 2005. – С.344-351.
2. Валухо З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. – Київ-Полтава: АСМІ, 2005. – 356 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.
4. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
5. Ковалик І.І. Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков в сравнении с другими славянскими языками: Автореф. дисс. ... доктора филол. наук. – К., 1961. – 36 с.
6. Ковалик І. І. Питання словотвірної омонімії і синонімії у сфері іменників слов’янських мов // Питання слов’янознавства. матеріали І і 2 республіканських славістичних конференцій. – Львів, 1962. – С. 5-26.
7. Ковалик І.І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. – Львів, 1964.
8. Микитин О. Д. Глибина словотвірних парадигм іменників на позначення осіб за спорідненням та свояцтвом // Семантика мови і тексту: Зб. статей VI Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 384-389.
9. Микитин О. Д. Семантико-функціональні особливості спільноосновних десубстантивів із однаковим словотвірним значенням // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – 2006. – Вип. XI-XII – Івано-Франківськ, 2006. – С. 118-126.
10. Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка: У 4-х тт. – К., 1907-1909.
11. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
12. Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М. А. Жовтобрюха. – К.: Наукова думка, 1979. – 406 с.

In the article lexical-semantic and functional-stylistic features of word-building synonyms are analysed on material of derivatives, explained by abstract not derivative nouns. Analysis based on the following complex word-building unit, as word-building paradigm.

Key words: word-building synonyms, depth of word-building paradigm, desubstantiv, word-building meaning, lexical-semantic structure.

УДК 81' 367.4

ББК 81.2-2

Марина Навальна

СОЦІАЛЬНО ЗУМОВЛЕНІ ІМЕННИКОВІ СУФІКСАЛЬНІ НОВОТВОРИ

У статті проаналізовано іменникові суфіксальні новотвори в мові сучасної української періодики, визначено основні тенденції їх творення, з’ясовано соціальну вмотивованість цих лексичних інновацій.

Ключові слова: мова засобів масової інформації, суфіксальний словотвір іменників, екстралінгвальні чинники.

Клас іменників нині інтенсивно поповнюється новими лексичними одиницями. Вони утворюються за допомогою всіх наявних в українській мові способів словотвору, проте найпродуктивнішим залишається суфіксальний спосіб.

Суфіксальні іменники тематично різнопланові. Вони об’єднують назви осіб, опредметнених дій, ознак, а також номінації предметів, матеріалів тощо. У мові друкованих засобів масової інформації найактивніше поповнюється тематична група іменників на позначення осіб. Її новотвори є переконливим свідченням тісної взаємодії насамперед екстралінгвальних чинників із власне мовними [3, 123-125]. Суспільні зміни останніх років (новообраний президент, вибори до парламенту за партійними списками

тощо) сприяли динамічному продукуванню лексем цієї групи, що зумовлено потребою номінації нових осіб, зокрема за належністю до певної соціальної групи, громадської організації, політичної партії тощо.

Серед загалу іменників, що означають осіб за належністю особи до якоїсь спільноти найбільшу групу становлять лексеми, що постанали за продуктивним словотвірним типом із суфіксом **-ець/-івець**, **-овиць**. До раніше утворених іменників *вітренківець*, *есдеківець*, *рухівець* додалися нові, зокрема: *бютівець* (БЮТівець), *морозовець* (морозівець), *нашоукраїнець*, *нетаківець*, *НУмівець*, *порівець*, *тимошенківець* та ін. Пор.: *Незважаючи на свою політичну молодість, «бютівці» вважаються дуже потужною політичною силою* («Киевский регион», 27.12.2005 р.); *Порадившись на своїй екстремній політраді, БЮТівці вирішили: звернутися до Президента* («Газета по-українськи», 19.04.2006 р.); *Тому і бютівці, і нашоукраїнці навипередки закликають одне одного до єднання* («Народне слово», 8.02.2006 р.); *...по коаліційних переговорах принаймні самі «тимошенківці» й «морозівці» заявляють, що переговори у форматі «трійки» вже не ведуться...* («Україна молода», 16.06.2006 р.); *Раніше від кандидата відмовився «нашоукраїнець» Володимир Поляченко* («Газета по-українськи», 20.04.2006 р.); *Щодо «нашоукраїнців», то ходили розмови, що фракція буцімто не досягла бажаних домовленостей з Юрієм Костенком...* («Високий замок», 4.06.2005 р.); *Та деякі технології, які застосовують «нетаківці», все ж викликають певний інтерес* («Товариш», 23-26.12.2005 р.); *Панове товстосуми із регіоналів, «нетаківці» та всі інші, хто розпух-опукився на наших сльозах і крові...* («Сільські вісті», 20.04.2006 р.); *...за відповідну постанову проголосував лише 181 нардеп (БЮТ, СПУ, КПУ та п'ятеро «НУмівців»)...* («Україна молода», 23.06.2006 р.); *На столі плакат. Зліва на ньому зображені «нашоукраїнці» й «пора-ПРП» у середньовічних лицарських облаштунках, справа – «тимошенківці», «біло-блакитні», «вітренківці» та «Ми» Литвина* («Газета по-українськи», 26.06.2006 р.); *На акцію протесту під загорожу будівельних робіт, крім «порівців», вийшли й мешканці будинку* («Львівська газета», 16-18.06.2006 р.) та ін.

Іменники – назви осіб з суфіксом **-ець/-івець** зазвичай вживаються в текстах на суспільно-політичну тематику, зокрема в тих, де йдеться про діяльність партій та фракцій. Автори публікацій у такий спосіб дають як позитивну, так і негативну оцінку діячам певних соціальних спільнот. Згадані іменники характерні для громадсько-політичних (масових) видань («Україна молода», «Сільські вісті»), партійних («Товариш», «Народне слово») та регіональних («Львівська газета», «Киевский регион»).

Чимало таких іменників – це похідні від антропонімів, бо вони утворилися на основі відомих прізвищ українських політиків: *Вітренко – вітренківець* – той, хто є членом Прогресивної соціалістичної партії чи прихильником ідей прогресивних соціалістів, лідеркою яких є Наталя Вітренко; *Костенко – костенківець* – той, хто є членом Української народної партії або поділяє ідейні погляди цієї політичної сили, лідером якої є Юрій Костенко; *Мороз – морозовець, морозівець* – той, хто є членом Соціалістичної партії України чи прихильником ідей соціалістів, лідером яких є Олександр Мороз; *Тимошенко – тимошенківець* – той, хто є членом партії «Батьківщина» або поділяє погляди цієї політичної сили, лідеркою якої є Юлія Тимошенко та ін., напр.: *На сході України свою активну діяльність розгорнули «вітренківці»* («Газета по-українськи», 4.08.2006 р.); *Костенківці на своєму з'їзді уважно слухали виступ лідера щодо політичної обстановки в Україні* («Сільські вісті», 1.08.2006 р.); *У різних регіонах України морозовці неоднозначно сприйняли рішення політичного лідера щодо його переходу до антикризової коаліції* («Голос України», 28.07.2006 р.); *Тимошенківці на засідання Верховної Ради не з'явилися, їхні місця так і залишилися вкритими прапором* («Україна молода», 2.08.2006 р.).

У лінгвістиці такі утворення називають ефемеризмами, словами, які широко вживаються в певні періоди суспільного розвитку, тісно пов'язані з діяльністю окремих політичних діячів. Зазвичай такі лексеми не входять до загального фонду мови, вони вживаються лише у зв'язку з окремими подіями, у певний проміжок часу [1, 48-49].

Другу групу іменників на **-ець/-івець** становлять деривати, утворені від назв партій, блоків, фракцій, за ідеологічною чи партійною належністю до яких визначають осіб, пор.: *бютівець* – той, хто входить до виборчого «Блоку Юлії Тимошенко» або поділяє політичні ідеї цього блоку; *есдеківець* – той, хто є членом партія СДПУ(о) чи є прихильником ідей цієї партії; *нашоукраїнець*, *НУмівець* – той, хто є членом партії «Наша Україна» чи поділяє погляди цієї політичної сили; *нетаківець* – той, хто входить у виборчий блок «Не так!» чи поділяє погляди цієї політичної сили та ін., напр.: *Після виборів «розумних» речей «нетаківців» не чути. Їхній час минув* («Високий замок», 4.06.2006 р.); *У Київській обласній раді бютівці взяли більшість* («Київська правда», 28.07.2006 р.) та ін.

Деякі з нових іменників на **-ець/-івець** функціонують як синоніми. Це зумовлено тим, що одну назву утворено від повної назви блоку, а другу – від назви-аббревіатури (пор. *нашоукраїнець* ← *Наша Україна* і *НУмівець* ← *НУ*) або одну від назви блоку, а другу – від прізвища лідера блоку (пор. *бютівець* і *тимошенківець*), напр.: *«Бютівець» Андрій Шевченко досить активно виступає перед журналістами. Він ніколи не мовчить* («Газета по-українськи», 7.07.2006 р.); *Прихильники Юлії Тимошенко знову вийшли на Майдан. Їх можна було впізнати за сердечками та надписами «тимошенківець»* («Україна молода», 21.07.2006 р.); *Нашоукраїнець Микола Катеринчук заявив про ще одну опозицію в Раді – зі складу їхньої фракції* («Урядовий кур'єр», 4.08.2006 р.); *Із парламентською кризою роль «НУмівців» випала одна з найскладніших...* («Голос України», 14.07.2006 р.).

Отже, іменники із суфіксом **-ець/-івець** на позначення діяча в українській мові утворюють як від основ (*морозовець, порівець, тимошенківець*), так і від усічених основ-аббревіатур (*бютівець, есдеківець, НУмівець*).

З-поміж іменників-агентивів із суфіксом **-іст/-ист** у мові сучасних засобів масової інформації використовуються деривати із словотвірним значенням «особа, яка виступає послідовником когось, прибічником якихось ідей, належить до об'єднання, угруповання і т. ін», утворених здебільшого від власних назв, зокрема прізвищ лідерів партій, блоків, а також від основ слів на позначення партій та блоків тощо: *кучміст, нашіст, порист, путчист, соціаліст* та ін., напр., *Тож серед містечкових чільників представницької влади опиняються не лише перефарбовані в останній момент, а й найстійкіші «кучмісти»* («Україна молода», 4.05.2006 р.); *Чому різне говорять кучмісти, зрозуміло: їм треба відвернути увагу від своїх провалів* («Сільські вісті», 3.03.2006 р.); *А рухівцям та «нашістам» потрібно стати на коліна і покаятися за злочин на Майдані* («Хрещатик», 17.11.2005 р.); *Мали певні проблеми «пористи» і наприкінці грудня минулого року в Москві* («Україна молода», 6.06.2006 р.); *Дочекався початку розвалу генерал, подивився, які настрої і арештував «путчистів»* («Газета по-українськи», 5.05.2006 р.); *Олександр Мороз оголосив посади, які після виборів можуть очолити соціалісти* («Товариш», 23-26.12.2005 р.) та ін.

Такі лексеми здебільшого поповнюють ряди okazіоналізмів української мови. Зазвичай у мові преси їх пишуть у лапках, зокрема ті слова, що позначають належність особи до певного ідеологічного чи іншого об'єднання. Зрідка такі новотвори вживаються в нейтральному значенні, частіше вони передають негативну оцінку, невдоволення, невдачу тощо. Автори, використовуючи такі новотвори, прагнуть до певної образності, експресивності, компресії [4, 37].

Словотвірний тип із суфіксом **-ізм/-изм**, що виражає абстрактне значення «суспільно-політичний чи інший напрям, система поглядів» непродуктивний у мові українських засобів масової інформації. Найчастіше із цим суфіксом журналісти використовують слово, утворене від прізвища попереднього Президента України Леоніда Кучми – *кучмізм*, напр., *Очистимо Україну від потворних шрамів кучмізму* («Сільські вісті», 13.09.2005 р.); *...щоб в Україну не повернулися часи тоталітаризму, «кучмізму», корупції тощо...* («Громадянська правда», лютий, 2006 р.).

Невисокою продуктивністю в мові українських засобів масової інформації відзначаються іменники словотвірного типу із суфіксом **-щин-** на означення абстрактних понять. Подекуди такі лексеми називають «сукупність певних рис, ознак, які мають зв'язок із конкретною людиною (державним діячем, партійним лідером, відомою людиною тощо), набуваючи статус явища характеристики», напр., *абрамовщина, лукашенківщина, януковщина, пор.: Епоху бацька в Білорусі називають не інакше як лукашенківщиною* («Україна молода», 16.06.2006 р.); *І хоч я багато знав про Януковича і вже януковичину як процес, але те, що прочитав, вразило* («Сільські вісті», 28.04.2006 р.) та ін.

Словотвірні типи з національними суфіксами **-ник-, -ик** також використовують для утворення нових найменувань осіб за різними ознаками (*рекламник, апаратник, бюджетник*), але в значенні «особа, що є прибічником певної ідеології, партійної приналежності тощо» вживається в пресі зрідка, напр.: *страйковик, трудовик, пор.: Після виборів можна реструктурувати професію «страйковик»* («Газета по-українськи», 26.06.2006 р.); *...відзначився в боротьбі за Бориса Колесникова і «трудолик» Володимир Сівкович, який невтомно сумнівається в отруєнні Віктора Ющенка* («Вечірні вісті», 26-29.12.2005 р.) тощо.

Непродуктивним в українській мові вважають словотвірний тип із суфіксом **-ал**. Серед загалу досліджуваних найменувань цей словотвірний суфікс вживається тільки в лексемі *регіонал* – «той, що є членом Партії, фракції регіонів або прихильником ідей цієї партії». Вона досить часто використовується в українських засобах масової інформації. Напр.: *З «регіоналами» вже можна говорити про вступ до НАТО* («Газета по-українськи», 20.04.2006 р.); *Товаришувати «регіоналам» майже немає з ким, хіба що з комуністами...* («Народне слово», 13.03.2006 р.); *Із домовленостями «регіонали» розлучаються дуже швидко* («Дзеркало тижня», 17.06.2006 р.); *Як заявив Віктор Янукович, між ним і Ахметовим дійсно відбулася зустріч, під час якої він запропонував бізнесмену вступити в лави «регіоналів» і взяти участь в виборах* («Народна», 3.12.2005 р.).

Проналізовані іменники здебільшого належать до індивідуально-авторських утворень, частина з яких активно входить вжиток, інша – згодом поповнить пасивний словник мови [2, 79]. Такі новотвори не мають визначених норм у написанні. Автори самостійно визначають їхній правопис. Так, деякі з них пишуть в лапках, інші – без них; одні аббревіатури пишуть з малої літери, інші – з великої тощо.

Отже, суфіксальний спосіб залишається найпродуктивнішим способом творення нових, соціально мотивованих іменників у мові українських засобів масової інформації. Серед іменникових новотворів переважають назви осіб за їхньою належністю до політичних партій, блоків та фракцій, домінанту яких становлять відантропонімі утворення. Помітно активізували творення та вживання нові суфіксальні іменники на позначення суспільно-політичних явищ, що ґрунтуються на сукупності певних рис, ознак, які мають зв'язок з конкретним державним чи партійним лідером. Це зумовлено насамперед позамовними чинниками. Внутрішньомовні ж чинники не перешкоджають входженню зазначених

новотворів до лексичної системи української мови, оскільки процес деривації їх відбувається за певними в українській мові словотвірними типами.

1 Зиботкіна В.И. Новая лексика современного английского языка. – М.: Высш. шк., 1989. – 126 с.

2 Колоїз Ж. Okазіональність/узуральність як концептуальна лінгвістична категорія // Українська мова, 2006. -- №1. – С.71–81.

3 Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації): Монографія. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388с.

4 Чабаненко В.А. Основи мовної експресії. – К.: Вища шк., 1984. – 167 с.

In the article the author analyses the noun suffix new formations in the language of the Modern Ukrainian periodicals, defines the basic tendencies of their formation, explains social motivation of these lexical innovations.

Key Words: the Mass Media language, suffix word-formation of nouns, extralingual factors.

УДК 81'373.611

ББК 81.02

Ольга Рембецька

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СЛОВОТВОРЧИХ СУФІКСІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОСІБ – НОСІЇВ ВНУТРІШНІХ ОЗНАК

У статті розглядаються особливості функціонування словотвірних суфіксів, за допомогою яких утворюються деривати на позначення осіб за їхніми внутрішніми особливостями.

Ключові слова: словотвірний суфікс, назва особи, функціональний підхід до вивчення мовних одиниць.

Актуальним для сучасної лінгвістики є функціональний підхід до вивчення мовних одиниць, що передбачає передусім поглиблене дослідження їхньої різномірної природи. На сьогодні увагу вчених привертає категорійний словотвір, як найменш вивчена граматична підсистема функціональної граматики. Вагомим внеском у розв'язання концептуальних питань української морфеміки та словотвору стали праці О.Безпояско, І.Вихованця, К.Городенської, В.Горпинича, В.Грещука, Є.Карпіловської, Н.Клименко, І.Ковалика, В.Олексенка, В.Русанівського та ін. Однак дотепер залишається недостатньо вивченим питання функціонального зближення словотвірних суфіксів. Найпоширеніше функціонально перетинаються іменникові словотвірні суфікси на позначення носіїв внутрішніх ознак, формуючи найдовші ряди синонімічних спільнокоренових утворень.

Тематична підгрупа іменників - носіїв стану, що є назвами осіб за їхніми внутрішніми особливостями, налічує велику кількість одиниць. Вони стосуються розумових здібностей людини (*розумник, розумака; мудрець, мудрий, мудрак, мудрик, мудрагель; дурень, дурман, дурбас, дурило, дурбило, дуринда, дурандас; нікчемник, нікчема* та ін.), її натури, рис характеру, темпераменту (*аферист, авантюрист, авантюжник, лукавець, сміливець, брехун, крутий, заводій, хвалько, забудько, меланхолік, флегматик*) та інших якостей, пор.: «Товариші знали, що він злий і дошкульний і хоче, щоб його вважали в класі за першого *розумника*» (О. Копиленко); «Розумний Сефер Газі – великий друг і *мудрець!*» (Р. Іванчук); «Коли при владі розумний злочинець – це одне, коли *дурень* – справа зовсім інша» («День»); «–Бевзні, *нікчемники!*.. Пеньки головаті!– закричить на остатку Мирін» (Панас Мирний); «В результаті, з повними кишнями чужих євро, спритний *аферист* втік до омріяної багатьма українцями країни» («Хрещатик»); «...Адже слово «*авантюрист*» у перекладі з французької означає «той, хто йде вперед» («Хрещатик»).

Виразниками функції носія внутрішніх якостей виступають іменникові суфікси, які поділяють на суфікси контекстної експресивності (**-іст/-ист, -ник, -ік/-ик, -ар/-яр, -тель**) та суфікси власної експресивності (**-ан, -ець, -ун, -ик, -ак, -ій, -ай/-тяй, -ань, -ач, -ук/-юк, -к-, -ух (-юх/-люх)**) [1: 67; 3: 38].

Спільнокоренових іменників, у складі яких функціонально перетиналися б деякі з названих словотвірних суфіксів, поєднуючись з акцентованими предикатами статичної ознаки, вираженими прикметниковими та дієслівними основами, порівняно небагато. Ці іменники, на противагу тим, що називають носіїв зовнішніх ознак, формують довші, або багатоконпонентні, ряди синонімічних утворень. Вони налічують переважно від чотирьох до шести спільнокоренових іменників, суфікси яких так само перебувають у відношеннях повної ідентифікації, бо виконують функцію носія певної внутрішньої ознаки, яку називає коренева частина предикатного характеру таких іменників, пор.: *вередун, вередій, вереда, вередуля; брехун, брехач, брехло, брехало, брехар, брехака; гордій, гордівник, гордун, гордяк, гординя; розумник, розумака (розумаха), розумець, розумій*. Лише деякі суфікси такого ряду свою семантико-синтаксичну функцію носія якісної (внутрішньої) ознаки передають з деякими значеннєвими або стилістичними нашаруваннями. Прикладом слугують суфікси **-ець, -ій та -ак**, що входять до складу іменників *мудрець, мудрий та мудрак*, де вони виступають виразниками значення «мудра людина, яка має великий розум, глибоко мислить, багато роздумує, обмірковує». Проте вважати ці суфікси семантично й стилістично рівноправними в межах функції носія названої якісної ознаки не можна, бо суфікс **-ець** передає це значення здебільшого без іронічного забарвлення,

хоч може набувати його в певному контексті, зокрема тоді, коли вказує на людину, яка багато роздумує, обмірковує, пор.: “Перед мене, де причали Виноградарських човнів, *Мудреці* людей навчали, Щоб життя цвіло, як спів” (М. Рильський); “Мій Херемоне стоїку, смерть вихваляєш надміру? Хочеш мені показати вдачу і дух *мудреця*” (М. Зеров); “-Посіяли на піщаниках пшеницю, вона там зроду не родила. Посадили б кавунів – довгі рублі в дурну кишеню. –Ви, я бачу, також *мудрець* за чужою спиною” (Г.Тютюнник); суфікс **-ій**, навпаки, - тільки як іронічно забарвлене, пор.: “-Краще, коли б кожен жив у достатках. Так нема ж цього. І ніякі *мудрії* цього не вимудрюють, поки народ сам своєю головою та своїми руками за це не візьметься” (А. Головка); “Кандиба рвучко повернувся до Бровка і аж затрясся від сміху: - *Мудрій*, ах ти..! (С. Добровольський), а суфікс **-ак** – і без іронічного забарвлення, перетинаючись із суфіксом **-ець** у співзначенні “людина, яка глибоко мислить, філософ”, пор.: “Конфуцій, світовий *мудрак*, У нас заблискав серед двору” (П. Грабовський), і як іронічно забарвлене, зближуючись за стилістичною характеристикою із суфіксом **-ій** і лише частково – із суфіксом **-ець**, пор.: “Е, та він у мене *мудрак* на всячину” (Словник Б. Грінченка).

У різноманітних наборах суфіксів, що, сполучаючись з акцентованими предикатними компонентами, породжують ряди спільнокореневих іменників, найуживанішими є суфікси **-ун** та **-ій**, причому з деякими компонентами вони є взаємозамінними, пор.: *вередун* і *вередій*, *гордун* і *гордій*, *пласун* і *пласій*, *скупун* і *скупій*, напр.: “Бідна Мотузіха не знала, на чому прятти яєчню для старих *вередунів*” (І. Нечуй-Левицький); “Чого тобі нестає ще? Ну, та й *вередій* же!” (Словник Б. Грінченка); “Козак не *гордун*, що обірве, той у кавун [череві]” (Укр. прислів'я); “- Цей Крашівка мені не до вподоби, *гордій* якийсь” (Марко Вовчок); “[Кум:] *Плаксуном* не буде [Омелько] зроду: Не плакучого він роду!” (О. Олесь); “Катруся ніколи... не стане плакати. Вона сама не любить *пласіїв*” (О. Донченко).

Проте переважають такі набори суфіксів, домінанту яких становить суфікс **-ун**. Доказом цього слугує те, що в Словнику синонімів української мови іменники із суфіксом **-ун** очолюють синонімічний ряд або ж виступають на першому місці серед спільнокореневих іменників у синонімічному ряді, пор.: *брехун*, розм., *брехач*, розм., рідше, *брехло*, зневажл. [ССУМ, 1: 91]; *мовчун*, *мовчальник*, *мовчан*, розм., *мовчак*, розм. [ССУМ, 1: 838]; ...*хитрун*, розм., *хитрюга*, підсил. розм., ...*хитряк*, розм... [ССУМ, 2: 843].

Решта суфіксів із функцією носія внутрішніх якостей має статус менш уживаних або рідковживаних, причому в різних рядах спільнокореневих іменників це можуть бути різні суфікси. Наприклад, серед суфіксів, що вказують на гордовиту (пор.: *гордій*, *гордівник*, *гордун*, *гордяк*) та мовчазну (пор.: *мовчун*, *мовчальник*, *мовчан*, *мовчак*), хитру (пор.: *хитрун*, *хитрюга*, *хитряк*, *хитрик*) людину менш уживаним, порівняно із **-ун** та **-ій**, є суфікс **-ак/-як**, а в ряді суфіксів, що визначають людину, яка викликає здивування своєю поведінкою, вчинками, він виступає на першому місці, пор.: *чудак*, *чудар*, *чудило*, *чудій* [ССУМ, 2: 441], пор.: “Цей чубатий *гордій* признався-таки, нарешті, в звичайній людській недолужності” (О. Ільченко); “Сумує собі *гордівник* мовчки” (Ганна Барвінок); “-Чого ти задаєшся, *гордуне*?” (Ю. Збанацький); “Він був такий певний своєї перемоги, що тої ж неділі оголосив громаді на проповіді, що нині *гордяки* будуть примирені” (І. Франко); “Ковалі Грищенки – *мовчун*. Удвох з братом за вік викували більше підків, ніж сказали слів” (Ю. Мушкетик); “Полк великих *мовчальників* готувався до рішучої розмови” (Ю. Яновський); “А он прямо на землі вмовився *хитрун* Цибуля, він грає в чіт і мишку і всіх підряд обіграє” (М.Стельмах); “Побачив їх Юрій Хмельницький і, наспіх тими *хитрюгами* умовлений, вийшов з дому й шонайперше подякував присутнім за чин...” (“Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки”); “...*Чудак* ти, Терентій Гаврилович, ей-богу, *чудак*! Ну навіщо тобі багатий зять, коли ти сам багатий?” (І. Карпенко-Карий).

Це саме стосується суфікса **-ар**, який в одних рядах є маловживаним (пор. *чудар*, *брехар*), а в ряді, що вказує на скупун, жадібну людину, він посідає перше місце серед іменників, утворених від прикметникового кореня *скуп-*, пор.: *скупар*, *скупій*, *скупердяга*, *скупердяй*, *скупердя*, *скупендра* [скупиндра], *скупендряга* [скупиндряга], *скупердяка*, *скупиндя* [ССУМ, 2: 626], напр.: “-Старий *скупар*, гроші має – го-го!” (О. Маковей); “Щоб мої очі тебе не бачили, *скупій*...” (О. Шаройко); “-Треба ж, нарешті, витягти у старого *скупердяга* гроші!” (П. Колесник); “Він такий *скупердяй*, всі про це знають!” (“Кримська світлиця”); “-У! *Скупердя*! Усе б собі загарбав! (Б. Грінченко); “-Я мушу зрозуміти його наукові досягнення, видерти їх у цього *скупендри* і передати людству” (Ю.Смолич); “[Варка:] І жінка його така ж, як і він: *скупендряга* чортова та ще й брехаху!” (М. Кропивницький).

Статус рідковживаних, незалежно від синонімічного ряду, мають ті суфікси, які, підсилюючи значення носія певної внутрішньої якості, надають йому більшої експресивності. Характерно, що вони приєднуються до дієслівних та прикметникових коренів із значеннями власної експресивності, унаслідок чого утворюються назви осіб з виразним негативним оцінно-експресивним забарвленням. До них належать суфікси **-юг-** (пор.: *хитрун* і *хитрюга*, *ледар* і *ледацюга*), **-ак(-а)** (пор.: *брехун* і *брехака*; *розумник* і *розумака*), **-л/-ил(-о)** (пор.: *брехун* і *брехало*, *брехло*; *дурень* і *дурило*; *чудак* і *чудило*), напр.: “Дядько Федір належав до *хитрунів*, а таких у селі не люблять” (П. Загребельний);

“Горювала Любка, поки не підбрав її *хитрюга* Гопченко” (В. Земляк); “Піде Тарас Шевченко до Гребінки на гуляння, та як зберуться там *розумники*, читальники, музики, творці книжок, картин мистецьких, горьоване усе забуде,.. звеселить собі і товариству настрої” (Д. Косарик); “-Розтолкую мені, як ти такий *розумака*, чого ходив по цій дорозі тисячу раз і ніколи не збивався, а в цю ніч збився?” (Г. Тютюнник); “Довго потім гудуть-невгавають розмови очевидців, спогади свідків, перекази старих *брехунів*, і вже не добрати тоді – так воно було чи не так” (О. Довженко); “-Ох і *брехло* ж! – басом сказав хтось у залі” (А. Головка); “-Іноді просто аж кортить відкрити очі тому *дурневі* і показати йому, який він тяжкий ідіот” (Ірина Вільде); “-І що ти в голову собі забрав, куди ти мостишся, куди ти лізеш, *дурило*!” (С. Васильченко); “Іван Черногорець був химерний чоловік. По селу про нього ходило багато всяких переказів і легенд. Із цих оповідань фізіономія його вимальовувалась, як фізіономія сільського *чудака* в гіршому разі і оригінал – в кращому” (І. Сенченко); “Мій товариш такий *чудило* був: усе своє зморозить” (Г. Хоткевич).

Отже, у межах семантико-синтаксичної функції носія внутрішніх ознак взаємодіють різноманітні набори словотворчих іменникових суфіксів. Вони розрізняються передусім за ступенем свого вживання, а деякі з них – за семантичними нарошеннями або стилістичними характеристиками. До найуживаніших належать суфікси **-ун** та **-ій**. Ступінь поширення решти суфіксів залежить від значення кореневої частини: з одними значеннями основним є суфікс **-ар** (*скупар*), з іншими – **-ник/-івник** (*розумник*, *жартівник*), з третіми – **-ак** (*чудак*). Кілька суфіксів в багатокомпонентних синонімічних рядах надають спільному значенню носія внутрішніх ознак експресивного, насамперед іронічного, зневажливого забарвлення. Як стилістичні синоніми вживаються суфікси **-юг-**, **-л/-ил-** та **-ак(-а)**.

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук думка, 1987. – 211 с.
2. Городенська К.Г. Семантична багатоплановість суб'єкта стану// Наукові записки Кіровоградського держ. псд. ун-ту ім. В.Винниченка. Серія: філологічні науки (Мовознавство). – Кіровоград, 2001. – Вип.31. – С.149–151.
3. Олександр В.П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників: Монографія. – Херсон: Айлант, 2001. – 240 с.
4. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 405 с.

Перелік умовних позначень

ССУМ – Словник синонімів української мови: У двох томах. – К.: Наук. думка, 1999. – Т.1; 2000. – Т.2.

The features of functioning of word-formation suffixes, which derivate on denotation of persons after their internal features appears by means of, are considered in the article.

Key words: word-formation suffix, name of person, functional approach to the study of linguistic units.

УДК 811. 161. 2' 367. 622

ББК 81.02

В'ячеслав Мерінов

ГРАМАТИЧНА СИНОНІМІЯ В ІМЕННИКІВ-НЕІСТОТ (НА МАТЕРІАЛІ МЕДИЧНОЇ ЛЕКСИКИ)

У статті розглядаються вияви граматичної синонімії форм роду іменників, об'єднаних семою "медицина", наведені приклади таких іменників, аналізуються причини виявів такої синонімії.

Ключові слова: іменник, рід, граматичне значення роду, граматичні синоніми.

Як відомо, сутність граматичного варіювання полягає у видозміні зовнішньої сторони слова – граматичної чи фонетичної, причому залишається незмінною внутрішня сторона слова – його лексичне значення. Однак зовнішня й внутрішня сторони слова тісно пов'язані між собою, тому, визначаючи варіанти слова й різні слова, необхідно зважати на морфологічну структуру слова та функцію афіксальних морфем. Відомо, що приєднання різних префіксів і суфіксів до одного й того ж кореня, як правило, спричиняє появу нових слів, але, вивчаючи питання варіантності, треба враховувати й те, що нове слово повинно мати нове лексичне значення. Спостереження показали, що в сучасній українській мові є низка лексем, які утворені за допомогою певних префіксів або суфіксів і повністю тотожні за лексичним значенням, наприклад: *вертіж* (**ч.**) – *вертячка* (**жс., розм.**) – хвороба овець, кіз, *мор* (**ч.**) – *морвиця* (**жс., розм.**) – пошесна смерть. З позиції словотвору такі утворення є різними словами, однак треба брати до уваги те, що вони називають одне і те ж поняття, явище чи один і той же предмет, тобто мають одне чітке лексичне значення. Ця стаття продовжує цикл публікацій автора з проблеми граматичної синонімії і є актуальною через те, що такі лексеми майже не описані в українській мовознавчій літературі, оскільки сьогодні в Україні немає досліджень такого плану. Отже, вони потребують ґрунтовного вивчення; це підкреслює й новизну роботи. Стаття має на меті уточнити певні граматичні положення та мовознавчу термінологію, висвітлити вияви граматичної синонімії родових форм іменника в сучасній українській мові на матеріалі медичної лексики. Теоретичне значення статті полягає в поглибленні дослідження категорії роду іменника, специфіки її структури. Результати цього

дослідження можуть бути використані в процесі викладання курсів лексики й граматики, історії української мови, граматичних спецкурсів, оскільки вони входять до програми філологічних факультетів вузів та розширюють фахове уявлення майбутнього філолога, і знаходять подальше використання в дослідницьких працях з відповідних галузей науки. Крім того, матеріали статті будуть корисні лексикологам, лексикографам і граматам для спецкурсів із зазначених проблем та прислужаться в процесі словникарської роботи, що свідчить про практичне значення статті.

На нашу думку, згадані слова не варто вважати лексичними синонімами. У “Словнику лінгвістичних термінів” Є.В. Кротевича та Н.С. Родзевича лексичні синоніми визначаються як “слова, різні за звучанням, але близькі або тотожні за значенням” [5, 151]. Таке визначення підтримує Ю.О. Карпенко, наводячи приклади лексичних синонімів: *череда – отара, вабити – манити – надити, рясний – буйний – густий, дуже – вельми* [4, 104]. І.П. Юшук стверджує, що “синоніми – слова, близькі за значенням і різні за звучанням: *досягнення, здобуток, завоювання; безмежний, безкрай, безбережний, безмірний, неосяжний, неозорий; думати, гадати, міркувати*” [12, 18]. З наведених прикладів видно, що лексичні синоніми є різнокореневими словами. На відміну від лексичних синонімів, утворення на зразок *чиряк – чирячка, синяк – синятина* мають спільний корінь та мінімальні розбіжності в своїй будові. Їх не варто також вважати спорідненими словами, через те що споріднені слова мають різні лексичні значення, хоч вони й тісно пов’язані між собою, пор.: *риба* – водяна хребетна тварина з непостійною температурою тіла, яка дихає жабрами і має плавці та шкіру, звичайно вкриту лускою, *рибалка, рибак, рибар* – людина, яка ловить рибу, займається рибальством, *рибальство* – ловіння риби, *рибець* – риба родини корошових. На відміну від споріднених слів, досліджувані утворення мають абсолютно тотожне лексичне значення (пор.: *чиряк – чирячка, синяк – синятина*).

Таким чином, у сучасній українській мові існують слова, які повністю збігаються в лексичному значенні, але мають різні афікси (які не маніфестують нового лексичного значення), на зразок *прокус – прокусина, гній – гнояка* тощо. Деякі мовознавці, зокрема О.С. Ахманова, вважають слова одного кореня з різними афіксами, які збігаються або близькі за значенням, морфологічними або словотворчими варіантами [1, 214 – 215]. Інші, наприклад, Р.П. Рогожнікова, фактично заперечують існування в мові словотворчих варіантів, вважаючи, що “варіантами слів у даному випадку стають різні слова” [8, 11]. На нашу думку, оскільки такі слова називають один і той же денотат різними граматичними родовими формами, які виражають відповідні граматичні значення роду флексією та певними суфіксами, їх варто називати граматичними синонімами. Тобто ми підтримуємо позицію О.О. Тараненка, який вважає синонімами і “...словотвірні типи, граматичні форми..., які при повній чи частковій формальній відмінності мають тотожні або майже тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичній і граматичній характеристиках)” [11, 945].

У процесі аналізу були спроби назвати досліджувані слова “утворені варіантні родові форми” [6, 137], “афіксальні корелятивні родові дублети” [7, 51]. Але детальний аналіз цих лексем засвідчив, що ці назви повною мірою не відображають граматичну природу аналізованого явища. Тому їх було замінено на “граматичні синоніми”.

Своєрідність явища граматичної синонімії полягає в тому, що граматичні синоніми перебувають на межі між варіантами слова й різними словами, яку важко чітко визначити. Про це свідчить хоча б той факт, що вони часто функціонують тільки в окремих лексико-семантичних варіантах (ЛСВ). Наприклад, “Великий тлумачний словник сучасної української мови” [2] фіксує, що багатозначний іменник *висип*, маючи 2 значення, лише в ЛСВ “дрібні плямки, пухирці, гноячки, що з’являються на шкірі” має граматичний синонім *висипка*. Але є досить багато випадків повної граматичної синонімії, коли іменник має тільки одне значення, наприклад: *вертіж (ч.) – вертячка (ж., розм.)* – хвороба овець, кіз, яку викликають личинки стрічкового глиста, що потрапляють у мозок, *мор (ч.) – моровиця (ж., розм.)* – пошесна смерть.

На підставі дослідження й аналізу явища граматичної синонімії іменника в сучасній українській мові можна стверджувати, що граматична синонімія наявна в певних лексико-семантичних групах іменників-неістот, зокрема, в ЛСГ “назви, об’єднані спільною семою “медицина”: назви епідемій, хвороб, їх симптомів та наслідків, хворобливих утворень, способів лікування хвороб тощо, серед яких спостерігаються такі корелятивні пари:

1) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом *-ин- (-а)*, зокрема: *прокус (ч.) – прокусина (ж., розм., рідко)* – у ЛСВ “прокушене місце; рана від укусу”, *сказ (ч.) – сказенина (ж., розм.)* – у ЛСВ “гостре інфекційне захворювання савців і людини, що викликається вірусом і передається слиною хворої тварини – собаки, кішки тощо”, *синяк (ч.) – синятина (ж., розм.)* – у ЛСВ “посиніле місце на тілі, обличчі як слід удару, стусана і т. ін. або наслідок нездужання, втоми тощо”. Наприклад: *Еге, нароком, коли синяк під оком – Б’є жінку – вона синятини тижнями носить* (Сл. Гр.);

2) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксами *-к-, -ак- (-як-) (-а)*, зокрема: *боляк (ч., діал.) – болячка (ж., розм.)* – у ЛСВ “нарив, чиряк”, *виразок (ч., розм.) – виразка (ж.)* – у ЛСВ “ранка”, *висип (ч.) – висипка (ж., розм.)* – у ЛСВ “дрібні плямки, пухирці, гноячки, що з’являються на шкірі”, *гній (ч.) – гнояка (ж., розм., знев.)* – у ЛСВ

“густа рідина, яка утворюється внаслідок гнійного запалення”, *чиряк (ч.) – чирячка (ж., розм.)* – у ЛСВ “гнійний нарив; фурункул”. Наприклад: *У мене виразок зробився на носі – неначе рана* (Сл. Гр.) – *Трудно виразку гоїти, а не уразити* (Номис, № 1574); *Деяким організмам суніці шкодять: все тіло вкривається висипом, пухирями* (“Лікарські рослини”) – *Як побачила цю висипку, не на жарт перелякалася* (усне мовлення, Харківщина); *Чиряк великий, а гною мало* (Номис, № 6325) – *Далі скинув (парубок) чобіт, одкинув ще якусь ганчірочку в гнояці* (А. Тесленко);

3) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний із суфіксом *-іж-* – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом *-ячк- (-ячк-) (-а)*, зокрема: *вертіж (ч.) – вертячка (ж., розм.)* – хвороба овець, кіз, яку викликають личинки стрічкового глиста, що потрапляють у мозок, *свербіж (ч.) – сверблячка (ж., розм.)* – у ЛСВ “хворобливо-лоскотливе подразнення шкіри, слизової оболонки, яке викликає потребу чухати подразнене місце”;

4) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник другої відміни середнього роду із суфіксом *-нн- (-я)*, зокрема: *завар (ч., діал.) – заварювання (с., діал.)* – у ЛСВ “лікування болю в животі сухими банками”;

5) іменник першої відміни жіночого роду із закінченням *-а* – іменник другої відміни середнього роду із суфіксами *-н-, -нн- (-я)*, зокрема: *безсонниця (ж., розм.) – безсоння (с.)* – у ЛСВ “хвороблива відсутність сну”, *блювота (ж.) – блювання (с., розм.)* – у ЛСВ “хворобливе явище викидання через рот із шлунка спожитого продукту харчування” / *блювота (ж.) – блювотиння (с., розм.)* – у ЛСВ “те, що виділяється із шлунка під час блювання”, *мокрота (ж.) – мокротиння (с., розм.)* – слизисте виділення з дихальних шляхів і легенів, *харкотина (ж., розм., рідко) – харкотиння (с., розм.)* – мокротиння, що виділяється при харканні. Наприклад: *Від безсонниці й томи На лиці її засіла блідість* (І. Франко) – *Михайло в ті дні помітно змарнів, його напало безсоння* (В. Кучер); *Шкварчало щось, і дух смаженого несло, аж на блювоту зводить* (А. Головка) – *Блювання виникає внаслідок подразнення блювотного центру* (“Курс патології”); *До горла підкотила блювота* (Ю. Шовкопляс) – *Йди прибери своє блювотиння, свиняка* (усне мовлення, Харківщина);

6) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом *-иц- (-я)*, зокрема: *мор (ч.) – моровиця (ж., розм.)* – пошесна смерть / епідемія, що спричиняє велику смертність;

7) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник другої відміни середнього роду із суфіксом *[j]*, зокрема: *помір (ч., діал.) – помір’я (с., діал.)* – епідемія. Наприклад: *Помір в селі – Челядників їх вигубить помір’я, і вдови їх сльозами не заплачуть* (Сл. Гр.).

Таким чином, спостереження показали, що в українській мові послідовно наявні певні словотворчі моделі, за якими утворюються досліджувані граматичні синоніми. Серед найпродуктивніших з них можна виділити такі: іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом *-к- (-а)*, на зразок: *виразок (ч., розм.) – виразка (ж., рідко), висип (ч.) – висипка (ж., розм.)* тощо; іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом *-ин- (-а)*, на зразок: *прокус (ч., діал.) – прокусина (ж., розм., рідко), синяк (ч.) – синятина (ж., розм.)* тощо. В аналізованій ЛСГ в корелятивних парах, які маніфестують граматичні значення «чоловічий рід – жіночий рід», як термінологічні назви переважно функціонують семантико-стилістично нейтральні лексеми чоловічого роду, «жіночий рід – середній рід» – лексеми жіночого роду; інший компонент такої пари зазвичай має певне семантико-стилістичне забарвлення. Переважна більшість досліджуваних корелятивних пар виявляє граматичну синонімію тільки в певних ЛСВ.

У багатозначних словах граматичні синоніми функціонують тільки в окремих ЛСВ. Так, багатозначний іменник *висип (ч.)* лише в одному із своїх двох значень має граматичний синонім *висипка (ж., розм.)* – у ЛСВ “дрібні плямки, пухирці, гноячки, що з’являються на шкірі”; багатозначний іменник *гній (ч.)* також лише в одному із своїх двох значень має граматичний синонім *гнояка (ж., розм., знев.)* – у ЛСВ “густа рідина, яка утворюється внаслідок гнійного запалення”.

- Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – С. 192 – 252.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпін: ВТФ “Перун”, 2002. – 1440 с.
- Загітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 437 с.
- Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – К.: Одеса: Либідь, 1991. – 280 с.
- Кротевич Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 235 с.
- Мерінов В.В. Про варіантні форми роду іменника в українській мові // Науковий вісник Чернівецького університету: Слов’янська філологія / За заг. ред. проф. Н.В. Гуїванюк. – Вип. 106. – Чернівці, 2001. – С. 136 – 139.
- Мерінов В.В. До питання про варіантні форми роду іменника в українській мові // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. Л.А. Лисиченко. – Вип. 5. – Харків, 2000. – С. 49 – 56.
- Рогожнікова Р.П. Варианты слов в русском языке. – М.: Просвещение, 1966. – 160 с.
- Словник української мови: В одинадцяти томах. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
- Словник української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах / НАН України. Ін-т української мови. – К.: Наук. думка, 1996 – 1997.
- Тараненко О.О. Синоніми української мови // Словник синонімів української мови. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 945 – 954.
- Юшук І.П. Практичний довідник з української мови. – К.: Рідна мова, 1998. – 223 с.

The author analyses possibility of grammatical synonyms of Noun Gender in nouns that name medical conceptions in Modern Ukrainian, gives the list of examples of these nouns, analyses the causes of such synonyms.

Key words: Noun, Noun Gender, Grammatical Meaning of Noun Gender, Grammatical Synonyms.

УДК 808.3-541.2

ББК 81.411.1-7

Олена Кардашук, Майя Гураль

СЛОВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПОХІДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ У СТРУКТУРІ СЕМАТИЧНОГО ПОЛЯ "ПРОСТІР"

У статті розглянуто словотвірний потенціал семем-прикметників семантичного поля „простір”. Семантичні та словотвірні можливості просторових семем-прикметників повністю не збігаються. На словотвірний потенціал впливає місце семем у структурі семантичного поля, мікро поля, лексико-семантичної групи.

Ключові слова: семантичне поле, похідне слово, мікрополе, словотвірний потенціал, мотивація.

На сучасному етапі в лінгвістиці визначилося два підходи до вивчення похідного слова: семасіологічний та ономасіологічний. Перший пов'язаний із структурно-семантичним аналізом похідного слова, що дає можливість вивчення та визначення похідного слова (*тупуватий* – неповний вияв ознаки, вказаної у твірному слові). Ономасіологічний підхід до аналізу похідних слів пов'язаний із самим словотвірним процесом, з механізмами словотворення.

У наукових розвідках багатьох учених (І. І. Ковалика, Н. Ф. Клименко, О. А. Земської, К. Г. Городенської, В. В. Грещука, О. С. Кубрякової, І. С. Улуханова, В. В. Лопатіна, В. М. Немченко, О. Г. Ревзіної, І. Г. Милославського, М. М. Яценецької тощо) спостерігається постійний пошук нових, ефективніших методів і прийомів аналізу похідних одиниць мови, прагнення вчених вийти за межі простої констатації фактів, представити їх в усій різноманітності існуючих взаємозв'язків. Особливо показовими у цьому відношенні є розширення сфери дериватологічних досліджень, які все більше пов'язують із семантичним аналізом слова.

Семемі похідних слів займають чільне місце в структурі семантичного поля прикметників „простір”. Вони поширюють його кількісно, з одного боку, а з другого – дають можливість уточнювати й осмислювати цю структуру в якісному аспекті, а саме в тому аспекті, який встановлює, до яких сфер, частин семантичного поля тяжіють семемі похідних слів. Ставимо за мету визначити словотвірний потенціал похідних прикметників у структурі семантичного поля „простір”.

Основоцентричному аспектові дослідження словотвору присвячена монографія В. В. Грещука „Український відприкметниковий словотвір” [45]. Автор вважає, що цей підхід дає змогу поставити й розв'язати ряд нових проблем лексичної деривації, зокрема проблеми окреслення семантичних континуумів, які формуються дериватами на базі тих чи інших лексико-граматичних класів слів, їх структурування, визначення співвідношення типів деривації тощо. Специфіка похідного слова, тобто бінарної одиниці, що включає твірну основу й словотвірний формант, не дозволяє обмежитися лише аналізом ролі в дериваційних процесах лише формуючої частини, лишаючи поза увагою базову одиницю – твірне слово.

Ще на початку 60-х років І. І. Ковалик писав: “У працях із суфіксального словотвору дослідники звертають увагу головним чином на суфікси, а ролі твірної основи звичайно не враховують. Вивчаючи характер суфіксального словотворчого процесу іменників необхідно врахувати, як роль твірної основи (баземи), так і суфікса (суфіксеми)” [85, 6-7]. І сьогодні це твердження лишається важливим.

Для з'ясування ролі твірних у дериваційних процесах необхідна класифікація, за словами В. В. Грещука [45, 9], 1) за частиномовною належністю, 2) за лексико-граматичними і лексико-семантичними розрядами, до рівня, релевантного з погляду їх дериваційних характеристик. Частини мови як різні лексико-граматичні класи слів неоднаково субкатегоризуються, виділювані у межах кожної частини мови часткові підкатегорії відмінні і характеризуються різним ступенем узагальнення, різним співвідношенням семантичних і граматичних компонентів тощо.

Похідне слово – це одночасно й структура, яка складена з морфем, й одиниця лексична, тобто номінативна. Як номінативна одиниця похідне слово “працює за вимогами” лексичної системи, тому найчастіше його морфемна будова не відтворює в повному обсязі його номінативну семантику. Причиною цього явища можна вважати абстрактні можливості системи, які репрезентують схеми словотвору, та їх конкретна реалізація нормою мови й узусом [67, 117]. Таким чином, до похідного слова входять семантичні компоненти, що не виводяться із значення частин, що його складають.

Класифікація похідних слів може відбуватися за різними принципами: 1) за ознакою похідних, тобто з урахуванням лексико-граматичних властивостей аналізованих слів; 2) за засобами словотворення; 3) за лексико-граматичними властивостями твірних слів тощо. При аналізі дериваційного потенціалу слів, які входять до певної лексичної парадигми, ми виходимо з того, що цей потенціал значною мірою зумовлений місцем слова в структурі даного поля лексеми, а також особливостями його семантики. Словотворча активність просторових прикметників визначається дією таких чинників: 1) певним місцем у загальній структурі семантичного поля; 2) кількістю словозначень лексеми;

3) ускладненістю / неускладненістю семантики; 4) частотністю вживання; 5) характером морфемної структури.

Семантичні й словотвірні можливості просторових прикметників не накладаються, хоча властивість первинного лексико-семантичного варіанта розвивати семантичні деривати й відносяться до умови високої словотвірної активності лексеми.

Визначення словотвірної парадигми як множини від однієї твірної основи на одному ступені творення не передбачає послідовності розміщення дериватів у межах парадигми, однак це питання має важливе значення для опису й ідентифікації однотипних парадигм. Розробка певного порядку розташування похідних у парадигмі пов'язана з рядом об'єктивних труднощів, оскільки основу структурування можуть визначати різні формально-семантичні дериваційні чинники [45, 111]. Можливі два варіанти розв'язування цього питання. У ряді досліджень за мету ставиться визначення питомої ваги способів і засобів трансформації твірних основ у процесах деривації. Разом з тим не можна не бачити, що при такому підході похідні загалом категоріальної семантики, навіть із спільним словотвірним значенням, займуть різні місця в парадигмі і в залежності від способів і засобів їх деривації. Тому більш конструктивним нам здається розташування дериватів у словотвірній парадигмі за їх частиномовною належністю. Таке розміщення похідних забезпечує одночасно розв'язування проблеми лексикографічного опису дрібніших мікросистем у межах парадигми.

Як уже відзначалось, типова словотвірна парадигма виводиться на основі конкретних парадигм твірних слів. Як одиницю змісту її формують словотвірні значення, властиві дериватам, твірні яких репрезентують єдину лексико-семантичну групу слів.

Мікрополе “протяжність”

Типовою словотвірною парадигмою із значенням градації ознаки є:

1) **ад'єктивна парадигма**, яка має підгрупи: „неповний вияв ознаки”, „сильний вияв ознаки”, „надмірний вияв ознаки”, „заперечення ознаки”: **великий**₁ – великуватий, величенький, величезний, величений, превеликий, завеликий, надвеликий, невеликий; **довгий**₁ – довгенький, довжезний, довжений, предовгий, задовгий, наддовгий, недовгий; **малий**₁ – малуватий, помалий, малесенький, малесечкий, малісінький, малюсінький, замалий, маленький, немалий; **вузький**₁ – вузькуватий, вузесенький, вузісінький, завузький, вузенький; **короткий**₁ – короткуватий, коротесенький, закороткий, коротенький; **низький**₁ – низькуватий, низесенький, занизький, низенький; **далекий**₂ – далеченький, далечезний, наддалекий, недалекий; **широкий**₁ – широкуватий, широчезний, широченний, заширокий, широченький, неширокий; **близький**₂ – поблизький, близесенький, заблизький, близенький, неблизький; **високий**₁ – височенький, височенний, височезний, превисокий, зависокий, надвисокий, невисокий; **глибокий**₁ – глибочезний, глибочечний, заглибокий, надглибокий, глибоченький, неглибокий; **просторий**₀ – просторенький.

2) **субстантивна парадигма** із значенням „носії ознаки”, „абстрагована ознака”: **великий**₁ – велика, велет, великість, величина, величність, величчя; **довгий**₁ – довгань, довгунець, довгість, довгота, довжина; **малий**₁ – малюк, маля, малеча, малий (суб.), малість, малізна; **вузький**₁ – вузина, вузькість; **короткий**₁ – коротай, коротун, коротуха, короткість; **низький**₁ – низина, низькість; **широкий**₁ – широкість, широчінь, широчина, широта, шир; **близький**₂ – близькість; **високий**₁ – височина, висота, вишина, вись, високість, височінь; **глибокий**₁ – глибока, глибина, глибок, глибокість, глибок, глибокочінь; **просторий**₁ – просторість, просторінь; **далекий**₂ – далеч, далечінь, далекість;

3) **дієслівна парадигма** „наділяти ознакою”, „набувати ознаки”: **великий**₁ – звеличити; **довгий**₁ – видовжити, подовжити, продовжувати, довшати; **малий**₁ – змалити, помалити, умалити, маліти; **вузький**₁ – вузити, вузчати; **низький**₁ – низити, занизити, обнизити, понизити, нижчати; **широкий**₁ – ширити, широчіти; **високий**₁ – завищити, перевищити, підвищити, височіти; **глибокий**₁ – глибити, глибочати, поглибити; **просторий**₀ – просторішати; **близький**₂ – близити, ближчати; **далекий**₂ – віддалити, даленіти.

4) **адвербіальна парадигма** із значенням „адвербіалізація ознаки”: **великий**₁ – велико; **довгий**₁ – завдовжки, впродовж; **малий**₁ – мало; **вузький**₁ – вузько; **короткий**₁ – коротко; **низький**₁ – низько; **широкий**₁ – широко, завширшки; **глибокий**₁ – глибоко, завглибшки; **близький**₂ – близько, заблизько; **далекий**₂ – далеко, здалека.

Від семем-прикметників **метровий**₀, **кілометровий**₀, **аршинний**₀ похідні не виявлені.

На периферії словотвірної можливості перебувають семемі **місткий**₀, **об'ємистий**₀, **громіздкий**₀, **масивний**₀, **укладистий**₀ (місткість, об'ємність, громіздкість, масивність: вмщати, об'єднати, об'ємно, громіздко, масивно, укладисто тощо). Парадигма зазначених семем неповна.

Літературні джерела визначають високий ступінь словотвірної активності семем-прикметників, що за нашою семантичною класифікацією належать до МП „протяжність” (ЛСГ „за всіма параметрами”, ЛСГ „у довжину”, ЛСГ „... у ширину”, ЛСГ „... за висотою”), зумовлений чинниками семантичного, валентісного і прагматичного плану.

Міра висоти, довжини, глибини, ширини навіть стосовно класів однорідних денотатів характеризується певною амплітудою коливань. Логіко-поняттєві передумови найсприятливіші для реалізації словотвірних значень модифікації ознаки щодо її прояву („сильний вияв ознаки”, „неповний

вияв ознаки”). Менше ніж від половини аналізованих твірних похідні із значенням „заперечення ознаки”.

Від другої групи семем-прикметників з видосемою „протяжність” регулярно утворюються лише синтаксичні деривати, тобто переведення ознаки з предикативної позиції в суб’єктну чи об’єктну, або ж з присубстантивної в при вербальну, – абстрактні іменники й прислівники.

Мікрополе „локація”

Типова словотвірна парадигма кваліфікується як чотиризонна з такими семантичними позиціями: „носії ознаки”, „абстрагована ознака”, „неповний вияв ознаки”, „заперечення ознаки”, „надмірний вияв ознаки”, „сильний вияв ознаки”, „наділяти ознакою”, „набувати ознаки”, „адвербіалізація ознаки”:

1) **Субстантивна парадигма:** лівий₁ – лівак, ліва (суб.), ліві (суб.), лівиця, лівша, лівизна; правий₁ – права (суб.), праві (суб.), правиця; полярний₁ – полярник, полярність; суміжний₁ – суміжник, суміжність; вертикальний₀ – вертикаль, вертикальність; горизонтальний₂ – горизонталь, горизонтальність; перпендикулярний₀ – перпендикуляр, перпендикулярність; зовнішній₁ – зовнішність; внутрішній₀ – внутрішність; місцевий₁ – місцевість; крайній₀ – крайнощі, крайність; центральний₂ – централка, центральність, централь; поверхневий₂ – поверхневість; поперечний₀ – поперечник, поперечка; протилежний₁ – протилежність; верхній₁ – верховик, верховина, верхівець; нижній₁ – нижняк, нижник, нижниця, низовик, низовина, низовка; окружний₀ – окружність; передній₁ – передня (суб.); останній₁ – останній (суб.);

2) **дієслівна парадигма:** лівий – полівити, лівити; правий – правити;

3) **адвербіальна парадигма:** лівий₁ – вліво, зліва, наліво; правий₁ – вправо, справа, направо; полярний₁ – полярно; суміжний₁ – суміжно; вертикальний₀ – вертикально; горизонтальний₀ – горизонтально; перпендикулярний₀ – перпендикулярно; зовнішній₁ – зовнішньо; поверховий₁ – поверхово; внутрішній₀ – внутрішньо; місцевий₁ – місцево, по-місцевому; локальний₀ – локально; тутешній₁ – по-тутешньому; південний₀ – по-південному.

Аналіз реалізації семантичних позицій типової словотвірної парадигми мікро поля „локація” показав, що лише значення субстантивної й адвербіальної парадигми більшою чи меншою мірою регулярно маніфестовані похідним в конкретних парадигмах. Відображаючи певні просторові реалії навколишньої дійсності, вони здебільшого характеризують конкретні предмети або певне місце, зрідка – осіб (ліві, праві). Це формує сприятливі логіко-поняттєві передумови для утворення назв носіїв локальної ознаки, якими виступають переважно іменники на позначення конкретних предметів. Щодо позначення осіб, то словотворчий потенціал реалізують не лексико-семантичні варіанти з видосемою „локація”, а інші.

Пор.: Лівий: ЛСВ₁ – „який знаходиться з того боку тіла, де серце” – „локація” – дає похідні: лівиця, лівша; ЛСВ₂ – „прихильник крайніх поглядів, рішучих дій” дає похідні: ліві (суб.), лівизна;

Правий: ЛСВ₁ – правиця, права (суб.); ЛСВ₂ – праві (суб.).

Локативна семантика твірних слів і словосполучень, що мотивують семами лівобережний₀, правобережний₀, периферійний₀ певною мірою компенсує відсутність назв носіїв просторових ознак, утворених такими прикметниками.

Від семем-прикметників проміжний₀, сусідній₀, периферійний₀ похідних не засвідчено.

Утворення відприкметникових абстрактних іменників і прислівників регулюється семантичним особливостями базових прикметників. Значення „абстрагована ознака” здебільшого реалізується твірними, які виражають просторові ознаки безпосередньо лексичним значенням (це характерно для семем МП „протяжність”), а не через відношення до предмета, місця. Зафіксовані похідні МП „локація” з цим значенням, але тут вже йдеться про метафоричне значення, яке може градувати ся (полярний погляд, болотний настрої тощо) і це, в першу чергу, залежить від контекстуального живання похідного.

Проведений аналіз дає можливість констатувати надзвичайно низьку результативність реалізації словотвірних значень неповного, сильного чи надмірного вияву ознак, що зумовлено складом семем-прикметників МП „локація”, які виражають стабільні щодо міри та інтенсивності прояву ознаки через відношення до предметів, місця, дії.

У цій групі семем не реалізується значення „заперечення ознаки”.

Семами похідних прикметників МП „локація”, які виражають відношення до місця, майже не мають дієслівних утворень.

Мікрополе „особливості простору”:

1) **ад’єктивна парадигма** („неповний вияв ознаки”, „надмірний вияв ознаки”, „сильний вияв ознаки”, „заперечення ознаки”): рівний₁ – рівнесенький, рівнуватий, рівнісінький, нерівний; гладкий₀ – гладенький, гладюсінський; поский₁ – плоскуватий;

2) **субстантивована парадигма** („абстрагована ознака”).

Відіменникові й віддієслівні префіксально-суфіксальні прикметники, які виражають неозначено-великі характеристики простору: безмірний₂ – безмірність, безмір; безкінечний₂ – безкінечність;

незмірний₂ – незмірність; неосжний₂ – неосяжність; безмежний₂ – безмежність, безмежжя; неоглядний₂ – неоглядність; обширний₀ – обширність;

3) **адвербіальна парадигма** („адвербіалізація ознаки”).

Її утворюють ті ж самі похідні: безмірно, безкінечно, безмежно, незмірно, неосяжно, неоглядно, обширно.

Мікрополе „особливості простору” характеризується досить слабкою словотворчою активністю.

Мікрополе „форма”

Для цього мікрополя характерна активність утворення композитів з іншим компонентом – подібний, –видний. Лише деякі семами утворюють словотвірні парадигми: кривий₁ – кривенький; кривий (суб.); кривити; покривити; крутий₁ – крутуватий; крутизна; закрутити, покрутити.

Аналіз словотворчих семем-прикметників семантичного поля „простір” свідчить, що семантичні й словотворчі можливості просторових семем-прикметників не накладалися, хоч здатність первинного ЛСВ розвивати численні семантичні деривати й відноситься до умов високої словотворчої активності лексеми. Визначальним у цьому відношенні є місце у структурі семантичного поля, мікро поля, лексико-семантичної групи.

Найбільш високий ступень деривації мають типи зі значенням градації, але це характерно не для всього семантичного поля „простір”, а лише для МП „протяжність”, яке займає центральне місце в структурі семантичного поля.

Деривацію обмежують два чинники: характер і ускладненість вихідної ознаки.

Похідні семами-прикметники, які репрезентують різномірні просторові фіксації реалій об’єктивної дійсності, не мають великої продуктивності, проте характеризуються значною різноманітністю. Градуальні же модифікації досить продуктивні, однак охоплюють обмежену групу семем у структурі семантичного поля „простір”.

1. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995. – 206с.
2. Земская Е.А., Кубрякова Е.С. Проблемы словообразования на современном этапе // Вопросы языкознания. – 1998. – №6. – С.112-123.
3. Ковалик І.І. Порівняльно-типологічне вивчення словотвірних структур споріднених мов // Питання словотвору східнослов’янських мов. – К.: Наук. думка, 1969. – С.4-7.
4. Потєбня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 614с.
5. Самборська І.М. Види мотивованості похідного слова в російській мові // Дослідження з філології: Зб. наук. праць. – К.: НМК ВО, 1993. – С.198-206.

The article deals with the analysis of the derivational potential of words containing lexical paradigm of the semantic field „SPACE”. World-building potential of adjectives is determined by the place in the general structure of semantic field, the quantity of lexeme mean inks, frequency of use, character of morpheme structure.

Key words: semantic field, derivative word, microfield, word-formation potential, motivation.

УДК 811.161.2’373.611

ББК 81.2 Ук-211

Наталія Пославська

ДІЄСЛОВА ІЗ СЕМОЮ РУЙНУВАННЯ ОБ’ЄКТА ЯК БАЗА ПРОДУКУВАННЯ ПОХІДНИХ

У статті здійснено диференціацію і класифікацію лексико-семантичного поля вербативів деструкції, охарактеризовано семантико-валентні ознаки дієслів із семою руйнування об’єкта, що є важливою передумовою виявлення їхнього словотворчого потенціалу, оскільки дає змогу глибше дослідити дериваційну поведінку твірних.

Ключові слова: сема, дієслово, лексико-семантичний варіант, лексико-семантична група, семантичне поле деструкції, класифікація, валентність.

Дослідження дериваційного потенціалу різних класів твірних основ передбачає виокремлення аналізованих базем зі словникового простору, встановлення кількісного складу й окреслення меж диференційованого угруповання, осмислення сутнісних ознак та здійснення лексико-семантичної типології його конститuentів, оскільки “відсутність вичерпних семантичних класифікацій не дає змоги ... одержати в теперішній час більш чи менш повний опис словотворчого потенціалу лексичних одиниць” [11, 96]. Окрім того, виявлені семантичні ознаки твірних дають змогу спрогнозувати їхню дериваційну поведінку, адже вторинні найменування “маркують наявність / відсутність граматичних і лексичних компонентів вихідного” [13, 14]. Мета цієї статті – охарактеризувати дієслова із семою руйнування об’єкта як базу продукування похідних в українській мові.

Дієслова із семою руйнування об’єкта делімітовані й ідентифіковані у лексико-семантичне поле деструкції за допомогою методик специфікації [див.: 2] і ступеневої ідентифікації [див.: 5] з урахуванням

ієрархічних відношень між семами у структурі семемі¹. У зв'язку з полісемантичною природою вербативів у семантичне угруповання деструкції об'єднані не дієсловні лексеми, а їхні окремі лексико-семантичні варіанти (ЛСВ), що є релевантними для дослідження механізму вербативного словотвору, який “працює на рівні лексико-семантичних варіантів” [12, 29].

Концептуальне ядро лексико-семантичного поля дієслів деструкції становить архісема руйнування, яка корелює з поняттям деструкції, що є результатом мисленнєвого узагальнення сутнісних ознак типового фрагмента руйнівної дії на предмет позамовної дійсності. Архісема руйнування маніфестує ідею деструктивного впливу взагалі, безвідносно до його конкретних проявів. Вона виконує функцію субкатегоризації вербативного простору, ідентифікує семантично співвідносні ЛСВ, виокремлює їх, організовує і таким чином формує поле деструкції. З одного боку, архісема руйнування складається із дрібніших понять (диференційних сем), що репрезентують ті чи інші аспекти (прояви) ситуації руйнації та її елементів. З іншого, – є мікропоняттям про деструкцію у складі більш абстрактного поняття, яким є конкретна фізична дія (КФД). У зв'язку з цим лексико-семантичний аналіз і класифікація досліджуваних твірних здійснено не лише на основі їхніх специфічних ознак, але й з урахуванням характерних рис макрополя КФД.

Типовими компонентами змісту, що властиві усім конституентам макрополя конкретної фізичної дії, є семи активності, цілеспрямованості (мети), каузації й перехідності [3]. Вони а ргіогі входять у семантику дієслів на позначення руйнівного впливу на предмет і разом зі специфічними ознаками – архісемою та конкретизаторами диференційного характеру ситуації деструкції – формують змістове наповнення досліджуваного угруповання вербативів. Таким чином, дієслова із семою руйнування об'єкта – це складові континууму вербативів конкретної фізичної дії, які репрезентують деструктивний вплив на предмет, у результаті якого якісно змінюється, частково пошкоджується або повністю знищується його цілість на рівні макро- чи мікροструктури.

Семантичним центром, що актуалізує концептуальну тему досліджуваного класу твірних, є дієслово *руйнувати*. Лексикографічні дефініції доміанти дають змогу виокремити як його найбільш типові словникові ідентифікатори семемі *нищити, порушувати, пошкоджувати, псувати*. З огляду на ключові слова зі словників здійснено відбір семантично співвідносних ЛСВ.

Аналіз семантичних і валентних ознак показав, що дієслова на позначення деструктивного впливу на предмет об'єднуються і протиставляються за такими диференційними семами: *характер об'єкта дії, цілеспрямованість дії, спосіб дії, знаряддя дії, інтенсивність дії, результат дії*.

Диференційна сема *об'єкта дії* лінгвально актуалізує одного з учасників ситуації, на який спрямований деструктивний вплив. У ролі об'єкта дії можуть виступати різноманітні предмети і явища позамовної дійсності. Диференційний елемент *цілеспрямованості дії* властивий лише тим твірним, при яких суб'єктом дії виступає істота – людина, тварина. Стихійні сили та явища природи, які теж здатні здійснювати руйнацію, не марковані семою мети, але не позбавлені ознак активності. Диференційні компоненти значення *способу дії* відображають певні дії, прийоми, що дають змогу здійснити руйнування об'єкта. Семи *знаряддя дії* позначають різноманітні пристосування, механізми, інструменти, інші артефакти чи природні органи, які застосовуються під час деструктивного впливу. Сема *інтенсивності дії* вказує на силу, енергію, які прикладає, витрачає суб'єкт для досягнення руйнівного результату. Мікрокомпонент інтенсивності характеризує дію з двох боків: з погляду високого або низького ступеня ознаки. Більшість твірних марковані семою *результату дії*, яка відіграє важливу роль у змістовій конфігурації конституентів макрополя КФД. Словникові конкретизатори, що репрезентують сему результату дії, вказують на повне знищення об'єкта або на часткову руйнацію, пошкодження, псування, поділ на частини, деформацію і под.

Отже, дієслів деструкції корелюють за шістьма диференційними ознаками, на основі кожної з яких можна здійснити класифікацію твірних на лексико-семантичні групи (ЛСГ). Традиційно вербативи макрополя КФД типологізують за семами способу або засобу (знаряддя) дії, які вважаються ключовими в їхній семантиці [див.: 8, 35]. Однак думки окремих науковців щодо того, яка з названих сем є провідною і на основі якої з них необхідно класифікувати вербативи, зокрема на позначення руйнівного впливу, відрізняються. Так, Н. Козельська, яка здійснила компонентний аналіз ЛСГ дієслів механічного пошкодження поверхні предмета, вважає, що важливішим компонентом змісту є знаряддя дії [див.: 4]. Т. Потапенко вказує, що “найбільш загальною ознакою, що протиставляє усі дієслова руйнування одне одному, але також і об'єднує їх у підгрупи, є ознака способу дії. Усі інші ознаки протиставляють дієслова всередині підгруп” [9, 53-54].

Вважаємо, що класифікації за диференційними компонентами способу чи засобу (знаряддя) дії не виявляють усієї специфіки семантичної організації аналізованого континууму, а отже, не є релевантними

¹ За типологічний еталон диференціації угруповання вербативів руйнації прийнято стратифікаційну конфігурацію сем, що становить собою симбіоз класифікацій мікрокомпонентів змісту, розроблених Е. В. Кузнецовою, Л. М. Васильєвим, Р. М. Гайсіною, які ґрунтовно вивчали семантику та різні типи класів вербативів, розробили актуальні методики аналізу дієслів [див.: 5; 1; 2].

для дослідження їхнього дериваційного потенціалу. По-перше, семи способу й засобу (знаряддя) дії тісно пов'язані між собою, взаємно детермінують одна одну. “Цілком очевидно, що спосіб дії і знаряддя, що використовується у процесі дії як засіб дії, взаємопов'язані і взаємозумовлені” [8, 33]. В окремих випадках навіть складно провести чітку межу між ними, розрізнити їх. Так, Т. Потапенко один раз говорить, що в ЛСВ *бомбити* (“атакуючи з повітря, скидати бомби на кого-, що-небудь”), *бомбардувати* (“обстрілювати з гармат; атакуючи з повітря, скидати бомби на кого-, що-небудь”) превалює ознака засобу (знаряддя) дії, інший раз зазначає, що способу дії [див.: 9]. Очевидно, такий різнобій у поглядах зумовлений тим, що поняття засобу, знаряддя, способу дії включають елементи один одного, на що вказують і їхні лексикографічні дефініції². З огляду на те, що значення засобу (знаряддя), способу дії у семантиці дієслів взаємно детермінують один одного, то, очевидно, класифікацію вербативів краще здійснювати з урахуванням їх обох, розрізняючи групи ЛСВ з актуалізованими / неактуалізованими названими семами. Однак такий синкретичний підхід нівелює загально визнану і закріплену практикою лексикологічних досліджень традицію типології вербативного простору на основі якоїсь однієї ключової диференційної ознаки.

По-друге, таксономія на підставі сем способу чи засобу (знаряддя) дії не відображає усієї специфіки ситуації деструкції, зокрема не вказує на кількісне чи якісне порушення цілісності об'єкта внаслідок руйнівного впливу. Як відомо, результатом деструктивної діяльності може бути як повна, так і часткова руйнація предмета, що в першу чергу залежить від поставленої мети, характеру об'єкта впливу, інтенсивності дії. Так, наприклад, одне зі значень дієслова *рубати* вказує на пошкодження (“розсікати, розділяти на частини, ударяючи чим-небудь гострим з розмаху”): “Замість науки дяк заставляв Тараса носити воду, рубати дрова, топити піч” (Панас Мирний), інше – на знищення об'єкта (“бити, розтинати холодною зброєю (шашкою, шаблею і т.ін.)”): “Гей, рубали ворогів та по всіх фронтах!” (П.Тичина). У рамках класифікації за способом чи засобом (знаряддям) дії наведені й аналогічні приклади своєрідності деструктивної ситуації (повної чи часткової руйнації предмета) не знаходять репрезентації, тим часом вони є релевантними для вивчення дериваційного потенціалу деструктивів.

По-третє, вважаємо, що типологія аналізованого континууму вербативів на основі сем способу чи засобу (знаряддя) дії применшує роль компонентів цілеспрямованості та результату, які є визначальними у процесі відбору дієслів руйнування й виділення їх в окремий клас у межах макрополя конкретної фізичної дії. Елементи мети і наслідку є тими ознаками, що зазвичай диференціюють значення в одному ЛСВ конкретного фізичного впливу і тим самим відносять його до тієї чи іншої групи, пор.: *довбати ополонку* – “створювати” і *довбати стіну* – “руйнувати”.

По-четверте. Оскільки в семантиці дієслова відображаються два типи відношень – його суб'єктні й об'єктні зв'язки, то будь-яка екстралінгвальна ситуація, позначувана вербативом, “може бути описана з точки зору суб'єкта або з точки зору об'єкта дії” [3, 76]. Класифікація за способом чи засобом (знаряддям) дії репрезентує фрагмент руйнівного впливу з погляду суб'єкта, бо “суб'єкт дії і знаряддя дії ... поняттєво пов'язані. Вони обоє здійснюють дію, лише перший безпосередньо, а інший опосередковано. У свідомості людини можуть бути такі бачення, коли уявлення про безпосередній об'єкт дії і уявлення про засіб дії зливаються і утворюють складне уявлення, що об'єднує і безпосереднього виконавця дії, і знаряддя дії” [Цит за: 3, 55]. Суб'єктом дії при дієсловах КФД зазвичай повинна виступати жива істота [див.: 6, 361]. Проте аналіз сполучувальних властивостей дієслів показує, що семантичну функцію суб'єкта деструктивного впливу можуть виконувати не лише особи, але й явища природи, стихійні лиха, технічні засоби, інші різноманітні артефакти. Отже, виникає своєрідний дисонанс. З одного боку, “при позначенні ситуації з точки зору суб'єкта, активного виробника дії, ми маємо конструкції, зорієнтовані на передавання активної дії” [3, 76]. З іншого, – неживий предмет не може здійснювати активну спрямовану дію. За словами Дж. Лайонза, активні дієслова, які поєднуються з неживими суб'єктами, становлять собою “паразитичний наріст на нормальному типі” [6, 362]. Таким чином, класифікація за способом чи засобом (знаряддям) дії, що маніфестує фрагменти дійсності, позначувані дієсловами, з погляду суб'єкта дії, не є прийнятною для типології аналізованого континууму вербативів, адже суб'єктом деструктивної діяльності може бути й нежива істота.

Оскільки екстралінгвальний сегмент можна описати і з погляду об'єкта дії, то, очевидно, більш актуальною буде таксономія досліджуваних твірних на основі тих диференційних сем, які співвідносяться з об'єктом впливу, тим паче, що зміст вербативів КФД зорієнтований саме на об'єкт. “Дія активних дієслів спрямована до об'єкта, повністю охоплює його; об'єкт є метою, кінцевим результатом дії ..., тобто за семантичною характеристикою їх можна класифікувати як об'єктні дієслова” [3, 44].

² Пор.: *засіб* – “1. Прийом, якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб. 2. Те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі // Механізми, пристрої і т.ін., необхідні для здійснення чого-небудь, для якоїсь діяльності” [10, III, 307]; *знаряддя* – “1. Пристосування, прилад, механізм і т.ін., за допомогою якого виконується певна дія” [10, III, 642]; *спосіб* – “1. Певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось. 2. Те, що служить знаряддям, засобом і т.ін у якій-небудь справі, дії” [10, IX, 579].

У зв'язку з тим, що будь-який деструктивний вплив у напрямку об'єкта дії спрямований на досягнення певного руйнівного результату, то вважаємо, що найбільш продуктивною в системі аналізованого континууму вербативів буде класифікація, у якій типологізувальним чинником виступатиме диференційна сема результату дії. У семантиці досліджуваних твірних компонент значення результату дії займає провідне місце. Він співвідноситься з усіма елементами-учасниками ситуації деструкції, які "працюють" на нього, прогнозують, детермінують, забезпечують його досягнення. Результат залежить і від поставленої мети, і від специфіки об'єкта впливу, вибору засобу (знаряддя) чи способу дії, застосування більшої або меншої інтенсивності. Диференційна сема результату дії властива також типовим ідентифікаторам базового дієслова *руйнувати*, одні з яких вказують на повну руйнацію об'єкта (*нищити*, *знищувати*), інші – на часткову (*пошкоджувати*, *псувати*). Окрім того, досліджувані нами дієслова характеризуються категорією перехідності, з якою "пов'язані важливі функціонально-семантичні категорії дієслова – каузативність, стан, результатив (підкреслення наше – Н.П.), які формують особливий клас дієслівних категорій і можуть кваліфікуватися як "валентні" категорії (підкреслення наше – Н.П.), оскільки вони, на відміну від інших категорій дієслова, охоплюють і відображають способи функціонування синтаксичних і семантичних валентностей дієслова і завжди супроводжуються змінами валентної структури речення" [3, 62]. Відомо, що одним із ключових детермінантів дериваційної спроможності дієслів є валентність. У зв'язку із відзначенням, класифікація вербативів деструкції за диференційною семою результату дії є більш релевантною не лише з погляду їхніх семантичних ознак, але й з погляду виявлення їхнього дериваційного потенціалу.

Зважаючи на характер передбачуваного результату внаслідок руйнівного впливу на об'єкт, дієслова в межах аналізованого континууму поділено на дві макросистеми. У перше угруповання – "**Припиняти існування кого-, чого-небудь**" – об'єднані ЛСВ, які репрезентують ситуацію повної руйнації, знищення предмета дії. Другу групу – "**Пошкоджувати, псувати кого-, що-небудь**" – становлять ЛСВ, які позначають фрагмент часткового руйнування, пошкодження об'єкта впливу, його частин, елементів структури. У межах названих класів виокремлено ЛСГ, одиниці яких об'єднуються і протиставляються за менш загальною ознакою результату дії, а також за характером об'єкта впливу. Так, макросистему "**Припиняти існування кого-, чого-небудь**" диференційовано на такі лексико-семантичні групи:

1. "**Убивати, умертвляти кого-небудь**", яку формують семемі, що відображають ситуацію знищення істот, пор.: *душити* "Умертвляти кого-небудь, здавлюючи горло і насильно припиняючи дихання", *стріляти* "Убивати з вогнепальної зброї (тварин, птахів) // Розстрілювати кого-небудь, позбавляти життя стрілянням", *труїти* "Умертвляти когось отрутою", *вішати*, *давяти*, *забивати / забити*, *мертвити*, *страчувати*, *топити* тощо.

2. "**Знищувати що-небудь; перетворювати на руїну**", до якої входять ЛСВ, які позначають знищення неістот. При цьому під "руїною" ми розуміємо не лише "залишки зруйнованої споруди, населеного пункту", але й "руйнування, знищення чого-небудь", тобто результат за дією руйнування. Об'єктом впливу можуть виступати великі артефакти або натурфакти, руйнування яких потребує застосування значної сили, енергії (будинки, міста, аеродроми, заводи, гори і под.), також менші за розміром предмети, які створені людиною (ваза, вікно, скриня, двері тощо). Наприклад: *валити* "Руйнувати, розламувати", *розбивати / розбити* "1. Ударяючи чим-небудь об щось чи упускаючи на землю, підлогу, порушувати його цілісність", *громити* "Руйнувати, розбивати, знищувати що-небудь", *бомбити*, *крушити*, *ламати*, *нищити*, *підривати/підірвати*, *плондрувати*, *палити*, *троцити* тощо.

У межах макросистеми "**Пошкоджувати, псувати кого-, що-небудь**" розрізняємо такі лексико-семантичні групи:

1. "**Бити кого-небудь, завдавати фізичних травм**", конституенти якої відображають ситуацію пошкодження організму істот: *батожити* "Бити батогами, сікти", *ранити* "Заподіювати, робити кому-небудь рану, рани", *сліпити* "Позбавляти зору, робити сліпим кого-небудь; осліплювати", *калічити*, *карати*, *катувати*, *лущувати*, *травмувати*, *шмагати* тощо.

2. "**Ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь**", яку формують ЛСВ, що позначають поділ предмета на одно- або різнорідні частки: *різати* "Чим-небудь, перев. гострим, розділяти на частини, подрібнювати або відокремлювати частину від цілого", *рубати* "Розсікати, розділяти на частини, ударяючи чим-небудь гострим з розмаху", *дрібнити* "Різати, ламати, рубати і т. ін. що-небудь на дрібні куски, невеликі частини // Ділити на частини; розчленовувати", *батувати* "Різати великими шматками", *кришити*, *паювати*, *пиляти*, *шаткувати*, *шматувати* тощо.

3. "**Пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо**" становлять ЛСВ на зразок *довбати* "Ударяючи по чому-небудь, колупаючи щось, робити отвір, заглиблення і т. ін.", *дірвувати* "Робити в чому-небудь дірки", *пробивати / пробити* "Ударяючи по чому-небудь, робити отвір, заглибину і т. ін.; ударами, напором утворювати в чому-небудь діру, проходи тощо", *колупати*, *копати*, *копирсати*, *решетити*, *рити*, *щербити* тощо.

4. "**Псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати**" об'єднує дві групи ЛСВ. Перші позначають порушення об'єкта узагальнено, безвідносно до конкретних проявів пошкодження (*багнітувати* (діал.) "Псувати, нівечити щось", *глумити* (розм.) "Нищити, псувати", *смалити*

"Пошкоджувати вогнем що-небудь"), другі – вказують на зміну форми предмета (*гнути* "Надавати чому-небудь зігнутої, дугоподібної форми; згинати", *плющити* "Натискаючи на що-небудь, б'ючи по чомусь, робити його плоским, тонким") тощо.

В окрему групу "**Природні деструктивні дієслова**" виділено дієслова, які позначають руйнацію предмета природними органами. Їх виокремлення зумовлено тим, що не усі ЛСВ, які репрезентують ситуацію руйнації природними органами людини чи тварини, вказують на конкретний результат (повну чи часткову руйнацію об'єкта), пор.: *брикати* "Бити задніми ногами", *буцати* "Бити, колоти рогами", *гризти*, *дзьобати*, *клювати*, *кусати*, а також тим, що вони позначають акціональний вплив істоти, що є значущим для семантики дієслів конкретної фізичної дії.

Загальна кількість викремлених ЛСВ становить 486, з них 70 % є стилістично нейтральними, 30 % – обмежені розмовно-побутовою, професійною сферою використання або вживаються тільки в окремих діалектах.

Встановлені семантичні ознаки дієслів із семою руйнування дали змогу сформулювати типовий семантико-синтаксичний контекст досліджуваних твірних, релевантний щодо прогнозування їхніх дериваційних трансформацій. З огляду на інтегральні та диференційні семи конституентів поля деструкції їх актантну рамку можна представити у такому вигляді: **S-D-O(r)-I**, де **S** – це суб'єкт, що здійснює деструктивний вплив, **D** – деструктивна дія, спрямована на руйнацію кого-, чого-небудь, **O(r)** – об'єкт-результат, тобто об'єкт, на який поширюється руйнівний вплив і який виникає внаслідок реалізації дії як її результат, **I** – інструмент, знаряддя, яким здійснюється руйнування. Окреслені елементи актантної моделі за допомогою граматичних способів репрезентації – словоформ, членів речення – проєктуються на поверхневий рівень, організовуючи позиційну, синтагматичну структуру вербативів деструкції. Первинними і спеціалізованими формами вираження суб'єкта дії є підмет, об'єкта – прямий додаток, знаряддя – непрямий додаток в орудному відмінку. Однак не всі потенційні "партнери" дієслів із семою руйнування за сполучуваністю реалізуються у реченні. В окремих випадках ті чи інші семантичні валентності залишаються неактуалізованими при збереженні змістової завершеності синтаксичної конструкції, інакше кажучи, повний набір залежних від дієслів іменників у мовленні трапляється зрідка. Так, для більшості вербативів із семою руйнування характерною є двоактантна рамка: "суб'єкт дії – деструктивна дія – об'єкт, на який спрямована дія": - *Народ висадив браму і проломив стіну! – крикнули в палаці* (І. Нечуй-Левицький); *А ведмедів, що zostались, Чоловік нищить* (Леся Українка); рідше – три- та чотириактантна модель: "суб'єкт дії – деструктивна дія – об'єкт, на який спрямована дія – знаряддя дії" (*Коли не стало патронів, кидалися врукопаш, біднота гамселела прикладом куркулів по набряклих крутих загривках* (О. Гончар); "суб'єкт дії – деструктивна дія – об'єкт, на який спрямована дія – результат дії – знаряддя дії" (*Він вмів вправно відрізувати шматки навіть від черстої хлібини своїм ножом* (П.Гірник).

Таким чином, актантні значення суб'єкта та об'єкта дії є обов'язковими, інформативно значущими елементами ситуації деструкції і зазвичай завжди реалізуються на поверхневому рівні, пор.: *Троянці, як чорти, озлились, Рутульців били наповал* (І. Котляревський), *Він бив машину що було сили, помагав правою лівою рукою, крутив головки гайкам і ламав все, що вдалось зламати* (М. Коцюбинський). На відміну від суб'єкта та об'єкта дії, інструментальний актант є факультативними. Він співвідноситься з таким елементом-учасником, який не обов'язково може бути представлений чи виокремлений у конкретній деструктивній ситуації, є лише ймовірним її компонентом. Факультативний актант знаряддя дії часто не представлений у реченні, при цьому змістова й граматична завершеність речення зберігається, пор.: *Він сів за стіл, відрізав скибку хліба і грубо посалив її* (М. Коцюбинський), *Молодий хлопець стрепенувся і почав завзято рубати гору* (Леся Українка).

Виявлені субстанційні валентності дієслів із семою руйнування об'єкта детермінують їхню словотворчу активність у породженні похідних на позначення виконавців, результату, знаряддя дії.

Здатність руйнівного впливу розгортатися в часі та просторі, здійснюватися з різною інтенсивністю маніфестує сирконстантна рамка аналізованих твірних, пор.:

руйнувати	→ знизу, зверху, збоку
	→ сильно, легко, ледве
	→ всередині, довкола
	→ трохи, частково, додатково
	→ почати, закінчити, деякий час

На відміну від актантів, які можуть бути як облігаторними, так і факультативними, сирконстанти завжди факультативні [7, 56].

Сирконстантна формула вербативів поля деструкції вказує на властиві їм векторно-об'єктну, темпоральну, ступеня інтенсивності та міри виконання дії валентності, які визначають появу похідних, що актуалізують локативні, часові та квантитативні трансформації дії.

Вивчення словотворчої спроможності дієслів із семою руйнування об'єкта зумовило їх попереднє виокремлення із вербативного континууму до рівня, релевантного з погляду їх дериваційних характеристик. Здійснена нами диференціація і класифікація забезпечує поетапне і послідовне

структурування й опис словотвірних парадигм твірних, а проведений аналіз їхніх семантико-валентних ознак дає змогу простежити, наскільки продуктивно вони реалізують свій дериваційний потенціал.

1. Васильев Л. М. Семантика русского глагола. – М.: Высшая школа, 1981. – 184 с.
2. Гайсина Р. М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1981. – 196 с.
3. Кильдибекова Т. А. Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1985. – 160 с.
4. Козельская Н. А. Компонентная структура глаголов одной ЛСГ конкретного физического действия // Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака: Межвузовский сборник научных трудов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. – С. 56-61.
5. Кузнецова Э. В. О принципах и методах выделения объема семантических классов русских глаголов // Классы слов и их взаимодействие – Свердловск: УрГУ, 1979. – С. 7-12.
6. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978. – 544 с.
7. Матвієнко Т. І. Облігаторність та факультативність компонентів валентної моделі дієслів // Мовознавство. – 1981. – № 1. – С. 56-58.
8. Полукарова А. Г. Семная структура лексико-семантической группы глаголов соединения // Классы слов и их взаимодействие. – Свердловск: УрГУ, 1979. – С. 32-36.
9. Потапенко Т. А. Лексико-семантическая характеристика глаголов с общим значением разрушительного воздействия на объект // Филологические науки – 1983 – №2. – С.50-56.
10. Словник української мови: В 11-ти тт. – К., 1970-1980.
11. Харитончик З. А. О роли лексико-семантической группы в словообразовании (на материале современного английского языка) // Романское и германское языкознание. – Минск: Высшая школа, 1982. – Вып. 12. – С. 96-104.
12. Черепанов М. В. Теоретические приоритеты глагольного словообразования // Актуальные проблемы филологии и ее преподавания: Материалы межвузовской научной конференции. – Ч. I. Языкознание. – Саратов: Изд-во Саратов. пед. ин-та, 1996. – С. 28-29.
13. Яррулина Т. С. Словообразовательные возможности русских непроизводных глаголов (К вопросу взаимодействия грамматики и словообразования): Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01. – М., 1980. – 28 с.

The article deals with the investigation of the semantic-valent features of the verbs with the seme of destruction, that is the precondition of the exposure their derivational potential.

Key words: seme, verb, lexical-semantic variant, lexical-semantic group, semantic field of destruction, classification, valency.

УДК 81'373.611(09)

ББК 81.2 Укр-923

Оксана Меркулова

КОНФІКСАЛЬНІ NOMINA LOCI В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI-XVIII СТОЛІТЬ

У статті розглядаються основні групи локативних найменувань української мови XI-XVIII століть. Найбільшу продуктивність у творенні слів згаданій семантичній групі в давній русько-українській мові виявляли конфікси з фінальним елементом *-ик*; у середньо- та новоукраїнській період розвитку мови продуктивності набули форманти з постпозитивними частинами *-ок*, *-ин(а)* та матеріально не вираженим другим компонентом.

Ключові слова: конфікс, *nomina loci*, давня руськоукраїнська мова, середньоукраїнська мова, новоукраїнська мова.

У мовознавчій науці до локативів зараховують назви, котрі вказують на особливості ландшафту, стан навколишнього середовища, найменування місця перебігу дій, процесів. Сюди ж належать номени, пов'язані з рослинним і тваринним світом, а також деривати, що позначають споруди, найменування водоймищ, назви простору в широкому розумінні цього слова. До *nomina loci* відносять також іменники, утворені від власних географічних номенів, та найменування місць як частин тіла людини чи тварини [див. 4, 22; 5, 37; 7, 8-9; огляд думок див. 11, 307-313].

Розглядаючи параметри словотвірної парадигми локативів, З.О. Валюх зауважує: “Характерною особливістю субстантивної зони словотвірної парадигми локативних іменників є те, що більшість її членів — це префіксально-суфіксальні мутаційні деривати, які окреслюють місце в просторі” [1, 214]. Аналізуючи природу *nomina loci*, деривованих за допомогою конфіксальних формантів, В.П. Олексенко кваліфікує такі похідні як локативи-універбативи на позначення місця, котрі “формується внаслідок універбації локативного предиката й залежного від нього локативного компонента”. Суть цього процесу на формально граматичному рівні, за твердженням ученого, полягає “у зрощенні приименниково-відмінкової форми, під час якого приименник набуває функції словотворчого префікса, що визначає параметр локалізації стосовно просторового орієнтира, роль якого виконує відмінкова форма іменника, що стала кореневою морфемою деривата, а саме іменникове оформлення цього деривата виконує словотворчий суфікс. Це означає, що словотвірна категоризація локативної семантики універбативів відбувається за допомогою префіксально-суфіксальної пари, або конфікса” [див.10, 105]. На думку З.О. Валюх, префіксально-суфіксальні іменники становлять два структурних різновиди дериватів: перший постав унаслідок одночасного приєднання до вивідної іменникової основи префікса і суфікса, котрі виступають як єдиний формант (конфікс) під час творення похідного (*видолинок*, *перярок*, *узлісок*, *перелісся*, *роздоріжжя*); другий різновид префіксально-суфіксальних дериватів зі значенням місця, простору, території, на відміну від першого, охоплює похідні, що співвідносяться з приименниково-іменниковими

сполученнями, з якими підтримують виразні семантичні зв'язки (*бездоріжжя*, *заріччя*, *підлісок*, *підлісся*) [див. 1, 216].

Конфіксальні локативні найменування сучасної української мови вже були предметом уваги науковців [2, 8-18; 3, 108-131]. Проте *nomina loci* згаданої структури, які функціонували в попередні періоди розвитку української мови, дотепер розглядалися принагідно, у межах аналізу окремих конфіксальних формантів [6, 63; 8, 50, 61-62, 68 і далі; 14, 55, 66-67, 76-77 і далі]. Це й зумовило актуальність наших студій.

Усі виявлені в писемних джерелах XI-XVIII століть локативні іменники об'єднуються в такі лексико-словотвірні групи: 1) “місцевість, котра знаходиться за тим, що назване мотивувальним словом”; 2) “місце, територія, яка безпосередньо прилягає до того, що назване твірним словом”; 3) “місцевість, розташована між об'єктами, позначуваними вивідним словом”; 4) “місце, територія, розташована на тому, що назване мотивувальним словом”; 5) “місцевість, розташована під тим, що позначене твірним словом”; 6) “місце, територія, що виникли внаслідок виконання дії, названої вивідним словом”; 7) “місце, територія, розташована перед тим, що позначене мотивувальним словом”; 8) “те, що охоплює назване твірним словом”.

1. Найменування місцевості, котра знаходиться за тим, що назване вивідним словом, у давній руськоукраїнській мові утворені за участю форманта *за-...-ик*: *зав'їтриє* (1037-1050/XV СлПл 100) “захищене від вітру місце”, *Заволочье* (1118/1377 ПВЛ 199) “місцевість за Волоком”, *загорье* (1176 СлРЯ V 174), *задворе* (XII ВГХ 32), *Зад'їсьне* (к.ХІІ/бл.1425 ЛК 377), *затынье* (1220 СлРЯ V 328) “місце за тином”. Спорадично джерела XI-XIII століть засвідчують номени з афіксом *за-...-никъ*: *залозникъ* (1168 Ср I 927) “шлях за лозами”. У мові пам'яток XIV-XVIII століть поряд із конфіксом *за-...-ик*, який набуває більшої продуктивності (*Заболотіє* — 1496 АЛМ I 112, *Забережя* — 129, *заграничье* — 1527 Тимч 424, *Задніпря* — 1651 ЛСам 62, *загородо* — 1733 ДНМ 264 “територія за містом — гóродом” тощо), починають функціонувати форманти *за-...-окъ*, *за-...-ицин(а)*, *пра-...-ик*: *замежокъ* (1507 АрхЮЗР I/4 9) “смуга землі або місце за межею”, *заст'їнокъ* (1563 КартТимч) “поселення за дуже густим лісом — за стіною лісу”, *Залесчизна* (1629/1689 АрхЮЗР I/4 77) “назва населеного пункту, розташованого за лісом”, *праворотє* (1648 АЮЗР III 219) “місце за воротами”.

Писемні тексти середньоукраїнської мови фіксують нечисленні номени приміщень, розташованих за тим, що позначено твірним словом. У деривуванні цих субстантивів бере участь конфікс *за-...-ик*, наприклад, *заклепленіє* (др.пол.ХVІІ Житецький 29) “комора”.

Поодинокі назви частини тіла, розташованої за тим, що позначене мотивувальним словом, в XI-XIII століттях творяться за допомогою афікса *за-...-ик*: *запастик* (XI Ср I 942). З XVII століття, поряд зі згаданим формантом, спостерігається використання в цій функції конфікса *за-...-окъ*: *затылокъ* (1606 КартТимч) “задня частина голови, потилиця”, *зашилок* (XVIII ІКІС) “сторона шиї ззаду”.

2. Іменники на позначення місця, території, яка безпосередньо прилягає до того, що назване вивідним словом, в XI-XIII століттях творяться за участю конфіксів *при-...-ик*, *сѣ-...-ик*, *по-...-ик*, *ѣ-...-ик*, *въ-...-ин(а)*: *пригоріє* (XI/XVI ІФ 193), *прилоучье* (1283 ЄЄ 144) “територія, місце біля луків”, *сѣмежик* (1186 Ср III 618) “межа, грань”, *подольє* (1118/1377 ПВЛ 55), *Подесньє* (к.ХІІ/бл.1425 ЛК 341), *Повольжик* (1216/ХІХ Ср II 1002), *ѣдолик* “долина, яр” (1280 III 1153), *Вькраина* (1280 ЛГВ 881) “окраїнна територія” від *краи*, у *края* (інші думки — див.: 13, 20-39; 7, 82-85; 12, 117-118) та ін. У середньо- та новоукраїнській мові, поряд із формантами, що діяли в попередній період (*по-...-ик*, *при-...-ик*, *оу-...-ин(а)*: *подвор'я* — XIV УЛ XIV-XVI 31, *погорье* — 1451 ССУМ II 162, *пограничє* — 1720 О войнѣ 83 “прикордонна територія”, *оукраина* — 1496 ССУМ II 474, *придворіє* — 1627 БерЛекс 87), функціонують нові афікси — *уз-...-ик*, *при-...-окъ*, *о-lobъ-...-окъ*, *па-...-ок*, *по-...-к(а)*: *оузлѣсіє* (1409 ССУМ II 468), *пригорок* (1674 УЛ XVII 173), *обланокъ* (1552 АрхЮЗР I/7 587) “територія біля лану”, *огорокъ* (сер.ХVІІ СлЛекс 148), *покрижка* (к. ХVІІ-п. ХVІІІ КЗ 246) “крів, прихисток”, *подсмужье* (Горб 262) “невелика частина землі, що прилягає до довгої й вузької її смуги, яка називається смугою”.

Найменуванням прилегло до позначуваного мотивувальним словом приміщення в давній руськоукраїнській мові виступає похідне *прибожнокъ* (XII/XVI Ср II 1379) “сіни православного храму або притвор, де стоять жінки та бідні люди (кімната зі святими книгами й іконами)”. У середньоукраїнській мові цю функцію виконують відомий із попереднього періоду конфікс *при-...-окъ* та нові форманти *при-...-ѣ*, *при-...-никъ*: *прикоморок* (1567 Торг 120) “приміщення прибудоване до комори або хати”, *прибокъ* (1565 МатТимч II 216) “невелика прибудова з причілка хати”, *прикровник* (1596 ЗизЛекс 155) “зала, сінний двір”.

Частину тіла, розташовану в безпосередній близькості від того, що позначає твірне слово, у мові XI-XIII століть називає дериват із конфіксом *па-...-окъ* (*набрэдъкъ* — XI-XII Син.пат 262 “підборіддя”), а в мові наступного періоду — іменник із формантом *по-...-иц'(а)*: *потлицица* (1750 ДДГ 313) “задня частина голови” (цей дериват, вочевидь, замінив синонімічне похідне *затылокъ*, що його фіксували писемні джерела XVII століття).

Синонімічними в локативах є афікси *при-...-ик* / *при-...-окъ*: *пригоріє* “територія, місце біля гори, передгір'я” – *пригорок* “те саме”. Обстежений матеріал мови XI-XVIII століть дає підстави говорити про

те, що “живомовний” формант *при-...-окъ* у середньоукраїнський період розвитку мови витіснив давніший варіант з *при-...-ик*.

3. У давній руськоукраїнській мові найменування місцевості, розташованої між об'єктами, позначуваними вивідним словом, представлені небагатьма дериватами, до структури яких входять афікси *межи-/междо-/между-...-ик* та *средо-...-ик*, а саме: *междораміе* (1097 СлРЯ XII 67) “простір між плечима; спина”, *Межибѣжіе* (к. XII/бл. 1425 ЛК 367), *Межимостье* (544) (*мость*), *межурѣчье* (XII-XIII СлРЯ IX 75), *срѣдодворик* (XI-XII Син. пат. 222), *средьградик* (XII Ср III 248”), *сердорѣчье* (XII Хождан 94) “межиріччя”, *срѣдостѣник* (XII-XIV Ср III 483) “середня стіна, головна стіна, опора”. Середньоукраїнська мова успадкувала частину похідних: *Межиречье* (1396 П 128), *междорамѣ* (1627 БерЛекс 163), *Межибожье* (1649 АЮЗР III 71) “місцевість між притоками Бугу”, *срѣдоградик* (1305 Ср III 248”) та *средостѣніе* (КА 1560-і 86). Новими є нечисленні іменники: *междоморіе* (сер. XVII СлЛекс 244), *Межигоре* (1720 ЛВел I 166). У мові згаданого періоду не складає конкуренції зазначеним формантам конфікс *про-...-окъ*: *Проселок* (АЛМ 1498 I 159), *промурокъ* (1667 АП I 86) “простінок”.

Як бачимо, і в мові XI-XIII століть, і в наступний період, продукуючи п.лосі, афікси *межи-/междо-/между-...-ик* та *средо-...-ик* функціонально майже нічим не відрізнялися.

4. Місце, територію, розташовану на тому, що назване мотивувальним словом, у мові XI-XIII століть позначають нечисленні деривати з конфіксом *въс-...-ик*: *въскоутьк* (к. XII Выг.сб 154), пор. *кутъ* “земельне угіддя, розташоване на місці, утвореному злиттям двох річок або поворотом річки”. У писемних пам'ятках середньоукраїнської та новоукраїнської мови починають діяти форманти *въс-...-окъ*, *на-...-ик*: *възорокъ* (1500 АрхЮЗР I/4 9), *надворье* (1552 I/7 91) “подвір'я”.

Частину тіла, розміщену на тому, що позначене твірною основою, в давній руськоукраїнській мові називає похідне з конфіксом *на-...-ик* — *наличие* (1073 Ср II 536) “лице”; а в мові XIV-XVIII століть — іменник із формантом *по-...-окъ* (*поличок* — др. пол. XVII Син 145 “щока, скроня”).

5. Назви місцевості, розташованої під тим, що позначене вивідним словом, у мові текстів XI-XIII століть деривовані за допомогою конфіксів *под-...-ик* та *по-...-Ѡ(a)*: *поднебесіе* (XI СлРЯ XVI 8), *подъгорик* (1047/XV Ср II 1054) “іподром”, *постѣнь* (XI/XII-XIII ДанЗат 7) “місце під стіною”. У середньоукраїнській та новоукраїнській мові деривати аналізованої підгрупи творяться за участю відомого з попереднього періоду афікса *под-...-ик* (*Подлѣськ* — 1668 АЮЗР VII 104, *подоконня* — 1715 ДНМ 78 “підвіконник”, *подстрѣііе* — У-РС п. XVII 34 “фундамент”, *подъобразіе* — сер. XVII СлЛекс 484 “місце під образами”) та непродуктивного в цій функції конфікса *под-...-Ѡ(a)* (*подпорога* — 1713 ДДІ 198 “місце під порогом”).

6. Номені місця, території, що виникли внаслідок виконання дії, позначеної мотивувальним словом, у давній руськоукраїнській мові утворені за допомогою конфіксів із матеріально не вираженим другим компонентом *по-...-Ѡ(a)*, *от-...-Ѡ(a)*, *о-/объ-...-Ѡ(a)*: *поруть* (1118/1377 ПВЛ 151) “в'язниця” (*рѣбити* “будувати з дерева”), *и(т)города* (к. XII/1425 ЛК 326) “відгороджена територія; мур, вал”, співвідноситься з *городити* “загороджувати”, *игорода* (428) “обгороджена територія”, від *городити*, *иѣкъ* (1255/1425 ЛГВ 827) “примітивне військове укріплення – завала з вирубаних дерев” (*сѣкти*). У мові XIV-XVIII століть натрапляємо на поодинокі конфіксальні новотвори згаданої семантики, наприклад, *насѣка* (1420 ССУМ II 128-129) “викорчувана ділянка лісу, призначена для розведення бджіл; зрубаний ліс” (*сѣчи* < *sěkti).

7. Місце, територію, розташовану перед тим, що назване твірним словом, у мові текстів XI-XVIII століть позначають деривати, до складу яких входять афікси *прѣ-...-ик*, *перед-/пред-...-ик*: *прѣдолье* (XI/XVI ИФ 448) “долина, низина”, *передьгородіе* (к. XII/бл. 1425 ЛК 441) “передмістя”, *передьмѣстье* (1585 АрхЮЗР I/1 203), *предградіе* (1607 Душ 185).

Назви обмеженого простору в давній руськоукраїнській деривуються за допомогою форманта *пред-...-ик* (*преддверіе* — XII СлРЯ XVIII 184 “місце перед дверима”), а в середньоукраїнській — *под-...-ик* (*подѣня* — 1658 АрхЮЗР I/11 438 “приміщення перед сінями”).

8. Локативи з загальним лексико-словотвірним значенням “те, що охоплює назване вивідним словом” репрезентовані назвами частин тіла. У джерелах давньої руськоукраїнської мови вони продуковані за допомогою конфіксів *о-...-ик*, *съ-...-ик*: *объишк* (1047 Ср II 560) “щока; скроня”, *съзжидик* (XI III 708) “зад, задній бік”.

Розглянутий матеріал мови XI-XVIII століть дає підстави для таких висновків.

Деривати з лексико-словотвірним значенням “те, що розташоване за позначуваним мотивувальним словом”, упродовж століть складають основну групу. Уже до XIV століття функція творення таких назв закріплюється за конфіксом *за-...-ик*. Проникнення розмовних елементів у писемну мову спричинило появу в текстах XIV-XVIII століть слів із формантами *за-...-окъ*, *за-...-ицизи(a)*. Назви місцевості, котрі мають загальне лексико-словотвірне значення “щось, розташоване під тим, що назване твірним словом”, включають до своєї структури афікси з першим компонентом *под-*. Такі іменники в мові джерел XI-XVIII століть утворені за допомогою одного з найпродуктивніших у деривуванні п.лосі згаданої групи афікса *под-...-ик*. Локативи з загальною лексико-словотвірною семантикою “щось,

розташоване над позначуваним вивідним словом”, у мові XI-XVIII століть становлять невелику групу похідних, продукованих за допомогою формантів *въс-...-ик*, *на-...-ик*, *въ-...-окъ*. Майже всі виявлені в пам'ятках XI-XVIII століть конфіксальні п.лосі з лексико-словотвірним значенням “щось, розташоване в безпосередній близькості від того або прилягає до того, що назване мотивувальним словом” мають у своєму складі постпозитивний компонент *-ик*. Розмаїтість препозитивних елементів зумовлена подібністю значень прийменників, з яких вони виформувалися. У текстах XIV-XVIII століття з'являються нечисленні локативи цієї підгрупи, до складу яких входять фінальні елементи *-окъ*, *-к(a)*. Поодинокі локативи з загальною лексико-словотвірною семантикою “те, що охоплює назване вивідним словом” репрезентовані назвами частин тіла: у джерелах XI-XVIII століть вони продуковані за допомогою конфіксів *объ-...-ик*, *съ-...-ик*.

Що ж до твірної бази проаналізованих п.лосі, то панівна частина їх має подвійну мотивацію — безпосередньо від іменників або від прийменниково-відмінкових сполук. Невелика кількість похідних утворена від дієслівних основ (це здебільшого найменування місць, що виникли внаслідок виконання певної дії й мають у своєму складі конфікси з матеріально не вираженим другим компонентом).

1. Валюх З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. — Київ-Полтава: АСМІ, 2005. — 356с.
2. Воропай С.В. Конфіксальні *potina loci* в сучасній українській мові // Філологічні науки. — Суми: СДПІ, 1998. — С. 8-18.
3. Воропай С.В. Система конфіксального творення іменників в українській мові XIX-XX століть: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. — Запоріжжя, 2001. — 248с.
4. Вступ до порівняльного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С. Мельничука. — К.: Наукова думка, 1966. — 595с.
5. Гумецька Л.Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV-XV ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — 298с.
6. Іншакова І.О. Розвиток іменникової конфіксації в історії української мови (структури на -ник): Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. — Кривий Ріг, 1996. — 193с.
7. Карпенко Ю.О. Походження назви *Україна* — загальної і власної // Ономастика та етимологія: Збірник наукових праць на честь 65-річчя Ірини Михайлівни Желізняк. — К., 1997. — С. 81-89.
8. Качайло К.А. Динаміка розвитку іменникової конфіксації в українській мові (структури з другим компонентом *-ок*): Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. — Кривий Ріг, 1997. — 203с.
9. Ковалик І.І. Вчення про словотвір (словотворчі частини слова). — Львів, 1958. — 77с.
10. Олександрко В.П. Словотвірні категорії іменника: Монографія. — Херсон: Айланта, 2005. — 336с.
11. Пелехата О. Проблема категорії *potina loci* в слов'янському мовознавстві // Актуальні проблеми українського словотвору: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 95-річчю від дня народження проф. І.І. Ковалика. — Івано-Франківськ: Плай, 2002. — С. 307-313.
12. Півторак І.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Міфі і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної коліски”. — К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. — 152с.
13. Склярско В.Г. Звідки походить назва *Україна* // *Україна*. — 1991. — №1. — С. 20, 39.
14. Стовбур Л.М. Еволюція конфіксальної деривації іменника (форманти з матеріально не вираженим другим компонентом): Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. — Запоріжжя, 2004. — 215с.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- АЛМ Акты литовской метрики. Собраны заслуженным профессором Императорского Варшавского университета Ф.И. Леонтовичемъ. — Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1896. Вып. 1, 2.
- АП Акты книги Полтавского городского уряда XVII вѣка / Редакция и примѣчания В.Л. Модзалевского. — Черниговъ, 1912-1914. Вып. 1-3.
- АрхЮЗР Архивъ югозападной Россіи, издаваемый временною комиссіею для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ Военномъ, Подольскомъ и Вольнскомъ генераль-губернаторѣ. — Т. 1-12. — К., 1859-1914.
- АЮЗР Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археологическою комиссіею. — СПб: Въ типографіи П.А. Кулиша, 1861. — Т. 1-8.
- БерЛекс Лексикон словеноросійскій Памви Беринди / Підготовка тексту і вст. стаття В.В. Німчука. — К., 1961. — 272с.
- ВГХ Вкладная Варлама Хутынскому монастырю после 1192 // Обнорский С.И., Бархударов И.С. Хрестоматия по истории русского языка. — 2-е изд.-е. — Ч. 1. — М., 1952. — С. 32-34.
- Выг.сб Выголексинский сборник. Издание подготовили В.Ф. Дубровина, Р.В. Бахтурина, В.С. Гольшенко / Под ред. С.И. Коткова. — М.: Наука, 1977. — 647с.
- Горб Словарь древняго актового языка северо-западнаго края и царства польскаго / Составленъ Н. Горбачевскимъ. — Вильна, 1874. — 399с.
- ДанЗат Слово Даниила Заточника, еже написа своему князю Ярославу Володимировичю // Памятники литературы древней Руси. XII век / Вступит. статья Д.С. Лихачева; Сост. и общая редакция А.А. Дмитриева и Д.С. Лихачева. — М.: Худ. лит., 1980. — С. 388-399.
- ДДГ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Відп. ред. Л.А. Дубровина. — К.: Наукова думка, 1993. — 392с.
- ДНМ Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до друку В.А. Передрієнко. — К.: Наукова думка, 1976. — 415с.
- Душ Душевник Г.Т. // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI - початок XVIII ст.). Тексти і дослідження. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 180-207.
- ЄЄ Євсевіє Євангеліє 1283 року. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури / Відп. ред. В.В. Німчук. — К.: КСУ, 2001. — 320с.
- Житецький Житецький П. Словарь книжной малорусской річи. Рукописи XVII віка. — Київ: Типографія Г.Т. Корчакъ-Новицькаго, 1988. — 104с.
- ЗилЛекс Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма Славеноросская. — К.: Наукова думка, 1964. — 203с.
- ИФ Мещерский Н.А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. — М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. — 578с.
- ІКІС Індекс картотеки історичного словника XVI-п. пол. XVII ст. Зберігається в інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові.
- КА Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський апостол 1560-х років. Літературно-лінгвістична монографія. — Варшава, 1930. — Т. 1, 2.

- КартТимч Тимченко Є. Картотека "Історичного словника української мови". Зберігається в інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові.
- КЗ Зинівів К. Вірші. Приповіді посполиті / Підгот. тексту Чепіги І.П. Вст.ст. Колосової В.П., Чепіги І.П. —К.: Наукова думка, 1971. — 391с.
- ЛВел Л'єтопись событий в Югозападной России в XVII-мъ вѣкѣ. Составилъ Самоиль Величко, бывший канцеляристъ канцелярии Войска запорожскаго, 1720. Издано Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ. —Кіевъ, 1848-1864. —Т.1-4.
- ЛГВ Галицько-Волинський літопис // Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. —М.: Изд-во восточной литературы, 1962. —Т. II. —С. 715-938.
- ЛК Київський літопис // Полное собрание русских летописей. —М.: Изд-во восточной литературы, 1962. —Т.2: Ипатьевская летопись. —С.284-708.
- ЛСам Літопис Самовидця / Підгот. до вид. Я.І. Дзира. —К.: Наукова думка, 1971. —208с.
- МатТимч Тимченко Є. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV-XVIII с. Кн.1, 2. / Підгот. до вид. В.В. Німчук та Г.І. Лиса. —Київ-Нью-Йорк, 2002-2003.
- О войнѣ Повѣсть о козацкой зъ поляками войнѣ, чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницкаго // Л'єтопись событий в Югозападной России в XVII-мъ вѣкѣ. Составилъ Самоиль Величко, бывший канцеляристъ канцелярии Войска запорожскаго, 1720. Издано Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ. —Кіевъ, 1864. —Т.4. —С.1-84.
- П Грамоти XIV ст. / Упор., вст. стаття, коментарі і словники-показчики М.М. Пешак. —К.: Наукова думка, 1974. —255с.
- ПВЛ Повість временних літ за Лаврентієвським списком // Полное собрание русских летописей. —М.: Изд-во восточной литературы, 1962. —Т.1: Лаврентьевская и Суздальская летописи по академическому списку.
- Син.пат Синайський патерик / Издание подготовили В.С. Голышенко, В.Ф. Дубровина. Под ред. С.И. Коткова. —М.: Наука, 1967. —401с.
- Син Синоніми Славеноросская / Лексис Лаврентія Зиванія. —К.: Наукова думка, 1964. —203с.
- СлЛл Молдован А.М. Слово о законе и благодати Илариона. —К.: Наукова думка, 1984. —239с.
- СлЛекс Лексикон Є.Славинського та А.Корсцького-Сатановського / Підгот. до видання В.В. Німчук. —К.: Наукова думка, 1973. —542с.
- СлРЯ Словарь русского языка XI-XVII ст. Вып.1-24. —М, 1974-2001.
- Ср Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. —СПб, 1843-1912. —Т.1-3.
- ССУМ Словник староукраїнської мови XIV-XVст. —К.: Наукова думка, 1977-1978. —Т.1-2.
- Тимч Історичний словник українського язика / Під ред. проф. Є. Тимченка. Зошит 2 (Г-Ж). —Харків-Київ: УРЕ, 1932. —Том I (А-Ж). —С. 529-946.
- Торг Торговля на Україні XIV — середини XVIIст.: Волинь і Наддніпрянина. —К., 1990. —386с.
- УЛ XIV-XVI Українська література XIV-XVI століть. —К.: Наукова думка, 1988. —597с.
- УЛ XVII Українська література XVII століття. —К.: Наукова думка, 1987. —606с.
- У-РС п.XVII Митрополит Іларіон (Огієнко). Українсько-російський словник поч. XVII-го віку (Із історії культурних впливів України на Московію). —Вінніпег, 1951 —38с.
- ХождДан Хожденіе богородицы по мукам // Памятники литературы Древней Руси. XII век / Вступит. стаття Д.С. Лихачева; Сост. и общая редакция А.А. Дмитриева и Д.С. Лихачева. —М.: Худ. лит., 1980. —С. 166-183.

In the article the author considers basic groups of locative names in the Ukrainian language of XI-XVIII centuries. The most productive confixes in forming of locatives in the Ancient Russian and Ukrainian language are confixes with the postpositive element *-ик*; in the Middle and the New Ukrainian language there are productive formants with final parts *-ок*, *-ин(а)* and with the second component which is not materially determined.

Key-words: *confix, nomina loci, formant, the Old Rus'-Ukrainian language, the middle Ukrainian language, the New Ukrainian language.*

УДК: 81-373.611

ББК: 81.2 Укр.923

Ольга Тилик

АФІКСАЛЬНІ ІМЕННИКОВІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЗНАЧЕННЯ ПОДІБНОСТІ

У статті піднімається проблема творення іменників зі словотвірним значенням подібності. Авторка з'ясовує лінгвальну природу таких утворень, спростовуючи традиційні погляди на виникнення в мові подібних дериватів.

Ключові слова: *деривація, словотвірна структура, значення подібності, формант, зменшувально-пестливий афікс, мотивувальна основа, демінутив, десемантизація, дедемінутивізація.*

Афіксальні засоби вираження значення подібності в підсистемі іменника не стали предметом окремого вивчення в українському мовознавстві. Дослідники звернули увагу на ряд спеціалізованих моносемних словотвірних засобів, за допомогою яких творяться іменники, що позначають предмет, подібний до названого мотивувальним словом, а саме: префікси *па-*, *су-*, які конкретизують неповноту ознаки як зовнішню або якісну подібність (наприклад, *пагорб* "подібний до горба, тобто той, що в неповній мірі виявляє ознаки горба, оскільки має його обриси, але менший за розміром, висотою чи крутизною схилу", *супісок* "подібний до піску, тобто той, що в неповній мірі виявляє ознаки піску, тому що містить у своєму складі частинки глини") [1, 21]; іншомовний суфікс *-oid* (*еліпсоїд*, *планетоїд*, *негроїд*) [6, 90].

Спеціальні студії зі словотворення іменника дають підстави стверджувати, що українська мова розвинула широку систему словотвірних засобів для вираження значення подібності. Так, серед іменникових дериватів функціонують похідні, до структури яких увіходять полісемантичні форманти, що здатні виражати як демінутивну семантику, так і значення схожості: *лисич-к(а)* "сорт гриба", *ніж-к(а)* меблів, *шлуноч-ок* серця, *нос-ик* чайника, *черевич-ок* "росл. *Orobus vernus*, *Cypripedium Galceolus*" (пор. зменшено-пестливі *лисич-к(а)* – тварина, *ніж-к(а)*, *нос-ик* дитини тощо). Традиційно такі одиниці

вважають метафоричними перенесеннями демінутивних найменувань, які виникли шляхом семантичного розвитку твірного слова на основі подібності позначуваних цим формативом предметів. У лексикографічних працях їх подають в одній статті з іменником, що має зменшувальне (зменшувально-пестливе) значення, напр.: *Чашечка* 1. Зменш.-пестливе до *чашка*. 2. *бот.* Зовнішнє коло листочків підвіскової оцвітини квітки, що складається з окремих зелених чашолистків, які захищають внутрішні частини квітки. 3. *анат.* Надколінна кістка. 4. Шапочка на жолуді. 5. Чарунка в бджолиному щільнику (СУМ XI 285).

Така семантична інформація свідчить про віднесення поданих словником вторинних значеннєвих одиниць до лексико-семантичних варіантів багатозначного слова з демінутивно-гіпокористичною семантикою. Більшість похідних іменників зі зменшено-пестливими суфіксами, що має переносне значення, термінологізувалася, перейшла до розряду лексики обмеженого вживання. Функціонування в мові термінологічних одиниць із подібною словотвірною структурою є складником дискусійної лінгвістичної проблеми про можливість емоційно-експресивного забарвлення терміна, його "оцінність", образність, оскільки найменування із семою зменшеності утворені за допомогою суфіксів з оцінним значенням, які характеризуються тим, що одночасно є носіями емоційних відтінків у значенні слова [5, 44].

У науці немає єдиної точки зору на механізм виникнення та словотвірну структуру терміноодиниць зі зменшено-пестливими афіксами. Проблема визначення їх внутрішньої будови впливає з найбільш поширеної та визнаної в мовознавстві думки, що однією з ознак термінологічної лексики є відсутність емоційності, експресивної й модальної функції, з чим пов'язана її байдужість до контексту, а тому ця знакова одиниця мови ніколи не має відтінку зменшеності, хоча в ній і трапляються зменшено-пестливі форми [4, 120]. У зв'язку з цим дослідники зазначають, що такі іменники, потрапляючи в науковий чи науково-популярний контекст, втрачають оцінну семантику. Мовознавці зауважують, що демінутивного значення можуть бути позбавлені не тільки терміноодиниці, а й окремі номенклатурні назви (П. Білоусенко, В. Богородицький, О. Бондар, В. Виноградов, Н. Громова, Л. Дідківська, Е. Мандельштам, М. Ломоносов, В. Покуц, Л. Родніна, В. Статтєєва та інші). На те, що метафорично переосмислені назви рослин зі зменшено-пестливими афіксами є *формальними* демінутивами (квазідемінутивами), вказують Л. Москаленко, Я. Закревська, А. Шамота, П. Гриценко.

Подібні деривати втрачають оцінну семантику внаслідок процесу дедемінутивізації. Демінутивне значення на певному етапі розвитку мови можуть втрачати не тільки похідні слова, а й *форманти* зі значенням зменшеності. У зв'язку з цим виникають як нові функції суфіксів, так і нові відношення дериватів із такими афіксами [10, 433]. В українській мові на базі дедемінутивізації поступово виформувалася функція творення іменників зі словотвірним значенням подібності. Формант унаслідок його переосмислення набув здатності творити деривати зі значенням схожості, оминаючи демінутивний етап. Масовість процесів дедемінутивізації здавна зумовила виникнення великої кількості десубстантивних структур, які *ніколи не були демінутивами* (*грибок* "споруда для захисту від сонця", *молочко* "чоловіче сім'я риб", *носик* "передня загнута частина полоза саней", *ріжок* "духовий музичний інструмент"). У термінологічному полі дедемінутивні суфікси перетворилися в *термінологічні засоби* (*молоточок* "одна з кісток середнього вуха", *корзинка* "вид суцвіття", *жилка* "дріт телефонного кабелю"). "Усі ці слова для спеціальної мети позбавлені пестливого значення, властивого їм у літературній мові, а їх суфікси з гіпокористичних стають *словотвірними*, формуючи нові слова, які позначають спеціальні поняття" [9, 83]. Такі похідні є назвами предметів, що схожі за зовнішнім виглядом (напр., кольором, формою), місцем знаходження, будовою, функціями, тактильними властивостями, смаком, запахом на предмет, названий мотивувальним словом [7, 205].

Деривати, у яких суфікси дедемінутивного походження мають значення подібності, здебільшого позначають зовсім інший феномен зовнішньої дійсності в порівнянні зі значенням твірного слова (напр., у найменуванні рослин *півники* болотні "*Iris pseudacorus* L." (назва пов'язана з особливою широколінійно-мечовидною формою листків, що схожі на пір'я *півня*) та *півник* "свійський птах із червоним гребенем на голові, пишним хвостом і шпорами на ногах"; *якірець* "(*Tribulus* L.) трава родини паролістових, що має лежачі розгалужені стебла й парноперисті листки з дрібними жовтими квіточками" і *якірець* "пристрій для утримання на місці суден у вигляді металевого стержня з лапами, які чіпляються за ґрунт" та ін.). Отже, у значенні аналізованих похідних відбуваються семантичні зрушення, що зумовлює появу нового лексичного значення; форманти вносять нову інформацію в значення твірного, формують нові поняття. Ці спостереження є підставою для думки, що такі деривати розвивають мутаційну дериваційну семантику. Мутаційне дериваційне значення подібності мають похідні з дедемінутивізованими суфіксами, які повністю втратили зменшено-пестливу семантику (*півники* "трав'яниста рослина", *п'ятка* "опора щогли"). Унаслідок дивергентних змін у семантичній і словотвірній структурі іменника виникли омоніми. Мутаційне значення характерне для всіх термінологічних номінацій (*мішечок* анальний, волосяний, зубний, щетинок; *колонка* "внутрішня вісь зав'язі у квіткових рослин") та для імен, які мають афікси недемінутивного походження (*вербівник* "вербозілля звичайне, *Lysimachia vulgaris* L.", *печіночниця благородна* "*Hepatica nobilis* mill"). Оскільки процес дедемінутивізації має поступальний характер ("...нівелиція зменшеності в словах, як і вилучення

зі словника окремих незменшених слів, проходить не відразу, не раптово, а поступово, повільно” [2, 115]), визначаємо проміжні розряди таких іменників. Мутаційно-модифікаційне значення подібності властиве дериватам, у структурі яких десемантизовані демінутивні суфікси виконують словотвірну роль, але набуття нового значення пов'язане з малими розмірами денотата (*канавка* “невелика довгаста напівкругла заглибина в чому-небудь”, *соняшнички* “соняшник яскравоквітковий, *Helianthus laetiflorus* Pers.”). Модифікаційну дериваційну семантику мають похідні, які позначають той же вид, рід, що й вивідне слово, але вживання колишніх демінутивних суфіксів орієнтує мовця на нову якість, яка відповідає, наприклад, у назвах рослин визначенню “дикий”, називає інший їх сорт, різновид (*фасолька* дика “*Astragalus gluciphyllus*”, *вівсюжок* “дикий овес, *Avena fatua* L.”). Тим самим ми по-іншому осмислюємо тип дериваційного значення таких похідних, ніж автори “Русской грамматики-80”. Вони відносять подібні похідні до модифікаційних дериватів.

За нашим дослідженням, на основі подібності творяться похідні численних семантико-словотвірних груп: соматичні назви, інструментальні та ботанічні найменування, назви одягу, взуття, страв, вмістилищ тощо. Денотативна база подібних дериватів опирається на найменування знарядь праці, інструментів, вмістилищ (приміщень, посуду тощо), одягу, страв, матеріалу, рослин, тварин, транспорту, природних явищ, назв земного простору тощо. У процесі найменування носіями мови за допомогою засобів деривації встановлюється подібність за зовнішніми ознаками (формою, кольором, зовнішньою будовою), схожістю функцій предметів, їх внутрішньої будови та тактильних властивостей, смаку, запаху тощо.

Цікавими виявляються спостереження за функціонуванням подібних лексем в усному мовленні та за мовою персонажів творів художньої літератури. Вони, на нашу думку, також відбивають тенденції до вживання аналізованих номенів та допомагають зробити висновки про їх словотвірну структуру. Так, Оксана Забужко в оповіданні “Інструктор із тенісу” в уста своєї героїні вкладає такі слова: “*Ракета*” – це недоречно претензійне слівце дере мені слух так само, як йому (тренеру) моє непоштиве “*ракетка*”, що його він щоразу ледь бридливо виправляє: в кожному ділі є свої амбіції. ... слова “*ракетка*” вперто тримаюся не тому, що забуваю, а тому, що фізично не здолаю вимовити пишне “*ракета*”, ціле моє почуття стилю бунтується!” [3, 157].

Звичайно, зіставляючи вживання двох форм слова, авторка виявляє ставлення дійових осіб до гри (для тренера – це не просто гра, а його стиль, можливо, сенс життя), що є вдалим прийомом характеристики літературних персонажів. Але далі ми простежуємо послідовне вживання слова *ракетка*, навіть у момент апофеозу героїні, коли “залишкове бриніння туго напнутих *ракеткових* струн співуче віддунує в м’язах, ось чим досягається єдність *ракетки* й руки”. “Відчуття стилю” літературному персонажу не дозволяє зробити таку заміну, що говорить про закріплення за цією формою слова спеціального значення, суфікс при цьому диференціює семантику лексем. Окрім цього, власні спостереження виявляють тенденцію до вибору носіями мови в усному мовленні лексеми *мишка* для назви пульта управління комп’ютером, хоча в літературі з цієї галузі натрапляємо на вживання *миша* (“подвійний клік мишею на слові виділить це слово”), що, скоріше, є, на думку авторів, нормативним для наукового стилю мовлення.

Таким чином, у підсистемі іменників української мови виформувалися словотвірні засоби для вираження відношення подібності. У більшості випадків дериваційна семантика схожості розвинулася на базі демінутивних афіксів, що свідчить про потужну потенційну спроможність внутрішнього іменникового словотворення. Такі похідні є важливим складником національної мовної картини світу.

1. Городенська К.Г. Семантичні функції дериваційних морфем // Мовознавство. – 1987. – №1. – С. 21–29.
2. Громова Н.М. Утрата уменьшительного значения в некоторых именах существительных женского рода с суффиксом –к(а) // Вопросы русского языкознания. – Львов: Изд-во Льв. ун-та, 1956. – С. 113–133.
3. Забужко О. Сестро, сестро: Повісті та оповідання. – К.: Факт, 2003. – 240 с.
4. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної літературної мови: Підручник. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 1987. – 349 с.
5. Матвіяс І.Г. Іменник // Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 32–140.
6. Родіна Л.О. Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С.57–118.
7. Русская грамматика. – М.: Наука, 1980. – Т. 1. – 782 с.
8. Статтеева В. И. Деминутивизация в украинском языке: Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Ужгород, 1982. – 195 с.
9. Суперанская А.В. Литературный язык и терминологическая система // Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. – М.: Наука, 1983. – С. 81–90.
10. Українська мова: Енциклопедія / НАН України, Ін-т мов-ва ім. О.О. Потебні; Ред. кол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголова) та ін. – К.: “Укр. енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.

In the article the problem of nouns' formation from the meaning of sameness is arisen. The author of the article exams, tests the nature of such formations, simplifying the traditional points of view to the formation, appearance of such nouns in the language.

Key words: derivation, a word-building structure, the meaning of similarity, a formant, a diminutive-endearing affix, a motivational basis, a diminutive unit, desemantisation process, dediminutivisation.

УДК 811.161.2'373.611

ББК 81.2 Укр-2

Тетяна Лагута

ДЕРИВАЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ ІМЕННИКОВИХ ОСНОВ У ТВОРЕННІ ДІЄСЛІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена дослідженню словотвірної спроможності іменникових основ у сфері дієслівного словотвору. Особливо широкими словотвірними можливостями характеризуються субстантиви з лексико-граматичними значеннями загальне/конкретне/ неістота, і ті, що належать до активної лексики. Обмежені словотвірні можливості й меншу активність виявляють іменники з лексико-граматичними ознаками індивідуальне / абстрактне / істота, а також ті, що належать до пасивного складу. Словотвірна спроможність іменникових основ у творенні дієслів сучасної української мови зумовлена формально-структурними, лексико-граматичними й лексико-семантичними особливостями твірних.

Ключові слова: твірна та похідна одиниці, словотвірна спроможність, словотвірна семантика, відсубстантивні дієслова, форманти, множинна мотивація, фразеологічність семантики.

Словотвірні потенції твірних слів – одне з найважливіших питань основоцентричного аспекту вивчення словотвору, розробка якого набуває першорядного значення в сучасній дериватології одночасно з подальшим розвитком формантоцентричного аспекту. Ще на початку 60-х років І.І.Ковалик зазначав, що “необхідно враховувати як роль твірної основи /баземи/, так і суфікса /суфіксеми/” [6, 6–7]. Безперечно, бінарність похідної одиниці вимагає аналізу ролі в дериваційних процесах як формантної частини, так і базової.

Серед описів дериваційних потенцій слів різних словотвірних класів увагу привертають розвідки українських та російських дериватологів – В.В.Грещука, Н.Я.Тишківської, В.Д.Пономаренко, О.Є.Супруна, В.П.Даниленко, М.О.Бакіної та ін. В українському мовознавстві основоцентричним аспектом дослідження охоплені тільки окремі групи десубстантивів, деад’єктивів та девербативів. Найбільше вивченими як твірна база є прикметники, меншою мірою – іменники та дієслова. Вивчення дериваційних потенцій іменникових основ у творенні дієслів сучасної української мови є актуальним завданням. Тим більше, що іменники, поряд із дієсловами і прикметниками, становлять ядро бази українського словотвору.

Серед характеристик твірної основи, що уможливають чи унеможливають процес творення на її базі дериватів, дослідники називають лексико-семантичні та формально-структурні особливості твірних основ, а також окреслюють різні типи обмежень на сполучуваність морфем у процесі словотворення (семантичні, формальні, лексико-системні, структурно-словотвірні, стилістичні). У нашій статті словотвірна спроможність іменникових основ щодо творення дієслів сучасної української мови розглядається як на основі семантико-граматичних категорій іменника, так і з урахуванням інших чинників.

I. За ознакою індивідуальне / загальне, відповідно до якої іменники поділяються на власні й загальні назви, субстантиви – загальні назви – порівняно з власними назвами характеризуються високою словотвірною активністю (*склити* ← *скло*, *ярмаркувати* ← *ярмарок*, *шкодити* ← *шкода*, *табунитися* ← *табун*, *фетишизувати* ← *фетиш*, *маревіти* ← *марєво*, *дворушничати* ← *дворушник*, *утасмничити* ← *тасмничця*, *озернитися* ← *зерно*, *розбестити* ← *бестія* тощо).

Власні назви, крім поодиноких іменників, майже не беруть участі в утворенні дієслів (*українізувати* ← *Україна*, *американізувати* ← *Америка*, *англізувати* ← *Англія*, *снікерсувати* ← *“Снікерс”*, *лінчувати* ← *Лінч* (або фразема “суд Лінча”).

II. Різні дериваційні потенції мають іменники, що за характером позначуваного (конкретне / абстрактне) поділяються на конкретні й абстрактні назви. Твірні іменники з конкретним значенням значно більшою мірою спроможні до творення дієслів, ніж абстрактні субстантиви. Так, найспроможнішими серед конкретних іменників є субстантиви на позначення знарядь праці, інструментів, машин, речовин, матеріалів: *тияти* ← *пила*, *веслувати* ← *весло*, *батожити* ← *батіг*, *торкретувати* ← *торкрет*, *санкуватися* ← *санки*, *конвеєризувати* ← *конвеєр*, *лоїти* ← *лій*, *запратувати* ← *прати*, *запіскувати* ← *пісок*, *цукрувати* ← *цукор*, *бранкувати* ← *бранка*¹, *розщепенити* ← *щепіль* тощо.

Серед конкретних іменників виділяємо групи лексем, що характеризуються обмеженими словотвірними можливостями; до них належать субстантиви на позначення: 1) понять часу (*літувати* ← *літо*; *днювати*, *дніти* ← *день*; *вечоріти* ← *вечір*, *весніти*, *веснувати* ← *весна*; *ночувати*, *ночіти* ← *ніч*; *зимувати* ← *зима*; *ранкувати* ← *ранок*); 2) місця (*гарманувати* / *гарманити* ← *гарман*; *базарувати* / *базарювати* ← *базар*, *госпіталізувати* ← *госпіталь* тощо); 3) частини організму людини і тварини (*ручкатися* ← *ручка*; *колінкувати*, *колінчити*, *сколіничитися* / *сколінкуватити* (діал.) ← *коліно* / *колінко*; *збезножити* ← *нога*); 4) рослин та їхніх частин (*лопушитися* ← *лопух*, *кущитися* ← *кущ*, *шелюгувати* ← *шелюга*, *гілкуватися* ← *гілка*, *колоситися* ← *колос* та ін).

Незважаючи на те що абстрактні назви менш активні (порівняно з конкретними) у сфері деривації дієслова, певні групи лексем з-поміж них виявляють значний словотвірний потенціал, а саме: 1) іменники – назви різноманітних процесів, дій (*аналізувати* ← *аналіз*, *дисконтувати* ← *дисконт*, *інтригувати* ← *інтрига*, *авралити* ← *аврал*; *бешкетувати* ← *бешкет* та ін.); 2) субстантиви на

позначення психічного стану людини, емоцій, характеристик внутрішнього світу (*тужити* ← *туга*, *полохати* / *полошити* / *полошкати* ← *пóлох*, *уболівати* ← *біль*; *зневолити* ← *воля*, *мандражувати* ← *мандраж*; *досадити* ← *досада*; *гнівати* / *гнівити* ← *гнів*; *страхати*, *страшити* ← *страх* тощо).

Від іменників – абстрактних назв старослов'янського та староукраїнського походження з суфіксом -ств-, що позначають негативні якості, негативну поведінку людини, утворюються дієслова на зразок *безумствувати* (*безумство*), *безчинствувати* (*безчинство*), *звірствувати* (*звірство*), *буйствувати* (*буйство*), *ехидствувати* (*ехидство*), *раболіствувати* (*раболіство*), *святотатствувати* (*святотатство*) тощо. Специфічність лексичних значень, властивих мотивуючим іменникам, що на сучасному етапі вже не розширюють своїх рядів, впливає на продуктивність словотвірних типів дієслів (більшість наведених похідних є кальками з російської мови).

III. Іменники, що групуються за семантико-граматичною категорією *істот* / *неістот*, також мають різну здатність утворювати процесуальну семантику, яка виявляє неоднаковий ступінь поєднання предмета і дії. Найактивнішими у творенні дієслів є іменники – назви явищ, предметів, абстрактних понять, що охоплюють категорію неістот (*атрофуватися* ← *атрофія*; *гастролювати* ← *гастролі*; *піддержувати* ← *держава*; *знедолити* ← *доля*; *правдувати* ← *правда*; *досвіткувати* ← *досвітки*; *сапати* / *сапувати* ← *сапа*; *супонити* ← *супоня* тощо).

Субстантиви на позначення *істот* відзначаються меншими, порівняно з групою неістот, словотвірними можливостями. Частіше ці іменники можуть бути базою для встановлення одноразових мотиваційних зв'язків, наприклад, *блазнувати* ← *блазень*, *кандидувати* ← *кандидат*, *католичити* ← *католик*, *гетьманувати* ← *гетьман*, *ледарювати* ← *ледар*, *дисидувати* ← *дисидент*, *ягнитися* ← *ягня*, *кролитися* ← *кроля*, *панькати* ← *паня* та ін., рідше – співвідноситися з кількома похідними дієсловами: *ватагувати* / *ватажити* / *ватажувати* ← *ватаг* (*ватажок*); *княжити* / *князувати* ← *князь*; *парубкувати* / *парубочити* ← *парубок*; *бурлакувати* / *бурлачити* ← *бурлака*; *музичувати* ← *музик*; *акторувати* ← *актор*; *гончарити* / *гончарювати* ← *гончар* тощо.

Відзначимо, що найчастіше дієсловам, що утворилися від іменників – назв демонічних і міфологічних *істот*, властива фразеологічність семантики (переважно діє словотвірна метафора) – *сатаніти*, *бісити*, *чортувати*, *роздраконити* тощо, рідше – тісні мотиваційні стосунки (*русалкувати*, *вовкулакувати*). Назви особи, залежно від семантичної своєрідності, різноманіття, мають різні можливості щодо дієслівної деривації. Так, словотвірною активністю характеризуються субстантиви, що позначають осіб за фахом, родом занять (*різник*, *маклер*, *чабан*, *мірошник*, *стельмах*, *кобзар*, *чинбар*, *грабар*, *паломник*, *садівник*), за соціальним станом – *президент*, *князь*, *голова*, *музик*, *жебрак*, *господар*, *директор*, *отаман*, *батрак*, *начальник*, за зовнішніми чи внутрішніми ознаками: *скнара*, *падлюка*, *ледар*, *лицемір*, *лівак*, *розбишака*, *гультьй*, *панікер* тощо. Обмеженими дериваційними властивостями характеризуються назви осіб за різними зв'язками з людським оточенням (за родинними стосунками) – *сирота*, *сусід*, *кум*, *батько*, *молодик*², *удова*, *свашка*, *дружка*, *свідок*, *подруга*, *ворог*, *боярин*.

Активними у сфері дієслівної деривації є іменники – назви особи, що містять оцінку, характеристику, указують на людину за певною ознакою, здатністю до якої-небудь дії, за специфічною поведінкою, постійним станом: *нехлюйствувати* (подвійна мотивація іменником зі значенням особи – *нехлюй* – та іменником *нехлюйство*; *скнарувати* / *скнарити* (подвійна мотивація непохідним іменником *скнара* та прикметником *скнарий*); *гріховодити*, *лжесвідчити*, *лихословити*, *марнотратити*, *марнословити* тощо (утворення від композитів); *мавпувати*, *індичитися*, *кокошитися*, *моржувати*, *лисичити* (семантика сформувалася на базі переносних значень іменників – назв тварин, що містять оцінку, характеристику поведінки, якостей людини); *фанфаронити*, *фанаберитися*, *піжонити*, *політиканствувати* (утворення від іменників іншомовного походження) та ін. Численність і продуктивність дієслів, мотивованих назвами особи, зумовлені активізацією оцінювання як особливої понятійної категорії; увагою до людини як соціального феномена. Досить інертні стосовно дієслівного словотворення назви людей за національною та релігійною приналежністю, за духовними званнями: *з'єзуїтити*, *з'єретичити*, *сполячити*, *полячитися*; *зляшити*, *знімчити*, *потуречити* / *потурчити*; *змоскаліти*, *ченцювати*, *побусурманити*, *католичити*, *владичувати* / *владичити* (рідко), *преподобитися*. Як правило, подібні дієслова мають чіткі формально-семантичні зв'язки з назвами особи. Іноді спостерігається звуження семантики шляхом збереження в ній лише вказівки на характерні зовнішні риси, властиві представникам тієї чи іншої нації, унаслідок чого дієслівна семантика ідіоматизується, з'являються семантичні наросення (*циганити* – “*випрохувати, видурювати що-небудь; каничити // Обманювати, шахрувати*”).

IV. Субстантиви, що належать до активної лексики сучасної української мови, звичайно, за дериваційним потенціалом є найспроможнішими, але й пасивна лексика, слова обмеженого вживання можуть брати участь у творенні дієслів, наприклад: *жаргонізм* – *досюрпрайзились* ← *сюрпрайз* (запозичення з англійської мови *surprise* “несподіванка, сюрприз”); *мандражувати* ← *мандраж*; *кайфувати*, *кейфувати* ← *кайф* і *кейф*; *чифірити* ← *чифір*; *професіоналізм* – *букерувати* ← *букер*, *абортувати* ← *аборт*, *авізувати* (фін.) ← *авізо* (фін.), *такелажити* (мор.) ← *такелаж* (мор.),

траверсувати (військ.) ← *траверс*¹ (військ.); *історизми* – *таранити* ← *таран*, *ясирити* ← *ясир*, *гайдамакувати* / *гайдамачити* ← *гайдамака*, *гетьманувати* ← *гетьман* тощо.

V. Аналізуючи словотвірну спроможність іменникових основ, необхідно враховувати не тільки характер семантичної, а й морфемної структури твірних, зокрема опозицію непохідності / похідності. Твірна основа, що входить до складу дієслівної, може бути непохідною (*межувати* ← *межа*, *туманити* ← *туман*, *служити*, *слугувати* ← *слуга*, *вікувати* ← *вік*, *озвучити* ← *звук*, *збезводити* ← *вода*, *владати* ← *влада*, *звірити* ← *звір* та ін.); подібні іменники належать до найдавнішого шару лексики, але не втратили й до цього часу питомої ваги у практичній діяльності людини, що зумовлює й частоту вживання їх у словотвірних процесах.

Дієслова сучасної української мови утворюються також на базі похідних іменникових основ: *лісникувати* ← *лісник*, *склярувати* ← *скляр*; *городникувати* ← *городник*; *колесувати* (у 1 знач.) ← *колесо*, *дружкувати* ← *дружка*, *богохульствувати* ← *богохульство*, *блаженствувати* ← *блаженство* тощо.

Таким чином, іменники сучасної української мови є досить активними щодо дієслівного словотворення. Вони мають здатність устанавлювати мотиваційні стосунки частіше з одним дієсловом, рідше словотвірний зв'язок є неодноразовим. Дериваційні потенції іменника значною мірою зумовлені не тільки місцем певного слова в лексичній парадигмі, але й його семантичним потенціалом. Так, для відсубстантивних одиниць (близько 2300 одиниць) базою частіше виступають багатозначні іменники (1514 одиниць, ≈ 67%); рідше однозначні субстантиви (768 одиниць, ≈ 33%). На словотвірну спроможність іменникових основ впливають також лексико-граматичні особливості субстантивів.

Таким чином, словотвірна спроможність іменникових основ у творенні дієслів сучасної української мови зумовлена формально-структурними та лексико-семантичними особливостями твірних.

1. Бакина М.А. Имена прилагательные как производящие основы современного словообразования // Развитие словообразования современного русского языка. – М.: Наука, 1966. – С. 55–73.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпін: ВТФ Перун, 2001. – 1440 с.
3. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
4. Даниленко В.П. Имена собственные как производящие основы современного словообразования // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 77–92.
5. Даниленко В.П. Имена существительные (нарицательные) как производящие основы современного словообразования // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 63–76.
6. Ковалик И.И. Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков в сравнении с другими славянскими языками: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – К., 1961. – С. 6–7.
7. Пономаренко В.Д. Словотвірна семантика іменників-відад'єктивів сучасної української мови (проблеми фразеологізації значень дериватів): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Х., 1996. – 164 с.
8. Супрун А.Е. Числительные как база для образования новых слов // Вопросы словообразования и фразеологии. – Фрунзе: Изд-во ФГУ, 1962. – С. 38–39.
9. Тишківська Н.Я. Особливості десубстантивного словотворення в СГ коренів зі значенням почуття в українській мові // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. В.В.Грещука. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С.303–307.

The article is devoted to the investigation of the word building ability of the nouns stems for a formation of the verbs of modern Ukrainian Language. The nouns of modern Ukrainian are enough active relatively of the verbs word building. A derivative ability of the nouns depends on its place in the structure of the lexical paradigm of the basic word, on a number of lexical meanings, on a character of the semantic and formal structure, on a social demand of a suitable nomination.

Key words: basic and derivative units, word building ability, word-building semantic, denominative verbs, word-building formans, plural motivation, phraseologization of derivatives.

УДК 811.161.2'373. 611

ББК 81.02

СПЕЦИФІКА СЛОВОТВІРНОЇ СЕМАНТИКИ ВІДСУБСТАНТИВНИХ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ КОНКРЕТНИХ ПРЕДМЕТІВ

Світлана Жарко

У статті описується словотвірна семантика відсубстантивних дериватів на позначення конкретних предметів.

Ключові слова: словотвірне значення, словотворчий формант, мутаційне словотвірне значення, ідіоматичні значення.

Іменники на позначення конкретних предметів становлять значну й досить своєрідну з погляду на їх структурно-семантичну організацію частину лексичного складу сучасної української мови. Однак, на відміну від назв осіб, вони не були об'єктом пильної уваги й ґрунтовного вивчення українських лінгвістів. Тому завдання цієї статті полягає в інвентаризації словотвірних значень (СЗ), властивих найменуванням конкретних предметів, та визначенні їх специфіки.

Відсубстантивним іменникам на позначення конкретних предметів, як і похідним іменникам – назвам осіб, властиве загальне СЗ “носій предметної ознаки”, оскільки вони позначають предмети, названі за ознакою, вираженою твірним іменником. Традиційно СЗ „носій предметної ознаки” відносять

до мутаційного СЗ, під яким розуміють „таке значення похідного, яке відрізняється від значення твірного й виражається мутаційним суфіксом” [5, 118].

Утворення відсубстантивних іменників з мутаційним СЗ зумовлене складними взаємозв'язками предикатних і непередикатних знаків семантично елементарних речень, які трансформуються в реальні деривати. Утім особливістю назв конкретних предметів є те, що вони формуються в інструментальній або локативній семантико-синтаксичній позиції іменника в реченні. Процес деривації досліджуваних слів починається з переведення базової синтаксичної одиниці, переважно речення, у відповідну семантико-синтаксичну позицію [2, 133]. Базове речення у вихідній семантико-синтаксичній позиції розчленовується на два компоненти: означуване й означення. Далі означуваний компонент або один із членів групи означення зазнає актуалізації і формує кореневу морфему деривата. Функція означуваного компонента, що збігається з семантико-синтаксичною функцією відповідної синтаксеми в реченні, втілюється словотворчим афіксом – суфіксом чи префіксом або суфіксом та префіксом одночасно [4, 24]. Напр.: Людина користується *тим приладом (інструментом)*, за допомогою якого ставлять мітки → Людина користується *мітчиком*; Людина користується *посудиною*, у якій подають молоко → Людина користується *молочником*; Людина знаходиться у *приміщенні*, у якому виготовляють зброю → Людина знаходиться у *зброярні*.

Своєрідністю відсубстантивних іменників з предметним значенням є те, що семантично вони корелюють з трикомпонентними предикатно-аргументними структурами. Однак у морфологічній структурі похідних формально виражаються лише аргументи, які співвідносяться зі словотворчим суфіксом та формують кореневу морфему деривата, а предикатний компонент залишається імпліцитним, пор. *вимикач* – „прилад, яким вимикають” і *гранулятор* – „прилад, за допомогою якого виготовляють гранули”. Тому семантика відсубстантивних найменувань конкретних предметів є ідіоматичною.

Іменники із СЗ конкретного предмета можуть бути охарактеризовані за зовнішніми ознаками, за місцем знаходження, за функціональним призначенням тощо. Однак за домінуючу береться лише одна з наявних ознак.

Так, мотиваційною ознакою назв приміщень, посудин, приладів, апаратів здебільшого є функціональне призначення, напр.: *кавник* – посудина, у якій готують, подають каву; *тильовик* – одяг, який захищає від пилу; *телятник* – приміщення, в якому утримують телят; *етюдник* – папка, у якій зберігають етюди; *шпальник* – лісовий матеріал, з якого роблять шпали; *мисник* – полиця, на яку складають посуд, у тому числі й миски.

Відсубстантивні деривати, що характеризують предмет за його функціональним призначенням, утворюються від іменників різних семантико-граматичних груп, зокрема: назв тварин, харчових продуктів, предметів побуту та домашнього вжитку. Сполучаючись з мутаційними словотворчими суфіксами, іменники певної семантико-граматичної групи слугують базою для формування дериватів з частковими СЗ (ЧСЗ).

Так, від найменувань харчових продуктів утворюються похідні на позначення посудин, напр.: *гірчиця* → *гірчичниця* – „посудина для гірчиці”, *компот* → *компотниця* – „посудина для компоту”, *соте* → *сотейник* – „посудина для соте”.

Назви предметів домашнього вжитку мотивують найменування коробок, прилаштувань для зберігання чогось, напр.: *мило* → *мильниця* – „коробка для мила”, *свічка* → *свічник* – „підставка для свічки”, *сірники* → *сірничниця* – „футляр або підставка для коробки з сірниками”.

Оскільки мотиваційною ознакою назв посудин, коробок, прилаштувань є їх призначення, ЧСЗ цих дериватів виражаємо перифразою „те, у чому зберігають, готують, подають щось”. Виразниками цього ЧСЗ виступають словотворчі суфікси *-ниц-я* (*-івниц-я*), *-ник* (*-івник*), які, з одного боку, здатні утворювати словотвірні синоніми, напр.: *салатник* – *салатниця*, *сметанник* – *сметанниця*, *соусник* – *соусниця*; з іншого – бути засобом вираження різних ЧСЗ пор.: *кавник*, *кав'ярник* – „посудина, у якій варять і подають каву” [1, 409], *кавничка* – „посудина, у якій зберігають каву” [1, 409] та загальних СЗ: *борщівник* – 1. „рослина”. 2. „посуд”; *молочник* – 1. „посуд”. 2. „особа”.

Найменування тварин формують семантичну структуру дериватів на позначення приміщень, ЧСЗ яких корелює із структурою „там, де вирощують, розводять, утримують когось”: *голуб'ятник* – „там, де розводять голубів”, *кролятник* – „там, де розводять кролів”, *корівня* – „там, де утримують, розводять корів”. Виразниками цього ЧСЗ слугують суфікси *-ник*, *-атник*, *-н-я*.

Назви приміщень мотивуються також іменниками на позначення конкретних предметів, зокрема предметів домашнього вжитку, продуктів харчування, напр.: *винниця* – „там, де виготовляють вино”, *скарбниця* – „там, де зберігають скарби”, *зброярня* – „там, де виготовляють зброю”, *молочарня* – „там, де приймають, переробляють, зберігають молоко”. ЧСЗ цих дериватів співвідносне з дефініцією „там, де зберігають, виготовляють, переробляють щось”, яке представляють суфікси *-иц-я*, *-н-я*, *-ярн-я*.

Деривація назв приміщень зумовлена локативною семантико-синтаксичною позицією іменника в реченні. У процесі згортання базової синтаксичної конструкції семантичної актуалізації зазнає іменник із значенням об'єкта або суб'єкта локалізації, який і формує кореневу морфему деривата. У формально-граматичній структурі таких іменників предикат стану відсутній, організуючу роль взяв на себе

репрезентований суфіксом локатив. Напр.: Жінка стояла *там, біля приміщення, де вирощують і утримують телят* → Жінка стояла *біля телятника*; Молодь відпочивала *там, у приміщенні, де готують і подають каву* → Молодь відпочивала у *кав'ярні*.

Серед відсубстантивних іменників на позначення приміщень наявні деривати з периферійною (неосновною) мотивацією, напр.: *столярня* – „майстерня, в якій виготовляють вироби з дерева, у тому числі й столи”, *винарня* – „забудова, у якому виготовляють спиртні напої, у тому числі й вино”, *корівня* – „приміщення, у якому утримують, розводять велику рогату худобу, у тому числі й корів” тощо.

Відсубстантивні іменники на позначення приладів, пристроїв, машин, засобів праці становлять незначну групу слів, оскільки вони мотивуються головним чином дієсловами. Утворення назв знарядь дії зумовлюється семантико-синтаксичною інструментальною іменниковою позицією у структурі речення. Сисловою актуалізації зазнає непередикатний компонент означальної частини, який кладеться в основу найменування знаряддя дії [4, 25]. Організуючу роль у формально-граматичній структурі іменників реалізують словотворчі суфікси з семантико-синтаксичною функцією знаряддя дії *-ер*, *-ир*, *-атор*, *-ик*, *-ник*, *-иц-я*. Напр.: Людина користується *тим (приладом)*, яким вимірюють і розмічують кути → Людина користується *кутником*; Людина користується *тим (приладом)*, за допомогою якого виготовляють морозиво → Людина користується *морозеницею*; Людина користується *тим (апаратом)*, яким виготовляють гранули → Людина користується *гранулятором*. ЧСЗ відсубстантивних іменників на позначення засобів праці можливо виразити перифразами „те, чим виготовляють щось”: *гранулятор*, *морозениця*, *фуражир*; „те, чим обчислюють, вимірюють щось”: *кутник*, *градусник*, *годинник*.

У складі найменувань знарядь праці є деривати з атомарним СЗ [6, 25], яке близьке до лексичного й не відтворюється в інших похідних, напр.: *колошник* – „пристрій, через який засипається колошу”, *димар* – „пристрій, через який відводять дим”, *борозник* – „знаряддя, яким прокладають борозни”.

Наявні також іменники з ускладненою семантичною структурою, які утворюються шляхом згортання кількох синтаксичних конструкцій, напр.: Люди користуються *приладом, яким змотують нитки*. *Нитки змотують з веретена* на мотовило → Люди користуються *приладом, яким змотують нитки з веретена* на мотовило → Люди користуються *веретенником*. Подібні деривати характеризуються вищим ступенем ідіоматичності, порівняно з іншими, бо містять більшу кількість імпліцитних компонентів. Окрім того, твірне слово в ускладнених семантичних конструкціях посідає периферійне, а не центральне місце, оскільки об'єкту валентності предиката (у даному разі *змотують*) заповнює не твірний іменник (*веретено*), а формально не виражений у морфологічній структурі компонент (*нитки*).

Іменники на позначення назв конкретних предметів можуть бути охарактеризовані за зовнішніми ознаками, за подібністю до чогось, напр.: *парусник* – „судно, оснащене парусом”, *змійовик* – „труба, схожа на змію”, *танкер* – „судно, обладнане танками (у 2 значенні)”. ЧСЗ цих дериватів корелюють з перифразами „те, що подібне до чогось”, „те, що оснащене чимось”.

Подібність покладено в основу мотивації також назв рослин, напр.: *гребінник* – „рослина, квіти якої схожі на гребінь”, *зірочник* – „рослина, квіти якої схожі на зірочки”, *міхурник* – „рослина, плоди якої нагадують формою міхур”, *колосняк* – „рослина, подібна до колоса”. ЧСЗ в найменуваннях рослин представляють суфікси *-ник*, *-няк*.

Характерною особливістю іменників – назв рослин – є те, що десигнати, які лежать в основі їх найменування, відображають лише один бік понять, включаючи весь предмет. Тобто в ролі найменування із певної кількості ознак, властивих рослині; використовується одна, яка переважно не представлена в словникових дефініціях. Очевидно, це зумовлює затемненість внутрішньої форми найменувань рослин.

Найменування конкретних предметів утворюються також у результаті конфіксального словотворення. Своєрідністю конфіксальних дериватів є те, що їх СЗ „розподіляється між частинами конфікса, другий елемент якого передає загальне відношення предмета до поняття, названого мотивувальним словом (класифікуюче значення), а перший конкретизує це загальне відношення, виражаючи різні значеннєві модифікації (лексичне співзначення)” [3, 4], напр.: *намордник* – „те, що одягають на морду тварини”, *наколінник* – „те, що носять на коліні”, *підголів'я* – „те, що знаходиться під головою”, *підхвістя* – „те, що знаходиться під хвостом”, *підберезник* – „те, що знаходиться (росте) під березою”.

Перша частина форманта в конфіксальних іменниках вказує на просторове значення того, що названо твірним словом, тобто виконує функцію модифікатора предметного значення; а друга репрезентує значення „носій предметної ознаки”. У зв'язку з цим СЗ конфіксальних іменників кваліфікуємо як мутаційно-модифікаційне і виражаємо перифразами:

– „те, що міститься (знаходиться) на чомусь / поверх чогось / під чимось / перед чимось / над чимось / за чимось / позаду чогось / біля чогось”: *навушник*, *нагрудник*, *наколінник*, *намордник*; *підборідник*, *піддзеркальник*, *підскляник*, *підп'ятник*, *підгрифок*, *підкрилок*, *підресорник*, *підсідельник*, *підрамник*; *передплужник*; *надколінок*; *запоясник*, *затильник*; *приструнок*, *прискринок*.

Таким чином, суфіксальні відсустантивні іменники на позначення конкретних предметів належать до складу дериватів з мутаційним СЗ й утворюються в результаті трансформації синтаксичних конструкцій у реальні деривати. Вони характеризуються ідіоматичністю семантики, оскільки у процесі словотворення семантичної актуалізації зазнає іменниковий компонент означуваної частини базової синтаксичної структури, а дієслівний предикат залишається імпліцитним. Виразниками-СЗ в назвах предметів виступають мутаційні суфікси **-ник** (**-івник**), **-атник**, **-н-я**, **-арн-я**, **-ниц-я** (**-івниц-я**), **-ер**, **-ир**, **-атор** та конфікси, перша частина яких виконує функцію модифікатора предметного значення, а друга виражає предметне значення. Тому СЗ конфіксальних іменників є мутаційно-модифікаційним.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2003. – 1440 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – 256 с.
3. Воропай С.В. Система конфіксального творення іменників в українській мові XIX - XX ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя. – 2001. – 19 с.
4. Городенська К.Г. Проблема виділення словотвірних категорій // Українська мова і література в школі. – 1994. – №6. – С. 22-28.
5. Земская Е.А. Словообразование // Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой. – М.: Высш. шк., 1981. – 560 с.
6. Панько С.С. Суффиксальное производство имен и некоторые вопросы идентификации словообразовательных значений: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 1978. – 22 с.

This article described specific features of word formative semantics from substantivized derivatives defining concrete that is particular objects.
Key words: word-formative meanings, mutative word-formative meaning, idiomation meaning.

УДК 811.161.2'373.43

ББК 81.411.1-71-312

Тетяна Мороз

ІМЕННИКИ-НОВОТВОРИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША В ЙОГО ПЕРЕКЛАДІ БІБЛІЇ

Спеціальне дослідження Кулішевих лексичних інновацій дозволило побачити активне використання словотвірної потенціалу української мови. Серед іменників-новотворів називаємо назви осіб чоловічого роду (утворені за допомогою суфіксів **-ун**, **-ник**, **-ак** (**-як**)). Абстрактні слова утворені, в основному, шляхом усічення основи (нульова суфіксація). До суфіксальних похідних належать й одиничні приклади (назви осіб жіночого роду, назви недорослих істот, назви конкретних предметів). Зауважмо, що ці слова засвідчені не лише в перекладацькій практиці, але й в оригінальній творчості письменника.

Ключові слова: новотвір (інновація), словотворча модель, словотворчий тип, П. Куліш, переклади Біблії.

Лексичні новотвори П. Куліша становлять яскраву стилістичну особливість українського перекладу Біблії. З-поміж інших українських письменників, у творчому доробку яких маємо переспіви біблійних сюжетів, саме П. Кулішеві повністю вдалося зреалізувати власну мовну програму, відновивши функціональні можливості конфесійного стилю української літературної мови. Адже створити переклад Біблії – означало створити новий стиль, використовуючи при цьому всі можливі джерела і засоби, які подавала тогочасна українська мова.

Про Кулішеві новотвори писав свого часу В. Чапленко, використовуючи спеціальний термін “кування” слів. Серед основних словотворчих засобів, до яких вдавався П. Куліш, В. Чапленко називає: а) складання коренів, найчастіше у прикметниковій формі, напр.: *тяжкодумен, тихострунний, всьогосвітній, світоіскрявий, людоджерні*; б) використання іменникового суфікса **-ощі**: *відрадоші, старощі, солодощі*; в) утворення прикметникових форм від іменних основ, напр.: *погибний, темрявий, дугастий, вітласта, дивовожний, недужний, потопний, безужитний, вимовний*; г) утворення іменників від прикметникових основ: *смертники, півночник, розумники, ницаки, переважники*; д) безсуфіксальні іменники типу *себелюб, вдовіл, кив, гид, гаяття, пробув, нетям, подих, осуд, попуск, прокид, присвят*. Слова *недобовці, спонюка* та *надихання* (натхнення) В. Чапленко називає “сміливими” неологізмами [6, 104].

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати роль П. Куліша в активізації словотворчих ресурсів української мови в процесі творення нових слів та окреслити його особистий внесок у загальний іменниковий лексикон української літературної мови, актуалізувавши при цьому й такі проблеми, як належне поцінування мовної спадщини письменника та якомога повніше представлення її в сучасній академічній лексикографії.

1. 1. У творенні іменників – назв осіб чоловічого роду П. Куліш використовує такі словотворчі моделі суфіксального словотворення: **А)** “дієслівна чи прикметникова основа + суфікс **-ун**”; **Б)** “дієслівна чи іменникова основа + суфікс **-ник**”; **В)** “прикметникова основа + суфікс **-ак** (**-як**)”; **Г)** “дієслівна основа + суфікс **-ик**”; **Д)** “дієслівна основа + суфікс **-ач**”.

А. За цією продуктивною словотворчою моделлю (назва людини за якісною чи динамічною ознакою) утворено іменник *кепкун* – “той, хто любить кепкувати”: *Хто хоче кепкуна навчати, наживе собі неславу, а хто докоряє безбожникові, кажу собі чинить* (Пр 9: 7). У “Словнику української мови” це слово засвідчене з посиланням лише на сучасне джерело – контекст із твору П. Загребельного (СУМ, IV, с. 147). Кулішеві переклади дозволяють стверджувати, що це слово було утворене значно раніше. До того ж, у Словнику Грінченка наводяться спільнокореневі слова: іменник *кепкування* –

рос. “насмѣшка” і дієслово *кепкувати*, одне зі значень якого – рос. “смѣяться надъ кѣмъ, насмѣхаться” – ілюструється контекстом з історичного роману П. Куліша “Чорна рада”: *Кепкують з його, як із блазня, та тільки за боки беруться* (Сл. Гр., 2, с. 235).

За цією ж словотвірною моделлю було утворено іменник *легун*, що у контексті “Книги Приповісток Соломонових” вжито зі значенням “той, хто легковажить чимось, легко ставиться до життя, не сприймає його серйозно”: *Як двері обертаються все на своїх завісах, так легун – на своєму ложі* (Пр 14: 26). До реєстру “Словника української мови” та Словника Грінченка не входить.

Творення іменників за цією ж словотворчою моделлю та їх активне використання спостерігаємо не лише в книгах Біблії, але й в інших зразках перекладацької практики та оригінальної творчості П. Куліша.

У праці І. Ковалика „Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами” [3] зазначається, що словотворчий тип із суфіксом **-ун** належить до „непродуктивних мертвих типів”. Слова із суфіксом **-ун**, як вважав учений, мають здебільшого негативне забарвлення, напр.: *бовтун, балакун, брехун, воркотун, говорун, крикун, пустун, хвастун, хротун, шахрун*. Окремі лексеми цього типу є емоційно нейтральними, напр.: *бігун, віщун, клопотун, опікун, плигун, свистун, стрибун* [3, 59-60].

Б. Віддієслівний іменник *переважник* – „переможець”: *Як жара густою хмарою, – так пригашена перемога переважників лютих* (Іс 25: 5); утворено за допомогою суфікса **-ник** від дієслова *переважити*, одне зі значень якого – „перемогти” – у Словнику Грінченка підтверджується контекстом саме з Кулішевого перекладу Псалтиря: *Не переважить його ворог* (Сл. Гр., 3, с. 110). Такий факт є важливим свідченням того, що це слово належить до лексичних інновацій П. Куліша. За допомогою суфікса **-ець** утворено спільнокореневий іменник *переважець*, напр.: *І наш король прожив тих земель рівно одчаював потомству Фортінбраса, коли б такі переважцем вийшов з бою* (Гамлет, с. 8).

Іншу лексему цього ж словотворчого типу – *місячник* – також утворено за допомогою суфікса **-ник**, проте від іменникової основи. У тексті Кулішевого перекладу „Євангелія від Матвія” цей іменник ужито в значенні – „людина, яка ходить уві сні”*: *І розійшлась чутка про Него по всій Сириці, і приводжено до Него всіх недужних, що боліли всякими болющими та муками, й бісунатих, і місячників, і розслаблених; і сціляв їх* (Мт 4: 24). У Словнику Грінченка іменник *місячник* або *місяшник* зафіксовано зі значенням „лунастик”, і, що особливо важливо, – словникар посилається на Кулішів переклад „Євангелія від Матвія” (Сл. Гр., 2, с. 433).

Про відіменниковий словотворчий тип із суфіксом **-ник** І. Ковалик говорив як про продуктивний в усіх слов'янських мовах. За допомогою суфікса **-ник** від іменникових основ утворюються назви осіб за ознакою предмета (названого початковою основою), який має відношення до характеру діяльності, роду професії, стану, напр.: *ключник, каретник, гусятник, двірник, корсетник, дипломник* [3, 36].

До Кулішевих лексичних інновацій (жодна з лексем не входить до реєстру Словника Грінченка та „Словника української мови”) зараховуємо й ряд іменників на позначення осіб, утворених за різними словотворчими моделями, напр.:

В. „прикметникова основа + суфікс **-ак** (**-як**)” – *вірняк* (< *вірний*) – „товариш, побратим”: *І приведіте до мене брата вашого меньшого; тоді знати му, що не розглядники ви, а вірняки* (1 М 42: 34);

Г. „дієслівна основа + суфікс **-ик**” – *врядовик* (< *врядувати*) – „дружинник, слуга”: *І як побачили її врьдовики Фараонові, дак вихваляли перед Фараоном, і взято молодицю в палати Фараонові* (1 М 12: 15);

Д. „дієслівна основа + суфікс **(-ува)**-ач” – *дослідувач* – „дослідник” (< *досліджувати, дослідити*): *Нехай же виступлять ті дослідувачі небес, і звіздарі, й ті, що з нового місяця віщують* (Іс 47: 13). Цей віддієслівний словотворчий тип, що служить для утворення назв осіб за родом їх діяльності, станом, заняттям, професією найширше використовується в українській мові, напр.: *ткач* (*ткати*), *слухач* (*слухати*), *прохач* (*прохати*), *дбач* (*дбати*), *набувач* (*набувати*), *зітхач* (*зітхати*), *виконувач* (*виконувати*), *нідсипач* (*нідсипати*), *грач* (*зрати*), *окозамилювач* [3, 53-54].

1. 2. Окрему групу лексичних інновацій П. Куліша становлять віддієслівні іменники – назви абстрактних понять. Одним із найпродуктивніших засобів, до яких вдається П. Куліш при

* Так, у тексті перекладу драми В. Шекспіра „Король Лір” письменник уживає іменник *летун* – „істота, що вмє літати”: *Дивись, он огняний летун* (Король Лір, с. 83), який, як впливає з контексту, виступає на позначення міфічної істоти – дракона. У драмі „Петро Сагайдачний” П. Куліш використовує слово *нищун*: *Вмерла жінка, діти, зіставсь, як пучка. Дивинув на Афон. Я нищуном при церкві був* (Куліш 2, с. 566). Зауважмо, що у Словнику Грінченка для названої лексеми, що тлумачиться як рос. „нищій; попрошайка”, наводиться контекст із цієї ж драми письменника: *Як пробували вік свій нищунами, так з голоду та з нужди й помре; спільнокореневий іменник нищунство – рос. „нищенство; попрошайничество” також ілюструється матеріалом із твору „Петро Сагайдачний”: Я нищуном при церкві був. Покинув і я своє нищунство та на Січ!* (Сл. Гр., 2, с. 565).

** Варто зазначити, що наведений вище іменник у реєстрі „Словника української мови” подається в омонімічній парі, де *місячник*¹ має два значення: 1) „проміжок часу в 30 днів”, 2) „книжка, журнал, періодичне видання, що виходить один раз на місяць” і *місячник*² – іст. „кріпак, який одержував місячину” (СУМ, IV, с. 754), однак того значення, із яким уживав це слово П. Куліш, – не знаходимо.

творенні таких слів, є усичення основи (нульова суфіксація) (А). Суфіксальний різновид морфологічного способу словотворення письменник використовує у таких його моделях: Б) „дієслівна основа + суфікс -ив-(о)”; В) „дієслівна основа + суфікс -еч-(а)”.

А. За такою словотвірною моделлю утворено найчисельнішу групу Кулішевих новотворів, напр.:

вивод – „вихід” (< **виводити**) *Святкова се ніч Господеві за вивод їх із Египетської землі* (2 М 12: 42);

визвол – „звільнення, визволення” (< **визволяти**): *Коли наложать викуп на його мусить він дати за визвол душі своєї, щоб ні положено на його* (2 М 21: 30); показовим, на наш погляд, є той факт, що у Словнику Грінченка іменник **визвіл** – рос. „освобождение” ілюструється контекстом з творів Ганни Барвінок (Сл. Гр., 1, с. 159); до словникового реєстру СУМ що лексема включено у фонетичній формі **визвёл** з посиланням на твори Ганни Барвінок: *Щеня припне [хлопець] на мотузочці та й держить його голодне. Воно вищить, задравши голову, визволу просить*; Лесі Українки (СУМ, 1, с. 396);

вироб – „вигодовлення” (< **виробляти**): *І вбачали свою лиху годину доглядачі з Ізраїлів, яким наказано: Не поменьшуйте виробу цегли, щодня призначеного* (2 М 5: 19);

підперез – „пояс” (< **підперезатися**): *Справедливість буде в його поясом чересел, а правда – підперезом ребер у його* (Іс 11: 5); варто зауважити, що у фонетичному варіанті **підперіз** – рос. „пояс, то, ч'їмъ опоясываются” – ця лексема у Словнику Грінченка ілюструється контекстом із Кулішевого переспіву „Книги Іова”: *Підперізи розв'язує потужним* (Сл. Гр., 3, с. 175);

прогон – „вигнання” (< **прогнати**): *Оце ж проклят еси прогоном із землі, що роззявила уста свої питу кров брата твого з руки твоєї* (1 М 4: 11).

Про активне використання П. Кулішем абстрактних іменників з усиченою основою свідчать оригінальні та перекладні твори письменника. Так, у перекладі Шекспірового твору „Багацько галасу...” П. Куліш уживає іменник **невдовіл**: *Чи не можна ж вам що зробити з вашого невдоволу?* (Багацько галасу..., с. 16); в оригінальних творах письменника спостерігаємо використання спільнокореневого – **задовіл**: *Жаданнем достатків з достатками влади Або задоволу неситої страсти* (Куліш 1, с. 450). Звернімо увагу на той факт, що у Словнику Грінченка іменник **задовіл** – рос. „удовлетворение” наводиться із посиланням на редакційний П. Кулішем журнал „Дзвін”: *Держаться жаданням неситим своїм... задоволу неситої страсти* (Сл. Гр., 2, с. 35).

Серед інших абстрактних лексем цього словотвірного типу виокремлюємо слова з префіксом **по-**. Так, у текстах перекладів Шекспірових драм П. Куліш уживає слова: **пожада** – „те, що, чого жадаш”: *А тепер, вернувшись, замість військових думок інші думи і пожади я в серці став голубить* (Багацько галасу..., с. 13); **побуд** – „те, що побуджує щось зробити”, напр.: *Мушу се зробити! Бо маю побуд, волю й силу средства зробить* (Гамлет, с. 113); в його оригінальній творчості використано іменник **поваб** – „те, що вабить”: *Із цього благословенного навіки повабу виникла їх думка – проповідувати серед просвіщених панів українських визволення* (Куліш 1, с. 360). Зауважмо, що у Словнику Грінченка лексема **поваб** – рос. „влеченіє” ілюструється контекстом із „Хуторної поезії” П. Куліша: *Із цього благословенного навіки повабу виникла їх думка та „Записок о южной Руси”, які видавав письменник: Шкода нашого повабу й залицання; форма жіночого роду поваба – рос. „привлекательность, прельщення” також ілюструється Кулішевими контекстами: *Поваба, котрою нас манять із тихих хуторів* (Сл. Гр., 3, с. 207).*

Б. До назв абстрактних понять належать віддієслівні іменники, утворені за допомогою суфікса -ив-(о), напр., **видиво**, **грязиво**, **садиво**, **течиво**, **твориво**:

грязів – „бруд”: *Як обмиє Господь все грязиво дочок Сионських* (Іс 4: 4); до реєстру Словника Грінченка зазначений іменник входить зі значенням рос. „бреніє”, що ілюструється контекстом із перекладу „Євангелія від Іоана” П. Куліша та І. Пулюя: *Зробив грязиво з слини* (Сл. Гр., 1, с. 334);

течиво – „те, що тече”: *І коли течивий очищається від течива свого, нехай одлічить собі сім день про своє очищення* (3 М 15: 13); до реєстру „Словника української мови” цей іменник входить як розм[овна] лексема з посиланням на контексти з творів письменників радянської доби (СУМ, X, с. 106);

садиво – „те, що посаджене, сад”: *Виноградник Господа Саваота – се рід Ізраїля, а царство Юдине – се садиво його любе* (Іс 5: 7); до реєстрів Словника Грінченка та „Словника української мови” не входить.

Зауважмо, що в сучасній українській мові ці слова позначають конкретні поняття, а словотвірний тип належить до непродуктивних.

Стосовно двох слів із вищенаведеного ряду – **видиво** та **твориво** – спостерігаємо явища паралельного слововжитку П. Куліша та Лесі Українки, що не дозволяє з певністю встановити авторство цих слів, зокрема:

видиво – „видіння”: *Вони пророкують вам ложні видива, віщування та пусті мрії серця свого* (Єр 14: 14). „Словник української мови” подає його зі стильовим маркуванням *книжн[не]*, а ілюстративний контекст до цього значення подано лише з творів Лесі Українки. Про те, наскільки це слово виявилось стилістично вдалим, свідчать контексти до першого з поданих у СУМі значень – „те, що сприймається зором”. Саме в такому значенні вживали у своїх поезіях іменник **видиво** М. Рильський, А. Малишко, Л. Первомайський (СУМ, 1, с. 386). У цьому факті можна вбачати як паралельну реалізацію потенційної словотвірної моделі, так і засвоєння творчого досвіду попередників, у якому поетичне

мовлення Лесі Українки могло бути своєрідним містком між П. Кулішем та поколінням українських поетів першої половини ХХ ст.;

лексеми **твориво*** у Пулюєвому перекладі Псалтиря вжито зі значенням „твір, витвір”: *Дай ім по ділам їх і по вчинкам їх; по ділам рук їх віддай ім, і заплати по заслугі! Вони бо не зважають на діла Господа, ні на твориво рук його. Він зруйнує їх, і вже не збудує* (Пс 28: 4-5); *Ти бо звеселив мене, Господи, творивом твоїм* (Пс 92: 4); *Прославляйте Господа, призывайте ім'я його, звіщайте між народами діла його! Співайте йому, похвальні пісні співайте йому, про всі чудесні творива його думайте-гадайте!* (Пс 105: 1-2). У Словнику Грінченка це слово ілюструється контекстом із творів Ганни Барвінок: *Бог радіє на небі з усякого творива свого та Кулішевого перекладу „Євангелія від Марка”: *Проповідайте євангелію усякому твориву*. Використання цього іменника спостерігаємо й у Кулішевому перекладі Псалтиря, напр.: *Пишли свій дих, і создадуться, і творивом лице землі обновиш* (Куліш 1, с. 522; Псальма СХХІІ).**

Не можна виключати, що саме П. Куліш є автором й іншого слова – **твір**. Так, у Словнику Грінченка значення цього іменника: рос. „твореніє, созданіє” та рос. „твореніє, произведение, сочиненіє (литературное, художественное)” ілюструються такими творами П. Куліша, напр.: *Небеса Божу славу являють, його твори вся твердь возвіщає* (Псалтир); *Збірник творів Іеремії Галки. Слухало все, що живо, їх нових поетичних творів* (альманах „Хата”). Твірне дієслово **творити** – рос. „творить, д'їлать, производит, создавать” наводиться з посиланням на Кулішів переклад „Євангелія від Марка”: *Бог творив*; та на „Опытъ южнорусскаго словаря” К. Шейковського: *Роскіш творить біль: як приходить – смакує, як виходить – катує* (Сл. Гр., 4, с. 251).

У „Словнику української мови” іменник **твориво** подається з позначкою *заст[аріле]* у значенні – „твір”, а ілюстративні контексти наведено з „Оргії” Лесі Українки: *Та хто ж тобі натхне вогонь живий, коли з творця ти творивом збився*; а також з поезії Миколи Зерова: *[сонце] з небесних штилів [обливає] світлом твориво скрізь світове* (СУМ, X, с. 52). Інформація СУМу може підвести до висновку про використання Лесею Українкою та М. Зеровим архаїчної лексики в поетичному тексті насамперед із стилістичною метою. Проте доповнення цієї інформації фактами, які характеризують слововживання П. Куліша та І. Пулюя, спонукає до протилежних припущень. П. Куліш уживає це слово в поетичному переспіві: *Багато, Боже, діл твоїх на світі, премудро збагатив ти ними землю <...> Все твориво живе од тебе час, щоб дав йому ти їжу свого часу. Протитуси ти всіх, годуєш сито; розтулиш руку – і нема голодних; одвернешся од них – і всі сумують, як візьмеш дух у них, землею стануть; пішлиш свій дух, і создадуться, і творивом лице землі обновиш* (Куліш 1, с. 522, „Псальма СІV”).

З одного боку, можемо припускати, що ці слова було утворено значно раніше, а перекладачі біблійних текстів, здійснених у староукраїнську добу, лише засвідчили попередній досвід. Проте лексикографічного підтвердження наших припущень поки що немає. З іншого боку, їх авторство можна припускати за П. Кулішем, оскільки саме його твори могли послужити тим джерелом, з якого воно з'явилося у творах інших письменників та в перекладах І. Пулюя, для якого мовний авторитет П. Куліша був надзвичайно високим.

В. До творення іменників на позначення просторових понять П. Куліш вдається за допомогою суфіксальної морфеми -еч-(а), типової для народнорозмовних слів типу **голоднеча**, **холоднеча**, порівн.: **тіснеча** – „тіснота”: *Ось вам смутне пророцтво про ту скотину, що мандрує в землю полуденню, через країну нужди й тіснечі* (Іс 30: 6); **небезпеча** – „небезпека”: *Життє моє безустанно в небезпечі, та не забув я закону твого* (Пс 119: 109) – жодна з цих лексем не входить до словникових реєстрів відомих нам лексикографічних праць.

І. 3. Складні слова. Способом основоскладання утворено назву особи **кровомесник** – „той, хто мстить кровним родичам; помщається за свого кровного родича”: *Кровомесник сам нехай вбе душоубця; як тільки подістане його, убити мусить його* (4 М 35: 19).

Цим-таки способом словотворення утворено іменник на позначення невеликої кількості людей землі Ізраїлю – **малолюдок**: *Не бійся, Якове, червяку мій, Ізраїлю, малолюдку, – я помагаю тобі* (Іс 41: 14); до реєстрів „Словника української мови” та Словника Грінченка входять лише такі спільнокореневі слова: іменники **малолюддя**, **малолюдність**, прикметник **малолюдний** та прислівник **малолюдно** (СУМ, IV, с. 610; Сл. Гр., 2, с. 402).

Поєднанням двох основ утворено і слово **слабосилко**, вжите в тексті „Книги пророка Ісаї” у значенні „слабодуха, безсила людина”: *А всі вони гуртом до тебе промовлять: Так і ти, як ми,*

* **Твориво** (< те, що створене) – словотвірний синонім, утворений вже на українському мовному ґрунті за аналогією до ц.-с. *твореніє* У Словнику Грінченка іменник **творіння** – „твір” наводиться з посиланням на Словник К. Шейковського (1884-1886): *Гоже, не гоже – творіння боже* (Сл. Гр., 4, с. 251).

* Проте варто звернути увагу й на той факт, що у Словнику Грінченка іменник **твориво** наводиться не лише з посиланням на перекладацьку практику П. Куліша, а й на інші ілюстративні контексти. Так, до дієслова **двигонити** подано контекст за „Оповіданням з святого писання” священника Ст. Опатовича (К., 1875): *І творив Бог великі кити, і всяке живе твориво, всяке повзюче, що двигонить у водах* (Сл. Гр., 1, с. 361). Цей факт може свідчити про те, що названий іменник міг і не бути Кулішевим новотвором, а утворений значно раніше.

зробився вбогим *слабосилком*?! (Іс 14: 10); у Словнику Грінченка наводяться спільнокореневі слова *слабосилля* – „слабосиліє” та *слабосильний* – „слабосильный” – обидва з посиланням на Кулішів переспів „Книги Іова” (Сл. Гр., 4, с. 148).

До Кулішевих лексичних інновацій слід зараховувати й синонім до наведеного вище іменника *безсилко*, що у тексті „Книги приповісток Соломонових” вжито у значенні „безсила, слабодуха людина”: *Коли ти в біді показавсь безсилком, то бідна сила в тебе* (Пр 24: 10). Слід зазначити, що спільнокореневий іменник *безсилля* – рос. „безсиліє, отсутствие сил” – ілюструється Кулішевим перекладом Псалтиря (Львів, 1871): *Дай мені моє безсилля і мизерність зрозуміти*, а слово *безсило* – рос. „безсильный человек” – не лише Кулішевим контекстом, але й контекстами із творів Ганни Барвінок: *Тепер люде маленькі й безсилки* (Сл. Гр., 1, с. 45). Зауважимо, що у Словнику Грінченка наводиться і форма жіночого роду *безсилка* – рос. „безсильная женщина”, й зменшено-пестлива його форма *безсилочка* з посиланням на контексти з творів Марка Вовчка: *Чи то ж не дивно, що така безсилочка прогнала й настрахала ведмідя страшно?* (Сл. Гр., 1, с. 45).

Шляхом основи складання утворено й назви часових понять: *впливочас* – „вплив часу”: *І рече Бог: Постаньте свѣтила, на тверді небесній розлучати день із ніччю, і бувайте знаменнями на ознаку впливочасу і днів і років* (1 М 1: 14); *новонастання* (місяця) – „новий місяць”: *І в день радощів ваших і в празники ваші, і в новонастання місяця вашого, трубити мѣте в труби при всепаленнях ваших* (4 М 10: 10); у Словнику Грінченка цей лексичний неологізм наводиться з посиланням на контекст „Євангелія від Матвія” в перекладі П. Куліша та І. Пулюя: *Пійшовши слідом за Мною, у новонастанню... сядете також на дванадцяти престолах* (Сл. Гр., 2, с. 569), порівн. більш ширший контекст: *Ісус же рече до них: Істино глаголю вам: Що ви, підійшовши слідом за Мною, у новонастанню, як сяде Син чоловічий на престолі слави своєї, сядете також на дванадцяти престолах, судячи дванадцять родів Ізраїлевих* (Мт 19: 28).

1. 4. О д и н и ч н і п р и к л а д и Кулішевих новотворів становлять іменники – назви осіб жіночого роду, назви недорослих істот, назви конкретних предметів.

У творенні назв осіб жіночого роду П. Куліш використовує малопродуктивний словотворчий тип із суфіксом *-ин(-я)*, що, як стверджує І. Ковалик, у процесі творення агентивних чи професійних назв осіб жіночої статі використовується дуже рідко, напр.: *господ-иня* (*господар*), *газд-иня* (*газда*), *раб-иня* (*раб*), *бог-иня* (*бог*), *княгиня* (*князь*) [3, 85].

Лексему цього словотворчого типу *пророкиня* у тексті „Книги пророка Ісаї” вжито у значенні „провісниця майбутнього”: *І приступив я до пророкині, й завагоніла вона й вродила сина* (Іс 8: 3). Зауважмо, що до реєстрів „Словника української мови” та Словника Грінченка ця форма жіночого роду не входить. Проте у СУМі подано іменник чоловічого роду *пророк* – „за релігійними уявленнями – проповідник волі божої”, з посиланням на контексти з творів Т. Шевченка, П. Грабовського та ін. (СУМ, VIII, с. 272). Уживаючи цього слова в біблійних перекладах, напр.: *Коли між вами з’явиться пророк або сновидець, і покаже тобі ознаку або чудо* (5 М 13: 1), П. Куліш використав його і як твірну основу для творення іменника жіночого роду *пророкиня* – можливо, не без впливу давнього *дрѣггиня: товаришка* (ЛБ, с. 33), що його вжито у Пулюєвому перекладі Псалтиря, напр.: *У пишних шатах поведуть її до царя; за нею приведуть до тебе дівци, другинь її* (Пс 45: 14). У „Словнику української мови” слово *другиня* – „подруга” – маркується як *заст[аріле]*, *поет[ичне]*, проте подається без ілюстративного контексту (СУМ, II, с. 423).

За продуктивною словотвірною моделлю за допомогою суфікса *-чук-*, одним із давніх значень якого є „недоросла істота” (порівн. інші назви: *вовчук, коропук; дівчук, хлопчук*) утворено слово *левчук*. У тексті біблійного перекладу лексему *левчук* вжито у значенні „левеня”: *Та й телятко, левчук і віл зможуть жити разом, а мала дитина зможе їх пасти* (Іс 11: 6). Саме таке значення зафіксоване у Словнику Грінченка, а його ілюстрація контекстом із Кулішевого перекладу Псалтиря (*Томить лева голод і левчука згага*) дає підстави стверджувати, що названий іменник належить саме до Кулішевих лексичних інновацій (Сл. Гр., 2, с. 350).

Серед одиничних прикладів Кулішевих новотворів називаємо й віддієслівний іменник *тискарня* („прес для витискання вина”): *Щоб вигубити молодиків моїх; неначе (грони) в тискарні, зтоптав Господь дівцию-дочку Юдину* (Плач 1: 15) – ані в Словнику Грінченка, ані в СУМі його не зафіксовано.

Узагальнюючи аналіз Кулішевих лексичних інновацій, можемо стверджувати, що у власній перекладацькій практиці письменник активно використовував словотвірний потенціал української мови, виступивши при цьому і як активний творець нової лексики, і як майстер синтетичної мови.

Словотворча індивідуальність П. Куліша виявляється не лише в перекладацькій спадщині, зокрема в біблійних перекладах „П’ятикнижжя Мойсея”, „Книги Приповісток Соломонових”, „Книги пророка Ісаї”, „Книги пророка Єремії”, „Книги плач Єремії” та „Євангелія від Матвія”, в перекладах драматичних творів В. Шекспіра „Багацько галасу з нечевля”, „Гамлет, принц датський”, „Король Лір”, а також і в оригінальній творчості письменника.

Ілюстративні контексти Словника Грінченка, наведені до більшості з аналізованих слів, переконують у тому, що їх авторство беззаперечно належить П. Кулішеві. Окремі з них уживав не лише

сам перекладач, а також близькі йому люди, зокрема письменниця і дружина Ганна Барвінок. У творах Марка Вовчка такі слова могли з’явитися саме завдяки Кулішевому редагуванню цих текстів.

Як добрий знавець української мови, П. Куліш сміливо вдавався до творення нових слів, внаслідок чого в перекладах книг Біблії, які він здійснив, виявилася індивідуальна словотворчість письменника.

1. Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – 232 с.
2. Ковалик І. Вчення про словотвір (Словотворча характеристика слова. Відношення вчення про словотвір до інших мовознавчих дисциплін). – Вип. 2. – Львів: вид-во Львівського універ-у, 1961. – 83 с.
3. Ковалик І. Питання іменникового словотвору в східнослов’янських мовах у порівнянні з іншими слов’янськими мовами: До IV Міжнародного з’їзду славістів. – Ч. 1. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1958. – 153 с.
4. Ковалик І. І. Про деякі питання слов’янського словотвору. – К.: вид-во АН УРСР, 1958. – 24 с.
5. Панькова Кулішева мова // Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.). – Нью-Йорк, 1970. – С. 101-105.

Умовні позначення текстових та лексикографічних джерел

1 М – Перва книга Мойсея // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. – У Відні: Виданне британського і заграничного біблійного товариства. – 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000] – С. 1-54 [перша цифра вказує на порядок глави (в оригіналі – голови), друга – вірша].

2 М – Друга книга Мойсея // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. – У Відні: Виданне британського і заграничного біблійного товариства. – 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000] – С. 55-96 [перша цифра вказує на порядок глави (в оригіналі – голови), друга – вірша].

3 М – Третя книга Мойсея // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. – У Відні: Виданне британського і заграничного біблійного товариства. – 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000] – С. 97-127 [перша цифра вказує на порядок глави (в оригіналі – голови), друга – вірша].

4 М – Четверта книга Мойсея // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. – У Відні: Виданне британського і заграничного біблійного товариства. – 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000] – С. 128-170 [перша цифра вказує на порядок глави (в оригіналі – голови), друга – вірша].

5 М – П’ята книга Мойсея // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. – У Відні: Виданне британського і заграничного біблійного товариства. – 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000] – С. 171-206 [перша цифра вказує на порядок глави (в оригіналі – голови), друга – вірша].

Багацько галасу – Шекспір В. Багацько галасу з нечевля / Переклад П. А. Куліша; Передмова і пояснення І. Франка. – Львів: 3 друк. наук. т-ва ім. Шевченка, 1901. – 102 с.

Гамлет – Шекспір В. Гамлет, принц датський / Переклад П. А. Куліша; Передмова і пояснення І. Франка. – Львів: 3 друк. наук. т-ва ім. Шевченка, 1899. – 177 с.

Єр – Книга пророка Єремії // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. – У Відні: Виданне британського і заграничного біблійного товариства. – 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000] – С. 656-711 [перша цифра вказує на порядок глави (в оригіналі – голови), друга – вірша].

Іс – Книга пророка Ісаї // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. – У Відні: Виданне британського і заграничного біблійного товариства. – 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000] – С. 605-655 [перша цифра вказує на порядок глави (в оригіналі – голови), друга – вірша].

Король Лір – Шекспір В. Король Лір / Переклад П. А. Куліша; Передмова і пояснення І. Франка. – Львів: 3 друк. наук. т-ва ім. Шевченка, 1902. – 164 с.

Куліш 1 – Куліш П. О. Твори: В 2 т. – 2-ге видання. – К.: Наук. думка, 1998. – Т. 1. Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / Вступна стаття, упоряд. і приміт. Є. К. Нахліка; Ред. тому М. Д. Бернштейн. – 752 с. (Б-ка укр. літ. Укр. нова літ.).

Куліш 2 – Куліш П. О. Твори: В 2 т. – 2-ге видання. – К.: Наук. думка, 1998. – Т. 2. Поеми. Драматичні твори / Упоряд. і приміт. В. М. Івашкова – 768 с. (Б-ка укр. літ. Укр. нова літ.).

ЛБ – Беринда П. Лексикон словеноросський. – К., 1627 (Надрук з київського видання 1627 р. фотомех. способом / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука). – К.: Наук. думка, 1961. – 272 с.

Мт – Євангелія від сьв. Маттея // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. – У Відні: Виданне британського і заграничного біблійного товариства. – 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000] – С. 1-35 [перша цифра вказує на порядок глави (в оригіналі – голови), друга – вірша].

Плач – Книга плач Єремії // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. – У Відні: Виданне британського і заграничного біблійного товариства. – 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000] – С. 712-716 [перша цифра вказує на порядок глави (в оригіналі – голови), друга – вірша].

Пр – Книга приповісток Соломонових // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. – У Відні: Виданне британського і заграничного біблійного товариства. – 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000] – С. 570-593. [перша цифра вказує на порядок глави (в оригіналі – голови), друга – вірша].

Пе – Пулюй Іван. Молитовник. Псалтир. / За загальною редакцією проф. В. Шендеровського. – К.: Рада, 1997. – 271с. [після умовного позначення Пс перша цифра означає число пісні за порядком, друга – вірш].

Сл. Гр. – Грінченко Б. Д. Словарь української мови. Т. 1-4. – К., 1907-1909 (Перевидано фотоспособом. – К., 1958).

СУМ – Словник української мови. В 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

A special investigation of Kulish's lexical innovations let to see an active use of word creating potential of the Ukrainian language. Among the nouns-neologisms there are persons' names of masculine gender created with the help of suffixes -ун-, -ник-, -ак(-як-). Abstract words a created mostly by truncation of them (so called zero suffixation). Single examples (persons' names of feminine gender, non-adults' names, names of certain objects) belong also to suffix descendents. It should be mentioned that these words are testified not only in translation practice but in the writer's original creative work.

Key words: neologism (innovation), word creation model, word creation type, P. Kulish, translations of Bible.

СЛОВОТВІРНА ПАРАДИГМА ПРИКМЕТНИКА

Стаття присвячена дослідженню проблеми словотвірної парадигми прикметника. Зокрема, у роботі розглянуто такі прикметникові словотвірні категорії: категорія недостатнього ступеня вияву ознаки; категорія надмірної інтенсивності ознаки; категорія суб'єктивної оцінки якості; категорія протилежності; категорія присвійності; категорія локативної атрибутивності; категорія темпоральної атрибутивності; категорія порядковості; категорія ад'єктивної синтаксичної деривації; словотвірну категорію стану та морфолого-синтаксико-словотвірну категорію ступенів порівняння.

Ключові слова: категорія, категоризація, прикметник, речення, синтаксична одиниця, семантико-синтаксична структура речення, предикатність, субстанціальність, валентність, об'єкт, суб'єкт, предикат, мовознавство, граматична система, значення слова, суфікс, префікс, словозміна.

Грамматична система української мови являє собою складну ієрархічну структуру. Ця система є сукупністю морфологічних, словотвірних та синтаксичних одиниць і категорій, їх системних взаємозв'язків. Проте частина дослідників виступають проти віднесення словотвору до граматики, мотивуючи це тим, що в кінці 40-х років ХХ століття словотвір був виділений в окремий розділ мовознавства об'єктом вивчення якого став словотвірний рівень мови. З цим варто не погодитись, адже граMATика сучасної української мови об'єднує в собі три підсистеми – синтаксис, морфологію і словотворення, ця теза була доведена І. Вихованцем та К. Городенською в “Теоретичній морфології української мови” [1,42]. Вони стверджують, що морфологія, словотвір та синтаксис є тісно взаємопов'язаними. Так, синтаксис відіграє вирішальну роль у функціональній спеціалізації морфологічних і словотвірних явищ. Морфологія, в свою чергу, підпорядковується синтаксисові: морфологічні знаки у синтаксичній структурі української мови розчленовуються на явища, спрямовані на речення в цілому, і на явища, закріплені в мінімальній синтаксичній одиниці (синтаксичному слові). Морфологія найчастіше пов'язана з синтаксисом, бо вона існує у вигляді техніки для синтаксису.

У тісній взаємодії перебувають синтаксис і словотвір. Зокрема, багато словотвірних категорій формуються у відповідних семантико-синтаксичних позиціях речення. Наприклад: іменникові словотвірні категорії суб'єктності, об'єктності, інструментальності, локативності та інші, які диференціюють семантико-граматичну надкатегорію субстанціальності (предметності) і зближуються з відповідними (однойменними) семантико-синтаксичними категоріями речення [1,43].

Взаємодія морфологічних, словотвірних і синтаксичних категорій дозволяє здійснити якісно новий погляд на прикметник як частину мови і як на функціональний елемент речення, а також по-новому охарактеризувати словотвірну парадигму прикметника.

Прикметники поділяються на два семантико-граматичних класи: первинні прикметники та вторинні прикметники. До першого класу належать прикметники, які позначають якісний стан предмета чи явища і членуються лише на корінь та закінчення, наприклад: *ясн-ий, молод-ий, весел-ий, чорн-ий, біл-ий*. Другий клас становлять прикметники, які стосуються ознаки похідного характеру (формується через відношення до дії, предмета, стану або ж ознаки), і членуються не лише на корінь та закінчення, а також на суфікс або ж префікс, наприклад: *блажит-н-ий, мід-н-ий, без-меж-н-ий, пере-бір-лив-ий*. Похідними виступають ті прикметники, у яких лексичний центр формують іменникові, дієслівні та прислівникові корені, суфікси ж вказують на прикметниковий граматичний клас, наприклад: *берез-ов-ий, ліс-ов-ий, татова книжка, співа-юч-ий, с-по-гляд-альн-ий, чит-альн-ий, вчор-а-шн-ий*. Похідними також вважаються якісні прикметники, які виражають інтенсивність або послаблення вияву ознаки, наприклад: *біл-еньк-ий, зелен-уват-ий, най-весел-іш-ий, пре-червон-ий, пре-син-ий*.

Суфікси таких похідних прикметників формуються здебільшого з предикатних знаків. Виступаючи в ролі предикатних знаків, вони виконують функцію уточнення (конкретизації). Такі якісні прикметники формують два різновиди значень предикатів – недостатній та надмірний ступінь вияву ознаки – реалізуються прикметниковими суфіксами як їх формальними репрезентантами. З допомогою цих суфіксів виділяємо такі прикметникові словотвірні категорії [1,134-138]: категорія недостатнього ступеня вияву ознаки; категорія надмірної інтенсивності ознаки; категорія суб'єктивної оцінки якості; категорія протилежності; категорія присвійності; категорія локативної атрибутивності; категорія темпоральної атрибутивності; категорія порядковості; категорія ад'єктивної синтаксичної деривації. Крім названих вище категорій варто виділити ще одну якісно відмінну словотвірну категорію стану [9, 68].

Категорія недостатнього ступеня вияву ознаки прикметників вказує на часткову, порівняно з вихідною, міру якості, тобто таку ознаку, яка у предметі чи явищі виявлена неповністю. Існує дві форми вираження недостатнього ступеня вияву якості: синтетична та аналітична. Синтетична форма даної категорії утворюється від вихідної прикметникової форми з допомогою суфіксів: *-уват-, -аст-*, а також *-ав-* (менш продуктивний), наприклад: *жовтий – жовтавий, жовтастий; малий – малуватий; дрібний – дрібчастий; червоний – червонуватий, червонастий*. Щодо аналітичної форми вираження неповного вияву ознаки прикметника, то вона утворюється з допомогою аналітичних морфем: *трохи, дещо, дуже, ледве, зовсім, надто*, які, на відміну від суфіксів, у семантичне основне значення прикметника вносять нові відтінки, наприклад: *добрий – трохи добрий, лінивий – трохи лінивий, різкий – дещо різкий, млявий –*

дещо млявий. Якщо порівняти ці дві форми (аналітичну та синтетичну), то можна зробити висновок, що предикатне значення неповної міри якості виразніше реалізується в аналітичній морфемі.

На противагу попередній, категорія надмірної інтенсивності ознаки вказує на більший ступінь вияву ознаки у даному предметі, тобто розширює семантичне значення. При утворенні прикметників з відповідною семантикою використовуються суфікси: *-енн-, -езн-, -елезн-, -уч-, -ущ-* (ці суфікси виражають значення максимальної градації ознаки): *старий – старезний, високий – височенний, багатий – багатущий; -есеньк-, -ісінк-, -усіньк-*, які реалізують в семантиці прикметника не лише надмірну якість, але й мають виразні експресивні значення, наприклад: *дрібний – дрібнесенький; радий – радесенький; рідний – ріднесенький*. Разом з тим, слід відзначити специфічні семантично-дериваційні умови функціонування суфікса *-аст-* у системі прикметникового словотвору. Даним відіменниковим якісним прикметником властиве значення «такий, що має що-небудь у великій кількості, наділений чим-небудь надміру» [11, 131], наприклад: *грудастий, ікластий, стеблястий, мускулястий*.

Серед засобів вираження надмірної інтенсивності ознаки можна виділити низку префіксів, які передають градаційне розмежування в межах інтенсивності [2, 213]: *за-, пре-, над-, все-, екстра-, ультра-, супер-, пра-* та інші. Зокрема, префікс *за-* розпочинає градаційний ряд і вказує на невеликий ступінь інтенсивності ознаки (якість, яка трохи перевищує потрібну міру) і здебільшого стосується просторових або часових значень, наприклад: *великий – завеликий, високий – зависокий, пізній – запізній, ранній – заранній, широкий – заширокий*. Префікс *пре-* виявляє високий ступінь інтенсивності ознаки, наприклад: *мудрий – премудрий, гарний, прегарний, - чудовий – пречудовий*. Префікси *над-* та *супер-, екстра-, ультра-, все-* є виразниками найвищого рівня інтенсивності ознаки: *еластичний – супереластичний, потужний – надпотужний, корисний – архікорисний, чистий – суперчистий, елітний – суперелітний*.

Доповнюють систему засобів вираження надмірної інтенсивності ознаки аналітичні морфемі типу *дуже, досить, надто, занадто, особливо, надзвичайно, винятково, украй*, наприклад: *гарний – дуже гарний, високий – надто високий, старанний – досить старанний, мальовничий – надзвичайно мальовничий*.

Досить різноплановою постає прикметникова словотвірна категорія суб'єктивної оцінки якості. Вона покликана передавати емоційне, експресивне ставлення мовця до ознаки предмета чи явища. Форми даної категорії утворюються з допомогою різноманітних суфіксів (*-еньк-, -есеньк-, -ісінк-, -усіньк-*), що додають до основного лексичного значення слова певні, емоційно забарвлені відтінки. Так, словотворчим центром категорії суб'єктивної оцінки якості вважається суфікс *-еньк-* [2,214]. Він виражає чисте емоційне значення без будь-яких відтінків: *рідний – рідненький, круглий – кругленький, чистий – чистенький, малий – маленький, гарний – гарненький*. Суфікс *-есеньк-* покликаний виражати значення емоційності, пестливості з відтінками високої міри якості у предметі, наприклад: *рідний – ріднесенький, молодий – молодесенький, тихий – тихесенький, ясний – яснесенький, милий – милесенький, тонкий – тонесенький*. Щодо суфіксів *-ісінк-, -усіньк-*, то вони орієнтуються на вираженні емоційної оцінки якості в поєднанні з найвищою мірою якості: *тонкий – тонюсінкий, чистий – чистісінкий*.

В окрему групу відносять [1,136] словотворчі елементи на позначення дуже великої міри якості з відтінками емоційного ставлення мовця до ознаки предмета – суфікси *-енн-, -анн-*. Вагомою ознакою цих слів є їх дієприкметникове походження, наприклад: *неоціненний, невблаганний, неказаний, незліченний*.

Частина словотворчих засобів, що формують словотвірні категорії, виконують не модифікаційні функції (часткова видозміна первинного значення), а функції заступання. В даній функції використовуються такі префікси *не-, без-, де-, а-, ір-, ре-, анти-*, що структурують словотвірну категорію протилежності, наприклад: *уважний – неуважний, народний – антинародний, синхронний – асинхронний, раціональний – ірраціональний, реальний – ірреальний, коаліційний – антикоаліційний, кризовий – антикризовий, сумнівний – безсумнівний, політичний – аполітичний, антиполітичний, неполітичний*.

Як функціонально-семантична величина виступає словотвірна прикметникова категорія присвійності. Вона пов'язана з відіменниковим суфіксальним (*-ів-, -ин-, -ов-, -ев-, -ач-*) словотворенням й вказує на належність предмета певній особі, наприклад: *дідів, дядьків, капітанів, столярів, материн, свашин, свекрушин, мишачий, орлиний, ведмежий, дівчачий, хлоп'ячий*. Ця категорія являє собою конденсат предметності й посесивної предикатності [1,138].

Словотвірна категорія локативної атрибутивності передає локативну ознаку предмета, тобто його належність певній територіальній одиниці. Вона утворюється: 1) префікс *за-* та суфікси *-н-, -ов-, -ев-, -ськ-, -овськ-, -янськ-* зі значенням “такий, що знаходиться, відбувається там, де визначено твірною основою”, наприклад: *задворовий, закулісний, заміський, заморський, зарічний, захмарний, забалканський, закарпатський, зауральський, задніпровський*; 2) префікс *на-* і суфікси *-н-, -ов-*, що позначають знаходження на чомусь, наприклад: *нагірний, наземний, наколінний, наручний, настільний*; 3) префікс *над-* та суфікси *-н-, -ов-, -ськ-, -ян-, -янськ-, -альн-* утворюють прикметники на позначення місцезнаходження вище даного предмета: *надвіконний, надтанковий, наддверний, надземний, надморський, надбережний, наддніпровський, наддністрянський, наддунайський*; 4) прикметники з

локотивною семантикою також утворюються від приименниково-відмінкових форм із приименниками між, під, при, перед і т.п., наприклад: *під землею – підземний, між горами – міжгірний, при дорозі – придорожній, перед містом – передміський.*

Часові характеристики предмета знаходять своє втілення в формах категорії темпоральної атрибутивності, які утворюються з допомогою суфіксів від приименниково-відмінкових форм з приименниками між, перед, після, наприклад: *після обіду – післяобідній, після грози – післягрозовий, після війни – післявоєнний, між сесіями – міжсесійний, між війнами – міжвоєнний, перед грозою – передгрозовий*; а також з допомогою префікса по- та суфіксів -н-, -ов-, -ев-, -овськ-, -ськ- на позначення якості, що настала після певної події, наприклад: *повоєнний, пожнивний, пообідній, пореволюційний, пошлюбний.*

Від кількісних числівників утворюються слова на позначення категорії порядковості, які вказують на порядок предметів при лічбі, наприклад: *шість – шостий, дев'ять – дев'ятий, тридцять – тридцятий, сорок – сороковий, сто – сотий.*

Словотвірна категорія ад'єктивної синтаксичної деривації вказує на перехід іменників, дієслів, числівників та прислівників в прикметник без зміни основного лексичного значення. Синтаксичний ступінь відименникової ад'єктивної здійснюється позиційним способом – переміщенням іменникового слова у приименникову позицію, наприклад: *мати плаче – плач матері, брат захоплюється живописом – братове захоплення живописом давне, письменник написав роман – роман написаний письменником.* Щодо віддієслівної синтаксичної деривації, то вона містить власне-синтаксичний ступінь переходу дієслова в прикметник. У таких синтаксичних позиціях прикметника функціонують лише форми інфінітива, які поєднуються з опорним віддієслівним іменником (модальні іменники типу *бажання, прагнення, наказ, вміння, прохання, жадання, змога, потреба*) та віддієслівним іменником на позначення руху, наприклад: *дитина вміла писати – вміння писати, ми прагнули зустрітися – прагнення зустрітися, вчитель наказав зупинитися – наказ зупинитися.* Відприслівникова синтаксична ад'єктивна є непродуктивною. Вона проявляється в результаті переміщення прислівників із детермінантної або придієслівної позиції в приименникову, наприклад: *Луцьк сьогодні – центр Волині // Сьогоднішній Луцьк – центр Волині; Вгорі співали солов'ї // Спів угорі заповнив душу дівчини.* Якщо поглянути на відчислівникову ад'єктивну, то вона ґрунтується лише на морфологічному ступені і є виразником розглянутої вище категорії словотвірної порядковості.

В українській мові прикметники з суфіксами -ив-, -лив-, -чив- являють собою чітко виражену лексико-семантичну групу слів. Деривати з даними суфіксами позначають ознаки характеру, фізичного і психічного стану істот (найчастіше людини), а також фізичні, психічні і моральні властивості людей тварин, предметів. Ці прикметники функціонують як атрибути до назв істот і формують словотвірну категорію стану. Якісні прикметникові деривати з суфіксами -ив-, -лив-, -чив- можна поділити на два типи: 1) відименниковий з суфіксами -ив-, -лив-, наприклад: *фальшивий, злостивий, милостивий*; 2) віддієслівний з суфіксом -чив-, наприклад: *загрозливий, отруйливий, докучливий, зворушливий, привітливий.*

Отже, словотвір є невід'ємною частиною трикомпонентної граматичної системи мови (морфологія, словотвір, синтаксис), а його категорії формуються у відповідних семантико-синтаксичних позиціях речення. Словотвірна категорія, функціонуючи в семантико-синтаксичній позиції речення, є відпрацьованим “продуктом”, що поширюється на похідні слова, утворені на ґрунті семантико-синтаксичної позиції.

Найпоказовіше взаємозалежність словотвору та семантико-синтаксичної позиційності представляють форми вищого та найвищого ступенів порівняння. Як стверджує Мірченко М. В., “дані предикати (з більшим або меншим ступенем ознаки) варто сприймати як окремий клас слів, адже їх семантичне наповнення, структура власне слів, а також валентна рамка є відмінними” [10, 138].

У семантично елементарному простому реченні грама прикметникового компаратива спеціалізована на вираженні предиката якості-відношення. Як синтаксичне ядро реченнєвої структури він має здатність приєднувати до себе інші категорійно визначені повнозначні слова, зумовлені його валентністю і ступенем семантичної наповненості. З урахуванням того, що семантико-синтаксична валентність предиката розглядається як його здатність сполучатися з іншими словами (мати певну кількість відкритих позицій), категорія валентності предикативного ступеневого прикметника стосується сполучуваності його з іменниковими компонентами. Отож, носіями валентності в реченні можуть бути не лише дієслова, а й прикметники, які, проте набувають валентних властивостей у зв'язку з дієсловом, тобто в результаті їх переміщення в предикативну позицію [2,108]. Тому категорія семантико-синтаксичної валентності компаративного предиката зумовлює його сполучувальні можливості та семантичні потенції в побудові елементарного речення. Предикатна синтаксема, виражена прикметниковим компаративом, функціонує як двовалентний предикат якості-відношення, що вимагає двох іменникових синтаксем – суб'єктної та об'єктної, наприклад: *Мальва ...краща за інших гуярок. Селім був вищий за інших яничар (Р. Іванчук); Ночі темної дивні почвари...страшніші, ніж сонні кошари. Слова все більш смутніші від одчаю... Фелахи, парії щасливіші від нас... (Леся Українка).* Отже, він визначається збільшенням валентних позицій порівняно з вихідними прикметниками, які

здебільшого є одновалентними. Поширення валентної рамки прикметникових предикатів якості-відношення є свідченням семантичних зрушень у них й у свою чергу закріплює їхню семантичну видозміну. У подібних конструкціях аналізовані предикати зберігають вихідну семантику якості, яку передають звичайні прикметники, додаючи до неї похідне значення зіставлення, порівняння.

Щодо форм найвищого ступеня порівняння, то їх семантико-синтаксичну спеціалізацію визначає наявність категорії валентності, яку найчастіше кваліфікують як “вміщену в лексичному значенні слова синтаксичну потенцію, тобто здатність приєднувати до себе інше категорійно цілком визначене повнозначне слово” [7, 20]. Валентний потенціал предиката у формі суперлатива суворо регулюється його семантичною сумісністю із залежними контекстними партнерами і звичайно співпадає з валентними можливостями вихідної компаративної форми. У сучасній українській мові семантично елементарні речення з суперлативними предикатами мають трикомпонентну будову й характеризуються чітко регламентованими позиціями субстанціальних синтаксем. Для розкриття свого змісту вони вимагають двох іменникових компонентів – компонента у функції суб'єкта порівняння й компонента у функції об'єкта порівняння, наприклад: *Марія стала найнещасніша з усіх матерів (Р.Іванчук); Відгуки найменш привітні з... (Леся Українка).*

Якщо розглядати валентність з семантико-синтаксичного боку, то для суперлативного предиката характерна лівобічна та правобічна валентності. Лівобічна валентність двовалентних суперлативів відкриває позицію суб'єкта порівняння, тоді як правобічну позицію заповнює синтаксема, що є об'єктом порівняння, наприклад: *Ти наймудріший з усіх султанів. Дівчина була найвродливіша від усіх (Р.Іванчук); Хто з хазяїв отут є найдобріший? (Л. Глібов).* Заповнення необхідних семантичних позицій при предикатах, виражених найвищим ступенем порівняння прикметників, репрезентує семантико-синтаксичний аспект категорії валентності.

Отже, категорія ступенів порівняння – це міжрівнева морфолого-синтаксико-словотвірна граматична категорія, яка пов'язана з модифікаційним типом словотворення, вказує на семантико-синтаксичну функцію ступеневого предиката з його “підвищувальною” актантажною деривацією.

Як бачимо, словотвірна парадигма прикметника являє собою розгалужену сукупність словотвірних категорій (категорія недостатнього ступеня вияву ознаки; категорія надмірної інтенсивності ознаки; категорія суб'єктивної оцінки якості; категорія протилежності; категорія присвійності; категорія локативної атрибутивності; категорія темпоральної атрибутивності; категорія порядковості; категорія ад'єктивної синтаксичної деривації та категорія ступенів порівняння), а також спостерігаємо тісний взаємозв'язок словотвору й синтаксису як важелів структурування категорій.

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 398с.
2. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – 256с.
3. Городенська К. Проблема зв'язку словотвору та синтаксису в новій академічній граматиці української мови // Мовознавство: III Міжнародний конгрес українців – Харків, 1996. – С. 182-185.
4. Грищенко О. П. Прикметник в українській мові. – К.: Наукова думка, 1978. – 205с.
5. Карпенко Ю. О. Динаміка прикметникового словотвору // Мовознавство. – 2005. - № 3-4. – С. 105-110.
6. Каспришин З. Словотвірні типи прикметників в українській літературній мові другої половини XIX століття // Мовознавство: III Міжнародний конгрес українців – Харків, 1996. – С. 192-195.
7. Кацнельсон С. Д. К поняттю типов валентности // Вопросы языкознания. – 1987. - № 3. – С. 20-32.
8. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників. – Луцьк, 2002. – 179с.
9. Кунець І. І. Семантична структура українських прикметників з суфіксами -ив-, -лив-, -чив- у порівнянні з російськими і білоруськими // Дослідження з словотвору та лексикології. – К.: Вища школа, 1985. – 163с.
10. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. – Луцьк, 2001. – 340с.
11. Словотвір сучасної української мови / За ред. І. І. Ковалика, Л. О. Родніної, А. П. Грищенка. – К.: Наукова думка, 1979. – 406с.
12. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – 492с.
13. Сучасна українська мова: Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 582с.
14. Сучасна українська мова: Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 515с.

The article is devoted to the investigation of the problem of wordcombinations characteristics of the adjective. Specifically, at the work we studied such wordcombinations categories of the adjective: the inadequate degree of characteristic; category of excessive intensity of characteristic; category of subjective opinion of quality; category of opposition; category of appropriation; category of local attributive; category of ordination; category of adjective syntactic inflection; wordcombinations category of voice and morphology-syntactic wordcombinations category of comparative and superlative degree.

Key words: category, categorization, category of valency, category of predicativity, category of substantivity, unit, semantic-syntactic structure of the sentence, object, subject, linguistics, grammatical system, word meaning, suffix, prefix, inflection.

УДК:81'367.623.92

ББК:81.411.2-212.2Ук

Маріанна Галюк
**ПРОБЛЕМА РОЗМЕЖУВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ НА ЯКІСНІ І ВІДНОСНІ ЯК
СЕМАНТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДЕРИВАЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ ТВІРНИХ**

У статті розглядаються критерії поділу прикметників на якісні і відносні, межа між якими є умовною. Аналізуються різні точки зору науковців щодо їх розмежування, а також з'ясовується дериваційна поведінка відносних прикметників у творенні похідних.

Ключові слова: якісні і відносні прикметники, словотворення, твірна основа.

Із семантико-граматичної точки зору прикметники поділяються на два підтипи – прикметники незайменникові і займенникові. Підтип незайменникових прикметників, у свою чергу, за способом вираження ознаки (якості) та морфологічними властивостями поділяється на два класи – прикметники якісні і відносні. Для з'ясування їх дериваційної поведінки виникла потреба у виявленні меж між цими семантико-граматичними групами, що на даний час недостатньо досліджено. Тому зацікавлення критеріями їх розмежування є на сьогодні актуальним.

Проблема виділення цих розрядів неодноразово обговорювалась мовознавцями: деякі вважають їх окремими розрядами, висуваючи на перший план граматичні критерії [2], семантичні [11] або й інші критерії. Так, Виноградов В.В. пропонує трохи інший поділ прикметників на якісно-відносні, присвійні і займенникові [6], О. Д. Арбатська та Д. І. Арбатський вважають доцільним поділ прикметників на предметно-якісні, якісно-однорідні і якісно-неоднорідні, або градуальні [1]. Але переважає поділ прикметників на якісні і відносні, як от, наприклад, у праці А. П. Гришенка [8, 5]: “Специфічною властивістю прикметника є протиставлення двох семантико-граматичних груп. Першу групу становлять якісні прикметники, другу – відносні, що виражають ознаки предметів і явищ через зв'язок з іншими предметами і явищами”. О. Земська [9, 242-243] виділяє синтаксичні і спільнокореневі лексичні деривати. Синтаксичні деривати – це прикметники із відносним значенням, а лексичні – прикметники із якісним значенням.

Протиставлення формальних параметрів ад'єктивних слів зумовило існування двох напрямків думок, які по-різному розглядали поділ прикметників на якісні і відносні. Представники одного напрямку (О. Шахматов [16], О. Ісаченко [14, 494]) бачили причину поділу в їх структурних відмінностях і визначали якісні прикметники як слова прості, які прямо називають ознаку, властивість предмета. Відносні прикметники – це одиниці похідні, вони називають ознаку предмета через його відношення до іншого предмета. Як бачимо, головним у розмежуванні прикметників є спосіб номінації ознаки.

Представники іншого напрямку концентрували свою увагу не тільки на структурних, а й на змістових відмінностях між двома розрядами і протиставляли визначення “відносна” ознака “якісній”. Згідно з цією точкою зору в основі якісного прикметника лежить ознака, властивість, які належать предмету [12, 541], а в основі відносного прикметника – ознака чи властивість, які виникають через їх відношення до цього предмета [5, 152-154]. Представники цього напрямку – О. Востоков, О. Земська. Такої ж думки і В. Виноградов: “Семантичною основою прикметників є поняття якості, але відносні прикметники позначають не якість, а предметно-конкретні відношення” [5, 176]. Правда, науковець підкреслює нестабільність відносних значень: “...у всіх відносних прикметників закладений відтінок якості” [5, 205] і зазначає, що межа між якісними і відносними значеннями “проходить всередині одного й того ж слова” [5, 204]. Отже, розвиток якісного значення у відносному не витісняє відносне, а поєднується з ним. Згідно з цією точкою зору обидва розряди прикметників поєднує спільність граматичного значення прикметника як частини мови і функціональне відношення цієї частини мови з іменником.

Ми погоджуємось із В. Павловим, який більш детально проаналізував ці концепції у своїй статті [11, 65-70], що межі між прикметниками нечіткі і неясні, а найважливішим критерієм розмежування вважаємо спосіб вираження ознаки: як безпосередньої властивості предмета (для якісного прикметника) або як відношення (для відносного прикметника), оскільки причина розрізнення між якісними і відносними прикметниками “лексико-семантична і експресивно-стилістична” [5, 192]. Якісні прикметники називають ознаки, які мають якісну характеристику, можуть проявлятися більшою чи меншою мірою, тоді як відносні виражають ознаки, позбавлені цих параметрів. Встановлено, що “семантична відмінність відносних і якісних прикметників полягає в тому, що сема відношення у відносних прикметників вказує на відношення до предмета у сукупності всіх його ознак. У якісних прикметників сема відношення вказує на відношення до однієї ознаки предмета” [3, 42].

Якісні прикметники на сучасному етапі сприймаються як непохідні слова, хоч у минулому були пов'язані з назвами предметів і, отже, виражали ознаку відносну – через предмет (наприклад, корінь слова *білий* у давнину означав “світло, прозорість”, а прикметник *тихий* походить від іменника зі значенням “дихання, пихкання” [14]). Вони мають такі лексико-граматичні особливості, що відрізняє їх від інших розрядів:

- від основ якісних прикметників можливе творення ступенів порівняння для вираження міри ознаки (морфологічна ознака);
- вони називають ознаки прямо і безпосередньо, не абстрагуючись від сутності предмета, явища як носіїв цієї ознаки, характеризують предмет сам по собі: називають властивості і якості, які безпосередньо сприймаються органами чуття (*солодкий, жовтий*);
- означають властивості характеру особи і особливості її психічного стану (*розумний, добрий*); виражають оцінку (*задовільний*) (семантична ознака);
- здатні вступати в антонімічні відношення (*веселий-сумний*) (семантична ознака);

- від якісних прикметників можна творити іменники з абстрактним значенням на *-ість, -ина, -от-а, -ство* та прислівники на *-о, -е* (словотвірна ознака);
 - здебільшого мають непохідну основу (*червоний, теплий*), але можуть мати й похідну (*розумний, горбатий, голодний*) (словотвірна ознака);
 - невелика група якісних прикметників може мати коротку форму: *зелений – зелен*;
- Однак не всім якісним прикметникам через особливості їх лексичної семантики та морфологічної структури притаманні всі граматичні ознаки цього розряду. Наприклад, якісні прикметники зі значенням масті тварин (*карий, буланний, гнідий*) не утворюють коротких форм і прислівників на *-о, -е*. Це стосується і тих прикметників, які позначають якість без відтінків чи ступенів (*ніщий, сивий*) [7, 101].

Якісні прикметники можуть переходити до розряду відносних і ставати якісно-відносними: *чорна земля – Чорне море, білий сніг – Біле море*. Такі зміни відбуваються переважно тоді, коли якісні прикметники вживаються у складі географічних назв, термінологічних словосполучень, перифраз і фразеологізмів: *річка Чорна Тиса, біла гарячка, біда поганка, чорне золото (вугілля), білі мухи (сніжинки), гола правда* [7, 103].

Відносні прикметники вказують на ознаку за відношенням предмета до інших предметів, до дії, процесуального стану, напр.: *вовняна ковдра, грозова хмара, глиняний посуд, завтрашній день, лінгвістичні студії*. Вони мають такі особливості:

- називають ознаку опосередковано, через відношення до іншого предмета, явища чи поняття (*дерев'яний стіл – стіл з дерева, життний хліб – хліб з жита*) (семантична ознака);
- мають лише повну форму і не утворюють коротких форм (морфологічна ознака);
- не сполучаються з прислівниками ступеня та міри (*дуже, злегка, майже, зовсім*) (синтаксична ознака);
- позначають постійні ознаки предмета, які не здатні виявлятися більшою чи меншою мірою: *тутешні звичаї, теперішній час, міський парк* (семантична ознака);
- не утворюють у зв'язку з цим ступенів порівняння (морфологічна ознака);
- завжди мають похідну основу і утворюються за допомогою суфіксів від іменникових, прикметникових, дієслівних і прислівникових основ: *березовий сік (від береза), вчорашній борщ (від вчора)* (словотвірна ознака);
- не мають антонімічних форм (семантична ознака);
- характерна “двочленна внутрішньоструктурна організація” [7, 139], тобто поєднання твірної основи і дериваційного суфікса, який оформляє остаточний перехід відповідної основи до прикметникової системи.

Встановлено, що “семантична відмінність відносних і якісних прикметників полягає в тому, що сема відношення у відносних вказує на відношення до предмета у сукупності всіх його ознак. У якісних прикметників сема відношення вказує на відношення до однієї ознаки предмета” [3, 42]. Отже, семантичні відмінності якісних і відносних прикметників полягають у тому, що сема відношення у якісних прикметників виражає лише відношення наявності ознаки, а у відносних – вказує, що предмет, який означається прикметником, знаходиться у різних відношеннях з іншими предметами. Також “неоднаковою є кількість якісних сем, що конституують лексичне значення якісних і відносних прикметників” [17, 30]. Цими семантичними відмінностями у свою чергу пояснюються й морфолого-словотвірні можливості та особливості прикметників кожної групи, хоч, як уже зазначалось, межі між ними рухливі, що пояснює явище переходу прикметників із одного розряду до іншого.

Основи відносних прикметників менш активно, якщо порівняти з якісними, беруть участь у словотворенні. Вони стають твірними для:

– **іменників із суфіксами -ик**: *плановик, заочник, швейник, атомник, буровик, вечірник, хутовик, ядерник* тощо; **-ець**: *сестринець, вошивець*; **-ак (-як)**: *житняк, вишняк*; **-к(а)**: *бавовнянка, ватянка, вишнівка, ячмінка, шкірянка* тощо; **-иц(я)**: *олійниця, тивниця, салатниця, вівсниця* тощо; **-ин(а)**: *заячина, слов'яниця* та ін.;

– для **прикметників**: *невиборний, невійськовий, безладний, підсніжний, надкістковий, завушний, дошкільний* тощо;

– для **прислівників із суфіксом -и**: *нелюдські, молодецьки, рабські, гігантські*; з конфіксом **по-...-ому**: *по-божому, по-ведмежому, по-військовому*; з конфіксом **по-...-и**: *по-гігантські, по-лицарські, по-материнські, по-російські* тощо.

Основи відносних прикметників не утворюють дієслів, а від основ якісних прикметників можливе творення всіх самостійних частин мови. Це пояснюється різницею в семантиці цих двох класів прикметників: відносні прикметники називають ознаку, виражену лише через відношення до інших предметів чи процесів (а не безпосередньо, що характерно для якісних прикметників). Ця ознака не може належати предмету більшою чи меншою мірою, оскільки, наприклад, дієслова на *-іти* позначають становлення ознаки, тобто її зміну, тому, звичайно, відносні прикметники не можуть брати участь у їх творенні. Вони також не беруть участі у творенні прислівників, а також абстрактних іменників на *-ість*,

-ина, -от-а, однак частина відносних прикметників при переносному вживанні може набувати граматичних ознак якісних прикметників і брати участь у словотворенні.

Розглянемо відносні прикметники *залізний* [4, 308], *срібний* [4, 1184], *картинний* [4, 418] і простежимо, як набуття якості позначається на їх словотвірній спроможності.

Залізний, -а, -е. 1. Прикм. до залізо. // Який містить залізо, багатий на залізо. // Зроблений із заліза. // Покритий, оббитий жерстю. // Властивий залізу. 2. *перен.* Дуже міцний, сильний (*залізне здоров'я*). 3. *перен.* // Який відзначається непохитністю, твердістю; незламний. // Який не знає вагань, сумнівів. // Незмінний, твердо, суворо встановлений. // Який не викликає заперечень; переконливий. 4. *перен.* Суворий, грізний у своїх виявах.

Від основи відносного прикметника *залізний* утворений іменник *залізник*, який має такі значення: 1. Мінерал, що містить залізо; 2. *розм., заст.* Торговець залізними виробами; 3. *заст.* Ливарник (робітник, який відливає металеві вироби); 4. *діал.* Казан.

Мотивовані основою відносного прикметника є іменники *залізничник* – людина, яка працює на залізниці, на залізничному транспорті – та *залізниця* – дорога з рейковою колією, призначена для пересування залізничного рухомого складу. // Установи, що відають залізничним транспортом (утворений шляхом універбації сполучення *залізна дорога*).

На базі якісного значення (*перен.* // Який відзначається непохитністю, твердістю; незламний. // Який не знає вагань, сумнівів. // Незмінний, твердо, суворо встановлений. // Який не викликає заперечень; переконливий тощо) утворений прислівник *залізно* (“непохитно, незламно”).

Срібний, -а, -е. 1. Прикм. до срібло. // Який має в собі срібло як складову частину. // Призначений для обробки срібла. // Зроблений зі срібла або покритий, оздоблений сріблом. // Пов'язаний з видобуванням та обробкою срібла. // *перен.* Який посів друге місце в спортивних змаганнях, на конкурсі, завоював срібну медаль (*срібний призер*). 2. У знач. іменника срібний – *заст.* Срібний карбованець. 3. Затканий, гаптований посрібленими нитками. 4. *перен.* Кольором, блиском схожий на срібло. // Сивий, із сивиною. 5. *перен.* Мелодійно – дзвінкий, чистий (про звук, голос, сміх). 6. *перен.* Який дає радість, створює відчуття приємного, світлого. 7. *перен.* Дорогий, любий.

Від прикметника у прямому значенні походить іменник *срібник*: 1. Перша срібна монета, що її карбували в Київській Русі в X-XI ст. 2. Те саме, що срібняк (срібний карбованець).

Оякіснення відносного значення прикметника *срібний* уможливило розширення його словотвірної спроможності. На базі переносного значення постали похідні: прислівник *срібно* (“Річка срібно бігла внизу при долині” (В. Собко)) та дієслово *срібнити* (“*заст.* Сріблитися”)

Картинний, -а, -е. 1. Прикм. до картина. 2. *перен.* Дуже гарний, мальовничий, вартий зображення на картині; 3. *перен.* Навмисно підкреслений, виразний, наочний.

Абстрактний іменник *картинність* та прислівник *картинно* мотивовані відносно-якісним прикметником, зокрема переносними значеннями, які постали на базі відносного, основного.

Отже, важливою передумовою переходу відносного прикметника до розряду якісних є його образне вживання. Вживаний переносно, він втрачає значення відносності, набуває нових властивостей, які визначають їх дериваційну поведінку. Так, від основ відносних прикметників, які набули якісного значення (тому виражають ознаку якості), можливе творення прислівників на -о, -е й абстрактних іменників на -ість. Однак це не стосується відносно-якісних прикметників зі значенням кольору (*бузкове небо, золоте волосся, вишневі губи*), матеріалу чи речовини (*металевий голос, мідні лоби, дубова мова*). Вони не набули здатності утворювати ступені порівняння, сполучатися з кількісно-означальними прислівниками тощо, хоча передають ознаку якості (що дало право віднести їх до групи відносно-якісних прикметників) [13, 141].

Процес переходу відносних прикметників у якісні пояснюється їх вторинною семантичною функцією, переносним вживанням за асоціацією (*новорічне вітання – новорічний настрій, нервово захворювання – нервова людина* тощо); виразною особливістю, що відрізняє відносні прикметники від якісних, є їх вторинність з погляду внутрішньої морфологічної будови, прозорий у переважній більшості випадків зв'язок щодо характеру мотивації з основами інших лексико-граматичних класів слів [10, 109]. Причому таке вторинне переносне значення особливе, оскільки “зумовлене специфікою ролі відносного прикметника: не тільки виражати поняття якості, а й створювати наочну картину дійсності, яка чуттєво сприймається” [17, 30]. Тому такі значення експресивні, бо майже завжди в них актуалізуються конотативні якісні семи.

Перехід відносних прикметників у якісні є граматичним явищем, що виникає і формується у словосполученнях відносного прикметника з іменниками іншого лексичного ряду: *золотий годинник і золоте зерно, залізна лопата і залізна дисципліна*. Зміна лексичної пари або ряду слів (*золоті руки, золота голова*) ґрунтується на асоціативних зв'язках між ознакою, переданою відносним прикметником, і предметом, для якого ця ознака є перенесеною, напр.: *шовкова тканина і шовкова трава* (схожість відчуттів при дотyku), *золотий годинник і золота тишечка* (перенесення за схожістю кольорів). Під впливом перенесення ознаки посилюється якісність з одночасним стиранням попереднього лексичного значення. Такі прикметники семантично втрачають зв'язок з вихідним для нього іменником і зливаються

з якісними прикметниками: *залізне здоров'я, весняний настрій, піратський вчинок, кам'яне обличчя* тощо.

Найчастіше до розряду якісних переходять прикметники зі значенням:

1) кольору, в основі яких назви металу: *бронзовий* (обличчя, волосся), *мідний* (вуса), *золотий* (ліси, піски), *срібний* (сивина, роса, голова, хмари); дорогоцінного каміння: *смарагдовий* (листя, море, хвилі), *агатівий* (очі), *сапфіровий* (море), *опаловий* (небо, імла); назви рослин, квітів, ягід, плодів: *барвінковий* (масиви, височінь), *буряковий* (ніс, плаття), *горіховий* (очі), *волошковий* (косинка); назви речовин: *шоколадний* (очі), *кофейний* (одяг кофейного кольору);

2) блиску: *металевий, брильянтовий, кристалевиий, сонячний, срібний, райдужний, скляний* тощо;

3) звуку: *срібний, мідний, залізний* (скрегіт, гул);

4) запаху: *медовий, смоляний, яблуневий, фіалковий, хмільний* тощо.

Отже, поділ прикметників на якісні і відносні має важливе значення для інтерпретації їх дериваційної поведінки. Базою для творення абстрагованих назв, прислівників та прикметників, які виражають неповний, сильний чи надмірний вияв ознаки, можуть бути лише якісні прикметники, а для творення носія ознаки – якісні та відносні.

1. Арбатская Е. Д., Арбатский Д. И. О лексико-семантических классах имен прилагательных в русском языке // Вопросы языкознания. – 1983. – №1. – С.52-65.
2. Архангельский Т. А. Развитие лексико-грамматических свойств качества в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – М., 1972. – 23с.
3. Бортник Г. В. Семантическая структура и словообразовательные связи многозначного слова в современном русском языке (на материале отсубстантивных прилагательных): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – М., 1985. – 221с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головний ред. В. Т. Бусел – К.; Ірпіль: ВТФ “Перун”, 2002. – 1440с.
5. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М.: Высшая школа, 1972. – 614с.
6. Виноградов В. В. Русский язык / 3-е изд., испр. – М.: Высшая школа, 1986. – 630с.
7. Горпинич В. О. Морфология украинской мовы. – К.: Академія, 2004. – 330с.
8. Грищенко А. П. Прикметник в украинській мові. – К.: Наукова думка, 1978. – 194с.
9. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304с.
10. Морфологична будова сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1975.
11. Павлов В. М. О разрядах имен прилагательных в русском языке // Вопросы языкознания. – 1960. – №2. – С.65-70.
12. Русская грамматика / Под ред. Н.Ю.Шведовой: В 2-х т. – М.: Наука, 1980. – Т.1. – 783с.
13. Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева / Вип.2 – К., 2001. – 400с.
14. Сучасна українська мова / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 2001. – 403с.
15. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – М., 1941.
16. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на мат. русского языка). – М.: Наука, 1973. – 280с.
17. Штось О. П. Полісемія відносних прикметників (на матеріалі сучасної української прози 50-80-х рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Тернопіль, 1997.

The base's criteria of the fission of the names adjective are considered beside article on qualitative and relative, verge between which there is relative, standpoint are Described about their fission, as well as is considered importance relative adjective in creation of the new words.

Key words: relative and qualitative adjective, word-building, derivational base.

УДК 811.161.2'371

ББК 81.2Ук-7

Ірина Бабій

СЛОВОТВІРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕСКРИПТИВНИХ ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКИХ НОМІНАЦІЙ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ “МАЛОЇ ПРОЗИ”)

У статті зроблено спробу комплексного дослідження ролі, статусу і функцій дескриптивних індивідуально-авторських номінацій в сучасних коротких оповіданнях.

Ключові слова: дескрипція, референція, імпліцитність, експліцитність.

У процесі реалізації художнього задуму репродуцент-креатор не завжди послуговується уже існуючим лексичним тезаурусом, якщо одиниці, наявні в ньому, з певних причин не влаштовують його (недостатньо точні семантично чи емоційно; невдалі формально; серед них немає відповідної лексики для позначення об'єкта, відсутнього в екстралінгвальному світі, але наявного в тексті тощо). Як зазначає Г.Віняр, “...оригінальне авторське словотворення демонструє читачеві прагнення вийти за рамки стереотипу, який ще донедавна тяжив цензурою над головою письменників” [4, 138].

З метою заповнення окремих лакун у словниковому складі мови автор моделює власні новотвори, які кваліфікуються як okazіоналізми чи індивідуально-авторські інновації: “слова, що утворюються за наявними в мові моделями, але не використовуються в загальноживаному словнику. Okazіоналізми мають індивідуальний характер, вживаються тільки в умовах певного контексту, який дає змогу розкрити їхнє значення” [5, 113].

Індивідуально-авторськими можуть бути різні лексичні одиниці, зокрема й непрямі номінації, що дає нам підстави делімітувати okazіоналізми як невід’ємну складову дескриптивних номенів.

Таким чином, метою цього дослідження є окреслення ролі, яку оказіональні описові номінації відіграють у текстах сучасної “малої прози”, а також визначення їх дериваційних ознак. **Дескрипції** кваліфікуємо як моно- чи полілексемні описові одиниці, що здійснюють ідентифікаційну або референтну функцію власного імені та використовуються для кваліфікації денотата за певною (постійною чи ситуативною) ознакою, виділяючи його з класу об’єктів; адекватна інтерпретація значення дескрипцій залежить від контексту, що дозволяє не тільки розшифровувати експліцитні, а й декодувати імпліцитні відтінки семантики описових сполук.

Оказіональні дескрипції позначають різноманітні з екзистенційного погляду об’єкти і тісно пов’язані з такими феноменами, як внутрішня форма та мотивованість лексичної одиниці, “що виступають об’єднувальними центрами ономазіологічних і семасіологічних характеристик слова, розкривають специфіку називання, зв’язок суб’єктивного й об’єктивного в акті номінації” [2, 90]. Підтримуємо погляди вчених, на переконання яких індивідуально-авторські інновації “...беруть участь у формуванні підтекстових естетичних смислів, що реалізуються через актуалізацію конотативних компонентів, які є складовими прагматичного значення слова” [7, 258].

Зауважимо також, що термін “**індивідуально-авторські утворення**” використовуємо як поняття, що об’єднує і **слова-оказіоналізми** (в основі яких лежать переважно непродуктивні словотворчі типи), і **потенційні слова** (що утворюються на основі високопродуктивних типів словотворення) [8, 56].

Важливість врахування дериваційних ознак оказіональних дескрипцій підтверджується особливостями описових номінацій, які виділяються у різних фрагментах тексту. Наприклад:

“У залі саме записувалися на вище (і неодноразово) згадану премію [мається на увазі Шевченківська премія]. На двісті років наперед. І це не смішно: дехто доживе. Остання сонячна буря забрала від нас багатьох хороших людей. Але мені й тих, що є, вистачає. І зараз тимчасово живі в очікуванні наступної сонячної бурі творять оптимістичний список... До якого просять внести не лише себе, а й свого кума, симпатика, співавтора, співпляшника, співліжника”. Стусенко О. [1, 24-25].

У номінативному різнореферентному ланцюжку серед узуальних лексем “кум”, “симпатик” і “співавтор” делімітуємо дві семантично оказіональні дескрипції – “співпляшник” та “співліжник”, що формально співвідносяться з такими похідними, як *співвласник*, *співпрацівник*, *співрозмовник* та ін. У цих іменниках виражається словотвірне значення спільної участі у певній діяльності (у володінні чимось, у працюванні з чимось, у розмовлянні з кимось). Оказіональні дескрипції також фіксують той предмет, на основі якого відбувається певна діяльність (“співпраця”), що об’єднує мінімум два об’єкти:

- *співпляшник* – той, з ким розпивають спільну пляшку;
- *співліжник* – той, з ким ділять спільне ліжко.

Оказіональна дескрипція *співпляшник* є, очевидно, калькою з російської, де словники системно подають лексему *собутельник*; оскільки в українських словниках іменника *співпляшник* не зафіксовано, трактуємо його як індивідуально-авторську інновацію.

Порівняймо ще один сегмент, що містить суб’єктивну дескрипцію з індивідуально-авторськими конотаціями, розшифрування якої полягає в інтерпретації особливостей її внутрішньої форми та співвіднесенні цих властивостей із позамовною дійсністю:

“Навіть голосисті *котолупи* мої змовкли, а несподіваний *прибулець* з гідністю ікони відвів од мене свою руку з *жар-птицею*...” Концевич Є. [3, 101].

Описова номінація “*котолупи*” виникла шляхом переосмислення просторічно-конотованого вислову “*ті, що луплять котів*”, який фіксує одну серед багатьох інших “звичок” собак. Незважаючи на те, що внутрішня форма аналізованої дескрипції, на перший погляд, здається досить прозорою, проте, відірвана від контексту, вона, як і інші оказіональні номінації, становить своєрідну “лінгвістичну загадку”, для правильного розуміння якої необхідні певні “підказки”. Роль допоміжного засобу в дешифруванні значення індивідуальної дескрипції відіграє передтекст, де зафіксовані додаткові кореферентні номени того ж таки денотата: *мої карликові песики* → *крикливі карлики* → *мої песики*. Ці номінації не відзначаються такими індивідуально-авторськими конотаціями, як дескрипція “*котолупи*”, а тому однозначно співвідносяться з об’єктами і забезпечують надійний зв’язок у процесі референтності оказіональної дескриптивної номінації з денотатом позамовної дійсності. Проаналізований стилістичний прийом дозволяє акцентувати увагу на певній ознаці об’єкта, перетворивши її на внутрішньоформну сконденсовану дескрипцію, і збагатити зображальну палітру лексичних засобів художнього мовлення, замінивши експресивно нейтральний номен “*собаки*” емоційно насаженим оказіоналізмом зі стилістичними конотаціями “*котолупи*”.

Крім основоскладання та інтерфіксації, за допомогою яких виникла попередньо проаналізована номінація, серед оказіональних утворень виділяємо й ті, що були змодельовані за допомогою такого способу словотворення, як словоскладання (юкстапозити):

“Напередодні зми, в листопаді вже з 5 години по обіді, коли темніє, а ліхтарі ще не світять, у львівському барі “*НЕКТАР*” сидять *люди-після-роботи*”. Прохасько Т. [10, 141].

Оказіональна дескрипція “*люди-після-роботи*” утворена поєднанням кількох слів, що зумовлює ефект семантичної концентрації, тобто акумулювання в одній індивідуально-авторській номінації значення, яке зазвичай передається розгорнутим зворотом (*люди, які повертаються додому після роботи; люди, які зайшли сюди після роботи* тощо). Внаслідок цього, ознака, що приписується

потенційним множинним референтам, отримує абсолютний характер і переходить у розряд облігаторних, іманентно властивих об’єктові. Такий прийом дозволяє мовцеві (репродуценту дескрипції) на основі ситуативної ознаки умовно виділити певну групу людей, імплікуючи водночас риси, які можуть бути їм притаманні: *стомленість, розслабленість, бажання відпочити* тощо.

Як бачимо, індивідуально-авторські дескрипції, утворені за допомогою осново- чи словоскладання, не тільки акумулюють в собі значення складових частин, розширюючи свої семантичні межі, а й містять додаткові смислові нашарування, отримуючи нове, прагматично зумовлене тлумачення, і виявляючи нові функції, насамперед образотворчу.

Матеріал нашого дослідження засвідчує, що, крім названих способів утворення оказіональних дескрипцій, можливе й дериваційне усічення, при якому мовна одиниця втрачає частину свого узуального інваріанта, що зумовлює і відповідні зміни в її значенні. Порівняймо:

“...*владці* *нервувалися* і *все засідали, засідали, засідали* – то в генеральському джипі, то в мобільному шпиталі, то в спецавтобусі, журналісти *розважались* від душі...” Кожелянко В. [6, 181].

Оказіональна усічена номінація “*владці*” в ролі твірного має іменник *можновладці* (*можновладець*), який відзначається нормативністю та системністю і визначається словником як “особа, яка належить до верхівки панівних класів” [9, II, 215]. Лексема *можновладець* утворена поєднанням двох складових частин: *можний* (1. заст. могутній, сильний, всеможний, всесильний; 2. заможний [9, II, 215]) і *влада*. Початково позитивно конотована загальна назва внаслідок оказіонального усічення першого складника втрачає частину свого значення, набуваючи внаслідок цього негативних відтінків семантики:

можновладець → *владець* → той, хто при владі, але не “можний”, тобто не сильний і не всемогутній; другий відтінок семантики слова *можний* (заможний), очевидно, зберігся, але він не додає оказіональній номінації позитивного значення³.

Звичайно, сприяє активації негативних конотацій і контекст: редуплікація номінації *засідали*, лексеми, що об’єктивують місце дії, введення у текст “стороннього” спостерігача і його оцінка ситуації (*журналісти розважались від душі*).

Таким чином, дериваційний процес усічення зумовлює не тільки формальні, а й семантичні та експресивні зміни новоутворених лексем: відкидання однієї частини узуальної номінації призводить до звуження її значення, яке обмежується лише тими нюансами, що пов’язані із матеріально вираженим складником. Оскільки процес креативного моделювання оказіональних дескрипцій невіддільний від вираження певних індивідуально-авторських модальностей, аксіологічних характеристик, то усічення відбувається із врахуванням експресивних конотацій, потенційно притаманних таким лексичним інноваціям. Втрата словом однієї частини супроводжується локалізацією уваги реципієнтів на значенні, що залишається як наслідок проведеної трансформації.

Яскравого і несподіваного оказіонального значення набувають дескриптивні конструкції, до складу яких входять загальні номінації з порушеною граматичною формою як засобом вираження граматичного значення. Наприклад:

“*Раптом у залі стало так тихо, що я почув, як на стіні цокає дзигар, якого там насправді не було.* — *Ваші постійні провокації, — буркнув нарешті якийсь діяч літератури...* — *Подивіться, що він замість обличчя надів! — каркнуло якесь дідуся з різьбленим ціпочком*”.

Стусенко О. [1, 25].

Для підкреслення нешанобливого ставлення одного з комунікантів до референта виділеної дескрипції використовуються різноманітні мовні засоби (лексичні і словотвірні), що зумовлює емоційно знижений відтінок звучання наведеного фрагмента. У словосполученні “*якесь дідуся*” оказіонально трансформований іменник *дідусь* уподібнюється до інших демінутивних лексем середнього роду (*хлопча, дівча, пташеня* та ін.) за допомогою дериваційно-акцентуаційних засобів та займенника середнього роду *якесь*. Додатковим штрихом у створенні образу людини з ознаками *недорослості, дитячості, інфантильності* є використання зменшувально-пестливого суфікса в іменнику *ціпочок*. Загальний пейоративний тон поданого відрізка висловлювання зумовлюється предикативним центром, де замість дієслова на позначення мовлення людини (*сказав, вигукнув, мовив* тощо) функціонує лексема *каркнув*, яка у випадку використання її для характеристики людського голосу імплікує його можливі ознаки: *немилозвучність, пронизливість, гучність, недоречність* та ін.

Отже, моделювання індивідуально-авторських дескриптивних номінацій має на меті і позитивну, і негативну кваліфікацію персонажів “малої прози”, а словотворчі засоби (із врахуванням інших, допоміжних чинників) активізують енантіосемічні властивості лексем, коли, наприклад, зменшувально-пестливий суфікс передає пейоративні емоційні відтінки.

Матеріал нашого дослідження показує, що у процесі створення оказіональних номінацій автори використовують два протилежні шляхи: або намагаються змодельовати їх якнайбільш наближено до уже існуючих лексем, що забезпечує потенційно можливе входження таких новотворів до загальнорозмовного узусу, або наділяють їх яскраво виразними ознаками, що сприяє контрасту контрольної лексеми з іншими. Обидва шляхи передбачають легкість прочитання новоутворених

³ Дopusкаємо і полімотивацію, трактуючи значення похідного *владці* як *ті, що мають владу, при владі*.

номенів, оскільки прозора внутрішня форма дозволяє більшою чи меншою мірою з'ясувати їх генезу, а також коло потенційних семантичних, емоційних чи дериваційних корелятивів.

Експлікація смислового поля, центром якого є індивідуально-авторський новотвір, завдяки появі різноманітних конотативних нашарувань ситуативно розширює інформаційні рамки номінації і тексту загалом. Наведемо приклад:

“Я повільно спускався сходами, якими повільно піднімався класик, патріарх, лауреат – і все це в одній особі.

— О, дорогий колего, — кажу до однієї особи, — це ви придумали слово “*хохлуї*”? То я хотів би похвалитись: я за вашим прикладом вигадав слова “*хохлайці*”, “*хохляни*” і “*хохлопи*”. Ну, як вам?”
Стусенко О. [1, 27].

Прочитований фрагмент новели репрезентує іронічно-жартівливу тональність частини “креативного процесу” моделювання okazіональних лексем за уже наявним зразком. Експресія новоутворених номенів зумовлюється тими конотативно-смисловими особливостями, які виникають як результат злиття різних за значенням, стилем та емоційністю одиниць:

- *хохлуї* ← *хохли* + *холуї*;
- *хохлайці* ← *хохли* + *українці*;
- *хохляни* ← *хохли* +, наприклад, *росіяни*;
- *хохлопи* ← *хохли* + *хлопи* (або *хлопи*).

Різка експресивна й аксіологічно-негативна насаженість авторських новотворів виявляється дещо “завуальованою”, прихованою, оскільки потреба у їх розшифруванні певною мірою гальмує процес різноманітної аперцепції okazіоналізмів. Інтерпретатор-читач змушений зробити незначну паузу для проведення нескладного дериваційного аналізу, який експлікує семантичні та експресивні складники дешифрованих лексем. Внаслідок цього активізуються латентні емоційно-смислові конотації, які виникли як результат контамінаційного зрощення лексем-твірних.

Перлокутивний ефект такого кількості декодування okazіональних новотворів відповідає інтенціям репродукта: акцентувати увагу на смислових та емоційно-експресивних ефектах, що “вивільняються” одразу ж після встановлення твірних контамінативів.

Дескриптивні властивості аналізованих індивідуально-авторських інновацій полягають у можливості їх трансформації в розгорнуті описові сполуки, які акумулюють ознаки потенційних референтів, зумовлені семантикою лексем-твірних. Порівняймо ще раз кореферентний ряд:

- *хохлуї* → ті українці (хохли), які за внутрішніми ознаками є холуями, тобто слугами, лакеями;
- *хохлайці* → ті, що не заслуговують назви українців; щось середнє між справжнім українцем і хохлом;
- *хохляни* → ті, хто уже не є українцями, але і не росіяни, хохли-росіяни;
- *хохлопи* → ті українці, які ще не позбулися ознак холопів (хлопів).

Емоційна зниженість відновлених експресивно-кваліфікативних зворотів провокує відповідний інтонаційний тон контекстуального оточення і суцільну негативну тональність наведеного відрізка мовлення. Інтеграція різних смислових та експресивних відтінків описових конструкцій у монолексемних індивідуально-авторських okazіоналізмах зумовлює появу нових поліконотованих дериватів з інноваційним, прагматично зумовленим семним полем, пейоративні елементи якого експлікуються тільки після проведення компонентного аналізу.

Таким чином, словотвірні ознаки індивідуально-авторських інновацій каузують їх потенційне входження в загальнорозмовний узус або, навпаки, зумовлюють контрастність, яскраву нетиповість таких новотворів. В обох випадках емоційно-експресивна, оцінна виразність більшості okazіональних дескриптивних номінацій дозволяє визначати їх як додаткові, а інколи й основні кваліфікативні номени, що виступають об'єднувальними смисловими центрами для інших мовних засобів.

1. Антологія сучасної новелістики та лірики України. – Канів: “Склянка часу”, 2006. – 364 с.
2. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти / Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. – 552с.
3. Вечера на дванадцять персон: Житомирська прозова школа / Упоряд., передм., літ. ред. В.Даниленка. – К.: Генеза, 1997. – 544 с.
4. Віняр Г. Словотворчі рефлексії в мові письменників-постмодерністів // Література. Фольклор. Проблеми поетики: 36 наук. праць. – Вип. 24. – Ч. 1 / Редкол.: А.В.Козлов (відп. ред.) та ін. – К.: Акцент, 2006. – 696 с. – С.136-138.
5. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий глумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
6. Кожелянко В. Дефіляда. Роман, новели. – Львів: Кальварія, 2001. – 196с.
7. Колоїз Ж. Індивідуально-авторські інновації як стилістичний засіб національної сміхової культури // Література. Фольклор. Проблеми поетики: 36 наук. праць. – Вип. 18. – Ч. 2: Питання менталітету в українській літературі / Редкол.: А.В.Козлов (відп. ред.) та ін. – К.: Акцент, 2004. – 740 с. – С.256-268.
8. Мойсієнко А.К. Динамічний аспект номінації / Київський національний університет імені Т.Шевченка. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2004. – 100 с.
9. Новий глумачний словник української мови. Вид. 2-ге, випр.: У 3 т. – К.: Аконтіт, 2003.
10. Прохасько Т. Лексикон тасмних знань. Новели. – Львів: Кальварія, 2006. – 192 с.

The article by I. Babij deals with the substantiation of the necessity of the complex investigation of the role, status and functions of the fiction descriptive constructions in connection with the devices of character-drawing in modern short stories.

Key words: description, reference, identification, implicitness, explicitness.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ОНОМАСІОЛОГІЯ

УДК: 81, 373.

ББК:81.2. УКР.4

Лев Полюга

КОНЦЕПТУАЛЬНА СПОРІДНЕНІСТЬ СЕМАНТИЧНИХ СТРУКТУР СИНОНІМІВ І АНТОНІМІВ

У статті порівнюється семантика синонімів і антонімів, виявлено їхню спорідненість у цьому плані. Це дало підстави припустити, що доцільно створити спільний словник синонімів і антонімів.

Ключові слова: синонім, антонім, лексикографія, слово, семантика, словник.

Зіставляючи лексико-семантичні одиниці синонімів і антонімів, ми виходимо із їх загально прийнятого розуміння: синоніми – це слова із близькими значеннями, між собою відрізняються семантичними відтінками [4; 9; 10], а антоніми – слова з протилежним значенням [1; 2; 5; 12; 13]. Синоніми групуються семантичними гніздами або рядами, антоніми поєднуються антонімічними парами. Об'єднувальною одиницею групування синонімічних гнізд є домінанта, яка є стрижневим синонімом, виражає нейтральне значення гнізда, а в антонімічній парі відсутнє головне, стрижневе слово, тобто в парі на першому місці може стояти слово *короткий* у парі *короткий - довгий*, або, навпаки, основним виступає слово *довгий*. у такій же парі. Якщо семантику членів синонімічного гнізда виявляємо на основі номінативного нейтрального значення слова, і ці слова групуються навколо нього лінійними відгалуженнями або пучками, передаючи основну нейтральну характеристику ще низкою додаткових семантичних відтінків (*йти, крокувати, ступати, мандрувати, шкандибати, кульгати, минати, кривуляти*), то семантика антонімічної пари знаходиться на одній семантичній прямій, тільки характеризує відповідний факт з двох протилежних сторін семантичної лінії (*шлях довгий – шлях короткий*) [9; 10].

Із цих загальних міркувань можна припустити, що мовні явища синонімів і антонімів виділяються на основі різних окреслень. Однак такий висновок, як не дивно, виявляється поспішним, бо якщо глибше вникнути в ці мовні факти, то така протилежність лише ілюзорна і між ними знаходимо багато спільного.

Синоніми, як і антоніми, наповнюють мову, збагачуючи її, і мають на меті відобразити різні сторони життя і мислення. І ті, і ті виявляються у процесі зіставлення семантичної структури того чи іншого слова.

Передача думки завжди безпосередньо пов'язана з добором слів. Підбір слів зумовлений змістом, ідейним спрямуванням твору, майстерністю того, хто користується мовою, чуттям семантичних нюансів, знанням мовних багатств. У підборі лексичного матеріалу важливу роль відіграють синоніми і антоніми. Синоніми можуть виражати семантичні відтінки, давати оцінку характеризованому об'єктові, уточнювати висловлювану думку, сприяти стилістичній виразності, наголошувати на певному факті, часто пожваблюють і урізноманітнюють текст, сприяють уникненню повторів одних і тих же слів і навіть пояснювати незрозуміле слово [4].

Відтінки значень синонімів можна виявляти при зіставленні щонайменше двох синонімів найчастіше в тексті. Семантичні відтінки існують тоді, коли наявна несуттєва різниця між однорідними предметами, явищами, діями, станами, якість. Ці відтінки невіддільні від конкретного значення слова, входять у це значення. Зближення значень синонімів не означає, що семантика їх однакова — вони своїми відтінками характеризують предмети з різних боків. Антоніми використовуються в тексті для підкреслення виключеної контрастної наявності чогось іншого [15, 131].

Відмінності між синонімами і антонімами полягають у їх поширенні: синоніми можуть виступати в усіх частинах мови; синонімічними можуть бути також морфеми, синтаксичні одиниці і навіть синтаксичні конструкції, антонімічність різних мовних фактів обмежена. Антонімами бувають різнокореневі слова, це найчастіше прикметники, дієслова, відприкметникові та віддієслівні іменники, прийменники, а також однокореневі лексеми, які, як правило, визначаються префіксами. Рідко антонімічними бувають суфікси, а синтаксичні конструкції найчастіше виступають як стилістичні антитези, в підвалині яких лежать, як правило, антоніми. Отже, спостерігаємо між синонімами і антонімами певну різницю поширення, але те спільне, що між ними є, єднає їх.

Для антонімів характерна опозиційність. Основне значення слова “опозиція” у життєвих фактах чи явищах означає “протиставлення”. Якщо ж вважати його як термін у лінгвістиці чи, зокрема, в психолінгвістичних дослідженнях, то завжди будемо виходити з існування в них парних одиниць, спорідненість прикмет яких виявляється виключно при зіставленні. А мета такого зіставлення, як не дивно, полягає в тому, щоб повніше з'ясувати подібні явища, тобто через диференціацію йдемо до поглиблення. Опозиція вказує виключно на семантичну протилежність вибраного для початкового зіставлення елемента.

Хоч теорія лінгвістичних опозицій, розроблена М.Трубецьким в “Основах фонології” (1939), стосується виключно фонологічних явищ (*опозиція фонологічна, опозиція еквівалентна*), а з часом поширилася і на граматику (*опозиція морфологічна*, яку Р. Якобсон використовує при семантичній

характеристиці відмінків), однак останнім часом вона застосовується під час аналізу лексико-семантичних явищ, що і привело дослідників до створення компонентного аналізу [3; 14, с. 245 – 246]. Така специфіка опрацювання значень стосується здебільшого лексикологічного аналізу. У лексикографічній практиці вона залучається стихійно і, на жаль, теоретично не осмислена. Ми спробували здійснити це на прикладі опрацювання словникових статей історичних словників [6].

Найширше для лексикографічного тлумачення значень як одного із видів опозиції залучаються антонімічні лексичні одиниці. У “Словнику української мови” часто, хоч не завжди послідовно, вказується на антоніми до окремих слів з ремаркою *протилежне* (пор. у словниковій статті *абстрактний* після тлумачного викладу подано *протилежне конкретний* і навпаки) [11]. Таке використання варте уваги саме з тих причин, що воно показує застосування цього явища в лексикографії [4].

Крім опозиційності лексем, спостерігаємо і опозиційність вторинних значень не антонімічних слів, тобто вдається виявити опозиції окремих сем багатозначних слів. У зв'язку з цим виділяємо три основні способи семантичної опозиції: 1) загально визнані антонімічні пари, які антонімізуються своїми первинними значеннями (*широкий – вузький, друг – ворог*). Вони є градуальні (*жирний – пісний*), комплементарні (*присутній – відсутній*), векторні (*світати – смеркати*), координатні (*північ – південь*); 2) коли наявні в самому слові енантіосемічні відношення, тобто є розвиток протилежних значень або їх поляризація в одному слові (*запах приємний і запах неприємний*); 3) в основі третього способу тлумачення слів на опозиційній основі лежить асоціативне сприймання явищ, але вони можуть бути виявлені лише в умовах контексту (*задоволений – насуплений, сіяти – збирати/ косити/ жати, садити – копати/ корчувати; крапля “дуже мало” – море “дуже багато”*: Земле, моя всеплодюча мати, Силю, що в твоїй росте глибині, Краплю, щоб в бою міцніше стояти, дай і мені (*І.Франко*); *Море сміху* (*С.Васильченко*)).

Такі явища в антонімії дали нам підставу створити словник опозиційно зближених слів – “Повний словник антонімів” [7], який є продовженням наших студій, розпочатих у попередніх виданнях [8]. Ці спостереження свідчать - подібних опозицій в українській мові немало, що вказує на їх стилістичне різноманіття і зближує антоніми з несталими синонімами, зокрема з їхнім авторським або контекстуальним різновидом. Несталі синоніми, як і антонімічні опозиції третьої групи, виникають лише в контекстах, в яких розшифровуються. У процесі збагачення синонімічних рядів ще беруть участь архаїзми, авторські і загальномовні неологізми, описові вислови, парафрази та фразеологізми, бо всі вони можуть виконувати роль синонімічних заміників і зумовлюють зростання компонентів антонімічних пар.

На цьому базується і системність зв'язку антонімів із синонімами, що спостерігаємо насамперед у співвідношенні багатства їхнього, що взаємно пов'язуватися, наприклад, з мікросистемою відповідного синонімічного гнізда:

синоніми	антоніми
сміятися	– плакати
реготати	– ридати
хіхкати	– рюмсати
ржати	– ревіти

Розмовна і письмова мови не раз не враховують чітких граматичних і нормативних закономірностей, а інколи вільно влітають у живомовний потік замість одного слова синонімічні відповідники різноманітних розрядів — фразеологізми, які найчастіше мають розмовний характер, парафрази, описові вислови, слова інших частин мови, словотворчі варіанти. І це не слід вважати недобрим. Тому для практичного користування словниками варто подавати поряд і лексичні, і фразеологічні синоніми та антоніми. Така закономірність антонімів та синонімів навела нас на думку поєднати в одному словнику ці явища синонімів та антонімів і створити єдиний словник.

У такому словнику вводимо нові поняття: щоб вказати на повні антоніми, використано позначка **Ант**, слова, які не є антонімами, а тільки частково можуть виконувати функції антонімічності у певних ситуаціях, позначає скорочення **СAB** – ситуативні антонімічні вислови, і для лексем, які випадково виступають в контексті для стилістичного зіставлення, вжито буквсполучення **СО** – ситуативні опозиції.

Робота над новим варіантом словника зумовлена тим, що останнім часом дослідники особливо цікавляться стилістичними і функціональними явищами української мови. Сучасні українські словники працюють перш на все на сфері національної науки, виробництва, освіти, тобто для повноцінного загального розвитку незалежної нації. Показовим у цьому плані є видання термінологічних словників, у яких найрізноманітніше розкрилися державотворчі процеси, бо безповоротний процес українського державотворення диктує і потреби національного утвердження, зростання престижу держави в науці та в міждержавних стосунках з усім світом.

Не менш цікавою є поява нових лексикографічних опрацювань, зокрема електронних версій словникарської роботи, що об'єднує словники різних типів. До нового типу належить і словник українських синонімів і антонімів. Такого словника ще не було в українському мовознавстві. А оскільки

він перший, то напевно з часом спричиниться до створення більш досконалих варіантів подібних видань. Тим більше, що такі словники є вже в інших народів [16; 17; 18].

1. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. - М., 1957.
2. Комиссаров В. Н. Проблема определения антонимов // Вопр. языкознания. — 1957. — № 2. — С. 55—56.
3. Кочерган М.П. Лексична сполучуваність і семна структура слова // Мовознавство. -1984. - № 1. - С.27 - 32
4. Нечитайло О.І. Синоніми в лексикографії. - К., 1987.
5. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке. — М., 1973.
6. Полюга Л. Використання лексико-семантичних опозицій при укладанні історичних словників// Діалектологічні студії - Львів, 2003. — С.40-44.
7. Полюга Л.М. Повний словник антонімів. - К.: Довіра, 2006.
8. Полюга Л.М. Словник антонімів української мови. - К., 1987, 1999, 2001, 2004.
9. Русанівський В. М. Семантичні процеси розвитку української лексики // Історія української мови: Лексика і фразеологія.— К., 1983.
10. Русанівський В. Структура лексичної і граматичної семантики. - К., 1988.
11. Словник української мови: В 11 т. - К., 1970 – 1980.
12. Тараненко О.О. Розвиток антонімічних відношень у багатозначних словах // Укр. мова і літ. в школі.— 1977.— № 1 - С. 32—39.
13. Тараненко О.О. Полісемантичний паралелізм і явище семантичної аналогії.— К., 1980.
14. Українська мова. Енциклопедія. - К., 2000.
15. Шмелев Д. Н. Проблема семантического анализа лексики. - М, 1973.
16. Cinti Decio. Dizionario dei sinonimi e contrari. - Milano, 1952.
17. Dupuis Hector. Dictionnaire des synonymes et des antonymes. - Paris, 1962.
18. Sansone Mario e Sansone Teresa. Dizionario ideologico sinonimi e contrari della lingua italiana. - Milano, 1962.

Semantics of synonyms and antonyms is compared in the article. It's affinity is found this point. It gives reasons to suggest that it makes sense to create common dictionary of synonyms and antonyms.

Key words: synonyms, antonyms, word, semantic, dictionary.

ББК 81.411.1-3

УДК 811.161.2'371

Ллія Невідомська

СЕМАНТИЧНА СУТНІСТЬ ЛЕКСИЧНОЇ КОНОТАЦІЇ

У статті висвітлені проблеми, окремі дискусійні питання, що стосуються лінгвістичного визначення лексичної конотації. Вона розглядається як поліаспектний особливий макрокомпонент, формування якого у структурі інтегрованого словесного значення ґрунтується на взаємодії певних чинників прагматичного та когнітивного характеру.

Ключові слова: лексика, семантика, конотація, емотивність, оцінність, експресивність, стилістичне значення.

Термін “конотація” досить активно вживається в сучасній лінгвістиці. Проте, незважаючи на тривалу історію використання, його зміст мовознавці інтерпретують по-різному. Така ситуація впливає на вивчення відповідних лінгвальних фактів, з'ясування взаємозв'язку конотації з іншими мовними явищами, насамперед імпліцитністю. Зважаючи на це, мету пропонованої статті ми обмежуємо розглядом тих сутнісних характеристик лексичної конотації, які дають змогу виявляти її імпліцитне чи експліцитне вираження у мові.

Певні відмінності у лінгвістичному розумінні конотації деякою мірою зумовлені тим, що її неоднаково трактують у логіці та мовознавстві. І хоч з XIX ст. поступово поширюється лінгвістичне осмислення конотації як певних пластів семантики, що супроводжують, доповнюють предметно-поняттєвий зміст лексичних одиниць чи інших мововеличин, усе одно ще й сьогодні натрапляємо на таке її трактування, яке сягає поглядів логіка Дж. Мілля [1, 7]. Проте значна частина лінгвістів все-таки обстоює відмінне від логічного розуміння конотації.

Так, Є. Шендельс вважає, що згідно з етимологією “слово connotation означає “співзначення” і може бути застосоване не до основного компонента значення, а до додаткових асоціативних та емоційних компонентів” [21, 36]. Дослідниця дотримується думки, що на денотативному рівні значення формується в термінах сем, кожна сема визначається при можливості об'єктивно. Натомість щодо конотативного рівня мова йде про більш суб'єктивний та невизначений характер, про суб'єктивне сприйняття, стилістичний ефект [21, 36]. Незважаючи на зазначену суб'єктивність і певну невизначеність конотативних фрагментів інформації, прихильники структурного підходу до лексичної семантики припускають можливість виділення конотативних сем. До останніх зараховують насамперед такі компоненти, як емоція й оцінка [15, 70].

В. Говердовський, трактуючи конотацію як “соціально-індивідуальний феномен”, як “певний спектр психічних асоціацій, пов'язаних зі словом”, не обмежених “тільки емоційно-оцінними рамками”, оперує терміном “конотативне поняття”. У такому понятті він виділяє чотири рівні: “психолінгвістичний, лінгвістичний, постлінгвістичний і екстралінгвістичний, які відповідають чотирьом типам конотації: експресивно-оцінному, мовному, історико-мовному й історико-культурному” [6, 8]. Зауважимо, що такий комплексний і багатогранний підхід до конотації є цілком виправданим, але деяке застереження викликає запропонована дослідником термінологія. Використання вказаних термінозначень призводить

до певного змішування лінгвістичного (мовознавчого) та лінгвального (мовного) аспектів. Для необхідного розмежування різновидів конотації, при формуванні яких переважають або власне мовні, або зовнішні (культурно-ідеологічні) чинники, можна використати точніші терміноозначення – “внутрішньомовний (інтралінгвальний)” чи “зовнішньомовний (екстралінгвальний)” тип. Крім того, до мовного (контекстного) та історико-мовного типів, за В.Говердовським [6, 19], належать конотати (жаргонності, розмовності, книжності, термінологічності), що традиційно стосуються стилістичних параметрів функціонування лексики, на які можуть впливати й відповідні часові та просторові чинники (архаїчність, новизна, іншомовність, діалектність).

О.Тараненко розглядає конотацію як додаткові семантичні й прагматичні особливості (“співзначення”) лексичного значення та значень інших мовних рівнів, які нашаровуються на їх предметно-поняттєвий аспект. При цьому дослідник, крім семантичних конотативів, що “створюють асоціативно-образне, символічне, культурно-історичне тло слова, виражаючи національну специфіку мови”, виділяє ще “емоційно-експресивні”. Автор повертає увагу і до певних функціонально-стильових та часових конотативних характеристик, стверджуючи, що “ці параметри входять не до змісту мовної одиниці, а до рівня її функціонування” [17, 248].

Необхідно наголосити на тому, що при визначенні конотації мовознавці передовсім спираються на прагматичні параметри семантики (емотивність, оцінність), пов’язуючи їх із експресивністю. Подекуди до них долучають певну сукупність власне стилістичних значень. Поряд із цим простежуємо і дещо інший підхід. Зокрема, Т.Космеда, аналізуючи різні дефініції, наголошує на думці Ю.Апресяна, що за терміном “конотація” варто залишити тільки одне значення – узаконена в певній мові оцінка об’єкта дійсності, іменем якої є певне слово [11, 183]. Визнаючи вагомість указаних прагматичних аспектів лексичної семантики для з’ясування сутності аналізованого поняття, розглянемо їх дотичність до конотації дещо детальніше.

Емотивність, яку виражають різні лексичні одиниці, або вичерпує собою їх значення, або ж супроводжує денотативно-сигніфікативну семантику відповідних слів. Тому серед емотивів доцільно розрізняти афективи та конотативи. До афективів належать лексеми, яким притаманна лише емотивна семантика (наприклад, вигуки, лайливі слова тощо). І хоча такі лексичні одиниці з “порожніми” денотатами виконують особливу прагматичну роль, деякі мовознавці вважають їх одним із засобів вираження саме “конотативного типу експресивності” [3, 16]. Повністю погодитися з цим важко, бо при конотації якраз на базі денотативного макрокомпонента лексичного значення виникає емотивна семантика, яка стійко асоціюється з конотативом.

Така емотивність часто поєднується з оцінністю і фіксується у словниках за допомогою спеціальних ремарок (презирливе, зневажливе, пестливе, іронічне, жартівливе тощо), наприклад: дармоїд – зневажл. “Той, хто живе на чужий кошт, чужою працею; нероба” [14, т. II, 212]. Зауважимо, що подібні маркери емотивності не виявляють усієї різноманітності емоційної сфери. І причина криється не тільки у можливій недостатності лексикографічного ремаркування. Тут доречно навести думку В.Шаховського, який зазначає, що “в повному закритому вигляді шкали емоцій не знаходимо в жодній праці”, тому адекватність лінгвістичного опису емотивів, включаючи й конотативи, залежить від “ступеня розв’язання проблеми емоцій у психології та фізіології” [20, 45]. Та перебільшувати цю залежність, мабуть, не треба. Адже сама конотація за своєю природою тяжіє не стільки до вичерпного та чітко диференційованого вираження емоцій (почуттів), скільки до маніфестації того емоційно-почуттєвого комплексу, який є важливим для мовної комунікації.

Якщо супровідну емотивність переважна більшість мовознавців беззастережно визнає однією з базових характеристик конотації, то щодо оцінності та експресивності подібної єдності поглядів бракує. Дехто з дослідників узагалі вважає, що “не варто включати у визначення конотації інші ознаки, крім емоційності та стильового забарвлення, тобто не варто і розуміти конотацію в плані визнання за нею інших ознак – оцінності, експресивності, зокрема” [18, 60].

Зауважимо, що співвідношення емотивності та оцінності належить до питань, які вимагають окремого розгляду. Однак, навіть погоджуючись із тим, що оцінка передбачає момент розмірковування, ми не вважаємо її лише певним проявом денотації. Подібна односторонність трактування аксіосем, зрозуміло, виводить оцінну кваліфікацію за межі конотації [18, 61], хоча, як уже згадувалось, існує протилежна тенденція – обмежити конотативну семантику саме оцінністю.

Нерозв’язаність проблеми співвідношення конотативних і денотативних компонентів у структурі лексичного значення подекуди веде до своєрідного нівелювання специфічної риси конотації – її супровідного характеру. Так, у деяких дефініціях, які за іншими параметрами є достатньо повними і прийнятними, мовознавці прямо не вказують на цю ознаку. Йдеться, зокрема, про визначення, за яким “конотація – семантична сутність, що узуально чи okazіонально входить у семантику мовних одиниць і виражає емотивно-оцінний і стилістично маркований стосунок суб’єкта мовлення до позначуваної у висловлюванні дійсності, яке отримує на основі цієї інформації експресивний ефект” [16, 5]. Правда, далі В.Телія, ґрунтовно досліджуючи конотативний аспект семантики номінативних одиниць, постійно повертає увагу до того, що “конотація зрощена з денотацією внутрішньою чи зовнішньою формою” [16, 133].

На нашу думку, вказівка на супровідність конотативного макрокомпонента, аж ніяк не применшуючи його семантичної ваги, дає змогу наголосити на особливій залежності конотації від денотації, на їх взаємодії у словесному значенні. Тому ми погоджуємося з тими дослідниками, які, визначаючи суттєві особливості конотації, привертають увагу до її супровідного характеру.

Важливо зазначити, що конотація не вичерпує собою усіх можливостей мовної реалізації таких фрагментів лексичної семантики, як оцінність й емотивність. Адже денотативний макрокомпонент, що становить ядро змістової структури лексеми, осередок інформації про позамовну дійсність, також здатний об’єктивувати відомості про емоції, почуття й наслідки осмислення того, як людина оцінює світ. Маємо на увазі насамперед основне лексичне значення певних груп слів, що називають емоції, почуття або ж функціонують як загально- чи конкретнооцінні предикати. Проте більшість лексем маніфестує все-таки не результати пізнання суб’єктивного (емоційно-оцінного) аспекту комунікації, а знання про об’єктивну реальність, осягнення яких не позбавлене постійного впливу прагматики. Саме такий органічний зв’язок суб’єктивного й об’єктивного в людській діяльності, включаючи й мовну, значною мірою забезпечує те, що в семантичній структурі слів реалізація її емотивних й оцінних компонентів часто здійснюється саме шляхом конотації, тобто вони нашаровуються на денотативно-сигніфікативний макрокомпонент лексичних одиниць, супроводжують його.

Як відомо, позитивна чи негативна оцінка, порівняно з нейтральною, ґрунтується на встановленні характеристик, які переважають певний соціальний стандарт або ж, навпаки, є нижчими від нього. Оцінювання номінованого факту спирається також на врахування й інших кваліфікацій: потрібності / непотрібності, корисності / шкідливості тощо. Певні ознаки, що відповідають указаним характеристикам, можуть осмислюватися в складі денотативного макрокомпонента лексичної семантики і не належати до конотативних, наприклад, іменник *поганець*, похідний від оцінного предиката – прикметника поганий, фактично означає “погана особа чоловічої статі” або “особа чоловічої статі, якій властиві погані якості, вчинки та ін”. У цьому і подібних випадках реалізація негативної оцінки не є супровідною, конотативною, до основного значення лексеми, бо воно включає відповідну аксіосему “поганий”.

Натомість часто оцінність виступає якраз конотативним семантичним компонентом: *маруда* – розм. “Людина, що все робить надто повільно, нудно; марудна людина” [14, т. IV, 633]. Наведений денотативний комплекс супроводжує негативна оцінка, бо те, що властиве людині-маруді, не схвалюється. Варто відразу зауважити, що оцінність не завжди маркується лексикографами. Указана лексема повинна була отримати відповідну ремарку, яка б засвідчувала несхвальне ставлення. Проте цей іменник, як і попередній (*поганець*), ремаркується лише за допомогою функціонально-стилістичної вказівки “розмовне”. При цьому увагу привертає ще й розкриття значення деад’єктива: поганець – розм. “Той, хто викликає огиду, відразу (виглядом, поведінкою, вчинками і т.ін.)” [14, т. VI, 701]. У наведеному тлумаченні домінує спрямованість на з’ясування емоційного реагування на об’єкт номінації (“викликає огиду, відразу”).

Така інтерпретація семантики засвідчує, що емотивність й оцінність можуть перетинатися і сприйматися комплексно. Це підтверджують і висновки психолінгвістів про те, що “одиниці лексикону немислимі поза емоційно-оцінним контекстом” [10, 72]. Людські потреби й емоції, пізнання і оцінка споконвічно злиті, тому “звучання” емоцій супроводжує людину все життя, формуючи свідомий чи неусвідомлений емоційний контекст, пов’язаний зі словом” [8, 87-88]. Поряд із цим у сучасній лінгвістиці відомі ґрунтовні студії, у яких зосереджується увага на аналізі засобів мовної реалізації або оцінності, або емоційності. Прикладами подібних досліджень можуть бути розвідки “Функціональна семантика оцінки” [5], “Оцінка в механізмах життя і мови” [2, 130-274], а з іншого боку, – праця “Емоційність”, у якій авторка вказує, що “всі емоції мають когнітивну базу (тобто викликані певними думками чи зв’язані з ними)” [4, 38].

Отже, мовознавці, зважаючи на нетотожність параметрів оцінності та емотивності, на можливість їх розходження, все-таки часто акцентують на тісному зв’язку цих компонентів у словесному значенні. Так, С.Петрищева вважає, що “емоції, на які вказує емоційно забарвлена лексика, завжди мають оцінний характер” [13, 156], а це вмотивовує можливість виділення емотивно-оцінної лексики.

Ми дотримуємося думки, що компоненти емотивності й оцінності в межах семантики конотативів здебільшого поєднуються між собою. Таке поєднання оцінки з відповідними емоціями, безсумнівно, передбачає й наявність певного моменту раціональності. Проте це не означає, що згадані компоненти в конотативному макрокомпоненті слів не можуть реалізуватися ізольовано чи в різних пропорціях. Беручи до уваги результати аналізу різних мов такий висновок робить В.Шаховський, зазначаючи, що “в мовленнєвій діяльності конотативні компоненти семантики вступають у різні комбінації”. Причому до найбільш частотних він зараховує не тільки емоційно-експресивні, а й емоційно-оцінні та експресивно-оцінні [19, 32-33].

Викладене достатньо обґрунтовує підхід, за яким в основу визначення конотації кладуться обидві ознаки – емотивність й оцінність. При цьому для нас особливої ваги набуває те, що такі емотивні, оцінні компоненти виступають супровідними стосовно денотативного семантичного пласту. З іншого боку, основне значення певних лексем може вичерпуватися когнітивною інформацією про емоції, почуття або

ж містити оцінні семантичні компоненти. Це викликає певні труднощі у розмежуванні денотації й конотації, проте не усуває доцільності їх розрізнення.

При лінгвістичному трактуванні конотації, як ми вже згадували, частина дослідників спирається ще на такі характеристики, як стилістична маркованість конотативів та їх експресивність. Остання ознака також вимагає відповідного пояснення, бо мовознавці не тільки по-різному інтерпретують зв'язок між експресивністю та конотацією, а й виділяють неоднакову кількість тих “макрокомпонентів, що входять до семантичної структури експресивної лексичної одиниці” [3, 13]. У зв'язку з цим існують різні погляди на встановлення зазначеного співвідношення.

Одні мовознавці розглядають конотацію як важливий чинник експресивності, яка “може ґрунтуватися або на денотації та конотації, або тільки на конотації” [3, 19]. Зокрема, В. Телія вважає, що експресивне забарвлення слова створює подвійна модальність, яка виникає внаслідок “посилення раціональної оцінної модальності модальністю емотивною” [16, 56]. Дослідниця також привертає увагу до того, що конотація як семантична побудова складається з гетерогенних компонентів, які підготовлюють експресивний ефект шляхом відсилання до внутрішньої форми, особистісно-прагматичної інтерпретації позначуваного, та завдяки стилістичному маркуванню найменування [16, 134].

Інші лінгвісти наполягають на тому, що експресивне значення через свою незузальну природу не входить у структуру лексичної семантики слова, а тому такі додаткові мовленнєві відтінки не варто вважати конотативними. Експресивне значення будь-якої форми завжди оказіональне для неї, виразність обов'язково пов'язана з якоюсь незвичайністю чи новизною форми, з її певним “вдалим” відхиленням від будь-якої норми, а конотація охоплює лише постійну узуально закріплену інформацію про почуття мовців та належність “продукту мовлення до мовленнєвого типу” [18, 61].

Частина дослідників узагалі не звертається до поняття експресивності при розкритті сутності конотації, наголошуючи передовсім на тому, що конотативний макрокомпонент значення “виражає ставлення мовця до предмета номінації у формі емоції та оцінки денотата” [15, 42].

Окремі застереження в деяких мовознавців викликає і функціонально-стилістична семантична ознака. На думку І. Стерніна, “функціональний стиль” і численні семні конкретизатори – розмовне, книжне, міжстильове, риторичне, урочисте, офіційно-ділове, наукове, поетичне, літературне тощо – відзначаються помітною особливістю. На відміну від конотативних, емотивних та оцінних сем, орієнтованих за своїм змістом на предмет, супровідний функціонально-стилістичний компонент “несе інформацію про ситуацію, в якій відбувається мовленнєвий акт (формальна, неформальна, усна, офіційна та ін.)” [15, 73]. З'ясовуючи відношення конотації до експресивності та функціонально-стилістичних параметрів слова, необхідно наголосити на двох моментах.

По-перше, розглядаючи характерні риси конотації, не варто відмежовувати її від експресивності за ознаками узуальності чи оказіональності. Адже конотативи виражають супровідну семантику, яка, подібно до інших значень, перш ніж стати фактом лексичної системи, певною нормою, виникає у відповідному мовленнєвому контексті та може бути оказіональною, некодифікованою.

По-друге, розрізнення конотативної та функціонально-стилістичної інформації про мовленнєву ситуацію аж ніяк не усуває їх можливої дотичності. Щодо цього доцільно привернути увагу до висловлення Т. Космеда, яка, погоджуючись із думкою С. Нікітіної і Н. Васильєвої, зазначає, що “оцінність поряд з емоційністю і образністю – це лише набір можливих компонентів експресії” [11, 187].

Експресивність як лінгвальний феномен формується внаслідок взаємодії таких семантичних аспектів слова, як: денотативний, конотативний, мотиваційний, функціонально-стилістичний. На неї впливає оказіональність, ненормативність, маркованість лексеми тощо. Все це, часто перетинаючись у різних співвідношеннях, якраз і забезпечує специфічне інформаційне посилення певних лексичних знаків на фоні нейтральності інших. Саме за допомогою таких посиленних одиниць у комунікативній ситуації досягається ефект особливого, підвищеного, реагування носіїв мови на відповідне повідомлення.

Визнання конотації одним із чинників, за допомогою яких досягається експресивність, не призводить до ототожнення цих понять. Так, конотативи з властивою їм емотивною й оцінною модальністю, часто пов'язаною з образністю, внутрішньою формою слова, – це вагомий пласт експресивної лексики. Однак вона охоплює і такі одиниці, в яких їх семантику вичерпує лише емоційно-експресивне вираження оцінки. За О. Тараненком, до них, наприклад, належать лайливі слова чи їх окремі значення: *зараза, холера, грець, паршивий; біс, чорт, сатана* та ін. [17, 248]. Розмежовувати негативно забарвлені конотативи і лайливі лексеми не завжди легко. При цьому необхідно зважати, що лайка маніфестує специфічну прагматичну семантику, яка фактично не є супровідною, бо, на відміну від конотатива, експресивна функція лайливого слова виглядає відчутно відірваною від номінативної. Такі експресиви-афективи тяжіють до того, щоб незалежно від реальних ознак, властивостей, притаманних об'єктові, до якого застосовується лайка, принизити його, образити, якщо йдеться про людину. Навіть емоції адресанта, які при цьому можуть виражати лайливі лексеми, виступають подекуди лише приводом для вказаної образи адресата [13, 176-185].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що при з'ясуванні суттєвих особливостей конотації ми спираємося на відомі лінгвістичні дефініції цього поняття, які репрезентують визначальні особливості, притаманні їй у лексичній сфері. Конотативна семантика вербальних величин формується внаслідок

психолінгвального акту, у якому важливу роль відіграють асоціації. Слово, виступаючи “сигналом певного зв'язку з тим чи іншим асоціатом” [9, 45], забезпечує усвідомлюване чи неусвідомлюване відтворення різноманітної інформації, більш чи менш стійко асоційованої з його функціонуванням. При цьому йдеться не тільки про “спливання” відкладених у пам'яті знань про взаємозв'язки між об'єктами дійсності, але й можливе відтворення “емоційних станів, пов'язаних із цим словом у минулому досвіді” [7, 161].

Отже, конотація – це один із макрокомпонентів інтегрованого словесного значення, який є асоціативним і супровідним стосовно денотативно-сигніфікативного макрокомпонента. Вона охоплює прагматичну, емотивно-оцінну, семантику узуального чи оказіонального характеру або відповідну культурно-ідеологічну інформацію та викликає експресивний ефект, взаємодіючи з емпіричним значеннєвим пластом (образністю, внутрішньою формою лексичної одиниці), а також із функціонально-стилістичними, часовими, територіальними тощо характеристиками слова, актуалізованими в певній комунікативній ситуації та відповідному контексті. Лексична конотація належить до тих багатогранних лінгвальних явищ, у межах яких когнітивні чинники взаємодіють із прагматикою, а суб'єктивне (чуттєво-емоційне, індивідуальне) перетинається з об'єктивним (раціональним і соціальним). Саме органічний взаємозв'язок її різних аспектів, зорієнтованість на асоціативність й образність слова значною мірою впливають на певні особливості маніфестації конотативних значень, що дає змогу простежувати імпліцитний [12] та експліцитний способи їх лінгвального вираження.

1. Арутюнова Н. Д. Лингвистические проблемы референции // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1982. – С. 5-40.
2. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – М.: “Языки русской культуры”, 1999. – 896с.
3. Бойко Н. І. Типи лексичної експресивності в українській мові // Мовознавство. – 2002. – № 2-3. – С. 10-21.
4. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: “Русские словари”, 1996 – 412с.
5. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. – М.: “Наука”, 1985. – 128с.
6. Говердовский В. И. Коннотемная структура слова. – Харьков: Изд-во при Харьковском гос. ун-те издат. объединения “Вища школа”, 1989. – 94с.
7. Залевская Л. А. Слово в лексиконе человека: Психолингвистическое исследование. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1990. – 208с.
8. Золотова Н. О. Эмоциональная значимость единиц ядра лексикона носителя английского языка // Психолингвистические проблемы семантики: Сб. науч. трудов. – Калинин, 1990. – С. 83-88.
9. Климова Л. А. Ассоциативное значение слов в художественном тексте // Филологические науки. – 1991. – №1. – С.45-54.
10. Колодкина Е. Н. Параметр оценки в психологической структуре значения 215 существительных // Психолингвистические проблемы семантики: Сб. науч. трудов. – Калинин, 1990. – С. 67-73.
11. Космеда Т. Аксиологичні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів: ЛНУ, 2000. – 350с.
12. Невідомська Л. М. Імпліцитність конотативних компонентів лексичної семантики // Українське мовознавство: Міжвідомчий наук. зб. – К., 2006. – Вип. 35 – С. 36-41.
13. Петрищева Е. Ф. Стилистически окрашенная лексика русского языка. – М.: “Наука”, 1984. – 223с.
14. Словник української мови: В 11-ти томах. К.: “Наукова думка”, 1971 – 1980.
15. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 172с.
16. Телія В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: “Наука”, 1986. – 144с.
17. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О, Заблок М.П. та ін. К.: “Українська енциклопедія”, 2000. – 752с.
18. Филиппов А. В. К проблеме лексической коннотации // ВЯ. – 1978. – №1. – С. 57-63.
19. Шаховский В. И. К типологии коннотации // Аспекты лексического значения. – Воронеж, 1982. – С. 29-33.
20. Шаховский В. И. Эмотивность и лексикография // ФН. – 1986. – №6. – С. 42-47.
21. Шендель Е. И. Многозначность и синонимия в грамматике (на материале глагольных форм современного немецкого языка). – М.: “Высшая школа”, 1970. – 204с.

The article explains (enlightens) the discussion issues that deal with the linguistic definition of lexical connotation. The last one is regarded as poly-aspect special macro component, the formation of which in the structure of integrated word meaning is based on the interaction of certain factors of pragmatic and cognitive character.

Key words: vocabulary, semantics, connotation, emotivity, valuation, expressiveness, stylistic meaning.

УДК 81'373.2

ББК 81.2 (4 Укр) - 3

Василь Бойчук

ВНУТРІШНЯ ФОРМА СЛОВА ЯК ОНОМАСІОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ ТА ІНСТРУМЕНТАРІЙ ЗІСТАВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядається внутрішня форма слова як ономазіологічна категорія, її роль у процесах номінації, а також доцільність використання внутрішньої форми у зіставних дослідженнях.

Ключові слова: внутрішня форма слова, ономазіологічна категорія, номінація.

За останні десятиліття дериватологія утвердилася як провідна галузь мовознавства з властивими їй системою наукових понять і термінів, предметом і методами дослідження. Вирішення лінгвістичних завдань, що вимагали від учених ґрунтовного опису й аналізу словотвірних одиниць, на думку проф. Грещука, зумовило формування трьох різних аспектів дослідження словотвору: поморфемно-конструктивного, що представлений у працях В.В.Виноградова, Г.О.Винокура, Л.А.Булаховського,

І.І.Ковалика, Л.Л.Гумецької та ін., логіко-номінативного, який започаткували Ф.І.Буслаєв, Я.Розвадовський, а логічно і концептуально розвинули В.Дорошевський та М.Докуліл, та синтаксичного, що оригінально зародився у лінгвістичній концепції Е.Бенвеніста [2, 3]. Появу кожного з аспектів було спричинено неможливістю попереднього відповісти на ряд важливих питань, що ставились перед дериватологією.

Слід зазначити, що розвиток мовознавчої науки другої половини ХХ століття був в основному пов'язаний із вирішенням питання функціонування мовних одиниць і мови загалом [1, 84]. Це передбачало широке застосування динамічного підходу до аналізу мовних явищ. Саме тому наукові дослідження, у яких методологія динамізму є пріоритетною, і надалі залишатимуться актуальними і перспективними.

У системі словотвору динамічний підхід передбачає з'ясування глибинних процесів деривації у їх зв'язку з категоріальною структурою мислення "в рамках цілісності мисленнєво-мовленнєвої діяльності як особливого специфічного прояву комунікативної діяльності" [2, 4], а тому цей підхід найтісніше пов'язаний із логіко-номінативним аспектом дослідження словотвірних одиниць.

Із погляду динаміки похідне слово є об'єктом процесуальної інтерпретації, при якій головну роль відводиться власне змістовій стороні мовного знака, що є "опорною базою для пояснення дійсної сутності будь-якої мовної форми" [4, 6]. Тому дослідження семантичної сторони деривата у процесі його творення повинно ґрунтуватися на засадах основоцентричної дериватології, у якій особлива увага звертається на твірну основу, а вона відіграє важливу роль у процесі формування і функціонування семантики похідного слова [2, 8].

Похідне слово є результатом номінаційного акту, сутність якого полягає у найменуванні предметів та явищ навколишнього світу. Процес відтворення характерних особливостей денотатів тісно пов'язаний із мисленням, яке займає проміжну ланку між денотатом і мовним знаком. Зв'язок "мова – мислення – дійсність" безпосередньо "виявляє себе у процесі семіозису, у знаковому відношенні найменування, де з'єднуються смисл (поняттєві форми мислення), ім'я (мовна форма), дійсність (позамовні об'єкти, що позначаються)" [13, 13]. Звідси впливає завдання дослідження закономірностей того, як дійсність відображається у категоріях мислення, а потім – у значеннях мовних форм. Реалізація завдань такого типу неможлива без застосування поняття внутрішньої форми (ВФ) слова, яка визначає тип мотиваційних відношень між твірним і похідним словом, а також виступає з'єднувальною ланкою між словом і денотатом, який воно позначає.

Незважаючи на те, що ВФ слова вже стала об'єктом лінгвістичних студій (праці О.І.Блінової, Л.А.Булаховського, М.І.Голянич, О.О.Земської, О.П.Єрмакової, Т.Р.Кияка, Н.І.Мігіріної, Б.О.Плотникова, В.М.Русанівського, О.С.Снітко, В.І.Телії та ін.), залишаються дискусійними питання онтологічної сутності ВФ слова, її місця та функцій у системі мови. Таке становище є наслідком теоретичної складності самого поняття ВФ і, відповідно, різних тлумачень цієї мовної категорії лінгвістами, що ґрунтуються на абсолютизації чи нівеляції тих чи інших аспектів ВФ слова, хоча в їх основі здебільшого лежать вихідні положення потєбнянської теорії ВФ слова.

ВФ слова розуміємо як мотиваційну ознаку, що вичленовується свідомістю мовця із семантичної структури твірного слова і кладеться в основу найменування предметів та явищ навколишнього світу, які позначаються похідним словом; ВФ слова також є способом мотивації значення між твірним і похідним словом, який конкретизується цією ознакою. Таким чином, ВФ розкриває природу та характер найменувань, указує на смислові відношення (їх природу) між твірним і похідним, тобто визначає власне ономазіологічну характеристику слова. Якщо словотвірна мотивація вказує на предмет (денотат) загалом, то ВФ слова виявляє, яка з великої кількості ознак того чи іншого предмета вибирається свідомістю людини для номінації певного сегмента дійсності і формування семантики новоутвореного мовного знака. Крім того, ВФ слова як обов'язковий елемент у парі «твірне – похідне» конкретизує словотвірні мотиваційні зв'язки, наділяючи їх значущістю.

Похідне слово є двосторонньою одиницею, а тому може бути охарактеризоване з семасіологічного (від форми до змісту) і ономазіологічного (від змісту до форми) поглядів. Динамічний підхід передбачає застосування ономазіологічних критеріїв до аналізу семантики похідного слова, зокрема до процесу словотворення. Розглядаючи ВФ як мотиваційну ознаку, що кладеться в основу найменування, вона набуває статусу змістової ономазіологічної категорії, яка відіграє головну роль у процесах номінації предметів та явищ об'єктивного світу.

Установлюючи кореляцію між предметом і вибраним для його найменування мовним відрізком, номінація пов'язує світ дійсності зі світом мови, «з'єднує частинку простору екстралінгвістичного з частинкою простору мовного» [6, 8]. Відповідно предметом дослідження ономазіології є лексична об'єктивація і процес установалення зв'язку звукової сторони лексичної одиниці, яка при цьому виникає, з об'єктом дійсності (референтом) [12, 4]. Слід також зазначити, що кожний акт словотворення є актом номінації, проте не кожний акт номінації є актом словотворення в буквальному значенні слова [5, 23].

Механізм знаходження та визначення мотиваційної ознаки як представника інших ознак змісту, що виражається цією ознакою, її властивості та функції є одним із головних завдань теорії мотивації. Відомо, що ще О.О.Потєбня досліджував генеративні можливості мотиваційної ознаки для створення

нових думок [8, 122]. І на сьогодні проблема факторів, що впливають на вибір мотиваційної ознаки у номінативному процесі, залишається актуальною як для теорії мотивації, так і для теорії номінації. Пролити світло на ці проблеми можна, з'ясувавши природу ВФ похідних слів і дослідивши її взаємозв'язок з іншими мовними категоріями.

Визначаючи тип відношень між твірним і похідним, ВФ взаємодіє зі словотвірною мотивацією і лексичним значенням (ЛЗ), формуючи змістову основу деривата чи його лексико-семантичних варіантів. Так, похідне *дошовик* в українській мові має різні лексичні значення. Це – 1) «верхній легкий непромокальний одяг, що захищає від дощу», 2) «кулястий гриб, який швидко росте в теплу дощову пору, а при висиханні перетворюється в темний порошок», 3) «черв'як, що живе в ґрунті, підвищує його родючість, а на поверхню виходить тільки після великого дощу» [9, 403]. Формування різних ЛЗ у омонімічних похідних утвореннях пов'язано з неоднаковим характером їх ВФ, яка формує первісне ЛЗ, подальший розвиток якого залежить передусім від екстра- та інтралінгвальних чинників. Це чітко простежується у випадках, коли мотиваційна ознака номінації, що виражалася видовим поняттям, замінюється з часом ознакою родового характеру [11, 63]. Так, українські похідні *столяр* і *чоботар* утворено для найменування осіб, які займалися виготовленням відповідно столів і чобіт. Первинне ЛЗ цих дериватів сформувала мотиваційна ознака результативності (твірне слово – об'єкт, що є результатом діяльності особи). З часом значення слів розширилися (це є іманентною ознакою мови), і в сучасній українській мові *столяр* – це той, хто виготовляє меблі, *чоботар* – взуття взагалі. У словах подібної семантики відбувся розрив між первинною ознакою, яка ще виражена морфологічним складом твірної основи, та реальною ВФ слова, що робить його образним і зрозумілим носієм мови, але є імпліцитною на рівні формальної будови деривата.

Значення слова має тенденцію розвиватися, тоді як ВФ слова виступає своєрідним стабілізуючим компонентом, який певною мірою стримує цей розвиток. Із часом ВФ слова може «затемнюватися», тобто ставати незрозумілою і забуватися. Це зумовлено тим, що визначну роль у значенні слова відіграють його системні зв'язки, його віднесеність до певних груп і структур у складі лексики, а не походження слова [10, 46].

Отже, ВФ і ЛЗ на рівні похідного слова є взаємозалежними і взаємозумовленими категоріями, вони функціонують як єдине ціле. З цього погляду заслуговує на увагу твердження О.О.Земської та О.П.Кубрякової про те, що ВФ слова, виражаючи характер смислових відношень між твірним і похідним, не включає в себе саму назву реалії, а тому не втрачає своєї пояснювальної сили і не перетворюється на зредуковане ЛЗ [3, 519].

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що ВФ є змістовою ономазіологічною категорією, яка є конститутивною основою творення дериватів у процесах номінації, їх формально-семантичної структури. ВФ дозволяє розглядати похідне слово як одиницю номінації, яка є унікальною за структурою і за властивими їй ономазіологічними і функціональними характеристиками.

Досліджуючи процес формування дериватів тієї чи іншої мови, аналізуючи і виявляючи чинники, що впливають на творення як звукових, так і змістових аспектів мовного знака, підходимо до проблеми вираження національної свідомості у мові. Це дозволяє глибше розуміти одну з важливих функцій мови – функцію національної ідентичності, яка репрезентує себе передусім у мовній «картині світу». Відомо, що у структурі мовного знака кодується інформація про навколишній світ, причому носії різних мов відповідно до власного сприймання неоднаково трактують функції чи призначення однотипних сегментів дійсності, що впливає і на формування семантики слова. На нашу думку, різнотипне розуміння тих чи інших явищ дозволяє відтворити саме ВФ слова, оскільки вона містить у собі характерні вказівки щодо особливостей світосприймання різними носіями мов, що відтворюють їх історичний досвід і сучасну мовну практику. Тому ВФ слова є важливим методологічним інструментом у сучасних зіставних дослідженнях, невід'ємним засобом розуміння процесів номінації різних мовних соціумів. Звідси впливає актуальне завдання виявлення різних типів ВФ похідних слів у споріднених і неспоріднених мовах шляхом контрастивних і зіставних досліджень, що дозволить проаналізувати особливості мовленнєво-мисленнєвої діяльності носіїв різних мов.

Найяскравіше процеси диференціації, відмінності в номінативних актах виявляються у семантичних структурах похідних слів, що мотивуються твірними, які належать до різних лексико-граматичних класів. Наприклад, укр. *дошовик*, рос. *дождевик* (у знач. «гриб») і чеське *půchavka*, польсь. *purchavka* мають різні ВФ, які актуалізують відмінні мотиваційні ознаки об'єктності і характерної дії, яку виконує названий предмет, коли на нього натиснути. Аналогічні різнотипні ВФ і в похідних укр. *баранчик*, рос. *барышник* і чеськ. *překupník*, польсь. *przekupień*, укр. і рос. *булочник* і чеськ. *pekař*, укр. *гирьовик*, рос. *гиревик* і чеськ. *vspěrač* (*гиря - závaží*), польсь. *ciężarowiec* (важкоатлет), укр. *візник*, рос. *извозчик* (ознака дії) і чеськ. *drožkar* (ознака об'єктності) (*drožka - дрожки, taxí*) і польсь. *dorożkarz* і *woźnica*.

При мотивації деривата твірним, що позначає певний об'єкт, а тому виражений іменною частиною мови, ВФ вичленовує як головні різні сегменти, складові цього об'єкта. Напр., укр. *буквар*, рос. *букварь* і чеськ. *slabikář* (*slabika - склад, а буква - písmeno*), польсь. *elementarz*, укр., рос. *бабник* і чеськ. *sukničkar, zástěrcar, holkar* (*suknička - снідниця, zástěrca - передник, фармук, holka - дівчина*).

Дуже часто афіксальним дериватам однієї мови відповідають композити іншої, порів., укр. *байкар* – рос. *баснописець*, польс. *bajkopisarz*, укр. *віршиник* – рос. *стихотворець*, польс. *wierszopisarz*, укр. *конопляр* – рос. *конопледов*, укр. *коляр* – рос. *коневод*, укр. *кролівник*, чеськ. *králikář* – рос. *кроликовод*, укр. *курівник* – рос. *куровод*, укр. *лісівник* – рос. *лесовод*, укр. *овочівник* – рос. *овочевод*, укр. *оленьяр* – рос. *оленьевод*, укр. *олійник* – рос. *маслобойщик*, укр. *пасічник*, бджоляр, польс. *pszczelarz*, *pasiecznik*, чеськ. *včelář* – рос. *пчеловод*, *hodowca pszczół*, укр. *птахівник* – рос. *птицевод*, укр. *пустельник* – рос. *пустынножитель*, укр. *смоляр* – рос. *смолокур*, *смоловар*, укр. *соболевник* – *соболевод*, укр. *тваринник* – рос. *животновод* тощо, у яких з'ясування ВФ не викликає труднощів, тому що вона актуалізується експліцитно вираженим предикатом у формальній структурі композита і допомагає зрозуміти характер найменування, напр.: *оленьевод*, *птицевод*, *овочевод* позначають осіб, які займаються вирощуванням того, що називає твірне слово.

А похідне слово *олійник*, для прикладу, може позначати особу, яка виготовляє олію чи продає її. У таких випадках правильно визначити ВФ слова дозволяє семантика предиката ЛЗ деривата, яка прогнозує характер ВФ похідного слова. Наприклад, укр. *голкар* має ЛЗ «той, хто робить, виготовляє голки». Значення предиката виокремлює мотиваційну ознаку продукту праці (результативності), яка формує вказане ЛЗ.

Базова основа дуже часто визначає в загальних рисах значення предиката ЛЗ похідного слова, проте не завжди назва, скажімо, музичного інструмента, що є твірною, передбачає предикат «грати» і відповідну ВФ, яка б вичленовувала мотиваційну ознаку інструментальності. Так, ВФ похідного слова *дудник* у значенні «той, хто робить дудки» вказує на предмет (дудку), який є продуктом, результатом праці. В іншому значенні *дудник* – «той, хто грає на дудці» має ВФ, яка репрезентує власне ознаку інструментальності.

Аналіз десьубстантивних іменників української мови показує, що трапляються випадки, коли в одному ЛЗ наявні два різних за семантикою предикати. Напр., *пічник* – майстер, який мурує і ремонтує печі (мотиваційні ознаки результативності і об'єктності). У таких випадках важко, а часто неможливо визначити з синхронного погляду, яка ознака була первинною. До похідних іменників-назв осіб, що мають ВФ, репрезентовану двома мотиваційними ознаками результативності і об'єктності, належать *свічкарь*, *паркетник*, *чоботар*, *мітляр*, *тушкар*, *дігтярь*, *годинникар* тощо.

Саме тому слід погодитися з ученими, які пропонують обов'язково включати в ЛЗ деривата вказівку на його ВФ [3, 520; 7, 73-74], тобто активно використовувати цю мовну категорію у лексикографічній практиці, що сприятиме розумінню природи того чи іншого найменування у будь-якій мові.

Українським афіксальним дериватам можуть відповідати також словосполучення, у яких ВФ чітко виражено: укр. *коляр* – польс. *hodowca koni*, чеськ. *chovatel koni*, укр. *кролівник* – польс. *hodowca królików*, чеськ. *chovatel králiků*, укр. *курівник* – рос. *куровод*, польс. *hodowca kur*, укр. *пасічник*, бджоляр – польс. *hodowca pszczół*, укр. *вітряк* – рос. *ветряная мельница*, укр. *вовківня* – рос. *волчья яма*, *волчье логовище* тощо.

Аналіз лексичного матеріалу української, російської, чеської та польської мов дозволяє побачити як спільні (у більшості випадків), так і відмінні особливості процесів найменувань осіб та предметів об'єктивного світу, виявити специфічні риси мовної «картини світу» різних народів.

Таким чином, використання ВФ слова у зіставних дослідженнях дозволяє вирішувати проблеми як мовного, так і екстралінгвального характеру, що пов'язані насамперед із етно- та психолінгвістикою. Встановлення, за достатньої лексикографічної бази, типологічної моделі ВФ споріднених і неспоріднених мов дозволить отримати цінний матеріал для подальших наукових досліджень у суміжних із мовознавством галузях гуманітарних знань, наблизитися до кращого розуміння когнітивних структур того чи іншого етносу.

1. Алпатов В.М. Лингвистика на исходе XX века: Итоги и перспективы // Вестник Московского университета. Сер.9. Филология. – 1995. – №5. – С.84-93.
2. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
3. Ермакова О.П., Земская Е.А. Сопоставительное изучение словообразования и внутренняя форма слова // Известия АН СРСР. Сер. лит. и яз. – 1985. – Т.44. – №6. – С.518-525.
4. Колшанский Г.В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1976. – С.5-31.
5. Кубрякова Е.С. Об определении границ ономаσιологических исследований // Проблемы ономаσιологии IV. Научные труды. Т.175. – Курск: КГУ, 1984. – С.23-27.
6. Кубрякова Е.С. Части речи в ономаσιологическом освещении. – М.: Наука, 1976. – 115 с.
7. Милославский И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М.: МГУ, 1980. – 296 с.
8. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.
9. Словник української мови: В 11 томах. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1970. – 790 с.
10. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания: Учебное пособие. – М.: Просвещение, 1975. – 272 с.
11. Тихонов Н.А. Внутренняя форма слова и лексическое значение слова // Семантика и структура деривационных моделей: Сб. науч. тр. – Владивосток: ДВО АН СРСР, 1988. – С.55-72.
12. Торопцев И.С. Предмет, задачи, материал и методы ономаσιологии // Проблемы ономаσιологии. Исследования проблемной лаборатории по ономаσιологии: Научные труды. – Т.21(114). – Орел: ОГУ, 1974. – С.3-75.
13. Языковая номинация: Общие вопросы. – М.: Наука, 1977. – 358 с.

The internal form of word as the onomasiological category and its role in the processes of nomination is described. The value of usage of this category in contrastive studies is revealed.

Key words: internal form of word, onomasiological category, nomination.

УДК 81'367.623

ББК 81-21

Олена Пелехата

ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКИ ВІДЗООНІЧНИХ ПРИКМЕТНИКІВ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

У статті досліджуються особливості семантики прикметників, мотивованих назвами тварин, у російській, українській та польській мовах, виявляються їх національно-мовні особливості, що зумовлюються специфікою мовної картини світу.

Ключові слова: відзоонічний прикметник, мовна картина світу.

Одним із складників мовної картини світу є семантика відзоонічних прикметників. Вона є виразником національного характеру та національної картини світу. Мовна картина світу відображає відношення людини до світу тварин і показує, що якості, притаманні їм, людина, осмисливши та проаналізувавши, успішно застосовує для опису зовнішнього вигляду інших людей та для оцінки їх вчинків.

Ми зупинимось на аналізі особливостей семантики прикметників з компонентом „тварина” у слов'янських (українській, російській, польській) мовах для того, щоб проаналізувати спільні та відмінні риси при формуванні лексичного значення слова у різних народів, носіїв певних культурних цінностей.

„У процесі відтворення дійсності у свідомості людей результати мисленнєвої діяльності переломлюються крізь призму мови. Як наслідок цього – у людській свідомості виникає складна картина світу, де переплетено мисленнєві і мовні компоненти” [3, 33]. Отже, як стверджує В.фон Гумбольдт, різні мови є різними світобаченнями. Вони не різні позначення однієї й тієї ж самої речі, а різне її бачення.

Що є привабливим у зовнішності людини для слов'ян? Спробі дати відповідь на подібне запитання, а також похідно підтвердити положення про метафору як про одного з мовних виразників емоційно-оцінної лексики та „унаочнити” прикладами тезу про сукупність універсальних та національних характеристик лінгвістичної категорії оцінки на матеріалі української, російської, польської мови і присвячена ця стаття.

Помітне інтегрування знань, отриманих не тільки в різних галузях лінгвістики, але й у суміжних науках дозволяє говорити про „...мову як об'єкт пізнання у її функціональній динаміці, якій притаманна єдність, взаємозалежність тих психолінгвальних процесів, що забезпечують продукування мовних величин (слів, словосполучень, висловлювань, текстів), необхідних для комунікації” [6, 26].

Категорія оцінки є однією з найяскравіших ланок проблеми взаємозв'язку мови та світобачення народу, мови та національного характеру, мови та культури народу. Основи такого сприйняття категорії оцінки були закладені ще В. фон Гумбольдтом, який вважав, що люди, які розмовляють різними мовами, бачать світ по-різному, бо кожна мова членує навколишній світ по-своєму, і в кінцевому підсумку вона є своєрідною сіткою, що накладається на пізнаваний світ [3].

На зв'язок мовної оцінки з національним характером, спираючись на вчення О.О.Потебні, вказує і В.М.Русанівський: „У всякого народу є своє уявлення про позитивні і негативні предмети, явища, їх ознаки” [7, 59]. В.І.Кононенко у праці „Оцінка як етнолінгвістична категорія” говорить про національний характер мовної категорії оцінки „За власне мовними категоріями оцінювання постають аксіологічні концепти мислення, сутнісні характеристики суб'єкта – носія певних ідеологічних, моральних принципів, що в свою чергу, визначаються його належністю до етносоціальної спільноти” [4, 25].

Розглядаючи етноцентричність лексичного значення як його універсальну оцінку, А. Вежбицька говорить „Значение антропоцентрично, то есть отражает общие свойства человеческой природы, более того, оно этноцентрично, то есть ориентировано на данный этнос” [17]. Дійсно, етнокультурний компонент лексичного значення базується на особливих фонових знаннях про реальність та фрагменти дійсності певного народу.

Історичний розвиток народів наклав відбиток на психологію людей. За словами А. С. Бароніна, українці, як і поляки, люблять та вмють працювати, з ними легко спілкуватися, але часто буває неузгодженість між словом та ділом, невизначеність поглядів та думок. Для українця визначальним є воля, для поляка – честь, для росіянина – туга [1].

Національний характер не можна, звичайно, ототожнювати з однією або двома рисами, слід уникати абсолютизації в оцінюванні національної психології будь-якого народу. Але те, що національний характер знаходить своє віддзеркалення у мові й перш за все в оцінюванні того чи іншого явища або об'єкта дійсності, – є беззаперечним фактом. Важко не помітити, наприклад, що українці, росіяни та поляки фіксують насамперед хитрість лисиці. Свиня для німців є символом добробуту, вони говорять про відсутність страху у цієї тварини, а слов'яни вбачають зовсім протилежні характеристики – бруд, непорядність, пияцтво.

Слід зазначити, що за деякими назвами тварин історично закріпилися певні риси, і на формування характеристик людини (як зовнішніх, так і внутрішніх) має вплив передовсім концептуальна картина світу. Доказом цього є співмірність різних типів уявлень людини про світ і своє місце у ньому, позиція цілих народів відносно тварин, що існують в навколишньому середовищі.

Семантика відзоонімних прикметників у слов'янських мовах дозволяє чітко поділити їх на дві групи: лексеми на позначення зовнішнього вигляду людини та лексеми на позначення внутрішнього світу людини.

Слід зауважити, що для опису зовнішнього вигляду людини у слов'янських мовах використовуються переважно лексеми, похідні від назв диких тварин. У свою чергу, на позначення внутрішнього світу людини вживаються лексеми, похідні від назв домашніх тварин. Такий стан справ пояснюється тим, що домашні тварини завжди перебувають у полі зору людини, отже є можливість добре вивчити їх поведінку, ті чи інші особливості кожної конкретної істоти. Пор. усі собаки, як і інші близькі людині тварини, абсолютно мають різний характер. А от зустріч з дикими тваринами відбувалася набагато рідше, тому не було нагоди вивчити особливості їх поведінки. Здебільшого зверталася увага людини тільки на зовнішній вигляд дикої тварини.

Розглянемо прикметники з компонентом „тварина” першої групи, тобто лексеми на позначення зовнішнього вигляду людини. Серед них можна виокремити три групи дериватів: на позначення фізичної форми людини взагалі, фізичної сили людини та вигляду обличчя.

Пор. Коров'ячі очі; постава, як у корови (укр.); коровьи глаза, фигура, как у коровы (рос.); krowie oczy, kobieta, jak krowa (пол.). У структурах цих лексем чітко виокремлюються семи „незграбний”, „важкий”, „недалекий”.

Пор. Зміїний – злий, підступний, ворожий; зміїні очі, зміїна хода (укр.); змеиная улыбка; змеиные глаза, походка (рус.); зміюв – o człowieku złym podstępny (пол.). В усіх прикладах виокремлюється сема „підступний”. Щодо значень „великий” – „малий” можна говорити про те, що поняття „великий” означає певну завершеність та має у своїй структурі позитивну сему, на відміну від „малий” – „недовершений”. Пор. комарів мозок, курячий мозок (укр.); комариний писк; куриные мозги (рос.); komarze pozki – комарині ніжки (пол.). Відповідно в слов'янських мовах маємо – „великий” – слонячий (укр.), слоновий (рос.), słoniowy (пол.).

На формування поняття „фізична сила людини, її прояви у зовнішньому вигляді людини” та вираження цього поняття у мовах вплинуло те, що культ мужньої, сильної людини є не характерним для слов'янських мов. У слов'ян завжди був культ матері, жінки. Тому поняття „фізична сила” людини тут не поширилося при формуванні семантики відзоонімних прикметників. Пор. Має кінську силу (укр.), дуже рідко – ведмежа сила, або левина сила. Końska siła, końskie zdrowie (пол.); лошадиное здоровье, лошадиная сила (рус.).

Для українців, росіян та поляків однаковим є сприйняття собаки. Собаче життя – злиденне, важке, таке, що не має відпочинку (укр.); собачья жизнь (рос.); psi los, psie życie (пол.). Злиденне життя, без змін та надії. Собака злий, але він безсилий.

Надзвичайною різноманітністю вирізняються відзоонімні прикметники на позначення вигляду очей у сучасних слов'янських мовах. Як відомо, очі є дзеркалом душі. Оскільки слов'ян завжди цікавила душа людини через її емоційність, стає зрозумілим, чому словники фіксують таку велику кількість лексем на позначення різних типів очей.

Пор.: орлиний погляд, тхорячі очі, лисячі очі, баранячі очі, коров'ячі очі, газелячі очі, кролячі очі, жаб'ячі очі, риб'ячі очі, гадючі очі, свинячі очі тощо (укр.). Орлиный взгляд, лисьи глаза, бараньи глаза, коровьи глаза, рыбьи глаза, змеиные глаза, овечьи глаза, собачьи глаза и т.п. (рос.). Orli wzrok, orle oczy, baranie oczy, krowie oczy, lisie oczy, psie oczy, świńskie oczka, gybie oczy (пол.). Сприйняття та оцінювання у слов'янських мовах є однотипними.

Щодо опису обличчя взагалі, то слід говорити про недостатню кількість відзоонімних прикметників, поданих у тлумачних словниках української, російської та польської мов, адже голвне на обличчі – це очі. Хоч трапляються і спільні сприйняття зовнішнього вигляду людини. Пор. Має вовчий вигляд (укр.); волчий вид, выражение лица (рос.), wilczy wygląd (пол.). Злість, підступність, ненажерливість, захланість – ось основні характеристики вовка, які є основою для метафоризації значення відзоонімних прикметників на позначення зовнішнього вигляду людини.

Розглянемо другу групу похідних лексем з компонентом „тварина” в сучасній українській, російській та польській мовах. Це відзоонімні прикметники на позначення внутрішнього світу людини, які, у свою чергу, поділяються на дві різні за розмірами підгрупи слів: лексеми з позитивним та лексеми з негативним забарвленням. Цікавим є те, що людина запам'ятовує більшість негативних рис характеру тварин, що її оточують. Здавалося б, людина, проводячи багато часу з тваринами, які їй увесь час служать, повинна була б зауважити інші, позитивні риси. Такий стан речей можна пояснити тим, що коли формувалися в мовній картині світу образи тварин, людина перебувала з ними у конфлікті. З дикою твариною зіткнення відбувалося на полюванні, що передбачало перемогу тільки однієї сторони. З одомашненою твариною конфлікт

перешкоджав розвитку добрих стосунків, адже людині доводилося завжди заставляти працювати тварину на себе.

Таким чином, впертими, невдячними та лінівими тваринами якраз є ті, що перебувають поруч з людиною. Моральні якості людини (боягузтво, впертість, жорстокість, хитрість) почали виражатися відзоонімними прикметниками, похідними від назв тих тварин, поведінка яких вже є незмінною.

Пор. лисяча поведінка (укр.), лисьи повадки (рос.), lisie zamiary (пол.). Це поведінка підлої особи, людина, яка отримала таку характеристику, має схильність до хитрощів. Пор. ослиная вдача (укр.), ослиное упорство (рос.), osli upog (пол.). Чомусь про працьовитість та виносливість цієї тварини людина забуває.

Відмінними рисами, у порівнянні з українцями та росіянами, поляки характеризують тхора. Пор. thórzliwy człowiek (пол.), тобто боягузлива людина. Українці та росіяни вважають тхора підлим. Або пор. мавп'яча поведінка (укр.), обезьянье кривляние (рос.). Схильність до сварки не бачать у мавпі ні українці, ні росіяни.

Невелика кількість похідних лексем на позначення інтелектуального рівня людини присутня як в українській, російській, так і в польській мовах. Здебільшого це слова негативного емоційного забарвлення. Пор. ослиный разум, телячий мозок (укр.), ослиный ум, телячьи мозги (рос.), barania głowa (пол.).

Окрему численну групу становлять відзоонімні прикметники, похідні від лексем „пес” та „кіт”. Вони можуть означати зовсім протилежні якості людини, що залежить тільки від контексту. Тобто ті тварини, які є найбільш близькими до людини, можуть виявляти як позитивні, так і негативні якості, хоча і переважають останні. Пор. собаче життя (укр.), собачья жизнь (рос.), psia dola (пол.).

Звернімо також увагу на лексеми звірський, звірчий, тваринний (укр.), звериний, животный (рос.), zwierzęcy (пол.). Ці прикметники мають негативну конотацію і є доказом того, що людина завжди протиставляє себе світу тварин, як меншовартісному. Людські якості мають позитивну оцінку, а якості тварин (у переважній більшості) – негативну.

Таким чином, теза про універсальність оцінки як лінгвістичної категорії вказує на те, що поряд з її універсальними характеристиками існують національні, тісно пов'язані з окремою національною мовною картиною світу, що сформована багатьма мовними та позамовними факторами.

Особливостями семантики прикметників з компонентом „тварина” у деяких слов'янських (українська, російська, польська) є те, що вони належать до емоційно-оцінної лексики. У значенні таких прикметників відображено оцінку явища, предмета, передається своє ставлення до повідомлених фактів, дається характеристика людини в цілому або тільки певних її рис (фізичних, психологічних, моральних, соціальних тощо). Включення прикметників з компонентом „тварина” у процеси метафоризації дає матеріал не тільки для поетичної мови, а й спричинює творення нових значень слова, які разом з характеризуючою функцією виконують номінативну функцію.

1. Баронин А.С. Этническая психология. – К.: Тандем, 2000. – 264 с.
2. Вежибицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997. – 416 с.
3. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
4. Кононенко В.І. Оцінка як етнолінгвістична категорія // Українознавчі студії. – 1999. - № 1. – С.13 – 26.
5. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: Формування і розвиток категорії оцінки. – Львів: Вид-во Львівськ. нац. ун-ту ім. І.Франка, 2000. – 350 с.
6. Невідомська Лілія. Деривація та її основні види // Українознавчі студії. – 1999. - №1. - С. 25-40.
7. Потебня А.А. Мысль и язык // Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – С. 17 – 200.
8. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 1988. – 232 с.
9. Tokarski R. Słownictwo jako interpretacja świata / Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. - tom 2. - Współczesny język polski. - Wrocław, 1993. – s. 335 – 363.
10. Словник української мови в 11 – ти томах. – К.: Наукова думка, Т.1 – 1971. – Т. 11 – 1980.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови // Укл. В.Т. Бусел. – К.: Перун, 2002. – 1728 с.
12. Словарь современного русского литературного языка: В 17 –ти т./ АН СССР, Институт русского языка. – М.- Л.; Изд-во АН СССР, 1950 – 1965.
13. Словарь современного русского языка : В 4 –х т. \АН СССР, Институт русского языка /Под ред. А.И.Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.:Рус. яз., 1981 -1984.
14. Słownik języka polskiego /Pod red. M. Szymczaka. – Warszawa: W - wo Naukowe PWN, 1993. – t 1 – 1103 s., t 2 – 1087 s., t 3- 1103s.

The features of semantics of the adjectives explained by the names of animals are explored in the article, in the Russian, Ukrainian and Polish language, national-linguistic their features, which are predetermined by the specific of linguistic picture of world, appear.
Key words: dezoonym adjective, linguistic picture of world.

УДК 821.161.2'373.23

ББК 81.22

КОРЕФЕРЕНТИ БОГА В САКРАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

Петро Мацьків

У статті аналізуються кореференти Бога в сакральному дискурсі у структурі компаративного, таксономічного, посесивного фреймів, простежуються особливості змістових характеристик слот.

Ключові слова: Бог, кореферент, слота, номінація, лексема, фрейм.

Когнітивний напрямок у лінгвістиці знаходить свій вияв у працях як зарубіжних, так і вітчизняних мовознавців. Важливим завданням сучасної когнітивної лінгвістики є вивчення концептуальної картини світу, її складників – концептів, зокрема механізмів їх вербалізації. Теорія концептів нині активно впроваджується в лінгвістику такими мовознавцями, як О. Кубрякова, М. Мінський, С. Жаботинська, О. Селіванова, В. Телія, М. Положин та ін. Не зупиняючись конкретно на теоретичних аспектах виділення концепту, зазначимо, що розглядаємо концепт услід за О. Кубряковою [2], О. Селівановою [4] та ін. як інтегративне утворення, згідно з яким концепт (концептосфера) Бог розглядається як психомисленневе утворення, що є результатом застосування різних способів формування знань, уявлень про Бога і фіксується в національній мовній картині світу. У межах концепту Бог виділяємо фрейми: предметний, акціональний, таксономічний, посесивний, компаративний, які апробовані в роботах С. Жаботинської [1], Г. Поліної [3, 6]. Предмет розгляду цієї статті становлять кореференти Бога, які об'єктивуються через таксономічний, посесивний та компаративний фрейми.

У посесивному фреймі слотне наповнення репрезентується лексемами *небо і земля, видіння, Авраам (концептуальні кореляти), слава, помста, утіха, любов*. Номінація *Творець(Бог) неба і землі* (Бут 14:22) вербалізує Боже творче начало – створення всього із нічого: “з невидимого сталося видиме” (Євр 11:3). Тут спостерігається певна амбівалентність, яка корелюється зі всіма творчими актами Бога в часи “першого” Адама та наступними “новостворіннями”, які пов’язані з Ісусом Христом (“Коли хто в Христі, той створіння нове, стародавнє минуло, ото сталося нове” (2Кор 5:17)). Небо і земля як партиципанти вказують на первинність Божого промислу в аспекті творення. Найменування *Бог видіння* (Бут 16:13) виражає об’єктивну реальність, дану через Бога і реалізується через духовну сферу сприйняття: “Господь дивиться на серце” (1Сам 16:7), “бачить таємне” (Мв 6:4). Господь як Бог видіння дає його пророкам, суддям (слугам Божим), саме видіння може реалізуватися через них, хоча видіння давалися іноді й іншим (Навуходносору). Лексичне утворення *Бог Авраама* у значенневому плані номінує народ Божий – Ізраїль (Бут 26:24), з яким корелюють назви *Бог Ісака, Бог Якова* (Вих 3:6), *Бог Ізраїля* (1с.Нав 7:19), *Бог євреїв* (Вих 9:13), *Бог Давида* (2Хр 21:12), *Бог Іллі* (2 Цар 2:14), *Бог батьків* (Вих 3:16), *Бог Нахорів* (Бут 31:53) як узусні асоціації. Оказіональні асоціації притаманні номінаціям: *Бог краю* з тотожним значенням (“...Ті люди, яких ти вигнав та оселив по містах Самарії, не знають прав Бога цього краю, і Він послав на них оцих левів, і ось вони нищать їх, бо вони не знають права Бога цього краю” (2Цар 17:26); *край Господньої посілості* (“І справді, якщо край вашої посілості нечистий, перейдіть собі до краю Господньої посілості...” (1с.Нав 1:15)). У синтагматичному плані спостерігаються валентні відношення із лексемою Господь усіх узусних найменувань Бога в посесивному фреймі: “...Господь, Бог батьків ваших, Бог Авраама, Бог Ісака й Бог Якова послав мене до вас...” (Вих 3:15), “Устань, освяти народ та й скажеш: Освятіться на завтра, бо так сказав Господь, Бог Ізраїлів...” (Нав 7:13), “Розсудить між нами Бог Авраамів і, Бог їхнього батька. І Яків присягнув тим, кого боїться його батько Ісак” (Бут 31:53).

Номінація *Бог слави* (Еф 1:17) експлікує значення незалежності, влади і досконалості Божої. Слава Бога об’єктивується в Його творіннях, діяннях: під час виходу з єгипетського краю, під час полону та ін. Життя, смерть, вознесіння Ісуса Христа – це зрине втілення Слави Божої на землі, яка є попередником “майбутньої слави”, обіцяної людству в часи другого пришестя Ісуса Христа. Слава Господня реалізується не тільки у видимих образах, але й невидимих (“Його слава понад небеса” (Пс 112:4), “...а слава Господня наповнила скинію” (Вих 40:34)). Ісус Христос своєю славою прославляє Бога – Отця: “Як я славию Самого Себе, то ніщо Моя слава. Мене прославляє Отець Мій, про якого ви кажете, що Він Бог ваш” (Ів 8:54). Найменування *Бог помсти* (Пс 93:1) означає встановлення правди, перемогу над злом. Характер здійснення цього обов’язку зазнав еволюції в ході історичного розвитку. Право помсти переходить від людини до суспільства, а згодом єдиним правонаступником помсти за правду [Леон-Дюфур, 743] виступає Бог (“Бог, що помсти за мене знає...” (Пс 17:48)). У Новому Заповіті аналізоване поняття отримує нове трактування, згідно з яким не слід покладатися тільки на Божу помсту, а перемагати добром зло (“Не будь переможений злом, але перемагай зло добром!” (Рим 12:21)), оскільки та людина не буде чинити неправду іншим, яка здатна переносити несправедливість, здійснену стосовно неї. У цьому виявляється основний постулат християнської моралі, який виявиться в есхатологічному плані: “...Помста прийде, як Божа відплата, Він прийде й спасе вас!” (1с 35:4). Номінація *Бог потіхи* об’єктивує одне з Божих імен, що корелюється зі Святим Духом. Конституенту *потіха*, який присутній у українському перекладі Біблії І. Огієнка, відповідає в грецькій мові лексема *parakletos* з дещо іншим значенням “активний помічник, заступник” [Леон-Дюфур, 762], узагальнено позначаючи також утішника (розрадника). У сучасній українській мові на рівні узусу синонімічними корелятами семими *потіха* є *забава, забавна, веремія*, які виходять за межі смислів семантичного поля грецької назви, натомість слова

утіха (утішник), розрадник у певному контексті відтворювали б семантику грецької форми. На нашу думку, синтаксичній конструкції Бог потіхи (“Благословенний Бог і Отець Господа нашого Ісуса Христа, Отець милосердя й Бог потіхи всілякої” (2Кор 1:3)) відповідає Бог *Утішник (Розрадник)* чи *Бог утіхи*. У перекладі І. Огієнка знаходимо і точніший, очевидно, відповідник – *утішитель* (“І вблагаю Отця Я, і Утішителя іншого дасть вам, щоб із вами повік перебував, Духа правди” (Ів 14:16-17)), який вживається спорадично (двічі), натомість лексичне утворення *потіха* домінує у Біблії, не відтворюючи семантику грецького оригіналу. Найменування *Бог любові* (2Кор.13:11) категоризує у повному вияві дві найвеличніші заповіді – любов до Бога і любов до ближнього, які номінуються в грецькій мові словом *ahape* “духовна, божественна, жертвна любов” [Брокгауз, 540-541]. У Старому Заповіті любов є рушійною силою Божих діянь, але лише в Новому Заповіті любов Отця до Сина через жертву приносить спасіння людині і дарує їй нове життя, у якому любов Ісуса Христа до людства переростає у любов людини до Нього як надія і віра в спасіння (життя вічне); як альфа і омега життя.

Слоти таксономічного фрейму вербалізуються лексемами *вседержитель, серцезнавець, суддя, знання*. Складне найменування *Бог Вседержитель* експлікує владу Бога над усім Своїм творінням як володаря Всесвіту (“Я Альфа і Омега, говорить Господь, Бог, Той, Хто є, і Хто був, і Хто має прийти, Вседержитель” (Об 1:8)), що є, очевидно, з походження вторинною номінацією Божого імені *Саваот* (єврейське *Цебаот*), етимолоном якого є назва *Владика воїнств* [Брокгауз, 173]. Назва *суддя* як метафоричний корелят Бога означає правосуддя за справедливістю, правдою, яка осягає народи, є носієм світла: “своє правосуддя поставлю за світло народам!” (1с 51:4). Названий корелят ізотопіює також з милістю (Ам 5:15) і поширюється на “живих і мертвих” (Дії 10:42). Партиципанти *серцезнавець* є оказіональною асоціацією. На користь нашого припущення говорить частотність його функціонування у Біблії, яка обмежується одиничним випадком: “І засвідчив їм Бог Серцезнавець, давши їм Духа Святого, як і нам” (Дії 15:8). Аналізований конституент конкретизує Божі знання про сутність людини (“...Бог бачить не то, що бачить людина: чоловік бо дивиться на лице, а Господь дивиться на серце” (1Сам 16:7)) і тому його слід розглядати як гіпонімічний компонент гіперонімічної назви *Бог знання*. Конституенту *знання* в єврейській мові відповідала лексема *yada* зі значеннями “узнавання”, “обізнаність у чомусь”, “пізнання” [Брокгауз, 355]. Джерелом наших знань є Господь, бо “Господь Бог знання...” (1Сам 2:3). Перший гріх людини є виявом пошуку знань поза Богом, Його ігноруванням, що призводить до непередбачуваних наслідків (панування зла). Знання є обмеженими, любов панує над знаннями, гордіня через знання є великим гріхом – такі основні постулати щодо знань людини, які ми знаходимо у Біблії. Знання ж Бога охоплюють весь буттєвий спектр (у минулому, теперішньому і майбутньому) і внутрішній світ людини. У Ветхому Заповіті знання Бога є синонімом до віри в Бога.

Слотне наповнення в компаративному фреймі есплікується лексемами *скеля, наріжний камінь, світло, ріг спасіння, меч, щит, пристановище, башта, непорочна дорога*. Партиципанти *скеля, наріжний камінь* у Біблії уособлюють силу, захист і безпеку Бога: “Він Скеля, а діло Його досконале...” (Повт 34:2), “Збудовані на основі апостолів і пророків, де наріжним каменем є Сам Ісус Христос” (Еф 2:20). Останні слова об’єктивують Бога як наріжний камінь, на якому тримається будова Церкви, без Нього ця споруда не мислиться. Таким чином, Ісус Христос – єдиний фундамент Церкви, тоді як з апостола Петра почалася Церква. Вторинна номінація *наріжний камінь* у Біблії об’єктивує віруючих духовного дому Божого. Синонімічним корелятом лексеми *скеля* виступає назва *твердиня*, перебуваючи з останньою у градаційних відношеннях: “Бо Ти скеля моя та твердиня моя, і рада Ймення Свого Ти будеш провадити мене й керувати мене!” (Пс 30:4). У Біблії вживається розгорнута конструкція *скеля спасіння*, що символізує благодіяння Ісуса Христа, повноту Царства Божого на землі. Назва *Бог є світло* символізує божественну сутність як найвищу істину і всеоб’ємність знань (“Він відкриває глибоке та сховане, знає те, що в темряві, а світло спочиває з Ним” (Дан 2:22)), які Бог дарує людям, даючи змогу приєднатися до Його благодії і милості. Світло як особлива ознака Бога ізотопіюється зі світлом і життям (“...Я Світло для світу. Хто йде вслід за Мною, не буде ходити в темряві той, але матиме світло життя” (Ів 8:12)), мета якого для віруючих – стати “синами світла” (Ів 12:36).

У складеному номені *Бог ріг спасіння* певні труднощі викликає концептуальне значення лексеми *ріг* як партиципанта компаративного фрейму. Як відомо, роги тварин символізують силу, могутність. Звідси й, очевидно, фразеологічна сполука української мови *скрутити у ріг когось*, яка означає “перемогти”. Стосовно Бога цей партиципанти на основі метафоричного перенесення за функцією міг би позначати теж силу і могутність, переможність Бога. Нам видається, що семантика цієї назви прихована в такому контексті: “Він ріг спасіння підніс нам у домі Давида, свого слуги, як був заповіс від віку устами святих пророків своїх...” (Лк 1:69-70). Наведений уривок дозволяє припустити, що лексема *ріг* тут має значення “слово”, “обітниця” (Бога). Оказіональний партиципанти *башта* ізотопіюється з безпечністю і справедливістю, силою (“Господне Ім’я сильна башта...” (Псн 4:4)), на противагу Вавилонській башті (Бут 11:4), земній башті (Йов 13:12), які експлікують тлінність, недовговічність земного життя. Конституент *пристановище* об’єктивує Ім’я Господнє як захист, охорону для тих, хто на Нього надіється (Наум 1:17), хто не живе зі злом (Єр 17:17), хто вірує в Нього (“Він пристановище дітям своїм” (Пр 14:26)). З названим метафоричним корелятом співвідноситься кореферент *щит* як допомога Господа (Повт 33:29) від насилля, як спасіння, як допомога для всіх, “хто вдається до Нього!” (Пс 17:31), “хто в

* Тут і далі зроблено посилання на Українську Біблію в перекладі І. Огієнка (1962). Зважаючи на кодифікованість біблійних скорочень, ми не подаємо списку цих скорочень.

невинності ходить" (Пр 2:7), а також лексема *меч*, яка символізує велич Бога, слабкість, нікчемність Його ворогів (Повт 33:29). Атрибути номінації *меч* – *Господь, Господній* розширюють смислове поле цього метафоричного утворення ("*Меч Господній наповнився кров'ю...*" (Іс 34:6)). Партиципій *непорочна дорога* виражає одну із ознак святості Бога, його чистоту ("*Скільки ж більш кров Христа, що Себе непорочного Богу приніс Святим Духом, очистить наше сумління від мертвих учинків, щоб служити нам Богові Живому*" (Євр 9:14)), Його смерть на Хресті. Звертаємо увагу на оказіональність атрибута *непорочний*. Назва *Бог спасіння* номінує "заходи" Бога, спрямовані на ліквідацію гріха і смерті і повернення людини в первісний стан – лоно Боже, які категоризуються в Новому Заповіті через перемогу гріха смертю і воскресінням Ісуса Христа, які дають людині віруючій шанс на вічне спасіння і нове життя. Однак повноту спасіння християни пізнають в часи другого пришестя Ісуса Христа. Спасіння розглядається як дар Божий – дар любові (Рим 5:8-9), дар благодаті (Тит 2:11), дар милосердя (ІПет 1:3).

Аналіз кореферентів Бога, які об'єктивуються через слоти таксономічного, посесивного та компаративного фреймів, дає змогу стверджувати про домінантність і визначальність змістових характеристик, що об'єктивуються лексемами *вседержитель, любов, світло, небо і земля* в інваріантній когнітивній структурі концептосфери Бог. Значна частина слотного наповнення (лексеми *видіння, помста, утіха, серцезнавець, меч, щит, пристановище, башта* та ін.) перебуває у відношенні додаткової дистрибуції до вищезгаданих домінант.

1. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ: Типы фреймов // Вестник Черкасского университета, 1999. – Вып. 11. – С.3–20.
2. Кубрякова Е. С. Язык и знание. – М., 2004. – 560с.
3. Поліна Г. В. Мовна об'єктивізація концепту БОГ в англійському дискурсі XIV-XX століть: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Харків, 2004. – 22с.
4. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникаций. – К., 2002. – 336с.

Список умовних скорочень

[Брокгауз] – Фритц Ринкер, Герхард Майер. Библийская Энциклопедия Брокгауза. – Кременчуг, 1999. – 1088с.
[Леон-Дюфур] – Словарь библейского богословия // Под ред. Ксавье Леон-Дюфура. – Bruxelles. – 1990. – 1288с.

Coreferents of God in the sacral discourse in the structure of comparative, taxonomic, and contrastive frames are analysed in the article. Also the features of semantic descriptions of slots are observed.

Key words: God, coreferent, slot, nomination, lexeme, frame.

УДК 811.161.2'36-112

ББК Ш141.4-022.1

Ольга Кровицька

ІМЕННИК "МОЛИТВА" У МОВНІЙ ТРАДИЦІЇ XVI–XVII СТ.

У статті розглядається текстологічне осмислення іменника "молитва" у давніх пам'ятках української мови. Звертається увага на його функціональні та стилістичні особливості і дистрибуцію.

Ключові слова: сакральне слово, мікротекст, давня пам'ятка, текстологічний аналіз.

Для української культури XVI–XVII століття – надзвичайно цікавий і бурхливий період, який характеризується загостренням "національних та соціальних протиріч, коли всі почуття проходили через церковне життя, коли спалахує гострий інтерес всіх прошарків населення до сакральної культури, "Божого слова" [7, 194]. Водночас прискорюється важливий в культурному відношенні процес: міська культура, якою була християнська культура за часів Русі, спускається з міста "вниз", трансформуючи традиційну культуру" [7, 194]. Зрештою, на усі ці процеси впливало також те, що "релігійно-богословська традиція поставала та еволюціонувала протягом своїх найважливіших, "смыслотворчих" століть на культурно-конфесійному "порубіжжі", пов'язуючи східну (грецько-слов'янсько-русько-українську) і західну (творену латиною та національними новоєвропейськими мовами) християнські культури" [4, 190].

У той час з'являються переклади Святого Письма на національні мови – таким чином проходить "облагородження" народнорозмовної мови. У релігійних текстах вона здобуває нове функціональне навантаження. Як справедливо зауважує І. Добосевич, народнорозмовна мова "... поступово удосконалюється, засвоюючи одночасно елементи ритуальної мови, бо стає засобом передачі "речей божественних". У такий спосіб відбувається складний процес проникнення народнорозмовного мовлення в літературне середовище, процес опрацювання, шліфування мовного матеріалу, внаслідок чого він набуває ознак літературної мови" [5, 356].

Релігійне життя XVI–XVII ст. все більше орієнтується на потреби суспільства, на потреби "бурхливого людського світу", зумовлені різними явищами світського характеру, десакралізацією та ін. Поступово розвивається усвідомлення того, що "нормальним, унормованим і високим може бути культурне (в тому числі мовне) явище й тоді, коли воно живе поза сферою священного... Розвиток йде в напрямі двомовності, визнання рівноправності сакральної і різних несакральних мов" [8, 195]. Адже

"утвердженню національної релігії й національної культури служить всяке слово, і сакральне, і несакральне" [8, 195].

Серед важливих християнських цінностей, пов'язаних з людиною та її звертанням до Бога є *молитва* [10]. У всі часи теологи, богослови надавали молитві великого значення і характеризували її як "розмову розуму із Богом" (Е. Понтійський), як "піднесення помислів до Бога" (І. Дамаскин) та ін. Розглядаючи функції молитви у давніх учительних євангеліях, дослідники-мовознавці підкреслюють: "Дієвим засобом впливу на слухача у текстах СУЄ виступають молитви-апелі. Хоча сама по собі молитва як вид мовної діяльності безпосередньо не спонукала до дії, проте, вибудовуючи ієрархію моральних цінностей (добре є те, про що молимося), визначала ставлення до різних моральних категорій та окреслювала схему поведінки слухача (треба прагнути того, про що просимо в молитві)" [11, 452].

Розглядаючи детальніше мікротексти давніх українських пам'яток, в яких засвідчене слово *молитва*, ми переконаємося в тому, що кожен з них формує по-своєму мовний простір із різними словами-домінантами (суспільство, політика, церква, освіта та ін.), але осердям цього мовного простору була, є і залишається людина. Власне через текстове осмислення, через "нове" прочитання давніх джерел ми наближаємося до об'єктивізації "чуттєвої" історії українського народу, для якого релігія, будучи незаперечним дієвим чинником у створенні ідеального світу, відкривала "перед людиною смисл її життя, давала віру і надію на безсмертя" [3, 281].

Широкий спектр сприйняття молитви відображається у давніх пам'ятках XVI–XVII століть. Яке ставлення людини до молитви? На що людина повинна звертати увагу під час молитви? Чи кожна молитва буде вислухана Богом? Ці питання хвилювали тодішню людину, на що вказують такі мікротексти: а ци в на(с) набоженьство якое, а ци мы млтвы якіи вмѣмо, а хотяй же оумеш и млтвоу, и(з) яки(м) набоженьство(м) ср(д)ца твоего млтвоу мови(ш) оусты, а в ср(д)ци твое(м) хитро(ст) и фальшь на ближнего твоего (Карт. Сл.); А вы, ише хрестяне, коли упадаете у якую кошовань дяволу, албо у страхъ смертний, албо у кварь, не идте ико баилямъ албо ико ворожкамъ, албо ико (кому иншему), али лише учини молитву правую смиреную (Карт. Сл.) та ін.

Смислові нюанси слова *молитва* втілюються у текстах різних жанрів і стилів. Сакральність цього слова відображається передовсім у релігійних пам'ятках: "Новий Завіт в перекладі В. Нагалецького" (Хорошів, 1581); "Пересопницьке євангеліє" (1556–1561); "Охтоиць Сирѣчь осмогласникъ. Твореніє о(т)части прп(д)бнаго о(т)ца нашего Іоанна Дамаскина" (Дермань, 1603); "Єхологійон албо молитвословъ, или требникъ... повеленіє(м) о(т)ца Петра Могилы" (Київ, 1646); "Иже въ стыхъ о(т)ца нашего Іоанна Златоустаго... Книга о сщеньствѣ" (Львів, 1614); "Учительне євангеліє (Бойківщина, кін. XVI ст.) та ін.

Певною мірою сакрально-світський характер *молитви*, її двоїста природа відображаються у ділових пам'ятках XVI – першої половини XVII століття (переважно у джерелах із "Архива Юго-Западной России...", документах Львівського Ставропігійського братства (кін. XVI – серед. XVII ст.) та ін.; пор.: ла(с)ка ва(м) нехай буде(т), и покуй, и милосе(р)дя, о(т) бга вседе(р)жителя а о(т) насъ млтва и блгослове(н)ство (Карт. Сл.); Отдавши господа его милости службы молитвы и подданство наше, въ рѣчахъ нашихъ спольныхъ, около зъедноченья у вѣр святой, до его королевской милости мовити (Карт. Сл.); да божая блгдъ и неизреченная его мл(с)т и млтва и бл(с)веніє нашего смиренія да боуде(т) со всѣ(ми) вами аминь (Карт. Сл.) та ін.

Образне трактування *молитви* знаходимо перш за все в полемічних працях тогочасних церковних діячів, художніх творах, напр.: "Сіа книга названая Перло Многоцѣннос..." (Чернігів, 1646) К.-Т. Ставровцького, "Палінодія" (Київ, 1621) З. Копистинського, "Книжка Іоанна мніа Вишенського..." (1588–1600), "Краткословны отвѣт Феодула" (1600–1601) І. Вишенського, "Унія греків з костюлом римським" (Вільна, 1595), "Слово о смерті як прийде до чоловіка" (XVI ст.), українська поезія (кін. XVI ст.) та ін.; пор.: молитва (мови(т) ест ... оутрапеній заступающею стною, воєнь завстягненієм, агглски(м), нескончоною роботою, цнот жродломъ, ласк служебницею, покармо(м) дши, мысли освѣченей (Карт. Сл.); В том же и вѣтхий человѣк подвигом постничества, труда и плача, в молитвѣ дѣйствуемою, отлагается и вново по исцелѣнію страстей одѣвается (Карт. Сл.).

Варто підкреслити, що смислове розширення семантики слова *молитва* проходить в руслі європейських традицій, як результат еволюції історико-культурного, "богословського та герменетичного контексту" [див. дет. 4, 190].

Функціонально-смислове навантаження *молитви* ілюструється багатьма контекстами, які, до речі, пов'язують людину з різними (часто протилежними) сторонами духовного життя: *позитивними* (засіб очищення душі; засіб спасіння душі; знаряддя служіння Богові; засіб утішення духа; засіб збереження єдності; знаряддя досягнення вічної радості) і *негативними* (засіб проти гріхів, засіб проти нечистої сили; засіб проти лукавих бісів); пор.: А вашими заслугами, и млтвами стими, сподобѣте мене вѣчної радости, И ненасытимои Нб(с)нои сладости (Карт. Сл.); паве(л) ... каже(т) ... для спсеніи дши промышляти, и с пи(л)ностію старатися, а теплою млтвою и слъзами (Карт. Сл.); Три намѣтности маєть душа запалчивость, пожадливость, и слово ... Постъ усмиряєть аффектъ пожадливости: а млтва о(т)мнѣєть аффектъ слова (Карт. Сл.); лукавыхъ бѣсов молитвою повыгонял и очистил тебѣ и других (Карт. Сл.); Нехай будуть ратованы умерлые не плачомъ, але моленіємъ, и молитвами, и ялмужнами

(Карт. Сл.) та ін. До речі, у християнській практиці молитва за померлих вважається обов'язковим атрибутом, адже вона полегшує стан перебування померлого на тому світі [див. 2, 269; 6]. Пор.: Которое ихъ правило такъ ся въ собѣ маеть: “творѣте усопшимъ третины во псалмѣхъ и молитвахъ для воскресшаго изъ мертвыхъ тридневно, и девятины на памятку тутъ будучихъ и отшедшихъ, и сорочины ведлугъ старого закону” (Карт. Сл.)

Варто наголосити, що сучасне богословське трактування молитви опирається на глибоке проникнення у текстову тканину Старого і Нового заповітів. “Старозавітні молитви ґрунтуються на тому, що було і що є. Їх лейтмотив, щоб в майбутньому здійснилося те, про що просять у молитвах, а саме, щоб спасіння Боже було подароване землі” [9, 437].

У цитатному матеріалі досить виразно вказується на безпосередній зв'язок молитви з душею, духом, серцем. Її природа – чуттєва, пронизана людськими переживаннями, болями, стражданнями; водночас молитва – це слова Божії, це святі слова, які через людину хотів би почути Бог. Отож маємо в молитві – і людське, і Боже.

На думку богословів, “не слід перевантажувати молитву нагромадженнями слів і повторювати їх бездумно, ніби Бог далекий від нас. Так чинили прихильники Ваала, яких викривав Ілля. Треба прощати, молитися у братському єднанні, з поканням згадувати у молитві про свої гріхи” [9, 440], пор.: Короткі в словах, але долгї в мощи, способ покутучого молитвы (Карт. Сл.).

“У молитві найважливішим є Бог. Найважливішим є Христос, що Він незмінно визволяє створіння з неволі зіпсуття і проводить до свободи, до слави Божих дітей” [7, 34]. Тому людина звертається саме до Нього: Молитва до Персоны Гда нашего Ис Хр(с)та зѣло сладкая ... Которая съдержитъ в себе великіи Таємници; збавена нашего, и душу распалаетъ (Карт. Сл.) [12].

Значення *молитви* як дієвого чинника реалізується насамперед у дієслівно-іменникових чи іменниково-дієслівних словосполученнях: *бити на молитве, молитву мовити, чинити молитву, стати на молитву, учинити молитву, молитвы вознести к Богу, молитвы приносити, молитви зелецати* та ін.

Аналіз українських текстів XVI – першої пол. XVII ст. дозволяє стверджувати, що високу частотність виявляє словосполука *молитва и постъ*, оскільки піст, на думку богословів, є важливим моментом для “концентрації уваги віруючих на житті духовному” [1, 225]. Пор.: очища(й)мо дшу свою посто(м) и млтвами (Карт. Сл.); Али розвяжи терхъ грѣшны(й) постомъ и молитвою (Карт. Сл.); вши(т)ци вѣрній хр(с)тіане повинны соу(т) празновати ко(ж)дыи пятокъ Ба ради, посто(м) и молитвою, и и(н)шими добрыми справами (Карт. Сл.) та ін.

Таким чином, на основі текстового осмислення іменника “*молитва*” у давніх пам'ятках української мови ми розглянули функціональне та стилістичне навантаження цього слова, його дистрибуцію.

1. Абетка християнської науки і обряду. – Івано-Франківськ: Вид-во Івано-Франківської Теологічної Академії, 2002. – 339 с.
2. Бережна Л. “Третіє мѣсто удержаніе іспытательное” Ідея митарств у творах Йоанікія Галатвського та українських православних синодіках // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: 36. наук. пр. на пошану пам'яті проф. В. М. Нічик. – Київ: Критика, 2005. – С. 267-280.
3. Вендина Т. Средневековый человек в зеркале старославянского языка. – Москва, 2002. – 334 с.
4. Головащенко С. Києво-могилянська та київська духовно-академічна традиції прочитання й інтерпретації Святого Письма в європейському контексті // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: 36. наук. пр. на пошану пам'яті проф. В. М. Нічик. – Київ: Критика, 2005. – С. 189-195.
5. Добосевич У. Релігійне письменство у формуванні української книжної мови XVI – першої половини XVII ст. // Християнство й українська мова: Матеріали наук. конф. Київ, 5–6 жовтня 2000 року. – Львів, 2000. – С. 353-361.
6. Корзо М. Украинские и белорусские православные катехизисы конца XVI – XVII вв. к вопросу о становлении богословского дискурса // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: 36. наук. пр. на пошану пам'яті проф. В. М. Нічик. – Київ: Критика, 2005. – С. 320-346.
7. Переступити поріг надії. Іван Павло II відповідає на питання Вітторіо Мессорі. – Київ, Львів, 1995. – 168 с.
8. Попович М. Нарис історії культури України. – Київ, 1999. – 727 с.
9. Словник біблійного богослов'я. – С. 437-443 [стаття “Молитва”]
10. Хвалім Господа. Молитовник. – Б. м. і р. вид. – 606 с.
11. Чуба Г. Мовні засоби впливу на слухача в українських учительних євангеліях кінця XVI ст. // Християнство й українська мова: Матеріали наук. конф. Київ, 5–6 жовтня 2000 року. – Львів, 2000. – С. 449-454.

Скорочення:

Карт. Сл. – Картотека до “Словника української мови XVI – першої половини XVII століття”

The article dwells textual understanding substantive “molytva” in written memorials of the Ukrainian language. The particular attention was paid for functional and stylistic usage and distribution.

Key words: sacral word, mikrotext, written memorial, textual analyses.

УДК 811. 161. 2 – 3 – 54
ББК 81. 411. 2.

Наталія Шабулдасва

ДЕКІЛЬКА УКРАЇНСЬКИХ НАЗВ ХЛІБА

Ця стаття присвячена дослідженню українських назв хліба, що входять до генетичного гнізда з коренем *-ver-*. Розглянуті також їх паралелі у білоруській та російській мовах. Вивчення назв здійснено з погляду семантики, фонетики та словотвірної структури. Для усіх праслов'янських одиниць наведені праформи.

Ключові слова: семантика, фонетичні процеси, генетичне (етимологічне) гніздо, детермінатив, вокалізм, ступінь редуції, паралель, відповідність.

Українська мова разом з іншими східнослов'янськими мовами зберегла доволі велику кількість назв хліба, коренева морфема яких іде до індоєвропейського кореня **uer-/*uor-/*ur-* ‘крутити’, ‘гнути’. Цей корінь у праслов'янській період був розширений різними детермінативами, на що вказує робота українського дослідника О. І. Іліади [3]. Ця робота присвячена аналізу українських назв хліба (і співвідносних з ними білоруських та російських) з цим коренем.

В українських діалектах зафіксована назва *вертут* (граматичний варіант *вертута*) з семантикою ‘рулет, вид пирога з маком, сиром, повидлом’ (ЭСБМ II, 311). Для нього знайдено відповідники у білоруських гомельських говірках з семантикою ‘баранки’ – *вартуты* (фонетичний варіант *вартуты*) (БМ III, 221, 225). У варіанті *вартуты* відбулося спрощення групи приголосних *рт* на стику кореня та детермінатива.

Автори ЕСБМ вважають, що білоруська назва *вартуты* запозичена з української мови, у той же час не виключають можливості регіонального утворення від дієслова *варцець* (ЭСБМ II, 311).

Дослідження семантики цієї назви показує, що це мучний виріб круглої форми, виготовлений у результаті вертіння, кручення, а, крім того, обварений, тобто такий, яке вертиться під час приготування. Це підтверджує думку про те, що твірною базою для назв *вартуты/вертут/вертута* є дієслово *вертими* (<**vertēti*). Словотворчим засобом у цьому випадку є суфікс *-ym* (< *-ut-/-Qt-*). Ми знайшли ще тільки одну назву хліба з вказаним суфіксом: рос. орл. *латута* ‘великий кусень хліба’ (пор.: кубан. *латун* ‘кукурудзяна паляниця’, новг. *латка* ‘печиво’) (СРНГ XVI, 286-287). Р.М. Козлова вважає, що консонант *-t* утворював форманти разом з голосними *o, e, u, uQ* та «суфіксальний ряд *-et-/-ot-/-ut-/-yt-* сприймається як ряд варіантних морфем». Дослідницею наведені праформи **kьrbutъ/*skьrbutъ, *kьrbQtъ/*skьrbQtъ* та ін. [4, 120, 276, 351]. Архаїчність суфікса та його непродуктивність у сучасних слов'янських мовах дозволяють передбачити давнє походження аналізованої назви.

У той же час аналізована лексична одиниця може бути утворена в результаті субстантивзації короткого дієприкметника теперішнього часу активного стану **vertQtъ/*vertQta*, що походить від дієслова **vertati*. Семантика назви *вертут* ‘баранок’ також засвідчує можливість такого творення, якщо врахувати, що це предмет, який вертиться під час приготування. В.П. Шульгач наводить матеріали для підтвердження праформ дієприкметників активного стану **vertQtъ/*vertQta* [13, 42]. Структура назви *вартуты* (*вартуты*) ‘баранки’ свідчить на користь її праслов'янської давнини. Таким чином, є усі докази для того, щоб говорити про спільне джерело для білоруської та української назви. Залежно від того, що вважати твірною базою для досліджуваної назви, можуть бути поновлені наступні праформи: **vertutъ/*vertuta / *vertQtъ/*vertQta* від дієслова **vertēti* (плюс суфікси *-ut-/-Qt-*); або в результаті субстантивзації активного дієприкметника теперішнього часу **vertQtъ/*vertQta > *vertQtъ/*vertQta*.

Укр. *верч* ‘невелика булочка з шишкою посередині (на весіллі)’, ‘калач з плетеного тіста, рідко прикрашений зверху’ знаходимо в різних говірках (Гринченко I, 141), а також [2, 98]. У всіх східнослов'янських мовах для неї знайдені співвіднесення: біл. *верч* ‘хлеб, приготавливаемый накануне венца в доме жениха для соседей, покрашенный в красный цвет и утыканный цветной бумагой, палочками, на верху которых насажены тоже из теста петухи, орлы и прочее’ [5, 236]; рос. *верч* ‘пшеничный хлеб, особо приготовленный и украшенный, подавался накануне свадьбы в доме жениха’ (Расторгуев 64).

Слово *верч* у всіх східнослов'янських мовах має багато інших значень, пов'язаних із вертінням, крученням, наприклад: укр. *верч* ‘свѣрток’, ‘пучок’ (Гринченко I, 141); біл. *верч* ‘сверток лыка, лозы’, ‘свѣрток для закреплення зуба в деревянной бороне’, ‘половик, сотканный из тряпок’ (ЛАБНГ IV, карты № 147, 273; НЛГ 27; СБГ I, 300); рос. *верч* ‘способ прядения без веретена’ (СРНГ IV, 171). У якості лексичного відповідника для аналізованого *верч* слід навести серб. *врч* ‘глиняный жбан’ (ЭСБМ II, 89). На думку О.І. Іліади, слово *верч* – це рефлекс архаїчного іменника **vertjъ/*vertja*, який є дериватом від втраченого **vertjati*, що має вузьке регіональне поширення і яке виникло завдяки зміні *o*-аблаута **vortjati* під впливом дієслів з апофонічним *ь* [3, 106]. Ми вважаємо більш переконливою точку зору авторів ЕСБМ, які, з посиланням на І. Рудницького, ведуть *верч* до **vertjъ < *vertēti* (ЭСБМ II, 89). Формант *-jъ* мав необмежену продуктивність у праслов'янській мові, серед інших утворював і іменники від дієслів [10, т. I, 80-81; 8, 21-22].

Укр. діал. *верчик* (демінатив *верчинок*) ‘плетеный бублик’ (СУМ I, 337; Гринченко I, 141) також виявляє лексико-семантичні паралелі в російській мові – *верчик* (фонетичний варіант брянськ. *верчык*) ‘небольшая витая баранка, посыпанная солью, подавалась только в Великий пост (сейчас уже не встречается)’, ‘баранок’ (Расторгуев 49, 64).

У діалектах української та білоруської мов це слово відзначено також з іншою семантикою: укр. *верчик* ‘скрученный жгут чего-либо’, ‘клубок ниток, напряденных из первой конопли’, ‘3-4 горстки конопки, связанные вместе’ (Гринченко I, 141; СУМ I, 337; Москаленко 20); біл. *верчык* ‘тук льна’, ‘свѣрток льна’, ‘низка свертков льна’ (ЛАБНГ IV, карты № 150, 273, 274).

У верхньолужицькій мові знайдена формальна відповідність для східнослов'янського *верчик* – *wjerčik* ‘коловорот’ (Pfuhl 794). Несуміжність мов, у яких є ця назва, підтверджує її архаїчність та дає можливість для віднесення її до праформи **vьrčikъ*. Формант *-ikъ* часто виступає у назвах хлібних виробів: біл. *хлебчык*, *ячнік* рос. *ячменник*, *рыбник*, *мясник*, *курникта* багато інших. Матеріал демонструє те, що цей формант виконує як демінутивну функцію, так і безпосередньо словотворчу.

До аналізованого *верчик* у формальному та семантичному значеннях приєднується назва *вурчык* ‘коржик’, що фіксується в білоруських вітебських говірках (СБГ I, 337). Для дослідження походження назви *вурчык* слід залучити болг. *вурка* ‘прялка’ (Геров I, 177). У цих словах відображено явище *ур*-рефлексії, властиве для сполучень типу **tьrt-*, тобто тут мав місце перехід *r > ъr > ur* [4, 127]. Звук *ъ* цьому випадку був лабіалізованим, перебуваючи в позиції після губного приголосного. М.І. Лекомцева та С.М. Толстая зауважують, що лабіальність приголосного активно діє на лабіальні голосні, збільшуючи їх підйом, та на високі голосні, надаючи їм лабіальності [7, 53]. Це явище властиве також діалектам деяких слов'янських мов [9, 227; 4, 127]. На те, що болг. *вурка* та біл. *вурчык* належать до гнізда з коренем **ver-/ *vor-/ *vьr-/ *vьr-*, вказує семантика слів, тобто це ‘то, що вертиться, крутиться’, або ‘то, що виникає в результаті кручення, вращення’. Виходячи з вищесказаного, можна передбачити, що біл. *вурчык* є продовженням праслов'янського **vurčikъ* < **vьrčikъ*, деривата від **vьrčь* < **vьrtь*, утвореного у свою чергу від дієслова **vьrtěti/*vьrtati*. Архаїчність фонетичних процесів, що виникли в цій назві, свідчать на користь її давнини.

Слово *вурка* утворено безпосередньо від кореня **vьr-* за допомогою суфікса *-ьk-* (**vьrьka > *vurьka*).

Назва *вергун* (демінутив *вергунець*) фіксується в різних говірках української мови з семантикою ‘сладкое печево (хворост, хрусты)’ [Гринченко I, 134; Вашенко 19; див. також 1, 53; 11, 39]. Дослідження семантики цієї лексичної одиниці демонструє, що *вергун* – це предмет, що виник у результаті **перекручування, переплетення, вертіння**. Це дає можливість висловити припущення, що в лексемі *вергун* є праслов'янський корінь **ver-/ *vьr-*, ускладнений детермінативом *g*. Отже, ця назва є похідною від укр. діал. *веречи* ‘бросить, добросить’ (Онишкевич I, 91), що походить від давн.-рос. *веречи* ‘швырнуть’ (<**vergti*) (СлРЯ XI-XVII II, 87), або від укр. *вєргати* ‘швырять, бросать’ (Гринченко I, 134), давн.-рос. *вергати* ‘швырять, бросать’ (СлРЯ XI-XVII II, 83) та ін., що ведуть до праслов. **vьrgati*. Праформи **vergti* та **vьrgati* відтворені О. І. Іліаді [3, 53]. Л. В. Куркіна зауважує, що основа **vьrg-* відбула певну еволюцію, окремі етапи якої ще у живому зв'язку зберігають слов'янські мови. У сукупності значень, пов'язаних з цією основою, у якості основних та вагомих, на думку дослідниці, можна виокремити такі: ‘плести, вязать’ – ‘нечто сплетенное’ [6, 79-80]. Семантика назви *вергун* повністю відповідає вказаному значенню. Словотвірна структура (основа **verg-/ *vьrg-* плюс формант *-ун* (<*-un*)) також свідчать на користь давнього походження аналізованої назви.

Близьким укр. *вергун* є рос. ворон. *варгун*, що позначає здобну паляницю (СРНГ IV, 47). Для розв'язання питання генезису цієї назви слід звернутися до аналізу семантики лексеми *варгун*. Паляниця – це **круглий** предмет, а через те, що у цьому випадку мається на увазі здобна паляниця, це пухкий, **здутий** хлібний виріб. В. П. Шульгач на основі багатого фактичного матеріалу відновлює праформу **vьrgunъ* [12, 182-185]. Вокалізм *-ar-* у представлений лексемі є закономірним з фонетичної точки зору для ненаголошеного складу [12, 182-185]. Водночас у рос. *варгун* можна побачити корінь **vьrg-*, виходячи з того, що «преимущественно с лабиализацией предшествующего согласного связана и нейтрализация в безударном положении подъёмов (нижнего и среднего) у нелабиализованных гласных *a* и *e*: *валось* (*велось*)» [7, 53]. Отже, можна допустити наступні етапи фонетичних перетворень: **vьrgunъ > вергун > варгун*.

Проаналізовані назви належать до кола слів генетичного гнізда з коренем **uer-/ *uor-/ *ur-* ‘крутити’, ‘гнути’, розширеного детермінативами *-t-* і *-g-* (відповідно: *вертут*, *вятуты*, *верч*, *верчик*, *вурчык* – *вергун*, *варгун*). Корінь **ver-* в аналізованих назвах хліба представлено в різних апофонічних варіантах. Назви *верч*, *вартут*, *вергун* мають корінь зі ступенем редукції *e*-ряду **vьr-*. У назві *варгун* має місце вокалізм *o*-ряду **vor-/ *vьr-*. У назвах *варгун* і *вурчыкі* представлені *ar-* і *ur-* рефлексії кореня **vьr-*.

Усі словотвірні засоби, що використовуються при творенні назв хліба зазначеного словотвірного гнізда, належать до праслов'янського періоду.

1. Артюх Л.Ф. Пища и питание украинского крестьянства конца XIX – XX вв. (Этнографическая характеристика). Дис... канд. истор. наук: 07.00.07 / АН УССР. Ин-т искусствознания, фольклора и этнографии им. М.Ф.Рильского. – Киев, 1981. – 150 с.
2. Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія. – Київ: Наукова думка, 1977. – 200 с.
3. Іліаді О.І. Етимологічне гніздо з коренем **ver-* у праслов'янській мові. – Київ-Кіровоград: ДЛАУ, 2001. – 162 с.
4. Козлова Р.М. Праславянское слово в генетическом гнезде (Структура праславянского слова): Автореф. дис... д-ра филол. наук: 10.02.03 / Гомел. гос. ун-т. – Мн., 1991. – 42 с.
5. Косич М.Н. Литвины-белорусы Черниговской губернии, их быт и песни. – СПб., 1902. – 354 с.
6. Куркіна Л.В. Славянские этимологии. II // Этимология. 1972. – М.: Наука, 1974. – С. 60-80.
7. Лекомцева М.И., Толстая С.М. Фонологический комментарий к полесским диалектам // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). – М.: Наука, 1968. – С. 47-67.
8. Мартынов В.В. Праславянская и балто-славянская суффиксальная деривация имен. – Мн.: Наука и техника, 1973. – 60 с.

9. Селишев А.М. Избранные труды. – М.: Просвещение, 1968. – 640 с.
10. Sławski F. Zarys słowotworstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: PAN, 1974-1976. – Т. I-III.
11. Цвек Д. Солодке печиво. – Львів: Каменяр, 1987. – 87 с.
12. Шульгач В.П. Заметки по донской гидронимии: *Варгол* // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Донецк: Донеччина, 1998. – Вып. IV. – С. 182-187.
13. Шульгач В.П. Українські етимології. 29-36 // Мовознавство. – 1998. – № 6. – С. 40-46.

*A study was made of the Ukrainian titles of bread (names with the root *ver-) which have a doubtful etymology or do not lend themselves to etymological analysis at all. They are explained from the point of view of their phonetic, semantic and word-forming structures. The comprehensive careful study of each of the naming confirms their primordial genesis.*

Key words: semantics, phonetic processes, genetic (etymologic) nest, determinative, vocalism, stage of reduction, parallel, accordance.

УДК 811.161.2'373

ББК III 141.4 – 3

Надія Осташ

ПРО УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ НАЗВИ КВАСОЛІ (PHASEOLUS VULGARIS L.)

У статті проаналізовано понад 40 народних назв квасолі. Ці фітономени об'єднані за мотиваційною ознакою „розмір плоду”. Серед цих назв поширення є явище синонімії.

Ключові слова: фітономен, говірка, лексема, вторинна номінація.

Ботанічна лексика охоплює вагомий та об'ємний пласт у словниковому складі української мови. У пропонованій статті зосередимо увагу на народних назвах лише одного представника рослинного світу – квасолі. В українському мовознавстві уже були успішні спроби дослідити назви рослин на прикладі одного фітономена [1; 2, 32–33; 4, 133–146; 5; 7, 54–70]. Дане дослідження є продовженням наших попередніх студій („До вивчення українських народних ботанічних назв (Phaseolus vulgaris L.)” [6, 193–204]). Предметом аналізу цієї статті стали структурно-семантичні особливості різних назв сортів квасолі. Ми зібрали понад 140 номенів на позначення сортів рослини. Багатство назв можна пояснити великим поширенням квасолі на всій території України, її смаковими та цілющими властивостями. Слід також зауважити, що кількість зазначених назв не є остаточною, їх виявлення можна продовжувати постійно.

Квасоля належить до дуже давніх рослин і відома людині здавна. Згадка про цю рослину наявна в Біблії. Про це говорить польська дослідниця Б. Щепановіч в „Атласі біблійних рослин” [9, 196].

Джерела номінації сортів квасолі різноманітні. Їх основу становлять розмаїті мотиваційні зв'язки з назвами різних предметів оточуючого світу, із назвами, пов'язаними з формою, розміром, кольором та смаковими особливостями плодів квасолі, морфологічними особливостями рослини, способом її росту, часом дозрівання тощо (наприклад: *горішок*, *перлівка* – назви квасолі з маленькими круглими зернами, *плескáč* – назва квасолі з великими плескатими зернами, *каргáнка* – назва квасолі з чорними зернами, *малинівка* – назва квасолі з маленькими зернами кольору малини, *красюк*, *ласа* – назви квасолі з біло-червоними зернами, *цукрівка*, *фасулі цукрові* – назви квасолі з маленькими круглими зернами (солодкими на смак), *лускавкі* – назва квасолі з маленькими подовгастими зернами, *батожіста квасоля*, *жердянка*, *плетуха* – назви квасолі з витким стеблом, *лежух*, *сидун* – назви низькорослої квасолі з невитким стеблом, *марусулькі*, *лопаткі*, *петрівкі*, *яра* – назви сортів ранньої квасолі). У більшості випадків назва рослини стає й назвою її плоду.

Серед фітономенів, виявлених у різних друкованих джерелах, лексикографічних працях та зібраних шляхом опитування населення значну групу утворюють ті, в основу називання яких покладено мотиваційну ознаку „розмір плоду”. Зауважимо, що мотиваційні зв'язки охоплюють усю аналізовану групу номенів. Майже всі ці назви є результатом вторинної номінації. Суть її полягає у наданні об'єкту ще однієї назви з іншою мотиваційністю і з певною метою [8, 386]. Номени, об'єднані мотиваційною ознакою „розмір плоду”, пов'язані з різними предметами реального світу за зовнішньою подібністю. Цей зв'язок є дуже давнім, адже „назви рослин з найдавніших часів відзначалися тим, що серед них значну частину склали слова, асоціативно пов'язані з іншими сферами дійсності і первісно належали до інших тематичних груп лексики” [3, 46].

На позначення грубозернистої квасолі, яка має великі плоди, виявлено понад 40 номенів. Крім однослівних назв, наявні і словосполучення на зразок *груба фасоля* (ЗА – К), *фасулі великі писані* (СБГ, 583), *фасулі бандоли* (СБГ, 583), *вел'іка корол'юка* (Малахівська, 128), *квасоля плеската* (СБН, 111) тощо. Монолексеми на позначення грубозернистої квасолі – це семантичні деривати, які виникли в результаті лексико-семантичного способу словотвору, основним засобом якого є зміна лексичного значення твірного слова при збереженні його звукової структури. При цьому основне лексичне значення твірного слова переосмислюється і розщеплюється на певну кількість омонімних.

У нашому розпорядженні наявна група фітономенів, яка виникла на базі питомих лексем. Серед них – *баба* (Верхратський, 1908, 51; Мак., 263; Мельник, 200; СБН, 111; Смик, 318; Горбач, Ступно, 434;

Кобів, 308; ЕНМ, II, 193; Сагаровський, 250; ЗА – Ч), *бобо́ха* (Верхратський, 1908, 51; Верхратський, 1912, 251; Мак., 263; Мельник, 200; СБН, 111; Смик, 318; Кобів, 308; ЕНМ, II, 193; Сагаровський, 250; ЕСУМ, I, 102), *бабу́ля* (ЗА – ОП), *babónia* (Janów, 4), *babii* (ГГ, 19; Janów, 4; Кобів, 308), *ба́бици* (СГГ, 116). Усі ці назви виникли на базі праслов'янської за походженням лексеми (*baba, *bab – „надувати, розбухати, бути кулястим” – ЕСУМ, I, 103). Крім різних суфіксальних утворень, наявні й множинні форми *ба́би*, *ба́бици*, виявлені в гуцульських говірках. Ареал поширення назв широкий – гуцульські (*babónia*), надністрянські (*бабу́ля*, *ба́ба*, *бобо́ха*), волинські (*ба́ба*), слобожанські (*ба́ба*, *бобо́ха*) говірки.

На позначення великої квасолі трапляється номен *біб* (Арк., I, 20), *биб* (Сабадош, Атлас, 80), *боба́* (Чабаненко, I, 92). Зауважимо, що цей фітономен може вказувати і на відому рослину родини бобових (*Vicia faba* L.), і на загальну назву квасолі [6, 193–204]. Позначення цієї лексеми грубозернистої квасолі поширене у середньонадніпрянських, західнополіських, волинських говірках. Лексема *біб* праслов'янського походження (*boby), наявна в інших слов'янських мовах (білор., рос. *боб*, пол. *bob*, ч., вл., нл., слц. *bob*, болг. *боб*, серб. *боб*, слн. *bob* – ЕСУМ, I, 189). Слід зауважити, що македонське діалектне *боб* теж позначає квасолі. Позначення певної рослини вже відомою назвою було досить поширене. Так, в Україні фітономен *біб* був поширений у часовому вимірі швидше, а квасоля з'явилася пізніше (Крип'якевич, 121). Метафоричне перенесення назви на позначення грубозернистої квасолі пояснюється подібністю розмірів плоду. У гуцульських говірках нотуємо похідне утворення *бобани* (ГГ, 19) з цим самим значенням. Спорідненою з попередніми є назва *вельбіб* (Верхратський, 1902, 396; СБН, 111), яка має у структурі компонент *вель-* (*vele, пов'язане з *вель(-)ь* „великий” – ЕСУМ, I, 345), який підкреслює збільшену ознаку. І. Верхратський виявляє таку назву у лемківських говірках.

У надністрянських, волинських говірках квасоля з великими зернами може мати назву *кобіла* (*kobyla „кобила; знаряддя або предмети, схожі на коня” – ЕСУМ, II, 477) (Сабадош, Атлас, 80; Кобів, 308), яка є метафоричним переосмисленням за подібністю до чогось великого. Зафіксовано і похідні суфіксальні деривати *кобилиця* (Верхратський, 1872, 15; Мак., 263; СБН, 111; Смик, 318; ЕНМ, II, 193;), *кобильо́ха* (Верхратський, 1872, 15; Жел., I, 353; Мак., 263; СБН, 111; Мельник, 200; Кобів, 308; ЗА – Стриг.). Такі назви поширені у надністрянських говірках.

У середньополіських та східнополіських говірках української мови виявляємо множинну назву *королі* (пор. *koľ, яке було там давнім запозиченням – ЕССЯ, XI, 82–89) на позначення квасолі з великими зернами (Бідношия, III, 14; Малахівська, 128; Поістогова, 10), а також похідні утворення *королівка* (Горбач, Ступно, 434) *королівка* (Малахівська, 128). О. Горбач зафіксував номен *королівка* у волинських говірках. Інколи для підсилення ознаки великого розміру можуть уживатися словосполучення на зразок *вел'іка корол'у́ка* (Малахівська, 128), а для підкреслення додаткової ознаки кольору плоду – словосполучення *білі королі*, *красні королі* (Бідношия, III, 14).

Більшу частину аналізованих номінів становлять ті, які виникли як метафоричні переосмислення запозичень з різних мов. Ці запозичення неоднакові за часовим проникненням в українську мову. Різними є асоціативні зв'язки семантичних дериватів. Джерелом вторинно мотивованих фітономенів на позначення грубозернистої квасолі можуть бути назви істот (людей, тварин, птахів, комах). У надсянських говірках виявляємо назву *бардадін* (ЗА – Черн.), яка виникла на основі лексеми, запозиченої з польської мови (пол. *bernardyn*, стп. *barnardyn*, *bernadyn* „чернець-бернардинець” – ЕСУМ, I, 141). Б. Грінченко (Гр., I, 29) тлумачить лексему *бардадін* як „крупной комплекции человек; верзила”, такі ж значення подає й етимологічний словник (*бардадін* „росла людина; здоровань” – ЕСУМ, I, 141).

У надністрянських говірках здавна відомі номен *бацан* (Верхратський, 1908, 51; Верхратський, 1912, 252; Мак., 263; Мельник, 200; СБН, 111; Смик, 318; Кобів, 308; ЕНМ, II, 193), *бецай* (Верхратський, 1912, 252; Мак., 263; Мельник, 200; СБН, 111; Кобів, 308; ЗА – Кам.). Ці назви пов'язані з лексемою *бацман* „щось велике” (можливо, запозичення з німецької мови; н. *Batzen* „купа глини, товстий кусок” є похідним від дієслова *batzen* „бути клейким, м'яким” – ЕСУМ, I, 155). Б. Грінченко тлумачить *бецман* як „неповоротка людина, вайло, незграба” (Гр., I, 54).

У надністрянських та гуцульських говірках натрапляємо на назву *балабан* (Верхратський, 1908, 51; Верхратський, 1912, 252; Мак., 263; Мельник, 200; СБН, 111; Смик, 318; ЕНМ, II, 193; Глібчук, 204; ЗА – НК; Туч.; Ч.), множинну форму *балабани* (ГГ, 19), суфіксальний дериват *балабанка* (Верхратський, 1908, 51; Мак., 263; Мельник, 200; СГГ, 116; Кобів, 308), утворення *балабацька* (СГГ, 116).

Лексема *балабан* має ще кілька омонімічних значень (*балабан* „різновид сокола”, *балабан* „різновид печива, балабан „гадючник шестипелюстковий, Filipendula hexarctala Gilib”). Слово є тюркським запозиченням (пор. тур., крим.-тат. *balaban* 1. „з великою головою”; 2. „вид хижого птаха” – Фасмер, I, 111; ЕСУМ, I, 121). Джерелом метафоричного переосмислення стало перше значення цього слова.

У західнополіських та надністрянських говірках грубозернисту квасолі називають *бугай* (Верхратський, 1912, 254; Мельник, 200; Гр., I, 23; Смик, 318; ЕНМ, II, 193; Арк., I, 35), множинною формою *бугаї* (Верхратський, 1908, 51; Мак., 263; СБН, 111; Кобів, 308), які є результатом вторинної номінації лексеми *бугай* („племінний бик”). Це запозичення киеворуського періоду з тюркських мов (ЕСУМ, I, 275).

У гуцульських та буковинських говірках квасоля з великими зернами може мати назву *tarhân* (Janów, 5), множинну форму *таргани* (ГГ, 19, 181), *шва́би* (СБГ, 659). Зауважимо, що остання лексема позначає квасолі з великими чорними зернами (СБГ, 659). Номен *шва́би* (пор. н. Schwabe), крім значення етноніма (СУМ, XI, 426), може мати й ентомологічне значення (Гр., IV, 488; Жел., II, 1085; Верхратський, 1912, 302), яке особливо поширене у південно-західних говорах. Фітономени *тарган*, *таргани*, *шва́би* виникли як семантичні деривати з додатковою ознакою кольору (*шва́би* – СБГ, 659).

У гуцульських говірках відомі і номен *gurhula*, *górghanka*, *górghanka* (Janów, 65), що пов'язані з лексемою *гургу́ля* (*гургу́ла* „сух; наріст на дереві”, *горго́ля* „тс”, які є, очевидно, запозиченнями з румунської мови, рум. *gurgul* – ЕСУМ, I, 623). Їх можна також пов'язати зі словом *горгонка* („різновид гарбуза” – СУМ, II, 126). У надністрянських говірках лексема *гургу́лі* (мн. *гургу́лі*) має значення „висока огрядна дівчина або жінка” (ЗА – Стриг.). У гуцульських говірках квасоля з великими чорними чи чорно-білими зернами може мати назву *бадо́ля* (Janów, 5), множинну форму *бадо́лі* (СГГ, 116).

У буковинських, надністрянських говірках функціонують назви *бандала́* (Жел., I, 12), *бандо́лі* (СБГ, 23; Кобів, 308), *фасу́лі бандо́лі* (СБГ, 583), які етимологічно не зовсім виразні (ЕСУМ, I, 132) і позначають квасолі з витким стеблом і чорними зернами (Мак., 263; Жел., I, 12).

У надністрянських говірках трапляються назви *балаза́ла* (СБН, 111; Смик, 318; Кобів, 308; ЕНМ, II, 193), *бандо́ла* (Мак., 263), *банза́ла* (ЗА – П) на позначення квасолі з великими білими зернами (етимологія цих назв не досить зрозуміла).

В українських говірках Румунії Олекса Горбач занотував фітономен *гарагові́на* (Горбач, Муругиль, 344) на позначення тичної квасолі з великими зернами. Це слово є запозиченням (пор. молд. *arác* „тичка для підпирання”, *harác*, *harác*, рум. *arác*, *harac* (harág) „тс”, виводиться від нгр. *харáці* „жердина, палка”, пов'язаного з гр. *χαράξ* „тс” – ЕСУМ, I, 470) і є метафоричним переосмисленням, у якому відображається великий розмір плоду і спосіб росту рослини. Зауважимо, що у цих українських говірках під впливом румунського оточення функціонує і лексема *гарáт'и* („тички для помідорів” – Горбач, Муругиль, 344).

У надністрянських, буковинських говірках квасолі з великими зернами можуть називати *бомба* (Мак., 263; СБН, 111; Смик, 318; Кобів, 308; ЕНМ, II, 193; СБГ, 36), *бомбиль* (Верхратський, 1912, 253; ЕСУМ, I, 228), *бомбель* (ЕСУМ, I, 228), *блómба* (Дзензелівський, 39). Назва *блómба* виникла в результаті контамінації назв *бомба* і *плómба* (ЕСУМ, I, 211). У гуцульських говірках квасолі можуть називати *бомбалóва* (СГГ, 138). Це вторинно мотивовані номен, які виникли на основі подібності (щось велике, кругле) до інших предметів (*бомба* „розривний снаряд, начинений вибуховою речовиною” – СУМ, I, 216; запозичення з німецької або французької мови, н. *Bombe*, фр. *bombe* „бомба” походять від іт. *bomba*, первісно „ядро, що дзижчить”, споріднене з лат. *bombus*, яке зводиться до гр. *βόμβος* – ЕСУМ, I, 228).

У західнополіських, холмських говірках відома назва *шлaпáк* (Арк., II, 269; ЗА – Б) на позначення квасолі з великими зернами. Базою виникнення фітономена є багатозначне слово *шлaпáк* (СУМ, IX, 488), одне із значень якого – „розм. старе, стоптане, рване взуття (чоботи, черевики і т.ін.)” (СУМ, XI, 471). У середньонадніпрянських говірках *шлaпáк* може мати значення „нестандартний, низький на зріст чоловік” (Чабаненко, IV, 240), у східнополіських – “сорт яблук” (Поістогова, 14), у західнополіських може ще позначати людину, яка „під час ходьби чалапає ногами”, а також отруйний гриб (Арк., II, 269). Синонімом до названого фітономена у західнополіських говірках може бути *шелeпýха* (Арк., II, 261).

У закарпатських говірках Іван Верхратський виявив назву *буваля́чка* (*буваля́чка*) (Верхратський, 1908, 51; Мак., 263; Мельник, 200; СБН, 111; Смик, 318; Кобів, 308; ЕНМ, II, 193), а у надністрянських – назву *каплиця* (Верхратський, 1912, 270; Мак., 263; Кобів, 308) на позначення квасолі з великими зернами. Ці фітономени виникли в результаті вторинної номінації, проте визначити чітко етимологію базових слів не вдалося (ЕСУМ, II, 374; ЕСУМ, I, 275).

У буковинських говірках квасолі з великими зернами можуть називати *кльо́ца* (мн. *кльо́ци*, *кльо́ци*) (СБГ, 210; Кобів, 308). Такий фітономен є результатом вторинної номінації за подібністю до чогось великого (пор. *кльо́ц* „відземок зрубаного дерева” – Горбач, Добровода, 466; *кльо́ц* „колода середньої величини” – Павлюк, 664; *кльо́ц* (мн. *кльо́ци*) „кругла товста колода дерева, що має кілька метрів у довжину” – ЗА – Стриг.). Лексема *кльо́ц* є запозиченням з німецької мови (свн. *kloz* (нвн. *Klotz*) „грудка; корч; пень, колода”, наявна в інших слов'янських мовах – пол. *kłoc*, ч. *kloc*, вл. *kloc* тощо – ЕСУМ, II, 472).

У надністрянських говірках тична квасоля з великими зернами має також назву *корона* (ЗА – В; КМ). Складно пов'язати цю назву із запозиченою через польське посередництво з латинської мови (лат. *corona* – ЕСУМ, III, 11) лексемою *корона* „металевий з коштовними прикрасами вінець, що його носять на голові монархи як символ влади” (СУМ, IV, 29).

У багатьох довідниках та лексикографічних працях квасоля з великими зернами іменують *татарка* (Верхратський, 1908, 51; Мак., 263; Мельник, 200; СБН, 111; Смик, 318; Кобів, 308; ЕНМ, II, 193). Зауважимо, що цей фітономен має багато омонімів у сфері ботанічної лексики (пор. *татарка* „різновид гречки” (Горбач, Теревельщина, 247; Горбач, Красний Брід, 628; Сабадош, 1996, 97),

татарка „пшениця“ (Гр., IV, 249), татарка „сорт дини“ (Гр., IV, 249), татарка „різновид цибулі“ (Сабадош, 1996, 148), татарка „цибуля-сіянка“ (СПГ, 211), татарки „листя зеленої цибулі“ (Арк., II, 193), татарка „аір тростинний (Acoqus L.)“ (СПГ, 211) тощо.

Поширеними у наддністрянських, надсянських говірках є фітономени *ясьо* (Верхратський, 1872, 34; Мак., 263), *ясьок* (Мак., 263; Бичко, 190; Горбач, Романів, 102; ЗА – Н), *ясік* (Кобів, 308; ЗА – МП), *ясюк* (ЗА – З), *ясько* (Жел., II, 1116; Мак., 263; СБН, 111; Смик, 318; ЕНМ, II, 193; Горбач, Романів, 102; Бичко, 190; ЗА – КМ; С; Т), *яськи* (ЗА – Л; Ш; В; Род.; Зв.; Д). Ці варіанти номена є запозиченнями з польської мови (пор. пол. *jasiek* „різновид квасолі з великими зернами“, „зерна цієї квасолі“ – SJP, I, 773).

Серед номінацій рослин поширене явище синонімії. У гуцульських говірках на позначення квасолі з великими зернами виявляємо назви *бабі*, *бабіци*, *балабани*, *балабацька*, *бабоня*, *баддла* (*бадділі*), *бобани*, *горганка* (*горганка*), *гургула*, *таргани*, у буковинських говірках – *бандолі*, *бомба*, *кльоца*, *шваби*, у західнополіських говірках – *бугай*, *шеленуха*, *шланак*, у наддністрянських говірках – *баба*, *бабоня*, *бабуля*, *балабан*, *балабанка*, *балазала*, *бандала*, *бандола*, *банзала*, *бацан*, *бецай*, *бомбель*, *бомбиль*, *бугай* (*бугай*), *каплія*, *кобіла*, *кобілиця*, *кобильоха* (*кобильохи*), *корона*, *ясік*, *ясьо*, *ясьок*, *ясько* (*яськи*), *ясюк* тощо.

Таким чином, список назв квасолі за мотиваційною ознакою „розмір плоду“ багатий і різноманітний. У різних українських говірках мовці використовують як питомі лексеми, так і запозичені. Запозичення ці переважно давні. Назви квасолі за мотиваційною ознакою „розмір плоду“ відзначаються великою синонімічністю. У процесі аналізу виявлено і такі лексеми, які ще не зафіксовані в друкованих джерелах (статтях, довідниках, словниках), наприклад, *бабуля*, *бардадін*, *корона*.

- Булик З. Західноукраїнські діалектні назви кропиви // Територіальні діалекти і власні назви. – К., 1965.
- Закревська Я.В. Українські назви картоплі (*Solanum tuberosum*) // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1964. – Т. 6. – С. 32–33.
- Карпова В.Л. Староукраїнські вторинні назви рослин (асоціативно пов'язані із сферою живої природи) // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 46–54.
- Малахівська О.А. Ареальна й семантична характеристика типів номінації кукурудзи (*Zea mays* L.) в українських говорах // Структурні рівні українських говорів. – К., 1985. – С. 133–146.
- Марчук Н.Й. Принципи і способи номінації ожини (*Rubus caesius* L.) в говорах слов'янських мов // Структурні рівні українських говорів. – К., 1985.
- Осташ Н.Л. До вивчення українських народних ботанічних назв (*Phaseolus vulgaris* L.) // Діалектологічні студії. 6. Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації. – Львів, 2006. – С. 193–204.
- Сабадош І.В. Типологія назв *Rosa canina* L. в говорах української та інших слов'янських мов // Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат. (Темат. зб.). – Ужгород, 1982. – С. 54–70.
- Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 386.
- Szczepanowicz Barbara. Atlas roślin biblijnych. Pochodzenie, miejsce w Biblii i symbolika. – Kraków, 2004. – С. 196.

Умовні скорочення

білор. – білоруське; болг. – болгарське; вл. – верхньолужицьке; гр. – грецьке; іт. – італійське; крим-тат. – кримсько-татарське; лат. – латинське; мн. – множинне; молд. – молдавське; н. – німецьке; напр. – наприклад; нгр. – новогорьське; нл. – нижньолужицьке; пол. – польське; пор. – порівняй; рос. – російське; рум. – румунське; свн. – середньо-верхньонімецьке; серб. – сербське; слн. – словенське; слц. – словацьке; стп. – старопольське; тур. – турецьке; фр. – французьке; ч. – чеське.

Умовні скорочення джерел

Арк.	–	Аркушин Г. Словник західнополіських говорів. – Т. 1–2. – Луцьк, 2000.
Бідношия, III	–	Говірка села Машеве Чорнобильського району. Частина третя. Матеріали до лексичного атласу української мови. Укладачі: Ю.І. Бідношия, Т.В. Воронич, Л.В. Дика, Л.А. Москаленко, П.Г. Пономар. – К., 2003.
Бичко	–	Бичко З. Діалектна лексика наддністрянських говірок. – Тернопіль, 2000.
Верхратський 1872	–	Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної. Написав Іванъ Верхратський. У Львові, 1872. – Ч. IV–V.
Верхратський 1902	–	Про говор галицьких лемків. Написав Іван Верхратський. У Львові, 1902.
Верхратський 1908	–	Нові знадоби номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людьми. Подав Іван Верхратський. – Львів, 1908.
Верхратський 1912	–	Говір батоків. Написав Іван Верхратський. У Львові, 1912.
Верхратський	–	Про говор долівський. Написав Іван Верхратський.
ГГ	–	Гуцульські говірки. Короткий словник. Відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997.
Глібчук	–	Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти / Упорядник Глібчук Н.М. – Львів, 2005.
Горбач, Бродина	–	Горбач О. Південнобуковинська гуцульська говірка й діалектний словник с. Бродина пов. Радівці (Румунія) // Горбач О. Зібрані статті. VIII. Історія мови. Діалектологія. Лексикографія. – Мюнхен, 1997. – С. 123–275.
Горбач, Добровода	–	Горбач О. Словник північно-підляської говірки села Добровода // Збірник пам'яті Ярослави Закревської. Діалектологічні студії. 3. – Львів, 2003.
Горбач, Красний Брід	–	Горбач О. Південнолемківська говірка й діалектний словник с. Красний Брід бл. Межилаборець (Пряшівщина) // Горбач О. Зібрані статті. V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – С. 524–658.
Горбач, Муругиль	–	Горбач О. Діалектологічний словник північно-добруджанської говірки с. Муругиль над Дунаєм // Горбач О. Зібрані статті. V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – С. 337–361.
Горбач, Остромичі	–	Горбач О. Західно-поліська говірка села Остромичі, кол. повіту Кобринь. – Мюнхен, 1973.
Горбач, Поляни	–	Горбач О. Мармароська говірка й діалектний словник с. Поляни над р. Русковою (Румунія) // Горбач О. Зібрані статті. VIII. Історія мови. Діалектологія. Лексикографія. – Мюнхен, 1997. – С. 276–323.

Горбач, Романів	–	Горбач О. Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області // Горбач О. Зібрані статті. V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – С. 56–156.
Горбач, Ступно	–	Горбач О. Південноволинська говірка й діалектний словник с. Ступно кол. пов. Здобунів // Горбач О. Зібрані статті. V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – С. 405–426.
Горбач, Теробовельщина	–	Горбач О. Говірки Теробовельщини // Горбач О. Зібрані статті. V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – С. 405–426.
Гр.	–	Грінченко Б.Д. Словарь української мови. У 4-х т. / Зібрала ред. журн. „Кіевская старина“. Упорядк. з додат. власного матеріалу Б. Грінченко. – К., 1958.
Дзедзелівський	–	Дзедзелівський Й.О. Словник специфічної лексики говірок Нижнього Подністров'я // Лексикографічний бюлетень. Вип. 6. – К., 1958. – С. 36–54.
ЕНМ	–	Енциклопедія народної медицини (характеристика лікарських рослин та їх застосування). Укладач і відп. ред. О. Михалевський. – Т. 1–3. – Львів, 2005–2006.
ЕСУМ	–	Етимологічний словник української мови. В 7-т. – Т. 1–4. – К., 1982–2003.
ЭСЯ	–	Этимологический словарь славянских языков. М., Наука. – 1974–2002. – Вып. 1–29.
Жел.	–	Малоруско-німецький словар / Улож. Є. Желеховський, С. Недільський. – Львів, 1885–1886. – Т. 1–2.
ЗА	–	Запис автора. Позначка після тире вказує на умовне скорочення назви населеного пункту.
Ш	–	Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник. – Т. 1–2. – Катеринослав-Ляйпціг, 1923.
Кобів	–	Ю. Кобів Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К., 2004.
Крип'якевич	–	Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1996.
Малахівська	–	[Малахівська О.А.] Лексика середньополіських говірок як об'єкт ономазіологічного вивчення. Назви рослин // Говірки Чорнобильської зони. Системний опис. – К., 1999. – С. 128.
Мельник	–	Мельник М. Українська номенклатура висших рослин // Зб. матем.-природ. лікар. секції НТШ. – Львів: НТШ. – 1922.
Он.	–	Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – Ч. 1–2. – К., 1984.
Осташ	–	Осташ Н. Словник діалектної лексики переселенців із Холмщини // Діалектологічні студії. 4. Школи, постаті, проблеми. – Львів, 2004. – С. 355–378.
Павлюк	–	Павлюк Микола, Робчук Іван. Українські говори Румунії. Діалектні тексти. – Едмонтон–Львів–Нью-Йорк–Торонто. – 2003.
Поістогова	–	Поістогова М.В. Номінаційні процеси у ботанічній лексиці східнополіських говірок. – АКД. – К., 2005. – 23 с.
Сабадош 1996	–	Сабадош І.В. Формування української ботанічної номенклатури. – Ужгород, 1996.
Сабадош, Атлас	–	Сабадош І. Атлас ботанічної лексики української мови. – Ужгород, 1999.
Сагаровський	–	Українська діалектологія. Фрагмент діалектного словника // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний зб. з регіональних проблем. Житомир, 2001. – С. 250.
СБГ	–	Словник буковинських говірок. – Чернівці, 2005.
СБН	–	Словник ботанічної номенклатури (проект) // Матеріали до української термінології та номенклатури. – Т. VII. – УАН Інститут української мови. – К., 1928.
СПГ	–	Словник гуцульських говірок // Гуцульщина. Лінгвістичні етюди. – К., 1991. – С. 116–138.
Смик	–	Смик Г.К. Корисні та рідкісні рослини України. Словник-довідник народних назв. – К., 1991.
СПГ	–	Лисенко П.С. Словник поліських говорів. К., 1974.
СУМ	–	Словник української мови. – Т. 1–11. – К., 1970–1980.
УС	–	Словарь російско-украинский / Зібр. і впорядк. Уманець М. і Спілка А. – К., 1925.
Фасм.	–	Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т. I–IV. – М., 1964–1973.
Чабаненко	–	Чабаненко В. Словник говірок Нижньої Наддніпряни. У 4-х т. – Запоріжжя, 1992.
Janów	–	Jan Janów. Słownik Huculski. – Kraków, 2001.
Mak.	–	Słownik botaniczny łacinsko-maloruski, zebrał i ułożył w latach 1877–1932 Stefan Makowiecki. – Kraków, 1936.
SJP	–	Słownik języka polskiego. – Т. 1–3. – Warszawa, 1996.

Список назв населених пунктів та їх скорочень

Б	–	с. Березно Люблінського воєводства (Польща)
В	–	с. Вовчухи Миколаївського району Львівської області
Д	–	с. Дубровиця Яворівського району Львівської області
З	–	с. Заставне Золочівського району Львівської області
Зв.	–	с. Звенигород Пустомитівського району Львівської області
К	–	с. Крехів Жовківського району Львівської області
Кам.	–	м. Кам'янка Бузька Львівської області
КМ	–	с. Колодуби Миколаївського району Львівської області
Л	–	с. Лани Перемишлянського району Львівської області
МП	–	с. Миклашів Пустомитівського району Львівської області
Н	–	с. Новоселиця Долинського району Івано-Франківської області
НК	–	с. Нова Кам'янка Жовківського району Львівської області
ОП	–	с. Острівчик-Пільний Буського району Львівської області
П	–	с. Побужани Буського району Львівської області
Род.	–	с. Родатичі Городоцького району Львівської області
С	–	с. Страдч Яворівського району Львівської області
Стриг.	–	с. Стриганці Тисменицького району Івано-Франківської області
Т	–	с. Тарасівка Ходорівського району Львівської області
Туч.	–	с. Тучапи Городоцького району Львівської області
Ч	–	м. Червоноград Львівської області
Чорн.	–	с. Чорнокунці Яворівського району Львівської області
Ш	–	с. Шоломия Пустомитівського району Львівської області

Over 40 popular names of kidney beans have been analyzed in the article. These nouns are combined according to the feature of motivation „size of fruit”. Among the Ukrainian names of kidney beans the current one is the phenomenon of synonymy.

Key words: dialect, secondary nomination, phitonymen, lexeme.

УДК 81'373

ББК 81.211

Ірина Джочка

СУБСТАНТИВНІ ЛЕКСЕМИ З СЕМОЮ КІЛЬКОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Розглянуто фрагмент категорії кількості, вираженої іменниками, у тій її частині, що стосується неозначеного виміру в українській мові. Встановлено центр, ядро та периферію вказаного континууму лексем. Проаналізовано денотативний, конотативний та соціолінгвістичний макрокомпоненти у семній структурі цих слів.

Ключові слова: неозначена кількість, сема, денотативний, конотативний, соціолінгвістичний макрокомпоненти, переносне значення слова.

Категорія кількості та засоби її вираження у сучасній українській мові були і залишаються предметом дослідження багатьох мовознавців [2-6], однак і досі чітко не окреслені групи лексем, які здатні репрезентувати концепт кількості в українській мові. Як відомо, сутність цієї категорії виявляється в опозиції двох понять – визначеної кількості та неозначеної кількості. Визначену, або означену, кількість називають числівники на позначення конкретизованої, певної, точно визначеної кількості одиниць, наприклад: *шість учнів, семеро качень, обидва хлопці, одна друга площі міста* тощо. “Зміст поняття невизначеної кількості становить недиференційована, точно не визначена сукупність, яка може визначати різні величини в загальному множинному ряду, зокрема: а) малу неозначену кількість (мало людей, небагато часу, кілька днів); б) велику неозначену кількість (багато днів, чимало дітей, стонадцять разів); в) надзвичайно велику неозначену кількість (тьма народу, сила людей, безліч квітів, океан вражень); інші значення (кільканадцять літ, кількадесят лекцій)” [2, 18]. Таким чином, на відміну від поняття означеної кількості, яке виражається тільки за допомогою числівників, невизначену кількість одиниць виражають слова різних частин мови, а саме: іменники, числівники та прислівники.

Об'єктом аналізу у нашій статті стануть тільки субстантивні лексеми, які у певних семантико-граматичних позиціях здатні називати неозначену кількість предметів.¹ На сьогодні тільки окремі слова із вказаним значенням були об'єктом дослідження у мовознавчих працях [2; 6]. Сема кількості є обов'язковим компонентом значення цих лексем. У мовознавчій літературі і досі немає єдиного загальноприйнятого визначення семи та усталеної класифікації сем. На наш погляд, сема – це структурний компонент значення. “Значення слова відображає предмети, ознаки та інші реалії дійсності, сема відображає частину інформації про предмети, ознаки та інші реалії. Сема – елементарна смислова одиниця, яка конструє лексичне значення, – може бути використана для його аналізу й опису. Як і саме значення слова, сема – абстрактна одиниця, виокремлення якої можливе лише в теоретичній абстракції з метою наукового аналізу лінгвістичних явищ” [10, 13]. Будь-які мовні явища чи одиниці з метою систематизації мовного матеріалу, зазвичай, підлягають класифікації. Відповідно “<...> семантичні компоненти можуть бути розподілені на макрокомпоненти і мікрокомпоненти. Макрокомпоненти відображають структуру значення за типами передаваної інформації, вони можуть бути ізольовані в структурі значення і виокремлені через семантичні опозиції лексичних одиниць.

Денотативний макрокомпонент, основний для більшості слів, виступає як предметно-пояснювальна або чисто пояснювальна інформація, пов'язана з відображенням позамовної дійсності, об'єктивної або суб'єктивної. Конотативний макрокомпонент виражає відношення мовця до предмета номінації у формі емоції і оцінки денотата. Функціонально-стилістичний макрокомпонент характеризує належність слова до того чи іншого функціонального стилю мовлення (розмовне, просторічне, книжне, високе, урочисте, поетичне, офіційно-ділове та ін. <...> Ці три макрокомпоненти разом з граматичним макрокомпонентом <...> є обов'язковими макрокомпонентами, які присутні у значенні кожного слова” [13, 42]. В аналізованих нами лексемах сема кількості виступає як денотативний макрокомпонент, який включає такі часткові конститuentи: “незліченна кількість”, “велика кількість”, “певна (чітко не окреслена) кількість”, “мала (мізерна) кількість”. Щодо конотативного макрокомпонента, “який включає семи або блоки сем: емотивні (радість, ненависть, сум, глузування та інші), емоційно-оцінні (схвалення-

¹ “У мовній практиці неозначену кількість інколи ототожують з приблизною кількістю [6, 7]. Очевидно, все-таки помилково ставити між ними абсолютний знак рівності. Логічніше приблизній кількості відвести проміжне місце на антонімічній осі “означена кількість – неозначена кількість”. Приблизна кількість – це неточна кількість, яка від неозначеної кількості відрізняється тим, що показує максимальну ймовірність точної кількості.

Безпідставно об'єднувати в одну понятійну категорію ці близькі, але не тотожні кількісні поняття ще й тому, що значення приблизної кількості – це граматико-стилістичні значення означено-кількісних числівників, яких вони набувають, коли: а) сполучаються з препозитивними іменниками в родовому відмінку множини: *приїхав днів п'ять* тому, *працював тижнів зо три*; б) вживаються зі словами, що модифікують кількісне значення, та іменниками: *прожив близько ста років*, *спав більше двох годин*; в) поряд вживаються сусідні або близькосусідні числівники: *зіпсував три-чотири аркуші*, *мандрував сім-вісім років*” [2, 18]

несхвалення, позитивна чи негативна оцінка), асоціативні, національно-культурні” [11, 12], то їх актуалізація відбувається тільки в контексті, оскільки саме контекст активно впливає на семантичну реалізацію лексичної одиниці, зокрема її конотативного макрокомпонента. На визначальну роль контексту щодо актуалізації окремих сем лексичної одиниці вказує і Г. Колшанський: “окреме слово як таке ніколи не може бути співвіднесене з яким-небудь конкретним предметом, якщо воно не буде включене в комунікативний акт, який заздалегідь передбачає побудову і передачу деякого повідомлення. ... В цьому значенні поняття “комунікація” і “контекст” збігаються, якщо враховувати дискретний характер як самої комунікації, так, відповідно, і контексту” [7, 70-71; 8, 49].

Одним із процесів, який відбувається при комунікативній актуалізації значення окремої лексеми є “розщеплення сем, під яким розуміється неповна актуалізація семи, тобто актуалізація в комунікативному акті лиш частини семи. ... Розщеплення сем – семантичний процес, характерний для переносного використання слова і який не відбувається при прямому вживанні. Найбільш часто розщеплюються семи, які містять в якості прихованих компоненти, що виражають кількісну і якісну оцінку якого-небудь об'єкта, при цьому редукується компонент, який вказує на об'єкт [виділення – І.Д]. Наприклад (в дужках наведені редуковані, тобто не актуалізовані компоненти експліцитної семи): *лавина* заходів – *багато* (снігу), з *бороною* дітей – *численність* (зубців), *мурашник* ефіру – *численність* (мурашок), ... *табун, зграя, стадо* – *численність* (тварин) та ін.” [13, 110-111].

Релевантним для нашого дослідження є також розмежування ядра та периферії значення, оскільки “необхідний який-небудь узагальнений підхід до характеристики семантичних компонентів, який дозволив би узагальнено і водночас з достатньою конкретністю визначити місце, роль, функції того чи іншого компонента значення в структурі семі” [13, 79]. На думку Й. Стерніна, діагностичними ознаками ядерних денотативних сем виступають такі: а) ядерна сема позначає постійну ознаку предмета; б) ядерна сема позначає обов'язкову, невід'ємну ознаку предмета... [13, 82]. Деякі дослідники, окрім ядра, пропонують виділяти ще й центр, розуміючи під ним “центр центру” і разом з ядром протиставляють його периферії [9].

З огляду на вищезазначені твердження та аналізований нами матеріал, який не становить лексико-семантичної єдності, пропонуємо в межах класу субстантивних лексем із семою кількості виділяти такі групи: а) **центр** (сема кількості – денотативна, експліцитна), **ядро** (сема кількості виділяється при розщепленні денотативної семи, є прихованою), **периферія** (сема кількості нерозривно пов'язана із семою об'єкта, тобто при актуалізації квантитативної семи не відбувається повної редукації семи об'єкта).

До центру досліджуваного континууму лексем відносимо іменники *безліч* “дуже велика, незліченна кількість кого-, чого-небудь”; *тьма* “1. (іст.) У давньоруському рахунку – десять тисяч; // Військо в десять тисяч чоловік. 2. (розм.) Велика кількість, дуже багато кого-, чого-небудь”; *гибель* (розм.) “велика кількість; сила-силенна, безліч”; *маса* 5. (розм., рідко) “те саме, що безліч”; *міриади*, (мн., книж.) “незліченна кількість; сила-силенна, безліч”; *сила* “12. (тільки одн., розм.) велика кількість, безліч, дуже багато”. Усі ці лексеми містять сему денотативного макрокомпонента “незліченна кількість”. Номінаціям *тьма*, *гибель*, *маса*, *міриади* притаманний також функціонально-стилістичний, або соціолінгвістичний (за термінологією Л.М. Пеліпейченко) [11, 12] макрокомпонент. Іменники *безліч*, *міриади* та *тьма*, на відміну від інших аналізованих лексем, функціонують лише зі значенням безмежно великої неозначеної кількості та виступають тільки в присубстантивній позиції, пор.: *Акації стояли саме в цвіту, завітчані безліччю білих китиць* (І. Нечуй-Левицький); *Була то, правду кажучи, звичайна крамарська буда, яких безліч в Італії* (Леся Українка); *Крізь відчинені вікна струмував мішаний різкий дух безлічі його улюблених квітів* (Л. Смілянський). Лексеми *гибель*, *маса*, *сила* теж зараховуємо до центру досліджуваного класу слів, оскільки при вживанні їх у присубстантивній позиції повністю редукується абстрактна субстанціональна сема, наприклад: *Усе цеє – сонце, голубий прозорий туман... дим, гибель димів кучерявих... – все цеє зливалось у якусь чудову гармонію* (Г. Григоренко); *Такої маси квіток, як там по дорозі, я ще зроду не бачила* (Леся Українка); *На галявинах купчилися лити, обцяючи бджолам силу пахучого цвіту* (І. Муратов).

Належність до центру слів *тьма*, *сила* та *гибель* підтверджує і функціонування в мові відповідних дериватів та фразеологізмів, наприклад: *тьма-тьмуца* (рідко), *тьма-тьменна* (розм.) “величезна кількість, безліч”; *сила-силенна* “дуже багато”; *силеча* (рідко) “збільш. до сила 12”; *силечка* “пестл. до сила 1, 12”; *силища* “збільш. до сила 1, 12”; *до гибелі* “велика кількість, дуже багато”.

До ядра вказаної групи слів відносимо лексеми, що є: а) назвами водних просторів: *море, океан, ріка, потік, струмок*; б) назвами стихійних явищ, пов'язаних з водою: *дощ, злива, буря, град, лавина, шторм, шквал, повінь, хвиля, хмара*; в) назвами гуртів тварин: *виводок, зграя, ключ, отара, стадо, рій, табун, череда*; г) назвами об'єктів, що складаються із сукупності послідовно розташованих предметів: *галерея, караван, низка, ряд, лінія, шеренга*; г) назвами природних об'єктів: *гай, ліс*.

Розглянемо детальніше семні характеристики вказаних вище лексем. Щодо перших двох груп слів, пряме значення яких групується навколо семи “вода”, то в переносному значенні всі вони асоціюються з “великою кількістю чи об'ємом, розміром і подібне, отже, з використанням їх як міри значної кількості чи обсягу. ... Метафора, що лежить в основі їх переносних значень, дозволяє порівнювати назви явищ природи, здатних до бурхливого або значного розвитку, з найменуваннями інших явищ у плані їхнього

кількісного виміру чи інтенсивності прояву деяких ознак” [2, 8]. Наприклад: *море* “частина океану” і (*перен.*) “велика кількість чогось”; аналогічно *океан*, *ріка*, *потік*. Пор.: *Дивився я на Хрест отой Південний, На темну воду, на потік авто, Що мчитьсья бурею по узбережжю* (М. Рильський); *А я дивлюсь на ріки темних вулиць, на голови веселих літтарів, одягнені в малі кашкети з жерсті, і на моє високе підвіконня каштани білі квіти подають...* (Л. Костенко); *Повний місяць, як матове сонце, осявав океан хребтів* (О. Гончар).

“У сучасній українській мові більшою активністю позначене використання іменника *море*, ніж *океан*, як міри чогось безмежного і незліченного, хоча вони часто стосуються тих самих реалій і мають схожі контексти вживання, характеризуючи психічний чи фізичний стан людини (*море почуттів, думок, знань, океан думок*), великі простори (*море пшениці, трав, лісів, океан хребтів, пшеничний океан*)” [2, 8]. Щодо конотативного макрокомпонента аналізованих лексем, то він експлікується в кожному конкретному контексті, наприклад: *Ярмарок шумів і гув, як буйна зелена діброва. Море сміху, море гомону-гумору* (С. Васильченко); *Тепер внизу, перед очима Столярова, було море облич, піднятих до нього взору* (Ю. Смолич); *Серед безмежного моря хлібів показався острівець станції* (Д. Ткач) – у сполуках *море сміху, море гомону-гумору, море облич, море хлібів* відбувається актуалізація емотивних (радість) та емоційно-оцінних (схвалення, позитивна оцінка) сем. Натомість у контекстах *Ріки криваві, а горя моря* *Знала від німців Вітчизна моя* (Ю. Яновський); *Море крові проллю, а таки на своєму поставаю* (І. Нечуй-Левицький); *– Я, моя матінко, ріки сліз вилила – благала: сину, оженися, коханий, оженися!* (Марко Вовчок) компоненти *ріки, моря* виокремлених сполук актуалізують інші емотивні (ненависть, сум) та емоційно-оцінні (несхвалення, негативна оцінка) семи. Серед лексем, переносні значення кількості яких утворилися на базі слів-назв стихійних явищ, пов’язаних з водою: *дощ, злива, буря, град, шторм, повінь, хвиля*, тільки номінації *дощ, злива* та *хвиля* характеризуються, на нашу думку, нейтральною або позитивною конотативними семами, наприклад: *І враз затремтіло молоде листя, зашамотіло, струсило з себе дощ самоцвітів* (М. Коцюбинський); *Курява стелилась по гладкому, як дзеркало, ставку і купалась у хвилях рожевого світла* (М. Коцюбинський). У лексемах *град, шторм, повінь* здебільшого експлікуються негативні конотації, що є похідними від прямих значень цих одиниць, пор.: *Не збігло й хвилини, як град картечі обсипав увесь пригород* (М. Старицький); *Такого в новітній українській історії ще не було: численні акції протесту, де з обох сторін стоять розпалені і готові на все люди, град каміння та димових шашок, безліч поранених* (“Експрес”, 17-24 серпня 2006). Можемо лише окреслити тенденції щодо актуалізації позитивних чи негативних конотацій аналізованих одиниць, конкретну ж їх реалізацію визначає тільки контекст.

У назвах гуртів тварин, птахів, риб тощо *виводок, зграя, караван, ключ, отара, стадо, рій, табун, череда* теж відбувається розщеплення денотативних сем (сукупність, група, відповідно й певна кількість кого-, чого-небудь) з одночасною актуалізацією конотативної семи зневажливості чи жартівливості та соціолінгвістичної (розмовне), при цьому відбувається заміщення семи “тварина”, “птах” та подібне семою “людина”, наприклад: *виводок “сукупність”* малят, виведених однією самкою, які тримаються разом (*про птахів або тварин*) і (*перен., жарт.*) “про велику кількість дітей у родині”; *зграя “група птахів, тварин, риб і т. ін., які тримаються разом”* і (*перен., зневажл.*) “група людей, які займаються ганебною діяльністю; банда”; аналогічно *караван, ключ, отара, стадо, табун, череда*. Пор.: *Виводок качиний Полощеться, забравшись у гуцак* (М. Рильський); *У Семків був повен двір дівтори. Глафіра вийшла із своїм виводком на сонце* (С. Чорнобривець); *Обабіч по схилах гір розсипалися отари кіз та овець* (О. Гончар); *Суне солдатська отара в зелено-сірих шинелях, в залізних касках* (О. Довженко).

Переносні значення лексем *валка, галерея, низка, ряд, лінія, ланцюг, шеренга* виступають назвами сукупності послідовно розташованих предметів. Денотативний макрокомпонент у цих словах представлений семою “певна (чітко не окреслена) кількість”. Однак обов’язковим елементом вказаного макрокомпонента виступає також сема “послідовність розташування”. Поєднання слів *валка, галерея, низка, ряд, лінія, ланцюг, шеренга* можливе з тими іменниками, що позначають денотати, здатні розміститися послідовно один за одним, що практично не створює значних обмежень щодо їх сполучуваності (однак семантично некоректними є, наприклад, сполуки *караван океанів, лава морів, галерея річок, лінія доріг* та ін.), пор.: [Ольга:] *То ми за полярним кругом попереджаємо про бурі і шторми каравани кораблів...* (О. Корнійчук); *Низка вечорів пішла на товариські бесіди, родинні справи* (Я. Качура); *Василь побачив ряд бочок і в кутку якусь безладно накидану купу* (Г. Хоткевич).

Лексеми, що є назвами природних об’єктів (*гай, ліс*), переносними значеннями актуалізують денотативну сему “велика кількість”. Аналогічно, як і у вищеаналізованих групах, відбувається розщеплення сем: *ліс* “велика площа землі, заросла деревами і кущами” (семи – “великий”, “високий”, “багато”) – “велика кількість, багато (високих предметів)”; *гай* “невеличкий, переважно листяний ліс” (семи – “великий”, “багато”) – (*перен.*) “велика кількість”, пор.: *У вікна дивились грядки капуста і ліс кукурудзи* (М. Коцюбинський); *Цілий гай молодих дарувань, що виростають з року в рік, тішить наш погляд* (М. Рильський).

“В асоціативному полі назв приблизної кількості (об’єму, розміру) чого-небудь, організованого навколо семантичного центру “вода” (як міра чогось рідкого) наявні опозитивні члени приблизної

великої / дуже великої кількості, що є іменниками, та виразники мізерної кількості, які об’єднані в невелику групу: *крапля, краплина, росинка, ріска...* Вони [перелічені лексеми] можуть градувати переносне значення до ще меншої кількості або повного заперечення її в контексті заперечних часток *ні, ані...* *крапля – краплина – краплиночка – ні краплиночки, ані краплиночки. А води хоч би краплина; Хоч єдина росина, Смажені губи окропити* (І. Манжура)” [5, 10].

Периферійними в аналізованому класі лексем виступають групи іменників, у яких синкретично поєднані семи певного об’єкта, місця та кількості, зокрема:

- назви великої кількості чогось, складеного, насипаного в одному місці: *гора, ворох, замет, купа, куча, кучугура, купина, гура, стропа, кагат, бурт, бурта, навал, нагромодження*;

- назви посуду (побутового виробу) та кількості речовини, що дорівнює вмісту цього посуду (виробу): *баддя, баклага, бокал, боклага (баклаг, боклаг), баклажка, боклажка, боклажок, балон, банка, банька, баняк, банячок, барило, барилко, барильце, бодня, боденька, бочка, бечівка, бутель, бутелька, відро, відерко, відерце, відерник, глек, горщик, горщик, горща, горщечок, горщикок, діжа, жлукто, кадіб, кадівб, кадуб, кадібок, казанок, казан, келих, котел, кошук, кухва, кухоль, кухлик, макітра, ложка, миска, мішок, носатка, ночви, пляшка, полумисок, ріг, стакан, склянка, скриня, сулія, тиква, фляга, фужер, цебер, чайник*;

- назви засобів пересування (їх частин) та кількості вантажу, що входить в них: *вагон, віз, гарба, кузов, машина, поїзд, ешелон*;

- назви сукупності людей (семи “людина”, “певна кількість”): *ансамбль, армада, армія, артіль, батальйон, батарея, бригада, валка, ватага, громада, група, гурт, дивізіон, дивізія, екіпаж, ескадра, ескадрилья, ескадрон, загін, колектив, команда, контингент, корпус, лінія, натовп, організація, оркестр, оркестра, полк, рота, стовпище, трупа, шеренга, юрба*.

Семна структура лексем-назв великої кількості чогось, складеного, насипаного в одному місці містить такі компоненти: “кількість”, “багато”, “предмет”, “спільне місце розташування”. Слова із вказаною семантикою розрізняються здебільшого тільки конотативними та соціолінгвістичними макрокомпонентами, пор.: *гора (підсилювальне), ворох (рідко), кучугура (розмовне), купина (розмовне), гура (діалектне), стропа (діалектне), бурта (діалектне)*. Пор.: *Під ногами шелестіли цілі замети сухого покрученого листя* (М. Коцюбинський); *Зверху, на високій купі [дров], лежала біля самої стіни здоровенна вербова колода* (Б. Грінченко); *В саду в бригаді – тут же між яблунями – гори яблук* (А. Головка).

Тільки окремі лексеми-назви сукупності людей, назви посуду (побутового виробу), назви засобів пересування здатні до посилення семи “кількість” в контекстуальному вживанні. Результатом такого семантичного процесу стає метонімізація вихідного значення і лексема здатна номінувати певну кількість (здебільшого велику) чогось, при цьому відбувається редукування окремих денотативних сем. Наприклад: *натовп* “велике неорганізоване скупчення людей; стовпище” (семи – “сукупність”, “людина”, “багато”, “неорганізованість”) і (*перен., розм.*) “велика кількість чого-небудь” (семи – “кількість”, “багато”, “предмет”), пор.: *натовп гостей* (І. Нечуй-Левицький); *натовп праці* (І. Франко); *натовп почуття* (П. Мирний); *натовп планів* (І. Кириленко). Аналогічно: *полк, рота, легіон*. В подібних семантичних відношеннях перебувають семі слів *вагон, віз, відро, кошук, кухоль, ложка, миска, пляшка, полумисок* та інші, наприклад: *вагон* “спеціально устатковане приміщення для перевезення людей і вантажу по рейкових коліях” і “кількість вантажу, що входить у товарний вагон”: *Пливають полями поїзди, Везуть у даль по срібних струнах Вагони вугілля й руди* (М. Рильський); *Саме в цей час Подільський продкомзуб [продовольчий комітет губернії] розподілив для населення двадцять три вагони солі* (М. Стельмах).

“Порівняння приблизно великих і малих кількостей за допомогою іменників з переносними значеннями ґрунтуються на їхній незліченності. Вона неозначена в обох випадках, лише в першому ця кількість стає незліченною і губиться за об’рями безлічі, а в другому – вона прямує до повного заперечення кількості (до її нуля)” [2, 10].

Таким чином, у класі іменників, які в певних контекстах здатні виражати концепт кількості, виділяємо центр, ядро та периферію. Сема кількості виступає як денотативний макрокомпонент, який включає такі часткові конституенти: “незліченна кількість”, “велика кількість”, “певна (чітко не окреслена) кількість”, “мала (мізерна) кількість”. Більшість досліджуваних лексем актуалізують сему кількості у переносних значеннях, при цьому водночас експлікуються семи конотативного та соціолінгвістичного макрокомпонентів.

1. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.

2. Городенська К.Г. Виразення неозначеної кількості засобами української мови // Мовознавство. – 1978. - № 4. – С. 18-21.

3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонУ, 1996. – 435 с.

4. Лукінова Т.Б. Числівники в слов’янських мовах (порівняльно-історичний нарис). – К.: Наук. думка, 2000. – 370 с.

5. Клименко Н.Ф. Кількісно-оцінні композити // Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – С. 191-214.

6. Клименко Н.Ф. Назви приблизної кількості у сучасній українській та новогрецькій мовах // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Іноземна філологія. – К., 2005. – Вип. 39. – С. 7-10.

7. Колшанский Г.В. О понятии контекстной семантики // Теория языка. Англистика. Кельтология. – М., 1976.
8. Колшанский Г.В. О языковом механизме порождения текста // Вопросы языкознания. – 1983. – № 3.
9. Кузнецова А.И. Соотношение центра и периферии в области морфемии русского языка // Научно-техническая конференция “Проблемы дериватологии”. Тез. докл. – Пермь, 1981. – Вып.2.
10. Пеллепейченко Л.Н. Переходные типы значений слов (на материале русского языка). – Харьков: ХГПУ, 1994. – 121 с.
11. Пеллепейченко Л.М. Перехідність значень слів та фразеосполучень: Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – Донецьк, 1996. – 48 с.
12. Попович Н.М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2002. – 19 с.
13. Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 172 с.

Fragment of quantity category was examined that is defined by nouns, namely in that part which concerning indefinite measurement in Ukrainian. It has been established a centre, a kernel, periphery and mentioned continuum of lexemes. It has been analyzed denotative, connotative and sociolinguistic macrocomponents in some structure of these words.

Key words: indefinite quantity, seme, denotative, connotative and sociolinguistic macrocomponents, figurative meaning.

УДК 800.865:34

ББК 81.2 Укр - 3

Роксолана Стецюк

НАЗВИ ЗЛОЧИНІВ І ЗЛОЧИННИХ ДІЙ, СПРЯМОВАНИХ ПРОТИ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ (НА МАТЕРІАЛІ АКТОВИХ ДОКУМЕНТІВ ГЕТЬМАНЩИНИ)

Стаття присвячена дослідженню лексичних одиниць на позначення злочинів та злочинних дій, спрямованих проти життя людини, періоду Козацько-Гетьманської держави. У статті з'ясовано семантику, джерела походження, умови та шляхи творення юридичних лексем. Проаналізовано словотвірну структуру лексичних одиниць. Простежено розвиток цих лексем у наступні періоди їх функціонування та визначено їх роль у становленні терміносистеми права сучасної української мови.

Ключові слова: юридична лексика кримінального права, етимологія слова, семантика слова, словотвірна структура.

Юридична лексика кримінального права періоду Козацько-Гетьманської держави є невід'ємною, складовою частиною загальнонародної мови, в основі якої лежить словник живої народної мови. Ця лексика являє собою добре структуровану і системно організовану групу слів і словосполучень, у якій відобразилися загальні тенденції історичного розвитку української мови, а також внутрішньомовні зміни, зумовлені соціально-політичними умовами життя нашого народу в період Гетьманщини.

Мова юридичних документів здавна цікавила українських мовознавців. Першу спробу проаналізувати лексеми процесуально-кримінального права і судівництва здійснив П.Житецький. Аналіз окремих лексем, пов'язаних з правом Гетьманщини, з погляду семантики, етимології чи словотвірної структури подано в працях Л.Батюка, С.Бевзенка, А.Генсьорського, Л.Гумецької, О.Лахна, М.Рогаль, І.Свенціцького, Ф.Ткача, М.Худаши та ін.

Стаття присвячена лексико-семантичному, етимологічному і словотвірному аналізу юридичної лексики на позначення злочинів та злочинних дій як складової частини тогочасної лексичної системи української мови періоду Гетьманщини.

Актуальність статті зумовлюється тим, що з'ясування семантики, джерел походження, умов та шляхів творення лексико-семантичних одиниць юриспруденції дає змогу представити систему права Козацько-Гетьманської держави.

У мові юриспруденції Гетьманської доби була велика кількість слів як власне українського, так й іншомовного походження на позначення злочинів, спрямованих проти життя людини. Пам'ятками фіксуються такі слова і словосполучення: **убійство**, **побої**, **поранення**, **муки**, **гвалть**, **насиліс**, **спросний учинюк**, **телесний грѣхъ**. Значну кількість становлять лексеми на позначення злочинних дій – **забити**, **изувѣчити**, **побити**, **замордувати**, **панства збавити**, до **забойства вотовати**.

У судових та законодавчих документах Гетьманщини фіксується термін **забити** “позбавити життя людини”, наприклад: *пана Григоря Пашкевича... разбойнимъ обычаемъ забыль и на смерть замордовалъ* [АЮЗР, I, Ч.ІІ, 171]; *когда б пна твоего Пилатовича застали тут, до смерти кіями казали забить* [ДДГ, 72]. У Лохвицькій ратушній книзі трапляється віддієслівний іменник **забите**, наприклад: *приточилася справа от Яцѣка Ивахненѣка и брата его... которіе росправу чинили з Пархомомъ Кропивненѣкомъ и Мискомъ, братомъ его, ... о забытью Семена Ивахненѣка, небожчика* [ЛРК, 18]. Вживається й похідний від цього слова іменник **забойство**, утворений суфіксальним способом; стійке словосполучення до **забойства вотовали** виражає поняття “були причетні до вбивства”, наприклад: *Которая Стефаниха... скаргу свою... на Михаила цигана и иншихъ товариствъ его, которіе до забойства вотовали, предлагала* [ЛРК, 26]. У сучасній українській мові слово **забойство** та стійке словосполучення до **забойства вотовали** вийшли з ужитку.

У документах поряд з формою **забити** фіксується дієслово **убити**, часто у формі дієприкметника **убитъ**, наприклад: *А потом в сотенной Роменской канцелярии известие... получила, что он, муж мой, убитъ* [ДНРМ, 303]; *И убили з нашихъ товарищовъ двоихъ челоувѣкъ, здешихъ опошанскихъ жителей* [ДДГ, 180].

На позначення самого процесу скоєння злочину виступає дієслівно-іменникова сполука **убити смертно**, наприклад: *Сего декабря, вночь, суседъ козака здешого Трохима Хоменка Микита Писануха жену свою убиль смертно* [ДНРМ, 295]; у цьому ж значенні функціонує дієслово **убити**, наприклад: *це похвалки убивати чинят за праведную стопечерскую границу с невиности* [ДДГ, 187].

Слово **убійство** як юридичний термін вживається в найдавніших писемних пам'ятках української ділової мови [див. Ср., III, 1110]. У текстах досліджуваного періоду цей іменник зі значенням “вбивство” трапляється часто, наприклад: *Кто надъ кимъ учинить... убійство ненарочно... такого смертыю не казнить и ничимъ другимъ не наказывать* [Права, 633]; *и кроме сего разбою на другихъ воровствахъ и разбояхъ нигдѣ онъ бывалъ... и убійства не учинилъ* [АЮЗР, III, 541]; *Копія з дѣла сына Василя Пятушенка, бьлоцерковского, о убійствѣ онимъ сусьда своего Ивана Яременка* [ДНРМ, 295]. У писемних пам'ятках Гетьманщини нерідко натрапляємо на атрибутивно-іменникове словосполучення **смертное убийство**, наприклад: *дабы содержащихся въ ономъ сотенномъ Кролевецкомъ правленіи колодниковъ Евфима Дубенка и Ничипора Петрушенка, приличившихся въ смертномъ убийстве* [ДНРМ, 268].

До XV ст. включно вживається, певне, лише ця форма [див. ССУМ, II, 461]. Слово **вбивство** (убивство) від **убивати**, ймовірно, пізнішого походження, хоч твірне дієслово **убивати** фіксується як пам'ятками XI – XIII [див. Ср., III, 1100], так і джерелами XIV – XV ст. [див. ССУМ, II, 461]. У сучасній українській мові слово називає дію за значенням “убивати, вбивати” [СУМ, X, 353].

У документах досліджуваного періоду функціонує термін **побити**, який виражає значення “побити, нанести тілесні ушкодження”, наприклад: *шляхетний Игнатъ Камнинъ Стрелницѣкий побиль бить на добровольной дорозе* [АЮЗР, I, 4, 385]; *побился з писаромъ Грицкомъ тогожъ осаула своего* [АЮЗР, III, 524].

В актовій мові фіксуються похідні віддієслівні іменники **побои**, **побите**, наприклад: *а жеби въ дальший заводъ и турбацію не входячи, просили отца за побите з слугою* [ДДГ, 172]; *И что добровольне в тиранскомъ своемъ учинку показалъ, тотъ его допросъ, такожъ и протчихъ обивателей которіе о томъ побои засвѣдителействовали* [ДНРМ, 290]; *Вопрошувалисмо найпервѣй отца Прохора, городничого горковского, о учинившомъся в льсь побои, якимъ би-то способомъ стался?* [ДДГ, 169].

Лексема **побити** зі згаданим значенням відома з найдавніших часів [див. Ср., II, 985]. З аналогічним значенням вона фіксується і в документах староукраїнської мови [ССУМ, II, 157], однак у сучасній мові своє термінологічне значення ця одиниця втратила. Похідне від дієслова **побити** – **побої** сучасна українська мова використовує як літературну норму.

В актових документах Гетьманщини фіксується слово **замордувати** як складова частина словосполучення **на смерть замордовати**, що вживалося в значенні “замучити на смерть”, наприклад: *пана Григоря Пашкевича... разбойнимъ обычаемъ забыль и на смерть замордовалъ* [АЮЗР, I, Ч.3, 171]; *Що мы, вышь реченныи судъ, в справу тую веизрѣвши, поневажъ самая истота на ономъ небожчику, же от рукъ замордованыи и окрутъне забитии* [ЛРК, 30].

Слово споріднене з латинським **mordeo**, що означає “кусати; обдерти; мучити” і через посередництво польської мови запозичене з німецької (**Morden** — “убивати”) [ЕСУМ, 3, 513; Ф, 2, 654]. У сучасній українській мові вживається в нетермінологічному значенні “мордуваннями, тортурами доводити до загибелі; замучувати на смерть” [СУМ, III, 220].

Лексема **поранити** виступає в значенні “здавати тілесних пошкоджень людині”, наприклад: *въ мѣсяцъ июнь людей китайгородскихъ... на урочищѣ у Шести Колодезевъ... разбили и иныхъ поранили* [ІЗК, 1073]. Сама лексема, як свідчать “Матеріали...” І.Срезневського, зафіксована в діловій писемності Київської Русі в значеннях “поранити, ранити, пошкодити” [Ср., III, 70]. З XV ст. значення “поранити” виражається іменниково-дієслівним словосполученням **рану оучинити**.

В актових документах Гетьманщини лексема **муки** вживається лише у формі множини як складова частина дієприслівникового сполучення **муки задаючи** у значенні “причиняти комусь страждання”, наприклад: *маючи его, себе повели, замкнувши у пивницю, въ земли будучей, наставилесе надъ нимъ муки розные ему задаючи* [АЮЗР, III, 277].

Термін **мука** походить із праслов'янського **mŭka** “мука”, на думку укладачів Етимологічного словника української мови, пов'язаний з **mŭka** – “борошно” [ЕСУМ, III, 531]. У писемній мові Київської Русі слово вживалося у значенні “пекло, муки” [Ср., II, 193]. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. лексеми цієї не фіксує, однак у цей період воно безумовно існувало (пор. похідні **мученикъ**, **мучениця**) [ССУМ, I, 621]. Пізніше, починаючи з XIX ст., лексема втрачає термінологічне значення. Його наслідки можна побачити в стійкому словосполученні **на муки давати** “мучити, катувати” [Б.Гр., II, 453]. У сучасній українській мові слово **мука** розширило своє значення, воно означає “страждання, яке зумовлюється фізичними болями, духовними переживаннями”; як стрижневе слово воно вживається у фразеологізмі **ходіння по муках** — “низка тяжких випробувань, що виступають одне за одним” [СУМ, V, 824].

У діловій українській мові Козацько-Гетьманської держави слово **гвалть** вживалося для передачі значення “пригноблення, насильство”, наприклад: *в дворѣхъ ихъ нечинимъ гвалту и насильства* [АГНБ,

82]. На позначення поняття “чинити тілесне насилля” фіксується словосполучення, до складу якого входить прислівник **гвалтовне** (від **гвалтовний**) – **учинокъ гвалтовне**, наприклад: *потомъ Василь небожжний учинокъ гвалтовне зъ нею выполнилъ* [НА, 24]. У пам’ятках цього періоду часто вживається й прикметник **кгвалтовний** зі значенням “грабіжницький, насильний”, наприклад: *о найстие кгвалтовное, ночимъ обычаемъ, черезъ нихъ, на замокъ Брагинский* [АЮЗР, III, 149]; *видячи себе въ явномъ разбои и въ кгвалтовномъ побраню худобы Константиевы* [АПГУ, 17].

Лексема **гвалтъ** є запозиченням з польської мови (польськ. **gwalt** – “насильство”), яка походить від німецького слова **Gewalt** – “насильство, сила, влада” [ЕСУМ, I, 485]. В українську мову слово прийшло в XIV ст. і виражало поняття “насильство, напад”. У цей період воно функціонувало в багатьох стійких словосполученнях, наприклад, вираз **прийти кгвалтомъ** (приходити кгвалтомъ) означає “напасти”, **оусловати кгвалтомъ** – “згвалтувати” [ССУМ, II, 484].

Пізніше лексема розширює свою семантичну структуру й означає: 1) крик, глум; 2) насилля; 3) вигук. З’являються нові фразеологізми, до складу яких входить іменник **гвалт**, а саме: означення “піднімати тривогу” передається стійким словосполученням **на гвалт бити дзвони**, вираз **на гвалт кричати** має значення “криком сповіщати про небезпеку” [Б.Гр., I, 343]. З тим самим значенням лексема функціонує в сучасній українській мові, але в правничій термінології не виявлена.

Паралельно з терміном **гвалт** функціонує словосполучення, що передає поняття “збездити”, — **панства збавити**, наприклад: *Христину, дочку его, лтъ недорослюю, збезумилъ и панства збавил* [АПГУ, 64]. Для вираження значення “безчестя” використовуються іменниково-атрибутивні словосполучення **спросний учинок**, **телесний грѣхъ**, наприклад: *Обвиненный Федченко до спросного учинку съ Федорою добровольне признался* [НА, 12]; *Потим... заишли въ едину пустку, и тамо з нею учинилъ телесний грѣхъ* [ДНРМ, 59]. Лексичні словосполучення **панства збавити**, **спросний учинок**, **телесний грѣхъ** у сучасній українській мові вийшли з ужитку.

Слово **насиліє** належить до юридичних термінів, що позначають злочини проти особи, наприклад: *и на вольныхъ тѣлахъ нашихъ насиліє претерпѣваемъ* [АЗР, III, 84]. Для передачі значення “проведення насильних дій” вживається прислівник **насилно**, наприклад: *взявши пастуха насилно в проводники* [АЮЗР, III, 531]. Як стверджує у своїй праці М. Брицин, слово утворене за допомогою префікса **на-** від праслов’янського слова **сила**, що має паралелі в інших індоєвропейських мовах [1, 220], хоч тут, певне, така структурна й семантична мотивація: **сила > насиліє** (префіксально-суфіксальний спосіб) або **насилувати > насиліє** (суфіксальний спосіб).

У писемній мові епохи Київської Русі слово мало два значення: “притіснити і згвалтувати” [Ср., II, 330-331]. У значенні «згвалтувати» з XV ст. в книжній мові зафіксовано лексему **силство** [ССУМ, II, 344]. У цей же період функціонує стійке двочленне словосполучення **насиліє чинити**, що виражає поняття «утискати, пригноблювати» [ССУМ, II, 25]. У сучасній українській мові як літературна норма використовується прислівник **насилно**, який передає значення “здійснення дій всупереч чийсь бажанням, чийсь волі”, а фразеологізм **насилна смерть** передає значення “заподіяна ким-, чим-небудь смерть” [СУМ, V, 184]. У сучасній українській мові лексема **насилно** розширила своє значення.

У другій половині XVIII ст. під впливом російськомовних штампів ділової мови в пам’ятках починає функціонувати юридичний термін **изувѣчити** “завдавати поранення особі”, наприклад: *А если бы кто по чиемъ науценію или искупу ранилъ кого либо, изувѣчилъ... то обоихъ ихъ за раны по артикуламъ сего права обвинить надлежитъ* [Права, 624]. Однак з середини XIX ст. він перестає функціонувати в новій українській мові й на його місці використовується власне українські відповідники **знівечити** [Б.Гр., II, 174], **понівечити** [Б.Гр., III, 310].

Таким чином, аналіз актів та інших слідчих і судових документів періоду Козацько-Гетьманської держави вказує на існування та розвиток юридичної лексики кримінального права, а саме лексики на позначення злочинів і злочинних дій, спрямованих проти життя людини, що було однією з передумов формування української правничої термінології. У плані термінологізації досліджуванна юридична лексика перебувала на стадії становлення, добору мовних одиниць, які найбільшою мірою відображали б поняттєво-термінологічний апарат кримінального права держави.

1. Брицин М.А. Юридическая терминология в восточно-славянской письменности до XV века: Дис... д-ра филол. наук: У 2-х тт.— Каменец-Подольский, 1966.— Т. II.

Список скорочень використаних джерел

- АГНБА Акты греческого иъжидинского братства. Універсали гетьманів.— Київ, 1884.
 АЗР Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею.— СПб., 1846-1853.— Т.1-5.
 АЮЗР Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею.— СПб., 1861-1892.— Т.1-15.
 АПГУ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / Ред. и примеч. В.Л. Модзалевского.— Чернигов, 1912-1914.— Вып.1-3.
 Б.Гр. Словарь української мови / Зібр. ред. журн. “Киевская Старина”. Упорядкував, з дод. влас. матеріалу, Б.Грінченко.— К., 1907-1909.— Т.1-4.

- ДДГ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Підготував до видання В. Горобець.— К.: Наук. думка, 1993.
 ДНРМ Ділова і народорозмовна мова XVIII ст. / Підготував до видання В.А. Передрієнко.— К.: Наук. думка, 1976.
 ЕСУМ Етимологічний словник української мови.— К.: Наук. думка, 1982-1989.— Т.1-3.
 ІЗК Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.— К.: Наук. думка, 1990.— Т.1-3.
 ЛРК Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. / Підготував до видання О.М. Маштабей та ін.— К.: Наук. думка, 1986.
 НА Отрывки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ изд. А.М. Лазаревскимъ.— К., 1887.
 ПраваПрава, по которымъ судится малороссійский народ / Под. ред. А.Ф. Кистяковского.— СПб., 1879.
 Ср. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1893-1912.— Т.1-3.
 ССУМ Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.— К.: Наук. думка, 1977-1978.— Т.1-2.
 СУМ Словник української мови / Ред. кол. І.К. Білодід та ін.— К.: Наук. думка, 1970-1980.— Т.1-11.
 Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева.— М.: Прогресс, 1964-1973.— Т.1-4.

The article deals with the investigation of lexical units denoting crimes and criminal actions against human life in Cozack-Galicic State. Within the investigated thematic group it is distinguished the semantics, the origins and conditions and ways of formation of juridical terms. The word formation structure of lexical units has been analyzed. The development of these lexemes has been investigated in the next periods of their functioning and their role in the formation of the law term system of modern Ukrainian is distinguished.

Key words: legal terms of criminal law, word etymology, word semantics, word-formation structure.

УДК 81'354+81'26+811.162.2+811.161.3

ББК Ш 141.3-313+Ш 141.3-812

Олександр Скопненко

ПРИНЦИПИ АДАПТАЦІЇ ІНШОМОВНОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА БІЛОРУСЬКІЙ КОДИФІКАЦІЙНИХ ТРАДИЦІЯХ 1920 – ПОЧАТКУ 1930 РР.

У статті розглянуто принципи фонетичної адаптації іншомовної лексики в українській та білоруській літературних мовах у 1920 – на початку 1930 рр.

Ключові слова: іншомовна лексика, українська літературна мова, білоруська літературна мова, фонетична адаптація.

Проблема освоєння чужомовної лексики в сучасних слов’янських літературних мовах належить до найскладніших. Упродовж XX ст. в українській і білоруській літературних мовах відбулася зміна певних принципів адаптації цієї категорії слів. При цьому кодекси обох мов поступово поширювали правила правопису питомої лексики на іншомовні запозичення. Проте такий процес був досить непростий, якщо враховувати історію становлення української та білоруської літературних мов.

Сучасна білоруська літературна мова розвивалася в складних культурно-історичних умовах. 20-і рр. XX ст. були вирішальними в процесі вироблення білоруського літературного стандарту, оскільки в XIX ст. нормалізаційні імпульси так і не переросли в кодифіковану систему¹. Безперервність нової білоруської писемності можна простежити тільки з 90-х рр. XIX ст. «Попри те, що білоруська писемність до початку XX ст. пройшла великий шлях, літературна мова в XIX ст. так і не склалася» [3, 109 – 110]. І тільки в добу виходу газети «Наша ніва» (1906 – 1915 рр.) остаточно визначилася діалектна база нової білоруської літературної мови [3, 152 – 154]. Натомість нова українська літературна мова вже наприкінці XIX ст., незважаючи на певну неусталеність і різні правописні традиції (кулішівка, драгоманівка, желехівка та ін.), була доконаним фактом. Тому для української мови кодифікаційні заходи наприкінці 1920-х рр. полягали передусім у виробленні *єдиного літературного стандарту*, узгодженні різних правописно-граматичних принципів, які умовно можна назвати західноукраїнським і наддніпрянським². У білоруській ситуації роль основоположного кодексу відіграла «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевича (перше видання 1918 р., Вільно, латинкою та кирилицею), а в українській – «Найголовніші правила українського правопису. Ухвалені Правописною комісією при Міністерстві освіти 24 травня 1918 р. в Києві» та «Головніші правила українського правопису, ухвалені Міністерством народної освіти для шкільного вжитку на всій Україні 17 січня 1919 р.». У XIX – на початку XX ст. білоруська писемність послуговувалася кириличною та латинською графіками, проте така відмінна практика не призвела до вироблення різних варіантів літературної мови. До середини XX ст. вживання латинки на письмі звелось до спорадичних текстів, хоч і були мовознавці, що обстоювали ідею цілковитого переходу білоруської писемності на латинську графіку³. Наприкінці 20-х рр. XX ст. деякі білоруські діячі активно виступали за перегляд літературних норм, напрочуд вдало закладених завдяки праці Б. Тарашкевича. Проте такі спроби були викликані *не конфліктом різних кодифікаційних традицій*, а прагненням спрямувати розвиток літературної мови іншим шляхом. Як зазначав С. Некрашевич,

¹ Терміни вживані у вузькому розумінні. Нормалізація – стихійні селективні процеси, кодифікація – свідомі й цілеспрямовані процеси мовної стандартизації [Див.: 11, 23 – 25]. Пор.: «Кодифікація – це мовознавче вивчення норм літературної мови, яке має теоретичний і практичний вияв та експлікується на описовому, регулятивному етапах, а також на етапі реалізації» [7, 7].

² О. Синявський, один з творців «Українського правопису» 1928 р., характеризує боротьбу двох традицій на Всеукраїнській орфографічній конференції 1927 р., зауважив, що найістотніші мотиви обороняти свої позиції в обох течіях ґрунтувалися на визнанні різних культурних впливів [12, 104].

³ Докладніше див.: [6].

перший голова Інституту білоруської культури, «узагалі до 1925 р. правопис Б. Тарашкевича тримався міцно, і ми пишались тим, що в нас у всіх частинах Білорусі існує один правопис» [8, 12].

На білоруських етнічних землях, розділених державним кордоном відповідно до Ризького мирного договору, не було передумов для вироблення варіантів білоруської літературної мови. Скажімо, «навчальна література в першій половині 1920-х рр. виходила спершу у Вільні й тільки пізніше в Мінську, [це. – С.О.] зумовлювало певний вплив створених у Вільні термінів на термінологію радянської Білорусі. Крім того, <...> через брак підготовлених у Мінську підручників у БРСР спочатку були вживані посібники, надруковані у Вільні; це, безперечно, так само сприяло засвоєнню в радянській Білорусі термінології, створеної в Західній Білорусі» [1, 161].

Відомо, що акання, якання належать до найхарактерніших особливостей білоруської мови в галузі вокалізму. Акання поширюється на всі ненаголошені склади – як перед наголосом, так і після нього: *вочы – вачаньты, ногі – нагавіцы, ноч – начніца* та ін. Проте в іншомовних словах до мовної реформи 1933 р. голосний *o* не завжди переходив в *a* в ненаголошеній позиції. «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевича містила правило, згідно з яким акання поширювалося на давно запозичену лексику, а «чужомовні слова, які нещодавно ввійшли до білоруської мови, особливо наукові терміни, переважно передаються, по змозі, так, як у тій мові, звідки вони взяті: тэлеграф, тэлеграма, колёквіум, географія, геомэтрыя, тэрыторыя, унівэрсытэт, эволюцыя, элемэнт, інтэлігенцыя» [15, 126]. Такі принципи обстоював також Я. Станкевич [13, 118]. Наведене формулювання, на думку деяких мовознавців, «не мало під собою твердих, об'єктивно визначених підстав», зумовлювало значні хитання в правописі [3, 167, 184, 222].

С. Запрудський, аналізуючи практику 1920 – 1930 рр. щодо вживання ненаголошеного *o* в чужомовній лексиці, твердить, що «таке виокремлення мало стилетвірну функцію, надавало мові елітарного характеру та свідомо й несвідомо культивувалося творцями різноманітних текстів» [2, 37]. Сам Б. Тарашкевич щодо тенденцій в освоєнні чужомовної лексики в п'ятому виданні своєї граматики 1929 р. писав: «Треба думати, що завжди буде тенденція <...> і <...> життєва потреба проводити акання й у чужомовні слова. <...> Можливо, що проведеться акання відносно *o*: прафэсар, маналёг (профэсар, монолёт) і т. ін.» [15, 127]. З другої половини 20-х рр. ХХ ст. у практиці деяких білоруських видань намітилася тенденція не розмежовувати серед іншомовних слів давно і нещодавно запозичені. Будь-який ненаголошений *o* в запозичених словах стали передавати через *a* [докладніше див.: 2]. На Академічній конференції з реформи білоруського правопису та азбуки 1926 р. перемогла позиція С. Некрашевича, який обстоював поширення акання на всю чужомовну лексику, незалежно від часу її запозичення. Мовознавець був переконаний, що не можна відривати правопис від народної вимови, де акання послідовно поширювалося на всі запозичені слова. На його думку, прихильники окання «поділяють [білоруську мову. – О.С.] на дві мови: на мову народну та на мову книжну (літературну). Певна річ, ті, що поділяють, за зразок беруть російську або якусь там іншу книжну мову, дуже далеко від живої народної мови. Але з такими поглядами нам не можна погоджуватися. Ми не тільки не хочемо поділяти нашу мову на якісь там дві мови, – на мову освічених людей, панську, і на мову просту, мужичу, – а навіть думати про це. Ми хочемо, щоб білоруська мова була одна» [9, 25]. Я. Льюсик у своєму проєкті реформування білоруського правопису, що був запропонований на цій конференції, частково змінює власні погляди й відходить від правил граматики Б. Тарашкевича, роблячи при цьому спробу охопити яканням іншомовну лексику: «Принцип повного акання поширюється й на всі чужомовні слова, як це буває й у живій мові в словах чужомовного походження (*аканом, камісар, літара, адукацыя, сакрэт, сакратар, акуляр, лямантар* або *альямантар, каляндар, калідор; лягенда, камунізм, сацыялізм, фанэтыка, фартуна*); виняток може бути тільки для слів чужомовних складних за подібністю зі складними словами рідного походження (*марфолёгія, манолёт, географія, тэолёт, але таяграма, тарыторыя, Яўропа, дыплямат, апарачыя, філэзаф* або *філязоф, рацэнзыя, паэзія, ражым, равалюцыя, празыдэнт; далагат, дапо*)» [5, 111].

Відповідно до правил граматики Б. Тарашкевича іншомовне *l* перед наступним голосним передавали м'яким *л* (*лямпа, пляч, Лёндан, лёзунг, монолёт, лёяльны, філэзофія*) [15, 126].

У білоруській літературній мові м'які *d, t* перед голосними *i, e, o* (орфографічно *е*), *y, a* (орфографічно *ю, я*), перед м'якими приголосними *v, m* та в кінці слова переходять у *дз, ц*: *дзверы, дзвесце, дзед, дзень, дзеці, жолудзь, медзь, цвёрды, ціхі, цяпець, чытаць*. Дзекання й цекання не поширюються на іншомовну лексику, хоч у діалектному мовленні фіксують такі випадки. Кодекс Б. Тарашкевича встановлював правило, згідно з яким приголосні *з, с, ц* у чужомовних словах зазвичай не пом'якшуються: *асыстэнт, магазын, пазыцыя, коопэрацыя* [15, 126].

Постановою Ради народних комісарів БРСР «Про зміни та спрощення білоруського правопису» від 26 серпня 1933 р. запроваджено нові правила щодо адаптації іншомовної лексики. Згідно з цим документом чужомовне *e* стали передавати звуком *e* (до реформи – через *э*: *коопэрацыя – кааперацыя*), *l* – твердим звуком *л* (*клас, клуб* – до реформи *кляса, клуб*), кодифікувалися написання типу *арыфметыка, арфаграфія, лагарыфм* (у проєкті білоруського правопису 1930 р. закріплювали традиційне написання *арытмэтыка, артаграфія*). При цьому жоден з наведених пунктів не був предметом обговорення на Академічній конференції 1926 р.

В українській кодифікаційній традиції найгостріші суперечки також точилися довкола адаптації чужомовної лексики. Щоправда, на передньому плані опинилися проблеми передачі *g* і *h'*, *l* та грецької *th* (*th*). Згідно з «Українським правописом» 1928 р. іншомовне *g* у нових запозиченнях здебільшого передавали звуком *г* (*елегантний, інтелігент, мітрація* та ін.). Проте існувала традиція цілковитого освоєння цієї категорії лексики – написання зі звуком *з*, про що свідчить проєкт українського правопису 1926 р., виразно зорієнтований на академічні правила 1919 – 1921 рр. Латинське буквосполучення *-ia-* звичайно передавали українським *-ія-* (*матеріал, мініятурний, спеціальний* і т. ін.), після реформи 1933 р. його передають сполученням *-іа-* [докладніше див.: 10, 18 – 24, 59 – 62]. У білоруській літературній мові передача іншомовного *-іа-* сполученням *-ія-* (після твердих приголосних *-ья-*) не зазнала змін унаслідок реформування: *ліяна, матэрыял, прыярытэт, дыялэгалогія, Адрыятыка* та ін. «Український правопис» 1928 р., на думку Ю. Шевельова, «дарма що старанно опрацьований видатними мовознавцями, був нереальний, приречений на невдачу. Від самого початку його прийняли вельми неприхильно, дотримувалися неохоче. Бажання поєднання двох правописно-мовних традицій не відбулося, та ледве чи й могло відбутися при збереженні їх обох у своєрідному, штучно накиненому компромісі» [16, 107]. Наведена цитата передусім стосується способів адаптації чужомовної лексики в українській мові. Навіть побіжний огляд правопису 1933 р., що був запроваджений майже одночасно з білоруською реформою, дає змогу побачити, що зміни в кодексах обох мов відображали принципи адаптації іншомовної лексики.

1. Запрудскі С. Да характарыстыкі пачатковага этапу выпрацоўкі беларускай навуковай тэрміналогіі ў 1920-я гады // *Studia Slavica Hung.* – Budapest. – 2005. – 50. – Р. 157 – 167.
2. Запрудскі С.М. Да гісторыі правапісу ненаціскага *o* ў запазычаных словах у 1920 – пачатку 1930-х гг. // *Вестнік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. – Серыя 4: Філалогія, журналістыка, пэдагогіка. – № 1. – 2005. – С. 33 – 37.*
3. Крамко І.І., Юрэвіч А.К., Яновіч А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1968. – Т. 2.
4. Лёсік Я. Да рэформы нашай азбукі // Працы Акадэмічнае канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. – Мн., 1927. – С. 115 – 123.
5. Лёсік Я. Да рэформы беларускага правапісу // Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918 – 1941): Хрэстаматыя для студэнтаў філал. фак.: У 2 ч. – Ч. 1 / Аўт.-уклад. С.М. Запрудскі, Г.І. Кулеш. – Мн.: БДУ, 2005. – С. 100 – 112.
6. Марці Роланд. Алфавіт і правапіс – лінгвістычны і сімвалічны аспекты (лацініца) // *Акта Albanuthenika: Навуковы зборнік / Пад агульн. рэд. М. Хаўстовіча, А. Баршчэўскага, С. Запрудскага. – Вып. 5. – Мн.: Права і эканоміка, 2005. – С. 230 – 237.*
7. Машок Г.П. Кодыфікацыя украінскай мовы в галіцкіх граматыках першай паловіны ХІХ ст. Автореф. дис. ... докт. філол. наук – К., 2002.
8. Некрашэвіч С. Садаклад па рэформе беларускага правапісу на Акадэмічнай канфэрэнцыі 1926 г. // Выбраныя навуковыя працы акадэміка С.М. Некрашэвіча: Да 120-годдзя з дня нараджэння / Навук. рэд. А.І. Падлужны. – Мн.: Беларуская навука, 2004. – С. 11–22.
9. Некрашэвіч С. Аб пашырэнні акання на чужаземныя словы // Выбраныя навуковыя працы акадэміка С.М. Некрашэвіча: Да 120-годдзя з дня нараджэння / Навук. рэд. А.І. Падлужны. – Мн.: Беларуская навука, 2004. – С. 23 – 32.
10. Німчук В.В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст. – К., 2002. – 116 с.
11. Семенюк Н.Н. Формирование литературных норм и типы кодификационных процессов // *Языковая норма: Типология нормализационных процессов. – М., 1996.*
12. Снявський О. Коротка історія „Українського правопису“ // *Культура українського слова. – Х. – К., 1931. – 36. 1.*
13. Станкевіч Я. Да вымовы й правапісу чужых словаў // *Збор твораў у двух тамах. – Мн.: Энцыклапедыкс, 2002. – Т. 1. – С. 117 – 128.*
14. Станкевіч Я. Гук “г” у беларускай мове // *Збор твораў у двух тамах. – Мн.: Энцыклапедыкс, 2002. – Т. 2. – С. 255.*
15. Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Выд. пятае, пераробленае і пашыранае. – Вільня, 1929. – 132 с.
16. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998.

The article deals with the principles of phonetical adaptation of foreign vocabulary in Ukrainian and Belarussian literary languages in 1920 – at the beginning of 1930.

Key words: foreign vocabulary, the Ukrainian literary language, the Belarussian literary language, phonetical adaptation.

УДК 811.161.2'36

ББК 81.411.4-2

ПАРАДИГМАТИЧНИЙ ТА СИНТАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТИ ЯДРА ТА ПЕРИФЕРІЇ ПОЛЯ ГРАДАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Людмила Марчук

Система засобів, які створюють ядро і периферію поля градації, відображає прагматичний аспект цієї категорії, оскільки мовленнєвий зміст багатший, ніж реалізоване в ньому мовне значення. Ядро лексичного значення слова з градаційною семантикою представляє структуровану сукупність семантичних ознак, наявність яких є обов'язковою умовою для названого предмета, ознаки, дії.

Ключові слова: градація, градувані якості, ядро, периферія, градаційна семантика, функціонально-семантичне поле.

Градація як особлива семантична категорія характеризує обширний пласт лексичних одиниць і речень в українській мові, які передають градаційну семантику. Пор. *Вона страшна людина. Вона*

¹ Уживання літери *г*, що більше пов'язана з традицією старої білоруської, української та сучасної української писемності, в «Граматиці» Б. Тарашкевича детально не регламентоване. У чинному білоруському літературному стандарті її немає, хоч пропозиції щодо впровадження цієї літери до білоруської абетки розглядали на Академічній конференції 1926 р. Потребу в запровадженні *г* до системи білоруської графіки свого часу обстоювали Я. Станкевич [36: 255], Я. Льюсик [37: 115 – 123]. У кодексі Б. Тарашкевича в підрозділі, присвяченому латинці, зазначено: «Латинська літера *g* позначає звук, який у білоруській мові трапляється рідко й у білоруському письмі позначувався літерою *z* з комою над нею з правого боку *z'*» [15, 49]. Напевно, тут мова йде саме про літеру *г*, що з технічних причин не знайшла відображення в тексті.

страшніша, ніж... Вона страшена людина. Вона найстрашніша (з усіх) людей. Вона не тільки страшна, а й надзвичайно жорстока. Вона виявилася страшнішою, ніж ми думали. Вона децю жорстка людина. Вона зовсім не страшна людина. Вияв ступеня якості в наведених прикладах полягає в міральному відношенні між особами, предметами, діями.

Поняття категорій розглядалося українськими та зарубіжними мовознавцями, зокрема В.В. Виноградовим, В.В. Бабайцевою, К.Г. Городенською, І.Р. Вихованцем, І.І. Коваликом та ін. Так, І.І. Ковалик вказував, що «мовотворчий процес як лінгвалізація в мові пізнаної і узагальненої об'єктивної дійсності людиною-мовцем являє собою дуже складну і багатогранну глотонічну процедуру, в ході якої здійснюються різні ступені узагальнення й абстрагування у вигляді численних понять та логіко-лінгвальних категорій (підкатегорій) з підлеглими їм системами лінгвальних значень» [3, 10], саме він визначав спільні властивості таких категорій.

Система засобів, що створюють ядро і периферію поля градації, відображає прагматичний аспект цієї категорії, оскільки мовленнєвий зміст багатший, ніж реалізоване в ньому мовне значення. Ядро лексичного значення слова з градаційною семантикою представляє структуровану сукупність семантичних ознак, наявність яких є обов'язковою умовою для названого предмета, ознаки, дії, присутність чи відсутність яких припускається інтенсифікованими ознаками. Акт номінації градуйованих якостей завжди має експліцитне чи імпліцитне порівняння з нормою. Термін «градуйовані якості» був запропонований С. Олійником [4, 29]. Прикладом висловлення, де відбувається перехід від одного градуйованого значення до іншого, є таке: «Інспектори якості знайшли на ньому грудки, які зразу ж в очах дідів стали грудомоахами, а на зборах вирости в отакенні брили!.. дід розумів, що передав куті меду і брили, зменшуючись, стали називатися грудомоахами...»

– Грудомоах не бачив я, - продовжував Кирилюк, - але каторжні грудки трапилися» (М. Стельмах. Вибр. тв., т.3, 237-238).

Лексеми *грудки*, *грудомоахи*, *брили* – ядерні градосеми, що вказують на «щільно стиснутий шматок якоїсь речовини». Причому розташовані вони в такій проекції – *грудки* – *грудомоахи* – *брили*, тобто від меншого до більшого (нормою мало б бути словосполучення *рівна земля, розпушена земля, земля без грудок* тощо). До ядерних градосем належить і дієслово *вирости*, в основі якого лежить поняття «ставати більшим». *Отакенний* належить до периферійних градосем, оскільки у поєднанні з іменником вказує на приблизне порівняння – *брила* – *отакенна брила*.

Градаційний семантичний компонент реалізується у висловлюванні, оскільки саме у висловлюванні проявляються певні властивості градаційної семантики.

Пор.: *дурна людина в значенні нерозумної (0)*.

		(- +) низький ступінь	(--) найнижчий ступінь
ЯДРО		Він дурніший за сусіда. Він дурніший, ніж сусід. Він виявився дурнішим, ніж я припускав. Він не стільки дурний, як заторможений (повільний).	Він найдурніший. Він надзвичайно дурна людина. Він не такий дурний, як я припускав.
ПЕРИФЕРІЯ		Він дурнуватий (придуркуватий, дурненький, пришепелуватий, прителепкуватий, прителепкуватий). Він трохи дурнуватий. Він такий дурний! Який він дурний! Він недурна людина. Він далеко не дурна людина.	Він виявився ще дурнішим, ніж я чекав. Він настільки дурний, що з ним неможливо вести розмову. Він не тільки дурний, а й бездарний. Таких дурних, як він, не буває! Він такий дурний (тупий), як осел (пробка, дуб). У нього абсолютно немає розуму!
Розумна людина (0)			
		(+ -) високий ступінь	(++) найвищий ступінь
ЯДРО		Він розумніший за сусіда. Він розумніший, ніж той. Він виявився розумнішим, ніж я чекав. Він не настільки розумний, скільки тямущий. Він більш-менш розумна людина.	Він найрозумніший. Він занадто розумний. Він виявився ще розумнішим, ніж я чекав. Він не тільки розумний, а й талановитий.
ПЕРИФЕРІЯ		Він розумненький. Такий розумний! Який він розумний! Людина тверезого розуму. Він далеко не розумна людина. Він нерозумна (дурна) людина.	Він був ще розумніший і ще талановитіший Він настільки розумний, що з ним присмно розмовляти. Таких розумних, як він, не буває. Він талановитий! Геніальний! Він великого розуму.

Щодо антонімічної пари *дурний* – *розумний*, то перший прикметник має властивість межі, можна сказати *зовсім дурний*, оскільки *дурний* – «розумово обмежений, тупий» [1, 252]. *Розумний* – це прикметник без конкретної межі. «*Зовсім розумний звучить аномально*» [2, 27-28].

Ми розуміємо речення як єдину багатоаспектну одиницю мови і мовлення, а висловлювання створює змістову і комунікативну сторону речення. Енциклопедія «Українська мова» подає таке тлумачення терміна «висловлювання»: «одиниця мовлення, побудована за законами відповідної мови; речення, що розглядається з боку його комунікативної організації» [5, 66]. П.А. Лекант у семантичній структурі висловлювання виділяє ядро висловлювання – предикацію, що демонструє поєднання суб'єкта і предиката, передає відношення предмета і ознаки й приписує ознаку предмету.

Аналіз системи свідчить про спільність комунікативного наміру – передання мовцем-суб'єктом мірального відношення до об'єкта, що виражений конститuentами поля з різним ступенем величини ознаки. Мірильні відношення можуть виражатися як спеціалізованими, так і неспеціалізованими конститuentами поля.

У специфічній організації периферії поля градації в українській мові спостерігаються такі закономірності: 1) залучення до сфери градаційного змісту неякісних, невимірних слів (сполучників, часток тощо); 2) роль контексту в створенні характеру градування; 3) присутність перехідних явищ між полем градації і полями з семантичною домінантою кількості, заперечення, оцінки, інтенсивності тощо. Підстави і механізм функціонування зазначених закономірностей визначаються лише в контексті мовленнєвої діяльності.

Поняття градування, засноване Е. Сепіром, є фундаментальним для семантичних досліджень. Взаємозв'язок категорій градації, інтенсивності, оцінки пояснюється тим, що з точки зору логіки, інтенсивність є різновидом оцінки, а оцінка може характеризуватися як з якісної, так і з кількісної точки зору.

Невизначеність меж між такими ознаками спричиняє роздуми щодо використання того чи іншого засобу. Засобами мовного вираження такої межової ситуації є наповнення речення закритим рядом слів, між якими встановлюються градаційні відношення, так звані градаційні ряди. Градаційний ряд може мати різну структуру. Найчастіше до нього входять частки *навіть*, *просто* або прислівник *майже*. «*З'явилися нові кав'ярні і навіть пристойні ресторани!*» (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів, 15); «*Той, хто був свідком такої довгої бесіди з Іваном Цвічком, вважайте, був майже щасливою людиною*» (М. Матіос. Солодка Даруся, 43); «*І в старості свій він просто прекрасний*» (І. Чендей, 2, 182).

Біля другого члена градаційного ряду можливий підсилювальний елемент. «*Потяг є тільки один і ввечері, дець о сьомій тридцять три, він повинен прибувати, як тут кажуть, знизу – тобто з рівнин*» (Ю. Андрухович). Розповсюджено поєднання членів градаційного ряду різними градаційними сполучниками, не тільки... але; якщо не, то тощо. «*Сам він був професійним футболістом і кілька років грав чи то в першій, чи то у вищій лізі, зараз він виступав за команду нашого містечка, це був напівпрофесійний клуб, який складався з отаких відсталих аутсайдерів, більшість із них справді грала на рівні якщо не першої, то принаймні другої ліги, але вони всі були кінченими лузерами, і наш містечковий клуб був їхньою лебединою піснею, відстійником для невдач, що не заважало нам приходити на кожен домашній матч і вболівати за нашого Тренера, який щоразу більше тив і на полі лажав, але нам-то що з того, він був нашим тренером, він нас тренерував, він зібрав лоботельську команду з наших старших друзів, і вони громили всі заводські команди містечок*» (С. Жадан. Anarchy in the UKR, 7). Аналізований градаційний ряд наповнений лексемами з градаційним значенням, градаційними сполучниками, градаційною опозицією, прислівниками і прикметниками вищого ступеня (компаративними формами).

Функціонально-семантичне поле градації має досить складний характер. Тому периферія градації має парадигматичну і синтагматичну системи. Парадигматична система складається з таких засобів – часток, що відіграють конструктивну роль (у формуванні висловлювань), займенників, сполучників; фразеологічності семантики і структури, інтонації: «*Вистачало рішуче стартувати пополудні (два по сто, томатний сік, що-небудь), набрати справжнього розмаху ввечері (moonlight and vodka, take me away) і врешті остаточно застрянути на першій-літній точці аж до світанку, з розгону допиваючи залишки в усіх пляшках і розпоршуючи усі сигаретні пачки (хто біжить по нон-стопах. я?) – так, вистачало вчергове пройти всіма цими нон-стоп етапами, як наступного дня із залізною неминучістю поверталось воно*» (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів, 61).

Фразеологічні звороти за типом до + імен. в Р.В., мотивовані прислівниками *неможливо*, *неймовірно* тощо, є прикладом регулярної моделі з градосемою «вказівка межі, ступеня якоїсь якості, дії»: *до краю, до останньої межі, до останку, до сліз, до болю, до смішного* та ін.

Наприклад: «*Бо не розумію тебе до кінця. Інших розумію, а тебе ні*» (В. Шевчук. Жінка-змія, 83). В реченні є вказівка на межу (не розумію повністю). «*Стоять жоржини мокрі-мокрі. // Сплять діамантові жуки. // Під грушею у дикій моркві // До ранку ходять їжаки*» (Л. Костенко, 60) – вказівка межі часу доби (ніч-день, ранок-вечір). «*Мені до старості – далеко, // Як тій веселці до води*» (Г. Чубач, 146) – вказівка на межу віку і відстань до води. «*І світло випито до дна*» (І. Римарук, 84).

Межа часу або простору може визначатися завдяки одночасному вживанню прийменників *від* – до: «Сказав же Франко, що література – не парк, а ліс, в якому живе всяка рослинність: від кедрів, дубів, ясенів аж до неістівних грибів і навіть порхавок...» (Р. Іванчук. Через перевал, 17).

Поєднання слів за моделлю на + імен. в З.в. вживаються на позначення кількості, міри, окреслюють межу чого-небудь. «Поселили в кімнату на двох» (А. Дімаров. Боги на продаж, 217) – вказівка на кількість, яка може варіюватися.

Можлива і модель від + іменник (займенник) в Р.в. + прикметник вищого ступеня: «Суттєво від неї старший, він саме шукав за якоюсь львів'янкою, щоб дати лад особистому життю, чималій колекції тартаків і витинанок, а також уже дошкульнішій холостяцькій виразці шлунку» (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів, 67-68). Порівняння віку підтримується прислівником *суттєво* – «те, що становить зміст», а в цьому прикладі вживається як синонім до *значно*.

Фразеологізм *в міру* може вказувати на середню норму ознаки, тоді як *понад міру* чи *через край*, *без міри* вказують на її збільшення. «Скандинави сиділи за окремим столом, в міру пили й притишено бесідували...» (Р. Іванчук. Через перевали, 19).

Формування висловлювань з градаційним значенням відбувається в основному за компаративною моделлю, у якій присутній суб'єкт і градуваний об'єкт: «Проте з подивом відкрила для себе, що там, усередині, в самій шафі, були ще одні, трохи менші, дверцята» (М. Гримич. Фріда, 25).

Парадигматична система градаційного поля відображає три основні взаємопов'язані властивості:

1. Периферійність мовних засобів вираження семантики поля градації, що відображають залежність «системи» від «середовища» (частки, сполучники – службові, неповнозначні, проте здатні передавати «тіньові» градаційні значення).

2. Нелокалізованість в одній мовній одиниці градаційного значення, розподілення цього значення між різнорівневими засобами, що відображають взаємодію граматичного, семантичного і прагматичного аспектів градаційного висловлювання як одного з основних одиниць вираження градаційного значення у функціонально-семантичному полі.

3. Нерозривність – прагматична і семантична інформація, яка відображається в поєднанні градаційної семантики і граматичних засобів мовних одиниць в мовленнєвому процесі. Пор.: «Саме це поняття останнім часом, уже в умовах, здавалось би, незалежної України, внесено стільки плутанини, що пересічний громадянин може вкрай розгубитися, начитавшись нашої преси, де українців то пропонують вважати етносом, що й досі ще не відбувся як нація, то вже аж політичною нацією, що містить у собі весь наш поліетнічний конгломерат, то народом України, то, як у Конституції сказано, – українським народом» (Л. Костенко. Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала, 8).

Частки, сполучники є у градаційному висловлюванні обов'язковими словами, які відповідають певній мовленнєвій ситуації, внаслідок чого можуть змінювати свою морфологічну природу. На периферії поля градації вони набувають властивостей повнозначних слів. Продемонструємо приклад частки (прислівника): «В дитинстві він здавався їй **таким величезним!**» (М. Гримич. Фріда, 26). Пор.: «Доц полив, і день **такий** полив'яний» (Л. Костенко, 92). Частки «**тільки**», «**лише**» використовуються біля будь-якого слова у значенні «виключно»: «**Це обставина, що виходить за межі самого лиш мистецтва**» (І. Дзюба. Україна перед Сфінксом майбутнього, 32), де *лиш* (варіант *лише*) вказує на одиничність виключення.

Таке вживання можливе за рахунок присутності градаційних семем у структурі часток. У системі ядерних засобів такі частки (прислівники) відіграють підсилювальну роль, вказуючи на характер градування і визначаючи положення висловлювання на шкалі градації. Пор.: ядро – *найпрозуніший*, *найдурніший*; периферія – *такий розумний*, *такий дурний* (у значенні найвищого ступеня).

Синтагматичний аспект периферії поля градації пов'язується із взаємодією поля градації з полями інтенсивності, оцінки, заперечення тощо, в основі яких лежить градаційний ряд: норма – вище норми, нижче норми.

Визначники перехідних явищ між цими полями створюють співвідносні ряди висловлювань: «Головне – не забути, що я не **зовсім тверезий**» (С. Жадан. Aparchy in the UKR, 27) (заперечення *не тверезий* разом зі словом *зовсім*, де *не* перебуває в препозиції *зовсім*, вказує на невелику стадію сп'яніння, створюючи градаційне значення).

Синтагматична побудова периферії поля градації визначається зв'язком градації з іншими категоріями, що мають спільні з нею ознаки і носять граматичний, семантичний і прагматичний характер. Суміжність градації з іншими категоріями виникає внаслідок:

– співвіднесеності з нормою. Без цього порівняння не існує ні категорія градації, ні оцінки, ні інтенсивності. І більший чи менший вияв градації, і ступінь інтенсивності, і більша чи менша оцінка можлива лише у порівнянні з нормою – нульовим ступенем градації, з точкою на шкалі градації (оцінки, інтенсивності), яку ми умовно приймаємо за нуль (норму);

– використання цими категоріями спільного набору засобів і способів вираження. Градаційність значення забезпечує експресивність мови та її інтенсифікацію. Проте основне значення градації – визначити більший чи менший ступінь вияву градації;

– усі категорії є внутрішньомовними. Вони виконують функцію посиленої дії на адресата, пов'язані з суб'єктивним вибором засобів і способів вираження градації, оцінки, кількості, міри та інтенсивності. Усі ці категорії супроводжують показники міри і ступеня.

Проте семантичний аспект категорії градації відрізняється від змістових аспектів названих категорій. Функціональний може схрещуватися, створюючи не лише периферію поля градації, а й (у сукупності з іншими категоріями) прагматичний ефект виразності мовлення, посиленого впливу на адресата.

Парадигматика поля градації пов'язана з синтагматикою, що відображає ядерні та периферійні засоби, шкалу градації і норму. Пор.: «**Це кіно було б у міру дидактичне й розважальне, в ньому було б щонайменше пафосу і ностальгійних соплів. Замість цього, там було б сонце, багато техніки, багато виробництва, загалом – там було б усе нормально із соціальною складовою, все мало б бути на своїх місцях – вантажівки, залізничні склади, придорожня трава [...]** професійні цигани, котрі збирають мито на базарах і вуличках, – у цьому кіно було б **достатньо позитивних персонажів, негативних у ньому не було б зовсім, у всякому разі, я б не хотів, аби вони там з'явилися**» (С. Жадан. Aparchy in the UKR, 3).

Отже, одним із основних засобів вираження градаційного значення є висловлювання, яке належить до основних аргументів розведення названих категорій у функціонально-семантичному і системно-структурному аспектах.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпін: ВТФ «Перун», 2003. – 1440с.
2. Воронцов Ю.Л. О семантическом варианте категорий степени сравнения // Исследования по языкознанию: К 70-летию члена-корреспондента РАН Александра Владимировича Бондарко. – СПб, 2001.
3. Ковалик І.І. Про лінгвальні категорії, їх властивості і види // Мовознавство. - №5. – 1980, С.10-13.
4. Олійник С.Є. Парадигматика категорії безвідносної міри ознаки в українській мові: Дис... к.ф.н. Дніпропетровський нац. університет, Дніпропетровськ, 2001. – 210с.
5. „Українська мова“ Енциклопедія / За ред. Русанівського В.М., Тараненка О.О., Зяблюка М.П. – К.: „Українська енциклопедія“ ім. М.П.Бажана, 2000.

System of means, which create the core and periphery of the gradation field, reflects the pragmatic aspect of this category, as language content is richer than language meaning, realized in it. The core of lexical meaning of the word with gradational semantic is the structural totality of semantic features, presence of which is necessary condition for the named subject, feature, action.

Key words: gradation, gradational qualities, periphery, gradational semantic, functional-semantic field.

УДК 811.161.2'37

ББК 81.2 Ук-7

МЕТАФОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ В СЕМАНТЕМАХ НЕПОХІДНИХ НАЗВ РОСЛИН

Віра Пітель

У статті розглядається один із типів внутрішньослівних класифікаційних зв'язків – метафоричні відношення. На матеріалі семантем непохідних назв рослин виводяться тематичні моделі таких зв'язків з урахуванням ознак, на основі яких здійснюються метафоричні переноси.

Ключові слова: метафора, полісемія, семема, семантема, класифікаційні зв'язки, тематичні моделі.

Сучасний етап розвитку лінгвістики характеризується посиленою увагою до проблем семантики. Тому актуальним видається дослідження семантичних відношень у межах різних лексичних груп.

Мета даної статті – розглянути один із видів класифікаційних зв'язків, які формують смислову структуру багатозначних непохідних флороназв – метафоричні відношення. Для цього виведено тематичні моделі дериваційно-мотиваційних зв'язків, в основу яких покладено відношення подібності між реаліями дійсності, позначеними семемами назв рослин.

М.В.Нікітін визначає два основні типи смислових зв'язків між значеннями слів – імплікаційні та класифікаційні. Якщо імплікаційні відношення є «аналогом реальних зв'язків сутностей об'єктивного світу, їх взаємодій і залежностей» [7, 67], то класифікаційні відношення є наслідком інтелектуальної суб'єктивної систематизації мовцями різноманітних явищ дійсності. На відміну від імплікаційних зв'язків, у цьому випадку відношення між сутностями встановлюються лише у свідомості носіїв мови (в реальній дійсності вони відсутні) на основі спільності ознак реалій світу. Результатом імплікаційних зв'язків є метонімія, а класифікаційних – гіпо-гіперонімія та метафора [7, 67-70].

Імплікаційні зв'язки базуються на асоціаціях за суміжністю, а класифікаційні – на асоціаціях за подібністю, які притаманні тільки людині. Так, у відомій книзі про пам'ять С.Іванов зазначав, що «для тварини немає світу, а є тільки оточення», і захід сонця «нагадує їй не про загибель богів і героїв, а про те, що час вечеряти. Вона знає тільки асоціації за суміжністю, але не за подібністю» [Цит. за: 14, 121].

Ще Арістотель, якому належить перше визначення метафори, писав: «Знаходити природні метафори – означає вміти в природі помічати подібність предметів» [Цит. за: 2, 92]. Відомо, що, пізнаючи об'єктивну дійсність, людина класифікує нові явища на основі набутих раніше досвіду й знань.

Звідси – прагнення виявити спільність за якими-небудь ознаками в різних предметах, явищ, живих істот тощо. Подібність одних реалій світу ми пізнаємо за допомогою органів відчуття, інших – інтелектуально. Ці дві сфери сприйняття дійсності – емпірична й раціональна, у яких відбувається пізнання світу людиною, – постійно взаємодіють між собою.

Як відзначає В.Г.Гак, “аналіз психології показує, що серед властивостей предмета спостерігач виділяє одну або невелику кількість властивостей чи суміжних ознак як найбільш інформативних” [3, 80]. Очевидно, в предметах, що порівнюються, найбільш інформативними виявляються ті ознаки, які стають основою для порівняння й у мові відображаються як основа переносу значення. Таким чином, психофізіологічні категорії сприйняття навколишнього світу (зорове сприйняття форми, кольору, загального зовнішнього вигляду, дотикове сприйняття поверхні чого-небудь і т. ін.) знаходять своє вираження у вигляді семантичної категорії в мові, зокрема в семантичній структурі багатозначного слова [3, 80].

Узагальнюючи відомі в лінгвістичній літературі описи ознак, які лягають в основу класифікаційних зв'язків [8, 198 – 200; 6, 38 – 40; 11, 63 та ін.], визначаємо такі основні напрямки, за якими здійснюються метафоричні переноси: 1) подібність за ознаками, що сприймаються органами відчуття (зорове (форма, колір, блиск, перелив барв, місцезнаходження, кількість, розмір, загальний зовнішній вигляд), слухове, тактильне, смакове й нюхове сприйняття); 2) переноси за схожістю емоційно-психологічного сприйняття (предмети і явища навколишнього світу можуть викликати позитивні чи негативні емоції, що дає змогу поєднувати в одному формативі назви реалій дійсності, які зумовлюють однаковий емоційний стан або характеризуються однаковим емоційним станом); 3) перенос за схожістю ознак, що сприймаються комплексно (емпіричне й раціональне сприйняття: часова ознака, інтенсивність прояву якості чи дії, спосіб дії, функція, фізіолого-психологічне враження від сприйняття (транспозиція від одного відчуття до іншого або перехід зі сфери чуттєвого сприйняття до психологічного осмислення й оцінки)) [9, 105 – 107].

Тому метафора – тип семантичних змін і полісемії, який полягає в утворенні нового значення на основі подібності реалій дійсності. Вона представлена певними типами здебільшого повторюваних семантичних відношень, на основі яких можна вивести узагальнені моделі метафоричних зв'язків ЛСВ у структурі багатозначних слів. У семантемах непохідних полісемічних флороназв зафіксовано 23 такі моделі:

1. Рослина → інша рослина, схожа на неї чи її частини (за цією моделлю здійснено 55,2% метафоричних переносів):

а) за кольором: **глива** – 1 “сорт груші” → 2 “печіночник” [12, Т.ІІ, 84] (жовто-коричневий колір плоду груші й гриба став базою для виникнення метафори)¹;

б) за загальним зовнішнім виглядом (**ріпа** 1 – 2, **часник** 1 – 2, **тютюн** 1 – 2, **латук** 1 – 2 та ін.): **часник** – 1 “овочева городня рослина з різким смаком і запахом, що належить до цибулинних культур родини лілійних; вживається як страва, приправа, а також у медицині” → 2 “дикоростуча багаторічна рослина ряду цибулинних” [12, Т.ХІ, 277];

в) за загальним зовнішнім виглядом і місцем зростання (**комиш** 1 – 2, **дереза** 1 – 2, **куга** 1 – 2 і **оситняг** 1 – 2): **дереза** – 1 “розгалужений куш родини бобових, що росте в степу, по степових схилах” → 2 “колючий куш родини пасльонових, який добре вкорінюється на сухих схилах, скелях, обривах; повій звичайний” [12, Т.ІІ, 247];

г) за загальним зовнішнім виглядом і часом зростання: **просерен** – 1 “підсніжник” → 2 “крокіс” [12, Т.ХІІІ, 281] (подібність форми листків і квітів, кольору листків і їх розміщення стосовно стебла тощо; час зростання – рання весна);

г) за нюховими властивостями: **розмарин** – 1 “вічнозелена запашна кушова рослина родини губоцвітих, із листя і гілок якої добувають ефірну олію” → 2 “зимовий сорт яблуні, поширений у південних районах України” [12, Т.ХІІІ, 735] (перенос здійснено на основі подібності запаху кушової рослини й плодів яблуні);

д) за смаковими й нюховими властивостями та виконуваною функцією: **перець** – 1 “овочева напівкушова або трав'яниста рослина, а також її плоди, що мають вигляд стручків і використовуються для їди або як приправа” → 2 “тропічна повзуча рослина, а також її плоди у вигляді зернят із гірким смаком і пряним запахом, що вживаються як приправа” [12, Т.ХІ, 318];

е) за часом зростання: **крокіс** – 1 “багаторічна декоративна трав'яниста рослина з яскравими жовто-гарячими квітками, зібраними в кошикоподібні суцвіття; дикий шафран” → 2 “медунка м'якенька” [12, Т.ХІ, 364] (обидві рослини цвітуть у квітні-травні).

2. Рослина → плід іншої рослини, схожий на неї за кольором (1,8%): **шафран** – 1 “багаторічна трав'яниста рослина родини півникових переважно з оранжево-жовтими квітами” → 3 “зимостійкий сорт

яблук” [12, Т.ХІ, 422] (спільна ознака – оранжево-жовтий колір квітів трав'янистої рослини і плодів яблуні).

3. Рослина → особа, схожа на неї чи її частини (5,3%):

а) за загальним зовнішнім виглядом: **печериця** – 1 “їстівний гриб родини пластинникових із сірою або білуватою шапінкою на тонкій білій ніжці, який росте на полях, луках, городах, у садках і т. ін.; шампінйон” → 2 “стара, зморщена або товста й присадкувата людина” [12, Т.ХІ, 347];

б) за фізіолого-психологічним сприйняттям (міміза 1 – 2 і **лопух** 1 – 2): **міміза** – 1 “рослина (дерево, куш і т. ін.), деякі види якої мають властивість згортати листя, коли до неї торкаються” → 2 “про вразливу, недоторкану людину” [12, Т.ІХ, 739].

4. Рослина → частина тіла людини (тварини), схожа на її квіти за кольором і переливом барв (1,8%): **ірис** – 1 “те саме, що півники” → 2 “райдужна оболонка ока” [12, Т.ІХ, 547] (цікаво, що назва цієї квітки походить з грецької мови й означає “веселка”, що, у свою чергу, утворене від власного імені богині веселки; пор. рос. назву цієї рослини – **райдужница** [5]).

5. Рослина → група коштовних каменів, схожих на її квіти за кольором (1,8%): **гіацинт** – 1 “декоративна цибулинна рослина з пахучими квітками” → 2 “назва деяких коштовних каменів (граната, аметиста та ін.) червоного, жовтогарячого та жовтого кольорів” [12, Т.ІІ, 63].

6. Рослина → тканина, схожа на її квітку за кольором і блиском (1,8%): **блават** – 1 “волошка” → 2 “шовкова тканина блакитного кольору; взагалі шовк; одяг з такої тканини” [12, Т.І, 191].

7. Рослина → одяг, схожий на неї за кольором і блиском (1,8%): 1 “морська трава” → 2 “головний жіночий убір” [12, Т.ІХ, 84].

8. Рослина → візерунок, схожий на неї за загальним зовнішнім виглядом (1,8%): **хміль** – 1 “однорічна або багаторічна витка рослина родини шовковицевих, деякі види якої використовують у пивоварінні” → 5 “різновид узору для розпису або вишивки, який має вигляд цієї рослини” [12, Т.ХІ, 97].

9. Рослина → об'єднання установ, організацій (за спільністю способу дії) (1,8%): **куш** – 1 “низкоросла дерев'яниста рослина, гілки якої ростуть майже від кореня” → 3 “об'єднання невеликих підприємств, артілей, організацій та ін.” [12, Т.ІХ, 425].

10. Рослина → група хворіб, зовнішній прояв яких схожий на неї за загальним зовнішнім виглядом (1,8%): **лишай** – 1 “нижча рослина, тіло якої складається з гриба і водорості; росте на камінні, корі дерев, на землі” → 2 “назва ряду шкірних хворіб” [12, Т.ІХ, 502].

11. Рослина → прикраса, схожа на її листя за формою (1,8%): **акант** – 1 “південна трав'яниста, рідше кушова рослина з великими зубчастими листками; вирощується як декоративна” → 2 “скульптурна прикраса капітелей, карнизів, ваз і т. ін., що має форму листків цієї рослини” [12, Т.І, 26].

12. Рослина → прилад, схожий на її плід за формою (1,8%): **цибуля** – 1 “овочева городня рослина з їстівною цибулиною і їстівним трубчастим листям” → 3 “старовинний кишеньковий годинник з опуклим товстим склом” [12, Т.ХІ, 206].

13. Рослина → предметна дія, схожа на її плід за фізіолого-психологічним сприйняттям (1,8%): **перець** – 1 “овочева напівкушова або трав'яниста рослина, а також її пряні плоди, що мають вигляд стручків і використовуються для їди або як приправа” → 3 “ущипливе глузування, уїдлива дотепність” [12, Т.ХІ, 318].

14. Група рослин → особи, схожі на них за емоційно-психологічним сприйняттям (1,8%): **зілля** – 1 “різноманітні, здебільшого запашні трав'янисті рослини” → 5 “в'їдливі, причепливі люди, які роблять що-небудь погане, шкідливе” [12, Т.ІІІ, 573] (можна припустити, що виникнення похідного значення в даному випадку зумовлене фоновими знаннями мовців про магічну силу зілля, його використання з метою ворожби, іноді щоб заподіяти іншим людям лиха; пор. із цією семемою символічне значення **зілля** – “магічний вплив на почуття, вчинки людини, її долю” [10, 55]).

15. Група рослин → предмети, схожі на них за кількістю й розміром (1,8%): **зілля** – 1 “різноманітні, здебільшого запашні трав'янисті рослини” → 6 “дрібні предмети, будь-яке хатнє начиння” [12, Т.ІІІ, 573].

Перелічені вище 15 моделей характеризують відношення між первинним і похідним значеннями. Наступні моделі репрезентують асоціативно-дериваційні зв'язки між вторинними семемами:

16. Плід рослини → плід іншої рослини, схожий на нього за загальним зовнішнім виглядом (1,8%): **біб** – 2 “плоди цієї рослини” → 3 “дрібний плід, стручок деяких городніх і польових культур з родини бобових” [12, Т.І, 172].

17. Плід рослини → предмет, схожий на нього за формою (1,8%): **груша** – 2 “плід цього дерева” → 3 “предмет, що має форму плода цього дерева” [12, Т.ІІ, 183].

18. Плід рослини → посуд, схожий на нього за формою (1,8%): **тиква** – 2 “грушоподібний довгастий або плескуватий плід цієї рослини, що має дуже тверду шкірку; вирощується переважно з декоративною метою” → 3 “череп'яна посудина, подібна до глечика, з дуже вузьким горлом, у якій носять або тримають воду, вино тощо” [12, Т.Х, 122].

¹ Цифрами позначено семемі слів.

19. *Плід рослини* → *фігура з частини тіла людини, схожа на нього за формою* (3,5%; *дуля 2 – 3 і фіга 2 – 3*): *дуля – 2* “плід цієї груші” → 3 “стулена в кулак рука так, що великий палець просувається між вказівним і середнім, як знак презирливого ставлення до кого-небудь” [12, Т. II, 434].

20. *Квітка рослини* → *прикраса, схожа на неї за загальним зовнішнім виглядом* (1,8%): *роза – 2* “квітка цієї рослини” → 3 “архітектурна прикраса готичних вікон або саме вікно у вигляді кола з лініями, що радіально розходяться від центра” [12, Т. VIII, 600].

21. *Суцвіття рослини* → *особа, схожа на нього за фізіолого-психологічним сприйняттям* (1,8%): *реп'ях – 2* “колюча чіпка головка, суцвіття цієї рослини” → 3 “про причіпливу людину” [12, Т. VIII, 512].

22. *Олія, виготовлена з плодів рослини* → *інша речовина, схожа на неї за тактильними властивостями й виконуваною функцією* (1,8%): *олива – 2* “нижчий гатунок олії, який добувається з плодів цього дерева гарячим пресуванням і використовується для освітлення (переважно у лампадах), для змащування чого-небудь і т. ін.” → 3 “жирова речовина для змащування поверхонь тертя механізмів і деталей машин; масло” [12, Т. V, 688].

23. *Ліки, виготовлені з рослини* → *харчовий продукт, схожий на них за загальною зовнішньою подібністю, смаковими властивостями й виконуваними функціями* (1,8%): *зілля – 2* “навар або настій з деяких рослин, який використовується в народній медицині переважно з лікувальною метою” → 4 “те саме, що горілка” [12, Т. III, 573].

Аналіз цих моделей засвідчує, що метафоричні переноси в семантемах непохідних назв рослин базуються майже на всіх, за винятком двох перелічених вище ознак: схожість слухового сприйняття та інтенсивність прояву якості чи дії. Домінуючими виступають ознаки, які сприймаються органами зору (форма, колір, загальний зовнішній вигляд тощо).

Більшість метафоричних значень утворено за моделлю “*рослина* → *інша рослина, схожа на неї (за певною (певними) ознакою (ознаками))*”. Повторюваними є такі тематичні моделі: “*рослина* → *особа, схожа на неї за певною (певними) ознакою (ознаками)*” і “*плід рослини* → *фігура з частини тіла людини, схожа на нього за формою*”. За іншими двадцятьма моделями утворено всього по одному метафоричному значенню.

Як показали дослідження, у семантемах непохідних флоролексем метафоричні переноси становлять 22,2% від загальної кількості різних типів відношень, метонімічні – 72,4%, а гіпогіперонімічні – 5,4% [9, 95 – 123]. Однак незважаючи на це, виділено по 23 моделі метафоричних і метонімічних зв'язків і 6 тематичних моделей гіпогіперонімічних відношень [9, 95 – 119]. Така нерегулярність і непродуктивність різних типів метафоричних зв'язків (порівняно з метонімічними) зумовлена, насамперед, самою природою метафори – її суб'єктивним началом [4, 207 – 208; 1; 13 та ін.], тоді як метонімія базується на реальних зв'язках між предметами дійсності. Так, метафоризоване значення “відбиває не лише об'єктивний світ, а перш за все суб'єктивний аспект дійсності у вигляді експресивності самого слова, яке містить не віддзеркалення реальних зв'язків предметів і явищ, а вказує на позитивну або негативну оцінку предмета зі сторони мовця” [4, 208]. Окрім того, якщо й можна з'ясувати, як відбувається метафоричний перенос, то пояснити, чому саме та чи інша ознака лягла в його основу, іноді важко.

Метафори, порівняно з метонімією, притаманне ширше поле варіювання семантики, однак і воно не безмежне, оскільки “має ймовірнісну структуру, яка визначається ймовірнісною мірою імплікаційних ознак і ступенем номінативної потреби в новому значенні” [7, 71].

Отже, суб'єктивне начало метафори і пов'язане з нею широке поле варіювання її семантики, розмаїття ознак, на базі яких здійснюються метафоричні переноси – усе це зумовлює нерегулярність і непродуктивність даного типу класифікаційних відношень у цілому. Однак незважаючи на це, дві названі вище моделі характеризуються повторюваністю, а одна – високою частотністю і продуктивністю (за нею утворено 55,2% метафоричних значень у семантемах непохідних флороназв). Робити остаточні висновки про закономірність чи випадковість такого явища можна лише за умови ґрунтовного аналізу типології внутрішньослівних відношень у межах різних лексико-семантичних груп слів.

1. Буйнова О.Ю. Универсальные и специфические черты процесса метафоризации // Лингвистические исследования. К 75-летию профессора Владимира Григорьевича Гака. – Дубна: Феникс+, 2001. – С. 49 – 65.
2. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высшая школа, 1990. – 176с.
3. Гак В.Г. Семантическая структура слова как компоненты семантической структуры высказывания // Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. – М.: Наука, 1971. – С. 78 – 96.
4. Денисова С.П. Типология категорий лексичної семантики: Дис. ... докт. філол. наук. – К., 1996. – 500с.
5. Етимологичний словник української мови: В 7 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1982 – 2003. – С. 317.
6. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови. – Харків: Харк. держ. ун-т. ім. Г.С.Сковороди, 1997. – 131с.
7. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – 168с.
8. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: Высшая школа, 1982. – 272с.
9. Питель В.М. Типология эпидигматических відношень полісемічних флороназв та їх похідних у лексиці сучасної української мови: Дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2005. – 317с.
10. Потапенко О.І., Дмитренко М.К., Потапенко Г.І. та ін. Словник символів. – К.: Народознавство, 1997. – 156с.

11. Самойлова І.А. Проходи семантичної деривації в лексиці сучасної української літературної мови (на матеріалі неологізмів 70 – 90-х років ХХ ст.): Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999. – 165с.
12. Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
13. Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспресивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 26 – 52.
14. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. – М.: Просвещение, 1977. – 335с.

The metaphoric relations as one of the types of intraverbal classification relations are investigated. It is analyzed on the material of the semanteme nonderivative flora names by working out their theme models including the peculiarities of the metaphor.

Key words: metaphor, polycemy, sememe, semanteme, classification relations, theme models.

УДК 81'373.4: 811.162.1

ББК 81-3

НЕОЛОГІЗМИ В СУЧАСНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ МОВІ

Артур Томчак

У статті Артура Томчака “Неологізми в сучасній польській мові” розглядаються й аналізуються чотири групи новоутворених слів, що з'явилися в польській мові за останні десятиліття. Найбільша з них – це неологізми словотвірні, які утворюються в основному шляхом афіксації, друга – неологізми семантичні (неосемантизми), третя – лексичні (іншомовні запозичення) і четверта – художні (авторські) неологізми. Стаття ілюстрована необхідними прикладами.

Ключові слова: лексична система, неологізми (словотвірні, семантичні, запозичені, авторські).

Термін “неологізм” походить з грецького *neos logos*, що означає ‘нове слово’. У кожній із сучасних мов можна виявити чимало слів, які були покликані до життя порівняно недавно. Це, власне, і є неологізми, які виникають з потреби назвати ті чи інші нові реалії. У польському мовознавстві прийнято вважати неологізмами ті вирази і слова, які виникли і з'явилися в лексичному фонді польської мови після Другої світової війни. На нашу думку, що часову цезуру – 1945 рік – можна дещо пересунути на пізніше, оскільки молодші покоління носіїв польської мови – покоління, народжені після 1945 року, – такі слова, як „*odrzutowiec*”, „*wieżowiec*”, „*suszarka*”, „*wysypisko*”, „*sputnik*”, „*satelita*”, „*komputer*” та інші сприймають як цілком природні, часто навіть не усвідомлюючи, що вони функціонують у польській мові лише якихось кілька десятків років.

Серед неологізмів розрізняємо кілька їх типів: неологізми словотвірні, неологізми семантичні (неосемантизми), неологізми лексичні (різноманітні запозичення) та неологізми артистичні (художні), тобто авторські. Окрему групу становлять неологізми фразеологічні, до яких належатимуть такі, наприклад, вирази, як: „*czyn społeczny*”, „*zimna wojna*”, „*przodownik pracy*”, „*żelazna kurtyna*”, „*pirat drogowy*”, „*widelki plac*” – ‘різниця в оплаті за ту саму працю’ тощо.

До словотвірних неологізмів відносимо слова, які утворені додаванням словотворчих формантів (суфіксів, префіксів, інтерфіксів тощо) до основ слів, що вже існують у мові. Прикладами таких словотвірних неологізмів могли б служити новоутворення „*dojrzwalnia*” – ‘місце, в якому дозрівають овочі та фрукти’; „*szalikowiec*” – ‘спортивний фанат, уболівальник, який носить хустку або шарфик (шаль) з кольорами улюбленого спортивного клубу і символами певного спортивного колективу’; „*budgetówka*” – ‘категорія працівників, яка отримує винагороду і заробітну плату за виконану працю з державного бюджету (це лікарі, вчителі, державні службовці та ін.); „*kuroniówka*” – ‘допомога для безробітних’ (ця назва утворена від прізвища колишнього міністра Праці і Соціальної Політики Польщі Яцека Куроня, який, власне, і запровадив на початку 90-их років минулого століття цю допомогу); „*tirówka*” – ‘проститутка, яка шукає клієнтів серед водіїв’ (найчастіше їх „жертвами” (клієнтами) є „дальнобійники” – водії TIR-ів (T(ransport) I(nternational de Marchandises par la) R(oute) – ‘міжнародний транспорт нерозмитнених товарів’). Інакше, TIR – це ‘велика вантажна автомашина, яка служить для перевезення товарів і вантажів на міжнародних трасах’. Ця назва й послужила словотвірною базою для неологізма „*tirówka*”; „*wetować*”, „*zawetować*” – ‘не погоджуватися з кимось, протестувати’ (від слова *veto* – *liberum veto* – ‘не дозволяю’. *liberum veto* – це один з привілеїв польської шляхти, який виражався у формальній незгоді одного з членів певного угруповання з загальним рішенням. Ця незгода мала на меті не допустити до прийняття рішення. Неологізм „*wetowati*” в останній час дуже активно використовується і в українській мові, оскільки Президент України неодноразово накладав *veto* на окремі закони, які приймала Верховна Рада України; „*koalicjant*” – ‘член коаліції’, „*zdzisiejszyć*” – ‘зробити щось сучасним, повернути, відновити щось, що давно минуло’. Наведені деривати утворені за допомогою різних суфіксів, напр.: *nomina loci* „*dojrzwalnia*” утворений суфіксом *-aln* ‘-a, *nomina agentis* „*szalikowiec*” – суфіксом *-owiec*, „*koalicjant*” – суфіксом *-ant*. Досить поширеним іменниковим словотворчим формантом у польській мові є суфікс *-ówka*, за допомогою якого можуть утворюватися іменники жіночого роду різних лексико-семантичних груп (*ciężarówka*, *dachówka*, *jałówka*, *połówka*, *rogówka*, *wiatrówka*, а також наведені нами вище *budgetówka*, *kuroniówka*, *tirówka* та інші).

Словотвірні неологізми утворюються за допомогою різних формантів, різними способами, у тому числі й безафіксним або, інакше, нульовою суфіксацією. Так, через усичення твірної основи мотивувального дієслова і додаванням нульового суфікса утворені іменники: „*zlew*” (від „*zlewać*”),

„ubaw” (від „ubawić się”), „zwis” (від „zwisac”), „dźwig” (від „dźwigać”), „znos” (від „znosić”). Ця категорія дериватів у сучасній польській мові, як і в українській, є досить поширеною, а спосіб творення вельми продуктивним.

Не кожен, однак, словотвірний неологізм здобуває статус повноцінної і повноправної лексеми. Для того, щоб зайняти належне місце в лексичній системі, новоутворене слово мусить відповідати принаймні трьом умовам: воно має бути потрібним у мові, утвореним згідно зі словотвірними нормами сучасної польської мови і мати чітко виражену семантику, тобто бути виразним з погляду його значення.

Так, наприклад, іменник „wsuwki” (‘домашнє легке взуття’) не є необхідним у польській мові, оскільки в ній уже віддавна функціонують назви „kapcie”, „papcie”, „bambosze”, які, власне, і мають це значення. Отож немає потреби, щоб черговим виразом називати річ, яка вже має кілька назв. Аналогічна ситуація виникла із новотворами „zwis (męski)” та „upiór (dzienny)”. Першим словом повоєнні мовні пуристи намагалися замінити наявний здавна у польській мові іменник „krawat” – ‘вузька смужка матеріалу, що зав’язується вузлом під коміром чоловічої сорочки, рідше жіночої блузки’. Оскільки ж більшість носіїв польської мови вислів „zwis (męski)” асоціювала з „dołem cielesnym” – одним із найважливіших атрибутів чоловічої гордості, який переважно звисає, цей неологізм був зігнорований і дуже швидко витіснений з ужитку іменником „krawat”, яким традиційно і називався цей предмет. У другому випадку слово „upiór” мало називати ‘кількість випраної за день білизни’. І тут знову уявлення польських мовців однозначно спрямовувалися до ‘з’яви, померлого, перевертня, що висмоктує кров зі сплячих людей’ (українське *упир, вампір*). А ось ще інші пропозиції повоєнних пуристів: „zębolak” – ‘dentysta’ (‘зубний лікар’), „zaczlek” – ‘recepta lekarska’ (‘лікарняний рецепт’), „woniawka” – ‘perfumy’ (‘парфуми’), „krytnia” – ‘dach’ (‘дах’), „rękolekarz” – ‘chirurg’ (‘хірург, травматолог’). Наведені вище приклади мають без сумніву комічну конотацію; вони можуть служити яскравим застереженням, наскільки небезпечним може бути надмірний туризм.

Неправомірними і ненормативними є також новотвори типу „filologini” та „stomatolożka”, оскільки словотвірна норма у польській мові забороняє поєднувати іншомовні запозичення, що мають кінцевий елемент *-log*, з польськими питомими формантами. Такі утворення носять розмовний і навіть дещо неетичний характер. У цьому випадку, з метою додаткового підкреслення своєї пошани, слід уживати перифразові аналітичні конструкції „pani filolog”, „pani stomatolog”. Подібна проблема пов’язана з деривацією назв жіночого роду, які утворені від іменників типу „szofer”, „ciężarowiec”. Найбільш продуктивним формантом, коли йде мова про утворення іменників жіночого роду, у польській мові, як і в українській, є суфікс *-ka*. Виходило б у зв’язку з цим, що варіант жіночого роду від „szofer” мав би бути „szoferka”, а від „ciężarowiec” – „ciężarówka”. Однак насправді це не відповідає дійсності, оскільки обидві ці лексеми функціонують у польській мові уже від певного часу, але мають інше значення. „Szoferka” – це ‘частина автомобіля, кабіна, в якій сидить шофер, водій’, а „ciężarówka” – ‘автомашина, призначена для перевезення вантажів’. Отож мовна норма рекомендує в цьому випадку тільки описові структури – “kobieta-szofer” чи “kobieta uprawiająca podnoszenie ciężarów”.

Досить багато суперечливих думок і дискусій виникло, коли в польській мові почав уживатися неологізм „szalikowiec”, про який ішла мова вище. Насамперед носії мови, а особливо чужоземці, можуть пов’язувати це слово з кожною особою, яка носить на шиї шаль. Треба зазначити, що цей новотвір остаточно утверджений мовною нормою, однак усе-таки виникають певні застереження, коли йде мова про його значеннєву прозорість.

Неологізмами іншого роду є так звані „powoznaczniki” – слова, в яких відбулося певне зрушення семантики, в яких виникли нові лексико-семантичні варіанти. Це слова, які здавна функціонують у польській мові, але з часом набули нових значень. Як приклади тут можна навести слова: „salon” – ‘велика гостинна кімната в заможних домах’, але одночасно ‘великий, вишуканий магазин, маркет або заклад сфери послуг, наприклад, перукарський (автомобільний, косметичний тощо) ‘салон’; „pętla” (петля) – ‘відрізок шнура, лінви, дроту тощо, зав’язаний у такий спосіб, що утворює коло, яке затягається’, і ‘місце, в якому автобуси, тролейбуси, трамваї закінчують свій маршрут і з якого їдуть у зворотний напрям’; „szpilka” – ‘тонкий металевий, загострений стержень’ та ‘тонкий і високий каблук’; „zebra” – ‘дикий африканський кінь зі смугастою шкірою’ і ‘пішохідний перехід’; „parada” – ‘урочистий святковий показ військ, спортсменів та інших груп людей’ і спортивний термін, що має значення ‘ефектний стрибок, артистичне падіння воротаря з метою відбиття чи впливання футбольного м’яча’; „kabel” – ‘одножильний чи багатожильний провід, покритий відповідною ізоляцією’ і (в розмовній мові) – ‘доношник’; „korek” – ‘затичка до отворів пляшок чи інших посудин’ і ‘затримання руху автомобільного транспорту внаслідок їх надмірного нагромадження’.

У сучасній польській мові, як і в інших мовах, є немало слів та словосполучень, запозичених з інших мов. Найбільше таких слів потрапило з латинської мови (наприклад: „alternacja”, „akcja”, „racja”, „pacierz”, „kościół”), але багато є також запозичень із тих країн, з якими межувала чи межує нині Польща, зокрема, українськи: „czerechca”, „czerep”, „holota”, „holowyszcz”, „bohomasz”. Правда, інколи запозичення зазнають також певної десемантизації. Так, лексема „bohomasz” в українській мові означає маляра, художника (хоча і з дещо зниженою семантикою), який малює ікони Святих, а в польській мові цей іменник має значення ‘картина без певної художньої цінності; кіч’. Лексеми

„ratowac”, „kruzganek”, „fok”, „geszeft”, „geszefciarz”, „kombi”, „flausz”, „dederon” запозичені з германських мов, „kolchoz”, „kolektywizacja”, „kułak”, „naczalstwo” (‘жартівливо або іронічно про керівництво певного закладу, установи тощо’, „bumaga” – ‘урядовий документ’, „gieroj” – ‘жартівливо про активну, енергійну, імпульсивну людину’, „pieriastrojka” та інші – з російської мови). Існує також значна кількість слів, які мають міжнародний, інтернаціональний статус, тобто інтернаціоналізми. Такі слова та вирази існують з незначними відхиленнями у фонетичному оформленні або й без них у різних мовах. Тепер особливо поширені запозичення з англійської мови, яка має статус міжнародної мови. Ці слова часто називають американізмами, оскільки “напливають” вони переважно з американського континенту. До таких належать, зокрема: „nokaut”, „menedzer”, „biznes”, „biznesmen”, „dubbing”, „pager”, „walkman”, „surfing”, „hot dog”, „hamburger”, багато слів, пов’язаних з комп’ютеризацією життя, упровадженням у наукову сферу новітніх технологій тощо. Інколи на базі іншомовних запозичень, як про це вже йшлося, утворюються за допомогою власне польських афіксів нові гібридні слова та вирази типу „filologini”, „stomatolożka”, „rektorka”, „profesorka”, „doktorka”, „ministerka” та інші, які, однак, уживаються хіба що в надто фемінізованих середовищах.

Остання група неологізмів – це так звані неологізми артистичні (художні), авторські. До цієї групи належать ті новоутворення, які покликані до життя конкретними творцями – поетами, прозаїками, майстрами художнього слова. Багато таких авторських неологізмів появилася у творчості Болеслава Лесьмяна (наприклад, хоч би титульний герой однієї з його балад „dusiotek”). Великі нагромадження авторських художніх неологізмів трапляються в лінгвістичній поезії, найвідомішим представником якої у Польщі був Мирон Б’ялошевський (наприклад, *namuzowywanie*):

Muzo
Natchniuoz
tak
ci
końcówkuje
z niepisaniowości
natreść
mi
ości
i
uzo

Наведений вірш – це характерний приклад так званої лінгвістичної поезії – поезії, яка експериментує зі словом, грає ним. Ця лірика є поезією автотелічною, тобто поезією про поезію. Ліричне „я” в оригінальний спосіб – за допомогою самих неологізмів – звертається з проханням до Музи зіслати йому творче натхнення. І хоча на перший погляд цей текст асемантичний, без особливих труднощів можна зрозуміти, що ліричний герой просить Музу про особливий вид натхнення – просить її про неповторність, оригінальність, свіжість звучання його поезії. Йому важливо, щоб його поетичні твори не були повторенням ліричних схем, уже опрацьованих чи створених попередниками, але щоб були вони чимось цілком новим і оригінальним. Варто зауважити, що цей вірш Б’ялошевського співзвучний з думкою постмодерністів, у якій „мотив виснаження” (фатальне усвідомлення митцем своєї неспроможності сказати нове слово, створити щось нове) засобів художнього виразу в мистецтві взагалі є однією з найважливіших тематичних домінант.

Велика кількість нових слів наявна, зрештою, і у фантастично-науковій прозі, наприклад, у Станіслава Лема: *Zgodnie z przyjętą systematyką, występujące w naszej Galaktyce formy anormalne obejmują typ Aberrantia (Zboczeńce), dzielący się na podtypy Debilitales (Kretyńce) oraz Antisapientinales (Przeciwrozumce). Do ostatniego podtypu należą gromady Canaliacaea (Paskudłowce) i Necroludentia (Zwłokobawy). Wśród Zwłokobawów rozróżniamy z kolei rząd Patricidiaceae (Ojcogubce), Matriphagideae (Matkojadły) i Lasciviaceae (Obrzydłce).*

У наведеному фрагменті прози автора „Solaris” маємо справу зі справжнім нагромадженням авторських неологізмів: „Zboczeńce”, „Kretyńce”, „Przeciwrozumce”, „Paskudłowce”, „Zwłokobawy”, „Ojcogubce”, „Matkojadły”, „Obrzydłce”. Легко зауважити, що С. Лем пародіює тут наукову термінологію з метою досягнення гумористичних та сатиричних ефектів.

Художні (авторські) неологізми іноді потрапляють до загальнопольського лексичного інвентаря. Як приклади можна навести нечисленні вирази, які завоювали вже лексично-словниковий статус: „istnieć” (неологізм Станіслава Сташиця, просвітництва), „rozanielić” (неологізм Зигмунта Красінського, романтизм).

Поява нових виразів і слів чи нових значень у словах, які вже мають постійну “прописку” в національному лексиконі, це закономірний мовотворчий процес, який не викликає здивування. Людство неустанно прагне до поступу, до прогресу, тому постійно поповнює і поглиблює свої знання і свій життєвий досвід. Такі галузі, як техніка, медицина, біологія, хімія, фізика, різноманітні новітні наукові галузі тощо, розвиваються надзвичайно динамічно. Люди пізнають нові явища, процеси, нові життєві реалії, які потребують відповідного найменування. Польська ж мова належить і належатиме до живих

мов, у яких, подібно до будь-яких живих організмів, панує перманентний рух, відбуваються постійні зміни. На відміну від мертвих мов, таких, як старогрецька, латинська, що функціонують сьогодні тільки на сторінках оригінальних писемних історичних пам'яток та важливих раритетних документів, це мова, якою щоденно користуються мільйони польськокомовних громадян, тому ці зміни є цілком необхідними і закономірними.

1. Encyklopedia języka polskiego. Pod red. S. Urbańczyka. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1992.
2. Inny słownik języka polskiego. Pod red. M. Bańki. – T. 1–2. – Warszawa, 2000.
3. Kopalinski W. Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem. – Warszawa, 1967.
4. Nowy słownik języka polskiego. Pod red. E. Sobol. – Warszawa, 2003.
5. Uniwersalny słownik języka polskiego. Pod red. S. Dubisza. – Warszawa, 2003.

In the article of Arthur Tomchaca "Neologisms in the modern Polish language" are examined and four groups of new words, which appeared in the Polish language for the last decades are analysed. Most from them – it is neologisms a word-formation, which appear by affixation mainly, second – neologisms semantic (neosemantizm), third – lexical (foreign borrowings) and fourth – artistic (author) neologisms. The article is illustrated by necessary examples.

Keywords: lexical system, neologisms (word-formation, semantic, adopted, author).

УДК 81.031.4

ББК 81.03

Ярина Битківська

СЕМАНТИЧНА АДАПТАЦІЯ АНГЛІЗМІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті аналізуються семантичні зміни англійзмів на українськомовному ґрунті. Пропонується нова класифікація семантичних змін, що лежить в основі теорії транссемантизації сербського мовознавця Айдуковича Й.

Ключові слова: семантична контактема, нульова / часткова / вільна транссемантизація, дерогація, трансфер семантики, конверсія.

Попри чималу кількість класифікацій семантичних змін запозичених лексем на новому мовному ґрунті, розроблених у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві, єдиної впорядкованої системи семантичних модифікацій запозичень не знайдено. Це зумовлено, на нашу думку, різною природою мов, що контактують, особливостями та причинами їх взаємодії тощо.

В контексті вивчення семантичної поведінки запозичень англійського походження в українськомовному лексичному оточенні вважаємо актуальним доробок сербського мовознавця Йована Айдуковича. В рамках дослідження адаптації запозичень на всіх мовних рівнях він вводить поняття транссемантизації – процесу регулювання адаптації на семантичному рівні, який базується на комбінації звуження значення запозичення в кількості і звуження поля значення та розширення кількості значення і поля значення [5, 192]. Семантична адаптація запозичення, на думку науковця, призводить до появи в мові-реципієнті контактосеми чи семантичної контактеми, яку він визначає як «будь-яке значення і/чи нюанс значення, що формується у мові-реципієнті під домінантним впливом мови-джерела» [5, 217]. Відтак виділяє нульову транссемантизацію, яку пояснює як «трансфер семантики із мови-джерела у мову-реципієнт без змін» [5, 193], часткову транссемантизацію, що містить звуження і розширення значення та звуження і розширення значеннєвого поля (нюанси значення), а також двочленну комбінацію (поєднання двох семантичних змін) та тричленну комбінацію (поєднання трьох семантичних змін). Транссемантизація також може бути вільною – коли втрачається семантичний зв'язок з первинним запозиченим значенням, і адаптована запозичена лексема набуває нового, іншого значення, відмінного від моделі з мови-джерела [5, 195].

Ми систематизували на базі пропонованої класифікації англійзми, засвідчені у друкованих та електронних засобах масової інформації, художній літературі тощо. Більша частина аналізованих лексем зафіксована лексикографічно, однак наголошуємо, що нас цікавлять новітні англійські запозичення (1990-2000 рр.). До цього списку ми також внесли англійзми некодифікованого характеру.

Найбільшу групу становлять англійзми, значення яких потрапило в українську мову без змін, тобто, за термінологією Й. Айдуковича, підлягають нульовій транссемантизації (С0). У мові-джерелі це, зазвичай, моносемантичні лексеми, позаяк називають нові для суспільства реалії та поняття, що встановились у ХХ столітті.

Так, новим для англомовного світу є поняття *baby boom* (*baby* – немовля, *boom* – бум), оскільки позначило явище, що відбулося у США після закінчення II світової війни – «значне підвищення темпу народжуваності» [6]. З цим значенням англійська лексема входить в український словниковий склад.

Україна стоїть на порозі «бебі-буму» - за прогнозами експертів, цього року в Україні народиться на 30 тис. дітей більше, ніж минулого, заявив віце-прем'єр з гуманітарних питань Микола Томенко. (www.ukraine.radiosvoboda.org.)

Англійський *Okay*, чи *OK*, є абрєвіацією жартівливого варіанту виразу *all correct* «все правильно» [6], що набув поширення в розмовному мовленні українського населення, вживається у публіцистиці та художній літературі зі значенням «добре, в порядку, гаразд» [1; 4].

Тут я попросив його розповісти детальніше, і він погодився, мовляв, окей, без проблем, це все давно в минулому, чому б і не розповісти. (С.Жадан. Гімн демократичної молоді.)

Слід зазначити, що аналізований прислівник має кілька варіантів написання (окей, ок, о'к), що свідчить про початковий етап його адаптації.

Англійська лексема *non-stop*, що вживається як прикметник зі значенням «такий, що робиться або проводиться без зупинки, якого або що не зупинити або важко зупинити» [6] або прислівник з відповідним значенням, в українській мові зберегла своє змістове навантаження без змін. Українські словники англійзмів *non-stop* фіксують зі значенням «безперервно, безперервний» [1; 4]

2nd & 2nd є явищем унікальним за формою: сорок вісім годин сучасної академічної музики *non-stop*, а точніше дві дванадцятигодинні музичні доби, що починаються по обіді і завершуються близько сьомої ранку. (Єва №41, 2001)

Поширеною в українському суспільстві стала лексема *дрес-код*, яка поки що не зафіксована в українських словниках, проте перейняла значення із мови-джерела: «офіційний або класово прийнятий певний стандарт одягу» [6].

Головною особливістю Віденського балу є суворий *дрес-код*: для дам виключно бальні сукні, для кавалерів – фраки чи смокінги. (з радіопередачі)

Другий день святкування був в українському стилі у ресторані «Червона калина». *Дрес-код* – вишиванки. (Експрес, №28, 2006)

Не зафіксована лексикографічно і лексема *брейндрейн*. В англ. мові *braindrain* (англ. *brain* – мозок, *drain* – відтік) означає «від'їзд, міграція освічених людей зі своєї країни, певної території у іншу заради кращої заробітної плати чи умов проживання» [6]. Зустрічається також калька цієї лексеми.

Серед цієї робочої сили – наших «європейських заробітчан» є... десятки тисяч висококваліфікованих фахівців, які внаслідок тривалого від 1990-х «брейндрейну» розтеклися по «чужих країнах» і яких радо беруть на працю західні університети, фірми й корпорації. (Дзеркало тижня № 47, 2005)

Українська вища освіта...аж ніяк не виховує у своїх студентів належної культури ринкової самоорганізації, що і стає часто причиною драматичної соціальної фрустрації багатьох випускників наших вищих навчальних закладів, з одного боку, і поштовхом до сумнозвісного «відтоку мізків», з другого. (Дзеркало тижня №11, 2005)

Словники по-різному інтерпретують значення слова. Так, за англійським тлумачним словником Merriam-Webster's Collegiate dictionary (2003 р.) лексема *merchandising* означає: «просування товару як всестороння діяльність, що передбачає дослідження ринку, розробку нового товару, координацію виробництва та ефективну рекламу і продаж» [6]. ССІС, Скопненко виділяє два значення англійзму *мерчандайзинг*: 1) готування товарів до роздрібної торгівлі; 2) комплекс заходів, пов'язаний з притягненням уваги покупців, стимулюванням торговельної діяльності, що передбачає дослідження ринку, розробка нового товару, координація виробництва і торгівлі та ефективна реклама і продаж [4]. Однак, на нашу думку, обидва значення, зафіксовані українським словником, відтворюють значення моделі англійзму. Відтак можемо стверджувати, що це є приклад нульової транссемантизації запозичення.

Наступним за кількістю одиниць типом транссемантизації англійзмів є звуження значення (близько 23 відсотків зі ста аналізованих), позаяк більшість лексем у англійській мові є полісемантичними. При запозиченні в українську мову переходить зазвичай одне, рідше два значення англійзму. При цьому переймаються ті значення, які є найактуальнішими у англійському мовному середовищі Так словник Merriam-Webster's Collegiate dictionary (2003 р.) реєструє вісім значень лексеми *image*. В українському мовленні англійзм *імідж* з'явився зі значенням «образ якої-небудь особи, предмета, явища, який цілеспрямовано формується й покликаний справити емоційно-психологічний вплив на кого-небудь для популяризації, реклами й т. ін.» [1; 4].

Майдан таки зробив багато для зміни міжнародного іміджу України, як і для того, щоб запевнення Президента на міжнародних самітах про «Європейську націю» звучали переконливо. (Дзеркало тижня №47, 2005)

Три значення англійзму *бекграунд* потрапило на українськомовний ґрунт: 1) мальоване або проєційоване зображення у вигляді фону на кінозніманні; 2) музичний або шумовий супровід; 3) походження, родовід, умови життя людини, її виховання, освіта, життєвий досвід тощо. [4] Синонімом може бути успадкована лексема *тло*.

Найлегше відшукати схожу симуляцію в історії. Не те, щоби відверту брехню, але той вдалий «бекграунд», те тло, яке можна без напруження та зайвих докорів сумління редагувати і ретушувати. (ПіК №11, 2000)

Звуження значення простежується й на прикладі лексеми *істеблішмент*, англійський відповідник якої *establishment* репрезентує 1) щось закріплене, усталене; 2) встановлений державний устрій суспільства, як а) група соціальних, економічних і політичних лідерів, які формують правлячий клас (напр. нації); б) група, що контролює; 3) акт, процес, стан встановлення, закріплення [6]. Українські словники фіксують значення запозичення *істеблішмент*, яке відтворює друге значення моделі: «сукупність державних, економічних, політичних інститутів, організацій, груп, що мають владу та вплив

на громадське життя; владна верхівка суспільства» [4]; «структура та інститути влади; панівні, правлячі кола суспільства» [1].

Наприклад, згідно зі звичними соціологічними схемами, прийнято вважати, що однією з головних умов існування суспільного добробуту є неохитий культурний істеблішмент, а небезпеку слід чекати від маргінальних явищ. (ТіК №29, 1999)

Французькі національні низи кинули виклик євроінтеграційному істеблішменту, не бажаючи поступатись своїм суверенітетом. (Експрес №62, 2005)

Лексикографічно незафіксованим в українській мові є англійське *роудшоу*, який з'явився в англійському узусі у 1908 році і позначає 1) гастрольну виставу; 2) прем'єру кінофільму, зазвичай за вищими цінами; 3) промоційну презентацію або зустріч, проведену в кількох місцях (з метою реклами, просування) [6]. В українському узусі засвідчене вживання англійського *роудшоу* з останнім значенням.

У листопаді 2005 року у Силіконовій долині (США) буде проведено Роуд-шоу українських хай-тек проектів, відібраних під час пілотного етапу всеукраїнського конкурсу високих технологій. (www.compete.org.ua).

Значно менше зафіксовано випадків звуження поля значення, «трансфер меншої кількості нюансів значення моделі» [5, 193]. За нашими підрахунками, це шість відсотків аналізованого матеріалу. Звуження значеннєвого поля може відбуватися при спеціалізації лексеми, коли вона вживається як термін у певній професійній чи науковій сфері. Так лексемі *картридж* тлумачний словник англійської мови пояснює як «коробку, ящик або контейнер, в якому зберігається речовина, якийсь пристрій чи механізм, який важко, незручно або небезпечно тримати в руках і який, зазвичай, легко замінити» [6]. Далі словник перераховує предмети, що можуть називатися картрижем, не виокремлюючи їх в самостійні семіми. В українській мові англійське *картридж* адаптувався зі звуженою семімою «вугільний патрон для ксерокопіювальних пристроїв, ксерокса, принтерів ЕОМ, а також для низки інших технічних приладів» [4].

Так само англійська лексема *remake* має широке значення, характеризуючи «щось перероблене, зроблене наново» [6]. Тоді як в українському узусі англійське *рیمейк* використовують для позначення перероблених предметів шоу-бізнесу. Зокрема словники дають таке визначення цього запозичення: «новий, виправлений, перероблений або відновлений варіант (версія) видання музичних творів, телезапису, кінострічки; сучасна версія старої театральної вистави» [4]. Порівн.:

Знімати я збирався зовсім не «9 роту», а, як відомо, римейк «Долі людини» (Дзеркало тижня №47, 2005).

Незначною є частка англійців, в семантичній структурі яких спостерігається збільшення значення. Сюди відноситься англійське *провайдер*, який вживається у комп'ютерному жаргоні, позначаючи «організацію, фірму, що забезпечує користувачам доступ до електронних інформаційних систем, наприклад до Інтернету» [4]. В англійській мові лексема *provider* є моносемантичною, однак її значення «хтось або щось, що забезпечує, постачає, наприклад годувальник сім'ї» [6] є більш загального характеру. Зафіксований приклад дозволяє стверджувати, що цей англійське розширює своє значення, співзвучне зі значенням моделі:

На даний час Кушнар'єв...використовує всі можливості для нарощення власного політичного капіталу, але чи буде цей капітал пов'язаний з «Регіонами», побачимо. Принаймні Кушнар'єв цілком спроможний стати провайдером нових політичних проектів та ініціатив, які виходитимуть із надр партії.

Збільшення значеннєвого поля англійської щодо моделі спостерігається рідко. Для прикладу наводимо порівняння тлумачення англійської лексеми *billboard* та її українського варіанту *білборд*. У мові - джерелі дана лексема позначає «плоску поверхню (панелі, стіни чи огорожі), на якій вивішуються рекламні плакати, зокрема великий щит, розміщений на вулиці, що служить для кріплення рекламних плакатів» [6]. ССІС, Скопненко дає таке визначення англійського *білборд*: 1) вітрина, дошка оголошень, афіша; 2) закритий скляний, освітлений із середини короб для афіші, плакатів, різноманітної інформації й т.ін., уставовлюють переважно вздовж вулиць [4]. Семи «закритий», «скляний», «освітлений із середини» додають нового змістового навантаження запозиченню, що дозволяє нам стверджувати про розширення значеннєвого поля як типу часткової трансемантизації англійської в українській мові.

Іншим прикладом цього виду семантичної адаптації є лексема *екзит-пол*. Окрім спільного для англійської моделі та її українського відповідника значення «опитування на виході з виборчих дільниць тих, хто уже проголосував для прогнозу виборів» [6], в мові-одержувачі додалися семи «з метою контролю чесності голосування», «з метою підрахунку голосів», «з метою проаналізувати електоральну поведінку громадян». Ці семи, на нашу думку, не відсутні в значенні англійської моделі, а перебувають на семантичній периферії, є потенційними.

Засвідчена комбінація розширення значення та розширення поля значення (Сшз + Сшп). Сюди можна віднести лексему *аутсайдер*. Окрім спільного значення в словниках обох мов «людина, яка не належить до певної установи, об'єднання, кола, гуртка, партії тощо» та «учасник змагань (людина або тварина) який не має шансів виграти, ніхто не сподівається від нього перемоги», в українських словниках зареєстровані значення «біржові спекулянти - непрофесіонали», «підприємство, що не входить до монополістичних об'єднань» [1; 4], «невдаха, людина, що зазнала цілковитого краху» [4].

Хто б після всього цього міг подумати, що станеться замах на їхню курку, яка несе золоті яйця й охороняється законом. Причому не з боку аутсайдерів ринку, як це зазвичай буває, а й з боку вітчизняної компанії №2, яка недавно сама з піною на губах доводила ексклюзивне право на власні об'єкти інтелектуальної власності (Дзеркало тижня №29, 2005).

Ще одним прикладом комбінації розширення значення та розширення поля значення є іменник *он-лайн*. Спільною семімою в обох мовах є «тип зв'язку, при якому зв'язок підтримується у режимі реального часу» (наприклад, у комп'ютерній чи телевізійній системі). Значенням, що розширює змістову сторону англійського *он-лайн* в українській лексикографії є визначення «оперативний», а додатковим нюансом значення вважаємо семіму «режим роботи, коли обмін по комп'ютерних мережах між банком (банкоматом) і процесинговим центром відбувається постійно» [4].

Любителі мандрувати в режим он-лайн можуть завітати на сторінку www.okko.ua аби почитати розширені версії подорожей, роздивитись мапи маршрутів та фотографії видатних місць. (Карпати. Туризм. Відпочинок. № 2, 2005)

Нещодавно в Україні відкрився перший банк, що працює он-лайн. (Експрес № 45, 2005)

Відмічена комбінація звуження значення та звуження поля значення (Свз+Свп). Цей тип трансемантизації складає приблизно 15 відсотків від аналізованого матеріалу. Прикладом такої адаптації є англійське *інсайд*. Тлумачний словник Merriam – Webster's Collegiate Dictionary подає такі значення англійської моделі: 1а) внутрішня частина чи місце; б) внутрішні думки, переживання, внутрішній світ; в) внутрішні органи; 2) становище сили, довіри, наближеності; 3) конфіденційна інформація та ін. В мові-приймачі лексикографічно зафіксована семіма «у футболі та хокеї – гравець, який у лінії нападу займає положення між центральним та крайнім гравцями» [1] є похідною від першого значення англійської моделі, відтак можна стверджувати про звуження значеннєвого поля. Іншу семіму «конфіденційна інформація» не засвідчено в доступних нам словниках української мови, однак існування її в українському мовленні, зокрема професійному мовленні економістів, підтверджує наступний приклад:

На поведінку учасників ринку також впливають чутки...і, звісно, інсайд – правдива інформація, доступ до якої, однак, має обмежена кількість гравців. (Контракти №45, 2006)

Англійська лексема *puzzle* має такі значення: 1) стан збентеженості; 2а) щось, що бентежить; б) запитання, проблема чи загадка, створена, сформована для перевірки кмітливості і винахідливості. В українському узусі закріпилося одне значення англійського *пазл*, а уточнювальна семіма свідчить і про звуження поняття значення: «дитячий конструктор, що складається з кольорових фрагментів, які треба скласти в єдину картинку» [4].

Килимок для комп'ютерної мишки від Gicci нагадує концептуальний твір мистецтва, що являє собою розбірну пазл-картинку, але абсолютно чорну: з деталей пазла, як не крути, можна скласти тільки «Чорний квадрат» Малевича.

На основі проаналізованого матеріалу ми не зафіксували прикладів комбінації звуження значення та розширення поля значення (Сшп + Свз), а також тричленних комбінацій, запропонованих Й. Айдуковичем. Натомість виділили конверсію як тип семантичної адаптації англійців в українській мові, однак тільки у комбінації з іншими трансемантичними типами.

Так англійський прикметник *second-hand* зі значенням 1а) позичений, отриманий через посередника, непрямим шляхом; б) похідний; 2а) отриманий після того, як був використаний, вживаний іншими, не новий; б) який стосується продажу вживаних товарів. В українській мові лексема *секонд-хенд* адаптувалась за допомогою конверсії, звуживши своє значення до 1) речі, яка була у вжитку та 2) спеціалізованого магазину, який продає такі речі (взуття, одяг тощо). Останнє значення є звуженим відносно відповідного значення в англійській мові, відтак можна стверджувати про звуження значеннєвого поля. До певної міри негативне ставлення суспільства до зазначених товарів сприяло появі семіми «не дуже свіже», зафіксованої ССІС, Скопненко [4], відтак на цьому прикладі спостерігається розширення значеннєвого поля. Таким чином, семантичні зміни при адаптації англійського *секонд-хенд* є тричленною комбінацією конверсії, звуження значення та розширення поля значення (Ск + Свз + Сшп).

Третій вид семантичної адаптації запозичення – дерогація, за твердженням Й. Айдуковича, проявляється тоді, коли запозичення вільно вживається у мові-одержувачі і може змінювати значення. Позаяк входження і утвердження запозиченої лексеми у новому мовному оточенні є процесом досить тривалим, випадків дерогації серед новітніх англійців небагато. Їх ми зафіксували серед сленгових лексем української мови, зафіксованих відповідними словниками. Відомо, що сленг – це мовна гра, що досягається шляхом метафоричних і метонімічних переосмислень, народної етимології тощо. Аналогії, асоційовані зв'язки обумовлюють появу нових значень, не пов'язаних із первинною моделлю. Так за «Словником сучасного українського сленгу» [3], самогон із цукрового буряку називають *баунті* через спільну першу букву «б» як у назві шоколадного батончика, так і в назві сировини. Певні паралелі у значенні сприяли появі нової семіми англійського *бар* – мовою студентського жаргону це «читальний зал» [2]. За допомогою українських афіксів та іншомовного кореня створюються нові лексеми з нехарактерним для моделі значенням. Так англійське *відфейсувати*, який є похідним від запозиченого *фейс* – «обличчя», еквівалента англійського *face*, зафіксований зі значенням «побити когось, зазвичай по

обличчю». В англійській мові ані іменник *face*, ані дієслово *to face* не мають у своїй змістовій структурі семи «биття», «побити» тощо. Таким чином, згідно з зазначеними прикладами, зафіксованими у некодифікованих прошарках лексики, можна стверджувати про тенденцію «екстремального розширення значення запозичення до рівня, коли втрачається семантичний зв'язок з первинним запозиченим значенням» [5, 195] серед деяких сленгових лексем англійського походження.

Отже, при транссемантизації англійців у сучасній українській мові спостерігається трансфер семантики без змін, звуження значення та значеннєвого поля, дещо менше – розширення значення та значеннєвого поля. Засвідчені також двочленні комбінації розширення значення і розширення поля значення та звуження значення і звуження поля значення. Новим у теорії транссемантизації є комбінація, елементом якої є конверсія. Дерогація наявна серед англійців, що вживаються у жаргонному та сленговому мовленні.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ Уклад. і голов.ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпін: ВТФ «Перун», 2004. – 1440с.
2. Ставицька, Леся. Короткий словник жаргонної лексики української мови: Містить понад 3200 слів і 650 стійких словосполучень. – К.: Критика, 2003. – 336с.
3. Словник сучасного українського сленгу / Упорядник Т. М. Кондратюк. – Харків: Фоліо, 2006. – 350с.
4. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789с.
5. Ајдуковић Јован. Увод у лексичку контактологију. Теорија адаптације русизама - Белград, 2004. – 364с.
6. Merriam – Webster's Collegiate Dictionary. – Tenth Edition. – Merriam-Webster, Incorporated, 2003

The article deals with the semantic changes of the English loan-words in the modern Ukrainian language. A new classification of semantic changes, based on the theory of transemantisation by Ajdukovich J. is brought forward.

Key words: semantic contacteme, zero / partial / free transemantisation, derogation, semantic transfer, conversion.

УДК 81'373.611

ББК 81.2Укр.211

Світлана Климович

АБРОНОМІНАЦІЯ І СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ АБРОУТВОРЕНЬ У ФУНКЦІОНАЛЬНИХ СТИЛЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті проаналізовано процес номінації засобами абрєвіації, визначено основні особливості абрєвіації як процесу номенотворчості, досліджено функціонування абрєвіатур у текстах різних стилів.

Ключові слова: абрєвотворення, процес номінації, акт номінації, первинна і вторинна номінація, абрєвіація у терміносфері, стиль, підстиль.

У ХХ столітті внаслідок розвитку науки, техніки, культури, засобів масової інформації простежуємо появу нових і розширення традиційних способів номінації. Саме під впливом екстралінгвальних чинників сучасна мовна практика засвідчує активізацію механізму номінації, визначає специфіку текстів різних стилів, у яких вони переважно функціонують.

Відповідність мовних засобів потребам спілкування — це одна з передумов існування й функціонування мови. Нагальною потребою будь-якого соціуму є відповідність кількості найменувань і явищ дійсності, бо відсутність відповідних номінацій знижує можливості взаєморозуміння, ускладнює спілкування.

Творення і надання назв пізнаним фрагментам дійсності відбувається різними шляхами. О. Супрун виділяє чотири основних джерела поповнення фонду номінацій: 1) приписування вже існуючому слову нового значення; 2) створення складного невіднослівного найменування з двох або більше слів, що існують у мові; 3) запозичення слова з іншої мови; 4) утворення нового слова (словотворення) [7, 99].

Основне призначення деривації — поповнення словникового складу мови новими утвореннями. Характерно, що словотвірний акт відбувається майже миттєво, а закріплення новотвору в мові і свідомості носіїв мови, відповідно, — більш тривалий процес.

Номінацію засобами абрєвіації визначають як цілеспрямований словотвірний акт, бо скорочена назва дається на реальному предмету, а вже існуючому у мові найменуванню. Відповідно, абрєвіацію пропонуємо розглядати як непряму номінацію, тобто нову скорочену назву для об'єктів і явищ дійсності, що вже мають розгорнуте багатослівне найменування.

На відміну від первинної номінації, яка «має семантичну природу і здійснюється на основі встановлення в свідомості певних відношень між уже зафіксованим у номінативному арсеналі мови фрагментом дійсності й тим, що тільки фіксується» [8, 418], абрєвіатури виникають у писемному мовленні на основі готових номінативних знаків. Різниця між старим і новим номеном полягає переважно у зміні зовнішньої форми позначуваного. Вторинна номінація — «надання об'єкту ще однієї назви з іншою мотивованістю і певною специфічною метою (метонімічна або метафорична номінація) або як трансформація попередньої назви» [8, 418]. Акт абрєвіації супроводжується семантичною конденсацією, яка не передбачає створення у похідному слові нових значень. Отже, абрєвіація

відрізняється і від вторинної номінації, що «формується на основі того значення, чие ім'я використовується у новій для нього функції називання» [9, 129]. Характерно, що ми фактично маємо справу з «повторною» номінацією [1, 375], бо абрєвотворення залежить від розгорнутого найменування-попередника і складається з його структурних компонентів.

Розглянемо основні особливості абрєвіації як процесу номенотворчості.

Загальновідомо, що значення нового слова народжується на основі пізнання дійсності і відображення її у людському мозку. На першому етапі ця робота характеризується виникненням певного ідеального змісту, що формується на описовій основі. Наступний етап — матеріалізація у звуковій (графічній) оболонці ідеального змісту. Створення абрєвіатури — етап ономаціологічного процесу, який може і не відбуватися. Усе залежить від умов функціонування первинної номінативної одиниці (словосполучення), її екстралінгвальної ваги, довжини. Таким чином, у переважній більшості випадків, автор абрєвотворення вибирає відомі йому способи абрєвіації і відповідно до правил утворює абрєвіатуру (друге скорочене ім'я об'єкта) на основі вже існуючого найменування.

Але не можна піддавати сумнівам той факт, що деякі типи абрєвіатур утворюються за аналогією до інших поширених у мові складноскорочених слів, оминаючи стадію співвідношення словосполучення — абрєвіатура.

Характерно, що акт абрєвіації полягає у створенні найменувань з новою ономаціологічною структурою, яка безпосередньо залежить від ступеня зрозумілості змісту абрєвотворення: чим більша лінійна протяжність мотивувального компонента, тим прозорішим є його значення. Порівняємо такі складноскорочені слова, як *держнідприємство* (державне підприємство), *мехзавод* (механічний завод), *морпорт* (морський порт), комбіновані абрєвіатури-інновації *ДержТБ* (державне телебачення), *ОблКРУ* (Обласне контрольно-ревізійне управління), *УкрУЦА* (Українське управління цивільної авіації) і акроніми *ЗАТ* (закрите акціонерне товариство), *ОКФП* (Обласне комунальне фармацевтичне підприємство), *ПДВ* (податок на додану вартість).

На думку Р. Могілевського, творення абрєвіатур являє собою акт номінації з такими специфічними рисами:

1. Створення нового імені відбувається на основі описових словосполучень (слів), які у момент творення абрєвіатури є мотивувальними.

2. В якості структурних компонентів для конструювання абрєвотворень використовуються різні засоби: початкові літери, звуки, морфеми (префікси, корені), повні або скорочені слова, що входять до складу описового найменування.

3. Абрєвіатура — це однослівне найменування, що позбавлене характерних рис вихідної одиниці: граматичні ознаки синтагматичної автономності; інтонаційний малюнок описової одиниці; синтаксична, морфологічна і фонетична розчленованість; елементи предикативності [3, 63–64].

Однак переважна більшість абрєвіатурних найменувань водночас набуває ознак, характерних слову. Вони відрізняються специфічною, притаманною тільки їм акцентологічною і фонетичною структурою; відтворюваністю; морфологічною подільністю і граматичною структурою.

Ураховуючи проаналізовані особливості номінації за допомогою абрєвіатур, ми можемо уточнити поняття абрєвіації як одного із способів непрямої номінації, бо номінантом виступає вже існуючий лінгвістичний об'єкт(словосполучення або слово): пор. *державна автоінспекція* → *державтоінспекція* → *ДАІ*; *Міністерство освіти та науки України* → *Міносвіти України* → *МОН України*; *обласна державна адміністрація* → *облдержадміністрація* → *ОДА*.

Русійною силою розвитку мови є суперечність між наявними мовними засобами і постійним зростанням номінативних і комунікативних потреб суспільства. Пожвавлення соціально-політичної, економічної, науково-технічної сфер життя активізувало цілу низку процесів становлення і вживання словотвірних моделей сучасної термінології, зокрема особливої уваги заслуговує проблема функціонування абрєвіатур у текстах різних стилів.

На думку Т.Панько, «кожна природно сформована термінологічна система розвивається за законами спадковості й еволюції. Наукове мислення породжує поняття у формі абстракції єдності, позбавленої всього суб'єктивного, чуттєвого у відображенні. Терміни, фіксуючи цю сутність, закріплюють результати пізнавальної діяльності людей» [4, 73].

У термінології діють свої, характерні для неї, закони, набувають продуктивності специфічні для терміносфери моделі словотворення, бо через відсутність власних словотвірних засобів, терміни творяться за моделями, властивими мові загалом. Але саме у термінології концентруються і стають продуктивними ті з них, які допомагають розкрити понятійну сутність терміна.

Ми вважаємо, що використання абрєвіації в терміносфері пов'язане з появою багатослівних термінів (трикомпонентних і більше). Характерно, що у процесі дериваційної еволюції термінології довгі і незручні терміни спрощуються і виникають лексеми, утворені за допомогою абрєвіації. Наприклад, цей спосіб номінації виявляє високу продуктивність в економічній термінології, особливо у сфері номенклатурних знаків (назви суб'єктів ринку — фірм, бірж, компаній, об'єднань; різних видів цінних паперів). Наприклад, *ЄАВТ* (Європейська асоціація вільної торгівлі), *єврооблігація*, *МВФ* (Міжнародний

валютний фонд), ПП (приватне підприємство), ТНК (транснаціональна корпорація), УМВБ (Українська міжбанківська валютна біржа), ФПГ (фінансово-промислова група).

Абревіатури різних типів активно функціонують в офіційно-діловому стилі загалом і в дипломатичних текстах зокрема. Неважко помітити, що найчисельнішими є ініціальні абревіатури, що становлять назви установ та організацій, які функціонують у галузі міжнародної політики, а також безпосередньо назви країн та міждержавних утворень: ВР (Верховна Рада), ЄЕС (Європейське Економічне Співтовариство), МЗС (Міністерство закордонних справ), ПАРЄ (Парламентська асамблея Ради Європи), РБ (Рада безпеки), США (Сполучені Штати Америки), СНД (Співдружність незалежних держав).

Не менш поширеними й активно вживаними у дипломатичних текстах, як і в інших офіційних документах, є складовий і змішаний тип абревіатур. Особливо продуктивно утворюються складноскорочені слова з аброморфемами *держ.*, *дип.*, *ген.*, *гео.*, *євро.*, *орг.*, *спец.* та ін.: *держмито*, *дипзапит*, *генсек*, *геополітика*, *Євросоюз*, *організація*, *спецвипуск*.

Аброутворення — обов'язковий складник публіцистичних текстів, особливо газетного, бо за допомогою абревіатур виконується основна мета публіцистичного тексту: передача більшої кількості інформації в обмежених рамках газетної чи журнальної статті.

На думку О.Стишова, «не менш важливим чинником, що сприяє активізації продукування нових складноскорочених слів, виступає міжстильова взаємодія, яка є характерною рисою мови підстилю засобів масової інформації. Яскраво простежуємо вплив як розмовного (народний депутат — *нарден*, перший секретар — *персек/першсек*), так і книжних стилів, зокрема наукового й ділового (синдром набутого імунного дефіциту — *СНІД*, комп'ютерні технології навчання — *КТН*, постійне місце проживання — *ПМП*, вільноконвертована валюта — *ВКВ*, районна державна адміністрація — *райдержадміністрація*)» [5, 34].

У публіцистичному тексті останнім часом значно активізувалося використання абревіатур, утворених із частин кількох перших слів і повного останнього складника розгорнутої номінації: *Держкомпідприємництва* (Державний комітет підприємництва), *Мінекобезпеки* (Міністерство екологічної безпеки), *Укразропромбіржа* (Українська аграрна і промислова біржа), *укрдержінстанція* (українська державна інстанція). Аброутворення, у яких усічення зазнали всі компоненти, становлять кількісно невелику групу номінацій: *Держінформ'юст* (Державний інформаційний комітет Міністерства юстиції), *тервиборчком* (територіальна виборча комісія), *Укртелеком* (Українські телефонні комунікації).

Досить великий обсяг лексичних скорочень, що постійно поповнюється й розвивається у сучасних ЗМІ, — це ініціальні абревіатури: *ЄБРР* (Європейський банк реконструкції та розвитку), *НАНУ* (Національна академія наук України), *ФРПЛР* (Фонд розвитку політики і людських ресурсів).

Отже, термінологічна абревіація як процес має виражену прогресуючу тенденцію і розвивається дуже активно. Це пов'язано зі статусом саме термінологічних аброутворень, що виражають у короткій, стиснутій, кодифікованій формі актуальні поняття. Творення нових абревіатур і вживання узуальних у текстах сучасних ЗМІ зумовлене активізацією в мові тенденції до раціоналізації й економії.

Усне українське мовлення на межі ХХ — ХХІ століть — це загальнонародна розмовна мова і мова телебачення, радіо- і кінопродукції. Воно характеризується тенденцією до змішування різних стильових особливостей, припускає спільне використання книжних і розмовних, іншомовних і просторічних, навіть жаргонних слів.

Легкість і невимушеність розмовного мовлення, звичка говорити так, як ми говоримо щрденно призводить до майже неконтрольованої взаємодії розмовного мовлення і мовлення засобів масової інформації. При цьому деякі тексти ЗМІ будуються з урахуванням мовленнєвої моделі розмовного стилю. Таким чином, абревіатури, які з'являються у розмовному мовленні, плавно переходять на шпальти газет і навпаки. Характерно, що вплив телерадіо- і газетно-журнального мовлення на усно-розмовне набагато сильніший. Типи розмовних слів змінилися, у ролі їх найчастіше використовуються індивідуально-авторські неологізми, запозичення, термінологічна лексика, трансформації книжних слів. Наприклад, абревіатурні новотвори *НЛО* (нерозпізнаний літаючий об'єкт), *ПК* (персональний комп'ютер), *ЦВК* (Центральна виборча комісія), *Кабмін* (Кабінет Міністрів України) з'явилися вперше на сторінках преси, а потім стали набутком загальнонародної української мови.

Активне функціонування у розмовному і публіцистичному стилях низки частково скорочених абревіатур може сприяти спрощенню їх структури, зокрема вилученню з аброутворень скороченого компонента і поступовому переходу його в повнозначне усічене слово, наділене інформативною і номінативною функціями. Таке явище, на думку О.Стишова, «доцільно називати лексикалізацією аброморфем. Саме такими останнім часом стали або стають компоненти *пон*, *порно*, *секс*» [6, 158]. Як слушно зауважують дослідники сучасних мов, механізмом, що є рушійною силою цього процесу, виступає функціональна переорієнтація [2, 291].

У мові радіо і телебачення є свої особливості — значну її частину становить непідготовлене мовлення. Але це не означає, що теле- і радіомовлення може і повинно бути аналогом розмовного

мовлення. Коли у мові ЗМІ з'являються просторічні слова і вільно побудовані конструкції, це може бути відображенням різних процесів:

- послаблення цензури загалом;
- небажання або невміння розрізняти мовні ситуації;
- данина моді,
- свідоме моделювання і використання у власних цілях розмовного мовлення.

Міра використання розмовних засобів у загальноживаній літературній мові, зближення розмовного й інших функціональних стилів залежать від позамовних чинників (культурно-освітній рівень, політико-економічних змін у суспільстві, демократизація життя) і від власне лінгвістичних явищ (стильова різноманітність літературної мови, лексичне багатство, дериваційна активність окремих способів словотвору).

Абревіація, що виникла як витвір офіційно-ділової (канцелярської) і наукової мовних сфер, залучається у фонд експресивних засобів мови. Таке функціонування властиве мові засобів масової інформації, а також розмовному мовленню, жаргонам, хоча домінуючими, на наш погляд, залишаються абревіатури як засіб офіційної номінації.

1. Гак В.В. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. — М., 1972.
2. Левицкий А.Э. Функциональные подходы к классификации единиц современного английского языка. — К., 1998. — 362с.
3. Могилевский Р.И. Абревиация и номинация // Язык и общество: Социолінгвістическіе проблемы лексикологии. Межвуз. науч. сборник. — Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1982. — Вып.6 — С.59 — 68.
4. Панько Т.І. Методологічні засади вивчення й розвитку національної термінології // Теорія та прагматика термінологічної лексики. — К., 1991.
5. Стишов О.П. Нові абревіатури в мові мас-медіа кінця ХХ століття // Мовознавство. — 2001. — №1. — С.33 — 40.
6. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови ЗМІ). — К.: Видавничий центр КНЛУ, 2003. — 387 с.
7. Супрун А.Е. Дуализм словообразования, диахрония и синхрония // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. — М.: Наука, 1987. — С.99—104.
8. Українська мова. Енциклопедія. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2004. — 820 с.
9. Языковая номинация: Виды наименований / Под ред. Б.А.Серебренникова. — М.: Наука, 1977. — 359 с.

The process of nomination by means of abbreviation has been analyzed in the article. The main abbreviation peculiarities as a process of nomination activities have been defined. The functioning of abbreviations in the texts of different styles has been learned

Key words: the forming of abbreviations, the process of nomination, the act of nomination, primary and secondary nomination, abbreviation in the sphere of terms, style, substyle.

УДК 811.162.2'37'36'373.611

ББК Ш 141.4 - 22

Олена Хавкіна

ДОПОМІЖНІ МІКРОПОЛЯ ЗАГАЛЬНОГО ПОЛЯ ПАРАМЕТРИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена аналізу допоміжних мікрополів загального поля параметричності в українській мові. У роботі розглядаються семантичні, граматичні, словотвірні особливості лексем-репрезентантів мікрополів середнього та однакового розміру.

Ключові слова: допоміжне мікрополе, середній розмір, однаковий розмір, параметричність, репрезентант

Системний аналіз лексичного складу мови останнім часом набуває все більшої актуальності. У вітчизняному мовознавстві з'являється все більше наукових праць, у яких досліджуються різні функціонально-семантичні поля української мови [2; 4; 5; 7]. Кілька робіт було присвячено й полю параметричності [6; 11]. Але зазначені розвідки охоплюють лише лексико-семантичну групу параметричних прикметників. У найбільш глибокому дослідженні лексем із семантикою розміру, монографії Т. Г. Линник «Параметричні прикметники і їх становлення» [6], було розглянуто велику кількість репрезентантів основних мікрополів загального поля параметричності (глибини, висоти, довжини, ширини, товщини, загальної величини). У його складі ж, крім основних мікрополів, необхідно виділити й допоміжні: середнього та однакового розміру. На жаль, цим лексемам у вітчизняному мовознавстві не приділялося належної уваги. У деяких мовознавчих працях було розглянуто лише окремі аспекти проблеми [1, 234-238].

Мета даної розвідки — проаналізувати допоміжні мікрополя (однакового та середнього розміру) загального поля параметричності української мови. Відповідно до мети ставимо перед собою такі завдання:

- 1) з'ясувати склад аналізованих мікрополів;
- 2) дослідити семантичні, словотвірні, граматичні, стилістичні особливості репрезентантів кожного з мікрополів;
- 3) простежити територіальну локалізацію можливих діалектних слів зі значенням середнього та однакового розміру;

4) з'ясувати особливості функціонування репрезентантів аналізованих мікрополів у сучасній українській мові.

Розглянемо досліджувані мікрополя детальніше.

Мікрополе середнього розміру. Норма як явище буття має слабкий вихід у лексику, хоча лексеми мікрополя характеризуються необмежуваною сполучуваністю з найрізноманітнішими іменниками. Проте в мові реклами слова типу **середній, нормальний** взагалі не вживаються, що пояснюється метою реклами – привернути увагу, зупинити, змусити замислитись, якимось відреагувати. А стандарт ніколи не викликав ні цікавості, ні емоцій [10, 53].

У складі мікрополя виділяються прикметники, іменники, дієслова і нечисленні прислівники.

Прикметники і дієприкметники з семантикою середнього розміру утворюються від коренів **звич-, норм-, серед-, стандарт-, тонк-**:

1) суфіксальним способом: **звичайний** – 1) який нічим не вирізняється з-поміж інших, не має яких-небудь специфічних, визначних особливостей, якостей, простий; 2) // Який вважається нормальним [3, III, 476-477]; **звичайненький** – досить звичайний (у 1, 2, 4 знач.) [3, III, 476]; **звичайнісінький** – зовсім звичайний (у 1-3 знач.) [3, III, 477]; **нормальний** – 1) який не має відхилень від норми; який відповідає загальноприйнятим нормам, установленим вимогам і т. ін.; звичайний [3, V, 443]; **нормалізований** – дієприкм. пас. мин. ч. до **нормалізувати** [3, V, 443]; **нормований** – дієприкм. пас. мин. ч. до **нормувати** [3, V, 443]; **середній** – 4) проміжний за своїми ознаками, властивостями між двома крайніми, протилежними ознаками, властивостями (між великим і малим, високим і низьким, і т. ін.) [3, IX, 135]; **стандартизований** – дієприкм. пас. мин. ч. до **стандартизувати** [3, IX, 644]; **унормований (внормований)** – 1. дієприкм. пас. мин. ч. до **унормувати (внормувати)**; 2. у знач. прикм. Який відповідає встановленим стандартам; нормований [3, X, 452];

2) суфіксально-префіксальним способом: **напівтонкий** – середній між тонким і товстим, грубим [3, X, 150]; **усереднений** – середній, узагальнений за своїми характеристиками, ознаками [8, 1303].

Іменники мікрополя представлені непохідними лексемами **норма** – 2) установлена міра, розмір чого-небудь [3, V, 442], **стандарт** – 1) норма, зразок, мірило [8, 1187]. Цікаво, що такого значення слово **стандарт** набуло недавно, воно фіксується тлумачним словником 2001 р. видання, у “Словнику української мови” в 11-ти томах цього значення лексема ще не має.

До складу ЛСГ також входять параметризи, похідні від коренів **норм-, серед-, стандарт-**:

1) суфіксальним способом: **нормалізація** – дія за знач. **нормалізувати** [3, V, 443]; **нормування** – дія за знач. **нормувати** [3, V, 443]; **стандартизація** – 1) встановлення єдиних норм і вимог на готову продукцію, напівфабрикати, сировину й матеріали [3, IX, 644]; **стандартизування** – дія за знач. **стандартизувати** [3, IX, 645]; **стандартність** – абстр. ім. до **стандартний** [3, IX, 645]; **унормування** – дія за знач. **унормувати** [3, X, 452];

2) суфіксально-префіксальним способом: **усередненість** – середні дані, показники; щось середнє [8, 1303]; **усереднення** – зведення до середніх даних, показників [8, 1303]. Останні дві лексеми з'явилися в сучасних словниках.

Можемо говорити про появу параметричного неологічного іменника “**емка**” – “М” (від англ. middle – середній) у розмовному варіанті української мови. Йдеться про один із розмірів гумових рукавичок – середній [9, 4].

Дієслова зі значенням середньої загальної величини утворюються від коренів **норм-, стандарт-**:

1) суфіксальним способом: **нормалізувати** – доводити до норми, підпорядковувати нормі [3, V, 443]; **нормалізуватися** – наближатися до норми, ставати нормальним [3, V, 443]; **нормувати** – визначати, установлювати, запроваджувати норму в чому-небудь [3, V, 443]; **стандартизувати** – 1) проводити, здійснювати стандартизацію чого-небудь; робити стандартним щось [3, IX, 645]; **стандартизуватися** – 1) ставати стандартним [3, IX, 645];

2) префіксальним способом: **унормувати (внормувати)** – визначати, запроваджувати норму в чому-небудь [3, X, 452];

3) суфіксально-префіксальним способом: **унормувувати (внормувувати)** – визначати, запроваджувати норму в чому-небудь [3, X, 452]; **унормуватися (внормуватися)** – увійти в норму, стати звичайним, нормальним [3, X, 443].

Прислівникова група представлена однією лексемою **нормально** – присл. до **нормальний** 1 [3, V, 443].

Мікрополе однакового розміру. У складі мікрополя фіксуємо прикметники, іменники, дієслова, прислівники.

Прикметники утворюються від коренів **однак-, половин- та рівн-**:

1) суфіксальним способом: **однаковий** – //Рівний з іншим за розміром, обсягом, кількістю і т. ін. [3, V, 632]; **однаковісний** – розм. Зовсім, абсолютно однаковий [3, V, 632]; **переполовинений** – розм. Дієпр. пас. мин. ч. до **переполовинити** [3, VI, 257]; **половинний** – 1. Який дорівнює половині чого-н. [3, VII, 88]; **рівний** – 3. // Однаковий за розміром, величиною, формою, вагою, зростом і т. ін. [3, VIII, 548]; **рівненький** – пестл. до **рівний** (у 1-5 знач.) [3, VIII, 548]; **рівнесенький** – дуже, зовсім рівний (у 1-5 знач.) [3, VIII, 548]; **рівнісінький** – те саме, що **рівнесенький** [3, VIII, 549];

2) складанням основ: **рівновеликий** – 1. Який має однакою з чим-небудь величиною, такий самий, як у чогось, розмір [3, VIII, 551]; **рівномірний** – 2. заст. Який має однакою з чим-небудь величиною [3, VIII, 551].

Іменники представлені лексемами: **половина** – 1. Одна з двох рівних частин чого-н. [3, VII, 88]. **половинка** – Пестл. до **половина** 1. [3, VII, 88]; **рівність** – 1. абстр. ім. до **рівний** 1-6 [3, VIII, 549]; **рівномірність** – Власт. за значенням **рівномірний** [3, VIII, 551].

Зафіксовані дієслова мікрополя: **половинити** – 1. Те саме, що **переполовинювати** [3, VII, 88]; **переполовинити, переполовинювати** – розм. 1. Ділити надвоє, навпіл [3, VI, 257], які утворені суфіксальним (**половинити, переполовинювати**) та префіксальним способом (**переполовинити**).

Групу прислівників репрезентують утворені:

1) префіксальним способом: **навпіл** – 1. На дві приблизно рівні частини; пополам [3, V, 40]; **надвоє** – 1. На дві частини; пополам [3, V, 64]; **порівну, порівно** – рівними, однаковими частинами; на рівні частини [3, VII, 257];

2) суфіксальним способом (за допомогою зменшено-пестливого суфікса –**ісіньк-**) **однаковісінько** – розм. Присл. до **однаковісний** [3, V, 632];

3) складанням основ: **рівномірно** – Прислівник до **рівномірний** [3, VIII, 551].

“Словник української мови” фіксує діалектний прикметник **однакий** – однаковий [3, V, 631], не зазначаючи його локалізацію.

Можемо зробити певні висновки. Допоміжні мікрополя загального поля параметричності репрезентовані прикметниками, іменниками, дієсловами, прислівниками. Найчисленнішою є прикметникова група, найменшою – прислівникова. Серед способів словотворення превалює суфіксальний з використанням подекуди зменшено-пестливих суфіксів; репрезентанти мікрополів утворені також префіксальним, суфіксально-префіксальним способами, складанням основ.

У складі допоміжних мікрополів трапляються лексеми, параметричне значення яких є застарілим (**рівномірний**) або новим (**стандарт**), а також параметричні неологізми (**усередненість, усереднення, емка**).

Сучасні словники фіксують поодинокі діалектні лексеми з семантикою однакового розміру, проте не вказуючи на їх територіальну локалізацію.

У мікрополі середнього розміру наявні поодинокі неологізми англійського походження.

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка, событие, факт. – М.: Наука, 1988. – 340 с.
2. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській мові. Функціонально-ономасіологічний аспект. Автореферат дис... д-ра філол. наук: 10.02.04 / НАН України, Інститут УМ. – К., 1998. – 32 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ Уклад. і головн. редактор В.Т. Бусел. – Київ; Ірпінь:ВТФ „Перун”. 2001. – 1440 с.
4. Кардашук О.В. Семантичне поле простору: статус, структура, внутрішні зв'язки (на матеріалі прикметників української мови) 10.02.01: Автореферат дис. ... канд. філол. наук. – Кіровоградський педагогічний університет ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 1998. – 16с.
5. Кшановський О.Ч. Прикметники з просторово-кількісною семантикою в сучасних українській та перській мовах (зіставно-типологічний аналіз лексичних значень): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 / Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2001. – 212с.
6. Линник Т.Г. Параметричні прикметники і їх становлення. – К.: Наукова думка, 1982. – 200с.
7. Сірик С. В. Назви доріг в українській мові: Дис. канд. філол. н.: 10.02.01 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 1998. – 205 с.
8. Словник української мови. В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
9. Хавкіна О. М. Параметричні англіцизми у складі української мови // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Серія ФІЛОЛОГІЯ. – 2006. – № 727. – С. 3-4
10. Хавкіна О. Слова на означення розміру в мові українських рекламних текстів // Маркетинг и реклама. - № 10. – С. 52 - 53.
11. Щєбликіна Т. А. Роль параметричних прикметників із просторовою семантикою у формуванні лінгвального образу світу: Автореферат дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2001. – 16 с.

The article deals with the analysis of subsidiary microfields of general field of parametricity in Ukrainian language. The work touches upon lexemes-representatives of microfields of equal and medium size and their semantic, grammatical, word-formative characteristics.

Key words: subsidiary microfield, equal size, medium size, parametricity, representative.

УДК 811. 161. 2'37

ББК 81. 411. 4-3

СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ЛЕКСИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ САДІВ ТА ВИНОГРАДНИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Лариса Голіченко

У дослідженні здійснено системний опис семантичної організації сільськогосподарської лексики на позначення садів та виноградників у сучасній українській мові. Репрезентанти досліджено за схемою: семна структура лексем і динамічні процеси в них, назви садів та виноградників як основа лексикалізованих та фразеологічних словосполучень. У дослідженні встановлено, що

лексико-семантична група на позначення садів та виноградників має складну семантичну організацію, для якої характерні явища полісемії, синонімії, омонімії.

Ключові слова: лексико-семантична група, лексема, репрезентанти, сема, лексичний компонент, сади, виноградники.

Одним із ярусів мовної структури, що складається зі слів та їх значень, виступає лексико-семантична система. Системне вивчення лексики полягає:

1) у вивідності одних лексичних одиниць з інших; 2) у можливості опису всіх лексичних одиниць за допомогою обмеженої кількості елементів – семантично найважливіших слів; 3) у системності й упорядкованості зафіксованого в лексиці об'єктивного світу [9, 282]. Необхідність системного характеру лексичної семантики диктується потребою упорядкування обмеженого лексичного матеріалу у людській пам'яті, оскільки об'єктивний, багатогранний і безмежний світ, що відбивається у свідомості носіїв мови і що є предметом їх перетворення у процесі пізнання, узагальнюючись, систематизується за допомогою відносно обмеженої кількості мовних знаків – слів [4, 22]. У контекст системи входить і тематичний аспект, бо “подає узагальнену назву, в складі якої виступають пов'язані між собою конкретизовані значеннєві одиниці для називання окремих реалій” [1, 35]. Тематичні ознаки допомагають розкрити й інші значеннєві якості, що розмежовуються та окреслюються у вузькій самостійності – лексико-семантичні групи.

У семантичному просторі тематичної групи лексики сільського господарства лексико-семантична група на позначення садів та виноградників посідає вагоме місце, яким і визначається її цінність (значеннєвість).

До основних сільськогосподарських угідь, крім орного поля, сіножатей та пасовищ, також належать сади та виноградники.

Здавна і до теперішнього часу на Україні садівництво як тип сільськогосподарських угідь займає одне з провідних місць у забезпеченні населення цінними продуктами харчування – свіжими плодами та ягодами, а також сировиною для виготовлення варення, соків, компотів і сухофруктів; крім того, сади – окраса країни та місце відпочинку. Розвиток садівництва сприяв і появі назв на позначення типів садів, процесів їх обробітку, формуванню агентивно-професійних назв осіб тощо.

Лексико-семантична група (далі – ЛСГ) на позначення садів та виноградників є нечисленною, але вагомою в руслі аналізу мовних процесів.

Компоненти значення лексеми *сад* у сучасній українській мові диференціюються за ознакою конкретності виділення об'єкта ‘спеціально відведена значна площа землі’; ‘присадибна ділянка’; ‘оброблювана площа землі’. Вони мають спільну обов'язкову сему ‘дерева, куші та ін., що ростуть на цих ділянках, площах’ [7, IX, 9]. На позначення місця, де колись був сад, вживається мовна одиниця *садовий* [7, IX, 13]. Досліджувана одиниця *сад* утворює ланцюг похідних лексем, значення яких може виражатися як реальна зменшеність об'єкта – *садок*, так і позитивна зменшувально-емоційна оцінка – *садонько*, *сабочок*, до того ж, лексема *сабочок* активно функціонує в переносному значенні. Напр.: *Тепер посох сабочок мого серця. Не знаю, чи коли й одмолодіє* [7, IX, 14]. Номен *садовий* є полісемічним, бо компоненти значення мають різне функціональне навантаження, але варіюють у межах дослідженої ЛСГ, зокрема позначаючи ‘вторинне значення лексеми *сад*’, ‘який займається роботою в саду; призначений для робіт у саду, для його догляду; призначений для саду, який міститься в саду, розташований у ньому чи навколо нього’; ‘який вирощують у саду’, ‘який живе, водиться в саду’; ‘стосується садівництва взагалі’. Компонент значення лексеми *садовий* ‘культивований’ вступає в антонімічні відношення зі словом *дикорослий* [7, IX, 13]. Мовна одиниця *садовий* входить до складу лексикалізованих словосполучень на позначення назв рослин, птахів, зокрема *садовий жасмин*, *садова вівсянка* та функціонує у термінологічній сполуці *вар садовий*, означаючи ‘замазку, якою замазують рани на стовбурах і гілках плодкових дерев після того, як їх обрізують або проріджують крону, щеплять живцями або місця, які ушкодили гризуни’ [7, I, 291; 10, I, 182]. Збірна лексема *садовина* має у структурі семи, що диференціюються в ієрархії родово-видових відношень: садові дерева (переважно плодови) – саджанці плодкових дерев – плоди садових дерев [7, IX, 13]. Синонімічне гніздо лексеми утворюють демінутивні зі значенням суб'єктивної позитивної оцінки *садок*, народно-поетична усталена назва *сад-виноград*, книжний архаїзм *вертоград* та полісемічна лексична одиниця *парк*, що в межах досліджуваної ЛСГ перебуває зі значенням ‘великий сад або гай з алеями, квітниками, часто – з обладнанням для відпочинку’ [6, II, 593]. Напр.: - *А вишні в саду вже достигли?* (М. Кошобинський); *Посоловів од співу сад, од солов'їв* (В. Стус); *Старе дерево в садку посохло* (І. Нечуй-Левицький); *Над річкою сад-виноград повився* (Леся Українка); *Я не хотів би ні царських палат, Ні вертоградів пишно-прохолодних, Аби у мене був з душею добрий лад* (П. Куліш). Крім того, перебуваючи у синонімічних відношеннях, лексеми *сад* і *парк* утворюють лексикалізоване словосполучення *садово-паркове мистецтво* з семантикою ‘мистецтво створення парків, садів, скверів; поєднання природного рельєфу і рослинності з архітектурними та інженерними спорудами, скульптурами’. Українська сільськогосподарська енциклопедія подає ширше семантичне навантаження на досліджувані одиниці, визначаючи, крім значення, основні типи парків і садів: 1) регулярні – з геометричним плануванням (Єгипет, Греція); 2) пейзажні – з живописними композиціями (Стародавній Китай, Японія); 3) терасні (Італія); мініатюрні

(Стародавній Рим, Японія). До визначних пам'яток садово-паркового мистецтва на Україні належать дендропарк “Софіївка” (м. Умань Черкаської обл.), “Олександрія” (м. Біла Церква Київської обл.) та Ландшафтний парк у м. Києві [10, III, 152]. В антонімічні відношення з лексемою *парк* на позначення основної семи ‘великий сад’ вступають мовні одиниці *палісадник*, *присадок*, діалектне *городчик* та зменшувально-пестливий варіант *палісадничок* – ‘невеликий садок’, семантика яких розширюється через конкретизацію обов'язкової семи ‘обгороджений перед будинком’ [7, VI, 30]. Напр.: *За ажурною дротяною огорожею виднівся палісадник* (М. Олійник). *У присадках над тинами вився хміль і визирали на дорогу жовтогарячі соняшники* (Н. Рибак). *Ой у моїм городчику чічка кучерява* (Коломийка).

Лексема *алея* функціонує у досліджуваній ЛСГ на позначення ‘дороги (в садку, парку), обсадженої з обох боків деревами, кущами’ [7, I, 33]. Напр.: *За будинком культури починалися широкі алеї молодого парку* (Н. Рибак). Сема ‘вузька грядка квітів уздовж паркових доріжок, навколо клумб’ представлена мовною одиницею *рабатка* [8, 669].

На позначення семи ‘науковий і культурно-освітній заклад, у якому вивчають і демонструють різні рослини’ у сучасній українській мові функціонують сталі словосполучення *ботанічний сад*, *зоологічний сад* та *дитячий садок*. Також активно вживаються лексикалізовані утворення, що визначають призначення площі щодо відпочинку та урочистих подій, зокрема словосполучення *міський сад* позначає ‘площу, засаджену деревами, декоративними кущами тощо з алеями між ними, що є місцем відпочинку і розваг міського населення’ та *сад дружби* – ‘площа землі, на якій з певної нагоди представники різних держав, народів в урочистій обстановці висаджують дерева’ [7, IX, 9]. Лексема *сад* є компонентом словосполучення *садити сад* (*парк і т. ін.*) зі значенням ‘закопувати на певній площині коріння саджанців дерев, кущів і т. ін., щоб з них виріс сад, парк і т. ін.’ [7, IX, 11].

Фразама [висячі] *сади Семіраміди* як одно з “семи чудес світу” відома з семантикою ‘щось прекрасне, чарівне’ [8, 736].

До основних сільськогосподарських угідь належать і *виноградники*.

У сучасній українській мові лексична одиниця *виноградник* є загальноживаною та позначає ‘ділянку землі, плантацію, де вирощується виноград’ [7, I, 441]. Напр.: *Прийшли браконьєри, напали вночі на виноградники, що дідусь їх стеріг, берданку поламали, поглумилися над старим* (О. Гончар). Лексема *виноградарство* позначає семи ‘галузь’ (1) та ‘дисципліна’ (2), які перебувають у межах досліджуваної ЛСГ з семантикою ‘галузь сільського господарства: вирощування, розведення винограду’ (1) та ‘прикладна дисципліна, що вивчає біологічні властивості винограду і розробляє способи одержання високих врожаїв’ (2) [7, I, 441].

Первинною назвою рослини винограду виступала лексема *вино*. У сучасній українській літературній мові лексична одиниця *вино* має таку семантику: ‘напій з виноградного або з деяких інших ягідних та плодкових соків, що перебродили, набувши певної алкогольної міцності й аромату’ [7, I, 250]. Це спільнослов'янське запозичення з латинського *vinum*, що сягає корінням індоевропейського **uei* – ‘вити’ [2, 650]. Ритуально-культурна значущість ‘вина’ в індоевропейській традиції має не лише давню історію, а й характеризується особливістю мовленнєвого оформлення обрядів. Активно функціонували сталі словосполучення, які можна кваліфікувати як обрядові формули, що описували винні жертвопринесення, зокрема ‘вино возливаю’, ‘вином окропляю’. Лексема *вино* входить до складу перефразованого авторського фразеологізму *істина у вині* (порів.: усталена фразама *істина дорожча*). Напр.: [Яечко:] *Елементарно: Платон мені друг, але істина у вині* (А. Крижанівський). Усі інші найменування винограду (*вино*, *винниця*, *лоза*) або застаріли, або вважаються розмовними професіоналізмами (*корч вина* – кущ винограду, *дрік* – пагін, *пнявиці вина* – поверхневі корені). Широка семантична номінація збережена у південно-західних говірках української мови. Зокрема, у буковинських говірках слово *вино* має такі значення:

1) виноград, виноградне гроно, напр.: *Тогід сине вино крепко вродило*; 2) виноградна лоза, напр.: *Моє вино трохи обмерзло*; 3) виноградник, напр.: *Я сегодні расував на вині*; 4) виноградний напій [5, 45]. У сучасній українській мові залишки давньої форми *вино* зберігає фольклор. Напр.: *В неділю! В неділю рано Зелене вино саджено* (Щедрівка).

Словник української мови тлумачить мовну одиницю *виноград* як полісемічну, бо компоненти значення диференціюються, зокрема на основну сему ‘кущова рослина’, що позначає ‘південну кущову рослину з широким листям та вусиками, з плодами, зібраними в гроно’, та вторинну – ‘ягоди цієї рослини’. Напр.: *Йдеш вулицею, і виноград лізе з кожного двору, заходиш на веранду – аж на плечі тобі нависає синьо-сизими та бурштиновими гронами* (О. Гончар). *Виноград* – цінний продукт, який за поживністю і смаком займає одне з перших місць серед продуктів плодоягідного господарства. [3, I, 100]. Лексема *виноград* є калькою з готського *wienagards*, яку давньоруська мова запозичила із старослов'янської. Первинне значення цього слова – ‘сад’, ‘сад витких рослин’. Ця семантика номена виноград як ‘саду’ зберігається у народно-пісенній творчості української мови. Напр.: *Ой у саді-саді, саді винограді Стоїть кінь вороний у наряді* (Українська народна пісня). Причиною номінації первинного компонента значення мовної одиниці *виноград* стає асоціативна подібність рослини до інших рослин чи предметів живої і неживої природи, що зумовила утворення лексикалізованого словосполучення *дикий виноград* – ‘дикоростуча і декоративна витка кущова рослина з широким листям

та вусиками'. Напр.: *Густо оплетений дикий виноград не пускав світла в альтанку й закривав небо й вигляд на Рось* (І.С. Нечуй-Левицький). Вторинний компонент значення представлений також лексемою *виноградина* з семантикою 'ягода винограду' та демінутивними варіантами *виноградик*, *виноградинка*. Напр.: *Мотря: ..Ох, і виноградик же! Ох, виноградик! Хоч поласую ним, поки зяток спить та онучки нема...* (З. Мороз). Отже, слово *виноград*, зазнавши в українській мові певних семантичних змін, у сучасній виноградарській термінологічній лексиці вживається як єдиний літературний термін на позначення рослини *vitis vinifera*, зокрема з семантикою 'цінний продукт, який за поживністю і смаком займає одне з перших місць серед продуктів плодоягідного господарства' [3, 1, 100].

Похідна лексема *виноградний* (1) та синонімічна *виноградовий* (2) розширюють досліджувану ЛСГ семантикою 'виготовлений з ягід винограду' (1) та 'родина рослин, до якої входить виноград' (2) [7, 1, 441]. Крім того, номен *виноградний* є компонентом лексикалізованого словосполучення *виноградний цукор* (тобто глюкоза). Семема 'стебла винограду' представлена збірною мовною одиницею *винограддя*.

Отже, в сучасній українській мові лексична одиниця *виноград* та похідні утворення *виноградина*, *виноградик*, *виноградинка*, *виноградний*, *виноградовий*, *винограддя* є полісемічними та варіюють у досліджуваній ЛСГ, розширюючи її семантику (див. таб.1).

Таблиця 1

Диференціація сем на позначення виноградників

Лексема Сема	'Кушова рослина'	'Ягода винограду'	'Виготовлений з ягід винограду'	'Стебла винограду'
Виноград	+	+		
Виноградина		+		
Виноградик	+	+		
Виноградинка		+		
Виноградний	+	+	+	
Виноградовий	+	+	+	
Винограддя				+

Назви виконавців дій за характером занять, зокрема пов'язаних із виноградарством, представлені лексемами *виноградар* – 'той, хто вирощує, розводить виноград', *винороб* – 'той, хто виготовляє вино' [7, 1, 441, 442]. Напр.: *Зійшовши на берег, вони йдуть до виноградаря Бергмана і там улаштовують маленький пікнік* (О. Гончар). *Спрадавна високо цінує працю виноградарів й виноробів медицина. Ще з часів Гіппократа вино використовують як ліки* (Із журналу). Серед назв діючої особи поруч з утвореннями чоловічого роду поширені назви жіночого роду, які в досліджуваній лексико-семантичній групі становлять співвідносні корелятивні пари, зокрема *виноградар* : *виноградарка*. Напр.: *У нас, правда, побачення тільки по вихідних, але для вас зробимо виняток як для знатної виноградарки* (О. Гончар).

Отже, лексико-семантична група слів на позначення садів та виноградників має складну семантичну структуру, бо внутрішня диференціація денотатів характеризується явищами полісемії, синонімії та омонімії. У ядрі досліджуваної групи перебувають загальноновживані лексеми *сад* та *виноград*, які активно функціонують в сучасній українській мові на позначення основних сільськогосподарських угідь – садів та виноградників.

1. Ващенко В.С. Українська семасіологія. Типи лексичних значень. – Дніпропетровськ, 1981.
2. Гампрелідзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Тбилиси, 1984.
3. Колгоспна виробнича енциклопедія: У 2-х т. / Голов. ред. В.В. Мацкевич. К.: Держвидав. сільськогосп. літ., 1950.
4. Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови (Семантична структура слова). – Х.: Вища школа, 1977. – 113 с.
5. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К.: Наукова думка, 1984.
6. Словник синонімів української мови: У 2-х т. / Ред. Бурячок та ін. – К.: Наукова думка, 2000.
7. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. I–XI.
8. Тлумачний словник української мови / За ред. В.С. Калашника. – Х.: Прапор, 2004. – 992 с.
9. Українська мова: Енциклопедія / Редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін. – К.: "Укр. енцикл.", 2000. – 752 с.
10. Українська сільськогосподарська енциклопедія: В 2-х т. / Уклад. В.Ф. Пересипкін та ін. – К., 1970.

The article presents a system description of semantic organization of agricultural vocabulary for designation of gardens and vineyards in the modern Ukrainian language. The representants are investigated according to the following scheme: the seme structure of lexemes and dynamic processes in them, denominations of gardens and vineyards as the basis for lexical and phraseological word combinations. It is determined that lexico-semantic group for designation of gardens and vineyards has a complex semantic organization characterized by such phenomena as polysemy, synonymy, homonymy.

Key words: lexico-semantic group, lexema, representants, seme, lexical component, gardens, vineyards.

УДК 811.161.2'371

ББК 81.2Укр-3

Катерина Коротич

ЯВИЩЕ НАКЛАДАННЯ ЛІНГВАЛЬНИХ ПОЛІВ: ПРИЧИНИ ТА СПОСОБИ ЇХ ВЗАЄМОДІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЛІВ «БЕЗПЕКА / НЕБЕЗПЕКА» І «СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО»)

Статтю присвячено розглядові причин накладання лінгвальних полів і способів, якими воно здійснюється. У статті запропоновано класифікацію типів накладання мовних полів.

Ключові слова: лінгвальне поле, значення, сема, накладання.

Коли основоположник теорії лінгвальних полів Й. Трір розробляв у 20–30-х рр. ХХ ст. її принципи, певне, він не думав, що його ідеї матимуть такий значний науковий резонанс і довге життя. Хоча теорія мовного поля й мала низку слабких місць, але вона витримала випробування часом, розвиваючись, удосконалюючись і стимулюючи подальше вивчення мови за макро- й мікросистемами не тільки на лексико-семантичному рівні, а й на фразеологічному (Ю. Прадід), словотвірному (О. Ревзіна, В. Верещака, М. Голянич), морфологічному (В. Адмоні, О. Бондарко, О. Гулига, Є. Шендельс), синтаксичному (С. Прохорова).

У ході лінгвістичного поступу деякі розроблені Й. Тріром теоретичні положення, зокрема, таке, що мовне поле є закритою групою слів, яка має точно окреслені межі й не перетинається з іншими полями, було спростовано [2, 107]. На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки вже не підлягає сумніву твердження, що поля не розділені жорсткими переходами, що вони взаємодіють і частково накладаються одне на одне, утворюючи зони поступових переходів [5, 31; 9, 6; 10, 59]. Виявлено також, що «конституенти поля можуть належати до ядра одного поля й периферії іншого поля та навпаки» [9, 6], а переносні значення одиниць суміжних полів, що взаємодіють між собою, становлять у складі інших полів вторинні номени [4, 44]. Лінгвальні поля можуть взаємно накладатися внаслідок семних зв'язків між їхніми одиницями, а також за допомогою спільнокорневих груп конституентів [5, 31–32]. Кількість же «перетинів, тобто зв'язків одного семантичного поля з іншими полями, прямо пропорційна, – на думку Ф.О. Нікітіної, – а) ступеню його полісемії, б) ступеню його асоціативної активності» [8, 14]. На конкретному мовному матеріалі встановлено низку особливостей і закономірностей взаємодії деяких лінгвальних полів: наприклад, про зв'язок лексико-семантичних полів руху, мислення та говоріння; часу й погоди, оскільки дієслова руху застосовують для номінації мисленневих процесів і процесу говоріння, а темпоральні лексеми – для називання метеорологічних понять [7, 121].

Хоча на сьогодні й виявлено сутність і деякі характерні риси явища перетину полів, але зазвичай це робилося принагідно під час розгляду певних полів, а власне накладання не було, наскільки нам відомо, предметом окремого дослідження. Тому, на нашу думку, механізми виникнення й існування цього мовного явища потребують подальшого детального вивчення, адже розкриття їх дії сприятиме глибшому проникненню в сутність мови, виявленню її закономірностей і розумінню законів функціонування та розвитку мови.

З огляду на це, мета нашої роботи й полягає в тому, щоб з'ясувати, у який спосіб і внаслідок дії яких мовних і позамовних факторів може здійснюватися накладання лінгвальних полів. Дослідження здійснюватимемо на прикладі лінгвальних полів «сільське господарство» і «безпека / небезпека». Вибір саме цих полів зумовлений їх показовістю щодо виявів явища накладання, хоча, на перший погляд, поняття, які виражають ці поля, є несумісними. Проте матеріал, дібраний з української преси 1905–2006 рр., – що вможливило діахронічний аналіз, – переконує в іншому.

У ході дослідження ми виявили, що лінгвальні поля «сільське господарство» і «безпека / небезпека» мають численні зони перетину. Проаналізований матеріал демонструє різні типи накладання фрагментів цих полів: 1) за повнотою переходу одиниць певної парцели поля-донора¹ до поля-акцептора (повне і часткове); 2) за тривалістю використання цих одиниць для виконання функцій поля-акцептора (постійне, епізодичне (ситуативне) і okazіональне); 3) за функціями (ідеологічне, експресивне, ігрове накладання та ін.). Накладання фрагментів полів, як показав проаналізований матеріал, може зумовлюватися мовними і позамовними факторами.

Ми з'ясували, що повністю накладаються парцели на позначення: сільськогосподарських хвороб (*парша, борошниста роса, плодова гниль, рак, фітофтороз, пероноспороз, ньюкаслська хвороба, атипічна чума птиці*² та ін.), сільськогосподарських шкідників (*гусінь, сарана, кліщі, гризуни, бур'яни* та ін.), несприятливих для сільського господарства погодних явищ (*морози, заморозки, град, дощі, спека, посуха тощо*), низького врожаю (*неврожай, недорід*).

¹ Для спрощення опису й уникнення складних синтаксичних конструкцій ми пропонуємо використовувати робочі терміни *поле-донор* і *поле-акцептор*.

² Оскільки об'єктом цього дослідження є явище накладання полів, яке ми розглядаємо на матеріалі полів «безпека / небезпека» і «сільське господарство», ми не братимемо тут до уваги явища накладання інших полів, що виявляються в нашому матеріалі (хвороб, метеорологічних явищ та ін.).

Одиниці першої парцели містять архісему «хвороба», «захворювання», що й зумовлює взаємопроникнення полів «сільське господарство» і «безпека / небезпека». За даними тлумачних словників української мови [11; 3], лише деякі одиниці другої, третьої й четвертої парцел містять експліцитні семи «призводити до загибелі» (*посуха*), «паразитувати» (*кліщі*) і тільки в семантичній структурі конституента *сарана* наявні семи «небезпечний», «шкідник», «знищувати».

Натомість інші конституенти аналізованих парцел не мають експліцитних компонентів зі значенням «небезпечне». Цих компонентів значення одиниці поля «сільське господарство» набувають у контексті шляхом поціновування через опозицію «безпечне / небезпечне явище для сільського господарства, а отже, і для людини». Мовним засобом віднесення цих одиниць водночас і до поля «безпека / небезпека» виступає семантико-синтаксична організація висловлювань, де функціонують одиниці аналізованих полів. Способи набуття семи «небезпечне» в структурі висловлювання можуть бути контактними (1) та дистантними (2, 3); у наших прикладах це:

1) пряме отожднення («*Бояришниця і золотозузка – дуже небезпечні вороги садків*» [Радянський селянин.— 1924.— № 2.— С. 23]);

2) характеристика одиниці дією або означенням як небезпечної («*Великим бичом для винограду Херсонщини є гусинь¹ травневого хруща, що нищить молоді посадки в перший рік на 70 %...*» [Земельник.— 1925.— № 7.— С. 106]; «...існує 40 відомих науковцям картопляних хвороб. **Найнебезпечніша** з них – *фітофтороз*» [Україна молода.— 2003.— № 122.— С. 7]);

3) розкриття в контексті наслідків явища, позначуваного конституентом поля («*Страшений неврожай, який знову навис чорною хмарою цього року і над Україною, примушує селян тікати світ за очі від страшних мук голодної смерті*» [Слово.— 1907.— № 3.— С. 5]).

На нашу думку, така семантико-синтаксична організація висловлювань демонструє конкретні випадки загальної ситуації вживання конституента й знань про позначуваний ним предмет дійсності: містить експліковану характеристику самого предмета думки, оцінку його дій і їхніх наслідків. Прикметною є й побудова словникових статей у тлумачних словниках, де дефініція в конденсованому вигляді містить найзагальніше уявлення про названий предмет, тоді як ілюстративна частина являє собою детальніше розкриття його характерних особливостей (наприклад: Бур'ян. Трав'яниста рослина, що не культивується людиною, але росте в посівах культурних рослин, а також на необроблюваних землях. *Бур'яни завдають сільському господарству величезної шкоди.* *У порівн. *Паліїв війни проклятих ми навек безжалюбно скосим, ми підкосим, як бур'ян* (П. Тичина) [11, 1, 263]). Таким чином, типові словникові контексти можуть служити додатковим засобом віднесення лексеми до того чи іншого лінгвального поля.

Часткове накладання полів ілюструють одиниці *парцел на позначення зернових, овочів і фруктів*, які можуть переміщуватися до поля «безпека / небезпека» під дією екстралінгвальних чинників, розкритих у контексті: приміром, хибних уявлень («*На той час вважалося [на початок XIX ст. – К. К.], що *томати*, як і інші *представники сімейства пасльонових*, можуть спричинити *божевілля* і навіть... *смерть*» [Політика і культура.— 2003.— № 25.— С. 37]), використання певних рослин як лікувальних і профілактичних засобів («*У народній медицині *моркву* застосовують як *лікувальний засіб*» [Дім, сад, город.— 1996.— № 2.— С. 6]; «*Наші предки знали, що *хрін* здорову печінку лікує, а *хвору дратує*»» [Народна газета.— 1997.— № 4.— С. 6]).***

За тривалістю використання одиниць поля-донора для виконання функцій поля-акцептора проаналізований матеріал дає змогу виділяти постійний, епізодичний і оказіональний типи накладання фрагментів цих полів.

Так, спільними елементами полів «сільське господарство» і «безпека / небезпека» є лексеми на позначення сільськогосподарських знарядь праці, як-от: *коса, вила*. Епізодична належність цих одиниць водночас до двох полів спричинена екстралінгвальним фактором використання цих знарядь праці і як зброї в певній ситуації («*І Махно закликав селян для боротьби проти радянської влади і радив їм озброюватися для цього будьчим: “Сокира в руки, вила й коси!”*» [Літопис революції.— 1930.— № 2.— С. 29]; «*Ющенко пообіцяв глителям *вила**» [Молодь України.— 2005.— № 28.— С. 1]. Функцію предмета, позначуваного номеном *вила* в останньому прикладі, ускладнює алюзія в подальшому контексті до уявлень про традиційні атрибути потойбічних пекельних сил: «*“Я вас зобов'язую не давати хабарі...”*— сказав Ющенко на бізнес-форумі “Влада і бізнес – партнери” у Києві. “Якщо ви продовжуватимете таку політику – ви не є моїми партнерами, і *Бог вас покарає*”». Здійснене в такий спосіб оказіональне накладання полів базується, на нашу думку, на мовній грі й зумовлене прагненням привернути увагу реципієнта.

Оказіональне накладання полів «сільське господарство» і «безпека / небезпека» може здійснюватися внаслідок переосмислення внутрішньої форми деяких одиниць *парцели на позначення сільськогосподарських шкідників*. План вираження залишається тим самим, змінюється значення, точніше, у розгорнутому контексті спостерігаємо актуалізацію двох значень: прямого й оказіонального:

«*Лучний метелик – шкідник*. Особливо **небезпечний** вид цього метелика з фашистською свастикою на крилах. Засіб боротьби: відірвати крила разом з іншими кінцівками» [Перець.— 1941.— № 10.— С. 6]; «*Довгоносик – фашистський диверсант*. Спосіб боротьби: куля в лоб» [Перець.— 1941.— № 10.— С. 6]; «*Перекотиполо – бур'ян-шкідник* скоропадсько-білогвардійського походження... Професія: **шибеник, мародер, гангстер**. Засоби боротьби: безжалісне знищення з корінням»» [Перець.— 1941.— № 10.— С. 6]; «*Устя – колгоспниця з артілі “Україна”, Житомирської області, яка затримала трьох фашистських диверсантів*. Тітка Устя заявила нашому кореспондентові: “На колгоспних ланах ніякі *шкідники* довго не затримуються, всіх в одну яму закопаємо!”» [Перець.— 1941.— № 6.— С. 6].

З нашого погляду, таке оказіональне накладання полів «сільське господарство» і «безпека / небезпека» зумовлене ілюкутивною метою впливу адресанта на адресата: в умовах активного наступу німецької армії й відступу радянських військ підняти бойовий дух населення, применшивши небезпеку ворога через отожднення в контексті небезпечного ворога з набагато менш небезпечним, не раз реально подоланим – сільськогосподарськими шкідниками. Як бачимо з проаналізованого матеріалу, для реалізації цієї ілюкутивної мети знову активізовано давню аграрну метафору *світу як поля*, штучно замінену у 20–30-х рр. XX ст. ідеологічно зумовленою метафорою *світу як боротьби між соціалістичними («своїми») і капіталістичними («чужими») силами*.

Постійне накладання може виникати внаслідок творення складених номенів («*нітратні*» *овочі, «чорнобильські»* *овочі* [Огородник.— 2006.— № 5.— С. 14]), атрибутивна частина яких надає всьому номену сем «небезпечне», «отруйне», «каузальність», «хвороби», через що ці одиниці постійно перебувають у зоні перетину аналізованих полів.

Так само постійно накладаються одиниці вище розглянутої парцели на позначення сільськогосподарських хвороб, які виникли переважно внаслідок прямої номінації. Ці номени належать водночас до обох аналізованих полів. Натомість у деяких лексемах на позначення дій із виконання сільськогосподарських робіт (скажімо, *косити*), які розвинули додаткові значення, прямі значення (*косити* «зрізувати, стинати траву, збіжжя й т. ін. косою, косаркою тощо») належать до ядра поля «сільське господарство», а переносні («позбавляти життя; нищити, вбивати») – до поля «безпека / небезпека». Таким чином, взаємодія полів може відбуватися й унаслідок розвитку переносних значень, які постійно належать до поля-акцептора.

Варто відзначити, що уподібнення війни, смерті до жнив є дуже давнім. Ця метафорична модель сягає ще «Слова о полку Ігоревім» [1, 60, 69–70; 6, 59] і плідно використовується аж до нашого часу, будучи частковим виявом базової метафори *світ як поле* («*А поруч з голодом ідуть... пошесті – тіф, цинга, що *косять* людей, як холод в осени мух*» [Слово.— 1907.— № 1.— С. 4]; «*У Києві ділять портфелі, а в регіонах – *косять* долі людські*» [Україна і світ сьогодні.— 2005.— № 4.— С. 1]).

Зв'язок аналізованих полів забезпечують і сталі словосполучення, що утворилися на їх межі. Опорні дієслівні компоненти – *сіяти, поливати* – беруть свій початок у полі «сільське господарство». Розширивши сполучуваність, ці дієслова зазнали метафоризації, унаслідок чого набули у складі сталих словосполучень фразеологічно зв'язаного значення й перемістилися на периферію поля «безпека / небезпека», зберігаючи формальний зв'язок із полем «сільське господарство» («...апатичні до праці в народі прибиті, що мов з просоня кличе вас піти шляхом *кровю злитим, кістками зсіяним* в невгодя час!» [Жало.— 1914.— № 3.— С. 7]; «*Переконавшись, що радянського народу не можна здолати, люті загарбники почали *сіяти смерть і руїни*, знищувати все на своєму шляху відступу*» [Агітатор.— 1944.— № 7.— С. 3]).

Аналізуючи фактичний матеріал, виявляємо, що одиниці однієї й тієї самої парцели можуть демонструвати кілька типів накладання полів «сільське господарство» і «безпека / небезпека». Так, для конституентів *парцели на позначення сільськогосподарських шкідників* характерними є різні типи накладання полів: 1) у складі порівнянь деякі одиниці можуть демонструвати тип епізодичного накладання полів, уподібнюючи до себе порівнюваний із ними предмет (наприклад, на основі сем «паразит», «шкідник» у лексемі *тля*): «*Куркуль недобитий. Він точить, як *тля**» [Дитячий рух.— 1933.— № 8.— С. 18]; «*У нас завелися колгоспники, які, звичайно, перед сівою ідуть вештатись по цій країні, а потім до збирання й молотби повертаються до колгоспу, налітають, як *сарана*, і розкрадають колгоспне добро*» [Агітатор для села.— 1933.— № 5–6.— С. 51];

2) унаслідок розвитку переносного значення може спостерігатися явище постійного подвійного накладання, як, скажімо, у лексемі *сарана*, що в прямому значенні належить до обох аналізованих полів, а в переносному до поля «безпека / небезпека» («*Інколи охоплював жах: здавалось, уся хижа *сарана* [ідеться про період Другої світової війни – К. К.] поповзла на нашу землю*» [Прапор.— 1987.— № 10.— С. 141]);

3) постійне накладання, додатково підтримуване, крім сем, яскравою внутрішньою формою. Приміром, номени на позначення *засобів для знищення сільськогосподарських шкідників* досить часто наділені з рекламною метою яскравою внутрішньою формою. Розглянувши назви сучасних засобів проти колорадського жука, ми виокремили кілька типів їх творення:

¹ Цитати й приклади наводимо відповідно до правопису й пунктуаційного оформлення оригіналу.

1) від слів, що містять сему «смерть, загибель, знищення» («Жукомор» [Огородник.— 2006.— № 5.— С. 64]; «РАТ КІЛЛЕР СУПЕР» [Огородник.— 2005.— № 9.— С. 23]; «Ратибор» [Огородник.— 2006.— № 5.— С. 4]);

2) від слів, що містять сему «військо» («Ратибор» [Огородник.— 2006.— № 5.— С. 4]; «Центуріон» [Огородник.— 2006.— № 5.— С. 80]);

3) від слів, що містять сему «захист, оберігання від небезпеки» («Оберіг» [Огородник.— 2006.— № 5.— С. 80]);

4) від слів, що містять сему «повністю», «очищати від» («Чистопол» [Огородник.— 2006.— № 5.— С. 80]);

5) від слів, що містять сему «протидія» («Антижук» [Огородник.— 2006.— № 5.— С. 71]).

Зважаючи на специфіку побудови антонімічного поля «безпека / небезпека», спостерігаємо процес оцінної переорієнтації конститuentів, що постійно належать до його складу й до складу поля «сільське господарство». Виникнувши, одиниці парцели на позначення засобів захисту рослин від шкідників і хвороб мали позитивну оцінку через своє призначення – забезпечення цими засобами рослин від хвороб і шкідників – і містили відповідні семи у своїй структурі: «боротьба зі шкідниками і хворобами», «знищення шкідливих організмів», проте через екстралінгвальні чинники ці конститuentи набули полярної оцінки, що й відображають різні типи контексту. Зазвичай тексти з публіцистичною спрямованістю фіксують негативну («небезпечну») оцінку позначуваного явища: «Ми не будемо говорити про загрознає використання отрутохімікатів (пестицидів) у сільськогосподарському виробництві...» [Прапор.— 1970.— № 7.— С. 34]; «Саме пестициди вважаються головною причиною “тихої катастрофи” – так експерти ООН охарактеризували стан ґрунтів в Європі. ...вони принесли людству не тільки користь. Одне з застережень – “Небезпечно для життя!”, “Небезпечно!”, “Обережно!” – завжди присутнє на етикетці упаковки пестицидів» [Студентська газета.— 2004.— № 33.— С. 8]. Натомість рекламний дискурс надає позитивної («безпечної») оцінки денотату: «Усі пестициди, запевняють фахівці, сертифіковані в Україні, вони повністю безпечні для здоров'я людей» [Україна молода.— 2003.— № 122.— С. 7]. Наявність протилежних оцінок спричинюється до уяскравлення відповідних сем і віднесення конститuentів аналізованої парцели до різних фрагментів поля «безпека / небезпека».

Таким чином, на основі проаналізованого матеріалу робимо висновок, що до поля «безпека / небезпека» можуть належати кілька парцел поля «сільське господарство», а саме: на позначення сільськогосподарських хвороб; сільськогосподарських шкідників; несприятливих для сільського господарства погодних явищ; низького врожаю; сільськогосподарських знарядь праці; засобів захисту рослин від шкідників і хвороб; зернових, овочів і фруктів; дій із виконання сільськогосподарських робіт. Постійно й повністю накладаються парцели на позначення сільськогосподарських хвороб і засобів захисту рослин від шкідників і хвороб.

Ми пропонуємо виділяти різні типи накладання фрагментів полів: 1) за повнотою переходу одиниць певної парцели поля-донора до поля-акцептора: повне і часткове; 2) за тривалістю використання цих одиниць для виконання функцій поля-акцептора: постійне, епізодичне і оказіональне; 3) за функціями: ідеологічне, експресивне (метафори), ігрове та ін.

Накладання фрагментів полів відбувається внаслідок дії взаємопов'язаних і взаємозумовлених явищ і процесів на різних мовних рівнях: 1) семантичному (унаслідок наявності відповідних сем, розвитку переносних значень в одиницях поля «сільське господарство»; їх метафоричного вживання; актуалізації в контексті двох значень: прямого й оказіонального); 2) словотвірному (маніпуляції із внутрішньою формою: її переосмислення, творення номенів (онімів) на замовлення); 3) синтаксичному (розширення сполучуваності, творення складених номенів, семантико-синтаксична організація висловлювань); 4) фразеологічному (утворення одиниць із фразеологічно зв'язаним типом значення). Екстралінгвальними причинами накладання можуть бути іллокутивна мета адресанта, певний тип дискурсу (публіцистичний, рекламний). Суттєву роль відіграє також реалізоване в контексті поцінування через опозицію «безпечно / небезпечно явище для сільського господарства, а отже, і для людини».

Характерною особливістю поля «безпека / небезпека» є наявність у деяких його одиниць одночасної полярної оцінки.

Іллокутивна стратегія уподібнення певних референтів до сільськогосподарських шкідників із метою надання їм деяких прототипічних рис останніх (незначного ступеня небезпечності – зовнішньому (військовому) ворогу; шкідливості, хижості – внутрішньому) реалізується внаслідок переносного вживання одиниць, порівняння, одночасної актуалізації двох значень у контексті.

Не претендуючи в невеликій розвідці на всеохопне з'ясування механізмів накладання лінгвальних полів, вважаємо перспективними подальші дослідження на матеріалі різних стилів української мови, спрямовані на розкриття сутності цього явища.

1. Адрианова-Перетц В.П. Очерки поэтического стиля Древней Руси.— М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947.— 188 с.
2. Васильев Л.М. Теория семантических полей // Вопросы языкознания.— 1971.— № 5.— С. 105–113.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусед.— К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004.— 1440 с.
2. Денисенко В.Н. Семантическое поле как функция // Филологические науки.— 2002.— № 4.— С. 44–52.
3. Жилко Ф.Т. Про семантичні поля української мови // Українська мова і література в школі.— 1971.— № 12.— С. 25–32.
4. Коломійць Л.І. Поетична традиційна фразеологія на позначення битви // Мовознавство.— 1976.— № 2.— С. 59–62.
5. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. К.: Академія, 1999.— 288 с.
6. Нікітіна Ф.О. Виділення і визначення лексико-семантичних полів // Мовознавство.— 1981.— № 1.— С. 11–15.
7. Полевые структуры в системе языка / З.Д. Попова, И.А. Стернин, Е.И. Беляева и др.— Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1989.— 196 с.
8. Семчинська Н.С. Російські прислівники часу у світлі теорії функціонально-семантичного поля // Мовознавство.— 1989.— № 1.— С. 58–62.
9. Словник української мови: В 11 т.— К.: Наук. думка, 1970–1980.

The article deals with the reasons and the ways of imposition of lingual field. In the article the classification of types of imposition of lingual field are offered.

Key words: lingual field, meaning, seme, imposition.

УДК 81.112

ББК 411 – 0 М. 48

Тетяна Мельник

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ У 20-30 РР. ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано погляди українських науковців на умови розвитку і функціонування української літературної мови у 20-30 рр. ХХ століття. Розглянуто шляхи формування й усталення літературних норм та їх наукової кодифікації.

Ключові слова: українська літературна мова, унормування мови, лексикографічна праця, кодифікація.

Мова – складне суспільно-історичне явище, яке передбачає аналіз як зовнішніх аспектів побутування, так і внутрішньомовних процесів, спричинених мовно-культурною політикою державного керівництва. Розвиваючись у часі й просторі, літературна мова характеризується певними змінами, які детермінуються історією соціуму. Зважаючи на те, що кожен хронологічний проміжок відображає статус української мови в певний історичний період, важливо з'ясувати особливості розвитку мови протягом окремих етапів її функціонування. Цим і зумовлюється актуальність нашої статті.

В історії розвитку української літературної мови важливе місце займає період 20-30 років ХХ століття, який характеризується усталенням основних літературних норм. Тому мета нашої статті – проаналізувати розвиток української літературної мови у цей час з урахуванням історичного контексту, розглянути процеси стабілізації літературних норм та їх наукової кодифікації.

В українському мовознавстві студіювались окремі аспекти проблеми унормування мови у 20-30 рр. ХХ століття (І. Огієнко, М. Жовтобрюх, Л. Паламарчук, Ю. Шевельов, Л. Масенко та ін.), проте немає окремої наукової розвідки, яка містила б комплексний аналіз особливостей процесу усталення літературних норм, специфіку їх відображенням у лексикографічних матеріалах.

Початок досліджуваного періоду окреслюється відродженням української державності й проголошенням самостійності України, яке відбулося 22 січня 1918 року. Цей факт, на думку І. Огієнка, стимулював розвиток “соборної всеукраїнської літературної мови” [4, 284]. У праці “Історія української літературної мови” науковець поділяє розвиток української літературної мови “під советами” на три доби:

1. Доба русифікації (1917 – 1923 роки).
2. Доба українізації (1923 – 1933 роки).
3. Доба комунікації (починається із 1933 року).

Дещо по-іншому підходить до періодизації Ю. Шевельов у праці “Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус”. Визначаючи рамки свого дослідження 1900-1941 роками, він виокремлює такі етапи розвитку української мови:

1. Доба визвольних змагань (1917 – 1920).
2. Радянська Україна до українізації і три стадії окупації:
 - а) перша окупація (січень – березень-квітень 1918 року);
 - б) друга окупація (січень – серпень 1919 року);
 - в) третя окупація (грудень 1919 – 1924 рік).
3. Доба українізації (1925 – 1932).
4. Україна за Постишева і Хрущова (між 1933 і 1941 роками) [8, 281-347].

Слід зазначити, що обидва науковці початок нового періоду розвитку української мови датують 1917 роком. Це пояснюється тим, що після подій 1917 року змінився статус української мови, порівняно з попередніми десятиріччями. М. Жовтобрюх зазначає: “Розширилися й ускладнилися суспільні функції української мови, що покликана повністю задовольняти всі потреби українського народу, які висувало перед нею його реальне життя в сфері державної, економічної і культурної діяльності в період побудови

нового суспільства” [2, 48]. Після великої перерви українська мова стає мовою законодавства, адміністрації, війська, освіти, науки та ін.

Поширення функцій української мови на сферу державного управління, політичного та громадського життя народу, а також зростання кількості шкіл з українською мовою викладання, розвинена українська преса, масове видання книг українською мовою висунули на перший план серед ряду актуальних проблем українського мовознавства проблему нормування української літературної мови. Ю. Шевельов звертає увагу на те, що десятиліттями виключена з багатьох сфер життя українська мова “мусіла за короткий час виповнити утворені прогалини. Мова потребувала стандартизації/нормалізації й – до певної міри штучного – заповнення прогалин, – ситуація, типова для всіх мов у період, коли вони поширюють сферу вживання від побутової й літературної та мають задовольняти найрізноманітніші вимоги новочасного суспільства” [8, 272]. Таким чином, словниковий склад, фразеологію і термінологію потрібно було усталити, а в деяких випадках і доповнити, використовуючи різні засоби: розмовну практику, діалекти, історичні джерела, іншомовні запозичення, новотвори тощо.

Варто зауважити, що, порівняно з попереднім періодом, 20-30 рр. ХХ століття були роками найбільшого розвитку української культури й української літературної мови. За словами І. Огієнка, ці роки „пробудили в українського народу глибоку національну свідомість та міцну самовпевненість” [4, 301]. Зростання українського тиску з вимогами культурної незалежності привело до того, що 1 серпня 1923 року був виданий декрет “Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови”, згідно з яким розпочалася українізація усіх сфер життя в Україні, однак практичні заходи щодо впровадження української мови реалізуються вже з 1925 року. За час 1925-1932 років активно розвивалося українське мовознавство. У період українізації виходять праці А. Кримського, Є. Тимченка, М. Сулими, О. Курило, О. Синявського, Л. Булаховського, С. Смеречинського та ін. Найважливішим завданням, яке ставили перед собою усі лінгвісти, було нормування мови.

Досліджуючи особливості становлення і регламентації української мови на цьому етапі, Ю. Шевельов зауважує, що зіткнувшись з різними новими функціями мови, „нормалізатори намагалися заповнити прогалини, використовуючи насамперед внутрішні мовні ресурси. Уважано за доцільне збагачувати літературну мову матеріалом різних діалектів; літературну мову розглядало як єдину міжговіркову й надговіркову літературну українську мову” [8, 342]. Діяльність науковців була спрямована на очищення української літературної мови від впливу російської мови.

В. Чапленко звертає увагу на те, що найяскравішими особливостями в процесі творення й розширення лексики української мови в період українізації були: а) відштовхування від мовногнібельки, тобто від російської, б) використання власних “народних” ресурсів із “висуванням своєрідного, сучасного й давнішого (архаїзми, фольклоризми)”, в) утворення неологізмів зі свого ж матеріалу і заміна чужомовних слів та інших явищ або народними (селянськими) словами, або новотворами (пуристична тенденція) [7, 415].

Пуристична тенденція простежується у працях О. Курило, особливо в галузі термінології. Наприклад, у “Словнику української фізичної термінології (1918)”, перекладаючи російські фізичні терміни, науковець віддає перевагу українським лексемам: рос. *элемент* – укр. *первень*, рос. *земная кора* – укр. *земна шарлуца*, *шкура*, *скорина*, рос. *луч ультрафиолетовый* – укр. *промінь позафіялковий* та ін. Такий підхід виявляється й у „Російсько-українському словничку медичної термінології (1918)”: рос. *зуб мудрости* – укр. *черняк*, рос. *капиллярные сосуды* – укр. *волосняки*, рос. *голосовая связка* – укр. *голосове в'язло*, рос. *кариес* – укр. *гострець*, *порохнявиця*, рос. *таз* – укр. *миска*, рос. *кисть руки* – укр. *китиця*, *кетяг*, рос. *резцы* – укр. *сміхунці*, рос. *трахея* – укр. *дихавка* та ін. Зазначимо, що багато термінів, які пропонували мовознавці-пуристи, закріпилися в українській мові. Так, наприклад, такі медичні терміни О. Курило, як *повіка*, *гомілка*, *тім'я* та ін. Такі приклади підтверджують думку, що явище пуризму потребує подальшого дослідження та об'єктивної оцінки.

Серед мовознавців велись дискусії про підгрунтя для становлення єдиних лексичних норм. Одні дослідники (О. Курило, М. Сулима, О. Смеречинський) твердили, що в основі української літературної мови має бути лише селянська мова, відбита в народній творчості, фольклорі, етнографічних записках. Слова, не поширені в етнографічних джерелах, розглядалися як не властиві українській мові, а запозичені з російської чи польської мов. Інші мовознавці (О. Синявський, М. Наконечний) не заперечували селянської мови та народної творчості в розвитку літературних стандартів, але разом з тим говорили, що українська мова не може розвиватися на такій вузькій основі. Для постійного збагачення й розвитку вона має спиратися на ширші джерела, тобто на “великі позитивні здобутки інших мов, живе мовлення, пов'язане з суспільно-політичною й виробничою сферою” [2, 248].

Словниковий склад мови безпосередньо пов'язаний із позамовною дійсністю. За словами Л. Паламарчук, він „дуже чутливий до тих змін, які відбуваються у житті творця і носія мови – народу. Тому зміни, що мають місце в житті народу, в житті суспільства найбільш виразно віддзеркалюються у лексичній системі мови” [5, 17]. Кожне нове поняття, суспільне явище, предмет, процес, дія вимагають свого найменування, тобто означення конкретним словом. І, навпаки, водночас із появою нових слів і розширенням значень існуючих лексичних одиниць у мові простежується архаїзація і вихід з ужитку

слів, які поступово втратили свою комунікативну здатність, оскільки зникли позначувані ними предмети, поняття і явища. Динаміка лексичних норм має бути вчасно відображена у лексикографічних працях, адже кожен словник є репрезентацією стану словникового складу літературної мови на час його створення.

Найбільшим досягненням періоду 20-30 рр. ХХ століття був “Російсько-український словник” (РУС – 24-33). Він містив великий лексичний матеріал, основою для збирання якого послужили попередні лексикографічні досягнення, українська художня література, мова газет та ін. Видання словника, головним редактором якого був А. Кримський, а пізніше долучився С. Єфремов, тривало десять років і залишилося незавершеним. Протягом 1924 – 1933 рр. перші три томи цієї лексикографічної праці з реєстром російських слів від літери А до П було опубліковано шістьма окремими випусками. Четвертий том (Р – Я), хоч і був готовий до друку, але так і не вийшов, оскільки через зміну мовної політики підлягав знищенню.

Серед дослідників існували різні погляди на РУС-24-33. Так, В. Чапленко звертає увагу на те, що “з методологічного боку цього словника укладано в дусі панівної тенденції тодішнього українського мовознавства використовувати максимально засоби народної (селянської) мови”. Крім такого добору лексичного матеріалу, „на словнику позначилась і, сказати б, оборонна супроти російської мови тенденція – обминати запозичені з цієї мови слова. Пуристична тенденція приводила до вилучення зайвих ентранжизмів (барбаризмів) та заміни їх українськими народними словами або новотворами” [7, 420].

Слід зазначити, що у період виходу РУСу -24-33 думки мовознавців були дещо критичними в оцінці цієї лексикографічної праці. Разом з тим, ніхто з науковців не заперечував того, що в історії розвитку української лексикографії зазначена академічна праця була важливим етапом на шляху належного опрацювання лексичного складу мови, адже у РУСі-24-33 зібрано великий, здебільшого документований лексичний матеріал з українських етнографічних, літературних, фольклорних джерел.

Детальніше розглядаючи кожен том словника, М. Жовтобрюх наголошує на таких недоліках: 1) лексичний матеріал в основному зорієнтований на народно-етнографічний матеріал, менше – на літературний, 2) проігноровано сучасну лексику, 3) багато діалектних слів, деякі навіть зайві: “рос. *олеофор*, *поелику*, *по-иночески* і т.д.”, а також немає слів, пов'язаних з суспільно-політичною діяльністю, 4) подекуди відсутні слова з новим значенням: “рос. *общешитие*, укр. – *бурса*, *братство*, але відсутній неологізм *гуртожиток*” [2, 125].

Незважаючи на те, що майже всі дослідники говорили про недоліки у РУСі-24-33, ніхто з них не заперечував важливості цієї лексикографічної розвідки у становленні не лише української лексикографії, а й української літературної мови загалом, оскільки РУС-24-33 є обширним зібранням української лексики.

Наголосимо на тому, що в період українізації було видано близько 30 різних термінологічних словників. За словами І. Огієнка, “здавалося, розвиток української літературної мови досяг свого вершка” [4, 302]. Але підтримка української мови з боку урядових установ була лише “зовнішнім прикриттям”. З одного боку, частина населення вивчила українську мову, ознайомила з українською літературою і культурою, з іншого – політичний принцип примусовості та штучності зумовив почуття ворожості до мови. З цього приводу Ю. Шевельов зазначає, що “українізація була процесом двобічним. Рівнобіжно до заходів, спрямованих на поширення української мови, робилося зусилля знизити українську культуру, а з нею й мову” [8, 333]. Освічені верстви населення вдавалися до української мови лише в межах офіційних вимог, тому для них українізація була умовністю. У таких складних і заплутаних умовах творилася мовознавча наука. Крім лексикографічних матеріалів, виходили численні підручники та посібники українською мовою. Це сприяло поширенню нормування лексичного складу літературної мови.

Варто наголосити на тому моменті, що всупереч усім труднощам на шляху розвитку мови у 20-х рр. вперше за всю історію відбулася нормалізація української літературної мови на наукових підставах. Так, Ю. Шевельов твердить, що незважаючи на “штучність, необґрунтованість, внутрішні суперечності, трагікомічні надужиття та зигзаги, вона ще раз довела, що українська мова є мовою літературною, а не просто сумою діалектів, поширила знання цієї мови серед різних шарів населення і допомогла зберегти її в наступний період обмежень та переслідувань” [8, 346].

На початку 30-х рр. почали ліквідуватися здобутки українізації, оскільки, на думку І. Огієнка, “стало ясно: або треба дати Україні правдиву волю, або перестати гратись в українізацію” [4, 301]. Коли мовознавці своїми творами почали відкрито проповідувати розрив української культури з російською, влада поступово знищувала досягнення українського мовознавства.

6 квітня 1933 року за наказом нового керівництва на чолі з П. Постишевим було організовано комісію під головуванням А. Хвилі “для перевірки роботи на мовному фронті”. Головне звинувачення, яке висували українським мовознавцям, полягало у створенні своєрідного штучного бар'єру між українською і російською мовами. Л. Масенко вказує на те, що “сплановане владою втручання в лексичний склад і внутрішню структуру української мови, спрямування її в бік максимального зближення з російською мало на меті перервати досягнуту в 20-х роках цілісність української

літературної мови, вилучити ті елементи, що ввійшли до неї із західноукраїнських діалектів» [3, 10]. У висновках комісії зазначено, що вся діяльність мовознавців 20 рр., спрямована на розширення лексичного складу української літературної мови шляхом об'єднання усіх діалектів, особливо західноукраїнських, оголошувалась полонофільською, шкідницькою.

У 30-х рр. праці українських дослідників у галузі мовознавства було піддано нищівній критиці, заборонено підручники та посібники О. Курило, Є. Тимченка, О. Синявського, М. Сулими та ін. Науковців звинувачували в тому, що при написанні наукових розвідок вони орієнтувались на народну мову і мову пам'яток як головних джерел для усталення норм літературної мови. Так, С. Василевський у статті «Добити ворога» пише, що «Кримський, Курило, Тимченко, Сулима та інші сумлінно виконували замовлення свого умираючого класу – буржуазії... кожний підручник, словник оздоблювався прикладами з літературних джерел давнього минулого, в багатьох випадках спеціальними, сфальсифікованими» [1, 180]. До усіх лексикографічних праць, особливо в галузі термінології, було висунуто вимогу не впроваджувати в українську мову будь-які нові терміни поза посередництвом російської мови. Подібний принцип був застосований і до РУСу-24-33. Його оголошено «націоналістичним» і вилучено з усіх бібліотек.

Оскільки потрібна була нова лексикографічна праця, актуальності набуло питання створення нового російсько-українського загального словника. Тому в новоствореному Інституті мовознавства був підготовлений і виданий у 1937 році однотомний «Російсько-український словник» (РУС-37). Ця лексикографічна праця, укладена С. Василевським і Є. Рудницьким, повинна була найповніше відобразити культуру української і російської мов. Л. Паламарчук звертає увагу на те, що вже навіть «невеликий обсяг словника неминуче обмежував російський реєстр, і докладне опрацювання лексичного матеріалу в українській частині» [5, 72].

Ю. Шевельов характеризує РУС-37 як далекий від вимог, що, звичайно, ставляться до академічних словників. Серед загальних недоліків цієї лексикографічної праці дослідник називає: 1) обмежений розмір (890 сторінок), 2) надмірну спрощеність семантичного поділу у межах семантичного гнізда, 3) неопрацьованість фразеології, 4) відсутність посилань на джерела, що відкриває широкі можливості довільного вибору відповідників до російських слів. Як зазначає Ю. Шевельов, упорядники РУСу-37 поставили перед собою завдання «виключити всі «класово ворожі» слова, але не проминути слів «революційних». Тут же він продовжує: «Де була найменша змога, вони вибирали (або продовжували) слова, близькі до російських, лишаячи поза межами словника ті синоніми, що могли б збити їх з накресленого шляху. Це було тим легше зробити, бо впорядники взагалі уникали синоніміки, щоб у споживача, боронь боже, не творилося враження, що українська мова може бути багатшою на слова й семантичні відтінки, ніж російська» [8, 238]. Отже, порівняно з попереднім чотири томним словником, значно скоротився реєстр слів.

Також дослідники вказують на неточність перекладів, що знижує якість лексикографічної праці. М. Жовтобрюх зауважує, що «наприклад, російське слово *безотказный* перекладається українським лише *безвідказний*, хоч в українській мові є поширений відповідник *безвідмовний*; російське *безысходность* перекладається українським *безмірність*, *безмежність*, хоч воно в українській мові вживається і із значенням *безвихідність*; до російського *брошенный* наводяться українські відповідники *кинутий*, *кинений*, а немає *покинутий*, *покинений*; російське *высокосный (год)* перекладено *високосний*, *переступний (рік)* і не зазначено при цьому, що друге слово діалектне та частіше вживається у розмовному мовленні в значенні *переступний тиждень*, *переступна неділя* (перед масляною)» [2, 214]. Схожих прикладів багато, тому такі переклади викликали дискусії серед мовознавців. Ю. Шевельов підкреслює ту обставину, що у РУСі-37 численними були випадки «семантичної адаптації українських слів до відповідних російських за засадою значеннєвої рівності». Свою думку дослідник доводить за допомогою ілюстративного матеріалу, наприклад, «рос. *двор* перекладено як *двір* без будь-яких синонімів (пор. укр. *подвір'я*, *обійстя*); поскільки два російські слова *рибак* і *риболов* відповідають одному українському *рибалка*, це останнє приписане російському *рибак*, а щоб перекласти рос. *риболов*, впроваджено до українського реєстру ніби-то українське *риболов*» [8, 238]. Такий добір до російських лексем українських відповідників ще раз доводив, що словник цілком відповідав ідеологічним настановам і вимогам політики, яка була спрямована на придушення української мови і культури як відмінної від російської. Українська мова повертається до того стану, коли нею користується лише сільське населення та інтелігенція гуманітарного спрямування. Події 30-х рр. вплинули і на внутрішній розвиток української літературної мови, оскільки у цей період вона упорядковувалась відповідно до настанов російського уряду, який був зацікавлений у зниженні соціального престижу української мови.

Отже, оцінюючи 20-30 рр. ХХ століття в історії розвитку української мови, можна зробити висновок, що в цей період відбулось усталення основних норм літературної мови. З цього приводу З. Франко зазначав, що були зроблені «перші спроби узаконення чи кодифікації граматичної будови і надання статусу літературності тому лексичному складові української мови, який протиставляється вузькодialeктній, застарілій або штучно привнесеній іншомовній лексиці» [6, 14]. Розширення суспільних функцій мови в період українізації зумовили швидкий розвиток і збагачення словникового

складу. Тому на підставі аналізу розвитку української літературної мови констатуємо, що у 20-30 рр. ХХ століття українська літературна мова «зазнала безприкладної нормалізації» [8, 382].

1. Василевський С. Добити ворога // Мовознавство. – 1934. – №1. – С.23-36.
2. Жовтобрюх М. Нариси історії українського радянського мовознавства (1918 – 1941). – К.: Наук. думка, 1991. – 260с.
3. Масенко Л. Українська мова у ХХ столітті: історія лінгвоциду: Док. і матеріали. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська акад.", 2005. – 399с.
4. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд. авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – К.: Либідь, 1995. – 388с.
5. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія: питання історії, теорії і практики. – К.: Наук. думка, 1978. – 203с.
6. Франко З. Нормалізація української мови // Культура слова: Респ. міжвід. зб. – Вип. 20. – К.: Наук. думка, 1981. – С.12-17.
7. Чапленко В. Історія нової української літературної мови. – Нью-Йорк, 1970. – 448с.
8. Шерех Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 - 1941). Стан і статус // Шерех Юрій. Поза книжками і з книжок. – К.: Час, 1998. – С.281-392.

The article deals with the analysis of Ukrainian scientists' views on the conditions of development and function of the Ukrainian literary language in 20 – 30 years of the XX century. The ways of formation and consolidation of literary norms and theirs scientific codification are considered.

Key words: Ukrainian literary language, standardization of language, lexicographic work, codification.

УДК 811.161.2'42'373.23:821.161.2"18/19"-32.09 І.Франко

ББК Ш141.14-314+Ш5(4укр)53-4 І.Франко 534

Олеся Сколоздря

ЯВИЩЕ ГЕТЕРОНОМІАЦІЇ ОСОБИ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

(на матеріалі оповідань Івана Франка про духовенство)

У статті проаналізовано номінації осіб духовного стану в оповіданнях Івана Франка «Місія» та «Чума». Особливу увагу звернено на те, як залежно від мовленнєвої ситуації змінюється номінація особи. Усі номінації поділено на онімні й апелювативні, а також за типом мовленнєвої ситуації – на контактну діалогічну та дистантну монологічну і дистантну діалогічну номінації.

Ключові слова: номінація особи, мовленнєва ситуація, онім, апелюватив.

Проблема номінації особи в художньому тексті завжди привертала і продовжує привертати увагу мовознавців. Численні праці таких дослідників, як В.Телії, Н.Арутюнової, Н.Мігіріної, Т.Вільчинської, Т.Наумової та ін., свідчать про актуальність подібних досліджень. У сучасному мовознавстві знаходимо також кілька розвідок, присвячених проблемам гетеронімізації у художньому тексті. Показовою у цьому плані є стаття В.Гака, у якій дослідник виділяє різні типи повторної номінації та подає аналіз їх стилістичних функцій [3]. На цій проблемі наголошує також Н.Арутюнова [1]. Вона, зокрема, зазначає, що можливість користуватися різними номінаціями для називання тієї самої особи створює гетероніміативні ситуації [1; 307]. На думку дослідниці, гетероніміація включає в себе, з одного боку, залежність вибору імені від умов комунікації та від значення повідомлення, а з іншого – свободу вибору в аналогічних умовах [1; 307].

Зазвичай під гетероніміацією розуміють таке явище, при якому одну і ту саму особу можна іменувати по-різному залежно від мовленнєвої ситуації.

Актуальність таких досліджень полягає в тому, що явище гетеронімізації особи в художньому тексті сприяє розкриттю характерів персонажів, з'ясуванню їх соціальних ролей, показує ставлення до іменованого персонажа автора та інших персонажів, зрештою, відображає мовностилістичне багатство твору та майстерність письменника.

У цьому плані цікаво простежити, як номіновано осіб у малій прозі Івана Франка, зокрема у творах про життя духовенства у Галичині «Місія» та «Чума». Оскільки «номінаційне поле у художньому тексті вбирає в себе два взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих шари лексики – онімну й безімнену систему» [2, 157], то відповідно розглядатимемо онімну та апелювативну номінації.

Головним героєм творів є патер Гаудентій, який «...родився на проповідника і в законі Лойоли вважався одним із найспосібніших і найгарячіших пропаторів» [7, 16, 265]. Патер Гаудентій мріяв про світле апостольство і мучеництво за віру. Всі його прагнення і мрії у творі передано не лише з допомогою авторських характеристик і внутрішніх монологів героя, але й семантикою онімів, якими названо Патера. Так, З.Франко зазначає, що ім'я Гаудентій походить від латинського *gaudentos*, що означає «той, хто радіє». На думку дослідниці, така власна назва «має всупереч імені натякати на нездійсненність тих надій на успіх, які передбачливо вкладені в семантику імені» [6, 65]. Підтвердженням того, що саме з такою метою Франко вживає цей антропонім є те, що в уривках оповідання «Тріумф», яке мало бути продовженням «Місії» та «Чуми», знаходимо розчарування патера та крах його надій: «Сорок п'ять літ! Сорок п'ять! – повторяв він (Гаудентій – О.С.) з безмірною тугою (виділення наше – О.С.) в голосі. – Адже найкращі літа минули безповоротно! Адже найлітші сили змарнувалися, найгарячіші чуття вистигли, витратилися на отсю пусту фантастику... Нічого сього

нема і не було, і не буде; ох, чую се добре! Чув се віддавна, та дурень, дурень! Боровся з сим чуттем, мов із самим сатаною! А тепер маю! Тепер терпи, гризи сам свою душу, впивайся невчасним жалем!» [7, 16, 500]. Внутрішня форма слів туга, жаль, терпіти є антонімічною до семантики слова радість, яка закладена в імені Гаудентій. Отже, думка про те, що «антонімічність цього поетп – оетп акумулює стилістичну виразність» [6, 65], є цілком правильною.

Окрім імені Гаудентій, яке патер взяв собі після вступу до закону імені Ісуса, у творі подано його справжнє ім'я та прізвище – *Симон Цюра*. Семантика цієї номінації очевидна. Ім'я Симон з д.-свр. означає «слухати, чути» [4, 87], тобто «той, хто слухає». Прізвище Цюра також має яскраво виражену внутрішню форму (утворене від діал. слова щора, що означає «джюра» [5, 11, 254]). Отже, номінація Симон Цюра означає «той, хто слухає Бога і служить йому».

Із дитинством патера Гаудентія пов'язані також такі антропонімі номінації персонажа: Симек [7, 16, 266], Шимко [7, 16, 270], Шимек [7, 16, 271], малий Шимко [7, 16, 270].

Використовуючи термінологію В.Гака [3, 124], номінації для патера Гаудентія є багатофокусними. Під багатофокусною розуміємо таку номінацію, коли різні назви персонажеві дають різні особи (у нашому випадку – автор, пріор, староста, присяжний та українські парафіяни).

Окрім онімної, І.Франко використовує також апелятивну номінації, що допомагає показати усю різноманітність зв'язків, які існують між іменованим та іншими персонажами. Так, найчастіше автор вживає апелятивну номінацію *патер* та онімно-апелятивну *патер Гаудентій*.

Номінації для патера Гаудентія насамперед залежать від мовленнєвої ситуації, яка, як зазначає Т.Шумаріна, має важливе значення для вибору того чи іншого номена. Дослідниця виділяє два типи таких номінацій: контактну (коли об'єкт номінації присутній при називанні) та дистактну (коли об'єкт номінації відсутній) [8, 131].

Зі зміною ситуації місця перебування пов'язані нові номінації для патера Гаудентія. Окрім номінацій *патер*, *патер Гаудентій*, автор використовує номінацію *член конвенту*, яка вказує на місце і роль патера в монастирі: «З низьким, пересадно покірливим поклоном увійшов *член конвенту*, *патер Гаудентій*» [7, 16, 300].

При контактній діалогічній мовленнєвій ситуації пріор звертається до патера по-латині *frater* (брате), *reverendissime* (вельмишановний). Такі номінації виражають повагу до людини, яку ними іменують. У дистактній ситуації, тобто у ситуації «поза очі», як зазначає Т.Шумаріна, адресант одержує певну свободу щодо вибору найменування адресата, оскільки мова йде про особу, яка не бере участі у бесіді. [8, 131]. При дистактній монологічній мовленнєвій ситуації пріор використовує номінації, що мають збільшено-згрубілий характер: *придуркуватий патер* [7, 16, 303], *ненависний патер* [7, 16, 310], *Яким-просторіка* [7, 16, 302], *якийсь дурнуватий* [7, 16, 302].

Запідозривши патера у тому, що він шпигує за членами конвенту і доносить на них вищій владі, пріор подумки називає його *віщуном реформи* [7, 16, 303], *автором доносів* [7, 16, 303], *агентом доволі великого розміру* [7, 16, 303]. Сила експресії у цих найменуваннях поступово наростає, оскільки поступово наростає гнів і ненависть пріора до патера.

Свої особливості мають номінації для патера, коли його особа для інших персонажів є невідомою. Так, при зустрічі патера зі сільським старостою, останній, не знаючи патера, вживає спочатку загальну номінацію *пан*: «А чого пану від мене потрібно?» [7, 16, 281]. Коли пояснення патера на запитання старости не задовольняють останнього, тоді він використовує займенникову номінацію з негативним відтінком, оскільки займенник вжитий у середньому роді: «Ну то що ж ви таке?» [7, 16, 281]. Коли патер називає себе *торгівельним комісантом*, то староста, не розуміючи значення цих слів, вживає номінацію *торгівельний комісар*.

Греко-католицькі парафіяни звертаються до патера за допомогою номінацій *егомость* («Велике спасибі вам, егомость, за вашу ласку, за святі тайни! – сказав присяжний» [7, 16, 291]), *отець* («Слухайте, отче... Я не веду вас до своєї хати, бо у мене забагато людей, невгода, діти дрібні» [7, 16, 286]).

Цікаво простежити те, як змінюється авторська номінація для патера Гаудентія у тексті. У творі «Місія» автор вживає лише дві номінації – *патер* і *патер Гаудентій*. На такі ж номінації натрапляємо і в першій половині твору «Чума». Однак коли у творі зіткнулися два священники, які є виразниками різних націй, різних гілок християнства, – римо-католик Гаудентій та греко-католик Чимчикевич, то саме завдяки авторській номінації чітко бачимо те, на чиєму боці автор. Якщо для Чимчикевича автор вибирає нейтральні номінації *о.Чимчикевич*, *Чимчикевич*, то для Гаудентія найчастіше вживає назву *езуїт*.

Узагалі слово *езуїт* має два значення: 1. «член католицького чернечого ордену «Товариства Ісуса»; 2. перен. «про підступну, підлу, лицемірну людину» [СУМ 2, 497]. У номінації *езуїт*, яку І.Франко вживає для Гаудентія, репрезентовано обидва значення, оскільки патер був членом цього ордену, але водночас він був лицемірною та підступною людиною. За його солодкими словами, зверненими до *о.Чимчикевича*, крилися підлі наміри – відсторонити отця від парафії.

Загалом, *кожна* номінація для патера Гаудентія містить певну інформацію про його життя, яке склалося не так, як він мріяв. Хоч патер і взяв собі «щасливе ім'я», та доля його так і залишилася нещасною. Це про нього непальська приказка: «Ім'я щасливе – доля нещасна».

Цілковитою протилежністю до патера Гаудентія є греко-католицький священник Чимчикевич. На думку З.Франко, «Чимчикевич (від слова чимчикувати) всупереч закладеному у прізвищі значенню «людина, яка повільно ступає, ходить», – представляє особу, яка все-таки досягає успіху» [6, 65]. Номінації для *о.Чимчикевича* також є багатофокусними (його іменують автор, патер Гаудентій, парафіяни).

Коли говорити про авторські номінації для *о.Чимчикевича*, то вони здебільшого є нейтрального характеру або ж такі, що чітко виражають позитивне ставлення автора до персонажа. Найчастіше автор уживає нейтральні номінації *о.Чимчикевич*, *Чимчикевич*: «... *о.Чимчикевич*, хапаючись та дріботячи ногами, кинувся проводити патера до своєї світлички, що служила йому за одним разом за спальню, їдальню і канцелярію» [7, 16, 317]. Крім антропонімі, знаходимо також апелятивну авторську номінацію: *той дідусь*, *старець*. Слово *дідусь* у словнику подано з ремаркою «зменш.-пестл. до дід» [СУМ 2, 300]. Отже, номінація виражає позитивне ставлення автора до героя.

Особливе стилістичне навантаження має номінація *старець*. У цій назві реалізуються значення «чоловік, який досяг похилого віку, старості (часом з відтінком поваги), «літній монах, поважна духовна особа; пустельник; самітник» [СУМ 2, 300]. Така номінація викликає у читачів почуття поваги до іменованої особи, до її віку, а також викликає асоціації з пустельниками, святими людьми. Усе це служить для позитивного змалювання персонажа. Назву *старець* І.Франко вживає у творі два рази: «Голос *старця* урвався від зворушення, і дві грубі сльози покотилися по його зів'ялих, поморцених щоках» [7, 16, 322] і «*Старець* розвернув книгу і почав поволі, голосно і виразно читати» [7, 16, 330].

Номінації, які для *о.Чимчикевича* використовує патер Гаудентій, насамперед залежать від мовленнєвої ситуації. При контактній мовленнєвій ситуації патер Гаудентій вживає пестливо-здрібнілі номінації *панотченько* та *панотчик*, проте лише номінація *панотченько* вжита у пряму значенні, оскільки виражає задоволення патера, що видно з контексту: «Егеж, *панотченьку*, – з видом щирого вдоволення розпочав *езуїт*, – про се нема й що говорити, славний у вас мід!» [7, 16, 318]. Номінація *панотчик*, хоч і має демінутивне забарвлення, та виражає зовсім інше (іронічне) ставлення адресанта до адресата, про що свідчить контекст: «Зовсім з вами згоджуюсь, *панотчику*, – сказав він (Гаудентій – О.С.) цілком іншим, острим і повним докору голосом» [7, 16, 322].

Коли патер Гаудентій не погоджується з *о. Чимчикевичем*, сперечається з ним і виявляє своє невдоволення, то вживає номінації *панотець* («Не хуліть Бога, *панотче!* – остро огризнувся *патер*» [7, 16, 325]), *отець* («Ні, *отче*, хибна ваша дорога! Бог не може благословити такого діла» [7, 16, 325]), *католицький священник* («Ех, *панотче*, *панотче!*.. І ви се говорите! Ви, *католицький священник*, можете так говорити, а навіть так робити!» [7, 16, 326]).

Зовсім інші номінації для *о.Чимчикевича* вживає патер Гаудентій при дистактній мовленнєвій ситуації, у якій виділяємо ще два підвиди: діалогічну дистактну ситуацію та монологічну дистактну ситуацію. При діалогічній дистактній ситуації патер Гаудентій, розказуючи пріору монастиря про Чимчикевича, використовує номінації з негативним відтінком. Такий відтінок має номінація *дідуган вісімдесятилітній*, оскільки слово *дідуган* подано у словнику з ремаркою «збільш. до дід» [СУМ 2, 299]. Він часто використовує синтагматичну номінацію з компонентом допотопний – «дуже давній, старовинний (який ніби існував ще до біблійного потопу)», «який вийшов з ужитку, застарілий // старомодний» [СУМ 2, 374]: *допотопний піп*, *допотопний чоловік*, *проява допотопна*. Іменуючи Чимчикевича, Гаудентій двічі використовує номінацію з компонентом *проява* – «той, хто своєю поведінкою, вчинками, зовнішністю викликає подив, занепокоєння; дивна, химерна людина» [СУМ 8, 356]: *цікава проява* та *допотопна проява*. Сема «дивна людина» актуалізована і в номінаціях *дивачисько* та *дивогляд* – діал. «диво» [СУМ 2, 273], а також у номінації *заморське чудовище*. Експресія таких номінацій поступово наростає від назви *цікава проява* через конотоване *дивачисько* і діалектне *дивогляд* до фразеологізованого *заморське чудовище*.

Характеризуючи *о.Чимчикевича*, патер ніби нанизує номінації, які у творі виступають логічними синонімами, які конкретизують та уточнюють попередню номінацію. Пор. «Хто такий? Чимчикевич? Щось-бо я досі не чував такого прізвища. – І не дивота, бо се справді *допотопний піп*. Старий-престарий, і оце вже тридцять літ нікудісінько не виїздить зі свого села. *Дивогляд*, а не піп» [7, 16, 309] і «Егеж, еге, Чимчикевич. Що се за *проява* така? – *Дуже цікава проява*... Подумайте лишень: *дідуган вісімдесятилітній*, *дивачисько*, освіти майже ніякої, *стотнісінький хлоп поміж хлопам*, про догмати віри ніякісінького розуміння, – одним словом, ... *сей допотопний чоловік* жие там (у Товстохлопах – О.С.) *п'ятдесят літ*, і які ж то науки подає він своєму стаду!» [7, 16, 314].

Слово *допотопний* послужило не тільки для утворення цілого ряду синтагматичних номінацій для *о.Чимчикевича*, але також стало твірною основою для слова допотопники, яким у творі названо окрему категорію греко-католицьких священників: «Друга категорія – се допотопники, убогі духом і добродушно наївні» [7, 16, 310].

Знаходимо також номінацію *здитинілий пастир*. Слово *здитинілий* утворене від слова здитиніти, яке означає «поводитися як дитина» [СУМ 3, 537]. Часто у старечому віці люди думають та поведуться як діти. Власне це і мав на увазі патер Гаудентій, даючи таку назву-характеристику священників: «Ось правдивий образ цілої сеї церкви, – думав патер Гаудентій, придивляючись і прислухаючись до всього, що

діялося довола, - **здитинілий пастир**, а стадо його наполовину глухе, а наполовину сліпе» [7, 16, 317]. В іншому місці знаходимо пояснення, чому патер називає Чимчикевича здитинілим. Ось як Гаудентій характеризує Чимчикевича: «...предобродушний чоловік, наївний і довірливий, як дитина» [7, 16, 314].

При монологічній дистактній ситуації патер у пориві гніву використовує такі номінації: *проклятий піп* («*От проклятий піп! – воркотів він (Гаудентій – О.С.) собі під носом, дожидаючи, поки запряжуть його бричку. – Замучив мене зовсім!*» [7, 16, 328]), *піп* («*З розуму зійшов піп, чи що? Захотілось йому сьогодні читати акафіст! – Але гнів ні на що не придався, - треба було ждати кінця акафісту*» [7, 16, 331]), *стари шизматик* («*Але сідаючи на бричку, що тут-таки за церковною огорожею ждала на нього, він (Гаудентій – О.С.) стисненим кулаком погрозив в сторону попівства, і злотииво проворкотав: - Почекай ти, старий шизматик, я тебе науче!*» [7, 16, 334]). Усі три номінації мають негативне забарвлення, про що свідчить контекст, внутрішня форма слів *піп*, *шизматик* (те саме, що *схизматик* – «у католиків – назва православних», «розкольник» [СУМ 11, 461]) та означення *проклятий*.

О.Чимчикевич досягає успіху в житті, він щасливий, хоч ішов до цього дуже довго, ніби чимчикуючи життям.

Номінації осіб духовного стану часто відіграють функцію релігійної диференціації. Так, римо-католицького священика Гаудентія найчастіше названо *патером Гаудентієм*, *патером*, *єзуїтом*, а греко-католицького священика Чимчикевича – *о.Чимчикевичем*, *панотцем*, *панотчиком*, *панотченком*, *егомостем*, *егомостинком*, *попом*. Подібну ситуацію знаходимо у творі «Місія», коли йдеться про зустріч римо-католика Гаудентія та руського панотця. Для першого знаходимо номінації *патер Гаудентій*, *патер*, а для другого – *руський панотець*, *панотець*. Пор. «*Легенько попід руки звели патера (виділення наше –О.С.) з візка і запровадили до кухні. Тим часом і панотець збудився і ждав їх у кухні... Патер Гаудентій в брудній хлопській плахті, обтиканий стеблами соломи, з лицем, заваланим кров'ю, ішов постогуючи. Панотець аж в долоні сплеснув, побачивши його*» [7, 16, 299].

Кожна номінація особи в художньому творі вжита з певною стилістичною метою. Такі номінації характеризують героя, визначають його місце в суспільстві, розкривають його характер, передають його психологічну сутність, визначають його відносини з іншими персонажами.

1. Арупнова Н.Д. Номінація и текст // Языковая номинация. – М.: Наука, 1977. – С.304-357.
2. Босва Е.В. Номінаційне поле у контексті художнього простору оповідань Б.Грінченка // Восточноукраинский лингвистический сборник, 2000. – Вып.6. – С.157-
3. Гак В.Г. Повторная номинация и ее стилистическое использование // Вопросы французской филологии. Сборник трудов МГПИ им. В.И.Ленина. – М., 1970. – С.123-136.
4. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. Словник-довідник. – К.: Наукова думка, 1986. – 311с.
5. Словник української мови: В 11-ти томах. – К., 1970-1980. – Т.1-IX.
6. Франко З.Т. Ономастика в мові творів Івана Франка // Мовознавство. – 1975. - №2. – С.55-86.
7. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1976-1986 Паспортизуючи ілюстративний матеріал, у квадратних дужках також указуємо том і сторінку.
8. Шумарина Т.Ф. Антропонимическая вариативность в речевой коммуникации (на материале драматурга И.С.Тургенева) // Русская ономастика. – Одеса: ОГУ. – 1984. С.130-136.

The article is devoted to the research of nomination of persons in Ivan Franko's stories. Structural-semantic and stylistic research of the nomination of persons is carried. There are different kind of nomination in stories of Ivan Franko: onymatic and appellative nomination, contact and remote nomination.

Key words: nomination of person, onym, appellative, proper name.

УДК 811.161.2(09)

ББК 81.411.1-0

Оксана Зелінська

АНТОНИМИ ЯК ЗАСІБ ВИРАЗНОСТІ В БАРОКОВИХ ПРОПОВІДЯХ XVII СТ.

У статті проаналізовано антонімію як засіб виразності в бароковій проповіді XVII ст. Вибір антонімів залежав від поставлених проповідником завдань. Виразальні можливості антонімії увиразнюються порівняннями, експресивними засобами синтаксису тощо.

Ключові слова: барокова проповідь, антоніми, засоби виразності.

Одним із актуальних завдань у галузі історії української мови є вивчення мови екзегетно-гомільної літератури, зокрема жанру проповіді [6, 219]. У письменстві XVII ст. чітко вирізняються два типи проповіді – традиційна та барокова [18; 19]. Традиційна проповідь на євангельські читання дійшла до нас у численних рукописних та друківаних збірниках, відомих під назвою Учительні євангелія. Мові Учительних євангелій присвятили дисертаційні роботи У. Б. Добосевич [1] та Г. В. Чуба [19]. Барокові проповіді були предметом наукових студій І. П. Чепіги [17; 18], О. А. Купчинського [6], Т. В. Таран [16]. У цій статті розглянемо особливості стилістичного використання антонімів у текстах барокових проповідей.

В арсеналі засобів художньої виразності антонімія займає важливе місце. Вона слугує для відтворення контрастів, на її основі будуються антитези, епітети, оксюмори, альтернативні запитання [4, 169-171; 5, 46-54; 12, 63-71; 15, 103-107]. С. Є. Долман підкреслював, що контрастні предмети, явища чи поняття сприймаються значно гостріше, виразніше, ніж неконтрастні. І саме ця особливість людської психіки пояснює емоційність та експресивність стилістичних фігур, логічний центр яких становлять антоніми [3, 137].

Стилістичні функції антонімів у пам'ятках різних жанрів вивчав Л. М. Полога і відзначав, що риторичні фігури, антитези, створені на основі опозицій, особливо характерні для полемічної і конфесійної літератури, у якій багатою є антоніміка абстрактних іменників, що відбивають опозиційність понять і вказують на боротьбу ідей, протиставлення людських характерів, учинків [11, 151, 154]. Дослідниці Учительних євангелій У. Б. Добосевич та Г. В. Чуба підкреслюють, що невід'ємною їх ознакою був образний та емоційний виклад, який досягався різними засобами, в тому числі й антонімами [1, 6; 19, 8]. Функціонування антонімів у структурі української проповіді ХХ ст. вивчала І. Г. Павлова [9, 464; 10].

Тяжіння до контрастів та антитез, як формальних, так і семантичних (миті і вічності, краси й потворності, духовності й чуттєвості, життя і смерті тощо) є однією з фундаментальних рис бароко [7, 193; 14, 185]. У творах словесного мистецтва засобом реалізації цієї риси є антоніми – слова з протилежною семантикою.

На тлі ораторсько-проповідницьких творів барокові проповіді вирізняються публіцистичністю, яка, на думку філософа Л. Довгої, полягала в підкресленій актуалізації окремих богословських істин [2, 57]. Ніколи не втрачала своєї актуальності колізія добра і зла як філософська проблема, так і тема мистецтва, що є однією з провідних у барокових казаннях.

Лексеми з опозиційною семантикою стають потужним засобом відображення протиборства доброго і злого. У наведеному нижче фрагменті із проповіді його гостроту передає ампліфікація порівняльних конструкцій, побудованих на основі антонімії, виразність яких посилюється полісиндетоном: *Як темность свѣтлости, якъ горкость сладкости, якъ болезнь здоровю, и якъ смерть живому, такъ невѣрные люде вѣрнымъ, злыи добрымъ противатъся, ненавидатъ ихъ и преслѣдуютъ* (Галят., 129). У людському житті добро і зло знаходять свій вияв насамперед у вчинках, які детермінуються прикметниковою парою *добрий – злий*, напр.: *Такими звѣрами называють(ь)ся люде, которыи не ш(т)дѣлають злыхъ учинковъ ш(т) добрыхъ и не припоминають собѣ добродѣствъ бѣскихъ, которыхъ(ь) дознали. Такіи грѣшатъ и нѣа не доступуютъ, бо люде повинни злыи учинки ш(т) добрыхъ ш(т)дѣлати, добри учинки чинити, а злыхъ хронитиса* (Галят., 101). Застерігаючи від учинків злих та протиставляючи їх добрим, автор прагне вплинути не тільки на почуття, а й на поведінку слухачів, для чого надає висловлюванню директивного тону, вживаючи предикативну конструкцію, утворену за допомогою семантично опозиційних інфінітивів та слова *повинен*.

Ще однією з ключових проблем, яку намагалися осягнути українські культурні діячі доби бароко, була проблема світу, земного життя [8, 177-178; 13]. Загалом вони сходилися на думці, що світ є мінливим і плінним, у ньому немає нічого сталого і вічного, напр.: *Свѣт сей ... маеть двѣ дщерьѣ: ща(с)те и неща(с)те, бога(т)ство и убо(з)тво* (Рад., Венец, рґе). Вияви непевності світу в людському житті конкретизують антонімічні пари іменників на позначення осіб за соціальним статусом, напр.: *Прудко тебе, члѣвче, свѣтъ зарадытъ, богатого убогимъ, пана слугою, потентата невольникомъ учинитъ* (Галят., 185). Для посилення емоційного контрасту автори вдавалися до ампліфікації протиставлень, побудованих на основі іменникових та дієслівних антонімічних пар, напр.: *[свѣт] полень есть хитрости, полень зрады, которій едною рукою выноситъ, другою ш земли ударяетъ; одною рукою златый ланцухъ на шию, другою пута на ноги вкладаетъ, одной царство и волно(ст) дарует, а другою шдеймуетъ* (Рад., Огородок, рґс).

Мінливість і суєтність усього земного позначалася в проповідях традиційним ше для античної культури образом моря [13, 72]. У досліджуваних текстах семантично опозиційні лексеми стають засобом побудови порівнянь, у яких зіставляється світ і море, напр.: *Повторе свѣтъ сей есть морем и ш(т)толь, бо яко водѣ морскихъ волны подвышаються абы упали, такъ на свѣтѣ много ест тых, которыи поднесшиса на высокостъ гоноровѣ в едномъ моментѣ оупадають* (Рад., Венец, рґи зв.); *В морю Рыбы меншии ш(т) болшихъ пожираны бывають, так в свѣте оубо(з)шии о(т) богатъшихъ приследоване и оутиснене поносят* (Рад., Венец, рґд).

Мета проповідника – не тільки констатувати мінливість світу, а й, утвердивши думку про його непостійність, спонукати слухачів до пошуків цінностей вічних. Найбільшим благом людини визнавалося духовне багатство, а марнотратство, розкіш, розпусне життя, підкреслювала В. М. Нічик, є уярмленням, рабською покорою речам [8, 195]. Антоніми стають засобом вираження цієї ідеї, напр.: *Для того богатыйи суть убогими, бо не мають в(ь) собѣ мешкающего бга ... Убогийи суть богатыйми, бо они в(ь) ср(д)цу своемъ скарьбѣ дховный, цноты и добрыи учинки мають* (Галят., 94).

Антоніми слугують проповіднику для відображення протилежних вимірів людського життя, напр.: *Двоакою дорогою люде на свѣтѣ ходят(ь), едни доброю, другийи злою* (Галят., 140). Лексеми з

опозиційною семантикою стають засобом переконання слухачів у тому, що тільки віра в Бога здатна змінити людину, підкреслюють силу Христового вчення, напр.: *Огонь ѿмѣняетъ речій натуру, а особливо желѣзо з прироженѣ твердое, темное, тѣжкое чини(т) легки(м), свѣтлымъ и мажкимъ. А Хсрдаца Ап(с)тскіе а през нихъ людскіе которіи твердѣиши были над желѣзо, темнѣиши над хмѣры тѣжчи на(д) оловѣ, змажчиль, ѿсвѣтитъ и легкіе учинитъ къ нѣмъ* (Рад., Огородок, р.о.е); *Поки не зоста(л) ѿкрещенны Великій кнѣз Владимир что сѣ множило в ср(д)ци егѡ? Множилисѣ розныи грѣхи, то прагнене панованѣ и примноженѣ розныхъ земль и мѣст, то нечистоты розмаитыи, то забойства, а гды оуже зостат ѿкрещеннымъ, ѡ Бже мой, яка в нем наступила ѡ(т)мѣна. Гды было прагнене чести, там оуже гору взяла покора Хва, где были нечистоты великии там оуже по Крщеніи стом зостали всякіи чистоты ... где была срогос(т) там оуже великаѣ ся ѡказала ку людемъ ласка. В срдиу великагѡ кнѣзѣ Владимира и де же умножисѣ грѣх, тамо преизбыточества блѣ(д)тъ* (Рад., Венец, слѣ).

В. М. Нічик відзначає, що за доби бароко в богословській думці відроджується напружена драматичність опозиції миру [світу] та Царства Небесного [8, 185]. Виразно вона відтворюється у погребних казаннях. Наприклад, у казанні на роковини з дня смерті Єлисея Плетенецького автор, використовуючи виражальні можливості антонімів у поєднанні з синонімами, протиставляє земному життю життя в Царстві Небесному та після воскресіння: *Медь зась значитъ по въскр(с)ніи правѡвѣрнымъ а спредливимъ не прикрый и не горкій, але солодкій и вдѣчны и любезный животъ в ир(с)твѣ нб(с)номъ. О солодкости, о вдѣчности того намъ живота в Нѣбѣ: о(т)коль собѣ розбирати и розмышлати маємо, абысмо того свѣтлого живота который есть горкій и нендзный не жаловали, а рачей онъ пришесть в ир(с)твѣ нб(с)номъ собѣ барзѣи смаковали, и того выглядали* (Зах. Коп., Омлія, 162); *Запровадь его на мѣсца, где нѣмашь болю и фрасунку и въздыханіа, але радость и веселіе* (Зах. Коп., Омлія, 171).

Українські мислителі намагалися вирішити проблеми сутності людини, співвідношення свободи й необхідності, і вважали, що, створюючи людину, Бог наділив її вільною волею, правом вибору між добром і злом [2, 59]. П. Могила у проповіді “Хрест Спасителя і кожної людини” особливо наголошував на тому, що Спаситель нікого не примушував іти за ним, але хотів, щоб кожен, хто вірить йому, обрав хресний шлях терплячості свідомо і добровільно [8, 30]. Антоніми стають мовним засобом відображення поглядів на проблеми вільного волевиявлення людини, напр.: *На волю намъ даючи пріймовати або не пріймовати, што онъ намъ подаютъ* (Мог., Хрест, 281); *Добровольныхъ теде слугъ и наслѣдовцѡвъ потребуеть Панъ, а не поневольных* (Мог., Хрест, 281). Антоніми також є засобом підкреслення індивідуальності людини та її неповторності, напр.: *Яко Днь бываеть единъ болшій другій коро(т)шій, такъ и житіе одного члѣка долшоє, другого коротшоє. На остатокъ, яко днь бываеть единъ ясный другій хмурный, непогодный: такъ и члѣкъ, еди(н) весолый другій квасный нелютостивы* (Рад., Старушич, 32).

Ще однією рисою, що вирізняла барокову проповідь, є її панегіризм, який передбачав уславлення визначних людей [17, 25]. Панегіричний характер мали казання, виголошені під час похорону відомої особи. Проповідник пригадував добрі справи, зроблені покійником за життя, говорив про нього як про людину високої моралі. Так, М. Смотрицький у проповіді, виголошеній ним на похороні Леонтія Карповича, змальовує його як втілення усіх добродітностей, на позначення яких слугує синонімічний ряд лексики морально-етичної сфери, що вирізняються на тлі лексем із негативно оцінною семантикою, напр.: *Кламства, фалшу, зрады, по(д)ступку, потвары, пыхи, самолюбства, лакомства, зазрости, речій добрыхъ ненависти, отнюдь не зналъ. Скромность зась трезвость, покора, лю(д)скость, оукладность, склонность, литость, милость, а на особенней щирость, правда и любовь в души егѡ вѣчноє собѣ мешкане оуслалы ово истотне. Муж сей всеи цноты Визерунокъ* (См., 19).

Антонімія може бути покладена в основу композиції проповіді. Так, А. Радивилівський у панегіричній промові з нагоди посвячення Інокентія Гізеля в архімандрита Києво-Печерської лаври возвеличує його як мудрого наставника, називаючи архімандрита субстантивом *старший*, а підлеглих – субстантивом *менші*, напр.: *Абы не старшій з меншихъ але меншій з старшихъ до доброго житиѣ брали добрій похоть* (Рад., Гізель, 14). У цій проповіді антоніми не набувають характеру різкого протиставлення, а є засобом виокремлення позитивних рис, які повинні характеризувати особу, наділену владою над іншими людьми, напр.: *бо что межи пчелами матка, то межи ме(н)шими старшій* (Рад., Гізель, 15); *научѣтесѣ правѣ менши(м) матками быти ане панами, старайтесѣ барзѣи, абы васъ люблено, анѣжели боалисѣ: и ежели где будетъ потреба оужити срогости; нехай будетъ о(т)цѣвскаѣ ане тыранскаѣ; матками пѣстующи, а о(т)цями караючи васъ показуйте* (Рад., Гізель, 16).

Отже, антоніми були одним із засобів, які слугували для реалізації поставлених проповідником завдань: спонукати людей до правильного вибору, переконати, що найбільшим благом є духовне багатство. Використовуючи антонімію як засіб переконання, автори проповідей на основі протиставлення будують контрасти, вдаються до ампліфікації антонімів, поєднання із синонімією, повтору, стилістичних фігур, експресивних засобів синтаксису.

Умовні скорочення

Галят. – Галятівський. Ключ розуміння / Підг. до вид. І.П. Челігі. – К.: Наукова думка, 1985. – 445 с.

- Зах. Коп., Омлія – Омлія або казань на Роковую Пам'ять в Бѣ Велебного Блженной Пам'яті Ща Слѣсса в схиммонасах Євѡмѣ Плетенецького Архімандрита Печерского Кіевско // Тітов Хв., проф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – С. 147–172.
- Мог., Хрест – Могила П. Хрест Спасителя і кожної людини // Тітов Хв., проф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – С. 271–290.
- Рад., Венсц – Радивилівський А. Вѣнецъ Хвѣ. – К., 1688.
- Рад., Гізель – Радивилівський А. Слово на посщеніє Высоце в Бѣ превелебного є мліи Ща Інокентіа Гізеля Архімадриты Печерскаго // Приложение // Антоній Радивилівський, южно-руссійскій проповѣдникъ XVII в. (Опытъ историко-литературнаго изслѣдованія его сочиненій и обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей его языка), съ приложеніємъ неизданныхъ проповѣдей изъ рукописныхъ «Огородка» и «Вѣнца». – К., 1894. – С. 12–20.
- Рад., Огородок – Радивилівський А. Огородокъ Маріи Бѣи. – К., 1676.
- Рад., Старушич – Радивилівський А. Слово на погреб превелебнаго Гѣдина Ща Климентіа Старушича Игумена Выдубицького // Приложение ... – С. 30–36.
- См. – Смотрицький М. Казань: На честны Погребъ пречестного и превелебнаго [ѡ] мѣжа Гѣдина и Ща: Гѣдина Ща Леонтіа Карповича, номіната єпѣкопа Володимирского и Бєрестейского: архімадрита Виле'скогого презъ Мелетіа Смотрицкогого, см: архієпѣпа Полоцкогого, Влѣкѣ Витепскогого и Мстиславскогого: елєкта архімадрита Виленскогого, ѡправованос: в Ви'ни. Рокѣ ѡ Воплощеніа Бга Слова. ахк. Ноємвриа, в. дна. – Вильно, 1620.

1. Добосевич У. Б. Мова і стиль рукописних учительних євангелій кінця XVI – початку XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1997. – 18 с.
2. Довга Л. Свобода волі у проповідях Антонія Радивилівського // Київська старовина. – 2002. – № 2. – С. 56–60.
3. Доломан С. Є. Лексична синонімія як засіб художньої виразності // Структура і семантика мовних одиниць: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 127–130.
4. Дудик П. С. Стилістика української мови. – К.: Академія, 2005. – 368 с.
5. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. – К.: Вища школа, 1987. – 351 с.
6. Купчинський О. Мова “Казання” Мелетія Смотрицького на похорон отця Леонтія Карповича 2 листопада 1620 року // Записки НТШ. Т. ССХLVI. Праці філол. секції. – Львів, 2003. – С. 219–245.
7. Наливайко Д. С. Бароко // Енциклопедія історії України: В 5 т. Т. 1 / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 192–194.
8. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. – К.: Український центр духовної культури, 1997. – 328 с.
9. Павлова І. Мовні засоби організації проповідей митрополита Іларіона “Навчаймо дітей своїх української мови!” // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. Київ, 5–6 жовтня 2000 року. – Л.: Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 462–470.
10. Павлова І. Синтагматичні опозиції контрарних антонімів у мові української проповіді // Проблеми фонетики, лексикології, граматики, лінгводидактики: Збірник наукових праць. – Полтава, 2006. – С. 11–23.
11. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XVI – першої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – 239 с.
12. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української літературної мови. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.
13. Розумна О. “Світ” в українській проповіді XVII століття // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 69–73.
14. Степовик Д. В. Система тропів в українському бароко // Українське бароко та європейський контекст. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 183–195.
15. Сучасна українська літературна мова. Стилістика / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 588 с.
16. Таран (Майданович) Т. В. Принципи поцінування емоційно-експресивного синтаксису української барокової проповіді // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 44–52.
17. Челіга І. П. Початки барокового проповідництва в українському письменстві // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 25–29.
18. Челіга І. П. Учительні євангелія як жанр ораторського проповідницького мистецтва // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 39–47.
19. Чуба Г. В. Лінгво-текстологічний аналіз учительних євангелій другої половини XVI – XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1997. – 18 с.
20. Чуба Г. Мовні засоби впливу на слухача в українських учительних євангеліях кінця XVI ст. // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. Київ, 5–6 жовтня 2000 року. – Л.: Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 449–461.

In article it is considered antonymy as expressive means baroque sermons of 17th century. The conclusion is made, that the choice of antonyms depend on the tasks put by the preacher. Expressive opportunities amplified comparisons, expressive means of syntax, etc.

Key words: baroque sermon, antonyms, expressive means.

УДК 811.161.2

ББК 81.001.3

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ КОМПОНЕНТ У СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ СЛОВА

Галина Цап

Стаття присвячена дослідженню проблеми відображення взаємозв'язку мови з національною культурою як особливим баченням світу. Автор статті звертає увагу на вивчення національно-культурного компонента в семантичній структурі слова.

Ключові слова: лінгвокультурологія, мовна одиниця, мова культури, національно-культурний компонент.

Проблема вивчення зв'язків мови з культурою, народними звичаями, соціальною структурою суспільства чи нації в цілому є “однією з нагальних проблем сучасної мовознавчої науки” [7, 138], якою цікавилася, починаючи з XIX ст. і до сьогоднішніх днів, багато вітчизняних (Д. К. Зеленін, Є. Ф. Карський, А. А. Шахматов, О. Потєбня, Ф. Буслаєва, А. Афанасьєва, В. Аврорин, А. І. Соболевський, В. Панфілов, Е. Кукушкіна, Е. Верещагін, В. Костомаров, М. Петров, І. Срезневський, А. Кримський, А. Вежицька, А. Баранов, Д. Добровольський, Н. Рябцева, С. Нікітіна, В. Маслова, Н. Мечковська, О. Шмельов, О. Ткаченко та ін.) і зарубіжних (брати Грім, Р. Раск, Ф. Боас, В. Гумбольдт, Г. Штенталь, К. Фосслер, Е. Кассіпер, Л. Вайсгербер, Е. Сепір, Б. Уорф, К. Леві-Стросс,

К. Пайк, С. Лем, Р. Касінг, Й. Вартмінський, Р. Гжегорчикова, А. Миколайчик та ін.) дослідників. Цією проблематикою займаються кілька галузей мовознавства: етнолінгвістика (лінгвоетнологія), соціолінгвістика, лінгвокультурологія та ін. Так, головною метою етнолінгвістики, на думку Н. І. Толстого, є історична ретроспектива, тобто виявлення народних стереотипів, розкриття фольклорних картин світу народу. Завданням соціолінгвістики є вивчення взаємовідношень між мовою і суспільством (мова і культура, мова і історія, мова і етнос, мова і церква і т. д.). В основному ж соціолінгвістика займається вивченням особливостей мови різних соціальних і вікових груп. Мету лінгвокультурології В. Шаклеїн вбачає "...у розгляді феноменів мови та культури, які зумовлюють один одного, що передбачає передусім багатоаспектність проблематики лінгвокультурології, можливість різних системних підходів до вирішення лінгвістичних питань" [14, 138]. Такий погляд на завдання узгоджується із основним завданням когнітивної лінгвістики – пояснити сам феномен мови [8]. З цього випливає, що етнолінгвістика і соціолінгвістика та лінгвокультурологія – це абсолютно різні науки, які досліджують мову з різних сторін. Якщо етнолінгвістика займається історичними даними і намагається на сучасному матеріалі віднайти історичні факти того чи іншого етносу, а соціолінгвістика розглядає виключно матеріал сьогодення, то лінгвокультурологія досліджує історичні й сучасні мовні факти крізь призму духовної культури [9, 12].

Лінгвокультурологія виникла на основі ідеї, що мова тісно пов'язана з культурою, настільки тісно, що проростає в неї, розвивається в ній і виражає її. Звідси й випливає, що лінгвокультурологія – це галузь лінгвістики, що виникла на стику лінгвістики та культурології [9, 9; 3, 5] і досліджує прояви культури народу, які виявилися і закріпилися в мові. Однак не всі дослідники погоджуються, що ця наука виникла на стику лінгвістики і культурології. Так, наприклад, В. Н. Телія вважає лінгвокультурологію розділом етнолінгвістики, призначеним для вивчення й опису кореспонденції мови і культури в їх синхронній взаємодії [13, 217].

Одним із основних завдань лінгвокультурології є дослідження національно-культурної семантики мовних одиниць з метою розуміння їх в усій повноті змісту і відтінків, в степені, максимально-наближеної до їх сприйняття носіями даної мови і даної культури. При такому підході лінгвокультурологія – це аспект мовознавства, який вивчає проблему відображення національної культури в мові; розділ семасіології, оскільки визначає і описує національно-марковані мовні одиниці; вивчає розуміння мови в умовах міжкультурної комунікації.

Тому метою нашої роботи є дослідити вплив культури народу на формування лексичного значення слова та з'ясувати семантичне наповнення терміна "національно-культурний компонент".

У центрі уваги лінгвокультурології перебуває людина (з цієї точки зору вона є важливим напрямком "людиноведення"), яка розглядається як носій мови і культури, його фонові знання, норми поведінки, які роблять його представником певної культури. Дослідники відзначають, що іноземцям часто для розуміння не вистачає саме цих знань про культуру, які забезпечують спілкування на рідній мові в кожному конкретному випадку, і являється як основою змісту, так, і елементом, який визначає його мовне оформлення.

Термін "розуміння" використовується у двох значеннях: як фактор інтелектуальний, пізнавальний і як фактор співпереживання. Складність розуміння обумовлена тим, що сприйняття і поведінка детерміновані стереотипами: ідеологічними, національними, класовими, статевими, які сформувалися у людини з дитинства.

Тому, лінгвокультурологія досліджує мову культури як проблему розуміння, проблему ефективності культурного діалогу "по вертикалі", тобто діалог між культурами різних епох, так і "по горизонталі", тобто діалог різних культур, які існують одночасно між собою.

Таким чином, мова культури – це універсальна форма осмислення реальності, в яку організовуються знаки, форми, символи, тексти та подібного роду смислові конструкції (носії змісту), які дозволяють людям вступати в комунікативні зв'язки один з одним, орієнтуватися в просторі культури. Одночасно мова культури синтезує різні аспекти життя людини – соціальні, культурно-історичні, психологічні, естетичні та інші. Відповідно, мова – це ядро системи культури. Саме через мову людина засвоює уявлення, оцінки, цінності – все те, що визначає його картину світу. Розуміння мови культури і оволодіння нею дає людині свободу в спілкуванні як рідною, так і іноземною мовою, можливість для оцінки і самооцінки, орієнтуватися в складних і динамічних соціальних структурах.

У такому випадку виникає проблема компетенції. Так, компетенція культурознавства розглядає як знання і уміння необхідні для здійснення мовної діяльності на іноземній мові переважно в соціокультурній сфері спілкування, для придбання знань в гуманітарній області, для знайомства з національною літературою і іншими видами мистецтва, тобто виділяється із об'єму компетенції країнознавства [5].

Лінгвокраїнознавча компетенція – це знання для людей, які ідеально розмовляють, всієї системи культурних цінностей, виражених в мові.

Таким чином, лінгвокультурологія, її співставний аспект передбачає забезпечення комунікативної компетенції в актах між культурної комунікації представників конкретних мов і культур та вивчення вираженої в мові національної культури, в основі якої лежить загальнолюдські компоненти, обумовлені

біологічною і психологічною природою людини, інваріантними особливостями людських соціумів. Національна культура вступає в діалог з іншими національними культурами, висвітлюючи при цьому такі речі, на яких в рідній культурі не зосереджується увага. Так, М. М. Бахтін писав: "Ми ставимо чужій культурі нові питання, яких вона собі сама не ставила, ми шукаємо в ній відповіді на ці наші питання, і чужа культура відповідає нам, відкриваючи перед нами свої сторони, нові смислові глибини" [1, 335].

При такому дослідженні потребує розгляду і структура національно-культурного компонента комунікативної компетенції. Спостерігається неоднорідність культурного фону, який включає в себе пласти суспільних, релігійних і національно-специфічних знань. Але і перші дві складові виявляють національну специфіку. Таким чином, елемент "культурний" в понятті "національно-культурний компонент" означає певну сукупність знань суспільного, регіонального і національного характеру, тобто суму ознак, які відрізняють людей від людей іншої національності, класу. "Перше місце серед національно-специфічних компонентів культури займає мова" [4, 20]. Культурний компонент є частиною мови або феноменом його реального буття. Елемент "національний" означає національно-специфічне переломлення цих знань в свідомості носія даної мови. В умовах вивчення іноземної мови три складові цього поняття характеризують людину, яка вивчає як представника певної національно-культурної спільноти. На мову як основну специфічну ознаку нації можна дивитися з двох боків: за напрямком "в середину", і тоді мова виступає як головний фактор етнічної інтеграції; по напрямку "зовні", в цьому випадку мова – основна етніфікуюча ознака етносу. Діалектично об'єднуючи в себе ці дві протилежні функції, мова являється інструментом збереження етносу.

Найбільше національні особливості та зміни, які відбуваються в суспільному житті відбиваються в лексичній системі. Велике значення у формуванні лексичної семантики відіграє національно-культурне (етнопоняттєве) й національно-мовне (етноспецифікаційне) тло, тобто рівень фонові обізнаності етносу в системі понять і в системі мови. Певне лексичне значення містить, крім потенційних сем, ще й такий компонент, який пов'язаний зі складовими культури, які "мають етноспецифічне забарвлення. Як правило, таке забарвлення мають лексеми, які пов'язані з традиціями (або стійкими елементами культури); звичаями (їх визначають як традиції в соціонормативній сфері культури) та обрядами, що виконують функції несвідомого залучення до пануючої в даному суспільстві системи нормативних вимог" [2, 70]; побутовою культурою, тісно переплетеною з традиціями; щоденною поведінкою; ментальними стереотипами певного народу; художньою культурою, історичним розвитком народу. Отже, такі мовні одиниці набули символічне, еталонне, образно-метафоричне значення в національній культурі і узагальнюють результати власне людської свідомості – архетипічного і прототипного, які зафіксовані в міфах, легендах, ритуалах, обрядах, фольклорних і релігійних дискурсах, поетичних і прозових художніх текстах, фразеологізмах і метафорах, символах, прислів'ях та приказках.

Реалії національної культури можуть бути як денотативні, так і конотативні. Денотативні реалії найбільш наочно демонструють національно-культурну своєрідність, оскільки виділення слів із національно-культурними конотаціями іноді являє собою деякі труднощі, оскільки „звичайні” слова, що мають предметні еквіваленти у інших мовах, можуть мати додаткові значення, зумовлені національно-культурними факторами, пов'язаними з історією, традиціями, фольклором народу – носія мови [6, 57].

Тому національно-культурний компонент у семантичній структурі слова або словосполучення – це власне денотативне його значення: денотат властивий лише певному національно-культурному об'єднанню [6, 56]. Критерієм відбору таких одиниць мають стати рекурентність вживання носіями даної мови, літературний стандарт, тобто належність до сучасної літературної мови, наявність означуваного в національній дійсності, а саме – соціальна значущість, належність до когніцій даної мовної спільноти.

Для виділення національно-культурної специфіки з окремих культурно маркованих одиниць (*самовар, валянки, лапти, матрьошка*), найбільш доцільним вважають [10] побудову образних семантичних полів (сукупність образних лексичних одиниць, які мають загальні компоненти в значенні). Такі поля є частинами національно забарвленої мовної картини, і за ними можна зчитувати культурну інформацію.

Розглянемо приклад за І. Я. Паком, візьмемо фрагмент образного семантичного поля *дерево/рослина*. Воно може бути представлене кількома мікрополями. Усі образні одиниці, які входять до нього, наділені семантикою дерева/рослини в прямому значенні, а в переносному характеризують людину з різних сторін:

- 1) види дерев/рослин (*дерево* – нечутлива людина, *дуб* – дурна, *мімоза* – образлива);
- 2) частини дерева/рослини: *листок* – надокучливий (як банний листок пристав), *парникова квітка* – той, якого оберігають, *вижатий лимон* – змучений, безсилий, *огірок* – здоровий, міцний, *перець* – колючий, цинічний, *ягідка* – ласкаве називання жінки;
- 3) оброблений кусок дерева: *жердина* – високий, *дубина* – дурний, *сірник* – худий, *заноза* – надокучливий, *колода* – дурний, нечуттєвий, *кряж* – міцний, коренистий;

4) якості дерева/рослини: *зрілий* – який повністю досяг майстерності, *необтесаний* – невихований, *незів'ялий* – той, хто не втратив свого значення, сили, *квітучий* – занадто прикрашений, звивистий, *плодовитий* – той, який багато створює.

Національна специфіка стане ще більш очевидною і яскравою при зіставленні образних семантичних полів, побудованих на матеріалі різних мов. Наприклад, у Франції про високу людину кажуть *asperge* (спаржа), про дурну – *banane* (банан), про міцну – *chêne* (дуб), в Україні ж міцну і дурну людину порівнюють з дубом, а високу з тополею.

Зазвичай образність тісно пов'язана з іншими мовними категоріями: експресивністю, емотивністю, оцінкою, інтенсивністю та ін. Більшість образних слів наділено примітками *несх.*, *жарг.*, *жарт.*, *заст.*, які свідчать про наявність додаткових смислових відтінків у структурі значення слова, що дає можливість на словниковому матеріалі виявити національно-культурну специфіку.

Так, для прикладу, розглянемо лексичне значення слова *ліберал* в українській і англійській мовах на лексикографічному матеріалі.

Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінськ: ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.	Англо-український словник: У2-х т. – Близько 120000 слів / Склав М. І. Балла. – К.: Освіта, 1996. т. 1. – 752 с.
ЛІБЕРАЛ	ЛІБЕРАЛ (LIBERAL)
1. Послідовник лібералізму; член ліберальної партії.	1. п 1. Ліберал, людина літальних поглядів; прихильник лібералізму.
2. <i>заст.</i> Вільнодумна людина; вільнодумець.	2. Член партії лібералів, ліберал.
3. перен., розм. Людина схильна до терпимості, потурання кому-, чому-небудь.	II.adj. 1. Вільнодумний, з широкими поглядами.
	2. Ліберальний, широкий (про погляди тощо).
	3. Щедрий, великодушний.
	4. Рясний, багатий, великий.
	5. Гуманітарний.
	6. Вільний, не буквальный.
	7. Розбешений, розгнуданий.
	8 . <i>tex.</i> Із запасом (міцності тощо).

При порівнянні сем слова *ліберал* [лат. *liberalis* – *вільний*], можна помітити, що англійська лексема включає не лише значення “прихильник лібералізму, член партії лібералів”, які містяться і в українській, а також такі значення, які характеризують людину, як “вільнодумну (це значення зафіксовано і в українській мові, проте віднесене до пасивної лексики (застаріле)), з широкими поглядами, щедру, великодушну...”. Це можна пояснити, на нашу думку, історичними подіями. Лібералізм як політична та ідеологічна течія зародилася в XIX ст. і обстоювала свободу підприємництва, парламентський устрій, демократичне право, свободу, а також завдяки їхньому сприянню відбулося поширення освіти серед робочого класу; проведення реформи державної служби (на державній службі раніше могли бути лише аристократи, а з 1870 року було оголошено, що для займання посади треба скласти публічний екзамен, що дало змогу займати державні службові місця для представників буржуазії). Тобто ліберали зарекомендували себе людьми вільнодумними, з широким кругозором. Проте вже в XX ст. ліберали вели невдалу внутрішню політику: виступали за колонізаторську політику, не підтримали класову боротьбу та ін. Історію лейбористів оцінюють як історію зрад, боягузтва. Звідси, мабуть, і негативне нашарування слова *ліберал*, яке зафіксовано у сьомому значенні, проте не відображено в словнику української мови. Таким чином, можемо стверджувати, що національна історія народу наклала свій відбиток на формування словникової дефініції.

Таким чином, мова “як продукт культури, як її важлива складова частина, умова існування, як фактор формування культурних кодів” [9, 6] наділена певними етнічно-культурними рисами. Вона, будучи головним засобом спілкування людей етнокультурної єдності, системою збереження, рецепції та передавання інформації, є засобом, який відмежовує один етнос від інших. Водночас мова належить до найбільш стійких і добре зовнішньо виражених компонентів культури етносів, найчастіше виступає головною етнікодиференціюючою рисою. У зв'язку з цим Л. Вейсгербер вивів закон рідної мови, зазначаючи, що “народ у ході своєї історії будував свою мову, закладаючи в неї, що являлося йому цінним у його внутрішніх і зовнішніх долях, у його історичних і географічних умовах, у процесі становлення і росту духовної і матеріальної культури...” [12, 112], і ця національна специфіка етносу відображається у семантичній структурі слова.

- Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979.
- Бромфей Ю. В. Этнос. Этнография. – М., 1973.
- Васильева Г. М. Национально-культурная специфика семантических неологизмов: лингвокультурологические основы описания. – СПб., 2001.
- Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. – М., 1990.

- Воробьев В. В. Лингвокультурология как следствие процесса интеграции наук. Принципы лингвокультурологического анализа // www.omskreg.ru.
- Гетьман З. О., Бортнечук О. М. Лінгвістичні основи укладання словника з лінгвокраїнознавства // Вісник іноземної філології. – Вип. 31. – К.: Київський університет імені Т. Шевченка, 2001. – С.55-57.
- Дружченко Р. С. Мова і етнос: етнолінгвістичний аспект // Современные процессы межкультурного взаимодействия и языковая практика: Материалы международной научно-практической конференции, Тераполь, 20-21 сентября 2005 г. – Тераполь: ПГУ, 2005. – С.138-140.
- Жаботинская С. А. Концептуальный анализ язык: фреймворк сети // Всеукраинская научно-практическая конференция. Проблемы прикладной лингвистики. – Одесса, 2003.
- Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр “Академия”, 2001. – 208с.
- Пак И. Я. Лингвокультурология как следствие процесса интеграции наук: принципы лингвокультурологического анализа // Молодежь и наука: 9-ая Моск. междунар. телекоммуникационная конференция молодых ученых и студентов / Моск. инж.-физ. ин-т (госуниверситет. – URL: <http://molod.mephi.ru/DATA/700.htm>.
- Піжук Т. Національно-культурні пресупозиції в художньому тексті // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – 1999. – Вип. 3. – С.173-178.
- Радченко О. А. Лингвофилософский неоромантизм Й. Л. Вайсгербера // Вопросы языкознания. – 1993. – №2.
- Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты. – М., 1996.
- Шаклеин В. М. Становление и развитие теории лингвокультурной ситуации в лингвокультурологических исследованиях // Язык и культура. Культурологический компонент языка. – К., 1998. – Т.2. – С.137-140.

The article is devoted to research of a problem of display of interrelation of language with national culture, as special display of the world. The author of clause pays attention to study of a national-cultural component to semantic structure of a word.

Key words: *linguacultural, language unit, language of culture., national-cultural component.*

УДК 81'373

ББК 81.2

Валентина Капась

ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИКИ ЗА ПОЛЯМИ

У статті здійснюється короткий аналіз праць, у яких досліджується поняття поля у лінгвістиці взагалі і лексико-семантичного зокрема. З'ясовуються проблеми дослідження лексики за полями на сучасному етапі, розбіжності у підходах до виділення лексико-семантичних полів.

Ключові слова: *лексико-семантичне поле, лексико-семантичний варіант, сема, лексема, поняття.*

Дослідження лексики за полями у вітчизняному мовознавстві намітилося ще в XIX столітті у словниках, у яких лексика групувалася за темами. Такі дослідження пізніше “одержали розвиток та певне обґрунтування в працях німецьких лінгвістів” [10, 11]. Від перших спроб і до виділення лексико-семантичних полів (ЛСП) на сучасному етапі неодноразово змінювалися наукові парадигми, принципи виділення ЛСП, поняттєвий апарат. Власне, останній формувався поступово у наукових працях лінгвістів різних періодів. Так, “Й.Трір висунув ідею про поняттєві поля, Г.Іпсен – про лексико-синтаксичні поля <...> Е.Оскар і О.Духачек уводять поняття лексико-семантичне поле, В.В.Виноградов – лексико-семантична система, а О.І.Смирницький – лексико-семантичний варіант” [7, 264]. Зародившись у руслі досліджень семасіології, польовий підхід поширився на коло різноманітних явищ – лексичні групи чи парадигми, парадигматичні поля (Трір, Гуденаф, Лаунсбері, Косеріу), синтаксичні поля (Порціг, Вейсгербер), граматичні поля (Адгмоні), граматико-лексичні поля (Гулига, Шендельс), функціонально-семантичні поля (Бондарко) та інші [13]. ЛСП стало об'єктом зацікавленості не тільки науковців, що працюють у руслі лексичної семантики, семасіології, а й психолінгвістів, когнітивістів та інших.

Польовий підхід до опису явищ мови набув широкого поширення і в сучасній лінгвістиці (С.Єрмоленко, Н.Мех, Л.Савченко, Л.Масенко, Т.Ковальова, І.Попік та інші). Дослідники розглядають як окремі поля у мові, так і польовий характер мови в цілому. Якщо розглядати польові дослідження як такі, що допомагають виявити системну організацію мови, у цьому випадку мовна система розглядається як сукупність полів, що мають багаторівневий характер і дотикаються чи пересікаються на периферії.

У нашій статті ми спробуємо розглянути деякі теорії поля.

Отож ідея дослідження лексики за полями не нова як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві. Перші спроби таких досліджень, рубежа XIX – XX століть, пов'язані з іменами О.Потебні, М.Покровського, Р.Меєра та інших лінгвістів зазначеного періоду. Саме на рубежі століть у мовознавчій науці, і зокрема її лексичному рівні, набули поширення наукові розвідки, у яких піднімалися питання системності лексики як одного із мовних рівнів. У руслі таких досліджень і розвивалася польова теорія. Її засновником вважають І.Тріра. Німецький дослідник під системністю лексики розумів сукупність різноманітних полів. У виділенні поля І.Трір відштовхувався від поняття і в цьому проявився його ономазіологічний підхід. Однак сам термін “поле” у науковий ужиток увів інший німецький дослідник Г.Іпсен, займаючись розробкою методів порівняльно-історичного вивчення лексики древніх індоєвропейських мов. У порівняльно-історичному мовознавстві теорія поля ні поширення, ні розвитку не набула [5].

Як і В.Гумбольдт та Ф.Соссюр, І.Трір “виходить із розуміння синхронного стану мови як замкненої стабільної системи, що визначає сутність усіх складових її частин”, а “глобальна система мови ієрархічно членується, за Тріром, на два паралельні одне до одного типи полів: 1) поняттєві поля та 2) словесні поля” [2, 106]. Розділяючи мовну систему на поняттєві і словесні поля, І.Трір як елементарні одиниці виділяв у них відповідно поняття і слова. “У своїй теорії він іде від понять до слів і досліджує групу слів з погляду поняття, що виявляється тотожним значенню <...>”. Групу понять з відповідною у ній сукупністю відношень і змін І.Трір називає поняттєвим (семантичним) полем. У зв’язку з тим, що кожне поняття має свій словесний знак, поняттєвому полю в мові відповідає лексичне поле, яке накладається на нього [5].

Теорія поля І.Тріра була неоднозначно сприйнята у наукових колах. “Визнання абсолютного паралелізму між семантичною системою мови, структура якої виражається внутрішнім членуванням словесних полів, і системою понять <...> обумовили головну помилку не тільки І.Тріра, але і всіх неогумбольдтіанців” [2, 106].

І все ж теорія І.Тріра мала суттєвий вплив на подальший розвиток подібних досліджень. “Заслугою І.Тріра вважають те, що він розчленував поняття “лексичного” та “поняттєвого” поля і запровадив у лінгвістичний ужиток ці терміни. Сам же Трір, відповідаючи критикам його концепції, неодноразово підкреслював, що його підхід був продиктований не загальнофілософськими, а суто практичними міркуваннями” [9, 16].

Вагоме значення, як відзначає Л.Васильєв, для подальшого розвитку “польової” теорії стали дослідження як прихильників, так і противників теорії І.Тріра. Адже перші доводили неефективність, “неможливість її застосування на практиці”, а другі, шукаючи нових шляхів дослідження лексико-семантичної системи, сприяли виокремленню кількох основних шляхів у розробці семантичних полів” [2, 108]. Залежно від виду зв’язків, які лежать в основі полів між лексичними одиницями, Л.Васильєв, аналізуючи праці, написані після оприлюдненої теорії Тріра, виокремлює три типи полів: парадигматичні (“найрізноманітніші класи лексичних одиниць, тотожних за тими чи іншими смисловими ознаками”), синтагматичні (“класи слів, тісно пов’язані один з одним, але такі, що ніколи не зустрічалися в одній синтаксичній позиції”) і комплексні поля (“словотворчі ряди, що включають слова різних частин мови разом із їх парадигматичними корелятами”) [2, 108-113].

Свого часу у працях нейрофізіологів Інституту експериментальної медицини АН СРСР можна було знайти “об’єктивне підтвердження ЛСП”, але тоді “вони ще не мали чіткої дефініції і детально розробленої та несуперечливої методи виділення”, незважаючи на немалу кількість “лінгвістичних описів лексико-семантичних полів з різного роду обґрунтуваннями” [10, 12].

На думку Ф.Нікітіної, якби у лінгвістиці було вироблено однозначну і чітку концепцію “для виділення та визначення лексико-семантичних полів”, то “будь-який осмислений текст можна було б досить однозначно розподілити за семантичними полями з урахуванням їх перетинів” [10, 15]. А практичний наслідок уточнення і перегляду деяких теоретичних положень, які стосуються статусу семантичних полів, знадобився б і при вивченні “логічної структури семантичних полів”, “при компресії природної мови для потреб побудови штучного інтелекту”, коли виникає потреба експліцитного представлення найбільш інформативних частин тексту [10, 15]. Сміслові наповнення семантичного поля часто залежить від загальної лінгвістичної концепції, якої дотримується дослідник, або від конкретної наукової мети” [10, 13]. “Сам термін “семантичне поле” має різні значення і сприймається як 1) картина світу (“шматочок” дійсності), представлена у вигляді більш або менш автономної мікросистеми, та 2) сукупність слів і виразів, що складають тематичний ряд” [10].

Проблема виділення і визначення лексико-семантичних полів залишається відкритою.

Про те, що у термін “лексико-семантичне поле” вкладається неоднаковий зміст, свідчать праці як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. “У деяких німецьких лінгвістів (Л.Вайсгербер, К.Бальдінер та ін.) у ролі семантичного поля виступають “блоки” та “ніші”, що об’єднуються однаковими суфіксами і спільними категоріальними лексичними значеннями (...). Існує уявлення про ЛСП як про семантичну парадигму (наприклад семантичне поле повинності або можливості й вимушеності). Нарешті, семантичне поле розглядається як синонімічний ряд (дієслова мовлення, руху та інші)” [10, 15]. Виділяючи семантичні поля у лексиці з позицій семасіології, тобто відштовхуючись від слова, а не від поняття, Ю.Караулов вважає визначення ЛСП як “групи слів однієї мови, достатньо тісно пов’язаних одне з одним за змістом” недостатнім, адже хоча воно й “не суперечить практиці існуючих ідеографічних (іноді таких, які називають “ідеологічні”, чи “поняттєві”) словників, але не може слугувати керівництвом для побудови поля”. На думку дослідника, “упоряднику семантичних полів потрібно вирішити, як мінімум, три питання: 1) що означає “пов’язаних” 2) що означає “доволі тісно?” 3) що означає “за змістом” [5, 57].

Поставлене завдання науковець вирішує на прикладі укладання словника семантичних полів хантійської мови. На переконання Ю.Караулова, “лексико-семантичне поле – поняття вельми об’ємне. Тут перехрещуються головні проблеми лексикології – проблеми синонімії, антонімії, полісемії, проблема співвіднесеності слова і поняття” [5, 67]. Побудова семантичного поля з позицій семасіології, на думку науковця, робить вторинним питання “поділу словникового складу мови, а ширше – питання членування

світу мовою” [5, 67]. Науковець переконаний, що таким чином автоматично вирішується членування словникового складу і “щоб отримати це членування, потрібно згрупувати лексику в поля і побудувати систему полів” [5, 68].

Л.А.Лисиченко розглядає ЛСП як групу слів, що “становить собою велике угруповання ЛСВ, що пов’язані одним відрізком дійсності і належать до різних частин мови”. ЛСП складається не з лексем у повному складі їх значень, а з лексико-семантичних варіантів, які є одиницями семантичного аналізу. Лексема різними своїми значеннями може входити до різних семантичних полів” [8, 122]. Та чи доцільно називати ЛСВ однієї лексеми слова, що належать до різних частин мови? На нашу думку, ЛСП складається із лексико-семантичних варіантів, які належать до однієї частини мови, вони відзначаються близькістю значень, наявністю ключового семантичного компонента у структурі або ж ядра і периферії. Справді, “лексико-семантичне поле складне за своєю внутрішньою організацією” [8, 123], але включення до його структури різнорідних мовних елементів, тобто слів, що належать до різних частин мови, є помилковим і тільки ускладнює і без цього складний процес виділення і визначення ЛСП. Різнорідність такого плану скоріш характерна іншому польовому утворенню – асоціативному полю, коли зв’язки в системі базуються швидше на асоціаціях, ніж на семантиці.

Відмітимо, що лексико-семантичне поле – це термін, що застосовується в лінгвістиці, як правило, для позначення сукупності мовних одиниць, що об’єднуються спільною лексико-семантичною ознакою. Спочатку під такими одиницями розглядали слова, згодом у лінгвістичних працях з’явилися також описи семантичних полів, що включають словосполучення і речення. ЛСП – це утворення, якому характерна дотичність із іншими, аналогічними за будовою структурами. Тобто, ЛСВ одного поля можуть входити до складу іншого.

У працях ряду науковців поняття лексико-семантичного поля співзвучне із поняттям лексико-семантичної групи, тематичної групи, асоціативним полем тощо. Так, як ЛСГ трактують мовні поля (хоча й не всі їх так називають) Л.Вейсгербер, Г.Іпсен, К.Ройнінг, Е.Оскар, О.Духачек, К.Хейзе, А.Уфимцева, В.Кодухов та багато інших. Наприклад, підхід К.Ройнінга близький до Трірового за своєю екстралінгвістичною природою. Щоправда, у І.Тріра він має логічне, а в Ройнінга – психологічне забарвлення. К.Ройнінг вважає, що слова з погляду семантики входять до різних груп, їх семантика залежить від контексту, а в І.Тріра слово та його характеристика залежать від місця в системі чи від місця в полі. Проте вони обидва вважають, що характеристикою поля є наявність спільних значень лексем, що входять до його складу [13].

Ф.Філін під поняттям ЛСГ розуміє “лексичне об’єднання з однорідними, зіставними значеннями”, що являють собою “специфічне явище мови, зумовлене ходом його історичного розвитку” [2].

ЛСП – це утворення не тотожне поняттям “тематична група”, “лексико-семантична група”, чи “асоціативне поле”. “ЛСГ становить певним чином обмежений і визначений фрагмент лексико-семантичного поля. Елементи ЛСГ “більш чітко визначені і мають більш виражені семантичні зв’язки – синонімічні, антонімічні, дериваційні, гіпер- і гіпонімічні” [8, 125]. Тематичні групи – це “слова різних частин мови, об’єднані спільним відрізком дійсності”, у них слова пов’язані не мовними зв’язками, а позамовними, “через реалії, які виражаються в них” [8, 122], тематична група “складається за денотативним компонентом лексичних значень, тому є, так би мовити, більш “грубою”, порівняно із семантичним полем, бо не враховує внутрішньомовних відмінностей між значеннями слів” [8, 123]. “Тематична група входить до певного семантичного об’єднання слів (семантичного поля) як частина його структури” [9, 24].

У праці “Нариси із загального мовознавства” Ф.Філін визначає ЛСГ як сукупність слів, що мають близькі й ідентичні значення з різними відтінками, диференційними ознаками” [12, 225]. ЛСГ розглядається також як така, що “що базується на внутрішньомовних зв’язках слів” і “виділяється за кількома загальними семами, включає одиниці однієї частини мови” [4, 25].

Для Г.Уфимцевої ЛСП поле, поруч із ЛСГ і синонімами, є рівноправним видом крупніших парадигматичних об’єднань в лексиці [11]. Н.Мех семантичне поле розглядає як складну функціональну системно-структурну одиницю лексико-семантичного рівня, елементами якої “є слова, що в плані змісту мають свою особливу семантичну структуру, а в плані вираження виявляються лексемами з характерною сполучуваністю” [9, 22].

Проблема виділення і визначення лексико-семантичних полів залишається відкритою. Попри те, що дослідження лексики за полями не нове, сьогодні у вітчизняному мовознавстві ще немає ґрунтовної праці, у якій би формулювалося чітке визначення поняття лексико-семантичного поля, категоріального апарату, виділялися усі його ознаки і, чи не головне, визначалися принципи розрізнення полів, критерії відбору лексики для поля. Частково польова структура лексики досліджується у наукових статтях, підрозділах монографій, дисертаційних роботах.

Так О.Кардашук розглядає семантичне поле як “семантичну групу слів однієї частини мови” і зазначає, що саме поняття “поле” потребує уточнення, а серед ознак поля дослідниця виділяє такі, зокрема:

“ семантичні поля не мають постійних меж, тобто постійно взаємодіють;
у структурі поля співіснують загальні та диференційні ознаки;

визначення центру і периферії;

у периферійній зоні смислові зв'язки з центром поступово послаблюються;

утворюються зони, де окремі елементи поля (семантичні ознаки, лексико-семантичні варіанти або й слова) відрізняються від нього або ж належать одному, двом і більше словам" [6].

Л.Глобіна вважає, що "ЛСП базується на позамовних зв'язках денотатів", воно виділяється "за однією загальною семою" і "включає слова однієї частини мови" [4,25]. О.Акулова "поділ всього словникового континууму на семантичні поля" називає "найбільш крупним поділом лексичної системи" [1].

Водночас широкого поширення у лінгвістиці набув термін "асоціативне поле", введений Ш.Балі. Іноді його ототожнюють із поняттям лексико-семантичного поля. На нашу думку, асоціативне і лексико-семантичне поля є різними польовими утвореннями лексичного рівня мовної системи. Адже вони характеризуються різними критеріями відбору і групування лексики. Якщо в основі ЛСП лежить семантична близькість прямих значень його компонентів, в основі асоціативного поля – асоціації, стійкі чи контекстуальні утворення, яким властива образність, перенесеність значення. Як правило, особливості асоціативних полів полягає в тому, що при їх виявленні свідомо використовується слово-стимул і його асоціати, а визначення об'єму поля відбувається в результаті експерименту, що здійснюється на основі аналізу не тексту, а психіки людей, що беруть участь в експерименті. Тип поля визначається з огляду на головну ознаку, що лежить в основі класифікації.

На нашу думку, влучне визначення лексико-семантичного поля сформулював М.Кочерган. Він розглядає лексико-семантичне поле як "найбільше парадигматичне об'єднання". За визначенням науковця, "це сукупність лексичних одиниць, які об'єднані спільністю змісту (іноді й спільністю формальних показників) і відображають поняттєву, предметну або функціональну подібність позначуваних явищ. Це слова, пов'язані з одним і тим самим фрагментом дійсності" [7, 265]. Мовознавець розглядає поле як "мозаїку слів", вони характеризуються "зв'язком слів або їх окремих значень, системним характером цих зв'язків, що забезпечує безперервність смислового простору" [7, 266]. Науковець відзначає, що ЛСП притаманні ядро і периферія, "у межах лексико-семантичного поля виділяють лексико-семантичні групи", а в середині останніх виділяють "ще тісніше пов'язані семантичні об'єднання (їх називають лексико-семантичними категоріями) – синоніми, антоніми, конверсиви, гіпоніми" [7, 267].

Відзначимо, що групи слів у ЛСП поєднуються спільним родовим значенням і утворюють семантичну мікросистему лексичного рівня. Лексико-семантичному полю властива наявність ядра, центру і периферії. Також воно характеризується наявністю мікрополів і здатністю входити до складу більшого семантичного утворення.

Варто відмітити, що попри ряд праць, що стосуються польової структури лексики, сьогодні ще існує немало дискусійних і невирішених питань. Це стосується лінгвістичної природи полів, специфіки ієрархічної організації категорій. Попри те, що у сучасній лінгвістичній науці існує не один десяток різновидів полів, є розбіжності і несистемність у категоріальному апараті, немає чітко вироблених критеріїв виділення полів і зокрема ЛСП.

Неможливість розробки єдиної чіткої схеми виділення ЛСП взагалі можна пояснити, наприклад, змінністю і непостійністю лексичних і семантичних одиниць – лексем і семантем, розходженнями у виборі критеріїв для відбору елементів поля, створення чи опису полів і, певною мірою, дослідницьким суб'єктивізмом. Але, на нашу думку, не зовсім об'єктивними є припущення про недоцільність виділення ЛСП, особливо, коли мова йде про аналіз тексту саме таким шляхом. ЛСП – це не просто структура, що характеризується чіткою організацією і упорядкованістю компонентів. ЛСП – це утворення, на основі якого відслідковується внутрішнє багатство слова і взаємодія його варіантів із близькими за семантикою мовними одиницями лексико-семантичного рівня, простежується еволюція значення, його роль і місце у сучасному мовному середовищі.

1. Акулова О.О. Лексико-семантична група іменників зі значенням "містечтво" в сучасній російській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.02/ Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1998. — 17с.
2. Васильєв Л.М. Теорія семантичних полів// Вопросы языкознания. — 1971. — №5. — С.105 — 113
3. Бук С.Н. Лексична основа української мови: виділення та системно-структурна організація: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01/ Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — Л., 2004. — 281арк.
4. Глобіна Л.В. Лексико-семантическое поле партитивной лексики в современном русском языке: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01/ Воронеж. гос. ун-т. — Воронеж, 1995. — 205л.
5. Караулов Ю.Н. Структура лексико-семантичного поля// Филологические науки. — 1972. — №1. — С.57 — 68
6. Кардашук О.В. Семантичне поле простору: статус, структура, внутрішні зв'язки (на матеріалі прикметників української мови): Дис... канд. філол. наук: 10.02.02/ Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича. — Чернівці, 1998. — 186 арк.
7. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник. — К.: Видавничий центр "Академія", 2003. — 464с.
8. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови. — Х., 1997. — 131с.
9. Мех Н.О. Структура лексико-семантичного поля "мова – слово" в українській поетичній мові XIX – початку XX ст. — К., 2001. — 184с.
10. Нікітіна Ф.О. Виділення і визначення лексико-семантичних полів// Мовознавство. — 1981. — №1. — С.11-15
11. Уфімцева Г.А. Лексика// Загальне мовознавство: внутрішня структура мови. — М.: Наука, 1972
12. Філін Ф.П. Нариси із теорії мовознавства. — М., Наука, 1982.
13. Щур Г.С. Теорія поля в лінгвістиці. — М.: Наука, 1974.

Short analyses of works dedicated "field" in linguistic generally and lexical-semantic for example. Problems of investigation lexical material according to the "fields" in modern period, peculiarities of lexical-semantic fields are make.

Key words: lexico-semantic field, lexico-semantic variant, sema, lexeme, notions.

УДК 81'36(2УКР)

ББК 81.4УКР-2

Тетяна Андрєєва

КОНКРЕТИЗАТОРИ ТОТИВНОЇ СЕМАНТИКИ НА ЛЕКСИЧНОМУ РІВНІ

У статті проаналізовано семантику тотивних дієслів із врахуванням конкретних мовленнєвих умов; наведено приклади лексем, що підсилюють значення тотивності; вказано на можливий прояв невідповідності між граматичною і лексичною фазовістю тотивів.

Ключові слова: тотиви, конкретизатори, дієслівна семантика.

У лінгвістичній літературі неодноразово відзначалося, що значення дієслова своєрідне. З цього приводу В.В. Виноградов, звертаючи увагу на широту семантичного обсягу дієслова, підкреслював, що семантична структура дієслова більша за обсягом і гнучкіша, ніж будь-яка граматична категорія. Ця властивість дієслова залежить від особливостей його граматичної будови [3, 55].

Значення дієслова, на думку Ю.Д. Апресяна, Н.Д. Арутюнової, В.С. Храковського та ін., має синтаксичний статус: за своєю семою дієслово являє собою ніби згорнуте речення, тому, зазначає Н.Д. Арутюнова, значення дієслова «вимагає фразової інтерпретації» [1, 340]. Семантика дієслова зумовлює його потенційну здатність реалізувати значення самостійно чи в поєднанні з іншими словами. Часто те ж саме дієслово в мовленні набуває різних значень способу дії залежно від контексту.

У мовознавстві, зокрема українському, відсутні спеціальні наукові розвідки, у яких би аналізувалося лексичне, граматичне та синтаксичне оточення тотивних предикатів.

Мета статті полягає в тому, щоб дати відповідь на питання: наскільки залежить здатність реалізації значення дієслова тотивного способу дієслівної дії від контексту, лексичного значення слів, що утворюють сполучення з цими дієсловами.

Суттєвою особливістю тотивних дієслів є те, що в багатьох випадках сема тотивності міститься безпосередньо в самих дієсловах, не потребуючи контекстуального уточнення або підсилення прояву значення, напр.: *спотикатися/ спіткнутися, траплятися/ трапитися, вриватися/ увірватися, відвідувати/ відвідати, заставати/ застати, наскакувати/ наскочити, вимикати/ вимкнути* та ін. Цією ознакою тотиви відрізняються від іншого члена видової пари – дієслова НДВ (ітератива), який здебільшого вимагає конкретизатора ітеративної семантики – лексем-ітеративізаторів, що свідчить про так званий процес «деітеративізації» дієслів. Дія, яку називають дієслова ДВ, тобто тотиви, є завершеною, пов'язаною з конкретною локалізацією, має характер події: *Трапилося це в районному центрі* (О. Вишня); *Дехто зостався на цілу ніч* (В. Барка); *Котлярєвський помітив у погляді генерала настороженість, незвичайну цікавість...* (Б. Левін); *Я його впізнав!* (Є. Гуцало); *Під вікном знайшла шматочок скла з шибки* (В. Винниченко) тощо.

Проте досить часто семантика тотивності в реченнях підсилюється за рахунок уживання темпоральних обставин, конкретизаторів на зразок *несподівано, раптом, зненацька, раптово, враз, швидко, зразу. Люди зібралися швидко* (П. Наніїв); *Він це помітив зразу* (О. Довженко); *Наяда раптом простягла йому руку, а він підвівся й увічливо поцілував її* (В. Винниченко); *Підкинув сухих трісок, і огонь одразу спалахнув* (У. Самчук); *Батько, певно, щойно повернувся з магістрату* (Б. Левін); *Раптом звідкись прийшов Федько* (В. Винниченко) й под.

Адвербіальні лексеми сприяють локалізації і конкретизації дій у часовому континуумі, вони прямо або опосередковано вказують, що дія, яка передається дієсловом, повинна бути короткочасною, співвіднесеною з часовою точкою.

Інколи локалізованість дії в часі ототожнюється з позначенням дати, точного часу та ін. У такому значенні вживаються обставини, які фіксують певний момент або відрізок минулого як час здійснення дії: *у цей момент, о третій годині, у цю хвилину, і тут* і под.: *Опівночі натрапив на заgreбу* (В. Барка); *У визначений час в підземному палаці зібралися видатні особи з оточення Потьомкіна та іноземні гості* (П. Наніїв); *Наприкінці XIX століття археолог М. Веселовський виявив в одному з протів тасмнічі знаки...* (О. Губчин); *В сей мент в дверях з'явилась велетенська постать Семена й ввійшла в повітку* (В. Винниченко).

Для тотивів характерним є поєднання з обставинами точної лічби, бо видові форми таких дієслів позначають конкретно визначену кількість ситуацій, які піддаються точній лічбі: *У цьому році Анна Тимофіївна Гагаріна приїхала на Україну вперше* (Л. Большаков); *Вдруге приїхав Заболотний у Тернівщину навесні, на свято Перемоги...* (О. Гончар).

«Подійний» характер дієслів-тотивів пояснює їх несумісність із часовими обставинними виразами, які вказують на тривалість часу, протягом якого відбувалося розгортання події, такими, як *за півгодини,*

за рік, за п'ять хвилин і под. Неможливо: *Він прийшов за вечір; Вони увірвалися в будівлю за п'ять хвилин. Уживання ж часового виразу в реченні Абитуриєнт знайшов потрібну інформацію за п'ять хвилин* пояснюється тим, що подія, яка описується дієсловом *шукати*, направлена на те, щоб *знайти*, і тому дієслово *знайти* може сприйматися як результат процесу «пошуку» (але не процесу «знаходження», оскільки пара *знайти/знайти* не має значення процесу). Подібний приклад ілюструє хиткість межі між деякими класами дієслів.

Оскільки тотивні дієслова не здатні виражати окрему дію в процесі її здійснення, вони не можуть поєднуватися з дуративними адвербіальними лексемами (*повільно, цілу годину*) чи актуалізаторами *ось, якраз*.

У багатьох випадках контекст впливає на переосмислення семантичного співвіднесення різних видових форм дієслова, що належить до одного класу, за зразком кореляції між видовими формами дієслова іншого класу [2, 38]. Так, наприклад, предикатні вирази *відкривати/відкрити двері, вікно* є предикатами «поступового здійснення», тоді як вираз *відкрити закон* описує точечну подію, тобто є тотивним предикатом. Звісно, ця точечна подія також підготовлена певною діяльністю, але не процесом «відкривання».

Такі предикати належать до периферії поля тотивності. У СУМ нами зафіксовано вказаних лексем близько 300. Напр.: *вибиратися/вibrатися в дорогу, вивалювати/вивалити очі, вивозити/вивезти родичів, виносити/винести на люди, випускати/випустити з університету, забирати/забрати додому, заварювати/заварити справу, завертати/завернути до сусіда, заводити/завести знайомство, заглядати/заглянути в гості, зустрічати/зустріти когось (випадково), купувати/купити когось обманом, лягати/лягти в лікарню, наvertатися/навернутися куди-небудь, обертати/обернути справу, простягувати/простягнути руку* і под.: *Київська філія учбових фільмів випустила на екрани фільм* (О. Вишня); *Потім розмова перейшла на суто літературні новини* (Б. Левін); *Цей вигук сам вирвався з моїх грудей, коли я побачив її на вулиці* (Є. Гуцало); *Одного разу зустріла Гната* (У. Самчук); *Вона простягнула до Стратона руку з грамотою* (Р. Іванчук).

Семантики тотивності набувають дієслова, вживаючись у переносному значенні: *вдератися/вдертися* – раптово проникати в значній кількості, сильним струменем; *вигоряти/вигоріти* – закінчуватися позитивним результатом; *вилітати/вилітати* – раптово випадати з чого-небудь; *випалювати/випалити* – несподівано і швидко сказати щось; *замахуватися/замахнутися* – мати намір що-небудь зробити і под.: *Повз шкіряне зачинало, що заміняло двері, в ярангу вдерся холодний вітер* (М. Трублаїні); *-Я йому давав один документ, проект розширення цеху, - випалив Масло першу фразу, яка влізла в голову* (А. Хижняк); *З під рук у батька вхопила [дочка] його чабанські ножиці і вже замахнулася ними обстригати, вкорочувати свої вії* (О. Гончар).

У більшості випадків, за функціонуванням зазначених дієслів у прямому, первинному значенні, йдеться про інші способи дієслівної дії: *У коридорі хтось загомонів, застугоніли сходи, і за хвилину кризь раптом відчинені двері до кімнати вдерлося четверо людей* (О. Досвітній); *Лісу навкруги тут не було, його давно колись випалили* (А. Хижняк); *Мотря замахнулася на неї держачем* (І. Нечуй-Левицький).

При певному типі перетворення значення слова, зумовленому вживанням його не за основним призначенням, з'являються семантими, які мають ознаки тотивності. Метафоричне перенесення – один із основних способів утворення нових одиниць жаргонних підсистем мови: *кидати/кинути, накривати/накрити, підставляти/підставити, врубатися/врубитися, пролітати/пролетіти, вирубати/вирубити, залітати/залетіти* тощо.

Часто тотивні дієслова вживаються у складі фразеологізмів – багатослівних утворень: *Коли йому здалося, що Андрій вже достатньо прийшов до пам'яті, він процідив кризь зуби...* (І. Багрянний); *Ліс прибрав до рук брат, і суд не допоміг* (Б. Левін).

Іноколи спостерігаємо невідповідність між семантикою дієслова-компонента фразеологізма та дієслова-цілісного відтворення словосполучення. Так, у фразеологізмі *заходить/зайти в тупик*, яке має значення: потрапляти в безвихідне, скрутне становище дієслово *заходить* має процесуальні ознаки, але в дієслові-цілісному відтворенні семантики фрази ці ознаки відсутні. Наприклад: *Слідство зайшло в тупик* (І. Багрянний).

Предикати з тотивною семантикою досить часто поєднуються з суб'єктивними мовленнєвими знаками, що служать для вираження емоційно-вольових реакцій суб'єкта на дійсність – вигуками, та зі словами-реченнями, що «пов'язані з відтворенням звукового розмаїття в природі й людському суспільстві» [4, 375]: *«Матір божя!» - простягнула руки Софія до ікони* (П. Наніів); *- Ах! - вилетіло з уст Олі* (І. Франко); *Гульк! – а недалечко виткнулися з землі два ніжних листочки молодого дубочка...* (О. Вишня).

У деяких випадках тотивні предикати сполучаються з інфінітивами як морфологічним варіантом цільової синтаксеми: *Ще в першій половині XVII століття прийшов на Україну «грецький заволока» шукати собі щастя* (Л. Костенко); *Андрій спав, як убитий, коли його прийшли будити опівночі* (І. Багрянний). Якщо ж дієслова означають рух взагалі, без певної просторової орієнтації, то вони переважно не поєднуються з інфінітивами.

Для тотивів є характерним поєднання зі сполучником *поки (доки)*. Таксисні відношення одночасності / різночасності між подіями головного і другорядного речень у взаємодії з аспектуально-темпоральною семантикою дієслівних предикатів і семантикою сполучника *поки (доки)* утворюють багаточисленну систему варіантів аспектуально-таксисних ситуацій. Найчастіше тотивні предикати вживаються у висловлюваннях, у яких дія головної предикативної частини переривається в результаті події, що раптово настала: щось відбувається, суб'єкт не контролює того, що відбувається. У подібних конструкціях може вживатися заперечна частка *не*, яка виступає маркером припинення дії першої предикації і настання нової незалежної від волі суб'єкта події, напр.: *Ліг ковбок. І буде вже лежати не знати поки, аж нім прийде друга, ще більша вода, аж наринуть ще гнів ніші вояки* (Д. Хоткевич).

Тотивні дієслова можуть проявляти невідповідність між граматичною і лексичною фазовістю, наприклад, *брати/взяти під охорону* на граматичному рівні є дієсловом миттєвої дії й позначає дію, яка закінчилася, а на лексичному – починальну фазу дії (*встрівати/устрияти в суперечку, заводити/завести розмову, піднімати/підняти шум* і под.): *Така знялася паперова хуртовина...* (О. Вишня); *На їх захист одразу став Станіславський* (Б. Левін); *Кінець-кінцем хтось таки втрутився в справу...* (І. Багрянний); *Вечір відкрив Олесь Гончар* (Л. Большаков).

Численні дієслова, які характеризуються у прямому вживанні тотивною семантикою, у складі усталених дієслівно-іменних сполучень виконують функцію показника починальної або завершувальної фази [5, 29-33].

У ролі компонентів словосполучень, які виражають починання, можуть вживатися дієслова, що називають рух, направлений усередину об'єкта: *прийти до визнання* (почати визнавати), *прийти у захват* (почати радіти), *зануритися в мрії* (почати мріяти): *Останнім часом європейська наука прийшла до визнання факту існування єдиної матеріальної і духовної культури* (О. Губчин); *З головою занурився [Іван] в працю* (С. Чорнобривець).

У словосполученнях, що виражають завершувальність, у якості опорних компонентів виступають дієслова, що називають рух зсередини: *іти з посади* (перестати обіймати посаду); *вийти із вжитку* (перестати вживатися).

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що семантика дієслова тотивного способу дієслівної дії може бути реалізована як самостійно, без мовних показників тотивної дії на лексичному рівні (у більшості випадків), так і з допомогою конкретизаторів тотивної семантики. У ролі останніх найчастіше виступають темпоральні обставини *несподівано, раптом, раптово, враз, швидко, зразу*; обставини, які фіксують певний момент як час здійснення дії на зразок *у цей момент, у цю хвилину* тощо, які сприяють локалізації і конкретизації дій у часовому просторі.

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл : Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 340 с.
2. Булыгина Т.В. Классы предикатов и аспектуальная характеристика высказывания // Аспектуальные и темпоральные значения в славянских языках. – М.: Наука, 1983. – С. 30-38.
3. Виноградов В.В. О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в структуре языка // Мысли о современном русском языке / Под ред. акад. В.В. Виноградова. – М.: Наука, 1969. – С. 55-56.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: Університетське вид-во «Пульсар», 2004. – С. 375-376.
5. Ларина Т.В. Выражение значений начинательности/завершительности единицами лексико-фразеологического уровня языка // Вопросы глагольной семантики. – Симферополь, 1993. – С. 28-34.

Meaning of toitive verbs' significance (concrete speech conditions are taken into consideration) is analyzed in the article. Lexical items which intensify toitive sense are quoted as an example. Possible availability of discrepancy between grammatical and lexical phrase unity of toitives is indicated.

Key words: totives, concretizez, semantics of the verb.

УДК 811.162.1'276.3-053.67

ББК Ш141.53-3

Ірина Скіра
ФУНКЦІОНУВАННЯ ВУЛЬГАРИЗМІВ У МОВІ МОЛОДІ (на матеріалі тексту роману К. Варги).

У статті проаналізовано функціонування вульгаризмів у розмовному стилі взагалі, та у мові молоді зокрема. З'ясовано основні ознаки молодіжного стилю мовлення та характерні для нього явища. На підставі тексту роману К. Варги досліджено наскільки цей тип лексики представлений у текстах сучасної літератури.

Ключові слова: мова молоді, вульгаризм, розмовний стиль.

Лексика польської мови, як і будь-якої іншої, доволі неоднорідна за своїм складом. Вона містить нейтральні лексичні одиниці, що становлять її ядро та позначають звичні й типові фрагменти концептуальної картини світу. Вони забезпечують можливість класифікації явищ навколишньої дійсності, орієнтують щодо них мовців у процесі комунікації. Крім цього, до складу лексики будь-якої мови входить специфічний експресивний шар, «орієнтований не на номінацію типових фрагментів

концептуальної картини світу, а на те, щоб виділити окремі об'єкти серед низки подібних, передати їхні особливості на тлі однотипних" [10, 8].

Вагомий внесок у дослідження експресивної лексики зробили такі українські та російські науковці, як: А. А. Бурячок, П. Й. Горещкий, М. А. Жовтобрюх, В. А. Чабаненко [2, 3, 4, 8], Ф. П. Філін, В. І. Шаховський [7, 9]. Цей склад лексики вивчали у своїх працях польські лінгвісти: Є. Бартмінський, С. Кая, Я. Токарський [10, 13].

Експресивна лексика відображає специфічні, своєрідні, нетипові об'єкти навколишньої дійсності та апелює передусім до емоцій, до почуттів адресата, оскільки експресивні одиниці позначають фрагменти концептуальної картини світу через призму почуттів суб'єкта мовлення. Думки, емоції, почуття, оцінки й висновки мовця щодо предмета номінації матеріалізуються та віддзеркалюють індивідуальне й (або) соціальне бачення ним навколишньої дійсності.

Щодо сфери функціонування експресивної лексики найдоречнішим видається літературне розмовне мовлення, яке не містить у своєму складі діалектних слів і характеризується такими головними ознаками, як невимушеність, емотивність, інтенсивність та ефективність. Відповідно, однією з визначальних лексичних одиниць цього типу мовлення є експресив, який може вживатися, крім розмовного мовлення, в художньому, публіцистичному та епістолярному мовленні, зберігаючи всі ознаки розмовного стилю.

Розмовний стиль (польський термін *styl potoczny*) в сучасній ситуації функціонування польської мови має особливий статус – він є, по суті, основним функціональним різновидом польської мови і є "основною для формування інших стилів польської мови" [10, 132]. "Розмовний стиль – конкретний, він зосереджує увагу на речах, які доступні для чуттєвого спостереження, для нього характерними є фізикалізм та біологізм у баченнях людини та її поведінці" [10, 124].

У лексиці розмовного стилю над абстрактними кількісно домінують конкретні слова. Це назви людей, тварин, рослин, найближчих людині предметів, реалій щоденного життя, а також дієслова, що називають основні фізіологічні та психічні діяльності людини.

У неофіційних ситуаціях, у стосунках між добре знайомими людьми, у колі друзів чи знайомих, у родинному колі, крім літературної лексики, використовується ще й лексика розмовна. Розмовна лексика – це дуже неоднорідний клас. Б.Дунай, Р.Пшибильська, К.Сікора вважають, що розмовна лексика включає такі одиниці:

1. Розмовні слова, тобто ті, які не несуть у собі жодної додаткової експресії, вони зазвичай з'являються саме в усному мовленні, в основному в неофіційних ситуаціях;
2. Експресивно забарвлені слова, які дозволяють мовцю не тільки називати речі, особи і явища, а й зазначати своє ставлення до них. Серед експресивних слів можна виділити слова з позитивною та негативною оцінкою (залежно від емоційного стану, який вони виражають чи до якого належать);
3. Жартівливі слова, які дозволяють мовцю виявити почуття гумору, похвалитися оригінальними, несподіваними асоціаціями, розрядити напругу між співрозмовниками тощо;
4. Фамільярні слова (*słowa rubaszne*), за допомогою яких мовець виражає своє бажання відверто говорити про речі, вести пряму розмову на ті теми, на які накладено табу, порушувати проблемні теми;
5. Брутальні слова (*słowa grubiańskie*), вживання яких свідчить про мовця як про особу, в якій взагалі відсутні добрі манери, яка не зважає на почуття співрозмовників, не намагається знаходити "м'якших" слів для вираження своїх негативних емоцій;
6. Вульгарні слова, за допомогою яких мовець без жодного стриму виражає свої емоції (найчастіше, дуже негативні) щодо когось чи чогось, відмовляючись при цьому від мовного табу, що викликає у співрозмовників агресію, ображає їх [11, 240].

Усе частіше в розмовному стилі польської мови починають вживати вульгарні слова. Чим частіше мовці вживають таку лексику, тим швидше вони перестають відчувати її вульгарність. Оскільки вульгаризми є складовою частиною розмовного стилю, а він, у свою чергу, є основним функціональним стилем, то й вживання вульгарних слів вже перестає бути непристойним. Щоразу частіше вульгарні слова проникають туди, де їх, здавалося, взагалі не мало бути, наприклад, у школи, вищі навчальні заклади. І використовують їх учні та студенти не лише під час перерви, але й під час лекцій чи уроків.

Отже, вульгаризація як негативне, на нашу думку, явище проникає в розмовну мову і стає її складовою. Звідси можемо зробити висновок, що з перших днів свого життя, засвоюючи розмовну мову, не виключено, що ми водночас можемо засвоювати і вульгарну лексику. Уважаємо, що така ситуація є доволі небезпечною і може призвести до примітивізації мови, коли вживання вульгаризмів призведе до зниження рівня культури мовців.

Характеризуючи лексичний склад мови, не можна залишити без уваги розмовні та просторічні елементи, які слід вважати літературними, а у зв'язку з цим і нормативними. Необхідно врахувати, що наша мова – багатогранна та багатопланова, а тому окремі слова, іноді абсолютно недоречні в одному контексті (мовленнєвій ситуації), можуть виявитися незамінними в іншому.

Сфера вживання розмовно-просторічної лексики максимально наближена до сфери вживання нейтральних одиниць, що надає мовленню виразності, яскравості, незвичності. Несподіване вживання

певної лексичної одиниці, її функціональне переміщення з однієї сфери до іншої стає потужним стимулом експресивності, яка помітна і в колі науковців, що люблять залучати до комунікативних актів вузькоспеціальні (часто іншомовні) терміни чи діалектизми, що не пов'язані з основною сферою їхньої діяльності, і в мовленні адміністратора, що використовує канцеляризми та штампи для оцінки ситуацій, далеких від офіційно-ділового стилю, і в діалогах молоді, де спостерігається "захоплення" жаргонізмами, настановами на "модність" і "сучасність", специфічність манери спілкування. Однак, крім спеціально створених умов для реалізації експресивних можливостей окремих лексичних одиниць, які часто модифікуються, рухаючись від суб'єкта до суб'єкта, від одного контексту до іншого, у розпорядженні системи мови є лексичні одиниці, які становлять своєрідні "згустки" експресивності. Їхнє існування та функціонування має спеціальне призначення та спрямованість, настанову на вираження та передачу почуттів суб'єкта, на оцінку об'єкта мовлення або вплив на адресата.

Експресивний механізм передбачає також випадки зумисного наслідування того, хто не володіє літературними нормами, з метою передражнювання, підсміювання над мовцем, який уживає вислови, слова і форми, що не підпорядковуються літературній нормі, а належать до просторіччя. Отже, розрізняючи літературну і нелітературну розмовно-просторічну лексику, слід погодитися з думкою тих учених, які вважають, що "...стилістично забарвлене [експресивне] в літературній мові, якщо воно загальноживане, не менш нормативне, ніж нейтральне" [7, 22]. А. В. Чабаненко, характеризуючи експресивно-стилістичні явища, що виникають на власне лінгвальній основі, звертає увагу на просторічну лексику, хоч вона в українських словниках досі не має адекватної характеристики та єдиної системи ремаркування: "Експресія іронії, зневаги, презирства і різного осуду, експресія брутальності, що нею позначені просторічні слова, не заважає їм активно вживатися і міцно триматися в лексиконі мовців, які добре оволоділи кодифікованими літературними нормами" [8, 136].

Як попередньо зазначалося, функціонування експресивних слів можна спостерігати в мові молоді. Проблемі вживання вульгарних слів у мові молоді в польському мовознавстві присвячено доволі багато наукових праць, проведено певні дослідження. Зокрема, серед групи науковців, які займалися цією проблемою, слід згадати К. Ожуга та Г. Згулкуву.

Мова сучасної молоді характеризується на основі такого критерію, як вік мовця. Виділений за цим критерієм молодіжний стиль польської мови є явищем дуже неоднорідним. На думку К. Ожуга, можна швидше говорити не про стиль, а про неофіційну мову, яка вживається молодими людьми у спілкуванні, а також у їх контактах зі старшими людьми, особливо батьками [14, 177].

Такий стиль можна спостерігати, зокрема, порівнюючи розмову молоді людини зі своїм другом і її бесіду з батьками чи вчителями.

"Ніколи ще в польській мові стиль молодіжного середовища (учнів, студентів) не був настільки віддалений від загальнолітературної польської мови як сьогодні" [14, 184]. На думку К. Ожуга, це пов'язане:

- з модою на мовну свободу, на те, щоб говорити абияк, свободу поведінки;
- з життєвою позицією та системою цінностей молоді – позицією спротиву світові дорослих (надмірне відчуття волі, гедонізм, сексизм, пошук сильних вражень – постійна гра);
- з тим, що молодь любить комфорт і не хоче працювати над собою, все спрощує, часто буває інтелектуально пасивною.

Дуже тривожною тенденцією є мода на недбале мовлення. Це виявляється, по-перше, у фонетиці мовця. Багато слів вимовляються абияк, невиразно, часто можна почути просто белькотіння. По-друге, це простежується в семантиці вислову. Модним зараз стало відповідати одним словом, що, у свою чергу, призводить до "незграбності" в побудові певного висловлення.

Мода на свободу і в поведінці, і в мові веде за собою таке негативне явище, як вульгаризація та брутальнізація молодіжного стилю. Велика кількість вульгаризмів у мові завжди свідчить про мовця негативно, показує вбогість його лексики.

Вільний спосіб життя, який є для великої кількості молодих людей ідеалом поведінки, переконує їх, що вживання вульгарних та непристойних слів є нормою і підкреслює свободу мовця.

Вульгарність у мовленні молоді існує не тільки у вербальних стосунках хлопець – хлопець, але й у стосунках хлопець – дівчина, дівчина – дівчина.

Сама молодь дає таку оцінку свого мовлення: "Під час дискотеки я мало дбаю про правильність. Власне, взагалі не думаю про те, як говорю, тим більше, що я часто перебуваю під впливом алкоголю. Можливо, я іноді і хотів би говорити по-польськи правильно, але знаю, що це неможливо" (учень технікуму, 18 років) [17, 254]. "Дискотечна мова – це така собі "новомова". Вона функціонує як на дискотечі, так і поза нею. Ця мова дуже стисла та емоційно забарвлена" (учень загальноосвітнього ліцею, 17 років) [17, 254].

Ще одним із явищ, яке характерне для молодіжного середовища, є орфографічна "провокація". Вона виявляється у вживанні різноманітних ребусів, а також у записках на стінах, дверях тощо (графіті). Наприклад, такі вульгарні написи: *Mam 15 lat i w dupie cały świat. Wolę mieć stosunek z jeżem, niż na lato być żołnierzem. Życie nie chuj - zawsze jest twarde. Życie to choroba przenoszona drogą płciową* [17, 259].

Крім розмовної мови молоді та різноманітних згадуваних вище записів, вульгаризми можемо почути і в сучасних піснях. На нашу думку, про поняття **молодіжна музика** можна говорити лише тоді, коли береться до уваги тільки вік слухачів. Молодь слухає настільки різну музику, що іноді вона ворогує між собою. Відповідно до того, прихильниками якого стилю музики є ті чи інші молоді люди, то й мова їх буде дещо відрізнятися. Наприклад, пісня стилю *disco polo*:

*Gdy cię tylko zobaczyłem, to głowę nagle straciłem
Zgrabne nogi, mini w kratkę, fajną mam sąsiadkę
Bara, bara, bara, riki taki tak
Jeśli masz ochotę daj mi jakiś znak
Wreszcie raz się odważyłem i do chatki zaprosiłem.
Patrzę na nią same wdzięki, potem hola do łazienki [17, 257].*

Або, наприклад, пісня репового стилю:

*Sto lat, sto lat, skurwysy
Wszyscy wam dobrze chuje życzymu
Słoma wam z butów wystaje
Co wiocha to kurwa inne obyczaje [17, 258].*

Останнім часом серед молоді дуже популярним стала тенденція вживати вульгаризми, не усвідомлюючи мети, з якою вони можуть бути вжиті. У цьому випадку вульгаризми виконують функцію так званої вставки, яка не несе у собі первинного значення даного виразу, а служить для зв'язки слів у реченні.

Для дослідження найуживаніших серед молоді вульгаризмів у живому мовному середовищі поляків у нас можливостей не було. Використовуючи дані дослідження І. Бернацької-Лігензи, яке вона нещодавно провела серед учнів та студентів польських навчальних закладів, ми намагалися продемонструвати мову молодого покоління на основі аналізу мови героїв К. Варги. Власне, всі його герої – молоді люди, що розмовляють мовою, у якій є безліч вульгарних слів, кальок з англійської та різноманітних експресивних метафор.

Усі знайдені вульгаризми ми умовно поділили на кілька груп. До першої групи віднесли слова, які вживаються тільки для вираження емоцій – лайливі слова, до другої – слова, які є образливими для співрозмовника, до третьої групи – слова з коренями **-pierd**, **-pieprz**, які можуть мати і вульгарне значення.

1. Слова, які вживаються без адресата, – це найчастіше слова для вираження негативних емоцій. Найбільш вживане лайливе слово це *kurwa*: "*Patrz, bracie, popękały mi chrząstki w stopie, kurwa, jak ja teraz będę chodził, nie mówiąc już o tańczeniu*" [15, 6]. "*Kurwa, no, kurwa, gdzie ja jestem, Szaman podrywa się z ławki, na której spał od dwóch godzin i przerażonym wzrokiem rozgląda się wkoło*" [15, 14].

2. Вульгаризми, які мають свого певного адресата. Вживаються: а) для образи певного адресата, б) для негативної характеристики певної людини чи предмета.

а) "...*chłopaki, ale dupa, a później: spierdaj, kurwo ...*" [15, 20].

"...*przeглядam debilne pisemka i mówię sobie: ty palancie jeden, trzeba było na chacie siedzieć ...*" [16, 49].

б) образлива, негативна характеристика жінки: "*I wszystko będzie przeze mnie, wielki rokendrolowy skandal, totalna kaszana, trup na ziemi, dupy maleją, koleś rzygają ...*" [16, 5]. "*Szczególnie ta krowa o końskiej masce, nie wiem nawet, jak się nazywa, ale widziałem ją już parę razy*" [16, 18].

"*To jest zimna suka, ona myśli bez przerwy o interesie, a nie o ludzkich uczuciach*" [16, 39].

"*Kurwa, mówię, niech spierdala, niosę trumnę, nie mogę teraz gadać z jakąś pojebką...*" [16, 111].

Серед вульгаризмів, якими називають жінок, дівчат, найчастіше трапляються: *kurwa*, *dupa*, *sziksa*.

Для негативної характеристики чоловіків дуже часто вживається вульгаризм *palant*. "*To palanty, potrafią mówić tylko o pieniądzech...*" [15, 31]. "*Może już wszyscy się zerwali na browar, tylko my tutaj z tym pudłem jak te palanty zostaliśmy?*" [16, 101].

"...*więc staram się dalej głęboko oddychać, muszę wyglądać jak debil, jak tak stoję z boku, obok tego karawanu...*" [16, 8].

Звичайно найбільше вульгаризмів стосується статевого акту та інтимних частин тіла людини: "...*ma tylko podkoszulek na ramiączkach, a pod nim wspaniałe cycki, Boże, czy mogłaby być kiedyś moją żoną?*" [16, 12].

"...*pewnie mam wybaluszone gały i czerwony ryj, bo czuję, że się spociłem*" [16, 8].

"*Będą żarły tę jego wielką tłustą dupę, ten brzuch, który mu się wylewał ze spodni...I zeżrą mu jaja*" [16, 65].

3. Численна група дієслів з коренями **-pierd**, **-pieprz**, що вживаються в різних формах, з різними префіксами та суфіксами і з дуже різними значеннями, що свідчить про необмеженість вживання цієї лексики:

"*Ale się wpięprzylem. Może zawołać o pomoc?*" [15, 5], вульгаризм *wpięprzyć się* вжито у значенні "потрапити у безглузду ситуацію без потреби".

"*Dlaczego nikt nie odśnieżył tych schodów, kurwa, zaraz się wpięprzę, a oni nie dadzą rady, i taki będzie finał*" [16, 5]. "...*ale raz Kaczor, który właśnie spadał pod stół, pociągnął za sobą obrus, wszystko się spierdoliło na podłogę, na szczęście udało się uratować kilka piw...*" [15, 58]. У цих прикладах *wpięprzyć się* і *spierdolić się* вжиті у значенні "впасти звідкись".

"*Nie to, że się bez przerwy z kimś napierdalałem, taki zażymiacz to ja nie jestem...*" [19, 57]. "*Chcieliśmy ich po prostu solidnie napierdolić*" [15, 73]. Тут вульгаризми *napierdalać się* та *napierdolić* вжиті у значенні "бити, побити когось".

"*Zawsze łapczywie wpięprzał to swoje śmieciowe żarcie*" [16, 33]. "...*czasami szli obaj, ale wracali oddzielnie, bo Gruby się nawpięrdalał, nachlał i zjechał do bazy...*" [16, 46]. Вульгаризми *wpięprzać* та *nawpięrdalać się* вжиті у значенні "їсти".

Такі дієслова можуть вживаються на позначення будь-якої дії. Серед вульгаризмів з цими коренями можна натрапити і на слова, які мають два і більше значення, що відрізняються між собою.

"*Ze szkoły zapamiętałem same idiotyczne rzeczy, o granatnikach, o tym, że jak pierdolnie atomówka, to się trzeba położyć pod oknem...*" [16, 22]. Вульгаризм *pierdolnąć* вжито у значенні „вибухнути”. „...*Matka mówi do mnie konspiracyjnie: weź butelkę po szampanie i pierdolnij tego gościa w czarnej koszuli, nie tak, żeby zabić, byleby stracił przytomność*" [15, 108]. У цьому реченні вульгаризм *pierdolnąć* вжито у значенні „вдарити когось”. „...*gdy po dwóch tygodniach Dzaba powiedział, jak sobie nie pierdolnę setki, to wykituję...*" [15, 67]. У цьому випадку слово *pierdolnąć* вжито у значенні „випити щось”. „*Pierdolnijcie się na górę, wskazuje pozostałym wysoki klif obrośnięty gęsto drzewami, skąd zawsze wszyscy, łamiąc zakaz, ściągają drzewa na ognisko*" [15, 64]. Тут вульгаризм *pierdolnąć się* вжито у значенні "кудись побігти, кудись швидко йти".

Сучасна художня література, віддзеркалюючи стан сучасної живої польської мови, підтверджує, що мова та культура дуже збурталізувалися та звульгаризувалася. Вульгаризми дуже часто вживаються в сучасній польській мові, і чим більше їх вживають, тим швидше вони перестають бути непристойними. Наслідком цього є те, що слова, які ще кілька років тому були вульгарними, сьогодні є лише грубими чи неввічливими.

Вульгаризми як негативне явище постійно присутнє в нашому житті, однак вживання їх у повсякденній мові демонструє низьку культуру, погане виховання. З погляду філолога, вульгарні слова є цікаві тим, що належать до лексичних засобів мови, мають розбудовану синонімію, продуктивну словотворчу здатність. Завдяки своїй багатозначності, вульгаризми зручні у використанні. Вживаючи одне вульгарне слово чи вираз, можна висловити дуже багатий зміст. А це, у свою чергу, сприяє частішому використанню таких слів, що відповідають сучасній тенденції польської мови до лаконічності. Тому вживати непристойні слова чи не вживати їх – це справа кожної окремої людини.

1. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. – Ніжин, 2005. – 550с.
2. Бурячок А.А. Емоційно знижена лексика і фразеологія в побутовому мовленні // Усне побутове літературне мовлення. – К., 1970. – С. 58-63.
3. Горещкий П.Й. Лексика і фразеологія // Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л.А. Булаховського, т.1. – К., 1998. – №2. – С. 59-65.
4. Жовтобрюх М.А. Стилістична диференціація української лексики // Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / за ред. І.К. Білодіда. – К., 1973. – №5. – С. 3-12.
5. Пилинський М.М. Розмовна лексика в писемних стилях сучасної української літературної мови // Взаємодія усних і писемних стилів мови. – К., 1982. – С. 28-67.
6. Ставицька Л.О. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. – К., 2005. – 464с.
7. Филін Ф.П. О просторечном и разговорном в русском литературном языке // Филологические науки. – 1979. – №2. – С.20-25
8. Чабаненко В.А. Стилістика експресивних засобів української мови. – Ч.1. – Запоріжжя, 1993. – 216с.
9. Шаховский В.И. Языковая личность в эмоциональной коммуникативной ситуации // Филологические науки. – 1998. – №2. – С.59-65.
10. Bartmiński J. Styl potoczny // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. – Т.ІІ. Współczesny język polski / Pod red. J.Bartmińskiego. – Wrocław, 1993. – S.115-134.
11. Biemacka-Ligęza I. Wulgaryzmy w slangu młodzieży // kształtowanie językowe, T.2 (12) / Pod red. Kordiana Bakuly i Jana Miodka. – Wrocław, 2001. – 129s.
12. Dunaj B., Przybylska R., Sikora K. Język na co dzień // Polszczyzna 2000. Orodzie o stanie języka na przełomie tysiącleci / Pod red. W.Pisarka. – Krakow, 1999. – S.227 – 247.
13. Kania St., Tokarski J. Zarys leksykologii i leksykografii. – Warszawa, 1984. – 256s.
14. Ożóg K. Język współczesnej młodzieży – między kodem ograniczonym a kodem rozwiniętym // Polszczyzna przelomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia. – Warszawa, 2002.
15. Varga K. Chłopaki nie płaczą. – Warszawa-Wołowiec, 2000. – 108s.
16. Varga K. Tequila. – Wołowiec, 2002. – 120s.
17. Zgólkowa H. Język subkultur młodzieżowych // Polszczyzna 2000. Orodzie o stanie języka na przełomie tysiącleci / Pod red. W.Pisarka. – Kraków, 1999. – S.252 – 261.

This article analysis the function of vulgar words in formal style of language, as a whole and in language of youth separately. Here are determined the main trends of the youth speech style and its characteristic realia. On the basis of K. Varga novel there is represented an investigation of representation of vulgar vocabulary in a modern literature.

Key words: the language of the youth, vulgarism, conversational style

ФУНКЦІОНУВАННЯ ВТОРИННИХ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ ВАРІАНТІВ ДІЄСЛОВА РУЙНУВАТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті досліджуються різноманітні аспекти функціонування вторинних лексико-семантичних варіантів дієслова „руйнувати” в сучасній українській мові. виявляються компоненти його значення, специфіка трансформації семантики тощо.

Ключові слова: полісемія, багатозначні дієслова, семантична структура дієслова руйнувати, поняття зруйнування, лексико-синтаксична сполучуваність, лексема, значення, компонент значення, семантичні трансформації, денотативні значення, прагматичні значення, метафоричне перенесення.

Лексема *руйнувати* разом з дієсловами *нищити, валити, троцити, громити, крушити* належить до лексико-семантичної підгрупи (ЛСП) дієслів із семантикою „знищувати, перетворювати у руїни”. Усі члени ЛСП зруйнування є поліфункціональними. Лексему *руйнувати* можна вважати гіперонімом цієї ЛСП, оскільки за допомогою названої лексеми можна визначити будь-яке дієслово підгрупи. До того ж, вербатив *руйнувати* має нульову стилістичну та емоційну характеристику та характеризується певною абстрактністю щодо способу та інструмента зруйнування об'єкта. Всі інші члени підгрупи виступають гіпонімами щодо лексеми *руйнувати* та перебувають у родо-видових відношеннях, утворюючи опозицію привативного типу. Крім того, сполучувальна здатність вербатива *руйнувати* значно ширша, ніж інших дієслів з семантикою зруйнування. Враховуючи усі характеристики названої лексеми, для дослідження дієслівної полісемії та процесу набуття дієсловами вторинних значень було обрано вербатив *руйнувати* як репрезентант ЛСП дієслів із семантикою знищення об'єкта.

Суттєво зазначити, що для з'ясування семантичних ознак дієслів вагому роль грає їх лексико-синтаксична сполучуваність, оскільки суб'єкти та об'єкти дії-ситуації, що позначає те чи інше дієслово, є безпосередніми компонентами дієслівного значення.

Семантична структура семантими *руйнувати* містить 14 значенневих складників, серед яких 8 денотативних, 5 конотативних та 1 окаяональний: Д1Д2Д3Д4Д5К1К2К3К4К5(К6_{оказ})Д6Д7_{розм}Д8.

Перше номінативне значення „ламаючи, розбиваючи і т. ін., розвалювати що-небудь” [10, т. 8, 898] містить такі семантичні множники: 1) архісему „S руйнує O”, 2) семи суб'єкта і об'єкта дії „руйнування істотою якої-небудь споруди”, 3) сему мети дії „руйнування чого-небудь”, 4) сему способу дії „розвалюючи, ламаючи, розбиваючи”, 5) сему характеру об'єкта дії „руйнування крупних об'єктів”, 6) сему результату дії „перетворення об'єкта у руїни”, 7) сема часу протікання дії; ця сема вказує на те, що дія, спрямована на зруйнування відповідного об'єкта, відбувається протягом певного відрізка часу. Семема Д1 реалізується як первинна семантична функція: *Ми їм тоді фортецю зруйнували... отой Кодак, на скелі, неприступний...* (Л. Кост.); *...навіть татаро-монголи під час навали не руйнували православних храмів* (Л.Тан.); *Товариш Сталін, крацій друг радянської молоді, церкви поруйнував, натомість набував піонерських таборів* (П.Загреб.).

У результаті розширення первинного денотативного значення дія, позначувана ЛСВ 1, охоплює не тільки різноманітні житлові споруди, призначені для задоволення тих чи інших потреб людини (житлові, фортифікаційні, культові тощо) або їх частини, але й інші об'єкти на позначення:

1) артефактів: *Річка піді мною шумить, як Ніагара. А якщо протягом цих сорока років якась біда зруйнувала оту кладку? Як я дістанусь до сільця?* (Ю. Андр.); *Війна все переколотила, все перенищила, поруйнувала...* (П.Загр.); Дієслово набуває значення „знищувати” за тієї умови, якщо ситуацію зруйнування створюють стихійні каузатори (землетрус, злива, війна та ін.).

2) держави чи державного устрою: [Ономаї:] *Я міг би прилучитись до ахейців, і зруйнувати Трою, і забрати тебе в полон...* (Л.Укр.); *Цариця Катерина правильно зробила, зруйнувавши Січ* (П.Загр.); *Кіннота ворога витоптувала посіви, руйнувала села й міста* (П.Тич.). Сполучаючись із названим колом іменників, руйнувати набуває значення „ліквідувати, скасовувати (державу), стирати з лиця землі”.

3) назв предметів і явищ навколишнього середовища (астрономічні об'єкти, об'єкти ландшафту, природні речовини): *...руйнувати болота – акумулятори природної вологи – безглуздо не лише з екологічної, а й з економічної точки зору* (Знан. та праця); *Вона [людина] може зруйнувати це небо, хоча й не може його створити знов* (О.Гонч.); *Льодовик під час руху дуже руйнує гори* (Фіз.геогр.); *...різко зростає інтенсивність потоку електронів з космосу, які руйнують озонний шар* (Знан. і праця); *Ці організми [бактерії, швілеві гриби] руйнують органічні речовини до мінеральних* (Зоолог.). У сполученні з названими іменниками дієслово має значення „примушувати що-небудь розпадатися, змінювати будову, склад”.

4) політичних структур чи політичних сил: *... їй [Росії] доводиться не лише позбавлятися від імперської свідомості, а й руйнувати конкретні імперські структури* (Л.Тан.). У вказаному актантному оточенні дієслово має значення „ліквідувати”.

5) гнізд птахів: *Гнізда руйнувати прийшли? – запитав садівник, пильно дивлячись на хлопців* (О.Гонч.); *Знайшовши гніздо, вони [діти], звичайно, руйнують його і забирають яйця або пташенят* (О.Вороп.). У сполученні з іменником *гніздо* дієслово має значення „спустошувати”.

б) організму людини або фізіологічних органів: *Лікарі усіх часів знали: смуток, страх, туга руйнують людський організм, наближають старість...* (Наук. і суп.); *...І ти подумай, що таке зараз „вільне кохання”. Вільне кохання – це аборти, які руйнують жіночий організм* (В.Підм.); *Сусід із дев'ятого поверху, який вчиться на третьому курсі медици, каже, що куріння всілякої фігні конкретно садить пам'ять і руйнує кору головного мозку* (А.Дністр.). Приєднуючи іменники на позначення вказаного кола понять, вербатив *руйнувати* набуває значення „вадити, шкодити (здоров'ю); виснажувати, ослаблювати (організм)”. Це значення не зафіксоване Словником української мови в 11 томах [10, т.8, 898], але наявне в мовній практиці. Цей факт говорить на користь того, що названа семема є новотвором останніх десятиліть.

7) сукупності виробничих відносин: *Цей [Версальський] мир цілком руйнував господарство Німеччини* (Еллан). Приєднуючи іменники на позначення способу виробництва, *руйнувати* набуває значення „розорювати, занапашати”.

У результаті компонентного аналізу, проведеного у межах семного складу номінативно-похідних значень семантими *руйнувати*, встановлено специфічний набір сем, які, уточнюючи і доповнюючи категоріально-лексичну сему зруйнування, формують семний склад названих денотативних семем. Усім номінативно-похідним значенням лексеми *руйнувати* властиві: 1) сема суб'єкта дії „істота”; 2) сема предметності об'єкта дії; 3) сема часу протікання дії: дія, спрямована на зруйнування відповідного об'єкта, відбувається протягом певного відрізка часу.

Захоплення дієсловом нових актантів ускладнює первинну семантику лексеми. Модифікація вихідної семантики дієслова пов'язана з уведенням додаткових смислів. Розширення первинного денотативного значення дієслова *руйнувати* призвело до того, що поняття деструкції почало розумітися широко: від зруйнування житлових споруд і об'єктів ландшафту діями людини або силами природи до зруйнування політичних структур, державного устрою або організму людини. На думку Л. Новикова, завдяки такій структурі лексичної одиниці стає можливим позначення безмежної кількості предметів (ознак, дій) відносно обмеженими засобами мови [9, 191].

Розширення прямого значення вербатива *руйнувати* пов'язане з тим, що процесуальна ознака, яку позначає це дієслово, не належить строго однорідному класу об'єктів. „Якщо дієслово позначає ознаку, яка може бути приписана кільком класам об'єктів, то воно здатне виконувати мотивувальну функцію у відповідних кількох семантичних розрядах імен” [4, 29-30].

За спостереженнями К. Аллендорфа, розширення значення відбувається за рахунок того, що слово збільшує сферу своєї співвіднесеності з предметами зовнішнього світу чи сферу можливої сполучуваності (своє семантичне поле) [1, 99]. Чим ширше коло предметів слово охоплює, тим більш абстрактнішим стає його значення. На першому етапі формування похідних номінативних значень коло поєднань дієслова з іншими словами буде вузьким, на пізніших – ширшим, але воно завжди мусить бути обмежене тими словами (предметами), які мають відношення до позначуваної дієсловом дії.

Вартим уваги є той факт, що при розширенні значення слово охоплює не ширше коло понять, а більшу кількість предметів, чим збільшує свій значеннєвий обсяг. На думку В. Вашенко, поширений семантичний обсяг слів ще більше зміцнюється, коли взаємодіє з деривативними властивостями та усталеною словосполучною активністю [3, 46].

Усі номінативно-похідні значення, сформовані названим шляхом, виступають складниками первинного значення, або відчленуваннями від головної семемі, об'єднані спільним поняттям зруйнування. Зв'язки між значеннями такого типу на основі спільного семантичного компонента прозорі, легко вловимі.

Розвиток конотативних значень у дієслова *руйнувати* відбувається шляхом метафоричного перенесення позначуваної дієсловом ситуації: за аналогією з предметним світом дія переноситься в соціальний світ. Конотативні значення дієслова *руйнувати* формуються при сполученні з іменниками на позначення наступних абстрактних явищ:

1) *риси людської вдачі або життєвих сили людини, її душевного стану*: [Русалка польова (з благанням кидається до Мавки):] *Сестрице, пошануй! Краси моєї не руйнуй!* (Л.Укр.); [Міріам:] *...та радощі моєї не зруйнує сам князь темноти, радощі від того, що на мені не важить кров Месії...* (Л.Укр.); *Усе те, що було в Марійки доброго, гарного, ніжнього і прекрасного, руйнувала її рідна мати своїм чорним характером* (І.Крив.); *Можже, я надто інтелігент, але я помітив з деякого часу, що степ ваш руйнує в мені енергію, вбиває вояцький запал* (О.Гонч.); *Він като-жертва, жертво-кат, страждає і богує, іде вперед немов назад, як душу гнів руйнує* (В.Ст.). У сполученні з названими іменниками дієслово активізує значення „примушувати зникати, позбавляти чого-небудь”.

2) *життя, щастя, віри, сім'ї, стосунків*: *Незгода на шлюб ... остаточно руйнує доччине щастя* (В.Агеєв.); *І Наталія не знаходить іншого виходу, як піти з життя, аби не зруйнувати віру жодного з них [близьких до неї чоловіків]* (В.Агеєва); *Сім'я зберігалася ще за феодалізму, капіталізм почав її руйнувати, наш соціалізм доницив* (П.Загр.); *Настя не встигає вимовити й слова, як я нападаюся на неї лавиною звинувачень, що вона зробила непоправну помилку, зруйнувала наші стосунки з Лідєю...* (А.Дністр.). Таке актантне оточення активізує у лексеми значення „позбавляти чого-небудь”.

3) *усталеної моралі, традицій, тенденцій: Почуття, інстинкти, підсвідомі бажання й імпульси здебільшого виявляються сильнішими за вольові інтенції, за теоретичні настанови й програми, руйнують усталену мораль, родинні зв'язки й подружні зобов'язання* (В.Агеєв.); *Всюдисуций „дух часу“ уявлялося, руйнує її [пані Шумінської] патріархальний дім...* (В.Агеєв.); *Чомусь люди з Півночі воліють паруватися з людьми з Півдня. Якось така загальна тенденція моїх скандинавських знайомих... Цього разу Аскольд її зруйнував* (І.Карп.). Приєднуючи названі актанти, дієслово набуває значення „**порушувати, припиняти (дію, вияв чого-небудь)**”.

4) *думок, мрій, сподівань, планів: Однак невдовзі Марія Маркович починає руйнувати, сказати б, горизонт сподівань тих непересічних чоловіків, в оточенні яких перебувала...* (В.Агеєв.); *Пан Зброжек думав про цю фабрику трохи довше. Він складав свої думки про неї двадцять три роки, по камінець, як палац у дитинстві. Та щоб пан Зарембський зруйнував тепер цей палац за одну мить в такий нахабний спосіб – через любовний перелаз?* (М.Кул.); *Пильнуй! Всі плани ворогів руйнуй!* (П.Тич.). Названа тематична група іменників активізує у *руйнувати* значення „**не давати здійснитися чому-небудь**”.

5) *структури чого-небудь, ладу: Там, де мовець передає свої враження, такі поняття як міра та вимірювання втрачають свій точний сенс: градиус емоційної напруги руйнують скалярний лад...* (З дисерт.); *Вони [фразеологічні одиниці типу фраз] не можуть органічно влитися в той самий контекст, не руйнуючи його структури* (Із підр.); *Відомо, що емоційно-експресивні індивідуальні елементи певною мірою „руйнують” таку стильову ознаку, як об'єктивність викладу* (Культ. слова). У сполученні із цим колом іменників *руйнувати* має значення „**розладнувати або знищувати що-небудь**”.

У мовній практиці А. Дністрового вказане дієслово набуло оказіонального значення „**заважати**”, напр.: *...зосереджуюся на тексті, але Танін язик щоразу руйнує мою увагу, швидко забуваю, що хвилину тому читав, дражуюся й перечитую сторінки знов* [5, 248]; *Дека глибоко затягується, видихає дим і каже, що вирішив більше не писати музику, бо вона руйнує і суперечить тому, як намагаєшся жити* [6, 48]. Виникнення оказіональних значень зумовлюється причинами номінативного характеру – пошуком найбільш точного у семантичному відношенні слова, позначенням понять, які не знайшли свого вираження у лексичній системі мови.

Усі переносні значення лексики *руйнувати* формуються шляхом перенесення імені з колишнього денотата на новий за асоціацією подібності попереднього денотата з новим при збереженні сигніфікату (родової семи деструкції). На рівні семного механізму відбувається переузгодження категоріальної та денотативної сем за умови перенесення денотативних сем конкретних актантів на абстрактні актанти. Денотативні семи приписуються абстрактним іменам як їх конотації, в результаті чого стають можливими нові переносні вживання конкретних дієслів [2, 20] на зразок: *руйнувати гнізда, гори, собори* → *руйнувати красу, енергію, увагу*. Взаємодія членів метафоричних словосполучень проявляється у своєрідному обміні елементами значення. Якщо дієслово втрачає диференційну ознаку фізичної дії, то метафоризуючий його абстрактний іменник набуває ознаки предметності.

Метафора, що лежить в основі утворення названих конотативних значень, є когнітивною, оскільки переносні значення називають нефізичну дію і служать засобом пізнання внутрішнього світу людини [2, 20]. Когнітивна метафора – це метафора, яка є знаряддям когнітивних процесів: формування нових ментальних категорій, утворення нових концептуальних систем, породження нового знання тощо [11, 219]. Когнітивна метафора експлікує емоції, з її допомогою осмислюється невидиме.

Бажаючи позбутися деяких явищ непередметного світу, людина асоціює цей процес з образом усунення якихось конкретних об'єктів. Цим пояснюється набуття абстрактними іменниками в метафоричному словосполученні ознаки предметності на зразок: *руйнувати сім'ю, віру, сподівання*. Перенесення номінації зі сфери природних (хіміко-фізичних) процесів у соціальну сферу за зразком „руйнівні зміни” → „руйнівні соціальні і моральні зміни” не змінює статусу сем у складі похідних значень. Вторинні конотативні семми характеризуються наявністю архісеми і диференційної семи: „зміна” + „руйнування вихідного стану”.

У результаті аналізу семантичної структури дієслова *руйнувати*, було виділено дві групи значень цієї лексики: *денотативно-сигніфікативні* та *прагматичні* семми. Першу групу значень можна охарактеризувати як ЛСВ, що позначають фізичний вплив суб'єкта на різні типи об'єктів з метою їх знищення, розорення чи порушення цілісності. Компонент фізичної дії, представлений в аналізованих номінативно-похідних семмах, пов'язується з конкретним активним суб'єктом-особою та з пасивним конкретним об'єктом-неістотою, на який спрямовано деструктивний вплив суб'єкта. У зв'язку з цим слушною є думка М. Кочергана про те, що „у межах одного значення різні сполучення неоднаково заломлюють це значення. Чим більша валентність слова, тим більшу кількість смислів дає його значення при взаємодії зі значеннями інших слів” [7, 23].

У першій групі денотативних значень виокремлюється підгрупа семем (Д2, Д4), які в семному складі не містять компонента доцільності дії, оскільки ситуацію зруйнування створюють стихійні каузатори. Якщо у функції суб'єкта дії виступають стихійні сили природи, предикат, що позначав контрольовану ситуацію, перетворюється на предикат, що називає неконтрольований процес, у результаті чого дієслово автоматично змінює свою семантику. Сема контрольованості/

неконтрольованості (за іншою термінологією – агентивного / неагентивного суб'єкта) є диференційною ознакою, що вирізняє семми Д2 та Д4 з-поміж інших.

Друга група конотативних семем сформувалась на основі ЛСВ *руйнувати* І шляхом субкатегоріального варіювання семи семантичного об'єкта: О → матеріальний предмет на О → нематеріальне явище. На думку В. Болотової, асоціації, які виникають при цьому, породжені не стільки схожістю конкретної фізичної дії з процесами, що відбуваються у внутрішньому світі людини або з її соціальною діяльністю, скільки уподібненням абстрактних об'єктів конкретним [2, 20]. Подібну думку висловлює І. Нечитайло: „У метафоричній моделі „людина-духовний світ” на активізацію когнітивної семантики абстрактних іменників як об'єктів дії у сполученні з дієсловами конкретної дії впливають домінуючі поняття предметної сфери, що спричинює асоціацію абстрактних іменників з предметами матеріального світу [8, 88].

Семантична структура дієслова *руйнувати* може бути представлена чотирма лексико-граматичними варіантами інваріантної семантичної структури:

1. Група денотативно-сигніфікативних значень:

а) агенс-антропонім – фізична дія – пацієнс-неістота: МП;

б) агенс-неістота: стихійні каузатори – фізична дія - пацієнс-неістота: МП.

2. Група прагматичних значень:

в) агенс-антропонім – фізична дія – пацієнс-неістота: АЯ.

г) агенс-неістота: АЯ – фізична дія – пацієнс-неістота: АЯ.

Отже, у семантиці дієслова *руйнувати* відбулося два типи змістових зсувів: 1) перший пов'язаний із зміною денотативних реалій, актантного оточення дієслова: розширення сфери співвіднесеності з предметами зовнішнього світу збільшує семантичний обсяг дієслівної лексики; 2) другий семантичний зсув пов'язаний із включенням в семантично-асоціативне поле лексики *руйнувати* слів на позначення абстрактних понять, у результаті чого відбувається переузгодження категоріальної та денотативної сем за умови перенесення денотативних сем конкретних актантів на абстрактні актанти.

1. Аллендорф К. А. Значение и изменение значений слов // Учен. зап. – 1-й Моск. пед. ин-т иностр. яз. – 1965. – М. – Т. 32. – С. 3 – 171.
2. Болотова В.А. Лексико-семантическая группа глаголов со значением деструкции в современном французском языке: Автореф. канд. филол. наук / МГИИЯ имени М. Тереза – М, 1990. – 26 с.
3. Вашенко В.С. Українська лексикологія: Посібник для студентів-філологів: Семантико-стилістична типологія слів. – Дніпропетр.: ДДУ, 1979. – 127 с.
4. Дмитриева Н.С., Новикова Л.М. Компоненты семантики отглагольного существительного // Исследования по семантике. – Уфа, 1981. – С. 28 – 36.
5. Дністровий А. Місто уповільненої дії: Роман. – К.: Факт, 2003. – 320 с.
6. Дністровий А. Патетичний блуд / Худож.-оформлювач І.В. Осипов. – Харків: Фоліо, 2005. – 287 с.
7. Кочерган М.П. Слово і контекст (Лексична сполучуваність і значення слова). – Львів: Вища шк., 1980. – 184 с.
8. Нечитайло І.М. Метафоричне вживання дієслів конкретної фізичної дії у пам'ятках давньоруської писемності (X – перша половина XIII ст.ст.): Дис. канд.філол. наук. 10.02.02. / Київський ун-т імені Т. Шевченка. – К, 1997. – 232 с.
9. Новиков Л. А. Семантика русского языка: Учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 1982. – 272 с.
10. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / Ред. кол.: І. К. Білодід (голова). – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. VIII.
11. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. – К.: „АртЕК”, 1998. – 336 с.

In the article the various aspects of functioning of the secondary lexicosemantic variants of verb are explored to “destroy” in modern Ukrainian, the components of its value, specific of transformations of semantics and others like that appear.

Key words: polysemy, polysemantic verbs, semantic structure of a verb to ruin, notion of destruction, lexical-syntactic valency, lexeme, meaning, component of meaning, semantic changes, denotative meanings, pragmatic meanings, metaphorical transposition.

Стаття присвячена вивченню проблеми виникнення моделі назв на -иця, зокрема зародження передумов становлення ойконімів цієї моделі, їх відношення до однойменних назв гідрооб'єктів, а також деривації цих українських ойконімів.

Ключові слова: гідронім, деривація, ойконім, словотвірна модель, трансонімізація, формант.

Назви населених пунктів на -иця становлять одну з найчисленніших репрезентованих в ойконімії України словотвірних моделей. Власне ці назви й були обрані об'єктом спеціального дослідження незабутнього проф. І. І. Ковалика [3, 137-143]. Учений першим відзначив складність генезису цієї моделі назв, можливість творення дериватів на -иця безпосередньо від іменників і виділив різні лексико-семантичні групи цих назв

Деривати на -иця в українській мові є достатньо продуктивними як на апелютивному, так і на онімному рівнях. Відносно продуктивними вони були уже в праслов'янській мові. Суфікс -іс-а (>-иц-я) виник у результаті приєднання структурного форманта -к-а до суфіксального елемента -і, на який закінчувалися іменники називного відмінка однини жіночого роду, напр.: *vl' iči-ka > vl' č-ica "вовчиця", *dēvi-ka > dēv-ica „дівчиця”. Наведені та подібні деривати виникли на місці первинних форм *vl' čī, *dēvi [10, 99]. Зміна суфіксального -к- на -с- відбулася в результаті третьої палаталізації. Про інші можливі способи творення суфікса -іс-а (>-иц-я) [1, 7]. Продуктивність названого форманта у праслов'янській мові підтверджується його здатністю виражати різні функції, найважливішими з яких є: 1) утворення назв істот жіночої статі, напр.: *lisica* < *lis* „лис”, *samica* < *samьсь* „самець” і ін.; 2) субстантивізація прикметників і творення назв з конкретним значенням: *bystrica* „швидка ріка” < *bystrь* „швидкий”, *desьnica* „права рука” < *desьть* „правий”; 3) творення деминутивів, напр.: *babica* < *baba* „стара жінка”, *osica* < *osa* „осика”, *ptica* < *pta* „птаха” та ін. Характерно, що ці самі функції суфікс -иц-я (<-іс-а) виражає в апелютивах сучасної української мови [4, 122]

Крім названих, суфікс -іс-а міг, на думку Ф. Славського, П. Білоусенка і В. Німчука виконувати ще ряд інших функцій. Так, останні дослідники стверджують, що цей формант здатний був творити: а) назви осіб, рослин і тварин за їх зовнішніми чи внутрішніми характеристиками і при цьому наголошують, що твірними основами названих дериватів на -іс-а були насамперед прикметники чи дієприкметники, напр.: *dojьnica* < *dojьna* „годувальниця”; *krasavica* < **krasavь/ krasava, starica* < *starь*; *borovica/ borovьnica* „лісова ягода”, *borovь* < *borь* „бір”, *galica* „галка” < *galь* „чорний”, *jalovica* „яловиця” *jalovь* „безплідний”; б) локальні назви та найменування приміщень за їх змістом, напр.: *бѣдѣльница* < *бѣдѣльть* „бджільник”, *сѣлица* < *сѣль* „ділина”, *kosьnica* < *kosьтъ/ kosьna* „сіножать”, *lipovica* „місцевість, де ростуть липи” < *lipovь* [1, 8-9]; власне назви з локальним значенням, найімовірніше, послужили пізніше підставою для виникнення ойконімів на -иц-я; в) назви виробів за матеріалом, з якого вони зроблені, напр.: *berzovica* „березова палиця” < *berzovь*, *gorxovica* „горохова солома” < *gorxovь*, *kolesьnica* „колісниця” < *kolesьтъ*; г) назви різних конкретних предметів, напр.: *desьnica* „права рука” < *desьтъ*, *lѣvica* „ліва рука” < *lѣvь*.

Дуже часто іменники на -іс-а творилися від прикметників або пасивних дієприкметників на -ьпъ, що дозволило виокремити складний формант на -ьница, напр.: *kalenica* „глиняний посуд” < *kaliti* „гартувати”, *крѣница* < *крѣтъ* „викопаній”, *ривьница* „пивниця” < *ривьтъ* < *риво* [1, 10]

З суфіксом -іс-а творилися також назви окремих географічних об'єктів. Ці номени, зазнаючи онімізації, найімовірніше, спершу ставали гідронімами, а шойно згодом ойконімами, напр.: *brzica* „дуже швидка ріка” < *brzь* „швидкий”, *буїца* „рвучкий потік” < *буїь* „бурхливий”, *bystrica* „швидка ріка” < *bystrь* „швидкий, рвучкий” [10, 98].

До праслов'янського періоду, можливо, як припускають П. Білоусенко і В. Німчук, належить, також і виобстрагування складного суфікса -овіс-а, твірними основами таких дериватів, безумовно, були прикметникові основи, напр.: *kosovica* „косовиця” < *kosovь*, *lipovica* „липовий гай” < *lipovь* [1, 13]

Словотвірна значення суфікса -іс-а (>-иц-я) на апелютивному й онімному рівнях, без сумніву, не є тотожним, а має суттєві відмінності. Найважливіше для онімів субстантивуюче значення форманта -іс-а реалізувалося ним у відповідних назвах на -иця ще на апелютивному рівні. Найвиразніше воно виявляється зокрема у відприкметникових дериватах на зразок: *Березовиця*, *Бистриця*, *Глинниця* і под. У більшості сучасних ойконімів України на -иця це значення зберігається й сьогодні у подібних ойконімах. Разом з тим ряд ойконімних дериватів на -иця є відантропонімного походження, і суфікс -иц-я виконує в них уже дещо інше значення.

Як бачимо, уже з найдавнішого, власне з праслов'янського періоду, суфікс -іс-а на апелютивному рівні міг утворювати субстантиви з різними значеннями, але лише окремі з них збереглися згодом в онімах, передусім у топонімах.

Мета нашої праці – подати максимально повний опис українських ойконімів на -иця за їх словотвірною будовою, семантикою твірних слів та походженням. Однією з найскладніших проблем, які виникають при дослідженні цієї моделі ойконімів, є їх відношення до гідронімів. Я. Рудницький у свій час практично усі ойконіми, що були однойменними з гідронімами, схильний був виводити від останніх, оскільки назви гір, рік є базовими стосовно назв поселень [9, 82-83]. Важливою є також проблема відношення ойконімів на -иця до апелютивів, адже в основах абсолютної більшості їх простежується зв'язок з різного роду апелютивами.

Загальна кількість ойконімів, зафіксованих у довіднику „Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ” станом на 1 вересня 1946 р. [Київ 1947] становить понад 600 назв. Однак ця цифра не є сталою: частину назв, які існували до 1947 р., було перейменовано, напр.: Волиця-Йодко змінено на *Залуче* (Хм), *Волиця Збитенська* – на *Клинці* (Рв), *Зембиця* – на *Міжгірне* (Рв), *Клястниця* – на *Весела Долина* (Од), *Ляшковиця* – на *Збруч* (Хм), *Маморниця* – на *Радгоспівка* (Чц) та ін. Ще частина назв на -иця у формі атрибутивних словосполучень зазнала певних структурних змін – найчастіше усичення постпозиційних атрибутів: давніші назви *Волиця Вонсовича* (Хм.), *Волиця Дубинська* (Хм), *Волиця Ляховецька* (Хм), *Волиця Польська* (Лв.), *Волиця Радванецька* (Лв), *Волиця Страклівська* (Рв.), *Волиця Татарська* (Хм) замінено назвою *Волиця*. Замість складених назв *Котул-Остриця* (Чц), *Сушиця Рикова* (Вл), *Ясениця Руська* (Лв) вживаються відповідно *Остриця*, *Сушиця*, *Ясениця* і т. д. Замість складеної назви *Вулька Руська* (Рв) запропоновано назву *Новоріччя*. Окремі давніші складені назви осучаснено – замінено неприйнятні для радянської системи цінностей означення на нейтральні й перенесено їх з постпозиції в препозицію, напр.: *Бережниця Рустикальна* – *Друга Бережниця* (Лв), *Бережниця Шляхотська* – *Перша Бережниця* (Лв) та ін. Не цілком зрозумілою є причина заміни давніших атрибутів *Горішній(-я)*, *Долішній(-я)* на *Верхній(-я)*, *Нижній(-я)*, напр.: *Луковиця Горішня* > *Верхня Луковиця* (Лв), *Луковиця Долішня* > *Нижня Луковиця* (Лв) і под.

Після 1947 р. в ойконімії України з'явилося також певне число нових назв поселень на -иця. Більшість з них є цілком „радянськими”, що чітко характеризуються штучністю, надуманістю, пор.: *Веселиця*, *Вольниця*, *Глибочиця*, *Думниця*, *Новоріччя* і ін. Використано також назву *Бистриця* замість давніших *Ляхівці* (ІФ), *Пруси* (Лв), *Рафайлова* (ІФ), *Ряпідь* (Зк); назву *Волиця* – замість давніших *Вілька* (Рв), *Вулька* (Рв, Тр, Хм), *Село* (Лв); назву *Водиця* – замість *Апишиця* (Зк). Інноваційні процеси в межах назв на -иця продовжувалися і в пізніші періоди. Так, довідник „Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій” (Київ 1987р.) зафіксував більше десяти поселень на -иця, які перестали вживатися, – одні у зв'язку з тим, що їх приєднано до більших населених пунктів, інші – у зв'язку з ліквідацією цих поселень. Після проголошення незалежності України селу *Комунарка* повернуто його давнішу назву *Бзовиця* (Лв).

Як було вже відзначено вище, назви на -иця належать до архаїчних утворень. Власне архаїчність апелютивів на -иця, без сумніву, спричинилася до творення на їх базі значної кількості теж давніх власних географічних назв – водних об'єктів і поселень. Напевно, жодна з давніх моделей ойконімів, крім назв на -*ь, не репрезентується в давньоруських літописах такою кількістю прикладів, як назви на -иця. Характерно, що багато з них збереглися і до наших днів, напр.: м. Гноиниця (1152 р.), м. Котельниця (1143 р.), м. Муравиця (1149 р.), м. М'єльниця (1247 р.), м. Пересьпільниця (1149 р.), м. Сосьниця (1234 р.), м. Тисмяниця (1144 р.), м. Ушиця (1144 р.), м. Шеломьниця (1159 р.) [ЕС 43-175]. Подаючи без дати легенду про заснування Києва, літописець Нестор пише, що в княжі часи існували дільниці Києва *Хорєвиця* і *Щьковиця*. У цьому ж джерелі зафіксовано й хоронім *Вькраїниця* (1282 р.), це територія, яка знаходилася на пограниччі Волинської області зі східними теренами Польщі [ЕС, 36].

Літописи фіксують також цілу низку гідронімів на -иця, напр.: Бзяниця (1151 р.), Л(ь)тиця (1149 р.), Ольшаниця (1150 р.), Сальниця (1111 р.), С'їчниця (1245 р.), Х'єртиця (1224 р.) та ін.

Ми погоджуємося з думкою Е. Жетельської-Фелешко, що з точки зору семантики і структури ойконімів на -иця є відносно однорідною структурою [8, 9]. До того ж, вони становлять порівняно невеликий відсоток назв поселень на конкретних територіях України. Однак в різних її регіонах цей відсоток є різним. Якщо в ойконімії давно заселених територій України ці назви можуть становити навіть 3-4 чи більше процентів стосовно усіх назв населених пунктів конкретної області станом на 1947 р., то в ойконімії південних і південно-східних областей України вони часто репрезентуються тільки 1-3 назвами. Наприклад, в ойконімії Рівненської обл. вони становили 3,9% усіх ойконімів, а в Дніпропетровській і Донецькій обл. їх засвідчено лише по 2 назви.

Ойконіми на -иця за етимологічно-семантичними ознаками їх твірних слів можна поділити на кілька груп. Передусім окремо виділяємо ті назви поселень на -иця України, які однозначно виникли від однойменних гідрооб'єктів. До речі, абсолютна більшість поданих нижче ойконімів є однойменними або структурно близькими з існуючими гідронімами. Цю групу складають також назви, твірні основи яких мотивовані ознаками, характерними виключно для гідрооб'єктів – колір, смак, температура води; швидкість течії; характер ґрунту місцевості, де протікає річка (потік); характерна для водного

¹ На обов'язковій наявності прикметникової стадії при творенні назв на -иця, зокрема топонімів, свого часу наголошував С. Добжицький [7, 189].

середовища рослинність і ін.: *Баговиця* (пор. багно), *Безовиця*, *Бистриця*, *Білиця*, *Білокриниця*, *Білорічиця*, *Бобріця*, *Бобровиця*, *Болотниця*, *Бродниця*, *Брусниця*, *Бусельниця*, *Вапниця*, *Варшиця* (пор. біл. *вархал* „шум”), *Вербіця*, *Видраниця*, *Витвиця* (пор. *витися*), *Вільховиця*, *Вільшаниця*, *Водиця*, *Глибочиця*, *Глин(н)иця*, *Гнилиця*, *Гнійниця*, *Головниця* (пор. *головиця* „витік ріки”), *Жабориця*, *Зарваниця*, *Ловиця*, *Квасниця*, *Квасовиця*, *Керниця*, *Клютковиця* (пор. пол. *klikać* „булькотати”), *Коблиця* (пор. *коблик*), *Конопиця* (пор. *коноплі*), *Коритниця*, *Корот(н)иця*, *Котельниця*, *Кривиця*, *Криниця* (з різноманітними атрибутами), *Круглиця*, *Крукенця* (можливо, від *кроткениця*), *Лохвиця*, *Лукавиця*, *Лучиця* (пор. *лука* „дуга”), *Мошниця* (пор. *мох*), *Мутвиця* (пор. *мутний*), *Нересниця* (пор. *нерест*), *Новорічиця*, *Окониця* (пор. *окно*), *Ольшаниця* (пор. *ольха*), *Оржиця*, *Пересопниця*, *Піщаниця*, *Погиблиця*, *Пониковиця*, *Понорниця*, *Рибниця*, *Річиця*, *Рокитниця*, *Роставиця*, *Рудниця*, *Сільниця*, *Солониця*, *Стариця*, *Студениця*, *Сушиця*, *Теплиця*, *Тисмениця*, *Тишивниця*, *Тишиця*, *Топільниця*, *Тростяниця*, *Ушиця*, *Хортиця*, *Чернелиця*, *Човниця*, *Човновиця*, *Шеметиця* (пор. *шемелити*), *Ягільниця*, *Ямельниця*, *Ям(н)иця*.

Таким чином, за нашим переконанням, понад 200 ойконімів України на *-иця*, більшість з яких названо вище, утворилися шляхом перенесення назв гідрооб'єктів на ті поселення, що виникали поруч. Ми переконані також у тому, що подібним був генезис не тільки наведених вище назв досліджуваної моделі, а так з'явилася й більшість інших ойконімів на *-иця* з різними семантичними групами апелятивів в основах. Доказом первинності гідронімів стосовно однойменних ойконімів може бути і той факт, на який свого часу звернув увагу О.Трубаков, що суфікс *-иц-я* є „загальновизнаним давнім гідронімним формантом, який використовується на усіх слов'янських територіях” [5, 171].

Етимологічно-семантичний аналіз інших ойконімів на *-иця* дозволяє виділити в них дві групи: 1. Назви, твірні основи яких мотивовані апелятивами. 2. Назви, в основах яких засвідчені оніми.

Кількісна репрезентація назв поселень у кожній з названих груп однозначно свідчить про первинність і архаїчність назв першої групи, оскільки вони становлять переважну частину серед усіх назв поселень на *-иця*, а відонімні ілюструються лише незначною кількістю прикладів. При детальнішому аналізі ойконімів першої групи, т.зв. відапелятивних ойконімів, їх можна поділити ще такі підгрупи: 1. Назви поселень на *-иця*, твірні основи яких мотивовані топографічними назвами. 2. Назви поселень на *-иця*, твірні основи яких мотивовані найменуваннями об'єктів, створених людиною, т.зв. „культурні назви”.

I. „Відапелятивні, топографічні” назви.

Термін топографічні назви широко використовується у слов'янській і передусім польській ономастиці. Він об'єднує далеко неоднорідні ойконіми. У межах цих назв виділяємо ойконіми, в основах яких репрезентуються апелятиви з різними значеннями.

1) ойконіми, основи яких мотивовані апелятивами на означення характеру ґрунту: *Грузевиця* (пор. *грузевина* „трясовина”), *Коросниця* (пор. *коростне* поле), *Курчиця* (пор. *корчун*), *Кушниця* (пор. *кушниця* „викорчуване місце”), *Мірвиця* (пор. *мерва* „грузьке болото”), *Новиця* (пор. *новиця* „приготована для ріллі площа”), *Теребенниця* (пор. *теребити*) та ін.;

2) ойконіми, основи яких мотивовані апелятивами на означення загального виду місцевості (рельєфу): *Бережниця*, *Голиця*, *Гопчиця*, *Гориця*, *Кісниця* (*кісниця* „сіножать”), *Колодниця*, *Лежниця*, *Літвиця*, *Облазниця*, *Осовиця*, *Пасиця*, *Язовиця*, разом 27 назв;

3) ойконіми, основи яких мотивовані апелятивами на означення рослин, рослинного покриву: *Безовиця*, *Бзовиця*, *Боровиця*, *Бортниця* (пор. *борниця* „дупло для бджіл”), *Винниця*, *В'язовиця*, *Гравівиця*, *Грибовиця*, *Дубовиця*, *Єлиця*, *Івниця*, *Ільниця*, *Коровиця*, *Крушельниця* і под., разом 105 назв. Назви цього типу становлять більшу групу не лише в українській, а й в західнослов'янській ойконімії. При цьому найбільше ойконімів мотивується назвами дерев *дуб*, *липа*, *вільха* (*ольха*), а ще назвами різного типу трав;

4) ойконіми, основи яких мотивовані апелятивами на означення тварин, комах, птахів: *Вовковатиця*, *Воловиця*, *Вороновиця*, *Голубиця*, *Дроздовиця*, *Зубриця*, *Мідяниця*, *Нориця*, *Соколиця*, *Соколовиця*, *Яструбиця*, усього понад 20 назв;

5) ойконіми, основи яких мотивовані апелятивами на означення місця розташування поселень щодо інших об'єктів на місцевості: *Вишниця*, *Заверещиця*, *Заголиця*, *Закаплиця*, *Записиця*, *Замутвиця*, *Зарічиця*, *Передільниця*, *Підквасовиця*, *Поляниця*, *Примоцаниця* та ін., більше 10 назв;

6) ойконіми, основи яких мотивовані апелятивами з метафоричним значенням; мотиви номінації цих об'єктів важко сьогодні збагнути, напр.: *Близниця*, *Блиставиця*, *Крутиця*, *Ігровиця*, *Небелиця*, *Носовиця*, *Сальниця*, *Середниця*, *Скрипиця* (*скрипиця* „дерев'яні кайдани”), *Східниця*, *Тайниця*, *Тригубиця*, *Хлоп'яниця*, *Чудниця*, близько 20 назв.

2. Ойконіми, основи яких мотивовані апелятивами на означення об'єктів матеріальної та духовної культури. Включені до цієї групи ойконіми відзначаються насамперед своїм походженням і кількісною вираженістю:

1) ойконіми, основи яких мотивовані апелятивами, що пов'язані з матеріальною культурою на означення господарської діяльності, об'єктами громадського вжитку, знаряддями праці, загород, будинків та ін.: *Візниця*, *Війниця* (пор. *війя* „дишель”), *Возовиця*, *Вулиця*, *Городниця*, *Гостинниця*, *Границя*, *Дарниця*, *Дільниця*, *Залізниця*, *Кам'яниця*, *Лозниця*, *Мельниця*, *Митниця*, *Новоселиця* (більше 35

назв), *Одиниця*, *П'ятниця* (за кількістю загонів), *Ружниця* (пор. *руга*), *Ставниця* (=стайня), *Стадниця*, *Стебниця*, *Стражниця*, *Тинниця*, *Торговиця*, *Торчиця*, *Шестовиця* і ін., понад 100 назв;

2) ойконіми, основи яких мотивовані апелятивами на означення знарядь праці, предметів господарської діяльності, в т.ч. домашнього господарства (усі назви мають підтвердження в довідковій літературі): *Бервениця*, *Битиця*, *Білогалиця*, (*галиця* „сіть”), *Бочаниця*, *Вежиця*, *Верениця*, *Горнатиця*, *Кадниця*, *Капимновиця*, *Кияниця* (пор. *кьянка* „довбня”), *Козубатиця* (пор. *козубець*), *Коновиця*, *Мазниця*, *Сирниця*, *Стужиця* (пор. *стуга*), *Ступниця*, *Терлиця*, *Уздиця*, понад 20 назв;

3) ойконіми, основи яких мотивовані апелятивами зі сфери духовної і суспільної культури: *Білобожниця*, *Ка(м)плиця*; *Вілиця*, *Вільниця*, *Волиця*, *Красноволиця*, усього 25 назв.

Розглянуті вище ойконіми на *-иця* утворилися не морфологічним способом, і представлений у них суфікс *-иц-я* виконував релятивно-субстантивуючу, а не топонімотвірну функцію. Не цілком переконливим є, на нашу думку, твердження З.Франко, яка вивчаючи мікротопоніми, зафіксовані в староукраїнських пам'ятках XIV-XV ст., стверджувала, що формант *-иця/иця* позбавлений лексичного значення, оскільки він чітко не закріплений за певними розрядами топонімів, „бо однаковою мірою властивий ойко-, гідронімам та іншим тереновим назвам” [6, 45]. Спосіб деривації розглянутих вище ойконімів був іншим, ніж в назвах на *-ів*, *-ин*, *-івка* та под., і про це уже частково згадувалося вище і буде мова ще згодом.

II. Відонімні ойконіми.

У наших матеріалах ми виявили понад 30 ойконімів досліджуваної моделі, які кваліфікуємо як відантропонімні, напр.: *Братениця*, *Богаревиця*, *Василиця*, *Ганьковиця*, *Годовиця*, *Дешковиця*, *Дисковиця*, *Дівиця*, *Доманиця*, *Домниця*, *Дуньковиця*, *Іваниця*, *Вашковиця*, *Климовиця*, *Кобаловиця*, *Ляшковиця*, *Миловиця*, *Мішкаровиця*, *Полеславиця*, *Радковиця*, *Розумниця*, *Ромочевиця*, *Самовитиця*, *Тарасиця*, *Уляниця*, *Хемниця*, *Хоровиця*, *Хотовиця* та ін. Як бачимо, в основах цих ойконімів засвідчені антропоніми є різного походження й різної структури – слов'янські і неслов'янські (християнські). На думку Е.Жетельської-Фелешко, відантропонімні ойконіми на *-иця* належать до категорії вторинних назв, оскільки вони виникли після того, як суфікс *-иц-я* став структуральним (частково асемантичним) формантом і перестав виражати ті функції, які він виражав на апелятивному рівні [8, 130-131]. На жаль, дослідниця не висловила своїх міркувань з приводу словотвору цих назв поселень. За нашим глибоким переконанням, деривація їх є відмінною від деривації тих назв, які були проаналізовані вище. На нашу думку, суфікс *-иц-я* у цих топонімах міг виконувати як топонімотвірну, так і релятивно-словотвірну функцію, адже відображення антропонімів в основах сингулярних форм ойконімів на *-*jь(-*je, -*ja)*, *-ів* (<*-ов*), *-ин*, *-івка*, *-иха* та ін. однозначно свідчить про посесивне значення таких дериватів. Можна ще допустити, що відантропонімні ойконіми на *-иця* виражають не чисто посесивне, а посесивно-релятивне значення, тобто поселення *Василиця*, *Ганьковиця*, *Дешковиця* і под. були названі так не лише тому, що першими їх власниками були відповідно *Василь*, *Ганько*, *Дешко*, а й тому, що названі особи могли бути першопоселенцями нововиниклих населених пунктів, а тому суфікс *-иц-я* в цих назвах може виражати певний стосунок (якесь відношення) названих осіб до цих поселень.

Частина відонімних ойконімів на *-иця* виникла в результаті певного відношення іменованого поселення до однокореневих назв сусідніх населених пунктів або гідронімів, напр.: с.Бру(ю)ховиця <Брюховичі (Лв), с.Лецовиця <Лецівка (ІФ), с.Свидниця <с.Свидник (Лв) та ін. Невеличку групу відонімних ойконімів на *-иця* творять також назви, що виникли з колишніх прийменникових сполучень, у склад яких входять назви різних географічних об'єктів. Ці словосполучення спершу лексикалізувалися, а потім ці назви субстантивувалися, замінивши форми непрямих відмінків географічних назв їх початковими формами, напр.: *За Верещицею* > *Заверещицею* > *Заверещиця* (Лв), *За Мутвицею* > *Замутвицею* > *Замутвиця* (Вл), *Під Кримницею* > *Підкримницею* > *Підкримниця* (ІФ).

III. Назви з не цілком прозорою словотвірною семантикою.

Порівняно невелику групу творять ойконіми на *-иця*, які можна кваліфікувати як „відапелятивні”, однак семантика їх твірних основ є практично затіненою. Гадаємо, що монографічне діахронічне вивчення ойконімів цієї моделі дозволить в майбутньому встановити їх реальне словотвірне значення і походження. До цієї групи належать назви: *Білосовиця*, *Гандеровиця*, *Гнопелиця*, *Зірниця*, *Кістельниця*, *Кластниця*, *Кутоватиця*, *Маморниця*, *Ольтениця*, *Орв'яниця*, *Перепростиця*, *Подульниця*, *Постовиця*, *Поториця*, *Тепелиця*, *Устивиця*, *Черковатиця*, майже 20 назв.

Що стосується структури ойконімів на *-иця*, то твірними основами більшості таких слів були прикметники чи дієприкметники, і лише незначна їх кількість утворюється від іменників чи інших частин мови. Відсубстантивна деривація ойконімів на *-иця* може бути проілюстрована насамперед назвами, що виникли в результаті онімізації однойменних апелятивів на зразок: *Водиця*, *Волиця*, *Криниця*, *Мельниця*, *Новоселиця*, *Річиця*, *Стариця* та под.

Підсумовуючи, хочемо ще раз наголосити на тому, що ойконіми на *-иця* в абсолютній своїй більшості утворилися шляхом трансонімізації назв гідрооб'єктів, а також назв місцевостей на ті поселення, що виникали поруч із ними, і лише щодо порівняно невеликої частини назв на *-иця* можна говорити про виникнення їх шляхом онімізації однойменних апелятивів на зразок *волиця*, *криниця*, *мельниця*, *новоселиця* і под.

Виникнення ойконімів на *-иця*

Ми абсолютно переконані в тому, що існування апелятивів на означення поміпа іосі з суфіксом *-иц-я/-ици-я* стало вихідним пунктом для перенесення цієї словотвірної формації з площини апелятивної в площину онімну. Уже перші власні назви з цим формантом означали конкретні просторові одиниці на місцевості. У процесі формування назв гідрооб'єктів, місцевостей і поселень досліджуваної моделі формант *-иц-я* з давніх своїх функцій реалізував, на думку Е. Жетельської-Фелешко, лише три функції: 1) субстантивізацію прикметників, 2) творення відіменних дериватів, 3) творення деминутивів [8, 134]. На нашу думку, названі функції формант *-иц-я* виражав хіба що при творенні тих назв гідрооб'єктів і назв місцевостей, від яких згодом виникали однойменні ойконіми. На онімному рівні формант *-иц-я* здатний був творити топоніми як від основ якісних прикметників на зразок: *бистра* > *Бистриця*, *гола* > *Голиця*, так і від архаїчних відносних прикметників на *-ї-у, -а*, напр.: *бобръ* > прикм. *бобр'я* > *Бобриця*, *липа* > прикм. *лип'я* > *Липиця*, а крім цього міг творити назви безпосередньо від основ іменників, напр. *нива* > *Нивиця*, *ріка* > *Річиця*.

Варто зазначити, що за походженням назви *Бобриця/Бобровиця, Липиця* і *Нивиця, Річиця* належать до різних словотвірних типів. Різниця між ними полягає в тому, що певну ріку (пізніше поселення) названо *Бобрицею/Бобровицею* тому, що там водилися *бобри*, вона була *боброва*; відповідно місцевість, де росли *липи*, була *липовою*, тобто ці назви утворено від прикметників, а назви *Нивиця, Річиця* первісно виражали інше словотвірне значення. Однак при відсутності формального детермінанта в назвах першого типу ці назви важко чи просто неможливо розрізнити між собою. У результаті поєднання цих двох типів назв виникла порівняно велика група "відапелятивних" ойконімів. Досить численними є також ойконіми на *-ици-я* з відапелятивними основами, що є відносними прикметниками на **-ьнъ* напр.: *болото* > прикм. *болотн-* > *Болотниця, Бродниця, Бусельниця, Глинниця* та ін. Цей формант міг нарощуватися ще афіксом *-ан-*, який, як відомо, характерний насамперед для віддіеприкетникових основ напр.: *Бочаниця, Вільшаниця, Ольшаниця, Піщаниця, Тростяниця, Вибраниця, Зарваниця, Мошаниця*; назви з суфіксом *-ель-*: *Ямельниця*.

Суфікс *-иц-я* міг також приєднуватися до відносних прикметників з суфіксальним компонентом *-ов/-ев* в основах на зразок: *бобр* > прикм. *боброва* > *Бобровиця, Березовиця, Грузевиця, Іловиця, Коновиця, Квасовиця, Линовиця, Пониковиця, Човновиця, Шестовиця*. Кількома прикладами ілюструється формант *-иц-я*, розбудований компонентом *-ав-*: *Лукавиця, Роставиця*.

Назви з суфіксом *-иц-я* виникали також у результаті субстантивізації первісно прийменникових сполучень на зразок: *За Верещицею* > *Заверещиця, Заголиця, Закаплиця, Зарічиця, Підквасовиця, Примошаниця*. До цього ряду, напевно, не можна включати назву *Замучениця*, хоча, не виключено, що на цій території в минулому міг існувати певний географічний об'єкт з назвою *Мучениця* чи под.

Вище були розглянуті відприкетникові, віддіеприкетникові, відіменникові деривати. Е. Жетельська-Фелешко наводить ще приклад відчислівникового ойконіма на *-иця*: *Riatnica*. Отже, до цієї групи дериватів можна зарахувати ще наші назви *Одиниця, П'ятниця, Шестовиця*.

Проаналізовані вище словотвірні типи ойконімів з формантом *-иц-я* і його похідними характеризуються різною продуктивністю. Домінуючими є деривати з відприкетниковими основами на *-иц-я* (*-н-иц-я, -ов-иц-я*). Значно меншою кількістю назв репрезентуються відіменникові, віддіеприкетникові і відчислівникові деривати.

З точки зору хронології, то найдавнішими є назви на *-иця*, засвідчені в давньоруських літописах, а з давньоукраїнського періоду найбільше фіксуються назви досліджуваної моделі на тих територіях, які мають давні писемні пам'ятки, насамперед з ХІУ-ХУІ ст. До таких територій передусім належать Галичина, Волинь і Поділля. Найактивніше назви на *-иця* фіксуються в давніх документах, починаючи з ХУ ст. Власне з цього періоду збереглося до наших днів найбільше давніх писемних документів.

На завершення слід підкреслити, що ще в праслов'янський період створилася група іменників на *-ica*, які означали поміпа іосі, що згодом, без сумніву, спричинилося до того, що однією з функцій цього суфікса стало творення назв з просторовим значенням, напр.: *granica, kremenica*, дав. укр. *вительниця, медвениця, мельниця, пекалиця*. Виокремлення цієї семантично-словотвірної категорії спричинилося до перенесення суфікса *-ica* (>*-иця*) з апелятивної площини в онімну.

На давність онімної структури на *-иця* в українській мові вказує той факт, що давньоукраїнські літописи винятково активно фіксують різного роду топоніми з цим формантом. Деривати на *-иця* відзначаються широким спектром презентації лексичних основ, що мають відношення до т.зв топографічної лексики – назв рослин, апелятивного означення результатів господарської діяльності, ознак ландшафту та ін. В основах значної кількості назв на *-иця* знайшли також відображення результати розвитку матеріальної культури, домашнього господарства, а також духовна та суспільна культура, пов'язана з розширенням поселень.

Українські топоніми на *-иця* в абсолютній своїй більшості виникли в результаті трансонімізації назв гідрооб'єктів або окремих місцевостей на населені пункти, які виникали поруч, незначна частина ойконімів цієї моделі утворилася також в результаті онімізації апелятивів на зразок: *волиця, мельниця, новоселиця* і под., а ще невеличка частина назв поселень на *-иця*, напевно, утворилася в результаті морфологічного способу деривації.

Прийняті скорочення адміністративних одиниць: Вл -Волинська обл.; Зк -Закарпатська обл.; ІФ -Івано-Франківська обл.; Ль -Львівська обл.; Од -Одеська обл.; Рв -Рівненська обл.; Тр -Тернопільська обл.; Хм -Хмельницька обл.; Чц -Чернівецька обл.

1. Білоусенко П., Німчук В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-иця*). – Київ-Запоріжжя, 2002. – 205с.
2. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Укл. І. Желєзняк, А. Корепанова, Л. Масенко, О. Стрижак. – К.: Наукова думка, 1985. – 253с.
3. Ковалик І. Словотворча будова української топоніміки (азви населених пунктів із суфіксом *-иця* (-ици)) // Питання українського мовознавства. – Кн. 4. – Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1960. – С.137-143.
4. Синявський О. Норми української літературної мови. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 363с.
5. Трубочев О. Названия рек Правобережной Украины. – М.: Наука, 1968. – 289с.
6. Франко З. Словотворчі типи мікротопонімів староукраїнської мови ХІУ-ХУ ст. //Мовознавство. – 1984. – № 4. – С.44-50.
7. Dobrzycki S. Próba objaśnienia kilku nazw geograficznych wielkopolskich/ Slavia Occidentalis, t.II, Poznan, 1922. – S.172-218.
8. Rzetelska-Feleszko E. Rozwoj i zmiany toponimicznego formantu *-ica* na obszarze zachodniosłowiańskim, Wrocław etc.: Wyd-wo PAN, 1978. – 176s.
9. Rudnicki J. Nazwy geograficzne Bojkowszczyzny, Lwów, 1939. – 239s.
10. Sławski F. Zarzy słowotwórstwa praslówiańskiego [W] Słownik pasłowiański, t.I. A-B. Wrocław etc., 1974. – S. 43-141.

Der Beitrag behandelt das Problem der Herausbildung von Oikonymen auf -yzja, insbesondere der Bildung der Voraussetzungen für die Entstehung von Oikonymen solches Modells unter Bezug auf die gleichnamigen Gewässernamen, sowie der Derivation solcher ukrainischen Oikonymen.

Schlüsselwörter: Gewässernamen, Derivation, Oikonym, wortbildendes Modell, Transonymisation, Formant.

УДК 81'373.2

ББК 81.031.4

Раїса Козлова

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКЕ **MATER*, **MATI* В СЛОВ'ЯНСЬКІЙ ОНОМАСТИЦІ

*У статті розглядаються рефлексії праслов'янських компонентів *MATER, *MATI в ономастичній сучасних слов'янських країн у їх етимологічних взаємозв'язках.*

*Ключові слова: ономастична система, онім, праслов'янські *MATER, *MATI.*

Етимологічний аналіз слов'янських географічних назв демонструє таке різноманіття типів семантичної мотивації, що можна стверджувати: у назвах географічних об'єктів відображено усе, що було чи є у світі. Далеко не всі семантичні типи ономастики представлені в науковій літературі. До таких належить група архаїчних онімів, основу яких становлять терміни на позначення родинних зв'язків, перш за все, **mater*, **mati* та похідні від них. Ономастична мікросистема представлена одиницями, ареал та дериваційна структура яких дозволяє включення їх до праслов'янського ономастикону.

Праслов. **Mater*, **Mati* відновлюється з урахуванням російського *Матеро* – озеро в Белозерському у. Новгородської губ. (ЭС IV, 220), *Матозеро* – назва 2-х озер на території Карелії (КатОК 46), *Мат-губа* в Петрозаводському у. Олонецької губ. (Олон. 22), *Мату-* у складі *Матигоры, Верхнее Матегорское, Нижнее Матегорское* в Холмогорському у. Архангельської губ. (Арх. 68) – населені пункти, *Мачерка* – озеро на лівому березі Оки (Смолицкая 191), у якому ч із *t'* (*Мачерка* < *Матерка*), *Маты* – п.п. Сюня на лівобережжі Білої у системі Ками (Рагозин III, 413), *Мату* – л.п. Маї в басейні Єнисея (ЭС XVIII, 839) – перенесена назва, біл. *Matora* – озеро в Лидському у. (SG VI, 174), укр. *Матірка (Матерка)* – л.п. Днестра (МаштДБ 26; СГУ 355), болг. *Матор* – планина (Чанков 278), *Матеров* – антропонім (Илчев 325), серб., хорв. *Матура* – ріка, західнослов. *Matersen* на північ від Klein Belitz в регіоні Ростока (DA 22), *Mattendorf* на південь від міста Forst на території Нижньої Лужиці (DA 100) – населені пункти < слов. *Mater-*, германізоване приєднанням апелятива *Dorf* 'село', польськ. *Mater (Mater Fluss)* – ріка у Щитенському у. Ольштинського воєв. (Leyd. II, 343), *Mater See* – озеро у системі Одри (НО п. 220), *Mater Fluss* – приток Омулви (HW п. 526), *Mater See* – ріка в басейні Саски (система Вісли) (HW п. 528), *Muter (Mutir, Mutter See)* – озеро в басейні Ливи (HW п. 793), германізовані фонетично (*Muter* < *Mater*) або шляхом приєднання апелятивів *Fluss, See*, що означають певні гідрооб'єкти, *Mater* – лісництво у Щитенському (SG VI, 171), від яких невідокремлені гідроніми системи Німана: *Matarà* – озеро в районі Варена, *Moterà* – річка в районі Прени, *Moterà* – річка в районі Кайшадорис, *Moteriškè* – річка в районі Moletai (Vanagas 206, 220), та ін. На правах паралелі до названих одиниць слід додати *Matu* (варіант *Мать*) – ріка басейна Адриатичного моря на території Албанії (див. карту). Слід звернути увагу на закріплення слова **mati* у давніх слов'янських антропонімах-композиціях типу хорв. *Matislav* та ін. Деякі з наведених назв відображені в пам'ятках писемності. Пор. "А Ъзды и позовы отъ Орлеца до *Матигоръ* двѣ бѣлки" (Грамоты 145; 1397 г.) та ін.

Індоевропейську хронологію гідронімів, що вивчаються (як і інших онімів), можуть підтвердити наявні співвіднесення в інших регіонах: *Mutterbach* – приток ріки Sarre в області Frankreich (DA 161) < *Mutter-Bach, Matera* – місто на одному з притоків ріки Бродано в італійській провінції Потенца (ЭС XVIII, 797) та ін.

Виявляючи континуанти різноманітних онімів з праслов. **Mater*, слід назвати одиниці, що демонструють фонетичну трансформацію цієї основи. З-поміж власних імен, у яких суфікс *-ter* втрачає

голосний у заударній позиції, правомірно назвати рос. *Матра* (варіант *Мотра*) – л.п. Оки (тече на Володимирщині) (Смолицкая 195), слвц. *Matra* – назва південної частини центральних Карпат на словацько-угорському пограниччі. Оронім *Matra* через недослідженість фонетичного існування суфіксальної морфемі оголошується неслов'янським. Фонетично трансформований варіант увійшов до антропонімії слов'ян. Пор. укр., болг. *Mámpov* (Илчев 325). *Matra* у Закарпатті (Чучка 371) та ін. Що стосується співвідносного аелятивна пор. рос. діал. *mámpja, mámpri* 'мать' (СРНГ XVIII 36, 37). Трансформовану основу **mater-* > *matp-* знаходимо також у рос. *Матрена, Матренка* – ріка, *Матренка* у Бобровському, *Матренки* у Бирючинському, *Старые Матренки* у Нижньодніпровському уїздах Воронежської губ. – населені пункти та ін. Аналогічне явище спостерігається у лит. *Matrūna* – річка в районі *Salčininkai* на білорусько-литовському пограниччі (Vanagas 206, 207).

Групу гідронімів, мотивованих демінутивами від **mati, *mater*, становлять:

**Matica*: біл. *Máciца* – л.п. Десни у басейні лівобережної Західної Двини (БКБ 243; Тюльпанов 58), укр. *Mámuця* – л.п. Зубрицького Рибника у басейні правобережного Дністра, *Máciца* – приток Полтви на лівобережжі Західного Буга, *Matica* – ріка у системі Сави, *Matica* – л.п. Грачина [1, 237-238] у системі Вардара, зараховані до праслов'янського фонду гідронімів [5, 166-167], *Matica* – ріка в регіоні Чорної Гори (RJA VI, 527), *Matica* – озеро в усті Дунаю на території Румунії (див. карту), польськ. *Maciца Bachorna* – приток Згловьончки, *Maciczna* – приток Осетниці – обидва на лівобережжі Вісли (HW п. 222, 590), *Maciczny Kanal, Maciczny Rów Główny, Maciczny Rów* – притоки озера Гопло, *Maciczny Rów* – приток ріки Нер, *Maciczny Rów* – приток Варти, *Maciczny Rów* – приток Нотеци – усе в системі Одри (НО), *Matyca* – потік у Балинському лісі (SG VI, 177) та ін. Праслов. **Matica* закріпилася і в інших класах онімів – в ойконімії, топонімії, антропонімії. Пор. рос. *Матица* – населений пункт у Верещагинському районі Пермської обл. (Полякова 108), болг. *Mámuця, Mámuцята* – мікротопоніми (ЭССЯ XVII, 259), серб., хорв. *Matica* – антропонім (RJA VI, 527), ст-польськ. *Mathica* – антропонім (SSNO III, 426) та ін.

Для основи власних імен – аелятивна **matica* властиво багатство значень та всеохопність сфер використання. Крім значення демінутивності, **matica* налічує безліч інших: 'головний, центральний корінь рослини', 'головний, центральний стовбур дерева', 'головна дорога', 'місце, де зароджується життя' (анатомічний термін), 'головний брус, стовбур' (будівельний термін) та ін. У кожному з цих значень слово могло увійти до системи власних імен. У прагидронімі **Matica* швидше за все закріпився аелятив **matica* як номен для водних об'єктів, континуанти якого знаходимо у ряді слов'янських мов: укр. *mámuця* 'середина, основна частина річкової течії', болг. *mámuця* 'русло, ложе ріки', макед. *матуца* 'середина ріки', серб., хорв. *mámuця* 'джерело', 'середина ріки з найбільш повноводною та стрімкою течією', словен. діал. *matica* 'русло ріки' та ін. (БЕР I, 695-686; ЕСУМ III, 415; ЭС XVII, 259-260). Не можна, однак, виключити закріплення у гідронімії слова **matica* з його демінутивним значенням. У цьому випадку прагидронім **Matica* слід включити до такого ряду власних імен, як **Dédica* (пор. чes. *Dédice*), **Otica* (пор. чes. *Otice*), **Žetica* (пор. біл. *Вялікая Зяціца, Малая Зяціца*) та ін.;

**Matikъ* м., **Matika* ж.: рос. *Матиков* – протік ріки Леденки в басейні Осетра (Смолицкая 158), ст-рос. *Матико* – антропонім Обонезької п'ятини, укр. *Матика, Матичак* (Чучка 369), болг. *Матиков* (Илчев 325), серб. *Матика*, хорв. *Matika*, давн.-польськ. *Matyka* (SSNO III, 426) – антропоніми, польськ. *Masikowo, Masikowice* – населені пункти в Липновському у. (SG V, 886) та ін. Що до співвідносних аелятивів пор. рос. діал. (пск., твр., калуз.) *матика* – пестливе від *мать* (Даль II, 307), новг. *mámuк* 'старший у домі' та ін. У плані типології пор. рос. *Батик* – ріка у Московській губ. (Смолицкая 274), польськ. *Vasiki* – населені пункти у Білостоцькому воєв. < праслов. **Batikъ* та ін. До цієї групи назв слід додати структурно вторинне **Maticъ*, що продовжується в укр. *Матыч, Матич, Матичак* (Чучка 370), серб. *Matih, Матич* (ЭС XVIII, 804), хорв. *Matić, Maticić* (RJA VI, 527) – антропоніми та ін. Відносно типології пор. **Baticъ*: укр. *Батичі* – населений пункт у Перемишльському у.;

**Matъka*: ст-рос. *Matka* – озеро в басейні Масельги в межах Спаського погоста на Виго-озері біля моря (ІККОП 155), рос. *Matka* – ріка у Вельському районі, *Большая Matka, Малая Matka* – ріки в Конозькому районі Архангельської обл., *Маткручей* у Присвир'ї, *Маткозеро* – озеро в басейні Свири, *Матко-озеро* – озеро, з якого витікає Витегра (Олон. 48), *Маткозеро* – озеро в Повенецькому у. (Олон. 166), *Маткозеро* – озеро біля с. Лапино на Помор'ї, *Matka, Matko, Matka-озеро, Маткозеро* (декілька назв) на території Карелії (КатОК 46, 54, 64, 94, 121), *Matka* – п.п. Ільми у басейні Нари на лівобережжі Оки, *Matka* – озеро на лівому березі Оки (Смолицкая 96, 130), *Маточка* – ріка на півночі Росії (Семенов IV, 850), *Маткома* – ріка в Пошехоню, назва Шексни (л.п. Волги) після об'єднання з Глухою Шексною (Семенов IV, 201; ЭС XXXIX, 380), *Маточкино* – море біля Нової Землі, *-matka* у складі *Ардоматка* – ріка в Кузнецькому у. Саратовської губ. (Сарат. 71), *Шар Matки (Маточкин Шар)* – пролив, що відокремлює північний острів Нової Землі від південного та поєднує Північний Льодовитий океан з Карським морем, укр. *Matka* – назва 2-х водних об'єктів у басейні лівобережного Дуная: *Matka* – л.п. Прута (тече у Чернівецькій обл.), *Matka* – варіантна назва Боржави на правобережжі Тиси (тече у Закарпатті), (СГУ 358), *Matka* – л.п. Тиси на території Румунії (див. карту), давн.-макед. *Matka* – озеро в басейні ріки Тріска (Споменици I, 387), польськ. *Matka* – приток Вислока, *Matka* – приток Krzyny, *Matka* – приток Пилиці, *Matczyne* – озеро в басейні Ливи – усе в системі Вісли (HW) та ін.

До цієї групи назв входять численні назви населених пунктів, місцевостей та інших географічних об'єктів: рос. *Маткалахта* в Пудозькому (Олон. 9), *Лобская Matka, Региматка* в Повенецькому (Олон. 160, 163), *Матковицина* в Петрозаводському (Олон. 7) уїздах, *Шальская Matka* в басейні ріки Шали, *Ирдоматка* в Череповецькому у. (СпНовг. IX, 20), *Соломатка* в Оханському у. Пермської губ. (Перм. 199) – населені пункти < *Соло-матка*, біл. *Матчыцы* – населений пункт у Вилейському районі Мінської обл. (РапМн 174), *Матэчка* – сіножать біля села Симаково Карелицького району Гродненської обл. (МБ 153), давн.-макед. *Matka* – село, *Matka* – монастир (Споменици I, 425, 445), польськ. *Boza Matka* – холм у Щитенському у. Ольштинського воєв. (Leyd. II, 353), *Matka* – місто на лівому березі ріки Бирлад на території Румунії (див. карту), *Matka* – населений пункт на правому березі ріки Семени на території Албанії та ін. < **Matъka*, можливо, **Matъčica*.

Основа власних назв – загальнослов'янський полісемантичний аелятив **matъka*, що увійшов до усіх сфер життя людини, став надбанням багатьох термінологічних систем, включаючи термінологію на позначення родинних стосунків. Якщо ріка, озеро або інший географічний об'єкт ставали важливими для промислової діяльності місцевого населення, *matkoj-кормилицей*, то цілком міг онімізуватися термін спорідненості. Але перш за все до системи гідронімії входило слово *matka* для позначення водних об'єктів: рос. діал. *mátka* 'фарватер ріки', *маточина* 'розділ, глибока долина; яр' (Даль II, 308), укр. діал. *mátka* 'місце злиття рік', 'швидке збільшення води у ріці', болг. *mátka* 'русло ріки', 'глибоке місце у ріці, де вона не пересихає', польськ. діал. *matka* 'головне русло ріки', 'старе русло' (Jurkowski 88) і под.

Не менш важливими для закріплення слова в ономастиці були і інші його значення, зокрема значення 'нова земля', 'головна дорога', 'широка, проторена дорога' (Даль II, 307; Полякова 79) та ін. Рос. *matka* у цих значеннях стало надбанням деяких фінно-угорських мов, зокрема, вепськ. *matk* 'дорога', карел. *matka*, саам. *muot'ke* 'дорога, перешийок', *mužtkki* 'місце, по якому проходить дорога, шлях'. Важко зрозуміти, що в аелятиві **matъka* або у власних назвах **Matъka* для російського мовознавця може бути незрозумілого, але деякі з них (і аелятиви, і власні назви) північноросійської зони називають запозиченнями з фінно-угорських мов [4, стор. 53; 2, стор. 49та ін.], а північноросійську ономастику прагнуть вивчати поза слов'янським матеріалом.

До демінутивів правомірно зарахувати й похідне з суфіксом *-ukъ* **Matukъ*, продовження якого знаходимо у біл. *Матук, Матука, Матукоўскі* – антропоніми (Бірыла 279), звідки *Matukas* у литовському антропоніміконі, *Матуки* – населений пункт у Дрисенському у. Вітебської губ. (СпВит 166), польськ. *Matuk, Matuka* – антропоніми, *Matuk* – населений пункт у Білостоцькому воєв., на жаль, кваліфікований як литванізм [3, с.143] та ін.

Групу назв, мотивованих аелятивами з опорними *χ/š* у суфіксах, становлять:

**Matešъ*, pl. **Mateši*: біл. *Máцеш, Мацешын* – антропоніми, *Мацешы* – назва 2-х населених пунктів у Браславському у. Вітебської губ., *Матешы* (сьогодні *Matesze*) – населений пункт у Білостоцькому у. Гродненської губ. (СпГр 13), *Мацешыцы* у Новогрудському районі (РапГр 157), західнослов. *Matešič* – антропонім, польськ. *Macieszewice* – назва декількох населених пунктів у Каліському у. (SG V, 886) та ін. Щодо топологічної моделі пор. укр. *Братешки* – населений пункт у Решетилівському районі Полтавської обл. та ін.;

**Matušъ, *Matušъka, *Matušъkъ*: біл. *Máмушаў, Матушка* – антропоніми (Бірыла 279), ст-рос. *Матушка, Матушкин* (Веселовский 195; Тупиков), рос. *Матушка, Матушев* – антропоніми, *Матушкино* – озеро в басейні ріки Єлагуй у системі Єнисея (Енис. 47), укр. *Máмуш, Матушек, Матушик, Матушенко, Матушів, Матушко* – антропоніми, невірно генетично зорієнтовані на *Матвей* (Чучка 371; Трійняк 221, 222), *Матушчине* – балка у басейні Бахмута на правобережжі Північного Дінця (СГУ 355), болг. *Máмуш, Матушев* (Илчев 326), серб. *Матуш, Матушек, Матушко* – антропоніми, чes. *Matuš, Matouš*, ін.-польськ. *Matusz, Matuszek* (SSNO III, 424), польськ. *Matusz, Matuszak, Matuszec, Matuszek, Matuszka, Matuszowic* (NB 182), *Matuszejko* – антропоніми, *Matuszowy* – став у басейні Струги у системі Одри (НО п. 151), *Matuszowice* на захід від міста Жари (DA 100), *Matuszejki* біля *Ciwoniuki* у Білостоцькому воєв. (Kondr. 50) – населені пункти та ін.;

**Matošъ*, pl. **Matoši*: біл. *Маташы* pl. – населений пункт у Ів'євському районі Гродненської обл. (РапГр 157) та ін.;

**Matyšъ, *Matyševъ(-a,-o), *Matyšъnъ(-a,-o)*: рос. *Máмышев* – антропонім, *Матышево* – озеро, *Матышево* – населений пункт в Аткарському у. Саратовської губ. (Сарат. 32), біл. *Матышно* – озеро в Себезькому у. Вітебської губ. (СпВит 381), *Матышки* (2 назви) – населені пункти в Росієнському у. (СК 563), укр. *Матышак* – антропонім, генетично зорієнтований П.П. Чучкой на *Матей* (Чучка 369), давн.-польськ. *Matysz, Matyszek, Matyszko, Matyszów, Matyszowiz* (SSNO III, 426) та ін.;

**Matixa, *Matiša*: рос. *Матишка* – річка в Устьсисольському у. Вологодської губ. (Волог. 422), укр. *Матиша, Матишин, Матишинець*, серб. *Матиша* – антропоніми, генетично зорієнтовані на *Матей*, та ін.

В ономастиці слов'ян знайшов відбиток і термін некровних родинних стосунків **matjexa*: рос. *Мачеха* – п.п. Бузулука на лівобережжі Хопра (МаштДон 16), *Мачихин Конец* – населений пункт у Тверському у. (Твер. 11), укр. *Мачиха* – л.п. Іркля на лівобережжі Дніпра (тече у Черкаській обл.),

Мачиха – приток *Сухой* Груні також у системі лівобережного Дніпра (тече в Полтавській обл.) (СГУ 356), *Мачехи* – містечко в Полтавському у. (Полт. 15; ЭС XVIII, 828), *Мачуха* – антропонім (Кравч. 149), *Мачухи* – відантропонімний ойконім в Полтавському районі, до якого слід додати *Мацо́ха* – п.п. Соба на лівобережжі Південного Буга (СГУ 356).

З-поміж назв, що претендують на праслов'янську давнину, слід виокремити **Matulь*, **Matul'a*, **Matula*, континуанти яких збереглися в ряді слов'янських мов: біл. *Матуль*, *Матулевіч*, *Матулькоў* – антропоніми (Бірыла 279), укр. *Матула* – п.п. Старой у системі лівобережного Дуная (СГУ 355), *Matula*, *Матулин*, *Матулинець* – антропоніми (Чучка 370), хорв. *Matulić*, *Matulinović* – антропоніми (RJA VI, 535), західнослов., польськ. *Matul* – антропонім, зафіксований в документах 1204 г. (SSNO III, 424), польськ. *Matule* – населений пункт у Моронгському у., *Matulówka* – топонім (луга) біля села Слом'янка у Білостоцькому у., *Matuleviča Gura* – височина та поле біля Веселово у Сувалях (Kondr. 143-144), *Maciula* – приток Ілечки, *Maciuliszki* – населений пункт у Віленк. (SG V, 886) та ін. Слов'янську генезу мають *Matulis*, *Matulen*, *Mattulle* – антропоніми східної Пруссії (GerAPON), *Motūlis*, *Morūlis* – антропоніми, *Matuliai*, *Matūliški* – населені пункти на території Литви та ін. Типологічно пор. болг. *Братул*, *Братула* (XV), серб., хорв. *Bratul* та ін.

Ряд похідних від **Mater*, **Mati* правомірно об'єднати в групу онімів з опорним *и* у їх суфіксальних морфемах:

**Matena*, **Maten'a* < **maten'a* (пор. поліськ. *Ма́цена* 'подібна у всьому на матір', *ба́цена* 'подібний (подібна) на батька'): давн.-рос. *Матеница* на ріці Витегрі (ПКОП 9), рос. *Матенина* у Брасівському районі Брянської обл. – населені пункти, *Матенец* – озеро на лівому березі Солодчи на Рязанщині (Смолицкая 125), біл. поліськ. *Ма́ценка* – яр біля села Черетянка Столінського району Брестської обл. (МБ 153), *Ма́цени* – населений пункт у Тельшівському у. (СК 485), можливо, рос. *Матюнин* – джерело в басейні ріки Мосток на правобережжі Угри у верхів'ї Оки (Смолицкая 44) < *Матенин*, болг. *Матѐна*, *Матѐнка* – антропоніми (Илчев 325), та ін. За цією ж моделлю утворені біл. *Матчѐня* – антропонім, давн.-рос. *Батенин*, *Батенко* – антропоніми < **Baten'a*, рос. *Верхняя Братеня*, *Нижняя Братеня* – населені пункти в Балахнинському у. Нижньоновгородської губ., укр. *Братениця* – л.п. Ворскли на лівобережжі Дніпра (СГУ 68) < **Braten'a* та ін.;

**Matuna*, **Matun'a*: рос. *Матунин* – яр на лівому березі Марвинки у басейні правобережної Москви (Смолицкая 120), давн.-рос. *Матунино* – назва 2-х населених пунктів у межах Деревської п'ятини (НПК 404, 411), болг. *Матуна* – антропонім (Илчев 326), та ін. Сюди ж рос. *Матюнин* – прізвище декількох дворянських родів, що відображає асиміляцію за палатальністю. Основа власних назв – апелятив **matun'a*, що зберігся у біл. *мату́ня*, рос. *мату́ня* (Даль II, 307), укр. *мату́ня* (ЕСУМ III, 413) та ін.;

**Matunь*: біл. *Матунь* – антропонім (Бірыла 279), давн.-польськ. *Matynka* – антропонім (SSNO III, 426) та ін. Пор. одноструктурне **Tatunь*, що продовжується у польськ. *Tatunia* – місто за Одрою (DA 39).

Групу назв, мотивованих ад'єктивами від **mater*, **mati*, **matica*, **matьka*, становлять:

**Materinь(-a-o)*, **Matinь(-a-o)*, **Maticinь(-a-o)*, **Matьcinь(-a-o)*: давн.-рос. *Матинь* – антропонім (Веселовский 193), рос. *Матин* – правий берег ріки Пилис на правобережжі Оки (Смолицкая 164), *Матино* – населений пункт у Кашинському у. (Твер. 191), *Матчин* – верхів'я ріки Желябухи на лівобережжі Зуши/Суши у системі Оки (Смолицкая 55), *Матчино* – назва 2-х населених пунктів у Юхновському у. Смоленської губ. (Смол. 427), біл. *Ма́цин* у селі Тихиничи Рогачівського району Гомельської обл. (запис наш), *Матчын* (Бірыла 278) – антропоніми, *Ма́цярынскае* – озеро в басейні Свислочі, *Ма́цярынскі канал* – л.п. Титовки у Пуховицькому районі Мінської обл. (БКБ 243; Тюльпанов 569), *Ма́цярынскі Востраў* – урочище, *Ма́цярынскае* – болото у Брагінському районі Гомельської обл. (БМ XV, 128), укр. *Матин* – антропонім (Чучка 370), *Материнское* – населений пункт у Полтавській губ. (Семенов I, 188), польськ. *Matczyne* – озеро в басейні Ливи в системі Вісли (HW п. 793), *Matczyn* – назва 2-х населених пунктів у Люблінському у. (SG VI, 882), *Matczyna* в Яновському у. (SG I, 511), *Maticzyna* в Пінчовському у. (SG V, 886), *Matino* в Маков-Мазовецькому районі – населені пункти та ін. До наведених слов'янських назв правомірно приєднати *Мачин* – містечко в Добруджі (Румунія) на правому березі *Мачинського* рукава Дуная (ЭС XVIII, 828), у яких кореневий ч м'іг виникнути з *т'* (*Матин* > *Мачин*), або з *Матчин* (*Матчин* > *Мачин*). Щодо словотвірної моделі пор. **Batинь(-a-o)*, які продовжуються у рос. *Батино* у Тверській, *Батино* у Смоленській, *Батин*, *Батина* в Пермській губерніях, укр. *Батина* на лівому березі *Матки* у системі лівобережного Дуная та ін.; **Dedинь(-a-o)*, які продовжуються у біл. *Дзедзін* у Брестській, *Стары Дзедзін*, *Новы Дзедзін* в Могилевській областях, рос. *Дедино* в Псковській обл., давн.-серб. *Дедино*, чes. *Dědina*, *Nová Dědina* та ін. – населені пункти; **Vratинь(-a-o)*, які продовжуються в *Vratin dol* – приток ріки Драгор у системі Вардара, давн.-рос. *Братино* – населений пункт у Деревській п'ятині та ін.;

**Materovь(-a-o)*, **Matovь(-a-o)*, **Matьkovь(-a-o)*: біл. *Матерово* – населений пункт у Бобруйському у. (СпМн. 18), рос. *Матовица* – п.п. Магиш у басейні Клязьми (Смолицкая 220), *Матовица* – п.п. Матни на лівобережжі Клязьми (Смолицкая 221), *Матовской* – яр на правому березі Пахри на правобережжі Москви (Смолицкая 116), *Матрово* у Дорогобузькому у. (Смол. 187), укр.

Матків у Турківському районі Львівської обл., чes. *Starý Mateřov*, *Nový Mateřov* біля міста Pardubice (ČR), польськ. *Matkowce* у Пłosкіровському у., *Matkówszczyzna* (2 назви) (SG VI, 174) – населені пункти та ін.;

**Matьtьjь(-aja-oje)*, **Matьn'a*, *Materьtьjь(-aja-oje)*: рос. *Матна* – ріка в басейні правобережної Теші (Смолицкая 268), *Матня* – п.п. Челушки на лівобережжі Клязьми (Смолицкая 221), *Матни́ца* – п.п. Хреновки у басейні правобережного Осетру (Смолицкая 160), укр. *Великі Матники*, *Малі Матники* – озера у Запорізькому районі (СмГУ 208), *Матни́ца* – ріки на території Болгарії (Чанков 235, 301), чes. *Matná* – населений пункт на захід від міста Індрихів Градець (ČR), давн.-польськ. *Materna*, *Materne*, *Materni*, *Maternina*, *Maternowski* – антропоніми (SSNO III, 422), польськ. *Matnia* – приток Віслока у верхів'ї Вісли (HW п. 255), *Maten See* – приток Драви у низів'ї Одри (НО п. 220), *Materna*, *Maternia* у Гданському воєв. (SG I, 529), *Materny* у Владиславівському у. (SG VI, 173), *Maternhof*, *Maternhoefer* – германізовані топоніми в Кролевецькому та Свентосекерському уу. (SG VI, 173) та ін. Щодо співвідносного апелятива пор. рос. *ма́тний* 'матери принадлежащий' (Даль II, 308) та ін. У плані типології пор. рос. *Отня* – приток Мсти в Тихвінському у. Новгородської губ. < **Oтьn'a*, др.-укр. *Вотьнинь* (1240 г.) – населений пункт на Прикарпатті < **Oтьnить*, давн.-біл. *Сынно* – озеро в Полоцькому у. (ПК 459) < **Суньnота* ін.;

**Materьскьjь(-aja-oje)*: *Матерское* – озеро в басейні Витегрі (ЭС XVIII, 622), *Materska* – ріка, *Materska* у Ушицькому у. (SG V, 886), *Ма́цьорськ* в Новоушицькому районі Хмельницької обл. – населені пункти та ін.

До власних назв, мотивованих терміном **mati*, правомірно віднести етнонім *Matiani*, що згадується римським географом I ст. н.е. Помпонієм Меллою. Згідно з його оповіддю, плем'я *матиани* локалізувалося в тій частині Скифії, де країна наближалася до наших [римських] морів. (Латышев II(1), 116). Якщо врахувати, що місцеве населення, за інформацією того самого географа, називає матір'ю велике озеро, з якого починає свій тік Гіпаніс [сьогодні Південний Буг] (Там само 121), то *матианами* могли називатися мешканці сьогоднішньої Подільської, де й бере початок Південний Буг, та мешканці басейну цієї ріки.

1 Duridanov Ivan. Die Hydronymie des Vardarsystems als Geschichtsquelle. – Köln-Wien, 1975.

2 Кожеватова О.А. К вопросу об отражении прибалтийско-финской географической терминологии в диалектной лексике и субстратной топонимии Русского Севера // Ономастика Карелии. – Петрозаводск, 1995. – С. 44-54.

3 Kondratiuk M. Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego. – Wrocław etc.: Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, 1985. – 292 s.

4 Попов А.И. Непочатый источник истории Карелии (Карельская топонимика) // Родные сердцу имена (Ономастика Карелии). – Петрозаводск, 1993. – С. 28-68.

5 Шульгач В.П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998.

Прийняті скорочення:

Бірыла – Бірыла М.В. Беларуская антрапанімія. – Мн.: Навука і тэхніка, 1969. – 508 с.; *БЕР* – Български етимологичен речник. Съставили Георгиев В., Заимов Й. и др. – София: БАН, 1971, 1979, 1986. Т. I-III. – 679, 740, 800 сс.; *БКБ* – Блакитная книга Беларуси. Водныя аб'екты Беларусі. Энциклапедыя. – Мн.: БЭ імя П.Броўкі, 1994. – 415 с.; *БМ* – Беларуская мова. – Мн.: Універсітэцкае, 1987–1991. – Вып. V-XIX; *Веселовский* – Веселовский С.Б. Ономастикон. Древнерусские имена, отчества, фамилии. – М., 1974. – 382 с.; *Даль* – Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Русский язык, 1978-1980. Т. I-IV. – 699, 779, 555. 683 с.; *Грамоты* – Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под ред. С.Н.Валка. М.: Изд-во АН СССР, 1949. – 407 с.; *ЕСУМ* – Етимологічний словник української мови / Гол. ред. Мельничук О.С. Київ: Наукова думка, 1982-1985. Т. I-II. – 661, 569 с.; *Илчев* – Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у българите. София: БАН, 1969. – 626 с.; *КамОК* – Григорьев С.В., Грищевская Г.Л. Каталог озер Карелии. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 240 с.; *Кравч.* – Кравченко Л.О. Прізвища Лубенщини. Київ. 2004. – 198 с.; *МаштДБ* – Маштаков П.Л. Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного). Пг., 1917. – 57 с.; Латышев – Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Т. II. Латинские писатели. Вып. I. СПб., 1904. – 270 с.; *МаштДон* – Маштаков П.Л. Список рек Донского бассейна. Л., 1924. – 86 с.; *МБ* – Мікратапанімія Беларусі. Матэрыялы / Пад рэд. Бірылы М.В., Машкевіч Ю.Ф. Мн.: Навука і тэхніка, 1974. – 326 с.; *ПК* – Писцовые книги XVI века / Под ред. Н.В.Калачова. Отд. II. СПб., 1877. – 1595 с.; *ПКОП* – Писцовые книги Обонежской пятины 1496 и 1563 гг. Л.: Изд-во АН СССР, 1930. – 268 с.; *Полякова* – Полякова Е.Н. От "араны" до "яра". Русская народная географическая терминология Пермской области. Пермь, 1988. – 179 с.; *Рагозин* – Рагозин В. Волга. СПб., 1880-1881. Т. I-III. – 495 с.; *РанМн* – Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці. Мн.: Навука і тэхніка, 1981. – 360 с.; *СГУ* – Словник гідронімів України. Ред. колегія: Непокупний А.П., Стрижак О.С., Цілуйко К.К. Київ, 1979. – 780 с.; *Семенов* – Семенов И. Географическо-статистический словарь Российской Империи. СПб., 1863-1885. Т. I-VI.; *СК* – Список населенных мест Ковенской губ. Вильна. – 614 с.; *Смолицкая* – Смолицкая Г.П. Гидронимия бассейна Оки (Список рек и озер) / Под ред. О.Н. Трубачева. М.: Наука, 1976. – 402 с.; *СпВит* – Список населенных мест Витебской губернии / Под ред. А.П.Сапунова. Витебск, 1906. – 450 с.; *СпНовг.* – Список населенных мест Новгородской губернии. Новгород, 1907-1912. Вып. I-XII; *Споменици* – Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија. Т. I-III. Скопје, 1975-1980.; *СРНГ* – Словарь русских народных говоров / Под ред. Филина Ф.П., Сороколетова Ф.П. Вып. 1-2. М.-Л.: Наука, 1965-1966; Вып. 3-23. Л.: Наука, 1968-1987; *Тюльпанов* – Тюльпанов А.И., Борисов И.А., Благутин В.И. Краткий справочник рек и водоемов БССР / Под ред. А.И.Тюльпанова. Мн.: Гос. изд-во БССР, 1948. – 624 с.; *Чанков* – Чанков Жечо. Географски речник на България. София: Наука и изкуство, 1958. – 537 с.; *Чучка* – Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник. Львів: Вид-во «Світ», 2005. – 701 с.; *ЭС* – Энциклопедический словарь. Издатели Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. СПб., 1890-1904. Т. I-XLI.; *ЭССЯ* – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. Трубачева О.Н. М.: Наука, 1974-1987. Вып. 1-14; Списки населенных мест Российской Империи (по сведениям 1859, 1864, 1870, 1872-1877 гг.), изданные Центральным статистическим комитетом МВД: *Арх.* – I. Архангельская губерния. СПб., 1861. – 131 с.; *Волог.* – VII. Вологодская губерния. СПб., 1866. – 520 с.; *Олон.* – XXVII. Олонечская губерния. СПб., 1879. – 235 с.; *Перм.* – XXXI. Пермская губерния. СПб., 1875. – 443 с.; *Полт.* – XXXIII. Полтавская губерния. СПб., 1862. – 262 с.; *Сарат.* – XXXVIII. Саратовская губерния. СПб., 1862.-130 с.; *Смол.* – XL. Смоленская губерния. СПб., 1868. – 512 с.; *Твер.* – XLIII.

Тверская губерния. СПб., 1862. – 454 с.; ČR – Ceska Republika; DA – Deutschland Atlas; GerAPON – Gerullis G. Die Altpreussischen Ortsnamen. Berlin – Leipzig, 1922; HO – Hydronimia Odry. Wykaz nazw w układzie hydrograficznym /Pod red. Borka H. Opole, 1983 – 350 s.; Jurkowski – Jurkowski M. Ukrainka terminologia hydrograficzna. Wrocław etc.: Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, 1971.; Leyd. – Leyding G. Słownik nazw miejscowych okręgu mazurskiego. Poznań: PWN, 1959. Cz. II. – 550 s.; RJA – Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, 1884-1974. T.II-XXI; Zagreb, 1956; SG – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1880-1890. T.I-XI; SSNO – Słownik staropolskich nazw osobowych /Pod red. Taszyckiego W. – Wrocław etc., 1965-1977. T. II. 1970. – 597 s.; T. V. 1977. – 533 s.; Vanagas – Vanagas A. Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas. Vilnius. 1981. – 408 p.

The reflections of praslavic components are considered in the article *MATER *MATI at onomastic system modern Slavic countries in their etymologic relationships.

Keywords: onomastic system, onym, praslavic *MATER *MATI.

УДК 811.14'02'373.611

ББК 81.451 – 211

Володимир Горпинич

ВІДТОПОНІМНІ ДЕРИВАТИ ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ МОВИ

У статті подається фрагмент словника топонімів, ад'ектонімів (відтопонімних ад'ективів), катойконімів (назви жителів) давньогрецької мови.

Ключові слова: топоніми, ад'ектоніми, катойконіми.

До відтопонімних дериватів належать ад'ектоніми (відтопонімні ад'ективи), катойконіми (назви жителів), деякі гідроніми, частина прізвищ тощо. Регулярними є ад'ектоніми і катойконіми, інші деривати – ситуативними, спорадичними.

У 1958 р. український вчений, професор Іван Іванович Ковалик у львівському науковому збірнику «Питання слов'янського мовознавства» опублікував велику статтю «Словотворча категорія слов'янських назв осіб за їх національною і територіальною приналежністю», у якій на слов'янському матеріалі обґрунтував актуальне і перспективне наукове положення про те, що назви жителів можуть бути одним із надійних критеріїв морфологічної класифікації мов, оскільки характеристика особи за територіальною ознакою є первісною традицією в усіх етносів, а відповідна лексика однією з найдавніших [4, 11-54]. Щоб реалізувати цю проблему, необхідно зібрати фактичний матеріал і систематизувати його у відповідних словниках. Уже досліджено відтопонімні деривати східнослов'янських [2; 6], польської, словацької [7], чеської [2], сербо-хорватської, англійської [1], французької [5; 2] мов. На часі – відтопонімні деривати давньогрецької мови. Джерелом їх послужив «Древнегреческо-русский словарь» Й. Х. Дворецького [3], укладений на матеріалі давньогрецької художньої й наукової літератури, де відтопонімні деривати представлені відносно повно. У цій статті висвітлюється один із фрагментів такого топонімного словника. Він зберігає мову першоджерела – російську, оскільки таких українськомовних словників, значної частини художніх і наукових творів немає, відсутні також обґрунтовані правила передачі давньогрецьких власних назв засобами української мови. А перекладати словник Й. Х. Дворецького українською мовою – це нонсенс.

Словник давньогрецьких відтопонімних дериватів має таку структуру:

- Ἀλεξάνδρεια ἡ ж. ед. Александрия (Полубий, Плутарх, Диодор) город (76)
 Ἀλεξανδρεωτικός 3 александрійський (Лукиан) (Д 76)
 Ἀλεξανδρίνος 3 (Новый Завет) александрійський (Д 76)
 Ἀλικαρνασσός 6 м. ед. Галикарнас, город в Кариі, родина Геродота
 Ἀλικαρνασσεύς 6 м. ед. (Демокрит, Лисий) галикарнасец (Д 79)
 Ἀλικύαι αἱ ж. мн. Галикии, город в Сицилии, ср. дор. αλικία, атт.ηλικία «возраст», «старость» (Д 749), т. е. старинный, древний город
 Ἀλικυααῖος 6 м. ед. (Фукидид), галикиец, житель города Галикии (Д 79)
 Ἀλιμοῦς, ουντος 6 или ἡ м. или ж. ед. Галимунт, название дома, ср. αλιμος 2 «утоляющий голод», очевидно, город, богатый продуктами (Д 80)
 Ἀλιμούτιος 6 м. ед. (Плутарх), галимутянин, житель или уроженец города Галимунта (Д 80)
 Ἀμαθοῦς, ουντος ἡ ж. ед. Амадут, город на Кипре, ср. Ἀμαθος «песок»
 Ἀμαθούσιος 3 (Геродот, Фукидид) аматунтский (Д 90)
 Ἀμάρινθος ἡ ж. ед. Амаринт, город на Эвбее
 Ἀμαρυνθίας, αδος ж. (Антология), амаринтийская (Д 92)
 Ἀμαστρίς ἡ ж. ед. Амастрей, город в Пафлагонии
 Ἀμαστριανός 6 м. ед. (Лукиан), амастреец, уроженец или житель г.Амастрей (Д 92)
 Ἀμνισός 6 м. ед. Амнис, город на Крите, ср. αμνίς, αμνός «агнец», «ягненок» (Д 98)
 Ἀμωργός ἡ ж. ед. Аморгос, остров, ср. αμωργός 2 «защищающий от ветра», «отражающий», ср. αμωργίς ἶδος ἡ ж. ед. аморгосский (лен), «растущий на о. Аморгос лен»
 Ἀμπέλως 6 м. ед. Ампел, мыс на полуострове Ситония (Д 99), ср. «виноградная лоза», «виноград»

- Ἀμπρακία ἡ ж. ед. Амбракия, город в Эпире (Д 100)
 Ἀμπρακικός, позднее Ἀμβρακικός 3 (Фукидид, Полубий), амбракийский (Д 100)
 Ἀμπρακιώτης и Ἀμβρακιώτης 6 м. ед. (Фукидид, Ксенофонт), уроженец или житель Амбракии, т. е. амбракиец
 Ἀμπρακιώτις и Ἀμβρακιώτις ἡ ж. ед. (Фукидид, Ксенофонт), уроженка или жительница Амбракии, т. е. амбракийка (Д 100)
 Ἀμύκλαι, ων (ā,ū) αἱ ж. мн. Амиклы, город в Ликонии
 Ἀμυκλαεῖς ἕων и Ἀμυκλαῖοι οἱ м. мн. (Ксенофонт), жители г. Амиклы, т. е. амиклейцы (Д 100)
 Ἀμφίδολοι οἱ м. мн. Амфидолы, город в Трифилии
 Ἀμφίδολοι οἱ м. мн. (Ксенофонт), амфидолы, амфидоляне, т. е. жители г. Амфидолы (Д 104)
 Ἀμφιλοχία ἡ ж. ед. Амфилохия, область Акарнании
 Ἀμφιλοχικός 3 (Фукидид), амфилохийский (Д 106)
 Ἀμφιλοχοὶ οἱ м. мн. амфилохи (Фукидид), жители Амфилохии (Д 106)
 Ἀμφίπολις ἡ ж. ед. Амфиполь, город во Фракии, ср. αμφιπολία, ἡ ж. ед. «должность жреца», «священство» (Д 107), αμφίπολος «прислуживающий» (Д 107)
 Ἀμφιπολίτης 6 м. ед. амфиполит (Фукидид, Ксенофонт), уроженец или житель г. Амфиполя (Д 107)
 Ἀμφισσα ἡ ж. ед. Амфисса, город в Локриде, ср. αμφίς «вокруг», «кругом»
 Ἀμφισσεύς 6 м. ед. (Фукидид, Эсхин, Демокрит), амфиссец, уроженец или житель г. Амфисса (Д 107)
 Ἀμφιτροπή ἡ ж. ед. Амфитропа, дем в Антиохии
 Ἀμφιτροπαιεύς 6 м. ед. (Лисий), амфитропеец, уроженец или житель дема Амфитропа (Д 108)
 Ἀναγυροῦς, ουντος 6 м. ед. Анагирунт, дем в Ерехтеи
 Ἀναγυράσιος 6 м. ед. (Платон), анагирунтец, анагирутянин, уроженец или житель Анагирунта (Д 113)
 Ἀναΐα τὰ ср. мн. Анеи, город в Ионии
 Ἀναΐτης 6 м. ед. (Фукидид), анеитянин, уроженец или житель г. Анеи
 Ἀναΐτις, ἶδος ἡ ж. ед. (Фукидид), анеитянка, уроженка или жительница г. Анеи (Д 116)
 Ἀνακτόριον τό ср. ед. Анакторий, город в Акарнании, ср. adj .
 Ἀνακτόριος 3 «господский», «хазяйский»; ἀνάκτορον «дворец», «святилище»
 Ἀνακτόριος 6 м. ед. (Геродот), анакториец, уроженец или житель г. Анакторий (Д 121)
 Ἀναυα τὰ ж. ед. Анавы, город в Фригии, ср. ἀναυα adj. «не являющийся кораблем», «погибшие корабли», «место, где погибли корабли» (Д 135)
 Ἀνάφλυστος 6 м. ед. Анафлист, дем в Антиохии, ср. ἀναφλύω «вскипать», «бурлить» (Д 136)
 Ἀναφλύστιος 6 м. ед. (Аристофан, Демосфен), анафлистянин, уроженец или житель дема Анафлист (Д 136)
 Ἄνδρος ἡ ж. ед. Андрос, северный остров, ср. ἀνδρός, ἀνήρ «человек»
 Ἄνδριος 3 (Ксенофонт), андросский (Д 139)
 Ἄνδριος 6 м. ед. (Геродот, Фукидид), андриосец, уроженец или житель острова Андрос (Д 139)
 Ἄνθεμος, ουντος 6 м. ед. Антелунт, город в Македонии (Д 149)
 Ἄνθη ἡ ж. ед. Анта, город мирмидонян, ср. ἀνθη «цветение», «цвет» (Д 249)
 Ἄνθηδονία, ὄνος Антедон, город в Беотии (Д 149)
 Ἄνθυλλα ἡ ж. ед. Антилла, город в Египте (Д 151)
 Ἄντανδρος ἡ ж. ед. Антандр, город в Миссии, ср. ἀντανδρος «подставное лицо» (Д 158)
 Ἄντανδριος 6 м. ед. (Фукидид), атандриец, уроженец или житель г. Антандр (Д 158)
 Ἀντικύρα ἡ Антикира, город в Фессалии и в Фокиде, ср. ἀντικύρω «сталкиваться», «встречаться», м/б «место встречи» (Д 166)
 Ἀντικυρεύς 6 м. ед. (Геродот), антикирец, антикирянин, уроженец или житель г. Антикира (Д 166)
 Ἀντιόχεια ἡ ж. ед. Антиохея, город в Сирии
 Ἀντιοχεύς 6 м. ед. (Полибий), антиохеец, уроженец или житель г. Антиохея (Д 168)
 Ἀντιοχίς, ἶδος ἡ ж. ед. Антиохиды, фила в Аттике
 Ἀντιοχίδαи οἱ м. мн. (Демосфен), антиохиды, жители Антиохиды (Д 168)
 Ἀντισσα ἡ ж. ед. Антисса, город в Лесбосе
 Ἀντισσαῖος 6 м. ед. (Фукидид, Аристотель), антиссянин, уроженец или житель г. Антисса (Д 172)
 Ἀντρών и Ἀντρων 6 и ἡ м. и ж. ед. Антрон, город в Фессалии, ср. ἀντρον «пещера» (Д 176)
 Ἀντρωνες οἱ м. мн. (Демосфен), антронец, уроженец или житель г. Антрон (Д 176)
 Ἄορνος ἡ ж. ед. Аорн, город или укрепление у границ Индии, ср. ἄρνος 2 «не посещаемый птицами», «бесптичьий», «дикий», «страшный» (Д 181)
 Ἀπαισός ἡ или 6 ж. или м. ед. Апес, город в М. Азии, ср. ἀπαισίος 2 апаисовый «роковой», «зловещий» (для врагов) (Д 183)
 Ἀπάμεια ἡ ж. ед. Апамея, город в Сирии и других местах
 Ἀπαμειεύς 6 м. ед. (Плутарх), апамеец, житель или уроженец г. Апамея (Д 185)
 Ἀπειρα ἡ ж. ед. Апира, город

- Ἀπειραΐη ἡ ж. ед. (Гомер), апирейка, жительница г. Апира (Д 189)
 Ἀπολλωνία ἡ ж. ед. Аполлония, город в различных регионах (Фракии, Эпире и др.)
 Ἀπολλώνιος 3 (Пиндар, Эврипид, аполлонов(ский)) (Д 208)
 Ἀπολλωνιάτης ὁ м. ед. (Геродот, Эврипид), аполлониат, аполлониатец, уроженец или житель Аполлонии (Д 208)
 Ἀπτερα ἡ ж. ед. Аптера, город на Крите, ср. ἀπτερος 2 «бескрылый», «бесперый» (Д 226)
 Ἀπτεραῖος 3 родом из Аптеры (Плутарх), "аптерский" (Д 226)
 Ἀραβία ἡ ж. ед. Аравия, полуостров
 Ἀραβικός 3 (Аристотель, Плутарх), арабийский, арабский
 Ἀράβιος 3 (Аристотель, Геродот), арабийский, арабский
 Ἀράβιος ὁ м. ед. (Геродот, Ксенофонт), аравитянин, араб (Д 227)
 Ἀραδος ἡ ж. ед. Арад, город в Финикии
 Ἀράδιος ὁ м. ед. (Геродот), арадиец, уроженец или житель г. Арад (Д 227)
 Ἀραχωσία ἡ ж. ед. Арахосия, область в Персии
 Ἀραχώτης ὁ м. ед. (Аристотель), арахотянин, житель Арахосии (Д 228)
 Ἀργίλος ἡ ж. ед. Аргил, город на реке Стримон, ср. ἀργίλος «глина» (Д 229)
 Ἀργίλοι οἱ м. мн. аргилы (Фукидид), аргилийцы, жители г. Аргил (Д 229)
 Ἀργολίς, ἴδος ἡ ж. ед. Арголида, область в Пелопоннесе
 Ἀργολικός 3 (Плутарх), аргосский или арголидский
 Ἀργολίς, ἴδος adj арголидская (ж.) (Д 229)
 Ἀργυρίππα ἡ ж. ед. Аргириппа, город в Апулии
 Ἀργυριππανός ὁ м. ед. (Полубий), аргириппанец, уроженец или житель г. Аргириппы (Д 230)
 Ἄρμα ατος τό ср. ед. Гарма, деревня близ Фив, ср. ἄρμα, ατος «боевая колесница», «повозка», «конная запряжка» (Д 236)
 Ἀρμενία ἡ ж. ед. Армения, страна, ср. ἄρμενα «корабельные паруса», ἄρμενος 3 и 2 «прикрепленный», «подходящий», «благоприятный» (Д 236)
 Ἀρμενιάκος 3 (Плутарх), армянский
 Ἀρμένιος 2 (Геродот), армянский
 Ἀρμένιος (Геродот, Плутарх), армянин, житель Армении (Д 236)
 Ἄρναи αί ж. мн. Арны, город на побережье Халкидики, ср. арна, арνός, ἀρῆν «баран», «овца» (Д 232, 237)
 Ἄρνη ἡ ж. ед. Арна, город в Беотии, в Фессалии, ср. арна «овца» (Д 237)
 Ἄρнисσα ἡ ж. ед. Арнисса, город в Македонии (Д 237)
 Ἀσέα ἡ ж. ед. Асея, населенный пункт в Аркадии
 Ἀσεάτης ὁ м. ед. (Ксенофонт), асеат, асеатец, уроженец или житель Асеи (Д 245)
 Ἀσία ἡ ж. ед. Азия, часть материка
 Ἀσιατικός 3 (Антология), азиатский
 Ἀσιανός 3 (Фукидид, Плутарх), азиатский
 Ἀσιάς, ἄδος (Эсхил, Эврипид, Плутарх) adj. ж. ед. азийская, азиатская
 Ἀσιάτης ὁ м. ед. (Эврипид), азиат (Д 246)
 Ἀσκρα ἡ ж. ед. Аскра, городок в Беотии
 Ἀσκραῖος 3 (Антология), аскреосский (Д 248)
 Ἀσπίς, ἴδος ἡ ж. ед. Аспида, укрепленный пункт в Аргосе, ср. ἀσπίς, ἴδος «щит», «защита» (Д 249)
 Ἀσπληδών, ονος ἡ ж. ед. Аспледон, город в Беотии (Д 249)
 Ἀσσυρία, вариант Ἀσσυρίτις, ἴδος ἡ ж. ед. Ассирия
 Ἀσσυρίου 3 (Геродот, Ксенофонт и др.), ассирийский
 Ἀσσύριος ὁ м. ед. (Геродот, Ксенофонт, Аристотель), ассириец (Д 250)
 Ἀστέριον τό ср. ед. Астерий, горд в Фессалии, ср. ἀστέριος 3 «звездный» (Д 251), ἀστήρ, ἔρος «звезда», «светоч», «краса» (Д 251)
 Ἀτάρβηχis ἡ ж. ед. Атарбехий, город в дельте Нила, ср. ατάρβης 2 «неустрашимый» (Д 256)
 Ἀταρνεύς ὁ м. ед. Атарней, город в Миссии
 Ἀταρνεΐτις, ἴδος adj. ж. ед. атарнейская (Д 257)
 Ἀτθίς, ἴδος ἡ ж. ед. Аттика, регион
 Ἀτθίς, ἴδος adj. ж. ед. (Эврипид), аттическая (Д 258)
 Ἀτθίς, ἴδος ἡ ж. ед. (Эврипид), аттидянка, уроженка или жительница Аттики (Д 258)
 Ἀτροπατηνῆ ἡ ж. ед. Атропатена, часть Мидии, ср. ἀτροπος «непреклонный», «неумолимый» (Д 261)
 Ἀτροπατηνοί οἱ м. мн. антропатены (Плутарх), антропатенцы, жители Антропатены (Д 260)
 Ἀττάλεια ἡ ж. ед. Атталия, приморский город в Памфилии (Д 261) Ἀττική ἡ ж. ед. Аттика, ср. αττικόν «аттический говор» (Д 261)
 Ἀττικός 3 (Геродот, Ксенофонт, Плутарх), аттический, афинский
 Ἀττικός ὁ м. ед. (Аристофан, Плутарх), аттикосец, житель Аттики (Д 261)

- Ἀυλῖς, ἴδος ἡ ж. ед. Авлида, город в Беотии, сборный пункт греческого флота, ср. αὐλῖς, ἴδος ἡ ж. ед. «место привала», «стоянка» (Д 264)
 Ἀυλῶν, ωνος ὁ м. ед. Авлон, город в Халкидике
 Αὐλωνίτης ὁ м. ед. (Ксенофонт), авлонит, уроженец или житель г. Авлона (Д 264)
 Ἀύρας ὁ м. ед. Авр, приток р. Истер (Геродот)
 αυρα ἡ ж. ед. «дуновение», «порыв» (Д 265)
 Ἀφίδνα ἡ ж. ед., ион. Ἀφιδνή ἡ ж. ед., Ἀφιδναί αί ж. мн. Афидна или Афидны, дем в Аттике
 Ἀφιδναῖος ὁ м. ед. (Геродот), афиднаец, житель Афидны
 Ἀφιδνεύς ὁ м. ед. (Аристотель), афиднеец, житель Афидны (Д 274)
 Ἀφροδιαία ἡ ж. ед. Афродисия, селение в Лаконии, ср. ἀφροδῖσια «любовные улики», Ἀφροδῖσια «праздник в честь Афродиты» (Д 277)
 Ἀφροδισιάς ἄδος ἡ ж. ед. Афродисиада, город в Килинии (Д 277)
 Ἀφυτις, εως и ιος ἡ ж. ед. Афитий, город на полуострове Палена
 Ἀφυταῖος ὁ м. ед. (Аристотель), афитаец, уроженец или житель Афития (Д 279)
 Ἀχαρναί, ων αί ж. мн. Ахарны, дем в Аттике
 Ἀχαρνικός 3 (Аристофан) ахарнский
 Ἀχαρνίτης adj. м. ед. (Аристофан) ахарнский
 Ἀχαρνεύς εως ὁ м. ед. (Лисий, Исократ и др.), ахарнянин, уроженец или житель дема Ахарны (Д 279)
 Ἀχερδους, ουντος ἡ или ὁ ж. или м. ед. Ахердунт, дем в Аттике
 Ἀχερδούσιος ὁ м. ед. (Демосфен), ахердусиец, уроженец или житель Ахердунта (Д 279)
 Ἀχέρων οντος ὁ м. ед. Ахеронт, река в Песпротии
 Ἀχερούσιος 3 (Эсхил), ахеронтский (Д 279)
 Βαβυλών, ωνος ἡ ж. ед. Вавилон, город на берегах Эвфрата
 Βαβυλώνιος 3 (Ксенофонт, Геродот, Плутарх), вавилонский
 Βαβυλώνιος ὁ м. ед. (Геродот), вавилонянин, уроженец или житель Вавилона (Д 283)
 Βάκτρα τά ср. мн. Бактры, столица Бактрианы (области), а также название области; Βακτριανή – Бактриана (область) или Бактрия (область)
 Βακτριανός 3 (Аристотель, Плутарх), бактрианский, т. е. относящийся и к «Бактры», и к «Бактрианы», и к «Бактрия»
 Βακτριός 3 (Эсхил, Эврипид), бактрийский
 Βακτριος ὁ м. ед. (Геродот), бактриец, житель Бактры, Бактрианы
 Βακτριανός ὁ м. ед. (Геродот, Ксенофонт) бактриец (Д 285)
 Βέλβινα ἡ ж. ед. Бельбина, остров в Аттике
 Βελβινίτης ὁ м. ед. (Геродот), бельбинит, т. е. уроженец или житель о-ва Бельбина (Д 293)
 Βησα и Βησσα ἡ ж. ед. Беса, дем в Антиохи
 Βησιεύς ὁ м. ед. бесеенин, житель дема Беса (Д 294)
 Βιθυνία ἡ ж. ед. Вифиния (страна в Азии)
 Βιθυνίς, ἴδος adj. ἡ ж. ед. вифинская (Антология)
 Βιθυνηΐς, ἴδος adj. ἡ ж. ед. вифинская (Антология)
 Βιθυνοί οἱ м. мн. вифины (Геродот, Ксенофонт, Фукидид), вифинцы, уроженцы или жители Вифинии (Д 295, 296)
 Βίστονης οἱ м. мн. бистоны, племя в области озера Бистонского
 Βιστονίς adj. ж. ед. бистонская
 Βιστονίς, ἴδος ἡ ж. ед. бистонка, женщина из племени бистонов (Д 296)
 Βοιωτία ἡ ж. ед. Беотия, область в Средней Греции, столица Фивы
 Βοιωτικός 3 (Плутарх, Диодор), беотийский
 Βοιωτίος 3 (Гомер, Геродот, Фукидид, Плутарх), беотийский
 Βοιωτίς, ἴδος adj. ж. ед. (Ксенофонт), беотийская
 Βοιωτίος ὁ м. ед. (Гомер), беотиец, уроженец и житель Биотии
 Βοιωτός ὁ м. ед. (Гомер, Геродот, Фукидид, Ксенофонт, Аристотель, Демосфен, Плутарх), беотиец, уроженец и житель Беотии (Д 300)
 Βολβιτινή ἡ ж. ед. Болбитина, город в устье Нила
 Βολβιτινον τό ср. ед. (Геродот) болбитинское
 Βολβυθιώτης ὁ м. ед. Болбитийот (Антология), болбитинец, уроженец или житель Болбитины (Д 300)
 Βορυσθένης ὁ м. ед. Борисфен, река в Сарматии, ныне Днепр (Геродот, Аристотель, Демосфен) и город на р. Борисфен (Геродот)
 Βορυσθεΐτης ὁ м. ед. борисфенит (Геродот), борисфенец, житель Борисфена
 Βορυσθεΐτης ὁ м. ед. (Лукиан, Диоген), борисфений, т. е. борисфенец, житель Борисфена (Д 301)

До словникової статті входять такі інформаційні компоненти:

1. а) топонім і його денотат, б) тип топоніма, в) автори, у творах яких вживається даний топонім, г) співвіднесеність його з апелятивами, на базі яких міг сформуватися топонім (грецькою і рос. мовами), д) граматичні ознаки топоніма (числова і родова форми), е) фонетичні та інші варіанти, якщо вони є;

2. а) ад'єктом у його початковій формі, б) автори, у творах яких він вживається, в) словотвірні варіанти, якщо є, г) тип ад'єктива за кількістю закінчень (з одним, двома чи трьома закінченнями), д) переклад ад'єктива на російську мову.

3. а) катойконім у його початковій формі; б) автори, у творах яких він вживається; в) числові форми (pluralia tantum та singularia tantum); г) родові – чоловічі та жіночі назви жителів; д) словотвірні варіанти, якщо є; е) переклад катойконімів на російську мову.

У всіх топонімах, катойконімах і ад'єктомімах позначено наголос.

Умовні позначення

ó – граматичний член, який означає чоловічий рід топоніма в н. від. од. (ч. од.).

ŋ – граматичний член, який означає жіночий рід топоніма в н. від. од. (ж. од.).

to – граматичний член, який означає середній рід топоніма в н. від. од. (сер. од.).

oi – граматичний член топоніма чоловічого роду в н. від. мн. (ч. мн.).

oi – граматичний член топоніма жіночого роду в н. від. мн. (ж. мн.).

ta – граматичний член топоніма середнього роду в н. від. мн. (сер. мн.).

adj – ад'єктив.

3 (цифра після прикметника) означає, що даний ад'єктив має три різних закінчення в чол., жін. і сер. роді, це прикметник трьох закінчень.

2 (цифра після прикметника) означає, що даний ад'єктив має в чол. і жін. роді спільне закінчення, а в середньому – окреме, це прикметник двох закінчень.

1. Адамова Л. М. Катойконимия английского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1978. – 24 с.
2. Горпинич В. О. Слов'янська ад'єктомія і катойконія. – Дніпропетровськ: Пороги, 2003. – 407 с.
3. Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь: В двух томах. – М., 1958. – 1904с. (скорочено Д)
4. Ковалик І. І. Словотворча категорія слов'янських назв осіб за національною і територіальною приналежністю // Питання слов'янського мовознавства. – Книга 5. – Львів, 1958. – С.41 – 62.
5. Прийменко С. Ю. Дериwаційні можливості катойконімічних суфіксів у французькій мові // Ономастика і апелятиви. – Вип. 23. – Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – С.173 – 180.
6. Словарь названий жителей РСФСР / Под редакцией А. М. Бабкина. – М., 1964. – 398.
7. Шпілько І. М. Творення ад'єктомів від топонімів на -ov- у словацькій літературній мові // Ономастика і апелятиви. – Вип. 9. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2000. – С.175 – 180.

The paper deals with the fragment of the dictionary of toponymies (place names), toponymical adjectives (adjectonymies), katajconymies of Ancient-Greek language.

Key words: toponym (place-name), adjectonym, katajconym.

УДК: 81'373.21

ББК: Ш 103.14

Святослав Вербич

ТОПОНІМИ ТУРКІВЩИНИ: СТРУКТУРА, ДООНІМНА СЕМАНТИКА, ЕТИМОЛОГІЯ

У статті йдеться про регіональний аспект дослідження топонімії як один із найперспективніших в ономастиці. Запропоновано структурно-семантичний аналіз кількох топонімів Турківського р-ну Львівської області: Завиці, Кокіндина, Межиножі, Пиня, Трип. Зроблено висновок про їх автохтонну природу. Реконструйовано праформи: *zavica, *kokьlda, *medjipozьje, *рупа.

Ключові слова: апелятив, географічний номен, топонім, дериwаційна модель, праформа.

Регіональний аспект вивчення топонімії дає дуже багатий матеріал для дослідження локальних топонімних систем [8, 213], у яких географічні назви почасти зберігають зв'язок із природними особливостями навколишньої місцевості (рельєф, рослинний світ тощо), соціальними, історичними й культурними умовами проживання місцевого населення [11, 4]. Відповідно до сказаного цікавими видаються студії з топонімії Прикарпаття, зокрема його Львівської частини. Йдеться про Турківщину. Це типовий гірський район південної Львівщини, розташований у північно-західному ареалі Українських Карпат [9, 866]. Мовна специфіка цього регіону полягає насамперед у тому, що він входить у масив бойківського говору як одного з найбільш архаїчних діалектів карпатської групи південно-західного наріччя української мови [5, 53]. Причому ця архаїка проявляється на різних мовних рівнях, зокрема й лексичному. У контексті сказаного науковий інтерес становить структурно-семантичний аналіз топонімів Турківського р-ну, передусім із затемненою семантикою основи, як потенційних складників праукраїнського (праслов'янського) словника.

Завиці – назва місцевості з хатами на скруті потоку [19, 123]. В основі мікротопоніма вбачаємо незасвідчений (джерельно) географічний номен *завиця 'закрут, скрут потоку' > завиці (у формі мн.). Лексема *завиця утворена за давньою словотвірною моделлю "основа інфінітива + суф. -иця" → "віддієслівний іменник" [24: 1, 98]: завити 'загорнути', 'закрутити' (пор. відповідно укр. діал. завитий

'покручений, закручений' [14: 1, 262], завитка 'пучок стебел хліба, згорнутий вузлом' [16: 2, 17]). На потенційність такої словотвірної моделі вказує укр. діал. перевиця 'вудочка', 'частина ліски біля гачка' [16: 3, 111] < перевити. Архаїка дериwаційної моделі дозволяє реконструювати праформу діал. *zavica < *zaviti. Щодо спорідненої мотивації семантики основи географічних назв пор., наприклад, блр. ойконіми Завитая, Завитец, Завитки в колишній Мінській губ. Росії [23: III, 350-351], гідронім Навина в бас. Верхнього Дністра [18, 345].

Кокіндина – назва пасовиська (від імені власника [19, 159]). Онім Кокіндина утворений за схемою Кокіндина < Кокіндин < *Кокінда. На нашу думку, цей онім, очевидно прізвиськовий, утворений лексико-семантичним способом від імовірного *кокінда, яке утворене за непродуктивною тепер дериwаційною моделлю з експресивним префіксом ко- від певної іменникової основи кінда. На підтвердження нашого припущення свідчить лемківський антропонім Кокондей [15, 107] < *кокондей < ко-конт-ей. Щодо схожої структури на рівні антропонімної лексики пор., наприклад, рос. Коковыршин [4, 148]. З погляду фонетичної форми основу кінд- / контд- зводимо до первинного кьлд- (н < л перед спорідненим артикуляційно зубним д) < *кьлд-. Це етимологічне гніздо досить детально опрацьоване в спеціальній літературі. Наведімо хоча б промовисті для нашого випадку онімні приклади (насамперед з-поміж особових назв): рос. Кондин, Колдин, пол. Kundin, Kundzin (антропоніми) < *Кьлдинь (-а, -о) < *Кьлда [10: III, 144]. Щодо мотивації основи *кьлд- увагу слід звернути на апелятивну лексику, яка характеризує певні особливості (зовнішні чи внутрішні) людей, як-от: рос. конда 'товста жінка', пол. діал. konda 'незграбна жінка' < *кьлда [10: III, 144]. Відповідно *кокьлда – це первісно загальна назва людини (жінки або чоловіка) з характерною конституцією тіла або ж манерою ходіння, що згодом перейшла у прізвисько.

Межиножі – назва кутка села, розташованого між полями [19, 146]. Формальна структура мікротопоніма дозволяє кваліфікувати його в колі подібних, як-от: гідроніми Межибрідки, Межисмежі, Межихати в бас. Стрия [13, 45], мікротопонім Mežyriky на Івано-Франківщині [23: V, 502] та ін., що співвідносні з відповідними апелятивами на зразок межигір'я 'долина між горами, ущелина' [12, 236], межирічка 'острівець між потоками' [14: 1, 436], у яких препозитивний складник межи- ідентичний префіксу приименикового походження межи 'між' [16: 2, 415]. Складову частину пожі тлумачимо як дериват від географічного номена під 'рівнина', 'низовинна місцевість, долина' < *podь [7: 4, 387]: пожі < *пож(а) (пор. укр. пода 'низовинна місцевість, долина' [12, 243]) < *podь / *podja. На нашу думку, на основі мікротопоніма Межиножі можна відновити географічний апелятив *межиножі 'межипілля', що, очевидно, демонструє стягнену форму від первинного *межиножсьє, для якого органічна праформа *medjipozьje в контексті структурно споріднених псл. *medjigorьje, *medjirěсьje [6: 18, 49, 51].

Пиня – назва гори, покритої лісом [19, 36]. У джерелі, звідки почерпнуто зазначений оронім, сказано, що назва мотивована ім'ям власника [19, 36]. На нашу думку, немає підстав, з огляду на структуру ороніма, пов'язувати його з особовим ім'ям. Малоімовірним виглядає зв'язок ороніма з апелятивом пиня 'біда', 'халела', 'кара', тинь 'стовбур' [7: 4, 371], на що вказує нетопографічна семантика. Щодо мотивації доонімного значення назви географічного об'єкта пріоритетними слід вважати ознаки, пов'язані з географічними особливостями об'єкта або ж навколишньої місцевості. Відповідно до сказаного можливим вважаємо інше пояснення ороніма Пиня. На таку думку наштовхує формальний аналог рос. діал. пиня, що правда з цілковито негеографічною семантикою, 'чванлива, пихата людина'. Цю лексему спеціально зіставляють з лит. rūne 'тупий кінець яйця', лтс. rūne 'підвищення' [20: III, 418]. Саме латиський факт указує на ймовірність існування схожого апелятива з відповідною семантикою й на праслов'янському (праукраїнському) мовному ґрунті. Явище консервації апелятивів, відсутніх у писемних джерелах, в основі власних назв узагалі й геграфічних зокрема досить поширене [22, 210]. Механізм постання назви Пиня й ідентичного апелятива уявляємо собі в такій послідовності: Пиня < пиня (можливо, за аналогією до вже відомих лексем пиня) < *пина < псл. *рупа < і.-є. *reu- / *rou- / *rū- 'надуватися, роздуватися, набухати' [25: II, 79], розширеного детермінативом -n-. З приводу подібної дериwації пор., наприклад: укр. куня 'залізна скоба' [16: 2, 325], бойк. куня 'скоба в санях для дишла' [14: 1, 394], рос. діал. куня 'залізний ланцюг, залізний нашійник', пол. діал. kuna 'вигнута скоба' [6: 13, 104] < псл. *kuna < і.-є. *keu- / *kou- / *kū- 'гнути, згинати' + -n- розширювач структури кореня [2, 9]. Отже, відновлене *рупа в колі розгалуженої семантики згаданого і.-є. *reu- / *rou- / *rū- могло реалізувати сему 'підвищення', 'гора', яка й мотивувала постання прикарпатського ороніма Пиня. На підтримку такої версії свідчить і оронім Пула (на Закарпатті) < псл. *pula < і.-є. *reu- / *rou- / *rū- 'надуватися, роздуватися, набухати' [3, 11].

Трип – назва поля на стрімкому схилі [19, 51]. Мікротопонім утворений, очевидно, лексико-семантичним способом від місцевого географічного номена трип 'вузька гірська стежка' [14: 2, 302]. Лексема трип цікава з погляду етимології, яка передбачає відповідно структурний і семантичний аналіз слова. Споріднену лексику зафіксовано переважно в південно-західних діалектах української мови, наприклад: трип 'слід' [16: 4, 284], бойк. стріп 'отвір у стрісі' [14: 2, 260], буковин. стріп 'настил покрівлі зі спеціальних снопів', 'купа', 'ряд' [17, 528]. Семантика наведених апелятивів свідчить про їхній зв'язок із дієсловом трипати 'трясти' ~ 'терти' (пор. відповідно д.-руськ. трепати 'теребити' [21: II, 261]). Отже, народний географічний термін трип утворений безафіксним способом від дієслова

trpinati. Стрижневою, напевно, слід вважати сему *'те, що витерте, витереблене'. З огляду на сказане пор. типологічно споріднений карпатський оронім *Одрит* (варіанти *Отрит, Утрит*) < **obdrīt* (jь) / **obtrīt* (jь) *'місце, де щось видерте, витерте' [1, 89]. Праслов'янська реконструкція для *trpin* < **trepъ* (**sъtrepъ*) можлива, але гіпотетична, оскільки не підкріплена відповідним матеріалом з інших слов'янських мов.

У результаті етимологічного аналізу топонімів *Завиці, Кокиндина, Межипожжі, Пиня, Трін* встановлено словотвірні моделі, на основі яких постали ці назви, відновлено їх доонімну семантику, зроблено висновок про автохтонну природу зазначених потіпа *prorgia*, реконструйовано праформи **zavica*, **kokьlda*, **medjipozъje*, **pyна*.

1. Вербич С.О. З оронімії Прикарпаття (етимологічна характеристика) // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Зб. пам. Кирила Галаса – Ужгород, 2002. – Вип. 6. – С. 87-92.
2. Вербич С.О. Архаїчні гідроніми Карпатського ареалу: структура, семантика, етимологія // Студії з ономастики та етимології. 2003 / Відп. ред. В.П. Шульгач. – К., 2003. – С. 3-13.
3. Вербич С.О. Карпатська оронімія в контексті слов'янської історії регіону. II // Студії з ономастики та етимології. 2006 / Відп. ред. О.П. Карпенко. – К., 2006. – С. 9-16.
4. Веселовский С.Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии. – М., 1974.
5. Воронич Г.В. Бойківський гівір // Українська енциклопедія (вид. 2-ге, випр. і доп.) / Ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. – К., 2004. – С. 53-55.
6. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. – М., 1974-2005. – Вып. 1-32.
7. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1982-2003. – Т. 1-4.
8. Жиленкова И.И. Микротопонимия Белгородской области // Проблемы изучения живого русского слова на рубеже тысячелетий: Мат. III Всерос. научно-практ. конференции (29-30 окт. 2005 г.). – Воронеж, 2005. – Ч. III. – С. 213-216.
9. Історія міст і сіл УРСР: У 26 т. Львівська обл. – К., 1968.
10. Казлова Р.М. Славянська гідронімія. Праславянські фонди. – Гомель, 2003. – Т. III.
11. Лящук Б.Ф. Географічні назви українських Карпат і прилеглих територій. – К., 1993.
12. Марусенко Т.А. Матеріали к словарю українских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье: Лінгвістика. Археологія. Топоніміка / Отв. ред. В.В. Мартынов, Н.И. Толстой. – М., 1968. – С. 206-255.
13. Матів М.Д. Словник гідронімів басейну ріки Стрий. – Київ-Сімферополь, 1999.
14. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2-х ч. – К., 1984.
15. Панцьо С.Є. Антропонімія Лемківщини. – Тернопіль, 1995.
16. Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. мат. Б.Д. Грінченко. – К., 1907-1909. – Т. 1-4.
17. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуляванюк. – Чернівці, 2005.
18. Словник гідронімів України / Ред. кол.: А.П. Непокупний, О.С. Стрижак, К.К. Цілуйко. – К., 1979.
19. Топонімія Турківщини / Упоряд. П. Зборовський. – Львів, 2004.
20. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1964-1973. – Т. I-IV.
21. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. – М., 1993. – Т. I-II.
22. Popowska-Taborska H. Z języków dziejów Słowiańszczyzny. – Warszawa, 2004.
23. Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer. – Wiesbaden, 1962-1980. – Bd I-X.
24. Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego. – Wrocław etc., 1974-2001. – Т. 1-8.
25. Walde A. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. – Berlin und Leipzig, 1927-1930. – Bd I-II.

The article deals on the regional facet of toponymy study as one of most perspective in onomastics. The structural-semantic analysis of some *Turkivsky devision toponyms* is proposed. The author comes to the conclusion of authentic origin of the **zavica*, **kokьlda*, **medjipozъje*, **pyна* preforms.

Key words: *apellative, toponym, geographic nomen, derivative model, preform.*

УДК 811.161.2'373.21

ББК Ш141.4 - 314

Зоряна Купчинська

ГЕОГРАФІЯ ПОСЕСИВНИХ ОЙКОНІМІВ У XVI - XVII СТ.

Географічні назви на -ин, -ів в українській ойконімічній системі – одні з найархаїчніших моделей. Ці назви переважно формувались із словосполучень з атрибутивним компонентом, що був присвійним прикметником, який згодом субстантивувався. Ареал індивідуальних посесивів на -ин, -ів у XVI - XVII ст. чітко окреслюється: це територія південно-західної, західної, північної, північно-східної та центральної України.

Ключові слова: *посесивні ойконіми, субстантивация, ойконімічне картографування, ойконімічна історична картосхема.*

У слов'янській, зокрема українській, ойконімічній системі чільне місце обіймають індивідуальні посесиви на -ин, -ів. Географічні назви цього типу належать до топоутворень, виникнення яких припадає на період зародження класових відносин і приватної власності у суспільстві, консолідації слов'янських племен і створення ранньослов'янських державних інститутів. На це вказує історичний розвиток формантів -ин, -ів, які були активними у творенні як апеллативної, так і пропріальної лексики; суспільно-історичні передумови появи цих ойконімічних моделей; структурне та семантичне наповнення твірних основ ойконімів на -ин, -ів.

Ойконіми на -ин, -ів формувалися двома шляхами: 1) від власних імен людей; 2) від неособових назв формальним (структурним) способом. Первісною основою цих географічних назв було ім'я людини. Приватновласницькі відносини у суспільстві стали суспільно-історичною передумовою того, що людина набуває нового суспільного статусу, відповідно її ім'я стає істотно значимішим, бо саме воно означає той

Зоряна Купчинська. Географія посесивних ойконімів у XVI – XVII ст.

обсяг власності, який належить носієві номена. І за таких обставин власна назва людини стимулює розвиток не лише лексичного, але і структурного значення утворень.

Переважає більшість географічних назв на -ин, -ів – відприсвійні, вказують на особисту (індивідуальну) приналежність. Це стосується ойконімів, твірні основи яких – власні імена людей. Однак форманти -ин, -ів надавали прикметникам і загальновідносного значення, але це був пізніший період у розвитку системи ойконімів. Про це писали дослідники польської топонімії С.Роспанд [13, 48] і В. Ташицький [14, 109].

Первісні утворення на -ин, -ів найчастіше з'являлися у словосполученнях як атрибутивні члени, однак внаслідок того, що означення до іменника набувало більшої семантичної ваги, відбувалася субстантивация прикметника.

Процес субстантивации мав кілька причин: могла бути постійна потреба мовної кваліфікації нових понять за умов відсутності відповідних суфіксальних іменників для їх вираження [4, 12]; причиною міг бути обсяг лексичного значення прикметника і регулярності вживання його з тим чи іншим іменником [6, 15-17] або ж дія "закону економії сил" [9, 149]. Очевидно, що стосується географічних назв на -ин, -ів, то найімовірнішою причиною субстантивации була остання. Атрибутивний компонент словосполучення напр., "Сомино село" набував "семантичного згущення" і потреба продовжувати виклад думки відпадала. Таким чином і проявлялася дія цього закону. Л.Л.Гумецька зазначає, що в XIV-XV ст. відбувається "перехідний етап розвитку місцевих назв в українській мові, коли одночасно існували сполучення з несубстантивованими прикметниками в ролі місцевих назв (еоуфимково село) і топонімічні назви на -ов, -ин, які ніколи не були присвійними прикметниками" [5, 59]. Тут ідеться саме про другий шлях формування ойконімів на -ин, -ів – формальний спосіб творення (напр., Моквин, Зацерквин) Але процес переходу від несубстантивованих до субстантивованих форм відбувався не тільки у топонімах на -ин, -ів, але і в інших моделях, напр., назвах на -ьн (<-*in) : назва Сенно вживається паралельно із формою Сенно село [5, 59].

Ойконім як назва географічного об'єкта має територіальний вимір. Карта є обов'язковим атрибутом топонімічних досліджень. Ойконіми різних моделей поширені на відповідній території, формують ареали. Ідентифікація та реконструкція не лише мовних, але й історичних явищ можлива завдяки становленню ареалів географічних назв за формантним принципом. Ойконімія сформувалася у певний історичний період на відповідній території. Тому в ойконіміці сфокусовані лінгвістика, історія та географія. Географічні назви, вибрані із писемних пам'яток, локалізовуємо і наносимо на карту. Така картосхема може відображати різні явища, закладені у цьому розряді онімів (їх укладають, враховуючи відповідні параметри: топоформанти (-ичі, -иха, -ів і под.), походження твірної основи ойконімів, семантику коренів твірних основ ойконімів тощо). Часто картосхеми, на яких зображено ономастичне явище в діахронії, стають вторинним історичним джерелом, вони містять зашифровану не тільки мовну, а й історичну інформацію. Ойконімічні картосхеми, на яких зафіксовано динаміку географічних назв, зараховуємо до історичної картографії, що є галуззю історичної географії. Предметом дослідження історичної картографії є система пізнання конкретного простору історичних явищ, процесів і його зміни в часі [3, 33-34]. Історична карта відтворює закономірності перенесення просторового аспекту історичних процесів на географічну систему координат. Окремі вчені вважають, що історична картографія залишається чи не єдиною точкою перетину історії та географії [8, 11]. Однак на історичній ойконімічній картосхемі перетинаються, крім історії та географії, і мова. Така картосхема є досконалим способом репрезентації мовного явища на різних історичних етапах з проекцією на територію. Історичне картографування існує як фрагмент історичної географії, яка зберігає свій допоміжний характер, розкриваючи тільки один – просторовий – бік історичного процесу [11, 3-5]. Усе це стосується безпосередньо і ойконімічного картографування. Міждисциплінарні контакти дають вихід полідисциплінарним дослідженням. Справа полягає практично "не тільки у використанні даних та методики інших дисциплін, але і в інтеграції на рівні об'єктів їх наукових інтересів, більше того – в конструванні міждисциплінарних об'єктів" [10, 11]. Саме таким об'єктом наукового дослідження стає історична ойконімія.

Географічні назви, зокрема їх найдавніші типи є невичерпним джерелом для реконструкції територіального розподілу відповідних типів назв у діахронії. Однак це буде лише лінгвістичний підхід до ареалу ойконімів. Щоб з'ясувати суспільно-історичні передумови розвитку того чи іншого типу назв, потрібно враховувати екстралінгвістичні фактори. Мовний простір історично, географічно, суспільно-політично можна розділити на територію раннього і пізнього заселення. Тому картографування саме цих типів назв виявляє ареал найдавніше заселеного регіону і уможливорює історичні висновки щодо кожного періоду історії.

Писемні джерела XVI - XVII ст. представлені в слов'янській, зокрема українській, історіографії досить добре, тому, порівнюючи із попередніми періодами, ойконімічний матеріал репрезентовано відносно повно. Тому ареал відприсвійних ойконімів на -ин, -ів цього історичного зрізу трактуємо як близький до реального стану розвитку посесивних моделей.

Картографування ойконімії засвідчило, що у XVI ст. були сформовані два чітко окреслені ареали (Картосхема 1): 1) Володимир-Волинський - Луцьк - Рівне; 2) Львів – Дрогобич – Коломия – Галич –

Монастириська. Незначні скупчення назв на -ин, -ів засвідчено південніше Вінниці, довкола Овруча, на лінії Житомир – Київ та поблизу Черкас – Канева – Корсунь-Шевченківського.

Як бачимо, ойконіми цього періоду зосереджені поблизу найдавніших східнослов'янських центрів (Галич, Львів, Дрогобич, Володимир-Волинський, Луцьк, Київ, Житомир, Овруч, Вінниця), а це та територія, яка і в попередні періоди географічно та історично була вигідна та зручна для заселення та освоєння земель. Потужна гідромережа, родючість землі – це те, що приваблювало землеробів, які прагнули стійкості поселень. Тому ареал ойконімів на -ин, -ів обіймає лісостепову частину України та зону мішаних лісів.

Для констатації та вивчення закономірностей розвитку соціально-економічних процесів заселення і господарського освоєння земель, лісових, водних ландшафтів тощо важливе значення мають не тільки археологічні, історичні, картографічні, статистичні дані, але і мовні, етнічні, культурологічні дані [2, 64]. Картохеми 1 і 2 розкривають просторово-часові закономірності розвитку антропогенних ландшафтів, бо топонімія, особливо "покладена" на карту, дозволяє відновити географічний ландшафт минулих століть і характер та особливості впливу людини на природу і навпаки.

У XVII ст. конфігурація ареалів суттєво не змінюється (Картохема 2). Лише кількісно насичується територія Поділля, яке географічно надзвичайно зручне для проживання землеробів та скотарів в умовах помірно теплого та вологого клімату. Це підтверджує і археологія, що територія Поділля ще у період трипільської культури (і значно раніше) була густо заселена [7, 36]. Однак родючість землі і сприятливий клімат впливали не тільки на задоволення матеріальних потреб людини, вони призводили і до спустошень з боку кочових племен. Тому ще у XV-XVI ст. відбувались татарські набіги вторганими шляхами, це в основному були водорозділи річок. Відомі Чорний та Кучманський шляхи пролягали через Поділля. Чорний шлях простягнувся по межиріччю Случі і Пд. Бугу, ішов на північ від Чорного Острова і на південь від Староконстантинова, Красилова, Базалії і далі йшов на північний захід, обминаючи витоки Ушиці і Смотрича. Часто нападали татари на придністровські райони Поділля, просуваючись по території Молдавського князівства Волоським або Покутським шляхом. Цим шляхом нападали Бужацька орда, яка кочувала в межиріччі Дністра та Дунаю [12, 28]. Аналізуючи ареал посесивних назв на -ин, -ів у цьому регіоні, констатуємо, що ці назви у переважній більшості були віддалені від цих небезпечних шляхів. Скупчення назв є на Пд. Бузі (Тиврів – Брашлав – Тульчин – Ладжин – Гайсин) та в басейнах рік Смотрича, Тарнави, Ушиці (Картохема 2). Зафіксовано острівець назв (Красилів – Меджибіж – Бар – Хмільник), який зберігся в клині, де збігалися два шляхи: Чорний і Кучманський. Така географія архаїчних відприсвійних назв схиляє до думки, що ареал цих назв на території України був суцільним як мінімум з X - XII ст. Однак в силу історичних обставин на рівні XVI - XVII ст. констатуємо два чітко окреслені ареали, а розсіяні назви у південній частині Поділля, Житомирському Поліссі та Подніпров'ї і Десні лише підтверджує слова А.Вейнена, котрий декларує, що "коли в лінгвістичному просторі є два ареали з тим самим явищем, то це свідчить про те, що це явище існувало на проміжній території між ними" [1, 27].

Географія посесивних ойконімів на -ин, -ів репрезентує південно-західну, західну, північну, північно-східну та центральну Україну. Цей ареал неоднорідний, зі значними скупченнями довкола найдавніших слов'янських центрів.

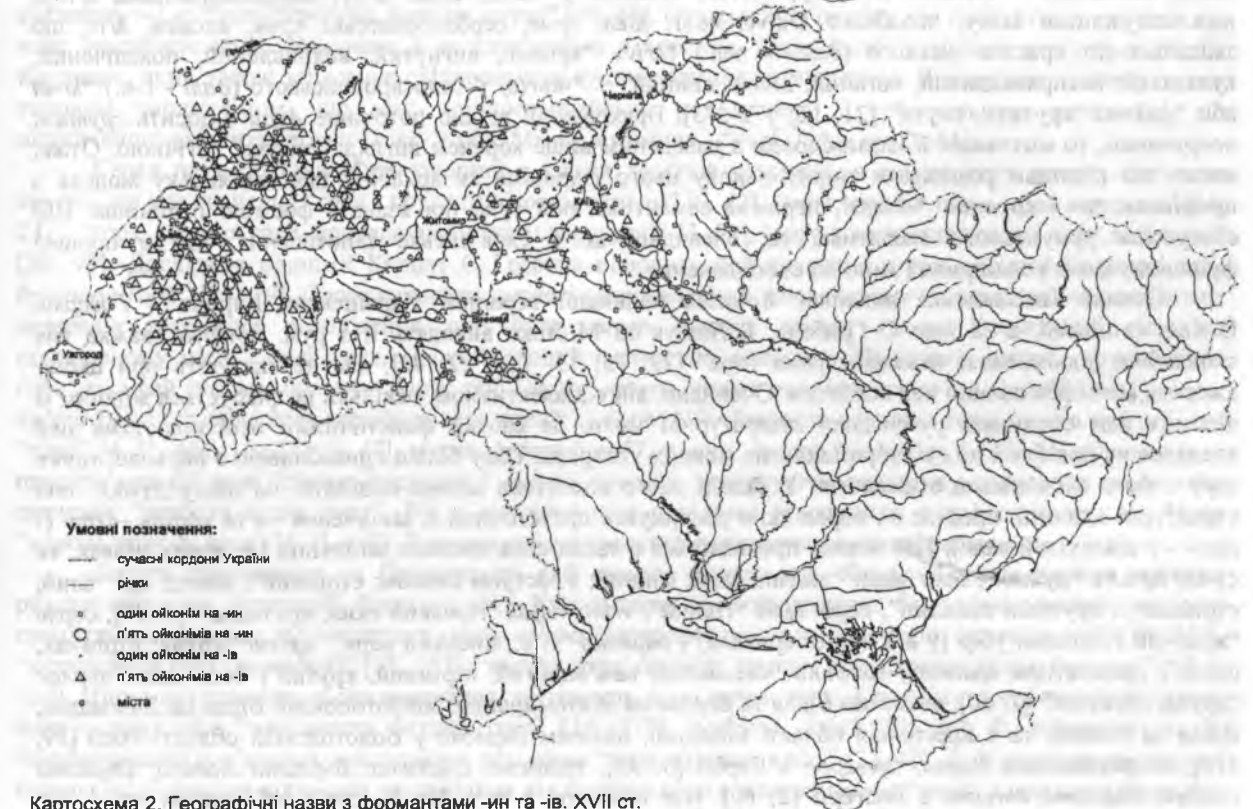
1. Взаимодействие лингвистических ареалов. – Л., 1980.
2. Воробай Л.И. Направления и методы комплексных историко-географических исследований антропогенных ландшафтов. – В кн. Методы исследования антропогенных ландшафтов. – Л., 1982.
3. Гольденберг Л.А. Развитие отечественной исторической картографии // Вопросы истории. – 1974. – №7.
4. Гринчишин Д.Г. Субстантивовані прикметники на означення осіб у староруській та українській мові. – Дослідження і матеріали з української мови. – К. – 1960. – Т.2.
5. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV - XV ст. – К., 1958.
6. Дзєндзелівський Й.О. Субстантивация в сучасній українській мові // Наукові записки Ужгород. Держ.ун-ту – 1959. – Т. XXXVII.
7. Засць І. Трипільська культура на Вінниччині // Тези доповідей та повідомлення сімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця., 1997.
8. Люблинская А.Д. Источники в смежных с историей науках (по материалам зарубежной медиэвистики) // Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья. – Л., 1979.
9. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1937.
10. Репина Л.П. "Новая историческая наука" и социальная история. – М., 1998.
11. Самаркин В.В. Историческая география Западной Европы в средние века. – М., 1976.
12. Трубочанінов С.В. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. – Кн.2. – Кам'янець-Подільський., 1994.
13. Rospond S. Sufiks -sk\l-sko jako formant zachodniosłowiański nazw miejscowych. – Slavia Occidentalis. – 1933. – №12.
14. Tazyccki W. Rzekomo dzierzawcze nazwy miejscowe // JP. – 1937. – №22.

Geographic names ending in "-un". "-ie" in the Ukrainian Place Names system belong to one of the oldest models. These names have been mainly formed out of the word-combinations with the attributive component which used to be a possessive adjective substantivised later. The 16-17th c area of the individual possessive place names ending in "-un", "-ie" is clearly traced: that is the territory of the South-West, West, North, North-Eastern and Central Ukraine.

Key words: possessive place names, substantivation, place names cartography, place names historical cartogram.

Картохема 1. Географічні назви з формантами -ин та -ів. XVI ст.

Картохема 2. Географічні назви з формантами -ин та -ів. XVII ст.

ПРО ТАК ЗВАНІ “РУМУНІЗМИ” В ОРОНІМІЇ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ

У статті розглядаються деякі ороніми Івано-Франківщини, зокрема Акрин, Говерла, Гута, Горган, Кичера, Клива, Кукул, Сигла, які окремі дослідники кваліфікують як східнороманські мовні запозичення. На основі даних сучасної ономастики автор підтверджує думку про їх слов'янське походження.

Ключові слова: апелятив, карпатизм, онім, оронім, румунізм.

Серед назв гір, горбів та височин Івано-Франківської області є чимало утворень, які дослідники кваліфікують як східнороманські мовні запозичення. Підставою для цього є відсутність лексичних відповідників таких назв в українській літературній мові та їх наявність у румунській. А якщо врахувати довговікові міжетнічні й міжмовні контакти східнороманського етносу з населенням Українських Карпат, спільність умов їх проживання й господарської діяльності, то таке трактування видається цілком логічним. Проте досягнення ономастики на сучасному етапі дають можливість висловити сумнів про беззастережне віднесення багатьох таких оронімів до румунізмів. Чимало з них можна розглядати як слов'янські утворення. Розглянемо деякі з таких назв.

У с. Текуча, що на Косівщині, є гора Акрин, висота якої сягає 612 м над рівнем моря. Дослідники справедливо пояснюють її назву як суфіксальне утворення на -ин від гідроніма – назви потоку Акра, що протікає у підніжжі гори. Щодо походження гідроніма, то його виводять від рум. апелятива *akrā* “щавель” [23, 75], пор. рум. *akru* “кислий, терпкий” [18, 16]. Однак наявність аналогічних онімів на інших слов'янських землях, де східнороманські мовні впливи були практично неможливими, дає підстави розглядати цей гідронім як слов'янське утворення. Історично у його складі можна виділити три морфеми: префікс *a-* корінь *-kr-* та закінчення *-a*. Цей корінь генетично пов'язується з такими відомими на Слов'янщині апелятивами й онімами як укр. *кривий*, *кривак*, *кривуля*, *Кривуля*, назви річок у басейні Горині й Західного Бугу та у Тверській області Росії, *Кривуша*, назва річки у басейні Горині, рос. *кривой*, *Кривець*, назви річок у басейні Оки, блр. *кывы*, *Кывець*, назви урочищ в Білорусії, п. *krzywiec*, назва поселення в Польщі, ч. *křivý*, *Křivce*, топонім у Чехії, слов. *krivý*, верхньолужицьке *křivju*, нижньолужицьке *ksiwju*, полабське *kraivě*, болг. діал. *крив*, сербохорватське *крив*, словен. *kriv*, що зводяться до праслов'янського (*дали* – псл.) **krivъ* “кривий, вигнутий, викривлений, покалічений, кульгавий; несправедливий, поганий; лівий; винний” < **-kьr(a)* < індоєвропейського (*дали* – і.-е.) **kr-ei* або **(s)kr-ei* “крутити, гнути” [21, 12, 172-173]. Враховуючи те, що поточище Акри є досить *крутим*, *покрученим*, то мотивація її назви словом з наведеним вище коренем виглядає цілком логічною. Отже, маємо всі підстави розглядати твірну основу цього гідроніма як архаїчну праслов'янську модель з префіксом **a-* і коренем **-kьr(a)*, первісна семантика якої була пов'язана з формою поточища. Що стосується румунського апелятива, то, очевидно, це є слов'янське запозичення, яке в процесі функціонування розширило і змінило своє значення.

Велике зацікавлення викликає й назва найвищої вершини Українських Карпат – *Говерла*. Е. Калужницький, а за ним С. Грабець, Б. Ляшук та М. Янко виводять її з рум. *howirla* “важке для сходження підвищення; важкодоступна гора” [23, 75; 13, 118; 22, 42], але не вказують при цьому джерела, де зафіксований цей апелятив. Очевидно, він є діалектизмом, оскільки не фіксується жодним із відомих нам словників румунської літературної мови. За своїми фонетичними особливостями цей апелятив не подібний до східнороманських мовних утворень. Тому більш привабливою з наукової точки зору є його слов'янська етимологія. У складі цього апелятива можна виділити, на нашу думку, такі структурні одиниці: префікс *o-*, перед яким розвинувся протетичний *g*, закінчення *-a* та корінь *-верл-* (*-virp-* - у діалектній мові). Цей корінь проявляється в таких слов'янських загальних і власних назвах, як ст-сл. *врълъ* “дужий”, болг. *връл* “лютий, злий; міцний; з гострим смаком; стрімкий”, макед. *врл* “злий, стрімкий; з крутими схилами”, серб. *врлі* “гідний”, *vrlét, vrljak* “гірський схил, крутизна” [5, 30], *оврль* “жіночий головний убір (у вигляді покривала)”, *оврлина* “т. с.; високий верх”, *врлет* “круча; стрімчак, скеля”, прикметник *врлетан, врлетни* “скелястий; кам'янистий; стрімкий, крутий”, болг. діал. *врлак* “круча, стрімчак” [2, 60], ойконіми *Вірля* та *Верлок* на Житомирщині, мікротопоніми *Вірля* на Львівщині, *Вірля* на Волині, та в Брестській області Білорусії, ойконім *Вирлово* у Вологодській області Росії [19, 322]; мікротопоніми *Вірла, Врльерог* в Сербії [5, 30], топоніми *Врлата, Врлата могила, Врлата осойна, Врлата стърна* в Болгарії [2, 60]. Він походить з псл. **vьrlъ*, що є ад'єктивом на *-l-* від індоєвропейської основи **цег-* “гнути, згинати; крутити, вертити” [19, 323]. Очевидно, в давнину на базі цього кореня за допомогою префікса *o-*, що мав просторове словотвірне значення “спрямувати дію чи ознаку навколо об'єкта чи на його частину” і часто вживався при деривації нових слів, у т. ч. й географічних номенклатурних термінів, пор. *огрѣх* < *грѣх*, *обѣч* < *бѣч*, *оболонь* < *болоння*, *окраїна* < *країна* та ін., утворився апелятив *оверла/овірла*, на початку якого розвинувся характерний для української мови протетичний [g], пор. *гострий* з *остръ*, *горіх* з *орѣхъ*. Цей апелятив мав, враховуючи семантику наведених вище слів, значення “висока гора з крутими стрімкими схилами”, що цілком відповідало конфігурації досліджуваного орооб'єкта. Він був кимсь занесений у процесі етнічних контактів в один із

діалектів румунської мови, де й зберігся до наших днів і послужив основою для утворення назви перлини Карпат. Можливо, що цей апелятив був карпатизмом, який зник у процесі історичних подій.

Як запозичення з румунської мови розглядають деякі дослідники й назви гір *Гута, Гета, Хеде, Хедя*, що знаходяться на території деяких населених пунктів Верховинського, Косівського районів та Яремчанської міськради. Так, С. Грабець виводить їх з рум. прикметника *hegheş* “осторогий” [23, 138]. Проте існує й інша точка зору, згідно з якою ці ороніми вважаються слов'янізмами, що утворені семантичним шляхом від праслов'янського апелятива **gyga* “щось велике; опукле, кругле”, пор. хорв. діал. *giga* “велика худа жінка”, серб. *гѣга* “висока жінка” [6, 83]. Така мотивація є цілком можливою з огляду саме на розміри і форму гір, які позначені цими оронімами.

Неоднозначним є й трактування етимології ороніма *Горган (Горгани)*, що послужив назвою великого гірського масиву в Івано-Франківській та Закарпатській областях, а також окремих гір на території Долинщини, Надвірнянщини та Яремчанщини. Його цілком слушно виводять від апелятива *горган* “вершина гори; гора” [14, 224], “каміння на горі, кам'яниста гора; висока гора” [23, 37], “гірська верховина” [4, І. 263]. Цей апелятив походить, на думку багатьох дослідників, з рум. *gorgan* “курган, могила” [23, 126]. Щодо румунського апелятива, то його виводять або з давньоруського *курганъ* “т.с.”, що є запозиченням з половецької (кипчацької) мови, пор. полов. *kurġan* “твердиня; насипаний вал, фортеця; курган, висока могила” < тюрк. *kur-* “спорудити, укріпити, зміцнити”, або з перської *gūrkhāne* від *gur* “могила”, *xane* “дім” [4, III, 152]. Іншої точки зору дотримується Р. М. Козлова, яка вважає, що апелятив *горган* є продовженням праслов'янського **gьrganъ*, який членується на **gьrg-* (коренева морфема) та *-anъ* (суфікс). Коренева морфема виявляється в цілому ряді слов'янських утворень (укр. діал. *гургуля* “шишка, наріст”, *гургуля* “сук, наріст на дереві”, блр. діал. *гаргуля* “нерівність, нерівність на пряжі”, *горгун* “шишка, наріст”, болг. діал. *гьргоня* “згорблена людина” та інш.), семантика яких свідчить, що в давнину вона відбивала ідею *кривизни, вигину опуклості*. Ця ідея робить закономірними такі семантичні рефлексії, як “горб; шишка, наріст; згорблена людина” та інш. у похідних від неї. Природним є, на думку дослідниці, перенесення слів з такою семантикою до сфери ландшафту. Основа **gьrg-* – це похідне утворення з детермінативом *-g-* від кореня **gr>*gьr-* в ступені редукції його вокалізму < і.-е. **ger-* “крутити, вертити, гнути” [10, 60]. Отже, твірну основу для прикарпатських назв гір вона кваліфікує не як румунізм, а як слов'янське утворення. Дещо іншої думки дотримується Ю. О. Карпенко, який також заперечує східнороманську природу цього апелятива. Він вважає лексему *горган* типовим карпатизмом, що має доіндоєвропейське походження і суфіксальним дериватом від одзвінченого варіанта кореня **kurk-* > псл. **kьrk-*, а пізніше *-gьrk-* // **gьrg-* [7, 64].

Серед назв гір Івано-Франківщини є кілька десятків утворень, в основі яких лежить апелятив *кичера*, що має значення “гора з круглим лісовим верхом” [9, 47], “гора, вкрита лісом, крім вершини” [14, 231], “гора; стрімка гора, поросла лісом (крім вершини)” [3, 94], “гора з верху гладка, а з низу залісна” [20, 99]. Дослідник оронімії Карпат С. Грабець виводить цей апелятив з рум. *chicera* “вершок даху будинку; горб” [23, 39]. Проте наявність аналогічних і подібних апелятивів у інших слов'янських мовах заперечує таке його походження, пор. болг. *кичер, кичера, кечере, кичара* “невеликий лісок на підвищеному місці”, болг. діал. *кичер* “молодий густий ліс; конусоподібна гірка; пагорб; крутий схил гори, вкритий густим молодим лісом; гай”, *кичур, кючур* “пасмо волосся; гроно”, ч. *kyčera* “верх”, слов. *kyčera kyčer* “стрімка гола вершина; верх гори”, с.-хорв. *kičer* “заросла вершина гори; гора з чубом”, *кик* “горб” [4, II, 440; 16, 275; 9, 47], морав. *kyčera* “горб”, д.-луж. *kyčera* “wohl Berg” [11, 45]. Очевидно, в праслов'янській мові існував апелятив **kyčera*, що мав, враховуючи семантику наведених вище слів, значення “заросла лісом гора”. Він є метонімічним похідним утворенням з суфіксом *-er-* від **kyka* “жіноча зачіска, коса” [4, II, 440]. Румунський же апелятив є запозиченим слов'янізмом.

Досить поширеним на Прикарпатті є й оронім *Клива*, вар. *Клифа*. Гори з такими назвами розкинулись на території багатьох сіл Гуцульщини і Бойківщини. Їх найменування утворені семантичним шляхом від апелятива *клива, клифа* “незаросла гола вершина гори; камені в лісі” [14, 231], “незалісна гора (вершина)” [13, 165], “висока гора, поросла темним смерековим лісом; безодня” [17, I, 357]. Щодо походження цього апелятива, то існують різні точки зору. Більшість дослідників виводить його з рум. *cliva* “кам'яниста безліса гора” [16, 277], “узбіччя, стік” [23, 40]. Ф. Міклошич та Е. Калужницький пов'язують цей термін з лат. *clivus* “гора; каміння в лісі” [23, 40]. В. Жучкевич однозвучні білоруські гідроніми відносить до похідних від балтійського апелятиву *kleva* “клен”. Однак сумнівно, що вони мають генетичні зв'язки з карпатськими *кливами*. Ю. Карпенко безпідставно вважає це слово слов'янським утворенням. Він виводить його з праслов'янського **kliv-* : **kliv-*, від якого походить й дієслово *клявати* [4, II, 467-468]. Етимологічний сенс праслов'янського терміна *клива* – “те, що проклюнулося” (тобто голий верх над лісом). Корінь **kliv-* : **kliv-* має індоєвропейське походження. Він є рефлексом і.-е. **kleu-* “кривий” [8, 162]. Таким чином, *клива, клифа* історично має значення “крива опуклість на поверхні землі з голою (незалісною) вершиною”. У румунську мову це слово запозичено з слов'янських мов.

Східнороманською за походженням вважають і назву гори *Кукул*, що знаходиться неподалік від смт. Ворохти Яремчанської міськради. Її трактують як утворена за допомогою суфікса-артикла *-ul* (*-ul*) від *сисă* “одинокий пагорб, що підноситься на площині” [23, 131], пор. рум. *sic* “сам, самотній, один” [18,

109], лезгінське *кук* “вершина гори” [16, 310]. Однак найбільш імовірно, що румунський апелятив є слов'янським запозиченням, яке має індоєвропейське походження, пор. рос. *кужан* “пагорб”, др.-р. *куконосий* “горбоносий”, болг., сербохорв. *кука* “гак”, нижньолужицьке *kokula* “вигин; гак”, литовське *kaikas* “шишка; нарис”, *kaikas* “пагорб, горб” [16, 310]. Отже, з цих прикладів можна вивести загальну семантику цього слова: “горб, підвищення”. Л. Куркіна вважає, що апелятив **kuka* в минулому мав значення “нерівна, вигнута гора” [11, 46].

Неоднозначно пояснюють дослідники й твірну основу оронімів *Сигла Сиглин, Сигліс*, що служать найменуваннями ряду орооб'єктів на території Косівщини, Надвірнянщини, Рожнятівщини та Яремчанщини. В їх основі лежить апелятив *сигла*, що має в діалектах української мови такі значення: “густий високий ліс; мелодий, але високий ліс” [23, 49], “високе рівне дерево (перев. смерекове); густий непрохідний ліс (перев. смерековий)” [3, 169-170], “луг на підвищенні; гірський ліс; густий (хвойний) ліс; мокруватий луг; болото” [12, 116]. Його виводять з рум. *sihlă* “густий молодий лісок” [1, 28-29; 15, 34]. Однак наявність цього апелятива в інших слов'янських і неслов'янських мовах, пор. п. *syhla, sigla* “мокрый луг; болото на лісистій горі; ліс на горі”, слов. *sihla* “молоде хвойне дерево”, с.-хорв. *siglina* “великий хвойний ліс; молоде хвойне дерево; мокрий луг; болото в лісі; дрібний дощ; імла”, заперечує це. Він, очевидно, є балтійським запозиченням, утвореним від основи *sikl-* “малий, дрібний”, що походить з індоєвропейського **sēk-* // **se(n)k-* “малий, дрібний; вологий, низинний” [12, 117-118]. Дещо іншу етимологію цього апелятива подає Ю. Удольф, який реконструював його праслов'янську форму **sigla*, що походить з і.-є. **sei-* // **soi-*; **si-* // **sī-* “текти; мокрий”, далі **seik-* + слов'янський суфікс -*ъла* [24, 388-393]. Таке трактування підтримали Г. Борек, В. Шмідт та Ю. Карпенко. Воно свідчить про те, що за походженням термін *сигла*, не гірський, а водний, і що цей термін – типовий карпатизм, який відбив у своїй семантиці локальну специфіку “багний ліс” > “гірський ліс (початково – з наявністю вологих місць)” > “гора” [7, 66]. Отже, відносити названі вище ороніми до румунізмів є безпідставно.

Таким чином, наведені вище приклади свідчать, що при з'ясуванні походження карпатських і прикарпатських онімів не можна виходити лише із зовнішніх мовних асоціацій, які можуть привести до суттєвих етимологічних похибок і помилок. Тут потрібний глибокий науковий підхід, побудований на основі найновіших методик із залученням великої кількості матеріалу з слов'янських і неслов'янських мов. Саме такий шлях допоможе розгадати справжню природу назв багатьох географічних об'єктів краю, у т. ч. й тих, які здаються на перший погляд іншомовними.

1. Вербич С. О. Іншомовні елементи в топоніміці Прикарпаття (спроба генетичної характеристики) // Іншомовні елементи в ономастиці України. Матеріали наукового семінару. – К., Київ, 2001. – С. 25-31.
2. Галас К. Й. Говорля, Вигорлят // Доповіді та повідомлення Ужгородського університету: Серія філологічна. – Ужгород, 1961. – № 7. – С. 59-61.
3. Гуцульські говори. Короткий словник // Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
4. Етимологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1; 1985. – Т. 2; 1989. – Т. 3; 2003. – Т. 4.
5. Іліаді О. І. Етимологічне гніздо з коренем **ver-* у праслов'янській мові. – Київ-Кіровоград, 2001. – 162 с.
6. Іліаді О. І. Праслов'янська гідронімія Карпат. II. // Студії з ономастики та етимології. 2004. – К., 2004. – С. 83-89.
7. Карпенко Ю. О. Етнічна історія Українських Карпат за даними гідронімії та оронімії // Студії з ономастики та етимології. 2005. – К., 2005. – С. 61-79.
8. Карпенко Ю. О. Праслов'яни в українських Карпатах: свідчення гідро- та оронімії // В пространстві філології. – Донець: Юго-Восток, 2002. – С. 158-164.
9. Кобилянський Б. В. Лексико-семантичні паралелі балкано-карпатизмів // Мовознавство, 1981. – № 6. – С. 41-51.
10. Козлова Р. М. Про походження деяких оронімів Карпатського ареалу (Карпати, Горгани) // Мовознавство, 1987. – № 2. – С. 57-61.
11. Куркіна Л. В. Названия горного рельефа (на материале южнославянских языков) // Этимология. 1977. – М.: Наука, 1979. – С. 39-54.
12. Лаучюте Ю. А. Роль экстралингвических факторов в этимологизации географической терминологии // Этимология. 1984. – М.: Наука, 1986. – С. 115-119.
13. Ляшук Б. Ф. Из карпатської географічної термінології // Питання географії Українських Карпат: Географічний збірник. – Львів, 1969. – Вип. 9. – С. 165 – 167.
14. Марусенко Т. А. Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов // Полесье. – М.: Наука, 1968. – С. 206 – 255.
15. Михальчук О. І. Географічна термінологія в мікротопонімії Підгір'я // Мовознавство, 1997. – № 2-3. – С. 29-34.
16. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – 653 с.
17. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч. 1 - 2.
18. Румунсько-український словник. – Бухарест, 1963. – 563 с.
19. Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімічний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998. – 363 с.
20. Шухевич В. Гуцульщина. Репринтне відтворення видання 1899 – 1907 рр. – Верховина, 1997 – 2000. – Ч. 1-5.
21. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – М.: Наука, 1974 – 1999. – Вып. I – 26.
22. Янко М. Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР. – К.: Радянська школа, 1973. – 180 с.
23. Hrabec S. Nazwy geograficzne Huculszczyzny. – Kraków, 1950. – 264 s.
24. Udolph J. Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. - Heidelberg, 1979. – S. 388-398.

Some names of mountainous places of Ivano - Frankivsk region are examined in the article. They are: *Akryn, Hoverla, Gyga, Gorgan, Kychera, Klyva, Kukul, Sygla*, and some investigators qualify them as the Eastern and Romance linguistic borrowing. The author confirms the Slavic origin of these names on the basis of the facts of modern onomastics.

Key words: *carpathism, oronym, oronym, romanism.*

УДК 811.162.3'373.23

ББК Ш 141.51 – 314 + Ш 141 – 314

Любов Осташ

ТВОРЕННЯ ЧЕСЬКИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ АВТОХТОННИХ ІМЕН (ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ СПОСІБ)

У статті досліджуються сучасні чеські слов'янські автохтонні власні особові імена, утворені лексико-семантичним способом. Встановлено список цих імен, їх етимологію, зв'язок з чеською апелятивною лексикою. Імена, утворені лексико-семантичним способом, мають міцну вкоріненість у чеському репертуарі імен.

Ключові слова: *слов'янське автохтонне ім'я, лексико-семантичний спосіб словотвору, етимологія, чеський антропонімікон.*

Слов'янські автохтонні імена² становлять найдавніший шар чеського антропонімікону. У сучасному іменнику представлені імена, утворені різними способами: лексико-семантичним, морфологічним, способом складання (композиції). Лексико-семантичним способом утворені імена, які перейшли у розряд власних особових назв безпосередньо з апелятивної лексики без додавання антропонімічних суфіксів та інших структурних змін.

У чеському мовознавстві окремі питання словотвору власних назв досліджувались на матеріалі давніх імен [20; 24]. Окремих статей про імена, утворені лексико-семантичним способом, які функціонують у сучасному чеському антропоніміконі, немає. У даній статті ставимо за мету розглянути особливості творення лексико-семантичним способом слов'янських автохтонних власних особових імен, які сьогодні вживаються у чеському іменнику як офіційні варіанти.

Як зазначає Ф. Травнічек, у старочеській мові таких імен було досить багато: чол. *Běl (bílý), Črn (černý), Dobr (dobrý), Mil (milý), Mládek, Práv (pravý), Stárek, Such (suchý), Surov (surový)*, жін. *Dráha, Mlada* та ін. [27, 254].

Із перелічених антропонімів збереглися до сьогодні лише одиниці. Натомість маємо немало інших слов'янських автохтонних імен. До сучасних офіційних варіантів імен, утворених лексико-семантичним способом, належать:

Běla – *bílá, čistá* „біла, чиста”. Сучасний прикметник жіночого роду *bílá* (чол. *bílý*) [23, I, 124–125], стч. *bielý* [19, 32], сучасне ім'я – спроба перекладу (калька) латинського *Albina*, народні варіанти *Beliška, Beluše* та ін. [28, 69–71]. Пор. також старочеські чоловічі імена *Belec, Belik* [24, 49], жіноче *Běla, Biela* [17, I, 36].

Danica – за походженням південнослов'янське ім'я, пор. серб. *Даница* < *даница* „ранкова зірка” [6, 76], хорв. *Danica* < *danica* „те саме” [25, 66] (< *dan* „день” < псл. **днь* „день” [3, 2, 33–34; 15, 5, 213; 21, I, 380]). Чеське *den* „день” [22, 56], старочеське *deň*; сучасне чеське *denice* „ранішня зоря” [23, I, 299].

Doubrava – апелятив *doubrava* „дубова, листяний, зокрема дубовий, ліс” [22, 68] походить від стч. *dúbrava* < псл. **dobrava* „ліс” [15, 5, 93; 19, 92]. Я. Плєскалова фіксує у XIII ст. ім'я *Dúbravka* (< *Dúbrava*) [20, 45].

Chval – стч. *chváliti* „хвалити, славити, уславляти”, стч. *chvalný* „похвальний, гідний похвали” [16, 81]. Ф. Травнічек зараховує ім'я *Chval* до групи питомо чеських, які утворюють особливу словотвірну групу. Сюди належать передусім досить рідкісні імена, утворені від дієслівних і іменних коренів: стч. *Hod (hoditi), Chval, Koch (kochati), Těch (těšiti)* [27, 256]. Сучасні мовці вкладають у це ім'я значення „той, кого хвалять” [18, 104].

Jasna – *jasná*, прикметник жіночого роду від прикметника чоловічого роду *jasný* „ясний, яскравий, сяючий, світлий” [23, I, 767]. Ім'я виникло в епоху національного відродження як спроба перекладу (калька) латинського за походженням імені *Klara*.

Jiskra – *jiskra* „іскра” [22, 223] (< псл. **jskra* „щось блискуче, ясне” [3, 2, 318; 12, 179; 19, 180]).

Jitřena – *jitřena* (поетичне, застаріле) „ранішня зоря” [23, I, 800; 28, 606].

Jitřenka – *jitřenka* „ранішня зоря” [23, I, 800], пор. сучасне чеське *jitro*, стч. *jutro* (< псл. **jutro* і **ustro* [15, 510; 19, 182; 23, I, 800]).

Kalina – *kalina* „калина” [23, I, 819] (< псл. **kaľ* + суфікс *-in-a* [3, 185; 19, 187–188]).

Lada – старочеське *lada* „ладна, гарна, вродлива дівчина” [28, 812], „дівчина, панна” [16, 116], у

² Термін слов'янське автохтонне ім'я вживаємо у значенні, прийнятому в сучасній українській антропоніміці: „ім'я праслов'янського походження або утворене пізніше, вже в антропонімії того чи іншого конкретного слов'янського народу, на споконвічно слов'янському мовному ґрунті” [2, 13].

сучасній чеській мові антропонім *Lada* вживається також як назва богині краси і любові у слов'янській міфології [23, 1, 1061].

Mlad – *mlad*, коротка форма прикметника *mlady* [28, 930; 14, 1, 393].

Nevena – південнослов'янське *Невена* [18, 261], пор. болг. *Невена* < чол. *невен* „(назва квітки) невен” [5, 355], серб. і хорв. *neven* „(назва квітки) нагідки *Calendula officinalis*”, макед. *невен* „те саме” (< псл. **nevěny*/**nevěna* [15, 25, 67–68]).

Poměnka, *Pomněnka* – *pomněnka* „(назва квітки) незабудка” [13, 2, 75; 23, 1, 742], хоча слід мати на увазі, що імена могли бути утворені за допомогою форманта -*k-a* від чоловічого імені *Pomněn*.

Rosen – пор. болг. *Росен* від *росен* „свіжий, вкритий росою” або від назви рослини *росен* „ясенець (білий)” [6, 157].

Rumen – *ruměny* „рум'яний” [13, 266] (< псл. **ruměny* [19, 428]), пор. ще хорв. *Rumen* [25, 296], серб. *Румен* [1, 174], болг. *Румен* [5, 431].

Smil – антропонім *Sm'il* традиційно викладається як сполучення *s* + *m'il*, де *s-* є за походженням прислівником зі значенням „добре” або часткою зі значенням „дуже” і *m'il* – коротка форма прикметника [24, 103]. Але Я. Плескалова пропонує також інше тлумачення: від старочеського *smiliti se* [16, 459] „*zalibit se, smilovat se*” „сподобатися; зглянутись” [20, 87], сучасне значення імені: „богобоязливий; який поважає Бога” [18, 162].

Světa – *světlá* „світла” [18, 296].

Vesna – *vesna* „весна” [13, 2, 503; 22, 489]. До речі, чеське жіноче ім'я *Vesna* антропонімісти пов'язують з *Vesna* у сербів і хорватів [18, 305], а хорвати своє ім'я *Vesna* пов'язують зі „староцерковнослов'янським і чеським *vesna* – *proljeće*” [25, 359]. Сербі вважають, що їхнє ім'я *Vesna* походить від імені слов'янської богині весни (пролећа) [1, 230]. Цікаво, що це ім'я починає входити і в українську антропонімію. І.Д. Скорук зафіксувала у м. Луцьку жіноче ім'я *Vesna*, яке батьки надали своїй дитині під впливом болгарського імені *Vesna* [8, 147–150]. Н.О. Свистун фіксує вживання жіночого імені *Vesna* у м. Тернополі [7, 246].

Vlk, *Vok* – старочеське *vlk*, сучасне чеське *vlk* „вовк” [16, 571; 22, 195]. Його відповідник *Vuk* запозичений чеською антропонімією від південних слов'ян: пор. серб. *Vuk* < *vûk* < псл. **vŭkyk* [21, III, 635], хорв. *Vuk* < *vuk* [25, 374].

Zdar – *zdar* „удача, успіх” [22, 560; 28, 1739].

Zora – *zora* „ранішня зоря” [14, 2, 683; 22, 576] < псл. **zorja*, **zarja* [3, 2, 278].

Ždan – *ždaný* „оčekávaný” [28, 1784], пор. *ždāti* „чекати, очікувати” [13, 2, 83].

Živa – *živá* „жива” [18, 313], чол. рід *živý* „живий” [22, 590].

Існує невелика група слов'янських автохтонних імен відапелативного походження, про які в дослідників слов'янських антропонімії немає єдиної думки щодо їх походження і способу творення. Одні вважають, що вони утворені лексико-семантичним способом (перейшли в розряд онімів безпосередньо з апелативів), інші – усічено-суфіксальним способом від імен-комполітів. Мова йде про імена у формі пасивного дієприкметника на зразок *Kochan*, *Čakan*, *L'uben*, *Dařen*. Розгляд цих давніх імен дає змогу пояснити природу і історію виникнення невеликої, але складної стосовно пояснення їх походження групи сучасних чеських імен, які записують у метрики: *Ždan*, жін. *Ždana*, *Odolen*, *Milovan*, *Pomněn*, жін. *Pomněna*, *Radovan*, жін. *Radovana*, *Stojan*, жін. *Stojana*. У слов'янському мовознавстві існують два різні погляди на їх походження.

Отже, до групи імен на зразок стч. *Kochan* належать особові імена: стч. *Chotěn*, *Milovan*, *Odolen*, *Pomněn*, *Přivítan*, *Radovan*, *Zvan*, *Ždan* (тлумачиться як „(якого ждали, очікували) жданий”, пор. укр. *Ждан*, рос. *Ждан*, білор. *Ждан*, п. *Ždan*), *Želan*. В. Ташицький говорить, що ці імена перебувають на межі між двочленими і скороченими іменами і висловлює думку, що найстарші утворення цього типу мали опору в двочлених іменах, були до певної міри їх здрібнілими (скороченими) формами і не мали тому повної смислової вартості, а вказували лише на загальний зміст повного складного імені. Він пов'язує польські особові імена *Chocian* з ім'ям *Chociemir*, *Gniewan* з *Gniewomir*, *Milowan* з *Milostaw*, *Poznan* з *Poznomir*, *Stojan* з *Stojniew* і т.д. На його думку, потім ці імена стали взірцем для виникнення вже повнозначних імен у формі пасивного дієприкметника, наприклад, *Biegan*, *Kochan*, *Obiesan*, *Odolan*, *Pomnian*, *Wygnan* тощо [26, 57]. Це припущення В. Ташицького стосовно давніх слов'янських імен, підкріплене прикладами з польської антропонімії, дає один із варіантів тлумачення походження аналогічних за структурою і сучасних чеських особових імен, зокрема *Milovan*, *Pomněn*, *Odolen*, *Radovan*, *Stojan*.

Я. Свобода, досліджуючи давні чеські імена, вважає, що оскільки існувала група простих одночлених імен, які збігалися з апелативами, то цілком спокійно можна припустити, що імена на зразок *Odolen*, *Radovan*, *Zvan* утворені не від складних імен, а від апелативів у формі пасивного дієприкметника [24, 47]. Цієї ж думки дотримується і Ф. Травнічек: *Ždan* – дієприкметник від дієслова *ždāti* [27, 254]. Українські вчені також вважають імена типу *Бажань* „(якого бажали) бажаний”, *Ждань* „(якого бажали, ждали) жданий”, *Ждань* „(якого ждали) жданий, очікуваний” *Кохань* „(якого кохають, люблять) коханий” короткими пасивними дієприкметниками. Ім'я *Ждан* у наш час фіксуємо як офіційний варіант на території Хмельницької, Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської областей.

Це ім'я введене у недавно виданий „Словник українських імен” І.І. Трійняка [11, 137]. Ім'я *Ждан* у наш час вживається також у росіян [10, 124] і як рідкісне у білорусів [9, 129].

Плутанина виникла певною мірою через те, що кінцева частина дієприкметникових форм в іменах, утворених лексико-семантичним способом, фонетично стала збігатися з формантом -*an* в іменах, утворених морфологічним способом. А в деяких виокремилась частина -*van/-ovan*, яку пізніше почали трактувати як суфікс, за допомогою якого творилися нові імена. У свою чергу це спричинило інші аналогії. Наприклад, аналізуючи підхід Й. Заїмова до визначення походження імен на -*van/-ovan*, польська дослідниця М. Вальчак зазначає: „Безсумнівним є одне – всі вищеперелічені імена (маються на увазі імена типу *Братоман*, *Воцман*, *Грьдоман*, *Калиман*, *Миломан*, *Радман*, *Радиман* та ін. – Л.О.) автор трактує нарівні з іменами типу *Братован*, *Гьрдован*, *Доброван*, а отже, з певною мірою новими антропонімами, які творяться на зразок давніх дієприкметників, що функціонують у ролі власних імен, такими як *Радован*, *Милован*, *Негован*, *Милован*. Наскільки творення імен на -*van/-ovan* за допомогою суфікса, виокремленого з дієприкметникових антропонімів, не викликає сумніву – адже відбувається певним чином прямо, без складних посередницьких процесів (*брат* + -*ован* → *Братован*, *гьрд* + -*ован* → *Гьрдован*, *добро* + -*ован* → *Доброван*), – настільки справа з іменами на -*ман/-оман* не є такою очевидною” [29, 307]. Ось як етимологізується у словниках С. Ілчева і Н. Ковачева один зі згаданих болгарських антропонімів, споріднений із чеським *Radovan*: „*Радован* чол. – від *Рад* + -*ован*, як *Братован*, *Милован*, *Негован* ...” [5, 417]; „*Радован* чол. – від *Рад* + -*ован*, як *Братован*, *Милован*, *Негован* ...” [6, 152].

Питання про суфікс -*van/-ovan* у слов'янських антропоніміках і досі залишається дискусійним. Імена з ним у різних слов'янських мовах відзначаються неоднаковою продуктивністю. Крім того, його походження у різних слов'янських мовах може бути неоднакове, у тому числі неслов'янське. Наприклад, вивчення суфікса -*ован* у сербській і хорватській мовах (кількість прикладів невелика) ускладнене неясністю походження суфікса -*ov-*, оскільки деякі дослідники вважають його запозиченим у XVI ст. з угорської мови. Раніші приклади (*Радовань*, *Миловань*) пов'язуються з загальнослов'янським прикметниковим суфіксом -*ov-*. Ці прикметники виражали приналежність. Як уважає І.М. Железняк, можна припустити, що первинна форма тут була **Радовь*, **Миловь*, яка у свою чергу утворена від антропонімів *Радь* і *Миль*, що являють собою демінутивні форми від композитних антропонімів [4, 108].

Деякі імена даної групи потребують додаткових етимологічних даних для встановлення словотвірної структури. Наприклад, старочеське за походженням сучасне рідковживане ім'я *Odolen* (фіксується ще у 1188 р. у формі *Odolenus* [20, 137]) викладається зараз як „той, хто здолав” [18, 139]. Разом із тим вказується, що *odolen* є також народною назвою валеріани: бот. *kozlík lékařský* [13, 1, 259; 18, 139]. Цей антропонім у минулому мав споріднені антропоніми в інших слов'янських мовах: серб. *Odola* (XIII ст.), словен. *Odola*, кашуб. *Odolanus* = *Odolan* (XIII ст.), п. *Odolan* (XII ст.), відповідниками яких у сербській мові є *одољан*, *одољен* „валеріана лікарська”, болг. діал. *делянка* „те саме”, рос. діал. *одеян*, укр. *одолян* і т.д. [19, 334].

Структура даних споріднених антропонімів пов'язана з їх локальною характеристикою: південнослов'янські мови мають суфікс -*a*, західнослов'янські – -*en/-an*, а східнослов'янські антропоніми цього кореня відсутні. Для форм -*en/-an* можна припустити семантичний спосіб словотвору, форма на -*a* вторинна. Чеська форма *Odolen* говорить на користь суфіксальності південнослов'янського антропоніма *Odola*, відкидаючи припущення про те, що названий антропонім міг бути усіченою формою від *Odolan*. На думку І.М. Железняк, у даному випадку треба допускати гіпокористичну функцію суфікса -*a*. Виходячи із факту існування словенської жіночої форми *Odola*, можна припустити наявність форми чоловічого роду **Odolъ* [4, 79–80]. Правильність припущення І.М. Железняк підтверджує наявність старочеського антропоніма *Odol* (із XII ст.), який подає Я. Плескалова [20, 137].

Слов'янські автохтонні імена в чеській антропонімії утворені за тими ж законами і тими ж моделями, що і в інших слов'янських мовах. Лексико-семантичний спосіб словотвору є дуже давнім. Характерний він і для старочеської антропонімії. Щоправда, із тих давніх імен у сучасному іменнику збереглися лише одиниці: *Dobrava*, *Chval*, *Mlad*, *Smil*, *Vlk*, *Milovan*, *Odolen*, *Pomněn*, *Radovan*. Небагатим є і список решти імен, серед яких, зокрема, імена відновлені або перекладені в період національного відродження (*Jasna*), а також запозичені з інших слов'янських антропонімії: *Danica*, *Nevena*, *Rosen*, *Vuk*. Однак, незважаючи на невелику кількість, імена, утворені лексико-семантичним способом, мають міцну вкоріненість у чеському іменнику, і цікаво буде простежити їх подальше функціонування у чеському антропоніміконі.

1. Грковий М. Речник личних имена код Срба. – Белград: Вук Караџић, 1977. – 326 с.
2. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. – К.: Наукова думка, 1988. – 171 с.
3. Етимологічний словник української мови в 7-ми томах. – К.: Наук. думка, 1982–2003. – Т. 1–4.
4. Железняк І.М. Очерк сербохорватского антропонимического словообразования. Суффиксальная система сербохорватской антропонимии XII–XV вв. – К.: Наук. думка, 1969. – 130 с.
5. Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у българите. – София: Изд-во на Българската Академия на науките, 1969. – 627 с.

6. Ковачев Н.П. Честотно-гълковен речник на личните имена у българите. – София: Държавно изд-во „Д-р Петър Берон“, 1987. – 216 с.
7. Свистун Н.О. Динаміка антропонімікону м. Тернополя XIX–XX ст. Дис. ... канд. філол. н. – Рукопис. – Тернопіль, 2006.
8. Скорук І.Д. Слов'янський шар в антропоніміконі м. Луцька // Slavica та Baltica в ономастиці України / Відп. ред. І.М. Желєзняк. – К., 1999. – С. 147–150.
9. Словнік асабовых уладных імен / уклад. М.Р. Суднік; навук. рэд. А.А. Лукашанец. – 2-е выд., выпр. і дапрац. – Мінск: Беларуская навука, 2005. – 176 с.
10. Суперанская А.В. Словарь русских личных имен. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 544 с.
11. Трійняк І.І. Словник українських імен / Відп. ред. І.М. Желєзняк. – К., 2005.
12. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Рад. школа, 1970. – 599 с.
13. Чесько-український словник. У двох томах / Укл. Андерш Й.Ф., Неруш Г.І., Цвях В.Д., Яценко Г.Т. – К.: Наук. думка, 1988–1989. – Т. 1–2.
14. Чешско-русский словарь. В двух томах / Под ред. Копецкого Л.В. и Филиппа Й. Изд. 2-ое, стереотип. – М.: Русский язык – Прага: Гос. педагог. изд-во, 1976. – Т. 1–2.
15. Этимологический словарь славянских языков. – М.: Наука, 1974–2002. – Вып. 1–29.
16. Bělič J., Kamiš A., Kučera K. Malý staročeský slovník. – Praha: Státní pedagogické nakladatelství. – 1978. – 707 s.
17. Gebauer J. Slovník staročeský. Druhé, nezměněné vydání. – Praha: Academia, 1970. – Díl I–II.
18. Knappová M. Jak se bude Vaše dítě jmenovat? – Praha: Academia, 2001. – 358 s.
19. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha: Nakladatelství ČSAV, 1957. – 627 s.
20. Pleskalová J. Tvoření nejstarších českých osobních jmen. – Spisy Masarykovy univerzity v Brně. Filozofická fakulta. – Číslo 317. – Brno: Vydavatelství Masarykovy univerzity, 1998. – 158 s.
21. Skok P. Etimologijski rječnik Hrvatskoga ili srpskoga jezika / Urediti akademici Mirko Deanović i Ljudevit Jonke. – Zagreb. – 1971–1974. – Т. I–IV.
22. Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Vydání 3. – Praha: Academia, 2003. – 648 s.
23. Slovník spisovného jazyka českého. – Praha: Nakladatelství ČSAV, 1960–1971. – Díl I–IV.
24. Šimoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. – Praha: Nakladatelství ČSAV, 1964. – 317 s.
25. Švundić M. Rječnik osobnih imena. – Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1988. – 571 s.
26. Taszycki W. Najdawniejsze polskie imiona osobowe // Taszycki W. Rozprawy i studia polonistyczne. 1. Onomastyka. – Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1958. – S. 32–148.
27. Trávníček F. Mluvnice spisovné češtiny. – Díl 2. – Praha, 1948. – S. 223–431.
28. Trávníček F. Slovník jazyka českého. – Praha: Slovanské nakladatelství, 1952. – 1801 s.
29. Walczak M. Composita w imiennictwie Bułgarów // Słowiańskie composita antropimiczne / Pod red. Stefana Warchola – Lublin: Wyd-wo UMCS, 2000. – S. 305–310.

Скорочення

білор. – білоруське; болг. – болгарське; бот. – ботанічне; діал. – діалектне; жін. – жіноче; кашуб. – кашубське; макед. – македонське; п. – польське; пор. – порівняй; псл. – праслов'янське; рос. – російське; серб. – сербське; словен. – словенське; ст. – століття; стч. – старочеське; укр. – українське; хорв. – хорватське; чол. – чоловіче.

Modern Czech Slavonic autochthonous proper personal names, formed by lexico-semantic way are investigated in the article. The list of their etymology and heir connection with Czech appealing vocabulary is determined. Names, formed by lexico-semantic way, have hard inculcation in Czech repertory of names.

Key words: Slavonic autochthonous name, lexico-semantic way of composition, etymology, Czech anthroponimical system.

УДК 81'373.6

ББК 81.2 УКР – 3я 43

Галина Вишневецька

НАЗВИ ПОСЕЛЕНЬ ХОЛМЩИНИ І ПІДЛЯШШЯ, ЯКІ УТВОРИЛИСЯ ВІД ДОХРИСТИАНСЬКИХ ЧОЛОВІЧИХ ОСОБОВИХ ІМЕН

Дослідження присвячене встановленню історичної основи ойконімів Холмщини і Підляшшя (Польща). В роботі на лексико-семантичному і словотвірному рівні проаналізовані назви поселень, які, на думку автора, утворилися від дохристиянських чоловічих особових імен, що є свідченням їхньої давності. Оскільки при творенні досліджуваних ойконімів на перший план виступає людський фактор, особлива увага зосереджена на етимології назв, що несуть на собі відлуння історичного минулого краю.

Ключові слова: топонім, ойконім, антропонім, апелятив, словотвірна основа, словотвірна модель, топоформант, етимологія.

З давніх-давен після народження людині вибиралось ім'я. У дохристиянській Україні це були назвиська чи прізвиська. Найчастіше вони були пов'язані з зовнішніми фізичними ознаками людини, особливостями її характеру (Білоус, Шестипал, Крас, Некрас, Шумило, Моргун, Крикун, Ревун, Ревуха, Мовчан, Вухань, Добрята, Смолига, Черній, Лобач, Безволя і под.), часом появи на світ і в родині (Весна, Зима, Первиш, Третяк), схожістю з певними тваринами, комахами (Тур, Лев, Бик, Жук і т. п.).

Рукописи Русь-України XI–XII ст. зафіксували на українських етнічних землях близько 250 прадавніх язичницьких (дохристиянських) імен особових. Їх витворили русь-українці зі своєї усної мовної стихії. На основі цих імен утворювалися численні географічні назви, зокрема назви поселень, які походили від імен перших поселенців.

Наші спостереження над ойконімами дозволяють зробити висновок, що багато таких назв збереглося на Холмщині і Підляшші, споконвічних українських землях, які розкинулись вздовж лівого берега Західного Бугу. У кінці X ст. князь Володимир Святославович приєднав ці землі до Київської держави, оскільки тут проживало населення, що за мовою, культурою, традиціями було таким же, як і

населення Київської Русі. Аналізований матеріал засвідчує, що ойконіми, похідні від імен перших поселенців, найчастіше утворювалися за допомогою формантів *-ин, -ів, -ичі*.

Суфікс *-ин* приспонувався звичайно до чоловічих особових імен, що закінчувалися на *-а (-я)*: *Добрята, Чернята, Ділята, Клим'ята, Гордіята* та ін. Імена такого способу творення зустрічаються у давніх текстах. Наприклад, в «Літописі руському» під 945р. читаємо: «Город же Київ був [тут], де є нині двір Гордіятин і Никифорів, і двір княжий був у городі, де є нині двір Воротиславів і Чудинів...» [5, 31].

Під 1095р. згадується боярин Слав'ята: «сеї же час прибув [боярин] Слав'ята з Києва від Святополка за якимось ділом» [5, 137].

Ім'я Слав'ята і лягло в основу ойконімів Слав'ятин – село у Замістському повіті на Холмщині і Слав'ятичі – у Більському повіті на Підляшші.

В.П. Шульгач вважає, що іменем Слав'ята (Слов'ята) мотивовані найменування населених пунктів Слов'ятин у Тернопільській обл., Славута – на Хмельниччині і декілька споріднених назв у Росії і Білорусі (Славутино, Слаутино, Слоутичі і ін.). Сюди слід зарахувати і відоме в наш час прізвище Слаута.

В літописі зустрічаємо ойконім Верещин: «Данило тоді вернувся додому і поїхав з братом [Васильком] і забрав Берестій і Угровськ, і Верещин...» [5, 375].

На думку В. П. Нерознака, назва Верещин є посесивом на *-ин* від антропоніма **Верещца*, а також *Верещака* (балакун, крикун), семантично пов'язаних зі староруським дієсловом *верескати* (*верещати*) – пронизливо кричати [6, 39].

Зауважимо, що місто Верещин знаходилося коло лівого берега р. Володави (нині с. Верещин Холмського воєводства).

На Грубешівщині є село Снятин, а у Замістському повіті – Шлятин. На нашу думку, обидві назви походять від імені Коснята, яке вимовлялося Кснята – Снята (Шлята). Звук «к» був втрачений в процесі вживання слова, оскільки збіг двох глухих приголосних утруднював вимову.

Не можна не згадати тут місто Снятин на Прикарпатті (Івано-Франківська обл.), яке входило як місто-фортеця до складу Галицького, а пізніше – до складу Галицько-Волинського князівства. Перші письмові згадки про нього датуються 1148р.

У старорусній топоніміці дуже розповсюдженим був ойконім Микулин. Город Микулин згадує у своєму «Поученні» Володимир Мономах під 1084р.: «А потім [гонили ми] вслід за Ростиславичами за [город] Микулин...» [5, 459].

Інший Микулин зафіксований у літописі під 1202р., де розповідається, як князь Рюрик прийшов на Галич: «І коли він прийшов на Галич, то встріпи його бояри галицькі і володимирські коло [города] Микулина на річці Сереті» [5, 369]. Зараз це смт Микулинці на Тернопільщині. Микулинці є і у Вінницькій обл., а на Івано-Франківщині – смт. Микуличин.

Усі ці назви пішли від билинного імені Микула, як і назва села Микулин, що у Томашівському повіті на Холмщині, розташованому недалеко від літописного міста Червен.

За народними переказами, при князю Данилові було засноване поселення Савин. Заснував його, можливо, єпископ Іоасаф (Сава), відомий тим, що перевів єпископію з м. Угровська до Холма.

На Холмщині є ще декілька назв поселень, які за своєю будовою дуже схожі на розглянуті, наприклад: Телятин, Метілін, Тдяшин, Тєратин, Ликошин, Сичин і ін., які, цілком можливо, утворилися від чоловічих імен шляхом додавання до них суфікса посесивності *-ин*.

А.П. Коваль до таких назв зараховує міста Малин (Житомирська обл.), засноване в XI ст.; Пирятин (Полтавська обл.), яке вперше згадується в літописі під 1154р. як місто-фортеця; Рогатин на Івано-Франківщині (уперше згадується в документах XII ст.); Хотин (Чернівецька обл.), яке з 1199р. було у складі Галицько-Волинського князівства, та ін. [4, 226–228].

У давнину активно утворювалися назви поселень від дохристиянських власних чоловічих імен за допомогою присвійного суфікса *-ів*.

Спостерігаємо їх і на території, яка входила до складу Галицько-Волинського князівства. У цьому контексті привертають до себе увагу ойконіми Смолигів, Космів, Черніїв, Невірків, Петрилів, Ставрів, Докудів, Лашів, Гоздів, Дратів, Корхів і ін.

Вважаємо, що в них приховані дохристиянські імена. Зокрема, назва «холмського» села Смолигів, на нашу думку, похідна від імені Смолига, семантика якого зосереджена в корені *смол-* (*чорна смола, чорнота*). Отже, смолига – людина чорна, як смоль (смаль).

Ойконім Смолигів є на Волині. Відомі також назви поселень Смолиговка і Смолегов у Білорусі, Смолигівка/Смолегівка – на Чернігівщині.

Семантично прозорою є назва села Черніїв, утворена від дохристиянського власного імені Черній, яке продовжує жити у досить поширених зараз прізвищах Черній (пор. прізвища: Гордій, Червоній, Багалій, і под.), Черненко, Черниченко, Черняк.

Поширеними прізвищами стали такі язичницькі чоловічі імена, як Крас, Моргун, Ревун, Довгань, Крикун, Лобач, Жук, Тур, Лебідь, Лис, Білоус і багато інших. На їх основі утворилися прізвища з різними словотвірними формантами, наприклад: Крась, Красюк, Красицький, Краско і т.п.

Етимологію назви Космів допомагають з'ясувати лексикографічні джерела: вона походить від іменника *косма*, який, за свідченням М. Фасмера, наявний у всіх слов'янських мовах: українській (*косм м.*,

косма жс., косматий), цсл. (космъ), болг. (косъм), сербохорв. (космат), чес. (kosm), польск. (kosm), в-луж. (kosm), н-луж. (kosmaty). У всіх перелічених мовах аналізоване слово означає волосся [6, т. II, 345-346].

За словником В. І. Даля, *косма* – “кудерь, прядь волос или шерсти, длинный свалывшийся клок, сложенная прядка. Косматый – кто в космах, кудлатый” [2, т. II, 173]. Звідси і прізвище Кудлай.

Виходячи із сказаного, *косма* і *космач* – синоніми. Ці оцінні іменники і лягли в основу назв Космів (на Холмщині), Космачів (на Рівненщині).

Місто Космач згадується у праці про запорожців французького історика XVIII ст. Жана Бенуа [8, 36].

Не можна не згадати тут славетне українське село, що на Гуцульщині, знане на всій планеті своєю народною творчістю. Українські археологи встановили, що ще 27 тисяч років до нашої ери тут жили люди. Отже, зрозуміло, що назви, мотивовані іменником *косма* – дуже давні.

У Галицько-Волинському літописі під 1205р. згадується город Ухані (нині с. Ухані Замістського воєводства). „У ті ж роки, коли Олександр сидів у Володимирі, а брат його Всеволод у Червені, литва і ятвяги ходили війною... А залоза (Олександрова) була в (городі) Уханях...” [5, 37].

Спробуємо з'ясувати етимологію цієї назви. У словнику Б.Грінченка знаходимо лексеми *ухань*, *вухань*, *ухач*, *вухач* [3 Т. IV, 367], які належать до розряду оцінних іменників, що характеризують людину за її зовнішніми, фізичними, ознаками, як і *бородань*, *горлань*, *головань*, *довгань*, *черевань*, *горбань*, *цербань*, *здоровань* та ін.

Отже, топонім Ухані за формою – це називний відмінок множини від іменника *ухань*. Ухань (вухань), тобто чоловік з великими вухами був першим поселенцем на певній території, його рід отримав назву Ухані, яка згодом стала топонімом.

Вважаємо, що таким чином утворилися й „холмські” ойконіми Тугані і Рахані.

На території сучасної Волині, у Володимир-Волинському районі, є село Житані, яке теж згадується в літописі під 1259 р.: „І тоді рушив Бурондай до (города) Володимира, а Василько-князь – із ним. Але не дійшов він до города, а став на (селі) Житані на ніч.” [5, 421].

Аналізуючи назву Житані, В.П. Шульгач висловлює припущення, що вона могла утворитися за допомогою суфікса *-і* від особового імені *Житань* [9, 48]. Існує також думка, що житань – це іменник на *-ань* від д. -рус. *жито* в значенні *іжа* або *місце, де засівали хліб*.

Ми вважаємо, що ойконім Житані – тої ж словотвірної моделі, що й назви Ухані, Тугані, Рахані. Переконає нас у цьому В.І. Даль, який подає словосполучення *житный человек* в значенні *багатий, заможний (зжиточный)*. „Житные – люди – среднее сословие между боярами, первостатейными гражданами и черными людьми” [1, Т. I, 545].

Отже, *житань* в старовину – заможний, маєтний, з достатком чоловік. Цілком можливо, що в основі цього слова – іменник *жито* в значенні *достаток, майно*, як і в слові *пожиток* (мн. пожитки).

На територіях, яку заселяли дуліби-волинці (в околицях Холма, Володимира-Волинського, Грубешева, Дорогочина, Берестя) О. Купчинський відзначав скупчення назв з топоформантом *-ичі*, що належать до найдавніших топонімів, утворених на загальнослов'янському ґрунті. Серед них – Путновичі, Монатичі, Убродовичі, Пересоловичі і т. д. В районі Більської Пущі сконцентровані села Крив'ятичі, Кошевичі, Раковичі, Чижевичі (Чижі), Полобичі, Глутичі, Дубичі, Воскреничі, Буковичі.

Як первісна історична база утворень з цим давнім формантом виступає назва роду: якщо, наприклад, наймення батька, родоначальника сім'ї, – Добрята, то назва родини – Добрятичі. Остання переходила на місце (дворище), а від назви дворища – на все поселення. Отже, власні чоловічі дохристиянські імена, які характеризували їхніх носіїв з боку зовнішніх рис, особливостей характеру тощо, поступово ставали назвами поселень. Наприклад, *Молодята* – *Молодятачі*, *Монята* – *Монятачі*, *Богута* – *Богутичі*, *Путна* – *Путновичі*, *Пересол* – *Пересоловичі* і ін.

Оскільки при творенні більшості ойконімів на перший план виходить людський фактор (поселення переважно отримували свої назви за найменням людей, які жили в них, або ж за іменем їхніх власників), то на особливу увагу заслуговують ойконіми, що несуть на собі відлуння слави княжих городів і слави наших мужніх предків-воїв, які боронили західні кордони Червенсько-Холмської Русі.

Йдеться про назву Городиславичі (село у Замістському повіті), яка є дериватом від давньоруського імені *Городислав*. Аналогічним способом утворився ойконім Войславичі (містечко неподалік від Холма), мотивований чоловічим іменем *Воїслав*.

Село Ратиборовичі Грубешівського повіту у своїй назві зберігає давньоруське ім'я *Ратибор* (від *рать* – битва і *бор* – боротися).

В “Літописі руському” зустрічається чимало чоловічих язичницьких імен, зокрема: *Воїбор*, *Клим'ята*, *Нерядець*, *Нездило*, *Невступ*, *Мстибог*, *Святоша*, *Сулко*, *Сигнів*, *Путята*, *Орогость*, *Торчин*, *Претич*, *Радко*, *Рачша*, *Ратиша*, *Станило*, *Сновид*, *Сенько*, *Стегун*, *Тюйма*, *Янь* та ін. Семантико-словотвірний характер цих імен дає підстави стверджувати, що значна кількість холмсько-підляських ойконімів виникла на основі власних чоловічих імен дохристиянського походження, наприклад: *Безволя* (*Безволя*), *Богутин*, *Богутичі* (*Богута*), *Гоздів* (*Гозда*), *Гонятичі* (*Гонята*), *Добрятичі* (*Добрята*), *Докудів* (*Докуд*), *Жданів* (*Ждан*), *Корхів* (*Корх*), *Лобачів* (*Лобач*), *Молодятачі* (*Молодята*, *Молодило*), *Монятачі* (*Монята*), *Морятичі*, *Морятин* (*Морята*), *Терятин* (*Терята*), *Невірів* (*Невірко*), *Немирів* (*Немир*), *Петрилів* (*Петрило*), *Путновичі* (*Путна*) і т. д.

Принагідно варто зупинитися на імені Путна. Швидше всього воно виникло на основі словосполучення *путні бояри*. Путні бояри, як пише Ю. Гаврилюк, „це була група, посередня між селянством та поміщиками-землевласниками, і дуже часто її представникам вдавалося перейти до стану шляхти. Путні бояри були більш залежні від державної влади, аніж поміщики. Вони могли бути переданими разом із землею, нарівні з селянами та міщанами, великим землевласникам. Путні бояри як окрема суспільна група починають зникати в середині XVI ст., поповнюючи, залежно від розмірів своєї власності, привілеїв і т. ін., лави шляхти або селянства” [2,39].

Привертає до себе увагу той факт, що в багатьох давніх назвах холмсько-підляських поселень зафіксовані дохристиянські імена з коренем *добр-* і *красн-* (*Добринь*, *Добромиль*, *Добромирчи*, *Доброчин*, *Добряничі*, *Добрятичі*, *Красник*, *Красностав*). До назв цієї категорії можна зарахувати *Радостів*, *Ласків*, *Полубичі* і деякі інші, в яких закодовані особливості характеру їхніх мешканців – холмшан і підляшан.

Назви поселень з компонентом *добр-* зустрічаємо і на карті України (*Добрівняни*, *Добромиль*, *Добротвір*, *Добруш*, *Добрянка*, *Добросин* і ін.), які, напевно, теж походять від язичницьких власних імен.

Підсумовуючи сказане, слід підкреслити, що дохристиянські чоловічі особові імена поповнили собою не лише географічну номенклатуру, а й збагатили номенклатуру українських прізвищ, змінивши при цьому лексико-семантичну приналежність і граматичну характеристику, закріпившись в одній граматичній формі – однини або ж множини.

1. Даль В.И. Словарь живого великорусского языка. В четырех томах. – М., 1955.
2. Гаврилюк Ю. Села і міста Підляшшя XV – XVII ст. / Холмщина і Підляшшя. – К., 1997.
3. Грінченко Б. Словарь української мови. В чотирьох томах. – К., 1909.
4. Коваль А.П. Знайомі незнайомці / Походження назв поселень України. – К., 2001.
5. Літопис руський / За Іпатівським списком переклав Л. Махновець. – К., 1990.
6. Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. – М., 1983.
7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В четырех томах. – М., 1986-1987.
8. Шерер Жан Бенуа. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців... – К., 1987.

Investigations were devoted to determination of historical basis of Holmschyna and Pidliashia (Poland) oiconyms. In this work the names of settlements have been analyzed on lexical semantic level and in author's opinion they were formed from pre-Christian men's personal names that evidence their antiquity. As soon as human factor comes to the forefront at forming of the investigated oiconyms special emphasis was put on etymology of the names that bear echo of historical past of the region.

Key words: toponym, oiconym, antroponym, appellative, word-formation basis, word-formation model, topoforant, etymology.

УДК 81'373.2

ББК 81.2-3я43

Інна Царалунга

ОЙКОНІМИ НА *-ани (-яни)*, УТВОРЕНІ ВІД СЛОВ'ЯНСЬКИХ КОМПОЗИТНИХ ІМЕН

*У статті розглянуто українські ойконіми на *-ани (-яни)*, утворені від слов'янських композитних імен. Засвідчено назви поселень з гіпокористичними твірними основами безсуфіксного і суфіксального типів. Такі ойконіми є надійним джерелом реконструкції давньоукраїнських, праслов'янських антропонімів.*

Ключові слова: ойконім, антропонім, композит, гіпокористик, твірна основа.

В основі аналізованої групи ойконімів лежать особові назви-композити на зразок *Драгомир* (>*Драгомирчани*), *Ждомисл* (>*Ждомисляни*). Вони є праслов'янською антропонімійною спадщиною праїндоевропейського походження, яка стала невід'ємною складовою частиною староукраїнської антропонімійної системи. Антропоніми цього типу утворювалися злиттям двох основ. У праслов'янський період такі назви виражали цілу думку-речення, яке містило відповідне побажання дитині. Тому, як відзначають дослідники, семантика багатьох з них була незрозумілою уже в епоху виникнення писемності слов'ян [3, 46]. Серед відкомпозитних антропонімійних назв виділяють безсуфіксні і суфіксальні утворення.

Дослідження структурних особливостей композитних імен, їх генези широко висвітлені в науковій літературі як у загальнослов'янському масштабі, так і в межах антропонімій конкретних слов'янських народів [8; 13; 3].

Двочленні твірні основи засвідчені в поодиноких ойконімах зазначеного типу. Це пов'язуємо з тим, що продуктивний розвиток назв на *-ани (-яни)* як ойконімної моделі на території слов'ян відбувався тоді, коли двочленні іменні утворення вже віджили.

Драгомирчани (1): (*Драгомирчани*, 2001, ІФ, Тисменицький р-н, СГН Укр: 139), (*Драгомирчани*, 1946, Стн, Укр АТП: 510), (*Драгомирчани*, 1931, Станіславський деканат, ЛШ: 128), (*Drohomiczany*, 1890, староство Станіславів, SORG: 555), (*Drohomiczany*, ЙФМ, Й VI – 28, Ф VI – 97: 107), (*Drohomiczany*, 1531, Львівська земля, MRPS IV/III: 396), (*Drohomiczany*, 1439, AGZ XII: 64), від *драгомирчани* „рід чи піддані Драгомирка” < ОН Драгомирка < ОН Драгомир (*Драго* < *Drogo-* + *мир* < *-mir*) < *Drogomir* (Malec: 97); чеськ. *Dragomir* (Svoboda: 75); укр. *Драгомир* (Демчук: 39; Тупиков: 133).

Ждомисляни (1): (*Zdomyslany*, 1661, Волинь, Ратненське староство, LWR III: 235), (*Zdomyslany*, перша половина XVII ст., Волинське воеводство, Ратненське староство, ZD V: 161), від *ждомисляни* „рід чи піддані Ждомисля” < ОН *Ждомисл* (*Zdi-* < *Zdimir*, *Zdibor* (Malec: 84) + *-mysl* < *Dobromys*, *Bolemysl* (Malec: 99)).

Казимиряни (1): (*Казимиряни*, з XVIII ст., 1961 р. об'єднаний із с. Струмок, Чрв, Карпенко Схід: 55), від *казимиряни* „рід чи піддані Казимира” < ОН *Казимир* (*Kazi-* < *kazici* „нищити, руйнувати” + *-mir*, Malec: 90–97), пор. ОН *Казимир* (Бірыла I: 93; Трійняк: 162), ПН *Казимир*, *Казимирко*, *Казимиров* (СП: 165), ПН *Кажимир* (Чучка: 245). За даними Ю. О. Карпенка, це село належало Йону *Казимиру*. тож ойконім, на думку мовознавця, походить від прізвища (Карпенко: 55).

Ойконіми, утворені від скорочених слов'янських імен-комполит (гіпокористиків). В основу географічних назв на **-ани (-яни)** покладено не лише двочленні іменні основи, але й деривати композити – скорочені двочленні особові назви, утворені шляхом усічення основ. Підставою для їх виникнення була непридатність раніших двочленних особових назв для щоденного вжитку з огляду на їх громіздкість і довжину. Тенденція до скорочення імен-комполитів намітилася ще у праіндоєвропейський період. Натомість розширилася сфера вживання імен відкомполитного походження як продуктивного і динамічнішого виду слов'янських імен (*Добръ – Добровой*, *Маль – Малославъ*) [3, 52].

У пам'ятках засвідчені ойконіми з гіпокористичними твірними основами безсуфіксного і суфіксального типів.

Безсуфіксні твірні основи. Відповідно до структури твірних основ поділяємо їх на окремі групи:

– безсуфіксні твірні основи з повним скороченням одного з членів композитного імені:

-вел- (< *wel-* < *weli-* „welić” веліти): **Веляни (1-?)**: пол.? (*Velany*, 1526, MRPS IV/I: 291), від *веляни* „рід чи піддані Веляна” < ОН *Велянь* < ОН *Вель* < ОН *Велиславъ*, *Велемир* (Демчук: 68), *Велебор*, *Велемысл* (Пачичь: 14), пор. аналогічний хорватський топонім *Veljane* (Barac-Grum: 28);

-від- (< *vid-* < бачити, Svoboda: 91) (пор. *Веденя* Иванов, 1606 (Веселовский: 64); ОН *Веда* (Бірыла II: 84), пор. апелятив *віда* „звістка, повідомлення” (ЕСУМ I: 391)): **Відани (1)**: (*Відани*, 1946, См, Грунський р-н, Укр АТП: 527), від *відани* „рід чи піддані Відана” < ОН *Віданъ* < ОН *Відь* < *Vidhost*, *Malovid* (Svoboda: 91);

-вол- (< *wol-* < *woli-* „wolic” хотіти, Malec: 126): **Воляни (1)**: (*Воляни*, 1931, Буський деканат, ЛШ: 27), (*Воляни*, 1884, Золочівський округ, РР Укр: 378), (*Wolany*, ЙФМ, Й XVIII – 40, Ф XVIII – 31: 69), пор. пол. *Wolany* (Podlaska: 70), від *воляни* „рід чи піддані Воляна” (пор. блр. Андрей *Волянь* (Тупиков: 150), чеськ. *Volan* (Svoboda: 309)) < ОН *Волянь* < ОН *Воль* < *Wolbor*, *Wolmir* (Malec: 126; Демчук: 69). Цілком імовірно, що ця географічна назва могла утворитися від слов'янського імені відапелятивного походження *Воля* (Реєстр: 534);

-гор- (< *gor* „горіти”, Malec: 87): **Горани (1-?)**: (*Horany*, Віленська губернія, 1532, AS III: 396), (*Horany*, 1890, Любачівський п-т, SORG: 109), від *горани* „рід чи піддані Горана” < ОН *Горанъ* < ОН *Горь* < *Dalegor*, *Sobiegor* (Malec: 87), назва могла виникнути і від найменування людей, які прийшли з гір або оселилися у гористій місцевості. Д. Г. Бучко зараховує топонім *Горани* (Любачівський п-т) до так званих родових або відродинних ойконімів на **-и/-і** на зразок *Витки*, *Бігалі*, які відрізняються від відетнонімних ойконімів на **-ани (-яни)** нульовими афіксами, а наявні в їх основах суфікси є не топонімо-, а антропонімотвірними [1, 155]. У її основі мовознавець убаває відкомполитне ім'я: *Горани* – від антропоніма *Горанъ* (Морошкин: 61) < *Горивой*, *Гориславъ* (Морошкин: 62) [1, 159];

-жит- (< *žit* „vita” життя, Svoboda: 93): **Житани (1)**: (*Житани*, 1601, Володимирський п-т, Сел РУ 1569-1647: 425), (*Žytany*, 1534, Володимирський п-т, AS III: 467), від *житани* „рід чи піддані Житана” < ОН *Житанъ* < ОН *Žitomir*, *Žitislav* (Svoboda: 93), *Žitigoj* (Демчук: 59). Існують і паралельні назви цього поселення *Житані*, *Житань*. А. П. Корепанова кваліфікує назву *Житань* як похідну від іменника на **-ань** від д.-рус. жито „їжа”, тобто „місце, де засівали хліб”, В.П. Шульгач говорить як про можливість утворення назви за допомогою суфікса **-j-** від особового імені **Житанъ*, так і про форму *Житяни* – похідне на **-ани (-яни)** [11, 48];

-з-би- (< *zby-*, *by-* „byti” бути, Malec: 72–73): **Збляни, Ізбляни (1-?)**: (*Збляны*, 1514, Віленська губернія, Л Метр I: 836), (*Зьбляне*, *Ізбляне*, 1487–1489, Віленська губернія, Л Метр II: 284, 310); пор. пол. *Zblany* (1478, Слоніський п-т, AS III: 17), від *збляни* „рід чи піддані Збляна” < ОН *Зблян* < ОН *Збислав* (Веселовский: 121), *Zbygniew*, *Zbilut* (Malec: 73), *Збирад*, *Збивой* (Пачичь: 108), можна пов'язувати з апелятивом *ізба*, пор. словен. *izba* „кімната”, чеськ. *jizba* „кімната”, пол. *izba*, *żba* „кімната, палата” (Фасмер II: 120); фонетичні зміни – виникнення епентетичного [л'] після губного [б] під впливом [j] (*Збляни* ← **Zbjany*);

-крас-: **Красляни (1)**: (*Красляни*, 2001, Чрг, Прилуцький р-н, СГН Укр: 213), (*Красляни*, 1946, Чрг, Прилуцький р-н, Укр АТП: 670), (*Красляне*, XVII ст., Прилуцький полк, Лаз III: 154), пор. блр. *Красяны* (Рап Мін: 139), від *красляни* „рід чи піддані Красляна” < ОН *Краслянь* < ОН *Крась* < *Красимир*, *Krasibor* (Демчук: 59), *Krasomysl* (Svoboda: 95), *Красислав* (Пачичь: 31); приголосний [л'] виник за аналогією до слів з епентетичним [л'] після губних приголосних під впливом [j]. Можливе й інше тлумачення – основа ойконіма пов'язана з апелятивом *красний* „гарний, вродливий” (Митр. Іл. ЕС II: 286).

– безсуфіксні утворення, сформовані скороченням частини першого і другого членів композитного імені:

Гошани (1): (*Гошани*, Городоцький р-н, Льв, 1946 р. перейменоване на с.Градівка, ІМСУ Льв: 258), (*Hoszany*, 1890, староство Рудки, SORG: 455), (*Hosczany*, ЙФМ, Й XIV – 355, Ф XIV – 126: 86), (*Гошани*, 1649, Львівська земля, ЖІУР V: 223), (*Hosczany*, 1509, Львівська земля, MRPS IV/II: 54), від *гошани* „рід чи піддані Гоша” < ОН *Гошь* < *Го[де]с[лавъ]* чи *Го[сти]с[лавъ]*, *Гостиславъ* (Демчук: 88), фонетичні зміни [с] → [ш] (пор. [9, 172]). Можливо, ойконім відкатойконімний: *гошани* „переселенці з НП *Гоша*” (*Hoscza*, 1521, MRPS IV/I: 221).

Твірні основи, ускладнені суфіксами. Поряд із повними двочленними особовими назвами і їх скороченими варіантами зафіксовано гіпокористичні назви, що виникали від антропонімів, утворених за допомогою суфіксів.

Твірні основи з суфіксом -ч- (< -к-), що має демінутивне значення і надає антропоніму значення здрібності (при **-ч** < **-к**). Суфікс **-к-** один із найпродуктивніших в українській мові. Зокрема, є багато прізвищ, у яких згаданий суфікс має демінутивний характер (*Балко*, *Дерев'яно*, *Сливко*) [7, 140]. У пам'ятках XVI ст. у великій кількості представлені антропоніми – гіпокористики на **-ко**. Також виявлено понад 300 варіантів імен християнського походження з цим формантом [5, 75].

Більчани (1): (*Bielczany*, 1545, Жидачівський п-т, MRPS, IV/III: 240), від *більчани* „рід чи піддані Білка” > ОН *Білко* < ОН *Біл* < *Білослав*, *Белизар* (Демчук: 65)), а також є вірогідність, що назва відкатойконімна, пор. НП *Белки* (Ск КГ, 229).

Верчани (1): (*Верчани*, 2001, Льв, СГН Укр: 71), (*Верчани*, 1946, Др, Укр АТП: 151), (*Верчани*, 1931, Стрийський деканат, ЛШ: 188), (*Wierczany*, 1890, староство Стрий, SORG: 573), (*Wierczany*, ЙФМ, Й XIV – 23, Ф XIV – 175: 51), (*Wierczany*, 1508, Стрийський п-т, ZD XVIII/I: 115), (*Werczany*, 1460, AGZ XIII: 337), пор. пол. *Werczany* (1379, Ропчицький п-т, AS II: 59), від *верчани* „рід чи піддані Верка” > ОН *Верко* < ОН *Веръ* < *Верславъ* (Морошкин: 37; Худаш: 58).

Городчани (1): (рос. *Городчане*, 1864, Радомишльський п-т, Ск КГ: 150), (*Городчани*, 1852, Радомишльський п-т, Київська губернія, Сел РУ 1850-1861: 339), від *городчани* „рід чи піддані Городка” > ОН *Городко* (пор. *Pasko Horodko* (Демчук: 71) < ОН *Город* < *Grodzislav*, *Gorodislav* (Malec: 87)). Імовірно відкатойконімне походження цієї назви: *городчани* „переселенці з НП *Городець*” (Жт, Рв, СГН Укр: 105), *Городок* (Вн, Вл, Жт, Льв, Рв та інші обл., СГН Укр: 106).

Ретчани (1): (*Retczany*, 1622, Летичівський п-т, Кр: 463), від *ретчани* „рід чи піддані Ра(е)тка” > ОН *Ра(е)тко* < *Recibor*, *Ratibor* (Malec: 106), пор. *Ратченко*, *Ратко* (Демчук: 80).

Твірні основи з суфіксом -ов.

Цей суфікс праслов'янського походження утворював особові назви у формі присвійного прикметника від іменникових основ, власних і загальних назв. Найчастіше особові назви на **-ов (-ев)** утворювалися: від християнських імен (*Samow* < *Самъ* < *Самуиль*; *Євстафиевъ* < *Євстафий*) і від прізвищ (*Пискуновъ* < *Пискунь*, *Носовъ* < *Носъ*). Такі назви виражали ставлення до батька, матері та інших членів сім'ї, вказували на залежність іменованої особи від іншої [5, 24–25].

Маловани (1): (*Малованы*, 1765, Луцька земля, АЮЗР V/II/I: 418), від *маловани* „рід чи піддані Малова” < ОН *Малов*, пор. ПН *Малов*, *Малованюк*, *Маловичко* (СП: 224) < ОН *Маль* < *Мал[омиръ]* (пор. [9, 235]), *Malhost*, *Malobratc* (Svoboda: 78). Можливим є утворення цієї назви від слов'янського імені відапелятивного походження, пор. ОН *Малій*, *Малець* (Веселовский: 192), *Малко*, *Малич* (Бірыла II: 272).

Твірні основи з суфіксом -ич/-ик, який надає антропоніму патронічного значення. Суфікс **-ич** утворював: від особових назв похідні зі значенням нащадка, спадкоємця особи, згаданої в основі слова (*вотчичь*, *дедичь*); від назв предметів або від збірних назв осіб – назви осіб із значенням належності до предмета, до колективу, названого основним іменником (*шляхтич*, *местичь*) [3, 81].

Будичани (1): (*Будичани*, 2001, Жт, Чуднівський р-н, СГН Укр: 48), (*Будичани*, 1946, Жт, Чуднівський р-н, Укр АТП: 189), від *будичани* „рід чи піддані Будича” < ОН *Будич/-ик* < ОН *Будь-* < *Будиславъ* (Веселовский: 52), *Budmir*, *Вохобуд* (Демчук: 62). На підставі давності твірної основи та словотворчих засобів уважаємо назву пізньої фіксації відкомполитною. Мовознавець І. М. Желєзняк стверджує, що назва села *Будичани* Чуднівського р-ну Жт штучно вигадана для перейменування с. *Сербинівка* всупереч мовним законам, за зразком відкатойконімних ойконімів, але за основу взято близький (але не повністю контактний) гідронім: річка *Будичина*, що знаходиться в басейні *Тетерева* (СГУ: 73). Дослідниця зазначає, що для гідроніма та ойконіма слід шукати спільне онімне джерело. Пряма залежність цих двох топонімів між собою сумнівна [4, 116–117]. Отже, походження назви неясне.

Дрогичани (1): (*Drohiczany*, 1462, Руське воеводство, Хелмський п-т, AGZ V: 207), (*Drohiczani*, 1564, Руське воеводство, Хелмський п-т, ZD XVIII/I: 184), від *дрогичани* „рід чи піддані Дрогича” < ОН *Дрогич/-ик*, пор. пол. ОН *Drogisz* (Демчук: 73) < *Drogo-*, *-drog-* < *Drogomir*, *Lubodrog* (Malec: 83).

Твірна основа з суфіксом -хь, який додається у переважній більшості до односкладових скорочень. Усічено-суфіксальні варіанти імен з суфіксом **-хь** у староукраїнській, як і в усіх слов'янських мовах, належать до продуктивних. На думку Р. Й. Керсти, особові назви на **-хь** утворювалися від давньослов'янських двоосновних особових назв (*Zdich* < *Zdebor*, *Zdemil*; *Stach* < *Stanislaw*) та від християнських імен (*Szych* < *Szymon*, *Woch* < *Wojciech*) [5, 95].

Дахани (1): (*Dahany*, 1890, староство Рава-Руська, SORG: 428), від *дахани* „рід чи піддани *Даха*“ < ОН *Дак* (Веселовский: 92), ПН *Дак* (Bogdan: 43) < *Daczbogius, Dalibor* (Демчук: 37), *Dabog* (Svoboda: 74), *Dalegor* (Malec: 79), також ОН *Дак* може походити від давньоєврейського імені *Данило* (dān'itēl „божий суд“) (Трійняк: 99-100). Р. І. Осташ слушно зауважує, що давнє ім'я з двочленного іменування помилково може сприйматися як апелятив: ОН *Дахъ* – як іменник *дах* [6, 105–106].

Твірна основа з суфіксом -уш, який виступає з нечітко визначеними значеннями і утворює особові назви спільного роду. Він виявляє меншу продуктивність порівняно з іншими суфіксами. За допомогою суфікса **-уш** у праслов'янський період звичайно творилися гіпокористичні форми від антропонімічних композитів (*Bogus < Boguslaw*) [5, 85]. Ю. К. Редько твердить про неукраїнське походження цього суфікса, зокрема про можливе чеське та польське походження, причому прізвища на **-уш** утворювалися від власних імен (*Богуш* від *Богуслав*, *Микуш* від *Микола*) і від прикметникової основи (*Велюш* „великий“, *М'якуш* „м'який“). Деякі прізвища з цим формантом, на думку вченого, мають неясну будову (*Бакуш*, *Вільшуш*) [7, 162].

Требушани (1): (*Требушани*, 1969, Рахівський р-н, ІМСУ Зк: 526), від *требушани* „рід чи піддани *Требухи*“, пор. апелятив *требуха/требух* „ненажера, жадібна людина“ (Фасмер IV: 96) < ОН *Требуха* (пор. ОН *Требка*, *Требеневичь* (Реєстр: 561), *Теребушка* (Редько: 215), *Требуха* (Тупиков: 398), ПН *Требушан* (Чучка: 558)) < ОН *Требимирь*, *Требомысль* (Морошкин: 194), *Trzeboslawa, Trzebowitz* (Malec: 119-120), *Треборад* (Пачич: 105). П. П. Чучка теж виділяє у цьому східнокарпатському ойконімі основу *Треб-* [10, 202]. Менш імовірно, назва відкатойконімна – *требушани* „переселенці з НП Требухи“ (пор. *Требухи*, 1893, Подільська губернія, Літинський п-т, Гульдман: 477). Фонетичні процеси: чергування [x] – [ш] унаслідок першої палаталізації задньоязикових приголосних. Зафіксовано аналогічну назву у чеському топоніміконі *Trboušany* [12, 279].

Такі ойконіми є надійним джерелом реконструкції давньоукраїнських, праслов'янських антропонімів. Ойконіми на **-ани (-яни)**, утворені від слов'янських імен-композитів репрезентують у своїх основах імена-композити (*Драгомир*, *Ждомисл*), відкомпозитні гіпокористичні імена: безсуфіксні утворення (*Гошани*, *Збляни*), суфіксальні утворення (*Верчани*, *Будичани*).

СКОРОЧЕННЯ

- Бірыла I – Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. I: Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны по бацьку, прозвішчы. – Мінск, 1966.
 Бірыла II – Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. II: Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі. – Мінск, 1969.
 Веселовский – Веселовский С. Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. – М., 1974.
 Демчук – Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в українській антропонімії XIV–XVII ст. – К., 1988.
 ЖГУР – Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1895–1903. Т. I–VII.
 ЙФМ – Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів. – К., 1965.
 ІМСУ Зк – Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. – К., 1970. – 765 с. ІМСУ Льв – Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. – К., 1968. – 979 с.
 Карпенко Схід – Карпенко Ю. О. Топонімія східних районів Чернівецької області. Конспект лекцій. – Чернівці, 1965. – 62 с.
 Кр – Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII століття // Записки наукового товариства імені Т. Г. Шевченка. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2002. – Т. ССXLIII. – С. 374–521.
 Л Метр I – Литовская метрика // Русская историческая библиотека. Т. XX. – Пб, 1903.
 Л Метр II – Литовская метрика // Русская историческая библиотека. Т. XXVII. – СПб., 1910.
 Лаз – Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. I–III. – К., 1888–1902.
 ЛШ – Шематизм Львівської єпархії на рік 1931–1932. – Львів, 1931.
 Митр. Іл. ЕС II – Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови. Т. I–IV. – Вінніпег, 1979–1994.
 Морошкин – Морошкин М. Я. Славянский именослов, или Собрание славянских личных имен в алфавитном порядке. – СПб., 1867.
 Пачичь – Именсловъ или рѣчникъ личны имена разны народа славенски скупіо Іоаннь Пачичь. – У Будими, 1828. – 113 с.
 Рап Мін – Рапановіч Я. Н. Словник назваів населених пунктів Мінської вобласці. – Мінск, 1981. – 360 с.
 Редько – Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. – К., 1969.
 Реєстр – Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підг. до друку О. В. Толійчук, В. В. Страшко, Р. І. Осташ, Р. В. Майборода. – К., 1995. – 588 с.
 РР Укр – Робітничий рух на Україні 1861–1884 рр. – К., 1971.
 СГН Укр – Горпинич В. О. Словник географічних назв України. – К., 2001. – 526 с.
 СГУ – Словник гідронімів України / Укл. І. М. Желзняк та ін. – К., 1979. – 780 с.
 Сел РУ 1569-1647 – Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. – К., 1993. – 534 с.
 Сел РУ 1850-1861 – Селянський рух на Україні 1850–1861 рр. – К., 1988. – 448 с.
 Ск КГ – Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические ... заметки... / Собр. Л. Похилевич. – К., 1864.
 СП – Словник прізвищ / Гол. ред. К. М. Лук'янюк. – Чернівці, 2002. – 424 с.
 Трійняк – Трійняк І. І. Словник українських імен. – К., 2005. – 509 с.
 Тупиков – Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен. – СПб., 1903.
 Укр АТП – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1947. – 1063 с.
 Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. I–4. – М., 2004.
 Худаш – Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (Утворення від слов'янських автохтонних відкомпозитних скорочених власних імен). – К., 1995.
 Чучка – Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. – Львів, 2005. – 704 с.
 AGZ – Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej ... – Lwów, 1868–1935. – Т. I–XXV.
 AS – Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887–1910. – Т. I–VII.
 Barac-Grum – Barac-Grum V. Motiviranost toponomastičkih osnova tvorenih sufiksom -ane // Втора югословенска ономастичка конференција. Скопје, 6–9 окт., 1977. – Скопје, 1980. – С. 27–31.
 Bogdan – Bogdan F. Dictionary of Ukrainian Surnames in Canada. – Winnipeg, 1974. – 354 s.
 LWR – Lustracja województwa Ruskiego 1661–1665. Cz. I–III. – Wrocław, 1970–1976.
 Malec – Malec M. Budowa morfologiczna polskich złożonych imion osobowych. – Wrocław, 1971.

MRPS – Matricularum Regni Poloniae Summaria. T. I–IV. – Varsoviae, 1905–1917.
 Onomastica. Roczn. XVII. Zesz. 1–2. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1972. – S. 65–82.
 Podlaska – Podlaska D. Nazwy etniczne z sufiksami -any i -ice na terenie Polski // SORG – Special orts repertorium von Galizien. – Wien, 1893.
 Svoboda – Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. – Praha, 1964. – 320 s.
 ZD – Źródła dziejowe. – Warszawa, 1876–1897. – Т. I–XXII.

- Бучко Д. Г. Відродінні ойконіми польсько-українського пограниччя // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 34. Част. II. – Львів, 2004. – С. 154–164.
- Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. – К., 1958. – 298 с.
- Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в українській антропонімії XIV–XVII ст. – К., 1988. – 170 с.
- Желзняк І. М. Гідронімія басейну Тетерева в контексті балканських та інших ономастичних зв'язків // Ономастика Полісся / Відп. ред. І. М. Желзняк. – К., 1999. – С. 110–139.
- Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування. – К., 1984.
- Осташ Р. І. Власні особові імена з однофемними суфіксами в українській антропонімії середини XVII століття // Linguistica slavica: Ювілейний збірник на пошану І. М. Желзняк / Відп. ред. В. П. Шульгач. – К., 2002. – С. 104–113.
- Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. – К., 1966.
- Селищев О. М. Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ // Ученые записки Московского университета. – 1948. – № 128. – С. 128–152.
- Фаріон І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX ст. (з етимологічним словником). – Львів, 2001. – 370 с.
- Чучка П. П. Проблеми дослідження середньовічної ономастики Карпат // Студії з ономастики та етимології. 2004 / Відп. ред. О. П. Карпенко. – К., 2004. – С. 196–203.
- Шульгач В. П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. – К., 2001. – 189 с.
- Spal J. K. vylkladu místnich jmen na -any // Naše řeč. R. XXXVIII. № 9–10. – Praha, 1955. – S. 274–280.
- Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. – Praha, 1964. – 320 s.

The article deals with Ukrainian oikonyms of -any (-yany), derived from compositives names. The author gives the names of populated areas with hypochoristic stems of suffixal and non-suffixal types. These oikonyms serve to use ancient Ukrainian and Slavic anthroponyms in modern language.

Key words: oikonym, anthroponym, hypochoristic, productive stem.

УДК 811.161.2'373.2

ББК 81.411.1-3

Віра Котович

ОЙКОНИМИ ГАЛИЦЬКОГО РАЙОНУ: ДВА РІВНІ ДЕРИВАЦІЇ

У статті досліджується походження назв населених пунктів сучасного Галицького району Івано-Франківської області: ойконімів, що виникли шляхом топонімізації апелятивів та трансонімізації, і ойконімів, утворених шляхом власне деривації за допомогою топонімотвірних формантів.

Ключові слова: ойконім, апелятив, антропонім, доойконімний рівень деривації, ойконімний рівень деривації.

Теза знаменитого українського мовознавця Івана Ковалика про те, що до складу лексики кожної мови, у тому числі й української, поруч із загальними входять ще й власні назви і що для створення повної наукової лінгвістичної картини лексичного складу мови, її словотвірної будови необхідно вивчати усі лексичні мікросистеми, зокрема й мікросистему власних назв [8, 15], значною мірою спричинила до того, що серед його учнів та послідовників сформувалася численна когорта дослідників, які плідно працюють у царині ономастики. Ономастичні праці професора Івана Ковалика “Назви місця в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами (словотвір)”, “Територіальні діалекти і власні назви”, “Типологія системи словотвору прізвищ жителів села Млинів Жешівської області ПНР”, “Словотвір особових імен в українській мові (здрібніло-пестливі утворення)”, “Про власні і загальні назви в українській мові”, “Словотворча будова української топоніміки: назви населених пунктів із суфіксом -иця (-ниці-я)”, “Топоніми і гідроніми у сфері мови і мовлення”, “Словотворча категорія слов'янських назв осіб за їх національністю і територіальною приналежністю” та інші займають чільне місце серед досліджень сучасної історичної та описової ономастики.

Об'єктом наших досліджень стали назви поселень сучасного Галицького району Івано-Франківської області.

Ойконіми виникали шляхом топонімізації апелятивів, трансонімізації та власне деривації. Виходячи з цього, розглядаємо дві великі групи ойконімів: назви поселень доойконімного рівня деривації (вони структурно оформилися ще до того, як стали ойконімами) і назви поселень ойконімного рівня деривації (структурне оформлення цих назв здійснювалося уже на етапі творення самих ойконімів).

Назвами поселень доойконімного рівня деривації вважаються утворення, що виникли внаслідок семантичної трансформації безафіксних і афіксальних апелятивів в однойменні назви населених пунктів. Наявні в таких назвах форманти не є ойконімотвірними, вони існували уже в однойменних базових назвах цих ойконімів: апелятивах, найменуваннях людей за їх предком чи родоначальником, за їх місцем проживання або походженням, етнічною приналежністю, найменуваннях за окремими родами, заняттями, професією.

Назвами поселень ойконімного рівня деривації вважаються такі утворення, які з моменту свого виникнення ставали найменуваннями населених пунктів, спеціально створювалися з цієї метою. Для творення таких ойконімів використовувалися відомі базові назви й певні ойконімні афікси чи інші засоби. Деякі назви поселень виникли в результаті морфолого-синтаксичних змін їх базових назв. Базовими назвами найменувань поселень, що утворилися на ойконімному рівні деривації, є переважно особові власні назви, а словотвірними формантами суфікси *-*їь*, *(-*)є, (-*)я*, *-ів, -ин, -івк-а, -(ш)-ин-а, -их-а*, демінутивні суфікси *-к-, -ик*, префікси *за-, під-, межі-*. Такі деривати найчастіше означали належність позначуваного об'єкта особі або позначали вторинність іменованого об'єкта щодо уже існуючого раніше, виражали розташування населеного пункту відносно іншого поселення. Багато ойконімів утворилися в результаті субстантивізації атрибутів після відпадання номенклатурних назв у колишніх атрибутивних словосполученнях. До назв поселень ойконімного рівня деривації належать також складні назви, що виникли внаслідок десинтагматизації давніших словосполучень, та лексикалізовані топонімні словосполучення [2, 168].

Ойконімами, що структурно оформилися ще до того, як стали назвами населених пунктів – на доойконімному рівні деривації – на теренах сучасного Галицького району є:

1) ойконіми, базовими для яких стали загальні назви (відапелятивні ойконіми): **Лани**, 1497 р. – Łany [14 II, 45], утв. від апел. *лан*, мн. *лани* “безліса рівнина, рівний, широкий простір; поле” [10 IV, 443]; **Озерце**, 1785-1788 р.р. – Jezioro [6, 217], утв. від апел. *озерце* “мале озеро”; **Садки**, 1564-1565 р.р. – Sadki [14 IV, 411], утв. від апел. *садок*, мн. *садки*;

2) відпатронімні ойконіми на *-ичі*, процес творення яких був двоступеневим: від особової назви родоначальника утворювався патронім – назва роду, а далі уже цей дериват давав назву відповідному поселенню: **Коростовичі**, 1407 р. – Korostowycze [14 VII, 26], патронім *коростовичі* “рід чи піддані **Короста[у]*” перейшов у назву поселення з перв. знач. “П, яке заселяють *коростовичі*”; **Куничі**, 1435-1456 р.р. – Kupice [13, ф. 6, оп. 3, спр. 1; 69], патронім *куничі* “рід чи піддані *Куни*” перейшов у назву поселення з перв. знач. “П, яке заселяють *куничі*”. ОН *Куна* [9, 108] – відапелятивна власна назва;

3) ойконіми на *-івці, -инці*, процес творення яких відбувався так само, як і ойконімів на *-ичі*. Такі назви поселень вказували, піддані якого засновника чи власника жили тут: **Демешківці**, 1444 р. – Demeszko [14, II 228], патронім *демешківці* “рід чи піддані *Демешка*” перейшов у назву поселення з перв. знач. “П, яке заселяють *демешківці*”. ОН *Демешко* [9, 69] < *Дем'ян* чи *Демид*; **Дубівці**, 1440 р. – Dubowce [14, II 230], патронім *дубівці* “рід чи піддані *Дуба*” перейшов у назву поселення з перв. знач. “П, яке заселяють *дубівці*”. ОН *Дубь* [11, 138] – відапелятивна власна назва (базовою для цього ойконіма могла бути і етнічна назва *дубівці* “люди, що оселилися серед дубового лісу”); **Ганівці**, 1373 р. – Hanowce [14 IV, 128], патронім *ганівці* “рід чи піддані *Гана*” перейшов у назву поселення з перв. знач. “П, яке заселяють *ганівці*”. ОН *Гано* – дериват лат. імені *Johannes*;

4) ойконіми на *-ани/-яни*, які первісно позначали групи людей за ознаками місцевості, на якій вони оселилися: **Озеряни**, 1469 р. – Jezierzany [13, ф. 7, оп. 4, спр. 5; 18], утв. від етноніма *озеряни* “люди, що оселилися коло озера”, що семантичним шляхом перейшов у назву поселення з перв. знач. “П, яке заселяють *озеряни*”;

5) ойконіми, утворені від родових (службових) назв (на *-и/-і*). Такі назви несуть у собі інформацію про те, якому роду (родині) належало поселення. Базовими для ойконімів на *-и / -і* були як родові, так і службові назви: **Водники**, 1435-1456 р.р. – Wodnyku [13, ф. 6, оп. 3, спр. 1; 109], утв. від РН *водники* – “рід *Водника* [1, 321]”, можливо, – від етноніма *водники* “люди, що оселилися коло води”. Перв. знач. “П, яке заселяють *водники*”; **Кінчаки**, 1435 р. – Konczaky [14 XII, 5], утв. від РН *кінчаки* – “рід *Кінчака*”. Перв. знач. “П, яке заселяють *кінчаки*”. ОН **Кінчак* – відапелятивна власна назва, пор. *Кончекь* [9, 97]; **Кукільники**, 1420 р. – Kankolniki [14 II, 405], утв. від РН *кукільники* – “рід **Кукільника*”. Перв. знач. “П, яке заселяють *кукільники*” ОН **Кукільник* – відапелятивна власна назва, пор. ОН *Кукіль* [1, 149]; **Куропатники**, 1445 р. – Curopatniki [14 XII, 145], утв. від РН *куропатники* – “рід *Куропатника*”. Перв. знач. “П, яке заселяють *куропатники*”. ОН **Куропатник*, пор. ОН *Куропатва* [9, 108] – відапелятивна власна назва; **Скоморохи**, 1439 р. – Skomrochi [14 XII, 61], утв. від СН *скоморохи* “артисти-циркачі”, можливо, від РН *скоморохи* – “рід *Скомороха*”. Перв. знач. “П, яке заселяють *скоморохи*”. ОН *Скоморохъ* [11, 358] – відапелятивна власна назва; **Сарники**, тепер Поділля, 1435-1456 р.р. – Sarnki [13, ф. 6, оп. 3, спр. 1; 187]. Перв. знач. “П, яке заселяють *сарники*” – “рід *Сарника*”. Перв. знач. “П, яке заселяють *сарники*”. ОН *Сарник*, пор. *Sarnek* [16 V, 16] – відапелятивна власна назва; **Поплавники**, 1437 р. – Porlawniki [14 VII, 18], утв. від СН *поплавники* “феодално залежні селяни, які виготовляли великі сіті або ловили рибу такими сітями”, пор. *поплавок* “прикріплений до дна предмет, що утримується на поверхні води і вказує на місце знаходження рибальського знаряддя” [10 VII, 207]. Можливо, утв. від РН *поплавники* – “рід **Поплавника*”. Перв. знач. “П, яке заселяють *поплавники*”; **Тенетники**, 1435-1456 р.р. – Tenetniki [13, ф. 6, оп. 3, спр. 1; 100], утв. від РН *тенетники* – “рід **Тенетника*”. Можливо, утв. від СН *тенетники* “люди, що виготовляють тенета”, пор. апел. *тенета* “сітка мисливська” [3 IV, 254]. Перв. знач. “П, яке заселяють *тенетники*”;

5) відгідронімні ойконіми – назви поселень, що отримали своє іменування від назви водного потоку, на березі якого розташувалися: **Ворониця**, 1855 р. – Woronica [15, 39], утв. від гідроніма

Ворониця; гідронім мотивовано, очевидно, кольором води, чи характером дна (*дно темне, чорне, вороне*); **Медуха**, 1402 р. – Meducha [14 II, 48], утв. від назви річки *Медуха*, гідронім мотивовано смаковими якостями води.

Назви поселень ойконімного рівня деривації, тобто такі, які спеціально створювалися для найменувань населених пунктів:

1) посесивні утворення з архаїчним суфіксом *-*їь*. Ще у праслов'янський період цей суфікс був засобом вираження присвійності, вказував на індивідуальну належність об'єкта особі, чие ім'я лежало в основі ойконіма. Десь на початок XIII ст. суфікс *-*їь* занепадає і посесивність все частіше передається за допомогою суфіксів *-ів, -ин*. Зрозуміло, що в сучасній українській мові вже немає суфікса *-*їь* у його первісному вигляді. Саме тому лише попередні лінгвістичні студії переконують, що ойконіми, наприклад, *Галич, Желибор, Тумир* несуть у собі відгомін тієї далекої епохи, коли при поєднанні ОН *Галич, Желибор, Тумир* з посесивним суфіксом *-*їь* могли утворитися назви відповідних поселень. На досліджуваній території за цією моделлю утворено ойконіми **Галич**, 898 р. [7, 14]; 1144 р. – Галич [5, 42], посесив на *-*їь* від ОН *Галич* [1, 68]. Перв. знач. “*Галичъ* (двір)”. ОН *Галич* – похідне суфіксальне утворення від ОН *Галь* [9, 56] < *Haleslaw* [16 II, 246]. (Без сумніву, відомі й інші версії щодо походження ойконіма *Галич*, але ми послідовно дотримуємося цієї); **Желибор**, тепер **Жалибори**, 1440 р. – Żelibor [14 XII, 82], первісно посесив на *-*їь* від ОН *Желибор*. Перв. знач. “*Желиборъ* (двір)”. Від XVI ст. паралельно до первісної назви вживається варіант *Желибори*. ОН *Желиборъ* [9, 84] – слов'янське автохтонне особове власне ім'я-комполит. Зміна первісного варіанта *Желибор* на сучасний *Жалибори* відбулася, очевидно, за аналогією до апел. *жалити*; **Бибель**, далі **Библо**, тепер **Набережне**, 1375 р. – Bibel [14 II, 6]. Перв. знач. “*Бибельъ* (двір)”. Варіант ойконіма з фінальним *-о* з'являється у документах XVIII ст. ОН **Бибель* – відкомполитне утворення від імені-комполита типу **Битибель*, про існування якого свідчать компоненти *Бит[у]-* та *-бе[у]л* в інших іменах-комполитах: *Витар* [16 I, 295], *Radobył* [17, 72]. Сучасне перейменування народноетимологічне: “на березі річки *Бибельки* – *Набережне*”; **Тумир**, 1443 р. – Tmyr [13, ф. 6, оп. 3, спр. 6; 23]. Посесив на *-*їь* від ОН **Тумир*. Перв. знач. “*Тумиръ* (двір)”. Припускаємо, що ОН **Тумир* < *Тугомиръ* [9, 195]; **Тустань**, 1621 р. – Tustan [14 XII, 671]. Посесив на *-*їь* від ОН **Тустан*. Перв. знач. “*Тустанъ* (двір)”. ОН **Тустан* – відкомполитне утворення, що могло утворитися від імен-комполитів типу **Тугостан, *Туристан*, пор. ОН *Тугомиръ, Туриславъ* [9, 195];

2) ойконіми з посесивним суфіксом *-ів*. В основі таких назв лежить власна назва засновника поселення. Проте, якщо сьогодні ні в кого не виникає сумніву, що назва села *Вікторів* походить від ОН *Віктор*, то щодо ойконімів, наприклад, *Бовшів, Яблонів* можуть виникнути певні застереження. І пов'язані вони з подібністю названих ойконімів з апелятивами *бовш, яблуня* тощо. В ономастиці спроба вивести походження назви поселення, зважаючи лише на зовнішню подібність слів, називається народною етимологією. Насправді ж наявність суфікса *-ів* у ойконімі вказує на те, що назва поселення є відантропонімним утворенням, тобто в його основі лежить не апелятив, а антропонім *Бовш, Яблонь* тощо. Такі власні назви часто знаходимо в історичних документах, в ономастиконах або ж про імовірність їх існування у минулому свідчать аналогічні компоненти в інших антропонімах, чи базові назви відантропонімних ойконімів. До цієї групи назв населених пунктів належать: **Бишів**, 1441 р. – Byszow [14 XII, 89], посесив на *-ів* від ОН *Биш* [16 I, 295]. Перв. знач. “*Бишівъ* (двір)”. ОН *Биш* – відкомполитна слов'янська автохтонна власна назва, іменами-комполитами, від яких вона утворилася, могли бути *Збиславъ, Sbyvoj* [17, 72] та ін.; **Бовшів**, 1152 р. – оу *Болшевѣ* [5, 23]. Посесив на *-ів* від ОН *Большъ* [9, 21]. Перв. знач. “*Большівъ* (двір)”. ОН *Больш* виникла від ОН типу *Болемль, Болеславъ* [9, 21]; **Гербортів**, далі **Гербутів**, тепер **Нараївка**, 1421 р. – Herborthow [14 II, 66]. Перв. знач. – посесив на *-ів* від ОН *Герборт*. Перв. знач. “*Гербортівъ* (двір)”. Ім'я *Герборт* згадується в Літописі Руському 1253 р. (власник села, що мав ділові стосунки з Данилом Галицьким, німець за походженням, чеський воєвода, родоначальник розгалуженої родини *Гербортів*). Сучасна назва утв. від гідроніма *Нараївка*; **Делієве**, первісно **Далійов**, 1402 р. – Dalejow [14 II, 48]. Перв. знач. посесив на *-ів* від ОН *Далій*. Перв. знач. “*Далійовъ* (двір)”. ОН *Далій* (*Dalej*) [4, 72] < *Даль* < *Далеборъ* [9, 67]; **Кінашів**, первісно **Кунашів**, 1402 р. – Kupaszow [14 II, 46]. Посесив на *-ів* від ОН *Кунаш*. Перв. знач. “*Кунашівъ* (двір)”. ОН *Кунаш* < *Конон*; **Кремидів**, первісно **Кромидів**, 1435-1456 р.р. – Kromidow [13, ф. 6, оп. 3, спр. 1; 82]. Посесив на *-ів* від ОН *Кромид*. Перв. знач. “*Кромидівъ* (двір)”. ОН **Кромид* < **Кромидобр* чи **Кромидар*, пор. *Кромиджуръ* [9, 106], *Sedobr, Bohudar* [17, 74]; **Курів**, 1489 р. – Curow [14 II, 103]. Посесив на *-ів* від ОН *Кур*. Перв. знач. “*Курівъ* (двір)”. ОН *Куръ* [9, 108; 11, 219] – відапелятивна власна назва; **Малобольшів**, далі **Большівець**, тепер **Більшівці**, 1402 р. – Malobolszow [14 II, 48]. Найдавніша складна назва *Малобольшів* згодом передається демінутивною формою з суфіксом *-ець*. Зміна варіанта ойконіма *Большівець* на *Більшівці* (*Bolszowce*) не цілком зрозуміла. Не виключено, що сучасна назва поселення походить від котойконіма *більшівці* “мешканці *Більшівця*”; **Мартинів**, 1438 р. – Martinow [14 XII, 49]. Посесив на *-ів* від ОН *Мартин*. Перв. знач. “*Мартинівъ* (двір)”. **Хохонів**, 1430 р. – Chochonyow [14 II, 85]. Посесив на *-ів* від ОН **Хохон*. Перв. знач. “*Хохонівъ* (двір)”. ОН **Хохон*, пор. ОН *Хохонъ* [9, 201] – відапелятивна власна

назва; Яблунів, первісно Яблонів, 1430 р. – Jabłonow [14 II, 85]. Посесив на -ів від ОН *Яблон. Перв. знач. “Яблонів (двір)”. ОН *Яблон, пор. Яблань [9, 211] – відапелятивна власна назва;

3) ойконіми з суфіксом -ин. Розвиток і поширення ойконімів на -ин проходив паралельно із поширенням ойконімів на -ів. Але суфікс -ин утворював ойконіми не від будь-яких антропонімів, а тільки від тих, що закінчуються на -а: Дитятин, 1424 р. – Detatyn [14 II, 73]. Посесив на -ин від ОН *Дитятин. Перв. знач. “Дитятин (двір)”. ОН *Дитятин, пор. ОН Ditina [4, 134], Дитяк, Дитиняк [1, 58] – відапелятивна власна назва; Насташине, первісно Насташин, 1433 р. – Nastaschczyn [14 II, 72]. Первісно посесив на -ин від ОН Настаська. Перв. знач. “Насташин (двір)”. ОН Настаська < Анастасія. Існує припущення, що назва поселення пов’язана з іменем історичної постаті – Настаськи, про яку знаходимо відомості в Іпатіївському літописі; Німчин, тепер Німшин, 1455-1469 р.р. – Niemczyn [13, ф.6, оп. 3, спр. 2; 61]. Первісно посесив на -ин від ОН *Німка. Перв. знач. “Німчин (двір)”. ОН *Німка, пор. Німко [9, 149] – відапелятивна власна назва;

4) ойконіми з суфіксом -івк-а. Найдавніші ойконіми на -івка переважно є відантропоніми за походженням. Коли ж суфікс -івк-а набув своєї максимальної продуктивності, він міг утворювати назви населених пунктів не лише від антропонімів, але і від апелятивів: Вигівка, 1895 р. – Wyhowka [16 XIV, 91]. Утв. за допомогою суфікса -івк-а від апел. вига “вид рослини”. Можливо, від ОН *Вига з перв. знач. “П, у якому проживав (яким володів) Вига”;

5) складені ойконіми – назви, що об’єднують два слова, головною частиною яких є іменник, узгоджений з атрибутивним членом. Причиною появи таких назв було, здебільшого, заселення нових територій і намагання диференціювати однойменні населені пункти: Загір’я-Кукільницьке, 1430 р. – Zagorze-Konkolnieckie [14 II, 85]. Утв. від апел. загир’я; атрибутивний член вказує на місце розташування поселення – біля с. Кукільники; Слобідка-Більшівцівська, 1785-1788 р.р. – Slobodka Bolszowiecka [6, 281]. Утв. від апел. слобідка; атрибутивний член вказує на розташування поселення біля с. Більшівці; Слобода-Кукільницька, 1785-1788 р.р. – Slobodka Konkolniecka [6, 282]. Утв. від апел. слобода; атрибутивний член вказує на розташування поселення біля с. Кукільники; Стасева Воля, тепер Слобода, 1785-1788 р.р. – Stasiowa Wola [6, 292]. Утв. від апел. воля; атрибутивний член вказує, що поселення первісно належить Стасу (ОН Стас < Станіслав або Євстахій);

6) префіксальні ойконіми – утворення, що вказують на локалізацію об’єкта. У Галицькому районі це ойконім Залуква “поселення, розташоване за річкою Луква”;

7) субстантивовані ойконіми – первісно прикметники, що вказували на певні ознаки іменованого об’єкта: Задністрянське, нове поселення, утв. шляхом субстантивації прикметника задністрянське, мотивованого місцем розташування поселення – за р. Дністер.

8) складні ойконіми: Маріямполь, тепер Маринопіль, 1647 р. – Mariampol [13, ф.10, оп.4, спр.1; 96], утв. від ОН Маріямь [9, 119] і апел. поль (pol < лат. polis “місто”), буквально, “місто Маріями[а]”. 1947 р. – поселення перейменовано на Маринопіль.

Отже, серед назв населених пунктів досліджуваної території виділяємо ойконіми, що утворилися внаслідок семантичної трансформації безафіксних (Лани) та афіксальних апелятивів (Озерце), апелятивів на позначення групових назв людей за їх родоначальником (Куничі, Демешківці), за родовою приналежністю чи професією (Кінчаки, Поплавники), за етнічною ознакою (Озеряни), окремих гідронімів (Ворониця) в однойменні назви населених пунктів, а також ойконіми, утворені шляхом власне деривації за допомогою топонімотвірних формантів: суфіксів -*їь (Галич), -ів (Бовшів), -ин (Дитятин), -івк-а (Вигівка), префікса за- (Залуква); субстантивації (Задністрянське); творення складних (Маринопіль) та складених назв (Слобідка-Більшівцівська).

1. Богдан Ф. Словник українських прізвищ у Канаді. – Вінніпег, Ванкувер Інституту, 1974.
2. Бучко Д. Г. Два рівні деривації в ойконімії / Актуальні проблеми словотвору української мови. – Тернопіль, 1993.
3. Грінченко Б. Словарь української мови / Збір. ред. журн. “Киевская старина”. Надр. з вид. 1907-1909 рр., фотомех. способом. – К., 1958-1959. – Т. I-4.
4. Демчук М. О. Слов’янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVIII ст. – К., 1988.
5. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985.
6. Йосифінська (1785-1788) і Францисканська (1819-1820) метрики: Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів. – К., 1965.
7. Карченко М. Древній Галич. – Львів, 1997.
8. Ковалик І. І. Типологія системи словотвору прізвищ жителів села Млинів Жешівської області ПНР / Повідомлення української ономастичної комісії. Випуск 4. – К., 1967.
9. Морошкин М. Я. Словянський іменослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке. – СПб., 1867.
10. Словник української мови. – К., 1970-1980. Т. I-11.
11. Тушиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен / Записки отделения русской и славянской археологии русского археологического общества. – СПб., 1903. – Т. 6.
12. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К., 1947.
13. Akta grodzkie i ziemskie // ЦДДА ф. 6, оп. 3, спр. 1-121; ф. 7, оп. 4, спр. 1-177; ф. 9, оп. 6, спр. 1-60; ф. 10, оп. 4, спр. 1.
14. Akta grodzkie i ziemskie czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1868-1935. – Т. I-25.
15. Kummerer Ritter von Kammersberg Karl. Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien. – Wien, 1855.
16. Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod red. i ze wstępem W. Taszyckiego. – Wrocław etc., 1965-1985. – Т. 1-7.
17. Svohoda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. – Praha, 1964.

Список умовних скорочень

апел. – апелятив; л. – латинське; мн. – множина; ОН – особова назва; оп. – опис; П – поселення; пор. – порівняй; р., р.р. – рік, роки; РН – родова назва; СН – службова назва; спр. – справа; утв. – утворено; ф. – фонд.

In this article the origin of names of the population area of Halych district of Ivano-Frankivsk region is researched: the oikonyms which appeared as the result of toponymation apelytivs and transonymition, and the oikonyms which appeared as a result of proper derevation with the help of toponymation formants.

Key words: oikonym, appellative, anthroponim, beforeoikonym level derevation, oikonym level derevation.

УДК 811.161.2'373.23

ББК 81.002.3

Тетяна Крупеньова

МІФОНІМИ В АНТРОПОСИСТЕМІ ДРАМАТУРГІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Стаття присвячена дослідженню міфонімів у драматургії Лесі Українки, подано їх класифікацію і висвітлено їх роль у побудові художнього твору.

Ключові слова: власна назва, онім, онімний простір, міфонім.

В антропосистемі драматургії Лесі Українки міфони́ми становлять важливу частину, досить значну за обсягом і естетично вагому. Це один з тих лінгвістичних засобів, за допомогою яких виражається ідейний і зв’язаний з ним емоційний зміст літературних творів, виявляючи саму суть художнього образу, допомагаючи втілити авторську концепцію певного персонажу і твору в цілому.

Драматичні твори поетеси тематично розподіляються за певними історичними часами і географічними регіонами, що обумовлює введення в художню площину драм міфони́ми, відносні до цих часів і народів. Це закономірно, адже міфони́ми становлять частину духовного життя людства, змінюючись з його розвитком разом з уявленнями про оточуючий світ і віруваннями людини, вживані в контексті драм, вони стають надто важливим онімним штрихом у художньому просторі, виконуючи і номінативну, і естетичну функцію, емоційно забарвлюючи мовлення.

В ХТ Лесиної драматургії представлені міфоантропоніми, які становлять найбільший шар, міфоперсоніми і міфотопоніми; міфозооніми та міфотопоніми відсутні.

Міфоантропоніми становлять не лише найбільший за кількістю шар, а й надзвичайно розмаїтий. Перш за все, це імена, що слід віднести до християнства різних часів, і по-друге, імена, які відбивають інші вірування народів світу, вони настільки органічно пов’язані контекстом драм, що слід пов’язувати навіть їх перелік з певним твором, хоча подекуди в одній драматичній поемі чи діалозі зустрічатимуться міфоантропоніми різних груп.

І. Міфоантропоніми християнства. До цієї групи належать найрізноманітніші імена, деякі з яких часто повторюються в творах. Так, Христос зустрічаємо в “Грішниці”. “В катакомбах” /з варіантом Вічний/. “У пущі”, “Рвфін і Прісілла” /з варіантом Ісус/. “Адвокат Мартіан”. По-різному вписуючись у текст твору, вони розширюють і функціонально ускладнюють семантику мовних одиниць, включаючи їх “до іншого семантичного поля, коли вони, зберігаючи своє об’єктивно-мовне значення, набувають разом з тим додаткових смислових відтінків, в яких знаходять вираження індивідуальне розуміння та оцінка письменником зображуваної дійсності”. Наведемо приклади.

У “Грішниці”: Черниця-Прожени /Ненависті дракона геть із серця,/ Нехай в ньому зостанеться любов,/ І ми одна одну запевне зрозумієм/ Як розумів розбійника Христос. [1 ; I; 135]

“В катакомбах”: Є п и с к о п - Прославмо й, брата, господа Христа,/ що посадив на небі поруч себе/ замученого брата Харіклея. [1 ; III; 240]

“Рвфін і Прісілла”: П а р в у с – Христос дав не саму любов, а й меч! [1 ; IV; 120]

Варіант: Р у ф і н - Так, мир і згода,/ гармонія небесна панувала/ в великім пантеоні. Поки дух/ юдейського народу, мстивий, заздрий,/ дав невидимки меч своєму сину Ісусу з Назарета. [1 ; IV; 118]

“У пущі”: Е д і т а - І ми служить повинні щирим серцем/ тим, хто дав нам боже слово. – Р і ч а р д – Мамо!/ Христос давно нам дав його. [1 ; V; 41]

“Адвокат Мартіан”: М а р т і а н /вжахнувся/ - Хіба ти вже... не віриш у Христа?! [1 ; VI; 17]

Навіть побіжне зіставлення вилучених із текстовою площини іменувань Христос та його варіантів здатне проілюструвати семантичну амплітуду міфоантропоніма з її щільним вростанням у сюжетну течію та характеротворення персонажів, поділяючи їх не різні типи з властивою поетесі влучністю вписування й лаконізмом, адже одне слово - Христос стає проявником справжнього єства різних, таких несхожих персонажів у різних контекстах.

У драмах багато імен біблійних: Саваоф, Саул /“Одержима”/: апостол Петро /“Три хвилини”/: Із Савла бог Павла виявив, Іуда /“Рвфін і Прісілла”/: Голіаф, Каїн, Веселеїл, Еліан, Юбаль, Тубаль-Каїн, Осія, Петро, Авраам, Моїсей /“У пущі”/: Йосип святий /“Бояриня”/: Павло-апостол /“Адвокат Мартіан”/.

II. Міфоантропоніми нехристиянських релігій:

1. Давньогрецький пантеон богів та героїв - **Фаетон** /“**Блакитна троянда**”/; **Артеміда**, **Мойра**, **Аполлон**, **Ахіллес**, **Іфігенія**, **Орест**, **Електра** /“**Іфігенія в Тавриді**”/; **Зевес** /“**Осінь казка**”/; **Аполлон**, **Афродіта**, **Арес**, **Епіметей**, **Мойра**, **Палада**, **Галес**, **Персефона**, **Гефест** /“**Кассандра**”/; **Адоніс**, **Медюза**, **Амур**, **Діоніс**, **Геркулес**, **Серапіс**, /“**Руфін і Прісілла**”/; **Аполлон**, **Одісей**, **Ахіллес**, **Ереб** /“**У пвщі**”/; **Аполлон**, **Афродіта**, **Діоніс**, **Прометей**, **Ніке**, **Терпсіхора**, **Андромела**, **Персей**, **Медюза**, **Персефона**, **Харіта**, **Лаокоон** /“**Оргія**”/;

2. Давньоримські боги - **Венера**, **Цецера**, **Феміда**, **Юнона**, **Веста**, **Сцевола**, **Лари** /або **пенати**/ /“**Руфін та Прісілла**”/; **Феб** /“**Музині химери**”/; **Юпітер** /“**Оргія**”/;

3. Ві фінікійських, ассирійських, єгипетських божеств - **Ваал**, **Астарот** /або **Астерта/Ассув**, **Амон** /“**Одержима**”/; **Ваал** /“**На рвїнах**”/; **Озіріс**, **Ра**, **Ізіда**, **Горус**, **Фет**, **Тот**, **Анубіс**, **Нейт**, **Амон** /“**В дому роботи, в країні неволі**”/; **Аммон**, **Астарта** /“**Руфін і Прісілла**”/; **Астарта**, **Молох** /“**У пвщі**”/.

В драматургії Лесі Українки часто в одному контексті сполучаються міфоантропоніми, що належать до різних релігій. Так, у драматичній поемі “**Одержима**” сполучаються **Саваоф**, **Саул** - Ві біблійні з фінікійськими **Ваал** і **Астарот**, єгипетським **Аммон**, ассирійським **Ассув**, що створює опозицію і контрастне протиставлення; у драмі “**Руфін і Прісілла**” протиставляються **Ієсус** і **Діоніс**, **Христос** і **Іуда**, а сполучення християнських міфоантропонімів з давньогрецькими, давньоримськими і давньоєгипетськими **Адоніс**, **Амур**, **Діоніс**, **Геркулес**, **Меркурій** – **Венера**, **Юнона**, **Веста**, **Феміна**, **Цецера** – **Аммон**, **Астарта** передає різнобарвність, духовну й релігійну неоднорідність римського суспільства; в драматичній поемі “**У пвщі**” біблійні імена контрастують з фінікійським **Астарот** і карфагенським **Молох**, якими посилюють звинувачення общиною **Річарда**, що в діалозі з **Антоніо** сумно пригадує втрачені назавжди роки навчання у **Венеції**: **Прийшли до мене ви, мов Одісей, що викликав з Еребу Ахіллеса умерлого...** [1 ; V; 125]

Такі сполучення здатні утворити вражаючі ефекти, і поетеса вдається до них з чітко окресленою метою як до яскравого художнього прийому, обігруючи міфоімена з їх здатністю викликати асоціативний резонанс для впливу на читача/ глядача в потрібному ракурсі.

В останній драматичній поемі “**Оргія**” лише один міфоантропонім **Юніпер** вживаний у мові **Мецената** як протиставлення до великого ареалу грецьких міфоімен, підтверджуючи нескорену Антеєву правду й гідність.

Поетеса широко застосовує, міфони́ми в контекстах своєї драматургії. Вони відсутні лише в одному творі – “**Прощання**”. Цей діалог тематично не потребує таких компонентів онімного простору.

В деяких контекстах драм та діалогів наявні лише поодинокі такі вкраплення: в “**Осінь казці**” усіма онімними барвами виграв єдиний міфоантропонім **Зевес** в монолозі **лицаря-в'язня**: Ні, **Зевес**/ не був тираном низьким..., протиставляючи його **королю, пігмею сліпорожденному**.

Взагалі, слід зазначити, що міфони́ми в Лесиній драматургії використовуються економно й вишукано, з почуттям міри, доречно вписуючись у мовлення певного персонажу та контекст. Такий онім стає своєрідним проявником найрізноманітніших якостей, рис характеру, вписаний в конкретну ситуацію сюжетного розгортання, він органічний компонент ХТ. Розмаїтість відтінків додають Ві й супроводжувальні лексеми: **краса Гелена**, **цариця Спарти**, **богорівна жінка**, **зрадниця** – в таких лексичних нюансах постає цей персонаж у “**Кассандрі**”: міфоантропонім, сполучаючись з інше одним таким онімом поширює фарби художнього письма: так, звертаючись до **Клітемнестри**, **Кассандра** скаже – **тебе я знаю: ти мати Іфігенії**, проявляючи її жорстокість, адже **Іфігенія**, **дочка її й Агамемнона**, була принесена в жертву, щоб війна з **Троєю** була переможною; прикладка ж **пророцтва Кассандра** - це не лише проявник її обдарування, цей рефреном повторюваний лексичний компонент вступає в різку опозицію, контрастуючи з усіма її пророкуваннями, яким ніхто не йме віри, і з'являється епітет – **безумна Кассандра**. Поширює семантичні межі міфоантропоніма такий часто вживаний поетесою лексичний супровід, як порівняння: **Жінки гляди не гляди, / не вбережеш, дарма праця, / будь ти хоч богом олімпійським, / мов кривоногий Гефест!** [1 ; IV; 87]; **Чужі тобі дрібні діла людські, / ти, богорівна дивисься, як Мойра, / на болі серця смертного, слабкого...** [1 ; IV; 74]

Драматургічній онімній палітрі Лесі Українки властиве переносне вживання Ві, що значно ускладнює функціональне використання міфоантропонімів. У драматургічній поемі “**Адвокат Мартіан**” син покійного друга адвоката **Ардент** переслідується озвірілим натовпом. Він стукає в браму до **Мартіана**, просить сховати.

Один міфоантропонім - **Пілат!!**, посилений графічно !! і відповідним супроводжуваним текстом посилить екстремальну ситуацію, проявить трагічні обставини загибелі **Ардента**, муки **Мартіана**, який зобов'язаний бути християнином таємним, щоб надавати допомогу братам по вірі. **Пілат** – онімний посилюючий штрих, перенесення на **Мартіана** властивостей **Понтія Пілата**, римського прокуратора /намісника Іудеї в 26-36 рр., який, за євангельською легендою, затвердив смертний вирок **Ієсусу Христу**. “**вмиваючи руки**” від цього злочину й перетворився на символ облудництва й нещирості, жорстокосердя. Відмовившись впустити в свою домівку **Ардента**, **Мартіан** наче стає уподібненням **Пілата**, усуваючись від відповідальності за його смерть, хоч насправді штовхаючи названого сина на загибель. Це надто сильний, дійовий штрих на характеротворення персонажа: **Мартіан** - людина обов'язку, його ніщо не здатне зламати, примусити відступити від своїх переконань, **Пілат!!** у мові **Ардента**, посилений

винятковою експресією виявляє цілий “букет” нюансів. Це надзвичайно сильно діючий онім з переносним вживанням. Думається, цей міфоантропонім вражає і читачів, і глядачів. І в самому тексті драматичної поеми за цим **Пілат!!** йде репліка **адвоката**, його по-людському зрозуміла реакція:

М а р т і а н

Арденте! Сину!

/Береться сам до засува, щоб відчиняти, але сильний стукіт скількох кулаків у браму вражає його і він спинається! [1; VI; 60]

Безперечно, Леся знайшла винятково вражаючий і надто дійовий онімний штрих, і без нього контекст багато б втратив.

У драматичній поемі “**Оргія**” **співець Антей** називає свою сестру **Евфрозіну** іменем **Ніке** - у старогрецькій міфології богині перемоги в бою і першості в змаганнях:

А н т е й

/з усміхом/

Я не безславний,

хоч ти одна мені дасш тріумфи,

бо **ти для мене Ніке!** [1 ; VI; 173-174]

Евфрозіна тут же підхоплює “гру”, і між братом і сестрою відбувається такий природний діалог, вражаючий численними поворотами з великою амплітудою коливань онімний реєстр.

Прагнення прилучити до своєї “гри” **Нерісу** та її перейменування на **харіту** - одну з богинь краси, радості, уособлення жіночих принад – наштовхується на протидію, внутрішній і добре відчутний в холодному тоні опір. **Жінка Антея** – молоденька, гарна **танцівниця з Танагри**, іншої владі, Ві **харіта** створює контрастний проявник цій зрадниці з привабливою зовнішністю, вона **харіта** лише зовні. А чутлива й винахідлива Евфрозіна тут же відсилає **Ніке до кухні - допомогти матусі**.

4 рази вживаний міфоантропонім **Ніке** в мові **Антея**, **Евфрозіни** у супроводі холодного тону й погляду **Неріси** і 1 раз у ремарці в супроводі дійства, яке мала б здійснити **сама Ніке**, - і характеротворення персонажів, їх справжнє єство проявлене досить зримо. Все це відбувається на одній сторінці тексту поеми, що таким накопиченням і повторенням Ві посилює ефект імені, його акцентацію.

Леся Українка пройшла довгий шлях до вершин творчості, опанувала драматургію, прийоми драматичного дійства, пружини сценічного розвитку. Остання драматична поема поетеси “**Оргія**” - яскраве свідчення її високої майстерності і драматургічного обдарування, яке вона наполегливою працею розвинула до світових вершин. На наш погляд, особливо яскраво це простежується на онімних прийомах письма, зокрема, про це свідчать численні повороти й обігрування міфоантропонімів, таких притаманних грецькому суспільству античності і, зокрема, в часи римського панування над **Елладаю**, як окреслила хронотопію вступна ремарка до драматичної поеми.

По суті, поетеса демонструє своєрідне “перевдягання” героїв твору в міфоімена. **Неріса**, молода гарна жіночка, яку викупив з рабства **Антей**, віддавши за неї “всю спадщину по батьку й добру пайку/ свого зарібку”. **Дочка рабині-танцівниці**, сама прекрасна **танцівниця**, **Неріса** стає праобразом скульптури під назвою **Терпсіхора**, яку створює **Федон**. Статуя богині танцю й жива танцівниця **іменням Терпсіхора не раз поєднуються** в сюжетних поворотах твору. 13 раз вживає поетеса Ві **Терпсіхора**, демонструючи витонченість вписування імені у текст, у сюжет, викінченими онімними прийомами проводячи що ономалінію через дві третини “**Оргії**” - протягом останніх сорока сторінок тексту, який всього нараховує 62 с. Ці імена примхливо поєднуються й розмежовуються, утворюючи особливий семантичний зв'язок, відблизк нашарування близького між ним й далекого, а коннотації, видобуті таким способом їх примхливий ланцюжок, стають важливими й вражаючими у контексті драматичної поеми.

III. Міфоантропоніми національної української демонології.

Особливе місце в українській драматургічній ономастиці займає “**Лісова пісня**” як геніальне входження у світ давніх українських вірувань і язичницьких уявлень про навколишній світ. Змалку кохаючись у національній міфології, поетеса використала й відтворила в ХТ драми-феєрії ці вірування, створивши струнку систему міфоантропонімів і міфоперсонімів. Прийшовши в світ людських уявлень у сиву давнину, язичницькі вірування виявились надто стійкими, паралельно існуючими в народній свідомості з християнством. Як свідчить проф. Ю.О.Карпенко, “після 988 р./ прийняття християнства/ розпочався тривалий період двовір'я, причому язичництво як цільна система світосприйняття подекуди проіснувала в Україні до XVII-XVIII ст., а залишково, найчастіше на рівні підсвідомості, продовжує існувати й досі”[2, 23].

Український демонський пантеон, взятий поетесою з народних вірувань Волині, втілено в цілком зримі й художньо обгрунтовані образи, починаючи від імен і закінчуючи мовними партіями та ремарками з описом зовнішності кожної фантастичної істоти, породженими національними віруваннями.

Іменник істот фантастичного світу у “**Лісовій пісні**” становить відбиток різних рівнів давньоукраїнської міфології: **Злидні**, **Доля**, **Мавка**, **Марише** (“**Той, що в скалі сидить**”), “**Той, що греблі рве**”. **Перелісник**, **чортик Куць**, **Змія-Цариця**, **Перелесник**, **Русалка**, **Водяник**, **Лісовик**, **Русалка Польова**, **Урай**, **Зірнице-мати**, **Білий Палянин**, **Змія-Цариця**.

Леся Українка в "Лісовій пісні" виводить міфічних персонажів усіх рівнів української національної демонології, що відтворюють давні вірування та уявлення про оточуючий світ, вдається до різних форм національних магічних дій - заклинань та прокльонів, до казкових образів. Базуючись на народній етимології міфоантропонімів, поетеса створює свій власний світ, населений казковими істотами, який повторює існуючу в народних віруваннях демонологію, наповнюючи їх своїм баченням, розширюючи семантичні кордони таких персонажів. Все узгоджене з творчою концепцією письменниці, її баченням драми-феєрії і кожного персонажу окремо. Імена міфічних істот, щільно стикаючись з існуючими в народі та їх змістовим наповненням, стають чітким показником самої суті образу. Леся Українка чутливо відтворює в драмі давні уявлення людини про зв'язок імені з справжньою суттю істоти і з її долею. Відгомін цих давніх міфічних вірувань у свідомості наших пращурів знаходимо як коштовні перлини в іменах, що свідчить про надзвичайну стійкість таких вірувань і архаїку самих назв.

IV. Міфотопоніми.

Значно менше в драматургії поетеси міфотопонімів. Леся Українка вживає їх у трьох функціональних площинах.

I. Міфотопоніми різних релігійних вірувань, різних народів:

1. Християнської релігії – Содом і Гоморра /"У пущі"/; Едем /"В катакомбах"/.
2. Давньогрецьких і давньоримських міфічних вірувань: Стікс, Лета, Кокіт; на полях Асфоделонських, по долині Єлісейській /"Кассандра"/; Олімп /"В катакомбах"/; Парнас, Олімп /"Оргія"/; Таргар /"Оргія"/.

II. Міфотопоніми, що зустрічаються в біблійних легендах і одночасно позначають реальні просторові координати тих часів, яким присвячений твір драматурга:

- "Одержима" - Гефсиманський сад, Голгофа, Галаринське озеро, Галілея, Назарет;
- "Вавілонський полон" - Едом, Мізраїм /тепер Єгипет/. Ханаан;
- "Кассандра" - Троя, Ліон, Лідія;
- "Руфін і Прісцилла" – чудо бога Галілея;
- "У пущі" - Ханаан;
- "На полі крові" - Галілея, Єрусалим, Капернаум, Каріот;
- "Йоганна, жінка Хусова" - Галілея, Палестина, Юдея;
- "Адвокат Мартіан" - Віфлієм /тепер Бейт-Лажм/;
- "Камінний господар" - Едем;
- "Оргія" - Таргар.

III. Міфотопоніми, вжиті з переосмисленням: Веселий Олімп у "Блакитній троянді", Едем у "Вавілонському полоні".

Міфотопоніми у тексті драматичних творів Лесі Українки, входячи в загальний шар міфонімів, виконують функцію яскравих вкраплень у лексичне тло з найрізноманітнішою дією на контекст, сюжетний плін, образну систему твору. Так, у "Кассандрі" в співах еллінського шпигуна Сінона сконцентровано вживано кілька міфотопонімів:

- Асфоделонські поля - за уявленням давніх греків, поля потойбічного світу, якими ходять душі померлих і на яких не ростуть квіти;
- Єлісейська долина - долина щастя, вічної весни в потойбічному світі, за міфологією греків;
- Стікс, Лета, Кокіт - за грецькою міфологією, ріки підземного царства;

Таке концентроване накопичення міфотопонімів та їх повтори на невеликому за обсягом текстовому просторі (півтори сторінки) має певні спрямування – показує і облудну роль шпигуна, його неширий сум за тими героями, що полягли на захисті Трої, і наче віщують її падіння, хоча у тексті співи Сінона супроводжуються веселощами вартових, наїдками й напоями.

Для текстового тла такі вкраплення - справжня знахідка, адже саме вони створюють певний тон оповіді, спрямовують її повороти, природний плін подій.

1. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. - К.: Наук.думка, 1975-1979. - Т.1-12.

2. Карпенко Ю.О. Слов'янська міфологія і український фольклор // Мова та стиль українського фольклору: Зб.наук.праць. - К.: ІЗМН, 1996. - С.22-23.

The article is devoted to research of mifonim's in dramaturgy of Lesya Ukrainians, their classification is given and reflected their role in construction of artistic work.

Key words: proper noun, onym, onomastic space, mifonim.

ББК 81.411.1 – 313

УДК 811. 161. 2 – 373.

Наталія Лісняк

СУФІКСАЛЬНА ДЕРИВАЦІЯ МІКРОТОПОНІМІВ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

У статті розглядається дериваційна система суфіксальних похідних у межах системи мікротопонімів Західного Поділля, аналізуються продуктивні моделі, зв'язок онімної деривації з апелятивною.

Ключові слова: мікротопонім, деривація, словотворчий суфікс, ойконім.

Дериваційна система назвотворення генетично пов'язана з формальними засобами апелятивного словотворення, але топоніми мають і специфічний набір формантів, особливі моделі, для кожної з яких властива своя продуктивність. Найпродуктивнішим способом творення ойконімів Поділля вважають морфологічний [9, 17]. Окремі топоніми доводять, що морфологічна деривація в мікротопонімії навіть переважає. Так, Є. Адамович стверджує, що за допомогою афіксів на території Білорусі утворено понад 45 % назв мікрооб'єктів [1]. На думку Ю. Карпенка, морфологічні утворення відрізняються від інших топонімічних груп переважно кількісно (в мікротопонімії їх питома вага менша), однак вони не мають яскраво виражених якісних відмінностей [3, 18].

Матеріалом для дослідження послужили мікротопоніми Західного Поділля, зібрані нами протягом 1998-2002 рр. У статті ми розглянемо суфіксальні похідні мікротопоніми Західного Поділля. Окремі типи суфіксальних мікротопонімів частково вже аналізувалися [2]. Поширення суфіксальних назв дрібних географічних об'єктів, їх взаємозв'язок з ойконімами, гідронімами дозволяє стверджувати про активність певних суфіксів, про продуктивність/непродуктивність топонімічних моделей у період виникнення назв та їх локалізацію.

Мета статті – здійснити аналіз мікротопонімів морфологічного способу деривації (суфіксальний спосіб). Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) описати основні словотвірні моделі мікротопонімів; 2) встановити продуктивність топонімічних суфіксів; 3) з'ясувати особливості твірної бази суфіксальних мікротопонімів.

Більшість мікротопонімів, утворених за допомогою різних дериваційних формантів, на Західному Поділлі вживаються лише в однині. Відповідно до денотата географічні назви бувають чоловічого, жіночого або середнього роду. В мікротопонімії досліджуваного регіону домінують суфіксальні утворення жіночого роду, наприклад: Вибранівка, Федорівка, Нарайка, Нагаївщина. Значно менше назв чоловічого і середнього родів. Це зумовлено тим, що переважна більшість опорних назв (гора, долина, вулиця, криниця, стежка, дорога і под.) є іменниками жіночого роду. Вказаних апелятивів чоловічого і середнього родів (ліс, горб, пасовище, поле та ін.) значно менше.

У межах морфологічних (вторинних) утворень виділяємо: а) суфіксальні мікротопоніми; б) префіксальні мікротопоніми; в) комприментні мікротопоніми. Далі розглянемо дериваційні особливості назв, які належать до групи суфіксальних мікротопонімів.

Серед суфіксальних мікротопонімів є іменникові утворення, зокрема мікротопоніми на -івк(а), -ин(а), -щин(а), -их(а), -іх(а), -к-, -ець, -овець, -инець та прикметникові утворення з формантами -ев-, -ів-, -ов-, -ин-.

Мікротопоніми з суфіксом -івк(а). Утворення з суфіксом -івк(а) відомі в українській мікротопонімії, зокрема, в ойконімії та гідронімії [7]. Формант -івк(а) представлений і в мікротопонімії. Це підтверджують також дослідники української мікротопонімії інших регіонів України та прилеглих територій (М. Дуйчак, Т. Поляруш, Е. Черепанова, Є. Черняхівська). Значної активності формант -івк(а) набув і в мікротопонімії Західного Поділля.

Кадастрові плани Тернопільщини з середини XIX ст. засвідчують, що мікротопонімна модель на -івк(а)/-овк(а) і в ті часи була продуктивною: Dabrowka, Budyłowka, Kwasowka. До речі, ці назви збереглися дотепер. Правда, в архівних записах трапляються й такі оніми, які вже вийшли з ужитку: Vaznikowka, Sampalowka, Straczowka та деякі інші. Їх зникнення спричинило те, що окремі географічні об'єкти на Західному Поділлі не один раз перейменовувалися. Аналізовані власні назви, що походять від антропонімів, сприймалися як мотивовані доти, поки пам'ятали особу, найменування якої лягло в основу відповідних мікротопонімів. Коли ж така інформація втрачалася, то забувалася й сама мотивація певної назви.

Як відомо, основна функція суфікса -івк(а) посесивна. Таку сему йому надавав суфікс -ів, адже формант -івк(а) виник із присвійно-прикметникового суфікса -ів та субстантивного форманта -к(а).

Базовими назвами при творенні мікротопонімів із суфіксами -івк(а) на Західному Поділлі були власні імена, прізвища та прізвиська власників полів, лісів, садів і т.п. чи іменування перших поселенців вулиць, хуторів, сіл. Аналіз твірної бази досліджуваних мікротопонімів на -івк(а) дозволяє виділити в їх межах кілька груп.

1. Мікротопоніми, мотивовані особовими назвами. До них належать оніми, утворені від:

а) календарних імен: Андрухівка (криниця), Антонівка (урочище), Борисівка (частина села), Василівка (вулиця), Волександрівка (поле), Волитівка (криниця), Гаврилівка (вулиця), Іванівка (вулиця), Йосипівка (хутір), Кирилівка (частина села), Маринівка (частина села), Микитівка (кут села), Николаївка (хутір), Оленівка (частина села), Панасівка (ліс), Петрунівка (вулиця), Семенівка (вулиця), Сидорівка (поле), Тарасівка (вулиця, поле, урочище), Юрашівка (поле);

б) антропонімів, співвідносних із апелятивами, що вказують на тварин: Бугайівка (вулиця), Буйволівка (частина села), Іжаківка (частина села), Раківка (ліс), Собулівка (поле), Солов'ївка (вулиця), Хом'яківка (вулиця);

в) антропонімів, співзвучних із апелятивами, що називають предмети, речовини: Кисилівка (куток

села), *Косівка* (частина села), *Лопатівка* (частина села);

г) назв осіб за їх соціальним становищем, родом занять або національною, етнічною належністю: *Басарабівка* (пасовище), *Боднарівка* (вулиця), *Гончарівка* (кут села), *Дяківка* (кут села), *Ковалівка* (кут села, ліс, пасовище), *Мазурівка* (вулиця, частина лісу), *Паничівка* (поле), *Попівка* (ліс), *Шандарівка* (поле), *Швабівка* (вулиця). Наведені мікротопоніми можна співвідносити як з апелятивами, так і з антропонімами. Однак у цьому випадку доцільно зважати на те, що присвійно-прикметниковий суфікс *-ів* в українській мові міг додаватися тільки до назв осіб чоловічої статі, а кожна з твірних основ указаних мікротопонімів понині має відповідники серед прізвищ та прізвищ українців. Спираючись на викладене, ми схилиємося до думки, що такі мікротопоніми Західного Поділля на *-івк(а)* треба кваліфікувати як відантропонімі утворення.

Помітна кількість мікротопонімів зазначеної підгрупи мотивована прізвищами і прізвищами: *Бабіївка* (кладовище), *Бонівка* (вулиця), *Боричівка* (кут села), *Бриндачівка* (вулиця), *Бриндянівка* (кут села), *Бубнівка* (поле), *Бульбівка* (частина села), *Вибадівка* (вулиця, частина села), *Вибранівка* (вулиця), *Вимислівка* (дорога), *Винівка* (хутір), *Гагарінка* (вулиця), *Гаджівка* (долина), *Галічівка* (частина села), *Гаясівка* (частина села), *Голодівка* (частина села), *Гуралівка* (пасовище), *Лапаївка* (вулиця), *Лепехівка* (частина села), *Линчівка* (вулиця), *Логінівка* (кут села), *Майорівка* (частина села), *Мотарівка* (поле), *Полошилівка* (частина села), *Прибильківка* (вулиця), *Серилівка* (кут села), *Старківка* (поле), *Струсівка* (частина села), *Сузанівка* (вулиця), *Томаківка* (частина села), *Ходорівка* (хутір), *Шелепівка* (пасовище), *Шкрібанівка* (частина села), *Шмиркалівка* (частина села), *Шумерівка* (поле).

2. Мікротопоніми, утворені від назв рослин. До цієї підгрупи належать такі оніми, як: *Вербівка* (місце розваги), *Вільхівка* (криниця), *Гравівка* (частина лісу), *Липівка* (вулиця), *Малинівка* (вулиця). Їх твірні лексеми навряд чи вказували на особу, хоча прізвища Верба, Граб, Малина в Україні відомі. Правдоподібно, такі мікротопоніми утворювалися через посередництво відносних прикметників вербовий, вільховий, грабовий, малиновий, наприклад, *Вербівка* < вербовий < верба, *Вільхівка* < вільховий < вільха.

3. Мікротопоніми, утворені від апелятивів, що називали певну споруду чи інший мікрооб'єкт, біля якого знаходився денотат, наприклад: *Калабанівка* (частина села) < калабана, *Млинівка* (частина села) < млин, *Цвинтарівка* (частина села, вулиця) < цвинтар та ін.

Варто зазначити, що в мікротопонімії Західного Поділля засвідчено переходи типу ойконім→мікротопонім (пор. с. *Лапаївка* Терехівського району і вулиця *Лапаївка* у сусідньому селі Микулинці. Перенесення назв населених пунктів на географічні мікрооб'єкти трапляється, за звичай відповідно до місцезнаходження об'єкта. Правда, нерідко у тотожних назвах з суфіксом *-івк(а)*, мікротопонім уточнюється означенням. Пор.: с. *Боричівка* Терехівського району і кут села *Мала Боричівка* с. Лошнів цього ж району.

Мікротопоніми з суфіксами *-ів, -ов(а), -ев(а), -ин, -ин(а), -ин(е)*. Серед мікротопонімів Західного Поділля поширеними є також прикметникові утворення з суфіксами *-ів, -ов(а), -ев(а), -ин*. Ще Ф. Міклошич кваліфікував слов'янські топоніми такого типу як прикметники, що походять від імен засновників або власників об'єктів. Інші дослідники, зокрема В. Ташицький та С. Роспанд, доводять, що такі назви населених пунктів виражали не лише присвійне, а й топографічне чи релятивне значення [8, 43-44].

Спеціальні дослідження географічним назвам на *-ин, -ів* присвятила З. Купчинська. На її думку, топонімі назви на *-ин, -ів* належать до категорії відприсвійних [4, 7]. Із втратою семантичного навантаження суфікси присвійності *-ин, -ів* могли формувати географічні назви як структурний засіб.

Мікротопоніми Західного Поділля, утворені за допомогою суфіксів *-ів, -ов(а), -ев(а), -ин, -ин(а)*, поділяємо на такі підгрупи:

а) назви, похідні від календарних християнських імен та давніх слов'янських імен прізвищового типу: *Андрухів* (кут села), *Броньчина* (стежка), *Вальків* (сад), *Валькова* (вулиця), *Василева* (долина), *Васькова* (поле), *Вікторків* (сад), *Воленчине* (поле), *Зинькова* (гора), *Йвоникова* (долина), *Йосипова* (долина), *Каськова* (вуличка), *Кирилова* (гора), *Кіндратів* (сад), *Марійчине* (поле), *Марків* (яр), *Олексове* (пасовище), *Панасова* (вулиця), *Панькова* (вулиця), *Проців* (хутір), *Стецева* (гора), *Талчине* (поле), *Теклине* (пасовище), *Юзикове* (пасовище);

б) найменування, мотивовані апелятивами зі значенням особи: *Батькова* (кут села), *Ковалева* (поле), *Писарова* (долина), *Писарове* (поле), *Попова* (долина), *Попове* (пасовище);

в) мікротопоніми, утворені від прізвищ та прізвищ: *Бабіїв* (кут села), *Бабухів* (долина), *Байсаровичове* (поле), *Байдове* (долина), *Будзійове* (поле), *Бурляева* (долина), *Бутурів* (ліс), *Ващикова* (криниця), *Верстюкова* (вулиця), *Жигалина* (долина), *Кавунова* (вулиця), *Каденюкова* (долина), *Калазикове* (поле), *Карбашева* (пасовище), *Кацакова* (долина), *Кибусова* (вулиця), *Клевчукова* (вулиця), *Ковальчукова* (вулиця), *Канарова* (вулиця), *Латухова* (рівнина), *Ласьків* (ліс), *Лесьова* (долина), *Лехова* (пасовище), *Лисове* (поле), *Лібасова* (поле), *Ловичів* (сад), *Майкова* (вулиця), *Мацькова* (пасовище), *Мигасева* (долина), *Морозів* (пасовище), *Мухнійова* (вулиця), *Обіжєва* (урочище), *Олійників* (сад), *Панчакова* (гора), *Парцелятрове* (поле), *Патролюкові* (пасовище), *Паукова* (кут села), *Писарове* (поле), *Попова* (долина), *Рублева* (пасовище), *Русаків* (ліс), *Трачова* (поле), *Фільозофове* (поле), *Хамарів*

(поле), *Часночків* (ліс), *Чернякове* (поле), *Яциків* (поле).

Усі розглянуті суфікси є присвійно-прикметниковими і кожен із них має свою валентну специфіку. Так, якщо за допомогою суфікса *-ів* мікротопоніми утворюються від усіх імен, незалежно від характеру основи, то творення мікротопонімів із суфіксом *-ин* на досліджуваній території обмежене іменами жіночого роду на *-я*. Назви із формантом *-ів*, що вказують на власника чоловічої статі (*Олексів, Дзвінків*), здебільшого відмінюються як іменники другої відміни, а жіночі назви типу *Петрова* – як прикметники.

Утворення з присвійно-прикметниковими суфіксами відзначаються індивідуалізованою віднесеністю ознаки, на яку вони вказували, а також неможливістю замінити їх прикметниками колективної належності. Присвійно-прикметникові суфікси *-ів, -ов(а), -ев(а), -ин* виражали і тепер виражають належність іменованого об'єкта лише одній особі, а не багатьом. Незважаючи на певний зв'язок цих формантів із особовими назвами, не всі аналізовані мікротопоніми, як засвідчують наведені приклади, мотивуються антропонімами чи апелятивами, що позначають осіб.

Мікротопоніми з суфіксами *-чин(а), -шин(а)*. Утворення з суфіксами *-чин(а), -шин(а)* вказують на місцевість, що в минулому була власністю особи, з найменуванням якої співвідноситься мікротопонім, наприклад: *Баворівщина* (вулиця), *Баранеччина* (вулиця), *Башуковеччина* (ліс), *Бікерщина* (пасовище, поле), *Блавищина* (кут села), *Бобрівщина* (долина), *Божиччина* (ліс), *Болазубнеччина* (поле), *Вербіччина* (поле), *Вербовеччина* (ліс), *Вшиньовщина* (частина села), *Відовщина* (пасовище), *Війтівщина* (частина міста), *Воліндарщина* (поле), *Волощина* (кут села), *Восиччина* (вулиця), *Гнидавеччина* (поле), *Жеребеччина* (поле), *Кацатчина* (поле), *Клюбіччина* (поле), *Коралівщина* (вулиця), *Краківщина* (кут села), *Моравщина* (поле), *Нагаївщина* (вулиця), *Раківщина* (ліс), *Синовеччина* (поле), *Чапровщина* (поле) і т.п.

Ці мікротопоніми справді співвідносяться з прізвищами (або прізвищами) осіб, які спричинилися до виникнення відповідних місцевих назв. Однак перетворення антропоніма іменникового типу в мікротопонім тут обов'язково спиралось на відносно-присвійні прикметники із суфіксами *-івськ(ий), -инськ(ий)*, які фактично і виражали належність денотата. А суфікс *-ин(а)* при цьому виступав засобом афіксальної субстантивзації відповідного прикметника. Отже, послідовність творення подібних мікротопонімів повинна виглядати так: антропонім *Рак* > відносно-присвійний прикметник *Раківський* > мікротопонім-іменник *Раківщина*. Первісно утворення типу *Раківщина* < *Раківське* було те, що належало родині Раків. Варто додати, що аналогічні загальноукраїнські назви *Київщина, Німеччина, Словаччина, Туреччина, Угорщина* й ін. також мотивуються прикметниками київський, німецький, словацький, турецький, угорський. Подібне стосується й апелятивів на зразок *кріпаччина, панщина*.

Досліджуючи словотвірні моделі на *-щин(а)*, Т. Поляруш пише, що вони „називають поля, ліси, луки, урочища, об'єкти, які мають просторову протяжність, мікротериторії локального значення, відомі обмеженій групі людей. Значно рідше власні назви на *-щин(а)* позначають окремі елементи рельєфу – яри, долини, балки” [6, 17]. Наш матеріал засвідчує, що утворення з цим суфіксом є назвами кутків села, полів.

Мікротопоніми із суфіксами *-их(а), (-іх(а))*. Утворення на *-их(а)* в українській топонімії важко визнати продуктивними, адже в довіднику адміністративно-територіального поділу України, виданому 1947 р., зафіксовано лише 55 назв цього типу, а в подібному виданні 1987 р. їх нараховується всього 36. Малочисельність топонімів на *-их(а)* стала, очевидно, основною причиною того, що ця модель практично залишилася поза увагою ономастів і не згадується навіть принагідно ні в ареальних, ні в регіональних дослідженнях, хоча вона досить цікава з погляду деривативної семантики [2, 31].

Онїми на *-их(а)* продуктивні в українській антропонімії [10, 152]. За допомогою цього суфікса утворюються андроніми – назви заміжніх жінок за найменуваннями їх чоловіків, наприклад: *Павлиха* < дружина Павла. Базовими назвами мікротопонімів на *-их(а)* стали антропоніми, як-от: *Алексеїха* (поле) < антр. *Алексей*, *Бакаїха* (ліс) < антр. *Бакай*, *Бандалиха* (балка) < антр. *Бандал*, *Бенцалиха* (поле) < антр. *Бенцал*, *Боблиха* (поле) < антр. *Бобол*, *Блощиha* (пасовище) < антр. *Блошка*, *Бойчиha* (поле) < антр. *Бойко*, *Воланиha* (поле) < антр. *Волан*, *Гончариха* (поле) < антр. *Гончар*, *Дерениha* (поле) < антр. *Дерен*, *Кабалиha* (поле) < антр. *Кабал*, *Качуриha* (кут села) < антр. *Качур*, *Клациha* (поле, пасовище) < антр. *Клач*, *Козутиha* (поле) < антр. *Когут*, *Козачиха* < антр. *Козак*, *Коноплиha* (поле) < антр. *Конопля*, *Кончиha* (ліс) < антр. *Конко*, *Кудлиha* (пасовище) < антр. *Кудла*, *Курилиha* (поле) < антр. *Курило*, *Липиha* (пасовище) < антр. *Липа*, *Макогониха* (пасовище) < антр. *Макогон*, *Мациха* (пасовище) < антр. *Мац*, *Сабашиha* (ліс) < антр. *Сабах*, *Сібашиha* (поле) < антр. *Сібах*, *Скарбиha* (ліс) < антр. *Скарб*, *Стеблиha* < антр. *Стебло*.

Мікротопоніми з суфіксом *-к-*. Утворення з суфіксом *-к-* не є продуктивними в мікротопонімії Західного Поділля, на відміну від гідронімії цього регіону [7]. Науковці зазначають, що суфікс *-к-* продуктивний в антропонімії. Подібно до суфікса *-их(а)*, він використовується для творення андронімів: (пор. *Стефанічка* < дружина *Стефаніча*) [10, 153]. Як і суфікс *-ів-к(а)*, формант *-к(а)* приєднується до іменної основи. Його особливістю є те, що в похідних назвах він здебільшого не виражає демінутивності. Аналізована модель реалізується у словотвірному ряді топонімів, які виникають шляхом суфіксального

доформлення інших місцевих назв. Тим самим увиразнюються й диференціюються спільнокореневі найменування різних географічних об'єктів. Пор. назва потоку *Цицорка* (с. Цицори Козівського району) [7]. В мікротопонімії суфікс *-к(а)* виявляє продуктивність у тих випадках, коли двослівне атрибутивне сполучення треба трансформувати в однослівну назву, тобто універбувати, наприклад, *Гагарінка* (вулиця) < вулиця Гагаріна. У нашій картотечі наявні такі мікротопоніми з формантом *-к-*: *Бобушка* (поле), *Богатирка* (частина міста), *Боднарка* (частина села), *Бордунка* (поле), *Брикунка* (пасовище), *Бучичка* (ліс), *Варчичка* (поле), *Вобалька* (поле), *Гагарінка* (вулиця), *Добрунька* (вулиця), *Довбушка* (гора), *Домнерка* (поле), *Калатайка* (кут села), *Кацанка* (горб), *Копчанка* (долина), *Короташка* (поле), *Коротюшка* (кут села), *Коптунка* (хутір), *Крамарка* (пасовище), *Курманка* (ліс), *Лопушанка* (ліс), *Мулявка* (пасовище), *Рейтурка* (поле), *Сорочанка* (поле), *Хрупавка* (кут села), *Червінка* (ліс) та інші.

Мікротопоніми з суфіксами *-ець*, *-инець*, *-овець*. Форманти *-инець*, *-овець* при творенні відповідних місцевих назв поєднувалися з антропонімічними основами: *Бабинець* (частина села), *Васьковець* (урочище), *Дудинець* (пасовище), *Раковець* (кут села). Такі оніми певною мірою вказують на значення належності, яке здатні виражати компоненти *-ин-*, *-ов-* у складі згаданих суфіксів. Можна припускати, що деривація цих мікротопонімів опосередкована відповідними присвійними прикметниками на зразок: *Васьків*, *Дудин* і под.

Форманти *-инець*, *-івець/-овець*, *-ець* наявні не лише у відантропонімічних, але й у відапелативних утвореннях, наприклад: *Берестинець* (ліс, поле, урочище) < берест + *-инець*, *Вільховець* (пасовище) < вільха + *-івець*, *Вільховець* (поле) < Вільха + *-овець*, *Муравець* (ліс, поле, урочище) < мурава + *-ець*. Справді, у топонімії суфікс *-ець* має кілька функцій, зокрема демінутивну й субстантивуючу [5;626].

Суфіксальна деривація є найпродуктивнішою серед інших морфологічних способів творення. На Західному Поділлі він представлений суфіксами *-івк(а)*, *-чин(а)/-шин(а)*, *-их(а)/-іх(а)*, *-к-*, *-ов-*, *-ев-*, *-ів-*, *-ин-*. Найпоширенішими є прикметникові суфікси *-ов-*, *-ев-*, *-ів-*, *-ин-*. Кількісну характеристику суфіксальних мікротопонімів подаємо у таблиці 1.

Таблиця 1.

Кількісний розподіл суфіксальних утворень

№ п/п	Суфікси	Кількість мікротопонімів
1.	-івк(а)	190
2.	-чин(а) / -шин(а)	78
3.	-их(а) / -іх(а)	67
4.	-к-	30
5.	-ов-, -ів-, -ев-, -ин	632

Як бачимо, у мікротопонімії Західного Поділля переважають суфіксальні утворення з посесивними прикметниковими суфіксами, однак досить активним виявився формант *-івк(а)*. Утворення з цим формантом не мають певної локалізації, вони поширені по всій області. Їх кількісна домінанта, на відміну від інших іменникових суфіксів, засвідчує продуктивність моделі як у мікротопонімії, так й в ойконімії.

1. Адамович Я. Мікротопонімічні назви. - Мінск: Вышэйша школа, 1971. - 112 с.
2. Бучко Д.Г., Лісняк Н.І. Топоніми Тернопільщини на -иха // Словотвір як вияв динаміки мови. Наукова конференція, присвячена пам'яті професора Теодозія Возного (12 квітня 1994 року). - Ч.1. - Львів ЛДУ, 1994. - С. 31-32.
3. Карпенко Ю.О. Свойства и источники микропонимии // Микропонимия. - М.: Изд. моск. универ., 1967. - С.15-22.
4. Купчинська З.О. Лексико-семантична і словотвірна структура географічних назв на -ин-, -ів (Територія України Х-XX ст.) Автореф. ... канд. філол. наук. - Львів, 1993. - 18 с.
5. Масенко Л.Т. Розвиток топонімічної лексики // Історія української мови. Лексика і фразеологія. - К.: Наук. думка, 1983. - С. 620-695.
6. Полярш Т.І. Словотвірні моделі на -шин(а) в різних топонімічних класах // Повідомлення Української ономастичної комісії. - К., 1976. - Вип. 15. - С. 16-28.
7. Рельва Я.П. Гідронімія Західного Поділля. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01. - Тернопіль. 1998. - 22 с.
8. Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика. - Москва: Наука, 1972. - С. 9-82.
9. Торчинський М.М. Ойконімія Південно-Західного Поділля. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. - К., 1993. - 23 с.
10. Чучка П.П. Словотвір українських андронімів // Питання словотвору. - К.: Вища школа, 1979. - С. 152-161.

In the article are examined derivation system of suffix microtoponyms of Western Podillya derivative within the limits of the system. productive models. communication of onym derivation with appellative are analysed.

Keywords: microtoponym, derivation, word-formation suffix, ononym.

УДК 811.161.2'373.2 (09)

ББК 81.411.1-0

Історія топонімічних студій (на матеріалі дисертаційних досліджень, захищених в Україні у II половині ХХ – на початку ХХІ століть)

Михайло Торчинський

У статті описується історія топонімічних досліджень, виконаних в Україні протягом останніх 50 років на рівні докторських і кандидатських дисертацій. Засвідчується як кількісне зростання таких студій, так і якісне, що проявляється в розмаїтті тематики синхронічних і діахронічних досліджень.

Ключові слова: ономастика, топоніміка, власна назва, топонім, дослідник, дисертація.

Ономастичні дослідження в Україні, як і в цілому у славистиці, активізувалися у II половині ХХ століття, що проявилось у створенні Української ономастичної комісії, розробці принципів вивчення пропріальної лексики, проведенні ономастичних парад, семінарів і конференцій, виданні збірників наукових праць із вказаної тематики, а згодом – і в захисті дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора чи кандидата наук. Кількість таких студій постійно зростає: протягом п'ятдесятих років ХХ ст. захищено 1 кандидатську дисертацію; шістдесятих – 9 кандидатських і 2 докторські; сімдесятих – відповідно 16 і 4, вісімдесятих – 35 і 4, дев'яностих – 57 і 6, а на початку ХХІ століття – 87 і 4 дисертації [тут і далі див.: 7, 3 – 5].

Серед зафіксованих 225 дисертацій чітко простежуються три основні розділи ономастики, з яких виконуються дослідження: топоніміки (12 докторських і 54 кандидатських робіт), поетоніміки (відповідно 2 і 64) й антропоніміки (4 і 49); з ономастики в цілому, етніміки, ергоніміки тощо захищено 2 докторські та 38 кандидатських дисертацій.

Частковий аналіз історії виконаних робіт наявний у виданнях довідкового та енциклопедичного типу, однак там відсутні і певна класифікація дисертацій, і узагальнення щодо подальших перспектив таких студій. Це і зумовлює актуальність теми нашої статті, присвяченої історії дисертаційних досліджень з топоніміки. Основна увага звертатиметься на наукові праці, які значною мірою впливали на розвиток цієї науки (в основному це докторські дисертації та роботи, які започатковували нові підходи до аналізу топонімікону як української, так і деяких інших мов). Вибір матеріалу для дослідження визначається достатньою продуктивністю топонімічних студій, різноплановістю топонімікону в типологічному, етимологічному, структурному та інших аспектах, а також особливою активністю зазначених досліджень, яка простежується в останні роки.

Найбільше дисертаційних досліджень з топоніміки виконано в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (9 робіт) та Львівському національному університеті ім. Івана Франка, Тернопільському державному педагогічному університеті ім. Володимира Гнатюка і Чернівецькому національному університеті ім. Юрія Федьковича (по 5 робіт). По 4 дисертації підготовлено в Кіровоградському державному педагогічному університеті ім. Володимира Винниченка, Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова й Ужгородському національному університеті; по 3 – у Волинському державному університеті ім. Лесі Українки, Дніпропетровському і Донецькому національних університетах, Інституті української мови НАН України, Національному педагогічному університеті ім. М. П. Драгоманова і Таврійському національному університеті ім. В. І. Вернадського; по 2 – в Запорізькому національному університеті та Уманському державному педагогічному університеті ім. Павла Тичини; по одній – в інших 8 інституціях, зокрема і за рубежом (Білорусі, Казахстані). В цілому можна виділити такі регіони, де активно ведуться топонімічні дослідження: Західноукраїнський (Івано-Франківськ, Луцьк, Львів, Тернопіль, Ужгород, Чернівці) – 24 дисертації; Київський (6 навчальних і наукових установ) – 18 дисертацій; Центральноукраїнський (Дніпропетровськ, Кіровоград, Умань) – 9 дисертацій; Південноукраїнський (Одеса, Сімферополь) – 7 дисертацій, Східноукраїнський (Горлівка, Донецьк, Харків) – 5 дисертацій. Ця інформація підтверджується і зведеними результатами про роботу ономастичних центрів в Україні, які засвідчують, що найбільш плідно вони працюють в Одесі, Донецьку і Чернівцях (підготовлено відповідно 31, 20 і 19 дисертацій).

У названих вище наукових і навчальних установах переважно проводяться і захисти дисертаційних робіт: це передусім Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (захищено 18 дисертацій), Дніпропетровський національний університет (8), Львівський національний університет ім. Івана Франка (7 дисертацій), Інститут української мови НАН України і Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника (по 5 дисертацій), Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова та Ужгородський національний університет (по 4 дисертації).

Найбільше дисертацій на топонімічну тематику підготовлено під науковим керівництвом Д. Г. Бучка і В. О. Горпинича (по 5 робіт), Ю. О. Карпенка і К. К. Цілуйка (по 4 роботи), І. М. Железняк і Є. С. Отіна (по 3 роботи), С. П. Бевзенка, І. І. Ковалика, П. М. Лизанця, М. М. Торчинського (по 2 роботи).

На здобуття наукового ступеня доктора або кандидата філологічних наук захищено 60 дисертацій (зокрема зі спеціальностей „українська мова” – 39 робіт; „російська мова” – 8, „слов'янські мови” – 7), а кандидатів географічних та історичних наук – по 3 дисертації. Українськомовний матеріал проаналізований у 47 дисертаційних роботах, російськомовний – у 6; предметом наукових студій ставали також топонімікони мов слов'янських (7 досліджень), німецької та угорської (по 2), кримськотатарської і словацької (по 1 дослідженню).

Безперечно, у кожній дисертаційній роботі наявні і певні теоретичні положення, і практичний матеріал, на основі якого робляться висновки і узагальнення. Саме описові студії мають надзвичайно важливе значення, оскільки готують підґрунтя для теоретичної топоніміки, яка, проте, поки що не відзначилася багатьма самостійними науковими дослідженнями. Тому домінування дисертацій

описового характеру (47 із 66) є визначальною рисою топонімічних досліджень в Україні. В основі таких студій – переважно регіональна методика, яка дає змогу включити у сферу вивчення практично всі найменування географічних об'єктів невеликої території, ґрунтовно, у зіставленні з місцевими позамовними факторами, розглянути кожен топонім [9, 5]. Найкраще вивчений топонімікон Західної України (22 дисертації), а також Наддніпрянщини (9 робіт), Поділля (7 робіт) і Причорномор'я (6 робіт); топонімія Східної України охарактеризована лише у 3 дисертаціях. Ареальна методика використана лише у 5 дослідженнях (усі – з ойконіміки), а 14 дисертацій можна кваліфікувати як спрямовані більше на розв'язання загальнотеоретичних питань топоніміки.

В цілому топоніми як власні назви географічних об'єктів описані у 24 дисертаціях (у 5 з них розробляються проблеми творення та функціонування відтопонімічних похідних – ад'єктонімів і катойконімів). Ойконімія аналізується у 23 роботах, гідронімія – у 16, мікротопонімія – у 3.

Безумовно, особливе значення для подальшого розвитку топоніміки мали перші дисертаційні дослідження, слугуючи певним орієнтиром і у виборі предмета наукових пошуків та принципів аналізу топонімії, і структурування роботи, і використання літератури, і порівняння отриманих результатів аналізу топонімікону з уже наявними висновками. Серед 12 дисертацій, підготовлених в Україні до 1970 року з ономастичних проблем, вісім присвячені аналізу власних географічних назв. Лише в першій дисертаційній роботі, захищеній О. Ф. Ріпецькою у Львові у 1954 році, предмет розгляду „становить західнослов'янська топоніміка басейнів Одери і Вісли – органічної частини суцільної західнослов'янської території по ріку Лабу. До уваги беруться назви Сілезії, Великопольщі і Помор'я, які входили до складу Польської держави або були історично зв'язані з нею і які протягом століть були охоплені німецькою колонізацією” [16, 5]. В інших дисертаціях аналізується в основному українськомовний матеріал, причому дослідження ґрунтуються на регіональній методиці: характеризується або ойконімікон, в той час кваліфікований як топонімікон (Закарпаття – К. Й. Галас (1960 р.); Львівщини – Є. М. Черняхівська (1965 р.), Буковини – Ю. О. Карпенко (1967 р.)), або гідронімікон (середньонаддніпрянського Лівобережжя – О. С. Стрижак (1965 р.), басейну Сіверського Дінця – І. В. Муромцев (1968 р.), басейну Нижньої Десни – А. П. Корепанова (1969 р.)). Саме у цих роботах закладалися підвалини для всебічного і ґрунтового вивчення української топонімії у її взаємодії із суміжними топоніміконами і з довкіллям. Наприклад, робота на здобуття наукового ступеня доктора наук Ю. О. Карпенка була „присвячена вивченню топонімічної системи, представленої українськими власними географічними назвами Буковини. Розглянуто розвиток буковинської топонімії від давньоруського періоду до 60-х років ХХ ст. і проаналізовано локальну взаємодію української топонімії з молдавською (східнороманською) і деякими іншими”. Заслугує на увагу і топонімічний словник, наявний у другій частині дисертації, у якому „характеризуються назви 754 поселень, представлені 904 різними топонімами, які реалізуються в 1 140 словотвірних варіантах” [9, 6].

Мета кандидатського дослідження Є. М. Черняхівської, підготовленого під науковим керівництвом І. І. Ковалика, – „з'ясувати лексико-семантичну і словотвірну структуру топонімії Львівщини у її цілісній системі у порівнянні з географічними назвами суміжних українських та інших територій, встановити типологію і системність топонімії, описати її стратиграфію, показати зв'язок топонімів з іншими мікросистемами лексики” [20, 3]. Методика визначення моделей ойконімів, запропонована дослідницею, і сьогодні активно використовується у вітчизняних ономастичних студіях.

Аналогічні завдання ставили і гідронімісти. Так, мета дослідження О. С. Стрижак – „дати історико-етимологічний аналіз назв річок (близько 750 гідронімів), визначити їхні фонетичні, лексико-семантичні, словотвірні та інші особливості, встановити відносну хронологію їх виникнення і територію поширення, з'ясувати зв'язки з реаліями” [19, 1].

Цикл досліджень, присвячених вивченню відтопонімічних похідних, був започаткований кандидатською дисертацією В. О. Горпинича, в якій ставилися завдання „описати основні словотвірні моделі, за якими утворюються відтопонімічні прикметники у давньоруській та сучасних українській, російській і білоруській мовах; встановити, якою мірою вибір словотвірної моделі зумовлений фонеморфемною структурою твірної основи; вивчити особливості словотворення і ступінь продуктивності прикметників і назв жителів у порівнюваних мовах; визначити хронологічні і територіальні межі поширення дериваційних моделей” [5, 5]. Отримані результати згодом були доповнені і в докторській дисертації Василя Олександровича (1974 р.), і в кандидатських студіях З. О. Валюх (1990 р.), В. В. Лучика (1986 р.) та І. М. Шпілько (2003 р.), виконаних відповідно на матеріалах давньоруської, російської і словацької мов.

Першим зіставним дослідженням різних класів топонімів (гідронімії, мікротопонімії та ойконімії) була дисертаційна робота Т. І. Поляруш (1971 р.). „Визначення спільних і специфічних рис словотворення топонімів різних класів, встановлення дериваційних взаємозв'язків і взаємопереходів між ними, порівняння словотвірних засобів топонімів і апелативів української мови” [15, 3] виконані на належному рівні і започаткували новий напрям топонімічних студій. Компаративний аналіз проводиться як на рівні однієї мови (української), так і декількох. Наприклад, у роботі Л. П. Стичишиної (1974 р.) „здійснено історико-етимологічний аналіз географічних назв, пропонується їхня систематизація за лексико-семантичними, словотвірними та іншими особливостями. Всього проаналізовано близько 430 ойконімів, 31 гідронім та

біля 8 000 мікротопонімів” [18, 4]. Мета дослідження В. В. Юркова (2000 р.) „полягає в різноаспектному вивченні явища гідронімно-ойконімно паралелізму, в системному лінгвістичному аналізі ойко-гідролексем Західної України з огляду на історію, методи вивчення контактних гідронімів і ойконімів та спираючись на лексико-семантичне значення основ і структурно-словотвірні моделі” [22, 5]. У роботі О. М. Скіяренка „зроблено спробу типологічно зіставити дериваційні системи ойконімів української і німецької мов, виявити ізоморфні та інші явища в цих системах, визначити закономірності словотворчої організації ойконімії” [17, 6].

Взагалі іншомовний (зокрема і неслов'янський) матеріал досить часто, особливо в останні роки, ставав об'єктом вивчення вітчизняних ономастів. Аналізувалися угорські топоніми Закарпаття (Х. І. Зикань – 2002 р.; Н. Й. Кидибиц – 2004 р.), закономірності формування кримськотатарської топонімії (В. А. Бушаков – 2005 р.), особливості освоєння німецьких топонімів в російській мові ХVІІІ ст. (Л. М. Бражник – 2006 р.), структурно-словотвірні та семантичні особливості північнонімецьких топонімів слов'янського походження (Н. В. Марченко – 2005 р.) тощо.

Наприкінці ХХ ст. в Україні активізуються регіональні дослідження топонімів. Незважаючи на певні розбіжності у критеріях аналізу, все-таки простежується спільний підхід до їхньої характеристики, що ґрунтується на визначенні семантики твірної основи, способу словотворення і тих мотиваційних відношень, які виникали в момент номінації між денотатом і власною назвою. Більшість дисертаційних студій, особливо з гідроніміки, відзначалася поглибленим етимологізуванням топонімів; значну цінність становили і топонімічні словники, наявні в текстах дисертацій або в додатках до них.

Регіональним проблемам ойконіміки присвячені 4 дисертації, подані на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук. У перших двох наукових працях аналізується українськомовний матеріал – власні назви Північного Причорномор'я („понад 30 000 ойконімів і мікроойконімів, близько 3 000 гідронімів і мікрогідронімів, понад 400 власне оронімів і близько 10 000 паргонімів (назв виробничо-господарських реалій” [11, 6]) (В. В. Лобода – 1979 р.) та Покуття („об'єктом аналізу стали понад 650 назв населених пунктів Покуття (історико-географічного регіону України, що займає південно-східну частину Івано-Франківської області” [1, 6]) (Д. Г. Бучко – 1992 р.). Захисти в Україні дисертаційних робіт В. П. Лемтюгової (Білорусь, 1987 р.), яка описує східнослов'янську ойконімію у її зв'язках із семантичною історією загальних назв типів поселень і житла, та К. Є. Нурмухаметова (Казахстан, 1998 р.), який характеризує російський ойконімікон Північно-Казахського регіону, засвідчують високий авторитет вітчизняної ономастичної школи.

Регіональним є і дослідження М. М. Габорака (у його роботі, виконаній на кафедрі української мови Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника (захищено у 1999 р.), „комплексно досліджено словотвірну структуру і лексико-семантичну природу ойконімів Івано-Франківської області в історичній перспективі. Всього описано 1 807 назв поселень” [4, 5]), а також ойконімічні студії Н. М. Герети (2004 р.) – проаналізовано 1 232 ойконіми Північної Хмельниччини; І. С. Гонци (2006 р.) – описано 1 832 ойконіми Черкащини; В. В. Котович (2000 р.) – проаналізовано 645 ойконімів Опілля (північно-західної частини Подільського плато в межах Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей); М. П. Мриглод (2002 р.) – охарактеризовано 4 890 ойконімів Правобережної України з християнськими іменами в основах; М. М. Торчинського (1993 р.) – проаналізовано 2 007 ойконімів південно-західного Поділля.

Дисертаційні дослідження з гідроніміки теж переважно ґрунтуються на регіональній методиці, зокрема і 5 робіт на здобуття наукового ступеня доктора наук. І. М. Железняк (1988 р.) виконала етимологічний аналіз гідронімів Середньонаддніпрянського Правобережжя у проекції на загальні етнолінгвістичні процеси і пов'язані з регіоном міграційні явища і встановила, що на досліджуваній території практично повсюдно функціонують давньоєвропейські й архаїчні слов'янські гідроніми. Окремі вкраплення фракійської, ілрійської і кельтської гідронімії Середньонаддніпрянського Правобережжя мають свої яскраво виражені локальні характеристики і становлять собою часткову фільтрацію. Балто-слов'янські входження в гідронімію регіону мають характер острівних мікроареалів. Тюркський мовний та етнічний елемент значної ролі у становленні слов'янського етносу не відігравав [6].

У центрі уваги дисертаційної роботи О. П. Карпенка (1996 р.) – „гідронімія Центрального Полісся з непрозорими основами. Дослідження здійснене на основі етимологічного методу. Структурно-генетична характеристика й ареальні зв'язки гідрооснов на рівні слов'янських і неслов'янських мов дають можливість розкрити етнолінгвістичну ситуацію регіону від найдавніших часів” [8, 6]. Засвідчено, що гідрооснови центральнополіської зони у порівнянні з іншими територіями України повніше зберігають елементи праслов'янської мови і дозволяють відновити втрачені впродовж віків лексичні одиниці. Серед раритетних іншомовних вкраплень виділяються головним чином запозичення балтійського походження [8].

Метою роботи В. В. Лучика (1995 р.) є дослідження процесу формування й розвитку гідронімії Середнього Дніпро-Бузького межиріччя в її зв'язку з етносоціальними змінами від найдавніших часів і до сучасності. Описано назви протічних і непротічних вод загальною кількістю близько 3 000 одиниць. Встановлено, що основу гідронімікону досліджуваного ареалу становлять назви водних об'єктів слов'янського походження, які після розпаду індоєвропейської етномовної спільності, як правило, домінують в місцевому мовленні [12].

У роботі Є. С. Отіна (1974 р.) розглядається низка теоретичних питань етимологізування географічних назв взагалі і гідронімів зокрема. Досліджуваний ареал складають простори Запорізької, Донецької, Луганської (Ворошиловградської) і частково Дніпропетровської областей (всього 1 501 поселення), а також 102 населені пункти Ростовської та Білгородської областей Росії. Встановлено, що українсько-російська двомовність на території Донбасу накладала свій відбиток і на його топонімію, де українські назви вільно співіснують з російськими, перехрещуються, часто створюють контамінації [13, 1].

Метою дослідження В. П. Шульгача (1998 р.) є створення вичерпного реєстру праслов'янських гідронімів вказаного регіону з реконструкцією їхніх базових праформ, умовно приурочених до нижньої межі праслов'янського періоду" [21].

Більшість кандидатських дисертацій з гідроніміки присвячена аналізу української потамонімії басейнів Верхнього Дністра (С. О. Вербич – 1999 р.), Нижнього Правобережного Подніпров'я (О. П. Карпенко – 1985 р.), Південного Бугу (Л. Т. Масенко – 1972 р.), Стрию (М. Д. Матіїв – 1999 р.), Західного Поділля (Я. П. Редька – 1998 р.), Стиру (В. П. Шульгач – 1990 р.), і лише у двох роботах описуються назви неперотічних вод – Буковини (Л. Б. Костик – 2003 р.) і Поділля (Н. М. Павликівська – 1991 р.).

У трьох дисертаціях на основі регіональної методики характеризується мікротопонімія. Так, предметом дослідження Н. І. Лісняк (2004 р.) є „словотвірна структура та лексико-семантичні особливості лексичної бази сучасних мікротопонімів Західного Поділля. Внаслідок обстеження території 335 населених пунктів виявлено понад 6 000 географічних мікрооб'єктів, які мають свої власні назви" [10, 5]. Мікротопонімія Підгір'я (Надвірнянського району Івано-Франківської області описується у роботі О. І. Михальчук (1998 р.), а мікротопоніми Чернівецької області, зокрема утворення на базі народної географічної термінології, – в роботі І. Г. Чехівського (1996 р.).

Ареальні дослідження в українській топонімії (практично лише в ойконімії) започаткував Д. Г. Бучко (1972 р.). Його робота, виконана під науковим керівництвом І. І. Ковалика, „присвячена вивченню українських ойконімів із суфіксами *-івці*, *-инці*, які становлять собою мікросистему у межах топонімійної системи української мови. Розвиток цих назв розглядається з моменту найдавніших фіксацій їх і до наших днів, що дозволяє встановити історію формування цих структур і визначити їхню стратиграфію" [2, 5]. Інші ойконімні моделі описані в дисертаціях З. О. Купчинської (1993 р.) – на *-ів*, *-ин*; О. А. Купчинського (1974 р.) – на *-ичі*; Л. Н. Радьо (2004 р.) – на *-*јь* (*-*ја*, *-*је*); І. Б. Царалунги (2006 р.) – на *-ани* (*-яни*).

В окремих дисертаційних дослідженнях характеризуються різні атрибути топонімів. Зокрема, фонологічну структуру неафіксальних ойконімів у діяхронії проаналізувала Н. С. Афанасьєва (1977 р.), акцентну структуру ойконімів і відойконімних похідних – Л. І. Гуцул (1999 р.), валентність морфем в основах ойконімів – О. І. Крижановська (1995 р.), словозміну ойконімів – С. Л. Авдєєва (1997 р.), утворення топонімичних композит – Г. Ю. Касім (1978 р.). Функціонування топонімів у російському навчальному тексті описала А. В. Данильченко (1991 р.), становлення ойконімії пізнього утворення в умовах близькосторідної двомовності – К. В. Першина (1983 р.), а використання топонімів для мовної репрезентації образу держави у пресі України – І. І. Брага (2002 р.).

Відношення до топоніміки має і низка дисертацій, поданих до захисту на здобуття наукового ступеня кандидата історичних або географічних наук (в основному матеріалом для таких досліджень є топонімія Волині та Криму). Так, мета роботи Л. Л. Василюк (2000 р.) – „з'ясування фізико-географічних закономірностей формування топоніміону Волині, виділення природно-топонімичних районів та встановлення зв'язку географічних назв із різноманітними соціально-історичними, етнічними, географічними та іншими явищами" [3, 6], а предметом дослідження В. Є. Полякова (2003 р.) є еволюція топонімії Сімферополя „як наслідок соціально-політичних змін у суспільстві з виявленням причин, мотивів, чинників, виокремлення випадковостей і закономірностей" [14, 4]. В роботі Р. Р. Абкадірова (2001 р.) дано порівняльний аналіз історичного і сучасного сільськогосподарського районування Криму на основі геотопонімичної системи; фізико-географічну зумовленість топонімії Гологоро-Кременецької гряди і Малого Полісся описала Н. Б. Таранова (2004 р.), а історію Волині в контексті назв поселень – В. В. Кихтюк (2000 р.). На фольклорному матеріалі ґрунтується дослідження Н. В. Шкляєвої (2005 р.), у якому шляхом аналізу народної топонімичної прози визначається своєрідність мотивів номінації географічних об'єктів на території Західного Полісся.

Аналіз виконаних з топоніміки дисертаційних досліджень був би неповним без відзначення ще двох груп ономастичних студій, які певною мірою мають відношення до власних географічних назв. Це стосується, по-перше, дисертацій загальнотеоретичного, комплексного характеру, у яких предметом вивчення, поряд з іншими розрядами пропріальної лексики, є топоніми (наприклад, А. Г. Гудманян – „Відтворення власних назв у перекладі" (2000 р.); О. В. Кисельова – „Онімні та відонімні okazіоналізми в англійській мові" (2000 р.); О. О. Приймак – „Відномастичний словотвір у сфері термінології та номенклатури (на матеріалі кулінарної лексики)" (2003 р.) тощо (всього 15 дисертацій)). По-друге, топонімія як стилістично-виражальний засіб в художніх творах самостійно або в поєднанні з іншими онімами описана у 30 дисертаціях з поетоніміки (наприклад, О. Ю. Андрієнко – „Комунікативно-прагматичний потенціал власних назв у науково-фантастичному тексті" (1992 р.); І. І. Маруніч –

„Топоніми в ідіостилі письменника" (1993 р.); І. І. Селіверстова – „Ономастикон у поетичному ідіолекті Яра Славутича" (2003 р.) тощо). Детальний аналіз таких робіт ще чекає своїх дослідників.

Таким чином, починаючи з II пол. ХХ ст., засвідчено якісне і кількісне зростання топонімичних дисертаційних досліджень, серед яких домінують студії описового типу, виконані на основі регіональної методики. Аналізуються передусім назви населених пунктів і гідрооб'єктів. Основним висновком, який випливає з аналізу результатів виконаних досліджень, є те, що такі власні назви будь-якого регіону, маючи певні специфічні структурні, лексико-семантичні, дериваційні, функціональні чи інші ознаки, в цілому є органічним складником загальноукраїнського топонімікону.

1. Бучко Д. Г. Ойконімія Покуття. Автореф. дис... доктора філол. наук. – Чернівці, 1992. – 35 с.
2. Бучко Д. Г. Украинские топонимы на -ивш, -инш. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Львов, 1972. – 22 с.
3. Василюк Л. Л. Фізико-географічна зумовленість топонімії Волинської області. Автореф. дис... канд. географічних наук. – К., 2000. – 17 л.
4. Габорак М. М. Семантико-словотвірні типи ойконімів Прикарпаття (XII–XX ст.): Автореф. дис... канд. филол. наук. – Івано-Франківськ, 1999. – 17 с.
5. Горпинич В. А. Образование прилагательных и названий жителей от топонимов в восточнославянских языках: Дис... канд. филол. наук. – Глухов, 1965. – 354 с.
6. Железняк И. М. Среднеднепровское Правобережье и этногенез славян (на материале гидронимии): Автореф. дис... доктора филол. наук. – К., 1988. – 37 с.
7. Історія ономастичних студій (дисертаційні дослідження, захищені в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть): Бібліографічний довідник / Упорядник М. М. Торчинський. – Умань: РВЦ „Софія", 2006. – 126 с.
8. Карпенко О. П. Гідронімія Центрального Полісся на загальнослов'янському тлі: Автореф. дис... доктора филол. наук. – К., 1996. – 44 с.
9. Карпенко Ю. А. Топонімія Буковини: Автореф. дис... доктора филол. наук. – К., 1967. – 29 с.
10. Лісняк Н. І. Мікротопонімія Західного Поділля: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ужгород, 2004. – 20 с.
11. Лобода В. В. Северноричерноморская топонимия (общие и региональные проблемы украинской топонимической системы): Автореф. дис... доктора филол. наук. – К., 1979. – 52 с.
12. Лучик В. В. Гідронімія Середнього Дніпро-Бузького межиріччя: Автореф. дис... доктора филол. наук. – К., 1995. – 49 с.
13. Отин Е. С. Гідронімія юго-восточной Украины: Автореф. дис... доктора филол. наук. – К., 1974. – 44 с.
14. Поляков В. Є. Історична еволюція топоніміки міста Сімферополя: Автореф. дис... канд. історичних наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
15. Поляруш Т. И. Сравнительное исследование словообразования гидронимии, микротопонимии и ойконимии (на материале топонимии северо-восточного Левобережья Украины): Автореф. дис... канд. филол. наук. – К., 1971. – 24 с.
16. Ріпельська О. Ф. Слов'янська топоніміка між Одером і Віслою в німецькій мові (XII – XVIII ст.): Дис... канд. филол. наук. – Львів, 1954. – 270 с.
17. Склярєнко О. М. Закономерности словообразовательной организации ойконимов (на материале украинских и немецких названий населенных пунктов): Автореф. дис... канд. филол. наук. – К., 1974. – 25 с.
18. Стъчишина Л. П. Проблемы сопредельной топонимии (на материале междуречья Кодыми и Савранки и близлежащих территорий): Автореф. дис... канд. филол. наук. – К., 1976. – 20 с.
19. Стрыжак А. С. Гідронімія середнеднепровского Левобережья: Автореф. дис... канд. филол. наук. – К., 1965. – 19 с.
20. Черняховская Е. М. Топонимия Львовщины: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Львов, 1966. – 20 с.
21. Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд межиріччя Західного Бугу і Случі: Автореф. дис... доктора филол. наук. – К., 1998. – 31 с.
22. Юрків М. М. Гідроніміо-ойконімні паралелі в західноукраїнському ономастиконі: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Харків, 2000. – 19 с.

In clause the history toponymical the researches executed in Ukraine during last 50 years at a level doctor's and master's theses is described. It is certified both quantitative increase of such studios, and qualitative, that is shown in a variety of subjects synchronic and diachronic researches.

Key words: onomastik, toponymik, own name, toponym, the researcher, the dissertation.

ББК III12+411.4*316

УДК 801.311

Наталія Павликівська МОТИВИ СОЦІАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ У ПСЕВДОНІМНІЙ НОМІНАЦІЇ

У статті розглядається один із принципів псевдонімної номінації, репрезентований рядом мотивів соціального спрямування.

Ключові слова: псевдонім, номінація, номінатор, апелятив, псевдонімізація, переосмислення.

Псевдонім – вид антропоніма, приbrane вигадане ім'я, що має за мету маскування письменників (або ін. авторів певних творів, акторів, художників, тощо) перед сучасниками [4, 501]. Як засоби вторинної номінації псевдоніми становлять помітний пласт антропонімікону української мови. Однак вони є факультативними найменуваннями, що використовуються в окремих соціально-професійних чи суспільно-політичних групах. Залежно від сфери функціонування псевдоніми можуть бути самоназвами (у митців слова), а відтак – у більшості випадків характеристиками осіб з позитивного боку, або ж антропонімами, які тій чи іншій особі дають люди з її оточення (у підпільників), а відтак – характеристиками осіб як з позитивного, так і негативного боку. Псевдоніми представників літературно-мистецьких кіл використовуються не тільки з метою приховати своє авторське “я”, а й для маніфестації

свого ідеологічного кредо [3, 82]. У підпільних політичних організаціях промовисті псевдоніми трапляються зрідка, але вони не бажані, оскільки за ними носіїв можуть пізнати і викрити [2, 31].

Псевдоніми становлять великий інтерес для літературознавців, істориків, лінгвістів, адже вони є важливим фактором як літературно-мистецького, так і суспільно-політичного життя народу. Для лінгвістів важливо досліджувати закономірності формування й функціонування такого специфічного розряду антропонімів – індивідуальних власних імен людей [2, 37]. В україністиці дослідженню псевдонімів присвячені праці О. Дея, В. Еппеля, П. Чучки, В. Німчука, М. Лесюка, О. Петрової.

Предметом нашого дослідження є українська псевдонімія ХХ століття (літературно-мистецька і суспільно-політична). У цій статті ми розглянемо один з мотивів псевдонімної номінації – відношення номінатора до суспільства. Матеріалом дослідження слугували псевдоніми представників літературно-мистецьких кіл. Дослідження проводилось на основі “Словника українських псевдонімів та криптонімів XVI-XX ст.” (1969) О.І. Дея, “Нових матеріалів до словника українських псевдонімів” (1999) В. Еппеля, “Української літературної енциклопедії” (1990), “Енциклопедії українознавства” (1994).

У літературно-мистецькій псевдонімії високу продуктивність виявляє використання готових номінаційних одиниць апелювативного походження. Сформовані шляхом онімизації апелювативної лексики псевдоніми письменників, публіцистів, художників, акторів, композиторів виражають відношення номінатора до навколишнього світу, ставлення до оточуючих, суспільства, презентують особу як таку.

Псевдоніми, що виражають відношення номінатора до суспільства, репрезентовані такими лексико-семантичними групами, як: 1) псевдоніми, сформовані від назв осіб за становищем у суспільстві, громаді; 2) псевдоніми, сформовані від назв діячів за професією, постійними або тимчасовими заняттями, функціями, посадами; 3) псевдоніми, сформовані від етнонімів; 4) псевдоніми, сформовані від назв людей за спорідненістю.

1. Псевдоніми, сформовані від назв осіб за становищем у суспільстві, громаді

Від назв осіб за становищем у суспільстві, громаді сформовані псевдоніми: *Голота, П.* – Воронін, Прохор; *Голота, Петро* – Мельник, Петро (пор. *голова* – Збірн. до голяк. *Голяк* – 1. Людина без одягу. 2. заст. Убога людина, злидар – ВТССУМ, 189, 190); *Бурлак* – Угрин Іван; *Бурлака, М.*; *Бурлака, Юлько* – Буцманюк, Юлій; *Бурлака* – Талашенко; *Бурлачка, Надія* – Глюзівна, Марія (пор. *бурлака* – 1. заст. Людина без постійної роботи і постійного місця проживання. 2. Одинокий, неодружений чоловік; парубок; *бурлачка* – жін. до бурлака – ВТССУМ, 67); *Сіромаха, Є.* – Самохваленко Євген (пор. *сіромаха* – Те саме, що сірома – ВТССУМ, 1130); *Сірома, Андрій* – Головка, Андрій (пор. *сірома* – розм. неможлива людина; бідняк. // Нещасна людина, що викликає співчуття; бідолаха. 2. збірн. іст. Козацька біднота в Запорізькій Січі; *голова*. // перен. зневажл. Неможливі люди; біднота – ВТССУМ, 1130); *Невозможник, С.* – Сеген, Сергій; *Невозможник* – Коваленко; *Невозможник, Івась* – Бабюк, Андрій (пор. *невозможник* – неможливий селянин, бідняк у період до колективізації села – ВТССУМ, 602); *Скиталець* – Карманський Петро (пор. *скиталець* – Той, хто блукає, поневіряється, не маючи постійного місця проживання; блукач – ВТССУМ, 1135); *Шляхтич* – Коровець, Макар (пор. *шляхтич* – особа, що належить до шляхти – ВТССУМ, 1401); *Пан* – Нілус, Петро (пор. *пан* – 1. Поміщик у старих Польщі, Литві, доревол. Україні та Білорусії. ірон., зневажл. Людина, яка вирізняється розбещеною поведінкою, нетрудовими звичками, підкреслено витонченими манерами і т. ін. 2. Той, хто мав привілейоване становище у доревол. суспільстві... // Той, хто має владу над іншими, володар, хазяїн – ВТССУМ, 701); *Добродій* – Кисельов, Н.Ф. (пор. *добродій* – 1. Дорослий чоловік, перев. з привілейованих верств суспільства. // Форма ввічливого звертання до такого чоловіка та ін. знач. – ВТССУМ, 230); *Варнак, Д.* – Донцов Дмитро; *Варнак, Охрім* – Василенко, Онопрій (пор. *варнак* – заст. розм. Людина, що втекла з каторги або відбувала її; каторжник із випеченим на лобі тавром – ВТССУМ, 75) та ін.

2. Псевдоніми, сформовані від назв діячів за професією, постійними або тимчасовими заняттями, функціями, посадами

До цієї групи належать псевдоніми: *Муляр* – Сорока, Олександр (пор. *муляр* – фахівець, майстер мурування – ВТССУМ, 544); *Кушнір, С.* – Макогон, Дмитро (пор. *кушнір* – фахівець, що вичиняє хутро зі шкури та шиє хутряні вироби – ВТССУМ, 476); *Вермій, Ст.* – Петруненко, Федір (пор. *вермій* – робітник, що укладає верх стогу, скирти – ВТССУМ, 84); *Рибалка, Лев* – Юркевич, Лев; *Рибалка, А.* – Онацький, Євген (пор. *рибалка* – Людина, що ловить рибу, займається рибальством – ВТССУМ, 1029); *Швачка, В.* – Щербаківський, Вадим (пор. *швачка* – Те саме, що кравчиха. *Кравчиха* – жін. до кравець. *Кравець* – фахівець із пошиття одягу – ВТССУМ, 460, 1392); *Чабан, М.* – Ісаєвич Ярослав (пор. *чабан* – Те саме, що вівчар – ВТССУМ, 1369); *Хлібороб, П.* – Капельгородський, Пилип (пор. *хлібороб* – селянин, який вирощує хліб – ВТССУМ, 1345); *Коваль, Антін*; *Коваль, Олень* – Чмельов Сергій; *Червоний коваль* – Деркач, Василь (пор. *коваль* – майстер, що куванням обробляє метал, виготовляє металеві предмети – ВТССУМ, 437); *Садівник, В.* – Зеленкевич, Яків (пор. *садівник* – фахівець із садівництва, особа, що вирощує та доглядає садові рослини – ВТССУМ, 1095); *Пасічник* – Чикаленко, Євген; *Пасічник, Ф.* – Патушняк, Федір (пор. *пасічник* – Той, хто розводить бджіл, працює на пасіці; *бджоляр* – ВТССУМ, 709); *Крамар, М.* – Йогансен, Михайло (пор. *крамар* – Те саме, що торгівець – ВТССУМ, 460); *Майстер, Ів.* – Росковшенко, Іван (пор. *майстер* – фахівець з якого-небудь ремесла – ВТССУМ, 504); *Агроном* – Губенко, Павло Іванович (пор. *агроном* – фахівець з агрономії – ВТССУМ, 7); *Економіст* – Гехтер,

Максим (пор. *економіст* – учений, фахівець з економіки, економічних наук. // Службовець, фахівець з економічних питань – ВТССУМ, 256); *Робітник* – Мороз, Іван; *Робітник* – Гехтер, Максим (пор. *робітник* – людина, зайнята фізичною працею у сфері матеріального виробництва. // Одна із соціальних верств суспільства – ВТССУМ, 1037); *Кооператор* – Галевич, Валентин; *Кооператор* – Терниченко, Аристарх (пор. *кооператор* – Той, хто працює в галузі кооперації – ВТССУМ, 452); *Тесар, В.* – Ковальчук Володислав (пор. *тесляр* – Робітник, що займається грубою обробкою деревини, спорудженням дерев'яних будов, виготовленням простих дерев'яних меблів і т. ін. – ВТССУМ, 1243); *Бондарь, Ст.* – Ніс, Степан (пор. *бондар* – майстер, ремісник, що виробляє діжки, дерев'яні відра і т. ін. – ВТССУМ, 59); *Юрист* – Бачинський, Лев (пор. *юрист* – фахівець із правознавства, юридичних наук; практичний діяч у галузі права – ВТССУМ, 1420); *Лікар А.Ч.* – Черняхівський, Олександр (пор. *лікар* – особа з вищою медичною освітою, яка лікує хворих – ВТССУМ, 489); *Каламар, Юрко* – Бабюк, Андрій (пор. *каламар* – 1. Чорнильниця. 2. Невел. пташка. 3. перен., зневажл. Дрібний канцелярський службовець; писака – ВТССУМ, 410); *Фотограф* – Кандиба Олександр (пор. *фотограф* – фахівець з фотографії; той, хто професійно займається фотографією. // Той, хто взагалі фотографує, вмє фотографувати. // перен. Про художника, письменника і т. ін., для якого характерний фотографізм – ВТССУМ, 1330); *Статистик* – Личков, Леонід (пор. *статистик* – фахівець із статистики, службовець який займається статистикою – ВТССУМ, 1190).

Окреслено є група псевдонімів, які вказують на те, що їхні носії займаються питаннями, пов'язаними з літературою, поезією, публіцистикою, театром і под.:

Літератор – Ротач, Петро (пор. *літератор* – те саме, що письменник – ВТССУМ, 492); *Імпресіоніст* – Квасницький, Юхим (пор. *імпресіоніст* – послідовник імпресіонізму – ВТССУМ, 396); *Лірник, Кость* – Мезер, Кость (пор. *лірник* – народний співак-музикант, що акомпанував собі на лірі – ВТССУМ, 491); *Літописець* – Студинський, Кирило; *Літописець* – Томашівський Степан; *Літописець, В.* – Гнатюк, Володимир; *Літописець, Р.* – Кравецький, Іван (пор. *літописець* – 1. У давній Русі – той, хто писав літопис. 2. перен. Про того, хто послідовно описує певні події – ВТССУМ, 493); *Байкар* – Шелудько, Федот (пор. *байкар* – складач, автор байок – ВТССУМ, 34); *Боян* – Лисенко, Микола (пор. *боян* – співець, поет – ВТССУМ, 61); *Читач* – Мухин Михайло (пор. *читач* – 1. Той, хто читає, хто зайнятий читанням яких-небудь творів, до кого звернено твори писемності. // Той, хто постійно читає твори якого-небудь автора, видання і т. ін. – ВТССУМ, 1379); *Критик* – Лавинець С.Ж. (пор. *критик* – 1. Той, хто аналізує, оцінює літературні, мистецькі та наукові твори. 2. Людина, що аналізує, розглядає різні життєві явища, дає кому-чому-небудь оцінку; виявляє вади, хиби – ВТССУМ, 465); *Писарь* – Селецький Юрій (пор. *писар* – людина, що професійно займається переписуванням паперів; писець – ВТССУМ, 759); *Репортер **** – Студиневський Кирило (пор. *репортер* – співробітник газети, радіо, телебачення і т. ін., який збирає і подає інформацію про різні події, факти повсякденного життя для преси – ВТССУМ, 1026); *Рецензент* – Мухин Михайло; *Рецензент* – Гехтер, Максим (пор. *рецензент* – автор рецензії. // Той, хто спеціально пише рецензії, відгуки для преси – ВТССУМ, 1028); *Редактор* – Афанасьєв, Олександр (пор. *редактор* – 1. Той, хто редагує. 2. Керівник якого-небудь видання – ВТССУМ – 1021); *Бібліограф, П.* – Пономарьов, Степан (пор. *бібліограф* – фахівець у галузі бібліографії – ВТССУМ, 50); *Бандурист Мусій* – Федоров, М.І. (пор. *бандурист* – 1. Музикант, який грає на бандурі, або співак, що акомпанує собі на бандурі. 2. етн. На Україні з давніх часів – мандрівний народний співець, який акомпанував собі на бандурі й нерідко сам складав пісні та думи; кобзар – ВТССУМ, 38); *Етнограф* – Драгоманов, Михайло (пор. *етнограф* – фахівець з етнографії – ВТССУМ, 268); *Театрал* – Черкасенко, Спиридон (пор. *театрал* – 1. Аматор, любитель театру – ВТССУМ, 1234); *Артист* – Вороний Микола (пор. *артист* – 1. Той, хто публічно виконує твори мистецтва. 2. перен. Той, хто досяг високої майстерності в будь-якій галузі; митець – ВТССУМ, 25).

Як псевдоніми використовувано лексеми на позначення осіб, які навчаються, займаються науковою та педагогічною діяльністю і под.: *Школяр* – Бондар (пор. *школяр* – учень загальноосвітньої школи. // перен. розм. Доросла людина, яка в поведінці, вчинках впадає в дитинство, виявляє легковажність, пустотливість – ВТССУМ, 1399); *Семинарист, Б.* – Піснячевський, Віктор (пор. *семинарист* – 1. Учень семінарії. 2. Той, хто вчився в семінарії, закінчив семінарію – ВТССУМ, 1114); *Гімназист* – Чумак, Василь (пор. *гімназист* – учень гімназії – ВТССУМ, 182); *Студент* – Богацький, Павло; *Студент С.Д.* – Дорошкевич Олександр; *Студент М.П.* – Левицький, Модест (пор. *студент* – той, хто навчається у вищому або середньому спеціальному навчальному закладі – ВТССУМ, 1208, 1209); *Учитель* – Шелухін, Сергій; *Учитель* – Садковський, Федір; *Учитель* – Лаза, Олександр; *Учитель* – Гавришук, Микола; *Учитель Я.З.* – Зеленкевич, Яків (пор. *учитель* – 1. Особа, яка навчає, викладає який-небудь навчальний предмет у школі. 2. Людина, яка є авторитетом у якій-небудь галузі, яка впливає на інших, передає свій досвід, знання, служить для них прикладом – ВТССУМ, 1311); *Педагог* – Григор'єв, Никифор; *Педагог* – Черкасенко Спиридон (пор. *педагог* – особа, яка веде викладацьку й виховну роботу або розробляє проблеми педагогіки – ВТССУМ, 713); *Професор* – Застирець, Йосип (пор. *професор* – 1. Найвище вчене звання, що надається найбільш кваліфікованим викладачам вищих навчальних закладів та працівникам установ і лікувальних закладів... // жарт. Великий знавець якої-небудь справи. 2. зах. Учитель, викладач – ВТССУМ, 995).

Деякі псевдоніми репрезентують військові професії та звання: *Гармаш, Міра* – Дорошенко / Василюшин Володимир; *Гармаш, Б.* – Гошинський Богдан (пор. *гармаш* – 1. Майстер, який виготовляв і обслуговував гармати. 2. розм. Те саме, що гарматник – ВТССУМ, 174); *Воїн, В.* – Липа Юрій (пор. *воїн* – те саме, що вояк; боєць, солдат – ВТССУМ, 155); *Стрілець, Г.* – Кримчук Г.П. (пор. *стрілець* – 1. Той, хто стріляє, хто вміє стріляти – ВТССУМ, 1205, *Вартовий, П.* – Грінченко, Борис (пор. *вартівий* – який стоїть на варті, охороняє кого-, що-небудь – ВТССУМ, 76); *Кошовий, О.* – Климівський Борис; *Кошовий* – Іссар, Іван (пор. *кошовий* – вождь, отаман козаків на Запорізькій Січі – ВТССУМ, 460); *Гетьман* – Ярославцев, Дмитро (пор. *гетьман* – У XVI ст. – виборний ватажок козацького війська Запорізької Січі, від XVIII ст. до 1764 р. – начальник козацького війська та верховний правитель України – ВТССУМ, 179); *Гетьманець, Петро* – Василенко Петро (пор. *гетьманець* – 1. Житель Гетьманщини. 2. Той, хто служив у війську гетьмана Скоропадського – ВТССУМ, 179); *Вістовий, Богдан* – Мельник Микола (пор. *вістовий* – 1. Який подає звістку, сигнал, умовний знак; сигнальний. 2. Солдат, який виконує службові доручення командирів штабу; посильний – ВТССУМ, 148); *Мечник, С.* – Мудрик Степан (пор. *мечник* – іст. Воїн, озброєний мечем – ВТССУМ, 523); *Військовий* – Маланюк Євген (пор. *військовий* – у знач. ім. То саме, що військовослужбовець – ВТССУМ, 145).

Поодинокі псевдоніми походять від номенів на позначення служителів православної церкви: *Дячок, В.* – Костинюк, В.В. (пор. *дячок* – те саме, що дяк. *Дяк* – служитель православної церкви, що допомагає священнику під час богослужіння: псаломщик – ВТССУМ, 253); *Священник К.Ш.* – Широцький, Костянтин (пор. *священник* – служитель культу православної церкви, за саном середній між дяконом і єпископом, а також особа, що має цей сан; служитель культу, який відправляє церковну службу; ієрей – ВТССУМ, 1110).

У псевдоніміконі представників літературно-мистецьких кіл трапляються найменування, пов'язані з політичними течіями, прихильництвом до тих чи інших партій і под.: *Радикал Тр. К.* – Трильовський, Кирило; *Радикал* – Левицький, Роман (пор. *радикал* – 1. Представник деяких політичних партій, які вимагають проведення демократичних реформ із збереженням буржуазного ладу. 2. Прихильник крайніх заходів, рішучих дій – ВТССУМ, 1010); *Есер* – Райхштейн Ізраїль (пор. *есер* – політ. Соціаліст-революціонер – ВТССУМ, 266); *Гайдамака, Д.А.* – Вертепов, Дмитро (пор. *гайдамака* – 1. Учасник народно-визвольної боротьби XVIII ст. на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського та єврейського гніту. 2. Під час іноземної інтервенції та громадянської війни 1918-1920 рр. – солдат особливих кінних частин центр. Ради, а також загонів Петлюри та Скоропадського – ВТССУМ, 170, 171); *Апостол, Мих.* – Пронченко Михайло (пор. *апостол* – Гарячий послідовник якого-небудь учення, ідеї і т. ін. – ВТССУМ, 22), *Депутат, Денис* – Колісник Роман (пор. *депутат* – 1. Член органу державної влади, обраний виборцями. 2. Обрана або визначена особа, уповноважена для виконання якого-небудь доручення – ВТССУМ, 215) та ін.

3. Псевдоніми, сформовані від етнізмів

Псевдоніми, сформовані на основі етнізмів, репрезентовані такими лексемами: *Українець, Я.* – Осадчий, Я.; *Українець* – Біднов, Василь; *Українець* – Войтошевський, Г.; *Українець* – Грудницький, Омелько; *Українець* – Михальчук, Костянтин; *Українець* – Русов, Олександр; *Українець* – Ятковський; *Українець* – Кистяківський Богдан; *Українець, Володимир* – Вихруш Володимир; *Українець, Іван* – Огієнко, Іван; *Леся Українка* (пор. *українка*, мн. (одн. українка), українка). Нація, основне населення України; представник цієї нації, України – ВТССУМ, 1292); *Гуцул Волошин* – Могильницький Григорій; *Гуцул* – Запорожець, Петро; *Гуцул, П.* – Довгалюк, Петро; *Гуцулка* – Лисинська, Климента (пор. *гуцули*, мн. (одн. гуцул; гуцулка). Етнографічна група українців, що живуть в гірських районах зах. обл. України – ВТССУМ, 203); *Верховинець, Іван* – Вив'юрський (пор. *верховинці* – Назви етнічної групи українців, жителів Високогірної зони Карпат – ВТССУМ, 84); *Підгорянка, Марія* – Ленерт/Домбровська Марія (пор. *підгорянка* – жін. до підгорянин; *підгорянин* – Житель підгір'я – ВТССУМ, 767); *Грек, Б.* – Безбородько, Григорій (пор. *греки*, мн. (одн. грек; гречанка і грекня). Народ, що становить населення Греції – ВТССУМ, 197); *Волох, С., Волох, Сергій* – Прокопович, В'ячеслав (пор. *волох* – заг. назва середньов. населення Придунайських князів і Трансильванії, з якого в др. пол. XIX ст. сформувалися румунська та молдавська нації – ВТССУМ, 157); *Малорос, Малоросіянин* – Стебницький Петро; (пор. *малороси*, мн. (одн. малорос, малороска), заст. Офіційна назва українців у дореволюційній Росії – ВТССУМ, 507); *Русак, Юрій* – Гаджега, Юрій (пор. *Русак*² – розм. Російська людина, росіянин – ВТССУМ, 1090. *Русак*¹ – сирій заєць, у якого взимку і влітку колір шерсті не змінюється – ВТССУМ, 1090); *Ляшок, Л.* – Слабченко, М. (пор. *ляхи*, мн. (одн. лях, ляхка) іст. поляки – ВТССУМ, 501); *Скиф* – Стефанович, Федосій (пор. *скіфи*, мн. (одн. скіф, скіф'янка). Степові племена, які населяли південну частину території сучасної України в I тис. до н. е. – на початку I тис. т. е. – ВТССУМ, 1136); *Вірмен* – Вінницький Андрій (пор. *вірмени* – Народ, що становить основне населення Вірменії – ВТССУМ, 147); *Бойко, С.* – Гординський Святослав-Юрій (пор. *бойки* – Представники однієї з етнічних груп західноукраїнських областей – ВТССУМ, 58); *Волинець, О.* – Цинкаловський Олександр; *Волиняк, Петро* – Четет, Петро; *Волинянка, Олена* – Хомчук Олена (пор. *волинець* – Те саме, що волинянин; *волиняни* – 1. Давнє східнослов'янське плем'я, яке жило у верхів'ях Західного Бугу і правих приток верхньої Прип'яті. 2. Жителі Волині або ті, що родом з Волині – ВТССУМ, 155); *Ром, П.* – Квітковський Денис (пор. *ром* –

етн. циган – ВТССУМ, 1085); *Печеніг, О.* – Лятуринська Оксана (пор. *печеніги* – Тюркські племена, які у VIII-IX ст. кочували між Волгою та Уралом, а з середини IX ст. переселились у Причорноморські степи – ВТССУМ, 757); *Черкес* – Ситник Михайло (пор. *черкес* – 1. Народність, яка проживає в Карачаєво-Черкеській автономній області Рос. Федерації; 2. заст. Загальна назва народностей, які населяли Північний Кавказ; представники цих народностей – ВТССУМ, 1376); *Подоляк, М.* – Чирський Микола; *Подоляк, Борис* – Костюк Григорій; *Подоляк, Микола* (пор. *подоляки* – Те саме, що подоляни; *подоляни* – Жителі Поділля – ВТССУМ, 824); *Наддніпрянець, Володимир* – Лобутський В. (пор. р. Дніпр); *Могильянка, Дарія* – Конашевич/Янда/Мек Моллен Дарія (пор. *могиляни* – 1. Вимерле плем'я північноамериканських індіанців; представники цього племені. 2. перен. Останні або найстаріші представники когось, чогось) та ін.

4. Псевдонімами використовувано назви людей за спорідненістю:

Вуйко – Леонтович (пор. *вуйко* – 1. діал. Дядько з боку матері, брат матері. 2. Про старшого віком чоловіка – ВТССУМ, 166); *Дядя* – Шатувальський Матвій (пор. *дядя* – розм. Те саме, що дядько; дядько – 1. Брат батько по матері; чоловік тітки. 2. розм. Дорослий чоловік узагалі – ВТССУМ, 253); *Батько* – Студинський, Кирило; *Батько* – Полищук, Никифор; *Батя* – Пашук, Андрій (пор. *батя* – 1. Чоловік стосовно до своїх дітей. 2. перен. Основоположник якого-небудь учення і т. ін. 3. Ввічливе звертання до чоловіка похилого віку. 4. Шанобливе називання козацької старшини, отаманів тощо – ВТССУМ, 39); *Дід* – Черкасенко, Спиридон (пор. *дід* – 1. Батьків або материн батько. 2. Чоловік похилого віку – ВТССУМ, 226); *Син* – Боршак, Ілько (пор. *син* – 1. особа чоловічої статі стосовно своїх батьків та ін. знач. – ВТССУМ, 1122); *Свояк* – Кузьмінський, Олександр (пор. *свояк* – 1. Брат дружини. // Чоловік жінчиної сестри. 2. діал. Родич. 3. розм. Своя, близька людина – ВТССУМ, 1110); *Пасинок* – Тригуб, Павло (пор. *пасинок* – 1. Нерідний син одного з подружжя, який доводиться рідним іншому. // перен. Той, хто позбавлений необхідного, зазнає неприємностей від кого-, чого-небудь. 2. Бічний пагін рослини – ВТССУМ, 709); *Бабуся* – Косач, Ольга (пор. *бабуся* – пестл. до баба. *Баба* – 1. Мати батька або матері. 3. Стара віком жінка та ін. знач. – ВТССУМ, 30); *Земляк* – Кузьмінський, Олександр; *Земляк* – Метлинський, Амвросій; *Земляк, Іван* – Квітка Іван (пор. *земляк* – уродженець однієї з ким-небудь місцевості – ВТССУМ, 364); *Приятель* – Шелудько, Федот (пор. *приятель* – людина, з якою хто-небудь перебуває в дружніх, товариських стосунках; близький знайомий. // Те саме, що друг – ВТССУМ, 959); *Товариш* – Студинський Кирило (пор. *товариш* – 1. Людина, яка спільно з ким-небудь виконує якусь справу, бере участь у якихось діях, співучасник чого-небудь; компаньйон, спільник та ін. знач. – ВТССУМ, 1252); *Друг* – Слюнін, Павло (пор. *друг* – 2. Особа, зв'язана з ким-небудь дружбою, довір'ям, відданістю; товариш, приятель. 2. Прихильник, захисник кого-, чого-небудь – ВТССУМ, 249); *Сусід* – Дмитренко, Іван (пор. *сусід* – 1. Той, хто мешкає поруч, поблизу кого-небудь та ін. знач. – ВТССУМ, 1218); *Спільник* – Фідровський, Володимир (пор. *спільник* – 1. Той, хто бере участь у чому-небудь спільно з кимось // перен. те, що сприяє, допомагає кому-, чому-небудь та ін. знач. – ВТССУМ, 1172) та ін.

Псевдоніми, що виражають відношення номінатора до суспільства, є репрезентативними як у псевдоніміконі представників літературно-мистецьких кіл, так і у псевдоніміконі представників політичних структур. Зіставлення псевдонімії митців слова з псевдонімією підпільників виявляє багато спільного, проте репертуар псевдонімів відповідно до сфери їх функціонування має свої особливості. Простежується відмінність у використанні псевдонімізованих назв на позначення діячів за професією тощо. Письменники, журналісти та ін. обирали за псевдоніми частіше професіоналізми, пов'язані з літературою, публіцистикою, театром (Літератор, Лірник, Літописець, Байкар, Боян, Рецензент, Редактор, Етнограф, Театрал, Артист і под.), з педагогічною чи науковою діяльністю (Школяр, Семинарист, Гімназист, Учитель, Педагог, Професор та ін.), політичними партіями, течіями (Радикал, Есер). Значно рідше за псевдоніми митців слова слугували назви військових професій (Стрілець, Вартовий, Кошовий). У псевдоніміконі підпільників, зокрема членів ОУН та воїнів УПА, переважають найменування, пов'язані з сільськогосподарськими, промисловими, військовими професіями, заняттями (Млинар, Сівач, Плугатар, Косар, Вівчар, Чабан, Пастух, Ливар, Столяр, Вугляр, Цегляр, Сапер, Танкіст, Лютчик, Пушкар, Кулеметник, Вояк та ін.).

Багато спільного знаходимо у виборі псевдонімів етнічного спрямування: *Українець, Гуцул, Волинець, Подоляк, Русич, Верховинець, Поділець* та ін. Однак у псевдоніміконі підпільників ширше представлені похідні від назв етнографічних груп українців, найменувань на позначення представників різних народів.

Псевдоніми, сформовані від назв осіб за становищем у громаді, репрезентують переважно назви осіб за низьким статусом як у митців слова, так і у представників політичних структур (Голота, Бурлака, Сірома, Незаможник та ін.). Значно рідше використано лексеми на позначення привілейованих верств населення (Пан, Шляхтич, Добродій та ін.).

За псевдоніми представників окремих соціально-професійних чи суспільно-політичних груп правили також назви людей за спорідненістю (Вуйко, Батько, Син, Пасинок, Бабуся, Земляк, Приятель, Товариш, Друг).

Таким чином, на вибір псевдонімів впливають різні фактори: національні особливості, історичне минуле, фольклор, природно-географічні особливості краю, реалії традиційного побуту. Псевдоніми, перенесені від апелювання, відзеркалюють українське світосприймання, реалії національної культури, своєрідність ментальності.

1. ВТССУМ, 2001: Великий глумачний словник сучасної української мови/ Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ "Перун". – 2001. – 1426 с.
2. Німчук В.В. Про українську псевдонімію та криптонімію. // Українська мова. – 2002. – № 2. – С.30-58
3. Чучка П.П. Українські псевдоніми: статус, структура і функції // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2001. – Вип. 37. – С.81-82.
4. Українська мова. Енциклопедія. – К.: "Укр. енцикл.", – 2000. – 752 с.

The article deals with of principles of the principles of pseudonymic nomination, manifested in a number of social determined motives.
Key words: pseudonym, nomination, nominator, appellation, pseudonymization, transposition.

УДК 81'373.231

ББК 81.411.4 – 31

Ніна Свистун

ЖІНОЧИЙ ІМЕННИК МІСТА ТЕРНОПОЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ (НАЙУЖИВАНІШІ ІМЕНА)

У статті аналізуються найуживаніші жіночі імена Тернополя 1950-2000 рр.: стрижень стабільних імен, зміни в складі найуживаніших імен, теми оновлення, збереження класичних і появу нових імен, що не функціонували раніше, частотність вживання впродовж десятиків років. Використано методіку хронологічних зрізів В.Бондалетова.

Ключові слова: антропонім, антропонімікон, іменник, особове ім'я.

Активізація розвитку антропонімії як наукової галузі, посилений інтерес до дослідження сучасних особових назв та вивчення загальнотеоретичних питань антропоніміки – явище не випадкове, а продиктоване насамперед науковими і практичними потребами, тим важливим значенням, яке має антропоніміка не лише для мовознавства, а й для гуманітарних наук загалом [7, 3]. Власні особові імена, як відомо, утворюють стійкий пласт одиниць, відомих всьому народу, і входять до найбільш активної лексики загальнонаціональної мови.

Власне ім'я розглядається переважно як мовне явище в аспекті його лінгвістичного та історичного розвитку. Ім'я – це знак, на основі якого індивідуалізується та ідентифікується особа.

Суцільне дослідження особових імен певної території, проведене протягом тривалого часу, уможливило виявлення діхронічних змін іменника та основні тенденції, що діють при цьому. Жіночі особові імена м. Тернополя, як одного з історичних і культурних регіонів України, ще не були предметом ґрунтовного наукового аналізу. З огляду на відсутність вивчення особових імен цієї території наше дослідження є актуальним.

Особове ім'я вже перебувало у колі дослідницьких зацікавлень багатьох науковців. Так, А.Білоусова дослідила імена осіб та їх синтаксичні особливості, Л.В.Бублейник – значення способу номінації в міжмовних лексико-семантичних співвідношеннях, О.Ю.Карпенко – особові імена як концепти та форми їх профілювання, А.М.Кравчук – реалізацію семантики власної назви в польській ономастичній фразеології, В.М.Михайлов – статус антропонімів у системі сучасної російської літературної мови, Ю.Омельченко – мистецтво давати імена, О.В.Суперанська – особові імена в офіційному і неофіційному використанні, А.В.Сусліва – застарілі календарні імена в сучасній російській мові. Проблеми дослідження особових імен присвятили праці такі дослідники, як С.Б.Веселовський, А.Г.Гафуров, Т.А.Заказчикова, В.А.Кудрявцева, А.Г.Ликов, Л.Т.Масенко, С.М.Медвідь-Пахомова, А.Мейс, В.І.Тагунова, Т.І.Тепляшина, Б.А.Успенський, Й.Ю.Федас, Ю.В.Цимбалюк, М.М.Шанський, Г.Ф.Шило, В.А.Щаніцин.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб виявити і проаналізувати найуживаніші жіночі імена (перший десяток) тернополян 1950-2000 р. народження.

Джерельною базою нашого дослідження стали метричні книги з державного архіву Тернопільської області, актові записи про народження та журнали видачі свідоцтв про народження з архіву міського відділу реєстрації актів цивільного стану Тернопільського міського управління юстиції.

Антропонімічна система динамічна. Вона, як зазначає В.Д.Бондалетов, рухома не лише в діхронічному плані (змінюється склад імен), а й в синхронічному (імена, вживані в конкретний період життя мови, взаємопов'язані між собою) [1, 92]. Тому синхронічний та діхронічний аналізи, маючи різні предмети дослідження в межах одного об'єкта – мови або котрогось її елемента, – доповнюють один одного та дають змогу простежити і сучасний стан іменника, і його зміни в процесі історичного розвитку.

У статті застосовуємо методіку хронологічних зрізів В.Д.Бондалетова. Зауважимо, що спосіб подачі нашого матеріалу – кожне десятиліття. Такий підхід дозволяє простежити стрижень стабільних

імен, зміни у складі найуживаніших імен, його оновлення, збереження класичних і появу нових імен, що не функціонували раніше, частотність уживання тих чи інших імен впродовж десятиків років тощо.

Суспільне функціонування особових імен, а саме їх вибір, відіграє в житті людей важливу роль. Важливими є й громадсько-правові аспекти, тому зрозуміло, що в цій галузі важливе місце займає мовна культура, невід'ємною частиною якої є граматичні аспекти. Мовна культура, яка реалізується в галузі особових імен, опирається, з одного боку, на мовні фактори, що базуються на теорії літературної мови, на її науковому описі і на соціолінгвістичних дослідженнях, з іншого боку – на позалінгвістичні фактори, які ґрунтуються на теоретичних знаннях про закони розвитку суспільства в синхронному та діхронічному планах і на пізнанні, запозиченому із соціальної психології. Імена, що використовуються в певну епоху чи конкретний період історичного розвитку, взаємно впливають одне на одного. Із розвитком суспільства система імен має можливість „самовидозмінюватися”. Чеська дослідниця М.Кнаппова виділяє два способи збагачення іменного репертуару: 1) повернення до життя старих, призабутих імен; 2) запозичення чужомовних імен [2, 66].

Так, у першому десятку жіночого іменника у різні періоди другої половини ХХ століття перебувало 22 особових імені (пор. табл. 1.). Найстійкішими можна назвати антропоніми *Галина, Ірина, Наталія, Ольга* (40 років поспіль перебували у складі найуживаніших), *Марія, Тетяна* (50 років).

Таблиця 1.

Найуживаніші жіночі імена* (так званий частотний перший десяток)

Ім'я	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Зріз	1	2	3	4	5	6
1. Аліна	-	-	н/у	-	м	10
2. Анастасія	-	н/у	н/у	н/у	ш	1
3. Валентина	2	ш	м	н/у	м	м
4. Вікторія	н/у	н/у	м	м	ш	3
5. Галина	4	1	5	6	10	м
6. Діана	-	-	-	н/у	н/у	9
7. Ірина	ш	4	6	4	1	6
8. Катерина	н/у	н/у	н/у	м	ш	8
9. Лариса	9	ш	м	н/у	м	н/у
10. Любов	8	8	ш	м	м	н/у
11. Людмила	1	7	9	9	ш	м
12. Марія	10	6	ш	ш	7	ш
13. Мар'яна	-	-	н/у	н/у	6	ш
14. Надія	7	2	10	8	ш	м
15. Наталія	ш	3	1	1	2	7
16. Оксана	м	9	2	2	4	ш
17. Олена	-	10	4	5	ш	ш
18. Ольга	5	5	8	7	5	ш
19. Світлана	8	9	3	10	ш	м
20. Тетяна	3	3	7	3	8	5
21. Христина	м	м	н/у	н/у	9	4
22. Юлія	-	н/у	н/у	ш	3	2

ш – широкоживані імена; м – маловживані імена; н/у – найменш уживані імена.

Так, у 1950 році (I зріз) перший десяток представлений такими іменами: *Людмила* (68 носіїв), *Валентина* (52), *Тетяна* (46), *Галина* (36), *Ольга* (28), *Надія* (27), *Любов* (27), *Світлана* (25), *Лариса* (22), *Марія* (21), *Ірина* (11). Ці імена використано для найменування 363 тернополянок (питома вага 71,03% від загальної кількості новонароджених дівчат цього періоду). У цьому десятиріччі антропоніми *Надія* і *Любов* розділили 6-ту позицію, маючи 27 носіїв, тобто 7,43% від кількості носіїв найпопулярніших імен і 5,28% від усіх новонароджених дівчат цього періоду).

У 1960 році (II зріз) до першого десятка входили такі особові імена: *Галина* (44 носії), *Надія* (38), *Наталія* (36), *Тетяна* (36), *Ірина* (31), *Ольга* (30), *Марія* (28), *Людмила* (26), *Любов* (24), *Оксана* (17), *Світлана* (17), *Олена* (12). Ці імена використано для найменування 339 тернополянок (питома вага 64,69%). Особливість частотного десятка цього зрізу, порівняно з попереднім, полягає у появі імен *Ірина*, *Наталія* та *Оксана*. Антропоніми *Ірина* та *Наталія*, перебуваючи в минулому зрізі у статусі широкоживаних, покращили свої позиції, піднявшись до рівня найуживаніших, і вже не покидали його до кінця досліджуваного періоду. Ім'я *Оксана* у минулому десятиріччі перебувало у статусі маловживаних, згодом протягом чотирьох десятиліть входило до складу частотного десятка, покинувши його лише в останньому, VI зрізі (2000 р.), перемістившись у групу широкоживаних. Ці імена витіснили з десятка антропоніми *Валентина* та *Лариса*, які назавжди покинули частотний десяток найуживаніших імен. У цьому десятилітті простежуємо зміну лідера. Ім'я *Людмила*, яке очолювало частотний десяток у минулому десятилітті, погіршило свої позиції, перемістившись на 7-ме місце. Натомість очолило десяток ім'я *Галина*, піднявшись із 4-го місця. Цікаву позицію займає ім'я *Олена*. Будучи взагалі відсутнім у

* у таблиці позначено місця з першого по десяте, які займали імена, що перебували у складі частотного десятка.

минулому десятилітті, цей антропонім потрапляє одразу на 10-ту позицію частотного десятка і продовжує утримуватись у ньому два десятиліття поспіль, покращуючи свої позиції (пор. 4-те місце у III зрізі (1970 р.) та 5-те у IV зрізі (1980 р.), а потім опустившись у групу широковживаних і перебуваючи у цьому статусі до кінця досліджуваного періоду. Продовжують функціонувати, але змінюючи ранговий номер, імена *Любов*, *Марія*, *Надія*, *Світлана*.

Покращили свої позиції, порівняно з попереднім десятиліттям, імена *Надія* – з шостого воно перемістилося на друге місце, та *Марія* – з десятого на шосте. Послабили свої позиції імена *Любов* – перебуваючи у минулому десятилітті на сьомому місці, воно знизлося на восьме, та *Світлана* – з восьмого на дев'яте. Незмінними залишилися імена *Тетяна* (3-тя позиція), *Ольга* (5-та). Згадуване ім'я *Тетяна* розділило третю позицію з антропонімом *Наталія*, а *Оксана* з антропонімом *Світлана* – дев'яту.

Частотний десяток III хронологічного зрізу (1970-ті рр.) обслуговує 987 дівчаток (71,42% новонароджених цього періоду). Імена в ньому розміщено так: *Наталія* (132 носії), *Оксана* (97), *Світлана* (80), *Олена* (71), *Галина* (68), *Ірина* (67), *Тетяна* (66), *Ольга* (51), *Людмила* (39), *Надія* 33/ *Надіна* 1 (34).

Особливістю цього десятка, порівняно з попереднім, є те, що не з'явилося жодного „нового” імені. Продовжують функціонувати ті ж імена, змінюючи лише місце. 40% імен підвищили свою продуктивність: *Наталія* – піднялося з 3-го на 1-ше місце, очоливши частотний десяток найуживаніших імен, *Оксана* – з 9-го піднялося на 2-ге, *Олена* – з 10-го на 4-те, *Світлана* – з 9-го на 3-тє. 60% антропонімів цього періоду знизили продуктивність, опустившись на нижчі місця: *Галина* – очолюючи частотний десяток минулого десятиріччя, тепер перемістилося на 5-те місце, *Ірина* – опустилося з 4-го на 6-те, *Людмила* – із 7-го на 9-те, *Надія* – з 3-го на 10-те, *Ольга* – з 5-го на 8-ме, *Тетяна* – з 3-го на 7-ме.

Частотний десяток IV зрізу (1980-ті рр.) використано для найменування 1144 тернополянок, що становить 76,77% носіїв найуживаніших імен. Його склад такий: *Наталія* (218 носіїв), *Оксана* (162), *Тетяна* (124), *Ірина* 122/ *Ярина* 2 (124), *Олена* (108), *Галина* (95), *Ольга* (93), *Надія* (91), *Людмила* (65), *Світлана* (64).

Це десятиріччя продовжує традиції попереднього щодо набору імен, тобто знову жодного імені не додалося, а наявні антропоніми лише змінюють свої місця. Так, продовжує очолювати частотний десяток антропонім *Наталія* (19,05% від кількості носіїв широковживаних імен і 14,63% від кількості усіх новонароджених дівчаток). Це ім'я лише в I зрізі знаходилося у статусі широковживаних, а потім стрімко ввійшло у десяток, два десятиріччя поспіль очолюючи його і залишаючись у ньому до кінця досліджуваного періоду. Не змінили свого місця антропоніми *Людмила* (продовжує залишатися на 9-ій позиції) та *Оксана* (друге десятиріччя поспіль знаходиться на 2-му місці). Підвищили продуктивність антропоніми *Ірина* (піднялося з 6-го на 4-те), *Надія* (з 10-го на 8-ме), *Ольга* (з 8-го на 7-ме). Погіршили позиції антропоніми *Галина* (опустилося з 5-го на 6-те), *Олена* (з 4-го на 5-те), *Світлана* (з 3-го на 10-те). На третю позицію повернулося ім'я *Тетяна*. Ці імена можна назвати найуживанішими не лише у вказаний період, а й протягом всього досліджуваного періоду ХХ століття.

Частотний десяток V зрізу (1990-ті рр.) обслуговує 1215 тернополянок (питома вага 61,98%). У його складі такі імена: *Ірина/Ірена* (203), *Наталія* 155/ *Наталія* 30 (185), *Юлія* (146), *Оксана* (135), *Ольга* (115), *Мар'яна* 95/ *Маріяна* 1/ *Маріанна* 7 (103), *Марія* (99), *Тетяна* (96), *Христина* 69/ *Кристина* 2 (71), *Галина* (62).

У цьому десятиріччі в іменнику відбуваються певні зміни. Очолити частотний десяток ім'я *Ірина* (питома вага 16,70%), покращивши свої позиції порівняно з попередніми десятиліттями (пор.: I-IV зрізи). Продуктивнішим став антропонім *Ольга* (піднявся з 7-го місця на 5-те), до частотного десятка повернулося ім'я *Марія* (два десятиріччя поспіль воно перебувало у статусі широковживаних). Меншою продуктивністю відзначилися імена *Галина* (опустилося з 6-го на 10-те), *Оксана* (з 2-го на 4-те), *Тетяна* (з 3-го на 8-ме).

Цей період дослідження ознаменувався появою у частотному десятку трьох антропонімів *Мар'яна*, *Христина*, *Юлія*. Ім'я *Мар'яна*, будучи відсутнім у I (1950-ті рр.) та II (1960-ті рр.) зрізах, перебуваючи у статусі найменш уживаних протягом III-IV зрізів (1970-1980-ті рр.), у V зрізі (1990-ті рр.) активізувалося і зайняло шосте місце у частотному десятку найбільш уживаних імен. Антропонім *Христина* перші два зрізи перебував у групі маловживаних, потім два зрізи поспіль у статусі найменш уживаних, а в V зрізі (90-ті рр.) миттєве зростання популярності піднімає його на дев'яте місце частотного десятка. Ім'я *Юлія* було зовсім відсутнє у I зрізі (1950-ті рр.), згодом два зрізи поспіль перебувало серед найменш уживаних, у IV зрізі активізується, потрапляє у першу трійку частотного десятка і до кінця досліджуваного періоду не покидає її. Ці імена витіснили з числа найбільш уживаних антропоніми *Людмила*, *Надія*, *Олена*, *Світлана*, які стали широковживаними.

Частотний десяток останнього, VI зрізу (2000 р.), використано для найменування 710 тернополянок (питома вага 53,38%). Його складають такі імена: *Анастасія* (122 носії), *Юлія* (90), *Вікторія* 77/ *Віта* 4 (81) – *Віта* в антропонімії трактується і як варіант < *Вікторія*, і як самостійне ім'я [3;5], *Христина* (78), *Тетяна* (72), *Ірина* (61), *Наталія* (53), *Катерина* (52), *Діана* (51). *Аліна* (50). Набір імен цього десятка дуже різноманітний, порівняно з попередніми десятиліттями він оновився і збагатився антропонімами, які або зовсім раніше не функціонували, або траплялися рідко і в одиничних випадках.

Жіночий іменник м. Тернополя починає розширюватися за рахунок імен західного типу. Чітко простежується фактор моди на такі імена. Вчені-ономасти відзначали фактор моди як один із чинників зміни іменника. Так, відомий вчений П.П.Чучка зазначає, що „як і всяка мода, мода в надаванні імен є досить примхливою, і не завжди вдається встановити її рушійні сили. Однак вирішальними факторами... є, мабуть, культурно-історичні та естетичні: чим багатше на економічні, політичні та культурні події життя народу, тим помітніші зміни в його іменному репертуарі” [8, 48]. Російський дослідник антропонімії В.Д.Бондалетов зазначав, що в динаміці визначальними є внутрішні і поки що не розкриті закономірності руху моди [1, 89], а Л.М.Щетинін називає моду суспільно-історичним явищем, яке „являє собою безперервну періодичну зміну суспільного смаку в його різноманітних матеріальних і духовних проявах” [9, 11]. Про традицію і моду у вживанні особових імен говорить Е.Раянді [4].

Саме цей чинник найбільш повно виявляється у появі в частотному десятку імен *Анастасія* (будучи відсутнім у I зрізі (1950-ті рр.), три зрізи поспіль перебуваючи у статусі найменш уживаних, у V зрізі воно підвищує статус і потрапляє до широковживаних, а в останньому, VI зрізі, цей антропонім користується серед тернополянок шаленою популярністю, яка виводить його на першу позицію частотного десятка), *Аліна* (будучи відсутнім у трьох зрізах, одного разу перебуваючи у статусі найменш уживаних та маловживаних, тепер потрапило у частотний десяток, замкнувши його), *Діана* – у давньоримській міфології *Діана* – богиня Місяця і полювання [5, 151]. У „Словнику українських імен” І.І.Трійняка знаходимо інше трактування цього імені – „богоподібна, божественна”, „прекрасна” [6, 105] – було відсутнім три зрізи поспіль, два зрізи знаходилося у статусі найменш уживаних, під кінець століття виходить на дев'яту позицію частотного десятка. Подібну тенденцію спостерігаємо з іменем *Катерина* – протягом 1950-1970 рр. цей антропонім взагалі відсутній, у 1980 рр. (IV зріз) ім'я піднімається до рівня маловживаних, у 1990-му році (V зріз) воно підвищує продуктивність і набуває статусу широковживаного, а в цьому десятилітті займає восьму позицію частотного десятка найуживаніших імен. Проте популярність імені *Катерина* не можна назвати раптовою, швидше до рівня найуживаніших воно підходило поступово. Подібну ієрархію пройшло ім'я *Вікторія*, потрапивши під кінець століття до трійки найуживаніших імен.

Покращили свої позиції порівняно з минулим десятиліттям імена *Тетяна* (з 8-го місця воно піднялося на 5-те) та *Юлія* (з 3-го місця піднялося на 2-ге). Зменшили продуктивність імена *Ірина* (з 1-го місця воно опустилося на 6-те) та *Наталія* (із 2-го на 7-ме).

Особливістю цього десятиліття є також те, що саме тепер вперше за досліджувані півстоліття покинуло десяток найуживаніших ім'я *Галина*. Втрачають свою популярність, поступаючись іншим, антропоніми *Марія*, *Мар'яна*, *Оксана*, *Ольга*. Вони стали широковживаними.

Отже, дослідження найуживаніших жіночих імен м. Тернополя засвідчує, що впродовж аналізованого періоду на I-му місці перебувало 5 імен: *Анастасія* (2000 р.), *Галина* (1960-ті рр.), *Ірина* (1990-ті рр.), *Людмила* (1950-ті рр.), *Наталія* (1970-ті рр.). Протягом всіх зрізів у першому десятку перебувало ім'я *Тетяна*, лише змінюючи позицію – покращуючи або послаблюючи її. У всіх зрізах, крім одного, зафіксовано антропоніми *Галина* (крім 2000 р.), *Ірина*, *Наталія* (крім 1950 р.), *Ольга* (крім 2000 р.). У всіх зрізах, крім двох, перебували імена *Людмила*, *Надія*, *Світлана* (крім двох останніх), *Оксана* (крім 1950 та 2000 рр.), а у всіх, крім трьох, засвідчено імена *Марія* (крім 1970-80 та 2000 рр.) та *Олена* (крім першого та двох останніх зрізів). Лише у двох зрізах в частотному десятку перебували антропоніми *Любов* (1950, 1960-ті рр.), *Христина*, *Юлія* (в останніх двох). Лише по одному разу до рівня найуживаніших імен першого десятка піднімалися антропоніми *Аліна* (2000 р., 10-те місце), *Анастасія* (2000 р., 1-ше місце), *Валентина* (1950 р., 2-ге місце), *Вікторія* (2000 р., 3-тє місце), *Діана* (2000, 9-те місце), *Катерина* (2000 р., 8-ме місце), *Лариса* (1950 р., 9-те місце), *Мар'яна* (1990, 6-те місце).

1. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – М.: Просвещение. 1983. – 224 с.
2. Кнаппова М. Языковые аспекты общественного функционирования личных имен // Ономастика и грамматика. – М.: Наука, 1981. – С.66-73.
3. Петровский Н.А. Словарь русских личных имен. – М.: Русский язык, 1980. – 384с.
4. Раянді Е. Традиция и мода в употреблении личных имен // Ономастика. – М.: Наука, 1969. – С.84-88.
5. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник. – К., 1996. – 335с.
6. Трійняк І.І. Словник українських імен. – К.: Довіра, 2005. – 509с.
7. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – 236 с.
8. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття / Вступ та імена: конспект лекцій. – Ужгород: Видавництво УДУ, 1970 – 104 с.
9. Щетинин Л.М. Имена и названия. – Ростов: Изд-во Ростов.у-та, 1968. – 215 с.

The most widely-used female names of Ternopil region of 1950-2000 years: core of the stable names, rates of renovation, saving of classic names and appearance of new ones, which were not in use earlier, the frequency of application, are analyzed in this article. The method of chronological sections by V.Bondaletov is used in this work.

Key words: anthroponym, anthroponymicon, noun, personal name.

ЧАСТОТНИЙ ЖІНОЧИЙ ІМЕННИК М. КОСОВА

У статті досліджуються частотні жіночі імена, які функціонували в антропоніміці м. Косова Івано-Франківської обл. з 1880 по 1998 рр. Матеріал, зібраний шляхом суцільної вибірки, дозволив об'єктивно простежити якісний та кількісний склад цієї групи антропонімів.

Ключові слова: антропонім, функціонування, частотність, Косів.

Українська антропоніміка має вагомий здобуток у вивченні особових імен. Прикладом ґрунтовного аналізу цього класу онімів окремих регіонів України є праці П. П. Чучки, С. Є. Панцьо, Л. В. Кракалії, Т. Д. Космакової, О. Ю. Касім, О. Ю. Карпенка, Л. П. Зайчикової, С. Л. Брайченко, Р. Д. Петрової, Д. О. Жмурко, О. Ю. Медведєвої, І. Д. Скорук, Т. В. Кравченко, Н. О. Свистун та ін. Подальшого дослідження потребують ще не вивчені регіони України, які мають свої особливості. Власні особові імена мешканців м. Косова як одного з історико-культурних центрів Гуцульщини ще не були предметом глибокого наукового аналізу.

При дослідженні конкретного іменника прийнято виділяти центральну його частину (імена першої десятки та частотні) і периферійну (імена рідковживаних та одиничні). Найуживаніші імена першої десятки уже були предметом нашої уваги [6]. У даній розвідці ставимо за мету проаналізувати наступну групу жіночої підсистеми іменника м. Косова – частотні оніми. До частотних ми відносимо широкоживані антропоніми, які мають не менше п'яти вжитків і за кількісними показниками йдуть після першої десятки онімів. Нами досліджено імена, які функціонували тут з 1880 по 1998 рр. До завдань статті входять: 1) виявити всі жіночі імена, які потрапляли до складу частотних протягом досліджуваного періоду; 2) простежити якісні та кількісні зміни частотних онімів на кожному хронологічному зрізі; 3) встановити питому вагу частотних антропонімів упродовж усіх періодів.

Серед частотних імен м. Косова, які функціонували з 1880 до 1998 рр., зафіксовано 54 різні антропоніми (чоловічі частотні імена представлені лише 36 лексемами). Із них 25 у різні часи побували у складі першої десятки: *Акилина, Вікторія, Галина, Ганна, Дарія, Емілія, Іванна, Ірина, Леся, Лідія, Любов, Людмила, Мар'яна, Марія, Надія, Наталія, Олександра, Олена, Ольга, Параска, Світлана, Стефанія, Тетяна, Христина, Юлія*. У чоловічому іменнику таких висот досягало 20 онімів. Решта 29 частотних жіночих імен ніколи не піднімалися до десятки фаворитів.

В аналізованій групі залежно від шляхів надходження того чи іншого імені до частотного складу виділяємо, окрім тих, що побували у першій десятці, ще й такі підгрупи:

1. Імена, які піднялися з рідковживаних до частотних: *Богдана, Віра, Віталія, Діана, Лариса, Марина, Розалія, Сніжана, Софія, Уляна*.

2. Імена, які піднялися з одиничних до частотних: *Анастасія, Андріана, Зоряна, Ілона, Інна, Марта, Мирослава, Олеся, Роксолана, Тамара, Яна, Ярослава*. Це угруповання є досить чисельним – 12 онімів (чоловічих удвічі менше – 6).

3. Імена, що зафіксовані як частотні на момент початку нашого дослідження: *Валентина, Дзвенислава, Єфросина, Лілія, Ніна, Романа, Руслана*. Таких імен найменше – 7 (чоловічих – 3). Більшість із них увійшли до міського репертуару у другій половині ХХ ст. Відмінним від аналогічних чоловічих онімів є й те, що в жіночому іменнику 2 лексеми – *Єфросина і Лілія* – перебували (щоправда, обмежений час – перше один, друге чотири зрізи) тільки у частотній групі. У чоловічому іменнику тільки зі статусом частотного не виявилось жодного антропоніма.

Проаналізуємо якісний склад та кількісні зміни частотних імен на кожному хронологічному зрізі окремо. У 1880-1890 рр. жіночий іменник обслуговувало 32 лексеми і до частотних належала лише одна – *Емілія*, вживання якої становило 1,28 % (5 носіїв). З поперемінним успіхом: то група рідкісних імен, то в першій десятці, то серед одиничних, онім істотно змінив свою популярність, а впродовж останніх 20 років і зовсім не використовується. Найчисельнішими в цей час були одиничні імена – 12 онімів.

Антропонімікон міста 1891-1900 рр. збільшився на дві одиниці, але частотна група не збільшилася, тут знову одне ім'я – *Розалія* (1,63%, 6 носіїв). Це милозвучне наймення, що походить від апелятива *роза* “троянда”, запозичене з латинської мови [11, 76] (дослідниця Л. Р. Осташ оніми такого типу називає псевдоавтохтонними [5, 155]). Хоча воно має прекрасне звучання, прозору етимологію, однак не набуло в Косові широкого вжитку. Найбільше лексем у зазначений період перебувало у групі рідкісних імен – 16.

Початок ХХ ст. (1901-1910 рр.) ознаменувався спадом іменного репертуару – до 29 одиниць, але частотну групу представляли вже два антропоніми – *Анастасія і Єфросина*, вони обслуговували 3,24% найменувань. Надалі доля цих двох імен склалася по-різному. Онім *Анастасія* з певними перервами перебував у рідкісній та одиничній групах і тільки один раз відновлювався серед частотних. На останньому хронологічному зрізі – 1991-1998 рр. – це ім'я отримали 4 дівчинки. Антропонім *Єфросина*, який у цьому регіоні ніколи не користувався популярністю, не повторився більше жодного разу і, гадаємо, у найближчому майбутньому не повториться. Це ім'я можна впевнено віднести до антропонімічних архаїзмів.

Наступне десятиліття не покращило статусу частотних онімів, а, навпаки, погіршило. Помітно, що громадянська війна, політична та економічна нестабільність призвели до зменшення народжуваності дітей. Якщо впродовж попередніх тридцяти років у м. Косові за десятиліття народжувалося по 388, 367 і 338 немовлят, то у 1911-1920 рр. тільки 227. Антропонімікон міста обслуговувало 24 імені, з них лексеми першої десятки та по 7 у рідкісній та одиничній групах, а до описуваного угруповання не потрапило жодного.

1921-1930 рр., як і наступне десятиліття, були більш успішними для групи частотних імен, сюди увійшло 4 лексеми: *Парасковія, Акилина, Олена, Дарія*. Антропонім *Парасковія*, полишивши першу десятку, зайняв 11 позицію. З цього часу почався спад його популярності, навіть тривалий вихід з іменника – впродовж 1961-1990 рр. воно залишалося без використання. Знову онім відродився у 1992 р., однак його отримала лише одна дівчинка. Вважаємо, що в цьому зіграла свою роль сила традиції, яка не відпускає чи повертає імена, які тут колись були дуже популярні. Так, ім'я *Параска* 4 десятиліття (з 1880 по 1920 рр.) займало 4 і 5 місця у першій десятці. У селах воно було ще популярнішим.

Один раз у частотній групі перебував антропонім *Акилина*. Особливим успіхом у найменуванні користувалося це ім'я у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., з 1880 по 1910 рр. воно займало 4 і двічі 6 позиції. Ще два десятиліття (1911-1920 рр., 1931-1940 рр.) лексема була в групі рідкісних імен, востаннє вона зафіксована у 1940 році. В Україні зараз цей онім не вживається. В українському іменнику м. Донецька у першому періоді (1890-1889 рр.) його зафіксувала Г. В. Кравченко [1, 9]. Словник власних імен людей, авторами якого є Л. Г. Скрипник та Н. П. Дзятківська, подає як офіційні форми *Килина (Кулина, Якилина)* [11, 148]. Словник І. І. Трійняка визначає це ім'я як рідкісне й фіксує ті ж варіанти, а форму *Акилина* взагалі не вказує [13, 172]. О. В. Суперанська визнає ім'я *Акилина* як церковне [12, 480].

На думку В. А. Никонова, лексема *Акилина* походить з грецької мови, що в перекладі означає “орлища”. До нас воно прийшло з Візантії разом із прийняттям християнства. В історії грецької мови вимова голосного звука, так званого “іпсилон”, вагалась між [i] та [y], у нас правильні обидва звуки: розмовне *i*, книжне і церковне *y*; домінувальною стала форма *Акулина*. Ім'я, яке у ХVІІ ст. поширилось у народі, було відкинуто панівними верствами суспільства [4, 64].

Антропонім *Олена*, вийшовши тимчасово з десятки, вперше потрапляє до частотної групи. В усі часи це ім'я користувалося великим попитом у найменуванні. Тільки на останньому хронологічному зрізі воно знизило свою популярність, опинившись серед рідкісних онімів. Лексема *Дарія*, яка увійшла в іменник у 1911 році як одинична, минувши один розряд, згодом опиняється в частотному списку на 14 місці. З 60-х років кількість вжитків різко зменшилася, а в останні роки воно зовсім не використовується для іменування новонароджених.

Частотний список 1931-1940 рр. зберіг одну лексему попереднього десятиліття у формі – *Параска* та включив три нових: *Іоанна, Стефанія, Христина*. Усі імена мали по 5 носіїв, що становить 2,15% на кожне. Найуживанішим з останніх трьох імен є *Іванна*, яке представлено на даному зрізі церковним варіантом *Іоанна*, і було традиційним у записі новонароджених до середини ХХ ст. Зрідка до офіційних реєстрів потрапляє розмовно-побутовий різновид – *Іванка*. Цей антропонім ніколи не покидав іменник.

Лексема *Стефанія* після сорокарічного перебування серед найулюбленіших онімів відійшла до частотної групи, а далі різко почала втрачати своїх шанувальників. Антропонім *Христина*, увійшовши в іменник на цьому ж етапі, відразу набуває статусу частотного, закріпивши його і в наступному десятилітті. Хоча ім'я на три десятиліття й відходило до групи рідкісних, але далі посіло місце у десятці, а на останньому хронологічному зрізі очолило іменник. Сплеск популярності цього антропоніма охопив і м. Тернопіль. За даними Н. О. Свистун, у 1999 році, поряд з *Анастасією, Вікторією, Тетяною, Катериною, Іриною, Аліною, Діаною, Марією, Ольгою*, воно виявилось найбільш уживаним [7, 117].

У 1941-1950 рр. досліджувана група збільшилась до 9 одиниць, успадкувавши з попередньої групи знову тільки одну лексему – *Христина*. Це ім'я, посівши 11 позицію, стало найбільш частотно вживаним (від 5 до 9 вжитків). Інші імена потрапили сюди по-різному. З десятки найчастотніших перейшло *Надія*, з рідковживаних – *Наталія та Ярослава* – вперше потрапляють до розряду частотних. З групи одиничних піднялись *Галина, Мирослава, Тамара*.

Такими ж різноманітними були джерела оновлення групи частотних імен і в 1951-1960 рр., кількість яких збільшилась до 15 одиниць. Більшість лексем перейшли з групи рідкісних імен. Антропонім *Віра* вперше, але не востаннє домагається високих позицій – 13 місце. *Олена* покинуло десятку імен-фаворитів десятиліттям раніше, і тепер намагається утриматись хоча б у частотному списку. Онім *Уляна*, увійшовши до міського репертуару тільки на попередньому хронологічному зрізі як рідкісне наймення, вперше піднімається до цього розряду і утримує тут місце аж до сьогодні – 5 десятиліть поспіль.

Тоді ж увійшла в іменник і лексема *Богдана*, майже повторивши шлях імені *Уляна*. Тільки у 1961-1970 рр. *Богдана* відходила до одиничних, зараз ці два імені розташувалися поряд: *Уляна* – 22 місце, *Богдана* – 23. В інших регіонах України останнє ім'я має протилежну динаміку. Так, у м. Тернополі у 1950 році антропонім *Богдана* належав до найменш уживаних, тут воно трапилося тільки один раз [8, 69].

Вперше, полишивши рідкісні імена, до частотних долучаються ще два оніми – *Марта і Тетяна*, а також вдруге повертається *Іванна*. Перше ім'я затримається у цій групі аж 4 десятиліття поспіль, а на

останньому хронологічному зрізі воно стане одиничним. Лексему *Тетяна* уже в наступному десятилітті і до сьогодні чекає місце у першій статистичній групі – серед найуживаніших онімів. Походження цього імені спірне. На думку одних дослідників, воно утворено від давньогрецького *tattō* – “установлюю, призначаю”, на думку інших, – з латинської мови від імені сабінського царя *Tatiusa* чи *Tatija* [4, 91]. Останню версію підтверджує наявність рідкісного українського чоловічого імені *Tatian*, утвореного від *Tatij*, що походить від гр. *tata* “батько”, пор. укр. *tato*. Отже, врешті-решт *Tatian* з суфіксом приналежності – “батьків”, а *Тетяна* – “батькова”. До нас онім прийшов з Візантії. Це ім’я сподобалося як в Україні, так і в Росії. У 1950, 1999 роках було серед найбільш уживаних у м. Тернополі [7, 117; 8, 71; 9, 10], у різні часи воно потрапляло до імен першої десятки м. Луцька [10, 9], м. Донецька [1, 11], Українського Придунав’я [2, 12; 3, 108]. У Росії, за даними В. А. Никонова, у 1961 році цей антропонім отримали 12-14% новонароджених дівчаток у селах. Тепер, за підрахунками, це ім’я дають рідше. У 1981 році у Москві – приблизно 5 відсоткам новонародженим, у сільській місцевості – 8 відсоткам [4, 92].

Чотири оніми – *Валентина*, *Світлана*, *Тамара*, *Ярослава* – знову підтвердили свою приналежність до даного угруповання, змінивши лише рангові номери. Імена *Лідія* та *Ірина* потрапили сюди з першої десятки, але уже через десятиліття вони відновили свої високі позиції.

Лексема *Олександра*, полишивши іменний репертуар у період з 1941 по 1950 роки, повертається до антропонімікону міста відразу до частотних імен, щоб уже в наступному зрізі бути на 3-ому місці. Абсолютно новим на цьому етапі є ім’я *Ніна*. Хоча воно одразу зайняло місце в центральній частині іменника (23 позиція, 5 найменованих), але вже в наступному десятилітті відійшло до одиничних, один раз потрапляло до рідкісних, сьогодні знову вживається як одиничне.

Порівняно з попереднім хронологічним зрізом група частотних імен у 1961 – 1970 рр. трохи зменшилась, вона нараховує 12 лексем, що розташувались у такій послідовності: *Уляна*, *Іванна*, *Ольга*, *Марта*, *Людмила*, *Ганна*, *Валентина*, *Лілія*, *Романа*, *Руслана*, *Вікторія*, *Олена*.

Найбільша кількість онімів – 5 – знову повторилась в іменнику: *Уляна*, *Іванна*, *Марта* – вдруге, а *Валентина*, *Олена* – втретє. На цьому зрізі найчастотнішими були перші два імені – 11, 12-і місця, найменш вживане ім’я *Олена* – 22 ранг.

Менш привабливими стали три антропоніми. Після шістдесятирічного перебування серед імен першої десятки *Ольга* на два десятиліття поповнила дане угруповання. *Людмила* також тимчасово відійшла сюди, щоб уже в наступний період знову відновити свій статус серед панівної десятки імен. Залишає цю групу ім’я *Анна* (*Ганна*): вперше покинувши десятку імен-фаворитів після вісімдесятирічного перебування в ній, воно залишиться в частотній групі і лише один раз перебуватиме в розряді рідкісних онімів (1971-1980 рр.).

Тільки одна лексема істотно збільшила коло своїх прихильників – *Вікторія*. Вперше потрапивши в іменник у 1947 році як одиничне, воно повторилось через десятиліття – у 1956 році. У досліджуваній проміжок часу, оминувши один розряд, займає передостаннє 21-е місце у частотному списку. Ще три імені є абсолютно новими – *Лілія*, *Романа*, *Руслана*. Усі вони збереглися в антропоніміконі міста до кінця століття, але мали неоднакову кількість найменованих і різний статус.

У 1971-1980 рр. група частотних онімів збільшилася на 5 імен, сягнувши відмітки 19. Із збільшенням питомої ваги досліджуваного угруповання лексем помічаємо зменшення концентрації імен першої десятки. Така тенденція збережеться в наступному періоді. До кінця століття група частотних онімів була найчисельнішою порівняно з трьома іншими.

Більшість лексем міцно укріпились в іменнику, тому на даному етапі аж 9 антропонімів підтвердили статус частотних: *Ольга*, *Вікторія*, *Руслана*, *Романа*, *Лілія* – вдруге, *Іванна*, *Уляна*, *Олена*, *Марта* – втретє. У 6 онімів авторитет збільшився. З рідковживаних на одну сходинку вище піднялися *Надія*, *Зоряна*, *Марина* та *Лариса*. Останній антропонім з’явився в репертуарі косівчан у 40-х роках. На даному зрізі – це вершина його популярності, в наступному десятирічному проміжку часу онім *Лариса* батьки використали для найменування лише однієї дівчинки, а з 1987 року не використовували зовсім. Найпізніше в іменник міста потрапила лексема *Марина* – 1961-1970 рр., але непогано тут укріпилася, займаючи виключно центральні позиції.

З одиничних до частотних відразу потрапили *Богдана* (ім’я було уже частотним у 1951-1960 рр.), *Інна* (цей онім можна віднести до антропонімічних неологізмів, бо тільки у 1969 році воно увійшло в іменник косівчан як одиничне). Обидві лексеми дуже полюбилися місцевому населенню і до цього часу вони залишаються частотними.

Наступні два імені – *Марія* і *Лідія* – демонструють зворотню динаміку. Вперше за досліджувану історію розвитку іменника Косова онім *Марія* полишив першу десятку. Однак у даній статистичній групі його позиція дуже міцна – 11-е місце, у 1981-1990рр. – 14-е і на останньому хронологічному зрізі – 13-е. Сила традиції та релігійний фактор утримують і ще довго будуть утримувати це ім’я. Хоча антропонім *Лідія* не так давно потрапив до міського репертуару (у 40-і роки), він дуже полюбився подружнім парам: два десятиліття входив до панівної десятки, а в інші часи був і залишається частотним аж до кінця ХХ ст.

Після незначної перерви в іменнику міста відродилася лексема *Анастасія*, яка більше тяжіла до одиничних та рідкісних онімів, ніж до частотних. Останній раз цього статусу вона досягала ще на початку століття – у 1901-1910 роках.

Вперше до репертуару косівчан потрапляє слов’янський композит – *Дзвенислава*, зайнявши 24-у позицію, його отримали 8 дівчаток (1,31%). У наступному періоді ім’я зберегло свій статус, але ним скористалися тільки 5 разів (0,73%), на останньому хронологічному зрізі ще менше – 3 рази (0,59%). Двічі за десятиліття зазначений антропонім представлений офіційним варіантом *Звенислава*. Це був останній період, коли досліджувана група приймала абсолютно нове ім’я, яке до цього часу не входило в іменник.

Частотний список імен 1981-1990 рр. представлений найбільшою кількістю лексем за всі роки – 27, тоді як наступні дві групи (рідкісні та одиничні) нараховують 13 і 21 позицію. Така закономірність спостерігалася в цей період і в чоловічому іменнику: частотні оніми представлені 20 одиницями, рідкісні – 11, одиничні – 10.

Якісний склад жіночого комплексу імен нижче першої десятки можна охарактеризувати таким чином:

1. Імена, які є спільні з попереднім десятиріччям, їх найбільше – 14. З них аж 8 повторились поспіль вдруге: *Надія*, *Марія*, *Інна*, *Марина*, *Лідія*, *Зоряна*, *Богдана*, *Дзвенислава*; 3 – *Вікторія*, *Романа*, *Лілія* – втретє і навіть вчетверте підтвердили свій статус також 3 оніми – *Уляна*, *Марта*, *Олена*. Деякі з них залишилися у цій статистичній групі і в наступному періоді.

2. Імена, які покращили своє вживання: *Роксолана*, *Юлія*, *Олеся*, *Віра*, *Мирослава*, *Ганна*, *Діана*, *Інна*. Таких онімів 8, усі вони до цього часу перебували у групі рідковживаних лексем.

3. Імена, які знизили свою частотність (4): *Світлана*, *Олександра*, *Любов*, *Леся*. Усі вони покинули десятку імен-фаворитів, але перші три оніми залишилися й надалі в центральній частині іменника. Антропонім *Леся*, який є новим в міському репертуарі, функціонує з 1961 року, поступово втрачає своїх шанувальників, сьогодні він належить до рідкісного угруповання імен.

На останньому хронологічному зрізі частотну групу репрезентують 24 оніми. Як і в минулому десятилітті, вона є найбільш чисельним. Дві третини імен успадковані з попереднього списку (всього 16 одиниць).

Решта складників надійшла з десятки: *Мар’яна* – новий антропнім, вперше фіксується у 1977 році; *Галина* – частотним це ім’я було і в 1941-1950 рр., коли тільки здобувало популярність; *Людмила* також один раз входила до цієї групи (1961-1970 рр.). У цей період збільшилась кількість прихильників лексеми *Софія* (вперше піднялась з рідкісних, а в іменнику функціонує зовсім недавно, з 1980 року). Використання цього імені сьогодні активізується і має вже 8 носіїв (1,58 %). З одиничних зуміли піднятися два нових оніми – *Андріана*, має 10 ім’явжитків (1,97 %) та *Яна* – вдвічі менше новонароджених отримали це ім’я – 5 (0,98 %), воно завершує список частотних онімів.

Відродились і покращили свій статус *Віталія* і *Сніжана*. Долі цих двох лексем дуже схожі. Вони також недавно використовуються в антропоніміконі міста. Вперше ім’я *Віталія* як рідкісне зафіксовано на десятому хронологічному зрізі (1971-1980 рр.), а далі воно виходить з ужитку. Антропонім *Сніжана* вперше зафіксовано в 1978 році (2 носії), у наступному десятилітті також спостерігається вихід з іменного репертуару, відродження відбулося на останньому етапі. Обидва імені – і *Віталія*, і *Сніжана* – мають зараз по 5 носіїв, що становить 0,98% від загальної кількості онімів. Не виключно, що популярність їх у майбутньому буде зростати.

Аналіз досліджуваного матеріалу показав, що формування складу частотних після десятки найбільш уживаних лексем відбувалось такими ж шляхами, як і в чоловічому іменнику, але набуло при цьому своїх особливостей, зумовлених ширшим набором онімів жіночої підсистеми. Кількісні показники, безперечно, вплинули на концентрацію імен даної групи. Найменшу роль вона відігравала у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., коли на її долю припадало від 1,28% до 3,24%. Помітне пожвавлення відбувається на V хронологічному зрізі (1921-1930 рр.): функціональне навантаження частотних імен збільшилося до 9,03%. Кардинальне зрушення рівня питомої ваги імен цього угруповання припадає на середину ХХ ст. і спостерігається по сьогодні: 1941-1950 рр. – 19,46%, 1951-1960 рр. – 25,85%, 1961-1970 рр. – 23,76%, 1971-1980 рр. – 33,81%, 1981-1990 рр. – 43,23%, 1991-1998 рр. – 37,40%.

1. Кравченко Г. В. Динаміка українського іменника м. Донецька з 1890 по 1990-і роки: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2000.
2. Медведєва О. Ю. Динаміка особових імен мешканців Українського Придунав’я (на матеріалі Кілійського та Болградського районів Одеської області): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Одеса, 2001.
3. Медведєва О. Ю. Динаміка особових імен мешканців Українського Придунав’я (на матеріалі Кілійського та Болградського районів Одеської області): Дис. ... канд. філол. наук. – Одеса, 2001.
4. Никонов В. А. Имя и общество. – М., 1974.
5. Осташ Л. Р. Автохтонні та псевдоавтохтонні власні особові імена відпеллятивного походження в чехів й українців // Студії з ономастики та етимології. – К., 2002.
6. Павелко С. П. Динаміка жіночих особових імен м. Косова // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль, 2003. – Вип. 1.

7. Свистун Н. О. Іменник м. Тернополя (за даними ЗАГСУ 1999 р.) // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль, 2000. – Вип. II.
8. Свистун Н. О. Динаміка особових імен м. Тернополя // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2001. – Вип. 37.
9. Свистун Н. О. Динаміка антропонімікону м. Тернополя: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Чернівці, 2006.
10. Скорук І. Д. Динаміка антропонімікону м. Луцька в ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999.
11. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник. – К., 2005.
12. Справочник личних імен народів РСФСР / А. В. Суперанская і др. – М., 1989.
13. Трійняк І. І. Словник українських імен. – К., 2005.

The article is dedicated to the research of the frequently used female names which had functioned in the anthroponymical system of the town of Kosiv in the Ivano-Frankivsk region from 1880 till 1998. The material collected by means of continuous sample has permitted to follow objectively the qualitative and quantitative composition of this group of anthroponyms.

Key words: anthroponym, functioning, frequency, Kosiv.

УДК 811.161.2'373.23

ББК 81.2Ук-3

Юлія Блажчук

ПРИЗВИЩА-КОМПОЗИТИ В АНТРОПОНІМІКОНІ УМАНЩИНИ

У статті аналізуються сучасні прізвища Уманщини композитної будови.

Ключові слова: антропоніміка, власна особова назва, антропонім.

У сучасній ономастиці багато праць присвячено дослідженню українських прізвищ, які зберігають багату історичну та лінгвістичну інформацію. Простежується зацікавленість прізвищами різних регіонів України: Гуцульщини (Б. Близнюк), Бойківщини (Г. Бучко), Лубенщини (Л. Кравченко), Північного степу України (Т. Марталого), Південно-Східної України (В. Познанська), давньої Лемківщини (С. Панцьо), Опілля (Г. Панчук), Рівненщини (Я. Пура), Буковинського Подністров'я (Л. Гарновецька), Верхньої Наддністрянщини (І. Фаріон), Закарпаття (П. Чучка) тощо. Предметом нашого ономастичного дослідження стали уманські прізвища-композити, які ще не були об'єктом наукових студій.

Антропонімічні композити були давно відомі на слов'янській території [8, 174]. Слов'янські імена Володимир, Ярослав, Остромир успадковані в готовому вигляді ще від праслов'янського, навіть праїндоевропейського періодів [12, 158]. У давні часи вони виражали речення-думку, побажання новонародженій дитині [3, 18], яке пізніше ставало складним словом.

Перші композити у функції прізвищ дослідники фіксують у пам'ятках XIV – XVI ст. [3, 2]. На відміну від давніших утворень, вони вже мали якісно нову назвотворчу базу та внутрішню і зовнішню форми: *Кривошапка*, *Дубогрій*, *Нетудихата* і под.

Ю. Редько зазначає, що для української антропонімії характерне збереження досить значної кількості композитів у ролі родових прізвищ [8, 175], а, наприклад, у польській антропонімії ці особові назви не закріпилися через те, що були незручні для вживання, та й самі носії намагалися позбутися їх як прізвищ переважно глузлих, а то й безсоромних. Антропонімісти відзначають функціонування прізвищевих назв композитного структурного типу в різних регіонах України. Так, характеризуючи українську антропонімію, серед чотирнадцяти тисяч прізвищ Ю. Редько виявив 350 складних утворень, що становить 2,5 % [9, 175]; серед лубенських прізвищ Л. Кравченко фіксує вісімдесят утворень цього типу, тобто 5,1 % від загальної кількості [5, 51]. Досліджуючи прізвища Північної Тернопільщини, С. Шеремета серед 5 450 прізвищ виділяє 93, що мають структуру композитів (1,7 % від загальної кількості) [16, 131]. В антропонімії Уманщини серед 7 170 прізвищ засвідчено 219 утворень композитної будови, що становить 3,1 %.

Серед дослідників немає єдиної думки щодо способу творення прізвищ-композит. О. Неділько відносить їх до групи антропонімів, утворених синтаксико-морфологічним способом [6, 20–21]. В окрему групу складні прізвища виділяє М. Бірило [1, 46–47]. І. Фаріон виокремлює композитний тип творення прізвищ [11, 77]. М. Худаш вважає, що прізвища цієї групи виникли шляхом словоскладання чи використання фразеологізмів та словосполучень [13, 154]. Усі прізвища-композити П. Чучка відносить до лексико-семантичного способу, оскільки більшість з них мають співзвучні відповідники серед апелятивів [15, 132]. В. Познанська розглядає складні прізвища як "лексичні утворення, сформовані з двох або більше повнозначних слів (основ або коренів), що виступають композитами єдиного структурно-семантичного цілого, який зберігає ширшу і конкретнішу, ніж у звичайному прізвищі, семантику" [7, 290].

Ми розглядатимемо такі прізвища як продукт лексико-семантичного (композити, що на різних рівнях існування зберігають ту саму структурно-семантичну цілісність) та морфологічного (прізвища-

композити, ускладнені різними словотворчими формантами) способів творення. Аналіз досліджуваного матеріалу дозволив виділити прізвища-композити, утворені за 9 моделями.

1. Словотвірно-синтаксична модель „прикметник + іменник”

Ця найбільш численна група включає антропоніми, які дають загальну характеристику зовнішнього вигляду людини, наприклад, *Білозор* (> білозір – "красивий, милий"; пор. білозор – "рослина *Parnessia palustris*" (Гр. 1, 66)) чи точно вказують на фізичні ознаки різних частин тіла носія, зокрема певні вади носа: *Білоносов*, *Добронос*, *Кривонос*, *Малонос*, *Товстонос*; вусів: *Біловус*, *Білоусюк*, *Білоусов*, *Білоус*, *Черноус*, *Черноусько*, *Чорноус*, *Чорноусько*; губ: *Синегуб*, *Сологуб*; очей: *Маловічко*; обличчя: *Краснощокій*, *Чорномаз*, *Чернопиский*; вух: *Карнаух*, *Карнавухий*, *Карнаушенко* (пор. карноухий – "з маленькими вухами" (Гр. 2, 222)); брів: *Білобров*; зубів: *Чорнозуб*; волосся: *Білокур* (пор. білокурій – "світло-каштановий" (ЕСУМ 1, 197)), *Голомазюк* (голомозий – "лисий" (Гр. 1, 304)), *Красночубенко* (красний – "прекрасний, красивий" (Гр. 2, 300)); шиї: *Довгошея*; живота: *Жовтобрюх*, *Синібрюхов*; боку: *Краснобокий*; ніг: *Білоногий*, *Білоножок*, *Криволапов*, *Черvernoженко* (пор. черvernoгий – "косопалий" (Гр. 4, 449)); шкіри: *Білошкурський*.

В. Познанська зазначає, що у багатьох антропоосновах відбивається така помітна зовнішня ознака людини, як колір волосся, бороди, вусів, брів. Гама цих "колеристичних прізвищ" зводиться до трьох основних кольорів – білого, чорного, сірого [7, 291]. "Колеристика" прізвищ Уманщини більш різноманітна і включає білий, жовтий, синій та чорний кольори: *Білобров*, *Біловус*, *Білокур*, *Жовтобрюх*, *Синегуб*, *Черноус*, *Чорномаз* та ін.

В окрему групу виділяються прізвища, утворені поєднанням основи прикметника та іменника, які характеризують людину за іншими ознаками (розташування садиби, характеристика житла, тривалість проживання в місцевості тощо): *Білохатюк*, *Косогор*, *Краснокутський*, *Новожилов*, *Новоміський*, *Новосад*, *Новоселов*, *Новосельський*, *Новосельцев*, *Новосьолов*, *Новохацький*, *Сухолуцький* (*сух(ий) + лука*, де *лука* – "луг" (Гр. 2, 380)).

Наявність в господарстві домашньої худоби засвідчувала рівень добробуту селянина; найменування тварини чи лексема на позначення певної їхньої ознаки дуже часто переносилися на господаря: *Білокінний*, *Білоконь*, *Рябокінь*, *Рябоконь*, *Чорновол*, *Чорноконь*.

Деякі прізвища відбивають особливості одягу: *Довгопол*, *Довгополий*, *Довгополюк*, *Долгополов*, *Красноштан*, *Рябошапка*.

З номенклатури рослинного світу взяті такі прізвища-композити: *Кульбаба*, *Стародуб*, *Стародубовський*, *Сухоріпа* (*сух(ий) + ріпа*), *Чорнобиль* (*чорн(ий) + биль*, де *биль* – "билля" [2, 288] < *чорнобиль* – "рослина з чорнувато-бурым стеблом, різновид полину" (СУМ 11, 356)).

В основі прізвищ-композитів *Добрідень* та *Добріднюк* наявний, напевне, улюблений вислів першоносія особової назви. Антропонім *Лихолетов* (лихі літа > лихоліття – "погані часи" (Гр. 2, 364)) міг означати час його народження.

Прізвища *Живодьоров*, *Пустовіт*, *Пустовітенко* (*пустовойт* – "людина, що вже не є вїтом, але обіймала цю посаду раніше" [4, 71]), *Старовойтов*, *Сухомейло*, *Черноморець*, *Черноморченко* (*чорноморець* – "чорноморський козак" (Гр. 4, 471)), *Черноткач* називали людей за родом занять, в основному з іронічною конотацією.

В основах деяких прізвищ лежать апелятиви на позначення родинних стосунків: *Красноженов*, *Красножон*, *Малодід*, *Чорнобаб*.

До цієї групи також відносимо композитні іменування, твірні основи яких не завжди фіксують лексикографічні джерела: *Біломар* (*мара* – "1. привид; 2. злий дух" (Гр. 2, 405)), *Голояд*, *Добровольський*, *Добровкашин* (*кваша* – "1. варене рідке кисло-солодке тісто; 2. плакса" (Гр. 2, 332)), *Сухобрус* (*брус* – "бревно" (Гр. 1, 102)), *Суховольський* (? *безвольна людина*), *Сухомуд* (*мудь* – "діал. неотеса, груба людина; дурень, телепень" (ЕСУМ 3, 529)). В основі виникнення цих іменувань, очевидно, лежить якась подія чи риса характеру, певна звичка першоносія антропоніма.

Частини особових назв цієї моделі переважно поєднуються за допомогою сполучного звука *о* (зафіксоване лише одне прізвище, компоненти якого сполучає голосний *е*: *Синібрюх*, а у прізвищах *Карнаух*, *Карнавухий*, *Карнаушенко* таку функцію виконує елемент *а*).

2. Словотвірно-синтаксична модель „іменник + дієслово”

Другою за чисельністю групою є складні іменування, утворені поєднанням іменника з дієсловом за допомогою сполучного голосного *о*, рідше – *е* (*Кожем'яка*).

Прізвища Уманщини цієї групи в основному мотивовані апелятивами, які вказують на представників різних професій: *Богомаз* (*богомаз* – "іконописець; поганий живописець, маляр" (Гр. 1, 79)), *Винокуров* (*винокур* – "винник" (СУМ 1, 442)), *Волкотруб*, *Воловодюк* (*віл + водити*), *Воскобоев* (*воскобайник* – "той, що б'є віск" (Тимченко 1, 313)), *Дроворуб*, *Жерносеков* (пор. *жерноклюй* – "майстер, що кує млиновий камінь" (Даль 1, 535)), *Кожем'як*, *Кожем'яка* (*кожом'яка* – "чинбар" (Гр. 2, 263)), *Козоріз*, *Коновал*, *Коновалов*, *Коновальчук*, *Коновалюк* (*коновал* – "той, хто? не маючи ветеринарної освіти, лікує коней" (СУМ 4, 261)), *Конопада* (у тому ж значенні), *Мукосеев*, *Пивоваров*, *Шаповал*, *Шаповаленко*, *Шаповалов* (*шаповал* – "той, хто робить повстані шапки; повстяр" (Гр. 4, 485)),

Шиповалов (? Шиповал. Схиляємося до думки, що писарі при записі останнього прізвища могли допустити помилку).

Про ймовірний час народження першоносія антропоніма може свідчити особова назва *Листопад*. Прізвища *Костогриз* (костогриз < кость + гризти), *Макодзеба* (макодзеба < мак + дзьобати), *Мухоседов*, *Мухойд* (мухойд < муха + їсти) вказують на звички людини, за якими її ідентифікують.

3. Словотвірно-синтаксична модель „дієслово + іменник”

В основі таких прізвищ лежить предикативна конструкція, у якій перехідне дієслово наказового способу стоїть у препозиції до іменника у називному відмінку або до основи, що виражає об’єктні відношення: *Давигора*, *Давискиба*, *Подопригора*, *Подопросветов*. Антропоніми *Вертопрах* (вертати + порох > вертопорох – ”вітренко” (Гр. 2, 139)) та *Скакодуб* (скакати + дуб) цікаві тим, що дієслово не є імперативом, а частини особової назви поєднуються за допомогою сполучного звука о.

Прізвища цієї групи, очевидно, дані першоносію випадково, через якусь окрему, епізодичну подію. В таких антропонімах часто наявний жартівливо-зневажливий та гумористичний відтінок у значенні: *Дерипапа* (< дери папа < дерти + папа. Можливо, першоносіє колись пограбував священнослужителя, пор. дерти – ”грабувати” (Гр. 1, 371), папа – ”римський першосвященник” (Гр. 3, 95)). Різномановною може бути мотивація і особової назви *Убийкобилкін*.

Прізвища *Майборода*, *Покинбород*, *Скалозуб* могли ідентифікувати носія і за зовнішньою ознакою.

4. Словотвірно-синтаксична модель „числівник + іменник”

Помітну групу в досліджуваному антропоніміконі становлять прізвища, утворені поєднанням числівника та іменника. В основах таких композитів знаходимо числівники *один*, *три*, *шість*, *сім*, *сорок*, *сто* та числові слова *пол* / *полу*, *пара*. За допомогою сполучного голосного о поєднані компоненти складних прізвищ, що містять в основі числівники *сорок*, *один*, *шість*, *сім* та слово *пара*: *Однокінний*, *Однороженко*, *Парокінний*, *Сімороз* (? *сім* + *роза*), *Сорокопуд*, *Шестопал* *Шестопалов*. Інтерфікс і поєднує частини прізвища-композита *Семідетнов* (*сім* + *дитина*). Без інтерфіксів сполучені компоненти прізвищ із числівниками *три*, *сто* та слова *пол* / *полу*: *Полутін*, *Полушведкін*, *Стодоля*, *Стобрава*, *Трегуб* (*Тригуб*), *Тригубенко*, *Трегубов*, *Трегубчак* (*Тригуб’як*), *Тригубчук* (*Тригубчук*), *Триліс* (*Триліс*), *Трибой*. Існує думка, що прізвища-композити з компонентом *три* можуть відноситися до словотвірної моделі дієслово + іменник. Такі прізвища характеризували носія за якоюсь звичкою, наприклад, *Тригуб* – той, хто має звичку терти губи [10, 253].

Прізвища цієї групи переважно номінують людей за зовнішніми ознаками, вказуючи на фізичну силу: *Сорокопуд* або певні вади: *Тригуб*, *Тригубенко*, *Трегубов*, *Трегубчак*, *Тригубчук* (пор. тригубий – ”Із заячою губою” (Гр. 4, 282)), *Шестопал* (*шість* + *палець*). Окремі антропоніми могли свідчити про склад родини: *Семідетнов*; наявність домашніх тварин *Однокінний*, *Парокінний*; етнічне походження *Полушведкін*.

5. Словотвірно-синтаксична модель „прислівник + дієслово”

Прислівникова частина складних назв цієї групи прізвищ характеризує дію, виражену в дієслівній частині: *Дармограй*, *Живогляд*, *Скоробреха*, *Скоропад*, *Скороход*, *Скороходов*. Ці найменування „описували” особу за певною ознакою. Прізвища *Чорнобаєв* та *Краснобаєв* (чорнобай – ”народно-розмовний, можливо, з гумористично-зневажливим відтінком апелює синонім до нейтральних слів знахар, шептун (рос. краснобай)” [14, 162]) вказують на рід заняття першоносія. Про соціальне становище людини могло свідчити прізвище *Голодрига* (голодрига – ”обірванець” (Гр. 1, 303)).

Одиничними прикладами репрезентовані наступні прізвищеві структури:

6. Словотвірно-синтаксична модель „займенник + іменник”: *Чегодаєв*.

7. Словотвірно-синтаксична модель „прислівник + прикметник”: *Доморослий*.

8. Словотвірно-синтаксична модель „прийменник + займенник”: *Керезвас* (керез + вас, де керез – ”через” (Гр. 2, 235)).

9. Словотвірно-синтаксична модель „прислівник + іменник”: *Нетудихата*, *Ніжсгородов*.

Зважаючи на невизначеність лексико-семантичної структури мотиваторів, важко віднести до певної словотвірної моделі композитні прізвища *Бабарикін* (баба + рикати, де рикати – ”голосно звати” (Даль 4, 117); баба + рик), *Каражелясков* (? + ляск), *Катасонов*, *Китайгора*, *Китайгородський* (? *китай* + *гора*, де *китай* – ”1. Китай; 2. матерія китайка; 3. музичний інструмент” (Гр. 2, 240); можливо, це і субстантивовані ад’ектоніми), *Кульбіда* (? *куль* + *біда*, де *куль* – ”1. вимолочений сніп; 2. зв’язка комишу; 3. палка в грі з цією ж назвою; 4. джгут, яким б’ють під час дитячої гри крам” (Гр. 2, 323) чи *куль* – ”неповоротка людина” (Даль 2, 217)), *Липодатенко* (? *липа* + *дати*), *Лідобардов* (? *лід* + *барда*, де *барда* – ”1. краюха хліба; 2. топор” (Гр. 1, 29)), *Мацегора* (? *маца* + *гора*, де *маца* – ”єврейський прісний пшеничний хліб” (НСУМ 2, 159)), *Мацікура* (*мацікура* < *мацапура* – ”неповоротка людина” (Гр. 2, 412)), *Солохудинов*, *Солохудинов* (? + *худина* – ”худоба” (Гр. 4, 418)), *Уайбіков* (? можливо, *уай* < *вай* + *бик*), *Шовкоплас* (?), *Шелеверст* (?). Пояснення цих прізвищ в деяких випадках також ускладнює несумісність їхніх складових частин.

Отже, аналіз прізвищ-композитів розкриває особливості їхньої словотвірної структури і семантики, допомагає краще познайомитися з духовною культурою та побутом мешканців досліджуваного регіону.

1. Бірыла М. В. Беларускія антрапанімічныя назвы ў іх адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў (рускай, украінскай, польскай). – Мінск, 1963. – 57 с.
2. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992. – 188 с.
3. Гумецька Л. Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV – XV ст. – К., 1958. – 298 с.
4. Желєзняк І. М. До історії українських прізвищ // Мовознавство. – 1976. – № 5. – С. 65 – 72.
5. Кравченко Л. Прізвища Лубенщини композитної будови. // Вісник. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – Випуск 10. – К., 2001. – С. 51 – 55.
6. Недилько О. Д. Антропонімія северной части Левобережной Украины (вторая пол. XVII – первая пол. XVIII вв.): Автореф. дисс... канд. філол. наук. – К., 1969. – 30 с.
7. Познанська В. Д. Складні прізвища в антропонімії Південно-Східної України // В просторі филології: К 70-літтю со дня народження Е. С. Отіна / Отв. ред. В. М. Калинкин. – Донецьк, 2004. – С. 288 – 299.
8. Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. – К.: Радянська школа, 1969. – 255 с.
9. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. – К., 1966. – 214 с.
10. Свашенко А. Слобожанські прізвища-композити // Słowiańskie composite antroponimiczne. – Lublin, 2002.
11. Фаріон І. Д. Антропонімія система верхньої Наддністрянщини кінця XVII – початку XIX ст.: Дис... канд. філол. наук. – Львів, 1996. – 237 с.
12. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. – К., 1977. – 236 с.
13. Худаш М. Л. Українські козацькі особові назви (композити і словосполучення) середини XVII ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 146 – 157.
14. Худаш М. Л. Складні українські особові назви середини XVII ст. // Питання історії української мови. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 158 – 175.
15. Чучка П. П. Специфіка словотвірної аналізу прізвищ // Питання словотвору східнослов’янських мов. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 131 – 133.
16. Шеремета С. В. Антропоніміка Північної Тернопільщини: Дис... канд. філол. наук. – Тернопіль, 2002 – 234 с.

Скорочення

Гр. – Словарь української мови. / За редакцією Б. Грінченка. – К., 1907 – 1909. – Т. 1 – 4.

Даль – Даль В. Словарь живого великорусского языка. – М.: Просвещение, 1978 – 1980. – Т. I – IV.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1983 – 1985. – Т. I – III.

НСУМ – Новий словник української мови. – К.: Аконт, 2004. – Т. 1 – 3.

СУМ – Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

Тимченко – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1994. – 512 с.

The article analyses compound surnames occurring in Uman district, the central part of Ukraine.

Key words: anthroponymik, own personal name, anthroponym.

УДК 81 373. 23

ББК 81.3

Ольга Марочкіна

ПАСИВНА ЛЕКСИКА В ОСНОВАХ ПРІЗВИЩ РОЗТОЧЧЯ

У статті аналізуються прізвища Розточчя, в основах яких відображена пасивна лексика.

Ключові слова: прізвища, лексичні одиниці, пасивна лексика.

Розвиток і вдосконалення мови як засобу спілкування відбувається насамперед у сфері одиниць лексико-семантичного рівня. Словниковий склад української мови супроводжується як появою нових лексичних одиниць, так і віддаленням на периферію лексичного складу частин слів у зв’язку з втратою ними номінативної актуальності. Такий принцип протиставлення характеризує лексику і з погляду її вживання у мовленнєвій діяльності: частина слів належить до активно вживаних, інша – може бути охарактеризована як пасивна. Пасивна лексика – це категорія словникового складу, яку становлять лексичні одиниці, обмежене вживання яких зумовлюється особливостями позначуваних ними явищ, а саме: рідкісних реалій, історизмів, термінів, власних імен. Сюди належать також архаїзми і неологізми [3,213-215].

У „Географії України” та в „Енциклопедії українознавства” Розточчя подається як звужене горбисте пасмо 15-20 км завширшки і до 400 м заввишки, яке простягається у напрямі зі Львова на південному сході до Томашова, Щебрешина і Красніка на північному заході [5, 2555; 7, 72]. Автором першої згадки про Розточчя є Станіслав Стасіч. У своїх „Записках про подорож по Розточчю” дослідник північних схилів Карпат окреслив Розточчя як пасмо гір, яке простягається від Львова, біля Завадова, на Краснобрід, Фрампіль, Горай, Краснік. Назва регіону, яка з’явилась у кінці XIX ст., походить від слова „розтока”, тобто „вододіл”. Пасмо на північному сході відділене річками Вепр та Буг, а на південному заході – річковими системами Сяну та Дністра [9, 11].

Розточчя є специфічною територією дослідження антропонімів, оскільки на його теренах розташований Яворівський військовий полігон. Полігону належить 36 тисяч га землі, що становить

близько 25 відсотків площі Яворівського району (територія Яворівського району займає 154000 га). Його створено на базі колишнього військового полігону польського війська, який функціонував до 1939 року. У наступні роки мешканці прилеглих територій були виселені у примусовому порядку під час розширення полігону [10, 1]. Беручи до уваги документ, виданий Львівською державною адміністрацією № 53324 від 28.02.1997р. на доручення Кабінету Міністрів України № 23496 від 11.02.1997р. і підписаний головою обласної держадміністрації М. Гладієм, де надана інформація про те, як відбувалося виселення мешканців з території, виділеної під Яворівський полігон, можна стверджувати наступне. Виселення відбувалося на основі постанови Ради народних комісарів під грифом “цілком таємно”, підписаної секретарем ЦК КПБУ М. Хрущовим від 13.02.1940р. “Про відведення земель зенітно-артилерійського полігону Київського Особливого Округу”. Переселено 31000 осіб. У відповіді Львівської обласної державної адміністрації зроблені висновки про те, що виселення було досить добре організоване (порівняно з усіма наступними). Відносно невеликий відсоток людей було відправлено за межі області на облаштовані території приєднаних до УРСР Бессарабії та Північної Буковини. Люди, яких відселяли близько від рідних сіл (таких була більшість), мали час забрати своє майно. Дозволяли брати із собою навіть велику рогату худобу. Після війни було відселено 46 дворів у сусідні села. З тих, кого відселили за межі області, значна частина за часів німецької окупації повернулася на її територію, а також в райони відселення [4, 1-4].

Лінгвістичний аналіз 940 лексичних основ прізвищ жителів, які були виселені з частини Яворівського району, де зараз розташований Яворівський військовий полігон, показує, що в їх основах відображено такі семантичні групи пасивної лексики:

а) назви знарядь праці, предмети повсякденного вжитку та їх частини

Байорок (пор. байорок – “товста струна; золота нитка” – ЕСУМ I, 117), *Бриндас* (пор. бринда – “коштовність, прикраса” – ЕСУМ I, 258), *Галатій* (пор. галат – “якірний мотуз на човні” – ЕСУМ I, 458), *Дубас* (пор. дубас – “великий ніж” – ЕСУМ II, 138-139), *Желіско* (пор. желіско – “праска” – ЕСУМ II, 228-229), *Заліско* (пор. заліско – “лезо, наконечник або який-небудь інший предмет, вигот. із заліза; діал. праска” – СУМ III, 189), *Кіш* (пор. “кіш = кошик; іст. козачий стан; літне житло кочовиків; табір, стан” – ЕСУМ II, 451-452), *Кольбух* (пор. кольба – “приклад ручної вогнепальної зброї; корба; коловорот; ручка” – ЕСУМ II, 527), *Корц* (пор. корець – “кухоль чи ківш із державом; стара міра сипких тіл, що дорівнює 100 кг; центнер; ент. щипавка звичайна” – ЕСУМ II, 16-17), *Курило* (пор. курило – “курильні речі” – ЕСУМ II, 153-154), *Ляда* (пор. ляда – “рухома покривка, дверцята; відкрита полиця або віконниця в крамниці, що використовується як прилавок; частина ткацького верстата; грядка в низовинній місцевості; місце в лісі, оброблене під посів; ледар” – ЕСУМ III, 335-336), *Митка* (пор. митка = мийка – “ганчірка для миття посуду” – ЕСУМ III, 466-467), *Патик* (пор. патик = палиця – “відділена від дерева й очищена від пагонів частина тонкого стовбура або товстої гілки” – СУМ VI, 28-29), *Погариско* (пор. погариско – “велика чарка” – ЕСУМ IV, погар – “що-небудь горіле; залишки чогось горілого” – СУМ VI, 705), *Рогач* (пор. рогач – “довгий дерев’яний держак з двома металевими заокругленими різками на кінці, якими беруть і ставлять у піч або виймають з неї горщики, чавуни і т. ін.; самець-олень або інший самець з рогами; жук, верхня щелепа якого має форму рога” – СУМ VIII, 591).

б) назви звірів, птахів, риб, комах

• назви домашніх і диких тварин: *Базюк* (пор. базюк – “баран” – ЕСУМ I, 114-115 або *Базиль* = *Василь*), *Мідик* (пор. мідик – “зоол. землерийка” – ЕСУМ III, 471).

• назви домашніх і диких птахів: *Луц* (пор. луц – “орн. костогриз; бот. дзвінець, півнячий гребінь” – ЕСУМ III, 317), *Припутя* (пор. припутень – “лісовий голуб великої породи” – СУМ VII, 719).

• назви комах: *Боровець* (пор. боровець – “сосновий жук, довгоносик” – ЕСУМ I, 200), *Гедз* (пор. гедз – “велика муха, що живиться кров’ю тварин і соком рослин” – СУМ II, 46), *Кук*, *Кука* (пор. кука – “дит. воша, комах; дит. лялька” – ЕСУМ II, 127).

в) назви видів їжі, продуктів харчування

Бундз (пор. бундз – “молодий овечий сир; великий шматок овечого сиру” – ЕСУМ I, 278), *Варениця* (пор. варениця – “виготовлений для вареників, розкачений як коржик шматочок тіста, який іноді варять і без начинки” – СУМ II, 291), *Калетяк* (пор. калита = калета – “обмащений медом корж для ворожіння на день святого Андрія” – ЕСУМ II, 351), *Кулешко* (пор. кулешка – “зменш. пестл. до кулеша (діал. страва з кукурудзяного борошна)” – СУМ IV, 390), *Пенцко* (пор. пенцак – “ячмінні крупки” – ЕСУМ IV, 335), *Саламаха* (пор. саламаха – “заст. рідка страва, приготовлена із завареного на воді борошна (перев. гречаного)” – СУМ IX, 18).

г) назви частин тіла людини чи тварини: Скірак, Скіряк (пор. шкіра – “діал. шкіра” – СУМ IX, 271).

г) назви одягу чи його частини

Кунта (пор. кунтуш – “верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг заможного українського і польського населення XVI - XVIII ст.” – СУМ IV, 400), *Кучма* (пор. кучма – “висока бараняча шапка;

висока копиця волосся; насмішка, образа; турботи” – ЕСУМ II, 168-169), *Петяк* (пор. петяк – “діал. свитка” – СУМ VI, 343).

д) назви за характерними особливостями зовнішності людини

Кобик (пор. кобик – “людина низького зросту” – ЕСУМ II, 476), *Хлян* (пор. хлянути – “дуже слабнути, худнути від недоїдання; знесилюватися, виснажуватися; діал. литися” – СУМ XI, 91), *Шуліга, Шуль* (пор. шульга – “заст. ліва рука або нога; лівша (про людину); бот. омела” – СУМ XI, 560).

е) назви за особливостями характеру, поведінки людини, її інтелектуальним рівнем

Баландах, Баянда (пор. баланда – “нудний балакун; незграбна людина; дуже рідка пісна юшка; їжа з м’ятою картоплі” – ЕСУМ I, 124), *Балушак* (пор. балух = балуша – “забава, бенкет”; балуше – “коза коло рота”; балухи – “баньки, очі” – ЕСУМ I, 129), *Бензь* (пор. бендзь – “вигук на позначення раптового падіння” – ЕСУМ I, 166), *Бута* (пор. бута – “гордість; пиша; розбещеність, розкіш; велика бочка місткістю понад 40 відер; молдавський віз” – ЕСУМ I, 307-308), *Верхола* (пор. верхола – “сварка, лайка; неприємна справа; халтурник, неправний робітник” – ЕСУМ I, 361), *Годій* (пор. годити – “задовольняти кого-небудь, роблячи приємне, потрібне, бажане; догоджати” – СУМ II, 103), *Дільний* (пор. дільний = дільний – “робочий” – ЕСУМ II, 90-91), *Кокот* (пор. кокот – “пустун, жвава дитина” – ЕСУМ II, 506), *Лемех* (пор. лемехуватий – “розм. неповороткий, млявий, флегматичний” – СУМ IV, 475), *Логин* (пор. логин – “дерево, яке впало або було повалене бурею; ледар, нероба” – ЕСУМ III, 279), *Мозола* (пор. мозола – “важка праця; злидні; мука; набридлива людина” – ЕСУМ III, 497), *Піх* (пор. піхом – “діал. пішки” – СУМ VI, 551), *Прищепя* (пор. прищепя – “прищепя, причіплива людина” – ЕСУМ IV, 585; “живець або вічко (брунька) однієї рослини, що їх прищеплюють на іншу рослину” – СУМ VIII, 105), *Пукас, Пукало* (пор. пукати – “діал. лопатися, тріскатися; стукати, стріляти” – СУМ VIII, 386), *Ціхонь* (пор. ціха – “діал. характерна риса, ознака”; ціхувати – “діал. відзначати” – СУМ XI, 241), *Цяпало* (пор. цяпати – “діал. черпати, набирати потроху; доїти; крапати; бити ударами; те саме, що пишати” – СУМ XI, 255).

є) прізвища, утворені від назв осіб за професією чи заняттям

• економічне життя (промисловість, ремесло, торгівля, сільське господарство і ін.): *Буфан* (пор. буфон – “актор, який виконує комічні ролі в оперетках і водевілях” – СУМ I, 266), *Десятник* (пор. десятник – “старший, відповідальний у групі робітників на будівництві, у шахті і т. ін.”; десятник = десятицький – “іст. у революційній Росії – нижчий поліцейський служитель на селі, якого обирали селяни; на Запорізькій Січі – ватажок нижчої військової одиниці – десятки” – СУМ II, 257), *Коновал* (пор. коновал – “заст. той, хто, не маючи ветеринарної освіти, займався каструванням і лікуванням коней” – СУМ IV, 261), *Ключник* (пор. ключник – “заст. той, хто мав ключі від комор панського маєтку, економії тощо й розпоряджався продуктивними запасами” – СУМ IV, 194), *Кнап* (пор. кнап – “ткач” – ЕСУМ II, 472-473), *Салогуб* (пор. салогуб – “заст. міщанин; торговець” – СУМ IX, 20), *Стадник* (пор. стадник – “заст. пастух (перев. при табуні)” – СУМ IX, 636), *Трач* (пор. трач – “рідко. те саме, що пиляр (той, хто пиляє що-небудь); комаха ряду перетинчастокрилих, небезпечний шкідник рослин” – СУМ VI, 353), *Шпільман* (пор. шпільман – “іст. мандрівний музикант, співець, народний актор у середньовічній Європі” – СУМ XI, 524).

• лексика на позначення військової справи: *Гайдук* (пор. гайдук – “іст. у XV – XIX ст. у південних слов’ян – повстанець-партизан, що боровся проти турецького панування; солдат придворної охорони; виїзний лакей, слуга в багатому поміщицькому домі; слуга; народний танець” – СУМ II, 16), *Дейнека* (пор. дейнека – “іст. у другій половині XVII ст. – селянин, озброєний дрючком, довбнею, рогатиною або іншим народним знаряддям, що брав участь у повстанні на лівобережній Україні” – СУМ II, 232).

ж) прізвища, що походять від назв осіб за їх етнічною приналежністю

Семантичний аналіз основ прізвищ Розточчя виявляє такі відетнонімі утворення: *Лишак* (пор. лишак – “назва українця в горах Угорщини” [ЕСУМ, III, 252]), *Мазурак* (пор. мазури – “етнічна група поляків, жителі Мазовії”; *мазур* – “1. Назва танцю. 2. Горобець польовий”; *мазурки* – “сорт яблук”; *мазурок* – “вид тістечка” [ЕСУМ, III, 360]), *Русин* (пор. русини – “стара назва українського населення Буковини, Галичини та Закарпатської України” [СУМ, VIII, 911]).

Таким чином, в основах прізвищ Розточчя відображено різні групи пасивної лексики (назви знарядь праці, предмети повсякденного вжитку та їх частини, назви звірів, птахів, риб, комах та ін.), що може бути предметом для подальшого вивчення лексикографами та етнографами.

1. Гнатюк Р. М. Структурний рельєф південного Розточчя: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук: 11.00.04. – геоморфологія і палеогеографія. – Л., 2002. – С. 11-53.
2. Гнатюк Р. М. Структурний рельєф південного Розточчя: Автореф. дис. ... канд. географ. наук: 11.00.04. – Л., 2002. – С. 4-5.
3. Грищенко А. П. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.
4. Документ, виданий Львівською обласною державною адміністрацією на доручення Кабінету Міністрів України 1997р.
5. Енциклопедія українознавства. – Т. 7. – Л., 1998. – С. 2555.

6. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – Т. I-IV. – К., 1982-1989.
7. Заставний Ф. Д. Географія України. – Л., 1994. – С. 72.
8. СУМ – Словник української мови. – Т. I-XI. – К., 1970-1980.
9. Buraczynski Jan. Roztocze: budowa – rzeźba – krajobraz. – Lublin, 1997. – 189 s.
10. www.proUA.com.ua

The article deals with Roztochia surnames where the passive words are reflected.
Key words: surnames, lexical nominations, passive words.

УДК 811.161.2'373.21
ББК Ш 103.14

Василь Яцій

НАЗВИ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ, УТВОРЕНІ ОСНОВОСКЛАДАННЯМ

Статтю присвячено дослідженню одного із способів творення назв населених пунктів Івано-Франківської області – основокладання. Як правило, такі топоніми – результат лексикалізації та онімізації словосполучень. Домінують конструкції, де структури яких входить прикметник та іменник, де перший стоїть у препозиції.

Ключові слова: топонім, ойконім, антропонім, особова назва, апелятив, онімізація, лексикалізація.

Майже два десятки ойконімів Івано-Франківщини (за адміністративно-територіальним устроєм України на 1 січня 1987 р.) утворені основокладанням. Як стверджує М.М. Габора, такі складні топоніми «є живими і продуктивними у східнослов'янській топонімії уже впродовж тривалого періоду, починаючи ще з праслов'янських часів» [2, 156, із посиланням на: 6, 16 – 17]. Дослідник констатує, що на території Прикарпаття складні назви поселень фіксуються писемними пам'ятками XIV-XV ст. (пор., зокрема, нп **Загайпіль** (Кол.) (відоме як *Aurpole* (?), 1400 р. [1, 73; 9, 41]), **Княжолука** (Дол.) (історично *Княжолука*, *Княжолука*, 1394 р. [7, 162]), **Новосілка** (Тл.) (відоме як *Nowosylcze*, 1448 р. [1, 94]) та ін.).

Зазначимо, що до цього способу словотворення ми зараховуємо й складені топоніми, якщо один із компонентів утворений основокладанням. Наприклад, у назвах поселень **Нові Кривотули** та **Старі Кривотули** (Тис.) (до 1763 р. – *Кривотули*, 1436 р. [3, 241; 9, 42]) компонент *Кривотули*, швидше за все, мотивований антропонімом *Кривотул* (первісно *кривотули*: рід *Кривотула*) у формі множини. Останнє ж, очевидно, – результат лексикалізації словосполучення *криво тулитися*, пор. ще співвідносні сучасні антропоніми укр. *Кривов'яз*, *Кривомаз*, *Кривопляс* [13, 404; 16, 147]. Компоненти-означення *Нові* та *Старі* функціонують як елементи протиставлення.

В основному поєднувалися такі морфологічні частини:

– **іменник + іменник**: **Бабинопіль** (Кос.) (стара назва – *Слобода*, 1610 р. [8, 126]). На нашу думку, це найменування – результат онімізації словосполучення *Бабине і Поле*, оформленого суфіксом *-ь/-* з чергуванням наголошеного голосного *о // і*. Щодо моделі пор., напр., ойконіми *Ганнопіль* – на Харківщині, *Миколайпіль* – на Донеччині, *Павлопіль* – на Дніпропетровщині [14, 378, 411, 423] тощо;

Топонім **Маринопіль** (Гал.) (до 1939 р. – *Маріамполь* [3, 170]) утворений у результаті онімізації словосполучення *поле Марини (Марії)* з чергуванням ненаголошеного голосного *о // і* в останньому. В аспекті аналогічних структур пор. ще сучасні *Маринопіль* (3), *Маркопіль*, *Михайлопіль*, *Орестопіль* – ойконіми в Україні [14, 410, 412, 422], *Маринополь (Марьянополье)* – поселення в колишній Харківській губ., *Маринполь* – топонім у Вітебському повіті [20 (V), 410 – 411] та ін.;

– **прикметник + іменник + іменник**: **Загайпіль** (Кол.). Вочевидь, це результат онімізації словосполучення *«поле, що знаходиться за гаєм»*, пор., напр., сучасні укр. *Вишнопіль* (2), *Лісопіль*, *Тернопіль* – назви поселень [14, 375, 405, 443], *Zahajpole* – топонім у колишній Київській губ. [20 (III), 358] тощо.

– **прикметник + іменник**: **Білоберізка** (Вер.) (існувало в 1669 р. [8, 133]). Найменування утворене в результаті онімізації словосполучення *Білий* та здрібненого іменника *Берізка* (укр. *беріза* + іменниковий суфікс *-к-а*).

Назва поселення **Білогірка** (Тл.) (відоме як *Okpani*, 1443 р. [1, 53]) утворена в результаті онімізації словосполучення прикметника *Біла* та здрібненого імені *Гірка* (укр. *гірка* 'підвищення, горб' [4, 223], пор. укр. *гора* 1) 'гора, підвищене місце'; 2) 'про річку: верхів'я, верхня течія' [10, 285, 309]. Додамо ще укр. *Білогірка* – сучасний ойконім у Херсонській обл. [14, 367], *Белогорка* (3), *Белогорка Нова*, *Белогорка Старая* – поселення в різних регіонах Росії [20 (I), 325 – 326].

Годи-Добровідка (Кол.) (до 1939 р. (за іншими даними – до 1961 р. [1, 63]) – як окремі села *Годи* і *Добровідка* [3, 338]). Перший компонент *Годи* М.Л. Худаш розглядає як дериват від ОН *Годь* у множині [15, 76], пор., напр., слов'ян. *Годь* [1, 63, із посиланням на: 5, 68].

У компоненті *Добровідка* вбачають лексикалізацію словосполучення *добра вода* (зменш. *водка*) [1, 63]. На нашу думку, останній компонент складеного ойконіма пов'язаний із назвою місцевої річки укр. *Добрівідка* (л. Пруту л. Дунаю) (пор. «... dwóch potoków: ... *Dobrowódka*», 1883 р. [21, 286]) [11, 174]. Щодо аналогічних онімних структур пор. ще нп: *Добривода* (Рівненська обл.), *Доброводи* (3) – у

Тернопільській та Черкаській обл. [14, 385], *Доброводка* – поселення в колишній Мінській губ. [20 (III), 39] та ін.

Ойконім **Довгопіль** (Вер.) (історична назва *Довгополе*, 1500 р. [3, 132; 9, 42]) утворений в результаті онімізації словосполучення *Довге Поле*, оформленого суфіксом *-ь/-* із чергуванням наголошеного *о // і* в останньому, пор. ще нп *Довгопіль* – у Чернівецькій обл. [14, 385], а також *Долгополь* (2), *Долгополье* (5) – поселення в колишніх Віленській, Вітебській, Люблінській та Владимирській губ. [20 (III), 57].

Княжолука (Дол.). Найменування утворене в результаті онімізації словосполучення *княжа лука*. Щодо структурних паралелей пор. *Княжпіль* (2) – ойконіми у Львівській та Хмельницькій обл.; *Довголука*, *Краснолука*, *Криволука* (2) – назви поселень у Львівській, Тернопільській та Хмельницькій обл. [14, 385, 396, 400, 401] та ін.

Назва поселення **Кривоброди** (Кос.) (фіксується під 1890 р. [8, 139]) теоретично має подвійну мотивацію: 1. Ойконім утворений у результаті онімізації словосполучення *Криві Броди* (укр. *криві броди*). Щодо структурних паралелей додамо сучасні: *Безброди*, *Межиброди* – поселення в Україні [14, 365, 411]; 2. Менш імовірно, що це множинна форма від антропоніма прізвищового походження **Кривобро(ї)д* (первісно *кривоброди*: рід *Кривоброда*). Пор. однак (співвідносні) сучасні прізвища укр. *Кривобок*, *Кривоглаз*, *Кривогуб*, *Криводуб*, *Кривоконь*, *Криворічка* і под. [13, 403 – 404; 19, 226].

Кривопіль (Вер.) (згадується під 1829 р. [8, 139]). Найменування поселення – результат онімізації словосполучення *криве поле* (укр. *Криве Поле*, оформленого суфіксом *-ь/-*). Стосовно структурних паралелей див. вище.

В основі найменування **Новомарківка** (Кол.) (згадується як *Рунгори (Рунгури)*, 1567 р. [9, 45]) – особова назва *Марко* + формант *-ів-к-а*. Перший компонент *Ново-* (тобто *новий*) слугує для розрізнення двох населених пунктів в одному районі: *Марківка* (історично відоме з 1643 р. [9, 47]) та досліджуваного.

Назву села **Новоселіця** (Дол.) (згадується під 1657 р. [3, 225; 9, 49]) Д.Г. Бучко розглядає як дериват від апелятива *новоселіця* 'новозаселене поселення', пор. *новоселець* 'людина, що недавно поселилася десь; новий поселенець' [12, 436; 1, 94]. На нашу думку, ойконім міг мотивуватися якимось (контактним) (мікро)топонімом *Нове Село* + формант *-иця*, пор. *Нове Село* (9), а також *Новоселіця* (26) – поширені назви поселень в Україні [14, 417, 419].

Ойконім **Новоселіця** (Сн.) (до 1562 р. – *Новосілка*, 1537 р. [9, 45, 53]) аналогічного походження.

Назву поселення **Новосілка** (Тл.) тлумачать як похідне від апелятива *новосілка* 'новозасноване поселення' [1, 94]. На наш погляд, це онімізація словосполучення *Новий Селок* чи *Сілка*. Щодо структури й семантики пор. рос. *Староселка*, *Староселок*, *Староселки* – в колишніх Казанській, Псковській, Тверській губ. та блр. *Селки*, *Селко*, *Селки Малые*, *Большие* – в колишніх Вітебській, Гродненській, Мінській губ. [16, 96]. Стосовно ідентичних топонімів додамо ще 29 сучасних нп *Новосілка*, а також: *Новосілки* – 19 поселень в Україні [13, 419], блр. *Наваселкі* – в Брестській (14), Гомельській (7), Гродненській (41), Могильовській (13) обл. [17, 96].

Ойконім **Криворівня** (Вер.) (існувало в 1654 р. [8, 139]), швидше за все, утворений у результаті лексикалізації та онімізації прикметника *Кривий* та іменника *рівня*, пор., напр., укр. діал. *рівня* 'рівнина' [4, 247], пол. *równia* 'плоскість; рівна поверхня' [18, 297].

Отже, дослідження ойконімів Івано-Франківщини, утворених за допомогою основокладання, свідчить про типовий для слов'янського топонімікону спосіб деривації. В основному для цих конструкцій використовувалися прикметники та іменники, оформлені почасти суфіксом *-ь/-*.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ РАЙОНІВ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ

Вер. – Верховинський; Гал. – Галицький; Дол. – Долинський; Кол. – Коломийський; Кос. – Косівський; Сн. – Снятинський; Тис. – Тисменицький; Тл. – Тлумачький.

1. Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Покуття. – Львів: Світ, 1990. – 144 с.
2. Габора М.М. Семантико-словотвірні типи ойконімів Прикарпаття (XII-XX ст.): Дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ: Прикарпатський університет ім. В. Стефаника, 1999. – 290 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська область. – К.: Інститут історії академії наук УРСР, 1971. – 639 с.
4. Марусенко Т.А. Матеріали к словарю українских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика) / Отв. ред.: В.В. Мартынов, Н.И. Толстой. – М.: Наука, 1968. – С. 206 – 255.
5. Моршкін М. Славянский именослов, или Собрание славянских личных имен в алфавитном порядке – СПб., 1867. – 108 с.
6. Подольская Н.В. Типовые восточнославянские топоосновы. Словообразовательный анализ. – М.: Наука, 1983. – 159 с.
7. Редька Я.П. Реконструкція ойконімічної системи Львівської землі Руського воєводства кінця XIV ст. // Студії з ономастики та етимології. 2005 / Відп. ред. В.П. Шульгач. – К.: Інститут української мови НАН України, 2005. – С. 153 – 170.
8. Сіреджук П. З хроніки заселення Галицької Гуцульщини // Історія Гуцульщини / Гол. ред. М. Домашевський. – Львів: Логос, 1999. – Т. IV. – С. 124 – 151.
9. Сіреджук П. Першовитоки Прикарпаття // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гаврилів / Голова ред. кол. В. Грабовецький. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2003. – С. 41 – 55.
10. Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. – Київ, 1907. – Т. 1. – 494 с.
11. Словник гідронімів України / Ред. колегія: А.П. Непокупний, О.С. Стрижак, К.К. Цілуйко. – К.: Наукова думка, 1979. – 783 с.
12. Словник української мови / Гол. ред. І.К. Білодід. – К.: Наукова думка, 1974. – Т. V. – 840 с.
13. Справочник квартирных телефонов г. Киева / Сост. Д.М. Циолек. – К.: Наукова думка, 1976. – 983 с.

14. Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 р. / Відп. ред. В.І. Кирненко, В.І. Стадник. – К.: Голова ред. УРЕ, 1987. – 504 с.
15. Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів: Утворення від слов'янських автохтонних відкомпонентних скорочених особових власних імен. – К.: Наукова думка, 1995. – 363 с.
16. Чорнобильська трагедія: 20 років болю, страждань, сподівань / Автор-упор. С. Красильников. – К.: ВАТ «Поліграфкнига», 2006 – 192 с.
17. Шульгач В.П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. – К.: Київ, 2001. – 189 с.
18. Hessen D., Stypuła R. Wielki słownik polsko-rosyjski. – Moskwa, Warszawa: Russkij jazyk, 1979. – Т. II. – 772 s.
19. Holutiak-Hallick S.P. Jr. Dictionary of Ukrainian Surnames in the United States. – Georgia: Slavic Onomastic Research Group, 1994. – 493 s.
20. Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer. – Wiesbaden: Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1962-1980. – Bd 1 – X.
21. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod. red. F. Sulimierskiego. – Warszawa: Nowy Świat, 1883. – Т. IV. – 963 s.

The article is devoted to the Ivano-Frankovska oblast settlements names stem-combing as a mean of the word-building. Such place names are the results of the word combinations lexicalization and onymization. There are structures with adjective (always in preposition) and the noun are dominate.

Key words: toponym, ойконим, антропоним, personal name, appellative, onymization, lexicalization.

УДК 811.161.2'373.2'373.21

ББК Ш141.14-314

Наталія Сокіл

МОРФОЛОГІЧНИЙ СПОСІБ ДЕРИВАЦІЇ МІКРОТОПОНІМІВ СКОЛІВЩИНИ

Домінують суфіксальні моделі з формантами -ів, -ин-а, -ськ. Менш активними є посесивні деривати з суфіксом -івк-а, -овець, поодинокі з суфіксами -их-а, -щин-а. Префіксальний спосіб деривації представлений невеликою кількістю назв, здебільшого з префіксами за-, під-, межі-.

Ключові слова: мікротопонім, дериват, афікс, словотвірна модель, об'єкт.

Морфологічний спосіб творення слів у мікротопонімії займає чільне місце. Найчастіше власні назви відповідного способу творяться за допомогою суфіксації і префіксації.

Деривати розглянуто за словотвірними моделями, тобто за схемою творення слів у межах того самого словотвірного типу, яка не впливає на їхню словотвірну семантику, але відрізняється морфонологічними ознаками [21, 571].

Серед мікротопонімів досліджуваного регіону основне місце займає топонімна модель з формантом -ів (<-ово,-ова,-ове). Назви цього типу сягають своїм корінням ще давньоруської доби. «Топоніми з цими формантами належать до ряду тих ранньослов'янських топонімічних утворень, виникнення яких припадає на період зародження класових відносин у суспільстві, консолідації слов'янських племен, створення ранньослов'янських державних інститутів» [15, 27]. Присвійність виражалася у мікротопонімах, мотивованих християнськими іменами різного структурного рівня, композитними та відкомпонентними іменами, а також відапелятивними іменами.

1. Мікротопоніми з християнськими іменами в основах у повній формі: сін. *Андрійова Довжка*, п. *Данилове*, сін. *Дорошів*, л. сін. *Макарів Кут*, сін. *Максимів Вершок*, п. сін. *Маркове*, п. *Павлове*, л. *Петрів Чертіж*, о.п. *Романове*, сін. *Сидорів Горб*, сін. *Тарасів*, пот., сін. *Тимонів Потік*, бер. *Троянова Опéка*.

2. Мікротопоніми з християнськими іменами у скороченій або ж у повній, ускладненій демінутивними суфіксами, формах: л. сін. *Андрусьово*, бер. *Вайців Беріг*, о.п. *Ващиньове*, бер. *Гриньова Дебря*, пот. *Габіїв Звір*, л. *Денчакова Ямка* о.п. *Ільків Вирьх*, чаг. *Костів Вершок*, в., о.п., сін. *Масьове*, п. *Матійове*, сін. *Михасів Горб*, л., сін. *Панькове*, о.п. *Пахнутові Кошарки*, сін. *Передонові Млаки*, гай *Петрикова Ялінка*, п. *Сафонове Поле*, в. *Сенинців*, чаг. *Стеців Вершок*, сін. *Тереньова Яма*, п. *Яцикове Череня*.

3. Мікротопоніми, що походять від прізвищ (прізвиськ) однойменних зі слов'янськими відапелятивними іменами (чи пізнішими прізвиськами). В основах таких мікротопонімів представлені антропоніми, що походили від апелятивів на позначення: а) назв тварин (птахів, риб, комах) і частин тіла: сін. *Бичкове*, чаг. *Воробчикові Млаки*, пас. *Дроздів Край*, крч. *Заяців Беріг*, л. *Козутів Горб*, пас. *Куньова Долина* л., пас., пот. *Курів Кут*, г. *Муралів Вирьх*, пас. *Цанова Поляна*, сін. *Щурове*; б) назв рослин: л. *Бураків*, в., п. *Горохів Верх*; в) характерних зовнішніх ознак чи внутрішніх властивостей носія: чаг. *Галадійова Кичера*, п. *Довганичові Біги*, к.с. *Кудрійв Потік*, п. *Плаксів Кут*, л. *Рижків Звориць*, пот. *Синюкова Поточина*, сін. *Шпортякова Затінь*; г) етнізмів: о.п. *Волощуківі Обочі*, л., сін. *Козакова*, чаг. *Швабова Черенина*; д) назв родової та соціальної приналежності: сін. *Дідів Кут*, бер. *Дідикова Опéка*, в., пас. *Царів Вершок* та ін. Твірними основами найменувань о.п., пас. *Березове*, к.с., о.п. *Дубове* можуть бути як антропоніми, так і апелятиви.

Суфікс -ів є дуже давнім, про що свідчать ойконіми Київ, Львів, Чернігів, а його варіанти -ов(а), -ов(е) могли творити присвійні прикметники, що виражали приналежність і у XIX-XX ст.

Словотвірна модель із суфіксом -ин-а представлена мікротопонімами: сін. *Картина Яма*, о.п. *Микитина Сиговка*, бер. *Сурин Беріг*, о.п. *Гладунчино*, л. *Гупчина Яма*. У досліджуваному регіоні оніми з формантом -ин-а мають посесивний характер. Проте часто такі мікротопоніми відображають і природно-географічні реалії краю: п. *Лужина*, г., л., пас., чаг. *Копанина*, о.п. *Довжині (я)*, л., п. *Плоснина*, п. *Шийовина*. Оніми такого типу вживаються як у плуральній, так і в сингулярній формах. Мікротопоніми з формантом -ин-а творяться від апелятивів на позначення рослинного покриву території, форми мікротериторії.

Приналежність об'єкта конкретному власникові могла виражатись і за допомогою форманта -ськ (-івськ), -цьк. В. Горпинич вважає, що ад'ектонічний суфікс -ськ найчастіше виражає відношення до поселення, походження з певного поселення, приналежність населенню, місцезнаходження [8, 51]. На Сколівщині побутують назви мікрооб'єктів, мотивовані: християнськими іменами: л. *Андрійське*, сін. *Вальківське*, сін. *Гарасимське*, сін. *Давидівська Полянка*, о.п. *Данилівський Горб*, пас. *Данилівський Діл*, в., о.п. *Костівський Вирьх*, к.с. *Лазорівський Верх*, крч. *Павлівський Беріг*; іменами-композитами: о.п. *Блажківське*, в. *Блажківський Верх*, в., л., о.п., пас. *Маньківське* (хоча твірною основою мікротопоніма *Маньківське* може бути також ще християнське ім'я *Еммануїл* [20, 209]); відапелятивними іменами (пізнішими прізвиськами): л. *Баранівська Стіна*, бер. *Дзьобівський Беріг*, л. *Жалівське*, к.с. *Козувівський Потік*, г. *Козарницький Вирьх*, к.с., сін. *Козарський*, пас. *Лабівський*, п. *Олійниківський Присліп*, сін. *Горб Сікачівський*, міст *Цапівський Міст*, о.п. *Щурівська*.

Суфікс -щин-а вживається у мікротопонімах: к.с. *Латіївщина*, к.с. *Масляниківщина*. Загальні назви з суфіксом -ин-а найчастіше виражають сукупність чого-небудь. Аналогічна семантика збереглася і в топонімії – первісно такий формант вказував на сукупність майна, далі – територій. Таким чином, новостворений суфікс -щин-а мав присвійно-локативне навантаження. В інших слов'янських мовах також побутують топонімі назви з суфіксом -щин-а. Зокрема в білоруській мові, як і в українській, такі оніми творяться переважно від антропонімів. «Мікротопоніми, що виникли від імен і прізвищ людей, – як зазначив Я. Адамовіч, – в більшості випадків спочатку називали поселення (частіше за все хутір) і урочище, яке прилягало до нього» [1, 32]. Загалом назви відповідного типу найбільш характерні для мікротопонімії. Такої думки дотримується Л. Масенко: «Генезис досліджуваного словотвірного топонімічного типу слід шукати в мікротопонімії. Як свідчать джерела, він з'явився серед найменувань земельних ділянок, що виникали у зв'язку з купівлею, продажем або передачею їх у спадщину і походили від особової назви колишнього власника» [16, 58].

Суфікс -івк-а відносно пізнього походження і його топонімна функція на східно- і західнослов'янських землях найбільш активно починає проявлятися з XVI ст. [2, 40]. Мікротопоніми з формантом -івк-а мали здебільшого присвійно-релятивний характер і творились в основному від антропонімів, мотивованих християнськими іменами: сін. *Грицівка*, пас. *Дацівка*, п., уроч. *Мишиківка*, о.п. *Тарасівки*, дор. *На Панасівку*. В. Котович зауважила: «Коли суфікс -івк-а набув своєї максимальної продуктивності, він міг утворювати назви населених пунктів не лише від антропонімів, але і від апелятивів» [14, 94-95]. На досліджуваній території виявлено мікротопонім з топоформантом -івк-а, мотивований апелятивом рослинного походження: сін. *Дубрівка*. Вважаємо, що назви такого типу творились штучно, тобто за аналогією до вже сформованої топонімічної системи.

Модель із суфіксом -ов-ець виражена онімами, твірними основами яких є слов'янські відкомпонентні деривати: л., сін. *Балажовиць*, сін. *Дановиць* (твірною основою топоніма може бути як слов'янське композитне ім'я *Богдан*, так і християнське ім'я *Данило*); християнські імена: сін. *(За) Григоровцьом*, пас., пот. *Дашковець*, прит. *Демковець*, п. *Івашковиць*, л., пас. *Петровець*; відапелятивні антропоніми: п. *Жабовиць*, г., к.с., о.п., пас. *Кожановиць*, л., сін. *Комарниковиць*, л., сін. *Кирпаловець*. Більшість назв виявлена з певними графічними відмінностями, які є результатом говіркового впливу на мікротопонімію систему. А. Корепанова зазначила, що топоніми з суфіксом -ець часто вказують на походження особи з певної місцевості чи населеного пункту, але, якщо вони виступають як назви населених пунктів, то набувають також патронімічного значення і виступають у формі *pluralia tantum* [13, 99].

Формант -иха представлений у назвах жіночого роду. Д. Бучко вважає, що основне значення дериватів із суфіксом -их-а / -їх-а у східнослов'янських мовах – це вказівка на дружину «особи, названої мотивуючим іменником» [3, 42]. В топонімії відповідний формант виражає значення посесивності. На Сколівщині виявлено такі мікрооб'єкти: сін. *Макариха*, пас., сін. *Романиха*, г. *Юрчиха*. Андроніми перейшли в топонімію без жодних змін. В. Никонов наголосив, що «в топонімії формант -их-а означав приналежність або властивість» [17, 75]. П.Чучка зазначив, що словотвірна модель андронімів на -их-а властива всім східним слов'янам [25, 154].

Префіксальний спосіб деривації мікротопонімів представлений невеликою кількістю назв. Мікротопоніми – за частиномовною приналежністю іменники, а префікси є пріоритетними в системі дієслівного словотвору. Для іменного словотворення властиві лише поодинокі префікси, які мають, згідно з поглядами К. Городенської, одну семантичну функцію – репрезентують на

формально-граматичному рівні значення супровідних предикатів [6, 28]]. Безперечно, апелятивний і пропріальний словотвір різняться між собою, проте афікси здебільшого виконують одні і ті ж функції.

Оніми префіксального типу творення вперше на слов'янському ґрунті розглянув М. Карась [26]. Автор зазначив, що відповідні назви сформувалися з применникових конструкцій, поєднавши префікси з іменниками у називному відмінку однини і множини. Проте українські ономасти не схвалюють такої думки, вважаючи, що аналізовані назви утворилися внаслідок лексикалізації применникових конструкцій [11, 60]]. Ми дотримуємося аналогічного погляду, оскільки досліджуваний матеріал містить підтвердження. Так, наприклад, ноbutують паралельні назви при номінації одного об'єкта – уроч. *Заокоти* і *За Окопами* (Росох.). Варіантність тієї самої назви вказує на те, що мікротопонім *Заокоти* утворився від назви применникового типу *За Окопами*. На думку Є. Черняхівської, оніми типу применник + іменник (За Горою і под.) послужили базою для творення назв Заліс, Залісся та ін., на що вказують тексти писемних пам'яток [24, 145].

Найбільша кількість назв (13) твориться за допомогою префікса *за-*, який вказує, що «іменованний об'єкт знаходиться стосовно номінатора за іншим, примітним об'єктом» [3, 21]. Префікс *за-* приєднувався в основному до мікротопонімних основ, мотивованих географічними термінами як в однині, так і в множині, іноді ускладненими демінутивними суфіксами, проте ще на апелятивному рівні. Отож, на Сколівщині виявлено оніми, мотивовані в основному назвами на позначення рельєфу місцевості: уроч. *Загорб*, к.с. *Заберег*, о.п., пас., сін. *Забердичко*, уроч. *Закітлива* (кітлива – «долина круглої форми»), «кітловина, місце, зі всіх сторін оточене горами» [Мар. 231]), уроч. *Заребро* (ребро – «схил гори, кручі, скелі» [Мар. 246]), пас. *Закічера*, уроч. *Заокоти*, сін. *Заярки* (На Заярках); сін. *Запасіч*, п. *Запринір*.

Другим за частотністю вживання є афікс *під-*, за допомогою якого на Сколівщині утворилося 13 назв. Відповідний префікс додавався до мікротопонімів, мотивованих здебільшого географічними термінами: г. *Підкічера*, к.с. *Піддів*, л., пас., сін. *Підзомкло*, к.с. *Підпасіч*, п. *Підкамін*, сін. *Під'явори*, сін. *Підгіль*, сін. *Підубіч*, к.с. *Підберег*. Аналізований префікс додавався також і до ад'єктивних основ: к.с. *Підросохатний*, уроч. *Підвишній*, п. *Підпопівське* (Під Попівським).

Префікс *межи-* формує невелику кількість онімів (5): п. *Межихащі*, к.с. *Межигороди*, пас. *Межесводи*, сін. *Межесигли*, п. *Междороги*. Характерно, що відповідний формант приєднувався лише до мікротопонімів, мотивованих апелятивами виключно у плюральній формі. Це логічно пояснюється тим, що названий об'єкт мав міститися між іншими двома об'єктами.

Словотвірний аналіз мікротопонімів Сколівщини засвідчив, що домінуючими є суфіксальні моделі з формантами *-ів*, *ин-а*, *-ськ*, *-щ*, *-ца*, *-івка*, *-их-а*, які в топонімії звичайно мають присвійно-релятивну семантику. Ці оніми здебільшого відантропонімного творення. Більшість топоформантів має загальнослов'янське коріння.

Префіксальна деривація мікротопонімів представлена небагатьма зразками, проте найважливішими засобами творення є префікси *за-* і *під-*. Для топонімної системи таке явище характерне. Назви типу *Загора*, *Підгіс*, – на думку Є. Черняхівської, – не є утвореннями останніх двох-трьох століть. Вони засвідчені в пам'ятках ще XIV-XVII ст. [24, 146]. З. Франко вважає, що «утворення з *Под-* і *За-* лексикалізувались тільки на ономастичному рівні» [22, 48]]. Загалом назви префіксального типу творення не властиві для досліджуваного регіону, як і для інших українських територій. У діяхронії такі оніми вже раритетні [9, 56].

1. Адамовіч Я. Мікротопонімічні назви. – Мінск: Вышэйшая школа, 1971.–112 с.
2. Бірыла М. В., Лемщогова В. П. Адамастичныя словаутваральныя элементы ва ўсходне- і заходнеславянскіх мовах (Адантрапанімічныя айконімы). – Мінск: Навука і тэхніка, 1973. – 62 с.
3. Бучко Д. Аноіконімы сіл давняго Любачыўскаго повіту // Mikrotoponimia na pograniczach językowo-kulturowych. – Lublin, 2005. – S.17-23.
4. Бучко Д. Г. Ойконімы України на -иха /-иха // Традиційне і нове у вивченні власних імен. Тези доповідей міжнародної ономастичної конференції. 13-16 жовтня 2005 р. – Донецьк-Горлівка-Святогірськ, 2005. – С. 41-44.
5. Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття. – Львів: Світ, 1990. – 142 с.
6. Городенська К. Г. Семантичні функції і формальні морфем // Мовознавство. – 1987. – С. 20-30.
7. Горпинич В. О. Відтопонімії прикметивні в українській мові. – К.: Вища школа, 1976. – 142 с.
8. Горпинич В. О. Проблеми вивчення слов'янської ад'єктивної ономастики і апелятиви (проблеми словотвірної дериватології). – Вип. 7. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. – С. 40-59.
9. Гумецька Л. Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV-XV ст. – К.: Вид-во Академії Наук Української РСР, 1958.–298 с.
10. Закревська Я. В. Нариси діалектного словотвору в ареальному аспекті. – К.: Наукова думка, 1976. – 164 с.
11. Карпенко Ю. А. Ещѣ о топонимическѣи префиксации. Конференция по топонимике северо-западной зоны СССР. Тезисы докладов и сообщений. – Рига, 1966. – С. 59-62.
12. Ковалик І. І. Словотворча будова української топонімії (Назви населених пунктів із суфіксом *-иц-я* (-иц-я) // Питання українського мовознавства. – Кн. 1. – 1990. – С. 137-143.
13. Корепанова А. П. Топо- і гідронімія тюрк. *Baralia tantum* басейну Десни (в межах України) // Ономастика. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 96-104.
14. Котович В. Перемишлянщина у світі географічних назв // Традиційне і нове у вивченні власних імен. Тези доповідей міжнародної ономастичної конференції. 13-16 жовтня 2005 р. – Донецьк-Горлівка-Святогірськ, 2005. – С. 93-97.
15. Купчинська З. О. Топоніми на -иц-я в слов'янському походження // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 27-35.
16. Масенко Л. Генезис та історичний розвиток назв на -иц-я (-иц-я) // Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 56-60.

17. Никонов В. А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – 179 с.
18. Никонов В. А. Славянский топонимический тип // Географические названия. – М., 1962. – С. 17-33.
19. Снявський О. Норми української літературної мови. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 363 с.
20. Трійняк І. І. Словник українських імен / За ред. Желєзняк І. М. – Київ: Довіра, 2005. – 510 с.
21. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – 750 с.
22. Франко З. Т. Словотворчі типи мікротопонімів староукраїнської мови XIV-XV ст. // Мовознавство. – 1984. – № 4. – С. 44-50.
23. Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від відапелятивних антропонімів). – Львів, 2004. – 535 с.
24. Черняхівська Є. М. Словотворча структура топонімічних назв Львівщини // Питання українського мовознавства. – 1960. – Кн.4. – С.144–149.
25. Чучка П. П. Словотвір українських андронімів // Питання словотвору. – К., 1979. – С. 152-160.
26. Karas M. Nazwy miejscowe typu Podgóra, Zalas w języku polskim i w innych językach słowiańskich. – Wrocław, 1955. – 146 s.
27. Miklosich F. Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen im Slavischen (1865), Die Slavischen Ortsnamen aus Appellativen (1872) [in:] Die Bildung der slavischen personenund Ortsnamen. – Heidelberg, 1927. – 354 s.

Умовні скорочення: бер. – берег; в. – верх; г. – гора; дор. – дорога; крч. – круча; к. с. – кут села; л. – ліс; о. п. – орне поле; пас. – пасовище; п. – поле; пот. – потік; прит. – притока; сін. – сінокіс; уроч. – урочище; чаг. – чагарник;

The suffixal models with the formants of -iv, -in-a, -ськ are domineering. Less active are possessive derivatives with the suffixes of -ієв-а, -овець, some with the suffixes like -их-а, -иц-а. The prefixal means of the derivation is represented by relatively small number of names, mainly with the prefixes like за-, під-, межи-.

Key words: micro toponym, derivative, word-building model, object.

УДК 811.161.2'373.21

ББК Ш 103.14

Андрій Собуцький

ОЙКОНІМИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ НА -АНИ (-ЯНИ)

У статті проаналізовано ойконіми Вінницької області, що належать до структурного типу на -ани (-яни). З'ясовано їхнє походження, локалізацію та здійснено умовний поділ за мотивацією основ.

Ключові слова: антропонім, апелятив, етнонім, катойконім, ойконім, особова назва, топонім.

Власні назви структурного типу на *-ани (-яни)* належать до давніх утворень. Ще на праслов'янському рівні за допомогою цих суфіксів виникали назви мешканців певних околиць, тому вони часто зустрічаються в племенних і географічних найменуваннях, напр.: *beržaninъ* 'мешканець узбережжя, берега' < *bergъ* 'підвищення (узгір'я), обрив, берег', *gor'aninъ* 'житель гір' < *gora* 'гора' [31 I, 119]. Також доказом архаїчності дериватів із формантом *-ани* можуть бути назви давніх східнослов'янських племен – *поляни*, *древляни*, *волиняни*, які згадуються в літописах, напр., «...и нарекоша *Поляне*...», «...а друзи *Древляне* зане *с'вдоша* в *лѣтѣ*...» [17, 6], «...же *Вельняне*...» [17, 11]. Щодо ойконімів на *-ани (-яни)*, то, як зазначає І.Б. Царалунга, вони утворювались двома шляхами: 1) від загальних назв груп людей за особливостями їх поселення чи походження: від етнонімів і від катойконімів; 2) від особових назв.

Щоправда, проблемним залишається розмежування омонімічних ойконімних форм на *-ан* у множині (*Білани*, *Шияни*) та ойконімів на *-ани (-яни)* (*Озеряни*, *Доляни*). Дослідниця зауважує, що таке явище спричинене тим, що омонімізувався антропонімний формант *-ан + и* (для множини родових назв) та топонімний формант *-ани (-яни)* [26, 7].

Зважаючи на особливості творення власних назв із суфіксом *-ани (-яни)*, ойконіми Вінницької області з таким формантом можна умовно поділити на 3 групи:

- 1) відантропонімні назви;
- 2) локальні ойконіми;
- 3) похідні від множинних родових назв.

1. Відантропонімні назви Вінниччини з формантом *-ани (-яни)* походять від слов'янських (відіменних і відапелятивних) і християнських особових найменувань. Утворювались вони, як зазначає Ю.О. Карпенко, не лише (і не стільки) від імен засновників, скільки від імен власників [12, 61].

Вендичани (МП.) На картах населений пункт позначається з XVII ст. [13]. Пор. також 1874 р., *Wendyszany* [32 XIII, 208]. Похідне від антропоніма *Вендик*, пор. 1649 р., Васко *Венъдикъ* [18, 336]; *Вендик* – розмовний варіант імені *Венедикт* [23, 64]. На Україні аналогічні відповідники відсутні [25, 373], на інших східнослов'янських теренах також не простежуються [30 II, 31].

Забіляни (Тм.). Село відоме з 1895 р., *Zabielany* [32 XIV, 180]. Очевидно, назва населеного пункту утворена від антропоніма *Забіла*, пор. I пол. XVI ст., Андрей Григорьевич *Забела* Хлуднев [4 117], 1567 р., Матус *Забела* [2, 215], 1878 р., *Забѣла* [24, 245]. Хоча, цілком можливо, що це вторинний префіксальний дериват від іншого контактного ойконіма – с. *Біляни* (МП, Мр), в основі якого слід бачити антропонім *Білян*.

Капустяни (Тр.) На картах фіксується з XVII ст. [33]. Згадується з 1858 р., *Kapustiany*, *Kapusciany* [32 III, 826]. В основі найменування – особова назва *Капуста*, пор. 1447 р., Ioannis *Kapusta* [27, 249], 1582 р., *Капуста* Андреевич Семичев [4, 133], 1878 р., *Капуста* [24, 298], *Капуста* – суч. укр. прізвище

[5, 97], 1746 р., блр. Савелий *Капуста* [2, 218] Щодо аналогів укажемо с. *Капустяни* у Хмельницькій області [25, 394]. Усього на східнослов'янській території, за даними М. Фасмера, існує 3 населених пункти з назвою *Капустяни* [30 IV, 48].

Котюжани (Мр.). На картах позначається з XVII ст. [34] Згадується у 1712 р., *Kotiużany* [1 III/2, 762], 1883 р., *Kotiużany* [32 IV, 492]. Аналізуючи структуру ойконіма, можна припустити, що він утворений від антропоніма *Котюга*, пор. *Котюга* – суч. прізвище в м. Києві [22]. Антропонім *Котюга* зумовлений апелятивом *котюга* (~укр. *котюга* ‘збільш. від кіт’, ‘домашня собака’ [19 II, 293], укр. *котюга* ‘собака’, пол. *kotiuha* ‘собака; здоровило’, слвц. *kot'uha* ‘собака; негідник, нероба, шахрай’ [8 III, 61], діал. бойк. *котюга* ‘волоцюга’ [15 I, 382], діал. гуцул. *котюга* ‘собака (перев. бродячий)’, ‘перен. лайл. собака (про людину)’ [7, 51]), який, можливо, вказує на негативні риси характеру людини. Пор. також с. *Котюжинці* (Калинівський р-н, Вінницької обл.) – дериват на *-инці* від цієї ж особової назви *Котюга*. Відповідник засвідчено у колишній Бессарабській губернії – с. *Котюжани* [30 IV, 482]. Таким чином, спостерігається певна локалізація ойконімів, в основах яких засвідчено антропонім *Котюга*.

Котюжани (Мр.). Див. вище.

Липчани (МП.). Фіксується як *Lipczani* у XVII ст. на карті Поділля Боплана [34]. Згадується також під 1846 р., *Lipczany* [32 V, 251]. Назва населеного пункту може походити від антропонімів *Липка*, *Липко*, *Липча*, пор., XVI ст., *Lupko*, *Lipka* [9 III, 99; 9 III, 154], 1720 р., *Lipcsa* [27, 339], 1878 р., *Липка* [24, 412], *Липко*, *Липка* – суч. укр. прізвище [5, 132]. За матеріалами М. Фасмера, ойконім аналогів не має [30 V, 158].

Сокиряни (Тп.). Згадується у 60-х роках XVIII ст. [11, 553]. Пор., 1764 р., *Sokirany*, *Siekierzany* [32 X, 521]. В основі найменування – особова назва *Сокира*, пор., 1787 р., *Sokyra* [27, 527], *Сокира* – суч. укр. прізвище [6, 258]. Ідентичний ойконім існує у Чернівецькій області [25, 438]. Щодо відповідників на інослов'янських теренах пор. чес. *Dolejší Sekyřany*, *Hořejší Sekyřany* – дві складені назви, що перебувають у бінарній опозиції (с. *Верхні Сокиряни* – с. *Нижні Сокиряни*) [29 IV, 36], а також ойконім *Sekirani* в Македонії [28, 386].

2. Локальні ойконіми з твірними основами на означення місця проживання.

Горяни (Бар.). Назва населеного пункту на *-яни*, буквально означає ‘жителі гір’, пор. укр. *горянин* ‘горець, житель гір’ [19 I, 317]. Водночас Т.А. Марусенко фіксує у цьому районі географічний апелятив *горяне* у значенні ‘долина потоку’ [14, 224]. Отже, не виключено, що ойконім мотивований апелятивом *горяне* у місцевому значенні. Ідентичний відповідник існує у Львівській області [25, 381]. Усього на східнослов'янському просторі 18 ойконімів із назвою *Горяни* [30 II, 521]. Щодо інших слов'янських територій, укажемо 5 найменувань *Hořany* в Чехії [29 I, 690-691], 2 ойконіми *Gorani* в Боснії та Герцеговині та найменування *Gorani* в Хорватії [28, 171].

Долиняни (Мр.). Населений пункт *Долиняни* фіксується на картах XV ст. [13]. Згадується також під 1553 р. як *Doliny* [1 VIII/1, 170], 1881 р., *Dolinyany* [32 II, 101]. Буквальне його значення – ‘жителі долини’. Пор. ще укр. *долиняник* ‘житель долини’ [19 I, 417], діал. буков. прикметник *долинянський* ‘той, що живе в нижній частині села’ [20, 99]. Втім, теоретично може співвідноситись і з антропонімом *Долина*, пор. 1605 р., ст-укр. *Andr. Dolina* [27, 203], *Долина* – суч. укр. прізвище [5 72]. Має аналоги у Івано-Франківській, Львівській, Чернівецькій областях [25, 385] і в колишній Віленській губернії [30 III, 63].

Нагоряни (МП.). Поселення згадується під 1493 р., «...*Nahorzany de decem...*» [1 VIII/2, 336], 1789 р., «...*włość Nagurzany...*» [1 III/5, 121]. Локальний ойконім, первісно – найменування жителів за місцем проживання (‘поселенці (поселення) на горі’). Досить поширена назва. В Україні має відповідники в Житомирській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій, Чернівецькій областях [25, 414]. На східнослов'янських теренах, за матеріалами М. Фасмера, простежується ще 11 аналогічних утворень [30 VI, 55], а на інослов'янських територіях фіксуються 4 ойконіми *Nahorany* в Чехії [29 III, 172-173].

3. Назви населених пунктів, що тільки формально можна відносити до утворень на *-ани (-яни)*.

Біляни (МП.). Відоме з XVI ст. [11 447]. Згадується в 1734 р., «...на село *истца-Бѣляны...*» [1 III/3, 93], 1784 р., *Bielany* [1 V/2, 455], 1880 р., *Bielany* [32 I, 209]. Множинна форма від особової назви *Білян*, пор. укр. прізвище *Білян* [27, 89]. Ойконім має 8 аналогів на східнослов'янському просторі [30 I, 343].

Біляни (Мр.). Згадується у 1787 р., *Bilany* [1 V/2, 567]. Див. вище.

Жадани (Іл.). Фіксується під 1728 р., *Zadany* [32 XIV, 726]. Найвірогідніше, походить від антропоніма *Жадан*, пор. 1649 р., *Жаданъ* Ковалевъ зят [18, 142], 1658 р., «...*Gniewusza u Zadana...*» [1 VIII/2, 93], 1938 р., *Жадан* – прізвище на Вінниччині [11, 129], *Жадан* – суч. укр. прізвище [6, 93], *Жадан* – старовинний варіант д-р-р. імені *Ждан* [23, 137]. Р.І. Осташ, розглядаючи імена, зафіксовані в списках полків Реєстру Війська Запорозького, зазначає, що всі вони – слов'янські автохтонні імена відапелятивного або відкомпозиційного походження, а лідери – два імені: *Жаданъ* і *Жданъ* [16, 100]. Переконливості такого пояснення остаточно не знімає іншої можливої версії: ойконім може належати до структурного типу на *-ани*, в основі якого простежується антропонім *Жад*, пор. блр. *Жад* [3, 144],

укр. *Жадов* – похідне з поєвним суфіксом *-ів* від *Жад* [6, 93]. Має аналог у Полтавській області [25, 387].

Кошлани (Ор.) Згадується у XVIII ст. [11, 266]. Пор. також 1723 р., *Koszlany* [32 IV, 485]. Множинний ойконім, який утворений від антропоніма *Кошлан*, пор., напр.: чес. *Jan Košlan* [29 II, 331]. В Україні [25, 400] та на східнослов'янських теренах ідентичних відповідників немає [30 IV, 501].

Мовчани (Жм.). Назва неселеного пункту фіксується на картах і атласах XVI ст. [13] та XVII ст. [34]. Згадується під 1599 р., *Molczany* [1 VIII/1, 343], 1614 р., *Molczany* [1 VIII/2, 19]. В основі найменування – особова назва *Мовчан*, пор. I пол. XVI ст., Іван Дмитрієвич *Молчан* Чеглоков [4, 202], 1618 р., *Danko Malchian* [27, 393], 1878 р., *Мовчан* [24, 466], *Мовчан* – суч. укр. прізвище [6, 187]. Має аналоги в Харківській та Хмельницькій областях [25, 413], пор. ще блр. *Молчаны (Мобучаны)* – село Річицького р-ну Гомельської обл. [10, 240].

Петримани (Мр.) За даними енциклопедії «Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область», виникло в XVIII ст. [11, 466]. Згадується під 1863 р., *Petrymany* [32 VIII, 31]. Формально – ойконім на *-ани*, однак, найімовірніше, що це множинна назва, утворена від антропоніма *Петриман*, пор. 1491 р., «...и брат его Иванко Толочко...*Петриман...*» [21 II, 141]. В Україні [25, 425] та на східнослов'янській території ідентичних відповідників немає [30 IV, 501].

Розглянуті ойконіми дозволяють зробити такий висновок: назви населених пунктів Вінницької області структурного типу на *-ани (-яни)* походять від власних (християнських і слов'янських) імен і від загальних назв груп людей за особливостями їх поселення. Щоправда, іноді важко розмежувати множинні ойконіми та назви населених пунктів на *-ани (-яни)*, напр., *Жадани* < *Жадан* / *Жадани* < *Жад*. Це спричинене омонімізацією таких утворень. Щодо локалізації населених пунктів на *-ани (-яни)*, то найбільше їх у Мурованокуріловецькому (5) та Могилів-Подільському (4) районах.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ РАЙОНІВ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Бар – Барський; Жм – Жмеринський; Іл – Іллінецький; МП – Могилів-Подільський; Мр – Мурованокуріловецький; Ор – Оратівський; Тм – Томашпільський; Тп – Теплицький; Тр – Тростянецький.

1. Архив Юго-Западной России, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1859 – 1914. Ч. I – VIII.
2. Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія: Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы. – Мінск, 1966.
3. Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. 2: Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі. – Мінск, 1969.
4. Веселовский С. Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. – М., 1974.
5. Горпинич В. О., Корнієнко І. А. Прізвища Дніпровського Припорожжя (словник). – Дніпропетровськ, 2003.
6. Горпинич В. О., Тимченко В. Т. Прізвища правобережного Степу: Словник // Ономастика і апелятиви. Випуск 22. – Дніпропетровськ, 2005.
7. Гуцульські говірки: Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997.
8. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Гол. ред. О.С. Мельничук. – К., 1982 – 2003. Т. 1 – 4.
9. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1900. Т. III.
10. Жучкевич В. А. Краткий топонимический словарь Белоруссии. – Минск, 1974.
11. Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область. – К., 1972.
12. Карпенко Ю.О. Топонімія Буковини. – К., 1973.
13. Карта Юго-Восточного Подолья XV–XVIII вв.
14. Марусенко Т. А. Матеріали к словарю украинских географических апелятивов (названия рельефов) // Полесье. – М., 1968. – 206–255.
15. Онишкевич М.Й. Словник бойківських: У 2 ч. – К., 1984.
16. Осташ Р.І. Українські особові імена середини XVII ст. як об'єкт лексикографії. 8 // Студії з ономастики та етимології. 2006 / Відп. ред. О.П. Карпенко. – К., 2006. – С. 100–112.
17. Полное собрание русских летописей, издаваемое Постоянною историко-археологическою комиссиею АН СССР. – 1926. – Т. I, Вып. I. Повесть временных лет.
18. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту. – К., 1995.
19. Словарь української мови / Упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907–1909. Т. 1–4.
20. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк – Чернівці, 2005.
21. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1977 – 1978. Т. 1–2.
22. Телефонний довідник м. Києва. Електронна версія.
23. Трійняк І. І. Словник українських імен. – К., 2005.
24. Указатель къ изданиямъ Временной комиссії для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденной при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторе (с 1845 по 1877 год). Составиль И. П. Новицкій. – К., 1878. Т. I–II.
25. Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 року. – К., 1987.
26. Царалунга І.Б. Українські топоніми на *-ани (-яни)*: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 2006.
27. Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. – Львів, 2005.
28. Imenik mesta: Pregled svih mesta i opština, narodnih odhoda srezova i pošta u Jugoslaviji. – Beograd, 1956.
29. Profous A., Svoboda J. Místní jména v Čechách: Jejich vznik, původní význam a změny. – Praha, 1947–1957. D. I–IV.
30. Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer. – Wiesbaden, 1962–1980. – Bd I–X.
31. Słowski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego. – Wrocław etc., 1974. Т. I.
32. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880 – 1902. Т. I – XV.
33. *Ukrainae pars, quae Barclavia palatinatus vulgo dicitur. Per Guilhelmum le Vasseur de Beauplan S. R. M-tis Poloniae architectum militarem etc.*
34. *Ukrainae pars, quae Podolia palatinatus vulgo dicitur. Per Guilhelmum le Vasseur de Beauplan S. R. M-tis Poloniae architectum militarem etc.*

In the article the Vinnits'ka oblast oiconyms belonging to the -anu (-яни) structural type are analyze. The origin, localization and conventional division (according to motivatve basis) are cleared up.

Key word: anthroponym, appellative, ethnonym, catoiconym, oiconym, toponym.

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА: СТРУКТУРА Й СЕМАНТИКА КОНЦЕПТУ

УДК 808.3-083-55

ББК 81.2 УКР-2

Ніна Клименко

НЕОЛОГІЗМИ В СЕМАНТИЧНИХ ПОЛЯХ АД'ЄКТИВНОЇ ЛЕКСИКИ

У статті розглянуто нові тенденції формування абстрактної лексики в сучасній українській мові. Розкрито прагматичний ореол антонімічних прикметників і шкалу оцінки суспільних явищ.

Ключові слова: неологізми, сигніфікативна лексика, семантичні поля.

Останнім часом у словниковому складі сучасної української мови з'явилася велика кількість неологізмів – абстрактних іменників та прикметників з сигніфікативною семантикою. Це явище спостерігаємо в науково-технічному стилі сучасної української мови. Не менш активно такі слова з'являються в текстах суспільного гуманітарного профілю. Пов'язано це з тими змінами, які відбуваються в Україні впродовж останніх 15 років, і свідчать про перегляд соціально-психологічних, філософсько-світоглядних, ментально-світоглядних, культурно-спільнотних взаємин зі світом про пошук нових орієнтирів *світо-* і *себебачення*, а також про зміну шкали оцінки суспільних явищ, переоцінку національно-консолідаційних чинників у протистоянні глобалізації та денационалізації. Саме вони зумовили виникнення багатьох нових слів з сигніфікативною семантикою і водночас вимагають від мовознавців вивчення особливостей організації таких слів у мовній системі, а також їхніх функціональних характеристик у текстах.

Матеріалом для аналізу стали часопис «Критика» [4] та збірник «Фундаментальні орієнтири науки» [6]. Відразу відзначимо найхарактернішу ознаку відібраних одиниць – композитних, юктапозитних іменників зі значенням абстрактної дії та ознаки, простих іменників з цими ж значеннями та складних прикметників – їхню належність до слів з так званим прагматичним або конотативним ореолом (пор. [5, 226]; [3, 191-197]).

Відомо, що характерною рисою сигніфікативної, зокрема предикатної прикметникової лексики, є її розподіл, широка дисперсія на множині номінативних одиниць при чіткому окресленні сигніфікативного поняттєвого значення [1, 329]. Саме тому важливо виділити в розглянутих текстах номінативні одиниці, що утворюють епіцентри семантичних полів прикметників, які їх означають, розкрити ті зміни, що відбуваються в конотативному ореолі значень слів. У відібраних для аналізу текстах роль таких епіцентрів виконують *ідентичність*, *нація*, *спільнота*, *етнос*, *культура*, *держава*.

Концепт *культура* вербалізується у полі суспільних відносин та існує в системі прикметникових координат етнічної, поліетнічної, полікультурної, мультикультурної, національної та інтернаціональної форм. У аналізованих текстах у цьому полі з ними перебувають похідні іменники *полікультурність*, *мультикультуралізм*, *маскультура* та словосполучення *інтернаціональна маскультура*. На шкалі прагматичних оцінок *мультикультуралізм* визнають складником ідентифікації, елементом соціального обличчя суспільства, протиставленим етнонігілізму як об'єднавчий чинник різноманітних культур, як визнання рівноправності різного в єдиному: «*Мультикультуралізм визначається як особлива форма інтегративної ідеології посередництвом якої поліетнічні, полікультурні, національні спільноти реалізують соціальні згоди і стабільності на принципах рівноправного співіснування різноманітних форм культурного життя*» [6, 31]. В іншому плані *культура національна* зіставлена з *гіперідентичністю* або з «*мішаниною інтернаціональних маскультур*», що одержують негативну оцінку, і чітко виділена в протистоянні з глобалізацією [6, 30], тобто в ряді таких явищ: етнокультурна, національна культура, полікультурність/глобалізація, сучасна цивілізація. До архетипових ознак останньої якраз і належить глобалізація як вихоплення, «*тенденція до утворення всесвітнього телекомунікаційного, інвестиційного, соціокультурного простору та інтеграція національних ринків капіталу*» [6, 35]. Її противажею частіше виступають такі ціннісні орієнтири Європейської співдружності як ринкова економіка, парламентська демократія, національна культура, національна державність.

Розширює це протиставлення на позитивному полі оцінок «*усвідомлено культурно виявне, культурно-етнічне представлення, усвідомлена культурополітика, утвердження своєособливості культури та духовності*» [6, 27-28].

До координат цього прагматично забарвленого семантичного поля потрапляє і таке явище, що його називають *українськістю*. Можливо, з розряду неологізмів цей іменник уже перейшов до усталеної лексики літературної мови і постає як «*спосіб культуропредставлення у світі*», як першооснова українського ідейного *себебачення* [6, 33], першозасада обґрунтування необхідності «*себебачення у просторі й часі*» [6, 35], як *виявля українськість*, що проявляється на етнографічно-побутовому та національному рівні [6, 36], як проблема *самоідентифікації* [6, 36].

У текстах неологічні похідні типу *українськість* утворюють ряд, де представлені *європейськість*, *польськість* та ін. Абстрактний іменник *українськість* у семантичному полі *культура* співвіднесений з

іншими абстрактними словами, що належать до неологічних: «*Сутність українськості як самовиявності у світовому представленні постає через утрадиційненість культури та небажання долання традиційних стереотипів в умовах первісного нагромадження капіталу*» [6, 34]. Позитивність *українськості* посилюється через утвердження *мультикультуральності*: «*Визнання етнічності і культури меншин вимагає від національної більшості трансформації параметрів самоідентифікації, зміни образу свого суспільства як суспільства мультикультурального*» [6, 31].

Для концептів, вербалізованих словами *нація*, *спільнота*, *етнос* у суспільних текстах епіцентром формування прагматичної лексики української мови на сучасному етапі стали поняття *ідентичність* (якість) та *ідентифікація* (дія).

Відомо, що термін «ідентифікація» запровадив у науку З. Фрейд. Сьогодні він став частотним у багатьох науках і його розуміють як «*процес уподібнення, ототожнення себе (або своєї референтної групи) з кимось або чимось*» [6, 38]. Окреслено різні форми ідентифікації (національної, національно-психологічної, соціологічної тощо) та взаємодію локально-етнічного, міжетнічного й загальнонаціонального вимірів етнонаціональної самобутності людини.

У сучасній українській мові з'явилося ціле семантичне поле прикметників-композитів, у значеннях яких присутній конотативний ореол ідентичності: *територіально-, релігійно-, генетично-, культурно-, антропологічно-, історично-, екзистенційно-, громадянсько-, морально-, ментально-, політично-, мовномотивовані* форми національної ідентичності. До них приєднуються в межах *національно-психологічного самовизначення* суб'єктів терміни-словосполучення «*міжособистісне сприймання, елемент самосвідомості та колективістської самосвідомості*» [6, 37].

Цікаво, що коло визначників національної ідентичності як серцевини національної свідомості, виявленої на індивідуальному, груповому та суспільному рівнях, зростає ще й за рахунок іменників-юктапозитів, котрі характеризують співпричетність до своєї нації, або *націй-культури*, тобто етнічної нації, до *націй-держави*, тобто політичної нації [6, 39].

До сфери прагматично забарвлених потрапляють прикметники *загальний/індивідуальний*, причому перший, як правило, має забарвлення більш значного, апелюючи до *колективістського*. З негативним ореолом засвідчено лише словосполучення *загальнорадянська ідентичність*. Протиставлені в оцінках *чіткий* та *дифузний* у розчленованих номінаціях на зразок *чітко уявлювана / дифузна національна ідентичність*. Позитивного ореолу надає словам прикметник *взаємний*, що реалізований у термінах-іменниках основою *взаємо-*: «*взаємодоповнюваність етнічної та національної ідентичності, а не їхньої конкурентності*» [6, 40], *взаємопорозуміння, взаємопізнання, взаємовизнання*.

У визначеннях етнічної ідентифікації збільшується кількість комплементарно організованих антонімічних іменників, тобто номінативних одиниць, похідних переважно від прикметників, від яких вони одержують свій прагматичний заряд. Більшість із них використовується в контексті прикметника *етнічний*: *етнічна індіферентність, етнічна маргінальність, позитивна етнічна ідентичність* або в складних словах – основи *етно-*. У деяких випадках *негативну етнічну ідентичність* конкретизовано іменниками, що називають стани: *неповноцінність, сором, скривдженість*. Деякі з них створюють негативний ореол сприйняття компонента *етно-*: *етноогоїзм, етноцентризм, етнофанатизм*. До них близькі іменники *етнонігілізм*, що заперечує будь-яке існування елемента етнічної ідентичності, та *етноізоляціонізм*, що зорієнтований лише на окремішність компонента *етно-* у співвідношенні з іншими етнічними та міжетнічними компонентами.

Серед слів з прагматичним ореолом значення ідентичності трапляються слова, що традиційно мають оцінне значення, але в цьому випадку ніби нейтралізують його, переводячи утворені з їхньою допомогою слова в розряд релятивної лексики. Вони вказують на підпорядкування одиниць у певній системі координат, пор.: *етнічна* та *суперетнічна* ідентичність (від суперетнос: слов'яни, германці, іранці тощо).

Мають місце й інші випадки, коли слова з просторовою семантикою залучені в орбіту одиниць з конотативним ореолом: *європейська* (тобто континентальна, що реалізується ще й у зіставленні європейська/національна ідентичність), *планетарна* (загальнолюдська), *пострадянська* (державно-політична) ідентичність. Компоненти з часовим значенням новизни *нео-* окреслюють давні явища з орієнтацією на відродження давнього, повернення назад: «*нація покликана відтворювати неоконсервативні цінності*» [2, 5]. У системі оцінок ідентичності в розряд негативно забарвлених потрапляють іменники з компонентами *гіпер-* та *гіпо-*: *гіперідентичність* та *гіпоідентичність*. Очевидно, тут відлік якостей ідентичності ґрунтується на понятті міри.

З концептом, вербалізованим іменником *держава*, пов'язані такі його визначники (маркери) як: *євразійство/європеїзм, українськість, європейськість, євразійський, європейський* простір: «*модель російської держави як держави євразійського простору*» [6, 31].

В орбіту означень держави, державності та її політики залучені іменники з виявно оцінними значеннями *антиєвропеїзм* («*Головною рисою євразійства 20-их років став антиєвропеїзм*» [6, 27]), *неоєвразійство* («*Державно-ідеологічний вектор розвитку Росії (після приходу до влади президента В.Путіна) можна окреслити як неоєвразійство*» [6, 28]) та прикметники *антиіндивідуалістський* («*Євразійство стало доктриною все з більш виявним антиіндивідуалістським способом мислення*» [6,

29], «*бездержавна традиційність в розвитку України*» [6, 34], «*престижно-вагова значимість держави*» [6, 35]. Трапляються слова з конотативним ореолом: «*Ціннісні принципи європейської співдружності ґрунтуються на принципах європейської цивілізації – ринкова економіка, парламентська демократія та національна державність*» [6, 35], «*державно-політична солідарність в українському суспільстві*» [6, 51], «*виявна українськість, яка проявляється на етнографічно-побутовому та національно-усвідомлюваному рівні і в національній державності*» [6, 35].

Більшість розглянутих ад'єктивів належить до тих, які в аналізованих текстах виражають в основному логічні відношення по лінії *головний – другорядний, окремих (елемент) – ціле* (єдине). Просторові відношення зведені до загальних визначень *локальний, територіальний (локально мотивована, територіально мотивована національна ідентичність)*.

Функціонування просторових і часових ад'єктивів засвідчує їхню метафоризацію. Так, *європейська ідентичність* стає показником континентальної, а *планетарна* – загальнолюдської ідентичності. Прикметник *новий*, співвідносний з основою *нео-*, може виражати не лише котрусь нову ознаку *неоевразійство*, а й відродження давнього, старого: *неоконсерватизм, неоконсервативні цінності*.

Властивості / відношення виокремлюють спрямованість / не спрямованість ознак у межах *взаємний – одинічний*: «*взаємодоповняльне поєднання національної та етнічної ідентичності*» [6, 53].

Різновиди прагматичних значень розглянутих переважно складних прикметників зумовлені тим, що до чого відноситься: 1) суб'єкт до об'єкта; 2) об'єкт до об'єкта; 3) об'єкт до дійсності; 4) суб'єкт до своєї чинної або можливої дійсності (пор. [3, 197]). Діапазон реалізацій цих значень невеликий. Вони здебільшого виражені в поєднання з іншими прикметниками або й зі словосполученнями:

1) *національно-усвідомлювальний рівень, усвідомлено культурно виявне, виявна – невиявна українськість*;

2) *головну роль у процесі національної ідентичності відіграють соціально-світоглядні фактори, сутнісно-наповнене бачення перспективи життєдіяльності нації*;

3) *пострадянські проблеми національної ідентичності перейшли зі сфери науково-дослідницької у сферу практично-побутову, розвиток цих напрацювань залишився уявно змодельованим*.

Функцію вираження відношення суб'єкта до своєї чинної (або можливої дії (діяльності)) в українській мові перебирають на себе композитні іменники з компонентом *само-*: *самоідентифікація, самовизначення, самоорганізація, самосвідомість* та основою *себе-*: *себебачення*. Поодинокими серед таких одиниць є слова типу *особистісно-родинна (небезпека)*.

Розряд лексем з прагматичним ореолом у текстах представлений абстрактними іменниками – назвами процесів: *гармонізація ідентичності, соціалізація, етнізація молоді; ознак: «утрадиційненість культури»* [6, 34], *самовиявність народу, антропність, (практична) буттєвість*. Розширюється це поле іменниками з контрарними значеннями, розташованими на полюсі заперечення: *неврахованість, незабезпечення, несформованість, знекорінення*, або повторної дії / поправки: *перенаголошення*.

Серед неологізмів трапилися поодинокі іменники-юкстапозити типу синергетичне *приседнання – об'єднання, зближення – притягання*. Так само поодинокі дієслова: *утрадиційнювати* (з похідними *утрадиційнений, утрадиційнювати*), *уконституювати*: «*державна як політичний інститут та структура громадянського суспільства покликані уконституювати українську політичну націю*» [6, 32].

Аналіз ад'єктивної лексики з сигніфікативним значенням показує, що вона групується навколо номінативних одиниць, які наділені прагматичним ореолом і можуть виражати суспільні відношення. Такі угруповання мають характер своєрідних семантичних полів, у яких одна абстрактна лексика (вищого ступеня узагальнення) притягує іншу абстрактну лексику, котра характеризує її через відношення; пор. *усвідомлюваний / неусвідомлюваний*: «*ідентифікація як емоційно-когнітивний процес ототожнення себе з іншим суб'єктом, групою, спільнотою, нацією, державою, є неусвідомлюваним*» [6, 39] і «*усвідомлювальна національна самоідентифікація*» [6, 29], або ж *реальний – уявний*: «*розвиток цих теоретичних напрацювань залишився уявно-змодельованим*» [6, 29].

Зі словотвірною поглядом членами таких полів стають композити, що є поєднанням відносних прикметників: *загальнонаціональний, етнонаціональний*. Від багатьох прикметників з конотативним ореолом утворюються абстрактні іменники: *утрадиційненість, незбалансованість*. Розширення семантичних полів за рахунок похідних композитів відбувається в межах представлення єдиного як цілісного різного: *територіально-, генетично-, екзистенційно-, мовномотивовані* тощо формовияви національної ідентичності. Подібні до цього поля формують ад'єктивно-іменникові словосполучення, що групуються навколо стрижневого слова: *особистісна, статєва, вікова, етнічна, професійна, сімейна, конфесійна, соціальна* тощо *ідентичність*. Останні можуть згортатися в композити на зразок: *культурно-етнічна ідентичність*.

Інший шлях розгортання семантичних полів представлення різного через спільну інтегральну ознаку, позначувану повною основою слова: *етнонаціональна самобутність, етнопсихологія,*

етнокультурна, етноегоїзм, етноцентризм, етнологізм тощо. Останнім часом в українській мові стало продуктивним означування єдиного через кілька диференційних ознак, які перетворюються в інтегральну ознаку складного цілого. Цей процес характерний як для науково-технічного, так і публіцистичного стилів: *євро-афро-азійська антична культура, германо-балто-слов'янська спільнота*.

1. Арупонова Н.Д. Предложение и его смысл. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
2. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолінгвістики. – М.: Высшая школа, 1977. – 542 с.
3. Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії. – Донецьк: Дон НУ, 2006 – 338 с.
4. Критика. Часопис. – К.: Критика, 2006. – №№ 1 – 6.
5. Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М.: Наука, 1981. – 270 с.
6. Фундаментальні орієнтири науки. – К., 2005. – 354 с.

The new trends are discussed as to the formation of words denoting abstract concepts in the modern Ukrainian. Antonym adjectives are found to be indicators of a pragmatic halo and terms of reference.

Key words: neologisms, significative lexis, semantic fields.

ББК 81.001.2

УДК 81,44

Віталій Кононенко

КОНЦЕПТ ГРА В ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Концепт гра в етнолінгвістичному вимірі розглядається з позицій його тлумачення в українській спільноті з часів скomorських дійств, вертелів та інтермедій; сучасного осмислення місця й ролі гри як явища екзистенційного, суспільно значущого, котре передбачає участь масок, творення образу, перевтілення.

Ключові слова: концепт, гра, маска, образ, перевтілення.

У психології *Гра* – невід'ємна складова життєдіяльності, що займає важливе місце в системі ціннісних орієнтацій, психологічних і культурологічних парадигм. В історичній ретроспективі *гра* нерідко ставала засобом самовираження й самоутвердження, визначала засади світовідчуття, сприймання дійсності як непередбачуваної таїни. Відоме твердження “життя – театр, а ми в ньому – актори” проектується на визнання *гри* не забавою, розвагою тощо, а філософською категорією, осмисленою в екзистенційному вимірі. У цьому аспекті словникові тлумачення *гри* як ‘забави’, ‘заняття дітей’, ‘розваги’, ‘спорту’, ‘інтриги’, ‘таємного задуму’ і под. [див.: СУМ, II, с. 150] далеко не повною мірою розкривають зміст цього концепту.

За визначенням, *гра* – “це набір повторюваних трансакцій, зовні пристойних, із замаскованою мотивацією, або ... серія ходів, що ховають приховану пастку або підступ” [1, 37]; звідси їй властиві такі ознаки, як приховані мотиви, прагнення виграти, отож в основі своїй вона нечесна [там само, 37-38]. Проте, якщо розглядати її як форму людської діяльності, навряд чи можна вбачати в кожній грі лише підступ, пастку, нечесність і под. *Гра* набуває численних реалізацій у вигляді розваг, змагань, ролевих дій тощо як закодованих аспектів соціального життя, отож як явища закономірного, зумовленого внутрішніми процесами розвитку.

Для українського етносу *гра* здавна набувала національно орієнтованих форм, знаходила втілення в традиційних обрядах, народних дійствах, у міфологічних сюжетах. Старовинні інтермедії й вертели, містерії, скomorські вистави й козацькі забави не лише заповнювали лакуни культурно-освітнього призначення, а й виконували функцію креативну, розвивальну. Звернімо увагу: козак Мамай з давніх-давен зображувався з коззою в руках, отож *гра* входила в коло невід'ємних атрибутів тодішнього способу життя, світорозуміння.

Гра як концепт загальносвітового масштабу знаходила численні втілення як у художній літературі (від п'єс К. Гоцці й В. Шекспіра до романів Ф. Достоєвського та “Гри в бісер” Г. Гессе), так і в мистецтві (карнавалізм, комедія дель арте, арлекіада). У наш час роль і місце *гри* у самовираженні й самозадоволенні особистості різко зросли в зв'язку з поширенням комп'ютерних ігор, ігрових автоматів, включенням в Інтернет-середовище і под. Визначення категоріального смислу концепту *гра* набуває ознак загальнокультурної, а відтак і всесвітньої проблеми.

Осмилення *гри* в онтологічному, психологічному, культурологічному аспектах дає змогу відслідкувати її соціальні функції. Збільшення ігрового компонента в його проекції на когнітивно-комунікативні процеси дає змогу окреслити складові рольової поведінки, рольових ситуацій, концепцію ролі загалом; пор.: “кожному статусу надаються певні ролі – структуровані й регульовані правилами способи участі в діяльності групи” [2, 137].

У смислове поле концепту *гра* входять ряди понять на позначення передумов і складових *гри*, дійових осіб, самих дій, обставин і форм реалізації ігрових ситуацій і под. Відповідні номінації входять у неоднорідні тематичні групи. Скажімо, до назв дійових осіб, що є виконавцями ігрової дії на сцені, а відтак і в житті віднесені, зокрема, *актор, артист, комедіант, виконавець*, іст. *скоморох* (у “Словнику” С. Караванського цей ряд включає також *статист, кривляка, придурок* [3, 12]; *блязень, клоун, паяц,*

фігляр, арлекін; лялька, маріонетка, іграшка, цяцька; маска як 'дійова особа', машкара, маскарадник, манекен, личина; гравець, грач, партнер, ігрець, гудець, грець [3, 74]; двійник як 'особа, що видає себе за іншого' і под. У групу слів на позначення учасника азартних ігор входять *гравець, картяр* тощо. Диференціюються назви учасників спортивних ігор – *спортсмен, футболіст, боксер* і под., гравців на музичних інструментах – *музикант, кобзар, скрипаль*, застар. *перебендя* (*Перебендя старий, сліпий*, – Хто його не знає? Він усюди вештається Та на кобзі грає. – Т. Шевченко) та ін.

Місце виконання ігрових дійств визначається їх характером, учасниками, формою та умовами проведення. Основні номінації – *театр* (у широкому тлумаченні), *сцена, арена, кін, поміст, підмости, естрада, манеж; цирк, балаган, вертеп; ярмарок, маскарад* і под. Місце проведення азартних ігор – *казино, рулетка, Інтернет-клуб* (метафора на позначення ігрових автоматів – *однорукі бандити*). Спортивні ігри відбуваються на *стадіонах, у гральних залах, басейнах* тощо, музичні твори виконуються в *філармонії, опері*, за участю оркестру і под. Види мистецької гри – *вистава, спектакль*, спортивних ігор – *змагання, матч, турнір, конкурс, зустріч, чемпіонат, олімпіада, борня, змаг* і под., у музиці – *виконання* тощо.

Навіть узагальнений огляд семантичного поля концепту *гра*, до речі, досить обмежено репрезентованого у тлумачних словниках української мови, особливо щодо відтворення ігрових ситуацій як загальнолюдського прагнення, дає змогу суттєво розширити смислове наповнення концепту. *Гра* як процес, дійство виявляє себе в широкому діапазоні реалізацій, що виходять далеко за межі виконання розважальних функцій. *Гра* розглядається як засіб саморозвитку й самовдосконалення; вона нерідко стає основним заняттям, формою самореалізації, є складовою творчості у сфері мистецтва, літератури, ширше – входить у духовно-культурний простір як його невід'ємний компонент.

Процес розв'язання ігрових ситуацій набуває таких назв, як *гра, забава, забавка, грище, іграшка, гулянка, ігрище* [СУМ, 1, с. 370], також *розвага, грація, грання* та ін. [3, 74]. Ці номінації, що відповідають семі 'розважальність', мали б бути доповнені більш узагальненими *дійство, протиборство* і под., що повніше відтворюють значення 'прихована мотивація', 'намір перемогти'.

Залежно від типу гри визначаються численні номінації на відтворення процесу *грати*; у значенні 'брати участь у виставі', 'створювати образ': *виступати, виконувати, грати роль, лицедійствувати, зображати, вдавати, прикидатися, виставлятися ким-небудь* тощо; у значенні 'брати участь у якійсь грі': *гратися, гулятися, різатися, дутися, козирияти, перекидати* тощо. Прикметно, що такі похідні, як *програти, розіграти, підіграти* та под., зберігають складову загального смислу – 'діяти із застосуванням правил гри'.

Ідея показати світ як театр, подіум, на "сцені" якого відбуваються дії передбачувані й вигадані, реальні й фантастичні, трагічні й комічні, буденні й святкові вимагала для своєї реалізації звернення до онтологічних, психологічних, лінгвокультурологічних засад [4, 948-974]; метафора *сцена* має набути всебічних осмислень, дискурсних реалізацій [5, 12-21].

У "п'єсі життя" репрезентовані всі можливі "жанри" – драма, трагедія, комедія, "актори" виконують звичні ампуа – *трагік, комік* і под. Між "сценою" і "площею" немає завіси: це один простір, один вимір:

Кров з ешафотів бризкала на сцену.
Вони писали кожен свою п'єсу,
Шекспір – свою, а королева – іншу...

У драмі людській небагато дій:
дитинство, юність, молодість і старість.

(Л.Костенко)

Виконання дійовою особою цього театру тієї чи тієї *ролі* як функціонального призначення під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників зумовлює її поведінковий стереотип, оцінні характеристики. Носій ролі, що йому приписує її оточення, може не погоджуватись із цим призначенням; пор.: Мені взагалі смішна моя *роль*, – я себе вважаю сливе здоровою, а мене всі вважають серйозно хворою (Леся Українка). Особистий вибір ролі в житті не завжди відповідає справжній сутності гравця: Він був певний, що на нього ніхто не звертає уваги, а проте грав *ролю* (М.Коцюбинський); Що ж робить, перший раз у житті беру на себе *роль* євангельської Марфи (Леся Українка).

Водночас виникає ситуація виконання бажаної чи змушеної *ролі*, що її бере на себе особа (пор., зокрема, звороти *входити в роль, виступати в ролі*). Неприродну, вимушену різними обставинами функцію відбиває вислів *розігравати роль* – 'входити в чужий образ', що має конотацію неправдивості, фальшування поведінки, попри те, яку мету переслідує "гравець": Йому подобалося *розігравати роль* непокірного бунтаря, для якого не існує ні звичаїв, ні порядків (Ю.Збанацький) (отож насправді ця людина інша, ніж та, за яку себе видає). Ігровий момент у рольовій поведінці діячів посилюється в разі створення ситуації "обміну" ролями; пор. у зворотах *помінятися ролями, ролі помінялися*: Збоку можна подумати, що ми *помінялися ролями*, що тепер ви – дама, а я вам кавалер (Г. Хоткевич) (прикметно, що нові *ролі* – фігуранти театральної дії – *дама та кавалер*).

Визначення чужої ролі, тобто перевтілення в інший образ, не означає, однак, відмову від *Я* – концепції; більше того, виконавець так чи так відтворює в іншій подобі й самого себе; скажімо, створений на сцені образ Гамлета відбиває індивідуальність самого виконавця. Як писала видатна українська акторка Н.Ужвій, "я вчилася розуміти не тільки роль, а й себе" [6, 183], отож через гру, "лицедійство" йде процес самопізнання, а відтак і самовдосконалення.

Зміна акторського "ампуа" може здійснюватися не лише відповідно до нової ролі, а й у порівнянні з роллю, яку діяч виконує у житті. Відомий вислів *трагік у житті й комік на сцені* засвідчує можливості різкого перепаду у рольовій поведінці актора.

Неоднозначно сприймається й такий персонаж театру, як *блазень*. Перераховані в словнику визначення ('особа при дворі монарха або вельможного пана'; 'комедійний персонаж у старовинних виставах'; 'людина, яка на потіху іншим удає з себе дурника, штукаря'; 'дурень, телепень'; 'молокосос, маляк'. – СУМ, I, с. 1961) обминають такі показники смислу, як 'подвійне існування людини', 'вимушена або удавана участь у грі', 'трагедійність прикидання' і под.:

У думній гордій голові юнацькій
Вбачаю я строкату шапку блазня...

(Леся Українка)

(із зіткнення слів-понять *думна горда голова* і *строката шапка* постає питання: то хто ж цей юнак – гордовита людина чи принижений блазень?).

Визначальна категорія перевтілення – маскування, незалежно від того, чи вдягає гравець виготовлену чи умовну *маску*. Личину *маски, машкари, маскарадника, перерядженого* одягають ті, які прагнуть удати себе виконавцем відмінної від своєї сутності ролі. *Маскарад, балаган* створює передумови штучності, неправдивості маскування. Маска не лише спотворює справжній вигляд, а й змінює природу її носія, принаймні на певний час наближаючи його поведінку до стереотипу маски. *Маска* – нерідко потвора, що сприймається як негативна постать, що супроводжується атрибутами *страшна, жахлива* і под.: Кризь причинену шибку глянуло її обличчя, ... біле, аж *страшне*, як *маска* (Леся Українка).

З негативною оцінкою вживаються звороти за схемою *маска* + ім'я у родовому відмінку на позначення іншого, відмінного від *Я* суб'єкта; за таких умов значення порівняння зберігається лише потенційно, на перший план висувається сема 'перетворення в когось або щось', проте й значення ще не спотвореного "обличчя" людини повністю чи частково, принаймні на глибинному рівні, – теж зберігається. Наприклад: Очі його налиті злобою. Та, коли він побачив Турбая, одразу ж натягнув на обличчя *маску* улесливої доброзичливості (М.Руденко) (перше речення – *Очі його налиті злобою* – це справжнє обличчя, *маска улесливої доброзичливості* – сфальшоване; замість людини злобною, неприємною з'являється лагідна особа, але наслідок такої трансформації – посилення первинної негативної характеристики героя).

В основі стійких зворотів на кшталт *зривати маску (машкару), носити маску, скидати (з себе) маску* є спільна архісема – 'спотворення'; пор.: М і р і а м. Я знаю, що, якби з'явилась я, ненавистю спотворена в обличчі, вони жажнулись би і запитали: – Яке тобі до всіх нас діло, жінко? (Леся Українка). Звороти *зривати маску (машкару), скидати (з себе) маску* має помітну конотацію негативного ставлення до чіхось дій, поведінки, намірів і под., прихованих під личиною справжньої сутності: Біда навчить, кому подати руку і від кого прийняти сіль і хліб, З брехні *зривати маску і перуку* (Д.Павличко); значення розвінчування "неправедної" поведінки посилюється, якщо замість слів *маска, машкара* вводиться різко негативне *личина*: Рік служби у почтах Потоцького навчив його *носити личину* (З.Тулуб). Остаточне, бодай при метафоризації, перетворення людини у щось застигле, неживе, здебільшого потворне – *ляльку* – передається словом-поняттям *манекен*; пор.: Режисер, який з актора робить *манекен*, занাপає театр [СУМ, IV, с.620].

Поняття *лялька* у значенні 'той, хто повністю підпадає під чужий вплив, стає виконавцем чужої волі' звичайно супроводжується оцінкою: засуджується або той, хто перетворився на ляльку, або той, хто прагне керувати іншими, як ляльками: Крутить нами старшина, як *ляльками* (З.Тулуб). Той, хто "смикає за ниточки", – людина, що зверхньо, неприязно ставиться до інших; але за таких умов непривабливо виглядає й той, хто перетворився на ляльку: Ну, а поки, чим далі продовжується "трагедія"..., тим більше вона починає нагадувати *ляльковий театр*, й видно, до кого тягнуться мотузочки. Хотілося б уже, щоб *актори* зійшли зі сцени, *уніформісти* прибрали після них сміття і щоб місто почало жити реальним життям, а не *бутафорією* й *грою* (з газ.).

Крайнім ступенем виконання чужої ролі є з'ява *двійника*, особи, що роздвоюється, стає подібною до самого себе або такою, що зовні повторює іншу особу. Постає ідея "внутрішнього" *двійника* – людини, що в своїх діях, вчинках, думках становить поєднання двох особистостей, частіше таких, що характеризуються зі знаками "плюс" та "мінус". Перетворення, що лежать в основі ідеї *двійництва*, мають різну кваліфікаційну основу; це може бути трансформація людини в іншу людину, істоту (звіра, птаха і под.); це може бути зіткнення двох осіб, зовні схожих у силу різних причин; можливе максимальне наближення одне до одного людей за їхніми поглядами, переконаннями тощо; внутрішнє перетворення людини в свою протилежність і под.

Відповідне словникове значення ‘друга половина при уявному роздвоєнні особи’ [СУМ, II, с. 218] видається обмеженим щодо можливих реалізацій “двійництва”, адже такі “паралельні образи”, зокрема в художньому дискурсі, є звичайно не стільки “другою половиною”, скільки цілком самостійними суб’єктами, нерідко й неподібними зовні, не завжди “уявними”, а й по-справжньому “паралельними”; пор.; – Як се ти кажеш, що ти Мирон, – заговорив я... – коли я Мирон! – Ти? – відповів мій двійник коротко (І.Франко).

Якщо у театрі актори виконують *ролі*, то має бути ще один учасник дійства – *глядач*. Як зазначав відомий український культуролог Д.Антонич, “вистава театральна, коли її ніхто не бачив, власне не була, а залишилася якимось лабораторним експериментом для випробування сил творців вистави, цебто все ж таки тільки пробою, значить підготовкою до справжньої вистави” [7, 478]. Екстраполоючи це висловлювання на “театр – життя”, позицію глядача чи слухача не повною мірою, але в частині функцій можна дорівнювати до ролі наратованого [8, 72-73], який не лише сприймає “текст”, а й бере ту чи ту участь у здійснюваному на “сцені”. Коли хтось радіє чи сумує з приводу вдалого чи невдалого виконання кимось певної *ролі*, то має на увазі саме наратованого, що так чи так включається в процес творення наративу.

Глядач у театрі (кінотеатрі) не лише спостерігає, а й співпереживає, переймається почуттями й думками героїв, наче бере участь у зображених діях: пор.: Кожен *глядач*..., по-своєму читаючи напис, ніби здійснював режисуру фільму (О.Довженко). У “театрі життя” наратований – не споглядач, а більш чи менш активний учасник подій. Якщо глядач пасивний, сторонній, то це теж роль, теж участь, яка до того ж нерідко засуджується: Він, як виловлена риба, лежав нерухомо й тільки вгадував, що поруч буває життя, і безсило дивився на нього збоку, наче сторонній *глядач* (З.Тулуб) (навколо героя не сцена, а сама дійсність, в котру він не має змоги втрутитися). *Глядач* може зазнавати метаморфози, спостерігаючи відоме, нецікаве, не реагуючи на нього, бо цю виставу він уже бачив, знає цей текст напам’ять:

Як *свідок* уже неуважний,

Як *гість*, що давно загостився,

Не раз уже чуване чую... (Є.Плужник)

“Глядачами” є не лише безпосередні спостерігачі, а й ті, що начебто не беруть участі в дійстві, є оточенням загалом, отож навколишній світ, що дивиться “невидячими” очима:

Чорніли вікна долями чужими.

Іван косив аж ген десь по корчі.

Хрести, лелеки, мальви і жоржини

були його єдині *глядачі*. (Ліна Костенко)

За правилами гри має бути той – визначений чи не визначений у дискурсі, але передбачуваний самою сутністю гри, – хто нею керує, організовує її, спрямовує; це *автор*, *постановник*, *режисер*, *диригент*, *ляльковод*, *тренер* і под.; це може бути й невидимий, але відчутний керівник, свідомо прихований діяч, якась вища сила і под. Якщо *гра* – явище концептуального рівня, то й такий постановник виглядає як людина “над грою”, “над сутичкою”; пор. при називанні “явного” керівника дійства: *Постановник* не осипав Ярославу компліментами, але він після роботи тільки потиснув їй руку, але цей мовчазний потиск руки був для неї дорожчий за слова (О.Гончар).

Зрештою, будь-яка гра здійснюється за певним *сценарієм* – приписом, за яким вона відбувається незалежно від того, хто є його творцем (таке значення *сценарію* зазвичай відбито в тлумачних словниках, хоч за будь-якою грою простежується підготовка попереднього плану її здійснення; пор., скажімо, задум тренера на проведення гри із наступним суперником, наприклад: Хто розробив цей явно *програшний сценарій*?

Можна зробити деякі узагальнення щодо смислу концепту. Зокрема, прийняти тезу щодо існування різновидів ігор (г-1 – вид діяльності дитини, г-2 – діяльність дорослих, г-3 – людські взаємини [8, 169-171], подібну диференціацію можна поглибити). Водночас постає проблема поєднання відповідних визначень у межах єдиного концепту *гра*.

В основу концептуального смислу лягає архісема “перевтілення”, під яке підпадають різні його варіації та форми (наслідування дій дорослих у лялькових іграх, виконання функцій іншої особи в акторському втіленні, “розігрування” ролей у спілкуванні з іншими людьми тощо). Основними конотаціями, що супроводжують поняття “перевтілення”, можуть бути такі, як “перетворення”, “удавання”, “перевертання”, “прикидання”, “наслідування”, “ілюзорність”, “прихованість”, “суперництво”, “розважальність”, “азартність” і под.; ці семні показники по-різному виявляють себе в різних ігрових ситуаціях.

Конотація “перетворення” знаходить численні засоби словесної реалізації; пор., наприклад: І як воно зробилось так, що в турка я перевернувся? (С.Гулак-Артемівський). Втілитися в інший образ означає завершити перехід з одного стану в інший, зокрема завдяки чарам: М а р’ я н а. Вони русалки, а я відьма: вони мене бояться. Хочете, я вам зараз перевернусь зозулею (С.Васильченко).

Відомо, що українські народні казки, міфотворчість загалом широко користуються показом перевтілень людини у звіра, птицю, змію тощо. Набуваючи рис чужої істоти, така особа внутрішньо не втрачає людської подобі; в основі подібних перетворень, тобто гри, лежать тотемічні погляди наших

пращурів; пор. у романі В. Дрозда “Вовкулака (самотній вовк)”, за сюжетом якого людина стає вовком, тікає від людей, живе звірячим життям, знову перетворюється в людину [10, 229].

У “Слові о полку Ігоревім” Ярославна *зигзицею* літає над Дніпром, тобто перетворюється у пташку; загалом фольклорна традиція зафіксувала значення орудного перевтілення. Ідея перетворення закладена в уживаннях символічних назв: дівчина називається *голубкою*, козак – *соколом*, пан – *лютим звіром* тощо [10, 131 і далі]. Ідея перевертання пов’язана з появою такого персонажа “п’єси”, як “перевертень”, ‘людини, що зрадила свої переконання’ [СУМ, VI, с. 138], ширше – ‘той, що обернувся в образ зрадника, нечистої сили’; слово нерідко набуває суспільно-політичного забарвлення: Народ мій є! Народ мій завжди буде! Пощезнуть всі *перевертні* й прибуду І орди завойовників-заброд! (В.Симоненко) (*перевертень*, *яничар* – із “своїх”, “рідних”, той, хто перейшов на бік ворогів, “зайдів” і под.).

Ідея *ілюзії*, *ілюзорності* гри зумовлена природою, смислом гри як чогось штучного, неприродного, вигаданого одними для створення видимості якоїсь справжньої дії, процесу тощо. За Е.Берном, “ілюзії – це ті самі “якщо тільки...” й “коли-небудь...”, на яких більшість людей будують своє існування” [1, 300]. *Ілюзорність* показова у тому плані, що вона підпорядковує собі всіх учасників гри – і того, хто створив ілюзію, й того, хто в неї повірив; у цю фактичну облуду, в ошуканство втягуються все більше гравців; ілюзії нерідко набувають рис універсалізму [там само, 301]; пор. щодо ‘гри у кохання’: Ти не любила... Час останній... Який же біль, який же біль!.. Та за *ілюзію* кохання навіки вдячний я тобі (В.Сосюра).

Конотація “суперництво” як прагнення до перемоги передбачає наявність таких діячів, як переможець і переможений [9, 170]; відтак визначається й мета відповідної гри – перевершити, перемогти іншого; гра набуває ознак ‘непоступливість’, ‘непримиренність’, ‘неприязнь до іншого’ та под. Циган Охрій намагався так бити в свій бубон, щоб *суперника* в музиці, Лейбу, не чути було (О. Іваненко).

Опис семантичних ознак ігрового дійства можна продовжувати. Однак і наведений набір основних й супровідних конотацій засвідчує широкий діапазон когнітивно-семантичних, оцінно-асоціативних і емоційних складових смислу концепту *гра*.

Постає онтологічна проблема не лише наближення в процесі гри однієї самості до іншої, а й їхньої взаємодії, наслідування рис інакшого, їхнього зближення. Як писав П.Рікер, “поділяючи з Е.Левінасом його переконання, що інакший є обов’язковим джерелом настанови, я дозволяю собі наголосити, більшою мірою, ніж він би це хотів, безсумнівно, необхідність підтримання певної двозначності в чисто філософському плані статусу Іншого, особливо, якщо іншість совісті повинна обратися як така, що не може бути зредукованою до совісті іншого” [11, 423]. Взаємодія “самого” й “іншого” в ігрових ситуаціях засвідчує можливість “запозичити” ознаки один одного, передовсім у морально-етичному вимірі.

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди / Пер. з англ. – Екатеринбург, 2001.
2. Белл Р.Т. Социолінгвістика / Пер. з англ. – М., 1980.
3. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – К., 1993.
4. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. – 3-е изд. – М., 2004.
5. Кононенко В. Концепти українського дискурсу. – К. – Івано-Франківськ, 2004.
6. Кисельов Й. Поетеса української сцени. – К., 1978.
7. Антонич Д. Український театр // Антонич Д. Українська культура. – Мюнхен, 1988.
8. Ткачук О. Наратологічний словник. – Тернопіль, 2002.
9. Фрумкіна Р.М. Константы культуры – продолжение темы // Язык и культура. Факты и ценности. – М., 2001.
10. Кононенко В. Символи української мови. – Івано-Франківськ, 1996.
11. Рікер П. Сам як інший. – К., 2000.

The concept game is regarded in the ethno-linguistic dimension from the point of view of its interpretation by the Ukrainian society since the times of the skomorokhs' amusements, Nativity Plays and interludes, modern understanding of the place and role of the game as an existential and socially significant phenomenon demanding the use of masques, image creation and metamorphosis.

Key words: concept, game, masque, image, metamorphosis.

ББК 81.2Ук

С 30

УДК 811.161.2

Олена Семенець
КОНТЕКСТУАЛЬНА ПРИРОДА КОГНІТИВНИХ МОВНИХ СИСТЕМ І ПАМ’ЯТЬ СЛОВА

У статті розглядаються аспекти дії структур пам’яті мовних одиниць як чинника наростання змістової складності українського поетичного тексту. Дослідження проводиться на матеріалі творчості поетів-неокласиків та Празької групи українських літературів.

Ключові слова: поетичний текст, контекст, діалогізм, ідіолект письменника, ідіостиль, пам’ять мовних одиниць, етноцентризм.

Пам’ять, тобто інформація про культурну передісторію явища, слугує важливим чинником в організації когнітивних систем. Науковий інтерес у руслі когнітивного вивчення мови художніх творів

становить передусім аспект “зовнішньої” пам’яті компонентів мовно-естетичної системи. Відкритість систем культури є їх провідною онтологічною характеристикою, а діалог, обмін інформацією характеризують спосіб існування цих когнітивних систем. Без такої відкритості “було б неможливим і саме мистецтво, все пронизане спілкуванням художника і реципієнта, спілкуванням з буттям, образами, які його відтворюють, спілкуванням з текстом твору, художньою традицією тощо” [12, 273]. Традиція в такому аспекті може бути інтерпретована як природний контекст явищ культури. Між минулим і теперішнім тим самим встановлюються не просто відношення часової послідовності, а функціональні зв’язки.

У руслі комунікативного повороту сучасної філософії культури, що відбувається під впливом ідей О. Ухтомського, М. Бубера, М. Бахтіна, широкого визнання набув погляд на культуру як на феномен, здатний існувати лише на межі між свідомостями, в просторі актуального діалогу та спілкування. Культура, на думку М. Бахтіна, вся складається з межових сфер: “Внутрішньої території в культурної царини немає: вона вся розташована на межах, межі проходять усюди, через кожен момент її <...> – і далі вчений наголошує на тому, що окремий елемент культури, з огляду на такий принцип її організації, здатен нести інформацію про ціле: – Систематична єдність культури сходиться в атоми культурного життя, як сонце відбивається в кожній краплині її. Кожний культурний акт істотно живе на межах <...>” [1, 25]. Смысловий простір співіснування і взаємобогачення ідей у царині культури саме в процесі діалогу, спілкування розкриває свої креативні можливості.

З урахуванням таких методологічних акцентів особливої актуальності набуває дослідження в художньому тексті прихованих структур пам’яті слова, зумовленої попереднім досвідом функціонування цієї мовної одиниці в інших, генетично споріднених мистецьких системах.

У сфері діалогічного спілкування відбувається справжнє життя слова: “Життя слова – в переході з уст в уста, з одного контексту до іншого контексту, від одного соціального колективу до іншого, від одного покоління до іншого покоління. При цьому слово не забуває свого шляху й не може остаточно звільнитися від влади тих конкретних контекстів, до яких воно входило” [2, 346]. Механізми зовнішньої пам’яті компонентів когнітивної системи слугують підґрунтям явищ цитатності, інтертекстуальності. Це один з фундаментальних процесів і принцип існування самої культури.

Кожен суб’єкт мовного колективу, підкреслює М. Бахтін, знаходить слово зовсім не як абстрактне, нейтральне слово мови, а вже “населене чужими голосами”: “<...> слово він отримує з чужого голосу й наповнене чужим голосом. До його контексту слово приходить з іншого контексту, пронизане чужими осмисленнями. Його власна думка знаходить слово вже населеним” [2, 346]. Урахування цих покликань на попередні тексти й на способи їхньої побудови забезпечує глибше розуміння вислову.

Звернення до безсмертних образів світової літератури задля кращого розуміння сучасності – визначальна риса поезії неокласиків. У поемі Юрія Клена “Прокляті роки” (1937 р.) цій меті слугують ремінісценції зі “Слова о полку Ігоревім”. Твір Ю. Клена викликає в пам’яті читача спогад про *Олегове хоробрее гніздо*: “Не було воно в обиду породжене ні соколу, ні кречету, ні тобі, *чорний ворон, поганий половчине!*” [20, 13]. Поет проводить образну паралель з чорним авто сталінських часів. Переспів безсмертного твору давньоукраїнської літератури для сучасних читачів важливий насамперед закладеною в ньому історичною пам’яттю про життєствердний пафос “Слова”:

О, скільки раз по місту “чорний ворон”
Шугав, зі сну хапаючи людей <...>
Але нехай в нерадісній добі
Вогняним квітом квітне давній спомин –
Слова, співцем проказані в журбі:
“Ні соколу, ні кречету лихому
Не ляжем на поталу, й не тобі,
О чорний вороне!” [8, 115 – 116].

У поетичному циклі Є. Маланюка 1923 р. “Псалми степу”, написаному в таборі для інтернованих вояків, асоціації трагічні: “Хижі птиці летять зі Сходу На червоному тлі пожеж <...>” [11, 117], – і звертання до рідної землі в цьому творі теж навіяне образами “Слова о полку”: “Лежиш, скривавлена і скута, *Мов лебідь* в лютім полоні. <...> Невже ж Тобі ще може снитися, Що вільна Ти колись була? Що над ланів співучим злотом *Ти билась крилами в блакить?*” [11, 115].

Твір Євгена Маланюка “*Діва-Обида*” (1924 – 1926 рр.) має епіграф зі “Слова о полку”: “Въстала *Обида* въ силахъ Дажьбожа вноука, вступила дѣвою на землю Трояню, въсплескала лебединами крылы на синѣмъ морѣ оу Дону, плещучи, оупуди жирня времена”. Поезія, сповнена гніву проти “розслабленості ледачої”, завершується рішучим авторським волевиявленням:

Повстань, як древле! Панцир з міді
Замінить лахи й ганчірки, –
І знов дівоча стать *Обиди*
Звитяжно гляне у віки [11, 227].

Слід зазначити, що діалог у широкому розумінні передбачає перегуки не лише з текстами попередників і сучасників, творами своєї національної та інших літератур світу, а й з творчістю наступних поколінь митців. Не менш важливий також діалог на суміжних ділянках з іншими видами мистецтва – музикою, живописом, архітектурою, скульптурою, театром.

Музична ріка – цю характеристику М. Рильський вважав найбільш влучною щодо поезій Павла Тичини. Розмірковуючи про підґрунтя музичного світосприймання автора “Сонячних кларнетів”, письменник наголошував, що “в музиці, як такій, у “рокотаннях-риданнях бандур”, у конкретних звуках рояля, скрипки, кларнета, людського голосу, у Бетховені, Римському-Корсакові, в Леонтовичу, в чудесній народній пісні – одно з головних джерел творчості Тичини” [17, 313]. Назвавши свій нарис “Співець”, М. Рильський зупиняє увагу й на манері озвучування Тичиною своїх творів: “<...> читав так, як грав покійний Скрябін: обертонами, нюансами, тонкими, напівпомітними вібраціями, беручи слухача в полон” [17, 314].

Цікавими можуть виявитися й змістово-структурні паралелі поетичного та живописного мистецтва. Відомий перший вірш циклу “Печерні рисунки” Оксани Лятуринської:

Зуб, ратище, копито, пазур.
Тут муж ішов на силу вражу.
Сурмив тут мамут. Тут ведмідь
печерний вів кошлатий слід.
Кружляв тут яструб в яснім небі,
по озеру плив чорний лебідь [10, 77], –

привертає увагу літературознавців специфікою втілення в поетичному тексті закономірностей мистецтва графічного зображення: “<...> нема перспективи, як у печерному малюнку”, – зазначає Ю. Шевельов [21, 10]; “Для мене тут неточні, недосконалі рими (пазур – вражу, ведмідь – слід) – як недосконала, примітивна форма печерних рисунків”, – зауважує Яр Славутич [19, 756]. Твір Оксани Лятуринської яскраво ілюструє механізми іконічної зображальності в поетичному тексті – поезія і живопис у такій мистецькій системі перебувають у відношеннях взаємного моделювання: поезія здатна відтворювати специфіку побудови образів у мистецтві малюнку, і, у свою чергу, створений поетичний образ сприймається яскраво-зримо, як живописний.

У сфері людської мови, особливо поетичного дискурсу, вимагає свого дослідження надзвичайно складна організація не лише макро-, а й мікроскопічних явищ. Традиційне в лінгвістиці уявлення про змістову структуру лексеми як про ієрархію семем і сем (диференційних, потенційних, асоціативних) потребує уточнення з урахуванням нелінійних необоротних процесів, що мають наслідком саме таку, а не інакше сполучуваність слів у певному контексті. Аналіз детерміністично-стохастичних закономірностей, які керують вибором з наявних у мовній системі можливостей, розкриває значно складнішу структуру семантики слова, передусім її асоціативної сфери. Ця складність на мікрорівні семантичної організації лексеми виявляється залежною від феномена мовної пам’яті і, відповідно, пов’язана у формуванні лінгвальної системи з фактором часу.

Коли ми говоримо про пам’ять слова, мови, жанру, то розуміємо, звичайно, що йдеться про відтворення певних процесів у ментальній сфері людини. Пам’ятає людина – автор, читач, дослідник художнього тексту. У самому явищі мовної пам’яті втілена нерозривна єдність людини та її мови, знаходить вияв антропоцентрична природа мовних феноменів.

Вислів “пам’ять слова” передбачає той конкретний зміст, що вибір контекстуального оточення слова, його сполучуваності значною мірою зумовлений попереднім “досвідом” слова, його минулим – попередніми контекстами використання, колишньою сполучуваністю в певній мовній системі. Осягнути змістові глибини авторського вислову можна лише окресливши – принаймні в найзагальніших рисах – шлях авторської думки, усвідомивши культурологічні корені авторського задуму, встановивши філогенетичну передісторію конкретного мовного явища.

Структури мовної пам’яті належать до асоціативної сфери, конотативного ореолу мовних одиниць і форм. Мовна пам’ять – це інформація про синтагматичні і парадигматичні відношення мовної одиниці в попередніх контекстах її використання, яка впливає на дистрибуцію синтагматичних і парадигматичних зв’язків цієї мовної одиниці в наступних контекстах її використання в межах певної мовної системи (внутрішня пам’ять) або інших, генетично пов’язаних із цією системами (зовнішня пам’ять).

У синтагматичному вимірі організації дискурсу знаходить утілення пам’ять про сполучуваність мовних одиниць, тоді як парадигматичні відношення, по суті, репрезентують пам’ять про місце в системі. Ці виміри слугують вираженням єдиної й цілісної пам’яті, яка забезпечує єдність і континуальність мовної дійсності. Саме тому в теорії й практиці дескриптивізму на підставі вивчення дистрибуцій – сукупності контекстуальних оточень певного елемента в тексті – можливе відновлення мовного коду, тобто самої мовної системи. Аналіз дистрибуцій, розподілу лексем у дискурсо-континуумі дозволяє виявити топологію системної організації власне мовного й ментального простору.

“Саме здатність до сполучуваності з іншими словами максимально матеріалізує значущість лексеми в мові, а також забезпечує її подальше переосмислення”, – наголошує В. В. Жайворонок, надаючи в цьому аспекті першорядного значення сполучуваності лексико-семантичній як такій, що розкриває глибинну сутність мови [5, 34].

Контекстуальний характер мови знаходить вияв у семантизованості самих зв'язків мовних одиниць із контекстом – власне лінгвальним, ментальним, культурно-історичним. Це важливе насамперед в епістемологічному плані. З погляду теорії систем введення контексту означає формування нової синтетичної системи знання, в якій вихідному мовно-когнітивному утворенню відводиться роль одного з компонентів. У такій епістемологічній системі контекст інформаційно доповнює мовну одиницю, підвищує рівень її визначеності, забезпечує необхідні моменти синтезу знань. І, відповідно, на основі механізмів зворотних зв'язків і нелінійного синтезу слово в структурах своєї пам'яті здатне актуалізувати інформацію про попередні контексти свого використання.

Для концепції тоталогії мови, що розвивається в руслі синергетичного напрямку досліджень, характерне бачення мови як континуального нелінійного цілого. Відповідне тлумачення одержує природа часових зв'язків мовної реальності – неподільна єдність минулого, теперішнього, майбутнього: “<...> минуле з приходом теперішнього не зникає, а “лунає” в ньому, як нота, що відзвучала, наявна в тій ноті мелодії, яка звучить, як майбутнє передбачає попереднє” [13, 39]. На ґрунті визнання контекстуального характеру відношень цілого та його частин і сама мова інтерпретується як контекст для кожного свого елемента, і цей контекст, у свою чергу, розгортається на фоні руху своїх елементів. У цьому напрямі тоталогії мови слово цілком закономірно розглядається як згорнутий контекст (що становить, по суті, нове осмислення відомої тези М. Бахтіна про слово як “абрєвіатуру висловлення”).

У психолінгвістиці представлений погляд на слово як на “засіб доступу до єдиної інформаційної бази людини, що в ній зберігаються продукти перероблення перцептивного, когнітивного й афективного досвіду, який активізується через включення слова як одиниці індивідуального лексикону до внутрішнього контексту, завдяки чому в пам'яті “висвітлюється” деякий умовно-дискретний інтервал первісно континуальної й об'ємної картини світу в багатоманітності зв'язків і відношень, оцінок та емоційних переживань” [7, 283].

Інформаційний тезаурус – сукупність взаємопов'язаних результатів опрацювання різнобічного досвіду взаємодії людини зі світом – слугує базою формування вивідного знання (мовного й енциклопедичного, декларативного і процедурального), яке сприяє адекватному розумінню вислову. О. О. Залевська пояснює механізми одержання вивідного знання на основі принципу голограми. Як одиниця внутрішнього лексикону людини, слово становить вузол перетину численних зв'язків, організований за принципом голограми: залежно від “кута зору” до “вікна свідомості” потрапляє лише певна частина цих зв'язків, а решта становить асоціативне тло. Отже, поняття вивідного знання значною мірою перетинається з поняттями імплікації, пресупозиції, фонових знань.

Рецептивна естетика робить наголос на нерозривній єдності актуального й попереднього досвіду в процесі сприймання тексту. Слово в межах цієї концепції тлумачиться як досвід, тому “за кожним словом у художньому творі – ціла система смислових, ситуативно-композиційних зв'язків” [15, 39]. Розглядаючи, зокрема, апперцепційний аспект ономастичної лексики, літературних ремінісценцій, цитат, А. К. Мойсієнко робить висновок, що “антропонімічна і топонімічна лексика, лексика на позначення певних реалій, численні цитати і алюзії зі світової літератури, фольклору здатні актуалізувати сприйняття будь-якого іншого слова, цілісної текстової структури залежно від міри “освоєння” вертикального контексту реципієнтом” [15, 324].

Можливості поетичного тексту в розкритті мовної, культурної, історичної пам'яті, прихованої в українських топонімах, відзначає Б. Рубчак. Традицію такого їх використання в поезії Празької школи він веде безпосередньо від творчості Т. Шевченка. Спільною для митців є “улюблена “пражанами” практика еліптичних натяків, особливо історичного характеру, що для них читач має збудувати власний контекст. Контекст цей не буде в точному значенні власний, бо ж такі натяки не полісемічні, а domeжно конкретні, з семантичною спрямованістю на те, щоб викликати в кожного поінформованого читача однаковий контекст історичних ремінісценцій. Це своєрідний код для втаємничених, себто покривджених історією, побратимів” [18, 27–28]. Літературознавець ілюструє цю тезу прикладами з творів О. Лятуринської: “Що це було?.. Чи *Умань*, *Чисирин*? Чи *Жовті Води*, *Пилявці*, чи *Корсунь*?”; О. Ольжича: “Три шаблі їх чекають на стіні, Що пам'ятають *Корсунь* і *Охматів*”; Є. Маланюка: “Заснув *Остріг*, *Почаїв* снить. І в снах маячить *Берестечко*”.

Специфіку ідіолекту Євгена Маланюка формує взаємодія цієї зовнішньої пам'яті ономастичної лексики з внутрішньою пам'яттю ключових слів його творчості. Ключовим образом, який постає на основі архетипів мистецької свідомості й експлікує структурний принцип організації мовно-образної парадигми, можна вважати *мозаїки Софійського собору*, оспівані в його віршах:

<...> Спить Київ – Степова Александрія

Під злотом *царгородських мозаїк* [11, 140].

Надзвичайна деталізованість ономастичного простору образу Батьківщини, насиченість номінаціями регіонів, міст, сіл, історичних подій, дат, політичних діячів і звичайних людей допомагають

зберегти національну історію від мороку забуття. *Nomina propria*, наче шматочки кольорової емальти в давньому мистецтві мозаїки, зберігають у поезії Євгена Маланюка чіткість, ясність обрисів, незабутні кольори й відтінки історії рідної землі.

Кумулятивна функція мови, що полягає у фіксації словом та його граматичними формами семантичних нашарувань попередніх епох (згадаймо вчення П. Флоренського, згідно з яким шари семми становлять результат осідання на слові духовного процесу, ущільнення духу), переконливо доводить синергетичну сутність процесу безперервного становлення слова, з чим пов'язане закріплення в слові архетипів національної культури.

О. Потєбня бачив у поетичній творчості насамперед вияв етноцентризму світосприймання, закономірне розкриття внутрішньої форми самої мови. “<...> поетична природа слова криється в етномовній пам'яті, а коріння його метафоризації – в глибинах передусім національної свідомості”, – пише В. В. Жайворонок і поетичну природу прислів'їв (порівняно з іншими афористичними народними висловами – приказками, приповідками, примовками) цілком слушно пояснює дією механізмів узагальнення, які сприяють максимальному поглибленню змісту висловлення [5, 41]. В. І. Кононенко зазначає, що “образна природа фраземи може бути закладена вже в її структурній організації, самій фразеосхемі, що передбачає певне семантичне узагальнення, конденсацію змісту, зумовлені внутрішньонаціональними потенціями даної мови” [9, 26].

Естетично трансформовані слова-символи С. Я. Єрмоленко відносить до сфери мовно-естетичних знаків національної культури. Дослідниця пише, зокрема, про закодовану у фольклорі мовно-культурну пам'ять слова *калина*, яке зазнало в українській мові характерної естетизації, і аналізує зміни його конотативного ореолу в сучасній поетичній мові порівняно з мовотворчістю письменників XIX ст. [4, 360].

Розвиваючи думку І. Дзюби, що *слава* в Шевченка – атрибут національного життя, “модус самоствердження українського народу”, Л. І. Мацько простежує специфіку національно-індивідуального часопросторового вираження цього концепту у творчості Шевченка, розглядаючи реалізацію ряду лексико-семантичних варіантів лексеми *слава* в характерних контекстах [14, 5]. М. Жулинський наголошує на тому, що Шевченкове слово наділене місією націєтворення через розгортання духовної історії України; за визначенням дослідника, “Кобзар” – це “національна Книга Пам'яті, бо в ній закодовано надзвичайно велику ідейно-естетичну інформацію про буття українського народу” [6, 16].

“Язык есть исповедь народа”, – наводячи ці слова П. А. В'яземського, Максим Рильський підкреслював, що “це не тільки правильно – це глибоко. І дорожити своєю сповіддю ми не тільки вправі, але й зобов'язані” [16, 356]. У ряді праць М. Рильський повертається до думки про важливість розгляду літературних творів у нерозривному зв'язку з культурною традицією. Згадуючи, наприклад, рядки поеми М. Бажана “Данило Галицький”, він зазначає, що епітет *харалужний* переносить читачів до безсмертної пам'ятки “Слово о полку Ігоревім”, зачіпаючи найглибші патріотичні почуття [16, 380]. Безцінна національно-культурна інформація закарбована й у поезіях самого Максима Рильського. Його вірш “Слово про рідну матір”, за висновком І. К. Білодіда, “являє собою скарбницю мови в її історичних словосполученнях, що навечно фіксують факти й поняття історії культури народу, історії не лише стародавньої, а й нової, сучасної. Здається, що кожне словосполучення, кожен рядок, строфа – це відшліфована віками народна мудрість, виявлена в поетичному слові, і разом з тим – це талановита словотворчість поетичної індивідуальності в її могутньому осяганні мовних засобів національної мови” [3, 68].

Отже, збереження національно-культурної пам'яті є одним з найважливіших завдань поетичного мистецтва. Традиція, інтерпретована як природний контекст явищ культури, виявляє функціональні зв'язки між минулим і теперішнім, розкриває залежність мовно-естетичних явищ від фактору часу. Поетичний текст при такому підході розкриває особливе призначення слова-Логосу, слова національної мови як утілення історичної істини. Цим зумовлена й перспективність подальших досліджень у цьому лінгвокогнітивному напрямі.

Феномен мовної пам'яті, локалізованої в конотативній сфері лексичної семантики, експлікує нерозривну єдність людини та її мови, антропоцентричну й етноцентричну природу мовних явищ. Зі збільшенням еволюційної передісторії – філогенетичного минулого, яке зберігається в структурах пам'яті компонентів художнього цілого, – зростає функціональна складність когнітивних мистецьких систем. Відродження структур пам'яті національної мови в процесі створення художнього тексту формує історичну глибину індивідуального стилю письменника.

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М.: Худож. лит., 1975. – 504 с.
2. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – 3-е изд. – М.: Худож. лит., 1972. – 470 с.
3. Білоділ І. К. Поетична мова Максима Рильського. – К.: Наук. думка, 1965. – 175 с.
4. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
5. Жайворонок В. В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць // Мовознавство. – 1999. – № 6. – С. 32–46.
6. Жулинський М. Слово і доля: Навч. посібник. – К.: А.С.К., 2002. – 640 с.
7. Залевская А. А. Введение в психолінгвістику. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 2000. – 382 с.
8. Клен Ю. (Освальд Бургардт). Вибране. – К.: Дніпро, 1991. – 461 с.
9. Кононенко В. І. Українська народна фраземіка: трансформації образу // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 21–27.
10. Лятуринська О. Зібрані твори. – Торонто: Видання Організації Українок Канади, 1983. – 813 с.

11. Маланюк Є. Поезії. – Львів: УПІ ім. Івана Федорова; “Фенікс Лтд”. 1992. – 686 с.
12. Малахов В. А. Етика: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Либідь. 1996. – 304 с.
13. Малиновская И. В. Тотальнология языка: в поисках нового синтеза // Язык и культура. Вторая междунар. конф. Доклады. – К.: Библиотека журнала “Collegium”, 1993. – С. 36 – 41.
14. Мацько Л. “Знать од Бога і голос той, і ті слова...” (Мовні уроки Тараса Шевченка) // Дивослово. – 2004. – № 3. – С. 2 – 8.
15. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша: Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. – К., 1997. – 354 арк.
16. Рильський М. Т. Зібрання творів: У 20 т. – Т. 16: Фольклористика, теорія перекладу, мовознавство. – К.: Наук. думка, 1987. – 599 с.
17. Рильський М. Т. Статті про літературу. – К.: Дніпро, 1980. – 509 с.
18. Рубчак Б. Серце надвоє роздерте // Лівницька-Холодна Н. Поезії, старі і нові. – Нью-Йорк: Видання Союзу Українок Америки, 1986. – С. 7 – 57.
19. Славутич Яр. Мужність і ніжність: поезія Оксани Лятуринської // Лятуринська О. Зібрані твори. – Торонто: Видання Організації Українок Канади, 1983. – С. 752 – 764.
20. Слово о полку Ігоревім / Упоряд. та приміт. О. Мишанича. – К.: Рад. шк., 1989. – 310 с.
21. Шевельов Ю. Над купкою попелу, що була Оксаною Лятуринською // Лятуринська О. Зібрані твори. – Торонто: Видання Організації Українок Канади, 1983. – С. 9 – 67.

The article deals with the aspects the processing mechanisms of language units memory structures as the factor of increase of semantic complexity of Ukrainian poetic text. There have been examined poetic creative works of “neoclassics” and “Prague group” of Ukrainian writers.

Key words: poetic text, context, dialogism, writer's idiolect, idiosyle, memory of language units, ethnocentrism.

ББК 81.411.1–32
УДК 811.161.2'37

Марія Скаб

СЛОВОТВІРНІ ПОТЕНЦІЇ СЛОВА ЯК КОНЦЕПТОВИРАЖАЛЬНИЙ ЗАСІБ

У статті розглянуто питання про роль словотвірних потенцій слова у вираженні концепту. Автор доводить, що число та специфіка функціонування похідних від слова-імені концепту в різні періоди історичного розвитку є важливим засобом виявлення структури концепту, а також з'ясування динаміки концептуалізації певної сфери дійсності у мові.

Ключові слова: концепт, концептуалізація, словотвірні потенції слова.

Останніми десятиліттями в українському мовознавстві широко розгорнулися когнітивні дослідження (див. праці М. Кочергана, О. Селіванової, Т. Радзівської, Г. Яворської, Т. Космеди, Ж. Соколовської, Л. Лисиченко, В. Манакіна, А. Зеленька, С. Жаботинської, К. Голобородька, В. Іващенко, В. Старка, О. Єфименко та ін.). Серед різноманітності піднятих ними проблем – дослідження окремих, характерних для певної мови, концептів. Однак й до сьогодні немає єдності в підходах, у методиці їх вивчення, у шляхах аналізу.

Як зазначають дослідники, відмінною особливістю реалізації концептуальних систем у мові є те, що один і той самий зміст може бути переданий альтернативними засобами [9, 31]. Головними формами концепту вважають слово і словосполучення [2, 59], іноді дослідники значно розширюють перелік мовних засобів, здатних виступати вербалізаторами концептів, зараховуючи до них етимологію слів, що виражають те чи те поняття, синоніми, антоніми, типові синтаксичні позиції, контексти вживання (семантичні комплекси), семантичні поля, оцінки, образні асоціації, метафорику, фразеологію та мовні шаблони [24, 5], В. Левіцький у цьому ряду називає ще й словотвірні гнізда [10, 149]. Нам імпує думка С. Воркачова про те, що „у принципі, концепт можна було б співвіднести з кореневою морфемою, яка складає основу словотвірного гнізда, але тоді він залишиться без імені” [4, 47]. Загалом дериваційним можливостям слова як засобу вираження концепту приділяють дуже мало уваги, саме з'ясуванню цього питання і присвячена наша стаття.

Оскільки „семантика мовного знака – головне джерело знань про зміст репрезентованого концепту”, а „тому дослідницький шлях від семантики мовного знака до змісту відповідного концепту варто вважати істинним” [1, 183], пропонуємо вивчати структуру концепту через аналіз семантичного простору слова, під яким розуміємо всю сукупність значень слова, які функціонують у мові й мовленні та реалізуються в усіх напрямках розгортання його семантики – семантичному (розширення семантичної структури слова), словотвірному (витворенні похідних від аналізованого слова) та синтагматичному (сполучувальних властивостях аналізованого слова). Функціонування семантики слова уявляємо як трьохвимірний семантичний простір, базуючись на положенні В. Гака про те, що “розвиток значення слова і його кореня може виявлятися в мові трояким чином: 1) у нових значеннях самого слова; 2) в утворенні похідних слів; 3) у формуванні фразеологічних одиниць, до складу яких входить дане слово” [5, 694], що називаємо відповідно семантичною, словотвірною та синтагматичною проекцією семантичного простору.

Оскільки семантичний простір слова є результатом його розвитку протягом тривалого часу, він, на нашу думку, являє собою сукупність синхронних зрізів, на кожному з яких можна спостерігати як тяглість семантичного простору, так і відмінності в його структурі, спричинені мовними і позамовними чинниками. Синхронний зріз семантичного простору слова певним чином представлений у словниках

Марія Скаб. Словотвірні потенції слова як концептовиражальний засіб

того чи того періоду, наприклад, для української мови це: „Словарь древнерусского языка” І. Срезневського (XI – XIV ст.) [23] – із застереженнями, „Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.” [20], „Словник української мови XVI – першої половини XVII століть” [21], „Словарь української мови” Б. Грінченка (XIX ст.) [19], „Словник української мови” в 11-ти томах (XX ст.) [22]. Семантична проекція слова звичайно виявляється у словниковій статті, де відображена семантична структура слова, доповнена граматичними та стилістичними ремарками; словотвірна проекція слова представлена наявністю похідних від аналізованого слова; синтагматична ж проекція репрезентована фразеологізмами, а також різного типу усталеними сполучками, які зафіксували найтипівіші синтагматичні позиції слова.

Однак глибоке і всебічне дослідження формування семантичного простору слова можливе лише за умови аналізу не лише його фіксації в лексикографічних працях, а й вивчення функціонування слова в усіх фіксованих писемних текстах мови протягом її історії з початку писемної епохи і до сьогодні, оскільки лексикографічна фіксація не дозволяє виявити частотність використання того чи того значення в мові певного періоду чи закріплення його за текстами певних стилів, коливання активності використання тієї чи тієї ділянки простору, її актуалізацію чи, навпаки, приглушення.

Результати такого підходу є, на нашу думку, дуже ефективними для когнітивної лінгвістики. Аналіз семантичного простору слова як імені концепту дозволяє виявити когнітивні потенції слова, тобто визначити ті ознаки предмета чи явища, що були найбільш релевантними для мовців, оскільки, як вказує В. Гак, у всіх напрямках розвитку значення слова і його кореня “можуть символізуватися одні й ті ж аспекти об’єкта, тобто вихідне слово в даному значенні, його деривати і фразеологізми можуть містити ті ж елементи внутрішньої форми” [5, 694]. Виявлення співвідношення функціонування різних проекцій семантичного простору дозволяє визначити основні, суттєві, та неосновні, другорядні концептуальні компоненти. Аналіз семантичного простору лексеми-імені концепту дозволяє з’ясувати й етнокультурний компонент у його структурі, сприяє виявленню мовної картини світу, а визначення напрямків розгортання семантичного простору окреслює найбільш релевантні для мовців ознаки явища, а також основні тенденції формування концепту та причини, що їх зумовлюють.

Як свідчить розгортання семантичної структури лексеми *душа* в українській мові, вона зародилась як одиниця сакральної сфери: за даними етимологічних словників, у момент називання словом *душа* йменували ту субстанцію, яку вдихнув у людину Бог: “псл. *duša* (<*dux-ja < *dhouisia); - споріднене з лит. *dvasia* “дух, дихання” [7, 150], пор.: *І створив Господь Бог людину з пороку земного. І дихання життя вдихнув у ніздрі її, – і стала людина живою душею* (Буття 2 : 7) [3]. Оскільки душу сприймали і сприймають як джерело психічних виявів, це слово з часом стало позначати і весь внутрішній світ людини, різноманітні види психічної діяльності: *душа болить, душа радіє* тощо. Для наших предків душа, духовне були важливішими за тіло, за матеріальне, а тому словом *душа* стали називати всю людину, особливо при визначенні кількості [22, II, 446]: *п’ять душ, двадцять душ*. Свідченням того, що душу вважали важливішою за інші складники людини, є й розвиток переносного значення “Саме основне в чому-небудь, суть чогось; // Центральна фігура чого-небудь” [22, II, 446]: *душа компанії, душа фільму*. Використання слова *душа* при звертанні до друга, товариша, коханої, тобто людини, до якої мовець має щирі, добрі почуття, могло виникнути, очевидно, за умови, коли душу сприймали лише як сукупність позитивних якостей людини (пор. *душа-людина*). “Словник української мови” в 11-ти томах фіксує п’ятим значенням лексеми *душа* “Заглибина в нижній передній частині шиї” [22, II, 445], яке засвідчує уявлення наших предків про місцезнаходження душі.

Семантичну структуру слова *душа*, представлену в “Словнику української мови”, можна доповнити значенням *душа* – „життя”, яке перекладач 13 разів уточнює у зносках як у Старому, так і в Новому Заповітах. Крім того, семантична структура слова *душа* протягом історичного розвитку втратила ще й такі значення як “сумління, совість”, “присяга, клятва” [20, I, 333], які пізніше словники вже не фіксують.

Зрозуміло, що всі ці значення реалізуються в синтагматичній, бо кожне конкретне значення можна визначити лише в контексті.

Словотвірна проекція семантичного простору слова *душа* підтримує найсуттєвіше, що виражене семантичною та синтагматичною проекціями, тобто допомагає виявити основні значення лексеми, до яких відносимо: „душа – безсмертна нематеріальна основа в людині” реалізоване у прикметнику *задушний* („задушні (поминальні) дні”), *легкодушник* – „малий хлібець для подання бідним за душу покійних”; лексеми *душевний, добродушний* та інші стосуються концептуального смислу „душа – внутрішній світ людини”; лексеми *душечка, душенька* мають також значення „сукупність рис, якостей, властивих людині”; похідні *душогуб, душогубець, душогубка, душогубство, душогубний; подушне, подушник, подушний, подушно* підтримують концептуальну ознаку „душа – людина”; концептуальна ознака „життя” реалізується у словах *одушевити, одушевитися, одушевлення, одушевлений одушевляння, одушевлятися*; однак найчастіше похідні реалізують кілька значень вихідного слова: *бездушний* – значення „душа – частина людини” (*бездушний пеня*) або „душа – внутрішній світ людини” (*бездушне ставлення*); у словах *душка, душечка, душенька* реалізуються кілька значень твірного: *душка* – „І. Пестл. до душа 1, 2, 5” [22, II, 448], *душенька* – „Пестл. до душа 1–3, 5” [22, II, 447], *душечка* – „Пестл. до душа 1–3, 5” [22, II, 447].

Загалом лексема *душа* дала початок більше двадцяти похідним, які відбивають уявлення українців про душу, підтримуючи ті ж концептуальні ознаки, які ми бачили в семантичній структурі твірного слова. Наприклад, слово *бездушний* в українській мові має значення – „2. Позбавлений гуманних почуттів, безсердечний, жорстокий” [22, I, 127], а *душевний* – „2. Щирий, відвертий, сердечний. // Добрий, чулий (про людину)” [22, II, 447]. Як бачимо, чітко зафіксована концептуальна ознака „душа є джерелом доброти, людяності”, яку ми спостерігали й вище і яка реалізується й у прислів'ї *мила душа кождому*, фразеологізмі *берегти (любити, тильнувати), як свою душу*.

Як бачимо, окремі концептуальні ознаки виявляються у різних проекціях семантичного простору слова, що дозволяє кваліфікувати їх як основні, особливо важливі для наших предків, і підтвердженням цьому є їх реалізація на словотвірному рівні.

Якщо говорити про динаміку концептуалізації відповідної сфери дійсності, то, за нашими спостереженнями, у певні періоди історичного розвитку окремі значення лексеми *душа* розгорталися в словотвірній проекції слова з різною активністю, причому часто під впливом церковнослов'янської мови. На думку І. Огієнка, незважаючи на те, що старослов'янська мова в основі своїй була південнослов'янською, „це не була зовсім чужа нам мова, нашому народові не зрозуміла, – вже Початковий наш Літопис сильно підкреслює, що „словенск язык і руський – один”, а це сильне свідчення, що наша початкова церковна й літературна мова була в нас мовою зрозумілою” [11, 86-87]. Трактатування старослов'янської мови в Київській Русі як „функціонально української, хоч і відмінної від неї структурно”, знаходимо й у підручнику „Історія української літературної мови” В. Русанівського [13, 4].

Аналіз словотвірної проекції семантичного простору лексеми *душа* засвідчує, що церковнослов'янські впливалися в українську літературну мову в асимільованому вигляді, дуже обережно й переважно тоді, коли таке проникнення мало під собою мовленнєву та світоглядну підстави.

За точку відліку беремо мову фольклору, оскільки фольклорні тексти, особливо римовані, можна розглядати як законсервовані народною пам'яттю тексти, які часто зберігають висловлювання, що сягають ще дохристиянської доби. За нашими спостереженнями, у фольклорі похідних від слова *душа* дуже мало: це звичайно пестливі *душка, душечка, душенька* (переважно в поезії), а також *душогуб, душогубник* (звичайно в прозі), рідше *бездушний, душевний, подушне* [17, 10]. Розширювалося це словотвірне гніздо дуже повільно й поступово.

У мові „Повісті временних літ”, яка характеризується, як зауважують дослідники, тим, що „суто старослов'янська (або вже церковнослов'янська) мова чергується із майже чистими східнослов'янськими текстами” [13, 30], спостерігаємо невелику кількість похідних: суцільна вибірка засвідчує у „Повісті временних літ” 48 слововживань лексеми *душа*, серед них три похідних – *душевня, єдиномушья* та *сьдушьвну* [14], з яких у фольклорі знаходимо лише першу, частіше вживану.

У текстах XIV – XVI століть словотвірна проекція семантичного простору лексеми *душа* була своєрідною діагностувальною ознакою, за якою можна робити певні висновки про стильову характеристику тексту. Так, у полемічній (ораторській) літературі із зафіксованих 58 контекстів із книги „Українська література XIV – XVI ст.” [25] 28 становлять похідні, наявність яких зумовлена переважно впливом старослов'янської мови, що свідчить про високий стиль цих текстів: *душевний, душний, бездушно, вседушно, двоєдушний, єдиномушье, душегубство, душегубець, душегубний, душеносний, малодушествовати, душеполезний*, а у творах, написаних „простою” мовою, наприклад, у грамотах, знаходимо лише поодинокі випадки вживання похідних, однак спостерігаємо сам процес творення похідного, що виявляється в паралельному використанні твірного словосполучення (*за душу*), середньої перехідної ланки (*за душье*) і кінцевого деривата (*задушье*) [15].

Аналіз текстів XVII століття також засвідчує цю тенденцію, однак виявлену вже меншою мірою: похідні розсіпані у творах різних жанрів, хоча все ж таки переважають у літературі релігійно-пропагандистського характеру. У текстах, уміщених у книзі „Українська література XVII ст.” [26], похідних усього шість: *душевний* (19), *душний* (від *душа*) (5), *малодушний* (1), *малодушье* (1), *бездушний* (1), *цїлдушне* (1). Хоча СУМ XVI – XVII (ті випуски, що вже вийшли), подає розвинуту систему похідних: *душка, душечка, душенька, душевний, душний, душевнѣ, душевно, бездушень, бездушний, бездушность, задушний, задушье, душогубець, душегубца, душегубный, душегубство, єдиномушне, єдиномушний, двоєдушний, благодушень, вседушний, вседушне, вседушно, душелюбца, душеносний, душоловець, душевредный, душепитательный, душеполезний, душеполезно, душеврачебный, душетлѣнный, душеспасительный, душеспасенный, душезбавенный, душезбавленный*, однак, очевидно, ці похідні не мали великого поширення.

У XIX столітті спостерігаємо дуже цікаву особливість використання похідних у творчості українських письменників. Наприклад, в україномовних творах Тараса Шевченка ми бачимо усього 10 випадків уживання похідних – *подушне* (3), *задушевний* (2), *душка, душеубогий, душеубійці, благодушне, криводушье* (1) (хоча в українській мові того періоду їх було значно більше, так, наприклад, у „Словарі української мови” Б. Грінченка [19] зафіксовано тридцять одне), зате в російськомовних творах

знаходимо аж 214 мікроконтекстів (*великодушный* (29), *задушевный* (24), *простодушный* (20), *бездушный, равнодушно* (18), *душевный* (12), *великодушно, равнодушный* (9), *простодушно, добродушно* (6), *душенька, малодушный, равнодушие* (5), *великодушие, благодушный, одушевленный* (4), *нервнодушный, душеприказчик, душегубец* (3), *душевно, радушно, радушие, простодушие, добродушный, нервнодушно* (2), *душка, душоночек, душонка, задушевно, малодушие, радушний, прямодушный, прямодушие, тцедушний, єдиномушний, єдиномушно, одушевляться, одушевление, душегубка, мелкодушный* (1)). Така різка відмінність у вживанні похідних від слова *душа* пояснюється, на нашу думку, лексико-стильовими відмінностями української та російської мов XIX століття: українська мова формувалась на основі народнорозмовної стихії і тому не мала великої кількості складних слів, а російська – на основі писемно-літературної традиції, яка перебувала під великим впливом церковнослов'янської мови з характерними для неї складними словами (див. [16]). Схожа ситуація характерна, за нашими спостереженнями, для творчості Є. Гребінки та інших двомовних письменників XIX століття.

Однак з плином часу кількість похідних в українській мові поступово збільшується. Якщо у „Словарі української мови” Б. Грінченка (1907–1909) 31 похідне слово від лексеми *душа*, то в „Словнику української мови” (1970–1980) – 85, а в „Кореневому гніздовому словнику української мови” Є. Карпіловської (2002) – 95 [8], причому кількість похідних спочатку збільшується словами із церковнослов'янської мови (це переважно складні слова), а потім – за рахунок розширення словотвірних ланцюжків. Проте із церковнослов'янської мови запозичували переважно ті слова, основою яких були вживані в українській мові вільні словосполучення, які мотивували ці похідні. Так, у Т. Шевченка знаходимо словосполучення *велика душа, мала душа*, які, на нашу думку, сприяли тому, що в українській мові з'являються *великодушний, малодушний* тощо, незважаючи на те, що обидва слова етимологи кваліфікують як запозичення зі старослов'янської [27, 52]. Деякі похідні (*дводушник, двоєдушний, двоєдушність*) віддзеркалюють уявлення українського народу про душу: „Нечисті люди (відьми, упирі та чаклуни) одночасно мають дві душі – світлу й темну, – які постійно борються між собою. Найчастіше дводушники закінчують своє життя самогубством [18, 290–291]). Саме такі уявлення, на нашу думку, стали основою для творення наведених слів. Крім того, церковнослов'янські входили в українську мову асимільованими, тобто пристосованими до української фонетичної системи, наприклад, *єдиномушний, єдиномушно, єдиномушье* тощо.

Ю. Шерех писав, що церковнослов'янські в українській літературній мові „не випадковість, а глибоко органічний складник” [28, 2], а М. Грушевський зауважував, що „поволі відкидано все менш влучне, занадто складне, тонке і штучне.., зоставалось те, в чім форма найкраще, себто найпростіше і найзагальніше, відповідала змістові” [6, 60]. Це відбувалося саме тому, що церковнослов'янські приживалися в українській мові тоді, коли потрапляли на добрий ґрунт, бо знаходили в народній мові живу основу і не суперечили світоглядним уявленням українців.

Отже, аналіз словотвірної проекції підтверджує спостереження, зроблені нами під час аналізу розгортання семантичної структури слова про те, що з часом лексема *душа* стала багатозначною одиницею, поступово розширивши свою несакральну частину, яка набула активного розвитку, очевидно, як частковий вияв загальної тенденції до секуляризації, що розгорнулася в епоху Відродження [12, 301], а також під впливом тенденції руху думки від конкретного до абстрактного, причому саме різноманітні аспекти релігійного значення послужили основою для творення похідних значень. Аналіз словотвірної проекції семантичного простору слова є важливим засобом вираження структури концепту, а число та специфіка функціонування похідних від слова-імені концепту в різні періоди історичного розвитку є надзвичайно цінними при з'ясуванні динаміки мовної концептуалізації певної сфери дійсності.

1. Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке: Учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 416 с.
2. Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики: Монография. – М.: Гнозис, 2005. – 326 с.
3. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена.
4. Воркачев С.Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа. – Краснодар. 2002. – 142 с.
5. Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 764 с.
6. Грушевський М. Історія української літератури. – Т. 1. – К.: Либідь, 1993. – 391 с.
7. Етимологічний словник української мови. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1985. – 570 с.
8. Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями. – К.: Укр. енциклопедія, 2002. – 910 с.
9. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения: Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
10. Левицкий В.В. Семасиология. – Винница: НОВА КНЬИГА, 2006. – 512 с.
11. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 294 с.
12. Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 390 с.
13. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К.: „АртЕК”, 2001. – 391 с.
14. Скаб М. До питання про вплив церковнослов'янської мови на українську (на матеріалі семантичного простору лексеми *душа* у „Повісті временних літ”) // Біблія і культура: 36. наук. статей. – Вип. 7. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 412-415.

15. Скаб М.В. Жанрово-стилістичний аспект функціонування семантичного простору лексеми *душа* в українській мові XIV-XVI ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 117-118. – Слов'янська філологія: 36 наук. праць. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 224-230.
16. Скаб М. Про одну відмінність у лексичному складі україномовних та російськомовних творів Т.Г. Шевченка // Шевченко і Поділля: 36 наук. праць за матеріалами другої Всеукр. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1999. – С. 128-132.
17. Скаб М.В., Скаб М.С. Функціонування лексеми *душа* в українському фольклорі // Мова та стиль українського фольклору: 36 наук. праць. – К., 1996. – С. 5-11.
18. Скуратівський В. Русалії. – К.: Довіра, 1996. – 734 с.
19. Словарь української мови / Збір. ред. журн. «Киевская старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – Т. 1. – К., 1907. – 494 с.
20. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Т. 1. – А–М. – К.: Наук. думка, 1977. – 630 с.
21. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 1–11. – Львів, 1994 – 2004.
22. Словник української мови. – В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
23. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. – Т. 1. – Ч. 1. – А – Д. – М.: Книга, 1989. – 806 с.
24. Старко В.Ф. Концепт ГРА в контексті слов'янських і германських культур (на матеріалі української, російської, англійської та німецької мов): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2004. – 16 с.
25. Українська література XIV–XVI ст.: Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори. – К.: Наук. думка, 1988. – 597 с.
26. Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К.: Наук. думка, 1987. – 605 с.
27. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Рад. школа, 1989. – 511 с.
28. Шерех Юрій. Невіддільна спадщина (кілька слів про українські церковнослов'янські) // Єдиними устами: Бюлетень Інституту Богословської Термінології та Перекладів. – 1997. – № 2. – С. 1–5.

The article deals with the role of derivative potential of the word in concept expression. The author proves that the number and peculiarities of functioning of the derivatives from the word-name of concept in different periods of historical development are an important means of display of the concept structure, as well as clarification of dynamics of conceptualisation of the certain sphere of reality in language.

Key words: concept, conceptualisation, derivative potential of the word.

УДК 811.161.2'282

ББК 81.033

Любов Савченко

ЕТНОКОНЦЕПТИ АНІМІЧНИХ ВІРУВАНЬ УКРАЇНЦІВ ПРО УСОБЛЕННЯ ХВОРОБ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ У ФРАЗЕОЛОГІЇ

У статті аналізуються фразеоетноконцепти давніх анімічних вірувань українців, до яких належить і віра людини в уособлення хвороб та їх відображення у фразеологічних одиницях.

Ключові слова: анімічні вірування, фразеологічна одиниця, фразеоетноконцепт, константа.

Культурно-національна специфіка чітко відображається у фразеологічних одиницях (ФО) української мови й дослідження цього питання є відносно новим. При вивченні ФО необхідно «осягнути живі культурно значимі смисли одиниць фразеології, у яких проявляється володіння культурно-мовною компетенцією» [9, 19]. Аналізуючи висновки науковців про те, що культура завжди національна, індивідуально-народна, можна виділити етнокомпонент змістової структури концепту – одиниці пам'яті, що містить сукупність знань про об'єкт пізнання. Таким чином, можна виділити концепт культури, який «усвідомлюється як таке поняття, що вживається на позначення етнічно орієнтованого ментального утворення (концепту), що дає підстави кваліфікувати його як концепт етнокультури, або етноконцепт» [6, 28].

Поняття концепт культури, у якому поєднується семантика слова з досвідом певного етносу, складається з багатьох етноконцептів, що в комплексі дають можливість створити узагальнений образ культури, який вербалізується через відповідний звуковий набір і сприймається людиною на свідомому й підсвідомому рівнях через пам'ять, мислення, пізнання. Як відомо, поняття концепту певною мірою було сформоване в когнітивній науці, і в процесі мовлення «концепт обертається різними сторонами, актуалізує ті чи інші семи, породжуючи різні їх комбінації, що включені у фразеотворчий процес» [20, 148]. Учені неодноразово наголошували, що у ФО міститься інформація, яка фіксує знання про навколишній світ, про ті поняття та образи, що виникали в свідомості українців і через когнітивну функцію набули номінативної. Таким чином, аналізуючи функції та можливості культурно маркованих ФО, можемо стверджувати, що більшість із них у своїй структурі містять етноконцепт, який у конкретному словосполученні передає основне інформаційне навантаження, найточніше та найглибше висвітлює ту чи іншу ситуацію, традицію, повір'я чи вірування.

У статті спробуємо проаналізувати етноконцепти давніх анімічних вірувань українців, до яких належить також віра людини в уособлення хвороб та їх відображення у ФО, а також визначити константи культури, до яких належать «відносно стійкі концептуальні структури свідомості, які несуть культурно ціннісну інформацію та представлені у знакових продуктах культури, зокрема, у текстах, явищах природної мови» [14, 250].

Любов Савченко. Етноконцепти анімічних вірувань українців про уособлення хвороб та їх відображення у фразеології

Як відомо, до введення християнства на Київській Русі існувала язичницька релігія, яка була тісно пов'язана з обрядовою й ритуальною дією, спрямованою на сили та явища природи, а також із тогочасними уявленнями людей про побудову всесвіту, впливу його на життя людини. Із динамічним розвитком науки у ХХ ст. погляди українського народу на світ та його оточення зазнали корінних змін. Проте відгомін давніх уявлень є частиною світогляду людей, особливо тих, які проживають у сільській місцевості в гармонії з природою.

Досить стереотипною була віра людини в наявність душі чи духу в явищах природи, речах, предметах навколишнього світу. У науковій літературі існують поняття на позначення вираження цього світобачення: «анімізм (від лат. душа, дух) – віра в існування душ і духів, що нібито управляють усім матеріальним світом» чи «анімаїзм (від лат. одухотворений) – віра в безособову одухотвореність усіх предметів і явищ навколишнього світу» [16, 40-41]. Анімізм як віру в духовні істоти, що впливають на людей, уперше окреслив і витлумачив на поч. ХVIII ст. німецький фізіолог Георг-Ернст Шталь, який стверджував, що «наявність цієї віри є мінімумом релігії» [10, 39].

Відомо, що анімізм полягає в ототожненні живої природи з неживою. У світогляді наших предків були присутні елементи анімізму, що також проявлялися в системі культів у формі вірувань у наявність душі в дерев, тварин, птахів. На підставі цих уявлень сили природи, явища природи поставали у вигляді живих істот. Як зазначає Й. Сележан, за допомогою анімічних вірувань праслов'яни пояснювали «різні фізичні стани – хвороби, лихоманки, сон (який уподібнювався до сакрального екстазу, відриву від всього земного – втрата слуху, зору, нюху, мови)» [15, 14].

Різноманітними й у багатьох випадках оригінальними були фізіологічні та медичні знання українців про органи тіла людини, хвороби та методи лікування різних захворювань. Як і в усіх слов'янських народів, склався своєрідний погляд на внутрішні (рідше зовнішні) хвороби, що походять «чи то просто від нападу злого духу, чи опосередковано – через ослаблення вогню життя, потьмарення, забруднення його» [9, 189]. За народними уявленнями, ворогами людини були духи п'їтьми, що живуть у темних і нечистих місцях: у болоті, в лісі, під піччю. Вони мають здатність проникати в тіло людини, мучити, терзати, крутити, трясти її, що в результаті призводить до смерті. Люди вважали, що існують так звані *трясовиці, пропасниці, лихорадки* – демони хвороб у вигляді жінок-сестер, яких налічувалося дванадцять: «трясея, отпея, гладея, авар, реуша, храпуша, пухляя, жовтея, авея, німея, глухья, каркуша, гнидуша» [8, 47].

Звичайно ж, із плином часу демонічне значення хвороб було призабуте, проте українська народна фразеологія зберігає й досі у своєму компонентному складі як стародавні назви хвороб, так і назви фізичних процесів, якими супроводжувався стан людини. Незважаючи на сприйняття чи несприйняття народом різноманітних анімічних вірувань в уособлення хвороб, більшість із них протягом століть уже вербалізувалися, ставши аналогією деяких ФО.

Цікаво, що низка літніх чи старих людей в Україні деякі хвороби й сьогодні уявляють собі в образі певних істот – лихоманка, холера, чума, гострець тощо, оскільки такі уявлення є пережитками тих часів, коли наука ще не досягла високого розвитку. Особливо в ХІХ ст. багато учених, фольклористів, етнографів описували у своїх працях різні хвороби та методи їх лікування, замовляння, фіксували стійкі сполучення слів, пов'язані з уявленнями про захворювання, подавали лексичне значення цих лексем та довідки про вірування українців у хвороби як живі істоти. Таким чином, певна інформація про світоглядні елементи народу – етноконцепти, наявна у фольклорних збірках та словниках ХІХ – поч. ХХ ст. У працях О. Павловського, П. Білецького-Носенка, К. Шейковського, В. Закревського, М. Номиса, М. Комарова, Б. Грінченка, І. Франка міститься низка ФО, у основі яких закріпилися етноконцепти на позначення різних хвороб та суміжних із ними понять, а саме: *лихоманка, фрибра, трясеця, пропасниця, гостець, чума, колька, грець, завійна* тощо.

Інтерпретація поняття *лихоманка* в сучасній українській мові зводиться до значення хвороби, тобто «лихоманка – хворобливий стан, при якому людину кидає то в жар, то в холод». Крім того, подаються різні варіанти цього слова – «трясеця, пропасниця, трясуця, зимниця» [11, 2, 484]. Відомий фольклорист І. Франко в «Галицько-руських приповідках» при описі *лихорадки* вживає синонімічне слово *фрибра*, яку як уособлення жінки-демона шанували Галичани: «вірять, що «фрибра», лихорадка може причепити ся до чоловіка так, що ніякі ліки не проженуть її, доки пацієнт сам яким будь способом не «спротивить» і не прожене її. Спротивити фрибру можна найлегше їдачи та пючи в часах нападів те «чого вона не хоче», себ-то таке, що пацієнтові в ту пору найгірше противне та неапетитне» [2, 1, 299]. Оскільки демони хвороб несли в собі щось лихе, недобре, зле, то й відповідно ці компоненти у ФО частіше закріплювалися в тих одиницях, значення яких виражало негативну інформацію. Наприклад, *а вчепила би сі тебе фрибра – 'прокляте'* [2, 1, 299]; *фрибра – чорне би її лице було – 'фрибра, з німецького Fieber, латинське febris, лихорадка. Споминають із відвортною примівкою'* [2, 3, 347]. У словнику Б. Грінченка подається ФО з компонентом *лихоманка: сама як у лихоманці, так і трусується* [3, 2, 364]. Сучасна фразеологія фіксує близько десяти таких ФО, наприклад, *як (мов, неначе) лихоманка стрепенула, мов лихоманка із-за плечей бере* зі значенням *'хтось відчув озноб, здригнувся, затремтів; комусь раптово стало моторошно, страшно'* [17, 339], яке не відповідає колишньому поясненню.

У замовляннях лихоманка відповідно уособлюється в образі Трясавиці – Іродової доньки [9, 194]. Фіксуються вони і в лексикографічних працях минулих століть: *трясця ухопити* зі значенням 'неполучить того, чого хоті́ль' [1, 358]; *трясцю вхопив* – 'схватити лихорадку; ничего не получит' [1, 369]; *щаст'я як трясяця, кого схоче, того й нападе* [13, 85]; *нехай ей всячина (трясяця)* [5, 190]; *щаст'я як трясяць, кого схоче, того й нападе* [5, 224]; *і тряся не бере без причини* – 'трясте – горячка, лихорадка, яка нападає чоловіка найчастіше з простуди' [2, 3, 226]; *тряся матери твоїй* – 'прокляте' [2, 3, 227]; *вбий тя трясяця* [12, 192]. У «Словнику фразеологізмів української мови» (СФУМ) ФО з етнокомпонентом *трясяця* налічується близько п'ятдесяти, наприклад: *трясяця йому (їй, тобі, вам, їм) в печінки (в печінку, в пуп, в бік)* із ремаркою *лайливе*, що 'уживається для висловлення недоброго побажання кому-небудь або як вияв невдоволення, гніву, досади' [17, 725]. Зауважимо, що в деяких регіонах лихоманка викликає асоціації огидної, кістлявої старої, яка обирає собі жертву й трясе її, або у вигляді молодшої дівчини, яка перетворюється на повітря, що згодом вдихає людина.

Як відомо, лихоманку, крім вище зазначених варіантів, називають ще *пропасницею*, *поганкою*. У працях XIX ст. фіксуємо відповідно такі ФО: *била би тобов пропасниці* – 'прокляте; пропасниця – лихорадка' [2, 2, 601]; *пропасницю відігнати* – 'її відганяють закляттями, які мають за собою дуже стару і цікаву літературну традицію; в старих текстах «лихорадка» називає ся *трясавиця*' [2, 2, 601]; *пропасницю спротивити* – 'по народньому віруванню для прогнання лихорадки треба їсти як раз противне тому, чого забагаєть ся' [2, 2, 601]. Цікаві слова записані П. Чубинським із народного фольклору «Добридень, пропасниці! есть вас сімдесят сім, а я принесла вам снідання всім» [3, 3, 475]. Пропасниця – «гостра інфекційна хвороба, що супроводжується виснажливими приступами гарячки; малярія; трясяця; трясовиця» [11, 3, 799]. У СФУМі фіксуємо такі ФО: *пропасниця трусить (трясе, тіпає, б'є) труститися (битися, тіпати, тремтіти) як (мов, наче) у пропасниці* зі значенням 'перебувати у збудженому, нервовому, хворобливому стані' [16, 725]. У словнику Б. Грінченка лихорадка, пропасниця має ще назву *хиндя*. У фольклорних збірках подаються ще й такі ФО: *хай тебе хиндя потрясе* [3, 4, 398]; *держи, щоб тебе хиндя поподержала* [12, 192]; *хай тебе хиндя попотрясе* [12, 192].

Досить поширеними в народі були такі хвороби-епідемії, як чума та холера. В анімичних уявленнях українців чума поставала в образі простоволосої жінки, яка блукає в самій сорочці, постійно плаче, а де почують її плач, починається мор. Чуму також уособлюють в образі багатой панянки, яка роз'їжджаючи в екіпажі, запряженої шістьма білими кіньми, а за ними біжать хорти. Люди вірили в те, що чума надзвичайно багата й хитра: *а щоб на вас чума насіла* [12, 192]; *се ще чума Бендерська* [12, 187]; *а щоб на вас чума напала, матері вашій чорт* [3, 4, 477].

Відома ще одна хвороба, якої боялися українці – *гостець*, що походить від слова *гість* як табуїстична назва [4, 1, 574]. У деяких районах його ще називають *кавтун* (науковий термін – суглобовий ревматизм). У замовляннях він постає у вигляді особливого злого духу – жіночої або чоловічої статі, який до переходу в людину живе в різних місцях і може ввійти різними шляхами й поселитися в людському тілі де завгодно: в очах, шиї, у плечах, у м'язах, грудях, серці, жилах, мозку, животі, кістках, колінах, руках, ногах, у всьому тілі [9, 197]. Наприклад, *що гостець полюбить* [12, 373]; *нехай тебе середь шляху гостець поб'є* [7, 78]; *мнеть, як гостець бабу* [5, 178; 3, 1, 404]. ФО з етнокомпонентом *гостець* у сучасних словниках не фіксується.

Крім того, відомі були й істоти, яких у народі називали *кольки*. Колька – різкий, гострий біль у животі, у боці. На думку учених, слово *колька*, очевидно, результат видозміни поняттям *коліки* зближеного з *колючка*, похідне від дієслова *колоти* [4, 2, 528]. Відомий фольклорист І. Франко подає такий опис цих демонічних осіб: «кольки, як і взагалі всі внутрішні хороби уявляють собі прості люди якимись спеціальними не то органами, не то живими або навіть демонічними істотами, що «хапають», мучать чоловіка, коли їм захочеть ся» [2, 1, 298]. Отже, у словниках XIX – поч. XX ст. фіксуємо такі ФО: *вхопили би ті кольки* – 'прокляте: щоб у тебе закололо під грудьми' [2, 1, 298]; *бодай ті сім кольок укололо в саме серце* – 'прокляте' [2, 2, 286]; *колька тебе бери* – 'прокляте: щоб тебе колька колола' [2, 2, 286]; *кольки би ті сперли та ти дихати не дали* – 'прокляте, особливо жіноче' [2, 2, 286]; *а бигдай жи те кольки сперли; бадай ті вхопило кольками; кольку в бік ти дам* [2, 3, 462]; *щоб тебе колька колола* [7, 78]; *неначе колька заколе в саме серце* [3, 2, 273], усі вони із ремаркою 'прокляття'. Подається ще й інша ФО, де під поняттям *дідько* розуміється колька: *дідька в бік мати* – 'не мати нічого, мати якесь лихо, тут спеціально кольку, що шпигає в бік і уважаєть ся хворобою насланою лихим демоном' [2, 1, 586]. У СФУМі зафіксовано близько десяти ФО, у складі яких наявний етноконцепт *колька*, наприклад: *аж колька (кольки) колють (спирають)* зі значенням 'хто-небудь страждає від заздрощів' [17, 306]. Як бачимо, семантика ФО з компонентом *колька* протягом століття зазнала деяких змін: у збірці І. Франка вони пояснюються як *прокляття*, а у СФУМі фіксуємо іншу дефініцію.

Окремі назви мали й абстрактні поняття, які виникають внаслідок певної хвороби, наприклад, *грець*, *завійна*. За «Етимологічним словником української мови» (ЕСУМ) слово *грець* – це апоплексичний удар, параліч, що походить від грецького диявол, нечистий дух, домовик, припадок крикливиці, блазень і є похідним утворенням від дієслова *грати*. Назва зумовлена мимовільними незвичайними рухами чи

криками хворих [4, 1, 592]. Приклади ФО з цим компонентом фіксуються у фольклорних збірках і лексикологічних працях: *бодай тебе грець вимивав* [12, 192]; *грець тебе побивай; щоб тебе грець попоносив на вилах; щоб його кінський грець узяв – грець – апоплексической ударь, параличь, пострѣль* [3, 1, 324].

Компонент *завійна* (*завійка*, *завіна*, *завійниця*) похідне від дієслова *в'яти* – параліч, різкий пекучий біль у грудях або животі. Назви пов'язані з народними уявленнями про те, що параліч виникає від протягу повітря, від безпосереднього зіткнення людини з вихором. На думку етимологів, друге значення, мабуть, розвинулося під впливом дієслова *вити* (*завивати*) [4, 2, 218]. У працях XIX – поч. XX ст. подано низку ФО з етнокомпонентом *завійна*: *щоб тебе завійна узяла; нехай тебе завійна візьме; бодай тебе взяла завійниця* [12, 192]; *бодай тебе взяла завійна* – 'завійна – болінь: сильная різь въ животѣ' [3, 2, 18]. У словнику П. Білецького-Носенка на позначення згаданої хвороби подається лексема *кадукъ* із значенням 'паралич; дряхлость; немоць вообще', і як ілюстративний матеріал зафіксована ФО *щоб його кадукъ побивъ* – 'возьми его нелегкая' [1, 176]. Зауважимо, що аналіз фразеологічного матеріалу, поданого в сучасних словниках, свідчить про те, що етноконцепт *грець* зберігся в мовленні українців і входить до складу близько тридцяти ФО, а реєстрових одиниць з компонентом *завійна*, *кадук* не зафіксовано.

Аналіз ФО з етноконцептами, які є уособленням назв хвороб, свідчить, що серед них переважна більшість інтер'єктивних ФО з негативною оцінкою. Низка ФО містять компонент-соматизм: *язик, очі, печінка, бебехи, груди, живіт* та процеси, які супроводжують хвороби цих органів тіла. Семантика таких ФО, як бачимо, несе в основному негативне навантаження: 1) компонент *язик* – *хай тобі на язиці сядуть (певно, пранці, пузирі); бодай тобі заціпило* [12, 192]; *бодай йому черви язъкъ поточыло* [7, 78]; 2) компонент *печінка* – *а сто крот болячок у твої п'єчінки* [21, 192]; *допик ми до живих печінок – докучив, наробив прикрости* [2, 2, 31]; *а сто крот болячок у твої печінки* [12, 192]; *дідько би ти в печінки вліз – прокляте: щоб тебе кололо в печінках* [2, 1, 587]; 3) компонент *бебехи* «*нутроці*» [11, 1, 102] – *а сто дідьків у твої бебехи та печінки* [12, 192]; 4) компонент *груди* – *так нехай йому груди заб'є, щоб йому грудю збило* [12, 192]; *бодай йому ковбыкъ грудьмы виперло* [7, 78]; 5) компонент *очі* – *ото витріщив сліпні; баньки їм бодай посліпило* [12, 192]; *бодай йому не вадьило на сонце дывытыся (щобъ винъ ослипъ)* [7, 78]; *хіба тобі повилазило; бодай йому повилазили* [12, 192]; *бодай тоб'є повилазили* [5, 192]; 6) *живіт* – *хай тебе за живіт візьме; щоб тебе взяла самка з пристрітом* [12, 192]; 7) компонент *руки* – *щоб тобі руки покорило (посудомило)* [12, 192]; *бодай ти ноги покрутило – прокляте* [2, 2, 456]; *ноги би ти покупило – прокляте* [2, 2, 457].

Крім того, характерним для менталітету українців є прояв їхнього негативного ставлення стосовно іншої людини через побажання бути хворим, калікою або хоча б зазнати якихось тимчасових недугів тощо, наприклад, *щоб тебе різачка (хвороба) попорізала; щоб тебе родимець побив (убив, узяв); щоб на тебе причина вдарила; хай вона зпричиниця* [12, 192]; *бодай ті в дрож вергло – прокляте: щоб ти заболів пропасницею, яка починаєть ся дрожю на всім тілі* [2, 2, 52]; *а щоб ти скрутилось, прокляте; а щоб ти не стишивсь; щоб ти на милицях пішов* [12, 192] (милиця – палиця якою користуються як опорою при ходінні хворі на ноги та безногі люди) [11, 2, 624].

Фольклорні джерела свідчать, що наші предки не розумілися на законах природи, були безпорадними перед її стихією та силою, тому вони населяли світ природи уявними істотами, духами. Як бачимо, у давні часи хвороби персоніфікувалися, сприймалися як живі істоти, що спричиняло породження магичних способів лікування. Словесна магія, як правило «застосовувалася паралельно з іншими видами очисної магії, зокрема з уживанням води, різних механічних дій із метою «злякати хворобу» [19, 178]. І, звичайно, цей аспект вимагає детального подальшого дослідження.

Відомо, що люди боялися хвороб та їх проявів у найрізноманітнішому вигляді, але, не дивлячись на це, активно використовували аналізовані поняття для злякування, накликання хвороби, вживання неприємних, а іноді й грубих висловлювань на адресу людини. Не випадково досить продуктивною в українській мові є група ФО, у яких передається негативне ставлення до людини, висловлене у формі *прокляття*, і, які спрямовані на спричинення ушкодження її здоров'ю через різні органи тіла. Крім того, принагідно зауважимо, що ФО з етноконцептами *хиндя*, *фрибра*, *гостець*, *чума* у СФУМі не зафіксовані. Продуктивними залишаються ФО з компонентами *лихоманка*, *трясяця*, *колька*, *грець*, які можемо вважати певними константами вірувань про уособлення хвороб, оскільки й зараз ФО з цими етноконцептами активно вживаються в мовленні українців.

1. Білецький-Носенко П.П. Словарь малороссійскаго, или юго-восточнорусскаго языка / Підготував В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1966.
2. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Т. 1-3. – Львів: Наук. т-во ім. Шевченка, 1901–1910.
3. Грінченко Б. Словарь української мови: У 4-х т. / Збрала ред. журн. "Кіевская старина", упоряд. з дод. власного матеріалу Б.Д. Грінченко. – К., 1907–1909.
4. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Редкол. О.С. Мельничук (гол. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1989. – Т. 1-3.

5. Закревський М.В. Малоросійські пословиці, поговорки і загадки і Галицькі приповідки // Старосвітській бандуриста. – М., 1860. – Кн. II. – С. 139 – 230.
6. Іващенко В. Компоненти змістової структури концепту як одиниці етнокультури // Українська мова. – № 4. – 2004. – С. 18-28.
7. Комаров М. Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь. – Одеса: Типо-літографія Е.І. Фесенко, 1890. – 125 с.
8. Кришук М.М. Читанка з народознавства. – Тернопіль: Книжково-журнальне вид-во "Тернопіль", 1993. – 250 с.
9. Міфи України. За кн. Георгія Булашева «Укр. народ у своїх легендах, реліг. поглядах та віруваннях». / Пер. Ю. Буряка. – К.: Довіра, 2006. – 383 с.
10. Москалець В.П. Психологія релігії: Посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с.
11. Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. // Уклад. Яременко В., Сліпущко О. – К.: Аконті, 1999. – Т. 1-4.
12. Новис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. К.: Либідь, 1993. – 768 с.
13. Павловський О.П. Фрази, пословиці і приговорки Малоросійські // Грамматика малоросійського нареччя. – СПб, 1818. – С. 78-86.
14. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
15. Сележан Й. Основи національного виховання (Українознавство: ритуально-міфологічна, звичаєва та обрядова культура українців): Хрестоматія. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – 272 с.
16. Словник іноземних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапуца. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.
17. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.
18. Телия В.Н. Культурно-языковая компетенция: её высокая вероятность и глубокая сокровенность в единицах фразеологического состава языка // Культурные слоги во фразеологизмах и дискурсивных практиках / Отв. ред. В.Н. Телия. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 19-30. – (Studia philologica).
19. Українське народознавство: Навч. посіб. / За ред. С.П. Павлюка; Передмова М.Г. Жулинського. – 3-тє вид., випр. – К.: Знання, 2006. – 568с.
20. Ужченко В.Д. Нові лінгвістичні парадигми «концепт – фразеологізм – мовна картина світу». Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку. – Запоріжжя, 2006. – С. 146-152.
21. Шейковский К. Опыт южнорусского словаря: Въ четырех томахъ. – Томъ первый: А-З. – Выпускъ первый: А-Б. – Киевъ: Въ типографіи И. и А. Давиденко, 1861. – 224 с.

In the article, the phrasal ethnical concepts of ancient animious beliefs of Ukrainians are analysed to which the belief in the personification of illnesses belongs, and also their usage in phraseological units is described.

Key words: animious belief, phraseological unit, phrasal ethnical concept, constant.

УДК 811.161.2'282

ББК 81.033

Тетяна Печончик

СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ТА ВНУТРІШНЯ ФОРМА КОНЦЕПТУ “ТЕМНИК” (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ ОН-ЛАЙНОВИХ ВИДАНЬ)

У статті аналізуються семантичні особливості вербалізації концепту “темник” в інтернет-дискурсі засобів масової інформації. На основі дослідження одиничних дискурсів українських он-лайнних видань визначається структура семантичного поля концепту із його ядерними й периферійними елементами та внутрішня форма слова “темник”.

Ключові слова: концепт, семантичне поле, компонентний аналіз.

Лінгвістика як наука про природу і сутність мови, її структуру, функціонування та розвиток розвивалася у тісному переплетенні різних методологій і наукових парадигм. Оскільки мова як універсальний засіб спілкування завжди була формотворчим елементом кожної із таких парадигм, зв'язки мовознавства з іншими науками є надзвичайно різноманітними. Як стверджує О. Селіванова, за рахунок розширення сфери мовознавчих досліджень та експансії до лінгвістики теоретичного потенціалу різних галузей науки, мовознавство з часом перетворилося на “макронауку, яка прагне до всеєдності цілісного знання” [3, 3].

Зв'язки мовознавства з іншими науками проявляються, зокрема, у застосуванні термінології, притаманної іншим науковим парадигмам, у межах лінгвістики. Так, термін “поле” був запозичений з фізики і через психологію та соціологію введений до семасіології німецькими лінгвістами Г. Іпсеном та Й. Триром. Передумовою існування семантичних полів вчені назвали здатність слів існувати у свідомості людини не хаотично, а у вигляді пов'язаних за змістом систем, де значення кожного окремого слова залежить від значень сусідніх лексем [4, 127]. За висловом А. Кузнецова, словник є “не простим скупченням лексичних одиниць, а певним чином організованою єдністю, яка має певну структуру, елементи якої (слова та їх значення) взаємопов'язані та взаємообумовлені” [2, 14].

Дослідження семантичного поля потребує використання компонентного аналізу як універсальної схеми опису інтегральних та диференціальних семантичних ознак лексем, що входять до складу відповідного поля. Запропонований у 1956 році американськими антропологами У. Гуденафом та Ф. Лаунсбері, цей метод виходить із ідеї Л. Сельслева та Р. Якобсона, які стверджували, що значення слова розкладається на найпростіші, атомарні компоненти. Склад семантичного поля попередньо визначають за логіко-понятійним принципом (з опорою на дані словників-тезаурусів), а конститuentи поля, як правило, подаються за принципом частотності (центр – периферія) [1, 64].

Оскільки аналізоване у пропонованій статті поняття “темник” є неологізмом, який активно функціонує в сучасному мас-медійному дискурсі, але поки що не фіксується найновішими тлумачними словниками української мови, у своєму дослідженні ми опираємося не стільки на лексикографічні дані, скільки на практику фіксації концепту *темник* у текстах ЗМІ (на матеріалі інтернет-видань “Українська

права”, “Телекритика” та он-лайнної версії газети “Дзеркало тижня”). Часом виникнення цього поняття називають осінь 2001 року, коли в період підготовки до парламентської виборчої кампанії 2002 року кільком українським каналам, пов'язаним із політичною партією ЄДПУ(о), почали надсилати директиви щодо особливостей підготовки сюжетів новин.

Актуальність пропонованої роботи зумовлена відсутністю в українському мовознавстві досліджень семантики концепту *темник*, який за останні п'ять років став однією із смислових доміант сучасного мас-медійного дискурсу.

На основі аналізу 377 одиничних дискурсів, де функціонує концепт *темник* (133 в “Українській правді” (далі – УП), 112 у “Дзеркалі тижня” (далі – ДТ) та 132 у “Телекритиці” (далі – ТК) станом на 1 грудня 2006 року), ми пропонуємо таке робоче визначення цього поняття – “письмова інструкція представників органів державної влади для співробітників засобів масової інформації щодо особливостей висвітлення чи замовчування поточних подій”. Таку дефініцію відображають і конститuentи семантичного поля концепту: *висвітлення, влада, документ, інструкція, інформація, контроль, подія, тема, цензура*. Як свідчать результати статистичного аналізу, саме ці концепти є найбільш частотними в аналізованих одиничних дискурсах і складають семантичне ядро концепту *темник*. У дискурсі інтернет-ЗМІ наведені концепти часто вербалізуються й конкретизуються через лексеми, які – відповідно – входять до їх семантичного ядра. Наприклад, концепт *влада* найчастіше виражається через словосполучення “адміністрація”, “адміністрація Президента”, “АП” і “Банкова” (вулиця, де розташована Адміністрація Президента України).

Периферійними елементами семантичного поля аналізованого концепту є, зокрема, такі поняття: 1) *акцент, аналітик, анонімність, виконавець, вчинок, гриф, директива, дозвіл, доступ, заборона, залежність, зло, зневага, зобов'язання, критика, конспірація, конфлікт, маніпуляція, можновладець, настановна, негатив, обмеження, олігарх, опозиція, опус, патологія, підказка, позиція, політтехнологія (і політтехнолог), посередник, пристосуванець, пріоритет, пропаганда, рекомендація, розробник, СДПУ(о), стандарт, страх, суфлер, схема, табу, тиск, тон, точка зору, цінності, цькування, цинізм, шок*; 2) *жахливий, ідеологічний, неугошний, об'єктивний, односторонній, тасмний*; 3) *боятися, ігнорувати, нарікати, нівечити, служити*; 4) *сліпо, упереджено* та ін. Як бачимо, більшість із наведених лексичних одиниць мають яскраво виражену негативну конотацію, що переносить цю оцінно-смислову доміанту на аналізований концепт загалом.

В асоціативному ряді в дискурсі українських інтернет-ЗМІ *темник* досить часто зустрічається поруч із концептами *корупція* та *адмінресурс*, порівн.: “...Країна... яка на міжнародній арені часто асоціюється зі словами “корупція”, “темники”, “адміністративний ресурс”, ніколи не стане членом жодної спільноти демократичних країн, об'єднаних чи інституційно, чи лише системою спільних цінностей” (ДТ, 15 – 21.11.2003) і под.

Структурно обумовлені смислові компоненти концепту мають яскраво виражений потенціал привативних (бінарних) опозицій і часто будуються на протиставленнях: *таємний – відкритий* (“Позиція адміністрації не може і не повинна бути секретною – у нас влада президентська не перебуває у підпіллі, і її позиція повинна бути представлена в пресі”, – сказав Кисельов” – УП, 02.12.2002), *цензура – свобода слова* (“Але головна межа серед медійників пролягала між тими, хто активно впроваджував, підтримував, захищав систему цензури (“темників”), та тими, хто активно та публічно проти неї виступав” – ТК, 09.11.2006), *російський – європейський* (“Тоді ми... вірили в те, що нам більше не доведеться боятися залишитися без роботи, тому що наші видання може будь-якої миті закрити будь-хто: від судді до пожежника чи санепідеміолога; зрештою, сподівалися, що дуже скоро український інформаційний простір буде значно більше нагадувати європейський, аніж російський, включно з такими інститутами як громадське мовлення” – ДТ, 14–20.06.2006). В окремих дискурсах опозиційна ознака часто закладається в рамках одного поняття. Так, у контексті “3 огляду на невеликий розмір, перехоплений “темник”, очевидно, є додатком до тижневого “темника”. На це також вказує і час, зазначений на “рекомендаціях” висвітлення подій” (УП, 05.02.2003) слово *рекомендація* вживається в лапках, що вказує на імперативний характер таких “рекомендацій”.

Внутрішня форма *темника* як лінгвістична комбінація найчастіше пов'язується із лексемою “тема”, що стало результатом виведення етимології “темника” від початкової назви цього документа “Темы недели” (рос.): “Так званий “темник” (від слова “тема”) – це інструкція висвітлення у соціал-демократичних ЗМІ поточних передвиборних подій” (УП, 25.03.2002), “У країні зникли “темники”, зникли табу йовані теми та заборони показувати чи цитувати окремих політиків, натомість подача інформації стала значно збалансованішою, а “картинки” подій – ближчими до об'єктивних” (ДТ, 14-20.01.2006), “Адже давно немає “темників”, немає недозволених тем, ба більше – тема голодомору та вшанування пам'яті його жертв останнім часом неодноразово лунала у виступах Президента” (ТК, 30.11.2006).

Поряд із цим у багатьох одиничних дискурсах спостерігаємо реетимологізацію концепту *темник* і його тяжіння до концептів *темрява, темний*. Пор. заголовки статей “Затемнилось” (ДТ, 7–13.09.2002), “Білий темник” (УП, 30.09.2002). З погляду психолінгвістики це пояснюється протиставленням процесів мовлення і розуміння, адже, згідно з концепцією внутрішньої форми О. Потебні, вже в процесі

народження слова в ньому виявляються тенденції, протилежні об'єктивності, бо через внутрішню форму слова лежить шлях не тільки до його понятійності, але й до символічності. "Розвиток внутрішньої форми слова – це рух від чуттєво-безпосереднього до умовно-символічного", – стверджує Дж. Шевельов [5, 24].

У цілому семантичне поле концепту *темник* є смисловою єдністю центральних та периферійних семантичних компонентів, де елементи ядра концепту несуть найбільш загальні смислові доміанти цього поняття, а серед периферійних елементів переважають емоційно-оцінкові характеристики, які мають яскраво виражену негативну конотацію. Внутрішня форма слова *темник* етимологічно пов'язана із лексемою *тема* як ознакою плану змісту, що проектується у плані вираження, однак у ряді контекстів спостерігається реетимологізація первинної внутрішньої форми концепту й ототожнення її з лексемами *темний* і *темрява* через дифузний комплекс оцінок, асоціацій, образів та відчуттів.

1. Вальчук Г. В. Концепт "європейська інтеграція" у вербальному втіленні (на матеріалі сучасної англійської мови) // Мовні і концептуальні картини світу: 36. наук. праць. – К., 2000.
2. Кузнецов А. М. От компонентного анализа к компонентному синтезу. – М.: Наука, 1986. – 125с.
3. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716с.
4. Харченко В. О. Семантичне поле терміну ЗМІ // Мовні і концептуальні картини світу: 36. наук. праць. – К., 1998.
5. Shevelov G. Alexander Potebnja as a Linguist. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the US. – Ukrainian-American Publishing Co., 1956. – P.224-261.

Semantic peculiarities of verbalisation of concept "temnyk" are analysed in the article. The structure of concept's semantic field with its core and periphery components both with its inner form are defined on the basis of Ukrainian on-line newspapers' discourse investigation.

Key words: concept, semantic field, component analysis.

УДК 811.161.2'32

ББК 81.031.4

КОНЦЕПТОСФЕРА НАЗВ ВОЛЬОВИХ АКТИВ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ІДЕЙНО-ТЕМАТИЧНОГО ЗМІСТУ ТВОРУ

Людмила Фатєєва

Автор досліджує семантику й особливості функціонування концепту „Воля” як елемента художньої моделі світу, подає якісні характеристики даного психічного явища.

Ключові слова: вольовий акт, концепт, концептосфера, лінгвістичний експеримент, художня модель.

У сучасному мовознавстві зростає інтерес до проблеми концепту як специфічного мовного знака. Його сутність визначена у різних аспектах – когнітивному, семантичному, комунікативному, семіотичному – у працях А.Вежбицької, С.Воркачова, В.Маслової, Ю.Степанова, В.Телії та інших мовознавців. Проте концепт „Воля” ще не отримав належного лінгвістичного висвітлення.

Дана розвідка присвячена аналізу концептосфери вольових актив як елемента художньої моделі. Матеріалом для лінгвістичного експерименту нами обрано трилогію О.Гончара «Прапорonosці».

Стаття розв'язує частину проблематики дисертаційного дослідження. Напрямок усієї роботи пов'язаний з комплексною темою кафедри української філології та загального мовознавства «Структурно-семантичне дослідження лексичних одиниць та граматичних категорій».

Зауважимо, що поділяємо думку С.Воркачова стосовно визначення сутності концепту як одиниці колективного знання, свідомості, що спрямовує до найвищих духовних цінностей, яка має мовне вираження й позначена етнокультурною специфікою [1, 51]. Під концептом у художній моделі ми розуміємо сукупність знань, пов'язаних з даним концептом, і асоціацій (як індивідуальних, так і культурно зафіксованих), які пов'язують його з іншими феноменами [2, 132]. Під час розгляду виявів концепту звертаємо увагу на те, що в основі ставлення носія мови до абстрактного імені лежать ті уявлення про його абстрактну сутність, що існують в даній культурі й передаються традиційно, зокрема і через мову [7, 284].

Концептосфера вольових актив досить багатогранна, що пояснюється головною функцією волі – креативною, діяльнісною. Успіх вольового акту залежить від вольових якостей людини, номінації яких теж стали матеріалом дослідження.

У лексико-семантичному визначенні компонентів концептосфери вольових актив не фіксуються якісні характеристики даного психічного явища, морально-етичні засади називання понять. Це ми констатуємо в індивідуально-авторському усвідомленні смислу вербального концепту. Він, на відміну від фіксованого значення відповідного слова, здобуває все нові й нові нашарування, від чого смисл концепту стає мінливим, змінюваним у своїх реалізаціях [3, 248].

Воля в авторській картині світу, як і в мовній, асоціюється з твердістю, непохитністю, рішучістю, що наочно демонструють, зокрема, такі контексти: 1. *Черниш з гордістю кидав погляди на ці символи покори, які наче стверджували його безмежні права, законність його волі і непереможну міць* [С.102].

Людмила Фатєєва. Концептосфера назв вольових актив як засіб вираження ідейно-тематичного змісту твору

2. *Вони (бійці) воліли бути всі до кінця й тислися до Сагайди, збивалися навколо нього в один закривавлений кулак* [с.169].

Воля – ініціатор діяльності людини. Вербалізацію цього вияву концепту констатуємо у контексті: *Тепер оце вони, озброївшись терпінням, завзято вибирали з багнюки розкидані вибухом шрифти* [с.205]. Воля може бути доброю, навіть наївною, але й злою, що демонструють відповідні контексти:

1. *До того ж вони (місцеве населення) з власної волі величали його (Хому) «паном капітаном»* [с.263]. 2. *Хома, підтриманий цим одностайним хором, одразу підбадьорився і, видно, не почувачи на собі ніякого гріха, сміливо правдався далі.* 3. *Тільки цим можна було пояснити хаотичні затори, що виникали раз у раз внаслідок свавілля водіїв* [с.452].

Дія волі урівноважується дією совісті, котра виконує функцію морального гальма, що стримує реалізацію бажань і потягів. Завдяки їй людина зважає на свої дії й дії оточуючих: *Дав би волю своїй ніжності, своєму коханню* [с.417].

Воля буває егоїстичною, іноді навіть агресивною, що реалізує концепт у відповідних контекстах:

1. *Брянський підтримував у ньому ці наміри, допомагав Васі поборювати напади безпричинних ревностей...* [с. 212]. 2. *Якусь хвилину вони (бійці), сопучи, водилися на руках, маючи намір один одного перехитрити і пхнути в Дунай* [с.365].

Сучасне дослідження концепту припускає розгляд всієї сукупності мовних знань про об'єкт і сукупність мовних засобів його вираження: лексичних, фразеологічних, пареміологічних [5, 42]. Ми досліджуємо фразеологічні одиниці, що наявні теж у романі. Так, полісемічний фразеологізм *дати волю* із значенням "не обмежувати кого-небудь у діях, вчинках, виявленні почуттів" реалізує сему "рішучість" у такому контексті: *Дай такому волю, то він наробить тут шелесту, – думав Воронцов ...* [с.337].

Сема «бажання» буде визначальною для даної фразеологічної одиниці у наступному контексті: *Давши собі волю, захлипав, заривав, ховаючи лице у зелені столочені пасма, що були дивовижно схожі на дівочі, розпущені коси-косички* [с.457].

Фразема *душа з лопуцька* із значенням, протилежним до «хто-небудь наділений позитивними рисами, сміливий, принциповий» реалізує сему «боязливість» у такому контексті: *– А що ж, по-твоєму, в мене душа з лопуцька?* [с. 317].

Номінативна семантика у творі становить невеликий відсоток у порівнянні з метафоричною. Вона представлена, зокрема, таким контекстом: *Сьогодні ви, Ягідко, просто собі рядовий, завтра ви вже хороший боєць, позавтра ви – герой, переможець, улюбленець народу...* [с.359].

Згодні, що концепт є результатом зіткнення лексичного значення слова з особистим народним досвідом людини [4, 152]. Цим можна, зокрема, пояснити наявність численних авторських метафор у творі, використання яких допомагає наголосити на важливості життєвих явищ того періоду. Це стосується, зокрема, таких: *непереможна міць, законність волі, твердий намір, поборювати наміри, жалібні зусилля, холодок рішучості, загадкові наміри, похмуро завзяття* та ін.

Експресивність лексем вольової концептосфери досягається у творі, зокрема, сполучуваністю лексем, яку можна вважати парадигматикою їх синтагматичних властивостей. Саме в непередбачуваній сполучуваності полягає оригінальність ідіостилю письменника, що наочно демонструють метафори: *присмак перемоги, поезія волі, бажання маси, загадкові наміри* та ін.

Дієслова, будучи структурним і семантичним центром речення, визначають своїми валентностями кількість, форму й загальну семантику компонентів, що оточують їх. Поєднуючись у творі з достатньо широким колом атрибутивних та обставинних поширювачів, дієслова вольової концептосфери вербалізують глибину та процес протікання вольових актив, їх якісні характеристики. Обставинні уточнювачі своєю семантикою характеризують концептосферу вольових актив з двох сторін: якісно-кількісної та емоційно-оцінної, що вбачаємо в контекстах: 1. *Від цього вони (бійці) ніби вирости в своїх власних очах одразу якось, внутрішньо зімкнувшись, затверділи, загострилися у напрузі* [с.70]. 2. *Водночас він (Роман) виконував при Чернишові обов'язки ординарця, хоч і робив це не з волі Черниша, а тільки з власної ініціативи* [с.162].

Дієслівна енергія розширює кордони свого впливу на різні частини мови. Цим пояснюється утворення метафоричних висловів, що створюються теж за рахунок прирощення семантичного значення: *не мати сумніву, терпіти нарікання, здійснювати волю, відгукнулись бажаннями голосами, розгадати наміри, кидався, розпалений рішучістю* та ін.

Услід за П.Червинським виділяємо такі показники вольових актив: здатність, стан, усвідомлення, мобілізація мети (вихід у дійсність). Реалізацію такого показника волі як стан вбачаємо у таких контекстах: *Обличчя майора від напруги стало тепер твердим, суворим. – Тримайся! Перепочинь!* [с.127]. *Він (Козаков) аж тремтів увесь, коли траплявся такий небезпечний випадок, такий „шанс”, де можна було дати волю своїй винахідливості, умінню, хоробрості* [с.132].

В іншому контексті поряд з названим вбачаємо й інший показник волі – мобілізацію мети (вихід у дійсність): *Роман, не втрачаючи самовладання, рішучим стрибком вискочив з окопу, кинув оком туди-сюди й одразу ж наткнувся на свого командира* [с.163].

Контексти, в яких реалізується такий показник волі як її усвідомлення, складають певний відсоток у трилогії О.Гончара. Його вербалізацію вбачаємо, зокрема, у наступних: 1. *Глянувши на Брянського,*

Черниш остаточно **переконалися**, що сьогодні станеться щось особливе [с.68]. 2. - Коли прапор буде на плацдармі, сила, **впевненість** кожного бійця виросте в сто крат [с.360].

Реалізацію такого показника волі як здатність вбачаємо у таких контекстах: 1. **Вольовий**, пронозливий, бідовий, він (Хома) міг піти на що завгодно ради свого підрозділу [с.209]. 2. Де вже було карати людину, про відчайдушну **хоробрість** якої знав увесь полк! [с.210].

Дослідження концепту дає можливість визначити співвідношення раціонального й емоціонального в лексемах на позначення вольових актів. Вербалізацію синтезу обох складників вбачаємо в лексемах, які реалізують такий показник волі як її усвідомлення. Перевагу емоціонального над раціональним містять лексеми в контекстах, в яких воля виявляє такий її показник як певний стан. Інші показники вольових актів у лексемах – здатність та усвідомлення – характеризуються зростанням питомої ваги раціонального у порівнянні з емоціональним.

Ми пересвідчилися, що концепт - це „згусток духовного та матеріального життя народу, за його допомогою можна описати й уявити, як мовна свідомість відображає життя певної нації» [6, 40].

На основі спостережень за вербальними виявами концепту «Воля» нами було відтворено сприйняття народом й автором поняття волі. Уявлення про волю як духовну сутність особистості виявлені у свідомості героїв твору, що, зокрема, демонструють такі контексти: 1. **Відвага, хоробрість** – найвища якість в людині. Принаймні я вважаю справжніми людьми тільки хоробрих [с.51]. 2. Будь таким, як ти є, будь мужнім, **відважним**, знищуй їх... [с.56].

Концептосфера вольових актів допомагає глибше пізнати духовні помисли героїв твору: 1. Брянський бачив, що сьогодні бійці стали певнішими в собі, видно, що декотрі навіть з **нетерпінням** чекають бою [с.67]. 2. І все ж Черниш відчував, що він **досяг** сьогодні чогось незвичайного, щось дуже важливе трапилось в його житті [с.56].

Концепт розкриває позитивні риси бійців періоду другої світової війни, що вербалізуються, зокрема, у таких контекстах: 1. **Незнайомі**, з інших підрозділів, вони вже чітко виконували **волю** Сагайда і звертались до нього з особливою солдатською повагою, як до свого карнага [с.167]. 2. - От-от, саме ядро... І хіба не з цього ядра починається школа нашої **витримки, дисципліни, вірності?** [с.202].

Лексико-семантична концептосфера мови на позначення вольових актів виражає погляди її носіїв на розуміння смислу життя, що був сконцентрований на важливості перемоги і відігравав вирішальну роль у їх поведінці. Вияв цього вбачаємо, зокрема, у контекстах: 1. У смертельно втомлених, згаслих очах спалахували воєники, живі, **рішучі, бадьорі** [с.384]. 2. **Хасцький** розумів далеко не все, але одне він збагнув добре – те, що це він приніс цим людям **найдорожче: життя і волю** [с.391].

Концептосфера вольових актів у трилогії вербалізує особливості світогляду бійців того періоду, визначальним серед яких було усвідомлення ними своєї історичної місії. Це підтверджують контексти: 1. **Поезія (перемоги) волі, музика свободи** вчувалася в її **тріумфальному** клетоті [с.460]. 2. **Прага співає, дзвенить, тріумфує, впиваючись радістю весни й перемоги** [с.460].

Компонентний аналіз концептосфери вольових актів у творі представлений такими семами: “твердість”, “рішучість”, “бажання”, “прагнення”, “самовладання”, “мета”, “намір”, “сміливість”. Концепт “Воля” дає можливість зрозуміти особливості світосприймання народу, осягнути його духовність. Виявивши основні семантичні відтінки вербалізації концепту “Воля” у трилогії О.Гончара “Прапорonoсці”, констатуємо, що основний його вияв – вираження активної дії, інтерпретації дії та вияви вольових якостей. Концептосферу вольових актів у творі репрезентують такі лексеми: воля, витримка, ініціатива, самовладання, мужність, хоробрість, відвага, перемога, свавілля та ін. В цілому, даний концепт виявляє позитивні семи.

Таким чином, даний концепт у трилогії О.Гончара становить ядро національної свідомості українського народу, він є ключовим у розумінні його менталітету.

Вважаємо, що перспективним і доцільним у подальшому буде розгляд концепту «Воля» в пареміологічному аспекті.

1. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт: Монография / С.Г. Воркачев. – М., 2004.
2. Колясева Т.Ю. Концептуальный анализ некоторых лексем в произведениях Д.И. Стахеева // Вісник Луганського нац. пед. ун-та імені Тараса Шевченка. – 2006. - № 11. – С.131 – 138.
3. Кононенко В.І. Смысловая структура концепту // Семантика мови і тексту: Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції 26 – 28 вересня 2006 року. – Івано-Франківськ, 2006.
4. Ляпичева Е.Л. Контекстуальная составляющая концептов животных в духовно-поэтической картине мира С.Аверинцева // Вісник Луганського нац. пед. ун-та імені Тараса Шевченка. – 2006. - № 11. – С.151 – 159.
5. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. М., 2004.
6. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. – М., 1997.
7. Чернейко Л.О. Лингвофилософский анализ абстрактного имени. – М., 1997.

The author researches semantics and particular features of functioning the concept “Will” as an element of artistic model of the world, represents quantitative characteristics of given mental phenomenon.

Key words: volitional act, concept, the sphere of concept, linguistic experiment, artistic model.

УДК 811.161.2'37-11

ББК Ш 141.14-32

Ольга Барабаш

ДЕЯКІ ПИТАННЯ АНАЛІЗУ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОГНІТИВІЗМУ

Когнітивний аналіз семантичного поля передбачає врахування мовної категоризації світу та семантичних властивостей лексики. На межі її склад поля впливають, зокрема, багатозначність та конотативні риси слова. В межах поля всі змістові зв'язки між лексемами скеровані на впорядкування сукупності слів згідно із тенденціями мовного сприйняття світу.

Ключові слова: категоризація, семантика, семантичне поле, смислові зв'язки.

У сучасній лінгвістиці існує кілька підходів до розуміння мови, класифікації та аналізу її одиниць. Особливою увагою сьогодні користується когнітивний напрям, що розвинувся в межах антропологічної лінгвістики, яка вивчає зв'язки мовної поведінки людей з їхніми природою, мисленням і культурою. Когнітивізм виокремив новий аспект наукових пошуків: дослідження способів концептуалізації світу та її результатів (тобто способів закорінення в мові людської інтерпретації світу) [6, 29]. Такий підхід дав поштовх до перегляду існуючих концепцій лексичного значення. Це, однак, не значить, що повинен відбутися занепад раніше використовуваних методів. Навпаки, сучасні способи вивчення семантики, при очевидній зміні перспектив і цілей опису, не можуть не звертатися до внеску традиційної семантики.

Причина звернення до когнітивізму є значно глибша. Дослідження в його межах стосуються категоризації та відповідної до неї картини світу, зафіксованих мовною системою, зокрема лексико-семантичним її рівнем. Першим і найголовнішим завданням опису є відтворення семантичного мікрокосмосу, який криється в значенні кожної лексичної одиниці. Структурна семантика з виразними і простими методами опису значення слова далі залишає певний простір неказаного. Це виявляється, зокрема, при інтерпретаціях нестандартних тестів (напр., поетичних), де певні семантичні складники слова, істотні для вказаного тексту, не піддаються чітким правилам верифікації. Новий погляд когнітивізму створює теоретичне підґрунтя для розширення семантичного опису і на факультативні риси, що не входять до класичного набору обов'язкових семантичних рис слова.

Базовими для розвитку когнітивної семантики стали погляди двох американських лінгвістів – Ч.Філмора і Дж.Лакоффа, які у розвитку своєї теорії пройшли шлях від генеративної теорії до когнітивізму. Подібні ідеї щодо релятивізму мовних структур, їх залежності від культурних умов і досвіду висловлюють мовознавці-етнолінгвісти. У слов'янському мовознавстві ідеї когнітивної семантики розвивають серед інших В.Жайворонок, М.Жуйкова, В.Кононенко (Україна), Т.Кшешовський, Р.Токарський, Р.Ґжегорчикова (Польща), Е.Кубрякова, С.Нікітіна, А.Новиков (Росія).

Завданням статті є розгляд аспектів вивчення семантичного поля через призму проблематики когнітивної семантики. Приймаємо у праці розширену версію значення одиниці лексичного рівня. Її метою є не тільки вирішення класу денотатів, пов'язаних із вказаною назвою, а й передовсім врахування всіх можливих аспектів інтерпретування дійсності мовцями певної спільноти. Р.Ґжегорчикова пропонує у зв'язку із цим частково переформулювати когнітивну дефініцію Є.Бартмінського [3, 170], згідно з якою значенням є ментальний предмет, складений із реальних і асоціативних уявлень про риси номінованих об'єктів. Дослідниця пропонує вважати такою одиницею ставлення мовця до предметів, що підлягають сприйманню і яким властиві певні реальні й асоціативні властивості.

Лексико-семантичне поле – це сукупність слів, пов'язаних спільним значенням, між якими виникають певні змістові зв'язки, що дають в результаті ієрархічну систему. Відповідно до сказаного вище, дослідження семантичного поля (зокрема, виділення його меж, складу) в когнітивному аспекті співвідноситься з проблематикою мовної категоризації світу. Така теза не нова. Досить у зв'язку з цим згадати концепцію В.фон Гумбольдта і його послідовників про те, що різні мови накладають різні поняттєві сітки на своїх носіїв. Е.Сепір увів термін “несумірності” (incommensurability) мов. “Уявлення про те, що людина орієнтується в зовнішньому світі без допомоги мови і що та є всього лише випадковим засобом вирішення специфічних завдань мислення і комунікації, - тільки ілюзія (...) Дві різні мови ніколи не бувають настільки схожі, щоби можна було їх вважати засобом вираження однієї соціальної дійсності (...) Ми бачимо, чуємо і взагалі сприймаємо доволілишній світ власне так, а не по-іншому тому, що його інтерпретація визначається мовними звичками нашого суспільства” [4, 48]. В сучасній етнолінгвістичній теорії цей підхід досліджений докладніше і показує суб'єктивність категоризації світу, виділення певних класів та їх меж, пор., наприклад, назви барв у різних народів, назви відчуттів. Усі ці спостереження відіграють важливу роль при семантичному описі лексики. Суб'єктивність поділу світу справджується для більшості словникового складу. Поза тою частиною лексики, що називає природні види і субстанції, а також деякі артефакти з виразно виділеними формами, її більшість називає явища, що в дійсності виразно не виділяються: їх вирішення відбувається тільки мисленнево через створення окремої назви. Досить як приклад навести багатство назв на позначення різних видів заток в англійській мові, назви снігу в мовах народів Півночі чи назви рису в мовах народів Сходу та відсутність такої диференціації в українській.

Нечіткість меж між класами явищ пов'язана із вказаним вище фактом суб'єктивної категоризації. Оскільки дійсність є неперервна, нема в ній об'єктів, що вирізнялись би виразно, тому межі між класами

десигнатів назв розмиті: невідомо, чи йдеться про сніг на початку зими, чи в кінці; чи вдівець – то чоловік, у якого померла жінка і який більше не одружувався, чи такий, що вдруге одружився і т.д. Існування певних доміант в уявленні спричинює те, що в свідомості мовців як характерні властивості названих об'єктів з'являються не істотні їх риси (визначальні, обов'язкові, що логічно ідентифікують клас об'єктів), але риси типові, часто стереотипні, асоційовані спільнотою мовців з названими предметами. Той факт призводить до дуже важливого постулату когнітивної семантики про «поточний (а не науковий) опис способу сприйняття явищ, який враховує прототипові риси і стереотипи». [5, 15]

Зв'язки подібності, згідності з прототипом відіграють дуже важливу роль в інтерпретації світу за допомогою лексики. Подібність є також одним із чинників, що формує семантичні поля, методологію яких розвивав, між іншим, і структуралізм. Поштовхом стала реакція на атомізований спосіб бачення слова, його значення і зміни, пов'язані з розвитком мови. Підставою теорії значеннєвих полів стало системне бачення лексики певної мови. Перші праці, що заклали підвалини теорії, постали на поч. 20 ст. в колі німецьких лінгвістів, а найбільш репрезентативними ініціаторами того напрямку вважаються Й. Тріп, В. Порціг і дещо пізніший Л. Вайсгербер. Головною тезою теорії є те, що словниковий склад певної мови становить щільну систему взємопов'язаних лексем. Та цілісна система розпадається на менші лексичні групи, звані семантичними полями, які, в свою чергу, складаються зі слів, що взаємно визначають свої семантичні межі. Кожна лексична зміна в межах поля мусить спровокувати семантичні зміни інших елементів. Форма окремих семантичних полів (їх словниковий склад і внутрішні зв'язки між одиницями) пов'язана з існуючими понад мовою поняттєвими полями, які показують властиві для певної культури і мови способи сприйняття дійсності. В тому сенсі «семантичні поля стають емпірично даними свідченнями мовного розуміння і сприйняття світу, притаманного вказаному суспільству» [9, 353].

Матеріальні аналізи-дослідження, які використовують теорію семантичних полів, розвиваються в двох напрямках. Представники першого з них (Р. Галліг, Ф. Дорнсайф, С. Нікітіна) прямують до створення словника, впорядкованого не за алфавітом, а за тематичними групами лексики, який відповідав би поділові на поняттєві сфери, що властиві певній мові. Однак такі поділи, оскільки використовують емпірично даний мовний матеріал, не позбавлені суб'єктивного елемента дослідника, надмірно узалежнюючись від класифікаційної винахідливості інтерпретатора. Лексичні одиниці через свою багатозначність, значеннєву нечіткість, багатство можливих семантичних асоціацій ускладнюють побудову докладної і логічно стислої системи переходу від структур ієрархічно вищих до більш конкретних.

Частіше практика дослідження семантичних полів зосереджувалася не на реконструкції цілісних лексичних систем конкретної мови, а на конкретних аналізах вибраних фрагментів тих систем. В основних моментах ці опрацювання були подібні до розрізнення синтагматичних і парадигматичних зв'язків у лексиконі, запропонованого Ф. де Сосюрмом. На аналізах семантичних груп слів, пов'язаних між собою синтаксично, які стикаються на лінії тексту (напр., хапати – рука, гавкати – собака), концентрувалася методологія дослідження семантичних полів, що виводиться від В. Порціга. Натомість аналіз парадигматичних зв'язків, який використовує засаду приналежності слів до того самого значеннєвого класу на підставі об'єднувальної семантичної подібності, виводиться від досліджень Й. Тріра. В межах цього аналізу зазвичай розглядаються лексичні групи, що складаються з одиниць, які належать до однієї категорії частин мови (напр., назви певного типу дій, назви людей, птахів та ін.). Власне цей другий напрям виразно показує взаємну залежність одиниць – членів одного поля, динаміку трансформації цілого поля в результаті зміни хоч би одного з елементів і, врешті, особливості будови поля залежно від відмінних картин світу різних мов.

Із наведеної вище дефініції семантичного поля виникає два істотних питання. Перше стосується меж поля і його лексичного складу, друге стосується того складника дефініції, що вказує на впорядкованість. Це питання про мовні критерії, які запроваджують певний порядок до хаотичної (на початку аналізу) групи, який відповідає людському способу мислення про світ, оригінальній категоризації.

Проблема меж і складу поля частково пов'язана з суб'єктивним поглядом дослідника, але переважно їх визначаємо за допомогою семантичних аспектів самої мови і мовної свідомості користувачів. Рішення дослідника стосується визначення поля спостереження. Таким полем стає фрагмент лексикону, який переважно є частиною більшої цілості і одночасно складається з вужчих підгруп. Ієрархічна структура більшості словникового складу спричинює те, що, наприклад, вибір семантичного поля «птахи» вимагає вказати його локалізацію щодо надрядної категорії «живі істоти», можливі зв'язки з полями того самого таксономічного рівня («риби», «плазуни» і т.д.). Опис також передбачає виявлення підкатегорій нижчих рівнів таксономії, напр., підгрупа «домашні птахи», що перебуває у семантичному зв'язку опозиції до підгрупи «дикі птахи». Тому аспект вибору предмета аналізу є необхідним, але здебільшого він є досить штучним, оскільки окреслення меж поля розриває природні зв'язки, які поєднують вказане поле з іншими поняттєвими колами. Така розмитість меж поля обґрунтовується семантичними властивостями лексики. В обсягові майже всіх полів (за винятком, можливо, замкнених класів типу «дні тижня», «пори року») певна частина лексикону становить центр поля, з ним найперше асоціюється, і її відтворення не становить серйозної проблеми. Чим далі від

центру, тим складніше визначити чітку межу і склад поля [7, 151-155]. На рухомість меж впливає також багатозначність слова і його семантичні риси, реалізовані в контексті, т.зв. семантичні конотації. Вони спричинюють те, що одне слово є складником принаймні двох різних полів, а їх поділ автоматично знищує зв'язки різних значень того самого слова. Можна, наприклад, іменник *осел* віднести до поля назв тварин, але завдяки своєму переносному значенню це слово належить також до іншого поля, пов'язаного із людьми, морально чи інтелектуально гіршими. Семантична структура слова дозволяє плавно переходити з одного поля до іншого, а ізоляція одного поля перериває цю плавність.

Другим важливим питанням є критерій упорядкування групи. Застосовуваний у звичайних словниках принцип алфавітного укладання не становить мовної категорії, не відображає ні взаємних семантичних залежностей, що існують між лексичними одиницями в групі, ані своєрідності сприйняття світу через системи назв у мові. Істотний вклад у розвиток цього питання внесли опрацювання структурної семантики. В межах поля можна вирізнити різного типу змістові зв'язки: синонімію, антонімію, комплементарність і конверсію, гіпонімію та ін. Багато із вказаних категорій було використано вже раніше в описах мови. Важливим попитом структурного впорядкування поля є те, що та сама лексична одиниця може бути учасником різнотипних зв'язків у межах однієї групи. Наприклад, слово «парубок», будучи гіпонімом надрядної категорії «чоловік», є одночасно елементом комплементарної пари «парубок – дівчина», залишається в відносинах синонімії зі словом «юнак» і т.д. Лексична одиниця функціонує одночасно в різних зв'язках, що разом визначають ієрархію групи.

На два типи цих смислових зв'язків, гіпонімію і синонімію, варто звернути особливу увагу, оскільки їх роль у мові специфічна. Гіпонімія увиразнює ту важливу властивість природної мови, яка прагне приєднати кожну назву до семантично ширшого класу, а також відкриває можливість виділяти конкретніші підкласи її значення: «собака» є гіпонімом семантично ширшого слова «тварина», але одночасно словом загальнішим для гіпонімів «вівчарка», «пудель». Для переважної частини лексикону таке впорядковане бачення мовного елемента через призму семантично ширшого класу є відображенням загального явища поняттєвого впорядкування світу.

Подібно як гіпонімія будує вертикальну систему класифікації лексики, синонімія впроваджує додаткове врегулювання на окремих таксономічних рівнях. Варто звернути увагу на те, що синонімія є визначником найперше природної мови, її уникають мови штучні, напр., логіки чи математики. Вона запроваджує розрізнення стилістичне і експресивне, що відображає емоційне ставлення мовців до змісту висловлювання. Та сама особа в різних ситуаціях може бути названа чоловіком, мужем чи мужиком, хлопом. Семантика слів тут не підлягає істотним модифікаціям, змінюється натомість модальний показник оцінювання – від засигналізованої поваги, пошани аж до компонента зневаги, насмішки.

Таким чином, згідно з когнітивним підходом до розгляду мовних явищ, що розвинувся в межах антропологічної парадигми, особливо актуальною є співвіднесеність між групами лексики та прийнятою в певній мові категоризацією світу. Вона відповідає за виділення лексико-семантичних полів відповідно до існуючої картини світу. При виділенні їхніх меж і складу необхідно враховувати всі семантичні властивості слів, зокрема і конотативні, які зумовлюють рухомість меж і можливість плавного переходу лексики з одного поля в інше. Різнотипні змістові зв'язки між лексичними елементами в межах поля мають на меті впорядкування тієї сукупності слів згідно із тенденціями раціонального опанування світу за допомогою мови.

1. Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира: Монография. – К.: ИПЦ "Киевский университет", 2002.
2. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Отв. ред. Б.Серебренников. – М., 1988.
3. Bartmiński J. Stereotyp jako pojęcie lingwistyczne // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej. – Warszawa, 1985.
4. J.P. de Cecco. The psychology of language, thought, and instruction. – New York, 1964.
5. Grzegorzczkova R. Teoretyczne i metodologiczne problemy semantyki w perspektywie tzw. kognitywnej teorii języka // Polono - Slavica Varsoviensia. Studia semantyczne / pod red. R. Grzegorzczkovej i S. Zaron. – Warszawa, 1993. – S. 9 – 23.
6. Luczyński E., Mackiewicz J. Językoznawstwo ogólne. Wybrane zagadnienia. – Gdańsk, 2002.
7. Miodunka M. Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania. – Kraków, 1980.
8. Tokarski R. Językowy obraz świata a niektóre założenia kognitywizmu // Etnolingwistyka. – Lublin, 1997/1998. – T. 9/10. – S. 7 – 24.
9. Tokarski R. Słownictwo jako interpretacja świata // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. – Wrocław, 1993. – T. 2. – S. 335 – 363.

The cognitive analysis of a semantic field considers a language categorization of the world and semantic features of lexicon. Delimitation of a field and its structure affect a polysemy of a word and its connotative features. In borders of a field semantic communications between words order this set according to tendencies of rational perception of the world by means of language.

Key words: categorization, semantics, semantic field, semantic communications.

УДК 81'373

ББК 81.03

Олександра Задорожна ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА "ЖИТТЯ ЛЮДИНИ" ЯК ЕЛЕМЕНТ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТУ ЧАСУ В ПОЕТИЧНІЙ МОВІ

У статті на матеріалі поетичної мови здійснено комплексний аналіз лексико-семантичної групи „Життя людини” як елемента вербалізації концепту часу. Простежено семантичний спектр лексем на позначення етапів людського життя. Виявлено синонімічні ради та корелятивні пари темпоральних детермінантів.

Ключові слова: лексико-семантична група, концепт, лексема, семантика, номен часу.

Протягом багатьох століть людина прагнула зрозуміти сутність часу (створила лінійну та циклічну моделі темпоральності), намагалася боротися з ним, повернути назад, призупинити хоча б на мить неблаганний поступальний рух уперед, до фіналу. Функціонування слів на позначення цієї філософської категорії – свідчення того, що людина, називаючи цю стихію, певним чином інтерпретує її. Вираження темпоральних інтервалів мовними засобами досліджували В. Морковкін [4], О. Бондар [1], М. Кочерган [3], М. Джоєва [2] та інші мовознавці. Проте в сучасній лінгвістичній науці досі немає праць, у яких було б усебічно простудійовано лексико-семантичну групу „Життя людини” взагалі та на матеріалі поетичної мови другої половини ХХ століття зокрема. Тому метою нашої розвідки є комплексний аналіз лексем на позначення етапів людського життя, вжитих у поетичних контекстах. Предмет дослідження – номени часу у мовній тканині Д. Павличка, Б. Олійника, Л. Костенко, О. Забужко, І. Павлюка та В. Махна.

Ставлення індивіда до часу – одна із суттєвих характеристик активності самосвідомості, особистого досвіду. Внутрішнє сприйняття часу відноситься до складу мисленневих операцій самосвідомості особистості, де вона в стані щось практично і духовно творити, надавати смислу світу та визначати свою поведінку. Усвідомлення часу не обмежується випадковими фіксаціями моментів „тепер” в пасивному потоці переживань, а є важливим компонентом побудови ієрархії життєвих актуальностей (які постійно змінюються).

Науковці виокремлюють чотири часові парадигми: психологічний, соціальний, фізичний та біологічний час. Лексико-семантична група „Життя людини” репрезентує вербалізацію однієї з них – біологічного часу. Ядро її становлять слова *життя, дитинство, молодість, зрілість, старість, смерть* та їх синоніми. Усі названі часові детермінанти характеризуються протяжністю та неповторюваністю. У поетичній мові семантика цих лексем зазнає певної трансформації, що призводить до виникнення оказіональних асоціацій на основі загальноживаних слів.

У поетичній мові найхарактернішим для аналізованої лексико-семантичної групи є номен *життя*. Попри усталену дефініцію цього слова у кодифікаційних працях поети-шістдесятники подають власне трактування. Кожне визначення відображає філософію митця, його погляд на життя людини: *Є народження й смерть – два стовпи на межі. А між ними події одвічні: комбінації стріч, і розлук, і жоржин, варіанти падінь і величчя* (БО, 186). Л. Костенко порівнює життя із драматичним твором і підкреслює необхідність вибору своєї „ролі” у ньому: *У драмі людській небагато дій: дитинство, юність, молодість і старість. Роби що хоч, ридай або радій. Неси свій хрест. Все інше позоставість* (ЛК-В, 178). У творчості поетеси ключовими є ідеї про місце людини в житті (*Мій дід Михайло був храмостроїтель. Возводив храми себто цілий вік. Він був чернець, з дияволом воїтель, печерник, боговгодний чоловік. Він був самітник. Душе був суворий. Між Богом – чортом душу не двоїв* (ЛК-В, 386); опір труднощам (*І все на світі треба пережити. І кожен фініш – це, по суті, старт. І наперед не треба ворожити, і за минулим плакати не варт* (ЛК-В, 13); прагнення змін на краще (*Вона не чула зроду про Растреллі. Вона ходила в степ на буряки. А от, якби не сволок, а на стелі – щоб тільки небо, небо і зірки. Вона тим небом у тій хаті марила! Вона така була ще молода! Та якось так – то не знайшлося маляра. Все якось так – то горе, то біда* (ЛК-В, 96) та мужність щось-таки змінити (*Найвище уміння – почати спочатку життя, розуміння, дорогу, себе* (ЛК-В, 59).

Першим етапом людського життя є *дитинство* (синонімом до цього слова є темпоральні показники віку людини): *А я – семилітнє дитя – біжу від хати до хати колядувати* (ДП-ІІ, 429). Зазвичай це спокійна, мрійлива і безжурна пора: *ти загадуєш дитинство золоте тепло незриме що павук плете* (ВМ-ІІІ, 6), *Мене ізмалку люблять всі дерева, і розуміє бузиновий Пан, чому верба, від крапель кришталева, мені сказала: „Здрастуй” – крізь туман* (ЛК-В, 50). Все життя людина оберігає в пам'яті найцінніші дитячі спогади: у *дитинстві* я чекав на Покрову: *бо тільки тлум народу – що пересипається наче пісок у клепсидрі – і торговці солодкими когутиками втішали макове зерня дітлашні* (ВМ-ІІІ, 54), *В Дніпрі купається Купава. Мені ще рочків, може, три* (ЛК-СНС, 24). Дітям дуже важко опанувати життєву мудрість, адже вони живуть у своєму маленькому світі, де немає місця злості та нещирості: *Мене дивує, що в дитинстві мене нічого не дивувало. Ходив гарбуз по городу. На яблуні сиділа Жартуця. Під вікном у нас на травичці жабка, мишка і півник жили в рукавичці* (ЛК-В, 540), *В дитинстві ми всі ще такі, як задумала доля, і зараз тебе переймає гримасою болю ця мудрість твоїх чотирьох з половиною літ* (ОЗ, 76). У Л. Костенко неодноразово простежується бажання ліричного героя повернутися саме у дитинство, яке в поетеси вкрала війна (*Його дитинство в рамках овальних дивилося на нього зі стіни* (ЛК-СНС, 14), *Стояла груша, зеленів лісочок. Стояло небо дивне і сумне. У груші був тоненький голосочок, вона в дитинство кликала мене* (ЛК-СНС, 168).

Юність, а далі *молодість* – період життя до зрілості, коли відбувається нагромадження й розвиток життєвих сил організму (ВТС, 1643), – називають найпрекраснішою частиною життя людини. Вона красива візуально (*Які ж були вони вродливі, три Лади-Либеді тоді! І трішки-трішки вередливі, і дуже-дуже молоді* (ЛК-В, 29), *Знімайте, знімайте! Хай буду така молода, красива, кохана у кожному оберті й жєстї (ви скажете потім: вона була зі світом в ладах)* (ОЗ, 43). Приваблює безтурботністю (*росли ми*

Олександра Задорожна. Лексико-семантична група „життя людини” як елемент вербалізації концепту часу...

в дощ, не слухали ще лекцій, для нас „учора” вже було „давно”, і неповторний смуток ретроспекцій було ще нам осмислить не дано (ЛК-В, 396). Крім того, в молоді роки, коли людину здебільшого ще не гнітять певні матеріальні та соціальні зобов'язання, формуються переконання, ідеали та цінності: *Благословен, хто вірний заповіту юнацьких днів* (ДП-ІІ, 217). Проте в аналізованих текстах юність зображена як період, коли людина робить дуже багато помилок. Наприклад: *Кошмар тих літ, букет моєї дурості, пір'їночка оскубаної мрії! Мене б спитали: ще раз хочеш юності? Будь ласка, прошу. Тільки без Марії* (ЛК-В, 233), *Де душа і золото хочуть жити в мирі, продається молодість дешево і щиро* (ІІ, 132). Напевно, саме тому найчастотнішим є прагнення ліричних героїв повернути молоді роки, можливо, з надією щось змінити: *Залітна сніжинка сльозою зійшла на долоні, морозом шепнула мені сивина, що вже не повернуться юності нашої коні, бо надто далеко між нами лягла далина* (БО, 237), *Що було, те відгуло... А мені і досі сниться молодий вишневий вальс, хоч між нами всі дороги вже давно перемело* (БО, 204). Попри негативні емоції герої з ностальгічними нотками констатують швидкоплинність молодості: *Бачиш, Мавко, молодість проходить. Серце збайдужіло, мов листок* (ІІ, 15), *Тут юність твоя – дискотечна, джінсата й тривожна – природною смертю сконала не знати й коли* (ОЗ, 33), *Шкода тільки – молодість погасне в білих гніздах люблячих долонь* (ІІ, 58), *Я прокидаюся вночі й чекаю днини, перераховую свого життя провини. Повільно час іде. Безжурна голова з такою швидкістю вдягається в сивину* (ДП-ІІ, 386).

До слова *юність* у поетичному дискурсі аналізованих нами авторів виявлено чимало синонімів. Крім загальнономовного абсолютного синоніма *молодість*, було зафіксовано такі оказіоналізми: *ранок* (асоціація початку життя з початком дня) – *Ну а ранок думає про квіти* (молодість прагне романтики). *Жито в'яже молодих в снопи. Тільки сивим вже не поживіти* (ІІ, 62), *березень, квітень та травень* (асоціація весняного пробудження природи з формуванням фізичних та розвитком емоційних якостей людини) – *Де плаче хтось на сповіді святій від грішних щасть чи від безгрішних квітнів*. (ІІ, 104), *Не зовсім я ще осінній, а ти березнева трошки* (ІІ, 25), *Мені настала пора вечірню косить отаву. Виходжу в поле, а місяць висне, як срібен серпик... До тебе, квітню, ще тільки стука у гості травень. А я вже серпень... А я вже серпень... Серпень* (БО, 171). У наведених прикладах спостерігаємо корелятивні пари *березнева – осінній, квітень – серпень* за аналогією *молодість – зрілість*. Використання антонімів допомагає розкрити сутність описуваного періоду життя, показати перевагу молодості (має більше часу на споглядання світу) над зрілістю.

У період *зрілості* людина володіє вже певним досвідом у професійній діяльності, має статус у родині (*Коли обручка в мене на руці* (ІІ, 55), *розкажу я синові, як сміялася зоря* (ІІ, 130) та суспільстві (*Волосся моє не пішло в промисловість. Хороші діти. Спокійна совість. Люблю свою працю. Щаслива в родині. Чого ще треба сучасній людині?* (ЛК-В, 401). Зрілий ліричний герой починає усвідомлювати наближення старості (*Лише борись, а щастя не втече. Не схаменешся – півжиття позаду* (ЛК-В, 179), *Я тепер вся в фешенебельній скверні, котрій наймення – „бальзаківський вік”* (ОЗ, 101), *Коли осінь вмирає на сивому-сизому вітрі, ми старієм на рік, і немає на долю управи* (БО, 58); не хоче рахувати кількості пережитих років (*Нам ще ж на полудень не пішло* (ОЗ, 25), *Ще днів моїх багато за горою, за зорями в небесній глибині. Все, що було, згубилось уві сні, лиш те, що буде, володіє мною* (ДП-ІІ, 32) та прагне зупинити плінні літ (*Я у такому віці, що якраз було б чудово зупинити час* (ДП-ІІ, 374), *Ми свого іще не відлюбили, час іще свого не відспівав* (ІІ, 62), *Вік продовжить нам віку – і ми свою повість продовжимо: після того, як сорок, до того, як сорок: допоки живі* (ОЗ, 7).

Бажання затримати час простежується і в спогляданні ліричним героєм осінніх пейзажів (авторами фіксується подібність осінньої пори до періоду людської зрілості): *Красива осінь вишиває клени червоним, жовтим, срібним, золотим. А листя просить: – виший нас зеленим! Ми це побудем, це не облетим. А листя просить: – Дай нам тої втіхи! Сади прекрасні, роси – як вино* (ЛК-В, 323), *Розплелась, розсипалась, розпались, неначе коси, вересневі дні. Ми з тобою ще не накупались, а вже грає осінь у вікні* (ДП-ІІ, 288).

Наступним періодом людського життя є *старість* – пора споглядання пережитого і підведення підсумків: *Під ворітьми, де літа мої проходили, я об спогади спіткнувся, мов загнуданий* (БО, 129). При зображенні старості бачимо розподібнення думок шістдесятників та дев'ятдесятників. Шістдесятники, виховані на одвічних традиціях поваги до старшого покоління, шанобливо ставляться до феномену старості (*А роки летіли, мов сиві коні... вже й недобачати стала* (БО, 130), вважають, що, скільки не відпущено долею віку, його теба прожити, не руйнуючи моральних канонів (*Хай буде все небачене побачено. Хай буде все пробачене пробачено. Єдине, що від нас іще залежить – принаймні вік прожити як належить* (ЛК-В, 13). Вони поважають всі вчинки старших людей (*В таких літах, коли вже днів нема, навчилась мати читання й тисьма, і дивиться у книжку, наче в юність, в життя велике, що прийшло сліпма* (ДП-ІІ, 415). Дев'ятдесятники (юність яких пройшла в період перебудови – час руйнування моральних канонів суспільства) говорять про старих людей або зневажливо (*Але ж на схилі віку не втіша те, що вціліла – попри все – душа* (ОЗ, 73), *Надстарий. Застарий для таких печалей* (ІІ, 38), або завуальовано зображують цей період життя, прагнучи не думати про наближення старості: *А про вічне думати не треба, доки жити хочеться іще* (ІІ, 109), *За роком рік громадить стоси й стоси*

не – списаних – пожовклих сторінок (ОЗ, 86), Сіло сонце, мов півсерця вкрало. Хтось перехрестився на вербу. Воже й життя кінчається, а мало, мало надивився на судьбу (ІП, 43),

Фінальною гранню людського життя є *смерть*. Ї кожен з аналізованих авторів зображує по-своєму: О. Забужко та В. Махно про смерть взагалі не згадують. Ліричний герой І. Павлюка легко вімовляється від життя заради кохання: *Тільки любити тебе – молоду і сумну хай вереснево, проклято, не назавжди. Тільки – до смерті. Тільки тебе одну* (ІП, 100), *Жити я готовий цілу вічність. Вмерти я готовий кожну мить. В ніч упасти, погасивши свічі, бачити, як голос твій шумить* (ІП, 36). У мовотворчості Б. Олійника смерть – це відхід на спочинок стомленої за життя людини: *Посіяла людям літа свої літечка житом, прибрала планету, послала стежкам споришу, навчила дітей як на світі по совісті жити, зітхнула полегко – і тихо пішла за межу* (БО, 167). Л. Костенко при зображенні смерті використовує парадигму життя – театр (ліричний герой – популярний, талановитий актор): *А він вмирає. Вмирала з ним епоха. Ї уже не викличеш на „біс“. Остання дія... Кладовище. Похорон. В безсмертя також повні очі сліз* (ЛК-В, 250).

У аналізованій мовній тканині при зображенні частин людського життя частотні речення із крапками (...). Вони виражають психічний стан ліричного героя: його хвилювання, зворушення й узагалі сильні переживання через те, що час летить і важко встигнути за його темпом, що людське життя швидкоплинне. Це свідчить про те, що для ліричного героя час лине надто швидко і він не встигає за його темпом.

Отже, при зображенні людського життя в поетичній мові другої половини ХХ століття активізовано досить обмежену кількість слів на позначення темпоральних проміжків: *життя, дитинство, молодість, зрілість, старість, смерть*. Найчастіше ними послуговується Л. Костенко, найменше представлені ці номени у мовотворчості В. Махна. Усі темпоральні лексичні одиниці мають багате смислове наповнення. Часто у поетичних контекстах розширюється семантичний спектр слів та межі концепту *часу*. Відбувається активна взаємодія концепту *часу* з іншими концептами – *людина, простір та природа*.

1. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській мові. – Одеса, 1996. – 191 с.
2. Джиоева М. Г. Русская временная лексика как фрагмент языковой картины мира: Автореф. дис... канд. филолог. наук: 10. 02. 02 / Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського – Симферополь, 2002. – 16 с.
3. Кочерган М. П. Лексика понять времени в украинском языке: Автореф. дис... канд. филолог. наук: 10. 02. 01 / Академия наук Украинской ССР. Отделение литературы, языка и искусствоведения. – К., 1967. – 16 с.
4. Морковкин В. В. Опыт идеографического описания лексики (анализ слов со значением времени в русском языке). – М., 1977. – 168 с.
5. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- БО – Олійник Б. Вибрані твори: У 2-х т. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 1.
 ВМ-ЛЕ – Махно В. І. Лютневі елегії та інші вірші. – Львів: Каменяр, 1998. – 63 с.
 ВМ-ПР – Махно В. І. Плавник риби. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2002. – 68 с.
 ДП – Павличко Д. Твори в трьох томах: – К.: Дніпро, 1989. – Т. 1-2.
 ІП – Павлюк І. Стихія. – Тернопіль: Джура, 2002. – 144 с.
 ЛК-В – Костенко Л. В. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
 ЛК-СНС – Костенко Л. В. Сад нетанучих скульптур. – К.: Радянський письменник, 1987. – 207 с.

Lexico-semantic group "human life" as an element of verbalization of the concept of time in the poetic language

In the article complex analysis of lexico-semantic group "human life" as an element of verbalization of the concept of time on the basis of the poetic language. Semantic range of lexemes which denote stages of human life is studied. Synonymic group and correlative pairs of temporal determinants are analysed.

Key-words: lexico-semantic group, concept, lexeme, semantic, names of time.

УДК 811.161.2'371

ББК 81.411.1 – 3

Вікторія Яковлева

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТОМ БАТЬКО В КОНТЕКСТІ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ КОНЦЕПТІВ

*Стаття присвячена розгляду групи фразеологізмів української мови, об'єднаних за ознакою наявності спільного складника – слова-компонента *батько*, при чому було застосовано комплексний підхід до їх вивчення з урахуванням структурно-семантичного, лінгвокультурологічного аспектів.*

Ключові слова: етнокультурна свідомість, концепт, фразеологізм, національний стереотип.

Останні десятиліття ХХ та початок ХХІ ст. позначилися відродженням національного самоусвідомлення, національної культури в країнах Східної Європи, активізацією зацікавленості цивілізованого світу гуманітарною сферою людської життєдіяльності, особливо на тлі виникнення питань діалогу культур та їх інтерференції, загального процесу глобалізації. У сфері лінгвістичної науки відзначено знаходить своє вираження в реактуалізації таких проблем, як співвідношення мови і культури, мови і менталітету певного етносу, мови і народної творчості, їх взаємозалежності та точок дотику.

Вивчення семантики мовних одиниць взагалі й культурно-національного підґрунтя фразеологічних утворень зокрема були започатковані в працях О.Потебні, М.Костомарова, М.Сумцова, І.Франка й одержали продовження в дослідженнях Г.Булашева, В.Гнатюка, Я.Головацького, Б.Грінченка, О.Малинки, В.Милорадовича, В.Шухевича. Вивченню фразеологічних засобів мови в аспекті взаємозв'язку понять *мова – культура – етнос* присвячені праці М.Алефіренка, Я.Баран, Н.Грозан, Н.Дем'яненко, В.Калашника, Л.Лисиченко, Ф.Медведєва, П.Редіна, О.Селіванової, Л.Скрипник, І.Тимченко, В.Ужченка, Д.Ужченка.

Дослідження вербалізації концепту *сім'я* в українській мовній картині світу як спосіб вивчення взаємозв'язку мови, духовної культури народу, національної ментальності включає розгляд номінування сучасної української мови та реконструкцію уявлень, закріплених на різних рівнях мовної системи в процесі її безперервного розвитку у вигляді одиниць, які в силу насичення етнокультурною інформацією мають вплив на формування ціннісної картини світу певного етносу. У зв'язку із зазначеною проблемою особлива увага вчених звертається на одиниці фразеологічної системи та їх конструктивні компоненти, зокрема ті елементи ядра лексики сучасної української мови, які концентрують значний обсяг культурної інформації міфологічного, філософського, релігійного, фольклорного характеру та виражають світоглядні концепти. Для нашого дослідження в цьому напрямку доцільним видається звернення до фразеологічних одиниць з компонентом *батько*, який вербалізує національне світобачення, світосприйняття й світорозуміння певної мовної спільноти, виступає як мовний компонент культурного контексту [12, 43], що дозволить показати, як представлено концепт *сім'я* у фразеологічній системі української мови, зокрема ту частину, яка пов'язана з уявленнями про батька.

Для досягнення мети необхідно розв'язати такі завдання: 1) виділити із Фразеологічного словника української мови у 2-х т. (укладеного В. Білоноженко та ін.) та Словника фразеологізмів української мови (укладеного В. Білоноженко та ін.) методом суцільної вибірки фразеологічні одиниці з компонентом *батько*; 2) проаналізувати їх семантичний склад і поділити на групи за різними ознаками; 3) з'ясувати роль культурологічної інформації, закладеної у внутрішній формі фразеологізму, у формуванні його значення.

Одне з вихідних положень дослідження культурно-національної самобутності фразеологічного складу мови проголошує, що в колективній підсвідомій пам'яті носіїв мови зберігається зв'язок фразеологізмів із тим чи іншим кодом культури [11, 16]. Звідси випливає необхідність розгляду міфологічного підґрунтя виокремлених для дослідження фразеологічних утворень, яке являє собою відбиток первісних уявлень про батька. У зв'язку з цим слід звернутися до архетипів національної свідомості, які містять у собі інформацію про духовно-культурне начало, є відображенням досвіду попередніх поколінь, який зберігається в генетичній пам'яті народу у вигляді фрагментів закодованої інформації, а в психіці – у вигляді емоційно забарвлених переживань, залишків енергетичного піднесення [3, 12-13].

Одним із найважливіших архетипів, виокремлених філософом та психоаналітиком К.Г.Юнгом, є *архетип родини*, який виражає ставлення до нації, оскільки *сім'я* розуміється як основне мірило вартостей, середовище, яке формує характер та вдачу людини. Для українців характерним є розуміння зв'язку між членами етносу як родинного, за якого кожен із членів національної спільноти виступає сином чи донькою єдиної матері – України, вождь-батько є носієм моралі нації, а жінка-мати посідає особливе місце, виступаючи берегинею роду [3, 13]. Особливість статусу жінки виявляється зокрема у висуненні на перший план *архетипу доброї матері*, паралельно з яким чоловіче начало представлено в характерних для української ментальності праобразах мудрого/доброго старця (певне уособлення мудрої поради та об'єктивної оцінки дій), козака-героя (відображення особливості історичного розвитку країни, за якого чоловіки виступали в першу чергу захисниками рідного краю). Матріархальні тенденції знаходять вираження в особливостях національного характеру етнічної спільноти, які в площині його культурних проєкцій представлені поняттями національна ідентифікація, національна ідея, національний етос, комплекс національної відрази. Загальноновизнаним є факт формування еталону образу людини та людського існування, із яким ототожнюють себе представники українського етносу, під впливом матріархального комплексу, який характеризується певними позитивними та негативними моментами. Е.Фромм визначає такі позитивні моменти, як ідея рівності всіх людей, святість життя і право кожного на частку того, що дароване природою, що матеріалізувалися в ідеях природного права, гуманізму, філософії Просвітництва та постановці цілей демократичного соціалізму. Однак любов до матері, рівність перед матір'ю, культ матері-Землі, ставлення матері до своїх дітей ґрунтуються насамперед на емоційній, а не раціональній основі, за умови чого в типі культури переважають емоційність, почуттєвість, а вольове начало слабшає. Раціональній основі світовідчуття та світосприйняття відповідає патріархальний комплекс, який будується на несвободі, підкоренні дітей та всіх членів *сім'ї* батькові [14, 474]. На сьогодні визнається перевага жіночого елемента в національній психології українців, жіночого начала в українському національному характері.

Елементи раціонального світовідчуття та світосприйняття пов'язуються вченими вже з періодом демоністичного типу надприродного (перехідного між чуттєво-надчуттєвим та теїстичним), за якого уявлення представників етносу збагачуються образом „господаря сфер” як розпорядника людських

колективів, певних природних явищ, зв'язків людини з тим чи іншим видом тварин чи рослин тощо. Цей образ специфікується в епоху енеолітичної трипільської культури в аграрному культі рожаниць і Рода, наслідками якого були зростання сили культу предків, виділення поховань знаті, зникнення образу жінки в статуєтках і заміна його чоловічим образом. У подальшому образ Рода зазнає значної еволюції від духа-господаря до бога-духа, розщеплюючись на окремі іпостасі в політеїстичний період та синтезуючись в образі трійці за часів становлення християнської традиції світовідчуття та світовідношення [8, 7-32].

Фразеологізми з компонентом *батько* становлять численну групу сполучень, у межах якої виділяються семантико-граматичні розряди. Один із них охоплює 19 інтер'єктивних фразем, серед яких дві імперативні одиниці, а решта – емоційні, наприклад: *батечку мій, батька лисого, до бісового (чортового, бісячого) батька, якого бісового батька (сина), кий чортів батько, к чортовому (сучому, лисому і т. ін.) батькові [під лотоки], біс (біси) [його (її, їх і т. ін.)] батька знає (зна), іди [собі] к бісовому батькові (к нечистій матері, к чортовій матері), батькові своєму лисому (комусь іншому і под.) розкажи*.

Емоційні фраземи характеризуються додатковими експресивними тонами емоційного поцінування: 1 одиниця з яскравою меліоративною оцінкою з аloseмами „захоплення”, „здивування” (*батечку мій*); 4 фраземи з меліоративно-пейоративною оцінкою з переважанням позитиву (*к чортовому батьку, біс/чорт його батька знає, спасибі вашому батькові*); 14 одиниць з яскравою пейоративністю з характерними аloseмами „незадоволення” (*на якого бісового батька, кат його батька знає*), „недовіра” (*батькові своєму лисому розкажи*), „зло” (*іди до бісового батька*), „обурення” (*якого бісового батька*), „бажання позбутися” (*до бісового батька*), „роздратування” (*у бісового батька*), „заперечення” (*сучого батька, батька лисого*), „зневага” (*до чортового батька*), „досада” (*кий чортів батько*), „презирство”, „злоба” (*до бісового батька*). Велика гама відтінків негативного експлікується за рахунок поєднання компонента *батько* з характерними прикметниками, які відображають відношення вказаної особи-об'єкта до хтонічної істоти – зазвичай чорта, біса – як прямо (*чортів, бісів*), так і непрямо (*сучий, лисий*). Якщо перший випадок не викликає запитань, то другий потребує пояснення.

Так, щодо поєднання елемента *сучий* із назвами осіб повної спорідненості по прямій лінії першого ступеня – *батько, мати* – М. Михайлин зазначав, що подібна ситуація використовувалась із метою потрійного прокляття через використання єдиної магічної формули (тобто стійкого вислову, чим і є фразеологізм), а потрійність відповідала при цьому трьом сферам – небесній, земній та підземній: зв'язок із хтонічною істотою накладає відбиток на особу-опонента як прямо, так і через родові зв'язки та простір подібного акту [9, 357-358].

Елемент *лисий* у поєднанні з компонентом *батько* накладає відбиток негативного поцінування через відстеження асоціативних зв'язків із чортом, бісом: В. Мокієнко відзначає, що хоча на перший погляд цей епітет є нелогічним завдяки стереотипному уявленню про цю істоту як волохату, укриту хутром, образ цей не є власне слов'янським, язичницьким, а був запозиченим із європейської церковної традиції. Давньоруські ж мініатюри як репрезентанти вітчизняної книжної традиції подають чорта як „зазвичай людиноподібну істоту з витягнутою шишкою головою та часто лису або ж із волоссям, яке стримить шишкою, голу, із „непричесаними” крилами за спиною, куцим хвостом та гусячими п'ятами” [10, 185]. При цьому зауваження, що лексема *батько* виступає в такому випадку на позначення одного з членів не людської родини, а міфічної родини потойбічних сил.

За структурними показниками вказані одиниці розпадаються на три групи: 1) побудовані за моделлю підрядних словосполучень (*батечку мій*); 2) зі структурою односкладного речення (*іди собі к бісовому батькові, батькові своєму лисому розкажи*); 3) утворені шляхом інтер'єктивації підрядної частини складнопідрядного речення (*кий чортів батько, якого бісового батька*).

Наступний семантико-граматичний розряд охоплює дві ад'єктивні фраземи, які вживаються для вираження статичної ознаки предмета (особи): *і батька рідного не жаліє (жалує)/ не пожаліє (не пожалує); рідного батька продасть*. Виокремлені одиниці не є „класичними” ад'єктивними фразеологічними утвореннями з якісним прикметником у ролі граматично стрижневого компонента, їх ад'єктивні ознаки зумовлюються морфологічними властивостями формально-граматичного центру – дієслова, що, за М.Алефіренком, зумовлюється спільною для дієслова і прикметника властивістю – здатністю виражати ознаку (динамічну і статичну) предмета [1, 61]. При цьому цілком зрозуміло є трансформація у фразеологізмах із граматично стрижневим дієслівним компонентом динамічної ознаки в статичну в процесі ад'єктивації.

Значення поданих фразеологічних одиниць пов'язане з традиційним уявленням про стосунки кровних родичів першого та другого ступеня по прямій лінії в сімейній соціальній формації: шанобливе ставлення до старших, зокрема до батьків. У першому випадку (*і батька рідного не жаліє/жалує (не пожаліє/пожалує)*) спостерігається така лінійна залежність: наявна невідповідна поведінка стосовно до кровного родича → упевненість у можливості такого ж ставлення до особи-не-родича (чужого, не „свого”) → закріплення у фразеологізмі комплексу особливих рис поведінки людини з іншими членами суспільства. За подібною асоціативною схемою відбувається й становлення значення другої фразеологічної одиниці (*рідного батька продасть*). Як видно, фразеологічне значення ґрунтується на поцінуванні порушення усталеного стереотипу стосунків у сімейній формації, при чому значний ступінь

пейоративності знаходиться в прямій залежності від статусу поданої особи: як керівник родини, батько зосереджував у своїх руках владу розподілу та оцінки результатів праці, що породжувало шанобливе та покірне ставлення всіх членів формації, яке зберігалось й за умови передачі повноважень іншій особі.

Інший семантико-граматичний розряд містить дві дієслівні фразеологічні одиниці, тобто утворення з узагальненою семантикою процесуальної ознаки: *лізти (забігати, спішити, поспішати, вискакувати, сунутися і т. ін.) поперед батька в пекло; посылати до бісового батька*.

Емоційна насиченість першого фразеологізму – *лізти поперед батька в пекло* – є змінною, регульованою, залежною від варіанта центрального компонента – дієслова, тобто можливості його коливання від нейтрального *спішити/поспішати* до маркованого *лізти/сунутися*. Жартівливе забарвлення досягається через обігрування ситуації смерті в християнській традиції як потрапляння до пекла (яке, за М.Бахтінім, є елементом карнавального „низу”, компонентом народно-сміхової культури). Порушення традиційного уявлення про послідовність зміни поколінь у поєднанні з експлікацією думки за допомогою маркованих елементів створює умови для виникнення парадоксу, який виступає базисом для жартівливого сприйняття ситуації.

У другому випадку (*посилати до бісового батька*) прослідковується лінія уявлення про можливість подолання опонента за рахунок його відсилання до підземної сфери – території панування хтонічних істот, до найглибшого її рівня через змалювання ієрархії згаданого світу за допомогою компонента-назви особи повної спорідненості по прямій лінії першого ступеня (*батько*), який поєднується з присвійним прикметником *бісовий*. Компонент *батько* несе при цьому лише загальну ідею спорідненості, оскільки служить для позначення члена не людської, а міфічної родини, а також пом'якшує загальний тон висловлення за рахунок завуалювання хтонічного центру, тобто виступає евфемізмом (*бісовий/чортовий батько* у порівнянні з *біс, чорт*). Використання назви хтонічної істоти в такому оточенні в залежності від контексту і ситуації може визначатися як порушення норм соціального та мовного етикету, що відносить поданий вислів до групи лайливих.

Останній семантико-граматичний розряд містить три адвербіальні одиниці кількісно- та якісно-обставинної семантики: *до бісового батька; як за рідного батька (тата) (зі словами правити, гнути тощо); як на [свого (рідного)] батька (зі словом кричати)*.

За синтаксичною структурою фразеологізми належать до побудованих за схемою словосполучення. Перший із них, сурядного типу, має прийменниково-відмінкове походження; решта є компаративними, тобто такими, у яких конструктивного значення набуває порівняльний сполучник, який „шляхом уподібнення вказує на ірреальність способу дії чи стану” [1, 64]. Особливістю поданих одиниць є їх сполучуваність з певними дієсловами, у поєднанні з якими їх використання як комплексу елементів з єдиним значенням є виправданим (як із рядом дієслів (*правити, гнути і подібні* у 1 випадку), так і з окремими лексемами (*кричати* у 2 випадку)).

Якщо семантика фразеологізму *до бісового батька* базується на уявленні про необмежені можливості хтонічних істот, то в решті випадків прослідковується вже згадане уявлення про стосунки кровних родичів у сімейній формації. У першому з двох випадків (*як за рідного батька*) значення вислову походить з усвідомлення великого значення батька як керівника сімейної формації, що змальовується через ірреальну ситуацію його купівлі-продажу. У другому випадку (*як на свого/рідного батька*) порушення усталеного погляду на ставлення до старшої людини – одного з батьків та керівника сім'ї знаходить у фразеологічній одиниці негативне поцінування із паралельним переносом змальованого на стосунки з іншими людьми.

Виокремлені фразеологізми української мови з компонентом *батько* становлять численну групу та характеризуються високим рівнем насиченості емоційно-експресивного поцінування. В основі фразеологічного значення подані утворення мають елементи світоглядних, міфологічних, релігійних, фольклорних уявлень про батька, які зберігаються в законсервованому вигляді за рахунок відтворюваності структурної моделі компонентного складу та константності вживання. Екстралінгвальна мотивація більшості фразеологічних утворень є унікальною, співвідносною з типом вірувань (демонологічний тип уявлень про світ), індивідуально-образним уживанням. Особливістю компонента-назви спорідненості *батько* у складі фразеологічних одиниць є здатність виступати підсилювальним чи послаблюючим маркером, в основі значення якого зберігаються архетипові риси батька як керівника сімейної формації та носія раціонального начала, а також як одиниці, яка в конденсованому вигляді передає комплекс поведінкових кліше в ставленні до особи першого рівня спорідненості по прямій лінії та звідси – якісних характеристик зазначеної особи.

У зв'язку зі з'ясуванням ролі концепту *сім'я* як психоментального та етнокультурного елемента української мовної картини світу до перспектив дослідження відносимо реконструкцію уявлень про подану формацію та її членів через розгляд фразеологізмів із компонентами-назвами спорідненості та свояцтва в межах комплексного підходу до їх вивчення з урахуванням структурно-семантичного та лінгвокультурологічного аспектів.

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків, 1987.
2. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1990.
3. Бійчук Г. Актуалізація архетипів підсвідомого засобами слова // Дивослово. – 2005. - №10. – С.12-18.

4. Гнатенко П.І. Український національний характер. – К., 1997.
5. Жайворонок В.В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук // Мовознавство. – 2004. - №5-6. – С.23-35.
6. Жайворонок В.В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення // Культура народів Причорномор'я. – 2002. - №32. – С.51-53.
7. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. – Новосибирск, 1986.
8. Любчик Б. Вірування давніх українців та їхніх прашурів. – К., 1996.
9. Михайлин В. Русский мат как мужской obscene код: проблема происхождения и эволюция статуса // Новое литературное обозрение. – 2000. - №43. – С.347-394.
10. Мокиенко В.М. Образы русской речи: Историко-этимологический и этнолингвистический очерки фразеологии. – Ленинград, 1986.
11. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты. – М., 1996.
12. Ужченко В.Д. Фразеотворчі концепти в загальнономовній та ареальній (східноукраїнській) ідіоматичі // Лінгвістичні дослідження. – Вип. 10. – Харків, 2002. – С.41-49.
13. Українське народознавство. – Львів, 1994. 14. Фромм Э. Пути из больного общества // Проблема человека в западной философии. – М., 1988.

The article is devoted to the analysis of a group of phraseologisms of the Ukrainian language, which are united by presence of the common component – the word *father*, and characterized with the help of complex approach of study, with structural-semantic and linguocultural aspects taken into consideration.

Key words: ethnocultural conscience, concept, phraseologism, national stereotype.

УДК 81'373.7

ББК 81.033

Ольга Сурмач

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ КОНЦЕПТ “БАГАТСТВО” У ПАРЕМІЇ ТА ФРАЗЕОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ)

У статті аналізуються приказки, прислів'я та фразеологізми сучасних англійської, російської та української мов, які актуалізують концепт “багатство”. Порівнюються семантичні і лінгвокогнітивні особливості концепту у пареміології та фразеології трьох мов.

Ключові слова: приказки, прислів'я, фразеологізми, лінгвокультурологічний концепт, когнітивна лінгвістика, ментальність.

Лінгвокультурологічний концепт відрізняється від інших одиниць, що використовуються у лінгвокультурології, своєю ментальною природою. Лінгвокультурема, яку вперше запропонував В. В. Воробйов, визначається як міжрівнева одиниця, що не має певної локалізації. Лінгвокультурологічне дослідження одночасно вважають і когнітивним дослідженням, бо саме у свідомості відбувається взаємодія мови та культури.

Центром лінгвокультурологічного концепту є цінність, адже концепт має за мету вивчення культури, а в основі культури лежить саме ціннісний принцип [4, 11]. Якщо про якийсь феномен носії культури можуть дати позитивну чи негативну оцінку, то цей феномен формує у культурі відповідний концепт.

Найціннішим джерелом відомостей про культуру та менталітет народу є фразеологічний та пареміологічний фонди мови. Фразеологічні одиниці та паремії мають образно-символічну основу, це стереотипи народної свідомості, де відображено погляди народу, побут, традиції і звичаї, моральні настанови, тощо. Вони фіксують життєві спостереження, мудрість, що є цінним доказом когнітивно-культурної діяльності людей. Зв'язок культурологічної інформації, що міститься у приказках, прислів'ях та фразеологізмах, з життям мовного соціуму проявляється насамперед у виборі різних еталонів та стереотипів. Саме через це порівняння паремій та фразеологізмів різних мов є наочним матеріалом лінгвокультурології [9, 156]. Ці мовні величини не лише відтворюють елементи й риси культурно-національного світосприйняття, але і формують їх. Вони містять культурну конотацію і вносять свій вклад у загальну мовну картину світу.

Мовна картина формується системою ключових або культурних концептів. В українській, російській та англійських мовах “багатство” є складним, соціально зумовленим концептом, що має різні форми лексичного та семантичного вираження. Семантично-когнітивна структура концепту “багатство” ще не була досліджена в порівняльному плані, хоча існують тематично близькі дослідження на матеріалі окремих мов, наприклад: М. П. Клименко “Лінгвокультурологічні, когнітивні і перекладознавчі аспекти тематичної групи “Гроші США”, Ю. С. Кузин “Особливості фразеологічних одиниць, що відбивають поняття “грошові відносини”.

Концепт “багатство” може виражатися в окремих словах, сталих виразах, прислів'ях, приказках, тощо. Відповідно до мовної картини світу спостерігається своя специфіка вираження концепту через грошові еквіваленти. Так, для англійців характерна увага до свого життя, власних інтересів, статку. Прибуток, наявність чи відсутність грошей відіграють важливу роль. Гроші – це та сила, що може завоювати світ, замінити рідних, близьких та друзів, вони можуть бути найважливішими понад усе: “Money answers all things” [5, 512], “Money has no smell” [6, 185], “Money makes the mare go” [1, 677]

Ольга Сурмач. Лінгвокультурологічний концепт “багатство” у паремії та фразеології...

“Money talks” [1, 677]. Гроші не лише керують світом, вони “формує” людину і все, що її оточує: “Money makes a man free everywhere” [5, 184], “Money often unmakes the men, who make it” [1, 677], “Money makes money” [1, 677].

В українських та російських пареміях та фразеологізмах спостерігається інша картина: гроші не є показником успіху. Навпаки, до бідних людей ставилися із розумінням, а багатих вважали безсоромними і нечесними: рос. “Бедность не порок” [6, 12], укр. “Краще свої воші бити, ніж чужі гроші лічити” [7, 200]. Багатство концептуалізувалося в народній свідомості в семантичному полі чужого, нечесного. Вважалося, що стати багатим і заробити купу грошей можна тільки нечесним шляхом: укр. “Пани правдою кепкують, проте ж в світі й панують” [7, 44]. Люди традиційно сприймали багатство як щось негативне, нерідко воно ставало об'єктом роздратування та заздрощів. Існувала думка, що великі гроші – не від Бога, а від нечистого, отож не варто прагнути до збагачення: рос. “Богатому черти деньги куют” [8, 186], укр. “Багатий, як чорт рогатий” [7, 51].

На позначення багатства в українській лінгвокультурі існують фразеологічні одиниці, у яких багаті, навпаки, шанують і поважають: “То пан хороший, як багацько грошей” [7, 45], “Краще держатися у багатого пана за клямку, як у бідного за столом сидіти” [7, 45], “Багатий шепче з кумою, а убогий з сумою” [7, 53], “Багатого за стіл сажать, а убогого і так випроводжають” [7, 53], “Багатого і серп голить, а убогого і бритва не хоче” [7, 53], “Як бідний плаче, то ніхто не баче, а як багатий скривиться, то всяк дивиться” [7, 53], “Умер багатий – ходімо ховати, умер убогий – шкода дороги” [7, 53].

Окремо можна виділити групу фразеологізмів, де йдеться про велич і значущість грошей. Гроші мають позитивну оцінку і є еквівалентом добробуту: рос. “Мерить деньги четвериками” [2, 156], “С деньгами можно добиться всего” [5, 512], “Когда деньги говорят, все молчит” [5, 512], “Золотой молоток и железные двери открывает” [8, 239], укр. “Хто має багацько, той бурчить; а хто не має, той мовчить” [7, 53], “Хто багат, то всім брат” [7, 53].

Проте не можна сказати, що всі англійці меркантильні і гроші – це головне для них. Багатство може співвідноситися з людиною і в негативному плані, і це фіксується у фразеології: “Money isn't everything” [6, 184], “Money is the sinews of war” [1, 677], “Money is the root of all evil” [10, 233], “Money is a good servant but a bad master” [1, 677], “Money can't buy happiness” [6, 184], “All is not gold that glitters” [6, 260], “Early to bed, early to rise, makes a man healthy, wealthy and wise” [1, 297]. Подібними аналогами концептуалізації “багатства” можуть слугувати українські та російські фразеологізми: рос. “Не в деньгах счастье” [6, 184], “Не всё то золото, что блестит” [6, 260]. Гроші – це не те, до чого треба прагнути, і англійці відзначають, що не так всемогутня та людина, яка володіє ними: англ. “Money often unmakes the men who make it” [1, 677], “Grasp all, loose all” [1, 437].

Англійська мова фіксує багато фразеологізмів та паремій на позначення “пріоритетності” справжньої дружби над культом грошей: “Where your friends are, there your riches are” [6, 555], “They are rich, who have true friends” [6, 555]. Не варто сплутувати грошові відносини з сімейними чи дружніми стосунками: “Lend your money and loose your friend” [5, 512], “Even reckoning makes long friends” [6, 307], “Honour and profit lie not in one sack” [1, 505]. У мовній картині світу росіян паремії та фразеологізми на позначення дружби кількісно поступаються англійській групі, проте важливість справжньої дружби зафіксована: “Не имей сто рублей, а имей сто друзей” [8, 271], “Хочешь потерять друга, одолжи ему денег” [5, 512].

Англійці дуже бережливі, і ця заощадливість цінується вище за багатство. Вони переконані, що тільки будучи поміркованим і бережливим у хазяйнуванні, можна стати багатого людиною. Високо цінується і та людина, що береже кожен зароблений “копійку”: “Money draws money = Money begets money” [1, 677], “A penny saved is a penny gained” [1, 754], “Little gains make heavy purses” [6, 303], “Penny and penny laid up will be many” [6, 303], “Take care of the pennies and the dollars will take care of themselves” [6, 303], “Money likes to be counted” [6, 185]. В українській та російській мовах бережливість та економія теж є прикладами розумної поведінки; так людина може захистити себе від непередбачуваної бідності: рос. “Копейка рубль бережёт” [6, 303], “Деньги счёт любят” [8, 223].

В англійській пареміології та фразеології велика увага приділяється тому, як саме були зароблені гроші. Об'ємним є фразеологічний ряд на позначення “чесності” отримання грошей: “A clean fast is better than a dirty breakfast” [1, 216], “Muck and money go together” [1, 682], “To earn an honest penny” [5, 572], “Ill got, ill spent” [1, 517]. У російських та українських пареміях втілення принципу “чесно зароблені гроші” виявлено слабо, частіше воно ґрунтується на уявленні про те, щоб заробити гроші й розбагатіти, людина мусить бути спритною, хитрою і вміти шахраювати.

Українська фразеосистема фіксує зневажливе ставлення до боргів: укр. “Не ходи з дідьком у заклад” [7, 258], “Заклад не йде в лад” [7, 258], “Один усе заклався, та і без штанів остався” [7, 258], “Собаки закладались, та хвостів позбувались” [7, 258]. В російській мові теж не бракує фразеологічних одиниць, що передають негативне ставлення до позичання грошей: рос. “Деньги легко занимают, нелегко отдаются” [8, 233].

У свідомості англійської лінгвокультурної спільноти власна праця є джерелом благополуччя. Люди переконані, що саме праця дає можливість нормально жити, але визнають, що багатства на ній не

зарибиш. Скупі люди, що прагнуть привласнити собі якомога більше грошей, засуджуються. В англійській мові можна зустріти багато приказок і прислів'їв, де передано негативне ставлення до жадібних та грошололюбних людей: "At open doors dogs come in" [1, 52], "As good beg of a naked man as a miser" [1, 39], "Charity will be rewarded in heaven" [1, 209], "Money doesn't grow on trees" [10, 233]. В українській мові теж є паремії на позначення скупі людини, зооморфним символом пожадливісті у народній уяві є кіт: "Ласий на гроші, як кіт на сало" [7, 216].

Паремії та фразеологізми, відзеркалюючи загальнолюдські пріоритети, водночас фіксують національно зумовлені ціннісні уявлення про звичаї, традиції, моральні настанови тощо. Це робить їх значущими мовними величинами, дослідження яких дозволяє виявити ієрархію цінностей носіїв певної культури і мови. Проаналізувавши реалізацію концепту "багатство" у пареміях та фразеологізмах у мовно-образному просторі трьох мов, можна зробити висновок, що в англійській мові заможна людина частіше характеризується з позитивного боку. В українській та російських мовах багатство нерідко має пейоративне забарвлення, хоча до багатіїв ставляться з повагою.

1. Баранцев К.Т. Англо-український фразеологічний словник. – 2-е вид., виправлене. – К.: Т-во "Знання", 2005. – 1056с.
2. Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998. – 704с.
3. Воробьев В.В. Лингвокультурологическая парадигма личности: Монография. – М.: Уд-во РУДН, 1996. – 170с.
4. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке. // Языковая личность, культурные концепты. – Волгоград-Архангельск: Перемена, 1996. – С.3-16.
5. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь/ Лит. ред. М.Д. Литвинова – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1984. – 944с.
6. Лубенская С. И. Русско-английский фразеологический словарь. — М.: "Языки русской культуры", 1997. — 1056с.
7. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше/ Упорядкував М.М. Пазяка. – К.: Либідь, 2003. – 352с.
8. Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. – К.: "Радянська школа", 1971. – 350с.
9. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Шк. "Языки русской культуры", 1996. – 286с.
10. Longman Idioms Dictionary. – Addison Wesley Longman Limited, 1998. – 398 p.

The given article presents an analysis of proverbs, sayings, phraseological units of the modern English, Russian and Ukrainian languages, which represents the concept "wealth". Semantic and linguo-cognitive features of the concept are compared in paremiology and phraseology of three languages.

Key words: proverbs, sayings, phraseological units, linguo-cultural concept, cognitive linguistic, mentality.

УДК: 413.19+152.3+883.3

ББК: 81.033+88.52.+83.3 (4Укр)

Тетяна Євтушина

ФРАЗЕОЛОГІЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ ПСИХІКА ЛЮДИНИ В НОВЕЛАХ В. СТЕФАНИКА

У статті розглядається мовна особистість В. Стефаніка під кутом зору фразеологічної інтерпретації в його новелістичній концепту психіка людини.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, концепт, психіка людини.

Домінантою сучасної лінгвістики є дослідження мови у тісному зв'язку з людиною, її свідомістю, пізнанням навколишньої дійсності та її практичною діяльністю. Тому на перший план постає вивчення мови із врахуванням мовної особистості. Багатоплановість дослідження зумовлює й релевантність подальшого розробок лінгвоментальної проблематики, метою якої є "аналіз індивідуальної вербум-моделі окремого українського комуніканта як складника у конструюванні загальної картини лінгвоментальності, оскільки розуміння специфіки національної вербальної поведінки щільно пов'язане із синкретизмом понять індивідуум / народ" [5, 289].

Людина живе в контексті культури і сприймає світ через своєрідний „концептуальний каркас“, що становить собою сукупність невербальних і вербалізованих концептуальних моделей. Одним із методів дослідження цього феномена є лінгвістичний аналіз форм і способів вираження концепту в мові.

Аналіз концептів здійснено в роботах Н. Арутюнової, А. Вежицької, Ю. Степанова, О. Кубрякової, М. Алефіренка, Н. Слухай, В. Кононенка, О. Селіванової, С. Жаботинської, К. Голобородька та ін. Науковці наголошують, що "поняття концепту відповідає уявленню про ті значення, якими оперує людина в процесі мислення і які відображають зміст досвіду й знання, зміст результатів усієї людської діяльності і процесів пізнання світу у вигляді певних квантів знання" [7, 263], ототожнюють його із ментально-психонетичним комплексом, який є "холістичним утворенням, що ґрунтується на взаємодії психічних функцій: відчуттів, почуттів, інтуїції, мислення, трансценденції, колективного позасвідомого" [11, 77].

Таким чином, концепт є головною ланкою в ментальному світі людини, яка пов'язує її з культурою, тобто колективним надбанням усього людства. Отже, під концептом розуміємо глобальну мисленнєву одиницю, що становить квант структурованого знання.

Серед лінгвістичних досліджень більшою мірою розглянуто фіксацію фразеологічних одиниць (ФО), пов'язаних із внутрішнім світом людини, на рівні мови та художнього твору [9; 8; 10; 4; 12]. На сьогодні спостерігаємо фрагментарне дослідження цього реєстру ФО на матеріалі новел Василя Стефаніка [6; 1; 3]. Тому метою цієї статті є фразеологічна репрезентація концепту психіка людини в художній площині В. Стефаніка. Мета зумовлює необхідність розв'язання таких завдань: систематизація філологічних досліджень поняття *концепт*; визначення особливостей фразеологічної фіксації концепту психіка людини у новелістичному доробку В. Стефаніка.

Одним із головних методів нашого дослідження є концептуальний аналіз логічного плану (С. Жаботинська, О. Селіванова). Фразеологізований концепт психіка людини художнього діапазону В. Стефаніка в поданій роботі описуємо через визначення логіко-семантичних зв'язків: від стрижневого концепта-символа до периферійних елементів (підконцептів, слотів) семіотичної структури із заданою семантикою.

Універсальність концепту психіка людини відзначаємо ядерними підконцептами *ментальність*, *психологічний світ*, *оцінка характеристики* [2]. Багатоплановим є підконцепт *ментальність* (на що ми і звернемо увагу), що містить, наприклад, периферійний підконцепт *духовна сфера людини* із центральними та периферійними слотами. Аналіз мовотворчості В. Стефаніка свідчить, що *релігійність* і *богошанування* покладені автором в основу характеристики персонажів, тому ми їх вважаємо центральними слотами. Таким чином, у мові оповідача й героїв функціонально навантаженими є відповідні фраземи, за якими послідовно проводиться мотив смиренності перед Богом і його владою: "– Я вертаю додому, най си діє Божя воля" [13, 190]. Чимала група цього підконцепту представлена ФО, де втілені своєрідні периферійні слоти: *покірливість*, *надія*, *вдячність*, якими підтверджується думка про залежність матеріального та соціального статусу людини від Божої волі: "– А най мене Бог боронит!" [13, 122]; "Маю в Бозі надію, що підведу, що ще весни не страю" [13, 38].

Провідними у формуванні підконцепту *духовна сфера* людини в новелах письменника є образи *Бога – Господа*. Адже персонажі прозаїка загалом люди побожні, тож не дивно, що в їхній мові чимало церковної лексики: "– Славайсу. – Навіки слава" [13, 41]; "– Най вам Бог даст як найліпше" [13, 49].

Аналізовані ФО пов'язані не тільки із покірливістю героїв перед Богом, ними автор наголошує на віру та відчуття покутян кінця ХІХ – початку ХХ ст. щодо всюдиприсутності Бога: "– Бог немає гіршої кари на землі... То видно по них, що їх Бог карає. Бо і маєтки їм дає, вони богачі, і розум їм дає – а нараз все забирає та й висаджує на бантину" [13, 150].

Вияв божої чуттєвості до дітей В. Стефаніком передано фразеологізмом *Бог взяв на свої коліна* [13, 239]. Тут слід вказати на цілковиту свободу дій, яка надається Богу при вирішенні питання: житиме людина або помре.

Отже, ФО підконцепту *духовна сфера* сприяють відтворенню духовної краси галицького селянства, надають мові усього твору невимушеності й усномовної природності, викликають відповідні почуття в читача. Ядром духовної концептосфери письменника є фраземи із лексемою *Бог*, які є основою того середовища, про яке пише новеліст, підкреслюючи тим самим етику, мораль та стосунки між персонажами.

Рельєфно, психологічно достовірно і переконливо представлено у володаря дум селянських ФО підконцепту *суб'єктивні емоційні процеси*, що відзначають периферійну частину концепту психіка людини окремими слотами.

Зазначимо, що у мовотворчості В. Стефаніка специфічними є 3 ФО слотів *симпатія*, що ототожнюється передовсім із любов'ю батьків до дітей.

Зі слів стражденної матері ("Виводили з села"), яка проводить єдиного сина в рекрути, дізнаємося про її турботливу любов до сина: "– Я тебе так гірко пістувала, дула-м на ті, як на рану" [13, 15]; "– Не плач, небого, я тобі не воріг... Я би тобі мизинного пальця врубав та й бим не жалував... я на тебе дув як на пінку та й виджу, що вмреш" [13, 38]. Це слова батька ("Катруся"), які свідчать про те, що батько любить Катрусю (він згоден навіть відрубати собі пальця), але йому важко навіть до смерті доньки підійти не з практичного боку. Оскільки людина, котра любить, відчуває бажання отримати предмет у свою "особисту сферу" або зберегти його в ній, бажає йому добра, здатна йти заради нього на жертви, піклуватися.

Слоти *негативні емоції* мають периферійну частину, яку узагальнено позначаємо як *переживання*. Тяжкий душевний стан людини як наскрізний мотив індивідуального стилю В. Стефаніка супроводжується вживанням ФО типу *кров із серця капає*, *кров моя застигла*, *серце кранче*, *серце застигає*, *горіло її серце*, *серце трясеться*, *як павутина на вітрі*, *душа стигне*; *мій жаль кранкає*.

Як бачимо, широкий спектр функціональних властивостей у цих слотах має соматизм *серце* (5) як компонент фразеологізмів, оскільки геніальність В. Стефаніка полягає у „баченні світу крізь призму чуття і серця героїв" [16, 53], відчуття людських страждань, розуміння душевного стану персонажів. Так, у фраземах *горіло її серце*, *серце застигає* письменник проводить аналогізацію психоемоційного стану героїв новел "Басараби" і "Марія" зі стихією вогню, "яка є регулярним когнітивним процесом людської свідомості, що відбивається у мові..." [12, 117].

Звернемося до контексту: “ – *Серце застигає, очі так плачуть, так плачуть, що викапують* ” [13, 156] (пор.: *серце стигне*) – “2. Кому-небудь дуже страшно, боязко” [15, 797].

Ще ширшу амплітуду душевних відчужень відтворено в зображенні стану безпомічної матері у новелі „Марія”: “*А як у Львові заперли до арешту за бунт, то сіла на колю, а та колю так бігла й летіла до синів, мовби там у машині, напереді, горіло її серце*” [13, 193] (пор.: *горить серце*) – “1. Хто-небудь перебуває в стані сильного збудження, хвилювання” [15, 792].

Особливу експресію вирізняються уривки діалогів Стефаникових героїв, які рясніють оказіональними ФО *мій жаль кранкає, серце трясеться, серце кранче*, де актуалізована сема “нерозрадний біль, тривога”. Крім того, впадає в око специфічна структура цих авторських ФО, що визначає семантику психічних станів галицьких селян, – наявність соматизму *серце*, яке аналогізується то із чимось тендітним: *серце трясеться як павутина на вітрі* [13, 234] (пор.: *серце тремтить*) – “хто-небудь дуже хвилюється з приводу чого-небудь” [15, 792], то є органом передбачення, підсвідомого відчуття. Іван (“Кленові листки”), господар хати і тато маленької дитини, люблячим серцем відчуває нуждення життя своїх чотирьох дітей: “ – *Аби-сте не казали, люди, що кранчу над головами своїх дітей, як ворон над стервом, не кажіт люди, не кажіт! Я не кранкаю, я правду говорю, мій жьиль кранкає, серце кранче!*” [13, 140] (пор.: *віщує серце*) – “хто-небудь відчуває наближення чого-небудь (перев. неприємного)” [15, 792]. Особливість цієї репліки полягає також у тому, що на підсилення експресивності ФО *серце кранче* впливає не тільки метонімічне використання соматизму *серце* у структурі фраземи, а й нанизування автором у вузькому контексті слівформ діалектного компонента ФО з негативною конотацією – кранкати (накликати біду), що доречно актуалізує слоти *переживання*, підкреслюючи розмовну стихію художньої мови майстра психологічної новели.

Як бачимо, слоти *переживання, душевна мука* вербально передають переважно ФО зі структурою двоскладного речення (8 фразем із 9 відібраних). Характерним для аналізованих слотів є акцентування уваги В. Стефаніка на внутрішньому житті героїв. Компонентом майже усіх фразем, які фіксують слоти *душевна мука і переживання*, є лексема *серце*.

Своєрідність письменницького ідіостилу спостерігаємо у ФО, де відбито периферійну групу ФО – слоти *розгубленість: стати як серед води, станув як підстрелений, поставали ні в п'ять ні в десять*.

У наступному контексті В. Стефанік кількома деталями портрета зображує психологічний стан матері (“Стратився”), яка серцем відчувала втрату сина: “ – *Бігла за мнов полем, кєрваими сльозами просила, аби ї взети. Ноги і посиніли від снігу, верещала як несповна розуму*” [13, 17] (пор.: *несповна розуму*) – “розумово обмежений, ненормальний” [15, 547]. Крім того, безвихідь героїні підсилює епітет *кєрвавий*. Функціонування ФО та епітета – асоціація з горем, болем, смертю.

Отже, серед слотів *розгубленості людини* у творчій скарбниці В. Стефаніка нараховуємо 17 фразеовживань. Продуктивною є ФО *бити головою об стіни* (6 функціональних контекстів), де туга, відчай і страх передаються знаками моторних стереотипів етносу.

Уже зазначалося, що фразеологічні слоти позитивного емоційного наповнення не характерні для мовного діапазону В. Стефаніка. У поодиноких випадках реєструємо фраземи, які позначають внутрішній стан радості, полегшення. Наприклад, фразеологізовані слоти *радість і полегшення* експлікують такі приклади: “ – *Аж нам си душа радувала, гадали-м, що нам легше стане із-за тебе...*” [13, 37] (пор.: *душа радіє*) – “хто-небудь дуже задоволений чимось, відчуває радість, насолоду, втіху від чогось” [15, 277];

Тільки великому знавцеві людської душі і гуманістові під силу досягти того, що вдалося В. Стефанікові: викликати гаряче співчуття у радних („Засіданне”) до Романихи: “*Радним як коли би камінь із серця внав. Всі одним голосом заговорили, що не треба бабиного лева*” [13, 79] (пор.: *каменем з серця спасти*) – “позбутися чого-небудь неприємного, важкого” [15, 846].

У наступному контексті привертає увагу прагматично ефективна форма змалювання внутрішньої радості Івана Гусака („Червоний вексель”) – інверсія компонентного складу ФО. Препозиція керованих компонентів фраземи за моделлю „дієслово + іменник” пояснюється винесенням усього найважливішого ближче до початку речення, надання оповіді розмовності при змалюванні автором індивідуальних типів галицьких селян: “*Але відпочив на ріці, віддихався та й зараз думкою потішився: болить та переболить*” [13, 251] (пор.: *тішити себе думкою*) – “заспокоювати себе чим-небудь, сподіватися на щось” [15, 886].

Слід зауважити, що, малюючи характерні образи селян, В. Стефанік активно використовує ФО (переважно дієслівні), які відтворюють психічно-вольові процеси, а саме: *пам'ять*. Відповідно до цього у широкому спектрі фразеології письменника ми помічаємо ФО на згадування когось, чогось: “*Прийшли й на гадку слова старого Тимка*” [13, 41]; “*Збирав усі сили пам'яті, аби нагадати решту співанки, і не міг*” [13, 101]; “*А попри роботу будуть налітати на него думки*” [13, 118] тощо.

У мовотворчості В. Стефаніка знаходимо ФО для позначення уваги як пізнавального процесу персонажів. Провідні вітчизняні фахівці, зокрема К. Д. Ушинський, стверджують, що „увага – це основні ворота до свідомості, єдині двері нашої душі, через які входять усі відомості про навколишній світ, чуттєві дані і знання” [14, 22]. Увага виражається зовнішньо в специфічній міміці, яку можна спостерігати і за якою можна судити, настільки уважна людина: „*Михайло і Гьоргій аж роту*

пороззяляли і горівку перестали тити. Найжили чупер і своїм вухам не вірили” [13, 163]; „*Каже Синиця оце, а бідні понащірювали вуха, та таке їм це слово миле, як мід солодкий*” [13, 182]. Як бачимо, у художній мові В. Стефаніка превалюють ФО сенсорної уваги, яка характеризується підвищеною активністю зорових і слухових аналізаторів.

Підконцепт *психічно-вольові процеси* у новелах письменника переважно відображає мисленнєві процеси – впорядкованість думок чи, навпаки, хаос, напруження, мисленнєві перспективи тощо. Компонентами ФО цього периферійного підконцепту є лексеми *гадка, думка, розум, гадати, пам'ять*; переважають ФО з компонентом *гадка* (11 одиниць): *гадка гадку рівно пошибає, гадки не маєш, прийшли на гадку слова, далеко гадками літала, гадка гадку пошибала, в гадках стати, маю таку гадку, гадка гадку буде здоганяти, гадки не гадаю, такі гадки приходять; думки мішались одна поза другу, думки розліталися на всі боки, думкою потішився*.

Таким чином, підконцепт *психічно-вольові процеси*, вербалізований фразеологізмами, досить об'ємний у художній мовотворчості В. Стефаніка (19 фразеовживань). Дієслівні ФО, що експлікують процеси розумової діяльності, чітко характеризують стан людини або визначають авторське ставлення до зображуваного, роблять оповідь близькою й доступною читачеві з народу, що було однією з основних підвалин творчої концепції митця.

Отже, концепт – ментальне утворення, пов'язане з процесами пізнання світу, яке акумулює знання про певні фрагменти дійсності і має вербальне вираження. Концепти пов'язані з особливостями мислення людини, її світосприйманням.

Новелістична мовотворчість Василя Стефаніка різноманітна і невичерпна. Аналіз реєстру фразеологізмів на позначення психічних процесів людини – спроба нового прочитання „безконечного залишку непізнаного” на основі засад когнітивної лінгвістики. Актуальною залишається проблема зіставного дослідження ФО концепту *психіка людини* геніальної „Покутської трійці” – Василя Стефаніка, Марка Черемшини і Леся Мартовича.

1. Баран Я. А. Прагматичний аспект реалізації фразеологізмів у новелах В. Стефаніка // Стефаніківські читання. – Івано-Франківськ, 1990. – Вип. 1. – С. 116 – 119.
2. Євтушина Т. О. Лінгвостилістичний потенціал фразеології у творах В. Стефаніка: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 2005.
3. Євтушина Т. О. Семантичний аспект фразеології новел В. Стефаніка // Культура народів Причорномор'я: Научний журнал. – 2002. – № 32 (серпень). – С. 47 – 51
4. Карацця О. М. Фразеологізми української мови з компонентом “душа” (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002.
5. Ковалевська Т. Ю. Аспекти дослідження особистісної лінгвоментальності // Актуальні проблеми менталінгвістики: Науковий збірник. – Київ: Брама, 1999. – С. 288 – 292.
6. Колак М. П. Психологізм і поетика творчості Василя Стефаніка // Укр. мова і літ. в шк. – 1980. – № 6. – С. 33 – 42.
7. Космеда Т. А. Мовна свідомість і семантика мови (на прикладі концепта ВОЛЯ у тексті Т. Шевченка) // Семантика мови і тексту: 36 статей VI Міжнародної наук. конф. (26 – 28 вересня 2000 р.). – Ів. – Франківськ: Плай, 2000. – С. 263 – 266.
8. Курикалова Н. М. Фразеологическая номинация явлений внутренней жизни человека: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1985.
9. Покровская Э. Н. Фразеологические единицы со значением психического состояния человека в русском языке (в сопоставлении с украинским): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1977.
10. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). – К., Сімферополь, 1997.
11. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология (Монографія). – К.: Изд-во Украинского филологического центра, 2000.
12. Селиванова О. О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти). – Київ – Черкаси: Брама, 2004.
13. Стефанік В. Повне збір. творів: У 3 т. – К., 1949. – Т. 1.
14. Ушинский К. Д. Собрание сочинений: В 11 т. – М.: Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1950. – Т. 10 – С. 22.
15. Фразеологічний словник української мови / Укл.: Білоноженко В. М. та ін. – К.: Наукова думка, 1999.
16. Франко І. Із статті „З останніх десятиліть XIX ст.” // Василь Стефанік у критиці та спогадах. – К., 1970. – С. 53.

In this clause is considered the language individual of Stepanic in a field of sight of fraseological interpretation in his short stories of concept psyche of the person.

Key words: in idiom, concept, psyche of the person.

УКРАЇНСЬКА СИСТЕМА НОМІНАЦІЙ АДРЕСАТА МОВЛЕННЯ

(результати та перспективи вивчення)

У статті здійснено огляд найважливіших праць українських лінгвістів про лексико-семантичні особливості номінацій адресата мовлення з лексикологічного, стилістичного, етикетного, лінгвопрагматичного, етнолінгвістичного та лінгводидактичного поглядів, визначено основні напрями та завдання для подальшої дослідницької роботи.

Ключові слова: номінація адресата мовлення, спосіб апеляції, лексико-семантична група.

Аналіз становлення сучасних уявлень про те чи те мовне явище можна визнати одним із найпростіших і достатньо ефективних шляхів проникнення в його внутрішню сутність, адже “кожна наука має свою історію, і нові знання є акумуляцією уже відомих, їх подальшим розвитком та видозміною” [15, 4]. Саме тому, вивчаючи лексико-семантичні особливості української системи номінацій адресата мовлення, ми в цій розвідці ставимо собі за мету проаналізувати історію становлення та шляхи розв’язання проблеми, що дасть змогу, зокрема, глибше зрозуміти саму аналізовану систему та місце знань про неї в наукових інтерпретаціях української мови, оцінити здобутки, визначити перспективи та напрями подальших студій.

Як слушно зауважує Л. Зубкова, “історія мовознавства може бути повчальною у багатьох відношеннях. По-перше, тому, що у мові об’єктивізоване знання і мова є найважливішим засобом фіксації, зберігання та передачі інформації із найрізноманітніших галузей знання *pro світ*. По-друге, тому, що мова нерозривно пов’язана з мисленням і, відповідно, історія мовознавства поряд з історією логіки могла би слугувати пізнанню форм і законів мислення в його еволюції. По-третє, тому, що історія розвитку лінгвістичної думки відбиває загальний хід пізнання сутності самої мови” [12, 9].

Оскільки номінації адресата мовлення, чи звертання – у традиційній термінології, мовці використовують часто й активно в найрізноманітніших комунікаційних ситуаціях, вони здавна привертали увагу допитливого розуму, ставали об’єктом різноаспектних досліджень. Передусім відзначимо, що граматичні описи української мови в розділах, присвячених морфологічним та синтаксичним характеристикам так званого звертання, містять чи то окремі репліки, чи достатньо глибокі та розлогі коментарі, що стосуються лексико-семантичних та структурно-морфологічних особливостей номінацій адресата мовлення, спостереження щодо їх використання у певних стилях та мовних жанрах, рекомендації про доречність, нормативність такого вживання.

Багато інформації, яка стосується досліджуваної проблеми, містять і підручники та навчальні посібники зі стилістики української мови та культури мови. Так, у стилістичних посібниках В. Вашенка [6], І. Чердиченка [67], А. Коваль [14], О. Пономарева [37] фіксуємо міркування про специфіку лексико-семантичного наповнення власне звертань та звертань риторичних, особливості використання окремих лексико-семантичних типів номінацій адресата мовлення, певні стилістичні приписи та обмеження в їх застосуванні.

Аналізована проблема достатньо глибоко й різнобічно висвітлена в низці монографічних праць, присвячених мовному етикету та культурі мовлення, серед яких найбільш резонансними та такими, що найактивніше вплинули і впливають на суспільну мовну практику та подальший науковий пошук, вважаємо праці Т. Панько та М. Білоус [32], С. Богдан [4] та О. Пономарева [36].

Львівські дослідниці Т. Панько та М. Білоус у кількох розділах своєї книги з’ясовують, зокрема, історію становлення та подальше функціонування українських етикетних звертань до добре знайомих, малознайомих та зовсім незнайомих співрозмовників (*добродію, пане, товаришу* тощо).

У десяти із тридцяти розділів ґрунтовної монографії, присвяченої мовному етикету українців, С. Богдан з’ясовує широке коло проблем, серед яких: особливості використання українцями для номінацій адресата мовлення імені та по батькові, розвитку та сучасного стану провідних для українців способів апеляції – “тикання” та “викання”, перипетії використання українцями універсальних номінацій *пане, добродію, товаришу*, звертання українців до дітей, до матері, використання для номінацій адресата мовлення демінутивних власних назв, індивідуально-авторські звертання в українському епістолярії, метафоричні звертання, звертання-топоніми тощо.

О. Пономарів доводить, що кличний відмінок є повноцінною формою повсякденного спілкування сучасних українців, що має значне стилістичне навантаження у звертаннях різного типу.

Не можна не згадати і статті-рекомендації з культури мовлення, які час від часу з’являються в наукових, науково-методичних та науково-популярних збірниках. Серед найпоказовіших назвемо роботи І. Огієнка “Пане Професоре, а не Пане Професор” [28], І. Коровицького “Множина шани в українській мові” [22], Р. Возної “Товаришу чи громадянин?” [8], М. Стельмаховича “Мовний етикет” [64], Г. Шведа “Пан? Товариш?” [68], В. Кононенка “Етнічно-регіональний мовленнєвий етикет галичан” [17], Н. Плющ “Формули ввічливості в системі українського мовного етикету” [33].

Для повноти картини згадаємо праці українських учених, які стосуються найрізноманітніших аспектів порівняльних та зіставних досліджень номінацій адресата мовлення в інших мовах. Передусім цікаві спостереження про загальнослов’янські та східнослов’янські „апеляційні універсали” знаходимо у ґрунтовній праці Н. Озерової [29], у монографії українського богеміста Н. Баландіної [1]. Цікаву і повчальну інформацію про лексико-семантичну типологію номінацій адресата мовлення, історію становлення сучасних способів та засобів апеляції містять праці М. Олікової [30], Л. Рудько [41], Т. Лещинської [25], В. Пономаренко [35]. Цінні теоретичні міркування, нові методики та прийоми дослідження й інтерпретації фактичного матеріалу під новим (комунікативним, лінгвопрагматичним чи етнолінгвістичним) кутом зору містять кандидатські дисертації та статті Л. Корновенко (Проценко) [20; 21; 38; 39], І. Корнійко [18; 19], В. Райлянової [40].

Українські номінації адресата мовлення досліджували у своїх дисертаційних працях українські вчені-граматисти К. Шульжук [69; 70; 71; 72] та М. Скаб. Чи не найповніший на цей момент опис структури та функціонування української системи номінацій адресата мовлення, думаємо, містить наш навчальний посібник „Прагматика апеляції в українській мові” [50], який, проте, через невеликий обсяг, не можна визнати достатньо повним та глибоким, таким, що відповідає на найважливіші запитання сучасної науки.

Доводиться констатувати, що левина частка наукових досліджень української системи номінацій адресата мовлення припадає на статті та тези, уміщені в найрізноманітніших наукових збірниках та публікаціях матеріалів наукових конференцій. Вказані роботи проаналізуємо за проблемами, витримуючи у межах кожної проблемної групи праць хронологічний принцип.

Передусім звернімо увагу на низку робіт, які пропонують розв’язання загальних лексико-семантичних проблем номінацій адресата мовлення, подають опис певних функціональних, лексико-семантичних, стилістичних та мовленнєво-етикетних проблем. Так, стаття В. Сімовича “Наша товариська мова”, яка по праву може бути потрактована як маніфест українського мовленнєвого етикету, містить цікаві і перспективні для подальшого розвитку лінгвістичної думки міркування про специфіку використання українцями універсальних номінацій особи (*добродій, пан, товариш*), таких специфічних номінацій адресата мовлення, як назви осіб за фахом, назви жінок за професією чоловіка, розвиток в українській мові так званих способів апеляції (від “тикання” до “викання”, а далі й до “воникання”) [42]. У статті І. Коровицького “Множина шани в українській мові” знаходимо несподівані, але цікаві й переконливі міркування про становлення, розвиток, закономірності функціонування та причини трансформування української системи способів апеляції, зокрема цікаве пояснення причин занепаду „викання” батькам [22]. Важливі для сучасних нормативістських та правописних дискусій положення, спостереження та висновки про особливості морфологічного оформлення номінацій адресата мовлення (статистика та тенденції використання українськими письменниками XIX та XX століття спеціальних форм кличного відмінка у зіставленні з використанням у цій функції форм вокатива, омофлексійних із формами номінатива) у сучасній українській мові містить розвідка І. Тараненка “Із спостережень над кличною формою в українській мові” [66].

Виятково важливі, на нашу думку, з погляду розвитку української апеляційної системи проблеми: питання “устрою” та еволюції способів апеляції і пошуків універсального для українців звертання розглянуто відповідно у наших статтях “Способи апеляції при звертанні до однієї особи” [57] та “Пошуки “універсальної” етикетної номінації адресата мовлення (втрати, здобутки, перспективи)” [49].

Низку статей присвячено аналізу апеляційного функціонування окремих груп назв осіб-адресатів мовлення: власних назв осіб [43], у тому числі й у фольклорі [16], назв осіб за спорідненістю і свояцтвом [23; 45], назв коханих [34; 63; 31], метафоричних (зооморфічних) [26] та оказіональних найменувань адресата мовлення [27].

Важливим напрямком дослідження українських назв адресата мовлення здавна вважають вивчення функціонування цих назв у мовленні окремих носіїв мови, передусім у творах українських письменників. Такі дослідження дають змогу, з одного боку, встановити загальні закономірності називання українцями адресата мовлення, тенденції їх подальшого розвитку, а з іншого, зробити висновки про специфічні риси ідіостилу конкретного автора. Не претендуючи на вичерпність викладу (практично на кожній конференції, присвяченій творчості того чи того письменника, звучать доповіді про засоби апеляції, передусім звертання, у його мові) назвемо найважливіші з погляду аналізу в них лексико-семантичних особливостей номінацій адресата мовлення праці Л. Кадомцевої “Із спостережень над граматичними і стилістичними функціями звертань у поезії Т. Г. Шевченка” [13], С. Горожанової “Диференціація адресатних засобів у романі Уласа Самчука “Волинь” [11], М. Скаба “Ситуативна зумовленість лексико-семантичного наповнення форм вокатива у творах О. Кобилянської” [54], “Лексико-семантичне наповнення найменувань особи як засіб створення образу І. П. Котляревського у поезії Т. Г. Шевченка “На вічну пам’ять Котляревському” (співавтор – М. В. Скаб) [55], “Засоби апеляції у мовленні Юрія Федьковича” [44], І. Стрілець “Взаємодія загальнонаціональних і локальних рис вираження способів апеляції у творчості Юрія Федьковича” [65]. Такі дослідження вважаємо поетапним наближенням до справді комплексного вивчення апеляційної системи української мови, спроб її

моделювання, що, на нашу думку, неможливе без ретельно опрацьованої методики такого аналізу, варіант якої ми запропонували у статті “Схема й параметри опису системи номінації адресата мовлення” [59] та апробували в дослідженні апеляційної системи Юрія Федьковича.

Доволі близькі до названих вище дослідження стилістичних особливостей номінацій адресата мовлення. Крім розділів та фрагментів у підручниках та навчальних посібниках із стилістики, етапних робіт з цієї проблеми К. Шульжука, нагадаємо про підготовлені нами загальні огляди стилістичного аспекту функціонування засобів апеляції [58; 61] і коментарі стосовно особливостей виявлення апеляції у специфічних сакральних текстах [48; 53].

Винятково активно українські мовознавці вивчають номінації адресата мовлення у листуванні відомих українців. Серед відомих нам студій такого типу: праці К. Ленець “Друже мій єдиний!": Початкова формула звертання у листах Тараса Шевченка” [24], Л. Проценко “Найліпша окраса життя (звертання до М. Ковалинського в епістолярії Г.С. Сковороди)” [39], С. Богдан “Епістолярні звертання як вияв індивідуальної мовної картини світу” [2], “Листи її, неначе сплески світла...” (Мовний етикет в епістолярії Катерини Білокур)” [3], “Формули прихильності в українській епістолярії” [5], Е. Ветрової “Серденько моє єдине, дівчинко моя маленька, Вірунечко кохана!” (Етикетні формули звертання у листах М. Коцюбинського до дружини)” [7].

Важливим вважаємо також і дослідження відбиття засобів апеляції в лексикографічних джерелах української мови. У наших статтях ми доволі часто залучали до аналізу словниковий матеріал, підготували спеціальну статтю [62], проте робота в цьому напрямі лише розпочинається. Зокрема, на наш погляд, винятково цікаво було б дослідити динаміку словникового інтерпретування українських номінацій адресата мовлення, порівнявши її з відповідними процесами в інших мовах.

Отже, можемо констатувати, що дослідження українських номінацій адресата мовлення, здійснені протягом ХХ століття, дають певне уявлення про аналізовану систему, досить повно характеризуючи її окремі складники, однак ніяким чином не можуть бути потрактовані як вичерпний і багатоаспектний сучасний опис цієї системи. Вважаємо, що надалі потрібно узгоджено й скоординовано, користуючись уже розробленими методами й методиками подібних досліджень, опрацьовувати вказану систему.

Актуальними вважаємо дослідження у функціональному й комунікативному напрямках та лінгвопрагматичні й етнолінгвістичні студії, які активно розширюються в Україні останніми десятиліттями. Перспективним і необхідним спрямуванням таких студій, зокрема, вважаємо аналіз особливостей номінацій адресата мовлення на різних етапах комунікаційного процесу, у різних жанрах мови, комунікаційних актах.

Прагматична специфіка номінацій адресата мовлення в різних аспектах описана в дисертації та статтях Л. Корновенко, низці наших публікацій, серед яких навчальний посібник “Прагматика апеляції в українській мові”, статтях “Прагматичні функції номінацій адресата мовлення” [51], “Специфіка прагматичних функцій номінацій адресата внутрішнього мовлення”, остання написана у співавторстві з О. Гаврилашук [9]. На часі з’ясування гендерної та вікової специфіки добору та сприйняття мовцями номінацій адресата мовлення, вивчення особливостей їх функціонування у певних соціальних спільнотах (професійних, вікових тощо).

Винятково перспективними в умовах поглиблення й розширення процесів міжкультурної комунікації вважаємо етнолінгвістичні студії номінацій адресата мовлення [див., зокрема: 21], дослідження, присвячені з’ясуванню національної специфіки функціонування певних елементів мовної системи (звертань у нашому випадку) [див.: 47; 56], зіставні й порівняльні дослідження номінацій адресата мовлення [29], у тому числі й роботи, які стосуються порівняльного перекладознавчого аналізу засобів апеляції [38; 46].

Зростання інтересу до вивчення української мови як іноземної вимагає вироблення спеціальних методик та прийомів формування апеляційного складника мовної та мовленнєвої, а відтак і комунікаційної компетенції в тих, що вивчають українську мову. Така робота лише розпочалася [60].

Важливим напрямком розвитку будь-якої наукової теорії є дослідження історії вивчення її об’єкта чи предмета. Не буде винятком у цьому сенсі й українська система номінацій адресата мовлення: цікавими вважаємо як студії висвітлення аналізованої проблеми у працях окремого вченого [52], так і більш загальні дослідження, спробою якого і є ця стаття.

1. Баландіна Н.Ф. Функції і значення прагматичних кліше в комунікативному аспекті. – К., АСМІ, 2002. – 330 с.
2. Богдан С. К. Епістолярні звертання як вияв індивідуальної мовної картини світу // Актуальні проблеми менталінгвістики. Наук. зб. – К.: Брама, 1999. – С.292-295.
3. Богдан С. К. „Листи її, неначе сплески світла...” (Мовний етикет в епістолярії Катерини Білокур) // Урок Української. – 2000. – № 11-12. – С.21-25.
4. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. – К.: Рідна мова, 1998. – 475 с.
5. Богдан С. К. Формули прихильності в українській епістолярії // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: 36. наук. праць. – Вип. 6. Збірник пам’яті К. Галаса. – Ужгород, 2002. – С.292-298.
6. Ващенко В.С. Стилістичні явища в українській мові. – Ч. I. – Х.: Вид-во ХДУ, 1958. – 228 с.
7. Ветрова Е. „Серденько моє єдине, дівчинко моя маленька, Вірунечко кохана!” (Етикетні формули звертання у листах М. Коцюбинського до дружини) // Лінгвістичні студії. – Вип. 9. – Донецьк: ДонДУ, 2002. – С. 108-113.

8. Возна Р.Ф. Товаришу чи громадянине? // Культура слова. – К.: Наук. думка, 1981. – Вип. 20. – С. 98-100.
9. Гаврилашук О.Д., Скаб М.С. Специфіка прагматичних функцій номінацій адресата внутрішнього мовлення // Лінгвістичні дослідження: 36. наук. праць. – Вип. 18. – Х., 2006. – С.21-24.
10. Галагічук О. Вікова диференціація форм звертання при симетричних та асиметричних відношеннях спілкування // Філологічні студії. – Луцьк, 1999. – № 3. – С.39-45.
11. Горожанова С. Диференціація адресатних засобів у романі Уласа Самчука „Волинь” // Актуальні проблеми менталінгвістики: Наук. зб. – К.: Брама, 1999. – С.274-277.
12. Зубкова Л.Г. Общая теория языка в развитии. Учеб. пособие. – М.: Изд-во РУДН, 2003. – 472 с.
13. Кадомцева Л.О. Из спостережень над граматичними і стилістичними функціями звертань у поезії Т.Г. Шевченка // Дослідження з мовознавства. – К.: АН УРСР, 1963. – Вип. 2. – С.3-14.
14. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К.: Вид-во КДУ, 1967. – 400 с.
15. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М.: Высш. шк., 1974. – 308 с.
16. Колесник Н.С. Специфіка використання фольклорних власних назв у зверненому мовленні // Вісник Запорізького національного університету. – Філологічні науки. – 2006. – № 2. – С.129-134.
17. Кононенко В.І. Етнічно-регіональний мовленнєвий етикет галичан // Кононенко В.І. Мова. Культура. Стиль. 36. статей. – Київ – Івано-Франківськ, 2002. – С. 75-84.
18. Корнійко І.В. Звертання як динамічний засіб вираження зверненості мовлення (на матеріалі сучасної німецької мови): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 16 с.
19. Корнійко І. Форми звертання як засіб управління комунікативним процесом // Наукові записки. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ, 2000. – Вип. 22. – Ч. 1. – С.291-299.
20. Корновенко Л.В. Звертання в прагматичнолінгвістичному аспекті (на матеріалі сучасної російської мови). – Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001. – 21 с.
21. Корновенко Л.В. Етнокультурний аспект звертань // Актуальні проблеми менталінгвістики: Наук. зб. – К.: Брама, 1999. – С.164-166.
22. Коровицький І. Множина шани в українській мові // Рідна мова. – 1935. – Ч. 9. – с. 401-406; 1936. – Ч. 1. – С.17-24.
23. Лакуста О.К., Скаб М.С. Специфіка використання українських назв осіб за спорідненістю для номінації адресата // Лінгвістичні дослідження: 36. наук. праць. – Вип. 18. – Х., 2006. – С.35-40.
24. Ленець К.В. „Друже мій єдиний!": Початкова формула звертання у листах Тараса Шевченка // Культура слова. – 1989. – Вип. 37. – С.38-43.
25. Лещинська Л. Емоційно-оцінна конотація звертання // Вісник Львівського університету. Серія: Іноземні мови, 2000. – Вип. 8. – С.128-134.
26. Мусієнко В.П. Дівчино-рибчино... // Культура слова. – К.: Наук. думка, 1992. – Вип. 42. – С.21-24.
27. Нестеренко І.Я. Актуалізована номінація осіб (апелятиви) // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С.61-65.
28. Огієнко І. Пане Професоре, а не Пане Професор // Рідна мова. – 1933. – Ч.1. – С.30.
29. Озерова Н.Г. Номинация адресата речи в славянских языках // Слов'янське мовознавство. Доповіді. XI Міжнародний з'їзд славистів. Братислава, 30 серпня – 8 вересня 1993 р. – К.: Наук. думка, 1993. – С.200-212.
30. Оликова М.А. Обращение в современном английском языке. – Львов: Вища шк., 1979. – 84с.
31. Панчук А.А., Маковська Ю.М. Сучасні номінації коханої – адресата мовлення // Вісник ХНУ: 36. наук. праць викладачів гуманітарного інституту. – Хмельницький, 2005. – С. 90-93.
32. Панько Т., Білоус М. Слово в духовному житті нації. – К.: Знання, 1995. – 96 с.
33. Площ Н.П. Формули ввічливості в системі українського мовного етикету // www.philolog/univ/kiev/ua/lingur/art_64/htm
34. Полюга Л.М. Ой ти, дівчино, ясна зоре! // Культура слова. – К.: Наук. думка, 1984. – Вип. 27. – С.70-73.
35. Пономаренко В.П. Проблема структури звертання у романських та інших індоєвропейських мовах // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С.59-65.
36. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради. Навч. посібник. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 2001. – 240 с.
37. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови. – К.: Либідь, 1992. – 248 с.
38. Проценко Л.В. Відтворення звертань в російських перекладах поезій Лесі Українки // Проблеми зіставної семантики: Матер. Всеукр. наук. конф. – К., 1995. – С. 237-238.
39. Проценко Л.В. Найліпша окраса життя (звертання до М. Ковалинського в епістолярії Г.С. Сковороди) // Г.С. Сковорода – письменник, філософ, педагог: Тези міжвуз. конф. – Черкаси, 1994. – С. 97-98.
40. Райлянова В. Семантичний простір звертання в сучасній російській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2001. – 20 с.
41. Рудько Л.П. Звертання в сучасній англійській мові (на матеріалі п'єс Б. Шоу): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Одеса, 1984. – 20с.
42. Сімович В. Наша товариська мова // Назустріч. – Ч. 5. – 1 березня 1934. – С. 1.
43. Скаб М.С. Власні назви осіб як виразники предметної частини змісту апеляції // Південний архів: 36. наук. праць. Філологічні науки. – Вип. XIV. – Херсон, 2002. – С.111-115.
44. Скаб М.С. Засоби апеляції у мовленні Юрія Федьковича // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 274-275. – Слов'янська філологія. – Чернівці, 2005. – С. 377-381.
45. Скаб М.С. Назви осіб за спорідненістю та святцтвом – виразники предметного змісту апеляції в українській мові // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 538. – Серія: Філологія. – Вип. 34. – Актуальні питання сучасної філології. – Х., 2002. – С.162-166.
46. Скаб М.С. Національна специфіка мовного вираження функціональної сфери апеляції та особливості її перекладу (на матеріалі роману Я. Гашека „Пригоди бравого вояка Швейка”) // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія: Філологія. – 2002. – Т. 5. – №1. – К.: ВЦ КНЛУ, 2002. – С. 44-48.
47. Скаб М.С. Особливості використання українцями іменників-загальних назв для номінації адресата мовлення // UKRAINICA I. Současna ukrainistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. – Olomouc: UP, 2004. – С. 77-81.
48. Скаб М.С. Особливості виявлення апеляції в сакральних текстах // Біблія і культура: 36. наук. ст. – Чернівці: Рута, 2000. – Вип. 1. – С.221-224.
49. Скаб М.С. Пошуки „універсальної” етикетної номінації адресата мовлення (втрати, здобутки й перспективи) // Наук. вісник ЧДУ. – Вип. 117-118. – Слов'янська філологія. – 36. наук. праць. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 85-95.
50. Скаб М.С. Прагматика апеляції в українській мові: Навч. посібник. – Чернівці: Рута, 2003. – 80 с.
51. Скаб М.С. Прагматичні функції номінацій адресата мовлення // Українська мова. – 2003. – №2. – С.71-77.
52. Скаб М.С. Проблеми зверненої мови у лінгвістичних працях В. Сімовича // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТНПУ, 2005. – 1 (13). – С. 56-63.
53. Скаб М.С. Своєрідність „тикання” у сакральному мовленні // Біблія і культура: 36. наук. статей. Вип. 5 / За ред. А.Є. Нямцу. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 303-306.

54. Скаб М.С. Ситуативна зумовленість лексико-семантичного наповнення форм вокатива у творах О. Кобилянської // Творчість Ольги Кобилянської у контексті української та світової літератури: тези респ. наук. конф. – Чернівці, 1988. – С. 47-48.
55. Скаб М.С., Скаб М.В. Лексико-семантичне наповнення найменувань особи як засіб створення образу І.П. Котляревського у поезії Т.Г. Шевченка „На вічну пам'ять Котляревському” // Т.Г. Шевченко і Полтавщина: тези доп. і пов. обл. наук. конф. – Полтава, 1989. – С. 41-42.
56. Скаб М.С. Специфіка сучасних українських номінацій адресата мовлення // „Наукові записки” Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. 36. наук. праць. Серія: Філологія, 2003. – Вип. 6. – Вінниця: Вид-во Вінниць. держ. пед. ун-ту, 2003. – С.333-337.
57. Скаб М.С. Способи апеляції при звертанні до однієї особи // Наук. вісник Чернівецького університету. – Вип. 146-147. – Слов'янська філологія. – 36. наук. праць. – Чернівці: Рута, 2002. – С.65-77.
58. Скаб М.С. Стилістика засобів апеляції в сучасній українській мові // Слово і текст: 36. наук. статей. – Вип. 1/ За ред. А.Нямцу. – Чернівці: Рута, 2003. – С.125-131.
59. Скаб М.С. Схема й параметри опису системи номінації адресата мовлення // Граматика слова і граматика мови: 36. наук. праць, присвячених ювілею докт. філол. наук, проф., члена-кореспондента НАН України І.Р. Вихованця / Укл. А. Загнітко. – Донецьк, ДонДУ, 2005. – С. 203-218.
60. Скаб М.С. Українські номінації адресата мовлення як об'єкти вивчення іноземцями // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. 36. наук. праць. – Львів, 2006. – Вип. 1. – С. 57-66.
61. Скаб М.С. Функціональна сфера апеляції (стилістичний аспект) // Gatunki mowy i ich ewolucja. – Т. I: Mowy piękno wielorakie / Pod. red. D. Ostaszewskiej. – Katowice: Wyd-woUŚ, 2000. – С. 32-44.
62. Скаб М.С. Функціональна сфера апеляції у „Словнику української мови” // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 276-277. – Слов'янська філологія. – Чернівці, 2006. – С.180-185.
63. Сологуб Н.М. Як українці називають коханих // Культура слова. – К.: Наук. думка, 1992. – Вип. 42. – С.18-20.
64. Стельмахович М.Г. Мовний етикет // Культура слова. – К.: Наук. думка, 1981. – Вип. 20. – С.7-12.
65. Стрілець І.В. Взаємодія загальнонаціональних і локальних рис вираження способів апеляції у творчості Юрія Федьковича // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 274-275. – Слов'янська філологія. – Чернівці, 2005. – С.433-438.
66. Тараненко І.Й. Із спостережень над кличною формою в українській мові // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. Тези доп. та повід. – К.: Наук. думка, 1972. – С.105-107.
67. Чердиченко І.Г. Нариси з загальної стилістики української мови. – К.: Рад. школа, 1962. – 495 с.
68. Швед Г. Пан? Товариш? // Українська культура. – 1991. – № 1. – С.31.
69. Шульжук К.Ф. Вивчення граматично-стилістичної природи звертань // Українська мова і література в школі. – 1968. – № 11. – С.66-71.
70. Шульжук К.Ф. Звертання в українських народних піснях // Мовознавство. – 1968. – № 6. – С.69-73.
71. Шульжук К.Ф. Обращение в украинских народных песнях: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1969. – 21 с.
72. Шульжук К.Ф. Стилістичні особливості звертань у народних піснях // Українська мова і література в школі. – 1968. – № 2. – С.22-25.

The article deals with analysis of the most important works of the Ukrainian linguists about lexical-semantic peculiarities of nomination of speech addressee from lexicological, stylistic, language etiquette, linguistic pragmatic, ethnolinguistic and lingvodidactic points of view, determines basic trends and tasks for further research work.

Key words: nomination of speech addressee, way of appellation, lexical-semantic group.

УДК 811.161.2'23'42:82-6. "18/19"

ББК Ш141.4-6+Ш5(4укр.)-33

Наталія Журавльова

ВІДБИТТЯ ЕМОЦІЙНОСТІ ЯК ВАЖЛИВОЇ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНОЇ РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ ВДАЧІ В ЕТИКЕТНИХ ОДИНИЦЯХ ЕПІСТОЛЯРНОЇ ВВІЧЛИВОСТІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті на матеріалі листів письменників, громадських і культурних діячів аналізуються етикетні стилістично марковані звертання, епітети та фразеологізовані словосполучення, а також стилістичні фігури, в яких знайшла відображення емоційність – важлива етнопсихологічна риса національного характеру українців.

Ключові слова: демінутив, суфікс пестливості, емоційно-експресивний, духовність, народнопоетичний.

Українська душа, її природа здавна цікавили етнографів, істориків, філософів, психологів, соціологів, а також літературознавців і мовознавців. Першою науковою розвідкою про особливості етнопсихології українців була відома стаття видатного історика М.Костомарова “Дві руські народності” (1861). У ній учений дав етнопсихологічну характеристику українського народу в порівнянні з російським. Серед низки етнопсихологічних рис більшість дослідників виділяють емоційність, яку вважають основною, провідною рисою української духовності. Так, ще М.Костомаров відзначав, що українець є поетичний і мрійливий. На “надмірну, часто пристрасну чутливість, якої не видержують ослаблені легкою боротьбою за фізичне існування і причинами політичного характеру <...> волю та інтелігентність, – вказував В.Липинський у своїй роботі “Листи до братів-хліборобів” [17, 426]. Аналізуючи український національний характер, Д.Чижевський писав, що “... безумовною рисою психічного складу українця є емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм; найяскравіше виявляються ці риси в естетизмі українського народного життя і обрядовості...” [34, 17]. Є.Онацький вважає емоційність великим даром Божим, бо “вона лежить в основі кожного мистецтва, кожної творчості. Наші українські філософи, відзначаючи емоційність українського народу, не лякалися її, а, навпаки, вбачали в ній прикмету нашої національної вишості” [24, 44]. І.Мірчук, аналізуючи і порівнюючи західноєвропейське мислення з російським і українським світоглядом, приходять до висновку, що “українці, на противагу росіянам, тримаються західної орієнтації. І тут, при цій нагоді, –

зауважує автор, – кидається у вічі перевага чуттєвого, емоційного елемента над чинником розумовим, раціональним” [23, 28-29]. Відомий знавець історії української етнопсихології В.Янів, аналізуючи праці багатьох своїх попередників, приходять до висновку, що українець має “вже з природи дуже сильну почуттєвість, яка є поруч з прямуванням до самовияву другою основною властивістю нашої духовності, що призвело багатьох наших етнопсихологів чи мислителів до вислову про “кордоцентричність українського народу” [37, 127].

На важливі етнопсихологічні ознаки українських етикетних виразів, як відомо, одним із перших звернув увагу Я.Головацький ще в 1847 році. У статті автор, зокрема, зазначив, що “народні вітання, прощання, просьби, перепроси, понуки, благословення дихають одним духом доброти, сердечності, обичайності – всі вони прості, щирі, сердечні, ніжні, богобойні; а заєдно чесні та годні чоловіка” [3, 257]. Порушення цієї важливої проблеми знаходимо у роботах І.Кононенко [13], Г.Татаревич [29] та М.Білоус [1]. Віддзеркаленню у мовно-етикетних засобах епістолярної ввічливості ХІХ – початку ХХ ст. етнопсихологічних рис української ментальності присвячені наші розвідки [10, 11]. Однак на сьогодні в українському мовознавстві відсутні роботи, в яких би розглядалась епістолярна етикетна лексика та фразеологія, в яких знайшла відображення емоційність як важлива риса етнопсихології українців. Така спроба робиться нами вперше. У даній статті ставимо за мету проаналізувати етикетні мовні одиниці епістолярної ввічливості ХІХ – початку ХХ ст., які є виявом емоційності.

Важливими етикетно-ввічливими засобами створення дружньо-фамільярної тональності спілкування в епістолярію ХІХ – початку ХХ ст. були емоційні лексеми та численні пестливі суфіксальні утворення. І це не випадково, оскільки саме фамільярна тональність є найбільш об'ємною і може бути розширена за рахунок зразків, вживаних в епістолярному спілкуванні [Див.: 25, 97]. Серед етикетних демінутивів, вживаних в епістолярію, слід виділити емоційно-експресивні назви спорідненості. Так, деякі адресанти послугоувалися у листах етикетно-поштивим пестливим звертанням батечку, який має відтінок розмовності: “Вибачайте, батечку, що найшлося, те і посилаю, а “Ганнуся” сьогодні нашвидку скомпонував, так і сам не знаю, чи до ладу, чи ні” (Т.Шевченко до Г.Квітки-Основ'яненка) [35, 15]; “Послав би я, батечку, Вам і десять своїх книжок, так нема їх у мене. Усі у москалів: ні грошей, ні книжок не бачу” (Г.Квітка-Основ'яненка до Т.Шевченка) [12, 279]. “Батечком” іноді іменували адресанти відомого дослідника козаччини Д.Яворницького: “Батечку любий!” (П.Данилов) [5, 147]; “Бувайте здоровенькі, Дмитро Івановичу, наш батечко запорозький” (Л.Сохачевська) [6, 291]. Часто вживалися в епістолярію як етикетно-ввічливі звертання демінутив братик та його діалектний фонетичний варіант братік: “Та цур йому, не думай, братику, про мене нічого поганого. Далєбі я не поганший меж людьми” (Т.Шевченко до Я.Кухаренка) [35, 34]; “Спасибі тобі, братіку, за твій щирий з найщиріших листів і за ті почуття, які ти до мене так одверто вимовив...” (О.Сластїон до Д.Яворницького) [7, 348]. В епістолярній спадщині деяких українських інтелігентів, як і в діалектному мовленні етикетну роль іноді виконувало полісемічне утворення братчик, якщо воно вживалося у значенні демінутива братик: “До мене пишучи, адресуй, братчику, в Козелець, а там знайдуть мене” (А.Свидницький до П.Єфименка) [27, 524]; “Я щасливий, братчику, – гірко зароблю, а солодко з'їм” (Ю.Федькович до Д.Танякевича) [30, 369].

Частотним у листах окремих авторів було національно специфічне емоційно-експресивне звертання земляченьку, яке мало відтінок фамільярності: “Спасибі за добре слово, любий земляченьку Степане Даниловичу!” (П.Куліш до С.Носа) [2, 253]; “Коли б ласка Ваша була, шановний і коханий земляченьку, то Ви б у великій пригоді стали б мені...” (М.Лисенко до Г.Маркевича) [18, 341]; “Даруйте, любий земляченьку, що, не маючи часу, пишу Вам на сім клаптику” (М.Вороний до М.Коцюбинського) [19, 162]. До специфічно українських стилістично маркованих етикетних лексем відносимо й народнопоетизм козаченьку, який у ролі пестливого дружньо-ввічливого звертання часто трапляється у листах Д.Яворницького та його адресантів: “Ех, козаченьку, якщо доскочу я одну старовину (срібна чудової різьби тарілка), то вишлю на виставку...” (О.Сластїон до Д.Яворницького) [7, 382]; “Ну, любий козаченьку, оце вже я і на Україні!” (Д.Яворницький до Я.Новицького) [8, 176]; “А що, любий козаченьку, перестав сумувати?” (П.Саксаганський до Д.Яворницького) [6, 271].

Як пестливі етикетні звертання до осіб чоловічої статі, які мали розмовний відтінок, у листах використовувалися переносні емоційно-оцінні лексеми голуб, орел, сокіл: “Не здивуйте, голубе, що й досі не відповідав на Вашого листа і не заслав Вам щирої, щирої подяки за Вашу ласку і приязнь...” (М.Старицький до К.Білиловського) [28, 583]; “Одужай-же, орле степовий, лебединий тобі вік і журавлиний крик!” (К.Білиловський до Д.Яворницького) [6, 49]; “Не знаєш ти, соколе, хоть одного такого куточка на руському світі, де би я отця-матір найшов, де би з мене люди ся не сміяли, де би я був щасливий?” (Ю.Федькович до Д.Танякевича) [30, 372]. Частотними в епістолярію були й етикетно-ввічливі ласкаві звертання, виражені емоційно-оцінними фразеологізованими словосполученнями мій голуб і голуб мій, мій орел і орел мій, мій сокіл і сокіл мій, які сприяли інтимізації викладу: “Дуже дякую тобі, голубе мій, за твій коротенький, але щирий і ласкавий лист!” (Д.Яворницький до К.Білиловського) [8, 40]; “Чи не маєте, соколе мій, у Чернігові такого добродія, щоб допоміг мені заложити 120 десятин хутірної землі в казну?” (П.Куліш до С.Носа) [2, 254]; “Я і жінка моя вітаємо тебе, мій орле, і низенько уклоняємось” (П.Саксаганський до Д.Яворницького) [6, 274].

При ласкавому звертанні до адресатів етикетну роль часто виконували емоційно-оцінні епітетні фразеологізовані словосполучення, які є традиційними у мові пісенного фольклору: *сизий голуб, сизокрилий голуб, сизий орел, сизокрилий орел, ясний сокіл*. Напр.: “Голубе сизий, *ситий голодного не зрозуміє*” (М.Кропивницький до М.Аркаса) [16, 494]; “Щиро дякую, *орле сизий*, за лист, котрий сьогодні одібрав” (К.Білиловський до Д.Яворницького) [6, 48]; “Приїзди, *Соколе ясний*, спочинеш тут між нами, твоїми ширими друзями, серцем і душею...” (К.Білиловський до Д.Яворницького) [6, 59]. Частотними в епістолярних текстах були дружньо-ввічливі звертання, виражені контамінованими фразеологізованими народнопоетичними епітетними словосполученнями *мій голубе сизий, соколе мій ясний, орле мій сизокрилий* та іншими. Напр.: “За сим прощай, *мій голубе сизий!*” (М.Максимович до Т.Шевченка) [20, 126]; “А коли б вона вчилась так, як Ви, *мій соколе ясний*, то Залізник і Гонга не були б її ідеалами” (П.Куліш до І.Пулюя) [2, 217]; “Не гнівайся, *орле мій сизокрилий!*” (Ю.Федькович до Д.Танячкевича) [30, 377]. Емоційно-оцінним фольклорно-пісенним звертанням *мій голубе сизий* часто послуговувався у своїх листах Т.Шеченко: “Друже мій давній, друже мій єдиний! із далекої киргизької пустині, із тяжкої неволі вітав я тебе, *мій голубе сизий*, ширими сердечними поклонами” (до М.Щепкіна) [35, 181]; “Прилітай, *мій голубе сизий*, хоч на тиждень, хоч на один день” (до П.Куліша) [35, 186]; “Вибач мені, *мій голубе сизий*, ради великого Бога, що я тобі так оце нашвидку пишу...” (до М.Максимовича) [35, 191].

Етикетну роль при ласкавому звертанні до осіб чоловічої статі в епістолярію XIX – початку XX ст. виконували емоційно-експресивні утворення, які мали розмовний відтінок, такі, як-от: *голубчик, голубонько*, а також діалектний демінутив *сокіл*: “Спасибі Вам велике, *голубчику*, що за мене згадали” (Ф.Вовк до М.Біляшівського) [21, 69]; “Простіть, *голубчику*, що так задержую, але ж не хочу робити абияк, а особливо з таким твором, як Ваш, на який Ви потратили стільки часу і сили” (В.Науменко до Д.Яворницького) [6, 373]; “За ваших вельможних не згадуйте мені, *сокілку*, ніколи нічо...” (Ю.Федькович до Д.Танячкевича) [30, 361]. Як зазначає дослідник мовної експресії В.Чабаненко, суфікси пестливості надають “стилістично маркованим (емоційним, емоційно-оцінним словам) вторинної, додаткової почуттєво-оцінної виразності різного ступеня” [32, 157]. Іноді в етикетній ролі трапляються в листах народнопоетизми *лебедик, соколонько* як пестливі звертання до осіб чоловічої статі: “А, *лебедіку*, як не хочеться кидати землю, хоч вона й погана! А треба буде, хоч воно ще й рано” (Т.Шевченко до П.Корольова) [35, 21]. Емоційно-експресивні фольклорно-пісенні фразеологізовані словосполучення *мій голубчик, голубчик сивий, голубонько сивий, голубонько сизий* зрідка трапляються в епістолярному стилі як етикетні ласкаво-чемні звертання до адресатів: “Не турбуйтеся, *мій голубчику*, не турбуйтеся: бо нема чого, а ідїть бадьоро тим великим шляхом літературної праці, котрим Ваша вдача, Ваш талант веде Вас, – ось що!” (О.Бородай до Д.Яворницького) [5, 104]; “Вір, *голубоньку сизий*, що й я, дивлячись на ясне сонечко, часто, дуже часто згадую про тебе і мугичу собі під ніс: “Ой Дмитре мій, Дмитре, Прихильний та щирий!...” (М.Кропивницький до Д.Яворницького) [16, 356]. Як емоційні лексеми *голуб, орел, сокіл*, які мали розмовний відтінок, емоційно-оцінні епітетні фольклорно-пісенні словосполучення типу *сизий голуб, ясний сокіл, сизокрилий орел*, стилістично марковані утворення *голубчик, лебедик*, так і емоційно-експресивні народнопоетичні фразеологізовані словосполучення *голубчик сивий, голубонько сизий* та інші в епістолярній спадщині українських інтелігентів часто виконували функцію прикладки: “Дорогий *брате-голубе* Павлику!” (П.Грабовський до М.Павлика) [4, 232]; “Брате Василю, *соколе мій ясний!*” (А.Свидницький до В.Гнилосирова) [27, 519]; “Ой братіку рідний, *голубоньку сивий*, як же я заслаб, дуже заслаб!” (Д.Яворницький до Я.Новицького) [8, 169].

При звертанні до адресата автори листів з певною стилістичною метою іноді вдавалися до ампліфікації, яка була джерелом створення емотивної експресії, а отже, й посиленої фамільярної ввічливості: “Голубе мій сизий! *Соколе мій ясний! Братіку мій рідний, Григорку!*” (С.Руданський до Г.Руданського) [26, 359]; “Дідусь, *голубчику мій сивий, лебедіку білий!*” (Д.Яворницький до Д.Мордовця) [8, 131]; “Ми, *голубе сизокрилий, любий наш козаченьку*, тільки вчора приїхали...” (П.Саксаганський до Д.Яворницького) [6, 271]. У фольклорно-пісенному фразеологізованому словосполученні, яке в листах виконувало функцію дружньо-ввічливого звертання, іноді суфіксом пестливості маркувався етикетний епітет: “Тепер, коли все пройшло і потонуло у глибокому житейському морі, пишу тобі, *голубе мій сивесенький*” (П.Саксаганський до Д.Яворницького) [6, 273]; “Спасибо Вам, *голубе сивенький*, за Ваше тепле и дружеское письмо” (Д.Яворницький до Г.Маркевича) [8, 118]; “*Голубчику ріднесенький*, вибач мені, аж тричі вибач, що я так довго мовчав...” (О.Сластїон до Д.Яворницького) [7, 351].

Як у народнопісенній поезії, так і в епістолярному стилі XIX – початку XX ст. при ласкавому звертанні до осіб жіночої статі етикетну й емотивну функції одночасно виконували пестливі деривати *голубка, голубочка, голубонька, лебідочка*. Такими емоційно-експресивними фамільярно-ввічливими звертаннями адресанти послуговувалися не лише у листах до рідних, коханих, але й до дружин приятелів, а також до колег: “Дякую тобі, *голубко*, за все: і за лист, і за щирість, і за дарунки - все воно мені таке дороге, що й ціни не складу йому” (М.Коцюбинський до В.Коцюбинської) [15, 203]; “Будьте, *голубонько*, ласкаві, перекажіть Миколаю Карповичу, він вже там досі додому повернувся...” (М.Лисенко до М.Заньковецької) [18, 188]; “Видиш, *голубочко*, пишеш ми, що ніколи не була мені противна і що я не маю ти нічого закинути” (І.Франко до О.Рошкевича) [31, 120]; “*Лебідочко наша!* Ви нам дали такі образки Безталанної, Наймички і інших безталанних, котрих ми без Вас ніколи б не побачили у авторських творах” (Панас Мирний до М.Заньковецької) [22, 450].

Народнопісенне забарвлення мали в епістолярію й етикетні фамільярно-ввічливі пестливі звертання, виражені фразеологізованими епітетними словосполученнями *голубко моя сиза, голубонько моя сизокрила, голубонько наша сиза*: “Не забудьте ж, *моя голубко сизая*, моєї великої просьби і мене...” (Т.Шевченко до М.Максимович) [35, 225]; “Так то, *голубонько моя сизокрила*” (П.Куліш до М.Карачевської-Вовківни) [2, 264]; “Як же Ви поживаєте, *голубонько наша сиза*, славною нашою гучна та прозора?” (М.Старицький до М.Заньковецької) [28, 483]. Зрідка емоційно-експресивні фразеологізовані фольклорно-пісенні словосполучення в епістолярних текстах функціонували як дружні етикетні епітети: “*Кохана внучко Марусенько, сизокрила Голубонько!*” (П.Куліш до М.Карачевської-Вовківни) [2, 263].

На думку багатьох дослідників національного характеру українців, символом української емоційності є серце. “Все, що діється на свідомій поверхні, – пише Я.Ярема, – а сюди належать й усі інтелектуальні процеси, народжується перш за все у серці, так що *серце – властиво зерно душі, корінь усього життя в людині, джерело всіх змагань та думок*” [37, 65]. Як слушно зауважує Л.Черкашина, “така традиція бачення серця як центру почуттєвості та духовності є усталеною в європейській культурі” [33, 52]. Емоційна метафорична етикетна лексема *серце* як ласкаве звертання, яке мало відтінок розмовності, була частотною в епістолярній спадщині українських інтелігентів XIX – початку XX ст.: “Дякую, *серце*, за лист, але який же він сумний!” (К.Білиловський до Д.Яворницького) [6, 50]; “Отож тобі, *серце*, наука...” (М.Лисенко до Б.Познанського) [18, 226]. Роль пестливого звертання в епістолярному етикеті часто виконувало емоційно-оцінне фразеологізоване словосполучення *моє серце*: “Ще раз прошу тебе, *моє серце*, напиши, до кого знаєш, в Харків” (Т.Шевченко до М.Щепкіна) [35, 195]; “І тебе, *серце моє*, віншую щиро і зичу всього добра, що тільки й є на землі...” (К.Білиловський до Д.Яворницького) [6, 65]; “*Серце моє*, напиши ми – бо був негречний” (І.Франко до О.Рошкевича) [31, 161]. Етикетний демінутив *серденько* як емоційно-експресивне дружньо-фамільярне ласкаве звертання до адресатів незалежно від їх статі у листах був частотним: “Таж Ви бачите, *серденько*, що се вбиванне свого здоров'я книжками вельми покладливе...” (П.Куліш до І.Пулюя) [2, 243]. Як у пісенному фольклорі, так і в епістолярію XIX – початку XX ст. етикетну роль в ситуації звертання виконувало фразеологізоване словосполучення *моє серденько*, яке сприяло створенню фамільярної тональності спілкування в родинному чи дружньому колі: “Бувай здорова, *серденько моє!*” (М.Коцюбинський до В.Коцюбинської) [15, 106].

Отже, до етикетних одиниць, в яких знайшла відображення емоційність, як важлива риса української духовності, відносимо: емоційно-метафоричні лексеми (*голуб, орел, сокіл, серце*); демінутиви (*батечко, братик, братчик*); специфічно українські стилістично марковані утворення (*козаченько, землячеченько*); емоційно-експресивні форми (*голубка, голубчик, голубонько, голубонька, серденько*); народнопоетизми (*лебедик, соколонько*); фольклорно-пісенні емоційно-оцінні та емоційно-експресивні фразеологізовані словосполучення (*мій голуб, голуб сизий, орел сизокрилий, сокіл мій ясний, сизокрила голубка, моє серденько*).

Крім названих етикетних емоційно-оцінних лексем та фразеологізованих словосполучень, в епістолярію XIX – початку XX ст. вживалися ще й інші стилістично марковані емоційні слова та вирази, розгляд яких буде продовжений у подальших наших дослідженнях.

1. Білоус М. Чарівні слова // Урок української. – 2002. – №10. – С. 36-38.
2. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк-Торонто: Українська вільна Академія наук у США, 1984. – 326с.
3. Головацький Я. Слова витанья, благословенства, чемности и обычайности у Русинь // Вѣнокъ русинамъ на обжинки уплѣлъ Иванъ Б.О.Головацькій. Ч. II. – У Вѣдні, 1847. – С. 255-261.
4. Грабовський П.А. Вибрані твори: У 2 т. – Т. 2: Статті. Нариси. Оповідання. Листи. – К.: Дніпро, 1985. – С. 169-343.
5. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – 388 с.
6. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1999. – 460 с.
7. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 740 с.
8. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 4: Листи Д.І.Яворницького до діячів науки і культури. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 500 с.
9. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К.: Наукова думка, 1987. – 247 с.
10. Журавльова Н. Відзеркалення етнопсихологічних ознак українського менталітету в епістолярній ввічливості Івана Франка // Семантика мови і тексту. Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 332-335.
11. Журавльова Н. “Я навіть не заслужив на таку ввічливість...” (Відбиття етнопсихологічних ознак українського менталітету в етикеті листування В.Гнатюка з М.Коцюбинським) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Літературознавство. – 2006. – № 1 (19). – С. 25-34.
12. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори: У 8 т. – Т. 8: Літературно-публіцистичні твори. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1970. – С. 103-374.
13. Кононенко І.В. Функціонально-мовна картина світу: зіставний аспект (на матеріалі української та російської мов) // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 39-46.
14. Костомаров Н. Две русские народности: письмо к ред. // Основа. – 1861. – №3. – С. 33-80.
15. Коцюбинський М.М. Твори: У 6 т. – Т. 5: Листи (1886-1905). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 463 с.
16. Кропивницький М.Л. Твори: У 6 т. – Т. 6: Нариси та вірші. Автобіографічні матеріали. Листи. – К.: Держ. вид-во худ. літ., 1960. – С. 241-572.

17. Липинський В. Листи до братів-хліборобів (Про ідею і організацію українського монархізму), писані 1919-1926 р. – Нью-Йорк: Булава, 1954. – 470 с.
18. Лисенко М.В. Листи. – К.: Мистецтво, 1964. – 533 с.
19. Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. 1. – Айхельбергер-Гнатюк. – К.: Українські пропілеї, 2002. – 368 с.
20. Листи до Тараса Шевченка. – К.: Наукова думка, 1993. – 383 с.
21. Листування Федора Вовка і Миколи Біляшівського // Народна творчість та етнографія. – 1997. – №4. – С. 62-74.
22. Мирний Панас Твори: У 5 т. – Т.5: Драматичні твори. Вибрані поезії та переспіви. Статті та промови. Щоденники. Листи. – К.: Держ. вид-во худ. літ., 1960. – С. 429-559.
23. Мірчук І. Етнопсихологія і культура українського народу // Народна творчість та етнографія. – 2001. – №1-2. – С. 37-46.
24. Онацький Є. Особливості етнопсихології українців // Народна творчість та етнографія. – 2001. – №3. – С. 43-47.
25. Плюш Н.П. Формули ввічливості в системі українського мовного етикету // Українська мова і сучасність. – К., 1991. – С. 90-98.
26. Руданський С. Твори. У 3 т. – Т. 2: Співи. Переклади та переспіви. Листи. – К.: Наукова думка, 1973. – 410 с.
27. Свидницький А.П. Роман. Оповідання. Нариси. Вірші. Фольклорно-етнографічні нариси та статті. Листи. – К.: Наукова думка, 1985. – 574 с.
28. Старицький М.П. Твори: У 8 т. – Т. 8: Оповідання. Статті. Листи. – К.: Дніпро, 1965. – С. 431-751.
29. Татаревич Г. Етикет і ментальність // Дивослово. – 1998. – №3. – С. 18-19.
30. Федькович Ю.А. Твори: У 2 т. – Т.2: Повісті. Оповідання. Казки. Драматичні твори. Листи. – К.: Дніпро, 1984. – С. 343-426.
31. Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 48: Листи (1874-1885). – К.: Наукова думка, 1986. – 767 с.
32. Чабаненко В.А. Стилїстика експресивних засобів української мови. – Запоріжжя, 2002. – 351 с.
33. Черкашин Л. Українська “культура серця” в образах і символах національного фольклору // Народна творчість та етнографія. – 2001. – №3. – С. 48-53.
34. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Вид. 2. – Мюнхен, 1983. – 175 с.
35. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 6 т. – Т.6: Листи. Нотатки. Фольклорні записи. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 9-281.
36. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – К.: Знання, 2006. – С. 9-141.
37. Ярема Я. Українська духовність у її культурно-історичних виявах // Перший український педагогічний конгрес 1935 р. – Львів: Рідна школа, 1938. – С. 16-88.

The article deals with analysing of etiquette stylistically marked addressing, epithets and phraseological units as well as stylistic devices which reflect emotionality as an important ethnic and psychological trait of the national character of the Ukrainians. The material of the study includes letters of writers, statesmen and workmen.

Key word: deminutive, suffix of petting, emotionally – expressive, spirituality, folklore – poetic.

УДК 811.161.2'367.3'37

ББК 81.032

Юлія Пацаранюк

АКСІОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ІРОНІЧНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ (ПРАГМАЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті розкрито питання розгляду категорії іронії у прагмалінгвістичному аспекті, визначено поняття іронічної модальності, яка притаманна іронічним оцінним висловленням, та здійснено спробу виділення різноманітних відтінків іронічного значення у їх структурі.

Ключові слова: іронія, прагмалінгвістика, іронічна модальність, комунікативна ситуація, аксіологічні параметри.

Вивчення лінгвістичних способів інформування та визначення їх аксіологічних параметрів стало однією з актуальних проблем сучасної лінгвістики, зокрема такого її напрямку, як лінгвістична прагматика. Як відомо, прагмалінгвістика ставить за мету зіставлення типології висловлень, закріплених за відповідними комунікативними ситуаціями. Особливу увагу привертає мовна традиція тлумачення висловлень чи їх фрагментів, які мають небуквальне значення і які тісно пов'язані з відповідним типом поведінки.

Як слушно зазначає Ф.Бацевич, “комунікативний, прагматично зорієнтований підхід до мови ґрунтується на розумінні її складного співвідношення з людиною як соціологізованою особистістю. З одного боку, мова пов'язана зі структурами свідомості й мислення за допомогою одиниць семантичного статусу, з іншого, – зі структурами діяльності за допомогою одиниць прагматичного статусу” [3, 116-117].

Лінгвістична прагматика охоплює комплекс питань, пов'язаних із ситуацією спілкування, з учасниками комунікативного акту, з усіма чинниками, що забезпечують процес людського контактування. Існує також думка, з якою неможливо не погодитися, що комунікація не може бути редукована лише до прагматики і що прагмалінгвістика є однією з найважливіших складових комунікативної лінгвістики. Вона має ширшу сферу досліджень, охоплюючи також синтаксичну і семантичну сфери функціонування мовних засобів.

Метою нашої наукової розвідки є довести, що іронію як один із способів передачі мислення та мовлення, а також засоби її реалізації необхідно розглядати не тільки у стилістичному чи формально-граматичному аспектах, над чим вже чимало працювали науковці, а й у прагмалінгвістичному аспекті, оскільки іронічна ситуація, яку ми вважаємо різновидом комунікативної, виявляє “небуквальність” значення та залежить і від обставин виникнення, і від мовної компетенції співрозмовників.

Прагматику іронічного у повідомленнях проаналізував у своїх дослідженнях Ф.Бацевич. Він визначив суть цієї категорії комунікації, проаналізував предмети, на які вона може бути спрямована, а також здійснив класифікацію комунікативних девіацій, пов'язаних з використанням іронії в мовленнєвій діяльності [2]. Ф. Бацевич визначив також основні компоненти комунікативної ситуації іронії як

непрямого мовленнєвого акту, до яких автор відносить: *адресанта* іронічного висловлювання (дискурсу) – *об'єкт* іронії – *адресата* іронічного мовленнєвого акту. Якщо у вдалому комунікативному акті адресант і адресат погоджуються з іронічною оцінкою об'єкта, їх об'єднує спільне культурне тло [2, 190].

Дослідник звертає увагу на прагматику комунікативних ситуацій іронії, зокрема на те, що одним із найпоширеніших типів створення іронії у процесі комунікативного акту є перехід мовця на точку зору адресата іронічного висловлення (схвалення того, що він сказав чи зробив). Проте ця згода присутня лише в структурі стверджувального речення, а в свідомості залишається непогодження з дією об'єкта іронії, наприклад: *Дружина спершу не повірила, що люди побільшуються зростом, потім усміхнулась до свого товстуна: - То, може, є надія, що й ти в мене підростеш? Чоловік: - Аякже. Особливо вищир...* (О.Гончар).

Необхідність використання прагмалінгвістичного підходу до іронії та способів її реалізації пояснюється також її залежністю від запланованого наміру учасників комунікативного акту. Виходячи зі сказаного, іронію можна визначити як схильне до прагматичного аналізу явище, оскільки воно має виразний суб'єктивний характер. Це свідчить про те, що особливо цінною для іронії є можливість виявити ставлення автора до зображуваного явища, внести оцінний момент у формально-об'єктивне повідомлення, що досягається структуруванням прямих і непрямих (антифразисних) мовних конструкцій, накладанням рамок об'єктивної та суб'єктивної модальності.

В обсяг модальності, як відомо, входять значення, які виражають раціональне чи емоційне ставлення мовця до навколишньої дійсності. Емоційно-експресивна, в тому числі й іронічна оцінка, яку мотивує мовець, належить до модальної семантики. Це дає підстави виділяти авторську іронічну модальність в окремий тип суб'єктивної модальності, оскільки вона відображає суб'єктивне ставлення мовця (виражене, щоправда, приховано) до змісту повідомлюваного, тобто характеризує мову з боку комунікативної та прагматичної функцій.

Про виокремлення іронічної модальності з комплексу суб'єктивно-оцінних значень писала у своїх працях С.Походня, мотивуючи приналежність іронічної модальності до сфери емоційно-експресивної оцінки. Це дало їй можливість “визначити механізм створення іронії на лексичному, синтаксичному та текстовому рівнях, показати особливості переходу від суб'єктивно-оцінної модальності фразового порядку до текстової” [8, 9].

Іронічна модальність – це вияв імпліцитної суб'єктивної модальності, яка виражає авторську аксіологічну позицію, протилежну до узуального значення.

Основним принципом створення авторської іронічної модальності виступає значеннєва невідповідність, що є результатом асиметричного використання мовної одиниці. Роль автора у творенні конкретного висловлення (у нашому випадку – іронічного висловлення), як і роль людського фактора в структуруванні тексту зв'язного мовлення взагалі, надзвичайно велика, адже автор своє ставлення до дійсності виражає через власне “я”, збагачуючи висловлення художньо-естетичним баченням.

Носієм іронічної модальності в мовленні є іронічне висловлення, за допомогою якого реалізується задум мовця досягнути іронічного ефекту, результативно вплинувши при цьому на співрозмовника.

Іронічне висловлення – це наділена особливою авторською іронічною модальністю мовна одиниця, яка на рівні мікроконтексту (простого чи складного речення) побудована на антифразисних відношеннях і передає імпліцитно виражену авторську, в основному негативну, оцінку предмета мовлення. Наприклад: *Бо (ми – українці. – Ю.П.) ніяк собі диктатуру не встановимо, - додає, криво посміхнувшись, Судар. – Яку не приміряєм, все не підходить: і та муляє, і та тісна* (О.Гончар). Наведене висловлення містить оцінну характеристику предмета мовлення. Алогізм, що лежить в основі іронічного значення, зосереджений у зіставленні поняття *встановлення диктатури* стосовно самого автора висловлення (диктатуру ніхто собі ніколи не встановлює) та пропозиції її *приміряти*, внаслідок чого вона *муляє і тісна*. Цією фразою мовець імпліцитно висловив іронічне ставлення до поняття диктатури як такої, вклавши у висловлення авторську суб'єктивну іронічну модальність.

Застосування прагматичного аналізу спонукає нас до поділу іронічних оцінних висловлень на власне оцінні іронічні, як-от: *Випадки переселення цілих сіл належать до явищ нещоденних. Селянинові ніколи ніхто не будував. Навіть рідна держава залюбки надає йому змогу виявити в цій галузі діяльності все вміння і енергію* (П.Загребельний) та *контекстуально оцінні іронічні висловлення*, що набувають аксіологічного забарвлення тільки у відповідних контекстах. Ось, наприклад, перше речення з фрази *Обмінялися компліментами. Вона зауважила, що я неотесаний мужлан. Я сказав, що вона пронафталінена інтелігентка* (Є.Дудар) без наступного контексту виявляє ознаки позитивно спрямованої оцінки. Контекст допомагає встановити істинний зміст повідомлення, виявити іронічний тон висловленого.

Беззаперечним є той факт, що писемний текст завжди прагматичний. Іронія в тексті актуалізується відповідно до попередньо обдуманого плану, тому й виявляє значну залежність від способу організації тексту. Дослідниця С.Походня виводить таку схему реалізації іронічного смислу в тексті: інтенція автора (задум створення іронічного тексту) передбачає конструювання відповідного контексту згідно з

об'єктивними нормами, що діють на рівні самосвідомості і на рівні мови (від речення і вище), компонентом смислової структури якого є іронія [7, 57].

Проблемам іронії як носія аксіологічного значення присвятила окремі положення своєї монографії Т.Космеда, ведучи мову про засоби вираження негативної оцінки у структурі речення. Основним засобом передачі семантики і прагматики незадоволення, іронії на синтаксичному рівні Т.Космеда вважає "синтаксичні фразеологізми" [4, 242-246].

Т.Андрієнко зазначає, що у прагмалінгвістиці іронія класифікується залежно від характеру оцінки (позитивної чи негативної) у формально вираженому змісті висловлення, і відповідно виділяє два типи іронії: власне іронію – для вираження негативної оцінки вживаються слова, за якими в узуальному вживанні закріплена позитивна конотація, та вдавану грубість – вживання негативно-оцінної лексики для вираження схвальної оцінки. При цьому авторка наголошує, що другий тип іронії зустрічається значно рідше, ніж перший [1].

Науковці неодноразово стверджували, що іронія ґрунтується на здатності людини осмислювати явища реального світу й виражати своє ставлення до них. Її справедливо прийнято вважати однією з форм висловлення оцінки (від різко негативної до пом'якшено-грайливої). Це означає, що, подібно до інших форм вираження оцінності, іронія може мати цілу низку аксіологічних вимірів іронічної оцінки, як-от:

- 1) іронія-"шпилька": *Довоювався чоловік. Сам над собою комісаром зостався* (О.Гончар);
- 2) гірка іронія: *Півжиття збираєш довідки, що ти не псих. Поки психом не станеш* (Є.Дудар); *Нажми собі "родича". Досі не можемо виборсатися з його ведмежих обіймів* (Є.Дудар);
- 3) уїдлива, ушиплива іронія (маємо на увазі так званий стьоб): *Усі аристократи! Ще вчора в кукуруду бігав. Зорі лічив. Сьогодні, язика висолопивши, бігає, голубий унітаз шукає* (Є.Дудар); *Батько – Коза. Мати – Коза. А він – Казаков-Приамурський. Ніби у нього хвіст довший виріс. Ніби той Амур через його Лопушки тече. Чи він коли-небудь його бачив* (Є.Дудар);
- 4) добродушна іронічна насмішка: *З кілометр пробіг. На другому сів. Прямо на тротуарі. Підкосилися ноги. Підійшов ангел. З міліції* (Є.Дудар); *Повернулися ми з весільної подорожі по Бердичівському району* (Є.Дудар);
- 5) грайлива іронія: *Цікаво, по скільки чортів закріплено за однією людиною? За мною, мабуть, півпекла* (Є.Дудар);
- 6) іронія-образа: *Покупець до продавця: - У вас доброти не позичиш. - Зате у вас сама доброта. Як у моєї сусідки. Собака скажений укусив. І через годину...здох...* (Є.Дудар); *- Жіночко, я знаю, що у вас сусід – "гад". А в нього сусідка – "гадюка". То організуйте мале підприємство. Збирайте зміїний "яд"* (Є.Дудар).

7) іронія-натяк: *Зараз доведено, що мужчина, який з'їдає за тиждень хоча б тридцять грамів риби, майже не хворіє на атеросклероз...Не любите риби? По вас видно...* (Є.Дудар); *Вчитель учневі: - У кого ти навчився брехати? - Мій тато працює рекламним агентом...* (Перець, 2005);

8) іронічна порада: *Відвідайте з коханою пляж – єдине місце, де до одруження ви маєте змогу побачити "товар лицем"* (О.Чорногуз); *Хочете, Грак, бути пахучим – їжте хвою. Зміцнює зуби, терпнуть, як при активних поцілунках, губи, і в роті така духмяність, ніби ви все життя були лісником і працювали в сосняку* (О.Чорногуз);

9) іронія-спонукання: *Панове! Поводьтеся пристойно: ви ж не депутати Верховної Ради* (Перець, 2000); *Скажи мені, хто я, і я скажу, куди тобі піти* (Перець, 2000);

10) іронія-побажання (побажання, етикетні формули, віншування позначені позитивними емоціями): *Спасибі за закуску, що з'їв курку та гуску!* (6), *Спасибі за полудень, що наївся та й голоден!* (6), *Віншую Вас з цим Новим роком, щоби Вам не вилізла кутя боком!* (6).

Отже, крім тлумачення іронії як універсальної стилістичної та семантичної категорії, яка є результатом осмислення і відображення предметів та явищ навколишньої дійсності й об'єднує різноманітні засоби репрезентації іронічно-оцінних значень, існує розуміння її як носія прагматичного значення. Розглядаючи іронію як явище прагматики та прагмалінгвістики зокрема, можна визначити її роль як форми оцінного, критичного, емоційного усвідомлення дійсності. Саме як форма оцінно-емоційного сприйняття дійсності іронія виявляє найтісніший зв'язок з мовною категорією авторської суб'єктивно-оцінної модальності, що виявляється у виникненні окремого її типу – іронічної модальності.

1. Андриєнко Т.П. Речевой акт иронии в английском языке (на материале художественной литературы XVI и XX веков): Дисс. ... канд. филол. наук. – Харьков, 2002. – 204 с.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 236 с.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Академія, 2004. – 326 с.
4. Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів: ЛНУ, 2000. – 350 с.
5. Космеда Т. А. Категорія оцінки в українському мовознавстві // Українська філологія: школи, постаті, проблеми: Зб. наук. праць Міжнар. конф., присвяченої 150-річчю від дня заснування кафедри української словесності у Львівському університеті: У 2 ч. – Львів: Світ, 1999. – Ч.2. – С. 138-146.
6. Міщенко Н., Міщенко М. Слово батьків – з усіх віків. – К.: Богдана, 1998. – 113бс.
7. Походня С.І. Умови і способи мовної реалізації іронічного смислу в художньому творі // Мовознавство. – 1983. – №5 – С. 56-61.
8. Походня С.И. Языковые виды и средства реализации иронии. – К.: Наук. думка, 1989. – 126 с.

The information about irony as a pragmalinguistic category is dealt in this article. The author defines some special form of modality, such as irony modality what inherent by the ironical expressions. The question of axiological parameters of irony is exposed in this paper.

Key words: irony, pragmalinguistic, irony modality, communicative situation, axiological parameters.

УДК 811. 161. 2'373:82 – 144 (477)

ББК 81. 411. 1-22

Світлана Лавриненко

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІ СИМВОЛИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПІСНІ

Предметом аналізу є специфіка пісенних символів, які співвідносяться з сегментами етномовної картини світу. Розглянуто змістовий план символізацій людини, часових та просторових позицій, що відтворюють глибинні модули національного світобачення.

Ключові слова: українська народна пісня, символ, мовна картина світу.

Пісенний фольклор є однією з доміант духовного життя українців. Народні пісні завжди були й надалі залишатимуться тим підґрунтям, на базі якого відбувається розвиток національного етно-психологосу, адже тексти пісень кодифікували національні звичаї, вірування, правила культурного співжиття. Фольклорна традиція не випадково вважається найдавнішою формою колективної думки, своєрідною символічною метамовою, у термінах якої людина моделює, структурує та інтерпретує дійсність.

Масив українських народних пісень можна розглядати як гіпертекст, системність якого реалізується у сукупності окремих елементів, а структурність виражається в наявності зв'язків, що характеризують міжтекстову взаємодію.

Гіпертекст української народної пісні включає обрядовий, епічний, ліричний, соціально-побутовий конструкти, кожний з яких об'єднує тексти різних вузлів. Так, обрядовий конструкт охоплює вузли родинного (родильний, весільний, жалібний) та календарного (колядковий, веснянковий, русальний, купальський, жнивварський) циклів. Соціально-побутовий конструкт традиційно поділяється на козацький, чумацький, кріпацький, рекрутський, бурлацький, наймитський, заробітчаний вузли. Ліричний конструкт включає пісні про кохання, родинне життя, коліскові, жартівливі. Епічний конструкт складається з двох вузлів: історичних пісень та балад. Характерними рисами пісенного гіпертексту є децентралізованість – наявність функціонально зумовленого, константно не репрезентованого центру; інтертекстуальність – зв'язок між усіма складниками гіпертексту та відсилки до його невербальної частини; нелінійність – здатність існувати у різних площинах як синкретичне повідомлення, у якому одна й та сама інформація відтворюється за допомогою різних засобів: вербальних, предметних, кінетичних, музичних [1, 3].

Одним із найяскравіших проявів гіпертекстуальності українських народних пісень є наявність наскрізних для різних конструктів полісемантичних символічних одиниць. Проблеми специфічного місця символіки у народнопоетичній мові і, зокрема, сутності поняття фольклорного символу вже не раз були предметом уваги таких видатних науковців, як О. О. Потебня, А. Ф. Лосев, Ю. М. Лотман, В. В. Иванов, В. Н. Топоров, О. М. Трубаčov, А. К. Байбурін, Т. В. Гомкрелідзе та ін. Адже слова-символи відображають особливості культури: історію, традиції, звичаї етнічної спільноти. Провідною властивістю символу є те, що його значення мотивується передусім через фонові знання. Символічне значення того чи іншого слова виникає на основі важливої соціальної ролі предмета чи явища, які позначені цим словом, у рамках національної культури [3, 68]. Провідними рисами символів вважаються асоціативність, полісемантичність, контекстуальна детермінованість, культурна обумовленість, антропоцентричність [5, 7]. Значення символу не може отожднюватися ні з поняттям, ні з денотатом, ні з будь-якою іншою позалінгвальною одиницею. Його найдоцільніше передавати квантами інформації, спільної для всіх носіїв певної мови. Народнопоетичний символ має опосередковану співвіднесеність з конкретним денотатом, завдяки чому фіксує ставлення соціуму до певної реальності.

Пісенна символіка має підсистеми (просторову, часову, зоологічну, колоративну тощо), які перебувають у постійній взаємодії, внаслідок чого символічні значення дублюються. Взаємодія символічних одиниць різних підсистем породжує виникнення додаткових змістових відтінків, здатних забезпечити інтертекстуальність, що дозволяє розглянути символіку пісенного конструкту як макросистему, а окремі групи символів – як символічні коди.

Переважає більшість народнопоетичних символів характеризується багатозначністю. У межах пісенного гіпертексту одне явище може бути позначене різними символами. Так, символами дівчини є: *береза, вишня, верба, голубка, зірка, калина, качка, лебідка, пшениця, тополя, ягідка* та ін. Разом з тим один символ може позначати різні явища дійсності, зокрема, береза символізує дівчину, молоду жінку а також тугу, горе, печаль. Причина зазначеної дискретності полягає у тому, що символ – етнокультурна назва побутової реальності, осмислення якої пов'язується з пошуками не фоново-енциклопедичних, а міфопоетичних значень. Дешифрація символу починається з акцентування його резонантної функції та визначення його як фрагмента у ланцюжку мовних фіксацій народного світобачення. Національно-культурний компонент значення символу відбиває різноаспектні, унікальні ознаки референта, породжені

етнокультурною специфікою сприйняття і відтворення у слові сегментів міфопоетичної свідомості народу.

Символічна система пісенного гіпертексту має антропоцентричний характер, віддзеркалює ставлення етносу до природи, суспільства, особистості, об'єктивуючи згадані уявлення в конкретних мовних одиницях. Кожний символ є компонентом відтворення образу Всесвіту. З іншого боку, система символів антропорелевантного, просторового та часового характеру може бути співвіднесеною з моделлю національного універсуму. Символи пісенного гіпертексту посідають суттєве місце в етномовній картині світу. Центральною складовою частиною символічної картини світу пісенного гіпертексту є сукупність символічних позначень особи, що реалізуються шляхом використання назв різноманітних реалій дійсності, зокрема птахів (голуб, ворон, орел, зозуля); рослин (береза, калина, явір, катран); небесних тіл (сонце, місяць, зірки); явищ природи (вітер, хмара, річка, гора); частин людського тіла (рука, коса, чорні брови, карі очі); предметів побуту (відерце, патики, сопілочка) та ін. Антропорелевантні символи пісенного гіпертексту, реалізуючи кванти етнічно детермінованої інформації, здатні акцентувати окремі характеристики людини. При цьому в текстах пісень різних циклів зазнають акцентуації такі сегменти значень наскрізних символів, як-от: належність до певної статі, спорідненість та ієрархічне місце у родині, вік, зовнішність, соціальний статус, міжлюдські взаємини, емоційні стани.

Належність до певної статі, зазвичай, характеризують одиниці, які мають ознаки символічних корелятивних пар: *голуб / голубка; місяць / зіронька; качур / вутка; дуб / вишня* тощо. *Ой ти, місяцю, / а я зіронька ясна. / Ой ти парубок, / а я дівонька красна* [4, 254]. *Сидить голуб на черешні, / а голубка на вишні. / Ой скажи, ой скажи, дівчино, / а що в тебе на мислі?* [4, 44]. *Місяць сяє поміж зірками. / Сокіл літає поміж галками / Мій син гуляє поміж дівками* [4,38]. *Ой у полі дуб зелений, під тим дубом вишня. / Аж там козак конем грає, щоб дівчина вийшла* [4, 19].

Спорідненість та ієрархічне місце у родині символізуються сукупними та одиничними елементами: *перепілонька; три місяці; місяць / сонце / зірки; дуб / тополя / жолудочки* тощо. *А в тім салу три тереми: / У першому – красне сонце. / У другому – ясен місяць. / У третьому – дрібні зірки. / Ясен місяць – пан господар. / Красне сонце – жона його. / Дрібні зірки – його дітки* [4, 30]. *Зійшло, зійшло три місяці. / три місяці всі ясні. / Було в матки три синочки...* [4, 37]. *А в лузі, в лузі, а в калиновім зажурилась перепілонька. / Перепілонька, бідна вдовонька* [4, 46].

Вікові характеристики дівчини або ж молоді жінки передають одиниці: *калина, рута, маківочка, горлиця; парубок* чи молодий козак характеризується символічними позначеннями: *орел, дуб, барвінок, явір, ластівка, чайка, зозуля, верба* пов'язуються з уявленнями про заміжню жінку, матір. *Не журися, дівчино, рута зелененька: / цей покинув, другий буде – це ж ти молоденька* [4, 32]. *Це ж не явір зелененький, / а це ж твій син молоденький* [4, 197]. *Ой горе тій чайці, чаєчці-небозі, що вивела чаєнята при битій дорозі* [4, 158].

Риси зовнішності активно символізуються у зв'язку з необхідністю змалювання жіночої вроди. Найширше у наведеному значенні використовуються одиниці: *зоря, калина, черешня, вишня. Ой рясна-красна у лузі калина, / а це найкраща у батька дитина* [4, 43]. *Ой ясна красна на небі зоря. / А це найкраща у дядька жона* [4, 31]. *На горді верба рясна, / там стояла дівка красна* [4, 241].

Соціальний статус фіксується символами: *сизокрилі чаєнята (чумаки), сокіл (син-рекрут), ворон (бурлака)* тощо. *Ой що ж бо то за ворон, що по морю крякає? / Ой що ж то за бурлака, що всіх бурлак збирає?* [4, 179] *Ти прийомщику, ти, голубчику, / прийми сина, сокола* [4, 168]. *Сизокрилі чаєнята круту гору вкрили, / молодії чумаченьки жалю наробили* [4, 324].

Характеристика міжлюдських взаємин здійснюється одиничними, багатоконпонентними й парними символами: *Ой дуб на березу низенько схилився, / а син матусеньці у ніжки вклонився* [4, 38]. *Ой гаю, мій гаю, / та густий не прогляну, / упустила голубонька. / та вже не спіюмаю* [4, 238]. *Прощай-прощай, панове-громадо! / І дівчино-вутко! / Бо бог знає, бог відає, / чи побачимось хутко* [4, 312]. *Соколе ясний, брате мій рідний!* [4, 124]. *Ой піду я в сад гулять, / ой в саду вишеньки шумлять, / ой за нас люди говорять* [4, 246].

Емоційні стани представлені широким спектром від найпозитивніших до негативних. Символопозначення позитивних емоцій активно функціонують у родинно-побутових, жартівливих, коліскових піснях: *В саду вишенька цвіте. / козак до дівчини іде. / В саду вишня розцвіла, / дівка парня поп'яла* [4, 63]. *Люляй, люляй, голуб'ятко. / поколише тебе татко. / А як татко схоче спати, / поколише тебе мати* [4, 271]. *Колісочка нова з жовтого явора. / Колишу я в тобі білого сокола* [4, 269]. Символізація негативних емоцій спостерігається у піснях набагато частіше, що пояснюється етноментальною настановою на сприйняття позитивних модусів як норми, що не потребує деталізації, і всебічної характеристики негативних емоцій з метою викорінення їх причин: *Там зелений барвінок назад похилився. / Там-то милий за милою тяжко зажурився* [4, 61]. *Стоїть явір над водою, / в воду похилився. / На козака пригодонька, / козак зажурився* [4, 320]. *Чого, березо, суха, не зелена? / Чого, Ганнусю, смутна, не весела?* [4, 79]. *Тече вода каламутна. / Чого моя мила смутна?* [4, 45]. *Ой зацвіла калинонька у темному лузі, / тепер моя голівонька і серденько в тузі* [4, 310]. Знаки негативних емоцій формуються шляхом нашарувань атрибутів з відповідною нарацією на базі наскрізних полісемантичних символів

пісенного гіпертексту, які традиційно несуть позитивний зміст: передача негативних емоцій часто відбувається шляхом сполучення позитивно маркованих символічних одиниць з емоційно зниженими кваліфікаторами контексту. І хоча серед позначень емоційних станів домінують одиниці зі зниженою оцінністю, більшість пісенних символів є позитивно маркованими, що зумовлено наявністю переважно позитивних домінант у складі міфопоетичної картини світу українського народу [7, 12].

Досить часто у текстах пісень спостерігається нагромадження символічних одиниць антропорелевантного характеру. Кожна з таких одиниць визначає певну особливість людської вдачі, долі в цілому й активізує в уяві реципієнтів фонову біо-соціо-когнітивну інформацію, що забезпечує комбінаціям символів можливість породження нових смислів оцінного характеру: *Там господар як виноград, / там господиня як калина, / його сини як соколи* [4, 254]. У наведеному сегменті виноград асоціюється з добробутом, калина – з жіночою вродою, сокіл – з молодечею відвагою. Поєднання зазначених символів у межах вузького контексту підкреслює враження про щасливу долю родини. Не можна не зауважити, що пісенні символи мають стійку тенденцію до протилежної інтерпретації реалій, через що нанизування позитивно маркованих символів на фоні заперечення і контрарності атрибутивних та предикативних ознак може характеризувати нещасливу долю або недобру вдачу: *Чи я в лузі не калина була? / Чи я в лузі не червона була? / Взяти мене поламали / і пучечки пов'язали. / Така доля моя! / Гірка доля моя! / Чи я в полі не травиця була? / Чи я в полі не зелена росла? / Взяти ж мене покосили / і на сіно посушили. / Така доля моя! / Гірка доля моя! / Чи я в полі не пшениця була? / Чи я в полі не зерниста була? / Взяти ж мене і пожали / і в снопи пов'язали. / Така доля моя! / Гірка доля моя! / Чи я в батька не дитина була? / Чи я в батька не кохана росла? / Взяти ж мене заміж дали / і світ мені зав'язали. / Така доля моя! / Гірка доля моя!* [4, 251-252]. Комбінації традиційних гіпертекстових символів: *червона калина (врода), зелена травиця (молодість), зерниста пшениця (душевна рівновага, спокій)* – сполучаються зі зниженими кваліфікаторами, які апелюють до ритуально-обрядової міфосистеми, створюючи вичерпний образ жіночої недолі: *зламана калина – загублена врода, скошена трава – змарнована молодість, пожата пшениця – втрачене щастя. Підвищену емоційну потужність мають антропорелевантні символи з демінутивними афіксами: Щоб зростало малятко, наше любе пташенятко. / наша квітонька маленька, наша зіронька ясененька* [4, 265]. *Мамочко, моя пчілочко. / мамочко, моя ластівочко. / зозулечко моя лугова, / нащо ти мене кинула?* [4, 113]. У колісковій пісні демінутивні символи передають ніжне ставлення до дитини, у голосінні аналогічні одиниці слугують для відтворення глибокої скорботи.

Одним із проявів специфіки пісенних символів є здатність індексувати окремі сегменти етномовної картини світу. Змістовий план символів, що позначають людину, суттєво збагачується у процесі взаємодії з часо-просторовими одиницями, які досить умовно співвідносяться з реальними уявленнями про місце й час, проте орієнтують реципієнта на додаткову міфологічно обґрунтовану інформацію щодо життєвих колізій ліричних героїв. Локально-темпоральні символи з антропологічною нарацією допомагають відтворити глибинні модуси людської психіки й можуть, до певної міри, вважатися фіксаторами народнопоетичних моделей, пов'язаних з уявленнями про життя, долю, талант, закодованими у мовній картині світу пісенного гіпертексту. Просторові символи, що позначають традиційне місце побачення, включають постійні епітети: *Було тобі у вишневій садок не ходити, було москалика не любити* [4, 54]. *Під тим дубом кучерявим козак дівча підмовляв на розмову* [4, 83]. Розлуку, яка передбачає віддаленість, перебування на відстані, передають парні повтори, зближені семантично або ж фонетично: *Ой од моря та й до моря битий шлях-дорога. / Куди їдеш-од їжджася, любая розмова?* [4, 91]. *Ісходив я лужечки-бережечки, / поколов я білії ніжечки, / ох, та не знайшов миленької* [4, 103]. Символічний паралелізм вказує на перешкоди або негаразди, які важко подолати: *Ой з-за гори, з-за крутої голубка гуде, / молодая Оксаночка до батенька йде* [4, 63]. *Стоїть місяць над горою, а сонця немає. / Мати сина в доріженьку слізно проводить* [4, 98]. Пропаща доля найчастіше співвідноситься з уявленнями про зарослу стежку чи глибоку криницю: *А тепер підросла, / від батька пішла. / Вже моя стежечка терном заросла. / Ой терном заросла, ой пилом припала* [4, 82]. *Ой, глибокий колодязю, / боюсь, щоб не впала. / Полюбила пройдисвіта / та й навіки пропала* [4, 153].

Часова символізація представлена у гіпертексті народної пісні досить обмежено. Однак треба зауважити, що часові символи частіше за інші тяжіють до поєднання різних елементів картини світу. Зокрема, час може характеризуватися через простір: *А як на морі та на синьому білий камінь ізірне, / а як на березі на крутому пісок процвіте, / тоді твій брат в гості прийде* [4, 121]. Прив'язка узагальнених просторових позицій до ірреальних дій породжує уявлення про часову неймовірність або ж суттєву віддаленість факту зустрічі. Часові символи, побудовані на використанні магічних чисел, відзначаються підвищеною емоційністю, оскільки зрозуміло, що вони вказують на дуже тривалі періоди, можливо, позначають безкінечність, а отже, опосередковано вказують на безнадію та відчай: *Ой пішла дівчина у гай по калину, / блудила дівчина сім літ та й годину* [4, 124]. *Дев'ятого року поїду до роду... / Ненька не впізнала, / із двору прогнала* [4, 158]. Темпоральні символи, пов'язані з визначенням віку, спираються на родинну обрядовість і вказують на зміни у способі життя й долі в цілому: *Ой було літо, / тепер зима. / Ой були дівки, / тепер нема* [4, 128].

Духовний світ етносу закодований у слові. Оскільки людина одночасно виступає носієм рідної мови й культури, мовні знаки набувають здатності виконувати функцію знаків культури. Саме з цієї

причини мова фіксує національно-культурний контекст, що надзвичайно чітко виявляється у словах-символах. Фольклорна символіка – явище національно-специфічне. Власне українська символічна мікросистема характеризується значною кількістю неповторних народнопісенних образів, яких немає в інших культурах. Українські символи виникли на тлі особливої соціальної значущості певних реалій, за умов активізації різноманітних мотиваційних моделей, які забезпечують фіксацію у слові елементів національного бачення навколишнього світу. Аналіз фольклорних символів підводить до міркувань про семантичні процеси, пов'язані з концептуалізацією мовних знаків, що зазнають трансформації змістової структури у межах пісенного гіпертексту.

1. Алатирсва Н. Номінативна ланка в середовищі українського обрядового гіпертексту: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Одеса, 2002.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1993.
3. Дяченко Л. Фольклорна символіка як засіб відображення національного світобачення // Мовознавство. – 1997. – №2-3.
4. Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. – К., 1989.
5. Свиридов О. Символіка замовлянь у східнослов'янському і британському магічному фольклорі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Одеса, 1996.
6. Словник символів культури України / За заг. ред. Б.Г. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренко. – К., 2002.
7. Слухай Н. Міфопетичний словник східних слов'ян. – Сімферополь, 1999.

The subject of the investigation make the specific features of song symbols that are correlated with the segments of ethnolinguistic picture of the world. The content plane of symbolic definitions of man, temporal and spatial positions, that reflect deep modes of national outlook are considered.

Key words: ukrainian folk song, symbol, picture of the world.

УДК 81'282:821.161.2

ББК 81.411.2-5.2 Ук.

Валентина Грещук

ГУЦУЛЬСЬКІ ДІАЛЕКТНІ РИСИ В МОВІ ПОВІСТІ М. КОЦЮБІНСЬКОГО

“ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ”

У статті розглядаються гуцульські діалектні риси в мові повісті М. Коцюбинського “Тіні забутих предків”. Встановлено, що мовлення персонажів твору стилізоване під гуцульський говір, про що свідчить ряд фонетичних, морфологічних і лексичних діалектизмів. Чимало лексичних діалектизмів вжито й у авторській мові, зокрема в описах природи, побуту гуцулів, полонинського господарювання.

Ключові слова: гуцульський діалект, діалектизм, авторська мова, діалектна риса, Коцюбинський.

У мовознавстві виділяють кілька типів використання особливостей територіальних говорів у мові художніх творів. Мова “Тіней забутих предків” демонструє такий тип літературно-діалектної “співдії”, який характеризується інкрустуванням стилізованого під гуцульську говірку мовлення персонажів у канву літературної мови повісті [2, 5]. В авторській мові, якщо того вимагає наратування, теж вживаються лексичні непротивні діалектизми, або етнографізми, пор.: “Ліси ще дихали холодками, гірські води шуміли на сконах, а *плай* радісно підіймався угору поміж *воринням*”. Однак переважна більшість діалектних особливостей зосереджена в мові персонажів, при цьому вони не обмежені лише лексичними діалектизмами. Розглянемо, які ж гуцульські діалектні риси знайшли відображення у мові “Тіней забутих предків” і наскільки повно вони відбивають гуцульську розмовну стихію.

Без використання фонетичної транскрипції не можна в повному обсязі відтворити говіркове мовлення, передовсім фонетичні особливості, однак засоби графіки, які застосовуються в художніх текстах, дають змогу передати навіть деякі діалектні фонетичні риси. У повісті М. Коцюбинського гуцульська фонетика простежується у таких рисах:

- голосний *а* після м'яких приголосних зазнає більше передньої і підвищеної вимови, наближаючись до голосних переднього ряду *е*, *и* – *екби*, у зворотному займеннику *си*. – *А екби* у голову вбив? – питала цікава Палагна; – *Я си* обую файно, та й буду дівка;
- давнє звукосполучення сонорного *р* із зредукованим *ь* між приголосними перетворилось у *ир* – *ирцнені*: [...] а доки *ме* він говорити, ні звір, ні сила нечиста не озьмєся маржини, та й нас, *ирцненіх*;
- давній звук *ц* у кінці слів у суфіксі *-иц-а* ствердів – *копицу*, *кашіцу* [...] вилізу на *копицу* та й си подивлю в гори на полонини; Мусило прибитись десь до *кашіци*, десь люди мали його спіймати;
- звук *с* в кінці слів теж палаталізується – *цес*, *шос*, *якус*: *Цес*, певно, до мене... – налякалась Палагна, але Юра, видимо, її не бачив; – *А я йду* сночі, – оповідав Іван, – повз її хату та й дивлюся – кочіється *шос* кругле, *гейби* капшук; Оповіж, браччіку, казку *якус*, ти їх багато знаєш;
- африкат *ч* зберігає давню м'якість, як і звук *р* – *нічьо*, *чьому*, *браччік*, *вівчарь*: – *Нічьо!* – потішала вона його; – *Чьому?* Співай, *Марічко*, не втрачай веселості свої, *я си* хутко поверну; – *Ти ж хто, браччіку*, будеш – *вівчарь?* – зацікавивсь Іван;
- вимова *хв* як *х* – *хорий*: Проти вогню, на лаві, спить *ватаг*, а там, в *кутку*, де неспокійно хвилюють *тіні* од *бербениць*, *постогнує хорий*.

Із морфологічних рис, поширених у гуцульських говірках, у повісті засвідчені такі:

- іменники І-ї відміни в орудному відмінку однини мають стягнене закінчення *-ов* – *полонинов*, *бартков*: *А як в погожу нічку зазоріє небо, я му дивитись котра зірка над полонинов* – *тоту бачить Іванко*; – *На безоружного з бартков не йду!*; такі закінчення характерні й займенникам, пор.: – *За тобов*, *душко Марічко*, за *тобов* банував;
- ключний відмінок іменників – імен осіб має утяту форму: – *Мико!*.. – *гукнув він у двері*; – *Іва!* *Мо-ой!* – *гукали на Івана од хати, але він того не слухав* [...];
- вищий ступінь порівняння прикметників утворюється за допомогою частки *май*: – *Нічьо*, .. *В мене є другі* [кісники], .. *май* ліпші;
- поряд із повними відмінковими формами особові займенники *я*, *ти*, *він* та зворотній *себе* мають ще енклітичні форми, зокрема займенник *я* в родовому відмінку – *мя*: – *Плекали мя* вівці, – *говорив він про себе*; *Не інакше як мольфарова справа*, – *гірко думав Іван*, – *наважився на життя, хоче з світу мя звести*; в давальному відмінку – *ми*, *мні*: *Ой кувала ми* зозулька та й коло потічка [...]; *Не йла, не спала*, *співанки розгубила*, *світ мні* зів'яв; займенник *ти* в родовому відмінку – *ті*, *тя*: *Ну і сусідонько файний, смага б ті* втяла!; – *Потеруха б тя* стерла!; займенник *він* у давальному відмінку – *му*: – *Мосійчук має штирнадцять дроб'єт*, а *му* належит ...; зворотний займенник *себе* – *си*: *Поробив арідник вівці*, зробив *си* скрипку і грає, а *вівці* пасуться;
- редуplikовані форми займенника *той* – *тото*, *тота*: *Побачив Бог* та й *вкрив тото* в него, і вже обоє пастушат; *Яка ж тота* полонинка повесні весела [...];
- окремі фонетичні варіанти відмінкових форм займенників, відмінні від літературних, зокрема *него* (*нього*), *на йому* (*на ньому*), *сему*, *сю* (*цьому*, *цю*), *у ню* (*у неї*): – *Бог про него* не знав, бо він був, як бог, з первовіку; *Гачі на йому* спадають; *Чи пам'ятаєш*, *серце Іванку*, як ми *сходились тут, у сему* лісі [...]; *Він мусить сокотити вогонь, сю* полонинську душу [...]; *Яка ж тота* полонинка повесні весела, як *овечки у ню* ідуть із кожного села!;
- фонетичні варіанти числівників *єден*, *штирнадцять*: – *Опришку єден!*..; *Мосійчук має штирнадцять* дроб'єт, а *му* належит...;
- дієслова ІІ дієвідміни у 3-ій особі множини теперішнього часу втрачають у закінченнях *т*: – *Я не требую їхню* згодою. *Най що* хотє *робє*, а *ти* будеш *моєю*;
- минулий час дієслів має залишки фонетично й морфологічно зміненого перфекта, який складається з форм дієприкметникового походження і стягнених особових форм дієслова *бути* в теперішньому часі, які можуть відокремлюватись від дієприкметникової частини минулого часу і ставати енклітиками до інших членів речення: – *Чому так довго не вертав з полонини, Іванку?* *Що там робив-єс?*; – *Ти меш* годувати мене і мого газду, а *я* тебе буду шанувати, щоб *ти* легко *спала, щобис* рідко *рикала*, щоб *ти* тебе *чередінниця* не пізнала, *де ти* *ночувала*, *де ти* *стояла*, щоб *ти* *хто* *урік*...; *Полонинко*, *верховинко*, *чим-єсь* так *згорділа*, *чи не* *тими* *овечками*, *що-сь* *тільки* *уздріла?*; *Раз* *якось* *наслисьмо* *вівці*, та й *звіяв* студений *вітер*, *гейби* *взимі*;
- збережена особова форма теперішнього часу давнього атематичного дієслова *єсмь*: – *Живий сме*, а *ходить* не *можу*;
- майбутній час дієслів недоконаного виду має аналітичну форму, яка складається з інфінітива дієслова та препозитивної до нього особової форми дієслова *йти* – *му дивитись*, *меш вівчарити*, *ме горіти*, *мете співати*, *муть сідати*: *А як в погожу нічку зазоріє небо, я му дивитись*, *котра зірка над полонинков* – *тоту бачить Іванко*...; – *Ти меш*, *сарако*, *вівчарити*, *я му* *сіно* *робити*; – *Тепер* *маєш* *живий* *вогонь*, а *доки* *ме* *він* *горіти*, *ні* *звір*, *ні* *сила* *нечиста* *не* *озьмєся* *маржини* *та* *й* *нас*, *ирцненіх*...; *Гой* *ви* *мете* *співаночки*, *горами* *співати* [...]; *Як* *муть* *мряки* *сідати* *на* *гори*, *я* *сяду* *та* *й* *си* *заплачу* [...];
- при зворотних дієсловах немає аглютинації частки *си*, при цьому вона може вживатися як постпозитивно, так і препозитивно: – *я си* *обую* файно та й *буду* *дівка*; – *а* *нашо* *ж* *ти* *б'єш* *си?* – [...] *я си* *хутко* *поверну*;
- умовний спосіб дієслів утворюється за допомогою частки *бих* і форм минулого часу дієслова: – *Я бих* *туди* *пронир*;
- специфічно гуцульський мовноетикетний перформатив у формі інфінітива: – *дякувать* *красно* *за* *танец*... – *Ідіть* *здорові*;
- на місці форм родового відмінка особових займенників із прийменником до у прийменниково-відмінкових сполуках маємо форми зредукованого прийменника із займенником у формі давального відмінка: – *Мико!*.. *Ходи* *д'мені*, *браччіку!*;
- поширені сполучники *гейби*, *ци*, *вигуки* *ізі*, редуplikований *мой-мой*: – *Така* *вода*, *гейби* *море* *без* *берегів*; – *Питається* *у* *баранця* *круторіжка* *вівця*: *ци* *ти* *вробиш*, *баранчику*, *зеленого* *сінца?*; – *Ізі* *на* *тебе!* *Ти*, *обміннику*. *Щєз* *би* *у* *озеро* *та* *в* *тріски*; – *Ізі!*.. *Бєзвстиднику* *єден*...; – *Ой мой-мой!* *Що* *ти* *говориш*...;
- специфічні *вигуки*, якими підганяють *овець*, *завертають* *їх* – *гісь-гісь*, *бир-бир*, *птруа-птруа*, *рист-рист*: – *Гісь! Гісь!* – *підганяє* *ззаду* *вівчар*; *Ати* *куди* *?*.. *Шляг* *би* *ті* *трафив!*; *Бир-бир!*.. *Мурко!*.. *Але* *Мурко* *вже* *повертає*; *Птруа!*.. *птруа!*.. *горляний* *поклик* *все* *навертає* *крайніх* *в* *отару*, *тримає* *повідь* *у* *берегах*; *Рист!* – *хльоска* *ззаду* *гонінник*. – *Рист!* *Рист!* – *покликають* *і* *собі* *вівчарі*;

– специфічно гуцульські мовноетикетні формули вітання: – *Слава Ісусу. Як жінка, маржинка, чи дужі? – Гаразд, як ви?..*

Лексичні гуцульські діалектизми у повісті М. Коцюбинського “Тіні забутих предків” репрезентують різні лексико-семантичні групи слів. Вони пов’язані з побутом гуцулів, їх віруваннями, працею та тими іншими чинниками, які визначають їх життєдіяльність, – природою, кліматом, рослинним і тваринним світом тощо.

Серед побутової діалектної лексики виділяються передусім специфічно гуцульські назви одягу. Для загальної назви одягу вживається гуцулізм *лудіння*: Фудульна Палагна, що звикла шість день на тиждень робити і тільки в свято одпочивала, пишаючись красним *лудінням*, сердито дорікала за його примхи. Видову диференціацію родової лексеми здійснює низка говіркових лексем, зокрема *крашениці* “сукняні штани червоного кольору”, *кептар* “верхній хутрянний одяг без рукавів, зазвичай з орнаментом”, *гузля* “верхній одяг без рукавів у вигляді накидки з капюшоном, виготовлений з білого домотканого сукна; використовується переважно як весільний одяг молоді”, *кресаня* “чоловічий повстяний капелюх з прикрасами”, *черес* “широкий шкіряний пояс з кишеньками і пряжкам, зазвичай оздоблений”, *гачі* “штани, переважно з домотканого полотна або сукна” [див. 1]: Витягалось найкраще *лудіння* (одяга), нові *крашениці*, писані *кептарі*, *череси* і *табівки*, багато набивані цвяхом, дротяні запаски, черлені хустки шовкові і навіть пишна і білосніжна *гузля*, яку мати обережно несла на ціпку через плече. Іван теж дістав нову *кресаню* і довгу *дзьобню*, що біла його по ногах; *Гачі* на ньому спадають... Гуцульський одяг природно доповнює *табівка* “невелика шкіряна сумка, оздоблена орнаментом, яку носять через плече” або *дзьобня* “невелика торба з вовняної тканини, полотна чи шкіри, яку носять через плече”. Засвідчена і *згарда* “жіноча прикраса шії з намистин, монет, металевих хрестиків” – невід’ємний атрибут гуцульського жіночого святкового одягу: Вона [Палагна] перше любила пишно вбиратись, а тепер наче щось вступило в неї: навіть у будень носила шовкові хустки, дорогі й писані мудро, блискучі дротяні запаски, а важкі *згарди* гнули їй шию.

Такими ж виразно гуцульськомаркованими у повісті є назви їжі – *кулеша* “густа страва з кукурудзяної муки, варена на воді”, *гузлянка* “спеціально заквашене густе кип’ячене молоко”, *будз* “овечий сир із свіжого молока”, *жентиці* “сироватка”, пор.: Тоді зійшлись до стаї всі вівчарі сіли біля живого вогню, щоб в мирності з’їсти свою першу полонинську *кулешу*; Коло такого поточка якась добра душа лишала горнятко або коновочку *гузлянки*; З подри, де сохнуть великі круглі боханці *будзу*, повіває на ватага вітер; Холодна *жентиця* світить з коновки зеленим оком.

Гуцульську автентичність засвідчують такі музичні інструменти, як *трембіта* “довга дерев’яна труба (до 3-х м. довжини), зроблена зі смерекового дерева, обвита березовою корою, без вентилів і клапанів”, *денцівка* “особливий тип сопілки з денцем”, *флюяра* “басова сопілка-зубівка без денця, майже метрової довжини”: Сумно повістувала *трембіта* горами про смерть; [Іван] виймав *денцівку* (сопілку) і вигравав немудрі пісні, яких навчився від старших; – Наш Федір зробив си таку файну *флюяру*... та й як зайграє ...

Окрему групу гуцульських лексем становлять слова, які позначають реалії полонинського життя й побуту гуцулів. Це передовсім найменування будівель різного призначення, їх частин, загорож: *стая* “дерев’яна будівля на полонині, в якій живуть пастухи влітку і переробляють молочні продукти”, *кошара* “тимчасово загороджене місце для овець”, *струнка* “намет для доїння овець”, *застайка* “прибудова до стаї, де ночують пастухи”, *подра* “полиця під дахом, на якій сушать і зберігають овечий сир”, *гонта* “покрівельний матеріал у вигляді дощечок”: За горбком, у долині, де вітер не так дошкуляв, він знайшов *стаю*, закопчену димом; Опустіли *кошари*. Тиша і пустка; Тільки й спочинку було що під дашком у *струнці* під час доїння; десь в загородах диха худібка, збились вовною вівці, слабо блищать біля *застайок* ватри; З *подри*, де сохнуть великі круглі боханці *будзу*, повіває вітер; В чорнім котлі кипить вода, дим збивається вгору, під дах і вилітає крізь *гонти*. Це і назви осіб за родом полонинської діяльності – *ватаг* “старший вівчар”, *бовгар* “пастух корів”, *козар* “пастух кіз”, *стузар* “той, хто підтримує ватру, вогонь”: *Ватаг* занятий був добуванням живого вогню; *Бовгар* сперся в задумі на довгу *трембіту*; Біля нього – чорний пелехатий *козар*, що за кожним словом клене, а там ще вівчарі; – Ні, я *стузар*, – одкрив зуби Микола, маю пильнувати ватри, аби не згасла через все літо, бо була б біда!.. Тут і назви худоби, зокрема *маржинка* “худоба”, *дроб’ета* “вівці”, стада овець – *ботей*, загальні назви корів за характером масті – *жовтаня*, *голубаня*, місця відпочинку худоби – *стойце*: Всякі злі духи [...] чигають на християнина або на *маржинку*, щоб зробити їм шкоду; Нетерплячі *дроб’ета*, яким прибува молоко, пруться з загороди у струнку, що б їх швидше здоїли; Поглядаючи на овечки, що бляли в загородах, на свій писаний *ботей* (стадо), на корови, що дзвонили [...], він не журився; Гнав в ліс своїх *жовтаню*, *голубаню* [...]; На воротах стоїша, куди мають переходити вівці, *ватаг* кида вогонь, а сам наслухає. З цієї групи слів у повісті засвідчені ще *ватра* “вогнище”, *наклад* “дрова складені на ватру”: Тим часом *ватра* розгоралась на полонині; Весела грань сміється до Івана з-під важкого *накладу* і раптом чезне. Зафіксовані й говіркові назви посуду, які використовуються в полонинському господарстві – *бербениця* “дерев’яна посудина видовженої форми з двома днами для зберігання продуктів, переважно молока, бринзи”, *путьина* “дерев’яна діжка”: І завів Івана до стаї, де од порожніх *бербениць*, *путьин* та голих лавиць йшов запах пухти.

Ще одну цікаву групу гуцульських лексичних діалектизмів у “Тінях забутих предків” становлять номінації демонічних істот: *арідник* “старий чорт”¹, *лісна* “міфічна істота у вигляді прекрасної дівчини, що живе в лісі й може змінювати свою зовнішність, являючись чоловіком” [6, 117], *мольфар* “знахар, ворожбит, дії якого часто бувають зловорожими”, *нявка* “лісова міфічна істота у вигляді дівчини; лісна”, *чугайстир* “добрий лісовий дух”, *щезник* “чорт, нечиста сила”: Знав [Іван], що на світі панує нечиста сила, що *арідник*, злий дух, править усім [...]; Тоді йому робиться ясно: се його кличе *лісна*; *Мольфар* стояв, роздуваючи ніздрі, і дивився услід [...]; Він бачив перед собою Марічку, але йому дивно бо він разом з тим знає, що то не Марічка, а *нявка*; Се був веселий *чугайстир*, добрий лісовий дух, що боронить людей од *нявок*; [...] по скелях ховається *щезник*.

Гірська місцевість спричинила низку непротиставних лексичних діалектизмів на позначення природних і штучних географічних об’єктів, таких, як *плай* “гірська стежка”, *грунь* “вершина гори”, *недеї* “дикі верхи гір”, *кичера* “стрімка гора поросла лісом, крім вершини”, *звір* (*ізвір*) “міжгір’я, ущелина, вузька долина між горами”, *суточки* “обгороджена гірська стежка” та ін. Вони теж використані в повісті, пор.: “Одного разу він покинув свої корови і подряпавсь на самий *грунь* (верх); Вище, на безводних далеких *недеях*, *нявки* розводять свої безконечні танки [...]; І в третє затрембітала *трембіта* про смерть в самотній хаті на високій *кичері* [...]; Вниз западалися боки гори у глибокі чорні *ізвори*...”.

Кілька лексичних діалектизмів, що використані письменником, стосуються водних об’єктів або реалій, пов’язаних із ними, – *габа* “хвиля на гірській річці”, *гоц* “водопад”, *кашіца* “дамба з колод; дерев’яна обшивка берегів”, *курбало* “глибоке місце ріки”, *скоки* “пороги в річці”: Несподівано заскочила повінь, люті *габи* збили Марічку з ніг, кинули потім на *гоц* і понесли поміж скелі в долину; Мусило ж прибитись десь до *кашіци*, десь люди мали його спіймати; Вони робили собі *курбало* у потоці, глибоке місце і, роздягшись бовтались в нім [...]; Ліси ще дихали холодками, гірські води шуміли на *скоках*...

Знайшла відображення в повісті й гуцульська метрологічна лексика – *негура* “туман”, *мрич* “мжичка, мряка, туман”, *плова* “злива, раптовий дощ”: Часто *негура* заставала вівці в полонині; Холодна *мрич* підіймалась з долини та простягала білі мохнаті лаби до чорних смerek...; Б’ють *плови* весняні, ричать громом гірські верхи...

Використані в повісті й гуцульські назви дерев, рослин, зокрема *гаджуга* “смерека”, *одален* “валеріана”, *матриган* “белладона”, *підойма* “підлісник”, *гогози* “брусниця”, *афини* “чорниці”, *жереп* “ялівець, гірська карликова сосна”, *буришка* “картопля”, *бриндуша* “шафран”: *Гаджуги* кивали над ними галузками, як ведмідь лабами; Умів знаходити помічне зілля – *одален*, *матриган* і *підойму*...; Кучерява зелень *гогозів* і *афин* запустила своє коріння у глибину моху, а зверху сипнула росою червоних і синіх ягід; Замість лісів тепер слався землею *жереп*, чорний килим повзучих смerek, в якому плутались ноги; І, як ті діти, слухали прості оповідання про те, скільки люди вробили сіна, що *буришки* нема, кукурудзи ріденькі [...]. Менше засвідчено назв диких птахів і тварин – *готур* “глухар”, *білиця* “білка”: Пусто і дико було на тих лісових кладовищах [...], де лиш *готури* гутіли та вились гадюки; [...] *білиця* сипала вниз під смереку об’їдки шишок [...]. Використав письменник і гуцульські евфемістичні номінації ведмедя – *великий*, *вуйко*: За два тижні “*великий*” – так вівчарі пошепки називали ведмедя – зарізав ще п’ять корів; Вниз западалися боки гори у глибокі чорні *ізвори*, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога, де плекався тільки бурий ведмідь, страшний ворог *маржини* – “*вуйко*”.

Поодинокими гуцулізмами представлені назви спорідненості й свояцтва (*стариня* “батько з матір’ю”), осіб жіночої статі (*челядина* “жінка”, *челядь* “жінки”), знарядь праці (*барда* “широка сокира з коротким топорищем”) споруд і предметів господарського призначення (*оборіг* “повітка на чотирьох стовпах для сіна, соломи”, *острива* “сукувате дерево, на якому сушать сіно”), абстрактних понять (*пизьма* “гнів”, *тусок* “туга, сум”) – Ой, ні! Велику *пизьму* має у серці *стариня* наша; Вівчарі скидали з себе одягу та [...] зголодніли за літо без “*челядини*” вели безконечні масні розмови; [...] і їм часом здавалось, що вони чують чийсь хід потайний, глухе гукання *барди* ...; По далеких горбах самотіли тихі гуцульські осадки, вишневі від смерекового диму, яким прокурились гострі долини *оборозів* з запашним сіном [...]; [Іван] утомившись, лягав десь під сіном, що сохло на *остривах* [...]; *Тусок* обіймав серце Івана [...].

З іншочастини мовних лексичних гуцулізмів у повісті вжиті також прикметникові та дієслівні, пор.: *красний* “гарний”, *черлений* “червоний”, *жадний* “спраглий”, *фудульний* “зарозумілий, гордовитий”: *Фудульна* Палагна [...], пишаючись *красним* *лудінням*, сердито дорікала за його примхи; Витягалось найкраще *лудіння* [...], *черлені* хустки шовкові [...]; Не був *жадний* багатства [...]; а також *пизити* “пильнувати”, *наглити* “пришвидшувати”, *сокотитися* “стерегтися”, *уздріти* “побачити”, *чюрити* “текти”: – *Пазь* своєї Гафії, а моєї не руш!; [...] чув тільки, як його *наглить* дорогий голос; Не “*сокотилася*” баба при злогах [...] – і хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бісеня; Полонинко, верховинко, чим-сь так згоріла, чи не тими овечками, що-сь тільки уздріла?; [...] траплялась нагода оддячить Гутенюкам за смерть Василеву та за ту кров, що не раз *чюрила* з Палійчуків.

¹Тут і далі значення демонімів у гуцульських говірках подані за [Хобзей].

Таким чином, мовлення персонажів повісті М. Коцюбинського відбиває ряд фонетичних, морфологічних і лексичних рис гуцульського говору. Чимало лексичних гуцулізмів вжиті в авторській мові. Стилїзуючи мовлення героїв твору під гуцульську говірку, вживаючи етнографізми в авторській мові, письменник виявив особливу майстерність у мовній характеристиці персонажів, у відтворенні місцевого колориту мовними засобами. Цьому сприяв спосіб використання найхарактерніших гуцульськомаркованих діалектних рис у мові повісті. Це не фактографічне повне відтворення говірки, а добір визначальних для гуцульського говору рис і дозоване введення їх у літературно-мовну тканину повісті з максимальним контекстуальним, конситуативним роз'ясненням семантики діалектної одиниці. Будь-яке діалектне явище у зв'язку зі своєю природою, протиставленістю літературній формі, отже, незвичністю, в канві художнього тексту зазнає експресемізації. Це добре усвідомлював письменник, ще до написання повісті здійснив велику підготовчу роботу, проштудював фольклорно-етнографічні матеріали про Гуцульщину, зробив необхідні виписки, уклав словничок діалектних слів, більшість із яких згодом використав у творі, зафіксував окремі гуцульські мовні звороти, висловлювання, найхарактерніші гуцульські словозмінні форми, склав детальний план повісті, продумав більше десятка назв твору [5, 341-355]. Однак звернення митця до гуцульського діалекту не можна розглядати лише як засіб творення місцевого колориту, своєрідну мовну орнаменталістику. Як справедливо зазначає В. Кононенко, «письменник ніби грає в словесну гру, відпорядковуючи їй чітко визначеній меті – ввести читача в інший, невідомий йому світ, далекий від звичного й приземленого. Отож не стільки бажання бути правдивим у деталях, скільки прагнення відтворити високе, чисте, одухотворене спонукало письменника до пошуків незвичного слова, нової для читача номінації» [4, 14]. Використання М. Коцюбинським елементів гуцульського говору повісті «Тіні забутих предків» необхідно розглядати в контексті мовної дискусії прихильників і противників вживання західноукраїнських слів і форм у літературній мові [3, 316]. Письменник своїм твором засвідчив, що майстерне використання діалектного матеріалу не тільки можливе, а й необхідне, воно дає змогу не лише відтворити локальний колорит, правдиво зобразити персонажів, а й збагатити літературну мову природними для неї компонентами, розбудовуючи лексику художнього мислення етнографізмами, екзотизмами, адекватних літературних відповідників яким просто немає, поповнити художній дискурс свіжими стильотворчими інноваціями.

1. Гуцульські говірки: короткий словник / Відп. ред. Ярослава Закревська. – Львів, 1997. – 231 с.
2. Грещук Василь. Гуцульський діалект у мові української художньої літератури // Українознавчі студії. – 2001. – №3. – С.3-10.
3. Кононенко Віталій. Гуцульські мовні елементи в художньому тексті // Кононенко Віталій. Мова. Культура. Стиль. – К. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С.316-320.
4. Кононенко Віталій. Криворівня і Михайло Коцюбинський // Криворівня: Матеріали міжнародних наукових конференцій. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – 177 с.
5. Коцюбинський Михайло. Твори в семи томах. – К.: Наукова думка, 1974. – Т.3. – 430 с.
6. Хобзей Наталія. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. – Львів, 2002. – 216с.

The hutsul's dialectal features in the language of the M. Kotsyubynsky's novel "Shadows of Forgotten Forefathers" is regarded in the article. It is stated, that the speech of the novel's characters is stylized to the hutsul's dialect, which is confirmed of a great number of phonetical, morphological and lexical dialectisms. A lot of lexical dialectisms are also used in the author's language, in the descriptions of the nature, hutsul's mode of life, mountain pasture-ground's farming in particular.

Key words: hutsul's dialect, dialectism, author's language, dialectal feature, Kotsyubynsky.

УДК 811.161.2

ББК 81.2.Ук

Петро Дрогомирецький, Ольга Дикан

МОВНО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ. В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Стаття розглядає мовно-культурні особливості Галичини кінця XVIII – початку XIX ст. Автори висвітлюють науково-освітню діяльність та мовознавчу зацікавленість галицьких просвітителів, характеризують важливі явища культурно-освітнього життя краю, аналізують галицькі граматики, акцентуючи на їх значенні у розвої мовної стихії краю, а також на ролі духовенства для культурного відродження Галичини. Вказаний період постає як важливий етап у формуванні мовно-культурної ідентичності галицьких українців та їх інтеграції у європейський культурний простір.

Ключові слова: народна мова, книжна мова, граматика, мовно-культурні особливості.

Після інкорпорації Галичини до володінь габсбурзької монархії починає поступово змінюватися соціально-економічний стан галицьких українців, посилюється значний інтерес до освіти, пробуджується із багатовікового летаргічного сну культурне життя краю.

Єдиною культурною та більш-менш освіченою верствою населення в Галичині після приєднання її до Австро-Угорщини можна вважати греко-католицьке духовенство. Освітніми та літературними осередками були в Галичині монастирі василіан, які «здавна займалися вихованням молоді, утримували школи і конвенти, де навчалися навіть сини поміщиків і багатой шляхти» [7, 454].

Василіанські монастирі вели ще в кінці XVIII ст. широку літературно-видавничу та просвітницьку діяльність. У відомих на той час друкарнях в Уневі і Почаєві видавалися книжки релігійного, рідше світського характеру. Серед книжок, що друкувалися на кошти ченців-василіан, поширеними були в Галичині: «Народовіщаніє» або «Слово к народу католическому» (1778), «Бесіди парохіяльні» (1789), «Книжки для господарства» (1778), «Політика свіцка» (1790) та ін. [13, 4].

Слід зазначити, що більшість такої літератури друкувалася церковнослов'янською мовою. Однак у деяких книжках зустрічається мова, близька до народної, зокрема в «Бесідах парохіяльних».

Йосифінські реформи, що впроваджувалися зразу ж після 1772 року, найперше торкнулися галицького духовенства, теологічний і культурний рівень якого вимагав бути кращим і вищим у нових умовах. Тому ще на зорі реформаційних перетворень у Відні була відкрита урядовим декретом від 7 жовтня 1775 року духовна семінарія при церкві св. Варвари, яка пізніше отримала латинізовану назву «Барбареум». Вона відіграла важливу роль не тільки в церковно-релігійному, але і в національно-культурному відродженні Галичини кінця XVIII – початку XIX ст., а в деяких моментах і в наступних десятиліттях минулого століття.

Церква св. Варвари, або Барбареум, стала на тривалий час значним релігійним і культурним осередком та неопосередкованим посередником між Сходом та Заходом, між культурою і творчістю нашого народу й культурою та творчістю Відня, а відтак і цілого Заходу [13, 2].

Значення духовної семінарії у Відні полягає в тому, що більшість перших галицьких просвітителів, що вийшла з її стін, була її настоятелями або входила до так званого «віденсько-перемиського кружка». Багато вихованців віденської семінарії, повернувшись до Галичини, викладали в греко-католицьких семінаріях, своєю подвижницькою діяльністю готували ґрунт для подальшого національного відродження українського народу. Всі вони хоч і не спромоглися «вийти поза мертву церковнослов'янську мову, створили, інтелектуальне середовище, що забезпечувало духовні надбання народу, та готували нове покоління просвітителів, які не були так сильно пов'язані з відмираючими традиціями» [10, 51].

Найбільш відомим церковним та просвітнім діячем цього періоду був перший настоятель церкви св. Варвари Єронім Стрілецький (1733-1804).

Впродовж 20-річного керування віденською семінарією (1784-1804) Є. Стрілецький багато в чому прислужився українській культурі й науці. Він – організатор відомого у Відні й поза його межами церковного хору, спів якого впродовж багатьох років слухали, крім вихідців з Галичини, ще й багато чужинців, що жили на той час в австрійській столиці, зокрема відомий словенський вчений, славіст В. Колітар. «Тут він, правдоподібно, вперше почув українську мову і почерпнув про неї відомості безпосередньо від її носіїв» [8, 146].

3-поміж багатьох теологічних та історичних праць Є. Стрілецького заслуговує уваги перша граматика української мови під назвою «Gramatyka ruska krótka», що була видана в Почаєві як підручник для слухачів віденської семінарії (без позначення року видання) [15, 99]. Суттєвим недоліком цієї граматики, писаної по-польськи, як і всіх книжок такого роду, було те, що «перші автори не зуміли, на жаль, обрати вірного шляху, підбираючи мовний матеріал: брали за основу церковнослов'янську мову, що вживалася в церкві, або якусь мішанину книжної мови, замість народної мови» [8].

Ще однією важливою подією в житті Галичини став новозаснований в 1784 році у Львові університет. На нього поклалися великі надії в справі піднесення духовного й освітнього рівня галицьких українців, а в основному йому відводилася провідна роль у вихованні інтелектуальної еліти краю, зокрема освітянських та релігійних кадрів.

Оскільки все викладання в молодому університеті велося здебільшого латинською та німецькою мовами, то це створювало значні труднощі для навчання українських студентів і вимагало від них відповідної підготовки. А тому 1787 року австрійський уряд пішов на певні поступки і заснував при університеті навчальний заклад або так званий «Студіум рутенум», тобто «тимчасовий український філософський і богословський інститут» [5, 8], в якому навчання велося ще «не в живій народній мові, а в тодішній українській книжній мові, зложеної із церковнослов'янських і народних слів» [5, 9].

Найбільшим досягненням новозаснованого університету, на думку Я. Головацького, було навчання студентів народною мовою, і «никто не сомневался о способности русского языка к преподаванию высших наук» [6, 81].

Проте за своє коротке існування український інститут при Львівському університеті так і не зумів розгорнути активної діяльності в царині науки й освіти. По-різному оцінюють його внесок у духовне життя галицьких українців кінця XVIII – початку XIX ст. Більш категоричними у своїй оцінці першого українського наукового закладу, на противагу Я. Головацькому, залишився А. Андрохович: «Минувся український Інститут, не оставивши й сліду в духовнім життю галицької України, бо чужий був для неї викладовою мовою і в літературі минувся незамітно» [1, 83].

Незважаючи на заснування Віденської, а відтак і Львівської духовних семінарій та короточасне існування українського інституту у Львові, національне і культурне життя Галичини кінця XVIII – початку XIX ст. перебувало в застою. Так, наприклад, за період 1796 – 1814 рр. у Галичині

вийшло тільки 17 книжок і брошур (здебільшого невеликі за обсягом шкільні підручники і брошури релігійно-популярного та світського змісту церковнослов'янською мовою) [13, 9].

Австрійська адміністрація спорадично зверталася до проблем освіти і шкільництва в Галичині, перекавши вагу цієї надважливої для краю справи на плечі церковних установ, зокрема по селах. А тому провідниками освіти і продовжувачами духовного відродження залишалися, як і раніше, представники духовенства, зусиллями якого стала можливою нова хвиля освітньо-культурного руху в Перемишльській єпархії. Початкові нові піднесення народної шкільництва та освіти на початку XIX ст. завдячуємо подвижницькій діяльності греко-католицького священника І. Могильницького, митрополита М. Левицького, єпископа І. Снігурського та ін.

Останній з них мав великі заслуги в культурно-освітньому і релігійному житті Галичини. За час свого перебування у Відні (1808-1818) Іван Снігурський зблизився із В. Копітаром [15, 99-101]. Словенський вчений часто заходив до церкви св. Варвари, щоб послухати слов'янське богослужіння. Крім цього, В. Копітар дізнався від І. Снігурського «про справи що до тепер були для нього водою в облацях» [15, 99] і одночасно викристалізували його погляди на українську мову [15, 100]. Наукові стосунки із видатним славістом І. Снігурський продовжував підтримувати також із Перемишля, куди він переїхав із Відня на посаду єпископа, розгорнувши тут велику просвітницьку діяльність. І. Снігурський зібрав у Перемишлі велику бібліотеку, заохочував до наукової та літературної діяльності І. Лаврівського, І. Могильницького, Й. Левицького [12, 11]. У 1829 році він закупив на власні кошти цілу друкарню, яка відіграла важливу роль у культурному та освітньому відродженні Галичини. Більшість книжок того часу виходила із друкарні І. Снігурського [9, 26].

Яскравою і колоритною фігурою на горизонті галицького відродження початку XIX ст. був Іван Лаврівський – ректор Львівської духовної семінарії, пізніше інспектор народних шкіл у Перемишльській єпархії. Відомим став І. Лаврівський у тодішніх наукових колах Галичини своїм перекладом літопису Нестора польською мовою, укладанням української граматики, яку він почав писати приблизно 1815 року, а пізніше намагався її переробити під впливом граматики О. Павловського [3, 7]. У 1822 році ця праця нібито була близька до завершення. Про дійсний стан своєї граматики писав І. Лаврівський цього ж року О. Востокову [4, 4-5].

Фрагмент уцілілої граматики І. Лаврівського вдалося віднайти В. Щурату в крилошанській бібліотеці Перемишля. М. Возняк опублікував його вперше як додаток до своїх граматичних студій з деякими поясненнями. Уривок граматики І. Лаврівського заслуговує уже на увагу в тому сенсі, що дає певні уявлення про тогочасний рівень дослідження української мови в Галичині взагалі та про окремі моменти граматичного мислення автора, його ставлення до народної, церковнослов'янської мов та «язичія» тощо. Аналізована грамика призначалася для навчання української мови в богословських закладах, де викладав сам автор. Після самоліквідації українських студій при Львівському університеті І. Лаврівський добровільно взявся викладати мову вихованцям духовної семінарії. Бо, як стверджує А. Андрохівич, він «граматики Смотрицького не міг уживати: з конечности мусів укладати власний підручник, узглядаючи більше народну мову» [1, 6].

Слід відзначити, що уривок рукопису граматики І. Лаврівського вміщує фрагментарне дослідження числівників, займенників і дієслів, їхню часткову класифікацію та окремі морфологічні парадигми. Однак він переобтяжений здебільшого «язичієм», штучною мовою. Ймовірно, що аналізований уривок граматики значно відрізнявся від первісного задуму автора написати граматику народною мовою. Невідомим залишається й те, «чому в половині 20-х років Лаврівський писав граматику народною мовою, а на переломі 30-х і 40-х рр. замінив народну мову на макаронізм...» [4, 340].

Поруч із науковою та просвітницькою діяльністю І. Снігурського, І. Лаврівського виступив один з найвидатніших представників галицького відродження 20-х років XIX ст. Іван Могильницький, з яким тісно пов'язане «народне шкільництво, оборона прав і окремішності української народності й мови» [2, 3]. Із приходом молодого каноніка І. Могильницького після університетських студій до Перемишля тут починає активізуватися українське культурне життя. З його ім'ям пов'язується також створення в Перемишлі дяковчительського інституту та товариства греко-католицьких священників. Перед цими установами ставилися в основному освітні завдання – ширити народну освіту серед населення Галичини, видавати рідною мовою підручники і книги як релігійного, так і світського змісту. І. Могильницький сам написав у 20-х роках два катехізми, церковнослов'янський буквар, декілька брошур про «обов'язки підданих», шкільні правила для парохіяльних шкіл і «Логічні ради» [2, 3].

Своєю подвижницькою діяльністю І. Могильницький впритул підійшов «до наступних поколінь культурних діячів, згуртованих навколо «Руської трійці», з'єднуючи в одне весь процес національного прозріння» [8, 146].

Постійна боротьба за утвердження самостійності української мови та самобутності її народу спонукала І. Могильницького до наукових досліджень. Так появилася перша наукова розвідка про українську мову «Відомість о руськім язичі», значення якої виходило далеко «за рамки чистої лінгвістики» [11, 5-18]. Історичне значення «Відомостей», що були вперше опубліковані 1829 року в польському перекладі [17, 56-87], відзначали О. Маковей, М. Возняк [10, 13; 5, 73-79], а І. Франко писав

про автора цієї невеличкої за обсягом, проте епохальної за значенням для всієї Галичини праці: «Був перший муж Галицької Русі, котрий намагався розвіяти пануючу тут у погляді на національну справу єгипетську темряву за допомогою світла науки» [16, 136].

Таким чином, українські просвітители кінця XVIII – початку XIX ст., які вийшли із Віденської («Барбареум») і Львівської духовних семінарій, а згодом працювали в Перемишлі та багатьох церковних установах тодішньої Галичини, незважаючи на важкий соціально-економічний стан всього краю, відіграли важливу роль у формуванні нового покоління галицьких просвітителів. Крім цього, когорта перших галицьких інтелектуалів «ввела силу нових думок і течій у байдужу, прибуту летаргом духову сферу галицької інтелігенції, ввела Галичину в безпосередній контакт з духовним розвитком Західної Європи» [1, 60].

1. Андрохівич А. Іван Лаврівський. Один із піонерів українського відродження в Галичині (1773 – 1820) // НТШ. – 1919. – т.128.
2. Андрусак М. Іван Могильницький: З приводу його смерті // Діло. – 1931. – № 117.
3. Брик І. Йосиф Домбровський і українознавство: Причинки до історії слов'янської філології // НТШ. – 1925. – Т. 141 – 143.
4. Возняк М. Студії над галицько-українськими граматиками першої половини XIX ст. – Львів, 1911.
5. Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині та Австрії – Львів, 1924.
6. Головацький Я. О первом литературно-умственном движении русинов в Галиции со времен владения в той земле// Науковий збірник Галицько-руської матиці. – Львів, 1865. – Вып. I-IV.
7. Головацький Я. Судьба одного галицько-руського ученого: (К биографии Ивана Николаевича Вагилевича) // Киевская старина. – 1883. – Т.6.
8. Заброварний С. Священники – перші просвітители українського народу в Галичині на зламі XVIII –XIX століть// Варшавські українознавчі записки. – Варшава, 1989. – Зош. I.
9. Лозинський Й. Життя Іоанна Снігурського. – Львів, 1851.
10. Маковей О. З історії нашої філології: Три галицькі граматики// Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1903. – Т.51.
11. Німчук І. Церква св. Варвари у Відні // Діло – 1925. – Ч. 220.
12. Могильницький І. Вѣдомость о Русском Языцѣ / Підготовка до друку, вступна стаття і примітки Василя Грещука. – Івано-Франківськ, 2003.
13. Олександрович М. Історія українського письменства: Галицьке літературне відродження. – Станіславів, 1938.
14. Петрушевич А.С. Историческое известие о Почаевской обители ч.св.В.В. и типографии// Галичанин. – 1863. – Ч.III-IV.
15. Тершаковеш М. Відносини Вартоломея Копітара до галицько-українського письменства // ЗНТШ. – Львів, 1910. – Т.96.
16. Франко І. Твори в 50т. – К. 1980. –Т.27.
17. Mogilnicki J. Rozprawa o języku ruskim // Czasopismo naukowe księgozbioru im. Ossolinskich. – Lwów, 1829. –№3.

The article reviews the language and cultural peculiarities of Galychyna of the end of XVIII – beginning of XIX century. The authors lighten up the educational and scientific activity and linguistic interest of Galychyna enlighteners. They characterize the important phenomena of educational and cultural life of the region, analyze grammar of Galychyna, emphasizing its meaning in the development of the language situation and the region and the role of the clergy in the cultural renaissance of Galychyna. The period arises as an important one in the development of the language and cultural identity of Galychyna Ukrainians and their integration in to the European cultural surrounding.

Key words: folk language, bookish language, grammar, language and cultural peculiarities.

УДК 316.77:811.161.2

ББК 81.Ук.

Любомира Гнатюк

НЕУЗГОДЖЕНІСТЬ КОМУНІКАТИВНИХ МАКСИМ

У статті проаналізовано комунікативні максими принципу кооперації і принципу ввічливості, жодна з яких не має абсолютного характеру. Розглядаються комунікативні стратегії ухилення від окремих максим заради успішного застосування інших, що призводять до прагматичного ефекту. Випадки взаємовиключення максим найчастіше трапляються в ситуаціях виявлення ввічливості через асиметричність мовленнєвого етикету.

Ключові слова: кооперативний принцип, принцип ввічливості, парадокси ввічливості, неузгодженість максим, максима якості, максима такту, максима симпатії, максима скромності, максима згоди.

У спілкуванні мовець і слухач постійно залучені до інтерпретації (переважно підсвідомої) того, яких цілей прагне досягти кожен з них, кажучи те чи інше, і при цьому дотримуються кооперативного принципу – неекспліцитної угоди вимог раціонального спілкування. Кооперативний принцип полягає в тому, щоб зробити мовленнєву участь співбесідників відповідною до загальноприйнятих вимог. Принцип Кооперації, сформульований американським логіком Г.-П. Грайсом, вміщує чотири максими (правила): повноти інформації, якості, доречності, манери, які визначають комунікативний внесок суб*єктів комунікативного акту (КА) в умовах формального спілкування. Вчений виокремлює чотири максими принципу кооперації, кожна з яких вміщує кілька постулатів [2]:

- Максима повноти інформації (адекватно нормувати інформацію): 1. Висловлювання повинно вміщувати стільки інформації, скільки необхідно для розуміння. 2. Інформативний внесок не повинен бути більшим від того, який вимагається.

- Максима якості інформації (подавати істинну інформацію і аргументовані оцінки): 1. Не говорити того, що вважається неістинним. 2. Не говорити того, для чого немає належних підстав.

• Максима доречності (говорити тільки те, що стосується справи): 1. Не відхилятися від теми. 2. Говорити по суті.

• Максима манери (висловлюватись чітко і послідовно): 1. Уникати незрозумілих висловів. 2. Уникати двозначності. 3. Висловлюватись лаконічно. 4. Бути організованим.

Вищезгадані максими суперпринципу Грайса знаходять своє застосування в умовах формального спілкування, наприклад, ділового чи наукового. У побутовому ж спілкуванні цих правил дотримуються не завжди. Тоді в дію вступає інший принцип спілкування, відомий як принцип ввічливості і детально розроблений сучасним дослідником прагматики мовленнєвих актів Дж. Лічем [3, с.104-139]. У теоретичному доробку британського лінгвіста закон ввічливого спілкування реалізується через певні імпліцитні правила ведення розмови – етикетні максими. Найважливішими максимами принципу ввічливості є такт, схвалення, скромність, згода, симпатія, співчуття тощо. Вони покликані сприяти створенню доброзичливої атмосфери, нормального тла для реалізації комунікативних стратегій, що є важливою передумовою успішної комунікації. Максими принципу ввічливості, кожна з яких вміщує ще декілька постулатів, можна подати таким чином:

• Максима такту — максима “меж особистісної сфери” (1. Надання співбесідникові максимально вигідного статусу. 2. Зведення до мінімуму можливих моральних втрат співбесідника).

• Максима похвали – максима позитивної налаштованості (1. Уникнення несхвалення стосовно співбесідника. 2. Максимальне схвалення його поведінки).

• Максима скромності – підтримування власного нейтрального, але позитивного самоіміджу (1. Відхилення похвал на власну адресу. 2. Підтримування нейтрального самоіміджу).

• Максима згоди – неопозиційність у спілкуванні (1. Зведення до максимуму погодження зі співбесідником. 2. Зведення до мінімуму незгоди, тобто заперечення з боку слухача).

• Максима симпатії – створення доброзичливої атмосфери (1. Зведення до мінімуму недоброзичливості чи антипатії до співбесідника. 2. Максимальне виявлення симпатії чи прихильності до партнера спілкування).

• Максима співчуття – максима виявлення уваги (1. Зведення до мінімуму дискомфорту, незручностей слухача. 2. Зведення до максимуму комфорту співбесідника).

Успішність комунікації у досягненні запланованої мети великою мірою залежать від вмілого застосування максим ведення розмови, де принцип ввічливості через втілення вищезгаданих етикетних максим забезпечує створення приязного тла спілкування для реалізації комунікативних стратегій на відміну від принципу кооперації, який втілює правила спільного оперування інформацією. Однак в умовах реального спілкування завжди слід мати на увазі те, що жодна з максим, які є втіленням принципу кооперації та принципу ввічливості, не має абсолютного характеру: одночасно можуть проявлятися декілька максим, але теж допускаються випадки, коли одна максима виключає іншу. Прагматична модель спілкування передбачає можливість неузгодження комунікативних максим: ухилення від одних заради успішного застосування інших. Про можливість конфлікту максим звертали увагу як Г. -П. Грайс, так і Дж. Ліч. Так, наприклад, постулат *висловлюватись лаконічно* (максима манери) може суперечити постулату *висловлювання повинно вміщувати не менше інформації, ніж потрібно* (максима повноти інформації). З іншого боку, максима схвалення рекомендує похвалити адресата за якийсь вчинок, тоді як інша, максима скромності, змушує адресата відхилити похвалу, а це, в свою чергу, веде до порушення максими якості *не говори того, що вважається неістинним*. Ілюстрацією цього є наступна ситуація, в якій мовець, намагаючись дотримуватись кооперативної максими якості інформації, що відповідає за істинність висловлювання, разом з тим порушує етикетну максиму такту.

Олена: *Чого ви говорите про речі, котрих добре не розумієте? Се ж вам не личить! Будьте таким, яким ви є, і не думайте йти другим під лад.*

Фельс: *Тиранка з вас, панно Олено!*

Олена: *Чого мене слухаєте? Не робіть сього, наколи вам неприємно.*

Фельс: *Чому ви до мене такі гострі... ? Завсігди маєте щось на мені критикувати, а мене се болить.*

Олена: (відповіла м*яким, перепрошуючим голосом) *Я не хочу, щоб над вами хто глумився... Людям не слід над собою насміхатись, а лише себе доповнювати. А тому, що я вас добре знаю, знаю, що ви ліпші від других, то й представляюсь такою, яка власне єсьм.*

Фельс: (цілуючи Олені руки) *Ви мій ангел-хоронитель!* (О. Кобилянська “Людина”).

Відверті слова мовця (Олени) *Чого ви говорите про речі, котрих добре не розумієте?* або *Чого мене слухаєте? Не робіть сього, наколи вам неприємно!* (дотримання максими якості інформації) сприймаються слухачем (Фельсом) як недоброзичливі і породжують ситуацію конфлікту, що не сприяє успішності КА. Тоді мовець (Олена) застосовує максиму симпатії, яка попереджує вибух сварки: акцент зміщується із самого конфлікту на його причину. Мовець (Олена) пояснює свою мовленнєву поведінку доброзичливими інтенціями на адресу співбесідника *Я не хочу, щоб над вами хто глумився*. Таким чином, конфлікту уникнено, що лексично виражається висловлюванням слухача (Фельса) *Ви мій ангел-хоронитель!* І хоч пресупозиції (презумпції) ситуації, що склалася (Олена продовжує з холодною

зверхністю трактувати Фельса), натякають на відсутність щирості з боку мовця (Олени), що свідчить про порушення суб'єктом спілкування максими якості інформації, все ж КА не завершується невдачею. Отже, виявлення симпатії щодо думок та інтересів співбесідника, навіть якщо доброзичливість з боку партнера спілкування є неширою (недотримання максими якості), все ж сприяє реалізації принципу ввічливості. Це вказує на те, що конфлікти максим мають місце не тільки в межах одного принципу спілкування. Однак взаємовиключення максим найчастіше трапляється в ситуаціях виявлення ввічливості. Наприклад, послідовно дотримуючись максими скромності, учасник спілкування рішуче заперечуватиме компліменти на свою адресу, тим самим порушуючи максиму згоди. Ось випадки застосування вищезгаданої максими на адресу Володі Клименка – персонажа драми О. Коломійця “Убий лева!”

Катя: *Такий винахід достойний похвали. Я рада за дядю Володю... Гадаю, ви достойно оцінили успіх дяді Володі. Я також дозволю собі висловити таке... Отже... (Шукає думку): Коли б мені довелося писати екзаменаційну роботу на тему: “Мій улюблений герой”, я б написала про дядю Володю! Хай вам таланить, дядю... Щоб вам щастило завжди, щастило, як дотепер.*

Бабуся: *І словечка не знайду, щоб тобі подякувати... Синочку, я б перехрестилася до тебе, як до бога. Ти поміг маленькому. Заснуло, і дихає легше, і в грудях не так хрипить...*

Сергій: (наливає вина) *За товариша! Бачиш, куди сягнув наш Володя! “Рідина Клименка” в усіх аптеках... Клименко! Здорово! Бабуся сказала: Молилася б, як до бога”.*

Володя: *Власне, це було уже давно відомо в народній медицині, а я в якійсь мірі узагальнив, розробив, рекомендував рецепт виготовлення.*

У наведеній ситуації комуніканти вітають свого співбесідника з успіхом, з його досягненнями у медицині, застосовуючи такі мовні форми лінгвальної інтерпретації, як прикметники *достойний, улюблений*, прислівник *достойно* та висловлювання *я б перехрестилася до тебе, як до бога, молилася б, як до бога*, тим самим реалізуючи етикетну максиму похвали. З іншого боку, Володя відхиляє похвалу на свою адресу, мотивуючи тим, що його винахід не є чимсь зовсім новим: *Власне, це було уже давно відомо в народній медицині*. Цей приклад ілюструє застосування адресатом (Володею Клименком) максими скромності.

Розглянемо ще один приклад. Отець Захарій з повісті О. Кобилянської “Апостол черні” застосовує максиму похвали, дякуючи Юліяну Цезаревичу та його батькові за лицарський учинок хлопця (спіймав сполоханих коней отця, тим самим врятував о. Захарія та його доньку Еву від каліцтва). Називаючи Юліяна своїм *спасителем*, отець звертається до Юліяна та його батька: *“Тим часом щире спасибіг вам, українче Юліяне Цезаревичу... Коли ви були раз лицарем для нас, то будьте ним і далше...”*. У відповідь батько Юліяна, а пізніше й сам юнак відхиляють похвалу:

Максим Цезаревич: *Ви переоцінюєте вчинок мого сина, отче. Це звичайна юнацька відвага.*

Юліян Цезаревич: *Найкраще, шановний отче, забути за мій незначний учинок якнайскоріше... Мені цілком не треба дякувати. Подайте руку і будемо поквитовані.*

Висловлювання “переоцінюєте вчинок”, “незначний вчинок”, “звичайна юнацька відвага” служать реалізації максими скромності, але й одночасно свідчать про недотримання максими згоди.

Максима скромності тісно пов'язана з максимою похвали й орієнтована на зведення до мінімуму схвалення мовцем самого себе і відхилення похвал на власну адресу. Проте вищезгадане не означає, що учасник КА повинен дотримуватись “зведення до максимуму заниженої самооцінки, несхвалення мовцем самого себе” (3, с. 136), щось на зразок *Я огидна жаба і не заслуговую на ваше прощення. Я падаю до ваших ніг*, як це пропонують деякі сучасні лінгвісти. Наведені висловлювання скеровані на самоприниження, що абсолютно не означає, в нашому розумінні, дотримання максими скромності. Йдеться про міру самооцінки мовця, яка не повинна бути ані завищеною, ані заниженою. Похвала самого себе є, звичайно, неввічливою, тому й негативна ввічливість має місце в униканні самосхвалення. Проте виявлення її не повинно призводити до самоприниження. Адресатові КА слід відхилити похвалу з почуттям власної гідності і робити це у тактовній формі, щоб не образити адресанта, як це, наприклад, робить персонаж вищезгаданої ситуації – *Володя Клименко*, посилаючись на те, що його винахід був уже відомий у народній медицині і що він тільки узагальнив відоме. Надто занижена і надто завищена самооцінки призводять до “комедії бездіяльності” [3, 113], коли, наприклад, один із учасників КА безкінечну кількість разів повторює компліменти, а його співбесідник вперто відхиляє їх. Такі випадки лінгвіст Ліч називає парадоксами ввічливості, прирівнюючи порушення однієї максими заради іншої до ситуації, коли двоє джентельменів зіткнулися в дверях і не можуть пройти, тому що їхня ввічливість не дозволяє пройти першим [3, 113]. Причину парадоксальності ввічливості дослідник вбачає в асиметричній природі етикету ввічливості [3, 107], тобто в тому, що принцип ввічливості не передбачає дзеркального точного відображення одних і тих самих мовленнєвих дій стосовно адресанта і адресата висловлювання. Іншими словами, мовленнєвий акт, здійснений на адресу одного учасника комунікації, не може зазвичай бути прийнятим іншим учасником спілкування. Так, у вищезгаданому прикладі максима схвалення вимагає похвалити співбесідника (Юліяна Цезаревича) за здійснений лицарський вчинок, тоді як максима скромності рекомендує адресату мовлення відхилити комплімент, інакше

поведінка учасника КА була б неввічливою. Але ще з іншого боку, максима згоди вимагає від адресата прийняти похвалу.

В українській ментальності превалює максима скромності. І хоча мають місце й інші тенденції, в яких внаслідок сучасної інтеграції пропагується, що скромність веде в нікуди, все ж незаперечним залишається факт, що максима скромності в українському мовленнєвому середовищі, особливо в формі негативної ввічливості, домінує в порівнянні, наприклад, з мовним середовищем британським, де традиційно ввічливішим вважається прийняти комплімент на свою адресу, висловлюючи за нього вдячність, ніж взагалі відхилити його. Таким, власне, чином у культурі британського мовленнєвого етикету реалізується компромісне погодження максими скромності з максимою згоди.

Проведене дослідження засвідчило, що через асиметричність етикету ввічливості використання максимум є складним процесом, у якому майже не простежується дотримання одночасно всіх максимум. Одна максима може порушуватися заради іншої, навіть надто ввічлива поведінка може призвести до вищезгаданої вже "комедії бездіяльності" (моделі дзеркальної поведінки в симетричних ситуаціях), коли одночасна дія всіх максимум ставить співбесідників у безвихідне становище, етичний вихід з якого неможливий. Звичайно, у наведених прикладах мова йде про комунікативні стратегії ухилення від окремих максимум заради успішного застосування інших, а не про демонстративні порушення принципу кооперації та принципу ввічливості, як, наприклад, у суперечках, плітках, сварках, навмисних образах тощо, в яких максими спілкування взагалі не беруться до уваги. Такі зловживання у процесі мовленнєвої взаємодії не забезпечують успішності.

1. Ключев Е. В. Речевая коммуникация: Успешность речевого взаимодействия. – М.: Рипол Классик, 2002. – 320с.
2. Grice, H. P. Implicature and Literary Interpretation: Background and Preface. Twentieth Annual Meeting // www.phil.uni/erice.html
3. Leech G. Principles of Pragmatics. – New York: Pearson Education, 1983. – 250 p.

Джерела ілюстративного матеріалу:

1. Кобилянська О. Апостол черні. – Львів: Каменяр, 1994. – 247с.
2. Кобилянська О. Людина. Царівна. Повісті. – К.: Котигорошко, 1994. – 358с.
3. Коломієць О. Убий лева! Сторінки буття. – К.: Мистецтво, 1985. – 52с.

The article deals with maxims of such principles of communication as CP (the cooperative principle) and PP (the politeness principle). Maxims are observed up to a certain point, rather than as absolute rules. The article shows how a pragmatic paradox can arise through the conflict of maxims. The politeness manifests itself in this pragmatic paradox. In this way, for example, the CP maxim of quality restrains us from being too tactful, just as in other circumstances the PP agreement maxim restrains us from being too modest. Thus maxims of courtesy show themselves in asymmetries.

Key words: the cooperative principle(CP), the politeness principle(PP), paradoxes of politeness, conflict of maxims, the maxim of quality, the tact maxim, the sympathy maxim, the modesty maxim, the agreement maxim.

УДК 811.161.2'36'37

ББК 81.411.4-2

Алла Романченко

ПРАГМАЛІНГВІСТИЧНА ПОВЕДІНКА МОВЦЯ В КОМПАРАЛЬНО-МОДАЛЬНИХ КАТЕГОРІЙНИХ СИТУАЦІЯХ

У статті встановлено особливості мовленнєвої поведінки адресанта, а також визначено прагмалінгвістичний потенціал окремих мовних засобів у компарально-модальних ситуаціях.

Ключові слова: компаративність, адресант, прагматичний ефект, сенсibilізація.

Компаративність як засіб пізнання, як універсальна мисленнєва операція, за допомогою якої виявляються кількісні і якісні характеристики предметів, встановлюються відношення в навколишньому середовищі, останнім часом нерідко ставала об'єктом дослідження. У працях Л. В. Прокопчук, М. С. Заборної, С. М. Рошко, Н. П. Костусяк, О. І. Марчук та інших компаративність розглянуто в чотирьох аспектах: формально-граматичному, семантико-синтаксичному, стилістичному, функціонально-семантичному. Незважаючи на значні здобутки їх авторів, не можна стверджувати про наявність комплексного підходу, єдиних засад аналізу компаративності. Нез'ясованим досі залишається питання взаємодії компаративності з іншими мовними категоріями.

Прагмалінгвістичний підхід до компаративності як універсальної мовної категорії, до мовних засобів, які виражають порівняння і з погляду системно-структурної організації становлять функціонально-семантичне поле (ФСП) компаративності, уможливить висвітлення мовленнєвої поведінки комунікантів у різних компаративних ситуаціях, дасть змогу з'ясувати прагматичні чинники, що зумовлюють мовностилістичний відбір у процесі комунікації.

Метою даної розвідки є аналіз компарально-модальних категорійних ситуацій, у яких реалізуються вторинні функції ФСП компаративності, а також встановлення прагмалінгвістичних

параметрів таких ситуацій та з'ясування особливостей мовленнєвої поведінки адресанта залежно від комунікативного наміру, ситуації мовлення, прогнозування перлокутивного ефекту.

ФСП компаративності тісно пов'язане з ФСП модальності. Модальність як одну з важливих мовних категорій у широкому розумінні розглядають як кут зору мовця на відношення між змістом висловлення і дійсністю, як вираження реальності чи ірреальності висловлення [3, 16; 5, 55]. У даній роботі виходимо з розуміння модальності як категорії модусу, яка виражає оцінку мовцем способу існування зв'язку між об'єктами дійсності [21, 139].

Інтегральним компонентом кола модальних значень, безперечно, є віднесеність до планів реальності/ірреальності. І.Р.Вихованець вважає основним значенням модальності реальність/ірреальність [4, 338]. На перетині зазначених полів виникає реальне порівняння та ірреальне порівняння.

Реальним порівнянням вважаємо порівняння об'єктів, які справді подібні між собою, зв'язок між ними сприймаємо як такий, що відповідає дійсності. Ірреальне порівняння – таке порівняння об'єктів, зв'язок між якими мислимий, уявний, несправжній. Як зазначає В.Д.Шинкарук, крім об'єктивної модальності, яка є необхідною ознакою речення, існує суб'єктивна (вторинна) модальність, що нашаровується на об'єктивну модальність відтінками авторизованої з боку мовця оцінної та експресивної семантики [21, 140].

Показниками реального та ірреального порівняння є частки та сполучники. Речення, компаративна семантика яких реалізується за допомогою порівняльних сполучників або модально-порівняльних часток, називають конструкціями з експліцитним показником порівняння [20, 9].

Реальне порівняння реалізується в ускладнених порівняльним зворотом простих реченнях і в складнопідрядних реченнях прикомпаративного типу. Стрижневим компонентом у вираженні реального порівняння виступає сполучник *як* із власне порівняльною функцією. Він є засобом вираження підрядного зв'язку і водночас виражає порівняння, яке базується на основі встановлення подібності між двома ситуаціями дійсності.

У складнопідрядному реченні прикомпаративного типу, яке виражає реальне порівняння, порівнюються подібні ситуації, що виражається в подібності структури пропозицій, які їх моделюють.

У сучасному мовознавстві виділяють два типи пропозицій [7, 9; 20, 10], відповідно до яких виленовують порівняльні конструкції з об'єктивно-еталонною пропозицією-об'єктом та суб'єктивно-еталонною пропозицією-об'єктом. Пропозиція підрядної частини першого типу фіксує загальновідомі, типові ситуації з життя людини та довкілля. Предикати в підрядній частині мають значення теперішнього постійного, оскільки дана еталонна ситуація не локалізована в часі і спостерігається завжди, напр.: *Думи пливли, як пливе вода в широкому Імані...* [1, 127]; *...люди вічно бережуть красу города свого, як мати береже дитя своє* [10, 355]; *...Жду твоєї ласки хоч малої, Як земля у спеку жде дощу* [14, 133]. Пропозиція підрядної частини другого типу усвідомлюється як одинична подія. Така подія не має узагальнено-еталонного змісту, напр.: *...захотілося припасти до неї (тітки), як колись дитиною припадав до матері* [16, 243]; *Кількома ударами наші війська розрубали на частини оточені дивізії ворога, ліквідуючи ті окремі клубки, що продовжували жити, як живе деякий час порубана на шматки гадюка* [8, 1, 108]; *Струнка і висока, вона (дзвіниця) легко вибивалася вгору, і вузьке гульбище... відрізняло дзвіницю від німеччини церкви, як відрізнявся молодечий великодній переддзвін від похоронного бемкання* [15, 223].

У даній статті не аналізуються структурні типи порівняльних конструкцій, а лише зосереджено увагу на окремих випадках сенсibilізації в компарально-модальних категорійних ситуаціях із метою досягнення перлокутивного ефекту адресантом.

За необхідності збільшити експресивну напругу мовець виносить підрядне порівняльне речення або порівняльний зворот у препозицію, напр.: *Як озеро тремтить од бризу – тремтіли шовк і чесуча...* [18, 163]; *Як в ставку кружляють рибки, В'ються ластівки моторні, Як в млині танцюють жорна, Ми в танку зів'ємось швидко* [11, 147]. Крім цього, такі підрядні речення мають виразне значення зіставлення [17, 384].

Іноді мовець виділяє порівняльний зворот в окреме висловлення, напр.: *Це-бо було горде створіння. Як той дикий кінь, що ладен забити на смерть того, хто посміє доторкнутись до нього рукою* [1, 63]; *Джаліль, бачу, струнко схопивсь. Як воїн. Як воїн* [18, 229]; *Матір не можна впізнати: за вечір стала іншою. Як вишня, що недосвіток поранив смертельно, – тоді обнав цвіт, і зосталась вона темніти гілками, не відкликаючись на нове тепло* [2, 133]. Порівняльний парцелят виконує змістопідсилювальну функцію, привертас до себе увагу адресата „випадінням” із рівного ритму.

Контактною лінійною сенсibilізацією в аналізованих категорійних ситуаціях є нагромадження порівняльних зворотів, які сприяють висвітленню суб'єкта порівняння в усіх аспектах, напр.: *Снілі шпанки, як дівоче намисто, як дівочі губи, між зеленим листом* [1, 48]; *У справжнього судна форми плывуть, переливаються, як груди журавля, як тіло дельфіна!..* [8, 6, 150]; *... малювався він (Сергій) декому як лицар Камери, як митець, що йшов на двобій із циклоном* [8, 4, 574]; *... хотіла б стати лавром, як Дафна, соняшником, як Клітія, куцем калини або тополею...* [6, 114].

Для досягнення перлокутивного ефекту адресант, характеризуючи особу, може вдаватися до прийому наростання семантичних та емоційно-експресивних якостей слів, висловів, напр.: *Ці люди мали здатність до співу! Співали, як Орфеї, як давні твої боги, ні, краще за богів...* [8, 6, 24].

Поєднання в одному висловленні сполучникової та безсполучникової прикладки-порівняння, витворення метафори з порівняльного звороту є також виявом сенсифікації при вираженні думки мовця, напр.: *...і ранок біліє за тинками, в саду, як люстро-ранок...* [2, 37]; *Коли ввійшла у світло, очі, й до того великі, тепер стали як вінки. Два сині вінки на блідизні схудлого, змученого обличчя* [8, 4, 507].

Таким чином, у компарально-модальних категорійних ситуаціях, які виражають реальне порівняння, адресант вдається до таких прийомів впливу на адресата, як нагромадження порівнянь, використання у сполучниковій прикладці безсполучникової прикладки-порівняння, перетворення порівняльного звороту в метафору, а також до парцеляції. Усі зафіксовані випадки засвідчують лінійну контактну сенсифікацію, яка сприяє досягненню перлокутивного ефекту.

Ірреальну модальність виражають висловлення з ірреально-порівняльними сполучниками та частками *мов, мовби, мовбито, немов, немовбито, наче, начеб, начебто, неначе, неначеб, неначебто, ніби, нібито, гейби, буцім, буцімто, що*. Із-поміж них виділяють сполучники *мов, немов, наче, неначе*, які можуть також виражати реально-порівняльні відношення [13, 5; 20, 10; 9, 317].

Особливістю ірреально-порівняльних висловлень є розкриття ознак певної ситуації дійсності в процесі порівняння з її ірреальною ситуацією, що усвідомлюється як її суб'єктивний образ, який моделюється адресантом відповідно до його світосприймання, до бачення головної ситуації.

У сучасному мовознавстві існує думка про те, що головна частина складнопідрядного речення реалізує об'єктивно-реальний модальний план, а модальність підрядної частини завжди ірреальна, оскільки зміст підрядної частини ірреалізують модально-порівняльні сполучники [7, 8]. Проте, як показують подальші дослідження, тип порівняльних відношень залежить від реального/ірреального змісту пропозиції-об'єкта порівняння: якщо він ірреальний, конструкція є ірреально-порівняльною. Реально-порівняльна семантика зберігається в конструкціях, де об'єктом порівняння виступає реальний факт дійсності, а пропозиція-суб'єкт – ірреальна. Ірреально-порівняльна семантика наявна в тих конструкціях, у яких пропозиція-суб'єкт і пропозиція-об'єкт ірреальні [20, 10]. Виходячи з цього, виділяють порівняльні конструкції з показником контамінованої семантики.

У конструкціях з ірреально-порівняльними відношеннями формується специфічний зміст, що репрезентується в підрядній частині і постає як суб'єктивне сприймання мовцем реальної ситуації. Ситуація-образ підрядної частини – це уявна ситуація або суб'єктивно-асоціативне бачення мовцем певної ситуації дійсності.

У даній статті будемо дотримуватися думки, що порівняльні конструкції, де можлива заміна сполучників *мов, немов, наче, неначе* сполучником *як*, лексико-семантичним значенням наближаються до реально-порівняльних, все ж виражають ірреальне порівняння, напр.: *Гасне день, облітає, як мак* [18, 24].

Речення такого типу вважають реченнями образного порівняння, у яких образне значення головної частини утворюється або увиразнюється на основі порівняння з тим, що звичайно чи метафорично висловлюється в підрядній частині [9, 317].

Порівняльні конструкції з названими вище сполучниками, де можлива їх заміна сполучниками *ніби, начеб*, виражають ірреальне порівняння, напр.: *Білявець, мов льонкуватий, але очі темна-карі...* [2, 68]. У мовознавчій науці поширена думка про те, що модально-порівняльні сполучники слугують для вираження невпевненості, недостовірності, здогаду, припущення, вірогідності.

Сполучник (частка) *мов* має найнижчий ступінь ірреальності, неповної достовірності, оскільки він наближається за значенням до сполучника *як*: *Життя – мов парус* [8, 6, 51]; *А в даліні, мов акварелі, – Примружались гаї, замислились оселі...* [18, 23]; *Мріють крізь хмари зорі вгорі, мов на бульварі чудні ліхтарі* [14, 66]; *... зараз кожна шийка колоска, мов діамантом, перехоплена краплиною роси* [15, 494].

Об'єкт порівняння може поширюватися з метою увиразнення модально-порівняльної семантики: *... низько опущені буса заворушилися, мов клешні рака* [15, 28]; *... вони (ожереди) окреслювалися на хвилях просвітленої темряви, мов казкові кораблі, яким заманулося на золоті парусів піднятися до неба* [15, 633]; *... кострубатилися покрівлі городів, мов сухі спини черепах, викинутих на сушу* [6, 40]; *Ой, дівчата, русяві й білі, чорні очі, мов стиглий глід!* [14, 112]; *Не займаний полум'ям, він (панський будинок) білів у темряві, мов казковий, заворожений від усяких стихій палац...* [8, 1, 173].

Сенсифікуючий ефект виникає в такій компарально-модальній категорійній ситуації, коли мовець обігрує значення оніма. Так, при описі замку Каносса (кано з італійської мови означає *собака*) зауважується: *Люди тут не живуть – гризуться, мов скажені собаки...* [6, 301]. Для досягнення перлокутивного ефекту адресант використовує й інші стилістичні прийоми та фігури: винесення ірреального порівняння в препозицію, що збільшує експресивність висловлення (*... мов струшений на землю шматок неба, голубіє грабовий гай* [15, 76]), ампліфікацію (*А Вкраїні ж мова – мов те сонце дзвінкоточе, мов те золото коточе, вся і давність, і обнова – українська мова* [18, 113]), парцеляцію (*... під водою проглядає горішнє різьблене листя дубів. Мов із міді куте* [8, 4, 494]), лексичний повтор (*... зиниці в усіх близнят світло-жолудеві, розцяцьковані по краях темними краплинками, мов денця жолудів*

[15, 30]), ампліфікацію і парцеляцію (*Той, хто інею боїться, радості в собі не має. Мов пісок сухий. Мов дюна* [18, 169]).

Уживання розділових сполучників у порівняльному звороті підсилює ірреальність порівняння, напр.: *...близько – тополи в'ярд, мов свідки або приречені* [2, 39]. Ірреальність порівняння підсилюється і в такому висловленні, де наявний лексичний повтор, парцеляція та ампліфікація, напр.: *На тендері прожектор – довгий вогненний хвіст. Біля кожного вагона – щетина багнетів. Наїжився ними дракон, мов їжак... Ні, мов дракон!* [1, 26].

У компарально-модальних категорійних ситуаціях досить часто привертає увагу мовців лексема *хмара*, яка виступає в ролі референта чи агента порівняння: *...Роки пропливають, мов хмари...* [14, 154]; *Степовик – мов хмара* [10, 351]; *...пролітають хмарки, мов розтріпані й розтривожені духи...* [15, 551]; *Хмари в небі – мов сива шаль* [14, 112]; *Над сизим смутком ранньої зими Принишли хмари, мов копиці сіна* [14, 102]; *А зараз ще біліють [хмарки], мов вітрила далеких фрегатів, обступають по видноколу цих двох, що на межівнику, чарують зір своїм вітрильним повногруддям* [8, 5, 30]; *Деся на горизонті хмарухутка манить вдалі, мов дівчина у сад...* [14, 102].

Сполучник / частка *наче* в компарально-модальних категорійних ситуаціях має порівняно зі сполучником *мов* вищий ступінь ірреальності, неповної достовірності. Агент порівняння, як і інших випадках, може вживатися без поширювача або з ним, напр.: *І точать сльози бані церков печерних, що сіли над мощами, наче квочки* [18, 209]; *Мене тоді місяць хвилює, наче вагітну жінку* [16, 237]; *...А я біла, наче сир...* [11, 172]; *З лівої руки од воріт втискується в садок дебелий, присадкуватий, під залізним дахом будинок, якому, наче опасистій жінці дівочі мережки, не пасує легка дерев'яна різьба* [15, 115]; *...у чорні смолисті вікна дріботів дощ, наче билися дзьобиками в скло застукані негодою ластів'ята, шукаючи, де б погрітись* [8, 1, 226].

На емоційно-психологічну сферу адресата впливає, як відомо, правильно дібрана тональність, вибір якої залежить від різноманітних лінгвістичних і позалінгвальних чинників, у тому числі й від інформації, що передається. Так, наприклад, насмішувата, засудлива тональність наявна у таких висловленнях: *З одного боку завод, наче велетенський зіпсований шлунок, бурчить день і ніч* [10, 286]; *...на цоках поширили сірі, наче осінні соти, вістини...* [15, 126]. Урочистий тон мовлення наявний у таких висловленнях: *Обапол, наче китиці знамен, з засніжених ялин униз звисали обривки глици...* [18, 103]; *А перед ними знову вставала панорама гір, нижчі й вищі кряжі, наче грандіозні хвилі кам'яного, навіки застиглого моря* [8, 1, 150].

У компарально-модальних категорійних ситуаціях як підсилення експресивності висловлення, привернення уваги адресата до агента порівняння адресант використовує винесення його в препозицію та виділення в окреме висловлення, напр.: *Наче стародавні кораблі, мріли в просторах до самого обрію одинокі ферми хуторян-угорців* [8, 1, 209]; *Наче відгомін неспокійного синового життя, чує вона тільки щоденний гуркіт у високості, грізний, могутній...* [8, 5, 13]; *На горбоносім виду його після хвороби тліли нерівні рум'яні. „Наче материки на німій карті”, – прикинув собі Ступач...* [16, 102]; *Приходять у Бабин яр живі, а там вони (люди) здаються – теж мертвими... Глянеш – стоять скам'янілі від горя. Наче пам'ятники закатованим* [10, 98].

У конструкціях зі сполучниками *немов, неначе* адресант виражає ірреальну схожість між предметами, ознаками, діями, напр.: *Осінній вечір морозом дихав, У небі місяць, немов п'ятак...* [14, 114]; *Озера, немов трюмо...* [18, 228]; *Ошатні в білих свитках хати притихли, немов дівчата перед весільним танцем...* [16, 182]; *Я чиста перед тобою, неначе лебідь...* [15, 589]; *Так вона (Меланка) стоїть, неначе чорна статуя, нерухома, опустивши руки...* [11, 193]. Сполучники *немов, неначе* на сучасному етапі є синонімічними до розглянутих вище сполучників *мов* та *наче*. Їх різниця полягає тільки в частотності вживання. В індоєвропейську добу компонент *n первинно мав порівняльне значення. На цій підставі вважають сполучники *немов, неначе* такими, які мають більшу порівняльну силу, ніж *мов, наче* [12, 11].

Перлокутивний ефект у конструкціях з аналізованими сполучниками, крім традиційних у таких випадках чи оригінальних об'єктів порівняння, досягається кількома способами: а) винесенням порівняльного звороту в препозицію: *Немов той Дант у неклі, стою серед бандитів і злочинців...* [18, 48]; б) повтором: *Це давнина, це наша гірка, немов полин, давнина...* [16, 6]; *...стояв перед Романом широкий і незграбний, неначе куль муки, на якого ще покляли кулик* [15, 524].

Конструкції зі сполучниками *мовби, немовби, начеб, неначеб, ніби, нібито, гейби* виражають цілковиту ірреальність, цьому сприяє формант *би*, напр.: *Цмокала і цмокала важка земля, мовби цілувала невтомні солдатські ноги* [8, 1, 171]; *Диригент енергійно замахав паличкою, фагот загавкав, мовби пес...* [1, 157]; *З почуттями, немовби гирями, У турботах своїх дурних трясеться над своїми шкірами...* [14, 136]; *Задивляюсь у твої зиниці Голубі й тривожні, ніби рань* [14, 20]; *Здається: от, крізь сутінок проступить, жаріючи, ніби чаша, обвід сонця* [2, 83]; *Описує гігантську параболу десь на сорок дев'ятих паралелі, карбує її вогненным приском, гейби комета* [1, 27]. У наведених висловленнях виражається образне порівняння на тлі уявного змісту підрядної частини.

Увагу адресата привертає винесення порівняльного звороту на початок висловлення (*Ніби краплі жовті, в темну воду стиглі зорі падають вночі* [14, 129]), парцельована конструкція (*Враз всі зірвались з місяця і поскакали черідкою. Гейби привиди чи гірські духи на тьмяному тлі* [1, 52]), наявність

структурно різних порівнянь (*Стручкувате, ніби червона перчина, обличчя Леська ще більше витягується в здивуванні* [15, 82]).

Конструкції з модально-порівняльною часткою *що* виражають порівняння, в основі якого лежить співвідношення двох предметів, напр.: *Моя буденна блуза – що погляди сині коханки* [19, 58].

Функціонуючи в мовленні, реально-порівняльні та ірреально-порівняльні сполучники досить часто поєднуються, тим самим виражаючи складні взаємовідношення між предметами. Завдяки комбінації сполучників утворюються структури, у яких поєднуються два або три порівняльних сполучників. В одних комунікативних ситуаціях сполучники при об'єкті порівняння виражають неоднаковий ступінь схожості різних предметів: *Голова його, мов бочка, Очі – ніби кавуни* [14, 165]; *А от є інші в людини броді: блакитний, як досвіт, дитинства, потім, наче сон, хмільний брід кохання* [16, 107]; *Зимовий вечір, Закуривши люльку, Розсипав зорі, Неначе іскри, Пустив хмарки, мов кільця диму...* [14, 102]. В інших ситуаціях мовлення різні сполучники при об'єктах порівняння виражають неоднаковий ступінь схожості стосовно одного предмета: *Билася, борсалася, рвалася, мов риба в сітях, як птиця в перевісах, ніби лань у шорстких руках* [6, 283]; *Хочемо пройти цей степ, як торпеди, пройти, мов духи безтілесні, крізь його аеродроми, пастки, засади...* [8, 4, 318]; *...я, мов миша, пірнув в гарбузи, Ніби заєць, помчав через луки...* [14, 78].

Зрідка адресант в аналізованих ситуаціях, характеризуючи суб'єкт порівняння, використовує різні сполучники при одному й тому ж об'єкті порівняння. У цих випадках вживання сполучників пояснюється звичайним варіюванням або зростанням у процесі мовлення впевненості мовця в ступені схожості порівнюваних предметів, напр.: *...він узяв би її на руки, носив би, як дитину, і втішав би, мов дитину* [15, 172]; *...а тепер вона (правда) вирвалася на волю, могутньо кидалася на кривду, яка звивалася, наче гадина, й кусала теж, як гадина* [15, 626].

Сенсибілізуючий ефект впливу на адресата має перехресний повтор (*... і гори були, як п'ятьма, а п'ятьма ставала докруг, як гори...* [6, 36]), ампліфікація (*О, ти повинна бути прекрасною, як зоря... Як королівна чарівної казки...* [11, 54]), лексичний повтор (*А приходив же в своєму золотистому брилі, мов соняшник у цвіту. Він (Юрко) і голову якомось так нахилив до неї, неначе соняшник. І мовчав, як соняшник...* [15, 530]).

Таким чином, у компарально-модальних категорійних ситуаціях адресант виражає різний ступінь схожості предметів, ознак, дій, неповну, уявну, недостовірну, гіпотетичну схожість, тобто ірреальну схожість. Перлокутивний ефект досягається шляхом добору адекватного в певній ситуації об'єкта порівняння, використанням порівняльно-модальних сполучників/часток, які вказують на ступінь схожості, та за допомогою лінгвістичних сенсибілізаторів.

1. Багрянний І. Тигролови. – Кіровоград, 2000.
2. Барка В. Жовтий князь. – К., 1999.
3. Бондар О.І. Темпорально-модальні категорійні ситуації в українській мові // Записки з українського мовознавства. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 16-20.
4. Вихованець І.Р. Модальність // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 338-339.
5. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. – М., 1975.
6. Загребельний П. Євпраксія. – К., 1987.
7. Заборна М.С. Складнопідрядні порівняльні речення в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 1997.
8. Гончар О. Твори в семи томах. – К., 1987. – Т. 1, 3, 4, 5, 6.
9. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К., 1992.
10. Коломієць О. Вибрані твори в двох томах. – К., 1988. – Т.2.
11. Кочерга І. П'єси. – К., 1990.
12. Марчук О.І. Структурно-типологічні параметри порівняльних конструкцій в ідіостилі М.М.Кошубинського: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Одеса, 2003.
13. Рошко С.М. Формально-граматична та функціонально-семантична структура порівняльних синтаксем і підрядних речень у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 2001.
14. Симоненко В. Лебеді материнства. – Дніпропетровськ, 1989.
15. Стельмах М. Хліб і сіль. – К., 1967.
16. Стельмах М. Чотири броді. – К., 1989.
17. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972.
18. Тичина П. Твори. – К., 1976.
19. Хвильовий М. Твори в двох томах. – К., 1990. – Т. 2.
20. Шаповалова Н.П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1998.
21. Шинкарук В.Д. Реальність / ірреальність як параметри змістової характеристики категорії модальності // Записки з українського мовознавства. – Одеса, 2005. – Вип. 15. – С. 139-145.

The features of linguistic conduct of addresser were ascertained, pragmalinguistic potential of separate languages means in comparative-modal situations were ascertained.

Key words: comparison, addresser, pragmatic effect, strengthening.

ББК 81.411.4-1+81.411.4-7

УДК 811.161.2+81'342/344]+38

Людмила Українець

ПРАГМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОНОТАЦІЇ ФОНЕТИЧНИХ ЗАСОБІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕТИЧНІЙ МОВІ

У статті розглядається прагматичний аспект звукової конотації, яка формується в українській поетичній мові на асоціативній основі і сприймається як додаткові „емоційні нашарування”, що, однак, стають елементами семантичної динаміки, тобто семантичною сутністю.

Ключові слова: поетична мова, конотація, прагматичний аспект, фонетичні засоби, приголосні, сонорні, голосні.

Об'єктом дослідження в статті послужила мова української віршованої поезії, яку в лінгвостилістиці традиційно називають *поетичною*. Саме цьому „самостійному структурному утворенню” [9, с.407] властива виразна тенденція моделювати ефект високого стилю за допомогою урізноманітнених виразних мовних засобів. В україністиці поетичну мову прийнято розглядати не як формальну, віршову організацію мовлення, а передусім як особливу комунікативну систему, для якої характерні певні семантичні процеси, що відбуваються внаслідок переосмислення слів-понять чи виникнення несподіваних асоціативних зв'язків, а також завдяки „семантизації звукової будови” [4, 463], підґрунтям якої є, безумовно, конотування фонетичних засобів. Звукова конотація та її прагматичні особливості у віршованій мові й стали предметом¹ нашого дослідження, актуальність якого безперечна, оскільки поняття конотації ще й сьогодні в лінгвостилістиці залишається малодослідженим через його виняткову „дифузність” (термін В.М.Телії). Так, не мають свого наукового обґрунтування не лише проблеми, пов'язані з природою конотації, елементом якого виду мовної діяльності вона є – номінативної системно-таксономічної чи комунікативної, текстотворювальної чи прагматичної, у яких мовних сутностях і в якій формі локалізується, яку інформацію передає [12, 3], але немає, зрештою, і єдиного визначення конотації – лінгвостилістичної категорії, котра б об'єднала всі можливі напрямки її вивчення².

Зауважимо, що в славістиці – україністиці та русистиці – конотація як системне явище розглядалася частіше в руслі аналізу лексичного значення (семантики) номінативних одиниць (О.О.Тараненко, В.М.Телія, В.І.Говердовський), зокрема характеризувався оцінний компонент значення та його прагматична функція (В.В.Воїнов, О.Є.Семенець). Відтак діалектика конотації й денотації цікавила цих лінгвістів на рівні емоціонального й раціонального, як конкретно-матеріальна реалізація насамперед цих абстрактних філософських категорій у лексиці, а якщо конотація морфем й обиралася для спостережень, то лише з тих міркувань, що „афікси втілюють у собі подвійне ставлення людини до світу: раціональне й емоціональне” [2, 71]. Породження конотацій – додаткових семантичних чи стилістичних „нашарувань” – завдяки фонетичному потенціалу української поетичної мови не було предметом спеціальних системних спостережень у вітчизняній фонетистичній, хоча В.В.Левицький та Л.А.Комарницька [8] експериментально підтвердили на рівні звукового символізму можливість корелятивного співвідношення між конотативним і фонетичним значенням слова в англійському та українському літературному мовленні. І навіть якщо матеріалом дослідження послужила не поетична мова, а нормативна літературна (на початку ХХ століття була обґрунтована думка, що „про поетичну мову як різновид літературної мови не можна говорити...” [9, 407]), оскільки „поетична мова є особливою формою, яка має іншу функцію, ніж літературна мова” [9, 421]), однак простежується чітка закономірність, згідно з якою мовознавці виокремлюють не лише семантичний, але й прагматичний аспект конотації як лінгвостилістичної категорії. На рівні власне прагматичного аспекту конотація обумовлює потенційні можливості фонетичних засобів передавати різні типи оцінних пропозицій, котрі моделюються суб'єктами комунікації. Природно, автор поезії фонетичними конотаціями формує цілу гаму емоційних (а відтак і соціальних) оцінок, які в поетичній мові переростають у лінгвістичну категорію оцінності, закріплюючись в емоційно-оцінних компонентах семантичних структур [1, 47]. У цьому зв'язку дефініція конотації, зроблена українським ученим О.Тараненком в енциклопедії „Українська мова”, є на сьогодні чи не найповнішою: „Конотація (від лат. со(n)... – префікс, що означає об'єднання, спільність, сумісність, і potatio – позначення) – додаткові семантичні і прагматичні особливості („співзначення”) лексичного значення та значень інших мовних рівнів, які нашаровуються на їхній предметно-поняттєвий аспект і можуть бути зумовлені як змістовою стороною, так і внутрішньою формою слова” [11, 248]. Відразу зауважимо: якщо в поетичному мовленні зазвичай „віддзеркалюється підказана естетичними міркуваннями навмисна деформація мовних частин твору...” [9, 407], то конотація фонетичних одиниць, належачи до імпліцитних стилістичних засобів, на асоціативній основі формує

¹ Розрізнення об'єкта і предмета дослідження в мовознавстві було намічено видатним німецьким теоретиком Вільгельмом фон Гумбольдтом, а пізніше обґрунтовано швейцарцем Фердинандом де Соссюром у його знаменитому „Курсі загальної лінгвістики”, перше видання якого вийшло в 1916 році.

² У слов'янській лінгвостилістиці виділяють три основні напрямки в дослідженні конотації, а саме: семіотичний (Л. Єльмслев, Р. Барт), психолінгвістичний (О. Леонтьєв, О. Залевська, Р. Ромметвейг, М. Портер), а також лінгвістичний (Ш. Баллі).

переносний і водночас емоційно наснажений, маркований план поряд із паралельним функціонуванням основного – семантичного. „Ясний, прозорий, гармонійний і мелодійний” [7, 15] вірш В. Кобилянського „Там, де втомно в темні тоне...” є прекрасною ілюстрацією, як конотація, породжена фонетичними засобами, стає домінуючою порівняно зі змістом. „Царство тонів” у цій поезії автор так майстерно змоделивав звуками, що їхнє поєднання, захоплюючи своєю неперевершеною, відразу концентрує увагу і є основою для складних, але водночас прекрасних за своєю природою асоціацій:

*Там, де втомно в темні тоне
Кучерявий вечір,
Хтось невтомним дзвоном дзвонить
Про чарівні речі.
Шелестять шовкові хмари
Безчисленним шовком.
Вечір хмарами гітарить –
Марить безумовку.
Простягнулась ген з діброви
Тінь нічного духа.
Вечір сном примружив брови
І напружив вуха.
Вечір чаром зачервонив
Монотонне плесо.
Хтось в чарівнім царстві тонів
Відправляє месу [6, 105].*

Вражений звуковою поліфонією сутінкової пори („Вечір хмарами гітарить...”), молодий поет прагне звуками передати трепетне почуття, яке викликало в його душі високий духовний злет, суголосний із таїною хіба що церковної відправи – “меси”¹.

Однак В. Кобилянський дивував умінням підкреслити багатство звукової палітри природи навіть одним звуком:

*Сумно стогне сонний струмінь ...
...Сад осінній смуток снить, –
Сонно сиплються сніжинки,
Струмінь стомлено шумить.
Стихли струни, стихли співи,
Срібні співи серенад, –
Срібно стеляться сніжинки –
Стить самотній сад [6, 112].*

Із цього приводу І. Качуровський зауважує: “...У деяких випадках тяжко буває вирішити: чи автор лише бавиться зі словом...а чи пише свій твір з поважною метою” [5, 188].

Широкий спектр конотацій формує, наприклад, поетична гра зі звуком, коли митці користуються так званою звуковою/буквеною анафорою („усі слова у вірші або в цілому творі починаються із тієї самої літери або з того самого складу” [5, 187]). І якщо на початку ХХ століття такий стилістичний прийом був ознакою скоріше версифікаційної вправності автора, його виняткової художньої майстерності, то сьогодні поети це роблять швидше з метою формування цілком конкретної емоції у визначеній категорії читачів. Так, Євген Гуцало для діток пише надзвичайно чарівну жартівливу поезію, використовуючи приголосний [л] та його корелят за наявності палаталізації [л’]:

*Лис зустрів у лісі лиса.
Лис із лисом обнялися.
-Здрастуй, лисе!
-Здрастуй, лисе!
-Ти не лисий?
-Я не лисий...
-Так чому ти звешся лисом? [3, 18].*

Легка для вимови плавна мелодія цих консонантів, безперечно, подобається дітям, вони з насолодою слухають і відтворюють ці звуки, що мають таку своєрідну артикуляційно-акустичну характеристику й водночас виступають структурними компонентами фонетичної будови слів, які треба запам’ятати. У цьому, власне, й мета поета: підпорядкувати фонетичну конотацію – насолода, легкість, приємність – цілком конкретним практичним завданням організації комунікативного акту, зробити для

¹ Меса (“франц. messe) – хорівий багатоголосий циклічний твір, написаний на текст літургії” [10, с.351].

малят конотаційні властивості повторюваних звукових одиниць своєрідним ключем до брами мови. Цікава особливість цієї поезії: евентуально приголосні [с]-[с’], повторюючись значно частіше від плавних (у наведених рядках [л]-[л’] уживається 11 разів, тоді як [с]-[с’] – 16!), теж беруть участь у досягненні авторської мети, однак конотація [л] та [л’] настільки вагома, що потенціал свистячих (їхні кількісні параметри обумовлюються ще й асимілятивно, оскільки [ш] звучить як [с’:] у слові *сміється* ([с’м’і й е’ с’: а]), реалізується хіба що на підсвідомому рівні.

У плані формування складних соціальних конотацій показовим є вірш Євгена Маланюка “Несамовитим криком крові...”, що містить марковані фонетичні одиниці, серед яких сонорні приголосні [р] / [р’] та голосний [у] превалюють:

<i>Несамовитим криком крові Роздерлися Твої уста: Сурмиш у рупор пурпуровий, Вагітна бурями повстань!</i>	<i>Крізь чорних днів крижаних хугу, Крізь свист стенив, крізь порох трун – Виконуєш космічну фугу На струнах зореметних рун.</i>
---	--

Алітерація дрижачих [р]-[р’], які мають специфічну артикуляційну характеристику, а відтак і акустичне враження, формує конотацію досить різкої тональності, тоді як асонанс [у] є ознакою не просто сумного – трагічного звучання в космічних масштабах, корелюючи, безперечно, із загальною семантикою поезії, що обумовлена такими ключовими одиницями, як: *криком крові, крізь чорних днів крижаних хугу, космічну фугу* тощо. Досягаючи емоційно-експресивного забарвлення, ці фонетичні засоби реалізують виражально-зображувальну функцію поетичної мови і водночас стають ознакою ідіолекту митця, передаючи особливості його світобачення і світосприймання.

Проаналізовані вірші дозволяють зробити висновок: фонетичні одиниці в поетичному мовленні наділені безмежним потенціалом конотаційних можливостей. У фонетичних конотаціях закладені елементи скоріше емоційної, ніж семантичної динаміки, тому вони й відіграють важливу естетичну роль, виконуючи різноманітні функції, передусім прагматичну, оскільки наповнюють твір особливим звучанням, стаючи носіями нетлінної краси довершеного звукового образу, що модулює семантику високої емоційної тональності.

1. Воїнов В.В., Семенець О.Є. Оцінний компонент значення і його прагматична функція // Мовознавство. – №1. – 1989. – С.47-51.
2. Гуцало Є. Вірші // Дивослово. – 2004. – №11. – С.18.
3. Говердовский В.И. Диалектика коннотации и денотации. – Вопросы языкознания. – 1985. – №2. – С.71-79
4. Ермоленко С.Я. Поетична мова // Українська мова. Енциклопедія / В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2002. – С.462-463.
5. Качуровський Ігор. Фоніка. – Мюнхен: Український Вільний Університет. – Серія: Підручники. – Ч.7, 1984. – 208 с.
6. Кобилянський Володимир. Поезії. – К.: Радянський письменник, 1959. – 351 с.
7. Крижанівський С. На переломі // Кобилянський Володимир. Поезії. – К.: Радянський письменник, 1959. – С.3-38.
8. Левицький В.В., Комарницька Л.А. Конотативне і фонетичне значення слова // Мовознавство. – 1981. – №3. – С.21-24.
9. Мукаржовский Я. Литературный язык и поэтический язык // Пражский лингвистический кружок. Сб. статей / Составление, редакция и предисловие Н.А. Кондрашова. – М.: Издательство «Прогресс», 1967. – С.406-431.
10. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарпуга. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.
11. Тараненко О.О. Конотація // Українська мова. Енциклопедія / В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2002. – С.248.
12. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 144 с.

The article deals with pragmatic aspect of sound connotation that is formed in Ukrainian poetic language on the associative basis and can be perceived as additional “emotional layers”, which, however, are becoming the elements of semantic dynamics, in other words semantic essence.

Key words: poetic language, connotation, pragmatic aspect, phonetic means, consonants, vowels.

УДК 811.161.2'42

ББК 81.411.2-71

Ольга Литвин

СЕМАНТИЧНА ЕКСТРАПОЛЯЦІЯ В ДІАЛОЗІ ЯК УМОВА ПОБУДОВИ МОВЛЕННЄВИХ АКТИВ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ХУДОЖНІХ ТЕКСТІВ)

У статті розглядаються окремі випадки семантичної екстраполяції в діалозі, зафіксовані на матеріалі текстів сучасної української літератури. Зокрема, виявлено проспективну продуктивність частки “ну” у функціонально різних семантичних виявах, заявної фрази, короткого уточнювального питання, емпатичного наголосу тощо.

Ключові слова: художній текст, діалог, мовленнєвий акт, проспекція, семантична екстраполяція.

У сучасній лінгвістиці центральне місце посідає проблема вивчення мови у динаміці її реального функціонування. Це спричиняє інтерес до конкретних виявів мовної діяльності, яка здійснюється у вигляді різного роду текстів. У зв’язку з цим особливою актуальністю набуває проблема вивчення тексту як комунікативного механізму, що є сьогодні головною проблемою комунікативної лінгвістики та лінгвістики тексту. Сучасна семантика бачить своє завдання в розробці схем інтерпретації для будь-яких видів текстів [10, 181].

Семантичні аспекти формування, лінгвістичні показники психологічних мотивацій, когнітивні фактори функціонування мовленнєвого потоку безпосередньо чи опосередковано розглядають як українські (Ф. Бацевич, Т. Радзівська, О. Селіванова), так і зарубіжні лінгвісти (Л. Азнабаєва, Т. Винокур, І. Горелов, Г. Солганик, І. Труфанова, Т. Шмельова).

Актуальними залишаються проблеми форм мовного спілкування, пов'язані з механізмами моделювання вербальних способів взаємодії між комунікантами та впливом когнітивних, психологічних компонентів на різноманітні факти побудови й породження комунікативних ходів та "відчитування" прихованих смислів. Особливо важливим є ґрунтовне проникнення в комунікативні аспекти мови для того, щоб звернутися до мови художньої літератури.

Специфічним з погляду нормативної якості і новим об'єктом аналізу є тексти сучасної української драматургії [13]. Художні діалоги персонажів "не можна вважати аналогом живого мовлення" [4, 135], оскільки у драматургічному тексті вони реалізують не стільки фатичну чи комунікативну функції мови, як естетичну. Крім того, мовленнєві акти реплік, поряд із ремарками, є основними засобами композиційної архітектури п'єси як драматичного жанру літератури. Водночас треба враховувати тенденцію до часткового ігнорування естетичної вишуканості, "писемності" мовлення сучасної драматургії, певною мірою – його вульгаризацію.

Діалог у загальному розумінні – подовжений мовний комунікативний акт, обмін репліками, в якому беруть участь дві особи. У теорії мовленнєвих актів (МА) діалогом називають "впорядковану зміну мовленнєвих актів" [пор. 15] (дискусія, обговорення, отримання або передача чогось, обмін посланнями, розповідь). Особливістю динаміки діалогу є те, що в кожному ілюктивному акті закладено обмеження на вибір релевантних ілюктивних актів – реакцій. Розмова подібна до гри – вона породжує та, водночас, обмежує спектр припустимих контрходів для кожного мовленнєвого акту. Діалог у прагматичному аспекті – не просто сукупність МА, а "єдиний текст особливого роду, що належить не одній особі" [16, 8]. Це означає, що в діалозі реалізуються проєктивні можливості мови на різних структурних рівнях.

Серед безумовної безлічі знаків, які провокують реакцію, слово як "основна одиниця, утворена внаслідок синтезу результатів пізнавальної діяльності" [7, 166] залишається домінуючим у наборі субкодів, необхідних для досягнення максимальної чіткості висловлення думки, точного, адекватного її сприйняття. Реакція на слово, вимовлене чи написане, може бути різною, залежно від ситуації його породження, контексту художнього твору, наміру інтерпретатора, пресупозитивного фону реципієнта тощо. Наприклад, реакція розслабленого на слово "здоровий" у запитанні Ісуса біля криниці у Віфесді "Хочеш бути здоровим?" (Йо. 5, 66) показує, що хворий зреагував лише на одну сему прикметника – "стан, який можна досягнути, якщо першим увійти до криниці, воду в якій зрушив ангел". Євангельський адресат не "прочитав" у слові "здоровий" компонента, який вкладав у нього Адресант: "стан, який можна отримати від Співрозмовника", тому відповів: "Пане, я не маю людини, щоб вона, як порушено воду, до купальні всадила мене" (Йо. 5, 7а).

Мовленнєва діяльність людини великою мірою визначається здатністю індивіда використовувати свій минулий мовленнєвий досвід для організації мовленнєвої поведінки у нових умовах [14, 3]. Важливою ланкою, що забезпечує його адекватне використання для організації мовленнєвої поведінки, є механізм "суб'єктивного прогнозування" (за Р. Фрумкіною). Людина як суб'єкт (а значить – організатор мовленнєвого потоку з його тактичним спрямуванням і стратегічним наповненням), використовує інформацію, зібрану в попередньому досвіді, для передбачення наступної ситуації і налаштування відповідних мисленнєвих, психологічних, слухо-мовленнєвих механізмів до побудови ближчого чи дальшого мовленнєвого кроку. "Майбутнє не просто зафіксоване позаду спостерігача, воно задумане (se premedit) перед ним, ніби гроза на горизонті" [8, 2].

І. Р. Гальперін, розглядаючи категорії ретроспекції і проспекції в тексті як форми дисконтинууму, вказує, що "вони – це "перепочинок" (рос. "передышка") в перебігу лінійного розгортання тексту" [6, 18]. Саме через ці категорії здійснюється процес осмислення подій, реалізованих у художньому полотні.

Проектуючи зовнішній світ, мова виступає як одна із ланок всезагальних законів відображення і поступального розвитку. Мислення, що переважно виражається в мовній формі, досконало проектує світ у поняттєвих формах свідомості. Лінгвістична проспекція як феномен прогнозування, передбачення виникнення наступного елемента у мовленнєвому потоці – одна із сутнісних характеристик мови, що пов'язана із глибинними закономірностями її існування. Акт мови і є одним з найважливіших предметів лінгвістичного вивчення незалежно від того, що він, "а також вся послідовність практичних подій до і після мовлення залежить від усієї історії життя мовця і слухача" [3, 9].

Л. Азнабаєва у праці "Мовна перспекція" на матеріалі англійської літератури виділяє т. зв. "семантичні екстраполяції" в діалозі як важливий механізм проспективних відношень у побудові мовленнєвих ходів. Дослідниця пише, що семантична екстраполяція передбачає проектування наступного семантичного компонента висловлювання на основі попереднього мовленнєвого сигналу [1, 39].

Треба зауважити, що значення діалогічної репліки не обмежується ані для мовця, ані для слухача сумарною семантикою слів, які входять до неї. "Ціле висловлення – це вже не одиниця мови, а одиниця

мовленнєвого спілкування, яка має не значення, а смисл, що вимагає розуміння у відповідь", – писав М. Бахтін [2, 85]. Це означає, що семантична екстраполяція у МА не обмежується лише лексико-семантичним рівнем, але будує проспективні смисли завдяки виходу на суперсегментний рівень фонології, оприявлення на словотвірному рівні у формі нульових формантів, у фразеології – використовуючи антиципаційний потенціал паремій і фразем, на рівні синтаксису – при темо-ремному членуванні речення.

Розглянемо окремі з цих сигналів, що мають проєктивний потенціал в українськомовних мовленнєвих взаємодіях, а саме: семантично насаженої/асемантичної частки "ну" в межах репліки, заявної фрази та уточнювального запитання адресата із повтором останніх недомовлених (через екстралінгвістичні фактори) слів адресанта, значущої паузи і переривання семантичних зв'язків у діалозі шляхом введення у МА слова із "широким" або "таємничим" (за Л. Азнабаєвою) значенням чи короткого уточнювального запитання, емпатичного наголосу.

За даними американських дослідників, спонтанні відповіді в теле- та радіоінтерв'ю у 80-85% всіх випадків починаються асемантичним "well" – воно дає тому, хто відповідає, якийсь час для пошуку потрібних слів [пор. 11].

В українській мові такою вставкою виступає частка "ну", яка, за певних умов, вносячи у використовуваний співрозмовниками мовленнєвий жанр (МЖ) різні значення, здатна виступати асемантичною прокладкою. На матеріалі п'єс сучасної української драматургії простежимо реалізацію семантики частки "ну", що сприятиме виявленню її проєктивного потенціалу в художньому тексті. За теоретичною граматику української мови "частка "ну" вживається передусім на початку питальних речень як спонування до відповіді, що супроводжується інтонацією зацікавлення чим-небудь, очікування, нетерпіння, вимоги" [5, 360]. Наприклад, "ІНГА (увірвавши споглядання якихось малюнків і фото, видобутих із теки). До речі, подібної вдачі був мій тіточний брат. Знаєте... (Провадить замріяно). Він мав крамницю письмового приладдя в Конотопі і завжди коментував дії своїх покупців. Купуеш, скажімо, лінійку... (Сміється, намагаючись копіювати улесливий тон уявного брата). Ну, будемо креслити?... Або просиш його показати клей чи олівці. Клейти?... Малювати?...". [13, 30].

Частка "ну" виступає тут семантичним маркером нетерпіння з відтінком вимоги, що спонукає не лише до відповіді, але й до дії (купівлі відповідного товару).

"Ну" може виступати і в ролі заявного слова, яке вимагає продовження дії, її припинення, виражає очікування якоїсь дії в ширшому семантичному контексті:

"СЕРАФИМ. І не марнуй чеканням плінних днів,

І не гніви Господнього веління.

МАРІЯ. Життя - то кара... (замовкає)

ОЛЕНА. Ну, Марійко!

МАРІЯ. (збентежено) Кара... Ні... Не пам'ятаю" [13, 385].

Вживання спонукальної частки "ну" після незавершеної фрази проектує повторення мовцем останнього вимовленого слова. "Ну" конденсує в собі доброзичливу пропозицію: згадай, що було далі за текстом у вірші, продовжуй відтворювати текст напам'ять. Звертання без "ну" виражало би докір, обурення, негативну реакцію на мовчання замість декламування (пор.: МАРІЯ. Життя - то кара... (замовкає) ОЛЕНА. Марійко!)

"АЛІНА. Це здирство! При свідках. Я подам на вас позов до суду!

ТАНЯ. Ну, досить знущатися! (Дає ВЧИТЕЛЬЦІ гроші). Візьміть. Це за двох. За мене і за неї (Хитнула головою в бік АЛІНИ)" [13, 333].

Частка "ну" виражає модальність припинення дії, яке експлікується повнозначним словом "досить" щодо дії "знущатися". У комунікативній тканині діалогу частка виражає підсумок і, проектуючи перемикаючу конфліктної ситуації погрози, будує "місток" до зовнішнього нівелювання конфлікту.

У наступному фрагменті частка "ну" служить "для заповнення паузи в мові при доборі потрібного слова" [12, 449]. ВІН намагається перейти на комунікативний код співрозмовниці, зауваживши, що ВОНА неправильно зрозуміла та інтерпретувала слово "капці":

"ВІН (миролюбно). Добре, добре, заспокойтесь!.. Але наостанок хочу повідомити, що я також без капців. Вибачте.

ВОНА (знеможено). Пане?!

ВІН. Ну, там, без черевиків, абошо. Вони лишилися біля ліжка. А вже у шафі... (Сміється). У шафі я знайшов свої старі еспарденї і одразу відчув себе персонажем якоїсь п'єси!" [13, 51]

"Ну" і прислівник "там" у поданому контексті не мають «повної» семантики, комунікативно заповнюючи паузу в той час, коли мовець підбирає слово, яке відповідає субкоду адресата (черевики). Такі асемантичні прокладки можна порівняти із аналогічними англійськими well, now, ok, які «відтягують» діалогічну дію, моделюючи введення структур, що в наступній репліці уточнюють, виражають сказане з нового боку.

"ВІН. Я не хотів би, щоби мене запитували про таке... Слухайте, але ж ми, здається...

ВОНА (нетерпляче). Ну?!

ВІН (*над сльозу*). Але ти... Ти молода, незіпсута жінка з неупередженою думкою, і ти... Словом, я не хотів би. Я вірю, що ти зрозумієш мене... Що ти зробиш? Я хотів би бути ширий із тобою, але..." [13, 59]

Розірвання часткою "ну" репліки співрозмовника представляє спробу адресата дати визначення стосункам. Позиція "ну" "перед запитанням, що вимагає уточнення якогось повідомлення" [12, 449] цілком неоказіональна, але суттєва для розкодування комунікативної стратегії "вияснення стосунків".

Отже, "ну" може бути перспективним стимулом для експлікації прихованого наміру адресата якнайшвидше, якнайповніше розкрити інтенцію адресанта і відповідним сигналом для адресанта розпочати цю дію.

Показовими для комунікативного сприйняття висловлень є випадки, коли частка "ну" вживається у значенні "якщо так", "якщо ні":

"ВОНА (*ображено*). Який ви, одначе... Іноді буває важче, ніж мовити "люблю".

ВІН. Ну, то не говоріть!

ВОНА. Ні, ну справді, якщо це дійсно так!

ВІН (*твердо*). Навіщо дрочиш ти уяву?..

ВОНА (*гірко*). О, для цих слів треба таки поета!

ВІН (*напівголоса*). Одного вже маєте" [13, 53].

У таких випадках "ну" виражає недовіру до співрозмовника і змушує його виправдовуватися, доводити, що наміру заперечити істинність твердження у відправника повідомлення "ну - якщо так (в такому разі, у такому випадку і т. д.)" не було, або ж доводити істинність протилежного твердження.

Семантична екстраполяція в діалозі не обмежується лише реакцією співрозмовників на відтінки значень, які несуть у собі окремі неповнозначні екстраполяції. Для побудови нових смислових ходів суттєву роль відіграють і повтори окремих ключових слів (дублювання у суміжних репліках), фраз, їх емпатичне виділення.

"АКОРДЕОНІСТ. Ну, то звичайно ж! Ні, справді, якщо ваша ласка... Там, до речі, є гарні мужчини. Грає музика і танцюють гарні, недорогі мужчини.

ІНГА (*примирливо*). Ну, добре, добре, годі вже. А іншого місця нема?

АКОРДЕОНІСТ (*задумано*). Іншого? У цей час? Так, щоб одразу... Ні, не згадаю. (*По павзі, переконливо*). Але там насправду добре! Я міг би показати, аби воно швидше було.

ІНГА (*напівголоса*). А без чоловіків там можна посидіти?..

АКОРДЕОНІСТ (*заскочено*). Як? Без чоловіків?.. Ах, ну звичайно! Я розумію. Звичайно ж, моя пані, я розумію. (*По павзі, винувато*). Але там, на жаль, лише самі чоловіки.

ІНГА. Шкода.

АКОРДЕОНІСТ (*по павзі*). Дійсно шкода" [13, 45].

У представленому діалогічному тексті принципово важливим для компонування смислового ряду є ефект "луни", який експлікує основний концепт послідовності МА: "конформізм". Намір ІНГИ виразний - провести час наодинці з АКОРДЕОНІСТОМ, тому вона вводить поняття "іншого" місця, "без чоловіків" (тобто з одним чоловіком). Девіативним компонентом МЖ виявляється буквально сприйняття адресатом значення сказаних жінкою слів, ігнорування латентного смислового рівня. Звідси - повторення ключових слів у репліках, підсилення значущих слів через "а" і поява "ну" зі значенням компромісності. "Конформістська" сітка, сформована часткою "ну", і "відлунювання" в суміжних репліках тріади "інший - без чоловіків - шкода" проектує установку читача (глядача) бачити в образі ІНГИ жінку, в якій чоловік - шия, а не голова.

Якщо мовець через певні мотиви (сильно хвилюється; хоче виявити виняткову важливість своїх слів; обманює) неадекватно і не до кінця висловлює свою думку, то співрозмовник підхоплює незавершену думку, повторюючи її:

"ЛЯЛЯ. Хто вона така?

ВІН. Відома співачка... (*Затинається*). Себто поетка. Говори вільно, вона недочуває.

ЛЯЛЯ (*по павзі*). Вона твоя...

ВІН. Моя знайома. Ми з давніх часів листуємося з нею.

ЛЯЛЯ. Вона вродлива.

ВІН (*дивлячись на ІНГУ, неухважно*). Так, цікава... (*Далі звертається до ІНГИ*). Зрозумійте, він гнучкіший, природніший, в його руках він став уже не чужою формою, а нашою удомашненою... (*Натхненно деклямує*). Задовольняє смак, вибагливий і строгий, - отам під буками, де сходяться дороги... Бачте, він поширив кількість рим із Петраркових п'яти...

ІНГА (*заскочено*). Ах, Петра-а-аркових?!

ВІН. ...на сім, як у Шекспіра, часто вживаючи для цього неточні, асонансні рими, мовляв, не скупую я ніколи для гостей... (*Деклямує, старанно добираючи слова*). Усяк...усі...еге!., усе, що на землі проклюнулось й росте, з весни засаджене у мене і полите!

ЛЯЛЯ (*іронічно*). Цікаво" [13, 28-29].

У цьому тексті бачимо одночасне використання кількох засобів семантичної екстраполяції. Недомовлена, обірвана фраза, що свідчить про недотримання Максими Скромності Дж. Ліча, тобто мовець щось приховує від адресата. (ВІН опустив дві морфеми (суфікс -к- і закінчення -а), тому що

зрозумів: музика – небезпечна сфера для вигадок, ЛЯЛЯ може знати співачок, натомість завжди можна сказати, що ІНГА – поетка бомонду). Поява нульових морфемних місць сигналізує про пошук мовцем подібного за структурою, але іншого за змістом слова (речення, фрази, назви і т. ін.)

Повторення займенникової пари "моя – твоя" викликане значущою обірваністю мовленнєвого кроку і неоднозначністю самого займенника. "Твоя" – у трактуванні ЛЯЛІ – це та, що належить ЙОМУ як жінка, ВІН, приховуючи таке значення, додає означуване слово "знайома" до присвійного займенника. Слово "знайома", проте, має "широке" значення (випадкова знайома; добре ним знана; та, котру він пізнав давно, але зв'язок підтримує, бо листується), що проектує з боку адресата (ЛЯЛІ) переведення фокусу аналізу взаємин із соціальних (знайома – не знайома) на особистісні – вродлива, отже, йому цікава – що підтверджується наступною реплікою ЙОГО.

На суперсегментному фонетичному рівні треба враховувати також роль комунікативного маркера – емпатичного наголосу. Американські спеціалісти з успішного спілкування [див. 9] радять: "з людьми, які дають односкладні відповіді на відкриті питання, найкраще спілкуватися за допомогою "містків", які примушують їх продовжувати розмову. Наголос на окремих словах "мостика" перетворює його на питання, якщо ви цього не робите, то "місток" перетворюється на ствердження" [9, 91]. Таким чином, емпатичний наголос у діалозі стає не просто мовленнєвою "забаганкою" мовця, але динамізує структуру МА, створюючи водночас умови для виникнення наступної уточнювальної репліки або кроку "переключення":

"ТАНЯ. Ментяра поганій! Козел смердючий! Гнида позорна!..

МІЛІЦІОНЕР. (*насуваючись на ТАНЮ*) Що-о-о-о?!

ТАНЯ. (*верещить щосили*) Пробі! Гвалтують! Рятуйте! Перевищення службових повноважень!.. [13, 326].

Уточнююче питання типу "хто?", "що?" вживається переважно після репліки із евфемізмом чи перифразом і вимагає наступного уточнювального до попереднього мовленнєвого акту:

"МАТИ. Що ти там колупасш? Краще не лізь.

ТАНЯ. Я здійснюю генеральне прибирання обличчя.

МАТИ. Що?

ТАНЯ. Прищі давлю!" [13, 334].

Перспективна функція таких слів зводиться до активного пошуку кооперації між учасниками мовленнєвої взаємодії, а також пошуку єдиного коду, який був би зрозумілим для обох співрозмовників:

"МЕССАЛІНА. Знаєш, колись Сивілла віщувала Клавдію велику долю. Це наш шанс. Розумієш?

ПРЕФЕКТ. Та який шанс? Ви з Сивіллою побожеволіли геть. Твій пришелепкуватий – імператор? Це ж курям на сміх. Мене засміють та й годі" [13, 163].

Заявне слово "знаєш" виконує у діалозі не тільки фатичну функцію, але й стає маркером "змовницького" характеру бесіди, яка починається, адресант намагається апелювати до спільних знань, які вони мають, що дає можливість на їх основі спільно виконувати якісь дії. Поява завершальної ланки мовленнєвого акту МЕССАЛІНИ "розумієш" зумовлена введенням у репліку слова із "широкою" семантикою "шанс", правильне розуміння якого адресатом викликає сумніви у адресанта. Слово "розумієш" з'являється для того, щоби з'ясувати інтерпретативну співмірність інтенції мовця і перцептивного смислу слухача.

Таким чином, семантична екстраполяція як системний смислотвірний фактор у діалогічних взаємодіях МА виводить явище мовленнєвої перспекції з лінійного рівня на системний, мовний. Проективний потенціал семантичної екстраполяції в україномовних мовленнєвих взаємодіях реалізується різноманітною семантикою й асемантичністю частки "ну" в межах репліки, яка виступає:

- асемантичним маркером;
- сигналом перемикавання конфліктної ситуації;
- сигналом для спростування раніше приховуваної інформації;
- стимулом для уведення в комунікативний смисл висловлюваного семи компромісності;
- формулою доброзичливої конотації при звертанні;
- семантичним маркером нетерпіння, вимоги.

Перспекція заявної фрази та питання, уточнювального питання адресата із повтором останніх недомовлених (через екстралінгвістичні фактори) слів адресанта, значуща пауза і переривання семантичних зв'язків у діалозі шляхом введення у МА слова із "широким" або "таємничим" (за Л.Азнабаєвою) значенням, короткого уточнювального питання, за умови значущої відсутності чи нагромадження словотвірних формантів у ключових словах реплік, емпатичний наголос як різновиди семантичної екстраполяції на різних мовних рівнях є системним прагматичним феноменом і вимагає подальшого дослідження, зокрема у сфері живого розмовного мовлення, а також впливу на текстову прогресію прози.

1. Азнабаєва Л. А. Языковая перспекция / Изд-е Башкирск. ун-та. – Уфа, 2000. – 124с.
2. Бацевич Ф. Лінгвістична генетика: проблеми і перспективи. – Львів: ПАІС, 2005. – 264с.
3. Винокур Т. Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. – М.: Наука, 1993. – 172с.

4. Винокур Т. Г. Диалогическая речь // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 135.
5. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики укр. м. / За ред. І. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400с.
6. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981. – 234с.
7. Ермоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів/ За ред. С. Я. Ермоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224с.
8. Мерло-Понти М. Временность // http://anthropology.rchgi.spb.ru/merlo-ponti_s2.htm.
9. Пиз А., Гарнер А. Говорите точно... Как соединить радость общения и пользу убеждения. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 224с.
10. Процак Л. Проблема комунікативного підходу до теорії художнього мовлення // Українська філологія: школи, постаті, проблеми: зб. наук. праць Міжнародної наук. конфер., присв. 150-річчю від дня засн. каф. укр. словесності у Львівському у-ті – Львів: Світ, 1999. – Ч.1. – С.181-187.
11. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. – Львів: Сполом, 2001. – 226с.
12. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1974. – Т. V. – 840с.
13. У пошуку театру. Антологія молодого драматургії. – К.: Смолоскип, 2003. – 546с.
14. Фрумкина Р.М. Вероятность элементов текста и прогноз в речевой деятельности: Автореферат дис. ... докт. филол. наук: 10.02.19. – Ленинградский гос. у-нт им. А. А. Жданова, 1974. – 27с.
15. Штерн І. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики (Наук.ред. Радзівська Т.В., Стогній А.О.). – К.: АртЕк, 1998. – 336с.
16. Шульжук Н. В. Структура складного речення у діалогічному мовленні (на матеріалі художніх творів): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – К., 1999. – 33с.

The separate cases of semantic extrapolation in the dialogue, which are recorded on the base of material of the modern ukrainian literature's texts, are studied in the article. In particular, the prospective productivity of the particle "nu" in the functionally different semantic displace, a stated fraze, a short specifying question, emphatic accent are revealed.

Key words: fiction, dialogue, speech act, prospective productivity, semantic extrapolation.

ЛІНГВІСТИЧНА, ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНА ТА ЛІНГВОПОЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕКСТУ

УДК 81'42

ББК 81.411.2-7

Марія Голянич

ВНУТРІШНЬОФОРМНА ПРОГРЕСІЯ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ: СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті М. Голянич "Внутрішньоформна прогресія у художньому тексті: семантичний аспект" показано, що слово із яскраво вираженою внутрішньою формою, формуючи наскрізний семантичний ланцюг, у художньому тексті виконує прогнозувальну функцію.

Ключові слова: ВФ слова, семантична прогресія, топик, художній текст, цілісність, зв'язність тексту, дискурс.

Професор І. Ковалик – не лише один із видатних дериватологів, але й учений, що сприяв утвердженню української лінгвостилістичної школи.

Окремі положення, сформульовані ним у працях, присвячених аналізу художнього тексту [15, 16], не тільки не втратили своєї актуальності, а навпаки – є важливими сьогодні при розкритті таких проблем, як: "Імпліцитність і художній текст", "Словесно-художній образ у літературному творі: засоби формування", "Висловлення й закономірності тема-рема-тичного членування тексту", "Словотвір і процеси українського текстотворення", "Текст як продукт мовленнєво-мисленнєвої діяльності людини: комунікативний аспект", "Художній текст і сучасні наукові парадигми" тощо. Розглядаючи теоретичні і практичні питання лінгвістики тексту, учені звертають увагу на жанрово-стильові й комунікативні параметри тексту, закономірності вияву його основних категорій [12, 22, 2, 17], на паралінгвістичні засоби художнього тексту [3, 4, 7, 11, 12, 22] та ін.

При розкритті окреслених питань до уваги беруться різні типи групування мовних одиниць, лексична сполучуваність і контекст, а також багаторівневий характер формування значення слова¹, його системні зв'язки і нові парадигми дослідження, зокрема комунікативна, когнітивна, культурологічна.

Однак який би аспект не був домінуючим при аналізі художнього тексту, важливо виявити у ньому приховані значення, одним із засобів вираження яких є внутрішня форма (ВФ) слова.

І. І. Ковалик спеціально не досліджував цю мовну категорію, але наголошував на важливості врахування її семантичної наповненості, естетичного потенціалу при розкритті значення слова в художньому тексті, виявленні його ролі у створенні "словесно-художнього образу" [16, 18-19].

"Роль слова в художньому творі у процесі створення художніх образів неодноразова. З одного боку, слово входить у національно-мовну систему, маючи постійне значення, на яке спирається письменник. З другого, в художньому тексті воно звернуто до того світу дійсності, який створюється або відтворюється в художньому творі. Цією неодноразовістю зумовлюється образність слова..."

Лексичне значення слова в щоденному мовленні не передає всієї повноти змісту думки. Це положення переконливо довів О. О. Потебня, чітко розмежовуючи найближче і найдалше значення в слові..." [16, 18].

Опираючись на праці О. Потебні, В. Виноградова, Р. Будагова, Л. Щерби та інших учених, дослідник акцентував на естетизації слова в художньому тексті, набутті ним "відповідної настроєтворчої сили" [16, 19], підкреслював необхідність вивчення усіх мовних засобів, що функціонують "у словесній структурі художньої тканини твору" [16, 21].

З огляду на висловлені міркування І. І. Ковалика, вважаємо, що ВФ слова і є одним із засобів, що виявляє приховане буття художнього тексту.

У художньому тексті ВФ слова не лише спрямовує думку читача в напрямі "текстотворення" – породження індивідуального мисленнєвого утворення, що репрезентує авторський текст; вона тримає її в позиції певного протистояння пізнаному, готовності до переключення на іншу "смыслову віху"; сприяючи зміні в структурі очікувань читача, яке відкриває нові контури оприявленого змісту, вона відкриває русло іншої художньої інформації.

Так, в інтродуктивній частині притчі О. Говди "Прокляття любов'ю до..." [10, 84-86] внутрішньоформне слово *подорожній* (своєрідний семантичний скріп сегмента), підсилюючи семантико-словотвірні зв'язки з лексемою *дорога*, сприяє актуалізації стандартної, здавалось би, ситуації:

Дорога в село стікала з пагорба. Постає подорожнього з'явилася на ній якраз у ту мить, коли малиновий диск сонця почав ховатися за горизонт. Здавалось, наче "чоловік вийшов" зі світла, зробив крок уперед і опинився на пагорбі над селом. Здається усіляке... [10, 84].

Виділена номінація є стрижневою, проспективно зорієнтованою в структурі сформованого текстом кореферентного ряду. Вона не лише "вводить" особу, що позначає, у текстовий часопростір (це ми бачимо вище), а й виступає значеннєвою базою семантичної прогресії в тексті. Внутрішньоформне

¹ У широкій сфері семантичного змісту виділяються різні рівні й аспекти. Проблема стратифікації "семантики" включає не тільки диференціацію рівнів семантичного змісту, але й взаємозв'язок різних сторін семантики як складного цілісного об'єкта" [6, 22-23].

значення (“той, що йде по дорозі”) завдяки елементам кореферентного ряду динамізується, збагачуючись у тексті додатковими смисловими прирошеннями, включаючись у нові асоціативно-образні поля (пов’язані з кореферентами), сприяючи актуалізації, “впізнаванню” нових ситуацій. Порівняймо:

Подорожній – чоловік – чужий – не злодій – незнайомиць – чужинець – гість – несподіваний гість – людина, що пускається в дорогу на власних ногах – бідний чоловік – той, що не скидається на пияка чи волоцюгу – якийсь подорожній – схоже, добрий чоловік – певно, хворий – такий, як усі (= ті, що просяться на ночівлю, що не мають грошей; від яких “не одчепишся потім”) [10, 84-85].

Особливістю цього кореферентного ряду є те, що:

1) його утворюють різні за структурно-семантичною характеристикою, за повнотою маніфестації стрижневого внутрішньоформного значення мовні одиниці;

2) у ньому наявні лексеми з яскраво вираженими внутрішніми формами (*не злодій, не волоцюга чи пияк, незнайомиць, чужинець*), які утворюють у тексті своєрідне внутрішньоформноцентричне мікрополе. Кожен з його елементів, по-різному “декодуєчи визначеність референта, відносячи його до певного класу об’єктів, пояснює референційний зв’язок між представленим референтом та його вербальними репрезентантами” [18, 13], виступає водночас засобом образотворення, своєрідним мислеобразом, певною мірою визначає характер сприйняття окремих фрагментів тексту, допомагаючи відповісти на запитання: хто є цей *подорожній* і чому отримує саме таку кваліфікацію?

Наведений фрагмент ідентифікаційно-кваліфікативного ряду з вершиною *подорожній* дає можливість читачеві “на основі власного досвіду передбачити розвиток ситуативних обставин” [1, 28], настроїти на можливий хід подій у тексті й нові оцінні характеристики особи, означуваної названими лексемами.

Стабільність авторського тексту і змінність творчих актів свідомості читача сприяють тому, що твір є інтерсуб’єктивно значущий, трансцендентний і водночас глибоко особистісний: кожна фаза його пізнання оприсутнює те, що не завжди виявляється в кінцевому результаті, бо твір не надається до одночасного сприйняття зусібіч; він розкривається “тільки у низці послідовних і перехідних виглядів” [13, 147], а це впливає на ВФ слова; вона є стабільною (ядро найближчого етимологічного значення) і водночас змінною (його периферія): вона не завжди однакова в процесі актуальної перцепції і в кінцевому результаті синтезуючого сприйняття. Через ВФ слова “контури” пізнаваного отримують неоднакову значущість; перебуваючи на різній відстані від етимону (себе первинної), ВФ слова у підтексті може містити й ті відтінки, які стали її пізнішим нашаруванням, і первинний, уже “забутий” зміст, суміщати кілька суперечливих смислів, що у тексті окреслюють протилежні напрямки смислового розвитку.

Повернімося до аналізованого кореферентного ряду, уточнюючи модель особистісних рис подорожнього (тих, які виділяють у ньому наратор і/чи співбесідниця):

Чоловік поволі наблизився до першої оселі і зупинився, стомлено спираючись на стовпчик хвіртки... Інтелігентні риси обличчя подорожнього випромінювали спокій, а сірі очі дивилися на світ ладно і вдумливо. І тільки одне псувало загальне враження – незважаючи на пізню пору, чоловік був взутий у кімнатні тапочки на босу ногу [10, 84].

Характеристику зовнішності подорожнього у тексті доповнює поношене пальто незвичайного покрою (“*поли його сягали аж до щиколоток, а замість коміра був припасований каптур*” [10,84]) – і центральний образ, означений внутрішньоформною номінацією, набуває візуальної завершеності. Однак кваліфікація об’єкта до кінця не здійснена. Отримана інформація не дає змоги читачеві взаємопов’язати поки що семантично віддалені блоки: заголовне словосполучення – і виділені фрагменти кореферентного ряду.

ВФ слова на цьому етапі аналізу тексту читачем ще не виявляє йому свого смислового / символічного наповнення. Вона ще не “вийшла” за межі своєї “самості”, не включена у символічно-образну і, можливо, архетипічну [5, 37-47] розбудову тексту (адже “символи зберігають у собі, конденсують у згорнутому вигляді глибинні ... програми текстів і сюжетів” [8, 152], як наголошував Ю. Лотман, вони є “механізмом пам’яті культури”, “посередником між синхронією тексту і пам’яттю культури” [8, 152]).

ВФ слова в художньому тексті (залежно також і від логічної структури викладу) може послідовно виявляти своє значення і “вести” певний мотив, окреслюючи його циклічно або радіально, коли з одного внутрішньоформного значення “розростаються” різні відтінки значення. Проходячи через різні сегменти, ці відтінки в кінцевому результаті здатні знову з’єднуватися з вихідним внутрішньоформним значенням, представляючи його як структуру з різномірними “секторами”, кожен з яких, пов’язуючись з певною “темою”, сприяє тим самим семантичній компресії тексту, його цільності і завершеності.

Зрозумілим для читача, завершеним, логічно й семантично вмотивованим аналізований текст, що характеризується кризь призму внутрішньоформного значення ключового слова, стає тоді, коли наведений кореферентний ряд доповниться дескрипціями, які безпосередньо не названі в тексті, але вичленовуються з його фрагментів.

Порівняймо:

1) – *Що це у вас з долонями?*

Чоловік подивився на свої руки. Рани знову кривавили...

– *А, це... дрібниця, – відказав він... – Старі рани відкрилися... Певно, погода мінятиметься. Не звертайте уваги* [10, 86]. (“*Той, у кого кривавлять старі рани*”).

2) *Господар був так втомлений своєю працею, що навіть не відчував, що його сні підглядає хтось інший...*

Коли гість торкнувся снів дітей, то аж зажмурився мимохіть – стільки світла і яскравих барв хлопнуло на нього... [10, 86] (“*Той, хто підглядає чужі сні*”, “*той, хто торкається чужих снів*”).

Сформульовані дескрипції, що доповнюють семантику кореферентного ряду, особливо останні, є важливими віхами у “передбачувальній”, смислотвірній діяльності реципієнта, у пошуку ним відповіді: *Ким насправді є подорожній? Хто він такий? Яку дорогу обрав у житті чи якою дорогою мусить пройти?*

Остаточна відповідь на ці й аналогічні запитання закодована у дескрипціях, маніфестованих заключними фрагментами тексту:

Подорожній тихо підвісив і вийшов за ворота.

Він любив їх усіх. І добрих, і поганих... Вони забули про нього і більше не впізнавали. Тож йому не залишалося нічого іншого, як бродити світом від оселі до оселі, чекаючи того останнього дня, коли Він краще за всіх адвокатів світу зможе захистити їх перед обличчям свого батька. Їх – проклятих найстрашнішим прокляттям: ЛЮБОВ’Ю ДО САМИХ СЕБЕ... [10, 86].

Значеннево фокусують наведений текст такі семантичні конструкції: “той, хто любить усіх”, “той, хто не завжди впізнаваний і належно пошанований”, “той, хто зможе всіх захистити перед обличчям Свого Батька” = Спаситель = Месія = Син Божий = Учитель. Значення останніх номінацій виявляється імпліцитно, через інтертекстуальність, знання біблійного тексту, розуміння “моделей, за якими можна пояснювати шляхи формування ланцюгів символічних значень. Адже, “утворюючи смислові грона, біблійна символіка пов’язує повноту значень біблійних образів у єдину ... концепцію паралельності природного і апокаліптичного світів, даючи можливість для прочитання Біблії як екзистенційного коду буття” [19, 24].

Врахування цього допомагає зрозуміти й імпліцитні змістові віхи у художньому тексті відповідної тематики, взаємопов’язати значенневі топіки, “впізнати”, на перший погляд, концептуально не значущі мовні одиниці, що лише тепер, після включення їх у смислову матрицю тексту, у культурологічний, біблійно-герменевтичний дискурс, стають “відкритими”, виявляючи повноту смислових нашарувань.

Наприклад: символічно-архетипічний образ *дороги* (таку кваліфікацію він отримує лише після смислового “узгодження” всіх фрагментів тексту, важливими значеннево-відповідними елементами якого є внутрішньоформні лексеми);

образ *подорожнього*, маніфестований дескрипцією, “той, що *наче* вийшов зі світла” (земна, буденна дорога стала для нього продовженням “сонцесайної”, небесної, світлої, і первинне, текстуально вмотивоване “здавалося, *наче* чоловік вийшов зі світла” із двома дискурсивними маркерами набуває ствердно-прогностувального характеру – “той, що вийшов зі світла”).

У процесі декодування тексту заповнюються семантичні лакуни в елімінованій [20, 105] заголовній текстовій частині. Порівняймо два сегменти тексту:

1) “*Прокляття любов’ю до...*” [10, 84].

2) *...він краще за всіх адвокатів світу зможе захистити їх перед обличчям свого батька. Їх – проклятих ... любов’ю до самих себе ...* [10, 80].

Заголовок не виявляє при первинному його сприйнятті фокусувально-прогностичної функції, не формує центрально-топіковий напрямок прочитання тексту. Він є багатозначним, семантично суперечливим, полівалентним. Лише після проходження читачем основних змістотвірних точок тексту, зокрема й значеннево вагомою кінцевою частиною притчі (сегмент 2), елімінований фрагмент заголовка дешифрується.

Важливу смислотвірну функцію у цьому процесі відіграє розділовий знак. Три крапки тут, у предтексті, як і в кінці завершальної частини притчі, – не лише акцент на відкритості й поліфонічності тексту, але й вказівка на його своєрідне семантико-дискурсивне обрамлення, оскільки у цьому розділовому знакові, як і, зрештою, в інших, закладена “емоція тексту, яка часто розташована всередині його логіки. Аналогічно до того, як сама думка часто має своїм джерелом емоцію, синтаксис може визначати зміст речень, теорій і ідеологій” [21, 75].

Як творець і носій образного змісту, ВФ слова в свідомості читача є багатопластовим утворенням, яке перебуває в стані постійного перекодування інформації з логічно-поняттєвого рівня на образний – і навпаки.

Генерація художнього змісту здійснюється завдяки комплексній взаємодії психолого-семіотичних механізмів пошуку смислу текстової інформації, і внутрішній формі слова в цьому процесі відводиться роль одного із засобів включення наявної інформації у нову кодову систему, оприявлених відношень – в іншу структуру, наявного, уже сприйнятого образу – в іншу образотворчу площину.

Опираючись на звукову (графічну) й логічну форми, спрямовуючись і в світ реального буття, і в світ ідей, внутрішньоформний образ містить “риси індивідуальної, випадкової речі” й “риси ідей”. “Він е оречевлювана ідея й ідеалізована річ” [23, 445], тобто конкретним і абстрактним водночас. А це означає, що цей образ може базуватися на широкому предметно-ідейному “буттєвому” матеріалі, по-різному його актуалізуючи.

Той його аспект, що зорієнтований на концептуальну ознаку як несуттєву характеристику предмета, у свідомості мовця “ніби втрачає логічну стійкість” [23, 446], однак залишаючи за собою здатність “підсвічувати” своїм значенням інші образи – і ті, що мають логічне опертя, і ті, що позбавлені його.

Той аспект внутрішньоформного образу, що базується на конститутивній ознаці предмета, чіткіше зберігаючи його “контури”, надає усьому внутрішньоформному сегменту предметного значення, тобто також стає засобом його експліцитної чи імпліцитної характеристики.

Таке вицленування ознак предмета є умовним, однак воно показує, що незалежно від характеру концептуальної ознаки, на якій базується образ, від ступеня вираження в ній “логічного” і власне образного, цей образ, опираючись на всю семантичну структуру внутрішньоформного слова, завжди діалогізує з сегментом, в якому функціонує мовна одиниця, з іншими – не внутрішньоформними – образами, тобто внутрішньоформну прогресію можна розглядати і на логічному, і на образному рівнях: образ, побудований на ВФ слова, перебуває в русі й готовий до переходу в інший образ. Порівняймо: *дорога – подорожній – стодола з пахучим сіном, де гостеві запропонували нічліг* (наведений семантичний ланцюг увиразнюється завдяки пресупозиційним знанням про місце народження Сина Божого, тобто через включення значення внутрішньоформного слова в інтертекстуальне значеннєво-креативне поле).

Внутрішньоформний образ, як і будь-який інший, може збуджувати уяву (це предмет уявлення), стикуватися з чуттєвими образами, що актуалізуються не ним, але супроводжують його у тексті, вступати у відношення порівняння, зіставлення, контрасту з будь-яким макро- чи мікрообразом у текстовому просторі, тобто він, на наш погляд, становить собою не лише певну схему, “предметно-корелятивну уяву” [23], а потенційно характеризувальну величину, в якій – невичерпна повнота буття, вічна суперечність явленого і прихованого (наприклад, “свій-чужий” в координатах аналізованого тексту, де *подорожній* (ніким не впізнаний Посланець Бога) є чужим:

– Та я, власне хотів попрохати дозволу переночувати у вас. Дорога в мене далека...

Притомився...

– ... *Переночувати можна, але, вибачайте, ... пустити вас до середини не можу. Самі знаєте, що тепер у світі діється. Не подумайте, що маю вас на увазі, але береженого Бог береже. Он ... стодола відчинена. Там свіже сіно. Приляжте, відпочиньте...*

– *Дякую, – ввічливо сказав подорожній. – мені й такого притулку цілком достатньо. Були й гірші...* [10, 84-85]

Внутрішньоформний образ як носій безпосередньо-інтуїтивної чуттєвості відкриває той параметр буття тексту, який не завжди можна помислити в логічних категоріях, а швидше, відчуті й пережити.

Безпосередньо він може й не викликати емоцій (бути їх каузатором), але в окресленому внутрішньоформним значенням сегменті емоція може “структурно мотивуватися” [24]: вона визначається доміантною тональністю сегмента, поєднанням множинності потенційних “настроїв”, закладених у тексті, що й надає їй “художньої значущості” [24, 174, 176], тобто внутрішньоформний образ, як і ВФ слова, невіддільний від емоційно-оцінної кваліфікативної діяльності свідомості.

Будучи структурно неоднорідним, внутрішньоформний образ є і стереоскопічним, і “площинним”, тобто цілісним і фрагментарним (схематичним), що забезпечує його стійкість і динамічність.

Різні аспекти цього образу ніби перебувають у різних площинах – не перехрещуються [14, 236], але в структурі художнього тексту залежно від ситуацій, від характеру сприйняття, запрограмованого свідомістю, внутрішньоформний образ виступає як активне конструктивне начало, як представник думки й почуття. Він, включаючись у моделювальну діяльність свідомості, сприяє регенерації внутрішньоформного змісту в тих ситуаціях, де об’єкт, позначений внутрішньоформним словом, безпосередньо не виявляється; цей образ, “переливаючись” в інший, у текстовому просторі утримує і примножує внутрішньоформне значення. Його фрагментарність сприяє рекомбінації змісту: нове стиккування внутрішньоформного значення, новий монтаж фрагментів тексту, окремих тем, мікро- і макрообразів, пов’язаних із ВФ ключового слова, розкриває інший характер проєкції внутрішньоформного значення.

(Так, опозиція *свій-чужий* в аналізованому тексті частково руйнується через близькі атрибутивні характеристики *подорожнього* і *господаря*:

Пахощі сіна огорнули його втомлений розум ... і чоловік незчувся як заснув...

Прокинувся він від того, що почув, як на танку затупотіли важкі кроки.

– *У нас гість! – одразу, як відчинилися двері, попередила господаря дружина.*

– *Хто?*

Голос був густий і втомлений [10, 85]).

Все це показує, як здійснюється “внутрішньоформна” течія образів., які види й способи перетворень зумовлюють... зміни образів і їх послідовність” [14, 236].

Внутрішньоформний образ “наповнений” значеннями субстанційного, атрибутивного, когнітивного, аксіологічного характеру, які, концептуалізуючи світовідношення “Я – текст – світ”, “текст – світ – Я”, формують структуру тексту як цільну, завершену – і напіввідкриту, у якій завжди наявна неказаність прихованого. Ця “недомовленість” заповнює усі лакуни текстової структури, бо при його творенні й декодуванні завжди присутнє суб’єктивне порушення міри у процесах моделювання практичної взаємодії зі світом, наявна неспівмірність думки й почуття, тобто ірраціональне (постійно приховане в тексті), повторюваність його типів зумовлює в ньому ефект очікування й несподіванки, нового відкриття відомого.

Внутрішньоформний образ, що опирається на ключове слово, детермінуючи важливі етапи розгортання тексту, не може виявлятися лише в рамках раціонального: він, як уже згадувалось, пов’язаний з переживаннями, певним настроєм, почуттям, яке, однак, може бути “більш відкрите буттю, ніж усякий розум...” [9, 270], оприявлювати сутнісні зв’язки дійсності через рух, зміну – перетворення.

Таким чином, ВФ слова як стабільна (ядро) і змінна (периферія) величина, допускаючи варіативність свого основного значення, включаючись у художньому тексті в різні образно-сміслові парадигми, формує в ньому семантичну прогресію.

1. Азнабаева А. А. Языковая перспекция. – Уфа: Ред.-изд. центр Башк. ун-та, 1999. – 120 с.
2. Бабенко Л. Г., Казарин Ю. В. Лингвистический анализ художественного текста: Учебник, Практикум. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 496 с.
3. Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики: Підручник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с.
4. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної генології. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2006. – 248 с.
5. Большакова А. Ю. Теория архетипа на рубеже XX-XXI вв. // Вопросы филологии. – 2003. – №1 (13). – С. 37-47.
6. Бондарко А. В. Категоризация в системе функциональной грамматики // Вопросы филологии. – 2006. – №1 (22). – С.22-23.
7. Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 408 с.
8. Волкова Е. В. Пространство символа и символ пространства в работе Ю.М. Лотмана // Вопросы философии. – 2002. – №11. – С. 149-165.
9. Гайдеггер М. Исток художественного творения // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Тракаты, статьи, эссе. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – С.264-313.
10. Говда О. Прокляття любов’ю до... // Приватна колекція: Вибрана українська проза та есеїстика кінця XX століття. – Львів: ЛА “Піраміда”. – 2002. – 628с.
11. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: Стилістика та культура мови. – К.: Довіра, 1999. – 431с.
12. Загнітко А. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289с.
13. Інгарден Р. Про пізнання літературного твору // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – С.136-163.
14. Ительсон Л.Б. Лекции по общей психологии. – Владимир: Изд-во ВПИ, 1972. – Ч.II. – 594с.
15. Ковалик І. І. Типологічна лінгвістична інтерпретація ліричного героя “Каменярів”// І. Франко: Статті і матеріали. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1973. – Вип. 20. – С. 86-90.
16. Ковалик І. І., Мацько Л. І., Плющ М. Я. Методика лінгвістичного аналізу тексту. – К.: Вища школа, 1984. – 119 с.
17. Крейдлин Г. Е. Иконические жесты в дискурсе // Вопросы языкознания. – 2006. – №4. – С.46-56.
18. Куриляк Л. П. Коррелятивність у сучасному українському текстотворенні: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2004. – 24 с.
19. Лановик З. Б. Біблійна герменевтика: становлення, методологія (символіко-алегоричний аспект літературного дискурсу): Автореф. дис. ... доктора філол. наук. – К., 2006. – 36 с.
20. Негрышев А. А. Прагматика новостного газетного заголовка: механизмы преобразования информации в системе заголовков-текст // Вестник Московского ун-та. – Сер. 9. Филология. – 2006. – №1. – С. 97-109.
21. Россман В. Техники пунктуации: знак препинания как философский метод // Вопросы философии. – 2003. – №4. – С. 68-77.
22. Теорія і практика лінгвістичного аналізу художнього тексту. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 172 с.
23. Шпет Г. Эстетические фрагменты // Шпет Г. Сочинения. – М.: Правда, 1989. – С.343-472.
24. Элиот Т.С. Традиция и индивидуальный талант //Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Тракаты, статьи, эссе. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – С.170-176.

The article by Holyanych M.I. deals with the problem of the inner form's progression in the poetic texts. The article shows that a word with the brightly expressed inner form in an poetic text is able to form a new existence prospects.

Key words: the inner form of the word, semantic progression, topic, the implicitness, the concept, the conceptual feature, coherent of text, discours.

УДК 811. 161. 2'373. 2

ББК 81. 2 УКР – 3

Лариса Селівестрова

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ПОЕТОНИМА

У статті розглядаються властивості власних назв, які впливають на формування лексико-семантичного поля поетоніма. Лінгвальний та екстралінгвальний плани поетоніма є складним комплексом, що формує його значення в художньому контексті. Денотативне, сигніфікативне, прагматичне, стилістичне, структурне значення оніма є складниками лексико-семантичного поля поетоніма.

Ключові слова: поетонім, лексико-семантичне поле, значення, соціальне поле, денотат назви, конотація, асоціативність.

Однією з проблем художньої ономастики є різнобічне вивчення функціонально-стилістичних можливостей ономастичних одиниць, виявлення загального й індивідуального у принципах поетичної

номінації. Увага дослідників зосереджена на вивченні функцій власних назв у зв'язку з проблемою їх семантики, визначенні принципів і закономірностей цілеспрямованого добору та використанні онімів у художній літературі. Досліджуючи поетоніми в різних контекстах, постає проблема лексико-семантичного поля поетоніма (ЛСПП).

Питання ЛСПП на сучасному етапі досліджень тісно пов'язане з розробкою різного типу тезаурусів [3]. У ряді актуальних завдань сучасного мовознавства філологи визначають побудову тезаурусу національної мови. У цьому контексті відбувається активізація стилістичних студій художньої мови із залученням понять лексико-семантичне поле, лексико-тематична група, асоціативно-образне поле.

Визначальними в українській ономапоетиці кінця ХХ – поч. ХХІ ст. стають синхронно-діахронічний та індивідуально-стилістичний аспекти вивчення ономастичних одиниць у лексико-семантичному просторі художнього мовлення [2]. Отже, проблему лексико-семантичного поля поетоніма вважаємо актуальною.

Поле – сукупність мовних одиниць, об'єднаних змістом (іноді формальними показниками), що відображають понятійну, предметну чи функціональну схожість явищ, які вони позначають. Ще в ХІХ ст. філологи звернули увагу на існування різних типів лексичних об'єднань. Семантичне поле характеризується спільною семантичною ознакою, що поєднує всі одиниці поля ... [10, 380].

Семантичне поле характеризується зв'язком слів або їх окремим значенням, системним характером цих зв'язків, взаємозалежністю і взаємовизначенням лексичних одиниць, відносною автономністю поля, безперервним смисловим простором, оглядом і психологічною реальністю для середнього носія мови.

Крім власне семантичних полів, виділяються: морфосемантичні поля, для елементів яких, крім семантичної близькості, характерна наявність спільного афікса або основи (за П. Гіро); асоціативні поля (за Ш. Баллі) досліджують у межах психолінгвістики і психології, для яких характерне об'єднання біля слова-стимула певних груп слів-асоціатів. Слова одного асоціативного поля часто характеризуються семантичною близькістю. Виділяють також граматичні поля, синтагматичні поля. У філологічній літературі термін „поле” часто вживається недиференційовано разом із термінами „група” (лексико-граматична група, тематична група), „парадигма” (лексико-семантична, синтаксична парадигма) [8].

Семантичними полями вважають: семантичні класи (групи) слів якоїсь частини мови; семантично співвіднесені класи (групи) слів різних частин мови; лексико-граматичні (функціонально-семантичні) поля; парадигми синтаксичних конструкцій, пов'язаних трансформаційними (дериваційними) відношеннями; різні типи семантико-синтаксичних синтагм. Об'єднує їх те, що всі вони мають у своїй основі ту чи іншу семантичну категорію або категоріальну ситуацію. На думку науковців, доцільно розмежовувати семантичні класи слів (до них включають і фразеологізми) і семантичні поля [9].

Ономастичні одиниці формально належать до різних граматичних категорій (виражені різними частинами мови), але вони належать до семантично співвіднесених класів слів. За видо-родовими ознаками вони складають одну ономастичну систему, яку можна поділити на семантичні поля за денотативним значенням: топоніми і антропоніми. Топоніми мають детальну класифікацію за семантичними полями, враховуючи їх денотативне значення: хороніми (назви країв), ойконіми (назви населених пунктів), які в свою чергу діляться на астіоніми (назви міст) і комоніми (назви сільських поселень), гідроніми (назви водоймищ), урбаноніми (назви місць у межах міста), ороніми (назви гір, валів, хребтів), дримоніми (назви лісів), інсулоніми (назви островів) тощо [5].

За принципом ідентифікації денотата антропоніми класифікують на імена, імена по батькові, прізвища, прізвиська, псевдоніми тощо. Класифікація антропонімів різна у різних народів, що пов'язане з історичною традицією [6; 7, 7-23].

Власну назву за своїми характеристиками можна уявити як точку зіткнення лінгвального та екстралінгвального планів, значення якої є складним комплексом, в якому вся інформація про слово переплітається з інформацією про об'єкт найменування. До складу інформації про слово (мовну частину значення) входять особливі мотиви найменування, специфіка існування імені у мові, його сучасне сприйняття, історія імені, етимологія основи.

До складу екстралінгвального аспекту значення власної назви входять особливі умови її існування в суспільстві, культурно-історичні асоціації, які з нею пов'язані, специфіка зв'язку оніма з об'єктом найменування, ступінь відомості об'єкта і його назви. У цьому зв'язку В. Болотов підкреслює: “Щодо власних назв доводиться говорити головним чином про енциклопедичне значення, в якому ми розуміємо суму конкретної інформації про денотат назви. Значимість загальної назви у мові визначається понятійним, семантичним полем, але актуалізація однієї значимості залежить від екстралінгвальної сфери, яку потрібно описати мовними засобами. Значення слова у мовленні завжди має більшу кількість ознак, ніж відповідний йому мовний знак, і дорівнює кількості предикатів даного знака в даному контексті та обмежується тільки ними” [1, 333]. Для певних категорій власних назв ономастичного поля В. Болотов виділяє соціальне поле, яке є обов'язковим для власної назви. Воно визначається едністю часу, професії, помешкання індивідів і передає найменуванням певну емоційну забарвленість, стилістичну віднесеність та ідеологічну спрямованість.

Відкритим залишається питання, чи належать до понятійної категорії оніми на позначення ономаоб'єктів. У зв'язку з цим основним об'єктом дослідження є значення: 1) визначення його як психічної, відображальної сутності, що співвідноситься з такими психічними явищами, як уявлення, емоції, поняття тощо; 2) визначення його як реляційної сутності, як відношення мовного знака до предмета (денотативне значення), до поняття (сигніфікативне значення) до умов акту мовлення і його учасників (прагматичне значення) до сфери або ситуації його вживання (стилістичне значення), до інших мовних знаків (структурне значення). З одного боку, суттєвою ознакою ономастичних одиниць є денотативний характер їхніх значень; форма знака безпосередньо співвідноситься з ономаоб'єктом, але разом із тим не співвідноситься з поняттям. З іншого боку, сигніфікативне значення оніма виявляється у відображенні нашого знання про певний позначений ономаоб'єкт та його відмінність від інших. Ця проблема розглядається під кутом зору семасіології та ономасіології: від звучання до змісту або від змісту до його вираження.

У семантичному плані власна назва не може бути сталою одиницею, тому що самі складники цієї семантики динамічні. Ім'я як мовна категорія, денотат, суспільство тощо – усе змінюється з часом. Ономастичне поле вказує на загальне значення власної назви, а соціальне – на індивідуальне. Загальне значення - об'єктивне, а індивідуальне – суб'єктивне і залежить від соціального становища індивіда, його симпатій, антипатій, смаку або настрою. Власна назва індивідуалізує предмет в одному або кількох соціальних полях, в яких функціонує конкретний денотат певного оніма, розкриваючи в кожному соціальному полі одну або декілька ознак свого складного енциклопедичного значення. Суб'єктивне значення власної назви покладено в основу поетоніма.

Енциклопедичне значення власної назви відрізняється від лексичного значення загальної назви тим, що перше виникає у мовленні і набуває змін від одного соціального поля до іншого. Воно індивідуальне для кожного мовця, тому що його постійним компонентом є асоціативність. Загальні назви не здатні мати енциклопедичного значення, аналогічного власним назвам. Енциклопедичне значення апелює виявляється в інформації про денотат, а не його назву. Енциклопедичне значення поетоніма багатомірне, тому що воно існує одночасно в кількох соціальних полях.

Денотат назви підлягає суспільному розвитку, він змінюється, і разом з цим змінюється його образ у людській свідомості. Результатом є зміна соціального поля. У процесі комунікації на перше місце висувається знання учасниками значення онімів. У контексті та мовленнєвій ситуації складається мовленнєве значення онімів. У поетичному мовленні оніми набувають семантичного наповнення, яке є неоднорідним, оскільки в ньому вирізняються усталені й оказіональні ознаки. На цьому рівні денотативне у поетонімі може співіснувати з конотативним, коли прагматичний аспект значення перевищує когнітивний.

За традиційними поглядами, конотація займає периферійне становище щодо ядра денотації. Але є думка, що "поняттєво-логічне й конотативне в мовній одиниці є рівноправним з точки зору мови як дійсної свідомості, складаючи єдність в її смисловій структурі" [4, 9]. Таким чином, лексичне значення назви – це ядро його референтного значення.

Однією з категоріальних ознак поетичної семантики є асоціативність. З поняттям асоціативності пов'язують створення основи конкретно-чуттєвого сприйняття художнього тексту, коли слово чи словосполучення відсилають читача до знайомих йому реалій, з якими пов'язані зорові, звукові, дотикові, мовно-культурні та ін. асоціації (З. Франко, С. Єрмоленко, Л. Пустовіт та ін.)

В основу лексико-семантичного поля поетоніма покладено ряд чинників. З одного боку, це такі мовні особливості, як арсенал спеціальних моделей для назв певних типів, апелює значення лексем, які беруть участь у називанні, стилістична оцінка апелює значення лексем, омонімічних основам назв, синонімічні та омонімічні ряди, до яких включені зазначені апелює значення лексем, логічні угруповання, до яких вони входять. З іншого боку – це соціальні чинники: розподіл варіантів найменувань між окремими соціальними, територіальними, виробничими та віковими групами людей, внаслідок чого виробляється певна норма вживання власної назви. Таким чином, національні, ідеологічні, соціальні, територіальні, а також часові чинники в художній ономастиці виявляються стилістично значущими. Особливою стилістичною значущістю відзначаються поетоніми-символи.

Залежно від функціонально-стильових умов корелюється активність лексико-семантичного змісту поетоніма. У поетичному мовленні відбувається актуалізація експресивно-характерологічних, образотворчих функцій власної назви, що зумовлює розширення відповідного лексико-семантичного поля за рахунок конотативних нашарувань, утворення асоціативно-образного ореолу оніма в певних функціонально-стилістичних умовах, суб'єктивованих синтагматичних зв'язках.

На денотативне значення поетоніма в художньому контексті накладається сигніфікативне, прагматичне, структурне і стилістичне. Отже, ЛСПП має кілька складових.

Головним завданням сучасних семантичних досліджень є вивчення значень одиниць мови у їхніх зв'язках, вивчення складу і структури різних семантичних полів, які мають психологічну і лінгвістичну реальність, аналіз поетонімів методом поля є ефективним і перспективним. Дослідження лексико-семантичних полів поетонімів дозволяє простежити, як членується нашим мисленням позалінгвальна ономастична реальність, якими можуть бути мотиви образного позначення, як поетоніми

відображаються на словотвірному, граматичному чи лексико-семантичному рівнях художнього мовлення.

1. Болотов В.И. К вопросу о значении имен собственных. / Восточнославянская ономастика. – М.: Наука, 1972. – 367 с.
2. Записки з ономастики: Збірник наук. праць / Одеський держ. університет. За ред. Ю.Карпенка. – Одеса: Вид-во Одеського держ. ун-ту, 1999-2001 р. – 246 с.
3. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355 с.
4. Кожина М.Н. О языковой и речевой экспрессии и ее экстралингвистическом обосновании // Проблемы экспрессивной стилистики. – Ростов-на-Д.: Изд-во Ростов. ун-та, 1989. – 142 с.
5. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
6. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 366 с.
7. Суперанская А.В. Языковые и внеязыковые ассоциации собственных имен // Антропонимика. – М.: Наука, 1970. – 360 с.
8. Уфимцева А.А. Теория „семантического поля” и возможности их применения при изучении словарного состава языка. // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. – М., 1961. – 254 с.
9. Шур Г.С. Теория поля в лингвистике. – М.-Л., 1974. – 255 с.
10. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. Ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – 688 с.

Specific characteristics of personal names, which form lexico-semantic field of a poetonim, was investigated in the article. Lingual and extralingual plans of poetonims, which form its meaning in fiction context are complicated compositions. Denotational, significance, pragmatic, stylistical and structural meanings of onim are a part of poetonim lexico-semantic field.

Key words: poetonim, lexico-semantic field, meaning, social field, denotate of personal name, connotation, association.

УДК 81'38

ББК 81.411.1

Щ 61

Марія Щербак,
Мирон Яким

ЕПІТЕТ У НОВЕЛАХ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

У статті досліджено епітети Василя Стефаника як неповторні поетичні знаки образного осягнення дійсності. Акцентується, що художні означення не можна розглядати лише на рівні структурно-семантичному чи власне функціональному (хоча цей аспект також висвітлено), важливо осмислити їх у контексті Стефаникової художньої моделі світу, тематичних пріоритетів, хронотопно-концептуальної єдності, як органічні сегменти новелістичного цілого.

Ключові слова: епітет, Василь Стефаник, новела, інтерпретація, образ, тропи.

Однією з найцікавіших і найвагоміших проблем, пов'язаних з образним мисленням, є проблема тропів. На думку О. Потєбні, саме у них реалізується процес поетичного мислення, відбиваються, викристалізуються загальні закони художнього цілого. Це зауваження не можна абсолютизувати або розглядати як узагальнення чи визначення. Образність мови, безсумнівно, не вичерпується лише тропами, але ці “образні частинки твору” по-особливому сконцентровано виявляють характер мислення.

Стефаникові оригінальні художні образи постають перед дослідником як багатий і невичерпний художній світ, який, вступаючи в діалог з новими поколіннями читачів й інтерпретаторів, глибше й рельєфніше розкриває свій художній потенціал. Мікрообрази (тропи), складаючи основу художньої тканини новел Василя Стефаника, привносячи у них струмінь свіжості, надають їм неповторної мальовничості й пластичності.

Дослідники художньої мови Василя Стефаника М. Грищота, І. Денисюк, М. Коцюбинська, В. Моренець, П. Плющ звертають увагу на те, що в його новелах тропів та “спеціально-поетичних засобів” кількісно не так вже й багато. Це ще раз підтверджує знамените спостереження І. Франка: “Стефаник ніде не скаже зайвого слова і з делікатністю, гідною всякої похвали, він знає, де зупинитися, яку деталь висунути на ясне сонячне світло, а яку лишити в тіні” [12, 526]. Свідоме уникнення незвичайності, підкресленого нагнітання тропів яскраво ілюструє художньо-мистецьку еволюцію митця від зовнішньої орнаментальності до глибин внутрішніх конфліктів та колізій.

Це, у свою чергу, призводить до активізації смислового багатства слова, висвітлення його додаткових асоціативних і психологічно зумовлених резервів. Новелістичний принцип “фокусування” думки породжує ланцюгову реакцію: кожна образна одиниця, кожен троп викликає більше асоціацій та уявлень, ніж є слів, котрі створюють образ.

Епітет у Стефаника – це своєрідна апеляція до головного враження, яке домінує над іншими асоціативними зв'язками. Новеліст за допомогою яскравого і влучного означення (незважаючи на те, чи це традиційний, народний, чи глибоко індивідуальний, художньо новаторський епітет) робить психологічно-емоційну “витяжку” із зображуваної ним дійсності, кристалізує її життєво важливі моменти. Часто саме епітет стає поетично-концептуальним центром всього висловлення, збагачуючи семантичне поле звичайних слів унікальними емоційними і смисловими нюансами.

Однак відносно невелика кількість тропів і, зокрема епітетів, їхня зовнішня простота і прозорість походження не полегшують, а надзвичайно ускладнюють процес інтерпретації. Адже жоден із них не піддається осмисленню в рамках традиційних класифікацій і схем. Він вимагає глибоко індивідуального

прочитання і визначення його емоційно-стилістичної та естетичної функції у системі складного художнього цілого. Пошук рідкісного епітета, вибір суттєвої ознаки серед несуттєвих характеризує не лише поетичну свідомість письменника, але й свідомість його епохи.

Оскільки Стефаникові епітети (як і тропейстика загалом) не були предметом цілісного наукового осмислення, а розглядалися лише спорадично (М. Коцюбинська, В. Лесин, П. Плющ, О. Черненко), то мету вбачаємо в тому, щоб дослідити цей унікальний феномен образного мислення новеліста на рівні структурно-семантичному, функціональному, головно – когнітивно-концептуальному.

У яскравому, влучному епітеті знаходимо риси, закономірні для художнього мислення новеліста, котрий прагне захопити якомога ширші обрії людської душі, показати її неординарність і багатогранність. “Історія епітета, – як зауважив академік О.Веселовський, – це історія поетичного стилю в скороченому вигляді. І не лише стилю, але і поетичної свідомості від її антропологічних начал та їх вираження в слові до їх закріпачення у ряди формул” [1, 59].

Стефаник дуже прискіпливо і ретельно працював над художніми означеннями. Про це свідчить хоча б такий приклад. У портреті мертвого Николая Чорного (“*Стратився*”) була така деталь: “*Чорне волосся обкипіло кров'ю*” [9, I-268]. Однак описовий постійний епітет “*чорне*” вказував лише на колір волосся. Переробляючи новелу, Стефаник рішуче змінив це речення: “*Гарне волосся плавало в крові*” [9, I-19]. Епітет став оцінним. Адже тепер не колір синового волосся вражає батька (він не змінився), а те, що воно було гарне, голова ж сина плавала в калюжі крові. Увиразнення оцінної семи позитивного регістру посилює загальний драматизм ситуації: не лише батька, героя новели, але й читача вражає неприродність, абсурдність ситуації: гарне волосся як узагальнене позначення молодості, розквіту життя і калюжа крові та (за текстом) “*вершок голови, що відпав, як лутина*” [9, I-19].

Про ретельну роботу Стефаника над добром художніх означень свідчать також і дві редакції новели “*Мати*”. У репліці-докорі, адресованій доньці Катерині (йдеться про рядки: “*ти заткала у мій сивий волос смердючу квітку ганьби*”), епітет “*смердючу*” новеліст замінив на “*захляпану*”, де експлікується сема “зганьбленість”. Тут ми принагідно спостерігаємо цікаве явище: зіставлення двох варіантів – чорного і остаточного – висвітлює, увиразнює недостатньо опрацьоване місце твору.

Ось ще приклад. У новелі “*Палій*” Федір, коли дружину поклали до труни, заридав, примовляючи: “*Беріть сі полегоньки, бо в неї тіло дуже зболене*” [9, I-129].

“*Дуже зболене тіло*” – начебто простий, але глибокий епітет, сумний підсумок життя дружини наймита, узагальнене позначення трагічного одкровення головного героя. Вражаючим є і той факт, що ці слова адресовані вже покійниці. Конкретизуюча ознака-предикат перетворюється на важливий композиційний чинник: вона є незамінною ланкою у пронизувальному новелу ланцюгу експресивних ознак, що становлять “м'яз” новелістичної оповіді. У тому ж розділі новели є ще один – композиційно підсумковий – епітет “*марне слово*”:

“*Я до неї ніколи марного слова не заговорив, маціцького*” [9, I-129].

Епітетна конструкція “*марне слово*”, підсилена діалектизмом “*маціцьке*” (найменше), актуалізує сему “просто так, без нагальної потреби”.

Вмираюча мати (“*Кленові листки*”) свою останню страдницьку любов до дітей вкладає в пісню, а найпаче в пестливі слова, звернені до найстаршого сина Семенка: “*Синку мій наймилиций, дитинко моя найзолотица*” [9, I-144].

Грамаічно “*наймилица*”, “*найзолотица*” – це найвищий ступінь порівняння прикметників. За експресію цей епітет дорівнює найбільш зворушливим формам мовлення. У цих народнорозмовних вербальних “золотих злитках” виявляє себе синтез особливого чуття, пестливості, ніжності.

Проблема дітей, дитячої долі формує у творчості Стефаника цілком автономний, особливий емоційний світ зі своїми закономірними принципами, деталями та незвичайним, глибоко інтимним висвітленням зображуваного авторським співчуттям і любов'ю. Одним із засобів проникнення авторської емоції у тканину твору є традиційне звернення до художніх означень з грамаічними формантами здрібнілості, пестливості. Враження Гриця Летючого (“*Новина*”), що збігається із враженням автора, бо передається через своєрідний внутрішній монолог героя, – від виснажених голодом дітей приголомшливе: “*Бог знає, як ті дрібонькі кісточки держалися купи*” [9, I-51].

Тут суфікс *-оньк-* виступає грамаічним експресіодом і наділяє і епітет зокрема, і всю фразу особливим почуттям невимовної любові і жалю (бо саме ті “*дрібонькі кісточки*” й “*очі, як олово*” штовхнули Гриця на жадливо-милосердний злочин – дітвбивство).

Однак художні означення з уже згадуваними грамаічними формантами суб'єктивної оцінки вимагають у кожному конкретному випадку уважного прочитання та визначення їх функції і місця у складній ієрархії художнього цілого. Новела “*Озимина*” починається такими рядками: “*По селі сотається, пливе тоненькими струями, розпадається на маціцькі крапельки один голос, осінній сільський звук*” [9, I-157].

Епітети “*маціцькі крапельки*” та “*тоненькі струї*” з надзвичайною місткістю поєднують у собі не лише позначення предмета, але й викликані ним глибоко ліричні, навіть інтимні почуття. Реальні семи витісняються потенційними, насамперед емотивними й оцінними. До того ж пестливі форми

прикметників та іменників увиразнюють інтонаційний малюнок фрази, підсилюють враження суб'єктивності сприйняття, розширюють експозицію.

Епітети, як відомо, часто базуються на зверненні до головного враження, що домінує над іншими. Тут на першому плані позначення суб'єктивного відчуття, – сумовито-елегійного настрою, – яке синтезує в собі всі проміжні асоціації. Однак художні означення з аналогічними граматичними формантами можуть виконувати і функції, протилежні до тих, про які щойно йшлося. Безіменний дід (“Діти”) у своєму “автодіалозі” (термін Г.Буша) скаржиться на дітей: “Я їм [...] усе дав. А сьогодні вони вповідають, що ви старенькі, слабенькі, то й їсте маленько” [9, 1-90].

Репліка діда двоголоса: це і його власні слова, і відтворені у формі непрямой мови слова його дітей. Тут спостерігаємо цікаве “співжиття” амбівалентних настроїв, граматично виражених за допомогою тотожних мовних форм: означення “старенькі” й “слабенькі” витворюють складне асоціативно-психологічне коло з домінантами іронії та співчуття. Ці дещо незвичайні конотаційні прирощення означень зумовлені саме граматичними формантами. Граматична сема актуалізує полярні значення (спрацьовує ефект енантіосемії).

В основі епітета “дрантивий голос” (“Святий вечір”) лежить експресивно-діалектизм. Епітетна конструкція “заржавілий голос” (“Камінний хрест”) – це яскраве авторське новоутворення. Воно виконує функцію “емоційно-психологічного вузла” фрази: “Ловилися за шию, цілувалися [...] і такої собі своїм заржавілим голосом туги завдавали, що врешті не могли жадного слова вимовити” [9, 1-71].

Оцінно-характерологічний оказіональний епітет “заржавілий голос” – важливий художній образ усього розділу новели. Він своєрідно перегукується з не менш виразним і вдалим порівнянням мозолястих рук з “мозолястим” горлом. “Горло з мозолями”, “жовте осіннє листя”, “подерті береги”, “заржавілі голоси” – це неабиякої художньої ваги сегменти локально-психологічного кола новели: всі асоціації звернені до долі Івана Дідуха, котрий вважає свій від’їзд за океан рівнозначним смерті і тремтить усіма фібрами пошматованої горем душі, відчуває себе видертим з корінням. Ланцюг порівнянь творить єдиний цілісний образ-ситуацію. “Горло з мозолями”, “заржавілі голоси” – це неповторні художні визначення не лише віку людини, але і її “живого вrostання” у свою землю, своє оточення, у свою нелегку долю. Тут важливо побачити не лише конкретний епітет з його образно-емоційним потенціалом, а насамперед сприйняти його як компонент багатфункціонального художнього цілого. За структурою дане художнє означення – це фрагмент заключного акорду синтетичного художнього образу. Воно побудовано за принципом “кореневого розростання” його складових.

Сутність людини, як відомо, новела розкриває у певних життєвих катаклізмах, крайніх ситуаціях, незвичайних подіях, драматичних зіткненнях. І.Франко з цього приводу писав: “Часто, щоб досягнути надзвичайний ефект, збудити напруження нашої уяви, поет ... веде нас від цілості до часті ... і аж до якоїсь дрібної точки, в котрій, власне, лежить вся вага його твору” [11, 69]. Цією “точкою” у Стефаника виступає нібито звичайний словесний образ, але саме він випромінює особливе світло, яке у несподіваний відтінок забарвить певний момент оповіді.

Івана (“Кленові листки”) життя буквально загнало у глухий кут: четверо дрібних діточок, вмираюча дружина – і все це на тлі безпросвітних злиднів. У хвилину глибокого внутрішнього потрясіння він виливає перед односельцями-кумами весь свій біль і жаль, як ніколи, гостро відчуває і власну трагедію, і трагедію своїх дітей-сиріт. Герой, на мить відкривши завісу перед майбутнім, лякається його і “фізично відчуває” вагу своїх правдивих “страшних слів”, які народжують почуття “страшної любові до дітей”:

“Очі його запалилися і в них появилася страшна любов до дітей, він шукав їх очима по хаті” [9, 1-140].

Очевидним стає зв’язок між двома самостійними вершинами (пуантами) уривку – “страшними словами” (власне монологом героя) і “страшною любов’ю” (підсумком цього монологу). Між двома асоціативними полями починає “тексти” “асоціативний струм”, асоціації взаємопроникають і виділяється максимальної сили енергія експресії. Вона і витворює незриму субстанцію справді неперевершеної художності. Означення “страшна” – найбільш драматичне і психологічно напружене “нервове закінчення” художньої тканини і максимально містко позначає так звану рубіжну якість і рубіжний внутрішній стан. Сам Стефаник, роздумуючи про міру свого творчого наближення до героя, писав: “Більше описати не можу, бо руки трясуться і кров мозок заливає. Приступити ще ближче до вас – значить спалити себе” [9, 1-167]. “Страшна любов” – це, образно кажучи, та остання художня межа, до якої може підійти автор.

У Стефаника душевний біль, емоційна напруга передаються не в загальних рисах. Щоразу він знаходить якусь нову психологічну деталь, яка дає складний і багатогранний настроєвий синтез. Новеліст “добирає” ті “найвластивіші слова”, що природно виникають у певній ситуації: стислість слова поєднується з вагомистю і породжує художню повноцінність, переконливість, незалежність. Як зазначив І. Труш, Стефаник “до виразу важного моменту добирає якнайсильнішого підслуханого або утвореного вислову” [10, 18]. Наприклад: “В шум, гамір і зойки, і в жалісливу веселість скрипки врізувався спів Івана і старого Михайла” [9, 1-70].

Оксиморонна епітетна конструкція “жаліслива веселість скрипки” задає відповідну тональність мікроконтексту новели, служить своєрідною лаконічно-емоційною прелюдією до подальшої ситуації: проводи Івана Дідуха до Канади з гостиністю, музикою, танцями і співами чомусь більше нагадують не то похорон, не то тризну. Власне граматична форма прикметника жалісливий (суфікс -лив-) витворює особливу конотацію незахищеності, співчуття, а образ загалом певними “асоціативними місточками” в’яжеться з образом терзаного сумлінням Івана Дідуха. Стан душі емігранта блискуче узагальнив канадський дослідник Я.Розумний: “Що перемаже: любов до рідної землі чи обов’язок супроти власної сім’ї” [8, 150-151].

Індивідуально-авторські епітети відрізняються від постійних не лише їх незвичайним переосмисленням, уживанням чи словотворенням, але й драматичною конденсацією глибоко інтимних переживань ліричного героя та автора. У новелі “Моє слово”, що виділяється (як і “Дорога”) на тлі інших новел особливою внутрішньою і зовнішньою організацією, бачимо оригінальні й високохудожні зразки епітетного конструювання. Ось, наприклад: “Мої слова неказані, мій плач недоплаканий, мій сміх недосміяний” [9, 1-173].

Ампліфікаційні епітети, підсилені тавтологією присвійного займенника, з’єднуються у своєрідний рефлексивно-емоційний ланцюг і є передовсім експресивними, а не структурно-змістовими авторськими новоутвореннями.

Цікавою видається чорнова редакція цього фрагмента новели. Адже “слова неказані” пройшли складну художню еволюцію: “слова невимовлені” – “слова недосказані” – “слова неказані” [9, 1-307-308]. Якщо Стефаник саме цей варіант обрав як остаточний, то, напевно, цей варіант і є найкращим. До речі, зіставлення остаточного тексту новели з іншими редакціями допомагає збагнути особливості емоційно-експресивного та ритмо-інтонаційного рівнів. Зазвичай звернення до чорнового варіанта дає змогу побачити процес народження тексту й можливість уявити повний діахронічний ряд – від перших накидів до остаточної редакції, встановити міграцію художнього задуму.

У новелі “Дорога” бачимо яскраво-індивідуальний епітет “безтямна многість”, утворений на основі поєднання слів з комплементарними поняттєво-асоціативними полями, які ілюструють стан внутрішнього сум’яття героя у момент його зустрічі з людьми (осмислення відбувається на рівні імпресіоністичних символів та узагальнень).

Складним для інтерпретації виявляється й інший, теж збудований на несподіваних авторських асоціаціях та авторських враженнях епітет “конаючі філі пімсти”. Тут знову бачимо Стефаників феномен конструювання художнього образу засобами розмовного, говіркового мовлення. Письменник прагне не до зображальності, а творить образ великої сугестивної сили, здатний максимально акумулювати художню енергію фрази.

В українському художньому мовленні, у народній творчості “кленовий листок” – символ самотності, жури, скорботи. Р.Зорівчак, розглядаючи життя цього символу у фольклорно-пісенній традиції, як ілюстрацію наводить рядки пісень: “Ой казав же ти, кленів листочку, що не будеш падати – А тепер падаєш, землю вкриваєш. Бо тугу зиму чуєш”. Або “Та ой ти, клену, кленовий листочок, Куди тебе вітер несе? Та чи між турки, а чи між татари, Чи між чужії люди” [3, 80].

Як такий символ, “кленовий листок” – реалія українського художнього мовлення. Реалія ж у назві вимагає фонових знань, бо поруч із денотативною семантикою сповнена і конотативної, зокрема національно-культурної. Цей символ, перш за все завдяки емоційній наповненості, ліг в основу новели Стефаника, де народнопісенний образ гнаних вітром кленових листків дається без будь-яких вкраплень фольклорного тексту. Цікавий і дещо незвичний зв’язок заголовку з новелою: „кленові листки“ після нього згадуються аж в останньому абзаці. У глибоких злиднях вмирає селянка, залишаючи четверо сиріт; слабим, уриваним голосом вона співає свою останню пісню. Та в заключному акорді новели подається не сама пісня, а враження від неї: “Слова тихі, невиразні говорили, що кленові листочки розвіялися по пустім полю і ніхто їх позбирати не годен і ніколи вони не зазеленіють. Пісня намагалася вийти з хати і полетіти в пусте поле за листочками...” [9, 1-144].

“Завдяки майстерності автора, – як влучно підмітила Р.Зорівчак, – кленові листочки наче обрамляють новелу, беруть участь у формуванні категорії тексту” [3, 81].

Роль назви як першого знаку художнього твору, який вмещає в стисненій формі основну його ідею, надзвичайно вагома. Однак сам твір і особливо його заключний акорд поставить все на свої місця, розкриє символічний підтекст й асоціативні зв’язки назви. І лише після ознайомлення з новелою читач може вловити конотативні – символічні – обертони. Символічна назва актуалізує семи “близкість”, “інтимність”, передає конотацію емоційності, ліричності, щемливої ніжності.

Стефаник, хоч і наділений найтоншою чутливістю до всіх відтінків, граней живого слова, дуже часто покладається на його первісну, “первну”, “елементарну силу” (М.Коцюбинська), де роль “емоційного рухомого м’яза” виконує епітет. У назві “Давня мелодія” органічно поєдналися два начала: конкретне – мелодія давньої колядки й абстрактне – потік вражень дитинства, давніх вже для 56-літнього письменника.

Як справедливо зауважує К.Гордієнко, у Стефаника немає “порожніх” слів, велике навантаження лягає на кожне слово. Адже воно, його звучання передає певні душевні рухи, відтінки, є живим тілом у

творчому формуванню образу чи фрази. Збагачення художнього словника новеліста відбувалося не за допомогою розширення лексичного обсягу, про що йшлося, а завдяки максимальному внутрішньому увиразненню і своєрідному “висвітленню” кожного окремо взятого слова. Чи не тому в Стефаніка навіть звичайне слово ховає, об’єднує в собі різні образно-емоційні й логічні зв’язки, стає епіцентром “думки та почуття”. Неабияким мистецьким відкриттям новеліста є активізація внутрішніх резервів саме такої, здавалось би, консервативної та художньо маловиразної частини мови, як займенник. Велика кількість розмаїтих займенників, що трапляються у новелах, їх часте повторення – це не лише витончена та естетично довершена ілюстрація живої народнорозмовної стихії, не лише засіб своєрідної надфразної організації тексту (дикція, тональність, інтонація), але і спосіб кристалізації думки, настрою, увиразнення внутрішнього світу героя та автора із складним комплексом їх світобачення та світовідчуття; це ще й високохудожні зразки тропеїстичного конструювання.

У новелі “*Басараби*” односельці, розмірковуючи над причиною самогубства старого отамана, котрий відзначався неабиякою жорстокістю (“*шкіру кавалками здоймав*”, виганяючи людей на панщину), зауважують: “...*вже ті тот висадив на бантину*” [9, I-150].

Згідно із віковими народними уявленнями, називати чорта, нечистого його іменем чи навіть просто згадувати про нього – це накликати біду на себе і на свою родину. Світосприймальні, глибинні особливості цього уривку вимагають саме такої, максимально генералізованої і зредукованої до одного слова форми епітета.

Іван Дідух (“*Камінний хрест*”) у момент остаточної розлуки з рідною домівкою та односельцями веде себе досить дивно: “*На подвір’ю Іван танцював даліше якоїсь польки*” [9, I-71].

Займенник “якоїсь” перетягує на себе психологічну вагу фрази, підсилює враження неприродності, абсурдності поведінки героя у чи не найтрагічніші хвилини його життя. Тому тут головне для письменника не змістове поле фрази, а враження від неї.

У новелі “*Дід Гриць*” займенники “якийсь-такий” у складі епітета виконують роль основних контекстуальних вузлів принципово важливої для вираження ідейно-художньої позиції автора антитези: “*На другий день я віз его Франка до колії та здибав якогось пана кіньми, як зм’яли, але з дороги не звернув і капелюха не здоймив. Небоже дідичу, я це не такого пана везу, як ти*” [9, I-218].

Неозначений займенник “якийсь” знижує конотацію іменника “пан”, означальний же займенник “такий”, навпаки, підсилює її. Спостерігаємо цікаве явище поляризації семантики одного і того ж слова за рахунок контекстуального оточення. Однак поляризація відбувається одночасно на двох рівнях – лінгвальному та екстралінгвальному. Автор не приховує свого захоплення героєм, котрий звільняється від страху і покірливості та сміливо протиставляє “якомусь панові” (поміщикаві, багатієві) іншого “такого пана” – Франка, ідейного наставника, учителя, будителя “заклятих у рабстві хлопських душ”.

Іван (“*Камінний хрест*”), той, що вже наважився їхати за океан, продав усе майно і справляє з односельцями останню гостину-тризну, коли мова заходить про Канаду, він говорить про неї лише у словосполученні із займенником “та”: “*ти на цю Канаду*” [9, I-67], “*підеш у ту Гамерику*” [9, I-66]. У контексті теми української еміграції займенник “та” набуває максимально генералізованого і синкретичного комплексу конотацій – невизначеності, недосяжності, але разом з тим і надії на краще, якщо не для себе, то принаймні для своїх дітей.

Цікаво подивитися на семантико-стилістичне збагачення займенника-епітета, що входить до складу назви.

Назва “*Такий панок*” проста і лаконічна. Здавалось би, тут немає ні складного ідейно-художнього та світоглядного узагальнення (як, наприклад, у новелі “*Вона – земля*”), ні додаткової символічної згущеності (як у “*Кленових листках*” чи в “*Камінному хресті*”), проте саме у цій простоті і криється чи не найбільша складність. Так, панок, головний герой новели, дійсно “не такий”, як усі інші пани, але ж який “такий” цей панок насправді? Можна навести з десяток епітетів, однак вони навіть наполовину не заповнять асоціативно-контекстуальної лакуни начебто нейтрального займенника. Діалектика назви і тексту новели в тому, що назва – це свого роду аббревіатура, яка розшифровується не лише у тексті, а й самим текстом. Л.Кіліченко слушно вважає, що у цій новелі немає навіть натяку на карикатурність постаті героя [4, 41].

Демінутив – це органічна ланка художньо-експресивної системи новели: подія відбувається у маленькому місті, маленький панок сидить у маленькій склепочку. Так створюється цілість новели – настроєва, стилістична, смислова.

Епітет як характерна риса, визначальна якість предмета, потрапивши в нове семантико-стилістичне поле і – ширше – в новий художньо-естетичний простір, збагачується новими і часто несподіваними емоційно-експресивними і – головню – психологічними нюансами. Найважливіше і чи не найскладніше при інтерпретації – вловити момент відшарування інгерентних чи контекстуальних семантичних компонентів і прослідкувати шлях перетворення конкретизувальної ознаки у важливий композиційний чинник, зафіксувати яскраве конотаційне випромінювання.

Особливий лад Стефанікового епітета, його внутрішня гармонія – це результат мистецького узгодження всіх системно-структурних рівнів. Недооцінювання чи недостатнє осмислення абсолютно особливої і специфічної дії художньої форми епітетів, поверхневе, часто механічне осягнення лаконізму

“парадоксальної фрази”, недостатня актуалізація внутрішньої форми тропу не дає змоги осягнути художнього ефекту цієї багатопланової і пластичної образної мікроодиниці.

Бачимо також, наскільки багата на вишукані тонкі образні риси поетична мова Василя Стефаніка загалом. Тут немовби справджуються слова Івана Франка: “поетична техніка, оперта на законах психологічної перцепції і асоціації, говорить нам, що се найкраще осягається найпростішими способами, комбінаціями конкретних образів, але так упорядкованими, щоб вони, мов знехота, торкали найтайніші струни нашої душі, щоб відкривали нам широкі горизонти чуття і життєвих відносин” [11, 111].

1. Веселовский А.Н. Из истории эпитета // Историческая поэтика. – М.: Высш. школа, 1989. – С.59 – 75.
2. Гришотенко І.С. Естетична функція художнього слова. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1972. – 180 с
3. Зорівчак Р. Реалія і переклад (на матеріалі англомовних перекладів української прози) – Львів: Вид-во при Львів. ун-ті, 1989. – 215с..
4. Кіліченко Л. З життєвих обсервацій: “Я хочу, аби ви були людьми” // Василь Стефанік і українська культура. – Івано-Франківськ, 1991.– Ч.І. – С.40 – 42.
5. Коцюбинська М. Читаючи Стефаніка // Вітчизна, 1971. - №5. – С.168-177.
6. Коцюбинська М. “Безлічно голі образки” і біле світло Абсолюту // Мої обрії. – У двох томах. – Т.І. – К., 2004. – С.191-212
7. Плющ П. Слово з глибини чулого серця // Мовознавство. – 1972. - №2. С.3-13
8. Розумний Я. Василь Стефанік: емігрант – “І біль, і поезія” // Василь Стефанік і українська культура. – Івано-Франківськ, 1991.– С. 150–161.
9. Стефанік В.С. Повне зібрання творів: У 3т.– К.: Вид-во АН УРСР, 1949 – 1954. – Т.1–3.
10. Труш І. Про мистецтво і літературу. – К.: Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури. – 1958. – С.180.
11. Франко І. Из секретів поетичної творчості. Зібрання творів: У 50т. – К.: Наукова думка, 1981 – Т.31.– С.45–119.
12. Франко І. З останніх десятиліть ХІХ віку. Зібрання творів: У 50т.– К.: Наукова думка, 1984.– Т.41.–С. 471–529.
13. Франко І. Леся Українка / Вступ до літературознавства. Хрестоматія / Упоряд. Н.І.Бернадська. – К., 1995.

In the article there have been investigated Vasyl Stefanyk's epithets as unique poetic signs of figurative reality comprehension. It has been emphasized that stylistic devices can't be studied on the structural semantic level only (though this aspect has been also dwelt upon). It's also important to interpret them proceeding from Stefanyk's model of the world, thematic priorities, and conceptual unity as fundamental segments of short stories.

Key words: an epithet, Vasyl Stefanyk, short story, interpretation, image, thope.

УДК 81.373

ББК 81.2 Ук

Евеліна Босва

ПОІМЕНОВАНІСТЬ І БЕЗІМЕННІСТЬ У ПОЕТОНІМОСФЕРІ ПРОЗИ М.КОЦЮБІНСЬКОГО І Б.ГРІНЧЕНКА

Статтю присвячено розгляду особливостей функціонування онімної та безіменної систем у контексті прозових творів М.Коцюбинського та Б.Грінченка. Висвітлено своєрідність взаємодії онімів та безонімних номінацій у художньому тексті як засобу характеротворення, продемонстровано їхню роль у сюжетному розгортанні, побудові художнього часу й простору, розкритті авторського задуму.

Ключові слова: номінаційне поле, антропонім, безонімні номінації, художній текст, власні назви, контекстуальна семантика.

Номінаційне поле в художньому тексті (ХТ) містить два взаємопов’язаних та взаємодоповнюючих один одного шари лексики - онімну й безіменну системи. Саме їх складна взаємодія стає тим визначальним фактором, що співвідноситься з глибинами внутрішнього сюжету, активно творячи замкнену неподільну єдність - художній твір. Інтерпретація ХТ передбачає аналіз системи номінацій на лінгвістичному та стилістичному рівнях з метою виявлення глибинних текстових взаємозв’язків, висвітлення характерних рис індивідуального творчого почерку митця, особливостей творення ним системи номінацій. Даний аспект і досі залишається малорозробленим у дослідженнях з літературно-художньої ономастики, хоча комплексний аналіз системи номінацій у ХТ сприяє глибшому розумінню художньо-образної структури твору, дозволяє говорити про стійкі тенденції та особливості побудови номінаційної системи як про прикмету індивідуально-авторської манери письменника.

Літературно-художня антропонімія в наш час є об’єктом уваги багатьох дослідників. У працях М.С.Альтмана, Л.О.Белея, Л.П.Волкової, О.О.Живоглядова, С.І.Зініна, М.І.Зубова, Н.І.Іванової, М.В.Карпенко, О.Ю.Карпенка, Л.І.Колоколової, Т.І.Крупеньової, Г.П.Лукаш, Е.Б.Магазанника, В.М.Михайлова, І.В.Мурадян, Т.В.Немировської, В.О.Ніконова, Є.С.Отіна, Г.О.Сілаєвої, А.В.Соколової, Р.У.Таїч, О.І.Фонякової, Л.Г.Хижняк, Т.К.Чорторизької, Л. Д.Шестопалової, Г. В.Шотової-Ніколенко висвітлюються загальні закономірності, демонструється багатогранність і значущість функціонування власних назв (ВН) у ХТ, розробляється методика вивчення антропонімів у тексті художнього твору. Водночас проблема безонімних номінацій (БН) як особливого прийому художньої номінації досліджена вкрай недостатньо. Це питання епізодично висвітлюється у працях, присвячених загальним проблемам номінації (Н.Д.Арутюнова, М.О.Богатирьова, Е.М.Вольф, В.Г.Гак, Ю.І.Левін, О.М.Селівестрова, М.Є.Рут, В.М.Телія). Майже недослідженим залишається питання взаємодії онімної та безонімної систем у побудові характеротворення, побудови сюжету, тематичного руху, дійового чинника твору. У даній статті зроблена спроба розв’язання зазначеної проблеми на матеріалі

© Е. Босва

драматургії О.Олеся [2], проте розробка цього питання на матеріалі прози класиків української літератури кінця XIX – початку XX століття ще не здійснювалась. Отже, **актуальність** представленої розвідки зумовлена недостатньою розробкою вказаної проблеми. **Матеріалом** розвідки послужили оповідання, повісті та новели двох українських митців – М.Коцюбинського та Б.Грінченка, що увійшли до академічних видань творів письменника [3], [5] (далі при посиланні ми будемо вказувати лише том і сторінку). **Об'єктом** дослідження є онімний простір прозових творів Михайла Коцюбинського та Бориса Грінченка. **Предметом** розгляду представленої статті стали компоненти онімної та безіменної систем, що репрезентовані у художньому мовленні досліджуваних письменників. Ми поставили за **метою** проаналізувати взаємодію онімної та безонімної систем номінації як особливого прийому, що письменники використовують широко й різнопланово, поступово перетворюючи в дійовий засіб характеротворення, вирішення авторських завдань. Проведений аналіз системи номінацій доводить, що ВН у ХТ є активним компонентом з т.з. інформативності й контекстуальної семантики, а БН мають широкий комунікативно-прагматичний потенціал.

Як відомо, виникнення номінативних одиниць є тою сферою застосування мови, де встановлюється зв'язок мовних і позамовних уявлень, де дійсність отримує своє мовне втілення, де реальний образ стає джерелом мовної образності, де дійсність розширює межі мовної системи [7, 14]. У ХТ виникнення й застосування номінацій зумовлено перш за все потребами художнього контексту. Паралелізм як визначальна риса номінаційної системи проявлюється в ХТ на всіх рівнях художності, позначається дуалізмом зображувальної функції, функцій характеротворення й побудови тексту, глибинними ситуаціями, виявленням центрального смислу твору та індивідуальною авторською позицією. Дуалізм номінаційного поля, постійно виявляючись у контекстуальному розгортанні, найчастіше асиметрично позначається в конкретних співвідношеннях у ХТ. У складі двох своїх чинників - ВН та БН - номінаційне поле стає у творі тим важливим каркасом під час моделі тексту, яким митець виважує й позначає всю художню конструкцію. Власна назва є „невідемним компонентом мовленнєвої тканини художнього твору. Як і будь-яка складова стилю письменника, власна назва в контексті твору естетично значима” [6, 101]. На нашу думку, БН у ХТ діють в такому ж ключі, як і власні імена; це також імена, але їх граматичне вираження є іншим, відмінним від ВН. БН здійснюються за допомогою загальних іменників, займенників і численних описових конструкцій. У художньому мовленні досліджуваних нами авторів БН становлять великий і розмаїтий шар лексики різної граматичної вираженості.

Найчастіше онімна палітра у ХТ, стикаючись з безіменною й утворюючи поіменовано-безіменний комплекс, доповнює одна одну, по суті, відтіняється, акцентується вживаною автором неназваністю. Питома вага ВН, її роль у ХТ - характеротворча, текстотворча, зображувальна, безперечно, величезна. БН мають стишену тональність, на їх фоні імена виражають яскравими барвами, накладаючи свої промовисті відтінки на весь текст. Іменам належить провідне місце у моделюючому тексті, а БН, існуючи поряд з ними, стикаючись і доповнюючи номінаційний ареал стишеними тонами і напівтонами, стає своєрідним супроводом, додатком до партій основних персонажів.

Так, в оповіданнях М.Коцюбинського “Харитя” і Б.Грінченка “Сама, зовсім сама” головні персонажі поіменовані – *Харитя* і *Марина*, а імена їхніх батьків не названі. Увага митців концентрується саме на персонажах головних, імена батьків - у тіні; отже, для цих творів БН – *мати*, *батько* виявляються цілком достатніми. Їх іменна невизначеність, притишеність стає фактором посилення авторської уваги до ВН - *Харитя*, *Марина*.

Художня образність при безіменності має свої ракурси, відмінні від онімних, вона має здатність наповнюватись будь-яким змістом, і текст при цьому наповненні відіграє свою визначальну роль. Це дозволяє в низці творів уживати одні й тіж самі БН персонажів - *пан*, *селянин*, *дядько*, *тітка*, *хтось*, *він*, *я*. Але така вживаність у кількох творах не означає їх художню тотожність і знеосіблення. Якраз навпаки, і хоч *пан* скрізь лишається *паном*, а *селянин* *селянином*, з усіма їх соціальними ознаками, проте, на нашу думку, текст накладає певні конотації на ці персонажі. *Пан* у повісті М.Коцюбинського “*Fata morgana*”, що “*в Переорках горить*” – це такий *пан*, що утисками викликав селянський протест. Інший *пан* у – “П’ятизлотнику” – в голодну зиму позичає стареньким селянам, хоча й за відробіток влітку. На нашу думку, різними є *пани* в оповіданні Б. Грінченка “Без хліба” і контекст виявляє цю розбіжність:

„*Раяла жінка Петрові до пана піти, найнятися. Пішов на сусідній хутір - не взяли: і так багато, кажуть, наймитів. До другого пана пішов - так той глянув, що в Петра одежа - лата на латі, подумав, що нультіпака, пройдисвіт якийсь, - не схотів і говорити.*

- Геть! - каже, - багато вас тут ходить таких!..” [1, 249].

Створюючи БН у ХТ, письменник творить власний мікросвіт, населяючи його численними персонажами. І немає рації усіх називати іменами, а сфокусувати увагу на головних дійових особах з їх винятковою роллю у даному тексті, на персонажах, пов’язаних з ними частково (другорядних). Решту автор лишає без конкретних імен - вони йому не потрібні, вони лише переважують онімний простір, що є надто важливим для характеротворення головних і другорядних персонажів і для загальної побудови тексту. Таких численних персонажів письменник іменує безонімним засобом, утворюючи лексичне безонімне поле. Саме воно створює той величезний фон дії у творі, який творить ефект

масовості реального світу з його необмеженою просторовістю. Так, у повісті Б.Грінченка “На розпутьті” ми налічуємо 55 безіменних персонажів, які так або інакше “задіяні” митцем в сюжетно-тематичному плані: *батько*; *мати*; *дядько* [2, 7]; *стара ключниця* [2, 10]; *хлопець* [2, 13]; *дід-баштанник* [2, 11]; *одна багата пані*; *Кирилова сестра*; *Демидів дід*; *його батько*; *матір Кирилова*; *проста, надзвичайно добра дівчина* [2, 18]; *жінка*; *батько його, урядовець* [2, 20]; *один студент* [2, 22]; *один знайомий, колишній товариш університетський Квітковському* [2, 28]; *тітка, панія вдова* [2, 27]; *чоботар*; *чоботарів хлопець* [2, 34]; *стара самотня пані* [2, 40]; *товариш* [2, 42]; *син* [2, 55]; *погонич* [2, 60]; *дяк* [2, 67]; *піп*; *одна дівчина* [2, 70] *невеличка людинка*; *перший*; *другий*; *високий кремезний чоловік з великою лисиною і з довгою бородою* [2, 72]; *задній*; *радовський старшина* [2, 73]; *сестра* [2, 75]; *старий пан* [2, 79]; *об’їзний* [2, 80]; *конторник* [2, 93]; *суддя* [2, 102]; *сторож* [2, 121]; *пастух-парубок* [2, 128]; *жид-крамар* [2, 139]; *урядник* [2, 134]; *куховарка* [2, 142]; *хтось із сміліших* [2, 145]; *становий*; *якась дівчина* [2, 149]; *старшина* [2, 150]; *губернатор* [2, 152]; *кучер*; *молоденький панок з „хрестами”* [2, 153]; *господин судєбний пристав*; *панок з рундука* [2, 154]; *офіцер* [2, 155].

Проте цим безіменне поле не вичерпується, бо в тексті повісті багато збірних персонажів, поданих у формі множини: *хлопці* [2, 10]; *панки та купці*; *чужі люди, знайомі* [2, 41]; *товариші*; *гімназисти* [2, 44]; *орачі* [2, 59]; *сім хлопців* [2, 70]; *десятеро хлопців*; *школярі*; *двоє дівчат* [2, 71]; *батьки*; *двоє якихось добродіїв* [2, 72]; *люди* [2, 74]; *об’їзні* [2, 122]; *велика купа якихось людей у білому з червоним*; *солдати* [2, 154]; *пани з рундука* [2, 155]; *пани з города* [2, 156].

Будуючи сюжетні колізії, письменник яскраво висвітлює персонаж головний, на нього спрямована вся увага і митця, і читача. І називання іменами епізодичних персонажів, безперечно, невиправдано; вони опускаються, так само, як і в житті ми не знаємо й ніколи не будемо знати імен зустрічних нам людей. Таку ситуацію описує Б.Грінченко в повісті “Під тихими вербами”. *Гайка* шукає тюрму, щоб домогтися побачення з ув’язненим *Зінком*. Діставшись у місто, вона не знає, куди податися, і вирішує запитати зустрічних. Безіменні епізодичні персонажі у цьому текстовому відрізку отримують такі номінації: *якийсь міщанин*; *солдат-поліціант з шаблею*; *якийсь панок із ципочком у руках*; *якась невелика дівчина в темній сукні з книжками в руках* [2, 439-440]. Дізнавшись, де острог, *Гайка* знову стикається з незнайомим, що вартує біля нього - *солдатом*, а він відсилає її до *слідствувателя* [2, 440]. Знов тривають пошуки, зустрічі з незнайомими: *якийсь добрий пан*; *люди*; *писарчук*; *слідствуватель*; *один чоловік* [2, 441]. Кілька сторінок, де описується пошук *Гайки* в місті, письменник будує на безіменному тлі, вирізьблюючи лише одне ім’я - *Гайка*. Усі інші персонажі потрібні лише для опису її поневірянь, вони проходять у тексті, як відбиток її наполегливості, висвітлюючи характер молодиці, її ставлення до невинно ув’язненого чоловіка.

У повісті М.Коцюбинського “На віру” (1894) в безіменному ключі вирішені всі епізодичні персонажі, з яких письменник відтворює широкий народний фон: *шинкар*, *чоловік*, *парубки*, *молодиці*, *хлопці*, *дівчата* [1, 40-41]. БН у експозиції повісті значно поширює межі оповіді, створює ефект масовості:

„*У корчмі було мирно, як щонеділі. В дверях раз у раз з’являлись постаті чоловіків у довгих свитках та високих шапках, парубки в коротких чужаках, гарних поясах та брилях. Молодиці, одяжені в червоні та сині спідниці гарячої барви, в коротенькі байові “гавтики”, маяли розкішними кінцями квічастих хусток та побрязкували разками коралів. Йшли пити до корчми, йшли й по горілку, ховаючи пляшки в рукав або за пазуху. Шинкар й не вилазив з свого заграбованого дерев’яними ґратками “ванькирчика”* [1, 40].

Масова сцена в корчмі з безіменними персонажами контрастує з важкими думами *Гната*, підкреслюючи його самотність і горе [1, 41]. У кінці повісті безіменні персонажі *староста*, *десятники*, *люди* знову протиставляються *Гнатові* й кривавій трагедії в його домі. Майже всі БН гротескно посилюються множиною та збірними лексемами *люди*, *громада*, а подеколи й граматично невизначеними формами дейксисів *дехто*, *якісь*, що ще більше посилюють почуття приреченості *Гната*: „*Громада стояла німа, глибоко порушена. Дехто просив розв’язати Гната, але староста не звелів*” [1, 93].

БН і закінчують повість - в останньому абзаці у п’яти друкованих рядках автор малює картину життя *Насті* після заслання *Гната* у Сибір у своєрідному міні-епілозі:

„*Минуло два роки. До Насті заслав старостів удовець з другого села. Старости заміняли хліб. Справили весілля. Гукаючи та співаючи, гучно проминула весільна перезва кладовище, де лише мріла поміж могилками зелена Олександрина могила...*” [1, 96].

Так уже в ранніх творах М.Коцюбинський широко застосовує БН. З часом його майстерність зростає, вдосконалюється його імпресіоністична манера, значно поширюються і способи його БН. Переважають конструкції з описовістю й невизначеністю, які стають однією з прикмет його ідіостилу. Зустрічаються й порівняльні конструкції з описовою безіменністю типу: “*Голений патер у волохатім брилі, наче стрижений пудель, підбирає чорну сутану, блискучу на ситих стегнах, щоб перескочить калюжу*” [3, 289].

У новелі “Сміх” (1906 р.) БН використовуються для збірного образу розлюченого чорносотенного натовпу з поступовим нагнітанням зловісних інтонацій в оповіді: “*Вже кілька днів помічав він якихось непевних людей, що стежили за ним, куди б він не йшов. По ночах біля вікон бовваніли якісь темні*

фігури і тислих погід паркани (...) „Оратор, оратор”, - злісно шипів якийсь здоровенний чорний хлоп...” [2, 237].

Досліджуючи в невеликому за обсягом творі проблему чорносотенних погромів, М.Коцюбинський свідомо обмежує іменування, знімаючи зайву переваженість у контексті. Цю ж проблему в новому ракурсі письменник вирішує і в новелі “Він іде!” (1909), що починається безіменністю:

“Прикмети були погані. Становий, здається, незадоволений був (...) Найгірше було те, що ніхто напевно не знав, чи одмінять процесію з образом спаса, яка мала відбутись завтра по церковній відправі. Про се з тривогою говорили в містечку, і крамарі, забувши про покупців, лишали свої крамниці на божу ласку, а самі збирались купами на майдані серед містечка. Тут (...) переказували одні другим про якихось непевних, чужих людей, що з'явилися недавно в містечку, про чорносотенних панків, які були б раді погромові, та про те, що їхні „пуриці”, багаті купці, ще зрання почали тікати з містечка з своїми жінками й дітьми” [2, 247].

Безправна єврейська біднота, кинута на поталу озвірілому безликому натовпу, протиставлена йому в усьому, навіть у іменах: візник Йосель, старий шохат Абрум, сліпа бобе Естерка контрастують з озвірілою масою безіменних погромників. На наш погляд, так митець досягає ще більшої виразності й контрастивності зображення, місткості у створенні збірної образу натовпу.

БН є особливо вагомою у творах останнього десятиліття творчості М.Коцюбинського. Серед онімного простору повісті “Fata morgana” (1910) особливі фарби має чоловік з Ямиш, що вживається у контексті чотири рази з явною акцентацією на неназваності. На нашу думку, письменник створює тут персонаж-персоніфікацію, зайвий раз підкреслюючи всенародний характер боротьби з панством. З такою ж метою у невласне-прямій мові Прокопа Кандзюби та Андрія Волика, Маланки уживаються збірні та описові БН - той, кого почують, кілька збудити, сильний, багатий, голодний, гладкий. Суцільні протиставлення-натяки, зашифровані БН логічно завершують у повісті центральну проблему всієї творчості письменника - проблему мужика й пана:

“Що ти зробиш йому, гладкому? - думав Андрій. У кого сила, у того й правда. Ми як худоба в пана...” [3, 90].

Особливе місце в онімному доробку М.Коцюбинського посідає новела “Intermezzo” (1908). Образ безіменного героя пов'язує всі одинадцять частин новели. На наш погляд, саме БН надає такі необмежені можливості письменникові у створенні загальних образів-символів. Тим яскравіше серед суцільних БН-метафор і безіменних митця й селянина виділяється шифрований зоонім - кличка найбільш злої собаки Трепов - прозорий натяк на міністра внутрішніх справ Трепова (за порадою І.Могиланського, у свій час Трепов було замінено на Кратер [2, 377-378].

Взагалі у творах останнього періоду БН повністю замінюють номінацію. Так, в етюді “Невідомий” герой іменується я, сірий, чужий, невідомий; безіменними лишаються і ліричний герой („Хвала життю”) [3, 274-278] і блондинка (“Сон”) [3, 154-157], і героїня в останньому творі - “На острові” [3, 279-296]. Займенникова безіменність, що створює конкретну ідентифікаційну референцію, виконує вказівну, дейктичну, анафоричну функції [1, 18; 4, 318], виражена займенниками-дейксисами я, він, ми, вона, вказівним займенником той, стає основою для узагальнень. Образи безіменних персонажів наповнюються живими фарбами, а глибинний внутрішній сюжет, посиленний діалогічністю тексту, розширює межі оповіді і проявляє те, що є прихованим у підтексті. Займенникові іменування роблять більш відчутними глибинні смислові шари твору.

Таким чином, онімні та безонімні номінації у творах М.Коцюбинського і Б.Грінченка, функціонуючи паралельно, багато в чому перехреснюються, працюючи на найважливіше – моделювання ХТ, вирізблення з розрізнених прийомів і сюжетних ліній, певного лексичного тла справжнього мистецького витвору. За нашими спостереженнями, недомовленість і невизначеність у тексті, що прямо співвідноситься з безіменністю, завжди вказує на певну узагальненість, яка, утворюючи відкритий асоціативний ряд, дає можливість домислення й суто індивідуальної читацької проявленості. Все діє в єдиному ключі, а пошуки нових форм виразності в ХТ позначаються в знімному просторі лаконізмом і доречністю вживання імен/ безонімних номінацій, їх узгодженням з вимогами контексту.

1. Арутюнова Н.Д. Лингвистические проблемы референции // Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. 13: Логика и лингвистика (проблемы референции). - М.: Наука, 1982. - С.5-12.
2. Боева Е.В. Онімна та безіменна системи у художньому тексті (на матеріалі драматургії О.Олеся) // Записки з ономастики: 36. наук. праць. - Одеса: Астропринт, 2005. - С.103-113.
3. Грінченко Б.Д. Твори: У 2-х т. - Т.1-2. - К.: Наукова думка, 1963.
4. Краткий справочник по современному русскому языку / Под ред. П.А.Леканта. - М.: Высшая школа, 1991. - 383 с.
5. Коцюбинський М. Твори: У 7-ми т. - Т.1-3. - К.: Наукова думка, 1973.
6. Михайлов В.Н. О системе лингвистического анализа ономастической лексики в художественной речи // Методика преподавания русского языка и литературы. - К., 1981. - Вып. 4. - С.101-111.
7. Рут М.Э. Образная номинация в русском языке. - Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 1992. - 148 с.

The article deals with peculiarities of onoma and onoma without giving names systems in the context of prose works by M.Kotsubynsky and B.Grinchenko. The author throws light on the peculiarity of these systems interaction in the text as means of character creation, demonstrates their role in plot development, in the creation of the category of time and space in fiction, in the author's idea expressing.

Key words: nomination field, antroponim, onoma without giving names, fiction text, proper name, contextual semantics.

УДК 811. 161. 2'371

ББК 81. 2х. Укр.-2

Роксолана Стефурак

ВНУТРІШНЯ ФОРМА СЛОВА – СИНКРЕТИЧНИЙ МЕТАФОРИЧНИЙ ОБРАЗ

У статті досліджено внутрішньоформну структуру метафори, асоціативно-образний (креативний) потенціал внутрішньої форми слова в процесі конструювання тропа.

Ключові слова: внутрішня форма (ВФ), поетичний текст (ПТ), асоціативно-образний потенціал, поетична внутрішня форма, слово-образ.

Проблема вторинної семантизації художнього тексту, науковий аналіз якої базується на детальному вивченні когнітивних структур тропів – психологічних ресурсів креативного мислення, локалізованих у вербальних конфігураціях переосмисленої картини світу, – включається в сучасний процес розвитку мовознавства.

Питаннями психолінгвістики художнього дискурсу займаються А. С. Галстян, Л. А. Гасанова, Т. А. Єщенко, Т. Є. Кіс, В. М. Телія, Ю. В. Тимошенко, О. М. Шахнарович, Н. М. Юр'єва та ін.

Більшістю названих вчених художня мовотворчість розглядається як “відображення когнітивних процесів” [22, 6], злиття концептів, “закодоване знання, отримане в ході сприйняття і осмислення (...переосмислення!) світу” [10, 210], узуальне чи індивідуально-авторське, загальнономове чи творче повідомлення.

Одним із центральних засобів вторинного означування слова в поетичному тексті є метафора – “взаємодія властивостей ... об'єкта, який є референтом концептуалізації (тобто осмислення його властивостей як поняття) і тих ознак, що асоціюються з чуттєвим образом реалії” [17, 80], котра лягла в основу образної лексичної конструкції.

“Чуттєвий образ” метафори як її “когнітивний ресурс, який дозволяє суб'єкту ... поглянути на неї збоку, перетворити когнітивні константи у змінні чи ввести новий доповнювальний вимір у когнітивний простір” [8, 79] метафоричної структури, і є її внутрішньою формою. Тому метою нашого дослідження є вивчення внутрішньоформної структури метафори.

У такому ракурсі (тропотвірному) внутрішня форма (ВФ) слова розуміється як “асоціативно-образний мотив ... уявлення, котре викликає відповідний образ на базі його мовної мотивованості” [17, 13].

Внутрішня форма метафори акцентується в ізотопному їй динамічному “образі, що лежить в основі подібності нового і старого поняття і що дозволяє одночасно сприймати і те, і інше за законом асоціації” [17, 13]. Саме тому роль внутрішньої форми слова у функціонуванні художнього тропа (метафори) полягає в актуалізації образного уявлення тієї реалії, ознаки якої входять у нове креативне значення переосмисленого автором слова.

Простежмо: Прелюдія зими

Упав / листопад/ грудню / на груді / – зима буде (Влад, 59).

Центральним образом процитованої метафори є образ зими, на що вказує заголовок поетичного відрізка “Прелюдія зими”. Проте значеннєвий спектр слова-образу зима не є константним смислом метафори, оскільки кожен смисл [...] – це результат складної інтерпретації, а інтерпретація будь-якого тропа завжди семантично багатоаспектна.

Усталений у тезаурусній концептосфері комунікантів образ зима (білизна снігів, холод, заметілі тощо) креативно домислюється, метафоризується образами листопад (ВФ – семи листя + падати), хоча це осінній місяць, та грудень (поетична ВФ слова (набута в контексті) – асоціативна сема снігова грудка, оскільки йдеться про зимовий місяць).

Таким чином, метафоричний смисл слова-образу зима конструюється накладанням образів листопаду (ВФ – “той, що падає листям”) та грудня (поетична ВФ – “той, що з грудок снігу”, “такий, як груди, груддя”) (“Затверділий, стиснутий кусок якоїсь речовини, переважно м'якої, розсипчастої, крихкої” [4, 199]), “такий, як груди людини” (“1. Передня частина тулуба від шиї до живота... перен. // Грудна порожнина як місце, де зосереджено душевні переживання... 2. Молочні залози жінки... 3. Верхня передня частина одягу” [4, 199]).

Інтерпретувати смисл центрального слова-образу можна по-різному. Фонетична і семантична спорідненість лексем (упав – листопад, грудень – груди) проектує багатозначність. Поліізотопія різних семантичних фрагментів метафори, крім смислового і фонетичного зближень, є двоплановою. Ідеться про певний референтний, реальний фрейм (прихід, початок, “Прелюдія зими”), який у кожного наратора і реципієнта індивідуальний, та метафоричний (креативний).

Креативний динамічний образ зими у свідомості наратора асоціюється з падінням листопаду грудню на груді (розгнута дієслівна метафора + синекдоха).

Реальна послідовність місяців року (листопад – грудень) зберігається і в метафоричній площині названого образу, який можна інтерпретувати як опадання осіннього листя на перші грудки снігу – рухомий “чуттєвий образ”, фрейм (метафоричний зміст лексеми зима, сконструйований неосмисловою реалізацією поетичних внутрішніх форм слів-образів листопад, грудень).

Аналізований метафоричний сегмент завдяки регенованим внутрішнім формам окремих лексем демонструє не тільки вторинний смисл (креативний), а й той, що став підвалиною творчого переосмислення слова, – первинний, гносеологічний, він також є образним, оскільки через внутрішню форму слова ілюструється стрижневий образ-уявлення, що проектує в контексті асоціативні домислення.

Первинний внутрішньоформний образ метафори (“чуттєвий образ”) провокує у свідомості реципієнта множинність індивідуальних семантичних “переломлень, котрі то наближаються до традиційного, то віддаляються” [12, 159] від нього максимально.

Внутрішня форма слова як асоціативно-образна вказівка на реалію чи ірреальний референт метафори імплікує множинність смислів тропеїчної структури: “відштовхування від реалії... – один зі шляхів виникнення..., осмислення..., оновлення... і оживання” [12, 156] метафори, оскільки кожен троп є творчим переосмисленням довколишньої дійсності.

Як бачимо, ВФ метафори, її “тематичного” слова в ролі асоціативно-образної вказівки на узуальний чи оказіональний референт картини світу синтеує в собі когнітивну (аперцепційно-пізнавальну), асоціативну (“асоціативність лежить в основі будь-якого ... тропу” [24, 96]) та образну (йдеться про креатизацію слова) площини смислів, проєктовані на семантику метафори в цілому.

Когнітивний вектор внутрішньої форми слова в метафорі (у досліджуваних текстах вона зазвичай має індивідуальний когнітивний ресурс – превалюють оказіональні метафори), ретроспектує глибинний первинний образ тропу, на який у процесі художньої аперцепції нашаровуються різні асоціативні образи, перекодовуючи і розширюючи в контексті його смисл.

У психології поняття “когнітивний ресурс” позначає “певну кількість когнітивних елементів” [8, 78]. У лінгвістиці пізнавальними елементами семантики номінативної одиниці, крім лексичного чи тропеїчного значень слова, є пресупозиції (образи-уявлення), асоціативні образи, пов’язані зі смислом лексеми, денотати, сигніфікати і конотати номінації, коло її імпліцитних / експліцитних ознак тощо, вказівкою на які часто є ВФ слова. Від кількості таких (когнітивних) елементів і залежить смислова складність та семантична еволюція слова.

Розглянемо детальніше когнітивний спектр внутрішньої форми метафоричного номена.

На думку А. М. Шахнарович та Н. М. Юр’євої, пізнати, “зрозуміти метафору – ... мисленнево простежити шлях її створення” [23, 142]. Початковим етапом метафоризації – творчого переосмислення дійсності, – її основою “є не думка про світ, а сформоване у внутрішньому мовленні ... уявлення чи гносеологічний образ певного позамовного об’єкта” [18, 43], референта.

Референтною “пам’яттю”, що встановлює паралелізм до вторинного смислу гносеологічного образу в метафоричному слові, є ВФ лексеми – мотиваційна, концептуальна, асоціативно-образна ознака (образ-уявлення), у якій перетинаються реальна, концептуальна (мисленнево-поняттєва) та вербальна (поетична) картини світу.

Когнітивний вектор внутрішньої форми метафоричного слова вказує на референт тропу й фонові знання про нього. Саме тому в українській лінгвістиці існує таке визначення: “Метафора – процес, при якому форма мовної одиниці переноситься з одного референта на інший на основі певної подібності останніх при відображенні у свідомості мовця”, незважаючи на те, що ця “подібність може бути не тільки реальною..., а й бажаною..., домисленою” [16, 108].

Процитоване тлумачення ілюструє смислову й образну ієрархічність метафори, її семантичну багатоплановість, аперцепція якої неможлива без заглиблення у когнітивний ресурс первинного “чуттєвого образу” тропеїчної структури, до якого і відсилає ВФ креативного слова.

Простежмо: *Самовитіє самота / сумовитіє найсамотніша / На мої білостінні міста / впала темна утомлена тиша / ніби тінь від хреста* (Римарук, 8).

Ключовим словом тропу *самовитіє, сумовитіє самота* є лексема *самота* (поетична внутрішня форма – “*та, що сама, самотня, сумна*”). Когнітивний ресурс внутрішньої форми ключового слова містить семи *самотність, сум* + контекстуальні асоціативні елементи *темінь, утома, тиша, тінь*.

Гносеологія метафоричних дієслів *самовитіє, сумовитіє* базується на регенерації їх внутрішніх форм (семи *самовитість, сум*), які відсилають до фонових знань про референти, номіновані цими лексемами, оскільки на їх основі відбувається аперцепція оказіональних дієслів.

Усталено знати, що “самота... Гостре відчуття відокремленості, ізольованості від ког-, чого-небудь. 2. Без нікого; наодинці... сам” [4, 1101]. “Сум. Невеселий, гнітючий настрій, спричинений горем, невдачею і т. ін.; смуток, журба ... Вияв пригніченості” [4, 1214].

Лексему *самовитіє (самовитіє)* тлумачний словник подає із заперечною семантикою: “несамовитий. Нездатний відповідати за свої вчинки...” [4, 616]. Протилежне витлумачене значення (адже є заперечна частка *не*) оприявлюється у процитованому поетичному відрізку. У зв’язку з цим смислове декодування індивідуально-авторських метафоричних дієслів базується на реалізації асоціативно-образного потенціалу експлікованої поетичної внутрішньої форми номінації *самота* (“*та, що сама, самотня*”, тому і *сумна*), на що вказують однорідні присудки *самовитіє, сумовитіє* та поетичне означення *найсамотніша*.

Центральний образ метафори (*самота*) ізотопіюється із семами *відокремленість, смуток (сум), журба, пригніченість* тощо. У такий спосіб (смислове зближення семантично різних лексем) у метафорі

відбувається “зустріч” референтів, що частково перехрещуються своїми ознаками. У результаті споріднення їх диференційованих образів один із них служить моделлю іншого, його художнім втіленням на основі перенесення.

Так, персоніфікованому образу *самота* приписуються семи *відокремленість, смуток (сум), журба, пригніченість...; дії самовитіє (жити самій, сумовитіє (ставати сумною...))*.

Крім того, метафоричний контекст до ядерного образу *самота* додає конотативні семи: *самота-темінь, самота-утома, самота-тиша, самота-тінь* (дієслівна метафора *впала темна утомлена тиша / ніби тінь від хреста*), які семантично “підтримують” топік *самовитіє / сумовитіє*. Конотативні нашарування *темінь, тінь, утома, тиша* у процитованому поетичному сегменті аперцепціуються як результат діяльності метафоричного образу *самота (самовитіє, сумовитіє)*.

Символічний ореол локалізованої в аналізованому контексті лексеми *хрест* ніби підтримує метафоричний процес *самовитіє / сумовитіє (сумного, бо самотнього життя, якому притаманні тиша й утома, темінь і тінь)* персоніфікованого образу *самота*.

Як бачимо, глибинна смислова інтерпретація індивідуально-авторської метафори базується на креативній регенерації внутрішньої форми метафоричного слова, яка, вказуючи на узуальний чи оказіональний референт тропу (“референтність є первинною гранню образу-метафори” [19, 7]), є когнітивним, аперцепційно-гносеологічним образом в ієрархічній будові семантики метафори.

“Внутрішня форма слова з характерними власне для даного образу асоціаціями, які представляють суб’єкту мовлення широкий діапазон для інтерпретації означуваного і для вибору нелімітованої кількості тонких відтінків смислу” [1, 37], проектує асоціативний вимір метафори, на основі якого, як правило, і здійснюється перенесення. Саме тому у формуванні метафоричного (креативного) значення велика роль відводиться тим “асоціативним і додатковим інформантам, що складають лексичний фон слова” [6, 7].

Для прикладу проаналізуємо: *Вусата / Киця / Ледь умилась, / А вже миловіє. /... / Поет / Схопив папір / і Віршовіє...* (Гаврилюк, 94).

У процитованому тексті виокремлюємо дві дієслівні метафори (*киця миловіє, поет віршовіє*), поетичні внутрішні форми яких ілюструють фрейми становлення асоціативно-конотативних ознак, що приписуються певним референтним одиницям картини світу.

Поетична ВФ метафори *киця миловіє* – “*стає милою, ледь умилась*”, *поет віршовіє* – *наповнюється віршами, коли схопить папір*. У свідомості наратора референт *киця* асоціюється з миловидністю (*киця стає милою, миловіє*), *поет* – з *віршами* (наповнюється *віршами, віршовіє*).

Названі метафореми (метафоричні значення – А. С. Галстян) базовані на реалізації асоціативно-образного потенціалу внутрішніх форм метафоричних дієслів і дозволяють реципієнту “зіставити метафоричне значення слова з його асоціативним полем” [5, 12], демонструючи смислові переходи типу “предмет – предмет” – *поет – вірш* чи “предмет-ознака” – *киця – мила* тощо на основі асоціативного мислення комуніканта, яке завжди актуалізується у вербалізованих концептах – внутрішніх формах слів, – що оприявлюють різні фонові та асоціативно-образні семи.

Узуальна ВФ слова як посередник між номінацією і дійсністю, “семантична ознака кореляту ... стає тією площею асоціювання, на якій ґрунтується конструювання нової внутрішньої форми з новим семантичним наповненням” [19, 15]. Ідеться про поетичну внутрішню форму, багатозначність смислового декодування якої проектує цілий спектр можливих метафорем: *киця миловіє* – *стає милою, гарною...*, від неї віє присмністю, ніжністю і т. ін.; *поет віршовіє* – *пише вірші, віршує*, стає поетичним, ліричним, образним... – таким, як *вірш* тощо. У такому випадку поетична ВФ креативного слова прогнозує не одне константне асоціативне означення, а значно розширює смислові межі площі асоціювання метафоричного конструкта. Будь-яка асоціативно-образна ознака одного референта може корелювати з асоціативними рефлексіями інших референтів, вступаючи в різномірні зв’язки з інференцією (колом імплікацій) об’єктів картини світу у метафорі. Так, творча семантика метафори “зумовлюється конотативно-асоціативним потенціалом мовних одиниць” [11, 15], аперцепція смислової потужності і семантичних широт якого залежить від лінгвальної зрілості реципієнта.

Асоціативно-образний потенціал синкретичної внутрішньої форми метафоричного слова (нашарування когнітивних, асоціативно-креативних інформантів про референт тропу) мотивує творче зіставлення слотів метафори як реальних знань про об’єкт – та її терміналів (асоціативної частини). Саме тому образ, що знаходиться в основі метафори, відіграє роль внутрішньої форми слова і є ознакою чи низкою ознак, релевантних для створення нового значення, які є посередником між вихідним і метафоричним значеннями.

На базі реалізації асоціативно-образного потенціалу внутрішньої форми слова в художніх текстах і створюються “поетичні метафори”, які, на думку Н. Д. Арутюнової, відрізняються від “номінативних (ресурси номінації) нюансуванням смислу” [2, 151].

Наприклад, смислове варіювання іменникової метафори з художнім означенням *зелена оргія зела* (Світличний, 78) може бути семантично різноплановим. Виходячи зі словникових даних (“Зелений ...// Який має колір трави, листя” [4, 363]; “Зело... поет. Зелень (Зелені дерева, кущі, трави і т. ін.” [4, 363]); “Оргія. 2. перен. Розгульний бенкет” [4, 679]) і контексту, можна припустити: поетична ВФ епітета *зелена (сема зело)* – “*така, як зело, молода, весняна*”. Ця інформація проектує декодування різних

метафором: *зелена оргія зела - бенкет трав, буяння ранньої весни, молоде життя трав, дерев і листя* тощо. Названі фонові асоціативні домислення, до яких відсилає внутрішньоформна сема *зело*, аперцепціюють найтонші смислові відтінки метафори, “нюансують” її креативний зміст.

Декодування внутрішньої форми метафори, що “супроводжується перехресненням кількох ліній асоціативних зв'язків слів у даному контексті” [21, 55], сприяє виявленню метафором, розширюючи рамки образності творчого повідомлення. Тому і первинна, і вторинна семантика тропа може “нюансуватися”. Наприклад, дієслівна метафора *літо літує лунко* (Лазарук, 4) аперцепціюється завдяки реалізації асоціативно-образного потенціалу ВФ лексеми *літує* – сема *літо* (“найтепліша пора року” [4, 493]).

Простежмо: *Ще не відлітувало красне літо. / Літує хміль, літує чистотіл... / Літуймося і ми з тобою влітку - / Літується ще літо на вустах! - / Оттак літуймося, як розквітла квітка, / Оттак літуймося, як розквітлий птах... / Бо літо це – як море безбережне, / Бо літо – наче моря глибина.*

Асоціативний ореол слова-образу *літо* окреслюється означеннями “гаряче, гоже., дощове., тепле” [3, 188].., “животворне., закохане., медоцвітне...” [3, 189]. На основі названих епітетів, а їх кількість залежить від мовного досвіду реципієнта, креативні значення метафори *літо літує лунко* можна експлікувати так: *живе теплом, цвіте медами, кохає, дощить ...* + усі фонові і асоціативні інформанти про референт *літо*.

Поетичний контекст пропонує індивідуально-авторське семантичне наповнення метафоричного okazіоналізму *літується (цвіте (як хміль, чистотіл, квітка), летить (як птах), цілується (літується ще літо на губах) + цілий спектр незвіданих, як морська глибина, нічим не обмежених дій (Бо літо це – як море безбережне, / Бо літо – наче моря глибина.)).*

Креативний спектр асоціативно-образного потенціалу внутрішньої форми тропейчного слова виявляється у ролі “підказки” образного наповнення, яке й дешифрує метафору, створюючи “варіативність” на образному рівні.

Слід уточнити, що, крім метафоричної внутрішньої форми слова, дослідники образності поетичного тексту виокремлюють і метонімічну внутрішню форму слова, яка “відбиває перший “споглядальний” етап, коли фіксуються ознаки предмета, які лежать на поверхні і які можна побачити з першого разу” [15, 9] сприйняття об'єкта. Метафорична ВФ слова, як уже зазначалось, “містить порівняння певного денотата з якимось іншим предметом” [15, 9]. ВФ метафори показує описаний референт з різних сторін + вигаданих, домислених, “трансформуючи ознаки в смисл” [20, 139], оптимально кодує отримані в процесі осмислення світу знання.

Взаємодія імпліцитних, експліцитних, асоціативних ознак агента і референта метафори, на які вказує ВФ креативного слова, зумовлює образне розгортання семантики тропа в контексті.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновки.

Недискретне переосмислення лексеми в художньому тексті породжується експлікацією “свіжих”, нових когнітивних одиниць, індексатором яких є “характеризувальна, промовляюча внутрішня форма” [14, 73] слова.

ВФ слова – когнітивний чуттєвий образ, вказівка на референт, ноєму, слоти – концептуальна ознака метафори: *Самовитіє... сумовитіє самота – стає самотньою, сумною.*

ВФ слова – центр площі асоціювання, актуалізатор терміналів – асоціативно-образна ознака метафори: *Зелена оргія зела – бенкет трав, буяння ранньої весни, молоде життя трав.*

Отже, внутрішня форма слова – креативний мотиватор різних метафором: креативно-мотиваційна ознака метафори, вона є синкретичним образом досліджуваного тропа.

Внутрішньоформну структуру метафори умовно можна схематизувати так:

1. Алексеева В.О. Метафорические концепты в системе поэтического языка В.Набокова // Когнитивная семантика: Материалы второй международной школы-семинара. – Ч. 2. – Тамбов: Издательство ТГУ, 2000. – С. 36-39.
2. Арутюнова Н.Д. Языковая метафора // Лингвистика и поэтика – М.: Наука, 1979. – С. 147-173.
3. Бибик С.П. та ін. Словник епітетів української мови. – К.: Довіра, 1998. – 431с.
4. Великий тлумачний словник української мови. – К.: Ірпінь: ВТФ Перун, 2001. – 1440с.
5. Галстян А.С. Психолінгвістический анализ процесса метафоризации. – 10.02.19. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Ерван, 1985. – 19с.
6. Гасанова Г.А. Метафорические связи производных признаков слов в современном русском языке (на материале субстантивированных прилагательных). – 10.02.01. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Л., 1988. – 16с.
7. Димитренко Л.В. Когнітивні та лінгвостилістичні особливості поетичного образу (на матеріалі американської поезії ХХ століття). – 10.02.04. – Автореферат диссертации на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Одеса, 2000. – 19с.
8. Дружинин В.Н. Когнитивные способности: структура, диагностика, развитие. – М.: ПЕРСЭ; СПб: ИМАТОН-М, 2001. – 224с.
9. Єщенко Т.А. Метафора в українській поезії 90-х років ХХ століття. – 10.02.01. Автореферат диссертации на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Запоріжжя, 2001. – 18с.
10. Кагановская Е.М. Когнитивные основания импликационно-экспликационных связей // Когнитивная семантика: Материалы второй международной школы-семинара. – Ч. 2. – Тамбов: ТГУ, 2000. – С. 29 – 112.
11. Кіс Т.Є. Еволюція художньої метафори: лінгвокультурний аспект. – 10.02.01. – Автореферат диссертации на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – К., 2001. – 19с.
12. Кожевникова Н.А. Метафора в поэтическом тексте // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 145 – 165.
13. Левин Ю.И. Избранные труды. Поэтика. Семиотика. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 824с.
14. Москвин В.П. Русская метафора: параметры и классификации // Филологические науки, 2000. - №2. – С. 66-74.
15. Селігей П.О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові. - 10.02.01. - Автореферат диссертации на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. - К., 2001. - 20с.
16. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К.: Наукова думка, 1989. – 256с.
17. Телія В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143с.
18. Телія В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. - М.: Наука, 1988. – С. 26 – 52.
19. Тимошенко Ю.В. Метафора в структурі художньої свідомості. - 10.02.01. - Автореферат диссертации на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – К., 2001. – 19с.
20. Урубкова Л.М. Роль метафори в концептуализации // Когнитивная семантика: Материалы второй международной школы-семинара. – Ч. 2. – Тамбов: Издательство ТГУ, 2000. – С. 137-140.
21. Хижняк Л.Г. Эстетическая актуализация внутренней формы слова (на материале художественной прозы и поэзии ХХ века) // Вопросы стилистики. – Саратов: Издательство СУ, 1976. – Выпуск 11. – С.36-58.
22. Ченки А. Конструкции, метафоры и слияние концептов // Когнитивная семантика: Материалы второй международной школы-семинара. – Ч. 2. – Тамбов: ТГУ, 2000. – С. 6 – 8.
23. Шахнарович А.М., Юрьева Н.М. Семантика метафори в онтогенезе речи // Психолінгвістический анализ семантики и грамматики. – М.: Наука, 1990. - С. 141-155.
24. Шмелькова В.В. Значение ассоциативных образов в художественном произведении (к вопросу об интерпретации текста) // ВМУ. – Серия 19. - № 4, 2000. – С. 95 – 100.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Влад М.М. Живиця. – К.: Радянський письменник, 1973. – 103с.
2. Римарук І.М. Діва Обида. Видіння і відлуння. – Івано-Франківськ.: Лілея-НВ, 1998. – 128с.
3. Гаврилюк І.І. Пунктуація кохання: Гумор та сатира. – Ужгород: Карпати, 1989. – 138с.
4. Світличний І.О. Серце для куль і для рим. – К.: Радянський письменник, 1990. – 581с.
5. Лазарук М.Я. Коломия: Поезії - К.: Молодь, 1988. – 40с.

Word's inner form's associative and image-creative opportunities were analyzed and also its constructing, aperceptive and tropic-creating characteristics, influence over poetic idiosyle were examed.

Key words: inner form (IF), poetic text (PT), associational-imaginative potency, poetic inner form, word-image.

УДК 811.161.2'373.421

ББК 81.441.1-3

ЕСТЕТИКА СИНОНІМІЧНИХ РЯДІВ З ПОЗИТИВНОЮ КОНОТАЦІЄЮ У ПОЕТИЧНИХ ДИСКУРСАХ МОЛОДОМУЗІВЦІВ

Вікторія Діц

Предметом розгляду є синоніми та інтегральні риси досі не досліджених поетичних творів з погляду особливостей їхньої мовотворчості, відображеної авторами оригінальної концептуальної картини світу, що репрезентує національно-культурні цінності українського народу; простежено оцінний та прагматичний компоненти у синонімічних рядах слів, які належать до основних частин мови (іменника, прикметника, дієслова та прислівника).

Ключові слова: синонім, ідіостиль, мовотворчість, поетичний дискурс, стилістичний аспект.

Актуальним у сучасному мовознавстві є питання аналізу художнього тексту, зокрема розкриття в ньому функціонального навантаження виражальних мовних одиниць. Поетичний текст – це складний код. Поетична мова є мовою особливим чином організованою, де кожне слово набуває особливої значимості. Будь-який поетичний текст можна розглядати як семіотичну систему зі своєю метамовою, з властивими їй мовними нормами і мовленнєвими штампами, які збіднюють естетичну функцію художнього тексту. Письменник завжди шукає нових асоціацій, творить свій художній образ. Резерви художньої образності закладені в самій мові, зокрема і в лексичній синоніміці. Адже поет трансформує

далеко несинонімічні одиниці в синоніми, а іноді – й в адекваті та еквіваленті. Саме синоніми як важливий засіб пізнання світу є невичерпним джерелом стилістичної виразності художніх образів.

Загальновідомо, що дихотомія “мова – мовлення” проявляє себе і в стилістично маркованих мовних одиницях. Експресія притаманна інгерентно-експресивним одиницям мови, тоді як адгерентно-експресивні одиниці набувають експресії лише в практичному індивідуальному використанні мови, тобто в мовленні. Уживання емоційно-експресивних лексем у мовленні на відміну від синонімічних експресивно нейтральних форм трапляється рідше [11,33-34]. Мовні засоби в тексті інтегруються у формах підпорядкування одних іншим, у розмаїтті стилістичних прийомів, у синонімічних повторах тощо. Саме ця категорія інтеграції є основою в тексті, на відміну від категорій ретроспекції і проспекції, які є факультативними.

Якщо змістово-фактична інформація у нехудожньому стилі завжди виражена вербально, то змістово-концептуальна інформація в художньому тексті постає як індивідуально-творче осмислення відношень реальної дійсності, фактів, явищ, подій. Художньому текстові властиво виражати і змістово-підтекстну інформацію, приховану, яка породжується на основі асоціативних зв'язків, на основі здатності мовних одиниць виражати додаткові, нарощені смисли. На індивідуальну мовну картину світу впливає багато чинників: естетичні засади автора, творчий задум, вибір жанру тощо. Мовна особистість реагує на суспільно-політичні та культурно-історичні ситуації. Важливу роль відіграють індивідуально-психічні підходи, що накладають виразний відбиток як на зміст, так і на мовну форму зображуваного, в якій художник слова виражає своє світобачення.

Мовна картина світу будь-якого поета завжди різниться способами вербалізації та зосередження уваги на тих чи інших словесно-виразових деталях. З цього приводу слушно зауважує С. Єрмоленко: “Хоч письменник і користується загальноживаною мовою, проте його індивідуальне світосприймання, психологія мовотворчості зумовлюють витворення особливого мовного світу” [6,59]. Стосовно індивідуальної творчості письменника І. Білодід зазначає, що в художньому творі в цілому знаходять вираження наявні у психіці людини “вищі типи асоціацій”, до яких, зокрема, належать і словесні асоціації [3,56].

Дослідники ідіостилів певних письменників пропонують розрізняти інтравертну (спрямовану на себе) та екстраверту (спрямовану зовні, до адресата) картину світу. Національна, загальноприйнята мовна картина світу обов'язково проектується на індивідуальну. Обґрунтовуючи засадницькі положення лінгвістики тексту, Р. Барт наголошує на тому, що в художньому творі мовні одиниці модифікуються й ускладнюються низкою вторинних комунікативних функцій, тобто “повідомлення служить пропагандистським, естетичним, розважальним, ритуальним та ін. цілям. Відповідно до цих цілей висловлений зміст має свою внутрішню організацію і тісніше пов'язаний з іншими культурними чинниками, ніж ті, які стосуються власне мови” [2,443-444].

У лінгвостилістиці дослідження ідіолекту письменників проводиться з урахуванням двох аспектів дослідження: історії української літературної мови (доробок письменника у мову) і мови художньої літератури (інтерпретація естетичної функції мови).

На думку В. Русанівського, вивчаючи ідіостиль письменника, “слід зважати на перетин у ньому різних семантичних полів, що відповідають семантичній системі в цілому, але не завжди і не в усьому збігаються з нею. З'ясування таких відмінностей – одне з завдань дослідника мови художньої літератури” [10,7].

І. Грицютенко визначає естетичну функцію мовного матеріалу в конкретній художній системі як “таке використання мови (чи її елементів) у художньо-образному мовленнєвому акті, яке приводить до руху відповідні потенціальні її властивості не лише в комунікативно-пізнавальному напрямкові, але й оцінно-чуттєвому, інакомовному, уявно-асоціативному, зображально-виражальному... Усього цього художник слова досягає за допомогою пластичного, олюденного, живого бачення світу” [5,25].

У художньому творі як цілісній художньо-словесній системі слово є тим будівельним матеріалом, який звернений не тільки до загальнонародної мови з її могутнім досвідом пізнання дійсності, а й до самої дійсності, яку відтворює художник [5,24]. З-поміж багатьох засобів, які визначають естетичну функцію різноманітних тропів (насамперед епітетів, порівнянь, метонімії, синекдох, метафор), особливу роль в естетизації художнього дискурсу відіграють синоніми, які естетизують будь-який художній текст, зокрема ті, які характеризуються нарощенням додаткових емоційно-експресивних відтінків за певною шкалою позитивної чи негативної оцінки.

За словами М. Палевської, семантико-стилістичні синоніми, позначаючи певне поняття або явище об'єктивної дійсності, “відрізняються не тільки стилістичним забарвленням, а й відтінками загального для кожного з них значення” [9,48]. У побудованому за градаційним принципом синонімічному ряді емоційно-експресивних слів кожний наступний член цього ряду має додатковий відтінок емоційного забарвлення.

Л. Лисиченко вважає, що кожне зі слів синонімічного ряду відрізняється не тільки емоційним компонентом, але й оцінним – виявляє ставлення певної особи або цілого суспільства до цього явища [8,75]. Такі синоніми становлять окрему групу, диференціація яких відбувається з урахуванням експресії

– особливої ознаки, яка служить увиразненню нетривіального контексту [4,137]. Такі ознаки протиставляються стандартові і є маркованими, характерними [7,93].

На думку А. Ахманової, експресія – це “виражально-зображальні якості мовлення, що відрізняють його від звичайного (або стилістично нейтрального) і надають йому образності та емоційного забарвлення” [1,524].

Мовленнєва експресія формується з урахуванням низки індивідуально-психічних, соціальних, культурно-історичних, етномовних і внутрішньомовних чинників. Мовленнєва експресія завжди каталізує увиразнення повідомлюваного тексту, посилює вплив на адресата; мотивує зміни настрою адресанта; надає зовнішньому мовленню гештальтності. Експресивність синонімічних засобів у поезії завжди тісно пов'язана з вираженням емоційного напруження. Аналіз емоційно-експресивних синонімів у поетичних текстах молодомузівців засвідчує високу частоту їх уживань. Уведення в поетичну тканину таких синонімів сприяє увиразненню емоційного впливу поетичного дискурсу на реципієнта комунікативної ситуації.

У поетичних творах молодомузівців наявні як позитивно, так і негативно забарвлені синонімічні ряди слів, проте синоніми з позитивною конотацією значно переважають. Так, прикметникові та дієприкметникові емоційно-експресивні синоніми з позитивним забарвленням становлять до 48%. Прикметникові синоніми виступають епітетами до абстрактних понять: *щире – сердечне* (братання), *пречиста – свята* (надія) (Б. Лепкий); *божественне – далеке* (марєво) (О. Луцький); *палкі – щирі* (бажання) або в стосунку до особи: *добра – вірна – чиста* (В. Пачовський); *неземна – вимріяна* (ти), *невинна – свята – непорочна* (ти), *загадочна – казочна* (ти) (П. Карманський). Наприклад: *Добро велике, безконечне Якась загальна вільна воля, І хліб смачний зі свого поля Й братання щире та сердечне* (Б. Лепкий); *А між ними одна, Мов рання зоря-мрія. І, як сонце, пречиста, свята Розгориться надія.* (Б. Лепкий); *І сниться сон... Сон хвилі весняної, гарячий легіт сонячної спеки... Твої кохані очі фіалкові, як марєво божественне, далеке...* (О. Луцький); *Як розділити між двома бажання Палкі та щирі, мов ви – дві царівни? Щоб серце і досвід покласти нарівні, У зустрічах треба кохати й розстання...* (В. Пачовський); *Щось шепче до мене в лелітках беріз: Я добра, я вірна, я чиста!* (В. Пачовський); *Дивлюсь на тебе й думаю при тім, Що ти неземна, вимріяна з'ява...* (П. Карманський); *Ні, ти невинна! Ти свята без плями, Ти непорочна, як роса на цвіті.* (П. Карманський); *Майнула ти на моїм небосклоні, Як загадочна, казочна сноява...* (П. Карманський).

Дієслівні синоніми з емоційно-позитивним значенням виражають дії або психічний стан особи (27%): *смієшся – говориш – щечечеш* (ти до мене) (В. Пачовський). Виразною експресивністю наділені синоніми з позитивним значенням, якщо їм протиставлено слова з негативною оцінкою. Наприклад, семантику емоційної напруги передають синоніми: *кохати – раювати; горювати – настраждатися* (серце) у Б. Лепкого. *Цить, серце, цить! Таж ти кохало, І раювало, й горювало, І настраждалося досить – Цить, серце, цить!* (Б. Лепкий).

Переважають структури з використанням позитивної тональності, яку передають синоніми: *Смієшся до мене, говориш до мене, щечечеш так любо про щось – не знаю, чого моє серце шалене так дуже боялось чогось...* (В. Пачовський).

Кількісно меншою є група іменникових емоційно забарвлених синонімів із позитивною оцінкою (13,6%). Це переважно назви абстрактних понять, що виражають внутрішній стан людини, мрії, ставлення мовця до повідомлюваного тексту. Наприклад, *срібло – золото – незнатищо* (ти) (В. Пачовський); *пестій – коханок* (я) (Б. Лепкий): *Вічно нам буде солодко, Моє срібло, моє злотко, Моє ти незнатищо!* (В. Пачовський); *Доле! Я в тебе не прошу підмоги, Ані я в тебе не жebraю ласки, Не був я твоїм пестієм ніколи, Ані коханком твоїм я не буду* (Б. Лепкий);

Крім синонімів, що виступають оцінними характеристиками предметів, явищ, осіб, поети послуговуються усталеними епітетами, наприклад: *Студинь смерті всьо зморозить; Славу, честь, добро, красу Втоплять сльози* (П. Карманський); *А нині бачу: туга висить Над моїм сірим домом... Гармонія, краса – се мрії, Все сном було, фантомом...* (О. Луцький).

Менш уживані емоційно-експресивні синоніми з позитивним значенням прислівникові, які позначають ступінь і міру ознаки дії, стану (11,4%). Наприклад, *глибоко – безконечно* (віримо) (Б. Лепкий); *добре – гарно – поетично – любо* (в тім грузькім багні) (П. Карманський): *О, він прийде! Прийде до нас конечно, Гроби пахучим квіттям прибере, Ми віримо глибоко й безконечно, Що правда, і добро, і наш народ не вмере!* (Б. Лепкий); *Так добре в тім грузькім багні, Так гарно тут, так поетично! Так любо жити в тихім сні, Так добре й так при тім практично!* (П. Карманський).

Поетичний прийом синонімічного зближення слів з позитивним емоційним забарвленням широко представлений як у ліричній поезії, так і в творах соціального звучання. Індивідуально-авторські неологізми, метафора і метонімія, градація та лексичний повтор доповнює синонімічна “індукція” засобом стилістично маркованого слова в контекстному вираженні прямого та переносних значень. Наприклад, у П. Карманського синонімізуються стилістично нейтральне слово *встати* із стилістично маркованим *вскреснути*, яке має відтінок піднесеності і в поєднанні їх створюється ефект патетичності всього висловлювання: *І сталося чудо!... Лазарево тіло, Закуте в гробі три дні, три віки, Воскресло, встало, кровію скипіло...* (П. Карманський).

Поети "Молодої Музи" вдаються до стилістичного прийому – творення емоційно позитивних неологізмів – на основі різних асоціацій. Наприклад, у В. Пачовського вжито дієслова з оцінним значенням *обзолотити, обжемчужити*, які образно увиразнюють психологічний портрет ліричного героя; на значення "щедро обдарувати чимось" нашаровується значення безмежної любові, трепетного кохання до жінки: *Щастям я тебе окружу – Обзолочу, обжемчужу Від голівки аж до ніг.* (В. Пачовський).

Характерним для творчості поетів-молодомузівців є використання прийому ампліфікації – нагромадження семантичного потенціалу стрижневого слова у кожному наступному компоненті синонімічного ряду. Іноді буває важко виявити, у якому з синонімів ознака виражена найбільшою мірою, оскільки градація її йде не за ступенем вияву, а за смисловими відтінками почуттєвої сфери. Таке нагромадження слів-синонімів, рівноцінних з емоційного погляду, дозволяє уникнути в тексті тавтології, плеоназму, позбавляє його одноманітності та збагачує його естетично.

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. - М.: Сов. Энциклопедия, 1966. - 608с.
2. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. - М.: Прогресс, 1989.-584с.
3. Білодід І. К. Питання розвитку мови української радянської прози : (Переважно післявоєнного періоду, 1945-1950рр.) / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. - К., 1955. – 328с.
4. Григорьев В. П. Поэтика слова. - М.: Наука, 1979. – С.22-137.
5. Гришотенко І. С. Естетична функція художнього слова. - Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1972. - 180 с.
6. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). - К.: Довіра, 1999. – 431с.
7. Колесник Г. М. Мова газети в епоху НТР // Науково-технічний прогрес і мова.-К., 1978.-С. 93-95.
8. Лисиченко Л. А., Скорбач Т. В. Мовний образ простору і психологія поета: Наукова монографія. -Харків: ХДПУ ім. Г.С.Сковороди. 2001.-160с.
9. Палевская М. Ф. Проблема синонимического ряда, его границ и возможности выделения доминанты // Лексическая синонимия. - М.: Наука, 1967.-С. 94-104.
10. Русанівський В. М. Семантична глибина слова/ з таємниць Шевченкової мови// Мовознавство. - 1991.- № 2.- С. 3-7.
11. Степанов Г. В. Язык. Литература. Поэтика/ Отв.ред. Д.С. Лихачев; АН СССР. Отд-ние литературы и языка/- М.: Наука, 1988. — 383с.

The subject of research is made up by synonyms and integral features of the poetical works which have not been investigated yet from the point of view of peculiarities of their linguistic creativity reflected by the authors of the original conceptual world outlook, representing national cultural values of the Ukrainian people. Evaluative and pragmatic components in the synonymic rows of words belonging to the main parts of speech (noun, adjective, verb and adverb) are examined.

Key words: synonym, ideostyle, linguistic creativity, poetical discourse, stylistic aspect.

УДК: 417.3+413+4(Укр.)

ББК: 81.03(Укр.)+80.9

Світлана Форманова, Марина Мельник

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНА СЕМАНТИКА ЗАГОЛОВКА ЯК СТРУКТУРОУТВОРЮЮЧОГО ЕЛЕМЕНТА ТЕКСТУ

У статті проаналізовано роль заголовка у текстах різних жанрів, систематизовано й узагальнено лінгвістичні дослідження, присвячені теорії заголовка, визначено функцію заголовка у текстах і подано класифікацію заголовків у науковій літературі.

Ключові слова: заголовок, заголовок-орієнтир, номінативна функція, оцінно-експресивна функція, інтегративна функція.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки мова публіцистики є хоча й дуже важливою, проте лише однією з багатоманітних форм виявлення й реалізації високорозвиненої національної літературної мови. Справа в тому, що мова преси не лише віддзеркалює стан української літературної мови і загальний стан національної культури, а й відбиває тенденції розвитку загальнолітературних норм української мови. Вивчення заголовків у мові ЗМІ представляє самостійний науковий інтерес, який спрацьовує на встановленні їхнього зв'язку з текстом.

Термін „заголовок” активно побуває в науковій філологічній літературі. Найчастіше його вживають як щось само по собі зрозуміле.

Вивченню цього поняття присвячено праці українських і зарубіжних лінгвістів: С.Кржижанівський [1931], Г.П.Іжакевич, М.М.Пилинський, С.Я.Єрмоленко [1978], В.А.Кухаренко [1979], З.Д.Блисковський [1981], І.Р.Гальперін [1981], А.Н.Кулаков [1982], Д.В.Малявін, Т.М.Корольова, К.А.Горшкова [1986], Л.Б.Бойко [1989], Є.А.Лазарева [1989], Л.Л.Шевченко [1989], М.М.Грішман [1991], А.К. Мойсієнко [1997], О.А.Куцик [1997], С.В.Форманова [1999], Е.С.Мінцис [2002], С.І.Потапенко [2002], Т.В.Желтоногова [2004] та ін.

Адже згадані дослідження лише зауважують на тому, що заголовок – це елемент тексту. Метою нашої статті є систематизація і узагальнення теоретичних досліджень заголовка як компонента структури тексту та встановлення його зв'язку з текстом.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) систематизувати й узагальнити філологічні дослідження про основні типи, роль і функції заголовків; 2) з'ясувати функцію заголовків у тексті.

Якщо спроектувати на мову загалом висловлювання О. О. Потебні про те, що слово має всі властивості художнього твору, то цю думку можна віднести перш за все до слова, яке стало заголовком.

Л.Б.Бойко пропонує заголовком називати виражений засобами природної мови і виділений графічно потенційно згорнений знак тексту, який є абсолютно початковим, єдиним для всього тексту елементом, прогнозувати зміст, інтегрувати текст і надавати останньому додаткові смисли [1, 4].

Заголовок як елемент і знак тексту самий по собі є „міні-текстом” (Ю. М. Лотман). Він вступає в тісні взаємозв'язки з власне текстом і читачем.

Заголовок – невід'ємна частина твору. Перше, з чим стикається читач, - це назва тексту. Заголовок є першим сигналом, який спонукає реципієнта до прочитання. Випереджуючи текст, заголовок несе певну інформацію про зміст матеріалу. У той же час заголовки мають емоційне забарвлення, збуджують читачський інтерес, притягують увагу. Дослідження психологів показують, що близько 80% читачів приділяють увагу тільки заголовку, який має суттєву особливість. Це своєрідний елемент твору, який має двоїсту природу.

З одного боку, це мовна структура, яка випереджує текст і стоїть „над” ним і перед ним. Тому заголовок сприймається як мовний елемент, що знаходиться поза текстом і має певну самостійність. З іншого боку, заголовок – повноправний компонент тексту, пов'язаний з іншими компонентами цілісного твору.

Ця двоїста природа заголовка і визначає більшість його особливостей.

Важливість заголовка у впливі на читача визначається тим, що він, поряд із зачином і кінцівкою тексту, посідає стилістично сильну позицію. Саме ці компоненти твору привертають найбільшу увагу. Інформація, що міститься в заголовку, зачіні чи кінцівці, засвоюється в першу чергу [8, 22].

Отже, заголовок створює єдину систему з текстом. Мотивованість заголовка розуміється як наявність у тексті смислових опор для одиниць першого комунікативного блоку. Розвиток смислової структури тексту розглядається як рух ланцюжка теми і реми, які починаються із заголовка.

Виходячи з припущення, що заголовок позначає текст, слід вважати, що така залежна функція заголовка припускає існування певних відношень між двома текстами - заголовком і твором. Складовими таких відношень є:

1) текст, що є заголовком і 2) текст, що розкриває зміст заголовка [13, 371].

Художнє моделювання дійсності на основі вербальної інформації здебільшого передбачає проникнення у свідомість читача. Таку інформацію, яка перетворюється на ключову, несе заголовок. У ньому міститься символічний образ змісту. Заголовок слугує своєрідним каналом інформації, не завжди передбаченої автором.

І.Р.Гальперін зазначав, що заголовок можна відобразити у вигляді закрученої пружини, яка розкриває свої можливості у процесі розкручування [2, 135].

Варто диференціювати роль заголовків у моделях різних текстів: наукового, ділового, публіцистичного, художнього. У наукових текстах заголовки виражають, як було сказано вище, головний зміст, одночасно розкриваючи його концептуальну сутність, а іноді тільки вказуючи на предмет думки. І в першому, і в другому випадку назва і зміст тексту взаємопов'язані з основною темою твору. У художньому тексті заголовок часто тільки опосередковано пов'язаний зі змістовно-концептуальною інформацією. Іноді смисл назви завуальований метафорично чи метонімічно. Останній тип назви приймає форму одного з речень або висловлювання, або словосполучення, яке зустрічається у тексті, і воно, таким чином, стає, так би мовити, представником всього тексту [2, 136].

Можна без перебільшення сказати, що кожен, хто береться за перо, має назву в своїй свідомості. І.Р.Гальперін називає заголовок "компресованим, нерозкритим змістом тексту" [2, 137]. Автор зазначає, що заголовок своєрідно поєднує в собі дві функції - функцію номінації (експліцитно) і функцію предикації (імпліцитно) [2, 135].

Деякі науковці виділяють перш за все змістову функцію заголовка, так як він вказує на інформаційний зміст тексту, відіграє сигнальну, пошукову роль. Визначаючи роль заголовка в художньому тексті більшість дослідників (В.А.Кухаренко, Д.В.Малявін, А.К.Мойсієнко, Л.Л.Шевченко, С.В.Форманова) вважає, що він є першим знаком художнього твору. У змістовій функції художнього твору заголовкові належить істотна роль: він передає в концентрованій формі основну його тему чи ідею. Така функція заголовка зумовлює його зв'язок з усім текстом [5, 43]. До цього слід додати, що заголовок символізує весь твір, тому в мегатекстовому просторі стає ключем до творчого задуму автора. У художньому творі заголовок виконує інформативну функцію чи функцію виклику зацікавленості й функцію, пов'язану з проблемою використання науково-технічної термінології.

При аналізі семантики заголовків важливо розрізнити їх функції, для диференціації яких С.І.Потапенко пропонує терміни: ідентифікуючі та орієнтуючі заголовки (заголовки - орієнтири) [11, 306].

Перші з них призначені для ототожнювання окремих творів, що відображається в етимології слова, яке початково означало бірку, що кріпилася до зовнішнього боку папірусного згортка, даючи можливість ідентифікувати різні роботи при їх зберіганні в контейнерах. Саме ідентифікуюча функція заголовка дає підстави лінгвістам розглядати його як ім'я тексту і ототожнювати з власним іменем, аналогічно з яким заголовок сприймається як індексальний знак, вказуючий на "тіло" тексту до його читання. Він перетворюється на умовний мотивований знак, який вказує на зміст тексту після знайомства з останнім.

До заголовків-орієнтирів відносять назви газетних повідомлень, які, розташовуючись над текстом, виконують функцію візуального орієнтування читача при початковому сприйнятті газетної смуги й реалізують семантичне орієнтування при знайомстві адресата зі змістом заголовка, співвідносячи його з різними орієнтирами концептуальної картини світу: просторами, шкалами, концептами, що представляють тіла відображуваних свідомістю предметів.

Заголовки-орієнтири одночасно виконують два види орієнтування: візуальне, знаходячись над газетним повідомленням, і семантичне, ідентифікуючи головні компоненти зображення й активуючи орієнтири картини світу читача, які включають шкали різної природи, концепти тіл, об'єкти, а також взаємодіючі з ними схеми дій [11, 305].

Деякі дослідники розглядають функції заголовка стосовно процесу сприйняття.

У процесі пізнавальної діяльності читач перш за все звертається до заголовка, потім він сприймає інформацію, яка міститься в цілому тексті. Після знайомства з текстом його зміст може закріпитися в пам'яті адресата. На кожному з цих трьох етапів сприйняття тексту заголовок виконує різні функції.

При першому знайомстві з заголовком, до читання всього тексту, реалізується номінативна функція. Вона полягає у тому, що заголовки називають текст, виступають в якості його імен, знаків. На першому етапі сприйняття завдання заголовка - пробудити увагу читача, зацікавити.

Знайомлячись із текстом, читач тримає заголовок в полі зору. Назва допомагає насамперед усвідомити смисл тексту, зрозуміти авторську концепцію. У цьому процесі заголовок виконує інформативну функцію. Він у згорнутому вигляді здатний виразити зміст тексту, який є ланцюжком тез, зв'язаних між собою й уточнюючих одна одну.

Заголовок бере участь у формуванні емоційного впливу твору, виконуючи оцінно-експресивну функцію.

Заголовок полегшує сприйняття тексту, відіграючи велику роль в організації мовно-виражальних засобів. У цьому випадку він виконує інтегративну функцію. Інтеграція (цілісність) тексту досягається використанням різноманітних видів когезії – засобів зв'язку (лексичних, образних, граматичних).

Після прочитання матеріалу може наступити третій етап сприйняття, на якому заголовок також виконує свою роль. Читач запам'ятовує текст, якщо він звернув на себе увагу змістом чи виражальною мовно-композиційною побудовою. Головна функція заголовка при закріпленні змісту в пам'яті читача-номінативна [6, 37].

Л.Б.Бойко серед численних функцій заголовка виділяє облігаторні - для вербального заголовка - такими є інформативно-номінативна, сигнальна, проспективна, текстоутворююча функції [1, 9].

Комунікативне призначення заголовка неоднакове навіть у межах одного функціонального стилю. Серед художніх текстів однаковою мірою зустрічаються заголовки-впливи і заголовки-повідомлення.

Стратегія заголовка відображає комунікативну спрямованість тексту. У художньому тексті, орієнтованому на вплив, простежується тенденція до встановлення таких взаємовідносин між заголовком і корпусом тексту, які б викликали безліч асоціацій і породжували б додаткові смисли.

Художній заголовок відрізняється широкою семантичною різноплановістю і великою кількістю різноманітних структур, серед яких виділення домінантної структури було б правильним тільки для творчості певного автора. Велика кількість заголовків-впливів відображає комунікативну спрямованість художньої прози. При цьому впливаюча сила заголовка може проявлятися не тільки на рівні дотекстового сприйняття, але й виявляється в результаті ретроспективного обміркування всього тексту, що являється прерогативою тільки художнього тексту [1, 10].

Щодо класифікації заголовків, то в науковців немає єдиної думки з цього приводу. І.Р.Гальперін класифікує заголовки за формою змістовно-концептуальної чи змістовно-фактуальної інформації, які містяться в назві: 1) назва-символ; 2) назва-теза; 3) назва-цитата; 4) назва-повідомлення; 5) назва-натяк; 6) назва-оповідь. Але якою б не була назва, зазначає І.Р.Гальперін, вона має властивість, більш того, силу обмежувати текст і наділяє його закінченістю. Це її головна властивість. Вона не тільки є сигналом, який спрямовує увагу читача на викладену думку, але й становить межі такому викладенню [2, 134].

Е. Є. Мінцис розглядає заголовок з двох позицій: з лінгвістичної точки зору – це ім'я твору, з семіотичної – його перший знак. А тому застосовує два підходи до його аналізу.

Згідно з першим, заголовки можуть бути виражені: 1) називним реченням; 2) словом; 3) наказовим реченням; 4) розповідним реченням; 5) герундіальним зворотом; 6) інфінітивним зворотом; 7) окличним реченням; 8) питальним реченням [9, 355].

Наступний підхід пов'язаний з характером образності заголовка та зі змістом твору. Назва новели у стислій формі містить головну ідею твору, є ключем до його розуміння. Але повністю заголовок можна зрозуміти тільки після прочитання цілого твору, сприймаючи його як структурно-семантичну єдність [9, 355].

Г. П. Їжакевич, М. М. Пилинський, С. Я. Єрмоленко класифікують заголовки за їх структурою: а) номінативи, що складаються з одного слова - іменника, субстантивованого прикметника, прислівника, числівника; б) номінативи, що складаються зі словосполучень різних типів; в) прості речення різних типів (односкладні та двоскладні), які виступають номінаціями подій, ситуацій; г) складні речення.

Із різноманітних структурно-граматичних типів заголовків оповідання треба ще відзначити заголовки – другорядні члени речення: додатки, обставини, прикладки тощо [3, 14].

Здійснений аналіз граматичної і семантичної структури заголовків показав, що в системі оповіді виразно простежуються дві тенденції. Перша тенденція тяжіє до економії мовних засобів. Друга тенденція полягає у прагненні автора до найповнішого і найточнішого відображення всіх сторін змісту твору до відтворення в заголовках основної ідеї тексту.

Як заголовки нерідко використовуються фразеологізми (прислів'я, приказки), цитати з інших художніх творів або популярних пісень.

У розв'язку мовно-виражальних засобів конструювання заголовків зростає їх експресивна й емоційна сила. Підвищення експресії досягається використанням у функції заголовків питальних, окличних, спонукальних речень та інших засобів експресивного синтаксису [3, 17].

Отже, заголовки відзначаються не лише різноманітністю структурних типів, але й багатством виражальних засобів, внутрішньою експресією, здатністю відтворювати основний зміст й ідею твору, привертати увагу читача до тих чи інших сюжетних та ідейних колізій художнього твору.

Роль заголовка у тексті різнобічна. Безліч його функцій пояснюється тим, що він виступає актуалізатором практично всіх текстових категорій. Ключове слово заголовка є структуротвірним фактором художнього твору. Отже, заголовок – це завжди образ, елемент комунікації в атмосфері загальної образності [12, 370]. С. Кржижанівський звертає на це увагу: "Как завязь в процессе роста разворачивается постепенно-множающимися и длиняющимися листьями, так и заглавие лишь постепенно, лист за листом, раскрывается в книгу: книга и есть – развернутое до конца заглавие, заглавие же – стянутая до объема двух-трех слов книга. Или: заглавие – книга in restricto; книга - заглавие in extenso" [4, 3].

З одного боку, заголовок виступає субстанціональною ознакою цілісної текстової структури; як правило, заголовок стає певною тезою, від якої відштовхується реципієнт при сприйнятті і окремих образно-сміслових елементів, і твору загалом. З іншого боку, лише на основі загальнотекстового досвіду, з урахуванням багатоколізійної семантики різнорівневих конотацій адекватно "прочитується" відповідна структурна препозиція, власне заголовок.

"Попередньо освоєне в контексті" не завжди передує своєму кореляту в лінійному просторі тексту, а може виступати своєрідним носієм ретроспективного досвіду щодо препозиційного елемента [10, 7].

Заголовки можуть бути серйозними, строгими, інтригуючими, іронічними, можуть упадати в очі. Заголовок дає початкову інформацію про текст, зв'язуючись з тим чи іншим змістовним елементом (головною думкою, тезою, образом героя, деталлю).

Відіграючи композиційну роль, заголовок пов'язується з початком і кінцівкою тексту. Заголовок твору може співвідноситися з його частинами, розділами, в цьому також приховуються великі виражальні можливості.

Аналізуючи заголовки, перш за все слід звернути увагу на те, що вони є структуруючим елементом будь-якого тексту.

Мовознавці по-різному підходять до класифікації заголовків:

1. Л.Б.Бойко розглядає заголовки за їх комунікативним призначенням і виділяє заголовки-впливи і заголовки-повідомлення.

2. І.Р.Гальперін класифікує заголовні слова за формою змістовно-концептуальної чи змістовно-фактуальної інформації, яка міститься в назві.

3. З двох позицій досліджує заголовки Е.Є.Мінцис: з лінгвістичної точки зору - це ім'я твору, з семіотичної - його перший знак. А тому застосовує два підходи до його аналізу.

4. Аналізуючи заголовки як ключові опорні лексеми, Г.П.Їжакевич, М.М.Пилинський та С.Я.Єрмоленко класифікують їх структуру граматично і семантично.

5. Ю.М.Лотман розглядає заголовок як елемент і знак тексту і називає його "міні-текстом" на тій підставі, що заголовок взаємопов'язаний з власне текстом і одночасно є посередником між текстом і читачем.

Заголовки в тексті виконують таку роль:

- заголовок є першим знаком художнього твору;
- він символізує весь твір;
- виражає головний зміст, вказує на предмет думки;
- у концентрованій формі передає основну тему чи ідею художнього твору; в організації мовно-виражальних засобів є засобом зв'язку.

- пов'язуючись з початком і кінцівкою, заголовок відіграє композиційну роль.

Серед функцій заголовка мовознавці визначають такі:

- номінації і предикації (І. Р. Гальперін);
- змістову (В.А.Кухаренко, Д.В.Малявін, А.К.Мойсієнко, Л.Шевченко);
- ідентифікуючу та орієнтуючу (С.І.Потопенко);
- номінативну, інформативну, оцінно-експресивну та інтеграційну (Е.А.Лазарева);
- інформативно-номінативну, сигнальну, проспективну і текстоутворюючу (Л.Б.Бойко);
- інформативну (або виклику зацікавленості) і функцію, пов'язану з проблемою використання науково-технічної термінології (С.В.Форманова).

Отже, заголовок стає не тільки епіцентром твору. Він узагальнює значення тексту взагалі. Це елемент комунікації, спілкування та мислення.

1. Бойко Л.Б. Особенности функционирования заглавий в текстах с различными коммуникативными заданиями: Автореф. дис. канд. филол. наук (10.02.01). – Одесса, 1989. – 14с.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 139с.
3. Івакевич Г.П., Пилинський М.М., Єрмоленко С.Я. Розвиток мовно-виражальних засобів жанру оповідання у слов'янських мовах. – К.: Наукова думка, 1978. – 40с.
4. Кржажановский С.Д. Поэтика заглавий. – М., 1931. – С.3 – 6.
5. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – 2-е издание, перераб. – М.: Просвещение, 1988. – 190с.
6. Лазарева З.А. Заголовок в газете. – Свердловск, 1989. – 94с.
7. Лосева Л.М. Как строится текст. – М., 1980.
8. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М., 1975.
9. Міндіс Е.С. Стилістично-композиційні особливості есе (на матеріалі творів сучасних американських письменників) // Культура народів Причорномор'я. – №32. – 2002. – С.354-357.
10. Мойсієнко А.К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша: Автореф. дис. докт. филолог. наук /10.02.01/ НАМ України. – К., 1997. – 32с.
11. Поталенко С.И. Заголовок англоязычного текста как средство визуального и семантического ориентирования адресата // Культура народів Причорномор'я. – №32. – 2002. – С.305 – 307.
12. Форманова С.В. Ключові слова у мові й картині світу Михайла Коцюбинського: Автореф. дис. канд. филолог. наук (10.02.01) К., 1999. – 20с.
13. Форманова С.В. Функціональна семантика заголовка як ключ до розуміння художнього тексту (на матеріалі роману Василя Шкляра "Ключ") // Культура народів Причорномор'я. – №32. – 2002. С.370-372.

The role of the title in the various genres was analysed in the article. The linguistic researches of the title were systematized and generalized. The function of the title was defined in the texts and was given in scientific literature.

Key words: title, title-land mark, nominative function, mark-expressive function, integrative function.

УДК 81'255.4:811.161.2'373.611 М. Лукаш

ББК Ш407+Ш5(4 укр)6-7

Валентина Савчин

СТИЛІСТИЧНІ ДЕРИВАТИ У ПЕРЕКЛАДАХ МИКОЛИ ЛУКАША

У статті розглянуто особливості використання засобів словотвору в мові перекладу Миколи Лукаша. Продемонстровано, що стилістичні деривати перекладача є виявом його мовного експериментаторства, яке ґрунтується на традиції та потенційні можливості української мови.

Ключові слова: словотвір, стилістичний дериват, словотвірна модель, мова перекладу.

Специфіка художнього твору вмотивовує широке використання лексичних, фразеологічних, словотворчих, морфологічних і синтаксичних засобів. Їх добір й організація зумовлені творчим задумом автора, особливостями його світосприйняття, його творчою індивідуальністю. Однією з важливих складових частин творчого почерку письменника є використання засобів словотвору. З одного боку, талановитий митець часом відчуває брак виражальних засобів, що зумовлює його художні пошуки, невпинний процес "експерименту" в естетичному освоєнні світу; з іншого, українська мова характеризується високою дериваційною спроможністю, що й стимулює процес творчого пошуку. Аналіз мови художнього твору дозволяє оцінити силу словотворчого арсеналу письменника, простежити особливості індивідуального авторського стилю.

Для М. Лукаша – знакової постаті в українському перекладі та культурі загалом – словотворення було чи не найважливішим елементом його мовного експериментаторства. Він переконливо демонстрував незаперечні потенційні можливості української мови, її високу дериваційну спроможність, органічну здатність до слово- та фразотворення. Активно реалізуючи дериваційний потенціал, закладений у мові, та опираючись на продуктивні моделі словотвору, М. Лукаш увів до обігу чимало утворень оказіонального характеру, серед яких є як авторські новотвори, так і активізовані давно забуті форми.

Для досягнення необхідних стилістичних ефектів М. Лукаш використовував найрізноманітніші способи словотворення, але найчастіше звертався до афіксації й осново- та словоскладання. Характерною рисою його словотворення є розширення малопродуктивних і непродуктивних словотвірних типів, що доводить гнучкість мовної системи і демонструє словесну творчість перекладача. З іншого боку, навіть продуктивні словотвірні моделі під пером М. Лукаша здатні значно увиразнити текст, посилити експресію вислову.

Зокрема, перекладач застосовує активні моделі суфіксального творення для інтенсифікації художнього мовлення, "оновлення" семантики існуючих лексем, вносячи цим у твір додаткові експресивно-емоційні конотації. Таким є використання суфіксів здрібності і згрубілості, яке створює колорит живого усного мовлення та передає широкий спектр емоційно-експресивних відтінків.

Так, Санчо Панса із "Дон Кіхота" побивається за своїм вкраденим ослом цілком у душі народних голосінь: "Ой ослику ж мій ріднесенький, у моїм дворі зроджений і зрощений! Та з тебе ж була моїй жінці втіха, моїм діткам радість, сусідам заздрощі!" [5, 132]. Стилізація під фольклор помітна і в іншому випадку, коли Санчо несподівано знаходить свого осла: "Як же тобі велося, мій Сіресенький, мій ріднесенький, масточку мій милий, товаришу мій любий!" [5, 193]. Суфікси здрібності –*есеньк-*, –*очк-* у словах

сіресенький, ріднесенький, масточку є засобом стилізації під фольклор і містять конотації співчуття, голубливості, пестливості.

Ці ж суфікси можуть служити для створення пейоративного, іронічного чи гумористичного забарвлення, яке підтримується загальним контекстом. Наприклад: "... сама Клара таки *справжнісінька* перла оріяньська, як із правого боку глянуть, то чиста тобі *квіточка* польова, а як із лівого, то вже не так – ліве око, бачите, од віспи витекло; та хоть рябо на виду, аби дівка до ладу: хто любе, той каже, що кожна в неї *дзюбочка* – то душі закоханого *ямка-могилка* [5, 551]. Пестливо-здрібнілі форми в даному контексті набувають виразно гумористичного забарвлення.

Іронічних відтінків сповнені суфікси здрібності в таких прикладах: "Та знаєш ти, *мізерний ліценціатіку*, що се в моїй силі...?" [5, 344] – зменшено-пестливий суфікс *-ик* у лексемі *ліценціатік* контрастує з конотаціями зневаги означення *мізерний* із семами жалюгідності, нікчемності; "... покинь жезла свого зміюватого, поки не одберете їм того *малюсінького, малюпусінького розумця*, який у них іще є!" [5, 365] – відтінок зневаги, насмішки посилюється ампліфікацією демінутивних форм. Зміна емоційно-оцінних відтінків значення зменшувально-пестливих форм може викликатися не лише контекстом, але і внутрішнім контрастом між основою лексеми та здрібнілим суфіксом. Напр.: "... рицарям меншої проти мене слави траплялося звершати трудніші подвиги, аніж убити якогось там *великанчика*" [5, 242] – у семантичній структурі лексеми *великан* закладено ознаку великого розміру, що контрастує зі зменшувальним суфіксом *-чик*. Умови для присутності контрасту відчутні й у демінутивній формі лексеми *склянка* – "*склянятко* води" [5, 33], оскільки іменники на *-ятк-*, як правило, називають малих істот і містять виразну конотацію голубливості: *дитячко, голуб'ятко, козенячко*. Схожий стилістичний ефект створює й лексема *островенята*: "... в тих островах та *островенятах* Санчо не зневірився" [5, 159].

Із зменшено-пестливою суфіксацією в експресивно-стилістичному плані контрастує суфіксація згрубілості, яка інтенсифікує ознаки пейоративності, сатирично забарвлює текст. М. Лукаш створює ампліфікаційні ряди за однотипною словотвірною моделлю: "... *посміховиська* аптекарям, *поштурховиська* джурам і *осудовиська* пажам!" [5, 520], "Слухай же тепер, *Санчисько*, що я тобі скажу: друге таке *лайдачисько*, як ти, навряд чи знайдеться ще в цілій Гишпанії" [5, 43] – словотвірна модель утворення збільшено-згрубілих назв поширилася й на власну назву.

У художньому творі зі стилістичною метою вживаються не лише суфікси суб'єктивної оцінки. Навіть нейтральні суфікси спроможні створити значний стилістичний ефект та посилити експресію вислову. Адже контекстуальна актуалізація значення уможливіло мимовільне зіставлення лексеми з традиційним словотвірним оформленням і її "оновленого" варіанту, вжитого у творі. У результаті виникають своєрідні дериваційні парадигми узуального й оказіонального характеру, що підпорядковуються завданням тексту.

Так, принцеса в устах Санчо Панси стає *принцизною* [5, 182], а королева – *королицею* [5, 241], що створює комічний ефект. Розмовні конотації, викликані спеціальним добром засобів суфіксації, помітні і в інших прикладах: *сумнитися* [5, 177] (у знач. *сумніватися*), *поступінно* [5, 122] (замість поступово), *жизняний* і *смертяний* (замість життєвий і смертний): "на всю *жизняну* дорогу аж до останньої *смертяної* зупинки товариша собі вибирає" [5, 425], "А котра з них *кращіша*, до того я не мішаюсь, мать що обидві гарні" [5, 191] – розмовно-просторічні конотації лексеми *кращіша* викликані ненормативним утворенням вищого ступеня порівняння прикметника за допомогою суфікса *-іш-* від суплетивної форми прикметника *гарний* – *кращий*. Схожі конотації виникають при зміні нормативного роду іменників за допомогою суфіксів. Так, суфікс *-иц-* утворює лексему жіночого роду від іменника *острів*: "... викинь із голови всі оті *острови* й *островиці*!" [5, 348]. До речі, М. Лукаш не тільки "провідмняв" цей іменник за родами: *острів* [5, 521], *островиця* [5, 348], *островеня* [5, 159], а й піддав його префіксальній трансформації *переострів* [5, 521] та утворив від нього дієслово *островувати* [5, 362].

М. Лукаш застосовує й інші активні моделі суфіксального творення для "оновлення" семантики існуючих лексем, вносячи цим у твір додаткові експресивно-емоційні конотації: *дивочна* думка [5, 26], *вічиста* (у знач. *вічна*): "О юнь моя, зелений гай! Гадалось, будеш ти *вічиста*" [2, 491], *ночистий* листопад [2, 367], *вечоровість* [2, 290] – у всіх цих утвореннях відчутне увиразнення семантики. Перекладач активно реалізує закладені в мові потенційні можливості творення множинних іменників на *-оці*, створюючи цілу низку слів, одні з яких звичніші, інші – відбивають індивідуальну мовну практику: *бідноці* [5, 247], *болеці* [5, 139], *буїноці* [2, 130], *джуроці* [5, 511], *зеленоці* [5, 74], *мерзоці* [5, 202], *милоці* [2, 13], *недбалоці* [5, 572], *різноці* [5, 354], *тайноці* [5, 195], *темноці* [5, 589], *смілоці* [5, 434], *холодоці* [1, 713], *чароці* [5, 522]. Активізує перекладач і утворення із суфіксом *-ив-* із значенням збірності: *їстиво* [5, 62], *чутиво* [5, 118], *ліпливо* [5, 87], *робливо* [5, 418], *хмариво* [2, 234], *жесвриво* [2, 339].

Задля прислівникових новотворів М. Лукаш звертається до вже традиційної моделі творення прислівників від прикметникової основи за допомогою суфікса *-о*. У нього знаходимо багато таких утворень: *мільярдно* [2, 396], *громовинно* [2, 388], *картинно* [2, 389], *фокстротно* [2, 399], *цуряно, мишано, вошно* і *блішно* [2, 399], *джазко* [2, 387], *туберозно* [2, 387]. Експресивне забарвлення таких прислівників зумовлено не тільки лексичним значенням, а й способом словотвору: всі вони утворені не від якісних, а від відносних прикметників. Цим М. Лукаш продовжує традицію П.Г. Тичини, М.Т. Рильського, В.М. Сосюри, для кого прислівники на *-о* від відносних прикметників були одним з улюблених видів новотвору. Наприклад, П.Г. Тичина, який вважається засновником такої моделі словотвору, подарував нам *виноградно, дощоросно,*

прометейно, яблуновоцвітно, трояндо і багато інших. У перекладах М. Лукаша відгукуються й інші Тичинівські паралелі. Порівняймо:

П. Тичина

Нікого так я не любило,
як вітра вітровиння [6, т. 1, 79]

Розпрозорились озера! [7, 27]

Танцюють цвітно цілунять тонно
[7, 154]

Думами, думами –
Наче море кораблями,
переповнилась блакить
Ніжнотонними [7, 13]

... в кого пісня сонцебризна
і правдивий сміх [6, т. 1, 81]

У перекладах М. Лукаша широко залучені іменники, утворені *безафіксним способом* від дієслівних основ. Слова з нульовою суфіксацією виразно виявляють свої стилістичні властивості у порівнянні з суфіксальними словами того ж кореня, посилюють емоційну насиченість слова, оскільки “відсутність суфікса ніби конденсує семантику цих лексем” [3, 182], робить їх виразнішими. Лексеми з нульовою суфіксацією сприймаються як синоніми до суфіксальних слів і на їхньому тлі вирізняються новизною й незвичністю: *загай і забара* [5, 197], *перечит* [5, 25], *витерп* [5, 129], *надих* поетичний [5, 134] (від *надихати*), *перевдяг* [5, 172], *знахід* [5, 181], *осліп* – “В *осліпі* лютих ревношів” [5, 222], *спиток* [5, 207], *порід* [5, 277] (у знач. *пологи*), *заблуд* [5, 420], *напомин* [2, 137], *недосип* [5, 25] та багато інших. Широко реалізуючи дериваційні можливості української мови, М. Лукаш знаходить найнеобхідніше слово. Часто перекладач утворює його сам, іноді піднімає на поверхню із прадавніх глибин мови. При цьому не настільки важливо: створив його перекладач чи активізував давно забуту форму, якщо модель його продуктивна і звучить воно природно, це тільки на користь і збагачення мови. Про два такі слова – у листі М. Лукаша до Г. Кочура від 12 лютого 1965 р.¹: “Пригадую, що надовго спинився був після такого: *І так наш ідальго у те читання вкинувся, що, знай, читав, як день, так ніч, од рання до смеркання, а од смеркання знов до рання, і з того недосипу та з того перечиту мозок йому до решти висох – існувся бідаха з глуду.*”

Найбільше тут подобалося мені “з того недосипу та з того перечиту” (*del poco dormir y del mucho leer*). У Козаченка та Кротевица² тут стоїть “тому, що він мало спав і багато читав” (> оттого, что он мало спал и много читал), у Іванова:³ “через безсоння та постійне читання” (>от недосыпания и чрезмерного чтения), у поляків “z braku snu, a zbytku czytania”. Я вважаю спочатку, що перший ужив ці віддієслівні іменники, створивши їх за живою й продуктивною словотворчою моделлю, і справді, не знайшов їх у 6-томному словнику⁴, зате у Єфр.[мова]-Кримського⁵ викапав згодом *недосип* (Чи ти з недосипу забув, хто сам еси? – М. Левиц.[ький]), а у Грінченка *перечит* (перечитом всю псалтирку знав – тобто напам’ятав, перечитавши багато разів, цитата з “Киевской Старини”, здається, з вірші про Грицька мудрого родом з Коломиї). Та якби навіть я цих слів не знайшов, вони цілком природні, пор. “з переситу, з переїду, з перепою” (*del mucho comer y del mucho beber*) ... А потім думав іще, що по-англійськи тут мають бути герундії (*much reading, little? few sleeping*), а потім угадував, як це могло звучати в спалені Чехою Самійленковим перекладі.⁶ [...] Отак розтікаєшся, було, мислю по древу, а робота лежить. А тоді ще глянеш востаннє – таки добре, і ритм той, що треба, і читання, читав, перечитати цілком законно, адже у Михайла⁷ теж *lectura, levendo, leer*”.

М. Лукаш, використовуючи високу дериваційну спроможність української мови, створює своєрідні *словотвірні синонімічні та антонімічні ряди*. Ось як за допомогою суфіксації він створює синонімічний ряд семантичного поля “байдуже”: “Мені аби її тільки побачити, *байдуже*, чи то через огорожу, чи в вікно...” [5, 372]; “... чудища підводні / *Байдужно* шастали між решток кораблів” [2, 359]; “... мені про те *байдужечки*”

¹ Листи М. Лукаша до Г. Кочура зберігаються у фондах Літературно-меморіального музею Григорія Кочура в Ірпені.

² В. Козаченко та Є. Кротевиц – автори перекладу “Дон Кіхота” українською.

³ Іванов М.О. – перекладач “Дон Кіхота” українською. Скорочений переклад “Дон Кіхота” виходив двічі – 1927 і 1935 років.

⁴ Академічний “Українсько-російський словник” (т. 1-6, 1953-1963).

⁵ Академічний “Російсько-український словник” (т. 1-3, 1924-1933), підготовлений під керівництвом А. Кримського у 4-х томах (т. 4 не вийшов). С.О. Єфремов був головним редактором 3 тому (1927).

⁶ Ідеться про український переклад “Дон Кіхота”, який був спалений у Чернігові разом з іншими книгами іспанських авторів у бібліотеці В. Самійленка.

⁷ Мігель де Сервантес Сааведра.

[5, 373]; “... та *байде* мені про те” [5, 426]. М. Лукаш демонструє й синонімічні властивості *префіксів*: “От доїхали вони до того заїзду і спитали в господаря, чи знайдеться їм де *переночувати*” [5, 605]; “Довелось *заночувати* у козопасів, що в полі куреннями стояли” [5, 62]; “... якщо ваше добродійство хоче в нас *підночувати*, то вашець знайде тут усе, що треба” [4, 30]; “Під вечір забились вони в саму нутрину Моренських гір, де Санчо радив сю ніч *ізночувати*” [5, 132]; “... як шукав собі куточка, де б зручніше *обночуватися*, провалився раптом разом із Сірим у глибоку й темну яму...” [5, 587]. Отже, виникає свого роду синонімічний префіксальний ряд до слова *ночувати*: *переночувати, підночувати, заночувати, ізночувати, обночуватися*.

Віртуозність М. Лукаша в оперуванні афіксами демонструє уривок із перекладу “Балу в опері” Ю. Тувіма:

А вже люди всюди встали:
Скот в різницях забивали,
Ятки з крамом розбивали,
Карабіни набивали,
Воріженьків убивали,
Ближнім зуби вибивали,
До хреста їх прибивали,
Руки, ноги одбивали,
Грошенята все збивали... [2, 397].

Перекладачеві вдалося відтворити надзвичайно строкату гаму емоційно-експресивних відтінків і домогтися цього лише варіюванням префіксів *за-, роз-, на-, у-, ви-, при-, од-, з-* навколо формально незмінного кореня з суфіксами. На особливе логічне акцентування префіксів цього фрагмента звертав свого часу увагу М. Мірошніченко, вбачаючи в цьому підтвердження того, що М. Лукаш спричинився до появи так званої філологічної школи в сучасній українській поезії [4, 8].

Загалом, префікси в М. Лукаша – це потужний стилістичний засіб. Використовуючи різні варіанти одного й того ж префікса або вживаючи префікс у невласливій для нього функції, перекладач досягає необхідного стилістичного ефекту. Так, послідовна заміна префікса *від-* його варіантом *од-* допомагає створити відтінки книжності, архаїчності: “... я *одступаюся і одстороняюся* од небезпеки” [5, 131], *оддчитати й одомстити* [5, 181], *одповідь* [5, 136], *одчай* душі [5, 135], *од’їзд* [5, 195], *оддам царство* [5, 190]; аналогічний ефект створює заміна префікса *з-* його варіантом *із-*: *ізробити* [5, 250], *ізготували* [5, 200], *ізмилосердився* [5, 342], *ізкаже* [5, 287].

Заміна ж префікса іншим, невласливим цій словотвірній моделі, викликає розмовно-просторічні конотації: “небіжчик був багатий гідальго, ... вчився чимало літ у Саламанці і повернувся звідти додому чоловіком, мовляли, мудрим і *очитаним*” [5, 67] (замість *начитаним*); “Доротея одповіла, що вона частенько в тих книгах *розчитувалась*” [5, 193] (замість *вчитувала*); “вона вже *прирозуміла*, як їй вийти ціло й неушкоджено з тої западни” [5, 223] (замість *зрозуміла*).

Відтінок урочистості, поетичності створює непродуктивний префікс *пра-*, який вказує на дуже великий вияв ознаки або на давність, споконвічність: *прачорна* мати [2, 289], *прастара* церковна цегла [2, 274].

Часом М. Лукаш використовує префіксальні утворення поряд із відповідними непрефіксальними. Такий прийом експресивно увиразнює текст, оскільки зіставлення однокореневих лексем експлікується. Ось як, наприклад, створюється відтінок збільшеної ознаки: “... *архіворожбит* над усіма *ворожбитами*” [5, 525], “Будь ти хоч *витязь і провитязь*” [5, 429], “Не признає мене ніякий там *острів і переострів*” [4, 521] чи, навпаки, зменшеної: “Добре ще, як ся *біда прибідка* буде” [5, 588].

Значного стилістичного ефекту досяг перекладач у наступному прикладі, де ампліфікація неологізмів у формі найвищого ступеня прикметників і прислівників та інших префіксально-суфіксальних форм створює значне гумористичне забарвлення: “...чи нема в сьому гроні, гурті й громаді *найпренепорочнішого і найпреламачійшого* рицаря Дон Кіхота і його *найпреджурішого* Панси? – *Найпрепансіший* тутечки, – вихопився поперед усіх Санчо, – і *Найпрекіхотіший* тож; отож *найпрегореславніша розпродуєньє*, кажіть чого ви *найхотішете*, а ми *преготові єсьмо* вас *якнайслугіше розпротішити*” [5, 513]. Посиленню ефекту сприяє контрастне використання лексем різного регістру: розмовного *тутечки* й архаїзму *єсьмо*.

Семантика слова може набувати того чи іншого стилістичного забарвлення не лише внаслідок афіксації, а й за допомогою використання *складних слів*. Різномітне поєднання слів, основ і коренів у таких лексичних одиницях дає можливість виражати найрізноманітніші суб’єктивно-експресивні відтінки думки. Серед неологізмів, утворених способом складання, найбільшу частину становлять прикметники та іменники. Творячи складні слова, М. Лукаш вільно оперує словесним матеріалом. Його складні новотвори відзначаються змістовою насиченістю і, як правило, функціонують як певні стилістичні цінності. Вони ніколи не є стилістично нейтральною лексикою, а несуть у собі потужний емоційний заряд. Прикладом цього є влучні *новотвори-іменники*, утворені способом складання: *ослобаран* [8, 414], *биконос* [8, 372], *рогороб* [8, 431], *мотомехофіціанти* [2, 390], *мертвовод* [2, 303], *Грошозавр* [2, 399], *ночоброд* [1, 391], *вікноскок* [1, 391], *древолоз* [1, 391]. М. Лукаш використовує складні *новотвори-прикметники* як один із засобів створення яскравого епітета, який часто замінює розгорнуте порівняння: *німо-говорливий* демон [8, 401], *усежерущий* вовк [8, 348], *буїноносий* зброносець [5, 404], *буїнокровий* біскаєць [5, 58]. Серед новотворів М. Лукаша

зафіксовано й складні дієслова: *великоноситись* [5, 361], *здонкіхотитись* [5, 203], *розбогарадити* [1, 338]. Утворення такого типу мало поширені в українській мові. Останні ілюстрації цікаві нам як приклади згортання власної назви чи фразеологізму в поєднанні з афіксацією.

Складні новотвори М. Лукаша не є чимось абсолютно новим у мові, невідомим досі жодним своїм словотворчим компонентом. Найчастіше вони будуються зі слів основного словникового запасу й за чинними вже в мові зразками, тобто за аналогією. Напр., активною моделлю українського словотвору є утворення складних прикметників, першою частиною яких є лексема *золото*: *золотоверхий*, *золотоволосий*, *золотокосий*. За цією моделлю М. Лукаш утворює прикметник *золотолуский* [2, 399]. За аналогією до іменників *бракороб*, *землероб*, *винороб* перекладач створив яскраві новотвори *рогороб* [8, 431] та *злороб* [5, 329]. Неологізм *зачосердий* [8, 360] теж мав “попередника” в загальнонародній мові – *м'якосердий*. За допомогою кінцевої частинки *-завр*, що містить вказівку на належність до викопних плазунів (*динозавр*, *бронтозавр*), утворено неологізм *Грошозавр* [2, 399].

Іноколи при словотворенні перекладач застосовує прийом паронимазії, зіставляючи різні за значенням, але подібні за звучанням слова, досягаючи значного гумористичного ефекту. Напр., на паронімічному зіставленні слів *секс* і *саксофон* М. Лукаш творить прикметник *сексофонний* [2, 390]. Паронимазія лежить в основі творення слів, на яких будуються каламбурні ситуації. Такі деривати забезпечують звуковий перегук основ загальнонародного слова й похідного від нього новотвору: “То це він справді в такому настрої? – Не стільки там того *настрою*, скільки *розстрою* [8, 392]; “Вона з ним у *роздвої*. А *роздвоївшись*, можна знов *здвоїтись*, то може вийти й третє [8, 376]; “Ти *розпарок*, а от Паріс у *парі*” [8, 405]; “І все-таки він *потягне* фунтів на три більше за Гектора. – Такий молодий і вже такий великий *потягун*?” [8, 340]; “*Поцінування* – річ не самовільна: // Тут важить внутрішня *ціна* предмета // Не менш, ніж гідність *поцінувача*” [8, 361].

Стилістичні деривати у перекладах М. Лукаша засвідчують творчий діапазон Майстра й надають його доробку особливого звучання. Перекладач тонко відчуває та реалізує потенційні можливості рідної мови, розширюючи рамки словника протягом усієї своєї творчості. Ці деривати є мовним винахідництвом, яке спирається на традиції загальнонародної мови. У них митець шукав найдосконалішої форми для вираження необхідних думок, настроїв, почуттів, нових виражальних засобів та яскравих стилістичних вартостей. Завдяки своїй образності, влучності, виразності внутрішньої форми вони є потенційним джерелом збагачення української мови, розширення її словникового запасу.

1. Боккаччо Дж. Декамерон / З італ. пер. М. Лукаш; Упорядкув., редагування Л. Череватенка. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2006. – 896 с.
2. Від Боккаччо до Аполлінера: Переклади М.О. Лукаша / Ред. упоряд., авт. передм. М.Н. Москаленко. – К.: Дніпро, 1990. – 510 с. – (Майстри поетичного перекладу).
3. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К.: Вища шк., 1987. – 351 с.
4. Мірошніченко М. “Біля водограю, що плаче...” по Лукашеві // Зарубіж. л-ра. – 1999. – № 43. – С. 8.
5. Сервантес Сааведра М. де. Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі: Роман / Пер. з ісп. М. Лукаша та А. Перепаді. – К.: Дніпро, 1995. – 703 с.
6. Тичина П.Г. Вибрані твори: У 2 т. – К.: Держ. вид. худ. літератури, 1957. – Т. 1-2.
7. Тичина П.Г. Деся на дні мого серця: Поезії / Упоряд. Головка Д.А. – К.: Рад. письменник, 1991. – 216 с.
8. Шекспір В. Тройл і Крессіда. / З англ. пер. М. Лукаш // Шекспір В. Твори: У 6-и т. – Т. 4. – К.: Дніпро, 1986. – С. 331-435.
9. Шіллер Ф. Лірика / Пер. з нім. М. Лукаш. – К.: Дніпро, 1967. – 195 с. – (Перлини світової лірики).

This paper provides a study of specific use of derivational means in Mykola Lukash's translations. It proves that stylistic derivatives of the translator reveal his lingual experimentation, which is based on both traditions and potentialities of the Ukrainian language.

Key words: word formation, stylistic derivative, word formation pattern, the language of translation.

УДК 811. 161. 2'371

ББК 81.07

Наталія Іванишин

СПЕЦИФІКА АКТУАЛІЗАЦІЇ ІМПЛІЦИТНОСТІ У ДРАМІ

У статті Іванишин Н. Я. “Специфіка актуалізації імпліцитності у драмі” розкрито специфіку актуалізації латентних значень у драматургічних текстах початку ХХ століття, виділено основні чинники, за допомогою яких репрезентується імпліцитність у драмі вказаного періоду.

Ключові слова: імпліцитність, драматургічний текст, концепт, імплікація, комунікативний акт.

Драматургічний текст (далі — ДТ) — полізначеннєве утворення, в якому провідна роль належить імпліцитному смислотворенню. Реалізація прихованого потенціалу драми зумовлена насамперед особливостями її структурно-композиційної, комунікативної організації. Імпліцитність у ДТ конститується через особливості драми як типу тексту. “Вихід” на латентне — у сценічності, специфіці актуалізації діалогу, наявності одного центрального конфлікту тощо.

Спроектваність драми на сценічне втілення — важливий чинник імпліцитного смислотворення. Адже процес ретрансляції повідомлення від автора до глядача передбачає ще й реалізацію складних внутрішньокмунікативних процесів (між персонажами). Інакше кажучи, контакт автор - глядач у

процесі виходу драми на сцену передбачає ще й такий конститутивний фактор, як режисер; останній, по суті, виступає співавтором, своєрідним ретранслятором ідей, інтерпретанта якого формує неосмисл. У зв'язку з цим відбувається смислове “нарошення” драми, зокрема й імпліцитне.

Смислове “зміщення”, спричинене креативною діяльністю режисера — співавтора, призводить до модифікації підтекстової, текстової та притекстової латентної інформації (терміни Бачевича Ф.).

Масив інформації, що знаходиться поза спектром поля накладання креативних начал автора і режисера, сигналізує про реалізацію конструктивно-творчої інтерпретанти режисера.

Однак, розглядаючи драму як особливий тип тексту не у площині реалізації контакту “автор — глядач”, а “автор — читач”, важливими для нас є такі проміжні ланки передачі повідомлення, як “автор — персонаж”, “персонаж — персонаж”, “персонаж — читач”. Під таким кутом зору релевантним з погляду реалізації латентного є розгляд тих комунікативних процесів, що пов'язані з названими антропоцентрами і через інтеракцію яких формується імпліцитність у драмі.

Оскільки комунікація у ДТ здійснюється через діалог, то він і є тим тлом, на якому розгортається “міждія” персонажів. Як уже зазначалося, з одного боку, “перспектива сценічного втілення, безумовно, відображається на діалозі, бо він вже не тільки драматичний, а і мовленнєвий (має постановчі якості)” [2, 10], з іншого — діалог визначається як релевантна, суттєва складова ДТ, завдяки зміні реплік в якій “відбувається розвиток драматичного конфлікту, перипетій, інтриги, які є провідними засобами розвитку характерів і дії” [2, 10], тобто посередництвом діалогу уможлиблюється конденсація і рух імпліцитності.

Наприклад:

Чоловік. Ти вернешся?

Жінка. Не знаю... може, і вернусь.

Чоловік (в задумі). Неначе сон... неначе ти вві сні жартуєш. Скажи, се, справді, жартуєш? Ну, всміхнись, скажи, що жартуєш...

Жінка. Ні, правду, правду говорю, мій любий. От ти мене не хочеш зрозуміти [5, 123].

У просторі ДТ відображено ситуацію розлучення двох дійових осіб — Чоловіка та Жінки.

Основне навантаження у текстовому сегменті припадає на пару-корелят “сон” — “правда”. Якщо для лексеми “сон” властиві імпліцитні семи “те, що відбувається не насправді”, “міраж”, “марев”, “те, що зникає”, “плинне”, “нереальне”, то номінація “правда” співвідноситься насамперед із “реальністю”, “незмінністю”, “стійкістю”, тобто спостерігаємо накладання смислів у рецепції Чоловіка, що кваліфікується останнім як “нереальна правда” — “те, чого не може бути”, “те що важко зрозуміти”.

Однак навіть на тлі зазначених латентних смислів відображується ситуація видається персонажеві (Чоловікові) жартом, а не реальністю. Його репліка *Неначе сон... неначе ти вві сні жартуєш. Скажи, се, справді, жартуєш? Ну, всміхнись, скажи, що жартуєш...* репрезентована у формі непрямого мовленнєвого акту — вираження прохання (у контексті — прохання залишитися).

Інтеракція персонажів зумовлює комунікативне розгортання, а імпліцитні смисли, закодовані в аналізованих лексемах, спрямовують взаємодію у визначене русло.

На нашу думку, *полісемантичність реплік персонажів, перевага непрямого інформування у комунікативних інтеракціях є визначальним фактором у репрезентації драми початку ХХ століття.*

Для полілогу (на противагу діалогічній комунікації) характерною є менша довжина реплік, здатних представляти основні авторські ілюції, а звідси і вищий ступінь сконденсованості, тобто більше варіантів інтерпретації закодованих смислів, зокрема й латентних.

Наприклад:

Мельничук. А я сьогодні так думав: нас дванадцять, як апостолів, а наш Іван, це — Іван Золотовустий. Ха-ха-ха!

Цепко. Спи краще, Степане.

Шеремета. А холодно, як на Сибіру.

Цепко. Осінь...

Мельничук. Так, осінь. Жовтень. Червоний галицький жовтень [3, 44].

У площині ДТ М. Ірчана “Дванадцять” представлено ситуацію нічного очікування повстанцями нападу на панський маєток.

Наведений текстовий сегмент репрезентований полілогом, у якому чітко виділяється стрижневий смисловий ланцюг, базований на таких домінантах: *дванадцять апостолів — осінь — жовтень — червоний жовтень*. Ці лексеми становлять ядро діалогічного розгортання. Їх комплексний аналіз дозволяє виявити латентні смисли, які рухають сюжетом; пронизують драматичну дію; спрогнозувати подальший розвиток подій у драмі.

Так, у першій репліці дійової особи (Мельничука) — *А я сьогодні так думав: нас дванадцять, як апостолів, а наш Іван, це — Іван Золотовустий. Ха-ха-ха!* — спостерігаємо своєрідне перехрещення двох текстових планів — реального та додаткового (інтертекстуального), у результаті чого модифікується семантика першого, тобто розвиток сюжетної лінії проходить під знаком біблійного вкраплення: зібрання дванадцяти апостолів в ніч перед Паскою закінчується трагічно — розп'яттям

Христа. Наявність у реципієнта відповідного тезаурусного фонду, зокрема ознайомленість із Біблією, сприяє адекватній інтерпретації власне текстового сегмента й ДТ загалом. Адже саме роль біблійного інтертексту стає визначальною для декодування й інтерпретації авторських інтенцій: накладаючись у свідомості адресата на представлені у тексті драми події, вкраплення з “чужого” тексту перебирають на себе основне смислове навантаження. Вищенаведена репліка проектує розв’язання конфлікту у запроєктованому біблійним сюжетом руслі — ватажок загине першим, після нього — двоє інших найближчих соратників (знову репрезентовані паралелі з біблійним текстом).

На нашу думку, *тематична багатоплановість, вихід драми на інтелектуальний рівень, що маніфестується введенням у художній простір інтертекстуальних елементів, слів-символів, переведення масиву інформації на імпліцитні реєстри є диференціальними ознаками драми початку ХХ століття.*

Другий елемент домінантного смислового ланцюга — лексема “осінь” — також значною мірою “працює” на підтвердження ілюкцій автора. Асоціюючись із “холодом”, “згасанням”, “смертю природи”, наведена номінація певним чином запрограмує адекватну інтерпретацію як мікро-, так і макросегмента, підтримуючи ідею попередньої репліки, тобто передбачає смерть комунікантів.

Однак наступне висловлення *Мельничука* конкретизує, увиразнює всі попередні: *Так, осінь. Жовтень. Червоний галицький жовтень*. Переплітаючись із семантикою концептів “жовтень” та “червоний”, слово-образ “осінь” набуває зовсім іншого смислу — передбачається його зв’язок (осені) із революційними подіями. Асоціюючись із кров’ю, руйнацією, словосполучення “червоний жовтень” також характеризується параметрами, імпліцитно кваліфікованими як негативні.

Зауважимо: кожен із елементів домінантного ланцюга, представленого у текстовому “відрізку”, здатний проектувати смислове розгортання тексту як самостійно, так і у комплексі з іншими, виконуючи таким чином функцію розгортання діалогу, формування конфліктності.

Важливо відзначити, *що здатність мовних одиниць (насамперед лексичних) об’єднуватися у домінантний ланцюг, компоненти якого інтерферують чи перехрещуються, характеризуються взаємовидністю, значущими асоціативними зв’язками, є однією з типових рис драми початку ХХ століття.*

Діалог є тим тлом, на якому розгортається конфлікт; такою “домінантною стрижневою мовно-композиційною формою, ... “переривистою безперервністю”, через яку відтворюється напруженість драматичної боротьби, здійснюється характеристика (самохарактеристика) персонажів, розвивається сюжет” [6, 11]. При цьому важлива роль належить імпліцитності. Адже нерідко саме прихований смисл є визначальним, релевантним для оприявлення характерологічних параметрів персонажів, що зумовлює прогресію тексту.

Наприклад:

Джон (підступає до Неллі). Місіс Геррісон. Це ж так, як у Маргарит, як у Вальтера...

Неллі (болісно). Не знущайся...

Джон. Тепер знаєте, як нам усім.

Неллі (скрізь стогін, злобно). З-з-звір!

Джон. Це ви нас робите звірами, ви! Я ніколи таким не був. А ви були колись робітницею? Ви були з нами?

Неллі. Вийди!

[...]

Джон. Нічого, місіс Геррісон. Заспокойтеся. Тепер ми рівні.

[...]

Джон (відходить до дверей). Докторе Геррісоне! Держіть тепер свою тасмницю!

Геррісон (не розуміє). Що ти хочеш сказати, Фрейзере?

Джон. Свою тасмницю. Бо всі — лиш смертельно ранені звірі. Ха-ха-ха-ха!.. (Виходить) [3, 217].

У комунікативній площині ДТ М. Ірчана “Отрута” (Радій) розгортається конфлікт, у центрі якого — протистояння директора великої фабрики та робітників, що захворіли на робочому місці невиліковною смертельною хворобою. Геррісон — лікар, який виявив причину захворювання (отруйна фарба), однак вагається у доцільності оприяуднення її, оскільки за мовчання йому запропонували великі гроші. Ставлення лікаря змінюється, коли захворіла його вагітна дружина Неллі — колишня працівниця фабрики.

Епіцентром семантичного розгортання як у окремо взятому наведеному мікросегменті, так і значною мірою на тлі всього тексту драми є слово-образ “звірі”. Воно виступає лейтмотивом — тією ключовою номінацією, що пронизує всю художньо-образну площину, задаючи передумови для латентної характеристики, самохарактеристики персонажів та проектуючи смислове розгортання драми.

У наведеному текстовому “відрізку” концепт “звірі” реалізується у кількох значеннях.

Так, уперше його вимовляє *Неллі* як реакцію на слова-стимули співрозмовника (*Джона*). Її репліка-відповідь у поєднанні з авторською конкретизацією (*скрізь стогін, злобно*) виявляє імпліцитні семи номена: “жорстокий”, “немилосердний”, “злобний”. Виділені приховані значення

модифікуються, видозмінюються у наступній репліці *Джона*: *Це ви нас робите звірами, ви! Я ніколи таким не був*. Така персонажна інтерпретація лексеми сприяє появі додаткових смислів, кваліфікованих як латентні: “ми — звірі”, але “такими нас зробили інші”, а тому — “ми не винні у тому, що ми звірі”.

Займенник “таким” вказує, що дійова особа витрактовує набуті характеристики як негативні: *такі — інші, погані, відмінні від тих, що колись були*. Однак у подальшому тлумаченні *Джона* аналізована лексема певною мірою втрачає елемент негативу, оскільки починає характеризувати значну кількість осіб, окреслених займенником “всі”: *Бо всі — лиш смертельно ранені звірі. Ха-ха-ха-ха!...*

Зазначаючи, що “*Тепер ми рівні*”, персонаж (*Джон*) включає до переліку й співрозмовницю (*Неллі*), акцентуючи тим самим, що “*ви — такі ж, як і всі*”, а звідси — “*ви також звір*”.

Проте лексема “звір” в окресленій ситуації починає набувати дещо інших параметрів, що досягається шляхом конкретизації її супровідними номінаціями “*смертельно ранений*”, які привносять новий прихований смисл — “*смертельно пораненому звіру нічого втрачати, а тому він стає небезпечним*”. Сема “небезпечний” значною мірою передбачає подальший перебіг подій та прогнозує логічну розв’язку — “звір” вирветься й доможеться свого будь-якою ціною, що знаходить підтвердження у тексті драми.

Таким чином, імпліцитне функціональне навантаження слова-образу “звір”, з одного боку, виступаючи у ролі лейтмотиву, рухає сюжетом, а тому здатне забезпечувати когерентність як на рівні мікро-, так і макросегменту; з іншого — виступає важливим засобом характеристики та самохарактеристики дійових осіб, зокрема у наведеному текстовому сегменті наявна перехресна характеристика персонажів.

При розгляді такої специфічної риси ДТ, як самохарактеристика дійових осіб, доцільно було б зауважити, що “слово персонажа в драматичному творі може вивчатися у двох аспектах: як елемент мовленнєвої структури образу персонажа, що допомагає розкриттю зв’язків слова і характеру, і як елемент цілісної системи в межах п’єси чи циклу п’єс (причому ця цілісність визначається єдністю проблематики та ідейно-емоційної оцінки) [7, 134].

Порівняймо:

Давид. А я вас не знаю! Зовсім не знаю! Чужа ви мені! Ваш образ мені безмірно рідний, а душа чужа. Я боюсь її, як... гадюки!

Марія. Що ви, що ви!.. Гадюки?!

Давид. Як темної ночі. [...]

Марія. Ні, Давиде, помиляєтесь, помиляєтесь, я з вами щира, як ні з ким.

Давид. Тепер?

Марія. Як ні з ким не була ніколи...

Давид. Як ні з ким!? (схоплює її за руку, довго дивиться на неї). Квітка, що береже на устах своїх отруту...

Марія (чуло). Давиде! Яку?

Давид. Минуле...

Марія тихо скрикує [5, 118].

У комунікативній площині драматургічного тексту Олександра Олеса “При світлі ватри” відлік імпліцитного смислотворення задає лексема “гадюка”, яка є визначальним засобом характеристики дійової особи (*Марії*).

Містячи, з одного боку, приховані семи “зло”, “недоброзичливість”, “підлість”, “підступність” [4, 162], вказана лексема проектує формування образу з явно вираженими негативними параметрами. Однак асоціативне навантаження номінації “гадюка” не обмежується наведеними імпліцитними смислами. Вказаний концепт здатний переосмислюватися, долучаючи до основних й інші латентні значення — “мудрість”, “знання”. У наведеному текстовому сегменті два різнобічні підходи до аналізу слова-образу “гадюка” перехрещуються, формуючи таким чином довершену характеристику означеної дійової особи (*Марії*): називаючи душу коханої *гадюкою*, *Давид* частково допускає елемент негативності (“підступність”, оскільки *Марія* обманює *Давида*), однак основне смислове навантаження припадає все ж таки на другий аспект розгляду — “мудрість”, “знання”, “хитрість”, “вміння виходити із будь-яких ситуацій”.

Зауважимо: концепт “гадюка” є вершиною домінантного смислового ланцюга (“гадюка — темна ніч — отрута — минуле”), саме ця номінація, з одного боку, зумовлює наступні, з іншого ж — конкретизується ними.

Так, репліки *Давида* (*Я боюсь її, як... гадюки!; Як темної ночі*) репрезентують у свідомості реципієнта контамінацію двох смислів, представлених концептуальними лексемами (*гадюка, темна ніч*). Використання адресантом паралельних порівняльних конструкцій семантично зближує останні, дозволяючи тим самим конкретизувати зміст першої (*гадюка*). Адже слово-образ “ніч” також характеризується асоціативним потенціалом, близьким за смислом до попереднього концепту, причому семантика “ночі” увиразнюється ще й за рахунок використання атрибута “темна”:

“темрява”, “невизначеність”, “відступність”, тобто спостерігаємо семантичне зближення двох концептів, завдяки чому увиразнюється, чіткіше проступає образ головної героїні драми — Марії.

Давид розуміє, що Марія приховує деякі факти свого минулого, і прагне відвертості з її боку. Однак намагання головної діючої особи уникнути з'ясування стосунків (Ні, Давиде, помиляєтесь, помиляєтесь, я з вами щира, як ні з ким) призводить до ще більшого поглиблення конфлікту.

У наступній репліці — реакції Давида (Квітка, що береже на устах своїх отруту...) спостерігаємо ще більше увиразнення образу Марії, що досягається за рахунок використання номінації “отрута” — “гадюка, яка здатна вжалити”, причому отрутою виступає минуле героїні — те, що може принести страждання персонажеві (Давиду). Сміслові навантаження лексеми “отрута” (“те, що може спричинити загибель”) проектує розгортання текстового простору у визначеному ракурсі: “нещирість”, “відступність” головної героїні здатні призвести до смерті Давида, що і підтверджується контекстом.

Вважаємо, що відправною точкою у розгортанні імпліцитного характеротворення є окрема деталь; часто характеристика дійових осіб уможливується за рахунок метонімічного зближення, віддаленої асоціативності чи паралелізму. Такі ознаки, характерні для модерної драми, значною мірою передбачають експлікацію імпліцитних зв'язків.

Відлік імпліцитності у ДТ може задавати ремарка. Її креативний потенціал ретранслюється через мовні засоби, зокрема й лексичні. За посередництвом ремарки уможливується глибша, рельєфніша латентна характеристика дійових осіб, повніше розуміння інтеракції між персонажами. Ремарка як міта імпліцитності часто розгортає драматичну дію, є тлом для розуміння та декодування мікроконфлікту, закодованого у сегменті.

Наприклад:

Жандарм. (По їх відході хвилю мовчить, стоячи недвижно серед хати напроти Анни, яка стоїть коло вигаслої (курсив — Н. І.) печі. Відтак він випростовується і підносить голову. Остро). Анно!

Анна підводить голову, глядить на нього з невисказаною тривогою і опускає очі.

Жандарм. Сюда ходи!

Анна підходить до нього і зупиняється.

Жандарм. Ближче, ближче! Гляди мені в очі! Просто!

Анна. (Силується глядіти, тремтить уся, потому кидається перед ним на коліна). Михайле! Михайле! Не муч мене! Не можу я глядіти на тебе! Ти такий страшний! [8, 475]

У наведеному сегменті драми Івана Франка “Украдене щастя” представлено комунікативну інтеракцію між головними дійовими особами — Анною і Михайлом.

Епіцентром семантичного розгортання у текстовому “відрізку” виступає лексема “вигаслої” (печі), внутрішньоформне наповнення якої — “та, яка згасла”, “та, що вичерпала себе” — переноситься на образ дійової особи (Анни), проектуючи таким чином подальше розгортання сюжету та формування мікроконфлікту, оскільки, персоніфікуючись, лексема “вигасла” набуває у контексті й інших, суто “людських” характеристик — “та, що перестала “горіти” (“жити”), “та, що померла (духовно)”.

Шляхом інтерференції просторово-образних площин відбувається метонімічне зміщення, внаслідок якого “вигасла піч” накладається на характеристику дійової особи — Анни, тобто образ головної героїні увиразнюється, вимальовується рельєфніше, чіткіше; стає зрозумілою її поведінка у стосунку до Михайла. Саме авторська характеристика головної героїні, представлена у ремарці, конкретизує, організовує мовний матеріал, репрезентований у діалогах.

Таке потрактування інформації, закладеної в ремарці, значною мірою служить для увиразнення драматичної дії у ДТ, виходячи тим самим на реєстри макроконфліктності. Адже один із центральних образів — образ Анни — є ядерним елементом у композиційній структурі драми, а тому з'ясування його латентних смислових нашарувань служить своєрідною “відправною точкою” для декодування й чіткого оформлення авторських інтенцій, що виявляються релевантними, суттєвими для формування конфліктності.

Як бачимо, ремарка у ДТ — важливий засіб, здатний актуалізувати імпліцитні смисли, закодовані у комунікативній структурі драми. Він часто виступає епіцентром пульсації латентного та задає вектор розгортання тексту у прихованій перспективі. На нашу думку, поглиблення ролі ремарки, її здатність виступати у ролі конструктивного елемента ДТ — характерні риси модерної драми початку ХХ століття.

Отже, драма як тип тексту характеризується потужним потенціалом у представленні імпліцитності, яка в ньому конденсується, ретранслюється і реципіюється. Специфіка розгортання латентного смислотворення у ДТ зумовлена структурно-композиційною, комунікативно-прагматичною організацією драми, орієнтацією її на сценічне втілення, наявністю єдиного центричного конфлікту.

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. Підручник. — К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. — 344с.

2. Горюнова М. М. Лінгвостилістичні особливості німецькомовної драматургії ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1996. — 24с.

3. Ірчан М. Твори: В 2-х т. — Т. 1. Драми. — К.: Дніпро, 1987. — 343с.

4. Кононенко В. І. Символи української мови. — Івано-Франківськ: Плай, 1996. — 272с.

5. Олесь О. Твори: В 2 т. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 2: Драматичні твори. Проза. Переклади. — 683с.

6. Слюсар Н. О. Структурно-функціональні особливості драматургічних текстів: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Дніпропетровськ, 2004. — 18с.

7. Уколова Л. Е. Специфіка драми (системний аспект аналізу). — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1991. — 172с.

8. Франко І. Поезії. Мойсей: поема. Украдене щастя. // К.: Дніпро, 1989. — 567с.

The article highlights implicit-oriented peculiarities of the dramaturgic text and the specificity of the implicitness actualization in the drama texts of the beginning of the 20th century.

Key words: implicitness, dramaturgic text, concept, communicative act, character, interaction, inner form of the word, implication, presupposition, underlying theme

УДК 811.161.2

ББК 83.3(4 Укр)

Андрій Панченков

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЦЕРКОВНОЇ ПРОПОВІДІ

У статті висвітлено найважливіші лінгвостилістичні характеристики гомілетичного підстилю конфесійного стилю сучасної української літературної мови. Розглянуто фонетичні, семантичні та комунікативні ознаки проповіді.

Ключові слова: сакральна мова, конфесійний стиль, гомілетичний підстиль, проповідь, лінгвостилістичні характеристики.

Конфесійний стиль, що є чи не одним з найперших кодифікованих книжних стилів в історії української літературної мови, являє собою складну підмову (метамову), провідною функцією котрої є фідеїстична, або сакральна. У структурі цього стилю виокремлюються підстилі канонічної літератури, тлумачної літератури, популярної літератури, церковного пісенства, богословсько-методичний, конфесійно-публіцистичний, молитовний, розмовний і гомілетичний. Гомілетичний, або проповідницький, підстиль є найбільш своєрідною підсистемою сакральної мови, характеризується кількома ознаками, що зближують його з розмовним, публіцистичним і художнім стилями.

У цій статті спробуємо окреслити лінгвостилістичні характеристики проповіді як підстилю конфесійного стилю сучасної української літературної мови.

Гомілетичний підстиль недостатньо досліджений в українській лінгвістиці. Серед небагатьох сучасних українських науковців, хто торкався цієї проблеми у своїх дослідженнях, — Н. Бабич [1], О. Баран [2], Л. Бережна [3], Н. Горська [6], Я. Дзюбенко [7], С. Кот [8], Н. Кравченко [9], З. Куньч [11], В. Німчук [18], О. Новик [19], І. Павлова [20], І. Рудік [23], Г. Чуба [24]. У сучасній зарубіжній лінгвістиці можна відзначити праці таких науковців, як Р. Аллен [26], Р. Еслінгер [28], І. Крилова [10], Л. Куц [30], Р. Осборн [31], О. Прохвятилова [21], М. Расторгуєва [22], П. Хіменез [29], Дж. Чілдерз [27] та ін.

Незважаючи на праці названих лінгвістів, українській лінгвостилістиці бракує ще серйозних досліджень проповіді, зокрема чіткого визначення її стильових ознак. Цим обумовлена актуальність нашої розвідки.

У визначеннях сучасної гомілетики, риторики та лінгвістики проповідь розуміється як ораторство певного різновиду, що повідомляє найважливіші положення віровчення, містить етичні вимоги: „проповідь — пропаганда релігійної ідеології у формі публічної промови, що повідомляє найважливіші положення віровчення та спонукає до відповідної поведінки”; „дидактичний твір ораторського типу, що містить етичні вимоги (зазвичай із релігійним забарвленням), і спонукає слухача до емоційного сприйняття цих вимог”; „жанр релігійної пропаганди, публічна промова священнослужителя (проповідника) у храмі, що звернена до парафіян і містить тлумачення положень віровчення, коментарі до Святого Письма, рекомендації до відповідної поведінки та дій. Через проповідь здійснюється релігійний вплив на вірян у позарелігійних сферах їхнього життя. Специфічною особливістю релігійної проповіді є вплив не стільки на розум, скільки на емоції, підсвідомість, інстинкти, тобто позалогічне переконання”; „у широкому значенні слова проповідь — це взагалі релігійне виховання. У вузькому значенні вона є формою передачі релігійних поглядів, уявлень і почуттів, здійснювана у вигляді усного звернення служителя культу до слухачів. Останнє не виключає поширення її в рукописах і друкові”; „звернення проповідника з текстом до слухачів з метою зчинити на них певний вплив” [23, 27–28].

Таким чином, проповідь є традиційним методом публічної промови, що стосується релігійної чи моральної теми, спирається на священні взірці сакральної літератури, передбачає наявність певної системи усталених вірувань, передається через особу промовця, використовує засоби ораторського мистецтва, безпосередньо призначений для навернення слухачів до віри й надання їм можливості спасіння [31, 53–54]. До того ж у православних церквах проповідь — не лише інтерпретація біблійної доктрини, вона радше виконує функцію ікони, вираженої словесними засобами та призначеної для слухового сприйняття [27, 21].

Дослідники проповіді погоджуються в тому, що характер виголошення проповіді має відповідати її змістові та призначенню — бути свідомством істини [21, 139]. Серед фонетичних ознак гомілетичного

підстилю називається інтонаційна виразність, спрямована на “виділення голосом змісту й почуття” [4, 116]. Як найважливіший звуковий засіб варто відзначити логічне тонування, що полягає в чергуванні тональних понижень і підвищень, посилень і послаблень гучності звучання, прискорення й уповільнення темпу мовлення, використанні логічного наголосу, граматичних (співвідносних із розділовими знаками) і логічних пауз). Також звертається увага на нормативність вимови й наголосу, на правильність і чіткість артикуляції проповідника, неприйнятність неясної чи млявої вимови, спотворення звучання чи ковтання слів через дуже швидке говоріння [16, 23].

А. Михальська відзначає такі характерні для гомілетичного підстилю параметри звучання, як плавність мелодичних змін і невисоку швидкість вимови, рівний і спокійний інтонаційно-ритмічний малюнок, плавні зміни амплітуди та частоти звуку, невеликий темп, неспішне мовлення, проникнуте гідністю й повагою до слухача й предмету проповіді [14, 65]. До фонетичних особливостей проповіді відносять також відхилення від сучасних орфоепічних норм, пов'язані з традиціями церковнослов'янської вимови, впливом сучасних іноземних мов, суржику, діалектів та мовлення діаспори [11, 438–443].

Серед суперсегментних параметрів звучання духовної проповіді зафіксовано особливість делімітації мовленнєвого потоку, коли в окремі синтагми виокремлюється кожна чи практично кожна смислова група висловлювання; частотність висхідних інтонацій; плавну мелодіку; знижену, порівняно з нейтральним мовленням, швидкість звучання пастирського слова; функціональну значимість пауз. До фонетичних характеристик гомілетичного підстилю належить і особливий ритмічний лад. Ритмічна організація проповіді обумовлена не лише обставинами, в яких вона виголошується, але й завданнями проповідника: якомога точніше й переконливіше донести до парафіян основи християнського віровчення. Саме тому ритм традиційно використовується як емоційний і логічний акцент, засіб посилення, підкреслення важливої думки й теми [21, 140–141].

Дослідники стверджують, що гомілетичним творам властиві чотири семантичних ознаки, що знаходять своє відображення в мовленнєвій організації проповіді.

1. Найважливішою семантичною ознакою проповіді є її богонатхненність, бо в ній самовисловлюється Слово Боже. Слово Боже у християнстві являє собою втілене у Христі одкровення Бога про самого себе. Воно висловлюється людською мовою у пророчому служінні, Святому Письмі [21, 142]. Ідея про богонатхненність проповіді в гомілетичній пов'язана із проблемою вираження істини в доступній для всіх словесній формі. „Містерія втілення і віри в одкровення СЛОВА через людську мову допускає і гомілетичне прийняття риторики, і її заперечення: якщо Бог стає людиною, приймаючи “поблажливість” і людське слово, тоді риторика отримує ніби “божественне схвалення”. Або своїм втіленням Бог протиставляє своє слово людському, і тоді людське слово ніби долається смертю і воскресінням втіленого логосу” [12, 81].

2. Другою семантичною ознакою проповіді є, на думку О. Прохватилової, співіснування в ній двох світів – небесного, божественного як відбиття божественної енергії і земного, людського. У проповіді взаємодіють Творець, який відриває себе у слові, і людина, що це слово сприймає [21, 142]. Л. Левшун кваліфікує проповідь як одну з форм харизми, що надсилається людству, засіб посередництва між Богом і людьми: божественний імператив перетворюється в проповіді на поняття, доступні людині, і навпаки, категорії людського мислення узгоджуються з Божою істиною [13, 52].

3. Третьою семантичною ознакою проповіді є властивість спасіння. Для християнства одкровення Боже просякнуте духом спасіння таке само, як явління у світ Сина Божого має за мету спасіння людського роду від гріха. Шлях до спасіння лежить насамперед через набуті знання про Бога, що їх дає проповідь, несучи слово віруючим і тлумачачи його. Шлях до спасіння полягає також у моральному вдосконаленні особистості, наближені людини до Бога через покаєння і духовне оновлення. Можливість морального оновлення відкривається людині саме у проповіді. Автор курсу лекцій з гомілетики А. Ветелев продемонстрував, як внутрішня будова пастирського слова може відображати ідею покаєння, оновлення та спасіння: “1. Чому нам треба молитися? 2. Що таке молитва? 3. Як ми ставимося до молитви й чому? 4. Куди нас приведе життя без молитви? 5. Чому нас навчають приклади святих? 6. Як і коли ми маємо молитися? 7. Завершення – молитва-заклик” [5, 166]. Отже, властивість спасіння в проповіді виявляється в можливості сприйняття Слова від Бога, з одного боку, і морального оновлення особистості під впливом цього Слова – з іншого [21, 143].

4. Соборність полягає в цілісному поєднанні свободи та єдності багатьох людей на основі їхньої спільної любові до тих самих абсолютних цінностей. Проповідь звернена до загалу, собору віруючих, кожен із яких, являючи собою своєрідну особистість, об'єднаний з іншими слухачами гомілії в єдину спільність соборності. Як відзначає Б. Нечипоров, така спільність поєднує в собі “слухняність зі свободою та збереженням себе і своєї автономії” [17, 157].

Комунікативні ознаки текстів гомілетичного підстилю:

1. Форма мовлення. Усна форма проповіді є ефективним способом впливу на слухача, оскільки привертає увагу більше, ніж гладкий плін мовлення при читанні вголос. Усна форма належить до числа особливостей функціонування гомілії. Провідні гомілетичні XIX–XX століть стверджують, що проповіддю у власному сенсі слова можна вважати лише акт її промовляння перед народом. “Із припиненням

проповідником свого усного мовлення припиняється і проповідь. Записаного ж проповідницького слова, як уже літературного твору, назва “Проповідь” стосується лише у сенсі синонімічному” [25, 30]. Усна форма відзначається серед ознак проповіді і сучасними лінгвістами. При цьому звертається увага на те, що усний характер втілення підсилює ефект впливу гомілії, оскільки проповідник використовує багате за способами впливу мистецтво художньо-драматичного промовляння і весь комплекс храмово-богослужбових символів [13, 50].

2. Вид мовлення. Проповідь являє собою монолог. Однак монологічне слово священика має певні ознаки діалогічності. У проповіді, на думку Л. Левшун, можна помітити внутрішню діалогічність, засновану на обов'язковому враховуванні реакції аудиторії, “залученні слухачів до спів-переживання, спів-споглядання, спів-пізнання” [13, 18–19]. А. Михальська наголошує на діалогічності проповіді, оскільки остання є фіксацією суб'єкт-суб'єктних стосунків між учасниками ситуації спілкування. Ці стосунки засновані на сприйнятті проповідником своїх слухачів як братів, членів однієї родини [15, 59–68]. О. Прохватилова розглядає поняття діалогічності проповіді як таке, що корелює з монологічністю, називає ознаку діалогічності домінуючою для гомілії й виокремлює три типи діалогічності: зовнішня, внутрішня, глибинна [21, 146].

3. Вид комунікації. Види комунікації розрізняються залежно від адресата. Останній може бути активним і пасивним; масовим, колективним і одиничним; безособовим і особовим; безпосереднім і опосередкованим. У проповіді актуалізується кілька видів комунікації: колективна (пастирське слово звернене до колективного адресата), масова (у випадку звернення проповідника до слухачів з допомогою ЗМІ), особиста (створення ефекту зверненості слова до кожного слухача, спілкування “однієї душі з іншою” [14, 65]), гіперкомунікація (вкраплення сакральних текстів, наявність певних ремінісценцій).

4. Відношення між мовцем і реципієнтом. Розглядаючи ідеологічність проповіді, А. Михальська відзначає рівноправність партнерів комунікативного акту [15, 59–68]. О. Прохватилова заперечує таку позицію, розглядаючи ієрархію стосунків учасників комунікації у двох площинах: вертикальній і горизонтальній. У першому випадку стосунки проповідника і слухачів характеризуються як рівноправні, у другому – спостерігається залежність адресата від адресанта: “проповідник сприймається віруючими як духовний отець, духовний наставник, учитель і займає в ієрархії стосунків “мовець – слухач” більш високе місце. Безумовно, визначаючи характер ієрархії суб'єкта мовлення і адресата у проповіді, не варто говорити про пряму субординативність (“начальник – підлеглий”), однак цілком очевидно, що мовець відчуває себе і сприймається слухачами як особа, яка має Авторитет” [21, 148].

5. Підготовленість мовлення. Усний характер мовленнєвого твору визначає його імпровізованість, навіть тоді, коли публічна промова заздалегідь продумана. Праці з гомілетики відзначають залежність підготовленості чи непідготовленості проповіді від практичного досвіду священика. Перевага надається імпровізованій проповіді, коли заздалегідь продумується лише основний напрям думки, а “вся робота з перетворення внутрішнього духовного багатства проповідника на живе слово здійснюється у храмі, під час виголошення” [16, 24]. Повторюваність ситуацій мовлення, характерна для текстів гомілетичного підстилю, допускає можливість використання готових мовленнєвих форм, що полегшує процес створення проповіді і дозволяє говорити про “деяку міру підготовленості пастирського слова навіть у тих випадках, коли вона замислюється як імпровізована” [21, 149–150].

Узагальнюючи результати нашого дослідження, можемо дійти таких висновків:

1. Гомілетичний підстиль є своєрідною підсистемою конфесійного стилю (сакральної підмови) сучасної української літературної мови.

2. Головними фонетичними ознаками проповіді є інтонаційна виразність, логічне тонування, плавність мелодичних змін, невисока швидкість вимови, рівний інтонаційно-ритмічний малюнок, деякі відхилення від сучасних орфоепічних норм.

3. Семантичними характеристиками гомілетичного підстилю є богонатхненність, співіснування у проповіді двох світів, властивість спасіння та соборність.

4. До комунікативних ознак можна зарахувати усну форму мовлення, зовнішню монологічність і внутрішню діалогічність, поєднання колективної, масової, особистої комунікації та гіперкомунікації, опосередковану субординативність у відношеннях „адресант – адресат”, використання проповідником готових мовленнєвих форм.

У своїй статті ми лише побіжно торкнулися кількох найважливіших лінгвостилістичних характеристик церковної проповіді. Напрямом подальших досліджень у цій галузі має стати глибокий розгляд широкого масиву української гомілетики на синхронічному й діахронічному рівнях.

1. Бабич Н. Д. Мовностилістичні засоби емоційного, естетичного й інтелектуального впливу проповіді на сучасного християнина // Галицько-буковинський хронограф. – Івано-Франківськ; Чернівці, 1997. – №1 (2). – С.21–26.
2. Баран О. Гомілетичні „бесіди” Михайла Лучка. – Вінніпег: Вид-во Отців Василян, 1977. – 230 с.
3. Бережная Л. Тема смерти в украинско-белорусской православной проповеди и полемической литературе конца XVI-XVII в. // IV Міжнародний конгрес українців, Одеса, 26–29 серп. 1999. – К., 2000. – Кн.1. – С.83–94.
4. Булгаков Г. Теория православно-христианской пастирской проповеди: (Этика гомилии). Очерк систематического курса. – Курск, 1916. – 168 с.
5. Ветелев А. Курс академических лекций по теории и практике церковно-славянского проповедничества. – М.: Загорская духовная академия, 1949. – 284 с.

6. Горская Н. Д. Византийские традиции в украинских проповедях II половины XVII века // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. – К.; Судак, 2004. – Ч.3–4. – С.33–36.
7. Дзюбенко Я. А. Концентуальні категорії тексту проповіді XI та XVII століть у комунікативному аспекті // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – К., 2001. – Вип.3. – С.141–147.
8. Кот С. А. Дискурсивний аналіз проповіді як нравственно-духовного жанра словесности (на матеріалі Православної Роджественської проповіді). – Дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006. – 206 с.
9. Кравченко Н. О. Лексичні засоби реалізації сакральності в текстах українських й англійських проповідей // Записки з українського мовознавства. – Одеса, 2003. – Вип.12: Українська ментальність: діалог світів. – С.282–287.
10. Крылова И. А. Современная православная проповедь в функционально-стилистическом аспекте : Дис. ... канд. фил. наук. – СПб., 2005. – 227 с.
11. Куньч З. Церковна проповідь і проблеми культури мови // Християнство й українська мова. – Львів, 2000. – С.436–443.
12. Куссе Х. Истина и проповедование. «Живое слово» архиепископа Амвросия (Ключарева, 1820–1901) и соотношение между гомилетикой и риторикой // Логический анализ языка: Истина и истинность в культуре и языке. – М.: Наука, 1995. – С. 78–85.
13. Левшун Л. В. проповідь як жанр середньовікової літератури: (На матеріалі проповідей в древнерусських рукописних і старопечатних збірниках): Дис. ... канд. філол. наук. – М., 1992. – 212 с.
14. Михальская А. К. Пути развития отечественной риторики: утраты и поиски речевого идеала // Филологические науки. – 1992. – № 3. – С. 55–67.
15. Михальская А. К. Русский Сократ: Лекции по сравнительно-исторической риторике. – М.: Akademia, 1996. – 192 с.
16. Настольная книга священнослужителя: В 8 т. М.: Изд-во Моск. Патриархии, 1985–1989. – Т. 5. – 1986. – 814 с.
17. Нечипоров Б. В. Введение в христианскую психологию: Размышления священника-психолога. – М.: Школа-Пресс, 1994. – 192 с.
18. Німчук В. Християнство й українська мова // Укр. мова. – 2001. – № 1. — С. 11–30.
19. Новик О. П. Використання оповідних елементів у проповідях другої половини 18 століття (на матеріалі творів Івана Леванди) // Актуальні проблеми слов'янської філології. – К., 2004. – Вип.9: Лінгвістика і літературознавство. – С.495–502.
20. Павлова І. Г. Слово як семантико-функціональна одиниця в структурі української проповіді: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 2005. – 259 с.
21. Прохватолюва О. А. Православная проповедь и молитва как феномен современной звучащей речи. – Волгоград: Изд-во Волгоградского гос. ун-та, 1999. – 364 с.
22. Расторгуева М. Б. Речевой жанр церковно-религиозной проповеди: Дис. ... канд. фил. наук. – Воронеж, 2005. – 280 с.
23. Рудик И. В. Англоязычная проповедь как специфический вид речевого акта (фоностилистическое исследование): Дис. ... канд. фил. наук. – О., 2005. – 208 с.
24. Чуба Г. В. Лінгво-текстологічний аналіз учительних Євангелій другої половини XVI-XVIII ст.: Дис. ... канд. філол. наук. – Л., 1998. – 250 с.
25. Юрьевский А. Гомилетика, или Наука о пастырском проповедании слова Божия. – К., 1903. – 218с.
26. Allen R.J., Ed. Patterns of preaching: a sermon sampler. – St. Louis: Chalice Press, 1998. – 456p.
27. Childers J. Ed. Purposes of preaching. – St. Louis: Chalice Press, 2004. – 640p.
28. Eslinger R.L. The web of preaching: new options in homiletic method. – Nashville: Abingdon Press, 2002. – 234p.
29. Jiménez, P. A. Principios de Predicació. – Nashville: Abingdon Press, 2002. – 452p.
30. Kuc I.. Ks. Krótki traktat o teologii komunikacji / wstęp A. Zuberbier. – Leszno : Lumen, 1997. – 272s.
31. Osborn R. E. Folly of God: the rise of Christian preaching. – St. Louis: Chalice Press, 1998. – 350p.

The linguistic characteristics of preaching substyle of modern Ukrainian language are analyzed in the article. Phonetic, semantic and communicative features are described.

Key words: sacral language, congregation style, preaching substyle, sermon, linguistic characteristics.

УДК: 811.161.2'373

ББК: Ш 141.14 – 34

Галина Городиловська

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ СЛОВА І СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ У СКЛАДІ МЕТАФОР (НА МАТЕРІАЛІ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ Р.ІВАНИЧУКА)

У статті розглядаються особливості використання термінологічних слів і словосполучень у складі метафоричних конструкцій, визначено основні групи метафоричного використання термінів у творах Р.Іванчука.

Ключові слова: термінологічні слова і словосполучення, метафора, метафоризація терміна, семантична детермінологізація.

Для текстів художньої літератури характерна міжстильова взаємодія. Міжстильова взаємодія є визначальною рисою художніх творів видатного українського письменника Р.Іванчука. Вона полягає у тому, що мова творів письменника насичена не тільки традиційними тропами та фігурами, без яких, як відомо, не обходиться художній стиль, а й «безобразними мовними елементами» - термінами, сферою реалізації яких є власне науковий стиль.

У художніх творах Р.Іванчука терміни виявляють свої функціональні можливості і використовуються у переносному значенні, у ролі складових елементів тропів – епітетів, порівнянь, метафор, що зумовлює «часткову або повну їх семантичну детермінологізацію, яка полягає у розширенні або звуженні значення слова, проєкції його на нову площину (метафоричне тлумачення терміна)» [8, 123].

У термінологічній лексиці, як і в загальноживаній, "перенесення найменування здійснюється кількома шляхами – найменування за подібністю ознак, коли в основу покладена метафора, перенесення найменувань за подібністю функцій – в основі теж лежить метафора, і третій шлях, який для термінологічної лексики менш характерний – перенесення за суміжністю – явище метонімії" [10, 140].

Для термінології найбільш характерним є перенесення значення за метафорою. На відміну від денотативної метафори наукової мови, художня метафора вирізняється перш за все оцінною спрямованістю. Фактично, вона апелює до наявного у читача досвіду з метою через асоціацію досягти відповідного стилістичного ефекту. Можна визначити декілька основних груп метафоричного використання термінів у творах Р.Іванчука, хоч ця класифікація є досить умовною. Виділені групи вказують на основні значеннєві перенесення термінів у процесі їх метафоризації, пов'язані з медициною, правознавством, фізикою, математикою тощо.

1. Метафоризація медичного терміна зумовлена сполучуваністю з лексикою будівництва: "Та ніхто, ніхто ніколи не засвідчить останнього мого дня, що його я відбуду, перемінюючись у порох на вершині Ян-тапа, що побачив звідси чотири дороги, які розбіглися від Гянджі на всі чотири сторони світу – в Тифліс і Баку, Мінгечаурські степи і Карабахське нагір'я, - чотири артерії, котрі день і ніч пульсують, даючи життя Старому містові [6, 423-424]. В аналізованому контексті медична лексема *артерія*, яка визначається як "кровоносна судина, що розносить кров від серця по всіх частинах тіла" [12, 1, 62], довантажуються новими смислами за подібністю, що лежать в основі перенесення, набуває переносного значення - "дорога, що є шляхом сполучення" і разом із словом *пульсують* відтворює ритм людського життя у місті.

2. Метафоризація правничого терміна при поєднанні з філософською та психологічною лексикою: "За яким кодексом я буду судити сам себе? За кодексом мого сумління? Таж у мене замість сумління криваве місиво із решток пошматованої віри в Бога" [3, 32]. Кодекс – "єдиний законодавчий акт, у якому систематизовано норми права, що належать до певної галузі законодавства" [14, 341]. Для автора важливий не сам поняттєвий зміст цього терміна як такого, його більше цікавить цей вислів як моральна і вічна категорія добра і зла, сумніву й віри, зради і вірності. Власне, через те в романах письменника поряд із цим термінологічним сполученням часто фігурують такі: *моральний кодекс* [4, 182], *патріотичний кодекс* [4, 189], *кодекс честі* [4, 143]. Наведені термінологічні сполучення мають емоційне забарвлення і довантажуються новими додатковими смислами, означають "чисту совість, незаплямованість душі людини", з якою автор проглядає свій шлях і шлях свого покоління у загальному світовому контексті.

3. Метафоризація фізичного терміна у сполученні з лексикою зі сфери довілля, природи: „Цитадельні кручі залишилися позаду, й апостол Петро поволі вивільнявся від тривоги, навійної тужавою густиною ночі” [4, 243]. *Густина* – „величина, яка визначається для однорідного тіла його масою в одиниці об'єму» [13, 550]. У контексті, поєднуючись з іншими словами, воно набуває метафоричного найменування, основою для якого послужила виділена в процесі абстрагування одна з властивостей поняття – «вага», за якою суб'єкт номінації встановив асоціативну схожість з новим об'єктом номінації.

Аналогічно до попереднього можна пояснити семантичну структуру детермінологізованого словосполучення *густина туги*, пов'язаного з людським почуттям, у якому Р. Іванчук поєднує два абстрактні поняття, з яких одне менш абстрактне (*густина*) уточнює більш абстрактне (*туга*), вказуючи на її надмірність: „Місто без Прімавери стало порожнім і чужим, - і врешті густина туги виштовхнула Савояра з його усталеного життя, й він, нудячи світом, потрапив у трясовину картярської менеджрії” [4, 263]. Таке розгалуження семантичної структури термінів внаслідок нового контекстуального значення розширює їх сферу функціонування. Використовуючись у новій зображальній функції, терміни отримують інше денотативно-сигніфікативне зіставлення і стають двоплановими словесними знаками.

4. Метафоризація математичного терміна четвертий вимір є надзвичайно цікавою, по-філософськи осмисленою у сучасній романістиці Р.Іванчука і належить до своєрідних і неповторних індивідуально-авторських образів історичного романіста. Термінологічне сполучення *четвертий вимір* подається у Словнику української мови як фразеологічно-стійке й означає „про що-небудь надчуттєве, містичне” (12, 11, 319). Проте Р. Іванчук не керується цим поняттєвим значенням терміносполучення, він його повністю детермінологізує: „Нині ти в розмові з Шенгером мудро визначив четвертий вимір – як глибину. „Дуже точно визначення, - сказав пан у жабо й циліндрі. – Четвертий вимір – у тобі самому, у центрі твоєї душі, у закладених там принципах, від яких ти не відступаєш і тільки з її надр можеш піти в безсмертя з доброю або лихою славою” [6, 384]. Письменник, взявши за основу математичне сполучення, не має на увазі пов'язати його з науковим дослідженням, а вкладає в нього зовсім інший зміст, який потрібен йому для осягнення постаті свого героя – Миколи Гулака, для визначення філософської формули його життя та людського життя взагалі. Контекстуальний зміст термінологічного сполучення *четвертий вимір* визначається Р. Іванчуком як „глибина історичної й сьогочасної пам'яті народу”, тобто як вимір перспективи вічності, духовної категорії, що і є, на думку прозаїка, четвертим геометричним виміром.

Різноманітність вживання термінологічного словосполучення *четвертий вимір* наявна у таких контекстах: *формула четвертого виміру* [6, 383]; *визначення четвертого виміру* [6, 382]; *дослід геометрії у чотирьох вимірах* [6, 376]; *поняття четвертого виміру* [6, 379]; *фігура в чотирьох вимірах* [6, 379]; *четвертий вимір – фікція* [6, 379]; *праця про четвертий вимір* [6, 606]; *вимір людської пам'яті – четвертий* [6, 423]; *четвертий вимір у тобі самому* [6, 384]; *світ наш побудований на трьох вимірах...*

Якби він був побудований на чотирьох – був би вічний [6, 382]; простір четвертого виміру [6, 383]; сутність четвертого виміру [6, 380]; що ж воно таке четвертий вимір? [6, 382]; визначив четвертий вимір як глибину [6, 382]; що може бути четвертим виміром для людини: совість, пам'ять про неї? [6, 382]; з чим ідеши у четвертий вимір? [6, 448]; четвертий вимір – колір нової боротьби [6, 401]; четвертий вимір – глибина всесвіту [6, 381]; глибина сутності явища – четвертий вимір [6, 381]; четвертий вимір – теж релігія [6, 275]. Крім того, лексема *вимір* модифікується і в інших контекстуальних ситуаціях (*часовий вимір, єдиний вимір, останній вимір, вимір корисного, три виміри, виміри планет*), у похідних іменниках та прикметниках (*багатовимірність, тривимірність, двовимірний, тривимірний, багатовимірний*).

Якось у розмові з В. Небораком Р. Іваничук признався, що «не любив математики» [9, 8], проте, судячи хоча б з наведених вище прикладів, в яких він вільно оперує математичними поняттями *четвертий вимір*, легко влітає його у створені ним художні образи, можна вважати, що письменник має глибокі знання з цієї дисципліни.

Серед метафор, які вживаються у творах письменника, помітне місце займають індивідуально-авторські, або оказіональні метафори. В оказіональній метафорі переносне значення не закріплюється за словом, характеризується перехідністю і можливе тільки в конкретному контексті. Це явище пояснюється виникненням у художньому тексті особливого типу значення – семантично ускладненого [11, 26-31]. Найчастіше контекстуальне значення з'являється на базі незвичних словосполучень, які мають яскраве публіцистичне забарвлення: *атом істини вселюдської* [4, 61]; *формула вірності батьківщині* [4, 187]; *формула філософського мислення* [7, 524]; *зовнішні площини людського життя* [5, 287]; *неосяжна площина світу* [2, 126]; *бацша заздорті, меншеартості і надмірної ненависті до неволі* [4, 84-85]; *бацши хамства, бездуховності й нещастя* [4, 193]; *симбіоз добра і зла* [5, 329]; *компасне коло послуху* [7, 495]; *в незвіданих вимірах планети ридас у горі моя мати* [6, 356-357]; *страх засіявся незримою бацилою у моєму організмі* [1, 144]; *всесвітня гармонія пульсує* [4, 85]; *дзвенить космос стоголосою молитвою* [3, 142-143]. Наведені приклади показують, що термінологічні слова, які вживаються у складі метафор, набувають нових конотацій і створюють образний ефект.

Таким чином, на основі проаналізованого матеріалу можна стверджувати, що Р.Іваничук досить активно залучає до свого мовного «арсеналу» термінологічні слова і словосполучення, які вживаються у складі метафоричних конструкцій. Таке використання термінів у художніх творах письменника засвідчує, з одного боку, міжстильову взаємодію, зокрема взаємодію елементів наукового і художнього стилів, а з іншого боку, вказує на особливе вміння автора збагачувати сучасну українську літературну мову новими семантичними відтінками слів, які потрібні Р.Іваничуку для розкриття його творчих задумів.

1. Іваничук Р.І. Бо війна – війною. Роман. – Львів, 1991. – 312 с.
2. Іваничук Р.І. Вода з каменю. Твори в 3-х т. – К., 1988. – Т.2. – С.5-270.
3. Іваничук Р.І. Орда. Псалом. – Львів, 1992. – 200 с.
4. Іваничук Р.І. Смерть Юди. Триптих повістей. – Львів, 1997. – 297 с.
5. Іваничук Р.І. Сполохи над пустирем. Діалогія. – Тернопіль, 2002. – 352 с.
6. Іваничук Р.І. Четвертий вимір. Твори в 3-х т. – К., 1988. – Т.2. С.27-472.
7. Іваничук Р.І. Шрами на скалі. Твори в 3-х т. – К., 1988. – Т.2. – С.473-693.
8. Карпова В.Л. Термін і художнє слово. – К., 1967. – 130 с.
9. Франко: страждання і відчуття міри. Розмова В.Неборак з Р.Іваничуком // Літературна Україна. – 2006. – 20 січня (№27). – С.1; 8.
10. Родзевич Н.С. Метафора – спільне джерело творення термінологічної лексики в слов'янських і західноєвропейських мовах // Дослідження з лексикології та лексикографії. – К., 1965. – С.137-165.
11. Сиротина В.О. Про специфіку словесних значень у художньому тексті // Мовознавство. – 1981. - №1. – С.26-31.
12. Словник української мови: В 11-ти томах. – К., 1970-1980.
13. Физический энциклопедический словарь. – М., 1983. – 928 с.
14. Юридичний словник / За ред. Б.М.Бабія і ін. – К., 1983. – 872 с.

The usage peculiarities of terminology and terminological word combinations in the metaphorical constructions are studied. The main groups of metaphorical usage of terminology in the of works Ivanychouk are defined.

Key words: terms and terminological word combinatios, metaphor, term's metaphorisation, semantical determinologisation.

УДК:481.4Укр.+413.141.

ББК:83.4Укр.+81.411.2-421.

Людмила Бублик

ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКА СИНОНІМІЯ У ТВОРАХ ГРИГОРА ТА ГРИГОРІЯ ТЮТЮННИКІВ

Статтю присвячено питанням дослідження індивідуально-авторської синонімії у творах Григора та Григорія Тютюнників.

Ключові слова: синонімія, синоніми, ментальність.

Проблеми дослідження синоніміки завжди перебували в полі зору вітчизняних мовознавців. Питання теорії та практики синонімії широко висвітлені в працях Л. А. Булаховського [1955], В. С. Ващенко [1968], М. М. Фашенко [1968], Л. А. Лисиченко [1997], А. Г. Ярової [2002] та ін.

Особливий інтерес викликає вивчення синонімії художнього твору, бо це не тільки допомагає розкрити закономірності використання синонімічних засобів української мови письменником, але й дає багатий матеріал для поглибленого вивчення природи синонімії.

Зацікавленість мовно-образною системою художнього твору через синонімічні засади дає можливість проникнути в зміст твору, відчуті світосприйняття письменника, збагнути його мовно-художні смаки.

Григор та Григорій Тютюнники увійшли в історію української літератури як талановиті майстри слова, співці людських дол. Мова художніх творів Тютюнників малодосліджена й викликає безсумнівний інтерес.

Актуальність дослідження полягає в тому, що в українському мовознавстві відсутнє системне дослідження індивідуально-авторської синонімії у творах Тютюнників.

Метою дослідження є встановлення індивідуально-авторської синонімії у мовних картинах світу братів Тютюнників.

Для досягнення поставленої мети сформульовано такі завдання:

- 1) виокремити індивідуально-авторські синоніми у творах Григора та Григорія Тютюнників;
- 2) з'ясувати їхнє значення у мовних картинах світу письменників.

Створення мови художнього твору відбувається шляхом пізнання й оцінки дійсності письменником, що й формує його філософсько-естетичне кредо. Оцінювальний погляд автора організовує сюжет, виявляється в композиції, в системі образів і в мові. Це той кут зору на світ, під яким письменник здійснює художнє осягнення дійсності. Мова виступає як засіб вираження дійсності через призму світобачення письменника [5, 34].

Передача думки завжди безпосередньо пов'язується з добором слів, який зумовлюється змістом, ідейним спрямуванням твору, майстерністю того, хто користується мовою, знанням мовних багатств. У доборі лексичного матеріалу важливу роль відіграють синоніми. Вони можуть виражати семантичні відтінки, давати оцінку характеризованому об'єкту, уточнювати висловлювану думку, сприяти стилістичній виразності, наголошувати на певному факті й навіть пояснювати незрозуміле слово.

Художній світ Григора та Григорія Тютюнників – це світ живого народного слова. Мовна палітра братів Тютюнників відрізняється передусім використанням синонімії. Під час написання творів письменники добирають тільки ті синоніми, які, на їхню думку, виразніше та яскравіше відтворюють їхній задум.

Збірка оповідань Г.Тютюнника «Зоряні межі» - це переважно новели з нескладними сюжетами, невеликою кількістю персонажів, у яких розповідається про нове колгоспне будівництво західних областей України, про людей і події нового життя, яке владно приходило на зміну старому, утверджуючи нові соціальні взаємини.

Творча манера письменника відрізняється помітним посиленням емоційності, поєднанням епічності викладу з ліризмом, а лірико-писемний склад мови, в свою чергу, поєднується з колоритним українським гумором.

У мові творів Григорія Тютюнника наявне використання індивідуально-авторських синонімії, які надають словам більш яскравого значення.

Розглянемо мовний матеріал: *дітиська, враження – діти; навпринився, наїжвився – гніватися; одчемесував – відрізає; істик – рот; рекордує – ставить рекорди; вітійствує – вчинки, що порушують звичні норми.*

Словник синонімії української мови подає такі тлумачення: діти – дітвора, малеча, дрібнота, небожата [ССУМ, 74]; гніватися – сердитися, злитися, спалахувати [ССУМ, 62]; відрізати – відтяти, втяти, відкряти, відчикрижити, відшматувати [ССУМ, 52].

У контексті ці синоніми набувають такого значення:

«Сільські дітиська проходу не дають. Іду мимо школи, а вони, враження, повискакують та й кричать...» [7, 285];

«Тут він ні з того ні сього на мене навпринився: і саяк, і так, і на всі боки» [7, 266];

«Дивлюсь одчемесував брат земельки на цілу борозну» [7, 267];

«А Хома хлип мене істиком – і виплюнув я два зуби в борозну...» [7, 267];

«... а тепер я – Овідій Петрович, який на свинофермі орудує та рекордує, той, що не мириться з жодними неполадками і найбільше всіх вітійствує» [7, 266].

Індивідуально-авторські синоніми, як видно з текстового матеріалу, є доречними, оскільки не мають широкого розповсюдження у мові, а вживаються обмежено, підкреслюючи особливість героїв, їхній характер, принципи виховання.

Духом народності проійнято мову роману «Вир», яка відрізняється перш за все використанням індивідуально-авторських синонімії тощо.

Порівняймо: *шапурина – шапка; дурнопуп – дурень; куцина – сорочка; розумака – розумний; кашучок – вузлик; гульбував – гуляв; батуритиму – битиму; істика – їжа.*

Розглянемо мовний матеріал:

«Підперезаний налігачем, у гостроверхій старій шапурині, він, побрязкуючи занозами, поволеньки збирався на оранку, як той чумак по сіль» [8, 6].

Синонім *шапурині* використано для того, щоб показати, що саме це велика шапка. Суфікс *-урин-* вказує на збільшену ознаку і в контексті виконує функцію підсилення.

«Кашоварить Охрім, закотивши обтріпані рукава своєї *куцини*...» [8, 12].

Синонім *куцина* виконує функцію зменшення й показує, що сорочка була короткою. Цей синонім має уточнювальну функцію.

«... поїхав на хутори розшукувати Василя Кира, що зап'яничив десь у своїх далеких родичів, на Княжу Слободу, де за всіма відомостями *гульбував* Василь» [8, 130].

Синонім *гульбував* означає «галасливе, веселе гуляння», що супроводжується випивкою. У контексті виконує функцію уточнення. Герой вів розгульне життя, яке було йому до вподоби.

Отже, саме через вживання індивідуально-авторських синонімів можна говорити про майстерність письменника, яка розкривається в мовній палітрі твору.

Григор Тютюнник – письменник великого таланту, який зміг вилити в невеликій новелі свій великий біль і тривогу за українське село, яке навіть після жахливих спустошень 30-х – 40-х років ще зберегло силу національного духу [3, 48]. Новелістика Гр.Тютюнника всім своїм гуманістичним змістом стверджує загальнолюдські критерії, якими, виходячи з буттєвості людських сутностей і прагнень щастя, любові, ствердження особистих начал, які проявляються у світосприйнятті, винятковій, згармонізованій цілісності натур, їх поетичності та душевній красі. Цей принцип бачення людини і зображення характерних рис у синтетичній формі новели можна виразити, як шлях правди й милосердя [2, 248].

Григор Тютюнник, формуючи яскраві мовні картини світу, використовує такі індивідуально-авторські синоніми: *замаюсили – засунули; змегелив – з'їв; баян – горб; сороконіжки – сироти; тьопає – їсть; вдягачка – одяг; тюгукали – свистіли; заіржати – вигукувати; косоротився – сміявся.*

Словник синонімів української мови подає такі тлумачення цих лексем: їсти – споживати, житися, перекусити, лігати, наминати, перти [ССУМ, 95]; одяг – одяг, вбрання, одіж, одяжина, лахміття, дрантя [ССУМ, 144]; сміятися – реготати, хихотати, хихотіти, пирскати [ССУМ, 198]; сунути – всувати, тикати, впахати, втискувати [ССУМ, 205]; вигукувати – викрикувати, гукати [ССУМ, 40].

На позначення слова *їсти* Гр.Тютюнник використовує влучні синоніми *тьопати, змегелити*. Ці лексеми характерні для чоловіків незграбних, жадібних, яких цікавить тільки їжа. Наприклад, «Ги, - здивувався Андрійко. – Я свій уже давно *змегелив*» [6, 80]. «Вони до нас на посиденьки ходили, Карпо і Марфа. Щовечора. І гомонимо, бувало, втрюх або співаємо потихеньку. А Карпа хоч викинь. Сидить, у стелю дивиться. Або у вуса дме, то в один, то в другий – розпушує. То я йому – галушок миску гарячих (він *їсти* страх любив), ложку в руки - *їж*. Карпе! І *тьопає*, як за себе кидає» [6, 142].

Синонім *вдягачка* письменник використовує для того, щоб показати, що для українців у сибірських концтаборах цей одяг був звичний.

Розглянемо мовний матеріал:

«Вдяганка звичайна, селянам до неї не звикати» [6, 142].

У контексті синоніми *замаюсили, баян, заіржав, косоротився* виконують функцію уточнення, її роль полягає в тому, що один із синонімів вносить певне уточнення у поняття, виражене синонімічними словами.

Розглянемо мовний матеріал:

«... діти скельця з окулярів повиймали та *замаюсили* десь» [6, 80].

«Він нахилився, наставив на нас свій *баян* і почав *зашнуровувати* черевик» [6, 162].

«А Василь Силка, як оглянув себе в новому, ляснув у долоні, крутнувся на одній нозі і *викугнув* – як логла *заіржав*» [6, 145].

«Я теж *обмацував* їх, *пробував* усміхатися, та, мабуть, лише *косоротився*, і під оком *сіпалося*» [6, 145].

Розглянутий мовний матеріал свідчить про те, що вживані у тексті індивідуально-авторські синоніми впливають на читача емоційно-експресивною насиченістю.

У результаті аналізу індивідуально-авторської синонімії у творах Григора та Григорія Тютюнників ми дійшли таких висновків:

1) синоніми *сороконіжки – сироти; тьопає – їсть; вдягачка – одяг; шапуриня – шапка; дурнопуп – дурень; куцина – сорочка; розумака – розумний; катшучок – вузлик; гульбував – гуляв* – індивідуально-авторські, оскільки їх не подає Словник синонімів української мови і у тексті вони виконують уточнювальну функцію;

2) індивідуально-авторські синоніми відіграють значну роль у контексті, уточнюють висловлювану думку, сприяють стилістичній виразності твору.

У подальших дослідженнях варто зосередити увагу на синтаксичній синонімії у творах Григора Тютюнника.

1. Бублик Л.М. Синоніми як репрезентанти когнітивної системи (на матеріалі оповідань Г.Тютюнника) // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: Зб. наук. праць ф-ту лінгвістики Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету. К., 2005 - Вип.10. – С. 23-31.
2. Дуб К. Онтологічна модель новели Гр.Тютюнника та її психоалгоритична інтерпретація // Література. Фольклор. Проблеми поетики. Зб. наукових праць. Вип. 9. – К., 2001. – С. 241-245.
3. Масенко Л., Кропив'янська Ю. Мова персонажів Григора Тютюнника // Урок української – 2006. - № 7 (89). – С. 46-48.
4. Полюга Л.М. Словник синонімів української мови. – К.: Довіра, 2001. – 477с.
5. Сологуб Н. Поняття «Індивідуальний стиль письменника» в контексті сучасної лінгвістики // Науковий вісник Чернівецького університету. – Випуск 117-118. – Серія: Слов'янська філологія: Зб. наук. праць. – Чернівці: Рута, 2001. – С.34-38.
6. Тютюнник Гр. Батьківські пороги. – К., 1979. – 175 с.
7. Тютюнник Г. Твори у двох томах, Т. 2. – К.: Дніпро, 1970. – 328 с.
8. Тютюнник Г. Вир. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1998. – 592 с.

The article is dedicated to the study of the author's individual synonymy in the works of G. Tjutunnik, Gr. Tjutunnik.

Key words: synonymy, mentality.

УДК 811.161.2'374.73

ББК 81.411.1-3

Юлія Пучкова

МОВНИЙ ОБРАЗ МОРЯ В НОВЕЛАХ М. КОЦЮБІНСЬКОГО

Проаналізовано мовне вираження образу моря в новелах М.Коцюбинського, розглянуто трактування мовного образу в системі художніх засобів.

Ключові слова: мовний образ, троп, мовна картина світу, художній простір, тематична група.

Твори М.Коцюбинського охоплюють широкий простір і виражають його своєрідними художніми засобами. Поєднання природних реалій у єдину систему, що функціонує за своїми законами, надає мові автора високої досконалості. Дослідники відзначають імпресіоністичність творів письменника. Звичайно, «імпресіонізм – напрям у мистецтві, який основним завданням вважав ушляхетнене, витончене відтворення особистісних вражень та спостережень, мінливих миттєвих відчуттів та переживань» [5, 309]. Кузнєцов Ю. визначає головний аспект виникнення імпресіонізму – «набуття людиною нового статусу в світі» [3, 12]. Своєрідність творчого методу М. Коцюбинського полягає в поєднанні реалізму з виразними рисами імпресіонізму. Як наголошує Перцева Т.Н., «митці-імпресіоністи, відтворюючи побачене протягом миті спостереження: 1) передають загальну картину спостережуваного явища (простір і фігури в ньому); 2) роблять зримим світлопорівняне середовище, фіксують його стан; 3) випадковими позами персонажів, незавершеністю їхніх жестів підкреслюють час спостереження – мить» [7, 248]. Така загальна часово-просторова картина притаманна прозі М.Коцюбинського. «Тут естетична функція кольорів, світлотіней, звукових барв і тонів, передача різних внутрішніх почуттєвих станів автора домінують над іншими художніми засадами» [5, 309].

Отже, М.Коцюбинський є майстром імпресіоністичної композиції, імпресіоністичних образів. «Імпресіоністичний образ у плані номінації свідчить про певний суб'єктивний стан; в зображенні превалюють емоції, почуття, враження людини, вираження душевного багатства внутрішнього світу; сугестія активно впливає на почуттєву ірраціональну сферу людини» [3, 59].

Усі ці особливості й створюють мовну палітру автора, його індивідуальну картину світу. Зображення реалій природи за допомогою світла, звуку та кольору є одним із головних компонентів творення імпресіоністичного пейзажу. Світ предметів майже не окреслено, натомість передається враження від того світу. Це індивідуально-авторське світосприйняття знаходить відбиток у мові творів. Зокрема, мовне вираження образу моря в значенні «великого водного простору» [8,802].

Образу моря в циклі новел кримського періоду М.Коцюбинський приділяє багато уваги. Особливості мовного образу моря створюються характерним для М. Коцюбинського поєднанням тропів, що робить опис досконалим і оригінальним. «Загальним терміном тропи охоплюються слова, словосполучення і вирази (образи), що вживаються в переносному значенні і служать виразності мови. До тропів належать порівняння, метафора, метонімія, синекдоха, епітет, гіпербола, літота, оксюморон, перифраз, персоніфікація» [6,320]. Використання декілька тропів у одному реченні є візитною карткою мови М.Коцюбинського, його індивідуального стилю. Наприклад: «*Далеке* (епітет) *море відкрило широкі обійми* (метафора) *зеленій землі і радісно тремтіло* (розгорнена метафора), *немов жива блакить неба* (генітивна метафора, порівняння)» (У грішний світ, 158). У тексті кілька тропів тісно пов'язані між собою.

М.Коцюбинський використовує метафору як засіб варіації значень. Один тип метафори переходить в інший: «*В одчинені вікна й двері на довгу з колонками веранду так і перлась* (дієслівна метафора) *ясна* (епітет) *блакить моря* (генітивна метафора), *в нескінченність продовжена блакитним небом* (На камені,117) де дієслівна метафора переходить в генітивну, ускладнюючись дієприкметниковим зворотом і доповнюючись епітетами. Кольористичні асоціації автора надають можливість провести паралель «*море – небо*», що й підтверджено епітетом холодного спектру –

блакитний. Метафора в новелах М.Коцюбинського прагне підкорити своєму впливу не тільки відрізок тексту, а й накладається на інші тропи, ускладнюючи їх: “А воно (море) невинне і чисте (епітети), як дівчина (порівняння), в спіучо-блакитних (комполітичний епітет) шатах, з низкою перлів-піни (комполітичний епітет) на шиї, радісно осміхається (персоніфікована метафора) до берега і пеститься, і тулиться до нього (дієслівні метафори), немов кохаюча істота (порівняння)” (В путях шайтана, 12). Порівняння образу моря з людиною вимальовує ще одну паралель “море – жива істота”. Наприклад, “В годину дратує своїм спокоєм, в негоду плює на берег і б’ється, і реве, як звір, і не дає спати...” (На камені, 124). Дієслова в прямому значенні в ролі однорідних присудків співвідносяться з антропоморфічною метафорою, надаючи слову **море** нової семантики – “звір”.

Поєднання атрибутивних, субстантивних і дієслівних метафор з епітетами та порівняннями створюють складні розгорнені комбіновані структури: “Тим часом море йшло (дієслівна метафора). Монотонний, ритмічний (епітети) гомін хвиль (генітивна метафора) перейшов у бухання. Спочатку глухе (епітет), як важке сапання (порівняння), а далі сильне і коротке (епітети), як далекий стріл гармати (порівняння)...Розгойдане (епітет) море вже брудне і темне (епітети), наскакувало на берег і покривало (дієслівна метафора) скелі, по яких потому стікали патьоки брудної з піною води” (На камені, 119).

Порівнюючи море з іншими явищами та предметами, автор створює нові асоціативні паралелі: “**море – велика кількість чогось**”; “**Море світла** залляло їм очі” (У грішний світ, 158), де словосполучення **море світла** є генітивною метафорою в поєднанні з дієслівною. “**Знов чорний морок, знов море листу, та ж сама дорога**” (У грішний світ, 159). “**море – вкрита чимось, велика, безмежна площа**”, наприклад, “**В долині лежав Бахчисарай, що хвилював, як море, рожевою черепицею**” (Під мінаретами, 168), де місто порівнюється з морем, яке постійно в русі так само, як і хвилі на воді.

Мовне трактування образу моря пов’язане з хвилюванням води, що й виражається за допомогою лексем: **прибій, хвиля, буруни, піна, водяний пил**. Використання ряду художніх засобів на позначення образу хвиль в одній синтаксичній конструкції є незмінним для мови письменника: “**Каламутне** (епітет) **море скаженіло** (метафора). **Вже не хвилі, а буруни вставали на морі** (метафора), **високі, сердиті, з білими гребнями** (епітети), **од яких з луском одривалися довгі китиці піни і злітали догори** (метафора)” (На камені, 120). Такі тропейні групи є характерними для художніх описів реалій природи в творах М.Коцюбинського.

Кольористика мовного образу моря дуже насичена, вона постійно змінюється, як і змінюється настрої, душевний стан автора. Якщо це море під час шторму, то воно: **темне, зеленкувате, жовте**; “**Море потемніло, змінилось** (метафора). **Дрібні** (епітет) **хвилі зливались до купи і, мов брили зеленуватого скла** (порівняння), **непомітно підкрадалися до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну** (метафора)” (На камені, 119). Погідне море – **синє, блакитне**, наприклад, “**Алі скинув на пісок свою ношу і знов скочив у море, занурюючи мокрі, рожеві литки в легку і білу, як збитий білок піну** (порівняння), **а далі миючи їх у чистій синій** (епітети) **хвилі**” (На камені, 118).

Використовуючи метафору, письменник прагне сфокусувати увагу на образі хвиль, показати індивідуально-авторське бачення явища: “...**він (човен) підскакував і плигав, немов нісся кудись на білогривих звірах**” (На камені, 119).

Як ми вже зазначали вище, **море** – це великий водний простір, оточений суходолом. Тому існує новий семантичний зв’язок “**море – суходіл**”, де образи **дно і берега** є елементами суходолу та співвідносяться з морем, тільки **дно** – це суходіл, покритий водою, а **берег** – водою омивається. Тематичну групу, пов’язану з лексемою **дно**, становлять слова: **каміння, пісок**, що характеризують його склад. “**Вода при березі починала каламутитись і жовкнути; разом з піском хвиля викидала зо дна моря на берег каміння і, тікаючи назад, волікла їх по дну з таким гуркотом, наче там щось велике скреготало зубами і гарчало**” (На камені, 119). Поєднання дієслівної метафори, ускладненої дієприслівниковим зворотом та поширеним образним порівнянням, виразно зображує стан моря під час бурі, де смислові зв’язки між реаліями природи не порушуються: **дно – хвиля – берег**. Мовне вираження образу берега передається словосполученнями **берегова смуга, прибережна тропа, прибережна смуга**. “...**при світлі його (місяця) берегова смуга біліла од піни, наче вкрита першим пухким снігом**” (На камені, 121). Тут дуже виражене логічне порівняння морської піни зі снігом за кольором і зовнішнім виглядом, надає мові точності. “**Нема доріг навіть, бо як море розсердиться, то забирас єдину прибережну тропу...**” (На камені, 124). “**Прибій за якої півгоди перескакував уже через каміння, заливав прибережну дорогу...**” (На камені, 119). Метафоричні уособлення образу моря змальовують його під час припливу, який затоплює прибережні шляхи. Стан берега, його поверхні Коцюбинський зображує словосполученням **берегові ямки**: “**Скрізь було мокро, поналивано, в берегових ямках лишалась вода**” (На камені, 120-121). Склад морського берега теж не залишився без уваги: “**З одинокої на ціле татарське село кав’ярні дуже добре видно було і море й сірі піски берега**” (На камені, 117); “**Шурхнув по камінцях човен...**” (На камені, 130).

Створюючи нові образи, М.Коцюбинський вдається до різноманітних художніх засобів та прийомів. Асоціативні порівняння почуттів людини з морськими хвилями та прибором теж присутні в тексті, де набувають нової семантики: раптовості, сили, несподіванки. “...**і вся ця хвиля лютої раптом наскочила на нього (Алі), як морський прибій**” (На камені, 129).

Отже, мовний образ моря в новелах М.Коцюбинського є невід’ємною частиною його художнього простору. Тематичну групу лексеми **море** становлять слова: **прибій, хвиля, буруни, піна, водяний пил, берег, берегова смуга, прибережна тропа, прибережна дорога, берегові ямки** (вигляд), **пісок, каміння** (склад); **дно, каміння, пісок** (склад). Зображення моря за допомогою системи художніх засобів і майстерне поєднання їх в межах одного речення робить мову автора оригінальною і виразною. Імпресіоністичні художні прийоми, що виражають образ моря через призму внутрішнього світу письменника, закладали основи української літературної мариністики. Розглянуті в статті аспекти художньої майстерності М.Коцюбинського відкривають широкі перспективи вивчення мовного світу письменника.

1. Кожевникова Н.А. Метафора в поэтическом тексте. // Метафора в языке и тексте / За ред. В.Н. Телия. – М., 1988. – С. 145-165.
2. Коцюбинський М.М. Твори в шести томах. – К., 1961. – Т. 2.
3. Кузнецов Ю.Б. Імпресіонізм в українській прозі кінця XIX – початку XX ст.: Проблеми естетики і поезики. – К., 1995.
4. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови. – Харків, 2006.
5. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром’як, Ю.І. Ковалів та ін. – К., 1997.
6. Мацько Л.І. Стилістика української мови. – К., 2003;
7. Перцева Т.Н. Зрительное восприятие в интерпретации импрессионистов // Зрительные образы: феноменология и эксперимент. – Душанбе, 1974.
8. Словник української мови. В 11 томах. – К., 1972. – Т. 4.

The article deals with language expression of the sea in M. Kotsubynskiy's essays. There was also analyzed the interpretation of the language image in the system of artistic means.

Keywords: language image, language picture of the words, artistic means, artistic space, thematic group.

ББК 81.411.1-7

УДК 811.161.2'42

Марина Івасюта

ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ МОВНИХ СИМВОЛІВ У ТВОРЧОСТІ С.ЯРИЧЕВСЬКОГО

У статті проаналізовано загальнонаціональні та регіональні особливості функціонування українських мовних символів у творах відомого буковинського письменника кінця XIX – початку XX століття, виокремлено групи українських слів-символів, з’ясовано індивідуально-авторське розуміння символу.

Ключові слова: символ, культура, загальнонаціональні особливості, регіональні особливості, індивідуально-авторське виявлення символу.

Серед важливих та актуальних проблем сучасного мовознавства учені активно порушують питання мовної символіки, оскільки дослідження національно-культурних особливостей української мови є важливим аспектом з’ясування самобутності українців, самовизначення нації і її становлення на світовій арені. Як зазначають автори „Словника символів” (1997), національно-специфічний, етногенетичний аспект дослідження мовних символів є надзвичайно актуальним, особливо – вивчення „первісної символічної системи та її еволюції в генетично архаїчних тисячолітніх етносів” [3, 5]. Сьогодні символ розглядають як важливу підвалину національно-культурної картини світу, причому актуальним є не лише виявлення у ній національної своєрідності певного етносу, але й регіональних особливостей.

Проблемі дослідження символу присвячено численні праці з філософії, літературознавства, психології тощо. У лінгвістиці поняття *символ* ще остаточно не визначене. Над цим питанням у різний час працювали Ф. де Соссюр, О.Потебня, О.Веселовський, В.Виноградов, О.Лосев, Н.Арутюнова, В.Телія, С.Єрмоленко, В.Кононенко та ін., укладено окремі словники символів (Х.Керлота, Дж.Тресіддера, Дж.Холла, за загальною ред. О.І.Потапенка та М.К.Дмитренка), проте прикладів цілісного дослідження символів, зокрема з погляду загальнонаціональних і регіональних особливостей функціонування, на жаль, не маємо, чим і продиктована актуальність нашого дослідження. Мета наших студій – проаналізувати загальнонаціональні та регіональні особливості функціонування українських мовних символів у творчості С.Яричевського, відомого буковинського письменника кінця XIX – початку XX століття. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: 1) вписати мікроконтексти з мовними символами з творів С.Яричевського; 2) систематизувати українські мовні символи, уживані письменником; 3) схарактеризувати загальнонаціональні та регіональні особливості функціонування мовних символів у творчості С.Яричевського; 4) визначити роль письменника у створенні нових символічних позначень явищ та ідей.

Аналіз історії вивчення українських мовних символів дає підстави виокремити такі найосновніші ознаки символу: знаковість, образність, умотивованість, багатозначність, розпливчастість меж значень у символі, архетипність символу, його універсальність у певній культурі, національно-культурна специфічність ряду символів, пов’язаність символу з міфом і архетипом, наявність фонових знань, прагматики для визначення символу, визначеність значення символу через контекст. На підставі цих ознак і будемо виокремлювати українські мовні символи у творчості С.Яричевського.

С.Яричевський належить до талановитих письменників Буковини кінця XIX – початку XX століття. Він виступав як поет, прозаїк, драматург, перекладач, мистецтвознавець та педагог.

Творчість С.Яричевського – вдячний матеріал для студіювання загальнонаціональних та регіональних особливостей символів, у його мові відображено перетин різних етнокультур: письменник народився в Рогатині на Галичині, навчався і працював у Відні, Коломиї, Чернівцях, Кіцмані, помер і похований у Сереті (нині територія Румунії), тому особливості української, румунської, австрійської культури так чи інакше відбито у мові автора та його персонажів. Як зазначає російський мовознавець О.Хроленко, приналежність письменника до однієї чи іншої культури залежить тільки від ступеня досконалості володіння мовою, розуміючи під цим засвоєння того аспекту мови, який перебуває поза межами власне понятійного ядра слова, – передусім національно-культурної конотації слів [9, 98]. Більшість майстрів слова, до яких належить і С.Яричевський, не просто засвоювали мову, але й глибоко відчували її, вважали сховищем народної духовності, адже відомо, що неповторність кожної мови гостро відчуває людина, яка володіє – чи, більше того, творить кількома мовами [9, 98].

Дослідники історії української літературної мови справедливо оцінюють вагомий внесок письменників Буковини у розвиток і становлення єдиної української літературної мови. Не менш важливим є їхній внесок у використання й творення української символіки.

Досить складним, з цього погляду, є розрізнення регіональних особливостей функціонування символу та індивідуально-авторського його осмислення. Проте, як зазначає В.Кононенко, авторські символи, з одного боку, є елементом манери письма, а з іншого, – відображенням, прямим чи опосередкованим, уявлень і знань достатньо широкої групи осіб, що передає погляди певного соціуму; авторська символізація зумовлена особливостями національного мовного типу, мовної особистості [4, 36].

З-поміж усіх принципів класифікацій найбільш вдалим, на нашу думку, є тематичний принцип класифікації мовних символів, запропонований В.Кононенком, і саме за ним робимо спробу з'ясувати загальнонаціональні та регіональні тенденції використання символів у творчості С.Яричевського.

Проаналізувавши джерельний матеріал – поетичні, прозові та драматичні твори С.Яричевського, можемо виокремити найосновніші групи українських символів (за В.Кононенком).

Архетипні слова-символи – це символи, які супроводжують людину від початку її існування і закладені самою природою, наприклад: *світло* – символ сили, правди, яка може здолати пітьму як ознаку смерті, неволі, що представлена ніччю, *мракою* (*Ніч і мрака очі заслоняють, / оченка мої світа не видають! / Не видають світа, не видають правди, / не видають волі, свободної волі...* [III, 2]); *вода* – символ усього живого, життєдайного, чистого (*Дуже мудрі люди тепер, але та мудрість не з чистого джерела* [VII, 5]).

Дієвим засобом вираження авторської думки є символ *води*, зокрема символ *купелі*, що характеризує хрещення людини, початок її духовного життя. У цьому аспекті С.Яричевського хвилювало життя України, свободу якої він не пов'язував з козаками чи з надією на допомогу вищих сил, а тільки з вірою у своїх сучасників, тому символічно навантаженим є словосполучення *купіль волі*: *Не козацтво Тебе стане десь боронить, / не свяченим ножам купіль волі чинить, / ані небо само вже тебе не зміцнить...* [I, 1]

Словесні символи-міфологеми розвинулися на основі демонологічних уявлень наших предків. У творах С.Яричевського ця група представлена такими словами-символами: *упир* – символ кровопивці, злої людини чи сили (*Ледве ніч надійшла, а страшений упир / із роздертою груддю ходив / по цвинтарю...* [V, 2]); *осиковий кілок* – символ смерті для упирів, зброя для подолання несправедливості (*І рішили усі, що небіжчик – упир / і що треба осичин кілок / вбити в серце йому, щоб з могильного сну / не підвівся вже більш ні на крок* [V, 2]); *півень* – символ боротьби з нечистою силою, символ світла (*Нараз – як запіє у місті когут* (діал. – півень) – / *антипки стищали погано, – / як кинуть гору на леваду!* [IV, 1]). Важливе місце у віруваннях мешканців карпатського краю займає культ ворожіння і пов'язаного з цим зіллям – свого ворога часто прибирали за допомогою отрути (... *брата рідного він, як жорстокий той кат, / диким зіллям страшним отруїв* [V, 2]).

Біблійні слова-символи становлять значний пласт у кожній християнській культурі. З-поміж них у творах С.Яричевського виокремлюємо слово *ангел* – символ захисту скривджених, каральник для недобрих людей (*Нагло ангел влетів між товпу набожну, / ясним сьйвом очі осліпив усім – / і рукою вдарив по лиці безбожну...* [V, 1]);

Переосмислюючи роль письменника у долі народу, С.Яричевський вдається до використання символів *хреста* і *Голгофи* – на позначення випробування і нелегкої ноші (*багато хрестів спорудив / я сам собі – / і маю нагоду під ними думати / і прозою й віршом часом дорікати / лихий судбі; піду ж я з ними на Голготу – / з моїм хрестом – / місить житейських правд болото! / А може викрешу в кого охоту / боротися зі злом!* [VI, 1]); *хрест* у С.Яричевського – і нелегка доля його народу, розшматованого між державами-сусідками, народу без прав, народу-раба: *ридаючи, зневолений несе їх* (хрести – М.І.) *люд, / сміжаючись, чекаючи, / аж небо улегшить сей труд* [VI, 1]. Символічно навантажене і слово *небо* на позначення вищої сили, у яку так вірять люди. Загалом у віруваннях слов'ян небо було представлене як дім чи церква, крізь вікна яких дивляться світила [6, 401]). Таке розуміння відбито й у тому, що небо має

свої двері, через які пропускають не всіх: *Ну, досить я винис до неба, / тепер і самому там треба! Ще двері небесні замкнуть!* [V, 2]. З метою протиставлення українського і польського способів життя, культур С.Яричевський використовує символи *церкви* і *костьолу*: *Мати в церкві шепче ревні молитви, / доня собі пишно суне по костьолі. / лица набілені, груди напівголі* [V, 1]. Для увиразнення негативної конотації впливу польського господаря на українській землі письменник використовує і згублену лексику, змальовуючи українського перевертня – доньку, що відмовилася від матері і від рідної землі.

Космогонічні слова-символи та символічні назви довілля. Для увиразнення закодованої у художній формі поетичної думки С. Яричевський використовує глибинні потенції слова, його символічні властивості: *сонце* – символ життя, свободи, надії (*В Твоїй груді надія най сонцем сія...* [I, 383]; *Чи, може, сповнився украй Божий гнів, / що ласки той промінь для нас заяснів?* [I, 386]).

С.Яричевський часто звертається до образу України. Україна в поетичному осмисленні письменника стає потужним мовно-естетичним знаком етнокультури, але часто виступає негативно конотованим – натрапляємо на правдивий образ України, здебільшого не прикрашений традиційними епітетами чи замилувальними метафорами. Для С.Яричевського та Україна, в якій живе він і його сучасники, край *могил, гробів, хрестів, цвинтарів*. Відповідно це передано і через опис довілля, закованого в лід (маємо символічне використання протиставлення: *вода* – символ життя, *лід* – символ завмирання, відмирання): *Мороз... Заковані в леди стави й ручай, / пірнули в сніг хати, й хрести, й могили тлумно, / і край цілий, немов одно велике тлумно...* [I, 389].

Україна для письменника нерозривно пов'язана зі *степом* – символом простору, волі: *Загомонили степи і горби – і встала країна до праці, борби* [I, 386]. Регіональні особливості функціонування символів спостерігаємо у протиставленні *степу* і *верховини*, яке показує єдність усіх українських земель: *Дорога твоя нам слава, / В серцю нашім ти єдина, / Мила там, де степ широкий, / Мила там, де верховина* [I, 389].

Символи-назви явищ природи. Ця група символів відображає давнє світобачення українців, які одухотворювали все живе. Так, *хмара* – символ біди (*Як та чорна хмара, що несе негоду – / Так чужа людина вносить неспокій* [V, 1]); *вітер* – символ змін (*Та як північ прийшла, зашуміли вітри, / в хату з свистом вліє мерлець...* [V, 2]).

Рослинні слова-символи, серед яких виокремлюємо назви квітів, дерев та кущів і назви злакових культур.

З-поміж усіх рослинних символів С.Яричевський найчастіше звертається до *квітки* – символу швидкоплинності, весни й краси [8, 172]. Про минулість життя поет говорить у поезії „Я бачив, як гинули цвіти...”, де квітка уособлює людське життя, що не завжди може встояти перед ударами долі: *Я бачив, як гинули цвіти / осінньою тихою порою – / і мусило серце щеміти / і вічі заллялись сльозою...* [II, 1]. *Квітка* – символ молодості й краси, тому й дітей найчастіше порівнюють з ними: *Чом же мої діти, / як розжеві квіти, / не пишуть мені?* [I, 391]. Символічним є і використання слова-символу *лелія*: *І любила мати дуже / доню солоденьку / і лелієв величала / єї веселенько*. У цьому випадку *лелія* – не тільки символ чистоти, краси, а й стрімкості і швидкозміненості життя [8, 173], бо *донька аж одної осінньої / листки опустила / і на віки ізів'яла, більше не ясніла* [II, 1].

Серед назв дерев С.Яричевський традиційно використовує символи *калини*, *берізки*, *липи*. Крім загальноприйнятих значень *калини* (краса, кохання, рідний край), виокремимо ще значення суму, туги, яке у творах С.Яричевського притаманне і не питоме українському, а слов'янському символі *берізки*: *То не плаче пташина, / не тоскує калина, не шепоче берізка сумна – / то голосить матінка, / бо померла дитинка ...* [III, 3]; *Немає у мене ні хати, ні роду, / самий, як берізка в тяжкую негоду...* [I, 390]. Не зовсім традиційним є і використання письменником символу *липи*. Як правило, *липа* символізує жіночу красу, щастя [7, 17]. У творах С.Яричевського відбито традицію галичан і буковинців біля церков і цвинтарів садити липи: *На горі, там над містом – то церква блищить, / липи взяли її у вінок – / Ладі в честь тут колись всякі ігри велись...* [V, 1]; *Тихі липи над ним похилиють віткми, / отіняють розлогий цвинтар...* [V, 1]; *А над ними ревели грізно липи усі, / і стогнали могили кругом...* [IV, 2]. Можемо припустити, що така традиція походить від того часу, коли всі найважливіші обряди наших предків виконувалися під липами [1, 393] (недарма в тексті С.Яричевського згадується язичницька богиня Лада), а в українців усі найважливіші життєві події пов'язані з церквою – від народження до смерті.

Символічного значення набувають і назви злакових культур, зокрема *жито* – символ добробуту. С.Яричевський використав цей символ, оцінюючи вчинок Б.Хмельницького – приєднання до Росії: *Коли б інакше думав Хмель, / Ми мали б жито, не кукіль!* [I, 388], де *жито* – незалежна доля українського народу, а *кукіль* – перепона до цього, як рослина-шкідник, яка не дає вільно рости злаковим культурам.

Орнітологічні слова-символи та аніمالістичні назви-символи. Орнітологічні символи пов'язані з міфологічними уявленнями про перетворення людей у птахів [4, 131], тому до них часто звертаються як до джерела знання про навколишній світ. У цій групі можемо виокремити такі символи: *сокіл* – символ чоловічої мужності, козацької вдачі, особливо на війні (... *на далеких полі / є ще два соколи, Сташко і Михань* [I, 391]); *орел* – символ мужності, волі: *Зростають у силу вірлята нові, / до бою важкого вести їх Тобі...* [I, 387]; *голуб* – символ чистоти, ідеалу; на національному ґрунті – символ коханого, найдорожчої людини: *Єсть у тебе ще один / наймолодший голуб-син...* [I, 391]. У незвичайному символічному значенні С.Яричевський використовує назву *гуска* щодо зрадливості жінки,

яка заради кохання до поляка забула свій дім, мову, традиції: *Правда – як то кажуть – жінка, то як зуска!* [V, 1]. Традиційно для українців використано у творах С.Яричевського символ змії – на позначення найтяжчих людських гріхів: ... *і зневіри най гине зрадлива змія!* [I, 383].

Антропологічні слова-символи. Одним із центральних символів у творах С.Яричевського є *очі*. Письменник використовує уявлення про очі як дзеркало душі. У поєднанні з епітетом *синій, блакитний* цей символ у творах С.Яричевського віщує біду: *Нещасливий отець, которого небо покарало донькою, що має очі як фіалки... Сині очі – нещастя в хату!* [VII, 149]; *І блакитні очі й срібний сміх дівчати / притягли Ляшка до вдовиної хати* [V, 1].

Серце – символ широкої натури, зосередження почуттів, носій людяності, а також, як натрапляємо у творах С.Яричевського, виразник національної приналежності: ... *так тоді багато натерпілись люди, / що і руське серце дежто вирвав з груди...* [V, 1]; *Народе мій, чи в тебе, може, серце замерзає?* [I, 389].

Сльоза – символ туги: *То горе дитяти, / що за ним плаче мати, / ах, бо мамина слізка не схне* [III, 3]. Нерідко зі словом *сльози* поєднано слово *море*: *Летить полями чорна Смута – / і вмить країна вся закута / у сліз гірких кипуче море / і в людське серце летиться горе* [V, 2]. У мові, носії якої близько стикаються з певним явищем, виділяється багато нюансів, за якими можна розрізняти найменші зміни в його існуванні. Таким чином, для українців Причорномор'я чи Приазов'я *море* буде виступати символом на позначення рідного краю, та для буковинських письменників, які часто використовують слово *море*, воно оповите ореолом горя, небезпеки [див.: 5, 74].

Предметні назви-символи та абстрактні назви-символи. У цій групі виокремлюємо такі слова-символи: *сорочка* – символ доброти, щастя (... *Істоники давала, головоньку мила, / Сороченьку білу мережала, шила...* [III, 3]); *душа* – символ внутрішнього світу людини (*А я болю, а я плачу / над тими жертвами відоха, / бо знаю: того не побачу, / за чим душею умираю...* [II, 1]); *дорога, шлях* – символ життя, майбутнього, незвіданого (*Він на злих дорогах...* [V, 7]; *Широкий шлях он розпростерся – минули дні, що там прожив...* [II, 2]).

Аналіз загальнонаціональних та регіональних особливостей функціонування українських мовних символів на матеріалі творчості буковинських письменників кінця XIX – початку XX століття, зокрема у творах С.Яричевського, дозволяє глибше збагнути специфічні питомі риси української символіки. С.Яричевський активно використовує загальнонаціональні символи українського народу, а також майстерно вводить у свої твори регіональні слова-символи, які доповнюють мовну картину світу українців.

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. – К.: Оберіг, 1993. – 592 с.
2. Голомб Л. Символіка рослин у ліриці Миколи Вороного // Південний архів: Збірник наукових праць. – Вип. XXI. – Херсон: Видавництво Херсонського університету, 2003. – С. 133–138.
3. Дмитренко М. Що таке символ? // Словник символів / За заг. ред. О.І.Потапенка та М.К.Дмитренка. – К.: Редакція часопису „Народознавство”, 1997. – С. 5–8.
4. Кононенко В.І. Символи української мови. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272 с.
5. Лисюк Н. Ой на морі, на мар'яні... // Язык и культура. Третья международная конференция. Доклады. – К.: Collegium, 1994. – С. 67–79.
6. Прокогін І. Уявлення про небо в міфопоетичній картині світу східних слов'ян // Семантика мови і тексту: Матеріали IX науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ: ЦІП, 2006. – С. 400–403.
7. Словник символів / За заг. ред. О.І.Потапенка та М.К.Дмитренка. – К.: Редакція часопису „Народознавство”, 1997. – 156 с.
8. Таран О. Національно-культурна конотація символів у драмах О.Олеса // Актуальні проблеми менталінгвістики: Науковий збірник – К.: Брама, 1999. – С. 171–173.
9. Хроленко А.Т. Основи лінгвокультурології. – М., 2004. – 184 с.

Список використаних джерел

- I. Письменники Буковини другої половини XIX – першої половини XX століття: Хрестоматія. Частина I / Упоряд. Б.І.Мельничук, М.І.Юрійчук. – Чернівці: Прут, 2001. – С. 380–407.
- II. Яричевський С. Поезії // Буковина. – 1905. – 16 (29) жовтня. – С. 1–2.
- III. Яричевський С. Поезії // Буковина. – 1906. – 1 (14) жовтня. – С. 3.
- IV. Яричевський С. Поезії // Буковина. – 1906. – 14 (27) травня. – С. 1.
- V. Яричевський С. Поезії // Буковина. – 1906. – 21 (3 червня). – С. 1–2.
- VI. Яричевський С. Поезії // Буковина. – 1906. – 22 жовтня (4 листопада). – С. 1.
- VII. Яричевський С. Твори: В 2 т. – Бухарест: Критеріон, 1977. – Т. II.

In the article the national and regional features of functioning of the Ukrainian language symbols in the creativity of known Bukovinian writer of end XIX – the beginning XX century S./Jarychevskij are analysed, the groups of the Ukrainian words - symbols are selected, the individual - author's understanding of a symbol is found out.

Key words: a symbol, culture, national features, regional features, individual - author's display of a symbol.

УДК 811.161.2'108

ББК 81.2 Ук.

Лілія Дорошина

МОВНИЙ ОБРАЗ ДІДА В КІНОПОВІСТЯХ О. ДОВЖЕНКА (АРХЕТИПОВІ РИСИ)

У статті подається характеристика основних рис образу діда як архетипового концепту Мудрого Старого. Стаття ґрунтується на аналізі мови кіноповістей „Земля”, „Зачарована Десна”.

Ключові слова: архетип, мовний образ, менталітет.

Творчість О. Довженка є яскравим явищем як в українській, так і у світовій культурі, і протягом останніх десятиріч стала предметом багатьох досліджень у кінознавстві, літературознавстві, мовознавстві. Однак з погляду лінгвопоетики його кіноповісті вивчені недостатньо, хоч мовна палітра письменника дуже багата й така живописна, як і його фільми. А питання мовної характеристики архетипових образів у творах письменника до сьогодні не були предметом дослідження. Тому метою цієї статті є розгляд архетипового образу діда в кіноповістях „Земля”, „Зачарована Десна”, а також аналіз мовних засобів, за допомогою яких О. Довженко виражає ті риси, які характеризують діда.

Образ діда є одним з основних архетипових образів і посідає важливе місце у творчості О. Довженка. У ньому втілений ідеал людини, як його розуміє письменник і як конкретна життєва постать. Образ діда, з яким письменник ідентифікує героїв повістей, набуває узагальненого значення. Розглянемо, за допомогою яких мовних засобів О. Довженко в кіноповістях „Земля”, „Зачарована Десна” характеризує образ діда, розкриваючи архетипові риси, притаманні українському архетипові.

Дід є основою роду, він дуже старий. Відзначаючи вік діда, О. Довженко вживає оцінні характеристики *давно, красиво* й вдається до гіперболи: *Років йому було сто чи, може, трохи й менше, але присмно чомусь думати, що саме сто, бо се було давно й красиво. І лежав він, немовби на картині, теж красиво* [2, 108]. Ця невизначеність передається за допомогою вставного слова *може* та інверсії *років йому було сто*, які надають усьому реченню невпевненості. Дідові роки письменник визначає не в абсолютних вимірах, а з погляду дитини, тобто приблизно. А для передачі дідової духовної краси письменник вдається до порівняння *немовби на картині* й до повторення оцінної характеристики *красиво*.

Змальовуючи образ діда, О. Довженко приділяє велику увагу зовнішньо-портретним характеристикам, які неодноразово наводить у текстах кіноповістей. Для письменника визначальними в портреті діда є такі частини обличчя: очі, які наділені епітетом *сірі*; чоло – *високе, ясне*, що характеризує мудрість; волосся – *хвилясте, довге, сиве*, а значить, *красиве*; борода – *біла*, що за аналогією з українським іконописом є ознакою божественності.

Портретні характеристики діда доповнені описом його статури. Це дає змогу створити цілісне уявлення як про образ діда зокрема, так і про портрет літнього чоловіка-українця взагалі. Слова й словосполучення: *не високий на зріст, але й не малий, худий, широкий у плечах, з усмішкою, весь білий і прозорий від старості й доброти*, – є типовими й характеризують усіх українських дідів: *Він був високий на зріст і худий, і чоло в нього високе, хвилясте довге волосся сиве, а борода біла* [1, 37]. *Артист мав бути невисокий на зріст, але й не малий, широкий у плечах, сіроокий, з високим ясним чолом і тою усмішкою, яку так присмно тепер задувати* [2, 110-111]. *А в саду, якраз коло погребні, під яблунею, серед яблук і груш, на білому стародавньому рядні, в білій сорочці, весь білий і прозорий від старості й доброти, лежав мій дід Семен, колишній чумак* [2, 108].

Зображуючи зовнішність діда, О. Довженко свідомо вживає слово *білий* і ряд синонімів до нього – *сивий, ясний, прозорий*: *борода біла, сиве волосся, ясне чоло, білий і прозорий від старості і доброти*. Адже відомо, що білий колір у художній творчості відіграє певну образну функцію, пробуджує чисті ніжні почуття і, як ми вже зазначали, надає ознак божественності. Це відбивається й у фольклорі, і в авторській поезії, і в українському малярстві. Більше того, письменник використовує слово *білий* не тільки задля характеристики зовнішності діда: речі, які йому належать, теж білі – *біла сорочка, біла стародавня рядно*. Завдяки цьому підсилюється чистота й святість образу діда, а за допомогою епітета *стародавня* ще раз підкреслюється його поважний вік. Внутрішня чистота й світлість образу діда підкреслена також конструкцією *якось трохи ніби сяяв*. І хоча насправді це сяйво походило від дідової усмішки – все одно тепло й радісно було на душі. І дід, і його посмішка асоціюються в письменника не просто з неділею – загальним днем відпочинку, а ще й зі святом: *Здавалось, він якось трохи ніби сяяв, а коли й не сяяв, то так видавалось, бо він посміхався, і була ще неділя і якесь-то свято*. [2, 108].

Дід одночасно виступає і як взірць найкращої людини, і як неземна свята істота („один з богів” [2, 108]), яка пильно оберігала свій рід, стояла на чатах його інтересів. Слід підкреслити, що святість є наскрізною ознакою, яку О. Довженко використовує в характеристиці образу діда. Тобто відбувається нероздільний складний смисловий зв'язок: письменник діда порівнює з богом, а бога – з дідом. Це виявляється в образній системі, зокрема, у порівняннях з богом: *Пам'ятаю тільки, що дід був дуже старий і що скидався він на образ одного з богів, які охороняли й прикрашали нашу стару хату* [2, 108]; із святим Миколаєм: *Образ святого Миколая також був схожий на діда, особливо коли дід часом підстригав собі бороду і випивав перед обідом чарку з перцем, і мати не лаялась*. [1, 37]. А також виявляється в епітеті *свята*: „І куди було в садку не глянеш – дець поміж яблунь, груш, куців порічок й атрусу неодмінно біліла і його свята борода” [2, 108].

Зображуючи діда в кіноповісті „Земля”, О. Довженко особливу увагу сконцентровує на внутрішньому змісті образу. Письменник характеризує образ діда, так би мовити, від протилежного – від заперечення негативних рис, які, до речі, конкретно не називає. В авторському відступі стосовно актора, який повинен виконувати роль діда, О. Довженко подає до характеристики дідової персони лише епітет *незначна*. Але цей епітет характеризує не дідові вади, а навпаки, чесноти звичайної простої людини, що наділена такими „особистими достоїнствами” [2, 110], які дозволили гідно піти з життя, зберігти

„усмішку після смерті” [2, 110]: *Артист, який являтиме людству незначну дідову персону, повинен, проте, мати ряд особистих достоїнств, без яких жодні мистецькі хитромудрощі не допоможуть йому зберегти усмішку після смерті* [2, 110].

Для О. Довженка в характеристиці людини велике значення має така риса, як працьовитість, що також є архетиповою ознакою національного характеру. Для вираження працьовитості письменник вживає ряд дієслів-синонімів на позначення сільськогосподарських дій: *орудувати, зробити, змайструвати*. До того ж процес праці автор забарвлює оцінними характеристиками, вживаючи прислівникові епітети *спритно й весело*, що свідчить про розкішну дідову вдачу: *І щоб умів також цей артист орудувати косою, вилами, ціпом або зробити хату чи змайструвати воза без єдиного шматочка заліза, – одне слово, зробити всяку корисну річ спритно й весело* [2, 110-111]. Велич і краса простої людини – людини-трудівника – підкреслюється письменником не лише за рахунок використання дієслів на позначення процесу праці, а й через один з органів чуття людини – нюх. У пам’яті дитини й дорослого О. Довженка зберігається запах діда – запах землі й млина. Це свідчить про приналежність діда до хліборобської праці: адже земля родить пшеницю, млин меле її на борошно: *Пахнує дід теплою землею і трохи млином* [1, 37]. Таким чином, розкривається ще одна споконвічна архетипові риса українського народу – хліборобство.

Для О. Довженка багато важить моральний світ людини. У характеристиці діда письменник за допомогою цілого ряду однорідних підрядних речень передає такі моральні якості: сміливість, витривалість – *щоб не боявся ні дощу, ні снігу, ні далекої дороги, ані щось важке нести на плечах; вмів не їсти по три-чотири дні; почуття обов’язку, готовність прийти на допомогу – щоб не лінувався ходити в атаку й контратаки, чи в розвідку; щоб охоче копав бліндажі або витягав з багнюки гармату чи десь чужий автомобіль; доброта, мудрість, чуйність – щоб умів розмовляти приязно не тільки з начальством чи з простими людьми, а й з конем, телятами, з сонцем і навіть травами*. Ці ампліфікаційні ряди інтенсифікують архетипові риси діда, а складання смислів однорідних членів речення формують один ґрунтовний, змістовний мовний образ: *І щоб не боявся ні дощу, ні снігу, ні далекої дороги, ані щось важке нести на плечах. На війні, якщо артиста буде призвано, щоб не лінувався ходити в атаку й контратаки, чи в розвідку, та вмів не їсти по три-чотири дні, не втрачаючи сили духу. Щоб охоче копав бліндажі або витягав з багнюки гармату чи десь чужий автомобіль. Щоб умів розмовляти приязно не тільки з начальством чи з простими людьми, а й з конем, телятами, з сонцем у небі і навіть травами на землі. Тоді це буде вилитий дід* [2, 110-111].

Інші моральні якості діда – людяність, лагідність, шанобливість, любов до природи – виявлялися в його ставленні до життя, до довкілля. Усе в ньому було прекрасним, і любив він усе прекрасне. Він був у злагоді з усім живим, розчиняючись у природному світі й зливаючись з навколишнім середовищем настільки, що рідні навіть вважали його лісовиком. Любив дід природу, і вона теж відповідала йому любов’ю. О. Довженко порівнює діда з *добрим духом лугу і риби*, адже він краще за всіх збирав гриби й ягоди, розумів телят, коней, трави, дерева, а лини „самі пливли до його рук” [1, 38]: *Він був наш добрий дух лугу і риби. Гриби і ягоди збирав він у лісі краще за нас усіх і розмовляв з кіньми, з телятами, з травами, з старою грушею і дубом – з усім живим, що росло і рухалося навколо* [1, 38]. *Найкращою рибою дід вважав линину. Він не ловив линів у озерах ні волоком, ні топчійкою, а якось неначе брав їх з води прямо руками, як китайський фокусник. Вони ніби самі пливли до його рук. Казали, він знає таке слово* [1, 38]. Спілкування є однією з характерних ознак діда й виявляється в слові *розмовляти*, яке вживається з низкою однорідних членів речення – назв істот (коні, телята, лини) і назв неістот (трави, стара груша, дуб, сонце).

Лагідність і шанобливість є типовими рисами мудрого діда й розкриваються в спілкуванні з людьми. Під час розмови він з повагою ставився і до тих, кого знав, і кого бачив вперше, про що свідчать словосполучення *гарна бесіда, добре слово*, а також вживання форм побажання *дай їй Бог здоров’я, дай Бог здрастувати: Любив дід гарну бесіду й добре слово. Часом по дорозі на луг, коли хто питав у нього дорогу на Борзну чи на Батурун, він довго стояв посеред шляху і, махаючи пужалном, гукав услід подорожньому:*

– *Прямо, та й прямо, та й прямо, та й нікуди не звертайте!.. Добра людина поїхала, дай їй Бог здоров’я, – зітхав він лагідно, коли подорожній, нарешті, зникав у кущах.*

А хто вона, діду, людина ота? Звідки вона? А Бог її знає, хіба я знаю... [1, 38]. *Любив я, коли хтось на дорозі вночі, проходячи повз нас, казав: „Драстуйте”. І любив, коли дід одказував: „Дай Бог здрастувати”* [1, 48].

Особливості мови діда О. Довженко передає, не тільки характеризуючи його безпосереднє мовлення, а й через враження, яке справляли дідові розповіді на слухачів, що відбито в конструкціях: *слухали, розкривши широко очі, переставали дихати і бити комарів на жижжках і на шиї. Тут дід заводив нас у такі казкові нетрі старовини, що ми переставали дихати і бити комарів на жижжках і на шиї, ... і вже давно вечір надходив, і великі соми вже скидалися у Десні між зірками, а ми все слухали, розкривши широко очі, поки не повергались в сон у запашиному сні під дубами над зачарованою річкою Десною* [1, 38].

Доброта й м’якість діда поєднуються з відвагою й хоробрістю, що було зумовлено різними життєвими ситуаціями. Промовистим прикладом дідової завзятості виступають епізоди бійки під час

сінокосу на Десні, учасників якої О. Довженко порівнює з „древніми воїнами” [1, 65]. Під час таких побоїщ дід сміливо й відчайдушно кидався в атаку. Він був хоробрим і запальним воїном, що виражається словосполученнями *шалений гнів, весь палав*, які розкривають його бойовий дух і войовничий настрій. Письменник порівнює діда з *найбільшим у світі артистом чи генералом*, а також із *справжнім отаманом: Він був здатний до такого шаленого гніву, що йому міг би позаздрити найбільший у світі артист чи генерал* [1, 66]. З цим могутнім гаслом він кидався в атаку, *мов справжній отаман свого сінокосу...* [1, 66]. *Під час бою він весь палав* [1, 66].

Слід зазначити, що на тлі типових ознак, властивих архетипові діда, О. Довженко подає й індивідуальну рису, яка вирізняла старого серед односельців. Дідова унікальність, на думку письменника, полягала в особливому кашлі, який ніхто не міг „як слід передражнити” [1, 38-39]. Оригінальність дідового кашлю підкреслена прислівниковими епітетами: *довго, гучно*, гіперболою *чув увесь куток: Кашляв він часом так довго й гучно, що скільки ми не старалися, ніхто не міг його як слід передражнити. Його кашель чув увесь куток* [1, 38-39].

В О. Довженка мовний образ мудрого діда пов’язаний з пізнанням світу. Дідові доводилося багато їздити, тому його обізнаність передано власними географічними назвами: *Чорне море, Москва, Харків*, які характеризують його сумні й веселі дороги. Ці топоніми включено або в дідову мову, або в мову письменника: *По дорозі з Москви до Чорного моря вони добру третину століття перевозили на своїх волах книги з Москви до Харківського університету, про що не раз згадувалось за чаркою в саду* [2, 110].

Образ діда в проаналізованих творах відповідає архетиповому концептові Мудрого Старого. Цей образ в О. Довженка є двоплановим: з одного боку, це наче його рідний дід, а з іншого – узагальнений образ, що виражає архетипові риси українського діда, який був родоначальником і духовним захисником роду. У мовному плані це виражається лексичними групами слів на позначення зовнішності, моральних якостей, рис характеру, мови.

Образ мудрого діда в кіноповістях О. Довженка перебуває в системі інших образів концепту родина, які й мають досліджуватися далі.

1. Довженко О.П. Зачарована Десна // Довженко О.П. Твори: В 5-ти томах. Т.1. – К., 1983. – С. 36-81.
2. Довженко О.П. Земля // Довженко О.П. Твори: В 5-ти томах. Т.1. – К., 1983. – С. 108-135.

The article presents the characteristic of main features of grandfather's image as the archetypal concept of Wise Old Man. It is based on the analysis of the language of cinema novels „Land”, „The Charmed Desna”.

Key words: archetype, language image, mentality.

УДК 811.162.1'373.7:821.162.1-311.4 Ізабелла Сова
ББК Ш 141.53 – 33

Юлія Дільна

ФРАЗЕОЛОГІЯ У ТВОРАХ ІЗАБЕЛЛИ СОВИ

Статтю присвячено дослідженню корпусу фразеологічних одиниць у повістях молодшої польської письменниці Ізабелли Сови. Зроблено ономазіологічний аналіз виявлених фразеологізмів, з’ясовано кількісне співвідношення та функції традиційних і нових одиниць.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна норма, фразеологічна інновація, фразеологічна модифікація, фразеологічний новотвір.

Дослідження фразеології у функціональному аспекті, виявлення способів використання стійких словосполучень як матеріалу для створення художнього тексту – завдання, які вже неодноразово ставили перед собою представники польського та східнослов’янського мовознавства. Як результат – численні статті та більш ґрунтовні праці, присвячені розробці теоретичних питань та практичному дослідженню функціонування фразеологічних одиниць (ФО) у творах різних стилів та жанрів. Над цією темою працювали мовознавці А.Авксентьев [31], М.Бакіна [24], І.Білодід [25], О.Бойко [27], В.Білоноженко [26], В.Ковальов [28], О.Кунін [29], В.Мокієнко [30], В.Чабаненко [32], В.Ужченко [31], Н.Щербань [33], С.Роспанд [15], С.Баранчак [7;8], С.Бомба [2;4;5], Я.Бжезінський [10], Я.Ліберек [12], А.Пайдзінська [14] та ін. Актуальним сьогодні є дослідження фразеологічного корпусу польської молодіжної прози, оскільки на її основі можна робити висновки про роль стійких словосполучень у побудові висловлювання представниками молодого покоління на сучасному етапі, крізь призму індивідуальної творчості автора постежити молодіжну фразеотворчість загалом. З огляду на це для аналізу обрано повісті з “фруктової серії” молодшої польської письменниці Ізабелли Сови, а саме – “Смак свіжої малини” (“Smak świeżych malin” [21]), “Терпкість вишні” (“Cierpkość wiśni” [19]), “Печиво з яблуками” (“Herbatniki z jagodami” [20]) та “Зелене яблучко” (“Zielone jabłuszko” [22]). Мета статті – дослідити фразеологію І.Сови в ономазіологічному аспекті, визначити співвідношення та функції традиційних і нових одиниць у фразеологічному доробку авторки. Для досягнення мети необхідно: з’ясувати основні теоретичні питання, а саме: визначити поняття фразеологізму, фразеологічної норми та інновації;

виявити корпус фразеологічних одиниць у повістях “фруктової серії” та погрупувати цей матеріал тематично; дослідити функції використаних ФО.

Предметом нашого зацікавлення є відтворені, стійкі, семантично неподільні сполучення слів, що характеризуються образністю та експресивністю. Аналіз матеріалу дозволяє стверджувати, що фразеологія займає чільне місце у творах І.Сови: у повістях “Смак свіжої малини”, “Терпкість вишні”, “Печиво з яблуками” та “Зелене яблучко” ми виявили понад 300 фразеологізмів. Традиційні ФО становлять лише половину з них, інша половина – це фразеологічні інновації. Визначаючи критерії такого поділу, ми опиралися на теорію фразеологічної норми та інновації одного з найвидатніших польських мовознавців у галузі фразеології Станіслава Бомби. Приналежність того чи іншого стійкого словосполучення до складу фразеологічної норми як “сукупності апробованих освіченими користувачами польської мови фразеологізмів та правил щодо способу реалізації їх у текстах” [3, 20] ми перевіряли за тими лексикографічними джерелами, де ця “сукупність” відображена якнайповніше¹. На основі даних словників ми легко розкрили значення виявлених нормативних ФО. Натомість при тлумаченні фразеологічних інновацій, до яких ми віднесли “будь-які відхилення від фразеологічної норми” [3, 46], ми враховували денотативний та конотативний аспекти фразеологічного значення. Серед стійких словосполучень, не зафіксованих у словниках, ми виділили структурні або структурно-семантичні модифікації нормативних фразеологізмів та якісно нові фразеологічні одиниці – фразеологічні новотвори (у складі виявлених інновацій вони становлять приблизно однакові за кількістю групи).

Дослідження фразеологічного корпусу повістей “фруктової серії” І.Сови відображає абсолютну перевагу характерних для молоді розмовних ФО. Це закономірне явище, адже за кожним мовним знаком криється певний тип мислення та система цінностей, тому авторка не може не “говорити” мовою своїх молодих героїв. Як наслідок, ономаціологічна систематизація виявлених фразеологізмів підтверджує одну з основних ознак розмовного стилю, а саме – антропоцентризм². У центрі проаналізованої на основі повістей фразеологічної картини світу – людина, найрізноманітніші аспекти її фізичного (ФО на позначення зовнішнього вигляду, особливостей харчування, вживання алкоголю, фізичних станів: похмілля, голоду, холоду, сну, смерті) та духовного (ФО на позначення розумових здібностей, почуттів і відчуттів, емоцій та рис характеру) життя. Простежимо це на прикладах.

Отже, для відображення матеріальної картини світу своїх героїв І.Сова використовує фразеологізми, які означають:

1. Зовнішній вигляд людини, напр. *purpurowy jak rozwiczczony indor*³ ‘дуже червоний’ (HJ)⁴, *twarz kobiet z teatru kabuki*** ‘холодне, незворушне обличчя без жодних емоцій’ (SSM), *wyglądać jak Góry Skaliste*** ‘виглядати твердим, невідступним’ (HJ), *posłać spojrzenie bazyliuszka** ‘послати злий недоброчинливий погляд’ (SSM), *spojrzenie rannej sarny*** ‘жалісний, благальний погляд’ (HJ), *uśmiechać się po amerykańsku*** ‘широко посміхатися’ (HJ).

2. Фізичну діяльність та фізичний стан:

- особливості харчування, напр. *wsuwać jak odkurzacz*** ‘дуже багато їсти’ (HJ);

- уживання алкоголю та стан сп’яніння, напр. *topić robaka* ‘пити з горя’ (SSM), *chodzić na rzęsach* ‘поводитися занадто шумно і весело внаслідок алкогольного сп’яніння’ (SSM), *zaglądać do kufla** ‘пити, випивати (про пиво)’ (SSM), *pić do lustra* ‘пити наодинці’ (SSM), *pijany jak bel* ‘дуже п’яний’ (ZJ) та ін.;

- стан похмілля, напр. *mieć w głowie porzrzuć puzzle*** ‘про головний біль та незібраність з думками з приводу похмілля’ (SSM), *mieć obręcz na głowie i kamień w okolicach wątroby*** ‘відчувати характерну важкість та біль у голові та печінці з приводу похмілля’ (ZJ);

- голодування та стан голоду, напр. *zaciskać pasa* ‘голодувати’ (SSM), *żywić się kwiatami z niebiańskich obłoków*** ‘нічого не їсти’ (CW), *wykorkować z głodu** ‘померти з голоду’ (SSM), *zołądek przysycha do kregostupa* ‘про сильне відчуття голоду’ (CW);

- стан холоду, напр. *zmarznąć do kości* ‘сильно змерзнути’ (SSM), *trząść się jak gałęzie osiki** ‘тремтіти від холоду’ (CW);

- стан сну, напр. *wchodzić w fazę snu REM*** ‘спати непробудним сном’ (CW);

¹ До традиційних або нормативних ми віднесли ФО, зафіксовані у: “Фразеологічному словнику польської мови” С.Скорупки (“Słownik frazeologiczny języka polskiego” S.Skorupki [16]), “Фразеологічному словнику сучасної польської мови” С.Бомби та Я.Ліберка (“Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny” S.Bąby i J.Liberka [6]), “Фразеологічному словнику PWN” за ред. А.Клосінської (“Słownik frazeologiczny PWN” pod red. A.Kłosińskiej [17]), “Іншому словнику польської мови” за ред. М.Банька (“Інny słownik języka polskiego” pod red. M.Bańki [11]), “Словнику сучасної польської мови” за ред. Б.Дуная (“Słownik współczesnego języka polskiego” pod red. B.Dupaja [18]), “Новому словнику нормативної польської мови” за ред. А.Марковського (“Nowy słownik poprawnej polszczyzny” pod red. A.Markowskiego [13]) або “Словнику розмовної польської мови” Я.Анусевича та Я.Скавінського (“Słownik polszczyzny potocznej” J.Anusiewicza i J.Skawińskiego [1]).

² Див. [9].

³ Зірочками ми позначили інновації: однією – ті, що мають свої відповідники серед нормативних ФО, але відрізняються від них формальними відхиленнями, двома – якісно нові фразеологізми.

⁴ Після кожного прикладу фразеологізму в дужках ми подаватимемо аббревіатуру назви повісті, з якої цей приклад взято. Таким чином SSM – це твір “Смак свіжих малин”, CW – “Стерпкість вишні”, HJ – “Herbatniki z jagodami”, ZJ – “Zielone jabłuszko”.

- смерть, напр. *odejść w kwiecie wieku* ‘померти в розквіті сил’ (SSM), *puścić soki* ‘померти’ (SSM), *pójść do piachu* ‘померти’ (HJ).

Не поступається за численністю група фразеологічних одиниць, з допомогою яких авторка “фруктової серії” показала духовну картину світу героїв. Майже половина фразеологізмів – інновації. У значеннях ФО виразно простежується перевага негативних емоцій над позитивними. Фразеологізми цієї групи переважно описують:

1. Емоційний стан, почуття та відчуття:

- стан задумливості, замріяності, марні ілюзії та сподівання, напр. *bujać w obłokach* (HJ) / *bujać w obłokach jak Gagarin** (HJ) / *bujać w górnej warstwie stratosfery* (CW) / *bujać w cumulusach* (ZJ) ‘бути далеким від реального життя, плекати ілюзії’, *krążyć myślami w odległych galaktykach* ‘мріяти, роздумувати’ (CW), *osadzić na ziemi** ‘отямити, повернути до реальності’ (SSM), *chodzić po ziemi* ‘не будувати ілюзій’ (CW), *plawić się w złudzeniach** ‘купатися в ілюзіях’ (SSM), *wyrzucić do śmieci różowe okulary*** ‘стати реалістом, розчаруватися’ (HJ);

- байдужість, напр. *mieć wszystko w nosie* / *mieć wszystko głęboko w dupie* ‘нічим не перейматися’ (CW);

- страх, напр. *najeść się strachu* ‘пережити щось дуже страшне’ (SSM), *mieć duszę w majtkach** ‘дуже боятися’ (SSM), *ciary po plecach latają** ‘мурашки по тілі бігають, про моторошне відчуття’ (HJ), *trząść się niczym galareta w pędzącym dylizansie** ‘тремтіти від страху, хвилювання’ (CW);

- злість, роздратованість, нестриманість, поганий настрої, напр. *dyszeć rzędzą zemsty* ‘прагнути помсти’ (CW), *być nie w sosie* ‘бути не в гуморі’ (SSM), *nerwy komuś puściły** ‘у когось не витримали нерви’ (SSM), *zjeżyć się jak sznaucaer*** ‘обуритися, протестувати’ (HJ), *wściekły niczym ranny Bruce Lee*** ‘дуже розлючений’ (HJ), *zły jak czarny rottweiler*** ‘дуже злий’ (HJ);

- кохання, напр. *zakochany po końcu uszu** ‘дуже закоханий’ (SSM);

2. Розумові здібності, напр. *wypalić coś na poziomie pierwszej gimnazjum*** ‘сказати щось примітивне, нерозумне’ (CW), *kwadratowy mózg*** ‘обмежений, примітивний розум’ (HJ), *głupi przez u zwykłe*** ‘круглий дурень’ (HJ), *głupi jak materac* ‘дуже дурний’ (SSM), *prosty jak ruski wyciskacz do czosnku* ‘примітивний, обмежений в поглядах’ (HJ);

3. Характер:

- воля до життя: її наявність, напр. *szarpać się z losem** ‘опиратися долі (постійно й безуспішно)’ (SSM), *brać coś w swoje ręce* ‘займатися чимось особисто’ (CW), *żyć pełną piastą* ‘жити повноцінно’ (SSM), *pożerać życie całymi łyżkami*** ‘брати від життя все, використовувати кожен шанс, подарований долею’ (HJ), *wypruć z siebie flaki* ‘дуже старатися, робити все заради чогось’ (SSM) чи відсутність, напр. *plynąć niczym kłoda** ‘бути байдужим, безініціативним’ (SSM), *tkwić w ciepłym błotku* ‘жити безпечним, “перевіреном” життям, не ризикувати стабільністю заради психологічного комфорту’ (HJ), *wypaść z obiegu* ‘стати непотрібним, неважливим (про людину)’ (SSM), *zostaje komuś tylko samotna mogiła* ‘хтось опинився в безвиході’ (SSM);

- особливості поведінки, здебільшого це ФО на позначення поведінки, яку оточення сприймає негативно, напр. *działać / kombinować za czyimiś plecami* ‘діяти зумисне без чийогось відома’ (SSM), *maczać w czymś palce* ‘брати участь, зазвичай неявну, у якихось негідних справах’ (SSM), *stroić fochy* ‘вередувати’ (HJ), *odbierać komu chleb i owies** ‘залишати без будь-яких засобів до існування’ (HJ), *robienie szopki (z czego)*** ‘виставляння на показ, афішування (чогось)’ (SSM), *wygarnąć z grubej rury** / *wygarnąć wszystko na dużej szufli** ‘сказати прямо, категорично, не вибираючи слова’ (SSM, HJ), *walnąć prosto z mostu** ‘сказати відверто’ (SSM).

Таким чином, у результаті ономаціологічного аналізу фразеологічного корпусу повістей І. Сови ми виявили, що переважна більшість фразеологізмів – як традиційних, так і нових – уживаються на позначення моральних та матеріальних сторін життя молодих героїв, відображають зміни їх внутрішнього світу у відповідь на зміни фізичного оточення. Серед стійких словосполучень спостерігаємо перевагу характерних для молоді розмовних, емоційно забарвлених, а інколи навіть вульгарних ФО. Надзвичайна дотепність, неординарність та винахідливість авторки простежується в описах зовнішнього вигляду людини, розумових здібностей, наслідків зловживання алкоголем – майже всі ФО цих підгруп є інноваціями. Велика активність І.Сови в послуговуванні фразеологічними засобами, а надто – створення нових образних словосполучень, підтверджує важливу роль фразеологізмів для передачі необхідного значення чи його відтінків.

Фразеологізми, які авторка використовує в повістях “фруктової серії”, виконують, згідно з нашими спостереженнями, дві основні функції – номінативну та експресивну. До образних стійких словосполучень авторка вдається в тих випадках, коли потрібне значення неможливо виразити з допомогою лексеми. Наведемо декілька прикладів:

“Pyta się: Pani Ewo, ile pani ma lat? Ja na to: “Skończone osiemnaście. Może się pan śmiało ze mną umówić”. On tylko obrzucił mnie wzrokiem i mówi: “Zrobimy tak. Ja przymknę oko na całą sprawę. Pani napisze podanie o zmianę grupy, bo doktor Otoczak prędzej się powiesi, niż wpisze pani zaliczenie”” [21, 47].

“Boję się, że jak się teraz nie załapię, za kilka lat nie będzie mnie stać na piwo. Wypadnę z obiegu. Będę nieudacznikiem, który z rozpaczą przegląda gazety w czytelnii” [21, 92].

"*Sluchaj, Waldi – zaczęłam – jesteś fajnym chłopakiem z obiecującą przyszłością. A ja? Cóż ja. Worek problemów, prawdziwa puszka Pandory*" [21, 148].

У польській мові немає слів, семантично тотожних стійким словосполученням *przymknąć oko na coś* 'свідомо умисно не звертати уваги на щось, не суперечити', *wypaść z obiegu* 'стати нікому непотрібним, перестати бути важливим' (про людину) та *prawdziwa puszka Pandory* 'справжнє джерело неприємностей, клопотів (про людину)' із за цитованих фрагментів тексту. Якби авторка хотіла в цих ситуаціях скористатися традиційними мовними засобами, то була б змушена дати довгі описові пояснення.

Фразеологізми особливо необхідні ще й тоді, коли треба підкреслити той чи інший аспект певного явища, описати події та їх учасників, а разом з описом – висловити свою оцінку чи наголосити на інтенсивності ознаки. Тому І.Сова використовує фразеологізми в тих випадках, коли прагне підкреслити семантичні нюанси. Так на перший план виступає денотативний аспект фразеологічного значення. Наступні цитати демонструють приклади майже тотожних семантично ФО, що відрізняються лише відтінком значення:

– *Pani Malino, mogę powiedzieć, że zrobiła pani właściwy krok. Krok ku słonecznej przyszłości. A to wszystko dzięki naszej firmie "Sekses ent Many Grup"*.

– *Tak? – nadstawiłam ucha* [21, 97].

– *Siadaj. – Mama zrobiła mi miejsce wśród dziesiątków kolorowych poduszek. – Co cię sprowadza?*

– *Mam misję.*

– *Zamieniam się w słuch* [21, 168].

– *[...] Ale czy możesz mi wskazać choć jednego faceta, z którym warto chodzić?*

– *Mogę – odpowiedziała cicho.*

– *Zamieniam się w jedno wielkie ucho. Kim jest ten książę?* [21, 80]

Стійке словосполучення *nadstawić ucha* семантично "багатше" від дієслова "слухати" у зв'язку з додатковим відтінком значення 'уважно, з зацікавленям'. Натомість другий приклад – актуалізація нормативної одиниці *zamienić się w słuch* замість у своїй семантичній структурі показник інтенсивності ознаки 'слухати дуже уважно, з великим зацікавленям'. Третій приклад вказує, на нашу думку, на ще більшу інтенсивність ознаки – ФО *zamienić się w jedno wielkie ucho* означає 'слухати надзвичайно уважно, з шаленим зацікавленям'.

Другою важливою функцією фразеологізмів "фруктової серії" є, як ми вже згадували, експресивна функція. Саме експресивно-стилістичне забарвлення (відповідно – конотативний аспект фразеологічного значення) відіграє вирішальну роль при виборі авторкою тої чи іншої одиниці серед членів синонімічного ряду. Так, вибір дієслів *walnąć* та *wygarnąć*, які в "Словнику розмовної польської мови" Я.Анусевича та Я.Скавінського позначені кваліфікатором 'зруб.', замість, наприклад, нейтрального *powiedzieć* у фразеологізмах *walnąć prosto z mostu* 'сказати відкрито' і *wygarnąć z grubej rury* 'сказати прямо, категорично, не вибираючи слова' відповідно характеризує героя, про якого йдеться, і демонструє ставлення авторки до нього.

Таким чином, з метою якнайвлучнішої передачі необхідних значень, комплексів значень чи їх відтінків, а також відповідного емоційного забарвлення чи стилістичних особливостей авторка однаковою мірою скористалася як традиційними, так й інноваційними фразеологічними засобами, що виконують номінативну та експресивну функції. Фразеологічні інновації як будь-які відхилення від фразеологічної норми польської мови представлені в творах фразеологічними модифікаціями та новотворами. Активне послуговування фразеологією є відображенням однієї з основних ознак мови художньої літератури – її образного характеру, натомість результати ономаціологічного аналізу фразеологічного корпусу повістей, зосередження на проблемах матеріального (ФО на позначення зовнішнього вигляду, особливостей харчування, вживання алкоголю, фізичних станів: похмілля, голоду, холоду, сну, смерті) та духовного світу (ФО на позначення розумових здібностей, почуттів і відчуттів та емоцій) героїв підтверджують ознаку розмовного стилю молодіжної прози – антропоцентризм.

1. Anusiewicz J., Skawiński J. Słownik polszczyzny potocznej. – Warszawa-Wrocław, 2000.
2. Bąba S. Frazologia jako tworzywo dowcipu językowego frazerek i aforyzmów S.J.Leca // Przegląd Humanistyczny, 1979, nr 9, S. 91-99.
3. Bąba S. Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny. – Poznań, 1989.
4. Bąba S. Zagadnienia aktualizacji frazeologizmów w języku poetyckim Józefa Barana // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej / Pod. red. M. Basaja i D. Rytel. – Wrocław, 1988. – S. 34-47.
5. Bąba S. Zartobliwe innowacje frazeologiczne we fraszkach Lecha Konopińskiego // Przegląd Humanistyczny, 1978, nr 12, S. 113-120.
6. Bąba S., Liberek J. Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny. – Warszawa, 2002.
7. Barańczak S. Język poetycki Mirona Białoszewskiego. – Wrocław, 1974.
8. Barańczak S. Uciekinier z Utopii. O poezji Zbigniewa Herberta. – Wrocław, 1985.
9. Bartmiński J. Styl potoczny jako centrum systemu stylowego języka // Synteza w stylistyce słowiańskiej / Pod red. S.Gajdy. – Opole, 1991.
10. Brzeziński J. Język Franciszka Dionizego Książka. – Zielona Góra, 1975.
11. Inny słownik języka polskiego PWN / Pod red. M. Bańki. W 2 t. – Warszawa, 2000.
12. Liberek J. Innowacje frazeologiczne w powojennej fraszce polskiej. – Poznań, 1998.
13. Nowy słownik poprawnej polszczyzny / Pod. red. A. Markowskiego. – Warszawa, 2002.

14. Pajdzińska A. Frazieologizmy jako tworzywo współczesnej poezji. – Lublin, 1993.
15. Rospond S. Język i artyzm językowy Jana Kochanowskiego. – Wrocław, 1961.
16. Skorupka S. Słownik frazeologiczny języka polskiego: W 2 t. – Warszawa, 1967.
17. Słownik frazeologiczny PWN / Pod red. A. Kłosińskiej. – Warszawa, 2005.
18. Słownik współczesnego języka polskiego / Pod red. B. Dunaja. – Warszawa, 1996.
19. Sowa I. Cierpkość wiśni. – Warszawa, 2002.
20. Sowa I. Herbatniki z jagodami. – Warszawa, 2003.
21. Sowa I. Smak świeżych malin. – Warszawa, 2002.
22. Sowa I. Zielone jabłuszko. – Warszawa, 2004.
23. Бабкин А. Русская фразеология, ее развитие и источники. – Ленинград, 1970.
24. Бакина М. Общезыковая фразеология как выразительное средство современной поэзии // Е.А. Некрасова, М.А. Бакина. Языковые процессы в современной русской поэзии. – Москва, 1982. – С. 189-308.
25. Білодід І. Питання розвитку мови української радянської художньої прози (переважно післявоєнного періоду, 1945-1950 рр.). – Київ, 1955.
26. Білоноженко В., Гнатюк І. Функціональна та лексична розробка українських фразеологізмів. – Київ, 1989.
27. Бойко О. Приемы реализации экспрессии устойчивых словесных комплексов в сатирико-юмористических жанрах (в сопоставлении с украинским языком): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Днепропетровск, 1981.
28. Ковалев В. Языковые выразительные средства русской художественной прозы. – Киев, 1981.
29. Кунин А. Фразеология современного английского языка. – Москва, 1972.
30. Мокиенко В. Славянская фразеология. – Москва, 1980.
31. Ужченко В., Авксентьев Л. Українська фразеологія. – Харків, 1990.
32. Чабаненко В. Стилістичне увиразнення фразеологізмів // Українська мова і література в школі – 1981. – №9. – С. 60-62.
33. Щербань Н. Фразеология в произведениях Вили Бределя: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1975.

The article is dedicated to the study of phraseological units on the basis of novels of the young Polish writer Izabela Sowa. The onomasiological analysis of the phraseological units is made, an amount and the functions of the canonical and new phraseological units are established.

Key words: phraseologism, phraseological norm, phraseological innovation, phraseological modification, phraseological neologism.

УДК 655.535:165.172(048.3)

ББК 81.001.1

Ольга Тришук

ІНФОРМАТИВНІСТЬ РЕФЕРАТИВНОГО ТЕКСТУ

Розглядаються основні види інформації в реферативному тексті. Аналізується співвідношення нової і старої інформації на інтер- та інтратекстуальному рівнях. Значна увага приділяється висвітленню причин, що призводять до напруженості тексту.

Ключові слова: інформативність, реферативний текст, напруженість тексту.

Інформативність як одна з провідних функціональних характеристик реферативного тексту є результатом згортання й адекватного відтворення в ньому основних елементів змістовної та формальної структури первинного твору. Адекватне відтворення означає, що реферат як вторинний документ не повинен містити нової порівняно з текстом-оригіналом інформації. При цьому передбачається не копіювання першоджерела, а в першу чергу виявлення актуальної інформації

Водночас інформативність тексту є одним із факторів ефективного смислового сприймання та адекватної інтерпретації змісту першоджерела, тому її обов'язково слід пов'язувати з орієнтацією на читача, здатного сприймати інформацію у висококонцентрованій формі, пропускаючи через своє сприймання, і створювати власну оцінку повідомлення. Орієнтація на читача передбачає компактний виклад та максимальне насичення тексту інформацією, що виступає в ролі "активного центру" [12, 80], який координує взаємодію всіх частин реферату, "ніби змушуючи їх працювати на розкриття основної теми – основної інформації" [1, 60] і в такий спосіб забезпечуючи змістовність і стійкість до небажаних перешкод у сприйманні.

Оскільки реферативний текст є результатом компресії первинного тексту, що передбачає кількісне зменшення обсягу останнього без втрати його основної семантичної складової й тотожності з первинним твором, у ньому потрібно зберегти максимальну повноту суттєвої інформації про першоджерело, щоб читач зміг її використати у власній дослідницькій діяльності. Наприклад: *У 38 пацієнтів із хронічною нирковою недостатністю віком від 19 до 57 років використано терапію інгібітором ангіотензинперетворювального ферменту диротеном (лізиноприлом) протягом 12 місяців. Виявлена висока активність препарату, яка полягала в адекватному антигіпертензивному, антипротеїнуричному ефекті, а також сповільненні прогресування хронічної ниркової недостатності.*

Читач, ознайомившись із таким рефератом, отримує вже готові висновки, які не потребують доведення чи обґрунтування: у пацієнтів із хронічною нирковою недостатністю сповільнюється прогресування хвороби, якщо застосовувати терапію інгібітором ангіотензинперетворювального ферменту диротеном (лізиноприлом). У такому випадку можна не звертатися до першоджерела, оскільки повідомлення реферату є досить інформативним. Це допоможе читачеві-досліднику не витратити зайвий час і зусилля на пошук первинного твору, а зекономити їх для розробки власного наукового дослідження.

Перевага надається новим даним, зокрема, тим, які мають довгострокове значення, а також важливим результатам, що суперечать уже існуючим теоріям. Поряд із зазначеними відомостями в

рефераті можуть знайти відображення нові важливі дані про перспективні напрямки розвитку науки і виробництва, що не повністю, а лише частково стосуються тематики даної галузі. Допомагаючи читачеві глибше зрозуміти суть розглядуваних у першоджерелі проблем, оцінити масштабність проведеного дослідження, вони підвищують загальну інформативність реферативного тексту й розширюють його читачську адресу.

Нова інформація – це та змістовна частина тексту, яка може внести зміни в структуру як загального, так і індивідуального тезаурусів. Заради цієї інформації створюється текст. Саме орієнтування референта на нову інформацію, яка є пріоритетною в реферативному тексті, допомагає більш результативно підвищувати його інформативність. Проте корисними для читача можуть бути також і дані, тісно пов'язані з основною інформацією, які суттєво доповнюють і підтверджують її, але не є принципово новими. Вони спрямовані передусім на обґрунтування нової думки, надання їй кінцевого смислового оформлення з метою „вписання” в систему вже існуючого в науці знання. Адже відомо, що нове не може бути сприйняте без уведення в контекст відомого, яке стає для читача „когнітивно і логічно правомірним і навіть доцільним” [5]. При цьому стара інформація повинна служити фундаментом, на якому поетапно формується сам зміст нового наукового знання. Завдяки такому розгортанню змісту, коли нова інформація пов'язується з уже зафіксованою в попередніх текстах цього автора або інших науковців, створюється семантична основа для безпроблемного сприймання тексту читачем. Автор первинного тексту для вироблення та обґрунтування раніше невідомих науці фактів і представлення власного наукового результату як „наслідку тривалої історичної підготовки” [10 109], навіть найбільш неочікуваного, зазвичай подає стару інформацію, актуалізуючи з її допомогою досвід інших дослідників у розв'язанні висвітлюваної наукової проблеми, оскільки вважає, що „нове знання є обґрунтованим і стабільним тільки тоді, коли воно закріплене попереднім досвідом” [3, 10]. Причому в інтертекстуальній трактовці дихотомії „нова – стара інформація” частка старої інформації може бути доволі значною.

У реферативному творі в інтертекстуальному аспекті співвідношення нової інформації, що вперше вводить автором першоджерела, і чужої, яка належить іншим авторам або відноситься до загальнонаукового фонду, є дещо іншим. Для того щоб відома інформація не виявилася надлишковою і реферативний текст був придатним для сприймання, потрібно дотримуватися принципу: необхідний мінімум старої інформації і можливий максимум нової. Тому тут зазвичай відмовляються від аналізу наукової спадщини, вказуючи лише на те, в яких межах власна теорія спирається на попередні знання.

У первинному тексті взаємодія старої та нової інформації спостерігається також і на інтратекстуальному рівні, коли автор першоджерела може повертатися до думок, раніше висловлених у межах даного тексту з метою їх акцентуації. Оскільки в короткому реферативному творі, де відоме має бути викладено на рівні згортання, що відповідає основному призначенню документа, повтор інформації є надлишковим, інтратекстуальність старого наукового знання для нього не характерна.

Унаслідок того, що всю важливу інформацію про першоджерело передати в обмеженому за обсягом рефераті надзвичайно важко або інколи навіть неможливо, реферат найчастіше дозволяє читачеві визначитися, потрібно йому звертатися до першоджерела чи ні. Тому оцінювання інформативності реферативного тексту зумовлено передусім знанням особливостей реферату як виду наукової інформації, точніше, розумінням цих особливостей. Якщо реферат розглядається лише як сигнал для читача про наявність публікації на певну тему з коротким переліком основних питань, що висвітлюються в першоджерелі, мова йде лише про фактуальну інформативність. Розуміння суті реферативного твору як поєднання його сигнального характеру і здатності виступати самостійним науковим твором, який може за певних умов замінити першоджерело, зумовлює ширше трактування категорії інформативності реферативного твору. Інформативність у такому випадку розуміють як відображення в рефераті не тільки фактуальної, але й концептуальної інформації першоджерела.

Концептуальність – певні теоретичні, методологічні тощо положення, що лягли в основу твору. Концептуальною є інформація про світоглядні підходи автора першоджерела, індивідуально-авторське розуміння співвіднесеності між явищами, описаними засобами фактуальної інформації. Оскільки читач отримує концептуальну інформацію з фактуальної, остання повинна знайти в тексті реферату таке мовне вираження, яке б дозволяло читачеві оперативно сприйняти зміст реферату, і водночас легко здійснити мисленеву роботу з декодування концептуальної інформації. Для цього мовні одиниці вживаються в прямому, словниковому значенні.

Представлена в реферативному тексті фактуальна та концептуальна інформація може бути кваліфікована як ключова, уточнювальна та додаткова. Ключова інформація – повідомлення основних аспектів змісту першоджерела – може мати різні ступені значимості і залежно від цього бути представленою в градації: найважливіша, менш важлива та найменш важлива. Вона найчастіше маркується власне текстовими індикаторами значимості – референтськими конструкціями, які, крім виділення, не несуть на собі ніякого смислового навантаження, наприклад: *зазначається, що; висвітлено; розглянуто; наголошено на; акцентовано увагу на; особливу увагу приділено* тощо.

З текстовими одиницями, що передають основну інформацію, безпосередньо пов'язана уточнювальна інформація, яка, за словами Н. В. Данилевської, спрямована на розгортання аргумента на користь висловленого положення [4, 139]. Для введення даного виду інформації в реферативному тексті

зазвичай використовуються сполучники *a same, зокрема, тобто, крім цього, при цьому*, а також такі синтаксичні засоби, як двокрапка, тире й дужки:

Не залишився без змін і Митний кодекс. Його окремі положення застосовуються з урахуванням деяких змін. Зокрема, товари, що ввезені раніше на територію спеціальних митних зон або повністю виготовлені, достатньо перероблені чи оброблені в цих зонах, при ввезенні на митну територію України в незмінному стані оформлюються в режимі імпорту.

Розглянуто механізми проведення ангіопластики, визначено показання протипоказання щодо первинного (планового) стентування.

Досліджено теоретико-методологічні засади оптимізації оподаткування компаніями – суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності.

Як показують наведені приклади, уточнювальна інформація сприяє кращому сприйманню викладеного і водночас вносить елемент новизни у висловлювання. А все те, що сприяє появі нової інформації, причому навіть незначної її частини, і не призводить до суттєвого збільшення обсягу реферату, є позитивним явищем.

Проте уточнювальна інформація може не повідомляти нового, а лише пояснювати, деталізувати висловлене, наприклад:

Зазначено, що автор дотримується трактування природи політичної нації та причин її виникнення, запропонованого відомими дослідниками історії нації та націоналізму Ф. Майнете і Г. Коном. Зокрема, Ф. Майнете виходив з онтологічної об'єктивності культурної субстанціональності єднання людей у нації і наголошував, що лише за певних умов – наявності спільної політичної волі, це єднання може стати „політичною” „державною” нацією в межах національної держави.

Ключова інформація, виділена жирним курсивом, тут є абсолютною новою, не впливає з контексту. Новизна уточнювальної інформації, виділеної підкреслюванням, відносна, тому що значна частина фахівців знайома з поглядами Ф. Майнете стосовно аналізованого питання і не вважає її актуальною. Оскільки основна функціональна властивість реферативного твору – повідомляти читачеві лише нову, актуальну інформацію видаленням з нього тих фрагментів, які містять відомі для фахівців факти й істини, можна суттєво підвищити інформативність реферативного тексту. Досягненням максимальної інформативності, рівень якої визначається кількістю нової, корисної інформації, заради якої читач звертається до реферативного твору, забезпечується належне сприймання тексту. Адже, якщо читач, який увійшов у ритм перцепції і готовий до усвідомлення нового, натрапляє на вже відоме, у нього, за словами Р. Г. Іванченка, „ритм сприймання ламається, енергія витрачається на аналіз речення, а не на усвідомлення матеріалу. Ефективність викладу падає” [8, 145].

На відміну від уточнювальної, додаткова інформація безпосередньо не пов'язана з мовленнєвими структурами, які слугують для вираження ключової інформації. Головна її функція – розвантажити основний зміст, дати змогу читачеві перепочити й проаналізувати суть прочитаного. Проте введення додаткової інформації в реферативний текст не завжди є виправданим. Тому під час редагування текстів, які розраховані на фахівців певної галузі знань, потрібно стежити за тим, щоб додаткова пояснювальна інформація не виявилася надлишковою і не втрачала своїх корисних якостей. Свідченням цього є фрагмент із реферату, де вставлений компонент, що передає додаткову інформацію, негативно впливає на сприймання тексту читачем: *Однією з основних проблем цієї модернізації є перебудова масової свідомості, її переорієнтація, що передбачає усвідомлене співвідношення інтересів усього населення України (певна частина його ототожнювала себе раніше з радянським, а тепер – з російським народом) з інтересами української нації та її держави.* Інформація про те, що певна частина населення України ототожнювала себе раніше з радянським, а тепер – з російським народом, є надлишковою. Крім цього, вона зумовлює порушення змістової цілісності речення й не сприяє зв'язності тексту, оскільки той його фрагмент, що стоїть за вставленою конструкцією, сприймається начебто відірваним від основної інформації. Сприймання речення закінчується саме на цій конструкції.

Передаючи в рефераті актуальну інформацію про першоджерело, референт стикається з двома об'єктивно несумісними вимогами. З одного боку, він має забезпечити максимально можливу інформативність тексту, а з іншого – викласти його в заданій кількості слів і зробити це так, щоб за „формою, в принципі, можна людині, не знайомій із задумом, досить адекватно відновити передавану думку” [11, 164]. Іноді важко досягти рівноваги між інформативною насиченістю та комунікативною доступністю тексту, оскільки текст, що містить багато відомостей, може важко сприйматися. Проте широкий виклад також може ускладнювати розуміння, причому не менше, ніж короткий і стислий.

Намагання подати в реферативному тексті „якомога більшу частину думок в якомога меншій кількості слів” [2, 263] є основною причиною виникнення його напруженості, яку Р. Г. Іванченко визначив як вид представлення думки, що потребує додаткових зусиль читача для адекватного розкодування того, що було внесено в текст автором [8, 27]. Напруженість властива всім без винятку рефератам, оскільки для них характерна конденсована подача інформації. Збереження належного рівня об'єктивної напруженості зумовлює максимальне засвоєння інформації читачем. Наприклад:

Висвітлено сучасні досягнення біології матриксних металопротеїназ – структурно родинних Zn²⁺-вмісних ферментів, що розщеплюють основні компоненти позаклітинного матриксу. Показано їх

роль у **патогенезі** різних захворювань, переважно **кардіальних патологій**. Фармакологічне пригнічення активності матриксних металопротеїназ значно зменшує дилатацію лівого шлуночка та запобігає розвитку застійної серцевої недостатності, зумовленої **інфарктом міокарда** і **дилатаційною кардіоміопатією**.

У цьому реферативному тексті вжито ряд термінів-понять, для розуміння яких необхідні відповідні фонові знання й уміння, щоб перетворити інформативність в освоєну інформацію. Але перенасичення термінами тут немає, оскільки текст характеризується високим рівнем інформативності для читача з належним рівнем фахової підготовки. Такий читач, доклавши деяких розумових зусиль і, в разі потреби, звернувшись до відповідної наукової та довідкової літератури, щоб отримати знання, необхідні для сприймання й осмислення закладеної в рефераті нової інформації, зможе осилити напруженість тексту. При цьому слід уважно стежити за тим, щоб рівень об'єктивної напруженості не перевищував того порогу, за яким настає несприйняття тексту читачем.

Якщо компетентність читача є настільки низькою, що не дозволяє подолати бар'єр між знаннями автора й референта та власним багажем знань, напруженість викладу зростає до максимуму. У таких випадках текст стає незрозумілим і тому втрачає здатність виконувати інформативну функцію.

Неприпустиме зростання напруженості може бути зумовлено не тільки читачем, але й референтом, якщо він має прогалини в знаннях та в мовленнєвих умінях, що спричиняють прорахунки у викладенні змісту. У таких випадках необхідне втручання редактора, спроможного усунути суб'єктивну напруженість тексту, яка змушує читача виконувати непродуктивну роботу, долати створені невмілим референтом перепони.

Отже, реферат це – високоінформативний, позбавлений надлишковості (різноманітних повторів, додаткових аргументів) концентровано щільний текст, який, при цьому, є зрозумілим для читача. У ньому подається корисна фактографічна інформація і короткий виклад концептуального змісту першоджерела, відображається авторська інтерпретація, погляди стосовно висвітлюваних питань.

Якщо реферат розглядається лише як сигнал для читача про наявність публікації на певну тему з коротким переліком основних питань, що висвітлюються в першоджерелі, у ньому знайде висвітлення лише фактуальна інформація. Розуміння суті реферативного твору як поєднання його сигнального характеру і здатності виступати самостійним науковим твором, який може за певних умов замінити першоджерело, зумовлює відображення в рефераті не тільки фактуальної, але й концептуальної інформації. Тобто оцінювання інформативності реферату зумовлене розумінням його особливостей як виду наукової інформації.

Представлена в рефераті фактуальна та концептуальна інформація може бути кваліфікована як ключова, уточнювальна та додаткова, кожна з яких маркується спеціальними індикаторами значимості.

Лише наявність інформації не забезпечує належного сприйняття її читачем. Важливо знайти рівновагу між інформативною насиченістю та комунікативною доступністю тексту, досягти інформаційної тотожності розуміння змісту референтом і читачем.

Забезпечити зростання рівня інформативності тексту можна здійсненням контролю за напруженістю, її регулюванням – усуненням, зниженням, підвищенням.

1. Васильев Ю. В. Некоторые вопросы языково-стилистического анализа практических форм научной речи (на материале современной научно-технической статьи) // Язык и стиль научной литературы. – М.: Наука, 1977. – С. 47-64.
2. Выготский А. С. Психология искусства. – М.: Искусство, 1965. – 379 с.
3. Гиренко Л. С. Плотность научного текста: комплексный подход к ее изучению. – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Пермь: ПермГУ, 2006. – 22 с.
4. Данилевская Н. В. Аргументативные действия в рамках познавательной оценки // Стереотипность и творчество в тексте: Межвуз. сб. науч. трудов. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 2004. – С. 137-162.
5. Данилевская Н. В. „Старое, и „новое,“ как структурные компоненты научного знания // Материалы междунауч. конф. «Изменяющийся языковой мир». – Пермь: ПермГУ, 2001. – Интернет ресурс: <http://language.psu.ru>
6. Жизнь науки. Антология вступлений к классике естествознания. – М.: Наука, 1973. – 600 с.
7. Зарицкий М. С. Стилистика сучасної української мови: Навчальний посібник. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 156 с.
8. Іванченко Р. Г. Літературне редагування. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Вища шк., 1982. – 248 с.
9. Крымский С. Б. Типы и принципы рациональности // Йолан П. Ф., Крымский С. Б., Парахонский Б. А. Рациональность в науке и культуре. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 89-132.
10. Мучник Б. С. Человек и текст: Основы культуры письменной речи. – М.: Книга, 1985. – 252 с.
11. Свидаерский В. И., Зобов Р. А. Новые философские аспекты элементарно-структурных отношений. – Л.: ЛГУ, 1970. – 127 с.
12. Феллер М. Д. Текст як модель комунікативного акту // Нариси про текст. Теоретичні питання комунікації і тексту / Різун В. В., Мамалига А. І., Феллер М. Д. – К.: РВЦ «Київський університет», 1998. – С. 223 – 334.

The basic aspects of information in abstracts are being considered. The correlation of old and new information at inter and intra textual levels are being analyzed. A great attention is given to elucidate the reasons, which cause tension of a text.

Key words: Informational content, abstract, tension of a text.

УДК 811.161.2.81'374

ББК Ш 141.4-33+Ш 141.4-71

Тетяна Цимбалюк-Скопненко

ВАРІАНТНІСТЬ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ: ЛЕКСИЧНИЙ І ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТИ (НА МАТЕРІАЛІ МОВИ ПЕРЕКЛАДІВ М. ЛУКАША)

У статті розглянуто специфіку функціонування варіантів фразеологічних одиниць у мові перекладу Миколи Лукаша. Залучений до аналізу матеріал дає змогу простежити особливості вживання фразеологічних одиниць у перекладних прозових і поетичних текстах.

Ключові слова: фразеологізм, варіантність, лексичний варіант, граматичний варіант, мова перекладу.

Незважаючи на те, що мовці сприймають фразеологічні одиниці (далі – ФО) насамперед як стійкі й семантично нерозкладні, у філологічній літературі дуже часто порушувалося питання їхньої варіантності [1, 119; 3, 16 – 20 ; 2; 4, 120 – 148; 5, 144–151 та інші]. Нерідко дослідники підкреслювали теоретичне зацікавлення матеріалами такого типу, бо вони надзвичайно важливі для дослідження розвитку фразеологічного фонду національної мови, для пояснення природи ФО.

У мові взаємодіють і змагаються дві тенденції: стійкість компонентів фразеологічних одиниць і граматичних зв'язків між цими складниками, з одного боку, та оновлення компонентів, морфологічного оформлення й синтаксичної будови – з другого. Друга тенденція підштовхує до видозміни форми фразеологізмів [4, 120]. Зовнішнє оформлення ФО може зазнавати певних модифікацій, не зачіпаючи семантичної структури вислову. Такі зміни називають варіаціями [1, 119], ФО, що зазнали цих модифікацій, – варіантами, а саме явище змінності – варіантністю [4, 122]. Фразеологічні варіанти – це наявні в мові різновиди фразеологічних одиниць, що утверджені традицією. Вони „мають те саме значення, але різняться між собою одним чи кількома (іноді всіма) компонентами лексичного складу або певними елементами граматичної структури” [4, 122].

У лінгвістичній літературі теорії фразеологічної варіантності присвячено чимало праць. Проте модифіковані фразеологізми в мові перекладів не були в центрі уваги дослідників, хоч такі способи трансформацій дають змогу по-новому подивитися на вже відомі процеси перетворень у фразеологічному фонді. На підставі залученого до аналізу матеріалу з мови перекладів М. Лукаша можемо твердити, що між лексичними та граматичними варіантами ФО приблизно встановилася кількісна рівновага. Під час лексичних перетворень взаємозамінними здебільшого є дієслова та іменники. Лексичні видозміни часто знаходять свою реалізацію у вигляді контамінації фразеологізмів, як-от: *зложити вину > зложити голову + скласти вину*.

Серед лексичних варіантів найчастіше вживані такі:

1. Варіанти, що постали внаслідок синонімічних замі:

*тримати язик за зубами / держати язик за зубами*¹ (— *Маестро, воно й видно, що ви побували в Болоньї і навчилися там тримати язик за зубами, а рахувати вчилися не на сливах, як то роблять деякі йолопи, а на кабачках, бо вони довші...* (Боккаччо, с. 489); — *Леа, бабусю моя, ті хлопці держать язик за зубами — нічичирк... Так-так-так... Підозріло...* (Стіль, с. 104)); *брати на сміх / здійсмати на сміх* (*[Крессіда (до Пандара):] // Іди повіся, глузівник нещасний! // На сміх бериш, а сам на те штовхав* (Шекспір, с. 395.); *[Октавіо (до Діани):] // Тільки ж, пані, не у гнів: // ви самі тому виною, // що не маєте спокою; // женете всіх женихів // ви, уперта гордівниця, // чи здійсмаєте на сміх // і примушуєте їх // удаватися в дурниці* (Лопе де Вега, с. 167)); *дати ляща / дати ляпаса* (*[Перший гайдук (до Другого):] // Чи ба, нахаба, ще й повча! // Чом ти не дав йому ляща? (Гете, с. 457); ...вже як минуло йому [Шолудивому] тридцять чотири, якийсь турок дав йому ляпаса, і з тої досади та з жадоби помсти він поламав свою віру й побусурманився* (Сервантес, с. 256)).

2. Варіанти, що виникли внаслідок заміни контекстуальними синонімами:

не вартій і нігтя / не вартій і табаки нюху (*Еге, держіть в обидві жмені! Чи, може, скажете, пані моя Дульсінея краща од сієї? Ова! Далеко куди до зайця: вона її і нігтя не вартя...* (Сервантес, с. 191); *[Бакаляр (до Мефістофеля):] // Що досвід той! Брехня й брідня // Проти всевидячого духу. // Признайтесь — ваше все знання // Не варті і табаки нюху* (Гете, с. 294); *темний на розум / убогий на розум* (*Правда, ти не такий у мене й мудрий, відколи з доброго дива впустив у своє серце злого духа ревнуців, а як чоловік дурнуватий, тоді й жінці менше од того слави. Невже ти, чоловіче, гадаєш, що я сліпа на очі, як ти на розум темний?* (Боккаччо, с. 405); *Правда, чомусь-то воно так повелося — чи ми вже такі на розум убогі, чи така планета на наш вік випала,— що нині майже немає жінок, котрі зуміли б до ладу гостре слівце сказати...* (Боккаччо, с. 354)).

3. Варіанти, яким властива взаємодія слів, що перебувають у метонімічних стосунках:

¹ Фразеологізми та ілюстративний матеріал у цій статті подано зі збереженням усіх особливостей правопису оригіналу.

сушити мозок /сушити голову ([Фауст:] // *Хіба ж не пил то, з безлічі полиць // Злітаючи, мій мозок сушить?* // *Не мотлох то, що тисячю дрібниць // Мене в цім затхлім світі душить?* (Гете, с. 29); *Леон сушив собі голову, як би їй [Еммі] освідчитись; вічно вагаючись між боязню образити її і соромом за свою малодушність, він плакав з відчаю і невдоволених бажань* (Флобер, с. 96); *сісти на голову /сісти на шию* (Цілком підкорити когось собі, своїй волі, зробити що-небудь без урахування інтересів інших людей. ...і гляди мені [Санчо], шануйся надалі та й до мене май належиту повагу, а то з тобою говори отак по-дружньому, то ти вже ладен і на голову сісти (Сервантес, с. 113); *Давай вони заходити здаля, // А потім ближче, ще... Нарешті осмілилі, // За лапки торгають, а ті й на шию сіли,— // Кийок усе їм дозволя (Міцкевич 1990, с. 192)); своїми пучками / своїми руками* (Доводилось їй [Сімоні], як то кажуть, своїми ручками та пучками на хліб заробляти — жила з того, що вовну пряла... (Боккаччо, с. 276—277); *Як його [Чеппарелло] присолашували до душоубства чи іншого якого злочину, він радо приставав, ніколи не одмагався і залюбки, бувало, калічив або вбивав людей своїми руками* (Боккаччо, с. 45)).

4. Варіанти, яким властива заміна слів унаслідок асоціації слів за суміжністю: *набити кишеню / набивати гаманці* (Самому доводиться щодня переплачувати. По-перше — податки. По-друге — скотопромисловці дуже розумні стали, правлять як за батька, аби собі кишеню набити (Стіль, с. 93); ...[монахам] хочеться... щоб ви набивали їм гаманці грішми, ввіряли їм свої тасмниці, пильнували чистоти своєї, були терплячі, прощали кривди, не лихословили,— все воно дуже добре, й почесне, й побожне, але навіть вони вас на те навчають? (Боккаччо, с. 206)).

5. Лексичні варіанти ФО, в основі яких лежить взаємодія слів одного предметно-логічного класу чи тематичного ряду:

а) назви грошових одиниць: *ні копія / ні шага / ні шеляга* (— *Добряча мідниця, бігме, що варта цілу восьмаку і ні копія менше* (Сервантес, с. 118); *Зовсім без грошей? — Та нащо далеко ходити... От мій син недавно оженився... За душею ні шага, роботи ніякої...* (Стіль, с. 62—63); *Деякі штучки є дуже дорогі — кожну з них колись я за три огляди купував. Тим я й прошу тебе — влаштуй мене, будь ласка, у те товариство, а я вже, присяй-богу, з тебе за моє ремесло ні шеляга не братиму; хворій собі, скільки влізе* (Боккаччо, с. 487); *не вартий ні шага / не вартий і шеляга* ([Мефістофель (до Канцлера):] // *Чого не злічите — числа немає в тім, // Чого не зважите — не важить та вага, // Чого не виб'єте — не варто ні шага* (Гете, с. 220); ...їх обох немов з одного модла вилито: панове божевілля без джуриної глупоти не варте було б і шербатого шеляга (Сервантес, с. 348)).

б) абстрактних понять: *ламати слово / ламати клятву* (її [Жілеттине] жадання здалося королю зависоким, проте, давши їй слово, він не хотів ламати його... (Боккаччо, с. 224); *Часом мені бувало так, що й жити не хочеться, волів би вмерти, ніж дивитися, як та молодь за суєтою вганяє, клядеться і клятву ламає, шинків не минає, в церкві не буває, божими путями не ходить, а тільки про світове дбає* (Боккаччо, с. 49)).

в) знярядь: *закинути вудочку / закинути гачка* ([Теодоро (до Трістана):] // ... від Марчелли віддає [Діана], // а до себе не наблизить; // як на неї не дивлюся, // знову вудочку закине... (Лопе де Вега, с. 283—284); ...от побачив він [Мазо] його [Каландріна] якось у церкві святого Іоанна — маляр уважно розглядав образки й різьбу на новій напестольній скині; жартун зміркував собі, що отут якраз і добре буде гачка на нього закинути (Боккаччо, с. 442)).

Граматичні варіанти зазвичай виникають завдяки взаємодії компонентів, що різняться словотвірними компонентами. Серед досліджених фразеологічних варіантів можна виокремити:

1. Непрефіксовані та префіксовані, а також різнопрефіксні утворення: *одкрити душу / розкрити душу* (...господар, уважаючи, що вже здобувся в гостя хтозна-якої прихильності, вирішив нарешті одкрити йому свою душу; як на те, з ними нікого більше не було (Боккаччо, с. 486); *Ти його, друже, вславить зумієш // У тихосумних святих піснях, // Ти його душу світу розкриєш, // Сльозу пророниш на його прах* (Міцкевич 1990, с. 190)); *біда вчить розуму / біда навчить розуму* (Ну, та що сталось, те вже не розстанеться, а біда, мовля, вчить розуму (Сервантес, с. 131); — *Якщо, може, й не філософам [пастуші колиби дають притулок],— підхопив козонас,— то принаймні таким людям, що їх біда розуму навчила* (Сервантес, с. 322)); *латати боки / полатати боки* (Спочатку латали їм [селянам] боки мушкетами, що ті аж кров'ю харкати почали... (Грімельсгаузен, с. 17); *Прибігли вони [жінчині родичі] туди, розпитались у людей, в чім річ, та доброго дали Тофанові духопела — так боки полатали, що ну* (Боккаччо, с. 400)).

2. Різносудісні утворення: *докинути слово / докинути слівце* (Цилюрник, що до всього того пильно прислухався, теж докинув своє слово і з не меншою, ніж священик, готовністю запропонував їм свої послуги, а потім розповів коротенько про те, чого вони сюди заїхали, та про химерне Дон Кіхотове божевілля... (Сервантес, с. 180); *Доказавши свою оповідку, Лауретта замовкла, а товариство гомоніло ще деякий час: хто жалкував за нещасливими коханцями, хто ганив Нінетту за той згубний гнів, хто ще якесь слівце своє докидав* (Боккаччо, с. 263)); *підвезти воза / підвезти візка* (Се я вам [пане цилюрнику,] кажу, бо ми одне одного знаємо: мені воза не підвезеш, мене сплюха не налигаси (Сервантес, с. 307); *Посміялись вони [молодики] проміж себе з тих ченцевих реліквій, а потім, хоч і були обидва приятелями брата Цибулі, вирішили підвезти йому з тим пером візка* (Боккаччо, с. 373));

пускати жарти / пускати жартики (Коли водії помічали сестру Марту, вони підштовхували один одного ліктем і реготали, пускаючи якісь жарти на її адресу (Стіль, с. 168); [Канцлер (до Мефістофеля):] // *Ти, певно, з ними [чаклунами] // накладаси, // Як блазень, блазнів поважаси, // Зухвалі жартики пускаєш, // Щоб їх сюди якось втягнуть* (Гете, с. 220)).

3. Одиниці з різними синтаксичними зв'язками: *давати волі / давати волю* ([Маргарита:] // *Такий у нього [пана] пишний вид, // Одразу знать вельможний рід — // Це мов написано на чолі, // А то б не давав собі так волі* (Гете, с. 115); [Троїл:] // *А ми, коли до бою спорядились, // Даваймо волю месницьким мечам — // Хай тнуть, січуть без милості й пощади* (Шекспір, с. 424)); *визівнути дух / визівнути духа* (Скелет невинної царючі он повис // *На зорній ниточці о строгосте шалена // Вночі чорніє ліс надія мре зелена // Як умирає день дух визівнувши ввись* (Аполлінер 1990, с. 338); *А поки що, як бачите, Тінгоччо в своєму коханні був щасливий за свого товариша: він так щиро заходився обробляти пухкеньку кумину грядочку, що з тих трудів аж занедужав і, прохворівши кілька день, визівнув, як то кажуть, духа* (Боккаччо, с. 431)).

4. Прийменникові, безприйменникові або різноприйменникові конструкції: *не спускати з ока / не спускати ока* (— *Ой, не буду більше, дячку, їй же Богу святому, не буду, а худібки так уже пильнуватиму, що й на хвилю з ока не спущу!* (Сервантес, с. 36); [Ортунью (до Командора):] // *Лиш одне її [Опалью] бентежить: // наречений страх сердитий, // з неї ока не спускає, // про мої гостинці знає // і про панові візити... (Лопе де Вега, с. 76)); на віки вічні / по віки вічні* (Будь певен в тому, що на віки вічні, // *Допоки в небі у красі величній // Погонить коні Феб золотокудрий... (Сервантес, с. 15); — Дай мені помочі, сеньйоро моя, в цій першій притузі, хай я поміщуся за зневагу, вчинену серцю мойму, що голдує тобі по всі віки вічні, не забудь мене ласкою і заслоною своєю в цій першій потребі!* (Сервантес, с. 33)); *плутатися під ногами / плутатися попід ногами* (А там уже знаси, що жінка вдома вмивас дітлахів, збирає в школу, нічого йти плутатися в неї під ногами — *краще вже повешатися знічев'я по вулицях або наптити деякого підробітку* (Стіль, с. 54); — *Сиділи б там краще дома та кухні гляділи! — сказав Папійон про жінок.— А то будуть тут попід ногами плутатись* (Стіль, с. 370)).

Лексичні та граматичні варіації не порушують змістової тотожності ФО. Хоч фразеологізми й сприймають насамперед як стійкі та семантично нерозкладні, згадані трансформації можливі саме тому, що компонентне оформлення багатьох фразеологізмів не є абсолютно непорушним.

1. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. — Ростов-на-Дону, 1964.
2. Горещкий П.И. Проспект тлумачного словника української мови. — К., 1958.
3. Матвієнко А.М. Фразеологічні синоніми і варіанти // Українська мова і література в школі. — 1965. — № 8. — С. 16—20.
4. Скрипник Л. Фразеологія української мови. — К., 1979.
5. Уженко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія: [Навч. посібник для філол. фак. ун-тів]. — Х., 1990.

Список використаних джерел

1. Аполлінер — Аполлінер Гійом // Лукаш М.О. Від Боккаччо до Аполлінера: Переклади / Ред. упоряд., авт. передм. М.Н. Москаленко. — К.: Дніпро, 1990. — С. 317-375.
2. Боккаччо — Боккаччо Джованні. Декамерон / Пер. з італ. М. Лукаш. — К.: Дніпро, 1985.
3. Гете — Гете Йоганн Вольфганг. Фауст: Трагедія / Пер. з нім. М. Лукаш. — К.: Дніпро, 1981.
4. Грімельсгаузен - Грімельсгаузен Ганс Якоб Крістоффель фон. Пригоди Простака Простаковича [Уривки] / Пер. з нім. М. Лукаш / Україна — 1988. - № 50. - С. 16-17.
5. Єлін Пелин — Єлін Пелін. Ян Бібіан: Повість-казка / Пер. з болг. М. Лукаш. — К.: Дитвидав УРСР, 1961.
6. Лопе де Вега — Вега Карліо Лопе Фелікс де. Овеча криниця. Собака на сні / Пер. з ісп. М. Лукаш. — К.: Держлітвидав УРСР, 1962.
7. Мадач — Мадач Імре. Трагедія людини: Драматична поема / Пер. з угор. М. Лукаш. — К.: Дніпро, 1967.
8. Сервантес — Сервантес Сааведра Мігель де. Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі / Пер. з ісп. М. Лукаш, А. Перепада. — К.: Дніпро, 1995.
9. Стіль — Стіль Андре. Перший удар / Пер. з франц. М. Лукаш. — К.: Держлітвидав, 1953.
10. Флобер — Флобер Гюстав. Малам Боварі. Побут провінції / Пер. з франц. М. Лукаш. — К.: Держлітвидав УРСР, 1961.
11. Шекспір — Шекспір Вільям. Троїл і Крессіда. Драма / Пер. з англ. М. Лукаш // Шекспір Вільям. Твори: В 6-ти т. — Т. 4. — К.: Дніпро, 1986.

The article studies the peculiarities of functioning of idioms in the language of Mykola Lukash's translations. The material analysed traces the distinctive features of the use of idioms in prosaic and poetic translated texts.

Key words: idiom, variation, lexical variant, grammatical variant, the language of translation.

УДК: 811.161.2'28'373.7

ББК: 81.411.2-5

Наталія Коваленко ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ "РИСИ ХАРАКТЕРУ ЛЮДИНИ" В УКРАЇНСЬКОМУ ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ

У статті розглядаються фразеологічні одиниці говірок Західного Поділля порівняно з іншими говірками української мови. Об'єктом дослідження є фраземи семантичного поля "Риси характеру людини", їх поширення та семантичні відтінки. Метод структурно-семантичного моделювання дає можливість визначити територію побутування окремих фразеологічних одиниць, дослідити їх особливості.

Ключові слова: західноподільські говірки, фразема, фраземіка діалекту, ареалогія, структурно-семантична модель.

Дослідження джерел, семантики й структури фразем східнослов'янських мов створили міцну теоретичну базу для вивчення особливостей сталих висловів. Для українських дослідників залишається маловивченою діалектна фраземіка окремих ареалів, хоч визначено її сутність та місце в системі мови, критерії виділення (праці М.Демського, В.Лавера, Н.Бабич, А.Івченка, В.Ужченка, Д.Ужченка та ін.).

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення фраземіки західноподільських говірок, особливостей семантики і структури на рівні моделі та в порівнянні з фраземами інших суміжних або дистантних говірок, а також нагальністю розширення джерельної бази фразем українських діалектів. Аналіз фразем методом структурно-семантичного моделювання дозволить отримати нові дані щодо поширення та функціонування одиниць, які можуть бути екстрапольовані й на інші діалектні мікро- та мегаконтинууми.

До фразеосемантичного поля “Риси характеру людини” входять ад’єктивні фраземи західноподільських говірок, що називають певні ознаки, притаманні особі. Об’єднані пошуком яскравішого образу, фраземи характеризуються численними синонімами з широкою поняттєвістю й неоднорідною структурою. Наприклад: семантичний ряд ‘безвольна, безхарактерна людина’ наповнений такими одиницями: *ні риба, ні м’ясо* [15, 345], *ні пес, ні баран* [там само], *н’ї риба н’ї м’ясо* (Др, Цк), *н’ї л’її не” масло, н’ї змерз н’ї по’гасло* (Кт); семантичний ряд ‘дуже впертий (-а)’: *уперта, як свиня* [15, 150], *ўпертий йак о сел* (Злч, СУ) / *йак в’іс’л’ук* (Кт) / *йак в’іл* (Нг) / *йак баран* (Злч, МК) / *йак слон* (Гр), *ўпрамиї йак бик* (Цк). Кожен семантичний ряд складається з фразем, що відрізняються певним ступенем експресії чи гіперболізації.

Здійснюючи ареальний опис фразем говіркового мовлення методом структурно-семантичного моделювання, як найбільш об’єктивним та комплексним, використовуємо й зіставно-типологічний аналіз за ознакою збігу семантики та компонентного складу. За нашими матеріалами, фраземи суміжних і дистантних зон України поділяються на такі групи: 1) семантика, структура та компонентний склад збігаються; 2) фраземи з відмінними лексичними одиницями; 3) збігаються за компонентним складом, але різняться семантикою; 4) виявляють початкову інваріантну структурно-семантичну модель для певного ряду фразем.

До першої групи належать: 1) ‘добра людина’: *сх.степ.* хоч до рани клади [4, 164] – *слобож.* добрий, хоч до рани прикладай [17, 199];

2) ‘безхарактерна людина’: *зах.под.* н’ї риба н’ї м’ясо (Др) – *сх.слобож.* ні риба ні м’ясо [4, 164];

3) ‘впертий’: *под., волин.* хоч и кілля / кіл / клин теши на голові [15, 150] – *зах.под.* хот’ к’їл на голову зате”ши кому (Лс) – *бук.* хоть кілом на голові теши [1, 18].

Другу групу складають фраземи з відмінними лексичними одиницями. Найбільше увиразнюють фраземи лексичні діалектизми, що виступають у компонентному складі часто однакових за семантикою одиниць. На відміну від тотожних фразем, більшість яких фіксована в суміжних зонах, стали вислови, які протиставляються діалектизмом, побутують, як правило, у дистантних ареалах, наприклад: *сх.под.* души’ти копійчи’ну [9, 143] – *закарп.* біл’ова’ти гро’ші ‘скупий’ [11, 16].

Полісемія та омонімія у фраземі є реальними явищами мови, підтвердженими лексикографічною практикою, численними теоретичними студіями Н.Бабич, М.Демського, В.Жукова, В.Лавера, П.Редіна, Л.Скрипник. Фраземи українських суміжних чи дистантних зон, які збігаються за компонентним складом, але різняться за семантикою, становлять кількісно невелику групу:

1) *сх.степ.* хоч до рани клади [4, 164]; *слобож.* добрий, хоч до рани прикладай [17, 199] ‘добра людина’ – *зах.под.* д о б р и ї хоч до рани при’кладай (См) ‘услесливо говорити’;

2) *лемк.* наду’тий як міх [2, 84] ‘пихатий’ – *бойк.* роздувся як ковальський міх [18, 94] ‘сердитися’.

Аналізований матеріал ілюструє загальну тенденцію фраземної системи діалектної мови до багатозначності. Усі полісемічні фраземи мають по дві семантичні рубрики і найкраще репрезентують південно-західне наріччя.

Описи слов’янської фраземіки, які здійснили В.М.Мокієнко та А.О.Івченко, засвідчують, що специфічні риси тієї чи тієї фраземної системи можна виявити на рівні структурно-семантичної (або семантичної) моделі. Внаслідок аналізу ряду фразем, об’єднаних спільним значенням, однотипністю синтаксичної структури, варіюванням лексичних компонентів у межах однорідної тематичної групи вдалося виділити структурно-семантичні моделі.

Семантичний ряд ‘лінивий’

Модель 1 “л і н и в и й + як + назва тварини” виявлено у південно-західному та південно-східному наріччях: *зах.под.* л е “¹ д а ш ч и ї йак пес (Крм, Пл) / г н и “¹ л и ї йак пес (Др, Злч, Кт, Лс, Мк); *закарп.* ліни’вий, йак тхур’ [6, III, к.277]; *лемк.* ліни’вий як вовк [2, 30] / вош [там само, 35], лінь як гад на со’нци [там само, 35]; *с.-наддніпр.* лінивий як ведмідь [18, 20], лінивий як віл [там само, 25].

Модель 2 “л е ж и т ь + як + назва тварини = лінивий” репрезентована в усіх наріччях української мови: *лемк.* лежати як пес на пазді’р’ю [2, 100]; *слобож.* лежить як байбак [18, 12]; *поліс.* гріється як вуж на сонці [7, 41].

Семантичний ряд ‘дуже лінивий’

Семантична модель “не в змозі виконати найлегшу роботу = дуже лінивий”: *под.* через губу не плоне [4, 143]; *зах.под.* по ‘лауц’ї не” по’суне”ц’а (Нг), ‘лошки во’ди ў ‘хату не” ўнести (Км); *бук.* па’лцим

ни кіну’ти [13, IV, 35]; *півд.карп.* пе’рстом не до’кинес’а (не доту’лиц’а) [10, 181], і пал’ц’о(е)м не кине’ (не доту’лиц’а) [там само, 180]; *лемк.* ани’ хвуст не дви’гне [2, 137], ани’ не пудско’чить [там само, 137], ани’ сте’блом не пуг’не [там само, 127], ани’ соло’мку не урва’ти [там само, 126], соло’му через соло’му не перело’жить [там само]; *наддністр.* па’л’ц’ом не ру’шити [3, 89].

Семантичний ряд ‘набридливий’

Модель 1 “набридливий + як + комаха” виявляється в межах південно-західного наріччя: *зах.под.* наб’ридливий йак ‘муха (Злн); *закарп.* такий іс’ надой’дливий, йак джм’їл’ [6, III, к.286]; *лемк.* в’їдливий як бляха [12, 21].

Семантичний ряд ‘скупий’

Семантична модель “за малі гроші зробить важку, небезпечну роботу”: *закарп.* такй’ї скупй’ї, што за кôп’їйку гнав бы кôзу’ черес стерн’а’нку до Мука’чова [6, III, к.397]; *сх.слобож., степ.* за двадцять копійок горобця на колінах заганяє, за копійку горобця в полі заганяє / з церкви плигне [в колодязь] / зайця в полі заганяє / плигне в колодязь [16, 132], *слобож.* за руб з моста плигне [17, 203].

Семантичний ряд ‘безвольна, безхарактерна людина’

Однакову структуру мають фраземи цього ряду: *под.* ні риба, ні м’ясо [4, 345]; ні пес, ні баран [там само]; *зах.под.* н’ї риба н’ї м’ясо (Др, Цк), н’ї л’її не” масло, н’ї змерз н’ї по’гасло (Кт); *сх.под.* ні на’шим ні ва’шим [9, 160]; ні сім, ні вісім [8, 105]; *бойк.* не стій не погоди’ [14, II, 256]; *бойк., закарп.* ні вішт’а ні го’т’а [11, 32]; *сх.слобож., степ.* ні риба ні м’ясо, ні галіфе ні ряса [16, 202]; *сх.степ.* ні риба ні м’ясо [4, 164]; *с.-поліс.* ні в мох, ні в болото [5, 169].

Семантичний ряд ‘дуже впертий’

Модель 1 “в пертий + як + тварина = дуже впертий” характерна для усіх наріч української мови: *под.* уперта, як свиня [4, 150]; *зах.под.* ў’пертиї йак о’сел (Злч, СУ), ў’пертиї йак в’ісл’ук (Кт), ў’пертиї йак в’іл (Нг), ў’пертиї йак баран (Злч, МК), ў’пертиї йак слон (Гр), ў’п’ра’ми’ї йак бик (Цк); *наддністр.* ўпертий йак цап / восе’л [3, 89]; *с.-поліс.* впартий, іек бик на льоду [5, 163]; *сх.слобож.* упертий йак баран [12, 8].

Фраземи з образним конкретизатором “баран” утворюють південно-західну/південно-східну внутрішньомодельну ізоглосу, з образним конкретизатором “бик” – південно-західно/північну.

Отже, в межах фразеосемантичного поля “Риси характеру людини” спостерігається 5 семантичних рядів, в межах яких виявлено ареальну проекцію 4 структурно-семантичних і 2 семантичних моделей. На рівні структурно-семантичної моделі аналізованого поля нами визначено 3 типи відношень між фраземами українських говірок: 1) спільноукраїнський – 2 моделі; 2) південно-західний – 1 модель; 3) південно-західно/південно-східний – 1. На рівні образного конкретизатора виділено 2 внутрішньомодельні ізоглоси: 1) південно-західна – 1; 3) південно-західно/південно-східна – 1.

Як свідчать матеріали, найуживанішими в усному мовленні є стали вирази, що містять порівняння. Такі мовні конструкції, що складаються із сполучника *як* та повнозначного слова (часто поширеного іншими словами), легко відтворюються мовцями, виступають своєрідним орнаментом, який акцентує смислові відтінки. Спостережено, що найбільшою кількістю та особливим багатством емоційно-образних найменувань відзначається фраземи-порівняння, в основі яких лежить оцінка негативних рис характеру людини.

Скорочення назв говірок

Бойк. – бойківські, *бук.* – буковинські, *гуц.* – гуцульські, *закарп.* – закарпатські, *зах.вол.* – західноволинські, *зах.под.* – західноподільські, *зах.степ.* – західностепові, *карп.* – карпатські, *лемк.* – лемківські, *наддніпр.* – наддніпрянські, *наддністр.* – наддністрянські, *надс.* – надсянські, *под.* – подільські, *поліс.* – поліські, *слобож.* – слобожанські, *сх.слобож.* – східнослобожанські, *степ.* – степові.

Умовні скорочення назв населених пунктів

Гр – с.Горошова Боршівського р-ну Тернопільської обл., Др – с.Дерев’яне Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Злн – с.Зелена Чемеровецького р-ну Хмельницької обл., Злч – с.Зеленче Дунаєвського р-ну Хмельницької обл., Км – с.Комунар Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Кт – с.Китайгород Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Лс – с.Лісоводи Городоцького р-ну Хмельницької обл., МК – с.Мала Кужелівка Дунаєвського р-ну Хмельницької обл., Нг – с.Нігин Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., СУ – смт.Стара Ушиця Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Цк – с.Цикова Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.

1. Бабич Н.Д. Лексичні варіанти ФО буковинських говірок (особливості компонентного складу і функціонування) // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології: Тези доп. – Ужгород, 1978. – С. 87–88.
2. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. – Пряшів, 1990. – 160с.
3. Гринчишин Д.Г. Спостереження над фразеологією наддністрянських говірок // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови: Тези доп. – Ужгород, 1978. – С. 88–89.
4. Грица Т.Г. Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької обл.: Дис. ... канд. філ. наук.: 10.02.01. – Харків, 1996. – 181с.
5. Грищенко П.П. Матеріали для діалектного фразеологічного словаря українського Полісся (село Лучанки Овруцького району Житомирської області) // Вопр. фразеології. Тр. СамГУ. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – №8. – С. 162–177.
6. Дзедзельський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської обл. України (лексика). – Ужгород, 1993. – Ч. III.
7. Доброльожа Г. Категорія моралі в поліських народних порівняннях // Збірник наук. праць, присвячених пам’яті проф. С.П.Самійленка – Запоріжжя, 1996. – С. 39–41.
8. Доленко М.Т. Із спостережень над діалектною фразеологією Поділля // Українське мовознавство. – 1975. – Вип. 3. – С. 102–107.

9. Доленко М.Т. Матеріали для словаря діалектних фразеологізмів Подолля // Вопр. фразеології. Тр. СамГУ. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – №8. – С. 131-161.
10. Лавер В.И. Семантико-структурні варіанти діалектних фразеологізмів в южно-карпатських говорах і їх лінгво-географічна інтерпретація // Вопр. фразеології. Тр. СамГУ. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – №8. – С. 178-191.
11. Лавер В.И. Фраземіка українських діалектів карпатського регіону: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. – К., 1992. – 50с.
12. Леснова В.В. Номінація людини та її рис у східнослов'янських українських говірках: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – 21с.
13. Матеріали до словника буковинських говірок: Навчальний посібник. / В.А. Прокопенко та ін. – Чернівці, 1971-1979. – Вип. 1-6.
14. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Ч. 1-2.
15. Приказки, прислів'я, і таке інше. Уклад М.Номис. – К., 1993. – 768с.
16. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу. – Луганськ: Альма матер, 2002. – 263 с.
17. Юрченко А.С., Ройзензон Л.И., Ройзензон С.И. Украинский диалектный словарь Харьковской области (Фрагменты словаря) // Вопр. фразеології. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – №8. – С.192-207.
18. Юрченко О., Івченко А. Словник стійких народних порівнянь. – Харків, 1993. – 172с.

The article runs about the phrases in West-Podilla dialects in comparison with other Ukrainian dialects. The object of investigation is phraseological units belonging to semantic field "Traits of character", its expansibility and semantic nuance. The method of structure-semantic modelling made it possible to define the territory prevalence of some phraseological units, to investigate the peculiarities of their variations and the development of motivation.

Key words: Western Podillia dialects, phraseme, dialect phrasemics, arealogy, structural and semantic model.

УДК 81'373.7=161.2

ББК 81.411.1

Галина Ступінська

СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДІСЛІВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ЛЕМКІВСЬКОГО ГОВОРУ

Стаття присвячена дослідженню діслівних фразеологічних одиниць (ФО) лемківського говору, зокрема подається семантична характеристика ФО, що виражають поняття «йти», «працювати», «говорити».

Ключові слова: семантичні групи, діслівні ФО, синонімічний ряд.

Досліджуючи семантику діслівних фразеологічних одиниць (далі – ФО) лемківського говору, можна виділити класифікаційні розряди (групи) за їх позамовним зв'язком з дійсністю. Розподіл ФО за семантичними розрядами нерівномірний. Не всі сфери об'єктивної дійсності відображаються в діслівній фразеології. Деякі семантичні групи містять велику кількість діслівних ФО, інші бідніші, а ще є й такі, що представлені одиничними зворотами. Наповненість тих чи інших груп знаходиться в прямій залежності від конотативної насиченості ФО.

Зосередимо увагу на кількох семантичних групах, які є найчисельнішими серед діслівних ФО лемківського говору. Різні асоціації викликає і викликає в уяві людей ситуація, що розкриває поняття «йти». Та цілісну картину переміщення вимальовують тематично згруповані ФО, які створюють образну характеристику поняття «йти», вказують на темп переміщення, на спрямованість, неспрямованість чи закінчення дії. Послідовність, ступеневий характер відтворення переміщення в образній мовній формі, зумовлений характером пізнання реальності.

Поняття «дуже повільно йти» розкривають ФО: *йти як їж*; *йти як колімаж* (влічі са як коломазарь) [2]; *йти як рак* (з дріждямы); *йти (са тягнути) як слимак* (як слиминак); *йти як з яйцямы*; *йти як тільний*; *ходити як погнітий*; *ходити як спутаний*; *йти як спомалений фільм* [2]; *йти як мальоване яйце*; *йти як смола по дереві*; *тягнути са як збитий пес*; *йти як кідь би три дні не їв*; *йти як би не їл*; *йти як би теля падало*; *йти як кыбы вчєра не їл*; *ходити як дрімота коло плота*; *ходити як би нігда не їсти*; *йти як кідь би нігда хліб не відів*; *годіти якби вагоніки наперед себе тїскал*; *тягати ноги за собов*; *лєдва ноги волокти*; *з крока на крок*; *з ноги на ногу* (з нѳжкы на нѳжкы).

Семантичний нюанс повільного переміщення відтінюють діслівні ФО на означення понять «відставати»: *борѳду тягнути за собов*; і «не поспішати»: *спѳро як мертвѳму на захѳді*. Оцінну характеристику поняття «йти пізно на роботу» передають ФО: *взяти ключ з валату*; *запєрті валал*; *дедыну на колѳтку замкнѳти* [2]. Народження цих ФО є результатом спостереження над ставленням людини до своїх обов'язків.

Швидкий темп ходи розкривають ФО: *як вітор піти*; *йти як би їмали кого*; значення дуже швидкого темпу мають ФО: *біжати (лекіти) як вітор*; *втікати як веретєно*; *летіти як діка*; *лєтит як без душі*; *дым а чєра*; *настрѳм гѳлов*; *лем са закуріло за ким*.

Численним є синонімічний ряд, що означає інтенсивність дії. ФО *полєтіти як стрїла*; *летіти (пуйти) як куля*; *летіти як у повітрю*; *летіти як в незнаттю* [2]; *полєтіти як на сто кѳньох*; *бігти аж хвіст задрати*; *втікати як сполошаний*; *тікати як із краденіми кінми*; *утікати лем ноги блїсли кому*; *утікати як кідь би хтѳсь їмав кого*; *втікати добрі ноги не поламле*; *піти як кыбы пѳпрѳом засїпав кому*; *втікати ани ноги на задѳк не доставают кому*; *піти як кыбы вовѳди кусали кого*; *тікати як кідь би са за ним пси гнѳли*; *в'язи (ногы) не поламав* [2]; *біжати добрі душа не выїде з кого*; *летіти як би соли до дупы насїпал кому*; *пуйти як намидлений блєск*; *втікати лем са закуріло*; *забіти за собов дєвері запєрті*; *ани са зємлі не дотикати*; *зап'ятки потратїти*; *дати ногам знати*; *взяти ноги на плєчі*; *утягати хвуст*; *задєрті хвуст*; *лем*

хыбрет задрїти кому; *скоро ногы потратїв*; *як кыбы насѳлив кому*; *як кыбы горїло* розкривають поняття «втїкати» і передають психічний стан зляканої людини, її поведінку, різний ступінь реакції на небезпеку.

Метафора образу ФО *все за носом (руно за носом* [2]) вказує на спрямованість переміщення й репрезентує поняття «йти прямо». Ніс як орган чуття і символ інтуїції вказує на правильно обраний напрямок руху.

Протилежне поняття «йти без певного напрямку» розкривають ФО: *йти швїт за очїма* [2] (*світ за очі*); *йти як блѳдна ўвца (ўця, вївця)*; *піти за вітром*; *де ногы понєсут кого*; *де очы (дві очі) повєдут кого*; *де вітор задує кого*.

ФО *йти як блѳдна ўвца (ўця, вївця)* є полісемантичною і може розкривати поняття «ходити без мети, безпорадно». Це ж поняття властиве ФО *лазіти як потємрі*. *Потємрі* – духи темноти, які уособлюють собою сили хаосу.

Зміст ФО *ходїти од Шѳвла (Гѳвла) до Пѳвла* – «безрезультатно ходити». ФО *свѳїм Бѳгом піти* передає поняття «у своїх справах піти» і відтінює нюанс правильно обраного напрямку руху.

Ряд ФО по-своєму окреслює поняття «податися геть»: *йти матєрі яйця грїзти* [2]; *пуйти за ластовкѳми*; *з вітрамы піти (піти за вітром)*; *як бы варїхом зчєрпал кому*; *слїдом за дїдом*; *дѳбли (шѳбѳрти) вжєяли кого*; *як бы рѳком зняти*; *куркы доїти*; *втєчі як Шалайбѳвы барѳны* [2]; *піти Бѳгу на офїру*.

Великий синонімічний ряд, що означає закінчення дії, розкриває поняття «безслідно зникнути, пропасти»: *пропѳсти як Дѳдїковї качѳта* [2]; *пуйти як Фїзерѳви качѳта* (як Сїдорѳва коза) [2]; *пропѳсти як Мѳдѳови пчѳли* [2]; *піти як Галайкѳве тєля* [2]; *піти як Панчѳкїв барѳн* [2]; *піти як Катанїкѳвы гѳскы*; *пропѳсти як кѳца ластївка і крадѳжєні конї*; *пропѳсти (щєзнѳти) як камїнь у водї*; *пропѳсти як камфѳра*; *випарїти шѳ як тѳфор* [2]; *піти як з комына дим* (як з пѳшкы дым); *пропѳсти як лїньськый (пєршїй) снїг*; *піти як сїль у водї*; *піти як вѳда*; *пропѳсти як вчєрашнїй ден*; *пропѳсти як жсїдѳвскїй гѳрнєц*; *щєзнѳти як бы са зємля злєгла за ким*; *як кыбы са прѳпав туд зємлю*; *вернѳтїся як з ного свїта мѳя бѳба*; *ани слїду не зустрѳло за ким*; *ани смрад не зѳстав за ким*. Цї ФО можуть стосуватися як особи, так і неособи чи власне предмета.

ФО *схѳпѳти са як з вѳгня і пуйти як дым* репрезентують поняття «миттєво, раптом зникнути».

Поняття «не виходити з дому» розкривають синонімічні ФО *ани ногу з хыжы не вытѳгне*; *не вытѳгне з хыжы ани нус* [22].

Різної образності ФО інтерпретують поняття «довго не вертатися»: *шнїгом прикурїло кого*; *шваблїки прсїпѳли кого*; *піти як по смерть*; *піти як на другїй свїт* (на край свїта); *піти як за мѳре*; *піти як до Америкы*; *пуйти за Бѳдрѳа а прїїти на тєраз рок* [2]; *пїшѳл за Дунай та о нїм не дѳмай* [2]; *піти як бы дїїник мєджї ногы дѳли кому*; *хпѳсти до бѳбскѳго гнѳю*; *піти як рак за дріждямы*; *піти як крадєні конї*.

Опозиційною є ФО *набыти шѳ як Мѳрко на вѳїні*, яка розкриває поняття «швидко повернутися, недовго побувати де-небудь».

ФО *вказати са як мїсяць з-пѳза хмѳри* репрезентує поняття «з'явитися на недовгий час».

Багатством образно-емоційного змалювання відзначаються тематично згруповані ФО, які допомагають передати найтонші відтінки поняття «працювати».

ФО – синоніми зі значенням «тяжко працювати» своєрїдно позначають це поняття. В основі кожної ФО лежить певний образ, створений у процесі багатовікових спостережень за психічним станом людини, яка працює, за фізіологічною реакцією організму: *аж як вывалїти*; *аж цяпкат з кого*; *засукѳти рукавы*; *робыти як раб* (мул, кін, вул); *дєрті як мѳла* [2]; *робыти (дрѳти) як гѳман*.

ФО *до горячѳй водды скѳчїти* репрезентує поняття «бути завантаженим роботою». Значення «працювати з натхненням» мають ФО *шѳїба хѳпѳт кого*; *прїложїти рукы до чѳго*.

Виразну внутрішню форму має ФО *робыти як годїнка*, що манїфєстує поняття «регулярно що-небудь робити».

Своєрїдно інтерпретують поняття «немає можливості що-небудь зробити» ФО: *ани ня ту*, *ани ня там*; *лем сїсти й сїдїти*; *ани ня гєв*, *ани ня там*; *ани зачѳти*, *ани скїнчїти*.

Емоційно-експресивним відтїнком у значенні «позбавити можливості що-небудь зробити» характеризується ФО *зв'язати рукы*.

В антонїмо-синонімічній опозиції перебувають ФО на означення понять «легко, без перешкод робиться, відбувається»: *йти як по машылі* [2]; *йти як по лѳвцї* та «важко, з перешкодами робиться, відбувається»: *йти як бы мѳкрѳй палїв*; *йти як г лїті на сѳнкох*. Оцінка діяльності людини відбита у протилежних за значеннями ФО: *аж са сєрце радѳє*; *як бы прутїком ударїти*; *як вѳобразча* [2]; *зробити як бы вымѳльѳвав*, що репрезентують поняття «гарно зробити» і ФО *робыти як г рукавыцѳох*; *робыти на нїякый ряд*; *робыти як кыбы рукы выкрутїло кому*; *робыти як з чѳдѳжыма рукамы*; *зробїті як бы не мал рук*; *зробыти як бы не зо своїмы рукамы*; *зробыти як з лївом рѳком*; *робѳта од рукы одїшла кому*; *зробїти гурду-бурду* [2]; *зробїти зѳпсі* [2], що виражають різну міру відтїнків значення «невміло, неякісно робити». «Навічно, назавжди робиться» інтерпретує ФО *не зѳбрїт*, *ани не згнїє*.

ФО *як бы на вгнї шмѳрїв* розкриває поняття «швидко зробити що-небудь». Асоціативно протилежне значення «невчасно, із запізненням зробити» передають ФО *сєло запєрті*; *прїїти на трєтїй ден тютку вїтїти* [2]; *зробыти на трєтїй ден по рїствї*; *уж выїти лем цєрков запєрті*; *у понєдїльѳк недїлю славыти*.

Тотожну номінацію байдужого ставлення до праці розкривають ФО *робїти як кыбы са на сухѳм хѳзати* [2]; *робыти як бы тїждєн не їсти*, що мають значення «погано, повільно робити» і ФО, що

репрезентує поняття “нашвидкоруч зробити що-небудь”: *як бы пса без воду прегнати*.

Різної образності ФО-синоніми означають поняття “робити безглузду роботу”: *до банюра воду ляти* [2]; *воду до Дуняя ляти*; *шілом кашу їсти*; *бути прутом по воді*; *си-пати до діравого міха*; *носити до ліса дырва*; *пхати п-льці до огня*; *в решіті воду носити*; *до выра воду ляти*; *ляти воду до моря*; *ляти воду до студні*; *до гати воду ляти*; *піти волуйса садіти*; *гледати вчерашні день*.

Зафіксовані ФО, що передають значення “ухилитися від роботи, симулювати”: *достати запал кісти од глупости* [2]; *захворіти на запал швіндлів* [2].

По-своєму розкриває поняття “перестати робити” ФО *шмаріти криж (хвіст) на роботу*.

Прозора внутрішня форма і відчутний сарказм у ФО на означення поняття “нічого не заробити”: *заробити на червєну сіль*; *заробити на сіль до квасного молока*; *заробити на вушелаву масть* [2]. Сумним акордом звучить ФО *не заробіти ани на солєну воду*, в якій частки *не* і *ани* підсилюють експресію образу.

Широким колом фразеологічних синонімів виразного емоційного характеру розкривається поняття “нічого не робити, байдикувати”, де кожна ФО вирізняє певний нюанс і стилістичне забарвлення значення. Так, ФО *пальцем о палец не вдаріти*; *ани солџму не урвати* означають якусь незначну, що не потребує великих зусиль, дію.

Стан непорушності, спокою, відпочинку містить образ, закладений в основу ФО *смотріти за мухамы*; *сидіти як ватраль на пєцу*; *лежати як пес на паздїрю*; *спати на паздїрю*; *выстояти яму*; *высокі ясли мати*; *бџу ден вкрасіти*. Значення ФО *помагати тим, що нич не роблят*; *піти зогнати ворџну з плџта*; *жџбы дџма дусіти* [2]; *мџхи їмати* [2] можуть бути мотивовані як дії без потреби, так і бездумні, алогічні. ФО *треба білом (білов) крїйдом (крїйдџов) до комына напысати*; *треба на чџлі напысати*; *треба на таблиці напысати* репрезентують поняття “зрідка робитися щось виняткове, надзвичайне”.

Численна група ФО характеризує з різних боків акт мовлення. Адже мовлення людей здійснюється не лише як судження про дійсність, а й як певна комунікативна ситуація.

Яскраву оцінку поняття “вести порожні розмови” передають ФО *молотіти порџжню солџму*; *на порџжню солџму молотіти*; *переливати з пустоџо до порџжнього*; *плєсти одной чєрез друџџой*; *кошійкы плєсти*.

Поняття “даремно говорити” розкривають ФО: *метати до стїны гџрох*; *бісїдувати як до вітру*; *як бы гџрох на цџкіну метати*.

Характеризуючи акт мовлення, ФО, разом з тим, розкривають етичний, моральний і психологічний світ мовця. Так, значення “говорити не думаючи” мають ФО *шо прїйде на язык кому*; *ани прїшїти ани приватати*; *бісїдувати як вітор до ух зафукат* [2]. Поведінку мовця трактують образні ФО на позначення понять: “здаєка починати розповідь” – *од фасџлі*; *гваріти за Адџма (од Адџма)*; *од потџпу* і под.; “переривати під час розмови” – *вжяти з языка кому*; *его слџво мџсит напред ступыти*; “мати нестримне бажання розповісти що-небудь” – *свєрбыт язык кого*; *язык в (џ) пыску (гамбі) ся не втрїмат*; “настирливо звертатися до когось” – *лізти як пудхџостина* [2]; *лізти із своїмы образамы*; “говорити не опираючись на факти” – *выцікати з пџльца*; *вжяти з пувџлі*; “говорити зі злістю” – *цвєнькати з ножычкџамы*; *бісїдувати (цїдїти) чєрез зубы*; “рішуче сказати” – *як кыбы одрїзати (врїзати, одрубати, одтяти, втяти)*; *як кыбы швінїти*; *як кыбы прџсло*; *до вџчей повїсти*; *повїсти прџсто до вџчей*; “дуже докладно, розумно сказати” – *повїсти як старїй прџрок* [2]; *повїсти як старїй хлџн*; “нерозумно говорити” – *як кыбы (кїдџ) чир кыпїв (кыпыт)*; *мџтатџ едно пџза друџе* [2].

Довгий ряд емоційно-оцінних синонімів окреслює поняття “говорити нісенітницї”: *гваріти як бы са шџлькы наїсти*; *говоріти не солєне, не мацєне*; *бішїдувати (лябдџати), што слїна на язык принєсе* [2]; *бісїдувати з путє*, *тџто ани солџмар бы не зїв* [2]; *бісїдувати як кыбы з пєца хпџл (хпџв)*.

Пейоративний характер мають ФО, що розкривають значення “не брати участі в розмові” – *сидіти як потмєлюх*; *як бы замуравџло (заціпыло)*.

На темп мовлення вказують ФО, що розкривають значення “дуже повільно говорити”: *як кєбы віз тягал*; *як кыбы не їв (їл)*; *пџкы выпџвіт (выпџвіст) то кџрка (кџра) яйце (яїџ) знєсе*; *як кыбы са вчєра нарџдив*; *за слџво треба платїти кому*; *слџво треба дєрті з кого*; *треба слџво з кліцџамы тягати з кого*; *треба слџво тягати як за мџтузком (як од ялџвой корџвы тєля) з кого*; *бісїдувати як пєред смєртџом*; *аж са спати хоче (хцє)*; *за кџждџой слџво треба дџти корџну кому*; *едной слџво не повїсти ани за годїну* і “дуже швидко говорити”: *бісїдувати як поламџной радїџџо* [2]; *бісїдувати як накручєна катєрїнка*; *бісїдувати як калџвџнскїй пуп* [2]; *гваріти як кыбы гнџли кого*; *як гуломєт*; *бісїдувати, шо ане пес бы не ззїв*; *бісїдовати, же кєбы тџто пес ззїв та здџхне*; *бішїдувати (плєсти) як на глушкџу*; *бісїдувати ани на колїно, ани на задџк*; *бісїдувати не возьмы (ни взяти)*; *не полџжє (ни положити)*; *гџру на гџру клџсти*; *трепати двї на трї*; *хпџсти з пєца на голџву*; *дынянку варїти*; *выстрїлїти як з канџна*; *ляпнїти як кыїџом о болџто*; *стрїлїти конїну*; *шалєнїх губ шџ наїсти*.

Ряд ФО лемківського говору характеризують інтенсивність акту мовлення. ФО *бісїдувати як бы кџнал*; *мџху ліше чџти*; *тїхо як мџха*; *як з друџџо свїта*; *бісїдувати як Шџїнер* [2]; *бісїдувати як пєред смєртџом*; *розправляти як сам про сєбе*; *розправляти як кєбы трї дни не їв (як бы не їв дџс двџ дни)*; *шептџти як дџх*; *як з-луд землї* розкривають значення “тихо говорити”. Поняття “кричати на кого-небудь” розкривають дієслівно-іменні ФО зі стержневим словом “язык”, метафоризація сполучень яких ґрунтується на характері руху – короткій рух: *язык вывалїти на кого*; *прустєрті язык на кого*; *обрушыти язык на кого*.

ФО, що мають значення “голосно кричати” виникли в результаті метафоричного переосмислення вільних словосполучень, у складі яких дієслова вживаються у своїх конкретних, первинно-номінативних значеннях: *рычџти як свїня*; *гџйкати як рџзглас*; *гучџти як пџџли у вулїю*; *крячџти як кыбы дрџли (дєрлі) кого*; *рычџти як бык (вул, тур, тїтер)* (можна пояснити значення слів: *рычџти, гџйкати, гучџти...*).

Поняття “вилаяти” розкривається синонімами виразного емоційного характеру: *взяти на язык кого*; *вычїстїти як на спџвідї кого*; *проклїнџти як пса кого*; *гулякџти як на пса*; *вынадџти як на пса* [2]; *вычїстїти зубы (жалџдок) кому*.

Інший семантичний відтінок мають ФО, що окреслюють поняття “сваритися між собою”: *вытїгџти кџлікы*; *розыйтїся як чџрна хмџра*; *мџтузкы плєсти*; *грїзти ся як пси*; *жїти як двџ когџти на єднїм двџрї*; *вымїтџти на вџчі кому*; *мєдџї сџбов гџушкы грїзти* [2]. ФО *за самарскїй розум*; *за друџџо вуши* означають “без причини посваритися”. Образну експресію поняття “посваритися, погнїватися” передає ФО *зробїти вгїнь на стрїсі* [2]. ФО *лџяти на вгїнь воду*; *воду коломутїти* манїфєстує поняття “заводити сварку”. Зовсім протилежною є ФО *гасїти вгїнь*, що означає “миритися”.

Для вираження поняття “обмовляти кого-небудь” у лемківських говірках наявні ФО *мати в языкџах кого*; *взяти до языка кого*; *переберџти гџрох*; *взяти в зубы як вітор солџму*; *взяти до зуб кого*; *взяти мєдџї зубы кого*; *зубы дџбат (чїстїт) кому*.

Поняття “плїткувати” розкривають ФО *камїнец дџти*; *вєртџти нарубы*; *видумувџти од прџсвїту*. Дещо інший відтінок у значенні має ФО *мати язык по клубы* – “бути балакучим”. Значення “багато говорити” розкривають ФО *молџти языком як млїнком*; *пустїти язык на толџку (на шпџцїр)*; *трепати (чесати) з языком як з прїнїком (як із терлїцџов)*.

ФО лемківського говору, що характеризують акт мовлення, протиставляються одиницям, що перешкоджають акту мовлення і створюють передумови збереження моменту мовчання: *прїстрїгџти язык кому*; *не знџти уста отворїти*; *рот не втворїти*; *залїпыти пысок кому*; *прїкусїти (закусїти) сџбі до языка*; *прецџвєнкнїти язык кому*; *загрїзти до языка*; *заткџти (захџати, замкнїти) пыск (рот, гџмбу) кому*; *запєрті ворџта*; *замкнїти гџмбу на колџтку кому*; *стїснїти (затяти) зубы*; *сидїти як пєџџо*; *стояти як кїл в плџті*; *шїдїти як бы мџла воду в гџмбі*.

Порівнюючи розглянуті тематичні групи ФО, легко зауважити, що вони різняться між собою, перш за все, образністю, “основа якої, – на думку В. Мокїєнка, – у властивості створювати наочно-чуттєві образи предметів і явищ” [4, 162]. Багатьом дієслівним ФО лемківського говору властиве явище варіантності. У процесі варіювання образна основа ФО та її семантика не змінюються. Лексичні компоненти ФО та їх варіанти є семантично близькими, наприклад: *їти як рак* (з дріжджями); *їти (ся тягнути) як слимак* (як слиминак); *бішїдувати (лябдџати) што слїна на язык принєсе*; *шмарити криж (хвіст) на роботу*. “Проблема “самобутності” і “індивідуальності” фразеологічних одиниць – це в кінцевому рахунку та ж проблема фразеологічної варіантності” [4, 25]. Значення дієслівних ФО переважно мотивовані, в них образно узагальнені асоціативні зв'язки між предметами і явищами об'єктивної дійсності, які виникли в результаті метафоричного переосмислення конкретного (денотативного) значення словосполучень.

За типом граматичної будови дієслівні ФО лемківського говору в основному характеризуються двома моделями:

1) “дієслово + порівняльна частина”. Дієслово у структурі таких ФО виступає як основа порівняння. Однак внаслідок метафоричного переосмислення основа порівняння (дієслова) і об'єкт порівняння (порівняльна частина) об'єднуються в одне ціле. Наприклад: *їти як блудна увца (уця, вївця)* – «їти без певного напрямку»; *робїти як з чужьїми руками* – «невміло, неякісно робити»; *сидїти як потмєлюх* – «не брати участі в розмові».

2) “дієслово + іменник у всіх непрямих відмінках (з прийменником або без нього)”. Опорним у цих ФО виступає дієслово. Порядок розміщення компонентів у ФО такої структури є довільний і може бути ускладнений іменником, прикметником тощо. Наприклад: *пуйти за ластївками – «податися геть»*; *достати запал кісти от глупџсти* – «ухилитися від роботи, симулювати»; *хпџсти до бабского гнџо* – «довго не вертатися».

Дієслівні ФО лемківського говору є цінним матеріалом як для подальшого розгортання різнопланових лінгвістичних досліджень, так і з пізнавально-мовного погляду. Останнє набуває особливої ваги, оскільки відбувається поступове зникнення фразеологізмів лемківського говору з активного вжитку.

Пояснення значень малозрозумілих компонентів окремих ФО

Багов – тютюн; Банюр (баюра) – вибоїна, заповнена водою; Валал – село; Варїха – черпак; Ватраль – дерев'яна палиця, якою загортають вогонь; Вовад – сліпець, гєдз; Дєдына – село; Дябол – дїдько; Колїмаж, коломазарь – посудина із мастикою, що кріпиться в задній частині воза; Паздїр'я – терміття, відходи після тертя льону; Потмєлюх – лицємір; Пувала – стеля; Сомар – осел; Швіпїути – різко вдарити; Шмарити – кинути.

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вища школа, 1987. – 134 с.

2. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. - Словацьке пед. вид-во в Братїславі, відділ укр. літ. в Пряшеві, 1990. – 159 с.

3. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. – Харків, 1996. – 156 с.

4. Мокїєнко В. М. Славянская фразеология. – М.: Высшая школа, 1980. – 267 с.

5. Ужченко В. Д., Авксєнтьєв Л. Г. Українська фразеологія. – Харків, 1990. – 165 с.

The article deals with the study of the verbal phraseological units (PhU) of the lemky dialect. The semantic characteristic of PhU, that convey meanings "to go", "to work", "to speak" is given.

Key words: semantical groups, verbal PhU, synonymic row.

УДК 81'373.7 – 115[= 161.1 + = 111]

ББК Ш 100.336601 + Ш 141.14-3. 21 + Ш 143.21

Наталія Венжинович

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ЗІСТАВНОГО ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ РІЗНИХ МОВ

Увага статті зосереджена на описі теоретичних засад зіставного фразеологічного аналізу близько- й віддаленоспоріднених мов. Авторка висловлює міркування про те, що зіставлення фразеологічних одиниць повинно здійснюватися комплексно – шляхом вивчення їхніх складників, а саме: наочно-чуттєвих образів, емоційних, культурних та конотативних компонентів і т.ін. Авторка доходить висновку про те, що фразеологія є не тільки дзеркалом національної культури, вона є дзеркалом, що відображає особливості системної організації мови. Тому компонентний аналіз є найбільш перспективним методом зіставного вивчення фразеології.

Ключові слова: близько- і віддаленоспоріднені мови, зіставлення фразеологічних одиниць, фразеологічний концепт, компонентний аналіз.

Зіставне вивчення мов і їхніх систем набуває особливої актуальності в наш час, коли різнотипні міжмовні контакти і спілкування відіграють усе більшу роль у політичному, економічному та культурному житті переважної більшості країн і народів світу. З мовознавчої точки зору „дослідження споріднених і особливо близькоспоріднених, тобто таких мовних систем, які значною мірою збігаються, відкриває великі можливості для вдосконалення методів і прийомів лінгвістичного аналізу, відточує сам „інструментарій” пошуку, робить його тоншим і проникливішим”[15,8-9]. Важливим є і практичне вивчення зіставних досліджень не тільки для глибшого пізнання подібностей та відмінностей в лексиці й фразеології різних мов, але й для вдосконалення лексикографічних основ лінгводидактики. Набутий досвід зіставної лексикографії та лексикології органічно пов'язаний з лінгвокраїнознавством, етнолінгвістикою, лінгвокультурологією, теорією і практикою перекладу, сьогодишніми проблемами міжкультурної комунікації, викликаними підвищенням бажанням глибшого оволодіння іноземними мовами. Мета статті – викласти у систематизованому вигляді основні принципи зіставного вивчення фразеології різних мов. Проблема „мова і культура” вже давно знаходиться в центрі уваги мовознавців. Тісний зв'язок мови й культури сьогодні не викликає сумніву через очевидний факт наявності в них рис, які об'єднують один народ із іншим і входять у компетенцію універсології як напряму в лінгвістиці, який вивчає загальні закономірності будови мов, єдність їхньої природи, структури й багатоманітності проявів. Виходячи з того, що різні мови – це не стільки різне позначення однієї і тієї ж речі, скільки різне її бачення, привертання уваги до різних проявів її буття, висновку про те, що мова наділена здатністю відображати світ у своїй неповторній семантичній системі своїм власним специфічним шляхом, будучи водночас універсальним засобом вираження мислення людини. За допомогою мови здійснюється особлива для кожного етносу форма передавання інформації, що охоплює норми, які є загальноприйнятими в тому чи іншому соціумі, його традиції, історію країни, життя і побут тощо. Мова збирає і зберігає скарби національної культури. При історичній зміні поколінь і суспільних формацій вона об'єднує народ у часі й просторі. Мова не існує поза культурою, яка глибоко пронизує повсякденне життя народу, визначає його своєрідність і відрізняється в різних країнах певним національним колоритом.

Міжмовне спілкування й опанування іноземною мовою неможливе без глибшого й докладного вивчення світу (не стільки мови, скільки світу) носіїв мови, їхньої культури в широкому етнографічному розумінні слова, їхнього способу життя, національного характеру, менталітету і т.ін., тому що реальне вживання слів у мові, реальна мовленнєва творчість значною мірою визначається знанням соціального й культурного життя колективу, який розмовляє тією чи іншою мовою. Актуальність цієї проблеми зростає у зв'язку зі зміною в галузі методики викладання іноземних мов, всередині якої спостерігається яскраво виражений поворот до тих чи інших явищ культури мови, що вивчається, переважно в її лексиці та фразеології – до проблематики етнолінгвістики й лінгвокультурології, яка формується на її основі [2,201]. Певні труднощі в цьому напрямі представляють і фразеологізми, що виражають національно забарвлене ставлення до світу, системи цінностей, способу життя, зберігаючи традиції тієї чи іншої етнокультурної спільноти. Через свою яскраву національну забарвленість вони завжди привертають особливу увагу вчених-лінгвістів, які вбачають у стійких словосполученнях певну зв'язку розповідь, викристалізований індивідуальний образ, що є міцним цементуючим чинником при взаємодії народів і культур. На думку Д.С.Лихачова, саме індивідуальні особливості народів пов'язують їх один з одним, змушують нас любити народ, до якого ми навіть не належимо, але з яким нас зіштовхнула доля. Отже, виявлення національних особливостей характеру, значення їх, роздуми над історичними обставинами, що сприяли утворенню їх, допомагають нам зрозуміти інші народи. Роздуми над цими національними особливостями мають важливе значення [13,65].

Особливі труднощі пов'язані з перекладом фразеосполучень, оскільки вони несуть у собі культурні й історичні цінності та сприймаються тільки через світорозуміння й світосприйняття носіїв певної культури, з чим часто пов'язане нерозуміння в них національної специфіки носієм іншої мови. Розумінню й перекладу фразеосполучень завдають труднощів також і лакуни. Міжмовна лакунарність є винятково цікавим явищем, що тісно пов'язане з проблемою концептів у концептосфері мови. Ю.А.Сорокін дає таке визначення лакунам: „Лакунами називаються національно-специфічні елементи певної культури... , які з тих чи інших причин не передані в тексті рідною мовою або ті, які можуть стати перешкодою для розуміння тексту в культурі рідної мови” [22, 123].

У простішому варіанті розглядає проблему лакунарності В.Г.Гак як „пропуски в лексичній системі мови, відсутність слів, які, як видавалося, повинні були бути наявними в мові, якщо виходити з її відображальних функцій” [3, 261]. В.І.Жельвіс лакунами називає те, що в одних мовах і культурах позначається як „окремість”, а в інших не сигналізується, тобто не знаходить суспільно закріпленого вираження [10, 136].

Учені виділяють сьогодні такі типи лакун: предметні й абстрактні (за ступенем абстракції), родові й видові (за місцем у класифікаційних парадигмах), мотивовані й немотивовані (за позамовною зумовленістю), номінативні й стилістичні (за типом номінації), частини мовні (за належністю лакун до певної частини мови).

В.М.Муравйов виділяє стилістичні лакуни на підставі відсутності в одній із мов слова (фразеологізму), що має те ж саме стилістичне забарвлення, як і слово з ідентичним значенням іншої мови [16, 18]. Найкращим способом виявлення лакун у різних мовах є зіставний аналіз мов, що досліджуються.

Зіставлення фразеологічних одиниць, як нам видається, необхідно здійснювати комплексно, досліджуючи різні компоненти, що входять до їхнього складу: наочно-чуттєвий образ, емоціональний, культурний, конотативний тощо. У ході зіставного аналізу виявляються глибокі відмінності на різних рівнях фразеологічного концепту. Такий тип аналізу дозволяє виявити специфіку фразеологічних концептів різних мов, а також універсальні шляхи їхнього утворення на основі фразеологічної образності. Так, наприклад, при однакових базових лексемах фразеосполучень, що описують один і той самий наочно-чуттєвий образ і мають однакове значення на денотативному рівні, на рівнях фразеологізації в них спостерігаються суттєві відмінності.

Фразеологізми відображають багатий досвід народу, в них зберігаються уявлення про світ, у якому проживає той чи інший народ, його побут, культура. Саме у фразеологізмах добре репрезентована історія, ведення господарства, спосіб життя людей будь-якої спільноти. Структура фразеологічної одиниці і значення, що закріплюються за ними як мовними знаками, мають глибоко національну структуру, яка завжди визначається умовами життя народу-носія певної мови, географічним середовищем, флорою і фауною, історією, суспільним устроєм, культурою, звичаями [9,231].

У вітчизняному й зарубіжному мовознавстві накопичений багатий досвід у цій галузі досліджень. Значний внесок у напрацювання проблем зіставного мовознавства зробили такі добре відомі вчені, як О.Потєбня, І.О.Бодуен де Куртене, Є.Д.Поливанов, Г.О.Винокур, Л.В.Щерба, Г.Шухардт, Ф.Боас, Е.Сепір, Б.Уорф, Е.Бенвеніст. Велику роль у розвитку теорії і практики зіставного вивчення мов зіграли праці О.В.Федорова, який досліджував лексику на матеріалі російської, французької та німецької мов [26]. Неабиякий інтерес для теорії та практики зіставного вивчення германських мов у галузі лексики та фразеології представляють праці лейпцизької лінгвістичної школи, в яких зроблена спроба виявлення універсальних ознак лексики для її зіставлення з іншими мовами [28].

В.П.Конєцька, аналізуючи праці германістів, підкреслює, що головними результатами зіставного дослідження повинні бути: 1) виділення універсалій, категорій і суттєвих ознак, релевантних для опису лексики; 2) обґрунтування одиниць, що порівнюються (порівняння на рівні словникового складу, мікросистем і слів як компонентів словникового складу на рівні елементарних значень як елементів семантичних полів); 3) установлення подібностей та відмінностей у певних сферах лексики конкретних мов [11, 28].

Великого значення зіставному (контрастивному) аналізу мовних одиниць, зокрема фразеологічних одиниць, надають З.Д.Попова та І.О.Стернін. На їхню думку, найбільш надійним способом виявлення національних особливостей концептів є зіставні дослідження, що дозволяють виявити наявність або відсутність, збіг або незбіг як самих концептів, так і мовних одиниць, які слугують для їх позначення [17]. На семантичному рівні виявлення специфіки окремих одиниць дає змогу простежити виникнення й розвиток дивергентних і конвергентних тенденцій, що проявляються в мовній свідомості народів, і може бути використано для моделювання концептів як конститuentів національної концептосфери. Крім того, специфічні семи, що виявилися в таких дослідженнях, інтерпретуються як відображення національно-специфічних ознак відповідних національних концептів і дозволяють моделювати концепт із вичленуванням його національно-специфічних ознак.

Національна своєрідність фразеології будь-якої мови є складним феноменом, що відображає як екстралінгвальні фактори, пов'язані з життям народу: особливості національного характеру, духовного складу, культури, своєрідність етнічного побуту, традицій, звичаїв, специфіку історичного розвитку

народу, так і особливо лінгвістичні фактори, що визначаються специфікою лексико-семантичної і граматичної системи конкретної мови. Звідси стає очевидним той факт, що фразеологія є не тільки дзеркалом національної культури, вона є ще дзеркалом, у якому відображаються особливості системної організації мови, її будови. Сама історія розвитку лінгвістичної типології висуває на порядок денний необхідність у залученні фразеологічного матеріалу для створення найповнішої типологічної моделі мови. Включення фразеології в об'єкт лінгвістичного аналізу збагатить, на наш погляд, як саму теорію фразеології, так і загальне мовознавство.

Виходячи з викладеного вище, Д.О.Добровольський виділяє три різновиди фразеологічних універсалій: понятійно-фразеологічні універсалії (екстралінгвально зумовлені), лексико-фразеологічні та власне фразеологічні універсалії та дає їм докладну характеристику [4]. Здійснивши структурно-типологічний аналіз фразеології таких германських мов, як німецька, англійська та нідерландська, автор доходить висновку про те, що фразеологічна підсистема мови антропоцентрична за своєю суттю і, отже, всі структурно-типологічні закономірності у сфері фразеології опосередковані антропологічними факторами.

Лексичні розбіжності, пов'язані з неоднаковою продуктивністю лексем в утворенні фразеологічних одиниць проявляються у незбігу використання конкретних слів, що виступають компонентами фразеологізмів, які належать до одного й того самого семантичного поля. Ці відмінності пояснюються інертністю мовних традицій, неоднаковою символікою окремих представників, а інколи й цілих розрядів лексико-тематичних груп, особливостями семантичного членування понятійної картини світу.

Найближче до когнітивного дослідження фразеології підходить В.Т.Малигін, який робить висновок про те, що фразеологічні одиниці створюються певним соціумом і характеризуються його особливостями. Вони слугують чимось на зразок „ніші” для кумуляції світобачення і пов'язані матеріальною, соціальною або духовною культурою певної мовної спільноти, а тому можуть свідчити про її культурно-національний досвід і традиції [14,5]. Становлення й розвиток сучасних когнітивних досліджень дозволяє перейти до вивчення фразеосполучень із принципово нових позицій, вивчати їх не тільки як національно-культурну скарбницю, але і як джерело для розуміння когнітивних процесів, що ведуть до фразеологізації.

Когнітивний і лінгвокультурологічний напрями у вивченні фразеології, що дозволяють розглядати фразеологічні одиниці з точки зору їх національної та культурної специфіки, набувають за останній час усе більшого поширення [6-8; 24,25 та ін.]. Опора на принципи когнітології та лінгвокультурології дає змогу визначити місце й роль фразеологізмів у когнітивній базі того чи іншого народу, встановити їх значення як елементів мовної картини світу. За визнанням різних учених, ідіоматика, на відміну від слів, безпосередніше відображає когнітивну діяльність членів мовного колективу, що ґрунтується на наївному уявленні про світ носіїв певної мови, на їхньому ставленні один до одного, до того, що відбувається з ними у цьому світі. Навіть поверховий погляд на ідіоматику різних мов дозволяє зробити висновок про спільність багатьох „сюжетів”, тобто подій та ситуацій, що знайшли своє відображення в ідіомах і про здатність кожної мови знайти виключно свої мовні засоби для позначення цих подій і ситуацій.

Фразеологізми, що відображають типові ситуації й уявлення, починають виконувати роль символів, еталонів, стереотипів культури. Таким чином, фразеологізми прямо (в денотаті) або опосередковано (через співвіднесеність асоціативно-образної основи з еталонами, символами, стереотипами національної культури) несуть у собі інформацію про навколишній світ і соціум, який у ньому проживає. Саме фразеологізми мовби нав'язують носіям мови особливе бачення світу й кожної в ньому ситуації. Особливого значення при цьому набуває розгляд фразеологічних одиниць як знаків непрямой номінації, що несуть за собою інформацію про особливий, національний спосіб бачення світу тією чи іншою лінгвокультурною спільнотою.

Сьогодні наявні різні методики зіставного опису подібного й відмінного у фразеологічних системах тих чи інших мов. Так, Е.М.Солодухо говорить про міжмовні фразеологічні паралелі (ФП) [21], Д.О.Добровольський – про виділення конституентного, ситуаційного і фразеосемантичного інваріантів у семантиці фразеологічних одиниць [5], Ю.П.Сологуб – про виділення міжмовних фразеосемантичних еквівалентів (МФЕ) і міжмовних фразеосемантичних відповідників [20]. Оскільки для нас найбільш придатною є методика зіставного аналізу фразеологізмів, запропонована Ю.П.Сологубом, зупинимось на характеристиці виділених ним типів МФЕ і МФВ. Відповідно до його концепції, внаслідок глибокого аналізу семантики і структури стійких мовних зворотів можна виділити міжмовні фразеологічні еквіваленти (МФЕ), що відображають семантичну тотожність системи образів, і міжмовні фразеологічні відповідники (МФВ), що відображають лише близькість образної інтерпретації дійсності за допомогою фразеологічних засобів.

У міжмовних фразеологічних елементах (МФЕ) об'єднуються такі чотири типи ідіом:

1) МФЕ з повною однозначною відповідністю одиниць лексичного й граматичного плану, наприклад: англ. *to set the wolf to keep the sheep* – укр. *поставити вовка овець стерегти* – рос. *поставить волка овец стеречь*; англ. *to clip smb's wings* – укр. *підрізати крила кому-небудь* – рос. *подрезать крылья кому-либо*; англ. *to cross (abo pass) the Rubicon* – укр. *перейти Рубікон*, рос. *перейти Рубикон*.

2) МФЕ з відсутністю повної однозначної відповідності одиниць лексичного плану, наприклад: англ. *bury (abo hide) one's head in the sand* – укр. *закривати на факти очі* – рос. *закрывать на факты глаза*; англ. *to measure another man's foot by one's own last* – укр. *судити про інших по собі* – рос. *судить о других по себе*; англ. *an April fool* – укр. *жертва першоквітневого жарту* – рос. *жертва первоапрельской шутки*.

3) МФЕ з відсутністю однозначної відповідності одиниць граматичного рівня, наприклад: англ. *lid is on* – укр. *інформація приховується, відомості не розголошуються* – рос. *информация утаивается, сведения не оглашаются*; англ. *a lie out of (the) whole cloth* – укр. *зухвала, крикуща брехня* – рос. *наглая, вопиющая ложь*; англ. *next door* – укр. *поряд, недалеко, дуже близько, по сусідству* – рос. *рядом, недалеко, очень близко, по соседству*.

4) МФЕ змішаного типу, наприклад: англ. *dry as dust* – укр. *скучний, нецікавий, написаний сухою мовою* – рос. *скучный, неинтересный, написанный сухим языком*; англ. *as the crow flies* – укр. *найкоротшим шляхом, по прямій (лінії), навпростець*; англ. *in all intents and purposes* – укр. *фактично, насправді, по суті, дійсно* – рос. *фактически, на деле, по существу, в сущности, действительно*.

У міжмовних фразеологічних відповідниках (МФВ) об'єднуються такі два типи ідіом:

1) МФВ I – ідіоми, які характеризуються подібністю образно-мотиваційних основ, що зумовлено однаковою інтерпретацією реалій навколишнього світу, наприклад: англ. *for better (or) for worse*; укр. *у щасті і нещасті, на радість і горе* – рос. *– в счастье и несчастье, на радость и горе*; англ. *a peroxide blonde* – укр. *блондинка з пофарбованим волоссям, „хімічна” блондинка* – рос. *блондинка с крашенными волосами, „химическая блондинка”*.

2) МФВ II – ідіоми, в основі семантики яких лежить спільна логіко-семантична формула, реалізована у значеннях фразеологічних одиниць за допомогою різних образів, наприклад: англ. *to show the elephant* – укр. *знайомитися з визначними місцями* – рос. *знакомиться с достопримечательностями*; англ. *no end of* – укр. *дуже багато, маса, безліч* – рос. *очень много, масса, уйма*.

Якщо типи МФЕ відрізняє порівнянність як структурно-граматичної організації ідіом, так і їхньої семантики в різних мовах, то МФВ відображають лише подібні або спільні логічні підстави як семантичні основи фразеологічного образу. У вітчизняному мовознавстві зіставний опис фразеологічних систем проводиться з використанням традиційних термінів „план змісту” (семантика) фразеологічних одиниць і „план вираження” (лексичний склад компонентів і їхні граматичні характеристики). У зарубіжній лінгвістиці часто використовуються терміни „глибинна й поверхова структура мовних одиниць”, у тому числі й фразеологічних. Спільність плану вираження фразеологізмів у різних мовах може бути виявлена в ході опису семантики й граматичної природи їх компонентів, а спільність плану змісту – в ході виявлення міжмовних паралелей шляхом фразотворчого моделювання й тематико-ідеографічної систематики фразеологізмів, що виявляє їх образно-мотиваційні основи. Зіставний аспект системного вивчення фразеології безперечно представляє великий інтерес із точки зору лінгвокультурології та етнолінгвістики в цілому. Кінцевою метою подібних досліджень є зіставлення цілих фразеологічних фондів мов, що досліджуються. Найтипівішими мікросистемами фразеологічних одиниць у мовах світу є мікросистеми, які виражають: емоційний стан людини; мікросистеми, що характеризують ті чи інші життєві ситуації; мікросистеми, для яких характерно відображення тих чи інших інтелектуальних якостей людини. Усі дослідники звертають увагу на те, що розподіл фразеологічних одиниць за семантичними розрядами нерівномірний, не всі сфери об'єктивної дійсності отримують відображення у фразеології. Одні семантичні групи охоплюють більшу кількість фразеологічних одиниць, інші – меншу, деякі представлені поодинокими зворотами. Наповнюваність тих чи інших груп знаходиться у прямій залежності від конотативного насичення фразеологізмів, що є прямим наслідком національного складу мислення. Аналізуючи свої спостереження над семантичними властивостями фразеологізмів російської та української мов, Н.Ф.Алефіренко виділяє дві великі групи одиниць: семантично адекватні фразеологізми і ті з них, які характеризуються відмінними семантичними рисами [1]. Фразеологізмам першої групи притаманна адекватна семантика, образи, що збігаються, і лексемний склад; ці одиниці виражають одні й ті ж поняття. До фразеологізмів другої групи, які розрізняються за семантикою, автором віднесені фразеологічні запозичення, утворені на ґрунті власне російської або української мови, які згодом поширилися у спорідненій мові. У переважній більшості випадків відмінності стосуються ступеня інтенсивності конотації фразеологічних одиниць другої виділеної групи. У статті також указуються генетичні основи формування семантики фразеологічних одиниць обох груп. Своєрідне термінологічне позначення типів міжмовних відповідників ми знаходимо у дослідженні О.С.Шакірова. Семантично тотожні різномовні нумеративні фразеологічні одиниці визначаються ним як міжмовні універсалії незалежно від того, чи збігається їхній компонентний склад і образні структури. До нумеративних фразеологічних одиниць-еквівалентів автором відносяться точні кальки, тобто перекладені з одної мови іншою фразеологізми, лексико-граматичний склад яких відтворений без будь-яких змін. У своєму дослідженні Н.Ю.П'ятницька аналізує декілька типів співвідношень міжмовних еквівалентних фразеологічних одиниць: ті, які повністю збігаються за структурою й семантико-стилістичними властивостями, ті, які частково збігаються за структурою, але ідентичні за значенням і стилістичним забарвленням, різних за структурою, але ідентичних за семантико-

стилістичними якостями [18]. Заслужують на увагу спостереження авторки за впливом неясковості фразеологічних образів і відсутності їх національного забарвлення на міжмовну еквівалентність фразеологізмів. Якщо різномовні фразеологізми, збігаючись за значенням, відрізняються національно-фразеологічною образністю, вони відносяться до міжмовних синонімів.

Для проведення зіставного аналізу фразеологічних одиниць російської та німецької мов М.Н.Сенченко визначає критерії тотожності та різних ступенів розбіжностей між фразеологічними одиницями двох мов [19]. До тотожних він відносить узуальні російські та німецькі одиниці, для яких характерний збіг денотативного й конотативного аспектів фразеологічного значення, структури й лексичного складу. Незбіг цих критеріїв у змісті й формі фразеологічних одиниць характеризує фразеологічну розбіжність. Залежно від того, чи стосуються незбіги одного, декількох або всіх критеріїв, виділяються три ступені розбіжностей. При повній розбіжності спостерігається семантичне зміщення й незбіг конотативного аспекту значення, структури й лексичного складу. Вдалою, на наш погляд, спробою є системний розгляд фразеології у зіставному плані М.П.Кочерганом [12]. З огляду на значення фразеологізмів, автор підходить до їх класифікації, розрізняючи такі типи міжмовних співвідношень, як повна еквівалентність, неповна еквівалентність із її підгрупами та безеквівалентність з двома можливими типами співвідношень. Важливе місце в описі національної специфіки фразеологізмів у зіставному плані відводиться опису їхньої семантики й структури, в особливостях вживання та семантичних зв'язках у фразеологічних системах. Робиться цілком обґрунтований висновок про те, що національно-мовна специфіка фразеології найбільшою мірою виявляється в лексичному складі фразеологізмів, частотності певних тематичних груп слів, у варіативності фразем, їх багатозначності і системних (синонімічних й антонімічних) зв'язках [12,347].

Отже, здійснений нами короткий огляд основних принципів зіставного вивчення фразеології різних мов переконливо показав, що в основу визначення типів міжмовних фразеологічних відповідників/невідповідників, як правило, покладені збіги (незбіги) семантики, граматичної організації та компонентного (лексемного) складу різномовних фразеологічних одиниць. Однак план змісту характеризується ними по-різному: як сукупний зміст фразеологічних одиниць, значення, стилістичне забарвлення, фразеологічний образ, семантико-стилістичні властивості фразеологізмів і т.ін. Звідси випливає, що, зіставляючи фразеологічні одиниці двох і більше мов, ми в першу чергу повинні зіставляти їхнє значення, семантичний склад, сигніфікативно-денотативний і конотативний макрокомпоненти. Семантична тотожність або відмінність різномовних фразеологізмів означає тотожність або відмінність їхнього семантичного складу, у спрощеному вигляді набір мінімальних смислових компонентів сигніфікативно-денотативного й конотативного складників фразеологічного значення. Надання переваги семантичній тотожності/відмінності при виявленні типів міжмовних фразеологічних відповідників/невідповідників означає, що організуючою теорією при визначенні цих типів може слугувати компонентна теорія, в основі якої лежить метод компонентного аналізу. Такий підхід при вирішенні питання про критерії тотожності й відмінності між фразеологізмами зіставляваних мов видається нам найбільш перспективним у подальших дослідженнях.

1. Алефиренко Н.Ф. Некоторые аспекты сопоставительно-семантического анализа фразеологизмов русского и украинского языков// Семантические категории сопоставительного изучения русского языка. – Воронеж, 1981.
2. Бельчиков В.И. Проблема соотношения культуры и языка в научном наследии Г.О.Винокура// Язык. Культура. Гуманитарное знание. – М.: Научный мир, 1999.
3. Сравнительная типология французского и русского языков. – М., 1990.
4. Добровольский Д.О. Основы структурно-типологического анализа фразеологии современных германских языков (на материале немецкого, английского и нидерландского языков). Дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1990.
5. Добровольский Д.О. Сопоставительная фразеология (на материале германских языков). – Владимир, 1990.
6. Добровольский Д.О. Образная составляющая в семантике идиом// ВЯ.–1996. - №1.
7. Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика в фразеологии// ВЯ. – 1997. - №6.
8. Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика в фразеологии// ВЯ. – 1998. - №6.
9. Домашнев А.И. Современный немецкий язык в его национальных вариантах. – Л.: Наука, 1983.
10. Жельвис В.И. К вопросу о характере русских и английских лакун// Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, 1977.
11. Конечная В.П. Введение в сопоставительную лексикологию германских языков: Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1993.
12. Кочерган М.П. Основы зіставного мовознавства. – К.: Академія, 2006.
13. Лихачёв Д.С. Заметки о русском. – М.: Наука, 1981.
14. Малыгин В.Т. Австрийская фразеология в социокультурном аспекте. – Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – СПб, 1999.
15. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. – К.: Знання, 2004.
16. Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). – Владимир, 1975.
17. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. – Воронеж, 2002.
18. Пятницкая Н.Ю. Универсальное и национальное во фразеологии// Семантико-стилистический анализ фразеологических единиц русского и английского языков. – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Саратов, 1987.
19. Сенченко М.Н. Сопоставительная характеристика фразеологических единиц русского языка и их соответствий в немецком языке. – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1985.
20. Солодуб Ю.П. Русская фразеология как объект сопоставительного структурно-типологического исследования.–Дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1985.
21. Солодухо Е.М. Проблемы интернационализации фразеологии (на материале языков славянской, германской и романской групп). – Дис. ... д-ра филол. наук. – Казань, 1983.

22. Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю. Метод установления лакун как один из способов выявления специфики локальных культур. – М.: Наука, 1977.
23. Сорокин Ю.А. Опыт систематизации лингвистических и культурологических лакун: методологические и методические аспекты// Лексические единицы и организация структуры литературного текста/ Сб. научн. тр. – Калинин, 1983.
24. Телия В.Н. Русская фразеология. – М.: Школа. Языки русской культуры, 1996.
25. Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры// Фразеология в контексте культуры// Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999.
26. Фёдоров А.В. Очерки общей и сопоставительной стилистики. – М.: Высшая школа, 1971.
27. Шакиров А.С. Семантико-типологический анализ нумеративных фразеологических единиц в разносистемных языках. – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1986.
28. Jäger G. Konfrontation und Linguistik // Gesellschafts und Sprachwissenschaftliche Reiche. – Berlin, 1973. – Heft 3.

The article focuses on the theoretical aspects of comparative phraseological analysis of closely and distantly related languages. The author proceeds from the assumption that the comparison of phraseological units is to be performed in a complex way by studying their different constituents, namely, visual-perceptive image, emotional, cultural connotive components, etc. The author draws a conclusion that phraseology is not only a mirror of national culture, it is a mirror reflecting the peculiarities of systemic language organization. Therefore componential analysis is the most perspective method in comparative phraseology study.

Key words: closely and distantly related languages, the comparison of phraseological units, phraseological concept, componential analysis.

УДК 811.161.2'373.2-112

ББК 81.411.1-0

Василь Денисюк

БІБЛІЙНІ ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ З КОМПОНЕНТОМ *ОКО* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI–XVII ст.

У статті розглянуто особливості функціонування біблійних фразеологізмів із лексемою око в українській мові XVI–XVII ст. Відзначено, що аналізовані одиниці майже не зазнали змін у своїй семантичній структурі протягом історичного розвитку української мови.

Ключові слова: біблійний фразеологізм, лексема, семантична структура.

У сучасній українській літературній мові відомо майже двісті стійких висловів, які так чи так пов'язані з текстом Біблії, сюжетні лінії якої виявилися настільки універсальними, всеохопними, що й донині побутують у повсякденному нашому слововжитку як текстові ремінісценції. Звичайно, певну роль у цьому плані відіграли і назви творів образотворчого мистецтва, які всі залишилися під своїми іменами не тільки на стінах музеїв, але водночас і на сторінках альбомів, і на листівках, а також мовна практика українців протягом усіх історичних періодів. Біблійні фразеологічні одиниці становлять вагомий пласт фразеологічної системи української мови. Первісно вони вживалися в релігійних текстах.

Біблійні фразеологізми активно засвоювалися насамперед через проповіді на євангельські читання або при цитуванні Євангелій чи посланьнях на проповіді інших типів. І. Гаятовський, наприклад, в одній із проповідей розкриває зміст слів Ісуса Христа, подаючи своє розуміння значущості очей для людини: *Якъ же маємо цр(с)тва нб(с)ного шукати, жебы смо знашли // оноє? Повинни смо чистое око мѣти, бо мовиль Хс: “Свѣтлникъ тѣлу естъ око, аще убо будетъ око твое просто, все тѣло твое свѣтло будетъ, аще ли око твое лукаво буде(т), все тѣло твое темно будетъ”. Окомъ называється разумъ и сумлен(ь)е и сердце наше, не телесное, але дивное, бо то имена тыл(ь)ко суть розныи, а речъ една ест(ь), поневажъ мовимо до якого члѣка, вѣдаеть то разумъ твой, вѣдаеть то сумлен(ь)е твое, вѣдаеть то сердце твое, що съ учиниль. Зачымъ тоє око дивное, разумъ, сумлен(ь)е, сердце свое маємо чистое ω(т) грѣховъ заховати, то будемо цр(с)тва нб(с)ного шукати и око(м) чистым(ь) ωбачимо оноє и найдемо (Гал., 73).*

Досліджуючи семантико-структурну та стильову характеристику фразеологізмів в українських пам'ятках XVI – XVII ст., І. В. Черевко відзначає, що в мову конфесійної літератури органічно входить церковнослов'янська, біблійна фразеологія як найбільш типова для цього стилю, при цьому зауваживши, що в конфесійних творах народнорозмовна фразеологія майже не використовується, крім найуживаніших ФО із соматизмами *голова* та *око* (*очі*), перші з яких не відзначаються такою яскравою образністю та експресією, як другі. Вони передають різні прояви психоемоційного стану та особливості поведінки людини [5, 160–161]. Однак такі біблійні фразеологізми, як *око за око*, *як зіницю ока* та ін., на жаль, залишилися поза увагою дослідниці.

Джерельною базою нашої розвідки послужила Картотека “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”, яка зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів). Активність функціонування біблійних фразеологізмів із лексемою *око* в живому мовленні українців XVI–XVII ст. засвідчують писемні пам'ятки. У досліджуваному матеріалі нами зафіксовано п'ять таких фразеологізмів, найуживанішим з яких є вислів компаративного змісту (*як*) *зіниця ока*, що вживався з дієсловами *берегти*, *хоронити* чи їх фонетичними варіантами, напр.: *Прето потреба языкъ свій хоронити яко зѣнкѣ въ щѣѣ* (Устріки, I пол. XVII ст., УС №29515, 230 зв.). У наведеному контексті ФО *як зіницю ока* передає значення “дуже пильно, старанно оберігати”, що характеризує важливість очей як органів отримання інформації для людини.

Можливо, образного значення ФО набула через наявність у її складі лексеми *зіниця*, яка, як зазначають етнологісти, символізує найдорожче [1, 246]. Давність цього вислову засвідчують пам'ятки киеворуського періоду на релігійну тематику, що були перекладені з візантійських текстів. Так, І. Срезневський, подаючи тлумачення лексеми *з'їниця*, наводить приклад із П'ятикнижжя Мойсеєвого, де вжито цю сполуку, однак ще не розглядає її як стійку: *Схрани его тако з'їницю ока* (Срезн., I, 1014). У “Словнику давньоруської мови (XI–XIV ст.)” також наведено контекст уживання цього вислову без визначення фразеологізованого значення: *Бл(д)ть члвкоу оки з'їницю хранити ю* (СДРЯ, 3, 436). “Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.” цієї ФО не фіксує. У наступні століття, за даними “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”, побутує варіант *якъ з'їницю заховати* зі значенням “особливо старанно, пильно оберігти” (СУМ XVI–XVII, 11, 25), в якому через синонімічність іменників *зіниця* й *око* перший синкретизував у собі значення обох слів. Зі значенням “дуже пильно” вислів *якъ зіниця ока* побутує і в сучасній українській мові (ФСУМ, 335), де разом з іншими фразеологізмами розкриває експресійно-стилістичний колорит ораторського мовлення [3, 31]. Як зазначає А. П. Коваль, вислів-порівняння *берегти, як зіницю ока* давно перейшов у загальнонародну мову і широко вживається, коли потрібно підкреслити особливу цінність, важливість чогось [2, 110]. Писемні пам'ятки досліджуваного періоду в семантичній структурі фразеологізму *зіниця ока* засвідчують ще одне значення – “найменша частина кого- чи чого-небудь”, напр.: *кды царь исполнилс тажкимъ гнѣвомъ, и з окроутными бестіами плоды ливаньскими окормлеными, и вино не растворены опоеными, которыхъ бестій до войны страшно прибраны было в личбѣ пльсотъ, вышоль не ѿмѣныи срѣземъ и з'їницею ока, хотачи выконати на оими горкѣю и страшнѣю смртъ* (Острог, 1598, Отп. кн. Остр., 10); *Здошли одно ѿче владыка жестоковыйство фараонское або египетское скаркѣ, ѿкрыи моисейское покрывало ѿ твари, отвори къ свѣтѣ з'їницѣ ока, ткниса в срѣце і источи чювство* (Острог, 1598, Отп. кн. Остр., 15 зв.). Тільки як синонім лексемі *око* вживає Варлаам Ясинський слово *зіниця* у складі ФО *обратимо з'їницѣ нши* “погляньмо на кого, на що” [4, 160].

Про популярність цієї сполуки в мовленні тогочасних українців свідчить той факт, що її використовують не тільки в конфесійних та полемічних текстах, а й віршах, зокрема Климентій Зіновійв, напр.: *І все по желані(х) ср(д)ць імъ подава(у): и яко з'їницю ока все(г)да сохрания(у)* (КЗ, 73).

Засвідчено в писемних пам'ятках і ФО біблійного походження *око за око*, яка слугує для передачі поняття “прагнення помститися за вчинене зло, несправедливість, образу і т. ін.; відплата тим самим” (ФСУМ, 585). Зі Святого Письма вона запозичена у складі сполуки *око за око, зуб за зуб*, що характеризувала міру відплати – точнісінько таким чином відплатити за заподіяне тобі зло, напр.: *слышали есте так мовлено в закон: око за око, зюб за зюбъ, але та вам поведеау, а бысьте не противились злоу* (Володимир, 1571, УЄ Вол., ВІАС II, 46); *А если бы оуже ожило (дитя в животѣ – Б. К.) было, то да смъ дѣишѣ: око за око; зѣбъ за зѣбъ, рѣкѣ за рѣкѣ; ногѣ за ногѣ; ранѣ за ранѣ; синостъ за синостъ* (б.м.н., серед. XVII ст., Хрон., 98 зв.). Ці ж контексти наведено у “Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.” для тлумачення ФО *зуб за зуб* (СУМ XVI–XVII, 12, 203). Фразеологізм є активно вживаним у сучасній українській мові, а “Фразеологічний словник української мови” засвідчує функціонування частин цієї сполуки самостійно, оскільки вони між собою вступають у синонімічні відношення, передаючи значення всієї ФО (ФСУМ, 585).

У “Пересопницькому євангелії” засвідчено ФО у чужому оці *тріску бачити*, а в своєму *колоди не помічати* для передачі значення “необ'єктивна, упереджена думка про когось, його дії та вчинки”, напр.: *Не соудите, абысте не были соужени которы(м) бо соудω(м) соудите соудать ва(м) а котороу мѣроу боудете мѣрити ω(т)мѣрит(ь)сѣ ва(м) ш(ь)то ж панъ видиши соучецъ во оцѣ брата твоего а брѣв(ь)на которе єсть въ оцѣ твоємъ, не чоуєши* (1556–1561, ПЄ, 38 зв.). Ужито цю сполуку в ранніх релігійних текстах киеворуського періоду: *что же видиши сжчець ижъ єсть въ оцѣ брата твоего, а брѣвна еже єсть въ оцѣ твоємъ не чюєши* (СС, 409). У “Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.” функціонування аналізованої ФО в українській мові досліджуваного періоду проілюстровано іншим контекстом із “Пересопницького євангелія” (СУМ XVI–XVII, 2, 74).

У цьому євангельському вислові, на думку А. П. Коваль, викладено таку моральну засаду: часом людина намагається не бачити власних вад, хоч вони можуть бути великими, а в інших помічати найменшу похибку. На українському мовному ґрунті він став прислів'ям “У чужому оці порошок бачить, а в своєму і сучка недобачає” [2, 192–193]. Моральну настанову, закладену у сполуці, яскраво ілюструє вірш українського письменника кінця XVII – початку XVIII ст. Івана Величковського (цикл “Вѣрши на євангеліє для иконописцов”), у якому автор вдається до трансформації формальної боку біблійного вислову, залишаючи без змін його значення: *Бервно первѣс изми из ока твоего, таже сучецъ измеш из ока братнего* (В., 106). Творчо використана ця ремінісценція й у панегіричному вірші на погреб Сильвестра Косова:

Очи в океан злій не во всѣхъ росы

Вся, Россіо, боли не зочиши над косы

Смертныє, вмѣсто Косова самого

Над труны вмѣсто Силвестра лѣсного,

Сучецъ свѣт ока где запорошаєт,

Тут сук, признаєш, свѣт твой затемняєт (УП, 95).

Близьким до фразеологізмів біблійного походження є вислів *всевидяче око*, який у досліджуваних текстах стосується виключно Бога, напр.:

Ω Бже чѣдныи и на о всѣхъ вѣки давній,

ѿче ншѣ стѣи и Преславный,

Иже єси превыше всѣхъ Нѣсь.

И тамъ Прѣтоль славы своєи маєшъ,

А ѿтолѣ ласкаєє насъ призираєшъ,

Всевидѣцимъ ѿкомъ твоимъ,

И млѣєшъ насъ млѣрдѣмъ своимъ (Чернігів, 1646, Ставр., Перло мн., 14);

Таково єсть всевидѣєє ѿко твоє,

такъ гасноу видить несодѣланное мое (Чернігів, 1646, Ставр., Перло мн., 70 зв.).

Вислів *всевидяче око* та його варіанти засвідчено пам'ятками киеворуського періоду, напр.: *сиа тебе всевидѣєє ѿко мноу хоудымъ провѣцаєтъ; радуи // тасѣ недрѣманьнок ѿко стѣжавши; нѣ и тамо брате видить тѣ неоустѣаєєє око; видѣ къгъ всевидѣєєє ѿко* (СДРЯ, 6, 108–109).

У “Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.” цю сполуку визначено як стійку і проілюстровано ще контекстами із творів І. Вишенського та Г. Смотрицького (СУМ XVI–XVII, 5, 24). О. Суховій у казаннях В. Ясинського засвідчила такі варіанти ФО *всевидяче око*: *неусыпны(м) око(м), незмружонимъ око(м), незмружоною зренницею*. Дослідниця зазначає, що в семантичній структурі цього вислову відбулися зміни: пряме значення відійшло на другий план і лексема *вѣдати* “знати” заступилася лексемою *видѣти* “бачити” [4, 163]. Це яскраво демонструють тлумачення, подані у “Словнику української мови” та “Фразеологічному словнику української мови”: *всевидючий (усевидючий), всевидючий, усевидючий* – “який здатний усе бачити, помічати; пильний” із ремаркою *заст.*; *всевидюче (всевидюче) око* – “про очі того, хто все бачить і знає” з ремаркою *поет.*; *всевидяче (всевидяче) око* – б) “про Бога” з ремаркою *ірон.* (СУМ, I, 763); *всевидяче (всевидяче, всевидюче, всевидюче, видюче) око* – “хтось має здатність усе помічати, про все швидко дізнаватися, знати” // *всевидяче око* – “Бог” із ремаркою *заст.* (ФСУМ, 583). Аналізуючи роль лексики і фразеології біблійного походження в ораторському мовленні, зокрема сполук *Божий перст, Всевидяєє око, тлінний прах* та ін., В. Політило зазначає, що в молитвах і в публіцистичному стилі саме цей пласт лексики забезпечує більший ефект для передачі величчя чи урочистості не лише змісту, але й слова [3, 27–28]. Утворилася ФО *всевидяче око* внаслідок метафоризації уявленої сутності Бога, який усе знає, все бачить, будь-де знайде. Зображують цю сутність у вигляді ока в променях, обрамленого в трикутник, яке пильно дивиться на світ.

Семантика аналізованого фразеологізму спричинила використання його для номінації реалії радянської тоталітарної системи, у якій була відпрацьована чітка система стеження за інакодумцями і взагалі всіма її громадянами, що спричинило появу додаткової негативної конотації у значенні цього вислову, яким у розмовній мові номінували органи КДБ (НКВС), а також тих, хто працював у цій службі. На появі переносного, розширеного значення у вислові *всевидяче око* “чиясь надто пильна увага й надмірна прискіпливість” наголошує й А. П. Коваль [2, 289].

Біблійної тематики стосується також і вислів *лукаве око*, напр.: *а еслѣ ѿко твоє лукаво будєт, то все тѣло твоє темно будєт* (Володимир, 1571, УЄ Вол., ВІАС II, 48). ФО передає значення, акумульоване переважно в лексемі *лукавий* “2. // який таїть у собі нещирість; 3. Який має злі ворожі наміри; підступний” (СУМ, IV, 554). Засвідчують побутування цієї сполуки вже пам'ятки киеворуського періоду, напр.: *аште ли око твоє вѣдєтъ, все тѣло твоє тьмѣно вѣдєтъ* (СС, 409). Однак ні “Словник української мови”, ні “Фразеологічний словник української мови”, ні фразеологічний словник у складі інтегрованої лексикографічної системи “Словники України” вислову *лукаве око* як стійкої одиниці не фіксують, подаючи тільки сполуки *лихе око, погане око* (ФСУМ, 583; СУМ, V, 667). Але чому саме око, а не серце, душа, вухо тощо? Ця ФО є ще одним свідченням значущості очей, які пов'язують внутрішній світ людини із зовнішнім, передають стан її душі (пор.: *Очі – дзеркало душі*). А тому вважалося, що людина, яка при розмові відводить погляд, виявляє нещирість до свого співрозмовника; між учасниками розмови відсутній зоровий контакт, який є одним з визначальних чинників у людських стосунках.

Отже, аналізований матеріал засвідчує, що в українській мові XVI–XVII ст. біблійні фразеологізми з компонентом *око* функціонували зі значенням, що закріпилося за ними з часу входження в мову Русі, протягом історичного розвитку української мови зазнавши незначних змін у семантичній структурі.

Умовні скорочення

В. – Величковський І. Твори / Вст. ст. С.І. Маслова, В.П. Колосової, В.І. Крєкотня; Підгот. тексту та комент. В.П. Колосової, В.І. Крєкотня; Відп. ред. Л.С. Махновець. – К.: Наукова думка, 1972. – 191 с.

- Гал. – Галатовський І. Ключ розуміння / Підг. до вид. І.П.Чепіги. – К.: Наукова думка, 1985. – 445с.
 КЗ – Зіновієв К. Вірші // Кліментій Зіновієв. Вірші. Приповіді посполиті / Підгот. до вид. І.П.Чепіги. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 31–211.
 СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): В 10 т. – М.: Русский язык, 1990. – Т. 3. – 511 с.; М.: Русский язык – Азбуковник, 2000. – Т. 6. – 608 с.
 Срезн. – Материали для словаря древнерусского языка. – СПб., 1895–1912. – Т. I–III.
 СС – Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. – М.: Русский язык, 1994. – 842 с.
 ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К.: Наукова думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
 СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 799 с.; 1973. – Т. 4. – 840 с.; 1974. – Т. 5. – 840 с.
 СУМ XVI–XVII ст. – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАНУ. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1994–2005. – Вип. 1–12.
 УП – Українська поезія. Середина XVII ст. / Упорядники В.І. Кречетень, М.М. Сулима. – К.: Наукова думка, 1992. – 680 с.
 ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – 984 с.

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
2. Коваль А. П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. – К.: Либідь, 2001. – 312 с.
3. Політило В. Роль лексики і фразеології біблійного походження в ораторському мовленні // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. Київ, 5–6 жовтня 2000 року. – Л.: Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 27–34.
4. Суховій О. О. Соматична фразеологія із семантичним центром “око” (на матеріалі збірника казань кінця XVII ст. Варлаама Ясинського) // Вісник Київського національного університету. Серія: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – К., 1996. – Вип. 4. – С. 159–165.
5. Черевко І. В. Семантико-структурна та стилізова характеристика фразеологізмів в українських пам'ятках XVI – XVII ст.: Дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 2006. – 218 с.

In article are considered features of functioning Bible phraseological units with a lexeme *oko* in Ukrainian language 16th – 17th centuries. It is marked, that analysed units almost have not undergone changes in the semantic structure during historical development of the Ukrainian language.

Key words: Bible phraseological unit, a lexeme, semantic structure.

УДК: 413.19+8-7+883.3

ББК: 81.033.+81.411.4+83.3 (4 Укр)

Тетяна Євтушина, Юлія Катрушенко

ФРАЗЕОЛОГІЗМ ЯК МОВНИЙ ЗАСІБ СМІХОВОЇ КУЛЬТУРИ У РОМАНІ О. ЧОРНОГУЗА „АРИСТОКРАТ” ІЗ ВАПНЯРКИ”

У статті робиться спроба показати діапазон фразеологічних одиниць щодо реалізації сатири і гумору в художній літературі. Проводиться аналіз структурно-семантичних трансформацій фразеологізмів як засобу створення сатирично-гумористичного ефекту на матеріалі одного із романів О. Чорногуза.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, роман, сатирично-гумористичний ефект.

Дефініції мовних засобів сміхової культури в структурі художніх творів привертають увагу лінгвістів (М. Бахтін, А. Щербина, Т. Буйницька, Ю. Борев, С. Іваненко, Дж. Сазерленд, Е. Нокс та ін.). Однак ряд питань сатири і гумору вимагають подальшого аналізу. Це стосується, зокрема, з'ясування механізмів формування сатирично-гумористичного ефекту, визначення діапазону найхарактерніших мовних засобів його реалізації в художній літературі.

Метою дослідження є з'ясувати специфіку використання фразеологічних одиниць (ФО) у романі О. Чорногуза „Аристократ” із Вапнярки” з боку їх трансформацій, які сконцентровані на створення сатирично-гумористичного ефекту. Мета зумовлює розв'язання таких завдань: систематизувати й узагальнити теоретичні засади дослідження фразеологічних трансформацій у сучасній лінгвістиці; здійснити вибірку ФО із роману О. Чорногуза, в яких відчутний стилістичний ефект; дослідити механізм функціонування фразеологізмів у конкретних текстових умовах під кутом зору їх художньо-виражальних функцій.

Зауважимо, що питанню трансформації ФО приділяють увагу ряд мовознавців, зокрема В. Білоноженко, І. Гнатюк, М. Бабкін, В. Ужченко, Л. Давиденко, О. Пономарів, А. Супрун, Л. Щербачук, Ю. Кохан та ін. Поряд із проблемою теоретичних питань учені спрямовують увагу на дослідження фразеологічного розмаїття художніх творів М. Коцюбинського, М. Стельмаха, М. Рильського, Є. Гуцала, П. Загребельного, О. Гончара. А втім розвиток фразеологічної науки потребує розширення об'єктів дослідження, зокрема спрямування уваги на тексти сатирично-гумористичного змісту, для яких типовим є застосування ФО у модифікованому вигляді. Яскравим зразком цього є сатиричний роман Олега Чорногуза „Аристократ” із Вапнярки”, в якому відтворено пошуки головного героя – Євграфа Сідалковського щодо „легкого і яскравого” життя.

Мовна площина сатиричного роману О. Чорногуза відзначається численною кількістю структурно-семантичних трансформацій фразеологізмів, оскільки завдяки своїй нарізно оформленості ФО характеризуються проникливістю структури, „це дає змогу письменникам звертатися до семантико-

стилістичного оновлення ФО не тільки шляхом створення нових зв'язків і контекстів, а й при відносній стабільності змісту, модифікуючи, видозмінювати форму традиційного мовного звороту” [1, 107].

Лінгвістична природа ФО передбачає тяжіння до кількісної та якісної субституції компонентного складу. Модифікації, способи видозміни програмують конотативну доцільність таких перетворень. ФО як експресивний елемент художнього твору, що піддається індивідуально-авторським перетворенням, набуває комбінованої експресивності.

Оказіональні видозміни форми й семантики ФО кваліфікують як процес індивідуальний, творчий, оскільки вживання фразеологізмів з деякими змінами, але при відчутності початкової форми – потребує майстерності та завжди відзначено творчою своєрідністю автора. У романістиці О. Чорногуза представлені майже всі можливі види оказіональних перетворень структури і семантики ФО в контексті. Засоби структурно-семантичних трансформацій ФО в творчості письменника базуються на різних відхиленнях від стабільної мовної форми ФО й диктуються як мовними, так і екстралінгвальними факторами: сюжетом, ситуацією, особливостями індивідуального стилю тощо.

На основі проведеного дослідження ми виокремлюємо такі структурно-семантичні трансформації фразеологізмів у стилістичному діапазоні гумориста, які мають найбільший стилістичний ефект:

- 1) заміна компонентів ФО;
- 2) поширення компонентів ФО.

Розглянемо лінгвістичну природу і застосування цих явищ у структурі одного із романів О. Чорногуза як вияв індивідуального мікросвіту письменника. Ми поділяємо роздуми І. Чернишової, яка говорить, “що особливість функціонування слів у стійких або фразеологічних словосполученнях виявляється в тому, що окремі слова-компоненти, переосмислюючись у фразеологічному цілому, набувають тут іншого значення у порівнянні з тим, яке властиве їм у словниковому складі мови” [7, 257].

З метою висміювання життєвих цінностей головних героїв, експлікованих фразеологізмами, О. Чорногуз часто вдається до субституції їх компонентів.

У роботі вживаємо як синонімічні терміни заміна компонентів, субституція компонентів, лексична заміна, лексична трансформація ФО.

При індивідуально-авторських видозмінах помітною стає і смислова, і експресивна перебудова ФО. Замінюючи компоненти, автор ніби дає нове життя відомій, із дещо втраченими художніми характеристиками ФО, робить її об'єктом подвійної виразності, оскільки до пов'язаного з цією формулою традиційного значення додаються нові індивідуальні семи, які сумішаються в єдиному поетичному образі.

Багато утворень, що виникли в результаті заміни окремих компонентів, не зареєстровані словниками і виступають у формі одиночного індивідуального вживання. Заміна компонента ФО нерідко впливає із прагнення Олега Чорногуза до нової образної мотивованості, що викликає асоціативне сприйняття. Вибір замітника майже завжди визначається змістом контексту або мовної ситуації, які сприяють актуалізації значення компонента-замінника у складі фразеологізму.

Для урізноманітнення засобів вираження своїх думок О. Чорногуз проводить у романі такі заміни одного із компонентів фраземи: *провалюється крізь паркет* [8, 182] (пор.: провалитися крізь землю) – „дуже незручно комусь” [5, 410]; *лицар ідей і фрази* [8, 27] (пор.: лицар серця) – „об'єкт чийого-небудь кохання; коханий” [5, 430]. Наприклад, розглянемо аналізовані ФО у контексті досліджуваного роману.

Мовлення гонористого Слави рясніє ФО, в якій автор вдало до ситуації контексту про пияцтво заміною іменниковий компонент *ажур* на *фужер*, досягаючи тим самим гумористичного ефекту: „Я розумію. Все буде в фужері, – скаламбурив Слава і подивився на Сідалковського: як той, мовляв, зреагував” [8, 27 – 28] (пор.: в ажурі) – „так, як і повинно бути; гаразд, як слід” [5, 13].

Ховрашкевич, несподівано сівши на голку, починає розгадувати причину „гострих штук”: „Думки у нього працювали, ніби вентилятор... Невже старий Бубон – за те, що й досі не відзвітував за відрядження А може, Панчішка? Той тихоня також може тонку штуку підсунути...” [8, 49] (пор.: підсунути свиню) – „нишком чи ненароком завдавати кому-небудь прикрошів, робити неприємність, підлість або діяти підступно проти когось” [5, 634]. Після такого випадку на науковій раді у „Фіндіпоші” Ховрашкевич проголосив, що „шити шапки голкою – не раціонально, голка – це вчорашній день; стрільнув очима, як спарений кулет, розшикуючи ціль, проте в усіх очах була прихована неповага і байдужість” [8, 50] (пор.: кидати очима) – „2. Дивитися, роздивлятися навколо, кругом себе” [5, 370]. У наведених реченнях спостерігаємо заміну лексем фразеологізму словом або словосполученням іншого значення.

Один із авторських монологів ілюструє моменти біографії головного героя після повернення до Одеси. Повернувшись із „загранки”, хвалькуватий Сідалковський „лідмочився на костюмах” (під час дощу від придбаного в Італії костюма залишився один ярлик з незрозумілим написом по-італійськи – „костюм для мерців”), „на альбомі погорів” (за ввезення порнографічних листівок у святу Одесу матроса першого класу навічно писали на берег)...і згодом став вантажником. „Він розповідав про Гавану, Марсель, Венецію, як справжній морський вовк, хоч в Одесі таких вовків завжди було більше, ніж моряків. Втім, може, саме тому близькі й знайомі називали його не морським, а смаленим вовком” [8, 62] (пор.: морський вовк) – „досвідчений моряк” [5, 139]. Як бачимо, авторська заміна компонента в

субстантивній ФО є дотепною у створенні гумористично ефекту. А ось у наступному контексті узуальна і оказіональна ФО із заміною і поширенням компонентів спрямовують увагу читача на комічно-грандіозні плани Сідалковського: „*Підишкайте мені, Мері, достойну пару, і я з задоволенням поставлю крапку над „І“... рано чи пізно всі ми понесемо голови на Голгофу*” [8, 93] (пор.: іти на Голгофу)

Оновлюючи фразеологізми, письменник інколи звертається до заміни не одного, а й двох або всіх компонентів. Застосування цього прийому спостерігаємо в різних контекстах доліджуваного роману, де за основу береться вислів А. П. Чехова: „У людини повинно бути все прекрасним: і обличчя, і душа, і думки”. Кожного разу письменник змінює компоненти залежно від описуваного ним явища, від створення певної комічної ситуації. Таким чином, автор надає вислову сатиричної експресії, інтенсифікації, негативної стилістичної забарвленості: „*А в людини повинно бути все прекрасне: одяг, манери, гарнітур і каліграфія*” [8, 5]; „*У людини повинно бути усе прекрасне: одяг, почерк і прізвище*” [8, 88]; „*У людини повинно бути все чистим: тіло, очі, душа і обов'язково зуби*” [8, 136]; „*У людини повинно бути все прекрасним: коханка, одяг, почерк і, звичайно, гарнітур*” [8, 180]; „*У людини все повинне бути гарним: і думки, і слова, і почерк*” [8, 291]; „*У людини повинно бути все красиве: торс, слово і обов'язково каліграфія*” [8, 302].

Повна заміна компонентів ФО зумовлена системою художньо-виражальних засобів і диктується як мовними, так і екстралінгвальними факторами, сюжетом, ситуацією, особливостями індивідуального стилю: „...якщо у неї є ключ від власної квартири, спробувати віддати її за нього своє поки що ніким не завойоване серце, аби хоч тимчасово закріпитися на зайнятому плацдармі” (пор.: нагріті місце) – „привичаюватися до нових обставин, умов, освоюватися з ними” [5, 522].

Отже, заміна компонентів як один із засобів контекстуальних перетворень фразеологізмів — це свідомий цілеспрямований процес, викликаний задумом письменника. Перетворені таким чином фразеологізми виконують різні стилістичні функції: служать засобом збільшення образності й виразності мови, надають їй яскравості й гостроти, вживаються для конкретизації значення, збільшення обсягу семантики, сприяють більш глибокому розкриттю рис описуваного явища.

Аналізуючи твори Олега Черногуза, ми спостерігаємо цікавий процес поширення меж фразеологізмів додатковими елементами. Під час такого виду трансформації до традиційної структури ФО уводяться оказіональні компоненти, „які надають фразеологізмові більшої конкретності, наближаючи його до тієї ситуації, в якій фразеологізм використаний” [1, 119]. Це пояснює факт існування у ФО самостійної синтаксичної валентності, яка проявляється в тих випадках, коли межі ФО перестають бути замкненими і допускають проникнення додаткових змінних компонентів [2; 4], які відносяться не до ФО в цілому, а пояснюють один із її компонентів, потрапляють тоді в межі фрази як поширювачі й мотивуються конкретною денотативною ситуацією. Поширення структури фразеологізму не руйнує виразу, нової одиниці не виникає, конкретизується лише її образ (І. Дубинський. В. Мокієнко).

У сатиричному калейдоскопі твору „Аристократ” із Вапнярки” автор здебільшого додає факультативні частини з метою надання цілому виразу ще більшої сатиричної навантаженості, створення комічних ситуацій і завдяки цьому — спрямовує вістря сатири проти пияцтва, кар'єризму, окомилування, аморальності й бездуховності. Письменник таким чином розкриває характери головних героїв, псевдовчених і пристосуванців, які влаштували собі „тихе життя” у так званому „Фіндіпоші” — установі по вивченню попиту на шапки. Тому зустрічаємо у романі такі доповнення факультативними частинами кодифікованих фразеологічних зворотів: *наука, так само, як і жінка, вимагає жертв і грошей* [8, 127]; *мовчала, як риба, викинута на берег* [8, 126]; *підкласти, якщо не свиню, то принаймні порося* [8, 67].

Поодинокі випадки препозитивного поширення ФО письменник спрямовує на гумористичне позначення внутрішнього стану чоловіка-зрадника: „*Хіба міг Бубон припустити, що вона полізе до кишені... Серце у Карла Івановича зупинилося і опустилося, як гирка на ланцюжку, аж до п'ят... Він завмер, глянув на себе у вітрину. Перед ним стояв незнайомий з перекошеним обличчям, ніби після другої трепанації черепа*” [8, 231].

Численними способами зміни структури фразеологізму в романі „Аристократ” із Вапнярки” є авторські інтерпозитивні поширення. Письменник надає перевагу вільній формі слова, бо вона не обмежує його творчих можливостей, позбавляє твори тавтологічних нашарувань. Наприклад, „*Розум, як і досвід, приходять з роками*” [8, 62]; *вчитися і любити ніколи не пізно* [8, 96].

Таким чином, автор деталізує зміст фразеологізму, що дає можливість посилити значення та зблизити його з контекстом.

У художній мові О. Черногуза ми фіксуємо оригінальні випадки комбінованого інтерпозитивного поширення фразеологізмів. Для творчості письменника вони є частовживаними, однак, „хоч такі утворення і є функціонально одноразовими, їхнє значення для урізноманітнення мовної палітри художнього тексту не можна недооцінити” [6, 16]. Оскільки нетрадиційне вживання ФО посилює виразність фразеологічного оточення, сприяє посиленню авторської аргументації та впливу на читача: „*Один замість того, щоб залишитися самим собою, підбріхує. Інший, щоб здатися вищим в очах ближніх, натягує на себе маску та так і йде з нею по життю, часто виконуючи роль, яка йому не*

належить” [8, 183] (пор.: натягти маску) – „приховувати свої справжні думки, наміри, свою справжню сутність; свідомо виступати в певній ролі” [5, 557].

Досліджуваний матеріал дає змогу виділити такі поширення компонентного складу, як постпозитивні (переважно словосполучення): *кинути якір біля берегів Славутича* [8, 62]; (пор.: кинути якір) – „1. Знаходити собі пристанище” [5, 370]; *підкласти, якщо не свиню, то принаймні порося* [8, 67] (пор.: підкласти свиню) – „нишком чи ненароком завдавати кому-небудь прикрощів, робити неприємність, підлість або діяти підступно проти когось” [5, 634].

„*Після несподіваного підвищення по службі Михайло Танасович дозволяв собі більше, ніж йому було дозволено Ковбиком, і носився зі своєю „третьою теорією”, як курка з яйцем, але без гнізда*” [8, 128] (пор.: носитися як курка з яйцем) – „виявляти надмірну турботу, приділяти надто багато уваги чомусь незначному” [5, 558].

Розглянуте речення дає змогу стверджувати, що постпозитивний поширювач посилює значення ФО, вносить у її значення відтінок оцінювання та ставлення автора до персонажів.

З боку семантико-стилістичного функціонування такі поширення ФО „скеровуються на посилення значення фразеологізму, а також на контекстуальну конкретизацію” [1, 127], допомагають авторові досягти бажаної експресивності мовлення, зробити його таким, „яке може глибоко вражати” [3, 105]. Звідси ФО сприймається читачем із певною мірою новизни.

Зауважимо, що О. Черногуз у сатиричному романі „Аристократ” із Вапнярки” надає перевагу інтерпозитивним і постпозитивним поширенням фразеологізмів. Нововведені авторські слова, ускладнюючи традиційну форму усталеного звороту, одночасно й посилюють його експресивність.

Отже, найрізноманітніші авторські зміни фразеологізмів у романі „Аристократ” із Вапнярки” виправдані не тільки ідейно-тематично, а й стилістично. Серед структурно-семантичних оказіональних змін ФО у сатиричному романі О. Черногуза найбільш яскравими щодо експресивності є заміна компонентів ФО; поширення компонентів ФО. Мета їх – освіжити образ фразеологічної сполуки, ввести в неї експресію, гумористичний чи сатиричний елементи, каламбурно обіграти її. З огляду на це перспективним напрямом дослідження є аналіз семантичних трансформацій фразеологізмів, які спрямовані на створення сатирично-гумористичного ефекту в романістиці та гуморесках О. Черногуза.

1. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – 155 с.
2. Вакуров В. М. Основы стилистики фразеологических единиц. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 175 с.
3. Галкина-Федорук Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности // Сб. ст. по языкознанию, посвящ. акад. В.В. Виноградову. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958. – С. 103 – 125.
4. Новиков А. А. О некоторых вопросах лингвистического изучения художественного текста // Рус. яз. в нач. шк. – 1980. – №4. – С. 57–63.
5. Фразеологічний словник української мови: В 2-х т. / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – 984 с.
6. Чабаненко В. А. Стилістичне увиразнення фразеологізмів // Укр. мова і літ. в шк. – 1981. – №9. – С. 60 – 62.
7. Чернышева И. И. Текстобразующие потенции фразеологических единиц // Лингвистика текста / Сборник научных трудов Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз. им. М.Тореза. – Вып. 103. – М., 1976. – С. 256 – 263.
8. Черногуз О. Ф. „Аристократ” із Вапнярки: Сатиричний роман. – К.: Дніпро, 1983. – 405 с.

The article in attempt is done to show volume of fraseological units conctrning realization of satire and humour in fiction. The analysis of structral semantic fraseologisms as way of creation satirical-humourical efect of the novels of O. Chernogus will be carried out.

Key words: an idiom, novels, satirical-humourical efect.

УДК: 413.19

ББК: 81.033

Світлана Григораиш

ФРАЗЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ СОРОМІЦЬКИХ ПІСЕНЬ

У статті висвітлюються особливості семантики та структури фразеологізмів, зафіксованих в текстах сороміцьких пісень, специфіка фразеологічної деривації. Зроблено акцент на глибинному прочитанні фразеологічних одиниць, що дає підстави говорити про існування в аналізованих піснях своєрідного “еротичного коду”, який виявляє світоглядні та мовотворчі особливості українського народу.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна одиниця, інтимні стосунки, “еротичний код”.

Сороміцькі пісні становлять той пласт фольклору, який завжди викликає посилений інтерес. Причому відіграє важливу роль у цьому не тільки тематичний аспект, а й формальний, адже не менш важливо, як народна мудрість здатна завуалювати, приховати й в той же час чітко показати різноманітні вияви інтимних стосунків між чоловіком та жінкою. Українські сороміцькі пісні багаті на різноманітні лексичні та фразеологічні субститути, еквівалентні тій лексиці, яка перебуває поза межами етичної норми на периферії українського лексикону. У зв'язку з цим актуальність дослідження фразеології сороміцьких пісень незаперечна.

На переконання науковців, дослідження фразеології народно-розмовного фонду надзвичайно важливі, адже саме ця сфера є найбільш продуктивна в породженні й функціонуванні фразеологічних одиниць [6, 149-192; 7 та ін.]. Загалом фразеологія пісень любовно-еротичного змісту в українській

лінгвістиці ще не стала предметом наукового вивчення, хоча розглядалася на матеріалі інших мов [див.: 2; 12 та ін.].

Українські сороміцькі пісні збиралися впродовж довгих років багатьма вченими-фольклористами, письменниками тощо зокрема І. Франком, Ф. Вовком, М. Максимовичем, М. Гоголем, Т. Шевченком, П. Лукашевичем, П. Чубинським та іншими. У 2001 році М. Сулима зібрав та видав їхні записи в одній книзі, яку назвав “Бандурка” [1]. Сороміцькі пісні, вміщені в цьому виданні, і стали матеріалом нашого дослідження.

Спостереження за фразеологією пісень любовно-еротичного змісту дає підстави стверджувати, що в цьому жанрі народ витворює власні фразеологічні одиниці, насамперед на позначення статевих актів чи статевих органів чоловіка чи жінки тощо. Наприклад: *Ой кум до куми залицяється, // Виорати конопельки обіцяється...* [5, 350].

Загалом такі фразеологізми будуються на основі близьких для народу процесів праці, подій тощо. Окрім землеробства, сільськогосподарської праці це, скажімо, гра на бандурі, хатня робота тощо. Наприклад: *Дай же ми, дівчино, на бандурку грати, // Маю слушний палець перебирати. // Дівчина ему та й дозволила, // Бандурку дала, очі закрила* [1, 169].

Пісня “Бандурка”, яку записав І. Франко, має два варіанти – перший, більш “пристойний”, другий перетворюється на “сороміцький”. Слід зауважити, що в “пристойному” варіанті, якщо він народився першим, фігурували предмети, які провокували їх двозначне тлумачення. Не потрібно володіти винятковою уявою, щоб здогадатися, на що схожа овальна бандура з отвором-голосником у верхній деці. Отже, у другому варіанті додано кілька епітетів *красная, чорная, волосяна*; з іншого боку – *слушний палець*, який би *перебрав* струни. В основу цієї пісні покладено – задовго до виникнення фрейдизму – абсолютизацію еросу як рушійної сили людської психіки й творчості, адже фігурують основні символи, що використовуються психоаналітиками при тлумаченні слів.

К. Юнг справедливо вважає, що значення символів завжди ширше, ніж їх безпосередній очевидний зміст, це дає можливість вільно користуватись ними, вводити їх у нові контексти, порушуючи звичні уявлення про них [9, 51]. Зокрема, бандура як український народний музичний інструмент є символом частовживаним і уособлює властивість захоплювати, полонити слух; у пісні евфемізм *бандурка* має значення самозадоволення, певну любовну пригоду:

Фразеологізми українських сороміцьких пісень, таким чином, позначають інтимні відношення між хлопцем та дівчиною, статевий акт з означенням статевих органів або без цього. У зв'язку з цим їх варто відносити до особливого типу мовної евфемії.

На сьогоднішній день у лінгвістиці вивчені окремі сторони мовної евфемії, розглянуто причини її появи, встановлено типи евфемізмів тощо [див.: 10]. Незважаючи на різні погляди щодо окремих положень теорії евфемії, спільними для всіх концепцій мовної субституції є такі положення: 1) евфемізм, як і деяким іншим видам замінних одиниць, властива екстралінгвістична природа, а сутність більшості з них зумовлюється мовним табу різного типу; 2) евфемізми вживаються для пом'якшення вислову або ж з метою заміни такої назви реалії, яка відповідно до певних норм суспільної моралі вважається негативною; 3) евфемізми репрезентують собою значні зміни в семантичній структурі слова.

За семантичною структурою евфемізми – це один із різновидів тропів, тобто метафори, метонімії, синекдохи та ін. Відмінність цієї різновидності полягає в її призначенні й у сфері застосування. Ціль евфемізмів не в образному представленні дійсності як тропів поетичної мови, а у прикритті непривабливих явищ у житті чи нескромних думок і намірів.

На матеріалі польського фольклору розроблена типологія евфемізмів, які позначають в тексті народних пісень статевий акт [12, 150-160]. Загалом усі такі евфемізми, на думку польської дослідниці, можна розподілити за вісьмома типами відповідно до їх семантики. Згідно з цією типологією, назва статевих актів може замінятися словами з таких сфер життя людини, як: 1) різного роду сільськогосподарська праця (орати, косити, загрибати граблями, молотити); 2) різного роду господарські роботи й роботи по дому (догляд за домашньою худобою – їх годування, випасання, виганяння з хліва чи в хлів, торгівля ними тощо); 3) зривання та збирання овочів; 4) різного типу праці ремісничі, пов'язані з роботою ковала, бондаря, муляра; 5) ганці та гра на інструментах, в основному струнних; 6) їжа, приймання їжі; 7) нищення чи дарування одягу; 8) калічення, завдання ран [12, 150-160].

Українські фольклорні тексти також містять евфемізми окреслених тематичних груп, хоча нами й не виявлено їх широке розмаїття. Натомість в українських піснях наявні фраземи, що виходять за межі окреслених тематичних груп, наприклад: *збавити вінця, зірвати барвінок, дати води (коневі)* тощо. Наведемо приклад: *Ой стояла дівчинонька під новим острішком, // Та вабила парубочка волоським горішком...* [1, 180].

У наведеній пісенній строфі фразеологізм *вабити волоським горішком* має значення не безпосередньо статевих стосунків, а запрошення до них: дівчина манить козака, запрошує його до любовної пригоди.

Аналізовані фразеологізми в сороміцьких піснях не є якимось випадковим явищем, комічною грою народної уяви. Навпаки, вони є надзвичайно глибинні, адже до їх складу входять ще

дохристиянські символи, архетипи, що відображають мислення ще пралюдини. Це дає підстави говорити не тільки про їх древність, стійкість, а й про їх важливе місце у системі української мови, у світогляді українців загалом.

У наведеному щойно прикладі фразеологічна одиниця апелює до символу *горіха* (як плоду), який здавна асоціювався з дівчиною, з жіночим лоном тощо. Порівняймо, наприклад, пісню Івана Франка *Ой ти, дівчино, з горіха зерня*, де цей символ також яскраво виступає.

Загалом фразеологізми, які мають значення інтимних стосунків хлопця та дівчини, – дієслівні, причому дієслівний компонент здебільшого репрезентований дієсловом *давати/дати*. Наприклад: *Прийшов рудий до рудої: // “Давай, руда, бараболі”* [1, 113].

У наведеному прикладі можемо фіксувати подвійну актуалізацію фразеологічної одиниці, що є звичним естетичним прийомом народної пісні: *дати бараболі* може трактуватися й як пряме прохання *дати їсти*, а може (і це, швидше за все, так і є) сприйматися як прохання до інтимної близькості. Наведемо інший приклад: – *Козаченьку, грай мені. // – Дівчинонько, дай мені // З-під нової дощечки // Полапати трошечки. // – Ой на горі хата, // Хлопці та дівчата, // Дала б тобі, серце моє, // Да ще не почата* [1, 39].

У передостанньому віршованому рядку маємо усічений фразеологізм, від якого залишилося тільки дієслово *давати*. Однак у контексті всієї пісні його цілком достатньо для адекватного декодування змісту. Як бачимо, тут українська дівчина (як і переважно в усіх інших народних піснях, навіть сороміцьких) постає цнотливою, вона перемагає свої приховані бажання віддатися козакові зважаючи на народну мораль, на поголос і т. д. Або інший приклад: *Оженився біснுவатий, // Та взяв собі жінку яку; // Припер її до припічка, // Та тре нею маку* [1, 114].

Тут інтимні стосунки передаються завдяки витвореному фразеологізму *терти маку* (кимсь), який очевидно виник за асоціативною моделлю внаслідок спостереження народу за процесом тертя маку в макітрі макогоном. Макогін, як відомо, є символом чоловіка, адже асоціюється з чоловічим статевим органом (згадаймо хоча б усім відому гру в макогона на весіллях, де хлопці передають дівчатам макогін, затиснутий між ногами).

Фразеологізми в українських народних піснях, як ми уже зазначали, сягають своїми коріннями глибоко в українську міфологію та символіку. Скажімо, натякають на інтимні стосунки хлопця та дівчини фраземи, до складу яких входить лексема *кінь*, наприклад: – *Дівчино моя, напуй ні коня // – Як буду твоя, напою коня* [4, 77].

Наведений матеріал дозволяє припустити, що прохання хлопця дати води коню не така вже й безневинна, як видається на перший погляд. Насправді ж це не що інше, як висловлене в алегоричній формі прохання про інтимну близькість, саме тому дівчина не погоджується, аж “поки буду твоя”. У наших предків, як свідчать дослідники, жеребця і кобилу прив'язували біля стогу, де молоді проводили першу шлюбну ніч [8, 592].

Як приклад делікатного прохання дівчини зберегти її честь М. Костомаров наводить таку українську народну пісню: *Пусти коня на отаву // Та в залізнім путі. // Прошу тебе: хай не ходит // По моєї руті* [3, 62]. Значення інтимної близькості тут має фразеологізм *пустити коня на отаву*.

Варто зазначити, що символізація й фразеологізація семантики іменника *кінь* властива й іншим мовам, не тільки українській. Так, словник польських евфемізмів подає фраземи зі словом-компонентом *кінь* як такі, що мають значення “бути в інтимних стосунках” (пор. фразеологічні одиниці *konika popasać, paraść (paroić) konia (koniczka)* [11, 93-94]). Такого ж значення набувають фразеологізми з компонентом *кінь* і в білоруській мові [2].

У ключі такого глибинного прочитання як еротичні можуть сприйматися багато українських народних пісень, які, на перший погляд, не стосуються інтимних стосунків. Проаналізуємо, для прикладу, пісню “Туман ярмом, туман долиною”: *Туман ярмом, туман долиною, // За туманом нічого не видно, // Тільки видно дуба зеленого, // Під тим дубом криниця стояла, // Там дівчина воду набирала, // Та втопила золоте відерце, // Засмутила козакові серце. // – А хто ж тоє відерце достане, // Той зі мною на рушничок стане. // Козак то відерце достане // І з тобою на рушничок стане.*

У контексті пісень про кохання, розуміння їх евфемістичної природи ця пісня – про втрату дівчиною невинності до весілля (*втопила золоте відерце*) та про благородний вчинок хлопця – винуватця дівочої трагедії (*і з тобою на рушничок стане*).

Кожен рядок цієї пісні прочитується відповідним чином у контексті загальної теми пісні: туман на початку ліричного твору символізує, очевидно, неясність, розгубленість дівчини, яка нічого не бачить, крім *дуба зеленого*. Дуб, звичайно ж, – це традиційний символ хлопця.

Заслуговує на увагу й семантика лексеми-символу *криниця* – алегорія жіночого начала. Саме тому для юнака *копати криницю* чи *брати воду з криниці* – бути в інтимних стосунках з дівчиною. У такому контексті глибше можна зрозуміти й відому пісню “Розпрягайте, хлопці, коні”, у якій розповідається про юнака, що йде в сад копати криниченьку з надією, що вийде дівчинонька по воду.

Таким чином, наведений матеріал дозволяє говорити про наявність в народних піснях певного “еротичного коду”, репрезентованого великим пластом фразеологізмів, “декодування” яких дає змогу глибше проникнути в сутність народної пісні та народного світогляду.

1. Бандурка: Укр. сороміцькі пісні/Упор. М. Сулима. – К.: Дніпро, 2001 – 280 с.
2. Коваль В. И. Белорусская народно-песенная фразеология любовно-эротического содержания // Grazeologické studie III. – Bratislava, 2003. – S.105-115.
3. Костомаров М. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – 384с.
4. Народні пісні в записах Маркіяна Шашкевича. – К.: Музична Україна, 1973. – 110с.
5. Пісні Тернопільщини: Вип.2. – К.: Музична Україна, 1993. – 637с.
6. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 280с.
7. Скрипник Л. Г. Фольклорні елементи в українській фразеології // Мовознавство. – 1971. – №2. – С.24-30.
8. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н. Толстого. – М., 1995. – Т.2. – 721с.
9. Юнг К.Г. Подход к бессознательному// Юнг К.Г. Архетип и символ. – М. 1991. – С.46-84.
10. Януш О.Б. Евфемія і суміжні явища в укр. і рос. мовах: Автореферат дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01, 10.02.02. – К., 1997. – 22с.
11. Dąbrowska A. Słownik eufemizmów polskich... – Warszawa: PWN, 1998. – 654s.
12. Węzowicz-Ziółkowska D. Miłość ludowa: Wzory miłości wieśniaczej w polskiej pieśni ludowej XVIII-XX wieku. – Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1991. – 205s.

The features of semantics and structure of idioms, fixed in the texts of shameful songs, are lighted in the article, specific of idioms derivation. An accent is done on the deep reading of idioms units, that grounds to talks about existence in the analysed songs of original "erotica code" which shows world views that langue-creative features of the Ukrainian peoples.

Key words: *idiom, phraseology's unit, intimate relationships, "erotica code".*

ББК 81.2 Ук

УДК 811.161.2–81'373,611

Ольга Кирилюк

ЗООМОРФНА СЕМАНТИКА В ОСНОВІ ОБРАЗНОЇ НОМІНАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ЗІ СЛОВАМИ-КОМПОНЕНТАМИ ЗООЛЕКСЕМАМИ ТА КІНОНІМАМИ)

У статті досліджено вплив компонента-зооназви та кіноніма на цілісну фразеологічну семантику, визначено основні зооморфні характеристики фразеологічного масиву, об'єднаного за наявністю спільних синонімічних компонентів-апелятивів "собака (пес, цуцик)" чи кінонімів (кличок собак).

Ключові слова: *зооназва, кінонім, зооморфна характеристика.*

У фразеології української мови репрезентовані найрізноманітніші сфери буття народу. Загальною рисою фразеологізмів будь-якої мови є те, що вони – знаки антропометричні, оскільки кваліфікація означуваного фрагмента дійсності, названого фразеологічною одиницею (далі – ФО), завжди співвідноситься з властивостями людини. І, напевно, тому великий масив фразеологізмів зосереджений на характеристиці особи, на подіях, пов'язаних з акціональним виявленням цих властивостей у поведінці, на соціальних диспозиціях особи, на ментальних станах і почуттях [11, 11]. Досить часто особливості людської моралі, суспільних відносин, виробничої діяльності та ін. характеризуються за допомогою зооморфної семантики, що виникає внаслідок спостереження над особливостями поведінки тварин. Цей факт свідчить про те, що зооцентризм займає важливе місце побудові мовної картини світу. Наявність у фразеологічному масиві значної кількості одиниць з компонентом-зооназвою свідчить про те, що "людина зооморфно концептуалізує та вербалізує уявлення про іншу людину" [3, 141].

Проблемам зооморфної семантики присвячені праці Г.Россіне [7], О.Рижкіна [6], М.Чемерисина, Захарова А.В.[10], О.Левченко [3] та ін. Метою статті є визначення головних зооморфних характеристик фразеологічного масиву, об'єднаного за наявністю спільних синонімічних компонентів-апелятивів *собака (пес, цуцик)* чи кінонімів (кличок собак). Для досягнення мети були поставлені такі завдання: 1) здійснити ідеографічний опис досліджуваної групи номенів; 2) визначити роль компонента-зооназви чи кіноніма у формуванні внутрішньої форми й цілісного значення фразеологізму; 3) виокремити головні фразеосемантичні поля, групи та синонімічні ряди фразеологічних одиниць із зооморфною семантикою; 4) дослідити особливості вживання кінонімів у фразеологізмі.

У досліджуваній групі фразеологізмів різні характеристики людського буття здійснюються на основі аналізу ознак, притаманних собакам, та перенесенням їх на людську діяльність, тобто спостерігається явище метафоризації або вторинної номінації.

При описі фразеологізмів виокремлено поширені асоціації, покладені в основу переосмислення: 1) внутрішні якості собаки: вірність, покірність, підступність (інколи й власна собака може напасти на господаря чи членів родини); 2) фізичні та фізіологічні якості: швидкість, нюх; 3) важке життя ("собаче"): голод (про бродячих собак), холод (собаки переважно перебувають на вулиці, охороняючи будинок), бути битим, перебувати на прив'язі; 4) основні заняття: бігати за кимсь, чимось (за кішками, за возом, за старцями), гавкати / брехати, шукати кого-, що-небудь.

У результаті перенесення на конкретний випадок цих асоціацій і формується нова образна номінація. Варто зазначити, що в результаті утворення нової семантики "компоненти ФО не десемантизуються повністю й тому вони певним чином впливають на формування цілісного значення фразеологізму. Такий вплив здійснюється через мотивацію значення внутрішньою формою. Поняття "внутрішня форма" трактується як образ, що ліг в основу найменування. Ще на стадії вільного словосполучення, яке згодом фразеологізувалося, стрижневе слово становило ядро образу, тобто було

основою для формування внутрішньої форми, що уточнювалася сполученням цього слова з якимось компонентом-актуалізатором. Він, у свою чергу, модифікував ядро образними характеристиками, ускладнюючи її. На стадії метафоризації переосмислювався вже модифікований образ (чіткіша внутрішня форма). Отже, внутрішня форма фразеологізму є переосмисленням синтезу внутрішніх форм слів-компонентів фразеологічної одиниці" [11, 8]. Наприклад, у фразеологізмі *боятися, як скаженого собаки* стрижневим є слово *боятися*, що підсилюється, уточнюється компонентом *скаженого*. Таке порівняння на позначення міри страху (тобто "дуже боятися") пов'язане з уявленням людини про собаку, хвору на сказ. Перебуваючи в такому стані, тварина відзначається великою швидкістю й наміром вкусити будь-кого, хто трапиться на шляху. Якщо людина, що була вкушена такою собакою, вчасно не звернеться до лікаря, то це може мати погані наслідки. Це і є "внутрішня форма", тобто образ, що ліг в основу найменування. На стадії метафоризації переосмислюється вже модифікований образ, тобто страх перед важкими наслідками зустрічі з такою твариною. У результаті цього формується фразеологізм зі значенням "боятися у великій мірі, дуже".

Отже, це дозволяє інтерпретувати фразеологічне значення як "номінативно-експресивне, цілісне (або частково цілісне) значення, оформлене словосполученням із релевантними властивостями стійкості й відтворюваності в плані вираження і в плані змісту, яке має здатність до акумуляції різних потенційних смислів на синтагматичному рівні, фіксує зв'язки на парадигматичній осі, категоріально-граматичну співвіднесеність ФО зі словом, має ізоморфні слову системні відношення" [1, 6].

Варто зазначити, що серед досліджуваного масиву фразеологізмів використовуються асоціації, в основі яких не лежать притаманні собакам риси та ознаки. Так, номени *ось де собака заритий*, *ось у чому собака заритий* із семою "суть справи, причина" не відтворюють характерних для цієї тварини особливостей. Є багато пояснень цього фразеологізму, однак усі вони зводяться до існування реальної могили собаки. Тому буквально первинне значення слів-компонентів фразеологічної одиниці – "місце поховання". Однак трансформований фразеологізм *ось де собака порилася*, акумулюючи саме вторинну семантику "суть, причина", відтворює вже характерну для цієї тварини рису і втрачає свою первинну семантику змінюючи її з "місця поховання" на "місце дії".

Деякі фразеологізми є полісемантичними. Наприклад, зафіксовано два значення ФО *дражнити собак*: 1. просити милостиню; 2. ходити по чужих дворах з проханнями [8, 268]. Порівняння *як собака* має декілька абсолютно різних значень: бути голодним, бути злим, радіти, змерзнути. Багатозначними є також фразеологізми *набрався як Тузик блох* (1. бути в боргах; 2. набратися багато роботи) і *крутити як пес хвостом* (1. підлабузництво; 2. показувати норов; 3. керувати кимсь).

Результати дослідження вказують на те, що об'єктом номінації фразеологічних одиниць з компонентом *собака* (а також синонімічними йому зооназвами та кінонімами) стають внутрішні і зовнішні якості людини, характеристики ознак, дій, процесів тощо.

На основі здійсненого аналізу семантичної структури досліджуваної групи фразеологічних одиниць виділено такі фразеосемантичні поля (ФСП): "людина", "міра, кількість", "характеристика явищ і ситуацій", "заперечення ознаки".

1. Фразеосемантичне поле "людина" репрезентовано такими фразеосемантичними групами (ФСГ) "зовнішність", "емоції, почуття", "риса характеру", "соціальний статус", "стосунки". До ФСГ "зовнішність" належать фразеологізми, що у своїй семантичній структурі актуалізують інтегральну сему "розмір", яка об'єднує два фразеосинонімічних ряди: зі значенням "великий" *хоч цуценят бий* (повний, деформований ожирінням, переважно про обличчя [9, 23], *собака не перескочить* [9, 838] та зі значенням "малий, короткий" *як собаки обгризли* - короткий, зневажливе значення [9, 839], *як собака навсидячки* (невеликий). Інтегральна сема "вираз обличчя" наявна у трьох фразеологічних одиницях: *зіщулювся як собака побитий, як побитий пес* [8, 674], *скривився як пес після макогона* [8, 500]. Виокремлено один фразеологізм із семою "загальний вигляд" – *пуститися на пси* – утратити свій колишній вигляд [9, 723].

ФСГ "емоції, почуття" представлена фразеосемантичними рядами з інтегральними семами "вірність, відданість" – *як вірний собака* [9, 839], *дивиться собачими очима* [9, 594], "злість" – *підшитий собаками* [9, 641], *пошитися в собачу шкуру* – зробитися злим [9, 685], *лютий як пес цепний*, "сором" – *очей у Сірка (Рябка) позичити* – постійно відчувати сором, негідність свого вчинку [9, 662], *продати очі псові* – втрачати почуття сорому, втрачати гідність [9, 705], *пробігла собака поміж ногами* – комусь стало соромно [9, 838].

До фразеосемантичної групи "риса характеру" входять фразеологізми, що диференціюються за двома гіперсинонімічними об'єднаннями, – фразеосинонімічними рядами "негативні риси" і "позитивні риси". У межах першого вичленовуються синонімічні ряди з ідеограмами "настирність, набридливість" – *як реп'ях у собачий хвіст* [9, 734], *не вирвати як у Сірка із зубів* [9, 180], *бігає як собака за возом, бігати як цуцик за ногами*, "лінь" – *ганяти собак* (нічого не робити) [9, 169], "підступність" – *потайний собака, потайний Сірко* [9, 838], "зволікання" – *тягти Сірка за хвіст* [9, 907], "скандальність" – *визвірився як собака; лається як собака; гризуться як собаки; гризуться як собаки за кістку; як кіт з собакою; розсердився як пес на блохи; піднебіння чорне як у собаки; дивиться як кіт на собаку; огризається достоту наче той пес*; "підлабузництво" *лащиться як цуцик; лащиться як собака; як собака в очі заглядає* "безвольність" – *ні пес, ні баран* [9, 624], "жадібність" – *як собака на сні* [9, 839], "брехливість"

- бреше як Сірко на вітер; брехливий як пес; кидається словами як пес хвостом; язик як у собаки хвіст, меле язиком як собака хвостом; бреше як Сірко на прив'язі, "займатися непотрібно справою" – на собак брехати.

Порівняно незначну кількість конститuentів налічує ФСР "позитивні риси". Тут зафіксовано фразеологізми з семами: "вміння легко схоплювати" – собачий нюх [9, 561], "досвід" – битий собака [9, 838], собаку з'їсти [9, 337].

ФСГ "стосунки" репрезентована фразеосемантичними рядами "зробити щось неприємне для когось" – порвати як Тузик кепку, як Сірко кувайку, "зневажати когось" – пинати як собаку, ганяти як Бобика [5, 70], кинути як собаці, "звинуватити" – вішати всіх собак [9, 134], "сварка" – між нами дохлий Бобик [5, 70].

ФСГ "соціальний статус" представлена одиницями з ідеограмами "бідність": пуститися на пси – зубожити [9, 723], піти собачими стежками, буда в Сірка своя хата (про того, хто ніколи нічого свого не має), та "той, що нічого не важить" хвіст собачий [9, 924].

2. Фразеосемантичне поле "міра" об'єднує номени із семою вираження найвищого чи найнижчого ступеня інтенсивності вияву ознаки в структурі фразеологічного значення. Усі ці фразеологізми можна співвіднести зі словами "дуже". Наприклад, собачий холод – дуже холодно, багато як собак – дуже багато.

Маніфестація відповідної інтегральної семи в цілісному значенні фразеологізмів здійснюється порізному. Тут наявна й конотативна сема собачий, яка, сполучаючись з іменником, указує на найвищий вияв ознаки з негативним значенням й оформлення ФО за структурно-граматичною моделлю "прийменник + зооназва" як собак, як собака, як цуцик, "прийменник + прикметник + зооназва" як скажений собака та ін. Рівень ознаки чи дії в зазначених фразеологізмах маніфестується в лексичному наповненні словами-компонентами хоч, як, мов.

ФСР "міра" представлене фразеосемантичними групами з такими ідеограмами: "дуже холодно": хоч собак в'язи [9, 166], хоч собак ганяй [9, 188], змерз, як собака [9, 839], змерз як цуцик, собаку не вдержати [9, 72], собачий холод; "сильна спека" собача спека; "дуже боятися" боятися як скаженого собаки [9, 839]; "дуже злий": злий як собака [9, 839], злий як пес санджарівський [8, 500]; "дуже голодний": голодний, як собака [9, 839], собаки виють у животі; "дуже радий" радіє, як собака [9, 839], радий, мов собака, який зірвався з цепу [9, 838], бігти як собака на посвист (охоче з великим бажанням) [9, 839]; "пропасти безслідно, заховатися" – пропасти як Сірко на базарі (безслідно) [9, 17], як собака на ярмарку [9, 839], з собаками не піймати [9, 641]; "дуже легко": як собаці мух ловити, як Сіркові муху з'їсти [2, 66]; "міцно": триматися як собака за обгризену кістку [9, 839], учепився як Рябко зубами; "дуже багато": як собак, як собак нерізаних [9, 715], як собак на бойні, і собаки не їдять [9, 839]; "сильно ганяти когось": ганяти, як цуцика [8, 759]; "щось дуже погане": як напише писака то й не злиже собака, хоч на собак (на хвіст собаці) лий (дуже несмачно) та інші значення: тремтіти як собака в Пилипівку (змерзнути) [9, 839], дивитися як Сірко на висівки (дуже жадібно) [9, 839], живучий як собака. Конституенти ФСГ "дуже швидко" організуються в два синонімічні ряди "швидко" в значенні "бігти": бігти, як собака, спущений з прив'язі (дуже швидко) [9, 839], як собака з ожереду [9, 839], як пес, спущений з припону [9, 542]; і в значенні "загоїтися": загоїться як на собаці (скоро) [9, 840], засохне як на собаці.

3. У межах фразеосемантичного поля "характеристика явищ, ситуацій, ознак" виокремлено фразеосемантичні групи із семами: "даремно, марно" – собаці (псові) під хвіст [9, 924], пропасти ні за собаку [9, 839], піти на пси (пропасти даремно) [9, 643]; "бути в незручному становищі" – як собака в човні [9, 839], як Сірку на перелазі [9, 840]; "лайливі вирази" – різницький собака [9, 838], скажений собака [9, 838], собача душа [9, 277]; "узагальнене значення, будь-хто" – і собака не гавкнув (ніхто не згадає) [9, 838], ніякий собака не допоміг [2, 838], усяка собака, кожна собака знає (будь-хто) [9, 839]; "непотрібний" – як собаці другий хвіст, як собаці п'ята нога; "погане, важке життя" – собаче життя, живеться як собаці на прив'язі, зав'яз як собака в тину, ув'яз як пес на ланцюгу; "пусті балачки, на які не варто звертати увагу" – собака гавка, а вітер несе, собака гавка, а межі йдуть, пси виють, а місяць світить [4, 161]; "не оцінювати ситуацію належним чином" – лізти як сліпе цуценя в воду; "усьому свій час" – не тоді собак годувати, як на влови йти; "гуляти, бути довго відсутнім" – нагулятися як пес; "працювати без толку" – Сірко у приймах був та й хвоста збув; працюю як коняка, а їж як Рябко; "отримати по заслугам" – собаці собача смерть [4, 161]; "суть справи, причина" – ось де собака заритий [9, 838]; "щось неприємне" – собаки виють [9, 839]; "дешева ковбаса, найнижчого сорту" – собача радість [9, 726]; "все сходить з рук" – обтрусився як пес від роси; "взаємна вигода" – собака собаці хвоста не одкусить [4, 161]; "альтернатива" – не один пес Гривко.

4. У межах останнього фразеосемантичного поля виокремлюються вирази із значенням "повного заперечення певної ознаки чи дії". Сюди належать назви з ідеограмами "не любити": любити як собака палицю [9, 839], як собака старця, як собака кішку, як собака стару кувайку, як собака камінь, скучати як собака за києм, шаную як собаку рудую; "невільний": вільний, як собака на прив'язі [9, 839], набігатися як Сірко на прив'язі, розгулявся як Сірко на вірвовці; "не отримати чогось, не досягнути мети": поживитися як Сірко паскою [9, 810], як Сірко макогоном, облизати як собака макогона, лизнув

щастя як пес макогона, вхопити як собака муху, нагнав страху як беззубий собака, наївся як собака мухою; "неправда": правда як собаки траву їдять; правда як собаки сіно жують; щоб ті собаки так очерет їли; "небагатий" – багатий як пес кудлатий, багатий як собака на блохи; "недобрий" – лагідний, як скажена собака; "непотрібний, невідходящий" – потрібний як собака в церкві, як з собачого хвоста сито [9, 807]; "недобре": добре як собаці після ціна; "негарний": гарний як пес базарний.

Незважаючи на те, що собака є найбільш відданою домашньою твариною, яка надійно охороняє господаря та його дім і заслуговує найбільш шанобливого ставлення, асоціативні характеристики, покладені в основу фразеологічної семантики, містять переважно негативні семи.

Як видно з дослідження обраного масиву фразеологізмів, кількість одиниць з основним компонентом-кінонімом (кличкою собаки) є порівняно незначною у ролі компонента-кіноніма виступають тільки сім кличок: Сірко, Рябко, Бобик, Тузик, Бобик, Лиска, Гривко. Такі назви вживаються в сталих висловах паралельно зі словами пес, собака. Заміна однієї лексичної одиниці іншою не впливає на значення фразеологізму, тобто відбувається синонімічна заміна компонентів. Наприклад, фразеологічні одиниці як пес на базарі і як Сірко на базарі є тільки лексичними варіантами одного фразеологізму, а їх заміна не впливає на цілісну фразеологічну семантику. Кіноніми, що використовуються у фразеологізмах, сприймаються мовцем уже як назва будь-якої собаки. Це свідчить про втрату ними своєї індивідуалізуючої функції, притаманної всім власним назвам. У деяких джерелах зафіксовано їх написання з маленької букви, що свідчить про перехід власної назви в загальну – явище апелятивації. Тобто в зафіксованих фразеологізмах кіноніми виконують тільки номінативну функцію. У такому випадку лексеми собака, пес, Сірко, Рябко, Бобик, Тузик, Бобик, Лиска, Гривко сприймаються як синоніми. По суті майже в кожному фразеологізмі слова собака, пес можна замінити на один із цих кінонімів без суттєвого впливу на фразеологічну семантику. Однак у фразеологізмах, в основі метафоризації яких лежать не конкретні якості чи ознаки тварини, а зовсім інші асоціації, така заміна неможлива. Наприклад, у фразеологічних одиницях ось де собака зарита, собачий холод, собача спека, собачий голод, піти на пси, собаками підшитий заміна зооназви кінонімом буде недоречною.

Аналіз досліджуваного матеріалу дає підстави зробити такі висновки. У значеннях фразеологічних одиниць відобразилась інформація про місце собаки в картині світу українського народу. Тварину охарактеризовано з різних поглядів – як з позитивного, так і негативного. Саме фразеологічні одиниці й демонструють національний підхід до виділення найбільш яскравих особливостей тварини з метою перенесення їх в основу номінації людини та будь-яких реалій життя.

Компоненти-зооназви та кіноніми, які є стрижневими словами досліджуваних одиниць, становлять ядро образу, за допомогою якого розкривається внутрішня форма фразеологізму. Об'єктом номінації ФО з компонентом-зооназвою чи кінонімом є різні сфери людського буття: характеристика людини на основі зооморфної семантики, характеристика дій, явищ, ситуацій, ознак.

На основі ідеографічного аналізу досліджуваної групи фразеологізмів виділено чотири фразеосемантичні поля: "людина", "міра, кількість", "характеристика явищ і ситуацій", "заперечення ознаки", що формуються на основі фразеосемантичних груп, які утворені з різноманітних фразеосинонімічних рядів.

1. Каракуця О.М. Фразеологізми української мови з компонентом "душа" (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): Автореф. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 16 с.
2. Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Словник фразеологічних синонімів/ За ред. В.О.Винника. – К., 1988. – 200 с.
3. Левченко О. Моделі зооморфної метафори у фразеології // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць. – Харків, 2005. – Вип. 16. – С. 139–143.
4. Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. – К., 1991. – 400 с.
5. Отин Е. Словарь коннотативных собственных имен. – Донецк, 2004. – 412 с.
6. Рыжжина О. А. Лексико-семантическая группа зооморфизмов с общим семантическим компонентом «неловкий» // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования: Сб. научных трудов. – Новосибирск, 1978. – Вип. 7. – С. 25–33.
7. Россине Г. Системность в семантике зооморфизмов литовского языка // Семантика и системность языковых единиц. – Новосибирск, 1985. – С. 67–77.
8. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М.Білоноженко та ін. – К., 2003. – 1104 с.
9. Фразеологічний словник української мови / Укл.: В.М. Білоноженко та ін). – К., 1999 р. – 984 с.
10. Черемисина М.И., Захарова А.В. Зоохарактеристика «петух» по данным опроса информантов // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1973. – Вип. 2. – С. 69–73.
11. Щербак Н. В. Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні. – Автореф. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 21 с.

This paper considers the influence of zooname-component and synonym on the integral phraseological semantics. The main zoomorphic characteristics of phraseological stock are defined. It is united by the availability of common synonymic components-appellatives "dog (dog, puppy)" or synonyms (the names of dogs).

Key words: zoonym, synonym, nomination, zoomorphic characteristic.

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ ЛЮДИНИ

У статті робиться ідеографічний аналіз фразеологізмів з семантикою „ледачий”, визначаються основні варіантно-синонімічні групи, досліджується мотиваційна база подібних виразів. Матеріалом розвідки є переважно фразеологічні одиниці, що вживаються на Сході України.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеосемантична група, варіантно-синонімічна група, структурно-семантична модель, мотиваційна модель.

Однією з найважливіших складових мовної картини світу (МКС) є фразеологічна картина світу, основними ознаками якої можна вважати антропоцентричність та пейоративність. Численні дослідження, присвячені вивченню фразеологічних одиниць (ФО), засвідчують, що переважна більшість останніх пов'язана з характеристикою людини як біологічного, так і соціального виду. У ряді сучасних робіт аналізуються різні аспекти антропоцентризму фразем; серед авторів, що пильно розглядали цю проблему, вирізняються В. Мокієнко [4], Ю. Прадід [5], А. Івченко [2], Г. Добролюжа [Доб], М. Олійник [Ол], В. Ужченко [7], Р. Яранцев [Яран] тощо. Суб'єктивний фактор у фразеології пояснюється тим, що мислення людини насамперед звернене до найближчих сфер її життєдіяльності, а пейоративність ґрунтується на здатності реагувати на найяскравіше, найпомітніше, на те, що виходить за межі стандартного, логічного, а тому негативні явища життя, негативні риси об'єкта стають предметом позначення у фраземі.

Важливим моментом життя кожного свідомого громадянина є дотримання системи моральних цінностей, що має міцний зв'язок з етнічно-історичним корінням нації. Для українців „головними чинниками народної моралі споконвічно були повага й любов до вільної праці, ствердження ідеалів добра, краси, гуманних взаємостосунків, знання свого родоводу, риси високого громадянства;... засуджувалися негативні якості – пияцтво, лінощі, нещирість, злодійство, жадібність, скупість” [3, 244]. У фразеології наявні численні фразеологізми, що характеризують моральні якості людини.

Мета розвідки – проаналізувати фраземи, що відображають моральні якості людини з погляду ідеографічних засад, простежити мотиваційні чинники творення виразів. У ній ми розглядаємо фразеологізми із загальною семантикою „ледачий”. Матеріалом дослідження є фраземи, що активно побутують на території Луганської та східної частини Донецької областей і зафіксовані у Фразеологічному словнику східнословобожанських та степових говірок Донбасу [УВДСл], а також вирази, вилучені з літературних та діалектних фразеологічних словників української мови й говірок. Назви останніх подаються за мовою оригіналу.

Подібні вирази здебільшого входять до складу фразеосемантичної групи (ФСГ) „Характер”, у межах якої виділяється семантична підгрупа (СП) „Моральні якості”, що поділяється на варіантно-синонімічні групи (ВСГ), найчисленнішими з яких є „Ледачий”, „Злий”, „Хитрий”, „Жадібний”, „Гордий”, „Підступний”, „Боягузливий”, „Нахабний”. Не можна не відзначити наявність хоча й не поширених, але важливих ВСГ „Добрий”, „Сором'язливий”, „Працелюбний”. Певне місце серед аналізованих фразеологізмів займають і вирази зі значенням „Пияк (Пиячити)”, бо своєю семантикою вони наближаються до одиниць, що позначають фізичний стан людини. Проте ми розглядаємо їх у межах досліджуваної проблеми, бо пияцтво здавна вважається однією з моральних вад людства. Фраземи виділених груп функціонують як евфемізми – вислови, що пом'якшено позначають неприйнятні для певного ментального простору явища дійсності. Головною причиною виникнення фразеологічних заміників прямого найменування негативних моральних якостей людини є бажання приховати неприємні сторони життя, мотиви поведінки.

Соціальна природа людини спричинює вироблення певних стереотипів поведінки. Важливе постійне цілеспрямоване заняття суспільно корисною працею як передумова розвитку власне особистості, так і суспільства в цілому. Здавня в народі однією з гостро засуджуваних вад людини було ледарювання, про що свідчать численні паремії: *замуж хоч зараз, а робить не прибить, косить би косив, та коли б чорт косу носив, пішов по масло, та й в печі погасло* [Номис, №№ 10869, 10903, 10934], *ледачому ледачий і кінець, ледачому туди і дорога, лінивий в своїй хаті змокне* [УППЛП, 291]. У фразеології також налічується чимало виразів, що розкривають названу сферу: *баглаї бити, аби день до вечора* [ФСУМ, 23, 226], *запоріз. вугли підпирати, зад до лавки приштуплений* [Грица, 131, 141], *ннад. давить сачка, рукава по коліна* [Чаб, 32, 125], *споліс. до роботи як дід до дівок, працює як ворон рахує* [Доб, 26, 28], *гуц. н'і стебло не урвати* [Ол, 126], *рос. не бей лежачого* [СТел, 160], *белая лень* [ЧРДФ, 67], *біл. бібікі біць* [SFBP, 29], *пол. bałki zbijać* [SFBP, 29]. При ідеографічній розробці фразеологізмів ми дійшли висновку про доречність виділення двох ВСГ: власне „Ледачий (ледар)” та „Ледарювати, байдикувати”.

До першої групи належать вирази сст. *лінивий валянок* (Адр), *[і] мухи з лица не зgone* (Амвр, Артем), *гуляка святковий* (Ковп), ссл. *Славик Лінювський* (Кудр), *дуй-вітер* (Новн, Поп), *ні до чого не прибитий* (Новпск), *через день неділя, а в суботу свято* (Сіверс), *повернеться – не вздохне* (Лисич), *лїнь поперед родилася кого* (Луган) [ВК], а також *запоріз. руки як приставлені, дідового сусіда молотник*

[Грица, 166, 173], *ннад. здря й не нагнеться, понів роботник* [Чаб, 50, 114], *споліс. ледачий як кіт у жнива, лінивий як медвідь зимою* [Доб, 27], *поліс. ледачому і в холодку душно* [Гриц, 167], *полт. лежить як колода, хмельн. спритний як Матвій до куропатів* [ЮІС, 73, 89], *зподіл. по лауц'і не" по суне"ц'а* [Ков, 11]. При спробі виділити структурно-семантичні моделі (ССМ), за якими побудовані вирази зі значенням „Ледачий (ледар)”, ми дійшли висновку про існування двох провідних мотиваційних ліній. За однією – робиться посилання на процес (дію) й формується ССМ „не робити необхідного, елементарного = ледачий, лінивий”: сст. *через тин не перегнеться* (Пер), ссл. *рукава не обмочить* (Зол, Кір, НижД), *до вóза і кілбчка не затеше, і хати не підметеш* [8, 67, 71], *ннад. і (й) хвоста котові (коту) не зав'яже* [Чаб, 64], *зподіл. лошки во ди у хату не" унести* [Ков, 11]. За другою – мотивація пов'язана з прямим уживанням лексеми *лінивий (ледачий)*, як правило компаративах: *лінивий, аж земля під ним плаче, лінивий, як слон* [УППЛП, 104], сст. *пентюх лінивий* (Адр), *ледачий як налигач* [7, 180], *ннад. ледацо непритворенне* [Чаб, 73], *споліс. ледачий наче дерево, лінивий як трутень* [Доб, 27], *поліс. ледачий як пес, ледачий як рохля* [Добр, 13, 18]. В.Ужченко в роботі „Східноукраїнська фразеологія” при фразеологічній розробці ВСГ „Дуже лінивий, ледачий” виділяє також мотиваційну модель (ММ) “у кого-н. багато свят на тиждень = дуже лінивий, ледачий” [7, 180], проте здійснені нами вибірки зі словників доводять про нечисленність цієї групи фразеологізмів: ссл. *через день неділя, а в суботу свято* в кого (Сіверс), сст. *шість днів неробочих, а сьомий вихідний* (КрЛ), *ннад. щодня неділя (празник)* [Чаб, 156].

Сучасний фразеологічний простір української мови наповнений ФО варіантно-синонімічної групи „Ледарювати, байдикувати”, яка порівняно з першою є значно численнішою: *давати горобцям дулі* [ФСУМ, 203], *лежні справляти* [УППЛП, 250], ссл. *бурла бити* (Лисич), сст. *клепати очима* (Петр, СтЛ), *запоріз. волам хвости крутити* [Грица, 128], *ннад. горобців пужать* [Чаб, 30], *поділ. бити блінди* [Дол, 15], *півд.карп. ціпи вйазати* [Лавер 1975, 183], *пор. лемк. жабы дóма дусіти* [Варх1, 55], *рос. плевать в потолок* [Яран, 146]. За своєю структурою фраземи, що входять до цієї групи, здебільшого розподіляються за наступними ССМ: „ганяти (бити, пасти і т.ін.) + тварин = нічого не робити, ледарювати”, „крутити (колоти, в'язати і т.ін.) + соматизм + тварина = ледарювати”, „тварина + неприйнятні жести + давати (показувати і т.ін.) = ледарювати”. Активно функціонує також ММ „займатися непотрібною, безглуздою діяльністю = ледарювати”. Розглянемо кожну модель окремо.

ССМ “крутити (колоти, в'язати і т.ін.) + соматизм + тварина = ледарювати” в східноукраїнському фразеологічному фонді представлена виразами ссл. *горобцям пір'я шерстити* (Райг, Ст), *котам хвости крутити* (Марк), сст. *жабам очі колоти* (Малорл), *козам роги в'язати* (Луган), *поросяттам хвости крутити* (Юр), *бикам хвости крутити* (2) (Луган, Новт, Петр), *волам хвости крутити* (Луган, Новт), *кобилам хвости крутити* (Кр, Луган). За цією ж моделлю на Слобожанщині вживаються зневажливі вирази *коровам хвости в'язати* – робити брудну або некваліфіковану роботу (Біллуц, Марк, Тор), *коням хвости крутити* – працювати на чорній роботі (Антрац, Кр, Новайд, Юр), *собакам хвости крутити* – виконувати примітивну, брудну, часто низькооплачувану роботу (Анд, Антрац, Тор). Їх значення формусема „трудитися”, але в процесі фразеотворення відбувається соціальна переоцінка, внаслідок чого зазначені вирази набувають зневажливого відтінку. Основу фразем в обох випадках становить ситуація марної, безглуздої дії. Схожу мотивацію мають і фраземи ССМ „ганяти (бити, пасти і т.ін.) + тварин = нічого не робити, ледарювати”: сст. *свиней пástи* (Первом), *телят пасти* (Петров), *хруців ганяти* (Антрац), *ганяти ворон* (Алч, Кр, КрЛ, Луган), *ганяти голубів* (Алч, Червп), *ганяти горобців* (Коміс, Луган, Молгв, Ров), *ганяти крис* (Кр, Пер), *мух ганяти* (*щитати, лічити, ловити*) (Алч, Брян, Зим, Луган, Лут), *сорок ловити* (Алч, ДарС, Ін), ссл. *по ярках собак ганяти* (Марк), *вовків ганяти* (Калм, Підг), *пасти колорадського жука* (Червон, Шульг), *коз пástи* (Новб), *павука у віз запрягати* (Райг), а також літ. *ловити тави* (*тав, граки, ворон*) [ФСУМ, 444], *запоріз. попід носом мух ловити* (*ганяти*), *собак пасти* [Грица, 157, 171], *ннад. горобців пужать* [Чаб, 30], *зподіл. горон'ц'іу щчи'тати* [Ков, 11], *півд.карп. пси (собак) гоніти, пси бити* (*имати*), *кдні (кóзы, свин'і) пástи* [Лавер 1975, 178-179, 182]. Як бачимо, набір зоонімічних компонентів досить стійкий: *свиня, теля, ворона, горобець, муха, собака, вовк, коза, кінь*, рідше зустрічаються фауноніми *голуб, криса, сорока, жук* тощо. Ці тварини (птахи) є добре відомими для життя пересічного українця, і їх назви широко використовуються не тільки у фразеології, а й в усній народній творчості, обрядах та віруваннях. Згадані зооніми нерідко набувають символічного прочитання й викликають переважно негативні уявлення. Так, *свиня* асоціюється з такими негативними рисами, як нахабність, жадібність, нечистих, гріховних звичок, *коза* – символ малозначущості, скептицизму й недовіри [6, 109, 69], *ворона* має диявольську природу. Так само й *горобець* у народній традиції зажив недоброї слави [1, 401-402].

Розглянуті ССМ є для українського фразеологічного фонду досить продуктивними; заслуговують на увагу й фраземи, утворені за формулою „тварина + неприйнятні жести + давати (показувати і т.ін.) = ледарювати”: ссл. *голубам дулі давати* (Вес, Лозов, Хв), *горобцям пальці* (*пальця*) *показувати*. (Шап, Білг, Велик), сст. *собакам дулі давати* (*тикати*) (Дуб, Кір), *сорокам дулі крутити* (Анд), *ннад. горобцям дулі давать* (*сунуть*) [Чаб, 30], *зподіл. горон'ц'ам дулі давати, горон'ц'ам дулі тиц'ати, горон'ц'ам дулі по казувати* [Ков, 10-11]. Негативне навантаження фразеологізмів підсилюється

вживанням жаргонізму *дуля*; у фразеографічних працях нерідко ці вирази супроводжуються додатковою стилістичною ремаркою *зневажл.*

За мотиваційною моделлю „займатися непотрібною, безглуздою діяльністю = ледарювати” утворені фраземи, семантика яких розкривається через вербалізацію ситуації безплідної, безглуздої діяльності: ссл. *пальці м'яти (мняти)* (Ка, Новайд, Хв), *догори пупком лежати* (Сіверс, Старб), *дзвонити в лапоть* (Рубіж, Сіверс), сст. *кутки обтирати* (Антрац, КрЛ, Луган), *сушити лапті* (Зим, Ров, Тор), *макарони продувати* (Лом, Шахт), *нішу сторожити* (КрЛ), запоріж. *вугли підпирати, на губах грати, на печі лежати* [Грица, 131, 137, 162], поділ. *бити блинді, засунутись за стінку* [Дол, 133, 146]. До цієї ж моделі належать вислови з компонентом-основою *-бай*, які активно вживаються в українському (слов'янському) фразеологічному фонді: *байдики (байди) бити* [ФСУМ, 23], ссл. *байдики заколотити* (Вес, Топ), *байдики бити* (Марк), *байдики ганяти* (Біллуц, Новб, Ствч), сст. *байки бити* (Горл, Кр), запоріж. *байди бити* [Грица, 123], ннад. *байдакі бить* [Чаб, 10], рос. *байдюкі сбивать* [БС, 82], біл. *байды біць* [SFBP, 27]. Етимологію подібних виразів досліджувало багато вчених (В.Мокієнко, С.Бевзенко, В.Парасунько, М.Олійник), які припускають два варіанти тлумачення компонента *байдики*. Перший (В.Парасунько, С.Бевзенко) відсилає нас до словника Б.Грінченка, де *байдики* – селезні, що збиваються в стаю, коли матки виводять выводки [СлГр I, 24], тоді аналізовані фраземи правильно було б віднести до ССМ „ганяти (бити, пасти і т.ін.) + тварин = нічого не робити, ледарювати” із затемненою внутрішньою формою. За другим варіантом, якого дотримуються В.Мокієнко, І.Добродомов, *байда* – палка, кіл, ціпок, – а отже, виділяється ССМ „бити + палица (м'яч, кулю) = грати в гру = ледарювати” (М.Олійник). Гральна мотивація превалює також у виразах *бити бомки* [ФСУМ, 24], ссл. *бакуці бити* (Голуб, Лисич, Новпск, Сіверс), *сачка травити* (Глад, Осин, Піщ, Рай), сст. *забивати козла* (Луган, Свердл), *бáбки збивати* (1) (Зим, Кр, КрЛ), гуц. *тем'бези бити* [Ол, 127], півд.карп. *коўт'у (брён'ки, гоцьи, квочкй, філ'і) бити* [Лавер 1975, 179].

Таким чином, фразеологізми із загальною семантикою „ледачий” можна розподілити за двома ВСГ: власне „ледачий (ледар)” та „ледарювати, байдикувати”, причому друга група містить фраземи, що опосередковано розкривають тему моральних вад людини. В основі мотивації лежить здебільшого ситуація марної, безглуздої дії, хоча нерідко семантику розкриває й пряме вживання лексеми *ледачий*. Наявні також численні фразеологізми з зоонімічними компонентами, які набувають символічного прочитання, підсилюючи пейоративність виразів.

Скорочення населених пунктів

Адр – Адрианопіль Перевацьк. р-ну; Алч – Алчевськ; Амвр – Амвросівка Амвросієвськ. р-ну Донецької обл.; Анд – Андріївка м. Сніжного Донецької обл.; Антрац – Антрацит Антрацитівськ. р-ну; Артем – Артемівськ Перевацьк. р-ну; Білг – Білогорівка Попаснянськ. р-ну; Біллуц – Білолуцьк Новопсковськ. р-ну; Брян – Брянка; Велик – Великоцьк Міловськ. р-ну; Вес – Веселе Старобільськ. р-ну; Глад – Гладове Білокуракинськ. р-ну; Голуб – Голубівське Попаснянськ. р-ну; Горл – Горлівка Донецької обл.; ДарЄ – Дар'їно-Єрмаківка Свердловськ. р-ну; Дуб – Дубівський Антрацитівськ. р-ну; Зим – Зимогір'я Слов'яносербськ. р-ну; Зол – Золотарівка Попаснянськ. р-ну; Ін – Індустрія Антрацитівськ. р-ну; Ка – Кам'янка Старобільськ. р-ну; Калм – Калмиківка Міловськ. р-ну; Кір – Кіровськ; Ковп – Ковпакове Антрацитівськ. р-ну; Коміс – Комісарівка Перевацьк. р-ну; Кр – Краснодар Краснодонськ. р-ну; КрЛ – Красний Луч; Кудр – Кудряшівка Кремінськ. р-ну; Лисич – Лисичанськ; Лозов – Лозовівка Старобільськ. р-ну; Лом – Ломуватка м. Брянки; Луган – Луганськ; Лут – Лутугине Лутугинськ. р-ну; Малорл – Малоорлівка Шахтарськ. р-ну Донецької обл.; Марк – Марківка Марківськ. р-ну; Молгв – Молодогвардійськ м. Краснодона; НижД – Нижня Дуванка Сватівськ. р-ну; Новайд – Новоайдар Новоайдарськ. р-ну; Новб – Новобіла Новопсковськ. р-ну; Нови – Новониканорівка Сватівськ. р-ну; Новлск – Новопсков Новопсковськ. р-ну; Новт – Новотошківське м. Кіровська; Осин – Осинове Новопсковськ. р-ну; Пер – Перевацьк Перевацьк. р-ну; Первом – Первомайськ, Петр – Петрівка Станично-Луганськ. р-ну; Петров – Петровське м. Красного Луча; Підг – Підгорівка Старобільськ. р-ну; Піщ – Піщане Старобільськ. р-ну; Поп – Попасна Попаснянськ. р-ну; Рай – Райгородка Сватівськ. р-ну; Райг – Райгородка Новоайдарськ. р-ну; Ров – Ровеньки; Рубіж – Рубіжне; Свердл – Свердловськ Свердловськ. р-ну; Сіверс – Сіверськодонецьк; Ст – Стельмахівка Сватівськ. р-ну; Старб – Старобільськ Старобільськ. р-ну; Ствч – Стативчине Білокуракинськ. р-ну; СтЛ – Станично-Луганське Станично-Луганськ. р-ну; Топ – Тополі Троїцьк. р-ну; Тор – Торез Донецької обл.; Хв – Хворостянівка Старобільськ. р-ну; Червон – Червоноармійське Білокуракинськ. р-ну; Червп – Червонопартизанськ м. Свердловська; Шап – Шапарівка Білокуракинськ. р-ну; Шахт – Шахтарськ Шахтарськ. р-ну Донецька обл.; Шульг – Шульгинка Старобільськ. р-ну; Юр – Юр'ївка Лутугинськ. р-ну.

Умовні скорочення

біл. – білоруське, гуц. – гуцульське, запоріж. – запорізьке, зневажл. – зневажливе, зподіл. – західноподільське, лемк. – лемківське, літ. – літературне, ннад. – нижньонадніпрянське, півд.карп. – південнокарпатське, поділ. – подільське, пол. – польське, поліс. – поліське, полт. – полтавське, пор. – порівняй, рос. – російське, споліс. – середньополіське, ссл. – східнословобожанське, сст. – східностепове, хмельн. – хмельницьке.

Джерела

БС – Ботина Л.Г., Санжарова В.П. Матеріали для діалектного фразеологічного словаря // Вопросы фразеологии. 8: Тр. Самарканд. ун-та им. А. Навои. Н.с. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – С. 82 – 119; ВархІ – Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. – Братислава: Словацьке пед. вид-во, 1990. – 259 с.; ВК – Власна картотека; Грица – Грица Т.Г. Матеріали до фразеологічного словника Гуляйпільського району Запорізької області // Фразеологія говірок Гуляйпільського району Запорізької області: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – укр. мова. – Х., 1996. – С.121 – 181; Гриш – Грищенко П.П. Матеріали до діалектного фразеологічного словаря українського Полісся (село Лучанки Овручського району Житомирської області) // Вопросы фразеологии. 8: Тр. Самарканд. ун-та им. А. Навои. Н.с. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – С. 162 – 177; Доб – Добролюба Г. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. – Житомир: Волинь, 2003. – 160 с.; Добр – Добролюба Г.М. Ідеографічний словник польських народних порівнянь з компаративними об'єктами-назвами тварин. – К.: Волинь, 1997. – 53 с.; Ков – Коваленко Н.Д. Фраземіка – говірок Західного Поділля. Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – укр. мова. – К., 2001. – 20 с.; Лавер 1975 – Лавер В.И. Семантико-структурні варіанти діалектних фразеологізмів в южнокарпатських українських говорах и их линво-географическая интерпретация // Вопр. фразеологии: Тр. Самарканд. гос. ун-та им. А.Навои. Н.с. – Самарканд, 1975. – VIII. – Вып. 272. – С. 178 –

191; Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис / Упорядкув., прим. та вступна ст. М.Пазяка. – К.: Либідь, 2004. – 352 с.; Ол – Олійник М.Я. Фразеологія гуцульських говірок: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова. – Л., 2002. – 222 с.; СлГр І – Словарь української мови / Зібрана ред. журн. "Киевская старина", упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Грінченко: В 4-х т. – К., 1996. – Т. 1; Стел – Словарь образных выражений русского языка / Под. ред. В.Н. Телия. – М.: Отечество, 1995. – 368 с.; УВДСл – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. – 5-е вид. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.; УППЛП – Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М.М. Пазяк. – К.: Наук. думка, 2001. – 392 с.; ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наук. думка, 1993; Чаб – Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.; ЧРДФ – Алексеев М.А., Литвинникова О.И., Белоусова Т.П. Человек в русской диалектной фразеологии: Словарь. – М.: ООО „ИТИ ТЕХНОЛОГИИ”, 2004. – 238 с.; ЮІС – Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. – Х.: Основа, 1993. – 176с.; Яран – Яранцев Р.И. Словарь-справочник по русской фразеологии. – М.: Рус. яз., 1985. – 304 с.; SFBP – Aksamitow A., Czurak M. Słownik frazeologiczny białorusko-polski. Беларуско-польскі фразеалагічны слоўнік. – Warszawa, 2000. – 260 s.

1. Войтович В. Українська міфологія. – Вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664с.
2. Івченко А. О. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія. – Х.: ФОЛІО, 1999. – 304с.
3. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко та ін. – К.: Либідь, 1993. – 288с.
4. Мокієнко В. М. Славянская фразеология. – М.: Высш. шк., 1980. – 207с.
5. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). – К. – Сімферополь, 1997. – 252с.
6. Словник символів / Потапенко О. І., Дмитренко О. К., Потапенко Г. І. та ін. – К.: Ред. часопису “Народознавство”, 1997. – 156с.
7. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія: Монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 361с.
8. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Столітній, східнословобожанський, фразеологічний // Лінгвістика: 36. наук. праць / За ред.: В. Д. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – Вип. 1 (7) – С.51-73.

In the article we try to make an ideographical description of phraseological units with the meaning "lazy". We determine the basic variant-synonymous groups. In the article the author gives an analysis of the motivation base of the phraseological units with the meaning "lazy". The areal idiom of East Ukraine dialects has become the language basis of the research.

Key words: phraseological unit, phraseo-semantic group, variant-synonymous group, structurally-semantic model, motivation model.

ББК Ш23(0) (=411)*011.71

УДК 81.371

Тетяна Семашко

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ВАРІАНТИ ЗНАЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ ПРИКМЕТНИКОВИМ КОМПОНЕНТОМ *ЗЕЛЕНИЙ*

У статті автор продовжує свої дослідження фразеологізмів із словами на позначення кольору. Фразеологізми, що мають у своєму складі компонент „зелений”, різноманітні за своїм компонентним складом, лексичною будовою та семантикою. Зелений колір у складі фразеологічних одиниць виражає різноманітні емоційно-оцінні відношення як позитивного, так і негативного відтінку.

Ключові слова: фразеологічні звороти, кольоропозначення, компонентний склад, семантика.

Об'єктом нашого дослідження є сталі сполучення слів, що включають кольоропозначення *зелений* в українській мові. Інтерес до кольору і кольоропозначень обумовлений самим життям, адже колір є важливим елементом сприйняття і розрізнення оточуючого світу. Саме тому колір, кольоропозначення, кольоровий символізм стали предметом дослідження різних галузей знань: фізіології, психології, філософії, культурології тощо. Природній і філологічний інтерес до категорії кольору і до слів, що позначають колір.

Колоративи в різних аспектах і за допомогою різних методів аналізувало багато лінгвістів. Колір вивчався з точки зору його походження та вживання в різні періоди розвитку мови, зі сторони функціонування, семантичної структури колоративів, з позицій його використання у сталих сполученнях [Р.В. Алімпієва 1982, 1986; Н.Б. Бахліліна 1975; Л.М. Грановська 1964; Т.Г. Корсунська 1963; Л.В.Лаєнко 1988; Л.В. Савельєва 2001; С.І. Григоров 2002 та ін.]. Існують дослідження, присвячені окремим іменам кольору. До них відносяться і роботи про колоратив *зелений* [А.Е. Івахницька 2000; І.А. Герасименко 2004; Г.Ф.Одинцов 1975 та ін.]. Хоча було проведено багато досліджень, однак залишилася поза увагою лексико-семантична будова фразеологічних одиниць (ФО) з колоративом *зелений*. Дана стаття – спроба на матеріалі української мови виявити найбільш загальні тенденції розвитку сталих сполучень з колоративом *зелений*, розглянути, як цей колоратив утворює фразеологічні звороти (ФЗ), прослідкувати, що є базою для кожного такого виразу, проаналізувати своєрідність переносів, на основі яких утворились ФО.

Прикметник *зелений* в українській мові за частотою вживання у складі ФО складає досить численну групу. Нами знайдено 94 ФЗ, до складу яких входить колоратив *зелений*. У лексикографічних джерелах знаходимо таке тлумачення цього прикметника: „Один із основних кольорів спектра – середній між жовтим і блакитним” (СУМ, Т.3: 553); „Один із кольорів сонячного спектра, що знаходиться між жовтим і голубим. Той, що має колір трави, листя” (ССРЛЯ, Т.4: 1188).

Концептуальним прототипом колірною номена *зелений* виступає забарвлення рослинності. При цьому, як зазначає Г.М. Яворська, *зелений* передбачає саме живі, а не скошені або висушені рослини. Навіть тільки що зірвану чи скошену траву, тобто таку, що за кольором ніяк не відрізняється від тієї, що

росте, ніколи не називають зеленою [21, 46]. Однак це не означає, що діапазон зелених рослин обмежений тільки відтінками трав чи кольором рослинності; здається резонним, коли пов'язують поняття, яке закладене у слові *зелений*, з „тим, що росте на землі” [5, 254].

Між іншим, у живій природі існує ще одна зона, яка дуже суттєва для семантики прикметника *зелений* – це плоди рослин. Звичайно, в реальному житті зрілі плоди можуть бути самого різного кольору. Однак в українській мовній картині світу *зелений* асоціюється не з кінцевою, а з початковою стадією дозрівання. Відповідно, що *зелений* як 'недоспілий' відповідає не тільки тим плодам, які в процесі дозрівання дійсно знаходяться у стадії зеленого кольору, але і будь-яким, тільки не дозрілим. Відповідно *зелений* описує перш за все колір, який мають живі рослини на початку свого росту [18, 183].

Універсальність внутрішньої форми прикметника *зелений* у різних мовах сприяла певному зближенню його переносних метафоричних значень та символічних функцій. У багатьох мовах *зелений* асоціюється з молодістю, іноді з акцентом на незрілість та недосвідченість. Як зазначає І.О. Голубовська, в українському культурному просторі *зелений*, безсумнівно, містить елемент естетичної оцінки: *зелені схили Дніпра, зелений діл, зелений гай, зелений простір* тощо, виступаючи невід'ємною частиною українського прототипового пейзажу [8, 153].

Символічно *зелений* колір – колір спокою, безпеки, особливо це стосується його переносного значення. Проте йому властиві й негативні символічні осмислення. Належність даного кольору до холодної ділянки спектру та використання на позначення шкірних виявів емоційних реакцій людини зумовили негативну символіку зеленого кольору (наприклад, *напитися до зелених чортиків*). Г.М. Яворська, виходячи із співвіднесеності зеленого кольору із світом хтонічних істот (*зелена жаба, зелена ящірка, зелена змія*), припускає існування зв'язку *зеленого* з потойбічним світом і смертю [21, 48-49].

Підсумок наукових досліджень та проведений аналіз асоціативних норм досліджуваної нами мови дозволив виявити такі асоціації, які відображають психологічну дію зеленого кольору і пов'язану з ним символіку: 'колір', 'весна', 'зелень', 'молодість', 'недосвідченість', 'свіжий', 'спокійний'. Цей набір сем реалізується в різних лексико-семантичних варіантах значення прикметника *зелений*.

Ми виділяємо наступні складники лексико-семантичного потенціалу колоратива *зелений*:

1) 'кольору трави', 'листя'. У прямому значенні кольору ми маємо такі ФО: *зелене мило* (сірчане), *зелені кашкети*, *зелені берети*, *зелений стіл* (стіл для гри в карти був зеленого кольору), *зелене обличчя* та інші. На прикладі сполучень *зелені кашкети*, *зелені берети* ми можемо спостерігати за семантичним механізмом перетворення ФО – метонімії (перенесенням на основі зеленого кольору форми). Сталі сполучення слів *зелені кашкети* (прикордонні війська) та *зелені берети* (десантні війська США) отримують на сучасному етапі широке поширення;

2) 'пов'язаний з рослинністю'. Ця група представлена найбільшою кількістю прикладів, що є характерним для української мови, оскільки Україна – це сільськогосподарська та лісогосподарська держава. Серед сполучень даного розряду маємо цілий ряд ФО, які підкреслюють народногосподарське значення лісу, уточнюють розміри лісових насаджень, позначають місця відпочинку. Серед найбільш розповсюджених такі: *зелений друг*, *зелене золото*, *зелена красуня*, *зелений масив*, *зелені легені*, *зелене багатство*, *зелена зона*, *зелене море*, *зелена нива*, *зелений океан*, *зелений килим*, *зелений фонд*, *зелені шати*, *зелені скарби*, *зелені насадження*, *зелене поле*, *зелений театр* та інші. Оскільки в історії творення колоратива *зелений* спостерігався процес від позначення предмета до позначення його якості, то означення *зелений* в кожному із наведених прикладів мов би прояснює метафору, образне позначення того чи іншого предмета, явища. Колір нібито символізує одну із характерних якостей рослинного світу. Наприклад, метафора *ліс – друг* була б не такою яскравою без означення *зелений*. У колоратива *зелений* спостерігаємо прозорий зв'язок двох значень: 'рослинний' та прямого відбиття кольору. Аналізуючи матеріал помічаємо, що сталі сполучення слів даного розряду утворюють цілий ряд синонімічних ФО. Так, синонімічними ФО, що позначають ліс, є: *зелений друг*, *зелене золото*, *зелені легені*, *зелені скарби*. Синонімічними є ФО, що підкреслюють розміри лісових зон: *зелена нива*, *зелене море*, *зелений океан*. Синонімічними є ФО на позначення місць відпочинку: *зелений масив*, *зелена зона*, *зелений театр*;

3) 'сільськогосподарський', 'лісогосподарський', 'садівничий': *зелене будівництво*, *зелене господарство*, *зелений рай*, *зелений край*, *зелена революція*, *Зелений континент* та інші. Семантичний механізм перетворення наведених ФО складається з метафоричного переносу. Пошуки експресивних виразів слугують поштовхом для утворення переносних значень;

4) 'такий, що складається із зелені': *зелена валюта*, *зелений курс*, *зелене добриво*, *зелений корм*, *зелена маса*, *зелений борщ*, *зелена аптека*, *зелений конвейсер* та інші. Образно-експресивне значення, що виникає на основі кольорових асоціацій часто уводить слово в інші семантичні ряди, ставить його в інші системні відношення. Наприклад, *зелена трава > зелене поле – зелений корм, зелене добриво, зелена маса*. Прикметник *зелений* при цьому переходить із ряду прикметників на позначення кольору у ряд, що позначає матеріал;

5) 'природозахисний': *зелені пости*, *зелений рух*, *Партія зелених*, *зелена вахта*, *зелені осередки*. Шлях творення наведених ФО – метафоричний перенос. Асоціативний образ, який ліг в основу виразів, досить чітко прослідковується: партія, осередок, рух, захист, природа, зелена – *Партія зелених, зелені осередки, зелений рух*;

6) 'юний', 'молодий', 'недосвідчений'. Іще одним кроком на семантичному шляху прикметника *зелений* є метафоричний перенос: 'зелений як недозрілий' – 'зелений як занадто молодий, іще недосвідчений'. Наприклад: *зелені молодики, зелене дівчатко, молоді та зелені, зелений хлопець, зелений юнак, зелений гімназист, зелена молодь* та інші. У багатьох мовах *зелений*, асоціюючись з молодістю, проявляє акцент на незрілості та недосвідченості. Пор.: *зелено у голові* (тобто через молодість не вистачає розуму), *зелений як бубон* (тобто молодий та недосвідчений). Нами було помічено, що такий зворот, як *зелена голова* має і інше співзначення: 'некмітливий', 'нетямущий', 'недалекий'. Наприклад: Роботу виконав справно, а він мені за те – на цигарки. Ох, *зелена голова* [УК, 2004, № 187: 5]. На нашу думку, у наведеній групі ФО присутня і негативна оцінка, яка пов'язана з ідеєю незавершеності якогось процесу (дозрівання, підростання, навчання), коли позитивно оцінюється тільки остання стадія – досягнення результату;

7) 'вільний', 'відкритий', 'дозволений': *зелене світло*, *дати зелене світло*, *зелена вулиця*, *дати зелену вулицю*, *зелена хвиля*, *зелена карта*, *зелений коридор* та інші. Спостерігаємо переносне значення колоратива *зелений*. Виникнення переносного значення не завжди обумовлено тільки асоціацією за кольором. Воно залежить також і від тих системних відношень, у яких знаходиться слово. Пор. загальноприйняту систему світлових сигналів регулювання руху: червоний, зелений, жовтий, де червоний сигнал – заборона руху, зупинка транспорту; зелений сигнал – дозвіл, відкритий шлях; жовтий сигнал – попередження. Така довільно створена система знаків відобразилась на значенні словосполучень з колоративом *зелений*.

Звернемося до словосполучення, яке в українській мові має два значення: *зелена вулиця*. Спочатку зазначене стале сполучення було назвою способу покарання в дореволюційній Росії (саме тому ми вважаємо, що для української мови воно є запозиченням з російської мови). Той, кого карали, мав пройти між двома рядами солдатів, що били його лозинами (звідси *зелений колір*), або шпіцрутенами [ССРЛЯ, Т.4: 1190]. Таким чином, у сполученні *зелена вулиця* – прикметник *зелений* з'явився на основі асоціації з кольором лози, якою били покараних. *Зелена вулиця* з мови солдатів для сучасної української мови – це вже історизм. Пор.: - А знаєте, Тарасе Григоровичу, - втрутився Фішер, - Крулікевич і пан Завадський три місяці лежали в госпіталі після *зеленої вулиці*. – Як? Шпіцрутенами?! – стиснув зуби Шевченко [ФСУМ, К.1: 161].

Інше, сучасне значення ФЗ *зелена вулиця* 'вільний', 'дозволений', яке виникло і поширилось у середині ХХ століття [4: 109], є результатом зовсім інших асоціацій. В ньому також прослідковується старе значення слова вулиця – 'прохід', але не між двох рядів солдат, а по вільному шляху, тобто при зеленому світофорі. Тривалий час сполучення *зелена вулиця* існувало як позначення вільного шляху тільки для залізничного транспорту і тільки згодом воно набуває більш поширеного значення 'відкритий, вільний шлях взагалі' і 'підтримка чого-небудь, кого-небудь'. Наприклад: Сьогодні театру Романа Віктюка відкрито «*зелену вулицю*» в його рідному місті [УК, 2003, № 15: 8].

Таким чином, значення 'відкритий, вільний шлях' для сполучення *зелена вулиця* могло виникнути в результаті подвійної співвіднесеності прикметника *зелений*: 1) асоціація з кольором світлофора та 2) протиставлення, антонімічності червоному в дорожній системі світлових сигналів. Аналогічні асоціації лягли в основу створення ФО *зелена хвиля*, а вирази *зелене світло*, *дати зелене світло* мають значення 'створити всі умови для якої-небудь діяльності', де значення дозволює похідним від довільно вибраної кольорової сигналізації, що прийнята у вуличному русі. Наприклад: Тому ми дамо „*зелене світло*” сміттесортувальній станції „Укрвторресурси-Центр”, яка запрошує вже найближчим часом [УК, 2004, № 116: 14].

Системну обумовленість у розвитку значень можна прослідкувати також на прикладі ФО *зелений вогник* (у машинах таксі). У наведеному сполученні *зелений колір* асоціюється із значенням 'вільний', 'незайнятий', але не підкріплений ніяким протиставленням (наприклад, *зелений* – вільно, *червоний* – зайнято). *Зелений вогник* одночасно символізує таксі взагалі;

8) 'пов'язаний з алкоголем, пияцтвом': *зелений змій*, *зелена гідра*, *до зелених чортиків*, *до зеленого змія*, *зелене вино* (горілка із злаків). На нашу думку, вираз *зелене вино* отримав свій епітет від кольору винограду. Та чим менш відомою була виноградна лоза, тим легше здійснювався розрив асоціативних зв'язків прикметника з кольором винограду. Цьому в першу чергу сприяло виготовлення спиртних напоїв не тільки з винограду, а й із хлібних злаків. Таким чином, спостерігаємо метонімічний перенос (за схожістю кольору). Семантичний механізм перетворення ФО *зелений змій*, *зелена гідра*, *до зелених чортиків*, *до зеленого змія*, відбувається за аналогією до сполучення *зелене вино* (алкогольний напій) і функціонального переносу (виконавчі функції). Адже у свідомості носіїв мови змій, гідра, чорт – це негативні образи, від яких чекай біди, усіяких негараздів, так само, як і від надмірного вживання алкоголю. У складі наведених ФО компонент *зелений* несе негативні конотації, проявляючи різноманітну референтну співвіднесеність і символізуючи щось непристойне, погане і безнадійне. Творча переробка початкового значення здійснюється завдяки цілому ряду асоціацій;

9) 'тяжкий', 'безрадісний': *зелена нудьга*. На нашу думку, внутрішня форма фразеологізму, що є основою будь-якого виразу, може бути більш або менш прозорою. У наведеному прикладі прозорість внутрішньої форми втрачена. Значення всього фразеологізму не базується на переносних значеннях його

компонентів, воно є непрозорим. Скоріш за все вираз утворений за аналогією до чорна нудьга, де вже чітко прослідковується сема 'тяжкий', 'безрадісний';

10) термінологічні назви із предметно-логічним значенням: *зелений чай*, *зелений горошок* та інші. В основі творення наведених ФО лежить схожість за кольором.

Таким чином, зробивши аналіз лексико-семантичного потенціалу колоратива *зелений* (на матеріалі української мови виділено 10 лексико-семантичних варіантів значення названого прикметника), ми можемо зробити деякі висновки. Зелений колір входить до розряду найдавніших кольорів. Найбільш повно проявляються експресивні можливості даного колоратива в системі образно-поетичної мови, а також у мові преси та публіцистики з її необхідністю в утворенні нових яскравих образних засобів. На особливу увагу заслуговує процес переосмислення буквального змісту словосполучень у переносне, цілісне значення ФО. Переносні значення прикметника *зелений* досить багатогранні (іноді й суперечливі), а їх відтінки дуже рухомі. Вони цікаві спектром асоціативних зв'язків та образністю. Формування переносних значень залежить від тих системних відношень, які склались у слів у певну епоху.

Отже, фразеологізми із словами на позначення зеленого кольору різноманітні за своєю будовою, складом, семантикою. Ми можемо розглядати лексико-семантичні значення названого прикметника як універсалії в розвитку значення колоратива *зелений* в мовах різної будови. Вивчення відповідних питань становить значний інтерес і не вичерпується нашим дослідженням.

1. Алимпиева 1986: Алимпиева Р.В. Семантическая значимость слова и структура лексико-семантической группы (на материалах прилагательных - цветообозначений русского языка). – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1986. – 184 с.
2. Алимпиева 1982: Алимпиева Р.В. Становление лексико-семантических групп прилагательных в русском языке первой половины XIX века // Вопросы семантики: Исследования по исторической семантике. Межвуз. сб. – Калининград: Изд-во КГУ, 1982. – С. 49-60.
3. Бахилина 1975: Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. – М.: Наука, 1975. – 288с.
4. Брагина 1967: Брагина А.А. Красное и зеленое // РЯШ. – 1967. - № 5. – С. 106-111.
5. Вежибицкая 1996: Вежибицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
6. Войнова 1995: Войнова С.И. Сравнительный анализ фразеологических единиц с компонентами-цветообозначениями (на м-ле русского и болгарского языков). АКД. – Казань, 1995. – 19 с.
7. Герасименко 2004: Герасименко И.А. Функциональная семантика колоратива *зеленый* в фольклорных текстах // Лінгвістичні студії. – Донецьк, 2005. - № 13. – С. 246-250.
8. Голубовська 2004: Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу. – К.: Логос, 2004. – 284 с.
9. Грановская 1964: Грановская Л.М. Прилагательные, обозначающие цвет, в русском языке XVII – XX веков. АКД. – М., 1964. – 21 с.
10. Григорук 2002: Григорук С.И. Концепт цвета в русской и украинской народной паремииологии (аксиологический аспект) // Слово. Фраза. Текст: сб. науч. ст. к 60-летию проф. М.А. Алексеенко / Редкол.: В. М. Мокиенко (гл. ред.), Х. Вальтер (Германия), К. Иван (Польша) и др. – М.: Азбуковник, 2002. – С. 137-144.
11. Дивина 1996: Дивина Е.А. Синтагматика семантического поля цвета в современном русском языке. АКД. – Краснодар, 1996. – 19 с.
12. Ивахницкая 2000: Ивахницкая И.Э. Семантические особенности прилагательных «белый», «черный», «зеленый» в английском и русском языках // Филологические этюды: Сб. науч. ст. молодых ученых. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2000. – Вып. 3. – С. 114-118.
13. Кайбияйнен 1995: Кайбияйнен А.А. Устойчивые атрибутивно-субстантивные сочетания с прилагательными цвета в современном русском языке. АКД. – Казань, 1995. – 19 с.
14. Корсунская 1963: Корсунская Т.Г., Фридрих Х.Х., Черемисина М.И. О системе цветообозначений в русском, английском и немецком языках // Уч. зап. Горьков. гос. пед. инст. ин. яз-ов. – Горький, 1963. – Вып. 25. – С.21-31.
15. Кругликова 1977: Кругликова Л.Е. ФЕ современного русского литературного языка с «цветовыми» прилагательными. АКД. – Л., 1977. – 22 с.
16. Лаенко 1988: Лаенко Л.В. От семантики цвета к социальной семантике языка (на м-ле русских и английских прилагательных, обозначающих цвет). АКД. – Саратов, 1988. – 17 с.
17. Одинцов 1975: Одинцов Г.Ф. О розовых, зеленых и голубых лошадях // Рус. речь. – 1975. - № 4. – С. 99-103.
18. Рахилина 2000: Рахилина Е.В. Когнитивный анализ предметных имен, семантика и сочетаемость. – М.: Русские словари, 2000. – 415с.
19. Савельева / Шкіль 2001: Савельева Л.В., Шкіль С.В. Цветообозначение как интенопоэтическая категория (на материале колоратива *зеленый* в поэзии И. Бунина и М. Кузмина) // Русская историческая филология: Проблемы и перспективы. – Петрозаводск: КГПИУ; Периодика, 2001. – С. 169-178.
20. Слухай 1993: Слухай Т.А. Синтаксическая организация фразеологизмов с прилагательными цвета // Диалектические процессы во фразеологии. Тезисы докладов межвуз. науч. конф. – Челябинск, 1993. – 173 с.
21. Яворська 1999: Яворська Г.М. Мовні концепти кольору // Мовознавство. – 1999. - № 2-3. – С. 42-49.

Список джерел ілюстративного матеріалу та прийнятих скорочень

1. ССРЛЯ – Бабкина В.М., Сорокина Ю.С. Словарь современного русского литературного языка в 17 томах. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1968 – 1965.
2. СУМ – Словник української мови в 11 томах. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
3. СФУМ – Білоноженко В.М., Гнатюк І.С., Дятчук В.В. Словник фразеологізмів української мови. – К.: Наукова думка, 2003. – 1097 с.
4. ФСУМ – Білоноженко В.М., Винник В.О., Гнатюк І.С. Фразеологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1999. – 980 с.
5. УК – „Урядовий кур'єр”, №№ 1-248, 2003; №№ 1-200, 2004; №№ 1-174, 2005, №№ 1-208, 2006.

Phraseological units with the adjective of colour “green” are considered in the article. Phraseologisms, containing colour definition “green”, as various in their component structure, in lexical construction, are well as in semantics. Green colour in the structure of the phraseological units expresses various emotional-estimating relations at the presence of negative and positive shade.

Key words: phraseological units, colour definition, component structure, semantics.

УДК 811.161.2'282'373.72

ББК 81.2Укр-3

Наталія Шевченко

ВНУТРІШНІЙ СВІТ ЛЮДИНИ В ЗООФРАЗЕОЛОГІЗМАХ (НА МАТЕРІАЛІ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ І СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРОК ДОНБАСУ)

У статті розглядаються зоофразеологізми на позначення внутрішнього світу людини, визначається коло фразеосемантичних полів та з'ясовуються найпродуктивніші варіантно-синонімічні групи в межах досліджуваного фразеологічного фонду. Аналіз проводиться на базі східнослобожанських та східностепових говірок.

Ключові слова: зоофразеологізм, фаунонім, ареальний фразеологізм, фразеосемантичне поле, варіантно-синонімічна група.

На сучасному етапі в українському мовознавстві помітно зросла увага до вивчення діалектної фразеології. Актуальним є не лише дослідження фразеологічної системи певного діалекту, а й фразеотематичних груп у межах окремого діалекту, зокрема – зоофразеології. Зоофразеологія щедро представлена й певним чином інтерпретована в діалектних словниках та їх фрагментах Н. Бабич, П. Грищенко, М. Доленка, В. Лавера, М. Онишкевича, Н. Вархол та А. Івченка, Г. Доброльожі, В. Ужченка та Д. Ужченка. Під зоофразеологізмами (ЗФ) ми розуміємо „чітко окреслену – семантично й тематично – групу стійких надслівних мовних утворень, у складі яких є фауноніми (зооніми) або їх образно-генетичні елементи; зоофразеологізми функціонують як відтворювані метафоричні, переважно експресивні одиниці вторинного найменування” [16, 16].

Актуальним стає ідеографічний аналіз. У межах досліджуваного матеріалу науковці виділяють „семантичні ряди”, „семантичні поля”, „фразеосемантичні поля”, „семантичні групи”, „семантичні підгрупи” і под. (А. Аксамітов, М. Алефіренко, М. Демський, А. Івченко, В. Коваль, В. Мокієнко, Ю.Прадід, Ж. Соколовська та ін.). Як класифікаційні розряди ми обираємо терміни „фразеотематичне поле”, „фразеосемантичне поле” та „варіантно-синонімічна група”. Фразеотематичне поле (ФТП) включає окремі фразеосемантичні поля (ФСП) ЗФ, яким притаманна однорідна семантика чи спосіб вербалізації зображуваного. Під варіантно-синонімічною групою (ВСГ) розумітимемо таке „смісловне об'єднання фразеологічних одиниць, котрі в своїх значеннях мають подібні опорні семи й ідентифікуються близькими за значенням синонімічними інваріантами, часом із широким набором варіантів” [14, 115].

Зооніми характеризуються високою частотою використання у фразеологічних зворотах, які пов'язані не лише з людиною як біологічною істотою, її думками, почуттями, емоціями, зовнішністю, поведінкою в суспільстві тощо, а й способом життя народу, його незмінними заняттями, традиціями.

Мета розвідки – проаналізувати зоофразеологізми на позначення внутрішнього світу людини, визначити коло фразеосемантичних полів та з'ясувати найпродуктивніші варіантно-синонімічні групи в межах досліджуваного фразеологічного фонду. Об'єктом дослідження стали ЗФ на позначення внутрішніх рис людини, предмет дослідження – фразеосемантичні поля та варіантно-синонімічні групи з компонентами тваринного світу. Дослідження проводилось на матеріалі східнослобожанських та східностепових говірок Донбасу (у зіставленні з іншими діалектами української мови).

ФТП „Внутрішній світ людини” ми умовно поділили на чотири фразеосемантичні поля: „Інтелектуальні здібності”, „Риси характеру людини”, „Моральні риси людини”, „Емоційна та почуттєва сфера”. У межах ФСП виокремлюються певні варіантно-синонімічні групи. Кожна ВСГ, як правило, розпочинається східнослобожанськими та східностеповими ЗФ.

ФСП „Інтелектуальні здібності” представлено варіантно-синонімічними групами „дурний”, „зовсім не (розбиратися)”, „бувалий, досвідчений”, „не бути досвідченим” тощо.

ВСГ „дурний” об'єднує численні поняття типу „дурнуватий”, „пришелепуватий”, „розумово неповноцінний”, „недалекий”, „тупий” тощо, які важко диференціюються, проте різною мірою передають семантику „дурний”. Образними конкретизаторами виступають зооніми чотирьох розрядів: а) назви тварин: лайл. *баран безрогий*, *баран крутолобий*, *баран лисий* „дивна,шелелепувата людина” [15, 33], зневажл. *бугай без (на) прив'язі* [15, 48], *вівця неотесана* [15, 61], *зайці в голові* в кого [15, 134], *як доголенкове теля* „дурнуватий” [15, 304], лайл. *козел безрогий* „шелелепуватий, дурнуватий” [15, 167], жарг. *білка в голові* в кого [15, 40], *кінська голова* „розумово неповноцінна людина” [15, 89]; пор.: харк. *дурне теля хвостом мота*, *дурний як гуска* [19, 200], гуц. *[дурний] йєг в'ісл'ек*, *[глуна] йєк коро́ва*, *йєк тєп'і*, *йєг медв'ід* [9, 93], *мати барана ў голові*, *мати кугута ў голові* [9, 97], зподіл. *дурний йак баран*, *дурне йак тє"л'а* [8, 9], лемк. *стрыкув бык* [2, 20], *глу́пый як тє́ля необли́зане* [2, 131], *глу́пый як цап* [2, 140], *в голові конячки матери* [2, 70], поліс. *дурний як божий баран*, *виріцився як овечка на зорі* [5, 5], *дурний як теля цицьковане*, *розумний як сусідський цап* [5, 9], цсл. *мудрий як бекало рогатий*, *вівця безмозга*, *розумний як попова коза* [10, 8], ннад. *баран бараном*, *баран з баранів* [18, 11], *теля на мотузку* [18, 136], *як вівця кручена* [18, 157]; б) назви птахів: *гулі-гулі в голові* в кого [15, 103], *гуси в голові* в кого [15, 103], *дятел у голові* в кого [15, 125], *півень без гребінця* „хто-н. дурнуватий” [15, 241]; пор.: поліс. *дурний як гуска* [5, 32], лемк. *глу́пый як гуска* [2, 44]; в) назви комах: *метелики в голові* в кого (з додатковою семою „легковажний”) [15, 203], *дружити з мухами* „бути дурнуватим” [15, 215], *мурашки в голові* в кого, з додатковою семою „несерйозний” [3], *у голові таракани* в кого, *тарган у голові* в кого „хто-небудь дурнуватий” [3]; пор.: гуц. *мати мухи ў голові* [9, 97], поліс. *дурний як муха в Спасівку* [5,

50], ннад. жуки в голові завелися [18, 43]; г) назви земноводних: жаби в голові квакають у кого, раки в голові [14, 159].

ВСГ „зовсім не (розбиратися)”. АФО цієї групи мають жартівливу, іронічну конотацію: як баран в апельсинах (книзі, математиці, танцях, фізиці, фінвідділу), як баран у (по) Біблії [15, 33], як свиня в апельсинах [15, 279], як козел в апельсинах (апельсини є екзотичними для України фруктами) [15, 167], як циган у вівцях (цигани звичайно вівцями не займаються) [15, 326], як засць в геометрії [15, 134], як їжак у математиці [15, 145], як корова в танцях [15, 174], як свиня в танцях [15, 280], як теля в танцях [15, 304]; пор.: запоріз. розбиратися як курка в просі [4, 150].

ВСГ „бувалий, досвідчений” представлена такими фіксаціями: битий вовк [15, 68], бита ворона [15, 73], битий кабан [15, 145], битий пес [15, 238], битий (рідше стріляний) засць (найуживаніша в східноукраїнських говірках фамільярна АФО, за фразеологічним словником має 42 фіксації) [15, 133], стріляна ворона [15, 73], стріляний їжачок [15, 145], собака бритий [15, 289], собаку проковтнув на чому [15, 290], кішку з'їсти на чому [15, 160]; пор.: бойк. муштрований кінь “людина, збагачена тяжкою школою життя”, битий пес – “людина розумна, з досвідом” [7, 93]. Усі ФО з компонентом битий містять додаткові чи суміщені семи: (людина), яку „важко обманути”, „важко перехитрити”, “загартована життям” тощо. У виразах з компонентом стріляний до названих сем додається ще один культурологічний штрих. Фразема стріляна ворона – “досвідчена, загартована життям, була, витривала людина, яку важко перехитрити, обдурити” [15, 73] імпліцитно, на генетичному рівні, утримує ще й культурологічну сему “птаха, у якого не раз стріляли”, а відтак він став мудрим, обережним. Як наслідок сформувалося два ряди семантичних словокомплексів: бита тварина – стріляна тварина (особливо це стосується птахів, диких тварин, у яких звичайно стріляють): бита ворона – стріляна ворона, битий горобець – стріляний горобець, битий засць – стріляний засць і т. ін., при відсутності стріляна собака, стріляний жука [14, 185].

ВСГ „не бути досвідченим” є протилежною за значенням до попередньої й обмежуються, за даними Словника, двома виразами: не бачити смаженого вовка [15, 69], не бачити смаленого зайця [15, 134].

ФСП „Риси характеру людини” представлено такими ВСГ: „дуже злий”, „дуже гордовитий, пихатий”, „хитрий”, „хвастливий”, „дуже скупий; жадібний”, „непосидливий”, „покірний”, „неуважний”, „ненаситний”, „спритний” тощо. Детальніше проаналізуємо групи, які представлені найбільшою кількістю АФО.

ВСГ „дуже злий”. До складу ЗФ цієї групи входять опорні слова-компоненти з різким пейоративним значенням, які надають виразу грубої, зневажливої, лайливої конотації. Умовно їх можна поділити на три підгрупи, зокрема ФО, у складі яких є: 1) назви плазунів, зі стійким до них відразливим ставленням (змія, кобра, гадюка, також прикметники гадючий, зміїний): з гадючих головок (голівко) [зроблений] [15, 90], зневажл. з гадючих спинок (кожсок, шкірок) [15, 296], піднебіння з гадючих спинок у кого [15, 242], лайл. гадюча змія [15, 139], лайл. як змія шипуча [15, 139], із зміячих головок зроблений [3], лайл. зміїний язик у кого [15, 344], лайл. [як] кобра підколодна [15, 163]; пор.: поліс. чорно в роті як у гадюки, очі як у кобри, сичить як зміюка [5, 40], зподіл. йак гаді'на, йак гад'ука [8, 11], цсл. ядний як гадюка [10, 8]; 2) назви тварин, які або є емблемами люти, злості, або власне характеристика тварин та особливості їхньої поведінки несуть аналогічне символічне навантаження (вовк, собака, пантера, також назви соматизмів тварин – рід, шерсть): з вовками жити [15, 69], лайл. як три пантери разом [15, 235], як собака на прив'язі, як собака на цепу [15, 291], як бугай на прив'язі [15, 49], скажений як загнудана кобила [15, 163], коза мамородна [15, 165], наїстися озвірини (озвірина – від озвіритися, тобто „відповісти із злістю”, „як звір”) [3], дивитися рогом [15, 266], рогом (рогами) землю рити (на основі спостереження за розлюченою твариною, наприклад, бугаєм) [15, 267], у роті шерсть вироста в кого [15, 271], напиться молока з-під чорної корови (кобили) [15, 212]; пор.: цсл. як тігра, як собака, мов звір який [10, 8], поліс. лютий як пес цепний, вицирив зуби як земське щеня [5, 14], лютий як звір у лісі [5, 20], лагідний як згряя вовків, зле як вовченя, понура як вовчиця [5, 22], лемк. стекльий пес „дуже злий” [2, 101], наштваный як фінанц на козу „дуже сердитий” [2, 68], гуц. [л'утиї] йек пес, йег ж'єрва (= бродяча собака), йек гайда (= бродяча собака), [л'утиї] ейг рис' [9, 107], поділ. набрався як віл на роги [6, 156], зподіл. не'добрий йак пес, злий йак пес, скажене йак пес [8, 11], йак дз'ік [1, 88], запоріз. вовком дивитися [4, 129], як розгніваний собака [4, 171]; 3) назви комах: шалена муха вкусила [за вухо] кого [3], який комар [тебе] укусив [15, 170], як мухи покусали кого [15, 216], пор.: цсл. як муха в Спасівку [10, 8], зподіл. л'ута йак оса, йак муха у спас'їжу [8, 11], поліс. скаже як комар укусить [5, 50], кусючий як муха в Петрівку, злий як осіння муха [5, 51]; 4) власні назви (АФО з такими компонентами вживаються на позначення представників жіночої статі, паралельно можуть функціонувати і як ідіоми-метафори): лайл. Пантера Львівна (Львовна) [15, 235], [як] Кобра Іванівна [15, 163], [як] Кобра Львівна [15, 163], [як] Тигра Львівна (Львовна) [15, 305], Змія Батьківна, Змія Іванівна [3]. ФО цієї ВСГ мають широкий спектр суміщених чи додаткових сем: „деспотичний”, „підступний”, „скажений”, „сердитий”, „лихий”, „кусливий”, „зловмисний” і под.

ВСГ „хвастатися”. У цій групі переважають АФО з компонентом-соматизмом хвіст: багато хвоста в кого [15, 317], возити хвоста [15, 318], довгого хвоста мати [15, 318], носити хвоста, хвіст [аж] телінається (тілінається) в кого, хвіст відпаде в кого [15, 319], хвіст крючком, ніс п'ятачком у

кого, хвіст крючком, ніс торчком у кого, хвіст [так і] телінається (тілінається) в кого [15, 320]; пор.: харк. дерти хвіст крючком [19, 198], лемк. хвалить са як лишка з хвостом [2, 137], поділ. їхати на коні [6, 150]. Індивідуальну мотивацію мають іронічні АФО рисак з-під квочки, рисак підорваний [15, 266]. Значення “хвастатися” в різних висловах має додаткові семи „заноситися”, „гоноритися”, „задаватися”, „зазнаватися”, „пишатися”.

ВСГ „хитрий”. Ця група представлена АФО з лексемами лис (лисячий), муха, собака: з лисом брати [15, 190], донька лисиччина [15, 113], лисячі вушка в кого [15, 78], зневажл. лисячий хвіст [15, 319], з зеленою мухою в носі, мухами годований [15, 215], собаки мудрили кого [15, 290]; пор.: поліс. хитрує як собака за вечерю [5, 14], хитрий як лисиця, хитрий як лис Микита [5, 20], лемк. би виціцал і з ялової корови теля (має додаткову сему „досвідчений”) [2, 71], запоріз. як лисиця [4, 152], як собака сірий, як собака хвостом крутити [4, 171].

ВСГ „дуже скупий; жадібний”. Природно, що в АФО цієї групи одним з елементів виступають лексеми копійка, руб або збірна назва гроші: ірон. горобця [в полі] загання [15, 96], за двадцять копійок горобця на колінах загання, за копійку горобця в полі загання, за копійку зайця в полі загання [15, 173], горобця в полі за гроші на колінах загання „дуже скупий” [3]; за руб [і] горобця в церкві загання [15, 271], за руб [і] горобця в [чистім] полі загання [15, 271], за руб [і] зайця в степу загання [15, 271], ірон. або зневажл. зайця в чистім полі загання „дуже жадібний” [15, 134]; пор.: ннад. за руб зайця пережене [18, 47], запоріз. і дохлого коня продасть [4, 146]. Зоонім жаба, як символ хвалькуватості, скупості, завищеної самооцінки впливає на значення ФО жаба зелена [15, 126], баба-жаба [15, 27]; пор.: лемк. жабу буде знати до Праги за коруну [2, 55]. Можливо, певну роль відіграла й семантизація ефонічного моменту: жадібний, жадоба, жадний – жаба. Л.Ставицька зазначає: жаба, несхвальн. „жадібна людина” [13, 108].

ВСГ „дуже гордовитий, пихатий”. В АФО цієї групи присутній компонент-зоонім коза. Вони характеризуються варіантністю, бо різняться лише прикметниковими негативними компонентами блотна, крута, драна: [і] на блотній козі не під'їдеш до кого, [і] на крутій козі не під'їдеш до кого [15, 165], [і] на драній козі не під'їдеш до кого [3]. Коза в традиційних віруваннях українців відіграла неоднозначну роль. З одного боку, ця тварина вважалася породженням диявола, а з іншого, символізувала родючість і життєву силу [17, 235]. За іншими джерелами, коза „символ малозначущості, скептицизму і недовіри, емблема людини, на яку постійно „звалюють” чужі провини” [11, 69].

ВСГ „непосидливий” представлена виразами з лексемами бик, теля, їжак. Значення фразеологізмів пов'язане з тілесними особливостями та поведінкою названих зоонімів: бігає як куций бик по череді [15, 38], кручене телятко [15, 304], [як] їжак у животі в кого [15, 145].

Необхідно звернути увагу на фразеологізми, які належать до аналізованого ФСП, але кожному з них властиве індивідуальне значення: ворон ковтати [15, 73], галку вловити „бути неуважним” [15, 79], лайл. гадюча голова [15: 86], собача печінка „погана людина” [15, 239], спокійна вівця „покірна людина” [15, 62], зневажл. вороняче горло [15, 95], витися як вузь у траві „спритний; здатний виходити зі складної ситуації” [3], несхвальн. дятел-стукач „донощик” [15, 125], зневажл. заносити хвосту „підлабузюватися” [15, 318], як свиня в мішку „дуже сильно вередливий” [15, 280], як коров'ячий хвіст „дуже вредний” [15, 320], зайчі вуха в кого „хто-небудь дуже чуткий” [15, 134], засць мартівський „швидкий, спритний хлопець, чоловік” [15, 134] тощо.

ФСП „Моральні риси людини” представлено такими групами: „обманювати, брехати”, „ледачий”, „балакучий”, „дівчачур”, „працелюбний”.

ВСГ „обманювати, брехати” має також додаткові або суміщені семи „говорити неправду”, „обманювати”, „вести пустопорожні розмови”, „говорити нісенітницю”, „перебільшувати в розмові”. У суспільстві обман сприймається як аморальний вчинок і засуджується, а пряме найменування „обманювати” вимагає евфемістичної заміни. Список дієслів, що поєднані з компонентами-зоонімами баран, білка, собака, соловей, кобила, кінь, кішка, жаба (прикметники козячий, курячий), досить розлогий: знати (ганяти), знати, крутити, дружити, заливатися, свистіти, розказувати, гнути. На сході України аналізована група представлена такими АФО: знати баранів [15, 33], білку ганяти [3], знати вола [15, 64], знати гусака [15, 103], знати коней [15, 156], знати жабу [16, 126], заливатися солов'єм [15, 292], солов'я заливати кому [15, 292], свистіти соловейком [15, 292], яйця сирі й не крутяться в кого (в основі образу здатність курячих яєць, приведених у рух на поверхні стола, певний час крутитися, чого не буває з вареними) [15, 346], розказав Мирон рябої кобили сон (рідкісний випадок препозитивного нарощення до відомого вислову рябої кобили сон) [15, 207], кішкою спину гнути [15, 160]; пор.: поліс. така людина як цап молоко п'є [5, 9], бреше як сивий мерин (мерин – кінь) [5, 11], бреше як попова собака [5, 14], лемк. аж са козы смівуть [2, 67], вибрати як великий пес з малим [2, 100]. Деякі східнослов'янські й східнослов'янські фразеологізми цієї групи об'єднуються в семантичну модель „займатися непотрібною й безплідною роботою = брехати”: курячі яйця бовтати [15, 346], козячу ніжку (ножку) крутити [15, 220], з собаками дружити [15, 289].

ВСГ „ледачий”. Поза увагою залишилися фразеологізми зі значенням „байдюкувати”, бо, на нашу думку, їх доречніше було б віднести до ФСП „Категорія дії і стану людини”. Тому ця група представлена наступними виразами: бугай під колінами (під колінками) повиростали в кого [15, 48], [і] мухи з лиця не зgone [15, 215]; пор.: поліс. наробив як віл хвостом [5, 6], ледачий як бондарева корова [5, 8], сонний як

муха при весні [5, 51], гуц. [гнилий] йек нес, йат белеї / білий (де белеї „кличка білого собаки“), йек трут, йег муха на весні [9, 111], лемк. лінійвий як вовк [2, 30], са хоче робити як псови воду хлентати [2, 101], ані хвуст не двигне [2, 137]. Як антонім на сході України вживається вираз дятлик-стукун „працелюбна людина“ [15, 125].

ВСГ „балакучий“ враховує такі додаткові та суміщені семи, як „язикатий“, „розпускати плитки“, „передавати вигадки“. Віра у те, що сорока на своєму хвості приносить новини, спричинила появу ФО зневажливої конотації: сорочин хвіст „язиката жінка“, сорочин хвіст причеплено в кого, кому, „хто-небудь язикатий, любить розпускати плитки, передавати вигадки“ [15, 319]; пор.: поліс. розніс новину як сорока брехню [5, 34], лемк. мати бісіды як коза бобірьок [2, 68]. Язик балакучої людини порівнюють із хвостом собаки: як собачий хвіст, як у собаки хвіст [15, 320].

ВСГ „дівчачур“ представлена такими АФО: серед дівчат одне порося [15, 111], серед мух один лотух [15, 215], зневажл. дівчачий (коров'ячий) хвіст (в основі виразу метафоричне представлення хлопця, що ходить позаду дівчат „хвостиком“, хвостом) [15, 318].

ФСП „Емоційна та почуттєва сфера людини“, враховуючи переживання людиною свого ставлення до дійсності, до особистого й навколишнього життя, представлено такими ВСГ з компонентами-зоонімами: „дуже боязкий, полохливий“, „поганий настрої“, „не любити“.

ВСГ „дуже боязкий, полохливий“. Символом полохливості та боягузтва є засць, тому в більшості фраземах домінує саме ця лексема: сидіти зайцем [15, 134], заяча кров, заячої крові багато в кого [15, 179], заяче серце [15, 283], зневажл. заячий хвіст [15, 318], лякливий (пугливий) засць [15, 134]. ФО цієї групи властивий також зоонім горобець (можливо, певну роль відіграє розмір пташки): сміливий як горобець [15, 96], горобине серце [15, 283], гороб'яче серце [3]; пор.: поліс. сміливий як горобець в терені [5, 35]. З аналогічним значенням зустрічається вираз власного хвоста боятися [15, 318]; пор.: лемк. мухы са боїть [2, 87], трясти са як нес [2, 101].

ВСГ „поганий настрої“: білки прибігли до кого [15, 40], коні приїхали в кого [15, 157].

ВСГ „не любити“: любити як кіт лозину [15, 159], як собака палку [3].

Таким чином, зоофразеологія – численна, активно функціонуюча підсистема загального фонду української фразеології – досить повно представляє різні сфери духовного життя народу. У пропонованій ідеографічній класифікації ФТП „Внутрішній світ людини“ виокремлюються 4 основні ФСП зоофразем, які експресивно відображають інтелектуальні здібності, риси характеру, моральні якості, емоції та почуття людини.

Умовні скорочення ремарок, назв говірок

Бойк. – бойківська, гуц. – гуцульська, жарг. – жаргонне, запоріз. – запорізька, зневажл. – зневажливе, зподіл. – західноподільська, ірон. – іронічне, лайл. – лайливе, лемк. – лемківська, ннад. – нижньонаддніпряньська, поділ. – подільська, поліс. – поліська, харк. – харківська, цсл. – центральнослобожанська.

1. Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав: Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. – Люблін – Луцьк, 2003. – 177 с. („Фразеологія” – с. 76 – 133).
2. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. – Братислава: Словацьке пед. вид-во, 1990. – 259 с.
3. Власна картотека.
4. Грица Т.Г. Матеріали до фразеологічного словника Гуляйпільського району Запорізької області // Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької області: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Х., 1996. – С.121 – 181.
5. Добролюба Г.М. Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами – назвами тварин. – К.: Видавництво „Волинь”, 1997. – 53с.
6. Доленко М.Т. Матеріали для словаря діалектних фразеологізмів Подолля // Вопр. фразеології. 8: Тр. Самарканд. ун-та ім. А.Навои. Н.с. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – С. 131 – 161.
7. Іменникова фраземіка Бойківщини // Яким М., Зубрицька М. З діалектології Бойківщини: іменникова словозміна, іменникова фразеологія. – Дрогобич: Коло, 2002. – С. 84 – 138.
8. Коваленко Н.Д. Фраземіка говірок Західного Поділля. Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 2001. – 20 с.
9. Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова. – Л., 2002. – 222 с.
10. Плетнева О.Л. Фразеологія говірок центральної Слобожанщини (структурно-семантичний аспект): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Х., 2004. – 20с.
11. Потапенко О., Дмитренко М., Потапенко Г. та ін. Словник символів. – К.: Ред. часопису „Народознавство”, 1997. – 156 с.
12. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1. – 11.
13. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
14. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 362 с.
15. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – 5-е вид. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.
16. Ужченко Д.В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні. Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Луганськ, 2000. – 248 с.
17. Українська мінувщина: Ілюстрований етнографічний довідник. 2-е вид. / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1994. – 256с.
18. Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.
19. Юрченко А.С., Ройзензон Л.И., Ройзензон С.И. Украинский диалектный словарь Харьковской области (фрагменты словаря) // Вопр. фразеології. 8: Тр. Самарканд. ун-та ім. А.Навои. Н.с. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – С. 131 – 161.

The author of the article analyses the zoidioms for description the internal world of the man. We determine the circle of phraseosemantic fields and clarify the most productive variant-synonymous groups within the investigated phraseology fund. The material of research are the phraseological units in East-Slobozhan and Steppe dialects of Donbas.

Key words: zoidiom, faunonim, dialectic phraseologism, phraseosemantic field, variant-synonymous group.

ТЕРМІНОЛОГІЯ

ББК 81.411.1-34

УДК 811.161.2

СВОЄРІДНІСТЬ ТЕРМІНОСИСТЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СЛОВОТВОРУ

Людмила Вакарюк

Стефанія Панцьо

У статті розглядаються терміни українського словотвору в аспекті лексичної та словотвірної своєрідності.

Ключові слова: парадигматичні відношення термінів, синонімічні дублети, похідні терміни, термінотворення, терміносистема, складання.

Значну частину лексичного складу будь-якої розвиненої мови становить термінологічна лексика. Дослідники сучасної української мови зазначають навіть, що цей пласт лексичних одиниць займає більше половини всього словесного складу [7, 166]. Переконливим доказом цього є поява в лексикографічній практиці доволі значної кількості термінологічних словників, у яких, як відомо, здійснюється стандартизація, уніфікація, стабілізація і селекція термінів. Так, за свідченнями М. М. Пешак, “в Україні тільки протягом другої половини ХХ ст. вийшло понад 50 термінологічних словників..., ними описано понад 50 різновидів виробничої діяльності суспільства” [7, 167]. Л. Полюга стверджує, що “в час десятиліття незалежності України вийшло 469 словників лише термінологічного типу з гуманітарних галузей знань” [8, 95].

Така кількість і розмаїття термінологічних словників свідчить, з одного боку, про системний характер лексикографічних праць як намагання максимально повно відобразити кількісно-якісний склад наукової термінології української мови. Це важливо ще й тому, що в поняттях кожної науки фіксується й відображається рівень, який досягає еволюція пізнання в певний час розвитку мови. З іншого боку, варто зауважити, що серед цих наукових видань більшу частину займають словники перекладного типу (двомовні, тримовні і т. п.). Незважаючи на той факт, що українське термінознавство і термінографія розвиваються протягом тривалого періоду, в ньому були й залишаються ще проблеми остаточного становлення терміносистем різних галузей науки. І це не зостається поза увагою сучасних дослідників української мови.

Саме ці проблеми стають об'єктом обговорення науковцями на семінарах, конференціях тощо. Так, учасники мовної секції конференції української проблематики, яка відбулася в Урбана-Шампейн 1997 р. [9] більшість доповідей присвячували питанням становлення української термінології в різних галузях наук. Показовим є виступ мовознавця Т. Кияка. У своїй доповіді “Проблеми української термінографії. Старі уроки в нових умовах” він наполегливо закликає до розробки “єдиної концепції термінотворення”, не допускаючи невиправданих збочень ані в бік хуторянських потуг, ані в бік необгрунтованої неологізації термінів [9, 103].

Таку ж стривоженість з приводу сучасного стану розвитку термінології та термінографії висловлює і знаний український лексикограф Л. Полюга у своїй статті “Погляд на українське словництво часів Незалежності (1991–2001)” [8, 95–101]. Учений вважає, що здобутки в цій галузі були б ще вагомішими, якби не стояли на перешкоді ті причини, які гальмують удосконалення української лексикографічної справи. До них він відносить, по-перше, відсутність підтримки з боку владних структур й урядовців, по-друге, – відсутність коригувального центру в сучасному словництві [8, 98].

Об'єктом дослідження в статті послугувала терміносистема сучасного українського словотвору. Словотвір – одна з “наймолодших” галузей мовознавчої науки, яка виокремилася в самостійний рівень в середині ХХ ст. Саме друга половина цього століття позначилася появою великої кількості праць у славістичному мовознавстві, інтенсивним і екстенсивним напрямками розвитку українського словотвору. Як наслідок цього – вихід фундаментальних праць зі словотвору. Найвагомішими з-поміж них є такі: І. І. Ковалик “Вчення про словотвір” (1961), Н. Ф. Клименко “Система афіксального словотворення сучасної української мови” (1973), “Словотвір сучасної української літературної мови” (1979), Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська та ін. “Морфеміко-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система” (1990), В. О. Горпинич “Українська словотвірна дериватологія” (1998), Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська “Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови” (1998), Л. В. Вакарюк, С. Є. Панцьо “Українська мова. Морфеміка і словотвір” (2004).

Такий активний розвій призвів до появи великої кількості дериватологічних термінів, у яких проявилися тенденції, характерні для терміносистем будь-якої галузі науки: 1) виникнення термінів-неологізмів; 2) семантичне переосмислення відомих термінів; 3) неоднозначність понятійної співвіднесеності термінів у різних авторів; 4) активний розвиток термінологічної синонімії; 5) тенденція до структурного ускладнення термінів тощо.

Дослідження словотвірної термінології свідчить про те, що вона має багатоаспектний характер. Її можна вивчати на різних мовних рівнях – лексичному, власне словотвірному, синтаксичному.

Аналізуючи терміни в лексичному аспекті, зауважимо, що найбільш перспективним є підхід, за якого аналізу підлягає певна мікросистема, до якої й належить словотвірна термінологія. Системний характер її зумовлений передусім системними відношеннями, серед яких на першому місці стоять

відношення парадигматичні. Суть їх полягає в тому, що місце терміна в загальній системі лінгвістичних понять-термінів визначається його відношенням до інших співмірних одиниць, а набір усіх позицій оптимально повно розкриває його семантику.

Ідея про те, що термін потрібно розглядати не як окремих знак, а як член певної системи, висувалася в роботах багатьох учених. Саме це підкреслював Г. Винокур: “Термінологічна система відображає в семасіологічній структурі слів, які до неї входять, певні зв’язки і відношення, які об’єктивно існують в колі названих понять і явищ” [3, 7].

Загальновідомо, що для будь-якої галузі науки характерна чітко окреслена система понять. Відповідно до цього й терміни, які виступають засобом номінації цих понять, також формуються в хоча й чітко окреслену, але відкриту й цілком специфічну систему, яку можна подати у вигляді концентричних кіл. Ядро цієї системи формують терміни, що називають найбільш типові категоріальні поняття. Ці терміни мають загальнонауковий характер і яскраво виражену тенденцію до детермінологізації.

У словотворі до таких термінів належать *морфема, морф, афікс, суфікс, корінь, гніздо, похідність, подільність, конверсія, похідне слово, словотвірна одиниця, твірне слово* та ін.

У терміносистемі ці слова варто вважати ключовими. Вони мають значний поняттєвий обсяг і як одиниці номінації охоплюють велику кількість самих реалій словотвору як науки.

Звуження поняттєвого обсягу термінів цього типу відбувається внаслідок поєднання із право- або лівобічними означеннями. При цьому терміни набувають аналітичної структури. Термін “морфема” ширший за своїм поняттєвим об’ємом, ніж ряд термінів на зразок *морфема коренева, морфема виражена, морфема нульова, морфема непродуктивна, морфема службова* тощо. Те саме відбувається з іншими термінами, незалежно від їх вихідної структури. Пор., наприклад, ключовий термін “похідне слово”, який має аналітичну структуру й також може звужувати свою семантику через об’єднання із залежним атрибутивним компонентом: *похідне слово просте, похідне слово складне, похідне слово однострунне, похідне слово okazionale* та багато інших.

Як бачимо, описане явище відображає парадигматичні відношення за зразком “гіперонім-гіпонім”, коли гіперонімом виступають ключові, або ядерні, терміни, а гіпонімами – їх формально й семантично розширені різновиди. Це дозволяє групувати терміни у гнізда, вершиною якого є гіперонім, тобто термін найбільш узагальненої семантики, а підпорядкованими елементами гнізда – гіпоніми, тобто терміни конкретизованої семантики.

Виходячи з гіперо-гіпонімічних відношень, в аналізованій терміносистемі можна виділити ще вищий рівень абстракції, на якому всі терміни поділяються на дві групи відповідно до гіперонімів – “морфеміка” і “словотвір”.

Оскільки семантика цих термінів має найбільш узагальнений характер, то решта термінів треба вважати гіпонімами, які розрізняються між собою характером і обсягом поняття, характером і глибиною їх ієрархії, наявністю-відсутністю додаткової аспектизації цієї ієрархії. Ця ідея була запропонована В. Лейчиком, який стверджував, що термін як член терміносистеми має ознаку змістовної системності, “за своїм значенням термін тісно пов’язаний з усіма іншими членами терміносистеми – як позначення видового поняття стосовно родового...” [5, 95].

У словотвірній терміносистемі чітко вираженими є відношення синонімії між термінами. Однак ця синонімія дещо відрізняється від класичної лексичної синонімії, оскільки в терміносистемі вона набуває характеру мовної еквівалентності [10, 74–79]. Шляхи виникнення термінологічної синонімії можуть бути різними: 1) синонімія українських термінів, 2) синонімія національного й інтернаціонального термінів.

Так, до першої групи можна віднести такі синонімічні терміни: *похідне слово і вторинне слово, афікс перерваний і афікс розірваний, словотвірний такт і словотвірний крок, словотворення і словопородження, вершина (гнізда) і вихідне слово, лексико-синтаксичний спосіб і зрощення, сполучний голосний і сполучний елемент, модель і зразок* та ін. Наведені приклади свідчать про те, що синонімічні відношення частіше виникають між термінами-словосполученнями, в той час, як одновербальні одиниці вступають у ці відношення значно рідше.

Щодо синонімії національних та інтернаціональних термінів, то вона виражена доволі активно. Наприклад: *словотвір і деривація, закінчення і флексія, усічення й елізія, корінь зв’язаний і радикал, морфема залишкова й уніфікс, деривація зворотна й деривація регресивна, перехід* (в інші частини мови) й *конверсія* та ін.

Синонімія термінів узагальненої семантики дає поштовх для розвитку синонімії між їх вторинними (за структурою чи семантикою) одиницями. Так, наприклад, синонімія термінів *деривація і словотвір, словотворення й слово- породження* зумовлює також синонімію усіх вторинних утворень. Пор.: *словотвірний процес і дериваційний процес, словотвірне правило й дериваційне правило* та ін.

Однак не можна не зважати на той факт, що в окремих випадках синонімія термінів носить умовний характер. Наприклад, семантика терміна «елізія» вужча, ніж терміна “усічення”, оскільки *елізія* трактується як різновид *усічення* [4, 162 і далі].

В окремих випадках терміни словотворення здатні утворювати досить об’ємні синонімічні гнізда, в яких мають місце як одновербальні, так і складені одиниці, власне українські та запозичені терміни. Наприклад: *деривація зворотна, деривація регресивна, редеривація, словотворення зворотне,*

словотворення регресивне; конфікс, біморфема, циркумфікс, конектор, морфема перервана, морфема розірвана, циркумфлекс; словотворення лексико-семантичне, словотворення семантичне, словотворення метафоричне, деривація лексико-семантична, деривація семантична, деривація метафорична.

За нашими спостереженнями, синонімія термінів виникає між різноструктурними одиницями (між словом та словосполученням) або між одноструктурними (між словами, між словосполученнями). Синонімія словосполучень частіше створюється синонімією одного з компонентів (це може бути як граматично головне слово, так й граматично залежне). Наприклад, терміни *деривація, словотвір, словопородження* продукують синонімію всіх термінів, у які ці слова входять як головні компоненти або як залежні: *морфема дериваційна – морфема словотвірна, дериваційне значення – словотвірне значення* і т. п.

Своєрідність словотвірних термінів визначають структурні дублети, які виникають внаслідок зміни актантної позиції компонентів сполучникових термінів: *афікс виражений і виражений афікс, аббревіатура ініціальна й ініціальна аббревіатура, морфемний аналіз й аналіз морфемний, словник словотвірний і словотвірний словник.*

Наявність у термінофонді українського словотвору великої кількості синонімічних і структурних дублетів значно розширює кількість реєстрових одиниць, з одного боку, з іншого ж – інспірує появу проблеми щодо доцільності цього явища у термінологічних системах взагалі й українському словотворі зокрема. У цьому плані дуже важливою, на наш погляд, була б вмотивована селекція термінів, яка б допомогла виявити і вилучити з ужитку ті з них, котрі становлять пасивну або «мертву» частину. За нашими спостереженнями, семантично рівнозначні терміни *деривація, словотвір, словопородження* суттєво відрізняються ступенем частотності. Найменш активним виявився термін “словопородження”, що, можливо, пояснюється наявністю в нього нульової словотвірної потенції (термін не дає похідних). З термінів “*деривація*” і “*словотвір*” найуживанішим є термін “*словотвір*”, який не має ні структурних, ні семантичних обмежень в утворенні похідних слів та складених термінів. Термін “*деривація*” має нижчий ступінь активності в мові, що можна пояснити звуженням його семантики, оскільки під *деривацією* розуміють лише процес творення слів.

В аспекті парадигматичних відношень між одиницями в середині мікросистеми показовими є відношення антонімії, в які можуть вступати здебільшого аналітичні терміни, рідше – одновербальні. Антонімія словосполучникових термінів виникає внаслідок антонімії одного з компонентів словосполучення. Найчастіше це буває означення. Наприклад: *зв’язаний і вільний* (корінь), *простий і складний* (афікс, слово), *примусова і вільна* (валентність), *первинний і вторинний* (афікс), *чистий і змішаний* (спосіб словотворення). Спостерігаються й однокореневі антоніми, наприклад: *регулярний і нерегулярний* (афікс, суфікс, модель), *продуктивний і непродуктивний* (тип, спосіб, афікс), *афіксальний і неафіксальний, безафіксальний* (спосіб), *передкоренева і післякоренева* (морфема), *лівобічна й правобічна* (валентність), *рухомий і нерухомий* (суфікс) та ін.

В аналізованій терміносистемі дещо слабше виражене явище багатозначності. Наприклад, термін “*деривація*” має три значення: 1) процес творення нових слів способами словотворення, 2) процес творення будь-яких мовних одиниць, 3) розділ словотвору...; термін “*етимологія*” має два значення: 1) розділ мовознавства, 2) історія слів та структурно-семантичних змін у них... До багатозначних належать також терміни *морф, скорочення, словотвір, морфематика слова, морфеміка синхронічна, морфодійний елемент, мотивант, спосіб словотворення, однокореневе слово, okazionale словотвір, тема, подільне слово* та деякі інші.

У поодиноких випадках має місце явище метафоризації словотвірних термінів. Так, усталені терміни *гніздо, корінь, ланцюжок, вершина, розірваний, вільний, зв’язаний* (корінь), *інтерференція, зрощення, база* (словотворення), *відкрита* (основа) увійшли в мову внаслідок метафоризації і сьогодні сприймаються як терміни зі стертою образністю. Проте деякі терміни зберегли цю метафоричну образність: *корінь живий, корінь мертвий, морфемний нуль, морфемний шов, словотвірний крок, способи словотворення чисті, афікс неперспективний (перспективний).*

У термінофонді сучасного українського словотвору є певна кількість термінів, які перейняті з інших галузей науки. Це так звані загальнонаукові терміни. Наприклад, термін “*модель*” функціонує в математиці, логіці та інших наукових сферах. Такий же міжгалузевий характер мають терміни *аналіз, структура, композиція, функція, система*. Досить часто мовознавство взагалі і словотвір зокрема використовують терміни природничих наук. Пор.: *модифікація, мутація, гібрид (гібридне слово), корінь, гніздо.*

Отже, словотвірна терміносистема являє собою «систему систем», оскільки вся сукупність термінів становить макросистему, а внутрішнє угруповання термінів за певними лексичними принципами утворює різноманітні мікросистеми.

Для наукових термінів властиві активні процеси словотворення. Наслідком таких процесів у лінгвістиці є поява вторинних одиниць. Однак, зауважимо, що в науці утворення нового слова завжди означає оформлення нового поняття. Окрім того, термінологічне словотворення практично завжди має узуальний характер. Випадки okazionale словотворення в науковому мовленні явище рідкісне.

Терміни сучасного українського словотвору здебільшого утворюють похідні афіксальні слова. Закономірність цього явища пояснюється тим, що похідний термін має переважно прозору внутрішню форму порівняно з непохідним. Найбільшу активність в утворенні термінів проявляють суфікси: *-*

(морфема – морфемний, склад – складний, словотвір – словотвірний, морфоїд – морфоїдний...); -альн-, -льн- (морф субстанціальний, суфікс унікальний, морф суфіксальний); -ев-, -ов- (морф кореневий, морф службовий); -ичн-, -ичн- (корінь етимологічний, морфема тематична) та деякі інші.

Відбувається активне відприкметникове творення абстрактних іменників з суфіксом *-ість*. Пор.: *похідність, продуктивність, регулярність, валентність, мотивованість* та ін. Доволі активним у термінотворенні виступають суфікси *-енн(я), -нн(я)*. Пор.: *закінчення, заміщення, зрощення, ототожнення* (морфем), *відношення* (еквівалентні), *усічення, ускладнення* (основи); *нарощування* (морфем), *накладання* (морфів).

У словотвірній термінології значне місце посідають похідні з суфіксом *-аці(я)*: *префіксація, суфіксація, конфіксація, абрєвіація, постфіксація, універбація*.

Словотворення за зразком спостерігаємо в термінах типу *морфонема, дериватема, фіксема, структєма, суфіксема*, які утворені за допомогою суфікса *-ем-(а)* за аналогією до терміна *морфема*. Цей суфікс з абстрактно-логічним значенням використовується для утворення термінів на позначення класу однотипних одиниць і має загальнономовний характер (пор.: *фонема, морфема, семема, синтаксема* та ін.).

З-поміж інших способів і засобів утворення термінів з морфеміки й словотвору найменш регулярним є спосіб нульової суфіксації (усічення). Пор.: *перерозклад* (основи), *розподіл* (аломорфів).

Певну кількість становлять похідні терміни з елементом *-оїд*, який відносять до “актуальних інтернаціональних кореневих морфем” [2, 90]: *суфіксоїд, афіксоїд, префіксоїд* і похідний прикметник *морфоїдний* (елемент).

У словотвірній терміносистемі представлена й префіксальна деривація. Найбільшу активність виявляють українські префікси *без-, не-, рідше між-, від-, при-*. Наприклад: *безпрефіксне, безафіксне, безфлексивне* (слово); *префікс нерухомий, суфікс непродуктивний, модель нерегулярна, невивідне, немотивоване* (слово), *неподільна, непохідна* (основа); *приад'єктивний, принумеральний, присубстантивний, привербальний* (суфікс); *відіменникове, віддієслівне, відчислівникове* (похідне слово); *міжкатегоріальний* (суфікс). Незначна кількість термінів утворена з використанням префіксів, перейнятих з інших мов: *а-, ало-, бі-, інтер-, пост-, ко-, кон-, квазі-, суб-, супер-, уні-*, які здебільшого характеризуються як інтернаціональні. Пор.: *асемантема, біморфема, біфікс, аломорф, інтерфікс, постфікс, кодеривація, квазіморфема, конфікс, суперсегментина* (морфема), *субморф, субстанціальна* (морфема). Запозичені префікси дали невеликий відсоток похідних стосовно загальної кількості термінів.

Серед похідних термінів сучасного словотвору мають місце і складні похідні. Аналіз показує, що здебільшого це композитні одиниці. Характерно, що утворення цих термінів відбувається лише від певних основ. Це зумовлюється своєрідністю самого об'єкта номінації. Так, наприклад, можливість поєднання різних словотворчих засобів у процесі творення нових слів української мови закономірно спровокувала появу цілої низки термінів на позначення таких способів словотворення та відповідно до них типів похідних слів. Пор.: *префіксально-суфіксальне словотворення, префіксально-суфіксальний спосіб словотворення, префіксально-суфіксальне слово*. Подібні паралельні ряди активно утворюють основи таких термінів, як *суфікс, префікс, конфікс, постфікс, флексія* (напр.: *префіксально-флексійне словотворення, суфіксально-постфіксальний спосіб словотворення* та под.).

Серед складних термінів засвідчено значний прошарок слів, що з семантичного погляду належать до кількісних. Вони розрізняються між собою співвідношенням з синтаксичними еквівалентами [6, 67]. Перший різновид ґрунтується на словосполученнях кількісних числівників з іменниками. Напр.: *одноструктурне* (похідне слово); *двочленний, тричленний, чотиричленний* (префіксальний комплекс); *однокореневі* (слова); *одновалентне* (слово) та ін. Такі композити мають означено-кількісну семантику.

Другий різновид термінів поєднує у своїй основі неозначено-кількісні числівники типу *багато-, мало-, полі-, мульти-*, які вказують на неозначену кількість будь-чого. Наприклад: *багатозначна* (морфема), *багатовалентний* (афікс), *малопродуктивний* (словотвірний тип), *поліморфемна* (основа), *багатоморфемна* (основа, слово), *багатовалентна* (морфема), *мультивалентна* (морфема) та ін.

З-поміж аналізованих композитів виділяється термін – прикметник *високопродуктивний* (словотвірний тип), який має кількісно-оцінну семантику, а компонент *високо-* виявляє близькість до основ *багато-, полі-, мульти-*.

Складні терміни з кількісним значенням легко утворюють як синонімічні ряди, так і антинонімічні кореляції (пор.: *багато-/полі-/мульти-/високо-*; *багато-* і *мало-*, *багато-* і *одно-*). Проте такі ряди не довгі, і їх небагато серед досліджуваних одиниць.

Незначна кількість складних термінів еквівалентна словосполученню, у склад якого входить дієслово: *словотворення* (від *слово* і *творити*), *словопородження* (від *слово* і *породити*), *формотворення* (від *форма* і *творити*). Ці композити утворилися з використанням з'єднувального голосного *-о-* та суфіксальним супроводом. Складання як способу творення термінів може супроводжуватися не лише суфіксацією, а й префіксацією (пор.: *міжчастининомовний* (суфікс)).

Деякі зі складних термінів утворилися шляхом абрєвіації, причому скороченню підлягає зазвичай перший компонент. Наприклад: *морфонема, оморфема, аброморфема*.

Як бачимо, переважна кількість складних термінів становить композитні утворення, що дозволяє визначити цей спосіб як активний при формуванні термінофонду українського словотвору. Лише кілька термінів утворилися шляхом юкстапозиції, напр.: *основа-морфема* та *слово-основа*.

Аналіз словотвірних особливостей термінів сучасного українського словотвору дозволяє зробити деякі узагальнення та висновки.

У кожній терміносистемі взагалі та в словотворі зокрема можна виділити свій комплекс словотвірних активних основ та словотворчих засобів з відповідними до них способами словотворення. Щодо основ, то саме вони становлять семантичне ядро актуального слова-поняття, знаходячи свою реалізацію в більш або менш чисельних гніздах споріднених слів. В аналізованій мікросистемі до них належать: *морфема* (пор.: *морфемний, морфеміка, морфонологія* і багато ін.), *слово* (пор.: *словотворення, словопородження, словотвірний* та ін.), *афікс* (пор.: *афіксація, афіксальний* та ін.), а також *суфікс, префікс, постфікс, конфікс, флексія* та ін.

Щодо словотворчих засобів, то в досліджуваній терміносистемі активно використовуються не лише власне українські, а й міжнародні словотворчі елементи. Висока продуктивність властива суфіксам *-ість-, -ацій-, -ень-(я)*. Активність цих суфіксів у науковому мовленні визначається їх абстрагувальною функцією, оскільки вони застосовуються для утворення термінів-іменників зі значенням процесуальності або абстрагованої ознаки.

Термінотворення прикметників від основ іменників теж досить часто відбувається за допомогою суфіксів *-н-, -ов-, -ев-, -ичн-*. Активність словотворення у сфері прикметників пояснюється постійною потребою в логічній конкретизації понять, які виражаються цими термінами.

Актуальними для словотвору як науки є збірні поняття, які виражаються термінами з суфіксом *-ем-(а)* (*суфіксема*). Одним із способів творення термінів сучасного словотвору є префіксація. До найбільш уживаних належать префікси *при-, не-, суб-, без-, а-, від-, між-* та ін. Доволі продуктивним способом термінотворення виступає складання, яке може супроводжуватися інтерфіксацією, суфіксацією та префіксацією.

1. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Український словотвір у термінах. Словник-довідник. – Тернопіль: Рукопис. – 236с.
2. Васильєва А.Н. Курс лекцій по стилістиці російського мови. Научный стиль речи. – М.: Изд-во «Русский язык», 1976. – 192с.
3. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Моск. ин-та истории, философии и литературы. – 1939. – Т. 5. – С. 5–14.
4. Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія. – Дніпропетровськ, 1998. – 189 с.
5. Лейчик В.М. О языковом субстрате термина // Вопросы языкознания – 1986. – № 5. – С. 93–99.
6. Пешак М.М., Клименко Н.Ф., Ярун Г.М., Карпіловська Є.А. Лексична семантика в системі «людина-машина». – К.: Наукова думка, 1986. – 602с.
7. Пешак М.М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 199с.
8. Полюга Л.М. Погляд на українське словництво часів незалежності (1991–2001) // Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка». Проблеми лінгвістики науково-технічного і художнього тексту та питання лінгводидактики. – Львів, 2002. – № 465. – С.95–101.
9. Про український правопис і проблеми мови. – Нью-Йорк-Львів, 1997. – 233с.
10. Украинский семантический словарь Проспект. АН УССР им. А.А.Потебни. – К.: Наукова думка, 1990. – 264с.

Terminological word combinations of modern Ukrainian word-formation are the object of our investigation, Particular attention is paid to two-component units, Formal grammatical models of word combinations, peculiarities of their structure, their variations are analyses.

Key words: terminological combinations, variation, syntactic synonyms, structure variants.

УДК 413(Укр.)+001.4

ББК 81.034

Світлана Форманова

ТЕРМІН “ІНВЕКТИВА”: ЗМІСТ ПОНЯТТЯ

У статті систематизовано й узагальнено визначення терміна „інвектива”, розглянуто варіанти його вживання, проаналізовано основні характеристики поняття „інвектива”. У статті запропоновано робоче визначення поняття „інвектива”, яке слугуватиме основою подальших досліджень. Це дозволить чітко розмежовувати поняття „інвектива” та „лайка” й використовувати його для подальшого аналізу мовного матеріалу.

Ключові слова: інвектива, термін, поняття, лайка.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки посилюється інтерес до ґрунтовного дослідження терміна „інвектива”, який уживається вченими як синонім лайки, татуїваної, не кодифікованої та обценної лексики. Це зумовлено психологічною і соціокультурною інтеракцією комунікантів та їхньою роллю в суспільстві. Актуальність статті полягає в тому, що в українській мові досі не визначено лінгвістичний статус поняття „інвектива”.

Метою статті є здійснення комплексної характеристики інвективи як мовознавчого і літературознавчого поняття. Мета зумовила розв'язання таких завдань: 1) систематизувати й узагальнити визначення терміна „інвектива” у мовознавчій і літературознавчій науці; 2) дати характеристику терміна; 3) запропонувати робоче поняття „інвективи”, що слугуватиме основою подальших досліджень.

В українстиці дослідження інвективної лексики, на жаль, не є активним. Побіжно торкалися цієї проблеми В.Шевчук(1993), Ю.Мушкетик(1997), Д.Синяк (1998), Я.Радевич-Винницький (2000, 2001), О.Курська (2004), А.Завражина (2006). Доктори філологічних наук Л.П.Столярова та Л.О.Ставицька (2003, 2005) досліджують молодіжне мовлення, жаргонну лексику, арго, сленг.

На російському ґрунті дослідженню інвективів присвячено значно більше уваги: Б. А. Успенський (1988), Русская бранная лексика (1994), В.І.Жельвіс (1990, 1997, 2000, 2001), В. І. Карасик (1992), І.А.Стернін (1999, 2000), Н.А.Анненкова (2004), А.А. Новохатько (2003).

О.П.Корольова (2002) та А.Ю.Позолотін (2005) досліджували інвективну лексику на матеріалі англійської та німецької мов.

Останнім часом терміном „інвектива” послуговуються у працях, присвячених проблемам юридичної лінгвістики, а саме лінгвістичному статусу образи як юридичної проблеми: Н.Д.Голев, Т.В.Чернишова, С.В.Дороніна, А.А.Леонтьєв, В.Н.Базилев, Ю.А.Бельчиков та Ю.А.Сорокін.

Семантичні, міфологічні та релігійні особливості російської інвективної лексики та історію її становлення здійснив російський учений Б.А.Успенський (1988). Він систематизував і узагальнив релігійні, міфологічні й традиційно-обрядові джерела, з'ясував історію походження не кодифікованої лексики й довів, що „матірня лайка виявляє цілком безсумнівне міфологічне походження й, відповідно, має ритуальний характер, Ця ритуальна формула є більш-менш стійкою (стабільною), оскільки відносно мало змінюється з плином часу; проте вона згодом зазнає усіляких переусвідомлень (семантичних трансформацій), обумовлених включенням у різні міфологічні коди” (переклад наш-С.Ф.) [18, 247-248].

В.І.Жельвіс зазначає, що інвективна лексика перш за все пов'язана з фізіологією людини й змінюється дуже рідко. „Ніхто не знає, скільки століть існує російський мат, абсолютно точно відомо, що в 16-17 ст. Він існував у тому самому вигляді, в якому існує зараз” (переклад наш-С.Ф.) [5, 14]. Л.Ставицька розмежовує поняття „жаргон” та „інвектива”: „серед жаргонізмів переважають негативні знижені номінації; така емоційно-оцінна доміанта автоматично екстраполюється на лайку. Звичайно, лайка, інвективне слововживання має стосунок до поняття жаргону, адже вокабул яр інвективи та жаргону можуть частково збігатися (у КЖ – блядь буду, у МС – блін, мудака та ін.). Але функції цих мовних страт збігаються не повністю. Якщо основна мета жаргонів – відособлення певної соціальної групи від решти, то для інвективи це всього лише функція. Скажімо, прийнято говорити про інвективу як про встановлення корпоративного духу між комуні кантами („соціальне лихослів'я, „...” [15, 37].

„Інквектива - це образливе слово, лайка, словесний випад. Інквективна лексика (грубі, вульгарні слова) і фраземіка (грубі, вульгарні вислови) є в усіх мовах, очевидно, за винятком штучних. Ці одиниці потрібні мовцям у стані афекту (з лат. – „настрій, хвилювання, пристрасть”) – короточасного сильного переживання: гніву, люти, відчаю, раптової бурхливої радості тощо, коли в критичних умовах людина неспроможна знайти вихід із ситуації” [14, 177]. У сучасних тлумачних словниках слово „інвектива” має таке визначення: „лайливий (від англ. abusive) – пов'язаний з вираженням незадоволення брутальними, лайливими словами” [1, 68]; „інвектива – від лат. *Invective* (*oratio*) – „лайливе мовлення; різкий виступ проти кого-, чого-небудь, викривальне мовлення; образа, напад” [8, 226]. У ВТССУМ зазначено: „Інквектива – и, ж. Гострий виступ проти кого-, чого-небудь, гостре обвинувачення” [3, 397].

Українські мовознавці звертають увагу на семантику терміна, а не на особливості вияву парадигматичних відношень (метафоричних, метонімічних, родо-видових, синтаксичних тощо): „Інквектива (лат. *invectiva*, від *invehog* – нападаю) – гострий викривальний виступ, різке звинувачення, осуд когось” [11, 439].

Зауважимо, що мовну специфіку терміна „інвектива” в українській мові майже не визначено. Здебільшого інвективу розглядають як об'єкт літературознавства й зосереджують увагу на поетиці та жанрових особливостях терміна: „Інквектива (лат. *invective oratio* – лайлива промова) – різкий виступ проти когось або чогось, викриття, образливий словесний напад” [2, 226]. У Літературознавчому словнику-довіднику знаходимо таке визначення: „Інквектива (лат. *invehit* – нападати) – творчий прийом, що полягає в гостро сатиричному викритті певних осіб чи соціальних явищ, відомий з античної доби (ямби Архілога, промови Демосфена, сатиричні діалоги Лукіана, епіграми Катутла та Марціала тощо)” [9, 301].

А.В.Завражина у статті „Проблеми определения понятия „инвективность” розглядає різні варіанти вживання терміна „інвектива” і похідних від нього словосполучень. Авторка здійснила кропіткий аналіз поняття „інвективність” та його відношення до проявів агресії та конфліктної поведінки у мовленні та дискурсі. Дослідниця пропонує своє визначення поняття „інвективність”, в якому наголошує на властивості мовних і мовленнєвих одиниць виражати образу, незадоволення, звинувачення, різкий напад. „Воно обумовлено прагненням мовця образити співбесідника чи об'єкта обговорення” (переклад наш – С.Ф.) [6, 64]. Адже об'єктом дослідження авторка обрала сучасний політичний дискурс та форми проявлення в ньому агресії та конфліктної поведінки.

О.П.Корольова у дисертації „Прагматика инвективного общения в англоязычном социуме”(2002) вперше здійснила опис прагматичних категорій інвективного мовленнєвого акту й виокремила взаємозв'язок зневаги з низкою чинників екстралінгвістичного характеру. Авторка тлумачить інвективу як засіб образи, але не визнає за інвективою вульгарного характеру. Свою точку зору О.П.Корольова базує на дефініціях терміна „інвектива”, що подані в англійських тлумачних словниках. А.Ю.Позолотін не

погоджується з дослідницею, оскільки вважає, що такий підхід не дозволяє повно визначити лінгвістичний термін [13, 14]. Але, на нашу думку, все залежить від того, яке значення вкладається у семантику цього терміна. Вважаємо, що на позначення вульгарних слів є багато дефініцій, як-от: лайлива лексика, обценна лексика, табуйована лексика, некодифікована лексика, ненормативна лексика, а в просторіччі – матерщина. Це явище великого масштабу, оскільки через інвективну лексику як в усному, так і в писемному мовленні передається вся гама почуттів і переживань. Тому не можемо погодитись з думкою А.Ю.Позолотіна, який пропонує інвективою називати лайку, використану в функції образи [13, 17].

У монографії А.А.Леонтьєва, В.Н.Базилева, Ю.А.Бельчикова та Ю.А.Сорокіна „Понятие чести и достоинства, оскорбления и ненормативности в текстах права и средств массовой информации” (1997) розглянуто юридичний аспект інвективного мовлення, зокрема визначено поняття інвективного наміру та інвективної дії. Взагалі в межах юрислінгвістики розробляється перспективний напрямок дослідження. За А.А.Леонтьєвим, у наш час у законодавчих текстах немає чіткого визначення поняття „образ”, „ображення”, „ненормативності” та „непристойності” й, відповідно, виникають значні проблеми при встановленні ступеня вини інвектанта [10, 3]. Зараз перед юрислінгвістикою гостро стоїть питання про ви членування критеріїв наміру образи й ображення ненормативних засобів [4, 195].

На жаль, у сучасному мовознавстві ще не розроблено відповідний термінологічний апарат і не визначено лінгвістичний статус інвективи. Вчені нерідко терміни „інвектива” та „лайка” використовують як синоніми. Але ці терміни абсолютно різні. Отож, розглянемо точки зору дослідників на цю проблему.

Як мовний знак інвективу визначено грубим і вульгарним словом, засобом вербальної агресії. З цієї точки зору інвектива нічим не відрізняється від лайки. „Останнє розуміється дослідниками як закріплений у мовному узусі знак, який, з одного боку, має табуйований характер, тобто не використовується в офіційній сфері спілкування, лежить за межами нормативної мови і носить переважно усний характер, а з іншого – має стійкі стилістичні маркери, такі як „вульг.”, „груб.”, „бран.”, „презирл.”. У такій інтерпретації лайка визнається мовним знаком, який не відповідає у певній групі в певний момент часу нормам пристойності” (переклад наш – С.Ф.) [13, 15].

Інші дослідники інвективою називають будь-яке слово, використане з метою образити адресата. У мовній системі це слово зафіксовано як потенційна інвектива, тобто воно містить у своєму значенні критичні характеристики людини [7, 7]. З цієї точки зору до розгляду інвектив потрапляють усі слова, які в силу своєї пейоративної семантики можуть потенційно образити адресата. Фактично інвектива визнається одиницею мовлення (тип мовлення), а не мови. Так, О.П.Корольова не відносить до інвективів лайку, використану у вигуківій функції та лайку в ролі локативів [7, 8]. У такому значенні інвективою можна назвати будь-яке, навіть необразливе слово, яким можна потенційно образити будь-кого.

Інквективна лексика – важливий засіб зв'язку між ціннісними орієнтаціями соціуму та вираженням украї негативного відношення до об'єкта оцінки – людини як носія певних рис характеру, шкідливих звичок, яка порушує норми суспільного порядку.

Інквективи в широкому розумінні здатні образити адресата навіть з використанням іронії, недоречного жарту, порушенням етикетних форм та ін.

Серед російських учених варто відмітити праці І.А.Стерніна, в яких доводиться і експериментально підтверджується можливість спрямованого впливу на мовлення носіїв російської мови з метою виключення з неї матірної лексики у вигуківій функції [17; 16]. На думку дослідника, інвективою вважається образливе слово у найбільш різкій формі [17, 11]. Іншими словами, інвективою називають лайку у функції образи.

В.І.Жельвіс зазначає, що поняття „інвектива” може використовуватися у вузькому і широкому значенні. „Інквективу у вузькому смислі слова можна визначити як спосіб існування мовленнєвої агресії, який сприймається у певній соціальній (під)групі як різкий або табуйований. У дещо іншому ракурсі інвективою можна назвати вербальне (словесне) порушення етичного табу, здійснене не кодифікованими (забороненими) засобами” (переклад наш – С.Ф.) [4, 196]. Інквективою у широкому смислі В.І.Жельвіс називає „будь-який різкий виступ, напад” (переклад наш – С.Ф.) [5, 149].

Отже, інвективна лексика, за В.І.Жельвісом, у вузькому смислі, – це табуйована, некодифікована, обценна лексика, яку заборонено вживати прилюдно. Це відносно невелика і замкнена група слів і виразів, на вживання яких у культурному суспільстві накладається табу. До цієї групи входять назви частин людського тіла, перш за все геніталій (так звана лексика „коїтального” типу), фізіологічних потреб, статевого акту, а також похідні від них слова. До цієї категорії також належать образливі лексеми, які у своєму основному значенні послуговують назвою жінки-повії, але частіше за все використовуються все-таки у вигуківій функції – при вираженні людських емоцій: гніву, радості, звинувачення, обурення, ненависті та ін. В.І.Жельвіс наголошує на тому, що в мовленні інвективи використано в різних функціях, основними з яких є вигуківі й образливі [5, 311].

На думку А.А.Леонтьєва, „інвективну лексику і фразеологію складають слова та висловлювання, які містять у своїй семантиці, експресивному забарвленні й оцінці образу особистості адресата, інтенцію того, хто говорить і пише принизити, образити, збезчестити, зганьбити адресата свого мовлення,

завичай супроводжувану прагненням здійснити це в якомога принизливій, різкій, грубій та цинічній формі” (переклад наш – С.Ф.) [10, 7].

Дослідники до інвективної лексики відносять такі розряди слів:

- 1) обценну, лайливу й матірну лексику (напр., відомі російські слова на букву „Х”);
- 2) діалектну, жаргонну, просторічну лексику (напр., „гад повзучий”, „падло”, „оболдуй”);
- 3) грубу просторічну лексику розмовної літературної мови (напр., „дівка”, „тварюка”, „стерво”, „сучий син”);
- 4) констатуючі номінації особи, які позначають негативну з точки зору інтересів суспільства діяльність, заняття, вчинки, поведінку будь-кого (напр., „крадій”, „злочинець”, „педераст”, „повія”, „фашист”). У переносному значенні ці слова, на думку авторів, набувають пейоративної експресії і негативної оцінки, яку суспільно визнає та реально сприймає адресат як пліт карську чи образливу характеристику;

5) слова і словосполучення, у самому значенні яких за констатуючих умов семантики міститься негативна оцінка діяльності, занять, поведінки будь-кого, яку супроводжувало експресивним забарвленням публіцистичного характеру (напр., „дворушник”, „зрадник”, „запроданець”, „расист”, „рenegат”, „русофоб”);

6) нейтральні номінації особи за професією, родом діяльності, які у переносних значеннях набувають різкої негативної оцінки, яку зазвичай супроводжує експресія несхвалення, презирливості (напр., „бюрократ”, „м’ясник”);

7) зоосемантичні метафори, які містять негативну оцінку адресата мовлення та грубу експресію несхвалення, зневаги (напр., „кобель”, „кобила”, „свина”, „сука”);

8) слова, які позначають дії або якості, властивості будь-кого чи будь-чого (напр., „вкрасти”, „вбити”, „мучити”, „гвалтувати”). (переклад наш – С.Ф.) [10, 3-4].

Як бачимо, автори за інвективу визнають номінативні одиниці у формі звертань до іншої людини, які потенційно можуть бути використані як образа адресата. У широкому розумінні інвективи, як її характеризують В.І.Жельвіс, А.Ю.Позолотін, І.А.Стернін, такий підхід цілком виправданий. Але у межах нашого дослідження ми пропонуємо відносити до інвективної лексики такі розряди слів:

1) констатуючі намінації особи, які позначають негативну оцінку з точки зору інтересів суспільства діяльності, родів занять, вчинків, поведінки;

2) слова і висловлювання, у семантиці яких міститься негативна оцінка діяльності, занять, поведінки, яку супроводжувало експресивним забарвленням публіцистичного характеру;

3) нейтральні номінації особи за професією, родом діяльності, які у переносному значенні набувають різкої негативної оцінки, супроводжуваної експресивними формами несхвалення та презирливості;

4) зоосемантичні метафори, які містять негативну оцінку адресата мовлення та грубу експресію несхвалення, презирливості, гребування;

5) етична оцінка дієслів мовлення;

6) дієслова, які позначають дії або якості, властивості будь-кого, будь-чого.

Інші групи слів, які виокремлюють А.А.Леонтьєв та ін. варто було б віднести до табуованої, не кодифікованої, обценної лексики.

Але образою може бути будь-яке слово, що має негативну характеристику, оскільки стає таким не стільки за своїм значенням, скільки завдяки відповідній комунікативній ситуації. Таким чином, інвектива у широкому смислі – це літературна форма, яка має на меті публічно принизити особистість всіма можливими способами з урахуванням ментальних та етнічних установок конкретного суспільства. У такий спосіб з боку супротивника можуть бути використані такі методи, як напади, іронія, насмішка, навіть, сарказм.

А.Ю.Позолотін такі слова називає пейоративами, оскільки вважає цей лексичний пласт неоднорідним за складом. Він пише: „У ньому можна знайти такі необразливі слова як „бюрократ”, „крадій”, „злочинець” (переклад наш – С.Ф.) [13, 20].

Отже, систематизуючи зазначені вище визначення і характеристики терміна „інвектива”, пропонуємо робоче визначення поняття, яким послуговуватимемося у нашому дослідженні. Ми визначаємо інвективу як будь-яку образу, але не вважаємо інвективою не кодифіковану, татуйовану, обценну лексику, лайку та слова з негативною оцінною семантикою. „Інвектива (від лат. *investiva*, з *oratio investiva*, від дієслова *invehor*) – гострий викривальний напад, виступ проти кого-небудь, чого-небудь, різке звинувачення, осуд з метою принизити, образити, збездістити та зганьбити адресата в якомога принизливій, різкій, грубій та цинічній формі.

Першим і основним завданням будь-якої інвективи є переконання слухачів у правдивості звинувачень. Переконання є важливішим за істину, але „оратор, який промовляє інвективу, прагне потішити аудиторію, зробити їй ласку” (переклад наш – С.Ф.) [12, 19]. Це відбувається тоді, коли інші підлягають образі. Такий чинник має місце і в обрядових українських (сороміцьких) піснях, у політичних пасквілях, у жанрі ямбу, який був заснований на лайці.

Акт образи однією людиною іншої виконує складну комунікативну функцію. Як один з основних механізмів людського спілкування, він частково є залишком захисної реакції та погрози у тваринному світі. За допомогою інвективи в одних випадках виражається гнів, роздратування, а в інших – це просто бажання поставити респондента у незручне становище, спонукати когось до дії або ж припинити ці дії та зупинити чийсь неетикетну поведінку.

У результаті дослідження ми дійшли таких висновків: 1) інвективи – це лінгвістична категорія, яка не має чітко окреслених меж і якій притаманні властивість залучення та утворення нових лексем; 2) можна зробити умовний розподіл інвектив на такі категорії: а) лексеми, які позначають негативну діяльність, поведінку, вчинки та заняття; б) лексеми, у самому значенні яких міститься негативна оцінка діяльності, занять, вчинків та поведінки адресата; в) лексеми, які мають нейтральне значення, але у переносному значенні домінують осіб за професією та родом діяльності у різко негативній формі; г) лексеми, які утворюються на основі зоосемантичних метафор, що містять негативну оцінку адресата мовлення та грубу експресію несхвалення, зневаги, гребування; г) етична оцінка дієслів мовлення; д) дієслова, які позначають дії або якості, властивості будь-кого чи будь-чого. Причому не можна стверджувати, що лексеми категорії а) силою впливу на слухача емоційно сильніші, ніж лексеми категорії б). Все залежить від конкретної мовної ситуації.

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969.
2. Бойченко О. Інвектива // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 226-227.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпін: ВТФ „Перун”, 2003. – 1440 с.
4. Жельвіс В.И. Слово и дело: юридический аспект сквернословия // Юрислингвистика-2: Русский язык в естественном и юридическом бытии: Межвуз. сб. научн. тр. – Барнаул: Изд-во АГУ, 2000. – С. 194-206.
5. Жельвіс В.И. Поле брани: Сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира. – М.: Ладомир, 2001. – 349 с.
6. Завражина А.В. Проблема определения понятия „инвективность” // Слов’янська філологія: збірник наукових праць. Випуск 11. Мовознавство. – Горлівка: Видавництво ГДПІМ, 2006. – С. 58-66.
7. Королева О.П. Прагматика инвективного общения в англоязычном социуме (на материале британского ареала): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Нижний Новгород, 2002. – 22 с.
8. Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов. – М.: Русский язык, 2000.
9. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р.Т.Гром’яка, Ю.І.Коваліва, В.І.Теремка. – К.: ВЦ „Академія”, 2006. – 752 с. (Nota Bene).
10. Леонтьев А.А., Базилев В.Н., Бельчиков Ю.А., Сорокин Ю.А. Понятие чести и достоинства, оскорбления и ненормативности в текстах права и средств массовой информации / А.А.Леонтьев и др. – М.: Фонд защиты гласности, 1997. – 128 с.
11. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови: Підр. для філол. спеціальностей вищих навч. закладів. – К.: Вища шк., 2003. – С. 431-453.
12. Новохатько А.А. Инвективы Саллюстия. Рукописная традиция, издания, критика текста: Дис. ... канд. филол. наук / 10.02.14.-МГУ им. М.В.Ломоносова. – М., 2003. – 286 с.
13. Позолотін А.Ю. Инвективные обозначения человека как лингвокультурный феномен (на материале немецкого языка): Дис. ... канд. филол. наук / 10.02.19. – Волгогр. гос. пед. ун-т. – Волгоград, 2005. – 248 с.
14. Радевич-Винницький Я. Етикет: культура спілкування. – Львів: Сполом, 2001. – 224 с.
15. Ставицька Леся. Аргумент, жаргон, сленг: Соц. диференціація укр. мови. – К.: Критика, 2005. – 464 с. – Бібліогр.: С. 426-449.
16. Стернін І.А. Некоторые жанровые особенности мужского коммуникативного поведения / И.А.Стернін // Жанры речи: сб. научн. ст. – Саратов: Изд-во «Колледж», 1999. – С. 178-185.
17. Стернін І.А. Социальные факторы и развитие современного русского языка / И.А.Стернін // Теоретическая и прикладная лингвистика: межвуз. сб. научн. тр. Вып. 2. Язык и социальная среда. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2000. – С. 4-16.
18. Успенский Б.А. Религиозно-мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии (Семантика русского мата в историческом освещении) // Semiotics and the History of Culture. – Т. 2. (In Honor of Jurij Lotman Studies in Russia). – Slavica Publishers, Columbus, Ohio, 1988. – С. 197-301.-

In clause designations of the term "invective" are systematized and generalized, variants of its use are considered, the basic characteristics of concept "invective" are analyzed. In clause working definition of concept "invective" which will form a basis of the subsequent researches is offered. It will allow precisely delimit concepts "invective" and "curse" and to use it for the subsequent analysis of a language material.

Key words: invective, term, concept, curse.

УДК 811.161

ББК 81.021 (2Ук)

СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКИХ ЮРИДИЧНИХ ТЕРМІНІВ-ІМЕННИКІВ ГАЛИЧИНИ АВСТРІЙСЬКОГО ПЕРІОДУ

Михайло Паночко

У статті проаналізовано словотвірну спроможність іменників – юридичних термінів, які фіксуються в західноукраїнських джерелах австрійського періоду. Описуються словотвірні форманти, специфічні елементи та тенденції іменникового словотвору.

Ключові слова: українська юридична термінологія, спосіб словотвору, словотвірний афікс, словотвірна структура іменника.

У наш час проблема словотвору актуальна і важлива, про що свідчить велика кількість досліджень в українському та зарубіжному мовознавстві. Серед відомих дослідників українського словотвору потрібно згадати праці І.Коваліка, Н.Клименко, К.Городенської, В.Горпинича, В.Грещука, П.Білоусенка, Л.Гумецької, З.Сікорської та багатьох інших. Питання словотвору юридичної

термінології також стали об'єктом досліджень українських мовознавців та юристів: М. Вербец, І. Гумовської, Н. Руколянської, О. Сербенської та ін. Ми ж намагаємось дослідити особливості словотвору іменників – юридичних термінів, які зафіксовані у західноукраїнських джерелах XIX – початку XX ст.

Актуальність дослідження зумовлена відчутною питомою вагою юридичної термінології як різновиду підсистеми в складі загальнолексичної системи; вагомих значенням галицької юридичної термінології як однієї з основ для формування і становлення словотвірної системи сучасних українських іменників – юридичних термінів. Іменник “посідає особливе місце в системі частин мови: у цьому відношенні він є найбагатшим класом слів” [2, 3]. Не менш важливе місце посідають терміни-іменники в системі юридичної термінології. Дослідивши особливості словотвірної структури іменників в юридичній термінології Галичини XIX – початку XX ст., можна буде зробити ряд важливих проєкцій на історію формування дериваційної системи юридичної термінології української мови.

Більшість термінів-іменників у складі української юридичної лексики утворена шляхом морфологічного способу словотвору, який полягає у з'єднанні афіксальних морфем з кореневою або похідною частиною слова в одне слово “за певними словотвірними моделями, правилами, тенденціями, що існують в даній мові на різних етапах її розвитку” [6, 19].

Продуктивність морфологічного способу словотвору в галузі українського юридичного терміноутворення пояснюється тим, що цей спосіб найширше використовується у словотворенні загальнонаціональної мови. При цьому способі словотвору на перший план виступають ті семантико-граматичні особливості новоутворених слів, що дають можливість використовувати однотипні способи словотвору для позначення однотипних понять галузі права.

Таким чином, у словотвірній структурі дериватів, утворених за допомогою морфологічного способу словотвору, органічно закладені основи структурної систематизації, що має першочергове значення для термінології.

Для творення українських юридичних термінів – іменників XIX – початку XX століть використано всі різновиди морфологічного способу творення, крім аббревіації. Найпродуктивнішим різновидом цього способу творення української юридичної термінології в Галичині була суфіксація.

У суфіксальному словотворі іменників, які вживалися на Західній Україні, здебільшого суттєвих відхилень від сучасних норм не спостерігалось. Але іноді, і в непоодиноких випадках, від тих самих твірних основ з допомогою різних суфіксів творилися слова без будь-якої диференціації їх лексичного значення. Таким чином виникали іменники з одним лексичним значенням і різною морфологічною структурою. Особливо багато фіксують таких іменників перекладні словники Західної України XIX ст.: “Juridisch-politische Terminologie”, словники Желехівського, Левицького, Партицького: *обвинений* і *обвиненець*, *підсудний* і *підсудимець*, *судодержець* і *судодержитель*, *сліджене* і *слідство* та ін.

Зрозуміло, що “лексично тотожні структурні варіанти в літературному вжитку могли співіснувати лише якийсь певний, обмежений час, а потім внаслідок внутрішнього розвитку вони повинні семантично чи стилістично диференціюватись. Коли ж така диференціація не відбувалася, то в літературному вжитку залишався з усіх цих варіантів тільки один, а решта переходила в пасивний лексичний запас мови і згодом зовсім забувалася” [5, 161].

Розглядаючи юридичні терміни, сформовані морфологічним способом, ми виявили, що для творення нових іменників на означення назв осіб, які безпосередньо мають відношення до галузі права, найбільш активно в західноукраїнських джерелах використовувався суфікс *-ник(ик)*. З цим суфіксом творилися іменники й від тих основ, які не збереглися в сучасній українській літературній мові або ж від яких тепер нові слова з його допомогою не творяться. Наприклад, лише “Німецько-український правничий словар” Костя Левицького фіксує такі слова: *вдійник*, *викупник*, *виновник*, *ворохобник*, *доказник*, *забийник*, *заступник*, *защитник*, *осудженник*, *правник*, *справник*, *убійник*, *фальшивник* та ін.

Більшість сучасних мовознавців (Білоусенко, Каспришин та ін.) вважають, що такі іменники можуть бути утворені від будь-якої частини мови: іменника, прикметника, дієслова, якщо останні фіксуються в пам'ятках досліджуваного періоду [2, 69].

Юридична термінологія Західної України фіксує ряд іменників чоловічого роду на позначення осіб з суфіксом *-ник*, які мають відношення до галузі права, що можна віднести до 1) відприкметникових похідних: *вірник*, *підсудник*, *повірник*, *посередник*, *посередник*, *службовник*, *судебник*, *судовик*; 2) віддієслівних: *вартівник*, *вартовик*, *напасник*, *наслідник*, *осудженник*, *убійник*; 3) відсубстантивних: *жалобник*, *законник*, *коморник*, *напасник*, *шкідник* та ін.

Зустрічається в галицьких джерелах також і жіночий відповідник цього суфікса *-ниц-я*: *виновниця*, *забийниця*, *клеветниця*, *позовниця*, *справниця*, *убийниця*.

Суфікс *-ач* в українській мові належить до тих, які складають національну специфіку іменникового словотвору [7, 53]. В українській мові цей формант набув особливої продуктивності в XX столітті, а галицькі джерела кінця XIX ст. вже фіксують тенденції дальшого розвитку цього суфікса. Зокрема, у словнику Костя Левицького знаходимо такі юридичні терміни – назви осіб з суфіксом *-ач*: *визивач*, *відбирач*, *втікач*, *затрувач*, *прислухач*, *псувач*, *слухач*, *толмач*, *укривач*, *утікач*. Переважно це

віддієслівні деривати. Важливо відзначити, що західноукраїнські мовні джерела не згадують таких поширених сьогодні термінів з суфіксом *-ач*, як *відповідач*, *обвинувач*, *позивач*.

Для позначення назв осіб, які мають безпосереднє відношення до галузі права, використовують також суфікс *-ець*. Перший український перекладний юридичний словник “Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs” містить такі віддієслівні та відприкметникові іменники – юридичні терміни з даним суфіксом: *визидець*, *визиватець*, *виконавець*, *виноватець*, *дозорець*, *засудженець*, *звідець*, *зізнавець*, *злочинець*, *каранець*, *надзорець*, *оборонець*, *подавець*, *справець*, *судець*. Ще більше таких термінів (близько 40) знаходимо в словниках Желехівського та К. Левицького.

В українській юридичній термінології присутні також іменники з суфіксом *-тель*, який приєднувався до дієслівних основ: *віритель*, *доноситель*, *засідатель*, *зложитель*, *обвинитель*, *проситель*, *ручитель*, *слідователь*, *тайтель*. Особливо багато таких форм знаходимо в галицьких правничих часописах (вісниках) середини XIX ст., хоча їх фіксує і 2-е видання правничого словника Костя Левицького 1920 року.

З суфіксом *-ень* в усіх західноукраїнських словниках виступає віддієслівний іменник *в'язень*.

На початку XX ст. все більш продуктивними ставали запозичені іменникові суфікси на означення осіб, які пов'язані з галуззю права. Так, більшого використання набувають слова з суфіксом *-ист*, зокрема слово *юрист*, яке з початку XX ст. паралельно вживається з терміном *правник*. Мова ж Західної України XIX ст. однозначно надає перевагу саме терміну *правник*.

Серед інших запозичених суфіксів, слід виокремити суфікси *-ар* (*арендар*, *кредитар*, *митар*, *нотар*, *правотар*, *секретар*) *-ят* (*-ат*) (*нотаріят*, *секретаріят*) та *-атор* (*-ор*) (*адміністратор*, *провакатор*, *прокуратор* і навіть *судатор*).

У суфіксальному творенні юридичних термінів - іменників на означення неістот західноукраїнські джерела XIX – початку XX ст. засвідчують такі процеси, що відбувалися в українській мові:

1) надзвичайно велику продуктивність суфікса *-ість* в іменниках з абстрактним значенням, що було властиве українському словотвору і раніше: *беззаконність*, *безкарність*, *безправність*, *виноватість*, *відповідальність*, *достовірність*, *законність*, *караємість*, *карність*, *наслідність*, *невинність*, *підсудність*, *правність* та ін.

2) активне використання суфікса *-ство* (*-цтво*) на означення загальних понять властивості, стану, діяльності, збірності і т. д.: *заступництво*, *зрадництво*, *нотарство*, *опікунство*, *правотарство*, *розбійництво*, *свідоцтво*, *слідство*, *справництво*, *судейство*, *судівництво*, *убивство*, *шпигунство* та ін.

3) використання віддієслівно-іменникових суфіксів *-ан-є* (*-анн-я*, *-яни-я*), *-ен-є* (*-енн-я*), *-т-є* (*-тт-я*) зі значенням дії, стану, процесу: *відкликанє*, *відшкодованє*, *діланє*, *задержанє*, *послуханє*; *веденє*, *вивільненє*, *відпущенє*, *осудженє*, *провиненє*, *увільненє*; *викритє*, *відбутє*, *доживотє*, *набутє*, *ужитє* та інші. Більшість з цих термінів не увійшли до сучасного складу юридичної лексики, були відкинута як полонізми.

Продуктивними в системі юридичної термінології Галичини є віддієслівні іменники на означення дії, утворені регресивним способом: *виклик*, *доказ*, *допит*, *обишук* [12, 10].

Префіксація в українській юридичній термінології аналізованого періоду дещо поступається продуктивністю суфіксальному способу творення. Префіксальні юридичні терміни – іменники творяться за кількома словотвірними моделями з використанням певного арсеналу словотворчих засобів, серед яких виділимо префікси *без-*, *від-*, *не-*, *недо-*, *пере-*, *проти-*: *безлад*, *безчесть*, *безкарність*, *відданє*, *відкликанє*, *непорядок*, *недоплат*, *перегляд*, *противага*, *протидоказ*.

Словники та періодика Західної України кінця XIX – початку XX ст. засвідчують велику продуктивність творення іменників шляхом слово- і основоскладання: *законодавчість*, *одноцільність*, *правоважність*, *правостійність*, *самовладність*, *самоврядування*, *справоведенє*, *справозаступник* та ін.

Потрібно відзначити, що німецька мова, для якої найбільш характерним способом словотвору є власне основоскладання, у багатьох випадках дала і для української мови певні словотворчі моделі при творенні складних термінів. Це виявилось передусім у калькуванні – копіюванні іншомовного слова за допомогою свого, незапозиченого матеріалу; поморфемному перекладі іншомовного слова [8, 230].

За таким зразком утворені терміни, які знаходимо вже в “Juridisch-politische Terminologie” (1851): *законодавство* — нім. *Gesetzgebung*, *законопротиступство* — нім. *Gesetzübertretung*, *законопротиступство* — нім. *Gesetzwidrigkeit*, *судоведенє* — нім. *Gerichtsverfahren*, *судовластитель* — нім. *Gerichtsherr*, *судодержець* — нім. *Gerichtshalter*. Не оминає такі терміни і словник Костя Левицького, який вийшов у світ в 1920: *правонабувець* — нім. *Rechtsnehmen*, *правосильність* — нім. *Rechtskraft* та ін.

Отже, шляхом афіксації були створені терміни на ґрунті національних та інтернаціональних основ, еквівалентних за своєю семантичною структурою відповідним німецьким термінам.

Як відомо, терміни виявляють міжмовні контакти як на лексичному, так і на словотворчому рівні. Варто відзначити, що іншомовні запозичення юридичної лексики в українській мові відзначаються двома протилежними особливостями: надзвичайною строкатістю мовного матеріалу, якщо мова йде про джерела походження окремих слів, твірних основ і морфем, і помітною одноманітністю граматичних і словотвірних засобів та прийомів засвоєння цього іншомовного матеріалу.

Перша із вказаних особливостей – неоднорідність походження іншомовних запозичень у юридичній лексиці зумовлена, насамперед, позамовними чинниками. Мовним матеріалом для утворення слів іншомовного походження, юридичних лексем, послужили слова мови того народу чи тієї країни, де вперше з'явилося те чи інше поняття, яке пов'язане з галуззю права.

У юридичній термінології української мови, яка була поширена в Західній Україні австрійського періоду, найвиразніше проявляється вплив неслов'янських мов, насамперед латини та німецької (*агент, адвокат, акт, ранг, секвестр, штраф*) [11, 503]. Запозичення з французької, англійської, італійської мов фактично зовсім не фіксуються в словниках, а лише починають з'являтися в мові періодики початку ХХ ст.

Друга із згадуваних особливостей – одноманітність і малочисельність граматичних і словотвірних засобів засвоєння іншомовної юридичної лексики в українській мові є проявом як узагальнюючого характеру морфологічних і словотвірних засобів мови, так і тенденцією до простоти і чіткості мови, що необхідно у юридичній галузі. Тут варто відзначити, що запозичені префікси *анти-, де-, інтер-, контр-* та подібні в юридичній термінології Галичини австрійського періоду поширення не набули [1, 12]. Переважно ж використовувалися згадані нами іншомовні суфікси *-атор (-ор), -ар, -ист/ -іст, -ят (-ат)* та калькування.

Лексико-семантичний спосіб словотвору належить до продуктивних способів творення української юридичної лексики. Продуктивність цього способу словотвору не тільки в українській юридичній лексиці, але і в лексиці української мови взагалі, зумовлена принципом парадигматичної економії в мові.

Лексико-семантичний спосіб утворення слів відіграє певну роль у збагаченні лексичного складу багатьох термінологічних підсистем, задовольняючи в тій чи іншій мірі потреби в номінації спеціальних понять. Він відрізняється від інших способів утворення термінів тим, що внаслідок його дії відбувається збагачення семантичної структури вже наявних у мові лексичних одиниць.

При переході загальнолітературних слів у сферу юридичної лексики відбувається процес термінізації слова, проявом якого є звуження загальноживаного значення, його спеціалізація.

Утворення юридичної термінології шляхом лексико-семантичного словотвору відбувається за загальними законами семантичного розвитку, тобто нове термінологічне значення зв'язане з основним, стержневим лексичним значенням слова, на базі якого виникає. При спеціалізації семантики загальноживаного слова новосформоване значення часто далеко відштовхується від попереднього, проте в кожному випадку зберігає з ним певну спільність. Це дає підставу говорити, що термінологічне значення є одним із лексико-семантичних варіантів значення того слова, на базі якого утворений відповідний термін.

У процесі свого розвитку слово стає терміном в його ідеальному вигляді через поступову втрату багатозначності, через звуження значення слова. Процес втрати словом інших значень пояснюється тенденцією терміна до вираження однієї реалії, одного поняття [12, 12]. У процесі підвищення своєї ваги як терміна втратили багатозначність такі іменники: *вина, право, присуд, прокуратор, суд* та ін. Наприклад, порівнюючи із староукраїнською мовою, в мові Західної України австрійського періоду виявляє тенденцію до моносемії термін *право*. В актах староукраїнської мови зустрічаємо це слово на означення: “суд, трибунал, місце де судяться”, “судова справа”, “процес”, “закон”, “широ, щиросердно” та ін. У юридичній термінології ХІХ ст. цей термін набуває вже однозначності.

Часто при моносемізації терміна інші, термінологічні значення слова отримують для свого вираження іншу лексему, що виключає багатозначність, сприяє більшій точності у висловлюванні. Можемо вважати, що таким чином утворився юридичний термін *справа* (*сь + право = з суду*), який зафіксований в усіх словниках аналізованого періоду і який спочатку вживався у значенні “судове рішення, те, що подано до суду” [12, 13].

У мові Галичини ХІХ – початку ХХ ст. зустрічаємо також і метонімічне перенесення найменування – це новий, хоч ще і не дуже поширений спосіб називання юридичних понять. Метонімічні засоби використовуються під час переносу назви одного предмета на інший за суміжністю (часовою, просторовою чи логічною). Зустрічаємо перенесення назви одиничного предмета із збірного поняття: *ворог, неприятель*; назви дії і часу, у який ця дія відбувається: *напад, оборона* та ін.

Ще одна група слів, набувши паралельно із новою синтаксичною функцією і нового морфологічного значення, виникла переважно на початку ХХ ст. внаслідок субстантивізації (морфолого-синтаксичний спосіб): *затриманий, заарештований, обвинувачений, підсудний*.

Отже, всі іменники, які входять в українську юридичну термінологію й присутні в західноукраїнських джерелах, поділяються на дві основні групи: 1) юридична лексика українського і праслов'янського походження та 2) іншомовна юридична лексика.

Перша група української юридичної лексики – слова, які утворені на власне мовному матеріалі, створюються переважно за зразком загальнонародних словотвірних моделей, з використанням загальнономовних способів творення.

У свою чергу запозичені з інших мов слова – юридичні терміни підлягають властивим українській літературній мові загальнономовним фонетичним і морфологічним законам засвоєння.

Всі способи словотвору в межах юридичної термінології неоднаково продуктивні при утворенні окремих лексичних груп слів-термінів і утворюють по відношенню до дериваційної системи української мови окрему термінологічну словотвірну підсистему.

Певна уніфікація словотворчих засобів в українській юридичній термінології здійснювалася шляхом зменшення, порівняно з літературною мовою загалом, кількості словотвірних моделей і шляхом спеціалізації словотворчих формантів.

Юридичні терміни-іменники, які використовувалися в мові Галичини австрійського періоду, творилися переважно морфологічним і лексико-семантичним способами, а також постали внаслідок осново- та словоскладання.

1. Вербенц М.Б. Юридична термінологія української мови: історія становлення і функціонування: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2004. – 20с.
2. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду) – К., 1993. – 215с.
3. Грінченко Б. Словар української мови. – Т.3. – К., 1909.
4. Желехівський С., Недільський С. Малоруско-німецький словар. – Т.1-2.– Львів, 1886.
5. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 1970. – 302с.
6. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1961. – 83с.
7. Ковалик І.І. Питання слов'янського іменникового словотвору. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1958. – 153с.
8. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства – К.: Академія, 1993. – 367с.
9. Левицький Кость. Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних. – Львів, 1893.
10. Левицький Кость. Німецько-український правничий словар. – Відень, 1920.
11. Онуфрієнко Г. Словотвірний потенціал запозичень у національній термінології // Актуальні проблеми українського словотвору. Збірник статей. – Івано-Франківськ, 2002. – С.501 – 512.
12. Сербенская А.А. Развитие украинской юридической терминологии после Великой Октябрьской Социалистической Революции: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01 / Львовский государственный ун-т им. Ивана Франко – Л., 1965. – 16с.
13. Словотвір сучасної української мови. – К., 1979. – 406с.
14. Яремко Я. Особливості українського термінотворення початку ХХ ст.(на матеріалі військової термінології) // Актуальні проблеми українського словотвору. Збірник статей. – Івано-Франківськ, 2002. – С.469 – 484.
15. “Juridisch-politische Terminologie fur die slavischen Sprachen Oesterreichs. Deutsch-ruthenische Separat-Ausgabe”. – Відень, 1851.

The article deals with the word-building ability of nouns, which marks the legal terms from Western Ukraine. The author analyses the world-building formants, specific elements and tendencies of substantives word-building.

Key words: the Ukrainian legal terminology, method of word-building, word-building affix, word-building structure of substantives.

УДК 811.161.2'373.46.

ББК 81.2

ЯВИЩЕ ЗАПОЗИЧЕННЯ У ТЕРМІНОЛОГІЇ ГРАФІЧНОГО ДИЗАЙНУ

Олена Гурко

У статті зроблена спроба аналізу запозичень у термінології графічного дизайну. Розглядаються фонетичні, графічні, морфологічні, словотвірні та семантичні ознаки чужомовних слів в системі термінів графічного дизайну.

Ключові слова: запозичення, фонетичні, графічні, морфологічні та словотвірні ознаки, графічний дизайн, буквальні й трансформовані запозичення, термінологія.

Розглядаючи запозичення як один із способів поповнення термінології графічного дизайну, в першу чергу необхідно вирішити питання про те, що слід розуміти під запозиченням і які терміни можна вважати запозиченими. “Запозичення – це звернення до лексичного фонду інших мов для вираження нових понять, подальшої диференціації вже існуючих і позначення невідомих раніше предметів”, – наголошує у своїй праці О.С.Ахманова [1,68]. Запозичення іншомовних слів є наслідком географічних, економічних, наукових, культурних та інших зв'язків між народами. Слова іншомовного походження – це один із шляхів збагачення лексичного складу кожної мови. У різних мовах співвідношення питомих та запозичених слів не однаково – в одних їх більше, в інших менше, що пояснюється як мовними, так і позамовними чинниками. Як відомо, в українській мові, за підрахунками лінгвістів, чужомовні слова становлять приблизно 20 відсотків. Наша мова підпорядковує запозичення своїм фонетичним та граматичним законам, часто виробляє до них синоніми з власного лексичного матеріалу й не боїться втратити оригінальності та неповторності від уживання певної кількості чужих слів.

Явище запозичення подібно до інших терміносистем наявне й у термінології графічного дизайну. Графічний дизайн – це художня проектність, метою якої є візуалізація інформації, що призначена для масового поширення за допомогою поліграфії, кіно, телебачення, комп'ютерних мереж, а також створення графічних елементів для предметного середовища і промислових виробів [3,7].

Відомо, що запозичені терміни відрізняються рядом зовнішніх ознак від власне українських. Під фонетичними ознаками розуміються риси звукового складу слів, які не властиві українській мові. Для термінів графічного дизайну характерні такі особливі фонетичні ознаки: початкове а-: *афіша, архіграфіка, альсекко, альфреско, ансамбль, асиметрія, андеграунд*; початкове ф-: *фірмовий стиль, фреска, фон, формат*; початкове е-: *емблема, епіграфіка, етикетка, ескіз, ергономіка*; поєднання приголосних сполук кс-, ск-, ст-: *ескіз, гротеск, лінкруст, колорист, холст, контраст*; поєднання двох і

більше голосних у межах однієї морфеми: *типографія, композиція, пуантілізм, поліхромія, плагіат, візуальна комунікація, поліграфія, ілюстрація*; кінцеві -інг (-инг): *стайлінг, шоуїнг, райтинг*; сполучення шт- та шр- на початку слова: *шриффт*; сполучення -ам, -ан перед приголосним: *бандельверк, нюанс, пуантілізм*; -о: *альфреско, альсеко, графіто, бароко*. Графічною ознакою є використання нехарактерних для української мови букв і звукосполучень, наприклад ф і е: *інтерфейс*. Під морфологічними ознаками розуміються різні види відхилень від граматичних норм, наприклад, невідмінюваність: *альфреско, альсеко, бароко, ретро*. Словотвірні ознаки передбачають наявність певних суфіксів (-ер, -аж, -ур (-юр), -іст), префіксів (анти-, ре-, інтер-, екс-, де-, ультра-, супер-). Наприклад: *реклама, колаж, гравюра, вітраж, інтерфейс програм, постер, брошура, суперграфіка*. Як вважають деякі дослідники, при запозиченні морфологічна структура слова, як правило, не усвідомлюється носіями приймаючої мови. Виділення того чи іншого словотвірного елемента відбувається вже потім, коли створюється хоча б невелика група одноструктурних слів, що прийшли в українську мову разом із спорідненими словами. І тільки в тому випадку, коли у мові, що запозичує, за допомогою виділеного словотвірного елемента створено хоча б одне слово, можемо говорити про суфікси, префікси та інші елементи стосовно даної мови [2, 110-111]. Виходячи з цього положення, можемо стверджувати, що окремі елементи запозичених термінів усвідомлюються носіями мови як афікси. До словотвірних ознак також відносять утворення складних слів без з'єднувального голосного: *арт-студія, біг-борд, оп-арт, арт-центр, стріт-арт, дизайнер-графік, хард-кор*. Наприклад: "Оп-арт – напрям у сучасному мистецтві, який використовує оптичні лінійні й кольорові ефекти з декоративними цілями" [5,324], "Стріт-арт – вуличне мистецтво" [4,299], "Дизайнер - графік - людина, яка у кожному конкретному випадку трансформує вихідний зміст у візуальну інформацію" [4,69], "Хард-кор – жирний шрифт" [4, 253].

Семантичні ознаки виявляються в тому, що терміни приходять в українську мову із значенням мови-джерела. Більшість запозичуваних слів-термінів багатозначні, отже у мові-реципієнта ці терміни також розвивають полісемію. Існує багато класифікацій запозичень з урахуванням різних аспектів їх розгляду. У нашій роботі ми спиратимемося на класифікацію за способом запозичення термінів, яку вперше розробив Д.С.Лотте. Він вважав доцільним виділяти два типи прямих (оригінальних) запозичень: буквальні і трансформовані. Прямі запозичення є основним джерелом поповнення термінології графічного дизайну. Наприклад:

1) буквальні запозичення, серед яких ми виділяємо:

а) терміни, запозичені способом транслітерації (побуквенна передача) – транслітери: *graffiti – графіті, big-board – біг-борд, street-art – стріт-арт, art-works – арт-воркс, op-art – оп-арт, nuance – нюанс, fresco – фреска; emblem – емблема, graphic – графіка, asymmetry – асиметрія, contrast – контраст, color – колор, symmetry – симетрія, décor – декор, factura – фактура, textura – текстура, italika – італіка*; Наприклад: "Графіті – написи та малюнки, видряпані в давнину на стінах архітектурних споруд та ремісничих виробів" [8, 112] "Італіка – друкарський шрифт з горизонтальною віссю, у якому вертикальні основні лінії виписуються світлими, а другорядні (горизонтальні) жирними рисами" [7, 65];

б) терміни, запозичені способом трансформування (звукова передача) – трансформи: *art center – арт-центр, poster – постер, web-design – веб-дизайн, stand – стенд, modern – модерн, style – стиль, computer graphics – комп'ютерна графіка, underground – андеграунд, display – дисплей, sketch – скетч, title – тайтл*. Наприклад: "Стенд – щит, стійка, на якій розміщені експонати чи графічні матеріали" [5, 328] "Скетч – чернетка рекламного звернення або якого-небудь іншого рекламного матеріалу" [7, 164].

2) трансформовані запозичення, серед яких виділяємо:

а) запозичення із заміною закінчення: *каталог (catalogue), гротеск (grotesque), мода (modus), стиль (stylus), трафарет (trafaretous)*; "Мода – зовнішнє виявлення в культурі; у дизайні винаходить своє відображення у стайлінгі" [4, 38];

б) суфіксальні запозичення із заміною суфікса: *логотип (logostipes), лейбл (label) – "Логотип – набір знаків, виготовлених як оригінальна графічна структура з символічною характеристикою товару" [7, 86], "Лейбл – графічний дизайн символіки, атрибутики та логотипу фірми" [5,322];*

в) запозичення із одночасною заміною суфікса й закінчення: *стікер (stick), кліше (kliscous), колаж (colagscous)*. "Кліше – рельєфна друкарська форма високого друку для відтворення оригіналів ілюстрацій" [7,71], "Стікер – наклейка" [5,328], "Колаж – наклеювання на яку-небудь основу матеріалів, що відрізняються від неї за кольором і фактурою" [5, 321].

Отже, запозичення – це один із способів поповнення термінології графічного дизайну. Входячи в українську мову, іншомовні слова засвідчують чутливість лексики до змін у житті суспільства – політичних, економічних, культурних – і водночас збагачують словниковий склад нашої мови.

1. Ахманова О.С. О принципах и методах лингвистических исследований. – М., 1996. – С. 68.
2. Гринев В.С. Терминологические заимствования (краткий обзор современного состояния вопроса) // Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М., 1982. – С. 110-111.
3. Даниленко В. Дизайн України у світовому контексті художньо-проектної культури. - Харків, - 2005. – С.7.
4. Дизайн. Иллюстрированный словарь-справочник. – М., 2004. –284с.
5. Несторенко О.И. Краткая энциклопедия дизайна. – М.,1994. – 334с.
6. Новый тлумачний словник української мови. – К., 2006. – 824с.

7. Реклама. Словник графічних термінів / за ред. Іванченко Н.В. – К., 1998. - 202с.

8. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С.112.

It is made an attempt of analyze of the borrowing in the terminology of the graphic design, looked through phonetic, graphic, morphological, word-building and semantically features loan-words in the Ukrainian language.

Key words: borrowing, phonetic, graphic, morphological and word-formation signs, graphic design, literal and transformed borrowings, terminology.

УДК 811.161.2

ББК Ш81=411.4*2

Майя Ландер

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ У ТВОРЕННІ НАЗВ ЗНАРЯДЬ ДІЇ У ГАЛУЗЕВИХ ТЕРМІНОСИСТЕМАХ

У статті розглядаються композитні терміноназви знарядь дії з міжнародними терміноелементами. Показано деякі особливості словотвірної будови складних найменувань цієї групи. Основне завдання, поставлене в статті, – визначення тенденцій словотворення досліджуваних слів.

Ключові слова: композитні назви знарядь дії, міжнародні терміноелементи.

Композитний спосіб словотворення – один з найвідоміших і найдавніших у мові. Від часу прийняття Київською Руссю християнства українська мова послуговується книжними композитами й композитним способом словотворення, що засвідчено перекладами і творами давньої української літератури. В українській науково-технічній термінології композитна лексика поступово складалась у XVIII ст. [1, 200]. Серед новоутворень композити становлять досить об'ємний і всезростаючий шар лексики сучасної української літературної мови, що пояснюється потребами комунікації: стисло і водночас повно, точно виразити нові поняття. Сучасне слово- й основоскладання зростає не тільки кількісно, а й видозмінюється структурно.

Українські композити аналізуються в працях Л.Є.Азарової [1], К.Г.Городенської [6], Н.Т.Доленка [8], Є.А.Карпіловської, Н.Ф.Клименко [10], І.І.Ковалика, М.Я.Плющ, Н.С.Родзевич [20], Є.Рудницького [21], М.Т.Чемерисова [23]. Історії виникнення іменників-композитів присвятили свої праці М.Я.Плющ, П.П.Плющ, С.П.Самійленко, І.Й.Тараненко. У працях В.О.Горпинича, І.І.Ковалика, Н.С.Родзевич, Є.Рудницького утворення композитів тлумачиться як наслідок лексикалізації назв понять, виражених словосполученнями, що супроводиться зміною форми та семантики одиниць, які виступають як компоненти композитів. Досліджуючи словотвірну структуру й семантику складних слів у сучасній українській мові, Н.Ф.Клименко зробила висновок про те, що 10 % словникового складу мови становлять складні слова і що більшість із них утворилась основоскладанням. Цей спосіб творення складних слів науковець називає «центром, навколо якого відбувається перехід слів чотирьох різновидів: простих, композитів, юкстапозитів, абрєвіатур» [10, 60, 78]. Н.Ф.Клименко наголошує на тому, що композити утворюються не від будь-яких словосполучень, а лише від тих, де є тісний зв'язок між його членами.

К.Г.Городенська доводить, що складні іменники української мови виступають формально-граматичним втіленням семантичної структури одного чи двох елементарних речень. Переважна більшість іменників-композитів корелює з трикомпонентними семантично елементарними реченнями, серед яких виділяються певні різновиди за такою ознакою, як предикатно-аргументна структура речення, наприклад: П(дія) + А(об'єкт) + А(знаряддя): *бурякопідійомник* – те, за допомогою чого піднімають буряки; *водочерпалка* – те, за допомогою чого черпають воду; *сінокосарка* – те, за допомогою чого косять сіно [6].

У галузі термінологічного словотворення українські науковці рекомендують виходити з типологічного розуміння процесів розвитку термінології, які супроводжуються використанням усталених словотворчих елементів. Відомо, що в термінології концентруються і стають продуктивними ті словотвірні моделі, які допомагають розкрити понятійну сутність терміна. До них належать і моделі словоскладання як такого способу, при якому взаємодіють дві або кілька мотивуючих основ. Для сучасної української термінологічної традиції стало використання інтернаціональних елементів, форм, що прийшли переважно з латинської та грецької мов. Разом із тим відбувається термінологізація елементів рідної мови. Питання про складні терміни знайшло відгук у працях І.М.Кочан [13], Т.І.Панько [19], Л.О.Симоненко [15] та ін.

Мета цієї розвідки – аналіз найбільш типових тенденцій у словотворенні термінологічних композитних назв знарядь дії в сучасній українській мові. Матеріали для дослідження взято із тлумачних словників української мови, словників наукової термінології, словників іншомовних слів.

Аналіз сучасних технічних словників дає можливість зробити висновок про поступове зростання кількості багатокомпонентних термінів. В українській термінології існує тенденція до перетворення термінів аналітичної (складеної) будови в композити. Якщо в технічних словниках XIX століття зафіксовано незначну кількість композитів (технічний словник 1835 р. – 5,5%, технічний словник 1885 р. – 8,7% від загальної кількості термінів), то в словниках XX ст., наприклад, у технічному словнику 1939 р.

– 11% композитів, а в технічному словнику 1961 р. – 23,5% [1, 171]. Перше місце все більше обіймають складні терміни з іншомовними компонентами, з власне українськими компонентами кількість їх приблизно у п'ять разів менша [1, 201]. За нашими підрахунками, зробленими за ВЗОССУЛ [3], із 250 тисяч слів приблизно 6200 назв знярядь праці і засобів дії, з яких 3700 – складні слова і стільки ж слів з іншомовними елементами (гібридів).

Стислість, суцільнооформленість композитних слів-термінів, однозначність співвідношення між поняттям і словом (композити значно частіше бувають однозначні, ніж одноосновні терміни) дає їм перевагу як перед простими, так і перед складеними термінами. Композитний термін становить собою суцільнооформлену одиницю не тільки в граматичному, а й у семантичному плані. При словоскладанні, як справедливо зазначає О.А.Василевська, виникає якісно нова одиниця, що характеризується суцільнооформленістю, а іноді й новим значенням: *авіагоризонт* (*гіроскопічний прилад*), *автодиспетчер* (*комплексна система*). До того ж словоскладання порівняно зі словосполученням є вищим етапом абстракції [2].

Активізація слово- й основокладання в галузі термінології – інтернаціональне явище, наприклад, 70% новотворів у російській автотермінології становлять складні слова. Термінування в сучасній англійській мові відбувається найчастіше або шляхом утворення складного слова, або за допомогою конверсії, або шляхом утворення стійких словосполучень [18, 163]. Терміни-композити в сучасній технічній термінології утворюються двома способами: 1) за аналогією до наявних у мові; 2) на основі словосполучень з термінологічним значенням. Утворення композитів і словосполучень – взаємопов'язані і кількісно співвідносні явища.

Терміноелементи афіксоїдного типу, поєднуючись з українськими та іншомовними основами, утворюють точні короткі терміни, що швидко входять у терміносистему різних наук і не потребують уточнень, оскільки їх сутність розкривається в змісті їхніх складових. Ця група елементів активно поповнюється, чому значною мірою сприяють «загальна динаміка термінологічного словотворення, велика потреба в семантично спеціалізованих стандартних словотворчих засобах» [7,83]. Близько до префіксоїдів стоять і утворення з ініціальними компонентами – коренями прикметників *високо-*, *вузько-*, *дрібно-*, *коротко-*, *низько-*, *плоско-*, *тихо-*, *товсто-*, *швидко-* – більше 200 одиниць: *високоплан*, *вузькоколія*, *дрібнокаліберка*, *короткозамикач*, *низькоплан*, *плоскодонка*, *тихохід*, *товстомір*, *швидкозшивач*. Отже, постійний процес перетворення в афіксоїди охоплює значну групу основ самостійних слів.

Учені звертають також увагу на посилення семантичної самостійності компонентів типу: *-бус*, *-візор*, *-мобіль*, *-план*, *-скоп*, *-стат*, *-том*, *тролей-*, *-фон*, *-фур*, *-хорд*, що останнім часом особливо активізувалися; цей процес може закінчитися виникненням нових лексем, як це сталося зі словом *приймач* (від *радіоприймач*).

Терміноелементи такого типу в наш час дуже продуктивні, але процес їх морфологізації ще не завершений. Відсутність загальноприйнятої термінології щодо цих структурних елементів слів свідчить про невизначеність їх місця у системі мови. На дихотомічній осі «афікс-корінь» їх називають у русистичі та українстичі: формами, що комбінуються, субафіксами, одиницями особливого статусу, відносно вільними (зв'язаними) морфемами (О.С.Кубрякова), префіксованими і суфіксованими словоелементами; афіксоїдами (префіксоїдами та суфіксоїдами) (К.Г.Городенська), префіксованими основами (М.М.Шанський), Л.А.Капаназде поділяє думку таких дослідників, які зараховують терміноелементи *авіа-*, *авто-*, *газо-*, *електро-*, *радіо-* і терміноелементи *анти-*, *гіпер-*, *контр-*, *проти-*, *супер-* і под. до класу аналітичних прикметників і препозиційних часток [9].

У сучасній лінгвістиці намітилися два різних підходи до визначення статусу іншомовних препозитивних одиниць – якісний і кількісний. Перший характеризується тим, що при встановленні статусу цих одиниць враховуються їх семантичні й функціональні особливості, оскільки кореневі морфемі зазнали семантичної мутації і змінили свою природу. Другий підхід ґрунтується на точних кількісних підрахунках похідних з одним або іншим елементами –кореневими морфемами, які виявляють продуктивність (широко розробляється російськими лінгвістами на матеріалі англійської мови).

Слушним є зауваження С.Климович про те, що слід встановити межу, яка б дозволила відділити кореневу морфему від афіксоїда як продукта регулярного словоскладання, щоб показати, в який момент і якою мірою відбувається перехід кількості в якість. На думку автора, те, що морфема проміжного типу може і повинна характеризуватися як одиниця не тільки регулярна і продуктивна, а й значеннева, засвідчить існування нерегулярних і навіть унікальних афіксоїдів [11, 146]. Отже, відносно семантичного кількісний критерій виступає як допоміжний і додатковий. Остаточне визначення статусу препозитивних інтернаціональних компонентів повинно поєднувати у собі семантичну, функціональну, формальну і кількісну характеристики.

О.С.Кубрякова підкреслює, що вирішальним у визначенні статусу того чи іншого компонента є критерій функціональний, який базується на аналізі «реального призначення морфемі і її близькості до «чистих» дериваційних морфем» [14, 97]. Таким чином, вирішення питання про морфемний статус афіксоїдів передбачає розмежування складних та афіксоїдних слів.

У сучасній лінгвістиці існують два основні підходи щодо визначення словотвірної конструкції, характерної для утворень з афіксоїдними компонентами: 1) композити з усіма їх специфічними

особливостями, складниками яких є афіксоїди (Н.Ф.Клименко, М.М.Шанський); 2) окрема доволі стійка система у словотворенні, що існує паралельно зі словоскладанням та афіксацією (К.Г.Городенська, М.Д.Степанова). Беззаперечним є той факт, що деривати з такими елементами у своєму складі можуть перетворюватися в прості слова.

Як уже зазначалося, у ролі афіксоїдів можуть виступати як кореневі елементи іншомовного походження, так і питомі українські корені. До афіксоїдів іншомовного походження, використовуваних у дериватах з інструментальним значенням, належать: *бі-*, *біо-*, *геліо-*, *кардіо-*, *макро-*, *мікро-*, *міні-*, *полі-* (всього близько 250 одиниць). Афіксоїдного характеру набувають українські корені з кількісно-оцінним значенням, зокрема прислівники *багато*, *мало*; елементи *напів-*, *пів-* (*напівавтомат*, *піввагон*) і займенник *сам* (*самодвигун*). Перетворення питомого кореня в афіксоїд супроводжується не тільки функціональним уподібненням до службової морфемі, але й процесом десемантизації. Однак ступінь десемантизації афіксоїдів, зумовлений характером значення первісного кореня, може бути різним. Запозичені елементи мають більший ступінь десемантизації порівняно з українськими коренями. Найвищий ступінь префіксоїдності мають препозитивні іншомовні елементи з кількісно-оцінним значенням, що у підсумку пов'язано зі здатністю афіксоїдів до утворення однотипних рядів слів. Серед таких елементів *бі-*, *макро-*, *максі-*, *мега-*, *мікро-*, *міні-*, *моно-*, *мульти-*, *полі-*, *супер-*, *ультра-* та ін. Комбінаторні властивості цих елементів широкі – вони приєднуються як до іншомовних (їм надається перевага), так і до питомих слов'янських основ.

Перспективи мовної гібридизації, на думку Г.С.Онуфрієнко, зростатимуть в умовах інтегрування української науково-освітньої системи в європейський простір: „Урахування закономірностей розвитку національної мови та тенденції до реалізації інтернаціонального через національне при збереженні властивості їм специфіки уможливило керуваність процесами забезпечення умотивованості термінознаків, інтернаціоналізації термінофонду, що сприятиме гармонізації, уніфікації, стандартизації української термінології в сенсі завдань її лінгвістичного впорядкування” [17, 132].

Ступінь префіксоїдності препозитивних іншомовних елементів з конкретно-предметним та процесуальним значенням, несумісним із характером значень іменних префіксів, дуже низький, про це свідчить той факт, що частина з них може розташовуватись як у пре-, так і в постпозиції: *кіноапарат* – *стереокіно*; *радіовисотмір* – *держрадіо*. Слабо десемантизуючись, такі елементи мають обмежену комбінаторику, наприклад, *біо-* (життя): *біокатализатори*; *геліо-* (сонце): *геліостанція*; *кардіо-* (серце): *кардіограф*, *кардіомонітор*, *кардіостимулятор*.

Афіксоїди, що розвинулися з питомих українських коренів, функціонуючи у ролі префіксоїдів, теж частково нейтралізують своє лексичне значення. Так, слова з кількісно-оцінним значенням (*багато*, *високо*, *мало*, *низько* та ін.) стають виразниками значень предиката кількості, оскільки вказують на ступінь, міру вияву ознаки (*багатолітній*, *багатополосний*, *високоплан*, *малолітражка*, *низькоплан*).

Отже, семантична характеристика афіксоїдів передбачає дві ознаки: втрату конкретного лексичного значення, набуття нового, більш узагальненого. Афіксоподібні елементи української мови відрізняються за ступенем афіксоїдності, який цілком залежить від характеру їхніх значень, здатності до десемантизації.

Складне слово повинно розгортатися в еквівалентне за структурою і семантикою словосполучення. На цьому наголошували В.П.Григор'єв і Н.Ф.Клименко: «Специфіка складних слів полягає в тому, що в їх структурі є елементи, які відображають компоненти еквівалентного словосполучення» [10,113]. Послаблення здатності до розгортання свідчить про набуття компонентом композита ознак афікса, тобто про виникнення афіксоїда. Якщо складне слово не можна тлумачити через мотивувальне словосполучення, то це говорить про творення цього слова за аналогією (готовою моделлю). Процес творення нових слів за аналогією свідчить про наявність проміжної стадії на шляху перетворення кореневої морфемі в афіксальну: *авіабомба* → авіаційна бомба, далі за аналогією *авіамодель*, *авіатранспорт* тощо. Вирішення питання визначення ступеня втрати або набуття нового значення компонентом похідного утворення запропонував В.Г.Головін, який вказував на неможливість розгортання префіксального похідного в еквівалентне за структурою словосполучення внаслідок набуття одним із компонентів цього похідного нової дериваційної функції [4,190].

Вказівка на семантичну близькість слів із префіксоїдами до префіксальних слів, з одного боку, і до словосполучень, з іншого, свідчить про подвійну дериваційну функцію префіксоїдів, але не полегшує визначення їх статусу [16,73].

К.Г. Городенська визначає три важливі аспекти, які дають підстави твердити, що похідні з зазначеними препозитивними елементами іншомовного походження становлять особливий спосіб творення, не тотожний префіксальному. Це конкретний характер значень препозитивних елементів іншомовного походження, що позбавляє їх статусу префіксів; наявність самостійних слів-корелятів, що утворилися шляхом усичення первинної основи (*відеомагнітофон* → *відео*, *автомобіль* → *авто*), кореневих морфем самостійно існуючих слів (*електро-* – *електрик*, *мега-* – *мегагерц*). Нарешті така структурно-комбінаторна ознака, як здатність препозитивних елементів іншомовного походження виступати як у препозиції, так і в постпозиції: *метроампер* і *спектрометр* [5]. Отже, префіксоїдам

властиві такі формальні ознаки: препозитивне положення, здатність безпосередньо приєднуватися до твірних основ, сполучуваність із кількома основами, функціонування як самостійного слова.

Іншої думки дотримується Н.О.Янко-Триницька: «Якщо подібні компоненти трапляються у вигляді самостійних слів або навіть у вигляді зв'язаних афіксами коренів у простих словах, то ми маємо право визнати ці компоненти коренями складних слів» [24,356]. С.Климович зауважує, що «цей спосіб розмежування кореневих і афіксальних морфем є більш прийнятним для аналізу національних, а не інтернаціональних компонентів» [11,143].

Однакові причини (продуктивність, регулярність) викликають до життя в термінології два протилежні явища: 1) перетворення основ, співвідносних з повнозначними словами, в афіксоїди; 2) перетворення словотвірних морфем у самостійні слова.

Найчисленнішою є група термінів з іменниками в ролі ініціального компонента. Значний приплив таких термінів пов'язаний з появою нових машин, механізмів, професій. Іменники, які виступають у ролі ініціального компонента, найчастіше збігаються за функцією з прикметником: *електробур, світлосила, тепломережа, вітростанція*.

Група композитів з коренем прикметника в ролі означуваного слова значно менша, хоча з погляду змісту вона може розширюватися за рахунок композитів з іменниковим коренем в ролі ініціального компонента. Основа прикметника може бути як повною, так і усіченою. Повна основа найчастіше співвідносна з українськими словами, усічена – із запозиченими: *авіа-* – *авіаційний, рота-* – *ротаційний* і под. Усічені основи поширилися в сучасній технічній термінології, що не перешкоджає сприйманню змісту, а зумовлює розумну економію мовного матеріалу, оскільки «максимуми (піки) інформації припадають на початок слів, а її мінімуми лежать на кінцях слів» [18, 158]: *артснаряд, врубмашина, дизпальне, запчастини, земснаряд, медпрепарат, міськелектротранспорт, оргскло, оргтехніка, сільгосптехніка, спецавтомашини, спортобладнання*. В.Т. Коломієць вважає, що належність основ типу *агро-, гідро-, електро-* до іменників чи прикметників визначити неможливо, а основи типу *мікро-, міні-* близькі до прикметників [12, 9].

Найпоширеніші ініціальні компоненти утворюють потужні гнізда: *авто* – 650 слів, *багато* – 700, *гідро* – 500, *електро* – 800, *мікро* – 600, *полі* – 600, *само* – 1300. Унаслідок цього утворюються ряди композитів, що уподібнюються за першим членом, який залишається постійним при змінах другого компонента композита. Спостерігається й протилежне явище, коли незмінним є останній компонент композита, а змінним стає його перший складник. Розростання композитного слова на парадигматичній осі, тобто його здатність утворювати багаточленні словотвірні гнізда від однієї складної основи, набагато обмеженіше, ніж у морфологічно простих слів. Як стверджує Н.Ф. Клименко, основокладання є тією галуззю словотворення, що розгортається переважно на синтагматичній осі [10].

В останні роки помічено зростання продуктивності такого способу словотворення як телескопія. Цей спосіб словотворення в українській мові виник під впливом російської та англійської мов і переважає в утворенні наукових термінів [22, 628].

Дослідження складних слів тісно пов'язано з проблемами термінотворення, розв'язанням актуальних для національної термінології завдань, її вноормування та стандартизації, оскільки складні слова та складноскорочені назви є одним із основних типів термінологічної номінації. Більшість дериватів з інструментальним значенням належить до науково-технічної термінології, що обслуговує різні галузі знань, техніки, виробництва, видів суспільної діяльності. Загальна тенденція способу словоскладання у межах категорії інструменталія полягає у виробленні і використанні цілого кола стандартних терміноелементів, кількісному збільшенні корпусу аббревіатур різних типів, зокрема ініціальних відприкметникових. Це сприяє семантичній регулярності, відображенню в структурі терміна родо-видових відношень, зумовлює економію мовних засобів.

1. Азарова Л.С. Складні слова в українській мові: структура, семантика, концепція «золотої» пропорції. Монографія. – Вінниця: УНІВЕРСУМ – Вінниця, 2000. – 222с.
2. Василевская Е.А. Словосложение в русском языке: Очерки и наблюдения. – М.: Учпедгиз, 1962. – 132с.
3. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики // Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К., Ірпін: ВТФ «Перун», 2003. – 887с.
4. Головин В.Г. Префиксоиды имен прилагательных // Исследования по русскому и славянскому языкознанию. Труды Самаркандского гос. ун-та. – Самарканд, 1976. – Вып. 299. – С.190.
5. Городенська К.Г. Префікси і префіксоїди в українській мові // Мовознавство. – 1986. – №1. – С.36-41.
6. Городенська К.Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С.27-34.
7. Даниленко В.П. О терминологическом словообразовании // Вопросы языкознания. – 1973. – № 4. – С.76-85.
8. Доленко М.Т. Складні прикметники в сучасній українській мові // Українська мова в школі. – 1956. – № 1. – С.15.
9. Капаназде Л.А. Взаимодействие терминологической и общеупотребительной лексики // Развитие лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1965. – С.206-207.
10. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1984. – 252с.
11. Климович С. Препозитивні елементи іншомовного походження і критерії визначення їх статусу // М.А.Жовтобрюх і сучасна лінгвістика: Збірник матеріалів всеукраїнської наукової конференції. – Черкаси – Брама – Україна, 2006. – С.140-146.
12. Коломієць В.Т. Словотвір неологізмів у слов'янських мовах // Мовознавство. – 1973. – № 2. – С.3-18.
13. Кочан І.М. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами в сучасній українській мові. – Львів, 2004. – 518с.

14. Кубрякова Е.С. Об относительно связанных (относительно свободных) морфемах языка // Вопросы языкознания. – 1964 – № 1. – С.97.
15. Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах / Відп. ред. Л.О.Симоненко. – К., 1993. – 237с.
16. Образование употребительных слов русского языка / Под. ред. Л.Н.Засориной. – М.: Русский язык, 1979. – 240с.
17. Онуфрієнко Г.С. Мовна гібридизація термінологічного знака як продуктивна дериваційна тенденція // Ономастика і апелятиви: Збірник наукових праць. – Вип. 21 / За ред. В.О.Горпинича. – Дні: Пороги, 2004. – С.132.
18. Осипенко З.М. Тенденції розвитку структури складних науково-технічних термінів у сучасній російській мові // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наукова думка, 1983. – С.154-164.
19. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. – Л.: Наука, 1994. – 220 с.
20. Родзевич Н.С. Про будову складних слів у сучасній українській мові // Українська мова в школі. – 1952. – № 6. – С.25.
21. Рудницький С. Складні слова в українській мові // Збірник секції граматики української мови. – К.: Вид-во ВУАН, 1930. – Кн. I. – С.141-196.
22. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2000. – 750 с.
23. Чемерисов М.Т. Складні слова в українській мові // Наукові записки Запорізького педінституту. – Том 4. – Запоріжжя, 1957. – С.173-182.
24. Янко-Триницька Н.А. Словообразование в современном русском языке. – М.: Изд. «Индрик», 2001. – 504с.

The compound terms with the meaning of instruments with the international components of terms are considered in this article. Some peculiarities of the word formation structure of the compound notions which belong to this group are shown. Primal problems which are delivered in the article reveal the determination of the word-building tendencies of researched words.

Key words: compound terms with the meaning of instruments, international components of terms.

УДК 811.162.4'276.6:796/799

ББК 141.52 – 34: Ч 51

Оксана Якимець

НАЗВИ ОСІБ У СЛОВАЦЬКІЙ СПОРТИВНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ: СПІВВІДНОШЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ КОМПОНЕНТІВ У ТВОРЕННІ

Стаття присвячена особливостям творення лексичних одиниць з галузі спорту. У ній проаналізовано групу спортивних назв на позначення осіб у словацькій спортивній термінології, вказано, якими словотвірними способами вони утворюються, які словотвірні суфікси при цьому використовуються, які з них є найпродуктивнішими. Висвітлено також закономірності у творенні назв осіб жіночої статі.

Ключові слова: спортивна термінологія, тематична група, твірна основа, мотиваційне слово, суфікс.

Зі становленням і розвитком дериватології в мовознавстві зростає інтерес до правил і закономірностей творення нових лексичних одиниць. Теоретичні й практичні аспекти словотворення привертають увагу дослідників-лінгвістів, про що свідчать праці українських мовознавців: І. І. Ковалика [9], Н. Ф. Клименко [8], З. С. Сікорської [13], Є. Л. Карпіловської [7], П. І. Білоусенка [1], В. В. Грещука [5]; російських: Н. М. Шанського [15], О. А. Земської [6], Р. В. Лопатіна [11], В. Н. Виноградова [3], В. Г. Головіна [4], О. С. Кубрякової [10]; словацьких: Я. Горецького [18], К. Бузашіової [16], Ю. Фурдіка [17] та ін. вчених.

Особливу увагу сьогодні привертає спортивна термінологія, яка активно поповнюється новотворами зі зростанням ролі спорту в житті суспільства. Спорт на сучасному етапі є не лише хорошим засобом самореалізації особистості чи певного колективу та чудовим способом проведення вільного часу, а й ефективним миротворчим засобом, про що свідчать численні міжнародні змагання та систематичне пропагування спорту і його всебічна підтримка з боку держав. Отже, за таких умов мовознавчі дослідження зі спортивної термінології не лише цікаві та актуальні, а й необхідні, бо мають прикладний характер.

Деякі аспекти теоретичних досліджень спортивної термінології вже знайшли своє відображення у працях таких українських науковців, як В. Г. Осінчук, І. К. Полеску [12], О. М. Вацеба, Б. З. Якимович [2]; російських – К. Н. Гусніна, Е. Г. Короновська, Н. И. Скородумова [14]; словацьких – Я. Горецький [18], С. Ондрейович [24], Й. Яцко [19; 20; 21; 22], І. Масар [23] та ін. вчених.

Назви осіб утворюють окрему тематичну групу в межах спортивної термінології. Об'єктом дослідження стали найменування осіб, які займаються певним видом спорту або певною спортивною дисципліною чи грою (*volejbalista, slalomár, tenista, korčuliar*), та найменування осіб, які виконують певну функцію або мають визначену роль у грі (*brankár*). До іменників цієї групи увійшли ще назви гравців за їх місцем знаходження на полі (*strednopoliar*), назви власників медалей (*medailista*), назви команд, учасників (команд) певного рівня спортивних змагань (*finalista*) і назви членів певних спортивних клубів або їхніх прихильників (*slovanista, interista*). Окрему підгрупу становлять назви осіб жіночої статі досліджуваної галузі (*lyžiarka, plavkyňa, džudistka, trénerka*).

Назви осіб з галузі спорту в словацькій мові творяться передусім за допомогою словацьких суфіксів *-ár/-iar, -ník/-nik, -ec, -č, -tel, -an, -ák* та запозичених з інших мов *-ist(a), -er/-ér, -ant*.

Суфікс *ár/iar*: Найпродуктивнішим при творенні назв осіб з галузі спорту є суфікс *-ár*, а також його варіант *-iar*, що використовується після м'яких приголосних. За допомогою цього суфікса утворюються переважно назви осіб, які займаються певним видом спорту або певною спортивною дисципліною. Твірною базою в цьому випадку виступають словацькі чи запозичені непохідні і похідні

слова, що позначають різні види спорту, напр.: *hádzaná* — *hádzanár*. Зокрема, Й. Яцко подає такі приклади назв осіб вказаної мотивації: *kraul* — *krauliár*, *prsia* — *prsiár*, *znak* — *znakar*, *šerm* — *šermiár*, *dialka* (стрибок у довжину) — *dialkar*, *výška* (стрибок у висоту) — *výškár*, *zjazd* — *zjazdár*, *slalom* — *slalomár*, *stípl* — *stípliár*, *časovka* (велогонки на короткій дистанції, де кожен учасник їде окремо) — *časovkar*, *šliapačky* (мотогонки, що проводяться по скелястій дорозі вгору) — *šliapačkar*, *kros* — *krosár*, *skeet* — *skeetár* [20: 267-268].

Від назв спортивних дисциплін, назв змагань, назв речей, що використовуються у спорті, утворені назви осіб *stovkár* (*stovka*), *dvojstovkár* (*dvojstovka*), *štvorstovkár* (*štvorstovka*), *osemstovkár* (*osemstovka*), *štvrtkár* (*štvrtka* — біг на 400 м, приблизно на чверть милі), *polkár* (*polka* — біг на 800 м, тобто приблизно на півмилі), *miliar* (*míľa*), *viacbojár* (*viacboj*), *trojbojár* (*trojboj*), *pätbojár* (*pätboj*), *sedembojár* (*sedemboj*), *desatbojár* (*desatboj*), *diskár* (*disk*), *guliár* (*gula*), *kladivár* (*kladivo*), *oštepár* (*oštep*), *žrdkár* (*žrdka*), *kajakár* (*kajak*), *skifár* (*skif*), *kolkár* (*kolky*), *náradíár* (*náradie*), *prekážkar* (*prekážky*), *pästiar* (*päst'*), *jachtár* (*jachta*).

Серед найменувань осіб із суфіксом *-ar* виділяються слова на зразок *korčuliár*, *sánkár*, *lyžiar*, *veslár*, *modelár*, *jachtár*, які можуть мотивуватися назвами речей і назвами спортивних знарядь. Зокрема, на такі форми вказує Я.Горещкий: *korčule* — *korčuľovať* — *korčuľovanie*, *sánky* — *sánkovať* — *sánkovanie*, *lyže* — *lyžovať* — *lyžovanie*, *veslo* — *veslovať* — *veslovanie*, *model* — *modelovať* — *modelovanie* [18: 133-135].

Іменники *dráhar*, *terénár*, *plošinár*, *cestár*, *vrchár* є найменуваннями спортсменів, які змагаються у місці, названому твірним словом (*dráha*, *terén*, *plošina*, *cesta*, *vrch*). Іменники *blokár*, *smečiar*, *sietiar*, *brankár*, *poliár*, *hlavičkar* позначають осіб, які виконують певну функцію або мають визначену роль у грі (*blokujú*, *smečujú*, *hrajú pri sieti*, *chránia bránku*, *hrajú v poli*, *hlavičkujú*) і мотивуються назвами речей (*sieť*, *bránka*), місць (*pole*), дій (*smečovať*, *blokováť*, *hlavičkovať*). Слово *divizionár*, утворене за відомою словотвірною схемою *revolúcia* — *revolucionár* (порівн. *divízia* - *divízionár*), називає учасника (особу чи команду) змагань нижчого рівня — *divízie* [20: 267-268].

З погляду творення особливими є і назви осіб *združenár* і *pozemkár*. Іменник *združenár* утворений від сполучення *združené preteky* за допомогою суфікса *-ár*, а слово *pozemkár* — від сполучення *pozemný hokejista*, однак, на думку І. Масара, прикметник *pozemný*, від назви *pozemný hokej*, не може виступати твірною основою для слова *pozemkár* [23: 76], яке слід вважати запозиченням з чеської мови. Попри все деривати *združenár*, *pozemkár* є результатом універбації.

Серед назв осіб з галузі спорту утворених за допомогою суфікса *-ár/-iar* є також іменники, твірна основа яких — складні слова, що називають спортивну дисципліну і осіб, які займаються цією дисципліною, наприклад, *krásokorčuľovanie* — *krásokorčuliár*, *autokros* — *autokrosár*, *volný štýl* — *volnoštýliár*, *stredné trate* — *strednotratíár*. Іменник *strednopolíár* характеризує гравця за його місцем знаходження на полі (*stred pol'a*). Серед цих іменників слід відзначити й розмовне слово *telocvikár*, що позначає вчителя фізичного виховання й особу, яка займається фізкультурою.

Складені назви, наприклад, *automobilový pretekár* (*automobilové preteky*), *moderný päťbojár* (*moderný päťboj*), *vodný lyžiar* (*vodné lyžovanie*), *raketový modelár*, *letecký modelár*, *lodný modelár* (*raketové modelárstvo*, *letecké modelárstvo*, *lodné modelárstvo*) теж є назвами осіб, що займаються певними видами спорту чи певними спортивними дисциплінами.

Суфікс *-ista(a)*. Наступним за продуктивністю у творенні назв осіб з галузі спорту є запозичений суфікс *-ista*. Твірними основами при його використанні виступають виключно запозичені іменники. За допомогою суфікса *-ista* утворені назви осіб, що займаються певним видом спорту, спортивною грою або спортивною дисципліною. При цьому іменник, що називає вид спорту, гру є твірною основою для найменувань осіб. Наприклад: *basketbal* — *basketbalista*, *volejbal* — *volejbalista*, *futbal* — *futbalista*, *bicyklebal* — *bicyklebalista*, *nohejbal* — *nohejbalista*, *kárate* — *karatista*, *hokej* — *hokejista*, *rugby* — *rugbista*, *tenis* — *tenista*, *biatlon* — *biatlonista*. Деривати *šachista*, *bedmintonista* також утворені від іменників-назв спортивних ігор, що є водночас і назвами речей (*šach*, *bedminton*). Безпосередньо від назв речей утворені похідні, що позначають осіб, які змагаються на спортивних снарядах, наприклад, *boby* — *bobista*, *motocykel* — *motocyklista*, *fleuret* — *fleuretista*, *kord* — *kordista*. Особливе місце серед цих назв, на думку С. Ондрейовича, належить слову *cyklista* [24, 383-384]. Воно походить від іменника *bicyklista*, утвореного від назви речі *bicykel*. Від назви предмета *medaila* похідним є слово *medailista*, яке позначає власника медалі (золотої, срібної, бронзової), отриманої за одне з трьох призових місць.

Іменники *singlista*, *deblista* позначають осіб, що займаються самотніми чи парними видами спорту. Слова *kulturista*, *parašutista*, *turista* характеризують осіб, які займаються певними видами спорту. Зазвичай твірні субстантиви-назви видів спорту містять суфікс *-ismus*: *kulturizmus*, *parašutizmus*, *turizmus*. Однак серед них трапляються і новіші назви *kulturistika* і *turistika*. Назви *finalista*, *semifinalista*, *štvrtfinalista* іменують осіб або команди учасників фінальних етапів змагань. Слова *slovanista* (од *Slovan*), *duklista* (*Dukla*), *slávista* (*Slávia*), *interista* (*Inter*) позначають членів певних спортивних клубів або їхніх прихильників.

Суфікс *-ec*. Численну групу назв осіб з галузі спорту становлять слова, утворені за допомогою суфікса *-ec*. Він використовується для творення назв осіб, що виконують дію, яка виражена твірною основою, зазвичай дієсловом: *bežať* — *bežec*, *jazdiť* — *jazdec*, *strielať* — *strelec*, *plávať* — *plavec* тощо. Цей суфікс трапляється і в словах, мотивованих складеними віддієслівними іменниками: *lukostrelba* —

lukostrelec, *krasojazda* — *krasojazdec* та ін. До таких назв належать ще слова *horolezec*, *skalolezec*, утворені від іменникових частин *skál-*, *hor-*, та основи *lezec* (од *liezt'*) за допомогою інтерфікса *-o-*.

Частина іменників *-ec* мотивується прикметниками: *cvičenec* (*cvičený*), *zverenec* (*zverený*), *odchovanec* (*odchovaný*), *dorastenec* (*dorastený*) тощо. Назва особи *športovec* утворена від іменника *šport* за допомогою варіантного суфікса *-ovec*, який, на думку Я. Горещкого, є складовою назв прихильників певного руху [18, 146]. Назви осіб, утворені за допомогою суфікса *-ec*, використовуються також у складених висловах: *orientačný bežec*, *športový strelec*, *plavecký vytrvalec* тощо.

Суфікс *-ník/nik*. Невелика кількість назв осіб з галузі спорту утворена за допомогою суфікса *-ník* безпосередньо від дієслів чи віддієслівних іменників: *zápasit'* — *zápasník*, *útočit'* — *útočník*, *rojit'* *sa* — *rojník* (в пербі: особа, що виконує певну функцію з погляду організації гри), *záloha* — *záložník*, *náhrada* — *náhradník*. Слово *kormidelník* (у деяких водних видах спорту) семантично мотивується іменником *kormidlo*, дієсловом *kormidlovať*, однак формальною твірною базою все ж є прикметник *kormidelný*.

Назва *spartakiádnik* утворена за допомогою суфікса *-ník* від іменника *spartakiáda* [21: 47-49]. Слово *kridelník* виникло шляхом універбації на базі сполучення *kridelný útočník*. Іменник *plochodrážnik* мотивується словосполученням *plochá dráha*.

Суфікс *-č*. Невелику групу назв осіб з галузі спорту становлять іменники, утворені від дієслів за допомогою суфікса *-č*. Вони використовуються для позначення осіб, які займаються певними видами спорту: *vzpierať* — *vzpierač*, *stíhať* — *stíhač* (у велосипедному спорті), *potápať* — *potápač* (у словосполученні *športový potápač*), *vrhať* — *vrhač* (видова назва для *guliara*, *diskára*, *oštepára* і *kladivára*). Деякі слова іменують осіб, які виконують певну дію або функцію під час спортивної гри: *rozohrávať* — *rozohrávač* (у гандболі), *nahrávať* — *nahrávač* (у волейболі), *viazat'* — *vizač* (у пербі), *lapat'* — *lapač*, *pálkovať* — *pálkovač* (у бейсболі) тощо. Від загальної назви *hráč* (від *hrať*) утворені також слова *protihráč* і *spoluhráč*.

Суфікси *-tel'*, *-c(a)*, *-an* і *-ák*. Малопродуктивними у творенні осіб з галузі спорту є суфікси *-tel'*, *-c(a)*, *-an* і *-ák*. За допомогою суфікса *-tel'* від дієслова *cvičit'* утворена назва *cvičiteľ*, суфікса *-c(a)* — назви осіб *rozhodca*, *obranca*, *obhajca* від дієслів *rozhodovať*, *obraňovať*, *obhajovať*. Вказані слова позначають осіб, які мають певне відношення до спорту. За допомогою суфікса *-an* утворена назва *skokan* (від іменника *skok*), яка є складовою частиною аналітичних назв *skokan na lyžiach*, *skokan do vody*, *skokan do výšky*, *skokan do dialky*. Суфікс *-ák* наявний у слові *vodák* (від *voda*), що позначає особу, яка займається водними видами спорту.

Суфікси *-ér/-er*, *-ant*. Із іншомовних суфіксів у творенні назв осіб з галузі спорту рідко використовуються *-ér/-er* та *-ant*, причому твірними основами в цьому випадку є дієслова на *-ovať*, утворені від запозичених іменників. За допомогою суфікса *-ér* від дієслова *šprintovať* (від *šprint*) утворена назва *šprintér*, що називає особу, яка займається біговими дисциплінами, обмеженими дистанцією до 400 м. Цей суфікс, на думку Й. Яцко, утворює й назву *boxér* від дієслова *boxovať* для позначення особи, яка займається боксом [19, 370-372]. Так само утворені *štarťer* (*štarť*, *štarťovať*), *tréner* (*trénovať*, *tréning*), *driblér* (*driblovať*, *dribling*) тощо.

З суфіксом *-ant* зафіксовані слова *reprezentant* і *ašpirant*, мотивовані дієсловами *reprezentovať* та *ašpirovať*. Внаслідок нульової афіксації утворені назви осіб від запозичених слів *gymnastika* — *gymnasta* (вживається і у словосполученні *športový gymnasta*) *atletika* — *atlet* (*ľahký atlet*), *akrobatika* — *akrobat* (*letecký akrobat*).

У словацькій мові вживаються і запозичені назви осіб зі спортивної галузі, зокрема, з компонентом *-man*: *pivotman*, *rekordman*, *finišman*, *postman* тощо.

Назви осіб жіночої статі досліджуваної галузі утворюються від назв осіб чоловічої статі найчастіше за допомогою двох суфіксів. Це передусім суфікс *-ka*, який приєднується до назв осіб чоловічої статі на *-ár/-iar*, *-ista*, *-č*, *-tel'*, *-an*, *-ér/-er*, *-ant*, *-man*: *sánkárka*, *smečiarka*, *slávistka*, *hráčka*, *nahrávačka*, *cvičiteľka*; *skokanka*, *šprintérka*, *reprezentantka*, *pivotmanka* тощо. За допомогою суфікса *-ka* утворені і назви осіб жіночої статі від назв осіб чоловічої статі на *-ník*. Проте в цьому випадку маємо чергування приголосних *k/č*: *náhradník* — *náhradníčka*, *kridelník* — *kridelníčka*.

Іншим продуктивним суфіксом у творенні назв осіб жіночої статі є суфікс *-yňa* (від чоловічих назв на *-ec*): *bežec* — *bežkyňa*, *letec* — *letkyňa*, *plavec* — *plavkyňa*, *lukostrelec* — *lukostrelkyňa*, *športovec* — *športovkyňa*, *vytrvalec* — *vytrvalkyňa*, *maratóneec* — *maratónyňa*, *zverenec* — *zverenkyňa*. Від іменників чоловічого роду *dorastenec*, *cvičenec* іменники жіночого утворюються за допомогою суфікса *-ka*: *dorastenka*, *cvičenka*. Суфікс *-yňa* трапляється також при творенні іменників від чоловічих назв на *-ca*, наприклад, *rozhodca* — *rozhodkyňa*.

Проаналізувавши назви осіб зі спортивної галузі, ми дійшли висновку про те, що найпродуктивнішими суфіксами для творення назв цієї тематичної групи слів є словацький суфікс *-ár/-iar* і запозичений суфікс *-ista*. Інші словотвірні афікси малопродуктивні (суфікси *-ec*, *-č*, *-ník/nik*, *-ér/-er*) або непродуктивні (суфікси *-tel'*, *-ca*, *-ák*, *-an*, *-ant*). Твірною базою аналізованих назв осіб стали питомі слова і запозичені. При цьому за допомогою суфікса *-ár/-iar* утворюються назви осіб не лише від словацьких основ, а й від запозичених, тоді як у решті випадках назви осіб від словацьких основ творяться переважно за допомогою словацьких суфіксів, а від запозичених — за допомогою запозичених

морфем. Багато однослівних найменувань є результатом універбації двокомпонентних чи багатокомпонентних назв. У творенні назв осіб жіночої статі найбільш продуктивними є суфікси *-ka* і *-ула*.

1. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). – Київ, 1993. – 215 с.
2. Ващеба О.М., Якимович В.Г. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. – Івано-Франківськ, 1997. – 180 с.
3. Виноградов В.Н. Стилистический аспект русского словообразования. – Москва, 1984. – 184 с.
4. Головин В.Г. Очерки по русской морфемике и словообразованию. – Воронеж, 1990. – 156 с.
5. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995. – 237 с.
6. Земская Е.А. Современный русский язык: Словообразование. – Москва, 1973. – 304 с.
7. Карпіловська Є.Л. Конструювання складних словотвірних одиниць. – Київ, 1990. – 154 с.
8. Клименко Н.Ф. Словотвірна структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – Київ, 1984. – 251 с.
9. Ковалик І.І. Питання слов'янського іменникового словотвору. – Львів, 1958. – 153 с.
10. Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира// Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. – Москва, 1991. – С. 114-157.
11. Лопатин Р.В. Рождение слова. – Москва, 1979. – 243 с.
12. Осінчук В.Г., Попеску І.К. Визначення основних спортивних термінів фізичної культури і спорту. – Київ, 1995. – 200 с.
13. Сікорська З.С. Українсько-російський словотвірний словник, Київ – 1985. – 147 с.
14. Скородумова Н.И., Короновская Е.Г., Гуснина К.Н. Спортивная терминология и ее эквиваленты в английском, немецком и французском языках. – Москва, 1957. – 384 с.
15. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – Москва, 1968. – 310 с.
16. Buzassyová K. Spätná väzba medzi slovtvorbou a textom. – Nitra, 1996.
17. Furdík J. Slovenská slovtvorba z hľadiska všeobecnej jazykovedy. – Bratislava, 2000. – 317 s.
18. Horecký J. Slovenská lexikológia. 1. Tvorenie slov. – Bratislava, 1971. – 254 s.
19. Jacko J. Ako vyslovovať a písať slová stopér a boxer // Slovenská reč. – 1976. – Roč. 41. – S. 370-372.
20. Jacko J. Názvy športovcov s príponou -ár a ich štylistická diferenciácia // Kultúra slova. – 1979. – Roč. 13. – S. 267-268.
21. Jacko J. Nové názvy osôb a vecí (nástrojov) // Kultúra slova. – 1982. – Roč. 16. – S. 47-49.
22. Jacko J. Produktivita prípon pri názvoch osôb // Kultúra slova. – 1979. – Roč. 13. – S. 144.
23. Masár I. Niektoré črty jazyka a štýlu športovej publicistiky // Kultúra slova. – 1981. – Roč. 15. – S. 76.
24. Ondrejovič S. O výrazoch cyklista a bicyklista // Slovenská reč. – 1978. – Roč. 43. – S. 383-384.

The article is devoted to peculiarities in forming of the lexicology units in sport field. We analyzed the group of sports names for designation of the persons in Slovakian sport terminology, indicated by what word-formative moods they are formed, which word-formative suffixes are used, which of them are the most productive. We also elucidated regularities in forming names of the female sex.

Key words: sport terminology, thematic group, formative stem, motivate word, suffix.

УДК 81.133.1:63

ББК 81.21.фр – 3:4

Євгенія Ємельянова

ОСОБЛИВОСТІ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ ВІД ОСНОВ ФРАНЦУЗЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ.

У статті досліджуються особливості термінотворення від основ французького походження в сучасній українській сільськогосподарській термінології, подаються дериваційні характеристики галліцизмів.

Ключові слова: галліцизм, дериват, запозичення, словотворення, термін.

Сучасна українська сільськогосподарська термінологія – це відкрита система, яка постійно розвивається й розширює свій функціональний статус завдяки взаємозв'язку національної та іншомовної термінології. Саме тому сьогодні проблеми словотвірного потенціалу іншомовних термінів в українській мові з урахуванням структурно – функціональних особливостей сільськогосподарської термінології набувають актуальності.

В українському мовознавстві наявні ґрунтовні роботи С. Рижикової, Л. Кислюк, Л. Чурсіної присвячені проблемам словотворення від запозичених основ. На думку дослідників, належність до термінологічної лексики, а отже відносно вузька сфера функціонування в мові, впливає на дериваційну поведінку запозичень і відповідно на їхній словотвірний потенціал [4, 92]. За спостереженнями сучасних мовознавців (О. Безпояско, В. Гімпелевич, О. Кубрякова, Ю. Цимбалюк, Г.Чернецька), запозичені іншомовні основи та афікси становлять одну із ланок у словотворі будь-якої мови. З одного боку, вони розвиваються за законами, які певною мірою збігаються із законами розвитку мови - реципієнта (напр. їх синонімічні, антонімічні зв'язки з питомою лексикою, виникнення нових словотвірних типів і подібне), з другого боку, система запозичень впливає на словотвір мови-реципієнта і може сприяти появі нових словотвірних моделей, не властивих їй. За зауваженням І. Муромцева „...ступінь укорінення запозиченої морфемної одиниці від виявлення її в процесі ускладнення через визначення морфемного статусу одиниці до включення її в регулярні системні мотиваційні стосунки може бути встановлений, зокрема, завдяки виявленню і дальшому прогнозуванню валентності подібних одиниць у мові- рецепторі” [6, 73]. Для повного освоєння іншомовного терміна йому необхідно мати словотвірну активність у мові-

реципієнті. Коли запозичені слова починають сполучатися з питомими словотвірними елементами або входять до складу гібридних утворень, має місце словотвірна асиміляція. Це положення проілюстровано конкретним матеріалом у ряді наукових досліджень (В.Арістова, О. Біржакова, Л. Войнова, Л. Кутіна, Ю.Сорокін, Н. Авілова, Л. Крисін, О.Пономарьов, С. Рижикова та ін.), зокрема й прикладами запозичень з французької мови (Л.Чурсіна). А. Брагіна відзначає: „асиміляція може бути названа повною лише в тому випадку, коли чуже слово входить до процесу словотворчості; чуже слово стає „матеріальною частиною”, ніби знову утворюється само і є джерелом для творення нових слів [2, 266]. Аналіз словотвірного потенціалу галліцизмів пов'язаний також із проблемою морфемної подільності запозичених основ. Нами дотримано коренезорієнтованого підходу, запропонованого в працях Н. Янко - Троницької, С. Рижикової, В. Височиної, Л. Чурсіної, який враховує семантичний і формальний критерії: лише при осмисленні носієм мови початкової частини запозиченого слова як кореня можна виділяти після - або перед- кореневий елемент у слові. Тільки протягом функціонування на українському ґрунті французькі лексеми почали морфемно членуватися і зазнали ускладнення.

Отже, метою пропонованої статті є аналіз результатів дослідження словотвірного потенціалу термінів французького походження у складі сучасної української сільськогосподарської термінології. Актуальність зумовлена тим, що проблеми пристосування до словотвірної підсистеми української мови галліцизмів у складі сільськогосподарської термінології ще не були предметом спеціального дослідження.

Загальні закони деривації і функціонування термінологічної лексики такі ж, як і відповідні закони в загальноживаній лексичній системі, тому творення похідних сільськогосподарських термінів відбувається за законами та моделями загальнономовного словотвору на основі морфологічного та синтаксичного способів терміноутворення. При цьому найпоширенішим способом творення слів у термінології, як і в сучасній українській мові взагалі, є морфологічне словотворення, а саме - суфіксація, що відбивається і на творенні похідних термінів від запозичень з французької мови. Проте творення сільськогосподарської термінології має свої особливості, що виявляється в продуктивності способів, засобів та моделей термінотворення.

Термінотворення - процес усвідомлений, і це дає змогу використовувати спеціалізовані за значенням словотвірні морфеми. За зауваженнями сучасних дослідників саме „в морфологічній структурі слова-терміна, утвореного шляхом афіксації, органічно закладені основи структурної систематизації, які мають першочергове значення для термінології” [8, 121]. Наше дослідження показало, що іменники - галліцизми активно використовуються для творення дієслів за допомогою питомого суфікса *-ува-*, напр.: *брикет – брикетувати, букет – букетувати, емульсія – емульсувати, зонд – зондувати, калібр – калібрувати, фураж – фуражувати*.

Творення віддієслівних термінів - іменників із загальним значенням опредмеченої дії (процесу) за допомогою суфікса *-ни(я)* є також продуктивним словотвірним типом. У більшості випадків терміни - іменники цього типу утворюються від дієслів на *-ува-*, умотивованих термінами-іменниками французького походження, що можна підтвердити прикладами: *екран - екранувати - екранування, копія - копіювати - копіювання (профілю ґрунту), фільтр - фільтрувати - фільтрування, фреза – фрезерувати - фрезерування*.

Серед аналізованих одиниць виявляємо також дієприкметники - деривати, утворені від перехідних дієслів з основами французького походження, за допомогою суфікса *-н-*: *авансоване годування, аероване збіжжя, активована вегетація, бетонована підлога, бланшовані фрукти, гарантований врожай, дренаований ґрунт, моторизований плуг*.

Деривати, утворені за допомогою суфіксів *-уч/-юч* виражають у дієприкметниках формальну ознаку активно діючого предмета: *балансуючий концентрат, деградууючий ґрунт, емульгуючий концентрат, кольматуюча ефективність, нейтралізуючий розчин, паразитуюча рослина*. У сучасній українській мові наявна тенденція до уникнення активних дієприкметників на *-уч/-юч*, як таких, що не властиві українській мові. За зауваженням Л. Костенко, уникнення активних дієприкметників в сучасній сільськогосподарській термінології, а саме в термінології садівництва, „свідчить про тісний зв'язок української терміносистеми садівництва з народно- розмовною основою сучасної української літературної мови” [5, 18]. Зауважимо, що сучасна загальнолітературна норма рекомендує вживати деривати на *-уч/-юч-* в тих випадках, коли дієприкметник виступає у функції прикметника, або коли зазначений формант диференціює значення термінологічних одиниць. Проте в ряді випадків в аналізованих спеціальних текстах спостерігаємо паралельне використання форм на *-уч/-юч* та *-льн(ий)*: *пресуючі (пресувальні) вальці, калібруючий (калібрувальний) пристрій, фільтруюча (фільтрувальна) рідина*.

Продуктивним у творенні похідних сільськогосподарських термінів від запозичень з французької мови виявився суфікс *-ість*, за допомогою якого творяться від основи прикметника і можуть позначати: процеси, предмети, властивості, величини терміни – іменники, напр. *автономність* від *автономний*, *декоративність* від *декоративний*, *масивність* від *масивний*, *ремонтантність* від *ремонтантний*, *сезонність* від *сезонний*, *селективність* від *селективний*. Цей словотвірний тип має суто термінологічну мотивацію.

У сільськогосподарській термінології представлені одиниці з основами французького походження із суфіксом – *подібний*, що виконує функцію передачі подібності, схожості: *коконоподібний, ланцетоподібний, пальметоподібний*. Терміни із суфіксом – *подібний* широко представлені у садівництві [5, 14]. Іноді у функції подібності вживається аналогічний суфіксоїду – *подібний* суфіксоїд – *видний*, напр.: *ланцетовидний, ліановидний*. Непослідовність у вживанні цих формантів пояснюється, очевидно, впливом російської мови. На нашу думку, перевагу слід надавати термінам з формантом –*подібний*.

Під час аналізу була виявлена словотвірна варіативність певних афіксів. Так, в ряді випадків перебувають у відношеннях синонімії суфікси іменників – *ації/ї/- і -ізації/ї/-, -ації/ї/ і -уванн-, -аж- і -уванн-: бутонізація – бутонація; активація – активування, емульсація – емульсування, консервація – консервування, паралізація – паралізування; барботаж – барботування, зондаж – зондування. У сільськогосподарській термінології досить часто виступають як синонімічні суфікси прикметників з основами французького походження: *-н- і -ов-, -н- і -ев-: бальний – баловий, доломітний-доломітовий, еспарцетний – еспарцетовий, естрагонний – естрагоновий, жасминний – жасминовий, кошенільний – кошенілевий, купоросний – купоросовий*.*

Сучасні мовознавці вказують на взаємозалежність норми та варіантності, наявність константних і варіативних елементів у складі кожної сучасної літературної мови є виявом її основного протиріччя; розвиток норми передбачає тимчасове співіснування кількох однозначних елементів і вибір одного з них” [9, 4].

Словотвірна префіксація у сучасній українській термінології подана обмеженою кількістю морфем. У цьому випадку не може йти мова про системні префіксальні моделі на базі запозичених французьких основ. Як свідчать приклади, у складі сільськогосподарської термінології наявні деривати від основ французького походження як із префіксами іншомовного походження (ультра – *ультрапастеризація*, супер – *супереліта*, контр – *контргалоп*), так і з питомими префіксальними морфемами (без- *безальтернативність*, з- *зпресування*, пере- *перемонтаж*). Мутаційна функція префіксів дає можливість використовувати їх як форманти при називанні антонімічних понять: *дренажний – протидренажний; перспективність- безперспективність, неперспективність; фіксація- розфіксація*.

Префіксально - суфіксальний спосіб словотворення (конфіксація) від інших афіксних способів, як відомо, відрізняється двокомпонентним переривчастим словотвірним формантом, префіксальна й суфіксальна частини якого діють комплексно. Цим способом найчастіше творяться слова, що мотивуються применниково - іменниковими словосполученнями, напр.: *понад нормативу – понаднормативний, між районами – міжрайонний, після ремонту – післяремонтний, без траншеї – безтраншейний*.

Іншим засобом словотворення на ґрунті галліцизмів є основокладання, що є одним із найпродуктивніших різновидів морфологічного способу творення в термінології. Структурно - генетичний аналіз показав, що у складі досліджуваної термінології існує два різновиди композитів залежно від їх складових частин: 1) терміни, до складу яких входять питомі та іншомовні (французького походження) частини: *газонокосарка, дебітомір, коконосушарня, сортовипробування*; 2) терміни, складовими компонентами яких є запозичені терміноелементи: *агроаспорт, гідрорежим; мікрорел'єф, мотопомпа, педопарцела*. За нашими спостереженнями, в сучасній сільськогосподарській термінології серед складних похідних на основі галліцизмів домінують терміни - гібриди – деривати з різномовними коренями. Такі одиниці утворюють відкриту, динамічну, структурну, ієрархічну, постійно й інтенсивно прогресуючу лексичну множину [7, 82]. Гібридні утворення свідчать про творчі процеси в термінології та відбивають ступінь засвоєння тієї чи іншої морфемі. Наявність у термінології слів – гібридів свідчить про повне „прийняття” запозиченої морфемі мовою. На думку С. Ю. Адліванкіна, поєднання іншомовних морфем з питомими морфемами мови-реципієнта є одним із цікавих видів взаємодії іншомовної та питомої лексики [1, 12].

Словоскладання в аналізованій терміносистемі є також досить продуктивним засобом термінотворення. Можна виокремити цілу групу термінів - складених слів, до складу яких входять галліцизми, напр.: *басейн – барботер, еліта-рекорд* (клас тварин), *зонд – пенетратор, копір – водій, рослина – піонер, культура-сидерат*.

Отже, розглядаючи словотвір термінів французького походження, ми виявили, що більшість з них включилися у словотвірну систему української мови і дали похідні. Галліцизми, що належать до часто вживаної лексики у термінології сучасного сільського господарства та відзначаються регулярністю, проявляють найбільшу активність у словотворі. Українські морфемі сприяють процесові віднесення запозичених основ до одного структурно - морфологічного ряду за тими моделями, які вже усталилися в українській термінології. Велика кількість термінів-гібридів з основами або афіксами французького походження свідчить про високий рівень фонетичної, морфологічної та семантичної асиміляції запозичених слів і про процес їх активного освоєння на словотвірному рівні. Проте стаття висвітлює лише окремі аспекти досліджуваної проблеми. Існує необхідність подальших досліджень у даному напрямку, зокрема визначення дериваційних характеристик „термінів – екзотизмів”, та термінологічних одиниць, що не повністю адаптовані до фонетичної та граматичної систем української мови.

1. Адліванкін С. Ю. К вопросу о явлении заимствований в области словообразования// Учен записки Пермского гос. ун - та. – Пермь: Изд-во Перм. Гос. Ун-та. – 1965. - т. 137 - Вып. 1. – с. 5- 14
2. Брагина А. А. Чужое – свое (от заимствования к словотворчеству)// Грамматика и норма. – М.: Наука, 1977. – 124 – 130.
3. Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова: (відіменникові деривати). – К.: Наукова думка, 1981.- 199 с.
4. Кислюк Л. П. Словотвірний потенціал запозичень у сучасній українській літературній мові (на матеріалі англійських та німецьких запозичень): Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10. 02. 15. – Київ, 2000.- 19 с.
5. Костенко Л. М. Лексико – семантична та словотвірна структура української термінології садівництва. Автореф. дис. канд. філ. наук. – Запоріжжя, 2005. – 22 с.
6. Муромцев І. В. Особливості освоєння лексики іншомовного походження в сучасній українській мові (морфолого-дериваційний аспект)// Вестн. Харьк. ун - та = Вісн. Харьк. Ун- ту. – 1986. - № 284.- с. 72 -77.
7. Онуфрієнко Г. Особливості архітектури українських гібридних термінів // Українська термінологія і сучасність: 36. наук. праць. –К.: КНЕУ, 2001. – Вип. IV. – с. 79 – 82.
8. Панько Т. І. Від терміна до системи. Львів, 1979. – 157 с.
9. Сидоренко Л. М. Суфіксальні деривати в професійній термінології (нормативний аспект). Автореф. дис... канд. філол. наук. К., 2004.- 19 с.
10. Чурсіна Л. В. Словотвірна валентність основ французького походження в сучасній українській мові. Дис канд. філол. наук. – Х., 1998. – 188 с.

This article deals with peculiarities of French agrarian terms functioning on word-formative level of the Ukrainian language system; particular derivative characteristics are defined.

Key words: Borrowed word, Gallicism, Derivation, Term, Word-formation.

- * **бл'ашка, колбушка**
лоханка, -и, ж. Діжка або відро для помийв. (Ол В)
ран'ше помийниц'а називалас'а лоханка / була вона дерев'яна з двома ручками і туді зливали помийи // (Ол В)
- * **помийниц'а**
макітра, -и, ж. 1. Вид глиняного посуду великого розміру напівсферичної форми з широким отвором (в усіх східностепових говірках).
макітра / міска така / поливіана вона // (Є М)
2. Глибока череп'яна посудина напівсферичної форми з широким отвором для розтирання маку, пшона і т. ін. (Н М, Курах)
- * **макотёр, маковін**
3. ірон. Голова. (С)
абі ж вонд думало хот' тріхи своїейу макітрою // (С)
маковін, -а, ч. Глибока череп'яна посудина напівсферичної форми з широким отвором для розтирання маку, пшона і т. ін. (Міч Т)
- * **макотёр, макітра**
макогон, -а, ч. Дерев'яний товкач, яким розтирають мак, пшоно, сіль тощо (Курах, Ст ПТ)
бабушка мойа розте'рала мак макогоном // (Ст ПТ)
- * **калатівка, товкач, катул'ка**
макотёр, -а, ч. Глибока череп'яна посудина напівсферичної форми з широким отвором для розтирання маку, пшона і т. ін. (Сів)
- * **маковін, макітра**
ополбник (полбник), -а, ч. Велика розливна ложка (Ст ПТ, С, Є М, Курах).
- * **чёрпак, чолба, кор'ак**
поднос (піднос), -а, ч. Посудина для подавання страви (в усіх східностепових говірках).
був у нас піднос із жал'за / от як свад'би / як ден' рождён'їя / так ходили носили чарки / пригошчали / і на н'ого клали на свад'бах д'ен'ушки / це їа бачила такє // (Ол В)
- * **бл'удо**
пиріє (п'іріє), -а, с. Щіточка для змащування сковороди чи дека (Н М, Бл Амв, С)
шч'іточка с п'іріє / д'ла змощ'уван'а сковороди / пиріє / оцє так і мама казала // (Бл Амв)
- * **помазók, шч'іточка, квáчик**
помазók, -а, ч. Щіточка для змащування сковороди чи дека. (Є М, Бл Амв)
самий край крила гусей обрізаний // смажують муку со стола / обмажують сковоротку / для пчива // (Є М)
- * **шч'іточка, пиріє (п'іріє), квáчик**
сапётка (сапєта), --и, ж. (сапєт, сепєт), -а, ч. Велика сплетена з лози корзина з двома ручками для перенесення городини, торфу тощо (в усіх східностепових говірках).
сапєтка була / це корзина / м'їй пана наробів аш' тріц'ат' штук / вони р'із'н'ї були / йес'т' сапєтки / корзини / кобики / шо на базар' ходили // (Ол В) веліка така / як корзина / сапєтка робилас'а з лози / у нєї / знáчит' / дно кругле / низ звужє'ний / доверху ширóке / ручки з лози / вона дл'а пє'рє'нєсен'а бур'ак'ів і усє там // (Бл Амв)
- сол'анка, сол'аночка, -и, ж. Невеличка посудина для солі, яку подають до столу (Курах, Ш НА, Міч Т, С).
сол'анки були і дере'віан'ї / д'уже красів'ї / ну це хто сам робів / а були й чере'п'їан'ї / теж розмал'ован'ї / вони невелічк'ї / низєн'к'ї / ну дв'ї лóж'ки туді входило / та й на ст'їл становіли // (Ш НА)
- рідко * **с'їл'ниц'а**
стакан, -а, ч. Скляна посудина циліндричної форми, без ручки, призначена для пиття, зберігання рідини тощо (в усіх східностепових говірках).
стакан'ів у нас так багато / ми з них чай пїємд / коли чашки зайн'ат'ї // (Н М) в пóїзд'ї чай подайт' в стаканах // (Ср К) стакан'ів не' було / в нас були т'їл'ки те / шо називали хоч чашка / хоч кóхля // (Ш НА) стакан дл'а чайа / дл'а молока / в н'ого не'має ручки / вс'ї в основному дв'їс'т'ї / дв'їс'т'ї пїад:є'с'ат' грамов // (Є М)
- * **стакан ст'їкл'аний, стакан чайний**
товкáчик (товкáч'їк), товкáч, -а, ч. Дерев'яний пристрій для розтирання маку, солі тощо (Н М, Є М, С, Ш НА)
ї картóшечку товклї ран'ше тим товкáч'їком // (С)
- тр'áпка, --и, ж. Ганчірка, якою витирають стіл або беруть гарячий посуд (в усіх східностепових говірках).
ганч'їрка / це вжє такє гр'áзне / а ч'їсте / це тр'áпка // (Бл Амв)
- * **ганч'їрка, в'їхот', в'їхтик**
трин'їжка (тринóжка), -а, ж. Залізний обруч на трьох ніжках, на який ставлять казан, чавун тощо, готуючи їжу на багатті. (Ол В)

- на трин'їжку в'їшали казан // (Ол В)
- * **таган**
хвóрма (фóрма), -и, -ж. Неглибока посудина з листового заліза із загнутими краями (часто з зубчиками на них) для випікання хліба (у більшості східностепових говірок).
хвóрма була трóхи глібшєн'ка / як отой листók // (Бл Амв)
хвужёр (фужёр), -а, ч. Великий келих на високій ніжці, що використовується звичайно для шипучих вин і прохолодних напоїв (Ср К, Міч Т)
фужєри / ну / це такє зараз йє / а в нас як'ї там хвужєри / і стакани не' в кáждого були // (Ср К)
- * **бакáл (бокáл)**
цебрó, -а, с., цебёрка (цабёрка), -и, ж. Металева або дерев'яна посудина з дужкою для носіння й зберігання води тощо (в усіх східностепових говірках).
цебрó / це в'їдрó / зал'їзне / якїм т'áгли вóду с колбд'аз'а і с копанок // (Ол В)
- * **відро**
чє'рпáк (ч'їрпáк), черпáчók -а, ч. Ківш, яким набирають воду (Курах, Ол В, Бл Амв, Сів, Ст ПТ, Ср К, Міч Т, Курах).
їакшчó с колбд'аз'а вадá була / то доставали черпáком / а бувало / коли ідєш дового і хóчєц'а пїт' / а тут кринїц'а / то рóбиш кóвшик з латухá / мийїш йогд / звертáйїш і пїєш / отáк ми пїли с кринїц'ї // (Ол В) у нас же колбд'аз'ї глі'бók'ї / в нас в'їдрами доставали / а коли в стєп' / у л'їс'ї вадá була блїз'ко / то косар'ї в'їдóвбували з дєр'єв'а і вонд називáлос'а черпáк / ним набирáли вóду // (Бл Амв) напїлáс' ш ч'їрпáкá вóдї і знов рóбїт' // (Ст ПТ) п'їд чáс жарї с удовóл'ств'їєм вїпив би чє'рпáк холóдної вóдї // (Ср К)
- * **кови, ковшик, кор'ак**
четверт'áк, -а, ч., чєтвєр'т', -ї, ж. Скляна посудина циліндричної форми, розрахована на чотири літри рідини. (Є М, Ол В)
тод'ї було ран'ше дес' чотїри л'їтри / такїй б'їтил' називáли чєтвєр'áк / казáли / принє'сї с пóгр'їба чєтвєр'áк // (Є М) були бутїл'á / називáлис'а вони чєтвєр'т' / були бутєл'á облєтєн'ї лозóйї і називáлис'а вони плєтєнка // (Ол В)
- * **б'їтил', бáнка, плєтєнка**
шч'óточка (шч'їточка), -и, ж. Щіточка для змащування сковороди чи дека. (Міч Т, Ш НА)
квач дл'а змáшч'уван'а дєка жїром та тогд / шо вїп'їкáйт' // (Міч Т)
- * **помазók, пиріє (п'іріє), квáчик**

Список умовних скорочень обстежених населених пунктів Донецької області

Бл Амв – с. Благодатне Амвросіївського району; Є М – с. Єлизаветівка Мар'їнського району; Курах – м. Курахове Мар'їнського району; Міч Т – с. Мічурине Тельманівського району; Н М – с. Новоукраїнка Мар'їнського району; Ол В – с. Оленівка Волноваського району; С – м. Селидове; Сів – м. Сіверськ Артемівського району; Ср К – с. Срібне Красноармійського району; Ст ПТ – с. Стародубівка Першотравневого району; Ш НА – с. Шевченкове Новоазовського району

1. Дроботенко В.Ю., Омельченко З.Л. Словник родинної обрядової лексики східностепових українських говірок // Лінгвістичні студії. – Донецьк: Вид-во ДонДУ, 1998. – Вип.2. – С. 264-269.
2. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. - К.: Рад шк., 1966. - 307с.
3. Ніколаєнко І. Фрагмент тематичного словника назв ткацького знаряддя (с. Танюшівка Новопсковського району Луганської області) // Лінгвістичні студії. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. – Вип.11. – Ч.2. – С. 580-587.
4. Омельченко З.Л., Клименко Н.Б. Матеріали до словника східностепових українських говірок. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2006. – 114 с.
5. Сагаровський А.А. Слобожанські діалектні раритети // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Зб. наук. пр. – Запоріжжя: Вид-во ЗДУ, 1996. – Ч.1. – С. 50-53.

The article includes materials for the differential vocabulary of everyday lexis of the Ukrainian Eastern steppe local dialects which represent the specific features of dialect lexis of the Donetsk region local dialects.

Key words: dialectal lexis, semantic structure of a word, synonym.

УДК 811.161.2'373.7

ББК 81.2 Укр-3

Наталія Скоробагатько

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПЕРЕВОРОТ У ЛІНГВІСТИЦІ.
СУЧАСНІ ВЕКТОРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ

У статті робиться спроба простежити динаміку методологічних тенденцій у лінгвістичних дослідженнях кінця ХХ початку ХХІ століття. Окреслюються характерні ознаки антропологічного напрямку в сучасних мовознавчих студіях, зокрема в фразеологічних. Ключові слова: антропоцентризм, когнітивна лінгвістика, лінгвокультурологія, фразеологія, фразеологічна одиниця.

На зламі тисячоліть перед мовознавчою наукою логічно окреслилися нові ракурси постановки й розв'язання лінгвістичних проблем. З середини 70-х років ХХ століття процес перетворювань у названій галузі набув послідовної динаміки оновлення, що описується як “вихід за межі речення”, “формування прагматичної парадигми”, “когнітивна революція”, “комунікативно-дискурсивний підхід” тощо [7, 20]. Значно посилюлася увага лінгвістів до людського фактора: основні акценти змістилися з об'єкта пізнання

на суб'єкт, коли людина розглядається в мові й відповідно мова в людині. Ця тенденція характерна для всіх наук гуманітарного циклу, оскільки відбувся загальний перехід на нову методологічну парадигму – антропологічну. В. Постовалова зазначає, що побудова мовознавчої науки на антропологічних засадах передбачає створення єдиної теорії мови та людини, а у лінгвістиці, яка обрала в ролі своєї методологічної основи названі пріоритети, у центрі уваги опиняються два кола проблем: 1) окреслення того, як людина впливає на мову, і 2) з'ясування того, як мова впливає на людину, її мислення, культуру [9, 8-9]. Сьогодні в центрі лінгвістичної уваги опинився детермінований певною культурою користувач мовою – суб'єкт, що пізнає світ, мислить, оцінює, відчуває [2, 14].

Учена спільнота існуючі тенденції в мовознавчій науці кваліфікує як поліпарадигмальні, „методологічно еклектичні”, що, як правило, пояснюється багатодетермінантністю самого мовного феномену. На думку О. Селіванової, методологічний еклектизм лінгвістики ХХІ століття не є свідченням кризової ситуації, це результат “пошуків нового багатофокусного пізнавального простору” [10, 5-7].

Переорієнтація свідомості багатьох дослідників мови розпочалася завдяки бажанню останніх привести лінгвістичні пошуки до певного спільного знаменника, що неможливо без залучення наукових надбав інших галузей знань. Це спричинило появу ряду нових наукових дисциплін, які в свою чергу засвідчили, що так званий „іманентний підхід” до мовної системи є поверховим і однобічним, адже ігнорує дієву природу мови, її постійну присутність і активний вплив на процеси життєдіяльності кожної людини й суспільства в цілому. Серед цих дисциплін, які з'явилися на стику з лінгвістикою, опинилися психолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, когнітивна лінгвістика, теорія мовленнєвих актів, лінгвістика тексту, соціолінгвістика тощо, для яких принцип антропоцентризму стає провідним. Ідея антропоцентричності мови була проголошена ще В. фон Гумбольдтом, О. Потєбнею. Антропоцентризм [від грецького *ánthrōpos* – людина] – методологічний принцип дослідження, згідно з яким людина розглядається як центр і найвища мета світобудови. У мовознавстві цей принцип застосовується при дослідженні мови як продукту людської діяльності, призначеного для потреб людини в ролі посередника спілкування, засобу зберігання її досвіду, знань, культури [11, 32]. Основний постулат названого принципу засвідчено положенням, що у структурі мови організація знань відбувається за аналогією до людських уявлень про навколишній світ. Загальноновизнана думка про наскрізну антропоцентричність мови підтверджується особливою присутністю людини на лексичному рівні, зокрема у фразеології, оскільки фразеологічні одиниці (ФО) зображують певну реалію багатовимірно, висуваючи на перший план не номінативні потенції, а різнобарвну палітру конотативних нюансів, які в своїй більшості безпосередньо стосуються сфер матеріального й духовного життя людини. У царині фразеології домінування вищезазначеного принципу є особливо показовим: фраземи, будучи вторинними найменуваннями вже існуючих реалій, обов'язково пропущені крізь призму певних психоемоційних станів людини. О. Забуранна наголошує, що антропоцентризм досить давно є предметом фразеологічних досліджень, йому здебільшого приписують функціональну природу, розуміючи антропоцентризм як спрямованість ФО на позначення світу людини [4, 55]. Уже хрестоматійним стало твердження, що 95% стійких висловів дуже міцно пов'язані з людиною, репрезентацією її зовнішнього вигляду, внутрішніх якостей, оцінкою її іншими людьми тощо.

Сучасне мовознавство характеризується двома напрямками, які сформувалися безпосередньо в рамках антропоцентричної парадигми, – це когнітивна лінгвістика й лінгвокультурологія. Вони інтенсивно розвиваються, привертають увагу чималою кількістю дослідників мови, власне поява нових підходів щодо вивчення фразеології відбувається саме в їхньому руслі.

Когнітивна лінгвістика (cognitive linguistics) – “лінгвістичний напрямок, у центрі уваги якого знаходиться мова як загальний когнітивний механізм, як когнітивний інструмент – система знаків, що грають роль у репрезентації (кодуванні) і в трансформованні інформації” [5, 53]. Хоча представлений мовознавчий напрямок формально постав на протигагу структурній лінгвістиці, він не вступає з останньою в суперечність і певною мірою використовує її підходи до розгляду мовних явищ. У когнітивній лінгвістиці інструментом оперування стають концепти, гештальти, фрейми, що націлюють науку про мову на моделювання картин світу, устрою мовної свідомості. Під час окреслення національно-культурної специфіки ФО аналіз концептів як єдиних структур національної свідомості етносу грає першорядну роль. Фразеологи все більше уваги почали звертати на компонентне наповнення ідіом, розуміючи й експлікуючи складник фразеологізму саме як концепт, тобто одиницю колективного знання, культурний феномен, семантику слова у всьому обсязі.

Культура як інтегративний образ людської життєдіяльності не мислиться без мови, у формах якої втілюються способи й результати суспільно-історичного досвіду. В. фон Гумбольдт підкреслював: “Мова тісно переплетена з духовним розвитком людства та супроводжує його на кожній сходинці його локального прогресу й регресу, відображаючи в собі кожну стадію культури” [3, 48]. Проблема вивчення взаємозв'язків мови та культури в останній третині ХХ століття обумовила появу нової наукової дисципліни – лінгвокультурології, настанови якої сьогодні є надзвичайно актуальними для лінгвістичних досліджень, особливо це простежується на практиці фразеологічних описів. Поняття „культура” – базове в лінгвокультурології, взагалі ж воно належить до фундаментальних категорій соціально-гуманітарного пізнання. Лінгвокультурологія, мабуть, є “наймолодшим відгалуженням етнолінгвістики або, якщо

послугуватися “хімічною” метафорою, це найновіше молекулярне сполучення в межах останньої, відмінне від усіх інших своїм “атомарним складом” і валентнісними зв'язками: співвідношенням „часток” лінгвістики та культурології та їхньою ієрархією” [1, 64]. У лінгвокультурології мова розглядається як своєрідний феномен культури, як дзеркало, у якому відбиваються специфічні нюанси сучасної культури народу, відбитки минулих культур, категорії інтуїтивного світобачення. Лінгвокультурологія має дати відповіді на багато запитань, у тому числі на наступні: яким людиною бачить світ; яка роль належить метафорі й символу в культурі; яка роль фразеологізмів, що живуть у мові віками, чому вони так потрібні людській спільноті? [6, 9]. В. Постовалова слушно зауважує: “Досвід поглиблених досліджень у галузі фразеології останніх років свідчить про те, що поза лінгвокультурологічним представленням мови як духовної реальності адекватна інтерпретація смислового змісту ідіом і реконструкція їхнього генезису та функціонування в рамках наукової картини світу принципово недосяжні” [8, 26]. В. Телія також підкреслює, що опис культурно-національної конотації фразеологізмів, котра ґрунтується на світобаченні, відтвореному в їх образній основі, має проводитися на тому широкому теоретичному фоні, який пов'язаний з обговоренням проблеми взаємовідношення мови та культури як двох семіотичних систем [12, 228]. Метою лінгвокультурологічного аналізу є висвітлення здатності фразеологічних знаків відтворювати сучасну культурну самосвідомість народу, яка є основою ментальності останнього, а також виражати цю самосвідомість у процесах живого вживання фразеологізмів у дискурсах різних типів.

Сьогодні кожне вагоме дослідження фразеології обов'язково передбачає використання лінгвокультурологічних настанов, що спрямовують на з'ясування співвідношення ФО та знаків культури й актуалізують значення системи еталонів, стереотипів, символів під час висвітлення національно-культурної специфіки фразеологічного фонду мови (Н. Арутюнова, О. Кубрякова, О. Левченко, О. Селіванова, В. Телія, В. Ужченко й ін.). У монографії О. Селіванової “Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти)” називаються основні й пріоритетні вектори сучасних досліджень фразеосистеми української мови, серед яких, на нашу думку, найважливішими є наступні: простеження відбитків культури народу, його звичаїв, обрядів, традиційних уявлень, міфів у процесах стереотипізації етнічних уявлень про людину, її навколишній світ і внутрішній рефлексивний досвід, що засвідчені у фразеологізмах; опис закономірностей знакової переінтерпретації у фразеосистемі культурних кодів етносу; вияв ціннісних орієнтацій народу, представлених у фразеологічних найменуваннях і їхній знаковій динаміці й ін. [10, 8].

Отже, провідною тенденцією сучасної лінгвістики є синтетичне осягнення мови як антропологічного феномену, а вивчення різних аспектів фразеологічного фонду мови, як правило, відбувається із залученням широкого культурного контексту.

1. Воркачев С. Г. Лінгвокультурологія, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64-72.
2. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: Логос, 2004. – 284с.
3. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. – М.: ОАО ИГ “Прогресс”, 2000 – 400с.
4. Забуранна О. В. Антропоцентризм у сфері фразеологічного значення (на матеріалі перської та української мови) // Мовознавство. – 2003. – №1. – С. 55-59.
5. Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Ф.; Под общей ред. Е. С. Кубряковой. – М., 1996. – 245с.
6. Маслова В. А. Лінгвокультурологія. – М.: Изд. центр “Академия”, 2004. – 208с.
7. Паршин П. Б. Теоретические перевороты и методологический мятёж в лингвистике XX века // Вопросы языкознания. – 1996. – №2. – С. 19-42.
8. Постовалова В. И. Лінгвокультурологія в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии) // Фразеология в контексте культуры. – М.: “Языки русской культуры”, 1999. – С. 25-33.
9. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др. – М.: Наука, 1988. – 216с.
10. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). – К. –Черкаси: Брама, 2004. – 276с.
11. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К., 2006. – 716с.
12. Телія В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: “Языки русской культуры”, 1996. – 286с.

In the article has been made an attempt to overlook the dynamic ways of methodological tendencies from the end of XX – beginning of XXI c. Specific characteristics of anthropological tendency in modern linguistic studios (esp. phraseological) are shown by the author.
Key words: cognitive linguistics, linguistic culturology, phraseology, phraseological units.

УДК 81'23

ББК 88.3

Тетяна Замкова

ВНУТРІШНЄ МОВЛЕННЯ ЯК КАТЕГОРІЯ ПСИХОЛІНГВІСТИКИ

Стаття присвячена визначенню поняття “внутрішнє мовлення” як категорії психолінгвістики. Аналізуються погляди психологів, психолінгвістів на це поняття; з'ясовуються особливості внутрішнього мовлення у процесі породження мовленнєвих актів.
Ключові слова: психолінгвістика, внутрішнє мовлення, процес породження мовлення, зовнішнє мовлення.

Психолінгвістика як “галузь мовознавства, яка вивчає закономірності процесу мовлення і сприймання його людиною у співвідношенні з мовою як системою знаків” [13, 539], сформувалася до середини ХХ ст. на стику психології та мовознавства. Першими її дослідниками стали такі вчені як О.Потебня, В.Вундт, Л.Виготський, В.Гумбольдт, Г.Штейнталь, І.Бодуен де Куртене, Л.Щерба.

На сучасному етапі ця наука стрімко розвивається, накопичує фундаментальні результати. Одним із досліджуваних напрямків психолінгвістики є вивчення внутрішнього мовлення, яке Л.Виготський вважав чи не найскладнішою галуззю дослідження психології.

Ще давньогрецький філософ Платон у своїй праці “Теетет” звернув увагу на природу внутрішнього мовлення та вказував на те, що людина розмовляє сама з собою. Це ж підтверджував і християнський латинський письменник Августин: “Коли не звучать слова, в серці своєму ніби говорить той, хто думає” [1, 4]. На думку французького психіатра Моро, “...мислити – це означає внутрішньо говорити” [1, 24].

Терміном “внутрішнє мовлення” послуговуються вже вчені початку ХІХ століття (В.Еггер, Дж.Бале, С.Штриккер, Фр.Полан, Фр.Кайнц та ін.). Вони висували і обговорювали походження і природу цього явища. Так, згідно з аудитативною гіпотезою – внутрішнє мовлення виникає на основі слухових образів; за моторно-кінестетичною – базується на загальмованих мовних рухах артикуляційних органів; за ідеографічною – у грамотної людини ґрунтується на зорових образах слів.

Так, науковий інтерес до проблеми внутрішнього мовлення вперше виявили В.Еггер та Дж.Бале. Учені, не ототожнюючи внутрішнє мовлення і мислення, вважали, що мовлення тільки передає мислення. До того ж В.Еггер стверджував, що у внутрішньомовній діяльності людина оперує лише слуховими образами, з моторними ж явищами це ніяк не пов'язано. Згодом представники Вюрцбурзької школи висунули тезу про “чисте мислення”, вибравши його об'єктом свого вивчення. Однак поза увагою залишилося питання про участь внутрішнього мовлення у процесах мислення. Заперечуючи необхідність внутрішнього мовлення, психологи наголошували на тому, що мова не бере участі в процесі формування думки.

Проте ця теорія не знайшла підтвердження у психологів (Е.Тітченер, Е.Джекобсен, Фрідландер). На противагу їй А.Біне, проводячи ряд експериментів, висунув гіпотезу, що думка передє словам. Він зазначав, що розуміння думок здійснюється за допомогою уривчастої внутрішньої мови. Віденський психолог С.Штриккер вважав, що внутрішнє мовлення – це внутрішня розмова про себе. Він стверджував, що внутрішнє мовлення є моторним, основа його закладена в моторних явищах [12, 35-36]. На початку ХХ століття дослідник патології мовлення К.Гольдштейн вбачав у внутрішньому мовленні мовне переживання, яке передє моторному актові говоріння. Дослідник дійшов висновку, що психологічна основа мовлення являє собою єдність слухових і моторних уявлень. Р.Тіле вважав, що внутрішнє мовлення – це сукупність мовних процесів, що передують зовнішньомовному актові. Виходячи з цього визначення, Ф.Кайнц зазначав, що внутрішнє мовлення є центральною підготовкою дійових форм, в яких виявляється продуктивно-експресивне вживання мови. Дослідник обстоював думку, що внутрішнє мовлення складається не тільки з мовних уявлень, а й із функціональних зв'язків, які утворюють складну функціональну систему [1, 10].

Особливо велика роль у дослідженні названої проблеми належить ученим Московської психолінгвістичної школи – Л.Виготському та О.Леонтьєву, хоча їх попередники О.Лурія та М.Жинкін теж розвивали схожі ідеї.

О.Лурія використовував поняття “внутрішнє мовлення” у нейролінгвістиці. Він включав його у процес формування мовленнєвого висловлювання, що складається з кількох етапів. Від мотиву виникає думка або загальна схема того змісту, який згодом втілиться у висловлювання. Для цієї схеми учений використовував термін “замисел” (задум). Вирішальне значення для перекодування його в розгорнуте мовлення і для створення генеративної схеми розгорнутого мовленнєвого висловлювання має саме внутрішнє мовлення. На думку дослідника, воно має згорнутий, скорочений характер і є предикативним. Він підкреслював, що “внутрішнє мовлення є механізмом, що перетворює внутрішні суб'єктивні смисли в систему зовнішніх розгорнутих мовних значень” [11, 111].

М.Жинкін з'ясував поняття “внутрішнє мовлення” з погляду артикуляції та побудови тексту. Він спеціально займався проблемою внутрішнього мовлення і зазначав: “У ланцюгу мовної комунікації найдоступнішою для вивчення є акустична ланка і найнедоступнішою – ділянка внутрішнього мовлення” [6, 85]. З психологічного погляду вчений трактував внутрішнє мовлення як психологічне явище у механізмі мовно-розумової діяльності, який не має набору стандартних граматичних правил і навіть алфавіту лексики. У внутрішньому мовленні можуть з'явитися наглядні уявлення, відголоски інтонації, окремі слова. М.Жинкін вважав, що це – “суб'єктивна мова, яка не усвідомлюється тим, хто говорить. Це мова-посередник, за участю якої задум перекладається на загальнодоступну мову кожного партнера” [7, 93]. Також учений висунув гіпотезу про існування особливого коду внутрішнього мовлення, безпосередньо не пов'язаного зі звуковою мовою. Предметно-схемний код, за М.Жинкіним, об'єднує мислення, мовлення і дійсність і характеризується такими спільними рисами: 1) це код невимовний, в якому немає матеріальних ознак слів натуральної мови; 2) у ньому відсутня послідовність знаків, натомість є зображення, які можуть утворювати або ланцюг, або якесь певне групування; 3) позначаване інших мов у новому кодї є разом з тим і знаком.

Мова внутрішнього мовлення вільна від надлишкових слів, зв'язки в ній є предметними, змістовими, а не формальними. Дослідник стверджував, що “механізм людського мислення реалізується у двох динамічних ланках, що протистоять одна одній, – предметно-зображувальному кодї (внутрішнє мовлення) і мовно-руховому кодї (експресивне мовлення)” [5, 159]. У першій ланці думка є заданою мовцем, а в другій ланці вона спочатку передається мовними засобами, потім знову передається першій ланці. М.Жинкін наголошував, що саме ця двоплановість механізму мислення людини значно відрізняє його від штучних пристроїв із застосуванням формально-логічних засобів переробки інформації, що надійшла [5, 159-160].

Л. Виготський, спираючись на праці Дж.Піаже, експериментально довів положення, що “вивчення егоцентричного мовлення є основним методом пізнання природи внутрішнього мовлення” [4, 325]. З'ясування специфіки внутрішнього мовлення – одна із важливих заслуг дослідника, яка знайшла відбиття в праці “Мислення і мовлення”. Психолог відзначав, що “без правильного розуміння психологічної природи внутрішнього мовлення немає і не може бути ніякої можливості з'ясувати відношення думки до слова у всій їх справжній складності” [4, 314]. Стосовно терміна “внутрішнє мовлення” Л. Виготський відкидав трактування його як вербальної пам'яті (акустичні, оптичні, моторні, синтетичні образи). Інші трактування цього терміна – це “мовлення мінус звук” (за Дж.Міллером); “зовнішнє мовлення, не доведене до кінця” (за уявленням Дж.Уотсона); “не виявлений у руховій частині мовний рефлекс” (В.Бехтерев). Дослідник вважав, що внутрішнє мовлення протиставляється зовнішньому. У його концепції “внутрішнє мовлення – це завжди мовлення для себе”. За Л.Виготським, внутрішнє мовлення є особливим психологічним явищем, що має своєрідний синтаксис. Основною характеристикою його є предикативність, фрагментарність. Серед структурних особливостей Л.Виготський акцентував увагу на “редукуванні фонетичних моментів мовлення” [4, 345] як “мовленні майже без слів” [4, 346]. Він вважав, що головними в характеристиці внутрішнього мовлення є семантичні особливості, серед яких виділяв такі: 1) переважання смислу слова над значенням; 2) тенденція до злиття слів; 3) смисли слів більш динамічні і ширші, ніж їхні значення.

Під впливом Л.Виготського розвинув теорію внутрішнього мовлення в галузі психолінгвістики О.Леонтьєв у статті “Внутрішнє мовлення і процеси граматичного породження висловлювання”. Він виділяв три психологічних процеси: внутрішнє мовлення, внутрішнє промовляння і внутрішнє програмування мовленнєвого висловлювання. Учений вважав, що внутрішнє мовлення – це “мовленнєва дія, перенесена “всередину”, основні компоненти якого – це суб'єкт, предикат і об'єкт [10, 7]. На його думку, при максимальній наближеності внутрішнього мовлення до розгорнутого, дискурсивного мовлення, воно найчастіше супроводжується промовлянням. Максимально згорнуте внутрішнє мовлення наближене до простого розуміння мовлення і найменше пов'язане з промовлянням. За своєю структурою внутрішнє мовлення ближче до внутрішнього програмування, проте їх будова неоднакова. Залежно від функціонального спрямування внутрішнє програмування може розгортатися або в зовнішнє мовлення, або у внутрішнє [10, 9].

П.Блонський розглядав внутрішнє мовлення як вербальну пам'ять і вважав, що воно виникає одночасно з мовленням у голос з одного джерела – спілкування людей, пов'язане з процесом сприйняття мовлення. На його думку, розмова налаштовує не тільки на вимову слів, а й на їх слухання, яке неодмінно супроводжується внутрішнім повтором мовлення співбесідника. Дослідник зазначав, що мовлення у своєму розвитку проходить три етапи: говоріння, слухання, внутрішнє “звучання”. Хоч учений спеціально не аналізував синтаксичний і семантичний аспекти внутрішнього мовлення, проте, вслід за Л.Виготським, відзначав його фрагментарність, незавершеність.

Б.Ананьєв досліджував патологічні розлади мовлення і спостерігав за зовнішнім мовленням афазиків, внутрішнє мовлення розглядав як недиференційований і не повністю осягнений мовний стан, з якого виникає мовлення. Він, як і О.Леонтьєв, відзначав нетотожність понять “внутрішнє мовлення” та “внутрішнє говоріння” і вважав, що внутрішньому мовленню властиві різні сенсорно-моторні механізми. За науковою концепцією дослідника, логіко-синтаксичний стрій внутрішнього мовлення може бути і предикативним, і субстантивним, елементами його є предикати, суб'єкти і показники просторових відношень (переважно дейктики “там”, “тут”).

О.Соколов експериментально вивчав поняття “внутрішнє мовлення” за активністю органів артикуляції при вирішенні різних розумових задач, наприклад, арифметичних, і осмисленні тексту. Учений вважав внутрішнє мовлення “психологічною трансформацією” зовнішнього мовлення [12, 55]. На думку дослідника, фундаментальними психологічними характеристиками цього явища є крайня ситуативність, узагальненість і словесна фрагментарність. Одночасно він відзначив функціональну залежність зовнішнього мовлення від внутрішнього. Узагальнивши всі дані, отримані в ході експериментів, учений зробив висновок, що “хоч внутрішнє мовлення не може бути засобом безпосереднього спілкування людей одного з одним і виконує насамперед функцію мислення..., проте воно виконує дуже важливі підготовчі функції для спілкування людей” [12, 56].

Експериментальні дослідження, присвячені проблемі внутрішнього мовлення, також проводив Б.Баєв. Він застосовував методику опосередкованої об'єктивації внутрішнього мовлення, яка полягала у вирішенні задач різних типів, у результаті чого виявив неоднакову участь внутрішнього мовлення у їх

розв'язанні. На його думку, задачі наглядного спрямування потребують мінімального втручання внутрішнього промовляння, але абстрактні задачі, не пов'язані з наочністю, можуть вирішуватися тільки за допомогою внутрішнього мовлення. Учений зробив висновок, що "вивчення ролі внутрішнього мовлення в різних психічних процесах (у мисленні, пам'яті, самосвідомості, моральних пошуках та ін.) допоможе глибше зрозуміти природу і структуру цих процесів" [2, 4]. За твердженням Б.Баєва, внутрішнє мовлення – це мовленнєва діяльність, що "виконує психологічно внутрішні функції" [2, 14]. Головною специфічною особливістю внутрішнього мовлення, на думку дослідника, є своєрідність його функцій: обдумування, планування, регуляція діяльності, внутрішня підготовка процесу спілкування та обміну думками.

Т.Ушакова вважає, що внутрішнє мовлення є центральною ланкою щодо сприйняття мовленого. Досліджувана ланка, на її думку, позначає "приховані процеси", пов'язані у слухача з розумінням сприйнятого мовлення, а в того, хто говорить – з вимовою, що передує цьому [14, 13]. Отже, терміном "внутрішнє мовлення" дослідниця визначає "психофізіологічний процес, який характеризується активацією мовних механізмів за відсутності виражених мовних виявлень (зовнішнього мовлення)" [14, 16].

Психологи розглядають внутрішнє мовлення як одну із фаз породження мовленнєвого акту, що слідує за фазами інтенції (наміру) і мотиву. За Л.Виготським, наступною після мотивації ланкою є думка. На етапі внутрішньої психологічної організації процесу породження мовлення думка рухається до слова [4, 306]. Перетворення думки у слово здійснюється у внутрішньому мовленні.

О.Мельничук дає визначення поняття "внутрішнє мовлення" у психолінгвістичному трактуванні як "використання у процесах розумової діяльності психічних відображень мовних знаків – слів і речень – без вимовляння їх уголос і без писемної фіксації, ... як думання з опорою на образи мовних знаків" [13, 328].

Є.Верецагін розглядав внутрішнє мовлення у зв'язку з латентним процесом породження мовлення і відзначав двозначність терміна. По-перше, він підтримував думку Л.Виготського, що внутрішнє мовлення – це субстрат мислення для себе і про себе; вказував на те, що часто спостерігається породження тільки внутрішнього мовлення, яке цінне саме по собі і є метою породження; але не завжди може переходити у зовнішнє. По-друге, трактував термін як деякий рух від думки до мовлення. У цьому розумінні внутрішнє мовлення втрачає самостійну цінність і стає не метою породження мовлення, а засобом переходу від думки до зовнішнього мовлення. Отже, ці трактування внутрішнього мовлення суперечать одне одному. Є.Верецагін вважав "недоцільним використовувати термін "внутрішнє мовлення" в двох значеннях" [3, 22], закріпивши його тільки за першим із них. І, не заперечуючи своєрідності латентного процесу, а тим більше його існування, стверджував, що внутрішнє мовлення не вичерпує названого процесу.

Розглядаючи питання про способи формування і формулювання думки, І.Зимня виділяє три способи (три форми) мовлення, а саме: внутрішній спосіб – внутрішнє мовлення, зовнішній усний спосіб – зовнішнє усне мовлення, зовнішній письмовий спосіб – зовнішнє письмове мовлення. Перший із них реалізується за допомогою мови і внутрішнього предметного-схематичного коду (за М.Жинкіним). Дослідниця зазначає, що "внутрішнє мовлення повинно розглядатися як самостійний спосіб формування і формулювання думки, а не як своєрідна "чернетка" писемного мовлення (Л.Виготський), або "внутрішнє уявлення", або те що "передує зовнішньому мовленню" (Б.Баєв)" [8, 144 – 145]. Розглядаючи внутрішнє мовлення як специфічний спосіб формування і формулювання думки, І.Зимня характеризує його за п'ятьма показниками: за інтрапсихологічною функцією; відсутністю комунікативного ефекту і зовнішнього вираження; монологічним викладом думки, що являє собою згорнуту, еліптичну, предикативну структуру.

Отже, дослідження внутрішнього мовлення виявило кілька основних його аспектів. Усі погляди вчених об'єднує констатація особливості внутрішнього мовлення в мисленнєвій діяльності, пов'язаній з іншими психічними процесами. Фундаментальні положення Л.Виготського, М.Жинкіна, О.Леонтьєва, їх учнів і послідовників заклали підвалини теорії мовленнєвої діяльності і є провідними у сучасних наукових парадигмах психолінгвістики.

1. Баєв Б.Ф. Психологія внутрішнього мовлення. – К.: Радянська школа, 1966. – 192с.
2. Баєв Б.Ф. Психологія внутрішньої речі. Автореферат дис. ... д-ра педагог. наук (по психології). – Ленинград, 1967. – 20с.
3. Верецагін Е.М. Порождение речи: латентный процесс (предварительное сообщение). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 92с.
4. Виготский Л.С. Мышление и речь. Психологические исследования. – М.: Лабиринт, 1996. – 416с.
5. Жинкин Н.И. О кодовых переходах во внутренней речи. – В кн.: Язык – речь – творчество. (Избранные труды). Составление, научная редакция, текстологические примечания, биографический очерк С.И.Гиндина. Подготовка текста С.И.Гиндина и М.В.Прокопович (при участии Е.С.Прокопович). – М.: Лабиринт, 1989. – С.146 – 162.
6. Жинкин Н.И. Предисловие автора к переводу книги "Механизмы речи". – В кн.: Язык – речь – творчество. (Избранные труды). Составление, научная редакция, текстологические примечания, биографический очерк С.И.Гиндина. Подготовка текста С.И.Гиндина и М.В.Прокопович (при участии Е.С.Прокопович). – М.: Лабиринт, 1989. – С. 85.
7. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982. – 158с.
8. Зимняя И.А. Лингвистическая психология речевой деятельности (Российская академия образования, Московский психолого-социальный институт). – М.: МПСИ, Воронеж: Изд-во НПО "МОДЕК", 2001. – 432с.
9. Ільїна Н.М. Проблема мовлення в українській психології (на матеріалі наукової спадщини Б.Ф.Баєва та І.О.Синиці): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2003. – 20с.

10. Леонтьев А.А. Внутренняя речь и процессы грамматического порождения высказывания. – В кн.: Вопросы порождения речи и обучения языку. – М., 1967, С. 6 – 16.
11. Леонтьев А.А. Основы психолінгвістики: Учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности "Психология". – М.: Смысл, СПб.: Лань, 2003. – 286с.
12. Соколов А.Н. Внутренняя речь и мышление. – М.: Просвещение, 1968. – 248с.
13. Українська мова: Енциклопедія / Під ред. М.П. Бажана. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.
14. Ушакова Т.Н. Проблема внутренней речи в психологии и психофизиологии. – В кн.: Психологические и психофизиологические исследования речи. Отв. ред. доктор психол. наук Т.Н.Ушакова. – М.: Наука, 1985. – С. 13 – 26.

The article is devoted to the concept of "internal speech" as a category of psycholinguistics. Views of psychologists, psycholinguists on this concept are analysed. Peculiarities of internal speech in the process of internal speech generation are cleared up.

Key words: psycholinguistics, internal speech, process of speech generation, external speech.

УДК 81'272

ББК 81.2 Ук

Тетяна Русановська

ПОДВІЙНА АКТУАЛІЗАЦІЯ СЕМ У КОНТЕКСТІ ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ КОМІЧНОГО

У статті розглядається подвійна семантична актуалізація слова у контексті як засіб творення комічного на матеріалі української та німецької мов. Аналізується одночасна реалізація двох значень лексеми, внаслідок чого порушується основна функція контексту – усунення полісемії. Для моделювання ситуації подвійної актуалізації застосовується апарат фреймів.

Ключові слова: подвійна актуалізація, фрейми, комічне, семантична трансформація, асоціативний потенціал слова.

Розглядаючи лексичне значення слова у діакронічному розрізі, помітно, що з часом воно може змінювати свій склад і обсяг, іноді зовсім не передбачуваним шляхом. Це пояснюється багатовимірністю і складністю структури лексичного значення, яку можна порівняти із мережею одиниць, між якими існують різноманітні і часто імпліцитні зв'язки. Мовні значення можна назвати об'єктивними, адже вони відбивають об'єктивну дійсність. Але, з іншого боку, вони неодмінно включають і суб'єктивний досвід кожного індивіда, носія мови, який проявляється у певному контекстуальному слововживанні. Тому саме у комунікації відбуваються семантичні зміщення у структурі лексичного значення. Адже наявний арсенал мовних засобів не може і, певно, ніколи не зможе відобразити всю сукупність смислів, що вкладає мовець у конкретний мовний знак.

Розгляд проблеми співвідношення слова і контексту його вживання можна зустріти у працях таких мовознавців, як Колшанський Г.В., Уфимцева А.А., Звєгінцев В.А., Шмельов Д.М., Кочерган М.П. та багатьох інших. Актуальність обраної нами теми даної публікації полягає у тому, що подвійна актуалізація сем у контексті є досить специфічним видом контекстуальної актуалізації і потребує детальнішого розгляду.

Лексичне значення слова містить у собі знання людини про певні предмети чи явища навколишньої дійсності. Оскільки процес людського пізнання ніколи не припиняється, то й система знань постійно змінюється, а разом з нею і значення слів. „... Мислення є відображенням дійсності, а дійсність безкінечна. Отже, і людське мислення ніколи не зупиняється... Тому і мовний знак, якщо він дійсно є актом мислення, теж заряджений цією постійною здатністю до безкінечного розвитку, теж ніколи не стоїть на місці і теж вирує нескінченними семантичними можливостями" [2, 118].

У лінгвістиці існують різні підходи до визначення структури слова. Та, незважаючи на різні підходи, у структурі лексичного значення неодмінно виділяють окремі елементи – семі, лексико-семантичні варіанти, за різними термінологіями, у яких, у свою чергу, з метою наукового аналізу можна виділити окремі компоненти – семи. Кількість компонентів, що виділяються у лексичному значенні слова, не є сталою, а змінюється залежно від об'єму і характеру лексичного значення. Основний компонент, який вказує на предметну співвіднесеність слова, – предметно-логічний (когнітивний), у якому виділяється денотативне та сигніфікативне значення. Крім когнітивного, виділяють ще стилістичний, граматичний, конотативно-прагматичний та компонент, що регулює поєднувальні властивості слова. [3, 156] Однак ці компоненти не є завжди сталим, а можуть варіюватися залежно від об'єму та характеру лексичного значення.

Проте значення слова не можна розглядати статично, словниковий його варіант – це лише схема реального лексичного значення, яке існує лише у мовленні, у певній ситуації. Розглядаючи значення слова у певних дискурсах, легко можна помітити розбіжність цих значень з узуальними, зафіксованими у словнику. У цьому сенсі слід говорити не про значення слова, а про його смисл, тобто „цілісне семантичне уявлення про предмет, що позначений словом, на рівні мовного колективу" [3, 97].

В акті слововживання значення слова можуть реалізовуватись у різному об'ємі, актуалізовуватись можуть не всі, а лише частина сем. У певний момент, у межах заданого дискурсу окремі властивості явища можуть відходити на задній план, інші – акцентуватися. За найбільш яскравою ознакою приховуються інші, наразі не актуальні, які, проте, можуть стати яскравими в іншому контексті. „Значення можуть по-різному акцентуватися у різних ситуаціях, так що у певному контексті

утворюються нові значення, а інші, не так часто вживані, менш значущі для мовного континууму, зникають” [10, 105].

У семантичну структуру слова, крім постійного набору сем, включені також імпліцитні, приховані, які проступають лише у певному ситуативному вживанні. У випадку, коли актуалізуються постійні семи, то вживання слова є звичним, нормативним, актуалізація ж потенційних сем призводить до появи у слова додаткової експресивності чи навіть переносного значення.

Однією із рушійних сил розвитку значення слова, а відповідно і збагачення мовного лексикону, його динаміки і безперервної мінливості є актуалізація його значення, що призводить до семантичної трансформації слова та формування у нього вторинного, похідного значення. Причому актуалізуються можуть як потенційні, так і постійні семи. „Основною для перенесення ознаки, що стимулює оказіональне перейменування, може бути актуалізація будь-якого типу сем – як потенційних, так і диференціальних. Актуалізуються можуть конотації, а також постійні та випадкові асоціації” [1, 98].

Часто актуалізація тих чи інших компонентів лексичного значення слова носить індивідуальний характер, адже у конкретному мовленнєвому акті мовні одиниці беруть участь у формуванні смислу висловлювання, пристосовуючи свою семантику до конкретного наміру мовця. Індивідуалізація лексичного значення здійснюється на основі імпліцитних асоціативних сем. Такі асоціації, крім постійних, закріплених за словом у результаті його вживання в межах певного макроконтексту, можуть бути ще й випадковими, особистісними. „Ви стали обережні, як підстрелений заєць, і лише тоді, коли остаточно переконалися, що цього разу гарбузом не пахне, пішли на ... ешафот. Добровільно.” [7, 222]

У цьому контексті експлікується уявлення мовця про шлюб як ешафот – „поміст для страти” [СУМ, II]. Поширене розуміння шлюбу як втрати свободи гіперболізується у особистісному сприйнятті до *страти* – „вищої міри покарання, позбавлення життя” [СУМ, IX].

„Während viele Zeitgenossen lebenslang damit beschäftigt sind, den in ihrer Jugend falsch montierten inneren *Kreiselkompaß* neu zu orten, hatte *Haßler* das schnell und gründlich bei Kriegsende erledigt...” [9, 19-20]. (У той час, коли сучасники протягом всього життя займаються тим, щоб по-новому встановити неправильно вмонтований у молодості внутрішній гіроскопічний компас, Хасслер зробив це швидко і ґрунтовно ще в кінці війни...)

Der Kreiselkompaß – „компас, що вказує напрямок на осі обертання гіроскопу”, *der Kompaß* – „прилад для визначення сторони світу (Himmelsrichtung)” [Duden, IV] є терміном на позначення приладу у галузі мореплавства. Поява його у несумісному для його первісного значення контексті з позначенням внутрішніх поглядів особистостей свідчить про трансформацію його лексичного значення у свідомості мовця. Така трансформація можлива за рахунок наявності у його первісному значенні компоненту *die Richtung* (напрямок) – „2. Спеціальна формація поглядів, яка утворюється в певній групі в середині якоїсь духовної сфери” [Duden, V].

У певних мовленнєвих ситуаціях виділяються можуть не одна, а кілька сем, що призводить до подвійної актуалізації. Саме така форма актуалізації часто використовується при творенні комічного, основними принципами якого є порушення звичних норм, неочікуваність, алогічність поєднання явищ та предметів дійсності, абсурдне зображення реальності.

„- Геніально. Ви оригінал!

- Ні. Тільки копія, але її важко відрізнити від підробки, - Сідалковський так щиро посміхався, що Осовський не знав, як йому бути...” [6, 10].

Унаслідок „обіграння” значень слова *оригінал* – „1. Те, що є основою для відтворення, копіювання, переробки і т. ін. 2. розм. Людина, що виділяється своєю незвичайною вдачею, поведінкою і т. ін.; дивак” [СУМ, V], обидва з яких актуалізуються у даному контексті, створюється ефект комічного.

Kleines Mädchen in der Badewanne: "Mami, wo ist denn der Waschlappen?" Mami: "Der ist nur schnell Zigaretten kaufen!" [11]. (Маленька дівчинка у ванній: „Матусю, де ганчірка?” Мама: „Пішов по сигарети”)

У першому реченні ми маємо актуалізацію першого значення слова *der Waschlappen* – „1. Маленький шматок тканини, шкіри та ін.” [Duden, IV], а в другому слово вжито в його переносному значенні – „3. розм., зневажл. Слабодух”.

При подвійній актуалізації відбувається одночасна реалізація двох значень лексеми, внаслідок чого порушується основна функція контексту – звуження, конкретизація значення слова, усунення полісемії.

Застосовуючи апарат фреймів для моделювання ситуації подвійної актуалізації, її можна представити як раптовий і неочікуваний перехід від одного фрейму до іншого, коли „спочатку сцена описується з однієї точки зору, а потім неочікувано... постає у цілком іншому ракурсі” [4, 294].

За словами М. Мінського, процес мислення супроводжується поступовою зміною фреймів, які завдяки наявності у них терміналів, до яких можуть приєднуватися інші, утворюють цілісну систему взаємопов’язаних фреймів. Ця система проте не є замкненою, а може розгалужуватись внаслідок набуття людиною нового досвіду.

Одночасна актуалізація кількох фреймів часто відбувається завдяки використанню асоціативного потенціалу значення слова, що і мотивує семантичне перетворення слів у певних контекстах. За допомогою такого ефекту контрасту повніше реалізується задум мовця, таке порушення є естетично значущим, конструюючим щось нове.

„*Економісти!* – сказав, ніби лаявся, Ковбик. – *Економлять! На всьому економлять! Навіть на коридорах!..* [6, 82].

Узуальне значення слова *економіст* – „1. Учений, фахівець з економіки, економічних наук. //Службовець, фахівець з економічних питань” [СУМ, II] – у даному випадку витіснене оказіональним, утвореним від дієслова *економити* – „2. Мати вигоду від ощадливого використання чого-небудь. //Максимально скорочувати витрати” [СУМ, II]. Актуалізація другого фрейму дає змогу автору висловити свою іронію у ставленні до описуваного, а неочікуване поєднання цих двох значень створює ефект каламбуру.

Wissen Sie, welche Haustiere Frau bevorzugt? Nein? 1)ein Nerz im Schrank, 2)ein Jaguar vor der Haustür und 3)ein blöder Hund, der alles bezahlt! [11] (Знаєте, яким тваринам надають перевагу жінки? Ні? 1) норці у шафі, 2) ягуарові біля дверей та 3) слабкодухому собаці, який би за все це платив)

У першому реченні наведеного анекдоту є вказівка на фрейм *домашні тварини*, проте далі ми спостерігаємо раптову зміну його на інші фрейми завдяки багатозначності виділених слів. Так, *der Nerz* (норка) замість позначення тварини вживається у розмовному варіанті як хутряна шуба з цієї тварини, *der Jaguar* (ягуар) у даному випадку – назва авто, а слово *der Hund* (собака) актуалізує своє друге значення – „2. б) фам., зневажл. Простакувата людина” [Duden, III]. У результаті ми приходимо до висновку, розкриваємо перед собою головну думку анекдоту про переважну корисливість жінок. Така раптова зміна фреймів відкриває можливості для глибшого вираження смислу висловлювання, експлікації емоції та оцінки.

Так само і в наступних прикладах:

„- Ви мені дуже подобаєтесь. Таку, як ви, я шукав усе життя.

- Він казав те ж саме.

- Але він – Козерог...

- Усі ви козероги...” [7, 237].

У першій репліці слово *козерог* вживається на позначення знака зодіаку. У наступній первинне його значення – „Дикий гірський козел з великими рогами” [СУМ, IV] переосмислюється внаслідок багатоманітних ментальних асоціацій, пов’язаних з вживанням назви цієї тварини для виділення певних рис особи (впертості, обмеженості та ін.). Та у цьому контексті виділяються риси „зрадливість”, „невірність”. Пор. фразеологізм *наставляти роги* – „зраджувати”.

...-“Nun... da du dich nicht hast verführen lassen, bete 10 mal den Rosenkranz und trinke 20 Liter Wasser!”-“den Rosenkranz kann ich verstehen, aber warum soll ich das Wasser trinken?”-“mein Bruder... das ist die Tagesration eines Esels!!!” [11] (- “Оскільки ти не спокусився, повтори 10 разів молитви і випий 20 літрів води! – Молитви я розумію, але чому я маю пити воду?” – “Брате мій, це ж денний раціон осла!”)

Абсурдність, а водночас і комічність ситуації, досягається завдяки актуалізації одразу обох значень слова *der Esel* (*осел*) – „1. Подібна до коня, але менша тварина з довгими вухами та кістковим хвостом”, „2. розм. Про нерозумну людину” [Duden, II].

Таким чином, внаслідок подвійної актуалізації окремих компонентів значення слова виникає інформаційна поліфонія, що порушує головну функцію контексту, якою є конкретизація значення, усунення полісемії. У процесі подвійної актуалізації у свідомості мовця активізуються одразу кілька фреймів, відбувається раптовий і неочікуваний перехід від одного фрейму до іншого, і як наслідок виникає алогічність, абсурдність ситуації. Проте така абсурдність може бути не просто цікавою і естетично значущою, а певною мірою й повчальною, евристичною. Цей процес часто лежить в основі творення комічного, адже алогічність, абсурдність, відступ від норми є основними його характеристиками.

1. Азнаурова Э.С. Стилистический аспект номинации словом как единицы речи // Языковая номинация: Виды наименований. – М.: Наука, 1977. – 357 с.
2. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1982. – 480 с.
3. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. – К.: Знання, 2004. – 326 с.
4. Минский М. Остроумие и логика когнитивного бессознательного // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 23: Когнитивные аспекты языка. – М., 1988. – С. 281-309.
5. Словник української мови. – В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980 р.
6. Черногуз О. „Аристократ” із Вапнярки// Черногуз О. Твори в двох томах. – Т.2. – Київ: Дніпро, 1986. – 782 с.
7. Черногуз О. Твори: В 2-х т. Т.1. Гуморески, оповідання; Веселі поради; Повісті; Літературні пародії – К.: Дніпро, 1986. – 535 с.
8. Duden „Das große Wörterbuch der deutschen Sprache“ in 6 Bd. – Mannheim, Wien, Zürich: Bibliographisches Institut, 1976-1981.
9. Günter de Bruyn. Buridans Esel. – Frankfurt-am-Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1997. – 219 S.
10. Fleischer W., Helbig G., Lerchner G. Kleine Enzyklopädie – deutsche Sprache. – Frankfurt-am-Mein, 2001. – 845 S.
11. www.ulknudel.de

In the article binary semantic actualization of a word in the context as a means of creation of comic on the material of Ukrainian and German is considered. Synchronous realization of two meanings of a lexeme is described, in consequence of which the main function of the context – elimination of polysemy – fails. For modelling of the situation of binary actualization frames apparatus is used.

Key words: binary actualization, frames, comic, semantic transformation, associative potential of a word.

СУФІКСАЛЬНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ НАЗВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОСІБ У НАРОДНО-МЕДИЧНІЙ І ЛІКУВАЛЬНО-МАГІЧНІЙ ЛЕКСИЦІ (НА МАТЕРІАЛІ ГОВІРОК КІРОВОГРАДЩИНИ)

У статті досліджено зафіксовані в говірках Кіровоградщини іменники на позначення назв осіб, які займаються магією, народними методами лікування, акушерством, утворені суфіксальним способом. Проаналізовано словотвірну структуру, продуктивні й непродуктивні суфікси розглянутих іменників, їхні акцентуаційні особливості.

Ключові слова: *дериват, словотвірний тип, продуктивні, малопродуктивні, непродуктивні словотвірні суфікси.*

У системі іменникового словотвору сучасних слов'янських мов одним з найбільш поширених і продуктивних способів словотворення є суфіксальний [15, 28; 3, 133]. Зокрема, за його допомогою утворена більшість назв у народно-медичній і лікувально-магічній лексиці Кіровоградщини, яка ще не була предметом окремого дослідження. Назви осіб в українській мові в різних аспектах вивчали І.І. Ковалик, П.П. Чучка, Ю.О. Карпенко, В.О. Горпинич, О.І. Крижанівська, Т.П. Вільчинська та інші.

Мета роботи – словотвірний аналіз іменників на позначення назв осіб, які займаються магією, народними методами лікування, акушерством.

Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) проаналізувати словотвірну структуру дериватів даної тематичної групи;
- 2) виявити продуктивні та непродуктивні суфікси аналізованої групи;
- 3) охарактеризувати акцентуаційні особливості похідних іменників. Матеріалом дослідження послужили 280 одиниць, зафіксованих у говірках Кіровоградщини.

Серед проаналізованих суфіксальних іменників на позначення особи виявлено 17 груп дериватів із словотвірними засобами різної продуктивності. У їх межах виділяються словотвірні типи. Існують різні погляди на визначення цього поняття. Наприклад, Д.І. Ганич та І.С. Олійник вважають, що це «формально-семантична схема творення похідних слів, яка характеризується приналежністю мотивуючих слів до однієї частини мови, формально й семантично тотожним словотвірним формантом» [6, 276]. Крім продуктивних груп виявлено 15 поодиноких утворень. Усі одиниці проаналізовано відповідно до кількості похідних й об'єднано в групи відповідно до граматичного значення роду й числа: спочатку іменники чоловічого (131 одиниця, 46,80 %), жіночого (133 деривати, 47,59 %), а потім – подвійного (16 похідних, 2,70 %) роду.

Група іменників із суфіксом -ник (-нік, -ик, -ік)

У досліджуваному матеріалі група мотивувальних слів із цим суфіксом представлена 59-ма похідними та їхніми фонетичними варіантами (21,07 %). Вона об'єднує три словотвірні типи:

- 1) прикметник + -ник (-нік, -ик, -ік) (39 похідних): *чхлник* ← *чхлий*, *болнік* ← *больний*, *язвеник* ← *язва*;
- 2) іменник + -ник (-нік, -ик, -ік) (19 дериватів): *кольбсник* ← *кблесо*, *гіпертнік* ← *гіпертонія*;
- 3) дієслово + -ник (-нік, -ик, -ік) (1 іменник): *жмурік* ← *жмуритися*.

Ця група є однією з найпродуктивніших серед розглянутих. В основному іменники з суфіксами -ник (-нік, -ик, -ік) мають значення «назва особи за хронічною схильністю до певного захворювання»: *алергик* ← *алергія*, *алкоблік* ← *алкоголь*; «назва особи за перенесеною в минулому хворобою»: *рахітик* ← *рахіт*, *жовтушник* ← *жовтуха*, *холерік* ← *холера*; у чотирьох випадках зафіксовано значення «назва особи за методами лікування»: *травник* ← *травá*, *волищбник* ← *волищбний*; у трьох – «назва особи за дією на неї хвороби з летальним наслідком»: *покійник* ← *покійний*, *жмурік* ← *жмуритися*.

Більшість похідних відіменникового походження мотивовано назвою хвороби: *ангінник* ← *ангіна*, *бронхітник* ← *бронхіт*, *туберкульбнік* ← *туберкульбоз*. Спорадично назва хворої людини походить від назви органа, який має патологію у функціонуванні: *льбгочнік* ← *людина, яка має хворі легені (льбогіс)*, *желудочнік* ← *людина, яка має хворий шлунок (желудок)*. Таких утворень зафіксовано 4, вони характеризуються походженням деривата від основи російської назви органа. Лише слово *сердечник* має мотивувальне слово в українській літературній мові.

Для групи мотивованих слів з суфіксом -ник (-нік, -ик, -ік) характерні чотири варіанти акценту:

- 1) наголос деривата зберігається від мотивувального слова (48 випадків): *гастритник* ← *гастрит*, *желтушник* ← *желтуха (жовтуха)*, *рахітик* ← *рахіт*;
- 2) переміщується із суфікса на корінь (6 прикладів): *істерик* ← *істерія*, *гіпертнік* ← *гіпертонія*, *дальтнік* ← *дальтонізм*;
- 3) у двох випадках зафіксовано наголошений суфікс -ік: *болнік* ← *больний*, *холерік* ← *холера*;
- 4) в одному іменнику дублетний наголос: *травник* ← *травá*.

Третій варіант наголошування не характерний для досліджуваної території, фіксується лише в трьох населених пунктах Добровеличківського та Голованіського районів, які характеризуються наявністю молдавсько- та болгарськомовних поселень. Вірогідно, у даному випадку наявність наголошеного суфікса можна пояснити впливом інших мов.

При поєднанні суфікса -ик (-ік) до твірних основ спостерігаються певні особливості: чергування /с/ – /т/, /з/ – /т/ *епілептик* ← *епілепсія*, *склеротик* ← *склероз*, *сифілітик* ← *сифіліс*; нерегулярні

співвідношення *паралітик* ← *параліч* [Див. 15, 60]. У деяких випадках відбувається чергування /о/ – /і/: *сухітник* ← *сухіти*.

Група іменників із суфіксом -ак (-як)

У досліджуваному матеріалі представлена 18-ма похідними (6,42 %), у літературній мові належить до непродуктивних [15, 63; 78]. Основне значення – «особа як виконавець дії або носій певної процесуальної ознаки» [15, 63].

У межах цієї групи виділяються такі словотвірні типи:

- 1) прикметник + -ак (-як) (9 іменників): *глупак* ← *глупий*, *слабак* ← *слабий*, *жовтяк* ← *жовтий*;
- 2) іменник + -ак (-як) (5 утворень): *відьмак* ← *відьма*, *дурак* ← *дура*, *коростяк* ← *короста*;
- 3) дієслово + -ак (-як) (4 деривати): *хляпак* ← *хляпати*, *шляпак* ← *шляпати*, *шикиряк* ← *шикиряти*.

Якщо в більшості випадків в українській мові назви на позначення особи чоловічого роду є твірними для назв на позначення особи жіночого роду, то за допомогою суфікса -ак (-як) можливе творення назв на позначення особи чоловічого роду від особи жіночого (*відьмак* ← *відьма*, *дурак* ← *дура*), що свідчить про первинність відповідного явища серед жінок. Мотивувальні основи не усікаються. Дериватор завжди наголошений.

Група іменників із суфіксом -ун (-юн)

В досліджуваному матеріалі зазначена група об'єднує 18 похідних та їх фонетичних варіантів (6,42 %). Цей тип малопродуктивний у літературній мові, натомість у досліджуваному матеріалі словотвірна активність суфікса -ун (-юн) досить висока, бо «більшість цих дериватів належить до розмовного стилю» [15, 63]. У зв'язку з цим висновок учених про периферійність -ун (-юн) стосується лише літературної мови: «Абсолютну периферію суфіксальної парадигми на позначення суб'єкта дії складає суфікс -ун-, що приєднується до поодиноких дієслівних основ... Здебільшого цей суфікс, крім вираження суб'єктної функції, вказує на інтенсивність певної дії, нерідко пов'язуваної з негативною оцінкою особи» [3, 139].

Група із цим суфіксом об'єднує такі словотвірні типи:

- 1) дієслово + -ун (-юн) (13 іменників): *вещун* ← *вещати*, *чхун* ← *чхати*, *шепотун* ← *шептати*, *дристун* ← *дристати*;
- 2) прикметник + -ун (-юн) (3 деривати): *гладун* ← *гладкий*, *товстун* ← *товстий*;
- 3) іменник + -ун (-юн) (2 похідні): *пласун* ← *пласа*, *горбун* ← *горб*.

У дієслівних основах відбувається деафіксація: *кашлун* ← *кашляти*. У відад'єктивних дериватах основа може бути як повна: *кривун* ← *кривий*, так і усічена: *гладун* ← *гладкий*. У відіменникових утвореннях основа не усікається. Характерною ознакою утворень цієї групи є те, що «суфікс – завжди наголошений» [11, 58].

Група іменників із суфіксом -ець

Група об'єднує у досліджуваному матеріалі сім іменників (2,50 %), утворених за двома словотвірними типами:

- 1) прикметник + -ець (6 похідних): *міршавець* ← *міршавий*, *плюгáвець* ← *плюгáвий*, *юродивець* ← *юродивий*;
- 2) іменник + -ець (1 утворення): *бóткінець* ← *Бóткін*.

Такі мотивовані слова означають особу як носія характерної ознаки. У шести іменниках твірна основа повна, в одному – усічена: *безумець* ← *безумний*. У восьми випадках акцентуаційно виділяється корінь (перший або другий склад), в одному – суфікс -ець: *сліпéць* ← *сліпий*.

Група іменників із суфіксом -тель

Суфікс -тель непродуктивний у досліджуваному матеріалі. Зафіксовано лише 5 іменників (1,78 %). Основне значення дериватів – «особа як виконавець дії, названої мотивувальним словом».

Даний словотвірний засіб поєднується тільки з дієслівними основами. У трьох випадках це основи доконаного виду, характеризуються наявністю префікса: *цілітель* ← *ціліти*, *ісцелитель* ← *ісцелити*, *причинитель* ← *причинити*; у двох – недоконаного: *лечитель* ← *лічити*, *цілитель* ← *цілити*.

«Цей тип дериватів у сучасній українській мові на відміну від російської малопродуктивний. Слова цього словотвірного типу в українській мові мають виразне стилістичне забарвлення, що відносить їх до книжної сфери вживання» [15, 60], чим і пояснюється невисока його продуктивність у досліджуваному матеріалі. Наголос іменників, утворених за цим словотвірним типом, «збігається з дієслівним» [11, 59].

Група іменників із суфіксом -ач (-яч)

Ця група представлена п'ятьма похідними (1,78 %). Вона об'єднує два словотвірних типи:

- 1) дієслово + -ач (-яч) (4 утворення): *баяч* ← *бáяти*, *имаркáч* ← *шмаркати*, *цокáч* ← *цокати*, *пийч* ← *пити*;
- 2) іменник + -ач (-яч) (1 дериват): *горбáч* ← *горб*;

Мовознавці відносили суфікс -ач (-яч) до малопродуктивних [Див. 13, 377], який «з усієї східнослов'янської мовної групи відносно найширше використовують в українській мові» [10, 54], але останні дослідження підтверджують, що «цей тип є одним з найбільш уживаних у сучасній українській

мові для творення нових віддієслівних іменників» [5, 8]. Дієслова цього типу «мають такі основні словотвірні значення: 1) особа як виконавець певної дії, названої дієсловом... 2) особа як носій певної процесуальної ознаки, що є характерною для неї, визначає її поведінку» [15, 59].

Похідні першого словотвірного типу мотивовано безпрефіксальними дієсловами недоконаного виду. Твірна основа усикається. Дериват другого типу утворився від повної основи непохідного іменника чоловічого роду. Суфікс **-ач, -яч** завжди наголошений.

Група іменників із суфіксом **-ій**

Серед розглянутої групи назв осіб вона представлена всього трьома похідними (1,07 %). До цього типу належать назви осіб «за типовою рисою характеру, поведінки» [15, 62], які утворюються переважно від «дієслів на означення негативних дій» [11, 67]: *бухтій* ← *бухтіти*, *скиглії* ← *скиглити*. І в нашому матеріалі, і в літературній мові тип належить до малопродуктивних. «Варіантами моделі можна вважати структуру «ДО + сій», що є результатом комбінації моделей «ДО + са»... і «ДО + ій» [11, 67] (*гласій* ← *гласити*). У цій групі «функціонують лише основи дієслів недоконаного виду» [11, 67], безпрефіксні. Твірна основа усикається. Акцентуаційно завжди виділяється дериватор.

Група іменників із суфіксом **-ень**

Ця словотвірна група об'єднує лише дві лексеми (0,71 %), що дозволяє охарактеризувати її як малопродуктивну. До непродуктивних відноситься вона і в літературній мові [13, 378; 15, 64]. Деривати цього типу утворюються від прикметникової (*сліпень* ← *сліпий* – 1) і дієслівної (*викидень* ← *викидати* – 1) неусічених основ. Мотивувальне дієслово характеризується наявністю префікса. Суфікс **-ень** не наголошується.

Група іменників із суфіксом **-ок**

В аналізованому матеріалі словотвірний тип із суфіксом **-ок** представлений всього двома похідними (0,71 %), тому він належить до малопродуктивних, як і в літературній мові [Див. 15, 73]. Мотивувальні – префіксальні дієслова доконаного виду. Значення цих утворень «жива істота, яка набула певних рис у результаті якоїсь дії» [15, 62]. У досліджуваному матеріалі іменники на позначення назви особи, що утворені за допомогою суфікса **-ок**, мають зневажливе значення. І.М. Демешко вважає, що в процесі словотворення суфікс **-ок** сполучається з невеликою кількістю слів [9, 3]. «Наголос в іменниках, утворених за моделлю «ДО + ок», може збігатися з дієслівним» [11, 53] (*вишлупок* ← *вишлупити*), або зміщуватися (*недоносок* ← *недоносити*).

Група іменників із суфіксом **-ил-о**

У розглянутому матеріалі група представлена всього двома похідними (0,71 %), у літературній мові також належить до малопродуктивних [15, 64; 112]. Суфікс **-ил-о** утворює назви осіб за певними ознаками або властивостями «з відтінком зневаги» [16, 41]. Мотивовані слова належать до одного словотвірного типу: прикметник + **-ил-о**. В одному випадку суфікс приєднується до повної основи: *здоровило* ← *здоровий*, у іншому – до усіченої: *дурило* ← *дурний*. У літературній мові суфікс **-ил** поєднується з дієслівними основами [11, 57; 15, 64] (*мінйло* ← *міняти*, *громло* ← *громити*), у нашому матеріалі такі випадки не зафіксовано. Аналізовані деривати мають наголошений суфікс.

Група іменників із суфіксом **-ань**

У досліджуваному матеріалі група представлена усього двома похідними (0,71 %). Суфікс **-ань** належить до малопродуктивних і в літературній мові [Див. 15, 80]. За допомогою цього словотворчого засобу творяться іменники творяться іменники на позначення назви особи «за характерною зовнішньою ознакою, з підкресленням великого розміру того, що називає мотивуюче слово» [15, 80]. Наявні деривати мають відіменникове *горбань* ← *горб* та відприкметникове *здоровань* ← *здоровий* походження. Твірні основи не усикаються. Як правило, суфікс наголошується.

Група іменників із суфіксом **-ич (-іч)**

У досліджуваному матеріалі зафіксовано один дериват з фонетичним варіантом зазначеного суфікса (0,71 %), що дозволяє кваліфікувати його як малопродуктивний (так само, як і у літературній мові [15, 64]). До цього типу належать «назви особи за певною дією» [16, 41].

Як зазначають дослідники, «похідні лексеми можуть співвідноситися з кількома твірними словами» (основами) [4, 99]. Таким чином, «ідентифікація твірних основ з погляду їх категоріальної приналежності (іменна – дієслівна) пов'язана з певними труднощами у зв'язку з можливим збігом кореневих морфем» [7, 134]. Досліджувані деривати можуть бути утворені як від іменника (*бабич*, *бабич* ← *баба*), так і від дієслова (*бабич*, *бабич* ← *бабити*). У першому випадку вони означатимуть творення іменників чоловічого роду від іменників жіночого (пор. *відьмак* ← *відьма*, *дояр* ← *доярка*), у другому – назву особи внаслідок певних дій. У літературній мові зустрічається творення слів як за першою (*дідич* ← *дід*, *сестрич* ← *сестра*), так і за другою (*нідпасич* ← *нідпасати*, *прогбнич* ← *прогбнити*) схемами. Суфікс не наголошується.

Крім того, у досліджуваній групі виявлено низку поодиноких утворень (2,50 %) з різними суфіксами і від різних частиномовних основ: дієслівних **-ат** (*кастрат* ← *каструвати*), **-иш** (*викидиш* ← *викидати*), **-льщик** (*ширятьщик* ← *ширяться*), **-ит (-бит)** (*ворожбит* ← *ворожити*), та прикметникових: **-ар** (*сухар* ← *сухий*), **-ац:** (*хромац* ← *хромий*), **-ман** (*глушман* ← *глухий*).

У сучасній українській літературній мові вживаються ще вісім словотвірних типів для утворення назв людей, не представлених у досліджуваному матеріалі [Див. 16, 41]. Це словотвірні типи із суфіксами іншомовного походження **-ист, -ер** (*юрист, артист, режисер*), малопродуктивний **-аль** (*коваль, скрипаль*), суфікс на позначення «назви за професією малих щодо віку осіб» [16, 42] **-чук** (*бондарчук, шевчук*), суфікс на позначення сина і дочки за професією батька **-енк-** (*коваленко, шевченко*), суфікс на позначення назви за родом занять **-ир** (*бригадир, командир*), суфікс на позначення назви осіб з іронічним забарвленням **-к(о)** (*хвалько, забудько*), суфікс на позначення назв людей за місцем проживання, національністю, характером діяльності **-анин** (*селянин, киянин*).

Кількість іменників жіночого роду із загальним значенням «назви особи» серед досліджуваного матеріалу становить 133 деривати (47,50 %). Виявлено 5 груп похідних із словотвірними засобами різної продуктивності, зафіксовано також 8 утворень, які в межах дослідження є поодинокими й не становлять словотвірних типів. Майже всі назви на позначення осіб жіночого роду «мотивовані іменниками чоловічого роду зі значенням особи» [15, 94], у зв'язку з чим «назви осіб жіночої статі без паралельних відповідників чоловічого роду зустрічаються рідко» [15, 94]: *рожениця, сповитуха*.

Назви осіб жінок «виступають, як правило, відповідниками до співвідносних чоловічих» [17, 77], але мають і «деякі особливості творення» [17, 77]. «При морфологічному способі творення назв жінок використовуються спеціальні, так звані фемінізуючі (femina – лат. «жінка») суфікси» [17, 78]. У досліджуваному матеріалі більшість назв жінок утворилася від співвідносних чоловічих за допомогою суфіксів.

Група іменників із суфіксом **-к-а**

В аналізованому матеріалі суфікс **-к-а** належить до поширених, він представлений у 77 мотивованих словах (27,50 %). У переважній більшості лексеми з цим дериватом – це «назви особи жіночого роду, співвідносні з відповідною назвою особи чоловічого роду»: *причинителька* ← *причинитель*, *бабичка* ← *бабич*, *врячка* ← *врач*. Утворені вони від повної основи іменників чоловічого роду за допомогою відповідного суфікса.

Нерідко на стикові твірних морфем спостерігаються морфонологічні явища. Зокрема, «кінцеве к суфіксів іменників чоловічого роду **-ак (-як), -ук (-юк), -ик (-ік)**, частково **-ник, -овик** перед суфіксом **-к-а** чергується з ч» [15, 94]: *бульбичка* ← *бульбик*, *хляпачка* ← *хляпак*, *нарічка* ← *нарік*. Також відбувається чергування /х/ – /ш/: *карнашущка* ← *карнаш*.

«В інших випадках суфікс **-к-а** приєднується до усіченої основи назв чоловічого роду з суфіксом **-ець**» [15, 94]: *миришавка* ← *миришавець*, *плюгавка* ← *плюгавець*.

У 3-х прикладах і фонетичних варіантах зафіксовано вживання суфікса **-к-а** з суб'єктивним значенням. Утворені вони від основ жіночого роду: *бабка*, *банка* ← *баба*, *мамка* ← *мама*.

Один дериват має віддієслівне походження: *ворожжя* ← *ворожити*.

Наголос у переважній більшості дериватів зберігається від похідної основи. Лише у двох випадках зафіксовано появу дублетного наголосу: *епілептичка* ← *епілептик*, *шизофреничка* ← *шизофренік*. В одному відіменниковому утворенні він переміщується: *истеричка* ← *істерік*. У віддієслівному дериваті *ворожжя* наголос переходить із закінчення на корінь.

Група іменників із суфіксом **-ниц-я (-ніц-а, -иц-я, -иц-а, -іц-я, щиц-а)**

Ця група об'єднує 34 похідні (12,14 %). Як стверджує В.О. Горпинич, «формант **-ниц-я** – давній суфікс, який... часто зустрічається на землях ранньослов'янського заселення» [8, 38]. «Основною функцією суфікса **-ниц-я (-иц-я)** завжди було творення назв жінок» [2, 18]. Такі утворення досить продуктивні і в досліджуваному матеріалі, і в літературній мові: *гастритниця* ← *гастритник*, *пóчечниця* ← *пóчечник*.

Майже всі «деривати цього типу утворені від співвідносних назв чоловічого роду за різними моделями» [15, 95]. Суфікс **-иц-я** може приєднуватися до повних основ мотивуючих іменників чоловічого роду: *ісцелительница* ← *ісцелитель*, *гатаріца* ← *гатар* (5) або до усічених основ: *язвениця* ← *язвеник*, *льбогочниця* ← *льбогочник*, *желтушниця* ← *желтушник* (22). У таких випадках суфіксові «**-ик (-ник, -чик, -щик)** відповідає жіночий суфікс **-иц-я (-ни-я, -чиц-я, -щиц-я)**» [15, 95]. Три похідні мають дієслівну основу: *вещица* ← *вещати*, *роженіца* ← *родити*. Одна лексема походить від мотивувального іменника жіночого роду: *відьмиця* ← *відьма*. Очевидно, у цьому випадку словотвірний формант **-ниц-я** має суб'єктивну оцінку (пор. *сестриця* ← *сестра*, *водиця* ← *вода*). Один дериват, можливо, походить від прикметника: *старіца* ← *старий*. Але слід зазначити, що ця лексема не є дуже поширеною на дослідженій території (уживається в трьох населених пунктах). Ймовірно, ми маємо справу з болгарським або сербським запозиченням, тоді варто розглядати його творення відповідно до законів іншої мови.

В одному іменнику зустрічається варіант **-щиц-а**: *наркоманщица* ← *наркоман*.

Характерним є чергування /к/ – /ш/ у разі закінчення основи іменника чоловічого роду на **-к** (23 випадки): *ангінниця* ← *ангінник*, *сухитниця* ← *сухитник*.

У двох випадках маємо наголошений суфікс **-ниц-я**: *чарівниця* ← *чарівник*, *роженіца* ← *родити*.

Група іменників із суфіксом **-ух-а**

Аналізована група об'єднує 10 дериватів та їхніх дублетів (3,57 %). З них 5 ад'єктивного походження: *товстуха* ← *товстий*, *повитуха* ← *повитий*. Майже в усіх дериватах і варіантах твірна

основа повна, лише в одному випадку усікається суфікс *-к-*: *гладуха* ← *гладкий*. Чотири іменники мотивовано безпрефіксальними дієсловами недоконаного виду: *моргуха* ← *моргати*, *шептуха* ← *шептати*, *дристуха* ← *дристати*. Кінцевий голосний основи усікається. Відіменникове походження має лише 1 дериват: *плаксуха* ← *плакса*. Він утворився від повної основи іменника подвійного роду.

«Деривати цього малопродуктивного типу належать до розмовного стилю» [15, 95; Див. 4, 111]. Аналізовані деривати характеризуються наголосом на суфіксі.

Група іменників із суфіксом *-ц-я*

В досліджуваному матеріалі представлена двома похідними (0,71 %), які належать до одного словотвірного типу. І в літературній мові, і в просторіччі суфікс є непродуктивним формантом, що творить зменшено-пестливі іменники жіночого роду [12, 142]. Деривати творяться від іменникової неусіченої основи: *бабця* ← *баба*, *ма́мця* ← *ма́ма*. Наголос зберігається від мотивувального слова. Т.А. Несторенко вважає, що суфікс *-ц-я* за своєю природою є фонетичним варіантом суфікса *-к-а* [12, 142].

Група іменників із суфіксом *-ул-я*

Також представлена двома похідними (0,71 %), словотвірна активність відсутня [Див. 13, 388]. Один дериват має прикметникову основу (*кривуля* ← *кривий*), інший – дієслівну (*моргуля* ← *моргати*). Твірні основи повні. У досліджуваному матеріалі словотвірний формант *-ул-я* надає дериватам відтінку фамільярності. Наголос падає на суфікс.

Крім розглянутих словотвірних типів жіночого роду, які належать до назв на позначення особи у народно-медичній та лікувально-магічній лексиці, виявлено декілька поодиноких утворень (2,85 %). Вони мають словотвірні форманти *-ушк-а* (*бабушка*), *-ун-я* (*бабуня*), *-очк-а* (*дурочка*), *-ин-а* (*-ін*) (*уродина*), *-іх-а* (*врачиха*), *-еп-а* (*дурёпа*), *-инд-я* (*дуриндя*), *-ашк-а* (*дурашка*). Усі суфікси належать до непродуктивних [Див. 13, 388]; *-ун-я*, *-очк-а*, *-ашк-а*, *-ушк-а* мають відтінок зменшеності, пестливості (останній не вживається в українській літературній мові, очевидно, це російське запозичення); *-еп-а* має відтінок згрубілості, фамільярності (у літературній мові зустрічається лише декілька утворень із цим суфіксом: *недотёпа*, *розтелёпа*). Утворення з суфіксами *-ин-а* (*-ін-а*) та *-іх-а* (*-іх-а*) мають виключно модифікаційне значення [15, 95; 96].

На позначення осіб жіночого роду в українській мові вживається ще суфікс *-ш-а*: *генеральша*, *директорша*, за допомогою якого творяться назви, що означають «дружину особи, яка займає певне службове становище» [16, 42], але жодного такого утворення в досліджуваному матеріалі зафіксовано не було.

Серед досліджуваних похідних зафіксовано 16 іменників (5,70 %) подвійного роду. Вони не об'єднуються у словотвірні типи (за винятком декількох), утворюються за такими схемами:

іменник + *-к-а* (*ханіжжа* ← *ханига*, *п'яничка* ← *п'яниця*, *калічка* ← *каліка* – 3);

іменник + *-уш-а* (*горбуша* ← *горб*, *клікуша* ← *клікати* – 2);

іменник + *-оп-а* (*жирьопа* ← *жир* – 1);

іменник + *-ур-а* (*-юр-а*) (*вахляюра* ← *вахляк* – 1);

прикметник + *-ятин-а* (*дохлятина* ← *дохлий*, *здохлятина* ← *здохлий* – 2);

прикметник + *-иц-я* (*п'яниця* ← *п'яний*, *тупиця* ← *тупий* – 2);

прикметник + *-як-а* (*здохляка* ← *здохлий* – 1);

прикметник + *-уг-а* (*п'янчуга* ← *п'яний* – 1);

прикметник + *-дилиг-а* (*пяндилига* ← *п'яний* – 1);

дієслово + *-як-а* (*випивка* ← *випивати* – 1);

дієслово + *-ох-а* (*випивоха* ← *випивати* – 1).

Таким чином, як свідчить проведений аналіз, серед зафіксованих у говірках Кіровоградщини мотивованих слів на позначення назв осіб, що займаються магією, народними методами лікування, акушерством, серед іменників чоловічого роду найпродуктивнішими виявилися суфікси *-ник* (*-нік*, *-ик*, *-ік*), *-ак-* (*-як*), *-ун* (*-юн*). До менш продуктивних належать *-тель*, *-ець*, *-ач* (*-яч*). До малопродуктивних у досліджуваному матеріалі відносяться *-ій*, *-ок*, *-ень*, *-ил-*, *-ань*, *-ич*. Зафіксовано також низку поодиноких утворень. Серед іменників жіночого роду найбільш поширеними є утворення із словотвірними формантами *-к-а*, *-ниц-я* (*-ніц-а*, *-иц-я*, *-іц-а*, *-іц-я*), *-ух-а*. Менш продуктивними – *-ц-я*, *-ул-я*. Зафіксовано низку похідних із словотвірними формантами, які у межах розглянутого матеріалу не набули активності. Виявлено також 16 іменників спільного роду.

Акцентуаційно завжди виділяються такі словотвірні засоби: *-ак-* (*-як*), *-ун* (*-юн*), *-ач* (*-яч*), *-ій*, *-ил-*, *-ань* (в дериватах чоловічого роду), *-ух-а*, *-ул-я* (в утвореннях жіночого роду).

Наголос твірної основи зберігають іменники з суфіксами *-ець*, *-тель*.

Похідні з іншими дериваторами не характеризуються певною системністю при наголошуванні. Спорадично зафіксовано дублетний наголос.

1. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору. – Ужгород: Закарпат. вид-во, 1960 – 416 с.

2. Білих О.П. Словотвір віддієслівних суфіксальних іменників із загальним значенням «носії процесуальної ознаки» в українській літературній мові кінця XVIII – середини XIX століття // Наукові записки. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, – 2003. – Випуск 48. – С. 12 – 23

3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
4. Вільчинська Т.П. Семантико-словотвірна характеристика оцінних назв осіб в українській мові: Дис. ... канд. філол. наук. – Тернопіль, 1996. – 177 с.
5. Віняр Г.М. Словотвірні тенденції в сучасній українській мові (на матеріалі усного і писемного мовлення 80-х – початку 90-років): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – 16 с.
6. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
7. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К.: Наукова думка, 1978. – 208 с.
8. Горпинич В.О. Назви жителів в українській мові. – К.: Вища школа, 1979. – 159 с.
9. Демешко І.М. Валентність суфіксів *-ець* і *-ок* в українській мові: Автореф. ... дис. канд. філол. наук. – Одеса, 1996. – 16 с.
10. Ковалик І.І. Віддієслівні імена з суфіксом *-тель*, *-(тель)ка*, *-(тиль)ниця* у слов'янських мовах // Питання українського мовознавства. – Кн. 4 – Львів, 1960. – С. 5 – 20.
11. Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1975. – 208 с.
12. Несторенко Т.А. Словотвірна активність демінутивних суфіксів українських іменників жіночого роду // Наукові записки. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, – 2003. – Випуск 48. – С. 135 – 144.
13. Полюга Л.М. Морфемний словник. – К.: Радянська школа, 1983. – 464 с.
14. Середа Ф.Я. Про похідність слов'янського суфікса *-тель* // Мовознавство. – 1977. – № 4. – С. 13 – 16
15. Словотвір сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1979. 406 с.
16. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. – К.: Наукова думка, 1969. – 585 с.
17. Фекета І.І. Особливості творення назв осіб жіночої статі // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 4. – С. 77 – 79.

The nouns, registered in sayings of Kirovohrad region, denoting names of persons who practice magic, folk medicine, midwifery formed with the help of affixation are investigated in the article under consideration. The word-building structure, productive and non-productive suffixes, accentual peculiarities of the studied nouns are analyzed.

Key words: derivative, word-building type, productive, not productive, non-productive word-building suffixes.

УДК 811.161.2'42

ББК 81.411.1-7

Мирослава Шевчук

ДИСКУРСИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО ТЕКСТУ УКРАЇНОМОВНОЇ ПЕРІОДИКИ (НА ОСНОВІ МАТЕРІАЛІВ ГАЗЕТИ «УКРАЇНА МОЛОДА»)

У статті досліджено дискурсивні особливості побудови публіцистичних текстів, зафіксовано елементи гіпер- та інтертекстів на сторінках газети «Україна молода». Особливу увагу приділено висвітленню моделі репрезентації суб'єктивної авторської розповіді у домінуючих публіцистичних жанрах дослідженого матеріалу. Окремим пунктом виділено форми модальності та імплікації дискурсу як засоби втілення авторського задуму публіциста.

Ключові слова: публіцистичний дискурс, гіпертекст, інтертекст, перефрази, фразеологічні звороти, публіцистичні жанри, неологізми, розмовні моделі, суб'єктивізація авторської розповіді, модальність тексту.

Публіцистика – це твори, у яких оперативно досліджуються й узагальнюються з особистих, групових, державних, загальнолюдських позицій актуальні факти та явища з метою впливу на громадську думку, суспільну свідомість, а відтак на соціальну практику [4,223]. Публіцистиці, як основі потоку журналістської інформації, притаманні такі суттєві риси як активність, динамізм, здатність формувати особистість та відображати суперечності навколишньої дійсності. Публіцистичний твір – це не просто інформативна констатація фактів, висвітлення подій чи обговорення найактуальніших питань сьогодення, це відображення дійсності через призму авторського світобачення та світовідчуття. Саме тому найкращим засобом втілення авторського задуму публіциста є дискурс. Дискурс (від фр. *discours* - мовлення) – зв'язний текст в сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; текст, який розглядається в аспекті подій; мовлення як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, який бере участь у взаємодії людей і механізмах їх свідомості. Дискурс – це мовлення «занурене в життя» [1,136 - 137]. Дискурс публіциста або публіцистичний дискурс – важливий об'єкт лінгвістичних досліджень, тому що він реалізує діалогічну модель «автор - читач» з метою «провокувати у адресата запитання до адресанта і власні відповіді на них» [9,52]. Чимало сучасних лінгвістичних досліджень присвячено темі вивчення публіцистичного дискурсу, про те й досі дискурс публіцистики до кінця не вивчений. Тобто актуальною проблемою сучасного мовознавства є дослідження та виокремлення дискурсивних ознак української періодики, вивчення її впливу на суб'єкта сприймання дискурсу. Вирішення цієї проблеми дозволить глибше пізнати когнітивно – комунікативну природу мовної взаємодії респондентів. Над поставленим завданням сучасної лінгвістики активно працюють такі науковці як Ф.Бацевич, К.Серажим, В.Здоровага, І.Кошей, С.Заборовська, А.Москаленко та інші. Ці лінгвістичні досягнення вносять чимало корективів та прозорості в проблематику української публіцистики, зокрема здійснення дослідження когнітивно – комунікативної природи дискурсу у журналістиці та розробляється класифікація схем аналізу текстів української періодики за часи незалежності (Ф.Бацевич, К.Серажим), вивчаються структурні елементи дискурсивної побудови української періодики (С.Заборовська, І.Кошей) та багато іншого. Метою ж нашого дослідження є аналіз дискурсивних характеристик публіцистичного тексту на основі газети «Україна молода» (за осінній період 2006р.). Для досягнення поставленої мети потрібно виконати такі завдання: а) довести, що газета – це зразок гіпертексту; б) пояснити інтертекстуальні вкраплення в матеріал дослідження; в) зафіксувати елементи авторської суб'єктивізації розповіді; г) прокоментувати моделі авторської присутності у домінуючих жанрах газети.

Публіцистичне дослідження має численні форми репрезентації. Однією з таких форм є гіпертекст як «текст, побудований таким чином, що перетворюється в систему, ієрархію текстів, одночасно складає одиничність та множинність текстів» [3,218]. Гіпертекст, як нелінійна структура, представлений численними посиланнями і виносками, множинністю віртуальних структур, незавершеністю, візуалізацією інформації та можливістю існування в комп'ютерному вигляді. Стосовно форми функціонування гіпертексту в дискурсі варто погодитися з лінгвісткою С.Заборовською, яка вважає думку про обмежену фіксацію гіпертексту (тільки в комп'ютерних технологіях) хибною, натомість газету розглядає як найкращий зразок вияву гіпертексту.

Газеті «Україна молода» також притаманні специфічні ознаки гіпертекстів:

1. Титульна сторінка газети репрезентована численними посиланнями, тобто короткими анонсами газетного матеріалу для актуалізації цікавості читачів. Більшу частину сторінки займає інформація з ілюстраціями, яка, згідно з думкою редакції, є актуальнішою і заслуговує особливого висвітлення. Міні-анонси публіцистичних жанрів газети можна поділити на три основні групи: а) важливий пізнавально – інформативний матеріал (графічне позначення – обведення тексту анонсу рамкою); б) цікава інформація (без графічних виділень); в) інформація рубрики «Жах» (рубрика традиційно виділена чорним фоном).

2. Посилання здійснено із вказівкою сторінок.

3. Наявність постійних та тимчасових рубрик. Постійні рубрики («Інфорум», «Політінформація», «Культура», «Спорт», «Калейдоскоп») інформують про щоденні політично – економічні зміни в Україні та світі. Тимчасові рубрики («Селяни і К⁰», «Професія», «Персони» та інше) висвітлюють найцікавіші події, які варті уваги читачів лише в кульмінаційний момент.

4. Адреса в Інтернеті.

5. Незавершеність, тобто щоденне інформування читачів найцікавішими подіями.

6. Велика кількість авторів рівна кількості статей.

Отже, гіпертекстуальні елементи наявні у газеті «Україна молода», тобто дискурсивні характеристики тексту представлені елементами гіпертексту.

Аналіз дискурсивної характеристики матеріалу буде неповним без виділення елементів інтертексту. Інтертекст – це текст, в якому експліцитно та імпліцитно присутній «чужий голос» (тріада авторів Мовець-Адресат-Другий), або зустрічаються в одному об'єкті голоси як знаки різних смислових позицій [6,220]. В лінгвістичних розвідках інтертекст розуміється дуже широко – починаючи від прямого цитування і закінчуючи аллюзіями, запозиченням тем, сюжетів, образів і навіть метричних цитат. Первинний публіцистичний текст збагачується новим семантичним змістом інтертексту, який служить засобом експресії в періодиці. Найчисельніше представлена така інтертекстуальна форма як цитування, видозмінена відповідно до авторських потреб:

а) Звучання заголовка – «На панщині пшеницю жали...» Використавши поетичні рядки з «Кобзаря» Т.Шевченка, оповідач актуалізує бажання читача ознайомитись зі змістом статті та інформує про загрозу зловживання службовим становищем; «Не бійтесь смутків, хоч вони – як ріки...»; «Іду на Ви», «Маємо те, що маємо»; «Коні не винні, винний мер»;

б) «Тепер я засну...»- цитата з мультфільму попереджає респондентів про зміни годин осінньо-зимового циклу; «Хай буде світло»; «Термінатор» не каже «аста ла віста, бейбі»; «Ати – бати, теледебати»; «Жили у бабусі два веселих гуль»;

в) реконструйована цитата «Щось забуте і хтось забутий»; «Цвіти і пахни»; «Ксьондз розсудить»; «Між нами, сестрами»; «Уже давно не тихо, бо вибори – це лихо»; «Коли «наших» так багато, нас легше подолати»;

г) фольклористичне звучання фрази «Якби не тії тини та не перелазі»; «Два чоботи – ювілейна пара»; «Кров донорська – не водиця»; «Неопалима отрута»; «Ой, зозуленько, сива пташко»;

д) цілковита модифікація римованих рядків:

Книжка в сумці –

Дитина на думці;

Держава думала «гам», а Пінчук сказав – «не віддам»; «Коли в товаришах немає згоди»; «Шість миттєвостей ризької весни».

Символічні власні імена (новоспечений Отелло, сліпий Каїн, німа Феміда) розкривають трагізм інформаційної рубрики «Жах».

Типологічна структура газети представлена такими інформаційними жанрами як замітка, репортаж, інтерв'ю та аналітичними – стаття, коментар. Домінуючими жанрами рубрик «Україна молода» зафіксовано замітку, статтю та репортаж, які широко представлені такими дискурсивними елементами як:

1) перефрази – «батько» сучасних олімпіад (О.Бутовський), зубр світового кінематографа (Стівен Спілберг), нікелева столиця Заполяр'я (місто Норильськ), російський керманіч (президент), «червоний день календаря» (9 листопада), «культурний шеф» (керівник управління культури), представниці сексу-бізнесу (повії), «чума ХХ століття» (СНІД), «акули пера і мікрофона» (журналісти), «неконструктивні елементи» та «31 парламентський комісар» (депутати), «динозаври українського року» (гурт «ВВ»), «пернаті мандрівники» (журавлі) та інші. Основним завданням таких зворотів є уникання численних

повторів слів та мовних конструкцій і формування образно-порівняльного мислення читачів. Наявність перефраз свідчить про великий образно-інтелектуальний потенціал автора, який збагачує мовну колоритність прецедентних текстів. Перефрази справедливо можна назвати елементами суб'єктивної авторської розповіді, котрі повинні нести інформативність доступну читачеві різного інтелектуального зросту;

2) фразеологічні звороти-«вихід в люди», розробляв, на свою голову, оселедець «під Бульбу», «з корабля на бал», кому стала поперек горла організація, з чистою душею повернулася, до останнього не залишав надії, дах іде, країни «третього світу», часи «махрової брежнєвщини», метод «зведення рахунків», «собаку з'їсти», «крапля в морі», «взяти за горло», «хоч греблю гати», «гордіївський вузол», «відкладати у довгу шухляду», «не хочуть товкти воду в ступі», «яблуку ніде впасти» та інші. Фразеологічні одиниці наукового стилю вживаються переважно в інформаційних замітках і матеріалах наукового характеру, офіційно-ділового стилю – найбільше в статтях-звітах, і публіцистичного стилю – майже у всіх жанрах, навіть в інформаційних замітках. Домінуючим завданням контекстних фразеологізмів є вираження авторської мови, створення доброзичливої атмосфери спілкування комунікантів та підкреслення експресивності публіцистичних текстів, хоча не всім фразеологічним одиницям властива образність, експресивність;

3) неологізми як елементи пасивної лексики мови: гіблі місця, потерпільці, екс-новобогданівці, VIP-біженці, «ліжкодень», «медійники», «лопатна» праця, «висотки», «пузате» підприємство, донор-«стахановець», засідайлівка, хабаріада, заплатні плани, кравчучки, убористий текст, підприємливі сусіди, «розвідка Огризком», технарі, «найпідкованіші сили» та інші. Неологічні номінації не вимагають словникового уточнення, оскільки їхня модель словотвору відповідає літературним словотвірним нормам української мови, тому семантика нових слів зрозуміла пересічним читачам. Використання неологізмів у публіцистичних текстах зумовлене авторською потребою актуалізувати увагу читача на тій чи іншій події, а також підкреслити особисте ставлення автора до певного факту. Нерідко неологізми зі складу пасивної переходять до складу активної лексики і вільно побутують у мовленні, надмірне ж їх використання у публіцистичних текстах надає їм ознак газетних штампів;

4) розмовні моделі: чиновництву «по барабану», розгромили по-дорослому, «муздравівка», «косити» під Тараса, автомобілісти, які «мотаються», унебезпечити «нормальний» транспорт, найкрутіші заклади торгівлі, порожняк «не гонить», «кинув», «дістала усіх», «зашкалює рейтинг», універ, тусовка, обмивати, «патрон», общага, перебіжчики, «поперло» співати та інші. Для публіцистичного тексту характерне використання не лише звичних розмовних моделей, а й просторічних елементів та жаргонізмів. Текст, насичений такими одиницями, вражає своєю експресивною колоритністю та природністю звучання;

5) іншомовні терміни, пояснення яких контекст газетних публікацій не вимагає, виконують мету уточнення та урізноманітнення лексичного матеріалу: топонімічні контрасти, диференціація, товаровиробники-експортери, коаліція, форум, контекст, інавгурація, корупція, геноцид, топлес та інші.

Тобто основними елементами дискурсивної суб'єктивної авторської розповіді є перефрази та фразеологічні звороти, неологізми, розмовні моделі, цитування та іншомовні терміни. Звичайно, публіцистичні тексти не обмежуються наявним переліком мовних одиниць, фіксується багато інших засобів вираження експресивності, когнітивної навантаженості періодици. Авторська присутність у різних жанрах публіцистики має відмінні форми вияву: у замітках, зокрема, авторське «я» мало помітне і суб'єктивність в ній відсутня, наприклад:

Понад 37 тисяч ДТП сталося в Україні за 10 місяців цього року. В цих аваріях загинуло 5415 осіб і травмовано 46214 людей. Найбільше аварій стається у п'ятницю і суботу.

Особа автора не простежується за текстом замітки, натомість фіксується точний та детальний виклад матеріалу. Для цього інформаційного жанру характерні такі типологічні ознаки: докладність, стислість подачі матеріалу, достовірність інформації, зредукованість коментарів, суб'єктивних оцінок, аналізу. Найчастіше замітки представлені в таких рубриках газети «Україна молода» як «Новини плюс», «Хроніка», «Рахункова палата» та інші. Домінуючим жанром газети є стаття та репортаж з вкрапленнями кореспонденції та інтерв'ю. Така жанрова різноманітність невипадкова. Стаття глибоко, з науковою точністю розглядає і трактує проблеми сьогодення. Якщо кореспонденція як аналітичний жанр публіцистики будується на фактах, то аналітичний жанр стаття – на аналізі проблем, а факти відіграють в ній ілюстративну, службову роль [7,220]. Особа автора та його світобачення у статті, на відміну від замітки, виражена чіткіше і реалізується численними мовними фігурами, наприклад, вставними словами та конструкціями:

Власне, після того захвату, з яким греки зустріли перемогу своєї представниці на «Євробаченні», питати, навіть такій популярній і успішній співачці взагалі здалося вдруге їхати на не надто престижний (так нібито раніше вважалося) конкурс, якось незручно.

Не менш поширеним інформаційним жанром газети «Україна молода» є репортаж, який передбачає достовірну і оперативну розповідь очевидця події, яка насичена суб'єктивно-авторськими роздумами та відступами. У репортажі, напевно, найкраще виражена особа автора і найчіткіше втілений

його задум. Для цього жанру характерна інтеграція елементів інтерв'ю та публіцистичної замальовки в сюжетну канву репортажу, тому він вимагає доброї інформативно-наукової підготовки:

Як не заїжджено це звучить, але на Майдані ми стояли не за те. Тож будемо сподіватися, що незалежно від результату завтрашнього (якщо воно відбудеться) засідання наглядової ради до призначення голови правління Ощадбанку вона підійде принципово, без ультимативів головної провладної фракції у ВР, і банк таки остаточно зіпнеться на ноги.

Авторська присутність, як бачимо, в публіцистичному дискурсі має різні форми репрезентації. Т.В.Шмелева вважає, що присутність автора в тексті складає авторський узор, який представлений наступними елементами:

1) експлікація «фігур» автора і адресата, який залишається «за кадром», але може отримати для свого прояву особливі фрагменти тексту;

2) різні авторські оцінки і засоби авторизації інформації виражені мовними засобами, відібрані автором для їх опису;

3) використання метатексту, або «тексту в тексті», тобто частина тексту, яка являє собою його опис і одночасно інструкцію до його розуміння читачем [9,56].

Кожен із елементів авторської творчості може бути так чи інакше властивим публіцистичному стилю. Усі вони зосереджені, насамперед, на реалізації авторського задуму та втілення його в окрему жанрову форму. Для задуму автора характерні такі одиниці вияву як пресупозиція, імплікація та модальність. У текстах-дискурсах газети «Україна молода» найчастіше фіксуються імплікація та модальність. Імплікація (з лат. *Implicare* – тісно зв'язаний) – приблизний еквівалент звороту «якщо – то»; операція, яка формує логічні особливості цього звороту; модель, у якій відоме розуміюче і тому може бути опущене, а пропуски виражають зміст та внутрішній підтекст [9,31]. Прикладом класичної імплікації є вираз «Владна «хата» скраю – й нічого не знає»; «Назвався грибом – лізь у борщ»; «Вовки ситі – вівці цілі» та інші. Інші варіанти імплікації зустрічаються досить рідко.

Авторський задум виражає також модальність, тобто відношення автора до дійсності, яке може бути реалізоване граматичними, лексичними, фразеологічними, інтонаційними або ж стилістичними засобами. Модальність підкреслює особу автора та вказує на жанрову природу матеріалу дослідження. Найчастіше модальність виділяють у реченні та тексті:

Отож усім, у кого сьогодні підгоріло молоко, розв'язалися шнурки чи вся спина біла, мої найширші вітання:

або ж

Хтось може закинути: вони знову пишуть про Голодомор, краще б зайвий раз подумали про те, що відбувається в Україні сьогодні. Втричі чи більше підвищено платню за комунальні послуги, зростають ціни, гайки закручують так, що скоро не дихнеш... Наше життя (а для багатьох українців це – животіння) нерозривно пов'язане з минулим... Ми не вирвемося із замкнутого кола трагічної національної історії, доки не осмислимо її. Тож дуже не хочеться, щоб колишні викладачі історії КППРС, діамату та істмату, які придурюються нині політиками та істориками, спаплюжили тему Голодомору і за непотрібністю списали її в архів. Нехай найболючіша для українців трагедія завжди буде в їхній свідомості незагоєною раною, що ятрить національне сумління.

Завдяки модальності автор не тільки реалізує свій творчий задум, а й виявляє своє ставлення до тієї чи іншої проблеми, пропонує шляхи її розв'язання та з'ясовує причини її виникнення. З погляду на це лінгвісти фіксують два різновиди модальності: об'єктивна – це характер зв'язку повідомлення до дійсності; та суб'єктивна – відношення автора до події. У нашому дослідженні увага зосереджена на модальності автора-суб'єкта та її втіленні у публіцистичному дискурсі. Відповідно до жанрових вимог публіцистики модальність репрезентується по-різному. У замітках вона не фіксується, проте помітна у текстах статті та репортажу.

Отже, домінуючими жанрами дослідженого матеріалу є замітка, стаття та репортаж з фіксацією реченнево-текстової суб'єктивної модальності останніх. Присутність автора у публіцистичному дискурсі представлена такими мовними одиницями як перефрази, неологізми, фразеологічні звороти, розмовні елементи та іншомовні терміни. Проте усієї функціональної природи цих одиниць у дослідженні не висвітлено, не пропонується відповідно і їх класифікаційна модель, тому розв'язання цих проблем – завдання наступних досліджень. Дискурсивні характеристики публіцистичного тексту газети «Україна молода» представлені елементами гіпер- та інтертексту, імплікацією, суб'єктивною модальністю та названими вище мовними одиницями. Завдяки цим моделям виконується основне завдання публіцистичного дискурсу – вплив на читача і спонукання його до глибокого розуміння матеріалу з постановкою питань та пошуками відповіді у коментарях автора. Як бачимо, газета «Україна молода» – це графічно відтворений публіцистичний дискурс, дослідження якого необхідне для кращого розуміння величч української мови та мовлення, тому детальніше вивчення дискурсу публіцистики – мета наступних наших напрацювань.

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С.136-137.

2. Бацевич Ф.С. Когнитивно-риторические модели адресата в современной украинской газетной публицистике: опыт типологии // Научные записки Луганского государственного педагогического университета. Серия «Филологические науки» / Луган. госп. ун-т им. Т.Шевченко.-Луганськ: Альма Матер, 2002.-С.17-28.
3. Заборовська С.В. Газета как гипертекст // Вісник Харківського національного університету. Філологічні аспекти дослідження дискурсу.-Харків: ХНУ, 2001.-С.216-220.
4. Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості.-Львів: ПАІС,2004.-С.218-257.
5. Капелюшний А.О. Стилїстика. Редагування журналістських текстів.-Львів: ПАІС, 2003.-544с.
6. Кашей І.В. Интертекст в публицистике // Вісник Харківського національного університету. Філологічні аспекти дослідження дискурсу.-Харків: ХНУ, 2001.-С.220-223.
7. Михайлин І.А. Основы журналистики: Підручник.-К.:ЦУЛ, 2002.-284с.
8. Серажим К.С. Термін «дискурс» у сучасній лінгвістиці // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен.-Харків: Константа, 2003.-С.7-12.
9. Шевченко Н.В. Основы лингвистики текста.-М.: Приор-издат, 2003.-160с.

The discursive features of construction of the publicistic texts are investigated in the article. Elements of hyper and intertext on the pages of the newspaper "Ukraine Moloda" are fixed. The special attention was spared to the explanation for a model of the representation of subjective author's narration in the dominant publicistic genres of the material which was investigated. The separate item selects the forms of modality and implication of discourse as facilities of the personification in author project of the publicist.

Key words: publicistic discourse, hypertext, intertext, periphrases, phraseological units, publicistic genres, subjectivity of the author's narration, modality of the text.

УДК 81'373. 611:811.162.1

ББК 81.02.2 Пол

Уляна Рис

ДЕРИВАЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ ПРЕФІКСІВ У ФОРМУВАННІ КАТЕГОРІЇ ІНТЕНСИВНОСТІ ДІЇ У ПОЛЬСЬКІЙ МОВІ

У статті досліджується словотвірна структура категорії інтенсивності дієслів польської мови, яка досягається різними префіксальними дериватами, простежується спектр інтенсивності дії, пов'язаний із продуктивністю префіксів.

Ключові слова: категорія інтенсивності, деривати, префіксальне словотворення, інтенсиви, спектр інтенсивності.

Взаємодія граматики й лексики виявляється в усіх граматичних категоріях, але особливо вона помітна в категоріях семантизованих, зокрема, таких, як категорія інтенсивності, що виділяється в мові за сукупністю логічних, семантичних, словотвірних та функціональних ознак, являє собою стан збудження, піднесення, зосередження і напруження сил при здійсненні чого-небудь.

Інтенсивність є однією із найбільш складних категорій, яка досі не має остаточного визначення. Термінологічна невизначеність є відправною точкою того, що категорія інтенсивності дії не має задовільного трактування і визначення у сучасній мовознавчій науці, хоч сутність, яка відображається цим поняттям, відіграє значну роль в експресії мовлення.

Як і інші категорії мови, категорія інтенсивності відповідає категоріальному членуванню світу. Важливим фактором у пізнанні об'єктивної дійсності є не тільки свідомість людини, але і її почуття та воля. Ці фактори детермінують використання певного арсеналу лексичних одиниць (у нашому випадку – дієслів), які виражають високий ступінь вияву дії, надмірність зусилля, які витрачаються на інтенсифікацію дії, вчинків і т.ін.

Як показує досліджуваний матеріал, ефект інтенсивності дії підготовлюється або внутрішньою формою слова (*szaleć, gardłować, chamić*), або певним його звучанням (*wrzeszczeć, pędzić, plądrować*), або відображенням об'єктивно-ціннісного чи суб'єктивно-ціннісного ставлення до всього, що попадає у сферу життєдіяльності та пізнавальної діяльності людини (*wycieńczyć się, ujarzmić, wyniszczyć*).

У мовній системі польської мови, як і в інших слов'янських, існують одиниці, які становлять її експресивний фонд, виражаючи семантику інтенсивності, наприклад: *wrzeszczeć, plądrować, niszczyć, popsuć (się), pożerać, jątrzyć, pogrążyć się, pokonać, ujarzmić*.

У процесі становлення польської мови простежуються успадковані, утворені здебільшого в давнину, засоби та способи вираження інтенсивності дії. У польській мові, як і в інших слов'янських, існують одиниці, які становлять її експресивний фонд, виражаючи семантику інтенсивності дії. До пізнього часу належать префіксальні, суфіксальні утворення [8].

У досліджуваних дієсловах значення ступеня інтенсивності нашаровується на різнобічні експресивні відтінки суб'єктивного сприймання. Показниками того, що сила інтенсивного стану є більшою, ніж передбачає норма, є елементи симптомів, фізичних дій, волонтичних станів та інших наслідків емоцій. Дієслова із значенням надмірного вияву дії репрезентують різні за силою стани: вказують вираження зовнішніх виявів емоцій (*lamentować*), внутрішніх переживань (*cierpieć, mordować się*), різних фізіологічних реакцій (*niszczyć, spustoszyć*), надмірного психічного вияву, тривоги (*szaleć, zwariować*), реалізації емоцій у вигляді неконтрольованих дій (*rozpaskudzić się, rozwścieczyć się*) та ін.

Загалом у лінгвістиці існує думка, що „немає таких груп емоційних станів, де б не було відмінностей за інтенсивністю, виражених у значеннях відповідних лексем” [1, 238].

У сучасній польській мові переважає префіксальний словотвір дієслів зі значенням інтенсивності дії. Розвиток дериватології як однієї з найпродуктивніших та водночас найнепередбачуваніших галузей

мовознавства вимагає зосередити нашу увагу на найбільш поширеному засобі словотвору – префіксації та простежити, яку роль вона виконує у творенні категорії інтенсивності дії.

Деякі особливості цього питання розглядає у своїй монографії „Вибрані види дії у польській мові та їхні відповідники у німецькій мові” польський мовознавець Анджей Контни (Andrzej Kątny), присвятивши частину праці описові тринадцяти видів дієслів (тут мається на увазі види як компоненти семантичного наповнення – У.Р.) у польській мові та аналізу засобів-відповідників у німецькій мові [5]. Серед них виділяються групи дієслів із значеннями різного вияву інтенсивності, зокрема, інгресивного виду дії (za-), еволютивного виду дії (roz-... się), делімітативного виду дії (po-), дистрибутивного виду дії (po-), кумулятивного виду дії (na-), парцелійно-результативного виду дії (pod-, nad-, przy-) [5].

На нашу думку, деякі із спостережень А.Контного є корисними для нашого дослідження, оскільки представляють дієслова у їх найбільш інтенсивних проявах. Так, зокрема група еволютивних дієслів позначає досягнення високої інтенсивності акції (як дії, так і процесу), часто в результаті поступового розвитку інтенсивності на початковій фазі акції.

Чохральський (J.Czochrański) визначає ці дієслова як „переведення себе в стан інтенсивної діяльності, тобто прогресуюче зростання дії до повної інтенсивності” [2, 89]. А.Контни натомість у своїй дефініції охоплює обидва відтінки значення, тобто інтенсивне та інгресивне, де перше є первинним (хоч у деяких контекстах може все ж переважати одна чи інша характерна ознака). Міра інтенсивності найбільше збігається із семантикою базових дієслів та контекстом. Переважна частина цих дієслів виступає у доконаному виді (*Perfektiva tantum*). Порівн.: *paskudzić – rozpaskudzić się, próżniaczyć – rozpróżniaczyć się*.

Інтенсивність на словотвірному рівні досягається різними префіксальними дериватами, у чому знайшла своє яскраве вираження національна специфіка кожної із слов'янських мов. У польській мові найбільшою продуктивністю характеризуються префікси *roz-, na-, wy-, z-, prze-*.

Формант *roz-* виступає показником спектру інтенсивності кінцевого ефекту якоїсь дії: *roześmiać się* (wybuchnąć śmiechem), *rozgniewać* (wywołać w kims gniw; rozzłościć, zirytować), *rozdrażnić* (pobudzić do gniewu, przyprawić o zdenerwowanie), *rozbisurmanić się* (rozzuchwalić się, rozbrykać się, rozpuścić się), *rozpanoszyć się* (zacząć na dobre się panoszyć, rządzić się), *rozpróżniaczyć się* (rozleniwic się, zgnuśnić), *rozpaskudzić się* (zdemoralizować się, rozpuścić się), *rozdrzeć* (drąc rozdzielić coś na dwie lub więcej części, rozszarpać, zerwać).

У польській мові простежується велика група дієслів-інтенсивів з префіксом *na -*, які характеризуються станом надмірності: *nawieźć, nanieść, nabierać, nazrywać, narzucać, nawypisywać* та ін. У деяких із них дистрибутивна та інтенсивна функції залежать від контексту, напр., порівн.: *narzucać* (płaszcz na ramiona) і *narzucać* (jabłek do koszyka), *nanosić* (dane na formularz) і *nanosić* (drzewa do piwnicy) [8, 130]. Щоправда, в українській мові властиве цим дієсловом інтенсивне значення визначає наголос (наносити і наносити, накидати і накідати); у польській мові наголос не може служити нам для розпізнавання значення інтенсивності дії (сталий парокситонічний наголос, який притаманний польській мові, не дозволяє нам цього зробити), тому тільки контекст є можливим чинником визначення їхньої маркованості. Частина дієслів із формантом *na -* виражає стан втоми після виконання дії: *namęczyć się* (doznać wiele męki, cierpienia, ponieść wiele trudu), *namordować się* (bardzo się napracować), *napracować się* (popracować długo, ciężko, aż do zmęczenia), *namorzyć się* (zmęczyć się bardzo od czegoś), *nałóścić się/nasierdzić się* (wpaść w złość, wybuchnąć gniewem), *nagryźć się* (przeżyć wiele zgryzot, trosk, niepokojów).

З огляду на морфологічну будову цих дієслів Вітольд Сміх (Witold Śmiech) поділяє їх на дві групи: однопрефіксальні, наприклад, *nabrać, naczynić, nadziać, nałapać* і т.п., котрі з'явилися у польській мові раніше, і двопрефіксальні, пізніші, наприклад, *nabierać, nazdobywać, nawybierać, naprzybijać, nazaciagać, nazgromadzać* і т.п. Тут варто також додати, що інтенсивні дієслова з *się* у польській мові є також пізнішим явищем [8, 129].

Дещо меншою продуктивністю відзначаються дієслова польської мови із префіксом *wy-*, які, маючи досягнення мети і результату, виражають вичерпність межі дії із відтінком надмірної інтенсивності того, що означає твірне дієслово. Наведемо деякі приклади: *wystraszyć* (nabawić kogoś strachu; przestraszyć), *wytlamsić* (wygnieść, zmiąć, wymiętosić), *wyniszczyć* (unicestwić, wyplenić, wytepić, wytrzebić), *wymęczyć* (męcząc wyczerpać czyjeś siły; zmęczyć bardzo, także: zrobić, wykonać coś z wielkim trudem, wysiłkiem; wypracować, ukuć), *wycierpieć* (doznać cierpienia fizycznych lub moralnych, przetrzymać, znieść wiele cierpień), *wyszaleć* (szalejąc (np. hulając, dokazując, swawoląc) wyładować energię), *wykaraskać się* (wydobyć się skądś, wyjść z czegoś z trudem, z wysiłkiem), *wydrzeć się* (wydobyć, wyrwać się z czegoś albo skądś, wydostać się skądś) [6].

Префіксальні деривати із формантом *z-* (*ze-, s-*) розкривають переважно стан людини, який є реакцією на сприйняття зовнішньої небезпеки, а також виражають негативні зміни інтенсивності стану людини. Наприклад: *skrzywdzić* (wyrządzić komuś krzywdę), *schwycić* (chwytając ując coś lub kogoś, wziąć gwałtownie), *zdziżyć* (stać się srogim, okrutnym; stracić cechy człowieka cywilizowanego wskutek utraty kontaktu z cywilizacją), *zdurnieć* (stać się durnym, głupim; stracić rozum, orientację w czymś), *zwarować* (stracić rozsądek, opanowanie, równowagę psychiczną), *spustoszyć* (obrócić w pustkowie, w ruinę; rabując ogolić; zdewastować, zniszczyć), *zniszczyć* (zburzyć, zrujnować, spustoszyć; unicestwić, zgładzić, zniweczyć

coś; usunąć), *zrujnować* (doprowadzić do ruiny, do zniszczenia; zburzyć, zniszczyć), *zdruzgotać* (rozbić na drobne kawałki; skruszyć, strzaskać, zmiadzić, zgruchotać), *zdlawić* (zadławić, zadusić; stłumić, zlikwidować) [6]. Міра інтенсивності похідних дієслів найбільше збігається із семантикою твірних, яка містить у собі значення надмірності, перенасиченості.

Виразного інтенсивного відтінку дієсловом надають також префікси *za-, prze-*, хоча вони є малопродуктивними у цій групі лексем (більшу продуктивність вони виявляють у поєднанні із суфіксами та постфіксом *się*). До таких утворень належать: *przecierpieć* (doznać wielu cierpień, zmartwieć; znieść coś cierpiąc; przeboleć, odcierpieć coś), *przejmować się* (wziąć sobie coś mocno do serca, potraktować poważnie, oddać się czemuś całkowicie; także: zaniepokoić się, zmartwić się czymś), *przemęczyć się* (wyczerpać siły pracując zbyt intensywnie; zmęczyć się ciężką pracą) [6].

Більш виразно розкрити весь спектр інтенсивності досліджуваних префіксальних дієслів допомагають ілюстрації з художніх творів польських письменників. Ось деякі із них: *Nieszczęsny ojciec rozgniewał się na dobre...* (Żeromski); *Jak że tu nie śmiać. Coś ty na siebie, klecho, nawdziwiał?* (Żeromski); *Wreszcie Borys rozplakał się i rozszlochał głośno, ale...* (Iwaszkiewicz); *Uniósł się trochę, podłożył wyżej poduszki, przy czym wiele się musiał natrudzić.* (Iwaszkiewicz); *Wywątrobę wszystko na smród i brud ostateczny. Niech śmierdzi wszystko, niech się na śmierć ten świat zaśmierdzi i niech się het do sna wysmierdzi...* (Witkiewicz); *...oni naprawdę...rozwalą świat i zniszczą wszelkie sztuczne zastawki i spod zgniłego ścierwa idei-powotworów wyciągną biedną, skarlatą ludzkość...* (Witkiewicz).

Таким чином, префіксація, яка регулярно використовується у слов'янських мовах як виразник акціональних значень, бере активну участь у формуванні лексико-семантичної категорії інтенсивності у сучасній польській мові. Як показує проведений аналіз, семантичний, словотвірний спектр інтенсивності дії характеризується рядом загальних закономірностей:

1) міра вияву інтенсивності дії передовсім залежить від семантики базового дієслова, яке тісно взаємодіє із словотвірними формантами, спільно творячи спектр інтенсивності, розкриваючи його словотвірний потенціал;

2) дієслова польської мови, що виражають інтенсивність, генетично споріднені між собою і досить багаті на префікси, префіксальний словотвір дієслова не тільки ширший за обсягом охоплених лексем, ніж іменний, але і складніший за відношеннями, які існують між твірними і похідними одиницями;

3) категорія інтенсивності має досить складну семантичну структуру, яка актуалізується розмаїттям словотвірних афіксальних засобів із перевагою префіксації, і поєднує в собі такі семи:

- напружений стан збудження;
- стан піднесення та зосередження сил при здійсненні чого-небудь;
- вищий ступінь у здійсненні чого-небудь;
- крайня межа у здійсненні чого-небудь.

Виявлення особливостей словотворчого потенціалу дієслів із значенням інтенсивності дії набуває актуального характеру і дає більш повне уявлення не лише про структуру і функції дієслова, але про безперервний взаємозв'язок між різними мовними рівнями і передовсім між словотвором, лексикою та морфологією.

1. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. Изд. 2-е, доп. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 280 с.
2. Czochrański, J. Verbalaspekt und Tempussystem im Deutschen und im Polnischen. Eine konfrontative Darstellung. Warszawa, PWN, 1975, 218 s.
3. Doroszewski, W. Podstawy gramatyki polskiej. Część I. Warszawa, PWN, 1963, 288 s.
4. Grabias, S. O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo. Lublin 1981, 215 s.
5. Kątny, A. Zu ausgewählten Aktionsarten im Polnischen und deren Entsprechungen im Deutschen. Rzeszów, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1994, 134 s.
6. Nowy słownik języka polskiego / pod red. E. Sobol. Warszawa, PWN, 2002, 1311 s.
7. Spagińska-Pruszk A. Język emocji. Łask, Oficyna Wydawnicza LEKSEM 2005, 166 s.
8. Śmiech, W. Intensiwa z prefiksem *na-* w języku polskim [w:] Rozprawy Komisji Językowej I.TN, t. XXIII, 1977, s. 129-134.

The article highlights word-building structure of the category of intensity of the Polish verbs which is obtained (formed) by means of various prefix derivatives and investigates the variety of the action intensity connected with the productivity of prefixes.

Key words: category of intensity, derivatives, prefixes word formation, intensive words, the variety of intensity.

УДК 811.161.2'42

ББК 81.2 укр – 5

Олена Рябініна
ДЖЕРЕЛА ПОРОДЖЕННЯ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ В ДИСКУРСІ ПРЕСИ

Стаття містить аналіз основних джерел виникнення інтертекстуальності в дискурсі сучасної української преси.
Ключові слова: дискурс, текст, інтертекстуальність, інтертекст, прототекст, цитата, фрейм, алюзія, перифраз.

Інтертекстуальність є проблемою сучасної лінгвістики. Існує три основні підходи щодо визначення цього поняття.

1. *Інтертекстуальність як культурологічна одиниця*

Ця концепція виникла у постструктуралістській школі. Як приклад, наводимо визначення інтертекстуальності, запропоноване постструктуралістом М. Грессе. Він вважає, що "інтертекстуальність є складовою частиною культури взагалі та невід'ємною ознакою літературної діяльності зокрема" [1, 207].

Французький дослідник Ж. Дерріда розвинув філософську концепцію, згідно якою "світ є текст". Людська свідомість при цьому отожднюється з текстом як єдиним засобом її фіксації. Відповідно, всі тексти, з одного боку, в своїй основі мають єдиний прототекст, а з другого, самі є інтертекстами, оскільки стають явищами культури.

Культурологічний підхід у визначенні інтертекстуальності ми вважаємо надто загальним для дослідження цього лінгвістичного явища. Увага приділяється лише процесу інтертекстуальності як такому. Формальна ж частина (засоби вираження інтертекстуальності) залишається поза увагою дослідників.

2. *Інтертекстуальність як категорія тексту*

За теорією текстуальності Р.А. де Богранда й В. Дресслера, інтертекстуальність є однією з семи ознак тексту і розуміється як залежність між породженням або рецепцією одного даного тексту і знанням учасників комунікації інших текстів. „Інтертекстуалізм” можуть співвідноситися не лише з назвою іншого тексту або його частиною, вони можуть відіслати до всього мовленнєвого твору або навіть до кількох творів” [3, 132].

О. Селіванова розглядає інтертекстуальність як "наявність у певному тексті слідів інших текстів, у більш широкому розумінні – діалогічний зв'язок тексту в семіотичному універсумі з попередніми текстами (рекурсивний) та з подальшим текстотворенням (прокурсивний)" [2, 191].

Інтертекстуальність, на нашу думку, не можна розглядати як чисто механічне включення раніше створених текстів або їх елементів у новітній, шойно створений текст. Це звужує розуміння інтертекстуальності до простого реферування текстів.

3. *Інтертекстуальність як властивість дискурсу*

Одразу зазначимо, що ми розглядаємо інтертекстуальність саме як екстралінгвістичну властивість дискурсу. Цієї ж думки дотримуються О.С. Кубрякова, В.В. Красних, К.А. Філіппов, І.П. Смирнов, О.Г. Ревзіна та ще цілий ряд дослідників. Отже, інтертекстуальність – це екстралінгвістична ознака дискурсу, текстуальним вираженням якої є співіснування в одному тексті елементів двох або більше текстів, що реалізується шляхом використання інтертекстів: різного роду цитат, алюзій, перифраз, фреймів тощо. Інтертексти є засобами інтертекстуальності й виявляються лише на текстовому рівні. Таким чином, інтертекстуальність можна класифікувати за засобами її текстуальної реалізації. Інший поділ співвідноситься з джерелами породження інтертекстуальності, тобто з прототекстами. Розглянемо їх докладніше, спираючись на дібраний фактичний матеріал.

1. **Фольклор** можна вважати чи не основним джерелом інтертекстуальності. Включення фольклорних елементів до складу будь-якого тексту не спричиняє проблеми щодо з'ясування прототексту, оскільки він є загальновідомим. За нашими спостереженнями, прототекстами стають найчастіше короткі фольклорні форми, зокрема, прислів'я та приказки.

Курчат рахують восени, а цукор – узимку

[Україна молода. – 2006. – № 8. – С. 7];

А за виручені від продажу їх новими власникам "бабульки" накупити дешевої рибики в країнах СНД і найближчого "дальнього" зарубіжжя (з дешевої рибики і юшка зрозуміла яка).

[Київ. – 2002. – № 6. – С. 158].

У сучасному дискурсі преси фольклор виконує не тільки змістоутворюючу, але й формоутворюючу роль. Так, маємо приклади, коли на базі фольклорної формули виникають вислови, що ґрунтуються на інших джерелах:

Не знаючи Бродського – не лій допитувати.

[Україна молода. – 2002. – № 183. – С. 3];

Ось тобі, студенте, Тетянин день!

[Слобідський край. – 2006. – № 9. – С. 1].

2. Джерелами інтертекстуальності часто стають класичні літературні твори. Такий вибір зумовлений загальною їх відомістю. Як засоби породження інтертекстуальності можуть виступати:

а) назви літературних творів:

Блоки. Дванадцять (новорічно-передвиборча поема).

[ПіК. – 2001. – № 48. – С. 14];

„На Аскольдовій могилі український цвіт...”

[Слобідський край. – 2006. – № 10. – С. 4];

б) тексти та сюжети:

У східній повісті М.Ю. Лермонтова „Демон” головний персонаж „сеял зло без насладженья ... И зло наскучило ему”.

[Слобідський край. – 2006. – № 1–2. – С. 17];

Ти пам'ятаєш ті часи, коли тюрма народів називалася “сім'єю вольною і новою”?

[Літературна Україна. – 2002. – № 18. – С.3];

в) герої літературних творів:

Нинішні ж „діти Бендера”, ігноруючи постулати свого літературного „батька”, прагнуть розжитися „мільйоном” швидко і відразу.

[Слобідський край. – 2006. – № 139. – С. 9];

Вочевидь сімнадцятирічний „чаклун” вирішив убити двох зайців: довести, що, так би мовити, не Гаррі Поттером єдиним, та виразити себе не тільки перед камерою, а й на театральному кону.

[Україна молода. – 2006. – № 139. – С. 9].

Звернімо увагу, що інтертекст в останньому прикладі має посилання також до Біблії, оскільки є трансформацією відомого виразу „не хлібом єдиним”. Варто зазначити, що Священій Книзі у процесі творення інтертекстів відводиться особлива роль. У дискурсі сучасної преси маємо численні приклади посилення на імена біблійних героїв, реалії, вислови, що містяться у сакральному тексті.

Соцпартія знову побігла до пілатівського тазика, щоб змити свої руки.

[Україна молода. – 2006. – № 123. – С. 4];

...Тьма накрила Єрусалим.

[ПіК. – 2003. – № 8. – С. 3].

Крім, так би мовити, „серйозних дорослих” літературних творів, як джерело використовуються і відомі твори для дітей, наприклад:

Муха по полю пішла, муха бомбочку знайшла.

[Україна молода. – 2002. – № 86. – С. 2].

Як бачимо, художня література породжує здебільшого різноманітні алюзійні структури, цитати, рідше перифрази.

3. Окрему групу становлять **афоризми й крилаті вислови**, оскільки останні, на нашу думку, є проміжним рівнем між художньою літературою і фольклором. Вони характеризуються здатністю конденсувати у собі зміст цілого твору або його частини, що зближує ці структури із прислів'ями та приказками.

Стратегічні помилки: танки в посудних лавках.

[Україна і світ сьогодні. – 2006. – № 45. – С. 3];

Платон мені друг, але у Степана більше грошей.

[Літературна Україна. – 2003. – № 5. – С. 8].

Як бачимо, „експлуатуються” переважно вислови мудреців античності, оскільки вони знайомі пересічному читачеві.

4. **Політика та суспільне життя** як джерела інтертекстуальності ми розглядаємо у двох аспектах: сучасному й історичному. Інтертекстуальність цих прототекстів полягає в тому, що вони через засоби масової інформації стають відомими, активно цитуються, трансформуються тощо. Особливо це стосується висловів політиків, певних політичних реалій, що вже увійшли, так би мовити, в історію. Наприклад:

Росіяни добре засвоїли слова дідуса Суворова, що навчав завжди йти в наступ.

[Літературна Україна. – 2003. – № 3. – С.2];

Як будувати Європу в окремо взятій області?

[Слобідський край. – 2006. – № 119. – С. 7].

Журналісти іноді використовують у своїх статтях прийом паралелізму, зіставляючи історію і сучасність, наприклад:

Як колись марксистська “примара комунізму” вешилася Європою, так і тепер бен Ладен то зникає, то з'являється знов і починає мандрувати Азією.

[ПіК. – 2003. – № 9. – С. 22];

Ім [письменникам] улаштували теплий прийом, показали „потьомкінські села”, і ті не побачили голодуючих.

[Слобідський край. – 2006. – № 129. – С. 8].

Маємо також випадки нового тлумачення політико-історичних реалій:

Холодна війна у новому форматі.

[ПіК. – 2003. – № 8. – С.15];

Прем'єром буде Янукович чи, можливо, „Наша Україна” таки піде на домовленість з „бандитами, котрі мали сидіти в тюрмах” та „зрадниками” й просуне свого кандидата?

[Україна молода. – 2006. – № 123. – С. 4].

Суспільно-політичний прототекст породжує всі можливі види інтертекстів, серед них, щоправда, преважують фрейми. Хоча сучасне політичне життя як новина породжує саме цитати:

Не різала вуха тоді його російська мова, кострубатість і неадекватність висловлювань на кшталт: „Никто не умеет работать. Нет людей нормальных”, „Что вы смотрите на меня, как Ленин на буржуазию? Расслабьтесь, деточка!..”

[Україна і світ сьогодні. – 2006. – № 43. – С. 5].

Варто відзначити такий момент: інтертексти, прототекстом яких є сьогочасні суспільно-політичні події, недовготривалі. Час функціонування таких висловів залежить від того, який вплив на свідомість суспільства спричинила описана в них подія і наскільки часто вона фігурувала у ЗМІ.

5. **Продукція мас-медіа** часто й сама по собі наділена інтертекстуальністю, оскільки є багатоаспектною і полікомпонентною. Здебільшого прототекстами стають вислови з популярних телепередач (особливо музичних) і реклама, тобто те, що, як кажуть, „на слуху”.

Попервах планувалося заборонити показ “старого друга”, “того, який стоїть у кожній хаті” і т.д. лише по телебаченню та радіо.

[ПіК. – 2001. – № 44. – С. 26];

Мабуть, у них там у Росії теж не все гаразд, якщо для підтримки іміджу і штанив замало співати пісеньок та грати у розкручених мюзиклах, нудотно сповіщаючи з кожного радіоприймача про згоду “душу дьяволу оддати за ніч з тобою”.

[ПіК. – 2003. – № 7. – С. 46].

У „музичному” прототексті масмо тенденцію до ретро, адже твори цього жанру добре знайомі слухачам. Це стосується передусім пісень воєнних часів:

Бери рояль – іди додому.

[Україна молода. – 2002. – № 205. – С. 2];

Ех, дороги, пил та паркан.

[Україна молода. – 2002. – № 163. – С. 4].

Алюзійна трансформація виступає тут як основний різновид інтертексту.

6. **Кіно** як прототекст можна порівняти з літературою, оскільки джерелом інтертекстуальності стає так звана “класика жанру”. Це передусім старі радянські фільми, фрази з яких стали мало не крилатими.

Президент побожився особисто контролювати надходження старим – пенсії, дітям – підручників, аптекам – дешевого вітчизняного анальгіну. (Жінкам – квіти, а малечі – морозиво – це, слід очікувати, плани на наступний, більш високий виток розвитку нашої держави).

[Україна молода. – 2002. – № 161. – С.5];

Чергова невдача ще більше розгнівала „джентльменів удачі” з великої дороги.

[Слобідський край. – 2006. – № 118. – С. 21].

Джерелами інтертекстуальності можуть слугувати також популярні закордонні фільми. Здебільшого прототекстом стає назва кінострічки:

Страсті Гібсонові.

[Україна молода. – 2006. – № 139. – С. 12];

Брат-2. Польський варіант.

[Україна молода. – 2006. – № 123. – С. 6].

Цікавим є приклад залучення кадру з фільму як прототексту. Це свідчить про екстралінгвальний характер інтертекстуальності.

Високий, проте не широкий міст через Дніпро виглядає як монументально-містичні споруди з фільму „Володар кілець”.

[Україна молода. – 2006. – № 139. – С. 10].

Як джерела породження інтертекстуальності виступають і мультиплікаційні фільми. Переважно це радянські мультики, на яких виросло не одне покоління. Наприклад:

Ось уже 80 років „добре живе на світі Вінні-Пух”.

[Слобідський край. – 2006. – № 118. – С. 7];

Двоє синочків і лапонька-дочка поповнили бездітну сім'ю.

[Україна молода. – 2002. – № 213. – С. 9].

Такими, на наш погляд, є основні джерела виникнення інтертекстуальності. Прототекст є надзвичайно цікавим явищем, оскільки за його допомогою можна встановити витoki інтертекстуальності в тексті. Крім того, джерельна база певним чином зумовлює функціональне забарвлення інтертекстів дискурсу преси.

1. Ильин И.И. Стилистика интертекстуальности: теоретические аспекты // Современное зарубежное литературоведение: Страны Западной Европы и США: Концепции, школы, термины: Энциклопед. справочник. – М.: Интрада, 1999. – С. 202–208.
2. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
3. Филиппов К.А. Лингвистика текста: Курс лекций. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. – 336 с.

This paper considers analysis of general sources of intertextuality origin in discourse of the modern Ukrainian press.

Key words: discourse, text, intertextuality, intertext, proto-text, quotation, frame, allusion, paraphrase.

УДК: 81'282

ББК: 81.411.2-5(4Укр)

Оксана Вінтоняк

ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ КОНСОНАНТИЗМУ ГУЦУЛЬСЬКОЇ ГОВІРКИ СЕЛА БАНЯ-БЕРЕЗІВ, ЩО НА КОСІВЩИНІ

У статті описано систему консонантизму говірки, встановлено спільні й відмінні риси в говірковій системі приголосних і сучасній літературній мові.

Ключові слова: говірка, звук, позиція, твердість приголосних, м'якість приголосних.

Система консонантизму говірки села Баня-Березів має низку фонетичних рис, відмінних від літературної мови та інших говірок південно-західної групи говорів. Приголосні звуки виступають у

корелятивному зв'язку за твердістю-м'якістю, дзвінкістю-глухістю, піддаються різним асимілятивно-дисимілятивним змінам, перебувають у взаємозв'язку між собою.

Губно-губні [б], [л], [м] та губно-зубний [в] вимовляються твердо перед голосними [а], [о], [у], [е], [и], [у]: 'бан'ка, 'боло'та, 'бус'ки, 'бер'іх, 'бинда, 'Пар'аска, 'пул'кати'ї, 'пен', 'ко'пти'ї, 'подр'і, 'вал'інк'и, 'воркати, 'вор'іх, 'ву'ян'ка, 'веприк, 'коро'вина, 'мар'їжина, 'на'мокнути'є, 'му'зика, 'мерв'іти, 'ами'риц'ки'ї, 'Пи'т'ро, 'ви'р'ітка, 'мило.

У позиції перед голосним переднього ряду [і] послідовно спостерігаємо м'якість цих приголосних: б'і'да, 'п'і'р'і, 'п'іш'і, 'ско'мп'і'я, 'в'і'у'с'уга, 'м'і'шок.

Відомо, що в давньоукраїнській мові між губним та наступним голосним з'явився приголосний *ј*, який пізніше внаслідок асимілятивних змін заступився епентетичним *л*. На відміну від літературної мови, де зберігається епентетичне *л* на стику морфем, у говірці маємо форми 'л'уб'ју, 'роб'ју, 'лов'ју, 'куп'ју, 'тер'ју, 'лом'ју. У результаті взаємної асиміляції губного *м* з наступним приголосним *ј* виникла нова палаталізована фонема *п'* і з'явилося сполучення *мн*: 'мн'і'є, 'мн'і'єтка, 'по'мн'і'єк, 'мн'і'єсо, 'мн'і'ки'ї, 'намн'і'т, 'вімн'і.

У позиції перед наступним глухим приголосним звук [б] змінюється у [л], тобто опозиція приголосних за глухістю-дзвінкістю нейтралізується і відбувається регресивна асиміляція за глухістю: 'оп'терти'є, 'Л'упка, 'го'лупка, 'банка. Звук [б] оглушується і в абсолютному кінці слова: б'ін, 'грип, 'дуп, 'зуп, 'круп, 'п'іт, 'хл'ін. У позиції перед наступним приголосним звуки [б], [л], [в], [м] вимовляються твердо: 'брати'є, 'бри'єкати'є, 'чорно'брив'и'ї, 'пли'єкати'є, 'к'л'амка, 'граб'л'і, 'млака, 'мрака. На початку слів перед приголосним, у кінці складу та після голосного фонема [в] реалізується в [у]: 'в'і'у'ї, 'в'і'їшо'ї, 'у'веч'і'р, 'учити'є'л, 'во'їк, 'п'ра'їда, 'їна, 'Сто'їба.

У говірці порівняно висока частотність губно-зубного звука [ф]. Приголосний [ф] прийшов, як відомо, з різними лексичними запозиченнями з інших мов. К.Ф.Герман зазначає, що в гуцульських говірках “фонема /ф/ стала давно звичною через володіння нею різними мовами, в яких вона вживається, а також через значну кількість лексичних запозичень з [ф], частина яких ще й зараз побутує в діалектному мовленні” [1,216].

У позиції перед голосними [а], [о], [у], [е], [и], [у] приголосний [ф] вимовляється твердо: 'файний, 'фац'і'їати'є, 'сфастри'їувати'є, 'ку'фай'ка, 'шафа, 'у'фос'і, 'ку'ф'і'р, 'фудами'нт, 'фукати'є, 'фут'рина, 'ферма, 'фертик, 'фиркати'є. Перед [і] засвідчуємо м'яку вимову: 'ф'і'ра, 'ф'і'рман, 'ф'і'лина, 'ф'і'ранк'і'є, 'ф'і'ди'р, 'ф'і'л'варок, 'со'ф'і'т. Приголосний [ф] у говірці, як і в інших гуцульських, часто вживається замість звукосполучення [хв] та замість [х]: 'фа'л'ити'є, 'фо'рост, 'ф'і'ртка, 'ф'і'ст, 'нахта, 'шу'ф'л'а'да, 'ка'ф'л'і, 'фу'с'тина, 'футро. Зміна [х] на [ф] у гуцульських говірках могла статися або під впливом болгарським, де це явище відоме в XV столітті, або під впливом румунським [3, 227]. У позиції перед наступним приголосним (м'яким або твердим) звук [ф] вимовляється твердо: 'фра'їєри'є, 'ф'ри'єзура, 'ф'л'ін'кати'є, 'л'у'фт.

Передньоязикові приголосні мають також низку особливостей.

Зубні приголосні [д], [т] є продовженням праслов'янських звуків [d], [t]. У позиції перед наступним голосним заднього ряду [а], що походить з етимологічного [a], та перед [о] передньоязикові [д], [т] вимовляються твердо: 'да'вати'є, 'Дарка, 'л'а'да, 'о'пудало, 'вурда, 'дол'і, 'до'рога; 'до'л'і'їлиц'і, 'роздо'р'їж'і, 'худо'ба, 'дошч, 'дози'єрати'є, 'добри'ї, 'з'дос'єтка; 'табо'ретка, 'шу'ф'л'ета, 'Тал'ка, 'тани'єц, 'ве'ї'рета, 'п'ташка, 'та'ф'лі; 'то'г'ідний, 'ба'тон, 'Тол'ко, 'тато, 'тос'і-тос'і, 'їтоп'тати'є, 'їжито, 'по'луторка. Передньоязикові [д], [т] зберігають свою твердість перед [е] [e]: 'ден', 'ден'ка, 'де'їїт'; 'терка, 'с'текли'ї, 'темно, 'ма'тер'і'я, 'темп, 'те'ї'ре'ї'ти'є.

У позиції перед [и], [у], що виникли з [ы],[и],[ь], передньоязикові [д], [т] вимовляються твердо: 'дихати'є, 'диши'єл, 'инди'єчка, 'ди'євити'єс'і, 'дим; 'ти'єпер', 'ти'єр'і'л, 'в'істи'єх, 'шти'єл'євага, 'по'ємости'єна, 'ш'єтир', 'тис'і'ч'і, 'зага'єтити'є, 'в'і'дгору'єдити'є.

У позиції перед [у], з праслов'янського [e], якому в літературній мові відповідає звук [а], спостерігаємо м'якість приголосного [д]: 'д'і'єкувати'є, 'бу'д'є'к. Послідовно відзначаємо м'якість приголосних [д] [т] у позиції перед голосним переднього ряду [і]: 'д'і'їюк, 'д'і'їл'ити'єс'і, 'по'д'і'юк, 'д'і'до, 'ни'єд'і'їлі, 'д'і'їти'є, 'дістати'є; 'т'і'єкати'є, 'ст'і'їлиц'і, 'моло'т'і'їлник, 'хо'єтити'є. Тверді приголосні [д], [т] фіксуємо перед наступним приголосним: 'в'і'д'єро, 'д'єрати'є; 'п'їєтка, 'портк'і'є, 'ло'єпатка, 'бу'єтл'і, 'Д'ємитро, 'т'єрох'і, 'т'єройі, 'їтро'їїти'єс'і, 'тв'і'ї. Тверде звучання [т] маємо в абсолютному кінці слова: 'брат, 'рот, 'ф'і'ст, 'м'і'ст, 'к'і'т, 'бу'єфет.

Дзвінкий [д] перед задньоязиковими, передньоязиковими глухими, в абсолютному кінці слова оглушується й вимовляється як [т]: 'в'і'єтка'єзати'є, 'в'і'єтк'єр'ити'є, 'в'і'єтс'єто'єжати'є, 'рі'єт, 'д'і'єт, 'л'і'єт, 'м'і'єт, 'в'і'єт, 'сп'і'єт. У позиції перед наступним сонорним приголосним [д] не втрачає своєї дзвінкості: 'в'і'єд'єв'і'єкати'є, 'п'і'єдма'єтити'є, 'сп'і'єд'єлі'єшка, 'д'євер'і, 'др'і'єт, 'дно, 'д'єв'єгати'є.

У дієсловах 3-ї особи однини та множини відбувається ствердіння кінцевого м'якого [т]: 'ї'єдут, 'п'і'єшут, 'лі'єж'є'єт, 'сто'єжат, 'кри'єч'є'єт. Таке ж явище відбувається у дієсловах 2-ї особи множини наказового способу: 'ї'єд'і'єт, 'п'і'єш'і'єт, 'ро'єб'і'єт, 'ка'єж'і'єт, 'ко'єс'і'єт, 'би'єр'і'єт. Ця фонетична зміна в говірці відбулася внаслідок впливу колишнього вказівного займенника *тъ*[4,281]. У позиції перед наступною

африкатою [ч] глухий приголосний [т] уподібнюється їй внаслідок регресивної асиміляції: ч:е, 'оч:е, ко'роч:и].

Передньоязиковий дзвінкий [д] у звукосполученні [дц] в складних числівниках втрачається внаслідок впливу наступного [ц]: д'вац'ят', триц'ят'. Звукосполучення [дц] реалізується в [ц] у числівниках оди'нац'ят', два'нац'ят', три'нац'ят' та ін.

Як відомо, у гуцульських говірках, відбувається досить поширена зміна м'яких передньоязикових [д], [т] у задньоязикові [г], [к]. У досліджуваній говірці такий перехід відбувається в окремих словах і не має загального поширення. Передньоязиковий [д] змінюється в [г] лише в словах 'г'ури', ма'г'ури', нав'ил'і; в інших випадках маємо м'який [д]: 'д'іука, 'д'ім'ко, 'д'ікувати'. Глухий приголосний [т] реалізується в [к] в окремих словах перед наступним [і]: 'к'істо, 'к'іта, 'к'іме'н:и'ц'і, 'к'іуна, 'к'іши'тис'; у позиції перед наступним [і], [у], що розвинулися з [а]: у'к'імі', 'к'ігати', 'к'ішко. Зміну твердого [т] у задньоязиковий твердий [к] відзначаємо перед наступним сонорним приголосним у слові км'ін'. Такий перехід є новим. Зміна [т]-[к] відбулася, коли приголосний [к] був м'яким, а твердіння [к] стало пізнішим явищем [2, 182].

Передньоязикові приголосні [з], [с] перед голосним заднього ряду [а], що походить з а давнього, та у позиції перед лабіалізованим голосним [о] вимовляється твердо: за'денок, за'ўтра, за'пар'і, ка'зати', за'мок, за'города, за'гатка, за'си'пати', за'бава, за'в'еник, за'крутка, за'р'інок, за'рублено, ка'зан; 'сало, 'сапа, ва'сах, сан'ч'е'та, 'сарж'і;

Твердість приголосних [з], [с] відзначаємо також у позиції перед лабіалізованим голосним [о]: ва'зонок, 'зоши'т, 'разом, зо'виц'і, зо'л'ін:ий, 'зор'і, 'софка, пара'сол'і, 'сорок, салти'сон, 'сотка, сок'ір'чина, со'ха. Перед голосним [у], що стоїть на місці а, передньоязикові [з], [с] – м'які: з'і'т', у'з'і'тис'; 'с'і'ду, н'с'і'чи'й. М'якість [с] спостерігаємо перед [і], що також утворився з [а], у зворотній частці сі: 'битис'і, мал'у'вати'сі, на'ти'с'і.

Перед [и], [у], утворені з [ы], [и], опозиція [с]-[с'], [з]-[з'] нейтралізується в твердому протичлені: 'зичи'тис', в'ізи'рати', зи'ма, н'ражи'тис'; 'сито, ва'сил'ок, сир, 'сирота, с:и'пати'.

Перед голосним [е] будь-якого походження приголосні [з], [с] мають твердий звуковий: зе'ло, зе'м'л'і; серп, 'семи'ї, ви'селі, 'села. Твердіння м'якого передньоязикового [с] у позиції перед [е], що утворився з [о], відзначаємо у слові 'сербати'.

У позиції перед лабіалізованим голосним заднього ряду [у] літературному твердому [з] відповідає твердий [з] говірки, твердому [с] – твердий [с] говірки: зуп, 'зупашни, зу'зул'і, 'зупа; су'кати', субота, пасу'вати', 'сумно. М'який [с] перед [у] відзначаємо у слові ўс'у.

М'якість приголосних [з], [с] послідовно відзначаємо перед голосним переднього ряду [і]: на по'лоз'і, 'з'іл'і, з'і'рати', 'з'ірка; с'іл', о'с'ін:ий, по ро'с'і.

У позиції перед наступним приголосним відзначений твердий звуковий [з]: з'ран'і, з'вер'ху, з'лива, зм'н'і'цкани, зруп, зви'кати'. Але у словах 'нис'ко, 'бл'ис'ко, 'вус'ко в позиції перед глухим м'який звук [з] внаслідок асимілятивних змін уподібнюється глухому [с]. В абсолютному кінці слова приголосний [з] м'який, якщо він розвинувся перед [ь], що занепа: зруз'. У кінці слів твердий приголосний [з], утворений внаслідок занепаду наступного голосного [ь], оглушується, і маємо глухий звук [с]: рас, 'мотус. Перед наступним глухим приголосним внаслідок асиміляції дзвінкий приголосний [з] оглушується: ш:ити', с:и'пати', сц'і'птити'.

Перед наступним твердим чи м'яким приголосним передньоязиковий [с] твердий: ст'іл'ниці, за'пас'к'і, 'вустаўк'і, сва'ти, смо'ла, с'тарості, с'варка, сто'лець, с'туд'ін, ст'р'ітис'і.

Африката [ц] у позиції перед голосними [а], [о] вимовляється твердо: цап, ца'ринка, ца'л'іука, вар'цаба; 'цоркати', 'цокати'. В окремих словах засвідчуємо і м'який звуковий [ц] перед [а], [о]: 'ц'ац'ка, 'ц'уц'а; пац'ор'к'і.

Перед голосним [у] відзначаємо тверду вимову передньоязикового приголосного [ц]: 'цукор, туцу'вати', цур. М'якість [ц] перед голосним [у] спостерігаємо: 1) перед закінченням -у: танц'у, перц'у, ко'сиц'у, жагниц'у; 2) у формі кличного відмінка: Гриц'у; 3) в основі слів: 'ц'уц'у, 'ц'упати'с', танц'у'вати', ц'у'к'ерок, ц'ін'-ц'ук.

Африката [ц] завжди виступає твердою у позиції перед [е], [е'] з етимологічного [е], голосними [и], [у], що утворилися з [ы], [і]: цej, 'цер'ква, 'цегла, цент'нер, цe'бер; 'циган, цe'м'бали', цe'рета.

У позиції перед голосним переднього ряду [і] передньоязиковий [ц] послідовно вимовляється м'яко: ц'іл'у'вати'с', ц'ілі, ц'ісар'ка, ц'ілі'на, 'ц'ісар, 'порц'ія. М'якість [ц] фіксуємо також перед закінченням -і з а в іменниках жіночого роду: ко'сиці, моло'диці, удо'виці, си'стриці. В іменниках чоловічого роду у формі родового відмінка однини спостерігаємо м'який [ц] перед [у], що розвинувся з давньої фонемі e: каган'ц'і, баран'ц'і.

В іменниках чоловічого роду II відміни передньоязиковий кінцевий [ц] диспалаталізувався: ко'нець, 'палі'ц, удо'вeць, ч'і'нець, гор'нець.

В абсолютному кінці слова твердість африкати [ц] прослідковується в словах, запозичених з інших мов: пл'ац, мат'рац. У позиції перед наступним приголосним фіксуємо твердий звуковий приголосного [ц]: ц'винтар', ц'мокати', цe'т, цe'і'р'ін'кати'.

Сонорний приголосний [л] може реалізуватися в твердому або м'якому звуковийвах. У позиції перед голосним [а], [у] та етимологічним [о] засвідчуємо тверду і м'яку вимову [л]: л'ампа, кл'аса, кл'амка, н'лама, лаўка, клатка, чоко'лада, пу'ларус, пл'ас'т'інка, лати', кл'амб'ри; пл'увати', кл'увати', кл'уч, бл'уска, гл'уб'інка, клуп, с'лухати', гл'ухи, лупати'; ўполо'жити'с'і, ко'лос'і, моло'тити', моло'ко, н'лова. Перед [о], що виник з [е], та у словах, запозичених з інших мов, відзначаємо м'якість передньоязикового [л]: ка'л'ош'і, лоди', 'бал'он; по'л'ови, ма'л'овани. Приголосний [л] сильно палаталізований перед голосним переднього ряду [і]: л'іто, л'ікарство, л'іс, лісник, ліснич'і, Л'ізник'і, корал'і, ши'л'інови, мозол'і, ти'л'іфон.

М'який сонорний [л] виступає перед [і], [у], що розвинулися з [а] будь-якого походження: жн'іл'і, каструл'і, л'ігати', парасол'і, пл'іми, гл'ігати', фл'ішка, кол'іду'вати'. Але опозиція [л]-[л'] перед [и], що утворився з [а], нейтралізується в твердому протичлені у слові н'ливати'. Приголосний [л] у позиції перед [и], [у], [е], [е'] фіксуємо твердим: л'ити', бл'іха, с'ліўка, л'ина, кли'вeць, л'ипа, К'ітлі'ни, 'леб'ік, хлe'н'тати', блe'жe, лeн. У позиції перед наступним приголосним спостерігаємо тверду та м'яку вимову приголосного [л]: тилка, 'г'іл'ка, ф'р'ілка, нага'н'іли'к, на'тилі'к, 'кулко. Перед суфіксом -ськ- приголосний [л] вимовляється м'яко, як і в літературній мові: 'пол'с'к'і, гу'цул'с'к'і, 'чес'к'і. У кінці слів, де в давньоукраїнській мові занепа голосний переднього ряду [ь], [л] виступає м'яким: с'іл', м'іл', кр'іл', ко'вал', Ва'сил'. У словах, де в кінці зредувався голосний [ь], [л] вимовляється твердо: ст'іл, в'іл, 'вугол, к'іл.

Засвідчуємо в говірці діалектну зміну [л]-[р]. Таке фонетичне явище спостерігається у слові 'б'іриш'і, що має значення вищого ступеня від слова великий, та прислівнику 'б'ірише'. За словами Б.Кобилянського, така зміна звуків [л]-[р] виникла, очевидно, за аналогією до прислівників 'г'ірише', 'ширише'[3, 148].

Спостерігаємо перехід [л]-[ў] у слові го'р'іука, який пояснюємо сильною веларизацією [л].

Передньоязиковий приголосний [н] у позиції перед голосним переднього ряду [і] послідовно виступає м'яким: гн'ім, сл'ім, пл'ім, др'ім, кар'н'ізи, 'воўн'інка. Після м'якого передньоязикового [н] голосний [а], що розвинувся з праслов'янської фонемі e, змінився в [у], [і], тобто немає слів, де б перед а з e носового вживався м'який [н]. Наприклад: м'н'ітка, м'н'іки, м'н'іцкати'. У закінченнях іменників м'який [н] також вживається перед [у], [і], що утворилися з [а]. Наприклад: ка'л'бан'і, ко'н'і, гор'н'і. М'який приголосний [н] у позиції після [а] спостерігаємо і в основі слів чор'н'авий, 'н'аўкати'.

У позиції перед [а], [о], [у], [и] та [е] будь-якого походження ми фіксуємо тверду вимову [н]: ка'напа, наш, наў'к'е'м'іос'і, пана'х'іда, за'нарк, од'нак'і, сок'ір'чина, й'ірина, 'рана; но'га, 'нош'і, би'р'вінок, 'в'іно, в'ік'но, 'сіно; 'нумі'р, Нус'ка, сну'вати', кнур, шнур, ви'сну'вати'; н'уту'вати', дн'у'вати', 'н'ухати', 'кон'ух; 'нис'ко, па'ни, к'нишка, р'існий, п'існий, 'нитка, 'нирка; 'небо, 'нерви'. Слід зазначити, що перед [о] прослідковується й м'яка вимова [н] у словах на зразок скри'нок, до'нок, тобто в іменниках I відміни жіночого роду перед суфіксом -ок. М'якість [н] перед закінченням -у відзначаємо в іменниках жіночого роду: 'пан'у, ск'рин'у

Перед наступним приголосним носовий [н] може бути як твердим, так і м'яким: 'шандар', ган'бити', бан'ка, Марин'ка. М'якість [н] у позиції перед наступним приголосним відзначаємо у суфіксі -он'к-, що вживається паралельно з суфіксом -ен'к-: ле'гон'кий, ти'хон'кий, ма'лен'кий, ф'ай'нен'кий.

У кінці слів, де зредувався давній голосний [ь], передньоязиковий [н] має твердий звуковий: сон, йван, пан. Приголосний [н] зберігає свою палатальність, де зредувався давній голосний [ь]: к'ін', 'кам'ін', 'ос'ін', йач'м'ін'

У словах кол'ушина, на'с'іли'к відбувається перехід приголосних [н]-[л]. Як бачимо, така зміна не залежна від корелятивного зв'язку за твердістю-м'якістю приголосних [н]-[л]. Явище метатези спостерігаємо в словах ко'лонн'і, коло'йенка.

Відзначаємо твердіння м'якого [н] у словах, що є явищем історичним: 'сини, 'кони, на 'санах, 'осe'ни.

Фіксуємо в говірці слово 'кожди, в якому з групи приголосних ждн спротився не передньоязиковий [д], як в літературній мові, а носовий [н]. Це слово також зберігає давні фонетичні риси займенника кожсьдо.

Приголосний сонорний [р] у позиції перед голосним [а], [о], [у] в основі слів фіксуємо твердим: ран'тух, рак, ра'т'іука, рана, ра'ж'е'ти, б'рал'і, дра'бина, бра'танок, брага, кра'ватка; 'рож'і, до'рога, по'роги, 'роги, дроту, рот, ко'рова, 'борони; рука, д'ружба, руш'ник, кру'жок, крук, г'рушка, 'Руз'і, рудий, ти'т'рушка. Опозиція приголосних [р]-[р'] нейтралізується у м'якому протичлені перед голосним [о] в словах 'р'охкати', 'р'охкало. М'якість [р'] перед [у] фіксуємо у слові 'р'ушка.

Опозиція [р]-[р'] перед [у], [і], що виникли з [а] будь-якого походження, нейтралізується в м'якому протичлені: бур'і, ви'чер'і, зо'р'і, 'мор'і, гово'р'іт, за'п'ігати', за'п'іх, у'д'вери'х.

М'який приголосний [р] диспалаталізувався у позиції перед [а] в словах рату'вати', бо'рак.

Перед голосними [и],[у], утвореними з [ы],[і], спостерігається твердий передньоязиковий [р]. Наприклад: д'римба, 'риче', три'мати', кри'чит.

Перед [е], [е'] приголосний [р] також твердий: 'рет'ка, шкре'н'тати', ве'рета, креде'ни, кренц, п'іч:е'рeвіі.

Опозиція приголосних [p]-[p'] в кінці слів нейтралізується у звуках [p]-[p']. Твердий сонорний вживається в ауслауті, де після нього зредукувався голосний [ɔ]: *тх'ір, жир, у'мер, с'види'р, аб'ажур, мур*. В словах, де в кінці занепав голосний [ɔ], приголосний [p] виступає м'яким: *'тисар', 'погар', 'д'іви'р', 'токар', 'кухар', 'ба'зар', 'пош'тар'*.

Аналогічно спостерігаємо вживання [p],[p'] в середині слів перед наступним приголосним. Звук [p] засвідчується м'яким у тій позиції, коли після нього занепав зредукований [ɔ]: *'кухар'ка, кра'мар'ка, си'кри'тар'ка, л'ікар'ка, вер'х*. В інших випадках масмо твердий варіант [p]: *'морква, 'торба, моло'чарн'і, 'терч'іни'к'і, корч'ма, 'картка*.

Африкати *дж, дз* трапляються в невеликій кількості слів: *дже'ри'ло, 'дж'інци, дзи'гарн'ічка, дзи'гарок, 'риндзи'тис', 'бриндз'і*. У позиції перед [i] [дж], [дз] мають м'яку вимову. Внаслідок спрощення [дж] в слові *в'ипроваж'е'ти'* маємо м'який звук [ж] перед [e'] з ϵ носового. Як і в літературній мові, фіксуємо м'який [дз] у словах *'дз'авкати', 'дз'убок, 'дз'обати'*. У слові *'дз'е'ма* та власне діалектному *Ратун'дз'е'ва* (назва річки та частини села) теж спостерігаємо м'який [дз'].

На відміну від літературної мови, у говірці відбувається зміна [дж]-[ж] у дієсловах 1-ї особи однини: *'хожу, са'жу, с'ижу, вижу, гро'мажу, ражу*.

У кінці слів внаслідок асиміляції за глухістю передньозвуковий [дз] переходить у [ц]: *буц, туц, кс'онц*. Таке ж явище спостерігаємо і в словах *ц'урко'тати', ц'урок*.

Зміну [з]-[дз] відзначаємо у слові *дзи'лений*. Як стверджує Г.Ф.Шило, перехід фонем /з/ в /дз/ в говорах треба вважати тенденцією до збільшення частотності цієї фонемі, і це явище відбувається випадково [6, 57].

У слові *дріш'ч'і* фонетичні зміни етимологічного звукосполучення [эд], які, за словами КФ.Германа, почалися ще в спільнослов'янський період [1, 119-122], призвели до асиміляції дзвінкого [ж] до глухого [ц] та внаслідок цього переходу [дж] у [ч].

У слові *пчола* відбулася регресивна асиміляція за глухістю, на відміну від літературної мови, де відбувається прогресивна асиміляція за дзвінкістю. За аналогією спостерігаємо вимову [ч] на місці [дж] у слові *чм'іл'*.

Середньозвуковий м'який [j] спостерігаємо в говірці на початку та в середині слова перед голосними [a],[o],[y],[i],[e], у середині слів перед наступним приголосним та в кінці слів: *'јама, 'јагада, 'јак'рас, 'јо, 'јойкати', 'јушка, 'јисти', 'је, с'јати', ма'јори', 'зрају, зама'јти', двоје, троне; 'б'іжа, 'ліжа, 'гажа; фрај, плај, в'ізи'рај*.

Приголосний [j], що спостерігається в закінченнях *-оју, -еју* в літературній мові, у говірці втрачається, а закінчення змінюються на *-оу, -еу*: *голо'воу, до'рогую, ко'сицеу, руш'ницеу*.

Відбувається явище спрощення м'якого [j] у слові *чир'вак* (літ. черв'як). Зникнення середньозвукового фіксуємо також у закінченні іменників та прикметників жіночого роду однини в орудному відмінку та деяких займенників: *то'боу, 'вашоу, 'файноу, 'хатоу, 'стодолоу*.

Задньозвукові приголосні, як відомо, не утворюють корелятивні пари за твердістю-м'якістю, оскільки вони є твердими і можуть бути пом'якшеними.

Задньозвуковий приголосний [r] прийшов у говірку із запозиченими словами з румунської, польської, німецької, угорської мов.

Твердий приголосний [r] відзначаємо у позиції перед голосними [a],[o],[y]. Наприклад: *газ'да, газ'дин'і, газду'вати', га'зета, 'ганок, гага'радзи', 'гавати', ганч, дзи'гарок, 'лигати', 'гонти', голган'к'і, 'гудзи'к, гума'к'і, гул'і*.

Пом'якшений [r'] у позиції перед [e], [e'], що походять з *e*, спостерігаємо в окремих словах *Г'е'ну'йефа, 'Г'еник, 'Г'ен'і, г'е'рда'ни*. Приголосний [r'], що утворився внаслідок зміни [d], відзначаємо також перед [u'], який виник з [a]: *г'у'ри', маг'у'ри'*.

Перед наступним приголосним фіксуємо тверду вимову задньозвукового [r]: *'агри'с, три'н'джели', гвайт, грунт, тн'іт, 'г'рал'і, магл'іу'ниці, илей, тл'і'гати'*. Зауважуємо приголосний [r] і в кінці слова *'анцуг*.

Як бачимо, найбільша частотність вживання звука [r] спостерігається на початку слів. Пом'якшений приголосний [r'] послідовно відзначаємо перед голосним переднього ряду [i]: *г'ір'гон'ійа, г'ілетка*.

Задньозвуковий [k] також характеризується певними особливостями. У позиції перед наступним [a], [o], [y] літературному [k] відповідає твердий [k] говірки: *ка'валок, 'каш'і, 'кара, ка'зати', ка'зан, кап'шук, 'сі'тка, 'с'ічка, ш'калка, ко'лилка, 'коми'н, коти'то, ко'рец, корж, ко'шар'ка, 'кулі, ку'ми, кушч, 'маку, ку'леш'і, куфри'к*.

Послідовно відзначається пом'якшений [k'] етимологічного походження та з [m] у позиції перед голосним [i]: *к'іт, к'ін', 'к'істка, к'ін'тар', к'ішени', к'іг'нути', 'к'іта, 'к'іуна, к'іму'вати'*.

В абсолютному кінці слова та перед наступним приголосним відзначаємо твердий звуковий [k]: *р'ік, в'ік, л'ік, с'ік, сук, ко'зак, 'полак, тиск; крау'чин'і, 'к'ратка, кро'їти', кроу'їенка, 'морква*.

Опозиція [k]-[k'] перед наступним дзвінким нейтралізується в дзвінкому протичлені: *вог'зал, йа'бви, н'і'где, Ви'лиден'*.

Спостерігаємо також фонетичну зміну [k]-[m], [k]-[m'] в словах *'поти'ї, с'т'і'рта*.

Задньозвуковий [x] перед голосними заднього ряду [a], [o], [y] має твердий звуковий: *'хата, 'лоха, му'хар', ходити', худоба, хус'ту, раху'вати'*.

Перед голосним переднього ряду [i] звук [x'] послідовно фіксуємо пом'якшеним: *х'ідник, х'іт, тх'ір*.

Твердий звуковий [x] спостерігаємо перед наступним приголосним та в кінці слів: *'вахта, р'ішту'вати', л'іх'тарн'і, х'лопчи'к, хрест, хто; мух, вух, рух, слух, пух, ко'жух*.

Задньозвукові приголосні [r],[k],[x] перед голосними [u],[i], що з'явилися з [u], голосним [e'], що розвинувся з [a], а також [e], реалізуються в пом'якшених варіантах [r'],[k'],[x']: *'вилк'і', кач'к'іе, дош'к'і', т'рох'і, 'мух'і, пана'х'і'да, 'к'е'шко, 'к'ел'н'і*.

Фарингальний [ɣ] у досліджуваній говірці вживається у значній кількості слів в різних позиціях.

Перед наступними голосними [a],[o],[y],[u],[i],[e] приголосний [ɣ] реалізується як твердий звук: *'закати, 'Ганка, Га'лина, го'род, го'дина, го'ра, гу'ба, 'гуска, загу'бити', лагоди'ти', 'зикати', 'зирі, 'зичка, зи'ндлу'вати', гет*.

Послідовно спостерігаємо напівм'яку вимову [ɣ'] перед наступним голосним переднього ряду [i]: *ɣ'ір'чиці'і, ɣ'іл'за, ɣ'іл'ага*.

Твердий звуковий [ɣ] відзначаємо у позиції перед наступним приголосним: *гн'іу, гн'ій, г'нати', г'нути'*.

У кінці слова, перед наступним глухим приголосним [ɣ] втрачає дзвінкість і уподібнюється [x]: *'вор'іх, сн'іх, ст'іх, пн'іх, 'н'іхт'і, вох'кії*.

У давньоукраїнській мові шиплячі належали до м'яких приголосних. Внаслідок впливу польської мови на західноукраїнські говори почався процес їх ствердіння [2, 3]. Та гуцульські говірки, як і інші говірки південно-західної групи, до сьогодні зберігають деякі давні фонетичні якості шиплячих.

Шиплячі приголосні в гуцульській говірці села Бая-Березів виступають твердими або м'якими залежно від позиції в слові. Перед голосними [o], [y], [u], [u'] шиплячі вимовляються твердо: *'жоу'тиї, жоно'ва, жу'вати', жи'т'е', 'жили', жи'брак, чо'го, 'чорниї, 'чулок, га'чуг'і, шк'репчут, зачи'рнити', чин, чи'с'ник, шоу, 'шуфл'і, шуфл'ада, 'шуті'р, 'шинка, ши'рок'іи, ши'по'т'іти'*. На відміну від інших гуцульських говірок, де шиплячі перед [o], [y], [u], [u'] вимовляються м'яко або можливе вживання і твердих і м'яких варіантів, в досліджуваній говірці ці приголосні тверді.

Шиплячі [ж], [ч], [ш] зберігають давню м'якість перед голосними [e'], [u'], [i], що походять з етимологічного *a* та ϵ носового: *в'івч'е'р, ло'ш'е', ж'е'л', ду'ш'е', 'ж'е'ти', ка'ч'е'н, пи'ч'е'тка, че'брик, ру'ш'е'ти'с'і*. Але в слові *жерт* відзначаємо твердий звук [ж] перед *e*, що походить з *a* давнього. Як засвідчують наші спостереження, шиплячі вимовляються твердо перед *a*, що не зазнало змін: *чар'ів'ниці'і, чай, 'шафа, 'шал'ок, шамат'івка, 'шарпатис'і, жаран'ник, 'жак'ет, бу'жарн'і*. За словами А. П. Залеського, такі слова увійшли в гуцульські говірки після припинення фонетичного процесу переходу *a* в *e', u', i* [2, 25]. Також *a* не зазнало змін як флексія прикметників жіночого роду називного відмінка однини, і тому шиплячі теж виступають твердими: *ко'роч'а, л'іша, 'душча, б'іл'ішча, студе'н'ішча*. У позиції перед *e*, що походить з етимологічного *e* та ϵ , шиплячі вимовляються твердо: *ві'чер'і, за'черств'іу, ско'шений, 'чел'ід', ко'чер'га, 'чер'га, 'чер'кнуті', 'четве'ро*. Отже, тільки у позиції перед *e* можуть вживатися і тверді і м'які варіанти шиплячих.

Шиплячі [ж], [ч], [ш] перед голосним звуком [i] завжди м'які: *'ж'інка, 'дуж'і, 'нож'і, 'сарж'і, 'пуж'іти', бога'ч'і, клоч'і, ч'іч'і, 'г'рош'і, 'ваш'і*.

У 3 особі множини в дієсловах I дієвідміни шиплячі [ж], [ч], [ш] вимовляються твердо, а в дієсловах II дієвідміни спостерігаємо м'якість цих приголосних: *пи'чут, стри'жут, 'пишут; кри'ч'е'т, 'важ'е'т, пи'шч'е'т*. Шиплячі мають тверду вимову в кінці слів та перед наступними приголосними: *п'іч, гр'іш, 'гор'іч, корч; к'вочка, 'ручка, с'іч'карн'і, 'дучка, тач'к'і, рушні'ч'к'і, ч'михати', кушка, 'друшк'і, л'іжчик, жма'кати'*.

Отже, на відміну від інших гуцульських говірок, в яких вживання м'яких шиплячих переважає, відзначаємо домінування твердих варіантів [ж], [ч], [ш] у досліджуваній говірці.

Як бачимо з наведених прикладів, дзвінкий шиплячий [ж] у кінці слів та складу перед глухим втрачає свою дзвінкість: *аш, лушко, 'лишка, 'к'ешко, ни'мош* (від *не можна*), *н'іш, р'іш, с'торош, во'рошка, д'рушка*. Але у дієслові 2-ї особи однини наказового способу *л'і'з* (літ. ляж) відзначаємо перехід [ж] у [з].

У слові *ш'тири'* відбувається заміна *ч* на *ш* як наслідок дисиміляції в групі [чт] (давньоукраїнське *чътыри*).

Спостерігаємо зміну приголосного [ч] у [ч'] у іменниках жіночого роду I відміни однини в родовому та місцевому відмінках, тобто відбувається асиміляція за способом творення: *на со'роц'і, на руц'і, на ти'лиц'і, на ли'сиц'і*. У дієсловах 2-ї особи однини із звукосполученням *-шя* відбувається аналогічне фонетичне явище: *мал'уйе'с'і, усти'даїе'с'і, 'корчи'с'і, ззи'найе'с'і, в'іу'бируїе'с'і, гонд'руїе'с'і*. Як бачимо, такі фонетичні особливості властиві і літературній мові.

Сполука [шч], що походить з праслов'янського сполучення *skj*, в основному зберігається (це збереження є послідовним) і вимовляється твердо, окрім позиції перед *i*: *'шчаст'і, ни'б'ішчи'к, ма'шчу, 'шчупати', боршч, В'ідорш'ч'і, за Пол'ш'ч'і, 'тешч'і, ш'ч'ітка*. Відбувається перехід [шч] у [ш] в

словах *ше, шо, шос'*. І навпаки, [ш] переходить у [шч] в деяких іменниках та прикметниках вищого ступеня порівняння: *горш'ч'є", ти"н'л'шчиї, фаш'н'шчиї, добрішчиї*.

У інфінітивах засвідчуємо також давній [ч], що розвинувся на місці етимологічних сполучень [кш],[іт]: *ни"чи, 'б'ичи", ст'ричи", помо"чи, л'ічи* (від *лягти*).

Отже, ми з'ясували, що в системі консонантизму досліджуваної говірки відбулася низка фонетичних процесів, змін, які зумовили виразне протиставлення її літературній мові. Відмінності спостерігаємо в комбінаторних варіантах звуків, зумовлених різними характерними фонетичними особливостями, а також знаходимо низку явищ, які відповідають нормам української літературної мови.

1. Герман К.Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті. Фонетика. Фонологія. – Чернівці: Рута, 1995. – 391с.
2. Залеський А. М. Парадигматичні і синтагматичні умови функціонування шиплячих у гуцульському говорі // Фонетична, морфологічна лексична система українських говорів. – Київ: Наукова думка, 1983. – С. 3-29.
3. Кобилянський Б.В. Діалект і літературна мова (Східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови). – Київ: Радянська школа, 1960. – 275 с.
4. Лесюк М. Говірка села Ковалівка як відображення покутсько-гуцульського мовного суміжжя // Діалектологічні студії. – №4. – Львів, 2004. – С. 275-288.
5. Панькевич І. Нарис історії закарпатських говорів. Частина перша. Фонетика. – 1935. – 422с.
6. Шило Г.Ф. О некоторых фонетических явлениях в украинских говорах // Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу. Тезисы докладов. – М., 1972. – С.56-57.

The article deals with the consonant of the dialect, peculiarities of different phonetic changes opposing a dialect to the standards of modern Ukrainian language.

Key words: dialect, a sound, position, the softness of consonants.

УДК 811.161.2 9477.86/.87'28

ББК Ш 141.14-51

Наталія Хібеба

РЕАЛІЗАЦІЯ СЕМАНТИЧНИХ РЯДІВ “ВИКУП” ТА “ПОДАРУНКИ” У ВЕСІЛЬНІЙ ЛЕКСИЦІ БОЙКІВСЬКИХ ГОВІРОК

Проаналізовано лексико-семантичні групи слів на позначення “викупу” та “подарунків” у бойківських говірках. Дослідження здійснено на підставі лексикографічних, фольклорних, етнографічних матеріалів та авторських діалектних записів із Бойківщини.

Ключові слова: лексико-семантичний ряд, мікрогрупа, номінація, обрядодія, весільний ритуал, весільний подарунок.

Назви матеріальних елементів бойківського весільного обряду формують лексико-семантичні ряди (далі — ЛСР) “викуп”, “подарунки”, “придане”. У статті розглянемо перші дві групи (про придане та його назви див.: Матеріали XV Міжнародної наукової конференції “Мова і культура” ім. проф. С. Бурого (19–23 червня 2006 р., Київ)).

ЛСР “викуп”

У структурі сучасного весільного ритуалу Бойківщини необхідним складником залишається обрядова оплата — реальна (грошима) чи символічна, яка здебільшого пов'язана із центральною постаттю дійства — із нареченою. В обрядовій дії “викуп” дослідники вбачають символічний залишок архаїчної форми шлюбу через викупування [30, 80]. На думку етнографів, процедура викупу молодої зберегла чимало архаїчних рис і за змістом є одним з обрядів відділення дівчини від громади (у формах: приховування від молодого, “заміна” на інших дівчат, “пропонування” молодому літніх жінок) [42, 12].

Перепону на шляху весільного поїзда нареченого, яку влаштовувало молодому оточення молодої, щоб отримати матеріальну винагороду за наречену, в аналізованих говірках репрезентують назви: *рогатка* (Вл, Тх), *рогатк'и"* (Тх), *брама* (Вл, Оп, Тх), *шлаг баум* (Ур). Словосполучення “поставити / зробити перепону” позначають конструкції: *робити ро'гачку* (Дб), *робити ворота* (Лс, Оп), *загороУувати ворота* (Кр), *шл'обан переложити* (Гл), *перекривати дорогу* (Ор), *класти ст'іл* (Мт), *класти браму* (Рп), *переу'язуйут браму* (Лб), *ставити браму* [57, 134], *перегороУувати па'тиком* (Гл, Лб), *перегоро дити до'рогу* (Мл), *не допус кати молодого* (СНб), *закри'вайут д'вер'и* (Лб), *не хо т'ат упу'тити* (Ям); пор.: подібні назви засвідчено у зх.поліс., срд.поліс. говірках [17, 64; 46, 237-238].

“Продавали” молодю переважно *хлопц'и* (усі н.п.), *торгаш'и* (Тх), *баричники* (Вл). О. Мисевич, описуючи весільний обряд 1930-их років, зафіксував назву *баричине* ‘подарунки у вигляді хустки, які дарувала мати молодої боярам’ [35, 64]. Фонетичні варіанти слова *баричник* ‘особа, що перегороджує дорогу весільній процесії’ відомі в гуцульських говірках [3, 137; 11, 264-265], у середньополіських говірках [46, 238]. Лексему *торгаш'и* ‘тс.’ відзначено й на Гуцульщині [3, 137].

Значення ‘викупувати молодю’ в обстежених говірках маніфестують здебільшого дієслова чи дієслівні словосполучення, мотивовані акціональним планом обряду — *торгувати, вимагати, викупувати, платити: торгуватис'а(і)* (Лб, Ур), *торгуйуц'а* (Кз), *т'ребуйут, т'ребуйут викупу* (Сл), *т'ребуйут могорич* (СНб), *викупувати* (Ор), *в'ідку'пити* (Гл), *викупує молодю* (Лб), *класти викуп*

(Кр), *доро житис'а* (Лл), *запла тити* (Лс), *мус'іу пла тити* (Ур), *грош'и платити* (Дб), а також іменник *торг* (Лс, НЯб), функціонування якого є контекстуально доцільним.

У низці бойківських говірок викуп за нареченою на цьому етапі весільного ритуалу — перший прихід нареченого зі свитою до молодої в день шлюбу — номінують описові конструкції *ставити йа кис' там могорич* (Ор), *покласти гор'іуки* (Б), *поки гор'іуку не поло жили / не пушчали* (Гл), *на викуп гор'іуку ставити* (Ур); пор.: лемк. *да'є зо'р'іуки*, наддністр. *став'ім го'р'іуку* [57, 67, 73, 180], срд.поліс. *брати магарич* [46, 237], сх.слоб. *могорич'и* [33, 88]. У говірках також уживають назву *ворітний могорич* ‘обрядове пригостання, яке дають місцевим парубкам за пропуск нареченого у ворота нареченої’ [58, 8]. Культурну конотацію має номінація *могоріч* у зх.поліс. ‘сватання’ [2, І: 317], срд.наддніпр. ‘передвесільні обрядові дії’ [15, 5], сх.слоб., степ. ‘згода дівчини під час сватання’ [33, 88; 18, 14] говірках.

У всіх обстежених населених пунктах на позначення плати за нареченою відзначаємо літературне *викуп*. У весільній церемонії обрядодії, пов'язані з викупом, відбувалися кількаразово, тому на вербальному рівні фіксуємо об'єктні та обставинні словосполучення з іменником *викуп*: ~ *в'інка* (Ор), ~ *нареченої* (Тш), ~ *м'іс'ц'а за ве'с'іл'ним столом* (Гл), ~ *туфл'іу нареченої* (Ям), ~ *приданого* (у всіх н.п.), ~ *б'іл'а вор'ім* (Дб). Оказіонально виявляємо підрядне речення *викуп за воду / йаку молодю да'має занести до хати* (Кр). Б. Грінченко навів фразеологічне сполучення *викупати поясї* — ‘весільний обряд, який виконує наречена у вівторок: дає подарунок (хустку) і пригощає горілкою дружбу і піддружного, які в цей момент сидять на подушках’ [14, І: 166].

Обрядове значення лексеми *викуп* відоме в багатьох говорах української мови, зокрема, за даними опублікованих джерел, у гуцульських, лемківських, наддністрянських, поліських, середньонадднірянських, східнословобожанських та степових говірках [4, 7; 30, 80; 57, 67, 73; 46, 225; 15, 10; 33, 29; 42, 12]; у пол. мові — *окуп* [61, 50], *укупину, одкупину* [45, 24]; у рос. діалектах — *вывод, выводное* [53, 15], *выкуп, ~ за девку, ~ жениха, ~ приданого, выкупають косу, ~ место, ~ рубаху, ~ постель, ~ ворота* [49, V: 299; 48, І: 203; 47, 269; 36, 108, 110]; у мак. говірках — *откуп* [44, 213].

На позначення викупу місця за весільним столом О. Мисевич в етнографічному записі весільного обряду з Бойківщини зафіксував відсутнє іменник *відступне*, який функціонує й у весільному обряді Лемківщини [30, 84, 85], а також *відчепне* із семантикою ‘малий коровайчик і гроші, які дає молодий дружбі і “припівникові” за місце на весільному ложі’ [35, 25, 46]. У Словникові бойківських говірок засвідчено лексеми *відчепне, уступне* з ремаркою *звичаєве* ‘відступне’ [39, І: 124]. Слова *відступне, відкупне* ‘відступне’, ‘викуп’ [14, І: 216, 230], ‘який пропонується кому-небудь як винагорода за відмовлення від прав, вимог і т. ін.’ [51, І: 645], наводять загальнономінні словники. У лемківських говірках відоме слово *викуплене* ‘придане’ [30, 84]; у східнополіських — назви *одкупне, одкуп, відступне, відкупне* відомі як ‘викуп за молодю’ [31, 116–117].

Інше регіональне джерело наводить лексему *таляр* ‘гроші, які давав молодий парубчаків як викуп місця за весільним столом’ [7, 98]; пор.: сх.поліс. *таляр* ‘тс.’ [31, 123]. Сучасні мовці замість слів-архаїзмів уживають назви *рубл'*, *пару рубл'іу: то торгувалис'а й'іи / йаку йе б'рат'а або йа'кас' фам'іл'іа торгувалис'а / аби молодий заплати'у за молодю д'ітваков'и йаких пару рубл'іу / бо тої нин'и торгуйут* (Кз).

Для номінації плати за право на першу шлюбну ніч в етнографічному джерелі подано назву *дукат червоний* ‘викуп за місце на весільному ложі’ [35, 25].

Способи реалізації семи	Лексема	Словосполучення	Описова конструкція
Сема			
Викуп вінка молодої		<i>викупити вінк'и</i> (Дб), [29, 108]	
Викуп шапки молодого		<i>перепросити св'ашку, віддати шапку</i> [8, 8]	
Викуп молодої	<i>викуп, викупує</i> [57, 151], <i>викупувати</i> (Ор), <i>в'ідку'пити</i> (Гл), <i>торг</i> (Лс, НЯб), <i>торгуватис'а</i> (Лб), <i>т'ребуйут</i> (СНб)	<i>т'ребуйут викупу</i> (СНб), <i>викупує молодю</i> (Лб), <i>платити грош'и</i> (Дб, Ур), <i>виладкування молодої</i> [7, 95], <i>класти викуп</i> (Кр), <i>гор'іуку покласти</i> (Гл, Б), <i>гор'іуку ставити</i> (Ур), <i>ставити могорич</i> (Ор)	<i>мус'іу ~ молодий доро'житис'а</i> (Лс), <i>мус'іу молодий платити</i> (Ур), <i>мус'іли грош'и платити</i> (Дб), <i>поки гор'іуку не поло жили / не пушчали</i> (Гл); (СНб, Дб, Ор)
Викуп місця за весільним столом у молодої	<i>відступне</i> [35, 25]		<i>дає куф'є гор'івки и она уступає ся зь стола</i> [26, 300]

Викуп місця за весільним столом у свашок	скупути [25, 134]; відкупити [7, 95], торги [там таки]	відкупити брата грошима [7, 98]
Викуп тувель нареченої	викуп (Рп)	
Викуп коси нареченої		викупувати косу (Ур), продажа коси [35, 47]
Викуп барвінку		вислати з викупом [7, 74]
Викуп короваю молоді	викуп (СНБ)	
Викуп приданого		викупувати віно (Ям)
Викуп місця на шлюбній постелі		робити фітлі [35, 46]
Викуп воріт		класти викуп (Кр)

ЛСР "подарунки"

Широкий семантичний спектр реалізації в бойківських говірках має поняття "подарунки", що зумовлено багатоплановістю вияву весільної реалії. На думку російської вченої Т. Агапкиної, дар "репрезентує уявлення про благо (добро) і є матеріалізацією цього блага" [1, 125].

Найбільший ареал поширення в обстежених говірках мають лексеми *дар*, *дари*, *дарунок*, *по́дарок*, що є полісемічними й іменують: 1) 'подарунки гостей для наречених'; 2) 'подарунки нареченої для родичів нареченого'; 3) 'подарунки нареченої нареченому і навпаки'; 4) 'подарунки нареченої дітям із родини нареченого'. Оказіонально відзначено слово *дарунок* для номінації пляшки горілки й буханки хліба, які залишали на грядці як подяку за зірваний для весільних потреб барвінок (НГс). У давнину на Бойківщині вживали слово *дари* зі значенням 'весільне приношення для свшеника у вигляді "калачів, пари хустин, печива", які несе староста молодого для домовленості про шлюб" [7, 83]. Назви *подарунки*(і), *подарки*, *дари* 'подарунки, які приносять гості на весілля' відзначила Я. Вакалюк в говірках Прикарпаття [6, 9]. Лексему *darunok* 'рушник, який дарує наречена нареченому під час сватання' зафіксовано в говірках лемківсько-бойківського суміжжя [69, 127]. Назви з коренем *дар-* на позначення весільних подарунків відзначено в гуцульських, лемківських, буковинських, подільських, наддністрянських говірках [21; 4, 7; 41, 331, 651; 62, 43; 50, 89; 27, 313; 57, 100], західно-, середньо- та східнополіських [22, 216; 38, 310; 31, 75, 125]; пор. також: рос. діал. *дары* 'весільні подарунки', 'весільні подарунки, якими обмінюються наречений і наречена', 'подарунки нареченому від нареченої', 'подарунки родичам нареченого від нареченої', 'весільні приношення духівництву'; *резать дары* 'кряяти полотно, яке наткала чи купила наречена, для пошиття подарунків родині молодого та учасникам весілля' [49, 17: 271–272; 36, 107; 28, 210; 54]; пол. *darъ* 'обрядові подарунки для наречених або подарунки, якими обмінювалися під час весілля найближчі родичі й наречені'; слов. *dar* 'весільний подарунок'; алб. *dari* 'подарунки нареченої' [64, II:346–348]; болг. діал. *дар* 'подарунок нареченої від молодого і навпаки', *дарове* 'подарунки сватів для молодих', 'подарунки для родичів нареченого' [55, 108, 291–292]; мак. діал. *дар* 'подарунки засватаній дівчині', *дарои* 'подарунки сватів для молодих' [44, 213, 215]; серб. діал. *дарови* 'подарунки жениху від нареченої', *ударје* 'подарунки, які наречена дарує сватам' [59, 316].

Поширений обряд передвесільного дня — обмін подарунками між нареченими. Однак в аналізованих говірках немає спеціальної його назви; зафіксовано тільки вербальні описи: *м'ін'атис'а по дарками* (Рп), *прине'сут' сорочку в'ім молод'ойі* (Вл, СНБ, ВСт), *сорочку но'сила от перед' того / йак до ней' в'інец' прийшли п'лести* (Кз), *в'ітпрау'л'ети до молод'ого* (Кр), *в'ід: а вала сорочку* (Лс), *нести ~* (Кз), *приходити по ~* (Рп), *іти по ~* (Сл), *ішоу' молод'ий до молод'ойі ~* (Сл), *во'зити ~* (ЛБ), *нести подарунки* (Б), *прине'сити тувл'і* (Рп). В інших сучасних записях бойківських говірок відзначену описову конструкцію *не'сут до' мо'ло'дойі хустку / до мо'ло'дого не'сут со'рочку* [57, 73, 96, 148]; пор. подібні описові конструкції в наддністрянських [9, 108; 57, 67], волинських [5, 62], східнополіських [31, 88], східнослов'янських говірках [32, 50] та ін.

На позначення подарунків, якими обмінювалися наречені напередодні чи під час весілля, виявляємо лексеми, що функціонують і поза весільним обрядом: *хустка*, *хустина* — *сорочка* (ЛБ, НГс, Лс, Іл), *сукенка*, *мешти* — *сорочка* (Кз); *туфл'і* — *вишивана сорочка* (Кр, Гл); *хустка*, *прикраса*, *обручка* чи *ше шос'* (Лс) — *сорочка з л'аного полот'на* (Тр, Ур); *уб'ір* — *сорочка* (Сл). Звичай обмінюватися такими подарунками наводить давній етнографічний запис бойківського весілля початку ХХ століття [25, 145]. Російська учена Г. Маслова вважає, що таке явище, як взаємні подарунки "наречений ↔ наречена", пов'язане з тим, що з передачею одягу іншій людині передається частина особистості її власника [34, 138].

Як розповідають носії говору, саме на подарованій сорочці та хустині "чарували": *на т'їі сорочц'і в'ід моло дого моло д'їі / на т'їі хус'ц'і шос' пром'оул'али // ну і шос' баба розказувала / прий'ли друз'би за тойу сорочкою / прийшоу' молод'ий узад'і тихо / і вони ту сорочку у коморі зай'а'зали рукава і казали / а бис' не т'ї / а бис' не б'ї / а бис' йі л'уб'ї // а в'ін каже буду' п'ити / буду' йі бити / не буду л'убити // і так було ц'їлі в'їк // ти пер да'їут сорочку н'їчого не говор'ачи* (Лс). На думку російських учених, сорочка є одним із найважливіших елементів традиційного слов'янського одягу, що виконує як продукувальну, так і функцію оберега [56, 337, 411].

У бойківському весільному обряді молодий вручав подарунки нареченій разом зі спеціально випеченим хлібом. Зокрема в давній говірці с. Доброгостів Дрогобицького р-ну відзначено лексему *гуска* 'хлібний виріб, у який молодий напихає гроші і хустку на подарунок для нареченої' [29, 116].

Оказіонально в говірці с. Орів Стрийського р-ну виявляємо назву *скатерт'* 'подарунок для нареченої, який несли чоловіки від молодого напередодні весілля'. Етнографічні джерела початку минулого століття на позначення подарунка для молоді від нареченого в обряді "руковин" фіксують слова *стончка* і *обарянець* — "два метри стяжки і 5 обарянів, котрі були прив'язані на стяжках" [35, 11].

Уперше обдаровували наречених під час запрошення на весілля. Найчастіше дарували продукти, побутові речі, гроші, на позначення яких фіксуємо загальновідомі назви: *три йї'ц'а*, *та'р'їлка*, *ку'сочок матер'її* (Лс), *руч'ник*, *хустка* (Іл): *йак мо'їа мама ходила на ве'с'їл'а про'сити з дру'шкою / то йї давали то три йї'ц'а / то та'р'їлку / то ку'сочок матер'її йї'койіс' л'аной / бо не мали шо давати / то така справа* (Лс); *дарували / коли про'сила на ве'с'їл'а / а у хат'ї не дарували // хтос' давау' руч'ник / а хтос' хустку / а хтос' і грош'і доу' і ус'о* (Іл); пор. також у записях із 1930-х рр. *гроші*, *хустки* [35, 12]. На Поділлі під час запрошення на весілля молодих обдаровували продуктами й необхідними речами, яких обов'язково мала бути парна кількість [26, 318].

Святкування весілля вимагало чималих затрат, тому на Бойківщині ще донедавна існував звичай, коли односельці допомагали родичам наречених продуктами. Виявляємо локальну назву такої матеріальної підмоги — *принос* (Ур): *приходили с приносом // не було мови / шоб'и не прийшли с'приносом // ран'ше принесли хліб / цукор / тив'єниці // принос / то ше прийшли з г'олими рукама // а то шо подарок / то буу' пере'п'ї // ну /нап'риклад / пере'п'ї / хочо шос' подарувати / хто шо хом'їу' / хто грош'і / а принос / то буу' принос / то ок'ремо // у сел'ї ве'с'їл'е до'рошче об'ходит'ї / н'їж у м'їс'т'ї*. У говірках Прикарпаття Я. Вакалюк зафіксувала множинний іменник *приносі* 'тс.' [6, 9]; пор.: гуц. *прініс*, *пріносі* 'дарунок, який віддають господині перед початком весілля' [21]. Зі значенням 'те, що хтось приносить як дарунок' нормативними є лексеми *принос*, *приносини* [51, VIII: 691; 14, III: 429]. Обрядову семантку має лексема *приносы* 'подарунки' в білоруських говірках [52, IV: 150].

Мовці с. Лосинець Турківського р-ну називають молочні продукти, які приносили родичі наречених для приготування весілля, *дарунок*. Залежно від традиції села елементи "приносу" були різні. Як відомо з етнографічних записів поч. ХХ ст., для весільного звичаю на Старосамбірщині було прикметно, що кожний господар ніс зі собою птицю, зокрема курку [8, 9]; натомість сучасна традиція цього села зобов'язує приносити і дарувати півня. Про звичай ходити на весілля із птицею респонденти повідомляють так: *на ве'с'їл'а несли курку / йї'ц'а* (Іл); *несли с со'бою курку / йї'ц'а / а по'том уже гор'їлку несли* (СНБ); *та коліс' ран'ше кури несли / ше за пол'с'койі дер'жави / а по'тому кури рубали та ї м'їасо ладили // л'уди були б'їдн'ї* (Гр). На Стрийщині "хліб, курка і кварта горілки", із якими йшли гості на весілля, мала назву *дар* [7, 84].

У говірці смт. Східниця Дрогобицького р-ну відзначено атрибутивне словосполучення *великий подарок* на позначення продуктів, із якими гості йшли на весілля: *гос'ц'і несли тив'єниці на ру'ц'і і жито / несли вузол та'к'ї тив'єниці / або нав'їт' сира і фа сол'у несли / і брали так на ку'лак / а би с'ї рострос' терло / а би много було / і то уже казали / вели'кий подарок* [57, 163]; пор.: лемк. *ве'личе'н'к'ї дар* [там само, 178]; зх.поліс.(Б) *дар великий* 'подарунок для наречених' [22, 239].

В обстежених говірках обряд, під час якого вручали подарунки молодій парі, на вербальному рівні репрезентують назви: *даро(у)ван'а* (Вл, Тх, ВСт, Іл), *дарувати дари* (Вл), *дарувати дарунки* (Тр), *по'дарки* (Тх), *по'униц'а* (Вл, Кр, Тх), *па'униц'а* (Вл, Оп), *переп'ива'їт по'униц'у* (Кр), *пере'п'ї* (Вл, Оп, СНБ, Ор), *пере'п'їка* (Ям), *про'п'ї* (Кр, Іл, Кз, Ос, СНБ, Ур), *переп'ивати до пере'п'їки* (Ям). У минулому на Бойківщині функціювало слово споможеніє [35, 28]; пор.: у зх.поліс. *спомагання*, *спомаганне* [17, 155; 2, II: 166; 22, 239]. Із подібною семантикою в говорах української мови зафіксовано такі лексеми: гуц., бук. *півниця* [16, 151; 60, 182; 4, 7; 50, 435; 41, 410, 452, 687; 12, 201]; пор. також: пол. *rownyśia* [45, 27]; гуц., бук., закарп., покут., наддністр., холм., зх.поліс., срд.поліс., срд.наддніпр. *проній*, *переній* [43, 158; 50, 446; 12, 207; 23, 112, 162, 202, 222, 281, 295; 41, 688; 5, 105; 10, 122; 9, 123; 40, 373; 2, II: 38, 39; 22, 239; 15, 5]; гуц. *дарывіщина* [21], наддністр., надсян. *дарован'е* [9, 109; 57, 123], сх.слоб. *дары*, *об'дарува'а* [32, 50]; пор. також: біл. *дарыць*, *дароваць* 'обдаровувати молоду' [52, I: 24]; пол. діал. *darować* 'дарувати подарунки молодій парі, вітальна промова під час весілля' [63, V: 388].

Етнографічний запис весілля початку минулого століття зафіксував фразеологізм *виладити дарунки* із значенням 'обдаровувати молодих' [25, 142]. Подібні назви відомі й іншим говіркам, наприклад, закарп. *приказувати дари* 'проголошувати подяку під час обдаровування родичів нареченого'

[20, 19-20]; гуц. *дарувати дарі, дарувати молоду, купити молоду* [16, 55; 12, 157, 179; 60, 39, 236]; пор. рос. (Р) *резать дары* 'кроїти полотно, яке наткала чи купила наречена, для пошиття подарунків родині молодого та учасникам весілля' [56, 107]; *выговаривать дары* 'один із ритуалів весільного обряду, під час якого наречений дарує подарунки нареченій' [48, I: 197].

У весільному дійстві Бойківщини відомим є спеціальний танець (його локальні назви: *великий танець* (Кр), *дарунковий* ~ (НЯБ), ~ *під бал'юм, надес'т'панець* (Лс)), під час якого молодят обдаровують грішми, на позначення яких відомі назви *грош'і* (Ур, СНБ, Ям, Кр), *рубл'* (Лс), *п'ятде с'ат'* *ко п'іюк* (Лс), *пару ко п'іюк* (Ул). Відповідно, у давніх говірках уживали лексему *таляр* [35, 28]. Традиція обдаровувати молодих грішми відома на Галичині й Лемківщині [30, 88].

Оказіонально із семантикою 'весільні подарунки' виявляємо лексему *презент* (Кр); пор.: *презенти* 'тс.' [6, 9], що запозичена із фр. *présent* 'подарунок' [19, IV: 561].

Мікрогрупу (далі — МГ) 'весільні подарунки, як приносили гості на весілля' репрезентує назва почесне, засвідчена в говірках Прикарпаття [6, 9], очевидно, запозичена зі старопольського *rocześnie* 'доброчесний' [19, IV: 546].

Нареченим дарують хліб й інші необхідні речі, які представлені загальноновживаними назвами, а саме: *булки, баба, цукор* (Ул), *зе'рно* (СНБ), *миска з б'юж'а* (Ул), *коўдра, пос'т'іл'* (ВСт), *матер'іа, покривало, ватне од'їяло, ше'рс'т'аній коц, подушка* (СНБ). Фіксуємо спорадично й багатокомпонентні описові назви: *шо хто м'їз, три л'їтри зе'рна чи пши ниці' / чи в'їуса / чи йачмен'у* (СНБ).

Локальним новоутворенням є слово *кон'верт* 'весільний подарунок нареченим' (тобто гроші в конверті), виявлене в кількох бойківських селах (Ям, ВСт, Ор, Лб).

Для номінації подарунка, який молода дарувала свекрусі, в аналізованих говірках уживають лексему *балець*, що має значний ареал поширення. Інформатори здебільшого вживають слова *балець* і *дарунок* як синоніми: *ну матер'ї переважно т'ї дарунки на п'їч і казали // ки даїу межи гог'т'ї / шо би вел'с'а хлопц'ї / ки даїу межи бан'ачата / шо би вел'с'а д'їучата // не дарунок / а балець називайе'а* (Лс).

Лексема *балець* у досліджуваних говірках є полісемічною й функцієє із семантикою: 1) '3-4 м білого полотна, яке дарує наречена майбутній свекрусі' (Ор, Дб, Лб, Мт); 2) 'хустина, яку дарує наречена свекрусі' (Лс, Ор Ям); 3) 'подарунок молоді для свекрухи, якщо йде дівчина за невістку' (Мл); 4) 'подарунок для родичів молодого від нареченої' (Вл); 5) 'подарунок свекрухи для невістки, якщо хлопець йде за зятя' (Мл); 6) 'обрядовий танець невістки і свекрухи' (НГс); 7) 'полотно, яке клали нареченій на шию' [26, 282]; 8) 'обряд обдаровування нареченою родини молодого' (Дб); 9) 'обрядовий хліб' (Кр). Більшість інформаторів старшого віку словом *балець* називає біле полотно або хустину, яку дарує молода свекрусі: *кажут / шо ти д'їстала ў балець? То обоу'асково ве'лику хустку нарчову* (Лс). Молодші мовці називають будь-яку іншу реалію весільним подарунком, і це свідчить про розширення семантики слова. Назву *балиць* 'подарунок для свекрухи' [35, 34; 23, 98; 26, 317; 25, 146; 8, 28], 'подарунок, який роздавала теща боярам' [35, 27] зафіксували й регіональні джерела поч. ХХ ст. Атрибутивні словосполучення *файний балець*: *куртій балець* 'подарунок для свекрухи' формують опозицію за семантичною ознакою "хороший — поганий" [8, 28]. Назву *бал'ц'ї* 'подарунки найближчій родині' відзначено в лемківських говірках [13, 588].

В обстежених говірках фіксуємо низку нейтральних назв на позначення різних предметів, які дарувала молода свекрусі: *сук'енка, матер'іа на ~, йак'іс' в'їд'р'їз* (Ям); *сп'їд'ниц'а, кусочок до машин'ого дотатканого полот'на* (СНБ); *хустка ша'ова* (ВСт), *о'дежа* (НГс), *п'їюка, запаска* (Ул), *на'кос'т'ум* (Лс).

На позначення весільного подарунка нареченої для майбутнього свекра виявлено слова *с'вет(д)ер, сорочка* (Лс; Лб, Ям, Кр, НГс). Мовці розповідають, що особливу увагу приділяють подарункові для матері і значно меншу — для свекра: *ну матер'ї старалис'а давати / за бат'ка не д'бали / сорочка й'ак'ас' / с'ветер / чи цос' (Лс).*

У всіх говірках зазначеного регіону на позначення подарунків для найближчої родини нареченого фіксуємо слова *подарок, (по' дарк'у' (и)), дар (дари, дарунки)* (усі н.п.), *м'їзерн'ї дарунки* (Лб, Ур), *чемо дан з подарками* (Дн), *ўс'ак'ї деф'їцити* (Гл), *хустка за рубл'а: за рубл'а хустку давала мам'ї / сест'р'ї молодого / брат'ім молодого / ц'оц'ам / вуйкам / стрийнам* (Лб). Дослідники Бойківщини зі значенням 'подарунки найближчій родині нареченого' зафіксували слова *дари* [26, 317], *даруночок* [23, 98], *дарунки* [25, 143], *крамські хусточки* [8, 27]. В етнографічному записі весільного обряду зі с. Гвіздець Турківського р-ну засвідчено такі назви подарунків: *хустка за дві иустки* 'подарунок для незаміжньої сестри'; *біла хустина* 'подарунок для заміжньої сестри'; *кісник полотна* 'подарунок для дружки й музиканта'; *міра полотна* 'подарунок для старости'; *біла купча хустка* 'подарунок для куховарки' [23, 98, 99].

Для номінації обдаровування тих, хто допомагав на весіллі, фіксуємо фразеологізм *виділити подарунки* (СНБ). За традицією молода обдаровувала учасників весілля подарунком, до якого докладала печену булочку — *струцен'*, *струцники* (Ям, Кз): *молода мала струцн'ї так'ї печен'ї / разом с струцн'ами мусит дари давати молодого фам'їл'її* (Кз); *староста клаў тої дарунок / шо молода давала на тар'їнку с хл'їбом / і старш'ї л'уди ран'ше п'їдн'їмали запаск'е / і тої дарунок не брали ў*

руки / а ки дали ў за паску / ну і йакшо попа даў с кусочком хл'їба тої дарунок / то хл'їб н'їх то не завер таў на зад (Лс).

Оказіонально в говірках с. Грозьова (Старосамбірщина) та Урич (Сколівщина) засвідчено слова *по дарок, йакис' подарок* зі значенням 'подарунок від нареченої для хлопчика, який виконує різні функції: нарізає барвінок, розплітає косу нареченій, під час весільного застілля сидить у неї колінах і т.д.'. На позначення цього поняття відзначмо назви: *кон фети* (Сл), *печене* (НГс), *п'л'ацки* (Дб), *струцен'* *та киї пек ли дл'а н'ого спец'ї ал'но* (Ос) тощо.

На Бойківщині існує також традиція давати найменшим учасникам весілля варені яйця: *молода прийшла там / де во'на ўже мала бути до молодого / несла вузел' варених йа йе'ц' / д'їтам роздавала / д'їти пам'їдали* (Гл).

Аналіз назв матеріалізованих форм весільного обряду в бойківських говірках на матеріалі сучасних записів та давніх регіональних джерел виявив, що ця лексико-семантична група не надто тісно пов'язана зі структурою весільного обряду і послуговується здебільшого загальноновживаними лексемами в обрядовій функції.

Список умовних скорочень:

алб. — албанське; біл. — білоруське; болг. — болгарське; бук. — буковинське; гуц. — гуцульське; діал. — діалектне; закарп. — закарпатське; зх.поліс. — західнополіське; зх.поліс.(Б) — західнополіське (Берестейщина); лемк. — лемківське; мак. — македонське; наддністр. — наддністрянське; надсян. — налесьське; покут. — покутське; пол. — польське; рос. — російське; рос.(Р) — російське (Рязанщина); серб. — сербське; слов. — словацьке; срд.наддніпр. — середньонаддніпряньське; срд.поліс. — середньополіське; степ. — степове; сх.поліс. — східнополіське; сх.слоб. — східнослобожанське; холм. — холмське

Список назв обстежених населених пунктів:

Б — Бабино Старосамбірського р-ну Львівської обл.; Бн — Бачина Старосамбірського р-ну Львівської обл.; Бч — Білич Старосамбірського р-ну Львівської обл.; ВСт — Верхня Стинява Сколівського р-ну Львівської обл.; Вл — Волосянка Сколівського р-ну Львівської обл.; Гл — Головешко Старосамбірського р-ну Львівської обл.; Гр — Грозова Старосамбірського р-ну Львівської обл.; Дн — Дністрик Старосамбірського р-ну Львівської обл.; Др — Доброгостів Дрогобицького р-ну Львівської обл.; Зв — Завадка Сколівський р-ну Львівської обл.; Лл — Льник Турківського р-ну Львівської обл.; Кр — Коростів Сколівського р-ну Львівської обл.; Кз — Кузьминець Рожнятівського р-ну Львівської обл.; Кзв — Козева Сколівського р-ну Львівської обл.; Лб — Либохора Турківського р-ну Львівської обл.; Лв — Лавочне Сколівського р-ну Львівської обл.; Лс — Лосинець Турківського р-ну Львівської обл.; Мк — Максимівка Старосамбірського р-ну Львівської обл.; Мт — Матків Турківського р-ну Львівської обл.; Мл — Мельничне Турківського р-ну Львівської обл.; Мхн — Мохнаге Турківського р-ну Львівської обл.; Мш — Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл.; НГс — Нижнє Гусне Турківського р-ну Львівської обл.; Нк — Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл.; НРж — Нижня Рожанка Сколівського р-ну Львівської обл.; НЯб — Нижня Яблунька Турківського р-ну Львівської обл.; Оп — Ополиць Сколівського р-ну Львівської обл.; Ор — Орів Сколівського р-ну Львівської обл.; Ос — Осмолода Рожнятівського р-ну Львівської обл.; Пл — Плав'я Сколівського р-ну Львівської обл.; Рз — Розлуч Турківського р-ну Львівської обл.; Рп — Ріп'яна Старосамбірського р-ну Львівської обл.; Сбч — Стрільбище Старосамбірського р-ну Львівської обл.; Ск — Солуків Долинського р-ну Івано-Франківської обл.; Скл — м. Сколе Львівської обл.; Сл — Сливки Рожнятівського р-ну Львівської обл.; Слв — Славське Сколівського р-ну Львівської обл.; СНБ — Слобода-Небилівська Рожнятівського р-ну Львівської обл.; СР — Стара Ропя Старосамбірського р-ну Львівської обл.; Сш — Страшівці Старосамбірського р-ну Львівської обл.; Сх — Східниця Дрогобицького р-ну Львівської обл.; Тв — Тершів Старосамбірського р-ну Львівської обл.; Тре — Тур'є Старосамбірського Львівської обл.; Тр — Труханів Сколівського р-ну Львівської обл.; Тс — Тисовиця Старосамбірського р-ну Львівської обл.; Тх — Тухля Сколівського р-ну Львівської обл.; Тш — Тишевиця Сколівського р-ну Львівської обл.; Ул — Уличне Дрогобицького р-ну Львівської обл.; Ур — Урич Сколівського р-ну Львівської обл.; Ям — Ямельниця Сколівського р-ну Львівської обл.

1. Агапікіна Т. А. Дар // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Изд. 2-е. — М.: Междунар. отношения, 2002. — С. 125-126.
2. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: У 2-х т. — Луцьк: Вежа, 2000.
3. Бігусяк М. В. Із спостережень над весільною лексикою гуцульського говору // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. — Львів, 2000. — С. 125-148.
4. Бігусяк М. В. Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. — Івано-Франківськ, 1997. — 17 с. + 2 карти.
5. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження. — К.: Наукова думка, 1988. — 188 с.
6. Вакалюк Я. Ю. Весільна лексика в говірках Прикарпаття // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. Тези доповідей. — Ужгород, 1978. — С. 9-10.
7. Весілля: У 2-х кн. / АН УРСР. ІМФЕ ім. М.Т.Рильського; Ред.: Є.М.Антоненко. — К.: Наукова думка, 1970. — Кн. 2. — 480 с.
8. Гнатюк В. Бойківське весіле в Мшанці (Старосамбірського повіта) // Матеріали до українсько-руської етнології. — Т. X. — Львів, 1908. — С. 1-29.
9. Говірки південно-західного наріччя української мови / Упорядник Н.М. Глібчук. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. — 155 с.
10. Горбач О. Говірки й словник діалектної лексики Теревовельщини / Відбиток з "Наукових Записок" Українського Технічно-Господарського Інституту. — Мюнхен, 1971. — 195 с.
11. Горбач О. Народні пісні з с. Бродина, повіт Радівці (Південна Буковина) // Зібрані статті: Діалектологія. — Мюнхен, 1993. — Т. V. — С. 257-268.
12. Горбач О. Південнобуковинська гуцульська говірка і діалектний словник с. Бродина, пов. Радівці (Румунія) // Зібрані статті: Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. — Мюнхен, 1977. — Т. VIII. — С. 123-275.
13. Горбач О. Словник діалектної лексики південнолемківської говірки села Красний Брід бл. Меджляборець (Пряшівщина) // Зібрані статті: Діалектологія. — Мюнхен, 1993. — Т. V. — С. 558-652.
14. Грінченко Б. Словарь української мови / Упорядк. Б. Грінченко. — Репринт. вид. 1906-1907 рр. — К.: Наукова думка, 1996-1997. — Т. 1-4.
15. Грозовська Н. Термінологія весільного обряду середньонаддніпряньського регіону (Київська, Полтавська, Черкаська області): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. — українська мова — Запоріжжя: "Стат і К", 1998. — 17 с.
16. Гуцульські говірки: Короткий словник / Відп. ред. Я. В. Закревська. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. — 232 с.
17. Денисюк І. О. Пісні з-над берегів Турського озера — Луцьк: Надстир'я, 2004. — 256 с.
18. Дроботенко В. Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини. — Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. — українська мова. — Донецьк, 2001. — 23 с.
19. Етимологічний словник української мови: У 7-ми т. / За ред. О. С. Мельничука. — К.: Наукова думка, 1982-2003. — Т. 1-4.
20. Жаткович Ю. Замітки етнографічні з Угорської Руси // Етнографічний збірник. — Т. II. — Львів, 1896. — 54 с.
21. Картошка словника гуцульських говірок / Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів).
22. Климчук Ф. Традиційні весілля села Симоновичі // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. — 1999. — Вип. 27. — С. 185-274.

23. Кміт Ю. Бойківське весілля в Гвіздлі (Турчанського повіта) // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. X. – Львів: 1908. – С. 82–100.
24. Кожоляно Г. К. Етнографія Буковини: У 2-х т. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 2. – 424 с.
25. Кузеля З. Бойківське весілля в Лавочнім (Стрийського повіта) // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. X. – Львів, 1908. – С. 121–150.
26. Кузьмів І. Життя-буття, звичаї і обичаї гірського народу // Зоря. – Львів, 1889. – Ч. XVII. – С. 282–287; Ч. XVIII. – С. 299–302; Ч. XIX. – С. 317–320.
27. Кушнір В.Г. Передвесільна та весільна обрядовість українців Південно-Східного Поділля // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження. – Одеса: АстроПринт, 2000. – С. 311–328.
28. Лебедева А.А. Матеріальні компоненти, їх характер і роль в традиційному свадбеному обряді руских старожилов Тобольської губернії (XIX – початок XX в.) // Русский народный свадебный фольклор. Исследования и материалы. – Ленинград: Наука, 1978. – С. 202–219.
29. Левинський В. Бойківське весілля в Доброгостіві (Дрогобицького повіта) // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. X. – Львів: 1908. – С. 101–120.
30. Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження. У 2-х т. – Т. 2. Духовна культура. – Львів: Інститут народознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2002. – 420 с.
31. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у с. Землянці, в Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. III. – Львів, 1900. – С. 70–173.
32. Магрицька І. Весільна лексика українських східнослов'янських говірок. – Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – українська мова. – Київ, 2000. – 218 с.
33. Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнослов'янських говірок. – Луганськ: Знання, 2003. – 172 с.
34. Маслова Г. С. Народна одяг в східнослов'янських традиційних обрядах і обрядах XIX – початок XX в. – Москва, 1984.
35. Мисевич О. Український весільний обряд у Бойківщині. – Львів: Наш лемко, 1937. – 89 с.
36. Мороз І. А. Гілярова Н. Н. Вечеринка / Славянская мифология: Энциклопедический словарь / Под ред. С.М.Толстой. – М.: Международные отношения, 2002. – С.106–114.
37. Несен І. Весільний обряд: традиційна структура // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 3. Межиріччя Ужа і Тетерева. 1996". – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. – 297–336.
38. Несен І. Весільний обряд: традиційна структура // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 3. Межиріччя Ужа і Тетерева. 1996". – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. – 297–336.
39. Онишків М. Й. Словник бойківських говірок: У 2-х ч. – К.: Наукова думка, 1984.
40. Остап Н. Словник діалектної лексики переселенців із Холмщини // Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми / Відп. Ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 355–378.
41. Павлюк М., Рибчак І. Українські говори Румунії. – Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто: Львівська політехніка, 2003. – 784 с.
42. Петрова Н. О. Українська традиційна весільна обрядовість Одещини (20–80-ті рр. XX ст.). – Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.05. – етнологія. – К., 2004. – 21 с.
43. Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до Словника гудульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). – Ужгород: Графіка, 2005. – 266 с.
44. Плотникова А. А. Этнолингвистические материалы из с. Теово в Македонии (область Велеса, регион Азот) // Исследования по славянской диалектологии. 12. Ареальные аспекты изучения славянской лексики. Сборник статей / Отв. редакторы: к.ф.н. Г. П. Клепикова, д.ф.н. А. А. Плотникова. – М.: Институт славяноведения РАН, 2006. – С. 192–220.
45. Пуленко (Бондарчук) Л. М. Польська весільна лексика та фразеологія // Мовознавство, № 4-5. – К., 1999. – С. 21–33.
46. Романюк П. Ф. Лексика весільного обряду Правобережного Полісся (Матеріали до "Лексичного атласу української мови") // Дослідження з української діалектології: 36. наук. пр.) / АН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол.: П. Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 225–251.
47. Слепцова И. С. Невесту выкупать / Славянская мифология: Энциклопедический словарь / Под ред. С.М.Толстой. – М.: Международные отношения, 2002. – С. 268–270.
48. Словарь русских говоров Сибири / Под ред. А. И. Фёдорова; сост. Н. Т. Бухарева, А. И. Фёдоров. – Новосибирск, 1999. – Т. 1; 2001. – Т. 2.
49. Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сорокалетова. – Санкт-Петербург: Наука, 1965–2003. – Т. 1–37.
50. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванок. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
51. Словник української мови: У 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
52. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5-ці т. / Уклад. Ю. Ф. Мацкевіч, А. І. Грынавецкене, Я. М. Рамановіч і ін. – Мінськ: Навука і техника, 1979–1984. – Т. 1–5.
53. Тищенко О. В. Типологічна характеристика обрядової лексики в російській та українській мовах (на матеріалі весільних номінацій) // Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – російська мова; 10.02.02. – українська мова. – К.: Віпол, 1994. – 17 с.
54. Тучина О. А. Свадьба Пинежья: структура и номинация чинов // <http://www.ruthenia.ru/folklore/tuchinal.htm>.
55. Узенёва Е. С. Этнолингвистические материалы из центральной Болгарии (с. Дылбоки, обл. Старой Загоры) // Исследования по славянской диалектологии. 10. Терминологическая лексика материальной и духовной культуры балканских славян. Сборник статей / Отв. редакторы: к.ф.н. Г. П. Клепикова, д.ф.н. А. А. Плотникова. – М.: Институт славяноведения РАН, 2004. – С. 95–113. Узенёва Е. С. Одежда // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Изд. 2-е. – М.: Международные отношения, 2002. – С. 337–339.
56. Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти / Упорядник та автор передмови Н.М. Глібчук. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 238 с.
57. Шевченко В. Т. Походження та семантичний розвиток української лексики, пов'язаної з весіллям. – Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – українська мова. – К., 1998. – 17 с.
58. Якушкина Е. И. Этнолингвистические материалы из Западной Сербии (село Ставе, Валевацкий край) // Исследования по славянской диалектологии. 12. Ареальные аспекты изучения славянской лексики. Сборник статей / Отв. редакторы: к.ф.н. Г. П. Клепикова, д.ф.н. А. А. Плотникова. – М.: Институт славяноведения РАН, 2006. – С. 299–320.
59. Janów J. Słownik huculski / Opracował i przygotował do druku J. Rieger. – Kraków: Wydawnictwo naukowe DWN, 2001. – 102 s.
60. Maj M. Rola daru w obrzędziweselnym. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, PAN, 1986. – S.43–52.
61. Rieger J. Słownictwo i nazewnictwo Lemkowskie. – Warszawa: Semper, 1995. – 256 s.
62. Słownik gwar polskich. – Т. I – VI / Pod kier. M. Karasia, J. Reichana. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, PAN, 1979–2004.
63. Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, PAN, 1976. – Т. II. – 367 s.
64. Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Lemkowszczyzna i gwary nadszańskie / Pod kier. J. Riegera. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe Semper, 2002. – 440 s.

The lexical-semantic group of words which are used for denoting "barter" and "gifts" in Boyko dialect is analysed. The research is based on the lexicographic, folklore, ethnographic materials as well as on the author's own dialect records from Boyko region.

Key words: lexical-semantic group, microgroup, nomination, rite, wedding ceremony, wedding gift.

УДК 811.161.2'35''15''-112: 094.4

ББК Ш 141.14-012

Наталія Багнюк

ГРАФІКО-ОРФОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АНОНІМНОГО СЕРЕДНЬОШРИФТНОГО ЧЕТВЕРОЄВАНГЕЛІЯ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ДРУГИМ ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИМ УПЛИВОМ

У статті розглянуто особливості графіко-орфографічної системи анонімного середньошрифтного Євангелія, появу яких у пам'ятці зумовило значне посилення в середньовічній писемності південнослов'янського впливу.

Ключові слова: середньошрифтне Четвероєвангеліє, графіко-орфографічна система, другий південнослов'янський вплив.

Досьогоднішні дослідження анонімних дофедорівських кирилических друкованих книг велися передусім в історичному, книгознавчому та, частково, у мистецтвознавчому планах. Студії такого типу, хоч і значно поглибили проблематику, однак залишили нерозв'язаними численні питання, що пов'язані передусім із місцем та часом виходу першодруків.

Проблему атрибутування дофедорівських книг, надрукованих чотирма різними кирилическими шрифтами – Четвероєвангелій (вузькошрифтного, середньошрифтного й широкошрифтного), Тріодей (лісної та цвітної) і Псалтирів (середньошрифтного та широкошрифтного) – сьогодні не можна вважати остаточно розв'язаною хоча б тому, що досі не проведено ґрунтовного лінгвістичного вивчення канонічних текстів усіх пам'яток. Окремі зауваження з цього погляду висловлені у працях Є. Немировського [10] та Г. Коляди [4]. Спеціальне лінгвістичне й палеографічне дослідження одного з анонімних дофедорівських видань – вузькошрифтного Євангелія – провела Л. Коць-Григорчук [7].

Вивчення графіко-орфографічних особливостей середньошрифтного Четвероєвангелія є частиною комплексного лінгвістично-палеографічного дослідження пам'ятки, спрямованого на пошук місця її походження та часу створення. Із накресленнями окремих літер пам'ятки безпосередньо пов'язані орфографічні правила, які змінювалися в часі. Як зауважив І. Огієнко, "правопис теї чи іншої пам'ятки XVI ст. мусимо докладно аналізувати, бо за ним звичайно ховаються й певні фонетичні риси" [11, 214].

На думку В. Щепкіна, процес унормування графіко-орфографічної системи церковнослов'янської мови в кожній із нових східнослов'янських редакцій тривав до середини XIV ст. [12]. Як відомо, з останньої чверті XIV ст. почався свідомий процес унормування графіко-орфографічного узусу, який тривав до поч. XVII ст.

В основному особливості графічної фіксації голосних і приголосних звуків, виявлені в аналізованому Євангелії, не виокремлюються з кола характерних для середньовічних канонічних та неканонічних пам'яток писемності.

Дотримання традиційних для тогочасної писемності норм накреслення окремих літер для фіксації відповідних звуків, з одного боку, та, з іншого, відхилення у графіці від старослов'янських норм, які не відповідали фонетичній системі живої мови, зумовлювали непослідовність друкарів середньошрифтного Четвероєвангелія в доборанні графічних відповідників окремих звуків.

Ситуацію ускладнювало значне посилення в кінці XIV ст. південнослов'янського впливу, позаяк, за словами Л. Булаховського, "залишитись вірними цій надзвичайно далекій від звичайного говоріння, від мови живої оточення, мертвій і, разом із тим, суворо вимогливій мові не могли навіть, як на стару мірку, високописьменні люди Галичини та інших західноукраїнських земель" [1, 32].

Кінець XIV – початок XV ст. є часом панування в писемності й мистецтві східних слов'ян південнослов'янського впливу, інтенсивність і тривалість якого по-різному виявлялася на різних територіях. І. Огієнко назвав цей період "добою церковнослов'янського ренесансу", зазначивши, що "нові тирновські переклади користалися в нас великою повагою, а рукописи південнослов'янського походження цінилися дорого" [11, 121]. Д. Ворт (D. Worth) відстоює думку про відсутність певного впливу взагалі, натомість говорить про свідому архаїзацію правопису пам'яток східних слов'ян [подано за 6, 171]. І. Левочкін, категорично заперечуючи вплив правописної реформи Євтимія Тирновського на письмо російських рукописних книг XV-XVI ст., а через нього й на шрифти першодруків Івана Федорова, заявляє: "Відроджуючись і розвиваючись, давньоруська писемність мала свої російські особливості, і навіть якщо й відчувала якийсь вплив з боку південнослов'янської писемності, то цей вплив не був ні визначальним, ні взагалі хоч якось помітним. Те, що О. Соболевський і вслід за ним В. Щепкін уважали південнослов'янським впливом, є не чим іншим, як відродженням давньоруської писемності X-XIII ст." [8, 113]. Звернімо увагу й на те, що Г. Коляда, аналізуючи мову московського першодрукованого Апостола, стверджує: "Іван Федоров категорично відкидає мертві правописні норми другого південнослов'янського впливу, звичайні в релігійних книгах того часу. У першодрукованому Апостолі і сліду їх немає" [5, 57]. Апостол 1564 року, якщо орієнтуватися на датування безвихідних першодруків за Є. Немировським [10], було віддруковано в Москві незадовго після виходу друку Московської анонімної друкарні.

Уже в першій половині XVI ст., згідно із спостереженнями В.Н. Щепкіна, вплив Євтимієвого правопису в російських рукописних і перших датованих друкованих книгах майже не засвідчено, у той час, як на західних і південно-західних територіях сербській і болгарській впливи простежуються й у XVI, і частково XVII століттях [12, 131].

паралельно з графемою **з**, накресленою геометричним способом, тобто з гострими кутами, ужито округлий тип літери, перейнятий із грецького скоропису, – **з**, яка нагадує цифру 3. Замість **н**, **и**, **ю** з діагональною перекладиною вгорі, трапляються **н**, **и**, **ю** з скісною перекладиною посередині. У пам'ятці засвідчено одностороннє **ч** на відміну від симетричного; змінила своє накреслення іжиця, яка в Євангелії має вигляд латинського **v**. По-новому накреслено літери **т**, **ѣ** та **ѡ**, перекладини яких з лівого боку мало не торкаються нижньої межі рядка, утворюючи при цьому додаткову щоглу. Цей комплекс особливостей графіко-орфографічної системи, що характерний для середньошрифтного Четвероевангелія, найбільшою мірою, за спостереженням В. Щепкіна, проявився у XV ст. [12, 130].

В аналізованій пам'ятці використано дублетні графеми для передавання голосних та приголосних звуків, а в окремих конкретних випадках – вживання різних накреслень тієї самої букви. Графіка досліджуваної пам'ятки не є цілковито внормованою, а вживання окремих літер на позначення тих самих звуків не є послідовним.

У порівнянні з іншими анонімними дофедорівськими книгами саме в середньошрифтному Четвероевангелії найбільше архаїзмів, зокрема найбільше рис, відновлених чи впроваджених в українську писемність у зв'язку із другим південнослов'янським впливом. Цей факт наводить на думку, що виготовлення пам'ятки могло стосуватися монастирського середовища. Асоціативні поля дозволяють пов'язувати пам'ятку з документами, що їх виявив О. Мацюк [9, 51]. З інвентаря книг Словітського монастиря дослідник виокремив ті, які “можуть мати відношення до книгодрукування в Україні перед Іваном Федоровим”; серед них – Новий заповіт українською мовою Почаївського видання з 1511 р. Ніхто досі не доказав неавтентичності цього документа. Роздуми про його фальсифікованість є тільки гіпотетичними й нічим не аргументовані.

Графічні й орфографічні риси пам'ятки дають право на таке припущення. Тим більше, що середньошрифтне Євангеліє – єдине видання Анонімною друкарні, здійснене на німецькому папері, не властивому московським першодрукам [9, 52].

1. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. – К., 1956.
2. Григорчук Л.М. Книжні шрифти і дипинти произведений украинского искусства XIV-XV вв.// Федоровские чтения 1978. – М., 1981. – С. 115-126.
3. Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. – М., 1979.
4. Коляда Г.И. Начало русского книгопечатания и Иван Федоров// Учёные записки Сталинабадского пед. института. Филос. серия. – Вып. 5. – Сталинабад, 1954.
5. Коляда Г.И. Нове в мові першодрукованого Апостола// Slavica 1966. – № 1. – Roč. XXXV. – Sešit 1. – Praha, 1966. – S. 57-64.
6. Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. – Нью-Йорк-Львів, 2002.
7. Коць-Григорчук Л. Вузькошрифтне Євангеліє – пам'ятка української писемності першої половини XV століття// До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Кулчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ-Львів, 2004. – С. 80-94.
8. Левочкин И.В. К вопросу о возникновении рисунка русских первопечатных шрифтов// Федоровские чтения 1983. – М., 1987. – С. 110-115.
9. Мацюк О. Ще про початки книгодрукування на Україні// Початки українського друкарства. – Львів, 2000. – С. 47-59.
10. Немировский Е.Л. Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Федоров. – М., 1964.
11. Огієнко І. Крехівський Апостол і українська літературна мова XVI ст. – Варшава, 1930.
12. Щепкин В.Н. Русская палеография. – М., 1967.

The article analyzes the peculiarities of graphical and orthographical system of anonymous Medium-type Tetragospel, that appeared in the incunabulum due to the South Slavonic influence.

Key words: Medium-type Tetragospel, graphical and orthographical system, South Slavonic influence.

УДК 81'373

ББК 81.2 Ук.

Оксана Тищенко-Монастирська

МОВНІ ФОРМУЛИ УКРАЇНСЬКОГО ТА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО СВІТУ У ФОЛЬКЛОРНОМУ ПОРІВНЯННІ

Пропонована стаття є комплексним дослідженням категорії порівняння в українському і кримськотатарському фольклорі. З'ясовано семантичні особливості компонентів структури вищого ступеня порівняння, їх кореляція з узагальненою лексичною семантикою. Стаття також зосереджується на семантичній кореляції між об'єктом порівняння і типом порівняння. Проаналізовано систему виразальних засобів категорії порівняння (лексичні, граматичні, словотвірні і граматичні).

Ключові слова: Мовна картина світу, категорія порівняння, концепт, кримськотатарська мова, українська мова.

Мовна картина світу є своєрідним способом концептуалізації дійсності, вона історично складається у свідомості певного мовного колективу та відображає у мові уявлення про світ. Поняття мовної картини світу бере свій початок в ідеях В. фон Гумбольдта та його послідовників (Вайсгербер та інші) про внутрішню форму мови, з одного боку, та в ідеях американської етнолінгвістики, зокрема у гіпотезі лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа, з іншого. Сучасні уявлення про мовну картину світу викладені акад. Ю. Д. Апресяном.

Будь-яка природна мова відображає певний спосіб сприйняття та організації світу. Закладені в ньому значення складають певну систему поглядів, нав'язану всім носіям мови. Властивий конкретній мові спосіб концептуалізації дійсності почасти універсальний, національно специфічний, отожд носії різних мов бачать світ по-різному, крізь призму своїх мов. Картина світу завжди цілісна. Її характеризують єдність образів, узгодженість усіх частин. Найбільш фундаментальні культурні концепти узгоджені зі структурою ключових метафор мови. Для реконструкції повної картини світобачення, тобто створення архетипу ми використовуємо фольклор.

Як один із прикладів такого вияву, що віддзеркалився в українському фольклорі, можуть бути українські народні думи та історичні пісні, переповнені нарікань на Туреччину і татарський Крим, образів турка і татарина тільки як негативного персонажа, від якого нічого добра чекати.

Але й у кримськотатарських фольклорних пам'ятках закладено інформацію про козака як про негативний персонаж, яким лякали дітей: *Агълагъан балларны къзакъ коръсе, торбасына къойып алып кете* (Якщо козак побачить плаксивих дітей, то забере в торбу і понесе).

У порівняльній частині найчастіше використовуються властивості рослинного й тваринного світу, природних явищ та об'єктів, металів та виробів із них. Зовсім не записано порівнянь з ознаками людини, птахів, побутових предметів. Найбільш численними є порівняння здорової, міцної людини з фізичними ознаками тварин. Для компаративізації вибираються великі та витривалі тварини: *будъте здорові як сиві корови* [1,46]; *крепкий як буйвол* [1,140]; *моцний як кінь* [1,28]; *хлопець як конь стасний* [1,67]; *дитина ніроку як гримак* [4,88] (де *гримак*, *громак* – очевидно, результат семантичної та фонетичної (під впливом *гримати*, *гриміти*) видозміни слова *громак* “баский кінь”, що пов'язується з татар. *аргамак* “скаковий кінь”). Ще на Поліссі здорову людину порівнюють із прудкою рибою: *здоровий як риба* [4,122], *здоров'я як у риби* [4,122] і як більш конкретне вираження *дитя як линок* [4,84]. Порівняння такого плану зустрічаються в багатьох мовах і дуже давні за походженням. Людина взяла за об'єкт порівняння те, що її оточувало повсякденно (рибальство) і зірко підмітила жвавність та гарний, здоровий вигляд риби. Аналізуючи цей фразеологізм у різних слов'янських мовах, М. І. Толстой помітив, що його корені слов'янського походження і до того ж досить архаїчні, про це нам нагадує символіка риби в народному фольклорі, де риба виступає “як втілення чистоти і жвавості (“хитрості”), тобто тілесного і духовного здоров'я.

У кримськотатарській народній поезії також прийнято жіночу вроду порівнювати з квітами, коштовностями, гарними рослинами, хоча людей оточувало інше довкілля, екзотичні для нас рослини, предмети.

*Чифте къарамфилим, джаным,
Эльмая беньзер, аман* [8, 157].
*Моя кохана, наче пара гвоздик,
Вона схожа на молоду яблуню.*

*Сельби киби, Эльмаз, салланырсынъ,
Севген сайын, ах, джаным, балланырсы* [8, 102].
*Ти, як кипарис, Эльмаз, похитуєшся,
Чим більше тебе любиш, тим більше бажаєш.*

*Янагъында гулю бар,
Сандым саба йылдызы* [8, 88].
*Щічки, як троянди квітнуть,
Та й сама схожа на ранішню зорю.*

*Къаш да сенде къайтандай,
Козь де комюр, ах, ах!* [8, 131]
*Брови твої, мов тонкі шнурочки,
Очі чорні, як вугілля, ах, ах!*

*Къамыша беньзер Зеранынъ бели,
Геджеден къара сачынынъ тели* [8, 25].
*Талія Зери, наче тростинка,
Темніші за ніч її коси.*

*Насыл гоньюль бермейим –
Кираз дудагъы бал киби* [8, 140].
*Як не віддати їй серце? –
Губки-черешні, як мед.*

Ачылмамыш гуле де беньзер,

Назлы да ярем вар меним [8, 46].

Є в мене ніжна кохана,

Вона схожа на нерозкрити троянду.

Иппийджан да бульбульдай сѣзинь, Иппийджан!

Иппийджан да эльмаздай козюнь, Иппийджан! [8, 72]

Иппийджан, твої слова, як співу солов'я,

Иппийджан, твої очі, як діаманти.

Тут бачимо притаманну східному способу мислення рису – чуттєве, перебільшене сприймання всього, велика інтимність, пристрасть (чого немає в українських піснях). В українському побуті, у громадському житті жінка завжди займала поважне чільне місце на рівні з чоловіками. Але те ж саме можна сказати й про статус кримськотатарської жінки, навіть при дворі кримського хана мати або перша жінка хана обіймала посаду валіде і брала участь в усіх нарадах дивану.

Як особливість кримськотатарського фольклору зазначимо дуже невелику кількість образів, символів, порівнянь, які стосуються живої природи. Тут маємо яскравий відбиток ісламу, який забороняв зображення істот. Тому такими незвичайними, екзотичними для нас є порівняння хлопця з місяцем, дівчини із коштовністю.

Айнынъ он дѣрдю киби дюльбер къыз [8, 243].

Дівчина гарна, як місяць на чотирнадцятий день (повний місяць).

Фалташ киби козьлери [7, 244].

Очі як чорні (гадальні) камінці.

Къыдырлез лялеси киби [7, 245].

Вона, як тюльпан у Хидирлез (Хидирлез – свято першого дня літа, відзначається 6 травня).

Порівняймо ставлення до жінки в українців на основі народних порівнянь. Компаративема *молодиця як грім* [1,57] позначає міцне здоров'я. Порівняння, де порівнювана частина виражена іменником і відсутня чітко висловлена ознака, значно розширюють семантичне поле цієї компаративеми. Наприклад, вислів *молодиця як грім* має такі значення: “міцна, сильна жінка”; “здорова жінка”; “жінка високого зросту і міцної тілобудови”; “сердита, сварлива жінка”.

До компаративних фразеологізмів на ознаку здоров'я додамо групу порівнянь, які позначають рум'яну людину, що також вказує на добре самопочуття.

Рум'яна, червоношока людина найчастіше порівнюється з рослиною червоного та рожевого кольорів: *червоний як перець* (як *пуричка*, як *калина*, як *калина в лузі*); *почервонів як троянда* (як *рожа*, як *помідор на сонці*); *личко червоне як панська рожа*; *личко рум'яне як яблуко* (як *яблучко*); *довгообразя як червоні яблука*; *дівчина як яблуко наливне у Спасівку*; *молодичка як ягідка лугова*, *рум'яна як ягідка* [4].

Детальний текстологічний аналіз образних стійких народних порівнянь, прислів'їв та приказок на позначення стереотипних образів-характеристик людей дає можливість виділити:

1) еталонні риси чоловіка: *козак наче орел*; *сильний як віл*; *здоровий як бик*; *розумний як змія*; *готов як козак до війни*; *як на коня зсадив*; *міцний як алмаз*; *як різцем урізав*; кр.-тат. – *здоровий, як див (велетень)*; *хитрий, наче лис*; *роззявив рота, як браму*; *наче ведмідь, якого заставляють танцювати*; *голос, як звук зурни*; *здоровий, як вода*; *працює, як віслук*; *бігас, як кінь*.

2) еталонні риси жінки: укр. – *красива як царівна*; *жіночка як картиночка*; *молода і хороша як ягідка*; *ладна як з воску вилята*; *працьовита як бджілка*; кр.-тат. – *як кокетлива вдовиця*; *як тюльпан у Хидирлез*; *як місяць на чотирнадцятий день*; *схожа на нерозкрити троянду*; *кохана, наче пара гвоздик*.

3) сімейні, родинні стосунки: *любляться як голуби*; *без жінки як без води*; *любить як рідну матір*; *любить як мати дитину*; *засумував наче батька поховав*; *зла як мачуха*; кр.-тат. – *бути поряд, як місяць і зірка*; *обійнятися, як два солов'я*.

4) стереотипи соціального походження: *живе як у Бога за дверима*; *величається як попада на весіллі*; *як Альоша з водокачки*; *пропав як Головка в базарі*; кр.-тат. – *злі люди, наче звірі*; *роботи більше, ніж волосся на голові*; *один тільки погляд вартий ста тисяч грошей*; *одинокий, як бур'ян у степу (сирота)*; *як мухи під час чилле (час найбільшої спеки)*.

5) стереотипні образи мешканців певної географічної місцевості: *менджує як афінець крамом*; *як з москаля козак*; *постішає як циган молотити*; кр.-тат. – *як катик Мамашая*; *дівчата з вашого краю не такі, як наші*.

Дослідження показують, що стійкі народні порівняння антропоморфічного характеру, прислів'я, приказки здатні формувати суспільну думку нації. Це, свого роду, народна філософія. З іншого боку, мовна картина світу наївна, бо здебільшого суттєво відрізняється від наукової картини. Проте відображені в мові наївні уявлення далеко не примітивні: у багатьох випадках вони не менш складні та цікаві, аніж наукові. Такими є, скажімо, уявлення про внутрішній світ людини, що відбивають досвід інтроспекції десятків поколінь протягом багатьох тисячоліть і здатні бути надійним провідником у світ наших прашурів.

1. Героїчний епос українського народу. Хрестоматія. – К., Либідь, 1993.

- Гнатенко П. И. Павленко В. Н. Этнические установки и этнические стереотипы. – Днепропетровск, 1995.
- Дмитриев Н. К. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть 3. Синтаксис. – М., 1961.
- Коломієць М. П., Регушевського Є.С., Словник фразеологічних синонімів. – Д., 1988.
- Куртiev Рефат. Календарные обряды крымских татар. – Симферополь, 1996.
- Кучеренко І. К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. – К., 1959.
- Хайрудинов М., Усеинов С. Этикет крымских татар. – Симферополь, 2001.
- Шерфединов Я. Звучит кайтарма. – Ташкент, 1979.

The given article presents the complex investigation of the Category of Comparison in aspect of the seeing the world in Ukrainian and Crimean Tatar. The semantic peculiarities of the comparative structure's components have been ascertained and it has been shown their correlation with the generalized lexical nature. The article also focuses on the semantic correlation between the comparison's object and the comparison's type. The system of expression's means of the Category of Comparison has been analyzed (lexical-grammatical, word-building and grammatical).

Key words: Language seeing the world, the Category of Comparison, concept, Crimean Tatar language, Ukrainian language.

УДК 811.161.2'373.7'282

ББК 81.2Укр – 3 + 81.2Укр – 67

Олена Обеднікова

ІДЕОГРАФІЧНЕ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ПРОСТОРОВО-ЧАСОВОГО КОДУ У ФРАЗЕОЛОГІЇ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ І СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРОК

У статті робиться спроба ідеографізувати просторово-часові відношення у фразеології східнослобожанських і східностепових говірок. При укладанні тематико-ідеографічної схеми авторка керується насамперед побутовим розумінням простору і часу, що і допомагає визначити продуктивність/непродуктивність систематизації.

Ключові слова: тематико-ідеографічна схема, фразеологічні мікро- та макросистеми, просторово-часовий код.

Предметом безпосередньої уваги дослідників мови дедалі частіше стають такі системні явища, як тематичні, семантичні поля, іншими словами – фразеологічні мікро- та макросистеми. Специфіка значень ідіом виявляється насамперед у їхній ідеографічній класифікації, адже вони не просто описують світ, а кваліфікують ті чи інші ознаки позначуваного, що й виступає відповідною категоріальною “темою”. Реалізація тематико-ідеографічних досліджень у практичному плані сприяє більш об'єктивному покриттю лінгвістичного континууму фразеологічними одиницями (ФО) та відтворенню побутової лінгвістичної картини світу.

На важливість комплексного, насамперед тематико-ідеографічного, групування фразеологічного матеріалу для ареального опису східнослов'янського континууму неодноразово вказували А. Івченко, В. Мокієнко, Ю. Прадід, В. Телія та інші вчені. Ми погоджуємося зі словами А. Івченка про те, що тематико-ідеографічна сітка дозволяє максимально використати систематизований матеріал у порівняльно-етимологічних та ареальних дослідженнях як української, так і фразеології інших слов'янських мов.

За спостереженнями науковців, розподіл ФО за предметно-поняттєвими зонами, які характеризують різні сторони Всесвіту, залишається недостатньо повним. У ряді праць дослідників висвітлені лише певні категорії тематичної організації ФО. Зокрема, постійно поповнюються рубрики мікросистем із значенням “Людина як жива істота”, “Людина як розумна істота”, і зовсім не покриваються ФО такі макросистеми, як “Флора”, “Фауна”, “Рух” та деякі інші. Таким чином, необхідність вирішення й систематизації окремих поняттєвих полів в ідеографічному аспекті з метою подальшого дослідження форм системної організації фразеологічного складу мови зумовлює актуальність теми нашого дослідження.

Метою розвідки є спроба ідеографізувати ФО просторово-часового коду у фразеології східнослобожанських і східностепових говірок, визначити найчисленніші варіантно-синонімічні групи (ВСГ) в межах окреслених фразеосемантичних полів (ФСР).

Матеріалом для дослідження обрано ФО східнослобожанських і східностепових говірок, які об'єднані спільними семами “час”, “простір” і своїм значенням співвідносяться з однією з найбільших і найважливіших у розкритті поняттєвої картини світу концептуальною сферою.

Просторові відношення є одними з домінуютьних у практиці і символіці як мовленнєвої діяльності людини, так і побутової діяльності й культурних процесів взагалі. Як підкреслював П. Флоренський, “вся культура може бути визначена як діяльність організації простору” [4, 55]. Просторовий культурний код у фразеосистемі мови, за визначенням О. Селіванової, є “антропо-предмето-орієнтованим” [2, 169]. Репрезентуючи членування, категоризацію, структурування в мовній свідомості явищ і понять навколишнього світу, він поєднується з іншими кодами людської культури насамперед через “привласнення суб'єктом простору” [5, 141]. Специфічною рисою багатьох мов, на яку неодноразово звертають увагу лінгвісти, є позначення часу на підставі простору, адже більшість часових понять первісно була просторовою. Саме тому визначити належність певного фразеологізму до часової чи просторової фразеосемантичної групи (ФСР) “можна лише з'ясувавши місце (основне чи додаткове), яке посідає ця сема серед інших у структурі значення” [1, 53].

На думку О. Єрмакова, фразеологізми із значенням часу є досить непродуктивними. Як пояснює дослідник, вони кваліфікують міру або інтенсивність плинності часу, а не його "об'єктивну" течію. Це означає, що ідіоми на позначення часового вектора не вимірюють його, а лише характеризують як необхідно існуючу абстрактну категорію. За таким часом, узагальнює В. Телія, "не можна перевірити годинника" [3, 162].

На підставі попередньо зробленого нами кількісного аналізу ФО, що увійшли до складу просторово-часового коду, відзначаємо більшість фразеологізмів на позначення часу. У своїх узагальненнях ми керувалися передусім побутовим розумінням простору і часу, що включає в себе емпіричний досвід народу, його фактофіксуючу діяльність. Тому серед численних властивостей простору і часу нами були систематизовані насамперед ті, що мають практично-описову цінність. Взагалі в семантиці ФО часового та просторового векторів провідним виступає оцінне значення, що зумовлюється експресивно-образною основою висловлювань, на базі якої вони й утворюються. Дифузність значення просторових координат, підкреслює В. Телія, з одного боку, вказує на їх чималу віддаленість, з іншого – на невідомість. З цього випливає той факт, що просторові ідіоми не ідентифікують сам простір, а, так само, як і часові, кваліфікують локацію, тим самим набуваючи оцінно-експресивного значення.

У межах складеної нами тематико-ідеографічної схеми виокремлюємо два ФСП: "Простір" і "Час" із відповідними варіантно-синонімічними групами в їх складі ("дуже далеко", "піти кружним шляхом"; "ніколи", "дуже довго", "дуже рано", "дуже пізно"). Наведемо повністю тематико-ідеографічну сітку досліджуваного нами просторово-часового коду у фразеології сходу України.

ФСП "Простір"

ВСГ "дуже далеко"

два дні лісом, а там – рукою подати; два дні лісом, три дні полем, два дні ярами, два дні буграми; два дні на оленях їхати; півгодини з піснею; три дні лісом, три дні полем; три дні полем, три дні лісом; три дні лісом, три дні полем, а там і рукою подати; три дні лісом, три дні полем; три дні полем, три дні лісом, а там за бугор і рукою подати де й Макар не бував; де й Макар овець не пас; де Макар телят не пас; де Макар телят пасе; де мамонти сплять і зозуля не кує; де трава не росте; куди Макар телят не ганяв; у Малоіванівку за новими піснями; у чорта на болоті; у чорта на колючках; у чорта на куличках, як п'яному до перелазу; як цигану до сонця.

ВСГ "піти кружним шляхом"

піти в Селезнівку через Бугайівку; піти з Тошківки на Чоботовку; піти на Бугайову через Чутино; піти у Васюки через Кацанетівку; піти через Метрівку на Красний Луч; поїхати у (в) Київ через Тарасівку; поїхати в Сватове через Муратове.

ФСП "Час"

ВСГ "ніколи"

коли в собаки вуха заростуть; коли курка закукурікає; коли небо на землю впаде; на Спаса; ні в жисть; після дощика в четвер; на сухую п'ятницю; після китайської Паски; у лису середу; як білі мухи прилетять; як горобці вперед хвостами полетять, як горобці занявають; як корова заспіває; як папороть зацвіте; як пекло позеленіє; як рак на териконі свисне; як риби забалакають; як соловейко в Спасівку тьохне.

ВСГ "дуже довго"

годів через восім; до китайської Паски; до нового року; до березових віників; до синіх віників; до Фенькиних віників; і рак у морі (на перелазі, полі, річці, горі) свисне; на ту осінь, не так скраю; по перше число; три рази виспатися можна; як собача пісня.

ВСГ "дуже рано"

коли півень очі одкрив; коли півні співають; по росі; ще бик води не пив; ще й сонце не снідало; ще й [треті] півні не співали; ще чорти в булки не грають; чорти на кулаки (навулачки) підіймають кого.

ВСГ "дуже пізно"

дощ іде, а ми скирдуєм (скиртуєм); з середи на п'ятницю; з чортами припертися; приїхати шапки розбирати; у куций хвіст; у поросячий визг (свист, слід); у псячі голоси; у свиний голос; у свинячий визг (крик); у свинячий слід; у свинячий час; у свинячий голос; у свинячу дяку; у свинячу пору; у свинячу чашку; у собачий голос; у собачу пору; як день серед ночі; як добрий день серед ночі; як з труби на лижах; як з труби на санчатах; як чорти з неба спустили; з чортами припертися; поцілувати поріг; у собачу пору; у поросячий свист; у свинячу пору; у свинячий слід; у свинячу чашку; у свинячий час.

Отже, тематичне групування фразеологізмів дає змогу виявити і показати системний характер фразеологічного багатства мови, підійти до його вивчення комплексно, розкрити варіантність фразеологізмів окремої семантичної групи. Представлена нами схема ідеографічної класифікації просторово-часових відношень є доцільною для цілісного вивчення різних рівнів фразеологічної системи української мови.

1. Редін П.О. Фразеологізми з просторовим значенням // Культура слова. – 1987. – Вип. 33. – С. 51-54.
2. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія. – К.-Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
3. Телія В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996. – 286 с.

4. Флоренский П.А. Анализ пространственности и времени в художественно-изобразительной предметности. – М., 1993. – 210 с.
5. Цивьян Т. Лингвистические основы балканской модели мира. – М., 1990. – 176с.

The article deals with the ideographic classification of Space and Time code in the phraseology of Eastern Ukraine. The author is trying to express a way of life which represents an understanding of these vectors to define their productiveness or non-productiveness in the systematization of thematic groups.

Key words: thematic-ideographic scheme, phraseological micro- macrogroups, Space and Time code.

УДК 81'28:811.161.2

ББК 81.2 Укр

НАЗВИ ОДЯГУ, ВЗУТТЯ ТА ГОЛОВНИХ УБОРІВ У ГОВІРЦІ СЕЛА СТАРІ КРИВОТУЛИ НА ІВАНО-ФРАНКІВЩИНІ

Оксана Гавадзин

У статті описано особливості назв одягу, взуття та головних уборів говірки села Старі Кривотули, яка належить до смуги перехідних опільсько-покутських говорів південно-західного наріччя. Наводяться пояснення говіркових назв з погляду семантики, походження, аналізується їх словотвірна структура. Виявлено типові способи та засоби номінації у досліджуваній тематичній групі лексики.

Ключові слова: старокривотульська говірка, тематична група лексики, лексико-семантична група, назви одягу, взуття, головних уборів, семема, дериват.

Вивчення складу, семантичної структури лексики територіальних діалектів і на сьогодні залишається актуальним для українського мовознавства. Всебічне дослідження словникового складу говорів передбачає огляд всіх тематичних груп лексики, оскільки досі мало представлені тематичні та діалектні словники. У зв'язку з цим об'єктом нашого дослідження стали назви одягу, взуття та головних уборів говірки села Старі Кривотули Тисменицького району Івано-Франківської області, яка належить до смуги перехідних опільсько-покутських говорів південно-західного наріччя [3, 204].

Назви одягу, взуття та головних уборів, які функціонують у різних регіонах України, стали об'єктом структурно-семантичних та лінгвогеографічних досліджень у працях багатьох вчених, а саме: Ф. Бабія, З. Бичка, Я. Вакалюк, В. Ващенко, Г. Войтів, Г. Гримашевич, В. Грешука, Й. Дзєндзелівського, М. Дерке, К. Зозуляк (Марущак), Н. Клименко, П. Лизанця, Л. Лисиченко, К. Матейко, Г. Миронової, Н. Пашкової, Л. Пономаря, В. Прокопенко, Ю. Тарнацького, О. Шляхова, Т. Щербині та ін. Лексика, пов'язана з одягом, взуттям та головними уборами, у говірці села Старі Кривотули ще не досліджувалась.

На підставі етнографічних і лінгвістичних досліджень у складі тематичної групи лексики одягу, взуття та головних уборів за функціональним призначенням реалії виділяємо ряд лексико-семантичних груп: "загальні назви одягу", "назви верхнього одягу", "назви плечового одягу, який носять під верхнім", "назви спіднього одягу", "назви поясного одягу", "назви головних уборів", "назви взуття".

Лексико-семантичну групу "загальні назви одягу" формують такі лексеми: 'вбран'і, 'лаш'і, 'шмат'і, 'дрант'і, 'лах'м'іт'і, 'стар'йо, 'цурій, 'барах'ло, 'уб'йори. Домінантою парадигми є лексема 'вбран'і, яка позначає сукупність предметів, виробів із тканини, хутра, шкіри, якими покривають тіло. У такому ж значенні вживаються синонімічні назви 'шмат'і, 'лаш'і. Номен 'шмат'і походить від слова шмат, запозиченого через польське szmat "кусок", очевидно з середньовісньонімецької мови у значенні "полоска, рубець" [Фасмер, IV, 459]. Лексема 'лахи походить з праслов'янської мови, де позначала ганчірку [ЕСУМ, III, 203]. Часто вживаними у говірці є словосполучення: старе 'вбран'і, но'ве 'вбран'і, де прикметник виконує роль кваліфікатора. На позначення нового вишуканого одягу використовується номен 'уб'йори. Семему «старий одяг, непридатний для носіння» репрезентують такі лексеми: стар'йо, 'дрант'і, 'цурій, 'барах'ло, 'лах'м'іт'і. Лексема 'барах'ло запозичена з російської мови, очевидно походить від монгольської, де означає ганчір'я, пожитки [ЕСУМ, I, 140]. Слово 'лах'м'іт'і – праслов'янське складне утворення, яке складається з двох компонентів лахи і мотлох [ЕСУМ, III, 203].

Лексико-семантична група "верхній одяг" відзначається наявністю великої кількості архаїчних лексем, які позначають реалії, що вже не використовуються діалектоносіями. Загальні назви верхнього одягу, який носять поверх костюма, сукні і т. ін. передаються віддієслівним суфіксальним утворенням 'загортка.

Верхній одяг переважно не ділився на чоловічий та жіночий. Лексико-семантична група "верхній довгий одяг з хутра" у говірці репрезентується лексемами: ко'жух, 'футро, 'шуба, 'полу'шубок. До давнього шару лексики належить назва ко'жух відома усім слов'янським мовам із значенням "зимовий одяг із шкіри з вовною", що прийшла з псл. *koza < kozja "козяча шкура" [ЕСУМ, II, 493], [Фасмер, II, 276-277]. У говірці дана лексема, як і реалія, позначена нею, відноситься до застарілих, проте активно функціонує дериват ко'жух'шук, утворений від неї за допомогою суфікса -ок-. Назва ко'жух'шук вживається у значенні "підкладка і комір з хутра". Назва 'футро – фонетичний варіант лексеми хутро – це сукняний верхній одяг з відкладним широким коміром з хутра. В даний час назва збереглася у мові старших людей. У літературній мові вона фіксується з позначкою "діалектне" у значенні "хутро" [СУМ, X, 657]. Лексема 'футро – слов'янське запозичення з німецької мови, пор.: Futter [Фасмер, IV, 287]. Вона

утворена шляхом метонімічного перенесення із назв хутрового звіра і вичиненої шкіри. Похідне від *'футро* слово *футр'івка*, утворене за допомогою суфікса *-івк-*, має значення "підкладка з хутра, яка знімалася". Похідна від італ. *guibba* назва *'шуба* порівняно недавно почала використовуватися носіями говірки. Лексема *шуба* відома всім слов'янським мовам і багатьом неслов'янським [Фасмер, IV, 482]. Активно вживаються у говірці похідні від слова *шуба*. Назва *'шубка* утворена за допомогою суфікса *-к-*, має відтінок зменшеності, позначає виріб з хутра для дітей. Назва *полушубок* не зафіксована у літературній мові. Таке префіксально-суфіксальне утворення має значення "легка коротка жіноча шуба". Реалія, ідентична давньому кожуху, іменується лексемою *дубл'онка*, яка зазвичай використовується представниками молодшого покоління. Вона утворена від дієприкметника *дублений* за допомогою суфікса *-к-*. У літературній мові слово *дублянка* зафіксоване з позначкою "розмовне" має значення, ідентичне говірковому "кожух із дублених шкур" [СУМ, II, 430].

Семема "довгий верхній одяг з тканини" представлена лексемами *п'етек*, *плашч*, *пал'то*. На позначення довгого верхнього одягу з домотканого сукна чи полотна у говірці наявна застаріла назва *п'етек*. В літературній мові у значенні "свитка" вживається з позначкою "діалектна" [СУМ, VI, 343]. Дана назва запозичена з румунської або молдавської мови, рум. *reték* "шмат, ганчірка, латка" [ЕСУМ, IV, 361]. Лексеми *плашч*, *пал'то*, позначають сучасний верхній довгий одяг. Різняться виробами матеріалом, кроєм. Назва *плашч* наявна ще в праслов'янській мові, пор.: *plascъ* [2, 138]. У говірці засвідчені також споріднені назви *'плашчик*, *дощ'овик*. Перша лексема вживається у значенні "плащ менших розмірів, дитячий", утворена за допомогою суфікса *-ик-*, друга – у значенні "верхній легкий непромокальний одяг, що захищає від дощу". *Дощовик* є наслідком універбації словосполучення *дощ'овий плащ*. Слово *пал'то* позначає виріб з грубої теплої тканини, тоді як слово *плашч* використовують для позначення такого виробу з тоншої тканини або зі шкіри. Лексема *пал'то* запозичена з французької мови, пор.: *paletot* [ЕСУМ, IV, 269].

Семема "короткий верхній одяг" репрезентована такими номенами, як *буш'лак*, *ку'файка*, *ту'журка*, *к'ін'тар*, *'куртка*. Домінантою виступає слово *'куртка*, а інші назви перебувають на периферії, за винятком лексеми *ку'файка*. *'Куртка* – запозичена назва, очевидно через польське посередництво, пов'язана з лат. *kurtus* "короткий" [ЕСУМ, III, 158], [Фасмер, II, 393]. Виявлена в джерелах XVI-XVII ст. [2, 393]. Похідна лексема *'курточка*, утворена за допомогою суфікса *-очк-*, позначає виріб меншого розміру (дитяча курточка). Лексема *буш'лак* в старокривотульській говірці вважається застарілою. Вона вживалася на позначення короткого верхнього одягу із домотканого сукна. Дане найменування запозичене з німецької мови, пор.: *Beschlag* [4, 58]. Назва *ку'файка* вживається як стьобана куртка на ваті. Фонетичний варіант слово *фу'файка* походить, можливо, від португальського *fofo* "надутий" [Фасмер, IV, 212]. Назва *ту'журка* має значення куртки для щоденного носіння. Етимологи виводять що лексеми від французького *toçure* "завжди, постійно" [Фасмер, IV, 115]. Лексема *к'ін'тар* іменує теплий короткий одяг, без рукавів, що застібається. Як відзначають етимологи слово *к'ін'тар* запозичене з молдавської мови, молд.: *кептар* [ЕСУМ, II, 423].

З верхнім одягом пов'язаний виріб з будь-якої тканини з відділенням для великого пальця або для всіх пальців, що надівають на кисть руки в холод або для роботи, який номінується лексемою *рукавиц'і*. Така назва успадкована з праслов'янської мови, пор.: *рукавиць < gokavice* у значенні "рукавиці" [2, 142]. Для лексико-семантичної групи "короткий плечовий одяг, який носять під верхнім" характерний поділ одягу на чоловічий і жіночий, що не спостерігається в попередній лексико-семантичній групі.

Семема "чоловічий піджак" репрезентована лексемами *'бл'уска*, *п'ід'жак*. В сучасній українській літературній мові наявне слово *'блузка* у іншому значенні – "легкий короткий (до пояса) жіночий одяг" [СУМ, I, 203]. Вона запозичена з німецької мови, пор.: *Bluse* [4, 62]. Значення назви *п'ід'жак* в говірці та в літературній мові ідентичні [СУМ, VI, 425].

Семема "жіночий піджак" у говірці представлена номенами *'кабат*, *п'ід'жак*, *п'іджа'чок*, *'жак'ет*. Лексема *'жак'ет* у літературній мові зафіксована з позначкою "розмовна" "те саме, що піджак" [СУМ, II, 503]. Назва *'жакет* відома всім слов'янським мовам, вона запозичена з французької, пор.: *jaquette* [ЕСУМ, II, 185]. Слово *'кабат* наявне в літературній мові у двох значеннях: "1. Діалектне. Солдатська куртка. 2. Пальто" [СУМ, IV, 64]. Дане утворення запозичене з перської мови через посередництво угорської і польської мов пор.: *kabat* [ЕСУМ, II, 331]. Лексеми *'жак'ет*, *'кабат* відійшли до пасивного запасу говірки, подекуди вживають у мовленні старшого покоління. Активно вживаною є лексема *п'ід'жак*. Вона запозичена з російської мови; р. піджак походить від англійського *pea jascket* "куртка, піджак" [ЕСУМ, IV, 390]. Від неї засвідчене здрібніло-пестливе похідне *п'іджа'чок*, яке утворене за допомогою суфікса *-ок-*.

Найбільш уживаною є реалія, яка іменується лексемою *со'рочка*. Похідне від прасл. **sorka*, наявне вже в давньоукраїнській мові [2, 139]. Диференційні ознаки щодо способу шиття, матеріалу, призначення зумовлюють велику кількість видових назв. Видові назви – словосполучення *'здр'ібна со'рочка*, *в'ішивана со'рочка*, *п'ічна со'рочка*, *'спал'на со'рочка*, *в'ес'ін'на со'рочка* містять прикметник – кваліфікатор. Поряд із словосполученням *п'ічна со'рочка* у говірці поширена її універбізована форма *п'ічнушка*. Відомий демінутив *со'рочечка*, утворений за допомогою суфікса *-ечк-* на позначення дитячої сорочки.

Лексема *кос'т'ум* порівняно нова, вживається на позначення комплексу піджака і штанів. Даний вид одягу часто використовується і чоловіками, і жінками. Назва запозичена з французької мови, пор.: *costume* [ЕСУМ, III, 55]. Представники старшого покоління використовують лексеми *'аниуг* – німецьке запозичення, нім. *Anzug* [4, 35] для найменування такої ж реалії. У говірці побуває також сучасне словосполучення *спортивний кос'т'ум*, в якому прикметник вказує на призначення.

У говірці загальноживаною є лексема *'кофта*, яка позначає короткий легкий жіночий одяг. Дана назва запозичена з німецької, нім. *Kofa* має значення дещо відмінне від говіркового, якщо у говірці *кофта* – це синонім до літературного *блузка*, то в німецькій мові – це короткий одяг або плащ [ЕСУМ, III, 62]. Синонімічним лексемі *'кофта* є слово *в'ім'р'івка*, утворене за допомогою суфікса *-івк-* від іменника *вітер*. На позначення жіночого одягу, верхня частина якого відповідає кофті і становить єдине ціле з нижньою частиною, що відповідає спідниці у говірці функціонує лексема *су'к'енка*, мотивована матеріалом – *сукно*.

Семема "одяг без рукавів" репрезентована назвами *'горсик*, *кам'ізел'ка*, *кор'сет*, *безрукавка*. З XVII-XVIII ст. відома назва *кор'сет* французьке запозичення, пор.: *corset* [ЕСУМ, III, 44], [Фасмер, II, 338]. Лексема *'горсик* – фонетичний варіант слова *кор'сет*. Назва *кам'ізел'ка* позначає чоловічий вид одягу без рукавів, який носили під костюмом. Вона запозичена з польської мови, пол. *kamizelka* [5, 126]. Питомо українською є назва *безрукавка*, вона утворена префіксально-суфіксальним способом від іменника *рукав*.

Лексико-семантична група "спідній одяг" репрезентована лексемами *'майка*, *комб'інац'ія*, *п'іжама*, *ба'венка*, *труси*, *'майтки*, *б'ік'ін'і*. Назва *'майка* вживається у значенні "трикотажна сорочка без рукавів та коміра", яку використовують і чоловіки, і жінки. Дане найменування є запозиченням з російської мови [ЕСУМ, III, 362]. Лексема *комб'інац'ія* функціонує на позначення жіночої сорочки, яку надягають під сукню. Вона запозичена з латинської мови, лат. *combinatio* [ЕСУМ, III, 533]. Назва *ба'венка*, мотивована матеріалом (бавовна) позначає бавовняну теплу натільну кофту. Її частіше носять чоловіки. Слово *п'іжама* позначає в літературній мові "костюм із штанів і куртки вільного крою, який носять вдома, в лікарні і т.ін. або вдягають для сну" [СУМ, IV, 529]. У говірці дана назва використовується для найменування костюма для сну, який носять і чоловіки, і жінки. Лексема *п'іжама* запозичена з англійської мови, пор.: *pyjamas* "піжама" [ЕСУМ, IV, 399]. Чоловіча та жіноча нижня білизна номінується лексемою *труси*. Вона запозичена з французького *trusses* у значенні "короткі шаровари, штани" [7, 435]. Назва *'майтки* позначає жіночі панталони, запозичена з польської мови, п. *majtki* "труси, панталони" [ЕСУМ, III, 364]. Жіночі маленькі трусики називають *б'ік'ін'і*. Це найменування зовсім недавно почало функціонувати в говірці.

Лексико-семантична група "поясний одяг" представлена лексемами *па'сок*, *'рем'ін'*, *'крейка*, *'пойас*, *оч'кур*, *'запaska*, *припин'да*, *фар'тух*, *шта'ни*, *'бр'юки*, *'дж'інси*, *'шорти*, *'капр'і*, *'бр'ідж'і*, *с'п'ід'ниці'і*. Назва *па'сок* – зменшено-пестливе утворення до лексеми *пас*, позначає те, чим підперізують одяг по талії, запозичена з польської мови, пор.: *pas* "пояс" [ЕСУМ, IV, 303]. У говірці назва активно вживана. У такому ж значенні, але з меншою активністю використовується лексема *'рем'ін'*, успадкована з праслов'янської мови, пор.: *ремы* (род. відм. одн. ремєнє) [2, 141]. Найменування *'пойас* позначає "шкіряну, матер'яну, в'язану і т.ін. довгу смугу для підперізування одягу в стані". Дана назва є праслов'янським утворенням [ЕСУМ, IV, 549]. Пояс з кольорової пряжі іменується лексемою *'крейка* (праслов'янське утворення) [ЕСУМ, III, 73]. Лексема *оч'кур* позначає пояс або шнур, яким стягують штани, запозичена з кримсько-татарського, турецького *iskur* у значенні "шнурок, який підтримує штани" [Фасмер, IV, 180].

Жіночий поясний одяг номінується синонімічними назвами *'запaska*, *фар'тух*. Перша вживається у мовленні старших людей, друга лексема домінуюча. *'Запaska* – це спільнослов'янське утворення [Фасмер, II, 78]. Назва утворена префіксально-суфіксальним способом від лексеми *пас*. У говірці позначає "повздовжнє полотнище, прикріплене до талії спереду спідниці, яке використовується під час праці". Назва *фар'тух* – запозичення з німецької мови через польське посередництво, нім. *Schurze* [Фасмер, IV, 186]. Поряд з нею функціонує демінутив *фар'тушок*, утворений суфіксальним способом *-ок-*. Застарілою є лексема *припин'да* – очевидно, похідне утворення від дієслова *припинати* з формантом *-д-* [ЕСУМ, IV, 575].

Семема "одяг, який має дві довгі або короткі холоші й закриває нижню частину тулуба та ноги" представлена родовою назвою *штани* і видовими назвами *п'ід'штанники*, *кал'ісони*, *'дж'інси*, *'шорти*, *'капр'і*, *'бр'ідж'і*. Найбільш стійкою виявилася лексема *шта'ни*. Вона загальноживана в мовленні діалектоносіїв різного віку. Слово *шта'ни* запозичене з тюркської мови, тюрк.: *iston* в значенні "підштанники" [Фасмер, IV, 477]. Старші люди використовують лексеми *'сподн'і* на позначення такої ж реалії, утворену морфолого-синтаксичним способом. Активно починає функціонувати в говірці синонімічна назві *шта'ни* лексема *'бр'юки*, запозичена з нижньонімецької чи голландської в значенні *'шта'ни* [Фасмер, I, 224]. Семема "спідні чоловічі штани" репрезентована лексемами *п'ід'штанники*, *кал'ісони* (запозичення з французької мови, пор.: *calson*) [ЕСУМ, II, 356], лексема *п'ід'штанники* утворена префіксально-суфіксальним способом. Лексеми *'дж'інси*, *'шорти*, *'капр'і*, *'бр'ідж'і* з'явилися зовсім недавно і вживаються у мовленні молодшого покоління.

Найменування *с'п'ідниці* – загальнозживане носіями говірки села Старі Кривотули вживається у значенні “жіночий одяг, що покриває фігуру від талії до низу”. Диференціюються ознаки щодо виду тканини, особливостей крою, зумовлюючи видові назви *димка, на кл'ош, фал'дована*.

Загальна назва *взуття* номінується у говірці лексемою *'капці*. У сучасній українській літературній мові слово *'капці* вживається на означення хатніх туфель, а також легкого взуття у східних народів [СУМ, IV, 364]. Широко побутує зменшене від *'капці* утворення *'капчики*. Лексема *'капці* очевидно запозичена з польської мови, п. *karces* [ЕСУМ, II, 371]. Найменування взуття у старокривотульській говірці диференціюються на підставі таких мотиваційних ознак як “сезон носіння”, “особливість носіння”, “стать користувача”, “матеріал виготовлення”. Весною носять взуття, що закриває ногу не вище кісточки. Даний вид реалій іменується лексемами *'мешти, 'туфлі*. Остання назва більш сучасна, але менш вживана. Вона запозичена з середньонімецької *tuffele* “туфель” [Фасмер, IV, 127]. Як відзначають етимологи назва *'мешти* – загальнослов'янська, запозичена з турецької мови, тур. *mest* “сап'янові черевики” [ЕСУМ, III, 456]. Лексеми *кор'сет сандали, босон'їжки, 'шл'опанці* використовуються на позначення літнього виду взуття. Зовнішнім виглядом мотивована лексема *босон'їжки*, яка утворена шляхом основокладання (*босі + ніжки*) в поєднанні з суфіксацією. Назва вживається на позначення “виду літнього відкритого взуття”. Слово *'шл'опанці*, а також інша назва *шл'апачки* мотивовані особливістю носіння. Перша назва вживається на позначення “легких туфлів, переважно без каблуків”. Друга – означає “старе поношене взуття”. Назва *сандали* відома ще з старослов'янської мови, запозичена через італійське *sandala*, з латинського *sandalium* [Фасмер, III, 556]. У говірці також активно функціонує слово *'тапочки*, яке позначає легке домашнє взуття без каблуків. В осінньо-зимовий період носять різноманітні види взуття, які номінуються лексемами: *посто'ли, дерев'янки, 'вал'інки, 'чоботи, чере'вики, к'ірзачки, гума'ки, 'бурки, кал'оші*. М'яке селянське взуття з шкіри, що стягається шнурком і яке звичайно носили з онучами, іменується лексемою *посто'ли*. У такому значенні вона відома усім слов'янським мовам [Фасмер, III, 341-342]. Взуття з дерев'яними підшвами представлено лексемою, мотивованою матеріалом виготовлення *дерев'янки*. Дана назва, як і попередня, зовсім застаріла, зникли з вжитку реалії, позначувані ними. Способом виготовлення пояснюється назва *'вал'інки* “зимове взуття з валяної вовни”. Тривалим часом побутування відзначається лексема *чере'вики* “шкіряне взуття з низькими халявами”, відоме всім слов'янським мовам [Фасмер, IV, 337], а також назва *'чоботи* на позначення взуття з високими халявами. Дане запозичення з тюркської, пор.: *cabata* [Фасмер, IV, 371]. Мотивовані матеріалом найменування лексеми *к'ірзачки, гума'ки*, постали як результат універбації словосполучень *к'ірзов'і 'чоботи, гумов'і 'чоботи*. Загальнозживаними у говірці є лексеми *'бурки* і *кал'оші*. Перша назва позначає теплі чоботи з фетра на шкіряній підшві, запозичена з російської мови [ЕСУМ, I, 302]. Друга назва вживається для позначення гумового взуття без халяв, запозичена з німецької мови, нім. *Kalosche* [ЕСУМ, I, 353].

Лексико-семантична група “головні убори” конкретизується на основі таких мотиваційних ознак: “спосіб виготовлення”, “матеріал виготовлення”, “призначення”, “спосіб носіння”. Чоловічі головні убори іменуються лексемами *капел'ух, кашк'ит, 'ш'єнка, бе'рет*. З поміж усіх назв цієї лексико-етимологічної групи найчастіше вживається назва *'ш'єнка*, як і реалія позначувана нею. Це найменування чоловічого, а також і жіночого убору, виготовленого з хутра чи тканини. Дана назва – старофранцузьке запозичення, пор.: *chapel* [Фасмер, IV, 406]. Лексема послужила базою для виникнення деривата *'ш'єпочка*, утвореного за допомогою суфікса *-очк-*. Назва *капел'ух* позначає переважно чоловічий головний убір із фетру, яка запозичена з польської мови, пор.: *kapeluch* [ЕСУМ, II, 370], [Фасмер, II, 184]. Чоловічий головний убір із козирком позначається номеном *'кашк'ит*, запозиченим з польської мови [ЕСУМ, II, 411]. Жіночі головні убори іменуються лексемами: *'фустка, ко'синка, пла'ток, ко'ц'єнка, бе'ретка*. Особливе місце в історії назв жіночих головних уборів займає найбільш вживане у говірці найменування *'фустка* (фонетичний варіант *'хустка* – демінутив від *'хуста*). Дана лексема – спільнослов'янське утворення [Фасмер, IV, 286]. У говірці на позначення такого «шматка тканини квадратної форми, який пов'язують на голову» побутують видові назви: *ко'синка, пла'ток, ко'ц'єнка, ту'рецька фуст'ина*. Назва *ко'синка* позначає трикутну жіночу хустку, яку носять на голові або шиї. Архаїчна назва легенької хустки – *пла'ток*. Лексема *ко'ц'єнка* мотивується назвою *коц*, що означає “грубе вовняне вкривало з начісками”, утворена за допомогою суфікса *-єнк-*. Поряд з назвою *'фустка* вживається синонім *фуст'ина* і демінутив *'фусточка*, які протиставляються розміром і матеріалом. Для словосполучення *ту'рецька, фуст'ина* характерна національна ознака, а відзначається така реалія спеціальним узором, часто на неї кажуть *фуст'ка з качур'єми*. Слово *бе'ретка* в літературній мові вживається як “зменшене до берет”, у говірці засвідчене як жіночий убір. Лексема *бе'рет* і похідна від неї *бе'ретка* через російську або західнослов'янські мови запозичені з французької, можливо, італійської, фр. *beret* “бакська шапка” походить від беарнського “ковпак” [ЕСУМ, I, 174]. Назви головних уборів систематизуються за належністю реалії до тієї чи іншої статі. Активно функціонуючи довгий період, вони повільніше, ніж лексеми інших лексико-семантичних груп, переходять у розряд пасивних.

Таким чином, склад аналізованої тематичної групи лексики зазнав впливу екстралінгвальних чинників. Зі змінами матеріальної культури окремі реалії втрачаються, що зумовлює зміни складу

лексики та відношень між одиницями тематичної групи лексики: перехід певних назв до пасивного запасу, водночас з'являються нові назви для позначення нових реалій.

Назви одягу, взуття, головних уборів у говірці села Старі Кривотули відбивають диференціацію реалій за рядом ознак – “матеріал” (*ба'венка, су'к'єнка, 'футро, гума'ки, дерев'янки*), “призначення” (*н'іч'нушка, 'запaska, п'ідш'танники, 'спод'і*), “крій” (*безру'кавка, сп'ідниці на кл'оші*) та інші. Більшість назв одягу, взуття, головних уборів і прикрас досліджуваної говірки утворені на праслов'янському ґрунті (*ко'жух, су'к'єнка, пла'ток* та інші), що свідчить про давню історію лексем. Водночас етимологічний аналіз цієї лексичної групи назв виявляє багато запозичень з польської (*кам'ізел'ка, капел'ух, 'майтки*), німецької (*фар'тух, 'кофта, буш'лак*), французької (*ту'журка, кос'т'ум, кор'сет*) мов. Частина лексики старокривотульської говірки диференційована за віком діалектоносіїв. Так, для мовлення старшого покоління характерні слова *ко'жух, 'футро, пе'тек, 'бл'уска*, а мовленню молодшого покоління притаманні лексеми *п'ід'жак, б'ік'ін'і, 'дж'інси*. Тематична група лексики “одяг, взуття, головні убори, прикраси” включає лексеми, які мають паралелі в літературній мові, а також специфічні, притаманні тільки говірці села Старі Кривотули.

1. Етимологічний словник української мови / За редакцією О.С. Мельничука: В 7 тт. – Т. 1-4. – К.: Наукова думка, 1982 – 2003.
2. Історія української мови. Лексика і фразеологія / За ред. В.М. Русанівського. В.Л. Карпова, В.В. Німчука, І.П. Чепіги. – К.: Наук думка, 1983. – 744с.
3. Мій рідний край – Прикарпаття. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – 376с.
4. Новий німецько-український і українсько-німецький словник. –К.: Аконті, 2005. – 542 с.
5. Словник: Польсько-український. Україно-польський / Уклад. А. Малецька, З. Ландовські. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 848 с.
6. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. 1-11.
7. Сучасний французько-український та українсько-французький словник. – Х.б Промінь, 2006 – 800 с.
8. Українсько-англійський і англо-український словник. –К.: МП «Пам'ятки України», 1993. – 680 с.
9. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – т. 1-4. –М., 1964-1973.

In the article the features of the names of clothes, shoe, head-dresses and decorations of manner of speaking of village are described. Sary Kryvotuly, which belongs to the bar of transitional opilsko-pokutskyh dialect. Explanations of the names manner of speaking from point of semantics, origin are pointed, is analysed their the word-formation structures. Typical methods and facilities of nomination are exposed in the explored thematic group of vocabulary.

Key words: starokryvotulska talkative, thematic group of vocabulary, lexically-semantic group, names of clothes, shoe, head-dresses, decorations. value, derivative.

УДК: 811. 161. 2' 35 "19"

ББК 81.2

ПРАВОПИСНА ДИСКУСІЯ 20-Х РОКІВ ХХ СТ. І УЧАСТЬ У НІЙ ІВАНА ПАНЬКЕВИЧА

Віта Чикут

Стаття присвячена розгляду питань історії українського правопису, зокрема тих, що в 20-х роках ХХ ст. дискутувалися у зв'язку з виходом у світ проекту правопису української мови 1926 р. Аналізуються архівні документи із зауваженнями І.Панькевича до цього проекту.

Ключові слова: І.Панькевич, проект українського правопису, правопис української мови.

У 20-х роках ХХ ст. українські мовознавці помітно активізували розробку правописних питань у зв'язку з нагальними суспільними потребами пореволюційної доби. У 1921 р. з'явилися друком урядово схвалені „Найголовніші правила українського правопису”, для використання. Однак у них не було відбито ряду важливих орфографічних питань, серед яких і ті, що порушувалися на сторінках тогочасної періодики.

Неординарна пропозиція щодо українського правопису була подана С.Пилипенком, котрий ратував за те, щоб замінити український алфавіт латинським. Свою позицію науковець аргументував таким твердженням: „Ljudstvo maje odnakoivo rysaty, aby men'she vytračaty času na oznajomlennja z upšutu movamy. Ljudstvo maje se zrobytu, aby sprjaty procesovi kopuljaciji mov i tvorenju jedynoji internacional'noji movy (lyše bahatoji na dialektu terytorijal'ni i profesijni)” [11: 349]. На правописній конференції у Харкові (1927 р.), як свідчить К.Студинський, такі погляди позитивно сприйняли В.Сімович, П.Бузук, Є.Тимченко, І.Ліщина-Мартиненко, В.Ярошенко, Я.Чепіга, М.Йогансен, І.Ткачук, В.Ганцов, З.Висоцький, А.Наконечний, М.Сулима, Л.Булаховський, В.Дем'янчук і Є.Волошин [16: 64]. Однак їх не підтримали інші мовознавці.

Є.Тимченко висловив своє бачення правописної реформи у статті „Desiderata в справі нашого правопису” [17], визначаючи її три основні принципи: 1) кожному звукові щоб відповідала окрема буква, 2) правопис має бути фонетичний, при діалектному фонетичному варіанті віддавати перевагу тому, котрий відображає правильну фонетичну еволюцію, 3) написання іншомовних слів слід здійснювати своїми літерами, а якщо цього не дозволяють графічні засоби, то використовувати знаки, що найбільше відповідають звукам мови, з якої запозичено слово [17: 342].

Докладні відомості про розгортання й результати правописної дискусії подали М.Жовтобрюха [6] та О.Синявського [12].

23 липня 1925 року з метою державного врегулювання правописної проблеми Раднарком схвалив рішення: розробку правил українського правопису організувати при Народному комісаріаті освіти Державну комісію. Цією ж постановою було затверджено склад Комісії (всього 25 осіб), до якої входили відомі мовознавці, а саме: В.Ганцов, М.Грунський, А.Кримський, О.Курило, О.Синявський, М. Сулима, Є.Тимченко та ін. За основу правопису української мови рекомендовано використовувати „Найголовніші правила українського правопису” (1921).

У 1925 р. була проведена організаційна нарада Комісії, на якій були сформульовані завдання, затверджено план роботи Комісії, створено спеціальні підкомісії для виконання окремих завдань. До їх складу було залучено М.Гладкого, В.Дем'янчука, М.Калиновича, К.Німчинова, а пізніше — Л.Булаховського, М.Наконечного і Б.Ткаченка. На цій нараді було запропоновано також запросити до складу Комісії мовознавців із Західної України — В.Гнатюка, В.Сімовича, С.Смаль-Стоцького. На організаційній нараді було обрано президію Комісії, до складу якої ввійшли О.Шумський, П.Солодуб, А.Кримський та О.Синявський, секретарем було призначено П.Дятлова.

Перший пленум Комісії проходив з 11 по 21 листопада 1925 р. в Харкові, на ньому були розглянуті такі проекти: Правопис невідмінюваної частини слова (В.Ганцов), Закінчення відмінюваних слів, Пунктуація (О.Синявський), Правопис чужих слів (О.Курило), Власні ймення (М.Сулима і М.Наконечний) та скомпонований кількома підкомісіями проект граматичної термінології. Звести весь матеріал було доручено А.Кримському, В.Ганцову та О.Синявському, скласти орфографічний словник — Г.Голоскевичу.

Проект правопису був обговорений на другому пленумі Комісії (5—8 квітня 1926 р.) і рекомендований до друку для публічного обговорення. Відредагувати проект для публікації було доручено О.Синявському.

1926 р. проект (далі у тексті Проект-26) був надрукований (тираж 2 тис. примірників) і розісланий по наукових, педагогічних, громадсько-адміністративних установах та особисто різним фахівцям. Майже всі дискусійні матеріали були опубліковані в спеціальному виданні „Український правопис (Дискусійний бюлетень)”, що був додатком до газети „Вісті” (вийшло п'ять бюлетенів: №№ від 4. II, 20. IV, 4. V, 13. V, 21. V 1927 р.). Крім того, зауваги до правопису публікувалися і в інших виданнях, напр. у ж. „Україна”, в „Записках Історико-Філологічного Відділу УАН”. У ході обговорення Проекту-26 надійшло 60 кореспонденцій, 33 з них у повному обсязі надруковані в бюлетенях, а ще з 11-ох — витяги і побажання. Звернення громадськості до комісії були і колективні (усього 9, зокрема від НТШ у Львові, Вінницької окрінспектури, Луганського гуртка українознавців та ін.), і від окремих осіб. О.Синявський відзначив, що „значна кількість кореспонденцій (особливо колективних) з'явилася внаслідок дуже уважного ознайомлення з проектом, докладних дискусій поміж членами колективів на цілій низці спеціальних засідань (напр., Уваги від НТШ у Львові)” [12: 438].

У процесі обговорення одні науковці обстоювали орієнтацію правопису на східноукраїнську традицію (А.Кримський, М.Грунський та ін.), інші — на західноукраїнську (С.Смаль-Стоцький).

С.Смаль-Стоцький висловив свої міркування щодо правописної реформи у статтях „Правописна справа” [14], „Уваги до проекту українського правопису” [15]. Науковець відзначив, що ніде в світі так часто не проводяться правописні реформи, як у нас, а „правопис — це така річ, що потребує великого спокою і довгого часу” [14: 182]. Найбільшою хибюю всіх правописних реформ С.Смаль-Стоцький уважав те, що всі вони прагнуть реформувати не так правопис, як літературну мову. І тому конче необхідно розрізнити, що належить до граматики мови, а що до правопису. Завдання правопису науковець вбачав у тому, щоб докладно вивчити: 1) якими знаками подаються звуки української мови; 2) коли слова пишуться не зовсім так, як вимовляються, тобто пишуться етимологічно, а не чисто фонетично; 3) написання іншомовних слів; 4) коли писати велику букву, поділяти та скорочувати слова, коли писати разом чи окремо та правила пунктуації [14: 186].

Автор торкнувся спірних питань правопису, висловившись, зокрема проти вживання апострофа, а для позначення [i] та м'якості попередніх приголосних відстоював *і*, а не *і* (*дід*, *міло*); частку *ся* пропонував писати окремо тощо.

Критично сприйняв зміни в новому правописі М.Грушевський. Він відзначив, що галицький правопис намагався здійснити „принципи фонетичної передачі української звучні” [2: 387], а пропонований правопис значною мірою пристосований до російської мови, оскільки все, що відрізняло українську „писовню” від російської, було названо „галичанщиною”, „котру треба було як найскорше знищити, затоптати й забути, щоб не ображати „тоже-малоросійського” ока” [2: 387]. І для цього було ліквідовано „галицький ять” — *і* для позначення *ьі* на відміну від *і* для *ьі* (*ліз* — *льіз* від *лізти*, а *ліз* — *льіз* р. в. мн. від *лоза*); закріплено написання частки *ся* разом; обмежено використання в іншомовних прізвиськах літери *г* та вилучено м'який [л'] у словах іншомовного походження.

У результаті цього „українську мову сильно приподоблено до „літературної”, і не тільки в правописі, але і в вимові сей процес приподоблення іде дуже сильно” [2: 389].

У процесі роботи над правописом української мови було змінено склад правописної комісії: головою став Народний комісар освіти М.Скрипник, а замість П.Солодуба введено в члени А.Приходька та С.Пилипенка.

25 травня 1927 р. в Харкові була проведена конференція, на яку приїхало близько 75 українських культурно-освітніх діячів. Із Західної України було запрошено С.Смаль-Стоцького, В.Сімовича, В.Стефаніка, І.Панькевича та представника від Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Приїхали і взяли участь у конференції В.Сімович (Прага), К.Студинський та І.Свенціцький (від НТШ, Львів). М.Скрипник, говорячи про підсумки правописної конференції, зазначив, що „з академічних причин (переведення лекцій) не могли бути присутні проф. Степан Смаль-Стоцький з Праги та доктор Панькевич з Закарпатської України. Не могли взяти участі письменники: В.Степанік [!] з Галичини та Гренджа Данський [!] з Закарпатської України, бо їм відмовили у візі уряди польські та чеські” [13: 420]. У цьому зв'язку М.Скрипник спеціально наголосив, що „навіть цій справі — упорядкуванню українського правопису й культурному об'єднанню всього українського народу — стали на перешкоді окупаційні уряди закордонних українських земель” [13: 420].

Із листом до К.Студинського І.Панькевич надіслав свої зауваги на Проект-26 українського правопису і просив їх переслати далі, а також висловився щодо можливості своєї поїздки на конференцію. У листі він зазначив: „Готовлюся на зїзд, та о скільки польський конзуль в Кошицях не зробить перешкоди, буду могти і з Вами побачитися” [9: 66].

З листа В.Гренджі-Донського до Й.Дзендзелівського від 17. XI. 1924 додатково дізнаємось: „Панькевич, як державний урядовець (професор Ужгородської гімназії), не відважився ані прохання подати на виїзд, адже в кожному паспорті було наведено, що паспорт дійсний до всіх країн світу, крім Радянського Союзу... Я теж вніс прохання, поперше до своїх працевластців, але директор заявив, що мене не пустять до Радянського Союзу, а коли відважуся поїхати, то мене викинуть з роботи” [5: 75]. Проте В.Гренджа-Донський надіслав заяву, в котрій говорилося, що „Закарпаття приймає новий фонетичний правопис, вичищений і пересіяний від усяких полонізмів, русизмів, мадяризмів, щоб один народ мав свій єдиний літературний правопис” [4: 455]. Ця заява була зачитана на конференції і надрукована в резолюційній публікації Академії Наук [4: 455].

На конференції як представник з Закарпаття виступив із привітанням депутат Чехословацького парламенту І.Мондок. Цей факт докладно висвітлив Й.Дзендзелівський [5].

Хоч особисто І.Панькевич не мав змоги поїхати на конференцію, проте надіслав свої зауваги до Проекту-26 правопису української мови. К.Студинський писав, що із Західної України було надіслано 37 пропозицій щодо Проекту-26 української мови і „число їх серед конференції росло. Між іншим прийшли замітки від д-ра Івана Панькевича з Ужгорода” [16: 68].

Зауваги І.Панькевича на Проект-26 українського правопису збереглися у кореспонденції К.Студинського [10]. Це чотири машинописні аркуші з авторським підписом. Цей документ, на скільки нам відомо, не був іще надрукований.

На початку тут І.Панькевич зазначив: „Уваги мої будуть носити характер загальний, бо детальних річей годі мені пускатися задля браку відповідних джерел в Ужгороді. Наперед мушу піднести, що в прінципах українського правопису нема непероможних точок, хоч би взяти за прінцип сучасний стан української мови як цілоти. Традиція наша правописна недавня й неоднакова — все-ж таки з нею треба числитися й я з вдовolenням констатую, що комісія для впорядкування українського правопису взяла також її під увагу” [10: 66 а].

У цій нашій статті ми проаналізуємо лише деякі (дев'ять пунктів) із заміток І.Панькевича до Проекту-26 правопису української мови, зіставивши їх із відповідними пунктами із „Проекту правопису української мови” (1926) та й самого „Правопису” (1928) (у тексті Правопис-28).

1. Перше зауваження І.Панькевича стосувалося § 1 Проекту-26 правопису української мови. Мовознавець відзначав, що з огляду на слова *яблоня*, *яблінка* слід писати: *яблоко*, а не *яблуко*, так само писати *мрамор* або *мармор*, *мачоха* [10: 66 а].

У проекті було запропоновано такі написання слів: *будяк*, *ворушити мармур*, *мачуха*, *парубок*, *яблуко*, *яструб*, *зозуля*, *мордувати* й ін. [18: 9].

Написання слова *яблоко*, оскільки є похідні *яблінка*, *яблінковий* підтримували також члени Наукового тов. ім. Шевченка, Львів [3: 67].

Відстоюючи написання *яблоко*, І.Панькевич, напевно, вважав більш виправданим зберегти, нехай і з певною натяжкою — усупереч фонетичним закономірностям у цьому конкретному випадку (бо слід би очікувати *яблико*) — характерну для літературної мови співвідносність: *о* — у відкритому складі (*яблоко*), *і* — у закритому (*яблінка* < *яблонька*).

У сучасній українській літературній мові у багатьох словах на місці етимологічного *о* стоїть *у*.

У слові *яблуко* звук [у] постав внаслідок сильної лабіалізації [7: 187].

Слово *мармур* Ю.Шевельов не відносить до класу слів, в яких на місці етимологічного [о] постав звук [у], оскільки вважає, що це слово є запозичене в українську мову вже із цим звуком: *мармур* із пол. *marmur* (або під його впливом) [21: 678].

У слові *мачуха*, що походить із *мачеха*, мав би бути звук [о] (*мачоха*), але під впливом слів із суфіксом *-ух(а)*, як *свекруха*, *повитуха*, [21: 677] на місці очікуваного [о] маємо [у].

2. І.Панькевич не погоджувався із запропонованою у проекті формою *христитись*, а відстоював форму *хреститись*, оскільки є слово *хрест* [10: 66 б].

У Проекті-26 відзначено, що сполучення *p* та *l* із глухими (ь, ь) між приголосними у відкритих складах в українській мові перейшли в *ри*, *ли*, і в словах, де ці сполучення знаходяться в постійно відкритих складах, треба писати послідовно *ри*, *ли*. До цих слів віднесено такі: *блищати* (блискавка, блискавиця і т. ін.), *глитати* (глитай...), *гримати*, *гриміти*, *дритати*, *стрімити*, *дрижати* (дрижаки, здригнутись...), *кривавий* (закривавитись), *кришити* (крихта, кришка), *стрижень*, *тривати*, *стривати* (але *стрівати* = зустрічати), *тривога* (тривожитися), *тримати*, *христитись* (нехрищений), *чорнобривий* (чорнобривка) [18: 20].

У Правописі-28 залишилася форма *христитись* [19: 13].

Ю.Шевельов також подає форму *христись* як літературну норму, відзначаючи, що написання *христити* є хибним з історичного погляду [21: 593]. Тут іде мова про рефлекс *рь* в *ри*: *кръстити* < *христити*, але спрацьовує аналогія до *крест* > *кръсть*. У сучасній українській літературній мові закріпилася форма *христити(ся)* [1: 761].

3. Дискусію між представниками Західної та Східної України при обговоренні Проекту-26 українського правопису викликало написання апострофа.

І.Панькевич виступив проти використання апострофа, зокрема він зазначив: „Апострофування по губних приголосних перед: *я*, *ю*, *є*, *ї* — вилити, бо українець їх не м'ячить, хіба той, що навик до російської вимови” [10: 66 а].

У Проекті-26 зазначалося, що апостроф ставимо у таких випадках:

1. Після губних приголосних (*б*, *п*, *в*, *м*, *ф*): *б'ю*, *б'є*, *б'ється*, *б'ячий*, *п'ять*, *пов'язати*, *тім'я*....

2. У деяких словах після *р*: *п'ір'я*, *бур'ян*, *матір'ю*...

3. Після префіксів, що закінчуються на приголосний, перед *я*, *ю*, *є*, *ї*: *з'явиться*, *роз'яснити*, *без'язикий*... А також в словах іншомовного походження після префіксів *об-*, *суб-*: *об'єкт*, *суб'єкт* [18: 11—12].

Науковці із Західної України були проти впровадження на письмі апострофа. Так, С.Смаль-Стоцький, як і І.Панькевич, вважав апостроф взагалі зайвим знаком. Мовознавець зазначив, що й він колись використовував його обмежено в своїй граматиці, однак шкільна практика показала, що і в тих випадках він зовсім не потрібний, „бо ніхто з Українців не в силі прочитати *бю*, *бе*, *бя*, *бі* інакше як *бйу*, *бйе*, *бйі*, *ря* інакше як *рйа*...” [14: 188]. Щодо написань таких слів, як *зісти*, то науковець зауважив, що їх нема ніякої причини побоюватися, що „хтось так написане слово не по українськи вимовить, чи він вимовляти ме *зйісти*, чи *зйісти* — все буде по українськи” [14: 188].

Представники ж Східної України обстоювали написання апострофа в словах, які цього потребують. А.Кримський вважав „усунення апострофа зневагою духа мови” [16: 64].

Хоч К.Студинський також був проти використання цього знака, але з метою порозуміння між мовознавцями готовий був піти на поступки: „Здається, що правда буде по середині та що апостроф у дуже сильному обмеженні найде примінення, тим більше, що на Україні ведеться українізація чужинців і українізатори мали би велику мороку, якби апостроф усунено” [16: 64].

На одному з перших засідань конференції більшістю голосів було скасовано використання апострофа, але наприкінці більшістю голосів відновлено. Спеціально обрана „Комісія для погодження суперечностей в ухвалях Конференції” висловила за обмежене використання апострофа, зокрема щоб не писати його після букв на позначення губних. Остаточо оформити „Правопис” мала президія (М.Скрипник, А.Приходько, А.Кримський, О.Синявський, С.Пилипенко). Що ж до апострофа, то 4 члени проголосували за те, щоб залишити ті правила використання апострофа, котрі були запропоновані у Проекті-26, і лише 1 член виступав за обмежене його вживання [12: 446].

4. І.Панькевич пропонував у род. в. множини іменників прийняти як нормативну форму *озер* [10: 66 а] — усупереч історично більш вмотивованого *озір*.

У пункті 1. е. § 7 Проекту-26 при поясненні чергування *о—і*, *е—і* серед ряду прикладів чергування в іменниках род. в. множини подано *озір* — *озеро* [18: 14].

У Правописі-28 цього слова вже немає: *ніг* (род. множ.) — *нога*, *гір* — *гора*, *кіз* — *коза*, *бджіл* — *бджола*, *кіс* — *коса*, *піл* — *пола*, *підків* — *підкова*, *топіль* — *тополя*, *підвід* — *підвода*, *робіт* — *робота*, *панчіх* — *панчоха*, *ягід* — *ягода*, *осіб* — *особа*, *слів* — *слово*, *коліс* — *колесо*, *сіл* — *села*, *пліч* — *плече*, *кіл* — *коло*, *решіт* — *решето* і т. д. [19: 8].

5. І.Панькевич пропонував уживати форму *зап'язг*, а не *зап'язіг* [10: 66 б].

У Проекті-26 (§ 7. 1. е) до прикладів чергувань голосних подано й такі приклади: *мігши*, *міг* (дієсл. минулого часу, але *могла*, *могли*, *могли*), *ріс* (але *росла*, *росло*, *росли*, *рости*), *вів* (але *вела*...), *пик* (але *пекти*...), *утік* (але *утекла*, *утекти*...), *ніс* (але *несла*...), *плів* (але *плели*...), *замів* (але *замела*...) та ін., а з аналогії й *ліг* (хоч *лягла*, *лягли*, *лягти*), *зап'язіг* (хоч *зап'язгати*...). Але *мок*, *утоп* [18: 14] Без змін цей пункт було залишено і в Правописі-28 [19: 8].

У переважній більшості говірок української мови наголошений *є* перейшов в *а*, а в ненаголошеній позиції в *е*, однак у деяких словах замість очікуваного *а* з'явилося *і*, напр.: *зап'язіг*, але *зап'язгла*, діал. *тіг* (*тягнув*). Ю.Шевельов відзначив, що в цьому випадку відбувся вплив дієслова *лягти*, котре в праслов'янській мові мало назальний інфікс у теп. часі, і його словоформи в українській мові мали б бути такі: *ляжу*, *ліг*, *легла*, однак звук *а* поширився на жін. рід та інфінітив, а потім за моделлю *ліг* —

лягла і постали форми *зап'язіг* — *зап'язгла* [21: 185]. У сучасній літературній українській мові закріпилася форма *зап'язіг* [1: 229].

6. Висловив свої міркування І.Панькевич і щодо написання флексії *-ів* у родовому відмінку іменників жін. і середнього родів, зокрема він зауважив, що таке написання можливе лише у словах: *прислів'їв*, *подвір'їв*, *волів*. Якщо допускається вживання дублетів, то старші форми слід подавати на першому місці. Мовознавець категорично був проти використання форм: *розкошів*, *подорожів*, *матерів*, *статтів*, *відповідів*, оскільки ці іменники належать до третьої відміни і мають закінчення *-ей* [10: 66 в].

У Проекті-26 зафіксовано пропозицію визнати нормативним закінчення *-ів* у таких випадках: *без прислів'їв*, *подвір'їв*, *волів* (від *воло*), *багнів* (і *багон*), *полів* (рідко *піль*), *морів*, *місців* (і *місць*), *обличчів* (і *облич*), *роздоріжжів* (і *роздоріжж*), *стовпиців* (і *стовпиц*), *питаннів* (і *питань*), *бабів*, *хатів* (і *хат*), *губів* (від *губа* = *labium*), *розкошів*, *подорожів*, *матерів*, *статтів* (і *статтей*), *відповідів* (і *відповідей*), *тварів* (і *тварей*) [18: 49].

Цей пункт у Правописі-28 подано без змін (змінено лише термін *речівники* на *іменники*) [19: 23].

У староукраїнських пам'ятках зустрічається паралельне використання флексій *-ей* та *-ий*, що зумовлено варіативною зміною *ь* перед *ј* в окремих групах говорів української мови. Флексія *-ий* є характерною для південно-західних говорів (*костий*, *вістий*), а флексія *-ей* для південно-східного та північного наріч і є сучасною літературною нормою.

Флексія *-ів* у род. в. мн. іменників жіночого та середнього родів за походженням є пізнішою, запозиченою з другої відміни, у говорах уживається і в іменниках третьої відміни (*м'ін'їу*, *сол'їу*, *печ'їу*) [8: 117].

7. У своїх заувагах І.Панькевич пропонував подати дублетні форми дієвідмінювання атематичних дієслів: *їш*, *даш*, *відповідь*, відзначивши, що це „бажання закарпатських граматиків” [10: 66 в].

У § 49 Проекту-26 було подано зразки дієвідмінювання дієслів *їсти*, *бути*, *дати* відповідно і в 2 ос. одн. подані такі їх форми: *їси*, (*єси*), *даси*, *відповідіси* [18: 66].

В атематичних дієсловах, основи яких закінчувалися на приголосний (**es-*, **dad-*, **ed-*, **vèd-*) у 2 ос. одн. постала флексія *-si* < індоєвроп. *-si*. Отже, у 2 ос. одн. у цих дієсловах виступала флексія *-си*: *їси*, *даси*, *відповідіси*, однак у говорах ця флексія може замінюватися скороченим варіантом *-сь* або приймати флексію тематичних дієслів *-ш*: *даш* // *дас*”, *їш* // *їйс*”, *нов'їш* // *новіс*” [8: 310—318].

У сучасному правописі закріпилися форми на *-си*: *даси*, *їси*, *відповідіси* [20: 93].

8. Щодо написання в іншомовних словах м'якого [л'], то І.Панькевич стояв на позиції, щоб „взагалі чуже „л” передавалося консеквентно без м'якнення. Інакше по проекту комісії помочи собі можна буде лиш словником” [10: 66 в].

У Проекті-26 було запропоновано передавати запозичене *л* в одних випадках як нем'яке, а в інших як м'яке. Однак відзначено, що зважаючи на різний час та шляхи запозичення не можливо точно визначити, яке *л* потрібно писати [18: 75—78].

М.Грушевський пропонував у старших запозиченнях вживати тверде *л*, але в новіших спостерігається виразна палаталізаційна тенденція, тому, на його думку, і треба так писати: *канцелярія*, *кольор*, *лямпа*, *лямівка*, *пляшка* і т. д. [2: 389].

За написання *ля*, *лю*, *льо* проголосувало 22 учасники конференції, 20 — проти і 1 утримався [12: 444].

9. Щодо написання літери *г* в іншомовних словах, то І.Панькевич вважав, що її потрібно писати послідовно (очевидно, за зразком інших західно-європейських мов): *географія*, *геологія* [10: 66 в].

У Проекті-26 українського правопису зазначено, що літера *г* вживається лише в запозичених власних та географічних назвах [18: 78].

М.Грушевський відзначав, що в народній вимові є безсумнівна тенденція розрізняти *г* і *г* (*галатан*, *ганок*, *грунт*, *гудзик* та ін.) і тому потрібно використовувати на письмі літеру *г* [2: 389].

У процесі обговорення цього питання на конференції 26 учасників проголосували за написання літери *г*, 10 — за *г* [12: 445].

Президія вирішила у цих суперечливих питаннях знайти компроміс, а саме: слова грецького походження передавати з твердим *л* і літерою *г*, слова з інших європейських мов — з м'яким *л* і з *г*.

К.Студинський згадував про процес обговорення правописних питань на конференції: „З деяких натяків на конференції можна ще було винести вражіння, будьтоби галицькі українці обстоюють за своєю країною Піємонт української культури” [16: 72]. Щоб заперечити цю думку науковець виступив із промовою, в якій виголосив: „В ім'я культурного єднання приймемо ухвалений на конференції правопис і будемо старатися перевести його всюди, де тільки сягає наша сила. Стверджую прилюдно, що з конференції виходимо не роздвоєні, а об'єднані” [16: 73].

І в цьому важливому для українського мовознавства процесі — встановленні єдиних правописних норм для Східної і Західної України — певною мірою взяв участь І. Панькевич. Науковець враховував і закономірності фонетичної зміни, і аналогію, і традиції, але не в усьому його погляди були прийнятними і компромісними.

- О.В. Дмитрієв та ін. — К.: Ірпінь, 2004. — 887.
- Грушевський М. До упрямління українського правопису // Історія українського правопису XVI—XX століття. Хрестоматія. — К.: Наукова думка, 2004. — С. 387—391.
 - Гузар О. Роль Наукового товариства ім. Шевченка у формуванні єдиного загальноукраїнського правопису. 1900—1929 роки // Історія Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1998. — С. 44—68.
 - Гренджа-Донський В. Українська культура на Закарпатті на початку цього сторіччя і за першої Чехословаччини // Я теж українець. Публіцистика. — Ужгород: Закарпаття, 2003. — С. 445—457.
 - Дзедзелівський Й. З історії боротьби і за воз'єднання українських земель в одній Українській Радянській державі (До 50-річчя виступу І.Мондока на Всеукраїнській правописній конференції в Харкові в червні 1927 р.) // Наукові записки культурного союзу українських трудящих у ЧССР. — Пряшів, 1979. — № 7. — С. 63—80.
 - Жовтобрюх М.А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918—1941). — К.: Наукова думка, 1991. — 257 с.
 - Історія української мови. Фонетика / Упорядники М.А.Жовтобрюх, В.М.Русанівський, В.Г.Скляренко. — К.: Наукова думка, 1979. — 367 с.
 - Історія української мови: Морфологія / Упорядники С.П.Бевзенко, А.П.Грищенко, Т.Б.Лукінова та ін. — К.: Наукова думка, 1978. — 539 с.
 - Панькевич І. Лист до К.Студинського від 16. V. 1927. — ЦДІА України у Львові. — Ф. 362. — Опис 1. — Справа 365. — Арк. 66.
 - Панькевич І. Уваги до „Проекту правопису“, надрукованого Народнім Комісаріатом Освіти УСРР // ЦДІА України у Львові. — Ф. 362. — Опис 1. — Справа 365. — Арк. 66 а—66 г.
 - Пилипенко С. Odvertij lyst do vsix, xto cikavut'sja sijeju spravoju // Історія українського правопису XVI—XX століття: Хрестоматія. — К.: Наукова думка, 2004. — С. 349—351.
 - Синявський О. Коротка історія „Українського правопису“ // Історія українського правопису XVI—XX століття: Хрестоматія. — К.: Наукова думка, 2004. — С. 432—452.
 - Скрипник М. Підсумки правописної дискусії // Історія українського правопису XVI—XX століття: Хрестоматія. — К.: Наукова думка, 2004. — С. 416—429.
 - Смаль-Стоцький С. Правописна справа // Україна. — 1926. — Кн. 4. — С. 180—191.
 - Смаль-Стоцький С. Уваги до проєкту українського правопису // Україна. — 1927. — Кн. 1—2. — С. 230—239.
 - Студинський К. З побуту на Радянські Україні. На маргінесі правописної конференції. — Львів, 1927. — 111 с.
 - Тимченко Є. Desiderata в справі нашого правопису // Історія українського правопису XVI—XX століття: Хрестоматія. — К.: Наукова думка, 2004. — С. 342—347.
 - Український правопис (проект). — Харків, 1926. — 121 с.
 - Український правопис. — Харків, 1928. — 103 с.
 - Український правопис — К.: Наукова думка, 1993. — 235 с.
 - Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. — Харків: Акта, 2002. — 1054 с.

Article is dedicated to consideration of questions of the Ukrainian spelling history, in particular those, that in 20th of a 20th century were discussed as a result of Ukrainian language of 1926 project of spelling appearance. Archive documents with the Ivan Pankevitch's remarks to this project are analysed.

Key words: Ivan Pankevitch, project of the Ukrainian spelling, spelling of Ukrainian.

**ІВАН КОВАЛИК І СУЧАСНЕ МОВОЗНАВСТВО
(ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ІВАНА КОВАЛИКА)**

Василь Грецул. Внесок Івана Ковалика в українське і слов'янське мовознавство.....	3
Євгенія Карпіловська. Системна теорія словотвору І. І. Ковалика та мовна динаміка.....	11
Марія Федурко. Морфологія у структурі вчення Івана Ковалика про словотвір.....	13
Роман Бачкур. Причини творення нових слів в інтерпретації Івана Ковалика.....	16
Марія Брус. Фемінітивний словотвір у працях І. І. Ковалика.....	19
Олена Плахоніна. Іван Ковалик як дослідник динаміки морфемної будови слова.....	23
Вікторія Сухенко. Слово в мовознавчій концепції Івана Ковалика.....	25

ТЕОРІЯ МОВИ

Ніна Гуїванюк. Корелюваність і вчення про синтаксичні парадигми.....	29
Анатолій Загнітко. Сучасний граматичний аналітизм у типологічних виявах.....	33
Катерина Городенська. Власне-прислівникова й транспозиційна сфера ступеньованих прислівників з первинною якісно-означальною семантикою.....	41
Анатолій Зеленько. Загальнотеоретичне обґрунтування теорії дериватології.....	43
Світлана Соколова. Проблема створення двомовного словника префіксальної дивергенції.....	45
Ярослав Яремко. Семантика словесного знака: від лігвоцентризму до антропоцентризму.....	50
Олег Остапович. Історія та сучасні наукові засади релятивістських і континентних мовних теорій.....	55
Ірина Кузьма (Вербовська). Словотвірна варіантність: теорія та історія (на матеріалі прикметника).....	61
Олександра Данилюк. Теоретичні основи дослідження комунікативної компетенції.....	66
Святослав Шевель. Текст як когнітивна одиниця мови.....	68

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ МОРФОЛОГІЇ

Тетяна Чубань, Тетяна Левченко. Видові кореляції відіменних дієслів.....	72
Тетяна Бичкова. Система дієслівної словозміни в західноукраїнських рукописних апокрифічних збірниках XVII-XVIII ст.....	78
Гафія Василевич. Вербономінанти як комунікативні еквіваленти дієслів у сучасній українській мові.....	80
Оксана Микитюк. Українські морфеми як увиразнювачі офіційно-ділового стилю.....	83
Ольга Рим'як. Однозначні транзитивні дієслова в пам'ятках XVI—першої половини XVII століття.....	86
Віталій Борецький. Взаємодія формальних і семантичних чинників при транспозиції у сфері семантико-граматичних категорій іменника.....	88
Тетяна Висоцька. Статус сполучника як частини мови.....	91
Лілія Парияк. Структура семантики ітеративності.....	94
Тетяна Соломкіна. Ад'єктивна та субстантивна перфектність в українській мові.....	97

СИНТАКСИЧНІ ОДИНИЦІ І КАТЕГОРІЇ, ЇХ ФУНКЦІЇ

Микола Мірченко. Комплексний характер та ієрархія категорійних параметрів речення.....	101
Надія Тишківська. Називний уявлення і називний теми.....	105
Тамара Слободинська. Складносуурядні речення як синтаксичний засіб експлікації незалежного таксису в українській мові.....	107
Василь Пітель. Формально-синтаксична типологія незакінчених речень.....	111
Людмила Пархонюк, Ірина Пархонюк. Апозиитивні сполуки з погляду синтаксичної деривації.....	115
Володимир Барчук. Структура семантики інтервалу.....	118
Наталія Лешкова. Структурні особливості реми в детермінантних складних реченнях.....	124
Наталія Герета. Семантичне навантаження ввідних слів у конструкціях із прямою мовою (на матеріалі роману М. Стельмаха „Дума про тебе“).....	127
Наталія Шульжук. Мовна економія та надлишковість у синтаксичній організації діалогічної єдності.....	130
Лариса Колібаба, Валентина Фурса. Проблема зв'язку словотвірних категорій дієслів із синтаксисом.....	133
Наталія Єршова (Морозова). Специфіка структурно-семантичної організації речень займенниково-співвідносного типу в художній прозі Євгена Гуцула.....	138
Ірина Гуменюк. Інтер'єктиви як засоби репрезентації модусної сфери висловлення.....	141
Яна Майстренко. Засоби вираження відношення ідентифікації у висловленнях сучасної української літературної мови.....	147
Оксана Семенов. Семантичні характеристики суб'єкта емоційного стану.....	149
Михайло Ковальчук. Структурно-семантичні різновиди складних речень з відносно-репродуктивною семантикою в староукраїнській мові.....	153
Світлана Марцин. Особливості функціонування безсполучникових складних конструкцій у листуванні.....	155
Ірина Судук. Структурні особливості біблійних порівняльних конструкцій.....	158
Надія Карпенко. Описові дієслівно-іменникові словосполучення як присудки в науковому стилі української мови.....	161
Наталія Кобченко. Дериваційна природа вільного поєднання в конструкціях з дативом.....	164
Ольга Ячук. Власне семантичний та семантико-синтаксичний аспекти відокремлених прикладок (на матеріалі української прози зламу XX—XXI століть).....	167
Лариса Наконечна. Специфіка транспонування вищо-часових форм дієслова у поліпредикативних структурах сучасної української мови.....	172
Людмила Іванова. Семантико-синтаксична характеристика речень із дистрибутивними предикатами.....	175
Оксана Семотюк. Функціональна природа вставлених компонентів в українській мові.....	178
Юлія Ричагівська. Типи семантико-синтаксичних відношень у багатокомпонентному реченні поетичного мовлення.....	181

Людмила Дубовик. Особливості синтаксичного зв'язку між частинами безсполучникових складних речень причинової семантики.....	184
---	-----

ПРОБЛЕМИ ТЕОРЕТИЧНОЇ Й ОПИСОВОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

Петро Білоусенко. З історії суфікса <i>-ина</i> (назви тварин).....	188
Володимир Олексенко. Словотвірна категорія одиничності в сучасній українській мові.....	192
Катерина Савич. Зінаїда Сікорська. Абревіатури в українській літературній мові початку ХХІ століття.....	196
Володимир Калашник. Оказіональне словотворення як спосіб концептуалізації художнього світу поета (за ідіостіями В. Стуса, М. Вінграновського, С. Сапеляка).....	201
Олександр Стишов. Глобалізаційні вияви в словотворенні української і російської мов кінця ХХ – початку ХХІ ст.....	204
Зоя Валюх. Вербальний блок словотвірної парадигми іменників – назв осіб в українській мові.....	208
Микола Лесюк. Дослідження словотвору на рівні словотвірних гнізд.....	212
Ірина Ощипко. Словотвірна синонімія українських прислівників.....	216
Юрій Шепель. Словотвірна інваріантність – варіативність – синонімія (з позиції аналізу словотвірних рядів слів).....	219
Анатолій Нелюба. Від графічної економії до нових словотворчих засобів і основ (складання скорочених основ і його наслідки в словотвірній номінації).....	222
Любомир Сегін. Дієслова руху як мотивуючі слова.....	226
Лариса Кислюк. Функціонування та словотвірний потенціал неозапозичень у сучасній українській мові.....	226
Інна Демешко. Морфологічні особливості девербативів на позначення діяча.....	231
Людмила Ткач, Ольга Кацімон. Словотвірна проблематика у працях Василя Сімовича.....	236
Олександр Петров. Складні слова зі значенням подібності в російській мові.....	242
Олена Марчук. Словотвірні компаративні структури у творах М. М. Коцюбинського.....	245
Світлана Семенюк. Іменники з модифікаційним значенням жіночої статі в українській мові кінця ХVІІІ – ХХ ст. (суфікс <i>-ух-а</i>).....	247
Оксана Ципердюк. До проблеми словотвірної синонімії.....	251
Марина Навальна. Соціально зумовлені іменникові суфіксальні новотвори.....	254
Ольга Рембецька. Особливості функціонування словотворчих суфіксів на позначення осіб-носіїв внутрішніх ознак.....	257
В'ячеслав Мерінов. Граматична синонімія в іменників-неістот (на матеріалі медичної лексики).....	259
Олена Кардашук, Майя Гураль. Словотвірний потенціал похідних прикметників у структурі семантичного поля “простір”.....	262
Наталія Пославська. Дієслова із семою руйнування об'єкта як база продукування похідних.....	265
Оксана Меркулова. Конфіксальні <i>potina loci</i> в українській мові ХІ-ХVІІІ століть.....	270
Ольга Тилик. Афіксальні іменникові засоби вираження значення подібності.....	274
Тетяна Лазута. Дериваційна спроможність іменникових основ у творенні дієслів сучасної української мови.....	277
Світлана Жарко. Специфіка словотвірної семантики відсубстантивних іменників на позначення конкретних предметів.....	279
Тетяна Мороз. Іменники-новотвори П. Куліша в його перекладі Біблії.....	282
Марія Фенко. Словотвірна парадигма прикметника.....	288
Маріана Галюк. Проблема розмежування прикметників на якісні і відносні як семантична інтерпретація дериваційної поведінки твірних.....	291
Ірина Бабій. Словотвірна характеристика дескриптивних індивідуально-авторських номінацій (на матеріалі сучасної “малої прози”).....	295

ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ОНОМАСІОЛОГІЯ

Лев Полюга. Концептуальна спорідненість семантичних структур синонімів і антонімів.....	299
Лілія Невідомська. Семантична сутність лексичної конотації.....	301
Василь Бойчук. Внутрішня форма слова як ономазіологічна категорія та інструментарій зіставних досліджень.....	305
Олена Пелехата. Особливості семантики відзоонімічних прикметників у слов'янських мовах.....	309
Петро Мацьків. Корелюваність Бога в сакральному дискурсі.....	311
Ольга Кровицька. Іменник “молитва” у мовній традиції ХVІ-ХVІІ ст.....	314
Наталія Шабундаєва. Декілька українських назв хліба.....	316
Надія Остах. Про українські народні назви квасолі.....	319
Ірина Джочка. Субстантивні лексеми з семою кількості в сучасній українській мові.....	324
Роксолана Стецюк. Назви злочинів і злочинних дій, спрямованих проти життя людини (на матеріалі актових документів Гетьманщини).....	328
Олександр Скопненко. Принципи адаптації іншомовної лексики в українській та білоруській кодифікаційних традиціях 1920- початку 1930 рр.....	331
Людмила Марчук. Парадигматичний та синтагматичний аспекти ядра та периферії поля градації в сучасній українській мові.....	333
Віра Пітель. Метафоричні зв'язки в семантемах непохідних назв рослин.....	337
Артур Томчак. Неологізми в сучасній польській мові.....	341
Ірина Битківська. Семантична адаптація англійців у сучасній українській мові.....	344
Світлана Климівич. Аброномінація і специфіка використання абрутворень у функціональних стилях української мови.....	348
Олена Хавкіна. Допоміжні мікрополя загального поля параметричності в українській мові.....	351
Лариса Голіченко. Семантична організація сільськогосподарської лексики на позначення садів та виноградників у сучасній українській мові.....	353
Катерина Коротич. Явище накладання лінгвальних полів: причини та способи їх взаємодії (на матеріалі полів “безпека/небезпека” і “сільське господарство”).....	355
Тетяна Мельник. Розвиток лексичного складу української літературної мови у 20-30-х рр. ХХ ст.....	361
Олеся Сколоздра. Явище гетеронімації особи у художньому тексті (на матеріалі оповідань Івана Франка про духовенство).....	365

Оксана Зелінська. Антоніми як засіб виразності в барокових проповідях ХVІІ ст.....	368
Галина Цап. Національно-культурний компонент у семантичній структурі слова.....	371
Валентина Капась. До проблеми дослідження лексики за полями.....	375
Тетяна Андреева. Конкретизатори тотивної семантики на лексичному рівні.....	379
Ірина Скіра. Функціонування вульгаризмів у мові молоді (на матеріалі тексту роману К. Варги).....	381
Ольга Задорожна, Алла Шумейкіна. Функціонування вторинних лексико-семантичних варіантів дієслова <i>руйнувати</i> в сучасній українській мові.....	386

ОНОМАСТИКА

Дмитро Бучко, Ганна Бучко. Становлення українських ойконімів на <i>-иц(я)</i>	390
Раїса Козлова. Праслов'янське <i>*mater, *mati</i> в слов'янській ономастиці.....	395
Володимир Горпинич. Відтопонімічні деривати давньогрецької мови.....	400
Святослав Вербич. Топоніми турківщини: структура, доонімна семантика, етимологія.....	404
Зоряна Купчинська. Географія посесивних ойконімів у ХVІ – ХVІІ ст.....	406
Мирослав Габорах. Про так звані румунізми в оронімії Івано-Франківщини.....	410
Любов Остах. Творення чеських слов'янських автохтонних імен (лексико-семантичний спосіб).....	413
Галина Вишневецька. Назви поселень Холмщини і Підляшшя, які утворилися від дохристиянських чоловічих особових імен.....	416
Інна Царалунга. Ойконіми на <i>-ани (-яни)</i> , утворені від слов'янських композитних імен.....	419
Віра Котович. Ойконіми Галицького району: два рівні деривації.....	423
Тетяна Крупеньова. Міфоніми в антропосистемі драматургії Лесі Українки.....	427
Наталія Лісняк. Суфіксальна деривація мікротопонімів Західного Поділля.....	430
Михайло Торчинський. Історія топонімічних студій (на матеріалі дисертаційних досліджень, захищених в Україні в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.).....	434
Наталія Павликівська. Мотиви соціального спрямування у псевдонімній номінації.....	439
Ніна Сивстун. Жіночий іменник міста Тернополя др. пол. ХХ ст. (найуживаніші імена).....	444
Світлана Павелко. Частотний жіночий іменник м. Косова.....	448
Юлія Блажчук. Прізвища-композити в антропоніміці Уманщини.....	452
Ольга Марочкіна. Пасивна лексика в основах прізвищ Розточчя.....	455
Василь Яцій. Назви населених пунктів Івано-Франківщини, утворені основоскладанням.....	458
Наталія Сокіл. Морфологічний спосіб деривації мікротопонімів Сколівщини.....	460
Андрій Собуцький. Ойконіми Вінницької області на <i>-ани (-яни)</i>	463

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА: СТРУКТУРА Й СЕМАНТИКА КОНЦЕПТУ

Ніна Клименко. Неологізми в семантичних полях ад'єктивної лексики.....	466
Віталій Кононенко. Концепт <i>гра</i> в лінгвокультурологічному вимірі.....	469
Олена Семенець. Контекстуальна природа когнітивних мовних систем і пам'ять слова.....	473
Марія Скаб. Словотвірні потенції слова як концептовиражальний засіб.....	478
Любов Савченко. Етноконцепти анімічних вірувань українців про уособлення хвороб та їх відображення у фразеології.....	482
Тетяна Печончик. Семантичне поле та внутрішня форма концепту “темник” (на матеріалі українських он-лайн видань).....	486
Людмила Фатеева. Концептосфера назв вольових актів як засіб вираження ідейно-тематичного змісту твору.....	488
Ольга Барабаш. Деякі питання аналізу семантичного поля крізь призму когнітивізму.....	491
Олександр Задорожна. Лексико-семантична група “життя людини” як елемент вербалізації концепту часу в поетичній мові.....	493
Вікторія Яковлева. Фразеологізми з компонентом <i>батько</i> в контексті лінгвокультурних концептів.....	496
Ольга Сурмач. Лінгвокультурологічний концепт “багатство” у паремії та фразеології (на матеріалі англійської, російської та української мов).....	500
Тетяна Євтушина. Фразеологічна репрезентація концепту <i>психіка людини</i> в новелах В. Стефаніка.....	502

ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ МОВЛЕННЯ

Мар'ян Скаб. Українська система номінацій адресата мовлення (результати та перспективи вивчення).....	506
Наталія Журавльова. Відбиття емоційності як важливої етнопсихологічної риси української вдачі в етикетних одиницях епістолярної ввічливості ХІХ – початку ХХ ст.....	510
Юлія Пацаранюк. Аксиологічні виміри іронічних висловлень (прагмалінгвістичний аспект).....	514
Світлана Лавриненко. Інтертекстуальні символи української народної пісні.....	517
Валентина Грещук. Гуцульські діалектні риси в мові повісті М. Коцюбинського “Тіні забутих предків”.....	520
Петро Дрогомирський, Ольга Дикан. Мовно-культурний простір Галичини кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. в європейському контексті.....	524
Любомира Гнатюк. Неузгодженість комунікативних максим.....	527
Алла Романченко. Прагмалінгвістична поведінка мовця в компарально-модальних категорійних ситуаціях.....	530
Людмила Українець. Прагматичні особливості конотації фонетичних засобів в українській поетичній мові.....	535
Ольга Литвин. Семантична екстраполяція в діалозі як умова побудови мовленнєвих актів (на матеріалі сучасних українських художніх текстів).....	537

ЛІНГВІСТИЧНА, ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНА ТА ЛІНГВОПОЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕКСТУ

Марія Голянич. Внутрішньоформна прогресія у художньому тексті: семантичний аспект.....	543
Лариса Селівестрова. Лексико-семантичне поле поетоніма.....	547
Марія Щербак, Мирон Яким. Епітет у новелах Василя Стефаніка.....	550
Евеліна Боева. Поіменованість і безіменність у поетонімосфері прози М. Коцюбинського і Б. Грінченка.....	555

Роксолана Стефурак. Внутрішня форма слова – синкретичний метафоричний образ.....	559
Вікторія Діц. Естетика синонімічних рядів з позитивною конотацією у поетичних дискурсах молодомузівців.....	563
Світлана Форманова, Марина Мельник. Функціонально-стилістична семантика заголовка як структуроутворюючого елемента тексту.....	566
Валентина Савчин. Стилістичні деривати у перекладах Миколи Лукаша.....	570
Наталія Іванишин. Специфіка актуалізації імпліцитності у драмі.....	574
Андрій Панченков. Лінгвостилістичні характеристики церковної проповіді.....	579
Галина Городиловська. Термінологічні слова і словосполучення у складі метафор (на матеріалі художніх творів Романа Іваничука).....	582
Людмила Бублик. Індивідуально-авторська синонімія у творах Григора та Григорія Тютюнників.....	584
Юлія Пучкова. Мовний образ моря в новелах М. Коцюбинського.....	587
Марина Івасюта. Загальнонаціональні та регіональні особливості функціонування українських мовних символів у творчості С. Яричевського.....	589
Лілія Дорошина. Мовний образ діда в кіноповістях О. Довженка (архетипові риси).....	592
Юлія Дільна. Фразеологія у творах Ізабелли Сови.....	595
Ольга Трищук. Інформативність реферативного тексту.....	599

ФРАЗЕОЛОГІЯ

Тетяна Цимбалюк-Скопненко. Варіантність фразеологічних одиниць: лексичний і граматичний аспекти (на матеріалі мови перекладів М. Лукаша).....	603
Наталія Коваленко. Фразеосемантичне поле "риси характеру людини" в українському діалектному мовленні.....	605
Галина Ступінська. Семантична характеристика дієслівних фразеологічних одиниць лемківського говору.....	608
Наталія Венжинович. Основні принципи зіставного вивчення фразеології різних мов.....	612
Василь Денисюк. Біблійні фразеологічні одиниці з компонентом <i>око</i> в українській мові XVI-XVII ст.....	617
Тетяна Євтушина, Юлія Катерушенко. Фразеологізм як мовний засіб сміхової культури у романі О. Чорногуза "Аристократ" із Вапнярки.....	620
Світлана Григораши. Фразеологія українських соромітьких пісень.....	623
Ольга Кирилук. Зооморфна семантика в основі образної номінації (на матеріалі фразеологізмів зі словами-компонентами зоолексемами та кінонімами).....	626
Тетяна Маслова. Фразеологічні засоби вираження моральних якостей людини.....	630
Тетяна Семашко. Лексико-семантичні варіанти значення фразеологізмів із прикметниковим компонентом <i>зелений</i>	633
Наталія Шевченко. Внутрішній світ людини в зоофразеологізмах (на матеріалі східнослов'янських і східностепових говірок Донбасу).....	637

ТЕРМІНОЛОГІЯ

Людмила Вакарюк, Стефанія Панцьо. Своєрідність терміносистеми сучасного українського словотвору.....	641
Світлана Форманова. Термін "інвектива": зміст поняття.....	645
Михайло Паночко. Словотвірна структура українських юридичних термінів-іменників Галичини Австрійського періоду.....	649
Олена Гурко. Явище запозичення у термінології графічного дизайну.....	653
Майя Ландер. Нові тенденції у творенні назв знаряд дії у галузевих терміносистемах.....	655
Оксана Якимець. Назви осіб у словацькій спортивній термінології: співвідношення національних та інтернаціональних компонентів у творенні.....	659
Євгенія Смелянова. Особливості термінотворення від основ французького походження в сучасній українській сільськогосподарській термінології.....	662

ТРИБУНА МОЛОДИХ

Надія Загнітко. Фрагмент словника лексики народного побуту українських східностепових говірок.....	666
Наталія Скоробагацько. Антропологічний переворот у лінгвістиці. Сучасні вектори дослідження фразеології.....	669
Тетяна Замкова. Внутрішнє мовлення як категорія психолінгвістики.....	671
Тетяна Русановська. Подвійна актуалізація сем у контексті як засіб творення комічного.....	675
Олена Вікторіна. Суфіксальний спосіб творення назв на позначення осіб у народно-медичній і лікувально-магічній лексиці (на матеріалі говірок Кіровоградщини).....	678
Мирослава Шевчук. Дискурсивні характеристики публіцистичного тексту україномовної періодики (на основі матеріалів газети "Україна молода").....	683
Уляна Рис. Дериваційна спроможність префіксів у формуванні категорії інтенсивності у польській мові.....	687
Олена Рябініна. Джерела виникнення інтертекстуальності в дискурсі сучасної преси.....	689
Оксана Вінтоняк. Фонетичні особливості системи консонантизму гуцульської говірки села Бая-Березів, що на Косівщині.....	692
Наталія Хібеба. Реалізація семантичних рядів "викуп" та "подарунки" у весільній лексиці бойківських говірок.....	698
Наталія Багнок. Графіко-орфографічні особливості анонімного середньошрифтного четвероєвангелія у зв'язку із другим південнослов'янським впливом.....	705
Оксана Тищенко-Монастирська. Мовні формули українського та кримськотатарського світу у фольклорному порівнянні.....	708
Олена Обеднікова. Ідеографічне представлення просторово-часового коду у фразеології східнослов'янських і східностепових говірок.....	711
Оксана Гавадзин. Назви одягу, взуття та головних уборів у говірці села Старі Кривотули на Івано-Франківщині.....	713
Віта Чикут. Правописна дискусія 20-х років ХХ ст. і участь у ній Івана Панькевича.....	717

CONTENTS

IVAN KOVALYK AND CONTEMPORARY LINGUISTICS

Vasyl' Greshchuk. The Contribution to Ukrainian and Slavic linguistics made by Ivan Kovalyk.....	3
Yevgenia Karpilovska. The system theory of word-building according to Ivan Kovalyk and language dynamics.....	11
Maria Fedurko. Morphology in the structure of Ivan Kovalyk's studies Speech word-building.....	13
Roman Bachkur. The Speech of new word-building in Ivan Kovalyk's interpretation.....	16
Maria Brus. Femic in works by Kovalyk.....	19
Olena Plahonina. Ivan Kovalyk as a reseacher of the dynamics of the morphemic word-building.....	23
Victoria Suhenko. The word in Ivan Kovalyk's linguistic conception.....	25

SPEECH THEORY

Nina Guivanyuk. Coreference and syntactical paradigm studies.....	29
Anatoliy Zagnitko. Modern grammatical analytical forms in typological expressions.....	33
Kateryna Goroden'ska. Proper-adverbial and transposition sphere of degreed adverbs with initial qualitative and denoting semantics.....	41
Anatoliy Zelen'ko. General theoretical grounds of derivation theory.....	43
Svitlana Sokolova. The problem of creating of the bilingual prefix divergence dictionary.....	45
Yaroslav Yaremko. The semantics of the verbal symbol: from linguistic centrism to anthropocentrism.....	50
Oleh Ostapovych. The history and modern scientific principles of continic linguistic theories.....	55
Iryna Kuz'ma. The theory and history of word-building variance (based on adjective Speech).....	61
Olexandra Danylyuk. The theoretical bases of communicative competence research.....	66
Svyatoslav Shevel'. Text as a Speech cognitive unit.....	68

THE VITAL QUESTIONS OF MORPHOLOGY

Tetyana Chuban', Tetyana Levchenko. Specific variations of noun-derivative verbs.....	72
Tetyana Bychkova. The system of the verb word-clange in Western Ukrainian manuscript apocryphal collected volumes of the XVII-XVIII th cent.....	78
Gafiya Vasylevych. Verbal nominals as the communicative equivalents of the verbs in the modern Ukrainian language.....	80
Oksana Mykytyuk. Ukrainian morphemes as distinctive units of formal and business style.....	83
Olha Rymyak. Monosemantics transitive verbs in the monuments of the XVI th – the 1 st half of the XVII th cent.....	86
Vitaliy Boretskiy. The interaction of the formal and semantic factors within the transposition in the field of semantic and grammatical noun categories.....	88
Tetyana Vysotska. The status of the conjunction as a part of speech.....	91
Liliya Parylyak. The structure of iterative semantics.....	94
Tetyana Solonkina. The adjective and substantive perfectives in the Ukrainian language.....	97

SYNTACTICAL UNITS AND CATEGORIES, AND THEIR FUNCTIONS

Mykola Mirchenco. The complex nature and hierarchy of the category parameters of the sentence.....	101
Nadiya Tyshkivska. The nominative of the concept and the nominative of the themes.....	105
Tamara Slobodyn'ska. The compound sentence as the syntactical means of the independent taxis explication in the Ukrainian language.....	107
Vasyl' Pitel'. The formal and syntactical typology of incomplete sentences.....	111
Lyudmyla Parhonyuk, Iryna Parhonyuk. Apositive combinations from the syntactical derivation point of view.....	115
Volodymyr Barchuk. The structure of the interval semantics.....	118
Natalya Lyeshkova. The theme structural peculiarities in determinative compound sentences.....	124
Natalya Gereta. The semantic loading of input words in the speech constructions (on the basis of the novel "Meditation about you" by M. Stelmah).....	127
Natalya Shul'zhuk. Speech economy and abundance in the syntactical organization of the dialogue unity.....	130
Larysa Kalibaba, Valentyna Fursa. The problem of the linking of verbal word-building categories with syntax.....	133
Natalya Yershova (Morozova). The specific character of the sentence structural and semantic organization of the pronoun-correlating type in the fiction by Yevhen Gutsalo.....	138
Iryna Gumenyuk. Interactives as the means of the representation of the modus sphere of expressions.....	141
Yana Maistrenko. The means of expression of the identification relation in the modern literal Ukrainian phrases.....	147
Oxana Semenyuk. Semantic descriptions of subject of the emotional being.....	149
Mikhailo Koval'chuk. The structural and semantic varieties of the compound sentences with relatively reproductive semantics in the old Ukrainian language.....	153
Svitlana Martsyn. The peculiarities of the functioning of the compound asyndetic constructions in correspondence.....	155
Iryna Suduk. The structural peculiarities of the Biblical comparative constructions.....	158
Nadiya Karpenko. The descriptive verbal and nominal combinations of words as predicates in the scientific style of the Ukrainian language.....	161
Natalya Kobchenko. The derivational nature of the free linking in the Dative constructions.....	164
Olha Yatsuk. Proper semantic and semantic and syntactical aspects of the isolated appositions (on the basis of the Ukrainian prose of the XX – XXI fin de siecle).....	167
Larysa Nakonechna. The specific character of the transportation of aspect – tense forms of verbs in polipredicative structures of the Ukrainian language.....	172
Lyudmyla Ivanova. The semantic and syntactical characteristics of the sentences with distributive predicates.....	175
Oksana Semotyuk. The functional nature of the input components in the Ukrainian language.....	178
Yulia Rychagivska. The types of semantic and syntactical relations in the multicomponent sentence of poetic speech.....	181
Lyudmyla Dubovyk. The peculiarities of the syntactical linking between the parts of asyndetic compound sentences of the causal semantics.....	184

THE PROBLEMS OF THEORETICAL AND DESCRIPTIVE DERIVATION STUDIES

<i>Petro Bilousenko</i> . From the history of the suffix <i>-ина</i> (names of animals).....	188
<i>Volodymyr Oleksenko</i> . Word-building category of "один" in the Ukrainian language.....	192
<i>Kateryna Savych, Zinaida Sikorska</i> . Abbreviations in the Ukrainian literary language at the beginning of the XXI st century.....	196
<i>Volodymyr Kalashnyk</i> . The occasional word-building as the means of conceptualization of the poet's artistic world (according to the idiostyle of V. Stus, M. Vingranovs'ky, S. Sapelyak).....	201
<i>Alexander Stishov</i> . Expressions of globalization in the word-building of the Ukrainian and Russian languages at the end of the XX – beginning of the XXI cent.....	204
<i>Zoya Valyuh</i> . The verbal block of word-building paradigm of the nouns – proper names in the Ukrainian language.....	208
<i>Mykola Lesyuk</i> . The research of word-building at the word-building family level.....	212
<i>Iryna Oshchypko</i> . The word-building synonymy of the Ukrainian adverbs.....	216
<i>Yuriy Shepel</i> . The word-building invariance – variance – synonymy (from the position of the word-building word set analysis).....	219
<i>Anatoliy Nelyuba</i> . From the graphical economy to new word-building means and bases (the composition of the clipped stems and its effects in word-building nomination).....	222
<i>Lyubomyr Syegin</i> . The verbs of motion as motivating words.....	226
<i>Larysa Kyslyuk</i> . The functioning and word-building potential of neoborrowings in the modern Ukrainian language.....	228
<i>Inna Demeshko</i> . The morphological peculiarities of deverbatives which denote the agent.....	231
<i>Lyudmyla Tkach, Olha Katsimon</i> . The word-building problematics in the works by Vasyl Simovych.....	236
<i>Olexander Petrov</i> . The compound words with the meaning of similarity in the Russian language.....	242
<i>Olena Marchuk</i> . The word-building comparative structures in the works by Kotsubyns'ky.....	245
<i>Svitlana Semenyuk</i> . The nouns with modifying meaning of the feminine gender in the Ukrainian language of the end XVIII th – XX th centuries (suffix <i>-ух-а</i>).....	247
<i>Oksana Tsyperdyuk</i> . On the problem of the word-building synonymy.....	251
<i>Maryna Naval'na</i> . The socially determined noun suffixal neologisms.....	254
<i>Olha Rembets'ka</i> . The peculiarities of the functioning of the word-building suffixes to denote the persons – the bearer of internal features.....	257
<i>Vyacheslav Merinov</i> . The grammatical synonymy in the inanimate nouns (based on medical materials).....	259
<i>Olena Kardashchuk, Maya Gural</i> . The word-building potential of the derivative adjectives in the structure of the semantic field "простір" ("space").....	262
<i>Natalya Poslavska</i> . The verbs with the seme of destroying the object as a basis for derivative production.....	265
<i>Oksana Merkulova</i> . Confiscation <i>nomina loci</i> in the Ukrainian language of the XI-XVIII th cent.....	270
<i>Olha Tylyk</i> . Affix noun means of similarity meaning expression.....	274
<i>Tetyana Lahuta</i> . The derivational ability of the noun stems in creating verbs of the modern Ukrainian language.....	277
<i>Svitlana Zharko</i> . The specific features of word-building semantics of the off-substantive nouns to denote the objects.....	279
<i>Tetyana Moroz</i> . The nouns-neologisms used by P. Kulish in his translation of the Bible.....	282
<i>Maria Fenko</i> . The adjective word-building paradigm.....	288
<i>Mariana Galyuk</i> . The problem of the adjective distinction into qualitative as semantic interpretation of the derivative behaviour of the forming.....	291
<i>Iryna Babiy</i> . The word-building characteristics of the descriptive individual author nominations (on the basis of the modern shot story materials).....	295

LEXICOLOGY, ONOMASIOLOGY

<i>Lev Polyuga</i> . Concept homogeneity of the semantic structure of synonyms and antonyms.....	299
<i>Lilya Nevidomska</i> . The semantic essence of lexical connotation.....	301
<i>Vasyl' Boichuk</i> . The inward word form as a onomasiological category and the instrument of typol comparative research.....	305
<i>Olena Pelehata</i> . The peculiarities of the semantics of the animal derivative adjectives in the Slavic language.....	309
<i>Petro Mats'kiv</i> . God coreferents in sacral discourse.....	311
<i>Olha Krovyts'ka</i> . The noun "prayer" in the linguistic tradition of the XVI-XVII th cent.....	314
<i>Natalya Shabuldayeva</i> . Several Ukrainian names of bread.....	316
<i>Nadiya Ostash</i> . On the Ukrainian folk names of the haricot bean.....	319
<i>Iryna Dzhochka</i> . Substantival lexemes with quantity seme in the modern Ukrainian language.....	324
<i>Roksolana Stetsyuk</i> . Names of crimes and criminal actions directed against the person's life (on the basis of Het'man acts materials).....	328
<i>Oleksandr Skopnenko</i> . The principles of foreign vocabulary adaptation to the Ukrainian and Byelorussian codification traditions of the 1920-s- early 1930-s.....	331
<i>Lyudmyla Marchuk</i> . Paradigmatic and syntagmatic core aspects and the gradation field periphery in the modern Ukrainian language.....	333
<i>Vira Pitel</i> . Metaphorical bonds in semathemes of non-derivative plant names.....	337
<i>Artur Tomchak</i> . Neologisms in the modern Polish language.....	341
<i>Yaryna Bytkivska</i> . The semantic adaptation of anglicisms in the modern Ukrainian language.....	344
<i>Svitlana Klymovych</i> . Abbromination and specific features of abbroderivatives usage in the functional styles of the Ukrainian language.....	348
<i>Olena Havkina</i> . Auxiliary microfields of the parametric general field of in the Ukrainian language.....	351
<i>Laryssa Golichenko</i> . The semantic organization of the agriculture vocabulary to denote gardens and vines in the modern Ukrainian language.....	353
<i>Kateryna Korotych</i> . The phenomenon of lingual field superposition: the reasons and ways of their interaction (on the basis of the field "safety/danger" and "agriculture" materials).....	355
<i>Tetyana Mel'nyk</i> . The development of the vocabulary stock of the Ukrainian literary language in the 20-30-s XX th cent... 361	
<i>Olesya Skolozdra</i> . The phenomenon of the person's heteronomination in fiction (on the basis of shot stories	

on clergy materials by Ivan Franko).....	365
<i>Oksana Zelin'ska</i> . Antonyms as a means of expressiveness in baroque sermons of the XVII th cent.....	368
<i>Galyna Tsap</i> . The national and cultural component in the semantic structure of the word.....	371
<i>Valentyna Kapas'</i> . On the problem of the lexical research off-fields.....	375
<i>Tetyana Andreyeva</i> . The concretization of the totive semantics at lexical level.....	379
<i>Iryna Skira</i> . The vulgarism function in the youth language (on the basis of the novel materials by K. Varga).....	381
<i>Olha Zadorozhna, Alla Shumeikina</i> . The functioning of the secondary lexical and semantic variants of the verb <i>to destroy</i> in modern Ukrainian language.....	386

ONOMASTICS

<i>Dmytro Buchko, Hanna Buchko</i> . The formation of the Ukrainian oiconyms ending with <i>-иця</i>	390
<i>Raisa Kozlova</i> . Ancient Slavic * <i>mater</i> * <i>mati</i> in the Slavic onomastics.....	395
<i>Volodymyr Gorpynych</i> . Toponymic derivatives of the old Greek language.....	400
<i>Svyatoslav Verbych</i> . The turkish toponyms: the structure, doonimna semantics, etymology.....	404
<i>Zoryana Kupchyn's'ka</i> . The geography of possessive oiconyms of the XVI th – XVII th cent.....	406
<i>Myroslav Gaborak</i> . On the so called romanisms in Ivano-Frankivsk oronymy.....	410
<i>Lyubov Ostash</i> . The formation of the Czech Slavic native names (lexical-semantic way).....	413
<i>Galyna Vyshnevskva</i> . The names of settlements in Holm and Pidlyashya formed with the help of pre-Christian male proper names.....	416
<i>Inna Tsaralunga</i> . Oiconyms ending with <i>-ани(-яни)</i> , formed by Slavic composite names.....	419
<i>Vira Kotovych</i> . Oiconyms of Galych district: two derivational levels.....	423
<i>Tetyana Krupenyova</i> . Miphonemes in the antroposystem in the drama by Lesya Ukrainka.....	427
<i>Natalya Lisnyak</i> . Suffixal derivation of microtoponyms of the Western Podillya.....	430
<i>Mihaylo Torchinsciy</i> . The history of toponymie studies (on the basis of thesis researches defenden in Ukraine in the second half of the XX th – early XXI th cent).....	434
<i>Nataliya Pavlykivska</i> . The motifs of the social direction in the pseudonimic nomination.....	439
<i>Nina Svistun</i> . The feminine noun of Ternopil' city of the second half of the XX th cent. (most frequently used names).....	444
<i>Svitlana Pavelko</i> . The frequency feminine name of Kosiv city.....	448
<i>Yuliya Blazhchuk</i> . The composite surnames in the Uman' region antroponymics.....	452
<i>Olha Marochkina</i> . The passive vocabulary in the stems of the surnames of Roztochya.....	455
<i>Vasyl' Yatsiy</i> . The names of settlements of Ivano-Frankivsk region form by stemcomposition.....	458
<i>Natalya Sokil</i> . The morphological way of derivation of microtoponymy of Skoliv region.....	460
<i>Andriy Sobutskiy</i> . Oiconyms of Vinnytsya region ending with.....	463

COGNITIVE LINGUISTICS: THE CONCEPT STRUCTURE AND SEMANTICS

<i>Nina Klimenko</i> . Neologisms in the semantic fields of adjective vocabulary.....	466
<i>Vitaliy Kononenko</i> . The concept "play" in the lingual cultural dimension.....	469
<i>Olena Semenets'</i> . The contextual nature of the cognitive linguistic systems and word memory.....	473
<i>Maria Skab</i> . Word-formation potency of words as concept expressional means.....	478
<i>Lyubov Savchenko</i> . Ethnic concepts of animal beliefs of the Ukrainians on disease personification and their reflection in the phraseology.....	482
<i>Tetyana Pechonchik</i> . The semantic field and the inward form of the concept "темник" (on the material of the Ukrainian on-line editions).....	486
<i>Lyudmila Fatyeva</i> . The concept sphere of volitional acts as a means of expression of the idea and thematic work concepts.....	488
<i>Olha Barabash</i> . Some questions of semantic field analysis in the light of cognitivism.....	491
<i>Olexandra Zadorozhna</i> . Lexical and semantic group "apersn's life" as a verbalization element of the time concept in the poetic language.....	493
<i>Victoria Yakovlyeva</i> . The idioms with the "father" component in the context of lingual cultural concepts.....	496
<i>Olha Surmach</i> . Lingual and cultural concept "the wealth" in the paremy and phraseology (on the materials of the English, Russian and Ukrainian language).....	500
<i>Tetyana Yevtushyna</i> . The phraseological representation of the concept "the man" in the short stories by V. Stefanyk.....	502

PRAGMATICAL ASPECTS OF SPEECH

<i>Maryan Skab</i> . The Ukrainian system of nominations of the speech addressee (the results and the prospective of learning).....	506
<i>Natalya Zhuravlyova</i> . The reflection of the emotionality as an important ethnic and psychological feature of the Ukrainian nature in the etiquette units of epistolary courtesy of the XIX th – early XX th cent.....	510
<i>Yulia Patsaranyuk</i> . The aksiological dimensions of the ironic expressions (pragmatic and linguistic aspect).....	514
<i>Svitlana Lavrynenko</i> . Intertextual symbols of the Ukrainian folk song.....	517
<i>Valentyna Greshchuk</i> . Hutsul dialectal features in the language of the story "The Shadour of Forgotten Ancestors" by M. Kotsubynskiy.....	520
<i>Petro Drogomyretskiy, Olha Dykan</i> . The linguistic and cultural space of Halychyna of the late XVIII – early XIX th cent. in the European context.....	524
<i>Lyubomyra Gnatyuk</i> . The non-agreement of the communicative maxims.....	527
<i>Alla Romanchenko</i> . Pragmatic and linguistic behaviour of the speaker in comparative-modal categorial situations.....	530
<i>Lyudmyla Ukrayinets</i> . The pragmatic peculiarities of the phonetic means connotation in the Ukrainian poetic language.....	535
<i>Olha Lytvyn</i> . Semantic extrapolation in the dialogue as a condition of the speech act buildiry (on the materials of modern Ukrainian fiction).....	537

LINGUISTIC, LINGUOSTYLISTIC AND LINGUOPOETIC TEXT INTERPRETATION

<i>Maria Golyanych</i> . Interformed progression in the fiction texts: semantic aspect.....	543
<i>Larysa Selivestrova</i> . Lexical and semantic field of the poetyne.....	547

<i>Maria Shcherbak, Myron Yakym.</i> Epithets in the short stories by V. Stefanyk.....	550
<i>Evelina Boyeva.</i> Nominal and nameless aspects in the poetoneme sphere of the prose by Kotsubynskiy and. Grinchenko.....	555
<i>Roksolana Stefurak.</i> The inward form of the word-syncretic metaphorical image.....	559
<i>Victoria Dits.</i> The aesthetics of the synonymic set with the positive connotation in the poetic discourses by "molodomysivtsi" group.....	563
<i>Svitlana Formanova, Maryna Mel'nyk.</i> The functional and stylistic semantics of the headline as a structure-forming text element.....	566
<i>Valentyna Savchyn.</i> Stylistic derivatives in translations by Mikola Lukash.....	570
<i>Natalya Ivanushyn.</i> The specific character of implication actualization in the drama.....	574
<i>Andriy Panchenkov.</i> Linguistic and stylistic characteristics of the church sermon.....	579
<i>Galyna Gorodylovs'ka.</i> Terminology words and word-combinations in the metaphor structure (on the materials of fiction by R. Ivanychuk).....	582
<i>Lyudmyla Bublik.</i> Individually author's synonymity in the works by Grygor and Grygoriy Tyutyunnyks.....	584
<i>Yulia Puchkova.</i> Linguistic image of the "sea" in the short-stories by Kotsubynskiy.....	587
<i>Maryna Ivasyuta.</i> Generally national and regional peculiarities of the functioning of the Ukrainian linguistic symbols in the works by S. Yarychevskiy.....	589
<i>Liliya Doroshyna.</i> The linguistic image of "did" in cinema-fographic stories by O. Dovzhenko (archetype features).....	592
<i>Yulia Dil'na.</i> Fraseology in the work by Izabella Sova.....	595
<i>Olha Trishchuk.</i> The information loading of the reference text.....	599

FRASEOLOGY

<i>Tetyana Tsybalyuk-Skopnenko.</i> The variance of the phraseological units: lexical and grammatic aspects (on the materials of language of translations by M. Lukash).....	603
<i>Natalya Kovalenko.</i> Fraseological and semantic field "a person's streak" in the Ukrainian dialectal speech.....	605
<i>Galyna Stupin'ska.</i> The semantic characteristics description of the verb phraseological units of the lemko dialect.....	608
<i>Natalya Venzhynovych.</i> The main principles of the comparative studies of the phraseology in different languages.....	612
<i>Vasyl' Denysyuk.</i> Biblical phraseological units with the "eye" component in the Ukrainian language of the XVI-XVII th cent.....	617
<i>Tetyana Yevtushya, Yulia Katerushyna.</i> Phraseology as a linguistic means of the amusing culture in the novel by O. Chornoguz "Aristocrat" from Vapnyarka.....	620
<i>Svitlana Grygorash.</i> Phraseology of the Ukrainian obscene songs.....	623
<i>Olha Kyrylyuk.</i> Zoomorphic semantics in the basis of figurative nomination (on the materials of idioms with word-components containing zooloxemes and kinonyms).....	626
<i>Tetyana Maslova.</i> Fraseological means of the person's moral qualities expression.....	630
<i>Tetyana Semashko.</i> Lexical and semantic variants of the meaning of the idioms with adjective "green" component.....	633
<i>Natalya Shevchenko.</i> The person's inward world in zooidioms (on the materials of Eastern Slobozhanshchyna and Eastern-stepp Donbass dialects).....	637

TERMINOLOGY

<i>Lyudmyla Vacaryuk, Stefania Pantsyo.</i> The peculiarities of the terminology system of the modern Ukrainian word-building.....	641
<i>Svitlana Formanova.</i> The term "invetyva": the content of the meaniry.....	645
<i>Myhailo Panochko.</i> The word-building structure of the Ukrainian iardical nouns terms of Galychyna during the Austria period.....	649
<i>Olena Gurko.</i> The borrowing phenomenon in terminology of the graphic design.....	653
<i>Maya Lander.</i> New tendencies in the building of the names of the impeccments of action in branch terminological system.....	655
<i>Oksana Yakymets.</i> The names of the person's marking in Slovakian sport terminology: the correlation of the national and international components in building.....	659
<i>Yvgenia Yemel'yanova.</i> The peculiarities of terminology building from the stems of French origin in the modern Ukrainian agricultural terminolo.....	662

THE YOUNG RESEARCHES' TRIBUNE

<i>Nadiya Zagnitko.</i> The fragment of the dictionary of the folk's mode of life vocabulary of the Ukrainian Eastern stepp dialects.....	666
<i>Natalya Skorobahat'ko.</i> The anthropological revolution in linguistics. The modern vectors of phraseology research.....	669
<i>Tetyana Zamkova.</i> The inward speech as category of psycholinguistics.....	671
<i>Tetyana Rusanovs'ka.</i> The double seme actualization in the context as a means of comic creation.....	675
<i>Olena Viktorina.</i> The suffixal way of name building of the persons in folk-medical and medically magical vocabulary (based on the materials of Kirovograd region dialects).....	678
<i>Myroslava Shevchuk.</i> The discourse characteristics of the publicistic text of the Ukrainian periodicals (on the basis of "Ukraina moloda").....	683
<i>Ylyana Rys.</i> The derivations capability of the prefixes in the intensive category forming in the Polish language.....	687
<i>Olena Ryabinina.</i> The sources of appearing of intertextuality in the modern press discourse.....	689
<i>Oksana Vintonyak.</i> The phonetic peculiarities of the consonant system of the Hutsul dialect of Banya-Berezive village in Kosiv region.....	692
<i>Natalya Hibebe.</i> The implementation of the semantic set "ransom" and "presents" in the wedding vocabulary of boyko dialects.....	698
<i>Natalia Bahnyuk.</i> The graphical and orthographical peculiarities of the anonymous middle type of the Gospel in connection with the other south-slavonic influence.....	705
<i>Oksana Tyshchenko-Monastyr'ska.</i> Linguistic formulae of the Ukrainian and Crimeantatar world in the folklore comparison.....	708
<i>Olena Obednikova.</i> The ideographic representation of space and time code in the phraseology of the Eastern Slobozhanshchyna and Eastern-stepp dialects.....	711
<i>Oksana Gavadzyn.</i> Names of clothes, footwear and gearwear in the dialects of Stari Kryvotuly village in Ivano-Frankivsk region.....	713
<i>Vita Chykut.</i> The orthography discussion of the 20s of the XX th cent. and the participation of Ivan Pan'kevych in it.....	717

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський університет імені Василя Стефаника

ВІСНИК
Прикарпатського університету

ФІЛОЛОГІЯ
Випуск XV-XVIII
Видається з 1995 р.

Адреса редколегії: 76025, м.Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Інститут філології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
тел. 59-60-08

Ministry of Education of Ukraine
Precarpathian National University named after V.Stefanyk

NEWSLETTER
Precarpathian National University named after V.Stefanyk

PHILOLOGY
№ 15-18 Issue

Publishers' adress: Precarpathian University named after V.Stefanyk
57, Shevchenko Str., 76025, Ivano-Frankivsk, tel. 59-60-08

Головний редактор: ГОЛОВЧАК В.М.
Комп'ютерна верстка і коректура: БАЧКУР Р.О.

Друкується українською мовою
Реєстраційне свідоцтво КВ №435.

Здано до набору 26.02.2007 р. Підп. до друку 4.04.2007 р.
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура "Times New Roman".
Ум. друк. арк. 38,4. Тираж 250 прим. Зам. .

Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
76025, м.Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, тел. 59-60-50.
E-mail: vdvcit@pu.if.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 12.12.2006 серія ДК 2718

